De Gids. Jaargang 78

bron
De Gids. Jaargang 78. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1914

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001191401_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

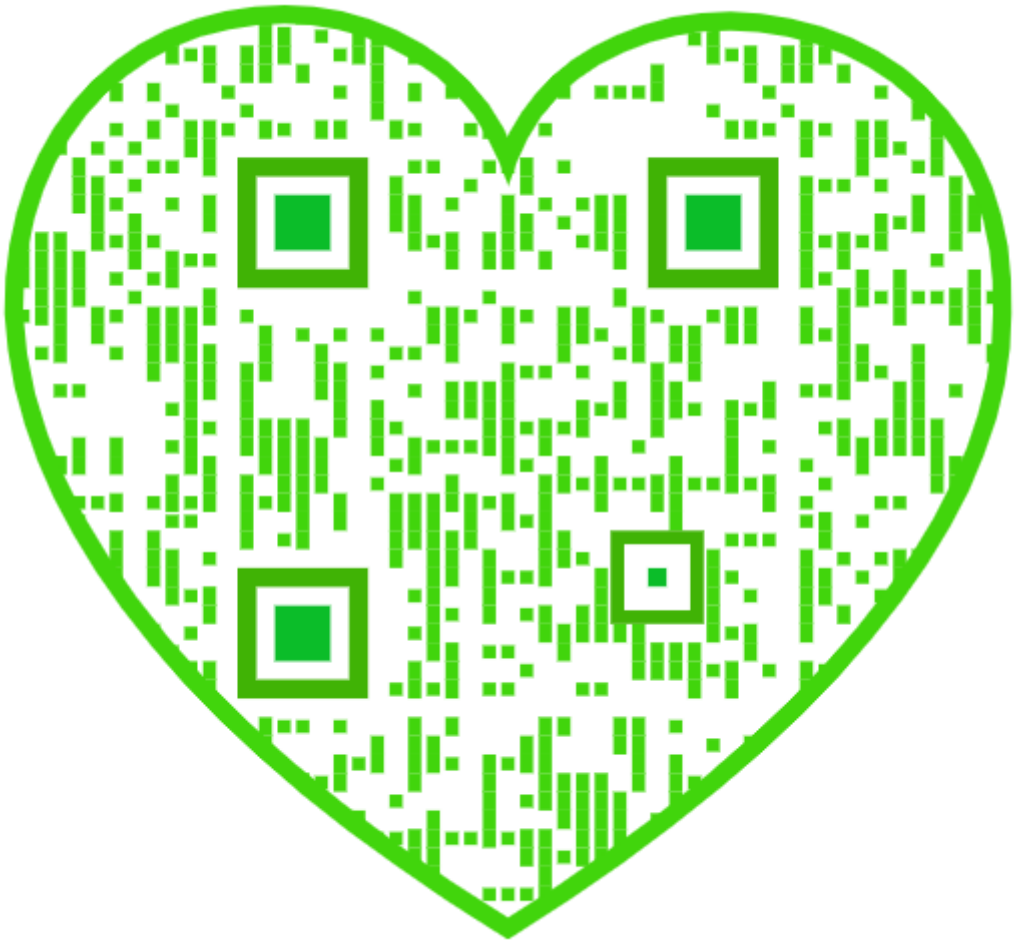

[Eerste deel]

Onze hel.

Ze kon zich niet losrukken van het venster.

Verrukkelik mooi toch 'en kleurrijke zonsondergang... vooral na zo'n lange reeks van triestig-grijze dagen!

Eindelik weer eens 'en ogenblik, waarop ze 't heerlik vond buiten te wonen. In Amsterdam werden de mensen 't nu zeker amper gewaar, dat ook deze dag niet, als zo vele in saaie grauwheid aangevangen, in saaie grauwheid weer ten einde liep. Hoe prachtig die overgang van het diepe hemelsblauw door groen en geel heen tot in het gloeiende goud, dat nu achter de paars-grijze wolkbank scheen op te spetten en naar alle kanten uit te schieten in de ruimte! Rossige afstraling verguldde het slootwater achter de weg, verguldde links de schuine ruiten van Wouters woning en in zijn moestuin al de wit-aangestreken stammetjes. En de wijde weigroening rechts, het wit en zwart van het vee, dat ze doorvlekte, de dorpsdonkerte er achter, ver in het verschiet, de zandig-bruine landweg er voor... alles... alles leefde eindelik weer uit kil-grijze dofheid in warme, heldere, blijde tinten op. Was 't niet, of heel de natuur zich voorbereidde op een nieuw genot.

Maar... ach... weer was een dag, een lege dag voorbij en, al glansde die zonsondergang nog zo veelbelovend mooi, gelijk haar heengevloden dag geweest was, zou de volgende weer worden: een strak-omlijnd, effen ruitje in de eindeloos-een-kleurige reeks.

Was 't ondankbaar, dat ze zo dacht?

Wie weet aan hoeveel mensen deze dag leed, zwaar leed had gebracht, leed, waarvoor zij dan toch was gespaard

gebleven. En meer dan dit... ze moest 'et erkennen... ze had zich ook maar even met anderen te vergelijken... het leven gaf haar veel, heel veel goeds. In de zes jaren van haar huwelik was geen ramp haar overkomen, had zelfs geen angst-ompranging haar hartklop benauwd. Na de eerste twaalf maanden... ja, toen... toen was het verlangen naar een kind met stille knaging begonnen in haar om te sluipen, en tot een drukkend, duisterend gevoel de vage onbevredigdheid allengs in haar ziel gegroeid. Maar twee jaren later was de kleine toch gekomen en had, gelijk nu de zon het land na zoveel grijze dagen, haar ganse ziel gezet in blijde kleur en glans. Toen het kind voor de eerste maal haar in de armen werd gelegd en ze zag hoe gezond, hoe welgevormd; hoe lief het was... o, ze wist 'et nog zo goed... had ze gedacht: nu heb ik mijn leven lang niets meer te begeren.

Ja... dat had ze gedacht... geloofd... en toch...

Had ze zich gisterenavond niet als geslagen gevoeld door Hélène Swarth's versregels:

> Ik weet geen droever doem dan voelen hoe 't verlangen
> Niet sterven kan in mij, al werd ik wijs en oud.

O, ze kon zo schrikkelik onvoldaan zijn... zich zo diep mistroostig... ongelukkig zelfs voelen.

Dat was ondankbaar. Zeker, zeker; maar wat baatte 't, of ze een naam gaf aan dat ellendige, ondermijnende gevoel? Kon ze 't er mee verjagen... veranderen in tevredenheid? Wist ze zelfs wel goed wat ze eigenlik verlangde? Genot... ja; maar welk? Gebeurde 't niet heel dikwels, dat op eens door een kleinigheid... een uitnodiging voor een gewoon dineetje, een belofte van Hein om naar een konsert in Amsterdam te gaan, zelfs al door een koesterend woord van hem of een aanhaligheid van Fietje haar stemming omsloeg en heerlike blijheid, blijheid om niets haar ziel doorglansde? 't Is waar: zo'n goede stemming hield maar kort aan, terwijl haar buien van kwellende ontevredenheid vaker en vaker terug kwamen, immer heviger werden en al langer en langer duurden. Van daag nog... misschien omdat zij weer alleen had moeten eten... was 't geweest, of ze de dood hoorde fluisteren in de alom suizende stilte. Ze had toen iets onzinnigs, iets wanhopends kunnen doen, om zich van haar loden angst-

last te verlossen. Geschreid had ze, bitter geschreid... om niets. Ja, om niets; want zou iemand haar gevraagd hebben: wat wil je, dan had ze moeten antwoorden: ik weet 'et niet... niets. Ze kon toch onmogelik zeggen: ik zou willen, dat alles, alles anders werd. -

Dat ze ook met niemand daar eens over spreken kon! Hein... ach, die zou zeggen: nou ja, ieder mens is wel 'es uit z'en hummes. - Alsof 't van haar 'en humeurzaak was! Een vriendin... ach, echte vriendinnen bezat ze-niet meer, en had ze die wel bezeten, bij haar zou ze toch zeker zich niet hebben beklaagd. Ze zouden immers denken: er hapert iets in de omgang met haar man, en dat was...

Aan zich zelve moest ze 't bekennen: wat ze eens voor Hein gevoeld had... neen, dat voelde ze niet meer en zoals ze eens van hem had gedacht, kon ze onmogelik nu nog denken. Levendig heugde 't haar, hoe knap, aardig, flink, goedhartig, in alle opzichten aantrekkelik zij hem gevonden had, toen hij als artillerie-offisier haar het hof maakte. Door al haar vriendinnen had ze zich benijd geweten. Tegenwoordig, in zijn burgerpak kende ze hem als een beste man, een man van karakter met een opgeruimd humeur... o, ja dat zeker; maar ook als een man, die niets buitengewoons had, een man, die andere vrouwen volkomen koud liet. Maar haperde er daarom iets in hun omgang? Was Hein niet altijd nog even dol op haar en erkende zij niet al het goede in haar man? Dat hij alles deed om 't haar naar de zin te maken... hard werkte om te zorgen, dat 'et haar en hun kind aan niets ontbrak... heel lief was met Fietje... 'et zou zeker schande wezen als zij daar iets van trachtte te loochenen; maar... wat kon hij dor en zakelik blijven, zelfs beledigend aan het gekscheren gaan, wanneer zij eens uiting gaf aan haar innerlik verzet tegen de saaiheid van hun sleurleven en gewaagde van genot-visioenen opgetoverd in haar fantazie! En al wist ze, dat hij veel van haar hield, in zijn blikken, zijn aanrakingen, zijn zoenen voelde ze niet meer de hartstochtelike begeerte, die haar in de eerste huweliksmaanden zo overgelukkig had gemaakt. Ze wist wel uit romans, dat de fout niet lag aan de een-en-twintig jaren, die hen scheidden, en 't altijd, ook in het beste huwelik, zo ging; maar de gedachte, dat zij nooit meer een man eens zo'n vurige liefde

zou inboezemen, nooit meer eens genieten zou van zo'n echte aanbidding...

Misschien was ze juist daardoor zo fel naar een kind gaan verlangen. Maar nu ze dat kind... en zo'n engelachtig kind... eenmaal bezat, kon ze nu nog niet tevreden zijn? Hoe dikwels had ze zich die ellendige, drukkende onvoldaanheid al niet verweten en toch... O, ze kon zo intens verlangen naar wat anders... naar een overweldigend, luidruchtig geluk... naar een heel nieuw leven! Met Fietje... O, zeker en... wel met Hein ook; maar overigens met niemand en niets wat haar aan dit... dit nu al zo oude... zo verlepte bestaan herinnerde. Eigenlik had ze dit verlangen... zo'n verlangen naar afwisseling, naar vernieuwing... van haar prilste jeugd af al gekend, en de mensen... haar moeder, haar vriendinnen... hadden haar daarom misprijzend genotzuchtig... ja, zelfs wel... malloot genoemd. Nu ja. Als ze dat nu eenmaal was. Kon ze daar iets aan veranderen? En is 't zo braaf een leven te leiden, waarvoor je juist niet deugt? Trouwens... wat had ze van het leven, wel beschouwd, al gehad? Een groot jaar lang uitgegaan... enige bals bijgewoond... één keer meegedaan aan een toneeluitvoering... toen verliefd geworden... Hein getrouwd. Met hem was ze drie weken lang in Zwitserland, drie dagen lang in Parijs geweest; daarna had ze dit huis betrokken... buiten... bij Amsterdam... in de eenzaamheid... de doodse, doodse stilte. Was nu alles uit... voor altijd uit? Moest ze oud worden... sterven, zonder ooit iets meer van de grote, interessante wereld te hebben gezien, zonder ooit iets anders dan deze landelike rust, de omgang met een paar dorpsfamilies en nu en dan een konsert, een opera, een toneelvoorstelling in Amsterdam te hebben genoten? Had ze geen enkele opjubelende emotie, zelfs geen prettige verandering meer te wachten; zou 't voortaan... en het tegendeel leek alleen maar te duchten... alle dagen zijn zoals het gisteren was, zoals 't morgen wel weer zal worden? O, zo dikwels zulke gedachten in haar opkwamen, voelde ze zich een wild dier in een kooi gelijk, was 't haar, of ze krankzinnig moest worden van vertwijfeling om haar bestaan! Had ze Hein toch maar een paar jaren laten wachten, eerst het er nog eens goed van genomen, nog eens van allerlei dingen volop genoten,

nog eens alles, alles van de wereld gezien! Dan zou ze ten minste nu kunnen denken: ik heb er het mijne toch van gehad.

Dwaas zelfverwijt... zeker; maar elke avond te moeten zuchten: vier en twintig uren lang hebben weer de rimpeltjes om mijn ogen en in mijn voorhoofd zich dieper ingegroefd, is de fluwelen glans van mijn donkere ogen langzaam, maar onweerstaanbaar getaand, hebben onzichtbare diertjes het zwart uit mijn haren weggevreten, de frisse zachtheid van mijn huid ondermijnd, is het vlees van mijn armen, borsten, dijen slapper geworden en dat zal morgen zo voortgaan... overmorgen... over-overmorgen... altijd, altijd-door, tot ik verflenst, vervallen, oud ben, voor niemand meer iets waard en dan moet ik doodgaan zonder eigenlik ooit... ooit goed te hebben geleefd...

O... er waren ogenblikken, dat ze haar leven... haar leeg-wegglippend leven haatte en vervloekte!

Had ze dan maar liever nooit genot gekend, niet geweten wat mooi-zijn was, nooit bewondering gevonden! Maar ééns... één enkele maal... één korte tijd van zoveel heerlikheid te hebben geproefd en dan alles... alles voor eeuwig te moeten opgeven... te moeten verzinken en verdrinken in de monotonie... Neen, neen... daar moest ze niet meer aan denken... die mogelikheid wilde ze niet aannemen... dat kon niet, dat kon niet! Al om aan de fascinatie van dat afschuwelike verschiet te kunnen ontsnappen, zou ze... zou ze...

Daar voelde ze een ruk aan haar rok en een hoog kinderstemmetje schetterde:

‘Moesje... moesje... moesje... met Fietje meegaan.’

Was dat schrikken! Ze had 'et kind in 't geheel niet horen binnenkomen. En dat zo'n Rika haar ook niet beter in 't oog hield. Waarvoor had je dan 'en kindermeid?

Fluks hief ze het mollige lichaampje in de hoogte, drukte 't een klinkende kus op elke wang, zette 't dan weer op de grond, nam 't bij de hand, liep met de kleine over het gangportaal naar de kinderkamer terug. Juist kwam Rika de trap op.

‘Hoe is 't nu mogelik, dat je naar beneden kunt gaan zonder me even te waarschuwen! Je weet, dat 'et kind tegenwoordig al heel goed alleen de deuren openmaakt. Ze had waarachtig de trap af kunnen vallen!’

Rood van ergernis over zich zelve sputterde de meid tegen, zei, dat ze toch niet om elke kleinigheid mevrouw kon roepen, mopperde:

‘Waarom mag d'er hier ook geen hekkie zijn? Bij alle andere mensen is d'er an de trap 'en hekkie.’

‘Meneer vindt 'et niet nodig en al was er 'en hekje, dat geeft jou geen recht 'et kind alleen te laten.’

En een blik werpend op de gangklok:

‘'t Is ook bij achten. Ze moest al drie kwartier in bed liggen.’

Dat verwijt was Rika te kras.

‘En als ik 'et kind in bed leg, zonder dat u 't goeie nacht heb gezeid, dan is 't ook niet goed.’

Anna voelde haar ongelijk. Dat kwam nu van dat dwaze piekeren en klagen, en zich verdiepen in allerlei onzinnigheden. Om gevoegelik te kunnen zwijgen hief ze nog eens het popje in de hoogte, zoende 't, zoende 't, zoende 't en de opgeschuimde verbittering zwond, effenende berusting bezonk in haar ziel.

‘Kom, Fietje, nu gaan we lekker slapen. Moesje brengt je zelf naar bed.’

Ze had gepoogd een roman, waaraan ze nu zeker al een maand bezig was, eindelik eens uit te krijgen; maar 't was haar niet gelukt. Ze kon er haar gedachten onmogelik bij bepalen. Telkens moest ze opspringen; nu eens om te gaan luisteren of het kind wel sliep, dan weer om iets met Rika te bespreken, dat ze 's morgens vergeten had, eindelik om... ja, alleen, omdat ze het urenlange stilzitten en zwijgen eenvoudig niet meer uit kon houden. Toen ze eindelik Heins sleutel in het deurslot hoorde knoersen, schonk ze dadelik tee in en als hij binnentrad, stond het dampende kopje klaar voor zijn plaats.

Ondanks de duisternis achter de lichtvlak van de tafel zag ze ogenblikkelik aan zijn bewegen, hoorde ze aan zijn begroetende stem, dat hij een goede dag achter de rug had. Ze zou er dus maar niets van zeggen, dat zij nu al voor de tweede maal binnen acht dagen alleen had moeten eten. Maar even toch moest ze hem doen gevoelen hoe best ze begreep, wat zijn ogen zo opgeruimd deed glanzen, waardoor de diepe, rechtstandige plooi, die dagen lang in zijn voorhoofd had stand gehouden, op eens was weggewist.

‘Zeker goeie zaken gedaan; is 't niet? De laatste tijd was je zo ernstig,... haast nurks en nu... Ja, ja; je werk... dat doet 'et 'em. Als je daar maar over tevreden bent! Je vrouw en je kind... ach, des noods zou je ze kunnen missen; maar je werk...’

Een luide, zelfvoldane, overmoedige lach ontschalde Heins wijd-open mond, waar de regelmatige tanden zo helder in blonken, en met de vier vingers van zijn linker hand door zijn wilde, zwarte baardhaar harkend, zei hij guitigplagend:

‘Ben j' er jaloers van? Nou... toch beter dan van 'en vrouw, wat? Ja, kind, ik heb 'en beste dag gehad! Je mag me gelukwensen. Ik ben m'en onderdirekteur... kwijt.’

‘Wat? Is Storm... weg... helemaal weg? En je vondt hem zo geschikt.’

‘Dat was ie ook en dat zou ie zeker gebleven zijn, als kommissarissen hem niet die titel van onderdirekteur hadden gegeven. Op zijn verlangen... o, ja... eerzuchtig is ie genoeg... te veel. Bij den Baan heeft ie altijd 'en wit voetje gehad. Die heeft zijn medekommissarissen overgehaald en toen heette 't, dat er iemand most aangewezen worden om mij in geval van ziekte te vervangen. Natuurlik heb ik me verzet. De man is zeker bruikbaar, heb ik gezeid, en mij vervangen in geval van nood kan ie altijd; maar geef 'em in 's hemelsnaam die klinkende titel niet. Je zult zien, dat ie zich dan gaat inbeelden direkteur te motten spelen... te motten ingrijpen. Dat zal botsingen geven tussen hem en mij. De heren hebben niet willen luisteren. Storm werd toch onderdirekteur en... mijn voorspelling is uitgekomen. 'en Tijdje heb ik Storm's aanmatigingen door de vingers gezien, hem in gemoede verzocht niet op die weg voort te gaan; maar toen dat niet hielp, toen ie hoe langer hoe meer bevelen gaf, die lijnrecht tegen de mijne indruisten,... toen most ik de zaak wel voor kommissarissen brengen en die voor de keus zetten: nou hij er uit of ik! 'et Spijt me van Storm; maar in zo'n grote zaak dient er één baas te zijn. Twee grote masten op één schip deugt niet. Wat?’

Anna glimlachte.

‘Ja, ja... M'en zin doen of... ik groet je. Gepensionneerd; maar 'en vechtersbaas en 'en heerser ben je gebleven. Ik

geloof niet, dat iets ter wereld jou meer genot geeft dan 't winnen van zo'n veldslag.'

Weer lachte Hein luid op.

'Nou... half gelijk heb je.'

'Zeg maar gerust helemaal.'

'Nee, vrouwtje, helemaal niet. Iets is er, dat me nog meer... nog veel meer genot verschaft. En jij weet ook heel goed, wat ik bedoel.'

Ja, ze wist 'et; maar verbeeldde zij 't zich, of was 't werkelik zo: keek hij haar buitengewoon doordringend in de ogen? Een gloeiende blos overtoog haar wangen en een wrevele lust om zich te verzetten, te zeggen, dat hij nu niet overdrijven moest en zó mooi 't toch niet meende, welde in haar op. Maar tegelijkertijd was er in zijn uiting genoeg strelends geweest om ze onweersproken te laten, en in die tweestrijd niet goed wetend hoe zich te houden, sprong zij op, doofde het spiritusvlammetje in de teestoof, scharrelde wat aan de kopjes op het blad. Tot hij doorpraatte:

'En hier is alles natuurlik goed gegaan, wat?'

Nu ging ze weer zitten.

'O, ja.'

'Dan heb ik gewichtig nieuws voor je; maar geef me eerst nog 'en kop tee. Van avond heb ik 'en dorst...!'

Voor de tweede maal schonk zij hem in. Even doorschuifelden zijn breede handen de kranten en gedrukte stukken, die op tafel lagen te wachten. Geen brieven vindend ging hij, weer opkijkend, voort:

'Ja... ik heb heel gewichtig nieuws. Van morgen vroeg ontmoette ik in Amsterdam 'en ouwe vrind van me... 'en schoolkameraad, die ik in... ja, laat 'es zien... zeker... ja, minstens in geen vijf en twintig jaar heb gezien.'

Anna keek niet erg verbaasd, zei maar:

'Och, kom.'

'En als we mekaar niet toevallig op straat tegen 'et lijf waren gelopen, dan had ik hem misschien deze keer ook niet gezien.'

'Dus... die vriend... die schoolkameraad, die zeker hier niet woont, was niet van plan op z'en doorreis jou met 'en bezoek te vereren.'

Hein voelde de betekenis van die opmerking en vergoelikte:

'Dat zeg ik niet; want daar weet ik niks van. Ik wou je

maar vertellen, dat ik iets heel ongewoons heb gedaan. Hij komt morgen hier eten.'

Een schok voer door Anna's arm, die juist de waterketel boven de trekpot hield, en onwillekeurig de ketel hoger heffend, riep ze verbaasd uit:

'Maar man!'

'Heb ik 'et niet gedacht. Ik wist, dat je 't niet goed zou vinden.'

De ketel was weer neergezet op de spiritusvlam.

'Je wist... je wist... Je vergist je glad. Ik vind 'et best. Al zo dikwels heb ik gedacht: waarom brengt Hein toch nooit eens 'en vriend mee? Andere mannen doen dat om de haverklap. Ik krijg alleen te zien de mensen van ons gewone kringetje. En wanneer? Als we ze eens plechtstatig ten eten vragen of...'

Hoog trok Hein zijn zwarte wenkbrauwen op.

'En... nou ik 'et doe... nou ik...'

'Maar je hebt vergeten, man, dat we morgen onze whistavond hebben!'

Een bons op de tafel was het eerste antwoord.

'God vergeev' me... daar heb je gelijk in!'

Anna knikte eens en smakte met de tong tegen de tanden.

'Dat komt er van, als iemand aan niets anders denkt dan aan z'en werk.'

'Zeg nou maar geen hatelikheden. Help me liever dat zaakje op 'en fatsoenlike manier in orde brengen.'

'Da's makkelik genoeg. Je telegrafeert eenvoudig aan... hoe heet die vriend van je...?'

'Van Wakkinga...Louis van Wakkinga.'

'Aan Louis van Wakkinga: kom overmorgen in plaats van morgen. Morgen verhinderd'.

'Mooi verzonnen; maar ik niet weet waar ie uithangt.'

'Wat?'

'Nee; dat weet ik niet. Hij is op z'en doorreis... zoals je dacht... en of ie in 'en hotel woont dan wel bij de een of andere kennis... Misschien zit ie niet eens in Amsterdam.'

'Ja... dan...'

Hein was opgesprongen en omdwaalde in de donkerte de hel-belichte tafel.

'Als we nou maar niet te maken hadden met zulke Harleveense mensen als die Schoester en Leen Willemsen...

dan kon Louis best meespelen. Hij zal wel van alle markten t'huis zijn. Maar zetten we Leen zo'n vreemde eend in de bijt voor... Schoester trouwens ook... Louis mocht 'es heel slecht spelen of... veel beter dan zij... Wat?'

'Ja' zuchtte Anna, 'dan is voor die lui 't plezier van de avond vergald.'

'En Schoester is in staat 'en reglementswijziging voor te slaan, om me voortaan zulke stoutigheden onmogelik te maken.'

Anna zuchtte andermaal.

'Daar kon je gelijk in hebben.'

Een poos zwegen ze beiden; toen schokte Hein weer neer op zijn stoel, plantte zijn ellebogen op tafel, zei:

'Er zit niks anders op. Jij kan en jij mot de toestand redden.'

'Ik?'

'Ja, jij. Na 't eten zal ik Louis boven 'en sigaar laten roken. Misschien rookt ie niet... hij is er net 'en kerel voor; maar in alle geval neem ik 'em mee na boven. Dan kan jij beneden laten opruimen. Als de lui komen, stel ik hem voor... leg met 'en enkel woord de zaak uit... dan blijf jij met hem in de salon en kunnen wij in de eetkamer spelen. We hebben op die manier wel 'en tafeltje van drie; maar in Godsnaam. Die moeten dan maar omberen, als ze geen zin hebben in 'en blinde.'

Anna glimlachte.

'En als ik nu eens geen zin heb, om de hele avond te praten met iemand, van wie ik niets afweet... die ik zelfs nog nooit gezien heb?'

'Kindjelief, ik begrijp, dat je veel liever mee zou spelen; maar er zit niks anders op. 't Is ook maar voor éne keer. Heus, jij *mot* de toestand redden.'

'Jij hebt mooi praten, dwingeland. Vertel me dan ten minste...'

Hij liet haar niet uitspreken.

'Wou je 'en onderwerp van gesprek hebben? Ik heb er dadelik een: de muziek. In z'en jeugd was Louis daar dol op. En weet je wat... speel 'em iets voor. Als je de tussendeur sluit, kan je dat gerust doen. Zo'n gedempt deuntje zal de anderen heus niet hinderen.'

'Maar man, vergeet je dan, dat ik sinds Fietje's geboorte

de piano niet heb aangeraakt. M'en vingers zijn als houtjes zo stijf.'

'Gekheid! Iemand, die gespeeld heeft als jij... Wat?'

'Ach kom... zo'n virtuoze was ik niet.'

'En hoe dikwels heb je me niet verteld, dat piano-spelen in je jeugd je enige ernstige studie is geweest.'

'Dat is wel zo; maar...'

'Geen maren! Morgen ochtend werk je 'en paar oefeningen door en dan zijn je vingers 's avonds weer even lenig als ooit te voren.'

'Ik hoor 't je zeggen.'

'Ach, wel zeker; dat zal alles best gaan. Laat ik je nou nog even vertellen, wat Louis voor 'en snuiter is. Ik noem hem nou 'en vrind van me; maar dat is ie eigenlik nooit geweest. Heel dik was ie met niemand; maar vijanden had ie ook niet.'

De karakteristiek was goed bedoeld; maar ze nam Anna dadelik tegen Louis in. Geen vrienden... dat kon er door; maar een man zonder vijanden... neen, dat moest een onbeduidende kerel zijn. Doch Hein ging voort:

'We mochten 'em allemaal wel lijen. O, ja... omdat ie nooit 'en brekespel of 'en standjesmaker was. Maar hij had iets eenzelvigs... je kon niet vertrouwelik met 'em worden... en hij nam ook nooit 'ens 'et initiatief... voor wat ook. Hij deed mee en was voor alles te gebruiken; maar...

Dus 'en bijloper.'

'Eigenlik ja; maar daarom mot je toch niet min van 'em denken. Dom was ie in 't geheel niet. O, nee. Hij zat meestal op drie... hoogstens vier. En... voor zover ik weet, is ie nooit blijven zitten. We zijn nog samen op de burgerschool gekomen; maar hij is toen van richting veranderd en naar Leiden gegaan. Ik wou naar Breda en zodoende hebben we elkaar uit 'et oog verloren. Als ik me niet vergis, heeft ie wel afgestudeerd; maar geworden is ie toch niks. Ik heb altans later 'es gehoord, dat ie na de dood van z'n ouwers 'en groot fortuin had geërfd en toen de wereld was gaan rondreizen. Ja, zie je, daar heb je nou weer de vloek van 'et geld. Die jongen had van alles kunnen zijn... misschien wel 'en groot musikus; want voor de muziek... dat zei iedereen... had ie veel talent. Wat is er

van 'em terecht gekomen? Niemendal. Maar je begrijpt: we hadden elkaar vroeger goed gekend... toen ik 'em dus tegen 't lijf liep...'

Anna begreep er alles van en beloofde haar best te zullen doen, om 't van Wakkinga naar de zin te maken. Zij zou bij de bestelde runderrib met ertjes nog schildpadsoep geven... zien of ze watersnippen kon krijgen... anders talingen.... Betje d'r ananaspodding laten maken... ook... voor alle zekerheid... wat vingeroefeningen spelen en dan 's avonds... praten. Dit laatste bezwaarde haar 't meest. Waarover zou zij... die zo goed als niets had gezien... kunnen babbelen met een man, die alles had gezien... die overal was geweest? Maar ach, zo'n paar uurtjes zouden wel omkomen. En als 't Hein beviel... wie weet, of hij dan niet eens meer iemand meebracht. Dat gaf toch in alle geval wat afwisseling.

Weer een mooie dag! Wanneer ze bij het omhoogtrekken van haar slaapkamer-gordijn dat zag, en op eens alle kleuren van tapijt, tafelkleed, behang vrolik uit de nachtgrauwheid opdoemden, schitter-sterretjes ontvonkten op glazen, karaffen en koperen hanglamp, dan doorjubelden haar allerlei heerlike gevoelens vol zegepralende blijheid en was 't, of ze eindelik de uitgezochtste genoegens tegemoet ging. Verwezenlikt werden zulke verwachtingen natuurlik nooit en dat juist liet die immer wassende ontevredenheid in haar bezinken; maar ach, aangename verwachtingen waren immers op zich zelf al een genot en van daag... iemand... een onbekende ten eten... dan de whistavond... 'et zou in alle geval geen gewone dag en wie weet wat een prettige worden. Ze wilde er dus goed voor zorgen, dat 's avonds alles in de puntjes was, dat zij van Hein wat strelende goedkeuring kon oogsten, dat zijn vriend Louis geen slechte dunk van haar kreeg en... dat zij er behagelik uitzag.

Terstond na het eerste ontbijt behandelde zij zelve de petroleumlamp, die wel eens walmde als de dubbele pit niet heel zorgvuldig egaal was schoongemaakt, haalde zij het fijne tafelzilver te voorschijn, wreef zij de zilveren mesjes nog eens ter dege op. Dan ging ze, met Fietje in de kinderwagen en Rika er achter, boodschappen doen, bestelde

vruchten, zoetjes, liep bij de poelier aan, die gelukkig watersnippen had, en maakte op straat eerst een praatje met mevrouw Schoester, die zich erg verheugde op de whistavond en daarna met dominee Noordstra, die juist van een sterfbed kwam en zeer onder de indruk scheen.

Al kende zij de afgestorvene niet, dat lijdensverhaal deed haar wel aan. Graag had zij 't dadelik aan Hein oververteld. Aanhoudend moest ze denken: waar zou die vrouw nu zijn? Nergens? Of zou ze weten... zien... dat al het aardse leed... maar dan ook al de aardse vreugde... nu voor eeuwig was... doorleefd?

Van het tweede ontbijt maakte zij op weekdagen nooit veel werk. Het kind sliep dan al weer en Hein bleef haast altijd in Amsterdam. Vandaag was zij in tien minuten met eten klaar en zette dan gauw koffieblad, broodbak, botervlootje, vleesschaaltje op het buffet, om op haar gemak de tafel te kunnen dekken. En terwijl Marie het gebruikte gerei wegnam, haalde zij het mooie damast te voorschijn met het Baccarat-glaswerk, breidde zij zorgvuldig het hagelwitte, metalig-glanzende kleed over de tafel uit, schikte er de Franse gebloemde bordjes op met het blinkende zilver er naast en flikkerend kristal er achter, sneed dan in de tuin wat paarse en witte seringen af, vulde met de witte het kristallen middelstuk, slingerde de paarse er luchtig in een wijde boog omheen en plaatste daarbinnen nog twee kristallen schalen, een met aardbeien, de andere met chinaas-appelen en bananen gevuld, benevens twee kleine schaaltjes, waarop lagen gekonfijte oranjeschillen, pralines en fondants. Dat het dessert op tafel Hein niet naar de zin zou wezen, wist ze. Hein noemde 't wansmaak op vruchten te kijken, onder het eten van vis of vlees. Maar zij vond een tafel met kleurige vruchten zóveel mooier dan een lege, waarop aanstonds een soepterrien zou worden neergezet, dat zij er onmogelik toe kon besluiten zich in dit opzicht naar Heins zin te schikken. Hein voelde te weinig voor de bekoring van het oog, had in 't algemeen te weinig smaak, en... zij behoefde ook niet in alles zijn wil te doen. Neen, neen; vruchten en zoetjes moesten van het begin af op tafel staan. En toen op de sneeuwige damastgrond het grijze zilver naast de gebloemde bordjes lag te glanzen en de drietallen glazen - een voor

water, een voor gewone wijn, een voor fijne wijn - fonkelden achter de servetten, die met een sierlike plooi gevouwen waren om de geraspte broodjes, keek ze nog even rond of niets vergeten was, haar nergens een ongerechtigheid in het oog viel, geen plaat aan de wand scheef hing, het bronzen fluitspelertje op de schoorsteenmantel zich wel recht verhief op het roodmarmeren penduletje, de Japanse cloisonné's wel presies het midden hielden tussen het klokje en de groenige Rozenburg-vazen. Dan ontkurkte ze - op Heins bevel - tijdig de fijne fles Léoville en sloot ze de overgordijnen, want - dit zou Hein eigenlik ook niet naar de zin zijn - al bleef 'et buiten nog zo lang licht... eten, gezellig eten kon zij alleen onder het warme, intieme schijnsel van een hanglamp, terwijl daaromheen de kamer in schemering taant. Dan voelde ze zich op een lichtend eilandje midden in een oceaan van geheimzinnige duisternis.

Als ze nog weer een poosje met Fietje in de tuin had gespeeld, ging ze op haar gemak zich in haar nieuwe beige japon dossen, die met het oplegsel in de kleur van oud-goud en de opengewerkte mouwen. Eigenlik was deze japon te gekleed voor een whist-avondje. En voor van Wakkinga...? Ach, aan hem zou 't wel in 't geheel niet besteed zijn, dat ze van avond er goed uitzag. Ze stelde zich Heins vriend voor als een grote, zware, ruig-gebaarde man gehuld in een grijze ulster, met een reispet op het hoofd, een robuuste, onverschillige kerel, die tegen geen vermoeienissen of ontberingen opzag en alleen behagen schepte in het afleggen van kolossale afstanden, het doordringen in onbekende streken. Wat maalde zo'n man om de japon van een eenvoudig vrouwtje uit een Noord-Hollands dorp! Maar... zo zelden gingen ze uit; moest ze haar mooie japon dan altijd in de kast laten hangen? Neen; ze trok 'em aan en als ze die vreemde beer er mee ergerde... des te aardiger!

Nog had Rika haar japon niet geheel gesloten, als ze, toevallig naar buiten kijkend, een man... ja, een heer op de weg zag aankomen. Nu al? Of... Aan haar voorstelling beantwoordde die slanke gedaante met het grijze hoedje op, de demisaison over de arm niet; maar toch... het moest van Wakkinga wel zijn. Wie... welke heer altans zou op dit uur de eenzame, mulle landweg bewandelen? Vermoedelik had Hein geen

rekening gehouden met de treintijd en nu... Hij liep heel langzaam... behoedzaam stappend over de grasrand... zeker om zijn schoenen niet stoffig te maken. Hij had wel iets elegants en die grijze deukhoed... ja, waarom draagt Hein toch zomer en winter dezelfde stijve, zwarte dop?...

Nu kijkt de man rond. Waarschijnlik zoekt hij naar de naam van hun villa'tje. Neen, vriend; op het hek zal je die niet vinden. Je moet hoger kijken... naar 't huis... dicht onder 't dak. A, daar kijkt ie op. O, wat ziet ie er met z'en dun, licht-blond kneveltje nog jong uit... veel jonger dan Hein. Maar 'en blozend teint heeft ie niet... neen, eer 'en bleek. Nu houdt hij 'en hand boven z'en ogen... leest. Ja... Wei-lust; hij heeft de vergulde letters bemerkt. Zou ie de naam gek vinden... te echt Hollands? Daar klapt ie 't witte hekje achter zich toe. Wat doet ie dat bedaard... zo heel anders dan Hein, die altijd haast heeft en... zo ruw kan zijn. Het grint knoerpt onder z'en schoenen... de bel weerklinkt... en ze was nog niet klaar! Gelukkig kon Hein, die van daag vroeger t'huis was gekomen, zijn gast ontvangen; maar nu diende ze toch voort te maken.

'Klaar, Rika? Goed. Neem dan 't kind mee!'

Weinige sekonden later stond ze tegenover van Wakkinga in de salon, had Hein hen aan elkaar voorgesteld. Ja, ondanks zijn dunnend haar zag hij er wel jeugdig uit en wat was hij keurig gekleed. Veel losser dan Hein, die altijd zo'n strak toegeknoopte jas droeg. Die groen-zijden das met grote parel er in deed zelfs biezonder mooi onder het licht-bruine vest. Hein had alleen donkere vesten en van die onuitstaanbare, zwarte, gemaakte strikjes. Maar, dat ie op 'en ietwat geaffekteerde en overdreven vriendelike toon zulke banale frases afstak van: erg lief van u... ik heb maar dadelik aangenomen... ik hoop, dat u geen omslag voor me hebt gemaakt... u woont hier allerliefst... ajai, dàt stond haar in 't geheel niet aan. En daar had ie 'n mat, verveeld glimlachje bij... Neen! Een man, die zoveel had gezien, moest niet doen als de eerste, de beste Amsterdamse uitgaander en vooral geen komplimentjes maken, die hij onmogelik kon menen.

Ze antwoordde dan ook heel goed te begrijpen, dat hij alleen kwam uit oude vriendschap voor Hein en dat een

uitstapje naar hun simpele en afgelegen woning bezwaarlik voor hem een genoegen kon zijn. Maar nu vond Hein, dat zij zich zelve en hun huis wel wat al te laag aansloeg en daarmee verklaarde van Wakkinga volkomen in te stemmen. Ten eerste was 't hem een waar genoegen zijn oude schoolkameraad weer te zien, kennis te mogen maken met diens vrouw. En dan... als ze wist hoe beu hij was van hotelleven en hotel-kost. Hij gaf haar zijn woord, dat een uitgang als deze voor hem een ware versnapering was. Intussen had Marie de dubbele deuren vaneen geschoven. Nu bood hij haar zijn arm en begeleidde haar naar tafel.

Met genoegen zag ze, dat ie z'en servet niet in z'en vest stak. Dat verkoos Hein maar niet te laten, hoe vaak ze 't hem al had gevraagd. Van 't dessert op tafel zei Hein niets. Als ze zich dus naar zijn smaak geschikt had, zou ze er niet eens plezier van hebben beleefd. Van Wakkinga roemde de zachte tinten en de fijne geur van de seringen, voegde er bij, dat de hele tafel in harmonie was met haar beelderig toilet. Hein trok een fles open en keek niet eens op.

Zodra de soep genuttigd was, begon Hein, inschenkend:

'En ...vertel me nou 's... heb ik 'et gisteren goed begrepen, dat je wel gepromoveerd bent; maar nooit als advokaat, rechter of wat dan ook, hebt gepraktizeerd?'

Wakkinga zei alleen: 'juist' en hij zei dat heel onverschillig. Daarna vroeg hij, zich bedienend van het vlees, dat Marie aangaf:

'Maar jij... Mag ik u hiervan geven, mevrouw?'

Anna hield haar bord bij.

'Jij wilde immers bij de artillerie komen.'

'Zeker en daar ben ik ook bij geweest. Tot kaptein heb ik 'et gebracht. Toen gleed m'en knol uit... op de berijpte helling van 'en brug en ik brak m'en been. Dat werd gezet; maar 'et bleef 'en tikje te kort. Weinig... o, ja. Je merkt er aan m'en gang haast niks van. Maar de dienst most ik uit en gedaan was 't met m'en carrière. Ik kreeg pensioen... gebreken in en door de dienst... maar ik wou toch wel wat te doen hebben en er iets bij verdienen. Toen ben ik direkteur geworden van 'en maatschappij voor goederenvervoer per automobiel... verhuizingen enzovoorts. Ja kerel, die val is 'en lelike streep door m'en rekening geweest. Ik

was verduiveld eerzuchtig... had minstens generaal willen worden. En dan op eens je carrière gebroken te zien... wat? Ja, liefhebberij in je vak te hebben... je gezond, flink en bekwaam te voelen en toch te motten denken: ik deug voor niemendal meer... ik ben op zij gezet als 'en versleten meubel op zolder... sakkerloot, dat is zo ellendig! Gewoon afschuwelik! Tegenwoordig ben ik er overheen... och ja... Ik most wel. Nou heb ik m'en eerzucht er in gesteld m'en vrouw gelukkig te maken en m'en kind 'en goeie opvoeding te geven. Da's ook 'en levensdoel... niewaar... misschien nog wel 'en mooier en beter dan minister te worden van oorlog; maar toen... o, ik had de pest zo in! Wil je geloven, dat ik er over gedacht heb me van kant te helpen? Je bent dan wel wijzer... och ja; maar toch is de gedachte bij me opgekomen. En meer dan eens!'

Van Wakkinga knikte; maar zei niets. Anna vond hem voor een oud vriend niet biezonder belangstellend.

Na een stilte begon Hein weer:

'En wat mag ik je straks nog schenken? Ik heb 'en ouwe Léoville uit de kelder gehaald... de voorlaatste van 'en puik partijtje. Die durf ik je gerust aanbevelen; maar als je soms liever Bourgogne drinkt... wat?'

Van Wakkinga maakte een beweging van schrik.

'O, neen! Bourgogne is me veel te zwaar. 'en Enkel glas Léoville wil ik graag met je mee drinken; maar over 't algemeen drink ik heel weinig.'

'Geef dan aanstonds bij de snippen die fles Léoville maar, Marie.'

Het gesprek liep nu een poosje over al de landen, die Van Wakkinga, bezocht had, de talloze kilometers door hem afgelegd in treinen en boten, de vreemde mensen en dingen, die hij was tegen gekomen op zijn weg. Anna begreep, dat Hein alleen uit beleefdheid daarover sprak; want buiten zijn eigen levensomstandigheden boezemden uitsluitend de telegrammen in zijn krant hem belang in. Weetgierig of zelfs maar nieuwsgierig was hij niet en zij had zich wel eens afgevraagd, of zijn onverschilligheid voor al wat zijn persoon of zijn vak niet raakte, hem op den duur toch niet belet zou hebben de glansrijke carrière te maken, die hem tans mislukt leek door zijn val met het paard. Maar dat van Wakkinga,

die immers voor zijn plezier die grote en verre reizen had ondernomen, zo weinig op Heins vragen te zeggen vond, zich met zulke oppervlakkige antwoorden van de zaak afmaakte, ja, zich voordeed als een geblaseerde, die niets zijn bewondering meer waardig keurt, verwonderde haar zeer. Wou zij niet juist om het vele, door hem aanschouwd en beleefd, een merkwaardig mens in hem zien? Hij had toch niet enkel gereisd om zijn verveling te verzetten. Dan zou hij zeer zeker geen man zijn naar haar hart. En zij bedacht met hoeveel geestdrift zij zelf van haar ervaringen en avonturen zou gewagen, als zij maar eens één enkele werkelik interessante reis maken mocht.

Bij de snippen, na het inschenken van het eerste glas Léoville, kwam Hein op zijn mislukte carrière terug.

‘Zou je willen geloven, dat de paar woorden, waarmee ik je verteld heb van de schipbreuk van m'en ambitie, ... dat die paar woorden voldoende zijn geweest om al de bedonderde gevoelens van die ellendige tijd weer in me op te wekken? Doorgaans denk ik er niet meer aan; maar bij de geringste toespeling... O, wat heb ik m'en leven toen verafschuwd... gehaat! En die knol... die toch m'en lievelings paard was geweest,... ik heb 'em nooit meer willen zien. Voor 'en prikje heb ik 'em verkocht... dadelik. Ja, als zo op eens je leven doelloos wordt...!’

De zin werd niet voltooid en als geboeid door een visioen bleef Hein strak uitstaren, de donkere hoek in tussen raamgordijn en wand. Louis knikte weer; maar zei niets.

Niet voor de eerste maal had Anna Hein dit verhaal horen doen en 't was haar evenmin uit het geheugen verdwenen, dat hij een lange tijd werkelik erg somber, ja, onuitstaanbaar was geweest; maar toen al had ze voor zich zelve de gevolgtrekking gemaakt, dat zijn carrière hem meer aan het hart ging dan zijn vrouw, en hem nu weer te horen zeggen: ‘als zo op eens je leven doelloos wordt’, hoewel hij zo even nog beweerd had er zijn eerzucht in te stellen haar gelukkig te maken... neen, dan kon ze niet onopgemerkt laten voorbijgaan.

‘Als 't waar is... wat je net gezegd hebt... dat je tegenwoordig alleen nog de eerzucht hebt je vrouw en kind gelukkig te maken, dan moet je nu niet spreken van doelloos.’

Van Wakkinga viel haar bij.

‘Dat ben ik geheel met u eens, mevrouw.’

Langzaam was Van Schellewouds blik naar de tafel weergekeerd en een glimlach doorbrak nu de strakheid van zijn trekken, verzachtte zijn donkere blik.

‘Ben je 't dan ook... gelukkig?’

Een opstuwing van bloed doorroodde even Anna's wangen en haar weifelend kijken overschichtigde de hele tafel, eer zij een antwoord vond; want neen kon zij niet zeggen en een gul-toestemmend ja wilde haar evenmin uit de mond.

‘Da's ook 'en vraag... in tegenwoordigheid van je gast!’

Hein glimlachte andermaal.

‘Daar heb je nou eigenlik gelijk in; maar...’

Ze liet hem niet uitspreken.

‘Wat voor reden heb ik je gegeven om te denken, dat ik niet gelukkig zou zijn?’

‘Nee... reden heb je me niet gegeven... reden is 't woord niet; maar...’ en hij wendde zich tot Wakkinga, ‘in de laatste tijd kan ze soms zo wonderlik afgetrokken zijn. Vooral tegen zonsondergang. Verleden Zondag nog heb ik haar door 't raam naar buiten zien turen, ..net.. ja, net als 'en gevangene, die er uit wil.’

Weer doorbloosde een bloedgolf Anna's wangen en door luid op te lachen poogde ze haar verlegenheid te verbergen.

‘Dat heeft ie misschien 'es ééns van me gezien! Wat zo'n man zich voor dingen in 't hoofd haalt! Nu wordt ie al wantrouwend als ik het waag naar buiten te kijken... naar 't ondergaan van de zon! Kom, Hein, schenk je vriend nog maar 'es in. Wat moet die wel denken van onze verhouding?’

‘Wel, mevrouw, dat ze best is. 'en Man, die er zoveel prijs op stelt z'en vrouw gelukkig te zien en 'en vrouw, die haar man zo hartelik om z'en bezorgdheid uitlacht... me dunkt... zulke getrouwde lui hebben zich geen van beiden te beklagen.’

‘Juist, meneer van Wakkinga. Neemt u nog 'en snip?’

‘O, neen, mevrouw, zeer bedankt. M'en snip was voortreffelik; maar één zo'n vogel is me volkomen voldoende. Die Léoville is puik, van Schellewoud. Ik begrijp, dat je er nog maar één fles van over hebt.’

Onder het eten van de ananas-podding spraken ze over

wijnen. Van Wakkinga kon heel wat namen opsommen, die aan zijn gastheer onbekend waren; maar Anna hoorde in zijn toon geen bluf en dat gaf haar weer een gunstige dunk van hun gast. Een goed merk Bordeaux, verklaarde Louis, beviel hem op den duur 't best.

'En is ook 'et gezondst,' zei Hein. 'Ik merk overigens met genoegen, dat jij niet meegaat met die dwaze leer van de geheel-onthouding. Teveel is slecht.... nou ja... te veel water deugt evenmin. Maar 'en enkel goed glas druivensap onder 't eten.... wel, te drommel.... tegenwoordig zouwen ze je willen wijsmaken, dat elk genot zonde en al wat lekker smaakt vergift is. Allemaal huichelarij, waarvan ik niks mot hebben. Wat?'

Van Wakkinga was 't geheel met hem eens.

Toen eindelik de aardbeien en chinaasappelen werden rondgediend, bracht Hein zijn plan voor den avond te berde, gaf hij aan van Wakkinga een schets van het gezelschap, dat tweemaal 's maands om te whisten bijeenkwam. En dadelik hoorde Anna aan zijn toon de behoefte hun omgang met die mensen voor Louis te vergoeliken. Ze waren heus zo kwaad niet. Willemsen poogde wel graag zich geleerd voor te doen, door 't een of ander voor te dragen uit het laatste tijdschriftartikel, dat hij gelezen had en.... de volgende keer weer geheel vergeten zou zijn; Schoester deed wel zijn best door gedurfd-nijdige aanmerkingen op afwezigen... soms zelfs op aanwezigen, zodra ze zich vergrepen tegen het reglement of de adat, te verbergen, dat hij t'huis danig onder de pantoffel zat van zijn vrouw; Viering was wel een dooie diender, alleen te dulden als goed whister aan de speeltafel en de drie dames muntten noch door schoonheid, noch door smaak, noch door geest uit, ja, waren erg onbeduidend, huisbakken, bekrompen; maar ach, alle zes waren toch vriendelike, goeie mensen, mensen, met wie te praten viel. Over taktiek of ballistiek moest je liever niet beginnen; maar overigens...

'Je mot ook denken, buiten heb je niet veel keus en in de stad zou ik niet willen wonen. Duur en ongezond... vooral voor t' kind.'

Louis zei er alles van te begrijpen en had Anna zelve van Wakkinga moeten inlichten, ongetwijfeld zou zij 't met

nagenoeg dezelfde bewoordingen hebben gedaan. Nu zij echter onder Heins verhaal tijd tot nadenken had, vroeg zij zich af, waarom hij zich als 't ware verontschuldigde over hun omgang. Zou hij dat tegenover andere bezoekers ook hebben gedaan? Wel neen. Dus, redeneerde zij onwillekeurig, vond Hein die van Wakkinga... de man, van wie hij gezegd had: er is niets van hem te recht gekomen... iets biezonders, enkel, omdat hij veel had gereisd. Die houding van Hein ergerde haar en toch... toch moest zij erkennen ook zelf, ondanks haar verstandelik verzet, ondanks al 't geen zij op hem aan te merken had, tegen de bereisde man op te zien of... was ze, wel beschouwd... jaloers?

In alle geval... al had van Wakkinga allerlei plaatsen van de aardbol bezocht, waar zij en Hein waarschijnlik nooit zouden komen, daarom behoefden zij toch niet tegen hem op te zien. Zij besloot dan ook geen rekening te houden met haar ongerechtvaardigd minderheidsgevoel en van Wakkinga integendeel te laten merken, dat zij hem volstrekt niet hoger, eer lager stelde dan hun vrienden. En nu vulde zij verbeterend Heins kenschetsing aan. Willemsen had een eervolle militaire loopbaan achter de rug en, gedetacheerd bij het Indiese leger, zelfs in Atjeh meegevochten; Schoester was beslist een ontwikkelde man met een helder oordeel, al had hij nooit een betrekking bekleed en al keek hij zijn vrouw wat veel naar de ogen. En Viering, die elk jaar met zijn zuster een grote reis maakte, mocht ook meepraten over 't geen er op de wereld te zien was.

Hein liet deze karakteristieken onweersproken en openbaarde tans zijn plan om Louis niet te laten spelen, tenzij hij juist een hartstochtelik speler mocht zijn - wat hem onwaarschijnlik voorkwam - die zelfs met onbekenden graag een robbertje zou uitvechten. Dit laatste, verklaarde Van Wakkinga, was in 't geheel niet het geval; maar wel vreesde hij Anna van het spel af te houden en dus haar avond te zullen bederven. Een kleine beleefdheids-kamp volgde; maar Louis schikte zich al gauw naar Heins wens en Anna kreeg de indruk, dat eigenlik alles hem onverschillig was. Toen eindelik de beide heren naar boven waren getrokken, om onder het genot van sigaar en sigaret - van Wakkinga had Anna verzekerd alleen om geen brekespel te zijn nu en dan

een sigaret te roken - koffie en likeur te gaan drinken, moest Anna, onder het tafelopruimen met Marie, denken, dat de avond niet aan haar verwachtingen beantwoordde. Die van Wakkinga viel haar, wel beschouwd, erg tegen. Hij had iets fattigs en een stil, hooghartig ‘air’, waar zij niet van hield. En dat hij nu weer niet rookte.... Zeker was zij op rook-stank in haar kamers weinig gesteld; maar dit liet niet na, dat een man, die in 't geheel niet van roken hield, haar voorkwam minder echt man te zijn. Zo lang met hem alleen te moeten babbelen... neen, dat lachte haar niet toe. Gemelik vroeg zij zich af: waarover te beginnen? Beproeven zou zij hem te brengen op de muziek; maar al had hij daar misschien vroeger wel aan gedaan, dat er tans nog, zij 't al geen artiest dan toch een muziekliefhebber in in hem stak, kon zij onmogelik geloven. Aan tafel had 'et hem waarlik niet aan gelegenheid ontbroken eens over muziek te spreken. Maar hij leek wel beu te zijn van alles.

De pendule-wijzer wees het ogenblik al aan, waarop zij de dorpsvrienden moest verwachten, toen de beide heren beneden kwamen, en als nu Louis aanstonds een bewonderende uitroep over de gezelligheid van haar woning gereed had, hoorde zij er de onoprechte frasenmakerij in van een man van de wereld. Zij kon 't niet laten, dankzeggend voor zijn beleefdheid, hem tegelijkertijd haar mening te doen kennen, dat hij, die zóveel had gezien, in paleisachtige hotels gewoon was te vertoeven, bezwaarlik zo gunstig over hun eenvoudige huisje denken kon. Hij echter hield vol en antwoordde, dat hij wel is waar in menig opzicht, helaas, blasé was; maar toch nog wel iets ...ja misschien juist door zijn geblaseerdheid veel... kon gevoelen voor de frisse zenuwsterkende rustigheid van een Hollands buitenverblijf. Duidelik werd deze tegenstelling haar niet; maar de binnentredende gasten beletten haar verder te vragen.

Die kwamen als altijd allen tegelijk; want de verstwonende Viering's waren gewoon de Willemsen's af te halen; zodra Schoester dan het viertal zag aankomen, waarschuwde hij zijn vrouw, sloten zij zich aan. En als altijd schuifelden, wit behandschoende vingers vooruitgestoken, de drie dames, hoofdknikkend en goeien avond murmelend, met korte tussenruimten 't eerst binnen, drongen achter hen, dicht opeen, de

donkere heren aan, eveneens goeien avond grommend en, over de kleine juffrouw Viering's schouders heen, blote handen reikend. Duidelik zag Anna hoe allen, van Wakkinga opmerkend, plots met verstrakte gezichten stijf bogen en zich verwachtend tegenover hem schaarden in een kring. Dan stelde zij hem voor; handdrukken werden gewisseld en als vergaten zij nu zijn bestaan, begonnen de zes gasten met haar en Hein te praten over het weer, over het lengen van de dagen, over het vreselike ongeluk in een mijn bij Bochum. 'et Was Anna, of ze van avond pas goed aller benepen burgerlikheid waarnam. De heren gaven nog 'et minst aanstoot, al vond ze de zwart-laken, hoog-toegeknoopte geklede-jas van Willemsen en zijn breede, zwarte das onuitstaanbaar deftig, Schoester's bruin sjaket met de afzakkende, blauwe plastrondas ergerlik afgesleten en Viering's laag omgeslagen boord ongekleed en ouderwets. 't Is waar van Wakkinga, die voor 't eerst bij haar at, had misschien beter... neen vormeliker gedaan zich in een ‘smoking’ te dossen; maar tegenover een oud vriend wilde hij zeker alle vormelikheid op zij zetten. En die drie vrouwen! O, zij kende al hun japonnen en bloezes; maar nog nooit had zij in Koba Schoester's licht katoenen ruitje met de opgenaaide kant zo duidelik de jammerlik schuchtere verknoeïng gezien van een mooi model, was Leen Willemsen's bessensap geverfde jurk, waarop de kant half meegeverfd, half wit was, haar poverder burgerlik voorgekomen, had zij Marie Viering's witte bloeze zich boven de zwarte ceintuur smakelozer om haar kogelronde buuste zien ballen. En dan die logge schelpkamee, soevenier van haar huweliksreis, waarmee Koba nog maar altijd meende te kunnen pronken; die onmogelik brede, gouden armbanden en die grove granatenketting van Leen; die prullige en toch zo opdringende, bloedrode koralen van Marie! Viel 't die mensen dan nooit eens in, dat 'et toch niet aangaat bij alle gelegenheden zich op dezelfde manier... en wat voor een manier... toe te takelen? Streefden zij er nooit eens naar er zo al niet mooi, dan altans een beetje eigenaardig uit te zien? Wat waren ze toch onuitstaanbaar Harleveens!

‘Kom, Ann', schiet 'es wat op! Krijgen we van avond geen tee? We motten aan 't werk!’

Hein's hoge, ietwat hese stem had haar opgeschrikt uit

haar gemijmer. As zij van Wakkinga's blik op zich gevestigd zag, overtoog een gloeiend rood haar wangen; fluks rees zij op, begon te schenken: voor de beide Willemsen's tee zonder suiker maar met melk; voor Viering suiker maar geen melk; voor Marie enkel melk; voor Schoester alles; voor Koba tee met een scheutje melk en niet te veel suiker; voor Hein veel tee, veel melk en veel suiker.

'En u, meneer van Wakkinga, suiker en melk?'

'Gaarne, mevrouw; mag ik de kopjes rondgeven?'

Als hij naast haar stond, hadden zij een oogenblik van intimiteit, toen zij fluisterend, ten einde het omklaterend gesprek niet te storen, aanwees voor wie elk kopje bestemd was. Elegant zich rondwendend in de kring reikte van Wakkinga zonder zich te vergissen aan ieder het zijne over.

Nog een wijle doorratelden de stemmen de enge ruimte. Terwijl de heren zich naar Hein hadden gewend, schamperde Koba met zoetzure glimlach:

'Wat heb jij 'n toilet gemaakt van avond,' viel Marie haar bij met:

'Dat heb ik ook al gedacht. Zeker voor d'er gast,' zei Leen goedig-klagend:

'Ach, als je zo'n mooie japon nou eenmaal hebt...'

En als ze luchtig geantwoord had:

'Juist, Leen, en zijn jullie niet allemaal m'en gasten?' moest ze denken: wat zijn ze toch kleingeestig! Met zulke wezens moet ik nu m'en leven verslijten... ja, verslijten!

Dan vulde ze nog eens de kopjes, die van Wakkinga andermaal ronddeelde, en eindelik rees Hein van zijn stoel op.

Nu zou men vernemen hoe 't van avond gaan moest met die vreemde eend in de bijt. Nog had niemand van het spel gerept; maar Anna zag aan Schoester's omdwalende blik, dat hij op een beleefde frase zon om zich tegen een inbreuk op het reglement te kunnen verzetten, zag aan Koba's vragend kijken, dat zij zulk een verzet van hem wachtte en verlangde, zag aan Viering's stiekeme glimlach, dat hij op de emotie van een kleine woordenstrijd zich met innig welbehagen spitste. Maar Hein verraste allen met de mededeling, dat zijn vriend van Wakkinga niet speelde en met zijn vrouw praten zou, zodat dus het lot beslissen moest wie met de blinde en welke paren samen zouden spelen.

Daar had Schoester dadelik, hoog zijn schouders optrekkend, iets tegen in te brengen.

‘Neem me niet kwalik, waarde vriend; maar de wet is de wet. Spelen met 'en blinde is volgens het reglement toegelaten, als een lid van 't gezelschap ongesteld of verhinderd is en hij, bij wie de whistavond wordt gehouden, geen plaatsvervanger heeft kunnen vinden. Dit geval is hier niet aanwezig. Integendeel! Niemand is ziek... gelukkig... en we hebben er zelfs 'en gast bij. Jij verklaart nu wel, dat meneer van Wakkinga niet speelt; maar is meneer van Wakkinga 't daarmee eens? Dat zou ik wel eerst wensen te weten.’

Anna zag hoe een opvlaging van ergernis Hein's wenkbrauwen trillend elkander naderen deed, zag hoe Koba goedkeurend haar man toeknikte, zag hoe Willemsen glimlachend zich gereed maakte met een bemiddelend woord de zaak tot aller tevredenheid te schikken. En ondertussen lamenteerde Leen: ‘hè, ja, waarom zou meneer van Wakkinga niet meedoen, dan kan Anna ook spelen,’ terwijl de beide Viering's beginstukken van zinnen bromden, die niemand verstond en waarop dus ook niemand antwoordde. Reeds had Hein opgewonden uitgeroepen: ‘als meneer van Wakkinga spelen *wil*... Wil je spelen, Louis, dan heb *ik* er natuurlik niets tegen; maar... dan hebben we 'n tafel met vijf en daar houwen jullie niet van,’... toen van Wakkinga heel kalm en heel duidelik verklaarde: ‘neen, ik speel niet... ik wil alles doen wat je verkiest, behalve... spelen.’

Nu omschalden hem de vragen: speelt u heus niet... speelt u nooit... heeft u nooit gespeeld... houdt u niet van spelen... en gaf hij de toelichting, dat hij vroeger... in zijn jeugd... wel gespeeld had; maar op reis het spelen geheel ontwend was. Spelen in hotels of clubs... met mensen, die hij weinig of niet kende... van wie hij niet wist of ze kwaliknemend waren... of ze tegen hun verlies konden... of ze biezonder fijn... misschien biezonder slecht... speelden... neen, dat alles leek hem veel te gevaarlik. Op reis moest je, o, zo voorzichtig zijn!

Dat begrepen allen. Er werd goedkeurend geknikt en met uitroepen van ja... o, ja ...zeker ...dat zal waar zijn ...aan van Wakkinga instemming betuigd. Nu echter ver-

klaarde Schoester, dat er dus per slot van rekening een tafeltje van drie gevormd werd, zonder dat het geval aanwezig was, waarin dit volgens het reglement mocht geschieden. Daar wilde hij zich nu wel niet tegen verzetten; maar spelen met een blinde was zowel zijn vrouw als hem veel te inspannend. Als er dus toch van het reglement werd afgeweken, verzocht hij zijn vrouw en hem van de loting te ontslaan en dadelik in te delen bij het partijtje van vier. Een goedkeurend geknik van zijn vrouw beloonde hem weer voor dit diplomatiek verzet; met een schouderophaling riep Hein uit: ‘mij goed’ en grommend gaven ook de anderen toe. Allen stonden op.

Anna zag, dat Louis met moeite een glimlach onderdrukte en zij schaamde zich over het gezelschap, waarmee de omstandigheden en Hein haar en haar gast hadden opgescheept.

Nog uitte Schoester zijn misnoegen er over, dat in de eetkamer zou worden gespeeld door op bits-verwonderde toon te vragen: ‘hé... worden we van avond daarheen verbannen’; maar als niemand op die vragende aanmerking antwoord gaf, verdween het gezelschap uit de salon, schoof Hein de tussendeur toe en bleef Anna alleen met Louis achter.

En weer hoorde ze de vraag in zich: wat moet ik de ganse avond met die man bepraten?

Louis kwam haar tegemoet. Rondkijkend in de kamer was hij blijven staan voor een grote foto van Zermatt, een herinnering van Anna's enige reis, en turend op de mooie omtrek van de slanke Matterhorn verklaarde hij, haast fluisterend als waren de woorden alleen voor hem zelf bestemd: ‘machtig en... koud.’

Anna ging naast hem staan.

‘Groots! Vindt u niet?’

‘Zeker, mevrouw; maar sommige mooie, grootse bergen geven me altijd zo'n indruk van eenzaamheid en ook van onmacht.’

Anna begreep hem niet.

‘Eenzaamheid... ja; maar onmacht...?’

‘Is 't dan niet min... vernederend, dat zo'n reus zich door kleine mensjes moet laten beklauteren?’

Het denkbeeld trof haar; ze vond er wel iets in. Toch vroeg ze door:

‘Bent u er op geweest?’

Verbaasd keek van Wakkinga haar aan.

‘Op de Matterhorn? Neen, mevrouw, aan zulke buitensporigheden heb ik me nooit gewaagd. Dat vindt u misschien heel laf.’

Och neen. De een bezat betere longen, een krachtiger hart, sterkere spieren dan de ander. Daarom was die andere nog niet laf. Maar Anna had iets minachtends in van Wakkinga's toon gehoord, toen hij het woord buitensporigheden uitsprak. Zou zelfs de lust om eens wat buitengewoons te doen, wat buitengewoons te zien die man ontbreken? Even wilde ze pralen.

‘De Breithorn hebt u toch zeker wel beklommen. Daar ben ik zelfs op geweest.’

Snel overgleed zijn verbaasde blik haar ganse gestalte; maar was 't met bewondering of geringschatting? Zij wist 'et niet.

‘Hebt u werkelik zo'n forse toer gemaakt... uren lang over sneeuw en ijs gelopen... overnacht in 'en armzalige hut? Ik maak u m'en kompliment.’

Zijn woorden getuigden eer van bewondering en toch... Gevleid, maar ietwat verlegen tegelijkertijd wendde zij zich af naar de tafel, bood Van Wakkinga een stoel aan, nam tegenover hem plaats. En ze gaf hem een uitvoerige beschrijving van haar opklauteren naar de hoge spits, erkende de bezwaren, roemde toch het grote genot.

‘Ik vond die tocht verrukkelik en als Hein gewild had... minder beperkt was geweest in z'en tijd... en ook in geld... wie weet, of ik dan ook niet op de Matterhorn was gekomen. Ik houd er dol van dingen te doen, waar Jan en Alleman zich niet aan waagt! Als ik 'en man was...! Wat zou ik niet ondernemen! En nergens zou ik rust of duur hebben! Alles zou ik willen zien... beleven... genieten!’

Vast rekende ze op zijn instemming; zelfs verwachtte ze nu hem los te horen komen, vergast te zullen worden op een reeks van interessante verhalen.

Maar hij antwoordde met een mat glimlachje om de fijne lippen en zei dan, met de witte vingers krulletjes draaiend aan zijn dunne, blonde snorpunten:

‘Ach, mevrouw, genieten is zo moeilik. Haast altijd is er

't een of ander... in of buiten je... dat je genot bederft.'

Ze meende te begrijpen, dat hij eigenlik was: een volkomen geblaseerde en met haar onverzadigde, misschien onverzadelike genotzucht vond zij niets onbegrijpeliker, tevens onuitstaanbaarder dan geblaseerdheid. Hoe onrechtvaardig toch weer, dat een man, die alles, alles hebben kon, kennelik aan geen genieting meer waarde hechtte, terwijl zij, in wie de levensdorst zo gloeide, ja, schroeide, zich alle lafenis van die dorst moest ontzeggen. Ze kon niet nalaten hem haar minachting voor geblaseerdheid vierkant in het gezicht te gooien. Nooit zou zij er in kunnen treden, dat een mens zijn nieuwsgierigheid verloren had naar al het mooie, het prettige en het interessante, dat er op de wereld te vinden is! Moest je daar geen ontbering, vermoeienis, zelfs ellende voor over hebben?

Weer glimlachte van Wakkinga mat en nu sprak hij van het bestaan, dat hem op den duur nog 'et best aanstond. 't Is waar: ook daarin kon hij 't niet altijd-door harden. Van tijd tot tijd moest hij er eens uit; maar toch keerde hij er steeds weer in terug. Hij bedoelde het leven te Monte-Carlo. Daar omgonsde je een mensen-menigte, van wie je nooit meer last behoefde te hebben dan je zelf wilde en waarin ieder de genietingen vinden kon, die hem 't meest toelachten. Je vondt er elke soort van komfort, die je maar verlangde en bereid waart te betalen. Van winterbezwaren en onaangenaamheden was daar weinig of geen sprake. Je leefde er haast aanhoudend in een ontzenuwend zwoele lucht, die je heerlik moe maakte, alle werklust in je doodde en het languit-liggen-staren in een schommelstoel... de aardse benadering van het Nirwana... hoogste weelde deed vinden. Werd ook dat je een beetje zwaar, dan hoefde je maar een uurtje aan de speeltafel afleiding te zoeken of op te lopen naar de Turbie, om weer te gaan verlangen naar het zalige niets-doen, de zoete rust van het starogend gewieg in de schommelstoel.

Anna kon haar verontwaardiging ter nauwernood beheersen.

'Dus... in 'en land, waar 't zo verrukkelik mooi moet zijn; maar waarvan u 't mooie al niet meer ziet, omdat u er aan gewend bent, daar verdroomt u uw leven, terwijl u in China, Japan, Mexico, Spitsbergen... weet ik waar al

meer... allerlei vreemde volken en dingen kon leren kennen of in wereldsteden als London, Parijs, New York genieten van 't hoogste in kunst, 'et fijnste, 't beste, 't heerlikste op elk gebied!'

Op eens was 't, of stugge ernst van Wakkinga's trekken doorstrakte, zijn gelaat veranderen deed in een ondoordringbaar masker. En in 't ijle voor zich uit turend gromde hij zacht voor zich heen:

'Ja, daar verdroom ik m'en leven.'

Even keek Anna hem nog vragend aan; dan rees ze met een lichte, bruuske schouderschok op, ging naar de schuifdeur, die ze uiteenrukte, riep de kaartspelenden toe, dat het tijd was voor een glas wijn.

'Laat maar inschenken,' galmde Hein terug, 'zodra ik m'en sans-atout gewonnen heb, zullen we drinken.'

Zich omwendend vond ze van Wakkinga ook opgestaan en ronddwalend door het vertrek.

Ze belde.

'Mag ik u iets aanbieden, meneer van Wakkinga... 'en glas wijn... of 'en toddy... misschien 'en kwast?'

'Dank u zeer, mevrouw. Ik zal niets meer gebruiken. U hebt me al zoveel goeds te genieten gegeven.'

Was bij die man dan alles negatief? Ze vond hem eigenlik gewoon vervelend, al moest ze erkennen nog nooit een dergelik slag van vervelende man te hebben ontmoet. Als ze hem nu toch maar eens bracht op het onderwerp: muziek.

Marie kwam binnen en ze bestelde wijn voor de heren en dames in de eetkamer met... zoals altijd... een toddy voor meneer. Dan ging ze naar de piano, klapte de klep er van omhoog, trok de geborduurde lap weg van de witte en zwarte toetsen.

'U doet immers veel aan muziek?'

In plaats van tot de piano te naderen, zeeg hij weer neer op zijn stoel.

'Ik, mevrouw?'

Een enkele strakke, vragende blik... dan glimlachte hij weer en vervolgde:

'Och... zo... ja. Uw man zal u verteld hebben, dat ik vroeger wel wat heb gespeeld. Dat is ook de waarheid;

maar tegenwoordig... ach, neen... muziek... daar ben ik helemaal uit.'

'Hoe jammer. Houdt u er ook niet meer van? Gaat u nooit naar konserten?'

'Zelden.'

Dus ook in dit opzicht had ze zich in hem vergist; zelfs zijn plezier in muziek had hij verloren. Wat zou ze blij zijn als deze avond om was en de voordeur achter hem toe viel. Neen, als Hein haar zulke vrienden bracht... En dat hij niet eens ...zou 't enkel maar uit beleefdheid zijn ...vroeg of zij soms speelde! Teleurgesteld, gefnuikt klapte zij de piano weer dicht.

Daar zei hij op eens, dat hij haar zo benijdde.

'U ...mij? Waarom?'

'Wel, ik geloof, dat u hier zo'n innig gelukkig leven leidt. 'en Man, die nog maar één ambitie kent ...z'en vrouw en kind gelukkig te maken ...'en gezond kind, waar u beiden dol op bent... 'en paar intieme vrienden ...geen zorgen ...om u heen de heerlike rust van 't landleven... Wie daar mee tevreden kan wezen... en... al zoudt u graag 'en man zijn, 'et komt me toch voor, dat u tevreden bent... me dunkt, die heeft 'en paradijs op aarde.'

Nu ergerde 't haar weer, dat hij haar voor tevreden hield. Toch sprak ze niet tegen; want zo'n van Wakkinga ...ach, die was immers niet in staat haar soms zo wild opbruisende begeerte naar wat anders... naar emoties welke dan ook... te begrijpen. Maar in deze gedachte lag eveneens een ergernis. Moest hij, de bereisde, niet juist de man zijn, die haar wèl begreep, die veel beter dan Hein zich in haar telkens weer opflakkerend verlangen naar afwisseling en nieuwe genietingen, avonturen kon verplaatsen?

Haar zwijgen scheen van Wakkinga te verwonderen.

'Heb ik 'et toch mis? Hebt u grieven tegen 'et leven hier?'

'Ach... grieven...'

Zou ze spreken... hem eens ferm uit de droom helpen... doen inzien, dat hij niets van haar snapte? De lust overmande haar; maar voelend, dat zij dan ook tot zeer vertrouwelike mededelingen zou komen... wat zij niet begeerde... wist ze niet wat te antwoorden, lichtten allerlei tegenstrijdige

gedachten haar verbijsterend door het hoofd. Tot ze, om de stilte te breken, alleen maar zei:

‘Zou er wel iemand bestaan, die zeggen kan, dat zijn leven in alle opzichten naar z'en zin is?’

‘Daar hebt u gelijk in. 'en Mens verlangt... wil... zo veel. Z'en wil is net 'en vruchtboom... In 't voorjaar één en al mooie, sneeuwwitte bloesem; maar later... Al rijpen er ook enige, mijnentwege veel gave vruchten aan... altijd vallen er af, die opgegeten zijn door de wormen. En 't komt voor, dat de hele oogst wormstekig is.’

Die vergelijking trof haar weer; bekoord keek zij op. Hij had toch eigenaardige invallen. Reeds voelde zij zich neigen naar grotere vertrouwelikheid, doorzong haar de strelende muziek van optrillend warmer gevoel en terwijl van Wakkinga nog doorsprak, zocht zij naar geschikte woorden om hem iets meer en toch niet te veel van haar gemoedsleven te openbaren. Maar nu doorschetterde luid stemmengeklater de deur en zij wist, dat ginds het spel was afgelopen. Als een kille, dovende nevel overtoog haar denken-aan-die-mensen het opzingend leven in haar binnenste; daar bleekte dan weer de nuchtere tevredenheid doorheen, dat zij nog niets had gezegd, niets verraden.

‘O,’ riep zij opspringend uit, ‘de tweede robber is afgelopen.’

Andermaal opende zij de deuren en opgewonden spelersstemmen roezemoesden door het vertrek. Uitroepen over geluk en ongeluk, handigheden en fouten, slechte en goede kaarten schalden aan. Dan schoten allen van hun stoelen omhoog, doordwarrelden ze babbelend de beide kamers. Tot handen werden gereikt, afscheidsgroeten, weerzienswensen uitgegalmd, en eindelik Anna zich alleen zag staan door de plots-neerslaande stilte vreemd omsuisd.

Maar Hein, die zijn gasten uit had gelaten, keerde terug, een lach om de mond, opwinding in de glanzende ogen en luid schetterde zijn schelle stem haar tegen:

‘Zie zo... da's weer goed afgelopen! Drie sans-atout's gewonnen.... tweemaal groot slem gemaakt! En jij.... ben je met Louis nog al kunnen opschieten?’

‘Neen, man; om je de waarheid te zeggen... in 't geheel niet. Ik geloof, dat die man 'en dooie diender is.’

‘Dooie diender!’ galmde Hein de kaarten bijeenschuifelend.

‘Ik vind 'em juist biezonder spraakzaam en belangstellend geworden... zeer in z'en voordeel veranderd. Honderd-uit heeft ie me gevraagd... over de zaak... de vooruitzichten... de mensen hier. Hij komt me opzoeken in m'en kantoor... wil alles zien. Nee, dooie diender... Dan had je 'm vroeger motten kennen!’

Anna haalde de schouders op, plaatste de wijnglazen op het buffet.

‘Nu... mij heeft ie verveeld... gruwelik verveeld. Ik ben blij, dat ie weg is en ik verlang niet hem weer te zien.’

Een proestlach was Heins antwoord.

‘Die is weer mooi! Nee, die is prachtig!’

‘Man, wat heb je? Waarom lach je zo?’

‘Wel... Toen ik je zei, dat van Wakkinga zou komen eten, heb je me verweten, dat ik nooit 'es 'en goeie vrind meebracht. En daarom heb ik Louis nou te logeren gevraagd.’

‘Te logeren gevraagd?... 't Is toch niet waar?’

‘De zuivere waarheid. Al onder 't roken heeft ie wel driemaal gezegd: wat is 't hier heerlik... zo rustig... zo stil. Er heerst hier iets gelukkigs. Gekke uitdrukking, hè? Toen ik hem nou uitliet, zei ie dat weer. Nou... toen wou ik juist in jouw geest handelen en zei ik: als je 't hier heus zo na je zin vindt, zend je koffer dan na Weilust en sla, zolang als je wilt, bij ons je tenten op.’

‘Maar, man, dat vind ik afschuwelik!’

Wederom proestte Hein 't uit.

‘Die paar nachten...? Je snapt toch, dat zo'n onrustig mens als hij... die trouwens gewend is aan al de komfort van moderne, eerste-rangs hotels... dat die 't in onze stulp zo lang niet uithoudt. Wat?’

Anna berustte; wat kon ze anders doen? Maar, dat ze de zaak alleronaangenaamst vond, herhaalde ze nog vele malen. Toch wilde ze niets weten van Heins nieuw plan om ongesteldheid voor te wenden en Louis nog af te schrijven. Neen, nu de afspraak eenmaal gemaakt was, moesten ze in Godsnaam er zich maar aan houden.

De volgende morgen maakte ze de logeerkamer al vroeg in orde. Lakens, kussenslopen, handdoeken... lusifers in de stan-

daard... een kaars in het blakertje... water in de karaf... zie zo. Dan keek ze eens naar buiten. 't Was weer zo'n lachende, koesterende dag. Maar één enkel fijn wolkpluisje hing roerloos in het strakke hemelsblauw en lang, heel lang moest ze goed opletten, eer ze een flauwe siddering het frisse struikengroen zag doortrillen. Warme zonneschijn lei een gouden gloed over de weiden, schampte in schelle schitteringen over de slootjes, donkerde blauwe schaduwen achter bomen, huizen en heggen. Zeker zou 't een heerlike zomer worden. Maar op eens voelde zij 't als een ongerechtigheid, dat al die blijheid buiten haar, zo weinig blijheid in haar wekte. Zij wilde genieten. O, ja; dat wilde ze, maar waarvan? Werden zelfs deze eerste mooie dagen haar niet aanstonds bedorven door die van Wakkinga?

Hein... echt van zo'n man... had zijn vriend niet eenmaal gevraagd hoe laat hij dacht te komen. Elk ogenblik kon hij dus plotseling voor haar ogen staan en met het twaalf-uur eten diende zij al op zijn tegenwoordigheid te rekenen, hoe groot de kans ook was, dat zij dan voor niets zich beter zou kleden, blikjes openen, wijn gereed zetten.

Maar twaalf-uur ging voorbij; half-één zou weldra slaan en geen van Wakkinga daagde op. Daar sloeg met een harde knal de voordeur dicht. Dat was Hein, die gewoonlik pas omstreeks vijf-uur uit Amsterdam terugkeerde. Bracht hij zijn vriend mee?

In de gang werd niet gesproken, weerklonk geen dubbele voetstap... neen; hij was alleen. Wat kon dat beduiden? Dat van Wakkinga ter elfder ure af had gezegd? Vreemd... ze had 'et niets prettig gevonden, dat hij komen zou en nu... nu zou 't haar weer spijten als hij wegbleef.

De deur week; Hein trad binnen. Hij had zijn norse blik. Onaangenaamheden gehad in de zaak?

‘Zo vroeg al t'huis, man? Zeker om je vriend; maar je treft 'et, dat de boel nog niet is opgeruimd.’

‘Geef mij maar 'en boterham met vlees of kaas... doet er niet toe wat... en 'en halfie bier. Ik ben vervloekt uit m'en hummes.’

Dadelik greep ze naar het brood om de boterham te snijden.

‘Ja, dat hoef je me niet te vertellen. Maar wat is er nu weer gebeurd? Gisteren was je juist zo...’

‘Er is... er is... Er is, dat ik die kerels... die kommissarissen m'en direkteurschap na d'er verwaten koppen zou gooien, als ik 'et niet liet om jou en 't kind! Dat is er!’

‘Hebben jullie dan standjes gehad?’

Zijn stoel van de tafel wegrukkend was Hein er op neergeplompt, zijn beide toegeknepen vuisten als hamers, waarmee hij iets verpletteren wilde, neerbeukend op zijn knieën. En schor uitgeknetterde kommandoroepen gelijk ontschalden de woorden zijn mond.

‘Die Storm... je weet hoe ik die kerel gewaarschuwd heb... tot 'et niet langer zo ging... tot ik zeggen most... most... hij of ik er uit! Wel nou... die vent heeft me beschuldigd... ja wel... schriftelik... aan kommissarissen... van knoeierij... geldverspilling... onverstand. Ik had 'en wagen in den Haag laten repareren, terwijl 't in Amsterdam goedkoper had kunnen gebeuren. De chauffeurs kregen veel te veel geld voor hun onderhoud onder weg... wel twintig dergelike praatjes!’

‘Maar Hein, dat is toch niets dan nijd... valsheid. Daar zullen je kommissarissen immers geen waarde aan hechten.’

‘Dat is 't nou juist. Ze hadden die brief in de prullemand motten gooien... mij er niet eens wat van zeggen! Maar ondanks al wat er gebeurd is, heeft Storm nog z'en vriendjes... ik weet ook wel wie 't zijn... en die achtten 'en onderzoek hun plicht... ja wel, hun plicht! En dat is 't... dat is 't juist, wat me zo hels maakt! Dat wantrouwen... want wantrouwen is 't toch maar. Alsof ze nog altijd niet wisten met wie ze te doen hebben! Wat?’

Het bord met zijn boterham voor hem neerzettend poogde Anna Hein tot bedaren te brengen. Wat kon dat onderzoek hem schelen? Hij wist immers zeker, dat 'et tot z'en eer *moest* aflopen.

‘Das is ook zo en als ze me pas 'en paar maanden kenden... goed... dan zou ik er niks van zeggen. Maar ze kennen me nou jaren... jaren! We gaan als vrinden samen om. En dan nog...! Wel...! Jij... als vrouw... jij voelt 'et beledigende misschien niet zo; maar geloof me... ik herhaal 't: als ik me niet ingehouwen had om jou en 't kind... de woorden brandden me al op m'en lippen: willen jullie, dat ik aanblijf, dan neem je onmiddellik dat on-der-zoek terug. En is dat on-der-zoek zo nodig, dan is 't nog nodiger,

dat ik m'en ontslag krijg! Eervol, dat spreekt; maar... m'en ontslag. Ik heb gezwegen; maar vraag niet wat 'et me heeft gekost! Wat ik op de wereld al heb aangepakt... je weet 'et..., altijd ben ik er op uit geweest 'et goed te doen... naar mijn beste krachten. Daar stelde ik m'en eer in.... daar was ik trots op! Nou m'en militaire carrière na de bliksem was, wou ik ten minste die maatschappij er boven op halen. En me dunkt, dat 'et me gelukt is! Maar mag ik nou niet verlangen dat erkend te zien? Wat? Is dat aanmatigend... ijdel? Heb ik daar geen recht op? Mot ik 'et wantrouwen van die kerels misschien begrijpelik noemen? Je zoudt er waarachtig de duivel van in krijgen!'

Terwijl hij at, betoogde Anna, dat zij zich wel in hem kon verplaatsen; maar dat 'et toch heus dwaas was een kwestie, die onmogelik anders dan prachtig voor hem af kon lopen, zó zwaar op te nemen. Wat zou die Storm, wat zouden zijn vriendjes nu meer bereiken dan het slaan van een dwaas figuur? Zelfs het genoegen van hem een ogenblik het land te hebben opgejaagd, moest hij hun immers niet gunnen. En ze herhaalde die redenering, telkens met andere woorden, zó vaak, dat eindelik de staande rimpel tussen Heins ogen glad streek, zijn saamgetrokken wenkbrauwen zich ontspanden en een lachje zijn mond weer omtrilde. Dan zei hij, nog kauwende:

'Je hebt eigenlik gelijk. Ik bewijs die kerels veel te veel eer.'

En zodra hij afgegeten had, sprong hij op, zeggend:

'Ik mot eerst de lucht wat in... helendal bedaren, en daarna wil ik me vertonen op de soos. Iedereen mot zien, dat ik heel gewoon doe... niks me aantrek. Je kunt nooit weten wie van de zaak heeft gehoord. En van avond... jij mot Louis maar wat bezighouwen... van avond zal ik al m'en stukken ordenen. Ik heb 'en schep brieven, rekeningen, fakturen, prijskoeranten uit Amsterdam meegebracht... Dat zal ik alles in volgorde netjes bij mekaar leggen... en dan wil ik morgen wel es zien wat ze op mijn beheer hebben aan te merken. Wel verdomme!'

Pas tegen etenstijd was van Wakkinga aangekomen, op de voet gevolgd door een witkiel, die op een handwagen zijn koffer en valies vervoerde.

Met zijn kamer had hij zich zeer ingenomen getoond, vooral om het uitzicht in die heerlike kalmte van zachtgroene, afgelegen weiden, hier en daar door een enkele grazende koe gevlekt, overkoepeld door de effen-blauwe hemeldom.

Ook aan tafel roemde hij telkens de kalmte, de zalige kalmte van hun gelukkig bestaan op het land.

‘Van mijn kamer uit zie ik enkel natuur... geen huis... geen torenspits.’

‘Als dat je zo bevalt’ zei Hein, ‘koop hier dan 'en lapje grond... er is nog genoeg te krijgen... voor 'en krabbel... dertig of veertig senten de vierkante meter. Zet daar 'en huis op en kom bij ons wonen.’

Nu schudde van Wakkinga glimlachend, nauw merkbaar het bleke, fijne hoofd.

‘Ik?... Neen... Voor mij... op den duur... Ik zou hier aan 't... aan 't “grübeln” raken. Maar.. daarom kan ik toch wel de mensen benijden... ja, daarom benijd ik hen juist, de mensen, die hier gelukkig kunnen zijn.’

Dat ging Hein te hoog.

‘Neen, vrind, neem me niet kwalik; maar dat zijn praatjes. Je wilt ons wat liefs zeggen... wat aardigs en dat vind ik heel vrindelik van je; maar... op stuk van zaken weet je met je eigen redenering geen raad. Kom, laat me je 's inschenken.’

Van Wakkinga had niet meer geantwoord; lang was Anna hem zwijgend blijven aanstaren. Zou die man toch iets meer te verbergen hebben dan enkel geblaseerdheid?

Edoch, zijn banale komplimentjes over het eten stelden haar weer teleur. Misschien had Hein in zijn onbesuisdheid de spijker wel op de kop getroffen, toen hij achter Van Wakkinga's eigenaardige verklaring alleen de zucht vond om gastheer en gastvrouw iets liefs, iets aardigs te zeggen.

Maar onder het tafel-opruimen met Marie moest ze telkens weer denken aan die woorden: daarom benijd ik hen juist, de mensen, die hier gelukkig kunnen zijn.

En allengs helde ze weer over tot de mening, dat die woorden een diepere betekenis hadden gehad, dat van Wakkinga dus toch een interessant mens moest wezen of iemand met een interessant verleden. Zelfs nam ze de mogelikheid aan, dat dit verleden nog niet volkomen was afgespeeld

en hij daarom de rust niet kon nemen, die hem zo het benijden waard leek. -

Toen de heren, na het roken, in de salon waren teruggekeerd en Anna de volle teekopjes hun aangaf, zei Hein al heel gauw, dat hij nog dringend werk te doen had. Louis moest 'et hem dus niet kwalik nemen, als hij weer naar zijn kamer ging en daar wel tot aan bedtijd zou blijven. Anna zou haar gast gaarne gezelschap houden.

'Heel vriendelik,' antwoordde van Wakkinga, 'maar ik moet mevrouw en je zelf dringend verzoeken in jullie gewone leven om mijnentwil niet de minste verandering te brengen. Niets vind ik onaangenamer dan te hinderen. Ga dus je gang en laat mevrouw, wat ik bidden mag, ook haar gang gaan. Boeken heb ik genoeg bij me; voor 'en koerant houd ik me aanbevolen, nadat iedereen 'em gelezen heeft. En verder doe je maar, alsof ik er niet was. Heus, ik zal me niet vervelen.'

'De Rotterdammer kan ik u dadelik geven,' zei Anna, 'want ik heb 'em uit en Hein zal 'em van avond wel niet meer inkijken.'

Dankend nam van Wakkinga de Rotterdammer aan en zodra Hein verdwenen was, vouwde hij het grote blad open, terwijl Anna zwijgend de kopjes waste en afwreef. Maar als met zachte tinkeling het teegoed was opgeruimd en Anna ook ging zitten, om 'Son printemps' uit te lezen, waar zij niet veel aan vond, voelde zij dadelik haar aandacht afgeleid door die stille, vreemde man aan de overzij van de tafel. Geen blad kon Louis zacht knisterend omslaan, of zij moest opkijken en maakte hij in 't geheel geen geluid, dan was 't haar onder het lezen, of onzichtbare, nieuwsgierige ogen haar roerloos-star bespiedden. Een poos bleef ze onbewegelik zitten, bang te kuchen of een bladzijde van haar boek nauw hoorbaar glad te strijken. Dan werd die gedwongenheid haar ondragelik; ze begreep niet meer wat ze las; de letters schemerden weg voor haar ogen. En plotseling sprong ze op, liep naar de schoorsteen, zonder te weten wat ze er wilde doen. Besluiteloos bleef zij even, op de klok en in de spiegel kijkend, staan. Van Wakkinga tuurde aldoor strak in zijn krant; hij scheen zich in 't geheel niet om haar bijzijn te bekreunen. Toch kon zij niet weer gaan zitten en lezen

zo dicht bij die stille man. Op een tafeltje naast haar piano lag een dik pak muziek. Daar greep zij enige stukken van en keek er in, nog steeds besluiteloos, niets zoekend. En van Wakkinga blikte niet op, tuurde strak in zijn krant. Maar nu werd zij de lust in zich gewaar... schoon onaangezocht... toch eens wat te spelen. Voor alle zekerheid had zij in de namiddag meer dan een uur lang zich met gamma's en oefeningen beproefd en toen haar vingers zo heel erg verstijfd niet kunnen vinden. Van Wakkinga, die nooit meer speelde, was haar vermoedelik niet de baas. Waarom zou zij deze geschikte afleiding, waarmee zij niemand hinderde en misschien wel een komplimentje kon oogsten, zich nu ontzeggen? - Maar... wat dan gekozen? Een wals van Strauss? Neen; al was zij zelve op die walsen verzot, een kenner als van Wakkinga kon ze wel eens minder hoog aanslaan. Een sonate van Beethoven? Ach, daarmee voor den dag te komen leek haar gelijk te staan met te beweren: ik speel 'em beter dan alle dilettanten. Dan... wat kwam daar? Chopin's Scherzo. Ja, dat stuk zou goed zijn. Zij hield er dol van; vroeger had ze 't werkelik goed in de vingers gehad en erg afgeklimperd was 't niet. Ze sloeg dus haar piano open, zette het Scherzo op de uitgetrokken lessenaar, stak de kaarsen ter weerszijden aan.

Van Wakkinga zat nog roerloos te lezen, schuin met zijn rug naar haar toegewend. Merkte hij werkelik niets of hield zich opzettelik zo, wijl hij nu eenmaal gezegd had: laat mevrouw haar gang gaan? Ach, wat kwam 't er op aan; zij speelde immers voor haar eigen plezier.

Op de taboeret gezeten liet zij haar vingers nog een ogenblik dralend boven de toetsen zweven, wachtend op een vraag: ‘gaat u spelen’ of ‘wat zal 't zijn’? Als geen enkel geluid het zwijgen verstoorde, sloeg zij krachtig de eerste akkoorden aan. Het klonk brutaal, dat plots doorbreken van de stilte. Een schichtige siddering doorschokte even haar handen en armen. 'et Was, of zij voelde hoe achter haar van Wakkinga opschrok. Maar aanstonds had zij zich vermand, de macht over haar vingers hervat. En als de heerlike zang kwam, die zang vol opjubelende geestdrift, aanzwellend tot hoogste kamplust, wilde zegevreugde, dan brekend, ineenzijgend, wegbrokkelend in onmachtsbesef, verstillend tot droeve

melankolie, verzinkend in somber verwijfelend zwijgen, om plots op nieuw zich te verheffen, op te steigeren ten hemel, omhoog te gieren in de wolken, om te zwieren boven de wereld... o, dan verdween alles om haar henen, dacht zij aan niets meer dan aan haar muziek, leefde zij enkel nog in de parelende tonensnoeren, zweefde zij zelve ten hemel op, plofte zij zelf in de afgrond neer, steeg zij weer omhoog, zwirrelde zij duizelend om in de luchten. En alle aandoeningen, die een ziel kunnen doortrillen, hemelhoog opstuwen in het al-doorjuichend licht, neerbliksemen in de beklemmendste duisternis, stormden op haar aan, gierden door haar henen; al de visioenen, die een geest zich scheppen kan van koninklike macht en aardse schoonheid, van rijkste weelde en schrijnendste wellust, diepste vernedering en zwartste wanhoop wolkten in haar op, omzwierden haar ogen, wervelden weg. Ze voelde 't, ze voelde 't met stalende verrukking: nooit, neen, nooit nog had zij de vurige aanzwellingen, de verstervende weemoed, de opdaveringen in al-verzettende kracht, de verslappingen tot dodende machteloosheid zo juist, zo overtuigend, zo overweldigend weergegeven als nu. En nog omgolfde de verrukkelik bruisende melodie-stroom haar dronken genietend hoofd, nog zwijmelde haar denken in fantastiese droomgezichten als... een lichte schaduw het muziekblad overgleed. Een blanke hand drong naast haar vooruit, greep de bladpunt aan, sloeg om. Nog een wijle ruisten de klankenreeksen voort, tot zij braken, uiteenspatten in gestamel. Een paar akkoorden botsten op, beefden weg en... in dof, donker zwijgen was al de omhooggeschuimde kracht weer verijld, vernevelden de opgespookte beelden van hoogste macht en hartstocht, weemoed en overgave.

Dan hoorde zij, de vingers nog op de toetsen, de ogen nog op de noten gericht, zijn diepe zucht en zij wist: dat was de zucht van een ontwakende uit zalige dromerij.

‘Dat u zo spelen kon... neen; daar had ik geen flauw vermoeden van. Wat 'en genot... wat 'en genot! Als u wist... als u wist hoe dankbaar ik u ben. En ik, die gisteren...’

Schuw sprong ze op, greep naar de muziek.

‘U bent heel vriendelik.’

Bruusk sloot ze de piano.

‘Uit?... Is 't heus uit?... Nu al?’

‘O, ja. 'et Was maar 'en inval... 'en opwelling. Ik heb u gestoord in uw lektuur en trouwens... m'en man moet zijn toddy hebben. Ik zou 'm helemaal vergeten.’

Schichtig haastte ze de eetkamer in; van Wakkinga bleef alleen.

En toen, terwijl zij in de eetkamer Hein's avonddrank gereedmaakte, hoorde ze, dat de piano weer open werd geklapt, de taboeret knarsend verschroefd. Zou hij gaan spelen?

Nog was Marie, die ze gebeld had, niet binnengetreden, als weer muziek de stilte doorklankte. En die muziek was lief... werkelik bekoorlik... ja, mooi... nu ook vol gloed, vol hartstocht. O, hij speelde goed... uitmuntend zelfs... echt artistiek. Hoe had ze in zijn bijzijn gedurfd...? Maar wat was 't...? Ze kende het werk niet en toch... toch deed 'et soms zo bekend haar aan. Schumann?... Neen. Nu leek 'et eer Grieg en dan weer... Hé...hoe vreemd. Luisterend slenterde ze de salon weer binnen, zeeg daar op een stoel neer, bleef luisterend zitten, meende herhaaldelik de komponist te herkennen, fluisterde namen, ontgaf ze zich weer, tot plots het stuk uit was, van Wakkinga de piano sloot.

‘Nu vraag ik ook: is 't uit? Hein heeft wel gelijk gehad. Dood jammer, dat u geen kunstenaar bent geworden.’

Een schamper lachje ontschalde van Wakkinga's lippen.

‘Voor wie, mevrouw? Voor 't publiek... voor me zelf? Kom... er zijn tegenwoordig waarlik virtuozen genoeg! Wat heb ik te betekenen?’

Anna wist niet goed wat te antwoorden.

‘Me dunkt toch... Nu u 't eenmaal zo ver gebracht hebt... En als u niet in 't publiek zoudt willen optreden... u kunt trouwen en dan... O, *ik* zou 't heerlik vinden 'en man te hebben, die spelen kon als u! Maar dat stuk... ik ken 't niet. Van wie is 't?’

‘Van 'en heel obskure komponist, mevrouw.’

‘Dat mooie stuk? Ik heb 'en ogenblik aan Schumann gedacht, toen aan Grieg en...!’

Weer die schampere lach en dan:

‘Ja, ja. U bent de enige niet.’

Maar plots verernstigd liet hij er, met een zonderlinge klank van dankbaarheid in zijn stem, op volgen:

‘U hebt dus gedacht aan mooie namen.’

‘O, ja... in 't begin... en daarna kwam er iets, dat me erg biezonder klonk... vreemd... origineel.’

‘Werkelik?’

Even keek hij haar strak, haast wantrouwend aan; dan zei hij heel leuk:

‘Heeft uw man ondertussen z'en toddy gekregen? 'et Zou me spijten als hij er bij te kort kwam.’

Anna begreep niets meer van haar gast; maar dat ze onwillekeurig een snaar in hem had doen trillen, die een eigenaardige klank gaf, daaraan twijfelde ze niet. Nog zon ze op een volgende vraag, die misschien haar licht kon verschaffen, als de deur openging en Hein, dadelik druk pratend, naar binnen rumoerde. Hij was klaar met zijn werk, wilde nog wel een poosje babbelen alvorens naar bed te gaan en vertelde aan van Wakkinga heel uitvoerig de geschiedenis, waar hij vol van was, zijn wrijving met Storm en kommissarissen.

Van de muziek geen woord.

Van Wakkinga en Anna hoorden zwijgend toe.

Anna voelde zich onlekker; ze had een slechte nacht gehad. Eerst was ze maar niet rustig kunnen inslapen. Half wakend, half dromend had ze zich aldoor Chopin's Scherzo voelen spelen, van Wakkinga's blanke hand het blad zien omslaan en hem horen zeggen: O, 't was 'en groot genot. Nadat ze dan, opgeschokt als uit een val, weer een lange poos volkomen helder-wakker had gelegen, was ze eindelik tegen de morgenstond wel dieper in slaap geraakt; maar in die slaap had ze zwaar gedroomd van een oneindig wijde vlakte, waarover hoog in de lucht spoorreels zweefden, reels, die op niets rustten, aan niets hingen, uit wolken leken te komen, in wolken verliepen. Over deze in 't ijle zwevende reels gierden gilfluitend donderende treinen voort - een oorverdovend, zinsverbijsterend lawaai - en die treinen daverden aan uit onmetelik verre streken, dreunden naar andere onmetelike verten weg. Zij, die beneden stond, trillend van angst omhoog blikkend, brandde van heet verlangen om in zo'n wegbliksemende trein over vlakten en bergen, door tunnels en kloven, wolken en luchten, langs bossen, zeeën en bruisende stromen meegevoerd te worden naar die onmetelike verten, onbekende landen in, waar alles voor haar nieuw zou zijn en mooi en vol vreemde, nooit genoten geneuchten.

Ze had haar droom niet verteld - Hein zou naar het verhaal immers toch niet hebben geluisterd - maar aan het ontbijt komend leefde zij er nog altijd in voort, voelde zij nog altijd in zich haar fel verlangen, haar hevige emotie. Eer van Wakkinga beneden kwam, was Hein al uit huis verdwenen.

En daar zat zij dan weer tegenover haar vreemde gast - ook nu in zijn grijs-gestreept, wit morgenjasje met het licht-rode dasje onder de glad geschoren kin veel sjieker dan haar man, die zich altijd pas om twaalf uur liet scheren en 's morgens t'huis oude kleren afdroeg - en ze wist niet goed wat te zeggen, hoe te doen de hele morgen en namiddag, eer Hein terug zou zijn. Mocht zij van Wakkinga aan zijn woord houden, haar gang gaan, doen alsof hij er niet was? 'et Zou misschien het beste wezen; maar van Wakkinga zelf verijdelde haar plan. Nauw had hij zijn tee aangenomen en zijn boterham gesmeerd, of hij sprak van zijn voornemen om een grote, heel grote wandeling te maken. Minstens twee, misschien drie à vier uren wilde hij uitblijven; want de dag was al weer zo buitengewoon mooi en wie weet hoe kort dit heerlike weer nog zou duren. De vraag was maar: waarheen zou hij gaan? Hij kende de streek in 't geheel niet en kon nu wel op goed geluk een weg inslaan; maar liep dan gevaar juist een verkeerde richting te nemen, mooie paden rechts of links te laten liggen.

Dadelik had zij een wandelplan klaar en poogde hem nu duidelik te maken hoe hij al de opgesomde punten kon bereiken. Tot hij op eens zei:

‘U schijnt alle wegen hier biezonder goed te kennen.’

‘O, ja. Als jong meisje heb ik hier dikwels met vriendinnen en vrienden ook zulke grote tochten gemaakt... zelfs nog veel grotere.’

‘'t Is waar. Voor u, die op de Breithorn geweest bent, moeten de wandelingen hier haast de moeite niet waard zijn.’

‘Toch hield ik er dol van en was 't niet om Hein's voet...’

‘Zoudt u dan van daag niet met me mee willen gaan?’

Een afwisseling, een pretje... aanstonds had ze in haar binnenste ja gezegd. Toch strubbelde ze nog tegen, zei, dat hij zeker liever alleen ging en zij haar huishouden, haar kind te verzorgen had.

‘Wel neen, mevrouw; op dat alleen-zijn ben ik werkelik niets gesteld. Veel liever ga ik met u en ik wil graag wachten, tot u met alle bezorgingen voor kind en huishouding klaar bent.’

‘Spreekt u nu heus, heel echt de waarheid?’

‘Heus, heel echt.’

Toen besloten ze om elf uur te gaan en ergens onderweg te zullen eten.

Weer donker gekleed, en op de glanzende zij van een bronsgroene, zwart-doorslangde das een bleke veeltintig-door-gloeide opaal dragend, was van Wakkinga het kleine erf van de villa nog niet afgestapt, of Anna wist, dat zij naast een gans andere man ging dan de vormelike, stille gast, die nu twee avonden haar meestal verveeld, soms zelfs gehinderd had. Zij hoorde 't aan de luchtigere klank van elk woord, dat hij sprak; zij zag 'et aan de grotere levendigheid van elke zijner bewegingen. Wel zei hij nog weer zijn gewone komplimentjes over de ligging en het uitzicht van haar woning; maar voor 't eerst was 't haar, of hij die bewondering ook meende. In het dorp vroeg hij naar allerlei: waar de burgemeester woonde, aan wie de mooiste villa's behoorden, of er wel konserten werden gegeven en waar. En er was belangstelling in zijn toehoren, opgewektheid in zijn antwoorden. Op het kerkplein bleef hij eensklaps staan, keek rond en zei:

‘Wel mooi hier... schilderachtig... met die ouwe bomen, die ouwe kerk, die ouwe huizen... Zo'n dorpscentrum heeft karakter; dat is niet te ontkennen; maar... vindt u dat karakter niet vreselik... van 'en loodzware melankolie?’

‘Dat ben ik zó met u eens!’ galmde Anna. Ze vond alleen loodzware melankolie veel te poëties en sprak liever van afschuwelike saaiheid.

‘Ja’ ging van Wakkinga, weer opwandelend, voort. ‘Saaiheid is wel de grondtrek van ons Hollands karakter. Wat is hier niet saai!’

‘Houdt u zo weinig van ons volk?’

‘Van houwen? Ik haat 'et! Voor enige dagen.... nu ja... ik heb hier enkele ouwe vrienden, die ik van tijd tot tijd wel eens terug wil zien; maar overigens... En hier te moeten wonen... 't beetje levenslust, dat me nog rest, te

moeten smoren in dit vaderland van de verveling... onder dit volk, dat alleen middelmatigheid kent, middelmatigheid begrijpt, middelmatigheid eert...'

'Vindt u dat?'

'Gut, mevrouw, hoe behandelen de Nederlanders ieder, die maar schuchter probeert ... enkel maar probeert uit te blinken? Ja, als je eerst geijkt bent door 't buitenland...'

Wat een krasse uiting en... van die koele, onverschillige man! Anna was er onthutst van. Eigenlijk kon ze 't niet velen, dat van Wakkinga zo oordeelde. Hij was toch zelf Nederlander, al leefde hij doorgaans in de vreemde. Maar tegelijk vond zij 't aangenaam door een derde nog heviger te horen schimpen op haar land en haar volk, dan Hein 't van haar wilde dulden. Zij benijdde 't, dat van Wakkinga zo spreken dorst en zo spreken mocht, omdat hij ander en beter leven kende, niet als zij gedoemd was te kleven aan dit land. En ze zei:

'Wat moet 'et heerlik zijn zo vrij als 'en vogel te kunnen vliegen waarheen je wilt! Ja, wie dat voorrecht heeft, kan 't leven hier gemakkelik veroordelen. Maar wie er in moet blijven zoals wij...'

'Die dient zich te schikken in het onvermijdelike en die doet z'en best dat naar z'en zin te vinden. Zeker, mevrouw, dat begrijp ik en wie weet of op den duur die noodzaak 'en mens niet gelukkiger maakt dan de vrijheid.'

Lachend had hij 't gezegd; Anna geloofde, dat hij nu weer een beleefdheids-frase ten beste gaf. Misschien dreef hij in zijn binnenste de spot met haar benepen, dor bestaan. En terwijl zij hem dat minachtend-neerzien op haar leven weer tegelijkertijd benijdde en kwalik nam, moest zij opnieuw aan Hein denken, die nu in zijn buro'tje zat te ploeteren aan allerhand duf zakengedoe. Hij voelde er zich behagelik in, was tevreden met de fletse genoegens, die het leven in Nederland hem bood; maar hoe kleurrijk en zonnig en glanzend kwam van Wakkinga's reizen en trekken haar voor, vergeleken bij Hein's vermuffen in de eentonige grauwheid van zijn lichtloze hoekje kantoor! Op dit ogenblik kon ze 't van Hein niet uitstaan, dat hij daar maar altijd hokken bleef. -

Ze hadden de dorpshuizen nu achter zich en liepen over

de bruin-benaalde zandgrond van een brede laan, gevat tussen hoge, blauw-groene dennen.

Goud-bronzen glans-sirkels beefden over het grijze pad; koelende schaduwvlekken overdonkerden hun ogen.

Onder hun zwijgend voortlopen had van Wakkinga zijn hoed afgenomen en was hij zacht begonnen te neurieën. Eensklaps hief hij in luide uitgalm de Veau-d'or-koepletten van Gounod's Faust aan en als hij 't tweede ten einde had gezongen, gooide hij zijn hoed hoog de lucht in, ving hij, een gilletje slakend, hem in 't neerzwieren weer op. Verschrikt schichtigde Anna's blik in de rondte; gelukkig had geen mens die uitbarsting van jongensachtige joligheid gezien.

‘Hebt u zo'n pret?’

‘Ja, mevrouw. Ik heb pret, omdat ik me in lang... o, zo lang... niet eens echt vrolik heb gevoeld als van daag. Dat mooie weer... aangenaam gezelschap en dan... ik geloof, dat 'et vooral komt door gisteren avond... door uw muziekmaken. Vreemde werking, hè? Maar wat heeft die muziek me opgewonden! Van nacht waren al m'en dromen als doorzongen. Vroeger... heel lang geleden... had muziek altijd zo'n werking op me. In de laatste jaren niet meer. Ach, neen. Zelfs heb ik wel gedacht: ik geef er niets meer om... ik word oud... afgestompt.’

‘Voor muziek? Dat meent u niet. Ik geloof niet, dat iemand daar ooit voor afstompt... altans niet iemand, die er echt van gehouden heeft. En u... Hein zei, dat u 'en groot...’

Een afsnijdende lach deed haar verstommen.

‘Hein! Ja, ja; Hein is 'en goeie kerel. Mevrouw, leeft u ook in stemmingen?’

Wat wilde hij op eens met die vraag? Anna vond weer niet dadelik een antwoord.

‘In stemmingen?’

‘Ja... alle mensen hebben ze... natuurlik; maar ik geloof niet, dat alle mensen ze even hevig... even duidelik hebben.’

‘O, u bedoelt, dat je bijvoorbeeld bij mooi weer 'en heel ander mens bent dan bij lelik.’

‘Juist; maar hoe is 't mogelik, dat 'en blauwe hemel met wat zonneschijn je zo anders kan doen voelen, anders denken, zelfs anders handelen? De meeste mensen vinden dit heel

eenvoudig. Voor mij is 't 'en onbegrijpelik wonder. Trouwens... 'et ligt volstrekt niet alleen aan 't weer. Ik bijvoorbeeld ben vóór twaalven 'en heel ander mens dan na twaalven en hier in Holland weer 'en ander mens dan op reis. Altans vroeger. Nu... bij u... nu ben ik ook hier op reis. Maar in 't algemeen moest ik toch eigenlik zeggen: ik was; want tegenwoordig... ach, alles slijt, hè. Naarmate je ouwer wordt, geniet je minder, lijd je minder... word je voor alles... onverschilliger... gelijker. Uit de be-goocheling kom je zo allengs tot de ont-goocheling. Maar vroeger... Ik herinner me zelfs straten en lokalen, die me als 't ware tot 'en ander mens konden maken. Soms beter, vroliker; soms slechter, gedrukt... boosaardig. En vandaag voel ik me haast weer als vroeger... verjongd. Daar net... op dat kerkplein... gelukkig zijn we er niet gebleven; maar toen was 't me, of er duizenden ponden neerzonken op m'en gemoed. En nu... Gisteren avond... u moet 'et gemerkt hebben... gisteren avond had ik ook op eens zo'n wisseling van stemming. Eerst was ik heel saai... ja, ontkent u 't maar niet uit beleefdheid... ik was heel saai... gedrukt... melankoliek... wat ik trouwens in de regel ben... en toen... plotseling... door uw spelen fleurde ik op, werd ik wel twintig jaar jonger. Op 'et ogenblik... misschien is 't over vijf minuten weer anders.... maar op dit ogenblik zou ik van uitgelatenheid wel iets dols, iets heel dols willen doen!'

Werkelik was zijn toon steeds opgewondener geworden. Niet van elke haastig-hakkelend-uitgestoten zin had Anna de juiste betekenis gevat; maar nu meende zij hem goed te begrijpen.

'O, daar kan ik in komen! Als u dat bedoelt, dan ben ik presies als u. 't Ene ogenblik "himmelhoch jauchzend", 'et andere "zum Tode betrübt". En iets dols, iets buitengewoons doen... de kleinste kleinigheid, die me 'en beetje opmontert, geeft me daar dadelik zo'n lust in! Natuurlik moet ik die lust altijd smoren. O jé, ja. Wat voor dolle streken zou *ik* kunnen uithalen? Stel u voor: getrouwd... moeder... op 'en Hollands dorp... allesbehalve rijk en dan... dolle dingen doen!'

Even lachte ze schel-luid op.

'Hein zou me zien komen!'

Dan vertelde ze hem van haar leven: hoe weinig afwis-

seling ze had, hoe zelden ze zich eens verheugen kon op een breuk in de wanhopige regelmaat van haar bezigheden, hoe oninteressant haar kennissen, hoe onbeduidend de bijeenkomsten waren, die haar als pretjes werden aangerekend.

‘Soms... ja, 't is eigenlik erg dwaas en ik moest 'et u niet vertellen... wie weet ook, of u 't gelooft... maar soms maak ik in m'en fantazie de gekste plannen... plannen, die ik nooit zou kunnen of willen uitvoeren; maar dan stel ik me voor, dat ik op eens wegloop... enige maanden lang de hele wereld doorzwerf... allerlei avonturen heb en dan... och dan maar weer terugkom.’

‘En uw man... uw kind? Neemt u die mee op zo'n fantastiese reis?’

‘O, in zo'n bui vergeet ik die helemaal. Schandelik, vindt u niet? Maar ik heb u al gezegd: kwam 'et op doen aan, dan zou ik me wel tweemaal bedenken.’

Van Wakkinga zei zich daar best in te kunnen verplaatsen. Hij geloofde zelfs, dat de meeste mensen... vooral zolang ze jong zijn... in hun binnenste tal van plannen ontwerpen en uitwerken, die ze weten nooit te kunnen of zelfs te zullen willen volvoeren. Soms zijn 't plannen, die ze zich zouden schamen aan anderen te bekennen. Hij had op school een jongen gekend, die er altijd van droomde naar het binnenland van Afrika te trekken, om daar koning te worden van een negerrijk en zich dan een harem aan te schaffen van vrouwen uit allerlei landen. Tegenwoordig zat die vriend nog steeds op een dorpssekretarie; in de vreemde was hij nooit geweest en tegen een reisje naar Amsterdam zag hij op als tegen een berg.

‘Maar’ zei hij ten slotte, ‘'en mens kan mooi de gek steken met dolzinnige plannen, die wel eens in z'en hersens op zijn gekomen, en dankbaar wezen, dat hij ze niet ten uitvoer heeft gebracht,... dit belet niet, dat er zich 'en soort van ontevredenheid in hem ophoopt, als hij telkens en telkens weer voor 'et biezondere, het niet-alledaagse terugdeinst... zich schikt in de omstandigheden en nooit eens, als 'en kribbig paard in 'et gareel, de boel achter zich stuk slaat.’

Daar hoorde Anna uiteenzetten wat ze zo vaak in zich zelve waar had genomen. Merkwaardig, dat ze in die van Wakkinga weerklank vond van iets, waarvoor ze in Hein nooit enig begrip of gevoel had ontdekt.

Maar toen ze dit wilde uitspreken, stond Van Wakkinga eensklaps stil.

‘Nu lopen we maar door en praten we maar door... we praten heel prettig; dat zal waar zijn... maar ondertussen genieten we niet. We genieten niet van de natuur. En toch ben ik daarvoor juist in de ware stemming. U zeker ook. Ik zie 't aan uw glanzende ogen. Kijk ook eens naar die blauwe hemel! Geen wolkje te bekennen! Lijkt de ontzaglike koepel u van daag niet groter nog dan anders? 't Is hier werkelik prachtig! Dat mooie, ernstige bruin van de golvende hei... die dotjes fris groen er in... hier en daar zo'n goudglanzende zandvlak. Ziet u ginds... in de verte... dat blauw-overwaasde dennebos? Daar was ik vroeger verzot op. Ik droomde er van in zo'n geheimzinnig blauw bos als 'en kluizenaar te gaan leven. En hoe aardig is dat knusse boerderijtje met z'en rood-omlijnde luikjes, die witte lappen over de heg... 'et grijze rookpluimpje, dat wegdoezelt in de ijle lucht. Vindt u 't geen schilderij... kant en klaar? Je weet, dat er mensen in wonen en je ziet er toch geen een. Luister eens naar 't suizen en gonzen in die plechtige stilte. Hoe vol mysterie! Komt er niet 'en Zondagstemming over u? De stemming van 'en Zondag uit je jeugd, als je 's Zondags vrij was van alle vervelende plichten en niets anders verlangde... aan niets anders dacht dan aan genieten... zalig genieten. Je wist niet waarvan... je wist niet waarvoor... maar je genoot... o, je genoot zo!’

Ja, werkelik. Op eens doemde ook voor Anna zo'n mooie Zondag uit haar kindsheid op, onderging ze er weer de stemming van, voelde ze zich 's morgens de zeldzaamste genietingen verwachten, niet wetend waarheen te gaan of wat te beginnen om toch alles te verkrijgen wat de dag beloofde en geven kon. En ze voelde ook die dag weer voorbij jagen zonder dat haar hunkeren werd gestild; ze zag het biezondere, nog-nooit-genoten genot als een fata morgana verdwijnen. Altijd meer, altijd meer, had ze verlangd; nooit had ze zich echt bevredigd gevoeld en tegenwoordig... wat kon ze soms niet genieten van de minste afwisseling in haar eentonig bestaan. O, ze had wel geleerd maar toe te grijpen en niet te wachten tot het hoogste, het onuitsprekelike haar in de schoot viel. En toch was 't haar soms ook nu nog, of het leven haar

nog iets brengen zou zó mooi, zó heerlik, dat ze geen naam kon vinden om 'et te noemen. Onzin; ze wist 'et. Enkel een dwaas gevoel. Maar zelfs dat gevoel, dat verwachtende gevoel was al zó genotvol.

'En waar blijft nu de uitspanning, die u me beloofd hebt? Gaat 'et u als mij, dan moet u al 'en goeie eetlust hebben en dorst ook.'

Lachend antwoordde ze, dat hij zijn lusten toch nog minstens een half uur diende te bedwingen. Wilde hij wat vlugger aanstappen... zij was er dadelik toe bereid. Even plaagde hij haar, dat zij hem zijn minderheid in het wandelen wilde doen beseffen; maar dan stapten zij een poos flink door over een goud-bezond zandwegje met zilverig omloverde, door de wind verbogen berkjes bezet, wier schilferende stammetjes in het heldere middaglicht fijn-grijs afkleurden tegen de rondomme doffe bruining van de opgolvende hei. Tot de zandweg, boomloos over die bruining voortlintend, door een uitholling neerkromde naar een diepere afgezande vlakte, waar, in strak-rechte lijning en blauwe hemelspiegeling, een vaart fris-overgroende akkertjes doorgleufde en in de verte de uitspanning verrees nog grijzig overwaasd, wat bouwdoosachtig in z'en vers rode baksteen en schrale omgeving van jonge aanplant.

'Daar is 't, en al 't geen je er krijgt moet goed zijn; maar wat je er krijgen kunt, weet ik niet. 'et Ziet er alles nog zo jong... zo nuchter uit; vindt u niet?'

Jong en nuchter; dat vond van Wakkinga de ware uitdrukking en hij zei, dat hoeveel de jeugd ook voor heeft, er toch niet weinig dingen zijn, die pas goed worden met de jaren. En nu kwam hij op Italië, het oude land bij uitnemendheid, vroeg of zij daar al geweest was. Als zij geantwoord had nog zo goed als niets te hebben gezien, ving hij aan te vertellen van Rome, Pompeï, de Etruriese graven, de Katakomben, de Griekse tempels. Je vondt daar de geschiedenis versteend om je heen. En toch... hij moest 'et tot zijn schande bekennen... werd hij in Italië dikwels nog meer bekoord door een trattoria, die zich naïef antica noemde, ergens aan de buitenrand van een kleine stad... zo'n schilderachtig eenzaam oud huisje met wat klimgroen over latten er voor... dan door al de historiese bezienswaardig-

heden, waar dageliks honderden reizigers, met Baedeker's gewapend, doorheen zwermden.

Al weer kon zij met hem meevoelen en zij vond 'et een genot te luisteren naar zijn verhalen, zich het Zuiden te laten voortoveren, een poos te kijken door de ogen van die veel bereisde man.

De uitspanning binnentredend en een oude knecht in schunnig jasje volgend, die hem voorging naar een beschaduwd balkon met uitzicht over de vaart, vertelde van Wakkinga nog altijd door, tot hij, een tafeltje uitkiezend, een stoel achteruitschoof en zei:

'Nu gaat u hier eens zitten. Na gedaan werk is rusten 'en genot. En op deze plaats hebt u 'en prachtig uitzicht. In de verte nog de heirand... aan de overkant van de vaart die frisse groentevelden en ginds twee aardig opspitsende kerktorentjes. Ziet u ze? Maar... wat is hier nu te krijgen?'

'Ik vrees... niet veel. 't Is nog zo vroeg in 't seizoen.'

Terwijl zij haar hoed afzette, die van Wakkinga op een ander tafeltje neerlei, sprak de oude knecht van broodjes met rookvlees of kaas, eieren... blikjes... koffie... bier... mineraal water.'

'Neen, vrind, zo eenvoudig zijn we vandaag niet uit. We willen warm eten en... zo lekker als mogelik is. Vraag maar eens in de keuken wat 'et lekkerste is, dat ze ons kunnen voorzetten en breng me dan ook de wijnkaart.'

De knecht slofte weg en van Wakkinga hing zijn eigen hoed aan een haak, ging ook zitten.

'Ziezo! Da's nu voor mij 't genot van 'en grote wandeling. Je hebt beweging gehad, honger gekregen, je vermoeid en als je dan gaat zitten, in afwachting van 't eten, voel je dezelfde bevrediging in je, waarvoor andere mensen 'en hele morgen hard moesten werken en zich allerlei onaangenaamheden getroosten.'

De opmerking viel in Anna's smaak.

'Zo'n gevoel,' zei ze lachend, 'alsof je al je plichtjes volbracht hadt en nu ook recht hebt op de beloning.'

'Juist, mevrouw. En die beloning is dan: je voor 'en poosje heerlik te voelen leven... enkel maar leven... zorgeloos en doelloos. Je verlangt niets... want 'et eten en

drinken zal wel komen; daar ben je zeker van en verder denk je niet. Niets hindert je... want 'et genot van te kunnen rusten doet je kleine, onaangename gevoelens niet opmerken... en niets leidt je aandacht af... want je bent te lui geworden om aandachtig om je heen te zien... laat staan over iets te mopperen. Je kijkt maar. Je kijkt naar de velden, waarin gewerkt wordt of gewerkt is, en je ziet daar alleen de zachte, groene tinten van. Wat er verbouwd wordt, hoe iets verbouwd wordt... ach, wat kan je dat allemaal schelen. Je kijkt naar 't stille spiegelen van 'en vaart en als daarover 'en schuit voorbij glijdt, word je alleen zacht aangedaan door 'et dromige kabbelen van 'et water, 'et kalme, klankloze drijven van die schuit. Geen sekonde denk je aan 'et inspannend bomen van de schipper, aan z'en zweten, aan z'en zorg om tijdig z'en doel te bereiken. Je kijkt maar. Het leven gaat aan je voorbij als in 'en bioskoop; maar in 'en bioskoop, die je volstrekt niet opwindt. Je voelt je buiten alles staan.. niets gaat je aan. Je kijkt maar. En toch voel je ook... zoals ik zei... wat gedaan, gewerkt te hebben... je rust te hebben verdiend.'.

Met dit laatste was Anna 't weer eens; maar je alleen maar te voelen leven... alleen maar te kijken... neen, dat was haar niet genoeg. Dat genot had een non in een klooster ook en die was toch, wel beschouwd, levend dood.'

'Juist, mevrouw, juist!' riep van Wakkinga haast in vervoering uit... 'Maar voor mij is levend-dood zijn ook iets... iets waarlik benijdenswaardigs. Ik kan me niets heerlikers denken dan 't leven in 'en mooi gelegen klooster... en hoe vele liggen niet prachtig... maar daarvoor moet je Rooms wezen. Ik heb eens iemand horen zeggen: leef nooit voor 'en mens; leef voor 'en doel. Al is dat misschien waar, 'et lijkt me toch maar 'en halve waarheid. Om gelukkig te leven moet je de kunst verstaan van te leven... voor niets. Kan je van dat niets je god maken en in zo'n mooi gelegen klooster gaan... best. Wie weet, of je dan niet 'et echte genot van te leven, enkel maar te leven leert kennen.'

Neen; daar kon Anna zich niet mee verenigen. Voor haar moest elk genot een inhoud, een positieve inhoud hebben. Ze wilde eerst iets vurig verlangen en dan dat verlangde krijgen.

‘Bent u dan nooit ziek geweest?’

‘Hoe zo? Erg ziek... neen; dat ben ik nooit geweest.’

‘Daar heb je 't al. Anders zoudt u ongetwijfeld 'et genot kennen van je beter te voelen worden. En wat is dat nu anders dan je weer aangenaam te voelen leven, leven voor niets, enkel om te leven? 'et Is waar: in m'en jeugd heb ik ook als u gevoeld. Alles wilde ik leren kennen, alles doorproeven, alles genieten. Tegenwoordig...’

Een licht schouderschokje en een optrekking van zijn wenkbrauwen voltooiden de zin. Dan spraken ze over het genieten nog door, tot elkaar aangetrokken door beider belangstelling in het onderwerp; maar van Wakkinga voor Anna bijkans medelijden voelend, wijl hij haar opvatting van genieten wel heel goed begreep, doch zo jeugdig nog vond, zo weinig getuigend van pijnlike ervaring; Anna door van Wakkinga meer en meer geboeid, wijl hij gewaagde van een genot, dat haar onbekend was en waarin haar ganse wezen weigerde te geloven. Tot de oude bediende berichten kwam, dat er toevallig biezonder malse biefstuk in huis was en ze dus biefstuk met gebakken aardappelen en sla konden krijgen. Voor 't geval meneer nog meer wou hebben, waren er sardientjes, kreeft uit 'en blikkie... pannekoeken of omelet met sjem... Edammer kaas...

‘Goed, vrind, dien maar op... alles. Alleen... sla is niet nodig en wat uit blikjes komt evenmin. Tenzij mevrouw...’

‘Neen, neen. Ik ben 'et helemaal met u eens. Sla is nooit goed in zo'n inrichting en die blikjes... o, neen.’

‘Dus... je hebt 'et gehoord. En de wijnkaart?’

‘Die is nog niet klaar, meneer; maar als u roje wijn verlangt, mot ik u de Sint Émilion van drie gulden anraje en wilt u witte wijn, dan de Rüdesheimer van drie vijftig.’

‘Aan u de keus, mevrouw; wat u 't liefst drinkt, zal mij 't best smaken.’

Een glimlachje en een hoofdknik beloonden voor de beleefde frase.

‘Dan kies ik Rüdesheimer.’

De oude man slofte andermaal weg en nu moest ook Anna eens verklaren, dat zij hier zo echt heerlik zaten, dat ze zo genoot van hun ‘escapade’.

‘Eindelik es wat anders!’

‘Dank zij uw uitstekende inval, mevrouw, om mij niet alleen te laten trekken.’

‘Ik hoop, dat u die woorden niet enkel uit beleefdheid zegt. Wat mij betreft... ja, wilt u wel geloven, dat ik werkelik van daag weer gevoelens heb, die ik me nog herinner uit m'en schooltijd? O, wat kon ik toen uitgelaten zijn, wanneer we onverwachts 'en dag vrij kregen! Ik ben altijd 'en slechte leerlinge geweest. Vlug van aannemen; maar erg onwillig. Ik haatte de school! Maar voor 'en pretje... 'en afwisseling... ieder ogenblik dadelik te krijgen! En genieten als ik dan kon! Ik geloof ook niet, dat andere mensen zo'n behoefte... zo'n bepaalde behoefte aan genot hebben als ik. Ja, als ik veel geld had...!’

‘Wat zoudt u dan doen? In Amsterdam gaan wonen.. misschien in Parijs... druk uitgaan... rijtuig houwen?’

‘Niets van dit alles! Later... ja, dat zou kunnen zijn; maar ik begon met te gaan reizen... net als u.’

Van Wakkinga toonde grote verbazing.

‘Altijd reizen? Ik geloof, dat u uw man en uw kind nu weer vergeet.’

‘Ik kan m'en kind toch meenemen.’

‘Dat kunt u; maar of Hein dat goed zou vinden en of hij vrede zou hebben met zo'n aanhoudend getrek... zonder andere vaste bezigheid?’

Zij duchtte zelve het tegendeel; maar nu barstte ze weer los in heftige jammerklachten over de ellendige eentonigheid van haar bestaan, waarin alle dagen presies eender waren, Zon- en feestdagen zich alleen onderscheidden door dubbele saaiheid en driedubbele verveling. O, ze versufte en vermufte! Ze voelde zich oud worden vóór haar tijd, naar geest en naar lichaam verdorren. En dan te moeten bedenken, dat de wereld zo groot is, zulk een onuitputtelike schat bevat van genietingen van allerlei aard, van mooie en interessante dingen van kunst, van verrukkelike natuurtonelen! Waren die er dan niet voor iedereen en was 't voor iemand als zij niet om krankzinnig te worden te moeten denken: daar krijg ik nooit... nooit mijn deel van, al word ik ook honderd jaar?

Wat hadden mannen toch veel boven vrouwen voor!

En met guitige impertinentie in haar stem, een plots-van-Wakkinga-fixerende, dan schichtig-afdwalende blik in haar

donkere ogen, vroeg ze, of hij niet heel veel avonturen had gehad.

Van Wakkinga, wiens trekken onder haar laatste ontboezeming toch al wat verstrakt waren, lachte niet, antwoordde leuk, met iets minachtends in zijn toon:

‘Wat noemt u avonturen? Over 't algemeen is 't reisleven tegenwoordig in de hele wereld zo goed georganiseerd, dat er van avonturen... voor 'en gewone toerist als ik... weinig sprake meer kan zijn. 'en Spoorwegongeluk... 'en schipbreuk... daar bestaat nog wel 'en kansje op; maar zulke avonturen zult u wel niet bedoelen.’

Neen, die bedoelde ze zeker niet; maar nog wist ze niet hoe verder te vragen, als hij een geschiedenisje begon te vertellen, dat hem juist inviel en wel een avontuur kon worden genoemd. Hij had namelik eens een bezoek gebracht aan een Korsikaanse bandiet, slachtoffer van de vendetta, die door zijn familie onderhouden werd en dus alleen bandiet was om de gendarmen te verschalken, wat hem niet moeilik viel, daar deze dienaren van de gerechtigheid wel gestadig naar hun prooi zochten; maar er niets op gesteld waren die ook te vinden. Daar moest zij nu alles van weten: wie hem tot de bandiet had gebracht, hoe die man er uitzag, hoe hij woonde, leefde, of hij een vrouw, misschien meer vrouwen had en of hij, van Wakkinga, niet bang was geweest zich zo te wagen in het hol van de leeuw. En onder van Wakkinga's onopgesmukt verhalen riep ze telkens:

‘Hoe interessant! Als ik zo iets 'es kon beleven!’

Maar zodra het relaas ten einde was, vroeg ze:

‘En te Monte-Carlo, uw lievelingsverblijf, is daar 't leven niet één en al avontuur?’

‘Ach, mevrouw, wat voor avontuurliks steekt er nu in avonturen, waar de prijs dadelik achter staat?’

Ze vond het antwoord aardig bedacht; maar nam aan, dat hij uit kiesheid de waarheid ontweek. En ze vroeg verder, of er toch niet erg ‘geflirt’ werd. In zo'n weeldebestaan kon 't immers haast niet anders. Dat gaf hij toe, en meer en meer overtuigd, dat een man met *zijn* geld, *zijn* uiterlik, *zijn* gemakkelikheid van omgang ook noodzakelik een ‘homme à femmes’ moest wezen, begon zij

hem uit te horen over zijn smaak. Eerst sprak ze over zuidelike, noordelike, Franse, Duitse, Engelse vrouwen in 't algemeen, liet hem dan de vrouwen tekenen, die hij zeide te hebben ontmoet... gekend, en bracht hem er eindelik toe de eisen op te sommen, waaraan een vrouw, om hem te behagen, voldoen moest. En als hij sprak van kleur en uitdrukking der ogen, vorm van handen en voeten, eigenaardigheden van lach, gang, blik, klank van stem, tempo van spreken, dacht ze telkens: dat heb ik of dat heb ik niet.

Tot van Wakkinga met een kort schok-lachje verklaarde:

'En vond ik 'et ideaal, dat al die schoonheden bezat, dan... ging ik 'et zover mogelik uit de weg.'

'Waarom?'

'Omdat ik voor 't huwelik niet deug, mevrouw. Wie er eenmaal toe gekomen is te leven als uw dienaar, die deugt... ja, die deugt eigenlik voor niets meer.'

'En als die vrouw nu juist ook zo'n leven begeerde te leiden?'

'Dan hield ze zich zelf voor de gek en ...misschien mij er bij. Welke vrouw... Maar daar komt de biefstuk en de wijn.'

Zodra de fles opengetrokken naast hem stond en de oude knecht bij de deur een laatste, stomp-goedkeurende blik over de tafel had laten glijden, schonk van Wakkinga in.

'De firma is goed, mevrouw. Ik hoop, dat de wijn u smaken zal en drink op uw gezondheid.'

Ze klonken. Anna zette even haar lippen aan de glasrand en zei dan, fel blozend:

'Zoudt u me 'en genoegen willen doen?'

'Als 't me mogelik is... waarom niet? Zelfs niets liever dan dat.'

'Noem me dan bij m'en naam... die u zeker al kent.'

'O, ja; maar... zegt u dan voortaan ook Louis?'

'Graag.'

Ze klonken andermaal en het ijs van de vormelikheid was gebroken. Dan babbelden ze een poosje druk door over het eten, dat werkelik goed was, over de wijn, die kouder had kunnen zijn, over de reeks mooie dagen, die misschien de inleiding vormden tot een kille, regenachtige zomer. En als ze elkaars voornamen voelden opwellen naar hun lippen,

verwrongen zij hun zinnen, om die klanken nog te kunnen smoren in hun mond.

Tot Anna op eens weer aan Hein moest denken, die nu in zijn kantoortje ijverig te pennen zat. En terwijl Louis' woorden als in een ijle verte verklonken, stelde zij zich voor hoe vreemd Hein zou opkijken als van Wakkinga tot haar ‘Anna’ zei.

Dadelik wist ze hoe een mogelik verwijt te beantwoorden. ‘Jij hebt de man toch zelf in huis gehaald,’ zou ze zeggen, ‘en is hij niet je vriend?’ Ze hoopte zelfs het verwijt te zullen krijgen om dit antwoord te kunnen geven. Want 'et zou werkelik zo kwaad niet zijn, als Hein eens ferm jaloers werd en tot het inzicht kwam, dat 'et niet aanging zó weinig rekening te houden met de wensen en begeerten van een jonge vrouw, die nog mooi genoeg was om de aandacht te kunnen trekken van mannen, wier blik meer dan de zijne voor vrouwelike bekoorlikheden was gescherpt. Heviger dan ooit ergerde haar van daag Hein's stage liefhebberij in zijn werk.

Als de omelet was opgediend, de oude knecht nog een halfje Rüdesheimer ging halen. - Louis had voorgesteld nog een hele fles te drinken; maar daar vreesde zij te veel opwinding van - begon zij weer over haar eigen leven te praten. Neen, dat was in de verste verte geen ideaal bestaan! Hein was een beste, eerlike, fatsoenlike man, die op zijn manier heel veel van zijn vrouw en zijn kind hield; maar dit belette niet, dat hij eigenlik alleen leefde voor en in zijn zaken. Want al zei hij met zulke mooi-klinkende woorden: tegenwoordig stel ik er enkel nog mijn eerzucht in mijn vrouw en mijn kind gelukkig te maken en al twijfelde zij er volstrekt niet aan, dat hij die woorden ook meende... op de keper beschouwd trachtte hij dit doel toch alleen te bereiken door hard te werken, wat dan eigenlik betekende: door te doen wat hem zelf 'et aangenaamst was. O, 't was zo jammer, dat die val van het paard zijn carrière gebroken had. Niet wijl Hein anders zeker een hoge positie zou hebben bereikt; daaraan beweerde zij, nooit te hebben geloofd. Maar zo dikwels las ze in de krant, dat een hoofdofsier naar het buitenland gezonden werd om de maneuvers van een vreemd leger bij te wonen. Dergelike buitenkansjes

hadden ook Hein te beurt kunnen vallen en natuurlik zou hij haar dan hebben meegenomen. Trouwens... was hij na zijn val maar journalist geworden... er zijn toch ook schrijvers over militaire onderwerpen. Dan had hij immers een heel ander, veel interessanter leven gehad. De man van een harer vriendinnen was jaren lang voorzitter van de journalistenkring geweest. Om de haverklap ging die vrouw met haar man naar een of ander kongres, waarbij hij dan vrij-reizen en allerlei buitenkansjes had, terwijl zij overal in de hoogste kringen werd ontvangen. O, als ze die hoorde vertellen van al 't geen ze beleefd en genoten had, dan dacht ze soms te zullen stikken van jaloezie.

De halve fles werd gebracht tegelijk met de Edammer kaas en Louis had een voorstel. Hij zou eens met Hein spreken, hem voorrekenen, dat het mogelik was voor zeer weinig geld een aardige tijd in het buitenland door te brengen, als je maar wist naar welke streek en vooral naar welk hotel of pension je gaan moest.

'En haal ik hem over, dan zal ik wel 'en plannetje op touw zetten en kunnen we van de zomer enige weken lang net zulke heerlike tochten maken als van daag.'

Anna jubelde.

'O, ja... ja... ja! Doe dat! Dat zou verrukkelik zijn! Voor 'en paar weken kan ik 'et kind best hier laten. Ik drink op 'et gelukken van je plan... op de macht van je overreding!'

In haar verbeelding zag ze zich al op een zonnige zomerdag naast Louis opklauteren naar een hoge sneeuwspits, eten in een herbergje aan den weg, slapen in een toeristenhut, allerlei avonturen doorleven en dan 's avonds, teruggekeerd in het hotel, omringd, begluurd, bewonderd worden, genieten van haar triomf. Al had Louis dergelike tochten nog nooit gemaakt, al voelde hij er misschien niet eens lust in, zij zou hem er wel toe weten te krijgen, hem de heerlikheid doen beseffen van dat afwijken van het gewone, dat zegevieren over hinderpalen en vooral dat doorleven van zeldzame sensaties en emoties. Reeds smeedde zij plannen om later ook eens een grote stad aan te doen, sprak even daarvan en toen Louis geantwoord had:

'Als je eens 'en mooie voorstelling in het Prinz Regenten-

theater zoudt willen bijwonen... ik heb te München goeie vrienden, die altijd 'en paar logeerkamers voor mij beschikbaar hebben. 't Zijn ouwe lui zonder kinderen, die dol van muziek houwen. Zelf doen ze er niet aan; maar ze hebben 'en prachtige vleugel in 'en grote muziekzaal. De voornaamste artiesten komen bij hen aan huis. Als we daar eens samen konden musiceren!'

...toen overkropte haar eensklaps een warm gevoel van dankbare genegenheid en ontglipte haar de deelnemende vraag:

'Waarom ben je toch zelf geen kunstenaar geworden?'

Maar verschrikt zag ze hem nu zijn vork neerkletteren op zijn bord, zijn servet neerfrommelen op het tafelblad, met een ruk zijn stoel schuin-achteruit schuiven, en de wenkbrauwen fronsend, de mondhoeken omlaag trekkend, een donkere blik tot haar uitschietend, die wegdwaalde naar den grond, snauwde hij haar toe:

'Hè... mevrouw!'

Wat scheelde hem? Zij begreep er niets van, bleef verlegen zwijgen.

De knecht kwam binnen en bars klonk de vraag:

'Wil je me de rekening geven?'

De halve fles schonk hij uit, dronk zijn glas in één teug leeg en eer zij iets te zeggen had gevonden, was hij opgestaan. Hij greep naar zijn hoed, sloeg er met zijn zakdoek de stof af, gaf de hare niet aan, stond klaar om te vertrekken. De rekening kwam en hij betaalde zonder een woord te spreken. Dan hield hij zwijgend de deur voor haar open, liet haar voorgaan, volgde... zwijgend.

'Ik had nog 'en omweg' zei ze schuchter... ''en omweg die wel mooi is, willen maken; maar... nu... we hebben zo lang gepraat... 't is al wat laat... misschien is drie kwartier u ook te veel... Wat denkt... je?'

Hij liet de beslissing aan haar, antwoordde, dat de zaak hem onverschillig was, en horend aan zijn droge toon, dat hij met die laatste woorden waarheid sprak, gekrenkt door zijn plotse stroefheid, die zij grillig en dwaas vond, zei ze kortaf:

'Dan maar recht toe, recht aan naar huis.'

Geen woord opende meer zijn stug-gesloten lippen; vreemd duidelik hoorde Anna van de beklinkerde weg opklanken het geklikklak van hun stadig gestap.

En allengs doortrok een korzeligheid haar denken. Ze had geen wijn moeten drinken onder weg; je benen worden er zwaar, je hoofd doezelig van. Ze had ook minder opgewonden moeten praten, niet allerlei konfidenties doen, en eer opstaan. Nu kwam ze veel te laat t'huis, te laat voor het kind, te laat voor al 't geen ze nog te beredderen had. Als Hein daar wat van zei, zou hij gelijk hebben; dat stemde haar bij voorbaat kribbig. En al die mooie plannen, waar toch niets van komen kon... je maakt er je zelf nog maar ontevreden mee, nog onmogeliker voor je dageliks leven. Wel beschouwd had ze beter gedaan *hem* alleen te laten gaan. Wat had die mooie dag haar nu anders opgeleverd dan nieuwe verbittering tegen haar leven, een onaangename botsing met *hem* en een onplezierige moe- en matheid? Van haar blijde opgewektheid was niets meer over; ze had er ook wel beschouwd geen reden toe gehad. Al de gevoelens, door zonneschijn, een blauwe hemel, een ver verschiet en jong groen 's morgens in haar opgetrild... gevoelens, warm en zwaar van even onvatbare als onvervulbare beloften, waren weer getaand, vervaagd, verdwenen.

In doodse vijandigheid omstond haar de natuur. Weilust binnengetreden vond zij alles in orde, het kind gezond en vrolik, Hein nog afwezig en voor een ogenblik onderging zij de bekoring van een koesterend-omsloten-worden door de vertrouwelikheid van het alledaagse; maar aan tafel tussen Hein en Louis gezeten groeide haar ontevredenheid weer aan, was 't of ze vele-dagen-lang uit dat alledaagse ver-weg was geweest.

Aan tafel had Hein biezonder opgewekt gepraat en in zijn druk omwoelen door eigen herinneringen was 't hem even goed ontgaan, dat Anna en Louis heel weinig spraken als dat in de enkele zinnen, die zij tot elkaar richtten, ‘je’ het ‘u’ verving. Bovendien ontging hem, dat zij, vermijdend elkander aan te zien, toch gestadig elkaar in het oog hielden en dat er verstrooidheid lag in de starende blikken, die geveinsde aandacht hem toezond. Hij was te vol van zijn overwinning 's morgens behaald, om voor iets anders nog belangstelling over te hebben en in biezonderheden vertelde hij van zijn vergadering, waarop kommissarissen wel ge-

dwongen waren geweest te erkennen, dat al de beschuldigingen van Storm op niemendal berustten. Met de stukken in de hand had hij punt voor punt de ganse aanklacht kunnen ontzenuwen en de brief, die naar Storm was afgestuurd, de brief waarvan hij afschrift had geëist... geëist, hield niet alleen zijn volkomen eerherstel in; maar tevens een scherpe afkeuring van Storm's door niets gerechtvaardigde, lasterlike aantijgingen. Volkomen was dus zijn zegepraal; maar nu wilde hij ook van de gelegenheid gebruik maken, om kommissarissen al de maatregelen af te dwingen... te dwingen, waardoor de zaak tot veel grotere bloei kon worden gebracht. Al lang geleden had hij ze voorgesteld; maar toen waren alle kommissarissen er voor terug geschrikt. Nu zouden ze wel moeten redeneren: als hij - van Schellewoud - ze aandurft, dan zal de uitkomst zeker hem weer gelijk geven en het eind de opzet bekronen. Amerikaans wilde hij te werk gaan! Veel meer wagens zou hij laten maken, in alle steden filialen oprichten en ook dacht hij er over een dienst te openen voor het vervoer van reizigersbagage van en naar de stations. In alle internationale treinen moest zijn maatschappij agenten hebben, die onder het rijden de vrachtbriefjes van de reizigers in ontvangst namen, bewijsjes daarvoor afgaven en er voor zorgden, dat, binnen een uur na aankomst van de trein, de bagage van iedere reiziger in zijn huis of hotel was afgeleverd. Zeker zou deze uitbreiding van de zaak een vrij belangrijk geldelik offer noodzakelik maken; maar dat de aandeelhouders door veel hogere dividenden daarvoor ruimschoots zouden worden beloond... geen ogenblik kon hij er aan twijfelen. Hij wilde nu eens breken met de Hollandse sleur en hij wou en hij zou slagen!

Het nagerecht stond nog niet op tafel, of reeds had Hein verklaard deze eigen avond aan de uitwerking van zijn plan te willen wijden. Louis moest 'et niet kwalik nemen, dat hij zijn werk liet voorgaan, zijn bestaan en dat van zijn vrouw en kind hing er af. Trouwens, Anna met haar pianospel zou hun gast zeker aangenamer bezig houden, dan hij zelf vermocht te doen. Maar een sigaar... ja, een sigaar zouden zij boven eerst nog samen roken.

Drie kwartier later trad Louis alleen de kleine salon weer binnen. Anna, die wachtend, tijdschrift-prentjes bekeek, blikte

schuw op, werd de onveranderde strakheid op zijn gelaat gewaar, wist niet goed welke houding nu aan te nemen. Ze rees dus maar overeind en morrelde wat aan de teekopjes op het blad.

‘Nog 'en ogenblik... dan is de tee goed.’

Hij had een stoel achteruit geschoven, ging weer schuin van de tafel afgekeerd zitten. Dan sprak hij, zijn rechterarm op het blad leggend:

‘O... ik heb geduld’

... en kuchte.

Een even-zwijgen, nogmaals-kuchen en weer begon hij: ‘Anna... ik ben van middag erg lomp tegen je geweest.’

Ging hij vergiffenis vragen? De bedoeling was haar voldoende; met een vergoeilikend glimlachje zei ze:

‘Lomp... is te kras. 'en Beetje bruusk... ja, dat...’

‘Neen, Anna... ik was lomp, heel lomp; maar toen jij... en die wijn... Laat me je uitleggen hoe 't zo gekomen is. Misschien... als je alles weet... zal je kunnen vergeven.’

‘Ik heb 'et zo zwaar niet opgenomen. Heus niet. Wat zullen we daar nog verder over spreken?’

Ze ging weer zitten.

Maar hij hield aan.

‘Neen, Anna. Toe... laat me je alles zeggen. Ik vraag 'et ook voor me zelf. M'en hele leven breng ik door onder mensen, die me volmaakt onverschillig zijn. Dat is goed. Zo heb ik 'et gewild... gezocht. Maar... waarom? Dat zou ik je zo graag doen begrijpen. Jij kunt 'et... ja, jij kunt 'et. Kijk, ik heb 'en moeder en 'en zuster gehad... ze zijn nu beide dood. Ach, 'et waren goeie zielen en ze hielden veel van me... dat weet ik wel; maar zelfs die hebben zich nooit in mij kunnen verplaatsen. Nu heb ik eindelik iemand gevonden, die met me mee kan voelen. Ja, ik bedoel jou. Maar nu moet ik je eerst alles zeggen... alles. En dan... dan zal je... dan... misschien...’

Een vurig rood overpurperde eensklaps Anna's ganse gelaat, en, weer opgeschichtigd van haar stoel, greep zij naar de trekpot.

‘Mag ik je ondertussen inschenken?’

‘O, zeker... heel graag. Maar... ik dien je in allerlei herinneringen, pijnlike herinneringen in te wijden. Trouwens, jij zelf... dat is 't juist... hebt ze gisteren weer in me opgewekt.’

‘Gut... Louis... spreek gerust... Ik ben maar bang, dat ik je... je vertrouwen teleur zal stellen.’

‘Neen, neen; dat zal je niet.’

Zij gaf hem zijn kopje aan als hij voortging:

‘Wat je me verteld hebt van je eigen leven... van je onbevredigde wensen... en... zoals je gisterenavond Chopin gespeeld hebt... ook wat je toen gezegd hebt van mijn werk...’

‘Jouw werk?’

Verbaasd keek ze hem aan, zag, dat hij, een zonderling lachje om de lippen, als verlegen zijn lepeltje rondroerde in de tee.

‘Heb jij dan...?’

‘Gekomponeerd... ja. En dat is “des Pudels” jammerlike kern.’

Zwijgend nam Anna weer plaats en, nadat hij gedronken had, hervatte Louis:

‘Hein heeft je al verteld, dat ik altijd dol ben geweest op muziek; maar Hein heeft nooit geweten... ach, eigenlik heeft niemand geweten hoe ver mijn liefde voor die kunst wel ging... hoe diep die in m'en ziel was geworteld. Ik ben nu eenmaal 'en eerzuchtige natuur. Dat geloof je niet, hè? Misschien vin je ijdel juister. Noem me dan gerust ijdel; wat doet die naam er ook toe.’

Dat kon Anna zich niet laten aanleunen.

‘Waar zou ik 'et recht van daan nemen jou ijdel te noemen? En waarom zou ik ie niet geloven als jij beweert eerzuchtig te zijn?’

‘Gedacht heb je 't toch zeker niet van me. M'en eerzucht is ook zó in 'en hoek getrapt. En denk vooral niet, dat ik me op die onaangename eigenschap nog verhovaardig! Ik zeg alleen: zo ben ik. Van kindsbeen af is 't m'en ideaal geweest in de muziek iets... ja, meer dan iets... iets buitengewoons... 'en groot kunstenaar te worden. Niet 'en uitvoerend; maar 'en scheppend... 'en Wagner, 'en Beethoven. Dat was m'en levensdoel, waar ik op aan stuurde... dat me altijd voor ogen stond. Andere jongens wilden de ene dag offisier worden, de volgende advokaat, dokter, schilder... ik heb nooit gewankeld. Musikus, komponist... dat wou ik wezen en niets anders. Ik was ook altijd vol muziek. Wat ik zag, ondervond... m'en genot, m'en verdriet... m'en liefde, m'en haat... m'en hoop... m'en vrees... alles, alles werd in

me tot muziek... ik leefde aanhoudend in muziek. M'en ouwers begrepen daar niets van... vonden 't zelfs dwaas, noemden 't inbeelding. Die hielden ook wel van muziek... o, ja. Papa speelde heel aardig piano en ze gingen geregeld naar konserten; maar worden moest ik... jurist. Kunstenaar... altans Nederlands kunstenaar werden, volgens hen, alleen mensen van mindere stand. Toch mocht ik wel aan muziek doen; voor m'en liefhebberij... daar hadden ze niet tegen en toen papa gestorven was, zei mama zelfs, dat ze me helemaal vrij liet. Ze dacht: je bent rijk genoeg; doe maar waar je lust in hebt... 'et zal zo'n vaart niet lopen. Maar van dat ogenblik af ben ik pas echt aan 't werken gegaan. De dagen waren me te kort... ik woekerde met m'en tijd... voor geen amuzementen van welke aard ook was ik meer te krijgen. Aan de piano, achter m'en studieboeken, in konserten en repetities bracht ik nagenoeg alle uren van de dag en zo goed als dagen van m'en jong leven door. Eerst studeerde ik hier in 't land, naderhand in 't buitenland; al wat bij de muziek te pas komt wilde ik door en door kennen. Altijd dacht ik: als ik maar eerst de techniek volkomen meester ben, dan zal ik alles kunnen uiten, wat ik in m'en binnenste hoor, dan zal ik alle menselike emoties in muziek weten om te zetten. Zelfs voor liefdesgeschiedenisjes gunde ik me de tijd niet. Ik was wel verliefd... o, haast voortdurend... maar al wat ik verlangde was 'et voorwerp van m'en liefde te mogen zien, om dan te luisteren naar de muziek, die zij in m'en ziel verwekte. En omdat ik van dat alles nooit iets zei, zo maar stilletjes voor me zelf voortleefde, vonden de mensen me vervelend, nurks, zeiden ze, dat ik 'et achter de mouw had. Zelfs m'en eigen zuster noemde me geregeld: half snik. Ik wist 'et wel; maar liet iedereen sputteren, spotten en dacht maar: mijn dag komt ook nog.'

Als 't na die laatste woorden stil bleef, keek Anna, die met gebogen hoofd had toegehoord, schuw op, zag Louis zich op de bibberende lippen bijten, tranen blinken in zijn ogen. Dan knarsten zijn tanden. Ze dorst niets vragen, wist niets te zeggen, wachtte af. En eindelik voer hij weer voort:

'Nu... die dag is dan ook gekomen... zelfs meer dan eens; maar telkens was 't 'en dag van de jammerlikste teleurstelling... de smadelikste vernedering. En daarvoor had

ik dan meestal nog betaald ook! Is 't niet haast komiek van ellendigheid? Wel tien keren... o, ja, minstens... heb ik 'et gewaagd wat voor eigen rekening uit te geven of te doen spelen. Voor niets... dat begreep ik wel... kreeg ik, de onbekende jonge man, ook niets gedaan. Elke keer dacht ik: nu is 't goed... nu moeten ze 't wel mooi vinden, me de lof geven, die me toekomt. O, 'en mens is zo blind en zo doof voor zijn eigen werk! De laatste kritiek, die ik kreeg, luidde nog net als de eerste: wel knap... hier en daar niet onaardig; maar... geen oorspronkelikheid... alles reminiscenties van grote komponisten. In 't begin... natuurlik... maakten die beoordelingen me woedend, zocht ik er jaloezie, kliekgeest, de hemel weet wat achter. Ik dacht ook: als m'en werk maar eerst door 't buitenland is geijkt, zullen ze hier wel anders oordelen. Zo zijn de Hollanders nu eenmaal. Maar toen ik in Duitsland 'en zangspel opgevoerd had gekregen... voor geld, dat begrijp je... en ook daar vrij algemeen werd geschreven: geen originaliteit, toen moest ik wel inzien, dat me alleen maar recht was gedaan... dat Louis van Wakkinga geen Wagner, geen Beethoven ooit zou worden. Hij was maar 'en kikker, die zich wilde opblazen tot 'en os... hij was 'en lor!'

'Neen; dat zie ik niet in! Nu overdrijf je,' waagde Anna hem grommend tegen te werpon. 'Je dadelik zó te laten ontmoedigen!'

Een wrang lachje ontschamperde van Wakkinga's lippen.

'Vin je dat... dadelik? Heren kritici dachten anders, hoor. Die bewonderden nog m'en taaie volharding. Die betreurden 't...o, zo oprecht... dat ze toch altijd weer moesten schrijven: geen originaliteit. Telkens beweerden ze te hopen op volgend beter werk en ze hadden toch kunnen begrijpen, dat zij zelf 't waren, die me beletten beter werk te geven, omdat al hun gevit niet anders deed dan m'en zielsmuziek vervalsen, smoren, m'en werkkracht en werklust verlammen. Elk oordeel, dat ik las, ondermijnde m'en zelfvertrouwen wat meer. Vermoord hebben ze me... met speldeprikken... langzaam, langzaam het merg uit m'en zenuwen geperst... me dood gemaakt voor alles. En vergelijk ik me nu met anderen, dan moet ik erkennen: ja, ik ben 't... dood... voor... haast alles.'

Weer zweeg hij stil; maar nu zweeg ook Anna. Geen opwekkend of troostend woord welde meer in haar op. Te

veel boeide eigen gevoel haar aandacht. In haar oren klonk 'et na: dood voor alles en in haar denken zag ze de vraag: wil hij me dát begrijpen doen?

Dan sprak hij door:

'En ik mag me niet eens beklagen. Wel neen. Als je geen recht hebt te bestaan... altans te bestaan zoals je dat wenst... als je je recht daarop niet weet te doen gelden, is 't dan te verwonderen, dat je uit de weg wordt geruimd? 'en Mooie tuin vereist immers 'en tuinier, die naar rupsen en slakken zoekt en zulke dieren medogenloos vertrapt. Zou die man er zich om moeten bekommeren, of zo'n beest op zijn manier ook leven wil? Wat 'en gekheid! Trouwens... mag iemand, die geld heeft, nog glorie er bij begeren? Dat zou toch overdaad zijn. Wie rijk is, moet niets doen. Ja, zeker. Dan alleen blijft ie onbesproken en onbesproken wil immers zeggen: geëerd.'

Sarkasme had zijn toon doorklonken; maar nu, opeens zijn schouders opschokkend, voer hij onverschilliger, droger voort:

'In 't graf moeten we allen. Is 't dan geen dwaasheid levenslang te vechten en je af te beulen, om als je voor goed de ogen sluit, niet aanstonds helemaal vergeten te zijn? Eet, drink, trouw des noods, heb kinderen. Al wat je meer verlangt, bevredigt je toch niet.'

Anna kon noch sarkasme, noch wanhoop uitstaan en ze was niet in staat te beseffen, dat Louis met het eerste zich wreekte op het mensdom, dat hem zijn toejuichingen onthield, in het andere de kracht zocht om te kunnen berusten. Pijnlik voelde zij zijn woorden tegen haar gericht, een wenk, dat zij niets van hem had te wachten; maar tegelijkertijd dwong haar een opwelling van verliefd medelijden tot een poging om Louis zich zelf anders te doen beschouwen. En haar hand over het tafelkleed uitstrekkend, tot ze heengleed over de zachte blankheid van zijn huid, zei ze troostend:

'Kom, kom, zo gauw mag 'en mens alle hoop niet opgeven. Vergeef me, dat ik gisteren in m'en onwetendheid 'en pijnlijke snaar heb doen trillen; maar.... je bent immers nog jong. Ik begrijp wel... je stond alleen... niemand sprak je 'es moed in; maar... hoeveel kritiekschrijvers je werk ook beoordeeld mogen hebben... juist en onpartijdig beoordeeld; dat neem ik graag aan... iemand, die, als jij, hard en ernstig

gewerkt heeft... die zóveel talent bezit... want talent heb je, dat weet je ook zelf... die moet... ja, die moet eindigen met iets te maken, te scheppen, waarvan met de beste wil geen kwaad meer kan worden gezegd.'

Niet dadelik volgde het antwoord; even kon ze zich dus vleien hem overtuigd te hebben. Maar dan zei hij, opschokkend uit zijn roerloos staren, terwijl Anna, beweging voelend in zijn hand, de hare schuw terugtrok:

'Neen, neen! Met zulke gedachten heb ik me lang genoeg gepaaid. M'en eerzucht is begraven en die graaf ik niet weer op. Dat je me troosten wou... moed geven, vind ik heel vriendelik... meer dan dat... werkelik lief van je. Dat doet me ook goed; maar de ouwe strijd weer aanbinden... neen! Dankje! Daarvoor heb ik al te veel nederlagen geleden. Als je wist hoe ik me ingespannen heb om niet in navolgingen te vervallen... om zuiver me zelf te blijven... alleen naar m'en eigen gevoel te luisteren! En al wat in me was... m'en hele ziel heb ik willen geven... m'en ganse leven wijden aan m'en werk... alle ander genietingen daarvoor opofferen Toch... toch kwam telkens weer die ontzettende overgang van 't opjuichen tot de hoogste verwachting, tot de haast volmaakte illusie van: ik heb bereikt... ik weet 'et... naar 't neerploffen in de diepste wanhoop... in de volkomen ontgoocheling... op de rotsvaste zekerheid van nooit... nooit iets anders dan lucht te zullen grijpen! Neen, neen; ik weet nu wel wat ik als kunstenaar waard ben. O... de kracht en de lust in je te voelen om iets heel moois, iets heel groots te bereiken... en je dan bedrogen te zien door dat gevoel... schipbreuk te lijden, zonder dat ooit 'en flinke golf je omhoog heeft gestuwd... je vurigste begeerte onmogelik in je ziel te kunnen verstikken... voortdurend 'et knagen... 'et branden er van te voelen en toch te weten, dat die begeerte nooit... nooit zal worden gestild... dat je sterven zult zonder iets te hebben bereikt... dat is 'en hel met je omdragen... 'en hel, waar al je levenssappen in opdrogen, je levenslust in verdort, je gemoed in verhardt,... versteent!'

Nauw was het laatste woord tussen zijn wreed-bijtende tanden uitgesist, of hij sprong van zijn stoel overeind en begon heen en weer te lopen in de enge ruimte als een gevangen beest in zijn hok. En Anna, die in felle spanning

zijn woorden haar hersenen had horen doorgalmen, voelde, dat zij nu zeker... was 't niet om hem dan om haar zelve... die woorden moest, ja, moest weerspreken. Want zo'n hel in je binnenste... wie kon daar in treden als zij; maar juist daarom was 't haar niet mogelik in de onoverwinnelikheid er van te berusten. Haar gezonde, veerkrachtige natuur zocht onmiddellik naar een tegenwicht en met haast blijde stemverheffing riep ze uit:

'Ik begrijp je zo goed en al wat je zegt is waar; maar toch staat er tegenover, dat hoe langer je gewacht hebt, des te intenser 'et genot wordt als eindelik en ten laatste je vurigste begeerte eens wèl bevredigd wordt! En dat mag zelden gebeuren, je hebt geen recht te zeggen, dat 'et nooit gebeurt. Neen, daar heb je geen recht toe! 'et Gebeurt wel degelik!'

Staan blijvend lachte Louis even met licht-honend neusgesnuif.

'Met dieren... ja. Die begeren ook fel, bevredigen zich en voor 'en poos verlangen ze dan niets meer... gaan ze slapen. Maar 'en mens herinnert zich... denkt... hoopt, en daardoor groeit... fataal... dadelik uit elke bevrediging 'et verlangen naar 'en nieuwe begeerte, naar 'en nieuwe bevrediging in 'em op. 'et Doet er zelfs niet toe wat voor soort begeerte 't is. De mijne was onschuldig; ik wilde maar wat roem. Maar zijn anderen er beter aan toe? De misdadiger met z'en haat tegen de samenleving, die de neiging om te stelen of te moorden aanhoudend in zich woelen voelt, de mensenvriend, die zo warm verlangt te helpen, gelukkigen te maken, de wellusteling met z'en hete hang naar zingenot, de dweper, die z'en medemens redden wil voor 'en hiernamaals... 'en koninkrijk Gods, hebben ze niet allen in zich hun hel, als de begeerte in hen brandt en ziedt, en de voldoening, de bevrediging uitblijft. Want dient hen 't geluk, gewordt hun voldoening, dan grijpen ze aldoor hoger, verder, dieper... om toch weer te vinden... hun hel. Tot eindelik de versleten mens niet meer begeren, niet meer grijpen, niet meer genieten kan; maar wel nog denkt, wel zich herinnert, en dan wordt weer dat niet-meer-kunnen hem tot 'en nieuwe, laatste helse marteling.'

Nu sprong ook Anna overeind.

'O, God, Louis, houd op! Wat is dat voor 'en...'en

uitrekening! Zulke gedachten moeten 'en mens krankzinnig maken! Jij zoudt iemand tot vertwijfeling brengen... tot... tot zelfmoord. Oud worden... 't is toch al zo verschrikkelik... iets, waaraan ik niet denken wil en altijd denken moet! En als er dan nog bij komt, dat je nooit... nooit gekregen hebt, wat je je leven lang hebt begeerd, dat 'et wegsterven van die onvoldane begeerte je tot 'en nieuwe begeerte wordt... tot 'en nieuwe foltering...!'

Als zag ze iets afgrijseliks, zich beide handen voor de ogen drukkend, stond ze een ogenblik zwijgend stil; dan vielen haar armen weer neder, schudde ze ontkennend het hoofd, rezen haar oogleden langzaam omhoog. En krachtig zei ze:

'Neen... Zo zou ik 'et leven onmogelik kunnen dragen. Ik *moet* hopen, ik *moet* en... trouwens... waarom zou ik dat ook niet? Zo veel hangt toch van je zelve af.'

'Geloof je' schamperde Louis en 't was, of hij er behagen in schiep Anna te kwellen met die vraag. Zij, die hem, maar ook zich zelve moed wilde geven, antwoordde op vaste toon:

'Dat weet ik... heel zeker.'

'Ook zo'n illusie' schamperde hij door. 'Van de omstandigheden, die we niet kennen, verwachten we, dat ze onze gebreken en onze onmacht, die we wèl kennen, zullen vervormen tot deugden en macht. Ja, ja; de wens is de vader van de gedachte, zeggen, geloof ik, de Arabieren. En voor ons zelf *hopen* we dat moois nog maar; van 'en ander *eisen* we 't. Wat drommel, hij moet zich maar schikken.... maar kracht maken als hij er geen heeft.... ouwe lusten en verlangens op zij zetten... nieuwe er voor in de plaats stellen. O, ik ken die praatjes. Begin toch wat anders, zei m'en moeder, als je in de muziek geen bevrediging vindt; waarom werk je niet alleen voor je eigen genoegen, vroeg m'en zuster. Ze spraken zelfs van trouwen... van de noodzakelikheid om je zelf te verloochenen en enkel te leven in en voor je kinderen. Ja wel! Alsof 'en mens 'en stuk klei was, waaruit van daag kan geboetseerd worden 'en Griekse held, morgen 'en middeleeuwse hofnar en overmorgen 'en moderne papa, die in de week koepons knipt en op de soos hangt, en 's Zondags 'en wandelingetje maakt met vrouw en dochters! Neen...

Had ik met werken m'en brood moeten verdienen... wie weet wat er dan nog van me terecht was gekomen. Kijk elk orkest maar aan. Daar zitten dikwels knappe meesters in, hele bazen; maar toch zijn de meesten mislukte solisten. Ieder heeft zijn ideaal gehad... z'en vurig verlangen. Hij zou naam maken, zich 'en plaats veroveren onder de beroemden... de beroemdsten. Maar hij had ook honger en dorst. Die behoeften eisten voor alle andere begeerten bevrediging. En zo heeft 'et harde leven hem wel gedwongen z'en ideaal op de mesthoop te gooien... altans 't in 'en kast weg te sluiten en alleen voor den dag te halen bij feestelike gelegenheden. Maar ik, die geen hard leven had... ik hoefde voor geen eten en drinken te zorgen. Ik mocht enkel leven voor m'en ideaal. En dat was mooi... o, zo mooi! Maar 't werd de vloek van m'en bestaan.'

Elk woord had Anna gevoeld als gericht tegen haar, tegen haar hoop op de toekomst, haar vertrouwen eigenmachtig het leven te kunnen verbeteren; maar tijd tot antwoorden liet hij haar niet. Met een gebaar, als duwde hij zijn bittere gedachten achter zich weg, weer neerzijgend op zijn stoel, ging hij kalmer, blijmoediger voort:

'Maar wat zal ik je onthalen op al wat er vroeger nog in me om is gegaan. 'et Ontstemt je maar en die tijd ligt immers begraven in 't verleden. Helemaal zal ik de onvoldaanheid, die ik mijn hel noem, wel nooit in m'en ziel kunnen uitroeien; maar ik heb toch 'en beetje geleerd wat de Fransen noemen: l'art de vivre avec son ennemi. Die kunst maakt je egoïst... stompt je nog meer af. Nu ja. Je troost je dan met de gedachte, dat wel ieder mens... altans ieder, die waarlik geleefd, hevig wat gewild heeft... min of meer zo'n hel in zich omdraagt. Kijk maar eens in de straten van 'en stad naar de gezichten van bejaarde lui. Daar staat meestal die hel duidelik genoeg op getekend. Maar wie kent hem van 'en ander? Kon jij echt met Hein meevoelen, toen hij op eens z'en carrière vernietigd zag? Wel neen. Je geloofde zelfs niet, dat hij 't ver zou hebben gebracht. Als hij maar journalist werd, dacht je. Ja, juist. Altijd denken we: als hij of zij maar anders wilde, dan zou alles in orde zijn. Alleen van 't geen in ons eigen binnenste omgaat voelen we 't oppermachtige... 't onontkomelike... 't noodlottige.

En daarom huichelen we... voor anderen en voor ons zelf... dat die hel niet bestaat. Maar om nog even op mezelf terug te komen: uit Nederland ben ik gevlucht. Ik voelde hier louter vijanden om me heen. O, als ik nog denk aan die algemene belangstelling... dat: komponeer je nog...? wat 'en aardig tijdverdrijf voor iemand, die niets om handen heeft. Ba... ba! Ik keek zo diep op die mensen neer en ik voelde zo goed, dat zij niet minder diep neerkeken op mij. In de vreemde vond ik ten minste 'en onverschilligheid, die me tot kalmte liet komen... tot 'en soort berustende apatie. Ik was daar altijd... op reis, als 'en jongen met vakantie, die, zolang z'en vakantie duurt, vergeten kan, dat hij iets worden moet en werkelik iets worden wil. Had ik in die lange tijd van niets-doen, niets-willen mijn ambitie maar helemaal kunnen uitdoven... uitroeien! Dat lukte me helaas niet. Trouwens... je kunt als artiest... als eerzuchtige dood zijn en toch nog wat willen als mens! De leegte van het reisleven... de onverschilligheid, die ik gezocht had, werd me ten slotte ook weer ondragelik. Op den duur is 't moeilik, zo niet onmogelik als 'en dier enkel... te leven. Ik voelde... niet aanhoudend, maar bij buien... dat er in m'en bestaan 'en verandering... welke dan ook... *moest* komen. M'en leven moest... 'en doel hebben...én inhoud. Maar welk doel... welke inhoud? Ik vond er geen. Toen... toen vroeg Hein me te logeren. Ik nam aan. Weet je waarom?'

Neerkijkend op haar nagels zei Anna alleen:

'Nu?'

'Zal je niet boos worden als ik je 'en openhartig... misschien al te openhartig antwoord geef?'

Anna dorst niet opzien van haar nagels. 'et Was, of een wurgende hand haar om de keel greep; maar in die benauwing was iets genotvols. Hoop en vrees doorflitsten de warreling van haar gedachten. Ze begreep zelf niet wat ze vreesde, waarop ze hoopte, en blozend, met iets argwanends in haar toon antwoordde ze:

'Neen. Waarom zou ik...?

Nu... Ik had hier wel dadelik gezelligheid gevonden en de kalmte van 'et buitenleven trok me voor 'en paar dagen ook wel aan: maar dat was 't toch niet waarom ik ja zei. Ik dacht: wie weet, of je niet opnieuw lust in 't reizen, verlangen naar 't

hotelleven... naar de eenzaamheid... ja, naar de eenzaamheid vooral krijgt, als je eens van nabij hebt leren kennen de eentonigheid van 'en huiselik huweliksleven... de dagelikse strijd met duizenderlei klein-geestige “misères”... misschien ook van man en vrouw met elkaar.’

Met een grijnslachje om de mond een zucht uitstotend keek Anna op.

‘En zo is 't gegaan, hè? Je zocht 'en tegenstelling... de hel van 'en ander en...’

‘Neen; zo is 't juist niet gegaan. 't Is waar... jij hebt je beklaagd en ten naasten bij over wat ik gedacht had zelf te zullen opmerken; maar ondertussen kreeg ik allerlei andere indrukken en andere gedachten.’

Weer moest Anna neerkijken op haar nagels, doorflitsten haar hoop en vrees.

‘Welke dan?’

‘Zal je werkelik niet boos worden als ik 'et je openhartig zeg... als ik je alles biecht? Kan ik daar vast op rekenen... wat je ook te horen krijgt?’

‘Vin je me zó kwaliknemend?’

‘Dat niet; maar...’

‘Spreek dan toch vrij uit.’

‘Nu dan... Jij hebt me doen inzien... doen voelen... beseffen, dat er toch nog wel 'en ander leven... 'en leven van bevrediging voor me mogelik is. Voor 'en publiek... 't hele mensdom of enkel 't Nederlandse volk... ja, zelfs maar 't publiek van 'en stad... beteken ik niets. Dat weet ik nu... al lang; maar daar wil ik dan ook niet meer aan denken. Wat heb je ook aan zo'n publieke bewondering? De mensen blijven zo ver van je af. Wat betekent hun handgeklap, hun ophemelend geschrijf? Laat dat alles je niet vreselik... koud? Werken voor me zelf... alleen voor eigen bevrediging... 'et is misschien 't sterkste bewijs voor de waarachtigheid van je artistieke roeping... je echte kunstenaarsdrang en toch,... ik kan 't niet... mij is 't onmogelik. Maar toen jij zo spontaan, zo oprecht wat goeds, wat moois te prijzen vond in m'en werk... toen je dat blijken liet, nog eer je wist, dat 'et van mij was... toen je toonde er van genoten... laat ik liever zeggen: er voor gevoeld te hebben, toen heb ik weer zo'n lust... zo'n

hevige lust gekregen om toch... toch weer iets te maken. Toen was ik weer ineens... net als vroeger... vol muziek. Je zult 'et zeker dwaas vinden en misschien is 't ook wel dwaas; maar toch.... ik ben weer in me zelf gaan geloven. Ik moest denken: nu zal 't komen... nu is eindelik in me ontwaakt wat ik toch altijd heb geweten, dat diep... heel diep in me sluimerde... nu voel ik de echte, de heerlike inspiratie! En ik dacht ook, als ik er maar op vertrouwen kan, dat één mens altans in m'en werk genot vind, dat ik voor die ene mag schrijven! 'en Italiaan, met wie ik eens over muziek sprak, zei me: elke muziek is goed, die aan de zielsbehoefte van enkelen... desnoods van één mens beantwoordt. Had die niet groot gelijk? O, als ik voor jou... jij die me begrijpt, die in zo menig opzicht net voelt als ik, die...'

Nog sprak hij door; maar Anna verstond de zin niet meer van de woorden, die haar oren doorgalmden. Even had ze opgekeken... hem diep in de ogen gezien; maar dadelik was haar blik weer weggeschichtigd naar de grond. En terwijl ze het bloed haar wangen voelde overgloeien, duizelde 't haar van de gedachten, die opschoten en omzwirrelden door haar brein.

Voor jou... die me begrijpt... die voelt als ik... Dat had hij gezegd en zou hij zo spreken, als hij niets anders in haar zag dan een toehoorster voor zijn muziek? Ging zijn denken, gingen zijn wensen niet verder... voelde hij niet meer voor haar... sympatie, bewondering... liefde? Beduidde dit niet, dat zij nog in staat was een man te boeien... te veroveren? En was die man niet biezonder in alles... uiterlik en innerlik... iemand, die veel gezien, veel ondervonden had... die zeker tal van vrouwen, mooie vrouwen intiem kende... die van avonturen al blasé was? Maar dan was 't immers gekomen: het onverwachte... buitengewone, de plotse breuk in de alledaagse eentonigheid, de opschokking uit banale platheid, de hevige emotie, het hoge, zeldzame geluksmoment! Hete genotssidderingen doorstraalden haar zenuwen, een warreling van beelden doorspookte haar geest. Ze zag haar kind in zijn bedje, Hein aan zijn schrijftafel, zich zelve ver weg, varend over een zee, klauterend over bergen, sporend door onbekende landen. De kamer om haar taande: Louis alleen duidelikte uit de

nevelen op. En ze voelde, dat hij maar een hand behoefde uit te strekken om haar te kunnen vatten... bezitten voor altijd. Hij deed 'et niet... nog niet. O, neen; hij was niet brutaal... niet grof. Rustig kon ze genieten... genieten van haar geluk, haar ongedacht geluk, haar geluk, dat nog niemand kende, dat nog zuiver, onvermengd geluk was... een heerlike triomf! Eindelik... eindelik voelde ze zich dan weer leven... echt leven! En als hij wilde... ja, ze wist 'et: ze zou zich geven... aan haar geluk. Want dat geluk was zó overweldigend, zó...

Maar wat zei hij. Hij sprak maar door en zij verstond hem niet.

Plots sprong ze toe op de piano, sloeg de klep omhoog, hijgde Van Wakkinga toe:

'Ja, ja... je moet weer werken... ja... Toe... ga zitten. Speel nog eenmaal dat stuk... je eigen stuk van gisterenavond.'

En weer hoorde ze de klanken, die haar zo bekoord hadden; weer kwamen de maten, die haar dadelik zo biezonder... zo vreemd... zo origineel hadden geklonken. Maar nu was 't, of ze al lang ze kende, al lang ze lief had. Of die maten oneindig duideliker dan de mooiste woorden 't konden doen, haar vertelden van zijn vurig verlangen... van zijn hete strijd... van zijn gruwelike ontgoocheling. O ja, ze voelde... ze leefde met hem mee! Hoe waar... ook voor haar... waren zijn woorden geweest... de woorden, die nog altijd in haar echoden: 'je vurigste begeerte onmogelik in je ziel te kunnen versmoren... voortdurend 'et knagen... 'et branden er van te voelen en toch te weten, dat die begeerte nooit... nooit zal worden gestild... dat je sterven zult zonder iets te hebben bereikt... dat is 'en hel met je omdragen, waar al je levenssappen in opdrogen, je levenslust in verdort, je gemoed in verhardt... versteent.'

Maar tegen die hel viel te strijden en zij zou die strijd met hem voeren... aan haar zou hij zijn eindelike zegepraal danken. Had iemand het recht te eisen, dat zij haar ganse levensgeluk ten offer bracht? Een mens leeft toch maar eenmaal. Moet dat éne leven hem dan worden tot enkel een hel? Mag dat? Neen...!'

Daar klonk het slotakkoord van zijn stuk, zag zij hem opspringen van de taboeret, hoorde zij hem uitroepen:

‘En nu jij... nog eens het Scherzo van Chopin.’

Zij liet zich niet bidden.

Weer sloeg zij krachtig de eerste akkoorden aan; weer volgde de zang vol opjubelende geestdrift, aanzwellend tot hoogste kamplust, wilde zegevreugde, dan brekend, ineenzijgend, wegbrokkelend tot onmachtsbesef, verstillend tot droeve melankolie, verzinkend in somber wanhopend zwijgen, om plots op nieuw zich te verheffen, op te steigeren ten hemel, omhoog te gieren in de wolken, om te zwieren boven de wereld. Weer verdween alles om haar heen, behalve hij, die achter haar toeluisterde, van wie zij nu wist, dat hij dacht en voelde als zij, dat hij genoot van haar spel, wilde werken voor haar, wilde leven door haar, dat zijn blik met behagen, met begeerte op haar rustte, dat hij diep in zijn hart haar liefhad... aanbad. Maar...

daar knarste een deur; de kamer nuchterde voor haar op; ze wist, dat Hein naar binnen trad.

Een kilheid doorhuiverde haar voelen. Even was 't, of 'et haar andermaal duizelde, of haar vingers verlamden, of ze ophouden moest. Ze vermande zich. Wou ze dan niet strijden voor haar geluk? Was ze dan niet vast besloten alles te trotsen, tot het uiterste te gaan? En nog eenmaal stormden alle aandoeningen, die een ziel kunnen doortrillen: hemelhoog opstuwen in het al-doorjuichend licht, neerbliksemen in de beklemmendste duisternis, wild op haar aan, gierden ze door haar henen; al de visioenen, die een geest zich scheppen kan van koninklike macht en aardse schoonheid, van rijkste weelde en schrijnendste wellust, diepste vernedering en zwartste wanhoop wolkten in haar op, omzwierden haar ogen, wervelden weg. O, ze wilde... wilde... wilde... ze wilde nog eenmaal volkomen gelukkig zijn!

Maar als eindelik de klankenreeksen in stamelingen waren uiteengespat, de laatste akkoorden wegbeefden, grepen twee brede handen haar brutaal om de kin, bogen haar hoofd achterover. Zwart omhaarde lippen zag ze boven zich. Die drukten zich op de hare en vlak aan haar oren schalde Hein's schorre stem:

‘Verdomd mooi gespeeld! Nou... zeg 'es, Wakkinga, heb ik geen knap wijf?’

Die nacht kon Anna de slaap niet vatten; ze gaf er zich zelfs geen moeite voor. Aldoor moest zij de vraag overwegen: wat nu? Al had Hein haar onderhoud met Louis gestoord, ze wist, dat ze voor een keerpunt stond in haar leven. Op eens was de toverstaf in haar handen gelegd, die ze maar uit te strekken had om zich een nieuw bestaan te scheppen, haar vurigste wensen te bevredigen. Want dat Louis alleen op zijn komponeren voor haar gedoeld kon hebben... even had zij die gedachte in zich gezien, een donkere nevelstreep gelijk oversluierend de opschietende stralen van een zon, die verrees uit een einder van glans. Maar terstond was ie verrafeld, verfletst, in de kleurenzee verdwenen. Neen; was *hij* in haar lichtloos bestaan verschenen als brenger van vrijheid en macht door opjubelende blijheid omgloeid, *zij* moest hem voor ogen staan als brengster van hoop in zijn wanhoop, van zingende lust in zijn vale dag. Zij konden niet meer buiten elkander; alle bedenkingen van moraal of belangen moesten verstommen voor de dwingende behoefte van hun zielen; over alle hinderpalen zouden zij zegevieren om te grijpen het geluk, waar zij recht op hadden en dat nu zo dichtbij hun in de ogen glansde, ze verblindde met zijn pracht. *Zij* mocht niet deinzen om hem; *hij* mocht niet deinzen om haar. Ze zag zich al samen de wereld doortrekken, alles bewonderen wat haar blik kon boeien en bekoren, alles doorleven wat nieuw en verleidelik haar toelachte, genietingen smaken, waarvan ze zelfs nog geen flauwe voorstelling bezat. Ze zag zich gaan over hoge sneeuwvelden in de Alpen, rijden door de zengende Sahara, in een drijvend zeekasteel dansen boven de dreigende afgrond, in weidse hotelsalons neerzitten, omdwarreld door een kosmopolietiese wereld van hoogste sjiek, fabelachtige rijkdom, diepste verdorvenheid, rusten in hutten, rusten in paleizen, spreken met bruine Oosterse vorsten, ontvangen worden door Japan's Mikado, Rome's paus, Amerika's president.

Maar... naast haar lag Hein, die zacht ademhaalde in diepe, rustige slaap. Hoe kwam ze af van Hein?

Zou ze hem alles bekennen, zeggen, dat zij niet meer van hem hield, niet meer van hem houden kon, dat zij maar eenmaal te leven had, naar genot snakte als een koortslijder naar water, de kracht miste zich te veroordelen tot een

zich-ontzeggen van al wat haar bekoorde en toelachte, een afstand-doen voor eeuwig, een verkniezen en versuffen in de saaiheid van een Hollands dorp? Ondankbaar, gemeen, slecht mocht hij haar noemen; zelfs wilde zij toegeven, dat zij 't was; maar wat zou 't haar baten fatsoenlik, geëerd, ja door hem liefgehad te blijven, als ze daardoor haar ganse toekomst moest maken tot... een hel? Kon zij zich zelve in een ander... laat 'et zijn beter mens hervormen? Immers niet en als ze dragen moest haar eigen leed, mocht ze dan ook niet nemen haar eigen genot! -

Of... zou ze hem niets zeggen, eenvoudig verdwijnen uit zijn bestaan en hem dan uit de vreemde schrijven: het spijt me, dat ik jou... misschien... verdriet moet doen; maar het was me onmogelik ons samenleven langer vol te houden. Dring je ook niet op, dat je nog van mij houdt. Vraag je liever eerlik af, of je niet je werk kiest, nu je staat voor de keuze tussen dat werk en mij.

Maar... het kind? - Ja, van het kind kon ze geen afstand doen en dat hoefde ook niet. Louis zou 't zeker inzien en... Hein...? Ach, Hein even goed. Een ogenblik gefnuikt zijn, boos, ja, woedend worden... dat zou hij wel: maar zo gauw zou alles weer luwen. Wie weet, of hij in zijn herwonnen vrijheid niet tevredener werd dan ooit. Hoe gemakkelik een man ook bereid is zijn vrijheid ten offer te brengen, ten slotte gaat hem toch eigenlik niets boven de vrijheid, die hij verloor. En... hoe ver voelde ze zich nu al van hem af!

Tot een vast besluit kwam ze niet; maar dat leek haar ook onnodig. In de nachtelike stilte en duisternis, onder de opflitsing van de toekomst-beelden, die haar hersenen doorspookten, was 't of alles zich wel van zelf ontwikkelen zou en die ontwikkeling scheen even eenvoudig als noodzakelik en goed.

Het nieuwe leven vol afwisseling, avonturen, genietingen van allerlei aard wenkte, en als gehypnotiseerd zag zij er niets naast, niets achter, liet zij zich willoos voortsleuren, verblind door de glans.

Maar toen eindelik grauwe morgenschemer de zwartheid om haar henen doorgroezelde, vervaalden de lichtende beelden, die haar geest hadden geboeid. Loodzware matheid door-

loomde haar leden, grijze nevels doormistten haar ontladen brein. Als Hein de donkere overgordijnen vaneen had gerukt en hoog de bleke valgordijnen ophaalde, zag zij de hemel van vuile, wild-voortjachtende rookwolken doorsluierd, hoorde ze regen tikken tegen de ruiten, ruisen over het dak, ritselen over het gebladerte. En zij kwam zich opgesloten in een gevangenis voor tussen een ijzeren deur en een zwaar doortralied venster. Zo heel gemakkelik zou 't niet zijn van hier te ontsnappen.

Terwijl Hein zich waste en kleedde, hield ze zich slapend, bleef ze roerloos liggen. Dan rees ze overeind, verliet ze haar bed. O, wat een drukkende somberheid daar buiten! Hoe ver was het heerlike, zonnige gisteren al achter haar weg geweken in het uitwissend verleden. Was 't er werkelik geweest, niet enkel de verbeelding van een droom? Maar neen, neen... straks zou zij hem immers weerzien. Had hij niet onder hetzelfde dak met haar geslapen; stond hij nu niet als zij zich te kleden, verlangend naar de eetkamer te kunnen afdalen, samen te komen met haar? En dan zou Hein uitgaan naar Amsterdam, zou zij alleen met hem samenzijn de hele, lange dag. Haastig zei zij in de kinderkamer Fietje goeie morgen, nam even de kleine in de armen, zoende haar, gaf een paar wenken aan de meid. Maar toen zij in de eetkamer aankwam, was Louis er niet, miste zij tot haar verwondering Hein eveneens. Dadelik schelde zij Marie, vroeg, of die de heren nog niet gezien had.

'Ja wel, mevrouw, Meneer van Wakkinga is al heel vroeg opgestaan en, zodra hij op was, na buiten gegaan.'

'In die regen?'

'Ja, mevrouw... in die regen. Hij was dan ook vreselik nat, toen ie terug kwam. Meneer... onze meneer zat toen al an 't ontbijt en 'en ogenblikkie later zijn de heren samen weer uitgelopen.'

Anna begreep er niets van. In dat weer samen uitgegaan? Zou hij Hein misschien naar de trein brengen? Neen; daarvoor was 't nog geen tijd. Tenzij Hein van daag 'en vroegere trein had genomen. Maar... waarom?

Nog was zij niet klaar met ontbijten, als ze de huisdeur hoorde opensluiten en een mannestap de gang doorklankte. Van... één man?

Ze schrok, wilde opspringen; maar de deur knoerste open. Hein... alleen.

Wat stond op eens dat grove, zwaar-gebaarde gelaat haar tegen! Nog nooit had zij hem zo plomp, zo afstotend burgerlik gezien. En dadelik sprak hij schrijnend luid:

‘Nou... da's 'en mooie geschiedenis!’

‘Wat?’

‘Wel, verbeeld je. Van Wakkinga heeft van morgen 'en brief gekregen. Van wie heeft ie me niet gezegd; maar toen ie binnenkwam... o, ja; laat ik je eerst vertellen, dat ie vannacht geen oog had kunnen sluiten... zeker zich gisteren te veel vermoeid... of opgewonden met die muziek. Enfin... toen ie binnenkwam, zag ie heel bleek. Al vóór 't ontbijt was ie lucht gaan scheppen. Maar amper had ie die brief vluchtig ingekeken, of hij zei: ik moet dadelik na Amsterdam. Hoe laat gaat er 'en trein. Nou... zei ik... als je wilt, kan je over twintig minuten 'en boemel pakken; maar ik zou je rajen liever met mij mee te gaan en de sneltrein te nemen. Maar nee! Hij had geen ogenblik te verliezen; dus maar geboemeld. En toen heb ik 'em weg gebracht.’

Anna voelde klam zweet haar voorhoofd overparelen, ijzige sidderingen rillen over haar rug. Even moest zij de ogen sluiten, wijl 't was, alsof al wat zich in de kamer bevond, door een wervelwind opgestuwd, haar omwarrelde. Ter nauwernood had zij nog de macht haar kopje te doen neerrinkelen op de schotel. Dan duidelikte alles weer om haar op, zag zij de kamer weer tergend-rustig haar omsluiten in het flets-kille, nuchtere morgenlicht. En ze vroeg met droge lippen, zo leuk mogelik:

‘Hij komt toch... terug?’

Hein, die brood sneed, had niets van haar ontroering bespeurd. Kalm klonk zijn antwoord:

‘Natuurlik. Tegen 't eten zal ie wel weer hier zijn. Maar wat ie op eens in Amsterdam te doen heeft... mij is 't 'en raadsel. Wat?’

Een raadsel was 't ook haar. -

Een morgen van ontzenuwend lanterfanten, geestelik afdwalen uit elk bezig-zijn, denkend omtasten in het ijle over een aannemelike verklaring van Louis' bruusk vertrek. Even over twaalven was 't geworden, als Marie een telegram bracht. Weer overparelde klam zweet Anna's voorhoofd,

gierde de kamer een ogenblik om haar heen. Met zenuwigscheurende vingers verbrak zij op het groene papier de zegelsluiting, effende ze de vouwen. En bij het zien van de ondertekening: Hein, luwde haar opwinding, doorijsde haar teleurstelling. Dan las ze er boven:

Zend dadelik handkoffer Louis Twee steden Haag,

...en ze begreep, dat er iets gebeurde voor haar van noodlottig belang. Wat kon 't zijn?

Terstond liep ze naar boven, op de logeerkamer toe, vond daar al wat Louis toebehoorde... ingepakt.

Dus had hij zich op niet-weerkomen voorbereid.

Toch vroeg hij alleen om zijn handkoffer. Hoe moest zij dat rijmen?

Weer een raadsel.

De handkoffer wegzenden was het werk van een ogenblik. Daarna poogde ze in het spelen met Fietje afleiding te vinden, te ontkomen aan de martelende angst voor het niet-verlost-worden uit haar gevangenis, het ontgoocheld moeten terugzinken in de benauwing van haar leven met Hein. Maar ze kon niet luisteren naar Fietje's bevelend gebrabbel; de grillig-grijpende vingertjes maakten haar boosaardig van zenuwachtigheid. Plots gaf ze het kind aan Rika over, liep ze zonder verklaring te geven van haar haastige vlucht, zonder zelve te weten wat ze wilde en doen ging, de trap af, de eetkamer in. Maar ook daar vond ze geen rust. Verwachtend was ze aan het venster gaan staan, haar voorhoofd drukkend tegen de koele ruit, starend in de troosteloze grijsheid van zware regenlucht en grauw-beregend landschap; doch met een schok wendde ze zich weer naar binnen, de scherpe nagels van de dichtgeklemde vuisten vastborend in het vlees. En dat niemand haar storen kwam, niemand zich op de weg vertoonde, geen schel-klank de loodzware stilte brak!

Toen eindelik Hein t'huis kwam, leefde zij op; nu zou zij ten minste de verklaring krijgen van het beklemmend geheim. Maar Hein wist van niets, had haar eenvoudig de inhoud van een briefje getelegrafeerd, zei leuk:

‘Dan zal ie morgen komen in plaats van van daag. Wat?’

En ze vertrouwde weer, dat Louis morgen terug zou keren; zijn grote koffer had zij immers nog altijd in huis.

Aan tafel sprak Hein druk en luid; voortdurend had hij

't over zijn zaak, zijn kommissarissen, zijn plannen. Toch klonken zijn woorden haar wazig, als galmden zij van verre tot haar aan; de zin er van kon zij maar broksgewijs vatten; nu en dan maakte zij een kribbige tegenwerping om niet aanhoudend te zwijgen. Toen zij na het eten Fietje in bed had gelegd, met moeite haar drift neerdwingend wijl het kind niet aanstonds insliep, deed zij een poging om door het spelen van Chopin's Scherzo de trillende opwinding te doen luwen, die haar zenuwen hittig doorkoortste. Maar nauw waren de eerste akkoorden verklonken, of haar lome vingers grepen mis; stijfheid doormatte haar polsen; de noten dansten haar voor de ogen en ze hoorde zich spelen als een kind, dat de muziek nog niet voelt, tegen de moeilikheden optornt, verlegen is voor haar meesteres. Midden in het stuk hield ze op, sloot de piano, ging weer aan de tafel zitten niet wetend wat te doen.

'Schei je al uit?' vroeg Hein, die van avond zijn krant beneden was komen lezen.

'Ja... geen fut. Ik ben moe... nerveus. In de afgelopen nacht heb ik ellendig geslapen. Jij hebt er natuurlik niets van gemerkt.'

'Dat is zo. Ik heb best geslapen; maar Louis en jij hebben dan toch zeker te druk gemusiceerd.'

Ze zei, dat hij wel gelijk kon hebben en zij nu maar naar bed wilde gaan.

In bed liggend sliep ze terstond in; van Hein's binnenkomen werd ze niets gewaar. Maar dreigende droomgezichten verrezen in haar brein; herhaaldelik schokte ze wakker, machteloos overweldigd door een nijpend gevaar. En dan zat ze lange tijd in de duisternis overeind, luisterend naar Hein's kalm ademhalen, wachtend op het langzaam bedaren van haar snelle, heftige hartklop. Als ze opeens de zwartheid om haar henen al klaar doorbleekt zag, begreep ze toch nog een poos diep te zijn in slaap geweest, wist ze, dat Hein nu weldra opstaan en vlug zich kleden zou.

Graag was ze hem voor geweest, om 't eerst de brief te kunnen grijpen, die ze hoopte en vreesde te zullen vinden op de ontbijttafel naast haar bord. Maar ze dorst geen verandering brengen in haar gewoonte, dorst zijn vraag niet trotsen: 'wou je nou al opstaan... wat is er an de hand'?

En sidderend van spanning, ondanks de uitputting, die haar suf maakte en log, lag ze stil te wachten, tot Hein zou ontwaken, rondscharrelen, heengaan. Het duurde nog heel lang; maar eindelik hoorde ze zijn gewone lange geeuw, zijn zuchtend-zich-rekken, zag ze hem overeind rijzen, wegstappen van het bed. En zodra hij de kamer verlaten had, glipte ze onder de dekens uit, om schichtig-gejaagd in een peignoir te schieten en de trap af te stormen, zonder om te zien naar het kind.

't Was zo; naast haar bord lag een brief, een brief met hel-rood postzegel. Hein, die, lezend in zijn krant, al te eten zat, zag op, zei: ‘goeie morgen’ en liet er op volgen:

‘D'er is 'en brief voor je... uit den Haag. Zeker van Louis. Wat schrijft ie?’

Als een bliksemflits had haar hersenen de gedachte doorlicht: niet dadelik openen.

‘Ik zal 't je meteen zeggen, man; maar eerst moet ik 'en kopje tee drinken.’

Hein keek niet meer op. Zo bedaard mogelik schonk ze tee in, sneed en smeerde een boterham. Eerst toen ze, achter haar bord gezeten, een slok gedronken had, scheurde ze behoedzaam de omslag open, ving ze zacht, haast fluisterend en hakkelend door het vooruitspieden, voor te lezen aan:

Geachte Mevrouw,

Voor mijn even overhaast als zonderling heengaan uit uw gastvrije woning kan ik u geen verklaring geven, die mijn gedrag verontschuldigt. Want als ik u zeg: eigenbelang dwong me er toe, dan maak ik de zaak alleen maar erger. Mij blijft dus niets anders over dan u te smeken 't niet al te euvel te duiden, dat ik op onverschoonbare wijze alle wetten der wellevendheid met voeten heb getreden en schijnbaar uw grote vriendelikheid met ondank beloond. In werkelikheid gevoel ik mij zeer dankbaar gestemd; maar daardoor juist drukt het besef van mijn onbeleefdheid mij dubbel zwaar. De zaak is, dat ik te uwent een brief ontving, die mij plotseling het ergste vrezen deed voor een geldelike kwestie voor mij van groot gewicht. Alleen in Amsterdam kon ik iets naders omtrent deze kwestie te weten komen; daarom ben ik zo overhaast naar Amsterdam afgereisd.

Maar van Amsterdam werd ik naar den Haag gestuurd; van den Haag verwees men mij naar Parijs en als u dit schrijven ontvangt, zal ik al in Frankrijks hoofdstad zijn aangekomen.

Blijkt mij, dat ik me nodeloos bezorgd heb gemaakt, dan is 't mijn voornemen binnenkort naar Nederland terug te keren, ware 't ook alleen om u mondeling vergiffenis te kunnen vragen voor mijn onvergefelik gedrag. In de onzekerheid of zulks het geval zal zijn, vraag ik nu al schriftelik om vergeving, verzoek ik u beleefd maar dringend mij in elk geval niet van ondankbaarheid te verdenken en teken ik met grote achting en warme gevoelens van vriendschappelikheid:

Uw dienstwillige dienaar,

LOUIS VAN WAKKINGA.

Al na de eerste zin was Anna's stem vaster en helderder geworden; luid en duidelik had ze de rest van de brief verklankt. Maar het lange post-scriptum, dat op de ondertekening volgde, las ze niet en de brief weer samenvouwend schoof ze hem behoedzaam in haar sleutelmand tussen een boekje met aantekeningen en een kleine portemonnaie. Dan nam ze weer een slok tee, propte zich brood de droge mond in.

‘Daar heb je nou van Wakkinga net zoals ie vroeger was,’ zei Hein. ‘Van die brief geloof ik geen woord... van de inhoud meen ik; maar wat zit er achter? Je zult zien: dat komen we nooit te weten. Wat?’

‘Geldzaken’ gromde Anna en andermaal moest ze tee drinken om het brood te kunnen doorslikken.

Hein haalde zijn schouders op.

‘Och kom! Als 't waar was, zou ie me wel wat gezegd hebben van die zaak. Nee... Louis heeft altijd geheimzinnigheden gehad. Je wist nooit presies hoe je 't met 'em had. En daarom kon menigeen 'em niet uitstaan. Als jongen had ie de naam van 'en stiekemerd te zijn... 'et achter de mouw te hebben. Vandaag was ie één en al vriendschap; morgen liet ie je stikken. Ik voor mij heb al die grappen van 'em meer als 'en soort aanstellerij beschouwd; maar hoe 't zij, wat je aan 'em had, wist je nooit. Da's waar.

Of hij nou heus terug zal komen... ik twijfel er hard aan. Weet je wat ik eigenlik geloof?'

'Nu?'

'Dat 'et hem hier drommels tegen is gevallen. Ach, wel ja. Is hij nou 'en man voor 'en klein Hollands dorp? In 'en opwelling van... ja, waarvan eigenlik... van behoefte aan eenzaamheid... buitenlucht... misschien wel maneschijn... want toen ik hem uitliet scheen de maan en dat vond ie zo mooi... nou in zo'n stemming heeft ie zich wat opgewonden over 't landleven. Zolang 'et weer mooi bleef, ging 'et goed... hield die opwinding wel aan; maar zodra 't is begonnen te regenen, kreeg meneer heimwee naar 'en stad... liefst 'en hele grote. En toen was ie te laf om dat ruiterlik te bekennen. Wat?'

'O, denk je dat.'

'Vast! Ach, 'en man als hij, die niks om handen heeft, die wel beschouwd buiten 't ware leven staat... want dat doet ie toch... nou, die is altijd verwend en wispelturig.'

Anna gaf geen antwoord meer, trok Heins krant naar zich toe en deed alsof ze begon te lezen. In waarheid snakte ze naar zijn heengaan. En eindelik alleen gebleven nam ze Louis' brief weer uit haar sleutelmand, las ze het postscriptum.

P.S. Hein zal zeker zo goed willen zijn mijn koffer door een expediteur te laten halen en opzenden naar het Grand Hôtel te Parijs.

Vergeef de dwaze jammerklachten over me zelf, waarmee ik u gisteren avond heb verveeld, misschien wel geërgerd. Ons musiceren of liever uw prachtige voordracht van Chopins opwindend en toch zo diep weemoedig Scherzo had me in een staat gebracht, die ik maar geestelike dronkenschap zal noemen, wijl hij met de gewone dronkenschap gemeen heeft, dat de lijder op eens zijn kalme, juiste kijk op zichzelf, op zijn omgeving, ja, op het hele leven verliest, om alles mooier, kleuriger, zonniger te aanschouwen dan 't hem ooit is verschenen. Dan meent hij in zich onvermoede, goede eigenschappen, sterke, edele gevoelens, zeldzame krachten te vinden, en alle bezwaren, alle hinderpalen, die hem verhinderen zijn idealen te verwezenliken, lijken hem in damp te verdwijnen. Voor een ogenblik... helaas zo'n kort ogen-

blik... acht hij zich meester van zijn toekomst, overwinnaar van al, wat hem de weg daartoe versperde. Maar de ontnuchtering blijft niet uit en heeft die haar kille, vale vleugels over hem heen gestrekt, dan voelt hij zijn onmacht dubbel, beseft hij de onoverwinlikheid van al, wat hem verlamde en tegenhield, duideliker dan ooit, kruipt hij, een slak gelijk, terug in zijn donkere schelp, bang en schuw voor het schelle leven daarbuiten. Werken voor weinigen... misschien maar één... wat zou 't anders gedaan hebben dan de oude begeerte in me wakker roepen, de begeerte, die mijn hel is geworden en die ik uit te rukken of te dooden helaas niet in staat ben. Is 't niet beter die begeerte weer te laten luwen en insluimeren? Doe ik niet verstandig weer te Monte Carlo in mijn schommelstoel te gaan liggen uitstaren naar de stille, effen blauwe zee, omgonsd door het gepraat en gelach van een mensdom, dat me niet aangaat?

Neem intussen mijn dank aan voor de weinige, maar onvergetelike uren, die ik in uw gezelschap mocht doorleven. Dat ik eindelik iemand heb mogen vinden, die me begreep en met me mee kon voelen, is al een groot genot voor me geweest, waarvoor ik u niet erkentelik genoeg kan zijn. Zo vaak uw beeld in me oprijst, zie ik u in de heerlike rust van uw landelike omgeving, met uw man, die u op de handen draagt en uw kind, waar uw hele ziel aan hangt, zo gelukkig als een mens op aarde kan wezen. Dat maakt ook mij gelukkig. -

Tweemaal las ze het hele post-scriptum door; daarna nog eens de laatste alinea, en de brief weer langzaam ineenvouwend dacht ze: ik had Hein gerust alles kunnen voorlezen. Dan scheurde ze het opgevouwen papier in honderden kleine stukjes en murmelde, al scheurend, voor zich heen:

'Hij had wel gelijk... in alles gelijk. Wat zag hij de dingen goed in... Hoe verstandig van hem... zwijgend... heen te gaan. Ja... heel... heel verstandig.

Al kent ook ieder zijn eigen hel... die hel, waarin zijn levenssappen opdrogen, zijn levenslust verdort, zijn gemoed verhardt... versteent... de hel van een ander kent hij niet.

Alleen van 'tgeen in ons eigen blnnenste omgaat voelen we 't oppermachtige,... 't onontkomelike... 't noodlottige.

Tot eindelik de versleten mens niet meer begeren, niet

meer genieten kan, maar wel nog denkt, wel zich herinnert, en dan wordt weer dat niet-meer-kunnen hem tot een laatste marteling.'

Opgerezen ging zij met lome schreden naar boven, nam Fietje over van de meid, dwaalde met het brabbelbabbelende kind zwijgend naar het venster, om uit te staren in de treurige, grauwe dag. En ze dacht:

Dus dat is... dat blijft nu mijn horizont. En als ik over veertig jaren met spierwitte haren en gerimpeld gezicht hier nog staan zal... m'en kind getrouwd, weg... m'en man... misschien nog aan z'en werk in Amsterdam... dan zal iedereen zeggen: jij hebt 'en zeldzaam gelukkig leven gehad en niemand zal me begrijpen als ik antwoord: 'en hel.

MARCELLUS EMANTS.

Liefde.

I.

Mijn lijf leed smart en Dood was zeer nabij.
Doch in de schaduw van zijn vleuglen stond
Een blonde god, één vinger op den mond.
- ‘U ken ik, Dood, zeide ik, doch wie is hij?

Waar zag ik éens die hare' als vlammen blond,
Die oogen blauw als hemelen, in Mei,
Die trekken, trotsch voor álle en mild voor mij,
Dien zachten lach, dien blik, dien geen weerstond?’

Zoo vroeg 'k, tot Dood de vleuglen opensloeg
En vlood ten hoogen hemel en ik zag,
De blonde god was Liefde. - En ik vroeg
Niet langer, 't blanke licht van Liefde's lach
Leek weelde mij voor héel mijn zijn genoeg.
En 'k weende stil, wijl 'k aan zijn voeten lag.

II.

Zooals de koorknaap, die, in rood van liefdegloed
En blank van reinheid, zwaait het gouden wierookvat,
Voor 't goudenen symbool, dat Gode zelf bevat,
Zich voelt gebenedijd en zuiver van gemoed,

Zichzelven mét zijn God bezaalgende in een bad
Van specerij-aroom en wolk van wijding zoet,
Vervroomd door 't vroom gebaar, dat plechtig heffen doet
Zijn hart ten hemel, waar zijn engel voor hem bad;-

Zoo hul ik in de wierookwolken van mijn zang,
Voor 't altaar van mijn kerk, gebouwd mijn Lief ten lof,
Niet enkel hem, doch ook mijzelve en mijn verlang.

En elke vreugde lijkt verwerplijk, aardsch en grof
Na deze heilge extase. En droomend pleng ik lang
Den wierook voor mijn Lief, geheven boven 't stof.

III.

Ik draag mijn liefdë als een amulet
Onder mijn kleed wel heimelijk verborgen.
Warm aan mijn boezem, die 't bevrijdt van zorgen,
Is 't amulet zoo veilig stil gebed.

Hoe menigmaal van angst, die hoop wou worgen,
Heeft liefde's kracht mij wonderbaar gered!
'k Wijd, elken avond, haar mijn vroomst gebed,
Ik kus haar têer, vol eerbied, elken morgen.

Wanneer ik treur wijl ik haar vond zoo laat,
Leert zij mij trotsch het hoofd ten hemel beuren,
Terwijl 'k den wind mijn tranen wisschen laat.

Mijn amulet belet mij, lang te treuren.
Ik treed, vol veerkracht, boven 't aardsch gebeuren;
Een liefdelach verheerlijkt mijn gelaat.

IV.

Als in een stad, geplunderd door Barbaren,
Verwoest in vlammen, blank en trotsch, nog tart
Eén enkle marmertempel 't rookend zwart
Van 't puin - zag niet, verschrikt, de vijand waren
Met dreiggebaar den god, vol toorn en smart,
Die streng beval, in 't barnen der gevaren,
Zijn heilgen tempel veilig te bewaren? -
Zoo rijst mijn Liefde in 't leeggebrande hart.

O schoone god! blijf d'eigen tempel hoeden.
Hij weze u lief, hij is voor u gebouwd.
Wijl in mijn tuin, waar wreed Barbaren woedden,
Geen leeljen blanken en geen rozen bloeden,
Zal 'k voor uw kransen bloemen zoeke' in 't woud
En wierook brande' in offerschaal van goud.

V.

Ik doop mijn Liefde in heilig morgendauwen,
Ik hef mijn Liefde in goddlijk avondrood,
Ik wijd mijn Liefde aan 't blanken en het blauwen
Van wolk en heeml, als 't kindeke in haar schoot
De jonge moeder, blij, vol vroom vertrouwen,
Maria wijdt, die haar bescherming bood.
Maria rein, gezegendste aller vrouwen,
O dek mijn Liefde met uw liefde groot!

Ik wil mijn Liefde kleeden in uw kleuren,
Sneeuwblank van reinheid, blauw van vromen zin.
O blonde Liefde! wil niet langer treuren
Om bang gemis der weelde van uw min.
Wij treden zingend door het aardsch gebeuren,
Wij zweven saam den blauwen hemel in.

VI.

Gelijk een meisje, in plechtige ommegang,
't Beeld van haar heilge, in zuiver goud gedreven,
Draagt, boven 't volk, in zomerblauw geheven,
Terwijl de beiaard jubelt vromen zang,

Doch voelt, vol schrik, haar armen kil versteven
- Het beeld is zwaar, zij droeg het veel te lang -
Haar adem jaagt en purper kleurt haar wang
En angst bevangt haar en haar handen beven; -

Zoo droeg, geheven naar het hemelblauw,
Ik lang mijn Liefde op hooggestrekte handen,
Dat ieder kniele, die mijn heilge aanschouw!

Uw paden sieren-vaandels en guirlanden,
U tooide ik zelf met roze' uit mijn waranden.
Ontval mij niet, o Liefde! ik draag u trouw!

VII.

Ik heb gepoogd, mijn Liefde vuig te moorden
Met dolk van hoon en sluipend gif van spot.
Doch aan zijn altaar bond hij mij met koorden.
En aldus sprak, bestraffend streng, mijn god:

- ‘Was ooit uw wijding meer dan spel van woorden,
Erken in mij uw eenig levenslot,
Wijl mij uw eerste en laatste droomen 'hoorden
En mij te aanbidden leek uw hoogst gebod.

Dien niet om loon, als zwoegende akkerslaven,
Omarm mijn marmren voeten, zing en ween,
Breng roze' en applen mij als offergaven
En blanke duiven, thans gelijk voorheen.
Ik zal u trouw met de eigen tranen laven,
Mijn priesteres - en eeuwig toch alleen.’

VIII.

Geen vijand kan met feller spotvenijn
Mijn Liefde martlen dan ik zelve deed.
Hij zag mij aan met oogen zwart van leed
En vroeg: - ‘Waarom doet gij uw Liefde pijn?’

- ‘O liefste Liefde! was voor u ik wreed,
Ik sloeg mijzelve, maar gij móogt niet zijn.’
- ‘Ik wil niet sterven, geef me uw bloed als wijn,
Uw hart als brood, opdat ik drinke en eet.’

- O Liefde! ik liet, in luwen zomernacht,
U binnentreden in mijn heiligdom,
Een kindje op bloote voetjes, vroom en zacht.
Ik wiegde u in mijn armen wellekom
En laafde u zoet en zong in slaap uw klacht.
Nu doodt gij mij zoo 'k u niet dood - Waarom?

IX.

Gelijk, in woede, een arm geloovig kind
De vuisten balt naar 't aangebeden beeld
Der Hemelvrouw, waarvoor hij bloemen steelt
En teedre beden, blank als leeljen, vindt, -

Wel meer dan Moeder, wen met hem zij speelt
En 't blonde meisje, dat hem kransen windt,
Heeft de arme knaap zijn Moeder Gods bemind
En trouw met haar zijn vreugde en leed gedeeld;

Doch nu, in oproer, de oogen zwart van haat,
Beschuldigt hij Maria van verraad:
Hij bad voor Vader, toch ging Vader dood; -

Zooals dat kind zijn lieve heilge slaat,
Dan in zijn handen bergt zijn droef gelaat,
Sloeg ik mijn Liefde - en ween nu, schaamterood.

X.

Ik wilde Liefde uit mijn ziel verbannen,
Wijl hij mij leed gaf, maar mijn Liefde kloeg:
- ‘Wilt gij mij bannen, wijl 'k u wonden sloeg?
Hoe zal uw wil uw zachten zin vermannen?

Terwijl 'k u, zingend, roze en parel droeg
En licht van schoonheid rond uw woon kwam spannen,
Knarstandde uw wrok, beramend booze plannen.
Gaf ik u dan geen weelde en zang genoeg?’

Ik sloeg berouwvol de armen rond zijn leden.
- ‘O wreede Liefde, die zoo lief mij zijt!
'k Vergeef u ál de smart, om u geleden,
Om roze en parel wees gebenedijd!
Doorzing mijn woon, zing wég mijn droef verleden
Ik blijf u trouw, in leve' en eeuwigheid.’

HÉLÈNE SWARTH.

Het historisch-materialisme in de litteraire critiek.

III.
Mevr. Holst's Rousseau.
(Beschouwing der critische en psychologisch-biographische opvattingen.)

Geen mijner lezers, die mij tot hiertoe gevolgd zijn en mijne leidende aesthetische gedachte nu kennen, zal het verwonderen, dat ik het niet eens kan zijn met hen, die zeggen, ‘dat wij uit eerbied voor den grooten geest den mensch moeten vergeten.’ Mij immers, wien de scheppende natuurkracht, die de aarden uit den chaos en de wezens uit de aarden omhoog drijft, de zelfde is, die de kunstwerken en de voortbrengselen van het hooge denken uit gene kleine werelden, die wij menschen zijn, doet geboren worden - mij lijkt die bewering even onjuist, als wanneer mij iemand zou zeggen, dat ik uit eerbied voor de natuur, de aard en gesteldheid van een kwalijk-riekend moeras niet zou mogen onderzoeken, dat zij zelf nochtans voortbracht en waarin zij zelf een rijke flora en fauna leven doet. Deze eerbied, zij hier entre parenthèse gezegd, schijnt mij dan ook bedenkelijk veel op een beleedigen te gelijken. Het is dan wel, of wij arme, kleine menschjes ons verbeelden, sommige daden en voortbrengselen der natuur ‘met den mantel der liefde te moeten bedekken’! De lezer ziet dus duidelijk, dat in iemand van *mijne* overtuiging die eerbied volstrekt geen eerbied, maar een belachelijke en verdwaasde hoogmoed

zou zijn. Maar overigens is er nog een andere reden, waarom *ik* dat argument verwerpen moet. En ik kan slechts ernstig hopen, dat het bekend maken dier reden geen aanleiding tot misverstand tusschen den lezer en mij zal te weeg brengen. Uiten mòet ik haar. *Ik ken den eerbied niet en evenmin de keerzijde van dat begrip: de moraliseerende geringschatting of verachting*.

Ik ken *slechts de liefde en den instinktmatigen afkeer*. Eerbied beteekent immer een min of meer op een afstand blijven - een *eerbiedige* afstand, zegt het spraakgebruik! - van, en een niet-indringen in het geëerbiedigde. Liefde beteekent: een naderen tot en een indringen in het geliefde. Waarom zouden wij op een afstand blijven van datgene, dat de Natuur ons toestond te naderen, toen zij ons de vermogens daartoe verleende? Zouden wij het beter willen weten dan Zij? Laat ons gerust zijn, waarvoor wij 'eerbied' moeten hebben, dat *kunnen* wij niet naderen, want Zij heeft den weg daarheen voor onze voeten opengebroken, toen Zij ons de vermogens onthield, gelijk Zij over andere wegen, die naar het lage leiden, waarvoor wij nog te onrijp en te zwak zijn om er het hooge in te herkennen, de versperring van onzen *afkeer* sloeg.

Eerbied, zeg ik u, is iets overtolligs; liefde, indringende liefde vraagt de wereld van ons. Eerbied is ook een slechte begeleider der waarheid. Uitteraard heeft hij dikwijls geen andere keus dan zelfmoord of het vermoorden der waarheid. Hij is als die reiziger in de woestijn, die zijn metgezel doodde omdat er voor beiden niet genoeg water meer was. Niet alzoo de liefde: zij is als dat vlugvoetige, zachtoogige, trouwe wezen, snel doorijlend elken woestijn: ook haar kan geen enkele deren; levend van de zuivere lafenis in eigen lijf bewaard, voert zij, niets vragend, alles dragend, den mensch naar het Doel.

Men verwachte dus van mij, nu ik ter toetsing van Mevr. Holst's meeningen omtrent Rousseau en Thérèse Le Vasseur, veel, in dit hoofdstuk, van die beiden zal moeten spreken, geen op een afstand blijvenden eerbied, maar liefde tot hun menschelijkheid, liefde tot de waarheid. Want daar ik er op zal moeten wijzen, dat zoowel in haar critische als psycholo-

gisch-biographische beschouwingen vele het essentieele rakende dwalingen - voornamelijk onder den historisch-materialistisch-aesthetischen invloed - binnengeslopen zijn, voel ik het als een plicht en deel van mijn taak, wat ìk als de waarheid voel en vaak objectief zal kunnen aantoonen die te zijn, vreesloos daartegenover te stellen.

'C'est le pardon à cause de la gloire'. O, het is schoon gezegd, de wereld applaudisseert. Maar beter deed die wereld met te begrijpen, dat wij, zèlf geringen, nu eenmaal nìets te vergeven, nìet te vonnissen, maar alleen *alles*, voor zoover we dat dan kunnen, te onderzoeken, te doorvoelen en te begrijpen hebben. -

Wenden we ons nu allereerst tot Mevr. Holst's meer *critische* beschouwingen:

> Dat de gevoelens en voorstellingen waarin zij (de Fransche revolutionnairen, v.C.) leefden uitgingen boven den inhoud van hun leven, van hun werkelijken strijd, dat de schijn, de vorm, heroïscher was dan het wezen van dien strijd, openbaart zich in de uitingen der revolutionnaire periode. In haar gezwollen taal, haar somtijds als valsch aandoend pathos, haar smakelooze liefde voor het theatrale; en ook in haar overdreven, huilerige gevoeligheid, die niet anders is dan de keerzij der geforceerd-heroïsche spanning van het gevoel.
> Dit noodlot der revolutionnairen van 1789-92, was ook het noodlot van Rousseau en andere burgerlijke dichters, wier inspiratie, als bijv. bij Byron en Schiller, gelijk de zijne ontsprong uit hun liefde voor de burgerlijke vrijheidsidealen, en wier werken den strijd der bourgeoisie tegen de absolutistisch-feudale orde vierden en verheerlijkten. Ook zij vervallen soms *in hol pathos*, *opgeschroefde gezwollenheid*, *soms i*n *weeë laffe sentimentaliteit*. Hun *gevoel was oprecht*, evenals dat der revolutionnairen, *hun geestdrift was echt*, *zij geloofden van ganscher harte aan de idealen die zij verheerlijkten*, *maar die idealen waren innerlijk onwaar en voos*....
>
> En Rousseau was een uiterst gevoelig kunstenaar, een van de gevoeligste misschien, die ooit heeft geleefd. Zoodoende zoog hij de schoone krachten, het revolutionnair idealisme en de huiselijke innigheid der burgerlijke klassen binnen, maar *ook de valsche elementen*, *het onwaarachtig bestanddeel in hun gevoel*. Ook deze gingen over in zijn klankgehalte en in zijn stijl. *Deze zijn schuld* aan het theatrale, gezwollene, geforceerde, dat zijn werken ontsiert daar waar hij de moreele en sociale idealen der burgerlijke klassen in beeld brengt, *nooit*, wanneer hij het zijn persoonlijke ervaring doet.[1)]

1) Mevr. Holst, J.J. Rousseau. Blz. 158, 159, 160. - Cursiveering van mij.

Om te beginnen: het is niet juist, dat wanneer Rousseau zijn persoonlijke ervaring in beeld brengt, het holle pathos, de opgeschroefde gezwollenheid afwezig zouden zijn. Integendeel, ik beweer: in het autobiographisch werk zijn ze er pas goed, in gezelschap nog wel van hun valsch opgedirkte en geblankette zuster: de *pose*. Gij, die de schoone paden der *Confessions* gegaan zijt, hoevele malen hebt ge er dit ongure, kermisachtige drietal, in den kleurigen opschik hunner klatergouden todden, niet ontmoet? Maar behoef ik dat wel te vragen, sterker: zij openden u het hek van den tuin!

> Je me suis montré tel que je fus; méprisable et vil quand je l'ai été; bon, généreux, sublime, quand je l'ai été: j'ai dévoilé mon intérieur tel que tu l'as vu toi-même, Être éternel. Rassemble autour de moi l'innombrable foule de mes semblables; qu'ils écoutent mes confessions, qu'ils gémissent de mes indignités, qu'ils rougissent de mes misères. Que chacun d'eux découvre à son tour son coeur au pied de ton trône avee la même sincérité, et puis qu'un seul te dise s'il l'ose: *Je fus meilleur que cet homme-là*.[1)]

Deze toon, die toon van: 'à tout prendre: je suis le meilleur des hommes', die telkens en telkens weer ons in de ooren zal klinken, het heele werk door, is niet die van de eerlijke zelfverheerlijking maar die van de in *valsch pathos*' zich uitende '*geforceerde spanning van het gevoel*', van het zelfbedrog. En spreekt hij over het te-vondeling-leggen zijner kinderen, dan, zooals wij later zullen zien, klinken zijn redeneeringen als leeg vaatwerk met barsten, dan wordt 't alles bombast, dan dringen in al zijn uitingen 'smakelooze liefde voor het théatrale' en 'overdreven huilerige gevoeligheid'. En daar heeft hij het toch wel over zijn 'persoonlijke ervaringen', zou ik zeggen! Mevr. Holst schijnt wel eens op weg te zijn geweest, om in deze de waarheid te zien. Blz. 203 zegt zij:

> Het (zelfonderzoek, v.C.) was voor hem *de weg tot zijn apologie en zijn apotheose*, *tot zelfbehagen*, *zelfvereering en zelfvergoding*.

En blz. 204:

> In de 'Nouvelle Héloïse, het werk waarin hij zich het vrijst heeft laten gaan - *veel vrijer dan in de 'Confessions*', waar *de achterge-*

1) *Les Confessions*, blz. 1. Cursiveering van Rousseau.

dachten van zelf-apologie en zelf-apotheose den stroom der herinnering in een bepaalde bedding stuurden....

Indien iemand zooveel psychologisch en hooger-critisch inzicht toont te hebben, dat hij in een werk de neiging tot, en het feit van zelfvergoding, etc., benevens en vooral de '*achtergedachten* van zelf-apotheose' aanvoelt, hoe is het dan mogelijk, is men geneigd te vragen, dat hij de nòg meer aan de oppervlakte liggende *pose*, het *valsch pathos* en al de *opgeschroefdgeuite* verzekeringen van eigen voortreffelijkheid nìet aanvoelt?! Of hoe is 't dan bestaanbaar, dat een dergelijke inzichtsvolle niet inzie, dat de neiging tot zelf-apotheose al die eigenaardigheden ten gevolge *moet* hebben? Hoe is 't mogelijk, dat iemand, die ter eenre plaats schrijft, dat:

> Zijn weeke en toch moeizame natuur behoefde, om stroomend te worden, de liefde; zonder haar adem bleef de kracht in zijn binnenste bevrozen, alles kil en doodsch. De liefde voor vrouwen gelijk hij die meermalen gevoelde.... Slechts eenmaal in zijn leven schreef hij, gedragen alleen door het andere beginsel in hem: het moreele, de hartstocht voor deugd, voor gelijkheid en vrijheid. *Wat hij toen schreef werd hol en retorisch*, *van een gloed die niet verwarmde*.[1)]

en dus de 'ontsiering zijner stijl' wijt aan een hem eigen psychisch element, die op een andere plaats verklaart uit 'de valsche elementen, het onwaarachtig bestanddeel' in het gevoel der burgerlijke klassen? Wat heeft hier haar blik beneveld, dat zij zich zulk een aantoonbaar-onjuiste subjectieve waarheid vormde?[2)] Wel lezer, sla één blik in mijn citaten op de vorige bladzijden en ge weet het: de idealen der burgerlijke klassen waren voos, de daardoor ontstane valsche elementen in hun gevoel zoog hij in, en die zijn schuld aan het theatrale, het valsch pathos en de opgeschroefde gezwol-

1). H. Roland Holst, J.J. Rousseau, blz. 33. Cursiveering, ook in de beide voorafgaande citaten van mij.

2). Hier kunt ge nu, lezer, mocht ge er lust toe gevoelen, als arbiter tusschen mijn litterairen criticus en mij optreden! *Hij* meende, dat Mevr. Holst de klaarblijkelijk juiste subjectieve waarheid *wel* bezeten heeft, maar dat haar tendentieuse lagere persoonlijkheid die verminkt heeft tot 't dan onechte, dat wij nu kennen. *Ik* neem liever aan, dat zij *niet* in haar was. Veel doet 't er niet toe, wie gelijk heeft, want in *beide* gevallen, zooals wij zullen zien, valt *op den invloed der historisch-materialistische aesthetiek de schuld*.

lenheid.... Is dit niet het *historisch-materialisme* pur sang? Vandaar, dat zij al die leelijke eigenschappen, tegen alle helder als de dag blijkende feitelijkheid in, alleen in zijn *maatschappij*-beeldingen en *niet* in zijn *autobiographische* geschriften zag. *Haar perceptievermogen zat ingesponnen in de theorieën harer socialistische aesthetiek!*

Maar welk een in-zich-zelf-onjuiste bewering deden haar het historisch-materialisme eenerzijds en de eerbied voor Byron, Schiller, en Rousseau vooral, anderzijds neerschrijven, toen zij ter nadere verklaring van wat naar hare meening, het pathos enz. in hun stijl veroorzaakte, dìt zinnetje er aan toevoegde, dat ik gemakshalve hier nog eens citeeren zal:

> Hun *gevoel was oprecht*, evenals dat der revolutionnairen, *hun geestdrift was echt*, *zij geloofden van ganscher harte aan de idealen die zij verheerlijkten*, maar *die idealen waren innerlijk onwaar en voos*...

Vluchtte eerst het onafhankelijk critisch inzicht, hier vlood de logica: indien 'hun gevoel oprecht was', indien 'zij van ganscher harte in de waarheid hunner idealen geloofden', dan kon dier innerlijke voosheid *hun niets* doen. *Die bestond dan eenvoudig niet voor hen*. Iemand kan slechts uiten wat op eenigerlei wijze in hem is. Een ideaal is echter nooit in een mensch, maar zijn zien daarvan, zijn voelen daarvoor. Het echte of onechte van het ideaal kan dus niet in zijn uiting leven. Dat kan alleen het echte of onechte van zijn gevoel ervoor. Òf Mevr. Holst had moeten zeggen: Zij voelden hun idealen als echt, zij geloofden vast erin, maar hun genie was niet groot genoeg om ze te ver-beelden - maar dan had de historisch-materialiste geen gelegenheid gehad om de tekortkomingen hunner schrifturen uit de 'voosheid' der idealen van de burgerlijke klassen te verklaren! - òf zij had moeten zeggen: zij voelden de voosheid van hun idealen wel, maar zij bedrogen zich-zelf, doch daarvan weerhield haar natuurlijk behalve haar diepe gevoel voor die Grooten, ook dat van de tastbare onjuistheid eener dergelijke bewering. Over deze stellingen ware echter verder te redeneeren geweest, over de eerste vooral, zooals daar dadelijk blijken zal. Maar nu eerst iets anders, dat wellicht in staat is, Mevr. Holst zelf van het onjuiste harer zienswijze te

overtuigen: is zij bereid te aanvaarden wat wij, naar mij dunkt, niet onberechtigd zijn als de consequentie harer stelling te beschouwen? Heijermans is een groot menschenschepper, en zijn *Raphaël* - in *Ghetto* - ver-beeldt te midden van een klein- en plat-bùrgerlijke omgeving het socialistisch *ideaal*, maar desalniettemin is, zoo zeker als twee maal twee vier is, zijn Raphaël één bonk hol pathos, één bonk opgeschroefde gezwollenheid. Moeten wij dit dus, *in aanmerking nemend de voortreffelijkheid zijner overige productie*, zijner *werkelijkheids*beeldingen, wijten aan de voosheid van het socialistisch ideaal?

Querido is een groot menschenschepper en zijn *Heins* - in *Levensgang* - is een schepping, geïnspireerd door het proletarisch ideaal, maar desalniettemin leeft Heins op geen stukken na met de levenswaarheid van bijv. den ordinairburgerlijken Bresser. Moeten wij dit dus wijten, gezien alweer de voortreffelijkheid der andere beeldingen, aan de voosheid van het proletarisch ideaal? Wat kàn Mevr. Holst hierop antwoorden? Ik vrees, niet veel anders dan dat ik, mijne gevolgtrekkingen makend, haar stelling heb omgekeerd, hetgeen echter, de zooeven genoemde voortreffelijkheid immers in aanmerking genomen, van geen werkelijk belang is.

Maar niettemin kan òns, om het ware antwoord te vinden, een uiting onzer schrijfster uitmuntenden dienst bewijzen. Over Rousseau, Byron en Schiller sprekend zegt zij dit, in een noot:

> Alleen Shelley is onder de burgerlijke dichters die de vrijheidsidealen verheerlijkten, geheel vrij van valsch gevoel.

Ongetwijfeld mag men Mevr. Holst hier vragen, hoe dat komt, dat Shelley wel vrij van valsch gevoel is en de anderen niet. Hoe ook de Engelsche bourgeoisie van Shelley's tijd, moge verschild hebben van de Fransche van 1789, de voosheid, die immers veroorzaakt werd volgens Mevr. Holst, door hetgeen de lezer hieronder vindt aangehaald,[1] kan dan

1) '....maar die idealen waren innerlijk onwaar en voos, want de overwinning der burgerlijke klassen bracht niet vrijheid en gelijkheid, niet vrede en recht, zooals zij geloofden, maar meer ellende, dan de aarde ooit gekend had; riep niet in den mensch de aandriften van broederlijkheid wakker, maar van hebzucht en heerschzucht en nijd.' Blz. 159.

ook niet aan hare idealen ontbroken hebben en die moeten dan dus ook hun nadeeligen invloed op Shelley's geschriften hebben uitgeoefend! *Waarom* deden zij dat niet? Hield *hij* er misschien een apart-burgerlijk-ideaaltje-voor-eigen-gebruik op na? Wacht maar niet op het antwoord, lezer. Mevr. Holst géeft hier geen antwoord op! Wij echter, wien een historisch-materialistische aesthetica niet haar dorre hand op den mond kan leggen, allicht wel: de kunstenaar die een werkelijkheid beeldt in kunst, doet als 't ware een fata morgana spiegelen boven en naar het beeld eener stad; de kunstenaar, die een ideaal beelden wil in kunst, wil een stad bouwen onder en naar een fata morgana. Het eerste kunnen *alle* kunstenaars, genieën en talenten, groote en kleine; zij maken dan kunst, groote of kleine, naar hun aanleg. Het laatste kan maar één wellicht in duizend jaren, één begenadigde onder geslachten en geslachten van kunstenaars, één vòrst onder zijn broeders, een profeet onder de wáár-zeggers! En als de laatsten dat voor hen onmogelijke tòch beproeven, dan vernevelt de ideeële fata morgana voor hun oogen, en zij zien niet meer, zij zíen niet meer, maar maken zich dìets dat zij nog zien, en hun bouwsel wordt een verwarde doolhof, hun gevoel wordt valsch gevoel, hun uiting valsche pathos en opgeschroefde gezwollenheid. Zèker ligt het dus niet aan de 'voosheid' van hun ideaal, maar ook evenmin kan hen de oprechtheid van hun gevoel ervoor redden; het hangt er alleen van af - och, het is zoo eenvoudig, zoo zonder diepzinnigheid - *of zij een Shelley zijn al dan niet*. En nu zal het u ook duidelijk zijn, waarom niet alleen in de beelding van het burgerlijk ideaal maar ook wel degelijk in de zelf-beelding der *Confessions*, zooveel pathos en gezwollenheid zit. Niet alleen, dat, zooals wij reeds hebben gezegd, 'achtergedachten aan zelf-apotheose' in een schrijver *altijd* zijn stijl onzuiver *moeten* maken, maar er was ook nog een andere oorzaak daarvan, een zelfde in de *Confessions* als in de beeldingen van het burgerlijk ideaal: de unique, de alleredelste, de le-meilleur-des-hommes-persoonlijkheid van Rousseau - de *lagere* persoonlijkheid wel te verstaan! - *bestond niet*. De schrijver der *Con-*

fessions moest hier dus wel geen stad maar een - *Rousseau* scheppen, onder en naar een luchtspiegeling, met natuurlijk hetzelfde gevolg, hier als daar!

Och, als dat waar zou zijn: dat de voosheid van een ideaal de werken der daardoor geïnspireerden nadeelig beinvloedt! Zou er dan wel één werk bestaan, dat daarvan vrijgebleven is? Want zijn *alle* idealen niet voos in dien zin, dat zij in hun verwezenlijking, precies als het burgerlijk ideaal der groote Fransche revolutionnairen, niet geven wat zij beloofden en integendeel weer op hun beurt veroorzaken nieuwen strijd en nieuwe smart, maar ook nieuwe bevrediging en vreugde èn nieuwe - idealen!

Wij hebben dus nu als oorzaak van Mevr. Holst's onjuiste critische verklaringen het feit gevonden, dat zij, door verreweg te veel gewicht aan den invloed der maatschappij-verhoudingen te hechten, geheel of gedeeltelijk de psychische oorzaak der door haar te beoordeelen verschijnselen uit het oog verliest. *Welnu*, *dit is een euvel onafscheidelijk aan de gewoonte van het historisch-materialistisch denken verbonden en voortvloeiend uit zijn aard*. Onderzoeken wij nu haar psychologisch-biographische inzichten omtrent Rousseau. En dan valt onmiddelijk op, dat:

1°. hare ontledingen volmaakt gaaf zijn, zoolang zij *niets minderwaardigs in hem* te boekstaven hebben;

2°. dat zij echter *een sterk verfraaiende tendenz krijgen*, zoodra dat wel zoo is;

3°. dat wanneer zij, schijnbaar met deze bewering in strijd, ook in het laatstgenoemde geval zuiver zijn, dit veroorzaakt wordt doordat *de betreffende biecht in de Confessions zoo ondubbelzinnig is*, *dat alleen oneerlijkheid de oogen er voor zou kunnen sluiten*. Het bewijs van de juistheid mijner eerste bewering zal de lezer mij wel willen schenken. Ik, de *bestrijder* van Mevr. Holst's analysen en der oorzaak van wat ik noem hun ondeugdelijkheid, heb er immers geen noemenswaardig belang bij te beweren, dat hare analysen onder zekere omstandigheden *wel* zuiver zijn! Wat de beide laatste betreft, zij mij echter alvorens ik verder ga, het leveren van bewijs en het geven van voorbeelden toegestaan. Dus ad 2°:

> Zijn aard was niet uit één stuk gesmeed, maar tweeslachtig: trotsch zoowel als teeder zijn hart, zijn gemoed vrouwelijk en toch ontembaar zijn neiging aldoor dobberend tusschen zwakheid en moed, deugd en meegesleept worden. Zoo lag hij levenslang in strijd met zich-zelven en moest zoowel het genot als de wijsheid derven[1].

Men kan hier het *streven* naar objectiviteit zeer zeker waardeeren, maar, als men dit gedaan heeft, zich ook verplicht voelen op te merken dat van dat 'dobberen tusschen deugd en meegesleept worden', als gevolg van een neiging en kracht in de lagere persoonlijkeid, niet veel te bespeuren valt: waar de verzoeking was, daar werd hij ook meegesleept, tenzij niet de deugd maar egoïstische ijdelheids- of utiliteitsredenen, of overwegingen voortvloeiend uit zijn latere waanvoorstellingen hem de overwinning op de verzoeking deden behalen. Men denke aan de walgelijke scène tusschen 'la papesse Jeanne', Grimm, Diderot en hem-zelf als gasten van baron Klupffell, maar vooral aan het naar de *Enfants-Trouvés* brengen zijner *twee eerste kinderen*, zonder dat hij *één oogenblik 'dobberde*' tusschen wel en niet doen, zonder dat iets in hem zich daartegen verzette, *meegesleept* als hij was - *dit alles naar zijn eigen getuigenis* - door de opvattingen en gesprekken zijner tafelgenooten elken dag. Als Mevr. Holst dan ook vervolgt:

> In zijn jeugd liet hij zich geheel drijven op aandoeningen en indrukken en wat omstandigheden en omgeving van hem maakten, dat was hij[2]

en dus de scheidingslijn tusschen het tijdperk van meegesleeptworden en dat van 't 'dobberen tusschen' laat samenvallen met die tusschen jeugd en mannelijken leeftijd, dan weerspreken de zooeven genoemde feiten haar - hij was toen respectievelijk *37 en 38 jaar* -. Neen, de scheidingslijn tusschen de twee eerstgenoemde tijdperken blijkt duidelijk te trekken precies ten tijde, dat zijn *genie zich openbaart*. Dit feit te zien - waarmee ons trouwens Rousseau-zelf, gelijk men zoo dadelijk zal ontwaren, heeft bekend gemaakt - is van het hoogste gewicht voor de kennis zijner lagere persoonlijkheid, gelijk het ook boekdeelen spreekt *voor* mijne bewering, dat het Scheppend Vermogen ook als een *heerscher*, *leeraar en opheffer* in de lagere persoonlijkheid werkt! *Waarom* dit feit van zoo

1) H. Roland Holst, J.J. Rousseau, blz. 23.
2) H. Roland Holst, J.J. Rousseau, blz. 23.

hoog gewicht is, laat mij het verklaren, na zijn bestaan-zelf te hebben bewezen: (Het *Discours*, waarvan Rousseau in het nu volgend citaat spreekt is *ook volgens Mevr. Holst* het *eerste* werk van zijn eigenlijk Genie.)

> L'année suivante, 1750, comme je ne songeois plus à mon Discours, j'appris, qu'il avoit remporté le prix à Dyon. *Cette nouvelle réveilla toutes les idées qui me l'avoient dicté*, *les anima d'une nouvelle force*...[1].

En daarna:

> Tandis que je philosophois sur les devoirs de l'homme, un événement vint me faire mieux réfléchir sur les miens. Thérèse devint grosse pour la troisième fois. Trop sincère avec moi, *trop fier en dedans pour vouloir démentir mes principes par mes oeuvres*, je me mis *à examiner la destination de mes enfants*[2].

Men weet dat hier het 'dobberen tusschen' niet eindigde in een omslaan naar de zijde van het goede; het scherpte alleen maar zijn verstand in het vinden van plausible uitvluchten, zooals wij later zullen zien, maar, waar het thans op aankomt: Zie nu eens den weg, waarlangs hij ertoe kwam, te gaan *nadenken ten minste* over het lot zijner drie laatste kinderen: Als een profetisch gezicht, een onverwachte, helle openstraling van het genie, komt de visie van zijn Discours op den weg naar Vincennes over hem - hij zelf heeft ons dat treffelijk verhaald[3] - en de herinnering aan de scheppende gedachten, die toen uit het 'onbewuste' op hem neerdaalden, die is het, welke nu zijn lagere persoonlijkheid schaamtevol tot zich-zelf inkeeren doet. Hij is zich trouwens daarvan zeer wel bewust geweest, evenals van het feit, dat er in zijn lagere persoonlijkheid qualitatief-potentieel niets veranderd was:

> D'ailleurs *les principes éléves* que je m'étais faits *devoient me rendre désormais bien supérieur à de telles bassesses*, et il est certain que depuis lors je l'ai d'ordinaire été: *mais c'est moins pour avoir appris à vaincre mes tentations que pour en avoir coupé la racine* - d.w.z.: zichzelf *de gelegenheid*, *om meegesleept* te worden, te hebben *benomen;* zie maar verder: - et j'aurois grand' peur de voler comme dans mon enfance si j'etois sujet aux mémes désirs. *J'eus la preuve de cela chez M. de Mably*.[4]

En zoo is het ook met de andere neigingen zijner lagere persoonlijkheid gebleven. Men kan het reageeren van deze

1) Confessions. Cursiveering van mij.
2) Confessions. Cursiveering van mij.
3) Zie *Seconde Lettre à M. de Malesherbes*.
4) Confessions. Cursiveering van mij.

op den invloed van het Scheppend Vermogen aldus kenschetsen: *Zijn lagere persoonlijkheid schaamde zich voortdurend voor het op haar neerblikkend gelaat van zijn verheven genie*. Al ontstond deze schaamte niet uit louter zijn eigen innerlijkheid rakende overwegingen, maar voor een groot deel ook uit bepeinzing van wat de menschen wel zeggen zouden van iemand die zóó leeraarde en zùs deed. - En wat is nu de beteekenis van dit thans door mij en ongetwijfeld ook door de lezers, die al het voorafgaande goed in zich opgenomen hebben, bewezen geachte feit? Geen andere dunkt mij, dan dat de klaarblijkelijke meening van Mevr. Holst als zou er in de loop der jaren een qualititief-potentieele ontwikkeling ten goede in Rousseau's lagere persoonlijkheid hebben plaats gegrepen, door *de feiten* en de *door hem-zelf bekend gemaakte* overwegingen gelogenstraft wordt, en dat er slechts een *zich aanpassen* in daden, strevingen en woorden - de beide laatste vooral! - van de lagere aan de Hoogere valt te constateeren, zonder dat er in de *neigingen* dus iets veranderde, waaruit weer blijkt, dat sommige dier neigingen geen ‘reminiscenties uit zijn lakeientijd’ waren, zooals Mevr. Holst meent, maar saamgegroeid met, inhaerent aan zijn geheele wezenscomplex.

Thans ad 3°:

> Nu kwam hij in een omgeving, die *al de lagere aandriften en neigingen in hem naar boven haalde* en al het zachte en edele verschrompelen deed. Zijn meester was ruw, lichtzinnig en hardvochtig, hij sloeg het kind, gaf het niet genoeg te eten, terroriseerde het op alle manieren. Al de ellende van het leerlingstelsel, dat is de ellende voor een kind van overgeleverd te zijn aan harde vreemden, van dag en nacht te verkeeren onder den druk van hun bevelen, hun snauwen, hun spot, hun liefdeloosheid, maakte hij door. Hij durfde zich nooit meer vrij uiten, hij leed altijd honger, hij voelde zich aldoor afschuwelijk bekneld. Als een knecht behandeld, als een slaaf verschopt, leerde hij de ondeugden van knechten en slaven. Hij werd lafhartig, wrokkig, diefachtig, verleugend. Zijn gemoed verhardde, zijn liefkoozend wezen sloot zich in verbitterde zwijgzaamheid, zijn levendige aard versufte. Eerst in later dagen werd hij zich pijnlijk-bewust, hoe snel zijn karakter in korten tijd was vervallen[1)].

Voor dit stukje mogen wij der schrijfster onverdeeld-dankbaar zijn. Er is hier - men lette op den door mij gecursi-

1) H. Roland Holst, J.J. Rousseau, blz. 23.

veerden zin - niets verfraaid, niets uitgewischt. Maar hier *scheen dan ook zulk een fel licht uit de Confessions-zelf*, dat de schrijfster door haar onbewuste verfraaiïngs- en uitwisschings-tendenzen niet *kon* verhinderd worden te zien. Want de geniale zelfbeluisteraar, die waarheid sprak als zijn *artisticiteit* hem ertoe drong, d.w.z.: die *moest* uiten wat zijn *Scheppend Psychologisch Vermogen* in hem zelf *ontraadseld* had - die groote zelfbeluisteraar heeft, van dien zelfden tijd sprekend, het veel vlijmender gezegd:

> Il faut que, *malgré l'éducation la plus honnête*, j'eusse *un grand penchant à dégénérer*, car cela se fit très rapidement, *sans la moindre peine*, et jamais César si précoce ne devint si promptement Laridon[1)].

En het is dan ook ongetwijfeld op deze uiting, dat Mevr. Holst zinspeelt, als zij zegt, dat hij zich in later dagen daarvan pijnlijk bewust werd.

Ik gewaagde daar van den ‘genialen zelfbeluisteraar, die waarheid sprak, als zijn *artisticiteit* hem daartoe drong’. Zeker, ik bedoelde: als dit niet het geval is, dan... Want het blijkt wel duidelijk, dat hij betreffende die drijfveeren, die hij niet als *artist* in zich-zelf *ontdekt*, maar die zoo zijn dat hun aard voor zijn gewone menschelijkheid klaar open ligt, meestal de waarheid *niet* zegt. Een treffend voorbeeld daarvan is alles wat hij beweert omtrent het te-vondeling-brengen zijner *drie laatste kinderen*. - Ook is er nog een groep daden, waarvan het twijfelachtig moet genoemd worden, of hun drijfveeren tot de laatstgenoemde soort behooren, of dat hij inderdaad de waarheid omtrent hen niet heeft gekend, omdat ook zijn artistiek-psychologisch vermogen erop is afgeketst. Van dezulken zegt hij dan soms, dat zij ontspringen uit zijn ‘délire inconcevable.’ Dat mevr. Holst dit ‘délire’ niet psychologisch doorlicht heeft, mag ongetwijfeld een ernstige leemte in haar werk worden geacht. Is zij ook daarvan, instinktief en door haar verfraaiïngstendenzen geleid, afgebleven? Ik waag het, die vraag bevestigend te beantwoorden. Want hebben wij nu reeds gezien, dat die tendenzen in werking treden, zoodra er iets minderwaardigs in Rousseau valt te boekstaven en de

1) Confessions.

Confessions-zelf hen niet krachteloos maakt, wij zullen allereerst bij het beschouwen der gebeurtenissen, voortspruitend uit, of in verband staande met het ‘délire’, hun invloed op onze schrijfster als zoo sterk-beheerschend kunnen bewijzen, dat zij haar met een totaal gebrek aan psychologisch inzicht doen heenijlen in een paar onbeteekenende woorden over voorvallen, welke voor den objectieven psycholoog, die voortschrijdt, zonder de waarschuwende stompen van een hem bewakend en vervolgend dogma telkens in den rug te krijgen, van het hoogste belang zijn. Zoo geeft de ontzettende daad jegens het kamermeisje Marion, na den dood van Mad. de Vercelli - hij was toen ongeveer 19 jaar - Mevr. Holst slechts aanleiding te spreken van een ‘nietig voorval op zich-zelf’. Wel, wel als dat eens Voltaire ‘die kleine, minne ziel, geel en uitgedroogd door afgunst’, of Grimm, de ‘baron van het heilige Duitsche Rijk’ gedaan hadde! Ge zegt: jawel, maar die zouden niet groot en edel genoeg zijn geweest om de daad te biechten. Maar ik antwoord: Rousseau evenmin, *indien hij niet in het schrijven der ‘Confessions’ het vormen van een verpletterend wapen tegen het ‘Complot’ zou hebben gezien*. Doch om de *Confessions* tot dat wapen te maken mocht hij dan ook geen feit, dat hem in een ongunstig daglicht stelde, weglaten. Want kwam dan zoo'n feit later voor den dag, waar toch altijd kans op is,[1)] dan ware de geheele *Confessions* waarde- en krachteloos. Aan de drijfveeren mocht hier en daar een beetje gemorreld en gewrongen worden, de feiten moesten verhaald worden. Dáár was niets aan te verhelpen! Wat voor gevolgen overigens dit ‘nietige voorval’ waarschijnlijk gehad heeft - en uiteraard *moest* hebben - laat 't hem-zelf hier verhalen:

> Je ne regarde pas même la misère et l'abandon comme le plus grand danger auquel je l'aie exposée. Qui sait, à son âge, où le découragement de l'innocence avilie a pu la porter?

Voor Mevr. Holst bewijst deze daad slechts, hoe klein de

1). Hoe Rousseau inderdaad aan deze mogelijkheid gedacht heeft, moge de volgende uitlating bewijzen: De tout ce que j'ai dit jusqu'à présent, il en est resté quelque trace dans tous les lieux où j'ai vécu.... - Einde Livre IV, Confessions. De voorvallen, waarvan hier sprake was en zijn zal, behooren dus alle tot die, die ‘een spoor hebben achtergelaten’. -

‘zedelijke kracht is in den jongeling’; voor mij: hoe zij 't ook is gebleven in den man. Want had deze in zijn geheele leven geen poging moeten doen, Marion terug te vinden, om zooveel mogelijk goed te maken, wat hij bedorven had? - ‘Qui sait?’ *Hij* had moeten weten. Goed! èven aangenomen, dat hij, gelijk hij beweert, inderdaad de kracht miste, de daad ooit aan een vriend, zelfs aan Mad. de Warens te biechten, dan nog had hij kunnen en moeten pogen háár te vinden. *Daar*voor had hij de kracht en de deugd moeten hebben. Hij had ze *niet*. Dáár ligt de zedelijke depravatie van den *man*. Indien Mevr. Holst zegt, dat uit zijn katholiek worden blijkt, ‘dat de zedelijke gloeden van het kind zijn ondergegaan in den knaap’ en er dan aan toevoegt: ‘eens zullen zij weer opleven: het kind is vader van den man,’ dan is dat wel een mooie psychologische... gemeenplaats, maar de toepasselijkheid op het geval-Rousseau - let wel: wat de daden en vooral de *gevoelens* der *lagere* persoonlijkheid betreft! - laat zich zoeken en het meest in de zaak Marion. Deze man, die zégt nauwelijks een dag zonder wroeging te zijn geweest, schrijft aan Mad. d'Epinay ‘Moi qui ne fis jamais de mal à personne’. Deze man, die zègt nooit de daad te hebben durven biechten, *leest* in ter auditie van de Confessions bijeengekomen gezelschappen van soms 'n twintigtal personen, *het relaas dier daad voor*, 't geen nog heel wat anders is dan het neerleggen ervan in een werk, dat men niet voor zijn dood wenscht gepubliceerd, en zelfs nog heel wat meer kracht vereischt dan het biechten aan een vriend. - ‘Als hij haar biecht in de *Confessions* schreeuwen zijn vijanden over de verdorvenheid van zijn aanleg, bazuinen zijn vrienden zijn waarheidsliefde uit,’ zegt Mevr. Holst. Welnu, zijn vijanden, beweer ik, al hadden zij ongelijk zijn vijanden te zijn, hadden *daarin* gelijk, en zijn vrienden stonden klaarblijkelijk niet objectiefpsychologisch voor de zaak, anders hadden zij de oorzaak dier nuttelooze want te laat gekomen waarheidsliefde, in een man, die niet nobel genoeg was, om het kind dat hij ongelukkig had gemaakt, te zoeken en te hulp te komen, anders begrepen dan zij deden. Dan hadden zij haar begrepen, gelijk ík haar begrijp.

En dan het geval met den ongelukkigen Le Maître. Dit verhaalt Mevr. Holst aldus:

> '....maar toen de arme musicus in Lyon op straat door een aanval van vallende ziekte werd getroffen, krijgt opnieuw een van die plotselinge opwellingen, waartegen de jongeling niet geleerd heeft te strijden, macht over hem: hij holt weg, zonder zich verder om den zieken meester te bekommeren'.[1)]

Wat gaat ons nu in 's hemels naam hier aan of 'de jongeling niet geleerd heeft daartegen te strijden'?! Wanneer ik een kind van 'n jaar of tien, zijn vleesch-en-aardappelen in plaats van met vork en mes, met zijn vingers zie bewerken, dàn vraag ik misschien: 'Hé, heeft Pietje nu nog niet geleerd, hoe men behoort te eten?' Ik vraag dat dan zóó, omdat 't er wel iets, maar toch slechts heel weinig voor den psychischen aanleg van dat kind op aan komt, dat het niet *uit zich-zelf* meer beschaafde manieren heeft, maar wanneer ik omtrent een *twintigjarigen* man verneem, dat hij zijn leeraar, die hem belangloos heeft onderwezen, die hem altijd vriendelijk en welwillend bejegend heeft, te midden van vreemden als een vod op straat heeft laten liggen en wegliep, toen die man, in zeer penibele omstandigheden verkeerend, door hem naar een vreemde stad begeleid, een epileptischen aanval kreeg - dàn zeg ik allicht: 'Dàt is òf 'n verdorven òf een krankzinnig mensch.' Het is dan uw goed recht, o psycholoog, mij te antwoorden: 'Neen, die man is geen van beide,' *mits gij mij dan maar verklaart*, *hoe hij dat* niet zijn kan en *dit* toch doen. Maar vertel mij alsjeblieft niet, dat de reden is, dat hij niet geleerd heeft er tegen te strijden. Dàt zou mij iedere gevangenispredikant allicht vertellen. *Het vreeselijke is dat het in hem zit*. Waarom is dat nìet zoo vreeselijk, als het er wel uitziet - gelijk gij klaarblijkelijk meent. *Daarvoor* heb ik *u* noodig, menschen-herscheppend psycholoog! Maar Mevr. Holst, *onze* psycholoog, antwoordt *niet*... 'Een plotselinge opwelling'. O ja, dank u, nu weet ik 't wel!

Doch een der meest teekenende omstandigheden vind ik, dat onze schrijfster bij het àl tè vluchtig behandelen van het feit, dat Rousseau zijn kinderen naar de Enfants-Trouvés liet brengen, niets zegt van de zeer onechte apologie in de Confessions. Hier ware een prachtige gelegenheid geweest,

1) H. Roland Holst, J.J. Rousseau. Blz. 36.

den mensch uit zijn werk zelfstandig op te bouwen; de waarheid aan het licht te brengen, die er tègen zijn wil uit blijkt, en hem dus niet na te beelden zooals hij zich-zelf gelieft voor te stellen, maar hem te beelden, zooals hij zich ondanks zich-zelf ten toon stelt, werk dus der inderdaad 'hoogere' critiek!

> '....cette horreur du mal en tout genre, cette impossibilité de haïr, de nuire (Nu, nu, dat hebben we toch wel anders gezien! v.C.) et même de le vouloir, cet attendrissement, cette vive et douce émotion que je sens à l'aspect de tout ce qui est vertueux, généreux, aimable: tout cela peut-il jamais s'accorder dans la même âme avec la dépravation qui fait fouler aux pieds sans scrupule le plus doux des devoirs? (Zeker, het *blijkt* dat dit kan! Want bij het te vondeling brengen der twee *eerste* kinderen was er immers *volgens zijn eigen getuigenis*, geen sprake van *eenige overweging* noch van *eenige scrupule!* v.C.) Non, je le sens, et le dis hautement, cela n'est pas possible. Jamais un seul instant de sa vie Jean-Jacques n'a pu être un homme sans sentiment, sans entrailles, un père dénaturé. J'ai pu me tromper mais non m'endurcir. *Si je disois mes raisons, j'en dirois trop. Puisqu'elles ont pu me séduire, elles en séduiroient bien d'autres: je ne veux pas exposer les jeunes gens qui pourroient me lire à se laisser abuser par la même erreur*.[1)]

Het is duidelijk dat dit een *uitvlucht* is. Zoo het waar is, dat het bekend maken dier redenen jonge menschen had kunnen verleiden, omdat zij hem hebben kunnen verleiden, dan is het ook waar, dat 't bekend-maken der overwegingen, die hem later die redenen als dwalingen hebben doen beschouwen, evenmin zijn uitwerking op die jonge lieden zou hebben gemist. Hij *moet* toch hebben ingezien, dat het verzwijgen èn van de redenen èn van datgene, dat hen in zijn eigen oordeel tot dwalingen stempelde, de zaak voor de jongeren pas recht gevaarlijk maakte: nu bléef hun alleen *een slecht voorbeeld* gegeven door een *groot man*. En overigens zal men mij wel willen toegeven, dat deze bezorgdheid al zeer vreemd aandoet in den mond van iemand die wel zeer gemoedelijk spreekt over zekere sexueele hebbelijkheid, waaraan hij verslaafd was, 't geen niet alleen heel wat prikkelender op jonge gemoederen kan werken dan dit, maar ook heel wat gevaarlijker is, omdat het zooveel makkelijker kan worden nagevolgd. Waar bleef toen wel die bezorgdheid? Men begrijpe wij wèl: *ik acht er de Confessions*

1) Confessions. - Cursiveering van mij.

en hun schrijver des te hooger om, *dat toen die 'bezorgdheid' er niet was*. Zij is geheel out of season in een werk, dat nu eenmaal, zonder zich om de meer verwijderde en bijkomstige gevolgen te bekommeren, een *biecht* wil zijn en *niets dan dat*. - Máár - *waarom dan alleen bij deze gelegenheid van dat standpunt afgeweken?* Dàt geeft te denken - wat ìk heb gedacht! - Het is dan ook waarlijk wel volkomen te begrijpen, dat er onder de lezers van den *Emile* waren, die lezend wat hij daar omtrent de plichten van den vader leert - en *niet wetend, dat de Hoogere Persoonlijkheid wel verwant met*, *maar toch een geheel andere dan de lagere is* - minachtend hun schouders optrokken over 't geen zij voor *huichelarij* moesten houden, en de sarcastische noot daar ter plaatse, waarin de 'petites bonnes gens' Cato en Augustus worden vergeleken met de 'grands hommes de nos jours', die te gewichtige zaken aan het hoofd hebben, om hun ouderplichten na te komen, kortweg een onbeschaamdheid noemden. - Wát nu de werkelijke reden moge geweest zijn, 't geen wij thans niet zullen onderzoeken - hij-zelf heeft 't later voorgesteld alsof 'les raisons déterminantes' voortsproten uit vrees voor en afkeer van Thérèse's familie - zeker is, dat hij, die hier terwille der jonge lieden zoo bezorgd was, in de *Rêveries* die bezorgdheid geheel heeft verloren en daar weer zegt, dat zijn verstand hem geen enkel verwijt doet, en dat indien hij er weer toe genoopt ware hij er nog met vrij wat minder aarzeling toe zou overgaan als destijds! Arme jeunes gens! Nu ziet ge dus, dat 't zelfs *geen dwaling* was.... Ik vrees dan ook, dat indien gij in het gelukkig bezit van een intrigante schoonmoeder en diefachtigen zwager waart, ge uw kinderen wel hals over kop, na het lezen diér passage, naar de zoo aangeprezen Enfants-Trouvés zult hebben gebracht![1)]

Alvorens nu echter over te gaan tot het bespreken van het verband dat er tusschen de door mij thans aangetoonde verfraaiïngstendenzen in Mevr. Holst's psychologisch-biographische beschouwingen van de Rousseau-figuur, en den

1) Er is nog een andere en zeer *beteekenisvolle* zijde aan de zaak, welke echter pas belicht kan worden bij de behandeling der Le Vasseur-figuur

invloed van het marxistisch-aesthetisch systeem bestaat, zij het mij vergund ter aanvulling mijner voorafgaande, alle min of meer negatieve, opmerkingen, een zéér schetsmatig positief Rousseau-beeld te ontwerpen. Ik vertrouw dat daardoor de juistheid dier opmerkingen den lezer des te duidelijker blijken zal. Het aanbrengen van een paar trekjes slechts zal ik ook thans, ten einde niet in herhalingen te vervallen, moeten opschorten tot de bespreking van Thérèse Le Vasseur.

Ik geloof dan, dat de grondaard van Rousseau's persoonlijkheid een *lichtelijk-pathologisch*-erotische is geweest en dat daarin nagenoeg het geheele complex van eigenschappen valt op te merken, dat vaak bij *zulk* een erotischen aard behoort, zooals: actief-mystische aanleg, bij Rousseau wel is waar slechts ééns, maar zeer duidelijk en sterk blijkend, én neiging tot mystiek gelooven; een hysterische behoefte de aandacht op zich te vestigen en - zeer typisch daarvoor! - altijd te klagen over zijn gezondheid, *ook wanneer daar geen reden voor was*; een onder-normale capaciteit om zich kennis eigen te maken, verergerend tot volslagen onmacht, zoodra hij onder leiding van anderen studeeren moet; onontvankelijkheid voor door anderen hem opgelegde discipline; *snoep*- en vooral *daardoor dief*achtig; vaak grootmoedig en vrijgevig, zooals de meeste niet alleen-sensueele maar ook geestelijk-erotische naturen - het lichamelijk-eruptive weerspiegelt zich namelijk vaak en gemakkelijk in hun geestelijkheid -; vaak berouwvol, doch het berouw weer wegredeneerend met hooggestemde uitweidingen over eigen deugdzaamheid en deugd in 't algemeen - *sommige* erotische neigingen en de laatstgenoemde eigenaardigheden vindt men in *zeer verhevigde*, maar daardoor ook zeer verduidelijkende projectie in Van Oordt's Warhold - dikwijls dus een mooi-prater, die zich... met *schrijven* moest behelpen, omdat, alweer zeer typisch, hij een verward en moeizaam denker en zoo zwak van geheugen was, dat hij elke gedachte bijna onmiddellijk na haar geboorte vergat. Uit dezen aard, zooals bijna altijd, vergezeld van een zwakken ethischen wil - geen zwak ethisch bewustzijn! - en welke, omdat hij in een kunstenaar voorkwam, die als alle kunstenaars onwillekeurig en voortdurend zich-zelf zag en doorschouwde,

noodwendig gepaard moest gaan en dan ook ging met beschaamdheid, timiditeit en min of meer groote vrees voor omgang met menschen; uit dezen *vrij geringen* aard dus, die eigen geringheid kende, maar óók eigen genie: die beïnvloed werd door het Scheppend Vermogen en, ook in de handelingen van het lager bewustzijn telkens reageerde op het feit, dat het Scheppend Vermogen door haar werkte - daaruit is, dunkt mij, alles en alles in Rousseau te verklaren. Dàn blìjft hij niet langer een 'vat vol tegenstrijdigheid'!

Laat mij nu even deze beweringen, voor zoover zij bewijs behoeven en door het hun voorafgaande niet reeds bewezen zijn, aan sommige levensfeiten en daden van Rousseau toetsen. Indachtig aan het feit, dat deze psychologischbiographische beschouwingen middel en geen doel in dit opstel zijn, zal de lezer mij wel de telegram- en horoscoopstijl in dit gedeelte willen vergeven, terwijl hij ook wel in het oog gelieve te houden, dat ook ik natuurlijk elke daad het gevolg acht van de wisselwerking *aller* neigingen en krachten der persoonlijkheid, die de psychisch-oorzakelijke sfeer dier daad *kunnen* beïnvloeden, en dat ik dus door het op den voorgrond brengen van enkele dier neigingen, die m.i. de hoofdoorzaak van een zekere daad vormden, den invloed der andere allerminst wensch te ontkennen.

Actief-mystische aanleg en neiging tot mystiek gelooven. Wat de eerste betreft: het visioen in Annecy. Hij zelf zegt daarvan: 'Si jamais rêve d'un homme éveillé eut l'air *d'une vision prophétique*, ce fut assurément celui-là,' en kenschetsend voor zijn luciditeit op dat oogenblik is 't geen hij er aan toevoegt: 'et ce qui m'a frappé le plus dans le souvenir de cette rêverie, quand elle s'est réalisée, c'est d'avoir retrouvé *des objets tels exactement que je les avais imaginés*.[1)] (Het verhaal van dit visioen is dan ook van niet te overtreffen en als onstoffelijke en volmaakt-verpuurde taal-schoonheid). Wat de tweede betreft: men zie 't voorval van het steenen-werpen naar een boom om zekerheid te verkrijgen of hij, zoo hij dan mocht sterven, verdoemd of zalig-gesproken zou worden (hij is dan 24 jaar oud):

la peur de l'enfer m'agitois encore souvent. Je me

1) Confessions.

demandois: En quel état suis je? Si je mourois à l'instant même, serois je damné?... Je me dis: Je m'en vais jeter cette pierre contre l'arbre qui est vis à vis de moi, si je le touche, signe de salut; si je le manque, signe de damnation. Tout en disant ainsi, je jette ma pierre *d'une main tremblante et avec un horrible battement de coeur... Depuis lors je n'ai plus douté de mon salut*....[1)] Men lette ook op het willen-neerleggen van het manuscript der 'Dialogues' op het altaar der Nôtre-Dame. - Deze neiging, één of ten nauwste samenhangend in hem, met die van *immer iets te verwachten van het wonderlijke*, *van het nu-nog-niet-te-begrijpen-onverwachte*, *dat straks komen en helpen zal*, is ten *deele* oorzaak van zijn, in sommige gevallen, uiterst luchthartig gods water over gods akker laten loopen: Madame de Warens gaat zienderoogen financieel achteruit, hij - wel is waar onder het zelf-accompagnement van veel Warholdiaansche schoone plannenmakerij, betuigingen en speeches - blijft meeëten, pleizierreisjes maken en helpt zoodoende nog een beetje sneller den boel naar den kelder. Hij verklaart dan ook, nooit ongerust te zijn geweest, wanneer hij doodarm was. Ook zijn hierdoor ten deele een paar uitingen van zijn 'délire inconcevable' te verklaren; zoo bijv. het kattenmuziek-concert bij de Treytorens: hij wéét, dat hij nagenoeg niets bezit van de technische kennis, vereischt om muziek te componeeren; hij wéét, dat 't dus voor iemand als hij aan het krankzinnige grenst, zoo iets te ondernemen; jawel, alles goed en wel, máár - de wonderbaarlijke hulp op het beslissende oogenblik, wenkt hem in de vage verte... alles zal wel terecht komen... - En zoo ook: het verlaten der Gouvons, zonder eenig bestaansmiddel dan: de goocheltoertjes met een fontaine de Hiéron! Toch worden deze buitensporigheden, zooals ik reeds zei, slechts ten deele door bovengenoemde neiging verklaard. Zij komt immers in tallooze personen voor, zonder hen zoover te brengen. Om dat wel te kunnen is het dan ook noodig, dat zij enorm en op een geheel eigenaardige wijze wordt versterkt door een haar bijna gelijke, maar uit geheel andere bron ontspringende eigenschap, welke alleen in hen wordt

1) Confessions. Cursiveering van mij. -

gevonden, door wie het Scheppend Vermogen werkt, of die psychisch voorbestemd zijn, dat het door hen werken zal: artisten. Kunstenaars zijn namelijk zulke menschen, die in hùn bewustzijn *voortdurend gaven ontvangen van het hun-Onbewuste;* die voortdurend in hùn bewustzijn tooneelen beleven, beelden zien oplichten, welke zìj niet hebben samengesteld of gevormd; in 't kort: die allerlei onverwachts in zich-zelf zien gebeuren. In zulke menschen leeft daardoor de neiging, ook in 't dagelijksche leven hunner *lagere* persoonlijkheid, allerlei dingen van het niet-ik te verwachten, welke een gewoon mensch er nimmer van verwachten zou.[1)] En deze neiging bézit hun lagere persoonlijkheid reeds *voor* het Scheppend Vermogen zich in haar openbaart. Zonder die neiging zou de gewenschte verhouding van den lageren mensch tot zijn hem beheerschend genie niet mogelijk zijn. Zij maakt den eerste geschikt voor het nederig-receptieve, en voor de zelfvergetelheid-in-aanvaarding van de gaven van het laatste! Zulk een mensch, zulk een kunstenaar nu was Rousseau. En in de aanwijzing dier samenwerking van *beide* genoemde neigingen in hem, ziet de lezer dus niet slechts zulke uit zijn 'délire' voortkomende daden als de hier beschouwde, verklaard, maar hij heeft daardoor tevens gelegenheid gehad, in een paar voorbeelden op te merken, het reageeren der lagere persoonlijkheid, in hàre handelingen, op het feit, dat het Scheppend Vermogen door haar werkt of werken zal. -

Als ten dééle veroorzaakt door zijn moeizaam denken, of liever: door zijn nièt-kunnen-denken in sommige gevallen - alles wordt dan één chaotisch-warrelende zinnelóósheid in zijn brein - blijkt ook het geval-Marion te moeten worden beschouwd: het vermiste lint wordt bij hem ontdekt; de schrik sláát zijn denkvermogen; het feit, dat hij 't haar ten geschenke wilde geven - dit heeft hij zelf verklaard - doet nog de reddende gedachte in hem opspringen, te zeggen, dat hij 't van haar gekregen heeft, maar dan is 't ook uit met denken in zijn verwilderd brein; dan treedt de chaos in: zelfs de angst voor de schande *bestaat* dan *niet meer* in hem: hij is als een locomotief, die geen bestuurder meer heeft en

1) Ik geloof, dat dit over 't algemeen het 'wilde' leven van vele groote artisten verklaart. Men zie overigens mijn 3den 'Brief over Litteratuur' in 'De Boekzaal'.

door alle wissels heen rijdt en alles reddeloos vermorzelt op zijn weg, hij is een menschelijke machine, die alleen herhalen, zinneloos herhàlen kan wat hij eens heeft gezegd. Maar let wel: *zonder het ethisch defect ware de primaire gedachtenassociatie niet in hem ontstaan en*, *indien al ontstaan*, *onmiddellijk neergeslagen*, gelijk hij ook, daarzonder, een uur later tot bezinning gekomen, naar den Comte de la Roque ware gegaan, om dien alles te bekennen, of zooals ik reeds vroeger zei, later gepoogd zou hebben te herstellen wat nog te herstellen viel. -

Het geval Le Maître kan ten dééle worden verklaard uit chronisch angstgevoel voor de menschen, dat niet anders was dan *de vrees*, *zijn eigen lagere persoonlijkheid*, *wier betrekkelijke geringheid hij-zelf zoo wel kende*, *door de menschen te laten doorzien;* chronische angst ook voor geestelijke degenstooten, die hij te traag-denkend was, om bij tijds te kunnen pareeren. En op sommige oogenblikken, oogenblikken gelijk er toen een was, *werd die menschenvrees acuut*. Toen hij die menigte daar zag, zich verdringend om hem en dien bezwijmden man, de vreemdheid van de gelaten, van de huizen, van àlles, hem, den hulpelooze en verwarde, koud-ondervragend aanstuurschend, moet hem die onredelijke angst adem-benemend in de keel gekropt hebbend, verwilderend in zijn denken gestegen zijn! Als bij een kind, dat verdwaald om moeder huilt, flitst dan, in die felle benauwing de reddingsvolle gedachte aan het zoo lieve en zachte tehuis bij ‘Maman’ in hem op. Het wenken van de veiligheid, van het voor harde vreemden afgesloten intieme, is dan tè groot, tè verlokkend: hij *snelt* weg. *Ten deele*, zei ik, is die daad uit dit alles te verklaren, want *zonder het zedelijk-defecte in hem*, *zou*, *in dit geval*, *de menschenvrees het plichtgevoel niet hebben kunnen overwinnen*. -

Wat nu de hysterische behoefte betreft, de aandacht op zich te vestigen: deze heeft niet alleen aanleiding gegeven tot allerlei onschuldige pueriliteiten, zooals hoogstwaarschijnlijk het dragen van Armenische kleeding, e.d., die nog met een weinig goeden wil kunnen worden geacht, uit ijdelheid voort te komen, maar ook tot ernstiger dingen, als het vragen om hulp, zonder die noodig te hebben - van uit Ermenonville - het klagen over zijn kwaal, ook in een tijd;

dat hij bergtoeren ondernam en niemand van zijn omgeving iets van ziekte of ongemak bij hem kon bespeuren;[1)] het bekoesteren van het martelaarsschap, zijn, volgens geloofwaardigen, sterk-overdrijven van de 'lapidation' te Motiers,[2)] benevens, voor een goed deel tot die handelingen welke Dusaulx vlijmend-juist kenschetst met de woorden: 'Il partit donc, *quittant celui dont il avoit fait la conquête*. -

Alles samenvattend kan men zeggen, dat Rousseaus' leven vooral tragisch is geweest door de worsteling van zijn betrekkelijk-geringe lagere persoonlijkheid met zijn geweldige Hoogere, zijn edel Genie. Een gering mensch, die telkens als hij iets doet of denkt wat tot die geringe natuur behoort, plotseling de diepe, treurige oogen van een Christus op zich voelt gevestigd, die hem overal begeleidt. Maar meest openbaarde het zich niet zoo in zijn bewustzijn, hij voelde vaak slechts als een terughoudenden ruk, maar wist niet wie daar rukte; een verkillende tot bezinning brengende greep, en hij wist niet wie daar greep. Zoo heeft hij ook nooit de *grond*oorzaak van zijn zonderling gedrag bij de schoone Zulietta in Venetië doorvoeld. *Deze was die grondoorzaak*. Midden in een hartstocht-opwelling viel soms een ijzige kilte op hem neer... hij bezon zich en dacht dan koel, plotseling een ander mensch, aan allerlei dingen... En hoe kwam dat nu toch in hem... waarom moest hij nu zoo vreemd-koel denken?... zoo mijmerde hij dan, al het andere dáárvoor vergeten... maar hij wist het niet, en een vreemde schaamte kwam in hem, die toch nauwelijks schaamte was, en hoe hij ook wroette, hij kende niet, hij vond niet de oorzaak van dat alles... Dan ontwaakte hij, zag iemand, die hem uitlachte, en werd dan eerst recht beschaamd en verward. - 'Lascia le donne e studia matematica', voegt Zulietta hem verachtelijk toe. Ja, ja, zoo kon zich zelfs deze op dit punt zoo zeer ervaringrijke jonge dame vergissen! Want ik geloof, dat van nature Rousseau wel voor niets minder dan 'matematica' en voor niets meer dan 'le donne' geschikt was!

1) Dans ces temps-la même où Rousseau entretenoit l'Europe de ses souffances, *je ne l'ai jamais vu incommodé;* il cheminoit, gambadoit, atteignoit avant les autres le sommet des montagnes, et mangeoit de fort bon appetit' (d'Escherny, geciteerd bij Petitain.)
2) Dezelfde.

Zeker, zijn gevoel van niet te passen in die koud-vernuftige, gevatte, geestige kringen der encyclopaedisten, der plutocraten en van den adel; zijn bewustzijn van daar niet tegen op te kunnen en een ongelukkig figuur te slaan; van behept te zijn met den echten esprit de l'escalier, dat alles noopte hem de maatschappij te vlieden. Maar toch, het dient gezegd: wat hem verbitterde was niet alleen gekrenkte eigenliefde, maar ook *beleedigd rechtsgevoel*. Het was *onrecht*, zoo moet hij 't gevoeld hebben, dat hij, het *genie*, 'balourdises' zei: niet alleen niet wist te schitteren in de salons, maar zelfs niet één woord bijna zeggen kon, of hij ontdekte later, een domheid te hebben gezegd; het was *onrecht*, dat die anderen, zijn minderen, aldus over hem heerschen konden, in stede van hij over hen. Arme Jean-Jacques! Hij geleek een koningszoon, die door een boozen toovenaar veroordeeld is, in de gestalte eens geringen door het leven te gaan. Slechts op die oogenblikken, zoo heeft de wreede gezegd, als het onbaatzuchtig genie van een waarachtig en goddelijk heerscher in u komt en ge dàt zult moeten uiten, hetzij in spreken of in schrijven, dàn zal het u gegeven zijn, uw verheven vorstelijkheid te doen schitteren; maar te anderen tijde... waar de luister uwer princelijkheid u-zelf den omgang met medemenschen tot een rijke en zoete vreugde zou maken, dàn zult ge een geringe zijn... - Maar o, lezer, was die booze toovenaar wel een toovenaar en boos? Was hij niet de alwijze Noodwendigheid, wier werken immer zijn te prijzen? Want indien de mènsch Rousseau, de ijdele en sensueele, ook de làgere geneugten zijner vorstelijkheid had kunnen genieten, zou hij dan daarin niet zijn ondergegaan? Of zoo hij al een groot kunstenaar ware gebleven, zou hij wel *Rousseau*, de Leeraar der groote revolutie, het zwaard, de ploeg en de zaadkorf der armen en verdrukten, het lichtbaken der volgende geslachten geworden zijn?...

En nu: wàt heeft de verfraaiïngstendenzen ten opzichte der Rousseau-figuur in Mevr. Holst veroorzaakt? Wel, dunkt mij, niets is duidelijker: het pogen *de synthese tusschen hoogere en lagere persoonlijkheid langs den historischmaterialistischen weg te bereiken*. Indien men het kunstwerk in zijn geheel, maatschappelijk- en psychisch-geologisch,

om 't nog eens weer zoo te noemen, uit de productieverhoudingen en de lagere persoonlijkheid wil verklaren en daarbij tevens aanneemt, dat er in die lagere persoonlijkheid niets aan maatschappij- of natuur-invloed aanwezig is, dat niet zijn uiting vindt in de schepping der Hoogere, 't geen Mevr. Holst, de marxistische aesteticus, inderdaad meent; indien men wat wij den aanleg, het talent, het genie noemen, in zijn volle kracht en schoonheid der menschelijke, lagere persoonlijkheid acht te *ontstijgen*, en daarbij tevens aanneemt, dat er niets in die lagere persoonlijkheid aan neigingen, krachten en zwakheden aanwezig is, dat niet de een of andere wijziging in de *scheppings*beweging-zelf van het talent of genie te weeg brengt, 't geen Mevr. Holst inderdaad meent; indien men dan ziet, dat er in het werk van dat talent of genie, meeningen worden voorgestaan, theorieën verkondigd, die in de menschelijke keuringssfeer ‘goed’ of ‘zedelijk’ en dat wel in den hoogsten graad heeten, terwijl er daarentegen geen enkele theorie of meening in wordt verkondigd, welke in die sfeer ‘slecht’ of ‘onzedelijk’ wordt genoemd - dan wordt men er immers onweerstaanbaar en onbewust toe gebracht, de ‘onzedelijke’ en de ‘niet goede’ dingen der lagere persoonlijkheid niet, of zoo *microscopisch*-klein, te zien, dat het dáárdoor verklaarbaar wordt, dat zij geen merkbaren invloed gehad hebben; dan wordt men er dus immers onbewust toe gebracht de lagere persoonlijkheid te *verfraaien*! In hoeveel vrijere positie komt men daarentegen ten opzichte van het kunstwerk en de lagere persoonlijkheid des kunstenaars te staan, indien men aanneemt zooals ik, dat door haar algemeene ontvankelijkheid voor bevruchting, de lagere persoonlijkheid eens kunstenaars het Scheppend Vermogen aantrekt, zooals aarde zaad, en de bloem den bestuivenden vlinder, maar met dien verstande en met die beperking, dat zij slechts die scheppende krachten kan aantrekken, wier aequivalenten in menschelijk-onvolmaakten staat, maar in voldoend-sterke mate, zij-zelf in zich heeft. Zoo was Rouseau's lagere persoonlijkheid grootmoedig en medelijdend; zoo was zij erotisch; zoo blaakte zij van een ontembare vrijheidsbegeerte en kon den geringsten dwang niet dulden. En deze eigenschappen waren sterk genoeg in hem ontwikkeld, om de aequivalente krachten der Scheppende Natuur tot zich

te roepen. En zoo verschenen deze dan ook, in-zichzelf-volmaakt, puur en eeuwig, in zijn werk. Zoo werd hij dus een edel revolutionnair denker en een erotisch-bewogen kunstenaar. - Waar nu, vraagt ge, is dan bijv. de geringheid van zijn zedelijke wilskracht gebleven? Maar, natuurlijk waar zij blijven mòest: in zijn lagere persoonlijkheid; omdat zij iets louter negatiefs was: een *tekort* aan zedelijke kracht, een zwakheid, die haar positieven vorm: 'misdadigheid' niet kon zijn en dus niet krachtig genoeg was, om haar scheppend aequivalent tot zich te roepen. Ware dat wel het geval geweest, dan zou Rousseau inderdaad *kunstwerken* hebben geschreven, gelijk zoo menig kunstenaar heeft gedaan, welke in de menschelijke ethische keuringssfeer onzedelijk of misdadig zouden zijn geheeten. Nù kon die zwakte van zijn zedelijk willen, uitsluitend eigenschap van de lagere persoonlijkheid blijvende, slechts kunstbedèrvend werken. Zij moèst dat niet doen, zij kòn het doen en héèft het gedaan, zooals wij bij de behandeling van Confessions-fragmenten hebben bemerkt. Voor Mevr. Holst echter, die in Rousseau's *Scheppend Vermogen*, evenmin als wie ook, iets van dat zedelijk-defecte zag of kon zien, bestond het dus, op grond van haar leerstellingen, ook in zijn *geheele* persoonlijkheid slechts in niet noemenswaardige mate. Aldus neem ik aan, is nu voldoende aangetoond en ontleed, hoe nadeelig een invloed de marxistische aesthetiek op Mevr. Holst's psychologisch-biographische Rousseau-beschouwingen heeft geoefend en op welke wijze dit is gebeurd. Maar één twijfel, die te dien opzichte nog in mijn lezers kan bestaan, dien ik weg te nemen.

Een feit is het, dat, zooals ik vroeger elders heb aangetoond,[1)] Mevr. Holst wel in zeer hooge, wellicht de hoogste mate die kracht van liefdevolle overgave aan te beelden figuren bezit, welke een groot menschenschepper mòet bezitten, maar dat iets anders, dat dezen even onontbeerlijk is, haar ontbreekt: het aangeboren bewustzijn van den heerscher, dat zich zelf ongerept, in die overgave, bewaart. Zoowel de *heerscher* als de *minnaar* moeten *beiden* in den grooten menschenschepper leven: de eerste mòet blijven

1) Schetsen en Critische opstellen, blz, 149-150.

keuren, overwegen en rechtvaardig beschikken, hoe hartsstochtelijk ook des laatsten liefde zij. De lezer nu, die aan dit alles denkt, zou dus niet zonder schijn van recht kunnen vragen: moet veel van wat hier aan de historisch-materialistische aesthetiek werd verweten, eigenlijk niet worden toegeschreven aan het feit dier liefdevolle, *maar onbeheerschte* overgave; aan het feit, in één woord, dat Mevr. Holst een groote lyricus, maar volstrekt geen epicus, geen menschenschepper is? Maar indien hij slechts éven let op het enorm verschil in eigenlijke mensch-beeldende kracht, zooals eenerzijds bijv.: de romanschrijver, die naar het òndoorlichte leven beeldt, van noode heeft, en anderzijds de psychologische biograaf, die kunstwerken, d.i. het doorlichte leven, en ander reeds bewerkt materiaal slechts opnieuw bewerkt, dan zal hij-zelf niet aarzelen die vraag ontkennend te beantwoorden.

Beschouwen wij nu Mevr. Holst's Thérèse Le Vasseur. En ik durf bij voorbaat beweren, dat, zóóals hier den lezer het verderfelijke der marxistische aesthetiek zal blijken, het hem bezwaarlijk elders blijken kan. Hebben wij gezien hoe deze aesthetiek onze schrijfster er toe bracht den *mensch* Rousseau te flatteeren, thans zullen wij zien hoe dit tot *noodzakelijk* gevolg had, dat ook Thérèse Le Vasseur geflatteerd werd en wel in een nog zóóveel sterker mate dan Rousseau-zelf, dat ik geen oogenblik aarzelen mag, de psychologisch-biographische beelding dier figuur volslagen onjuist en pueriel-goedgeloovig te noemen.

Waarom of het eerste 't laatste tot *noodzakelijk* gevolg had? vraagt ge. Och, gelieve maar even naar mij te luisteren: Mevr. Holst werd door haar proletarisch-voelen - waarvan ik de diepte en uitingsschoonheid in 't tweede hoofdstuk dezer studie zoozeer bewonderd heb - er onweerstaanbaar toe gedreven Thérèse te verdedigen.[1)] Haar intuïtie zei haar zeer te recht, dat die verdediging met vrucht te voeren is. Maar wat haar intuïtie haar niet zei - *omdat deze te dien opzichte verzwakt was door haar onbewusten tendenz*, *Rousseau te flatteeren* - is: dat die verdediging van Thérèse

1) H. Roland Holst, J.J. Rousseau, blz. 87: 'Het wordt tijd dat eindelijk eens andere oogen over u heenbuigen, oogen minder bevooroordeeld door *klassegevoel*', enz. enz

alleen te voeren is *ten koste van Rousseau*. Om haar nu desalniettemin toch door te zetten *werd het noodig ook Thérèse veel edeler voor te stellen dan zij was*. - Toetsen we dit alles nu aan Mevr. Holst's boek, de historische feiten en de gevolgtrekkingen, die daaruit redelijkerwijze kunnen worden afgeleid.

Voor Mevr. Holst is Thérèse de nederig-dienende zorgzaamheid in Rousseau's leven geweest, heeft zij de materieele basis gevormd, waarop bijv. de ‘schoone, zacht-gelaten levensphilosophie in zijn laatste geschrift’ heeft kunnen bestaan. Er is hierin veel waars. Jawel, maar luister nu eens even naar wat onze schrijfster verder zegt:

> Dit (dat Rousseau haar volkomen bleef vertrouwen en niet in het ‘complot’ betrokken zag. v.C.) kon natuurlijk alleen zoo zijn doordat Thérèse niet inging tegen zijn waan, maar met hem meepraatte; de biografen maken haar daarvan een verwijt, zij beschuldigen haar van Rousseau in zijn valsche voorstellingen gestijfd te hebben. Maar hoe zou zijn leven geweest zijn, zoo zij onophoudelijk tegen die voorstellingen ware ingegaan?[1)]

De verfraaiïng van Thérèse en de ontzenuwing van de beweringen der biographen is hier mogelijk geworden door het niet-vermelden van de veel zwaardere beschuldigingen, die tegen haar zijn ingebracht. Zulke als deze:

> ...La manière dont elle s'est conduite après sa mort suffiroit pour mettre la chose hors de doute, si déjà la preuve n'en étoit bien acquise par *le témoignage unanime de tous ceux qui ont frequenté Rousseau à toutes les époques de sa vie*. Or il est constant qu'à Motiers, à Wootton et partout où elle a suivi son maître, jusqu'à ses derniers moments, elle a fait naître et entretenu en lui l'ombrage et la méfiance prompte à lui rendre suspects tous ceux qui l'approchoient et qui parvenoient à lui plaire, pour posséder seule sa confiance et le dominer avec plus d'empire. Si cette femme, s'ennuyant à Motiers, ne négligea rien pour en rendre le séjour insupportable à Rousseau, que ne dut elle pas faire dans la solitude de Wootton où elle devoit n'avoir rien plus à coeur que de le mettre dans la nécessité d'en sortir! Or tout assure que, pour donner plus d'appui à ses suggestions calomnieuses et perfides, elle brisoit les cachets des lettres adressées à son maître, qui, dupe de cette manoeuvre, en tiroit mille inductions, mille consequences plus étranges les unes que les autres, mais dont il n'y a plus dès lors droit de s'étonner.[2)].

1) H. Roland Holst. J.J. Rousseau, blz. 87.
2) G. Petitain, Appendix aux Confessions.

‘Hume, Mercier, d'Escherny, Dusaulx, tous ceux qui ont écrit sur Rousseau, sont d'accord sur ce point’, zegt dezelfde schrijver. - Hier blijken dus doodgewone *misdaden*, uit eigenbelang bedreven. Dat is niet meer: het niet-bestrijden van den waan, om van den waanzinnige het eenige schepsel niet te vervreemden, dat hij nog vertrouwt; dat is: het perfide *hevig-versterken* van den waan, om maar niet langer op die vervelende landgoederen en kasteelen te moeten leven. Dat Thérèse daar telkens vandaan wilde, erkent ook Mevr. Holst:

> Het is vermakelijk om te lezen hoe de meeste biografen er Thérèse een ontzettende grief van maken, dat zij het wonen op die eenzame kasteelen - eerst in Engeland, later in Frankrijk - met een zenuwzieken man en een bediendenstoet om zich heen waartegen zij zich niet opgewassen voelde - alleronaangenaamst vond en hunkerde om er vandaan te komen. Zij was toch ook een mensch, zou ik meenen, met eigen neigingen en gewoonten! Dit leven ging tegen alles in haar in.[1)]

Zeker, dit alles zij grif toegegeven. Maar lang niet vermakelijk te lezen is, *door welke middelen zij dat doel* poogde te bereiken. *Daarop* komt het aan ter doorgronding van Thérèse's persoonlijkheid!

‘Dat zij kort voor het eind van zijn leven, als oude vrouw al, een gril zou gehad hebben voor een stalknecht moge min smakelijk zijn...’[2)] Neen maar, zou ik tot Mevr. Holst weer willen zeggen. Wat gaat ons nu de al of nietsmakelijkheid daarvan aan! We zijn toch geen aan ethiek verslaafde en moraliseerende preekers en rechters! Wij willen *een mensch leeren kennen*, *dat* is ons *eenig verlangen*. En bovendien - dàt vertelt Mevr. Holst er weer niet bij: Zij heeft niet alleen kort voor het eind van Rousseau's leven een grìl voor dien Ierschen stalknecht van den markies de Girardin gehad, maar *zij heeft nog een geruimen tijd na Rousseau's dood met hem geleefd en een zeer aanzienlijk bedrag met hem er doorgejaagd!*

Wat is er nu in deze vrouw, ‘die nederige goede vriendin’, ‘dat eenvoudige plebejerskind’, dat ‘liefhebbende hart’, *omgegaan*, *dat zij zich zoo kon vergooien onmiddellijk na*

1) H. Roland Holst. J.J. Rousseau, blz. 252. -
2). Ibid, blz. 83. -

den dood van den man dien zij had 'liefgehad', *dien zij 'verzorgd*' had, enz. enz.? *Dat* wenschen wij te weten, *dat* opgehelderd te zien, daarvoor luisteren wij gaarne naar een scheppend psycholoog! Dat het niet 'smakelijk' was - nu ja, dat weten we waarachtig allemaal wel! *Heeft mevr. Holst niet gevoeld*, *dat hier de tragedie van een geheel leven te doorvoelen viel*? Neen, klaarblijkelijk heeft zij er *niets* van gevoeld; de scheppend-psychologische biograaf zweeg hier in haar; de proletarisch-voelende socialiste, die het kind uit het volk had te verdedigen en dat niet op de juiste wijze kon doen, omdat Rousseau zelf er dan bekaaid af zou komen, èn daarmee *de historisch-materialistisch-opgebouwde synthese tusschen zijn hoogere en lagere persoonlijkheid in den hoek zou liggen*, beheerschte hier de scheppende kunstenares en achtte alles genoegzaam verklaard door die mantel-der-liefde-achtige woordjes!

Zelfs reeds het *ontstaan* hunner verhouding wordt dan ook reeds - wat Rousseau betreft - door onze schrijfster verfraaid voorgesteld:

> Geen lust was het die hem dreef, en ook geen hartstocht, maar voornamelijk behoefte aan innigheid.[1)]

Dat is nu precies, inplaats van de waarheid in de armen te loopen, haar rakelings voorbijschuiven. Immers, Rousseauzelf zegt:

> Je n'avois cherché d'abord qu'à me donner un *amusement*. Je *vis* que j'avois plus fait et que je m'etois donné *une compagne. Un peu d'habitude* avec cette excellente fille, un peu de réflexion sur ma situation, me firent sentir *qu'en ne songeant qu'à mes plaisirs*, j'avois beaucoup fait pour mon bonheur.[2)]

Gij voelt nu wel al lezer, dat beteekenisvolle verschil in nuance tusschen Mevr. Holst's en zijn woorden: neen, zeker, geen lust was 't die hem dreef, maar evenmin eenige hoogere geestelijke behoefte aan innigheid. Dat hij ook die bij haar bevredigen kon, ontdekte hij immers pas later! Wat hem dreef was doodeenvoudig de prozaïsche, primair-natuurlijke behoefte aan sexueelen omgang. Nog al bang in dit opzicht uitgevallen - men herinnert zich uit de *Confessions* zijn

1) H. Roland Holst, J.J. Rousseau, blz. 83.
2) Confessions. - Cursiveering van mij. -

angst na zijn visite met Vitali bij de Padoana? - was hij heel blij - och ja, het is heel laag-bij-den-grond, plat zoo ge wilt, maar het *is* zoo - dat hij háár gevonden had! *Jubelkreten* slaakt hij als hem blijkt, dat Thérèse's aanvankelijke aarzeling zich hem te geven, niet voortkomt uit dat door hem zoo gevreesde!

En dan: weet Mevr. Holst wel, dat als zij aan Rousseau's vrienden verwijt, dat hun 'klassegevoel en intellectueele hoogmoed' niets dan 'een onbeschaafde waschvrouw' etc. in Thérèse zagen, zij met dat verwijt aan het verkeerde adres is? Helaas, het *kon* alweer niet tot haar doordringen, dat zij hiermede bij *Rousseau-zelf* moest zijn.

> Autrefois j'avois fait un dictionnaire de ses phrases *pour amuser Madame de Luxembourg*, et *ses quiproquo sout devenus célèbres dans les sociétés oú j'ai vécu*.[1)]

Arme Jean-Jacques! Zelf vertelt hij, dat hij altijd, bij de conversatie in de kringen zijner geleerde en adellijke vrienden met den mond vol tanden zat. Hij voelde dan ten leste eigen zwijgen zoo pijnlijk worden, dat hij er maar wat uitflapte, òm maar iets te zeggen, wat dan achteraf een 'balourdise' bleek. Máár, heer-in-den-hemel! daar valt hem Thérèse met al haar onbewuste grappighedens in. Welk een mijn, welk een onuitputtelijke rijkdom aan stof. Nu niet langer op je stoel zitten draaien in 'n benauwing van verlegenheid, nu geen stommiteiten meer vertellen, om maar wàt te zeggen, nu ook eens geestig zijn, ook eens de vrienden laten lachen - ten koste van de vrouw, 'wier engelhartig hart hij roemt'. O, Mevrouw, het is te begrijpen: zeker, *alles is te begrijpen*. Maar welk een gebrek aan fijngevoeligheid - der *lagere* persoonlijkheid! - welk een grove ijdeltuiterij. Welk een gebrek aan eerbied ook voor - zich zelf! *Tenzij hij wist* - let wel! - dat die vrienden ook wel begrepen, dat zij voor hem *een vrouw slechts in den lageren zin* was, maar wat blijft er dan van de 'innigheid' en al dat fraais over? En wanneer Rousseau-zelf aldus Thérèse tot een 'onbeschaafde waschvrouw' stempelt, kan men dan wel anderen kwalijk nemen, dat zij niets anders dan zulk een waschvrouw in haar zagen? Gaan wij er nu toe over, zelf Thérèse te beschouwen en toonen wij aan, dat op àndere gronden dan die van Mevr.

1) Confessions. Cursiveering van mij. -

Holst - *gronden*, *die echter voor le-meilleur-des-hommes-Rousseau geen standplaats bieden!* - haar verdediging met vrucht te voeren valt.

Thérèse dan blijkt klaar een onbedorven, goed en gewetensvol meisje te zijn geweest, met iets zelfs van uitzonderlijke en aangeboren reinheid in zich, want men moet niet vergeten, dat van wat wij, in een anderen tijd levend, als iets min of meer van-zelf-sprekends beschouwen, juist het *tegendeel* als het van-zelf-sprekende zou ik bijna zeggen, in het Parijs harer dagen werd beschouwd. Haar aarzeling, zich hem te geven, sproot uit iets anders dan het door hem gevreesde voort. Laat Rousseau-zelf u verhalen wát het was, en merk dan tevens uit zijn verwondering, *hoe uitzonderlijk in dien tijd haar scrupules waren*.

> Enfin nous nous expliquâmes: elle me fit en pleurant l'aveu d'une faute unique au sortir de l'enfance, fruit de son ignorance et de l'adresse d'un séducteur. Sitôt que je la compris, je fis un cri de joie: Pucelage! m'écriai je: c'est bien à Paris, c'est bien à vingt ans qu'on en cherche![1)]

Bovendien blijkt die kuische aard uit hare houding, als dienstmeisje in het hotel, onder de schunnige moppen der abbés, tegen wie Rousseau haar in bescherming neemt. Zóó was Thérèse Le Vasseur, rein te midden van een al groeiende zedenverdorvenheid, toen zij zich Rousseau gaf. Laat ons nu zien: Zij, het gevoelige dienstmeisje, met die sentimenten in zich, wélke moet zij wel in den geliefde-zelf, dien zij zoo ver boven zich stelde, aanwezig hebben gemeend?! Zij, de bijna-analphabete - die niet wist, dat talent of genie soms niets met noblesse hebben te maken - welk een wéreld van àl-soortige verhevenheid moet zij niet in Rousseau geloofd hebben te bestaan, in dien man, die haar nog bovendien tegen de gemeenheden der anderen verdedigd had! Als haar nu langzamerhand het tegendeel blijkt, is het dan niet onafwendbaar, dat zij niet alleen het geloof in hèm, maar op de wijze aller onontwikkelden, die het bijzondere zoo gaarne veralgemeenen, ook het geloof in de *waarde van deugd-zelf* verliest? En dat zij dóórsláát, dóórhólt naar den anderen kant?

1) Confessions. -

Onderzoeken wij dus nu door wélke feiten haar dat tegendeel kan zijn gebleken - voor zoover dan die feiten te onzer beschikking staan: er zijn natuurlijk nog tallooze kleinigheden, voor ons verloren, die ertoe hebben medegewerkt haar de waarheid duidelijk te maken.

Daar is dan ten eerste het geval met ‘la papesse Jeanne,’ de maîtresse van Kluppfel. ‘Une faute’, zegt Petitain, ‘qu'elle l'a généreusement pardonnée’. Jawel, vergéven, maar kon ze 't ook vergéten? Liet het geen wrange nasmaak van beleedigde vrouwelijkheid in haar gemoed? Deed het bovendien niet de gedachte bij haar ontkiemen, dat de berisper van destijds al niet beter dan de berispten was, en dat zij met haar scrupules eigenlijk een onnoozel halsje, een onwetend mallootje was geweest?

Maar dàn... en hoe zinkt alles, wat zij hem, wat hij haar aan kwaads moge gedaan hebben in het niet bij die vreeselijke daad vijf maal betaald: het haar ontnemen van haar kinderen *tegen haar zin*.

> Je m'y déterminai gaillardement sans le moindre scrupule; et le seul que j'eus à vaincre fut celui de Thérèse, à qui *j'eus toutes les peines du monde* de faire adopter cet unique moyen de sauver son honneur. (Sic!) L'année suivante, même inconvénient et méme expédient, au chiffre près qui fut négligé. Pas plus de réflexion de ma part, *pas plus d'approbation* de celle de la mère: *elle obéit en gémissant*.[1)]

Peilt nu, gij allen, die ooit een kind zaagt geboren worden en die ontzettende vertwijfelende worsteling met de smart hebt gezien; die dan bij de eerste geluidjes van het kleine schepsel, op het pijn-verwrongen gezicht der moeder, die plotselinge ontslaking, een glimlach als een licht zaagt schijnen; gij die dan de àlle-smàrt-vergètelheid, de als overmoedige en jeugd-dronken vreugde, den zaligen trots zaagt stralen, tot die weer ebde, heel zacht, ter zoete zelf-inkeer, het zich-zelf tot rustig-zijn dwingen, om zóó groot heil niet te verbeuren; gij, die ooit beluisterd hebt die eerste moeder-woordjes, als kleine bloemen ontrankend de màchtig-sterke, de van zelfbedwang èn popelend verlangen bévend-vàste liefde; ontbloeiend de diepste diepten van de ziel en het hart, als òpen, rèikende kelken, naar het kindje toe - peilt gij, wètenden, de ontzettende en nooit te heelen wonde, het afgrondige leed van de moeder,

1) Confessions. -

die na zóó kort dìen hemel te hebben genoten, met den vloek der kinderloosheid, *menschelijk-moedwillig* wordt belast; peilt gij den haat, den wrok, het gevoel van verlatenheid, de wanhoop aan alle deugd, de verstarring tot egoïsme, die in die vrouw zullen gaan leven, leven hun bestaan van monsters, waar engelen hadden kunnen zijn... En hèbt ge dit alles doorvoeld... Och... ja... Zàl ik u dan nog wel vragen of Thérèse Le Vasseur aan haar misdrijven, welke ze ook mogen geweest zijn, in waarheid schuldig staat, dan wel de man, die haar dàt aandeed?... Maar gij wendt u af, ge ziet naar uw eigen kinderen, uw blikken gaan zegenend naar hen uit... en ik versta u: zonder mijn vraag te wachten en zonder te antwoorden, hèbt ge haar beantwoord...

Want ook dit weten wij, nietwaar: één deugd voor alle moet door ons geleerd worden, het is zij, die alle bevat. Die haar in volkomenheid zou bezitten - maar geen mènsch kan dat - kan intreden tot alles wat waardevol is; de sleutel tot het hooger denkvoelen, de ingang tot de waarheid en het onschokbare geluk is zij: het altruïsme, in haar hoogsten vorm, voor ons onbereikbaar: de volkomen ik-vergetelheid. Maar de Natuur, de Alwijze, die geen haast kent, die van graad tot graad en van trede tot trede de wezens laat opwaarts klimmen, heeft drie groote Liefden in hun zielen opgericht, *drie onderrichters van het altruïsme*, die achtereenvolgens in hun bewustzijn verschijnen, met het wonder hunner gestalte en van hun stem. De eerste is nog geen straffe Leerares. Zij onderricht het altruïsme spelenderwijze. Hoe zou zij ook anders: even, slechts éven na het eerst ontwaken van het bewustzijn, verschijnt ook zij, een engeltje even klein en speelgenoot van het kindje, groeit zij daarmee op. Zij is de kinderliefde, de egoïstische, die veel vraagt en weinig schenken kan. Maar al opgroeiend komen er toch tijden, dat het kind zelfs zijn hartebloed voor zijn ouders zou willen geven.... En zie nu, zie: dat kleine speelgenootje heeft dan toch niet slechts met het kindje gespéél̀d, het heeft, met hem opgroeiend en slechts weinige zijner egoïstische en levenshongerige nukken weerstrevend, klaarblijkelijk óók hem onderrìcht - in altruïsme. - Dan komt er een tijd.... Zij verlaat haar speelgenoot niet, maar treedt achteruit: de

tweede groote Liefde verschijnt, een strenger Leerares: de liefde tusschen man en vrouw; veel egoïsme weerstreeft zij, veel opofferingen vraagt zij, veel ontzegging van de genoegens en verlangens van het ik; maar veel egoïsme duldt zij nog - de Alwijze gebood haar, niet tè streng in het onderricht te zijn. Ook is haar sfeer zuiver noch doorzichtig, vooral niet in den man. De driftige zinnen dringen om haar heen, hun hoog opgeheven flambouwen werpen smokerige en roode gloeden, trekken-misvormende schijnsels over haar Venusgelaat. Ja, soms zijn haar de zinnen voortrennende paarden: dàn leidster en meegevoerde, stralend in de overwinningen, de slapen omkranst, vaart zij, een grond-opwervelende storm, een lichtende davering voorbij. - Maar ten leste verschijnt der Drie hoogst tronende: uittreding van de Ziel der wereld op dier gelaat is zij, éénig beeld van de oneindigheid, want ook de grenzen van haar wezen zijn nimmer gevonden; ouders kennen haar zeeën van gevoel, doch hun diepte of breedte zijn niet te kennen; ouders zien haar hemel, hun kinderen zijn de gesternten daaraan, maar hun hoogte is niet te weten.... Egoïsme wordt in haar niet gekend, het is een onverstaanbaar woord uit andere tijden, uit andere landen. Zij leeraart niet, zij *is* het altruïsme, zij is ook niet straf, niet streng, zij kán het niet zijn: de opofferingen, die zij verlangt, worden niet als opofferingen gevoeld; de afstand, dien zij eischt van zooveel begeerten van het ik, worden een rìjker-worden bevonden! Voor het eerst dan van zijn leven wellicht, voelt een mensch het altruïsme nìet een bedwinging zijner begeerten, voor het eerst niet als een moeilijk te verkrijgen en lastig te volgen deugd, voor het eerst niet als een sfeer, waarin hij slechts bezwaarlijk leven kan. Integendeel: zijn begeerten *zijn* altruïstisch, zònder die deugd *kan* hij nu niet leven en in háár sfeer beweegt hij zich nu opperst gelukkig, natuurlijk en vrij als in den staat, die zijn meest ongerepte natuurlijkheid het best past. Gelukkig de man en de vrouw, die dìt hebben gekend, voor zij sterven, zij hebben niet tevergeefs geleefd. Rijker aan eigen waarde keeren zij terug van waar zij werden gezonden. *Want kinderen leeren den ouders oneindig meer*, *dan ouders den kinderen*. Jonkheid ontlokt Ouderdom zijn schoonste gevoelens. Zij u de zon het stralend symbool daarvan, wier glanzende jeugd

der oude en verkillende aarde alle de schoone gestalten der bloemen, dieren en menschen ontlokt.... -

Langs den weg van ons gevoel zijn wij van ons uitgangspunt heengetrokken. En deze, die geen dwaalweg was, heeft ons, naar onzen wensch, daarheen teruggebracht. Zeg mij nu: van deze groote leering-in-altruïsme, van het onderricht in die deugd, welke alle deugden omsluit, van dit opperst geluk, deze blijde natuur werd Thérèse Le Vasseur menschelijkmoedwillig beroofd. Heeft men nu nog van noode, ten einde haar verdediging te voeren, hare ondeugden te bedekken, of is er eenige reden voor ons deze waarheden te verzwijgen, om de blaam, waarmede zij den man treffen, die haar dàt aandeed?...

Ik zie haar gaan door de dagen, alléén in haar onwetendheid, alléén met haar wrok, alléén met het schrijnende bewustzijn van haar gemis, naast den man, dien zij daarvan de oorzaak weet en die, verzonken, dàn in de droomen van zijn genie of van zijn eerzucht, dàn in die zijner liefde of zijner angst, vaak zelfs haar bestaan niet schijnt op te merken. Alléén weet zij zich, een eenzame huissloof, al het nederige werk doende; achter haar rug uitgelachen - hoe zal haar dit hebben gestoken! - door haar man, die grapjes op haar onwetendheid maakt, bij wiens voorname vrienden zij zelden komt, aan wiens tafel zij zelfs niet zit, wanneer hij een dier vrienden te gast heeft; in haar gezicht uitgelachen door de bedienden van Rousseau's gastheeren, die in haar een dienstmeid zagen en niets meer. Hoe vaak zal zij aan haar kinderen hebben gedacht, die háár steun hadden kunnen zijn, vleesch van haar vleesch, bloed van haar bloed; met wie zij had kunnen praten, die haar hadden begrepen en met haar zouden hebben meegeleefd in haar kleinheid en onwetendheid, wellìcht; die, zèker, haar een vertroosting zouden zijn geweest voor veel. Hoe moet zij soms dien man hebben gehaat, toch zorgvuldig met haar boersche sluwheid, haar onovertrefbare slimheid van niet veel meer dan analphabete, wier verstandskracht door niets anders wordt verbruikt, haar voelen verbergend - en tòch daarin niet slagend voor *Rousseau's vrienden!* die zagen juìst, Mevr. Holst! - in de eerste jaren daartoe gedwongen

door, en onder leiding van haar megera van 'n moeder, in wier karakter schraapzucht, valschheid en lust tot intrigeeren al het andere overheerschten; in de latere jaren, met veel behendigheid, uit eigen inzicht en zònder hulp alles doende, goed of slecht, wat verhinderen kon, dat Rousseau aan haar invloed ontsnapt; alles doende wat hem sterker aan haar binden kan. Waarom? Zie haar op het eind van haar leven, aan de deur van de *Comédie Française* de hand ophouden voor een aalmoes, en ge weet het! Eénmaal gedurende de lange jaren van haar leven met hem, schijnt haar beleedigde vrouwelijkheid haar te sterk te zijn geworden. Rousseau spreekt namelijk van een ‘refroidissement dans Thérèse’ en wijt deze aan de abstinentie waartoe hij zich verplicht voelde, zoowel met het oog op zijn wankelende gezondheid, als om niet in een herhaling van zijn vijfvoudig herhaald misdrijf te moeten vervallen. Dat was echter hoogstwaarschijnlijk de ware oorzaak niet. Die moet gezocht worden in zijn verhouding tot Mad. d'Houdetot: onder Thérèse's oogen hadden de maneschijn-wandelingen plaats gevonden, onder haar oogen was de geheele geschiedenis afgespeeld. Welke vrouw zou zich hier niet beleedigd hebben gevoeld, ten eerste, door het *feit-zelf*, maar dan, en wellicht vooral, door de minachting jegens haar, die uit de omstandigheid sprak, dat haar man niet de minste moeite deed, iets ervan voor haar te verbergen[1)]. Zoo heeft zij, in hardnekkig zelfbedwang, zich vast aan hem gehecht, hem nimmer loslatend, hem overal volgend, hem met haar invloed omwikkelend als met een web, gehaat daarom en in haar drijfveeren door allen doorzien, die haar dan ook ‘*une cerbère odieuse*’ noemden, door Rousseau alleen niet doorzien. Zij heeft met hem de jaren doorgebracht, wrokkend zonder twijfel, hatend zonder twijfel, toch soms ook weer, dunkt mij, neigend naar een zachte verteedering en liefde voor hem, bij het zien zijner ongelukken en hulpeloosheid. Maar dan kwam altijd weer die stekende gedachte aan haar verloren kinderen, die haar kracht moet hebben gegeven te doen wat zij deed; die, dra na het ontluiken weer,

1) Men zie eens wat Petitain, in een noot bij de Confessions, van de d'Houdetot-geschiedenis met betrekking tot Thérèse zegt. En deze schrijver is waarlijk geen vriend van Thérèse. -

al de zachtere gevoelens deed verwelken; die haar moet hebben ingefluisterd, dat zij het recht had, tegenover hem, die haar den natuurlijken steun van haar ouden dag had ontroofd, door èlk middel en trots alles te zorgen, dat het levensonderhoud, dat haar van hem, bij zijn leven en na zijn dood, kon geworden, haar niet ontging. Zoo hebben in dit hart - ik herhaal het: àl zijn vrienden hebben het gezien! - monsters gewoond, omdat - 'tgeen zijn vrienden en ook Mevr. Holst nièt hebben gezien - Rousseau de engelen had verdreven. Zoo heeft zij stil gewacht... Dan sterft hij... de dwang is uit, al haar weggedrongen instinkten sprìngen nu op... Nu, op haar ouden dag gaat zij zich uitleven... Na het leven met dien man, dien zij niet meer liefhad; na het leven met hem, dien zij de wereld een Groote hoort noemen, maar die tegenover haar met dat al zijn simpelste plichten met voeten getreden had, wil zij nu een van haar soort, die dan wel niet die verhevenheid heeft, waarvan zij toch niets begrijpt, maar die haar, in zijn gewone menschelijkheid, wel niet zoo behandelen zal als hij heeft gedaan. De schuchterheid, de kuischheid, die ze in haar jeugd, gelijk we zagen, bezat, het geloof in de deugd, och kom, dat is nu alles gekheid voor haar geworden... Ze heeft veel gezien en veel ondervonden... Niet voor niets heeft zij de *handelingen* van Rousseau jegens haar gezien, niet voor niets de groote wereld jaren lang bespied... Ingetogenheid is goed voor zulke domme mallootjes uit het volk, als zij in haar jeugd er een was!... Genieten moet je, genieten, zooals allen om je heen! En met haar stalknecht jaagt ze er dan in een paar jaar een burgermanskapitaal doorheen, als vroolijke erfgenamen, die, in juichende brooddronkenheid, het geld van een gehaten, of hun onverschillig geweest zijnden erflater verkwisten... Neen, die Thérèse Le Vasseur's leven *kent*, *doorvoelt*, behoeft te harer verdediging haar figuur niet te verfraaien. Hare slechtheden waren geboet vóór zij ze beging, door de oorzaak, waaruit ze ontstonden. Arme vrouw, misleid door onwetendheid en door haar mishandelde instinkten; moeder, die hare kinderen niet heeft gekend, en zij had ze zoo gaarne gekoesterd; die nu, op hare beurt, hùn steun missen moet: op tachtigjarigen leeftijd bedelt zij op straat haar dagelijksch brood!...

Met het leven van twee vrouwen is dat van den mensch Rousseau langdurig vervlochten geweest. Het onderzoek van zijn gedrag zoowel jegens de eene als de andere, wijst op oneindig meer leelijks dan schoons in zijn karakter. Zijn uit alles blijkend neerzien op Thérèse verhinderde hem te begrijpen, wat hij háár had aangedaan. Wat Madame de Warens aangaat, jegens haar noemde hij zich-zelf 'ingrat', al heeft hij ook daar allerlei schoonschijnende redenen bij de hand, om die zelfveroordeeling haar scherpte te ontnemen. Behaagden hem dan ook in Thérèse slechts de frisch-open zinnelijkheid, de gezonde kracht en de eenvoudige huiselijkheid van het volkskind, aan Madame de Warens verbonden hem een diep-gewortelde psychische overeenkomst èn een diep-geworteld - verschil. De overeenkomst bestond daarin, dat zij beiden uiterst impulsive menschen waren, wezens van *gevoel* vóóral. Het verschil: bij Rousseau ging dat gevoel *denken* vooraf. Het moeizaam-schrijdend volk zijner denkbegrippen trok nimmer op, vóór hen de lichtende wolk van een droom den weg wees. Beter is het wellicht te zeggen, dat Rousseau's denken zùlk een arbeider geleek, die immer ter verkwikking zijn weg neemt langs een dichtbegroeid land, wanneer hij zich in den vroegen ochtend naar de strenge en harde fabriek begeeft, om daar de loop der onverbiddelijk in elkaar grijpende raderen te bewaken, en die in het vrije middaguur wéér ter verpoozing naar dat land gaat en zich vlijt in het hooge gras.... Want naar zijn eigen getuigenis werd zijn denken ook telkens onderbroken door divageerend gedroom... Bij Madame de Warens echter ging het gevoel *handelen* vooraf; elke droom, elke fantasie veroorzaakte bij haar een hàndelen, dat, gelijk het dènken bij hem, telkens door opnieuwfantaseeren werd onderbroken. De psychologische verklaring van: de rust, de volkomen tevredenheid, de afwezigheid van al ongedurigs en gejaagds, die Rousseau in tegenwoordigheid van Mad. de Warens gevoelde, ligt dan ook mijns inziens nergens anders dan in die overeenkomst en dat verschil: wat hèm ontbrak, waarom hij vaak zich-zelf minachtte en welk gemis hij, wellicht onbewust, weet aan het predomineeren van zijn gevòel: *het snel-doortasten, de moed tot de daad*, dat zag hij bij haar *juist uit het gevoel* ontkiemen! Zoo, tegelijkertijd, verzoende het hem met den *grondslag* van zijn wezen èn voelde

hij dit, in de tweeëenheid van hun beider bestaan, bevredigend en berustigend *aangevuld*. -

En wat nu zijn korte, maar voor de vrijmaking van zijn genie hoogst beteekenisvolle, verhouding tot Madame d'Houdetot betreft, dèze heeft Mevr. Holst, gelijk ik reeds vroeger zei, prachtig doorvoeld. Die verhouding bleef dan ook beiderzijds rein en edel, zoodat de uit Mevr. Holst's historischmaterialistische aesthetiek voorspruitende verfraaiïngstendenzen hier tot het vertroebelen harer visie geen aanleiding hadden. -

IV.

Eenige overwegingen, verband houdend met den meer praktischen kant van het leven onzer tijden, mogen dit opstel besluiten; overwegingen, die eensdeels de litteraire onderrichter van het intelligent en talrijk in den Diamantbewerkersbond georganiseerd proletariaat, anderdeels de letterkundige criticus, het óók op ervaring steunend recht meent te hebben, hier zonder omwegen te uiten: Indien de marxistische aesthetiek verderfelijk is voor de kennis van de waarheid, zoowel betreffende den aard van het Scheppend Vermogen der kunstenaars als van hun werken, hòe verderfelijk zal zij dan wel niet zijn voor de opvoeding tot kunstgenieten van breede volkslagen, wier uitteraard blinde en strompelende oordeelskracht, het den bodem besnuffelende hondje dezer kunstleer cadeau krijgt, om haar te leiden!

Dàt is wel het meest beteekenende aller dingen, die met dit geheele vraagstuk in verband staan. Dàt is wel de voornaamste vraag, die zich aan elken onderzoeker dier aesthetiek zal voordoen, de voornaamste ook die ik zag, maar niettemin het laatst te berde bracht, omdat ik wilde, dat mijn voorafgaand betoog, mij in de oogen van, ik twijfel er niet aan, ieder aandachtigen en onbevooroordeelden lezer het recht zou geven, de vraag *of* deze aesthetiek verderfelijk is als beantwoord te beschouwen en slechts de *mate*, waarin zij het is, nog voor discussie vatbaar te achten. Die mate!... Ik denk hier aan Francesca da Rimini in den *Inferno*. De wervelstorm, die haar meevoert en omvangt, laat haar met den geliefde èven vrij, als Dante nadert; zij spreken tot elkander, het is een zoet oogenblik van troost voor haar, één

oogenblik van rust... Ik denk daar nù aan, omdat het de historisch- materialistische aesthetici zijn, die de Kunst verhinderen het omstormde proletariaat te naderen als een *verademing-brengende troost*. Ik denk daar nù aan, omdat zij het volk niet de kunst doen zien, als een machtig wezen, in zijn diepste essentie staande buiten de bewogenheid der tijden en hun wisseling, dat voor elken geluk en rust en verademing behoevenden mensch zijn armen open spreidt, maar omdat zij, in dwaling bevangen, haar het volk doen zien, als zèlf een macht van den storm, die hen omslingerend jaagt. En zóó doende - en dat is het jammerlijkste - laten zij het proletariaat het veredelende van den strijd alleen, het schokkend genot van de overwinning, het opvoedend leed van de nederlaag, maar ontnemen het de veredeling door de rùst, de sereene en klare, die diepe bevrèdiging, welke *zuiver* kunstgenot schenkt. - Het was dan ook geen kunstmaniak, geen verslaafde l'art-pour-l'art-lettré, die hier sprak; niet iemand, die buiten het leven staat, of wien de nooden en behoeften van het proletariaat vreemd zouden zijn, maar juist iemand, die door leven, werkkring en denken hen zeker jeven diep en innig kent als de door hem bestredenen; maar uist iemand, die vooral ter wille van het proletariaat, de kunst wil doen zijn, 't geen zij van *nature* is, in *dezen* tijd, gelijk in *alle* tijden.

Zoude dan voor mij: ‘de kunst de zin van het leven zijn,’ ‘de wereld een ding om afgebeeld te worden’?! Neen, neen, zóó is het niet. Maar elke mensch, die niet geheel van *algemeen* inzicht is ontbloot, het leven en zijn broeders liefheeft en hen dienen wil, bepaalt zich er toe hen te dienen op die wijze als *met zijn aanleg het natuurlijkst strookt*. Dan *dient hij hen ook 't best*. De kunstenaar dus: door zonder bewuste bijoogmerken kunst te maken, en, indien hij tevens criticus is, door kunstwerken in hun *essentie* te doen begrijpen, niets meer. Het wijze exclusivisme van het l'art pour l'art beteekent dan ook *niet:* de kunst te dienen als ware zij het hoogste in het heelal en het einddoel van menschelijk streven, maar haar zoo te beoefenen als ieder scheppend werker zijn vak beoefenen moet: met volle toewijding aan, met volle concentratie zijner vermogens, terwijl hij werkt en schept, op het werk alleen; zijn aandacht zùiver houdend, opdat hij eens der

wereld zijne schepping moge geven, bìjna zóó schoon als hij haar van de Natuur ontving. Zóó verricht hij zijn werk het best en zóó dient hij *dus* 't leven het best. Het is dan ook niet een pueriele opvatting van het leven, gelijk die aan de de-kunst-om-de-kunst-aanhangers caricaturiseerendvervalschend wordt toegeschreven, maar het is juist het zien van 't leven als een oneindigheid, het is de deemoed tegenover het wijd-overkoepelende leven, dat hen leert zich te bepalen bij hun werk, klein of groot, waarvoor zij voelen geboren te zijn, en als een zijdeworm, een kleine spin te zijn, die zijn draadje spant, zijn kleine webje weeft, nièts meer, dàt is genoeg... en daarbij, zoo hun ook dat veroorloofd wordt, diep-tevreden, dìe als voltooiende gedachte te denken, dìe heerlijke zekerheid te voelen al hunne strevingen kronen: niet ik, zwakkeling, maar een Ander, zal eens, liefdevol, ook met mìjn web Menschheid's wonden stelpen, de Meesterwever ook mìjn draad in Menschheid's bruidskleed weven... Wàt zouden zij meer kunnen wenschen dan dàt geluk?...

Keeren wij nu nog èven na deze korte toelichting van het schijnbaar enge, maar inderdaad zeer ruime principe der m.i. meest inzichtsvolle, burgerlijke litteraire aesthetiek, tot de diametraal daaraan tegenovergestelde, ons eigenlijk onderwerp, terug. Vestigen wij nog kortelijk op een andere, ontwijfelbaar ook gewichtige, zijde van het vraagstuk de aandacht. De waardeloosheid en de schadelijkheid der marxistisch-aesthetische begrippen voor de litteraire critiek werd uitvoerig in dit opstel aan het werk der meest beteekenende aanhangers dier begrippen, in ons land, aangetoond. Mij dunkt, dat men, na dàt gezien te hebben, het recht heeft te vragen: wàt zullen de mindere goden wel produceeren, als zij volgens deze methode gaan werken? En dat zullen zij! Want juist voor dezulken, die uit zich-zelf nièts over kunst kunnen voelen of denken, opent zij de welkome gelegenheid, om meters druks te vervaardigen over het *bijkomstige* in een kunstwerk, *het eenige waar zìj bij kunnen*, en dat niets ter zake doet! En daar ligt een tweede, een waarlijk niet te onderschatten gevaar van het stelsel. Dat gevaar, men begrijpe mij wel, ligt dus volstrekt niet daarin, dat deze critici de

bas étage, deze phrasen-kooplui uit de litteraire voddenkelders tendentieus zouden worden! Och neen, werden zij 't maar! Tendentieus zijn in den zin, waarin ik 't thans bedoel, gepossedeerd zijn door 't een of ander naar een hoog ideaal gericht streven, dat is toch après tout iets van een *voornamen* geest... En zij en een voorname geest!... Dàt zou 'n áárdige vooruitgang voor hen zijn, komaan! Ik heb eens hun, al zeg ik 't zelf, welgelijkend portret geteekend. Daardoor, gelukkig! behoef ik het thans niet meer te doen. Ik heb toen *aangetoond* wat zij zijn en niet zijn. Maar wel beschouwd wàs voorheen iets dergelijks overbodig. Tot nu toe werd toch eigenlijk niemand hun dupe. Ten slotte voelde ook het botste publiek de phrase, het idiote volmaakt-niet-begrijpen in hun geschrijf. Want tusschen den waren, den kunstenaarcriticus, den eenige, die litteraire critiek mag beoefenen, omdat alleen hij 't is, die *intuïtief* een kunstwerk doorvoelen kan, en deze phraseurs was er een tè enorm verschil. Maar zoodra deze kunstenaar-critici zelf gaan doen als of het litterair-critisch doorvoelen toch eigenlijk meer een wetenschap dan een kunst is en minstens evenzeer een aanleerbare vaardigheid als een gave, dan.... ja, dàn zullen er zooveel voddenkelders, zooveel broodwinningnerinkjes, zooveel muffe en duffe winkelhuizen vol walmende petroleumlampen en kleverige rollen drop en vliegenpapier voor de smoezelige ruiten verrijzen, een klit van voetklemmende en gordelende parasieten, rondom - o heiligschennis! - de kerken en paleizen der litteratuur, dat de latere dichters, de latere schoonheidsbegeerigen zich niet zullen kùnnen neerzetten aan hun voet, om zich vredig en niet-gestoord weg te denken in 't leed, in de vreugde, in de gedachten en het scheppingsgenot van wie hen schiepen, tenzij dan dat er een opsta onder hen, die mokerend heel dien achterstegen-bouw weer tot puin verbrijzelt.

Aug.-Sept. 1913.
M.H. VAN CAMPEN.

Britsch Malakka[1].

II.
Thans.

Wie zich over zee naar de stad Malakka wenscht te begeven, heeft slechts één stoombootlijntje tot zijn beschikking, dat der Singapoersche Straits Settlements Steam Ship Company; oceaan-booten doen Malakka niet aan. Men scheept zich te Singapoer in op een raderboot met weinig diepgang; anders zou zij het verzande Malakka niet kunnen bereiken. Mijn boot, stokoud, was juist van Nederlandsch-Indië, waar een Chinees haar gekocht had, naar Singapoer teruggestuurd, omdat onze Inspectie van den Stoomdienst haar ondeugdelijk had bevonden, maar was te Singapoer voor deze vaart voldoende geacht.

Twaalf uur stoomens brengen haar naar Moar, een tot het rijk van Johore behoorende kleine havenplaats aan de rivier van denzelfden naam, die beide nu en dan even in de geschiedenis onzer Compagnie optreden. Het stadje bestaat slechts uit een paar straten, welke gevormd worden door winkeltjes, gelijk aan alle Chineesche winkelhuizen in deze kontrijen. Bont geschilderd, meestal donkerblauw of rood, hebben zij boven een woonverdieping van drie of vier vensters met zonneblinden en zijn beneden overdag geheel open. Inlanders, d.w.z. Maleiers, telt het stadje nauwelijks; de geheele kleine bevolking bestaat uit Chineezen en Klingaleezen. Een heel kort spoortje met lilliput-wagens voert coprah en pinang-noten aan.

1) Vervolg en slot van het eerste gedeelte in het November-nummer, 1913.

Nog zes uren varens door ontelbare, in zee gestrooide tuintjes, eilanden niet grooter soms dan een vertrek, en dan wordt voor ons oud Malakka ver uit den wal geankerd; anders raakt zelfs dit ondiepe schip aan den grond. Door twee zeebrekers te bouwen, die toegang geven tot het reeds in den Portugeeschen tijd vaak besproken riviertje, heeft de regeering dat onlangs althans voor prauwen toegankelijk gemaakt.

Nog voordat men het schip heeft verlaten om in een roeibootje te landen, bespeurt men zich in een Britsche kolonie te bevinden aan de ongebondenheid der Aziaten. Evenals men in de Engelsche steden van Zuid-Afrika vaak door de naturellen, onder de Boeren rustig en bescheiden, van de zijkanten der wegen wordt weggeduwd en overschreeuwd, schuiven mij aan boord inlanders en Chineezen op zij, trekken mij bij den arm en toonen een verwatenheid, die in Nederlandsch-Indië nauwelijks denkbaar is.

Aan den linker-oever van het riviertje en aan het strand verrijst op een lagen heuvel, te midden van een terrasvormig Engelsch grasveld, een nieuwerwetsch, wit, statig gebouw van twee verdiepingen, het verblijf van het Britsche hoofd der plaats, den resident-councillor, waar ik vriendelijk word opgenomen. Blijkbaar heeft bij den bouw volgens Engelsche gewoonte op den voorgrond gestaan indruk te maken op de bevolking, want van binnen heerscht groote eenvoud. Electrisch licht, zelfs gas, op nauwelijks één onzer nederzettingen in Indië ontbrekende, worden er, gelijk in deze geheele stad, vruchteloos gezocht. En op bezoekers behoeft niet gerekend; aan blanken biedt Malakka niets dan zijn verleden. Een logement ontbreekt dan ook; slechts een resthouse, zooals hier onze pasanggrahan's worden genoemd, staat voor den zeldzamen reiziger open. Het is doodstil aan deze zijde van het riviertje. Gelukkig, want nu hoort men het fluisteren der historie.

Naast de woning van den resident-councillor zijn de muren eener kerk uit den Portugeeschen tijd blijven staan, die thans dakloos is en een aantal Hollandsche graven bevat. Een bronzen plaat op een eraan gebouwd kapelletje vermeldt: ‘Here lay the body of St. Francis Xavier S.J., apostle of the Far East, before its translation to Goa 1553’. Francisco Xavier (spr. uit Sjavjeer), de beroemde Portugeesche Jezuïeten-

pater, die den Roomsch-Katholieken godsdienst op groote schaal in het Verre Oosten wist te verbreiden, kwam in 1545, vier jaren na zijn vertrek uit zijn vaderland, te Malakka aan. Van hier uit trok hij het volgende jaar naar Ambon, dat reeds Christelijke inlanders telde, naar Ternate enz. In 1549 naar Japan verzeild en drie jaren later naar Cochin, stierf hij in hetzelfde jaar voor Canton, toen hij China wilde kerstenen. Thans rust hij in een weidsch praalgraf te Goa, later te bespreken. Dankbaar heeft men de eer, zijn laatsten overblijfselen een oogenblik hier een rustplaats te hebben mogen verschaffen, doen voortleven door boven die plek een kapel te bouwen.

Daalt men den heuvel af met den rug naar de rivier, dan heeft men spoedig een eerwaardige poort bereikt, niet hoog, in vroegen renaissance-stijl, die blijkbaar binnen de thans afgebroken vestingmuren heeft geleid. Boven den ingang is een groot wapenschild uitgebeiteld, een schip voorstellend en een vrouw met een palmtak in de hand, terwijl aan weerszijden een gebaarde ridder staat, die er Portugeesch uitziet doch op zijn schild duidelijk het letterteeken der Vereenigde Oost-Indische Compagnie, nl. een V met een O door haar eene been en een C door haar andere, en-relief vertoont en niet erin gebeiteld, zoodat dit teeken niet naderhand kan zijn aangebracht. Niettegenstaande het wapen dus uit den Hollandschen tijd moet dagteekenen, heeft de vorige resident, zekere Bland, er een marmeren plaat naast doen immetselen, vermeldende dat het dagteekent van 1511 en van Affonso de Albuquerque, een naam die natuurlijk weder verkeerd gespeld is, volgens Britsche gewoonte wanneer het vreemdelingen of vreemde talen geldt. Toch vermeldt de andere kant van de poort onder geheel hetzelfde wapen, evenzeer en-relief: ‘anno 1670’. Telkens bespeurt men in het Verre Oosten, overal waar de Portugeezen voor ons hebben geregeerd, dat de geschiedenis der laatsten door de Engelschen zooveel mogelijk op den voorgrond wordt gedrongen ten koste van de onze; de Portugeezen toch zijn er hun mededingers niet meer, wij wel[1)].

1) Zoo leest men in de *Singapore and Straits Directory* 1907, blz. 372, dat de Portugeezen en Hollanders 140 jaar vochten om Malakka! Het geheele geschiedkundig overzicht aldaar is opzettelijk scheef gewrongen.

Langs een klein clubgebouw voor het dozijntje blanken van de plaats, allen in staatsdienst, bereikt men een kerk met de twee gelijke torens aan weerszijden van den gevel, die den ouden Portugeeschen en ook Spaanschen kerkbouwtrant kenmerken. Thans werken hier Fransche paters ten behoeve der kleurlingen. Van binnen hebben zij hier en daar nieuwerwetsche versieringen aangebracht. Dan weder een Portugeesch bedehuis, waarvan de ouderdom onder de witte kalk van buiten- en binnenkant heengluurt. Elke versiering ontbreekt. Het herbergt tal van graven met Portugeesche opschriften, ook uit de 19e eeuw, toen Portugal reeds sedert twee eeuwen van hier verdreven was. Een Hollandsch grafschrift van na ons vertrek, ouder dus dan 1825, heb ik nergens in Malakka gevonden, noch op één der door ons verlaten plaatsen elders; het geeft te denken! De kerkeknecht, een kleurling, in witte Europeesche kleedij doch blootsvoets, spreekt een soort Portugeesch, waarvan de verbastering aan het Zuid-Afrikaansch herinnert. De tegenwoordige ‘padre’, zegt hij, de pastoor, evenzeer een kleurling, komt uit Goa; nog steeds dus, trots eeuwen scheidens, houdt Portugal, hoe verbasterd, gezonken en arm ook, zijn kinderen vast. Is hier geen aanleiding voor een saluut, geen stil verwijt voor ons elders en een vingerwijzing?

Daalt men den heuvel af naar de rivierzijde, dan ziet men in den voet verscheidene steenen met er op liggend beitelwerk gemetseld, die van afbraken zijn overgebleven. Het zooeven besproken letterteeken onzer Compagnie op een dezer steenen heeft Engeland op een plaat er naast keurig toegelicht met de woorden: ‘Oost-Indië Companie’! Een andere steen vertoont een drakenkop met opgekrulden olifantssnuit tot bovenlip en in den bek een godje, een typisch Hindoesche voorstelling, welker aanwezigheid alhier wel verrast maar wegens haar eenzaamheid niets bewijst.

Er naast een echt-Hollandsch gebouw, dat de vaderlander niet zonder eenige ontroering betreedt, ons oude ‘stadhuis’, thans ‘stadthouse’ betiteld. Van voren staat het aan een klein, gezellig pleintje dat op de rivier uitkomt. Daar heeft het aan de buitenzij een trap naar de eerste verdieping, waar gewoond werd; op den beganen grond is de ruimte ingericht voor bergplaats, zooals veelal in de Compagnie's

huizen, en boven de woonverdieping werd geslapen. Een schuin pannen dak, nergens versiering aan den buitenkant. Het gebouw bevat een aantal zeer groote vertrekken, die thans dienen voor rechtszalen, regeeringskantoren en tijdelijke huisvesting van ambtenaren. Oud-Hollandsche stoelen uit de eerste helft der 17e eeuw zijn nog aanwezig, een paar deurkozijnen met allerbekoorlijkst beeldhouwwerk, engeltjes en leeuwenkoppen, als op onze bekende eikenhouten kasten, maar groen geverfd, en voorts een zoldering van donker hout met een smaakvollen, gesneden rand uit de tweede helft der 18e eeuw. Het huis vormt verscheiden bekorende binnenplaatsjes en verrast telkens doordat men trap op trap af moet tengevolge van den bouw tegen den heuvel aan.

Een ijzeren bruggetje voert over de rivier heen naar de eigenlijke stad. Reeds onze voorvaderen hebben de rivier van kaaimuren voorzien, zoodat zij het uiterlijk heeft van een smalle gracht; en de gevels der huisjes, weinig meer dan krotten, staan op die muren, zonder ruimte voor een kade open te laten, behalve aan het kantoor van den agent der boot, waar een naar het water voerende trap ter breedte van het geheele huis een oogenblik aan Venetië herinnert.

Niet alleen hij, doch de geheele handelsstand is Chineesch; geen enkele blanke handelaar is meer in dit oude handelsmiddelpunt te vinden, noch is het één dagblad rijk.

In de stad zijn enkele benamingen uit den Hollandschen tijd behouden gebleven, als Jonkerstraat en Heerenstraat. Een steenen huis vertoont muurijzers als in Holland, die het jaartal 1673 vormen. Ik kan de verzoeking niet weerstaan een dicht beschaduwden tuin binnen te loopen, die door zware muren van de straat is gescheiden en aan welks einde, echt Hollandsch, de woning verscholen ligt, van achteren uitziende op de zee; ik blijk mij te bevinden in de sociëteit uit de Hollandsche dagen. Thans woont er een Chinees. Verderop openbaart zich de hand van het Britsche bewind in een voor ieder toegankelijke boekerij. Geen Britsche nederzetting haast, waar ook ter wereld, ontbeert haar. Reeds 30 jaar geleden trof ik haar zelfs in kleine dorpen aan in het noorden van Natal.[1)].

1) H.P.N. Muller, *Zuid-Afrika*, Leiden 1889, blz. 87.

Een visscher loopt, een zwiepend bamboe-juk over den schouder, te venten, ofschoon slechts heel licht van gelaatskleur en in bijkans Europeesche dracht, witte broek en buis en zwarte flaphoed; bloot zijn echter zijn voeten. Duidelijk vertoont zijn uiterlijk Portugeesche afstamming, ook door trekken die zijn volk aan de Arabieren ontleent, en hij spreekt nog, wel verbasterd maar goed verstaanbaar, de oude moedertaal. Zijn rasgenooten hier zijn meerendeels als hij tot visschers gedaald en leven schameler dan Chineezen en inlanders.

In veel talrijker mate ziet men Chineezen, Klingaleezen en Maleiers in de straten; een doode stad is Malakka blijkbaar nog niet geworden.

Een 'palankijn', ouderwetsche, gesloten vigilante met luiken inplaats van vensters en zonder veeren, die in het Engelsche oosten evenals in ons Deli veelvuldig gebruikt wordt, brengt mij dan naar buiten, in de richting van ons oude Nanning, hiervoren herhaaldelijk besproken. De kampongs, meest door Maleiers bewoond, getuigen van welvaart. Niet van bamboe doch van de veel duurdere planken zijn de woningen gebouwd, alle op palen; geen ontbeert een veranda. Natte rijstvelden (sawah's) omzoomen den rooden weg, of wel graven, eenige Maleische maar grootendeels Chineesche, de laatste talloos, uitgestrekte begraafplaatsen vormend, telkens en telkens weder. Gewoonlijk, gelijk in ons Indië, vormen die graven een hoefijzer, hetgeen de algemeene doch volgens den deskundigen hoogleeraar Dr. J.J.M. de Groot[1)] onjuiste opvatting heeft doen ontstaan, dat hiermede een nabootsing zou zijn bedoeld van het vrouwenlijf, ter veraanschouwelijking van de leer dat de mensch bij zijn dood terugkeert tot zijn oorsprong. Niets toont duidelijker dan de eindelooze menigvuldigheid dezer graven de belangrijke plaats aan, die het Chineesche ras hier sedert jaar en dag inneemt.

Een zijlijntje verbindt Malakka met den spoorweg door de Gefedereerde Maleische Staten, die tegenwoordig ook door Johore loopt, Singapoer in 23 uren verbindend met Pinang, en welke thans wordt doorgetrokken dwars door Kedah en de nog Siameesche provinciën van het schiereiland heen om

1) Prof. Dr. J.J.M. de Groot, *The religious system of China*, Leiden bij E.J. Brill.

eerlang in Bangkok te eindigen.[1)] Eerst vlak land met slechts hier en daar enkele sawahs; dan, als men Nanning achter zich heeft en men Rembau, begin van de Negri Sembilan, binnenspoort, rechts de bergrug die zich naar Siam, Burma en verderop voortzet en het schiereiland behoed heeft van door de zee te worden weggespoeld. Thans is het al rubber wat men ziet, meest nog jonge aanplant of opengehakte grond, die staat te worden beplant; de bladeren van de wildernis heeft men verbrand, de stammen laten liggen. Eentonig, haast zonder eenige afwisseling, is het landschap en blijft het op den geheelen verderen tocht door de Gefedereerde Staten. Geen woningen haast ziet men aan den weg, evenmin inlanders.

Bijna alle menschen aan de stations en in den trein zijn Chineezen, inderdaad de talrijkste ingezetenen van dít land. Het gaat hun blijkbaar naar den vleesche. Hier niet als op Java troost vindend bij de inlandsche vrouwenwereld, welker aantal trouwens nog achterstaat bij dat der mannelijke naturellen, hebben zij zich vaak de weelde veroorloofd echtgenooten uit China te ontbieden, die zich thans in veel talrijker mate vertoonen dan de statistische verhoudingscijfers zouden doen verwachten. Een aantal harer reist eerste klasse, voelt er zich thuis, spreekt luidruchtig, allen kostbaar en keurig gekleed in wijde satijnen broeken en zijden baadjes, vol borduursel en soms zwart, terwijl ieder met valsche, uiterst bonte bloemen den spiegelenden haarwrong heeft versierd. Sommigen strompelen als op stelten, op onwaarschijnlijk kleine, misvormde, omwikkelde voetjes, slechts een decimeter lang; anderen hebben de voeten ongeschonden gehouden en die steken, bloot, in uiterst fraai geborduurde muilen of worden gestut door hooge sandalen van rood gelakt hout, vastgehouden door een zilveren knop tusschen den grooten en den tweeden teen.

Even voordat de Negri Sembilan worden verlaten en men Selangor bereikt, buigt zich rechts een zijlijntje naar Port Dickson, de kleine haven van eerstgenoemd gewest. Dan, vier uur na het vertrek uit Malakka, ziet men een groep tingroeven, open evenals op Banka en dus niet door tunnels

1) Vgl. *Azië Gespiegeld I*, Utrecht 1912, hoofdstuk Siam, blz. 101/2.

bewerkt. Een half uur later wordt vervolgens Kwala Loempoer bereikt, de hoofdstad van Selangor en te gelijk het regeeringsmiddelpunt van de Gefedereerde Maleische Staten.

Van deze slechts 20 jaar oude en reeds 50,000 zielen rijke stad, welker naam moerasmonding beduidt, hebben de Engelschen waarlijk eer. Op de groote aloen-aloen, het met gras begroeide stadsplein, dat hier voor lichaamsoefeningen dient, hebben zij vier indrukwekkende gebouwen opgetrokken, smaakvolle paleisjes met torens en twee of drie verdiepingen, de kantoren herbergend van de spoor, een staatsonderneming, van de post, de regeering en den z.g. gezondheidsraad (sanitary-board), een soort van gemeentebestuur dat wetgevende macht mist. Van de heuvels die de stad omringen heeft men gebruik gemaakt om, door toebouwing van enkele zadels, een groot kunstmatig meer te doen ontstaan, dat zich tusschen de heuvels door slingert. Tegen de hellingen heeft men hier en daar landhuizen gezet voor de ambtenaren en de oevers met ongewonen smaak omgeschapen in een lusthof van bloemen, Engelsche grasvelden, kleurige heesters en zorgvuldig onderhouden wegen. Men behoeft niet te vragen naar den staat der koloniale schatkist! Een societeitsgebouw te midden van dit paradijs, de Lakeclub, veraangenaamt niet weinig het leven van de kleine, blanke bevolking, zoo goed als uitsluitend Britten. Daar staat ook de woning van den resident-generaal, welke mij gastvrij herbergt, een deftig landhuis, waar ik mij in Engeland waan, ook door de machtige trap van donker hout in de hal.

De stad zelve wordt voornamelijk gevormd door een uitgebreide Chineesche wijk met louter huizen van het bonte, reeds beschreven karakter en geheel boomloos zooals verreweg de meeste Britsche nederzettingen, waar ook in de wereld; boomen maken de wegen ongezond, beweren zij, en de wortels breken die, houden hen vochtig. Iets verderop heeft men voor werkbazen een rij woningen gebouwd, die onveranderd uit welke Britsche stad ook schijnen overgebracht, een uitspringend venster met de deur er naast, drie verdiepingen, een tuintje aan den voorkant en van achteren. Daarbij een ziekenhuis onder militaire geneeskundigen en een museumpje voor inlandsche kunstnijverheid, dat veel fraaier is dan zijn inhoud.

Deze geeft den toestand van de inlandsche bevolking weer: niets overtolligs, geen versiering dan bij enkele voorwerpen, afkomstig van grooten des lands, en die kostbaar, tijdroovend; geen welstand dus, geen arbeidszin bij het volk, geen middenstand, doch rijkdom bij de aanzienlijken. In elk opzicht steekt het beeld ongunstig af bij dat van Java en Sumatra, maar het karakter der versiering blijkt hetzelfde als daar, gelijk trouwens de oorsprong van de bevolking. Zoo verschillen de krissen weinig van de Javaansche en komen de gordelgespen in vorm met die van het Bataviasche overeen; zij zijn grooter echter en meest van zilver, ofschoon ook wel van koper. Bij enkele vertoont het zilver zwarte figuren als het toela der Russen en het niëllé van westelijk Europa. De stad Ligoor, onze oude vriendin[1)], is van deze kleine nijverheid een zetel gewest.

Zoowel in getale als in economische beteekenis treden de Maleiers in Britsch Malakka, hun eigen land toch, op den achtergrond. Ongemeen klein is hun aantal. Het juiste cijfer daarvan is niet te vinden, omdat tot hen ook Maleiers van bij ons, vele tienduizenden, gerekend worden, die inderdaad door onze wetgeving in een oogwenk de hoedanigheid van Nederlandsche onderdanen verliezen. Gezamenlijk worden zij echter in getalssterkte overtroffen door de Chineezen. Zij nemen nauwelijks deel aan de ontwikkeling des lands, schuwen geregelden arbeid uit trots, onafhankelijkheid en traagheid, bewerken de mijnen niet, blijven weg van de landbouwondernemingen; zij visschen, varen, zamelen boschprodukten in en drijven soms een kleinen handel.

Trots de toestrooming van Aziatische werkkrachten, in de eerste plaats uit China maar ook uit het Britsche Indië en het onze, blijft het gezamenlijke bevolkingscijfer van het schiereiland zeldzaam klein. Voor de Gefedereerde Staten bracht de volkstelling van 1911 een totaal van een millioen zielen; voegt men daarbij een goed half millioen voor de Straits en evenveel voor de rest, dan verkrijgt men voor een gebied, groot ongeveer als Java, slechts een goede twee millioen menschen! Onder alle rassen is de vrouw namelijk verre in de minderheid; in de Federatie vormt zij zelfs geen derde der bevolking.

1) *Azië gespiegeld* I, blz. 151/3.

De spoorweglijn, die Kwala Loempoer in een goed uur met de westkust verbindt, nl. met Port Swettenham, de haven van het sultanaat Selangor, loopt zoo goed als uitsluitend door rubber-aanplantingen; Selangor is het rubberland van Malakka, brengt evenveel voort als de geheele rest. Het is alles hevea wat men ziet, para zooals men hier zegt naar de Braziliaansche plaats van herkomst. De castiloa-soort ziet men zelden en de ficus- in het geheel niet; zij wordt zelfs uitgeroeid, omdat zij slechts minderwaardige rubber voortbrengt en het tappen teveel tijd en werkloon kost. Zijn de tin-delverijen op het schiereiland grootendeels Chineesche ondernemingen, de blanken, in de eerste plaats de Engelschen, hebben zich op den elastiek-aanplant geworpen. De Chineezen achten dien te gewaagd en zien in klappertuinen een in geldelijk opzicht veiliger landbouwbedrijf, omdat zij voor coprah minder heftige prijsschommelingen en minder gevaar voor over-voortbrenging verwachten; naar het thans schijnt een nieuw bewijs van hun juisten blik in handelszaken. Het zijn grootendeels Tamils, Voor-Indiërs uit Madras en Negapatnam, op het schiereiland ook wel met den algemeenen naam van Klingaleezen aangeduid, die men op de rubberondernemingen aan den arbeid ziet, lange, magere, donkere, bijkans naakte gestalten, de oogen, somber en angstig door vrees voor hun duizenden goden en voor de armoede van hun land, overschaduwd door ontzaglijke witte tulbanden of wel het lange haar laag neerhangend op den rug. In vurige kleederdracht, de oogen schitterend, vertoonen zich hun vrouwen. In deze buurt verdienen de Tamils gemiddeld 27 dollarcenten per dag[1)], gewoonlijk iets minder dan Javanen; de dagelijksche verdienste van Chineezen is zelfs veel hooger, doch deze worden meer in de tinmijnen aangetroffen. Voor Suriname, dat thans geen andere Voor-Indiërs krijgt dan uit Calcutta en omgeving, verdienen deze veel goedkooper werkende Tamils de aandacht.

Even doorgespoord naar het einde der lijn om een blik te werpen op Port Swettenham. Het plaatsje ligt aan een rivier, een klein eind boven haar monding, en bestond nog in 1908 slechts uit enkele verspreide huizen; meer dan twee blanken

1) Een Straits-dollar is *f* 1,40.

woonden er toen niet. Sedert zijn voor vele rubber-ondernemingen de oogstjaren aangebroken en heeft de plaats zich dientengevolge in omvang en beteekenis als een Amerikaansche ontwikkeld; verscheiden groote oceaan-lijnen doen haar thans aan. Dan wordt in een oogenblik teruggespoord tot Klang, een opkomend stadje van Chineesche winkeltjes en eenige houten villa's op palen, door een veranda omringd en slechts één verdieping rijk, zg. bungalow's, woningen van blanken. Reeds heeft men een baan voor wedrennen aangelegd. Om den sultan te behagen heeft het Engelsche bestuur uit de overvolle gewestelijke schatkist onlangs aan deze baan een fraai paleisje voor hem gebouwd, in Turkschen stijl, dat echter meer geschikt is voor een museum dan voor woonhuis. De sultan maakt er dan ook geen gebruik van.

De regeering heeft enkele Britsche arbeidsinspecteurs aangesteld, die hetzij Chineesch hebben leeren spreken en verstaan door een verblijf van een paar jaar in Emoy, hetzij Tamil in Voor-Indië of wel (sedert 1912) Javaansch; hun taak wordt dienovereenkomstig bepaald. De assistant-inspector of Indian labour nu - den naam Indië passen de Britten sedert het midden der 19e eeuw uitsluitend op Voor-Indië toe - brengt mij van hier in een riksja, het algemeene vervoermiddel op het schiereiland voor korte afstanden, in een uur tijds naar een der vroegste, grootste en welvarendste rubber-ondernemingen van Malakka, welke, als vertegenwoordigster van haar overtalrijke zusters, een oogenblik de aandacht waard is.

Somber stemt het uitgestrekte woud van louter reuzenboomen, waartoe in de oudste gedeelten de hevea zich heeft ontwikkeld, hier en daar afgewisseld door Liberia-koffie om de onderneming niet aan één enkelen spijker te doen hangen. Javaansche vrouwen halen er den oogst van binnen, betaald naar het geleverde gewicht. Tusschen de koffie heeft men zes maanden oude rubber overgeplant, afkomstig van eigen kweekbedden, op afstanden van 15 × 20 of van 15 × 30 voet. Het laatste is het beste gebleken. Eerst na vijf jaren begint het oogsten, nl. het tappen, en dit wordt bij elken boom om den anderen dag twee maanden lang voortgezet, om na een even lange rust telkens te worden hervat. Niet overal geschiedt het tappen op dezelfde wijze. Hier snijdt men in den bast een figuur uit, dat den vorm heeft van een éénzijdige

haringgraat, dus een loodrechte streep met schuine zijstrepen aan den eenen kant. Een melkwit sap druipt daaruit door een blikken gootje in een kleine bak. Telkens snijdt men een dun reepje schors weg onder de laatste insnijding. Is langzamerhand de bast van onderen met insnijdingen bedekt, dan geeft men hem daar rust, laat hem aangroeien en gebruikt ladders om in de hoogte, doch niet boven drie meter van den grond, dezelfde bewerking voort te zetten.

Bij petroleumblikken vol dragen de koelies het sap naar het midden van het eentonige rubberbosch, waar de fabriek staat. Daar stolt het in geëmailleerde bakken tot blokken, die tusschen walsen gerold worden tot dikke lakens, zg. sheets, vervolgens gekookt in een verdund zuur om de hechtheid te bevorderen en daarna opnieuw gerold. Langzamerhand, bij het te drogen hangen, gaat de witte kleur in een lichtbruine over. Gespikkeld daarentegen en grijzer is de rubber, die aan den bast is blijven hangen en door kinderen opgezameld wordt met hand of mes; zij is niet zuiver en brengt minder op. De blokvorm, waarin Ceylon zijn rubber veelal verscheept, wordt hier onvoordeelig geacht. In Rusland vervaardigd zijn de uiterst fraaie en sterke kisten van geperst hout, drie lagen op elkaar en met zink aan de randen, waarin de kostbare waar wordt verscheept.

De koelies, allen Tamils, die in Selangor de meerderheid vormen van het werkvolk, bewonen kleine en zeer vuile hokjes in een schuur van atap[1]. Hun drank is het regenwater, ongezuiverd, dat opgevangen wordt in een holte, uitgegraven in den grond en noch overdekt, noch bevloerd. Het ongedierte zie ik erin rondkruipen. Op mijn vraag naar de badgelegenheid verwijst men mij naar een sloot. In het hospitaal, waar uitsluitend een halfbloed ziekenvader als geneesheer optreedt, dient het badhokje tevens voor andere verrichtingen. Welk een verschil met ondernemingen in Nederlandsch-Indië! Ook de woningen der ambtenaren staan verre ten achter bij die aldaar. Voorts geen winstaandeelen voor dezen; dat is geen gewoonte. Twaalfduizend gulden

1) Naast elkander geregen smalle, lange, harde bladeren van den nipa-palm of wel groote harde grasscheuten (alang-alang) van denzelfden vorm. - Over een andere onderneming hoor ik te dezen opzichte na een bezoek in 1912 gunstiger oordeelen.

verdient de bestuurder en tweeduizend trekken zijn blanke ondergeschikten, allen Britten.

Ofschoon de grond lang niet op even voordeelige voorwaarden door de regeering wordt beschikbaar gesteld als in Nederlandsch-Indië, en ofschoon alle arbeiders moeten worden aangevoerd, daar de schaarsche inlanders zich zelden voor den grooten landbouw beschikbaar stellen, heeft de rubberaanplanting uitnemend betaald. Aan deze onderneming bijv. komt haar voortbrengsel wanneer het te Londen aankomt op slechts een zeventigtal Hollandsche centen per Engelsch pond te staan, alle kosten inbegrepen, een prijs die voor het schiereiland wel als een gemiddelde kan worden aangenomen; terwijl verkoopen voor viermaal dien prijs, ook wel voor achtmaal, naar gelang der tijden, geen zeldzaamheden zijn geweest en in 1910 zelfs voor *f* 7,50 hebben plaats gevonden. Jaarlijks keert dan ook deze maatschappij, die een aanplant bezit van duizend hectaren, dividenden uit van dertig tot tachtig ten honderd; zusterondernemingen hebben 200, zelfs 375 percent aan winst per jaar becijferd!

Niet in ongemeene vruchtbaarheid ligt de uitnemende geschiktheid van het schiereiland voor de verbouwing van rubber, doch in het klimaat en wel voornamelijk in den regenval. Lange droogten toch deugen niet voor dezen boom en doen het sap verminderen; de natste maanden geven de grootste oogsten. Op het schiereiland nu valt de regen, hoe onregelmatig ook, het geheele jaar door, en kent men niet het droge jaargetijde van Java. In sommige streken zijn de maanden September tot Maart natter dan de andere, doch over het geheel verdeelt zich de regen tamelijk gelijkmatig over het jaar en overal is hij overvloedig. De warmtegraad blijft in de verschillende maanden dezelfde, 80° tot 85° F. in de schaduw, maar de nachten zijn betrekkelijk koel, 10° lager.

Op het juiste oogenblik de toeneming der behoefte van de wereld aan elastiek inziende, hebben de Britten reeds jaren geleden, lang vóór Nederlandsch-Indië, op groote schaal rubber-ondernemingen op het schiereiland aangelegd, links en rechts, temeer omdat hun de vakopleiding en -kennis onzer Indische planters ontbraken, die de moeilijker, ingewikkelder en fijner voortbrenging van andere gewassen vereischt en die voor rubber slechts in bescheidener mate noodzakelijk zijn.

Voorts kan deze verbouwing hooger loonen verdragen en eischt zij minder werkkrachten, waardoor zij beter past voor een land zonder aanbod daarvan. In 1910 bracht het schiereiland reeds 6400 tons[1] aan rubber voort, het volgende jaar bijkans dubbel zooveel, in 1912 19,000 ton, geoogst door 1055 ondernemingen op 600.000 hectaren. Wanneer alle aanplant in volle voortbrenging zal verkeeren, wordt de reusachtige jaarlijksche opbrengst verwacht van 72,000 tons![2]

In hooge mate heeft ook de schatkist baat getrokken van deze grootscheepsche beweging. Trots de verwerping toch op wetenschappelijke gronden van uitvoerrechten door het meerendeel der staathuishoudkundigen van den jongeren tijd heeft de regeering niet geschroomd, schijnbaar in tegenspraak met den ontegenzeggelijk modernen geest die haar bestuur van het schiereiland kenmerkt, om een aanzienlijk deel der staatsuitgaven door rechten op den uitvoer te doen dekken. Indien waarneming en vergelijking van het bewind in de verschillende Britsche koloniën iets te leeren geeft, dan is het dit, dat niet overal dezelfde leerstellingen en beginselen worden toegepast, doch zorgvuldig wordt overwogen of de plaatselijke omstandigheden de voordeelen of wel de nadeelen doen overwegen, die aan bijkans elk stelsel verbonden zijn. Zoo ziet men het telkens in de eene kolonie verwerpen, wat het in de andere toepast. In deze nieuwe en uitgestrekte kolonie nu, met haar handvol menschen, passen geen ingewikkelde belastingstelsels, die een groot aantal ambtenaren vereischen en hun den tijd ontnemen, noodig voor de ontwikkeling des lands. Ruim genoeg wordt voorts in den grooten landbouw verdiend om een matig uitvoerrecht te kunnen dragen. De schatkist opent zich dus alleen aan de enkele havens en heft daar 2½ ten honderd van de waarde der uitgevoerde rubber. Naar gelang der markt stelt de regeering wekelijks die waarde tijdelijk vast. Tot klachten heeft het stelsel nimmer aanleiding gegeven, integendeel. En zulks temeer, omdat alleen van alcohol en opium invoerrechten worden geheven.

Het vindt ook op andere artikelen toepassing, bedraagt op boschproducten 10%, op aangekweekte ongeveer 2½ en op mineralen 5%, naar gelang der marktwaarde, alles voort-

1) 1 ton = 2240 Engelsche ponden = 1015 kilogr.
2) *Handelsberichten* van 5 Dec. 1912.

brengselen die in belangrijkheid voor het schiereiland bij de rubber in het niet verzinken.

Het best echter en het voordeeligst werkt het bij het grootste bedrijf van het land, de tinwinning; en aan de toepassing van het stelsel op dit mineraal is zelfs, vergis ik mij niet, de merkwaardige opkomst van het schiereiland onder de Engelschen voor een groot deel te danken. De tin toch komt hier uiterst verspreid voor maar niet vaak in groote hoeveelheden bijeen, meer alluviaal dan in ertsvorm, en de winning ervan ligt dus meer op den weg van voor eigen rekening werkende Chineezen dan van maatschappijen. Arme Chineezen nu hebben ontginningen durven aanvangen, wetende dat zij, behalve den cijns van een dollar per acre[1], alleen zullen hebben te betalen naar de waarde van hetgeen zij te voorschijn zullen hebben gebracht, terwijl de staat hen vrijelijk kan laten rondzoeken in het eenzame land naar een terrein van een twintigtal acres, waarvoor zij concessie kunnen krijgen, en hen niet vervolgt met belastingen, wetenschappelijk hooger staande maar door hen niet begrepen, strijdig met hun inzichten, meer geschikt voor het studeervertrek, althans voor Europa, dan voor een grootendeels nog woeste kolonie in haar opkomst. En niets is billijker dan dat worde betaald voor wat voorgoed uit 's lands bodem wordt weggehaald om er nooit in terug te keeren. Het recht is hoog, dobbert om de tien percent, al naar de marktwaarde, voor sommige maatschappijen die arme terreinen bewerken naar het schijnt nog te veel, ofschoon het recht vroeger tot 14% beliep. Zietdaar de schaduwzijde van het stelsel. Zeven millioen dollars stortte in de Gefedereerde Maleische Staten de tin in 1910 in de schatkist, de volgende beide jaren telkens twee millioen meer; en wat de bodem in die jaren aan tin voortbracht bedroeg telkens achtmaal zooveel en neemt, na eenige jaren van achteruitgang, toen rubber alle gedachten in beslag nam, weder toe. De helft van de wereldproductie komt thans van hier en in de laatste 23 jaren heeft het gewest voor een en een derde milliard gulden aan tin voortgebracht! Inderdaad, de dagen zijn wel voorbij, toen zooals wij zagen[2], de 770.000 pond, die Jan van Riebeeck in

1) 1 hectare = ± 2½ acre
2) Eerste gedeelte van dit opstel, *Gids* van Nov. l.l., blz. 311.

1649 bijeen wist te krijgen, door Heeren Meesters ‘een extraordinarie quantiteit’ werd geacht.

Nog steeds, als toen, is Perak het groote tinland; het levert meer dan de andere staten tezamen. Ipoh is er het middenpunt, zoo van den handel als van de mijnnijverheid. De weg erheen voert door rissen van rubber-ondernemingen, meestal dagteekenend van gisteren en afgewisseld door oerbosch.

Dan komt hier en daar een klapper-aanplant opdagen, een verbouwing in haar opkomst, als groote landbouw uitgegaan van de Chineezen maar tegenwoordig ook door Europeesche maatschappijen, vooral in Selangor en Perak, aangevat. Natuurlijk wordt zij van oudsher ook door inlanders uitgeoefend, doch slechts op bescheiden schaal, en hun coprah is veelal minderwaardig, tengevolge van het gebruik van onrijpe klappers. Eenvoudig gaat zoowel het aanleggen van de tuinen als het oogsten en bereiden. Vaak reeds na vier of vijf jaren kan worden geplukt en op vijftig tot tachtig noten per boom mag als oogst worden gerekend. De opbrengst wisselt tusschen twee en zes dollarcenten per stuk. In de beide laatste jaren werd voor anderhalf millioen dollars aan coprah geoogst en na de rubber is dit bij verre het voornaamste landbouw-voortbrengsel van Britsch Malakka, dat dus de onvoorzichtigheid heeft begaan zijn grooten landbouw op maar één sterken peiler te doen rusten; hij staat of valt met de rubber. Van den geheelen uitvoer van coprah vormt deze oogst slechts een klein onderdeel, omdat Singapoer ook van coprah van elders, inzonderheid van onze Buitenbezittingen, een stapelplaats is.

Te midden van eindelooze uitgestrektheden woest kreupelhout en oerbosch ontwaart men telkens, in grooten getale, kalkwitte kleine tingroeven, uitgewerkt of verlaten wegens de lage prijzen van het oogenblik; zoo rijk als Banka of zelfs Biliton is de grond hier zelden. Geheel vlak, eentonig en onbelangwekkend blijft het landschap. Doch de Chineezen, die de eerste klasse vullen, houden de aandacht wakker door, met de jassen uit en liggende op de banken, voortdurend luidkeels te praten en te lachen als heeren en meesters van het land en van den trein, totdat de eenige blanke daarin er een eind aan maakt. Inderdaad hebben in de eerste plaats zij, onder Britsch bestuur, de kolonie gemaakt

en vooruitgebracht. Van alle rassen zijn zij er bij verre het sterkst vertegenwoordigd en vele hunner hebben zich tot de vermogendsten des lands opgewerkt. Hun tingroeven zijn het zelfs geweest, die Engeland gelokt hebben naar het vasteland, waar nog omstreeks 1870, naar ik van een oud-hoofdambtenaar hoorde, de Londensche regeering waarschuwde, geen Britsche onderdanen te willen beschermen en zich van alle inmenging volstrektelijk te zullen onthouden. Zij zijn de bouwers der huizen, schepen en rijtuigen, de handwerkers, de kleinhandelaren ook, de kassiers op de Europeesche kantoren. Door hun opiumverbruik vullen zij een belangrijk deel der schatkist. Bovendien zijn zij blijvers, die niet gaarne, evenmin als hun Nederlandsch-Indische broeders, voorgoed naar hun land zouden willen terugkeeren. Sedert lang heeft de koloniale regeering hen tot Britsche onderdanen gemaakt, waarop vele hunner trotsch zijn, een naturalisatie die echter alleen voor deze kolonie geldt en niet voor elders. Het Britsche rijk heeft nl. de instelling uitgedacht en toegepast van gewestelijke onderdanen, waardoor de toestand is kunnen geboren worden, dat bijv. de onderdanen uit Voor-Indië zelfs niet toegelaten worden door die in Australië, Nieuw-Zeeland, Canada en Transvaal. En terwijl de Chineezen geweerd worden in Canada, door den eisch van een toegangsgeld van vijfhonderd Amerikaansche dollars, feitelijk een invoerrecht op menschen, en ook in Australië, en terwijl zij als overwonnelingen worden geregeerd in Hongkong, benoemt hetzelfde Groot-Britannië hen hier in de wetgevende raden, trouwens een schijnvertooning, daar de macht bij de Britsche ambtenaren blijft, behandelt hen bijkans als gelijken en trekt hen tot zich. Volkomen verstandig. Hier valt immers geen inlandsche bevolking te beschermen als op Java, maar dient integendeel te worden voorzien in het gebrek daaraan en in de gebreken daarvan.

Na zes uren sporens van Kwala Loempoer wordt Ipoh bereikt, een nieuw vlek met eenige Chineesche straten en Europeesche villa's aan brandende, witte wegen, onbeschaduwd maar voortreffelijk aangelegd; de Gefedereerde Staten mogen trotsch zijn op de wegen, die Engeland er, met diepe grepen in hun schatkist, heeft gemaakt. Fietsen en auto's worden er dan ook op groote schaal gebruikt.

Een hier wonend Armeniër, of Armeniaan zooals men in Nederlandsch-Indië zegt, wiens broeder als koopman op ons Bali gevestigd was en die hier met twee andere broeders, te Londen woonachtig, een paar mijnondernemingen bezit, brengt mij in zijn auto eerst naar een uiterst primitief delverijtje van Chineezen. De arbeiders, overal betaald naar wat zij winnen aan tin en niet in dagloon, verdienen er weinig meer dan hun schamel onderhoud. In een tweede mijn, evenzeer open, bevindt zich het mineraal niet als daar los in het zand, doch in harde kluiten, die in groote ronde ijzeren bakken met door stoom gedreven ronddraaiende eggen fijn worden gemaakt. De tin zet zich, naar men hier meent, hier nog dieper voort dan op Banka en ook Biliton; en ofschoon de concessie slechts 40 hectaren oppervlak heeft, is zij een groote, machinale inrichting waard geweest en wordt er dag en nacht doorgewerkt. In een derde mijn, 20 mijlen verder, die het meeste opbrengt van het schiereiland, vormt de tinhoudende grond, de z.g. kalong, een pocket (zak) van een vijftigtal meters diepte. Een deel wordt van boven af weggegraven, een ander, met te veel tinloozen bovengrond, bewerkt door schachten. Daar de bodem niet uit rots bestaat doch uit louter aarde, storten die telkens in en graaft men dan daarboven weer een gang uit. Daardoor beweegt de grond voortdurend en is reeds een heuvel ingezakt tot een kom. De arbeid onder den grond brengt gevaren met zich, vooral door de aanwezigheid van ‘quicksand’, een soort drijfzand, dat dadelijk elke holte, waarmede het in aanraking komt, opvult. Ook hier egt men machinaal de kalong fijn in machtige ijzeren bakken, waarna men in houten slooten water over de kalong doet heenstroomen, dat de aarde meeneemt en de zware tin in den vorm van kleine grijze korrels laat liggen achter schuine dwarse latjes. Een uitgebreide smederij en gieterij voor het herstellen en ook wel aanmaken van de benoodigde werktuigen vormt een onderdeel van de grootsche machine-installatie. Niet minder dan 3000 koelies werken aan deze mijn, meest Chineezen, maar ook Tamils. Zij staan in dienst van Chineesche bazen, die hen naar taken betalen en op hun beurt door de maatschappij worden bezoldigd naar wat hun ploegen voortbrengen. De concessies gelden voor 21 jaar en

kunnen worden vernieuwd, doch worden verbeurd tenzij men er tenminste zes maanden per jaar een koelie voor elken acre aan het werk heeft gehad. Een geval als op Curaçao, waar, zooals bekend is, de Engelsche hoofdaandeelhouder der phosphaatmijn, welker ontginning de kolonie deed bloeien, uit baloorigheid de mijn jarenlang onbewerkt liet liggen, daardoor het kleine gewest weder geldelijk afhankelijk makende van het moederland en er de bevolking een belangrijk bestaansmiddel ontnemende, zou dus hier niet mogelijk zijn, want onmiddellijk zou de regeering de concessie intrekken.

Doorgereden wordt naar het vlek Batoe Gadja (door de Engelschen gespeld Batu Gajah), omdat het logement te Ipoh[1)] nog achterstaat bij het z.g. resthouse in dat vlek, nl. een door de regeering opgericht en door een Chinees of inlander onderhouden eenvoudig gebouwtje, waar ambtenaren en de door hen toegelaten Europeanen een onderkomen en desnoods wat voedsel vinden, hetzelfde dus wat in Nederlandsch-Indië pasanggrahan wordt genoemd. Ofschoon de inboorlingen van het schiereiland echte Maleiers zijn (met uitzondering van de oorspronkelijke bewoners, de Sakei, wilden die in de bergen en het oerbosch meestal zwervend leven, beschaving tartend), en ofschoon Maleisch de landstaal is, algemeen ook door de Engelschen en Chineezen gesproken, worden mijn Javaansche bediende en ik herhaaldelijk niet begrepen, doordat wij woorden gebruiken, die het Maleisch van onzen archipel aan andere, hier onbekende talen ontleent. Zoo verstaat men ons ‘pasanggrahan’[2)] niet, in onze Oost algemeen bekend maar over het Javaansch uit het Sanskrit afkomstig, noch ‘kembang’, op Java steeds gebruikt voor bloem maar in het Maleisch ‘boenga’, en evenmin de half-Hollandsche woorden, als ‘kamer mandi’ voor badkamer, ‘soeda klaar’ voor reeds gereed, ‘bagazie’ enz. De taal is zuiverder hier dan die op Java gesproken.

Met grooten smaak heeft de district-officer - controleur zou hij bij ons heeten - de heuvelachtige woestenij her-

1) Thans, naar ik hoor, verbeterd.
2) De koning van Siam verstond bij zijn bezoek aan Java onmiddellijk dit woord, omdat, zeide hij mij, het ontleend is aan het Sanskrit *(Azië gespiegeld I*, blz. 129), nl. aan sanggraha (vergadering).

schapen in een liefelijk, heel klein dorp, gevormd door kleine huizen, die in een fraai, goed onderhouden park gestrooid liggen. Het kleine clubgebouw vereenigt elken voor-avond zoowel de Europeesche vrouwenwereld als de mannen; bij Britten en Amerikanen is het uitzondering wanneer vrouwen in de clubgebouwen niet worden toegelaten, zij het soms in afzonderlijk gehouden gedeelten daarvan, en daardoor dragen die inrichtingen nog meer tot het gerief van het leven bij. Zelfs in dit kleine oord werd aan den gastvrijen disch van den district-officer uit een naburige koel-inrichting Europeesch voedsel, inzonderheid rundvleesch uit Australië, opgedischt, dat bij het in Europa verstrekte niet achterstond.

Van het station Batoe Gadja, staande onder een Engelsch sprekenden Chinees, voert de spoor naar het noorden eerst door vlak land. Na een paar uren wordt de natuur bergachtig, de trein stijgt, steil wordt de weg, een woeste boschwereld daagt op met een zeldzamen bergstroom. Eindelijk eens een schoon landschap op het schiereiland; het herinnert even aan de bergwereld van West-Sumatra. Dan daalt men in westelijke richting, de vlakte tegemoet, waar bevloeide rijstveldjes het felle zonlicht liggen te spiegelen.

Twee tunnels door, een eentonige vlakte, en Taiping wordt bereikt, plaatsje met Chineeschen naam van eenige beteekenis, waar de hoofdgevangenis der Staten zich bevindt en het hoofdkwartier hunner soldaten, allen Voor-Indiërs onder Britsche aanvoering, betaald uit de schatkist der zg. federatie. Een klein museum voor volkenkunde, dat men hier nauwelijks zou verwachten, geeft een tamelijk volledig beeld van het schiereiland. Bij de eerbiedwaardige verzamelingen van het Bataviaasch Genootschap haalt het zelfs in de verte niet; daarvoor is het te jong, de bevolking te klein en ontbeert het land ook de wetenschappelijke krachten, die medewerken om Nederlandsch-Indië op den voorgrond te schuiven tusschen alle andere wingewesten in Azië. Toch geeft het aan dit terecht beroemde genootschap een behartigenswaardig voorbeeld, doordat het den bezoeker op praktische wijze zooveel mogelijk voorlicht, zoo door opschriften bij elk voorwerp en een behoorlijken, niet verouderden catalogus als door de gestadige aanwezigheid van een deskundige.

Als bevond men zich in Europa wordt hier een koude

maaltijd in een daartoe ingerichte mand met al het benoodigde eetgerei verstrekt aan de reizigers, bijkans uitsluitend Chineesche vrouwen en mannen, ook in de eerste klasse, en slechts één enkelen blanke. Eenige rubber-ondernemingen doemen op en tingroeven, de laatste alle verlaten, en dan wordt de Provincie Wellesley binnengereden, een kuststrook van 75 kilometer lengte doch slechts 5½ breed. Het is alles alang-alang wat men ziet, het harde hooge gras dat den grond uitput, zich snel en als een olievlek verspreidt en zeer moeilijk uit te roeien is. Chineezen hebben hier nl. in vroeger jaren tapioca verbouwd, evenzeer tot schade van den bodem, en dezen daarna aan de natuur overgelaten; een oogenblik later heeft de alang-alang hem dan overmand.

Te Prai, een klein kustplaatsje, zes uur sporens van Batoe Gadja, eindigt de lijn. De zee is bestrooid met heel kleine eilandjes, drijvende tuinen gelijk, en schijnt een meer, doordat op den achtergrond een klein gebergte uit haar oprijst. Aan den voet daarvan, op aangeslibd strand, ligt achter een paar dozijn stoombooten en een woud van inlandsche vaartuigen een Europeesche stad. Slechts een half uur varens voert daarheen, naar Georgetown of Pinang, zooals de stad naar het eiland altijd wordt genoemd.

Te zeer is zij bekend om haar uitvoerig te beschrijven, te belangrijk om geheel ervan te zwijgen.

Aan het strand weinig meer dan een huis of tien, maar machtige steenen gebouwen deze, elk van een paar dozijn vensters en verscheidene verdiepingen. Daarachter eenige straten van kantoren, ook Hollandsche, o.a. de groote behuizing die de Nederlandsche Handel-Maatschappij zich hier gebouwd heeft, de Nederlandsch-Indische Escompto-Maatschappij en verscheidene particuliere firma's voor scheepszaken, invoer of den produktenhandel, door Hollanders gesticht of door hen bestuurd. De oorlog op Atjeh, vlak tegenover den anderen kant van het eiland Pinang gelegen, heeft hier jarenlang groot vertier gebracht en veel geld doen verdienen, ook doordat onze talrijke blokkade-schepen hier een bescheiden dok vonden, dat bij ons helaas ontbrak; schatten heeft deze ontstentenis aan 's lands kas gekost, ten bate van de ondernemers der Straits. Smokkelhandel met den vijand was toen niet alleen voor Aziaten maar ook voor groote Duitsche en

Britsche huizen een rijke bron van inkomsten. Thans is het Nederlandsche beroepsconsultaat, dat in die dagen werd opgericht, het eenige ter plaatse, terecht opgeheven. Voor ons van minder belang geworden dan voorheen en ver achterstaande bij Singapoer, is Pinang een vrijhaven gebleven van beteekenis en een aantal vaste oceaan-booten doen haar geregeld aan. De reiziger in Zuid- en Oost-Azië ziet er zich telkens teruggebracht voor in- of ontscheping en voelt er zich op den duur thuis als in zijn vaderstad.

Veel uitgestrekter dan de Europeesche straten is de Chineesche wijk; en laat men de bebouwde kom achter zich, dan ontwaart men nog duidelijker, dat Pinang in hoofdzaak een Chineezenstad is. De talrijke en weidsche landhuizen toch, die te midden van eigen parken de uitstekende wegen omzoomen, vertoonen gewoonlijk fantastische dieren, draken en olifanten in aardewerk op de poortpijlers en de grasperken en een overdaad van witte en bonte bloempotten langs de paden, kenmerken van Chineeschen eigendom. Geel of lichtblauw zijn de huizen geverfd, altijd met breede witte lijsten; in tegenstelling met Nederlandsch-Indië tellen zij alle een paar verdiepingen. In aantal en weelde overtreffen zij de woningen der blanken, de reeds beschreven bungalows.

Van de hooge plaats, die de Chineezen zich te Pinang hebben veroverd, getuigde tijdens een der bezoeken van schrijver dezes o.a. de feestelijke opening van een nieuwe tinsmelterij, die het erts opkoopt, een mededingster van de te Singapoer en ook hier reeds bestaande fabriekmatige inrichtingen van dien aard, die ook het tinerts uit onze particuliere mijnen, dus van Biliton en Singkep, verwerken. Deze nieuwe maatschappij werd uitsluitend door Chineezen en met hun eigen geld opgericht. Toch werd de feestelijkheid geopend met een rede van niemand minder dan den gouverneur der Straits Settlements, tijdelijk hier aanwezig, en vereenigden zich al wie onder de blanken op aanzien aanspraak maakten te dier gelegenheid in de weidsche woning van een der oprichters. Alle Chineezen droegen de feestkleedij van hun landaard, kleurige, sterk geborduurde gewaden van zijde, en ook de meubels stamden uitsluitend uit hun land, uit Canton, rechthoekige stoelen van ontilbaar, sterk besneden hout en marmeren zittingen, hooge tafels van

dezelfde makelij, altaren met vazen en staande plankjes, waarop de namen en verdiensten van afgestorven voorvaders met het mes waren vermeld, een overdaad van geborduurde zijden lappen, enzoovoort, en dit alles herhaald in tal van vertrekken, die door open poorten met elkander of met de er tusschen gelegen binnenhoven waren verbonden. Een sterk besef van eigenwaarde, ja van gelijkwaardigheid met de blanke gasten, kenmerkte het optreden der Chineezen.

Een andere aanwijzing hunner beteekenis ter plaatse levert hun groote tempel. Langs ongemeen liefelijke wegen, die den dichten plantengroei van Java versmaden en Zuid-Europeesche lanen gelijken, terwijl de lucht vervuld is van den geur der bloemboomen, bereikt men een bergkloof, die geheel door het samenstel dezer tempelgebouwen is ingenomen. Zij klimmen tegen den bergwand op tot heel in de hoogte, langs schoone, kronkelende, sterk versierde trappen, die aan de kale rotswanden telkens reusachtige spreuken vertoonen, daarin gehouwen of wel gemetseld. In de tempels treden beelden van Boeda[1)] op den voorgrond, meest van brons gegoten en onmatig van afmetingen. Zij hebben wel het door den haardos gevormde kroontje en de lange oorlellen van Burma, Siam en Ceylon, waar - vooral in het eerstgenoemde land - het Boedisme zich oneindig zuiverder heeft gehandhaafd dan onder de Chineezen, maar de gelaatstrekken zijn geheel die van het Chineesche ras: de mensch heeft God naar zijn beeld geschapen! Niet uitsluitend Boeda wordt vereerd; in dezelfde vertrekken ziet men groote koperen, houten en bronzen beelden in Chineesche dracht, die, in tegenstelling met de onveranderlijk effen gelaatstrekken der peinzende Boeda's van het zuiden en der millioenen beelden van den Hindoeïstischen godsdienst in Voor-Indië, de heftigste gemoedsbewegingen voorstellen, als een overdreven tooneelspeler, woede, schrik, vroolijkheid, wanhoop enz. Machtige bronzen of koperen bakken staan ervoor, geheel gevuld met de fijne asch der offerstokjes van welriekend hout of van reukwerk. Een ander vertrek is gewijd aan een aantal kleine poppen op het altaar, beeltenissen

1) Waarom Boeddha geschreven? In onze uitspraak hooren wij noch de dubbele *d* noch de *h*; en bedoelt men den naam onveranderd over te nemen uit den vreemde, daar dient de *oe* door *u* vervangen.

van vermogende Chineezen die dezen tempel hebben opgericht of beschonken; weer een ander aan een reeks van staande roode plankjes, waarop in gouden letterteekens de verdiensten of namen van afgestorvenen staan herdacht. Tusschen deze gebouwen telkens liefelijke, bebloemde binnenhoven en een vijver met machtige schildpadden, zinnebeelden van het lange leven. Tastbaar toont deze plek, dat het Boedisme slechts een onderdeel vormt van wat onze beroemde landgenoot, de hoogleeraar J.J.M. de Groot, terecht noemt 'het godsdienstig stelsel van China'[1] en dat daarin andere wijsgeerige leerstukken en vereering der voorvaderen, naast die van andere goden en van vergode wijsgeeren, een zeker niet minder belangrijke plaats innemen. Een groot aantal kloosterlingen bewonen deze gebouwen. Vragen deze in de genoemde Zuid-Boedistische landen den bezoeker of voorbijganger om voedsel, volgens het voorschrift hunner leer, nooit echter om geld, hier is het juist om het laatste, dat naar echt Chineeschen aard de hand wordt uitgestoken, zelfs midden tusschen den maaltijd door.

Van het groote verschil tusschen het noordelijke Boedisme en het zuidelijke geeft Pinang een beeld in den kleinen Siameeschen tempel, evenzeer buiten de stad gelegen. Men komt er langs een oud blauw fort, dat herinnert aan het onze op Ternate, ofschoon natuurlijk eerst dagteekenend van de vorige eeuw. De tempel bestaat uit slechts één vertrek, achter een voorgalerij, en bevat niets dan twee vergulde Boeda-beelden, beide met kleurige weefsels aangekleed; de verbastering heeft reeds haar intrede gedaan. Voor hen liggen bloemen gestrooid en branden honderden offerkaarsen als in een Roomsche kerk. Buiten overdekken zonneschermen en gele doeken zandhoopen, waaronder begraven is. Slechts één priester, een bruine, forsche Siamees in de bekende gele pij die één schouder onbedekt laat. Met de zachtheid en vriendelijkheid van zijn godsdienst noodt hij den bezoeker tot binnentreden en laaft hij hem; van bedelen geen spoor.

Evenzeer als de kleinheid van dezen tempel spreekt van het geringe aantal te Pinang der zuidelijke Boedisten, getuigt die der Hindoes van de belangrijke plaats die deze daar

1) *The Religious system of China*.

onder de lagere standen innemen. Hij wordt onderhouden door de chitties, zooals de wisselaars en geldschieters voor de gekleurde bevolking genoemd worden. Het welbesneden gelaat zoowel als den schedel geheel geschoren, dragen zij het forsche, weldoorvoede, bronzen lijf behoudens het midden geheel naakt en kenmerken zich door een zware gouden halsketting, die aan voor- en achterzijde van allerfraaiste sloten met robijnen en diamanten, werk van Madras, is voorzien. Hun godsdienst legt hun den plicht op, een vast deel hunner inkomsten aan de kerk te wijden en op den huidigen grooten feestdag hun behoeftige geloofsgenooten te voeden. Nu zitten zij er bij dozijnen naast elkaar groote pompoenen te schillen en klein te hakken ter gedeeltelijke voldoening aan dezen plicht, onderwijl vriendelijk groetend en hulp zoowel als geleide aanbiedend. De tempel bestaat uit één uitgestrekte zaal met een woud van houten pilaren tot ondersteuning der balken. Aan deze hangen lange rijen van oleografieën, made in Germany, voorstellingen gevende uit de Hindoeïstische fabelleer of van vrouwen met gazellen-oogen die getulbande vorsten liefkoozen, van Visjnoe, Siwa en Ganesja, het buikige kind met den olifantsslurf, en van tal van andere goden, soms elk met een aantal hoofden en armen om de bewegingen daarvan aan te duiden en dieren berijdend van allerlei soort. De ook op Java algemeen onder de inlanders verspreide kleurige portretten van Europeesche, meest Duitsche vorstenhuizen, o.a. Wilhelm met zijn opgestreken es-ist-erreicht, ontbreken zelfs in dezen tempel niet. En van de zoldering hangen tallooze Europeesche lampen, van alle soort, kristallen voor kaarsen, gegoten ijzeren voor olie, glazen ballons voor gas, duizenden en duizenden, genoeg om een aantal winkels te vullen. Middenin ligt een steenen pauw te rusten, thans met bloemen versierd, voor een openstaanden tabernakel, die door roode kaarsjes geheimzinnig wordt verlicht. Daar, achter een gordijn, verbergt zich het aangebeden beeld, onbeschrijfbaar, zinnebeeld der voortplanting, der schepping dus, der vernieuwing, der natuur, der godheid. Telkens naderen hier de tempelgangers, het voorhoofd heden met grijze asch bestreken en tusschen de wenkbrauwen de huid weggesneden ter grootte van een dubbeltje, daar door een gelen pleister vervangen. Eerbiedig groeten zij het onzichtbare beeld, prevelen eenige

woorden en maken een teeken met de handen op borst en gelaat.

Buiten zet zich hun godsdienstoefening voort in den vorm van een grooten optocht. De weg wordt omlijnd door Hindoe-vrouwen, minder schoon van gelaat wellicht dan de mannen maar met ongemeen fraai gevormd bovenlijf, gouden, met robijntjes of diamanten bezette sterretjes in de neusvleugels en in de schelpen van het oor, terwijl het laatste laag afhangt door het gewicht der kolossale en mooi bewerkte sieraden van zilver of goud. In den stoet niets dan mannen. Eerst koelies, naakt behoudens den witten lendedoek, die op hooge stelen juist-halfronde zonneschermen dragen van paarse zijde met lange franje. Dan een groep die een afdakje boven het hoofd torscht in den vorm van een halve ton met aan de zijden twee hooge, dikke bundels pauwenstaarten. Daartusschen bewegen zich dubbel-levensgroote poppen, die Hindoemannen en vrouwen voorstellen, de laatsten met uitstaande rokken zooals in onzen crinoline-tijd. Zij dansen op de muziek van fluiten, die klinken als doedelzakken, van groote trommen en machtige koperen hoorns, die kronkelen als geweien van Zuid-Afrikaansche koedoes; met uitpuilende oogen door de inspanning stoten de blazers er schelle tonen uit. Doch alles kijkt hoogst ernstig, in het volle besef der plichtsvervulling; ook het jonge Britsche politie-dienaartje in burgerkleeding, dat, door de feestvierenden met een halsketting van jasmijnen versierd, zich te midden van den stoet in een riksja laat voorttrekken, blijkbaar prat op zijn leiderschap. Dan de hoofdzaak, de wagen, getrokken door ossen met blauwgeverfde horens en een groot zilveren gevaarte torsend, waartegen aan de voorzijde Siwa, de godheid, in beeldvorm is gezeten onder een pyramide-vormig baldakijn. De stoet wordt gesloten door honderden mannen, die op hooge stokken ronde of hartvormige waaiers dragen, waarop dieren of wel zon en maan zijn afgebeeld met lijnen van Europeesche grappenmakers. Wel verbasterd is de toch uit wijsheid en overpeinzing geboren godsdienst van tweehonderd millioen kinderen Hindostans!

Vroolijk verbazen zich met ons Chineesche kindertjes, die onveranderd weggeloopen schijnen van gekleurde theekopjes, de wenkbrauwen geschilderd, de wangen wit als een laken

van de poeder, de franje-haren geplakt op het voorhoofd.

Onder de Aziaten treden de Maleiers noch te Pinang, noch in de andere Europeesche steden op den voorgrond. Eén groepje hunner echter, een paar duizend zielen sterk, op het schiereiland, heeft zich meester gemaakt van een geheel beroep, nl. de inlanders van ons eiland Bawean. Zij zijn de koetsiers van Malakka, in de eerste plaats van de Straits, en worden zelfs als zoodanig aangetroffen in Siam, Cochinchina en Cambodja; toch is hun eiland voor dit vak allesbehalve een oefenplaats. Van Midden-Sumatra, ook van de Padangsche Bovenlanden, verhuizen evenzeer talrijke Maleiers naar deze streken, voor tijdelijk of blijvend, aangetrokken door de groote vraag naar arbeidskrachten en de hooge loonen; ook in den kleinhandel treden zij op. Eindelijk telt Malakka over de twintigduizend Nederlandsche Maleiers uit Borneo, saamgevat onder den naam Banjereezen (naar Banjermassing), allerlei beroepen uitoefenend, ook de zeevaart, maar zelden den grooten landbouw.

Javanen, talrijk tegenwoordig, meer dan negen en twintig duizend bij de volkstelling van 1911 alleen reeds in de vier Gefedereerde Staten, bewonen slechts bij uitzondering de steden; hun arbeidsveld is de groote landbouw en deze is zelfs voor een belangrijk deel van hen afhankelijk. Sterken aandrang heeft dan ook de centrale regeering te Singapoer bij die van Nederlandsch-Indië uitgeoefend om het verbod van werving voor den vreemde te haren behoeve ingetrokken te krijgen. En terwijl wij het verlof tot aanwerving van Britsch-Indiërs voor Suriname slechts hebben kunnen verkrijgen (gezamenlijk met een andere vrijheid) tegen den afstand van een geheele kolonie, nl. van onze ‘Vaste Bezittingen ter Kuste van Guinea’, en terwijl de voortzetting van de aanwerving aldaar van de uitnemende soldaten voor ons Indische leger na weinige jaren door dezelfde mogendheid werd verboden, heeft ons bewind den vurigen wensch van het schiereiland ingewilligd zonder eenigen wederdienst te verlangen noch te verkrijgen. Gretig gebruik daarvan is gemaakt. Toen A gezegd was moest B volgen, en Fransch Indo-China kreeg, trots zijn gebrekkige waarborgen voor het lot der koelies en zijn achterlijke toestanden in den grooten landbouw, evenzeer zijn vurig begeerde Javanen, ook al zonder wederdienst en niettegenstaande vreemde naties

en goederen door Frankrijk zooveel mogelijk ook uit deze kolonie worden geweerd. Evenzeer voor het verre en achterlijke Nieuw-Caledonië zag in dit jaar Frankrijk zich de werving waarlijk toegestaan. Toen kwamen zelfs de Duitschers heel uit Samoa met hetzelfde doel aankloppen en ook zij hadden dra gewonnen spel, trots hun harde behandeling van alles wat gekleurd en aan hun gezag onderworpen is. Terwijl de Voor-Indische koelies in Suriname Britsche onderdanen blijven, zelfs in hun daar geboren nageslacht, en onder toezicht staan van den Britschen consul, die dit toezicht ook vlijtig uitoefent, verliezen onze Aziaten buiten ons Indië spoedig de hoedanigheid van Nederlandsch onderdaan, omdat de wet daarop van 1910 haar doet verloren gaan door al wie zich niet jaarlijks bij een Nederlandsch consulaat in persoon aanmeldt. Natuurlijk kan aan deze voorwaarde, die lange en kostbare reizen naar de verre consulaten vereischt, slechts bij uitzondering worden voldaan, zelfs indien de Javaan, in plaats van zorgeloozer, zorgzamer was dan de Nederlander in den vreemde die, naar gebleken is, veelal zelfs eens in de tien jaren de aanmelding aan een Nederlandsch consulaat niet verrichtte, zonder welke zijn Nederlanderschap verloren ging. Tot overmaat van ramp kan de Javaan, die eenmaal de hoedanigheid van Nederlandsch onderdaan verloren heeft, zijn eigen land niet meer binnentreden zonder het voor hem belangrijke bedrag van 25 gulden aan toegangsgeld te betalen, indien ten minste de wijze ordonnantie, welke door dezen eisch ongewenschte en armlastige vreemdelingen van Java en Madoera tracht te weren, niet over het hoofd wordt gezien. Gelukkig overwint, naar het schijnt, in de praktijk te dezen aanzien het hart de wet.

Van den overwal, de Sumatraansche tabaksdistricten en rubberlanden, in slechts één nacht stoomens bereikt, trekt Pinang gestadig Nederlandsche bezoekers, die zich in het fraai gelegen hotel boven op den berg komen verfrisschen of beneden verpoozen in de liefelijke omgeving der stad, in den ongemeen bekoorlijken openbaren lusthof in een der bergkloven en in de eenigszins andere levensgewoonten. Een goed Hollandsch logement staat er voor hen open.

De blijvende blanke bevolking van Pinang is niet talrijk en onder hen bevinden zich meer dan op Singapoer getinten,

doordat de stad, zooals wij zagen, ouder is en dagteekent van een tijd, toen de Europeesche vrouwenwereld het Verre Oosten nog schuwde. Dientengevolge neemt, misschien ook door het geringe aantal blanken, de kleurling te Pinang in maatschappelijk opzicht een betere plaats in dan te Singapoer, Hongkong en andere groote Britsche steden, waar hij uit den omgang met zuiver blanken, welke ook zijn kennis, opvoeding en eigenschappen mogen zijn, onbarmhartig wordt geweerd; waar hij geschoven wordt in een afzonderlijke rubriek der bevolkingscijfers, die der Euraziaten, d.w.z. Aziaten met gedeeltelijk Europeesch bloed; en waar, volgens de eigen getuigenis van een gezaghebbend Britsch schrijver[1)], 'boven posities zooals die van klerken in werkelijkheid geen Euraziaat kan rijzen'. Hij, die klaagt over achterstelling van den kleurling in Nederlandsch-Indië, waar evenals in het moederland alle betrekkingen voor hem openstaan en ook door hem vervuld worden, mits hij slechts aan den zuiveren Europeaan gelijkwaardig zij, moge in Britsche wingewesten rondzien, inzonderheid op Ceylon onder de afstammelingen onzer vaderen; hij zal dankbaar gestemd worden ten opzichte van ons volk.

Over Singapoer mag hier slechts een oogenblik gesproken, gedachtig den boekbeoordeelaar in een onzer grootste bladen, die een nieuw werk ongelezen uit handen legde, omdat het een beschrijving bevatte van Batavia. Singapoer toch is algemeen bekend, het Parijs van Zuidoost-Azië, waar alle lijnen elkander ontmoeten, zoodat het voor den reiziger niet de vraag is òf hij er zich neergezet zal vinden, doch slechts hoevele malen.

Trouwens, Singapoer is een Pinang in het groot. Hier dezelfde bontheid der bevolking, Maleiers, Javanen en Philippino's, deftige Arabieren, bijkans naakte Chineezen en Hindoes, de laatsten ragebollen gelijk met hun ranke lijven en ontzaglijken hoofddos, Japanners op zijn Europeesch en zelfs enkele negers, uitzonderingen in Azië waar de inlandsche rassen boven het hunne staan en zij overtollig zijn. Hier voorts dezelfde rijke tempelgebouwen der Chineezen, een met een voorstelling der hel als bij ons, dezelfde bouwtranten van binnenstad

1) Colquhoun, *The Mastery of the Pacific*, Londen 1902, blz. 227.

en buitenwijken, die de plaats een ander uiterlijk geven dan de Nederlandsch-Indische steden vertoonen, dezelfde liefdevolle zorg bij den aanleg en het onderhoud der zich over den heuvelachtigen bodem bekoorlijk kronkelende wegen, rood hier alle vanwege de kleur der rotsen en parkachtig beboomd als in het Britsche moederland. Een volkenkundig museum en openbare boekerij verschillen niet van de hiervoren besprokene. Weidsche landhuizen van twee en zelfs meer verdiepingen worden hier ook door Arabieren bewoond en ziet men herhaaldelijk versierd met vijvers, waarin steenen bootjes zijn gebouwd, nabootsingen van oorlogschepen, koepels, enz.; een der fraaiste en grootste behuizingen der plaats, bewoond door onzen consul-generaal, is het eigendom van een Arabier en werd door hem gebouwd voor eigen gebruik, getuige de vleugels voor den harem. In verwonderlijke tegenstelling met de zorg voor het uiterlijk der huizen en met den zin der Britten voor lichamelijke reinheid en gerief, zoekt men te Singapoer, evenals te Pinang, op het voetspoor van geheel Britsch-Indië - daar wegens het watergebrek dat op den geheelen toestand der bevolking een noodlottigen invloed heeft, - te vergeefs naar badkamers en er bijbehoorende inrichtingen zooals in Nederlandsch-Indië nauwelijks één Europeesche woning ontbeert. De logementen staan ook, ofschoon duurder, bij die in onze Oost ten achter, niet in fraaiheid van bouw doch in gerief, in bediening en in voedsel; en kenners van de plaats geven er aan het Hollandsche hotel, trots de bescheidenheid van het gebouw en de afgelegenheid van het middenpunt der stad, de voorkeur. Het werpt den aandeelhouders dan ook ruime winsten af.

Een aantal andere ondernemingen van Nederlanders telt de stad en deze hebben er zelfs, voor korten tijd, een eigen clubgebouw gesticht. Daar is bijv. het kantoor van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, dat in alle bankplaatsen van Oost-Azië beroemd en besproken werd door zijn reusachtige bankzaken in de dagen toen de waarde van den Straits-dollar stond te worden vastgelegd, toen namelijk de regeering het besluit voorbereidde om een einde te maken aan den hevig schommelenden koers van haar zilveren dollar en aan dezen een onveranderlijke waarde te verleenen van $ 8.55 voor het pond-sterling, dus ongeveer *f* 1.40. Toen

dit plan einde 1906 werkelijk werd uitgevoerd, bleek het juiste inzicht van het plaatselijk bestuur der Nederlandsche instelling. Ook andere belangrijke banken van Nederlandsch-Indië bezitten te Singapoer haar eigen vestigingen; en een aantal Nederlandsche huizen, voor den produktenhandel, den invoer, scheepszaken enz., zelfs een rubberfabriek, worden er aangetroffen. Zonder gevlei en zonder vrees voor tegenspraak mag dankbaar worden getuigd, dat de Nederlandsche regeering hier zoo goed als steeds gelukkig is geweest in de keuze van haar beroepsvertegenwoordigers en dat niemand op het schiereiland hooger geschat wordt dan onze tegenwoordige consul-generaal. Een der Britsch-Indische dienaars van zijn consulaat, dezelfde die bevriende Nederlanders gewoonlijk afhaalt van boord, met zijn gordel, sjerp en hoed in onze driekleur en ons wapen in koper op de borst, stond onlangs afgebeeld in een Fransch verlucht weekblad als hoofd der opstandelingen in Britsch-Indië!

De levenswijze der blanken tracht, meer dan ten onzent, die in het moederland te naderen. Lichaamsoefening op groote schaal, als bevond men zich in het koele noorden; tegen zonsondergang wordt dag aan dag het uitgestrekte veld aan de reede bespeeld zoowel door bruin als door blank. Geen middagslaap en dientengevolge een late aanvang van den arbeidstijd; van de rijsttafel slechts een flauwe, armzalige nabootsing; bezoeken gedurende de heete uren van den dag; vermijding liefst, door heeren, van onze tot de kin toegeknoopte witte jassen; gebruik daarentegen van Europeesche modellen en van flanel, zijde en zelfs onwaschbare, dus in dit klimaat onzindelijke, wollen stoffen. Aan de woningen niet de ‘galerijen’, reusachtige veranda's waarin bij ons grootendeels wordt gehuisd, weinig marmer, veel hout, veel trappen.

Heeft deze richting van het dagelijksche leven haar goede zijde, zij noodzaakt tot spoediger en veelvuldiger bezoek aan Europa, en inzonderheid de blanke vrouw trekt gestadig heen en weer.

Meer tucht verder dan bij ons. De policie, zonen van Britsch-Indië, smoort onmiddellijk elk vergrijp tegen wet en orde. En zóó streng wordt iedere, ook de onschuldigste, kennisneming der pas opgerichte machtige versterkingen van

de nieuwe oorlogshaven bestraft, dat men zelfs de nadering liefst vermijdt.

Een vlugge rechtspraak voorts en een duidelijke, natuurlijk een billijke tegelijk, een der beste zijden van het Britsche bestuur in al zijn wingewesten, die door de inlanders boven alles wordt gewaardeerd, omdat zij die bij zich en ook elders gemeenlijk missen en die hen veel tekortkomingen van het bewind licht doet tellen.

Een eenvoudig belastingstelsel. Geen rechten voor in- of uitvoer, alleen belasting van den grond, van paarden en enkele uitingen van weelde, hooge accijns van sterke dranken en opium. Wij kunnen van elkander leeren. Zoo heeft de regeering op ons voetspoor en op onzen aandrang, daar bij ons op groote schaal opium uit Singapoer werd binnengesmokkeld, kort geleden de opiumregie ingevoerd, ook in de Gefedereerde Staten, met vermijding echter van omslag en onnoodig dure fabrieksinrichtingen.

Een praktische geest zit voor, te nuchter misschien voor ons veel belangrijker Insulinde, waar de regeering een oneindig grooter en grootscher taak heeft te vervullen. Voor de Chineesche tolken geen wetenschappelijke, langdurige en kostbare opleiding als bij ons, doch slechts die der andere ambtenaren, aangevuld door een verblijf van enkele jaren in China. Zij zijn niet als bij ons slechts raadgevers der regeering, doch nemen deel aan het raderwerk van het bestuur en treden op als arbeidsinspecteurs en beschermers der immigranten. Hun kennis van het Chineesch schijnt niet geheel voldoende.

In één opzicht duldt echter de overheid een toestand en regelt dien zelfs, tegen welken, aan elken reiziger bekend maar steeds verzwegen, verzet dient te worden aangeteekend, ook wegens hen die Britsch koloniaal beheer ten koste van het onze bewierooken.

Wanneer men niet ver van middernacht zijn woning, altijd in de buitenwijken gelegen, verlaat en de kantoorwijk door rijdt, dan bereikt men een uitgestrekt net van breede, zorgvuldig onderhouden straten, waarvan de vensters, minstens twee boven elkander, een overmaat van verlichting uitstroomen als op een kermis, als bij een nationale feestviering. Eerst de wijk der handwerkende of neringdoende Chineezen, waar

elk huis zijn uithangbord heeft, gevormd door een lange, smalle, in de lengte neerhangende lap of plank met Chineesche woordteekens. Het krioelt er van Chineezen, trouwens bijkans drie vierden van de 250,000 inwoners der stad, en de straten staan vol tafels, waaraan zij, bijkans naakt, hun maaltijd gebruiken, soms neergehurkt, meest echter zittend; zij zijn de eenige zonen van Oost-Azië, bij wie het gebruik van stoelen tot 's lands zeden behoort. Dan volgt een stratennet, gevuld met Chineesche vrouwen en kleine knaapjes die bij ladingen uit het vaderland worden aangevoerd, opgewacht aan de kade door drommen gegadigde en kooplustige Chineezen; de blanke voelt zich hier vijandig weggekeken. De aangrenzende wijk wordt bewoond door vrouwen uit het Portugeesche Macao, die daar verleerd hebben om als de vorige zich met walging af te keeren van andere mannen dan haar rasgenooten. Een volgende buurt is geheel ingenomen door een vrouwenwereld uit Voor-Indië; nog een lagere plaats op de maatschappelijke ladder nemen zij in dan de voorgaande. Daarnaast straten met blanke vrouwen, Duitschen, Franschen, maar voornamelijk Poolsche jodinnen. En overal een gewemel als bevond men zich op een jaarmarkt in vollen gang. Weer een andere wijk, een ander stratennet, een ander tafereel, dit het verwonderlijkste dat men waar ook ter wereld, de Yosjiwara's van Japan inbegrepen, voor oogen krijgt. Hier, het uitgestrektste kwartier van alle, staan de vrouwen, uitsluitend Japanneesche, als soldaten bij duizenden in het gelid voor haar woningen, enkele gekleed als Europeesche kinderen, maar meest in haar landsdracht, met een vervaarlijken haardos, klein, de teenen naar binnen, de beentjes krom, aantrekkelijk alleen door de vriendelijkheid en opgewektheid, die de Japansche ouders hun dochters, in tegenstelling met hun zonen, van de jeugd af instampen, opdat zij, wat ook de toekomstige echtgenoot, de ouders of de schoonouders mogen misdrijven of haar laten verduren, blijmoedig zich geheel en al wijden aan de bevordering van het huiselijk geluk. Geheel dit regiment nu, neen, deze brigade, staat zonder ophouden met krijschende stem den voorbijrijder aanbiedingen van gastvrijheid toe te schreeuwen, een niets minder dan helsch lawaai, een schouwspel dat in afzichtelijkheid, zelfs voor

wie de wereld kent, zijn weerga mist. Wat haar hier brengt is in de eerste plaats de armoede van haar land, waar vier vijfden van den bodem rotsachtig en onbebouwbaar zijn en de krijgstoerustingen het lagere volk uitpersen. Meestal kolendraagsters van beroep, laten zij zich koopen ten bate harer ouders, te eer omdat 's lands zeden andere opvattingen dan bij ons omtrent zedelijkheid medebrengen, verplichten zich tot terugbetaling van voorschotten, die in Japan beginnen en hier door de huiseigenaressen zooveel mogelijk worden opgedreven, en weigeren toch, voor hun consul hier of de Britsche overheid gebracht, gebruik te maken van de haar door deze uitdrukkelijk voorbehouden vrijheid om trots die schulden op andere wijze een levensonderhoud te zoeken. Voor haar toch geldt de terugbetaling als eerste eereplicht. Van hier zien zij zich over geheel Zuid- en Oost-Azië verzonden, ook naar onze gewesten, naar de woningen van eenzame planters en van verre ambtenaren.

Ten slotte worde een bezoek gebracht aan den oudsten vriend onzer Compagnie, aan Johore!

Daar de stad Singapoer, omgekeerd als Pinang, aan de open zee is gebouwd, met haar rug naar het vasteland, dient daartoe het eilandje van dien naam dwars doorsneden. Met de spoor doet men er een uur over en rijdt door een onaantrekkelijk, onbebouwd landschap, gedeeltelijk langs een riviertje, dat met risophoren, de modderboomen op stelten, is omlijst. Gebruikt men daarentegen een door een hollenden Chinees getrokken riksja, met de reeds beschreven voorwereldlijke palankijnen in de Straits de plaats vervullend der twee- en vier-wielige, door dwergpaarden getrokken tentwagentjes van onze Oost, dan kan men, een anderen weg kiezend, een gunstiger indruk verwerven van wat gemaakt is van het kleine eiland. De uitgestrekte plantentuin kan zeker noch in omvang, noch in wetenschappelijke beteekenis, zelfs niet voor de praktijk van den landbouw, in de schaduw staan van den Buitenzorgschen, trouwens onbetwist de belangrijkste, de grootste en ook de kostbaarste van geheel Azië. Wel echter getuigt hij van ongemeenen smaak. Dicht daarbij heeft men van het bekken dat de stad van water voorziet, een uitgediept meertje met opgehoogde oevers, een waren lusthof gemaakt. Verder buiten, komt

men langs grootscheepsche Chineesche aanplantingen van ananassen, die door plaatselijke fabrieken voor slechts een dollar-cent per stuk worden opgekocht, in blikken verduurzaamd en naar Europa verscheept. Maleiers en Chineezen hebben elders uitgestrekte klappertuinen aangelegd, rondom hun ruime bamboe-woningen. En eindelijk ontbreekt het noch aan het reuzengras, de bamboe, bijkans onontbeerlijk voor tropische inlanders, noch aan rubber, zonder welke men zich het schiereiland thans nauwelijks denken kan.

Een veerbootje zet den reiziger in weinige minuten de zeestraat over, niet breeder dan een rivier, naar de stad Johore.

Rechts van de landingsplaats woont de bevolking, louter Chineezen bijkans, met enkele Maleiers en Klingaleezen. In het geheele sultanaat vormen de Chineezen niet minder dan zes zevenden der 350,000 inwoners en de zonen des lands slechts een veertiende; de rest zijn Hindoes, blanken enz. Het stadje is dan ook vervuld met de zuurzoete en knoflooklucht der staartdragers en vertoont een volledig Chineesch karakter, met haar straten waar de onderste der beide verdiepingen inspringen en daarbuiten met haar fantastische landhuizen en plaatsen van vermaak. Enkele van de laatste zijn, behalve aan andere geneugten van bedenkelijken aard, gewijd aan Chineesch dobbelspel, dat op Britsch gebied is verboden en zoowel Aziaten als Europeanen hierheen trekt, een bron van inkomsten voor den sultan; de geheele kolonie Macao drijft zelfs op de dobbelpacht. Men zet op een, twee, drie of vier, waarna de Chineesche croupier een blinden greep doet in kleine schijfjes, van welke hij er telkens vier verwijdert, totdat er slechts vier of minder overblijven. Heeft men goed geraden, dan ontvangt men zijn inzet driemaal terug, onder aftrek van 10% voor de bank.

Tegenover de landingsplaats heeft de sultan een groot Europeesch hotel gebouwd, dat, behalve op feestdagen, schaars wordt bezocht. Men kan er hem des morgens gewoonlijk met den Zwitserschen bestuurder billiart zien spelen. Dan volgt, op een heuvel aan het strand, de moskee, geel van buiten en twee torens rijk; blijkbaar is zij door een Europeaan gebouwd, want van binnen belet alleen de preekstoel zich in een concertzaal te wanen.

Een zelfde karakter draagt het paleis van Zijn Hoogheid

ernaast, omgeven door een evenzeer Europeeschen, goed onderhouden en fraaien tuin. Trots de uitgebreidheid van het paleis, draagt het alleen in zijn buitentrap een eenigszins monumentalen stempel. Van binnen getuigt het van mislukt streven naar Engelsche pracht. Machtige zalen zijn behangen met levensgroote portretten van Britsche vorsten en staatslieden, welke laatsten tevergeefs zich afvragen wat zij hier doen, en gevuld met Europeesch huisraad, waarvan slechts de kristallen kandelabers, een paar meters hoog, de moeite van het meenemen waard zouden zijn. Een vertrek vol met uiterst smakeloos goud en zilver tafelgerei bewijst, dat deze vorst met zijn inkomsten nauwelijks raad weet.

Doodsch en troosteloos is het stadje, zoodat men zich niet verwondert den sultan telkens naar Singapoer en zelfs naar Europa te zien trekken; hij onderhoudt in eerstgenoemde plaats zelfs twee woningen.

Van de inlandsche vorsten op het schiereiland noemde de resident-generaal hem den verstandigste en ontwikkeldste. Van een grootmoeder, kleurlinge, heeft hij wat Europeesch bloed geërfd, zijn gelaatskleur is zelfs bijna blank. Zijn tanden schitteren, niet alleen van nature, doch ook van de diamantjes erin en ertusschen.

Onafhankelijker is hij dan zijn ranggenooten van de vier Gefedereerde Staten. Hij voert zijn eigen vlag, een zwarte ster en halve maan op een wit veld. Ook de uitmonstering van zijn soldaten, Britsch-Indiërs, vertoont deze teekens, zelfs de uniform der Britten, die hij tot staatsambtenaren heeft aangesteld. Op het voetspoor van een aantal vorsten van Voor-Indische z.g. native states heeft hij zijn eigen postzegels met zijn beeltenis erop voor het binnenlandsch verkeer van zijn staatje. Zelfs houdt hij er twee eigen ridderorden op na.

Naar den vorm geeft Engeland, d.w.z. de Hooge Commissaris, hem slechts raad. Verzet hij zich echter in belangrijke aangelegenheden daartegen, dat trekt de Hooge Commissaris, vertelde deze mij, de wenkbrauwen op en verklaart het geraden toe te geven; altijd met goeden uitslag. Ten opzichte van het buitenland eischt Engeland met stelligheid de onbetwiste plaats van opperheer. Zoo heeft de landvoogd, zelfs zonder raadpleging van Londen, na het bezoek van een

Duitschen keizerszoon onmiddellijk het verleenen van een ridderlint door Duitschland aan den sultan gestuit, omdat deze door den prins was bezocht zonder verkregen instemming van eerstgenoemde. Op denzelfden voet heeft Engeland vooralsnog zijn verhouding ingericht tot de vier provinciën, die het onlangs, naar hiervoren bleek[1)], weder ten koste van Siam, aan zijn Maleische rijk heeft toegevoegd.

Johore is achterlijk, grootendeels oerbosch nog en ledig, wegen ontbreken bijna geheel, van de tin is weinig werk gemaakt en de groote landbouw heeft er pas haar eerste schreden gezet. Slechts anderhalf millioen gulden beurt de schatkist, en wel uit rechten op den uitvoer, uit de verpachtingen van alcohol, speelhuizen en lommerd en uit den opium; het bestuur der Straits bereidt en verkoopt dien sedert 1910 voor rekening van Johore als onderdeel zijner regie. Niet minder dan *f* 360,000 neemt de sultan jaarlijks tot zich, volgens schikking met den Hoogen Commissaris.

Wijziging in de richting van de toestanden in de Gefedereerde Staten schijnt te verwachten, doordat sedert 1 Januari 1912 het land wordt doorsneden door een spoorweg, welke het met die Staten verbindt, en doordat Engeland, stilzwijgend doch onmiskenbaar, streeft naar eenheid van zijn bezittingen ten noorden van ons Insulinde.

In die vier staten nu, waar wij thans, na onzen ommegang door het belangrijkste deel van Britsch Malakka, zijn teruggekeerd, geeft Engeland geen raad, doch bestuurt. In de overeenkomst van Juli 1895 toch, bij welke Pérak, Selangor, de Negri Sembilan en Pahang tot een z.g. federatie werden saamgevoegd, aanvaardden de hoofden niet alleen de z.g. bescherming van Groot-Brittannië, maar stemden toe, dat hun landen zouden worden bestuurd volgens den ‘raad’ van den beschermer en beloofden zij dien ‘raad’ te volgen; alleen met betrekking tot den Mohammedaanschen godsdienst bleven zij vrij. In oorlogstijd zullen zij, volgens deze overeenkomst, een krijgsmacht van Britsch-Indische troepen uitrusten en ter beschikking stellen van den Hoogen Commissaris, terwijl zij elkander, zoo noodig, met geld beloofden bij te staan.

De sultans hebben zich geschikt, doordat hun de schijn

1) *Gids* van November l.l., blz. 333.

van zelfregeering en eenige macht gelaten zijn en doordat Engeland hun ijdelheid streelt. De tropische zon wakkert die eigenschap en den zin voor uiterlijk vertoon overal ter wereld aan, wel in de eerste plaats doch niet uitsluitend bij inlanders, en Engeland heeft zich daaruit een machtig wapen gesmeed. In Voor-Indië weet het van inlandsche vorsten telkens tegemoetkomingen te bedingen door een weidscheren titel, door het verhoogen van het aantal saluutschoten en door het omhangen met groote praal en luister van riddermantels en ridderketens. Ook hier zien zich de sultans, al besturen zij, zelfs in naam, niet meer menschen dan een burgemeester ten onzent, met het ontbloote zwaard tot ridders geslagen, soms in de hoogste rangen, van de beide Britsch-Indische orden en van de koloniale, medebrengend de vurig begeerde toevoeging van ‘Sir’ aan den naam. Zij zijn voorzitter van hun zoogenaamden Raad van State (State Council), waarin de residenten met een of meer Britsche ambtenaren zitting hebben evenals Chineezen. Daar is Maleisch de officieele taal. In hun naam wordt recht gesproken en het verleenen van gratie wordt hun niet belet. Een Federale Raad te Kwala Loempoer zorgt voor eenheid van wetgeving en bestuur in de vier staten. Het stelsel, goed bedacht, schijnt bevredigend te werken. Door den resident-generaal te vervangen door een chief secretary als vertegenwoordiger van den Hoogen Commissaris is een verdere stap gedaan op den weg van aansluiting der onderdeelen van Britsch Malakka.

Een vaste som is den vorstjes uit de schatkist jaarlijks toegelegd, voor den best bezoldigde, den sultan van Pérak, 72,000 gulden, ruim voor hun beteekenis, verdienstelijkheid en behoeften, doch nietig bij de verhouding in Johore tusschen de inkomsten van den staat en die van den sultan, nietig ook bij den zeldzaam gunstigen toestand van de schatkist der federatie.

Jaarlijks toch blijft daarin een dikke laag zilver over. In 1911 lieten de 35 millioen dollars inkomsten der vier staten een overschot van 10 millioen en in het afgeloopen jaar was het batige slot nog twee millioen grooter. Toch is het bestuur op zeer weelderigen voet ingericht en wordt gelijk in onze Oost de spoorweg-aanleg uit 's lands gewone inkomsten bekostigd. De lijn door Johore is zelfs uit de

schatkist der vier staten betaald en deze heeft aan Siam 4 millioen ponden-sterling geleend om den spoorweg te betalen die Britsch Malakka met Bangkok moet verbinden.

Reeds loopen nachttreinen, in Nederlandsch-Indië om de kosten nog niet ingevoerd, en slaap-zoowel als eetwagens, die niet onderdoen voor Europeesche. Trots de schaarschheid der bevolking hebben de lijnen voldoende betaald; de tarieven zijn onlangs verlaagd, maar overschrijden, niettegenstaande de grootere afstanden, nog steeds die in Nederland.

Van deze prachtige uitkomsten der geldelijke staatkunde trekt de inlander in zoover een deel, dat hem eenvoudig onderwijs wordt verstrekt en orde heerscht in het land. Aanzienlijker is het gedeelte dat Engeland wijdt aan vergrooting en versterking, aan den opbouw van zijn rijk op het schiereiland. Buitendien echter trekt het er voor elders partij van. Zoo heeft het onlangs uit de schatkist der federatie een zoogenaamd renteloos voorschot van $ 200,000 gelicht ten behoeve van het verre Bruneï, het arme, hulpbehoevende Britsche wingewest op Noord-Borneo, waarmede de Gefedereerde Staten niets hebben uit te staan. De Hooge Commissaris houdt er echter toezicht en de weg naar eenheid is nu ingeslagen. Van een plan om dit geld ooit terug te betalen is geen sprake, zeide mij de resident-generaal; het is dus geen voorschot maar een onttrekking. De eene pupil wordt op de been geholpen met het geld van den anderen, zooals wij Suriname's tekort aanvulden uit Java's overschot in de dagen onzer staatkunde van het batige slot.

Op groote schaal past Engeland die toe door dertig millioen gulden te betalen uit de kas der vier Maleische staten voor een oorlogsschip, een dreadnought, geenszins bepaaldelijk ten behoeve hunner verdediging, maar ter versterking zijner eigen zeemacht. Ingevolge de politiek van schijn, overal in Azië door de Britsche regeering gevolgd, geeft zij tegenover het publiek aan deze onttrekking het karakter van een vrijwillige gift der vorsten, als uiting hunner dankbaarheid voor de Britsche overheersching. En de Engelschman buiten de kolonie, onbekend met de zooeven medegedeelde verplichting voor de sultans om den Britschen ‘raad’ op te volgen, haalt deze ‘vrijwillige gift’ thans bij vriend en vijand aan als welsprekend bewijs der geliefdheid van zijn bestuur.

Het zijn geenszins de eersten onder de Britsche koloniale ambtenaren, die het schiereiland besturen, niet eens steeds mannen van het vak, hun opleiding is eenvoudig geweest en alle wetenschap is eraan vreemd gebleven. De best geslaagden op de examina voor den Britschen burgerlijken dienst hebben de keus uit de bestaande open plaatsen en geven zelden aan het schiereiland de voorkeur. De vakopleiding begint eerst in de kolonie. Examens worden niet eens altijd geëischt en menig 'district-officer' is aldus, alleen op grond zijner plaatselijke ervaring, van het plantersleven in het ambtelijke overgestapt. De gouverneur was een ambtenaar aan het ministerie van koloniën te Londen en de laatste resident-generaal begon als bankklerk op Cyprus, ging er over bij de douane, werd er hoofd der koloniale geldmiddelen en zag zich toen benoemd tot algemeen secretaris (colonial secretary) op Ceylon; daar verkreeg hij zijn benoeming tot hoofdbestuurder der Maleische Federatie. Een der laatste 'colonial secretaries' van de Straits was daarvoor majoor der genie en werd vervolgens gouverneur van Ceylon. Jongelieden van deftigen huize mijden den dienst van het schiereiland; zij zien zich gewoonlijk en liefst in den Indischen dienst opgenomen, een afzonderlijk corps, dat met een algemeen pensioen van £ 1000 na 25 dienstjaren en ook een hooger bezoldiging boven de ambtenaren elders bevoorrecht is sedert de 'muiterij' en de opheffing der East-India Company, omdat men een eind wilde maken aan de algemeene en grootscheepsche zelfbevoordeeling der Britsch-Indische ambtenaren. Heftig wordt op het schiereiland, gelijk in Voor-Indië, geklaagd over bevoorrechting door geboorte en machtige betrekkingen.

Dat eenvoudige menschen, zonder veel opleiding, laat staan wetenschap, doch bezield met toewijding en met zoowel vaderlandschen als praktischen zin, van dit leege land, tot voor kort waardeloos geacht, een bloeiend wingewest hebben weten te maken, bemoedigt. Het leert om hardnekkig aan elk koloniaal grondbezit vast te houden, om niet te versagen, zich te blijven inspannen. Welk een bloei wacht misschien nog Suriname, bron van welvaart in het verleden; hoe waardevol blijkt allicht eens Nieuw-Guinea?

DR. HENDRIK P.N. MULLER.

De Nobelprijs[1] in natuurkunde voor 1913, toegekend aan prof. Dr. Heike Kamerlingh Onnes te Leiden.

Bij de toekenning van de Nobelprijzen in Natuurkunde en ook in Chemie wordt door het Zweedsche Comité in korte bewoordingen samengevat, wat aanleiding geeft tot de bekroning. Zoo luidt bij Kamerlingh Onnes de formuleering: 'Voor uwe onderzoekingen over de eigenschappen der lichamen bij lage temperaturen, welke onderzoekingen onder anderen geleid hebben tot het vloeibaarmaken van Helium.'

Hiermede is in weinig woorden een arbeid aangeduid van langen adem, een werk waarvan het einde voorshands niet te voorzien is. Ik wil beproeven ook voor niet natuurkundigen eenigermate duidelijk te maken wat door de weinige woorden bedoeld wordt. En waarom de bijna 30-jarige arbeid van Onnes, bekroond door het vloeibaarmaken van Helium, van zoo groot gewicht moet geacht worden. Ik zal echter voor die uiteenzetting de formuleering van het Zweedsche Comité eenigszins wijzigen, en de vloeibaarmaking van het Helium op den voorgrond brengen, om daarna in het licht te stellen de beteekenis daarvan voor het onderzoek van de eigenschappen der stoffen bij uiterst lage temperaturen.

Reeds tal van zoogenaamde permanente gassen waren in de laatste jaren tot vloeistoffen verdicht geworden, en in het bijzonder hadden zich Dewar, Olszewski, Linde Cailletet en anderen in dat opzicht verdienstelijk gemaakt. Opdat voor zulk

1) De naam 'Nobel' wordt uitgesproken met den klemtoon op de tweede lettergreep.

een gas de toestand van vloeistof intrede, moet het gebracht worden beneden een temperatuur, die voor elk dier gassen verschillend is, en het zal dus te moeilijker zijn, naarmate die temperatuur, kritische temperatuur genoemd, lager ligt. Zoo waren zuurstof, stikstof en dus ook lucht en ook waterstof tot vloeistof gebracht. Heeft men er een verdicht, dan kan die stof dienen tot vloeistofbad om een volgend gas te verdichten, gebruik makende van de eigenschap, dat als men op een vloeistof den druk vermindert ook de temperatuur dalen moet. Gaat men echter steeds voort met de vermindering der drukking op de stof die als bad dient, dan zou men stuiten, als de temperatuur zoover gedaald is, dat de afkoeler vast zou worden. Dit zou geschieden bij een temperatuur die op ongeveer de helft der kritische temperatuur gesteld kan worden.

Hieruit leidt men gemakkelijk af, dat de hierbeschreven, zoogenaamde cascademethode niet voor het vloeibaar maken van een volgend gas dienen kan, als dat volgend gas een kritische temperatuur heeft beneden de helft van die van de stof, welke als vloeistofbad dient. Zulk een geval ontmoet men reeds als men waterstof wil vloeibaar maken. Als men als vloeistofbad zou willen bezigen stikstof, waarvan de kritische temperatuur gelijk is aan 128° boven het absolute nulpunt, dan zou men op de beschreven wijze slechts kunnen afkoelen tot circa 64°, terwijl de waterstof wel tot 32° moet afgekoeld worden om het als vloeistof te bekomen. Daar toch reeds door Dewar de waterstof is vloeibaar gemaakt, heeft hij een andere methode daartoe moeten volgen, of liever een andere bewerking moeten bijvoegen. En dan moet gebruik gemaakt worden van de eigenschap dat een gas zich verder afkoelt, wanneer het grooter volume inneemt - ten minste wanneer de molekulen elkander aantrekken, of er uitwendige arbeid verricht moet worden.

Nu was echter in den laatsten tijd een nieuw gas ontdekt, dat in zeer geringe hoeveelheden onder anderen in verschillende bronwateren voorkomt, en een ontledingsprodukt van radium is gebleken te zijn. Blijkbaar had dit gas een kritische temperatuur nog veel lager dan waterstof. Deze stof, Helium genoemd, is niet door Dewar tot vloeistof gebracht. Waarschijnlijk was de schaal, waarop de toestellen van Dewar ontworpen waren, niet machtig genoeg om een

temperatuur te bereiken, die, zooals aan Onnes gebleken is, weder circa 6 maal lager moest zijn dan die van waterstof, en dus tusschen 5° en 6° ligt. Wat daarvan zij moeten wij in het midden laten.

Kamerlingh Onnes was inmiddels voortgegaan zijn toestellen en zijn werkmethode te verbeteren en in Juni 1908 gelukte het hem ook Helium tot vloeistof te brengen.

Algemeen is bij de natuurkundigen en scheikundigen dat feit, reeds op zich zelf, als van hoog belang beschouwd. Daarmede was proefondervindelijk aangetoond, dat een inzicht, op Hollandschen bodem verkregen, n.l. dat alles wat stof is, zich volgens zekere wet gelijksoortig gedraagt, juist is. En het Genootschap voor Natuur-, Genees- en Heelkunde te Amsterdam heeft dan ook reeds in Oct. 1908 door het uitreiken van een gouden medaille aan Onnes haar waardeering getoond. Later is dat van Engelsche zijde getoond door de uitreiking der Rumford-medaille en van Oostenrijksche zijde door de Baumgartner-medaille. Maar al was het feit, dat ook Helium tot vloeistof verdicht zou kunnen worden, te verwachten, en nog weinig dagen vóór de verwezenlijking er van openlijk uitgesproken, toch verdient het opgemerkt te worden, dat een zoo lage temperatuur als daarvoor noodig is gebleken, werkelijk bereikt is kunnen worden. Was het noodig om stikstof vloeibaar te maken, deze stof tot 128° absoluut af te koelen en dus tot - $145{,}1^o$, en moest waterstof tot 4 maal lager aantal graden gebracht worden - voor Helium was weder 6 maal lager aantal graden noodzakelijk.

Men had misschien kunnen vreezen zoo dicht bij het absolute nulpunt te moeten naderen, dat de verschijnselen, die wij warmte noemen zoodanig veranderd zouden zijn, dat het gelijksoortige in het gedrag der verschillende stoffen geheel verdwenen zou zijn. En het is zeker zeer opmerkelijk dat dit niet het geval is. Gaan wij op het vloeibare Helium de drukking verminderen, dan daalt de temperatuur, evenals dit bij andere stoffen het geval is, en op soortgelijke wijze. Daardoor is het mogelijk geworden zelfs tot 2° absoluut af te koelen. Van vastworden van Helium is echter niets bemerkt, en dat lokt nog tot nader onderzoek uit. Bij water en ijs is de verhouding van smeltpunt tot hoogste vloeistofpunt als 1 tot 2,34. En bij Helium staat de laagste bereikte tem-

peratuur tot de hoogste vloeistoftemperatuur als 1 tot 2,2. Ofschoon de kristalvorm, als Helium vast zou worden, wel verschillend zal zijn van die van ijs, en de verschijnselen bij beide genoemde stoffen dus wel niet volkomen vergelijkbaar zullen zijn, is het toch op het oogenblik nog niet uitgesloten, dat ook Helium in vasten vorm bestaan kan.

Door het vloeibaar maken van Helium, op zich zelf beschouwd, was reeds een belangrijke bijdrage tot de kennis van de eigenschappen der verschillende stoffen geleverd - maar dit is niet het eenige groote voordeel voor de natuurkunde aan het werk van Onnes te danken. En de formuleering van het Nobel-Comité noemt in de eerste plaats zelfs de onderzoekingen over de eigenschappen der lichamen bij lage temperaturen. De reeks der lage temperaturen, waarbij de meest verschillende eigenschappen onderzocht kunnen worden, is door zijn werk belangrijk uitgebreid en begint het absolute nulpunt zoozeer te naderen, dat men hopen kan verdere verlaging der temperatuur niet noodig te hebben, om te kunnen beslissen, hoe de meest verschillende eigenschappen bij het absolute nulpunt zullen zijn, en dat zal kunnen dienen, en heeft reeds gediend, om een andere voorstelling te vormen voor het wezen dier verschijnselen. Zoo blijkt de weerstand, die een electrische stroom in metalen ondervindt bij temperatuurwijziging niet meer te veranderen. Een geheei nieuw veld is door deze en andere waarnemingen aan het onderzoek toegevoegd. En voorshands ten minste zijn buitenlandsche natuurkundigen, die voor hun onderzoek zoo lage temperaturen noodig hebben, genoodzaakt zich naar het Leidsche laboratorium te begeven, om hun onderzoek te kunnen doen.

En het is voor ons Nederlanders een streelende gedachte dat onder de 17 natuurkundigen die in deze 13 jaren met den Nobelprijs zijn begiftigd (somtijds wordt de prijs aan 2 of 3 personen te gelijk uitgereikt) zich 4 Nederlanders bevinden.

J.D. VAN DER WAALS.

Een principieele fout in de opera en het 'Tekstboek'

Een principieele fout in de opera is het aanwezig zijn eener *verwikkeling der handeling*. De *verwikkeling der handeling* is een letterkundig gegeven, niet te rijmen met den geest der muziek. Muziek is Verlossing door klanken en bouw van klanken. Zij absorbeert de gedachte en is zoodanig gebiedend, dat voor het volgen eener *verwikkeling der handeling* geen plaats is of kan zijn. De *verwikkeling* vraagt een te strenge aandacht, de muziek een tè strenge aandacht alweer, dan dat niet de eene zou gaan ten koste van de and're. Wie de *verwikkeling der handeling* volgt verliest de muziek uit het oog, wie zich overgeeft aan de muziek, dien ontgaat het verloop der *handeling*. Het is niet anders: met eene *verwikkeling der handeling* gaat in de opera de *eenheid* te loor, de *eenheid*, geboden voor de kracht en de levensvatbaarheid van een werk der kunst. Wie zich overgeeft aan de muziek, de meest roepende, de meest aandacht vragende, wie zich natuurlijkerwijze aan haar geeft, dien ontgaat *op-hooren-en-zien-af*, de handeling, wanneer die *verwikkeld* is. Het werk valt uit een, wijl twee heterogene bestanddeelen niet samenwerken tot het ééne effekt. Er blijft hem, den hoorder, slechts dit dan: te luisteren naar muziek en stemmen, en een vertooning te zien, die zonder inhoud, zonder innerlijke motieven, slechts eene vertooning blijft, als ware z' in een vreemde taal, - of wel dit: te-huis wordt de tekst bestudeerd. Het lijkt mij (en u?) dat het eerste het beste is. Het lijkt mij, dat gij dan weet of begrijpt, dat

het kunstwerk zich door zichzelf en uit zich zelf moet openbaren. Dat gij dan weet, dat een *eisch* is van kunst de organische eenheid, die niet gedoogt dat ge bij brokken haar ziet; eerst dit stuk, dan dat stuk, en dan deze tesamen. Liever dan dit, *geeft ge den inhoud op*. Toch bestaat deze, toch is deze vervat, gevat, in het werk; dit is het valsche: *een wezenlijk bestanddeel voor den hoorder onvoorbereid komt niet tot aanzijn*.

De *opgegeven nieuwsgierigheid* is een beschaafdheid, welke de ijveriger tekstlezer mist. Tracht hij *in de zaal* zijn ritselende blaadjes te volgen en de *verwikkeling* te doorzien dan wordt de muziek slechts iets wat er óók is, een andere wereld, die een andere aandacht vraagt. Daarom leest hij het ‘tekstboekje’ thuis. Tehuis leest hij een gedeelte, en straks hoort hij 't oovrige, beschouwt het kunstwerk ‘in parten’. Maar, mijn hoorder met het gelezen tekstboekje, de opera is een nieuw werk, de tekst is niet meer om te *lezen*, die tekst is om te worden *gehoord* door u. Het is een nieuw werk, dat in zijn geheel tot u moet komen, niet als afzonderlijke organen, die later gevoegd worden aaneen, maar direkt, *onmiddellijk*, als *organische eenheid*. En ge antwoordt: dan begrijp ik de *verwikkeling der handeling* niet...

Stel nu, dat het gezongen woord eens duidelijk te verstaan was, dan nog blijft de *verwikkeling der handeling* een onoverkomelijk bezwaar. Men derft haar ten koste der muziek, of men derft de muziek ten koste van haar...

Om de beide klippen 't ontzeilen heeft men geschapen... het ‘tekstboek’...

Wat is een ‘tekst’? Een ‘tekst’ is wat het model is voor den schilder. Het model gaat op *mystische* wijze op in het kunstwerk. Het model wordt door den geest van den schilder gewekt tot het nieuwe leven. Wie gaat het model zien ter wille van 't kunstwerk? Het model leidt nà het kunstwerk geen bestaan *in verband* met dat kunstwerk, de ‘tekst’ leidt *in verband* met het nieuwe kunstwerk niet meer een afzonderlijk bestaan. Hij wordt gewekt tot een nieuw en een ander leven. Er behóórt te ontstaan uit een ‘gegeven’ een nieuwe uiting, waarvan nòch de tekst, nòch de muziek, nòch het tooneel kunnen voeren een eigen bestaan. Er behoort te ontstaan een *eenheid van nieuwe krachten*,

van *klare partijen*, een kunstwerk, *onmiddellijk* werkende *in zijn geheel* en *door zijn geheel*. En zoo dwaas als hij; die loopt naar het geschilderd model, om daarna het schilderwerk beter te kunnen begrijpen, ware hij, die te-voren of intusschen het tekstboekje 'leest', ware de opera zuiver...

De oorzaak van het ontstaan van het 'tekstboek' is, behalve de onverstaanbaarheid van het zingen, dat als element in de opera wordt opgenomen een *verwikkelde handeling*, aanwezig, en toch niet te volgen. Want de muziek gedoogt niet meer dan één *enkelvoudige* handeling (duid die aan *in den titel*), zich voltrekkend breed-uit. Dan wordt déze zuiverheid bereikt, dat de titel werkt als een tekstboek, en men zich overleevren kan aan het effekt der organische eenheid. Dan komt de titel tot volle waarde, en het 'tekstboek', het hinderlijke, het valsche, het hulpmiddel, geschapen voor diegenen, die van een opera niet den 'inhoud' willen verliezen, het 'tekstboek' vervalt. De opera is niet tot *zuiverheid* te brengen, wanneer niet de *verwikkeling der handeling*, van letterkundigen aard, daaruit vervalt, en daarmêe het 'tekstboek'. Zuiverheid is te bereiken met eene *enkelvoudige handeling* (*gebeurtenis*), in zijn vollen omvang door den titel gezegd. Nu is tevens betoogd, dat het kunstwerk, waartoe de opera zich moet vervolmaken, niet anders kan zijn dan in één bedrijf (ééne handeling).

PETER SPAAN.

Het gelaat des dichters.[1)]

I.

Dit wordt geen lent'. Geen dag en zal de smoore' ontrijzen
gelijk een voorjaars-weide in duizend bloeme' ontluikt;
en zijn dees gulden uchtend-neevlen schoon, zij wijzen
een naedren morgen die naar náakte landen ruikt.

Dit wordt het uur niet, dat het ónverwachte Leven,
u met éen blik den blik op de eindloosheid ontsluit.
Elke appel is geplukt; elke aalmoes is gegeven;
en in uw hand alleen de erínnring aan den buit.

Dit is de Hérfst.... - En toch, o trage wemel-neevlen;
o dralig-waas'ge dageraad; o schoone schijn;
o vrage van mijn hart of 't vreezig ochtend-preevlen
't bezoek van de' Engel of een dróef bezoek wil zijn;

wijde oogen die niet kent; ooren die niet vergeten;
arm lichaam, zwart en schraal, dat heerlijk werd bemind;
o vreugde van mijn waan; o vreeze van mijn weten;
en gij, natuur, die teeder-lokkend zijt, en blind:

tóch voel ik, bleeke toover van bedrieglijk herfsten,
- weêr voel ik, schoone schijn, o schroom'ge vreugde en vrees,
kil uit de diepten van mijn wezen 't gèeren bersten
'of weêr een voorjaar in de strakke stammen rees.

1) Zie *De Gids*, December 1911 en April 1912.

Van uit de keldren, waar mijn wil en weer'ge hoede
den looden stempel sloeg ten veil'gen deksel-steen,
welt weêr ineens, en woelt gelijk een blijde woede
de lange gallem van verlangens luid geween....

- Ik weet dat elke lent' van mij zal blìjven eischen
het martlend baren van een fellen levens-loot;
ik weet te zìjn, om naar de hemelen te hijschen
elk teeken, telkens, van opnieuw-ontwekten dood;

Ik weet dat ik besta, gedoemd tot helle sprake,
opdat geen scheut ontspruit' waar 'k geen geluid aan geef,
en 'k eeuwig smartlijk ben opdat elk lente-ontwaken
van straal'gen dauw in mijne dankbre tranen leef';

maar.... dìt en wórdt geen lent'. Geen gulle dag zal rijzen
gelijk een voorjaars-weide in duizend bloeme' onluikt;
en zijn dees gulden uchtend-neevlen schòon, zij wijzen
een naedren morgen die naar náakte landen ruikt.

En toch.... - o Starre waan, te wezen de verkoorne
die zelfs bij lui-ontluikende oogen van den Dood,
blinde natuur, gij eeuwig-barende en -geboorne,
mag worde' als úw steeds zwarte' en scheppens-reeden schoot

mag zijn die, zelfs bij schíjn van leven, bràndt van leven;
die, van zijn onverbidlijk-werkzaam hart en brein,
zal 't hèerlijkst aangezicht aan 't óngeschaapne geven
en schenke' uit de òngewassen druif den rìjksten wijn....

o Starre waan, te schoone waan.... - De neevlen hangen
doorblonken, blankend, van een bloode October-zon.
En 'k sta, en stare, en prange onder mijn hand 't verlangen
dat brandt alsof nieuw leve' in dezen dood begon.

II.

Laat uw trage wake duren
tot de haarden zijn gebluscht:
slechts naast goed-gedoofde vuren
slaapt men vroom in veil'ge rust.

Vreest gij, dat ge bij 't ontwaken
licht van koude rillen zult:
voed de vlamme in u der bake,
niet te dooven, van 't gedùld.

III.

Ik ben met u alleen, o Venus, roode star.
En waar 'k vergeefs in mij uw stralend gloeien zoeke,
blijft leêg mijn marrend harte, en bar.

Mijn harde mond is strak aan beiden starren hoeke.
Geen vraag. En zelfs wat 't eerst me naêrt en 't laatste scheidt,
Zelfs àngst en komt mijne ijlt bezoeken.

Ik ben met u alleen, mijne oogen droog en wijd,
en deel de wijde nacht van mijn verlaten kilte
met uwe gloeiende eenzaamheid.

- De venstren blind, de kaemren naakt en ijl de dilte,
het huis eens beedlaars, onbetreên en haveloos:
aldùs mijn ziel in 't land der stilte;

terwijl ge, alleen in 't land der stilte, een helle roos,
een vurig-roode roos in stilte's donkren lande,
ge noodend waakt en blaakt, altoos,

en ik, met de armoe van mijn hoofd en van mijn handen,
in de armoe van mijn hart ontbere, leêg en bar,
zelfs de arme vreugd van èenzaam bränden...

IV.

o Ziek, onzeker en onzuiver;
in 't ijvren de èigen doem gewijd;
geen strakke glimlach en geen huiver
dan om de'onmògelijken strijd;

- ter loome zee gezonken zeilen
steeds onder zelfde lamme zon;
en altijd 't onveranderd ijle
aan elken nieuwen horizon....

V.

Ik weet dat ik mijn dood bereid, wanneer ik wil
dat ik van schoonheid slechts, als eenig heul, zal leven.
Maar, waar gij mij dit heul één enklen stond kunt geven,
doe dat ik sterve, o Dood, en mijn begeeren stil.

Ik weet dat ik niet scheppen zal, dan door 't bereiken
der vrijheid die mijn ziel heur aardsche grenze' ontknecht.
Gedoog dan, God, dat ik mijn scheppings-daad beslecht
door met mijn bloed de schaal des lijdens te verrijken.

- Doch eischt gij, Dood, die weet wat mij te wachten staat,
dat ik mijn leve' in leelijkheid en leêgheid slijte;
- groeft gij, mijn God, opdat 'k me-zelf mijne onmacht wijte,
dees bittere plooien, strak en stroef, in mijn gelaat:

o laat dan toe, gij Dood, dat ik mijn hunkren loone,
mijn schoonheids-hunkren met de speren van mijn spot;
verknecht mijn rooden scheppings-drang; maar geef, o God,
dat ik mijn knechtschap in mijn woede-woorden hone.

VI.

Trots, die mijn harte hardde, als ijzer
ter kille kuip tot staal gehard:
gij hebt het sterk gemaakt, en wijzer;
- maar 'k wete, dat het broozer werd.

Gij maakte 't, te gedrilden were,
als eene spies, die vaster steekt
naar harder staat het staal der spere,
maar die niet buigen kan, of breekt.

Zoo sta 'k, mijn trots een scherpe schanse
naar 't dreigen van elk nieuwen dag;
en heb een hart gelijk een lanse
van staal, - maar dat niet buigen mag.

VII.

Want neen: geen spijt'ge doem om wat het heiligst is:
de woel'ge vlam der daad; de kilte van 't begeeren.
Slechts op gekènde spijs kan deugdelijk men teren;
men smaakt geen schoonheid dan in de eigen droefenis.

Hoor hoe van elk geluid wel tien geluide' ontwaken;
weet hoe ge van één woord een weelde wekken kunt.
Vergeet uwe armoe; neen: denk dat ze u werd gegund,
uwe armoede, als een kruik waarin ge uw dorst moogt smaken.

Want hoe gij wenschen moogt u-zelf te ontsnappen, om
in ondoorgrondb'ren waan een wereld te bevatten:
gij kent de werklijkheid onopgediepter schatten
aan 't schaemle schoon allèen van 't innigst heiligdom.

- Wil dan berusten in uw kleinheid; wil gedenken
dat gij geen weten dan uw kleinheid zijt bestemd;
en dàn misschien, wanneer ge uw needrigheid omklemt
met de échtste liefde, Dood en God u zullen wenken.

VIII.

Treed in. Gij die mijn hope en die mijn deernis zijt;
die van mijn onmacht meent úw gloei'nden waan te loonen:
treed in: ons staat een vriendlijk-sober maal bereid;
gij zult van avond met mij wonen.

Neem plaats. Het is het uur dat bleeke ruste wast.
Proef, hoe van de' eigen mond de woorden zoeter smaken.
Zie aan den moeden haard een stillere asch getast:
thans geene vlamme meer die blake,

maar aan ons voorhoofd een veredelende glans,
o vriend, die zelfs onze oogen dooft, tenzij het streelen
der bloemen naar den tuin ze keere, en naar den krans
der teêr nog lichtende priëelen.

- Want weet: geen schoon gebaar dat hier niet dralen blijft;
geen vrouwen-aêm, die niet dees strakke koon bleef kozen.
Zie hoe ter ruite schraaft en traag heur curve schrijft
een staêge roode liefde-roze...

En toch... - o Gij, die mijne hoop en deernis zijt,
gij tot gelijken waan en onmachts-doem gekoren:
wees' eeuwig u gespaard de wreede zekerheid
van zùlken vrede, - uit leed geboren...

KAREL VAN DE WOESTIJNE.

Buitenlandsch overzicht.

Zabern. - Briand. - Liman von Sanders. - President Wilson en Centraal-Amerika.
26 Dec. 1913.

Een volle maand.

Een oogenblik scheen het, of wij in Duitschland iets gewichtigs gingen beleven.

Alle partijen, op één na, in den Rijksdag vereenigd tot een motie van wantrouwen tegen den Rijkskanselier.

Er bruiste iets in de stemming. Ware de regeering op haar weg voortgegaan, er zou spektakel hebben kunnen komen niet in den Elzas alleen, maar in het hart des Rijks. De regeering heeft echter onmiddellijk ingebonden; met het vertrek van het 99ste uit Zabern begon de ontspanning, en de veroordeeling van Forstner door den krijgsraad heeft die voltooid. Altijd, voor zoover het de Duitsch-constitutioneele kwestie betreft. De regeering heeft de gematigde helft van de meerderheid die zich bij de motie tegen haar keerde, gepacificeerd, en kan nu de motie veilig bij het oud papier leggen: er is geen kans meer dat dezelfde meerderheid die haar aannam, de regeering door systematische credietweigering in ernstige moeilijkheid zou willen brengen (de eenige manier waarop de verantwoordelijkheidskwestie, als het eens eindelijk op vechten aankomt, zal kunnen worden uitgevochten); - maar er is een andere kwestie die op verre na niet is opgelost. Eigenlijk zijn er twee: eene van algemeen-Duitschen en eene van particulier-Elzasser aard.

De onwettigheden in het gedrag der militaire autoriteit te Zabern schijnen niet ongestraft te zullen blijven, en dit is zooveel gewonnen. Machtiger echter dan krijgsraadsvonnissen zal, ter voorkoming van herhalingen, het vonnis der openbare meening zijn in de kringen waaruit het Duitsche officierscorps voortkomt.

En te dezen aanzien zijn de vooruitzichten nog ver van rooskleurig. Het voorbeeld van den politie-president von Jagow bewijst opnieuw, welk een kloof er gaapt tusschen de primaire noties van plicht en eer, door de militaire kaste, en die, door de burgermaatschappij aangehangen. Wanneer zal het besef doordringen dat de Forstner's en Reutter's het Duitsche volk blameeren in de oogen van Europa? Dat de tijd voorbij is, waarin *Schneidigkeit* alleen het gemis vergoeden kon van alle andere qualiteiten die in den leider en voorganger van menschen behooren te worden aangetroffen? Dat de geheele pretensie dat dienstmisdrijven van meerderen niet buiten de kazerne mogen worden beoordeeld, een belachelijke onmogelijkheid is geworden in onzen tijd?

En dan is er de Elzasser kwestie waarvan Duitschland onnoemelijk veel nadeel, hinder en ergernis zal beleven. Hoe langer zoo meer. Het feit dat men deze Duitsche bevolking niet tot tevreden burgers van het Duitsche Rijk heeft kunnen maken is een geweldige aanklacht tegen de politieke bekwaamheid der Duitsche regeering. Het is niet aan te nemen dat zich eenige wrijving tusschen officieren en burgers in den Elzas zou hebben voorgedaan of zou kunnen voordoen, als daar Elzasser regimenten stonden onder Elzasser officieren, zooals in Wurtemberg Wurtembergsche regimenten onder Wurtembergsche officieren. De Rijkskanselier heeft zoo terecht gezegd, dat men de bevolking daar niet moest regeeren alsof het Pruisen waren. Maar trekt hij zelf uit deze grondstelling de juiste consequenties?

Het is opmerkelijk geweest met hoeveel reserve de Fransche pers zich over de gebeurtenissen in den Elzas uitgelaten heeft. Dat was uitstekende politiek. De Duitsche regeering, althans haar militaire vertegenwoordigers in het Rijksland, zorgden zelf voor het onderhouden eener stemming zooals Frankrijk ze gaarne in den Elzas ziet....

En dan, er was in Frankrijk zelf zoo veel te doen. Weer eens een verandering van gouvernement en ditmaal onder bijzonder spannende omstandigheden.

De verkiezing van Poincaré tot president is eene nederlaag geweest voor de radicale en radicaal-socialistische sectarissen die de Republiek als hun eigendom waren gaan beschouwen. Sedert dien heeft de geslagen club niet gerust. Poincaré's man Barthou had de gunst verspeeld (hoopte men) door de invoering van den driejarigen diensttijd; een maatregel die wel het noodzakelijk antwoord was op Duitschland's legeruitbreiding, maar die minder mooi zou lijken als men er de rekening van te voldoen had, dan op het oogenblik dat zij onder een vaderlandsch gejuich werd gevoteerd. Bij het financieele debat dat volgen moest werd Barthou opgewacht door Caillaux, die op het congres te Pau door de radicalen en radicaal-socialisten tot hun leider was aangenomen; een congres dat tevens den wind in de zeilen had pogen te vangen door zich voor de wederinvoering van den tweejarigen diensttijd te verklaren.

Men weet hoe Duitschland zich uit de financieele moeilijkheid heeft gered: door eene buitengewone heffing van de groote inkomens. Frankrijk, dat gemakkelijker dan Duitschland tegen een civielen prijs leenen kan, wilde nu zelf een beroep doen op de vermaarde Fransche spaarkous, waaruit andere mogendheden zoo dikwijls weten te putten. De regeering stelde een leening voor van 1300 millioen francs à 3%, waarvan de rente nooit door eene belasting op het inkomen zou kunnen worden getroffen. Het is de ongeschikte verdediging dezer laatste toevoeging, die Caillaux gelegenheid gegeven heeft op een zeker oogenblik eene meerderheid van 25 stemmen tegen het gouvernement te behalen, en Barthou diende het ontslag van het ministerie in.

Poincaré heeft het eerst gezocht in een nieuw bewind van republikeinsche concentratie onder een nieuw hoofd: Ribot of Jean Dupuy; eene oplossing die veroorloofd zou hebben de portefeuille van buitenlandsche zaken in handen van Pichon te laten, hetgeen de president bijzonder gaarne zou hebben gezien. De weigering van de Caillaux-club om portefeuilles te aanvaarden onder een premier die niet tot de club behoorde, heeft dezen toeleg verijdeld. De eenige kans om

aan een ministerie-Caillaux te ontkomen was nu, de kabinetsvorming aan een radicaal op te dragen die in mindere mate dan Caillaux zelf de vijandschap van alle meer behoudende elementen had gaande gemaakt. De senateur Gaston Doumergue heeft de vorming van zulk een bewind aangedurfd, met Caillaux als minister van financiën. In redevoeringen van een uiterst gladden vorm, maar van een opmerkelijke nulliteit van inhoud, heeft het nieuwe ministerie zich bij Kamer en Senaat geïntroduceerd.

Wie mocht hebben gemeend, dat thans het groote programpunt van Pau, de wederinvoering van den tweejarigen diensttijd, op het regeeringsprogram had moeten voorkomen, is geheel bedrogen uitgekomen. Voorop staat het oude stokpaardje ‘la défense de l'école laïque’; en het gouvernement zal steunen op ‘republikeinsche’ meerderheden alleen. Is er voor eenige hervorming eene zoodanige meerderheid niet te vinden, dan zal het gouvernement haar niet doordrijven; m.a.w. van de evenredige vertegenwoordiging komt vóór de verkiezingen van 1914 niets meer.

Tegen deze politiek verheft zich met nadruk Briand, die zich reeds duidelijk als den komenden man beschouwt. Er zijn woorden gevallen die doen gevoelen dat de aanstaande strijd er een zal worden van een groote persoonlijke heftigheid. Caillaux heeft Briand ‘l'endormeur’ genoemd, en Briand heeft geantwoord met ‘ploutocrate démagogue’. Die toespelïng op Caillaux' reusachtig fortuin is noch smaakvol noch treffend; ook onder de aanhangers van Briand ontbreken de ‘ploutocrates’ niet. Maar Briand is een te goed redenaar om het alleen in het persoonlijk invectief te zoeken. Hij stelt tegenover het exclusivisme eener club die de Republiek alleen in haar handen veilig noemt, het ideaal op van het ‘apaisement’:

‘Qu'on se batte pour des idées, pour un programme, c'est une nécessité de la vie politique; que même à de certaines heures, pour un bel idéal menacé, ce pays se déchire les entrailles, je le conçois; mais que pour des considérations mesquines de personnes, pour de bas appétits, pour le triomphe de bas intérêts locaux, on ait la prétention d'entretenir l'agitation et de fomenter la haine entre les citoyens de ce pays, ah! non.

La France n'a pas fait le si rude effort de se donner la liberté, de s'affranchir du pouvoir exécutif personnel, pour être étouffée sous une poussière de tyrannies locales. Le rôle de l'Etat dans la démocratie n'est pas de prendre parti pour des citoyens contre d'autres, d'employer la force qu'il tient de la loi, de la nation, et qui doit être au service de tous les citoyens, pour la tourner en tyrannie contre des opinions qui ne lui conviennent pas. L'Etat doit rester neutre entre les citoyens dans la bataille; sa puissance administrative ne doit pas opprimer des consciences, ni des opinions. Il ne doit pas mettre les faveurs ou les représailles au service des électeurs. Dans la bataille électorale, il ne doit y avoir que des idées libres se rencontrant librement devant le suffrage universel souverain... L'anti-cléricalisme ne peut plus suffire, à démontrer l'idéal d'un grand parti.'

Bijzonder goed gesproken, maar er naar te handelen is bij vroegere gelegenheden zeer moeilijk gebleken. Zal het in het vervolg gemakkelijker gaan? Men wint onder de boven uitgeschreven leus den bijval en de tijdelijke medewerking van partijen die thans in de verdrukking zijn, maar zich zeker niet door een onpartijdige bewindvoering onderscheiden hebben zoo dikwijls zij zelve de macht in handen hadden. Het 'apaisement', om kort te gaan, zal van weerskanten moeten komen. Is de Fransche democratie sterk genoeg om de radicale en radicaal-socialistische partij-machine, die tot dusver op gezag van haren naam een partijdig bewind voert, te kunnen afbreken zonder zich aan de clericale reactie bloot te stellen? Dàt is de groote vraag, waarop de naaste toekomst het antwoord heeft te geven.

De stap der Turksche regeering, om het bevel over het te Konstantinopel geplaatste legercorps op te dragen aan een Duitsch officier, den luitenant-generaal Liman von Sanders (die niet minder dan 42 andere Duitsche officieren naar den Bosporus medebrengt), heeft heel wat agitatie in de kabinetten van Europa veroorzaakt, niet het minst te St. Petersburg.

Met de zending-von der Goltz (1883-1896) is de zending-Liman von Sanders niet te vergelijken. Von der Goltz is geweest directeur van het militair onderwijs en vervolgens geattacheerd aan den generalen staf; hij heeft nooit een bevel

gevoerd. Liman von Sanders krijgt het bevel over het legercorps waaraan de bescherming van den Sultan en de bewaking van Bosporus en Dardanellen is opgedragen; de meegebrachte officieren zullen er de divisiën, brigades en regimenten van commandeeren.

Rusland heeft bij monde van zijn ambassadeur von Giers aanstonds ophelderingen aan de Porte gevraagd, die onbevredigend zijn uitgevallen. Daarna heeft het met militaire represailles in Armenië gedreigd, en intusschen den Franschen bondgenoot verzocht, de beurs vooral voor Turkije gesloten te houden. Doch een Duitsche bank heeft daarop in den ergsten nood der Turksche schatkist voorzien, en Londen en Parijs hebben doen weten dat men Rusland bij een gewapend optreden in Armenië niet zou kunnen steunen. Er is te veel aan vast; men durft het probleem van Aziatisch Turkije op het oogenblik niet op die ruwe wijze entameeren. Waarop de zaak nu uitloopen zal, is nog ganschelijk niet te voorspellen. Frankrijk en Engeland hebben te kennen gegeven, liever dan met wapengeweld, op Turkije te willen werken door de onthouding van toestemming tot de sinds lang gevraagde verhooging der douanerechten. Wanneer dan de Turksche schatkist in blijvende moeilijkheden komt, staat het te bezien of de Duitsche financiewereld kapitaal genoeg beschikbaar kan en wil stellen om Turkije moed te geven zich van de mogendheden der Triple Entente geheel te verwijderen. Vermoedelijk wel niet; en dan zal blijken dat de Porte zich den stap van heden alleen kan doen vergeven door aan de anderen, Rusland, Frankrijk, Engeland, nieuwe concessiën te doen - in Aziatisch Turkije. Zij moge den tegenwoordigen maatregel noodzakelijk hebben geacht in het belang van haar leger, dat zij naar het onder Liman von Sanders gestelde modelcorps geheel hervormen wil - haar politieke en economische vrijheid van handelen voor de toekomst heeft zij er stellig belangrijk door beperkt.

President Wilson blijft er bij, Huerta te willen uithongeren, en boodschapt aan het Congres dat hij diens val weldra voorziet.

Intusschen is het merkwaardig hoe deze democratische president, gekozen na eene campagne waarin op de ‘dollar-

diplomatie' van Taft zoo sterk is afgegeven, steeds verder gaat in de inmenging in Centraal-Amerikaansche aangelegenheden. Aan een feitelijk Amerikaansch protectoraat werden tijdens het bewind der republikeinsche partij reeds onderworpen Cuba, Panama, San Domingo; maar het zal daarbij niet blijven. Thans is aan Nicaragua een tractaat voorgelegd dat van de onafhankelijkheid van dien staat feitelijk niets overlaat, en reeds bemoeit de Amerikaansche diplomatie zich met petroleumconcessies in Columbië. Wat zal het morgen zijn?

Het gansche geheim van de zaak is, dat de Vereenigde Staten kapitaal-uitvoerende natie zijn geworden, en de belangen van haar uitgevoerd kapitaal niet aan het wanbeleid van regeeringen als die van Nicaragua of Columbië blootgesteld kunnen laten. Of in het Witte Huis een republikeinsch dan wel een democratisch president zetelt, verandert aan deze primaire oorzaak niets hoegenaamd.

C.

Bibliographie.

Inleiding tot de beoefening der Statistiek, door dr. C.A. Verrijn Stuart, hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Groningen. Tweede deel. De toepassing der statistische methode op de zedelijke en verstandelijke eigenschappen van den mensch. Haarlem. De Erven F. Bohn, 1913.

'Moralstatistik' noemen de duitschers de hier besproken statistiek der 'menschelijke levensuitingen, die mogen gelden als openbaringen van psychische eigenschappen en gezindheden.'

Verrijn Stuart toonde zich een te goed vaderlander om het woord af te drukken op omslag en titelblad. Doch af en toe gebruikt hij het in den tekst. Waarvoor absolutie. De korte nederlandsche term moet nog gevonden worden en de omschrijving, die in den titel de plaats inneemt van het begeerlijker maar nog ongeboren verzamelwoord, zou stooten in den tekst.

Kon 'geestesstatistiek' niet door den beugel? Deze vraag (tezamen met die of 'geestesgymnastiek' hier een deugdelijk analogon is) is de aandacht waard der gecombineerde groningsche juridische en literarische faculteiten. Want nu we vandaar ons eerste nederlandsche standaardwerk over statistiek ontvangen, moge ook daar de burgerlijke stand des nieuwelings behoorlijk in orde worden gebracht.

Minder dan voor de duitschers hun 'Moralstatistik' is het woord in geen geval. Stuart zelf brengt in herinnering dat de duitsche term alvast hierom niet deugt omdat 'statistiek der immoreele gedragingen' veel juister den inhoud zou teekenen.

Voor den door hem verkoren titel trouwens geldt hetzelfde bezwaar: het menschelijk 'verstand' moge zich niet minder goed dan het onverstand statistisch in beeld laten brengen, niemand kan dit volhouden ten aanzien van de 'zedelijkheid'

vergeleken met haar tegendeel. Honderden bladzijden van dit boek zijn niet anders dan een (technisch volkomen geslaagde) comprimeering van menschelijke boosheden zonder tal en vergeefs speurt de versomberde lezer naar de statistiek der deugd. Nauwelijks heeft hij de ‘criminaliteit’ achter den rug of de nog minder opmonterende ‘zelfmoord’ grijnst hem aan.

Ontspanningslectuur trouwens zoeke men elders dan in boeken als dit.

Inspannend evenwel - en dit is bij een stof, die noodzakelijk uit véél cijfers bestaat, een niet geringe verdienste - is de lezing haast nergens. En boeiend is zij haast overal.

Hetzij men Stuart's beschouwingen over de statistiek van den godsdienst leest, hetzij die over de statistiek van het geslachtsverkeer, of van het verbruik (als aanwijzing van zedelijke en verstandelijke eigenschappen), van de criminaliteit, den zelfmoord, de verstandelijke ontwikkeling, of (het laatste hoofdstuk) de statistiek van het vereenigingsleven en van de samenstelling der vertegenwoordigende lichamen, overal valt te genieten die rustige betoogtrant van hem, die zijn stof in alle deelen meester is en daardoor noch aarzelt met het trekken van slotsommen waar deze geoorloofd zijn, noch met het achterwege laten van conclusies waar deze voorbarig zouden wezen.

Het boek geeft wat bij den tegenwoordigen stand der statistische wetenschap en van haar materiaal kon worden gegeven door hun besten kenner in Nederland. Dit is minder dan men zou begeeren, maar weinig is het niet. En het geeft dit in aantrekkelijk beschaafden vorm, die zijn kenspreuk ‘non coquis sed convivis’ ten volle recht weervaren doet.

De nederlandsche leek zij ermee geluk gewenscht. Wanneer deel drie?

v.B.

Brieven van A.L.G. Bosboom-Toussaint aan E.J. Potgieter. Bewerkt en toegelicht door J. Bosboom Nz. Rotterdam, D. Bolle.

Een nakomertje van de Toussaint-herdenking van September 1912.

Was er misschien in die dagen reeds te veel van en over mevrouw Bosboom te lezen en heeft haar neef daarom het vervolg op zijne mededeelingen uit hare brieven aan Potgieter in het Toussaint-nummer van *De Gids*, welke thans de veertig eerste bladzijden van dit boek uitmaken, zoo lang uitgesteld?

Hoe dit zij, wie in September 1912 meer dan gelegenheidsbelangstellenden waren, zullen thans zeker ook gaarne kennis maken met hetgeen mevrouw Bosboom tusschen 1844 en 1847 aan Potgieter schreef over al wat haar wedervoer en in haar omging, in de eerste plaats over haar werk, waarbij Potgieter haar met zijn aanmerkingen en raadgevingen en, in geschriften als 'De verrassing van Hoey', in vereeniging met Huet, met meer dan enkel critiek en raad, met formeele hulp, 'retoucheering' noemden zij dat, ter zijde stond.

Na al wat wij thans weten van het leed dat Van den Brink Truitje Toussaint aandeed, stemt het weemoedig, in het eerste hoofdstuk van dit boek den brief van 20 April 1842 te lezen, waarin zij haren verloofde tracht te rechtvaardigen tegenover de klacht van hen, die hem van nalatigheid in het beantwoorden van brieven beschuldigden; en niet minder weemoedig stemt deze stille klacht van de verlatene verloofde uit 1846: 'rust, vooral na emoties, mij geboden *par ordre de médecin*; daarom wroet ik nu ook maar niet in de nieuwe wonde, die v.d. B.'s verwaarloozing mij toebrengt. Anders *was* die band nu reeds ontknoopt, doch de bemoeijingen daarmede zijn mij nu te zwaar. Het valsche licht dat dit aanhouden op mij werpt zal ik dus nog wat dragen'. Vele jaren later, komt Van den Brink's naam nog weer in hare correspondentie voor, naar aanleiding van Potgieter's vraag om inlichtingen en om inzage van brieven, welke hem voor de samenstelling van zijn (onvoltooid gebleven) Biographie van Bakhuizen van den Brink van dienst zouden kunnen zijn. Potgieter schijnt mevrouw Bosboom-Toussaint gevraagd te hebben, of zij over haar verhouding tot Van den Brink het een en ander op schrift zou willen stellen, dat hij voor zijn werk zou kunnen gebruiken, Zij sloeg dit dadelijk af in een brief van 15 Februari 1869, welke aldus aanvangt: 'Neen, ik behoef mij geen veertien dagen, geen week, geen 24 uren zelfs te bedenken om te weten, dat *ik* geen persoonlijk deel *kan* hebben in het schetsen der Idylle; die Gij U voorneemt te geven. Ik ben George Sand niet om een *Lui et Elle* of omgekeerd te schrijven... Het tijdperk van zijn afwezen in 't buitenland was daarbij voor mij ook in 't ouderlijk huis een al te smartelijk, om er ooit weer op terug te komen... Vandaar dat ik nevensgaand kistje met zijn inhoud nooit meer met een goed oog heb kunnen zien, noch lust gehad er in te kijken'.

Zorg en bezorgdheid voor Bosboom spreken herhaaldelijk uit deze brieven. Maar overigens is hier telkens de geestige, pittige vrouw aan het woord, die geen blad voor haar mond neemt, de critiek niet spaart, ook niet waar het personen geldt, die in

menig opzicht tot haar geestverwanten kunnen gerekend worden; de hoogstaande vrouw, die in haar dikwijls moeilijk leven steeds blijmoedig en vertrouwend haar weg is gegaan...

Mogelijk dat de wensch om dit boek niet al te dik te maken - wat velen allicht van de lezing zou hebben afgeschrikt - den heer Bosboom genoopt heeft, brieven of fragmenten van brieven achterwege te laten, die niet minder belangrijk zijn dan de hier meegedeelde. Zoo miste ik noode in den brief van 16 Januari 1865, waarvan hier slechts enkele regels worden gegeven, het alleraardigste gedeelte, waarin de briefschrijfster vertelt van den ‘onderbibliothecaris van den koning’ zooals zij hem noemt, die naar aanleiding van het geruchtmakend stuk van Huet ‘Een avond aan het Hof’ in den Januari-Gids van 1865, bij Nijhoff kwam vragen naar ‘dat blaadje daar in moet staan... de Koningin... enfin je begrijpt me...’[1)]

Maar zooals zij daar liggen vormen deze uittreksels van de brieven van mevrouw Bosboom, door den bewerker sober en zonder psychologische gissingen toegelicht, een kostbare bijdrage voor de kennis van het karakter en de geschriften van de geliefde romanschrijfster.

v.H.

Jonge Liefde, door Frits Leonhard. - Rotterdam. 1913. W.L. en J. Brusse.

Zoo treffend èn door zijn schoonheid èn door zijn zeldzaamheid een schouwspel het mag heeten, in een gering dilettantisch auteur zich plotseling een kunstenaar te zien openbaren, zóó in-treurig, zóó fel-teleurstellend is 't een goed kunstenaar eensklaps te zien veranderen in een dilettant. En terwijl het eerste niets verwonderlijks heeft - immers het aanvankelijke dilettantisch werken ontstond waarschijnlijk door de vergeeflijke dwaling van den *nog onervaren* schrijver, dat de artistieke aanleg, die hij zeer terecht in zich voelde, zich reeds in hem geopenbaard had, terwijl in werkelijkheid dit nog moest gebeuren, - biedt het laatste slechts gelegenheid tot het stellen van allerlei vragen, die men toch eigenlijk liever maar niet beantwoord ziet, omdat 't antwoord waarschijnlijk slechts een gissing en zéker een onaangenaamheid zal zijn. Van des heeren

1) Zie de aanhaling voorkomende in *De Gids* van April 1902. blz. 151.

Leonhard's vroeger werk heb ik alleen *Kleine Bandeloozen* gelezen. Maar dit is genoeg, om mij telkens en telkens weer, nu eens in 'n soort griezelende bevreemding en dan weer met 'n hardnekkige flinkheid, dit *Jonge Liefde* te doen opnemen, om er ééne allure, ééne voortreffelijkheid van den schrijver van het eerstgenoemde werk in te mogen hervinden, één spoor van den *kunstenaar* Leonhard. En telkenmale kom ik er dan meer verbluft, meer hulpeloos-verbaasd uit terug; telkens ook meer geprikkeld, dwaas die ik ben, dit raadsel op te lossen - welks oplossing mij slechts, ik weet 't zeker, boos of verdrietig maken kan -: hoe één en dezelfde mensch deze beide boeken kan schrijven; hoe men zóó diep vallen kan... Eerst was er 'n soort mal-verwilderd verbazingsgestamel in mij, zoo iets als van een kind, dat een door hem zeer geëerd en geliefd onderwijzer, dien hij het toppunt van achtbaarheid, ingetogenheid en fatsoen heeft geacht, plots met bemodderden hoed, krant op den rug gespeld, dronken-lollend langs de straat ziet zwaaien. Maar daarna maakten zich uit dat gonzend ontzettingsrumoer toch eenige vragen los, die zich zeer wel laten formuleeren: Hoè kòmt het, dat de heer Leonhard, die in z'n observatie-fantasiekunst van *Kleine Bandeloozen*, zich een wel zeer aanmerkelijk-geringere, maar tevens een guller schrijvende, niet zoo pijnlijk zwoegende Hartog had getoond, - hoe komt het, dat die heer Leonhard nu plots een loszinnig dilettant is geworden, een romannetjesfabrikant van zoo slechte waar nog wel, dat, indien 't z'n eerste werk ware geweest, men maar beter in clemente afwachting hadde gezwegen? Waardoor is de knappe, de op 't innerlijk gehoor dialogiseerende schrijver van 't oudere werk, hier in een stokdooven in-elkaar-prutser van snerpend valsche boektaal veranderd, die je doet rillen alsof iemand met z'n nagel over metaal knarst? Waarom is, inplaats van het deugdelijk werk van zijn klein, maar echt metaphorisch talent, een opgeschroefdbombastische beeldspraak in de plaats gekomen, zoo ònecht, zoo bedàcht, zoo wankel, dat al zijn beelden dat leemvoetige in Nebukadnezar's droom zouden gelijken, indien niet zoo volkomen elk deeltje goud eraan ontbrak? En, om deze reeks te besluiten: wat heeft den nauwgezetten herschepper eener zuiver geziene en gevoelde klein-menschelijke werkelijkheid hier doen verkeeren in een soort van kromspraak pratenden, heeschstemmigen uitlegger bij een kermisachtig wassenbeeldenspel, aan z'n rechterhand de beruchte perverse dame - de zelfmoordenares, meheer! die zich in gas heit late stikke! - ter linker het lieftallige, jonge meisje met 'r geliefde - de effetiefe, en zooals de groep dan ook hiet, *Jonge Liefde*, meheer!... -? Het is

waar: de beide laatste figuren zijn beter gebeeld dan de eerste, maar zij reiken toch niet boven het traditioneel-dilettantische, zij halen niet bij de menschbeeldingen in *Kleine Bandeloozen*.

Het is niet slechts of de schrijver alle zijne hoogere gaven, maar ook al zijn zelf-critisch begrip, geheel zijn techniek, alles en alles wat zijn vroeger kunstenaarschap uitmaakte, verloren heeft. Men zou, geloof ik, moeten teruggaan tot dat vermaarde geval van die begaafde en geleerde Russische dame, die, 'n paar jaar geleden, op 'n morgen wakker wordend, tot zelfs 'r moedertaal vergeten was, om een zóó sterk geval van ont-ikking te vinden, als met den heer Leonhard qua kunstenaar heeft plaats gevonden. Leefden we in het Frankrijk van Dumas père, ik vroeg zonder aarzelen: - Mijnheer Leonhard, aan welk jong auteur hebt u de onvoorzichtige goedheid gehad uw naam te leenen?

Zooals ik reeds bij den aanvang van dit critiekje zei: een dergelijk geval biedt wel gelegenheid tot allerlei vragen, maar een onweersprekelijk antwoord laat zich zoeken. Aan gìssingen waag ik mij niet. Maar wel herinner ik mij iets, dat, wie weet, den lezer misschien behulpzaam kan zijn, zijn onrustige nieuwsgierigheid in slaap te wiegen. Een paar jaar geleden betoogde een criticus van een onzer tijdschriften, dat de Hollandsche critiek zedelijk ver boven de uitheemsche stond - een m.i. zeer aanvechtbare stelling - 'tgeen veroorzaakt werd, doordat hier met het slagen eener uitgave geen fortuin te winnen viel - een alweer m.i. zeer zwakke motiveering - maar gesteld, dat dit alles juist ware, dan zou ik daarin zeer zeker allerminst een reden tot tevredenheid kunnen vinden. Want diezelfde omstandigheid: de onmogelijkheid met een zelfs voortreffelijk werk een paar jaar levensonderhoud, gezwegen van een fortuin, te verdienen, welke, volgens dien schrijver, de critiek verheft, drukt zekerlijk de overige litteratuur omlaag: ook onze beste auteurs schrijven, bijna allen, te véél, *moeten* te veel schrijven, om - prozaïsche platheid! - te kunnen *eten*. En, het kan niet anders, ook de critiek lijdt daaronder, zij weet maar al te vaak haar woorden nutteloos-wreed, ze voelt zich in den penibelen toestand van den armelui's-dokter, die tot z'n patiënt zegt: ‘Hoor 'ns beste kerel, 'k zeg 't je nou voor 't laatst... je moet rùst nemen, anders sta ik niet voor de gevolgen in’, en die van den patiënt ten antwoord krijgt: ‘Dokter, u hèbt gelijk, dat u me rust voorschrijft... 'k voel 't zelf... maar toe... verordineert u me dan 't trekken van 'n loterijtje d'rbij!’

M.H. VAN CAMPEN.

Een reisdagboek uit IJsland.

(Vervolg).

Een man van beteekenis.
Breidabólstadur, 19 Augustus.

Ik heb een dag rijdens achter den rug, waarop ik veel gezien heb, maar ik stel de beschrijving daarvan tot morgen uit, om in dezen brief terug te gaan naar Thjórsárbrú en stil te staan bij den man, die daar het hotel bezit. Hij stond bij de deur, toen wij binnenkwamen, en knikte, toen wij vroegen, of wij bij hem logeeren konden; hij kwam naar de gewoonte der IJslandsche boeren bij ons aan tafel zitten en met ons eten; hij slurpte, zeide weinig, had boersche manieren, en hij zag er uit, of hij geen tien kon tellen. En toch is deze man een der merkwaardigste mannen op IJsland, iemand, aan wien velen een voorbeeld kunnen nemen.

Dat onze waard niet zoo onbeteekenend is, als hij er uitziet, kan al blijken uit de voortreffelijke wijze, waarop in huis alles in orde is. Gisteren avond viel mijn aandacht al op den salon, die niet slechts netjes gemeubileerd is, maar waar ook een kleine bibliotheek staat van Engelsche en IJslandsche boeken. De laatste behooren tot de Nieuw-IJslandsche belletrie, maar de eerstgenoemde, die de meerderheid vormen, handelen over aardrijkskunde, plantkunde, akkerbouw, oeconomie, handelsgeschiedenis. Er zijn dure werken bij, en zij zien er uit, alsof zij veel gelezen worden. Een voorloopige

verklaring kreeg ik gisteren al van den gids: de man is in Amerika geweest. Meer wil het zeggen, dat hij, teruggekeerd zijnde, een examen heeft afgelegd, waarbij hij recht kreeg, geneeskundige praktijk uit te oefenen, maar nog meer, dat hij dat slechts in het voorbijgaan doet en al zijn tijd besteedt, om het betrekkelijk kleine stukje van den vaderlandschen bodem, dat hèm toevertrouwd is, tot ontwikkeling te brengen. Wat hij daarvoor doet, hebben wij vandaag gezien.

Vooreerst is hierover te zeggen, dat toen de man zich voor 14 jaar hier vestigde, er niets was dan een steenachtige bodem met wat gras er tusschen. Nu is het een welvarende boerderij met prachtige grasvelden er omheen, zoover het oog reikt. Maar de man werkt voor belangen, die verder reiken dan eigen huis en hof. In de eerste plaats de vereeniging der verspreide bewoners van de streek tot gezamenlijken ernst - en, wat hier misschien nog meer noodig is, gezamenlijke vreugde. Wij hebben van morgen een theater bezocht, zooals er misschien op de wereld, en zeker op IJsland, geen tweede is. Het is een open-luchttheater, aangelegd naar plannen van onzen waard. Op een komvormige plek van een heuvel is een amphitheater, geheel van gras; buitenom zijn de rijen gewone zitplaatsen, daarvoor met hooger leuning die van de jury, daarbinnen al het overige: plaatsen voor de deelnemers aan het spel, voorts renbaan in rechte lijn (100 meter) en in de rondte, een afdeeling voor de muziek, een spreekgestoelte. Voor dat alles is geen plank gebruikt; het is één en al groene zode. Toch zijn de zetels zoo gemakkelijk als fluweelen stoelen. Slechts in het midden is een houten tooneel, waar het worstelspel plaats heeft, en waar gedanst wordt, en ter zijde, al weer met groene muren en groene tafels, een tent voor de restauratie, die slechts, als zij gebruikt moet worden, met een zeil gedekt wordt, en dit zeil rust op vier staken, het eenig houtwerk dat naast het tooneel aanwezig is. Van alle plaatsen heeft men over de spelenden heen het gezicht op de Thjórsá, die in de diepte schuimt. Deze plek dient op één dag in het jaar - in Juni - tot plaats van blijde samenkomst voor menschen, die bijna altijd alleen met zich zelf of met hun gezin zijn; maar op dien dag stroomen zij samen, en een schare van 2000 vroolijke lieden vult de zitplaatsen. De inrichting zoowel als het publieke feest deed aan de

thingplaatsen der oudheid denken, - en toch is dit splinternieuw, en het zet ook geen traditie voort. Het is geen wonder, dat de woonplaats van dezen man een middelpunt geworden is, en dat te zijnen huize het bestuur van het hoofddistrict (de sýsla) vergadert. Er is dan ook een groote houten zaal met eenige houten banken, die voor dit doel dient. Maar zulk een zaal is een veel te zeldzaam gebouw, om gedurende de rest van het jaar leeg te staan; zulk een luxe kan men zich hier niet permitteeren; in den winter wordt hij gedurende ééne week gebruikt tot het houden van voordrachten over het gebruik van den bodem voor de bewoners van het district; een paar ringen voor gymnastische oefeningen, die ik aan den zolder zag hangen, toonen, dat hij nog aan andere doeleinden beantwoordt. Zoo is hier de vorming van een eerste centrum in vollen gang.

Met een niet minder nuttige werkzaamheid van onzen waard maakten wij kennis, toen wij zijn tuin zagen, en nu begreep ik, waartoe de bibliotheek van dezen man diende. Wanneer ik over dien tuin zal spreken, moet ik den lezer verzoeken, er aan te denken, dat wij op IJsland zijn. In het kleine is hier het groote, maar ook het heel groote gelegen. Wij leerden hier vooreerst dezelfde manier kennen, om met aarde en gras te bouwen, slechts is het hier niet op zoo groote schaal geschied als bij het open-luchttheater, maar dat beantwoordt ook beter aan het doel. Tal van muren, ruggen, kommen van gras beschermen, wat hier opgroeit, tegen den wind, maar zijn zóó aangelegd, dat zij toch aan de zon toegang verleenen. Wij zagen hier velerlei planten, maar het merkwaardige is minder gelegen in de veelheid der soorten dan in de zorg, die aan iedere plant besteed is. Hier werden dennen gekweekt, en wilgen, en berken; jonge plantjes, I decimeter hoog, ieder in een apart klein perkje met een grasrandje, dat hen bij het eerste opkomen beschut, en dan is er weer een hooger beschutting om een heele groep. Dit is nu geen zaak van curiositeit, gelijk b.v. de waard van het hotel op den Inselsberg in Thüringen in zijn tuin Alpenplanten kweekt, - neen, het is een landsbelang, dat door dezen man, die dit alles met zijn eigen handen aangelegd heeft, gediend wordt. Want deze boompjes zijn bestemd, om op te groeien en een bosch te worden. Eenmaal heeft

IJsland bosch gehad; slecht bestuur en gebrek aan zorg hebben het land van zijn beschutting ontbloot; het klimaat is er guurder op geworden. Maar nu weet men, wat het waard is, bosch te hebben, en er zijn menschen, die hun beste krachten besteden, om plantje voor plantje op te kweeken. Als deze plantjes boomen zullen zijn geworden, zal het mogelijk zijn, in hun luwte nieuwe boomen te laten groeien, en eenmaal zal deze zwakke aanleg een bosch kunnen worden. De man weet, dat hij het niet beleven zal, maar hij leeft er voor. Men moet een barbaar zijn, om door deze groote liefde niet getroffen te worden. Daar vinden wij jonge vogelkers, op dezelfde zorgvuldige wijze behandeld; daar een wilg, die het tot een drie decimeter gebracht heeft, en daar omheen tot bescherming een hooger walletje, daar een kastanje, die een meter hoog is, en daarbij drie tulpen. Op een bijzonder beschutte plaats staan een paar rozenstruiken, die de winterkoude al doorstaan hebben, en voorts vindt men groepjes van allerlei bloemen, een groote verzameling inheemsche, die gekweekt en veredeld worden, daarnaast geïmporteerde. Onze gids zegt, dat deze man ‘een eenige man’ is, en wij gelooven hem. Met bewondering voor de zelfverloochening, die in zijn werk is, nemen wij afscheid, en wij wenschen het land meer zulke burgers toe.

Van Thjórsárbrú naar Breidabólstadur.
Breidabólstadur, 20 Augustus.

Sjok, sjok en hop, hop gaat het als de vorige dagen. Maar de gids zegt *annarr dagurinn er verstur* (de tweede dag is de ergste), en daarom kan er den derden wat harder gereden worden. Wij zetten de richting oostwaarts een weinig naar het Zuiden voort, gaan eerst weer omlaag, dan weer iets op, en nogmaals naar beneden naar het laagste gedeelte van het land.

Kort na ons vertrek, als wij voor het eerst afstijgen, hebben wij weer een onmoeting, die karakteristiek voor het volk is. Een arm man rijdt met een wagen en brengt melk naar een meierij, en de gids maakt een praatje. Voor zulk

werk gebruiken zij hier oude daglooners, die niet meer zwaarder arbeid kunnen doen, zoo licht hij mij in. Ik krijg een aanval van meegevoel en wensch den man iets te geven, maar ik vraag voor de zekerheid den gids om raad. Hij trekt een bedenkelijk gezicht, maar dan klaart het op, en hij zegt: 'doe het'. Echter is een inleiding van zijn kant noodig. 'De vreemde man wenscht je iets te geven'. Daarop krijgt de oude zijn 50 öre; een lach plooit zijn gezicht, en hij geeft mij een broederlijke hand, die ik niet mag weigeren. Armen in den zin, waarin wij dat bedoelen, zijn hier niet; niemand heeft gebrek aan het noodigste, en het schaamtegevoel is sterk ontwikkeld. De armste man wil niet voor een bedelaar aangezien worden.

Wij zetten de reis voort door het vruchtbare landschap. Het weer is goed, en wij krijgen uitzicht: rechts de zee, die zelf maar van tijd tot tijd zichtbaar is, maar *in* de zee de welbekende Vestmanna eyjar, onze eerste ankerplaats, toen wij IJsland naderden, links het hoogland, vele gletschers en toppen, en onder deze de welbekende booswicht, de Hekla. Het bovenste gedeelte is als gewoonlijk in nevel gehuld; de rug glinstert in den zonneschijn zoo vriendelijk, alsof hij te vertrouwen was. Maar nog in dit voorjaar heeft hij blijk gegeven van het tegendeel; gelukkig heeft ditmaal de uitbarsting de richting naar het binnenland genomen, waar geen menschen wonen, en zoo heeft hij nu geen kwaad gedaan.

Na nog een uur rijdens bereiken wij een beek, aan welks oever een klein, net houten gebouw staat. Het is eene meierij, en wij stappen af, om haar te bezien. Daar binnen vinden wij eene vrouw met twee meisjes aan het werk. Alles is kraakzindelijk. Wij zien de vaten met room, de tonnen met boter, en wij vernemen dat van hier iederen zomer 15.000 pond boter verzonden worden. Zulke inrichtingen zijn hier talrijk. De vrouwen, die aan het hoofd staan, moeten te voren een school in Borg bezoeken, die onder toezicht van een landbouw-maatschappij staat, en waar de zuivelbereiding door een Deen naar Deensch voorbeeld geleerd wordt.

De weg heet nog altijd een rijweg, en hij wordt ook hier en zelfs veel verder naar het Oosten door wagens bereden. Een straat kan men hem sedert lang niet meer noemen; toch is hij de groote verkeersweg van het land, en het is dan

ook geen wonder, dat er over de Rangá, die wij nu bereiken, een brug ligt. Het is de derde ijzeren brug, die wij ontmoeten; een jaar geleden is zij gebouwd. Daar de rivier betrekkelijk rustig en minder diep is dan de beide vorige, heeft het bouwen der peilers minder bezwaar gekost; daarentegen nemen de transportkosten toe, naarmate men verder naar het Oosten komt, want al deze zware ijzeren balken moeten van Reykjavík over den weg, dien ik daar juist beschrijf, door paarden naar de plaats hunner bestemming getrokken worden.

Aan de overzijde van de Rangá is nog een klein stukje goede weide, waar wij halt houden, maar dan is het eensklaps uit, en men komt in een land waar het op en neer gaat door zwart mul zand. Wat hier weg heet, is slechts door sporen van paardenhoeven en enkele wagensporen gekenmerkt. De bodem is hier eenmaal van gelijken aard geweest als aan de overzijde der rivier, maar oude uitbarstigen hebben hem met een dikke laag asch bedekt, die het land tot een woestenij gemaakt heeft. Het is een 4 kilometer breede pikzwarte streep, die het groene land middendoor snijdt. Aan de oostzijde wordt dit treurig aschveld begrensd door een nieuwe rivier, de Eystri (Oostelijke) Rangá, en hier is nu geen brug meer; - men moet op andere wijze er over komen.

Even nadat wij de aschlaag opgereden waren, werden wij ingehaald door een man, die met drie paarden aangegaloppeerd kwam. De gids begint een gesprek met hem, en ik vind, dat de intimiteit wel wat ver gaat; de vreemde man rijdt mee, en om niet geheel aan mij zelf overgelaten te zijn, verzoek ik, aan hem voorgesteld te worden. Het is een boer uit de buurt. Thans blijkt mij, waarom Sigurdsson den man aan de praat heeft gehouden: hij wil mèt hem over de Eystri Rangá. Sedert hij hier het laatst geweest is, heeft de rivierbedding veranderingen ondergaan; de man uit de streek weet beter den weg. Wij stappen nu het water in. De losse paarden zijn ons al voor geweest; zij zoeken hun eigen weg, en waar de bodem hen begeeft, zwemmen zij en bereiken lang vóór ons den anderen oever. Maar de reizigers moeten trachten eenigszins droog over te komen, en de ondiepste plaatsen worden dus opgezocht. Toch hangen mijn voeten

geheel in het water. Maar dat kan niet schelen; na eenige minuten zijn wij aan de overzijde en zullen al rijdende wel droog worden.

Hier wordt nu de rit door het groene land hervat, maar weldra buigt onze weg iets links af, en tevens begint hij te stijgen. Wij komen aan den ingang van Fljótshlíd, een dal in het hoogland, dat gelijk de kustvlakte de richting van West naar Oost heeft, maar noordelijker ligt. Het is reeds als alleenstaand phenomeen een bezoek waard, want het is naast het minder belangrijke dal van de Sogrivier, dat meer noordwestelijk ligt, de eenige insnijding in het hoogland, die het Zuidland kent. Van de zee buigt hier geen enkele fjord het land in; de geheele zuidrand van het plateau vormt één gesloten muur, maar hier gaat dan van de laagvlakte een insnijding uit. Reeds in de oudheid heeft men oog gehad voor de voordeelen, die dit terrein aanbiedt; het is vroeg bewoond geweest, en hier is het tooneel van een der belangrijkste saga's. Wij slaan dus dezen weg in. Een nieuwen geweldigen bergstroom, de Thuerá, een der monden van de Markarfljót, laten wij rechts liggen, en even voor den ingang van het dal bereiken wij het oude Breidabólstadur, in den sagatijd een zeer bekende hoeve, thans pastorie met kerk.

Wij zijn nu in een streek, waar men geen hotel vindt en op de private gastvrijheid is aangewezen. Dus melden wij ons in de pastorie aan en vragen om onderkomen. De vrouw van den dominee doet ons open en heet ons terstond welkom. Ik word in een vriendelijk salonnetje gelaten, maar daarmee zijn de plichtplegingen ook afgeloopen. Koffie wordt aangeboden, waarop wij echter lang moeten wachten, en op den tijd, die den menschen voegt, krijgen wij avondeten in de studeerkamer van dominee, waar een lief jong meisje, een nichtje van den zieleherder, ons bedient, maar dan weggaat. Wij eten alleen; de familie houdt zich apart. De dominee is van huis; hij is lid van het Althingi en houdt zich dus sedert weken in Reykjavík op. Ik vraag, hoe dat met zijn kerk moet gaan. Ja, anderen nemen den dienst waar. Iedere predikant heeft meer dan één kerk, de meeste hebben er drie, enkele vier, de onze heeft er twee. Wanneer des Zondags in ééne kerk gepreekt wordt, is er geen dienst in de overige, tenzij twee kerken zóó kort bij elkander

liggen, dat de zaak met een morgen- en een avondbeurt te helpen is. Wanneer een predikant nu voor langer tijd van huis is, verdeelen de naastbijwonenden zijn kerken onder elkander.

Men krijgt hier in huis wel den indruk van meer deftigheid dan in de hotels, die ik bezocht heb. Er is een salon met nieuwe, met trijp bekleede meubels en een moquette karpet, natuurlijk ook een gipsafgietsel van Thorwaldsen, die op de hoop steunt. De bibliotheek is uitvoeriger dan op Thjórsárbrú, maar nauwelijks degelijker; stichtelijke lectuur neemt een heele plaats in. De vensterbanken zijn door bloempotten ingenomen; er staan twee bloeiende rozenstruiken. De vrouw en de meisjes zijn meer als dames gekleed, dan men hier gewoonlijk ziet; van nationale dracht is behalve het mutsje, dat de vrouw draagt, weinig te bespeuren. Afgezien van deze teekenen van heerenstand vertoonen huis en hof de meeste gelijkenis met eene boerderij. Ik zal daarover nog beter kunnen oordeelen, zoodra wij op een boerenhofstede logeeren.

Op hetzelfde erf als de pastorie staat de kerk. Zij is van hout gebouwd en ziet er vriendelijk uit. Het binnenwerk moet de oude feestzaal imiteeren; het lijkt eenigszins op een moderniseering van de oude houten kerken in Noorwegen. Om de kerk een doodenakker met enkele steenen; grootendeels kleine heuveltjes met hetzelfde mooie gras, dat het huis omgeeft. Een monument is er ook, het wijst de rustplaats aan van een der eerste mannen, die het jonge IJsland tot zelfstandige ontwikkeling riepen, Thomas Saemundsson. Hij stierf in 1841.

Fljótshlíd.
Oddi, 21 Augustus.

Ik wil dezen brief beginnen met een eenvoudige taalkundige mededeeling, die tot begrip van dat, wat volgt, dienstig is. Het IJslandsch heeft een woord *fljót*, dat rivier beteekent; *hlíd* beteekent een meestal met gras begroeide helling; *mörk*, met den genitief *markar*, beteekent ‘bosch’. Fljótshlíd is dus de naam van een landschap met zachte hellingen langs een rivier. Deze rivier is de Markarfljót (Boschrivier), zoo genoemd, omdat in de diepte van het dal een paar kleine

zijdalen zijn, waar kreupelhout groeit. Dit kreupelhout is het ‘bosch’, waarnaar de rivier haar naam draagt. Het bosch zelf heet Thórsmörk; het is met moeite toegankelijk. Van de laatste hoeve in Fljótshlíd kan men het op een dag bezoeken; de paarden moeten dan door zware gletscherbeken waden; menschen wonen er niet. Het dal van de Markarfljót is eenmaal een ondiepe breede fjord geweest, maar de rivier heeft dien gevuld en bovendien daarvoor een breede delta gevormd. De geheele streek is dus nu een laagvlakte, die ten Zuiden en Oosten door steile bergen begrensd wordt, maar ten Noorden wordt zij van het gebergte gescheiden door heuvels, die de eigenlijke Fljótshlíd zijn. In het midden stroomt de breede en wilde Markarfljót; ten zuiden daarvan in het laagland tusschen de rivier en de bergen liggen slechts eenige schapenkooien, maar de noordelijke helling is bewoond. Wie aan de verhoudingen in de Alpen en in Noorwegen gewend is, zou, wanneer hij diep in het dal is doorgedrongen, meenen, nog aan den ingang te zijn, want het is zoo breed, dat men van de Noordzijde uit de kustlijn der overzijde nog zeer ver kan volgen, en hij zou meenen, dat op de plaats, die voor het oog het einde van het dal schijnt, het eigenlijke dal, namelijk de engte, pas begint. Maar dat is niet zoo; waar het oog stuit, is ook werkelijk een muur, die het dal sluit, en waar slechts zeer geoefende klimmers tegenop kunnen komen. Van een opgaand dal, waardoor men allengs de hoogte bereikt is geen sprake; de formatie is dus geheel gelijk aan de Zuidkust, die een groote muur is, waarvoor zich insgelijks een laagvlakte uitstrekt, welke door rivieren gevormd is. Vóór de vorming van het laagland was hier slechts een kromming van de kustlijn, - meer niet.

Na twee uur rijdens van Breidabólstadur bereikt men Hlídarendi. De naam geeft te kennen, dat hier het einde van de hlíd, van de met gras begroeide helling is. Die naam past thans niet meer. Nog acht hoeven liggen dieper landwaarts in tegen de helling. Maar deze naam herinnert aan en stamt uit den tijd, toen het land zijn eerste bewoners ontving. De landverhuizers dier dagen namen zeer groote stukken land in bezit, en de man, die deze hoeve bouwde, heeft al het land genomen, dat zich van hier oostwaarts uitstrekte tot aan de bergen.

Hlídarendi is het doel van onzen rit, en wij stijgen af. Thans is het een zeer onaanzienlijke hoeve, uit twee kleine huisjes bestaande, waar de armste menschen der overigens welvarende streek wonen. Nog niet lang geleden was het anders. In het begin der 19e eeuw stond er nog een hoeve van beteekenis. Maar toen is het goed door erfgenamen gedeeld, en de bezitting is achteruitgegaan, tot eindelijk door de aardbevingen van 1896 en 1912 de huizen ineengevallen zijn. De kleine woning, die er nu staat, is pas een jaar oud. Iets hooger dan deze woning liggen een aantal rechthoekig op elkander staande graswallen, - het zijn de ruïnen van de oudere hoeve uit den sagatijd, van het huis van dien Gunnarr, wiens naam nog altijd met Hlídarendi verbonden is en dat zeker nog eeuwen lang blijven zal.

De oude hoeve lag op een beter punt, had mooier uitzicht en was heel wat aanzienlijker. Een jongen van een 14 jaar ontvangt ons en zal ons de verdere zienswaardigheden toonen. Er is liefde voor de stof noodig, om ze belangrijk te vinden, maar deze liefde is bij de bezoekers aanwezig; de plaats helpt, om de beelden uit de oudheid voor den geest op te roepen. Op een kwartier afstands ligt op de hoogte een heuvel. In dezen wordt verteld, dat Gunnarr begraven is. De oude overlevering zegt, dat mannen, die den volgenden avond daarlangs kwamen, den heuvel open zagen en Gunnarr daarbinnen een strophe hoorden opzeggen. Zij besloten daaruit, dat hij het goed had en tevreden was. Op de plaats zelf heeft ook jongere sagenvorming plaats gehad, arm van inhoud, in overeenstemming met het arme leven der laatste eeuwen, maar toch een teeken, dat de mannen uit den roemrijken tijd nog in de verbeelding der bevolking leven, - geen wonder bij een volk, waar ieder de oude litteratuur leest. Kort bij den grafheuvel ligt een groote steen; men noemt hem Gunnarrssteinn, en de sage vertelt, dat men daaronder zijn wapenen begraven heeft. En een weinig oostwaarts is een mooie groene plek, Gunnarstorfa *(torfa* is ‘zode’). Men zegt, dat Gunnarr een voorliefde voor die plek had en er gaarne zat; daarom kan de wind het gras aldaar niet verwoesten. Dit vertelde mij de herdersjongen, die ons de plaatsen liet zien.

Wij verwijlen een oogenblik en verdiepen ons in het ver-

leden; dan maken wij ons op, om te zien, of er niet eenige verversching te krijgen is. Ja, er is koffie en brood, maar in huis is geen plaats, om vreemdelingen te ontvangen. Maar geen nood. Bij het huis staat een kleine houten kerk, een annex-kerk van Breidabólstadur. In die kerk wordt voor ons de tafel gedekt en de koffie opgedischt. Heiligschennis plegen wij niet, want ik zie, dat het gebouw ook dient tot bergplaats van een naaimachine, van mantels en ondergoed. Voor zulke luxe-denkbeelden als dit, dat een groot gebouw, dat men vlak bij de hand heeft, ter wille van de heiligheid leeg moet staan, is hier waarlijk geen plaats. En niettegenstaande den maaltijd, dien ik nuttigde, kreeg ik van het eenvoudige gebouw een plechtigen indruk. Welk een voorrecht voor de menschen, die een dun bevolkt land bewonen, een plaats te hebben, waar zij op vasten tijd bijeenkomen, en waar het dak hooger reikt dan in de woning. Er is verheffing in die ruimte en in die hoogte, te meer, waar alle versieringen ontbreken, die de aandacht afleiden. Boven het altaar hangt een bleek Christusbeeld, - hier zeker niet 'als warnendes exempel', maar menige arme ziel tot vertroosting.

Gunnarr á Hlídarenda.
Oddi, 21 Augustus.

Wie is die Gunnarr, wiens herinnering hier zoo heilig gehouden wordt en philologen uit Europa beweegt, een pelgrimstocht te doen naar een plaats, waar met gras bedekte ruïnen en een heuveltje de eenige zienswaardigheden zijn? Ik heb al vroeger gezegd, dat de grootheid der IJslandsche helden niet gelegen is in daden, die in de wereldgeschiedenis ingrijpen, maar in de macht der poëzie, die hun leven beschreven heeft. En Gunnarr is een held, die een goeden beschrijver gevonden heeft. Waarschijnlijk is het, dat hij in den 10e eeuw op Hlídarendi gewoond heeft, en dat hij in een overval door een talrijke schare vijanden is omgekomen. Zijn karakter heeft misschien eigenschappen gehad, die aanleiding gaven tot de behandeling, die hem in de litteratuur wedervaren is. Door deze behandeling is hij geworden tot een ideaal held, de sterkste van allen, de dapperste van

allen, maar tevens - en dit is het meest treffende - de zachtmoedigste van allen.

Gunnarr is de held van het eerste deel der Njáls-saga, de eenige groote saga uit het Zuidland, maar een der allerberoemdste. Er wordt hier verteld van de trouwe vriendschap tusschen Gunnarr en Njáll en van de afgunst op het aanzien, dat Gunnarr door zijn karakter verwerft, een afgunst, die hem vele vijanden bezorgt en ten slotte zijn ondergang bewerkt. De vriendschap, die ik daar noemde, wordt op zware proef gesteld, want de vrouwen der beide mannen haten elkander en stellen van beiden zijden alle pogingen in het werk, om hun mannen tegen elkander op te hitsen. Zij huren moordenaars, die knechten en vrienden van de tegenpartij ombrengen, maar telkens zorgen de mannen door hun bezadigdheid er voor, dat het vuur weer gebluscht wordt. De karakteristiek der hoofdpersonen is treffend, en spannend is de climax, die hierdoor bereikt wordt, dat telkens mannen, die den vrienden nader staan, in den twist betrokken worden en door moordenaarshand vallen, en dat zoodoende het eergevoel, dat om wraak roept, telkens meer geprikkeld wordt. Maar de vriendschap houdt het uit. Om een voorstelling te geven van de wijze van vertellen, zal ik hier een paar proeven in vertaling meedeelen.

'Gunnarr reed naar het thing, en voor hij van huis ging, zeide hij tot Hallgerdr (zijne vrouw): "Wees rustig, zoolang ik van huis ben, en laat geen vijandschap merken, daar je met mijn vrienden te doen hebt." "De duivel hale je vrienden' zegt zij. Gunnarr rijdt naar het thing; hij bemerkt, dat het niet gemakkelijk is, haar tot rede te brengen. Njáll reed naar het thing en al zijn zoons. - Nu moet er verteld worden, wat er thuis gebeurde. Njáll en Gunnarr hadden een gemeenschappelijk bosch te Raudaskridur; zij hadden het bosch niet verdeeld, en beiden waren gewend, er uit te hakken, wat zij noodig hadden, en geen van beiden maakte daarover aanmerking op den ander. Een opzichter van Hallgerdr heette Kolr, hij was lang bij haar geweest en was een heel slechte kerel. Een man heette Svartr; hij was een knecht van Njáll en Bergthora (d.i. Njáls vrouw), en zij hielden veel van hem. Bergthora zeide tot hem, dat hij naar Raudaskridur moest gaan hout hakken - 'en ik

zal je menschen sturen, om het hout naar huis te halen". Hij zeide, dat hij zou doen, wat zij hem opdroeg. Hij ging landinwaarts naar Raudaskridur, en daar zou hij een week vertoeven. - Booze menschen kwamen uit het Oosten van de Markarfljót naar Hlídarendi en zeiden, dat Svartr in Raudaskridur geweest was en hout gehakt had, en veel ook. "Bergthora schijnt van plan te zijn, mij flink te berooven", zegt Hallgerdr, "maar ik zal er voor zorgen, dat hij niet meer hakt". Rannveig, de moeder van Gunnarr, hoorde dat en zeide: "Hier zijn vroeger ook wel goede huisvrouwen geweest, al hebben zij geen moordenaarsplannen gesmeed". Nu gingen de nacht en de morgen voorbij, en Hallgerdr ging naar Kolr toe en zeide: "Ik heb een werk voor je bedacht", en zij gaf hem een wapen in de hand en sprak: "ga naar Raudaskridur, daar zal je Svartr vinden". "Wat moet ik met hem?" zegt hij. "Vraag je daarnaar?" zegt zij, "zoo'n slechte kerel, als jij bent? Dood slaan zal je hem". "Dat zal mij wel lukken", zegt hij, "maar het is waarschijnlijk, dat ik er zelf mee gemoeid ben". "Jij bent voor alles bang", zegt zij, "en je moest je schamen, daar ik alles voor je gedaan heb. Ik zal wel een ander man krijgen, als jij niet durft". Hij nam de bijl en was heel boos, en hij nam een paard van Gunnarr, en nu rijdt hij, tot hij oostelijk bij de Markarfljót komt; toen steeg hij af en wachtte in het bosch, tot zij het hout hadden weggedragen en Svartr alleen achter was gebleven. Kolr liep toen op hem af en zeide: "Jij bent niet de eenige, die flink kan hakken", en hij zette hem de bijl in het hoofd en gaf hem den genadeslag en reed toen naar huis en vertelde Hallgerdr, dat hij Svartr vermoord had'.... 'Hallgerdr zond een man naar het thing, om Gunnarr den doodslag mede te deelen. Gunnarr maakte tegenover de boodschappers geen aanmerking op het gedrag van Hallgerdr, en men kon eerst niet zien, of hij het goed of slecht vond. Kort daarna stond hij op en verzocht de mannen, met hem mee te gaan. Dat deden zij, en men ging naar de tent van Njáll. Gunnarr zond menschen om Njáll te waarschuwen, en hij liet hem verzoeken, buiten te komen. Njáll kwam dadelijk buiten, en zij begonnen te spreken. Gunnarr zeide: "Ik moet je een doodslag meedeelen, en mijn vrouw en mijn opzichter

Kolr zijn er schuldig aan, en jou knecht Svartr is het slachtoffer". Njáll zweeg, zoolang hij het verhaal deed. Toen zeide Njáll: "Je zult goed doen, als je haar niet *alles* laat uitvoeren". Gunnarr zeide: "Jij zelf moet oordeelen". Njáll zeide: "Het zal moeilijk voor je zijn, alles goed te maken, wat Hallgerdr verkeerd doet. Maar bij anderen zal het grooter gevolgen hebben dan hier, nu je met mij te doen hebt. En toch is het nu ook ver van goed, en wij hebben nu gelegenheid om ons te herinneren, dat wij woorden van vriendschap gesproken hebben. Ik verwacht, dat het je in het leven goed zal gaan, maar niettemin zal je zwaar op de proef gesteld worden". Njáll nam Gunnars aanbod, om zelf te oordeelen, aan en zeide: "Ik zal hierover geen moeilijkheden maken. Je moet twaalf *aurar* zilver betalen. Maar ik maak deze voorwaarde, dat wanneer er van mijn huis uit iets gebeurt, je geen zwaarder eischen stelt". Gunnarr betaalde het geld en reed toen naar huis. Njáll en zijn zonen kwamen van het thing thuis. Bergthora zag het geld en zeide: "Je hebt deze moeilijkheid met veel matiging opgelost, maar evenveel zal er voor Kolr betaald worden, als de tijd daar is."

Er wordt hierop verteld, hoe Bergthora een landlooper in dienst neemt, wat Njáll slecht behaagt, maar wat hij toch laat gebeuren. En nu rijdt men den volgenden zomer weer naar het thing. 'Gunnarr was op het thing. Njáll nam een geldbuidel in de hand. Skarphedinn (Njáll oudste zoon) vroeg: "Wat is dat voor geld, vader?" "Hier is dat geld, dat Gunnarr mij betaalde voor mijn knecht." "Dat zal je kunnen gebruiken," zeide Skarphedinn met een sneer.' Het gaat dan ook, zooals te verwachten is; Bergthora laat Kolr dooden, en de moord wordt aan Njáll bericht. 'Hij antwoordde niet. Skarphedinn zeide glimlachend: "De knechten worden heel wat meer mans dan vroeger. Toen vlogen ze elkaar in de haren, en daar bleef het bij, maar nu willen zij doodslaan.". "Njáll nam de beurs op, die in de tent hing, en ging naar buiten, en zijn zoons met hem. Zij gingen naar Gunnars tent.' (Gunnarr wordt naar buiten geroepen, en Njáll spreekt zijn leedwezen over de daad van zijn vrouw uit). 'Ik zal haar daarover niet hard vallen,' 'zeide Gunnarr. "Spreek jij nu een oordeel uit" zeide Njáll. "Dat zal ik doen," zeide Gunnarr; "ik zal Svartr

en Kolr evenveel waard schatten; je moet mij twaalf aurar zilver betalen" Njáll nam den geldbuidel en gaf hem aan Gunnarr. Gunnarr herkende het geld en zag, dat het hetzelfde was, dat hij aan Njáll had betaald. Njáll ging naar zijn tent, en de verhouding tusschen hen was even goed als vroeger.'

In een later deel der saga worden de verwikkelingen verteld, die tot Gunnars dood leiden. Ook hier is Hallgerdr niet onschuldig, maar Gunnars karakter treedt in het schoonste licht, waar hij telkens bereid is, goed te maken, wat zij misdreef. Hij heeft echter met baatzuchtige en valsche menschen te doen, die de situatie willen misbruiken, om hem te vernederen, en zoo ontstaat een blijvende veete, waarin Gunnarr herhaaldelijk een overwinning behaalt. Maar als hij na zulk een overwinning met zijn broer naar huis rijdt, en deze hem prijst voor zijn dappere daden, zegt hij: 'Ik weet niet of ik misschien zooveel minder dapper ben dan andere menschen, als het mij meer verdriet kost, menschen te dooden.' Dat is de mooiste trek in Gunnarr, die ook zijn karakter zoo samengesteld maakt, die menschelijkheid naast zijn flinkheid. Deze heeft de overlevering van heden bewaard, waar zij een plaats, die zich door mooi gras onderscheidt, aanwijst als de plek, waar hij gaarne placht te zitten. De saga zelf geeft voor deze moderne overlevering nog een element aan de hand. Ten slotte heeft Gunnarr, tegen zijn wil, zooveel menschen gedood, dat geldboeten niet voldoende zijn, om den twist bij te leggen. Hij moet het land verlaten en drie jaar uitblijven; anders zal hij vogelvrij verklaard worden. Maar als hij op weg is naar het schip, dat hem mee zal nemen, struikelt zijn paard; hij springt er af en ziet toevallig op naar de helling en de hoeve te Hlídarendi, en hij zegt: 'Mooi is de helling, mooier dan ik ze nog ooit gevonden heb, gele akkers en gemaaid gras, - en ik zal weer naar huis rijden en niet vertrekken.' Gunnars broer doet een vergeefsche poging, om hem tot andere gedachten te brengen. De bekoring van het landschap houdt hem vast; liever wil hij thuis sterven dan in den vreemde leven. En zoo geschiedt. Op de volgende thingvergadering wordt hij vredeloos verklaard, en kort daarna wordt hij door zijn vijanden overvallen en na een heftigen tegenstand overwonnen.

Het is merkwaardig, dat men hier de vraag nog discuteert, of Gunnarr recht gehad heeft. Mijn gids gaf hem onrecht, want ‘de wet moet men gehoorzamen’. Maar ik antwoordde, dat Gunnarr een poëtische figuur is, een gevoelsmensch, die ondergegaan is, omdat zijn karakter grooter was dan dat van zijn tijdgenooten. Om de formeele wet bekommerde hij zich niet, waar die met zijn diepste sentiment in strijd kwam, en zijn vijanden vreesde hij niet. Maar hij had naast zijn heldendom een teer geweten. Zóó schildert hem althans de onvergankelijke poëzie der twaalfde eeuw.

Oddi.
Thjórsárbrú, 21 Augustus.

Onze weg voert van Hlídarendi terug over Breidabólstadur naar Thjórsárbrú. Maar als wij de Eystri Rangá gepasseerd zijn, buigen wij links af, want wij willen een bezoek brengen aan de hoeve Oddi, die, reeds in de oudheid beroemd, haar goeden naam als voornaam landgoed en gastvrij huis tot op heden bewaard heeft. Hier woonde op de grens der 11e en 12e eeuw de geleerde man Saemundr de wijze, de drager van veel overleveringen, die later in de saga's zijn opgenomen, en dien men lang voor den verzamelaar der Edda gehouden heeft; hier heeft Snorri Sturluson zijn opleiding ontvangen; hier heeft in de 12e eeuw het machtige geslacht der Sturlungen gehuisd, - merkwaardig genoeg draagt de tegenwoordige bewoner den naam Skuli Skulason, die ook in het geslacht der Sturlungen herhaaldelijk voorkomt.

Wij rijden over een ander deel der zandwoestijn, die ik in een vroegeren brief beschreven heb. Men kan hier de nieuwe ontwikkeling van vegetatie waarnemen, die op de aschvelden dikwijls plaats heeft. De wind, die zooveel schade doet, komt hier de cultuur te hulp. Hij blaast gaandeweg het zand weg, òf naar zee, of naar lager plaatsen, waar veel water is, en waar het minder kwaad kan, en zoodra de steenen eenigszins aan de oppervlakte komen, kunnen planten wortel vatten. De bodem wordt dan bedekt met heideplanten; op den duur treedt daarnaast het gras op, en nu ziet hij er uit als het overige land, dat niet door cultuur tot echt grasland gemaakt is maar toch voor weide dienen kan. Alle overgangsstadiën tusschen woestijn en grasveld vindt men hier

bijeen. Dan betreden wij een diep moerasland, waar de paarden met moeite doorkomen, en dan gaat het omhoog naar de hoeve.

Oddi beteekent 'punt,' en de plaats draagt dezen naam met recht. Het is een groepje heuvels midden in het laagland, een oude formatie, die een eiland vormde, toen het deltaland er nog niet was. Het is als een punt, die van het hooge binnenland naar zee wijst. De geheele heuvelrug behoort tot het landgoed, dat den naam draagt, die eigenlijk aan de bodemformatie toekomt. Zoover terug, als wij berichten over Oddi hebben, heeft hier een kerk gestaan. Er stond er reeds een in de dagen van Saemundr. Toen was het goed familiebezit, en de familie bezat ook, gelijk dat overal op IJsland het geval was, de kerk. Maar in de jaren 1272-98 heeft er een heftige strijd gewoed tusschen de katholieke kerk en de bezitters der hoeven, op wier grond de kerk stond. Die strijd ging om het bezit van het goed, en zooals gewoonlijk, heeft de kerk dat pleit gewonnen. Sedert is Oddi pastorie, en de omstandigheid, dat de tegenwoordige bewoner denzelfden naam draagt als sommige oude bezitters, kan dus niet op vererving berusten. De man, die er nu woont, is een man van rang; hij is proost, d.w.z. hij heeft het toezicht op het gedrag van zijn ambtsbroeders in het district.

In een mijner brieven uit Reykjavík sprak ik over het *tún*, dat het IJslandsche huis omgeeft, en dat men op kleine schaal ook in de stad terugvindt. Hier kon ik pas duidelijk zien, wat zulk een *tún* te beteekenen heeft. Het *tún* is een omheind stuk grond, waaraan bijzondere zorg besteed wordt. Hier goeit het beste gras, dat alleen voor hooioogst gebruikt wordt; paarden mogen het niet betreden. Op Oddi wijkt men van dezen regel wel eenigszins af, en dat zeker, omdat het *tún* zoo groot is, want de geheele heuvelgroep is *tún*. Enkele paarden ziet men er loopen, maar de massa moet zich behelpen met den *hagi*, die er buiten omheen ligt. Op het gebied van Oddi liggen nog een paar kleinere boerderijen, waar pachters wonen; ook deze hebben hun *tún*, omgeven door een vierkanten muur van opgestapelde graszoden. Maar heel anders ziet het er op het landgoed zelf uit. Hier vindt men niet alleen zulk een muur van zoden buitenom, maar aan weerszijden van de oprijlaan en op verschillende

andere plaatsen, waar een stuk grond van het overige gescheiden moet zijn, vindt men bouwwerk van dezelfde soort, zoodat het geheel er uitziet als een groene vesting.

Wij werden ontvangen door den proost, die dadelijk zeide, dat wij mochten blijven. Maar zoo juist was de post van Reykjavík naar het Zuidland aangekomen, en deze moest hij eerst expedieeren. De proost bleek dus tevens postambtenaar te zijn. Nadat dit werk verricht was, werden wij binnengelaten, en de gastheer begon zich met zijn gasten te bemoeien. Hij bleek een zeer ontwikkeld man, die goed Deensch spreekt, veel menschen gezien heeft, en kennis van litteratuur heeft. Hier leerden wij pas de ontvangst op het land kennen. Wij werden niet aan ons zelf overgelaten, wij aten met hem aan zijn tafel, - maar de dochter bediende en at niet mee. De vrouw was op dat oogenblik van huis, maar volgens de zede van het land zou zij waarschijnlijk ook niet mee aan tafel gezeten hebben. Wel kon en mocht men met het meisje spreken; zij was blijkbaar buitenslands geweest en had in het geheel een zorgvuldige opvoeding genoten, maar het dienen is nu eenmaal haar ambt, en dat gaat niet samen met aan tafel zitten. Zij bezorgde ook de slaapkamer, en dit maakte mij wel verlegen en weerhield mij er van, mijn schoenen buiten te zetten; ik vond het al te veel gevergd van een beschaafde domineesdochter, haar mijn schoenen te laten poetsen. Wat ik niet verhinderen kon, was, dat zij heden morgen om 8 uur binnenkwam en voor mijn bed een tafeltje met koffie en spijzen neerzette. Maar zoo is men hier; geen werk is schande, maar leeg zitten is schande. Van den gids vernam ik, dat de proost drie zoons en twee dochters heeft; de twee laatsten helpen in huis, van de drie eersten studeeren er twee in Kopenhagen; de derde werkt op de boerderij. En ook dominee zelf doet mee. Toen ik van morgen mij aangekleed had en naar buiten kwam, stond de proost een paard te beslaan, en een tijd later zag ik hem met paard en kar op weg gaan. Het tractement van een geestelijke is 2000 kronen; voor het overige moet hij leven van zijn landgoed, en dan is hij boer als de andere boeren. Dezelfde wet geldt voor alle kringen. Ook een onderwijzer kan onmogelijk leven van zijn tractement, dat ca. 500 kronen bedraagt; maar hij heeft den heelen zomer vacantie, en dan

moet hij maar wat bijverdienen. De besten onder hen doen dan dienst als gids; tot hen behoort de man, met wien wij reizen. Anderen gaan het land op en verhuren zich bij de boeren, om bij de hooioogst behulpzaam te zijn, of zij helpen bij den aanleg van wegen. Bij deze levensopvatting heeft het begrip ‘stand’ weinig te beteekenen, en men kent dit dan ook nauwelijks. Aan tafel bij den proost converseerde onze gids met volkomen vrijmoedigheid, en daar hij als landsman van alle dingen, waarover gesproken kan worden, beter op de hoogte was dan ik, voerde hij eigenlijk het gesprek. Maar dat is geen aanmatiging; het is de zede van het land. Dezelfde man is behulpzaam in hooge mate en bereid, het geringste werk voor je te doen. Men moet hier aan de menschen wennen, - dan ziet men hoe degelijk en hoe vriendelijk zij zijn. Het is het hart, waar het op aankomt.

Als curiositeit van geheel anderen aard, maar voor het land niet zonder beteekenis, vermeld ik, dat hier gisteren een automobiel geweest is. Het is de eerste, die trachten zou, over steenen en door slib Fellsmúli te bereiken. En hier is heden een Engelschman aangekomen met een motorfiets. Het is de tweede, die op IJsland verschijnt. De eerste heeft het niet verder gebracht dan Thingvellir, 50 K.M. van Reykjavík.

Hekla.
***Fellsmúli*, 24 Augustus.**

Wij hebben ze op den toer van Thjórsárbrú naar Fljótshlíd en terug aanhoudend zien liggen, meest met haar hoed op, een enkel maal onbedekt, maar met haar schuine helling er zoo uitnoodigend uitziende, en wij besloten, aan de uitnoodiging gevolg te geven, en haar te bezoeken. Op een afstand heeft zij een zwart kleed aan met witte strepen, maar de strepen zijn dunner dan anders; onze gids zegt, dat hij ze nooit met zoo weinig sneeuw gezien heeft. De boeren hebben respect voor Hekla, als zij weinig sneeuw heeft; dan is zij warm van binnen, en inderdaad heeft zij van die warmte pas weer blijk gegeven. Wat staat er misschien nog te wachten?

Om de Hekla te kunnen bezoeken, moeten wij eerst een

dag besteden, om de naastbijgelegen pastorie te bereiken. Vandaar uit is de tocht, als alles meeloopt en de mannen flink genoeg zijn, in één dag te doen. Wij begeven ons 's morgens den weg op, dien wij gisteren afgekomen zijn, oostwaarts in de richting naar Oddi, maar na een paar uur rijdens slaan wij links af naar het Noorden, waar door weiden en zand een rijweg ligt. Voor het zoover is, verkrijgen wij een boos voorteeken; mijn paard struikelt en valt, en de berijder ligt eveneens op den grond. Mijn reismakker schrikt, maar hij vertelde mij later, dat hij toch lachen moest, toen hij als mijn eerste woord hoorde: 'Nou vraag ik je'. Het paard echter is nerveus geworden en mag tot loon los loopen. Terwijl het zadel op een ander paard gelegd wordt, worden wij ingehaald door onzen Engelschman met zijn motor, die denzelfden kant uitgaat. Iets verder, als wij door het slik gaan, halen wij hem weer in, en zoo blijft het den geheelen dag voortgaan, dat iedere partij om de beurt de andere voor is. De weg heeft weinig karakteristieks, of liever hetzelfde karakter als het landschap, dat wij reeds kennen; alleen wordt hij op het laatst nog eenzamer; woningen worden meer en meer een zeldzaamheid, en aschvelden nemen toe. Des avonds bereiken wij Fellsmúli, en een uurtje na ons is ook de motor aangekomen.

Den dominee hebben wij gisteren al aan Thjórsárbrú ontmoet; hij ontvangt ons gastvrij en noodigt ons binnen. Het is een vriendelijk gebouwtje van hout en zink, maar op een paar minuten afstands liggen de ruïnen van de oude pastorie uit graszoden en steen, die verleden jaar door een aardbeving ineengevallen is. Wij bewonderen den heldhaftigen moed van dat kleine boertje met zijn intelligente zwarte oogen, dat op zijn post blijft en, wanneer zijn huis door de wilde natuurkrachten omgesmeten wordt, daarnaast een nieuw huis neerzet en er rustig gaat wonen. Veertien jaar is hij al hier, en hij heeft het zich inwendig gezellig gemaakt. Alles, wat in den salon staat, is thuis gefabriceerd, tafel, stoelen, canapé. De man heeft het getimmerd en geverfd naar eigen smaak, de vrouw heeft voor de overtrekken der meubels en voor de tapijten op den vloer gezorgd. Schapenvacht is daarbij het belangrijkst materiaal, en dat is in dezelfde kleuren geverfd als het houtwerk; blauw is de hoofdtint.

Het geheel maakt een zeer karakteristieken indruk; indien het geval niet zoo alleen stond, kon men er een begin van nationale huisindustrie in zien, zooals die in Noorwegen bloeit. Maar als het een begin is, dan is het een allereerste begin, want het voorbeeld vindt, naar ik hoor, nog geen navolging, en het is ook niet als voorbeeld bedoeld. Maar de menschen hier te lande, die door de afstanden van elkander gescheiden zijn, hebben licht liefhebberijen; de één timmert, de ander is tuinman, en als zij begaafd zijn en veel tijd aan die liefhebberijen besteden, hebben zij soms aardige resultaten. Het beginnend verkeer zal al deze verspreide pogingen moeten vereenigen.

In de aangrenzende logeerkamer zijn de meubels in gelijken geest bewerkt. Wij nemen deze met ons beiden in; de Engelschman krijgt plaats in dominees studeerkamer; de menschen zelf behelpen zich met een slaapplaats onder het dak. Weinig behoeften hebben zij, en wat er aan luxe in huis is, wordt aan de gastvrijheid geofferd. Ook voor luxetoeren blijft geen tijd over. Ik vroeg den man, of hij wel op de Hekla geweest was. Tweemaal had hij het geprobeerd, maar het was niet gelukt, en nu meende hij wel, dat het hem niet beschoren zou zijn, op den berg te komen. In mijn hart sprak ik den wensch uit, dat hij er ook niet onder komen zal.

Den volgenden morgen zijn wij om half negen gereed om te vertrekken. Dit is voor IJslandsche verhoudingen zeer vroeg. Want daar men onderweg nooit iets krijgen kan en zich behelpen moet met wat men mee kan nemen, vertrekt men niet, voor men warm eten gehad heeft, en dit wordt in den regel om 10 uur opgedischt. Des avonds kan men dan tot 8 uur of langer doorrijden, in den tijd der lange dagen zelfs tot diep in den nacht. Maar ditmaal heeft de huisvrouw ons om half acht een stevigen maaltijd bezorgd. Wij gaan uit met vier van onze paarden; de rit zal door een pauze van meerdere uren worden onderbroken, en daarna kunnen de paarden, die ons 's morgens gedragen hebben, wel weer dienst doen. Wij hebben dus voor ons maar drie paarden noodig; het vierde moet dienen voor een man, dien wij onderweg moeten zien mee te krijgen, om op de beesten te passen, als wij aan het klimmen zijn. Een vijfde paard uit den stal van den dominee draagt den Engelschman,

die zich bij ons heeft aangesloten. En nu gaat het voort in de richting van den vulcaan, nog langen tijd door de vlakte. Er zijn nog groote stukken weide, dan beginnen weer steenen zandvelden, - eindeloos. De paarden loopen goed op den effenen weg, maar voor de steenen zijn zij bang; hier moeten zij oppassen, niet te struikelen, en zij stappen voorzichtig. Wij passeeren verscheidene beken; dan gaat het door de Rangá, die hier geen brug heeft, en waar wij weer natte voeten halen, om den tocht mee te beginnen. De dieren zetten zich dwars tegen den stroom in en waden er op los, en als zij den anderen oever bereiken, gaat het onmiddellijk in draf verder. Hier bereiken wij het eerste bosch, dat wij op IJsland te zien krijgen; een uitgestrekten steenbodem, begroeid met kreupelberken, de meeste slechts een paar decimeter hoog, enkele gaande tot 1 meter of 1.20; geen enkele rechte stam; alles is krom gegroeid en door den wind plat gestreken. Een half uur later komen wij bij de laatste woning, die aan den voet van den berg ligt. Ook hier liggen de ruïnen er naast van het huis, waarin de menschen voor een jaar nog woonden. De gids doet een vergeefsche poging, om een man mee te krijgen; zij zijn allen aan het werk bij het hooi; wij zullen ons zelf moeten helpen.

En nu begint de opstijging, voorloopig nog te paard. Wat zal ik zeggen van de verwoesting, die wij om ons heen zien? Overal lavavelden en aschvelden, zwart en grijs; het is de dood zelf. Dan weer een plekje, dat het vuur langen tijd niet bereikt heeft, en waar gras groeit; op andere plaatsen glinsterend mos. De paarden werken zich door alles heen. Ten slotte gaan wij in de hoogte over een veld van gesloten steen, waarop de hoeven der paarden klinken als op een straatweg; over de schuine helling, waar wij rijden, zien wij in de diepte het laagland liggen; hier komt het er voor paard en man op aan, niet duizelig te worden. Maar wij worden deze hoogte meester, en nu gaat het over een zandpaadje even naar beneden, naar een diepte, waar een hoop steenen te kennen geeft, dat men niet verder rijden kan. Daar wij niemand hebben, om op de paarden te passen, worden zij twee aan twee samengebonden, kop aan staart; het vijfde paard wordt aan een der paren vastgemaakt, en zoo moeten zij blijven staan, tot wij terug zullen komen.

Het is nu half twee, en onze rit heeft dus vijf uur geduurd. Thans begint het moeilijkste deel van den tocht. Wij moeten allereerst een *hraun*, dat is een lavaveld, passeeren. Hier liggen de blokken naast en over elkander in de wildste verwarring, die mogelijk is. Het zijn geen blokken van graniet of zandsteen, gelijk in de Alpen, met mooie, platte kanten, waar men gemakkelijk op staat, maar steenen in alle mogelijke vormen, puntig, waar men ze aanraakt, waar de voet nauwelijks op steunen kan, en die de handen bezeeren, wanneer men deze gebruiken wil, om vaster te staan. De gids raadt ons, onze wanten aan te trekken, om ons niet te verwonden. Als wij de overzijde van het *hraun* bereikt hebben, gaat het eerst over sneeuw, dan een half uurtje door puin, - het beste deel van den weg. Wij hebben nu gelegenheid, om om ons heen te zien. Het is geen vriendelijk beeld, dat zich aan ons vertoont. Naast ons hebben wij den zijkant van den lavastroom, het is een muur van verscheidene meters hoogte. Dien berg van verschrikking heeft de vulkaan over het landschap uitgebraakt. Uren in den omtrek heeft hij alles verwoest, dat er geen levende ziel verblijven kan. ‘Het is het handwerk van den duivel,’ zegt de gids, en hij verklaart, dat wij de hel onder ons hebben. Zóó heeft de oudheid zich voorgesteld, dat hier Loki gebonden lag; wannneer hij zich schudt, beeft de aarde, maar als hij loskomt, brengt hij vuur mee, om de wereld te verderven.

De wandeling over het puin is ten einde, en omhoog gaat het over een ontzaglijk sneeuwveld, dat bijna tot den top reikt. Het is zwaar klimmen. Menigmaal moeten wij een paar minuten halt maken, om adem te scheppen. Geen vriendelijke en winzuchtige menschenhanden hebben hier gelijk in Zwitserland een zigzagpaadje door de sneeuw omhoog gelegd. Wie er komen wil, moet eigen kracht gebruiken. Toch is het niet gevaarlijk, want de helling gaat nergens in een afgrond over, en wanneer men begint te glijden, kan men altijd wel met behulp van den stok tot stilstand komen. Het is alleen maar zoo ontzaglijk vermoeiend. Het gevaar van de Hekla is een ander. Op dit oogenblik is het helder weer, maar de nevel kan ieder oogenblik komen; plotseling zit men in het duister, en men kan den weg niet meer vinden. Wanneer dan het geluk niet helpt, moet men in de

kou overnachten, en de kans, dat men er het leven niet afbrengt, is groot. Daarom moeten wij ons haasten, om zoo spoedig mogelijk terug te zijn, en dit maakt het klimmen weer zooveel moeilijker. Maar eindelijk zijn wij aan het einde van het sneeuwveld, en nu is het nog maar een kwartier tot de kam. Als wij die bereikt hebben, blijkt het echter, dat de kam nog niet de top is. Eerst moeten wij over de kam omhoog; dan krijgen wij een vreeselijk steilen berg voor ons, - den zuidelijken top van de Hekla. De bodem bestaat uit puin; ik ben uitgeput en heb de hulp van den gids noodig, om het einde te halen. Maar nu staan wij dan boven op en zien om ons heen. Naast ons de geweldige hoofdkrater, een lange kloof, gevuld met sneeuw. Hier ontmoeten koude en hitte elkander. De steenen randen zijn rood en geel gekleurd door het vuur. Om ons heen ligt het hoogland van het binnenland; alleen aan de zuidzijde ziet men over de vlakte de zee liggen. Het hoogland is bedekt met eindelooze ijsvelden; gletschers van een uitgestrektheid, waarvan men in de Alpen geen denkbeeld krijgt. Hier en daar steken er scherpe punten uit op. Zwart en wit, - nergens groen; een troosteloos beeld van verwoesting. Dat gedeelte van het land is voor goed van alle cultuur verstoken, en zelfs verkeerswegen tusschen Oost en West zullen er nooit kunnen worden aangelegd. De IJslander blijft op zijn kustlanden aangewezen.

Ik had hier op de hoogte weer een gelegenheid, om onzen gids te leeren kennen. Hij vroeg, of ik niet ook naar den noordelijken top wilde gaan. Maar ik vond, dat het genoeg was. Dan zou hìj gaan, en voor ik een woord kon antwoorden, was hij weg. Daar stonden wij in een ijskouden storm aan ons zelf overgelaten. Wij gingen even zitten, maar hielden het trots overjas en halsdoek niet uit, en besloten van den top af te dalen naar een plek, waar eenige beschutting was. Ik was vrij boos en nam mij voor, den man, als hij terugkwam, eens goed onder handen te nemen. Maar toen hij kwam, was het eerste, wat hij deed, dat hij mij mijn photographie-apparaat afnam, om het voor mij te dragen, en toen wij weer bij het sneeuwveld kwamen, nam hij mijn arm, om mij naar beneden te helpen, - wel is waar niet alleen uit menschlievendheid, maar ook, opdat het sneller

zou gaan, want hij was ongerust over zijn paarden. Maar hoe het zij, 's mans hulpvaardigheid was apert, en hadden wij dan onder den top niet in de luwte gezeten?

Een gids is hier nu eenmaal geen dienaar; hij doet, wat hij goed acht, en hij zorgt ook voor zijn menschen, maar op zijn manier. Zijn verlangen, om den noordelijken top te bezoeken, was begrijpelijk; hij wenschte een blik te werpen op het product der uitbarstingen van dit voorjaar, die naar die zijde hebben plaats gehad. Maar het was hem niet gelukt, want er was nevel gekomen, die het uitzicht wegnam.

De bestijging had twee en een half uur geduurd; de terugweg duurde anderhalf. Met groote vaart ging het over het ijsveld en over het puin; toen met een laatste krachtsinspanning over het *hraun*, en wij waren weer bij onze paarden. Zij stonden nog op dezelfde plaats, waar wij ze gelaten hadden, tegen elkaar gedrukt, om, waar zij niet te eten hadden, dan toch eenige gezelligheid te hebben.

Het was nu kwart voor zes, en wij konden eindelijk onzen mondvoorraad aanspreken. Veel was het niet: wat IJslandsch plattelandsbrood en wat leverworst, en te drinken was er niets, maar wij putten er zooveel kracht uit, dat wij in staat waren het laatste deel der reis, den terugrit naar Fellsmúli, te aanvaarden. Omlaag ging het met groote voorzichtigheid over den steilen steenachtigen bodem, daarna in gestrekten draf, om voor den nacht thuis te zijn. Om half zeven begon de rit; kwart over tienen kwamen wij aan. Wij hadden dus in drie uur en drie kwartier den weg afgelegd, waarover wij 's morgens vijf uur hadden gedaan. Op het laatst was het duister genoeg, en kort voor onze aankomst geraakten wij nog op een verkeerden weg. Maar gelukkig had de dominee op ons gewacht, en de domineesvrouw had een maaltijd gereed gemaakt, dien wij niet versmaadden.

Ik moet bekennen, dat ik vandaag mijn ledematen gevoel. Maar als het weer het even toelaat, zetten wij straks de reis voort. Op het oogenblik regent het, dat het giet, en er waait een wind, die het onmogelijk maakt, de Thjórsá te passeeren. Wij moeten daarover op een plek, waar geen brug is, en de rivier is een der wildste van het land. De reizigers gaan in een boot, maar de paarden moeten zwemmen, en dat is alleen mogelijk bij dragelijk weer. De

regen heeft echter dominee niet weerhouden van het doen van zijn plicht. Van morgen om half negen kwam hij onze kamer binnen, in oliekleeren gehuld, om afscheid te nemen. Hij moest te paard naar een naburige kerk, om te preeken.

Behalve den grooten krater bij den top heeft de Hekla nog een groot aantal kleinere, en niet zelden zijn meer dan één van deze te gelijk werkzaam. Ook worden dikwijls nieuwe kraters gevormd. In historischen tijd wordt melding gemaakt van 19 uitbarstingen, waarvan die van dit voorjaar de laatste is. De hevigste had plaats in September 1845. Deze duurde 7 maanden; de asch viel tot in Schotland en de Shetlandseilanden neer; de rookzuil bereikte een hoogte van 5000 Meter en een stuk van den top werd weggeslagen. Bij de uitbarsting van 1878 ontstonden 14 nieuwe kraters. Een lavastroom, die toen ontstaan is, heeft een dikte van 30 Meter.

25 Augustus. Ik hoorde gisteren avond van den dominee te Hruni, een dagreis westelijk van Fellsmúli, een paar bijzonderheden over den indruk, dien de laatste uitbarsting op de menschen alhier maakte. Het was in een nacht, omstreeks 20 April, dat men wakker werd door een aardbeving. Maar men is er aan gewend en bleef rustig in bed liggen. Toen men 's morgens opstond, zag men de rookzuil. Des nachts was het zoo licht, alsof de zon scheen. Het was, zeide dominee, als in den bijbel staat, overdag zag men een zuil van rook, 's nachts een zuil van vuur. Misschien, dat een mythologisch gestemd lezer op grond hiervan de gissing waagt, dat Jehovah eigenlijk een vulcaan is geweest.

Merkwaardig is de kalmte, waarmee men deze dingen neemt. Een koopman uit de nabijheid is eenvoudig uit belangstelling er heen gereden, om te zien, waar de uitbarsting eigenlijk was. Hij meende te kunnen constateeren, dat het centrum zich een aanmerkelijk stuk in noordelijke richting had verplaatst.

Van Fellsmúli tot Geysir.
Geysir, 25 Augustus.

Een paar vermoeiende dagen heb ik achter den rug, en nu zit ik bij kaarslicht te schrijven, bibberend van de koude

en met verkleumde handen, in het houten gebouw bij Geysir, dat hier een hotel heet. De rit is lang en eentonig, maar hij brengt veel ondervindingen mee, die waard zijn, in herinnering te worden gehouden. Het karakter van het landschap is afwisselend dat van een weideland en van een woestenij, de weg is om de beurten moeras en steenen. Hoe wij er door gekomen zijn, weet ik nog niet; soms zonken de paarden tot de knieën in de modder. Toch is de gids er nog het ergst aan toe, hij moet de losse paarden opjagen, en daar dat moerasland het lekkerste gras draagt, dat zij kennen, is de geheele toer één worsteling met deze dieren, die in het paradijs zijn aangekomen en er niet weer uit willen. Het doorwaden van rivieren is thans een zoo herhaaldelijk voorkomende bezigheid geworden, dat men sedert lang nalaat, te tellen, en dat ik den lezer slechts vermoeien zou, door mee te deelen, wanneer en waar wij deze sport hebben moeten beoefenen. Gelukkig was er onder die rivieren maar één, waarbij onze eigene voeten niet vrijliepen.

Een merkwaardig feit van den dag van gisteren was de overgang over de Thjórsá, niet over de reeds herhaaldelijk door mij genoemde brug, maar een aantal kilometers hooger op. Bij den hevigen wind, die gisteren morgen woei, zag het er uit, of deze overgang onmogelijk zou zijn. Maar toen de regen ophield, gingen wij toch op weg, om te zien, hoe de zaken zouden staan. De Thjórsá is een geweldige rivier met heftigen stroom, en ijskoud gletscherwater, en wanneer er een zware wind uit het Zuidwesten waait, is er zoo'n hevige golfslag, dat men de paarden er niet aan wagen kan. De wijze van overgang is de volgende. Aan den noordwestelijken oever staat een huis en ligt een boot. Wanneer de bewoners aan de overzijde een karavaan zien aankomen, dan komen twee mannen met de boot over, om de reizigers en de bagage te halen. De paarden worden de rivier ingedreven en moeten zwemmen. Toen wij aankwamen, was er een sterke golfslag, maar de roeiers zeiden, dat wij het met de paarden maar probeeren moesten. En zoo werden de dieren dan met geweld en goede woorden te water gejaagd. Eerst wilden zij niet, maar het lukte onzen gids, zijn eigen paard te bewegen, om vooraan te gaan, en drie andere volgden het. Weldra zagen wij alleen de koppen boven het water

uitsteken. Zij zwommen flink en bereikten een rotsig eilandje aan de overzijde van het sterkste deel van den stroom. Daar bleven zij staan. Maar met de drie andere paarden hadden wij meer moeite. Dan deden zij een stap voorwaarts, dan deinsden zij weer terug; in het water gekomen, draaiden zij weer om; het was duidelijk, dat zij niet durfden. Maar er was niets aan te doen; voort moesten zij, en zoo geschiedde. Hun angst bleek echter niet ongegrond, wij zagen ze met den stroom afdrijven. Zij hielden zich niettemin zoo lang mogelijk bijeen, en twee van hen bereikten te samen den overkant. Maar de eene schimmel kon niet door den stroom heen komen; al verder en verder dreef hij weg, maar eindelijk gelukte het hem toch, den oever, dien hij verlaten had, weer te bereiken. Nu moest hij opgezocht worden, en er bleef niet anders over dan hem met ons mee te nemen. Een touw werd aan den kop gebonden, en nu moest hij achter de boot aanzwemmen. Brieschend en hijgend volbracht hij den overtocht, door onze roeiers tegen afdrijven beschermd. Nu nog aangelegd aan het eilandje, om het eerste viertal over den tweeden arm der rivier te jagen, en daarmee was de overvaart ten einde. Neemt men in aanmerking, dat dit pad, hoe weinig het ook aan onze voorstelling van een weg moge beantwoorden, toch een der belangrijkste verkeerswegen van deze streek is, dan kan men zich een denkbeeld maken van de primitieve toestanden, die hier nog heerschen.

Des avonds waren wij weer gasten van een predikant, en wel van den predikant te Hruni. Hruni is niet een dorp, want dorpen zijn hier niet; er zijn slechts afgezonderd liggende hoeven, hetzij boerenhofsteden, hetzij pastorieën. Dominee was uit preeken en kwam pas laat thuis, maar de dochter ontving ons met dezelfde gastvrijheid, die wij nu reeds herhaaldelijk hebben ondervonden. Wij hadden gelegenheid, nog eens extra kennis te maken met de eenzaamheid van zulk een afgelegen plaats, waar geen andere weg langs voert dan een paardenpad, dat midden in den zomer voor voetgangers onbegaanbaar kan zijn. Tot vlak voor het huis ligt de modder voeten hoog; wie naar buiten wil, moet gebruik maken van een smal trottoir, dat langs den muur van het huis loopt. En om die eenzame woning gierde de wind en zwiepte de weinige ongelukkige bloemen, die hier groeien moesten en

daartoe al hun best deden, op en neer, en daar binnen was het koud, om te bevriezen. De menschen hadden van morgen voor ons vuur aangelegd, maar dat was dan ook een ware uitzondering. Zelf gevoelen zij de kou niet, en de eenzaamheid zien zij met andere oogen aan dan wij; de man vertelde, dat hij jaarlijks honderden bezoekers ontving. Ik begrijp het niet, want op den weg ontmoet men geen sterveling. Om de drie weken komt er een post uit Reykjavík. Ofschoon het stormde, hebben wij van morgen de reis voortgezet, in de hoop, warm te worden, door ons tegen het weer in te zetten. En wij zijn voor de moeite beloond, want wij hebben den Gullfoss in zonneschijn gezien. De Gullfoss is een waterval van de Hvitá, dien men na eenige uren rijdens door het moeras bereikt. Wat zal ik van dezen waterval zeggen, zonder banaliteiten uit te spreken? Hier te lande hoort en leest men, dat het de 'mooiste' waterval van Europa is. Dat is nu zeker een questie van smaak, waarover het moeilijk is, zich zoo positief uit te laten. Maar wel mag gezegd worden, dat deze waterval zich in majesteit met die van den Rijn kan meten. Welke van beide de grootste watermassa heeft, is op het oog niet te beoordeelen; overigens is het karakter zeer verschillend; men mist hier de groene kanten, die aan den waterval van Schaffhausen zijn bekoring schenken, maar daartegenover is de omgeving hier meer imponeerend. De grijze rotsen, waartusschen al dat water bruist en kookt, verleenen aan het landschap een bijzonder ernstig voorkomen. Op den achtergrond ziet men geen bergen maar het eindelooze plateau, waar de rivier vandaan komt; statig nadert zij over een lange uitgestrektheid met haar witte golven, waaraan zij haar naam (Witte Rivier) ontleent. De val geschiedt in twee trappen, die met elkander bijna een rechten hoek vormen; de onderste val komt neer in een dwarskloof. Men kan hem dus niet van den zijkant maar van de voorzijde naderen en neerzien in de diepe spleet, die door vulcanische werking ontstaan en door de rivier uitgediept is. In het schuim zagen wij een regenboog in den vorm van een halven cirkel, die van den eenen oever tot den anderen reikte. Ik behoef wel niet te vertellen, dat er geen restauratie staat, waar men zich aan rooden of witten wijn met mineraalwater te goed doet. Entrée wordt er ook niet geheven;

men betaalt met zijn rug, die eenige uren door elkaar gerammeid wordt.

Van den Gullfoss rijdt men ruim een uur terug naar een punt, dat een driesprong moet heeten, omdat men van hier in drie richtingen door het moeras rijdt. Wij hadden hier onze bagage en vier paarden achtergelaten, en wij behoefden niet te vreezen, dat er iets weg zou zijn, want dieven zijn hier niet, gelijk de dominee te Hruni mij verklaarde. Men kan iets in de stad koopen en het drie dagen aan den weg laten staan; - niemand roert het aan. Zoo konden wij dan ook onze kisten weer opladen, zonder er naar te zien, of zij open geweest waren, en nu kwam het laatste stuk van onze dagtoer. Reeds van hier zagen wij de plaats onzer bestemming liggen, gemakkelijk kenbaar aan de breede dampkolommen, die daar opstijgen en door den wind meegevoerd, een groote uitgestrektheid land bedekken. Daartusschen staat een huis, waar wij hopen te overnachten. De dampen komen van de Geysirs, die hun naam gegeven hebben aan alle heete bronnen op den aardbodem. Wij komen aan en stijgen af, verlangend, de springers nader in oogenschouw te nemen, maar nog meer verlangend naar een stoel en een kop koffie.

Geysir en de weg naar Thingvellir.
Thingvellir, 26 Augustus.

Een groot aantal putten, gevuld met heet water, waaruit meestal ook water opborrelt, dat, wegstroomende, de streek met damp bedekt. Ze te tellen, is nauwelijks doenbaar, er zijn er een stuk of zes zeer groote, wel twintig of meer, die wat kleiner zijn, en bovendien een groot aantal, die men niet zou opmerken, indien hun plaats niet door den opstijgenden damp gekenmerkt werd. De naam Geysir (d.i. ‘razer’) komt slechts aan twee dezer putten toe, ‘groote’ en ‘kleine Geysir’, de meeste andere hebben hun bijzonderen eigennaam ‘Blazer’, ‘Koningsketel’ en zoo voort. Maar voor het geheele terrein met bijbehoorend huis is de naam Geysir thans ook in gebruik. De bronnen zijn niet altijd in werking, en zij zijn in zooverre ook onafhankelijk van elkander, dat

terwijl er één met volle kracht werkt, een andere, die er vlak naast ligt, rustig kan zijn. Maar altijd is er iets te doen; indien er geen enkele spuit, dan zijn er toch steeds vele aan het opborrelen, enkele aan het koken, zoodat het karakter van het landschap steeds hetzelfde is. Het kan gebeuren, dat enkele bronnen verdwijnen; een tijd later komen zij terug; ook ontstaan er niet zelden nieuwe, vooral na aardbevingen. Om een voorstelling te geven van de wijze van werken dezer ketels, deel ik een paar historische bijzonderheden omtrent 'Stóri Geysir' mee. In de dertiende eeuw wordt hij het eerst genoemd, en tot het begin van de negentiende eeuw had hij dagelijks een of meer uitbarstingen. Daarna namen zij af, en in 1896 waren zij zeldzaam geworden; soms verliepen weken tusschen twee uitbarstingen. Maar bij de geweldige aardbevingen in Augustus en September van dat jaar kwamen zij alle in beweging, en er ontstonden een aantal nieuwe. Stóri Geysir werkte daarna weer iederen dag; kapitein Bruun nam in 1898 in c.a. 18 uur 10 kleine uitbarstingen waar; thans springt hij zeer onregelmatig. Wij hebben hem ook niet in werking gezien. Maar wel troffen wij het in zooverre, dat toen wij nauwelijks aangekomen waren, een der kleine ketels begon te koken, en weldra zond hij een straal de lucht in, die de hoogte van een paar meter bereikte. Wij gingen er heen en hoorden onder den grond het ziedende water dreunen en razen. Een steen, dien wij er in wierpen, kwam aan stukken terug. De hoogte van twee meter is echter naar verhouding gering; Stóri Geysir bereikt een hoogte van 30 meter.

De groote bronnen, Geysir, Koningsketel, Blazer en een paar andere, hebben om zich heen zelf een bassin gevormd uit de stoffen, die zich uit het water tegen den bodem afzetten. Het zijn dus bassins van ketelsteen, en deze zijn in den regel gevuld met heet water. Slechts onmiddellijk na een uitbarsting, wanneer de drukking is afgenomen, loopt het bassin leeg, en dan kan men ook bij de pijpen komen, die de leiders van het onderaardsche water zijn. Men heeft bevonden, dat de pijp van Stóri Geysir ca. 23 meter diep is; op den bodem heeft het water een temperatuur van 120 tot 130 graden Celsius. Het water in het bassin heeft 76 à 86 graden. De breedte van het bassin is aan den rand

18 á 19 meter, die van de opening in den bodem drie meter en daarin komt de pijp uit, die van het diepste deel dier opening omlaag gaat.

Nadat wij de bronnen nauwkeurig bezien hadden, keerden wij onze belangstelling tot de woning, waar wij zouden logeeren. Dit huis is in 1907 gebouwd, om Koning Frederik te ontvangen, en aan deze bestemming herinneren nog de groote vertrekken. Maar dat is dan ook de eenige herinnering. Toen ter tijde moet het vorstelijk gemeubileerd zijn geweest; ik kreeg heele verhalen van al de moeite en kosten, die men besteed heeft, om den koning de reis door IJsland tot een pleiziertocht te maken. De rustplaatsen werden vereenigingsplaatsen; op Thingvellir hield Björn Ólsen een voordracht over de oude rechtspleging, bij Geysir sprak prof. Thóroddsen ovor de geologie van IJsland, en paardenvrachten met tenten en eetwaren zorgden voor onderkomen en vorstelijke maaltijden op de middagstations. Maar van al die heerlijkheden hebben wij weinig teruggevonden. De mooie meubels zijn naar de winterwoning in Reykjavík verhuisd, en thans was het meubilair als volgt: In den zaal, tevens eetkamer, waarvan de vloer van ongeverfd hout is, terwijl muren en zoldering resten van witte verf vertoonen, staan een tafel en drie stoelen, voorts overblijfselen van twee rieten stoelen, die eenmaal gemakkelijk moeten zijn geweest. In de slaapkamer twee stoelen en aan den muur een horizontale plank, in tweeën gedeeld door een verticale dito, - dat zijn twee bedden. Tegen een dwarsmuur op twee paaltjes een plank, waarop een waschkan; aan den muur een stukje verweerd glas, dat spiegel heet. In het portaal een opening in de zoldering; hier is de ingang naar den zolder, die zeker met een ladder te bereiken is. Het eten: soep van lam, vleesch van lam, melkbrij, waarover melk gegoten wordt, groote gort, - alles klaar gemaakt met zwavelhoudend water uit den Geysir; het drinken: dunne melk en slechte koffie. Verwarming als elders op IJsland: nihil. De rekening: bijna tweemaal zooveel als op andere plaatsen.

Op deze plaats brachten wij den nacht door. Toen wij 's morgens opgestaan waren en ontbeten hadden, was het een waar genot, buiten te komen. De temperatuur was

belangrijk hooger dan daar binnen, het woei niet, het scheen en mooie dag te zullen worden. Vol moed gingen wij dan ook op weg. Eerst kregen wij nog een historische en een geographische inlichting. In de nabijheid ligt een hoeve, Haukadalur. Hier woonde in de 12e eeuw Ari fródi (de wijze), de eerste geschiedschrijver van het land. En daar voorbij voert een weg naar het Noordland, de Kjalvegur (*Kjal-* is de stam van het woord *kjölur*, dat 'kiel' beteekent; het hoogland is met een omgekeerd schip vergeleken). Die weg is een der kortste, men kan hem in drie dagen afleggen. Wij verheugden ons, dat die drie dagen en het slapen in tenten ons althans bespaard bleven, en nu zetten wij de reis voort. Eerst ging het nog door moeras, waar wij van tijd tot tijd damp zagen opstijgen en op een afstand ook een fontein zagen spuiten, maar langzamerhand werd de weg beter; niet overal lagen steenen, en waar modder lag, was de laag eenige centimeters dunner dan gisteren. Wij stegen ook; het ging langs den rand van en weldra gedurende een paar uur door het gebergte. Hier zagen wij weer IJslandsch bosch, uitgestrekte hellingen, bedekt met dwergberken, waaruit vele schapen en enkele koeien ons nieuwsgierig aankeken. Nog een ander genoegen smaakten wij, - trouwens reeds sedert gisteren, - wij waren niet meer op het directe gebied, waar de vulkanen alleenheerschappij hebben; in plaats van lava zagen wij graniet, zandsteen en andere steenen, rood, geel, blauw, in plaats van eentonig zwart. Zelfs deze steenwoestijnen kwamen ons nu voor, iets extra's te zijn. Het werd ook warmer; allengs verdwenen wanten, bouffante en wollen vest in onze zakken en in de de reiskisten. Maar och, was de koude wind van de laatste dagen er nog maar! Want nu die was gaan liggen, begon het weer te regenen, eerst zacht, toen sterker, alles doordringend en het geheele landschap in duisternis hullend. En de regen bracht ook weer kou mee, zoodat het nu erger was dan ooit te voren en de wegen even slibberig werden als gisteren. Zóó moesten wij 52 kilometers afleggen.

Vijf kilometer voor Thingvellir daalt men van een hooger gelegen land naar de vlakte. Hier is een steilte, en daarvoor ligt een tweede steenen muur; tusschen beide is een kloof. Men noemt die *Hrafnagjá* (Ravenkloof). Aan de andere

zijde wordt de vlakte door een kloof van gelijken vorm maar veel grooter afmeting begrensd, de bekende *Almannagjá* (kloof van alle menschen). Deze wordt in de oude litteratuur dikwijls genoemd; het was door deze, dat men de thingplaats bereikte, en waar dus *alle* bezoekers door reden. De twee kloven zijn ontstaan door een inzinking van het tusschengelegen land, en hiervan wordt het diepste gedeelte door een groot meer ingenomen, het *Thingvallavatn* (*vatn* beteekent 'water'). Wij reden over deze historische plaatsen en bereikten druipnat een hotel aan den ingang van Almannagjá, dat den mythologischen naam *Valhöll* draagt. Het was niet laat, maar de regenstroomen verhinderden ons, het terrein nader te gaan bezien, en wij begaven ons ter ruste in de hoop, dat de laatste dag van dezen toer dan toch eens een gezegende mocht zijn.

R.C. BOER.

(*Slot volgt*.)

Kluizenaarsleed.

Zes en zeventig jaren, jaren van zwaren arbeid en veel ontbering meest, lagen op zijn breede schouders getast, maar nochtans kaarsrecht, met vlotten pas, liep Piet Dijkhuis in de schemering van een Septemberavond den polderweg af, op het dorp toe.

Hij kwam niet dikwijls in 't dorp, sleet den tijd, die hem restte als zijn dagtaak op het veld was afgeloopen, in zijn hut, bij zijn bijbel, zijn netten en zijn pijp. Maar telkens als hij er zich vertoonde met zijn grooten hengselkorf aan den arm, om levensvoorraad voor vele weken op te doen, werd hij nieuwsgierig aangegaapt door de oudere kinderen, voor wie hij een legendarische figuur was, namen de jongeren de vlucht, wijl ze bang waren voor zijn kop, bijna geheel overgroeid door den langen, warrigen baard, wezen de volwassenen hem elkaar en maakten ze de opmerking dat de jaren aan hem voorbij schenen te gaan, zonder op zijn lichaam het minste spoor achter te laten.

Maar hij, stug en hard als een meer dan veertigjarig verblijf in de eenzaamheid van den polder hem gemaakt had, keek ooit rechts noch links, deed zijn boodschappen, en keerde terug naar zijn hut aan den zeedijk.

Doch nu, dezen Septemberavond, nu hij zonder 't gezelschap van zijn hengselmand den polder verlaten had, liep hij toe op een groepje kinderen, dat vóór den ingang van 't dorp nog, vol aandacht gebogen zat over een knikkerkuil en daardoor zijn komst niet opmerkte. Maar verschrikt door zijn zware stem, vlak achter hen, keken ze allen op,

bang voor zijn woesten kop, lieten ze hun knikkers in den steek en liepen ze een eindje achteruit, toen ze zagen dat hij het was.

‘Weest toch nait altied zoo baang veur mie, 'k ben gain mênskeëter’, bromde hij, ‘hier doe, mit dien kroeskop, kom hier 'n beetje dichter bie mie.’

De kroeskop, bij spel en gevecht steeds de eerste onder zijn kornuiten, had nu grooten lust om zich om te keeren en hard weg te loopen, maar de anderen, blij dat 't hen niet trof, duwden hem vooruit. En hij, die den naam had nooit en voor niemand bang te zijn, wilde ook nu zijn makkers geen gelegenheid geven om hem klein te zien. Moedig deed hij een paar passen naar voren, bleef vlak voor den oude staan en zag hem, 't hoofd in den nek geduwd, bijna uitdagend aan.

‘Hou haits doe jong?’ bromde weer de zware stem, die hen had opgeschrikt bij hun spel.

‘Piet Wolters’, klonk het moedig uit den mond van den kroeskop.

‘O, nou, doe wais vanzulf wêl woar dokter woont hè?’

‘Joa, vanzulf, wait ie dat den nait?’

‘Nee, den vroug 'k die nait - hou zôl ik waiten woar ale mênsken wonen dei hier lêste joaren 'komen bennen. Is 't vér vôt?’

‘Nee, aan 't ênd van lutje[1)] stroat.’

‘Nou, breng mie d'r es even hên.’

Piet, over zijn vrees heen nu, voegde zich naast den oude, liep trotsch voort met den geheimzinnige, die zich nooit met iemand bemoeide en nu hém waardig gekeurd had om inlichtingen te geven en gids te zijn. Zelfvoldaan keek hij nu en dan om naar zijn makkers die, geïmponeerd door Piets nieuw bewijs van durf, en nieuwsgierig naar wat er verder zou gebeuren, onder elkaar fluisterend het tweetal begeleidden.

‘Hier is 't’, zei Piet toen ze aan de deur waren van 't eenige huis in de straat, dat twee verdiepingen telde.

‘Hier? mooi - den heb 'k die nait meer neudig jonkje, goa nou moar gauw weer aan 't speulen.’

1) kleine.

‘Goud’, zei Piet, tóch wel blij dat hij 't gezelschap, waarvan de onmiddellijke nabijheid hem aldoor eenigszins beklemd had, in den steek kon laten.

Hij voegde zich weer bij zijn makkers, zag dat de oude ging zoeken naar een knop aan de deur van de dokterswoning.

‘Je mouten aan schêl trekken dei doar op zied hangt, deur kén van boeten nait open’, lichtte hij daarom in.

‘Roare boudel tegenwoordig’, hoorde hij brommen door den oude, die onderzoekend even ging kijken naar 't onbekende geel-koperen ding dat uit het deurkozijn stak, dan met forsche rukken daaraan ging trekken, tot de deur haastig werd open gedaan.

De oude meid, die wel meer door luid gelui van onhandige boerenjongens in haar avondrust werd opgeschrikt, had een stevige schrobbeering klaar, maar die bestierf op haar lippen, toen ze zag wie buiten stond.

‘O, Diekhoes’, zei ze alleen maar.

‘Ja, Diekhoes’, beaamde de oude, ‘dei hês[1)] hier nog nooit 'zain[2)] hè? Nee, 'k heb dien boas gelukkig nooit neudig en 'k zel zunner hom 't ênd ook wel kriegen wil 'k hopen. Moar 'k mout toch even mit hom proaten - is hai thoes?’

‘'k Zel even heuren, koomt er moar zoo laank ien’.

Ze trad op zij, liet hem binnen en sloot de deur weer.

Een poosje bleven de jongens op straat nog kijken naar de plek waar de geheimzinnige reus verdwenen was, dan gingen ze van elkaar om thuis 't groote nieuws te vertellen, dat ‘lange Pait oet pòller’ hen had aangesproken.

Langer dan een uur had Piet in de spreekkamer zitten wachten, toen de dokter eindelijk bij hem kwam en hem vond in een dichten damp van tabaksrook.

‘Hei Dijkhuis’, pruttelde hij, ‘heb je niet gelezen wat er op 't bordje staat, dat aan de deur hangt?’

‘Verboden te rooken nè, joa 'k heb 't wêl 'lezen, moar den haren ie mie moar nait zoo laank wachten loaten môst.’

‘Een dokter is geen baas over zijn tijd en als je op hem wachten moet, kun je je houden aan de regels van zijn huis.’

1) heb je.
2) gezien.

‘Hol ie joe ook altied aan gebruken ien 'n anermans hoes?’ vroeg Piet, die zijn pijp had uitgeklopt boven een bloempot en ze weg borg in den achterzak van zijn jas.

‘Ja, natuurlijk.’

‘O, den zellen wie gauw genôg bie 'n kanner wezen denk ik, ik koom nog es even om over dei zoak te proaten, doar ie lêst veur bie mie' wêst bennen.’

‘Daar vált niet meer over te praten - 'k heb je toen gezegd waar de zaak op stond: je hut wordt onbewoonbaar verklaard en jij moet verhuizen - daar is 't mee uit.’

‘Doar is 't mit oet? Nee, doar is 't om de bliksem nait mit oet - 'k heb joe 't dou ook al 'zegd, as 't hard om hard môs, den zôllen ie zain dat Pait Diekhoes nog nait baang is, al wordt hai 'n daag oller. Moar 'k heb as 't nait neudig is laifst gain roezie en doarom ben 'k hier nog even komen.’

‘Je hadt die moeite kunnen sparen - er wordt tóch niet op terug gekomen, 't voorstel tot onbewoonbaarverklaring is al verzonden.’

‘Dus is d'r haildáál niks meer aan te doun?’

‘Niets.’

‘En as 'k er nait goudschiks oet wil, wor 'k er oet 'zet?’

‘Ja, natuurlijk.’

‘Goud, 'k zel joe of wachten, moar dit wil ik joe vôt al beloven, ie zellen 'n bliksems lastige pasjent aan mie hemmen en 'as 't joe lukt om boas te worden, den zel ie vernemen dat 'k mit dizze handen nog wat anders ken as 'n zicht of 'n hooivörk hantairen.’

Dreigend hief zich zijn hooge, breede figuur voor den tengeren jongen man, zijn wijd gesperde oogen stonden in een door opwinding en woede misvormd gezicht.

‘Je moet niet denken dat ik 't voor mijn pleizier doe, Dijkhuis,’ verontschuldigde zich de dokter, onbehagelijk zich gevoelend.

‘Woarvéúr ie 't doun ken mie niks schelen, ie dóún 't en dat is mie genôg, moar 'k belóóf joe, weest veurzichtig - en loat mie d'r nou moar oet.’

Hij legde een van zijn knuisten om den schouder van zijn tegenpartij, die tusschen hem en de deur stond, duwde hem op zij en liep 't vertrek uit, op de voordeur toe.

De dokter hoorde hem morrelen aan de sluiting en pruttelen tegen de inrichting daarvan. Dan, als hij eindelijk de deur had hooren open gaan en weer dicht slaan, gaf hij met een diepen zucht lucht aan de spanning die in hem gekomen was, dadelijk toen hij, thuis komende van een bezoek, gehoord had wie er in de spreekkamer op hem wachtte. 't Ontbrak hem allerminst aan moed, maar een paar weken te voren ook al, toen hij als voorzitter van de gezondheidscommissie met zijn medeleden in de hut aan den zeedijk was geweest, had hij een gevoel van vrees niet kunnen onderdrukken voor dien grijzen reus, die in hevige woede opgerezen was uit zijn stoel, toen ze hem hun plan hadden medegedeeld om zijn hut onbewoonbaar te doen verklaren.

En nu weer was 't hem eng te moede geworden, nu hij alleen tegenover die dreigende figuur gestaan had. Maar bakzeil halen wou hij niet. Én als medicus én als voorzitter van de gezondheidscommissie was 't zijn plicht om te maken dat zoo'n krot ontruimd werd. Als ze dáár niet voor zorgden, moesten ze die vijf huisjes aan den achterweg zéker niet afgekeurd hebben. Maar dat zoo'n koppige oude rakker nu niet begrijpen wou of kon dat je zoo iets deedt uit bestwil voor hem! Dat hij in 't voornemen niets anders kon zien dan een middel om hem te plagen en hem 't leven lastig te maken! Enfin, tegen zoo'n opvatting kon je je schor redeneeren en als je dan uitgepraat waart, was je nog precies even ver. Hij moest maar hopen dat de man tot inkeer kwam, maar hij zou in ieder geval tegen de meid zeggen dat ze hem niet meer binnen moest laten als hij zich nog eens aan de deur vertoonde. 't Kostte hem zijn kostbaren tijd en de zaak bleef toch zooals ze was.

Hij opende wagenwijd de ramen der spreekkamer om de scherpe lucht van de slechte tabak te laten uittrekken, liep dan door de gang naar de voordeur, om die zelf op 't nachtslot te doen. Hij wist dan tenminste zéker dat ze goed dicht kwam. Je kondt nooit weten wat zoo'n oude stijfkop uitdacht om aan zijn wrok uiting te geven, en hij beperkte liefst zooveel mogelijk de kans om in den nacht door dien zwaren knuist te worden wakker geschud en opnieuw dien woesten kop vóór zich te zien.

* * *

Langs den groenbezoomden kleiweg, dìe als een breede grijze lijn den polder over zijn geheele lengte doorsneed, liep Piet, den ouden kop diep gebogen, in 't licht der volle maan weer op den zeedijk toe. Rechts noch links van zich kijkend, deed hij met groote passen den afstand, waardoor bij nog van zijn hut gescheiden werd, slìnken. Daar aangekomen liet hij zich met een smak neervallen in zijn ouden rieten leunstoel en bleef, den kop op de borst gezakt, roerloos zitten. Sultan, zijn oude gezel, blij dat zijn meester, dien hij niet had mogen vergezellen, terug was, trachtte hem, de voorpooten op zijn knieën gesteund, likkend te liefkoozen, doch werd met een ‘vôt baist, môs mie even mit rust loaten,’ teruggejaagd naar zijn slaapplaats onder de bedstede.

't Zat Piet tot in zijn keel, 't wroette knagend door zijn ouden kop, 't lag als een last van louter lood in zijn borst, 't idee dat hij zijn hut, zijn polder, zijn zee zou moeten verlaten. Veertig jaren lang woonde hij nu al in de hut, door hem gebouwd nadat de nieuwe zeedijk, mede ontstaan uit zijn pootig gezwoeg, was opgeleverd; veertig jaren lang had hij zich, sterker naarmate hij ouder werd, leeren hechten aan de eenzaamheid van den polder, zijn wereld, waarin hij 's voorjaars en 's zomers, zoolang de rijke oogst te velde stond, het noodige won om zijn nooddruft te bevredigen, die hem in 't najaar en 's winters, nadat de landen grauw waren achter gebleven, zoo volop gelegenheid bood tot stroopers-avonturen met geweer, strikken en klemmen; veertig jaren lang hoorde hij 't eentonige ruischen van de zee, ver weg in tijden van windstilte, als de vloed bij doode getijen 't water niet hooger op voerde dan tot de buitengrens van den kwelder, dichter bij en forscher als wind en getij samen werkten om heel de groene strook vlak achter den dijk te overstroomen, angstwekkend als bij volle of nieuwe maan de Noordwester de witgekopte baren met woeste kracht voortzweepte dóór 't wad, óver den kwelder, en ze schuimend opjaagde tot den top van den dijk.

Zijn hut, zijn polder, zijn zee - hij gevoelde dat ze hem onmisbaar geworden waren, dat hij dood zou gaan van heimwee als hij hen moest verlaten en zich gaan vestigen in 't dorp, bij de menschen, aan wier nabijheid hij ontwend was.

En waarom toch moest hij weg? Was 't niet zijn grond

waarop hij woonde, gekocht voor en eerlijk betaald met de zuur verdiende guldens, bij den dijkaanleg door hem overgespaard? Was 't niet zijn hut waarin hij zijn dagen sleet, door hemzelf gebouwd uit afbraak van de keet, die hem en zijn makkers gedurende de inpoldering tot verblijfplaats had gediend, in bewoonbaren staat gehouden met behulp van wrakhout, na stormdagen door de zee meegevoerd tot op den kwelder?

Hoe kwamen de menschen er dan toch toe om hem 't leven lastig te maken?

Ja, er was een wet gekomen, had die dokter gezegd, toen hij samen met den burgemeester en nog zoo'n vreemde bij hem geweest was, een paar weken terug, en daar stond in dat alle huizen die niet gezond genoeg meer geacht werden, ontruimd moesten worden. 't Was wat moois! Ze konden wel allerhande gekke dingen in een wet gaan zetten, maar dan moesten die kerels die zooiets uitbroeiden maar met elkaar in een gekkenhuis, dan waren ze net waar ze thuis hoorden. Een kerel als hij was, uit zijn eigen huis en van zijn eigen grond te willen verjagen, enkel omdat het er niet gezond genoeg meer voor hem was! Hoe gezond moest hij dán wezen? Welke kerel van zes en zeventig jaar deed 't hem na, zestien dagen achter elkaar van vier uur in den morgen tot zeven uur 's avonds aan de zicht te staan, zooals hij in Augustus, nog geen vier weken geleden, gedaan had? Was je dan nóg niet gezond genoeg als je dát volhieldt en er in 't minst geen last van ondervondt? Hij wou 't dien dokter zien doen, met zijn bleek snuit en zijn smalle schouders. Den eersten dag zou de kerel den middag nog niet halen. Ze moesten liever een wet maken dat zulke uitgepieterde kereltjes geen dokter mochten worden. Zoo 'n man moest de menschen beter maken als ze ziek waren! Als je er aanleg voor hadt kon je er waarachtig beroerd van worden als je naar hem moest kijken. Maar die was natuurlijk gezond genoeg, die mocht blijven wonen in dat huis op 't dorp, dat misschien niet eens van hemzelf was. Doch hém zouden ze wegjagen uit de woning waaraan niemand anders dan hij ook maar een spijker rijk was, van den grond waarvoor 't koopcontract in een kistje lag, dat op zijn beddeplank stond.

Maar dat kon toch niet bestaan!

Klaas Halman, de veldwachter, bij wien hij nog even was opgeloopen nadat hij van dien dokter gekomen was, had het weliswaar óók gezegd, en dat had hem nog ééns zoo beroerd gemaakt, maar nu, nadat hij nog eens rustig over alles had nagedacht was hij weer met zichzelf in 't reine. Klaas had hem wel nooit wat voorgepraat, had hem altijd naar zijn beste weten geraden als er eens wat met hem geweest was wegens strooperij, maar die werd ook een dag ouder en begon natuurlijk zorgen over zijn boterham te krijgen. Daarom ging hij maar napraten wat de burgemeester hem vóór zei en had hem natuurlijk tegen beter weten in verteld dat hij écht uit zijn woning moest. 't Kon immers nóóit als je op je eigen grond en in je eigen huis zat.

'Kom Sultan, wie loaten ons nog even oet waaien veur wie aan 't sloapen goan', bromde zijn zware stem, terwijl hij zich oprichtte uit zijn krakenden stoel.

Blij kwispelstaartend kwam Sultan te voorschijn uit zijn verblijf, legde de voorpooten tegen de knieën van zijn baas en begon diens handen te likken. ''k Heb wat zörgen 'had jong, omdat ik zoo onwies was om baang te wezen dat ze ons hier wel es vandoan joagen konden, moar 'k ben nou weer ien rust, 't is óns boudel', zei hij, den kop van zijn makker streelend, 'en as ze 't tóch woagen deuren', vervolgde hij, daar er weer twijfel in hem boven kwam, 'den zéllen wie ze mìt ons baident, doar kennen ze op aan!'

Hij duwde Sultan van zich af, opende de buitendeur en volgde den hond, die in dolle sprongen langs den dijkweg naar boven holde, aan den zeekant van den dijk weer naar beneden stoof, om dan snuffelend over den kwelder te gaan draven.

Piet, boven gekomen, bleef staan op de dijkkruin, haalde met diepe teugen de zilte lucht in, door 't Noorderbriesje dat hem omstoeide, meegevoerd uit het wad. Hij liet zijn blikken gaan over den kwelder, den getrouwe, waarop hij zooveel avonturen had beleefd in die veertig jaren van zijn kluizenaarsbestaan.

Nooit nog, als hij uit zijn hut kwam, en even toefde op de dijkkruin, eer hij voor 't zoeken naar wrakhout, voor 't uitzetten of binnenhalen van netten, afdaalde naar den dofgroenen kwelder, was die iets anders, iets meer voor hem

geweest dan een helper bij 't voeren van zijn materieel bestaan, maar nu, voor 't eerst in dien langen tijd, was hij hem een trooster en versterker.

'Ol doomie haar wél geliek,' mompelde hij in zichzelf terwijl hij klauterde op de dijkschutting en daar starend ging zitten, ''k heb er altied om 'lacht as dei 't haar over 't mooie van kweller en nou wor 'k er verachig zulf nog anners van. En hier zôllen ze mie vandoan joagen? 't Ken nait, 't kén nooit, en ás 't ken den zel 't duur 'kocht worden, dat beloof 'k heur!

Hij bleef kijken naar den kwelder, die grijsachtig groen zich vertoonde onder 't heldere licht van de volle maan, en een gevoel van weekheid kwam in hem. De zware knuisten, gebald aan 't slot van zijn alleenspraak, ontspanden zich, de groote, eeltige handen legden zich als vanzelf tegen de slapen en, de ellebogen gesteund op de knieën, bleef hij staren naar het beeld van rust vóór hem, stond hij zijn herinneringen toe om wakker te worden in hem.

Hij haalde zich 't beeld voor den geest van haar, die hem versmaad had vroeger, omdat hij niets bezat dan zijn aanhankelijkheid en de stoere kracht van zijn gezond, jong lichaam; hij doorleefde opnieuw de dagen van wrok en moedeloosheid, gevolgd op haar afwijzing, bevond zich weer op 't verhuurkantoor van den dijkaannemer, gaf nog eens zijn oerkracht aan de oprichting van den kolos, bestemd om de woeste zee te keeren, leed andermaal wat hij geleden had toen 't werk aan den dijk ten einde liep en 't denkbeeld om terug te moeten keeren bij de menschen, waaronder ook zij verkeerde, hem was gaan folteren. Opnieuw proefde hij 't bittere in 't besluit dat hij eindelijk genomen had, om eenzaam in den polder achter te blijven, weer voelde hij ze drukken, die eerste jaren van wanhoop en moedeloosheid.

En nu, nu hij sinds lange jaren verzoend was geraakt met het zelf gekozen lot, nu hij in vrede zijn dagen sleet en wist te zullen blijven slijten als hij in zijn polder, bij zijn zee mocht wonen, nu zou hij zich weer voegen bij de menschen onder wie zij nog steeds verkeerde? Neen, wat er ook gebeuren mocht, hij deed het niet, nooit, onder geen voorwaarde, liever nog liep hij 't wad in zoo ver hij kon en liet zich verzwelgen door den vloed.

Vaster nog in zijn besluit dan na zijn overpeinzingen thuis, toen hij zich had voorgepraat dat het enkel heimwee was, waardoor hij zich zou zien wegvreten als hij terugkeerde onder de menschen, liet hij zich van 't hek glijden, floot Sultan en ging naar huis.

Dien winter gingen de dagen voorbij, zonder dat iemand hem sprak over de dingen, waarom hij zich zoo bezorgd had gemaakt.

Hij sleet zijn tijd zooals hij dien veertig winters gesleten had, visschende en jagende wanneer wind en getij toelieten om op den kwelder te zwerven en te waden tot de geulen waarmee 't wad doorsneden was, netten breiende en de woorden uit zijn ouden bijbel spellende, als de elementen hem noodzaakten om binnen te blijven.

De eerste weken, nog vol van de ergernis en de zorgen die hem geheel doortrokken hadden, verwachtte hij telkens als hij uit 't wad terugkeerende den dijk beklom, iemand met een booze tijding den polderweg af te zien komen, schrikte hij als hij thuis was, wel tienmaal elken dag op, voor 't een of ander denkbeeldig geluid.

Maar toen vele weken heengegaan waren zonder dat er iets verontrustends gebeurde, keerde de kalmte in zijn gemoed terug en, als reactie op de spanning waarin hij zoo langen tijd met bezorgdheid geleefd had, kwam er iets monters en opgewekts over hem, zat hij dikwijls onder 't flikken van zijn netten met zware stem liedjes te brommen, die hij zich nog herinnerde uit zijn jongen tijd, keek hij soms lachend naar Sultan, als die vlugger de binnenflank van den dijk trachtte af te draven dan de steile helling hem veroorloofde en daardoor rollend naar beneden tolde.

Kerstmis was al voorbij en aan de mogelijkheid om tot ontruiming van zijn huis genoodzaakt te zullen worden werd allang niet meer door hem gedacht, toen hij op een voormiddag zijn deurklink hoorde oplichten en den brievenbesteller zag binnenkomen.

‘Nou, nou, wat wor ik veurnoam op mien olle daag, dat's mie nog nooit overkomen zoo laank as 'k hier woon, dat postlooper wat veur mie haar’, schertste hij, terwijl hij de toegestoken groote gele enveloppe, met een blauwen stempel erop gedrukt, aannam.

‘Nou, 'k haar om joen paart ook net zoo laif mit dat ding vôt blieven kend, denk ik, 'n aarvenis zel er wel naît ienzitten’, zei de besteller, terwijl hij zijn tasch weer sloot en aanstalten maakte om weg te gaan.

‘Nee, dat denk 'k ook nait en dat heb 'k gelukkig ook nait neudig, moar goat even zitten, den zel ik es kieken van wêl dat hai is en wat er ien staait.’

‘O, dat zel ik joe zóó wel zêggen, hai is van 't gemaintebestuur en veul biezunners zel er wel nait ien stoan denk ik, 'k heb er zoowat van heurd wat ze mit joe veur hemmen.’

‘Nou moar goat den toch even zitten, den kennen ie meschain even antwoord mit nemen,’ stelde Piet nog eens voor, eenigszins onrustig, nu hij begon te begrijpen dat nog leefde, wat hij lang dood had gewaand.

‘Nee, 'k heb gain tied om te zitten heur, en antwoord zel er wêl nait op wezen huiven denk ik,’ zei de besteller, alweer half buiten de deur. Hij had haast om weg te komen, de tocht naar die hut, die zoo heelemaal uit den koers lag, had hem tòch al zoo lang opgehouden.

‘O, nou, goat den moar vôt, den zel ik mie wel redden,’ bromde Piet, zonder op zijn bezoeker verder acht te slaan.

Hij scheurde de enveloppe stuk, nam daaruit een dicht beschreven vel papier.

‘Dè, nou ben 'k nog net zoo ver - 'schreven is 't, nò heb ik toch nog 'n aner neudig as 'k net waiten wil wat er ien staait,’ pruttelde hij in zichzelf, ‘moar 'k begriep 't wêl, ze schrieven vanzulf dat 'k er oet mout - duvelsch volk, woarom lòaten ze mie toch nait mit rust, dei joar of wat dei 'k nog leven ken, 'k dou toch gain mênsk kwóád!’

Hij schoof 't papier van zich af, stopte een pijp en trachtte door zwaar gedamp neer te slaan wat in hem begon te koken en te woelen. Zijn pijp was hem wel meer een troosteres geweest als zijn gemoed te vol werd, en groote wolken uitblazend bleef hij een poosje op en neer gaan tusschen den rommel, die verspreid lag over den vloer. Maar steeds heftiger kwam zijn gemoed in opstand, steeds bitterder werd de wrok tegen de belagers van zijn rust. 't Werd hem te eng daarbinnen, plotseling smeet hij de half uitgerookte pijp op tafel, rukte de buitendeur open en liep den dijkweg op, gevolgd door Sultan, die bij de binnenkomst van den besteller

grommend zijn gewone verblijfplaats had verlaten, doch angstig weer daarheen was geslopen, toen hij de booze bui in zijn baas had hooren opkomen.

Op de dijkkruin bleef Piet staan, haalde hij met diepe teugen de frissche lucht op, door de Noordoosterbries meegevoerd uit de zee. Onbewegelijk bleef hij een lange poos staren over 't wad, dat eindeloos wit door de felle vorst van de laatste dagen, zich uitstrekte achter den kwelder, waarover weer een groen waas lag, nu 't Januarizonnetje heel den voormiddag erop geschenen had.

'Kom Sultan jòng, wie goan 't wad es ien, doar zel ik meschain van bie komen,' zei Piet, terwijl hij de zachthellende buitenflank van den dijk begon af te dalen.

Sultan, angstig steeds door 't slechte humeur van zijn baas, was druilerig hem naar boven gevolgd, had met hangenden kop naast hem gestaan. Doch vroolijk dadelijk weer nu hij vriendelijk werd toegesproken, holde hij voor zijn meester aan de helling af, ging, beneden gekomen, blij blaffend over den kwelder galoppeeren.

Piet vaamde met lange passen dwars over de groene strook, ging daarna, op 't beijzelde slik, omzichtig verder, steunend op den puntstok, die hem steeds vergezelde als hij bij vriezend weer over den dijk trok. Speurend op sporen van vogels die 's nachts daar de ellenden van de winterkou getrotseerd hadden, liep Sultan snuffelend af en aan terwijl ze voortgingen, over 't slik eerst, over 't ijs daarna, tot een breede geul, op 't diepe water waarvan de vorst geen vat had kunnen krijgen, hen noodzaakte halt te houden.

Gesteund op zijn stok bleef Piet staan, hijgend van het inspannende loopen over 't hobbelige terrein.

'Zoo Sultan, jong, doar ben 'k van opknapt,' zei hij tegen zijn gezel, die was gaan zitten, 't lichaam geleund tegen 't rechterbeen van zijn meester, 'aarbaiden, haard aarbaiden is 't ainige wat hêlpt as je wat ien kop zitten hemmen dat er nait ien heurt en as d'r niks te aarbaiden is, den moar loopen, loopen, net zoo lank dat je d'r oast bie lêggen blieven.'

Sultan was gaan staan onder de toespraak, die zijn hondenhart goed deed, omdat hij uit den toon hoorde dat zijn oude baas weer naast hem stond, kwispelstaartend sprong hij op tegen Piets flank, en rekte likkebekkend zijn kop. Piet

klopte 't beest met de vlakke hand tegen den hals, weerde hem dan met zachten drang van zich af. ‘Even lêggen goan jong, 'k mout es bedoard prakkezaiern,’ gelastte hij en ging wijdbeens staan staren over de zee, nadat zijn makker, gehoorzaam, was gaan liggen aan zijn voeten.

Een glimlach trok om Piets ruige lippen terwijl hij daar, alleen in de witte eenzaamheid, stond te staren in de wazige verte. Hij kon weer rustig denken nu hij zijn lichaam flink moe had gemaakt en 't resultaat van die gedachten was het, dat een glimlach wist te brengen om zijn mond: 't was duidelijk, hij had die drie menschen, die samen bij hem geweest waren eerst, en dien dokter later, genoeg te verstaan gegeven dat hij zich niet als een kwajongen uit zijn eigen bezitting zou laten jagen, en nu waren ze natuurlijk bang geworden en daarom wou die burgemeester 't maar met een briefje gaan probeeren. Ze dachten zeker dat zoo'n ouwe kerel een doodschrik op zijn lijf zou krijgen zoodra hij zoo'n groote enveloppe met zoo'n deftigen blauwen stempel erop, thuis bezorgd kreeg. Maar dán waren ze bij hem toch aan 't verkeerde kantoor!

‘Kom Sultan, jong, 'k was nait wies dou 'k mie d'r dik over moakte - zoo laank as 't bie stukken pampier blift, zellen wie 't nog wel volhollen,’ zei hij, terwijl hij zijn makker met een tik van zijn voet tot opstaan maande.

't Beest was, door zijn zware vacht beschut tegen den invloed van den ijsbodem waarop hij lag, zijn kop rustend op de uitgestrekte voorpooten, in slaap gevallen, stond echter dadelijk naast zijn meester, zoodra diens stem en diens voetdruk hem wakker riepen.

‘Weer noar hoes jong,’ beval Piet, terwijl hij de tabaksdoos, waaruit hij de grootste helft in zijn mond had doen overgaan, weer dicht knapte, ‘'k ben nou mit miezulf ien 't lieke en hier is toch niks veur ons te verdainen.’

In groote, dolle sprongen trachtte Sultan zijn vroolijkheid te uiten, maar de scherpe punten van de tot ribbels gestolde golfjes deden zóóveel pijn aan zijn pooten, dat hij weldra genoodzaakt werd om in te binden en omzichtig naast zijn baas te gaan loopen, die, geheel opgemonterd weer nu hij tot 't besluit gekomen was, dat stuk papier enkel te moeten beschouwen als een middel om hem vrees aan te jagen, met

groote vamen over 't robbelige ijs stapte, in de richting van zijn kluis.

* * *

Op een grauwen Februarimiddag kwam de besteller weer een gele enveloppe met den blauwen stempel van 't gemeentebestuur bij Piet thuis bezorgen. Minachtend draaide de oude 't ding om en om, legde 't dan naast zich op tafel en deelde den besteller mee dat die zich, als hij weer zooiets had, de moeite van een tocht naar zijn hut kon uitsparen. Hij was tóch niet van plan om zich die dingen te laten vóórlezen, en zich eenigszins ergeren deed hij onwillekeurig als hij ze zag, hij had daarom liever dat ze maar achter gehouden werden.

'Moar as d'r den es wat van komt veur mie, as ze 't vernemen,' merkte de bode op, blij met het voorstel, doch bang voor de gevolgen die 't zou kunnen hebben.

'Doar kén nooit wat van komen veur joe - as ze bie geval zêggen dat ze mie viefentwintig braiven,' stuurd hemmen, den zel ik heur vertêllen dat ie mie ook viefentwintig brocht hemmen,' zei Piet.

'Ken 'k doar zéker woar op rekenen?'

'Pait Diekhoes het nog nooit 'loaten wat hai beloofd het - moar as ie mie nait vertrouwen - bêst heur, 't scheelt joe ieder keer 'n goud uur tied en 'n poar smerige schounen, en mie niks as 'n beetje aargernis, 'k loof doarom dat ie d'r 't maiste belang bie hemmen.'

'Joa, dat heb 'k ook en 'k ben joe dankboar.'

'Huift nait[1)] - 'k dou 't nait om joe te spoaren, 'k dou 't allain omdat 'k mie laifst nait méér aargeren wil as neudig is.'

''t Ken mie niks schelen woar ie 't om doun, moar ik heb 't er makkelk mit en doar ben 'k dankboar veur,' zei de besteller om een einde te maken aan 't onderhoud met den man, in wiens omgeving van opgestopte vogels, zwevend aan den zolder, opgezette beesten, verspreid over den vloer van 't geheele vertrek, en gebroken of gescheurde pannen waarin vies ruikende spijsresten kleefden, hij zich steeds onbehagelijk gevoelde.

Hij ging de hut uit, den polderweg op, met vlugge passen, om zooveel mogelijk van den verloren tijd weer in te halen.

1) Is niet noodig.

Piet keek hem na, schudde 't hoofd over de vrees van den man, dat zijn verkeerde handelingen uit zouden lekken. ‘Beroerd Sultan, as je van aner mênsken of hangen,’ bromde hij tegen zijn getrouwe, die door 't bezoek uit zijn verblijfplaats was gelokt, ‘den ben je nooit haildáál ien rust - gelukkig dat wie dei mênskeboudel vôt zooveul geven hemmen dat ze niks anners doun deuren as stukken pampier sturen - en dóár zellen wie nou toch ook gain last meer van hemmen.’

Tevreden dat hij die papierplaag had opgelost - wie wist hoe erg dat geloopen was, nog geen twee weken was 't geleden dat de besteller den eersten brief gebracht had - scheurde hij de enveloppe aan stukken en gooide ze in 't vuur.

Ongestoord bleef hij 't verdere deel van den winter aan zijn tijdverdrijven van netten breien, stroopen en vogels vangen, en de laatste sporen van de zorgen die hij zich gemaakt had, waren lang al uit hem verdwenen, toen hij op een Meiavond, thuis komend van den boer in wiens dienst hij zich als lossen arbeider gesteld had, Klaas Halman, den ouden veldwachter, voor zijn hut zag staan.

‘Huifs[1)] mie toch nait opbrengen of zoowat Kloas?’ riep hij, nieuwsgierig om te weten wat de aanwezigheid van dien burgemeesterstrawant beteekenen mocht, nu hij zich niet bewust was wegens strooperij nog een rekening open te hebben staan.

‘Nee jong, zóó slim[2)] is 't nait, den was 'k wel vroër[3)] op daag 'komen, moar hail mooi is 't toch ook nait wat 'k veur die heb - 'k mout dei plaank bie die boven deur spiekeren,’ zei Klaas wijzend op een witgeschilderde plank, door hem tegen den voorwand van de hut neergezet.

‘Wat mout dat den?’ vroeg Piet.

‘Nou, lees moar es wat er op staait,’ zei Klaas, de plank optillend en ze den oude voorhoudend.

‘On-be-woon-baar-ver-klaar-de-wo-ning,’ spelde Piet langzaam de zwarte drukletters, ‘wat betaikent dat?’

‘Hês dei braiven nait 'lezen, dei siktoaris die 'stuurd het?’

‘Nee, 'schreven schrift ken 'k nait lezen, dat wais[4)] wêl - 'k heb dei dingen 'bruukt om piep aan te steken.’

‘Dat 's begrootelk - 'k dochte dat 's doe d'r alles van wis.’

1) Jij behoeft.
2) Erg.
3) Vroeger.
4) Weet je.

‘Nee, 'k wait naarns[1] van en 'k wil ook naarns van waiten,’ zei Piet stug, ‘'k woon hier op mien aigen grond ien mien aigen hoes, en hier wil ik blieven - zêg dat moar tegen dien boas.’

‘Ja Pait, 't muit[2] mie slim, en 'k begriep wêl dat 't stoer[3] veur die is, moar doe môs d'r oet, vëur 'n eersten Augustus, en dizze plaank mout ik bie die boven deur spiekeren.’

‘Dat maags doun om mien paart, maar ik d'r oet? Nooit!’

‘Doe zelt toch wêl mouten.’

‘En as 'k nait wil?’

‘Den wordt 't dak die boven kop vôt 'broken.’

‘Ken je begriepen! Eerste dei 't woagt om ain poot noar mien hoes oet te steken zel 'n kwoaje aan mie hemmen, dat beloof 'k hom.’

‘Wees nou verstandig Pait en huur 'n koamer op 't dorp - dat 's toch ook veul beter as d'r es wat mit die komt - doe bis 'n olle kerel.’

‘As d'r wat mit mie komt ken 'k bêst allain dood goan - doar heb 'k gain aner mênsken bie neudig - en hier bie diek ien mien aigen hoes wil ik staarven, zêg dat moar tegen börgmeester.’

‘Ja Pait, heur nou es even -.’

‘Nee, hol die d'r nou moar stil over, doe *môs* zoo proaten, dat begriep 'k wêl, moar ik zit op mien aigen spul en 'n kérel dei mie d'r goudschiks vandoan krigt, dat zêg 'k nóg es en nou zel ik die 'n hoamer en spiekers hoalen, dei plaank maags om mien paart boven deur timmeren.’

‘Olle stiefkop, wees toch verstandig,’ mompelde de veldwachter, toen Piet naar binnen was gegaan om zijn hamer te zoeken, ‘treks tóch aan 't kortste ênd.’

Dien avond, nadat de veldwachter vertrokken was, pakte Piet zijn knuppel, riep Sultan bij zich en trok over den dijk om, zwervende op den kwelder, te trachten met zich zelf in 't reine te komen en zijn kalmte te herwinnen. Want wel heel stug en onverschillig had hij zich tegenover den veldwachter betoond, maar ongerust had die hem toch gemaakt. ‘Den wordt 't dak die boven kop wêg 'broken,’ had die

1) Nergens.
2) 't Spijt me.
3) Moeilijk.

gezegd en als hij dat nu uit den mond van dien dokter of dien burgemeester gehoord had, zou hij 't beschouwd hebben als een nieuwe poging om hem bang te maken. Maar nu - neen, Klaas Halman, zijn oude kameraad, die hem bij zijn stroopersbedrijven steeds zooveel mogelijk gespaard had, die hem steeds trouw met zijn raad ter zijde had gestaan als hij 't nu en dan eens te bar had gemaakt en zich voor de rechtbank moest verantwoorden, Klaas Halman wist te goed wát hem aangedaan werd als ze hem konden noodzaken den polder te verlaten, die had dat niet gezegd om schrik aan te jagen. Nu hij 't gezegd had moest het wáár zijn, moest er, hoe gemeen het ook mocht heeten, een wet wezen waarin aan de gezaghebbers het recht werd gegeven om een rustigen ouden kerel, die geen sterveling overlast aandeed, te jagen uit zijn eigen bezitting, waarop hij geheel uit vrijen wil zijn dagen wenschte te slijten.

Vele uren lang dwaalde Piet over den kwelder dien avond, hij voelde zijn lichaam dat heel den langen, warmen Meidag in 't getouw was geweest, geradbraakt van moeheid in 't laatst, maar 't werd onrustiger en wrokkiger in hem naarmate de tijd verliep. Hijgend stond hij op zijn stok geleund nu en dan, maar met vluggen pas liep hij weer door zoodra hij was uitgeblazen, in de hoop dat eindelijk de vermoeidheid van zijn lichaam 't gevoel van wrok, dat hem deed knarsen op de tanden bijwijlen, zou doen neerslaan in hem.

‘Aarbaiden as je vol beroerdigheid zitten, en as je niks te aarbaiden hemmen, den moar loopen, loopen, net zoo laank dat je d'r oast bie lêggen blieven’, mompelde hij telkens in zichzelf als hij even had staan uithijgen en met forschen wil dwong hij dan zijn oude lichaam weer tot voortgaan, al hing zijn kop op de borst geknikt, al kromde steeds verder zich de vermoeide rug, al weigerden de beenen haast hun dienst.

Eindelijk, toen 't lang donker was al, gevoelde hij dat hij neer zou storten als hij 't nog trachtte vol te houden. Daarom beklom hij, telkens rustend even, wijl 't loopen tegen de glooiing hem dubbel knoeide, de dijkhelling, bleef, op de kruin gekomen, even staan en liet zich omspelen door 't frissche koeltje dat uit zee kwam zijgen. 't Gaf hem wat verlichting, hoog ademde hij eenige malen op, deed dan, tot rust gekomen, zijn blikken weiden over den kwelder: in

't zachte licht van de opkomende maan, spreidde de donkere vlakte, waartegen de witte vachten der rustende schapen afstaken, zich uit als een beeld van rust en berusting.

Nadat Piet met wezenloozen blik een poos had staan kijken, alleen maar gevoelend het knagende gewroet in zijn binnenste, bracht de koelte die om zijn hoofd en om zijn haren stoeide wat frischheid in zijn doffe hersens. Zijn kijken werd bewuster en 't beeld van vrede beneden hem wist een balsemende scheut te druppelen in zijn gemoed. Hij gevoelde zich week worden en zich voorover buigend naar Sultan, die was gaan hurken aan zijn voeten, pakte hij den kop van 't beest in zijn handen en zag hem in de oogen. ‘Ze willen ons hier vandoan joagen jong, 'k heb nooit docht dat 't kon, moar Kloas Halman het 't zúlf'zêgd en nou 't zóó ver is lugt dei d'r nait meer om’, zei hij, terwijl zijn makker, hunkerend naar inniger liefkoozing, zacht jankend tegenover hem stond.

Maar 't sprankje van berusting, ontsproten onder den invloed van den vrede om hem, was alweer verstikt door zijn wrok, eer het gelegenheid gevonden had om stevig wortel te schieten. Hij liet zijn gezel los, richtte hoog zijn reuzenfiguur en, zich keerend naar de zijde in de richting waarvan het dorp lag, hief hij dreigend beide zijn gebalde knuisten, knarste hij razend zijn ‘verdomme, as iê 't woagen om mie boudel òf te breken, dan zellen ie vernemen dat ie nait mit 'n kwoajong te doun hemmen - denkt dóár om.’

Dan liep hij den dijkweg af, ging in zijn hut en wierp zijn geradbraakt lichaam op zijn leger.

Maar toen de nieuwe morgen aan den hemel kwam, had hij ook geen oogenblik maar gelegenheid gevonden, zich door den slaap te herstellen van de vermoeienissen van den vorigen dag.

‘Aarbaiden, aarbaiden, dat is 't ainige wat hêlpt veur beroerdighaid’, praatte hij zich elken morgen opnieuw voor als hij, na een onrustigen nacht, eer hij naar zijn werk ging, de hompen zwart brood, die hem tot ontbijt strekten, met behulp van groote slokken koffie zat door te spoelen.

En al vond door den haat tegen de belagers van zijn rust,

die laaiend in hem woelen bleef, zijn lichaam geen enkelen keer gelegenheid om de vermoeienissen waaraan het dag aan dag werd blootgesteld te boven te komen, al gevoelde hij zich 's morgens, bij 't opstaan van zijn harde leger, telkens nog ellendiger dan 's avonds als hij zich te rusten legde, gedachtig aan 't verdriet van vroegere jaren, waarvan hij door onverpoosden arbeid den druk had doen verdwijnen, ging hij, koppig vasthoudend aan zijn dwangdenkbeeld, telkens zoodra hij zijn morgenbrood gegeten had, naar de plek in 't veld waar hij den vorigen dag geëindigd was, en werkte door tot den avond, met stugge volharding.

Twee weken lang hield hij 't uit, overdag zwoegend op den akker, 's avonds dwalend op den kwelder, 's nachts woelend op zijn leger. Maar elken nieuwen morgen kostte 't hem meer moeite om zijn oude lichaam, geteisterd door 't buitensporige wat er van gevergd werd, tot gehoorzaamheid te dwingen, elken langen werkdag viel 't hem zwaarder om met vaardigheid zijn werktuig te blijven hanteeren.

''k Zôl es 'n poar doagen thoes blieven as 'k die was Paît!' zei de boer in wiens dienst hij werkte, op een middag toen hij kwam kijken hoe het werk vorderde, en schrok van de gebogen figuur, die hij nooît anders dan recht en breed gekend had, van den starren blik ook, waaruit felle haat stak.

'Nee, nee, nait thoes blieven, aarbaiden mout ik, anners wor 'k er nooit boas over', zei Piet, die even zijn klauwschoffel rust gegund had toen de boer tegen hem ging praten, maar dadelijk weer met forsche slagen 't onkruid uit ging rukken, zoodra die was uitgesproken.

'Nò, den môs[1] 't zulf moar waiten, bis[2] old genôg', zei de boer, terwijl hij den koppigen oude den rug toe keerde en verder den polder in ging. En met wilden ijver ging Piet weer door, al voelde hij loodzwaar in al zijn leden den druk van de vermoeienissen der laatste dagen, door geen rustpoos onderbroken. Werken, werken moest hij, totdat zijn leed was overwonnen.

Maar machteloozer voelde hij zijn lichaam worden onder de felle stralen van de Junizon, die hoog aan den helderen

1) Moet je.
2) Je bent.

hemel stond te branden, vruchteloos werden eindelijk zijn koppige pogingen om door te gaan. Geen onkruid van koren meer onderscheidend, begon hij luk raak zijn werktuig in den grond te slaan, maar zelfs de kracht om het verder te hanteeren ging hem begeven. De steel ontglipte hem en met zijn machtelooze handen steeds nog de trekbeweging makend, zeeg hij ineen.

De boer, terugkeerend van het toezicht op zijn ander werkvolk, liep, verwonderd hem niet meer te zien, naar de plek waar hij kort te voren had staan zwoegen. Daar vond hij hem ineengedoken zitten, wezenloos voor zich uitkijkend, al maar prevelend: ‘aarbaiden, aarbaiden, anners helpt er niks veur.’

Hij trachtte den oude op te beuren om hem in de schaduw van een boomenplok aan den rand van 't veld te leiden, doch alleen voelde hij zich daartoe niet in staat, wijl slap en machteloos het zware lichaam in zijn armen hing, toen hij 't half van den grond had geheven.

Hij haastte zìch terug naar de arbeiders achter in den polder, vanwaar hij juist gekomen was, bracht met hun behulp den oude naar zijn hut.

Onder den invloed van de koelte daar en van 't frissche water waarmee ze zijn slapen en zijn polsen betten, kwam hij weer bij en vol wilden haat werd dadelijk zijn blik toen hij, rond zich kijkend, vijf menschen bij zich zag staan. ‘O, ben je d'r al om boudel òf te breken?’ schorde hij, ‘'k wil 't nait lieden heur, nooit, nooit, 't is mien hoes en ie d'r oet, allemoal.’ Hij trachtte zich op te richten van 't leger waarop ze hem hadden neergelegd, maar zes sterke armen htelden hem in bedwang, een rustige stem kalmeerde hem, deelde hem mee dat hij zich vergiste, dat ze hem bezwijmd gevonden hadden op den akker en bij hem waren om hem te helpen, alg hij nog iets noodig had.

‘Joa, jôa, nou wait ik 't wel weer, 'k môs mie minst geven, 'k ben ien 'n kanner 'zakt,’ prevelde hij, ‘moar nou worden ie bedankt heur, nou ken 'k mie zulf wel weer redden.’

‘Zel er zeker woar nait ain van ons bie die blieven Pait, 't kón es neudig wezen’, vroeg de boer.

‘Nee, nee, 't is nait neudig heur, ik koom al weer bie - as ain van joe Sultan moar even lös moaken en bie mie

loaten wil, hai lêgt ien 't schoaphok - bieten dut hai nait.'

'Moar zel ain van ons toch nait even noar dokter goan?' stelde de boer voor, terwijl de arbeiders samen heen waren om den hond te halen.

'Dokter?' vroeg de oude, zich oprichtend op een elleboog, 'dat 's 'n kerel dei moakt mie dood of gek, as je mie dei sturen - 'k ben nait veul weerd op 't oogenblik, moar dén gebeuren er ongelukken, 'k ben nog wel zooveul mans dat 'k hom zien nek omdraaien ken.'

'Nou, nou, Pait, dei man het toch allain zien plicht 'doan', trachtte de boer te kalmeeren.

'Proat mie d'r nait van boer - dei kerel en börgmeester hemmen mît heur baident schuld en nou zôl 'k hom hier bie mie hemmen willen? Nee heur, nooit - hè, doar is Sultan, koom moar jong, doe hêlps mie beter as 'n dokter,' verwelkomde hij zijn makker die, losgelaten uit zijn dagverblijf, nu blij blaffend voor de mannen aan naar binnen sprong en zacht jankend de handen en 't voorhoofd van zijn meester begon te likken.

Verwonderd keek 't vijftal even naar den oude, dien ze nooit anders dan stug en hard gezien hadden, hoe hij 't ruige beest liefkoosde als een kind.

Dan verlieten ze de hut om 't werk waaruit ze door zijn bezwijming gehaald waren, weer op te vatten.

* * *

Drie dagen lang gevoelde Piet zich te machteloos om op te staan en opnieuw te beginnen met zijn veldwerk, of te gaan dwalen achter den dijk, en nu al zijn gedachten gevestigd waren op het oogenblik der verschrikking, dat met ieder uur nader kwam, gingen er gedrochtelijke spookgestalten waren door zijn ouden kop. Tot razend tandgeknars en woedend vuistgeschud brachten ze hem bijwijlen, een heftig verlangen groeide dan in hem om met morzelende slagen zijn knuisten te beuken op de hoofden van zijn rustbelagers.

De opwinding vermoeide doodelijk zijn uitgeputte lichaam. Na zulke oogenblikken, waarin hij zijn doorgezakte figuur tot volle lengte oprichtte, zat hij zwaar hijgend een poos neer, prevelde half wezenloos dat hij weer moest gaan

werken, werken om zijn ellende onder de knie te krijgen.

Onder 't liefkoozend gelik van Sultan, die angstig in zijn nachtverblijf kroop als hij zijn meester op zag stuiven, maar traag kwispelstaartend weer bij hem kwam, zoodra hij zat te bekomen van de opwinding, werd hij rustiger dan, zag hij weer kans om kalm den toestand onder oogen te zien. En voelend dat hij nog meer tot rust zou komen als hij daarin vertroosting kon vinden, nam hij dan zijn gelen ouden bijbel van de beddeplank en begon langzaam de woorden te spellen, waarmee hij 't meest vertrouwd was geraakt. Maar waren ze in vroegere jaren, toen zijn geest zooveel helderder was, dikwijls balsem geweest op de pijnend vretende wonden van verdriet, nu was 't hem niet meer mogelijk hun beteekenis te vatten. Trillend trachtte hij zich te blijven beheerschen als hij de eeltige knokkels langs de woorden liet gaan, waaruit naar hem geen sprankje van bemoediging meer overging, koppig hield hij 't langzame gespel een tijdlang vol, in de hoop dat eindelijk zijn geest ontvankelijk zou worden, maar fel schoot machtelooze woede in hem op, als hij tot de overtuiging kwam dat alles duister bleef voor hem, en met een nijdigen smak sloot hij dan 't boek en keilde 't in de richting van de plaats waar het gewoonlijk lag.

Als versuft zat hij een poos te staren dan, niet lettend op de pogingen van Sultan om hem te liefkoozen, maar plotseling soms, in een onweerstaanbare behoefte om zich uit te storten, pakte hij 't beest in zijn armen en drukte hartstochtelijk zijn ouden kop in de ruige vacht.

Zoo, zijn hoofd gedrukt tegen 't lichaam van 't eenige levende schepsel waarvoor hij genegenheid gevoelde, kwam er iets als rust en vrede in hem en zoo ook was het dat hij, na drie dagen van foltering, viel in een vasten slaap, doorweven wel met akelige droombeelden, maar waaruit hij toch opgefrischt naar lichaam en naar geest ontwaakte. Toen werd hem duidelijk wat in de voorbij gegane dagen van onberedeneerde woede en wrok niet bij hem was opgekomen: als hij toestemming wilde hebben om zijn hut nog te blijven bewonen, moesten pogingen tot het verkrijgen daarvan van hem zelf uit gaan. En daar hij zich weer tot loopen in staat gevoelde, besloot hij naar 't dorp te trekken, om den veldwachter te vragen of die zijn voorspraak wilde zijn.

Om wat meer steun te hebben nam hij in iedere hand een knuppel, en geschraagd door 't denkbeeld dat zijn poging, om door tusschenkomst van zijn ouden raadgever iets van zijn beulen gedaan te krijgen, misschien effect zou hebben, liep hij in de koelte van den vroegen morgen met stevigen pas den polder door, den grintweg af, op het dorp toe, waar hij langs een eenzaam achterpad de woning van den veldwachter bereikte.

Een uur later keerde hij naar zijn kluis terug, flinker nog dan hij gegaan was, daar Klaas Halman hem verteld had dat, waar er zoo weinig geschikte woningen te krijgen waren, aan de eigenaars van de eveneens onbewoonbaar verklaarde huizen aan den achterweg, was toegestaan om die voorloopig te blijven verhuren, en daar hij hem had beloofd bij den burgemeester zijn best te zullen doen.

‘Zoo Sultan, dat het mie goud doan jong, domme olle kerel hè, dat 'k doar nait eerder om 'docht heb’, zei hij, thuis gekomen weer, tegen zijn makker die, uitgelaten dat hij zijn baas opgewekter zag, vroolijk blaffend tegen hem omhoog sprong.

Piet zette koffie, sneed brood voor zichzelf en voor Sultan, bracht na 't schrale ontbijt den hond in den schapenstal en nam zijn schoffel, om door te gaan met het werk waaruit hij door die bezwijming van vier dagen te voren was verdreven.

't Ging hem weer vlot van de hand dien dag, 't was of de machteloosheid van tevoren enkel een gevolg was geweest van de zorgen, die hij zich had gemaakt. Want de laatste drie dagen, vrijwel geheel in slapeloosheid en in onthouding van voedsel doorgebracht, moesten hem méér hebben uitgeput nog, maar zonder een spoor van vermoeidheid te bespeuren in zijn leden, werkte hij door tot den avond, in zijn verlangen om in te halen wat hij had verzuimd, zich met den middag nauwelijks den tijd gunnend, om voor 't gebruiken van 't meegebrachte brood rustig even te gaan zitten.

Eerst in den schemeravond beschouwde hij zijn dagtaak als geëindigd, legde hij zijn werktuig over den schouder en ging naar huis terug, ingenomen met zichzelf wijl hij gemerkt had dat hij nog de sterke, taaie oude Piet van steeds was, als er maar niet zoo iets ernstigs hem hinderde. En met

frisscheren hoop zag hij de toekomst tegemoet, nu door de lichamelijke inspanning zijn geest helderder, zijn denken luchtiger was geworden.

‘Kom Sultan, gauw wat eten en den moar lekker sloapen vannacht en mörnvroo zel Kloas Halman den wêl komen om te zêggen dat 't goud is, dat wie hier rustig blieven kennen mit ons baident,’ voegde hij zijn makker toe die, terwijl hij in den pappot stond te roeren, gulzig schrokkend, uit een bord verkruimeld brood zijn altijd hollen maag vulde.

Als een blok sliep Piet dien nacht en zóó diep bleef hij in slaap dat hij 't schelle geratel van zijn wekker niet hoorde, den volgenden morgen in de vroegte, en eerst toen de zon al een drietal uren geschenen had, door een gerammel aan zijn deurklink en een gebons tegen den houten hutwand weer langzamerhand tot bewustzijn kwam.

‘Hei doar, 'n beetje veurzichtig, boudel huift nait kepot,’ riep hij, zijn oogen uitwrijvend.

‘O, wors wakker jong, 'k was bang dat 'k mien voesten rauw sloagen môs’, klonk een stem van buiten.

‘Bis doe 't Kloas?’ riep Piet, helder wakker dadelijk, nu hij de stem van den veldwachter herkende, die hem antwoord op zijn verzoek kwam brengen. Hij liet zich van zijn bed glijden, trok vlug het weinige wat hij placht af te leggen als hij slapen ging weer aan, en liep naar de deur om ze te ontsluiten.

Haastig schoof hij den grendel ter zijde, rukte de wrakke afsluiting open en voegde gejaagd zijn ‘hou wordt 't Kloas?’ den buiten wachtenden veldwachter toe.

‘Hou 't wordt Pait?’ zei mat Klaas Halman, ‘nait zoo hail bêst jong - 'k haar anners gustersavend nog komen wild, maar 'k dochte, zoowat heurt hai altied nog vroo genôg, en den slept hai vannacht meschain nog lekker’.

‘Wil kerel 't den nait lieden?’

‘Nee, 't môg nait zee hai, dien hut was te old en te min.’

‘Moar veur mie is d'r toch net zoo min 'n aner hoes as veur dei mênschen aan achterweg?’

‘Joa, dat heb ik ook nog 'zegd, 'k heb zeker woar goud[1)]

1) Wordt jij.

mien bêst veur die 'doan, moar hai zee as doe niks kriegen kôns was 't moar beter dat doe ien 't aarmhoes kwams, doar wazzen 'n poar koamers leeg mit 'n vrije iengang.'

'Ien 't aarmhoes, ikke? Is kerel nou haildáál stoapelgek? Zêg moar tegen hom Kloas, dat Pait Diekhoes hier bie diek laiver van honger en kolle om haals komt as dat hai 'n genoadedak van gemainte aannemt. En zêg ook tegen hom dat hai veurzichtig wezen mout - 'k zel hom nait opzuiken, kerel is mie 't nait weerd dat 'k er 'n rais om moak, moar as 'k hom bie geval es tegen koom, den zel ik hom fien kniepen mit dizze pooten - en kêns[1] vuilen[2] Kloas dat er nog kracht ien zit,' schorde hij, terwijl hij in heftigen drang om door een daad van geweld uiting te geven aan den haat, die fel schrijnend plotseling weer in hem was opgeschoten, zijn groote handen op de schouders van den veldwachter legde en hem krachtig heen en weer schudde.

'Wees nou verstandig Pait,' maande de veldwachter aan, trachtend zich los te maken uit de omknelling van de reuzenknuisten, die nog om zijn schouders gevat bleven.

'Ja zeker, 'k zel ien ieder geval zóó verstandig wezen dat 'k naît ien 't aarmhoes goa. Duvelsch is 't - 'k wôl dat 'k nooit bie die' komen was, den haar 'k nou al gek wêst van beroerdighaid en 'k haar d'r meschaîn zulf 'n ênd aan' moakt. Den was 't oet wêst - nou heb 'k guster haile daag 'hoopt, 'k heb vannacht 'sloapen as 'n jonge kerel van twintig joar, 'k ben weer staark en frisch, en nou begunt 't van veuren of aan. Want ik kén 't naît op Kloas, nooit, nooit, nooit ken 'k 't op - goa moar gauw vôt, 'k zôl op 't oogenblik ien stoat wezen om mîe aan die te vergriepen.'

Hij duwde met een sterken druk den veldwachter van zich af, en gooide met een smak de deur dicht.

Even nog bleef Klaas Halman wachten of ze misschien weer geopend werd, even liet hij zijn blikken gaan langs den lagen gevel van rottende planken, waarin mos en onkruid woekerden.

''n Zwienhok is 't, méér naît; hou kén 'n mênsk doar zóó aan vaast'gruid wezen,' mompelde hij bij zichzelf.

Dan, daar hij begreep dat de deur gesloten bleef, en dat

1) Je kunt.
2) Voelen.

het vruchteloos zou zijn om binnen te gaan en opnieuw te trachten den oude tot betere gedachten te brengen, keerde hij zich om en sloeg den weg naar 't dorp in.

* * *

Nu de hoop was vervlogen waardoor Piet den vorigen dag weer frisch en monter was gemaakt, waardoor hij in staat was gesteld om te slapen, zoo vast en zoo verkwikkend alsof hij weer vijftig jaar jonger was, nu hij begreep dat er voor hem niets over zou blijven dan zich over eenige weken als een vagebond te laten verdrijven van zijn eigendom, liet hij zich, nadat de veldwachter weg was gegaan, neer in zijn stoel en zat, 't hoofd gebukt op de borst, den rug gekromd, in doffe moedeloosheid een poos star voor zich uit te kijken. Hij lette niet op Sultan die, den kop op zijn kniëen gelegd, hunkerend stond te wachten op een teeken, dat hij op mocht springen en in liefkoozend gelik zijn aanhankelijkheid betuigen. Het leed dat weer in hem gekomen was, de beleediging die nu daarbij was gevoegd, namen hem geheel in beslag.

't Armhuis, 't hok waarin kindsche oude kerels, niet meer in staat om door werken hun brood te verdienen, hun valen levensavond sleten, had die burgemeester hem in 't uitzicht durven stellen als hij was verdreven uit zijn woning. De vent dacht zeker, dat zoo'n oude van bij de tachtig niets meer of niets anders verlangde, dan samen met een tiental stakkers in den wintertijd bij een slecht gestookte kachel, of 's zomers op een bank onder een boom, te zitten pruimen en kletsen. Kwam hij hem maar eens tegen, hij zou hem laten merken dat zijn oude handen waarachtig nog wel voor wat anders geschikt waren, dan om slap en krachteloos te worden door 't niets doen in 't armhuis.

Ze maakte hem wild, de gedachte om dien belager van zijn vrede en zijn rust door een tuchtiging met zijn knuisten te laten merken hoeveel haat er in hem was gegroeid, door alles wat hem was aangedaan. Zijn hoofd richtte hij op, zijn rug rechtte hij, en opspringend uit zijn stoel liep hij naar 't venster, waar hij de spits van den dorpstoren kon zien, in razernij schudde hij zijn vuisten, terwijl hij zijn ‘o God

kerel, 'k wôl dat ik joe hier haar, vernailen zôl ik joe,' door zijn opeen geknarste tanden siste.

'Sultan jong, ze willen mie ien 't aarmhoes stoppen,' zei hij, toen zijn driftbui wat bedaarde, tegen zijn makker, die uit vrees voor de weergekeerde woede van zijn meester zich halfweg in zijn nachtverblijf onder de bedstede had teruggetrokken, 'en den zelt doe[1)] wêl ophongen worden, ze kennen doar allain moar versleten mênsken bruken, moar huifs[2)] gain' zörg hemmen heur, wie blieven bie 'n kanner - ze kriegen mie d'r óók naît, d'r mag gebeuren wat er wil, moar dát nooit - koom moar es bie mie jong.'

Sultan schoof naar voren, kwam bij zijn meester geloopen en liet traag kwispelstaartend toe dat die hem omvatte, hem ophief en tegen zijn flank den ouden kop drukte.

Maar verwonderd keek 't beest achter zich, toen hij plotseling vaster 't gezicht van zijn baas tegen zijn zijde voelde drukken en een diepen snik schokken door zijn lichaam.

''t Wör[3)] mie even te machtig jong, dat 's mie ien gain vartig joar gebeurd', zei hij toen hij Sultan weer op den grond had gezet, zelfs tegenover hem zich schamend voor 't gevoel van weekheid dat hem had bestormd, 'en dat is moar goud ook, woar haar ik den blieven môst. Haard en stief mout 'n mênsk wezen as beroerdighaid van 't levend gain boas over hom worden zel. Dén is 't te droagen - moar as je den mainen dat je 't droagelik 'moakt hemmen, dat je rustig 't ênd hoalen kennen ien joen aigen hoes, doar je gain mênsk kwoad doun, den -'

Weer werd zijn woede sterker dan hijzelf, weer trad hij met dreigend geheven knuisten aan 't venster, maar niet opnieuw kwam het tot een machtelooze bedreiging van zijn verre vijanden: de stemming van weemoed, in hem gelegd door 't plan, dat plotseling gerijpt was, toen hij zijn hoofd zoo vast had gedrukt tegen de zachte vacht van zijn makker, drong zijn drift terug.

'Kom Sultan, loat ik verstandig wezen, mênsken bennen 't nait weerd dat je joe d'r dik over moaken. En aan 't kortste ênd trek je toch as je joe tegen heur verzetten. As ain 't nait òf ken om joe te ploagen, den komen d'r tien en as

1) Zal jij.
2) Je behoeft.
3) 't Werd.

dei 't ook nog nait goud moaken kennen, honderd of anders doezend. Moar 'k wait 't nou hail zeker, 'k heb d'r mit of'rekend. Dei poar joar levend dei 'k meschain nog te goud haar -, Ons Laive Heer zel 't wel nait te kwoalik nemen, dat ik doar zùlf moar over beschik. Moar doe blifs bie mie, hè jong? Wie hemmen zóó-veul beleefd en beredenaierd, lêste twaalf joar, wie mouten nait meer van 'n kanner òf goan - koom nog moar es even.'

't Gevoel van weemoed, sterker wordend naarmate zijn besluit vaster groeide in hem, maakte zijn behoefte om aan Sultan zijn aanhankelijkheid te betuigen grooter.

Hij ging zitten in zijn grooten stoel, noodigde zijn makker op zijn knieën en, zijn hoofd weer drukkend in de zachte, warme vacht, liet hij de weemoedsstemming groeien, tot ze allen wrok en haat tegen 't menschdom had omwoeld.

'Zoo jong, zoo is 't beter,' zei hij toen hij 't hoofd weer op hief, 'zoo laank as 'k staark en gezond was en om gain ênd dochte, kon 't wat lieden, maar nou heb 'k mit dei mênskeboudel òf'rekend - ze waiten nait beter zellen wie moar zêggen. Nou môs[1] mie 'n zetje[2] mit Ons Laive Heer allain loaten heur, 'k zel die wat te eten geven, en as die den dik'vreten hês, den môs moar wat leggen goan te sloapen.'

Hij sneed het touw door, waaraan een stuk spek in den schoorsteen hing, en verdeelde het op een bord in groote hompen.

Likkebekkend keek Sultan naar de toebereidselen tot zijn feestmaal, sprong vroolijk zijn meester na, toen die zich met het bord verwijderde naar den schapenstal.

'Zoo jong, vreet die moar dik en goa hier moar lêggen te sloapen as 't op hês,' zei Piet, een bos versch stroo, door hem van den zolder genomen, uitschuddend.

Gretig viel Sultan op het koningsmaal aan, Piet ging weer naar buiten, grendelde de staldeur en keerde terug in zijn woonvertrek.

Hij nam zijn bijbel van de beddeplank en zat dra in diepe aandacht de zinnen te spellen, waaruit hij in moeilijke omstandigheden steeds den meesten troost had geput.

* * *

Toen dien avond de dorpelingen, opgeschrikt door 't geklep der brandklok, naar den polder holden, vonden ze in de

1) Moet je.
2) Poosje.

plaats van de hut van ouden Piet, nog maar wat smeulend riet en hout.

En hoe ze ook zochten, in de resten van de hut eerst, in den polder en op den kwelder daarna, van den oude of van zijn hond vonden ze niet het geringste spoor.

Twee weken later eerst, deed in de kranten 't bericht de rondte, dat op de Zuidkust van Schiermonnikoog de lijken waren aangespoeld van een forschen ouden man met een langen, grijzen baard en van een grooten, ruigharigen hond, door een dik touw aan elkaar verbonden.

J. RIETEMA.

Schilderkunst en tooneelvertooningen op het einde: van de middeleeuwen.[1]:

Het is alweer bijna tien jaar geleden, dat een artikel van Emile Mâle in de *Gazette des Beaux-Arts* groot opzien wekte onder hen die belang stellen in middeleeuwsche kunst.

In dat artikel: *Le renouvellement de l'art par les mystères* werd betoogd, dat de gansche vernieuwing der schilderkunst op het einde der 14de en bij den aanvang der 15de eeuw te danken is aan de mysterie-spelen. Sprekend over den invloed van het geestelijk tooneel op de schilderkunst, beweerde de auteur: ‘Mais il ne suffit pas de reconnaître que les mystères ont proposé à l'art des agencements nouveaux. Ils ont fait bien plus: ils ont transformé l'art lui-même; ils en ont renouvelé l'esprit. Grâce aux mystères, l'art du XVe siècle s'est attaché à la réalité plus qu'au symbole.... On a voulu faire honneur de cette métamorphose au génie flamand..... La vérité est que le théâtre a mis, pour la première fois, la réalité sous les yeux des artistes. Pour la première fois ils eurent des modèles et ils essayèrent de les copier.’

Zóóver had niemand durven gaan van de geleerden die vroeger den invloed van het middeleeuwsch tooneel op de beeldende kunst in de middeleeuwen hadden bestudeerd en

1) Schilderkunst en Tooneelvertooningen op het einde van de middeleeuwen door Leo van Puyvelde. (Uitgaaf der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde) Gent, W. Siffer. 1912.

vóór Mâle tot de erkentenis waren gekomen, dat die invloed niet gering is geweest. Daarbij, Mâle was niet de eerste de beste; dat was gebleken uit zijne 'Thèse pour le Doctorat' *L'art religieux du XIIIe siècle en France* (1898): aantrekkelijke maar zware stof, met liefde verzameld, naar den eisch der wetenschap getoetst en geschift, gegroepeerd en bewerkt met een smaak waarin de Fransche auteurs nog altijd hun meesters moeten vinden. Dat Mâle bijval vond, kan men licht begrijpen. Een geleerde van gevestigden naam gaf hier een gansch nieuwen kijk op de ontwikkeling der schilderkunst; naar het scheen, rustten zijn meeningen en beweringen overal op stevigen grondslag; bovendien was de nieuwe ontdekking streelend voor het Fransche nationaliteitsgevoel of het Fransche chauvinisme. Tot dusver had men aangenomen, dat de vernieuwing der schilderkunst te danken was aan 'le génie flamand' - voortaan zou dat anders zijn: 'Overal', zoo besloot Mâle zijne artikelen in de *Gazette des Beaux-Arts*, 'werd nagebootst wat men te Parijs deed.... aan Frankrijk komt voor een groot deel de eer toe.... de nieuwe gewijde iconographie te hebben doen ontstaan'.

Kort daarna werd de tentoonstelling van Fransche primitieven, of wat men daarvoor hield, geopend; de werken dier schilders, nu in ander licht gezien, gaven ieder gelegenheid Mâle's vondsten beter te leeren kennen. Dat het Fransche chauvinisme zich mengde in een vraagstuk, dat zuiver wetenschappelijk had behooren te blijven, bleek toen eenige jaren later in de *Gazette des Beaux-Arts* van 1909 de Fransche archaeoloog Bertaux de loftrompet stak voor Mâle en o.a. getuigde: 'Le réalisme comme le pathétique est né en France, non pas du goût flamand, mais du théâtre français.... Ainsi l'hégémonie de l'art chrétien doit être revendiquée pour la France au commencement du XVe siècle comme elle lui est reconnue au XIIIe siècle'. Een onderzoeker van het middeleeuwsch tooneel, Dr. Gustave Cohen, nu hoogleeraar te Amsterdam, zag een nieuw verschiet voor de kunstgeschiedenis geopend; in zijne *Histoire de la mise en scène dans le théâtre religieux français du moyen age* (p. 134) lezen wij, naar aanleiding van Mâle's artikelen: 'une hypothèse directrice nouvelle est désormais acquise, croyons nous, à

l'histoire de l'art. Elle pourra servir souvent à dater ou à identifier des oeuvres d'art, à en expliquer d'autres; en un mot, elle servira à résoudre une foule de problèmes restés jusqu'ici sans solution et à susciter bien des recherches nouvelles et fécondes'.

Uit Frankrijk verbreidde zich de nieuwe zienswijze naar elders. Schrijver dezes herinnert zich, welk een indruk de mooie, belangwekkende artikelen van Mâle op hem maakten, kort nadat zij verschenen waren; geen archaeoloog van professie, kon hij de daar gegeven voorstelling niet voldoende toetsen aan de eischen der wetenschap, maar zag toch wel, dat de verhandeling 'niet het sterkst was, waar zij steunen moest op de chronologie der verschijnselen', en zag niet voorbij, dat de geschiedenis ons ook voorbeelden toont van invloed der schilderkunst op de vertooningen.[1)] Geenerlei twijfel aan de waarheid van Mâle's voorstelling kwam op bij die Belgen, die geen andere wetenschap kennen dan de Fransche; bij wie alwat uit Frankrijk komt, 'erin gaat als Gods woord in een ouderling'. Reeds hadden eenige Belgische kunst-historici het plan opgevat om, ter gelegenheid van de Wereld-Tentoonstelling te Gent, eene tentoonstelling van oude kunst te houden die als algemeen thema zou hebben: den invloed van het tooneel op de schilderkunst; doch eer het zoover kwam, deed zich een terugslag gevoelen. Het ging hier naar Vondels woorden in *Rommelpot van 't Hanekot*:

> soo het scheen,
> Warent wongder soete dinghen,
> Maer het suerde haest in 't vat,
> Duren is een moye stadt.

In het bekende tijdschrift *Onze Kunst* (1910-1911 deed Jacques Mesnil een fellen aanval op de door Mâle ingenomen stelling. Zijn betoog komt vooral hierop neêr: de meeste voorbeelden van Mâle zijn ontleend aan middelmatige werken; die der groote meesters, welke de meeste bewijskracht zouden hebben, laat hij ter zijde; van de mysterie-spelen 'uitvoeringen voor kinderen en eenvoudige menschen', van

1) *Geschiedenis der Nederl. Letterkunde* II, 295-'9.

'het geliefhebber der mysterie-spelers, voor het meerendeel eerzame kleine luyden', konden de schilders niet leeren; 'de ontwikkeling van het volkstooneel en die van het realisme in de kunst rond 1400', sproten beide voort uit een zelfde bron: een in het leven der volkeren steeds toenemende bedrijvigheid van praktischen aard, met zuiver menschelijke drijfveren en inzichten en de trapsgewijze bevrijding des geestes van kerkelijke voogdij'; 'onder de iconographische motieven, die volgens den heer Mâle ontstonden door inwerking van het tooneel', zijn er verschillende 'wier verschijning veel vroeger of veel later te plaatsen is dan in bewust tijdvak'; over het algemeen worden de beweringen van Mâle te weinig gesteund door de chronologie en geeft hij te vaak in plaats van bewijzen 'redevoeringen die op niets berusten dan op subjectieve gevoelens'. Overigens acht ook Mesnil niet twijfelachtig 'dat een zeker getal episoden, voor het meerendeel van ondergeschikt belang, door de spelen in de mode werden gebracht' en 'dat de kleedij van de engelen, van de H. Maagd, van God den vader, vooral op de Vlaamsche schilderijen der XVe eeuw, dikwijls doet denken aan theatercostumes'. Aan invloed der mysterie-spelen op de beeldende kunst gelooft dus ook Mesnil wel, doch hij acht dien invloed te gering om daaruit 'een omwenteling in de iconographie' te verklaren. Bovendien ziet hij dien invloed meer in de beeldhouwkunst dan in de schilderkunst, met name in de gebeeldhouwde altaartafels, zoowel de Nederlandsche als de Italiaansche. Aan een overzicht dier kunstwerken is de tweede helft zijner omvangrijke studie gewijd.

Bij veel overtuigende kracht toont Mesnil's studie een zwakke steê: geringe kennis van het middeleeuwsch drama en tooneel, die hem doorgaans tot onderschatting, soms tot misverstand daarvan heeft geleid. Vermoedelijk heeft het besef dier onvolkomenheid Van Puyvelde bewogen, dit ingewikkeld vraagstuk op zijn beurt te onderzoeken. Een vrucht van dat onderzoek is het hierboven genoemd werk, welks voorname verdienste is, dat de beide deelen der vraag waarom het hier gaat, er met even groote nauwgezetheid zijn bestudeerd. Met Mesnil is Van Puyvelde ervan overtuigd, dat een zoo diep grijpende verandering als de vernieuwing der schilderkunst op het eind

der 14de en in den aanvang der 15de eeuw, in laatste instantie, alleen uit het leven van dien tijd verklaard kan worden. Inderdaad, men moet wel bevangen zijn in een te haastig gevormde onderstelling om zóóver te gaan als Mâle gedaan heeft. Ik geloof niet, dat er in de gansche kunstgeschiedenis één voorbeeld valt aan te wijzen, waaruit zou blijken, dat een kunst hare gansche richting verandert door den invloed eener andere kunst. In allen gevalle, wie met Mâle zoo iets wil staande houden, die moet met klemmende bewijzen van dien invloed voor den dag komen. Nu is bij het vaststellen van den invloed, door een kunstwerk op een ander geoefend, de chronologie natuurlijk een voorname zaak; hoe kan b.v. - zooals Mâle beweert - de vertooning der Passie van Jean Michel, een mysterie-spel uit het jaar 1486, invloed hebben geoefend op een schilderij van Dirk Bouts, dat gemaakt is in de jaren 1464-1467? Mâle zelf heeft ten deele wel beseft, dat de chronologie een zwakke steê is in zijn betoog en getracht zich te verantwoorden met een beroep op het cosmopolitisch - zeggen wij: het algemeen West-europeesch - karakter van het middeleeuwsch tooneel, dat geen onderscheid van tijd en plaats zou kennen. Doch met zulk materiaal stevigt men geen zwakke plek in den dijk. Dat beroep kan gelden voor het liturgisch, het kerkelijk drama, dat zich bijna uitsluitend van het Latijn bedient; niet voor het in de volkstaal geschreven geestelijk drama, de mysterie- en andere spelen, dat zich vooral gedurende de 15e eeuw bij onderscheidene Europeesche volken heeft ontwikkeld. En juist op die mysterie-spelen komt het hier aan. De vergelijkende studie van het middeleeuwsch drama heeft nog wel niet veel bereikt; doch zooveel mogen wij wel zeggen, dat hier ongetwijfeld verschil van tijd en plaats, d.w.z. van nationaliteit, is, waarmede een onderzoeker rekening moet houden[1].

Maar al weigert Van Puyvelde dan terecht, Mâle's bewering omtrent het ontstaan van het realisme in de middeleeuwsche schilderkunst te aanvaarden, aan invloed van de

1) Ik denk hier inzonderheid aan Wilhelm Creizenach's voortreffelijke *Geschichte des neuern Dramas* en aan het oorspronkelijk en degelijk proefschrift van Dr. E. Haslinghuis, *De duivel in het drama der middeleeuwen* (1912).

vertooningen der mysterie-spelen op de schilderkunst gelooft ook hij en hij acht dien invloed van meer beteekenis dan Mesnil wil toegeven. Om tot meer zekerheid in dezen te komen, heeft hij zich beperkt tot de Vlaamsche schilderkunst en de Vlaamsche tooneelvertooningen en beider onderlinge verhouding aan een wetenschappelijk onderzoek onderworpen. Na eerst te hebben aangetoond, dat de invloed der Italiaansche schilderkunst op de Vlaamsche in dezen tijd niet groot kan zijn geweest, dat de schilders hun levensvol realisme bezwaarlijk kunnen. hebben ontleend aan theologische en stichtelijke proza-geschriften, komt hij tot zijn eigenlijk onderwerp.

In het algemeen neemt hij aan, dat 'het zien van de voorstellingen hun (de schilders) meermaals een wijze gesuggereerd zal hebben, waarop een onderwerp kon behandeld worden' en hun 'den gevoelstoon van het onderwerp verleend, veel intenser dan de stichtelijke lectuur het vermocht te doen.'

Algemeene beschouwingen als deze, hoe waarschijnlijk zij ons ook mogen voorkomen, kunnen bezwaarlijk als juist *bewezen* worden. Op vasten grond staat de auteur echter, waar hij ons doet zien, hoe licht er betrekkingen tusschen tooneelvoorstellingen en de schilderkunst konden ontstaan, doordat de schilders òf zelf meespeelden òf behulpzaam waren bij de voorbereiding van deze en dergelijke vertooningen. De vaste grond wordt hier geleverd vooral door de stedelijke en andere rekeningen, die kostbare bron voor de geschiedenis der middeleeuwen.

De kunstenaars Jan van Aken, zijn zoon Jeroen en meester Thomas van Aken speelden te's-Hertogenbosch in 1435-'6. Van Pieter Balten, die in 1540 als vrijmeester te Antwerpen werd aangenomen, vertelt Van Mander in zijn *Schilder-Boeck*: 'Hij was een goed Dichter, oft Rethorisien, en *Spel-personnage*'. Uit verscheidene rekeningsposten blijkt, welk een werkzaam aandeel de schilders namen in de voorbereiding der vertooningen. Kenschetsend is b.v. deze post uit de Stadsrekeningen van Antwerpen: 'Item Andries de Cuypere, pingerere, die de ornamente maecte, ende pyngeerde ende bewaerde hoe dat zy gaen ende riden souden, hadde XXI scellinge groote vlams' (a.o. 1398). Terecht vestigt Van Puyvelde de aandacht zijner lezers op de zinsnede: 'ende bewaerde (d.i.

zorg droeg) hoe dat zy gaen ende riden souden', omdat daaruit blijkt, dat deze schilder zijn oog liet gaan ook over de schikking der groepen en de groepeering van het geheel. Ik zou er willen bijvoegen, dat de medewerking der schilders bij het schikken van groepen gebleken zal zijn ook bij de zoogenaamde 'toogen'. Voor hen die het middeleeuwsch tooneel weinig of niet kennen, moge de beteekenis van den 'tooch' hier kortelijk uiteengezet worden.

Toen Filips van Bourgondië in 1440 zijn intrêe hield te Brugge, waren er te zijner eer een groot aantal, 'costelicke tooghen (d.i. vertooningen) van stomme personagiën, beeldewijs' gemaakt: Job op den mesthoop met zijn vrouw en zijn drie vrienden bij zich; de offerhande van Abraham; de geschiedenis van Estber; de geboorte en de verrijzenis van den Zaligmaker. Bij de 'blijde incomste van vrouw Margriete van Yorck, trauwende met Hertog Carel van Bourgondië (a.o. 1468), was er "eene scoone paerc, ghecontelfeyt naer theerdsche ('t aardsche) paradijs, ende dair in ghetoocht was van levenden parsonen zonder verpoorren (d.i. bewegen, verroeren), als oft ghesneden beilden gezijn hadden: thuwelic dat ghesciede int eerdsche paradijs van Adam ende van Eva".

Doorgaans spraken deze levende beelden niet; een banderol of strook boven hen bevatte dan een bijbeltekst of ander opschrift, dat den aard der vertooning verduidelijkte. Dat men van zulke "toogen" ook in het geestelijk drama gebruik maakte, zien wij o.a. in de *Zevende Maria-Bliscap*; het lichaam der H. Maagd wordt na haar dood door een drietal maagden ter begraving gereed gemaakt; in dat deel van het stuk vinden wij daarbij deze tooneel-aanwijzing: Die wile sullen si se bereyen', en aan den kant deze andere: 'Schuyft oppe.' Die laatste woorden doelen op het openschuiven der gordijnen, waardoor men een blik kreeg op Maria's lijk, omringd door de drie maagden, als 'tooch'. In het *Sacramentsspel van der Nyeuwervaert* vond men een 'tooch' waarin een twijfelziek advocaat werd voorgesteld, die de goddelijkheid eener hostie op de proef stelt; en een andere die ridder Wouter van Kersbeke vertoonde in een strijd met de heidenen. Over het algemeen wendden de middeleeuwsche regisseurs den 'tooch' vooral aan bij dingen die in hooge mate de aandacht verdienden of die, om

welke reden ook, moeilijk konden worden voorgesteld.[1)] Niet het minst bij de schikking dezer levende beelden - de opmerking is ook door Mâle gemaakt - zal men de hulp van schilders hebben noodig gehad en gebruikt. En is het niet nog zoo? ‘Pulchri Studio’ weet ervan meê te spreken.

Behalve rechtstreeksche medewerking van schilders aan tooneelvoorstellingen zien wij ook rechtstreeksche navolging van tooneelvoorstellingen door schilders. Dr. van Moerkerken heeft indertijd ontdekt, dat een tooneel uit de laat-middeleeuwsche *Klucht van Playerwater* afgebeeld staat op een stuk van den Antwerpschen schilder Peter Balten, dien wij boven noemden.[2)] Een ander Antwerpsch schilder, Gillis Mostaert de oudere, in 1554 als lid van het Sint-Lucasgild aangenomen, beeldde op een zijner stukken een tooneel uit de passie af, en op een door hem geschilderde Dorpskermis een tooneel uit een ons niet bij name bekende sotternie.[3)]

Na zijn lezers aldus te hebben ingeleid en voorbereid, deelt Van Puyvelde mede wat hij bij zijn onderzoek gevonden heeft aan voorbeelden van rechtstreekschen invloed der mysterie-spelen op de schilderkunst, blijkend uit: ‘een algemeene schikking van het voorgestelde in een groepeering, een houding, een gebaar, een kleed, een gereedschap, een gebouw, een nieuwigheid die de schilders in dit tijdperk invoeren en die niet terug te vinden is in de oude kunstoverlevering, maar wel in de toenmalige tooneelvertooningen.’ De opsomming en beschouwing dier voorbeelden beslaat het grootste deel van zijn werk; dat werk wordt besloten door een overzicht van den invloed der tooneelvertooningen op de schilderkunst, voorzoover deze blijkt uit de inrichting van het middeleeuwsch tooneel en uit het decoratief.

Om een denkbeeld te geven van de ‘détails’ der eerste

1) Het bovenstaande ontleend aan mijne *Geschiedenis der Nederl. Letterkunde* II, 296, 367-8. Over dergelijke ‘vertooningen’ in de 17de eeuw a.w. V 272-4.
2) Vgl. *De Nieuwe Taalgids* 1e Jaargang bladz. 120, en Van Puyvelde bladz. 87 vlgg. Het afgebeeld tooneel bevat juist het critieke oogenblik van het stuk: de thuiskomst van den man bij zijn overspelige vrouw.
3) Van Puyvelde bl. 92, 269.

soort welke hier ter sprake komen, noemen wij: de knielende houding van den engel die Maria de Boodschap brengt; het prachtgewaad en den schepter van dien engel; de voorstelling van de herders bij Christus' geboorte en van de aanbidding door de Drie Koningen; de opdracht van Jezus in den Tempel; de voorstelling der Kruisiging; de afneming van het Kruis; de Verrijzenis. In al deze gevallen, en in andere die betrekking hebben op de tooneelinrichting en het décor geeft Van Puyvelde ons eerst een eenvoudige uiteenzetting der feiten en dan de gevolgen die hij daaruit trekt. Talrijke fotografische reproducties van schilderijen stellen den lezer in staat, den gang van het betoog beter te volgen. Niet zelden komt de auteur tot de slotsom, dat invloed der tooneelvoorstellingen op een of ander détail van een schilderij waarschijnlijk moet worden geacht; soms onthoudt hij zich van zulk een uitspraak en laat de door hem gestelde vraag onbeslist. Juist die wetenschappelijke ingetogenheid wekt vertrouwen in zijn methode van onderzoek. Langs den hier gevolgden weg kunnen en zullen wij verder komen.

Hierboven getuigde ik, dat de heer Van Puyvelde de beide deelen der vraag, waarom het hier gaat, met nauwgezetheid heeft bestudeerd. Dat neemt niet weg, dat schrijver dezes die de vraag nadert van den literair historischen kant, op sommige punten van meening verschilt met den auteur die zich wijdt vooral aan de geschiedenis der beeldende kunst. Het zij mij vergund, ten besluite dezer aankondiging, iets van dat meeningsverschil hier uiteentezetten.

Onder de bronnen waaruit hier geput is, vinden wij ook het zoogenaamd *Maastrichtsch Paaschspel*, waarvan gezegd wordt, dat het ‘veeleer tot onze letterkunde dan tot de duitsche behoort.’ (p. 60). Dat is, naar ik meen, al te stout gesproken; ik geloof ook niet, dat de taal waarin dit Paaschspel geschreven is, den auteur recht geeft zich zoo uit te drukken. Wil men, bij het begrip *Nederland*, de hedendaagsche grenzen van onzen staat in het oog houden, dan hoort dit stuk eer tot de Duitsche dan tot de Nederlandsche letterkunde. Het is echter waar, dat de loop der staatkundige grenzen in dezen niet alles beslist. Eenig voorbehoud en eenige toelichting zouden hier wel noodig zijn geweest. Dat

geldt in hooger mate van de uitspraak (p. 62): ‘dat, vooral in den loop van de XVe eeuw, het geestelijk tooneel het wereldlijke bijna geheel verdrongen heeft.’ Die uitspraak bevat ongetwijfeld een kern van waarheid: verreweg de meeste, ons bewaarde, tooneelstukken der 15de eeuw behandelen een bijbelsche of geestelijke stof; met de talrijke andere stukken, waarvan slechts de titels tot ons kwamen, moet het evenzoo zijn geweest. Echter, zonder nadere toelichting, geeft Van Puyvelde's bewering toch een zeer onvolledige, ten deele scheeve, voorstelling. Met opzet sprak ik niet van ‘geestelijke’ of ‘bijbelsche’ spelen, doch van stukken die ‘een geestelijke of bijbelsche stof behandelen’. Een onbeteekenend verschil? Muggezifterij? Toch niet. Wat ik wil doen uitkomen, is, dat het aanvankelijk kerkelijk, later geestelijk, middeleeuwsch drama langzamerhand en hoe langer hoe meer verwereldlijkt werd; dat er in die spelen met bijbelsche of geestelijke stof heel wat wereldlijke elementen vallen aan te wijzen; ja, dat er geestelijke spelen zijn, zooals b.v. het mirakelspel van *Marieke van Nimwegen*, dat meer wereldlijks dan geestelijks te zien geeft, al wordt het geheel gedragen door de gedachte: dat oprecht berouw alle zonde kan goedmaken.

Deze verwereldlijking van het geestelijk drama, die uit de tooneelstukken zelve blijkt, zien wij ook, indien wij letten op de plaats waar gespeeld werd: aanvankelijk de kerk, later de markt of de straat, al speelt men in de 16de eeuw ook nog wel eens in de kerk. Tot dezelfde slotsom komen wij opnieuw, indien wij onze aandacht vestigen op de personen der spelers en vertooners: het kerkelijk drama werd in hoofdzaak door geestelijken vertoond; in het geestelijk drama zien wij, naast de geestelijken, leeken optreden; langzamerhand worden de leeken de voornaamste vertooners en blijven dat, al onttrekt de geestelijkheid zich niet geheel aan de vertooningen.

Bovenstaande toelichting is te meer noodig, omdat Van Puyvelde aan zijn voorstelling der verhouding tusschen geestelijk en wereldlijk drama eenige beschouwingen vastknoopt over den indruk, dien het geestelijk drama der 15de eeuw op het publiek van dien tijd moet hebben gemaakt. Wij lezen b.v.: ‘dat alles bewijst genoegzaam, dat deze ver-

tooningen golden als godsdienstige plechtigheden en innig samen hoorden bij het toenmalig godvruchtig leven; zij trokken de toeschouwers uit hun mindere bezigheid en alledaagschen sleur, om hun den strijd te laten zien van een God-Mensch voor 't geluk der menschen, die hem hoonden, deden lijden, doodden'. Die middeleeuwsche toeschouwers 'stonden met hun beide voeten in de werkelijkheid, en met hun hoofd in vrome luchten... Zij speelden innerlijk mee: om hen was dat alles gebeurd, Adam's val was hun val, om hen was Christus mensch geworden, om hun onwil en hun booze daden had hij geleden, geleden zooals alleen een God-Mensch lijden kan, opdat zij zouden geholpen worden in hun eigen zaligmaking had Maria die wondermacht verkregen... Zij konden niet ontsnappen (aan de bekoring die van deze spelen uitging) wijl zij - dit bevestigen hun werken - zich in nauwe verwantschap voelden met het gemeenschappelijk vroom gemoedsleven, waarvan zulke spelen de hoogste uiting waren.' (p. 62-'5).

Dat ook in deze voorstelling een kern van waarheid is, houd ik voor zeker om redenen die ik hier niet kan uiteenzetten. Men zie echter niet voorbij, dat onze auteur, die zich in de iconographie zoo streng aan wetenschappelijke gegevens houdt, hier overgaat tot de bespiegeling. Evenals zijn middeleeuwsch publiek, heft hij het hoofd 'in vrome luchten', doch, anders dan zij, heeft hij geen grond onder de voeten. Dat noemt men: zweven. Wat *weten* wij eigenlijk van de indrukken, door geestelijke spelen op het middeleeuwsch publiek gemaakt? Het antwoord moet luiden: bitter weinig. Wij kennen één staaltje van die indrukken, dat meer overtuigingskracht heeft dan vele bespiegelingen; doch juist dat staaltje is den heer Van Puyvelde onbekend gebleven, wordt althans niet door hem vermeld. In het verhaal eener voorstelling van: *De Zeven Weeën van Maria* ten jare 1493, zegt de schrijver tot Karel V, dat daarbij 'ontallycke tranen ghestort zyn'. Die mededeeling klopt met de bovenvermelde voorstelling der godvruchtige aandoenlijkheid van het publiek. Wij hebben echter ook gegevens van anderen aard. Zoo weten wij, dat de Vroedschap van Utrecht het in 1411 noodig acht voor de orde bij de vertooning van geestelijke spelen te waken en daartoe deze twee ver-

ordeningen uitvaardigt 1° 'Die goede lude van Sinte Jacobs Kerspel willen in de paeschheylighe daghen ons Heren verrysene spuelen; daerom laet die raet enen yegheliken weten, dat nyemant dan daer onrust en make'.

2° 'Die raet van de stat verbiet, dat merghen then Doem inder kerken nyemant gheen ondaft (d.i. onbehoorlijkheid) ofte onsedicheit drive, terwilen men daer spuelt.'

Nu mag men het middelnederlandsch woord *onsedicheit* niet vertalen met: *onzedelijkheid*; het beteekent slechts: *onbetamelijk of ongepast gedrag*. Maar ook zóó laat deze verordening ons het middeleeuwsch publiek toch van een anderen kant zien dan die waarop de heer Van Puyvelde staart. Want, men lette wel: er wordt verboden, zich onbehoorlijk of ongepast te gedragen *in* de kerk, *terwijl* men daar speelt. Een andere waarschuwing tegen eenzijdige verheerlijking van den invloed dier geestelijke spelen is van pas, waar gevraagd wordt naar de indrukken der vertooners zelve van de door hen vervulde rollen. Ook hier verschaffen de rekeningen ons eenige gegevens. Rekeningen van Noordbrabantsche rederijkers uit het midden der 15e eeuw maken gewag o.a. van een post voor bier, dat de Apostelen, Profeten en anderen van Onzer Vrouwen spel gezamenlijk dronken in de processie; van een pond kersen die Jezus at, terwijl hij op den schouder van Sint Christoffel rondgedragen werd; van een man 'die onse Heer God was' en het aardrijk droeg voor 2½ stuiver; verdere betalingen gelden personages, waarvan de een 'onse lieve heer was ende in 't graf ghinc,' een tweede 'onse here God ghecroent' voorstelde, anderen Sint Joris en zijn schildknaap speelden of den draak droegen. Wordt door deze rekening-posten nu bewezen, dat er geen wijding kan zijn geweest bij de vervullers dezer rollen? Dat niet; het kind Jezus, kersen etend, is volkomen natuurlijk en voor ons gevoel bekoorlijk-naïef; en wat de betaling betreft, kunst die haar loon ontvangt, behoeft nog geen loondienst te zijn. Maar die in de processie bier drinkende apostelen en profeten, die betaalde Jezus, dat honorarium van 2½ stuiver voor God strooken in hun alledaagsche menschelijkheid, toch weinig met de weeke gevoelerigheid van sommige hedendaagsche verheerlijkers der middeleeuwen, met de eenigszins

klamme warmte hunner geestdrift en het zwemmerige hunner oogen, zoodra maar gerept wordt van Sint Franciscus, Thomas à Kempis, vooral, vooral van - o, spreek zacht! - de mystiek.

Niet om het degelijk werk van den heer Van Puyvelde te kleineeren, maar om den schrijver een bewijs mijner belangstelling te geven, wijs ik hier op een onjuiste opvatting van het woord *spel*. Het spreekt vanzelf, dat dit woord hier telkens gebruikt wordt; een onjuiste opvatting der middeleeuwsche beteekenis van dit woord kan het betoog dus licht schaden. Dat is het geval op pag. 76, waar sprake is van het 'spel van den hovekine' (hof van Gethsemane), dat door de schilders te Brugge bijna de geheele 15de eeuw door vertoond werd. De heer Van Puyvelde twijfelt of wij hier te doen hebben met een 'tooch', een 'levend beeld' of met een kort tooneelstuk. Uit het woord *spel* meent hij echter te mogen opmaken, dat hier geen 'loutere voorstelling op een wagen' bedoeld kan zijn. Dat nu is onjuist. Een blik in Verdam's *Middelnederlandsch Woordenboek* (VII, kol. 1681) leert, dat het woord *spel* wel degelijk gebruikt wordt in den zin van 'tooch'; dat blijkt b.v. uit dit citaat: 'Van diverschen spelen ende bethooghynghe van diverschen historiën *in stomme personnagiën*.' In het oud-archief der gemeente Zwolle vinden wij 'de ordinantie van den ommeganck ende spyll up Sencte Annen dach' van het jaar 1533; aan dien ommegang nemen onderscheiden gilden deel, die elk - blijkbaar op een wagen - een of andere 'historie in stomme personnagiën' vertoonen: de molenaars en de tappers vertoonen 'dat paradys myt Adam ende Eva', de bakkers en de brouwers 'Goliath ende David myt de maechden', de ververs 'Sencte Annen spyll' enz. Ook het werkwoord *spelen* komt voor in den zin van: een pantomime uitvoeren; in een rekeningspost uit den aanvang der 16de eeuw lezen wij: 'Item, die jonge maechden die op den vastelaeffent tot Willem van Broeckhuyssens (d.i. ten huize van W.v.B.) voir de heeren ende de joefferen spoelden, vermomt weessende *ende nyt spraecken*.'

Op een andere plaats van dit werk wordt de vraag behandeld, van waar de voorstelling der Passie in de schilder-

kunst is opgekomen: uit de stichtelijke proza-werken, die een voorstelling geven van Jezus' lijden òf ult de tooneelvertooningen? Na mededeeling en bespreking van het uitvoerigst verhaal der Passie, dat hem uit de stichtelijke literatuur bekend is geworden, besluit de heer Van Puyvelde: ‘Neen, uit de stichtelijke boeken haalden de kunstenaars het onderwerp niet. Zij schilderden het, nadat het hun zichtbaar en hoorbaar was vertoond in de passiespelen’ (p. 143-4). Hij steunt daarbij vooral op den ouderdom van het handschrift waarin bovengenoemd verhaal der Passie voorkomt. Nu moet invloed der tooneeluitvoeringen op de schilderkunst ook hier als *mogelijk* erkend worden; maar van ‘mogelijk’ naar ‘waarschijnlijk’ is een groote stap, en wat de auteur aanvoert om de waarschijnlijkheid in dezen te betoogen, vormt geen stevigen grondslag voor een stelling. Wij mogen hier niet voorbijzien: 1°. dat wij geen enkelen tekst van een passie-spel bezitten; 2°. dat het bewuste verhaal der Passie wel ouder kan zijn dan 1530, al verwijst het handschrift, waarin het vervat is, ons naar dien tijd; 3°. dat wij een verhaal van Jezus' lijden bezitten, dat ten minste een halve eeuw ouder is dan datgene waarop de heer Van Puyvelde zich beroept.

In de Bodleian Library te Oxford vindt men een handschrift, gedateerd 1475, dat een verhaal bevat ‘van den mynliken liden ende sware passie ons heren jhesu christi van nazareth’; dat verhaal is zóó uitvoerig, getuigt van een zoo innig medelijden met het lichamelijk en geestelijk lijden van Christus, en geeft tevens een zóó plastische voorstelling van dat lijden, dat het licht invloed kan geoefend hebben op een schilder die het las.[1)]

Zóó voortgaand, zou ik nog over andere punten met den schrijver van gedachten kunnen wisselen. Ik acht dat echter noch noodig, noch wenschelijk; het was slechts mijne bedoeling, de aandacht der *Gids*-lezers te vestigen op een belangrijk vraagstuk uit de middeleeuwsche kunstgeschiedenis en op een verdienstelijk werk over dat vraagstuk.

Leiden, October 1913.
G. KALFF.

1) Door mij uitgegeven in: *Verslag van een onderzoek in Engelsche bibliotheken in het jaar 1910* ('s-Gravenhage, M. Nijhoff, 1911).

Uit de ‘Portugeesche’ sonnetten.[1)]

I.

Ik droomde hoe Theocritus bezong
De blij verlangde jaren, schoon en goed,
De stervelingen tredend tegemoet,
Elk met een milde gaaf voor oud en jong.
En, wen ik nádroomde in zijn taal, verdrong
Het éene beeld het andre in mijn gemoed.
En 'k zag mijn eigen jaren weedomzoet,
Die over 't pad, waar 'k weende en handenwrong,
Een donkre schaduw wierpen. - En gewaar
Werd plots ik Eén, die me in zijn armen bond
En achterover trok mij bij het haar.
En 'k hoorde een stem, terwijl ik hem weerstond:
- ‘Raad wie u vasthoudt!’ - ‘Dood!’ zeide ik. - ‘Voorwaar,
Niet Dood, maar Liefde!’ sprak zijn godemond.

1) Oorspronkelijke sonnetten van Elisabeth Barrett Browning, gedicht in haar verlovingstijd, maar die zij ‘vertaald’ noemde uit jonkvrouwelijken schroom en, waarschijnlijk wijl weinigen die taal verstaan, ‘uit het Portugeesch’, misschien ook onder invloed der beroemde ‘Lettres portugaises’ van Mlle Aïssé.
H.S.

III.

O vorstlijk Hart! hoe zijn wij ongelijk,
Hoe ongelijk ons leven en ons lot!
Ons beider englen stijgen óp tot God,
De één zwaar van tranen, de ander weelde-rijk.
Gij zijt de koning van een vreugderijk,
Uw tooverfluit geeft duizenden genot.
En vrouwenoogen - zie, haar blik bespot
Den mijnen! - geven u van bijval blijk.
Wat hebt gij, zangervorst, met mij gemeen,
Arm moegezworven droevig zingend kind,
In schaduw van cypressen tranenblind?
De Dood maakte ons gelijken, hij alleen.
Hoor hoe ik weeklaag in den najaarswind!
Gezalfde Gods! het kán niet zijn - ga heen!

IV.

Uw roeping is in koninklijk paleis,
O zanger van gedichten heerlijk! waar
De dansers breken af hun blij gebaar,
Om aan uw luit te stellen nieuwen eisch.
En komt gij kloppen - uit uw paradijs -
Aan déze deur, o zanger wonderbaar!
Bezaalgen met uw zangen zonnig-klaar
Deze arme hut, waar ál is droef en grijs?
O zie! gebroken is de vensterruit
En uilen huizen in 't verweerde dak.
O hoor den krekel sjirpen bij uw luit!
Stil! roep geen echo! hoor mijn stem, die brak
In tranen niet te stelpen, lang gelêen
En weenen moet gelijk gij zingt, alleen.

V.

'k Hef plechtig nu mijn loodzwaar hart omhoog,
Zooals Electra de urn vol doodenasch.
En, turende in uw oogen, stort ik ras
Al de asch uit aan uw voeten. Zie hoe woog
Die last van leed, die daar verborgen was!
O zie de vonken branden wild en hoog
In 't smeulend grauw - lijkt elke vonk geen oog,
Dat blind zich weende wen 't zijn noodlot las?
O kon uw voet die vonken in den nacht
Vertreden smaadlijk, lief, 't zou beter zijn.
Doch zoo naast mij gij op den stormvlaag wacht,
Die 't stof omhoogwervle, o geliefde mijn!
Niet let de lauwer, die uw haar bevracht,
Dat zenge een vonk uw lokken! - Ga, 't deê pijn!

XII.

Voorwaar, deez' liefde zelf, mijn heil, mijn trots,
Die, rijzende óp van hart mij tot gelaat,
Mij kroont met rozen en robijnen, laat
Me er ú voor danken, uitverkoorne Gods!
Deez liefde, schooner dan de dageraad,
Deez liefde, veilger dan een marmren rots,
Waartegen machtloos breekt het golfgeklots,
Deez liefde, blanker dan een bruidsgewaad,
Kende ik haar ooit, hadt gij mij niet geleerd
Wat liefdë is? Gij kroont mij met uw kroon
En leidt naar 't land mij waar gij wordt vereerd
En plaatst mij naast u op een gouden troon.
En dát ik lieve is (ziel! leer deemoed nu!)
Geen deugd van mij, maar koningsgaaf van u.

XXI.

Zeg weer en weer en duizendmaal herhaal
Dat gij mij lieft. Al leek dat éene woord
Een koekoekzang, eentonig, veel gehoord,
Gedenk dat Mei in groenen looverpraal
Nooit dal en heuvel, woud en wei bekoort
Zonder die zoete eenvoud'ge koekoekstaal,
Die evenzoo als zang van nachtegaal
Bij bladerweelde en bloesemblank behoort.
Ik smeek u, lief, zeg 't weer dat gij mij mint.
Ik luist'r, in donker, naar dien liefdegroet
En twijfel nog. - Wie vreest dat zonnegloed
Te vele bloemen ópenkusse en wind
Te vele blaadren zal doen zoeven zoet?
Doch lief me ook zwijgend, diep in uw gemoed.

XXII.

Wen sterk en hoog ons beider zielen staan
En zwijgend zien elkaar in 't aangezicht,
Tot van haar vleuglen vlamt het blanke licht
Aan elke wiekpunt, welke smart voortaan
Kon de aarde ons áandoen, die ons niet viel licht?
Bij hooger stijgen, boven ster en maan,
Zou zang van englen, langs de azuren baan,
Wellicht verstoren 't woordeloos gedicht
Van onze diepe lieve stilte. Laat
Ons liever blijven op deze aard. God gaf
Dat vreemdgestemden wenden wel zich af
Van reine geesten met verklaard gelaat.
't Is ruim en stil waar onze liefde staat,
Met rondom ons het donker en het graf.

XXXII.

Wen de eerste maal over uw liefdë-eed
Ging óp de zon, verwachtte ik dat vergaan
Die broze vreugde zou bij 't licht der maan,
Wijl wie zoo snel bemint ook snel vergeet
En rasse liefde roes licht bleek en waan.
En 'k zag mijzelv', gebroken door mijn leed,
Uw liefde onwaardig! 't Leven was mij wreed.
Ik ben te zwak om naast mijn lief te staan.
'k Voel me als een vedel zonder melodij,
Waarmee een veedlaar licht bedierf zijn lied,
Die plots hij greep, doch haastig werpt terzij,
Bij d' eersten wanklank. Doch 'k misken niet mij,
Maar u, mijn liefste, lokt een meester niet
Uit de armste vedel schoonen klankenvliet?

XXVI.

Ik leefde alleen met droomen, jaren lang,
Gezellen mij instêe van man of vrouw.
En ik bevond hen vrienden lief en trouw.
Wat kon mij schooner klinken dan hun zang?
Doch weldra werd hun vorstlijk purper grauw
Van 't stof der wereld, 't lied verstomde en, bang,
Half blind van tranen vloeiend langs mijn wang,
Zag ik hen vlieden uit mijn jeugd-landouw.
Toen kwam mijn lief, om álles mij te zijn
Wat zij geleken. Stralende oogen vroom
En zang en praal (als water uit een stroom,
Gewijd in doopvont tot een heilfontein)
'k Vond ál in u en schooner dan hun schijn,
Wijl godegave is meer dan dichterdroom.

XXVII.

O mijn geliefde, die mij opgelicht
Hebt boven de aard, waar 'k neergeworpen lag,
En in mijn lokken, met uw liefdelach,
Blies levensadem op mijn aangezicht; -
Tot weer, als mijn beschermende engel zag,
Mijn voorhoofd straalt van hoop en liefdelicht!
Gij kwaamt tot mij wen elke poort was dicht
En 'k voelde uw kus, die mij bevrijden mag.
Sinds ik u vond, ben 'k veilig, sterk en blij,
Gelijk een zaalge, in de Afodillenwei,
Naar 't leven ómziend, dat geen vreugde bood,
In de opperwereld, door uw kus nu vrij,
Getuig 'k dat Liefde sterker is dan Dood
En schooner loont wie looft haar heerschappij.

Vrij bewerkt naar het Engelsch van Elisabeth Barrett Browning door HÉLÈNE SWARTH.

Reactie op onderwijsgebied.

In de zitting van de Eerste Kamer der Staten-Generaal van 7 Februari 1911 sprak de heer de Marez Oyens een schitterende rede uit, waarin hij met warmte de studie der klassieke oudheid verdedigde. In die rede vinden wij o.a. de volgende merkwaardige woorden:

'Ik geloof, dat de verloving tusschen gymnasium en hoogere burgerschool maar zoo spoedig mogelijk moet worden verbroken. Van dat huwelijk moet naar mijn bescheiden meening niets komen. In de geestelijke wereld, nog erger haast dan in de gewone, zijn de gemengde huwelijken niet gelukkig. Wat niet bij elkaar behoort moet niet kunstmatig worden samengevoegd. Wij hebben in onze maatschappij behoefte aan degelijke en vroeg onderlegde technici en aan niet minder degelijke en bijna in de kinderjaren in de oude talen onderwezen literatoren. Door de vereeniging komt een van die beide groepen in het gedrang en daarom richt ik tot den Minister de dringende bede: maak u geen illusie..., dat ooit een lyceum met Latijnschen onderbouw zal worden gevoteerd. maar vergeet ook nooit de stellige conclusie van de meerderheid van de Staatscommissie: geen onderbouw zonder Latijn. Met andere woorden: 'geef geen uitvoering aan lyceumplannen, zij zijn niet uitvoerbaar, of uit den booze'.

Het heeft niet mogen baten: hoe juist de heer de Marez Oyens de zaak voorstelde en hoe krachtig zijn bewijsvoering, dat langs dezen weg de ware klassieke opleiding in

gevaar kwam, toch werden wij kort voor het aftreden van het Ministerie Heemskerk opgeschrikt door de indiening van wetsontwerpen, waarvan een tot regeling van het middelbaar, een ander tot regeling van het voorbereidend-hooger onderwijs.

De aanleiding tot indiening van die wetsontwerpen vond de regeering in het resultaat van den arbeid der Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs, een arbeid, die door den Minister, te recht, een reuzenwerk genoemd wordt.

Niemand kan die folianten bestudeeren zonder eerbied te gevoelen voor den ernst, waarmee de commissie haar taak heeft opgevat; zij heeft de geheele quaestie grondig bestudeerd en van háár standpunt bevredigend opgelost en de Minister heeft in zijn wetsvoorstellen, met uitzondering van een enkel punt, die oplossing geheel tot de zijne gemaakt.

De inhoud dier wetsvoorstellen komt in 't kort hierop neer:[1)]

'Middelbaar onderwijs heeft ten doel algemeene vorming van hen, die meer kennis dan het gewoon en het uitgebreid lager onderwijs geven kan, doch geen wetenschappelijke opleiding noodig hebben.'

De middelbare school heeft een cursus van drie jaar en daar wordt onderwijs gegeven in dertien vakken: de vier talen, geschiedenis en aardrijkskunde, wiskunde, natuur- en scheikunde, plant en dierkunde, teekenen, boekhouden, schrijven en gymnastiek.

Om tot leeraar aan zulk een middelbare school benoemd te worden, moet men, ten gevolge van een examen bevoegdheid daartoe verkregen hebben. Daarenboven moet men een getuigschrift overleggen, waaruit blijkt, dat men tot het geven van schoolonderwijs, ook uit paedagogisch oogpunt theoretisch en praktisch voldoende voorbereid is. Tot mijn verbazing mis ik dezen laatsten eisch, die toch zoo dringend noodig is, in art. 44, waar sprake is van de leeraren bij het bijzonder middelbaar onderwijs.

1) Over het middelbaar onderwijs voor meisjes, dat ook bij deze wet geregeld wordt, wensch ik in dit artikel niet te spreken. Omtrent de quaestie der coëducatie heb ik geen gevestigde meening, daar mijn ervaring mij daaromtrent niet genoeg geleerd heeft.

Volgens het leerplan van het rapport zou de leerstof, wat de wiskunde aangaat, even veelomvattend zijn als in de eerste drie klassen der bestaande hoogere burgerschool, waar 18 tot 20 uur aan die vakken gewijd worden, terwijl het aantal uren op deze school slechts 14 zou bedragen. Aan geschiedenis zouden wat minder uren gegeven worden, aan natuur en scheikunde in de tweede klasse drie, in de derde vier uur.

'Deze school beoogt een zelfstandige inrichting te zijn, die een in zich zelf afgesloten geheel vormt en alleen algemeene ontwikkeling geeft, geen vakonderwijs. Zij wil de algemeene ontwikkeling bieden, die, wanneer wij dezen term in ruimen zin mogen gebruiken, de middenstand behoeft.'

De regeering heeft in haar wetsvoorstel het plan der Commissie trouw gevolgd.

Voorbereidend hooger onderwijs wordt gegeven in lycea.

Zulk een lyceum heeft een cursus van zes jaar, verdeeld in twee deelen: het eerste deel, de onderbouw, omvat twee jaar, gedurende welke het onderwijs voor alle leerlingen hetzelfde is; het tweede deel omvat de vier volgende jaren en is gesplitst in drie afdeelingen A, B en C.

In de eerste twee jaar wordt onderwijs gegeven in dezelfde vakken als in de overeenkomstige klassen der middelbare school, met uitzondering van Engelsch, schrijven en natuurkunde en daarenboven gedurende zes uur 's weeks in de Latijnsche taal.

Wat het programma van het onderwijs in de volgende vier jaar betreft stemt het leerplan van afdeeling A vrij wel overeen met dat van het tegenwoordig gymnasium volgens art. 5 der wet op het hooger onderwijs: alleen handteekenen en staatsinrichting zijn daarbij gevoegd, zoodat in deze afdeeling vijftien vakken onderwezen worden.

In afdeeling B wordt onderwijs gegeven in dezelfde vakken met uitzondering van de Grieksche taal en letterkunde.

In de afdeeling C wordt onderwijs gegeven in de vakken van afdeeling A met uitzondering van Latijn en Grieksch en met toevoeging van mechanica en rechtlijnig teekenen.

Raadpleegt men, tot recht begrip van deze wetsbepaling de memorie van toelichting of, nog beter, het Rapport, dan

blijkt, dat afdeeling A, waar de volle nadruk gelegd wordt op het onderwijs in de oude talen, bestemd is voor aanstaande literatoren, theologen en, desgewenscht, juristen. Afdeeling B geeft wel Latijn maar geen Grieksch en wijdt, meer dan afdeeling A, de aandacht aan exacte wetenschappen. Zij, die zich ten doel stellen in de medicijnen of in de wis- en natuurkundige wetenschappen te studeeren, alsmede de juristen, die deze opleiding verkiezen boven die, welke afdeeling A hun biedt, vinden hier de hun aangewezen plaats. Afdeeling C. eindelijk is bestemd voor toekomstige ingenieurs en allen, die een zuiver technische opleiding wenschen, zoodat dan ook daar de wis- en natuurkundige wetenschappen de voornaamste plaats innemen.

Hoewel er vele bladzijden in het Rapport den Staatscommissie voorkomen, waaronder ieder, die hart heeft voor hei onderwijs, gaarne zijn naam zou plaatsen, zou ik het toch diep betreuren als deze voorstellen ooit tot wet verheven werden. Ware op het gebied van het onderwijs in ons land alles een *tabula rasa*; bestonden er geen scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs, geen hoogere burgerscholen en gymnasia, dan zou men wellicht in deze plannen een stap in de goede richting kunnen zien, hoewel altijd meer dan de tegenwoordige ontwikkeling der wetenschap toelaat in de zuiver klassieke richting. Thans echter nu er een bloeiend M.U.L.O. en een bloeiend M.O. bestaat, zien wij in deze wetsvoorstellen een poging tot vernietiging van alles, wat in ons land op dat gebied historisch ontstaan is, een beeldenstorm, voor zoover ik kan nagaan met het eenig doel om op de ruïnes een geheel nieuw klassiek gebouw op te richten.

Want waartoe leiden deze wetten, waarvan als eerste doel wordt opgegeven, voor Neerland's jeugd het tijdstip der beroepskeuze te verdagen? Bijna uitsluitend tot de opheffing van de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus; het gymnasium blijft bestaan onder een anderen naam, een naam, die het publiek wellicht in den waan brengt, dat inderdaad gymnasium en hoogere burgerschool vereenigd zijn en de waarheid verbergt, dat aan de instelling, die sedert vijftig jaar met vrucht heeft gewerkt, een moord is gepleegd.

I.

Het allereerst wensch ik de beschuldigingen te bespreken, die in het rapport tegen de hoogere burgerschool ingebracht worden en te onderzoeken of deze school inderdaad aan zoo groote gebreken lijdt, dat het doodvonnis te rechtvaardigen is.

De memorie van toelichting bevat daaromtrent niets; de Minister speelt in dit treurspel dan ook alleen de rol van scherprechter.

Slaan wij dus het rapport der Staatscommissie op; - van den rechter, die het vonnis geveld heeft.

Het werk dezer commissie is een omvangrijk werk, waaraan veel moeite en zorg besteed is, maar het is een partijdig werk, van begin af tot eenzijdigheid gedoemd door het vooroordeel, uit vroeger eeuwen overgeërfd, dat wetenschappelijk onderwijs alleen bestaanbaar is, als het gebaseerd is op de klassieke talen.

Het eerste argument, dat wij tegen de hoogere burgerschool in het rapport ontmoeten, is, dat zij zich langzamerhand heeft opgeworpen tot een school voor voorbereidend hooger onderwijs, zonder dat zij door den wetgever daartoe bestemd geweest is (Rapport, blz. 197).

Die bewering is echter alleen juist naar de letter, niet naar den geest: art. 58 van de wet van 2 Mei 1863 legt in zijn eerste alinea den aanstaanden studenten der polytechnische school een eerste examen A op van gelijken omvang als het eindexamen der hoogere burgerschool; in de tweede alinea stelt het de jongelui, die dit eindexamen met goed gevolg hebben afgelegd, vrij van het examen A. Pertinent wordt dus verklaard, dat het eindexamen toegang geeft tot de latere examens der polytechnische school. Letterlijk is het dus waar, dat door den wetgever de hoogere burgerschool niet bestemd is tot voorbereiding voor hooger onderwijs, want de polytechnische school is eerst later een instelling van hooger onderwijs geworden; maar is dit nu geen spelen met woorden? De wetgever van 1863 bestemde de hoogere burgerschool tot voorbereiding voor de school te Delft, evenals de Staatscommissie afdeeling C van haar lyceum tot voorbereiding voor diezelfde school bestemt, die in dien tijd een anderen naam gekregen heeft.

Het eerste argument, waarop het doodvonnis der hoogere burgerschool berust, mist dus alle kracht, maar al was dat niet het geval, al was het waar, dat de wetgever van 1863 de hoogere burgerschool niet had bestemd tot voorbereiding voor voortgezet onderwijs, dan zou zulks volstrekt geen reden zijn, waarom die inrichting zich in de halve eeuw, die sedert verloopen is, onder den drang der omstandigheden niet zóó ontwikkeld zou hebben, dat zij thans veel beter dan het gymnasium, in het voorbereidend onderwijs voor sommige faculteiten voorzien kan. Dat zou ik dan niet noemen: ‘scheef gegroeid’ (Rapport, bladz. 5), maar integendeel ‘natuurlijk ontwikkeld’. Ontwikkeling immers is het kenmerk van leven; even als bij een levend organisme de achteruitgang een aanvang neemt zoodra de ontwikkeling geheel en al opgehouden is, zoo is dat ook bij een instelling van onderwijs het geval. Niet alleen in deze richting heeft de hoogere burgerschool zich ontwikkeld, maar ook dáárin, dat vakken, die op het programma stonden en er niet op behoorden, in de praktijk vervallen zijn.

Dat de hoogere burgerschool tegelijkertijd algemeen vormend- en vakonderwijs gaf en dat, hoewel in mindere mate, nog doet - ook een grief der Commissie - geef ik gaarne toe, maar in hoofdzaak is het onderwijs algemeen vormend en het schijntje vakonderwijs, dat er nog overgebleven is, doet weinig kwaad en zou ook wel kunnen vervallen.

Er volgen echter meer beschuldigingen.

‘Er is echter nog een andere oorzaak, waardoor de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus niet aan haar doel beantwoordt..... het verloop van het getal der leerlingen van de eerste tot de vijfde klasse’ (Rapport, blz. 569).

Het rapport geeft daarop een vergelijking tusschen het verloop der leerlingen van hoogere burgerschool en gymnasium, waaruit ten slotte blijkt, dat in dit opzicht de scholen weinig verschillen. Mij dunkt, dat al die vergelijkingen tusschen hoogere burgerschool en gymnasium uit den booze zijn, zoo als de geheele strijd tusschen die twee inrichtingen, die naast elkander moeten bestaan en beide aan ons volk groote diensten kunnen bewijzen. Sommige jonge menschen' hebben meer aanleg om hun geest te ontwikkelen door taalstudie,

andere door de studie der exacte wetenschappen en 't is al te dwaas om te strijden voor de belangen van de eene inrichting of de andere, waar de eenige vraag van belang is wat voor onze jongens geschikt is. Ieder volge zijn aanleg; dan is er de meeste kans dat ieder de taak in de maatschappij zal vervullen, waarvoor hij het meest geschikt is en of dan de eene school het meest bevolkt is of de andere doet niets ter zake.

Wat nu dit verloop betreft: vele leerlingen verlaten de hoogere burgerschool na het derde jaar omdat zij leerlingen worden van de machinistenschool te Hellevoet, van de zeevaartschool te Amsterdam of Rotterdam, van de middelbare, technische school te Dordrecht, van de cadettenschool te Alkmaar of van een der handelsscholen. Neemt men dat in aanmerking en raadpleegt men de statistiek, dan ziet men, dat het verloop in de laatste vijftien jaar zeer veel verminderd is: in Dordrecht waren in 1908 in de eerste klasse 50 leerlingen, in 1913 in de vijfde klasse 37, dus 74 percent.[1)].

In dat verloop ziet het rapport een nadeel omdat ‘het kenmerkende van de hoogere burgerschool ligt in het wisen natuurkundig onderwijs, niet in de historische en litterarische vakken’.

Het wordt eentonig op dergelijke beweringen steeds hetzelfde antwoord te moeten geven: op de hoogere burgerschool is het onderwijs in de wis- en natuurkundige wetenschappen voor het eerst in ons land tot zijn recht gekomen, maar dat is geenszins geschied ten nadeele van de historische en literarische vakken. In ‘de Gids’ van Maart 1873 reeds schreef ik: ‘Bij het nagaan van de lijsten der lesuren van een groot aantal hoogere burgerscholen vond ik, dat er in een ganschen vijfjarigen cursus gemiddeld gewijd worden:

Aan de wis- en natuurkundige vakken	70 uur 's weeks.
Aan de vier talen	54 uur 's weeks.
Aan geschiedenis en aardrijkskunde	23 uur 's weeks.
Aan het handteekenen	13 uur 's weeks.

Bij het opslaan van het eerste het beste programma, zie

1) In een noot wordt in het rapport een uitspraak van Dr. Groneman aangehaald uit het jaar 1889, volgens welke de vijfde klasse gemiddeld 37 leerlingen telt tegen de eerste honderd. Daaruit blijkt wel hoezeer wij in dit opzicht sedert 1889 vooruit zijn gegaan!

ik, dat deze getallen na 40 jaar maar weinig veranderd zijn: zij zijn 67, 54, 23 en 12. De uren voor talen, geschiedenis en aardrijkskunde zijn dus dezelfde gebleven; die voor de wisen natuurkundige wetenschappen zijn met drie verminderd.

Uit hare beschouwingen over het verloop trekt de commissie het besluit: ‘voor leerlingen, die na de derde klasse de school verlaten, ware het in elk geval doeltreffender geweest, wanneer zij een hoogere burgerschool met driejarigen cursus hadden bezocht’. Daarmee zijn wij het eens en daarom, maar niet alleen dáárom, doch ook om werkelijk de beroepskeuze tot de jaren der puberteit te verschuiven, ijveren wij reeds dertig jaar voor een driejarige tusschenschool, die op de lagere school moest volgen en haar leerlingen voor zoo ver zij geen andere loopbaan kiezen, aan een driejarig gymnasium of aan een driejarige hoogere burgerschool zou afleveren.

Ook dit argument der commissie zou, al ware het volkomen juist, bezwaarlijk iemand kunnen overtuigen van de noodzakelijkheid, de school op te heffen; veeleer zou men moeten besluiten de oorzaken van het verloop op te sporen en die, zoo mogelijk, weg te nemen.

Eindelijk is een der meest karakteristieke argumenten der commissie tegen de hoogere burgerschool, dat ongeveer 60% van hen, die het eindexamen met goed gevolg afleggen, hun studiën voortzetten, aan de Technische Hoogeschool, aan de Universiteiten, aan de Militaire scholen te Breda of Willemsoord of aan de inrichting tot opleiding van Ambtenaren in Indië. Dezen waren dus feitelijk voorbereid voor hooger onderwijs; ‘zij hebben dan,’ zegt het rapport, ‘in geval zij aan een universiteit een doctoraat willen verkrijgen nog een toelatingsexamen af te leggen’, d.i. nog een of twee jaar Latijn en Grieksch te leeren.

Als verwijt aan de hoogere burgerschool klinkt dit nu toch al heel vreemd! Als werkelijk 60% van onze abiturienten naar allerlei scholen van hooger onderwijs overgaan, dan schijnt toch die school zich in de halve eeuw van haar bestaan zeer gelukkig ontwikkeld te hebben en in dat verschijnsel kan toch allerminst een reden gezocht worden om haar op te heffen. Dat onze jongens, die in de medicijnen of de wis- en natuurkundige wetenschappen wenschen te

studeeren en, onzes inziens, voor die studie veel beter voorbereid zijn dan de alumni van het gymnasium, als zij van ons gaan nog een of twee jaar Latijn en Grieksch moeten leeren, gevoelen wij als een bitter onrecht, dien jongens aangedaan door mannen, te verblind en te bevooroordeeld om te kunnen inzien, dat wetenschap en beschaving ook te verkrijgen zijn langs een geheel anderen weg dan dien, welken zij bewandeld hebben.

De bezwaren tegen de hoogere burgerschool hier opgesomd, die de commissie er toe brachten het doodvonnis uit te spreken, zijn dus of illusoir of uiterst gemakkelijk uit den weg te ruimen.

Andere bezwaren, die in den loop der jaren tegen gymnasiaal en middelbaar onderwijs zijn ingebracht, zijn niet tegen de instellingen, maar tegen de menschen gericht; zij treffen de methode der leeraars en de wijze, waarop dezen met hun leerlingen omgaan. Wilde ik die hier bespreken, dan zou ik te zeer van mijn onderwerp afdwalen, maar zeker is het, dat de opheffing der hoogere burgerschool en de stichting van een lyceum daarin niet de minste verandering zouden brengen.

II.

Nu wij de grieven tegen de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus nagegaan en grootendeels ongegrond bevonden hebben, willen wij de scholen bespreken, waardoor men deze wil vervangen.

De middelbare school met driejarigen cursus is voor hen ‘die meer kennis dan het gewoon en uitgebreid lager onderwijs geven kan doch geen wetenschappelijke opleiding noodig hebben.’

Het lyceum heeft ten doel ‘op den grondslag van het lager onderwijs op te leiden tot de studie aan hoogescholen en universiteiten.’

Ik wraak die kunstmatig in het leven geroepen onderscheiding tusschen middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs, een onderscheiding, die voornamelijk, zoo niet uitsluitend, gegrond is op een vermeend verschil in den aard van het onderwijs aan kinderen van twaalf tot vijftien jaar,

al naardat zij de middelbare school of het lyceum bezoeken.

De middelbare school een school voor algemeen vormend onderwijs voor wat men den middenstand noemt (Rapport bladzijde XI)!

Voorbereidend hooger onderwijs, aan knapen van den zelfden leeftijd gegeven, zou, ‘hoewel het in eigenlijken zin evenmin wetenschappelijk heeten mag als het middelbaar onderwijs, toch zijn doel bepaald en zijn richting aangewezen vinden door het wetenschappelijk karakter van het eigenlijk hooger onderwijs’ (Rapport blz. 580).

Waarin zou dan wel op dien leeftijd het verschil in methode gelegen moeten zijn?

Zou niet het onderwijs op de middelbare school en dat wat, behoudens Latijn en Grieksch, in de eerste drie klassen van het lyceum gegeven zou worden, zoowel wat leerstof als methode betreft, uit den aard der zaak hetzelde moeten zijn?

Van de toekomstige wetenschappelijkheid kan het onderwijs aan jongens tusschen 12 en 15 jaar bezwaarlijk den stempel dragen, maar allen, zoowel de jongens uit den middenstand, die door de Staatscommissie buitengesloten worden, als de uitverkorenen van het lyceum hebben behoefte aan *degelijk* onderwijs; er moet in hun jongensleven een tijd zijn, waarin zij met hart en ziel, met lust en opgewektheid, degelijk leeren werken.

Onder degelijk onderwijs versta ik dat onderwijs, dat den leerling er langzamerhand toe brengt zich rekenschap te geven van al wat hij werkt; dat maakt, dat hij niet machinaal napraat wat de leeraar verkondigt maar den zin er van tracht te begrijpen; dat hij de verschillende dingen, die hij weet, leert combineeren om er iets uit af te leiden, dat hij nog niet wist; een onderwijs eindelijk, dat hem leert nadenken over al wat hij waarneemt, om zoo langzaam er toe te geraken zelf een oordeel te vormen en dat oordeel te toetsen aan de natuur of aan datgene, wat ouderen en wijzeren verkondigd hebben.

Moge zulk onderwijs steeds bereikbaar zijn voor al onze jongens, wàt zij ook later mochten ondernemen, hetzij zij hun studie voortzetten en de wetenschap gaan beoefenen, dan wel een der vele andere wegen uitgaan en al vrij spoedig een rol moeten spelen in de groote maatschappij.

Dat ons volk die behoefte voor zijn kinderen gevoelt blijkt uit den grooten toevloed van leerlingen, die vijf jaar op de hoogere burgerschool blijven zonder plan om te studeeren, alleen met het doel om algemeen ontwikkelend onderwijs te genieten; blijkt uit het feit, dat ongeveer de helft van hen, die met goed gevolg eindexamen hebben afgelegd, tot dien breeden zoom behooren, voor wie Thorbecke vijftig jaar geleden de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus in het leven riep.

Is het nu niet inderdaad reactie op onderwijsgebied, dat, aan het eind dier halve eeuw, een Nederlandsche regeering het voorstel doet dien leertijd tot drie jaar te verkorten? Is het niet een stap achteruit, om, terwijl tal van jonge lieden tot nu toe vijf jaar onderwijs konden genieten voordat zij den strijd om het bestaan in de groote maatschappij aanvingen, de jongens uit diezelfde maatschappelijke kringen voortaan slechts een schooltijd van drie jaar te gunnen?

De commissie bestemt deze school voor den middenstand; wij betwijfelen ten zeerste of de menschen, die tegenwoordig hun kinderen in grooten getale naar den vijfjarigen cursus sturen, met deze verminkte opleiding genoegen zullen nemen. Wij hebben het recht niet den middenstand in zake van onderwijs achter te stellen, want de jongens uit dien stand hebben eer meer dan minder behoefte aan kennis en karaktervorming dan de meer vermogenden, voor wie de minister de poorten van het lyceum opent. Nu stelt de Staatscommissie zich wel voor, dat aan hare middelbare school verschillende vakscholen zullen aansluiten, maar velen denken er niet aan, om, nadat zij middelbaar onderwijs genoten hebben, nog een vakschool te volgen en voor vele inrichtingen, waar de derde klasse der tegenwoordige hoogere burgerschool bij aansluit, is het programma der school, die het wetsontwerp in het leven wil roepen, minder geschikt. De toelating immers tot de machinistenschool en de andere genoemde scholen (blz. 302) is aan een programma gebonden, dat degelijke kennis eischt van wiskunde en van de beginselen der physica; daartoe wordt geenszins gevorderd een oppervlakkig overzicht over de geheele natuurkunde, zoo als de nieuwe middelbare school wil geven, en evenmin kennis van boekhouden en scheikunde.

Niet de oprichting van deze driejarige middelbare school achten wij een fout, naar wel haar isolement, wel het feit, dat in het plan der commissie zij absoluut gescheiden is van de school voor voorbereidend hooger onderwijs. De Minister heeft in zijn wetsontwerp den overgang naar die school mogelijk gemaakt, maar hij is daardoor ontrouw geworden aan het beginsel, waarmee de meerderheid der commissie staat of valt: geen hooger onderwijs, zelfs niet aan de Technische Hoogeschool, zelfs niet aan Militaire Akademie of Instituut voor de Marine, zonder Latijn. Bovendien is die overgang, zonder examen in het Latijn, alleen mogelijk naar afdeeling C, die, zoo als wij weten, alleen voorbereidt voor de studie aan de Technische Hoogeschool.

In de memorie van toelichting op de wet tot regeling van het middelbaar onderwijs wordt bij art. 14 opgemerkt, dat voor een school van algemeen ontwikkelend middelbaar onderwijs, die een afgesloten geheel vormt, een voorrang voor de wis- en natuurkundige vakken niet gewenscht is (Rapport, 1 bladz. 132). Inderdaad is in het rapport der Staatscommissie de vrees voor de wis- en natuurkundige wetenschappen overal te bespeuren, hetgeen ook zeer natuurlijk is omdat zij nu eenmaal van den beginne af haar hart verpand had aan de klassieke talen.

Maar is het niet treurig, dat, terwijl het een feit is, dat beoefening en kennis der wiskunde altijd de trots van ons volk geweest is en nog heden in 't algemeen onze jongens meer begrip daarvan hebben dan Duitsche en Engelsche jongens van denzelfden leeftijd, een commissie van wetenschappelijk hoogstaande mannen het onderwijs in dat vak wil beperken?

Is het niet vreemd, dat men spreekt van een school, die ‘een afgesloten geheel vormt’ en waar men in de derde klasse een overzicht van natuur- en scheikunde wil geven? Het onderwijs in die vakken zal hoogst oppervlakkig moeten zijn; òf het zal waanwijsheid bij de leerlingen kweeken, òf wel zij zullen er niets van begrijpen en daardoor een verkeerd denkbeeld van of een tegenzin tegen de natuurwetenschap opvatten.

Als voorbereiding voor de studie aan de Technische Hoogeschool en voor die van Arts wordt de thans bestaande

hoogere burgerschool vervangen door de afdeelingen B. en C. van het lyceum; van de eene afdeeling moeten de medici en de natuurphilosophen komen, van de tweede de studenten der Technische Hoogeschool; ‘maar’ zoo vraag ik, ‘van waar moeten de voor hun leeftijd goed ontwikkelde jonge mannen komen, die nu telken jare de hoogere burgerschool verlaten en met een goed volbracht eindexamen hun leertijd besluiten?’

Deze afdeeling B heeft haar ontstaan te danken aan een hoogst gevaarlijk verlangen om ‘de kool en de geit te sparen’.

Aanstaande medici en natuurvorschers zonder Latijn of met niet meer dan twaalf uur Latijn tot de universiteit toelaten, dat konden de heeren niet van hun klassiek hart verkrijgen; toch, evenveel Latijn als in A gedoceerd wordt ‘hebben zij niet noodig’ en ziet! met algeheele verzaking van het beginsel dat men bij voorbereidend hooger onderwijs niet vragen moet: ‘welke vakken heeft de jongen bij zijn latere studie noodig’ komt men tot een accoord en geeft in de afdeeling B 28 uur Latijn. In de afdeeling C, die de voorbereidende school moet zijn voor de aanstaande leerlingen der Technische Hoogeschool en voor de Militaire scholen, is het onderwijs in het Latijn beperkt tot twaalf uur in de laagste twee klassen. Overigens zijn de lijsten der lesuren in beide afdeelingen, volgens het rapport, getrouwe copieën van die der hoogere burgerschool, met dat verschil dat de studietijd van vijf tot zes jaar verlengd is. Die verlenging van den cursus maakt het mogelijk, om bij een gelijk aantal uren aan de andere vakken, zooveel uur aan het Latijn te wijden; de zestien uur, die in B meer aan het Latijn gegeven worden dan in C, moesten op een of andere wijze gevuld worden en dat is, voor zoover wij kunnen nagaan, de eenige reden, waarom in die afdeeling zoo onnoodig veel mechanica en lijnteekenen op het programma staat.

Hoe meer men tracht door te dringen in den geest van het rapport der Staatscommissie, waarvan deze wetsontwerpen het uitvloeisel zijn, des te sterker wordt de indruk, dat alle gezonde begrippen van onderwijs-organisatie ten offer gebracht zijn aan het *idée fixe* om niemand tot eenig hooger onderwijs toe te laten, die niet, ten minste gedurende twee jaar, zes uur 's weeks Latijn geleerd heeft!

De gevolgen daarvan zijn, ten eerste dat de beroepskeuze niet verplaatst is; ten tweede zijn de leerlingen, wier ouders de verkeerde school gekozen hebben, in nog slechter toestand dan bij de tegenwoordige regeling, want de overgang van de eene school naar de andere is even bezwaarlijk gebleven en, moet de leerling, die eenmaal op de middelbare school is, daar blijven, dan kan hij slechts tot zijn vijftiende jaar onderwijs ontvangen.

Wie in de meening mocht verkeeren, dat de klachten, die tegen de bestaande inrichtingen van onderwijs gehoord worden, na de invoering van het nieuwe stelsel zouden verstommen, zal zich ten zeerste teleurgesteld vinden. Het aantal vakken is niet noemenswaardig verminderd; daar de cursus zesjarig geworden is, kan men in alle afdeelingen met 32 lesuren 's weeks volstaan, maar als ik het programma van onderwijs naga vrees ik, dat, desondanks, de jongens toch niet meer tijd zouden krijgen voor lectuur, liefhebberijstudie of uitspanning, want op dat programma zie ik, dat in B in de vijfde klasse boldriehoeksmeting, in de zesde analytische meetkunst en de beginselen der differentiaalrekening onderwezen zullen worden en in C dezelfde leerstof, terwijl daarenboven het onderwijs in beschrijvende meetkunst veel verder zal worden voortgezet dan op de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus.

Waarlijk: wie onze bestaande hoogere burgerschool van overdrijving beschuldigt zal met deze ontwerpen allerminst vrede kunnen hebben. Wat het programma van afdeeling C betreft zegt Dr. Jensema in een zijner redevoeringen zeer te recht!.... ‘in Delft moet men beginnen waar wij eindigen. Delft mag van onze scholen niet maken speciaal wis- en natuurkundige scholen; het onderwijs in de moderne talen, in geschiedenis en aardrijkskunde dient even goed verzorgd te worden. Daarom ben ik ook nog steeds tegen de invoering van differentiaalrekening op de hoogere burgerschool’.

De dag, waarop deze ontwerpen tot wetten verheven werden, zou onzes inziens een treurige dag voor jong Nederland zijn; toch is er één punt in het rapport, dat in de ontwerpen overgenomen is, dat naar wij hopen, uit de schipbreuk gered zal worden: de theoretische en praktische voorbereiding der leeraars. Of de wijze, waarop de commissie deze

zaak wenscht te regelen de beste is of niet zullen wij hier niet onderzoeken, maar zoowel in het belang van het opkomend geslacht als in het belang van den leeraar zelf, moge het denkbeeld om bij gymnasiaal en middelbaar onderwijs geen leeraar te benoemen, die niet tot het ‘geven van schoolonderwijs theoretisch en practisch voldoende voorbereid is’ zoo spoedig mogelijk verwezenlijkt worden.

III.

Al zijn wij niet ingenomen met de besluiten, waartoe de Ineenschakelingscommissie gekomen is, toch zijn wij, leeraren, niet blind voor de gebreken der tegenwoordige inrichting en is ook van onzen kant wijziging voorgesteld.

Wij wenschen een algemeene middelbare school tusschen de lagere school en gymnasium of hoogere burgerschool.

Wij wenschen die school met een cursus van drie jaar voor leerlingen van twaalf tot vijftien jaar.

Niet alleen door leeraren bij het middelbaar onderwijs maar ook door den Oud-Rector Dr. Gunning[1)] is op de stichting van zulk een inrichting van onderwijs aangedrongen en ‘van verschillende zijden is gewezen op het hooge gewicht, dat in dezen aan de periode der puberteit is te hechten’.[2)]

't Is vreemd! Een geheele bladzijde van het rapport wordt gewijd aan een warm pleidooi voor een splitsing ‘ongeveer op het vijftiende jaar, waardoor de onderbouw van het lyceum een driejarige cursus zou worden met leerlingen van 12 tot 15 en aan het slot daarvan kiest de commissie toch een onderbouw van twee jaar, alleen, althans voornamelijk, uit vrees, dat er geen tijd genoeg zou overblijven voor de studie van het Grieksch.

Omdat van een kind van twaalf jaar onmogelijk te zeggen is, of het voor studie geschikt is of niet; omdat het kind zelf niet op redelijke gronden een keuze kan doen, wenschen wij dezen driejarigen cursus aan dàt onderwijs te wijden, dat èn tot algemeene ontwikkeling bijdraagt èn iedereen te

1) *De Gids* 1898 No. 11.
2) Rapport der Staatscommissie, blz. 603.

pas zal komen, welke richting hij later ook moge uitgaan. Wij wenschen daarin behandeld te zien de wiskunde, de vier talen, de geschiedenis en aardrijkskunde en in de derde klasse de beginselen der natuurkunde. Bij dit onderwijs wordt geen rekening gehouden met de aanstaande loopbaan der leerlingen.

Wij meenen, dat deze driejarige cursus de voorkeur verdient boven de middelbare school van het rapport, omdat deze geisoleerd staat en overgang van haar naar het lyceum hoogst moeielijk is, zoowel als boven den onderbouw van het lyceum omdat die school aangewezen is voor diegenen, die reeds een keuze gedaan hebben.

De leerlingen van deze algemeene middelbare school kunnen een vrij goed overzicht krijgen van geschiedenis en aardrijkskunde; van de drie vreemde talen zooveel leeren, dat zij niet al te moeielijke boeken lezen en begrijpen kunnen, terwijl zij aan het eind van den cursus in staat moeten zijn hun gedachten in vloeiend Nederlandsch uit te drukken. In de wis- en natuurkundige wetenschappen moeten zij bij het verlaten der school even ver gevorderd zijn als de leerlingen onzer tegenwoordige hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus, die van de derde naar de vierde klasse overgaan.

De jongens, die na het doorloopen van deze school in omstandigheden verkeeren, die hen in staat stellen nog eenige jaren aan hun ontwikkeling te wijden en die met den lust daartoe bezield zijn, vinden nu daartoe gelegenheid op een driejarig gymnasium of op een driejarige hoogere burgerschool, waar zij zonder examen worden toegelaten,

Op het gymnasium is de studie der klassieke oudheid de hoofdzaak; daarnaast bepaalt het onderwijs in de nieuwe talen zich tot lectuur en, zoo als Dr. Gunning in zijn uitnemend Gidsartikel aanbeveelt, tot eigen lectuur te huis en het bespreken van de gelezen werken op school. Wij zouden hier zeker eenige uren 's weeks onderwijs in de natuurwetenschappen bijvoegen, naar verdere studie der wiskunde lijkt ons overbodig.

Diegenen, die van meening zijn, dat een cursus van drie jaar te kort is voor een degelijke studie der oude talen verwijs ik naar het betoog van Dr. Gunning in meergemeld artikel,

ik verwijs hen naar de argumentatie van dezen Oud-Rector waardoor hij het bewijs levert, dat ‘de nieuw-humanistische behandeling der oude schrijvers die leerstof minder geschikt maakt voor de lagere klassen’. Het zou, mijns inziens, ook geen nut hebben lang over deze quaestie uit te weiden: de meeste classici zullen bij eenig nadenken wel moeten toegeven, dat jonge lieden, die op hun vijftiende jaar vrijwillig de studie de klassieken kiezen, dan drie jaar bijna uitsluitend aan die studie wijden, er om zoo te zeggen in leven en niet, of uiterst weinig, daarvan afgeleid worden door de beoefening van andere vakken, in die drie jaar het verder zullen brengen en zeker meer liefde voor de oude schrijvers zullen meenemen van de school dan thans met de leerlingen, die er op hun twaalfde jaar mee beginnen, na zesjarigen cursus het geval is.

Naast het gymnasium sluit aan de algemeene middelbare school de driejarige hoogere burgerschool aan, waar wis-, natuur-, scheikunde en biologie een voorname plaats innemen; daarnaast talen, geschiedenis en aardrijkskunde. Onder de leerlingen, die deze school verlaten, zullen er velen zijn die, even als de abiturienten der tegenwoordige hoogere burgerschool, daarmee hun leertijd besluiten; dezen hebben dan zes jaar lang gelegenheid gehad hun verstand te ontwikkelen en onder degelijke leiding hun karakter te vormen en wij hebben alle reden om aan te nemen, dat zij zeker niet minder geschikt zullen zijn voor het werk, dat hun in de wereld wacht dan de vele verdienstelijke mannen, die in de laatste vijftig jaar hun opleiding op de hoogere burgerschool ontvingen.

Anderen zullen, evenals de jongelui, die het gymnasium hebben afgeloopen, hun studie voortzetten aan universiteit of hoogeschool en evenals dezen, behooren zij dan toegelaten te worden tot de akademische examens en tot de promotie.

Die toelating vragen wij, omdat bij even degelijk onderwijs en even ijverige studie, die jonge lieden in algemeene ontwikkeling en wetenschappelijken zin geenszins behoeven achter te staan bij hun commilitones van het gymnasium. Voor de ontwikkeling van het verstand beteekent de leerstof weinig, de methode en de persoonlijkheid van den leeraar zeer veel. *Welke* wetenschappen voor de voorbereiding der

universiteits-studie gekozen worden is voor de algemeene vorming vrij wel onverschillig; *hoe* en *door wie* zij onderwezen worden is de groote quaestie. Wilt gij ontwikkelde studenten met lust tot werken, met liefde voor de wetenschap, geef hun in hun jongelingsjaren ontwikkelde leeraars, wier hoogste ideaal het is uit elk hunner leerlingen 'te halen wat er in zit', ieder van hen zoover te brengen als zijn vermogens toelaten; de leerstof komt dan eerst in de tweede plaats in aanmerking.

Van die algemeene stelling uitgaande zou men de vraag kunnen stellen: waarom dan niet de oude, eerwaardige inrichting van onderwijs, het gymnasium voor allen?

Het antwoord op die vraag is tweeledig: ten eerste bestaat er groot verschil in de geestesrichting en den aanleg van de leerlingen en ten tweede geeft thans, nog meer dan vroeger, de hoogere burgerschool de aangewezen voorbereiding voor de studie der natuurwetenschappen.

De een is meer vatbaar voor ontwikkeling door de studie der exacte wetenschappen, de ander door taalstudie en er zou veel nutteloos verbruik van arbeidsvermogen en veel verdriet aan ouders en kinderen bespaard worden als wij iederen jongeling vrijheid konden laten zijn aanleg te volgen en hem niet moesten dwingen zich aan een schoolprogramma te onderwerpen. Hoe velen, die door en door dom leken op het gymnasium en door Rector en Conrector voor half idioot verklaard werden, leefden op toen zij, van Latijn en Grieksch verlost, zich mochten wijden aan de studie voor ingenieur of adelborst en verrasten hun ouders en leeraars door een schitterend en snel verkregen succes! Omgekeerd zijn er voorbeelden van jongens, die op de hoogere burgerschool ontbloot schenen van allen aanleg en zich later onder voor hen gunstiger omstandigheden tot hoogst bekwame en zelfs beroemde mannen ontwikkelden.

Deze scholen, die tot hooger onderwijs voorbereiden, zijn niet uitsluitend bestemd voor algemeene ontwikkeling en karaktervorming, men moet daarbij wel degelijk aan de bestemming der leerlingen denken en mogen al de methode van onderwijs en de beschaving en toewijding der leeraren hoofdzaak zijn, hier komt de leerstof toch ook in aanmerking. Brengt men dit in rekening, dan zal een ieder,

die de zaak onpartijdig beschouwt, erkennen, dat de hoogere burgerschool, vooral als zij tot een zesjarige verlengd is, de aangewezen voorbereidingsschool is voor de studie der medicijnen en der wis- en natuurkundige wetenschappen; dat is zóó waar, dat als de aanhangige wetsontwerpen verworpen of ingetrokken mochten worden en een andere regeling niet spoedig tot stand komt, de regeering niet langer mag uitstellen een wetsverandering voor te stellen, waardoor de jonge lieden die met goed gevolg het eindexamen der hoogere burgerschool hebben afgelegd, toegelaten worden tot de akademische examens en de promotie in de geneeskunde en de wis- en natuurkundige wetenschappen.

Wie eenigszins op de hoogte is van den enormen en snellen vooruitgang van de natuur- en scheikunde in de jongste halve eeuw, wie eenig begrip heeft van wat er op biologisch gebied gewerkt is en nog dagelijks gewerkt wordt, wie blik heeft op dat uitgestrekte veld van onderzoek zal geen oogenblik aarzelen om toe te geven, dat de jongeling, die zijn later leven daaraan wijden wil, in den voorbereidenden cursus geen tijd heeft voor de studie van het Latijn. Hij heeft de laatste jaren voor het begin van zijn akademische loopbaan rijkelijk noodig om zijn vermogens in een bepaalde richting te ontwikkelen, om scherp en juist te leeren waarnemen en vooral om zooveel praktisch te werken, dat hij, aan de universiteit gekomen, niet alleen zijn hersens maar ook zijn handen gebruiken kan.

Voor hen, die ons zoo vaak naar Duitschland verwijzen en ons de regeling van het onderwijs aldaar tot voorbeeld stellen, haal ik de volgende zinsneden aan uit een brochure van Dr. Fr. von Müller, Professor der Medizin te München:

‘Namentlich ist uns aber Holland darin weit voraus, dass es seinen studierenden der Naturwissenschaften und der Medizin ein gründliches praktisches und theoretisches physikalisches Wissen mit auf den Weg gibt. Die Resultate liegen für jeden, der die Literatur kennt, klar vor Augen.’

De cursus der hoogere burgerschool zou dan een zesjarige worden. Zoowel in de algemeene vergadering van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs als in die van de Maatschappij van Nijverheid is echter hevig verzet aange-

teekend tegen het plan van het rapport der Staatscommissie, om den cursus ter voorbereiding voor de Technische Hoogeschool met een jaar te verlengen. Vrij algemeen achtte men de studie te lang: wanneer hij zes jaar het lyceum gevolgd, een jaar aan militieplicht gewijd en dan vijf jaar te Delft gestudeerd heeft, dan komt de jonge ingenieur veel te oud op het werk en zal hij zich moeielijk meer kunnen schikken, enz.

Deze bezwaren treffen dus evenzeer onze hoogere burgerschool met zesjarigen cursus; toch is bij de uitbreiding, die bijna alle takken der natuurwetenschap in de laatste jaren ondergaan hebben, die verlenging van den cursus zeer aan te bevelen.

Zal zich voor de Nederlandsche industrie inderdaad een schoone toekomst openen, zal Nederlandsch kapitaal met vertrouwen in Nederlandsche fabrieken belegd worden, dan hebben wij in de eerste plaats theoretisch en praktisch uitstekend voorbereide technici noodig. Waar staat echter geschreven, dat de hoogere burgerschool de eenige, ja zelfs de beste voorbereidingsschool zou zijn voor de leiders der techniek?

Naar onze meening zou nog een geheel andere categorie van jonge lieden aan de Technische Hoogeschool op hun plaats zijn, namelijk begaafde leerlingen der middelbare technische scholen; misschien zouden dezen na korter verblijf aan de hoogeschool even goed, zoo niet beter, voldoen dan de jongelui van de hoogere burgerscholen. Jongens van goeden wil en goeden aanleg hebben, na de eerste drie klassen der h.b.s. te hebben doorloopen, mits hun vorderingen voldoende zijn, toegang tot de middelbare technische school; op de school te Dordrecht ontvangen zij dan gedurende twee jaar theoretisch en praktisch onderwijs en zijn daarna een jaar in de techniek werkzaam, in werktuigfabriek, electrotechnische fabriek, suikerfabriek, enz. Als de besten dier leerlingen dan op hun achttiende jaar tot de Technische Hoogeschool werden toegelaten zouden zij dan niet in betrekkelijk korten tijd, bij voorbeeld in drie jaar, tot goede technici kunnen worden opgeleid?

Aan de Technische Hoogeschool zou men een afzonderlijk programma voor deze studenten moeten ontwerpen, maar

daartegen bestaat niet het minste bezwaar; evenmin kan er iets tegen zijn om den toegang tot die Hoogeschool en het Ingenieursdiploma langs verschillende wegen bereikbaar te stellen.

De regeling van het onderwijs, die wij tegenover die van het rapport der Staatscommissie verdedigden, heeft ten doel de keuze tusschen studeeren en niet studeeren en, in 't eerste geval tusschen klassieke en moderne studie uit te stellen tot den puberteits-leeftijd en ten tweede het goed recht te staven van de studie der wis- en natuurkundige wetenschappen als voorbereiding voor hooger onderwijs.

Maar of men al Staatcommissies benoemt, die veelomvattende rapporten uitbrengen, of men een lyceum opricht of den cursus der hoogere burgerschool verlengt, door geen enkele regeling zullen bestaande gebreken verdwijnen en de klachten tot zwijgen gebracht worden.

Plus ça change, *plus ça reste la méme chose*.

Geen hervorming van buiten, alleen inwendige hervorming, alleen verandering van methode kan verbetering brengen en zal dat ook zeker doen.

Die inwendige hervorming moet van de leeraren uitgaan.

Leeraren en leerlingen behooren tot een intiemer verhouding tot elkaar te komen dan thans op vele gymnasia en hoogere burgerscholen het geval is.

Door harde woorden en veel straffen loopt men meer kans te verbitteren dan te verbeteren; een ernstig, waarschuwend, maar hartelijk woord heeft daarentegen menigen jongen zondaar tot inkeer gebracht. Leerlingen, voor zulk een behandeling niet vatbaar, hooren op zulke scholen niet thuis en moeten, in 't belang hunner medeleerlingen, verwijderd worden.

Acht de leeraar het volstrekt noodzakelijk in de les iets te dicteeren, hij doe het zoo weinig en zoo kort mogelijk; want wat de leeraar dicteert wordt door de leerlingen meestal machinaal opgeschreven zonder dat zij zelfs een poging doen om te begrijpen; op dergelijk werk is toepasselijk het woord: ‘blusch den geest niet uit.’

Geen les, waar de leeraar lang achtereen het woord voert.

Samenwerking tusschen leeraar en leerling; heuristisch onderwijs en, als gevolg van dat alles, minder uren en minder gedwongen huiswerk.

Geen vooraf opgegeven proefwerk, dat wellicht nachtrust kost en zeker zenuwoverspanning ten gevolge heeft, maar vooral opwekking tot veel en goed lezen in den tijd, die aldus vrij gekomen is.

Eindelijk is een van de hervormingen, die inderdaad wonderen zal verrichten, deze, dat Directeur en leeraren het daartoe leiden, dat er een prettige, vroolijke toon op school heerscht, want waar opgewektheid ontbreekt, waar saaiheid heerscht, daar kan niet met succes gewerkt worden.

Voor de leerlingen zij hun schooltijd niet alleen een leertijd, maar tevens een heerlijke, gelukkige tijd, waaraan zij in hun later leven met liefde terugdenken!

De leeraren, die met groot geduld dat ideaal trachten te verwezelijken, nemen èn door de nauwkeurige correctie van het werk, zoo noodzakelijk om hun leerlingen te leeren kennen, èn door de inspanning om het karakter van ieder hunner te begrijpen en, kan het, te verbeteren, een zware en moeitevolle taak op zich, maar in den bloei hunner inrichting, in het succes op hun werk, dat niet kan uitblijven en niet alleen den vluggen maar ook den minder begaafden ten zegen zal zijn, en vooral in de liefde hunner leerlingen zullen zij een rijke belooning en volle bevrediging vinden.

Dordrecht, October 1913.

Dr. A.S. VAN OVEN.

Een geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst[1].

‘Tegen één vreemdeling die heden ten dage naar Nederland komt om het Amsterdamsch stadhuis te bezigtigen, staan er duizend die het Rijksmuseum willen zien, het Mauritshuis, het museum Boymans, de stadsmuseums te Haarlem en den Haag, het West-friesch museum te Hoorn, en waar verder de overblijfselen der oude Hollandsche schilderschool bewaard mogen worden.’ Zoo schreef, dertig jaar geleden, Busken Huet.... en nog geen dertig maanden geleden herhaalde Hofstede de Groot dezelfde gedachte, toen hij een vreemdeling liet peinzen: ‘al dat andere, die beschrijving van bouw- en beeldhouwkunst, van kunstnijverheid en wat dies meer zij, hoe voortreffelijk, hoe gewichtig en hoe belangwekkend ook, gaf ik u gaarne ten geschenke, indien ik slechts van u kreeg wat de *wereld* belang inboezemt, de nauwkeurige beschrijving uwer schilderkunst.’

Voor Huet was Nederland het land van Rembrandt, en na dertig jaren van de ijverigste beoefening der kunstgeschiedenis, is het, ook voor de kunsthistorici, het land van de schilders gebleven.

En welke schilders!

Men zou, met dien in oudere talen mogelijken versterkings-

1) A.W. Weissman, *Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, uitgave S.L. van Looy, Amsterdam, MCMXII. XVI en 457 bldz. ‘met 185 afbeeldingen naar schilderijen, teekeningen, prenten en fotografieën.’

vorm, van schilder-schilders willen spreken, om toch maar het uitsluitend picturaal karakter van de Nederlandsche schilderkunst met nadruk te doen uitkomen.

Het had Michel Angelo al getroffen: 'In Vlaanderen' - schreef hij - 'schildert men vooral om de uiterlijke verschijning voor te tooveren, hetzij de voorwerpen, die u verrukken, hetzij sujetten waarvan niets kwaads gezegd kan worden: heiligen en profeten. In den regel echter wat men landschap noemt, en veel figuren daarin. Hoewel dit een goeden indruk op de oogen maakt, ligt daarin feitelijk noch kunst, noch rede; er is geen symmetrie en geen verhouding in, geen keuze leidt er, geen grootheid heerscht er, in één woord: deze schildering is zonder sap en kracht.... zij wil zooveel dingen volmaakt geven, waarvan één enkel belangrijk genoeg zou zijn om alle krachten in te spannen. Alleen de werken, die men in Italie leverde, verdienen de benaming schilderwerken'....

Men moge de eigenschappen, die Michel Angelo afkeurt, voor ongeveer evenvele wezenlijke deugden van onze schilderkunst willen houden - waar hij evenwichtige compositie en schoonheid van verhouding roemt, de styleering van een sujet door keuze boven het eenvoudig aanvaarden van het toevallig gegeven der werkelijkheid bepleit, en bepaaldelijk het monumentale, de grootheid, verlangt, daar geeft hij toch blijk voortreffelijk te hebben ingezien, dat het loslaten van zulke architecturale bedoelingen kenmerkend is voor het werk der Nederlandsche schilders. Hij heeft daarmede de natuurlijke tegenstelling aangewezen tusschen architectonischen zin en onze eigenlijke schildersbegaafdheid, en een raseigenaardigheid geteekend, die het bij voorbaat waarschijnlijk maakt, dat, temidden van dit schildersvolk, niet de bouwkunst haar grootsten bloei bereiken zou.

Een bedachtzame volksaard, die zelfs uit religieuse verheffing wel onsterfelijke tractaten als de *Imitatio*, maar geen enkele onvergankelijke hymne deed ontstaan, en die van allen praal zich zóó afkeerig toonde, dat hij den bouw van een machtigen toren bij de eenige kathedraal van het land als wereldsche ijdelheid veroordeelde.... staatkundige toestanden, die evenmin de stichting van weidsche vorstelijke paleizen, als de oprichting van indrukwekkende regeerings-

gebouwen medebrachten.... een bodemgesteldheid eindelijk, die in het voorspoedigst deel des lands de uitvoering van monumentale bouwwerken ernstig bemoeilijkte en zoo goed als overal natuursteen aan de bouwmeesters onthield - ziedaar zoovele andere omstandigheden, die het ontstaan eener grootsche architectuur in den weg stonden. Reeds de zeventiende-eeuwsche uitgevers van het werk van Hendrik de Keyzer waarschuwden dan ook, dat men in hun boek geen mausolea of hangende tuinen van Semiramis, geen Romeinsche theaters of renbanen van Nero moest verwachten, want, zeggen zij, de schouwhoven, renbanen, colossea, pyramiden en alle dergelijke overstaltige gestichten zijn volgens d'eenvoudigheid van onze Christelijke leere gansch in onbruik geraakt en ook vreemd aan de zuinige arbeidzaamheid van ons landvolk.

Ziet het er daarom, op het eerste gezicht, wel naar uit alsof de vreemdelingen, door Huet en De Groot ten tooneele gevoerd, geen ongelijk hebben, indien zij niet in de eerste plaats om onze bouwkunst naar Nederland komen - het is er toch verre van, dat deze in het geheel geen aandacht verdienen zou. Want al stichtte zij dan niet grootsche scheppingen als b.v. Italië en Frankrijk kunnen aanwijzen, haar program was toch waarlijk niet zonder belang: ‘kerken, torens, raadhuizen, poorten, huizen, graven en dergelijke, alles, naar onze landswijze en gelegenheid, in gewoonte en gebruik zijnde’ - om nog eenmaal met De Keyzer's uitgevers te spreken - leverde zij in overvloed.

Ook hier geldt het ‘onbekend maakt onbemind’: een gids, die den belangstellende den weg zou kunnen wijzen naar de Nederlandsche bouwkunst, is ons al te lang blijven ontbreken. Wel heeft Leemans verhaald, dat Reuvens, sinds hij in 1818 in Leiden een leerstoel der archeologie bekleedde, het voornemen had een geschiedenis der vaderlandsche bouwkunst te schrijven en tal van gegevens daarvoor verzamelde, maar tot de uitvoering van dit plan is het nimmer gekomen. In 1843 schreef de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, op aansporen van Kist, een prijsvraag uit, waarbij zij een geschiedenis vroeg van de kerkstichting in Nederland tot in de zestiende eeuw, ‘opgemaakt vooral uit de nauwkeurige vergelijking der in de verschillende gewesten aanwezige

middeleeuwsche kerkgebouwen' - maar ook deze poging bleef vruchteloos.

De tweede helft der negentiende eeuw bracht de verdienstelijke studies van Eyck van Zuylichem over den romaanschen en den gothischen stijl in ons land, en een opstel van denzelfde over onze middeleeuwsche kasteelen, maar deze boekjes, uiterst gebrekkig geïllustreerd en ten slotte toch ook al te duidelijk verradend, dat hun auteur met meer genegenheid dan kennis tot onze oude bouwkunst was gegaan, waren niet in staat in ruimen kring belangstelling te wekken voor monumenten, waarvan zij een zoo onvoldoende denkbeeld gaven.

Vruchtbaarder werk verrichtte de Maatschappij voor bouwkunst met hare uitgave van 'Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen,' maar wel het levendigst werd het besef, dat Nederland bouwwerken bezit, die het aanzien waard zijn, wakker geroepen door de artikelen, die Victor de Stuers, veertig jaar geleden, onder pakkende titels in dit tijdschrift begon te schrijven.

Toch heeft het tot na 1880 geduurd vóór in een leesbaar boek althans een deel van de geschiedenis onzer bouwkunst beschreven werd, en het was een vreemdeling die dit ondernam: Galland, die op een in 1882 verschenen boekje over de Nederlandsche renaissance, in 1889 een omvangrijk werk liet volgen: Geschichte der Niederländischen Baukunst und Bildnerei zur Zeit der Renaissance der nationalen Blüthe und des Klassizismus. Men heeft in Nederland, toen dit boek verscheen, Galland hard gevallen over de gebreken die het onmiskenbaar had en waarvan het ergste wel is, dat de schrijver, niet in de gelegenheid met eigen oogen heel ons land te zien, zich dikwijls moest behelpen met de gegevens, die hij in stedenbeschrijvingen over onze gebouwen vond en die lang niet altijd voor den tegenwoordigen toestand betrouwbaar waren. Maar ik meen, dat wij Galland toch wel in de eerste plaats dankbaar er voor mogen zijn, dat hij een taak ondernam, die wij zelf te lang verwaarloosd hadden.

Sinds zijn werk verscheen, is een nieuwe poging tot samenvatting niet ondernomen. Maar de belangstelling in onze oude architectuur was nu toch gewekt, enkele monografieën over belangrijke gebouwen zagen het licht, en tal van tijdschrift-

artikelen werden gewijd aan bouwwerken in alle deelen van het land en uit verschillende perioden. Al dit materiaal is echter sterk verspreid en grootendeels van zeer betwijfelbare waarde. Onderwijs in de architectuurgeschiedenis werd aan onze universiteiten, die, op Amsterdam na, geheel de kunstgeschiedenis verwaarloosden, niet gegeven, en zoo waren de schrijvers, die van belangstelling in onze monumenten door opstellen getuigden, in het beste geval archivarissen, die soms wel bruikbaar oorkondenmateriaal wisten bijeen te brengen, maar in den regel het niet verstonden hiervan voor de architectuurgeschiedenis behoorlijk partij te trekken. Enkele architecten waren gelukkiger: wij bezitten over sommige gebouwen of groepen van monumenten zeer nuttige studies van bouwmeesters als G. de Hoog Hzn. (reconstructieteekeningen van Utrechtsche gevels), Adolf Mulder, F.J. Nieuwenhuis, C.H. Peters en A.W. Weissman.

Bij zulk een stand van zaken is de verschijning van een boek, dat geheel de geschiedenis van de Nederlandsche bouwkunst samenvat, te begroeten als een welkom geschenk, en wat ik het allereerste naar aanleiding daarvan te zeggen heb, kan dan ook niet anders zijn dan een zeer oprechte huldebetuiging aan den heer Weissman, die het aandurfde dit boek te schrijven.

* * *

Het zal, naar ik hoop, uit het voorgaande duidelijk gebleken zijn, dat de eerste geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst, noodzakelijkerwijze, en geheel onafhankelijk van de bekwaamheden van haren schrijver, in vele opzichten onvoldoende zou moeten wezen.

Toch geloof ik, dat dit boek ons althans ééne teleurstelling brengt, die vermeden had kunnen worden .En zij brengt die reeds op eene van hare eerste bladzijden, op de pagina, die den inhoud vermeldt. Het is inderdaad al te spijtig, dat een boek, hetwelk ons de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst belooft, blijkt samengesteld te zijn uit hoofdstukken, die geen anderen titel dragen dan: I. De vroege middeleeuwen, II. De elfde en de twaalfde eeuw, III. De dertiende eeuw, enz., - zoodat het verhaal uitsluitend is ingedeeld

naar gelang van de eeuwen, waarin de beschreven monumenten zijn ontstaan.

Ik laat nu daar, dat deze indeeling al dadelijk eene practische moeilijkheid heeft, omdat aan de totstandkoming van belangrijke monumenten dikwijls eeuwen is gewerkt - moeilijkheid die in dit boek o.a. zeer duidelijk aan den dag komt bij de behandeling der kathedraal van Utrecht, welker ingewikkelde bouwgeschiedenis de heer Weissman voor een deel moest verhalen in zijn derde hoofdstuk (blz. 51-55) en voor een ander deel in het vierde kapittel (blz. 64-81), hetgeen voor een niet ingewijden lezer zijn verhaal onnoodig moeielijk maakt.

Ernstiger grief laat zich toch gelden tegen het beginsel: het verhaal eener historische ontwikkeling vast te binden aan de toevallige omstandigheid onzer tijdsindeeling in eeuwen. ‘Geschiedenis’ bedoelt de projectie van het verleden in het heden, zij is de verbinding van den tegenwoordigen tijd aan den vroegeren, en niets schijnt daarom aan haar wezen, dat de opheffing van het begrip ‘tijd’ beoogt, zoo vreemd als eene indeeling aan dat begrip ontleend. Wij verlangen van elk geschiedverhaal, dat het ons den onverbrekelijken samenhang der gebeurtenissen duidelijk maakt, dat het een eenheid vormt uit verschijnselen, die naar tijdsorde gescheiden waren. Het miskennen van dit beginsel heeft den heer Weissman tot de noodzakelijkheid gebracht van elke poging in deze richting af te zien, zoodat hij, in plaats van een inzicht - welk dan ook - te geven in de ontwikkeling onzer bouwkunst, elke gedachte van samenhang tusschen hare verschillende voortbrengselen integendeel zoo goed als geheel doet verloren gaan.

Wie de geschiedenis wil schrijven van eene kunst, dient zijne indeeling te ontleenen niet aan den tijd, doch aan haar zelf. Nu is het waar, dat bij onze gebrekkige kennis van het verleden der Nederlandsche bouwkunst een zuiver-kunsthistorische ontwikkeling moeielijk geheel valt aan te geven, maar met een zoo groote kennis van onze monumenten, als de heer Weissman bezit, ware eene poging daartoe toch volstrekt niet hopeloos geweest, te meer omdat zij zich kon aansluiten bij hetgeen de studie der buitenlandsche architectuurgeschiedenis reeds heeft geleerd.

Van de middeleeuwsche architectuur is het toch wel vol-

doende gebleken, dat haar verleden zich geheel groepeert om de geschiedenis van den gewelfbouw, en met dit uitgangspunt had men, ook voor Nederland, tot een resultaat kunnen komen. Er vallen dan toch, ook bij den tegenwoordigen stand van onze kennis, onmiddellijk eenige zeer karakteristieke groepen van samenhangende monumenten in het oog.

In de eerste plaats ware zulk een groep te vinden in een deel van Limburg, dat, wegens de aanwezigheid of gemakkelijke bereikbaarheid van bergsteen, een, van de overige Nederlandsche bouwkunst geheel verschillende architectuur bezit en genoeg monumenten bewaard heeft om ons die te toonen. Uitgaande van kleine dorpskerkjes als Lemiers en Nyswiller, met hun in gietwerk uitgevoerde muren van veldkeien en hun houten overzoldering, zou men dan, langs de uit de elfde eeuw dagteekenende kerken van Susteren en St. Odiliënberg - waar, naast het gietwerk, het gebruik van natuursteen, in verband, valt aan te toonen en, naast de houten zoldering, eene eerste toepassing van gewelfbouw in den vorm van romaansche kruis- en koepelgewelven - de abdijkerk van Rolduc bereiken, die een eerste en zeer geslaagde poging geeft, in den loop der twaalfde eeuw volbracht, om een geheele kerk met steenen gewelven te overkluizen.

Men vindt hier dan de bergsteen in regelmatig verband verwerkt aan een driebeukige kerk, wier middenschip, hoog opgetrokken en van eigen vensters voorzien, geheel met romaansche kruisgewelven is overkluisd. Dit, in de kroniek zelf, die den bouw beschrijft, als opmerkelijk aangeduide waagstuk, stelde den bouwmeester voor het probleem den zoo hoog in de lucht verheven gewelflast behoorlijk te schragen en hij heeft hiervoor een eigen oplossing gevonden door de zijbeuktraveeën afwisselend laag en hoog op te trekken, zoodat de pijlers door een hoogen dwarsmuur te lood worden gedrongen.

Het vernuftige systeem heeft navolging gevonden bij de O.L. Vrouwekerk te Maastricht, maar met een verdere uitwerking. Ook de laag gehouden zijbeuktraveeën zijn hier n.l. kennelijk op schraging der middenschipsgewelven aangelegd, want zij zijn overdekt met hellende tongewelven in dwarse richting, die met halve koepels aan de zijwanden

zijn aangesloten, en dus waarlijk zoo goed mogelijk er op berekend aan zijdelingschen druk weerstand te bieden. De kerk te Heerlen geeft van deze methode een tweede voorbeeld.

De Maastrichtsche O.L. Vrouw wijst echter nog een anderen vooruitgang in den gewelfbouw aan, want al dagteekent haar tegenwoordige overkluizing uit het eind der vijftiende eeuw, de vorm van haar pijlers wijst er toch op, dat het van den aanvang de bedoeling is geweest van haren bouwmeester haar middenschip te overdekken met kruiswelven, gedragen op ribben. Wij vinden daarin dus uitgesproken eene der grondgedachten van de gothiek en kunnen ook de verdere ontwikkeling van deze in Limburg-zelf nagaan. Het choor der O.L. Vrouwekerk, blijkbaar later gebouwd dan het schip, maar toch nog geheel romaansch in plan en versiering, heeft ons een gothisch gewelf bewaard: de meest westelijke travee aan den zuidkant van den chooromgang is op de verdieping overspannen door een kruisgewelf, welks vier velden gedragen worden op zware ribben van rechthoekige doorsnede. Is dit choor in zooverre te beschouwen als het uitgangspunt eener nieuwe kunst, het resumeert en glorifieert ook de oudere, want zooals het, grootsch van afmeting en verhoudingen, in wijden halfcirkelvorm zich opent op het schip - met de twee rijen van glanzend zwarte zuilen, die op vergulde en rijk met beeldhouwwerk gesierde kapiteelen een schoone reeks van bogen dragen met doorkijk naar de omgangvensters - is het ongetwijfeld het mooiste werk, dat de romaansche stijl aan ons land heeft nagelaten.

Met de hier gebleken kennis der gewelfconstructie kon er geen groot bezwaar meer liggen in den bouw eener geheel met kruisribgewelven overkluisde kerk, en wij vinden dien dan ook volbracht in de Munsterkerk te Roermond, die met haar gothisch gewelfsysteem, bij overigens bijna nog geheel romaansche vormen, een zeer volledig voorbeeld geeft van wat men, met een niet geheel juist woord, den ‘overgangsstijl’ pleegt te noemen, die in Limburg o.a. ook aan de kerk te Nieuwstad en aan de choren der kerkjes van Herkenbosch en Limbricht bestudeerd kan worden.

De Munsterkerk, in 1218 begonnen en blijkbaar ‘aus einem Guss’ volbouwd, toont in hare vormen, vooral uitwendig - in de toepassing b.v. van paneelfries en dwerggalerij -

den invloed der Rijnlandsche school, maar haar schraagsysteem is een logische voortzetting van wat wij te Rolduc en bij de Maastrichtsche O.L. Vrouw zagen beproeven, want het bestaat in eene doorgaande verhooging der zijbeuken, waarvan partij is getrokken om het gebouw, in verband met zijn dubbele bestemming als volks- en kloosterkerk, van een rondloopende galerij te voorzien.

Kerken, waarbij de gothische gedachte niet alleen in het gewelfsysteem, maar ook in den aanleg en heel de versiering tot uitdrukking is gekomen, zijn binnen de grenzen van het kleine gebied, dat ik hier bespreek, te kust en te keur te vinden: de Dominicanenkerk en de St. Jan te Maastricht, en de kerk van Meersen b.v. Deze kenmerken zich door eene eigenaardigheid van hare kapiteelen, die n.l. bijzonder laag zijn en steeds versierd met eene sculptuur van waterlelie- en irisbladeren. In het overige Nederland heeft dit in de vroeg-gothiek algemeen voorkomende motief spoedig plaats moeten maken voor het gekrulde koolblad, in één of twee kransen om het hooger en slanker geworden kapiteel geslingerd, maar in Limburg is het tot in de laatgothiek blijven voortleven en het heeft van het zuidelijk deel van dit gewest, waar uitsluitend met bergsteen werd gewerkt, zich voortgeplant naar de noordelijke helft, waar baksteen het gebruikelijke materiaal is, en zelfs naar een aangrenzend deel van Brabant, zooals o.a. de kerkjes van Kuik en Vierlingsbeek bewijzen.

Een tweede, eveneens zeer gesloten groep, die nog duidelijker ontwikkeling laat zien, levert Groningen met enkele deelen van Friesland en Drente. Wij zien hier den vooruitgang in den gewelfbouw samengaan met eene wijziging van het materiaal: de vervanging van tuf door baksteen. Door den rijksbouwmeester Peters is deze groep nauwkeurig bestudeerd. Het uitgangspunt blijkt er een geheel ander te zijn dan in Limburg: men heeft er eerst getracht met behulp van het tongewelf kerken in steen te overkluizen, maar deze poging niet - als in Zuid-Frankrijk - doorgezet. Men ging over tot het koepelgewelf, begon met dat door ribben te versterken, deelde het toen in een

achttal, op ribben gedragen, velden, en kwam vervolgens van dit koepelvormig kruisgewelf tot een achtdeelig en, ten slotte, tot een vierdeelig, zuiver kruisgewelf.

Voor de overige deelen van ons land zijn zoo nauw samenhangende monumentenreeksen, als wij in de hier besproken streken vonden, niet aan te wijzen, maar toch vallen er verwantschappen in het oog, die het mogelijk maken onze groepindeeling voort te zetten, al zal later onderzoek vermoedelijk leeren, dat binnen deze grootere groepen nieuwe afscheidingen noodig zijn.

Tot een derde groep kunnen dan worden geacht te behooren de kerken in de provincies Utrecht, Gelderland, Overijsel en het noordelijk deel van Limburg. Wij vinden ook hier een streven naar een geheel met steen overwelfde kerk, maar eenheid van materiaal ontbreekt in deze groep, want tot het eind der twaalfde eeuw wordt tufsteen toegepast, daarna baksteen in het westen, waar echter bergsteen voor enkele der grootste gebouwen gebruikt wordt, en bergsteen ook in het oosten, gelijk de nabijheid der groeven van Bentheim gereedelijk verklaart.

Voor de romaansche periode hebben wij in deze groep een voortreffelijk uitgangspunt in de stichtingen van den H. Bernulfus (bisschop van Utrecht ± 1025 - ± 1054): de kapittelkerken van St. Jan en St. Pieter te Utrecht en de St. Lebuinuskerk te Deventer. Geen van deze gebouwen is ongewijzigd tot ons gekomen, maar hunne tegenwoordige gedaante laat ons toch de gelegenheid vast te stellen, dat Bernulfus basilikale kerken heeft willen bouwen: kerken met meerbeukigen aanleg en verhoogd middenschip. Wij kunnen ook waarnemen, dat de gewelfbouw hierbij nog slechts zeer aarzelend werd toegepast: alleen in de crypten van St. Pieter en St. Lebuinus, waar de dicht bij elkander gestelde zuilen de spanningen der gewelfvakken zeer beperkt hielden, heeft Bernulfus steenen kruisgewelven durven slaan; in middenschip en zijbeuken van den bovenbouw zijner kerken heeft hij uitsluitend houten zolderingen toegepast. Dat de bouwmeester, die voor hem werkte, een geschoold kunstenaar was, blijkt wel uit de fraaie verhoudingen, die hij te geven wist aan het schip der Utrechtsche St. Pieter, dat in statigheid

voor een Romeinsche basiliek niet onderdoet, en uit de gevoeligheid waarmee de zuilen in deze kerk geteekend zijn, die een zeer fijne zwelling vertoonen. Niet minder gelukkig is de behandeling der zuilen in de twee door Bernulfus gestichte crypten: groeven, spiraalsgewijs of in kepervorm verloopend, geven hier een gewenschte rijzigheid aan de uit haren aard wat korte schachten.

Niet ver van Deventer, in Oldenzaal, kunnen wij een volgend stadium van onzen romaanschen kerkbouw bestudeeren. Wij vinden hier eveneens het basilikale type gekozen, maar nu voor een kerk die geheel met steenen gewelven is overkluisd. Alles wijst erop, dat het een eerste proef is: de blijkbaar voor rampen beduchte bouwmeester heeft pijlers en muren geweldig zwaar geconstrueerd, en zoowel in de bovenwanden van het middenschip als in de zijbeuken alleen uiterst kleine vensters durven aanbrengen. Toch heeft hij den weg bereid voor het overal zegevierende systeem der geheel steenen overwelving, en het schijnt dan ook nauwelijks toeval, dat wij vlak in de buurt van Oldenzaal, in Ootmarsum en Denekamp, kerken vinden in den z.g. overgangsstijl, die, terwijl haar plan nog in romaanschen geest is, geheel overdekt zijn met de gothische, op ribben gedragen gewelven. Het westelijk deel der St. Walburgskerk te Zutfen en de oudste deelen der Nijmeegsche St. Stephanuskerk bewijzen, dat de les in goede aarde is gevallen, want wij vinden hier de nieuwe gewelftechniek onbeschroomd toegepast bij groote afmetingen.

Voor de verdere ontwikkeling in dit gebied is een machtige impuls gekomen uit de stichting van een grootsch gebouw: den Dom van Utrecht[1]. Hier werd de in Frankrijk tot

1) Ik vind geen andere plaats om te zeggen, dat des heeren Nieuwenhuis' uiteenzetting der bouwgeschiedenis van den Dom, behoudens enkele details, mij altijd nog aannemelijker voorkomt dan die van den heer Weissman. Bijzonder gewaagd is zijn betoog, dat de toren uitsluitend als monument der heerscherstrots van bisschop Jan van Arkel werd gebouwd en dat bij zijne stichting ‘op een verbinding met een later te bouwen schip niet werd gerekend.’ Als bewijs hiervoor voert hij aan, dat men, toen dit schip in de vijftiende eeuw verrees, het niet aan den toren verbond, doch een doorgang open liet! Alsof die doorgang niet was geboden wegens de ligging, ten zuiden van den Dom, der (sedert gesloopte) St. Salvatorkerk en alsof, om overeenkomstige reden, een dergelijke doorgang niet bestaan heeft tusschen den O.L. Vrouwetoren te Amersfoort en de daarbij behoorende, thans afgebroken, kerk.

bloei gekomen gothische bouwkunst op Nederlandschen bodem overgeplant en daarmede was, nog vóór het eind der dertiende eeuw, een voorbeeld gesteld, dat in heel ons land zou nawerken. De in de veertiende eeuw gebouwde toren van den Dom heeft navolging gevonden tot in Groningen en Maastricht, maar binnen de engere groep, die wij thans op het oog hebben, is na den Utrechtschen kathedraalbouw de toepassing der gothische kruisrib- en netgewelven een regel geworden, die geen uitzondering meer toeliet. Niet alleen in de groote steden, ook in de kleinere: Harderwijk, Elburg, Hattem, en zelfs in tal van dorpen, vinden wij de overkluizing met deze gewelven.

Aan den basilikalen opbouw is echter in dit gebied niet overal vastgehouden. De voordeelen der hallenkerk, die door de omstandigheid, dat hare beuken alle ongeveer even breed en even hoog zijn, zooveel meer ruimte aanbiedt dan de basiliek en daarenboven het moeilijke, en van onderhoud kostbare luchtbogen-systeem overbodig maakt, zijn de bouwmeesters niet ontgaan. In de stad Utrecht wordt bij de verbouwing van oudere kerken het hallen-systeem algemeen toegepast en wij vinden het ook in Renen, Amersfoort, Zwolle, Kampen (Benedenkerk), Deventer, Zutfen, Delden, Nijmegen en vooral in het noorden van Limburg, waar de groote kerken: Weert, Venraay, Venlo, Echt en Horst, alle tot dit type behooren. Een consequentie der hallenkerk: de tweebeukige aanleg met in de middenas gelegen priesterchoor, is ook in dit gebied tot stand gekomen; de kerk te Borne geeft er een voorbeeld van[1]. Onnoodig te zeggen, dat toch ook bij al deze hallenkerken het steenen kruisgewelf regel bleef.

Ongeveer dezelfde neiging als in het laatst beschreven gebied vertoont de kerkelijke architectuur bij een aantal monumenten, die ik tot een vierde groep zou willen vereenigen, en die de provincies Friesland (het westelijk deel) en Noord- en Zuid-Holland omvat.

1) De beschouwingen van den heer Weissman over de hallenkerk als voorloopigen aanleg, bestemd door een basilikale kerk te worden vervangen, zijn m.i. volkomen onhistorisch. Hij moge het voortreffelijk hoofdstuk eens nalezen, door Dehio en von Bezold aan de hallenkerk gewijd.

Afgezien van enkele torens, zijn in dit deel van het land uit de romaansche periode slechts weinig gebouwen bewaard. Het merkwaardigste daaronder, het kerkje van Rinsumageest, heeft een crypta met romaansche kruisgewelven, gedragen op marmeren zuilen, en het is, in tuf, zoo volmaakt uitgevoerd, dat het mij waarschijnlijk voorkomt, dat de bouwheer, met de marmeren zuilen, werklieden uit den vreemde heeft laten overkomen. Dit kerkje moet in zijn bovenbouw oorspronkelijk een vlakke houten zoldering hebben gehad en hierin komt het overeen met de aandere romansche kerken in de genoemde provincie, die eveneens - ik denk b.v. aan Oosterwierum en Nederhorstden-Berg - oorspronkelijk geen gemetselde gewelven hebben gehad.

En hiermede is aangewezen wat de monumenten in dit gebied ook in de latere middeleeuwen is blijven kenmerken: het ontbreken van steenen overkluizing. De heer Weissman is van meening, dat gebrek aan geldmiddelen de kerkenbouwers zou hebben genoopt aan het goedkoopere houten gewelf de voorkeur te geven boven het steenen. Ik voor mij zou eer willen denken, dat de bodemgesteldheid hen ervan weerhouden heeft gewelven toe te passen, van welker druk zij het ergste moesten duchten voor de duurzaamheid van hunne stichtingen. Zoo alleen schijnt het mij te verklaren, dat het gebied onzer met hout overwelfde kerken onmiddellijk grenst aan een, waar de steenen gewelven regel zijn, dat men b.v. een zoo belangrijk gebouw als de St. Janskerk te Gouda met hout heeft overdekt, de kerken te Utrecht echter alle met steen. Ik wil niet ontkennen, dat bij enkele kerken, die van Haarlem b.v. en van Den Briel, waar uit alles blijkt dat men voornemens is geweest steenen gewelven aan te brengen, wegens geldgebrek daarvan is afgezien, maar overigens ontgaat het mij waarom de middelen voor den kerkbouw trager zouden hebben gevloeid in Hollandsche steden als Alkmaar, Amsterdam en Leiden, die in den tijd waarin hare kerken werden gebouwd, in bloei verkeerden, dan in plaatsen als Amersfoort, Renen en Elburg b.v., die in dienzelfden tijd toch veel minder beteekenis hadden.

Hoe dit echter zij, in Holland en het westelijk deel van Friesland is de vrees voor het steenen gewelf een kenmerkende

eigenschap der kerken[1]. In de dorpen bouwt men kerkjes die, als zij meerbeukig zijn, een houten tongewelf hebben in het middenschip en gewoonlijk halve tonwelven in de zijbeuken, en in de steden past men bij kleinere kerken ditzelfde systeem toe, maar gewoonlijk welft men er het schip en het dwarspand in hout en de zijbeuken met steen, terwijl men in het choor, meestal smaller dan het middenschip, soms ook de steenen overwelving aandurft. De hallenkerk, die wij in de vorige groep herhaaldelijk zagen voorkomen, is ook in Holland zeer talrijk vertegenwoordigd en hare overdekking bestaat uit den aard van de zaak uit drie evenwijdige tongewelven.

Tot belangrijke wijzigingen in den opbouw der kerken heeft de toepassing van het houten gewelf aanvankelijk niet geleid. De luchtbogen vervielen natuurlijk, maar overigens is er, uitwendig althans, weinig onderscheid te zien tusschen een met steen en een met hout gewelfde kerk. Toch hebben de Hollandsche kerken, dunkt mij, wel een zeer eigen karakter, dat echter eerst duidelijk in het oog valt, wanneer men ze binnentreedt. Zij onderscheiden zich dan door een zeer bijzondere ruimtewerking, verkregen doordien de breedte van haar middenschip, in verhouding tot de hoogte van de gewelfkruin, bijzonder ruim genomen is. Wanneer dan door een vijfbeukigen aanleg, als bij de Leidsche kerken, of door een kapellenreeks langs de zijbeuken, als bij de St. Laurentius te Rotterdam en de Oude Kerk te Amsterdam, de breedteafmeting nog sterker is geaccentueerd, dan ontstaat een indruk, die van aard geheel verschilt van dien der vooral door hunne hoogte imponeerende buitenlandsche gothische kerken. Er

1) De heer Weissman herhaalt de aardige opmerking van Semper over het verband tusschen den scheepsbouw en de houten kerkoverwelving. Maar hij gaat te ver als hij zegt, dat men de houten gewelven ‘uitsluitend in de aan zee gelegen streken van Nederland’ vindt. Zij komen ook talrijk voor in Noord-Brabant, en hoe verbreid zij waren, ook buiten ons land en ver van de zee, leeren ons boeken als Ostendorf's *Geschichte des Dachwerks* (1908), S. 134-164 en Kösser's *Holzgedeckte Landkirchen in der Normandie* (1910). Zie ook de lijsten van met houten tonwelven overdekte kerken in Frankrijk bij Enlart, *Manuel d'archéologie française*, I (1902), pp. 496 et 596. Het schijnt, dat deze dekkingswijze uit Scandinavië herkomstig is, door de Noormannen naar zuidelijker streken gebracht, en uit den profaanbouw in de kerkelijke architectuur overgenomen.

ontstaan dan ook, dank zij de wijde intercolumniën, ruime doorzichten naar alle kanten, en zoo hebben de echt-Hollandsche kerken een zeer weidsch aanzien gekregen, dat veel vergoedt van hetgeen zij missen aan statigheid wegens de soms armelijke soberheid harer behandeling.

Dezelfde eigenschap van groote breedteontwikkeling bij betrekkelijk geringe hoogte, is oorzaak dat onze kerken, op een afstand in het stadssilhouet gezien, iets vertrouwelijks en goedmoedigs hebben, kenmerkend voor ons stedenaspect, en dat zij bijzonder passen in het Hollandsche landschap, waar groote verheffingen al te zeer zouden vallen uit het rustig golvend rhythme van den horizon.

Kunnen wij dus, aesthetisch, zekere eigenheid aan den Hollandschen kerkbouw niet ontzeggen, tegen het einde der middeleeuwen toont die ook eenige neiging tot onafhankelijkheid in constructief opzicht. Inderdaad is men langzamerhand gekomen tot oplossingen, die uitgaan van mogelijkheden, welke gemakkelijk bij het houten gewelfsysteem, bij steenen overkluizing echter nauwelijks uitvoerbaar zijn.

Teneinde een driebeukige kerk ruimer lichttoevoer te bezorgen, begon men met de zijbeukvensters hooger op te trekken. Een geveltopje op het midden van elke travee der zijbeukwanden, door een paar dakschilden aan het lessenaardak der zijschepen verbonden, gaf daartoe gelegenheid, en een steekkap om den vensterboog, insnijdend in het zijbeukgewelf, voerde het hooge licht naar binnen. Bij tal van kleine dorpskerken, in Koudekerk, Haastrecht, Poortugaal, Helvoort, Bergeik en Zundert b.v., is het schilderachtig effect van deze oplossing te zien. Hier staan de gevensterde topgeveltjes nog afzonderlijk, maar weldra maakte men de vensters ook breeder en de gevels sluiten nu aaneen. Voorbeelden hiervan vindt men o.a. in Heusden, Spijk, het choor der kerk te IJselstein, en ook de zijbeukkapellen van de Oude Kerk te Amsterdam en de kerk te Gouda zijn op deze wijze behandeld.

Grooter constructieve beteekenis krijgt dit systeem, wanneer het wordt toegepast op kerken wier drie beuken men even hoog wilde maken. Elke zijbeuktravee heeft daar dan een topgevel over haar volle breedte, door een eigen zadeldak aan het dak van het middenschip verbonden, en in den regel met een hoog en zeer breed venster doorbroken. Een dwars

tongewelf wordt over iedere zijbeuktravee naar het tongewelf van het middenschip gevoerd en doorsnijdt dit, en de aldus verkregen overwelving oefent een zoo geringen druk uit, dat slechts weinig steunpunten noodig zijn om haar te dragen. De zijbeukkapellen der Kloosterkerk in Den Haag zijn op deze wijze bij de zijbeuken aangesloten; en in Voorburg en Vianen zijn de zijbeuken zelf volgens dit systeem overwelfd. Maar het gold hier nog steeds wijzigingen aan bestaande gebouwen, en de volle consequentie der nieuwe methode valt dan ook pas waar te nemen bij de Groote Kerk in Den Haag, bij welker herbouw na den brand van 1539 onmiddellijk op de toepassing ervan gerekend is. Hier blijken dan ook twee rijen van slechts drie zuilen voldoende om de overwelving te dragen van heel het schip, een oppervlakte van 47 × 32.50 M.

Het jaartal van dezen bouw maakt het duidelijk, dat eene verdere ontwikkeling niet is gevolgd: het tijdperk der kerkenstichting in Nederland zou weldra afgesloten zijn.

Ten deele geheel andere verschijnselen treffen ons bij de monumenten van Noord-Brabant en Zeeland, die ik tot een laatste groep zou willen vereenigen. Afgezien van enkele torens en kleine gebouwen, als het ten deele nog romaansche kerkje van Dennenburg, die te fragmentarisch bewaard zijn om gevolgtrekkingen van eenig belang toe te laten, is het oudste gebouw, dat ik in deze streek ken, het westelijk deel der kerk van Aardenburg. Dit gedeelte is zeer getrouw nagevolgd bij den bouw der kerk te Lisseweghe in België en geeft, als deze, een voorbeeld der vroeg-gothiek, in Franschen geest. Terwijl echter de Belgische kerk geheel met steen werd overkluisd, is bij de kerk van Aardenburg alleen in de zijbeuken gerekend op gemetselde gewelven. Haar middenschip heeft een open dakstoel, en het ontbreken van schalken tegen de bovenmuren bewijst afdoende, dat het niet in de bedoeling van den bouwmeester heeft gelegen ook het middenschip met steen te overkluizen.

In het algemeen schijnt men in Zeeland geweifeld te hebben tusschen houten- en steenen overwelving bij groote ruimten, en in zooverre zou er misschien aanleiding kunnen bestaan de kerken van deze provincie tot de Hollandsche groep te

rekenen, maar de plattegronden der voornaamste Zeeuwsche kerken vertoonen toch een geheel ander type dan de Hollandsche. Want terwijl in Holland een kapellenkrans zeldzame uitzondering is gebleven, vinden wij dien in Zeeland herhaaldelijk, hetzij langs de zijbeuken, hetzij om den chooromgang: Brouwershaven, Goes, Hulst, Veere, en Zieriksee (vóór den brand van 1832). Daarom schijnt mij de verwantschap met Brabant onmiskenbaar, waar eveneens een rijk ontwikkelde plattegrond gebruikelijk is: Oorschot, Den Bosch, Breda en de mijns inziens eveneens tot deze groep behoorende kerk van Dordrecht. Ook in Brabant trouwens is bij de dorpskerken het houten gewelf geen uitzondering. Deze gecompliceerde plattegrond echter is van nature op steenen overwelving berekend, en bij den opbouw der kerken treft dezelfde neiging tot rijke behandeling, die reeds voorzat bij het ontwerpen van den aanleg. Zij uit zich door een stellige voorkeur voor het gebruik van natuursteen, in verband met eene veel rijker detailleering der uitwendige architectuur dan in Holland gebruikelijk is.

Indien wij nu de hier in klein bestek beproefde groepindeeling onzer kerkelijke bouwkunst overzien, dan blijkt onmiddellijk, dat zij in hoofdzaak samenvalt met de oude indeeling der bisdommen: de Zuid-Limburgsche groep en de Brabantsch-Zeeuwsche, die beide eene andere geaardheid toonden dan de onderling meer samenhangende Utrechtsche en Hollandsche reeksen, hooren grootendeels thuis in dat deel van ons land, dat vroeger tot het bisdom Luik behoorde. De zoo geheel afzonderlijk staande Groningsche groep vinden wij in de streken, die deel uitmaakten van het bisdom Münster en onze derde en vierde groep, tusschen welke het verschil zich liet verklaren uit de bodemgesteldheid, nemen te samen de gewesten in beslag die - op enkele Keulsche enclaven na - het oude bisdom Utrecht vormden. Ik wil intusschen op de beteekenis hiervan niet al te sterk aandringen, daar bij de vorming van architectuur-scholen nog zooveel andere omstandigheden dan de diocesane samenhoorigheid van invloed plachten te zijn. Liever wijs ik erop, dat alleen eene indeeling als hier beproefd, ontleend aan de

monumenten zelf, den weg kan wijzen tot nauwkeurige dagteekening der gebouwen en inlichting geven over de nog belangrijker vraag naar hunne artistieke herkomst.

Het spreekt van zelf, dat verreweg de meeste der kerken, die ik in dit vluchtig overzicht genoemd heb, ook door den heer Weissman zijn besproken en dikwijls zelfs uitvoerig. Van een poging echter ze in den onderlingen samenhang te brengen, waarin zij architectuur-historisch behooren, is in zijn boek weinig te bekennen. Zonder systeem zijn de beschrijvingen der kerken achter elkander gevoegd, in den regel in topografische volgorde, en het ontdekken van eene logische opeenvolging in de geschiedenis van haar ontstaan, wordt den lezer nog meer bemoeilijkt door de omstandigheid, dat gebouwen van geheel anderen aard - stadhuizen, kasteelen en woningen - in de reeks der kerkbeschrijvingen zijn ingevoegd, wanneer zij toevallig voorkomen in plaatsen, waar zich ook kerken bevinden, die in het boek besproken zijn. Wat niet kon uitblijven, is gebeurd: de schrijver zelf, elk overzicht missend, heeft geen houvast voor de dateering der kerken, die hij bespreekt, en zoo gebeurt het hem b.v., dat hij de kerk van Oldenzaal tot de werken van Bernulfus rekent, hoewel zij eerst een eeuw na den dood van dezen bisschop kan zijn gebouwd, dat hij den in de dertiende eeuw begonnen toren dier kerk voor twaalfde-eeuwsch houdt, en de Groningsche St.-Maartenskerk in haar oorspronkelijken toestand, een werk noemt uit de twaalfde eeuw, verwant aan de Oldenzaalsche kerk, terwijl zij geheel het karakter vertoont van den dertiende eeuwschen overgangsstijl, in den trant der kerk te Ootmarsum.

Dat de schrijver zijne bespreking der kerkelijke bouwwerken niet heeft gescheiden gehouden van die der burgerlijke en militaire architectuur, schijnt mij een tweede belangrijk bezwaar tegen het systeem van zijn boek. Geene kunst is zóózeer als de bouwkunst gebonden aan materieele omstandigheden en de belangrijkste daarvan bestaan toch ongetwijfeld in de eischen, welke door de bestemming van een gebouw aan den aard en den vorm daarvan worden gesteld. Men heeft niet te onrechte gezegd, dat meer dan eenige

andere kunst de architectuur in staat is in te lichten over de beschaving van een volk in een bepaald tijdperk; zij is bij uitnemendheid een sociale kunst, en dit stelt aan het schrijven van hare geschiedenis bijzondere eischen. Wanneer men nu den heer Weissman hoort verhalen welke wijzigingen in verloop van tijd de aanleg van het kerkgebouw heeft ondergaan, dan krijgt men den indruk, dat deze het gevolg waren van willekeur der bouwmeesters of van modezucht der bouwheeren, maar men bespeurt niet dat veranderde eischen van den eeredienst of nieuw gevonden constructie-methoden zulke veranderingen hebben beheerscht. Dat b.v. de aanleg van een kapellenkrans het noodzakelijk gevolg was van eene behoefte aan meer altaren, zal men uit dit boek evenmin vernemen, als dat de overgang der halfronde choorsluiting tot eene uit veelhoekszijden gevormde niet kon uitblijven, zoodra de halfkoepelvormige overwelving der concha vervangen werd door die met een op ribben gedragen, en dus in vakken ingedeeld, straalgewelf.

Bij de behandeling van den burgerlijken en den militairen bouw hindert het misschien nog meer, dat de schrijver geheel nalaat dat wat men thans het ‘program van eischen’ van een bouwwerk noemt, historisch toe te lichten. De gedaanteveranderingen b.v., welke de aanleg van poortgebouwen in den loop der eeuwen heeft ondergaan, blijven onbegrijpelijk zoolang men niet over de wijzigingen in de aanvalsmiddelen eener vesting is ingelicht; de geschiedenis van den woonhuisgevel - van het militaire aspect, dat hij bij dertiende-eeuwsche huizen als Fresenburch en Oudaen te Utrecht vertoont, tot het deftig, maar toch echt huiselijk karakter, dat hij draagt bij achttiende-eeuwsche koopmanshuizen aan de Amsterdamsche grachten - vraagt toch zeker toelichting, en het zoo verschillend uiterlijk van onze raadhuizen blijkt eerst niet het gevolg van grilligheid te zijn, wanneer men weet voor welke diensten deze gebouwen moesten berekend zijn.

De schrijver geeft zich eenige moeite te verklaren waarom zoo weinig kerkelijke gebouwen uit de dertiende eeuw in ons land zijn bewaard gebleven, hij weet zelfs, dat vele daarvan in de vijftiende eeuw zijn verbouwd of door nieuwe vervangen, maar hij noemt geen andere oorzaken voor dit

verschijnsel dan oorlogstoestanden, gevolgd door tijdperken van vrede en bloei, en verzuimt te wijzen op de reden, welke een tijdgenoot zelf der menigvuldige vijftiende-eeuwsche kerkstichtingen ons heeft medegedeeld, Brugman, die, kennelijk doelend op de verlevendiging van den godsdienstzin, door de z.g. ‘moderne devotie’ in ons land gewekt, Nederland prees boven andere natiën, omdat het ‘zeer gevuld was met christelijk leven en onvermoeid in het bouwen en zeer mild in het sieren van kerken.’

Ik kom hiermee tot een derde grief van algemeenen aard, deze n.l., dat de feitenkennis van den schrijver meermalen ernstig schijnt te kort te schieten, wat hem te minder vergeven kan worden, omdat hij niet nalaat nu en dan in zeer kort geding anderen te vonnissen. Men weet, dat de Utrechtsche rijksarchivaris Mr. Muller zich veel moeite heeft gegeven voor de reconstructie van enkele verdwenen middeleeuwsche kerken in Utrecht. Hij heeft daarbij een nuttig gebruik gemaakt van de afbeeldingen dezer gebouwen op oude zegels voorkomend, maar de heer Weissman decreteert nu, dat deze afbeeldingen op zegels slechts zinnebeeldige voorstellingen zijn en dus waardeloos voor het bepalen der werkelijkheid. Toch zou de studie van een door hem zelf aangehaald opstel van den rijksbouwmeester Peters over de Groningsche St. Maartenskerk hem ervan overtuigd kunnen hebben, dat de oude stempelsnijders wel degelijk soms de bedoeling hebben gehad een bepaald gebouw getrouw weer te geven.

Ik kan er niet aan denken in dit opstel, dat ten slotte vooral bedoelt belangstelling op te wekken voor het onderwerp van Weissman's boek, mij in uitvoerige critiek van détails te begeven, maar enkele der vele misslagen van den schrijver dien ik toch aan te wijzen. Dat hij zich weinig thuis betoont in de oudste kerkelijke topografie van Utrecht en b.v. de kapellen van het Heilig Kruis en van den H. Thomas voor verschillende gebouwen houdt, terwijl het slechts de opeenvolgende benamingen zijn voor hetzelfde gebouw, mag hem misschien vergeven worden. Maar dat hij zich beroept op eene oorkonde van bisschop Balderik, waarvan de onechtheid afdoende is bewezen, gaat toch wel wat ver.

Erger zijn echter de fouten die de monumenten zelf

betreffen. Van het bisschopshof in Utrecht zegt de heer Weissman dat het, toen het nog in welstand was, zich vertoonde als een kasteel uit de dertiende eeuw, terwijl historisch vaststaat, dat het de gedaante, waarin wij het uit afbeeldingen kennen, verkregen heeft van 1439 tot 1447.

De schrijver verzekert, dat zich onder het choor der kerk te St. Odiliënberg een crypta bevindt. Dit is onjuist. De aanwezigheid echter in deze kerk - eenig in ons land - van ambonen wordt niet vermeld. Van de O.L. Vrouw in Maastricht vertelt hij, dat daar *voorheen* in den westelijken voorbouw eene crypta was en dat zij oorspronkelijk ook eene krocht had onder het choor - blijkbaar niet wetend dat beide crypten nog bestaan. Van het prachtige choor dezer kerk, dat ik boven reeds besprak, rept hij met geen woord. Ook met de St. Servaaskerk in Maastricht toont hij zich weinig vertrouwd. Hij verhaalt dat men den westbouw voor een Karolingsch werk houdt, maar de ernstige bezwaren, tegen deze opvatting door Schmeits ingebracht, vermeldt hij niet; diens zeer aannemelijk betoog dat in het schip der kerk grootendeels nog een in de zesde eeuw gestichte basiliek bewaard bleef, schijnt hem onbekend, en hij beweert dat de kruisarmen bij de kerk zijn aangebouwd na de vernieuwing van haar priesterchoor, terwijl deze deelen ongetwijfeld dagteekenen uit denzelfden tijd, juist het choor echter, wellicht, kort na den bouw rijker versierd is.

Hij zegt, dat de kerk van Aardenburg met steen is overwelfd, hoewel de middenbeuk, gelijk wij reeds zagen, een open kap heeft en de zijbeukgewelven nimmer zijn uitgevoerd.

Bij de Groote Kerk te Breda noemt hij schip en dwarspand met het westelijk deel van het choor ouder dan het oostelijk deel van het presbyterium, terwijl de bouw juist met het choor begonnen is en alleen de omgang later toegevoegd, in verband waarmede de oude sluitingswanden werden doorbroken en in boogstellingen veranderd. Het ontbreken van het triforium in de oostelijke choorwanden, door den heer Weissman als een blijk van hun lateren bouw beschouwd, valt integendeel te verklaren uit het bij de restauratie gebleken feit, dat de vensters oorspronkelijk lager waren doorgetrokken - waardoor bewezen wordt, dat ook deze wanden ouder zijn dan de omgang, terwille van wiens

aanleg de onderhelft der vensters gedicht moest worden.

Bijzonder heeft het mij getroffen, dat de heer Weissman, die in het algemeen over restauraties zoo onbarmhartig den staf breekt, niet heeft bespeurd, dat de bladkapiteelen in de Haagsche St. JacobskerK het werk zijn van... negentiende-eeuwsche stukadoors. Maar aan de basementen der pijlers in de kerk van Oldenzaal heeft hij hoekblaadjes gezien, die er niet zijn en ook niet zouden passen, en hij verhaalt, dat de kapiteelen der St. Janskerk te Maastricht van hunne sculptuur beroofd zijn, terwijl deze juist, dank zij beschermende witsellagen, ongemeen gaaf is bewaard gebleven.

Van de koperen grafplaat van den kanunnik Willem van Galen in de Bredasche kerk vertelt hij, dat haar omlijsting oorspronkelijk voor eene gehuwde vrouw gemaakt was, omdat daarin twee wapenschilden voorkomen. Bij nauwkeuriger bekijken ware hem niet ontgaan, dat beide schilden emblemen vertoonen, en dat deze wapens die van Van Galen's vader en moeder zijn.

Ik moet het hierbij laten - maar misschien is de heer Weissman niet de eenige, die meent dat men den, uit het romaansch ontstanen bouwtrant, eerst in de achttiende eeuw den gothischen stijl heeft genoemd en doe ik dus ook anderen genoegen met te zeggen, dat die benaming vermoedelijk aan Vasari is ontleend en dat Molière haar reeds kende, die immers sprak van ‘le fade goût des ornements gothiques’. Dat zij reeds vroeg in de zeventiende eeuw in Nederland bekend was, schijnt mij te blijken uit Salomon de Bray's voorrede der *Architectura moderna* (1631), waarin de middeleeuwsche bouwkunst, een ‘barbarische wijze van bouwen’ genoemd wordt, ‘die van de Gothen en Wandalen herkomstig is’.

* * *

Tegen het tweede gedeelte van Weissman's boek, aan de renaissance en lateren tijd gewijd, laten zich de bezwaren, welke de eerste helft deed rijzen, in veel geringer mate gelden. Ook hier betreurt men, dat het gebrek aan stelselmatige indeeling den schrijver b.v. belette de geschiedenis van den kerkbouw ten behoeve van den hervormden eeredienst in een samenhangend overzicht te geven.

Maar in de architectuur van de renaissance en lateren tijd is van de ontwikkeling eener constructiemethode geen sprake meer; er valt hier slechts een reeks van vormelijke veranderingen te beschrijven, en daar geheel de kunst van den nieuweren tijd een veel sterker individualistisch karakter vertoont dan de vroegere, laten deze formeele wijzigingen zich veelal terugbrengen tot den invloed van bepaalde personen, zoodat de groepeering der bouwwerken om eenige op den voorgrond tredende meesters, die ze ontwierpen, van zelf eene indeeling aan de hand doet, die de evolutie niet geheel uit het oog verliest. Eenmaal tot de zeventiende eeuw gekomen, kon de heer Weissman een dergelijke indeeling volgen, en dit geeft reeds dadelijk aan dit deel van zijn werk een samenhang, die in het vorige geheel ontbrak. Er komt bij, dat de schrijver in onze bouwkunst van de zeventiende en achttiende eeuw bijzonder goed thuis is, dat hij hier blijkbaar kunstwerken bespreekt waarmee hij zich geheel vertrouwd voelt, met de vertrouwelijkheid, die uit liefdevolle bewondering ontstaat.

Zoo schikt hij dan om de biografie van een meester de beschrijving der gebouwen welke deze ontwierp, beproeft min of meer een karakteristiek van zijn werk te geven, en vindt daarin dikwijls aanleiding om op stijlkritische gronden de scheppingen van onbekenden aan dien meester, of aan zijne school, toe te schrijven. Men krijgt hier alle gelegenheid de groote kennis te bewonderen, welke de schrijver bezit van de monumenten der renaissance in geheel ons land, maar wel in het bijzonder in het aan zeventiende-eeuwsche bouwwerken zoo rijke Noord-Holland. De liefde voor het onderwerp maakt hem nu ook dikwijls welsprekend, en zoo komt hij tot het schrijven van uitnemende bladzijden, vooral in het gedeelte, dat gewijd is aan den Nederlandschen architect, dien hij voor den grootsten houdt: Jacob van Campen. Zijne beschrijving van het Amsterdamsche raadhuis, vooral de ontleding van den plattegrond daarvan, mag waarlijk voortreffelijk worden genoemd. Heel het hoofdstuk trouwens over de architectuur der zeventiende eeuw geeft ons den schrijver te zien in eene houding, welke hij elders te zeer mist: hier is hij de wel-ingelichte gids, die volkomen weet wat hij wil zeggen.

Hij wijst hier op het verschil tusschen de Haarlemsche en Amsterdamsche meesters van het begin der zeventiende eeuw

en de tegen het midden dier eeuw bloeiende architecten - verschil dat ook Galland reeds duidelijk had uiteengezet - maar hij weet verband te leggen tusschen den geestesstaat der opdrachtgevers en het karakter der voor hen gestichte gebouwen: het verlangen eener koopmansgeneratie in opkomst door ietwat pronkerige en opzichtige gebouwen blijk te geven van een nieuw verworven rijkdom, en den ingetogener wensch van een volgend geslacht, dat het deftige gebaar bemint, en daarom in zijne architectonische stichtingen vooral voornaamheid begeert. De opmerking heeft ook belang als antwoord aan hen, die Van Campen verwijten, dat zijne kunst in strijd was met onzen volksaard, dat hij Romeinsche paleizen zou hebben gesticht in een daarbij niet passende, Nederlandsche omgeving. Weissman heeft, dunkt mij, goed gezien, dat Van Campen's werk een even oprechte uiting is van Nederlandschen zeventiende-eeuwschen geest als de literatuur het was in die dagen, die immers ook zeer sterk onder den invloed stond van de klassieke oudheid.

Toch geloof ik, dat de schrijver zich door de goed-gevonden tegenstelling heeft laten verleiden tot een al te geringschattende beoordeeling van een deel onzer vroeg-zeventiende-eeuwsche architectuur. Wanneer hij betoogt dat Van Mander's waarschuwing tegen een in zijn tijd opkomende ‘vuil Hoogduitsche manier’ zou ingegeven zijn door werken als het Leidsche raadhuis en sommige gebouwen van Lieven de Key, voelt men, dat hij Van Mander's oordeel niet geheel onjuist acht. Zelf verwijt hij grilligheid aan De Key, en in zijn bespreking van het vraagstuk of deze al dan niet de ontwerper is van den Leidschen raadhuisgevel, ontkent hij diens auteurschap, maar verklaart toch, dat zoowel het raadhuis als het werk van De Key Duitsche invloeden vertoonen, die de ontwikkeling der Nederlandsche architectuur hebben belemmerd.

Ik geef volkomen toe, dat aan de Haarlemsche vleeschhal, De Key's meest bekende werk, de waardige bezonkenheid ontbreekt, die men van een grootsch monument verlangt, ik wil ook niet met den schrijver twisten over de vraag of De Key *opzettelijk* naar schilderachtigheid heeft gestreefd, maar er zijn toch deugden in dit gebouw, die den architect zeer hoog doen stellen. Het is door de felle tegen-

stelling der witte bergsteen met het diepe rood der baksteen van een uiterst petillante kleurenwerking, en met de onvermoeidheid der detailleering, die in de sculptuur zoowel krachtige schaduwwerking als den meest levendigen contour weet te bereiken, is het eene uiting van speelsche kracht en jongen levenslust, die toch ongemeen goed past in het niet heel fijn-beschaafde, maar stoere en bruisende milieu van eene Hollandsche stad uit het begin der zeventiende eeuw. Het is vol, maar niet overladen, en het blijft iets ranks en luchtigs houden - en hier is, dunkt mij, mede gezegd wat het van ongeveer gelijktijdige, ten deele zelfs door Nederlanders geïnspireerde, Duitsche bouwwerken onderscheidt, die voor Hollandsche oogen altijd te woelig zijn en grof.

Ik kan mij dan ook volstrekt niet vereenigen met Weissman's meening, dat de Leidsche raadhuisgevel niet het werk zou zijn van De Key maar van den Duitschen meester Luder van Bentheim, die van 1609 tot 1614 het Bremensche raadhuis verbouwde. Dit laatste toch, dat, zooals uit deze jaartallen blijkt, eerst veertien jaar na het Leidsche raadhuis zijn tegenwoordige gedaante kreeg, vertoont wel ongetwijfeld veel verwantschap met den Leidschen gevel, maar toch ook juist die verschillen, welke op den geheel anderen landaard van den ontwerper wijzen. Niettegenstaande de rijke versiering der toppen, heeft de Leidsche raadhuisgevel toch een rustige gebondenheid, daar de muren geheel vlak zijn gehouden, sterke voorsprongen vermeden en levendigheid alleen in den luchtcontour is gezocht. In Bremen daarentegen zijn de wanden door een sterk voorspringenden middenrisaliet met daaraan verbonden galerij zoowel in horizontale als verticale richting sterk onderverdeeld; druk versierde frontons werden er boven de vensters geplaatst, en door het doortrekken der bekronende balustrade langs de toppen van middengevel en dakvensters, werd ook de samenhang van deze met den onderbouw, in Leiden zoo voortreffelijk bewaard, geheel verbroken. Ook al had Mr. Overvoorde niet den rekeningpost gevonden, waaruit blijkt dat een door ‘den Haarlemschen meester’ (Lieven de Key) geteekend ontwerp naar Bremen is gezonden, en het contract, waarbij Luder van Bentheim zich verbond het raadhuis te maken, ‘gelijk het ontwerp aangeeft’... ook al wisten wij niet, dat

het Bremensche raadhuis later dan het Leidsche is gebouwd, zoodat de Duitsche architect zijn voordeel kon doen met wat hij in Holland geleerd had... en ook al was het ons onbekend gebleven, dat een Nederlandsch schilder, Hieronymus van der Elst, den Duitscher heeft bijgestaan - dan zouden wij toch geen oogenblik aarzelen in het Bremensche raadhuis de ietwat plompe Duitsche vertaling te zien van een Nederlandsch werk.

Na de gelukkige vondst van Mr. Overvoorde, Lieven de Key's auteurschap van den Leidschen raadhuisgevel nog te ontkennen, schijnt mij moedwillig strijden tegen de evidentie: niets is dunkt mij zóó geschikt om ons de vroeg-zeventiende-eeuwsche Nederlandsche bouwkunst te doen waardeeren, als juist eene vergelijking met gelijktijdige Duitsche werken.

De heer Weissman keert de blaadjes dan ook wel op zonderlinge wijze om, wanneer hij van Duitschen invloed in Nederland spreekt, terwijl het omgekeerde: het pogen van Duitsche bouwmeesters zich den Nederlandschen stijl eigen te maken, het beroepen ook naar Duitschland van tal van Nederlandsche architecten, zoowel door de monumenten als door archivalia, voor heel West- en Noord-Duitschland, tot in Dantzig, overvloedig wordt bewezen. De heer Weissman heeft zich door zijn voorliefde voor de meer strenge kunst der latere zeventiende-eeuwsche meesters - waarin ik overigens gaarne deel - blijkbaar laten misleiden.

Wij danken aan die voorliefde echter een der beste gedeelten van zijn boek, de uitvoerige behandeling van architecten uit de tweede helft der zeventiende eeuw, wier werk tot heden al te weinig bekend was, meesters als Adriaan Dorsman, Elias Bouman en Steven Vennecool, die een belangrijk aandeel hebben gehad in de stichting van openbare gebouwen en woonhuizen in Amsterdam, en daardoor tot het voornaam aspect, dat de stad nog altijd bezit, niet weinig bijgedragen.

Ook over de achttiende eeuw heeft de heer Weissman nieuws te vertellen. Hij brengt ons in kennis met een talrijke architecten-familie, Hendrik Jacob Otten, de Husly's - van wie de jongste, Jacob Otten Husly, o.a. de statige stadhuizen van Weesp en Groningen gebouwd heeft en het gebouw

Felix Meritis te Amsterdam - en den zwager van dezen, Leendert Viervant, ontwerper o.a. van Teyler's Hofje te Haarlem. Ook Amsterdamsche stadsarchitecten zien wij met bekwaamheid aan het werk, Cornelis Rauws, die de Muiderpoort bouwde, en Abraham van der Hart, aan wien de stad o.a. het werkhuis aan de Muidergracht en het R.K. Maagdenhuis te danken heeft. Een Duitscher, Ludwig Friedrich Druck, blijkt de ontwerper te zijn geweest van het deftige Van-Brienenhuis aan de Heerengracht bij de Raadhuisstraat.

Het is jammer, dat de heer Weissman voor de achttiende eeuw zijne studies bijna uitsluitend tot Amsterdam heeft bepaald. Een architect als Giudici, die zoovele voorname gevels te Rotterdam heeft ontworpen in den naar Lodewijk XVI genoemden stijl, en ook het prachtige patriciërshuis te Schiedam, thans tot kantongerecht dienend, dat uit zoo ruime beurs is gebouwd en ook inwendig nog zoo uitnemend bewaard, had in dit boek toch niet onbesproken mogen blijven. Wij vernemen nu van Rotterdam alleen, dat Adriaan van der Werff er de Beurs bouwde - die mijns inziens, niettegenstaande de wijzigingen welke zij heeft moeten ondergaan, meer waardeering verdient dan de schrijver eraan geeft -, en zelfs de Delftsche poort wordt met slechts enkele woorden vermeld. Dat de architect P. de Swart haar ontworpen heeft en Cresant de Jonge met Keerbergen haar beeldhouwwerk maakten, schijnt den heer Weissman onbekend te zijn gebleven.

Vooral echter de achttiende-eeuwsche bouwwerken van 's-Gravenhage hadden uitvoeriger bespreking verdiend. Het paleis van Willem V, thans gebouw der Tweede Kamer, en dat van den prins van Nassau-Weilburg, tegenwoordig de schouwburg, worden slechts even genoemd, doch de naam van hunnen bouwmeester, Friedrich Ludwig Gunckel, blijft verzwegen en van andere belangrijke gebouwen in denzelfden trant, het paleis van de Koningin Moeder b.v., omstreeks 1760 door den architect P. de Swart gebouwd, wordt niet gerept.

Ook voor de eerste helft der achttiende eeuw had Den Haag karakteristieke voorbeelden kunnen leveren van den naar Lodewijk XIV genoemden bouwtrant: het paleis op den Kneuterdijk b.v., de Koninklijke Bibliotheek, het Hotel der Heeren van Rotterdam, en vorstelijke woonhuizen zooals er staan aan Vijverberg en Voorhout, de Prinsen-

gracht en langs de Prinsesse- en Koninginnegrachten. Ook andere steden hadden bijdragen kunnen geven, om slechts enkele te noemen: Delft, Leiden, Dordrecht en Gouda met deftige Lodewijk-XIV-gevels, Groningen met het huis van Sichterman en Middelburg met het gebouw der Rechtbank.

Niettegenstaande deze en dergelijke bedenkingen, zijn toch de hoofdstukken door den heer Weissman aan de zeventiende en achttiende eeuw gewijd, zonder voorbehoud te prijzen. Bij de bespreking van De Keyzer's werk had de schrijver wel mogen vermelden, dat de Waag te Hoorn door dezen is ontworpen en dat de sculptuur aan de Groothoofdspoort te Dordrecht, gewoonlijk aan De Keyzer toegeschreven, volgens Houbraken's mededeeling, door de overigens niet bekende beeldhouwers Aemilius en Samuel Hup of Huppe gemaakt is - maar zulke feitelijke omissies beteekenen toch zeer weinig voor de waarde van een boek.

Ik kan tot mijn leedwezen zoo gunstig niet oordeelen over het hoofdstuk, dat de zestiende eeuw behandelt. Hier komt natuurlijk het boeiend vraagstuk ter sprake van de intrede der renaissance-architectuur in Nederland, en het dunkt mij dat dit door den heer Weissman niet voldoende is toegelicht. Het is een probleem, waarvan wij nog maar heel weinig weten, maar juist hierom had een overzichtelijke rangschikking der bekende feiten van groot belang kunnen zijn.

Ongetwijfeld terecht veronderstelt de schrijver, dat schilders, graveurs en kunstnijveren met het overnemen van renaissancevormen zijn voorgegaan en dat de architecten hen slechts schoorvoetend zijn gevolgd. Het is ook wel zeker, dat tot in de zeventiende eeuw in ons land nog naar gothische begrippen gebouwd is en dat wij dus in de zestiende eeuw van ééne strooming in de architectuur niet kunnen spreken, maar, naast het uitleven eener traditioneele kunst, de langzame opkomst van een nieuwe hebben te bestudeeren. En nu geloof ik, dat de invoering van die nieuwe kunst voor een deel te danken is aan den persoonlijken invloed van enkele opdrachtgevers.

Als zulk een bewust bevorderaar der nieuwe kunst heeft o.a. een opstel van den Heer Coster ons reeds den Utrechtschen Bisschop, Filips van Bourgondië, doen kennen,

den beschermer van den renaissancist Mabuse, prachtlievend kerkvoogd, die, toen er in 1517 een hek gemaakt moest worden in den Dom, geen genoegen wilde nemen met de hem voorgelegde ontwerpen in gothischen trant, doch er op stond dat een meester werd te hulp geroepen, die zich verbond deze geheel om te werken in den geest der renaissance.

Geheel in dezelfde richting zien wij omstreeks denzelfden tijd een ander Nederlandsch vorst werkzaam, Hendrik van Nassau, den stichter van het paleis te Breda (thans Militaire Academie). Hij was een zeer bereisd man, die reeds in 1501-1502 Spanje bezocht en later Frankrijk, Duitschland, Italië en Hongarije. Zijne verbintenissen met rijke prinsessen hadden hem voor zijn tijd tot een ‘richard’ gemaakt, en het is dan ook wel begrijpelijk, dat toen hij, na zijn huwelijk met de prachtlievende Mencia de Mendosa, eraan dacht zich een verblijf te bouwen, dat zou passen bij den staat waaraan zij gewoon was, de betrekkelijk eenvoudige bouwtrant der Nederlandsche kasteelen hem niet kon voldoen.

Reeds vroeger had hij ook blijk gegeven een man van moderne kunstopvattingen te zijn. Een galerij, sedert 1510 bij het oude kasteel van Breda gebouwd, vertoonde, blijkens een daarvan bewaarde afbeelding, het karakter der Fransche vroeg-renaissance in een rij geveltjes versierd met schelpmotieven en dolfijnenornament, en een daarbij, tusschen 1515 en 1521, aangebouwde poort heeft reeds pilasters en een hoofdgestel in strengen klassieken trant. Toen hij dan ook in 1536 met de stichting van het hoofdgebouw, het paleis, liet beginnen, benoemde hij een Italiaanschen schilder, Thomas van Bologna, tot zijn architect. Wat nog van diens schepping bewaard is, en de afbeeldingen van den oorspronkelijken toestand, doen ons zien, dat deze Italiaan een Florentijnsch palazzo wilde bouwen. Hij heeft echter het werk niet lang bestuurd en zoo kwam er, onder zijn opvolger, boven de strenge benedenverdiepingen een veel rijker, maar ook veel speelscher, meer in Franschen geest opgevatte bovenbouw.

Onder een heele kolonie van metselaars en steenhouwers, die in 1539 in de Bredasche poorterboeken werden ingeschreven, treffen wij een beeldsnijder aan uit Mechelen, waar de renaissance reeds vóór 1500 haar intrede had gedaan,

en zoowel aan enkele deelen van het paleis als aan den in dezen tijd gebouwden chooromgang der Groote kerk te Breda, vinden wij goede sculptuur in den stijl, dien men naar François I pleegt te noemen.

In deze kerk werden omstreeks het midden der zestiende eeuw grafmonumenten en epitafen geplaatst, waarbij Italiaansche en Fransche invloed niet zijn te miskennen - kortom hier is een materiaal gegeven, dat allicht, bij grondige studie en vergelijking met andere werken der vroeg-renaissance in ons land, ons inzicht in den ontwikkelingsgang der nieuwe kunst belangrijk kan verdiepen. In ieder geval vinden wij in den aanleg en den opbouw van het Bredasche paleis, reeds sinds 1536, den invloed dier strengere Italiaansche school, welke volgens den heer Weissman eerst ten gevolge der geschriften van Pieter Coeck in ons land navolging zou hebben gevonden.

De eerste helft der zestiende eeuw geeft ons wezenlijk Italiaansche verhoudingen in het klein zeer volledig te zien, want onder onze maecenaten ontbreekt, naast den prins der kerk en den wereldlijken vorst, ook de figuur van den kunstbeschermenden condottiere niet: ik geloof althans, dat wij Maarten van Rossem als zoodanig hebben te eeren. Want deze geöctroieerde vrijbuitershoofdman, die bij het oorlogvoeren zekeren artistieken zin toonde door zijn lust in klassieke listen, en die van soldatesque liefdesavontuurtjes niet afkeerig schijnt te zijn geweest, heeft huizen nagelaten, bij welker bouw hij de moderne kunst van zijn tijd ruimschoots het woord liet.

Wel het gaafst bewaard en het mooist is de kleine seigneuriale woning in Zalt-Bommel, kleurige baksteenbouw, die met haar trapgevels, waterlijsten en uitgekraagde hoektorentjes nog aan de gothiek doet denken, maar in de versiering der boogtrommels boven de vensters, in de toepassing van candelabrezuilen aan weerszijden van den hoofdingang, en ook wel in de binnenbetimmeringen, al mee van het beste beeldhouwwerk te zien geeft, dat de vroeg-renaissance in ons land heeft nagelaten.

Ik houd dit huis voor de eerste van zijne stichtingen[1],

1) De heer Weissman schijnt het huis van Maarten van Rossem te Arnhem voor ouder te houden. Hij meent, dat het van ‘omstreeks 1530’ dagteekent. Maar het is bekend, dat Van Rossem in 1539 het huis heeft gekocht, op welks plaats hij zijne Arnhemsche woning liet bouwen, die eerst in 1546 onder de kap kwam: 9 Juni van dat jaar werd de Meiboom erop geplant.

want bij zijne grootere woning in Arnhem (thans het Raadhuis) komt hij blijkbaar meer persoonlijk aan het woord. Hier paste hij voor het eerst in Nederland satyrfiguren toe - als dragers van een der erkers -, hij liet het huis bekronen door een rij van beelden, als waren de tinnen met lansknechten bezet, hij vervangt de gebruikelijke medaillonversiering door en-ronde-bosse gehouwen, uit den wand kijkende koppen, en hij kan zelfs niet nalaten, op een minder in het oog vallende plaats, een lustig kussend paartje te laten aanbrengen.

Als hij in 1543 de Cannenburgh gekocht heeft, laat hij er een stuk bij aanbouwen, en het bestaande gedeelte wijzigen, zoodat het middeleeuwsche kasteel een renaissance livrei te dragen kreeg, en hij vergeet niet boven den ingang een banierdrager te laten beitelen, die in ontplooide vaan zijn wapen draagt.

Het behoeft niet gezegd, dat de renaissance, waar Maarten van Rossem van hield, niet de strenge Florentijnsche was, die wij Hendrik van Nassau in Breda zagen importeeren. Hij kiest de speelsche sierlijkheid, door zijn geestverwant Frans I in Frankrijk beschermd; maar waar hij de handen vandaan heeft gehaald, die zoo gevoelig wisten te modeleeren als de beeldhouwer van zijn huis in Zalt-Bommel, blijft nog onopgehelderd. Kenmerkend voor zijn architectuur is de voorliefde voor den vlakken wand. De in de gothiek bij den woonhuisbouw zoo gebruikelijke verlevendiging van het muurvlak door toepassing van spaarvelden, waarin de vensters worden geplaatst, heeft hij reeds bij zijn eerste huis geheel vermeden; liever laat hij boven de lichtopeningen een fronton aanbrengen, en wanneer hij ontlastingsbogen toepast, mogen de boogtrommels niet verdiept blijven, maar laat hij ze vullen met beeldhouwwerk in hoog relief. Bij zijne latere stichtingen is de wand geheel beschouwd als een door bekleeding te versieren vlak. Pilasters en hoofdgestellen komen tegen den muur en, mogen wij getuigen gelooven, die zijn Arnhemsche huis hebben gekend, vóór het in 1830

verknoeid werd, dan waren daar de schachten der pilasters versierd door een verdiept veld, geheel gevuld met arabesken.

Met deze kenmerken voor oogen kunnen wij gemakkelijk zien dat de meesters, die voor hem werkten, ook nog andere opdrachten hebben uitgevoerd. In Bommel vinden wij aan een tweetal gevels nog sporen van hun werkzaamheid; voor de kerk van Huissen heeft blijkbaar een van hen de doopvont gemaakt, en toen in 1559 het kasteel Twickel verbouwd werd, moet dit gebeurd zijn door den bouwmeester, die voor Maarten van Rossem de Cannenburch had gemoderniseerd, want wij vinden bij beide geheel dezelfde ordonnantie.

Onder den invloed van Maarten van Rossem's stijl is ongetwijfeld het stadhuis van Nijmegen ontstaan (1553). Al is Cornelis Sasse, de beeldhouwer die daarvoor de keizerstatuten heeft gehouwen, waarvan de poovere resten in het Nijmeegsche Museum zijn bewaard, zeker niet de man, die voor Van Rossem werkte. Een vervallen poortje in 's-Hertogenbosch toont mede den invloed dezer eigenaardige kunst, die ook den bouwmeester van het huis Beverenburg in Dordrecht blijkbaar inspireerde, al moest deze zich van weelderige versieringen onthouden.

Het is jammer, dat de heer Weissman niet heeft gepoogd door deze en dergelijke groepeeringen zijn lezers iets te laten begrijpen van den ontwikkelingsgang, die de monumenten van onze bouwkunst samenbindt. Maar hoewel hij enkele der beschreven samenhangen zelf wel heeft gevoeld, heeft hij inzicht ervan voor zijne lezers vertroebeld, door de stelsellooze volgorde, waarin hij de bouwwerken bespreekt. Terwille van toevallige tijds-coïncidentie en een onvermijdelijke overeenkomst in ornamentale motieven, legt hij b.v. verband tusschen de kunst van Maarten van Rossem en Delftsche woonhuisgevels, uitingen van bouwkunst, die zoover mogelijk van elkander staan, daar de eene den muur behandelt als een ter versiering gegeven veld, de andere daarentegen allen nadruk legt op de constructie, en wanhopige pogingen doet die volgens overgeleverde opvattingen te doen spreken, en daarbij toch de modieuse versieringen niet weg te laten.

Het stelsellooze stelsel valt te meer te betreuren, omdat

de heer Weissman in den aanvang van zijn hoofdstuk over de zestiende eeuw eene uitvoerige ontleding geeft der belangrijkste houtsculpturen in onze kerken, en daarbij toont hoe goed hij kan kijken en hoeveel hij gezien heeft. Waarom ecther het rijke oksaal in de kerk van Schoonhoven hierbij niet vermeld is, en bij de bespreking van het jubé in de kerk te Oosterend niet gezegd werd, dat dit een werk is van Hendrik Haga, leerling van Cornelis de Vriendt, is mij niet duidelijk.

Het hoofdstuk over de zestiende eeuw eindigt met een bespreking van Hans Vredeman de Vries, die, in kort bestek, een waarlijk uitnemend overzicht geeft van het streven van dezen zonderlingen fantast, van wien Nederlandsche architecten met zooveel meer oordeel hebben weten te leeren, dan hunne Duitsche vakgenooten.

* * *

Het is den heer Weissman zelf niet ontgaan, dat de bijeenvoeging eener reeks beschrijvingen van oude gebouwen in Nederland toch nog geene geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst vormt. In een ‘Besluit’, dat tot de best-geschreven deelen van zijn boek behoort, geeft hij daarom op de bouwwerken, welke hij zoo uitvoerig besprak, een overzicht in vogelvlucht. Uitteraard moet hij nu dikwijls in herhalingen vervallen, maar hij teekent hier dan toch een ontwikkelingslijn en beproeft een aesthetische waardeering - kortom, hij tracht geschiedschrijver te wezen.

Maar in de bladzijden, die voorafgaan, was daarmede nog geen samenhang gebracht en ook voor deze heeft hij blijkbaar behoefte gevoeld aan een draad, die al de losse onderdeelen zou samenbinden. Zoo is hij er toe gekomen door zijne, met beschrijvingen van gebouwen overvulde, hoofdstukken aanteekeningen te vlechten van algemeen architectuur-historischen aard. Hij bespreekt dan in de opeenvolgende hoofdstukken het ontstaan der Oud-Christelijke basiliek, de wording van het romaansch, het ontstaan der gothiek en haar ontwikkeling, geeft een uiteenzetting van enkele scholen der Italiaansche renaissance, en karakteriseert zeer in het kort de z.g. Lodewijk-stijlen. Dit is natuurlijk nog niet het

demonstreeren eener kunst-historische ontwikkeling aan de monumenten zelf, maar het geeft den lezer toch eenigen indruk van deze evolutie. Ik moet echter tot mijn leedwezen zeggen, dat het in deze verspreide opmerkingen geboden overzicht van de algemeene geschiedenis der bouwkunst het zwakste deel is van geheel het boek, en ik meen den schrijver geen onrecht te doen met de verklaring, dat deze geschiedbeschouwing ongeveer dertig jaar ten achter is.

Wel het allerergste komt dit uit, waar hij den spitsboog het kenmerk noemt van den gothischen stijl, vijftig jaar nadat Quicherat in een beroemd geworden college het onzinnige van deze bewering heeft aangetoond. Wel geeft hij blijk van beter begrip door in dit verband op de constructieve beteekenis van den spitsboog bij den gewelfbouw te wijzen, maar als hij de Munsterkerk te Roermond bespreekt, neemt hij aan dat de westbouw daarvan in de plaats van een ouderen is gekomen, blijkbaar alleen omdat hier de spitsboog is toegepast, en toch is reeds door Jozef Cuypers op grond der constructie aangetoond, dat de voorbouw gelijktijdig met het schip moet zijn aangelegd.

Niet minder bevreemdend is het, dat de heer Weissman nog aan ‘de Longobarden’ een belangrijken invloed toekent op het ontstaan van het romaansch en o.a. beweert, dat zij reeds zeer vroeg basilikale kerken met steenen gewelven zouden hebben gedekt en deze kunst aan andere volkeren geleerd, terwijl toch reeds lang gebleken is, dat de Noord-Italiaansche kerken, aan wier gewelven men vroeger een zoo hoogen ouderdom toeschreef, niet vóór de twaalfde eeuw zijn overkluisd.

Ook zijn betoog, dat de Romeinen groote ruimten hebben kunnen overwelven, omdat zij over ruime geldmiddelen en ‘uiterst bekwame’ werklieden beschikten, en dat de bouwwerken uit de romaansche periode, toen men in zoo gunstig geval niet verkeerde, daarom de vergelijking met die der Romeinen niet kunnen doorstaan, is geheel in strijd met de werkelijkheid. Want het romaansche gewelf, samengesteld uit gehouwen steenen van een vooruit berekenden vorm, kan alleen door bekwame werklieden worden uitgevoerd en staat technisch veel hooger dan het Romeinsche gewelf van gietwerk. Juist omdat in hun onmetelijk rijk in den regel

geoefende krachten ontbraken, en zij toch ook in ver afgelegen provincies groote bouwwerken hadden uit te voeren, moesten de Romeinen genoegen nemen met een gewelftechniek, waarvoor, zooals Choisy zegt, alleen gespierde armen noodig waren.

Het is echter vooral te betreuren, dat de heer Weissman ook in zijn overzicht der architectuurgeschiedenis voortdurend heeft nagelaten den lezer in aanraking te brengen met de beschavingstoestanden, waardoor de bouwkunst werd beïnvloed. Heel de geschiedenis der architectuur schijnt voor hem niet anders dan een opeenvolging van verschillende vormen. Aan een wereldgebeurtenis als het onstaan der Christelijke basiliek, wijdt hij enkele regels, welke daarenboven nog voor iemand, die niet zeer goed thuis is in het onderwerp, onbegrijpelijk moeten blijven, en als feit voorstellen een hypothese, die nog door niemand zoo absoluut is gesteld. Maar hij wijdt bladzijden aan de beschrijving, uit vermoedens opgebouwd, van zeer vroege Engelsche kerken, omdat hij meent dat de Engelsche geloofsverkondigers, die Nederland kerstenden, deze in ons land hebben nagevolgd.

Over het geestelijk wezen van het romaansch en de gothiek spreekt hij zoo min als over de aesthetische verlangens, die in de bouwwerken van deze perioden tot uitdrukking zijn gebracht, en als hij den lezer zal inlichten over de renaissance, doet hij al zijn best om het formeele onderscheid tusschen verschillende richtingen duidelijk te maken - herhaalt zelfs driemaal (blz. 213, 229, 231), dat onder den invloed van Bramante een voorkeur voor strengere vormen in zwang kwam -, maar iets wezenlijks over den geestesstaat, dien wij nu eenmaal met het woord renaissance plegen aan te duiden, ook maar eene zwakke poging den lezer nader te brengen tot de oude cultuur, ontbreekt geheel en al. Alsof Burckhardt en Kraus nooit hadden bestaan, begint hij lustig: ‘In Italie was men omstreeks 1400 begonnen de letterkunde der klassieke oudheid te bestudeeren. De beeldhouwers en de schilders volgden en lieten zich inspireeren door de sarcophagen die uit den Romeinschen tijd afkomstig waren’.....

Ik dacht aan het prachtige zinnetje van mijn vriend Jolles: ‘Het was het lot der renaissance, dat haar wieg in een doodkist stond.’ Maar wat blijft er van ‘geschiedenis’ over, als de geweldigste cultuurverschijnselen tot het werk

van een paar filologen en ‘artiesten’ worden gemaakt.

Het oogenblik is geschikt voor een samenvatting van mijn oordeel. Want het maakt mij ervan bewust, dat al wat ik tegen dit boek heb aan te voeren en wat mij misschien soms belet heeft het goede er van naar verdienste te roemen, toch eigenlijk voornamelijk tegen den titel gaat.

Dit boek is geen geschiedenis van de Nederlandsche bouwkunst.

Maar als het met de breedsprakige oprechtheid der achttiende-eeuwsche boekentitels zich had aangediend als eene ‘beschrijving der voornaamste oude gebouwen in Nederland in chronologische volgorde’, dan zou er eigenlijk niet veel reden zijn iets anders dan veel goeds ervan te zeggen. In den aanvang van dit opstel heb ik gewezen op de moeilijkheid, die het ontbreken der noodige voorstudies over onze monumenten voor den geschiedschrijver der Nederlandsche bouwkunst medebrengt. Maar dit gemis aan betrouwbare voorgangers heeft ook den goeden kant, dat het zulk een historicus dwingt de gebouwen door eigen aanschouwing te leeren kennen en zijn geheugen door herhaalde bezoeken telkens op te frisschen. Aan dezen eisch der omstandigheden heeft de heer Weissman blijkbaar voldaan, want telkens dragen de beschrijvingen in zijn boek de sporen ervan, dat zij in onmiddellijk contact met de gebouwen ontstonden: zij hebben op vele plaatsen het frissche behouden van ‘indrukken’. De heer Weissman geeft daardoor dikwijls meer dan zijn onderwerp zou doen verwachten, want hij beschrijft herhaaldelijk niet alleen een gebouw, maar ook de dingen die er in zijn, en slaagt er aldus te beter in zijne lezers eene levendige voorstelling te geven van het aspect van een bouwwerk.

Hierin wordt hij goed ondersteund door de afbeeldingen. Het lijkt op het eerste gezicht vreemd, dat plattegronden, doorsneden en gevelprojecties zoo goed als geheel ontbreken in dit toch door een architect geschreven boek. Maar na alles wat ik reeds ter karakteriseering ervan gezegd heb, kan dit toch niemand overmatig verwonderen, want het diepere verstaan van een bouwwerk, waartoe zulke geometrische afbeeldingen in staat stellen, bedoelt de schrijver niet aan

zijn lezers mede te deelen. Hij heeft een populair boek willen schrijven en zich daardoor, ook bij de keuze der afbeeldingen, van sommige verplichtingen ontslagen gerekend. Wij mogen hem dankbaar zijn, dat hij niettemin verscheidene ontwerpen in zijn boek heeft doen weergeven naar teekeningen en prenten, en het lijkt mij een bijzondere verdienste, dat hij ook herhaaldelijk, door de reproductie van oude schilderijen, ons gebouwen leert kennen in een vroegeren toestand, waarin zij zich gaver bewaard vertoonden dan zij tegenwoordig zijn. Gezien door de oogen van een schilder, maken bouwwerken ook dikwijls dieperen indruk, dan wanneer zij door de fotografische lens zijn weergegeven.

Zoo geloof ik dan dat dit boek, al vindt men de geschiedenis van onze bouwkunst daarin niet, toch een nuttig werk mag heeten. Want het zal het Nederlandsche publiek nader brengen tot de monumenten van zijn land; het kan, in zijn aangenamen vorm en met zijn goede afbeeldingen, de menigte leeren hoeveel ongekende schoonheid oude Nederlandsche gebouwen haar te genieten kunnen geven.

De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, die den heer Weissman den eerepenning aanbood, welken zij als exceptioneel geschenk laat slaan voor wie zich jegens de Nederlandsche architectuur bijzonder verdienstelijk maakten, heeft dunkt mij terecht aldus eenen schrijver geëerd, die, niet door dit boek alleen, maar ook door tal van vroegere geschriften, eene in ons land volkomen zeldzame belangstelling heeft getoond in de monumentale nalatenschap van ons voorgeslacht.

JAN KALF.

Rembrandts Lucretia.

De firma Frederik Muller en Co. heeft van 22 December tot 11 Januari jl. in haar aangename localiteiten de kunstminnaars weten te vergasten op vijf schilderijen en een dertigtal teekeningen van Rembrandt. Niet alleen de laatsten, ook de eersten behoorden tot zijn minder bekende werken. Drie van de geëxposeerde schilderstukken waren zelfs voor meer ingewijden nieuw, de twee anderen, de voornaamsten, door toch slechts weinigen onzer ooit gezien.

Het kleine stukje, de *Geleerde bij kaarslicht*, vertoont groote gelijkheid met een diergelijk werk bij Frau Räthin Mayer te Weenen, dat in 1898 op de fameuze Amsterdamsche Rembrandt-tentoonstelling was. Er bestaat in de achttiende-eeuwsche Galerie-Lebrun een ets van deze voorstelling van de hand van J.B.P. Lebrun, ‘de même grandeur que le tableau’, waarvan de afmetingen echter niet overeenkomen met het Weensche schilderijtje en veel meer met dit exemplaar. Toch heeft men hier niet met het bedoelde origineel uit de Galerie-Lebrun te doen, o.a. aangezien dat op koper was en dit op paneel geschilderd is.

Men kan in dit kleine tafereel de bekoorlijkste zijde zien van een vroegen trant van Rembrandt, waarvan de *Petrus* bij von der Heydt en de *Emmausgangers* uit de thans aan den Franschen staat gekomen collectie André-Jacquemart meer ontplooide specimina bieden. In het doordringend natuurgetrouwe afbeelden vindt men hier reeds een magiesch herscheppen. Het stil omkamerde broeit op wijder vlucht. Er smeult een vuur, dat heerlijk uit zal schijnen.

Maar welk een zelfbeheersching toont de jonkman, die zich al spoedig als een hemelbestormer zou doen kennen, enkele jaren later. Hij, de Caravaggiaan van wilden bloede, kan dan ook straf ronden als een ivoorsnijder. De schilder van den al te rumoerigen Judas, dien Huygens bewonderde, vermag zich thans in te toomen tot een teere portretstudie als die 1632 gedateerde kop, die, sedert hij, nu vijf en dertig jaar geleden, in de auctie Max Kann verkocht werd, niet meer te voorschijn kwam, doch onlangs uit de verzameling Pereire weer aan het licht verscheen.

Toch slaat de stijl van dit schilderij, dat in het jaar van de Anatomie ontstond, meer op reeds vroeger werk terug dan dat hij het komende aankondigt. Men denkt eenigszins aan de behandeling van het mooie jonge zelfportret in het Mauritshuis, dat het echter niet overtreft. Evenwel is er bij alle gebondenheid een inspanning tot iets hevigers in het donker omtrekken. In het week doorwaasde en smijdig saamgesmolten geheel staat merg van teekenende krachten, bijna hard of op zwart af en met hooggerugde verf, - zooals de kunstenaar op een prent in het meer spelend uitgevoerde modelé van een geëtste partij nijdiger burijnlijnen zal japen, die zwaarder inktlaag pakken dan de meer confuze sterkwater-invreting. Maar alles saamgenomen draagt deze kop - is het een jongeling of een meisje? - in de volheid van zijn fijn modelé, in den eenvoud van het afgedoft bronsgroene der schaduwen tegen het rossig okerige van de lichtpartij, wel waarlijk den stempel van een jongen meester, die op het oogenblik minder ongedurig rondtast dan wel een zelf verwonnen stijl rustig ontgint.

Van een jaar of wat later weer vond men op deze kleine expositie een uitdagende soldaten-buste, misschien naar des schilders eigen gelaat getransponeerd. Het schilderij was indertijd bij de Princesse de Broglie, en komt thans, evenals het vroege kaarslicht-stukje, uit de collectie Fairfax Murray; doch zoo min als de beide zooeven genoemden heeft Bode dit werk kunnen afbeelden of beschrijven.

Van het streven naar rustigen adel van harmonie is weder meer afstand gedaan. Een zwieriger trant is doorgebroken. De teekening is soepeler. De voordracht vrijer. Het palet kleuriger. Het lichteffect minder gebonden. De houding

levendiger. De uitdrukking feller brandend. De schilder wil het snel voorbijgaande vasthouden. De kop rust subtiel op de schouders. De gesperde oogen markeeren iets plotselings. De mond staat open als in ademlooze spanning. De halsberg, waarin de gelaatskleur spiegelt, pakt vluchtige glimlichten. Het jaagt in den dapperen jongen kunstenaar. Hij wil zich naar alle kanten roeren, voor zijn kunst een wijd gebied ontginnen, al wat hem trekt en treft als in een brandspiegel opvangen. Straks zal hij bekennen er vooral op uit te wezen om ‘die naetuereelste beweechgelickheyt te opserveeren’.

En dan hing er hier een schilderij, dat eigenlijk ook vrijwel onbekend was, al werd het in 1899 reeds op de Londensche Rembrandt-tentoonstelling geëxposeerd. Maar het was toen dusdanig toegetakeld en vervuild, dat het er ongeveer ongenietbaar van werd, en toen ik het in 1911 bij Knoedler te New-York wederzag, was het mij als een openbaring. Amerika heeft het schilderij toen niet behouden, maar het kwam kort geleden in de collectie van Marcus Kappel te Berlijn.

Het is... weder een kop, bijna in dezelfde wending en kanteling als die met den halsberg. Zelfde hoek van verlichting; ook een muts, ook afhangend haar. Maar het is werk van ongeveer drie dozijn jaren later: in stoute, steile letters leest men de dateering 1669 - en wij hebben in plaats van een koketten krijgsman, een ouden, van vormen verpapten man voor ons. Geen pluim, geen halsberg, geen keten. De muts is maar een raar saamgebonden bonte doek, het golvende haar is groezelig grijs en juist niet gefrizeerd, en de kleeding bestaat uit niet meer dan een allereenvoudigste huisjas, bijna zou men zeggen een baadje. Het is de allerlaatste van de vele malen, dat Rembrandt zichzelf geschilderd heeft. De eindpaal is nabij, - hij staat in zijn sterfjaar. De schilder is nu zelf zoo oud en uit elkaar gezakt als het oude mannetje, dat hij, toen hij heel jong was, bij een kaars achter een tafel met folianten had gezet. Maar de werkelijkheid is dikwijls nog wonderlijker dan alle fantazie, en er ligt meer in dit naar de natuur geconterfeite gezicht dan hij zich toen bij mogelijkheid in dien kluizenaar droomen kon. De oogen staan nu niet meer wijd gespalkt. Maar zij zien even fel, ja feller en veel verder schouwend: diep door ons

heen. Uit dat met de rauwste ruigheid en de teerste souplesse, bonkend en streelend geschilderde gelaat, tuurt ons een door alle wreedheden des levens geteisterde aan, en die wel ontgoocheld, maar niet verslagen is. Het dreunt nog achter dat zwaar gefronsde voorhoofd, de mond spreekt nog van ontembare eigenzinnigheid en men voelt hier, wat Baldinucci zeide, dat Rembrandts hersenen ganschelijk verschillend waren van die van andere menschen, - dat hij een zonderling van het zuiverste water was, die alle dingen geringschatte. Deze goedige bullebak, - in den grond is hij een geestenziener, die u, als gij u lang genoeg aan den somberen gloed van die tooveroogen hebt overgegeven, het zwijgen oplegt enkel door de macht van zijn imperieuze alles-doorvoeld en allesdoorleefd hebben.

Het vijfde en belangrijkste der bij Frederik Muller & Co. tentoongestelde schilderijen was zijn Lucretia. Het stuk is onlangs ook door kundige handen schoon gemaakt, maar een ingrijpend verschil kan ik toch niet zien tusschen zijn tegenwoordigen toestand en dien, waarin ik het in 1909 op de Hudson-Fulton-tentoonstelling, toen het nog in het bezit van M.C.D. Borden was, bewonderen mocht.

Men vindt in een werk als dit alles saamgegroeid, wat zich reeds in de vroegere kunst van Rembrandt aangekondigd of vervuld had. En het stille gloeien van dat interieur met het oude mannetje uit zijn jeugdjaren, het gebondene van de buste uit 1632, het meer bewegelijke toch van den soldatenkop, en daarbij het stouter bewogene van heel zijn drachtige kunst uit later jaren, het vindt alles zijn resultante in een werk als dit wondere schilderij.

De voorstelling van een Lucretia lijkt wel een weinig buiten het gewone kader van Rembrandts kunst te vallen. Toch blijkt hij het onderwerp meer te hebben behandeld. En niet enkel in zijn teekenwerk. Reeds in een Amsterdamschen inventaris van 1658 komt ‘Een groot stuck schilderij van Lucretia van R. van Rijn’ voor. Dit moet dus, aangezien het onderhavige stuk 1664 gedateerd is, een vroegere behandeling van hetzelfde sujet geweest zijn. Maar het, mogelijk zelfs verscheiden jaren vóór 1658 ontstane, schilderij is verloren gegaan. En Waagen verzekerde, nu meer dan een halve eeuw geleden, in Schotsch privaatbezit,

bij Lord Bardon, een tweede Lucretia gezien te hebben uit denzelfden tijd als de ons bekende, doch ook de sporen van dit werk zijn niet meer aan te wijzen.

Wie het schilderij, dat thans het eigendom van den heer August Janssen te Amsterdam geworden is, alleen uit afbeeldingen kent, vermag geen voorstelling te krijgen van den zeldzamen indruk, dien het werk zelve bij den aandachtigen beschouwer teweegbrengt. Want er bestaan inderdaad weinig picturale kunstwerken, waarvan het motief zoozeer enkel in het volle samenspel van kleur en toon en verfbehandeling tot zijn recht komt. Afgezien daarvan, dat de wonder weemoedige uitdrukking van het aangezicht elke reproductie beschaamt, zou men zich uit het fotografische zwart en wit of zelfs uit de beste ets onmogelijk een denkbeeld kunnen vormen van de gesmoorde kleurenweelde in Lucretia's brokaatgewaad, van heel de orchestrale diepten van toon, die de weifel-tragiek der handeling helpen dragen. Toch is de schildering niet zoo ingewikkeld of wild van verfbewerking als men dat bij zulke heet-doorstoofde werken van Rembrandt wel aantreft. Zij lijkt zelfs eenvoudig en haast direkt, zonder zwaar ploeteren of met het paletmes metselen in reeds doorwoelde verfkorsten. Het is meer een licht-hoogsels scheren en doffe krachten schroeien in een doorgaans smeuïg vloeiende, vlak en summier aangelegde pâte. Langs de ingeschulpte bovenmouwen is de goudleer-grondtoon dan doorweven met spelingen van saumon en zwemingen van roodkoper en matzilver en zacht violet, en langs het donkerder kleurgeheim van het doffer gerooste keurslijf glijdt die overdaad van hooger gestemde noten in den schoot uiteen tot murmelende accoorden van okergloed en olijfgrijs en bronsgroen en oud-goud.

Een sprekend voorbeeld van het uiteenloopend oordeelen over de beteekenis van het schilderij, vóór en na het aanschouwen van het origineel, kan men vinden in twee besprekingen, die er aan gewijd werden door iemand, die over het geheel toch in Rembrandts kunst volstrekt geen vreemdeling was, - door Emile Michel. In 1885 schreef deze geleerde nog, vrij zeker afgaande op een reproductie: '.... Cette jeune fille assez coquettement attirée en costume hollandais qui, dans une attitude maniérée,

semble jouer avec un poignard ne saurait beaucoup nous émouvoir, on peut être rassuré, elle ne poussera certainement pas jusqu'au bout l'accomplissement de son noir dessein.' Maar in 1893 sprak dezelfde schrijver, ofschoon hij al zijn leven nog wel wat veel aan uiterlijke opvattingen van schoonheid bleef hechten, toch in een gansch anderen toon. '.... Nous avons eu récemment l'occasion de la revoir à Paris. Peinte de face, jusqu'aux jambes et de grandeur naturelle; elle tient dans sa main droite un poignard qu'elle dirige contre elle-même; de l'autre main, levée en l'air, avec un geste de désespoir, elle semble prendre le ciel à témoin qu'après l'outrage dont elle a été victime, elle n'a plus qu'à mourir. La jeune femme est vêtue d'un justaucorps d'un ton brun doré, ouvert sur une chemisette blanche, et elle porte un collier de perles; un médaillon auquel est attachée une grosse perle est suspendu sur sa poitrine. La tête, un peu inclinée, est coiffée d'un diadème d'or autour duquel s'enroulent des cheveux d'un brun ardent. Ses traits réguliers, l'ovale arrondi de son visage et sa chevelure font penser à quelqu'une de ces belles Vénitiennes qu'a immortalisées le Titien, et l'exécution ellemême, plus souple et plus sage qu'on ne pourrait l'attendre à cette date, n'est pas sans analogie avec celle du peintre de Cadore pour lequel, à en juger par le nombre de ses ouvrages ou de ses gravures qu'il avait recueillis, le maître professait une grande admiration. Mais l'harmonie de ces tons fauves et l'éclat lumineux des carnations sur le fond sombre sont bien caractéristiques de Rembrandt et justifient le propos de Bürger en parlant de ce tableau: "C'est peint avec de l'or".'

Het Venetiaansche, dat Michel in de schilderij opmerkte, heeft ook anderen getroffen en dit zoozeer, dat er een opvatting is doorgedrongen, als zou men in het motief een bepaalde ontleening aan Titiaan mogen zien. Het eerst werd door E. Müntz (1892) in algemeener termen gezegd: 'Une Lucrèce se poignardant, qui figurait autrefois dans la collection de San Donato... semble inspirée du Titien'. Hofstede de Groot onderstreepte (1894) de opmerking: 'Die Lucretia der Sammlung San Donato.... ist nach Müntz von Titian beeinflusst'. W. Valentiner (1905) spreekt dan bij Titiaans

invloed op Rembrandt veel stelliger van ‘das Original der Lucretia, das er gesehen haben wird’. Toch is het mij niet mogen blijken, dat Rembrandt ooit een Lucretia van Titiaan heeft gekend, noch zelfs, dat er zulk een schilderij bestaat of bestaan heeft. Maar het blijft begrijpelijk, dat men bij het eerste zien van Rembrandts schepping aan de kunst van den grooten Venetiaan herinnerd wordt.

Het is inderdaad alsof wij de pracht van een Laura de' Dianti, een Caterina Cornaro, een Eleonora Gonzaga, van een Emilia of een Iren di Spilimbergo wedervinden in een spiegel van treurnis, getemperd en verinnigd in een van duistere gedachten en droeve verteedering vervulde tooversfeer.

Dat het schilderij niet dadelijk iedereen pakt kan weinig bevreemden. Zoo spoedig legt Rembrandt in zijn subtielste uitingen zijn geheimen niet bloot. En de houding der vlak van voren genomen figuur lijkt, althans op het eerste gezicht, inderdaad gewaagd. De sterk lichtende borstpartij met het batistzijden chemiset is van een regelmatigen hartvorm en staat vlak in het midden van het tafereel; en terwijl de omtrek daarvan zich langs het ingepènde middel vernauwt, loopt hij naar beneden zandloopersgewijs weder uit in den stijfstaanden rok. Daarbij wordt dit symmetrische nog versterkt doordien ter weerszijden de beide uitgestrekte handen op gelijke hoogte het kader raken. Rechtlijniger kon nauwelijks een schilderij worden opgezet en zelfs het fameuze zelfportret bij Lord Iveagh en de ontstellende Petersburgsche Haman zijn zóó schematiesch niet van basis. En toch, wanneer men zich williger overgeeft, ligt er dan in dienzelfden steilen bouw niet iets van de lijnenstroeve, maar door heel de latere beeldende kunst heen, in duizend variaties zoo vaak weer ontroerend uitgebeelde houding van den aan het kruis geslagenen? En wanneer een gewonde adelaar de uitgespreide vleugels met de verlamde slagpennen langzaam liet zinken, zou hij dan niet neerzijgen in de silhouët ongeveer van deze aan het onafwendbare zich weerloos overgevende vrouw?

Juist in dit gewaagde van de figuur ligt een sterke trek van Rembrandts eigen aard, en in werken vooral uit ditzelfde tijdperk valt het herhaaldelijk aan te wijzen. Gewaagd zijn ook het rauwe gebaar van den prachtig duisteroogigen koning op den David en Saul van Dr. Bredius en de

hoekige actie van den knaap, die het water uitgiet op den Pilatus uit de collectie-Altmann (welke beide stukken misschien wel als pendanten gedacht zijn). Gewaagd in hooge mate is de wijze, waarop de raadselachtige man op de zoogenaamde Jodenbruid de jonge vrouw vragend omhelst - gewaagd ook de vlak van achter geziene, plompweg neergesmakte Verloren zoon (in de Ermitage) en de houding, waarin de voorovergebukte vader den boeteling naar zich toehaalt, terwijl hij hem streelend de handen op den rug legt. Het naakte en hoekige in zulke werken is ten slotte een factor zelve van hun grootscher aangrijpendheid. Rakend aan de grenzen van het uiterlijk vertoonende, nu eenmaal, weet de gerijpte Rembrandt ontroerend - dicht staande naast het onmogelijke en het onafbeeldbare, vermag hij subliem te zijn.

Men heeft dezer dagen, nu het schilderij algemeener besproken werd, van een motief-ontleening aan Marcantonio's welbekende en fraaie Lucretia-gravure gewaagd.[1)] Zulke ontleeningen zijn in Rembrandts wijd gewortelde kunst geenszins zeldzaam en schrijver dezes heeft onlangs gelegenheid gehad er een groot aantal, waaronder verscheidene vroeger niet opgemerkte, te behandelen.[2)] Het belangrijkst bij het nagaan van zulke adaptaties blijft het aanwijzen van het verschil in grondkarakter en expressie bij alle uiterlijke verwantschap, - blijft het, door vergelijking van formaal overeenkomstige motieven, dichter naderen tot het innerlijke wezen van eens meesters kunstaard. Maar men moet voorzichtig zijn. Een eigenlijke motief-ontleening mag men eerst constateeren, wanneer een lijnensamenstel, een houding, een silhouët of een overheerschend gebaar in hun grondslag werden overgenomen. Dit is het geval bij den Rembrandt met de baret, die aan den zoogenaamden Ariosto van Titiaan, bij de luisterende figuur links op het prentje van la Tombe, die aan een apostel uit de Transfiguratie, bij de Sara op de ets van Abraham en de engelen, die aan de Loggia's, bij de Sibylle te Newport, die aan Domenichino, bij den Phoenix, die aan de teekening naar een plafond uit de Stanza's, bij

1) Mr. N. Beets in de *N. Rott. Ct.* van 1 Januari.
2) Op het kunsthistoriesch congres te Rome in October 1912. Later met meer materiaal in eenige vaderlandsche kunstvereenigingen.

den biddenden David en den blinden Tobias, die aan figuren uit de gobelins van Rafaël ontleend zijn. Wat het essentieele betreft echter is bij de Lucretia van zooiets geen sprake. De statische bouw, de groote lijn, de elementaire houding zijn ganschelijk verschillend. Alleen is het opmerkelijk dat, ik wil niet eens zeggen in het eigenlijke gebaar der handen, maar wel degelijk in de wijze waarop aan die handen de vingers zich buigen of strekken, er een groote gelijkenis kan worden aangewezen. Dat Rembrandt in den opstel van zijn figuur de prent van Marcantonio gebruikt zou hebben, moet bepaald worden ontkend, dat hij de gravure goed gezien en in enkele onderdeelen profijtelijk bestudeerd heeft, valt nauwelijks te loochenen.

De linkerhand van zijn Lucretia houdt de vijf vingers uitgespreid, tamelijk wel overeenkomstig de wijze, waarop Marcantonio dit zijn klassiek gevormde heldin laat doen. Doch waar deze hand bij beiden het tragische souligneert, doet zij dit bij Rembrandt schichtiger, wonderlijker: stiller en toch meer bevend. De Italiaansche staat op het punt een prachtige tour de force te bedrijven. Haar minder uit één stuk heroische zuster huivert voor wat komen gaat. En terwijl de meer van de antieken vervulde meester zijn heldin ook in het sterven haar verleidelijke welgemaaktheid nog laat vieren, geeft Rembrandt in een gebaar van eindelooze zachtheid de schoone en krijgshaftige martelares gewonnen voor het deerniswaardige van de bijna bezwijmende vrouw. De linkerhand bij Marcantonio schijnt te zeggen: ‘het moet zoo zijn!’ die bij Rembrandt: ‘moet het dan waarlijk zoo wezen?’ Machteloos zinkt zij neer in een angstgebaar en het is of die hand nog zou willen afweren, wat de rechter reeds staat te bedrijven!

Zoowel om de statische cadans in de statuaire pose als om het schrikkelijke van het oogenblik sprekender te doen uitkomen, laat Marcantonio haar het hoofd afwenden en de dolk wordt vastberaden in de rechterhand geklemd. Bij Rembrandt dreigt deze hand, die toch weder op bijna gelijke wijze gesteld is, meer weifelend, - en terwijl haar bovenlijf, o slechts even, terugdeinst, ziet Lucretia zelve, met terzijde geneigd hoofd en half neergeslagen oogen, vragend toe. Zijn voorstelling geldt niet meer de trotsche vrouw van Tarquinius

Collatinus, die zonder aarzelen in den dood haar beleedigde eerbaarheid zal redden, de tragiek is verhoogd door het bovenal doen voelen van den innerlijken tweestrijd en van heel den dampkring, die gonst en bonst van scheidenswee. Het is, of wij een vrouwelijke Hamlet zelve tot haar eigen rechterhand hooren spreken met de woorden, die Shakespeare in zijn *Rape of Lucrece* de rampzalige heldin van het gedicht in den mond legt:

> Poor hand, why quiver'st thou in this decree?
> Honour thyself to rid me in this shame;
> For if I die, my honour lives in thee,
> But if I live, thou livest in my defame:
> Since thou couldst not defend thy loyal dame
> And wast afeard to scratch her wicked foe,
> Kill both thyself and her for yielding so.

Terwijl de linkerhand nog om uitkomst schijnt te smeeken, op het oogenblik dat de rechter het staal reeds richt, spreekt ook Lucretia's sfinx-achtig aangezicht van de meest smartelijke gejaagdheid. Niet alleen in het gebarenspel zelve, ook in de expressie van dat gelaat, is de splitsing der persoonlijkheid uitgebeeld.

> As the poor frighted deer, that stands at gaze,
> Wildly determining which way to fly,
> Or one encompass'd with a winding maze,
> That cannot head the way out readily:
> So with herself she is in mutiny,
> To live or die, which of the twain were better,
> When life is shamed and death reproach's debtor.

Zoo is het Rembrandt minder om den fieren zwaai der houding, dan om een fata morgana der innerlijke roerselen te doen, en in zooverre mag men zeggen dat hij ons de vertoonde vrouw doet vergeten om de wereld van onzekerheid en geheimenis, waarin zij ons binnenleidt.

Hij, de aartsminnaar toch van wat weidsch was en prachtig en van wulpsche verfijndheid, hij had bovenal het dieper verborgene doorschouwd van droeve binnenkameren in den menschengeest. En wanneer al de gevoeligheid van zijn

netvlies weergâloos moet zijn geweest, nog wonderbaarlijker was het vermogen, waarmede de opgevangen beelden verwerkt werden in zijn stout bespiegelend brein. Zoo laten zich ook de als van een nachtuil spiedende oogen van den in de schouders gedoken duisterling op dat laatste zelfportret begrijpen. Zij hebben den blik van een, die het onderstaan had, na te jagen, waartoe niemand hem den weg gewezen had, den blik van den eenzamen alchimist, die dieper schats dan goud gevonden had, - den blik van een oppermachtig worstelaar, die het onmetelijke omvademend, in de sferen des geestes zijn eigen koninkrijk mocht stichten.

Rembrandts wankelmoedige zelfmoordenares heeft met haar martialer prototype uit de Romeinsche sagen weinig meer gemeen. De afstand is bijna zoo groot als die tusschen Shakespeares nerveuzen koningszoon en den grimmigen legendarischen Vikingervorst Hamlet, waar oude kronieken van gewagen. In de handen van dezen onbegrepen magiër is Lucretia van alle krachtsvertoon en schoone rethoriek ontdaan, - werd zij vervuld van innerlijken schroom en twijfel. Zij schijnt een onder tragischen doem handelende slaapwandelaarster geworden, die, na folterenden strijd tusschen bewuste en onbewuste gemoedsaandriften, met door weenen benevelde oogen en met iets van den vreugdeloozen glimlach van een stamelend miserere op de half reeds veege lippen, als in den zwijmel eener onontkoombare hallucinatie, zelve sidderend toeziet op de daad van wanhoop, die een onvermurwbaar lot haar eigen zwakke hand volvoeren laat.

JAN VETH.

De Hollanders op Formosa.

In het boek '*Formosa under the Dutch*' kan men lezen, hoe de schrijver[1)] eenige jaren geleden te Sinkan op de Westkust van 't eiland een ouden inboorling ontmoette, die hem met aandoening vertelde dat in der tijd toen hij een knaap was, de dorpelingen, wanneer zij aan hongersnood of epidemieën leden, gewoon waren bij zonsondergang naar overblijfselen van oude gebouwen in de buurt te gaan en op de borst slaande westwaarts te blikken, terwijl zij 'onze roodharige goede vrienden' aanriepen om medelijden met hen te hebben en spoedig terug te komen voor hun bevrijding.

Met die 'roodharige goede vrienden' bedoelde de oude man de Hollanders, het volk welks zonen gedurende den korten tijd van hun verblijf, van 1624 tot 1662, het vertrouwen der inboorlingen wisten te verwerven, en wel in die mate, dat de herinnering aan hun weldadig bestuur na meer dan twee eeuwen nog niet was uitgewischt.

Het ontbreekt niet aan gedrukte en ongedrukte bronnen waaruit men de noodige kennis van 't begin, den voortgang en 't einde der Hollandsche heerschappij op Formosa kan putten, maar de lessen die men eruit trekken kan, hebben over 't algemeen onder ons minder waardeering gevonden dan ze verdienden. Het schijnt alsof de ongerechtigheden waaraan zich onze voorzaten in menig overzeesch gewest schuldig gemaakt hebben, de aandacht waardiger gekeurd worden dan 't goede dat zij verricht hebben. Nergens in Oost en West hebben de Hollanders zich jegens de inboor-

1) Rev. Wm. Campbell, F.R.G.S. English Presbyterian Mission-Tainan. Het boek is uitgekomen bij Kegan Paul, Trench, Trubner, te Londen in 1903.

lingen zóó verdienstelijk gemaakt als op Formosa, waar ijverige mannen werkzaam zijn geweest met zulke verlichte denkbeelden omtrent onderwijs en opvoeding der inlandsche bevolking als eerst na twee-en-een halve eeuw, tegen 't einde der 19de eeuw in Nederlandsch Indië zijn doorgedrongen.

Het belang van de geschiedenis der Hollanders op Formosa is niet miskend door den heer Campbell, die voor de samenstelling van zijn bovengenoemd werk onzen warmsten dank verdient. Zoo als hij in zijne Voorrede verklaart, kan het voor de zendelingen der Presbyteriaansche kerken van Engeland en Canada, werkzaam aan de Westkust, van nut wezen meer te weten omtrent het beheer der vroegere kolonie, het verrichte zendingswerk en het langdurig beleg, dat eindigde met de verdrijving der Hollanders door Koxinga.

Het boek is in hoofdzaak verdeeld in drie afdeelingen. Het eerste bestaat uit een keuze van stukken uit Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, waaraan toegevoegd is het beste Verslag over de Inboorlingen van Ds. George Candidius, den eersten zendeling van 1624.

Het tweede gedeelte bestaat uit veel materiaal, door den heer Campbell verzameld op twee reizen in Holland, o.a. uit het *Archief voor de Geschiedenis der Oude Hollandsche Zending* van den Heer Grothe te Utrecht en een vertaling van diens geheele verzameling van brieven en besluiten van de Kerkelijke en Burgerlijke besturen aangaande het Zendingswerk op Formosa.

Het derde gedeelte verhaalt de gebeurtenissen die hun ontknooping vonden in 't beleg van Fort Zeelandia, zooals men die beschreven vindt in *'t Verwaerloosde Formosa*.

Verder zijn eenige zeldzame stukken opgenomen in een *Appendix*, een veelomvattende *Biblography* en ten slotte een *Index*.

Behalve 't groote werk waarvan hier sprake is, hebben wij aan den heer Campbell te danken een herdruk van 't door Gravius in 1661 uitgegeven Evangelie van Mattheus in Sinkansch-Formosaanschen en Nederlandschen tekst, waaraan een Engelsche vertaling is toegevoegd. Het eenige thans bekende exemplaar dezer Singkansche vertaling berust op de bibliotheek der Leidsche Universiteit. Verder heeft Campbell een herdruk bezorgd van 't *Woordtboek der Favor-*

langsche Taal door Happart; en van *Leerstukken ten gebruikke der Schoolen van 't Favorlangs' District* door Vertrecht, waarvan 't handschrift meer dan twee eeuwen rustig te Batavia gesluimerd heeft, totdat het door wijlen Ds. Brandes voor de pers bewerkt werd.

De inboorlingen van Formosa vormen de Noordelijkste afdeeling van de wijdverspreide Maleisch-Polynesische taalfamilie, welke een gebied inneemt, zich uitstrekkende van Madagaskar in 't Westen tot Paasch-eiland in 't Oosten, en van Formosa in 't Noorden tot Nieuw-Zeeland in 't Zuiden. Niet alleen in taal, ook in zekere raseigenaardigheden en gebruiken vertoonen zij een onmiskenbare verwantschap met hun rasgenooten, inzonderheid met dezulken, die op denzelfden betrekkelijk lagen trap van beschaving staan. Naar de beschrijving die van hen gegeven wordt, herinneren zij 't meest aan de Dajaks.

De uitvoerigste beschrijving van de Formosanen in de 17de eeuw hebben wij te danken aan Candidius, den pionier van 't zendingswerk op het eiland[1]. Uit alles blijkt dat Candidius een goed waarnemer en onbevooroordeeld man was. Van hun karakter geeft hij de volgende schets, waarin licht en schaduw duidelijk genoeg uitkomen. ‘In 't algemeen’, - zóó ongeveer luidt zijn getuigenis - ‘zijn de menschen zeer vriendelijk, trouw en goedhartig. Zij zijn ook zeer gastvrij jegens vreemdelingen, wien zij op de minzaamste wijze en overeenkomstig hun middelen spijs en dranken aanbieden; maar al te veel Europeanen laten zij niet bij zich komen, en ook dulden zij niet dat dezen zich vrijheden of onbeleefdheid jegens hen veroorloven. Zij zijn volstrekt niet diefachtig, en zullen veeleer iets dat zij gevonden hebben aan den eigenaar teruggeven. Een uitzondering op den regel maakt het dorp Soulang, want de lieden daar zijn berucht als dieven en roovers.’

Verder zijn de Formosanen zeer trouw aan hun vrienden en bondgenooten. Zij zijn geenszins verraderlijk, en zouden liever zelf sterven of leed verduren dan anderen door verraad kwaad berokkenen. Zij hebben ook een goed verstand

1) Een Fransche vertaling van zijn verslag vindt men in *Recueil des Voyages de la Compagnie des Indes*, uitg. van 1725. Ook bestaat er een Engelsche vertaling in Churchill's Collection.

en een uitstekend geheugen, zoodat zij gemakkelijk iets kunnen begrijpen en onthouden. Maar ik moet hier echter bijvoegen, dat zij groote bedelaars zijn, en men mag gerust beweren dat nergens in Oost-Indië hun onbeschaamdheid in dit opzicht overtroffen wordt. Doch zij zijn licht tevreden met een kleinigheid.

Het voornaamste bedrijf van 't volk is de rijstbouw, waarbij 't zaaien, overplanten en snijden geheel op dezelfde wijze geschiedt als in den Indischen Archipel. Een trek dien de Formosanen met zoo velen van hun rasgenooten gemeen hebben, is, dat zij niet meer telen dan volstrekt noodzakelijk is, niettegenstaande het land uitnemend vruchtbaar is. Karakteristiek is ook dat het voornaamste veldwerk door de vrouwen, hard zwoegende sloven, vereischt wordt. Terwijl de vrouwen arbeiden, voeren de mannen, vooral de jongeren van zeventien tot vier en twintig jaar, weinig of niets uit, behalve jagen en vechten.

Hoewel de Formosanen, voor zooverre Candidius ze kende, als niet verraderlijk in 't gewone leven afgeschilderd worden, waren zij het des te meer op hun sneltochten, want het waren geduchte koppensnellers, gelijk zoovelen van hun minder ontwikkelde stamverwanten in Indonesië.

Tot de deugden der Formosanen behoorde hun bijzondere vereering van den ouderdom, die zich o.a. ook daarin uit, dat wanneer twee personen elkander op weg ontmoeten, de jongere persoon uit den weg gaat en den ouderen den rug toedraait, totdat deze voorbij is. In gezelschap waagt de jongere niet het woord te nemen, terwijl ouderen spreken.

Wat de huwelijksgebruiken betreft, mag een man trouwen met wie hij verkiest, maar niet vóórdat hij twintig of een-en-twintig jaar oud is. Vrouwen mogen in 't huwelijk treden, zoodra zij den huwbaren leeftijd bereikt hebben. Ieder man heeft slechts ééne vrouw; uiterst zelden komt het voor, dat iemand twee vrouwen heeft, doch dit wordt als onbehoorlijk beschouwd.

Alles wat Candidius meedeelt over de gebruiken en zeden der inboorlingen is uiterst belangrijk en behoorde ter vergelijking in werken over volkenkunde van den Indischen Archipel besproken te zijn geworden, wat men echter niet gedaan heeft. Doch hier was het alleen noodig een vluchtige

schets te geven van den toestand der inlandsche bevolking, toen de Hollanders de taak opvatten om als leeraars onder de heidenen werkzaam te zijn.

Het was mannen als Candidius, Junius, Van Breen, Happart, Hambroek, Vertrecht, e.a., allen Evangeliedienaars, natuurlijk in de eerste plaats te doen om onder de bevolking het Christendom te verspreiden, maar zij hadden ook het helder besef dat zulks niet met vrucht kon geschieden zonder dat den inlanders nuttige kennis werd bijgebracht. Zij maakten zich de kennis eigen van eenige inlandsche talen, stelden geschriften daarin op, richtten scholen op, waar de Formosan en hun eigen taal of dialekt leerden lezen en schrijven en deels ook in 't Hollandsch onderwijs ontvingen.

Omtrent den staat van het schoolonderwijs vindt men in de officieele bescheiden talrijke mededeelingen, nu eens gunstige, dan weer ongunstige, zooals men verwachten kan. Eenige bijzonderheden mogen hier vermeld worden.

Zoo lezen wij dat in den jare 1643 te Sinkan, Bakloan en Tavakan drie soorten van dagscholen bestonden. De eene soort werd bezocht door jongens, waaronder veel volwassen jongens en enkele mannen. In deze scholen werd onderricht gegeven in lezen, schrijven der landtaal in Latijnsch schrift, en in de gebeden. De tweede groep werd bezocht door volwassen mannen van twintig- tot vijfendertigjarigen ouderdom. De derde groep werd bezocht door volwassen vrouwen en jonge meisjes. De jongensschool te Sinkan had een bevolking van 110 scholieren; de school voor mannen van 58; de vrouwenschool van 164. De cijfers voor de drie scholen te Tavakan waren 78, 42 en 100 achtereenvolgens; te Bakloan waren ze 103, 60 en 110. In Soulang was er slechts één school voor jongens en mannen, bezocht door 142 leerlingen. Hetzelfde was het geval te Mattau, waar 145 scholieren waren. Een pas opgerichte kinderschool te Soulang telde 253 leerlingen.

Het is te begrijpen, dat bij gebrek aan geschikt onderwijzend personeel de uitkomsten van het schoolonderricht niet geheel aan de gekoesterde wenschen beantwoordden. In bovenvermeld jaar 1643 waren er vijftig inlandsche onderwijzers, die niet eens allen konden lezen en schrijven. De Hollandsche onderwijzers waren ook meestal niet voor hun taak berekend,

want het waren menschen zonder vakopleiding en daarenboven meermalen liederlijke individuen die bij de bevolking aanstoot gaven. Opmerkelijk is het nu, onder zulke omstandigheden, dat het onderwijs in 't Hollandsch zulke goede vruchten droeg. In een schrijven van 't Consistorie van Tayouan aan de Oost-Indische Kamer der Classis van Amsterdam, van 3 November 1648, komt o.a. de mededeeling voor, dat men een begin had gemaakt met op school ook de beginselen der Hollandsche taal te onderwijzen, en dat de proef aanvankelijk goed geslaagd was, daar de inlanders toonden een goed geheugen te hebben, en, tegen alle verwachting, met het grootste gemak de vreemde woorden uitspraken.

Reeds in 1643 had de Gouverneur-Generaal te Batavia aan den Gouverneur en Raden van Formosa te kennen gegeven dat het wenschelijk zou wezen de inlanders Hollandsch te leeren. De autoriteiten van Formosa verklaren daarmee hun volkomen instemming, aangezien 't eiland niet een algemeene taal bezit, maar bijna elk dorp zijn eigen idioom, zoodat het alleszins wenschelijk is den inboorlingen Hollandsch te onderwijzen, gelijk de Portugeezen in hun koloniën het Portugeesch doen.

Aangaande de verrassend groote vorderingen, die de kennis onzer taal gemaakt heeft, wanneer men in aanmerking neemt hoe kort de leertijd geduurd heeft, bezitten wij 't onwraakbare getuigenis van Pater de Mailla, die in 1715 Formosa bezocht en van zijne bevindingen verslag gaf in de *Lettres édifiantes*. Het gedeelte daaruit, dat ons hier meer bijzonder belang inboezemt, luidt in vertaling als volgt[1].

'Voordat wij Amoy verlieten, hadden wij vernomen dat er Christenen op Formosa waren. Wij stelden dan een onderzoek in en kwamen te weten dat er stellig geene onder de Chineezen waren, maar wel zijn er sporen dat het Christendom onder de inboorlingen bekend is geweest sedert den tijd dat de Hollanders in 't bezit der haven waren. Wij hebben verscheidene inlanders ontmoet, die in staat waren Hollandsch te spreken, die Hollandsche boeken lezen, en bij 't schrijven zich van de Hollandsche[2] letterteekens

1) Vgl. *Formosa under the Dutch*, p. 510.
2) Eigenlijk: Latijnsche.

bedienen. Zelfs hebben wij in hun handen fragmenten gevonden van den Pentateuch in 't Hollandsch. Zij vereeren geen afgoden, hebben een afschuw van alles wat daarop lijkt, maar zij oefenen geen godsdienstige plechtigheden uit en zeggen geen gebeden op. Nochtans hebben wij personen ontmoet, die een God, Schepper van Hemel en Aarde, erkennen, een God in drie personen: Vader, Zoon en Heiligen Geest; die zeggen dat de eerste man Adam heette en de eerste vrouw Eva; dat dezen, ten gevolge van ongehoorzaamheid aan God, Zijnen toorn op zich en hun nakomelingen geladen hebben, en dat het noodig is de toevlucht te nemen tot den doop om den smet uit te wisschen. Zij kenden het doopformulier, maar wij zijn niet in staat geweest met zekerheid te ontdekken of zij de gewoonte hadden om te doopen. De Chineezen die ons als tolken dienden, verzekerden ons, dat zoodra een kind geboren was, koud water op zijn lichaam werd gesprenkeld, doch aangezien deze tolken onbetrouwbaar zijn en zeer onvolkomen met de taal bekend waren, vermochten wij op dit punt ons niet de gewenschte zekerheid te verschaffen.

Het schijnt, te oordeelen naar hetgeen wij in staat waren op te vangen, dat zij geen denkbeeld hadden van belooningen of straffen hiernamaals; weshalve het heel waarschijnlijk is, dat zij zich geen moeite geven hun kinderen te doopen. Wij hebben getracht, voor zoover in ons vermogen was, hun de noodzakelijkste waarheden van onzen heiligen godsdienst in te prenten; wij hebben degenen die beter onderricht schenen, aangespoord om hun medeburgers die gewichtige waarheden in te prenten, en vooral om hun kinderen te doopen, zoodra ze geboren zijn, voor 't geval dat zich een gelegenheid mocht opdoen om onderwezen te worden in de mysteriën des geloofs, wanneer de kinderen vatbaar zijn geworden om die te begrijpen. Wij lieten hun het doopformulier achter, doch dat was alles wat wij doen konden.'

Hoewel Pater de Mailla zich in de zoo even aangehaalde regels niet uitlaat over 't karakter en 't zedelijk gehalte der Formosanen met wie hij in aanraking gekomen was, blijkt toch uit een ander gedeelte van zijn verslag, dat hij ook daaraan zijne aandacht geschonken had. Na uitgeweid te hebben over 't schandelijk wanbestuur der Chineesche

dwingelanden ter Westkust, die in hun verwaande bekrompenheid de inlanders als nietswaardige wilden beschouwden en behandelden, gaat hij aldus voort: ‘Maar, al mogen zij volgens de stelregels der Chineesche wereld wilden zijn, ik geloof dat zij dichter bij de ware philosophie staan dan een menigte der beroemdste Chineesche Wijzen. Men ziet, zelfs volgens Chineesch getuigenis, onder hen nooit bedriegerij of krakeel, of diefstal of twistgedingen, behalve tegen de (Chineesche) tolken. Hun handelingen zijn eerlijk en zij zijn aan elkander gehecht; nooit zal iemand iets in bezit nemen wat men hem geeft, zonder dat degenen die hem in 't werk geholpen hebben, de vruchten deelen, iets wat ik dikwijls zelf ondervonden heb. Zij achten op het minste teeken dat zij van hun bevelhebber ontvangen; zij zijn behoedzaam in hun woorden, en oprecht en zuiver van hart. Men kan zich hierover een oordeel vormen op grond van een betrekkelijk onbeduidend geval. Een Chinees, door de plaatselijke mandarijnen onder mijn gevolg geplaatst, uitte eenige woorden die geen herhaling toelaten. Een van de inboorlingen, nauwelijks dertig jaar oud, die enkele Mandarijnchineesche woorden kende, voer hem in ieders tegenwoordigheid onbeschroomd te gemoet: “*Puh-haou*, *puh-haou* (d.i. “niet goed, niet goed”); *woamen sin tsing*” (“onze harten zijn zuiver”); *puh kan shwoh*, *puh kan siang* (“wij zouden zoo iets niet durven uitspreken, zelfs niet durven denken”) *puh-haou*, *puh-haou!*’ - Men ziet, dit strookt voortreffelijk met het oordeel van Candidius, waarmede wij boven kennis gemaakt hebben. Intusschen moet hierbij opgemerkt worden, dat op het zoo in 't algemeen uitgesproken gunstig oordeel wel iets af te dingen valt, in zooverre niet enkel individuen, maar zelfs geheele stammen zich door alles behalve loffelijke eigenschappen onderscheidden.

De kwijnende toestand waarin Pater de Mailla het Christendom der Formosanen aantrof, was zeker grootendeels, zoo niet geheel, te wijten aan de omstandigheid dat de gemeenten na 't einde der Hollandsche heerschappij verstoken waren van de noodige leiding door geschikte personen uit hun eigen midden. De jonge plant, uit den vreemde ingevoerd, had wel wortel geschoten en was wel opgekomen, maar nog zóó teer, dat zij zonder voortdurende verpleging niet welig

kon blijven tieren. De behoefte aan inlandsche medewerkers, aan mannen die na de vereischte opleiding in staat zouden wezen om als voorlichters en leiders onder hun landgenooten op te treden en zoodoende het beschavingswerk krachtig te bevorderen, werd op Formosa steeds levendig gevoeld. In een schrijven van den Gouverneur van Formosa, Putmans, aan den Gouverneur-Generaal Brouwer, van 1634, wordt medegeeld, dat volgens het oordeel der predikanten het wenschelijk zou wezen ettelijke inlandsche jongelieden van goeden aanleg uit te kiezen en ze onder toezicht van een der predikanten naar Holland te zenden ter opvoeding. Maar zij moesten dan niet behandeld worden als zekere inlanders van Amboina, die men eenvoudig naar school zond en verder liet rondloopen waar zij verkozen. De jonge Formosanen zouden altoos onder streng toezicht moeten staan van den persoon die ze naar Holland medenam. Ook moest men ze niet vertroetelen, zooals men de Amboineezen gedaan had, maar op de eenvoudigste manier opvoeden.

In een later stuk, een rapport van Junius aan Bewindhebbers der O.-I. Companie te Amsterdam, van 1636, wordt gewag gemaakt van 't voorstel om vier of zes van de meest belovende jonge inlanders in Holland op te voeden, aangezien dezen, na volbrachte studie in hun land teruggekeerd, beter in staat zouden wezen in hun moedertaal de harten der hoorders te treffen dan vreemdelingen het vermochten te doen. De zaak was in der tijd afgestuit op het bezwaar dat men geen der predikanten op Formosa kon missen. Daardoor niet afgeschrikt, betoogt Junius het nut en de uitvoerhaarheid van 't plan. ‘Wij gelooven,’ zoo ongeveer laat hij zich uit, ‘dat zulk een inlandsche geestelijke meer kan verrichten dan alle Hollandsche evangeliedienaren te zamen; en daarom smeeken wij U om Christus' wil en om het heil dezer arme schepselen, ons te vergunnen naar Holland te gaan met vier of zes jonge inlanders onder ons opzicht. Ik zal op mij nemen hen te onderwijzen en in mijn huis te houden totdat zij den cursus van hun studies voleindigd hebben. Ik weet dat Gij ons kunt herinneren aan de Amboineesche kinderen; maar niemand die een groot werk onderneemt, stelt zich tevreden met een enkele poging. Zelfs al is de poging met de kinderen van Amboina mislukt, beproef het nu met de

kinderen van Sinkan. Deze kinderen moeten niet beschouwd worden als kinderen van koningen, maar als kinderen van arme lui. In hun geval zullen de uitgaven niet zoo groot zijn als met de Amboineezen.'

Ook in een Bijlage tot bovenvermeld Rapport stelt Junius met klem van redenen het nut van de door hem en Candidius bepleite zaak in 't licht, en wel veel uitvoeriger nog dan te voren. Naar zijne meening moeten de Formosanen, die in Holland tot toekomstige evangeliedienaars zouden opgeleid worden, perfect kunnen lezen en schrijven, ja zoo er predikanten van komen zullen, moeten zij niet alleen Hollandsch, maar ook Latijn, Grieksch en Hebreeuwsch kennen, waartoe een studie van 8, 9 of 10 jaar noodig zal wezen. Hij herhaalt alle gronden, vroeger door hem aangevoerd, en beroept zich, tot verdere aanprijzing van den gewenschten maatregel, op het voorbeeld der Spanjaarden, die dit al over een eeuw lang wel geweten hebben; daarom zijn zij zoo te werk gegaan in Japan, en is het hun gelukt dat zij zoo veel duizenden Christenen hebben gehad, zeer vast onderwezen, die om Christi wille allerlei termenten, kwellingen en pijnen hebben uitgestaan. Hadden zij maar voorzichtig gehandeld, dan zou Japan Roomsch-Katholiek geweest zijn. Zoo doen ook de Portugeezen omtrent China: zij zoeken eenige vlugge Chineesche kinderen, die zij overbrengen naar plaatsen waar zij volkomen gezag uitoefenen en de leerlingen zonder bezwaar in de studie kunnen opgeleid wordén. Groot geworden zijnde, doorreizen die kweekelingen het geheele rijk, en, naar luid van hun brieven, zijn er al eenigen in 't hof van den Koning (Keizer) en houden zij zich bezig met het bekeeren van de Grooten'[1].

De herhaalde dringende vertoogen hebben niets uitgewerkt: de hooge autoriteiten, hoofdzakelijk, naar het schijnt, uit vrees dat de proef toch niet zou gelukken, hadden er geen ooren na. Toch was het door Junius ontwikkelde stelsel, in de gegeven omstandigheden, 't eenig ware. Er was alle reden om te verwachten dat de opleiding van jonge Formosanen in Europa de gewenschte gunstige gevolgen zou

1) De oorspronkelijke tekst, hier eenigszins gewijzigd naar ons hedendaagsch taalgebruik, is te vinden in Grothe, *Archief*, D. III, 130.

hebben, want aan aanleg ontbrak het den inlanders niet. Daarover was men het algemeen eens. Candidius verklaart van hen dat zij een scherp verstand en een uitmuntend geheugen hebben, en wel in die mate, dat hij hen in één week dingen kon doen begrijpen, waarvoor hij bij andere Indiërs en zelfs bij personen van ons eigen ras een halve maand noodig had. Verder geeft hij als zijne overtuiging te kennen dat er in geheel Indië[1)] geen handelbaarder volk is.

Er zijn voldoende bewijzen aan te voeren, dat het den inlanders niet aan den aanleg en leerlust ontbrak om zich het schoolonderricht hunner Hollandsche meesters ten nutte te maken. Wij hebben reeds kennis gemaakt met het getuigenis van Pater de Mailla. Daarmee komt geheel overeen wat Duhalde in 1730 waarnam. Hij verklaart dat er onder de inboorlingen ‘velen aangetroffen worden die nog Hollandsch verstaan, die Hollandsche boeken kunnen lezen en bij 't schrijven de Hollandsche letters gebruiken; ook vindt men nog veel fragmenten van Hollandsche godsdienstige boeken onder hen.’

In een veel later bericht, van 1874, verhaalt Prof. Steere, dat hij onder de inboorlingen, woonachtig in 't gebergte ten Oosten van Taiwanfu en Takao, de Pepohwans, een aantal oude handschriften in de oude Pepohwantaal in Latijnsche letter had aangetroffen, welke geschriften door de eigenaars zorgvuldig werden bewaard, hoewel zij die niet langer konden lezen. Het meerendeel van die documenten bestond uit acten en contracten in de oude taal, welke vervangen is geworden door 't Chineesch en thans bijkans vergeten. De heer Steere was in staat een-en-twintig stuks te onderzoeken en te zien dat ze gedateerd waren op de Chineesche wijze, volgens de jaren van den regeerenden Keizer. Vier er van waren gedateerd van de jaren 1724-1736; zestien van 1736-1796; één van 1796.

Niet minder merkwaardig is een verzameling van negen stuks die de heer Colborne Baber, van den Engelschen Consulairen Dienst in China, uit Formosa zich had weten te verschaffen en toezond aan Col. Henry Yule, toen ter

1) Het begrip ‘Indie’ is, zooals nauwelijks noodig is op te merken, door Candidius te ruim genomen, doch de bedoeling is duidelijk.

tijd Voorzitter der Royal Asiatic Society. In 't belangrijke verslag, aan die bezending toegevoegd, behandelt de heer Baber den aard van die documenten in een oud Pepohwan dialekt, geschreven met Latijnsche letters van Hollandschen oorsprong. Een gedeelte der stukken heeft een dubbelen tekst, een in 't Formosaansch en een vertaling in 't Chineesch, waardoor het mogelijk was de datums vast te stellen, loopende van 1735 tot 1754. Behalve de vertolking van No. III, een contract, waarbij de inlander Kalung uit gebrek aan zilver twee velden in pand geeft aan een Chineeschen geldschieter, behandelt Baber eenige punten die de taal betreffen. Weldadig doet het ons aan, wanneer wij lezen wat hij aan Yule schrijft: 'The faded writings which I send you were written by the grandchildren of the native people who sat at the feet of George Candidius and the schoolmasters[1)]'.

Als men weet dat onder 't Chineesch bestuur voortdurend een toevloed van kolonisten uit China Westelijk Formosa overstroomd heeft, kan men zich niet verwonderen dat er een gemengde bevolking is ontstaan, welke gaandeweg Chineesche taal, gebruiken en zeden heeft aangenomen, al is de herinnering aan vroegere tijden nog niet ten eenenmale weggevaagd. In een geschrift, getiteld *Notes on the Ethnology of Formosa*, van 1863, verhaalt de Engelsche Consul Swinhoe, dat hij gehoord had van een ras aan gene zijde van de stad Taiwanfu, dat zich van Latijnsche karakters bediende en roem droeg op afstamming van de Hollanders. 'Ik was natuurlijk verlangend,' zegt hij, om te zien wat soort van hybridisme zulke wezens zouden vertoonen, toen op zekeren morgen een militair officier, een door en door Chineesch lijkend individu, mij kwam bezoeken en te verstaan gaf dat zijn voorvader een roodharige man (Hollander) was, en een van de 3000 soldaten op 't eiland achtergebleven in den tijd van Koxinga; zij hadden hun hoofden geschoren en 't Chineesch gezag erkend. Zijn dorp, Sinkang, dat hoofdzakelijk uit afstammelingen van die soldaten bestond, was gelegen tien mijlen buiten de Noordpoort; zij bewaarden nog kleeding-

1) De nota van Baber is in haar geheel opgenomen in de uitvoerige en lezenswaarde verhandeling van wijlen Prof. Terrien de Lacouperie. *Formosa Notes on* Mss., *Races and Languages* (Journ. Roy. As. Soc., 1887, p.p. 413-494.)

stukken en papieren die aan hun voorouders toebehoorden; er was een groot dorp ten Noorden en een ten Zuiden door hun volk bewoond; anderen van hun ras, met Chineezen getrouwd, waren verspreid over verschillende gedeelten van 't eiland. Deze lieden worden door de Chineezen gewoonlijk *Pepo's* geheeten.'

De Chineesche heerschappij is ten einde, om vervangen te worden door de Japansche. Te oordeelen naar de schaarsche berichten die uit het verre Oosten af en toe naar Europa overwaaien, schijnen de Japanners met goeden wil bezield te zijn den bloei van 't bijzonder vruchtbare eiland te bevorderen en door 't stichten van scholen beschaving te brengen; heel vlot schijnt het bij de woeste, moedige bergstammen niet te gaan.

Voor ons is Formosa niets meer dan een naam die de herinnering oproept aan 't heldhaftig gedrag van Hambroek. Sommigen onder ons weten ook, dat ijverige mannen daar een korten tijd met vrucht werkzaam zijn geweest. Doch die tijd is lang voorbij, en de hoop der in nood verkeerende inboorlingen dat hun roodharige goede vrienden mochten terugkeeren, zal niet vervuld worden: de gelegenheid is voorbij, onherroepelijk voorbij. Maar elders hebben wij nog een groote roeping te vervullen, en wel ons indien de millioenen zielen in Nederlandsch Indië eenmaal zullen kunnen getuigen dat de Nederlandsche heerschappij hun ten zegen is geweest.

H. KERN.

De biograaf van Jacoba van Beieren ontdekt.

Voor ons is de romantische heldin uit de geschiedenis Jacoba van Beieren, gelijk Jeanne d'Arc voor het Fransche volk. Zeker, de figuur van het eenvoudige herdersmeisje uit Domremy is grootscher en verhevener. Zij, geroepen van achter de kudde om een goddelijken last te volvoeren, draagt om haar hoofd een hemelschen stralenkrans. Maar juist omdat zij een heilige was, blijven hare gedragingen ons in den grond der zaak raadselachtig.

Jacoba echter was, ja een vorstenkind, maar overigens een mensch van gelijke bewegingen als wij, alleen met vuriger temperament en gloeiender hartstocht, eene moedige kampvechtster tegen het dreigende noodlot, dat haar aanhoudend vervolgt, belaagt en eindelijk overmant. Zij had groote gebreken en beging zware misslagen. Maar ondanks hare roekeloosheid, hare lichtvaardigheid en lichtzinnigheid, ondanks de schande van een dubbel huwelijk, ondanks hare gruwelijke wreedheid jegens Albrecht Beilinc en den Hoorner burgemeesterszoon Jan Lambertsz. Cruyf,

> '...neemt haar met ontferming
> Uit heel zijn achtbre gravenrij,
> Een goedig nakroost in bescherming,
> Haar, lieveling van de poëzy!
> Zij boeit in verzen en verhalen,
> Haar naam vervult de schouwburgzalen,
> Poëet en schilder put zich uit
> Om haar op 't lieflijkst af te malen,
> Als schoone weduw, teere bruid;

En, welke namen wij vergaten,
Verguisden, hoonden, leerden haten,
Zij vond genade in ieders oog;
Met tranen weten kind en grijzen
Het huis te Teylingen te wijzen,
Waar eens haar laatste hoop vervloog.'
(Nicolaas Beets, *Dichtwerken*, II, p. 382).

Ook al hadden geen rij van dichters, van Th. Rodenburch tot Albert Verwey toe[1)], haar in hunne treurspelen bezongen, de herinnering aan haar tragischen levensloop zou toch bij ons volk voortleven. Want hare geschiedenis behoeft geene dichterlijke opsiering. Enkel het sober verhaal harer lotgevallen treft meer dan het aangrijpendst tooneelspel.

In het tijdperk harer regeering valt de laatste bloedige worsteling van den eenmaal zoo sterken Hollandschen adel tegen de opkomende stedelijke burgerij, die in den machtigen Philips van Bourgondië een welkomen beschermer ziet. Jacoba trekt door haar onversaagd verzet en haar taaien tegenstand den listigen Bourgondiër, die op hare erflanden aast, af van zijn verbond met Engeland en schenkt daardoor aan het geteisterde en zwoegende Frankrijk verademing.

Eensdeels door haar ridderlijk en krijgshaftig karakter, anderdeels door hare verwikkeling in de algemeene Europeesche politiek heeft hare persoonlijkheid ook steeds over onze grenzen de aandacht getrokken. Niet minder dan vier buitenlanders, een Duitscher, een Belg, een Franschman en eene Amerikaansche, hebben uitvoerige monographieën aan haar gewijd. Het lijvige boek van Fr. von Löher, *Jakobäa von Bayern und ihre Zeit*, Nordlingen 1862-1869, is, hoewel niet altijd betrouwbaar, ten onzent het meest bekend, omdat het zich als een historische roman laat lezen.

Dat nooit een onzer vaderlandsche historici het belangrijk tijdvak, dat zich om Jacoba groepeert, heeft beschreven, ligt vermoedelijk aan de verstrooidheid der bronnen. Archiefonderzoek te Brussel, Bergen, Rijssel, Parijs, Londen en München zou onvermijdelijk zijn. Daarbij komt, dat onze Hollandsche kronieken over Jacoba slechts gebrekkige be-

1) Zie Willemine C.E. Pelletier, *Jacoba van Beieren in het Nederlandsch treurspel. Academisch proefschrift*. Nijmegen 1912.

richten geven. De hoofdbron over haar ligt in de koninklijke bibliotheek te München, Codices latini N°. 19487. Dit handschrift, afkomstig uit Tegernsee, bevat eene weliswaar beknopte, maar toch vrij volledige levensbeschrijving van Jacoba over de jaren 1417 tot 1436, welke door Löher is uitgegeven in de *Abhandlungen der histor. Classe der Königl. Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, X (1867).

Ik vermoed, dat hare vondst voor Löher een der hoofdredenen is geweest om zijn omvangrijk werk over Jacoba samen te stellen. Hoewel hij de bibliotheken en archieven in ons land, in België en Noord-Frankrijk heeft afgezocht, is het hem niet mogen gelukken het origineel of een tweede afschrift dezer biographie te ontdekken noch den auteur ervan op te sporen. Wel heeft hij aangetoond, hoe deze biographie uit Holland naar Beieren is gekomen.

Toen in Januari 1477 de tijding van Karel den Stoute's nederlaag en dood bij Nancy de beide regeerende hertogen in Beieren, Lodewijk den Rijke van Landshut en Albrecht IV van München, ter oore was gekomen, besloten deze het oude erfdeel van Jacoba van Beieren, dat de Bourgondische hertogen naar hunne meening wederrechtelijk hadden ingepalmd, op te eischen. Zij zonden daartoe een gezantschap naar Holland bestaande uit twee geestelijken, twee ridders en een secretaris, benevens een renbode en een kok, in het geheel een reisstoet van 23 paarden. Hun reisverslag wordt nog in het rijksarchief te München bewaard.

Den 26en Maart kwamen zij te Gorkum aan, waar zij werden opgewacht door een zekeren Heinrich Sattelboger, die hun van uit Beieren als gids was aanbevolen. Hier te Gorkum, waar zij door tegenwind twee dagen werden opgehouden, maakten zij kennis met eenige geestelijke en wereldlijke heeren, die hun weinig hoopvolle inlichtingen gaven. Deze wezen er hun o.a. op, dat in Holland en Zeeland vrouwen het recht van opvolging hadden, getuige het voorbeeld van hertogin Jacoba en haar overgrootmoeder keizerin Margaretha. Maria van Bourgondië was dus de natuurlijke en naaste erfgename, daar Jacoba ‘di leste fraw von Bairen und di lest aus dem Bairischen blut, der land besitzerin, mit freyem gutem willen di bemelten land herzog Philippen von Burgundi als irem nachstgesipten

freund bei lebendigem leib über- und eingeben hab als dem, der mit ir zwifach geswistergeit und in der andren sipte ist'. Zij gaven verder als hunne meening te kennen, dat er wel niemand zou te vinden zijn, die het recht of den moed had om buiten weten en wil van hertogin Maria de Staten bijeen te roepen.

Het plan der gezanten was om zich eerst tot Dordrecht en vervolgens tot de andere steden te wenden. Op de dringende waarschuwing der Gorkummer vrienden zonden zij hun secretaris naar Dordrecht om een geleidebrief. Eerst na dien verkregen te hebben, begaven zij zelven er zich heen en hielden daar 's avonds voor Palmzondag in vollen raad, 'darinne auch ettlich von der gemain waren,' hunne voordracht in het Latijn, welke echter door de drie of vier bijzittende doktoren in de landstaal werd overgebracht. Hunne voorstellen vonden evenwel een zeer koel onthaal; ja, de onderhandelingen met de Dordrechter vroedschap namen ten slotte zulk een dreigend verloop, dat de gezanten van hun voorgenomen reis naar de andere Hollandsche steden afzagen en reeds 3 April overhaast Dordrecht verlieten om de terugreis naar Beieren te aanvaarden.

Hoofd van het gezantschap was Dr. Friedrich Maurkircher, proost te Altenötting, later bisschop van Passau. Hij nu is de man geweest, die de levensbeschijving van Jacoba uit Holland heeft meegebracht. Wij weten dit door zijn vriend Johannes Ebran von Wildenbruch, die voor zijne Beiersche kroniek, welke tot 1436 loopt, van deze biographie gebruik heeft gemaakt. Maurkircher heeft de lotgevallen van Jacoba doen te boek stellen om daardoor te laten zien, hoe de Bourgondiër meester van hare landen was geworden, ongetwijfeld met de bedoeling om het stuk na zijn terugkomst aan de beide hertogen voor te leggen. Dat is ook het oordeel van Löher: 'Ich glaube, dass Dr. Maurkircher, ehe er aus Holland zurüchkehrte, sich von einem angesehenen Geistlichen diesen Bericht darüber, wie es eigentlich zugegangen, dass dem Wittelsbacher Hause Holland und Henegau verloren ging, schreiben liess, um ihn mit nach Hause zu nehmen und seinem fürstlichen Herren vorzulegen.'

Zou de auteur niet moeten worden gezocht onder die Gorkummer geestelijken, met wie de Beiersche gezanten

blijkbaar op vertrouwelijken voet waren geraakt? Nu leefde er in 1477 te Gorkum een aanzienlijk geestelijke, Dirk Paulszoon, onderdeken van St. Maarten en St. Vincentius, die ons verschillende historische geschriften heeft nagelaten, o.a. eene wereldkroniek, eene geschiedenis van den opstand der Luikenaars tegen Karel den Stoute van 1465 tot 1468, het leven van den heiligen Swibertus, apostel der Friezen, valschelijk uitgegeven op naam van diens medgezel Marcellinus, maar inderdaad door Dirk Paulszoon zelf vervaardigd. Het ligt dus wel voor de hand, dat het hoofd van het Beiersche gezantschap bij hem zal hebben aangeklopt. Maar hij moge al doorkneed zijn geweest in de geschiedenis zijns lands en begiftigd met eene vaardige pen, het is toch niet wel aan te nemen, dat hij in een week tijds zoo maar voetstoots, op bestelling, eene volledige biographie van Jacoba in elkander heeft gezet. Hij kan daartoe alleen in staat zijn geweest, als hij beschikte over een reeks van gegevens en aanteekeningen over dit tijdvak, welke hij dan slechts had bij te werken en over te schrijven.

Nu bestaat er inderdaad een nog onbekend werk van hem, waaruit hij kan hebben geput, namelijk handschrift No. 1650 der Utrechtsche universiteitsbibliotheek, dat tot nu toe doorging voor een kroniek van Beka, maar in werkelijkheid eene omwerking daarvan is met een geheel zelfstandig vervolg tot 1467, vervaardigd door Dirk Paulszoon. Onderzoeken wij nu het gedeelte over de jaren 1417 tot 1436, dan blijkt dat groote brokstukken, sommige woordelijk en andere verkort, in de biographie van Jakoba zijn overgenomen. Het lijdt geen twijfel, of Dirk Paulszoon is de auteur daarvan geweest.

De meeste onzer kronieken zijn anoniem. Wanneer het een enkele maal gelukt, zooals hier, een ervan terecht te brengen, dan is dat uit historisch oogpunt een zaak van beteekenis: immers voor de juiste waardeering eener geschiedbron is het noodzakelijk te weten, door wie zij werd vervaardigd.

Dirk Paulszoon is in 1416 te Gorkum geboren. In 1442 werd hij kanunnik van St. Maarten en St. Vincentius aldaar. Zijn vaderstad lag niet ver verwijderd van den vestingdriehoek Gouda-Schoonhoven-Oudewater, van waaruit Jacoba

gedurende de jaren 1425 tot 1428, gesteund door de Hoeksche ridders en hare trouwe boeren, den ongelijken strijd tegen de Bourgondische en de Brabantsche legerbenden heeft volgchouden. Den heldenkamp der fiere vorstin kende hij dus uit de herinnering zijner jongensjaren en uit de verhalen van zijne magen, vrienden en bekenden. Geen wonder dus, dat hij over het algemeen goed is ingelicht: hij geeft tal van bijzonderheden, welke nergens anders worden vermeld.

De ontdekking van Jacoba's biograaf is niet alleen voor het tijdperk harer regeering, maar ook voor de Noord-Nederlandsche chronicographie in het algemeen van groot belang. Reeds Bolhuis van Zeeburgh heeft in zijn opstel *Hollandsche Geschiedbronnen voor het Beiersche tijdperk* (in: *Bijdr. voor Vad. Gesch. en Oudheidk.*, N.R. VIII, 1875, p. 363, 374-376) er op gewezen, dat de levensbeschrijving van Jacoba te München niet op zichzelf staat, maar verwantschap, ja meermalen groote overeenkomst vertoont met verscheidene kronieken uit de tweede helft der XVde eeuw. Hij verklaart dit daardoor, dat deze alle geput hebben uit eene Latijnsche kroniek, welke verloren zou zijn gegaan. ‘Genoemde Latijnsche Kroniek moet de laatste regeeringsjaren van graaf Willem VI en de regeering van Jacoba zeer uitvoerig hebben beschreven.’ Hij is van meening, dat bijna alles, wat deze kronieken van die tijden verhalen, daaraan is ontleend. Bedoelde kroniek, waarop volgens het door Bolhuis van Zeeburgh ter verduidelijking bijgevoegde tafeltje niet minder dan tien verschillende kronieken teruggaan, zou dus het verband vormen tusschen onze vijftiende-eeuwsche geschiedbronnen, zou als het ware de grondlegger zijn, waarop de historiographie onzer vijftiende-eeuwsche geschiedenis berust.

Deze door Bolhuis van Zeeburgh tevergeefs gezochte kroniek nu is ons bewaard in bovengenoemd handschrift der Utrechtsche universiteitsbibliotheek No. 1650, dat in 1889 door den Utrechtschen rijksarchivaris Mr. S. Muller Fz. is aangekocht uit de beroemde bibliotheek van Sir Thomas Phillipps te Cheltenham, waarheen zoovele gewichtige bescheiden en handschriften uit onze vaderlandsche archieven en bibliotheken waren verzeild geraakt.

Het Utrechtsche handschrift is echter slechts eene copie, welke in de achttiende eeuw is vervaardigd voor den Utrechtschen hoogleeraar Petrus Bondam. Ik voed de stille hoop, dat de codex, waaruit het is afgeschreven, nog eens voor den dag zal komen. Dat hij verloren zou zijn gegaan, acht ik niet waarschijnlijk. Misschien berust hij in particulier bezit.

Teneinde eventueele onderzoekers eene vingerwijzing te geven, zij hier nog medegedeeld, dat de kroniek in het jaar 1467 plotseling midden in een zin afbreekt met de woorden: 'Tandem decretum est de communi beneplacito, quatenus ipse Carolus dux cum suis successoribus hereditario jure..' en dat de titel, die voorin staat geschreven, luidt: *Chronographia Joannis de Beke de gestis sanctorum pontificum Trajectensium magnanimorumque comitum Hollandiae et utriusque vasallorum et vicinorum*.

Dr. A. HULSHOF.

Het Genootschap voor Zuivere Rede.[1)]

Men behoeft geen Hegelaar te zijn om het Genootschap voor Zuivere Rede met blijdschap te begroeten. Duidelijker nog dan eenige andere uiting van filosofisch leven in Holland toont de stichting van dezen kring, dat de liefde voor filosofeeren in ons land tot een nieuwen dag ontwaakte, en voor de vrienden van het filosofeeren kan dit feit enkel verheugend zijn.

Dertig jaar geleden kon Busken Huet den Nederlandschen volksaard begaafdheid voor metafysika ontzeggen, al bracht Holland Spinoza voort, doch nu schijnt de landaard een nieuwen draai te toonen, en de vrees voor fijne en hooge en zéér zware bespiegeling, bij velen sloeg zij om in een liefde voor wat juist als het moeilijkste en meest afgetrokkene bekend staat - er is wel veel veranderd.

Zonder filosofeeren was Holland ook in de vorige eeuw niet. Om alleen maar professoren te noemen: Opzoomer maakte opgang; door Land in Leiden, Bellaar Spruyt in Amsterdam, van der Wijck in Utrecht, bleef de heilige lamp aan 't branden; Heymans in Groningen won ook in het buitenland een eervollen naam; ook Ritter wekte bij velen liefde voor de goede zaak; een tijdschrift voor wijsbegeerte ontstond, - er was al reden om Huet's vonnis te herzien.

Want niet alle Grieken waren, en zelfs niet alle Duitschers zijn metafysici, en àls men hier van landaard spreken wil,

1) Handelingen v.h. Genootschap voor Zuivere Rede. 1912-1913.

men moet hem wel altijd zoeken in een kleinen kring van filosofiebeoefenaars en hem er ontwaren zoo die kring niet àl te klein is, en zijn leden van liefde voor dat soort van denken getuigen, dat voor den buitenstaander met het woord ‘afgetrokken bespiegeling’ voldoende afgemaakt is.

Die hier spreekt, is geen Hegelaar, maar hij behoeft over Hegel thans niet meer te beweren, dan dat zijn werken bekend staan als het uiterste van ‘afgetrokken bespiegeling’; een uiterste, dat ze vele jaren tot een doode letter maakte, tot een schrikbeeld voor hen die wel filosofeeren wilden, tot een legendarische vermaning hoe men vooral niet filosofeeren moest: wie liefde voor Hegel en den moed voor de studie van zijn werken wist te geven, die rukte wèl aan den landaard; die bracht er wel in wat er het meest vijandig aan scheen; die nam wel weg, wat wel altijd een bezwaar tegen het filosofeeren zal zijn voor de velen, welke alle filosofie dwaasheid achten, en maar altijd vragen, wat men er aan heeft.

Wat *men* er aan heeft, - ach wat! Vraag allereerst wat *zij* er aan hebben, die er van houden, zooals gij vragen kunt, wat *zij* aan muziek hebben, die van muziek houden: wie niet om muziek geeft, wat geeft zij hèm? En toch zal men een land arm aan beschaving achten, waar Bach en Beethoven en Wagner niet voor een zekere schare een geluk zijn, en in een ruimeren kring althans in eere, al is het maar bij gerucht.

Filosofeeren is voor hen, die er van houden, een bezigheid die een verlangen bevredigt, het verlangen naar beter inzicht in Zijn en Weten; een bezigheid, die zij wel zéér waardeeren moeten, omdat met het verlangen ook de hoop, al is het maar de droomende hoop gegeven is op een antwoord op vele groote vragen; filosofeeren zoekt eenheid in denken, en het wordt zelfs in onzen tijd door de zoo machtige natuurwetenschap opgedrongen aan wie maar even omkijkt; filosofeeren brengt in aanraking met groote vraagstukken niet alleen, maar ook met helden in denken, en niet gauw verliest die filosofeert de hoop geheel en al, dat hij ook voor zijn handelen en gevoelen een richtsnoer vinden zal.

Ik weet wel, de leden van het nieuwe Genootschap zullen anders spreken; voor hen is filosofeeren denken en werken

naar de filosofie van Hegel en Bolland, want die leer is de *waarheid*. Ook voor hen is er wel nog een eindelooze taak in het bijwerken, het afwerken en het doorwerken, maar grondslag en muren van het gebouw der Waarheid staan voor hen kant en klaar, en de werkers weten hoe zij in hun arbeid voortschrijden moeten.

Zoo zullen de dames en heeren van het Genootschap spreken, maar ook hij, die zich niet bij hen aansluit, behoort zich te verheugen in hun geestdrift, juist omdat de helden hunner richting zoo geweldig veel eischen van ijver en begrip. Niet voorzeker uit gemakzucht en om te suffen werden de leden Hegelaar, maar om te lezen de zwaarste boeken, die er bestaan en zich te begeven in een doolhof van de fijnste abstracties: werken als een paard en vertrouwd raken met 'afgetrokken bespiegeling', dat leerden zij niet alleen, maar daarin voelen zij zich ook gelukkig.

En hulde behoort de buitenstaander ook te geven aan Bolland, niet enkel om zijn geweldig werken, doch als den man, die het verstond om zooveel jongeren tot ijver en geestdrift voor ernstig filosofeeren te voeren.

CHARLES M. VAN DEVENTER.

[Verzen]

Hermes.
Bij een schilderij van Derkinderen.

Hij naakt, - de neevlen zijn 't azuur ontvloden;
   't Is of de dalen versche verwen vinden;
   En zoenend kruiven zoete zefierwinden
Zijn mantel op, den vlammend geel-en-rooden.

Hij komt! Nauw raakt zijn vlugge voet de zode.
   Vleuglengeschoeide en vogelengezwinde,
   Zweeft hij voorbij gelijk een ranke hinde,
Hij, Maja's zoon, der Goden vuurge bode!

Zoo laait, wat van de Goden tot hem kwam,
Vurig en snel als een rood-gouden vlam,
   Den kunstnaar in de kaamren van zijn geest.

En vóór weer 't flitsend fenomeem zal zwichten,
   Laat hij rondom, - op aarde een hemelsch feest! -
Een weerglans van die vlam in luister lichten...

Sorbes.

Schalt lustig uit, scharlaken lijsterbessen, -
De zomergaarde loeg niet luid genoeg,
Zoolang haar groen nog rijpe vruchten vroeg
Als luchters tusschen beuken en cypressen.

Nu druipt uw top van triomfante tressen,
Zoo schel alsof het loover vonken sloeg,
En heel uw kroon stijf-staande snoeren droeg
Van kralen voor zwart-glanzende princessen!

O, 'k weet: zóó schoon mag dit fel-rood niet daavren
Als 't gloeien deed van anjers en papaavren;

Maar bloemen kunnen 't wimplen van haar kleuren,
Zoo vooglen-lokkend en zoo hoog niet beuren, -

En welkom is 't soms, als brutaler branden,
Verbeelding troonen naar barbaarscher stranden.

Herfst 1913.

JAN VETH.

Dramatisch overzicht.

Het Nederlandsch Tooneel: Lentewolken, blijspel in 3 bedrijven van Herman C.J. Roelvink.
Tooneelvereeniging: Pro domo, romantisch tooneelspel in 5 bedrijven, door Jhr. A.W.G. van Riemsdijk.

Wanneer een jarenlange volharding, die zich door geen fiasco of geen slechts half succes laat afschrikken, den tooneelschrijver als een deugd mag worden aangerekend, dan komt de heer Roelvink in aanmerking voor een goede aanteekening.

Het is acht jaar geleden dat hij, als beginneling, zijn *Stormvogel* gespeeld kreeg, een nog zeer onhandig samengesteld stuk, met allerlei onverklaarbaars en onspeelbaars, maar met een voor een jong tooneelschrijver merkwaardig natuurlijken dialoog.

Van voor drie jaar herinner ik mij een ding, dat de heer Roelvink *De Gordel van Hippolyta* betitelde en toen als ‘een fantazie’ aankondigde, maar waaraan de fantazie ontbrak; een stuk dat weer veel onverklaarbaars en onspeelbaars bevatte en waarin de gemakkelijke dialoog van zijn eersteling bleek zoek geraakt.

Toen hebben wij, op het eind van 1911, *Freuleken* te zien gekregen, dat in de herinnering en op het repertoire gebleven is, vooral door het aardige figuurtje van Miebetje met hare verliefdheid op den mooien jonker van het kasteel - waarvan mevrouw Lobo-Braakensiek een meesterstukje gemaakt heeft -, maar welke ‘komedie’, zooals de schrijver ze noemde, voor het overige onhandig, of liever: *niet* in elkaar is gezet en dientengevolge drie bedrijven lang hinderlijk rammelt.

De heer Roelvink, die na zijn omzwervingen bij andere tooneelgezelschappen, thans bij de ‘Koninklijke’ in veilige

haven beland schijnt, gaf daar den vorigen winter wederom een stuk, *De sterksten*, waarvan een voortreffelijk eerste bedrijf iets buitengewoons deed verwachten, maar dat ook alweer door dezelfde fouten, waaraan zijn vorig werk laboreerde: gebrek aan een behoorlijk doordachte handeling en aan de logische ontwikkeling van een goed ingezet motief, nog altijd niet als een werkelijke aanwinst van het repertoire beschouwd kan worden.

En nu bij den aanvang van het jaar, terwijl hij intusschen tot lid en secretaris van den Raad van Beheer bevorderd is, kregen wij van den nieuwen Raadsheer een nieuw blijspel: *Lentewolken*.

De schrijver zelf gaf, bij het programma van zijn werk, een overzicht en toelichting, die een luchtig, vermakelijk en onderhoudend blijspel deden verwachten: een kijkje in het leven van mannelijke en vrouwelijke Delftsche studenten en het uiteenloopend oordeel daarover van een zwaartillenden ouden vrijgezel en van een levenslustige weduwe, oude vrienden en thans naaste buren; een 'spel van jeugdvergissing', waarin, zooals het ons hier geschetst werd, men zich bij voorbaat reeds vermaakte.

De onvoorzichtige! Wat was hij begonnen! Nu toch bleek het duidelijker dan ooit dat de heer Roelvink aan zijn schrijftafel wel aardige dingen weet te bedenken, ditmaal wellicht puttend uit zijn Delftschen studententijd, maar dat hij zich den tijd niet gunt of misschien het talent niet bezit, om uit al die herinneringen, invallen, bedenksels een goed geordend tooneelspel samen te stellen, naar een vast plan met een begrijpelijke verwikkeling, een geregeld verloop en een aannemelijke ontknooping.

Het blijkt uit alles: vertrouwende op zijn natuurlijke gaven, zijn niet onvermakelijke bedenksels en zijn gemakkelijke wijze van dialogiseeren, schrijft hij er maar op los, zonder eenigen te voren afgebakenden koers te volgen, of aan de teekening en ontwikkeling van een karakter zijn aandacht te wijden.

Wat ware er niet van 'de verstandige levenslustige weduwe Eleonora de Wilde', die de verdediging van de moderne jeugd voor haar rekening neemt, te maken geweest en wat zou mevrouw Christine Poolman ons ermee vermaakt hebben, wanneer de schrijver haar niet maar enkel geschetst, maar ook geschapen had tot een sprekend, levend wezen!

En hoe zou het 'spel van jeugdvergissingen' onder be-

kwamer hand een levendig, passionneerend kaatsspel hebben kunnen worden, met overwinnaars en overwonnenen, in plaats van dit ongemotiveerd heen en weer geslinger, dit onwezenlijk heen en weer gepraat, waarin niets den toeschouwer boeit of vermaakt, en waarvan men ten slotte niet begrijpt, waarom het zóó afloopt en niet anders...

Wanneer, desondanks, dit blijspel nog geruimen tijd menschen getrokken heeft, dan schrijf ik - van het Amsterdamsche schouwburgpubliek liefst het beste veronderstellende - dit voornamelijk toe aan het uitnemend spel. Hadden de vertooners voor het werk van den secretaris, die ditmaal ook de functie van regisseur vervulde, zich dubbel ingespannen? Ik vermoed het. Want zoo goed als zonder uitzondering, was hun spel voortreffelijk.

Bovenaan stond weer zij, aan wie de heer Roelvink het slagen van meer dan één tooneeltje in vroegere stukken voor een goed deel te danken heeft, mevrouw Lobo-Braakensiek, hier het padvindertje, dat menig druilerig en slepend tooneel opvroolijkte en op gang bracht. Rika Hopper en Reule wisten het onmogelijke hunner rollen van tot elkaar naderende en weer van elkaar afgestooten gelieven wel niet mogelijk en begrijpelijk te maken, maar ze door ingehouden en verstandig spel voor belachelijkheid te behoeden. De jonge van Kerckhoven speelde zijn dankbare studentenrol met het meesterschap van een volmaakt acteur en Harms maakte van den ouden, zwaartillenden vrijgezel een goed type.

Een zoo goede vertooning heeft haar gevaarlijke zijde.

Valt een stuk, dan gebeurt het niet zelden dat de schrijver dit aan de vertooners wijt; houdt een goede vertooning als deze een stuk als dit een tijdlang boven water, dan is hij maar al te gauw geneigd, zijn schepping daarvan de eer te geven.

En de heer Roelvink heeft zulk een zelf-aanmoediging niet meer noodig. Integendeel, het wordt hoog tijd dat hij, die door zijn functie geroepen wordt om anderer tooneelwerk te beoordeelen en te veroordeelen, ook eens de fouten in eigen werk leert inzien en ernstig tracht, ze te verbeteren.

Van den schrijver van *Pro domo* is niet te verwachten dat hij de fouten van zijn werk zal inzien. *Son siège est*

fait. Die fouten trouwens zijn, voor een deel, onafscheidelijk van het genre dat hij zich koos: het melodrama, het inférieurste van alle dramatische kunstsoorten. Daarvan kent hij alle knepen, alle effecten, en als hij zijn melodrama in elkaar gezet en er zijn spelers voor gevonden heeft, is hij zeker van zijn succes bij de velen, die in zulk werk smaak vinden, indien men dat 'smaak' mag noemen. Hoe grover van teekening, hoe scheller van kleur die dingen zijn, hoe gretiger dat soort van publiek er op aanvalt en er van smult.

Het kan gebeuren, dat, gelijk hier, van het oorsponkelijk motief een psychologisch interessant en treffend drama ware te maken geweest. De Graaf de Grancé, die zich op zijn oud-adellijk geslacht laat voorstaan, op het geslacht dat zich nooit geëncanailleerd heeft door huwelijken met andere geslachten, en die ervaren moet dat zijn beide kinderen, de zoon zoowel als de dochter, - de laatste een Strindbergsche freule Julie, - onherstelbaar gedegenereerd zijn, zoodat het eenige wat hem te doen staat, om zijn blazoen te zuiveren en de eer van zijn huis te redden, is, zijn stamhouder, den verliederlijkten Louis, dood te schieten, - deze hoofdpersoon van *Pro domo* kan zeker psychologisch belangwekkend zijn en, in de worsteling met zijn gedegenereerden zoon zou hij tot een hoog tragische figuur gemaakt kunnen worden.

Maar met psychologie en hooge tragiek pleegt een melodramaticus zich niet op te houden, en voor karakterteekening spant hij zich niet in. Hij blijft liefst aan den buitenkant, aan de oppervlakte.

De heer Van Riemsdijk heeft de personen uit zijn 'romantisch tooneelspel' niet zien *leven*, en zij leven dan ook niet; hij heeft ze enkel zien *spelen* en het is enkel *spel*, wat zij ons vertoonen. Wat de schrijver hun te zeggen geeft, in tooneelen waar het juist aankomt op hetgeen gezegd wordt, is soms van een verbazingwekkende onhandigheid en er glad naast.

Het meest heeft mij dit getroffen in de bedrijven III en IV. In het tooneel der verklaring tusschen den nuchteren vader en den dronken zoon, doet de vader niet anders dan razen en tieren, den zoon afsnauwen, hem bij zijn keel grijpen en op de sofa smijten, terwijl de dronken zoon een, van zijn standpunt vrij logisch, betoog houdt over de nadeelen van

huwelijken tusschen leden van het zelfde geslacht, over degeneratie en willoosheid. De dwaasheid van dit tooneel wordt nog overtroffen door die van het volgende bedrijf, waarin de Graaf de Grancé voor den moord op zijn zoon gepleegd te recht staat. Er behoort zeker een sterke verbeeldingskracht toe om in het fragment van een leege zaal. dat wij tusschen twee licht-paarse gordijnen te zien krijgen, een gerechtszaal en in den man, die daar achter een hekje een lange rede houdt tot voor ons onzichtbare menschen, een beschuldigde te zien die zich tegenover zijn rechters verdedigt. Deze mise en scéne, indien zij dien naam verdient, is al heel ongelukkig verzonnen. Maar in hetgeen de heer Van Riemsdijk den beschuldigde zeggen laat is hij al niet gelukkiger. De graaf gooit het daar in het litteraire, spreekt zelfs, in versmaat, van een bosch,

> waar 't stralend licht door 't dichte loover brak...

Die heele vertooning over het hekje is vrij mal en ontroert volstrekt niet, al zou de toestand op zichzelf tot diepe ontroering aanleiding geven.

Welk een geluk voor onzen melodramaticus, een geniaal melodrama-speler als Louis Bouwmeester, den onverwoestbare, voor zijn stuk te hebben kunnen winnen, met, als voortreffelijk tegenspeler, een lid van hetzelfde, niet gedegenereerde, aloude tooneelspelersgeslacht.

Welke andere Hollandsche tooneelspeler, of het moest Royaards zijn, zou van deze oppervlakkig geteekende figuur nog zoo iets, wel niet ontroerends - want aan ontroeren bezondigt de schrijver zich niet - maar toch indrukwekkends hebben weten te maken.

In het slecht geschreven en slecht geïnsceneerde tooneel, waar hij voor zijn rechters heet te staan, wist Bouwmeester door zijn dictie tot luisteren te dwingen, en in de andere bedrijven bleef de veerkrachtige meer-dan-zeventig-jarige steeds het tooneel beheerschen.

Of, naar de voorspelling van een der dagbladen, *Pro domo* het tot 300 voorstellingen brengen zal, betwijfel ik. Maar heeft. het publiek er genoeg van, dan blijft het drama nog altijd uitstekende kost voor de Cinema.

J.N. VAN HALL.

Buitenlandsch overzicht.

Duitsche, Engelsche, Turksche zaken.
23 Jan. 1914.

Zabern heeft voor zulk een muisje wel een geweldigen staart.

De militair-conservatieve partij heeft zoodanig de overhand behouden, dat menigeen zich afvraagt hoe lang Bethmann-Hollweg het nog wel maken zal.

Merkwaardige verhoudingen: de Rijkskanselier bedreigd door de eenige partij die niet tot het votum van afkeuring, in den Rijksdag tegen hem uitgebracht, medewerkte.

Men vergeeft den kanselier niet, dat dat votum indruk op hem heeft gemaakt; dat hij in de *Norddeutsche* waarschuwingen heeft doen plaatsen niet aan het adres van de Elzassers alleen, doch ook aan dat van de militairen en hun conservatieve vrienden. De jonkers van Oost-Elbië staken de hoofden bijeen; in het Pruisische Heerenhuis, in het Huis van Afgevaardigden werd de kanselier duchtig onderhanden genomen. Waar ging het onder zijn bewind met de Pruisische hegemonie in Duitschland naar toe?

De kanselier heeft ontzettend klein bij gegeven. Zijlieden krijgen gelijk, die den eens zoo luid opgehemelden Bethmann-Hollweg kracht van karakter altijd hebben ontzegd. Kennis en inzicht heeft hij wel, maar die maken alleen nog niet den grooten staatsman.

Aan zijn vriend Lamprecht schrijft hij in deze dagen van spanning brieven, die van geest getuigen: ‘Wat zijn wij nog

een jong volk; wij gelooven maar in kracht en geweld, en weten nog niet dat wat het geweld gewonnen heeft, alleen door andere middelen dan die van het geweld behouden kan blijven. Nog niet lang geleden heeft Edmond Rostand gesproken over “l'impérialisme de l'idée”, en toen gezegd: “C'est au moment qu'on veut redoubler de force qu'il faut redoubler de grâce.” Voor deze opvatting van het imperialisme zijn wij Duitschers nog niet rijp....’

Leg nu daartegen zijn rede in het Heerenhuis, in antwoord op den hevigen aanval van York von Wartenburg: ‘Mijn persoonlijke gevoelens zijn die van het hooge huis...’

Ware de Rijksdag een meer zelfbewust lichaam, hoe spoedig zou zij den kanselier beduiden dat hij zich tusschen twee stoelen in de asch geplaatst heeft, en dat het Duitsche volk zijn eersten minister niet in die positie verkiest te aanschouwen.

Maar er zal niets van komen. De nationaal-liberalen zijn voor de zooveelste maal weder in hun schulp gekropen; hoe zou de reserve-officier durven ingaan tegen den generaal? Nu zouden het dus alleen de centrumsmannen kunnen zijn, die in verbond met vrijzinnigen en socialisten den kanselier een hinderlaag zouden kunnen leggen. Ook daar zal niets van komen. Blijkbaar heeft de regeering het centrum omgekocht voor eene concessie in zake het Jezuietenvraagstuk, of iets dergelijks.

De vijftien afgevaardigden van het Rijksland willen dat er in den Rijksdag even hartige taal zal worden gesproken als in de tweede kamer te Straatsburg. Maar voor een interpellatie zijn dertig onderteekeningen noodig, en het centrum, waartoe de geestverwante meerderheid der afgevaardigden uit het Rijksland zich natuurlijk om steun gewend heeft, heeft zijn medewerking geweigerd. Zoodat het nu alleen de socialisten en vrijzinnigen zullen zijn, die mogelijk nog wat gaan napleiten...

Intusschen ontbreekt het niet aan geruchten omtrent persoonsveranderngen in het ministerie: Bethmann-Hollweg als stadhouder te Straatsburg op de plaats van Wedel; Tirpitz Rijkskanselier, en zoo voorts.

De Keizer heeft blijkbaar nog geen besluit gevat. De conservatieven zijn heftig genoeg in het afbreken, maar hoe

zij een Duitsch Rijksbestuur naar hunnen zin zouden vermogen in te richten, blijft een raadsel. Socialistenwet en inkrimping van het kiesrecht voor den Rijksdag - jawel! De Keizer zal aan Oldenburg-Januschau en consorten niet toestaan, wat hij, in het begin zijner regeering, den ouden Bismarck geweigerd heeft.

Tot zuivering van den dampkring ware het gewenscht, dat de proef maar eens genomen werd. Het moet in Duitschland nog erger worden, eer het beter worden kan.

De *Punch* vertoont Winston Churchill in een apotheose op de planken, in den arm de ontzagwekkende rol der jongste 'Navy Estimates', terwijl een verleidelijk uitziende rei van Tory chorus-girls hem toezingt: 'You've made me love you; I didn't want to do it'.

Wat is er waar van de geruchten omtrent een hopelooze verdeeldheid in den boezem van het liberale kabinet? Er is een officieele tegenspraak gekomen, die zeer weinig overtuigend klinkt.

Lloyd George, die nimmer een blad voor den mond neemt, heeft zoo duidelijk mogelijk gezegd, dat hij de partij met Churchill's marinebegrooting niet voor de kiezers durft laten komen. Het oogenblik is juist zoo gunstig, meent hij, om tot eene inkrimping der vlootuitgaven, althans tot langzamer tempo van opdrijving, nu eindelijk over te gaan. De verhouding tot Duitschland is in langen tijd niet zoo goed geweest als thans.

Heeft Lloyd George niet nog meer aan de aanstaande verkiezingen gedacht dan aan den toestand van Europa? De Triple Entente staat er nu juist sedert een jaar niet zoo heel gunsig voor; zij heeft tegenover de Triple Alliantie ontegenzeglijk aan terrein verloren.

Slaagt Lloyd George er in, een belangrijk deel der regeeringsmeerderheid tegen Churchill's begrooting te doen stemmen, dan is de val van het ministerie onvermijdelijk. De unionisten hebben aanstonds aangekondigd, dat zij als één man voor Churchill zullen opkomen. De liberale imperialisten zullen niet anders doen, en dan blijft Asquith met Labour-Partij en Ieren zitten.

Asquith heeft dus wel geen andere keus, dan Lloyd George

het zwijgen op te leggen. Maar of de kiezers hem dit niet zullen doen bezuren? Lloyd George heeft er den naam van, goed te weten wat er onder het volk omgaat; en hij heeft zich reeds zoo ver gewaagd, dat hij moeilijk meer terug kan.

Hoe het zij, de heer Asquith zal in 1914 ruimschoots gelegenheid hebben, zijn zeker opmerkelijke begaafdheid in het bijeenhouden eener heterogene meerderheid opnieuw op de proef te stellen; de zwaarste proef wellicht, waaraan zij nog is onderworpen geworden.

Enver Pasja minister van oorlog; een dreadnought aangekocht; de aankoop van een tweeden dreadnought overwogen.

Waar haalt Turkije het geld vandaan? Van mogendheden die in ruil voor dat geld concessiën verlangen die Turkije steeds minder vrij laten in eigen huis.

Met zekerheid moet dit alles op nieuwe verwikkelingen uitloopen. Nog is de erfenis van den laatsten oorlog niet geregeld, Albanië in verwarring en onrust, de eilandenkwestie onbeslist, en reeds doemen nieuwe vraagstukken dreigend op.

Stéphane Lauzanne, de redacteur van den *Matin*, die, door Russische belanghebbenden naar St. Petersburg gehaald, van daar uit eene reeks hoofdartikelen schrijft die te kenmerken zijn als het reclame-achtige prospectus eener nieuwe Russische leening, voorspelt groote dingen. ‘La Russie n'a encore rien fait à Constantinople mais elle fera quelque chose demain, après-demain, dans un mois... Elle prépare son action en Arménie. Elle la prépare avec cette méthode silencieuse et souple qui est dans le génie de la race slave. Elle a dans le personne du général Vorontzoff-Datchkoff, qui commande au Caucase, un agent merveilleusement actif et adroit. Elle s'infiltre; elle prend pied....’

Na eenige weinig zeggende explicaties schijnt Rusland zijn verzet tegen de missie van generaal Liman von Sanders te hebben opgegeven. Is het in de gegronde verwachting dat Duitschland aan Rusland in Armenië de vrije hand zal laten?

Onderwijl wordt de aandacht van den Franschen bondgenoot gericht op wat Hanotaux in den *Figaro* genoemd heeft ‘le mirage syrien.’

Minister Doumergue heeft voor de commissie van buitenlandsche zaken der Fransche kamer verklaard, dat, in

December 1912 reeds, Engeland aan Frankrijk de verzekering heeft gegeven dat het geen politieke oogmerken op Syrië heeft. Precies zoo is de Marokko-geschiedenis begonnen.

Hanotaux vindt Syrië een te wichtig brok voor eene mogendheid die reeds een zoo groot stuk Afrika voor haar rekening heeft. De Levant is een wereld; eenmaal er in, raakt men er niet weer uit. Als er groote verwikkelingen moeten komen met een groote uitruiling van compensatiën aan het eind, vindt hij het raadzamer dat Frankrijk de handen vrij houdt om zich *zijne* compensatie te bezorgen dichter bij honk.

Het belang van Frankrijk is overigens niet dat Aziatisch Turkije verdeeld worde, meent hij, maar dat het in wezen blijve, 'réformée et paisible'. Het ongeluk is evenwel, dat men verleerd heeft aan Turksche 'hervormingen' te gelooven, althans aan hare vreedzaamheid. En als de hervormingen van de Europeesche mogendheden moeten komen, is verdeeling toch het eind.

C.

Bibliographie.

Menschen in wording door I. Kooistra, Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, 1913.

Wie aan het groote werk der opvoeding en aan dat, niet minder gewichtige, der opleiding van aanstaande opvoeders zijn leven wijdt, en eens begonnen is, de beginselen die hem daarbij leiden, de ervaring, welke hij daarbij heeft opgedaan, op schrift te zetten en aan anderen mee te deelen, raakt niet licht uitgepraat. Want elke dag, elk uur geven hem nieuwe stof. Telkens brengt de ervaring, in school en daarbuiten opgedaan, hem er toe, zijn denkbeelden over opvoeding te herzien, dieper op een of ander onderdeel in te gaan, zich te verdedigen tegen de critiek en daardoor tegelijkertijd zich zelf beter rekenschap te geven van hetgeen er aan zijn weten, aan zijn ervaring, ontbreekt en van datgene waarin hij, in theorie of praktijk, nog te kort is geschoten.

Geen wonder dus, dat juffrouw Kooistra, de bekwame Directrice der Rijkskweekschool voor onderwijzeressen te Apeldoorn, het voortreffelijk geschrift, dat zij onder den titel *Zedelijke Opvoeding* in 1894 voor het eerst het licht deed zien[1)], in de talrijke opvolgende herdrukken, telkens weer heeft uitgebreid en verduidelijkt. En nog steeds bleef haar het hart tot spreken dringen: over ‘de opvoeding tot plichtsbetrachting in huis en school’, over ‘de opvoeding tot waarheid’, over ‘klikken’. Deze onderwerpen behandelt zij in het onlangs verschenen werk *Menschen in wording*, en ook in dit geschrift vinden wij weer dat rustig, ernstig en toch frisch en opgewekt betoog van eene, die in de wereld van kinderen van allerlei slag en leeftijd, van verstandige en onverstandige ouders en leermeesters, goed heeft rondgekeken, en die uit de ervaring daar opgedaan een schat van leeringen, waarschuwingen meebracht, die op hare beurt rijke stof tot nadenken geven.

Jonge mannen en jonge vrouwen, die, zelven nog ‘menschen in wording’, zonder overgang of voorbereiding van de school of de collegebanken voor de klas worden gezet tegenover andere

1) Zie *De Gids*, October 1894.

'menschen in wording' die zij niet enkel moeten onderwijzen maar ook zedelijk opvoeden, zullen in dit en het vorige boek van mej. Kooistra geen handleiding vinden voor 'eerste hulp bij ongelukken', noch een stel recepten voor alle moeielijke gevallen; maar wie hunner het ernstig meenen met de taak waaraan zij zich gaan wijden, met de 'charge d'âmes' welke hun op de schouders wordt gelegd, zullen wel doen, bij deze opvoedster van rijpe ervaring ter schole te gaan en hun winst te doen met hetgeen zij hun te zeggen heeft.

v.H.

Tien jaren praktijk der Ongevallenwet 1901, 1 Februari 1903 - 1 Februari 1913. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1913.

1 Februari 1914 lijkt een ongewone datum voor de aankondiging van een boek, dat een tijdvak van tien jaren herdenkt 't welk juist een jaar te voren eindigde.

Toch zit er iets in, in dit jaartje wachtens.

Het eerste decennium van onze Rijksverzekeringsbank was er een van ongewone woeligheid, een tijdperk van toch reeds moeilijk zich inburgeren, nog verzwaard door een critiek van min bevriende zijde, die in leemten en fouten, welke bij een jonge instelling niet *konden* uitblijven, gemakkelijk haar aanknoopingspunten vond en aan opbouw weinig moeite heeft ten koste gelegd.

'In het theoretisch fraaie stelsel lag de kiem voor vele teleurstellingen', zegt de voorzitter van het bankbestuur terecht in zijn artikel, dat den bundel opent, door hem met veertien anderen samengesteld.

Hoe weinig hebben de bedillers (die het ook konden weten) dit in het oog gehouden, het verschil tusschen een wet, die met hare verklaarbare fouten (zij ploegde op haast maagdelijk terrein) *moest* worden uitgevoerd, en hen, die met deze veelszins ondankbare taak zich zagen belast en uit den aard van hun positie tegenover hun critici veelal wapenloos stonden.

Thans blijkt de storm danig geluwd.

Opmerkelijk is het onderscheid tusschen den toon, die nog niet zoovele jaren geleden betamelijk scheen als het tegen de Rijksverzekeringsbank ging, en de ontvangst, die de 'tien jaren praktijk' in het afgeloopen jaar gevonden hebben.

Er is uit dit boek aangaande de nooden onzer ongevallenverzekering en wat deze nooden verhelpen kan tienmaal meer

te leeren dan uit alles wat in die tien jaar tegen de bank en haar ambtenaren gecriticasterd is.

Dit hebben blijkbaar ook de stuurlui aan den wal gevoeld.

Maar hier zijn dan ook de mannen aan het woord, die tien jaar lang niet stonden aan den wal, doch op de brug.

V.B.

Verplichte arbitrage van arbeidsgeschillen in Nieuw-Zeeland, door Mr. A.G. Heineken. Leiden, S.C. van Doesburgh, 1913.

Een der, aan onze universiteiten in tegenstelling met Delft betrekkelijk zeldzame, 'rijpere' proefschriften, van een man die het studentenleven al verscheidene jaren achter den rug heeft.

Een der belangwekkendste onderwerpen, die het moderne economische leven heeft aan de orde gesteld.

De stof ontleend aan een land, welks tegenvoeters nooit recht wijs eruit worden en waaromtrent, gedocumenteerd en wel, de tegenstrijdigste oordeelvellingen de ronde doen.

Het oordeel van mr. Heineken over de door hem bestudeerde - en blijkbaar met groote zorg en met critischen zin bestudeerde - nieuw-zeelandsche instelling is ongunstig.

Dit oordeel heeft zijn waarde. Want de schrijver gaf zich, alvorens het neer te schrijven, ter dege rekenschap van wat hij zeggen ging.

En dit oordeel deelt van zijn waarde mee aan het boek.

Dit laatste echter bezit nog andere - en grootere - verdienste: het geeft *feiten* in flinken getale. En hoe willen wij, misdeelden voor wie een bootbiljet naar Australië, noch hotelcoupons aldaar zijn weggelegd, op andere wijze ons, zij het aarzelend nog, een oordeel vormen over die landen van jeugd en originaliteit?

V.B.

Paul Hooz en Lambert Brodeck, door R. van Genderen Stort. - Rotterdam, 1913. W.L. & J. Brusse.

Voor de kennis van aard en waarde van des heeren van Genderen Stort's werk dunkt het mij van uitnemend belang op te merken, dat hij voornamelijk in twee procédés schrijft waar-

van ik 't eene zou willen noemen het panegyrisch-biografische, - sterk onder Franschen invloed, - en het andere het psychologisch-realistische - kalm, vlak, met veel distinctie en weinig élan. Want ziet men dàt in èn bemerkt men hoe volstrekt psychisch-noodzakelijk het dikwijls voor dezen auteur is, zich met het op de eerstgenoemde wijze verwoorden van de meeste zijner verbeeldingen *tevreden te stellen*, dan weet men niet alleen alles van hem en alles van zijn werk meteen, maar voelt elke ergernis wegebben, terwijl men glimlacht om het naïeve en aardige maniertje, waarop hij van den nood een deugd tracht te maken, en om zijn klaarblijkelijk ongeschokte overtuiging, dat de lezer even gauw tevreden als hij en even toegeeflijk voor den schrijver van Genderen Stort zal zijn als deze zelf dat is.... - Of men nu, bijvoorbeeld, Mad. Necker de Saussure over Mad. de Staël leest, of onze auteur over den heer en mevrouw Brodeck.... 't is één bekertje likeur - hu! de vuige plebejer, die hier van één pòt nàt zou durven spreken! - Hier als daar dezelfde bevallige, diep-bewonderende zinnetjes, hier als daar dezelfde eerbiedigheidjes, dezelfde schroompjes, dezelfde vergodinkjes en ook dezelfde geurige, aristocratische zèlfvoldaanheid, die zaligjes en nonnetjesachtig-ingetogen glimlacht ónder de aanbidding. Maar terwijl men dáár ontroerd wordt door het waarachtige gevoel eener toch zeer werkelijk nederige vriendin voor een zeer werkelijk groote vrouw, ziet men hiér vaak niets anders dan een lichtelijk-belachelijk, pretentieus hovelingetje, dat voor een voor ons *niet waar gemaakt*, niet majestueus- blijkend majesteitje, de soupele knietjes buigt. Hoe dat komt? Wel niet alleen, omdat onze schrijver niet slechts de innige fijnheid, het hier en daar kòstbare denken van een Madame Necker mist - hij geeft wel kernwoorden van Goethe en Strindberg, maar waar zijn zijn eigen? - maar ook omdat - en hier bemerkt men het volkomen ontoereikende van het biographisch procédé voor novellistisch werk - *zij* spreekt over een mensch, die ook buiten haar geest leeft, *hij* over een, wiens leven uitsluitend van zijn levensschèppend vermogen afhangt. - De schrijver noemt zijn figuur *Lambert Brodeck* ‘een der schoonste en geniaalste mannen van zijn tijd’, ‘een held’, enz. Welke waarde hebben deze *beweringen* voor ons? De schrijver kan ons even goed vertellen, dat *Lambert Brodeck* een koe met vijf pooten is. *Zien* moeten wij, *overtuigd* moeten wij worden, dat hij een geniaal man en een held is. ‘Op achttien jaar verwonderde hij... zelfs den encyclopaedischen Bolland.’ Foei, welk 'n métier-truc!.... Weet je wat, als ik dien weg uitkom, zal ik 't bij Bolland gaan vragen.... En ondertusschen!.... Deze ‘held’, deze man ‘van

Goethiaansche genialiteit' - ìk cursiveer - is zulk een gedeséquilibreerde, zulk een decadent, dat hij, om 't griezelige van 't gevaar te ondervinden, op 'n donkeren avond een strooper overhoop steekt: er is toch pas een lustmoord gebeurd, dat zal die strooper wel gedaan hebben. Als later de werkelijke dader gepakt wordt, voelt hij toch geen wroeging. Nou natuurlijk niet, moet je net bij zoo'n Goethiaanschen, antiekerigen verhevenling voor wezen!... - Goethe!.... In ernst nu: vindt de auteur het bij nader overweging toch eigenlijk geen blasphémie, dièn naam in dàt verband te misbruiken?....

Omdat nu echter dit alles zoo is; òmdat een groot deel van dit werk uit geen andere dan cerebraal geconstrueerde figuurtjes, schimmen, schèmas bestaat; ómdat die figuurtjes niet in den schrijver lééfden, voelde hij over hen te moeten schrijven in het trouwens toch door hem geliefde, hem ter beschikking staande, zooeven geschetste biographische procédé - dat aardigheidje met Bolland is een typisch daarbij behoorend wendinkje! -: *wij* moeten nu maar gaan naslaan in de niet bestaande werken van Lambert Brodeck, of zijn biograaf terecht beweerde, dat hij trots of met al zijn gevaarlijke dolheden - ík zou hem laten opsluiten - zoo geniaal is! Dàn komt misschien nog alles op z'n pootjes terecht, dàn interesseeren ons van Genderen Stort's opmerkingen en beweringen a posteriori wellicht! - Er is echter in dezen arbeid een beter deel: *Juffrouw Molb*, de slimme hospita, die op het geld van den bij haar inwonenden neurasthenischen majoor aast. Hièr kon de auteur psychologischrealistisch schrijven: een 'Goethiaansch genie' kan niet in hèm leven, kan niet door hèm gebeeld worden, dàt zou alleen, wellìcht, een reus als Goethe-zelf kunnen; een Juffrouw Molb echter en een zenuwkranke majoor kunnen zeer wel in hem leven. Hij beeldde ze dan ook - vrij goed. Dat deze novelle geen gaaf werk is geworden, vindt zijn oorzaak, ten deele in datzelfde cerebraal-geconstrueerde, nu niet van de figuren, maar van de compositie - er is geen enkele reden waarom de sluwe Juffrouw Molb den majoor gaat verwaarloozen, nadat hij haar tot universeel erfgenaam heeft benoemd; integendeel: ze moet dan immers bang zijn, dat hij zijn testament wéér veranderen zal! En ook kan het geen onwillekeurige, onoverdachte uitwerking van haar haat jegens hem zijn, want zij haat hem reeds vóór dien en blijft dan toch, uit berekening, zorgzaam. Deze onwaarschijnlijkheid blijft den lezer hinderen - ten deele in het feit, dat de quasi-koele, dandylike-précieuse van Genderen Stort veel te veel goeie jongen is, veel te weinig hatelijk sarcasme in zich heeft, om dàt onderwerp z'n eisch te geven. - Maar ten

slotte is er ook nog een àllerbest deel, en dàt is te vinden in *Het Vaderschap van Paul Hooz*.... De tranen kwamen mij in de oogen, toen ik die aankomst-scène tusschen het ouderlooze nichtje van *Hooz*, dat hij als kind aanneemt, en hemzelf, las... En dan die tweestrijd in *Paul Hooz*, als hij op zijn pleegdochter verliefd wordt.... volmààkt-pràchtig.... - m'n Hemel.... man! O pardon, ik wou zeggen: Heer Baron! Graaf! Hertog! gij die zóó schrijven kunt, laat u toch niet bederven door een chimère. - Conan Doyle verhaalt van een mummie, die 's daags dood in z'n sarcophaag, in den stillen nacht herleeft en een eenzamen mensch aanvalt en doodt. Zóó ùw Lambert Brodeck: hij is voor al diegenen die hem komen zien, een doode, een mummie, maar met u alleen, herleeft hij, dàn is hij: ùw eigen *levend gedeséquilibreerd dandyisme*. Pas op, dat zijn skeletvingers u niet worgen. Dat is de tweede maal, dat ik u waarschuw... Laat 't aan het genie over, het genie te beelden. Beeld gij nederig de kleine menschen. Het àl meer doordringen in de ontroeringen hùnner zielen, zal ùw verheffing en bevrijding zijn. -

M.H. VAN CAMPEN.

Ricarda Huch, Der grosse Krieg in Deutschland. - Leipzig, im Insel-Verlag, 1912-'14. - Drei Bände.

Of de kloeke schrijfster van *Aus der Triumphgasse*, *Ludolf Ursleu*, *Die Verteidigung Roms*, veel nieuwe vrienden zal maken door dit haar jongste, onafzienbaar lange boek? Mij dunkt ik ben er wel zeker van, dat dit in Holland niet het geval kan zijn. De juiste, vast bezeten historische kennis waarvan het getuigt moge tot zeker soort van eerbied stemmen, de stoere mannelijkheid van den geest dezer vrouw zoo ongemeen zijn als ooit, een roman wordt niet geschreven om te verbazen maar om te boeien, en boeien kan deze niet. Het boek valt uiteen in eenige honderden brokken, vele er van kleine kunstwerken; maar wat helpt het: h e t b o e k v a l t u i t e e n.

Reeds in haar Garibaldi-roman vierde de schrijfster ruimschoots den teugel aan haar lust in kwistig talrijke, ieder meest kunstvol verzorgde episodes, maar zij omranken er nog het hoofdverhaal, er is een centrum waartoe de belangstelling gedurig wordt teruggeleid. Hier is het centrum zoek, en bij den volhardenden lezer wordt niets zoozeer opgewekt als een namelooze, op het eind geheel onduldelijke vermoeienis. Dit boek is

niet in zijn geheel te lezen; en met dit vast te stellen heeft men, dunkt mij, *den roman* veroordeeld.

Wil men zeggen dat het boek er te historisch getrouwer om is, wijl immers de dertigjarige oorlog zelve een pandemonium is geweest zonder weerga, en een romanschrijver die dien oorlog in beeld zal brengen, niet naar willekeur een middelpunt opstellen mag, wijl immers de officieele historie zelf verlegen zou zijn, er een aan de hand te doen? Mislukte verdediging! Die pleitrede zou enkel door het vonnis worden gevolgd, dat den dertigjarigen oorlog in zijn ganschen omvang, in de oneindigheid zijner verwikkelingen en bedrijven, tot onderwerp van een roman te willen maken een geweldige misvatting is geweest.

En, van de kunst dan eens gezwegen, hoeveel komt niet de historie hij deze overvolheid van detail te kort! Juist in haar breedere golvingen is zij niet nagevoeld, noch weergegeven. Niemand zal, dit boek gelezen hebbende, er eenig verhelderd begrip uit mededragen van waarin het Duitschland van na 1648 van dat vóór 1618 verschilde en verschillen moest. Bij al haar breedheid is de schrijfster niet breed genoeg geweest; tal van de gewichtigste historische verschijnselen komen niet tot haar recht, omdat de duizend deelen en deeltjes waarin dit boek vervalt elk voor zich te klein, te singulier zijn om het wicht van het algemeene te kunnen dragen.

Er is nergens een verschiet op de groote oorzaken en groote gevolgen. Hoeveel bevredigender zou het boek zijn geweest, als zij òf Gustaaf Adolf òf Wallenstein genomen had, en dien éénen had voorgesteld, in aanraking met de groote historische momenten van den tijd, daarvan impulsen ontvangende en daarop terugwerkende!

Nu is het een in zijn lengte eentonige galerij geworden van velerlei rumoer, kabaal, krijgsbeweeg; een galerij waarvan ettelijke beelden, op zichzelf gesteld, zoovele bewijzen zijn dat Ricarda Huch ongerept is in haar virile kracht van begrip en voorstelling, maar die men niet opééns moet willen ten einde loopen, of men zal er bij neerzijgen.

En nu vrees ik dat de niet-Duitscher, als hij het er eens op wagen wil en het boek opslaat op goed geluk, veel kans loopt op een episode te stuiten die hem, in haar historisch-feitelijken achtergrond, al te vreemd is dan dat hij het kunstige van de schikking en het treffende der uitbeelding ten volle zal kunnen waardeeren. Er wordt in dit boek veel bekend verondersteld dat, dunkt mij, de ‘beschaafde leek’ in Duitschland zelf doorgaans niet zal weten.

Het meest bedrogen zal de Hollander uitkomen, die nieuws-

gierig mocht zijn naar wat van onze eigen historie in dit overvolle magazijn is gestopt. Waarom moest Ricarda, die zóóveel weet, van haar weinige historische ketterijen er juist enkele heel kluchtige begaan, zoo dikwijls zij er ons land bijhaalt? Had zij althans niet kunnen vermijden, Frederik Hendrik tot *den neef* van Maurits te maken?

C.

Historische fragmenten door Joh. H. Been. Nieuwe bundel. J.M. Bredée, Rotterdam (zonder jaartal).

Een schip met bolle zeilen, uit onze gouden eeuw, siert den omslag. Ietwat symbolisch - want de zeeverhalen zijn in dit boek de beste. Doodnatuurlijk: Op zee werd gevochten, op 't land gekibbeld. Véél te veel gekibbeld, zooals o.a. maar al te duidelijk blijkt uit het Hellevoetsluische dominésverhaal. Ach, wat leek dat 18e eeuwsche kibbelend Nederland op het 19e eeuwsche! (De twintigste eeuw heeft nog niet lang genoeg gezondigd om er het eindoordeel over uit te spreken, al laat zich dit raden!)

Maar op zee was er geen tijd tot kibbelen, en kwamen onze beste eigenschappen tot haar recht. Alle spieren waren te spannen in dien dagelijkschen strijd tegen vijand-natuur en mensch-vijand. En Joh. Been weet daarvan zóó aanstekelijk te vertellen, dat men lust krijgt het Vredespaleis af te breken, om toch óók maar eens gelegenheid te krijgen mede te doen! Wat kerels: die Dubbel Wit, die Keesje den Duivel, die Jan Snellen. Zelfs 'Vadersdood' dorst niet achter blijven!

Dit verklaart waarom Been's verhalen zóó in den smaak vielen, dat deze nieuwe bundel gewaagd werd. Nederiger dan onze jubelmedaillist, die zoo naif het *eerste* eeuwfeest onzer onafhankelijkheid verheerlijkte, dorst Been op zijn eersten bundel geen rangcijfer stellen. Nu kome gerust de *derde*! Want 't moge waar zijn - wat Prof. Quack voorziet: 'dat wij bezig zijn van ons vaderland een goed geadministreerde provincie te maken, een soort van Hannover, dat zonder veel moeite voor den eersten stormwind bezwijkt', er zijn óók nog onder ons jongens van Jan de Witt! En voor zulken schrijft de Brielsche archivaris.

Slechts één raad waag ik den populairen verteller te geven: Hij onthoude zich van uitweidingen. Want ook voor een schrijver geldt: Recht door zee!

R.T.N.

Een geval van tooneelbescherming. personen:

Louise van Dam, tooneelspeelster; 36 jaar;
Mr. Noppen, koopman; 57 jaar;
Mevrouw Havenaer - Noppen, zijn dochter;
Ko de Boer, tooneelspeler; 23 jaar;
Schootmans, tooneeldirecteur;
Kuser, tooneelspeler;
Hes, tooneel-administrateur;
Dienstmeisje.

Eerste bedrijf.

Directiekamer van den 'Nieuwen Schouwburg' te Amsterdam.
Voormiddag in Februari.

Hes vóór zijn schrijftafel, waarop geopende administratieboeken. Rookt houten pijpje. Leest courant.
Ko de Boer komt binnen.

Ko.
- Mo'ge.

Hes.
- Mo'ge.

Ko.
- Is Schootmans er niet?

Hes.
- Meneer Schootmans is d'er nog niet.

Ko.
- 't Is al lang over elven.

Hes.
- Is-t-ie ù verantwoording van zijn tijd schuldig?

Ko.
- Daarvan niet.

Hes.
- Wel van iets anders?

Ko.
- Van iets anders wel, ja.

Hes.
- Zoo!... U maak' me ongerus'!

Ko.
- Ik wil weten, waarom me stuk niet gaat.

Hes.
- Uw... stùk?

Ko.
- Ja, meneer, mijn stuk.

Hes.
- Och, da's waar! Ja, ik ben d'er nog niet an gewend! U bent ook tooneelschrijver, tegeswoordig!

K o .

- Aardig... Wat wendt ie nu weer voor?

H e s .

- Voorwenden? Wie?

K o .

- Menéér Jan Schootmans.

H e s .

- Wendt die wat voor?

K o .
- Ja, prettig mensch! Menéér Schootmans moet er wat op verzinnen, dat ie opeens Margaretha Gautier geeft. Daarom komt ie zeker zoo laat!

H e s .
- Wil u straks maar 'es terugkomme? Ik heb u niets meer te zeggen.

K o .
- Nee, jij hebt hier niets te zeggen, al heet je ad-mi-ni-stra-teur.

H e s .
- Aan kwajongens, die met ‘prettig mensch’ werken tegen een man met grijze haren, voel ik geen behoefte uitlegging te geven.

K o .
- O, pardon, meneer Alexander! Heb ik u beleedigd met ‘prettig mensch’? Nee', dan zeg ik: onaangenaam mensch. Ze noemen me realistisch auteur!

H e s .
- Au-teur?... O! u is nu auteur...

K o .
- Ja, meneer Nurks, om u te dienen, u zat net over me te lezen.

H e s .
- Ik? over u?

K o .
- Ja, over me stuk. Hoe 't in Den Haag wordt opgekamd. (*met zijn wandelstok dagblad omwippend*.) - U hebt daar toch *Het Vaderland*?

H e s .
- Och!... Staat dáár wat over u in? 'k Las net zoo prettig van den oorlog.

K o .
- Lieg niet, jij, man met grijze haren! Denk, dat je dood misschien nabij is! - Prettig voor me, zóó'n kritiek? En de *Nieuwe Courant* is al even mooi. (*andere toon*.) - Wat beteekent nu dat van vanavond?

H e s .
- Vraag het aan meneer Schootmans zelf.

K o .
- Weet je weer niks?

H e s .
- Och, weten, weten...

K o . ***(met vriendelijker aandrang).***
- Wat is er dan? Toe, zeg dan toch!

H e s .

- Als het zoo gevraagd wordt, wil ik het zeggen. Mevrouw Schootmans is vannacht plotseling ongesteld geworden. Daarom komt meneer ook zoo laat.

K o .
- Mevrouw... ongesteld?... Och man, loop rond!

H e s .
- Wilt u nu het kantoor verlaten? Ik wacht uw gemeenzaamheden niet af.

K o .
- Z'en vrouw ziek! Opeens te ziek om te spelen! En gisteravond, toen ze die mand kreeg, danste ze d'er eigen man in de armen. Maar vanavond ook géén Margaretha Gautier. Louise weigert die rol voor vanavond. En ik weiger ook.

H e s .
- U weigert? Wat? Hebt u d'er wat in? Zwijgende rol of mag u wat zeggen?

K o .
- Louise weigert. Dat kwam ik zeggen.

H e s .
- Juffrouw Van Dam zal niet zoo onverstandig zijn, zich aan contractbreuk schuldig te maken.

K o .
- Contractbreuk? Zeg, hou' vast dat woord! Jou ‘meneer’ Schootmans pleegt contractbreuk, als ie vanavond me stuk niet speelt.

H e s .
- Hebt ù iemand voor de komische Alte, nu u weet, dat mevrouw Schootmans ziek is?

K o .
- Hebt ù een dokter, die op schrift geeft, dat mevrouw Schootmans werkelijk ziek is?

H e s .
- Als de huisdokter noodig was, zal meneer Schootmans hem wel hebben opgebeld. Verlangt ù misschien een attest?

K o .
- U zegt het hem wel? We spelen niet.

H e s .
- We?... 't Gaat u zeker goed als au - teur!

K o .
- Goed, waarom?

H e s .
- Ja, kijk 'es hier. Louise van Dam heeft meer van die kuren. Daar is ze dan ook Louise van Dam voor. Met háár doet een directeur nog 'es zoo. *(manuaal van door de vingers zien*.) Maar als u weigert... Artikel zeven!

K o d e B o e r ***smakt de deur dicht. Af.***
H e s . (*verontwaardigd*).

- Pedante vlerk! (*vouwt boosvoortvarend het dagblad op. Bladert in zijn administratie*).

Geklop aan de deur. Hes bromt onhoorbaar. Nogmaals geklop.

H e s . (*ongeduldig*)
- Binne!

K u s e r . (*Romantisch verweerde bohémien*.)
- Meneer Schootmans er niet?

H e s . (*officieel*).
- Nog niet. Wat is er?

K u s e r .
- Wou graag een klein voorschot.

H e s .
- Alweer een voorschot? Nee, man, dat gaat niet. (*Kuser talmt. Hes ongeduldig*). Kom dan morgen maar terug.

K u s e r .
- Morgen? 'k Moet vandaag betalen. Toe, meneer Hes, doe jij 'en goed woordje... Las u de Volksbanier van gistera ond, over de lui van de Keizersgracht, die Ko de Boer in z'en stuk gebracht heeft?

H e s . (*zelfvoldaan*).
- 'k Weet d'er van.

K u s e r .
- (*teleurgesteld)*. Hèb u gelezen? (*Haalt verfrommelde krant uit den zak*).

H e s .
- Gelezen niet. (*reikt naar de courant*).

K u s e r .
- Moet u hooren! O man, wa' fijns! (*vouwt met gewichtigheid de krant uit*, *strijkt die glad*, *zet lorgnet op*, *leest bereidvaardig*, *doch met moeite bij sommige woorden*): 'Rumor in de kas, "ja"! De van ouds met meer dan centraal-verwarming gekweekte betrekkingen tusschen het Tooneel en de Beurs dreigen plotseling af te koelen. Waarom zijn de menschen zoo zelden tevreden en heeft een jeugdig mommendrager van weinig talent maar veel succes bij het schoone geslacht, nu ook al naar de gunsten gedongen van mejuffrouw Thalia? Het is nog altijd ongeoorloofd, alles te zeggen in 't openbaar; en de jonge auteur van een jeugdig tooneelspel schijnt dingen uit de achterkamers eener deftige woning te hebben verklapt, welke, geen geheim voor de Beurs, daarom nog niet, uit de koeliessen, vóór het voetlicht mochten gebracht. Waarom moet heel het schellinkje weten, dat de twintig jaar jongere, zenuwzieke vrouw van een suikerkoning, "ja!" uit verveling is gaan doen aan de khunst, nadat ze ruzie had gekregen met haar tuinman en haar koetsier; en nu de serre, den stal en den zolder vol heeft hangen met de nieuwste schoonheid, heel duur gekocht op de vele reizen, die zij onderneemt met een jeugdig *kunst-proponent*, een nieuwere mensch-soort die haar vergezelt, zooals nieuwe

schoothonde-soorten andere dames: juist even onafscheidelijk. Hoe belangwekkend de aesthetische bevliegingen dezer beschermster zijn mochten voor de geschiedenis der hedendaagsche schilderschool, tot de tooneelkunst stonden zij niet in noodzakelijk verband; en hoezeer het geval vele menschen vermaakt, wij achten het geenszins onmogelijk, dat de tooneelkas, bij deze fusie der kunsten, voor haar deficit geen beschermster zal vinden en zelfs veel moeilijker een beschermer.'

Wat zegt u d'er van, meneer Hes? Is-ie fijn? (*steekt volijverig de courant toe*.)

Hes.

- Ik wil het nog wel eens lezen. (*Direct in lectuur verdiept. Zich herinnerend*.) Probeer dan nog 'es vanmiddag na tweeën.

Kuser ***met dankbaren hoofdknik af. Manuaal naar de Volksbanier van: Moèt je lezen!***
Hes ***leest.***

Stemmengerucht buiten de kamer. IJlings tracht Hes de Volksbanier onder boeken te verbergen. Doet als arbeidde hij.

Schootmans ***werpt kamerdeur open voor Mr. Noppen.***
Schootmans.

- Weest u zoo goed...

Hes, ***opgestaan, buigt. Blijft nekgekromd staan.***
Schootmans **(*naar Hes wijzend*).**

- Wenscht u misschien?...

Noppen.

- 'k Heb geen geheimen. Morgen, Hes.

Hes.

- Goeden morgen, menheer Noppen.

Schootmans.

- Ik hoop, dat u overtuigd wilt zijn van me spijt... aan me goede bedoeling niet twijfelt... 'k Heb al tweemaal getracht menheer Kock te spreken...

Noppen.

- Ja, ja! Wat géeft het nog, jou bezoek, nu! De beleediging maak je niet goed... Heb je je kaartje achtergelaten?

Schootmans **(*knikt ijverig*).**

- Op de Keizersgracht en aan het kantoor. Zou ik... in de namiddag misschien?...

N o p p e n .

- Och... Nee... Schrijf maar liever een brief... Zeg... dat je getracht hebt meneer te spreken om je verontschuldiging aan te bieden... nederige verontschuldiging... en je leedwezen te betuigen... leedwezen, schrijf dat...

S c h o o t m a n s .

- Ja, menheer Noppen. (*Tast in vestzak. Zenuwachtig*.) Hes, schrijf jij de woorden op. Haast je! Hoorde je?... Mijn verontschuldiging aan te bieden en mijn leedwezen te betuigen...

N o p p e n .

- Je *diepe* leedwezen te betuigen... voor de krenking, zijn edele in je schouwburg aangedaan met de opvoering van een stuk, met de opvoering van een stuk...

H e s (*zenuwachtig*).

- ...van een stuk...

N o p p e n .

- Van een stuk, waarin met een schandelijke vervalsching van de ware toestand...

H e s .

- ...ware toestand...

N o p p e n .

- Den waren toestand... toespelingen worden gemaakt op hooggeachte en hooggeplaatste stadgenooten... toespelingen, die door kleinigheden zóó duidelijk zijn... (*sneller*) enfin, dat ze een grove beleediging waren. Zoo iets in die trant... Dat grove beleediging moet er in! En dan nòg eens van je spijt... Weet je wat? Bel me straks even op. Precies half een, 42-10. Dan lees je 't me voor... En maak dat de brief vóór beurstijd bezorgd is. Op kantoor, ja, vooral vóór beurstijd... Nu... en... natúúrlijk: je speelt het *niet meer*.

S c h o o t m a n s .

- Vanavond gaat Margaretha Gautier. (*geaffaireerd tegen Hes*). Alles is weg voor de pers? En de strooken?

H e s (*uit aanteekeningen opkijkende. Even nadenkend*).

- Die worden opgeplakt... vóór beurstijd.

S c h o o t m a n s (*nederig glimlachend*).

- Ik heb mijn vrouw maar ziek laten worden! De bijval was gisteravond weer zóó... U heeft het toch gezien, Menheer Noppen. En voor van avond: het stróómde besprekers. Gister was er al zóóveel besproke... Daar krijg ik nou meer as driekwart van terug...

Noppen.
- Ja! Maar medelij heb ik niet. Wie schandaalstukken speelt, weet, wat er op zit.

Schootmans.
- Sch...an...daalstukken? Maar, mijn God, Menheer Noppen, oordeelt u nù toch niet te hard? Zoo zou men bij elk oorspronkelijk werk... Hoe weet ik, waar een schrijver zijn stof vandaan haalt... In de pers wordt ons telkens verweten, dat we nooit iets oorspronkelijks geven...

Noppen.
- Daarom accepteer jij een schandelijk lor, dat de naam van stadgenooten bekladt, van aanzienlijke, geachte menschen, die voor goed door zoo iets geblameerd zijn...

Schootmans.
- Menheer Noppen, hoe kòn ik vermoeden? U noemt het stuk een schandelijk lor. Maar heeft u de kritieken gelezen? Eerst hier uit de stad en nu uit De Haag? Trouwens, u zag toch, gisterenavond...

Noppen.
- Natuurlijk, na zóó'n onverwachte reclame, vlak op de ‘onthulling’ in die rooie krant...

Schootmans.
- Och, wie had dat al zóó vroeg gelezen? Ik wil niet zeggen, na de pauze, toen er buiten gecolporteerd was. Maar toen ze kwamen...? *Mijn* nette publiek! Dat leest toch nooit *De Volksbanier*. Uzelf was immers ook onkundig.

Noppen.
- Helaas! Als ik had kunnen gissen, dat Louise van Dam de hoofdrol zou spelen in een stuk chronique scandaleuse, had ik haar geen bloemen gestuurd.

Schootmans.
- En de mand van Mr. Noppen was wel de prachtigste bloemenhulde, die Louise als Mevrouw van Blokland gehad heeft, hóeveel bloemen ze kreeg bij elke vertooning.

Noppen.
- Nu, dan is daarin lest best geweest. Wat denk je nu te monteeren?

Schootmans.
- Menheer Noppen, als ik het wist!... Vanavond Margaretha Gautier. En desnoods ook Vrijdagavond. Maar dan?...

Hes.
- Mag ik... neem' U me niet kwalijk! Maar Van Dam heeft laten weten, dat ze vanavond niet zou spelen.

S c h o o t m a n s .
- Niet zou... Wa' meen je? Waarom niet zou spelen?

H e s ***haalt, dom doend, de schouders op.***
N o p p e n ***lacht, nijdig-scherp.***
S c h o o t m a n s .
- Vent, schiet op! Wat weet je dan?

H e s .
- Ko kwam zeggen... dat ze weigert vanavond te spelen....

S c h o o t m a n s .
- Wel verdomd!... (*Tegen Noppen*): Pardon.

N o p p e n (*spotlacht zenuwachtig*).
- Nou zie je! En daar ben jij ingeloopen! De amoureuse juffrouw Van Dam, en haar jeugdige vriend, de *auteur*, voddenraper van chronique scandaleuse... Denk jij die nòg te goeder trouw? Zij weigert je een van haar glorierollen, omdat ze die vuiligheid niet meer mag spelen!

S c h o o t m a n s .
- Hes, bel d'er op.

N o p p e n (*nijdig stokend*).
- De prima donna zal om je bedreigingen lachen.

S c h o o t m a n s .
- Dan heb ik toch altijd nog d'er contract. *Telefoon*.

H e s .
- Juffrouw van Dam? Is u daar zelf? Hè?!... (*Legt toestel neer. Tot Schootmans*). Juffrouw van Dam is uitgegaan.

S c h o o t m a n s (*zenuwachtig uitvallend*).
- Wa' zeg je me dáárvan! (*Tegen Hes*) Wat doene me nou?

N o p p e n (*neemt hoed en stok*).
- Enfin, ik heb je niets meer te zeggen.

S c h o o t m a n s .
- Menheer Noppen, als ik maar wist, wat ik doen moet!... Denk u zich 'es in: ze heeft nu al geweigerd, enkel, omdat *het* vanavond niet gaat. Als ze hoort, da' we 't heelemáál nie' meer spelen...

N o p p e n .
- Maak vanavond eenvoudig relâche. *(Grimas van Schootmans*, *wegslaande handbeweging van Noppen*). Speel Vrijdag iets, waar zij niet in is... Mijn God, om een gril van Louise van Dam!... Goeie morgen...

(N o p p e n *knikt*. H e s *schiet naar de deur*, *die hij open houdt*. N o p p e n *af*).

S c h o o t m a n s (*spijtig*).
- Die heeft ook wel 'es anders geoordeeld over ‘grillen’ van Louise van Dam.

H e s.
- Nou!

Zwijgen.
Korte deurklop. Meteen: Louise van Dam.
Schrikbetoon van Schootmans.

L o u i s e (*met geruststellende handbeweging*).
- Ja, ik heb hem gezien. Maar hij mij niet. Hij komt niet terug? Dan kunnen we praten. Die boodschap aan Ko, was die van Hes?

S c h o o t m a n s.
- Boodschap?

L o u i s e.
- Jij hebt Ko van ochtend nog niet gesproken? (*ontkennende hoofdbeweging van Schootmans*). Juist. Zeg Hes, als er weer iets is, speel jij dan niet voor directeurtje. Ook niet tegen menéér De Boer. (*tegen Schootmans*). Nu tusschen ons. Gaat het stuk van avond? Ik speel dat of ik speel niet.

S c h o o t m a n s.
- Dat is Ko toch al komen zeggen!..

L o u i s e.
- O!... Nee, 't is maar, dat je weet!

S c h o o t m a n s.
- Weet?... Ik weet, dat jij een contract hebt...

L o u i s e.
- Ja. En Ko heeft er een met jou!

S c h o o t m a n s.
- Ko?... Is Ko in Margaretha Gautier? O... Ja zeker, ook Ko moet spelen.

L o u i s e. (*stampvoet*).
- Ik meen Ko z'en contract als auteur.

S c h o o t m a n s.
- Wou-d-ie tantième? 't Is niet véél meer. Je weet, dat ie nog al wat heeft gehad?

L o u i s e.
- Kerel, sta me niet te sarren. Jij weet heel goed, wat ik bedoel.

S c h o o t m a n s.
- Zeg 'us Lewiese, alles best hoor.

Ik kan van jou nog al wat verdragen. Maar draai de rolletjes niet om. Wie sart er en dreint? Wie zegt: ik speel niet, als ik verplicht ben, wat anders te geven, omdat m'en eigen vrouw te bed leit?

Louise.

- Wedden, dat het bed staat te luchten? Als 't niet lang is opgemaakt!

Schootmans.

- Keto is ziek...

Louise.

- Jawel, bekend. Maar de schrijver vliegt er niet in! God allemachtig, de Haagsche couranten... (*Haalt couranten uit mof*, *werpt die uitspreidend op lessenaar*). Hier! En hier!... En gisteravond!... Hoeveel recette, Hes, gisteravond?

Hes ***kijkt zwijgend Schootmans aan.***

Louise.

- Hes, de held, staat in z'en hempie! (*tegen Schootmans*.) Maar jij bent al net zoo'n lafbek. Doe nou toch tegen mij niet onnoozel! (*achterwaartsche handbeweging*). *Hij*... verbiedt!... Kom, gaf ie het geld al?

Schootmans.

- Geld? Wie? Bedoel je Mr. Noppen?

Louise.

- (*nabauwend*) Mr. Noppen? Ja, wie anders! (*ziet Schootmans in de oogen*.) O, dus heeft ie enkel gedreigd. En dáárvoor verbreek jij de stroom met de menschen... Zeker, de stroom... Ze liepen warm... Was dat geen pracht van een zaal gisteravond? En zulke recensies... Een Hollandsch stuk, en de pers net zoo warm als de menschen... Groote God, en jij zegt: stop! even op adem komme! wat anders! even een oud kreng d'er tusschen door, omdat er één meneer niet content was...

Schootmans.

- Eén meneer? De heele Beurs. *Als* ik geen proces krijg voor laster!

Louise.

- Hahaha! Om die mop in die krant! Omdat zoo'n persvent, zonder bewijs, en ook zonder vierkant te zeggen: Ko de Boer heeft die en die menschen, net als ze zijn, gebracht in zijn stuk... Stond dat er maar! Dan kon Ko wat beginnen, dan dee' *hij de krant* een proces 'an... Om die vage insinuatie, waar de rest nou bij-gekle'st wordt, haal jij bakzeil, geeft ze gelijk... (*forscher*). Ja, da's

het ergste, jij bekent! En met jezelf, lap je Ko d'erbij! Jou niet-spelen beteekent: het *is* zoo, Mevrouw Blokland *is* Mevrouw...

S c h o o t m a n s ***(naar de deur ziend, verschrikt).***
- Sst!

L o u i s e .
- Ben je bang, dat er iemand luistert? Nou maar, wat ik hier zeg binnenskamers, heb jij uitgebalkt op straat, met je verandering van het affiche, die nonsens van Margaretha Gautier...

S c h o o t m a n s .
- Ben je nu misschien uitgeraasd? Zal Hes je de boeken eens laten kijken? Dan kan je zien wat de zaak hier kost...

L o u i s e .
- Klets niet. Ko z'en stuk bracht in...

S c h o o t m a n s .
- Maar het kost me de steun van de menschen, die me bijpassen als ik te kort kom.

L o u i s e .
- Neem áán, dat Kock het zich aan kon trekken, heb je ooit dàt *(vingerbeweging)* van hem gehad?

S c h o o t m a n s .
- Niet van hem...

L o u i s e .
- Nee, natuurlijk! van Noppen! Zal ìk je nou *de wáárheid* zeggen? Als Ko een stuk schrijft, wáárover ook! met een Sultan er in, of Hottentotten, en het heeft ook maar zóóveel succes, zul je zien, dat Noppen boos is. En jij weet heel goed, waarom!

S c h o o t m a n s .
- Gisteravond nog heeft ie je bloemen gegeven.

L o u i s e .
- Moest ie wel doen, ommers, voor zijn fatsoen! Heb ik ooit gespeeld en dat Noppen kwam kijken, zònder dat ie bloemen stuurde? 't Heeft me eigenlijk van hem verwonderd, dat ie niks heeft gegeven als bloemen...

Hes lacht luid op.

S c h o o t m a n s (*met afgedwongen lachje*).
- Jij bent me d'er eentje.

telefoon belt.

H e s (*aan toestel*).

- ... Wie?... Kantoor van Mr. Noppen?...Meneer Schootmans?... (*kijkt verschrikt naar dezen*).

S c h o o t m a n s (*haastig toestappend*, *zacht:*) Ben weg!

H e s .

- Meneer Schootmans is niet op kantoor...

S c h o o t m a n s (*zacht*).

- Repeteeren.

H e s .

- Is u daar nog? Meneer Schootmans is achter! Achter, ja, an 't repeteeren... 'k Zal meneer roepen... Ja... 'k Bel u op! (*hangt toestel op*).

S c h o o t m a n s .

- Dat is om die brief. Waarom heb je die nog niet geschreven? Jij zit d'er maar bij.... voert geen bliksem uit... heel zoo'n morgen... jòu gelui'er!... Schrijf nou maar gauw... Weet je wat je moet zeggen?

H e s (*kijkt papier in*)

- ... Verontschuldiging aan te bieden... diep leedwezen te betuigen... zijn edele in onzen schouwburg aangedaan met de opvoering van een stuk...

L o u i s e .

- Wat? Aan wie wordt dat geschreven?

S c h o o t m a n s .

- Daar heb jij niet mee te maken.

L o u i s e .

- Daar heb ik wel degelijk mee te maken. Ik kom op voor de rechten van Ko. Jullie hebt contract! Jij mag...

Driftige langdurige telefoon.

H e s (*aan toestel*).

- Ja, menheer Noppen, hier is meneer Schootmans.

S c h o o t m a n s .

- Menheer Noppen... Die brief... We zijn juist er aan bezig... Moet u al weg?... Ik ben opgehouden...

L o u i s e .

- Laat mij. (*dringt Schootmans op zij en ontneemt hem*, *bijna rukkend*, *het toestel*). Dag... menéér Noppen... Louise van Dam... Wat een prachtige bloemenmand kreeg ik van u... Dank u wel... (*Pauze*) Och wat denkt u nu toch... Omdat de *Volksbanier* zoo iets beweert... *(Pauze*) *Ik* heb Schootmans opgehouden... Nee. Die brief *mag* Schootmans niet schrijven... Wie dat zegt?... Ik! Ja, ja, ik! Louise!... Beste vriend, word nu niet weer boos... *Ik* zal wel eens met meneer Kock gaan spreken. Vanmiddag nog ga ik naar hem toe... Hè?... (*Eenig zwijgen*). Zooals je wilt... (*Zwijgen*). Dag... menéér Noppen. (*legt toestel*

neer. Zich omwendend). Het is in orde! Noppen komt straks bij me, met Kock. (*Teekenen van verheuging van Schootmans*). Vanavond speel ik dan Margaretha. Maar je snapt, je vrouw *is* ziek! En morgenavond weer *het* stuk... Vriendlief, geen onzin. Ik bel je nog op. 'k Zal Noppen zeggen, dat ie je opbelt! Maar morgen *wil* ik een stampvol huis. Menschen en bloemen. Denk erom. Dag!

Louise af.

Hes.

- Wat een vrouw, toch!

Schootmans.

- Een ras-artieste!

Tweede bedrijf.

Kamer ten huize van Louise van Dam. Weelderig en modern. Hoewel ietwat vol en bont, toch smaakvol. Een geteekend portret boven modern-lage kast met ingebonden boeken. Een scherm vol ingeschoven foto's. Bloemen.

Louise van Dam ***ligt lui in een causeuse, een speelrol in de hand. Gekleurd-zijden japon, b.v. groen of paars, te kiezen in verband met de kleur der kamer.***
Dienstmeisje (*iets verwonderd, spottend*).
- Daar is meneer Noppen!...

Louise (*niet verwonderd*).
- Met nog een heer.

Dienstmeisje (*knikt ter ontkenning*).
- Allainig.

Louise (*verwonderd; haalt schouders op*).
- Laat toch maar binnen.

Even later **Noppen (*hooge hoed hoog in linker hand, rechter hand uitgestoken, de kamer door, tot bij Louise, die rechtop is gaan zitten, doch niet opstaat.***
- Comment va? Ma chère et très belle! Altijd prettig je weer te zien. Ook, om je te complimenteeren.... Je *spel*, gisteravond, alwéér enorm. Waarlijk, malgré tout, een creatie.... *(Daar zij glimlachend zwijgt.)* Ik mag gaan zitten?

Louise.
- En meneer Kock?

Noppen.
- Me vriend Kock komt straks... Je vindt het wel goed?... Hij is nog op de Beurs... Ik *kon* vroeger weg... En het scheen me beter, dat ik... met je sprak, daar hij niet bij was... even maar, eerst... (*Kucht. Zwijgen.*) Wat wilde je eigenlijk zeggen aan Kock?

Louise.
- (*verwonderd-onverschillig.*) Ik?...

Noppen.
- Ja... e... Jij.

L o u i s e .
- Niets bijzonders... Wat bedoel je?

N o p p e n .
- Wat ik bedoel! Maar lieve kind! Wie heeft straks in de téléphone op een toon van gezag verzekerd, dat zij de moeielijkheden met meneer Kock wel zou weten te arrangeeren?

L o u i s e (*kalm*).
Dat zei ik, ja.

N o p p e n (*meer verwachtend, zwijgt. Dan*):
- Dus?...

L o u i s e .
- Hoe? dùs?

N o p p e n (*ongeduldig*).
- Wel, lieve kind, hòe wil je dat doen? Meneer Kock is een charmante kèrel, maar... e... ja! ik weet niet zeker, of jij de situatie voldoende objectief beschouwt, om... e... zijn grieven te kùnnen... ik wil niet eens zeggen: wegnemen, maar eenigszins afdoende verzachten.

L o u i s e (*wacht even, dan, spottend, terwijl zij tartend hem aanziet*).
- Daarvoor kom je eerst alleen? (*Bijna moederlijk-goedig*). Wat wou je graag hebben, dat ik hem zei?

N o p p e n (*verschrikt hooghartig*).
- Graag hebben? Ik? Nu zie je de zaak toch heusch heel vreemd in.

L o u i s e .
- Welke zaak?

N o p p e n .
- Wèlke zaak!?

L o u i s e .
- Ja.

N o p p e n .
- De zaak, waarvoor ik hier ben gekomen. Waarvoor jij je zóó interesseert, dat je het gepast vindt, aan de téléphone het woord voor je directeur te nemen en mij te beloven meneer Kock voldoende te woord te staan.

L o u i s e .
- Meneer Kock te woord staan, en afdoende, ja, mijn vriend, dat zal ik doen.

N o p p e n .

- Ja, permitteer! Je noemt me je vriend, en en aan die vriendschap dank je de welwillendheid, waarmee ik heb goed gevonden, dat Schootmans géén brief zond aan meneer Kock.

L o u i s e .

- Och, mijn beste, dat sprak toch vanzelf...

N o p p e n ***(heftig en hoog)*****.**

- Sprak dat vanzelf?!

L o u i s e (*begint gulhartig te lachen, en houdt niet op te lachen, en kijkt onderwijl Noppen koket aan. Dan zachter lachend, familiaar glunderend, beweegt ze, poesachtig loom, het bovenlijf in den ruimen leunstoel. En daar Noppen een ongeduldig gebaar maakt, rijst ze plotseling op, kwasi verschrikt.).*

- Jij wilt natuurlijk je *tikje* sherry! Och, ik, eend toch, die dat vergat! (*geaffaireerd wil ze van haar plaats gaan*).

N o p p e n (*boos, doch vooral zenuwachtig sprekend*).

- Och nee, asjeblief! Blijf zitten!

L o u i s e (*gul-vriendelijk*).

- Neem dan toch een sigaret. - Ja 't zijn Queens. Votre marque préférée (*Canailleus lacht ze*).

N o p p e n .

- Nee. Te vroeg. En bovendien, meneer Kock kan dadelijk hier zijn.

L o u i s e (*die zelve een sigaret in den mond had gestoken, de verschrikte spelend*).

- Hemel, nog toe, mag hij dat niet zien? (*werpt een lucifer èn de sigaret in den aschbak*). Zonde van je, sigaret! (*kijkt Noppen doordringend aan, genoegelijk lachend*): Jullie, mannen, doet soms zoo grappig!

N o p p e n (*plotseling anders, met hoog geluid meelachend*).

- Und Ihr habt eure Freude d'ran! (*Hij is opgestaan, kijkt rond*). Je hebt mijn bloemen toch gekregen?

L o u i s e (*verwonderd*).

- Je bloemen?

N o p p e n

- Een mand chrysanten. Chrysanten en...

L o u i s e (*verschrikt*).

- O! Ja zeker, zeker! (*verward*) Je ziet ze niet?... (*resoluut en calineus*) Ze staan... achter... in me kamer...

N o p p e n .

- Ik dacht, dat je dáár nóóit bloemen wou hebben?

L o u i s e .

- De meid heeft ze d'er van morgen gezet. 'k Was laat en kreeg zoo'n behoefte aan bloemen... (*keert zich om, naar buffet. Schenkt vlug in*). Toe, je neemt wel Emperador (*Brengt blaadje met glazen. Hij neemt. Zij stoot aan*). Dank je nog... hàrtelijk, voor die pracht van chrysanten!

N o p p e n .
- De chrysanten! En... Verder niets?

L o u i s e .
- Vèrder?... (*Lacht. Daar zij elkaar niet begrijpen*, *schielijk op wat anders*). Wat wou je nu graag, dat ik Kock zal zeggen? (*Schenkt hem nogmaals in. Neemt zelve een sigaret*).

N o p p e n (*zich dwingend tot ernst en voorzichtigheid*).
- Ja! - - Jullie *moet* natuurlijk bekennen.

L o u i s e (*hem omwalmend met sigaretterook*).
- Bekennen? Ik? Moet ik Kock wat bekennen? (*Proest uit in lachen*).

N o p p e n (*moet wel meelachen en durft*):
- Gewoonlijk bekennen de mannen jou wat?

L o u i s e (*onmiddellijk met zachte reserve. Vermaant met haren fraaien vinger*).
- Nee, ernstig, wat wil je graag, dat ik zal zeggen?

N o p p e n .
- Je kùnt niet zeggen: u bent het niet. De Boer heeft in de détails wat veranderd. Maar de hoofdzaak is hun Geschichte. En juist die hoofdzaak is bekend. Die mòesten de menschen immers herkennen. Verder gaan er veel racontars, dus komen détails er niet op aan. Over de hoofdzaak is zóóveel gebabbeld. Natuurlijk. Een man van Kock z'en positie. (*zelfvoldaan*). Dan staat men altijd bloot aan praatjes. Daarmee ontlast het publiek zijn afgunst. Maar dat daar een tooneelstuk van gemaakt en hier in de stad zelf vertoond wordt, dat *is* nu eenmaal niet goed te praten. Jullie hebt daar *excuus* voor te vragen, nederig en oprecht excuus. Toch zou je de vele praatjes die loopen, *ten gevolge van zijn positie*, kùnnen aanvoeren als verzachtende omstandigheid; zeggen, dat die De Boer, zonder dat hij bedoelde te lasteren, hebben getroffen als geschikt voor een stuk...

L o u i s e (*verborgen ondeugend*).
- Wordt er zóóveel over de Kock's gebabbeld?

N o p p e n .
- Ja! - Och... ze maken het er soms ook naar... Niet, dat De Boer daarmee het recht kreeg... Maar enfin, jullie moet je daar toch op gronden, als verzachtende omstandigheid. De eenige, die ik voor jullie weet.

L o u i s e (*leuk*).
- Ik had nooit iets van die *praatjes* gehoord.

N o p p e n (*wantrouwig*).
- Jij misschien niet, maar dan toch De Boer.

L o u i s e .
- Meneer De Boer weet alles van mij.

N o p p e n .
- Van jou! (*nijdig*) En je zegt?...

L o u i s e .
- Ik wist alles... (*koket naar hem overbuigend*)... van jou!

N o p p e n .
- Van mij?! *Onmogelijk!*

L o u i s e .
- Vergeten?... Niet lief... In Ostende, die avond, toen de Kock's naar ons keken, telkens, en toch ons niet wou'en zien...

N o p p e n (*rood geworden*, *kucht*).
- Ik dacht het wel. Ik was dadelijk bang voor een indiscretie van jou (*staat op*, *gaat weer zitten*). Ik zou heel boos op je kunnen zijn. (*ziet Louise aan*, *die koket glimlacht*). Nu ja, ik weet wel... Maar dingen uit onze intimiteit, die je oververtelt, verklapt aan een ander... Kiesch is het waarlijk niet, ma belle...

L o u i s e .
- Noem je *dat onze intimiteit*, wat je me verteld hebt van menschen, die je nóóit hebt genoemd als vrienden? Als ik een avontuur... van een prins, van Rudolf van Oostenrijk of van wie ook, toevallig het eerst had gehoord van jou, zou ik dat dan moeten beschouwen als iets intiems tusschen jou en mij? Had ik... De Boer iets verteld van òns, van die avond in Ostende, hoe jij het land hadt, toen je, opkijkend van de wijnkaart, net langs het lijf van de ober heen, keek in de oogen van mevrouw Kock... dat zòu indiskreet geweest zijn (*zacht*) - ook tegenover me zelf indiskreet. Maar over de Kock's; niets dan een *verhaal;* je zegt zelf, dat *de stad* het kent; de menschen kletsen het aan mekaar over. Wat is daarin van jou-en-mij? Het eenige is: ik *wist* het *door* jou...

N o p p e n (*nijdig*).
- Juist, jij wist het alléén door mij. En wat je wist door mij, misbruik je, om plezier te doen aan een latere minnaar.

L o u i s e .
- Jaloersch... O, Frits!... En *ik* mocht het nóóit zijn. (*Kijkt hem met tartende straaloogen aan*).

N o p p e n (*gevleid*).
- Je mocht het nooit zijn! Of het je ooit kon schelen wat ik voor je voelde! Là-dessus, ma chère très-belle, je ne me fais plus d'illusions... Ik heb er onder geleden. Maar nu...

L o u i s e (*spel als voren*).
- Nu vin' je 't natuurlijk, dat jij alles doen mocht; dat ik je nooit mocht vragen naar iets; alleen wel wist van verhoudingen thuis; nooit jaloersch mocht zijn; maar jij...

N o p p e n (*nog gevleid*).
- Tatata, wat draaf je door! Als je dat had kunnen schelen... Dan... Maar ik weet heel goed, ma chère...

L o u i s e .
- Dàn?... je weet?... Wat weet je dan?

N o p p e n .
- Dat jij met me hebt kunnen doen wat je wou, dat er niets voor me bestaan heeft dan jij... dat...

L o u i s e .
- Dat jij je dit wel eens verbeeld hebt.

N o p p e n .
- Verbeeld? Heb ik je ooit iets geweigerd?

L o u i s e .
- Heb ik je ooit iets, dat...te veel was, gevraagd?

N o p p e n .
- Omdat je 't niet wenschte.

L o u i s e .
- Omdat het niet kon! Het mocht niet, het kon niet, het was eenmaal zoo.

N o p p e n .
- Alsof je het anders zou hebben gewild.

L o u i s e .
- Hoe weten we, wat ik zou hebben gewild, als iets *niet* geweest was, dat was, op het oogenblik, dat we kennis maakten?

N o p p e n .
- Sfinx!

L o u i s e (*onschuldig doende*).
- Ik een sfinx? Mijn leven is een open boek, vriend! Misschien was het dàt juist: *te* open boek... (*zucht*).

N o p p e n .
- Engel!

L o u i s e .

- Nee...

N o p p e n .

Loe, ik heb je nog even lief! (*buigt tot haar over om haar te omhelzen*.)

L o u i s e (*moederlijk-zacht*).
- Je weet wel Frits, ik ben niet meer vrij.

N o p p e n.
- Je bent verliefd! Nù ben jij verliefd! En op wie? M'en God! Een kwajongen!

L o u i s e.
- Als je hem beleedigt, beleedig je mij.

N o p p e n.
- Jou! Alsof hij je nabij kwam! Hij een artiest! Ook dat stuk is van jou!

L o u i s e.
- Niet waar!

N o p p e n.
- Wel waar! Hij heeft het... geschreven; maar wat er *in is*, komt van jou.

L o u i s e.
- Was je dáárom zoo boos gisteravond?

N o p p e n.
- Ik heb je nog wel bloemen gestuurd èn...

L o u i s e.
- Zeker, heel lief, een prachtige hulde. (*Noppen haalt de schouders op*). Maar je zondt die, vóórdat je het stuk gezien hadt.

N o p p e n.
- Voordat ik wist van een - infâmie; ja, kind, dat blijft het; een infâmie (*toornend*) die jij gedaan hebt, om hem te helpen.

L o u i s e.
- En nu moet hij dat misgelden.

N o p p e n.
- Hij is aansprakelijk. Het staat op zijn naam. Maar enfin, als jij Kock te woord staat... 'k Begrijp niet, waar die blijft... (*kijkt op horloge*). En dan nog dit. 'k Heb vergeten, dat aan Schootmans te zeggen. Het gaat ook niet meer in andere steden.

L o u i s e.
- Ook niet meer? Wat bedoel je dáármee?

N o p p e n.
- Schootmans sprak van hier in de stad. En ik dacht niet aan andere plaatsen. Het ding mag nergens meer vertoond.

L o u i s e.
- Maar ik zei je toch, dat je verbod niet bestaan kan! We hebben... Ko heeft behoorlijk contract ..

N o p p e n .

- Contract! Heel mooi! Maar als Schootmans failliet gaat, dan staat jullie heele bende op straat.

L o u i s e .

- Failliet? En hij maakt nu juist stampvolle zalen!

N o p p e n .
- Doe nu als je blieft niet naïef. Schootmans heeft elk seizoen één Schlager. Maar toch kwam hij elk jaar te kort, soms in November en altijd in 't voorjaar. En daarom begrijpt hij heel goed zijn positie...

L o u i s e (*plotseling toornend*).
- En wil jij daar misbruik van maken om je wraak te koelen op Ko.

N o p p e n .
- Ma belle, je weet, ik ben niet pedant. Maar ik acht me wel verheven boven de mogelijkheid van wraakzuchtige gevoelens tegenover iemand als meneer ‘Ko’...

L o u i s e .
- *Iemand*... die jong is - - en die ik lief heb - -

N o p p e n .
- Werkelijk wel wat *te* jong, ma belle!... Maar hij héeft toch de jaren des onderscheids en daarom zal ik niet gedoogen, dat zijn pamflet me vrienden bezwalkt...

L o u i s e .
- Je vrienden! Denk je aan Ostende?...

N o p p e n .
- Ik heb er bezwaar tegen, *me vriend* Kock nu hier te ontvangen. Ik zal...

Deur gaat haastig open. Ko de Boer komt binnen.

K o .
- Hè, hè, dat heeft goed gedaan!... O, pardon...

L o u i s e .
- Meneer Noppen, meneer Ko de Boer... Ko, ik heb geprobeerd, meneer Noppen te doen begrijpen, dat Schootmans gebonden is door zijn contract. Maar meneer Noppen houdt vol, dat je z'en *vriend* Kock àl te vreeselijk hebt beleedigd.

K o .
- O, da's in orde! Ik kòm van Kock! Hij weet nu, waar hij zich aan heeft te houden.

L o u i s e .
- Hè?!...

N o p p e n (*tegelijk*).
- Hebt u meneer Kock gesproken?

K o (*tegen Noppen*).
- Vindt u dat zoo iets bijzonders? (*tegen Louise*). Toen ik straks weer op kantoor kwam... 'k dacht dat jij er nog wel zijn zou, was het bij Schootmans: al maar meneer Kock, die deftige meneer Kock voor en na. Daarom ben ik zelf die Beursmeneer even gaan geruststellen, dat ie niets met me stuk heeft te maken.

N o p p e n .

- Behalve dat die *Beursmeneer* er allerinfaamst en vuig wordt belasterd... Enfin, het *lor is* van het affiche en ik beloof u, het blijft er af. (*Tot Ko*) U komt vooreerst niet weer op de planken, of mijn naam is niet Mr. Noppen.

L o u i s e (*met cabotinsmanieren, maar gracieus en vlug achter Noppen om gegaan, opent wijd de kamerdeur en maakt een bespottelijk diepe buiging, terwijl ze met armzwaai tot weggaan noodigt*).

- Mr. Noppen, àls ik u mag verzoeken... Ko, *lieve* jongen, we spelen je stuk!

Derde bedrijf.

Zelfde decor. Namiddag. Nog daglicht.

Louise, ***in dezelfde kleurige japon, rijk en aantrekkelijk-nonchalant.***

Kuser.

- 't Spijt me, Lewiese, dat Ko d'er niet is. Ik had het hem zóó graag zelf 'es gezeid. Je kùnt geen ijzer met handen breken. We weten allemaal ommers, hoe Schootmans d'er voor staat. Hij kàn de steun van die Héében niet missen, en we eten d'er toch allemáál van... 'k Spreek niet van jou, maar de kleintjes, Lewiese, wat zou'en we-n-in go's naam beginne?

Louise.

- Ik zeg je toch: ik speel vanavond. D'er gáát Margaretha Gautier. 'Wegens plotselinge ongesteldheid van mevrouw Schootmans.' En wees gerust: 'k geef van katoen! D'er zijn een páár zinnetjes, zie je, oudje, daar verknèukel ik me nou in, ze te zeggen.

Kuser.

- Ik spreek niet van venavent, Lewiese. Ik heb het over Ko z'en stuk. Dat jullie dat terugneme moete. Schootmans zit er zóó moeieluk tussche... Ko wil toch ook blijven spelen. En ik waarschouw je nog 'es: ze wreken 't op hem. (*Gerucht buiten de kamer*).

Louise.

- Daar is Ko al.

Ko de Boer ***binnen.***

Ko.

- Dag. Wat mot jij hier?

Kuser.

- Ik kwam 'es 'an.

Ko.

- Niks te poffe, hoor! Zelf hard!

Kuser.

- Och! Jullie! Maar daar kom ik niet voor. Enkel om je kameraadschappelijk een raad te geven. Help Schootmans toch uit de moeielijkheid, waar-d-ie met jou stuk in geraakt is.

K o .

- Dank je wel voor je raad. Kosteloos hè? Een sigaretje? Nee, jij hebt meer aan een flinke sigaar.

K u s e r .

- Dat wil zeggen: en daarmee me deur uit. Nou, ik ga al, stel je gerus'. (*Neemt sigaar en steekt die aan*.)

L o u i s e .

- Och, ouwetje, Ko is zenuwachtig. Het is voor hem zóó'n zuur geval.

K u s e r .

- Ik ga, Lewiese. Maar juist daarom. Ko is nog jong, mot z'en weg toch nog make. Wat doet ie, a's-t-ie een stuk heeft geschreven, maar a's akteur d'er wordt uitgegooid? Dat láte die heere niet straffeloos gaan. Ze zitte je na, ze breke je. Hun macht reikt verder als enkel Schootmans.

K o .

- De heeren?! Eén heer! Eén jaloersche gek! Ba, jullie moste je allemaal schame. Nou is het genoeg, hè?

K u s e r .

- Ja, ja, ik ga. Maar voor eige bestwil, denk nog 'es na... Och toe, Lewiese...

K o (*beweging naar de deur*).

- Donder je op?

K u s e r .

- O!... Goeie dag, dan... Dag, Lewiese... *Kuser af*.

K o .

- De wezel! Maar hij was gestuurd! Allemaal zijn ze tegen ons. Bij de heele bende is het: me gage!

L o u i s e .

- Natuurlijk!... We hadden hèm wat moeten geven. De stakker zit er toch al zoo in.

K o .

Jawel! Nee zeg, ik hou me centen. Wij weten toch ook niet wat zal gebeuren? Schootmans is tot alles in staat. A's Noppen flink afschuift, sta ik op straat. 'n Mooi heer, die ouwe ‘b e m i n d e ’ van jou.

L o u i s e .

- Ko!

K o .

- Ja. ‘Ko’! Maar wat mot Ko beginnen? Of denk je, dat ik wil leven van jou?!... O, god, a's ik alles vooruit had geweten...

L o u i s e (*verbleekend, hevig ontsteld*).

- Hè!... Och, maar je weet niet meer wat je zegt. Toe, lieveling, wees niet zoo. Ik bid je... (*angstig naar hem opziend. Na korte pauze. Zacht*). Heb je me dan niet meer lief?

K o . (*luisterend*).
- D'er wordt gebeld. En ik hoor een auto...

L o u i s e ***haalt de schouders op. Zwijgende afwachting.***
D i e n s t m e i s j e ***binnen. Doet nonchalant. Een vrijmoedige blik naar Ko. Geeft kaartje aan Louise.***
D i e n s t m e i s j e .
- Deese dáme fraagt om u.

L o u i s e .
- Mevrouw... (*Schrikt. Verward*). Isse... mevrouw alleen?... Wat kan die hebben?

K o .
- Wie?

L o u i s e (*tegen dienstmeisje*).
- Laat mevrouw hier... Niet dadelijk!... Eerst moet ik de kamer uit zijn...

D i e n s t m e i s j e ***af.***
K o .
- Nou?

L o u i s e (*opgestaan. Haastig en angstig*).
- Mevrouw Havenaer. De dochter van Noppen. Nooit gesproken. 'k Begrijp er niets van.

K o (*hoonend*).
- Komt voor d'er pa! Hij bindt het weer 'an!... (*zachter*) Nou al...

L o u i s e .
- Ik stuur d'er weg!

K o .
- O! niet voor mij!

L o u i s e .
- Jawel!

K o .
- Och wel nee! (*geheel andere toon*). Kom mee! (*Hij duwt haar naar binnendeur*).

Beiden af.

Dienstmeisje laat mevrouw Havenaer door gangdeur binnen.

D i e n s t m e i s je.
- A's mefrau will ga'n sitte. Mefrau sel daluk hier sain. (*Af.*)

M e v r o u w H a v e n a e r ***neemt plaats. Even wachten.***
L o u i s e ***binnen. Over haar kleurige japon heeft zij een zwart-kanten overkleed aangeschoten. Heur haar is strakker opgenomen. Met weinige, vlugge middelen heeft zij***

aan haar verschijning iets stemmigers weten te geven. Haar binnenkomst is wat verlegen.

L o u i s e (*vriendelijk-zacht*).

- Mevrouw Havenaer....

M e v r o u w H a v e n a e r (*opgestaan, strakke toon*).

Mevrouw... Van Dam. Ik... zou u niet zijn lastig-gevallen, maar er is een vergissing gebeurd...

L o u i s e (*glimlacht; noodt tot zitten*).

- Ik zie u nog al eens in de schouwburg.

M e v r o u w H a v e n a e r.

- Mij?... O ja, soms. Me man houdt nog al van komedie. (*zich forceerend tot iets vriendelijker toon*). Trouwens, ik ook wel... op zijn tijd...

L o u i s e (*vleiende toon*).

- Hier in Amsterdam moeten artiesten het dubbel op prijs stellen, als menschen uit de élite belangstelling toonen.

M e v r o u w H a v e n a e r (*weêr strak*).

- Hoe meent u?

L o u i s e.

- Ik bedoel: wij, tooneel-artiesten. 't Concertgebouw heeft niet te klagen! Maar het tooneel, het Hollandsche...

M e v r o u w H a v e n a e r (*onverschillig*).

- Misschien hebt u daar wel gelijk in. Veel menschen voelen meer voor muziek.

L o u i s e (*resoluut*).

- Uw vader heeft onze kunst altijd beschermd.

M e v r o u w H a v e n a e r (*lichte schokbeweging, als wilde zij opstaan. Zich beheerschend, ook in den toon.*)

- Mijn vader houdt véél van het tooneel. (*Pauze.*) Heeft hij u misschien vandaag bloemen gestuurd?

L o u i s e.

- Gisteravond. Een pracht van een mand! In *De Kunstbeschermers*, het nieuwe stuk. Meneer was zelf in de komedie.

M e v r o u w H a v e n a e r.

- Hè?! (*beheerscht zich*). Zoo. Gisteravond? Mijn vader?

L o u i s e (*ietwat spottend-triomfantelijk*).

- Verwondert u dat? Meneer Noppen komt vrijwel altijd, als Schootmans een nieuw stuk opbrengt.

Mevrouw Havenaer (*zeer hoog*).
Ik kèn... de liefhebberij van mijn vader. Maar heeft hij die vergissing dan zelf niet gemerkt?

Louise.
- Wat bedoelt u? Welke vergissing?

Mevrouw Havenaer.
- Het is niets èrgs! 't Betreft maar... bloemen... (*dan*, *plotseling*, *als beschaamd*, *doch doorzettend*). 'k Geloof, dat ik uw bloemen kreeg.

Louise.
- Mijn bloemen?

Mevrouw Havenaer.
- Ja. Och, u mag het wel weten, ik ben vandaag jarig.

Louise *verlegen, buigt licht en mompelt iets. Mevrouw Havenaer is eveneens in de war.*

Mevrouw Havenaer.
- Ja... Enne... Nu heeft me vader me bloemen laten zenden. Met iets in de mand. Maar dat kan niet voor mij zijn. Hij had mij zijn cadeau al onlangs gegeven. Bovendien... er lag een papiertje in 't doosje... Op het doosje, in 't elastiekje, stak zijn kaartje in een couvert met mijn naam... Maar ik dacht dadelijk aan een vergissing. Bij de bloemist hoorde ik van nog een bestelde mand. Voor u... Ziet u... Ik denk wel, dat dit voor u was.. (*Haars ondanks ontroerd*, *trekt mevrouw Havenaer*, *niet zonder eenige moeite van haar bevende hand*, *een klein doosje uit haar mof*, *neemt een kaartjescouvert tusschen een elastiekje uit:)* Hier staat mijn adres op... (*Doet het elastiek van het doosje*, *opent dit en neemt er een papiertje uit.*) Maar dit lag erin, en dat kan natuurlijk aan mij niet gericht zijn. (*Geeft het papiertje over en het doosje. Louise neemt het doosje aan*, *zet*, *zonder te zien*, *dit op het tafeltje naast haar*, *en leest*, *door er even op te kijken*, *het met de andere hand aangenomen papiertje*.

Louise (*zucht, verward*).
- Kan de bloemist zich ook hebben vergist? (*Zij legt het papiertje als aarzelend onder het doosje.*)

De vrouwen, die, beiden in angstige verwarring, elkanders blikken hebben vermeden, kijken even elkander aan.

Mevrouw Havenaer.
- Hij verzekerde, dat hij het zoo had gekregen. Mijn vader moet zich hebben vergist. (*dof*, *quasi-onverschillig*). Het kan heel goed... Hij wordt wat ouder... (*zwijgen*).

(De teekenen van een niet terug te houden ontroering komen op het gelaat van Louise.)

Louise (*zacht en droef*).
Kunt u mij vergeven, Mevrouw?

Mevrouw Havenaer (*schrikt, wil zich verzetten*).
Wat bedoelt u?... (*andere toon*). Waarom vraagt u dat?

Louise.
- Omdat ik behoefte heb aan uw vergeving.

Mevrouw Havenaer.
- U?... Nu! Zoo opeens?

Louise.
- Niet voor het eerst.

Mevrouw Havenaer (*zucht en terwijl zij wil opstaan*).
- Maar wel laat, vindt u niet?

Louise (*warm*).
- Och neen, gaat u nog niet heen! Nu u bent gekomen! Ik heb zoo vaak verlangd u te spreken...

Mevrouw Havenaer.
- Mevrouw!

Louise.
- U begrijpt me verkeerd. Het was geen indiskretie. Het was... gedeeltelijk... schuldbesef.

Mevrouw Havenaer.
- Gedeeltelijk maar?

Louise (*kijkt haar zeer ernstig, deemoedig, doch vol aan. Knikt langzaam om te beamen*).
- Ik heb... om zijn gezin... óók geléden. Ook veel... tégengehouden, om u.

Mevrouw Havenaer.
- Ik weet, dat hij met u heeft willen hertrouwen.

Louise.
- Wist u niet, dat hij om mij heeft willen scheiden?

Mevrouw Havenaer.
- En maakt dat u minder schuldig?!... Hebt u ooit wel verlàngd om met hem te trouwen?

Louise.

- Welke vrouw, die zich geeft, wil het huwelijk niet? Het huwelijk is er toch voor de vrouw...

Mevrouw Havenaer.

- Gelooft u, dat u mijn vader liefhad?

Louise.

- Hij had mij lief en ik was hem dankbaar. (*Op een lichte beweging van mevrouw Havenaer.*) O, schat u mijn gevoel niet te licht! In hoèveel huwelijken geeft de vrouw minder! Ik meen, van die iedereen billijkt en goed vindt. Dat ik hem *makkelijk* trouw ben gebleven, volkómen trouw, en het mákkelijk bleef, in mijn bestaan van tooneel, van reizen, was een gevolg van de dankbare eerbied, die de ridderlijkheid in zijn liefde me gaf. Die ridderlijkheid, *die had ik lief*. Want natuurlijk wist ik, ik hoorde, merkte, in welke moeilijke omstandigheden hij door zijn verhouding tot me kwam. Al die ellende, hoe bedierf ze de vreugde, die hij vond in zijn omgang met mij!... (*Op een beweging* (*van Mevrouw Havenaer*.) Och, weest u nu sterk. Wij mòeten praten... Voor *mijn* trots, mijn eergevoel als vrouw, èn als artieste, telkens, telkens ergernissen... Toch bond juist dat me sterker aan hem. Hóeveel mannen uit de kringen, van de stand van uw vader, hebben minnaressen, bekende of onbekende. Zijn ramp was, dat de stad het wist, doordat ik zoo bekend ben en hij toch ook... Telkens heb ik willen breken... U gelooft me immers? Het lijkt u... vréémd? De wereld dacht, dat ik aan uw vader, die rijke, invloedrijke man, vasthield uit grof eigenbelang. Ik zweer u, dat het dàt nooit geweest is. Nooit om zijn geld, of om zijn invloed. Wel, omdat ik behoefte had aan een *beschermer* in andere zin... U wilt me nog aanhooren?.. O, ik dànk u!... Ik ben jong getrouwd, nog geen zeventien jaar, en kort ben ik dol-gelukkig geweest. Toen werd me man ziek en we leden gebrek; ik had nog geen naam, verdiende haast niets en onderging aldoor van die beleedigingen, die een vrouw pantseren, maar - met woede. Kort vóór zijn dood, is me kind geboren. Als ik dàt had mogen behouden! Want nu was ik sterk, en zonder woede. Ik voelde zoo iets... triomfantelijks. Och, wij kunstenaars: - als het leven ons maar een béétje in bescherming neemt! Want wat zijn we? Gevoelige platen. Het weerkaatst en weerklinkt in ons met zoo'n erbàrmelijke direktheid... Ik heb in die tijd *Medea* gespeeld! Een bijzondere gunst. Zóó jong! En het werd mijn eerste groote succes. Die kinderen, tegen me aangedrukt, en als ik dan thuis weer stond bij *zijn* bedje... Om mijn kind ben ik hertrouwd. Ik dacht, dat ik nooit meer gelukkig kon

worden, na zooveel geluk met mijn eerste man. Ik deed een kameraadschappelijk huwelijk, om het gemak, de veiligheid van die positie als getrouwde vrouw; maar juist doordat hij met me getrouwd was, veranderde me man, werd hij jaloersch, kleinzielig-jaloersch op mijn talent. Ik bracht het verder dan hij en hij kòn dat niet hebben. Gelukkig was hij goed voor me kind. Om me kind heb ik alles gedragen. Tot het ongeluk... Dat weet u?... (*Ontkennend hoofdgebaar van Mevrouw Havenaer*). Mijn jongen is van een balkon gevallen. Dadelijk dood. Hij was zes jaar. We repeteerden, men kwam me roepen... (*Pauze*).

Na zijn dood, leek het of alles wegstierf in me. Ik voelde me met den dag achteruitgaan als actrice. Maar ook in de kunst werkt de onbewuste zucht tot zelfbehoud. Aan de appreciatie van het publiek hield ik vast. Ik wist, wat ik doen moest voor het publiek. Ik deed niets anders, maar dat heel taai. De verhouding tot me man werd er nòg ondragelijker door. Want van hem wou het publiek niet weten, en hij deed wel zijn best, en doordat zijn verwijten gegrond waren, ging ik er tegen in... Hij sloeg dan... en ik liet me scheiden... Ach, als ik moeder had mogen blijven: - wat duldt een vrouw niet om een kind. Ik leefde in een besef van ontbering: dat ik niets meer had dan mijn kunst; en wanneer een artiest zóó voelt: zoo van ‘niets anders meer dan de kunst’, is het mis, juist met zijn kunst. In die tijd is uw vader gekomen. Zijn warme waardeering ging aanstonds in tegen de oppervlakkige bewondering van het publiek, dat klapte om trucjes die ik gebruikte voor het succes. Door zijn afkeuring kreeg ik vertrouwen in hem. Zóó ìs hij me een beschermer geweest... Niet enkel in zijn liefde voor tooneel was hij Fransch,... prettig on-Hollandsch. Zijn geld... natuurlijk kostte ik hem geld. Een man als hij kan niet omgaan met een vrouw als mij, zonder heel veel geld uit te geven. Maar het had geen waarde voor onze verhouding. Niet de chic om me heen, maar zijn lust in chic, zijn behoefte aan prettige manieren trok me aan. Vooral zijn belangstelling in me werk. Zoo waren we werkelijk goede vrienden. Wat het telkens bedierf, was de gedachte... aan *thuis*... Och, nu u me aldoor hebt aangehoord, laat het me u zeggen mogen: (*aarzelend*, *bijna verlegen*, *zacht*) uw

vader vond er niet, wat hij behoefde... (*snel er over heen*) Begrijpt u me wel! 't Is geen verontschuldiging voor mij! Maar, nu we praten, een *opheldering*. Dikwijls heb ik willen breken, omdat ik wist van het leed, de schaamte, de woedende ergernis bij u allen. Ik reken het me niet aan als een verdienste. Als uw vader niet zóó had gesmeekt, zou het moeilijker geweest zijn. Zijn overgegevenheid maakte mij... minder zelfzuchtig. Telkens heb ik zijn huwelijksvoorstellen onmiddellijk afgeslagen, ermee gelachen, veel meer dan ik meende. En (*even aarzeling*) aan de genegenheid, die me nu geluk geeft... waarschijnlijk een kort, en gevaarlijk geluk... heb ik toegegeven, juist om een eind te krijgen aan de mogelijkheid, dat ik ten slotte toch zou hebben gedaan, wat uw vader verlangde, wat zijn familie rampzalig, en hem niet gelukkig zou hebben gemaakt. Want ik wil artieste blijven, en met hem getrouwd, zou 't niet gegaan zijn. Maar nu zitten wij toch in de misère en bedreigt uw vader mijn beminde en mij in onze broodwinning!

Mevrouw Havenaer.
- Mijn vader? Och, hoe komt u daaraan!

Louise.
- Weet u het niet? Weet u van niets? Waaruit moet ik dan uw bezoek verklaren?

Mevrouw Havenaer.
- Dat heb ik u toch gezegd: die vergissing. Ik vond dat niemand *die* mocht weten, een verwarring van een vader tusschen zijn dochter... en u... Zèlfs voor mijn man moet dat een geheim zijn en ik mocht uw geschenk toch niet houden, al zat er een kaartje met mijn adres op. (*Zij knijpt het zenuwachtig tusschen de vingers*).

Louise.
- Heeft dàt u naar mij kunnen drijven? Gelukkig. Ik was bang dat u weer mij verdacht.

Mevrouw Havenaer.
- Hoe bedoelt u?

Louise.
- Van... nieuw gekonkel met uw vader...

Mevrouw Havenaer.
- Welnu... ja... dat is te zeggen... u gebruikt daar zoo'n akelig woord... Ik wàs bang, dat mijn vader weer... met die mand bloemen en dat cadeau... Ik wist niet eens van gisteravond... Wel ìets over het stuk, door me man...

Louise.
- Ja!... (*blijft zitten nadenken. Zwijgen*.) Ik vraag me af, of ik, bij wat u me uit het verleden kunt verwijten, verwachten mag, dat u me gelooft?...

Mevrouw Havenaer.
- Waarom vreest u het tegendeel? Sympathie dreef me niet naar u toe. Maar wat, in de dingen die u verteld hebt, ik aldoor heb moeten waardeeren, is uw volle oprechtheid, Mevrouw.

Louise.
- Dank u! Misschien kunt u ons dan helpen! 't Zou ook voor uw vader wezenlijk goed zijn, als dit misverstand verdween.

Mevrouw Havenaer.
- Welk misverstand?

Louise.
- Over het stuk, dat... De Boer heeft geschreven. Dat uw vader ons kwalijk neemt. Het treft ellendig, dat *De Volksbanier*, die rooie krant, juist gisteravond is komen vertellen, dat er het huw'lijk in verbeeld wordt van een kennis van uw vader...

Mevrouw Havenaer.
- Meneer Kock.

Louise.
- Meneer Kock, ja.

Mevrouw Havenaer.
- Is 't dan niet waar?

Louise.
- Het is tot zekere hoogte waar. Elk kunstwerk is immers ‘uit het leven’. Een schrijver heeft modellen, zooals een schilder. Maar hij neemt hier wat, en daar wat, voegt bijeen en verandert...

Mevrouw Havenaer.
- Nu ja, maar als een schandaalhistorie zóó maar in een tooneelstuk gezet mag...

Louise.
- Dat is het juist! De Boer dééd niet ‘zoo maar’. Hij héeft veranderd, er bij verzonnen, weggelaten, en zoo al meer...

Mevrouw Havenaer.
- Als iedereen het nu toch herkent!

Louise.
- Och, iedereen? Iemand heeft er herkend. Eén mensch, da's genoeg, zag gelijkenis en heeft het vol schadenfreude in die krant laten zetten.

Mevrouw Havenaer.

- O neen, want men sprak er al van op de Beurs.

Louise.
- Och, Mevrouw, zoo iets gebeurt telkens! Misschien in ons klein landje niet...

Mevrouw Havenaer.
- Maar we leven nu eenmaal in dat kleine landje!

Louise.
- In grootere wordt er ook op gewezen. Laatst heb ik nog gelezen, dat de moeder van Marie Basjkirtsef, die Russische jonge Dagboek-schrijfster, haar gestorven dochter zag in een stuk...

Mevrouw Havenaer.
- Nu dan?

Louise.
- De schrijver heeft het onmiddellijk geloochend. En integendeel - dit is, wat ik wou zeggen - in de krant gezet, *wie* zijn model geweest was - een ook gestorven Amerikaansche, die hij aanwees met een letter...

Mevrouw Havenaer.
- Netjes! Prettig voor de familie!

Louise.
- Ik verdedig dat niet, maar ik wijs u erop, omdat daar toen niets meer van gehoord is. Zóó ver gaan de kunstrechten dáár. Meneer De Boer, daarentegen, deed wat ie kon, om zijn model onherkenbaar te maken. Had ie *schandaal* begéérd, u begrijpt toch, dan had hij gestreefd naar gelijkenis.

Mevrouw Havenaer (*ongeduldig*/.
- Maar waarom moest hij nu juist de toestanden uit het huis van meneer en mevrouw Kock in opspraak brengen? Er zijn immers honderde onderwerpen...

Louise.
- Nee, heusch, Mevrouw, die zijn er niet. Vraagt u dat maar aan wie u wilt. Een onderwerp moet je iets zeggen, zooals een japon of een hoed aan ons vrouwen.

Mevrouw Havenaer.
- Maar wat was er nu voor aantrekkelijks in al die caprices van mevrouw Kock?

Louise.
- Ko - de Boer... interesseert zich voor allerlei kunst en vooral voor het lot van *de* kunstenaar. Hij ergert zich zóó aan al dat snobisme, dat aan kunst doet zooals aan sport, en alleen het excentrieke bewondert. Toen hoorde hij, toevallig, van die mevrouw en die ‘galerij’,

haar adviseur, en de reizen samen... (*zachter*) ik vertelde het hem.

Mevrouw Havenaer.

- U?

Louise.

- Ja... Hij overlegde met mij... (*Zwijgt even*.) Och, ik zal u wel alles zeggen. Ik heb hem bij zijn stuk geholpen. Hij wou zoo graag schrijven! Hij dacht het te kunnen. Hij heeft er ook wel aanleg voor. Speeltalent heeft hij nu eenmaal niet veel. En wat ik dáárvoor doe, geeft niets. Verzen schrijft hij, en weet ik, wat niet; kunstkritiek èn antikritiek! laatst heeft hij iets aan de krant gezonden over de morsigheid van de straten! Toen wist ik opeens: die kant kan het uit. Ik heb me gek gepraktiseerd en herinnerde me de verhalen... (*aarzelend*) die uw vader gedaan had van Kock en zijn vrouw met de kunst-adjudant... Vindt u het erg? Stel u in mijn plaats! U begrijpt, dat, ik voor hem... *ben*, *wàt* ik kan. Ik zal - ouder worden en Ko zal meer worden, of tenminste zal zich meer gaan voelen. 'k Moet zòrgen, dat hij zich meer gaat voelen. Want ik wil, dat hij geluk van me krijgt; ik zeg niet, bij me vindt - door me krijgt... Dan, natuurlijk! op zekeren dag... of juist op een ònzeker oogenblik - fttt... een ander stuk voor hem... (*Zwijgen*.) U vindt me sentimenteel, is niet? 't Verdiende loon - het is niet anders. Maar nu u alles weet: mijn reden; nu bid ik u, spreekt u 'es met uw vader, u vindt wel een vorm, dat hij overtuigd raakt...

Mevrouw Havenaer.

- Waarvan moet ik hem overtuigen?

Louise.

- 'k Ben veel banger voor uw vader z'en ergernis dan voor de boosheid van meneer Kock. Schootmans luistert naar uw vader die hem meermalen heeft geholpen. En meneer Kock kent hij nauwelijks. De Boer is bij meneer Kock geweest. Eerst ben ik van dat bezoek geschrikt. (*goedig*.) De jongen braniet nu eenmaal graag en hij kwam van zijn visite vertellen, juist terwijl uw vader hier was, alsof hij bij meneer Kock was wezen opspelen, in plaats van meneer Kock hier bij ons. Maar langzamerhand kwam het anders uit. Ko was gegaan om Schootmans en mij genoegen te doen, wel te verstaan buiten ons allebei om. Hij wou de kat eens uit de boom zien. Dat *leuke*, dat is zoo echt

van hem, ziet u. De ontvangst was nogal meegevallen. Meneer Kock was wel erg hoog geweest, zoo van: wat zouden mij uw tooneelpraatjes deren? maar opgespeeld had hij weinig of niet. En toen Ko zoo iets zei van niet hem persoonlijk te hebben bedoeld, en niet te willen beleedigen, had meneer Kock geantwoord, dat Ko dat dan maar aan *De Volksbanier* moest schrijven. Of de zaak dan daarmee uit was? Dat denk ik wel, had Kock gezeid. Tenzij jullie nog van me moesten hooren. Net zoo zei-d-ie: nog van me moesten hooren. Nou, en Schootmans hóórde van hem - dat mòet zijn door de invloed van uw vader, die niet wil dat Ko plezier van z'en stuk heeft (*huilerige stem*).

Mevrouw Havenaer (*geërgerd*).
- Zoo moet u nu liever niet praten. Maar ik zal straks met mijn vader spreken, want ik zie in, dat hij zich hierin niet meer moet mengen.

Louise.
- O, ik dank u. Duizendmaal dank! Ook voor de goedheid van uw bezoek.

Mevrouw Havenaer (*plotseling weer hoog, met iets genadigs een lichte hand gevend*).
- Dag Mevrouw Van Dam. (*Deurklop*. Dienstmeisje *haastig binnen*).

Dienstmeisje.
- Mefrau, d'ar is menheir...

Noppen (*onmiddellijk achter haar aan*).
- Ik ben het. (*nijdig*). Ik stoor toch niet? (*Tot zijn dochter*). Ben jij het? (*Louise wenkt dienstmeisje*, *dat zij heen gaat*). Ik zag jullie auto; kwam toevallig voorbij; maar ik dacht, je man te vinden.

Mevrouw Havenaer (*koude 'blanke' stem*).
- Van mijn man mocht ik mijn boodschap niet vergen. (*Tot Louise*). Kan ik even met meneer alleen zijn?

Louise *af.*
Noppen (*zenuwachtig-boos*).
- Je ne comprends vraîment pas ce que peut signifier une pareille démarche de ta part!

Mevrouw Havenaer.
- U kunt gerust Hollandsch spreken, Papa.

Noppen.

- Ik zal spreken, zooals ik verkies! Maar wat ik niet verkies, is een dergelijke schaamtelooze inmenging van mijn kinderen in mijn zaken.

Mevrouw Havenaer.

- Schaamteloos? Zegt ù schaamteloos? Ik heb me op mijn verjaardag geschaamd, dat ik niemand had, niemand wist, om naar dit huis te gaan en uw vergissing te herstellen. U wordt wèl oud, dat u zoo u vergist! Dit zat in mijn bloemen en was voor hier! (*Onder het spreken is zij toegetreden op het tafeltje*, *heeft het doosje genomen en hem dat met beschuldigend gebaar in de hand geduwd*). U, met die inmenging in uw zaken! U dacht natuurlijk, dat ik hier zat om mevrouw van Dam te overreden niet met u te trouwen. Och, Papa, dat is heusch niet noodig. Mevrouw van Dam dènkt aan geen trouwen met u. Maar u speelt dom-gevaarlijk spel! Uit wraak zit u die menschen dwars en bemoeit u met dat tooneelstuk - geen heel fair stuk, dat ben ik eens; maar waar ù niets mee hebt te maken...

Noppen.

- Ik kom op voor me vrienden!

Mevrouw Havenaer.

- Uw vrienden Kock!

Noppen.

- En voor de waardigheid van het tooneel. Trouwens, Kock zelf dient een aanklacht in...

Mevrouw Havenaer.

- Een aanklacht? Kock zal zóó gek niet zijn! En zeker niet, als u hem niet ophitst! *Hij* was tevreden met een stukje van de schrijver in die socialistische courant. Maar, natuurlijk, als u hem ophitst!

Noppen.

- Ik hem ophits!...

Mevrouw Havenaer.

- Komt u nu niet van zijn kantoor?

Noppen.

- Och wel nee! Al wel twee uur geleden heb ik hem opgebeld.

Mevrouw Havenaer.

- En hij vertelde u van die De Boer z'en bezoek. En u hebt dapper hem afgeraden om met dat stukje in die krant tevreden te zijn!

Noppen.

- En wat dan nog, als dat zoo was?

Mevrouw Havenaer.

- Wat dan? U vraagt dat

nog, nu u mij hier vindt om zoo'n pijnlijke onhandigheid van u goed te maken? Dan zal Louise van Dam haar meneer de Boer en zichzelf tegen u verdedigen, Papa. En dan weet morgen de heele stad een ander grappig famieljeschandaal, pijnlijker dan de ruzies uit een kinderloos geldhuwelijk: een vrouw, die een bijou van haar ouden vader terecht brengt bij zijn minnares.

(Zwijgen. De toon, meer dan de woorden doen, treft den vader.

Noppen.

- Ik erken, dat mijn maladresse...

Mevrouw Havenaer.

- Och, zegt u maar niets. Als Mama dit beleefd had!... En toch - wat is het een futiliteit, bij àl het èrgs, waar zij onder leed, dat enkel in schijn voor haar bleef verborgen - zooals voor uw dochters en voor uw schoonzoon. (*Zwijgen*). Doet u het verder af met Louise van Dam! Ik hàd al afscheid van 'er genomen. (*Zeer ontroerd. Aarzelend*.) Wilt u misschien dit kaartje bewaren?... (*Geeft hem het aan zijn dochter gerichte kaartje*).

Mevrouw Havenaer ***af.***
Noppen ***alleen, beschouwt het kaartje. Staat even in peinzen. Legt het in zijn portefeuille. Even later*** **Louise** ***binnen. Noppen, onmiddellijk een houding aannemend, pakt het doosje van het tafeltje en zegt opgewonden*****).**

Ma chère et très belle, wat een malle vergissing! Sta me toe, dat ik zelf je nu aanbied, wat ik voor de incomparable artieste bestemd had, supérieur in wàt ze ook speelt.

Louise (*openmakend*).

- O, wàt een allerliefst colliertje! Meneer Noppen, u bederft de artiesten! Ik dank u hartelijk. (*Naar de deur*). Ko, kom eens kijken!

Ko de Boer (*links doend, onhandig niet wetend of hij al dan niet zal groeten*).

Wat is-t-er?

Louise.

- Kijk eens even! Van meneer Noppen! Voor de eerste rol in je stuk! Morgenavond doe ik het aan, hè? Net iets voor die smaakvolle mevrouw Blokland. Artistiek, hè? De smaak van de gever.

N o p p e n .

- Nu u met me spotten wilt, ga ik gauw weg.

(Vlugge hoofdgroeten en handdrukken. Noppen af).

K o . (*nijdig*).

- En... hoe is 't nou? Wat is-ie van plan?

L o u i s e (*vroolijk en teeder*).

- Domoor! Je hoorde toch! Morgenavond speel ik de rol van jouw mevrouw Blokland met een collier van hem om me hals!

J. DE MEESTER.

Een vriendschap tusschen drie physiologen.

Een verzameling brieven[1] van Moleschott uit de nalatenschap van mijn grootvader, Prof. Dr. I. van Deen, geschreven in een tijdperk, dat de geboortejaren der experimenteele physiologie omvat, gaf mij aanleiding de verhouding tusschen de drie Hollandsche physiologen Donders, Moleschott en van Deen nader te bestudeeren. Ik werd hiertoe in ruimer gelegenheid gesteld door de gelukkige omstandigheid, dat zich in het bezit van den heer Carlo Moleschott, consul te Rome, den oudsten zoon van Moleschott, brieven uit die zelfde jaren van v. Deen bevinden[2] en tevens een geringer aantal door Donders aan Moleschott gericht[3]. Deze collectie is mij tijdelijk afgestaan. Wanneer men hierbij voegt een dertigtal brieven van Moleschott aan Donders, mij welwillend door mevrouw Grandmont-Hubrecht ter lezing gegeven[4], dan zal men begrijpen, dat hier - waar het mannen van grooten aanleg en beteekenis geldt, van wie de beide eerstgenoemden een wereldberoemden naam verworven hebben - een belangwekkend materiaal ter bewerking ligt[5]. En het belang

1) Zes en veertig brieven tusschen de jaren 1845 en 1869.
2) Vijf en zestig brieven tusschen de jaren 1846 en 1869.
3) Een en twintig brieven tusschen de jaren 1849 en 1878.
4) Dertig brieven tusschen de jaren 1847 en 1888.
5) F.C. Donders, geboren te Tilburg, 27 Mei 1818, overleden 24 Maart 1889 als hoogleeraar in de physiologie te Utrecht, promoveerde te Leiden 13, Oct. 1840 en werd in 1842 als officier van gezondheid aan 's Rijks kweekschool voor militaire geneeskundigen te Utrecht belast met het onderwijs in ontleed- en natuurkunde van den mensch. In 1847 werd hem het hoogleeraarsambt aangeboden.
J. Moleschott, geb. te 's Hertogenbosch 9 Aug. 1822, overleden 20 Mei 1893 als senator van het Italiaansche rijk en hoogleeraar in de physiologie te Rome, studeerde te Heidelberg, waar hij 22 Januari 1845 promoveerde en zich daarna tijdelijk te Utrecht als geneesheer vestigde. In 1847 werd hij privaatdocent te Heidelberg, in 1856 hoogleeraar in de physiologie te Zürich, in 1861 te Turijn, in 1879 te Rome.
I. van Deen, geb. 24 Maart 1805 te Burg-Steinfurt, overleden 1 November 1869 als hoogleeraar in de physiologie te Groningen, studeerde te Kopenhagen, later te Leiden, waar hij 6 Febr. 1834 promoveerde. Hij vestigde zich te Zwolle als geneesheer en werd in 1851 tot hoogleeraar te Groningen benoemd.

van deze briefwisseling wordt naar mijn oordeel niet verminderd doordat Moleschott mémoires heeft uitgegeven[1)], waarin hij zelf over de jaren zijner jeugd verhaalt.
Deze levensherinneringen zijn geschreven door den meer tot bezadiging gekomen, hoewel nog altijd levendigen grijsaard. In de brieven daarentegen vindt men hem met geheel het onstuimig temperament der jonge jaren.
Ik heb met voorbedachten rade fragmenten uit de brieven aangehaald, welke op de groote vriendschap van Moleschott met Van Deen en Donders betrekking hebben.
Voor den Gids-lezer heeft, naar ik meen, al datgene, wat deze drie geleerden tot ware menschen stempelt, menschen, wier leven door een zeldzaam diep in hun ingewikkeld bestaan dringende vriendschap veredeld is, grooter waarde dan de mededeelingen over zuiver wetenschappelijke onderzoekingen, die voor den belangstellende ook elders zijn te vinden, en voor een deel weer door onderzoekingen van jongeren datum overschaduwd zijn.

Het was in het jaar 1844, dat een jong enthousiast Heidelbergsch student aan de tafel van den hoogleeraar G.J. Mulder te Utrecht met Donders kennis maakte, hem 's avonds naar huis vergezelde en tot diep in den nacht in gesprek bleef met den jeugdigen zes en twintigjarigen geleerde, wiens geestdrift voor de zich ontwikkelende biologische wetenschap in zijn eigen gevoelens diepen weerklank vond. In dien nacht werd de vriendschapsband tusschen Moleschott en Donders gelegd.

Een onvergetelijk harmonisch samenzijn is dat oogenblik in beider leven geweest: ‘Ik werd daarbij levendig aan dien eersten nacht herinnerd bij mijn logeeren te Utrecht op den Springweg bij u doorgebragt’, schrijft Moleschott vijf jaar later, als Donders

1) Für meine Freunde. Lebenserinnerungen von Jac. Moleschott. Verlag v. Emil Roth. Giessen 1894.

hem de eerste aflevering van zijn Leerboek der Physiologie toezendt. ‘Weet gij het nog, hoe wij de geheele physiologie doorliepen om overal harmonie te vinden? Gij kent nu den indruk, dien uw boek op mij gemaakt heeft en voor dien indruk zeg ik u dank. Want hij behoort tot de aangenaamste mijns levens. Er zijn in de behandeling eener wetenschap punten (springende Punkte zouden de Duitschers zeggen) van overeenstemming, die geheele boekdeelen tusschen de regels laten lezen, die in duizend hoeken van hart en hersenen van een' vriend laten zien met de snelheid van eenen pijl.’

Verkwikkend en vruchtbaar voor beider ontwikkeling is de latere omgang gedurende de korte jaren, dat Moleschott als practisch geneesheer te Utrecht is gevestigd; de levensherinneringen van Moleschott in 1894 voor zijn vrienden uitgegeven getuigen ervan; meer nog de briefwisseling, waarin telkens en telkens de herinnering aan de intensieve gedachtenwisseling dier geestelijke ontwikkelingsjaren wordt opgewekt. ‘Het is in Donders, dat ik als het ware het brandpunt van mijne Utrechtsche periode vind. Het is wel zelden in het leven zoo'n genialen scheppenden geest te ontmoeten, in wien alles brandt, gist en voortbrengt, wiens woorden hart en ziel ontsluiten,’ heet het in de mémoires; en meer dan dertig jaren na het Utrechtsche tijdperk, wanneer reeds beiden dragers van een Europeeschen naam zijn geworden, lezen wij in den laatsten brief, die van Donders aan Moleschott is bewaard gebleven: ‘Dat zegt iets, wanneer men de dagen vol illusie met elkander heeft doorgeleefd! Wat mij in u vooral heeft goed gedaan, is de gezonde lichaamskracht bij de altijd even onuitputtelijke productiviteit van den geest. Geven, altijd geven, zonder te vragen of de schat zou kunnen worden opgeteerd!’

Donders, leeraar aan 's Rijks Kweekschool voor militaire geneeskundigen te Utrecht, begon reeds naam te krijgen door zijn physiologische onderzoekingen, toen Moleschott, die aan het einde van zijn studietijd te Heidelberg een prijsvraag voor Teyler's genootschap had beantwoord, zich, nauwelijks drie en twintig jaar oud, te Utrecht als geneesheer vestigde en in samenwerking met Donders, gedeeltelijk nog onder leiding en in het voetspoor van G.J. Mulder, zich in wetenschappelijke problemen verdiepte. Het waren de

kinderjaren van het experimenteel physiologisch onderzoek, waarvoor nog aan geen enkele onzer Universiteiten een afzonderlijke leerstoel was ingericht. Trouwens ook in Heidelberg had Moleschott ondervonden, hoezeer het zuiver theoretisch onderwijs aan de medische faculteit - voor zooverre het buiten de klinische vakken stond - de bovenhand had. Zelfs op het college van Theodor Bisschoff, den beroemden embryoloog, wiens onderwijs Moleschott in zijn levensherinneringen dankbaar herdenkt, werd slechts als uiterst zeldzame gebeurtenis met plechtige voorbereiding een bebroed ei aan de studenten gedemonstreerd.

Het was deze zelfde Theodor Bisschoff, uit wiens mond Moleschott op de boot van Mainz naar Heidelberg het eerst den naam hoorde noemen van den man, die naast Donders de groote vriend, de groote vertrouwde van zijn leven zou worden. Van Deen, door Bischoff tegenover den jongen Hollander als de meest beteekenende physioloog van zijn land geprezen, was in die jaren practisch geneesheer te Zwolle en wijdde zijn beperkten vrijen tijd aan experimenteele onderzoekingen over het ruggemerg, waardoor hij ook buiten de grenzen van Nederland naam verworven had.

Met Donders was Van Deen reeds bevriend, toen Moleschott hem te Utrecht leerde kennen. Het was bij één van die gelegenheden, dat Van Deen ter demonstratie zijner proeven 's nachts met een blikken trommel vol kikkers in de diligence van Zwolle naar Utrecht reisde. ‘Men had hem voor een handelaar in effecten kunnen houden,’ schrijft Moleschott, ‘maar tegen den morgen begonnen de stukken van waarde te kwaken en verrieden zoo door hun kwak-kwak welk soort van kapitaal de eigenaar er op na hield.’

‘Toen kwam Van Deen’, luidt het in de levensherinneringen, ‘als het ten opzichte van mij de moeite waard ware het veni, vidi, vici toe te passen, had hij het kunnen zeggen.’

Uren rijk aan gedachtenwisseling werden door het jonge driemanschap doorgebracht. Van Deen, verreweg de oudste in jaren, deed in jeugdig enthousiasme niet voor de jongeren onder. ‘Hij was een wetenschappelijk medicus’, zegt Moleschott, ‘d.w.z. hij wijdde zich aan de wetenschap, hetzij hij zlch bij zijne zieken, tusschen zijne boeken of te midden van zijne kikkers bevond’. In die eigen omgeving heeft

Moleschott hem nader als mensch leeren kennen, toen hij als leerling naar Zwolle reisde om het meesterlijke experimenteel onderzoek van nabij te aanschouwen. Onvergetelijke herinneringen zijn hem uit die dagen temidden van het doktersgezin bijgebleven. Geen brief wordt in de komende jaren, toen Moleschott reeds ons land verlaten had, naar Zwolle gezonden of de drie kinderen van Van Deen, die ‘lieve vriendinnetjes, die zulk een onuitwischbaren indruk op mij gemaakt hebben,’ worden herdacht. In de drukke politieke en academische beslommeringen van de Heidelbergsche periode worden aardige boeken voor de kinderen Van Deen uitgezocht, teekeningen gewisseld, waarvan wij in een brief aan Donders, tusschen wetenschappelijke betogen in, melding zien gemaakt. Dankbare kinderbrieven in de collectie te Rome bewaard, getuigen van de groote vriendschap, die ook in Van Deen's gezin voor Moleschott werd gevoeld.

De gezamelijke oprichting van het eerste physiologische tijdschrift in Holland (Holländische Beiträge zu den anat. und physiol. Wissenschaften) in 1846 bracht Donders en Moleschott nog in nadere aanraking met Van Deen. De oudste brieven zijn in hoofdzaak aan besprekingen over de uitgave van het eerste deel gewijd, waartoe ook Mulder, Verloren, Janssen, Schroeder van der Kolk en andere Utrechtsche geleerden bijdragen leverden.

Van Deen, steeds door de praktijk in beslag genomen, blijft somtijds in gebreke op den gewenschten tijd zijn stukken persklaar te hebben. ‘Grimmig heb ik u al zestig maal Professor in de anatomie en physiologie gemaakt, ten einde u meer tijd te geven om aan die zaken te besteden, waarvoor gij toch κατ εχογην geschikt zijt’; en later: ‘Ik weet intusschen, dat het niet uwe schuld is, maar slechts die van het ellendige land, waarin wij wonen, dat er niet voor zorgt, dat menschen als gij tijd genoeg hebt te produceeren!’

Hoezeer het samenzijn met Donders, de omgang met mannen als Vreede, Wenckebach, den architect Rose en anderen (met G.J. Mulder was spoedig elke persoonlijke omgang verbroken) door Moleschott naar waarde werd geschat, toch blijkt reeds uit zijn eerste brieven aan Van Deen, dat Utrecht niet de plaats was, die zijn dorstige ziel kon bevredigen: ‘Komt er niets van uw plan dezen zomer eens naar Utrecht

te komen? Ik zou u zoo gaarne zien arriveeren. Ik heb prikkeling noodig, vriendlief, want in dit ellendige land verflauwt alle kracht; als ik mijn leven hier vergelijk bij dat in Heidelberg, is het alsof ik dagelijks achteruit ga. O, het is zoo dom van mij geweest, dat ik ooit naar Holland terugkeerde. Houd dit intusschen voor u; ik doe ook mijn best het te zwijgen; nur glaube ich dass meine Stimmung durch alle Ecken und Enden hindurch scheint. Als ik u weer eens spreek, zal ik u zeker met een bitter lange jeremiade lastig vallen;... ik bewonder dikwijls den moed, waarmede gij uwe krachten aan dit land wijdt, dat ze zoo weinig verdient.'

De onvoldoende inkomsten door de praktijk (die hem hoogstens driehonderd gulden per jaar opbracht) zijn aanvankelijk aanleiding tot een mislukte sollicitatie als geneesheer aan het krankzinnigengesticht te Deventer. Dat zijn weg elders lag, heeft hij toen reeds gevoeld: 'Voor mij zelf zoek ik er nu al weer iets goeds in; het is toch welligt mijne bestemming nog uitsluitender bij anatomie en physiologie te blijven dan ik te Deventer had kunnen doen'. Die wensch gaat in vervulling als Moleschott in 1847 met toestemming van zijn vader - die, zelf Hollander, oorspronkelijk aan een Hollandsche loopbaan voor zijn zoon de voorkeur had gegeven - Utrecht verlaat en als privaat-docent aan de universiteit te Heidelberg verbonden wordt. Het aanbod van een lectoraat in de gerechtelijke geneeskunde, waardoor men den jongen geleerde in ons land trachtte vast te houden, werd afgeslagen. Wel schijnt het in die dagen een teleurstelling voor Moleschott geweest te zijn, dat men niet ernstiger pogingen heeft gedaan hem blijvend aan ons land te binden, een teleurstelling, die door zijn vrienden werd gedeeld.

Is eenmaal het besluit genomen, dan komt duidelijk aan het licht hoe hij zich uit knellende banden voelt losgemaakt en de schoonste toekomst voor oogen ziet. Het is met moeite, dat hij den intiemen omgang met Donders en Van Deen opgeeft, maar ontveinzen kan hij niet, dat hij Holland met blijdschap den rug toekeert: 'De vreugde over mijn veranderden werkkring, de juichende moed, waarmede ik dien te gemoet snelde, werd alleen getemperd door de weemoedige gedachte, dat ik zoo vele goede vrienden achter

moest laten, wier sympathie door mij te hooger werd gewaardeerd, naarmate ik in Holland meer gedwarsboomd ben geworden in alle zuiver wetenschappelijke pogingen en dat voor zulk een groot gedeelte juist door mannen, die de wetenschap tot schild voeren.' -

Zooals uit de briefwisseling blijkt, werd algemeen verwacht, dat de leerstoel voor anatomie en physiologie te Leiden, na het aftreden van Prof. Sandifort, door Donders of Van Deen zou worden bezet. Ondertusschen was Donders in 1847, kort na het vertrek van Moleschott naar Heidelberg, tot hoogleeraar te Utrecht benoemd. De beide vrienden verheugen er zich van harte over. 'En nu twee beden', heet het in een brief uit Heidelberg: '1° gij moogt de physiologie niet ontrouw worden, al zoudt gij voorloopig om Schroeder van der Kolk niet al te zeer te doen alleen de stofwisseling lezen; die moet in uwe handen overgaan. Doe daarbij wat gij maar wilt; ik ben overtuigd, dat gij niets zult doen, of gij zult het goed doen. Gij hebt dit onder het juk van lastigen en rijkelijken arbeid getoond; in de vrijheid zult gij u nog kerniger ontwikkelen. Lees dus medicinae forenses, rationeele pathologie, enfin, wat gij wilt, maar het is uwe pligt en mijne bede, dat gij bovendien de stofwisseling doceert. En 2°: zorg voor Van Deen!'

Niet slechts heden ten dage, doch ook een zestigtal jaren geleden kon het gebeuren, dat academische benoemingen anders uitvallen dan de algemeene verwachting deed vermoeden; dat iemand geroepen wordt een vak te doceeren, waarin hij nooit blijken van kennis heeft gegeven - moge hij ook op ander gebied hebben uitgemunt.

De benoeming van Halbertsma inplaats van Van Deen als opvolger van Sandifort te Leiden was de aanleiding tot een uitermate heftig gesteld artikel van den jongen Moleschott in Griesinger's Archiv für physiologische Heilkunde tegen de Nederlandsche faculteiten gericht, waarin hij zoo ver gaat voor den wetenschappelijken bloei van Holland alleen heil te verwachten van een aansluiting bij het groote Duitsche rijk, woorden in grooten overmoed geschreven, waarvan hij later, toen zijn onstuimig temperament tot rust was gekomen, de onjuistheid heeft ingezien. Doch in deze dagen was er van rust geen sprake. De verontwaardiging over deze benoeming werd

nog aangewakkerd doordat te Heidelberg, waar Halbertsma tijdelijk gestudeerd had, mannen van beteekenis als de anatoom Henle en anderen volkomen van de superioriteit van Van Deen overtuigd waren. Het zij trouwens vermeld, dat Halbertsma later voortreffelijk aan de universiteit te Leiden als hoogleeraar in de anatomie heeft voldaan; doch het gold hier niet slechts de anatomie, maar ook de physiologie te doceeren.

'Ik had u reeds lang moeten schrijven', heet het in een brief aan Van Deen van 5 Mei 1848, 'zoo vol is mijn hoofd en mijn hart van politiek en meewarigheid met mijn' voortreffelijken vriend Auerbach[1)] - die kortelings een allerliefste jonge vrouw na een allergelukkigst huwelijk aan febris puerperalis heeft verloren - doch de droevige tijdingen uit Leyden, die ik heden door vriend Donders ontvangen heb, dwingen mij mij aan het gewoel te onttrekken. Van Deen! ik geloof, dat ik geen woorden behoef te gebruiken om u te zeggen, wat ik bij deze snoode en schandelijke handelwijze der Leydsche catheder-ezels, der domme curatoren en der even domme regeering gevoel; laat mij er van zwijgen!' En in een brief twee weken later: 'In de Duitsche politieke bladen kan ik weinig doen. Gij weet niet met welke belangrijke zaken die tegenwoordig opgevuld zijn. Zelfs over het onderwijs in Duitschland kon ik niets geplaatst krijgen. Ik heb daartoe herhaaldelijk vergeefsche pogingen gedaan. Maar aan Griesinger, aan de Medizinisch-Chirurgische Zeitung zal ik schrijven. Ich will dem Gesindel die Hölle schon fein machen! Geloof mij Van Deen, ik heb de ware punten in mijn opstel doen uitkomen. Auerbach heb ik het Duitsch voorgelezen, die vond het best. Welligt moest het krachtiger zijn, mijn gevoel is met de woorden *zeker* niet uitgedrukt, maar de ware feiten zijn genoemd.'

Een aanvankelijke poging aan het Hollandsche publiek de onrechtvaardigheid der Leidsche benoeming bloot te leggen, werd verijdeld doordat de Arnhemsche Courant de opneming van een artikel weigerde. Te oordeelen naar hetgeen Moleschott hieromtrent aan Van Deen schrijft, zal dit ingezonden stuk niet weinig heftig zijn geweest. 'Ik heb in mijn opstel voor de Arnhemsche Courant het kind bij zijn regten naam genoemd

1) De bekende schrijver der 'Dorfgeschichten'.

en met onbarmhartige hand al de wonden betast, die ons hooger onderwijs zoo deerlijk doen kwijnen'; en na de weigering: 'Maak, dat het ergens gedrukt wordt, hetzelfde waar, mits correct en met juiste opgave van de dagteekening. Ali Cohen moet het in ieder geval in zijn Jaarboekje, Donders in het Lancet als verklaring drukken. Kan het niet desnoods als pamflet de wereld in? Iedere wijze is goed, mits het in vele handen komt.'

Gelijktijdig schrijft hij aan Donders aan het slot van besprekingen over andere onderwerpen: 'Na zoover geschreven te hebben, voel ik mij bedaard genoeg om u mijne verontwaardiging over de Leydsche benoeming mede te deelen; het is God geklaagd. Doe voor v. Deen, wat gij kunt, hij is met u de waardigste naam, die Holland heeft. Met de politieke ontwikkeling van Holland ben ik natuurlijk niet tevreden, maar ik verwacht niets dan half werk. De roem der wetenschap heeft ons niet alleen verlaten, maar helaas ook de republikeinsche deugd.'

De jonge privaat-docent in de physiologische chemie, pathologische chemie en diaetica heeft in Heidelberg nog wel iets anders te doen dan zich voortdurend over het gedrag der Hollandsche academische faculteiten te bekommeren. Een groot veld van arbeid strekt zich voor hem uit; het theoretisch en experimenteel onderwijs eischt diepgaande studie van den jeugdigen leermeester, die zelf nog in de leerschool van het leven staat, temidden van de opbruisende golven der vrijheidspolitiek. Voeg daarbij de aandoeningen in zijn innerlijk leven, de liefde zijner jongelingsjaren door van buiten ingrijpende omstandigheden plotseling tot een eind gebracht[1]; een tweede periode van zoeken en toch niet vinden, totdat in het voorjaar

1) Bij zijn vertrek uit Holland was Moleschott verloofd met een jong meisje uit een streng protestantsche, patricische familie, dat hij als student had leeren kennen; een engagement, hetwelk op ouderlijk gezag verbroken werd. Eerst in 1864, toen Moleschott hoogleeraar te Turijn was, werd de oude vriendschap weer hersteld. 'Het heeft mij geïnteresseerd,' schrijft Donders 23 Juni 1864, 'dat de oude relatie met de familie X, weer werd aangeknoopt. Zoo gaat dat onder goede menschen. Zij dweept met u en zoo schijnt de geheele familie te doen. Maar 't is alles beter zooals het is, dan zooals 't had kunnen wezen.' Toen in 1888 de grijze senator van het Italiaansche rijk met het jubileum van Donders in Holland kwam, gold een zijner eerste bezoeken de vrouw, die hij in zijn jongelingsjaren had liefgehad.

1848 de vrouw in het leven van Moleschott verschijnt, wier beeld in de briefwisseling als een zoo reine figuur naar voren treedt, dat de verleiding groot ware meer bladzijden aan haar te wijden dan in de bedoeling van dit opstel ligt. Maar saamgeweven met de vriendschap der drie mannen is ook háár leven. ‘Ik heb in de pinksterdagen te Mainz een meisje leeren kennen, dat door zelfstandige ontwikkeling in het godsdienstige, in het leven en in de politiek geheel en al mijne zienswijze deelt. Een woord van mij? en zij spreekt mijne diepste, mijne heiligste gedachten uit! als zij Beethoven speelt, is het mij alsof hare vingers mijn gemoed volgen. En daarbij een warmte! O! van Deen! als die mijne vrouw werd! ik ware de gelukkigste mensch der aarde.’

En een gelukkig, zoo al niet de gelukkigste mensch is Moleschott voor zichzelf geworden. Ook al ware Sophia Strecker niet gekomen, zijn optimistische krachtige aard, zijn belangstelling en liefde voor de natuur, hadden hem met in vreugde opgeheven hoofd door het leven geleid. Toch heeft Sophia Strecker, de vrouw die ‘de volmaaktste geestelijke vrijheid in alle opzigten met jeugdige vrouwelijkheid vereenigt’ dit leven verrijkt als slechts weinig vrouwen hadden vermogen te doen. Wie er zich volkomen van overtuigen wil, leze de aandoenlijke woorden in de levensherinneringen aan haar gewijd.

‘Ik doceer nu met al dat innerlijk genoegen, wat ik er mij zelven van beloofd had’, schrijft Moleschot 16 Mei 1847 aan v. Deen. ‘Uwen brief heb ik terstond naar Henle gebracht, hoe gelukkig ik ben over zijnen prikkelenden invloed kan ik u niet zeggen; ik ben met hem op den aangenaamsten voet dien men maar verlangen kan en ik moet in het geheel zeggen, dat ik over de leden der medische faculteit bij uitstek voldaan ben. De practici hebben mij alle toegestaan pathologisch-chemische onderzoekingen in hunne verschillende klinieken te verrigten. Dit is mij vooral voor de toekomst onschatbaar; op dit oogenblik namelijk vordert mijn collegie alle kracht en gij weet hoeveel op een Duitsche academie van het begin afhangt en ik wend dus alles aan om mij zoo nauwgezet mogelijk op de proeven en de voordracht te praepareeren. Dit halfjaar zal dus juist niet productief wezen, maar receptief zal ik des te meer profiteeren en het andere kan ik later gemakkelijk inhalen. Hoe gelukkig ik ben in

dit leven vol prikkeling, vol kracht en energie en geheel overgegeven aan mijne lievelingsstudie, beste v. Deen, kan ik niet beter zeggen dan door u uit den grond van mijn hart zulk eene betrekking (necessariis additis) toe te wenschen'.

Voordat deze laatste wensch in vervulling trad, zou nog een tweede keer het hoogleeraarschap in de anatomie en physiologie aan Van Deen, ditmaal te Groningen, voorbijgaan. Donders, aan wien de betrekking was aangeboden, had bedankt, Van Deen gelijktijdig met Janssen op de voordracht gestaan. 'Hadde ik hier niet tamelijk veel voldoening van mijn onderwijs, ware de nieuwe wetgeving op het Hooger Onderwijs niet ophanden en mij hiermede de weg geopend alles te doceeren, wat ik verlang, ik zou de roeping naar Groningen niet versmaad hebben, al werd ik er ook van al mijne betrekkingen en vrienden door gescheiden', schreef Donders 24 Januari 1850 aan Moleschott.

Het gemis aan een wetenschappelijken werkkring had Van Deen tot een korte periode van moedeloosheid gebracht, en het doorgemaakte cholera-jaar had er toe bijgedragen de lasten van de praktijk zwaarder te doen gevoelen.

'Het was een verschrikkelijke tijd', schrijft Van Deen in de laatste Decemberdagen van het jaar 1849. 'Nacht en dag op de been, daarbij de onbeschrijfelijke ergernis over de allerellendigste wijze, hoe voor de armen gezorgd wordt, de slechte, egoïstische dompersgeest mijner collega's.'

En eenige maanden later: 'Hoe langer hoe meer wordt het leven onder de koude, stijve, voor niets dan geld gevoel hebbende menschen ondragelijk. Gij weet, ik heb hier mijn brood, maar wat helpt het als men niet naar lust en genoegen kan werken, en geen mannen van wetenschap om zich heen ziet..., daarbij komt, dat de aristocratie hier mij met nijdige oogen aanschouwt, omdat ik volgens hun inzien te liberaal denk en spreek, alhoewel er misschien geen rustiger ingezetene in den lande is dan ik, dewijl ik mij weinig of niet met politiek bemoei. Het is toch zonderling, dat Nederland eene zoo vrije constitutie gekregen heeft, daar er misschien weinig volken zijn, die minder liberaal van aard zijn dan de Nederlanders. De geldnood van den Staat, de Belgische revolutie, de koppigheid van Willem I, eenige andere omstandigheden, vooral de onhandigheid van de regee-

ring en eindelijk de Fransche revolutie in 1848 hebben ons vrijzinnige instellingen gegeven, voor welke de groote massa onverschillig is en waarover de gegoeden en aristocraten verbitterd zijn.'

Als Moleschott de benoeming van Janssen in plaats van Van Deen te Groningen verneemt, is zijn eerste werk aan den ouden vriend te schrijven: 'Ik behoef u geen woord daarover te zeggen met welke warmte ik wenschte, dat gij uit uw' practischen en in zoo menig opzigt vermoeienden werkkring verplaatst mogt worden op die loopbaan, die gij niet aan het oordeel van X. of Y., maar aan uwe bekende verdiensten moest te danken hebben. En gij weet beter dan een derde het weten kan, dat die wensch niet is voortgesproten uit mijne vriendschap voor u, maar dat mijne vriendschap geboren werd uit de achting, die ik reeds lang voor uwe werken koesterde. Wat het hart later bij die hoogachting gevoegd heeft, ook dat behoeven wij elkaar niet te zeggen, genoeg, dat ik nu en altijd de overtuiging heb gehad, dat geen physioloog in Nederland door zijne werken op het gebied der ontleed- en natuurkunde van den mensch, ik zeg niet meer, maar ik zeg zoovéél aanspraak op de betrekking van hoogleeraar had als gij. Ik ken uwe bestemming en ik weet, hoe gij er onder moet lijden, dat uwe veelzijdige beroepsbezigheden het onmogelijk maken, dat gij al uwe krachten en talent aan de bevordering der wetenschap wijdt. - P.S. Ik heb mijn' brief onder tandpijn geschreven, maar ik kon geen uur wachten met de beantwoording van nw' hartelijken brief.'

Een gemeenschappelijke werkkring met Van Deen aan één universiteit heeft Moleschott in dezen tijd voor oogen gezweefd: 'En zoo dikwijls wij ons met onbeteugelde wenschen de toekomst met de allerschoonste kleuren onzer verbeeldingskracht uitschilderen, dan waart gij met ons op ééne plaats. Het is voor mij zulk een geliefkoosd denkbeeld aan ééne hoogeschool te werken, waar gij anatomie en ik physiologie doceer, doch zóó, dat gij daarenboven uwe physiologische en ik mijne anatomische specialiteiten niet liet rusten. Ben ik te stout, wanneer ik mij voorstel, dat wij elkander voortreffelijk zouden aanvullen? Hoe gaarne zoude ik u aan Holland onttrekken!'

Het is niet alleen de benoeming te Groningen, waartegen

Moleschott protest aanteekent. Naar aanleiding van den leerstoel der chirurgie te Leiden en Utrecht schrijft hij aan Donders: ‘Nu zijn dan in Leyden en Utrecht voor dat vak - waarin alle vaardigheid en snelheid der kunstgrepen dikwijls van de beslissing van een oogenblik afhangt, alleen door ondervinding verkregen wordt..., jonge mannen aangesteld, die het aan ondervinding ten eenenmale ontbreekt. Moeten die heeren de vraagbaak zijn voor andere kunstgenooten? is dit niet bloedig spel in een vak, waar de uitoefening zoo dikwijls met twee levens te doen heeft. Helpt een ontleding van lang gekookte lijm om kinderen te halen?... Een professor in de verloskunde is voor de menschheid en niet voor de wetenschap, al kan hij nog zoo mooi lijm ontleden.’

Krasse uitlatingen over personen, die met onvoldoende capaciteit een verantwoordelijke betrekking verworven hebben, ontbreken ook elders in Moleschott's brieven niet. ‘X. weet zooveel van geneeskunde als mijne laars,’ schrijft hij over een geneesheer te 's-Hertogenbosch, ‘en toch heeft men hem aan een krankzinnigengesticht benoemd.’ Ook onder zijn Duitsche collega's zijn er, over wie hij zich met verontwaardiging kan uiten, maar zijn spontane natuur laat hem ook de eerste zijn te bekennen, dat zijn oordeel op een dwaling berustte. Naar aanleiding van een oneenigheid op wetenschappelijk gebied tusschen Van Deen en een Duitsch geleerde, schrijft Moleschott aan Van Deen:

‘L. is een pietistische, teleologische, metaphysische domkop’, maar reeds in den volgenden brief na een persoonlijke ontmoeting op een bijeenkomst te Wiesbaden, is dezelfde geleerde, dien hij alleen uit zijn werken kende, hem aanmerkelijk meegevallen: ‘en ik schrijf u zulks met nadruk omdat ik weet, dat gij u welligt nog warmer verheugt dan ik in iemand meer te vinden dan gij wachtet. Dan zet men gaarne alle persoonlijkheid op zijde en ik vind dit verreweg de beste werking van zulke vergaderingen.’

Inderdaad is er in dit opzicht een gemeenschappelijke karaktertrek bij Moleschott en Van Deen. Ook Van Deen kon van verontwaardiging gloeien, niet alleen over wantoestanden in de maatschappij, maar tevens over wantoestanden in de menschelijke ziel. Maar toch voelt hij ernstig het gevaar van het persoonlijk scherpe oordeel, gelijk o.a. uit de vo-

gende opmerking in een brief aan Moleschott, tijdens een verblijf van Donders te Heidelberg, zoo aardig naar voren komt: ‘Zeg aan Donders, s.v. pl., dat ik met innig genoegen X's verhandeling gelezen heb en hem geluk wensch met zulke dissertaties; alles is in deze verhandeling even interessant, slechts ééne opmerking heb ik, die gij Donders moet mededeelen: dat ik het voortreffelijk vind, dat hij zijne discipelen leert bij het schrijven veel zout te gebruiken, maar dat hij permitteert, dat ze peper bezigen, dat voor jonge constituties geenszins dienstig is, begrijp ik niet; en hij heeft Hannover toch geducht door X. laten inpeperen.’

Was het eerste semester van Moleschott grootendeels aan voorbereidende studie en aan het onderwijs gewijd, reeds in den winter van 1848 zien wij hem bezig met zijn handboek ‘Über die Physiologie der Nahrungsmittel’, een geheel zelfstandig omgewerkte uitgave van Tiedemann's derde deel der Physiologie, welke in 1850 zou verschijnen. Het was in de dagen der politieke woelingen, dat hij, de ziel vervuld met zijn toekomstig huwelijksgeluk, aan Donders schreef: ‘Zie vriendlief, gij zult het wel bij ondervinding weten, dat men voor een tijd lang door het leven als het ware overweldigd wordt en geen kans ziet zich daarover behoorlijk te uiten. En gij weet ook, dat als men eenmaal zulk een stadium is ingetreden, de zaak van dag tot dag erger wordt en het leven nimmer rust.’

Toch - zijn arbeid getuigt er van - vond zijn onstuimige geest kracht tot kalme overdenking. ‘Mij gaat het voortreffelijk,’ lezen wij in een brief van Mei 1848 aan Van Deen. ‘Ik heb hier nog geen verdrietig uur gekend. Dagelijks voel ik mijne krachten groeien en mijne toekomst is veilig. De laatste politieke omwentelingen hebben Duitschland met reuzenschreden vooruit gebracht. Ook voor *onze* toekomst (gij moet ook Duitscher worden) is daardoor veel verbeterd. Ieder adertje dreigt in mij van louter jubel te barsten; men kan zich niet meer voorstellen hoe het acht weken geleden was. Intusschen laat de godsdienstige vrijheid nog veel, zeer veel te wenschen over. Auerbach (gij kent zijne Dorfgeschichten, schaf ze anders voor de lieve kleinen aan) kon in Würtemburg niet voor het Duitsche parlement gekozen worden, omdat hij jood is!’

‘In de eerste plaats werd ik geabsorbeerd door de zoo gewigtige politieke gebeurtenissen,’ schrijft Moleschott in denzelfden tijd aan Donders, ‘waardoor, zooals ik vurig hoop, Duitschland ook in de politiek één der aanzienlijkste landen van Europa zal worden, evenals het in beschaving reeds lang het eerste is (voor Holland is er dan geen heil, behalve wanneer het zich bij Duitschland aansluit).’ En als in de Paaschvacantie 1849, tijdens een verblijf bij zijn ouders te 's Hertogenbosch, Moleschott verhinderd wordt naar Utrecht te komen: ‘het doet mij te meer leed, daar ik alles wat gij over lange scheiding zegt volkomen beaam, wanneer ik bedenk hoe weinig de wijsgeerige en politieke stroom van Duitschland aan Holland zijn' golfslag mededeelt.’

Men kan deze loochening van een onafhankelijk bloeiende toekomst voor Nederland, welke niet alleen in de brieven, doch gelijk wij zagen ook in het openbaar verkondigd werd, niet beter verklaren en als een gevolg van jeugdigen overmoed beschouwen dan Moleschott dit zelf in zijn levensherinneringen heeft gedaan. ‘Het was in het jaar 1848,’ schrijft hij, ‘ik droomde van vrijheid en Duitsche macht en wenschte, dat Holland er deel aan zou hebben,... maar ik besefte toen niet, dat de prijs van germaansche macht een ontkenning van vrijheid en onafhankelijkheid zou worden en tot een persoonlijk régime zou leiden;... ik heb de woorden reeds teruggetrokken in een' brief aan mijn' vriend Hettner en herhaal het hier nog eenmaal, dat ik ze herroep. Harting, die mij heftiger dan anderen dit jeugdvergrijp verweet[1)], heeft mij de hand gereikt, omdat ik mijn vergrijp heb ingezien en in den geest druk ik nog eenmaal de zijne in de hoop, dat met hem al mijne landgenooten mij vergeven. Neen, het land van de Witt, van Oranje, van de Groot en Oldenbarnevelt, van Spinoza en de Ruyter, van Rembrandt en Huygens, Boerhave en Petrus Camper behoude zijne onafhankelijkheid!’

Tijdens de woelingen van '48 en de daarop volgende

1) Hoe anders de jonge, onstuimige Moleschott tegenover deze gebeurtenissen stond dan de meer bezadigde grijsaard, die de levensherinneringen neerschreef, blijkt uit de volgende zinsnede in een brief aan Donders: ‘Wat zeg je van Harting? Het spreekt van zelf, dat ik op zoo'n gedruisch niet antwoord.’

politieke reactie was het aantal studenten aan de universiteit te Heidelberg aanzienlijk verminderd. Toch bleef Moleschott een voldoend aantal toehoorders behouden om zijn colleges voort te zetten.

'Mijn collegie over diaetica wordt dezen zomer goed bezocht, niettegenstaande het aantal studenten hier thans zeer gering is. Sedert de Fransche revolutie zijn wij bestendig aan het dalen en zulks wordt onder het Pruissische bewind, waaronder ook de studenten te lijden hebben, niet beter. Gij kunt u niet voorstellen hoe brutaal die soldateske hier optreedt. Zoo veel is zeker, dat wij in Duitschland eene revolutie te gemoet gaan tegen welke die van 1848 kinderspel is.' (April 1850).

En een jaar later: 'Hier gaan wij staatkundig gebukt onder een juk dat iederen dag zwaarder wordt. En toch verklaar ik Duitschland voor het vrijste land ter wereld, want men draagt dit juk niet, men tracht het af te werpen, met dezelfde geestelijke macht, die eerst het pausdom en later het Christendom vernietigd heeft.'

Het was in den herfst van 1850, dat voor de eerste maal het groote verlangen bevredigd werd de oude vrienden te Zwolle weder te zien. Van Amsterdam uit zou de reis door Moleschott met zijn vrouw en jonge schoonzuster ondernomen worden, en een brief van 17 Sept. 1850 is voor een groot deel aan een bespreking der reisgelegenheid gewijd. 'Kunnen wij met de boot dien zelfden dag slechts tot Kampen komen, en hoe reist men vandaar naar Zwolle? Ik zou het namelijk gaarne vermijden tusschen Amsterdam en Zwolle ergens te overnachten. Op welke wijze kan men van Zwolle naar Arnhem reizen, als men op laatstgemelde plaats vroeg genoeg wil komen om nog denzelfden avond per stoomboot naar Emmerik te vertrekken? Ik zou namelijk gaarne in één dag van Zwolle naar Emmerik reizen.'

'Indien men zooveel voor elkaar voelt,' schrijft Moleschott na afloop van dit bezoek aan Van Deen, 'dan is het de hoogste zaligheid, indien men met volle teugen het leven te zamen kan genieten. Dáár weet men niet wie geeft en wie ontvangt, wie vriendschap bewijst en wie ze ondervindt. Men gevoelt zich omstrengeld door éénen band van wenschen en gedachten, men beweegt zich in éénen kring van idealen en

men verheugt zich met de dankbaarste tevredenheid, dat men zich met ware vrienden in dien kring mag bewegen.'

Ook Donders is, gelijk uit zijn correspondentie blijkt, in die dagen de gast van Van Deen geweest, zoodat het oude driemanschap weer vereenigd was. Toch heeft deze ontmoeting aan Donders geen volkomen bevrediging gegeven; een brief in Mei 1851 aan Moleschott geschreven strekt ten bewijze: 'Waarde Koos! Uw brief heeft mij regt verblijd. Ik vond u terug geheel zooals ik u gekend, zooals ik u lief gehad had. Gij weet niet, hoe warm mijn hart voor u kan kloppen, waar het warmte vindt. Misschien sluiten deze woorden de hoeksteen in, dat ik u een tijdlang niet zoo geheel meer dezelfde vond, dat onze ontmoeting, hoe goed ook, bij onzen waarden v. Deen beneden onze verwachting bleef. Het moge dan eene periode geweest zijn, die flauwer verlicht was, een valsch licht viel er nimmer op. Wij begrijpen elkander, ik ben er zeker van. Meer nog, zonder onze verwijdering, die onze gedachtenwisseling in den weg stond, terwijl onze ontwikkeling geenszins een einde had genomen - ik ben er heilig zeker van - had de warme betrekking tusschen ons, die een groot deel van mijn geluk uitmaakte, toen gij hier waart en ik ze volop genieten kon, niet in het minst kunnen verflauwen.'

Donders had hier niet verkeerd gezien. Er zijn in het leven van Moleschott oogenblikken geweest, dat zijn vriendschap voor Donders te verzwakken dreigde, maar onvervalscht en waar is ze telkens naar boven gekomen. Het is vermoedelijk Moleschott's ongebreidelde, onstuimige, spontane natuur geweest, die in botsing kwam met de meer bezadigde, kalm overleggende van Donders, en in dit opzicht heeft hij meer weerklank in het gemoed van Van Deen dan in dat van Donders gevonden. Toch zien wij, hoe ook Van Deen herhaaldelijk zijn jongeren vriend tot voorzichtigheid aan moet manen. 'Daarbij heb ik u veel voorzigtiger gevonden dan ik vreesde dat gij waart,' heet het in een brief aan Moleschott na een bezoek van Van Deen te Heidelberg, 'ofschoon beste vriend! gij hierin, zooals ik hoop, nog eenige schreden zult vooruitgaan. Gij wordt nog te veel door uwe goedheid overrompeld.'

Aan de gezamenlijke uitgave der 'Holländische Beiträge' was door het vertrek naar Heidelberg spoedig een einde gekomen. Het was Moleschott, die door zijn drukke bezig-

heden, genoodzaakt zijn vrijen tijd aan vertaalwerk te besteden, aanleiding tot den vroegen dood van het jonge physiologische tijdschrift gaf. En noch Van Deen, met de publicatie van een werk over zenuwphysiologie bezig en bijdragen leverend voor Hollandsche tijdschriften[1)], noch Donders, die de eerste jaren van zijn professoraat de handen vol had, daarenboven nog het Nederlandsch Lancet uitgaf[2)], hebben aanleiding gevonden te zamen de uitgave van het Duitsche tijdschrift voort te zetten.

In den aanvang van 1850 was het reeds genoemde leerboek over de physiologie der voedingsmiddelen in Duitschland verschenen en in dienzelfden tijd is Moleschott, zooals hij aan Van Deen schrijft: ‘met zeer veel genoegen, ja met ware liefde’ bezig een leer der voedingsmiddelen voor het volk te schrijven, een werk, dat nog hetzelfde jaar ter perse gaat en reeds Moleschott's naam als populair schrijver grondvest. Voor Van Deen, die geregeld populaire voorlezingen over diaetica te Zwolle hield, was het boek een welkome zending. ‘Het gebruik, dat gij van mijne physiologie der voedingsmiddelen maakt, heeft mij oneindig veel genoegen gedaan,’ schrijft Moleschott,... ‘verleden week heb ik een zeer groot genot gehad, doordien ik een allerliefsten brief van Alexander von Humboldt ontving, die zoowel met mijn handboek der diaetica als met mijne ‘Lehre der Nahrungsmittel für das Volk’ bij uitstek tevreden is en mij onder anderen verhaalt, dat Berzelius hem dikwijls met groote welwillendheid over mij geschreven had. Het heeft mij dubbel verheugd, zulks na den dood van den grooten man uit zulk eene achtingswaardige bron te hooren, daar ik met Berzelius nooit persoonlijk in aanraking geweest ben.

In den zomer 1851 hoopt Moleschott zijn vrienden in Heidelberg te zien, maar Van Deen ziet geen kans zijn drukke praktijk te verlaten en Donders, na een maand in Engeland voor ophtalmologische studie te hebben doorgebracht, moet zijn aanvankelijk plan in den herfst naar Duitschland te gaan wegens ziekte van zijn dochtertje opgeven.

1) O.a. voor het door Van Deen zelfstandig uitgegeven Nieuw Archief voor Binnen- en Buitenlandsche Geneeskunde.
2) Het Nederlandsch Lancet door Donders en zijn ambtgenooten aan de Rijkskweekschool Janssen en Ellerman opgericht.

‘Van mijne reis naar Londen en Parijs zou ik u veel kunnen vertellen; schriftelijk kan ik u weinig meer zeggen dan dat ik mijn doel om ophtalmologische en physiologische ervaring op te doen, volkomen bereikt heb. Te Londen zijn Bowman, Carpenter en Sharpey, verder ook Paget, Marchal en anderen mij goed bevallen. Eene vriendelijke tegemoetkoming ondervond ik van allen. De meeste micrographen zijn door het maken van praeparaten het spoor wat bijster geworden; die manie van praeparaten maken en bekijken omdat het praeparaat blijvend gemaakt is, verraadt juist niet een klaar bewustzijn van het doel der histologie. Opmerkelijk is het dan ook, dat Bowman, die de beste van allen is, geen verzameling van praeparaten bezit. Bowman is ook wel de beste oogheelkundige, dien ik vond. De oogheelkunde laat er trouwens nogal veel te wenschen over, maar de schatten tot uitbreiding van ervaring zijn enorm. Met genoegen leerde ik er den goedhartigen Jaeger uit Weenen en vooral den jongen Graefe uit Berlijn kennen, die niet alleen goed chirurg en meer bepaald ophtalmoloog, maar ook een verdienstelijk physioloog is en uitnemend mensch. Hij zal u eerstdaags komen bezoeken. Te Parijs zijn Bernard, Robin en Lebert mij bijzonder goed bevallen. Bernard, heeft voor mij geëxperimenteerd. Zij blaken van ijver en zijn aangename menschen zonder pretentie en van veel voorkomendheid. D. is de beste diagnosticus voor oogziekten, dien ik tot dusverre ontmoette; maar bij al zijne vriendelijkheid jegens vreemdelingen, moet men den kerel haten om zijne onverantwoordelijke handelingen jegens en roekelooze behandeling van zijne lijders. Hij heeft ook den Franschen bluf, waarvan ik bij Bernard, Robin en Lebert geen spoor aantrof.’

Ook omtrent de Utrechtsche tijdgenooten houdt Donders zijn Heidelbergschen vriend op de hoogte. ‘Vreede heeft een warm boekje uitgegeven tegen Louis Napoleon’ - heet het in 1852 - ‘eene waarschuwing tegen het Napoleontisme gegrond op de vruchten van vroegeren tijd. Hij heeft er verdriet van te wachten. Mulder, voor wien gij u wel interesseert, al sympathiseert gijlieden niet, is krachtig en frisch, anti-Thorbeckiaansch, onder de vlag van Oranje. Zijn publiek leven is actiever dan zijn wetenschappelijk... zijne lessen daargelaten, die uitnemend zijn en waarvan hij meer werk maakt dan ooit.’

In een lateren brief van Donders lezen wij: - ‘Ik heb mij in den laatsten tijd nogal veel met den oogspiegel afgegeven, waarover eene dissertatie onder mijne leiding verschijnen zal. Zoo is er altijd werk in overvloed en kom ik er nog niet toe een werk samen te stellen over de krachten in de natuur, dat ik mij als hoofddoel voor de eerste jaren heb voorgesteld... Ernestine is vrij wel, het kind een Engel. Zij ontwikkelt zich voorbeeldig zonder beeldschoon te zijn, hetgeen trouwens voor een meisje ook het grootste ongeluk is, dat het treffen kan. Was altijd alles gezondheid en opwekking om mij heen,... ik gevoel, dat ik veel meer zou kunnen doen. Maar wie heeft in het leven bij elken stap niet eenigen last mede te sleepen?... Alles wel overwogen, sta ik evenwel aan de zijde der gelukkigen en zegen ik mijn verblijf op aarde bij voortduring, met den wensch dat het lang moge duren.’

In het jaar 1851 was te Groningen een nieuwe leerstoel voor physiologie gekomen. Reeds in September '49 had Donders aan Moleschott geschreven: ‘De laatste maanden heeft Mulder als lid der commissie voor geneeskundige staatsregeling enz. grootendeels daarvoor geleefd. Ik geloof, dat wij goede wetten hieromtrent mogen te gemoet zien, doch de haspelarijen van het ministerie hebben het aanbieden in deze zitting onmogelijk gemaakt,’ en anderhalf jaar later: ‘Nog altijd wachten wij de wet op het Hooger Onderwijs in deze zitting. Bij 't geen daaruit voortvloeit, zal het voor van Deen zijn: nu of nooit!’

Op de nominatie te Groningen stonden - Van Deen en Moleschott, en beiden zagen verlangend uit naar het beloofde land. Het verblijf te Heidelberg was niet zoo rooskleurig meer als in den beginne; wolken trokken zich steeds meer samen aan den politieken hemel, de kans op een Duitsch of Zwitsersch professoraat scheen verkeken. Zoo kon het gebeuren dat ook de afvallige zoon verlangde naar zijn vaderland terug te keeren.

‘Hoezeer ik nu ook voor mij zelven deze betrekking zou wenschen, eensdeels om over meer middelen tot onderzoek te kunnen beschikken, en andersdeels omdat mij op het oogenblik de politieke omstandigheden in Baden bijna on-

dragelijk zijn, kunt gij toch ligt nagaan, dat zich niemand gereedelijker dan ik zal troosten, indien ik voor u moest wijken.' En - Van Deen was de gelukkige.

Indirect had Van Deen persoonlijk aan de voordracht van Moleschott medegewerkt, getuige een schrijven van 15 December 1850, waarin hij zijn vriend meldt:

'Aan Donders heb ik uitvoerig over u geschreven en hem ronduit gezegd, dat hij in de positie is om te kunnen bewerken, dat de wetenschappelijke loopbaan hier te lande voor u, al mogt gij dit ook niet verlangen, altijd open blijft.

Ofschoon ik dit op eene wijze deed, die bijna aan verwijtingen grenst, heeft hij die zeer goed opgenomen, zooals mij later gebleken is; dit deed mij nogal genoegen; o.a. heb ik hem ook gezegd, dat aan zijn geluk volgens mijn oordeel niets ontbrak dan iemand als gij zijt in zijne nabijheid te hebben.'

Na de benoeming van Van Deen was Thorbecke lachend op hem toegekomen: 'Zeg mij eens, vindt gij niet, dat men te Groningen *zeer* liberaal is geweest om u en Dr. Moleschott naast elkaar op de voordracht te plaatsen?' 'Ik vertelde hem toen, dat wij zulke innig goede vrienden waren....'

Hoezeer ook deze benoeming een oogenblikkelijke teleurstelling voor Moleschott is geweest, in de briefwisseling met Van Deen, waarin hij denzelfden hartelijken toon blijft behouden, zien wij alleen de vreugde over den ouden vriend, die zich voortaan geheel aan de wetenschap kon wijden, naar voren treden.

Uit een brief aan Donders blijkt echter, dat nog in Februari '52 de gedachte aan de mislukte benoeming hem bezig houdt: 'Hoe hartelijk gaarne ik aan Van Deen de betrekking te Groningen gegund heb en altoos gunnen zal, behoef ik u niet plegtig te verzekeren. En van u beiden heb ik het niet te vreezen, dat gij mij niet begrijpt, wanneer ik zeg, dat ik desniettegenstaande mijne benoeming zeer gewenscht en zelfs een oogenblik gehoopt heb. Vele uren ken ik, waarin ik met het grootste genot aan eene gezamenlijke werkzaamheid met u denk. Ik geloof zelfs, dat wij elkander in vele opzigten gunstig veranderd zouden vinden. Ik verbeeld mij ten minste, dat wij elkander in onze studie meer dan vroeger zouden aanvullen. Aan de andere zijde ben ik oneindig verweven met alle vragen, die het algemeene leven in Duitschland betreffen.'

De vreugde over den verworven wetenschappelijken werkkring verdrijft bij Van Deen de neerslachtigheid, die zijn correspondentie tot 1851 kenmerkt, maakt plaats voor een opgewektheid en levenslust, die in latere jaren alleen door huiselijk leed kon verdreven worden. ‘Het onderwijs bevalt mij bij uitstek,’ schrijft hij na zijn eersten cursus, ‘en ik geloof eenig nut te stichten. Gij weet, ik ben levendig, ofschoon lang niet zoo levendig als gij en levendigheid is vooral bij het onderwijs van groot gewigt; men geeft dan aan de zaken eene warmte, die onmogelijk zonder invloed voor de studenten blijft.’ - De groote vermindering van inkomen kon Van Deen's blijdschap niet temperen: ‘Ik verdien met alles twee duizend gulden, dat is niet veel, maar liever zoo weinig dan tweemaal zooveel als medicinae doctor.’

‘Hij (Van Deen) is zeer tevreden in Groningen,’ luidt het in een brief van Donders, ‘en men is ook met hem tevreden. Natuurlijkerwijze had hij sommige zaken onder 't pols voelen en 't tongen bekijken wel zoo wat uit het oog verloren, doch door zijn onvermoeiden ijver en warmte voor zijne zaak, vult hij zeer veel aan.’ ‘Van Deen is de oude getrouwe, gemoedelijke, ijverige, brandend ijverige vent,’ heet het later. ‘Hij was een paar dagen bij mij - en in 't geheel heb ik hem in den loop van het jaar vier maal gezien, wat voor ons altijd een feestdag is.’ En in 1853: ‘ontwijfelbaar wekt Van Deen op en zal een tot nu toe ongekend leven aan de Groningsche hoogeschool brengen.’

Groote liefde voor het universitair onderwijs naast liefde voor de wetenschap kenmerken voortaan de geheele correspondentie van Van Deen. Physiologie, materies medica, therapia generalis en diaetica staan op het programma van den eersten cursus.

Geen wonder, dat tijdelijk het eigen wetenschappelijk onderzoek op den achtergrond wordt gedrongen en eerst na 1855 met vernieuwde kracht herleeft. Een eigen laboratorium (het eerste physiologisch laboratorium in Nederland) wordt in 1853 tot zijn beschikking gesteld.

Een groote vreugde is het voor Van Deen, die steeds door zijn praktijk aan Zwolle was gebonden geweest, in den vreemde te kunnen reizen en de buitenlandsche geleerden, die hij nog slechts door briefwisseling kende, persoonlijk nader te treden.

Reeds in de Paaschvacantie '52 zien wij hem te Göttingen, een jaar later bij Johannes Müller te Berlijn en in den zomer '53 is het de oude vriendschap, die hem naar Heidelberg trekt, waar ook Donders en zijn vrouw logeeren. In den huiselijken kring van Moleschott, waar juist het tweede kind geboren is, worden oude herinneringen verlevendigd, nieuwe indrukken verworven.

Op de terugreis in Giessen, waar hij een feestmaaltijd der hoogleeraren op den verjaardag van den groothertog bijwoont schrijft Van Deen: ‘Dit was nogal aardig, ofschoon het minder interessant is met etende menschen - vooral als het geleerden zijn - voor het eerst kennis te maken. Men denkt zich zulke menschen altijd op een spiritueel standpunt en niet in eene zoo prozaische materieele werkzaamheid.’

De gedachte Moleschott weer verlaten te hebben, brengt hem een oogenblik in melancolieke stemming, ‘temeer, daar ik tot degenen behoor, wier hart meer aan voedsel behoefte heeft dan het verstand; en de wetenschap kan men toch in den regel eerder overal vinden dan de vriendschap. Hoeveel zoude ik er wel voor willen geven met u in eene zelfde plaats te leven! hoeveel, indien wij alle drie altijd digt bij elkaar waren. Ik heb de bewustheid, dat dit ons allen gelukkig zouden maken, want ik gevoel - en dat is in den regel bij vriendschap toch altijd het geval - dat gij en Donders voor mij zijt, wat ik voor u ben.’

‘Mij heeft het vooral aangenaam getroffen,’ schrijft Donders na de gezamenlijke bijeenkomst, ‘uwe verhouding te Heidelberg van meer nabij te leeren kennen, te zien welk een verschil er bestaat tusschen Privatdozent en Privatdozent, en hoe momenten geheel buiten de wetenschap, momenten uit hunnen aard als tijdelijk te beschouwen, vooralsnog uwe verdere carrière in den weg staan. Er behoort kracht en zelfvertrouwen toe met zooveel moed, volharding en vlijt voort te gaan op den weg uwer keuze en het loon is wel een onafhankelijkheidsgevoel, dat weinigen met u deelen.... Alles heeft samengewerkt om het genot van ons verblijf te volmaken, weêr en stemming, en vooral de in het eerste uur gewonnen zekerheid, dat onze ontwikkeling langs verschillende paden nog steeds en wel voor altijd hetzelfde doel in het oog heeft, dat ons den eersten nacht van onze ontmoeting

vereenigde. Het spreekt van zelf, dat ik niet in de eerste plaats, veel minder uitsluitend aan de wetenschap denk.'

De groote naam, dien Moleschott in het buitenland begon te maken, welke na de publicatie van zijn 'Physiologie des Stoffwechsels' (1851) in het bekende werk 'der Kreislauf des Lebens' zijn culminatiepunt bereikte, zou er niet toe bijdragen in Duitschland de toekomst van den jongen geleerde te bestendigen. Reeds na de uitgave van het eerstgenoemde boek, had Donders, die overigens bijzonder met het werk was ingenomen, geschreven: 'Vergunt gij mij eene aanmerking: ik zou gaarne de persoonlijkheden minder, de zaken meer zien uitkomen - want de personen gaan voorbij en de zaken blijven. Daarenboven zijn de menschen nooit gaarne met praedicaten voorzien, al zijn ze welluidend, zij hebben immers doorgaans naast den positieven een negatieven zin; men leest er uit wat ze zijn, maar ook, wat ze niet zijn. Intusschen beduidt deze zaak niets, alleen zou het uwe carrière kunnen schaden, verbeeld ik mij. Allemaal verbeelding, hoor ik u zeggen. Dan, mijn waarde (nu moet gij mij eens heel veel permitteeren), vind ik niet goed, dat gij zelf een oordeel over uw boek velt door in de voorrede te spreken van "een nieuw gebouw". Wezenlijk, geloof mij als iemand, die u waarachtig belangstelling toedraagt, het is niet goed zulke dingen te zeggen. Geloof mij, het zal u tot vervelens toe voor de voeten geworpen worden, der recensisten verwachting hooger stemmen, ze veel exigenter maken; en zij zullen het u geen van allen nazeggen en zouden het misschien gezegd hebben, als gij 't gezwegen hadt. Gij wordt miskend, gij hebt geen aan uwe talenten evenredige publieke positie; dat doet het gevoel van eigenwaarde stijgen en maakt ons minder omzigtig het te verbergen. Zoo verklaar ik het mij.'

Dan verschijnt in 1852 de 'Kreislauf des Lebens' tegen de 'Chemische Briefe' van Liebig gericht, waarin Moleschott de ongerijmdheid van Liebig's levensopvatting in verband met diens gevolgtrekkingen uit wetenschappelijk onderzoek laakt, en zelf openlijk zijn inzichten blootlegt, gegrond op wetenschappelijke waarneming en philosophische beschouwingen, welke laatste voor een belangrijk deel aan den invloed van Feuerbach en Georg Forster te danken zijn. De 'Kreislauf des Lebens' is het boek van de materialistische wereld-

beschouwing, een materialisme, dat - dank zij het karakter van den denker, in wiens brein het concept van dit werk was gevormd - aan het idealisme grenst. Ook voor den hedendaagschen lezer, moge hij al van oordeel zijn, dat het materialisme nooit erin zal slagen de geheimen van het leven te ontsluieren, heeft dit boek van Moleschott een meesleepende bekoring, die het begrijpelijk maakt, hoe in een tijdperk van reactie als in de jaren, waarover wij spreken, zijn verschijning een gebeurtenis was.

Hoezeer het de gemoederen aangreep, blijkt wel het duidelijkst uit hetgeen de physioloog Mosso in zijn rede na den dood van Moleschott ons mededeelt omtrent een vertelling van Dostoiewsky, waarin een Russisch ambtenaar, materialist geworden, de heiligenprentjes uit het raam werpt, een heiligenbeeld in zijn kamer aan stukken slaat en vervolgens de ‘Kringloop des Levens’ op een lessenaar plaatst en twee kaarsen er voor aansteekt.

Dat ook in de wereld der geleerden het werk bij velen grooten bijval vond, getuigt een brief van Alexander von Humboldt, door Moleschott in zijn levensherinneringen afgedrukt, en na het verschijnen van de vijfde uitgave in het jaar 1887, een waardeerend schrijven van Renan.

Van zijn reis naar Heidelberg en Giessen teruggekeerd, vertelt Van Deen, dat de physioloog Fick met veel lof over dit werk had gesproken. ‘Hij zeide mij: das ist mein Bibel.’

Alleen Donders uit tegenover zijn vriend de bezwaren van de verkondiging eener levensopvatting, die het groote publiek zal misverstaan. ‘Nog moet ik u bedanken,’ schrijft hij in Augustus 1852 uit Bonn, ‘voor uwe “Physiologische Antworte auf Liebigs Chemische Briefe.” De titel is bezeichnend. Zij zijn weer met bijzonder talent geschreven en zullen ongetwijfeld veel bijval vinden. Dat ik in hoofdzaken met u instem, weet gij. Toch zou ik niet gaarne 't materialisme als resultaat prediken voor de menigte, die de feiten niet kent, waaruit het resultaat te trekken is. Veel beter is het geloof op autoriteit dan het ongeloof op autoriteit.[1)] Mij dunkt, dat men ontwikkeling in elke rigting moet bevorderen zonder naar de uitkomsten te vragen en zonder op de uit-

1) In ongeveer dezelfde bewoordingen heeft eenige jaren later De Genestet in één zijner leekedichtjes het ongeloof op gezag gehekeld.

komsten te empieteeren. Van u zelven sprak ik niet, omdat gij ongetwijfeld zoo goed weet als ik, dat het schrijven op deze wijze uwe carrière in den weg staat. Maar werkelijk, denk er eens over na, of het wel zoo plat behoeft gezegd te worden, of het ook wel goed is iets zoo plat te zeggen, wat men eenigermate moet kunnen raden, zal men het kunnen verteren. Misschien mondeling meer hierover. Zooveel is zeker, dat ieder het talent, waarmede uw brieven geschreven zijn, moet hulde doen en dat zij op velen, die bij Liebig zweren, diepen indruk zullen maken.'

Voor zijn positie in Heidelberg zal inderdaad de opgang, die de 'Kreislauf des Lebens' maakte, aan Moleschott geen goed hebben gedaan. Maar Moleschott was niet de man bij wien ooit dergelijke overwegingen den doorslag hebben gegeven, of liever gezegd, overwegingen in deze richting heeft hij nimmer gekend. Spontaan gaf zich zijn vrije natuur, en aanmaningen tot voorzichtigheid door zijn vrienden, en vermoedelijk ook door anderen gesproken, gingen aan zijn oor voorbij. Voor het oogenblik was er geen gevaar te vreezen; zijn opgeruimde briefwisseling in deze jaren is er getuige van.

Donders, in de samenstelling van zijn handboek over speciale physiologie en in verschillende ophtalmologische onderzoekingen verdiept, schrijft over het verlangen den zomer '54 met zijn vrouw in Heidelberg te komen doorbrengen. Het verlies zijner moeder is hem zeer ter harte gegaan: 'Gij weet, ik heb nooit het voorregt gehad mijnen vader te kennen en ik verloor in haar al de ouderlijke zorgen, die mij ooit omringd hebben. Ik moest op den slag voorbereid zijn, maar dieper dan ik vermoeden kon heeft hij mij echter getroffen.' Uit den zelfden brief blijkt, dat Donders een kleine brochure heeft geschreven 'over de accijnzen op het geslagt en op 't gemaal, uit het diaetisch oogpunt toegeligt en vergeleken.' 'Het eenvoudige denkbeeld, dat men daarbij inzonderheid de voedingswaarde in betrekking tot den marktprijs te overwegen heeft, behoort geloof ik aan mij. Ontheffing van accijnzen vermindert den prijs, de verminderde prijs bevordert de consumptie. Het is wenschelijk, dat men de consumptie van zoodanige voedingsmiddelen, die eene hooge voedingswaarde hebben in betrekking tot den marktprijs ook door de wetgeving op de accijnzen (zoo die nu

eenmaal niet geheel kan worden opgeheven!) bevordere. Daarom mag men in geen geval vleesch van accijns ontheffen vóór tarwe en rogge van accijns ontheven zijn.'

'Ik vind het zeer nuttig, dat gij een juist denkbeeld over de voedingsmiddelen uit een nationaal oeconomisch oogpunt ontwikkeld hebt', is het antwoord van Moleschott op Donders' uiteenzetting. 'Het algemeen principe heb ik bij socialistische disputen met mijne vrienden dikwijls uitgesproken zonder het op de onderhavige vraag toegepast te hebben. Men wordt hier welligt bij meer gelegenheden opgewekt tot soortgelijke overdenking, en ik heb zelf lust gehad de geheele voedselleer eens van dat standpunt uit toe te lichten. Natuurlijk zou men de hulp van een in politieke oeconomie ervaren vriend behoeven om iets algemeens te leveren, en mijn tijd gedoogt zulks nog lang niet. Uw boekje zal mij dus een waar genot opleveren. En gij hebt stellig de verdienste der eerste schrede.'

Zelf vinden wij Moleschott in den winter 1854 bezig met anthropologische studiën en met onderzoekingen over den invloed van het licht op de ademhaling. De talrijke voor het experiment onmisbare proefdieren, hebben hem genoodzaakt, een andere woning te betrekken. 'De beschrijving van uw physiologisch laboratorium,' schrijft hij Jan. 1854 aan Van Deen, 'heb ik met overgroot genoegen gelezen. Ik heb hierin ook aanmerkelijke vorderingen gemaakt. Dr. T. die onder mij woonde, heeft zich namelijk zoo overdreven over mijne kikvorschen, honden en konijnen beklaagd, dat wij onze woning moesten verlaten. Voor mijn collegie en voor het laboratorium heb ik vlak aan de Neckar drie heerlijk groote kamers met elf ramen gehuurd, in het midden tusschen de universiteit en de anatomie gelegen. De collegiekamer heeft plaats voor zestig toehoorders, en ik kan zonder het minste ongemak dertig laboranten bezig houden.'

Ook aan Donders schrijft Moleschott een maand later over de inrichting van zijn nieuwe laboratorium: 'Ik gevoel de kracht in mij mij onafhankelijk te maken van mijne stelling en van de akademie. Intusschen heb ik op het oogenblik over de laatste niet te klagen. De regeering heeft namelijk reeds in Augustus (ik heb het echter eerst in November gehoord) bij de medische faculteit aangevraagd, of men een

ketter als mij de venia docendi niet behoorde te onttrekken. De faculteit heeft zich echter eenstemmig en ook de senaat zeer krachtig ten mijnen voordeele uitgesproken. Daarop is niets geschied, en daar ik alles aanwend, de zaak zoo stil als mogelijk te houden en daarbij mijnen weg volg, hoop ik dat de zorg der Badensche regeering moge inslapen'.

Doch de Badensche regeering waakte. In den zomer van 1854 ontnam ze aan een harer bekwaamste geleerden, aan Kuno Fischer, het recht te doceeren. Met Gervinus was hetzelfde reeds kort te voren gebeurd. 'Het was de tijd, toen men nog meende de gedachten door een systeem van buizen te kunnen leiden,' zegt Moleschott in zijn levensherinneringen.

Donders, op reis naar Heidelberg, had te Bonn het ontslag der beide docenten vernomen. 'Veel wordt hier gesproken over 't besluit der reactionnaire Badensche regeering tegenover Fischer en Gervinus. Waar moet het heen?'

Waar het heen ging zou Moleschott 26 Juli 1854 persoonlijk ondervinden.

'Ik werd den 25^{en} Juli,' schrijft hij aan Van Deen, 'mondeling door den pedel, terwijl ik in mijn laboratorium door mijne studenten omringd was, verzocht mij 's anderen daags in de senaatskamer te vervoegen. Prorector is Arnold. Deze deelde mij een akte van den "engeren Senat" mede, waarin op bevel van de regeering werd geraden voor de toekomst mijne lessen niet meer op een frivolen toon, maar strookende met de zedelijkheid te geven, indien ik mijn leeraarsambt niet aan gevaar blootgesteld wilde zien. Frivool en onzedelijk! Bij den heiligen ernst, die mij bezielt, was tegenover de lasterlijke en hatelijke aantijging, die niets dan een ellendige beweeggrond konden zijn mij hinderpalen in den weg te leggen, geene bemiddeling mogelijk, tenzij ik, zooals vele Duitsche Professoren verlangen en gewend zijn, de bescheidenheid zoo ver wilde drijven van geen karakter te hebben. Deze, zooals het heet, goed gemeende vermaning was natuurlijk niets dan een voorbode van een verbod mijner lessen, dat ik niet af mogt wachten. Ik heb terstond aan de regeering den volgenden brief geschreven:

An das Groszherzoglich. Bad. Min. des Inneren.

Die Mitteilung, die mir der Herr Prorector über die beim Ministerium herrschenden Beurtheilung meiner Lehrthätigkeit

gemacht hat, veranlasst mich zu der Erklärung, dass ich gegen die Bezeichnung meiner Richtung als “frivol” und “unsittlich”, komme sie von welcher Stelle sie wolle, ernstlich Verwahrung einlege. Weil ich aber zugleich es für die sittlichste Pflicht des Lehrers halte, dass er seinen Schülern rückhaltlos die Wahrheit mittheile, so fordert von mir die Unabhängigkeit meines Charakters, die ich einer jeden äussern Rücksicht gegenüber zu bewahren weiss, dass ich einem Lehramt, das man an der Universität zu Heidelberg nicht mehr frei ansüben darf, selbstständig entsage. - Deze brief liep onmiddellijk naar Karlsruhe. Ik wilde de tusschenkomst van den senaat niet, die zich zoo lafhartig gedragen had. En daar dit nu de derde keer is (herinner u Gervinus en Fischer), dat de vrijheid van onderwijs wordt aangerand zonder dat de professoren zich eenparig daartegen verzetten, zond ik een afschrift van de bovenstaande regels aan den Senaat en schreef daarbij het volgende:

An den engeren Senat der Universität zu Heidelberg.

Ich erlaube mir Ihnen beiliegend die Abschrift eines Schreibens mitzutheilen, mit welchem ich Abschied nehme von meiner Wirksamkeit an einer Anstalt, die ihre Lehrfreiheit hat vernichten lassen. Ich ersuche Sie jene Abschrift und dieses Begleitschreiben der medizinischen Facultät zur Kenntnissnahme zu übersenden.’

‘Bij alle vrijdenkende mannen en vooral bij de studenten is de verontwaardiging groot over de bejegening die mij tot dezen stap gedwongen heeft en de voldoening, die ik geniet in de toejuiching van alle mannen, die karakter hebben - en evenals Schlosser hier en Vreede in Utrecht, die mij kortelings bezocht heeft, eenstemmig van meening zijn, dat ik niet anders handelen kon - weegt rijkelijk op tegen de vitterij der professoren, die door mijn fieren toon geraakt zijn en verwacht hadden, dat ik hunne scheldwoorden stilletjes in den zak zou steken om daarna mijn onderwijs volgens het program van een bekrompen Badisch ministerie in terigten.

Toen ik mijne lessen over Anthropologie sloot, vond ik op mijn' lessenaar een schoonen laurierkrans en vanmorgen na de les over physiologie nam een mijner toehoorders het woord, om plegtig en aandoenlijk afscheid van mij te nemen. De moedigste van de studenten, die mijne lessen gevolgd zijn,

hebben een ferm stuk aan het ministerie gerigt om mij tegen de onregtvaardigheid en willekeurigste aller beschuldigingen te verdedigen, die immers ook op hen zou neerkomen, indien ik inderdaad mijn onderwijs op “frivolen en onzedelijken” trant gegeven had. Dit stuk zal in het Frankfurter Journal worden afgedrukt; zoodra ik er een exemplaar van heb, zal ik u hetzelve toezenden, met vriendelijk verzoek, dat gij er voor zorgt, dat eene vertaling daarvan in de Rotterdamsche Courant worde afgedrukt. Een' zeer grooten dienst zoudt gij mij bewijzen, indien gij reeds vooraf in een krachtig opstel wildet uitspreken, dat al mijne geschriften de beste wederlegging van die hatelijke aantijging bevatten en dat dus het geheele voorval niets is dan eene *vervolging van eene zelfde willekeurigheid*, *waarmede hetzelfde ministerie de lessen van den beroemden geschiedschrijver Gervinus en van Dr. Fischer verboden heeft*. Ik voel mij gelukkig en stel er prijs op, dat ik gelegenheid gehad heb, tegenover die dwingelandij en lafhartigheid karakter te toonen.’

Reeds voordat de brief Van Deen bereikte, had deze in het Handelsblad de gebeurtenis te Heidelberg gelezen: ‘eene zaak, die oneindig ongelukkiger is voor Heidelberg en voor Baden dan voor u’.

In de maand Augustus volgt een drukke correspondentie, waarin Van Deen steeds met de onrechtvaardige behandeling zijn grooten vriend aangedaan, is vervuld, zóózeer is vervuld, dat Moleschott ten slotte schrijft: ‘laat mij spoedig van u hooren, beste vriend, uwe belangstelling voor mijne geschiedenis gaat zoo ver, dat gij mij bijna niets over u zelven en de uwen geschreven hebt!’

Het is gedeeltelijk aan Van Deen te danken, dat in Holland in vele kringen over hetgeen te Heidelberg was voorgevallen, diepe verontwaardiging werd gevoeld. Reeds aanstonds na het ontvangen van den eersten brief heeft Van Deen een artikel aan de Nieuwe Rotterdamsche Courant ingezonden. ‘Gaarne wilde ik veel krachtiger schrijven, maar voor ons land is dit niet goed; wil men hier zeker werken, de waarheid ingang verschaffen, dan moet men “zachtjes aan”, bedaard schrijven. Hollanders moet men Hollandsche kost geven, men is te meer zeker goed te zullen slagen. Tot heden heeft de Hollandsche pers weinig notitie van de

zaak genomen. Het Handelsblad leverde het eerste berigt, dat waarlijk zeer goed voor u gesteld was. Het blad voegt er bij, dat de zaak als een groot verlies voor Heidelberg te beschouwen is. In de Oude Rotterdammer Courant stond voor een paar dagen een zeer gunstig artikeltje, zoo het schijnt uit de Weser of Kölnische Zeitung overgenomen; de vrome protestantsche bladen hebben, zoover mij bekend, geen gewag van uwe zaak gemaakt en wat gij van de Tijd schrijft daarvan weet ik niets. De Tijd heeft indertijd zeer geraasd tegen Schneevogt over zijne verhandeling of inaugurale geschrift, over de physiologische eenheid van ziel en lichaam. De Geneeskundige Courant spreekt tot heden niet van uwe zaak, het Geneeskundig Weekblad heeft eenvoudig de zaak vermeld zooals in het Handelsblad. Eerst dacht ik iets omtrent u in het Weekblad voor Geneeskunde te plaatsen, maar de voorzigtigheid verbiedt dit; er kon onder de redactie de een of ander wezen, die uwe concurentie vreesde bij de eventueele uitzigten om u hier bij ons te krijgen. Het adres (n.m. van de Heidelbergsche studenten) ligt reeds vertaald vóór mij en zal ik zien zoo mogelijk in de Kunst- en Letterbode geplaatst te krijgen; dat is de beste plaats. Dit blad komt om de acht dagen uit, ligt dan altijd acht dagen achtereen in alle societeiten en elk fatsoenlijk man, kan ik bijna zeggen, die de societeit bezoekt, leest de Kunst- en Letterbode. Ook ben ik van plan naar aanleiding van het adres der 27 studenten een artikel aan het *Handelsblad* te zenden. Door de zegelregten en de meervoudige advertenties in onze couranten is het dikwerf hoogst moeilijk een artikel, dat eenigszins uitgebreid is, of waarvan de redactie verneemt, dat het niet genoeg algemeene belangstelling heeft, geplaatst te bekomen... Naar den loop der zaken te oordeelen, zult gij u eens zeer verblijden, dat deze historie heeft plaats gehad, hoe bedroevend ze ook oogenblikkelijk is. Bij mij is de overtuiging vast, dat schandelijke kuiperijen en de vrees voor uwe concurrentie u de kool gestoofd heeft. Uit mijn artikeltje in de *N.R.Ct.* kunt gij zien, dat ik deze overtuiging daar heb uitgesproken, edoch niet met die kracht en verachting als ik zoude willen, niet met de aanwijzing der personen, die ik kon noemen, maar uit voorzigtigheid heb verzwegen. Doe gij mij nu het pleizier en wees voorzigtig!’

Gedwongen voortaan het universitair onderwijs op te geven, had Moleschott spoedig een besluit omtrent zijn verdere plannen genomen. De groote verdiensten, die de uitgaaf zijner werken hem verschafte, maakten hem finantieel onafhankelijk van college-gelden. ‘Wij blijven voorloopig rustig hier,’ schrijft hij aan Van Deen; ‘ik heb het meer dan druk genoeg met mijn werk over anthropologie, waarmede ik ruim twaalf duizend gulden zal verdienen, met mijne mathematische en physische studies en met de verschillende vraagstukken, die ik experimenteel zal beantwoorden. Twee of drie jaar zal ik rustig afwachten, of ik hetzij naar Zwitserland, hetzij naar Holland, of - bij een ommekeer van staatsregeling - misschien zelfs naar eene andere Duitsche academie geroepen word. Geschiedt het binnen dien tijd niet, dan keer ik naar alle waarschijnlijkheid tot de praktijk terug, omdat ik het denkbeeld niet kan verdragen zonder onmiddelijken werkkring te leven. Komt het hiertoe, hetgeen mijne vrienden niet gelooven, dan hoop ik uw voorbeeld te volgen en te bewijzen, dat men daarom niet noodzakelijk voor de wetenschap verloren behoeft te gaan. De zeven jaren studie, die ik nu als docent achter mij heb, hebben daartoe een' grondslag gelegd, op welken ik moedig zal voortbouwen. Kommt Zeit, kommt Rath, zeggen de Duitschers en ik beloof u, dat ik niet leeg zal zitten. Intusschen doet het mij voor het oogenblik innig leed, van mijn geliefkoosd beroep, dat mij met zooveel geestdrift vervulde, gescheiden te zijn. Mijne goede Sophie deelt hartelijk in mijne smart, maar zij is zoo moedig en opgeruimd, dat zij mij dagelijks verzekert trotsch te zijn op mijne handelwijze, tot welke zij met allen nadruk mij zelve geraden heeft. In één woord, beste vriend, wij brengen het offer in de gelukkigste stemming, al worden wij niet begrepen en al grieft ons de pijnlijke indruk, die mijne beste ouders in Den Bosch daardoor treft.’ En eenige dagen later lezen wij in een brief aan Van Deen: ‘In Den Bosch heeft de zaak, zooals zij door *De Tijd* wordt voorgedragen een allernadeeligsten en ellendigen indruk gemaakt. Dit grieft mij om mijn vaders wil. Zou men dit blad niet kunnen dwingen een van de protesteerende artikels of wel het protesteerend adres uit Duitsche bladen over te nemen? Doe wat gij kunt.’

Zelden zal het gebeuren, dat in omstandigheden als de hier beschrevene een vrouw haar man tot handelen aanspoort, zooals Sophia Strecker deed. Ook Van Deen heeft er vermoedelijk in dien geest over gedacht, toen hij aan Moleschott schreef: 'Voor uwe lieve Sophia doet het mij bitter leed, wijl het in het karakter van alle vrouwen ligt meer door het treffende van de oogenblikkelijke gebeurtenis aangedaan te worden en de kiem voor een betere toekomst, die daarin somtijds verborgen ligt, niet dadelijk te zien.' Maar Sophia Strecker was de vrouw, die, gelijk Moleschott vóór zijn huwelijk aan Donders schreef, tot alle overtuigingen, die hemzelf het heiligst waren, door eigen denken op den meest zelfstandigen weg gekomen was. Reeds in het ouderlijk huis - haar vader was een bekend vrijzinnig afgevaardigde uit Mainz in het Frankforter Parlement - had ze begrepen wat het beteekent voor gedachten-vrijheid te strijden. Geen beter denkbeeld kan ik geven van de fierheid van het karakter dezer vrouw dan de woorden te herdenken, die zij zelf aan Van Deen in antwoord op zijn schrijven zond: 'Was mich betrifft, lieber van Deen, so müssen sie mich noch in der Erinnering haben als das schwache, vom Stillen etwas angegriffene, und niedergedrückte Weibchen vom vorigen Jahre. Wo es darauf ankommt zu handeln und sich nichts gefallen zu lassen, da bin ich immer die Erste und sollte es auch mit augenblicklichen Opfern verbunden sein. Wir waren in der ersten Viertelstunde nach dem erfahrenen Unheil vollkommen darüber einig was zu thun sei und so werden wir es hoffentlich in jeder Beziehung das ganze Leben hindurch bleiben. Nur nichts halbes; was man will, das muss man ganz und voll wollen, dann komt man auch zu dem Ziele. Kleine Widerwärtigkeiten und Hindernisse schrecken mich nicht ab, vielleicht das Gegentheil, sie fordern mich heraus.'

In volkomen harmonie hiermede schrijft Moleschott een paar weken later: 'het vroegere is afgedaan, ik heb het als man voorzien en weet het als man te dragen... In het geheel, vriendlief, ben ik nu op streek mijn nieuw leven op eene rustige, arbeidzame, maar breede schaal te zetten; in mathesis, physica moeten groote vorderingen gemaakt worden, en ik stel mij voor, dat ik in de twee of drie jaren, die ik in dit interim denk te volharden, aan kracht en doorzigt in

physiologie en anthropologie in den ruimsten zin van het woord, niet weinig zal winnen. Veel overleg is noodig om den tijd gelijkmatig zóó te verdeelen, dat oefening, onderzoek en schrijven geen van drieën te kort schieten, en vaak beknelt mij de gedachte aan den omvang der wetenschap bij den korten duur van het leven.'

Een groot verlangen bezielt Van Deen voor Moleschott een werkkring in Holland te vinden. Kort vóór de gebeurtenis te Heidelberg had hij, naar aanleiding van de reorganisatie van het hooger onderwijs, met zijn vriend Thorbecke en den referendaris Van Vollenhoven over Moleschott gesproken en 'aan deze heeren te kennen gegeven, hoe groot het verlies voor Holland is, dat gij u op Duitschen bodem beweegt.'

De omstandigheden voor een mogelijke benoeming van Moleschott aan één van Holland's hoogescholen waren niet ongunstig te noemen. 'Met onzen politieken toestand ziet het weder veel beter uit', had Van Deen vóór het ontslag van Moleschott geschreven; 'drie Groenianen zijn uit de Kamer en ik voorspel, dat Thorbecke of tenminste een ministerium geheel met *goede* Thorbeckiaansche beginselen (de man heeft ook zijne verkeerde denkbeelden) aan het roer komt. Onze vriend Donders zal u er veel van vertellen kunnen, edoch niet in Thorbeckiaanschen zin.'

Een reactionaire regeering stond dus niet aan een eventueele benoeming in den weg en bovendien was de wet op het Hooger Onderwijs, in aantocht, die nieuwe betrekkingen aan onze universiteiten het leven zou schenken. Toch mocht men vermoeden dat de wijze, waarop Moleschott de Heidelbergsche Universiteit den rug had toegekeerd, hier te lande niet algemeen bijval vond. Naar aanleiding van een verzoek om hulp voor een academievriend, die wegens zijn vrijzinnige denkbeelden uit Duitschland was verdreven, had Van Deen kort te voren de veronderstelling uitgesproken, 'dat onze regeering, welligt huiverig zou zijn de brave, ongelukkige, fiksche Duitsche mannen te plaatsen, die door hunne respectieve regeeringen uit hunne betrekking ontslagen waren.'[1)] Zou deze veronderstelling tot waarheid worden, nu

1) Deze opmerking geschiedde naar aanleiding van een verzoek door Moleschott aan Professor Schlegel te Leiden gericht, als Conservator aan het zoologische museum te willen plaatsen 'een mijner achtens-waardigste vrienden Professor Rossmäsler, den beroemden schrijver van de Iconographie der Schelpdieren, die door zijn moedig gedrag (hij is lid van het Parlement te Frankfort en te Stuttgart geweest) ambt en brood heeft verloren'.

het den eigen landgenoot gold? Algemeene belangstelling was in deze dagen zonder twijfel voor Moleschott in ons land waar te nemen, maar gelijk Van Deen fijn opmerkt, ‘eene belangstelling die zich zoo “nicht ausspricht.”’ De gunstige beoordeelingen van Moleschott's streven in gewaardeerde Duitsche periodieken als het te Leipzig verschijnende Deutsche Museum, de Nationalzeitung en de Deutsche Reichszeitung, ja zelfs in de Algemeine Zeitung (na de Kreuzzeitung als het meest reactionaire blad in Duitschland bekend) waren tot Holland doorgedrongen. ‘Daar de Hollanders in deze zaak niet ligt een eigen oordeel zullen vormen, hecht ik er ontzaggelijk veel aan, dat men hun de algemeene stem, die zich in Duitschland zoo krachtig doet hooren, met klem en kracht toevoert,’ had Moleschott aan Van Deen geschreven. Zoo had de Nationalzeitung er op gewezen, dat de lectuur van de Kreìslauf des Lebens, ‘het boek, dat zoozeer de veredeling van het menschelijk geslacht voorstaat’, voldoende is den schrijver onmiddellijk van frivoliteit en zedeloosheid vrij te pleiten. Dit werk was volgens deze courant de ernstig uitgesproken overtuiging van een man, die zoowel tegenover zijn lezers als tegenover zijn leerlingen het als zijn plicht beschouwt, zonder omwegen de waarheid te verkondigen, die hij zelf als consequentie van het wetenschappelijk onderzoek aan het licht meent te zien komen.

De wetten op het Hooger Onderwijs lieten op zich wachten en in ons land kwam geen leerstoel voor Moleschott vrij, voordat hem te Zürich in 1855 het professoraat in de physiologie werd aangeboden.

‘Ik zit zoo weinig op hetgeen men gewoonlijk eene bevordering noemt, te wachten, dat ik integendeel het gevoel heb, als ware ik bevorderd sedert ik opgehouden heb privaatdocent te zijn’, had Moleschott 7 Januari 1855 aan Van Deen geschreven ‘Mijne vrijheid verdubbelt lust en kracht tot arbeid, want ik heb door mijn werk niet slechts een zorgenvrij bestaan, maar ik heb daardoor ook de middelen verworven om onbelemmerd ieder proefondervindelijk

onderzoek te ondernemen, dat mij aanlokt. Gij zult daarvan gedurende dit jaar meer dan één bewijs ontvangen. Ik zoek er al mijne fierheid in te bewijzen, dat ik onafhankelijk van alle regeeringen mijne baan kan doorloopen. En als ik bedenk van welke ellendige karakterzijde ik het zeer groote meerendeel der Professoren heb leeren kennen, dan twijfel ik zelfs of ik wel ooit lust zal gevoelen mij weder in den schoot van eenige akademie te begeven. Zooveel is zeker, dat ik een beroep met gemiddeld goede voorwaarden niet zou aannemen. Vroeger dacht ik, dat het eene volstrekte voorwaarde was, om in de wetenschap te blijven, juist aan eene akademie onderwijs te geven. Reeds sedert vier of vijf jaar zag ik den krachtigsten bloedstroom van menschelijke ontwikkeling aan de hoogescholen voorbij snellen en het is mijn vurigste wensch in dien stroom te blijven, nadat mij eenmaal een gelukkig noodlot daarin gevoerd heeft. Ik beloof u, niet alleen in de wetenschap te zullen blijven, maar ook in het leven en in het onderwijs. En om dit alles te beter te kunnen, gaan wij later in eene groote stad wonen. Waar? Moet de tijd leeren.... Wel geloof ik, dat er in Nederland door anderen, die zich mijne vrienden noemen, meer had kunnen geschieden, doch ik ben ver verwijderd zulks te vergen, daar ik de menschen veel te natuurkundig beschouw om allen met dezelfde mate van warmte en karakter te meten.'

In de laatste maanden van 1855 schijnt Moleschott er over gedacht te hebben naar Holland terug te keeren en zich in Amsterdam te vestigen. Toen kwam het verzoek uit Zürich, als opvolger van Karl Ludwig het hoogleeraarsambt in de physiologie te aanvaarden.

'Ja beste vriend, het heeft mij vreugdetranen gekost, zoo blijde ben ik, zoo entzückt,' schrijft Van Deen, 'gij staat thans in volle glorie en zelfs de bespottelijke demonstratie van den Züricher senaat[1)] zal die eerder verhoogen dan verduisteren. De poorten tot den tempel om een regt groot man te worden zijn u geopend en in plaats van deze te barricadeeren, zooals onze vijanden willen, openen zij deze al meer en meer. Uwe benoeming is een triomph en nog

1) Eenige senaatsleden, waaronder de rector, hadden zich aanvankelijk tegen de benoeming van Moleschott verzet.

meer dergelijke, ja nog veel grootere triomphen bereiden u degenen, die u wenschen te vernietigen. Uwe energie en moed kan daardoor slechts worden aangewakkerd.'

Hoe schoon en vruchtbaar de gedwongen Heidelberger ballingschap voor den jongen geleerde moge zijn geweest, vol liefde grijpt hij de gelegenheid aan weer in het academisch leven terug te keeren. 'Zelfs indien gij niet meer had dan de halve voorstelling van mijne vreugde in het onderwijs geven, zoudt gij weten met hoeveel geestdrift ik den ouden werkkring weder aanvaard', wordt 16 Jan. 1856 aan Donders, in antwoord op een gelukwensch geschreven.

Reeds vóór zijn vertrek naar Zürich vatte Moleschott het plan op een physiologisch tijdschrift onder eigen redactie op te richten: 'Untersuchungen zur Naturlehre des Menschen und der Thiere', die tot zijn dood in 1893 zijn blijven verschijnen. 'Uw plan,' schrijft Donders 2 Maart '56, 'juich ik van hart en geest toe. De physiologische bijdragen liggen tusschen vergelijkende anatomie en medische praktijk verscholen, zijn op verre na niet algemeen toegankelijk en zien reikhalzend om naar een terrein, dat ze tot het hare noemen kunnen, en waar hare vriendjes ze weten te vinden. Ik zal u van alles wat er in het Lancet komt en tot uw gebied behoort, de laatste proeven zenden, dan hebt gij de zaken nog vóór ze in 't Hollandsch gepubliceerd zijn.'

Het is niet te verwonderen, dat het vrije Zwitserland een groote aantrekking uitoefende op den jongen man, die door de onverdraagzaamheid der Badensche regeering gedwarsboomd was. 'Wie van Duitschland naar Zwitserland komt,' leest men in de Levensherinneringen, 'vooral hij die er heen geroepen wordt, ziet twee sterren voor zich uit blinken, waarvan het licht nooit verflauwt: de rechtvaardige vrijheid en de onvergetelijke schoonheid der natuur.' Wel had het vrije Duitsche rijk, waaraan de jeugdige dweper van tien jaren geleden ons vaderland had willen onderwerpen, zijn verwachtingen teleurgesteld!

'Van het begin af aan heb ik hier ontzaggelijk veel te doen gehad', schrijft Moleschott 6 Jan. 1857 in zijn eersten brief uit Zürich aan Van Deen. Ik trof een slordig en zeer eenzijdig ingerigt laboratorium, waarin de eenvoudigste zaken vergeefs gezocht werden. Het is mijne eerste zorg geweest

het zoo in te rigten, dat het voor gewone proeven aan niets ontbreekt. Gij zult U nog best herinneren, hoe veel men daardoor alleen in eene vreemde stad te doen krijgt. Dan - het klinkt misschien vreemd, maar het is desniettemin de zuivere waarheid - moest ik mij opnieuw aan het onderwijs gewennen. Anderhalf jaar was het geleden, dat ik geen colleges gegeven had, en ik ben dezen zomer huiverig geweest als een nieuweling. Onderwerpen, die ik anders met één opslag van het oog zoover in orde had, dat ik ze naar mijn' zin kon behandelen, moest ik geheel opnieuw doorwerken... om mij zelven gerust te stellen. Het is mogelijk, dat ik bij die gelegenheid veel onnoodig werk heb gedaan, maar ik kon niet anders... Dezen avond hebben wij de tijding ontvangen, dat de Pruissische artillerie reeds te Mannheim is. Gij kunt nagaan, hoe vurig wij wenschen dat zij den Zwitserschen bodem niet moge genaken. Ik hoop dat deze romantische streek den tyran van Pruissen duur te staan moge komen. De houding van het Zwitsersche volk is voortreffelijk, en ik acht mij gelukkig, dat wij hierheen tijdig genoeg geroepen zijn, om ooggetuigen van dit verheven schouwspel te worden. In het geheel: ik voel mij zoo geheel op mijne plaats als ik mij nog nooit gevoeld heb.'

Tijdens het verder verblijf te Zürich blijft de briefwisseling met de Hollandsche vrienden voortbestaan; alleen de brieven van Van Deen en eenige van Donders, slechts een zeer enkele van Moleschott zelf, zijn hiervan bewaard gebleven. Het is tusschen van Deen en Moleschott niet meer de intensieve gedachtenwisseling der spannende tijden; de onstuimige jaren der jeugd zijn ten einde, maar de warme vriendschap blijft. Vele brieven zijn aan wetenschappelijke besprekingen gewijd, veelal handelend over onderzoekingen van Van Deen, die in Moleschott's tijdschrift gepubliceerd zouden worden. Moleschott komt te Zürich in aanraking met een kring van geleerden en kunstenaars: Gottfried Keller behoort tot zijn vrienden, von Varnhagen, Liszt, Wagner, Fanny Lewald en andere beroemde tijdgenooten zoeken zijn omgang, een voorbereiding tot het leven, dat hem als maatschappelijk en wetenschappelijk man te Rome stond te wachten.

In 1858 komt het verlangde bezoek van zijn ouden vriend Van Deen, die na den dood zijner vrouw opbeuring zoekt

in het gezin, ‘dat hem na het zijne het dierbaarst is’. ‘Gij zult mij veel verouderd vinden,’ had Van Deen geschreven, ‘oud, zeer oud van lichaam, maar waarlijk nog niet van geest ben ik geworden.’

Op de terugreis uit Zürich leert Van Deen de beide groote physiologen, Valentin en Schiff, kennen. ‘Deze man beviel mij zeer’, schrijft hij van Valentin, ‘hij is een buitengewoon geleerd en bekwaam man, draagt alle blijken van een opregt eerlijk mensch; wat mij bijzonder aangenaam was te bespeuren, is, dat het mij duidelijk was, dat hij een ware vriend van u is, zooals gij, goede Moleschott, er misschien weinige hebt; hij stelt niet alleen uwe wetenschap, maar ook uw karakter op hoogen prijs. Schiff was bezig met de herhaling der proeven, die ik voor twintig jaren genomen en beschreven heb en vond, dat ik in bijna alles tegenover Stilling gelijk had.’ En in verband met het laatste schrijft Van Deen in 1859: ‘zeventien jaren was deze zaak aanhangig en eindelijk wordt ze beslist. Ik was van de degelijkheid mijner onderzoekingen overtuigd, maar de kwestie is te moeilijk om anderen te overtuigen.’. Een nieuwe bewerking van Van Deen's onderzoekingen over het ruggemerg werd door Moleschott in samenwerking met zijn vrouw in 1860 in het Duitsch vertaald.

Het denkbeeld nog eenmaal in zijn eigen vaderland, dat hij in de jeugd met zulk een vreugde had verlaten, terug te keeren, schijnt ook in deze periode nog niet geheel verworpen te zijn en het behoeft niet gezegd te worden, dat het Van Deen's dierbaarste wensch zou wezen Moleschott in zijn nabijheid te zien. Temidden zijner collega's had Van Deen, enkele goede vrienden uitgezonderd, zich nooit recht thuis gevoeld. ‘J. is een goed, bedaard man’, had hij in '58 over een zijner collega's aan Moleschott geschreven, ‘die echter geenszins met de wetenschap, evenmin als met iets ter wereld dweept. En een beetje dweperij met het goede en schoone moet ik hebben. Ook met de vriendschap moet ik een weinig kunnen dwepen en dit doen mijne huisgenooten ook.’

Van Deen zou, teneinde Moleschott in Groningen te krijgen, een offer willen brengen, dat zwaar moest kosten. Hij was bereid na het emeritaat van Baart de la Faille het

klinisch onderwijs op zich te nemen ten einde aan Moleschott de physiologie te gunnen.

Maar, als in 1865 het eigenlijk aanbod komt, vinden wij Moleschott reeds vier jaren als hoogleeraar te Turijn op het punt Italiaansch burger te worden. ‘De curatoren’ schrijft Van Deen ‘die dezen door velen gedeelden wensch kennen, zeiden mij: “wij laten u niet los voor de physiologie, tenzij gij een man als Moleschott voor u in de plaats kunt krijgen”’, en elders: ‘Ik zoude het een geluk voor Nederland vinden, zoo gij terug wildet komen en terug beroepen werdt.’

Het was niet meer te verwachten, dat Moleschott aan dezen wensch gehoor zou geven. Was in Zürich de verhouding met zijn collega's aan de universiteit (voor een groot deel buitenlanders als hij zelf) nog niet zeer harmonisch geweest, in Turijn zou dit anders worden. In de Italiaansche letterkunde ingewijd door een collega aan het polytechnicum te Zürich, de Sanctis, zonder te droomen, dat zijn eigen toekomst in Italië lag, had Moleschott reeds ‘de betoovering van Dante en Ariosto’ ondervonden, die zijn gedachten ‘mijlen ver van Zürich’ leidden. Korten tijd daarna door Cavour gepolst of hij bij een eventueele gelegenheid genegen zou zijn een leerstoel in het jonge, herlevende Italië in te nemen, had hij dit voorstel als een luchtkasteel beschouwd; dergelijke aanbiedingen waren hem vroeger ook reeds van Fransche zijde gedaan zonder dat er ooit iets nader van vernomen werd.

Wat Holland betreft, al mocht hij in het diepst der ziel de banden blijven voelen, die hem aan den moederbodem bonden, mag men toch veronderstellen, dat het leven aan onze Nederlandsche Universiteiten geen aantrekking meer kon oefenen op den man, die gewend was zijn vleugels vrij uit te slaan en niet alleen aan wetenschappelijken omgang, maar ook aan wrijving met het kunstenaarsleven behoefte had gekregen. Toen Van Deen de Groningsche kwestie heeft opgeworpen, zal het hem vermoedelijk zelf niet geheugd hebben, dat hij een vijftal jaren te voren in een brief aan Moleschott over het conservatisme zijner collega's had geklaagd. ‘Duizendmaal, mijn beste vriend, denk ik aan u en vraag mij gedurig af, hoe zoude de goede M. het maken, indien hij zich hier onder den ouderwetschen conservatieven geest der professoren bevond!... Van een zoo stijfhoofdig conservatisme aan het

versletene, ondoelmatige, ja nadeelige, hebt gij geen begrip.'

Daartegenover staat, dat Van Deen herhaaldelijk in zijn brieven de uitstekende hulpmiddelen roemt, die dank zij de regeering, den physioloog in Groningen ter beschikking stonden en die voor een deel aan de groote activiteit van zijn vriend Geertsema waren toe te schrijven, destijds secretaris van curatoren.

Als Mevrouw Geertsema, Moleschott te Zürich een bezoek zal brengen, schrijft Van Deen: 'de vrouw van een der kundigste en braafste, invloedrijkste mannen, waarmede ik bevriend ben. Het is aan den heer Geertsema, dat de hoogeschool te Groningen zooveel te danken heeft. Sedert hij secretaris van curatoren is geworden, wordt er oneindig meer dan vroeger voor de wetenschap gedaan. De curatoren hebben ook het grootst mogelijk vertrouwen in hem... Wat mijnen werkkring betreft, zoo wil ik aan u als mijn besten vriend wel zeggen, dat ik duidelijk ondervind, dat de resultaten daarvan nogal bemoedigend zijn. De physiologische rigting is aan de orde van den dag en de jonge geneesheeren zijn geheel anders geneeskundig ontwikkelde menschen dan vóór mijne komst alhier. Ik schrijf zoo iets ongaarne, omdat het den schijn van bluf heeft, maar aan u kan ik alles zeggen'. En in een lateren brief aan Moleschott: 'Wat mijn onderwijs betreft, zoo gaf ik veel daarvoor indien gij eens hier kondet zijn en zien hoe een prachtig laboratorium[1)] ik heb. De stad heeft dit laten bouwen en het kost omtrent twee-en-veertigduizend gulden; alles is op de meest doelmatige wijze ingerigt; daarbij ben ik zoo voorzien van hulpmiddelen, dat dit niet beter te wenschen is.'

De correspondentie met Donders is in de jaren te Zürich verslapt. Het schijnt een tijdperk van verkoeling tusschen de vrienden geweest te zijn, die later weer voor de oude vriendschap plaats zal maken. Ook persoonlijk hebben zij elkaar in dezen tijd niet ontmoet; toen later in Italië een wederzien plaats vond, was dit het eerste na Heidelberg. Voor Donders zijn het de drukste jaren zijner ophtalmologische praktijk, waarvan hij den last zwaar voelt wegen:

1) Sedert 1912 is dit laboratorium door een aan alle moderne eischen beantwoordend gebouw vervangen.

‘Inspanning van den geest hinderde mij nimmer’, schrijft hij in '62 aan Moleschott, ‘en terwijl ik mij nu voor een groot deel van de praktijk teruggetrokken heb, die mij gejaagdheid en zorg bracht, hoop ik te worden wat ik was onder flink werken in physiologicis.’

In 1861 wordt het luchtkasteel tot werkelijkheid: het herlevende Italië roept Moleschott naar Turijn. ‘Welk een triomph voor u, Moleschott, en waarlijk, ook een triomph voor mij, die uw karakter en uwe bekwaamheid op zoo grooten prijs stel’, heet het in een brief van Van Deen. Tegelijk uit deze in de Nieuwe Rotterdamsche Courant zijn laatste woorden van verontwaardiging, dat Nederland den grooten Nederlander niet te juistertijd een wetenschappelijke betrekking heeft aangeboden[1)].

Reeds aanstonds in Turijn wordt Moleschott tot lid der commissie van de hoogescholen in Italië benoemd en verzoekt hij in verband hiermede aan Van Deen inlichtingen omtrent de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs, waarvan hij in voorafgaande correspondenties zijn beide vrienden zoo dikwijls de geboorte heeft hooren aankondigen, doch Van Deen is niet instaat hem iets toe te zenden ‘omdat er geen nieuwe wetten, noch ontwerpen daaromtrent bestaan. Er bestaat een ontwerp der geneeskundige politie, dat mij en vele anderen niet goed voorkomt en ik hoop niet zal worden aangenomen, hoeveel ik ook van Thorbecke houd. Het is bepaaldelijk een misgreep van den anders zoo fikschen en degelijken man, dat hij de wet op het Hooger Onderwijs niet laat voorafgaan. Er is thans ook door hem een wetsontwerp van het Middelbaar Onderwijs aan de kamers aangeboden, waarover hier te lande veel geschreven en gewreven wordt, maar dat veel goeds bevat, zooals ik van deskundigen verneem; ik heb het niet bestudeerd.’

En in denzelfden brief: ‘ik ben begaan met het lot van den onvergelijkelijken Garibaldi. Moge het toch voor Italië alles goed gaan: de persoon van Garibaldi overwonnen is nog geen overwinning. De goede zaak, die hij verdedigt, heeft te veel wortel bij de Italianen gezet!’

1) Een later verzoek het hoogleeraarsambt te Amsterdam te aanvaarden is door Moleschott geweigerd.

Een in den winter 1863 aan Donders gerichte brief gunt ons een blik te werpen in het leven van Moleschott te Turijn, hetgeen te meer waarde heeft, daar de dood Moleschott verhinderde zijn levensherinneringen na Zürich te voltooien.

'Wij hebben hier alles wat noodig is om het leven aangenaam te maken. Mijn werkkring laat niets te wenschen over dan eene verbetering van mijn laboratorium, waartoe de grondslag reeds gelegd is. Ik heb een groot aantal toehoorders, waaronder verscheidene professoren en doctoren, en de aanleg is gemiddeld zoo goed, dat hij althans voor een groot gedeelte vergoedt, wat er aan de voorbereiding moge ontbreken. En dit laatste gebrek moet door de nieuwe regeling van het hooger onderwijs, waaraan ik krachtig heb mogen medewerken, spoedig afnemen. Bij de regeering heb ik in weerwil van den korten duur der verschillende ministeries (ik beleef reeds den vierden minister van onderwijs) niets dan welwillendheid, van mijne ambtgenooten, zelfs van de medici, vriendelijke tegemoetkoming genoten. - Onze omgang is ook buiten de Professoren om opwekkend en heeft ons in den korten tijd van ons verblijf reeds veel voor 't hart opgeleverd. Het is onmogelijk te overdrijven, wanneer men van de aanvallige vormen en de gemakkelijke levenswijze der Italianen spreekt. Voeg daarbij een fatsoenlijk bestaan, gematigde inspanning door officieele bezigheden, eene aardige praktijk - dan hebt gij zoo wat de hoofdpunten, die het leven buitenshuis oplevert en daarmede moest ik beginnen, daar hierin het qualitatief nieuws te zoeken is, dat u ik te melden heb. Het allerbeste is zooals van ouds, en dit was ook in Zürich het geval, binnenshuis te vinden.

...Wat de scholen betreft, hebben de kinderen gedeeltelijk in vergelijking van Zürich verloren. Daar werd alles gedaan om de zinnen te wekken, eigen oordeel en zelfstandig denken werden voortdurend gekweekt ... welligt stond de vorm en alles, wat er meê in verband staat, wat te zeer op den achtergrond, gelijk hij hier te veel op den voorgrond gezet wordt. Intusschen hebben Karel en Marietje in de taal snelle vorderingen gemaakt, en de groote stad met hare verscheidene tooneelen vol Italiaansche levendigheid, de schoone omstreken, die het genot der grootsche Alpen met de zuidelijke kleur der Turijnsche heuvels vereenigen, dit een en ander is zoo geschikt de oplettendheid der zeer gedegageerde kinderen bezig te

houden, dat men gerust van het leven mag verwachten, wat op school te kort moge schieten. En indien er in de eerste jeugd eenmaal overdreven moet worden, dan is het welligt beter, indien de vorm boven het realisme de overhand heeft, dan omgekeerd, tenminste in een zuidelijk land. Ik houd het in dit opzigt met Goethe, wanneer hij zegt: ‘Der Schaden, den man anrichtet, wenn man junge Leute auf Schulen in manchen Dingen zu weit führt, hat sich späterhin noch mehr ergeben, da man den Sprachübungen und der Begründung in dem was eigentliche Vorkentnisse sind, Zeit und Aufmerksamkeit abbrach um sie an sogenannte Realitäten zu wenden, welche mehr zerstreuen als bilden, wenn sie nicht methodisch und vollständig überliefert werden.’ Daarbij komt, dat de mechanische sleur, die in mijne jeugd in het taalonderwijs heerschte, aanmerkelijk afgenomen heeft.

‘De bezigheid met de kinderen is onze geliefkoosde ontspanning; ik frisch bij Karel mijne kennis der latijnsche vormen weder op, waarover het al te verwante Italiaansch een' sluier had uitgespreid. Geschiedenis, natuurlijke, of in 't bijzonder menschelijke historie - om niet staatkundige te zeggen - is het vak, waarin wij de kinderen het liefst zelf oefenen.

Wij voor ons blijven de muzijk getrouw. Al ware het ook slechts een kwartier, Sophie en ik spelen dagelijks te zamen de voor vier handen gezette symphonies van Haydn, Beethoven, Mozart. Wij doen het des te liever, daar wij deze muzijk hier bijna alleen van ons zelven kunnen hooren, en Haydn vooral met zijne kinderlijke eenvoudigheid en daarbij onuitputtelijke en aanvallige fijnheden, nooit gemaakt, nooit stijf en nooit overladen, is meer en meer mijn lieveling geworden. De Italiaansche opera's, vooral ook Rossini, krijgen wij van tijd tot tijd goed en hier en daar zelf zéér goed te hooren, en dat is een groot genot. Het ensemble der uitvoeringen is zeker in Duitschland vaak volkomener, maar men hoort hier anders zingen, de menschen hebben stem en weten ze te gebruiken, en ook in de behandeling der instrumenten is gemiddeld meer virtuositeit te vinden. In dit gemiddelde ligt vooral het onderscheid, het uitstekende is immers overal gelijk; dat is gelijkelijk boven vergelijking verheven.’

In den zomer 1864 ontvangt Donders Moleschott's portret

in antwoord op het zijne met de onderteekening: ‘Uw oudste bewonderaar!’ Dit wekt bij Donders oude herinneringen op, die hem doen schrijven:

‘Altijd staat gij mij levendig voor den geest, maar nu was het of het verleden nog eens terugkeerde en er maakte zich een ernstige Sehnsucht van mij meester om u in levenden lijve te zien en den ouden vriend de hand te drukken. Den ouden vriend, zoo mag ik u noemen, bijna boven allen, die mij gebleven zijn en wat dit zegt, waardeert men meer en meer, hoe verder men in 't leven komt, hoe meer men de eindpaal nadert. 't Was een ongeloofelijk begeesterende invloed, dien gij op mij uitoefendet aan den ingang van mijn maatschappelijk leven, dat door dien invloed mede is bepaald geworden. Wat ik ben, mijn vriend! ik gevoel het, ben ik voor een deel door u. Ik ben er u dankbaar voor, en ik heb u er lief om en hoe zeldzaam onze betrekking werd levendig gehouden door uitwendige aanraking, in onzen huiselijken kring waart gij de onsterfelijke!’

Donders hoopt het volgende jaar in Italië te komen ‘om met eigen oogen het aantrekkelijk tafreel te aanschouwen, dat gij mij 't vorige jaar reeds gemaald hebt. Van mijne zijde begin ik er niet mede. Een stuk van mijn leven zou ik u met enthousiasme kunnen schilderen en der waarheid getrouw blijven, van een ander stuk zou ik de geschiedschrijver niet willen wezen; omdat ik zeker mijzelven niet voldoen zou en ik bewaar daarom maar alles voor 't mondelinge onderhoud, waar elk woord naar den uit het oog afgelezen indruk door 't volgende woord kan worden gecorrigeerd. Ik heb eene vrouw met edele beginselen, een kind met een goed hoofd en een goed hart, en eene goede positie in de maatschappij.’

Voor het eerst in 1868 valt in het zonnige huisgezin van Moleschott de schaduw van den dood: zijn jongste dochtertje Elsa (‘een dotje, dat wij aan Zürich te danken hebben’) wordt weggenomen. Van Deen, zelf diep gebukt na het overlijden eener in Kopenhagen gehuwde dochter, schrijft 4 Sept. 1868 na ‘onvergeeflijk lang’ gewacht te hebben aan zijn bedroefden vriend: ‘Hoe is het mogelijk?? Eenvoudig door cras, cras, semper cras! Ik wilde in goede stemming zijn als ik u schreef en dat ben ik zoo hoogst zeldzaam sedert den dood van mijne nimmer te vergeten Charlotte; maar geloof

daarom niet, dat ik niet diep besef het leed van anderen, vooral van u, aan wien ik van alle vrienden, die ik heb, het meest verknocht ben. De treffende beschrijving van uw verloren Elsje heeft mij diep geroerd; het was alsof ik het kind kende, met zulk een' gloed en diep gevoel werd haar leven en uw verlies beschreven.'

Van Deen's plan het Nieuwjaar 1869 te Turijn in den vriendenkring door te brengen werd verijdeld door de ziekte, die hem nog hetzelfde jaar ten grave sleepte.

Hoezeer bij Moleschott de oude herinneringen, ook na het overlijden van zijn vriend, bleven voortleven, blijkt uit brieven vele jaren later aan Van Deens oudste dochter gericht: 'De vriendschap met uwen voortreffelijken vader, de wetenschappelijke opwekking en onderwijzing, die ik van hem heb mogen genieten, zijne innige belangstelling in al mijn wedervaren, die het niet aan degelijke raadgeving in moeilijke omstandigheden liet ontbreken, zoo menig uur van opgetogen ontboezeming, dat wij met hem beleefd hebben - dat alles behoort tot de zonnigste en dankbaarste herinneringen van mijn leven.'

Het eerste wederzien met Donders heeft in Dec. 1876 tijdens een congres te Florence plaats. In drie en twintig jaar hadden de beide vrienden elkaar niet de hand gedrukt. 'Wat herinneringen worden in mij wakker, wat een geschiedenis ligt er tusschen ons zien en wederzien', schrijft Donders 22 December, den avond voordat hij Moleschott zal ontmoeten. En niet voldaan over den korten tijd van het samenzijn te Florence: 'na mij hier aan de oude vriendschap verkwikt te hebben, moet ik mij (te Rome) volkomen laven. Zooveel werd wakker geschud, dat ik mij door uw bezoek als verjongd gevoel.'

'Ik heb u mogen welkom heeten in beide hartekamers van Italië', schrijft Moleschott twee maanden later, 'gun mij ook het genoegen onder de eersten te zijn, die u aan het hoekje van den haard begroeten. Sophie vooral is deze keer te kort gekomen. Ik daarentegen mag van geluk spreken, dat ik u tweemaal heb ontmoet en dat het oude leven in ons zoo wakker was, dat ons verkeer geen tijd met voorbereiding behoefde te verspillen. En toch is 't jammer, dat wij er hier niet eenige stille uren hebben kunnen bijvoegen, daar de buiten wereld te Florence en te Rome te veel invloed op onze gesprekken had om aan

zoo menige opwelling gehoor te geven, die ons onuitgesproken bezig hield. Gij en ik, wij pleiten met ons gevoel tegen Goethe's woord, dat alleen aan de tegenwoordigheid regt toekent. Gij begrijpt, dat wanneer ik u toespreek, Ernestine er altijd bij is, en zij niet alleen, maar ook de schat, die u ontroofd is en toch aan menschen, als gij zijt, niet geheel ontroofd, niet ontroofd kan worden.[1)] - Ik zal onze wandeling op den Heiligenweg te Heidelberg nooit vergeten en zie dáár, alsof het gisteren was, de belangstelling uwer Marie in Erica vulgaris, die ik haar onder den naam van Calluna vulgaris voorstelde. Ieder woord, dat gij mij van uwe kleinkinderen verhaaldet, was voor mij een uitvloeisel uit die lieve en rijke bron, waaraan gij u gedeeltelijk in de herinnering, maar ook in welig leven om u heen kunt laven. *Ons* lief bloempje werd gefnuikt, eer het zich kon vermenigvuldigen, en toch welk een' schat van liefde, van onuitputtelijke herinnering heeft het ons achtergelaten!'

De samenkomst der beide vrienden te Rome werd echter door omstandigheden, welke Donders drongen naar een patient te San Remo te reizen, niet door een bezoek aan Turijn gevolgd.

'Allervriendelijkst waren de collega's in Rome,' schrijft Donders in Januari uit San Remo 'Tommasi wilde mij overstelpen, maar alles werkte tegen. Bij Boll zag ik de netvlieskleur..., Morizzia is goed en wakker; Boll, de arme Boll, een Duitscher, die in Italie sterven wil en helaas, naar ik vrees, zijn doel maar al te spoedig zal bereiken. Allen, en dit was in mijne oogen een groote verdienste, u waardeerend en hartelijk genegen... Ik geloof wel, dat, zoo het uw verlangen blijft naar Rome te komen, dat niet zoo onuitvoerbaar zal blijken. Omtrent Florence hoorde ik niets. Alleen sprak Tommasi het krachtig uit, dat hij behoefte had aan een goed medicus zooals gij.'

Ook den volgenden winter ontwaakt weer bij Donders het verlangen naar Italië, en hun samenzijn in het vorige jaar herdenkend, schrijft hij 5 Jan. 1878: 'De laatste dagen waren vol van de herinneringen, waaraan gij een zoo levendig aan-

1) De op jeugdigen leeftijd overleden eenige dochter van Donders gehuwd met Prof. Th. Engelmann.

deel hadt. Florence en Rome... hoe gaarne verwijlt mijn geest bij de daar ontvangen indrukken. En lief zijn zij mij bovenal, omdat uw beeld, dat mij uit de beste dagen des levens, den drang naar ontwikkeling, was bijgebleven er zoo nauw aan verbonden is. Gij hebt wel gelijk, wanneer ge zegt, dat van een kalmer verblijf op ééne plaats nog wat anders te genieten is onder den blauwen hemel dan bij het najagen van kennis en genot, van indrukken, die door hunne kracht en snelle afwisseling ons geheel in beslag nemen en wat ons innigste wezen is niet tot zijn recht laten komen. Naar zulke dagen is 't verlangen bij ons levendig genoeg, om te verwachten, dat zij zich zullen verwezenlijken. Dezen winter *moest* ik hier blijven; de nieuwe wet op 't Hooger Onderwijs heeft aan de ééne zijde zooveel stoornis gebracht, en eischt aan de andere zijde zooveel voorziening, dat ik met mijne afwezigheid de vacantiegrenzen niet mocht overschrijden. Maar wie weet of niet reeds 't volgende jaar. Ik wil mij haasten. Hora ruit! Ik zal dan zestig zijn en allerlei kleine kwalen naast een blijvend gevoel van vermoeidheid herinneren mij, dat er geen stof in mij zit voor een senex vegetus.'

Naar aanleiding zijner werkzaamheden schrijft Donders in denzelfden brief: 'Onlangs heb ik met de telephoon eenige onderzoekingen gedaan en 't instrument nader onderzocht, zijne "Leistungen" grenzen aan 't ongelooflijke! Mijne methode om den kleurenzin quantitatief te bepalen, zal hoop ik overal ingang vinden.

"Zoo ga ik mij nog in kleinigheden te buiten, hopende, dat het jonge geslacht groote zaken zal doen. Snellen is nu Professor, welk ambt hem zeker zal aanvuren. Overigens zijn er nog vele bijgekomen, sommige uitverkorenen, die misschien niet eens hadden moeten beroepen worden."

De schoonste maatschappelijke positie, die Moleschott zich ooit had kunnen droomen, was de zijne geworden. Senator van het op de basis der vrijheid gegrondveste jonge Italiaansche rijk, hoogleeraar te Rome, de stad die in het herboren Italië vertegenwoordigster dezer door worsteling verkregen vrijheid was, kon hij zich geen schooner vervulling zijner wenschen denken. Voeg daarbij de groote genegenheid, welke in ruime kringen zijn nieuwe landgenooten aan hem verbond, de wetenschappelijke omgeving, waarvan hij tot den dood het mid-

delpunt bleef, ofschoon met het klimmen der jaren de eigen arbeid in het physiologisch laboratorium op den achtergrond trad. Tevens zeer gezien als practisch medicus, hetgeen te danken was aan zijn beminnelijke wijze van omgang, den ruimen blik in het karakter der medemenschen en vóór alles aan zijn liefde voor de menschheid, naast de aangeboren scherpzinnigheid van den bioloog. Ook in het tijdperk van zuiver wetenschappelijk onderzoek heeft Moleschott het verlangen zijn kennis van den mensch, in den ruimsten zin des woords, uit te breiden, nooit verlaten. Ditzelfde verlangen is het, dat hem reeds te Heidelberg drijft tot de studie der Anthropologie, een studie, welke hij ook in latere jaren voortzet; “mijne anthropologie”, zooals hij in 1869 in zijn laatste correspondentie met Van Deen schrijft, die mij des te meer aan 't hart ligt, hoe langer ik ze daaronder moet dragen.’ ‘Kennis van den mensch’, heet het in de levensherinneringen, ‘Scientia humana in ruimen zin zonder theologie en teleologie, zonder illusie van een persoonlijk God, maar toch met religie.’

Geen verwondering zal het wekken, dat de man, die op zes en zestigjarigen leeftijd aan een jong student te Utrecht schreef: ‘Ik heb het altoos als een bijzonder voorrecht beschouwd met en in de jeugd te mogen leven’, een geliefd docent is geweest. Te Heidelberg, te Zürich en Turijn, maar ook op hoogeren leeftijd te Rome is Moleschott op de handen gedragen door zijn leerlingen. Geen beperkt vakgeleerde, doch man van veelomvattende kennis en groote zeggingskracht, en meer nog van grootheid en vastheid van karakter, was ook als Senator zijn roem gevestigd. ‘Met Moleschott trad in de aula de adem binnen van het leven,’ heeft een Italiaansch geleerde, Giacoso, na zijn dood gezegd.

Doch naast maatschappelijk geluk in de latere levensperiode het diepste leed in den huiselijken kring. Nog twee kinderen, de oudste een veel belovende volwassen zoon, worden hem door den dood ontnomen. ‘Gij hebt met uwen hartelijken brief uit onze vroegste herinneringen het accoord doen tonen, dat ons geheele leven beheerscht heeft’, schrijft Moleschott aan Donders na het overlijden van zijn zoon; en drie jaren later: ‘Immers elk woord van u herinnert mij blijde dingen,

ernstig streven en heilig leed uit den gouden tijd der jeugd, en gij vertegenwoordigt voor mij voor een groot gedeelte het geboorteland en bijna de plek mijner geboorte, maar daarenboven een onmetelijk deel der wetenschap, omdat ik niet weet, wat grooter is de dynamische invloed of de energische uitwerking, die ik aan u te danken heb.'

Ongebogen door de smart, die bij een gevoelig gemoed als het zijne niet aan de oppervlakte bleef, doch diep in zijn wezen drong, is Moleschott met stoïcynschen moed verder door het leven gegaan. Zelfs toen de vrouw, aan wie hij geheel zijn huiselijk geluk te danken had, in 1891 hem door den dood ontviel, is het alleen diep leed, geen neerslachtigheid, dat hem aan de dochter van Van Deen laat schrijven: 'Ik ben zoo innig met haar veréénzelvigd en samengeweven, dat ik over alles haar gevoelens, voor alles haar raad ken, in de dankbaarheid aan haar mijne eenige opbeuring vind. Er is maar één woord, dat aan mijn gevoel beantwoordt: 'ik zou niet zoo diep ongelukkig zijn, indien ik niet zoo hoogst gelukkig geweest ware.'

De belangstelling voor Holland is ook bij den grijsaard wakker gebleven; de brieven uit de latere periode aan Donders spreken er van. Herhaaldelijk wordt naar een ouden tijdgenoot, naar Opzoomer, naar Vreede en anderen geïnformeerd, en na Vreede's dood schrijft Moleschott in 1886: 'Het is mij dikwijls eene groote voldoening geweest, dat men in het buitenland de verdiensten van den man wist te schatten, wiens licht in 't binnenland somtijds te prismatisch gebroken werd om door ieder oog in iedere kleur herkend te worden. Vreede was een zuiver man, zooals er weinigen zijn en om zijne liefde tot waarheid moest men hem liefhebben, ook als men het niet met hem eens was.'

Liefde tot waarheid is ook de groote eigenschap in Moleschott's leven geweest. Halfheid, onverschilligheid waren hem vreemd, twijfel heeft hij niet gekend; zijn overtuiging hield stand ook met de wisseling der tijden, die al te vaak gepaard ging met de wisseling van overtuiging bij vele zijner tijdgenooten. Zoo hield tevens stand de nobele vriendschap in gezamenlijk enthousiasme voor de wetenschap gesloten, die Moleschott aan Van Deen en Donders verbonden heeft, en die - de correspondentie moge het getuigen - diep in het

gemoed doorgedrongen, een veredelenden invloed op het leven dezer drie mannen heeft gehad.

Toen in 1888 de grijze Senator naar Utrecht toog, waar hij als jong geleerde zijn eersten tijd van worsteling had doorgemaakt, was het om den grooten vriend te eeren, wiens ontwikkeling in dat tijdperk zoo nauw verbonden aan de zijne was geweest, en die evenzeer, zij het ook langs andere wegen - in de halve eeuw, die welhaast tusschen hun eerste harmonisch samenzijn en deze feestelijke bijeenkomst lag - een Europeeschen naam verworven had. ‘Uw oudste bewonderaar’, had Moleschott in 1864 zich onderteekend. Het opstel in de Gids van Mei 1888 aan Donders gewijd spreekt nogmaals deze groote bewondering uit.

Onafhankelijk van alle mogelijke verschillen in temperament en aanleg, in denken en handelwijze, was de groote vriendschap uit een gemeenschappelijke kiem geboren, na korte perioden van stagnatie, met het klimmen der jaren verder gegroeid en hechter geworden.

Dr. M.A. VAN HERWERDEN.

Utrecht. September 1913.

Rei van vrouwen in Jozefs hof
(*Geschreven voor muziek*)

I

Het joelende geruchten
   Verstomt; door 't late licht
Der waterklare luchten
   Bleekt hemels naakt gezicht -:
Aan schemerschaamle bogen
   Verstart tot zalig wee
De dag die voor mijn oogen
   Als onbetrouwde droom verglee...

Nog was de zon niet onder:
   Het kloppen van mijn hart
Verbeidde 't lichte wonder
   Uit ademlooze smart -
Toen zijne jongren kwamen
   En naar mij neêr van 't hout
Zijn witte lichaam namen,
   Verreten roos met bloed bedauwd...

Ik voelde 't veege leven
   Op mijner lippen rand
In bang vervluchten beven
   Aan sidderijlen band
Terwijl mijn handen raakten
   Zijn leden doodverstard,
Mijn vingeren genaakten
   De stille koude van zijn hart.

II

Hun sterke handen breidden
   Zij onder heup en voet.
De schare schoof ter zijde
   Voor de' armelijken stoet.
Met de andren volgde ik mede -
   Ik hief mijn oogen op
Binnen den groenen vrede
   Van Jozefs schaduwstillen hof.

Hij heeft mijn zwakke schromen
   Verkloekt tot daden sterk,
Zijn dienares genomen
   Tot zijn verkoren werk:
Der naaglen rouwe wonden
   Wieschen en zalfden wij.
Wij betten en verbonden
   De scheur in zijn doorstoken zij.

Daar werd mijn hart beslopen
   Door ongekend geneucht,
En rozen geurden open
   Van overluchtsche vreugd...
Hoe zal ik rein bewaren
   Handen gebenedijd
Die in beroering waren
   Met Gods vermoorde lieflijkheid?

III

Niet één die sprak of weende.
   In 't lichtelooze gras
De groote doode leende
   Alsof weêr met ons was
De zaligende weelde
   Van zijn aanwezigheid
Die alle lijden heelde
   Eer zich het hart had uitgezeid...

Als nevelen genaken
   Den overglans der maan,
Zoo voelde ik mij ontwaken
   Uit huiverzoeten waan
(Als was hij nooit mijn eigen,
   Als had ik nooit hem lief)
Toen uit haar roerloos zwijgen
   Zijn bleeke moeder zich verhief.

Zij bleef als een die luistert
Alsof heur kind haar riep,
Haar oog stond blindverduisterd
Naar waar hij lag en sliep -
O machteloos erbarmen
Dat eindlijk uitweg vindt...:
Wij droegen in haar armen
Den last van 't onbereikbaar kind.

IV

Hoe in der ziele zeernis
Die nergens laafnis vond,
Sloeg hij de milde deernis
Van deze nieuwe wond!:
Het bliksemhel vermoeden
Van feller leed dan 't mijn
Raakt met zijn vuren roede
Der tranen levende fontein:

Heur wateren bevloeien
Mijns harten dorstig dal,
En andre krachten groeien
Uit zwakheid en verval...
Ik zal mijn Heer nog zwachten
Met doeken geurgedrenkt
Dat hij mag overnachten
In rust door plooi noch kreuk gekrenkt...

De groote sterren stralen
   Boven den avonddamp,
Maar verder dan heur dwalen
   Licht mijner wake lamp:
Leed dat geen troost kan deren,
   Haar vlam met olie voedt
Tot straks de stem mijns Heeren
   Zijn dienstmaagd en zijn bruid begroet.

P.C. BOUTENS.

Een reisdagboek uit IJsland.

(Slot).

Thingvellir.
Reykjavík, 28 Augustus.

Dat Valhöll een plaats is, waar men voor zijn genoegen leeft, herinnerden zich eenige burgers van Reykjavík, die tot diep in den nacht aan een harmonica trokken en op de planken dansten. Ik wil echter over den overlast, dien wij dien nacht en den volgenden morgen hadden, nu niet spreken, en evenmin over het noodweer, waardoor wij gisteren de 50 kilometers van Thingvellir naar Reykjavík, gelukkig over den straatweg, die hier weer begon, hebben afgelegd. Want wij zijn op een historische plaats, en wel de belangrijkste van het eiland, de plaats van wetgeving en rechtspraak der oudheid.

IJslands wetgevende vergadering is, wanneer men van de Grieksche en Romeinsche republieken afziet, de oudste van Europa. In 930 is zij opgericht, en zij heeft met eene korte tusschenperiode, die van 1800 tot 1843 geduurd heeft, voortbestaan tot op dezen dag. In de jaren van het Deensche absolutisme is de beteekenis dezer vergadering sterk beperkt geweest, maar opgeheven is zij toch pas in het hierboven genoemde jaar. Tot 1798 is haar vergaderplaats op Thingvellir (d.i. Thing-vlakte) geweest.

Gedurende de eerste jaren na de colonisatie van IJsland heerschte er vrij wel anarchie. De machtige mannen, die

groote stukken land in bezit namen, bouwden bij hun hoeven tempels, die zij onderhielden, en waar zij voor de uitvoering der godsdienstplechtigheden zorgden. Deze mannen droegen in de aangeduide qualiteit den titel *godi*, een woord, dat oorspronkelijk ‘priester’ beteekent. De omwonenden sloten zich in den regel bij hen aan; zij betaalden een bijdrage voor het onderhoud van den tempel, een bijdrage, die het karakter van een belasting kreeg, en op deze wijze ontstond er een betrekking van gezag en onderhoorigheid tusschen den godi en de mannen, die in de nabijheid woonden. Het is nu bekend, dat op sommige plaatsen een aaneensluiting heeft plaats gehad tusschen enkele godi's, wier woonplaatsen op betrekkelijk korten afstand van elkander lagen. Er hadden dan op gezette tijden vergaderingen plaats, wier besluiten wat meer gezag hadden dan die van den enkelen godi. Maar voorzoover zulk een aaneensluiting niet bestond, heerschte in den omgang tusschen lieden uit verschillende districten geen wet, maar slechts het billijkheidsgevoel der partijen, - indien dit aanwezig was.

Maar in het jaar 930 had een nader aansluiting van alle invloedrijke mannen in het land plaats, en er werd een gemeenschappelijke wetgevende en tevens een rechtsprekende vergadering opgericht. Het spreekt van zelf, dat de godi's, die tot nu toe eigenlijk alleen heerschten, ook hier de eerste en eenige rol speelden. Zij waren de leden der wetgevende vergadering, en zij waren het, die de rechters benoemden. De winst was, dat er eenheid van wetgeving ontstond en dat de gang van zaken in vele opzichten nauwkeurig geregeld werd. Een bijzonder rechtsgeleerd man, Ulfljótr, die drie jaar in Noorwegen was geweest, om de daar geldende wetten te bestudeeren, voorzag het land van zijn eerste wetten. En er ontstond een soort constitutie, die later in 965 verbeterd werd. Bij deze gelegenheid werd het land in vier fjórdungar (vierdedeelen) verdeeld; in elk daarvan zouden 9 godi's zijn. Maar daar het Noordland er twaalf had, - een getal dat waarschijnlijk te voren reeds bestond en dat niet verminderd kon worden, daar niemand zijn waardigheid wilde opgeven, - werden op den duur in de wetgevende vergadering door de godi's van ieder der overige districten drie mannen er bij gekozen, opdat niet het Noordland een overwicht zou hebben. Zoo telde dan de wetgevende

vergadering, die aanvankelijk 36 man sterk geweest was, na haar eerste hervorming 39 en korten tijd later 48 leden. Het land was dus een aristocratische republiek, waarin de mannen, die geen godi-waardigheid bezaten, niets te zeggen hadden. De waardigheid was erfelijk, maar ook verkoopbaar, en meer dan eens is zij op deze wijze in andere handen overgegaan. De vergadering werd gepresideerd door den *logsogumadr* (wetspreker), wiens titel hierop berust, dat hij van den zoogenaamden 'wetberg' de bestaande en vooral de nieuw aangenomen wetten met luide stem voordroeg. Want gecodificeerd was de wet niet; zij moest gememoreerd worden, en daarom was de eerste eisch voor een wetspreker, dat hij de bestaande wet goed kende. In twijfelachtige gevallen moest hij ook adviseeren, en in den regel lichtte hij dan zijn advies met een antecedent toe.

De rechters werden, gelijk ik reeds mededeelde, door de godi's benoemd. En wel had iedere fjórdungr (vierdedeel) zijn eigen rechtbank. Er waren dus op het althingi (deze naam is in de oudheid die van de plaats, niet van de vergadering) vier rechtbanken, die rechtspraken over de zaken, die in hun fjórdungr waren voorgekomen. Maar het duurde niet lang, of de behoefte werd gevoeld aan een vijfde rechtbank, en deze werd in het begin der elfde eeuw opgericht. In zeker opzicht representeert deze een hoogere eenheid; zij oordeelt in eerste instantie over zaken, die niet geschikt zijn, om voor een der vier oude rechtbanken te komen, bij voorbeeld omkooping van rechters, en voorts oordeelt zij in tweede instantie over zaken, die voor een der vier andere rechtbanken niet tot een einde gebracht zijn. Daar nu deze fjórdungsrechtbanken op hun beurt in tweede instantie oordeelen in processen, die op de kleinere thingvergaderingen rondom in het land niet konden beslist worden, - de oorzaak hiervan was in den regel oneensgezindheid onder de rechters, gepaard met onwil der partijen, om zich aan een andere uitspraak dan de door hen gewilde te onderwerpen, - bestond de mogelijkheid, dat een proces in drie instanties behandeld werd.

Deze inrichting zit heel practisch in elkaar, en men moet den juridischen zin bewonderen van een volk, dat zóó vroeg zulk een systeem van regeering, wetgeving en rechtspraak heeft

uitgedacht en in praktijk gebracht. Slechts één ding ontbrak er aan, en de oude litteratuur wemelt van voorbeelden, dat dit gebrek de geheele rechtspraak illusoor maakte: er was geen uitvoerende macht. Ieder was de executeur van de vonnissen, die hij had weten te bewerken; was hij daartoe in staat, dan was het goed; was hij het niet, dan moest hij maar zien, hoe hij aan zijn recht kwam. Zoo gold de wet alleen voor den zwakke, althans indien hij geen machtige beschermers had. Maar indien een aanzienlijk man veroordeeld werd, was het voor zijn vijand geen kleinigheid, hem de opgelegde straf te doen ondergaan. Van wapengeweld kon hij gebruik maken, maar de veroordeelde kon hetzelfde doen, en als hij veel vrienden had, kon hij licht de sterkste blijken. Daarom loopen de processen, waarvan de saga's melding maken, ook bijna nooit met een uitspraak af. De rechters gaan op hun banken zitten en beraadslagen, de partijen wedijveren in spitsvondigheid, maar intusschen verzamelen zij hun vrienden, en vaak is het er na aan toe, dat op de thingplaats zelf gevochten zal worden. In den regel zoekt men dan een uitweg: men gaat een accoord aan. Van beide zijden worden mannen aangewezen, die als makelaars zullen dienst doen; de klager geeft zijn klacht op, en de aangeklaagde belooft te zullen handelen volgens de beslissing van deze menschen. Soms stelt hij voorwaarden, bij voorbeeld dat hij wel geld wil betalen maar niet het land verlaten. En daar het proces een privaatzaak is, waarom de gemeenschap zich verder niet bekommert, is de zaak afgedaan, zoodra de partijen het eens zijn. Een crimineele vervolging van den moordenaar door den staat heeft niet plaats. De hier geschetste gang van zaken bij de processen, waarvan wij kennis dragen, is zóó zeer de gewone, dat kort geleden een Berlijnsch hoogleeraar zich daardoor tot de hypothese heeft laten verleiden, dat het bekende IJslandsche wetboek Grágás eigenlijk nooit van kracht is geweest. Maar de geleerde man heeft over het hoofd gezien, dat wij alleen berichten hebben omtrent de processen der groote heeren, die zoo'n sterken invloed op de rechtspleging hadden, dat zij de wet buiten werking konden stellen. Waar dit niet het geval was, werd zeker de wet toegepast; de bijzondere zorg die aan de rechtspleging besteed werd, toont ook wel, dat het recht geen wassen neus was.

De bezoeker van Thingvellir kan daar vele historische plaatsen aanschouwen. De wetberg, vanwaar de wetspreker wetten verkondigde, en vanwaar vreemdelingen het buitenlandsch nieuws meedeelden en dichters hun verzen voordroegen, is door Dr. Kaalund teruggevonden. De overlevering wees daarvoor een andere plaats aan. De plaats is hoog gelegen op het bovenste deel van een amphitheater; aan den voet ligt een vlakte, waardoor de Öxará stroomt. De rivier maakt daar een eiland, waar in den heidenschen tijd gerechtelijke tweekampen werden gehouden, gelijk er een beschreven is in de Gunnlaugs saga. Nabij den wetberg zijn ruïnen van tenten gevonden, waarin de hoofdmannen gedurende de 14 dagen, dat het thing vergaderde, woonden. Zelfs is het gelukt, door vergelijking met historische berichten, de fundamenten te vinden van de tent van Snorri Sturluson. Wie de plaats bezoekt, kan zich een voorstelling maken van het drukke leven, dat daar eenmaal geweest is. De tijd van het thing was de tijd van samenkomst; er was markt, er werden feesten gevierd en spelen gehouden; familiezaken werden besproken en verlovingen tot stand gebracht. Ook duistere trekken ontbreken niet. Een kolk in de rivier wordt aangewezen als de plaats, waar volgens een verbreide meening misdadige vrouwen verdronken werden; de plek heet 'verdrinkingskolk'; op een andere plaats aan de overzijde der rivier werden in veel later tijd, maar niet minder gruwelijk, heksen verbrand. Toch overweegt de indruk van het geanimeerde leven, van den polsslag des volks. Thans is de plaats verlaten. Een kleine kerk staat nog op de plek, waar in den sagatijd een grootere stond, en daarnaast een pastorie; overigens is de eenige woning dat hotel Valhöll, waar van tijd tot tijd een troep brooddronken menschen uit Reykjavík heen rijden, om op de harmonica te spelen.

Enkele malen is de plaats in onze eeuw gebruikt tot het houden van politieke samenkomsten, en in 1874 is er ter herdenking van de duizendjarige colonisatie een feest gevierd, dat door lieden uit alle hoeken van het land werd bezocht. De vele tenten, die toen de oude thingvlakte bedekten, konden de illusie wekken, dat de oudheid voor een paar dagen uit de dooden was opgestaan.

De toer naar den Borgarfjördur.
Reykjavík, 31 Augustus.

Van den beginne af koesterden wij het plan, behalve aan het Zuidland ook een bezoek aan den Borgarfjördur te brengen. De Borgarfjördur is een noordelijker gelegen inham van den breeden Faxafjördur, in welks zuidoostelijken hoek Reykjavík ligt. Er zijn twee wegen, waarlangs men dit doel kan bereiken, en beide hebben wij overwogen. Wij konden van Thingvellir, dat verder landinwaarts ligt, in plaats van terug naar de hoofdstad, noordwaarts gereden zijn. Deze weg zou ons eerst over een deel van het hoogland gevoerd hebben langs een hol, dat den mythologischen naam Surtshellir draagt, daarna over Reykholt, waar Snorri Sturluson gewoond heeft, en waar reeds in de oudheid warme bronnen gebruikt zijn tot aanleg van een badgelegenheid, ten slotte naar Borg, het tooneel der Egils saga. Van Borg konden wij dan terugrijden naar Reykjavík; de geheele toer zou zes dagen duren. Maar wij vonden zes dagen rijdens onmiddellijk boven op de elf, die wij achter den rug hadden, wel lang, en toen het nu op den dag, waarop wij Thingveller verlieten ook nog hondenweer was, besloten wij, naar Reykjavík te rijden en van daar Borg te bezoeken, en wel over zee. Van Borg uit kon men dan, als de gelegenheid gunstig was, in twee dagen heen en terug rijden naar Reykholt.

Hier aangekomen, gingen wij de reisgelegenheden na. Er is een stoombootmaatschappij Ingolf, die een schip bezit, dat denzelfden naam draagt, ontleend aan den eersten bewoner van noorschen stam van het land en van deze streek. Dit schip zou 30 Augustus naar Borg vertrekken en den 31^{en} terugkeeren. Daarna zou het dezelfde reis op 5 en 6 September doen. De gelegenheid, om Reykholt te bezoeken, was er dus, indien wij acht dagen onderweg wilden zijn. De Ceres vertrekt 8 September naar Leith en Kopenhagen; wij zouden dus na onzen terugkeer uit den Borgerfjördur nog één dag over hebben. Dat was nu wel genoeg, maar daar stond tegenover, dat acht dagen toch een heele tijd is voor zulk een toer naar een plaats, die wel enkele historische herinneringen heeft, maar waar overigens weinig te zien is,

en waar men niets te doen heeft. Dan is Reykjavík altijd nog een stad. En bovendien vernamen wij, dat het niet zonder risico was, op 6 September terug te keeren, want zóó sterk was de Ingolf nu niet, dat men het schip er aan wagen zou, als er storm kwam, en het zou dus kunnen gebeuren, dat wij te laat terugkwamen, en dat de Ceres dan zonder ons zou vertrekken. Deze overwegingen deden ons besluiten, Reykholt er maar aan te geven. Maar naar Borg zouden wij gaan, 30 Augustus; daar zouden wij de woonplaats van Egill Skallagrímsson zien, en den 31sten zouden wij terugkeeren. Den avond te voren regende het hard, maar 's morgens zag het er wat helderder uit, en wij begaven ons even voor achten naar het tegenover ons hotel gelegen kantoor van de Ingolf. De man, die op het kantoor zat, zou ons aan boord brengen. Aangekomen, vernamen wij, dat het nog zoo'n haast niet had, en toen het kwart over acht was, kon ik gerust nog even naar huis gaan. Toen ik terugkwam, stond daar niemand anders voor mij dan Björn Ólsen, die gekomen was, om de reis met ons te doen. Onderweg naar het schip bemerk ik, dat hij een plaid bij zich heeft, en het spijt mij, dat wij verzuimden, de onze mee te nemen. O, daar was nog wel tijd voor, en mijn kameraad gaat ze halen. Iets later zie ik, dat Björn behalve winterjas en bouffante ook een wollen vest aan heeft. Ook daarvoor is nog tijd, en ik haal het mijne. En zoo komen wij dan bij de aanlegplaats, dat wil zeggen van de zolderschuit, die ons naar het schip zal brengen. Er ontspint zich, terwijl wij hier staan te wachten, een gesprek tusschen onzen vriend Björn en den kantoorman. Wij hebben niet veel te eten gehad, en Björn vraagt, of er aan boord iets te krijgen is. ‘Er is een restauratie’, zei de man met een sneer, die ik pas later begreep. ‘Het zal wel een prettige reis zijn,’ zegt de man tegen ons, ‘er is een klein beetje zee’. Al weer een sneer. Nu worden wij ingeladen. Het is een heele stap naar beneden; wij moeten handjes geven. Onze man helpt ook de meisjes en neemt de gelegenheid waar, om ze flink bij rug en borst aan te pakken. En nu roeien wij naar het schip, dat in de haven al ligt te schommelen. ‘Pleizierige reis’, zegt de kantoorman nogmaals, en hij laat zich terugroeien.

De eerste gebeurtenis aan boord is de kennismaking met

een medicus. Björn raadt mij aan, hem mijn hand te laten zien, die een week geleden bij een val van het paard verwond en door gebrek aan zorg er niet beter op geworden is. De man smeert wat jodium op de open plek, bindt er een doekje om, en zegt, dat het nu wel schikken zal. Iets later hoor ik, dat ik door den dokter van het melaatschenhuis behandeld ben. Bijzonder opwekkend vond ik de gedachte niet, maar ik hoopte maar, dat de man in zijn praktijk voorzichtigheid geleerd had. En nu zette de Ingolf zich in beweging. Een oude, lichte, smalle, open kast, waar men bij wijze van dek een zoldertje boven gebouwd had. Beneden een roefje, waar een vreeselijke lucht was, en waar eenige menschen uitgestrekt lagen op de zitplaatsen; het was duidelijk, dat men zijn heil boven moest zoeken. Daar was het eng en vol. En nu kwamen wij buiten, waar een harde wind uit het Noordoosten woei, recht op de kust, schuin aan de voorzijde op ons schip. Ons notendopje begon de potsierlijkste bewegingen te maken, omhoog, omlaag, naar voren, naar achteren, rechts, links, van alles door elkaar in hyperbolische wentelingen. Wanneer het opzij lag, schepte het het water uit de zee op, dat dan over boord en aan de andere zijde er af liep. Weldra zien wij om ons heen de eerste teekenen van zeeziekte. Wie braken moet, gaat maar zijn gang; naar de reeling te loopen, is overbodig, - de zee spoelt het wel van het dek, - en bovendien ondoenbaar, want men kan niet rechtop blijven staan; met twee handen moet men zich vasthouden. Het ging ons als de overigen, wij werden zoo ziek, als wij nog nooit geweest zijn. Maar onze vriend Björn zat rustig op zijn bank, en als wij tusschen twee vlagen van ellende even bedaard waren, riep hij ons toe: ‘Nu opent de Hvalfjördur (Walvischfjord) zich.’ De Hvalfjördur kon ons heusch niets meer schelen; wij meenden, dat het heele schip voor de walvisschen was, en toen wij twee uur onderweg waren, kon het ons ook niet meer schelen, Borg te bereiken.

Bij den ingang van den Borgarfjördur ligt een landtong, en op die landtong een groep verspreide huizen. Akranes (Voorgebergte der Akkers) heet de plaats, omdat hier in de oudheid landbouw was, en nog is het de beste bodem voor aardappels. Hier lagen wij stil, en hier deelde ik Björn mee,

dat ik niet voornemens was, verder te reizen. Het was nog maar die ééne punt om, en dan werd het water goed, zei Björn. Maar de lokstem klonk te vergeefs. Wij daalden met groote moeite neer in een schuit, die zoo hoog met kisten beladen was, dat men met eenige hulp van het boord op die lading kon komen, welke tevens voor zitplaats diende, en onze begeleider ging met ons mee.

Daar stonden wij nu. Wij waren er van uitgegaan, dat in Akranes, een plaats met 800 inwoners, een hotel of, als men het zoo noemen wil, een herberg zou zijn. Maar daar was geen denken aan. Het verkeer is niet voldoende, om de onderneming winstgevend te maken, en sedert de uitvaardiging van het verbod van invoer en verkoop van sterken drank, waardoor ook de bewoners der plaats uit de herberg gehouden worden, is niemand bereid, aan vermoeide vreemdelingen nachtkwartier aan te bieden. Hadden wij Björn niet gehad, wij hadden op straat gestaan. Er woei een ijzige wind, en de terugweg over land is 100 kilometer lang. Maar Björn zeide, dat hij hier een koopman kende, en dien koopman gingen wij opzoeken. Terstond werden wij goed ontvangen, en wij zijn den geheelen dag de gasten van dien vriend van onzen vriend geweest. De man liet zijn werk in den steek, om zich voortdurend aan ons te wijden; slechts een oogenblik liet hij ons alleen, om betere kleeren aan te trekken. Wij hebben al de schatten van zijn huis bewonderd. Daaronder trokken twee oude kisten met oude drukken de aandacht. Zij legden getuigenis af voor de litteraire belangstelling, die men hier overal vindt. Het waren oude misboeken, preekenboeken en dergelijke dingen, die men niet dagelijks leest, maar de man had ze goed bekeken en bezat een zeer goede voorstelling van hun waarde en beteekenis. Wij bezochten ook de nieuwe school, die natuurlijk in dit jaargetijde niet aan den gang was, maar wij zagen de lokalen, en met trots werden ons de nieuwerwetsche banken voor twee kinderen met openslaande lessenaars vertoond. Het zag er werkelijk in deze vier vertrekken zindelijk, ruim en aangenaam uit; de zoldering was er hooger dan in de meeste huizen, en naar buiten ziet men over de zee.

De plaats is ruim gebouwd en kan zeker een vriendelijken indruk maken. Jammer maar, dat hier als elders niet de

minste beschutting tegen den wind is. Wij maakten na den middag een wandeling, wij zagen de branding tegen het strand klotsen, en wij zeiden tegen elkaar, dat het ongetwijfeld mooi was. Maar wij waren niet in staat, er *iets* bij te voelen; zoo verkleumd waren wij. Het was op 30 Augustus een dag, dien wij een kouden winterdag zouden noemen. Hoe al die aardappels hier rijp kunnen worden, is onbegrijpelijk. Maar een zomer als deze is zeker ook hier een uitzondering. Björn vertelde mij heden, dat volgens een algemeen geloof, dat dikwijls bevestigd wordt, 29 Augustus een dag van omkeer is. Men brengt dit in verband met het poolijs. Dit komt in den regel in het midden van den winter, in Januari of Februari, en dikwijls blokkeert het de Noordkust. Den geheelen zomer blijft het liggen, maar omstreeks 29 Augustus drijft het gewoonlijk weg. Daarop kan dan een zacht najaar volgen. Ik moet bekennen, dat ik van dien invloed van 29 Augustus nog niet veel bespeurd heb. Maar dat daar gelaten, - wat moet een Hollander denken van een land, waar men naar September uitziet, om op beter weer te hopen?

Onze gastheer had geen plaats voor drie, maar zijn vriend nam hij op, en ons anderen bezorgde hij logies bij vrienden. Daar bracht hij ons des avonds zelf heen. Toen wij aankwamen in de woning, waar ik zou slapen, ontmoette ik in de gang een jong man, vermoedelijk den zoon des huizes, die groette maar niet verder tot mij sprak; mijn begeleider bracht mij naar de logeerkamer, alsof het een kamer in zijn huis was. Maar van morgen vroeg werd ik door de vrouw des huizes bediend. Zij bracht mij op de gebruikelijke wijze koffie, en mijn schoenen, die ik weer niet had durven buiten zetten, nam zij mee, en zij bracht ze iets later terug. Toen ik het huis verliet, stond zij bij de voordeur, om mij een hand te geven en vaarwel te zeggen. Onze eigenlijke gastheer wilde geen geld aannemen; alleen nam hij een kleinigheid voor het nachtverblijf bij de vreemden.

Dezen morgen was de zee rustig, en met een verruimd gemoed lieten wij ons in de schuit laden, en van de schuit in de boot, en van de boot weer in de schuit, en van de schuit aan wal. Zonder ongemakken ging het niet; het was eb, en de brug in Akranes ligt hoog. En bij Reykjavik

werden wij als haringen in een schuit geladen, waar wij rechtop staande elkander verdrongen. Het schip was met hooi geladen, en het aantal zitplaatsen voor een veertigtal passagiers was ongeveer tien. Een aantal IJslandsche dames zochten rustplaatsen in de hooibergen. Ook begon het, nu wind en koude iets minder waren, natuurlijk weer te regenen. Maar alle misère scheen ons gering, want nog dachten wij aan wat wij gisteren hadden uitgestaan. Zulk een toer is de eenige, dien men hier in elf dagen maken kan! En naar huis kan men ook niet; men moet geduldig wachten, tot het de directie van het 'Forenede Dampskibselskab' behagen zal, de Ceres te laten vertrekken. Maar hebben wij bezwaren leeren kennen, wij hebben ook weer menschen leeren kennen, - en niet van hun slechtste zijde.

Egill Skallagrímsson.
***Reykjavík* 1 September.**

Wij hebben Borg niet bereikt, maar wij zijn aan den ingang van den Borgarfjördur geweest, en wij hebben den berg gezien, die volgens de Egils saga de grens was van het gebied, dat Egils vader in bezit nam. Onze gedachten hebben door dezen aanblik aanleiding gekregen, om zich met Egill bezig te houden, en ik wil tot afwisseling van mijne berichten uit het heden in de volgende regelen dezen held der oudheid aan den lezer voorstellen.

Een sterker tegenstelling met dien Gunnarr, over wien ik hiervoor schreef, is nauwelijks denkbaar. Gemeen hebben de beide mannen, dat zij dapper en sterk zijn, - hoe wil het ook in eene saga anders? - maar bij Egill vinden wij geen enkelen van die zachtere trekken, die het beeld van Gunnarr zoo aantrekkelijk maken. Een man van ijzer, - geheel wil. Een onvervaarde wiking, die voor niets, ook voor den koning van Noorwegen niet uit den weg gaat, die zich in de gevaarlijkste avonturen begeeft en altijd door eigen kracht en energie er weer uit komt. Hebzuchtig in de hoogste mate, opkomend voor recht, - dat wil zeggen, als het zijn recht is, maar volstrekt niet geneigd, om anderen

recht te laten wedervaren, gevoelig voor beleedigingen, in beleedigingen, die hij zijn vijanden aandoet, geen grenzen kennend, wraakgierig en onmeedogend.

Wat is het, dat dien man sympathiek voor ons maakt? Het is haast niet te zeggen. Het is het geheim van den dichter, die over deze geweldige gestalte het licht van zijn poëzie werpt. De heelheid van het karakter, dat geene scrupules kent en evenmin door moreele als door physieke vrees een oogenblik weerhouden wordt van dat te doen, wat hij van zijn eigenaardig standpunt aanziet voor hetgeen zijn hand vindt, om te doen. En dan de kolossale afmetingen, waardoor wij den indruk krijgen, met iemand uit eene andere wereld te doen te hebben. Slechts eene maatschappij van souvereine menschen kan zulke figuren voortbrengen. En eindelijk de naïveteit, die met dat egoïsme gepaard gaat. Tegenover menschen is hij onverzettelijk, maar hoe gedraagt hij zich over het lot? Dan mist hij wijsheid, gelijk in den omgang met tegenstanders matiging; een stomme smart beheerscht hem, tot het gelukt, zijn aandacht af te leiden en te vestigen op iets, dat hem vreugde kan geven. Laat ons zien, hoe de verteller zulk een scene beschrijft. Egill en zijn broeder Thórólfr hebben voor den Engelschen koning Adalsteinn een overwinning behaald, maar deze is duur betaald, - zij heeft het leven van Thórólfr gekost. Na den slag wordt verteld, hoe Egill zijn broeder begraaft. Dan zet de schrijver voort: ‘Daarop ging Egill met zijn troep naar de hal van koning Adalsteinn, en hij ging dadelijk naar den koning toe, die bij het drinkgelag zat. Daar was groote vreugde. En toen de koning zag, dat Egill binnenkwam, zeide hij, dat men den tweeden eerezetel voor hem moest vrij maken, en dat Egill daarop tegenover den koning moest zitten. Egill nam daar plaats en zette het schild voor zijn voeten; hij had een helm op het hoofd en legde zijn zwaard over zijn knieën, en om de beurten trok hij het half uit en stiet het weer in de schede; hij zat rechtop en was zeer slank.’ (Merk op, hoe op deze plaats een beschrijving van zijn uiterlijk komt, die den indruk der situatie verhoogt). ‘Egill had een breed gezicht, een breed voorhoofd, geweldige wenkbrauwen; zijn neus was niet lang en zeer dik, zijn wangen breed en lang, de kin zeer breed, en zoo waren ook zijn kaken; hij had een dikken hals en zware

schouders, zoodat hij zich sterk van andere menschen onderscheidde; hij zag er barsch en grimmig uit, als hij boos was. Hij was welgevormd en langer dan ieder ander; zijn haar was grijs als van een wolf en dik, maar hij werd vroeg kaal. En toen hij daar zat, zooals hierboven geschreven is, liet hij de onderste oogleden over zijn wangen hangen en de bovenste waren tot de haren opgetrokken. Egill had zwarte oogen en bruine wenkbrauwen. Hij wilde niet drinken, ofschoon men het hem bracht, en afwisselend liet hij de wenkbrauwen zakken en trok ze weer op. Koning Adalsteinn zat op zijn troon; ook hij legde zijn zwaard over zijn knieën. En toen zij zóó een tijd gezeten hadden, trok de koning het zwaard uit de schede en nam een gouden ring van zijn arm, groot en voortreffelijk, en stak dien op de punt van het zwaard en steeg van zijn troon en reikte den ring over het vuur aan Egill. Egill stond op en trok zijn zwaard en deed een stap voorwaarts; hij stak het zwaard in den ring en trok hem naar zich toe en ging weer naar zijn zetel. De koning ging op den troon zitten. En toen Egill plaats had genomen, schoof hij den ring aan zijn arm, *en toen namen zijn oogleden hun gewonen stand aan;* hij leide toen het zwaard en den helm neer en nam de horen aan, die hem geboden werd, en dronk er uit.'

Welk een macht in deze zwijgende scène! Er wordt dan verteld, dat Egill een strofe dicht, om den koning te danken, en hierop laat de koning twee zware kisten met zilver naar binnen dragen, en hij verzoekt Egill, de eene daarvan aan zijn vader te brengen als troost voor het verlies van zijn zoon, en de andere zelf met Thórólfs overige bloedverwanten te deelen. Egill dankt den koning en wordt opgeruimd; hij dicht nu een lofdicht op Adalsteinn.

Dit aannemen van geld voor het verlies van een bloedverwant is in den geest van den tijd, en dat Egill zijn smart overwint, is in overeenstemming met de spreuk, die men telkens leest: 'Na den dood van den eenen man zal er nog een ander leven.' Maar wat zegt men nu hiervan, dat Egill, in plaats van de opdracht van den koning uit te voeren, zijn vader niets mededeelt van hetgeen Adalsteinn gezegd heeft, en de beide kisten rustig voor zich zelf behoudt? De moderne mensch zou zulk een trek in een held willen missen; de

saga heeft geen woord van afkeuring, zij vertelt slechts, hoe Skallagrímr op deze handelwijze reageert. Vele jaren later, als Egill van een reis thuiskomt, wacht zijn vader hem op en zegt: ‘Ik vind, dat je lang uitstelt, mij het geld te geven, dat koning Adalsteinn voor mij heeft meegegeven. Waar vind je, dat dat geld blijven moet?’ En Egill antwoordt: ‘Heb je nu erg gebrek aan geld, vader? Dat wist ik niet. Ik zal je dadelijk zilver geven, als ik weet, dat je het noodig hebt, maar ik weet, dat je nog één of twee kisten vol zilver moet hebben.’ Daarop zegt Skallagrímr: ‘Het komt mij voor, dat je voor de deeling van geld tusschen ons gezorgd hebt; je zult zeker wel goed vinden, dat ik met het geld, dat van mij is, doe, wat ik goed vind.’ En de zoon zegt weer: ‘Je zult wel vinden, dat je mij daarvoor geen permissie behoeft te vragen; ik denk, dat je je eigen hoofd zult willen volgen, wat ik er ook van zeg.’ Daarmee sluit dit gesprek, maar dien avond liet Skallagrímr een paard zadelen, en in den nacht reed hij weg met een kist en een ketel vol zilver. Die smeet hij in een diep moeras, waar zij niet terug te vinden waren. Toen reed hij naar huis en ging naar bed, en den volgenden morgen vond men hem dood.

Ik kan hier het karakter van Egill niet door meer voorbeelden illustreeren, te minder, daar ik nog één bijzonderheid moet noemen, die de lezer zeker niet verwacht heeft, namelijk dat Egill dichter was. En dit is voorzeker geen poëzie, want er zijn gedichten van hem bewaard, en velen houden hem voor IJslands grootsten dichter. In den grond past deze gave wel bij de overige karaktertrekken, die hem toegeschreven worden. Met name de sterke ontvankelijkheid voor indrukken en de hartstochtelijke wijze, waarop hij zich daardoor laat beheerschen, zijn dingen, die bij dichters veelvuldig voorkomen, en vele psychologen meenen ook, dat naïveteit en zelfzucht wel geen vaste maar toch verre van zeldzame kenmerken van genieën zijn. Ik wil bij deze algemeene vraag hier niet stil staan en roer haar slechts aan, om te toonen, welk een karakterstudie er in het portret van dezen dichter-krijgsman is. Over de vraag, of Egill als dichter niet te hoog wordt aangeslagen, kan men verschillende meeningen koesteren; het oordeel der IJslanders staat in dezen wel eenigszins alleen. Egils poëzie vertegenwoordigt een wijze van dichten,

waarin de IJslanders uitgemunt hebben, maar die ver afstaat zoowel van de Eddaliederen als van dat, wat de moderne mensch in poëzie zoekt. Het is een verstandspoëzie, die zich vermaakt in zeer ver gedreven beeldspraak, en die voor ons gevoel in het opgeven van raadselen ontaardt. Maar ook in deze kunst heeft men meerderen en minderen gehad. De mode was tevreden met omschrijvingen, liefst uit meer dan twee leden bestaande. Het was niet genoeg, dat bijvoorbeeld een schip 'paard van de zee' heette, maar in deze omschrijving moest ook het begrip 'paard' zoowel als het begrip 'zee' weer omschreven worden, zoodat de vergelijking dan reeds vier leden telde, een getal, dat soms nog overschreden wordt. De beste dichters volgden wel deze mode, maar zij zorgden er voor, dat de beeldspraak niet willekeurig was maar adaequaat aan de gedachte, die zij wilden uitdrukken. Het is ook dan meestal zeer moeilijk, hen te volgen, en weinige vreemden zullen den IJslanders toegeven, dat deze beeldspraak door den hoorder onmiddellijk nagevoeld wordt. Maar men kan ook zeggen, dat wie het niet navoelen kan, onvoldoende taalkennis heeft, en dat landgenooten in deze dingen de eenige oordeelaars zijn, die recht van spreken hebben. Hoe het zij, Egill behoorde tot degenen, die deze kunst beheerschten en die in deze duistere taal soms uiting hebben gegeven aan een diep gevoel.

Volksaard en dagelijksch leven.
Reykjavík, 2 September.

Over het in den titel aangekondigde onderwerp kan men een boekdeel volschrijven, althans indien men gebruik maakt van gedrukte bronnen. Maar in overeenstemming met den geest dezer correspondentie wil ik mij bepalen tot dat, wat ik hier gezien en gehoord heb. Een der dingen, die hier den vreemdeling bijzonder treffen, is, dat het verschil in standen niet zoo groot is als op het vasteland, ja dat het soms geheel schijnt te ontbreken. Ieder gevoelt zich als vrij man, die doet, wat hem goed dunkt, en serviliteit ontmoet men niet.

Voor een groot deel is dat een gevolg hiervan, dat er ook een veel geringer verschil tusschen arm en rijk is dan elders. Werkelijk gebrek lijden doet hier niemand, en indien al enkele menschen in den vischhandel een voor IJslandsche verhoudingen groot vermogen - volgens mededeelingen van een man, die de toestanden zeer goed kent, toch de tweehonderd duizend kronen niet te boven gaand - mogen hebben verworven, dan bemerkt men daarvan toch weinig, want luxe in onzen zin is hier niet. De mooiste huizen in Reykjavík zijn niet meer, dan wat wij kleine villatjes zouden noemen, en in den regel worden zij dan nog door meerdere gezinnen bewoond. Menschen van aanzien wonen veelal in zeer geringe woningen, waar men een donkere, enge trap moet bestijgen, om ze te bereiken. Het volk is over het algemeen zachtzinnig en vreedzaam, en meermalen heb ik er met trots gewag van hooren maken, dat militair en militaire uitgaven overbodig geacht worden. Dat er gestolen wordt, is zeldzaam, en vechtpartijen komen niet heel dikwijls voor. ‘Daar is dronkenschap voor noodig’, zeide de dominee te Hruni, en dronkenschap is geen hoofdondeugd van de IJslanders, vooral sedert de invoer van sterken drank verboden is. De meeste hotels en café's zijn dan ook temperanceinrichtingen; die huizen, waar nog sterke drank geschonken wordt, doen dat volgens een oud recht, dat echter op 1 Januari 1915 vervalt. Van dien datum af is ook de verkoop in winkels verboden. Of deze wet, die door een volksbesluit ingevoerd is, stand zal kunnen houden, is de vraag. Velen meenen, dat dit absolute verbod een ondragelijk voorbeeld van meerderheidstirannie is, waartegen sterke oppositie zal komen, zoodra men zich de gevolgen bewust wordt. Een dezer gevolgen, het ontbreken van herbergen op plaatsen, waar zij onmisbaar zijn, hebben wij reeds leeren kennen, en ik heb hierboven daarover mededeeling gedaan.

Wat wij fijne manieren noemen, is hier betrekkelijk zeldzaam, maar de menschen hebben hun eigen denkbeelden over hetgeen gepast en ongepast is, en daaraan houden zij zich streng. Dikwijls misten wij met smart zekere égards voor anderen, maar daartegenover staat, dat men ook niet op straat wordt uitgejouwd en lastig gevallen, en - een ander ding, dat voor den vreemdeling van groote beteekenis

is, - dat de oude wetten van gastvrijheid nog gelden. Vooral op het platte land bemerkt men dat. Overal kan men zich om nachtverblijf aanmelden met heele karavanen van paarden, en overal krijgt men terstond beschikking over den salon der familie en over een slaapkamer. Het is ons gebeurd, dat de leden van het gezin bij onze aankomst bezig waren, muziek te maken, maar onmiddellijk hield dit op, en de kamer werd ontruimd. Wij zijn nu toevallig op onzen hoofdtoer overal, waar geen hotel was, in pastorieën geweest, maar bij de boeren is het evenzoo. In den regel laat ook de heer des huizes zich persoonlijk met de gasten in, terwijl - zooals uit meer dan een mijner vroegere brieven gebleken zal zijn - de dochter, en als er geen dochter is, de vrouw voor de bediening zorgt. Men krijgt dan, wat het huis te bieden heeft, en dit is dikwijls niet zoo heel weinig.

Een eenigszins bijzonder karakter draagt de gastvrijheid, die wij te Akranes ondervonden, waar onze reisgenoot een vriend van den gastheer was. Hier kon men zien, hoe de vriendschap tot vrienden van den vriend wordt uitgestrekt. Hier werd dan ook geen geld gevraagd, maar ook anders zijn de eischen zeer moderaat. Eén predikant maakte zelfs een soort verontschuldiging, dat hij geld aannam; het kon wel niet anders, zeide hij, daar er zoo veel gasten kwamen. Maar meer dan een vergoeding voor onkosten was het nauwelijks.

Het is hier de plaats, om nog een paar karaktertrekken der IJslanders te memoreeren, die mij getroffen hebben. De eerste indruk is niet zelden een van stugheid, maar als men ze nader kent, zijn ze vriendelijk en in den regel zeer betrouwbaar. De algemeene eerlijkheid, die ik hierboven memoreerde, wordt misschien het best geillustreerd door de onhandigheid, die voor den dag komt, waar men bedriegen wil. Zóó ging het den veerman aan de Thjórsá. De gids had hem naar den prijs voor de overvaart gevraagd, en hij had opgegeven kr. 3.40. Maar toen ik hem er later naar vroeg, kon hij de verzoeking niet weerstaan, mij beet te nemen, en hij vroeg kr. 5.40. Ik betaalde, maar begreep, dat het te veel was, en deelde het den gids mee. Deze begaf zich in een gesprek met den man, en nu kwam de inlichting, dat ik hem verkeerd verstaan had; hij was van

plan geweest, als hij thuis kwam, mij twee kronen terug te geven. Een aperte uitvlucht, die ik echter liet passeeren.

De zindelijkheid is in de gezinnen in den regel zoo groot, als de toestanden het veroorloven. Vooral het linnengoed is voortreffelijk in orde. Tafelbenoodigheden zijn ook goed gewasschen. Op het gebied van den afvoer van faecaliën is echter nog alles te doen. De hoofdstad heeft waterleiding, maar op het platte land is de toestand in dit opzicht afgrijselijk. De privaten zijn zoo, dat men niet begrijpt, hoe de bevolking het uithoudt. Altijd staan zij buitenshuis; dikwijls moet men door modder er heen waden, en niet zelden stroomt de regen er binnen. Om van de overige inrichting te zwijgen. In de hotels is het ook met de algemeene netheid minder goed gesteld. Wanneer men alleen kan klagen over vervelоosheid, moet men tevreden zijn. Gebrek aan geld is de hoofdoorzaak van dit euvel, maar ik zou ook niet durven zeggen, dat alle IJslanders zoo zindelijk op hun lichaam zijn, als wij dat natuurlijk vinden.

In den tijd, waarin wij reisden, vonden wij in den regel weinig menschen thuis. Er zijn wel bedienden, maar het is de drukke tijd, de tijd van den hooioogst. Dan zijn alle handen aan het werk, en dan komt het er op aan, als er een paar droge dagen zijn, zooveel mogelijk binnen te halen. Vooral was dat in dezen zomer plicht, nu men geen dag op het weer aan kon en het gevaar groot was, dat alles zou bederven, wat voor dit land een onberekenbare ramp is, die de menschen een paar jaar achteruitzet. Want als er geen hooi is, moeten zij in het najaar hun vee decimeeren, en het duurt lang, voor deze schade is ingehaald. Op vele boerderijen ziet men hooistapels liggen, die twee, drie jaar oud zijn; het zijn bewaarde resten, die moeten dienen voor de slechte jaren. Maar wee dengene, die zulk een extravoorraad niet bezit. In dit opzicht is de toestand nog precies als in de oudheid, vanwaar ook herhaaldelijk gemeld wordt, dat in slechte hooijaren aan het begin van den winter groote hoeveelheden vee geslacht werden. Het middel om zich eenigszins te redden, was, dat men bij buren en vrienden ging vragen. En dit is nog wel het eenige middel, want de aanvoer van veevoeder is onvoldoende en zal niet voldoende kunnen worden, zoolang het verkeer niet verbeterd is.

In den winter staat het werk buiten geheel stil, en alle bezigheid concentreert zich in huis. Men heeft herhaaldelijk gezegd, dat het jammer is, dat ik niet wat te zien krijg van de gezelligheid, die dan heerscht. Het is een ouderwetsch leven, dat dan geleid wordt. De mannen zijn den geheelen dag bezig met de zorg voor het vee. Het is geen kleinigheid, te zorgen, dat dit gedurende den langen en strengen winter, die hier heerscht, tegen koude beschermd is en voldoende voedsel krijgt. De sneeuw begint soms in de eerste dagen van October en duurt op zijn minst tot het einde van April. De vrouwen nemen de algemeene vrouwelijke plichten waar, maar bovendien hebben zij een bezigheid, die bij ons thans zeldzaam is: zij spinnen. Dit gebeurt nog in alle huizen, althans op het land. Wij hebben ook op de 'Botnia' een heele lading spinnewielen uit Engeland hierheen meegebracht. Vooral de lange avond wordt aan dat werk besteed, maar in vrije uren leest men, en onder het spinnen wordt er gezongen, of er is er één, die voorleest. Men leest meest IJslandsch, maar velen verstaan en lezen Engelsch en Deensch-Noorweegsch. Van de Noorweegsche schrijvers worden vooral Björnson en Lie gelezen.

Belangstelling in muziek is wel aanwezig. Maar de prestaties zijn gering. In vele huizen staat een harmonium; een piano is zeldzaam. De muziek, die men vindt liggen, bestaat uit eenvoudige liedjes met gemakkelijk accompagnement, grootendeels vreemd goed, boekjes met allerlei; Duitsche muziek met vertaalde teksten; de eigen voortbrengselen zijn onbeteekenend. Voor beeldende kunst heeft men weinig gevoel, de wandversieringen zijn ondraaglijke prenten; voor platenwinkels ziet men vooral photographieën van werken van Thorwaldsen, die in de tweeden graad van IJslandsche afkomst was en hier nationale eer geniet. Meestal zijn deze photographieën verbleekt van het hangen; de afzet is blijkbaar niet groot. Alleen op het gebied van de litteratuur ontwikkelt zich zelfstandige werkzaamheid. Maar bij dit onderwerp zal ik nu niet stilstaan; het leent zich beter tot een afzonderlijke behandeling.

De arbeid in huis geschiedt in de eerste plaats met het oog op de behoeften van het gezin, maar een begin van huisindustrie met het doel, de producten in den handel te

brengen, heeft zich ontwikkeld. Dit streven wordt sterk aangemoedigd door een vereeniging, die zich in Reykjavík gevormd heeft met het doel, de menschen aan afzet van hun waren te helpen en de concurrentie in degelijkheid van arbeid te bevorderen. Deze vereeniging heeft een bazaar opgezet, waarheen ieder de voortbrengselen van zijn handenarbeid kan zenden en zelf den prijs bepalen, dien hij wenscht te ontvangen. De verkoopsters zijn dames uit de stad, die geheel belangeloos werkzaam zijn en geen salaris ontvangen. Op den prijs der waren wordt 10% gezet voor noodzakelijke onkosten, als winkelhuur, brandstoffen, en wat dies meer zij. Mij werd verzekerd, dat deze vereeniging op de qualiteit der producten en over het geheel op de energie der bevolking een voortreffelijken invloed heeft. Ik heb eergisteren een bezoek aan dezen bazaar gebracht, en de directrice heeft mij alles laten zien. Alles is handenarbeid, in huis gemaakt en voor het grootste gedeelte zijn ook de grondstoffen IJslandsch. Een groote rol speelt hier het wollen goed, dat bijzonder fijn en zacht is. Uit het vele, dat ik zag, wil ik slechts een greep doen. Er waren sjaals, sokken, truien, handschoenen, heerenondergoed van wol, alles in natuurkleuren, wit, grijs, bruin, geweven kleedjes, schapenvachten, pantoffels, mantels, kleeden van zeehondenvel, bont, vooral van vossen, en naast deze voorwerpen van nut ook luxeartikelen, die ten deele een nationaal karakter vertoonen, gordels van eenvoudig en verguld zilver, vrouwenkleeren met goudborduursel, ook snijwerk, deels uit ingevoerd hout, deels uit koehoorn. Geheele hoorns zijn tot bekers bewerkt en dragen mythologische figuren. Hierin heeft men het al zoo ver gebracht, dat er prijzen van 45 kronen gevraagd worden. Ook walrustand wordt als materiaal gebruikt. De jaarlijksche omzet van den bazaar is zeer uiteenloopend en beweegt zich tusschen 10.000 en 20.000 kronen. Wij vinden dat niet veel, en wanneer men den inventaris van dezen winkel vergelijkt met dien van Husflidforeningen in Kristiania, dan kan hij ook zeker den toets niet doorstaan, maar de verhoudingen zijn hier klein, en de mogelijkheid, die voor bewoners van alle deelen des lands, ook de verst verwijderde, geopend is, om het werk hunner handen aan den man brengen, heeft niet alleen een oeconomische maar ook een zedelijke beteekenis.

Deze mogelijkheid heeft men, behalve aan de dames, die hun tijd aan het belang hunner landgenooten offeren, ook te danken aan het verkeer, dat nu althans tot overzenden van producten naar de hoofdstad een gelegenheid biedt. Er is een tijd geweest - hij ligt nog niet eens zoo lang terug - dat men van hier geen pakket naar het Noord- of Oostland kon zenden dan over Kopenhagen. Maar door het verkeer gaan ook oude gewoonten verloren, en ik heb nu al menschen met angst over die gevolgen van de zoo zeer gewenschte ontwikkeling van het land hooren spreken. De dominee te Hruni, die vol vuur is over de gezelligheid van den winter, vreesde, dat, als de spoorweg kwam, de menschen minder zouden lezen. Ik merkte op, dat zij dan in den trein gaan zitten en met elkander praten. 'Ja,' zeide hij, 'maar als de menschen veel praten, dan denken zij minder.' Ik bewonderde die tevredenheid, maar kon mij toch niet goed in die denkwijze verplaatsen. En ik houd het er voor, dat de IJslanders door de verwijderde ligging van hun land nog voor eeuwen gewaarborgd zijn tegen een al te ver gaande internationaliseering. Eer zal de welvaart, die het gevolg kan zijn van toenemend verkeer, veel eigenaardigs, dat nu niet hooger groeit dan de dwergberken op de IJslandsche bergen, tot wasdom kunnen brengen. En dat verdient het, want het is een degelijk volk.

De lezer zal bemerkt hebben, dat ik in mijn brieven telkens en telkens weer den vinger gelegd heb op één wonde plek in de samenleving alhier, het gebrek aan verkeersmiddelen. In een mijner brieven aan het 'Handelsblad' heb ik gesproken van de monopolisatie der vaart door het Forenede Dampskibselskab en van de pogingen, die hier gedaan worden, om door oprichting van een eigen stoombootmaatschappij die overmacht te breken. Men is thans op een critiek punt aangekomen. Gisteren heeft de minister een telegram van het Dampskibselskab ontvangen, mededeelende, dat, indien het Althingi de onderneming steunt, het Selskab van 1915 af niet langer de kustvaart wil bezorgen. Het antwoord, dat gegeven zal worden, kan niet twijfelachtig zijn. Het Selskab wil de gelegenheid hebben, om een zwakkere nationale onderneming dood te concurreeen; daartoe is het niet in staat, indien die

onderneming door den staat gesteund wordt. Vermoedelijk zal het Althingi nu sterker steun geven, dan het eerst van plan was, en zal men ook de kustvaart zelf ter hand nemen. Het enthousiasme is hier groot; behalve particulieren schrijven ook gemeenten in. De IJslander is taai en laat zich door dreigementen niet imponeeren.

De taal.
Reykjavík, 3 September.

IJsland heeft zijne bevolking uit Noorwegen ontvangen, en de taal is dus in haar oorsprong dezelfde als die van het moederland. Ook na de colonisatie zijn de verschillen langen tijd gering gebleven, zoo gering, dat men bij geschriften uit de middeleeuwen dikwijls in twijfel kan zijn, of zij in het eene dan wel in het andere land ontstaan zijn. Van het midden der dertiende eeuw af echter beginnen de verschillen toe te nemen, en thans is er geen denken aan, dat lieden uit het eene land en uit het andere elkander zonder meer zouden verstaan. Op het eerste gezicht krijgt men den indruk, dat dit verschil geheel of in hoofdzaak het gevolg is van veranderingen, die de taal op het vasteland heeft ondergaan, en dat het IJslandsch hier uitsluitend een conservatief standpunt inneemt. Wanneer men van de taal van Noorwegen spreekt, moet men niet vergeten, dat deze niet één is. De taal van het platte land valt daar in vele dialecten uiteen, maar over het algemeen zijn deze conservatiever dan de stadstaal, die in haar oorsprong Deensch is. Deze laatste taal is den vreemdeling het best bekend, en deze heeft meerdere eigenaardigheden met zuidelijker talen, Nederlandsch, Engelsch, Duitsch, gemeen, die haar een modern cachet geven. Ik noem hier slechts de verzwakking van vocalen in eindsyllaben. Het werkwoord, dat eenmaal bij onze gemeenschappelijke voorouders *gevan* luidde, luidt thans in het Nederlandsch *geve(n)*, in het Engelsch *give*, in het Duitsch *geben*, en ook het Deensch-Noorweegsch heeft *give*. Deze verzwakking vindt men ongeveer in alle meerlettergrepige woorden terug. Een andere wijziging, waarin het Duitsch

iets is achtergebleven, bestaat in het opgeven van een rijk declinatiesysteem. Onze Germaansche voorouders kenden vier, in vele gevallen vijf casus, alle met diverse uitgangen, en dit bracht voor enkel- en meervoud een stel van minstens 8 voor het grootste deel onderling sterk afwijkende vormen mee. In de moderne talen is dit stelsel in hooge mate beperkt; vele verhoudingen, die vroeger door een naamval werden uitgedrukt, worden thans door voorzetsels omschreven; voorzetsels, die verschillende casus regeerden, hebben veelal op den duur alle een accusatief bij zich gekregen, nominatief en accusatief zijn in vorm samengevallen, en in de meeste talen met deze twee ook de datief, en waar dit het geval is, blijven slechts twee casusvormen, een nominatief en een genitiefvorm over, waartusschen het formeele verschil veelal alleen nog in de al of niet aanwezigheid van een *s* bestaat. Zóó is het nu ook in het Deensch-Noorweegsch. Daarbij komen talrijke afwijkingen van de oude taal in constructie en uitdrukking, waarbij ik hier niet kan stilstaan.

Van al deze nieuwigheden vindt men in het hedendaagsche IJslandsch niets. De eindsyllaben hebben hun volle vocalen bewaard, en het oude declinatiestelsel is onaangetast. Ik zal dit door een voorbeeld toelichten. In het Deensch-Noorweegsch heet een paard *hest*, het meervoud is *heste*. Het bepalend lidwoord wordt gesuffigeerd, en ‘het paard’ luidt dus *hesten*, meervoud *hestene*. Een genitief kan gevormd worden door toevoeging van een *s: hests*, *hestes*, *hestens*, *hestenes*, - daarmee is men klaar. Maar zie nu, hoe een IJslander dat zegt. Vier casus, enkelvoud en meervoud, met en zonder artikel, dat zijn samen 16 vormen. Ik noem er maar een deel van om een denkbeeld van den rijkdom te geven. Zonder artikel enkelvoud: *hestur, hests*, *hesti*, *hest*; met artikel *hesturinn*, *hestsins*, *hestinum*, *hestinn*, en dan het meervoud: nominatief *hestar*, met artikel *hestarnir*, en zoo verder. Dit is geheel of in hoofdzaak verbazend ouderwetsch. Niettemin heeft ook het IJslandsch zijn veranderingen ondergaan, en geene geringe. Merkwaardigerwijze gaan deze voor een deel in volkomen tegengestelde richting dan in de overige Germaansche talen het geval is geweest. In zeker opzicht kan men zeggen, dat het conservatisme van het IJslandsch voor een groot deel in de geschreven taal

gelegen is, dat het ophoudt, zoodra zij hun mond openen. Een modern boek kan, wanneer men afziet van de vele moeilijk verstaanbare woorden, er bijna als een Oud-IJslandsch boek uitzien; de spelling heeft maar enkele onbeteekenende wijzigingen ondergaan, - maar de uitspraak is een gansch andere. Het gevolg hiervan is, dat wie alleen de oude taal kent, sommige dingen geheel verkeerd opvat. In de oudere taal onderscheidt men, om een voorbeeld te noemen, lange en korte klinkers heel duidelijk, en in het schrift worden de lange door een accent aangeduid. Deze spelling is gebleven: *a* beteekent den klank, die eenmaal korte *a* was, *á* den klank, die eenmaal lange *a* was. Maar nu hebben de lange klinkers alle een andere ontwikkeling doorgemaakt dan de korte; lange *a* b.v. is een tweeklank geworden en wordt *au* gesproken, maar korte *a* is in sommige gevallen verlengd, en op dergelijke wijze verhoudt het zich met de overige klinkers. Het gevolg hiervan is, dat het accent boven een vocaal, ofschoon het op de oude plaats staat, thans niet meer een teeken is voor de vocaalquantiteit, maar voor de vocaalqualiteit, en daar oorspronkelijk korte vocalen later gerekt kunnen zijn, kan het teeken zonder accent ook een langen klinker aanduiden. Dergelijke moeilijkheden, die het klankstelsel betreffen, zijn er vele.

Een merkwaardigheid, die tot het gebied van de klankleer behoort, maar ook voor de vormen van groote beteekenis is en op het modern IJslandsch een bijzonder stempel zet, is de parasitische vocaal, die zich overal tusschen een *r* en een voorafgaanden medeklinker heeft gedrongen. Ik dacht voornamelijk hieraan, toen ik zeide, dat de ontwikkeling ten deele in omgekeerde richting is gegaan dan op het vasteland. Hier kan ik weer het reeds geciteerde woord, dat ‘paard’ beteekent, aanhalen. In het Oud-Noorsch heette dit dier reeds *hestr;* een vocaal, die eenmaal tusschen de *t* en de volgende *r* had gestaan, was reeds in de negende eeuw verdwenen. Het ligt dus in de lijn der geschiedenis, dat het verval voortgaat, en dat ook de *r* verloren gaat, gelijk in het Deensch-Noorweegsch gebeurd is, en mutatis mutandis ook bij ons. Maar wat doet het Nieuw-IJslandsch? Het plakt tusschen de *t* en de *r* een nieuwen klinker, en maakt *hestr* tot *hestur*. Dus geen verval, maar versterking van de eindsyllabe. Zulke vocalen komen in tallooze woorden voor.

Maar aan deze dingen is het in den grond niet moeilijk, zich te wennen. De grootste moeilijkheid is wel gelegen in de vele nieuwe woorden van het IJslandsch. De IJslanders zijn puristen; zij dulden geen vreemde woorden, en dit drijven zij zóó ver, dat zij niet slechts woeden tegen internationale woorden en deze vervangen door inheemsche, maar waar een kort woord niet voldoende is, schuwen zij de onmetelijkste samenstellingen niet. Er is een woord *símí*, dat 'draad' beteekent; 'spreken' heet *tala*, 'schrijven' *ríta*. De telephoon en telegraaf mogen dus niet heeten, zooals zij overal doen, maar zij heeten *talsími* en *ritsími*, 'spreekdraad' en 'schrijfdraad'. Een sigaar heet '*vindill*', d.i.: 'gedraaid voorwerp'. En een procureur bij het hoogste gerecht heet *yfirréttarmálaflutningsmadur*, d.w.z. 'overrechtsprocessenvoeringsman', een vertaling, waarin door mij slechts verzuimd is, ook het woord 'proces' door een inheemsch te vervangen.

Een wandeling door Reykjavík is reeds interessant met het oog op de reclame-opschriften. Dikwijls ontmoet men van deze wonderlijke woorden, die heel wat te denken geven. Afgezien van de pas genoemde moderniteiten, krijgt men dikwijls den indruk, alsof de oudheid versteend was. In de taal der Njáls saga kan men hier lezen, dat men de beste en goedkoopste Duitsche kleeren in dezen of dien winkel kan krijgen. En overal leest men de oude namen en ontmoet men de oude naamgeving: de zoon heet naar den vader, - een verdere naam is uitzondering. De zoon van Jón Thorsteinsson heet Thorsteinn Jónsson, en dan komt weer Jón Thorsteinsson, tot in eeuwigheid van dagen.

Het moderne IJslandsch wordt door dichters en geleerden gebruikt als voertuig van hun gedachten. De verzoeking, om eene andere taal te gebruiken, is groot, want beide groepen van schrijvers weten, dat zij, door in het IJslandsch te schrijven, het aantal hunner lezers beperken. Maar zij houden vol, wetende, dat alleen op deze wijze de taal beschermd kan worden tegen een ander verval dan dat, waarover ik hierboven sprak, een verval tot ruwheid en verarming, indien de moedertaal mocht ophouden, litteraire taal te zijn. Voorloopig bestaat daarvoor echter nog geen gevaar.

Afscheid.
Aan boord der ‘*Ceres*’, 9 September.

Na onzen toer in het binnenland hebben wij ons twaalf dagen in Reykjavík opgehouden, en - ik moet het bekennen - wij hebben naar het einde verlangd. Wij waren gevangen op eene plaats, waar niets te zien is, en hadden de keuze tusschen kou lijden op de straat en kou lijden in een eng, onzindelijk vertrek. Lezen konden wij, maar wij konden de gedachte niet van ons afzetten, dat wij *daarvoor* niet op reis waren gegaan, en dat wij dat even goed en in elk geval aangenamer thuis konden doen. Maar wij lazen, en dan gingen wij weer de straat op, die geen straat is, en slenterden door de modder, tot wind en regen ons weer naar binnen joegen. Eten hebben wij verteerd, dat geen eten mag heeten; onze nachtrust werd verstoord door een stoommachine, die gebruikt wordt bij pogingen, om iets te maken, dat althans op IJsland een straat zal genoemd worden. En wij hebben, om elkander moed in te spreken, 's avonds tegen elkander gezegd: ‘nu is het morgen ochtend, want de nacht telt niet meê’, en 's morgens: ‘nu is de dag half om, want het is al elf uur’. Wij hebben in een huis gewoond en aan tafel gezeten met menschen zonder manieren, en van wier geestelijken horizon ik den laatsten morgen nog een staaltje kreeg, toen een hunner mij op allervriendelijksten toon vroeg, of ik niet die man was, die mij op IJsland ophield, om schapen te koopen. Het was nog niet de minste handel, die hier mogelijk is. Daarvan kan men zich overtuigen op de bibliotheek, waar den bezoeker onder andere curiositeiten een boek gewezen wordt, dat ‘Markaskrá’ getiteld is. Het is een lijst van de teekenen, die de schapen aan de ooren dragen, alphabetisch gerangschikt naar de namen der eigenaars.

Zoo hebben wij geprutteld, vergetende in onze ledigheid, wat wij gezien en geleerd hadden, en zoo hebben wij den dag van het vertrek gezegend. Wij hebben ons het lot ingedacht van menschen die hier altijd leven moeten, en hen niet benijd. Aan de althingsmenn hebben wij ook gedacht. 13 September sluit de vergadering, indien men klaar kan komen. 15 en 16 September gaan schepen langs de kust,

noordwaarts om en zuidwaarts om. Deze schepen zullen ook de volksvertegenwoordigers meenemen. Sommigen hunner hebben langer noodig, om thuis te komen, dan wij, die naar Nederland reizen. Twee, drie dagen gaan heel licht met de zeereis heen, en menigeen moet dan nog even lang te paard zitten, voor hij thuis is. Maar als het ongeluk wil, dat menschen uit het Oostland niet met het schip kunnen gaan, dan hebben zij over land veertien dagen noodig.

Wij maken ons gereed en gaan afscheid nemen van plaatsen, waar wij dikwijls geloopen hebben, een overdekte stoep, waar wij zaten, als wij bij slecht weer toch buiten wilden zijn, en de eenige openbare bank van Reykjavík, waar wij zaten, als het niet regende. En ook de menschen krijgen hun beurt. Wij komen bij de woning van Björn Magnússon Ólsen, en als ik nader, begin ik te gevoelen, dat ik toch in mijn mismoedigheid op het punt geweest ben, land en volk onrecht te doen. Daar hebben wij nu een man, die in deze kleine verhoudingen leeft. De verhoudingen hebben hun stempel op hem gezet - uiterlijk. Hij heeft geen wereldsche eerzucht, hij is een beminnelijke oude heer, die in een eenvoudige kamer leeft, een vriend van kinderen, - ik nam zijn portret samen met het pleegkind van de dochter zijner hospita, - de vrijwillige cicerone van alle vreemde geleerden, die naar IJsland komen, een man, die altijd tijd schijnt te hebben, eenvoudig in zijn kleeding, in zijn leven; tot zijn vijftigste jaar leeraar aan de Latijnsche school, daarna ambteloos, en die ambteloos zou gebleven zijn, indien hij zich niet, reeds over de zestig, door den minister had laten overhalen, om aan de nieuwe universiteit zijn krachten te wijden. En deze eenvoudige man zonder eenige pretentie is een der eerste geleerden van Europa, deze man heeft een vrijen blik op de oude litteratuur, zooals men bij de meeste geleerden van het vasteland, die groote bibliotheken tot hun dispositie hebben en met elkander in voortdurend verkeer staan, vergeefs zoekt; vrij van vooroordeel, maar in het bezit van een locale kennis, zooals geen ander die heeft, maar die hij niet misbruikt, om alles voor zijn land te annexeeren, maar om licht over moeilijke vragen te werpen, neemt deze man onder de philologen, die zich met Noordsche studiën bezig houden, een eenige plaats in. Waar ik klaagde

over de ledigheid der laatste dagen, moet ik de uren uitzonderen, in zijn studeerkamer doorgebracht. Hoe begonnen zijn oogen te glinsteren van blijdschap, blijdschap, dat hij zijn gedachten eens mondeling aan een vakgenoot kon mededeelen, wanneer ik hem vroeg, waarmee hij dezen dag was bezig geweest. Maar hoe week dan die uitdrukking voor een uitdrukking van scherp verstand, wanneer hij aan het verklaren ging van een Eddastrofe, die door moderne uitgevers en exegeten niet verstaan en dus op de gebruikelijke wijze verbeterd was, maar och zoo eenvoudig en natuurlijk blijkt, wanneer men slechts de noodige detailkennis en het noodige inzicht bezit. Bij hem zijn de oudheid en het heden een continuïtiet, en de gedachten gaan ook op de natuurlijkste wijze van het ééne gebied naar het andere over. Nog bij het afscheid kreeg ik hiervan eene proeve. Onder den indruk van al wat wij geleden hadden door het gebrek aan verkeersmiddelen, vroeg ik, of IJsland in geen directe verbinding met Amerika staat. Neen, dat gaat over Engeland. Maar toch zeker met Groenland? Neen; naar Groenland vaart men alleen van Denemarken; de geheele vaart en de handel op Groenland zijn staatsmonopolie; zelfs uit Denemarken mag geen private handel op Groenland gedreven worden. Terwijl ik nu in gedachte aan deze mededeeling beschouwingen knoopte over de langzaamheid, waarmee middeleeuwsche toestanden hier verdwijnen, gingen de gedachten van mijn gastheer in gansch andere richting, en hij begon een plaats te citeeren uit Landnámabók (een boek uit de 12e of 13e eeuw, waarin verteld wordt, hoe IJsland gecoloniseerd is), waar de vaart naar Groenland beschreven wordt. ‘Men moet reizen ten Zuiden van de Faeröer langs, op zulk een afstand, dat de zee de bergen half bedekt, daarna ten Zuiden van IJsland, zóó ver van land, als de walvisschen en de vogels komen’. Deze weg, zegt Björn, is bijna een deel van een geographischen cirkel, en hij verbaast zich over het nauwkeurig waarnemingsvermogen van menschen, die geen kompas kenden. De ervaring is hun meester geweest.

Zoo is het. Ook op het IJsland van onze dagen ontbreekt een kompas, het kompas van het verkeer, van de gemakken van het moderne leven. Maar wie den waren speurzin heeft en wie de middelen weet te gebruiken, die de natuur hem

geeft, hij blijft niet achter bij die menschen, die uitwendig meer bevoorrecht zijn. Het is dus slechts onze fout, wanneer wij ons in zulk een land niet terechtvinden, en wanneer wij meenen, dat ons geestelijk leven zou ondergaan, wanneer wij hier moesten wonen. En wij vertrekken met bewondering voor den man, die er komen kan zonder onze hulpmiddelen en ons toch in veel dingen vooruit is.

Dan komen de andere indrukken weer. Wij zijn nu eenmaal Europeesche menschen en kunnen onze natuur niet veranderen. Om 6 uur zal het schip vertrekken; om niet te laat te zijn, gaan wij om 5 uur aan boord.

Maar ofschoon de Ceres sedert 26 Augustus in Reykjavík ligt, is er geen denken aan, dat zij op tijd vertrekt. Er is hier geen haast bij de dingen, het wordt acht uur. Wij staan te kijken naar de 250 paarden, die ingeladen worden. Ze komen, evenals de passagiers en alle goederen, in schuiten aan - welk een toestand voor een hoofdstad! - Zij krijgen een riem om den buik en worden met een katrol omhoog geheschen; zij trappelen in de lucht, worden weer neergelaten, vallen meestal even omver en worden in het ruim bij de andere dieren gejaagd. En terwijl ik hiernaar kijk, maak ik mijn rekening op en vraag mij af, welk nut een reis naar IJsland heeft, en wien men raden kan, zulk een reis te ondernemen. Wat ik over de laatste vraag gedacht heb wil ik hier mededeelen.

IJsland is niet een land, dat men als zomerverblijf kan aanraden aan ieder, die een aangename vacantie zoekt. Menschen, dien het in de eerste plaats om vermakelijkheden en luxe te doen is, zonder ik terstond uit; zij zullen hier geen enkel blij uur smaken. Maar ook vrienden der natuur en der stilte, die geen hooge eischen stellen, mogen zich wel bedenken, voor zij deze reis ondernemen. Wel is waar zijn zulke slechte zomers, als wij er een getroffen hebben, ook hier zeldzaamheden. Maar als zij voorkomen, zijn zij zooveel erger dan in zuidelijker landen, dat vergelijking zelfs onmogelijk is, en ook bij goed weer is het reizen hier met groote moeilijkheden verbonden, en altijd moet men op het verlies van ontzettend veel tijd voorbereid zijn. Er zijn maar twee soorten van menschen, wien ik deze reis kan aanbevelen. De eerste soort zijn de sportmenschen, met name

die, die er behagen in scheppen, om met allerlei moeilijkheden te kampen en zich allerlei bezwaren te getroosten. Men kan dat ook doen, om zich zelf op te voeden, al heeft men van nature geen pleizier in deze dingen. Maar een goede gezondheid is noodig; wie geen sterk lichaam heeft, voor hem is het leven hier te zwaar.

En dan zijn er de menschen van de wetenschap, die om een of andere reden belang in het land stellen. Zij behooren tot verschillende afdeelingen. Geologen, ethnologen, philologen, zij allen zullen hier iets te doen vinden en niet zonder vrucht het eiland bezoeken. Voor de philologen wil ik nog de volgende opmerkingen maken.

Voor een oppervlakkig bezoek zijn drie weken voldoende. Men wordt dan licht gedwongen, een maand te blijven, maar van den tijd die overschiet, zal men in den regel weinig voordeel hebben. In een week kan men in Reykjavík spreken, wien men spreken wil, en zien wat men zien wil. En op een toer van hoogstens 14 dagen kan men een indruk krijgen van het land der saga's, van den samenhang tusschen verleden en heden. Wie meer zoekt, heeft veel langer tijd noodig. Om het land om te reizen en alle plaatsen van belang, die in de oude letterkunde genoemd worden, te bezoeken, zijn drie maanden nauwelijks voldoende. Maar daar bijna nergens overblijfselen van beteekenis uit de oudheid aanwezig zijn, zal het resultaat van zulk een reis maar in weinige gevallen aan de moeite en de kosten beantwoorden, vooral daar de topographie in Kaalunds werk zeer uitvoerig en nauwkeurig behandeld is. Iets anders is het, wanneer men archeoloog is en opgravingen doet. Maar dit is natuurlijk slechts het werk van weinige geleerden met zeer bijzondere eigenschappen. Tot nu toe hebben alleen Skandinaviërs zich hiermee bezig gehouden, en zoo zal het ook wel blijven. Wat gevonden wordt, is in den regel niet veel; maar de mogelijkheid is niet uitgesloten, dat ons hier nog verrassingen wachten. Wie de levende taal wil bestudeeren, behoeft niet naar IJsland te gaan; de gelegenheid hiertoe is ook in Kopenhagen, en minder is zij zeker niet. Zelfs is het waarschijnlijk, dat men daar een onderwijzer vindt, die phonetisch beter onderlegd is dan iemand, die op IJsland woont.

Wat men echter moge zoeken, - wie zijn oogen gebruikt, zal terugkeeren met den indruk, dat IJsland een land is, dat aan zijn bewoners harde voorwaarden van bestaan aanbiedt, maar dat het land nog vele mogelijkheden in zich sluit, en dat het bewoond is door een energiek volk, een volk, dat door ongunstige omstandigheden in vele opzichten achterlijk is, maar een volk met volharding, dat besloten is, zich omhoog te werken, en ongetwijfeld zal voortgaan op den weg, dien het sedert veertig jaar ingeslagen is. En hij zal zijn sympathie aan dit volk niet kunnen onthouden.

R.C. BOER.

Hollandsche steden bezien met Belgische oogen.

Amsterdam et Harlem, par L. Dumont-Wilden. Ouvrage illustré de 125 gravures. Paris, librairie Renouard, H. Laurens, éditeur, 1913.

Wanneer een schilder twijfelt omtrent zijn arbeid, en hij zich den tijd niet gunnen kan het schilderij te keeren tegen den wand, om dat later met frisscher oogen te beschouwen, dan neemt hij een spiegel, en beziet het daarin gevormde beeld. Of wel - doch dan moet hij jong en mager wezen. - zelf vormt hij het spiegelbeeld, door het hoofd te steken tusschen de beenen.

Wien de gelegenheid ontbreekt langdurig buitenslands te gaan, om bij terugkomst een frisschen kijk te krijgen op ons doen en laten, die neme waar, hoe ons land zich weerspiegelt in de oogen van een vreemdeling. Natuurlijk mits die vreemdeling tot ons komt zonder vóóroordeel, en een deskundige is, die zich den tijd gunt rond te zien.

Als zoodanig kan de schrijver gelden, wiens bovengenoemde studie opgenomen is in de reeks *Villes d'art célèbres*. Het is de eerste dezer verzameling, welke op ons land betrekking heeft.

Hoe verschillend vatten samenstellers van zulke werken hun taak op, al naar hun eigen landaard!

Ieder Nederlander kent en gebruikt de duitsche kunst-steden-reeks. Die groene boekjes vormen zijne noodzakelijke bijlage tot den rooden Baedeker, zoowel in Duitschland als in Italië. Wat vloeien die germaansche kunst-beschrijvers over van geleerdheid! Maar... van wege de vele boomen

zien zij bijna nooit het bosch, en wonderlijk onartistiek zijn de photo's, welke den tekst heeten te verduidelijken. Daarentegen geeft de Italiaan goede prentjes. Maar zijn tekst is een doorloopende serenade. - En de Engelschman? Keurig schetst hij met het potlood, want mylord versmaadt de al te goedkoope camera. Doch de praktische Brit stelt altijd meer belang in geschiedenis dan in kunst, en daarenboven blijft hem steeds de engelsche mist omringen, welke scherp zien belet.

Geheel andere eischen stelt de fransche lezer. Zijn boek moet zijn doorzichtig en elegant als de fransche atmosfeer. En al is Dumont-Wilden een Belg, hij weet voortreffelijk aan die fransche eischen te voldoen. Trouwens een bevoegd fransch beoordeelaar noemt hem ‘l'un des esprits les plus clairs des lettres belges contemporaines’: Zoo geeft dan ook zijn boek nooit te veel, nooit te weinig, en... wat 't beste is: wekt op tot denken. Niet dat geschroomd wordt voor eigen oordeel uit te komen! Integendeel zet de schrijver ons vierkant op onze juiste plaats. Maar dank het uiterst fijn bewerktuigde instrument, waarvan hij zich bedient: de fransche taal, geschiedt zulks op eene wijze, welke geenszins onze gevoeligheid kwetst... en daarenboven overtuigt.

Van de amsterdamsche oude gebouwen - het raadhuispaleis incluis - heet het bij Dumont-Wilden: ‘Aucun de ces monuments ne suffirait à faire l'illustration d'une ville; leur principal mérite, en somme, est de bien s'encadrer dans les constructions anonymes, qui, par leur variété et leur pittoresque font le charme et l'originalité d'Amsterdam. Les palais içi n'ont pas plus d'importance que n'en eurent les princes, et Dieu lui-même s'est logé, en Hollande, comme un bourgeois.’

Toch acht onze buurman dat raadhuis wèl het bekijken waard! ‘Cette construction massive en pierre grise a beau avoir été conçue dans le style classique, elle est, extérieurement du moins, d'un caractère bien Hollandais, et c'est ce qui en fait l'intérêt... Ces bourgeois, même dans leurs dépenses de luxe, ne perdaient pas le sens de la mesure. C'est précisément ce qui fait la beauté de leur palais triomphal; il garde je ne sais quelle modestie puissante, et son ornamentation sobre est une excellente adaptation de l'architecture

classique à ce climat du Nord... Dans sa magnificence, cet hôtel de ville reste accessible. On voit qu'il fut fait autant pour contenir des bureaux que des salles d'apparat. Toutes ces petites fenêtres, qui percent sa façade de haut en bas, devaient éclairer le travail ponctuel des employés exacts, qui donnaient à l'Amsterdam du XVIIe siècle une administration modèle, et rien, dans cet édifice un peu sombre, ne fait songer à la demeure d'un roi'.

Over den binnenbouw van 't paleis-raadhuis is Dumont-Wilden minder goed te spreken. Hij vindt het 'un peu provincial'. Heeft men wellicht verzuimd hem er op te wijzen hoe gruwelijk dit gemeentehuis verknoeid werd tot paleis? Waren alle schotten en lorren verwijderd, welke dit door Lodewijk Napoleon in beslag genomen gebouw stempelen tot *het* schandmonument onzer slavernij - vreemd genoeg, als zoodanig door de Oranjes vromelijk bewaard! - dan zoude zeer zeker Dumont-Wilden's oordeel over het inwendige gunstiger luiden. Want wel verre van 'provinciaal' te zijn, weet ik nergens ter wereld een samenstel van gangen en wandelhal hetwelk wedijveren kan met dat van het amstersche raadhuis. Mèt het trappenhuis en de voorhallen van het paleis te Caserta, schepping van Lodewijk van Wittel (Luigi Vanvitelli) leveren de thans tot feestzaal bedorven Atlas-hal, en de nu in mootjes gehakte ommegang van het quasi-paleis, het doorslaand bewijs dat onze architecten tot de meest grootsche scheppingen in staat waren, en dat alleen de omstandigheden hen dwongen 'bourgeoisement' te bouwen.

Maar als meesters in de burgerlijke bouwkunde schat dan ook Dumont-Wilden onze architecten zeer hoog. Iets wat op het eerst allicht verbaast, want wij zijn gewoon onze zuidelijke broeders, evenals de Franschen zelven, vastgevroren te denken in de Lodewijk-stijlen.

Integendeel; en zoo Cuypers senior niet te zeer wordt bewonderd, voor het werk van Cuypers junior en voor dat van Berlage heeft Dumont-Wilden open oog. Vooral de Beurs van laatstgenoemde trekt zijn aandacht: 'L'architecte a habilement interprété l'art populaire du pays et il a accentué ainsi le caractère national de son oeuvre. Elle est peu aimable, peu séduisante pour un Français, mais on ne saurait méconnaitre sans injustice sa puissance de logique et son originalité.'

‘Au reste, à mesure qu'on pénètre le caractère d'Amsterdam, l'espèce d'austérité particulière qui y règne, on apprécie davantage l'extérieur même de l'édifice. Cette tour carrée, massive, prend sa valeur parmi les monuments qui l'entourent: on l'avait trouvée lourde, elle parait vigoureuse, et, située non loin de cette place du Dam, berceau de la cité, elle finit par prendre une allure symbolique.’ Die laatste zinsnede zoude Dumont-Wilden voorzeker nu niet meer neerschrijven, evenmin als deze andere: ‘Amsterdam est une des seules cités de l'Europe, ou l'on ne trouve guère d'exemple de ce Louis XVI international, qui est le style préféré des sociétés de crédit au XXe siècle.’ Want als paddestoelen rijzen thans Lodewijk-paleizen uit het amsterdamsch moeras, en als straks de Bijenkorf lustig zoemt, zal niemand's oog meer getroffen worden door Berlage's beurstoren. Die is dan verdwenen in de troostelooze huizengeut, welke het eenmaal breede, schepenrijke Damrak vervangt. Zoo ook haaste, wie nog van Campen's meesterwerk wil genieten, zich Damwaarts voordat de broekenpaleizen het in den hoek hebben geduwd!

Natuurlijk vormt bij Dumont-Wilden de schilderkunst de hollandsche hoofdschotel. ‘Ce qui fait la gloire universelle de la Hollande, ce que lui donne un rôle dans l'histoire de la civilisaton, ce n'est ni son héroisme municipal, ni son esprit colonial et maritime, ce n'est pas ce génie commercial qui en fit au XVIIe siècle la première puissance financière du monde, ce n'est même pas cette tolérance philosophique qui lui valut un temps d'être le refuge et la patrie d'adoption des plus libres esprits, c'est son école de peinture.’

Veel van wat hij omtrent onze schilderschool brengt, is, zooals van zelf spreekt, reeds door anderen opgedischt vóór hem. Maar in hoe fijnen schotel wordt ons het gerecht voorgezet! ‘Avec cet art nous sommes en confiance, nous sentons qu'il ne nous dépasse pas, et c'est alors que nous faisons le projet de le connaitre chez lui. Et en effet, c'est chez lui qu'il faut le voir. Mais là, après l'enthousiasme d'une première visite aux musées, nous éprouvons généralement une déception, qui ne s'apaisera que plus tard.’

‘Dat ‘plus tard’ is bij Dumont-Wilden o.a. gekomen - schrik niet, hollandsche lezer! - door een wandeling in de

vlaamsche duinen, welke hem tegelijk met ons land, het volkskarakter openbaarde. 't Was op een Zondagnamiddag, op een dier herfstdagen, aan welke de zee-atmosfeer een zoo bizonderen stillen glans verleent. ‘C'était doux et un peu triste, c'était surtout intime et calme.... Le rêve ne s'élève pas bien haut dans ce pays sans cime, mais il vous berce tous les soirs.... Comme ils paraîtraient déplacés ici et déraisonnables les grands mouvements de l'âme, ceux de l'ambition, comme ceux de l'amour! Il ne faut vivre dans ce pays, que si l'on sait le prix de la vertu quotidienne, ou si l'on a rudement appris le danger qu'il y a à s'élever au-dessus de soi-même et des autres.’

Moet niet erkend worden dat Dumont-Wilden het land heeft begrepen hetwelk een Thomas à Kempis kon voortbrengen?....

‘Ce sont ces sentiments d'humilité acceptée’ - aldus gaat de schrijver verder - ‘que les peintres hollandais, mieux encore que les flamands, ont exprimé avec une force patiente et une intensité minutieuse.... La Beauté, que les artistes des grandes races brillamment douées découvrent dans le rêve et imposent à force de génie, ces peintres modestes et tranquilles la dégagent, à force de patience, de la plus pauvre réalité quotidienne.

Mais cette beauté intime et d'ordre psychologique en quelque sorte, ne fait pas tout l'intérêt de la peinture Hollandaise.... Ils ont enseigné à *voir* la réalité.... Pour un maître italien, même pour un grand réaliste comme le Tintoret par exemple, un vase, une corbeille de fruits, un ustensile de ménage, accessoires bien secondaires dans leurs tableaux, c'est un vase quelconque, une corbeille de fruits, un ustensile de ménage le premier venu: un Hollandais fera le portret de ce vase, de cette corbeille, de cet ustensile; il en *verra* la physionomie particulière et il nous apprendra à la voir; si bien que ces humbles peintres longtemps dédaignés par les théoriciens de l'esthétique, ont fini par imposer à toute la peinture une discipline de l'oeil, d'où sont sorties toutes les recherches coloristes ou luministes des écoles modernes.’

Doch genoeg om te doen beseffen dat het dezen franschen Belg inderdaad is gelukt zich Holland en de Hollanders in te

denken. En al is dan ook zijn boek in de eerste plaats voor Frankrijk bestemd, niet minder dan Fromentins meesterwerk verdient dit spiegelbeeld de aandacht van den Nederlander, die zich rekenschap wil geven èn van de grootheid èn van de tekortkomingen van eigen kunst. Hem zullen ook niet eenige onjuistheden en vergissingen hinderen. Want werd nog steeds verlangd van wie een boek aankondigt, dat hij corrector's werk verricht, dan waren hier te verbeteren een paar onderschriften onder plaatjes (Volendam is niet zulke statige gevels rijk!), ware te wijzen op een enkel onvoldoend gedocumenteerd oordeel (over Rembrandt's Staalmeesters) en eenige vergissingen, welke doen zien dat zelfs de best ingelichte vreemdeling voorzichtig handelt met even zijn arbeid door een ingeborene te doen nalezen. ‘On a souvent besoin d'un plus petit que soi.’

Doch dat alles is van zéér ondergeschikt belang. Als reis-overzicht van wat Amsterdam, Haarlem en omstreken, bieden aan kunst, kan men zich bezwaarlijk voortreffelijker arbeid denken dan deze studie. En ook de afbeeldingen verdienen, wegens keuze en uitvoering, allen lof.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Een nieuw boek over onze moedertaal.

Dr. Jac. van Ginneken S.J., Handboek der Nederlandsche taal. Deel I. De Sociologische structuur der Nederlandsche taal I. Nijmegen, L.C.G. Malmberg, 1913.

Kort na het verschijnen van Van Ginnekens vermaarde dissertatie, ‘Principes de linguistique psychologique. Un essai de synthèse’, herinner ik mij in de Année Sociologique een opstel van de grote Parijse taalgeleerde Meillet te hebben gelezen, waarin dat werk met enige woorden werd gememoreerd; die woorden waren zeer waardérend, maar slechts weinige in aantal, immers, zei Meillet: Van Ginnekens boek, hoe rijk aan inhoud, hoezeer ook getuigenis afleggend van de veelzijdige kennis en de originaliteit van de schrijver, beziet de taalverschijnselen slechts van een psychologies gezichtspunt en niet van een sociologies, en dus zou een bespreking er van in een aan sociologie gewijde periodiek niet op haar plaats zijn.

Die opmerking van Meillet is volkomen juist, maar we zouden ons vergissen, wanneer we daaruit afleidden, dat Van Ginneken eenzijdig was en geen oog had voor andere gezichtspunten, dan we uit zijn eerste boek leren kennen. Hoezeer hij in staat is de taal ook als sociologies verschijnsel te begrijpen, dat leert ons het eerste deel van zijn groots opgezet ‘Handboek der Nederlandsche taal’, dat in het eind van 1913 is uitgekomen. Dit reusachtige boek, dat uit vijf of zes dikke delen zal bestaan, is ingedeeld in twee stukken, het tweede daarvan behandelt de psychologiese, het eerste de sociologiese

struktuur van het Nederlands, en dat eerste stuk beslaat twee delen, welks eerste, 562 pagina's groot, tans verschenen is.

Trouwens, hoe zou iemand er aan kunnen twijfelen, dat de taal een sociologies verschijnsel is? Taal veronderstelt een samenleving van mensen: zij is het allervoornaamste onder de middelen, waardoor die mensen elkaar van hun ideën en gevoelens mededeling doen. En wanneer we spreken van een Nederlandse, een Duitse, Franse, Poolse taal, dan ligt daarin opgesloten, dat er een groep mensen is, die Nederlanders zijn en hun eigen taal spreken, evenzo een andere groep van Duitsers, een derde van Fransen, een vierde van Polen. Elk van die groepen is zo groot, dat ieder individu, dat er toe behoort, met slechts een klein deel der anderen in persoonlike aanraking komt, namelik met diegenen, die in 't zelfde gezin of in zijn buurt wonen, met verwanten, kollega's, vrienden. Nu heeft iedere groep van mensen zijn eigen taal, d.w.z. de algemene landstaal kenmerkt zich in zulk een groep door zekere eigenaardigheden, die aan andere groeptalen vreemd zijn. Zo kunnen we spreken van een studentetaal, een jongenstaal, een straatjongenstaal, een gedistingeerde taal der hogere kringen; menige familie heeft opvallende eigen taalverschijnselen, en dat de volkstaal in de verschillende streken van een taalgebied allerlei dialekten vertoont, behoeft nauweliks gememoreerd te worden. Een mens behoort gewoonlik in meerdere van die taalgroepen tegelijk tehuis: een Amsterdamse sjouwer spreekt een van de dialekten, die onze hoofdstad ontsieren, tegelijk wijkt zijn taal merkbaar af van die van zijn even onvervalst Amsterdams pratende buren, die bakker of slager of tramkondukteur zijn, - een Haags jongmens, die in Leiden of Utrecht studeert, spreekt het eigenaardige dialekt, dat men ‘Haegs’ noemt, tegelijk kan men in hem alleen reeds aan zijn klasse-jargon spoedig de student kennen; heeft hij het in het vak, dat hij bestudeert, tot een vrij aanzienlike hoogte gebracht en heeft hij pleizier in zijn wetenschap, dan zal hij nog een nieuwe groeptaal aanleren, namelik het wellicht van germanismen wemelende taaltje, waarin zijn boeken geschreven zijn, en waarin hij mogelik zelfs kollege hoort geven.

In onze tijd van internationalisme is het zeer goed mogelik, dat ontwikkelde mensen van verschillende nationaliteit tot

eenzelfde taalgroep behoren, ook wanneer ze ieder hun eigen landstaal schrijven. Mijn eigen ervaringen als linguist leren mij, dat gewoonlik de Fransen, ook al behandelen ze een speciaal wetenschappelik onderwerp, goed Frans schrijven, dat echter het Nederlands en het Russies onder de pen van menig geleerde een internationaal, naar Duits model opgekomen type vertonen.

Deze internationale jargons gaan ons echter weinig aan, wanneer we één bepaalde taal willen beschouwen, en Van Ginneken, die zich tot taak heeft gesteld, de sociologiese struktuur van 't Nederlands te beschrijven, heeft daarmee dan ook weinig te doen. Als hij op het onderwerp ingaat, dan moet dat in het tweede deel gebeuren, waarin over sociale groepen gehandeld wordt; in het eerste komen de lokale en de familiale taalkringen ter sprake. De lokale, dat zijn natuurlik wat men gewoonlik onze dialekten noemt, plus de verschillende soorten van Nederlands buiten ons land en België en noordwest-Frankrijk, - de familiale zijn: de familietaal, de dreumestaal, de kindertaal, de jongens- en meisjestaal, de studentetaal, de vrouwetaal, de oudere-mensetaal.

Nu we Van Ginnekens arbeid vóór ons hebben, stellen we ons onwillekeurig de vraag, hoe een ander de taak, die hij zich stelde, zou hebben volbracht. Ieder vakgenoot moet zich die vraag stellen, want het zal ieder wel zo gaan als het mij is gegaan: toen ik aan het lezen was, moest ik telkens denken: Ik zou het heel anders gedaan hebben, - en verder: Zo als hij had ik het niet gekund. Een geleerde van de gewone Duits-geschoolde soort zou met evenveel ijver en evenveel resultaat als Van Ginneken de literatuur over de verschillende onderwerpen hebben bijeengebracht, het zou hem wellicht gelukt zijn, minder detailfouten te maken, maar deze zijn vaak een gevolg van de grote rijkdom aan stof, waaraan V.G. veel gelegen was, en een ander, banger voor onjuistheden, zou dus ook minder gegeven hebben; maar in een nog gewichtiger opzicht zou bijna ieder ver bij hem zijn ten achter gebleven: weinigen zijn in staat de lezer zo te doen voelen, wat levende mensetaal is, dat zij een spiegel is van de menselike psyche in de veelheid van haar verschijningsvormen, beheerst door wisselende indrukken en variërende sociale omstandigheden. En voor een handboek als dit was

juist een man als Van Ginneken nodig. Voor menige detailonderzoeking op het gebied van taalhistorie zijn kritiese geest en feitekennis de eerste vereisten en peuterachtigheid eer een voordeel dan een nadeel, maar voor contemporaine taalgeschiedenis is het eerste nodige: een fijn taalgevoel, verder: mensekennis en een - natuurlijk niet bandeloze - fantasie. Dit alles bezit Van Ginneken, een grote feitekennis heeft hij ook, krities is hij ook - op die wijze waarop een sterk synthetiese natuur dat zijn kan.

Ik sprak van detailfoutjes. Ze waren onvermijdelik en dat beseft Van Ginneken zelf ook. Hij maakt ergens de opmerking, dat de groeptalen door hen, die zelf tot de groepen behoren, natuurlik het best gekend worden, zodat menige leek in de taalkunde hem telkens en telkens terecht zal kunnen wijzen. Laten ze het maar doen! Niemand zal daar dankbaarder voor zijn dan de schrijver zelf. Laten bij voorbeeld studenten van onze vier universiteiten zich er toe zetten, van Ginnekens hoofdstuk over studentetaal ieder voor zijn eigen universiteit te corrigeren! Ik geloof, dat het aantal verbeteringen groot zal zijn, maar daarvan kan men de auteur geen verwijt maken, die het aandurfde, een zo breed overzicht over een groeptaal samen te stellen, zonder over voldoende voorstudieën van anderen te beschikken.

Voorstudieën ontbreken helaas voor zoveel hoofdstukken bijna absoluut; dat voelt men bij elk hoofdstuk van V.G. Laten onze neerlandici dit ‘handboek’ beschouwen als een aansporing tot studie, laten ze in elk hoofdstuk een klaar gesteld probleem zien, dat door een ijverig bewerkte monografie nader tot zijn oplossing dient te worden gebracht. Het is een der goede eigenschappen van Van Ginneken, die alle verschijnselcomplexen in een eigenaardige groepering voor zich ziet, die daardoor problemen opmerkt, daar waar een ander het bestaan er van zou ontgaan, dat hij, ook wanneer hij zelf de tijd niet heeft, om een kwestie à fond te bestuderen, aan anderen een vingerwijzing geeft, in welke richting men moet werken.

Niet in alle gedeelten van dit boek is het ontbreken van voldoende vóórarbeid even voelbaar. Nemen wij een hoofdstuk als dat over dreumestaal: ook in andere landen is dit onderwerp nog niet zo intensief bestudeerd, of nog altijd is

een menskundig persoon, die liefde en belangstelling heeft voor kinderen en met aandacht er op let, hoe zij hun gedachten uiten, in staat, op grond van eigen waarnemingen een beter voorstelling hiervan te geven dan men dat op grond van literatuur zou kunnen doen: men leze, wat Van Ginneken ons vertelt van de taal van vier dreumesjes uit één gezin, die door hun vader als studie-objekten zijn gebruikt, zonder daarom tot de rang van 'proefkonijntjes' te zijn gezonken. En als men dat doorgelezen heeft, dan zal men geboeid zijn, zoals Van Ginneken ons in elk hoofdstuk boeit, men zal van zelf verder lezen en genieten van het rijke materiaal aan kinderrijmen, kinderspelen, schooljongensopstellen enz. enz., dat er op volgt. Wanneer de schrijver soms eens van beschrijvend lyries wordt, wanneer hij bijv. (blz. 427) een parallel trekt tussen spel en kunst, tussen spelende kinderen en mensen in de maatschappelike strijd, en ons langs die weg voert tot de 'hemeltent van gulden luister, waar wij toch in het diepste diep des harten beseffen, dat Hooger Welgevallen en genade en eindelijke vrede woont,' dan zal een nuchter mens kunnen glimlachen om de dichterlike vlucht van een tegelijk temperamentvolle en synthetiese natuur, waarmee hij weinig kan méévoelen, maar ondertussen zal ook hij moeten erkennen, dat deze schrijver toch meer begrijpt van taal in 't algemeen, van dreumes-, kinder- en jongenstaal in het biezonder dan de meeste andere mensen en dat ieder uit zijn hoofdstukken daarover niet alleen genot, maar ook lering kan trekken.

Sterker voelt men onze achterlikheid in de eerste afdeling van dit boek, die over dialektkunde handelt. Aangezien de schrijver zich niet speciaal tot de vakgeleerden richt, geeft hij een groot aantal dialektproeven in een populaire transscriptie. Het is goed, dat hij die niet vervangen heeft door een wetenschappeliker, maar daardoor moeiliker verstaanbaar systeem, maar wel is het te betreuren, dat hij over te weinig door geschoolde dialektologen verzameld materiaal beschikte. Een rijkvloeiende bron was Winklers Dialecticon, dat de gelijkenis van de Verloren Zoon bevat in talrijke dialekten. Maar in de ene plaats heeft men de bijbeltekst veel meer op de voet gevolgd dan in de andere, vandaar lichten ons niet al die vertalingen even goed in over de

syntaxis der dialekten, om er nog niet van te spreken, dat een afgeluisterd gesprek of verhaal een beter idee van de levende taal geeft dan een vertaling. Maar we hebben in deze Van Ginneken niets te verwijten, alleen kunnen we ons beklagen over het geringe aantal werkers op de akker der Nederlandse taalkunde. Niet alleen dat de afzonderlike dialekten bij ons onvoldoende beschreven zijn, ook voor de indeling in groepen zijn we nog te veel op niet betrouwbaar of quantitatief onvoldoend materiaal aangewezen; bovendien is ook dit onderwerp nog steeds een stiefkind der neerlandici. Enige jaren geleden heb ik zelf de hypothese verdedigd, dat de driehoek, welks hoekpunten liggen bij Haarlem, Duinkerken en op de noordwest-Veluwe, van ouds één dialektgebied is; dit kan ‘Noordwest-frankies’ genoemd worden. Van Ginneken accepteert die mening en onder de naam ‘Hollandsch-frankisch’ geeft hij aan deze groep een plaats naast de Friese, de Saksiese, de Brabants-frankiese en de Limburgs-frankiese, maar - zegt hij er terecht bij: deze kwestie verdient een nader onderzoek. Helaas ziet het er niet naar uit, of iemand anders zich spoedig aan een dergelijk onderzoek wagen zal. Het staat evenwel vast, ook al is de Noordwest-frankiese dialektgroep nog wat onzeker, dat Noord-Holland ten noorden van het IJ een oud Fries en niet Frankies gebied is, en terecht trekt Van Ginneken dan ook een grens tussen deze streek en 't zuidelikere Holland; Amsterdam hoort nog net bij 't noorden, Haarlem niet meer. Wanneer we nu een dialektkaart voor 't jaar 1300 tekenden, dan zouden we zonder enige aarzeling deze grenslijn als de zuidrand van 't Friese taalgebied mogen beschouwen. Van Ginneken doet dat ook op zijn kaart van de hedendaagse dialekten; of hij het met recht doet, daarover kan getwist worden: in de loop van de eeuwen hebben op het Noordhollands zoveel zuidelike, Frankiese invloeden gewerkt, dat het een Fries-frankiese mengtaal is geworden, en wanneer we eens van een groot aantal taalverschijnsels (klankovergangen, buigings-verschijnselen, woordgebruik, syntaktiese wendingen) nagingen, in hoeverre we ze 't zij in Friesland, 't zij zuidelik van het IJ terugvinden, dan zou 't mij niet verwonderen, als we merkten, dat het Noordhollands niet minder of zelfs meer Frankies is dan Fries. En als we dan gingen onderzoeken,

wie door een Noordhollandse boer gemakkeliker verstaan wordt, een Zuidhollandse of Utrechtse boer dan wel een Friese, dan zouden we langs die weg een bevestiging vinden van wat meer wetenschappelike overwegingen ons leerden. Zouden we dan het Noordhollands misschien bij 't Frankiese gebied moeten trekken? Ook dat niet: het is noch Fries noch Frankies of liever: zowel Fries als Frankies, en wanneer we deze beide dialektgroepen op een kaart niet, zoals Van Ginneken doet, door verschillende kleuren, maar door vertikale resp. horizontale lijntjes aanduidden, dan zouden we in Noord-Holland allebei die soorten van lijnen dienen te trekken.

Ook dan zou natuurlik de waarheid slechts benaderd zijn, en aan de zuidrand zouden we waarschijnlik in een brede strook de Friese vertikale strepen steeds schaarser moeten aanbrengen; immers: tussen aangrenzende dialekten laat zich zelden een grenslijn trekken, gewoonlik hebben we grenszones. Wanneer twee dialekten in honderd punten verschillen, is 't mogelik, dat voor elk van die honderd verschijnselen de grens enigszins anders loopt dan voor de andere. Dat geldt zowel voor kleine als voor grote dialekt-gebieden: voor kleine is het meesterlik aangetoond door Ramisch en Frings voor Nederrijns-Duitse streken, gelegen nabij ons Limburg, voor grote beschikken we over allerlei studieën: zo deelde Wrede ons op grond van Wenkers ‘Sprachatlas des deutschen Reichs’ enige Duitse isoglossen (grenslijnen van afzonderlike verschijnselen) mee, het Poolse gebied bewerkte Nitsch, het Bulgaarse Conev en anderen. Wij in Nederland zijn nog zo ver niet: Schrijnen stelde voor de dialekten van Nederlands en Belgies Limburg enige isoglossen vast (die in Duitsland doorlopen), Te Winkels taalkaarten verschaffen nog gegevens, maar verder is er niet veel in deze richting gewerkt. Het zou Van Ginneken dus niet mogelik zijn geweest, in afzienbare tijd voldoende gegevens te verzamelen betreffende de grenszonen tussen onze dialektgroepen; wel heeft hij voor een beperkt gebied, het noordwest-Veluws, waarover Van Schothorst een goede dissertatie schreef, op grond van materiaal, hem door deze verschaft, de voornaamste isoglossen vastgesteld, daarmee tonende, dat ook onze geleerden de wegen willen bewandelen, die elders zijn gebleken de juiste te zijn. Moge zijn voorbeeld navolging vinden!

Ook in allerlei andere opzichten is Van Ginneken geheel up to date. Over alle kwesties, die aan de orde komen, kent hij de nieuwste gezichtspunten en daarop weet hij een verstandige kritiek uit te oefenen. Van één belangrijke theorie van de laatste tijd overschat hij echter m.i. de betekenis; ik meen de zgn. leer van de onderlaag. Deze verklaart allerlei eigenaardigheden van verschillende talen uit het taalsysteem van oudere volken, die vroeger in dezelfde streken woonden en toen een andere taal spraken: zij moesten natuurlik, wanneer vreemde stammen hun taal aan hen opdrongen, aan die taal een eigenaardig aksent geven, namelik het aksent van hun oude taal, die ze een tijdlang naast de nieuwe bleven gebruiken, de klanken moesten zich wijzigen overeenkomstig het klank-systeem dier oude taal en ook moest het taalgevoel, dat ze van ouds bezaten, invloed hebben op flexie en syntaxis der overgenomen taal. Zo laten zich verschillende veranderingen, die het Vulgairlatijn in Frankrijk onderging, verklaren uit de Keltiese ‘onderlaag’: dat mag als vaststaand beschouwd worden. Nu hebben echter ongetwijfeld ook in een deel van 't gebied, waar tans Nederlands gesproken wordt, eenmaal Kelten gewoond - al zijn ook Caesars Belgae bezwaarlik ethnografies met zijn Galli geheel gelijk te stellen -, en men kon dus licht op het idee komen, dat ook sommige eigenaardigheden van Nederlandse dialekten op Keltiese invloed berusten. Dit idee is indertijd door Te Winkel geopperd en uitgewerkt, Van Ginneken neemt het over en verklaart blz. 87 vlg., 123 vlg. talrijke verschijnselen in het Hollands- en Brabantsfrankies als de sporen van een oudere Keltiese of Oereuropése bevolking. De laatste naam is beter dan de eerste: immers de Kelten ontmoetten in verschillende streken, waar ze in het eerste millennium vóór Chr. binnendrongen, andere populaties, en toen later de Romeinen in Gallië en de Germanen ten noorden daarvan Galliese resp. Belgiese stammen onderwierpen, spraken die al lang geen onvervalst Kelties meer: hun Kelties was al vroeger onder invloed van een oudere ‘onderlaag’ sterk van zijn oude type gaan verschillen. - Hoe plausibel dit alles ook is, we moeten met de ‘onderlaag’-leer heel voorzichtig te werk gaan, willen wij niet alle grond onder de voeten verliezen. Als we met enige waarschijnlikheid een verandering in de taal aan een oudere

laag van bevolking willen toeschrijven, dan moeten we twee dingen kunnen aantonen: 1. dat de grens van het verschijnsel zich ongeveer dekt met een oude ethnografiese grens, 2. dat het verschijnsel zelf aan de verdrongen taal in de periode dat de andere haar verving, eigen was. Natuurlik is de hypothese van een ‘onderlaag’ ook als die twee dingen niet bewijsbaar zijn, vaak toch als mogelik te erkennen (hoe vaak komt het bij voorbeeld niet voor, dat een taalverschijnsel later zich is gaan uitbreiden buiten het gebied, waartoe 't voordien lange tijd beperkt was gebleven!), - maar we moeten bij dergelijke problemen, die op de fantasie zo sterk kunnen werken, zo krities te werk gaan als we kunnen. Ik maak deze opmerking nog het meest met 't oog op Van Ginnekens hoofdstuk over het Limburgs-frankies (blz. 169 vv.), waar ook al weer met een Oereuropése ‘onderlaag’ wordt gewerkt, en waar deze zelfs parallelisme tussen Slaviese en Nederlandse dialekten moet helpen verklaren; wat baat echter zulk een vermoeden, wanneer we in 't onzekere blijven, waarom de streken die er tussen liggen niet meedoen? Wanneer bijvoorbeeld een deel van 't Brabants en enige Westslaviese talen een zelfde ‘ratelende’ *rz*-klank hebben, dan kan ik voor mij onmogelik aan verband tussen die verschijnselen denken, zolang Van Ginneken mij niet verklaart, waarom het Limburgs en Duits die klank niet kennen. Bovendien had hij er op moeten wijzen, dat de condities voor 't opkomen van die *rz*-klank bij ons geheel andere zijn dan daarginds.[1)]

Een dergelijk ‘doordraven’ is een gevolg van Van Ginnekens sterk synthetiese natuur, die ommiddellik verschillende losse feiten gegroepeerd ziet als een groot samenhangend geheel en dan wel eens minder oog heeft voor de analyse van elk dier feitjes op zichzelf. Van Ginneken zal ook nooit een theorie van een ander uiteenzetten, zonder de onderdelen wat anders te groepéren, zodat de synthese van hem zelf is. Dat is geen verwijt: immers hij pretendeert niet anders te werken dan hij inderdaad doet, - maar daarom valt ons het eigenaardige van zijn methode toch heel sterk op. Zeer werd ik getroffen door blz. 3. Daar wordt over de kwestie

1) Nog fantastieser en van Slavisties standpunt onaannemelik is een dgl. hypothese op blz. 95.

van de ‘onderlaag’ en van de Kelties-Germaanse betrekkingen gesproken, grotendeels in aansluiting aan geschriften van de vermaarde, onlangs gestorven keltoloog Zimmer. Welnu, midden tussen allerlei andere opmerkingen in vinden we een paar woorden over de Germaanse klankverschuiving, het meest typiese evolutieproces, waardoor het oudere Germaans zijn eigenaardig cachet heeft gekregen: deze wordt hier als in wezen identies met Keltiese verschijnselen beschouwd. Van Ginneken heeft deze mening ook vroeger reeds uitgesproken, zelfs uitvoerig gemotiveerd, maar hij denkt er in dit verband, waar hij vooral Zimmer volgt, niet aan, dat deze een dergelijke opinie bij een persoon ‘mit ruhigem Blute’ slechts dan voor mogelik houdt, wanneer die persoon ‘weder auf dem Gebiet indogermanischer Sprachforschung noch auf dem keltischer und germanischer Sprachen über selbsterworbene Kenntnisse verfügt.’[1)]

Zo hebben de sterk synthetiese neigingen van de schrijver ontegenzeglik hun nadelige zijde, maar daardoor is het boek niet bedorven, dank zij de grote kennis, het goede inzicht en de reusachtige belezenheid van de schrijver. Zelfs kunnen we zeggen, dat zijn synthetiese aanleg in meer opzichten aan het boek ten goede is gekomen dan omgekeerd. Bij wie anders zouden wij een zo goede en originele conceptie van het gehele te scheppen werk kunnen verwachten? Wie zou zoals hij de relatieve waarde van de onderdelen doen uitkomen? En daarbij vinden we blad vóór blad na originéle opmerkingen, die aan de vakman te denken geven en de leek aantrekken en boeien. Zulk een boek is een goed verschijnsel in onze tijd, waarin de taalwetenschap meer en meer een métier wordt, dat zelfs weinig begaafde geesten kunnen uitoefenen, als ze maar bij goede onderwijzers deugdelike methoden geleerd hebben. Wij in Holland zijn in dit opzicht niet zo ver als men in Duitsland is en dat voelen we vaak als een nadeel. Hoeveel terreinen liggen bij ons nog braak, die daar ginds door hele gilden van geleerden systematies zijn bewerkt? Bestuderen we bijvoorbeeld de voortreffelike Deutsche Grammatik van Wilmanns, dan denken we elk

1) Sitzungsberichte der kgl. preuss. Akad. des Wissenschaften 1910, 1074 noot.

ogenblik: Was er bij ons maar eens een dergelijk aantal geschoolde onderzoekers als in Duitsland, die ieder een deel van de voorstudieën uitvoerden, en hadden wij dan ook eens onze Wilmanns, die de hedendaagse stand der wetenschap in een handboek vastlegde! De behoefte aan dergelijke methodies opgezette compilatie-boeken blijft bij ons bestaan ook na het boek van Van Ginneken, - maar dit zelf staat in zoverre hoger als de werken van de gewone soort, waarop Nederland nog wacht, dat het een geheel origineel karakter krijgt door de eigenaardige mentaliteit van de schrijver, en ik geloof, dat menige Duitser ons evenzeer onze Van Ginneken zal benijden als wij het hem zijn Wilmanns doen.

Van Ginneken is een zeer biezondere persoonlikheid, dat blijkt uit allerlei: uit de hele opzet en indeling van dit boek, uit de zeer persoonlike stijl, uit de lyriese intermezzo's, vol hartstocht en enthusiasme, die een zo harmonies geheel vormen met de overige, meer zakelike inhoud, het blijkt ook uit de korte karakteristieken van mensegroepen, lokale en andere, die ons telkens weer er aan herinneren, dat we om de taal te begrijpen, eerst de mensen moeten kennen. Wel zal 't gebeuren, dat iemand, met het volk in een bepaalde streek speciaal bekend, met Van Ginnekens karakterisering niet geheel tevreden is, dat hij die te onvolledig vindt of te eenzijdig, maar wie anders zou in staat zijn, zoveel in 't algemeen zeer bevredigende typeringen te geven? Het is zeer gemakkelik, aanmerkingen op details te maken, en dat mag ieder ook gerust doen, als hij daarbij maar erkent, dat het hele boek een prestatie is, die geen ander zou kunnen verbeteren.

En ik geloof, dat men dergelijke aanmerkingen minder zal maken, naarmate men al lezende de persoonlikheid van de schrijver beter leert kennen. Ik herinner mij een gesprek, dat ik enige jaren geleden had met een Franse vriend, die Van Ginnekens Principes de linguistique psychologique gelezen had. Ik kende zelf, behalve dat boek, verschillende artikelen van Van Ginnekens hand, ik had met hem gepolemiseerd, hem daarna persoonlik leren kennen. Tot mijn grote verbazing bleek mijn vriend, die geen linguist was, doch filosoof, alleen door het lezen van dit éne boek een merkwaardig juiste voorstelling van de persoonlikheid van

de schrijver te hebben en vrij gemakkelik kon hij onderscheiden, waar de objektieve wetenschap ophield en waar men voorzichtig moest worden, aangezien de feiten belicht werden door de temperamentvolle, steeds originéle, maar toch allerminst onfeilbare psyche van de schrijver. Ik geloof, dat de grens tussen objektief en subjektief in dit nieuwe ‘Handboek’ veel gemakkeliker te trekken is, en als men daar maar toe in staat is, is een boek van Van Ginneken de leerrijkste lektuur, die er bestaat. En genot geeft dit boek aan ieder, ook aan de leken in 't vak der taalkunde. Ofschoon het eerste deel pas kort geleden verschenen is, hoorde ik van verschillende kanten reeds de opmerking maken, dat dit boek bewijst, dat een werk over taalkunde toch heus mooi en pakkend kan wezen.

N. VAN WIJK.

Albert Neuhuys.
1844-1914.

Evenals Jozef Israëls was hij met historie-schilderen begonnen. Maar het was meer het historische genre, dat hij beoefende, dan de historische dramatiek. Op het uitdrukken van eigenlijke handeling is hij dan ook nooit bizonder uit geweest. Neuhuys zocht iets anders. In den beginne spitste hij zich op het weergeven van satijn en glanzende stoffen - en allengs heeft zich bij hem deze beschaafde liefde voor den fraaien schijn der dingen breed ontplooid tot het schilderen van die sonore kleuraccoorden, welke aan zijn binnenhuizen een zoo deftige verheffing geven.

Toen Neuhuys, al achtentwintig, na moeizame voorstudie in zijn geboortestad Utrecht en vier jaar werken te Antwerpen, naar Amsterdam kwam, trok zijn mooi talent spoedig de aandacht van de jonge bent. Mauve en Jacob Maris zochten hem op. En de invloed van den laatsten vooral werd beslissend. Neuhuys sprak later van de kennismaking met Jacobs kunst als van een openbaring. Toen hij in 1875 naar den Haag trok, was het om er naast Maris een woning te kiezen. Zoo sterk was toen de invloed van den grootmeester van ons moderne landschap op den veel minder veelzijdig geschoolden interieur-schilder, dat Neuhuys zich in dien tijd wel eens onder den druk van die sterke leiding heeft gevoeld. Toch bleef hij voor de krachtige ontwikkeling van zijn van huis uit al bloeiend palet veel aan hem danken. Maar de stevig geklonken bouw van een schilderij, waarin zijn oudere kunstbroeder zoozeer uitmuntte, heeft hij niet van hem mogen leeren.

Intusschen, wanneer Neuhuys dan al veel minder dan Maris zijn schilderij wijs en harmonieus, in edele gebondenheid wist te componeeren, zijn driftige weligheid bleef er te meer door verzekerd. In de overpeinzing van het atelier kon hij het motief niet uitvechten. Hij dorstte naar de warme aanraking met het felle, vluchtige en toch bijna tastbare licht. En daarom moest hij telkens, het kostte wat het wilde, nieuw voedsel zoeken in de onmiddelijke aanschouwing. Hij kon zijn schilderen niet opvoeren tot een zware en rijke, een ernstige en toch blijde flonkering, zonder dat, zooals hij het wel noemde 'de natuur zelve hem de kleuren in de hand gaf'. Daarom ook was deze beau-peintre er zooverre van af een virtuoos of een routinier te worden, die zich op losheid van zelfbehagen laat gaan. Door alles heen bleef hij de zinnelijk bewogene.

We stipten aan, dat hij nooit bizonderlijk het uitdrukken der dramatische handeling heeft gezocht. Toch mag men niet zeggen, dat zijn figuren bloot als stilleven gezien zijn. Wel degelijk ademen zij dien 'rijkdom der armoede' waarop Israëls hem eens had gewezen. Er spreekt vrouwelijke teederheid en toewijding uit zijn moeders. In zijn zuigelingen en kleuters voelt men de mooiheid van het argelooze, het onbewuste, het schier latente leven. En in zijn beste schilderijen krijgt heel de voorstelling vleugelen door de kerngezonde teergevoeligheid van zien, door het kloeke gehalte van de voordracht, door het kostelijk levende van de materie, door de gedragenheid van de kleur.

Aan die rijke materie en die rijpe kleur vergastte hij zich het meest en het meesterlijkst. En zoo was Albert Neuhuys bovenal de schilder, die, uit de kracht eener gestadige verrukking en toegerust met een door strijd van aanhoudende studie verworven boetseervermogen, den voornaam overdadigen, den zwaar verzadigden en soms ook den gloedrijk fonkelenden kleurtoon, in gave verflagen met groote gulheid wist uit te spreiden, op schilderijen, waaronder er zijn die, ook op den duur, hun eigen plaats zullen handhaven naast de beste werken der groote Haagsche school.

JAN VETH.

Verzen.

Wever.

Ik wilde als alle menschen zijn,
En zonder deze hartepijn
Maar lachen en maar praten.
Dan liep ook ik hoog-opgericht,
Dan liep ik door het zonnelicht
En door bevlagde straten.

Dan kwam die bange drang niet meer,
Door levenspijn, door hartezeer,
Dan was ik huns gelijke,
Dan kwelden mij hun stemmen niet,
Ik sprak hun taal, ik zong hun lied
En zou hen niet ontwijken.

Nu schuil ik in mijn eenzaamheid,
Terwijl mijn hart naar 't leven schreit
Waarin het nooit zal deelen,
Omdat die pijn me wrang en wreed
Den bangen drang in 't harte beet
Die nimmer meer kan heelen.

Voor mij geen lach, geen menschenpraat,
Geen zon en geen bevlagde straat,
'k Moet in den schemer leven,
'k Moet in den schemer, stil en bang,
Door hartepijn, uit 's harten drang
Maar ijle droomen weven.

Doch weef ik op mijn weefgetouw
Maar droom en droomen, staag en trouw,
Dan weef ik, zonder weten,
Van schemers mij een hemelschijn,
Waarin al 's harten drang en pijn
En 't leven zijn vergeten.

Dorre loovers.

Nu zult ge niet meer keeren mij gemoet,
Weerhouden door het weten, dat de schroom,
Waarin 'k als in een nevel schuilen moet
Met mijner liefde laat ontloken droom,
Niet klaren kan voor zon- noch sterrengloed.
Het is een Herfst die blijft, een weeë doom
Dien 't droefste weten, waar het weent en boet,
Geweven heeft om Levens lenteboom.

Maar waar gij eenzaam gaat langs vreemde paden,
Daar zullen voor uw voeten nederzijgen,
Als dorre loovers door uw voet vertreden,
De doode droomen, de ongedane daden,
Door nevels neer en door het doodsche zwijgen,
Mijn leven zelf, dat stierf in zijn gebeden.

Liedje.

Gods wenk of uwe stem, mijn lief?
Ik kan niet onderscheiden,
Wat teeken of wat woord mij riep
Tot leven en tot lijden.

Gods teeken of uw woord, mijn lief?
De twijfel doet me bangen.
Ach, wat mijn ziel tot leven riep
Zal haar met dood bevangen.

Gods wenk of uwe stem, mijn lief?
Wat doet zoo droef mij klagen?
Zijn glans die scheen? uw hart dat riep?
Ik kan het God slechts vragen.

Want God die blijft, waar wij, mijn lief,
Verschuwd elkaar ontdwalen.
Gods wenk? uw stem? de Liefde riep,
Gods wil door uwe tale.

Gods wenk en uwe stem, mijn lief,
Ze zijn niet onderscheiden.
Ik ga waar God, door u, mij riep:
Tot leven en tot lijden.

Herdenken.

Dit, moeder, zijn uw dagen weer,
Het eenzaam feest van u en mij,
Geen vreemde stemme spreek nu meer.

Dit is ons eigen droomgetij,
Ons hart moet weer ons hart verstaan,
Geen vreemde stemme lach of schrei.

De kleine hof, het huis, de laan,
't Is al zoo stil, als hoort het nu
Uw voetstap die komt nadergaan.

Want hof en huis ze wachten u,
Zooals mijn leege hart u wacht,
Door 't stage wachten wachtens-schuw.

In 't late loover ritselt zacht
Een matte dauw, een glans-geween.
Uw huis, uw hof, mijn harte wacht,

't Wacht al zoo stil en hoort uw schreên.
Uw rozen bloeien als weleer.
September gloort door nevels heen.

We zullen zijde aan zijde gaan,
Uw kleinen tuin door langs dat pad
Waar de asters en de rozen staan.

De rozen laten blad na blad,
Om de asters droomt de nevelgloor.
Herkent ge 't pad nog, waar ge tradt?

Nu dwaalt uw blik het hofke door -
De vruchten rooden aan den muur, -
Door 't hofke, dat uw blik verloor.

Ge ziet het wachtte u, uur na uur,
Zooals ons huis van vreugde leeg,
Zooals mijn hart, dien langen duur.

Het wachtte u, maar uw weg ontsteeg
Den aardschen tuin, naar verre stad.
Vergeefsche bloei herbloeide veeg.

Thans schijnt uw zachte oogenlach
Het tuintje door langs perk en paân.
September gloort. Dit is uw dag.

Speelt voor uw oog, als voor het mijn,
Een dans van sterren wemel-licht?
We gaan in d'avond uit den schijn.

Ik sluit de deur behoedzaam dicht,
Geen stem, geen voetstap die ons stoor.
Zit neder bij der lampe licht.

Neem 't werk op dat uw hand verloor,
Buig over 't lijnwaad als ge placht.
Ik neem dat boek weer als te voor.

En zie, de rozen beven zacht,
De rozen tusschen u en mij,
Nu zoo uw oog naar 't mijne lacht,

Nu zoo uw stem zegt, als ze placht:
‘Mij is de stilte 't liefste goed,’
Nu weer van u naar mij, zoo zacht,

De stilte komt die droomen doet,
Van u naar mij de stilte weer,
Die dit bang hart herleven doet
En maakt me 't kind weer van weleer.

MARIE KOENEN.

Liederen.

Ten afscheid.

Vaarwel, Sidney, gij gaat? Ik houd u niet, eens had mijn jeugd
Niet minder dan de uwe ruimten van stad en lande noodig
Ik ging niet min verheugd, verkloekt, dan gij thans, overbodig
Wist ik, lang voor 't keeren, wat stad en land schenken aan vreugd.

O, waar zult ge eenmaal, Makker, uwen weg wenden en 't weten:
‘Beter dan de rijkste kans is de laatste, stille keer,
Want wie van de aarde zijn, zwerven rustloos, maar keeren weer,
En met gelijke maat wordt heer en knecht zijn graf gemeten.’

Maar het is waar, gij denkt aan leven, niet aan dood, uw wegen
Banen zonbeschaduwd onder het weidsch-blinkende blauw
Zóó blinkt uw oog: gij vraagt mijn peinzen niet, maar groet en zegen.

‘Wees dan langs uw heerweg kloek wager en grootmoedig winner
Vind schat en schoon niet minder dan ik glimlachend weerschouw,
Als 'k mijn oog sluit en mij kans en keer van mijn jeugd herinner.

In den herfsttijd.

De zomer wordt al zoeler en de Dag
Brengt schemer en schaduw op vroeger tijd,
Zie dezen avond, geurig nog en blijd,
Maar peinzend versterft reeds zijn stiller lach.

En Herfst gaat heerschen, ik wacht hem bezonnen,
Met kalmer klaarte van zijn koeler kleuren,
Want geen Herfst rooft, wat een hart heeft gewonnen,
Aan heugenis van zon en zomergeuren.

O, was dezen Zomer het minnelied
Van mijn hart niet sterker dan vroeger jaren
En heb ik u minder trouw liefgehad?

Laat herfst dan heerschen, vrees den winter niet,
Lente en zomer versterven, wij bewaren
Heugnis van elk uur samen als een schat.

Aan zee.
(*Dahouët-Bretagne*.)

Laat mij de volle weelde van het dwalen
Tusschen duinen en de beschuimde ree
Wanneer de zon in zijn droef-peinzend dalen
Zijn laatste licht laat bleeken in de zee.

Dan komen de heilige sterren blinken
Aan de blauwe lucht, wit en goud en rood,
Zij stijgen, dalen, tot zij wondergroot
Achter den stillen horizon verzinken.

Iedre dag zóó klaar, elke avond zóó stil,
Nachten schatrijk van droomen, mijne wil
Tevreden met mijn maat van heerlijkheid.

En eerder wakker dan de dageraad
Kom ik aan zee weer zien hoe 't leven gaat
Op de vloot, die verheugd zijn zeilen spreidt.

Doodsangst.

Niet in den winter, wanneer dagen duister
Als nachten zijn, wier zwaarte mij verdrukt,
Maar in den zomer, als de bloei, de luister
Van dag en nacht, het bevend hart verrukt.

Niet in den winter als deuren en ruiten
Kreunen bij 't woedend waaien van den wind
Maar in den zomer, als vogels hoog fluiten
De dag laat eindigt en weer vroeg begint,

Vrees ik den Dood, haat ik hem machteloos,
Ik heb het leven zóó lief en het gaat
Buiten mijn macht genaadloos naar één eind.

O, Vriend, lach niet meer. Maar een korte poos
Eer de wreede Dood ons beiden verslaat
En onze Vriendschap in het niet verdwijnt.

Herdenking.

Hoe menig maal toen ik een jongen was
Zag ik de statie gaan over den dijk
Van wie, schuw en arm of drijvend en rijk
Thans gelijk vergaan onder 't wilde gras.

Ver van de steden bloeit de stille plek,
Laag aan het water tusschen riet en griend.
Waar niemand vreemd ligt en zoo menig vriend
Moge ik rusten van rusteloozen trek.

Hoe langen tijd? Deze of een andren dag
Zal een jongen, droomend als ik eens was
Mijn statie trekken zien over den dijk.

Hij denkt aan geen dood, die genieten mag
Zomer en zon, geur bevangt hem van 't gras,
Dat zoetgeurend dichtgroeit over mijn lijk.

JACOB ISRAËL DE HAAN.

Dramatisch overzicht.

N.V. Het Tooneel: - Geleerde Vrouwen, Blijspel in 5 bedrijven van Molière. Vertaling W.J. Wendel.

Ein bischen Molière das macht sich ja wunderschön. Tot dit besef zijn onze tooneelgezelschappen eerst laat gekomen. Maar al heeft de Fransche blijspeldichter nog geen vaste plaats op de repertoires van onze schouwburgen - van tijd tot tijd zien zij den Oude graag.

En zoo heeft dan ook de heer Royaards, die in dit seizoen nog maar weinig belangrijks vertoonde, weinig van het gehalte dat in vorige jaren het meer beschaafd en geletterd publiek naar het Paleis voor Volksvlijt dreef, na vroeger Molière's *Misanthroop* gespeeld te hebben, thans ook *Les femmes savantes* onder den titel *Geleerde Vrouwen* te zien gegeven.

Dat de bekwame vertaler, de heer Wendel, luisterend naar een opmerking door den Molière-kenner A.G. van Hamel indertijd gemaakt, *Les femmes savantes* als *Geleerde Dames* vertaalde, heeft den heer Royaards niet weerhouden, den titel in *Geleerde Vrouwen* te veranderen, - een gemis aan deferentie voor den man, wiens arbeid hij gebruikte, en voor de autoriteit van Van Hamel, dat mij voorkomt, niet zonder bedenking te zijn.

Wat de directie van ‘Het Tooneel’ bewoog om, bij de bezetting der rollen in Molière's beroemd blijspel, de eerste krachten van het gezelschap thuis te laten, weet ik niet. Zoowel bij de eerste voorstellingen in Maart 1673, waarbij Molière zelf Chrysale speelde en de overige rollen aan de voornaamste leden van zijn troep waren toebedeeld, als bij

de voorstellingen die in de latere eeuwen plaats vonden, waren het de eerste tooneelspelers van het 'Huis van Molière', die de groote rollen vervulden. Ik noem in de 19de eeuw Mlle Mars als Henriette en Provost als Chrysale, Got en Coquelin als Trissotin en Vadius, Madeleine Brohan als Philaminte, Delaunay als Clitandre, Jeanne Samary als Martine.

Verwacht had mogen worden, dat Royaards Chrysale voor zich had genomen en dat Musch als Trissotin of als Vadius, mevr. Royaards als Henriette, Sophie de Vries als Philaminte waren opgetreden. De thans gekozen bezetting beschouw ik meer als een experiment, dat, dank zij de beproefde leiding van Musch, niet ongelukkig geslaagd is, maar dat ook minder goed had kunnen afloopen.

De invloed van den heer Musch, die de door hem zelf gecreëerde typen zeer scherp omlijnt, was vooral merkbaar bij Caroline van Dommelen (Philaminte), bij Henriette Demmink (een bevallige Henriette), bij mevr. Faassen-Heyblom (Bélise), bij Van Praag (een vermakelijke Tissotin) en bij Ko Arnoldi (een frissche, sympathieke Clitandre). Op een geroutineerd tooneelspeler uit de oude school als Faassen, die het in-verzen-spreken waarschijnlijk zelden bij de hand heeft gehad - zij die de tooneelschool hebben doorloopen zijn in dat opzicht in gunstiger conditie - kon Musch, uit den aard der zaak, niet veel invloed oefenen, en zoo viel deze Chrysale, wat er ook in zijn spel te prijzen was, te veel uit den toon van het geheel. Sara Heyblom (Armande) profiteerde blijkbaar weinig van de lessen van den heer Musch: het zenuwachtig trekken met de schouders en den rechterarm moet voor haar even vermoeiend zijn geweest als het voor de toeschouwers was om te zien. Over den Vadius van Van Ollefen, wiens lamentabel geluid hier lamentabeler was dan ooit, is het best te zwijgen.

Ofschoon het stuk bijna drie en een halve eeuw oud is en doelt op de gedragingen van een bepaalde coterie, die in de 17e eeuw sommige salons onveilig maakte, bleef het van een frischheid en van een gezonden geest, waardoor het, zelfs bij een niet vlekkelooze vertolking, nog op den huidigen dag van het begin tot het eind tot luisteren dwingt en amuseert.

Het publiek, niet talrijk, maar van de goede soort, vermaakte zich blijkbaar kostelijk.

De eerbied voor Molière, waarmede deze vertooning was voorbereid, was ook merkbaar in het fraaie décor van Lensvelt en de, op een enkele te kleurige uitzondering na, zeer smaakvolle costumes van Nell Bronger.

En intusschen blijven de schrijvers van *Lentewolken* en van *Pro Domo* hoogtij vieren...

Louis Bouwmeester, die liever avond aan avond zijn groot talent en zijn bewonderenswaardige levenskracht versnippert in de oppervlakkige rol van den Graaf de Grancé, dan zich aan een prachtrol als Saul te wagen, en die daardoor eene vertooning zooals Querido zich die moet hebben voorgesteld, onmogelijk heeft gemaakt, vindt ongetwijfeld in *Pro Domo* niet de beste voorbereiding voor zijn aanstaand optreden bij 'Het Nederlandsch Tooneel'. Maar directeur Heyermans heeft zeker goede redenen om, tusschen twee K's geplaatst, aan Kas de voorkeur te geven boven Kunst.

J.N. VAN HALL.

Buitenlandsch overzicht.

Balkanzaken. - Rusland. - Zweden. - Centraal Afrika. 24 Febr. 1914.

De zaken die op den Balkan onafgedaan waren gebleven, die van Albanië en van de eilanden, beginnen zich te schikken.

In Albanië schijnt in de jongste maand veel bereikt. Voor eenige weken kon men nog opgeven dat er in dat land zeven gouvernementen waren: Essad Pacha te Durazzo, Ismaïl Kemal te Walona, Aziz Pacha te Berat, Akti Pacha te Elbassan, en eenige meer. Thans is Ismaïl Kemal van het tooneel verdwenen en staat Essad aan het hoofd der deputatie die naar Neuwied is gekomen om den door Europa aangewezen vorst de hulde te brengen van de Albaneezen. De prins van Wied heeft de hoven van Europa rondgereisd, heeft overal een goeden indruk gemaakt en een goed onthaal genoten; hij gaat eerlang zijn geluk beproeven in het wonderlijke land zelf, waar onderwijl Hollandsche officieren bezig zijn geweest eene gendarmerie te vormen, en zich tot dusver aan de scherpe doornen waarvan zij omgeven zijn, niet hebben gescheurd.

Zal Griekenland den jongen staat met rust laten en zich tevreden houden met het gedeelte van Epirus dat het zich door de mogendheden heeft zien toegewezen?

Na nog een enkele kleine rectificatie, vermoedelijk ja. Nu Europa Griekenland onmogelijk zijn vollen zin kon geven naar de zijde van Albanië, is het royaal geweest met de

eilanden, waarvan Griekenland zelfs Chios en Mitylene mag behouden. Alleen de drie eilanden vlak voor de Dardanellen gelegen, komen aan Turkije terug.

Het gevaar voor een Turksch-Bulgaarsch-Albaneesch komplot, dat beproefd zou hebben Macedonië aan de Grieken en Serviërs te ontweldigen om het aan Bulgarije te kunnen brengen, dat dan het thans Bulgaarsche gedeelte van Thracië aan de Turken terug zou geven, die eveneens een aanslag zouden doen op Chios en Mitylene, is voor het oogenblik afgewend. Niettegenstaande zijn dreadnought-aankoop ziet Turkije toch nog tegen de Grieksche vloot op; en wat de deur heeft dichtgedaan: Roemenië gaf ondubbelzinnig te verstaan dat het geen schending van het verdrag van Boekarest zal dulden. Met Griekenland en Servië staat het tot handhaving daarvan gereed. Het wil het moreele overwicht, dat het zich in de Balkanwereld verworven heeft, niet weder verliezen.

De wijze Venizelos heeft Rome, Parijs, Londen, Berlijn, Weenen en St. Petersburg bezocht, en bevonden dat de signalen op veilig stonden, wanneer Griekeniand zich bij de beschikkingen van Europa in zake Albanië en de eilanden neer kon leggen. In dat geval, zeide men hem, had hij geen Turksch-Bulgaarschen aanval te vreezen.

Venizelos weet dat Griekenland bijzonder veel gewonnen heeft, en dat het verstandig doet het nog ontbrekende voor het oogenblik op te geven.

En eindelijk heeft Sir Edward Grey ook de ontruiming van de Twaalf Eilanden door Italië verzekerd. Zij komen, op voorwaarden, aan Turkije terug, zonder dat Italië er één van behoudt. Italië heeft zich laten tevreden stellen door economische concessiën in Klein-Azië; ook een Engelsche spoorwegconcessie wordt daar aan Italië opgeofferd.

Het is Engeland heel veel waard, dat Italië, mogendheid van het Drievoudig Verbond, er van afziet Rhodos of Stampalia tot een permanent vlootstation in te richten.

Voorwaarden zijn gesteld omtrent het bestuur over de Christenen op de aan Turkije terug te geven eilanden. Of Italië zich eenig bijzonder recht van toezicht op de naleving dier voorwaarden heeft voorbehouden, dan of dit in gemeenschap met andere mogendheden zal worden uitgeoefend, is nog niet bekend.

Er het beste van te hopen, is al wat men doen kan. Moeilijkheden zullen op den duur niet uitblijven, zoo min als vroeger op Kreta. Maar voor het oogenblik is het winst dat Italië het bij den vrede van Lausanne gegeven woord niet breekt.

Het zal de neiging daartoe te beter hebben kunnen onderdrukken, nu van de geheele Tripoli-zaak de rekening is opgemaakt, die 1 milliard 147 millioen lire blijkt te beloopen. En men is met de uitgaven daar nog niet aan het eind.

In het Russische ministerie heeft eene verandering plaats gehad naar den zin der reactionnaire elementen. De premier Kokoftsef is vervangen door Goremykine, die in 1906 Witte opvolgde en het toen maar twee maanden uithield. Hij is de man die de eerste Doema naar huis zond.

Daarna is, met Stolypine, een andere koers ingeslagen, die onder Kokoftsef is vervolgd, al was dat de bedoeling niet bij zijne benoeming. Reeds toen wenschten de reactionnairen een *homme à poigne*, maar Kokoftsef is geen man naar hun hart geweest.

De minister van financiën van het Russische rijk (tot dusver tevens president van den ministerraad) is uit den aard der zaak wel in de gelegenheid geweest eenige waarde te leeren hechten aan de opinie van Europa. Hij had leeningen te sluiten op de Europeesche geldmarkt, en wist dat die beter zouden slagen wanneer althans de schijn werd opgehouden dat in Rusland een behoorlijke contrôle der volksvertegenwoordiging op het beheer der openbare geldmiddelen bestaat. Tegen het wegvallen der tolgrens tusschen Rusland en Finland (laatste overblijfsel der Finsche zelfstandigheid) heeft hij zich verzet. Na de vrijspraak van Beilis heeft hij de pogroms tegengehouden. Door dit een en ander heeft hij zich veel vijandschap op den hals gehaald van de in Rusland ondanks alles nog zoo machtige reactionnaire volkselementen, die beter verwachting hebben van den tot opvolger benoemden Goremykine.

Een nieuwigheid is dat het ministerie van financiën niet meer met het premierschap vereenigd zal zijn. Goremykine is premier, maar er is een ander (Barck) tot minister van financiën benoemd. De taak van het beheer der financiën van dit reuzenrijk is voorzeker gewichtig genoeg om den titularis

niet nog met andere functiën, gelijk tot dusver, te belasten.

Een-en-dertig duizend boeren zijn naar Stockholm geweest, om voor een sterker leger en een sterker vloot te manifesteeren.

Men herinnert zich wat een jaar geleden gebeurde. Het laatstvorige gouvernement had een dreadnought doen voteeren, maar het vorige zette hem niet op stapel. In een oogwenk werd toen, op particulier initiatief, bij nationale inschrijving de gevergde som van 11 millioen kronen bijeengebracht.

Het gouvernement dat toen zat en thans is afgetreden (hoewel het over de meerderheid in het parlement beschikte), zag de socialisten naar de oogen, en durfde het defensievraagstuk niet aan. Driehonderdduizend van de elfhonderdduizend kiezers die Zweden telt hebben geprotesteerd, en de een-en-dertigduizend hebben als gemachtigden der driehonderdduizend het protest naar Stockholm gedragen.

Zweden, dat in honderd jaren geen oorlog heeft gevoerd, peinst thans over niets zoozeer als over het militaire vraagstuk. Het heeft het gevoel, dat het door Rusland wordt bekropen.

Nog steeds streeft Rusland naar de ijsvrije zee. Aan den Bosporus, aan de Perzische Golf houden anderen de wacht. De Oostzee wordt beheerscht door Duitsche kanonnen. Port Arthur is verloren gegaan. Mocht Rusland, door het gerussificeerde Finland heen, op Zweden de zware hand kunnen leggen, dan is spoedig een punt op de kust van Noorwegen bereikt, een uitweg op de Noordzee; dan is Rusland de hinderlijke Sond voorbij.

Kan Zweden zich tegen een eventueelen aanslag van Rusland verdedigen? Neen, zegt het landvolk; en het zegt er bij dat dit anders moet worden.

De Kamer, sedert drie jaar gekozen door het algemeen stemrecht met evenredige vertegenwoordiging, is overwegend radicaal en socialistisch. De rechterzijde heeft er 64 stemmen, evenveel als de socialisten; de radicalen en liberalen hebben er 102. Het anti-militarisme is meester in de officieele volksvertegenwoordiging. Maar nu komt het landvolk in beweging, en desavoueert zijn afgevaardigden (de radicalen, die voor een goed deel zitten voor de plattelandsdistricten).

Zweden heeft geen referendum, en de Kamer is nog lang niet aan den termijn van aftreden toe. Maar het Zweedsche volk *schept* door zijn wijze van optreden iets als een referendum en de Koning luistert er gretig naar. Door zijn aanmoedigend antwoord aan de betoogers heeft hij zijn ministerie het aanblijven onmogelijk gemaakt. Het radicale kabinet-Staaff heeft zijn ontslag ingediend; de leider der liberalen, baron de Geer, heeft de kabinetsformatie geweigerd, en de koning heeft zich gewend tot den van de tweede Haagsche vredesconferentie bekenden heer Hammarskjöld, zonder tegenspraak een van de bekwaamste en meest geziene persoonlijkheden in zijn rijk. De heer Hammarskjöld heeft het waagstuk aangedurfd, en zichzelf met de portefeuille van oorlog belast.

De heer Hammarskjöld heeft van geen van beide kamers ooit deel uitgemaakt. Hij is professor in de rechten geweest te Upsala, vervolgens president van het hof te Jonköping, gezant te Kopenhagen, gouverneur der provincie Upsala; in 1901 minister van justitie en in 1905 minister van onderwijs. Als lid van het permanente hof van arbitrage heeft hij in de Casablanca-zaak gezeten; ook heeft hij de scheidingsvoorwaarden helpen opstellen tusschen Noorwegen en Zweden. Het zal belangwekkend zijn dit 'extra-parlementaire' ministerie in Zweden aan het werk te zien; een werk op zichzelf moeilijk genoeg, en dat niet weinig verzwaard zal worden door de 'constitutioneele kwestie' die Staaff of een ander niet nalaten zal warm te houden.

De koning heeft heel wat gewaagd, maar voelt het volk achter zich.

Het is met name sedert de afscheiding van Noorwegen dat er in het Zweedsche volk iets veranderd is. De Noren hadden daar zoo dikwijls mede gedreigd, dat men niet recht aan de zaak geloofde, en op eens was zij werkelijkheid.

Het is alsof het Zweedsche volk toen eerst heeft leeren zien in welke omgeving het is geplaatst. De gebeurtenissen in Finland zijn een tweede aanleidende oorzaak. *Självpröfning* (zelfbeproeving) noemen de Zweden de kuur waaraan zij zich hebben onderworpen. Het resultaat van hun onderzoek is, dat zij willen blijven leven en groeien, en zij willen zich in het bezit weten der middelen om dien groei te beveiligen,

die niet als uitbreiding ten koste van anderen, maar als een toeneming in levensdiepte en levensspanning binnen de bestaande grenzen begrepen wordt.

Gewichtig is de overeenkomst, die tusschen Engeland en Duitschland ophanden is over Centraal-Afrika.

Engeland zal zich niet verzetten tegen de economische 'doordringing' van Angola door Duitschland, dat omgekeerd aan Engeland de vrije hand zal laten in Mozambique. De spoorweg van Lobito-baai naar Bihé zal van Engelsche in Duitsche handen overgaan, en door Duitschland worden vervolgd tot Kambove, in het gedeelte van den Belgischen Congo, dat tusschen Angola en het Tanganjika-meer ligt (Katanga); te Kambove zal aansluiting worden verkregen aan de Kaap-Caïro-lijn, welker voltooiing Duitschland zich verplicht niet te zullen bemoeilijken.

Reeds thans heeft het Duitsche kapitaal in Katanga verre het overwicht, al zijn de exploitatie-maatschappijen in naam Belgisch. De meeste blanken in het land zijn Duitschers. Dit gebied krijgt thans een Duitschen uitweg naar zee: 1300 K.M., terwijl de afstand van Kambove tot Kaapstad 3500 K.M. bedraagt, en die naar Dar-es-Salaam (gedeeltelijk water-, gedeeltelijk spoorweg, en dus als verbinding sterk inferieur) 1500 K.M.

Het is van Engeland een groote concessie. Men begrenst de Duitsche invloedssfeer in Voor-Azië door de Bagdadspoorpolitiek (Koweit!), maar breidt haar in Afrika aanzienlijk uit. Ergens op de wereld moet men Duitschland ruimte laten, als men niet wil dat het Engeland hallucineeren zal door bij honk blijvende eskaders op de Noordzee. De staatkunde is te vergelijken met die van Bismarck, toen hij Frankrijk op Tunis wees in de hoop dat de druk op de Vogezen zou verminderen.

Wat zullen Portugal en België zeggen? En Frankrijk, welks Congo-kolonie tusschen het vergroote Kameroen en Angola onaangenaam bekneld komt te liggen? Frankrijk is juist bezig in zijn gedeelte van het Congo-bekken weer een groote som gelds te steken, 175 millioen francs; zal dit alles in het eind zijn gedaan 'pour le roi de Prusse'? Maar Frankrijk zal niets voor niets geven; voor de beide 'vang-

armen' naar den Congo verwierf het Duitschlands afstand van alle voornemens op Marokko; voor Fransch-Congo zelf zal het eenmaal nog heel wat hooger prijs trachten te bedingen. Men wil wel een object in handen hebben dat voor Duitschland een hoog bod waard is. Men kan nooit weten....

En hoe stelt Engeland zich voor, dat bemiddeld zal kunnen worden tusschen zijn eigen wensch naar de 'all-red-route' Kaap-Caïro, en Duitschlands begeerte (thans meer dan ooit geprikkeld) naar de samenvoeging van zijn verschillende Afrikaansche koloniën met de tusschenliggende landen tot een groot Midden-Afrikaansch rijk, dat reiken zal van Oceaan tot Oceaan? Is de botsing te voorkomen zonder het voortbestaan van het Belgisch bezit over het land bewesten het Tanganjika-meer? Zonder zulk een stootkussen moeten Duitschland en Engeland daar aan elkander raken; - en wordt dat Belgisch bezit door de thans te sluiten overeenkomst niet bedenkelijk ondermijnd?

C.

Bibliographie.

M. Wilmotte, La Culture française en Belgique. - Paris, H. Champion, 1912.
Jules Destrée, 'Lettre au Roi sur la séparation de la Wallonie et de la Flandre', gevolgd door het antwoord van H. Meert. - Brussel, Weissenbruch, 1912.

Het is een teeken van de toenemende kracht der Vlaamsche beweging in België, dat zij een Waalsche tegenbeweging heeft kunnen uitlokken, waarvan de publicatiën der heeren Wilmotte en Destrée merkwaardige documenten zijn. De Waal begint zich voor het eerst ernstig bedreigd te voelen in de positie, die hij zich in 1830 veroverd had en waaraan hij zoo gewend was geraakt, dat over haar goed recht eigenlijk nooit door hem werd nagedacht. Thans is hij er althans aan toe, zijn titels, of wat hij daarvoor houdt, bijeen te zamelen en op het gunstigst voor te stellen. Deze poging verdient ten volle de aandacht van ons Noord-Nederlanders, die met de Belgische zaken in zoo veelvuldige aanraking kunnen komen. Voor onze kennis van België zullen wij er niet anders dan profijt van hebben, zoo wij ook deze Waalsche stemmen hooren; - en wij behoeven geen overwinning op ons zelven te behalen om te luisteren, want de stemmen der heeren Wilmotte en Destrée zijn zeer welluidend. Of zij ook overtuigend zijn?

Zeker, wanneer de begaafdheid en levenskracht van het Waalsche element in België bevestiging voor ons behoefden. Doch dit is de zaak niet. De Vlaamsche beweging wil het Vlaamsche volk verheffen; zij wil niet de Walen aan de Vlamingen onderwerpen. Zij wijst op het voorbeeld van Zwitserland, waar het Germaansche en het Romaansche element elkander achten

en verdragen niet alleen, maar zich zeer wel bewust zijn elkander niet te kunnen missen.

De heer Wilmotte vindt dit van de Vlamingen bespottelijke hoogmoed. Hij acht het voorbeeld van Zwitserland op België niet toepasselijk. In Zwitserland staan twee wereldtalen, twee wereldculturen tegen elkander over, België leeft volgens hem in geestelijken zin alleen van de Fransche cultuur. Het Vlaamsche wezen, in zoover het zich als iets zelfstandigs te handhaven poogt, is voor hem niets dan regionalisme, de Vlaamsche taal gewestspraak. Eerst de Fransch sprekende en schrijvende Vlaming kan beteekenis krijgen voor de wereldliteratuur: een Maeterlinck, een Verhaeren.

Wij Hollanders herinneren ons de vermaning van Huet, dat ook wij wel zouden doen, Fransch te gaan schrijven. Dien raad heeft hij zelf niet opgevolgd. Hij heeft te goed geweten, dat hij, om zich op zijn best te geven, zich bedienen *moest* van zijn moedertaal. Hoe oordeelt de heer Destrée over de resultaten eener Fransche opvoeding, op Vlamingen toegepast?

'Il y a, en Belgique, des Wallons et des Flamands; il n'y a pas de *Belges*.... Une espèce s'en est formée dans le pays, et principalement à Bruxelles. Mais elle est vraiment peu intéressante. Elle semble avoir additionné les défauts de deux races, en perdant leurs qualités. Elle a pour moyen d'expression un jargon innommable dont les familles Beulemans et Kakebroek ont popularisé la drôlerie imprévue. Elle est ignorante et sceptique. Elle a pour idéal un confortable médiocre. Elle ne croit à rien, est incapable de générosité ou d'enthousiasme, soupçonne toujours chez autrui le mobile bas et intéressé, abaisse par la "zwanze" toute idée qui la dépasse. Certains laudateurs de cette platitude en ont voulu faire une vertu: le "middelmatisme", mot aussi laid que l'état d'esprit signifié. Le patriotisme de ces middelmates est nul; ils accepteraient bénévolement toute domination qui ne dérangerait point leurs aises coutumières. Cette population de la capitale, dont quelques échantillons épars existent en province, n'est point un peuple: c'est un agglomérat de métis.'

En wat zegt de heer Wilmotte? 'A part une petite élite, les Flamands cultivés parlent une langue qui n'a que de lointains rapports avec celle de Voltaire. Celui qui, comme moi, corrige annuellement des centaines de compositions écrites par des pupilles de Willems et de Ledeganck, sait que ce n'est qu'une audacieuse ou pitoyable contrefaçon du français.'

Het Vlaamsche volk acht de eer van het voortbrengen der kleine keurbende, waarvan de heer Wilmotte spreekt, te duur gekocht tot den prijs van de bastaardij der massa. Voor de

hooge zedelijke waarde van dezen Vlaamschen onwil geen oog te hebben, is het groote gebrek dat het lezenswaardig, uitstekend gedocumenteerd, goed verzorgd geschrift van den heer Wilmotte tot iets zoo onvolkomens maakt. Deze schrijver kent uitnemend het verleden en het heden der Fransche letteren in België; hij spreekt er over met gezag en smaak; geen hoekje van het onderwerp is hem onbekend; - maar de Vlaamsche ziel kent hij slechts in zoover zij zich in Fransche vormen heeft geuit. Zijn onvermogen om haar na te speuren ook in haar Dietsche expressie; zijn onkunde (om het harde woord te gebruiken) van alle Nederlandsche zaken in den ruimsten zin, doen dezen toch wel zeer fijnen geest dwaze fouten begaan. Zoo neemt hij heele bladzijden over uit Salverda de Grave's *Franse woorden in het Nederlands*, zonder er eenig begrip van te toonen dat zij handelen over eigenaardigheden van het *Hollandsch* taalgebruik: 'l'humeur *du Flamand*', schrijft hij, 'se peint à l'aide de mots de notre langue: *amuseren, plezier, melankoliek*, *enerveren*, *preokkupatie*....' Ik voor mij heb dergelijke woorden nooit uit Vlaamschen mond gehoord, noch ze bij goede Vlaamsche schrijvers gelezen. De invloed van het Fransch werkt zeker diep op het Vlaamsche taalgebruik, maar geheel anders dan bij ons. - Een rede van D.F. van Alphen in de Tweede Kamer tijdens Willem I haalt de heer Wilmotte aan als volgt: 'J'ai détesté la langue française quand elle était celle de l'oppresseur de mon pays; mais alors on adulait aussi bien en hollandais qu'en français; j'en ai gémi. Rendu à sa primitive destination d'exprimer des sentiments de franchise et de liberté, je la chéris, ma langue, et je désirerais la rendre générale.' In een voetnoot geplaatst, moet dit de bewijsplaats verbeelden bij de (op zichzelf juiste) verzekering in den tekst, dat afgevaardigden der Vlaamsche provinciën tijdens Willem I dikwijls opkwamen voor de rechten van het Fransch. Blijkbaar heeft de schrijver den afgevaardigde van Zuid-Holland voor een Vlaming gehouden, en gemeend dat deze met 'ma langue' het Fransch bedoelde. De bron zelf die hij aanhaalt (de Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas* I, 435) had hem evenwel beter moeten leeren.[1)]

1) De vraag waarvoor de Kamer stond, was deze of de Fransche tekst der nationale wetboeken gelijk officieel gezag zou hebben als de Nederlandsche.
'M. van Alphen,' verhaalt nu de Gerlache, 'mu par des sentimens de conciliation, malheureusement trop rares parmi nos frères du nord, soutint loyalement la prétention des méridionaux.' Uit van Alphen's rede haalt hij vervolgens aan niet slechts wat de heer Wilmotte overneemt, maar ook het vervolg, dat de bedoeling volkomen duidelijk maakt: 'je désirerais la rendre générale [scil. la langue hollandaise], mais le moyen ne sera jamais de renforcer les prétentions contr'elle,' daarom het officieel karakter toe te kennen ook aan den Franschen tekst, terwille van die onderdanen wier moedertaal het Fransch is.

De heer Wilmotte, doorgaans geen champagne-patriot, geraakt op één bladzijde in een ongemeene geestvervoering, als hij het heeft over de in het Walenland gehouden taalcongressen. ‘Des délibérations du congrès que j'eus l'honneur de présider, il sortit un évangile que l'on a commencé à prêcher sur les rives de la Meuse, nouveau Jourdain. *Cinquante rapports*, lus et discutés là, établirent la puissance d'attraction qu'exerce encore le français;.... on y indiqua les méthodes les plus sûres pour le propager,’ enz. enz. Die vijftigvoudige voorlichting doet sterk aan de overlading van zoo menig Vlaamsch congres denken; ‘parlottes de congrès’, zegt smalend de heer Wilmotte, als hij het eenige bladzijden vroeger heeft over de methodes van Willems en zijne vrienden; - methodes die nu door hem zelven worden nagebootst.

Het is dit aanhoudende meten met twee maten dat bovenal tegen het boek inneemt. De Waal misgunt den Vlaming, wat hij zelf nimmer zou willen missen.

En het voorstel-Destrée dan? De administratieve scheiding, om den Vlaming in het Vlaamsche land zijn eigen gang te kunnen laten gaan, mits hij in 's hemels naam den Waal met rust late? De heer Wilmotte wil er niets van hooren: ‘il y va de l'intérêt de la culture française dan la partie flamande du pays.’ Maar de heer Destrée meent het zoozeer niet; hij raapt het denkbeeld der scheiding niet op om het te ontwikkelen, maar om zijn boos humeur tegen den Vlaming te luchten. De geringe ernst van de zaak blijkt uit niets beter dan uit de omstandigheid dat hij de kleinigheid vergeet, aan te geven wat er, in dit scheidingsplan, met Brussel zou moeten gebeuren! Hebben de Walen de scheiding noodig, om in het Walenland zichzelven te kunnen zijn? Waar behoeft de heer Destrée in zijn eigen landstreek zich dan nu aan te ergeren? Dat op een handwijzer naar Waremme tevens de Vlaamsche vorm Borgworm geschillderd staat? Van andere verschrikkelijkheden meldt hij niets.

De heer Meert heeft geen ongelijk, als hij in zijn antwoord den heer Destrée toevoegt, in diens geschrift vooral te hebben aangetroffen ‘de la littérature’. De Vlaming antwoordt met weinig geest, maar met veel feiten; feiten die voldoende aantoonen hoe ver het er nog vandaan is, dat de aan eigen taal

en wezen gehechte Vlaming zich in België op gelijken voet behandeld zou zien als de Waal. Aan het onderdrukken is hij waarlijk nog niet toe. In een aantal opzichten de mindere van zijn broeder, heeft hij echter boven dezen één geweldig voordeel: de stijfheid van zijn Vlaamschen kop, die hem het onafzienbaar moeilijk werk van Vlaanderens verheffing niet doet opgeven. Dat hij, al is het langzaam, aanhoudend vorderingen maakt, blijkt uit de houding zijner tegenstanders. Zij lachen hem reeds niet meer uit; zij klagen hem aan. 'Ils nous ont pris la Flandre'. Dat is de kern van de zaak. Maar was Vlaanderen dan ooit het *rechtmatig* bezit van den Waal?

C.

Julie Simon. De levensroman van R.C. Bakhuizen Van den Brink. Uit brieven en bescheiden tezamengesteld door C. en M. Scharten-Antink. Met zeven afbeeldingen. Amsterdam P.N. van Kampen & Zoon.

Wat wij tot nog toe van Bakhuizen wisten, door Potgieter, door Joh. C. Zimmerman, door Robert Fruin en uit de belangrijke brieven, welke Mr. S. Muller Fzn. acht jaar geleden openbaar maakte, gold hoofdzakelijk den uitnemenden geleerde, die alles wat op het gebied van geschiedenis, van linguistiek, van letterkunde, van wijsbegeerte onder zijn oogen kwam met genialen blik doorvorschte; die, ondanks grievende teleurstellingen en te midden van vele omzwervingen buiten het vaderland, waaruit hij door eigen schuld was gebannen, den moed niet verloor en voort ging, de wetenschap met de resultaten van zijn onderzoek te verrijken.

Wel had, in de verzameling brieven door Mr. Muller uitgegeven, in hetgeen Bakhuizen aan Prof. Bake schreef over zijne verhouding tot mej. Toussaint getroffen wat Fruin, in een schrijven aan den verzamelaar, als 'délicatesse van gevoel' signaleerde. Wel wisten zij, die ik hierboven noemde, al gewaagden zij ook telkens van Bakhuizen's ruwheid, van zijn 'zedelijke afdwalingen' en van zijn 'ongebondenheden', onder de ruwe schors den goedhartigen, voor edele aandoeningen vatbaren mensch te waardeeren, maar dat er in het leven van dezen man, naast de betrekking tot Truitje Toussaint, waaraan het hoofd meer aandeel had dan het hart, zich een ernstige liefdesroman had afgesponnen, die tot in bijzonderheden kan gerekend worden te behooren tot de treffendste en fijnst psychologische verdichtsels der moderne letterkunde,

dat hadden wij, tot voor kort geleden, niet kunnen vermoeden.

Ons dien roman te hebben leeren kennen, dien te hebben geschetst met een door liefdevolle belangstelling gescherpt oordeel, de verschillende phasen ervan combineerende en toelichtende, het ingewikkelde ontwarrende, het duistere verduidelijkende, zoodat een geheel ontstond, psychologisch belangrijk en van spannende dramatische schoonheid, daarvoor is onze letterkunde den heer en mevrouw Scharten-Antink grooten dank schuldig.

Men speurt, op elke bladzijde van hun verhalenden en toelichtenden arbeid, hoe de samenstellers van dit kostelijk boek, onder het schiften en schikken van deze brieven, Bakhuizen en Julie Simon steeds meer hebben lief gekregen om hun trouwe, door niets te schokken liefde, waarvoor het eenvoudige burgermeisje uit Luik in haar naieve onbeholpen taal zulke treffende uitdrukkingen vond, en welke den Hollandschen geleerde, den ruwen klant, wiens ‘breede kop vol kracht en luimig leven’ aan een, in dit boek gereproduceerd, mansportret van Frans Hals herinnerde, en die zich in Franschen briefstijl van dit soort zeker niet geoefendhad, de teederste en fijnstgevoelde bladzijden in de pen gaf.

Mogen onder de lezers van *De Gids*, die, telkens met een maand tusschenpooze, een fragment van Bakhuizen's levensroman te lezen kregen, sommigen geklaagd hebben over te groote uitvoerigheid, wie dezen roman thans als boekdeel te lezen krijgt moet geboeid worden door dit aan verwikkelingen zoo rijke levensdrama dat, de biographie van een der corypheeën van de Nederlandsche wetenschap aanvullende, tevens onze letterkunde verrijkt heeft met een geschrift van groote waarde.

v.H.

H.T. Colenbrander, Inlijving en Opstand. Nederlandsche historische bibliotheek VII. Amsterdam, Meulenhoff en Co., 1913.

Het is een rustig gevoel, nu weer aan 1813 te kunnen denken, zonder een knagend zelfverwijt te bespeuren, als men daarbij niet terstond in feeststemming raakt, en een aangename taak, een boek te bespreken, dat over 1813 handelt en toch geen feestgeschrift is. De schrijver zegt het ons terstond in zijn voorbericht: ‘een gelegenheidsgeschrift is het niet’. In de reeks van historische werken, waarmee Colenbrander zijn *Gedenkstukken* begeleidt (mochten alle uitgevers van geschiedbronnen

zich een dergelijke taak stellen), moesten de jaren van inlijving en opstand op *Schimmelpenninck en Koning Lodewijk* volgen. Wel scheen alles samen te spannen, om het nieuwe boek toch den schijn van een gelegenheidsgeschrift te geven. De afwerking werd vertraagd, eerst door de ontginning van het archief van het Algemeen bestuur, daarna door die van Falck's gedenkschriften. En ziedaar, per slot van rekening verschijnt het boek juist in November 1913! Misschien heeft de uitgever geglimlacht, maar de schrijver heeft alles gedaan, om zijn werk elken schijn van een feestgeschrift te ontnemen. Ja het kon wel zijn, dat de zucht om toch vooral geen gedenkboek te geven, er toe heeft meegewerkt, dat *Inlijving en Opstand* van zijn voorganger *Schimmelpenninck en Koning Lodewijk* zoo in 't oog vallend afwijkt in opzet, stijl, toon. Terwijl een ander misschien, juist als hij de verdrukking en de verheffing moest beschrijven, alle ressources van zijn uitbeeldend vermogen zou hebben aangewend, heeft Colenbrander, die over bondige kracht van zegging en uitbeelding beschikt als weinigen, die de geschiedenis der nuchtere en schrale periode 1805-1810 nog tot een stijlkrachtig beeld had weten te maken, zich hier de uiterste karigheid in het gebruik van zijn talent opgelegd.

Trouwens niet alleen aan de angstvallige zorg, om toch vooral niet voor een Van der Palm te worden aangezien (er is weinig gevaar), meen ik de eigenaardigheden van dit boek te moeten toeschrijven, maar ook aan de stof. Eerst de lectuur zelve doet zien, hoe groote moeilijkheden er aan de behandeling van deze jaren als een historische eenheid, of zelfs als een historische tweeheid, verbonden waren. In de jaren der inlijving is er geen zelfstandige Nederlandsche geschiedenis. Hoe het inlijvingsdecreet werd uitgevoerd en opgenomen is spoedig verteld. Verder kan men toestanden beschrijven; gebeurtenissen zijn er geen andere dan de kleine volkstumulten en het bezoek des keizers. Vandaar dat de drie hoofdstukken, die het verhaal tot November 1813 brengen, elk op zich zelf staan: de inlijving, regelingen en toestanden, gebeurtenissen. Hier was enkel plaats voor zakelijke uiteenzettingen, niet voor een sterk bewogen verhaal. Dan volgt de opstand, en nu worden de plastische, treffende wendingen, die wij van Colenbrander gewoon zijn, veelvuldiger. Maar ook nu dwingt nog de stof tot een rangschikking onder punten, een zeer beknopte uitdrukking, een druk gebruik van het praesens historicum: de verschijnselen laten zich niet samenvatten; militaire bedrijven, het plaatselijk verloop der omwenteling, de rol der verschillende hoofdmannen, alles vraagt zijn afzonderlijke behandeling, en daarmee vervalt het boek onver-

mijdelijk af en toe in den trant van een college (zie b.v. blz. 242, 254, 275).

Wij mogen den schrijver dankbaar zijn, dat hij zich tot die soberheid heeft bepaald. Juist in zijn kalme zakelijkheid ligt ditmaal de groote verdienste van het verhaal. Buitengewoon duidelijk treden zoowel de toestanden tijdens de inlijving als de gebeurtenissen van den opstand ons voor oogen. Het onvermijdelijke afmeten onzer dankbaarheden en bewonderingen geschiedt zonder eenige vooringenomenheid en zonder eenige vaagheid. Eigenaardig, dat hier nog zoo veel viel te rectificeeren. Eigenaardig vooral, dat het oordeel, thans op grond van het ontzagwekkend vermeerderde materiaal geveld door den eenige, die dat materiaal beheerscht, sterker dan ooit (terwijl Falck en Kemper wat dalen) de zuivere verdiensten van het oorspronkelijke driemanschap op den voorgrond brengt, en dat het tenslotte niet hun beleid of hun inzicht is, wat hen boven de anderen verheft, maar hun moed. O, er is stof genoeg hier voor een geestdriftige voorsteling; in Hogendorp ligt het echt tragische voor het grijpen. Maar Colenbrander weet wel, dat hij dien held beter dient met zijn eenvoudig relaas. En het is hem tenslotte om geen enkelen held te doen.

Ik vind, dat de staat Colenbrander voor den nationalen reuzenarbeid, dien hij verricht, moest eeren door hem van rijkswege een corrector toe te voegen. Want het is duidelijk, dat iemand, die binnen 't jaar naast dit boek een deel Gedenkstukken en Falck's Gedenkschriften bezorgt, en bovendien Tellegen's Wedergeboorte nogmaals geboren doet worden, veel drukfouten moet laten staan.

J. HUIZINGA.

[Tweede deel]

De vogelaars.

Augustus had de bergsteilten bruingeschroeid en de wegjes tusschen de purperende wijngaardlanden verpulverd tot poederfijn zand. Toen waren de nazomersche regens gevallen, en de opgeklaarde Octoberdagen, wijdblauw en stralend van zon, gingen open over het schoone land daar hoog boven het meer, en zijn vele, kleine, grijze dorpen en gehuchten.

En met de eerste herfstelijke helderheden zag men, op een vroegen morgen, langs den aangloeienden hemel, zes fijne vlekken, die met een gelijkelijk deinend en zwenkend beweeg van over den Monte Baldo als voort te drijven geleken op de uchtendfrischte.

Dat waren de voorboden van de groote najaarsvlucht der trekvogels. De trek zou vroeg zijn dat jaar! - 't voorspelde een harden winter. Doch vooreerst dacht men slechts aan het goede, dat nu op handen was. De lekkerbekken likten zich de lippen: zij voelden al tusschen de tanden de brosse botjes der aan 't spit geroosterde vogeltjes, en de teere sliertjes van het even bitter, kruidig vleesch.

Alle roccolo's uit den omtrek werden in reeheid gebracht; thuis zagen de meisjes de netten na, of de fijne mazen nog hielden en de dubbele zakvormige stukken, waarin de kleine vliegers bij het vluchten zich de pootjes en vlerken verwikkelen moesten. De mannen waren in de weer met hun kooitjes en de lokvogels, die zij er fokten.

Twee dagen later hingen, hoog naast de open deur der dorpsherberg, de eerste koppels grijs-bruin en roest-rood gevederde diertjes; kleine jongens, in een troepje, stonden er

als hunkerende hondjes naar op te kijken. Des middags kwam de waard ze afhaken en zat ze te plukkken voor zijn open vuur, terwijl naast hem de gast wachtte op het maal en toekeek....

Ook Don Alessio, de jonge pastoor van het dorp, had zich dien morgen een uur vroeger dan gewoonlijk doen wekken, en de teenen kevie met zijn beste lokmerel in de hand, was hij op weg gegaan naar den roccolo, een uurtje van zijn pastorie af, naar den meerkant toe. Hij hield dien tezamen met Don Matteo, den vrijen geestelijke, die in een naburig gehucht zijn landelijken ouderdom sleet.

De ‘roccolo dei preti’ was een der mooiste roccolo's uit de gansche streek van Ariás en Mezèma, - een, dien men, hoog en onbelemmerd gelegen als hij was, van alle zijden onderkennen kon, met het leemen blokje van zijn wachthut onder het struische kastanjeloof, en, aan den rand van het plateau, waar de roodgrijze rotsen bijna loodrecht zich stortten naar de diepte van het water, de wuivende groep oude olmen, lokkend al van verre als een ruimschootsche rustplaats voor al wat er dezen langgerekten meeroever kwam langs gevlogen.

Don Alessio, met een vieven, morgen-klaren kop, liep stevig-aan het smalle rotspad langs den heuvelkling van Mezèma; de merel, zulk een uitgang afgewend, vleugelklepte ffauwtjes schichtig in de schommelende kevie.

‘Tjoe! tjoe! tjoe!’ suste soms de pastoor. Dan floot hij zachtjes tusschen zijn tanden, zoo voldaan was hij, in den vroegen, franken morgen met zijn vogel hier buiten te loopen en naar zijn vinkebaan te gaan! De kleine, zwarte koormuts stond hem achter op het scherpe voorhoofd; diep in de kantige kassen lichtten de oogen van een sterke vreugd en zijn soutane was bijkans te nauw voor zijn voortvarende passen. Hij was zóó mager, dat zijn schouderbladen zich afteekenden onder de glimmende stof. - Door het land stond Don Alessio bekend als een gestreng geestelijke, die zijn kudde wèl in 't gareel hield, en als een die geleerd was, en welsprekend.

Toen de merel bij voortduren onrustig bleef en aan de teenen tralies rukte, spreidde de pastoor zijn bonten zakdoek over het kooidakje en matigde lichtelijk zijn gang.

De morgen was van een zilverige doorschenenheid; violette

nevelingen verwaasden ver weg, langs de onafzienbare lengten van het meer, doch aan den naderen overkant stond feilloos helder in het jonge licht en aan den jongen hemel, de machtige muur van den Monte Baldo; een enkel verdwaald, wit wolkveegje wijlde nog, waar geweldig zijn kale ravijnen zich opbouwden uit de glooiende weidelanden en geboschten aan den voet.

Het rotspad van Mezèma zag nog donker van nachtdauw; maar de zon klom al boven de bergtoppen; 't was of over alle landen de geur der rijpe druiven kwam aangedreven, en op den platten heuveltop lokte van dichterbij reeds de roccolo met zijn lommer.

- Eh! eh! zei verrast Don Alessio, als hij eindelijk het achterdeurtje van de leemen wachthut was binnengegaan: - eh! eh!.... Don Matteo moest er dien morgen al vóór hem geweest zijn!.....

Op een stoel lag timmermansgereedschap, dat er gisteren niet was, en er zwierven versche krulletjes houtschaafsel over den vloer.

Don Alessio zette zijn kooi op den tweeden, ledigen stoel bij de deur - zoodra hij binnenkwam waren wel twintig vogeltjes, die in kleine kouwtjes aan de zoldering hingen, te fladderen en te tjilpen begonnen - en haastig en zeer benieuwd stapte hij op de valluikjes af, die in den donker bestreken voormuur hun nieuw-houten vierkantjes deden oplichten. Hij liet eerst het eene luikje, dan het andere op en neer schuiven in de blanke sponning. - Diaminé, wat liepen ze nu gladjes en zonder een zucht! Hij lachte welvoldaan. En tegelijkertijd zochten zijn scherpe oogen uit te vorschen, hoe precies de ander het euvel verholpen had.

Dan hing hij zijn koorkap aan den haak, en, het fijn zwart krulhaar, dat zijn tonsuurtje bijna overwoekerd had, vrij aan de frissche morgenzuchten, stapte hij het grasland over om de netten na te zien, die zij tezamen, den dag tevoren, van olmestam tot hazelaarstruik en olmestam, gespannen hadden.... Als een bijna onzichtbare nevel, zoo ragfijn, gordijnde het maaswerk in een halven cirkel, onder de even ruischende kruinen, het grasveld af.

‘Pie... pie... pie...’ tjilpte Don Alessio, als onwillekeurig, een gevangen vogeltje na. Hij was volstrekt niet

van plan, dezen morgen al aan den slag te gaan... maar zijn valluikjes, die zoo lekker liepen, en het net, dat daar zoo zoetjes deinend, als een zilverig spinneweb, achter de boomen wachtte... Even oogde hij naar het gevaarte van den vierwiekigen vogelverschrikker, die aan zijn hoogen staak, boven het dak van de wachthut, in het kastanjelommer stak... Kom, hij kon althands de vogels buiten brengen, dat die wenden aan het werk.... Vol ijver ging hij de kleine kouwtjes van de zoldering der wachthut afhaken, - hij had zijn soutane tot de knieën losgeknoopt om beter op en af den stoel te kunnen stappen, - en bij vieren en vijven op elkaar gestapeld bracht hij ze buiten; zijn mooien lokmerel in het midden, schikte hij ze tusschen de lage boomtakken, in het hazelaargroen en over het gras.

Een oogenblik bleef het stil; dan haalde de merel zijn eersten, glaszuiveren toon uit, en nog een tjiep-tjiep uit een ander bekje... een kwettertje, - en het teeder hel gekwinkel uit alle kooitjes mengelde zich in de morgenstilte.

Don Alessio zat op den hoogen grasrand terzijde en doorvorschte het land en den hemel: er was het áángloeiend azuur met een enkel frisch, wit wolkje vanwaar de wind kwam; er waren de zwaar-rijpe woudhellingen, die reeds neigden naar de kleuring van het najaar; er waren de ernstige wijngaardlanden rondom, met hun wichtigen groenval over de pracht der prangende trossen. En recht beneden, in de duizel-verre diepte, was de peilloos groene zuiverheid van het meer, waar een enkel schuitje met een oranjerood zeil langzaam op voortgleed....

Langs het rotspad achter den roccolo kwamen vrouwen uit het veel hooger gelegen Pregasio voorbij, twee oude vrouwen met haar gedeukte en vale mannen-vilthoeden over de oogen, die zij, als mannen ook, ten groet van den warrigen haarkop hieven, en een jongere, met een karmozijnen doek om het hoofd gewonden, die zonder een goeden-dag en neuriënd doorging.

Dan, heel in de verte, poppetjes-klein, zag hij Don Matteo, dwars de wijngaardlanden door, naar den roccolo komen.

- Hoe zou die ook niet opdagen, als hun vogels hier zoo lustig aan 't rumoeren waren, dacht Don Alessio, en hij zag met een even spottend vermaak hoe kordaat de oude nog tegen de kanten en kluiten van den akkergrond optornde.

Plots, met één slag, zweeg in alle kooitjes tegelijk de blije ruchtigheid; de vogels, klein en smal in hun glad langs het lijf gestreken veeren, doken weg op den stok of in een hoek der kevie.

‘Ai!’ zei Don Alessio bij zichzelf. Tegen het klare hemelblauw zag hij de scherp-donkere vlucht van een valk, die in breede roeiingen zich de lengte van het meer langs voortbewoog en zienderoogen verzwond in de stralende helderheid. Even later kwam er een tweede, iets lager, denzelfden weg gevolgd. 't Was geen kwaad teeken, als de valken zich zoo roerden in de vroegte! En Don Alessio doorvorschte opnieuw den hemel en de bergen. Maar zijn oogen knipperden van dat staren in het al straffer zich welvend blauw: 't zou een heete dag geven, nog een echte zomerdag! Uit zijn wijden soutanezak haalde hij de tros muscadeldruiven, die Costanza, zijn huishoudster, hem zorgvuldig in een grauw papier gewikkeld dien morgen meegaf. Het grauwe papier spreidde hij over zijn soutane-knieën, en langzaam, als een die gewoon is zéér matig te eten, begon hij de lange, perelvormige druiven uit te zuigen, die warm goudbruin doorgloeid tusschen zijn bleeke vingertoppen waren.

‘Dat 's de tweede maal al... van morgen...’, kwam plotseling, in een zacht hijg-lachje, een oude-mannestem vlak achter Don Alessio, en Don Matteo, met een paar piepende ademstootjes, stapte den grasberm over, en stond daar, in zijn te korte soutane, zijn hoed in de eene, zijn rood-en-bruin geruiten zakdoek in de andere hand.

‘Goeie morgen,’ zei Don Alessio lakoniek.

‘Wat zingen ze!... wat zijn ze in hun schik!...’ kwam Don Matteo weer, opgetogen, en zijn kinderlijke, rond-open oogen zochten zorgzaam elk kooitje tusschen takken en groen. Een zweet-aartje tappelde hem weerszijden de slapen. Even ging hij nog het grasveld af om bij den uitersten olm te onderzoeken of het vangnet niet scheuren kon, waar het vastgelust zat in den splinterigen gaffel; dan zette hij zich naast den ander op den grasberm te rusten.

Don Alessio, op een toon of hij een prijsje bedoelde te geven, zei iets over de valluikjes, die zoo glad liepen nu...

‘'k Heb ook het touw van den molik nagezien,’ vulde Don Matteo tevreden aan. Onwillekeurig oogden zij beiden naar

den vervaarlijken vogelverschrikker in het lommer boven de wachthut; dan schoof zwijgend Don Alessio zijn knieën terzij, met den nog bijna vollen druiventros op het grauwe papier, en bij beurten, met rustige tusschenpoozen, plukten zij de bedauwde geurigheid van eene muscadel.

Don Alessio zoog met fijne, aandachtige lippen het teugje zoete rinschheid in; tusschen Don Matteo's harde, tandenlooze kaken barstten met een hoorbaar knapje de gespannen vruchthuidjes en dan mummelde hij lekker het sijpelende sap naar binnen.

Don Matteo was al een zeer oud man en toch nog kloek; hij had een lang, gezond-rood gelaat, met slechts een enkelen, zachtzinnigen rimpel geteekend, en zijn oogen waren van een verwonderd blauw; hij had iets boersch en iets voornaams tegelijk, waaraan de armelijke soutane, die hij des weeks placht te dragen, geen afbreuk vermocht te doen.

In het gehucht van Ariás bewoonde hij een kleine boerenhofstee, die hij, de jaren door, met een reeks vernuftige verbouwingen, in een soort landhuis had trachten te herscheppen. Er was een oleander-terrasje aan de Zuidzijde, naast de wagenschuur, en een zomer-studeerkamertje met een balcon, op het Noorden, boven de stalpoort. Bizonder naar zijn smaak waren in den kleinen bloemhof de speelsheden van een fonteintje, dat drie voet hoog sprong, en van een bedrieglijk majolicakonijn, naast zijn koolplant in het gras gedoken.

Daar leefde hij sinds vijfendertig jaar; een oude boerenvrouw bereidde hem zijn simpele maaltijden. Geen geestelijke uit den omtrek had ooit op hem tevergeefs gerekend.

Toen de druiventros was leeggeplukt, ging Don Alessio het restende takje, dat als een toortsje was, blinkend van zoete sap-puntjes, in de merelkooi hangen. Dan zaten de twee soutanen weer naast elkaar op den grasberm; hun vier zilvergegespte schoenen rustten eendrachtig naast-een; Don Matteo's kleine priesterhoed lag als een plat, zwart kaasje tusschen hen in. Beide zagen zij toe hoe de merel, onderzoekend, nebde aan de glinsteringen van de druiventoorts; dan bleven zij gelijkelijk vaag-bevangen voor zich uit staren in het zon-doorwaasde verschiet.

‘En toch is de natuur listig, misleidt en verstrikt er velen,’

zei heftig opeens Don Matteo; - hij had zitten denken aan hun laatste dispuut, een, dat zij, als zoovele reeds, in een groot geschermutsel met kerkvaders en scholastieken, niet tot een bevredigend eind hadden gebracht. ‘Zij bedriegt er velen en heeft altijd zichzelf ten doel’...

‘De menschelijke natuur, - tegenover de genade gesteld’, kwam Don Alessio hem aanstonds bondig tegen. Hij kende zijn ‘Imitazione’ zeker zoo goed als de ander.

‘Maar in den heiligen Augustinus staat het: drek en kostelijke zalf kunnen niet met gelijkelijke beroering bewogen worden... de een geeft een gruwelijke damp van zich en de ander een liefelijke reuke’.

‘En toch is ten slotte alles volgens de orde der dingen’, zei Don Alessio bijna bestraffend. ‘Het kwaad is nooit zonder nut; men moet het geheel en de algemeenheid der dingen beschouwen in de ruimte en in den tijd...’

Don Matteo had een geloof, zoo zuivertjes als van een communiekind; doch de volgorde zijner stukjes en brokjes citaten, bij hun redetwisten, bracht hem soms op een punt, waar hij heelemaal niet wezen wou. Zijn kinderlijke oogen hadden dan plots de naïeve schuldbewustheid van een op heeterdaad van liegen of snoepen betrapten dreumes; doch hij had een groote slimheid om zich uit het netelige te redden.

‘Natuurlijk.. natuurlijk...’, zei hij, ‘zooals onder één dorschvlegel de stoppels gebroken worden en de korenkorrelen gezuiverd... en de droesem en de olie zich niet mengen, al heeft één pers ze uitgedrukt...’

Maar Don Alessio luisterde al niet meer. ‘St! st!...’ waarschuwde hij eensklaps, gespannen; een fijn rood als van een blijden schrik was hem hoog naar de strakke kaken gevlogen. Hij luisterde, de hand met den vaag geheven wijsvinger roerloos van hevigen aandacht.

Sinds een oogenblik hadden de lokvogels in de kouwtjes gekwinkeld met luideren slag. En van ergens hoog uit, of van ver weg, van over de zon-sidderende helderheden van het meer, of van uit de stralende diepten der berglanden of der lucht, nauw hoorbaar en toch onbedriegelijk zeker, had er iets geantwoord, een tegenroep, een vraag, een duizelfijn tjuiken door de ijle atmosfeer...

‘St...!’ zei op zijn beurt Don Matteo. En plots, als een schaduwbeeld, dat er was, zoo uit het tintelende niet geboren, repte daar een vlucht van vijf, zes kleine vogels scheerlings langs de zilveren neveling van het deinende net; gelijkelijk te zamen maakten zij een zwenking, schoten even omhoog, even omlaag... en onnaspeurlijk als zij opgedoemd waren, verwischten zij zich weder in het zon-sidderend verschiet.

Don Alessio en Don Matteo zaten bewegeloos, staarden naar het punt, waar, als een zinsbedrog, het vogelwonder, met den rossen rotswand mede, zich als gestort scheen te hebben naar de verblindingen van het meer.

‘De broer van Teresina heeft er van morgen een dozijn gevangen,’ zei zachtjes Don Matteo.

In de nog luisterende oogen van den ander kwam een smeulende begeerte heftig aanlaaien.

Zij stonden tegelijk op; even was er een blik over-en-weer van verstandhouding, van comploteering bijna; even hadden zij ook nog een schielijk oog terzijde naar de kooitjes en het net; dan, heimelijk, of iedere ritseling een nieuwe goedgunstige vlucht zou verstoren, slopen de twee zwarte gedaanten achter elkaar aan het grasveld over en de wachthut binnen.

Don Alessio lag met zijn knieën op de lage bank, die aan den voorwand onder de beide valluikjes doorliep, en het eene luikje een paar vingerbreed opgekierd, spiedde hij al luisterend den hellen dag in.

Don Matteo boog zich voor het andere luikje en spiedde evenzoo.

Dan, als al spoedig zijn aandacht van oud man verflauwde, en ook zijn knieën hem pijnden, kwam hij overeind, en zachtjes, - zoo zachtjes, of hij wel wist te misdoen - liet hij het blank houten raampje op en neer spelen in de blankgeschuurde sponning.

- Wat liepen ze lekker!... wat had hij 'm dat fijntjes geleverd... je zou ze voor je plezier...

‘St!, laat toch, laat toch!’ fluisterde, heesch van verwachting, Don Alessio.

Toen boog Don Matteo opnieuw zijn stramme knie naar

de bank en probeerde, al knipperend tegen de gleuf felle zonnelucht in, op zijn post te blijven.

Na een wijl schudde hij het hoofd. Vaag schoten hem ook een paar teksten, die hij zoo straks nog had kunnen aanvoeren, door de zinnen, en hij zocht ze te volledigen... Hij tastte naar het muurplankje boven hem, waar hij zijn lijfboekje wist te liggen; hij vond het niet dadelijk, en dorst zich niet meer te verroeren...

Maar Don Alessio had enkel heete aandacht bij zijn spieden; en als sinds een oogenblik het gekwinkeleer der lokvogels in de kooitjes buiten verflauwd leek, dook hij met de handgreep van een straatjongen in zijn diepe soutanezak en haalde, tusschen wat spijkers en ander klein goed, twee fluitjes te voorschijn, een houten en een stalen, aan een touwtje tezaam gebonden. En klaaglijk-zoet en vlijmend-lieflijk begonnen, boven het weer oplevend vogelgekwetter heen, de tonen der lokfluit te vleien...

Don Alessio's oogen waren geknepen spleten, waarin een duister vuur glom; zijn mond, vochtrood en bleek-getrokken beurtelings, spande en ontspande zich rond het zwart-houten mondstukje; zijn heele wezen was één wil om zoo verleidelijk mogelijk het getjuik uit zijn fluitje te lokken...

Don Matteo, na een nieuwe wijl, schudde nog eens het hoofd: wat gaf hij zich zooveel moeite met zijn gekwinkel, er was toch niets in aantocht!

Dan, op hetzelfde oogenblik, brak er een helsch lawaai los in de kleine ruimte. Met snerpende snijdingen kreesch de groote stalen fluit, die den roofvogel-schreeuw nabootst; de molik-wieken op het dak maakten een gedruisch of de wolken invielen, en Don Alessio zelf gebaarde als een bezetene, stampvoetend en blazend en rukkend aan het moliktouw.

Schuin boven de zilverige neveling van het vangnet repten sierlijk en onverstoord twee vogelsilhouetten het azuren zwerk in, zwenkten, en waren weg.

Met een kort, beschaamd lachje liet Don Alessio het touw van den molik los en staakte zijn vervaarlijk gekrijsch. Hij had even een komiek spijtgebaar, als van een kwajongen, die bij een moeilijken worp misgooit.

Maar als een oogenblik later twee andere vogeltjes onverhoeds kwamen overgevlogen en juist vóór den roccolo en

zijn kweelend lommer een scherpen haak maakten en verdwenen, zei hij verontwaardigd:

‘Ze zijn heelemaal ontaard; op tien meter afstand ruiken ze het net....’

Toch zette hij zich weer in postuur, deed werktuigelijk zijn lokfluit tjilpen, had werktuigelijk weer het touw gevat, dat de wieken op het dak in leven moest brengen.

Don Matteo zat met den rug tegen het zij-beschot geleund en probeerde dwars door zijn luik-reet te gluren; maar als een kwartier verliep, en nog een, en met een onverstoorbaar geduld de ander daar maar àl te loeren hurkte, en maar àl verdoovend zoet dat vleiend tjuiken klonk, dan vielen hem langzaam - zoo ging dat altijd, als zij wat onfortuinlijk aan 't vogelen waren - de oude oogen dicht, en zijn groot, rood hoofd schuin op de soutane gezakt, deed hij een reeks korte, diepe dutjes, telkens met een schrikje uit één half wakker wordend, om dadelijk daarna in een volgend weer weg te zinken.

Tot hij plotseling met een groote ontsteltenis bij zinnen schoot. Het helsche spektakel was opnieuw losgebroken; de havikfluit kreesch, de molik donderde boven hun hoofd, en een woeste soutane wapperde uit en op, of er de baarlijke duivel onder stak. En terwijl de oude nog knipperde tegen den onderbroken slaap en tevergeefs poogde te onderscheiden, of er iets spartelde in de even wind-bewogen ebbingen van het net, was Don Alessio al het grasveld overgeloopen en begon handig de paar donker-gespikkelde vogels los te pellen uit de dooreen gewoelde mazen.

Schuldbewust kwam Don Matteo hem tegenloopen, als hij, in iedere hand een piepend diertje, naar de wachthut terughaastte.

Zij keurden samen den buit.

‘Twee boomkruipers’, zei de een.

‘En vette!’ zei de ander.

Dan onderzochten zij, welk letsel de kleine fladderaars hadden opgeloopen; de een, die zich een vleugel tot bloedens toe verhavend had, werd in de vangmand ondergebracht; de ander, die ongedeerd bleef, zetten zij in een kooitje buiten, dat zijn tjilpen nog mee zou helpen tot lokking van nieuwe prooi.

‘'t Wordt vandaag nog een mooi begin’, zei Don Alessio,

en zijn strakke kop, toegespitst nog door de lange inspanning, bloosde diep-rood weer onder de scherpe oogkassen.

Heimelijk, achter elkaar, slopen de twee soutanen schielijk het kastanjelommer binnen.

En of waarlijk de eerste vangst het net had gezegend, - tot vijfmaal toe nog daverde de wachthut van het uitzinnig getier en tot vijfmaal toe, verbijsterd door het onverhoedsch roofvogel-gekrijsch en de razende molik-wieken, repte zich een troepje kleine vliegers, die argloos van dichtenbij het lieflijk doorkweelde lommer waren genaderd, ter ijlingsche vlucht, en verwarden zich deerlijk in de mazen en mazenzakken van het verraderlijke net.

Zij vingen er eerst vijf tegelijk, toen zes, en eenmaal tien.

Don Alessio blaakte van ijver; ook Don Matteo was nu wakker en bij de pinken. Op de eerste snerpingen der havikfluit liep hij al naar de deur, en het grasveld over, op een sukkeldrafje, om te zien, wat zij binnen kregen.

Doch hij kon niet zoo héél gauw de heftig zich werende diertjes losplukken uit den warrel der draden, omdat hij voorzichtig te werk ging; Don Alessio bemachtigde er altijd nog de meesten.

En nauwelijks waren de gevangenen opgeborgen, of die hurkte alweer met zijn fluitje voor het valluik en spiedde uit.

Doch na de laatste vangst van tien scheen het of de kans wou keeren.

Een langen tijd zaten en wachtten zij, zonder dat één vleugeltje zich roerde; zelfs de lokvogels schenen er slaperig van te worden, en tjilpten maar flauwtjes meer, hier een, en daar...

De zon, allengs, begon te klimmen naar haar hoogtepunt; de schaduw onder de boomen kromp in; men had de kooitjes reeds dichter aan de stammen moeten zetten. En van over de landen kwam de walm der rijpe druiven al voller en zwaarder aangezwoeld; de hemel zag glanzend grijs van zon; de berghellingen leken lager en verder-af in het waas harer licht-doortogen dampen.

Er woei geen windje en er klonk geen gerucht. Als een geweldige, wijde rust stolpte de middag over de landen. En in de diepte, als een blinkend wonder, lag roerloos de zonbeslagen transparantheid van het zuiver-groene meer; een

schuitje met een oranjerood zeil dreef langzaam aan, naar waar-vandaan er dien morgen een ander gekomen was....

Toen Don Alessio zag, dat door de loome lucht geen vogels meer te wachten waren, veegde hij zich het klamme voorhoofd droog en zei kort en goed: 'Basta!' -

Don Matteo, als dan eenmaal de vangst meeliep, was van een taaie goedsmoedsheid en wist van geen uitscheiden; alleen zoo een bondig 'basta' vermocht zijn oude volharding te keeren.

Dan zat hij vergenoegd gehurkt bij de groote, ronde vangkorf, en tusschen de rieten spijlen van het deksel doorglurend, telde hij, met den vinger aanwijzend: 'drie lijsters... een vink... nog twee lijsters... drie boomkruipers...'

'Vierendertig bij elkaar,' zei Don Alessio. En zij begonnen het werk, zooals dat altijd, na afloop van de vangst, onderling verdeeld was.

Don Matteo ging de kooitjes van buiten halen; hij had zijn hoed diep in de oogen gezet tegen de straffe zon en hij kuierde welvoldaan het blakerende grasveld over, heen en terug, op den terugweg aan iedere hand een kooitje bengelend; - als zij alle binnen waren en aan de muur- en zolderhaken hingen, ging hij met groote zorgvuldigheid de drinkglaasjes spoelen en de zaadbakjes opnieuw voorzien. Hij kon daarbij aardige geluidjes maken, een tjiep-tjiep-tjiep, dat de beestjes dadelijk van hun stok naar den verschen voorraad lokte. De nieuwelingen kregen een afzonderlijk woordje, om te wennen.

Don Alessio zat in den hoek der hut bij de korf. Hij had zijn soutanemouwen tot aan den elleboog opgestroopt, en den platten, harigen arm schielijk schuivend telkens tusschen de reet van het opgekierde deksel, ging hij al tastend te zoek temidden van het spartelend en piepend gefladder daarbinnen.

Een voor een werden de diertjes te voorschijn gehaald en gemonsterd, hun kwetsuren bekeken, hun veertjes opgekruifd om te zien of het vel vet en geel zag en er vleesch om de botjes stak. Een paar nog geheel gave mannetjes werden in een lok-kooi ondergebracht; de meesten hadden zich danig toegetakeld, een vlerk ingescheurd, een pootje gebroken.

Met een bedreven kneepje van zijn duim en dunnen, bleeken wijsvinger, drukte Don Alessio het brosse achter-

kopje in: even kraakte er iets, sloeg sidderend een vleugel uit, trok krampachtig een pootje op, - dan wierp hij het slappe plukje, al naar de boutjes gekeurd waren, bij den hoop der vetten of der mageren.

Een vogeltje, dat, bij de haast van het vangen, wat onachtzaam eerst in een ijzer-getralied kooitje was terecht gekomen, had zich, bij zijn zinloos verweer tot ontvluchten, heel het kopje rauw gestooten tegen de snijdende spijlen. De beronnen veertjes staken wit in het blauwige vleesch en met angstige schokjes klopten daaronder de hersens. Toch verweerde het zich nog met kracht tegen de hand, die het omknelde.

'Kleine uilskuikens!' zei Don Alessio met een goedigen spot. Ze deden dat veel, de vogels, zich den kop zoo stuk vliegen.... Zijn duim en wijsvinger gaven hun kneepje, de botjes knapten, en het grijs-witte, weeke hersenmoesje spatte naar buiten. Don Alessio veegde haastig de paar mergspikjes weg, die op zijn soutanemouw waren gesprongen, - het werk liet hem bijna geen tijd, maar hij was nu eenmaal precies op zijn kleeren - wischte zich ook den besmeurden vinger schoon; het schamele veerenplukje lag reeds op het stapeltje der anderen.

En nog een ander vogeltje vond hij zoo. Het diertje had zich, tot over het kleine kraaloogje, dat uitpuilde of het los zat, heel het veeren-schedeltje stuk gereten.

Don Alessio bezag het aandachtig, terwijl hij het vast in de spanning van zijn hand hield.

- Hoe had ie 'm dat geleverd, dacht hij hardop; die was toch dadelijk in de teenen vangmand gezet... hoe had ie 'm dát klaargespeeld?

Hij schudde niet-begrijpend het hoofd.

Ook Don Matteo, met zijn kinderlijk verwonderden blik, kwam bijkijken, en begreep al evenmin.

'Pie.... pie... pie....' kreet klaaglijk-verdwaasd het diertje, waarover de twee soutanen zich bogen.

'Misschien hebben de anderen het gedaan,' opperde Don Matteo.

''t Zijn uilskuikens,' zei Don Alessio nog eens; zijn vingers drukten saam, het kraakbeen-schedeltje barstte en het grijswitte merg-moesje vermengde zich met het geronnen bloed.

Toen al de vogeltjes waren afgewerkt en de vangmand

leeg was, spreidde Don Alessio zijn blauwen, Don Matteo zijn roodbruinen zakdoek op den grond, en de deeling begon.

Don Alessio verdeelde, en Don Matteo keek toe; hij keek toe, niet om toezicht uit te oefenen, - hij wist wel, dat hij altijd het overgroote deel kreeg, al deed de ander het meeste werk; ook niet om te voren reeds te gast te gaan aan het maal van den avond, - hij was al even matig in den mond als Don Alessio en at er hoogstens twee of drie; hij keek toe, alleen maar met het argloos vermaak van te zien, hóéveel hij wel kreeg.

Don Alessio, met een koel gebaar, gooide heel het hoopje der magerlingen in den roodbruinen doek; de elf die beter in hun vet staken, verdeelde hij, zes voor den ander en vijf voor zich.

Don Matteo had een verrast lachje. Hij vond wel, dat van de laatste elf Don Alessio het meerendeel toekwam, doch hij kon het niet over zich verkrijgen, dit voor te stellen.

- Een-en-twintig en zes, dacht hij; - wat zou Zuilia wel zeggen, als hij zeven-en-twintig vogeltjes thuis bracht....!

Zij knoopten hun zakdoeken dicht om den buit. Als Don Alessio zag, dat het grootste van zijn vijftal nog flauw te vleugelkleppen lag, greep hij het bij den vlerk en sloeg het hardhandig tweemaal tegen den leemen vloer.

‘Per Baco!’ liet hij zich ontvallen, als het diertje nog bewoog.

Dan werd hij boos, mikte even met den hak van zijn zilvergegespten schoen, en in één raken zet had hij het sidderende kopje verbrijzeld.

‘'t Is jammer voor het figuur, dat het op tafel maakt,’ zei hij met een lichten spijt.

‘Ja, jammer,’ bëaamde Don Matteo.

Dan schoof hij het verminkte diertje bij de andere vier en knoopte de twee laatste punten van den zakdoek dicht.

Toen maakten zij zich tot vertrek gereed. Zij klopten hun soutanen en hun schoenen af, en streken zich de haren glad. Don Matteo trok zijn kousen op onder zijn kuitbroek, had nog een laatsten zorgzamen blik voor alle kooitjes in het rond. En Don Alessio voorop, de merelkooi in de hand, zijn vijf vogeltjes in den soutanezak geborgen, en achter hem aan Don Matteo, zijn roodbruin vrachtje aan een olmestok over den schouder, zoo togen zij op weg.

Als een kweelend en kwinkelend geheim van vrede bleef, in de zoel-doorschenen schaduw, de wachthut achter hen; argloos nevelde de deining van het net onder de roerlooze boomen, het glanzige grasveld was één wade van rust. 't Geluk van den volschoonen Octoberdag spande onder de wijde hemelen, en van hoog uit, van den klokketoren van Pregasio, vielen, langzaam en zuiver verluidend, de twaalf middagslagen door de stilte van het land.

En terwijl zij al zwijgend het ras stijgende rotspad van Mezèma opklommen, viel Don Alessio plots, als een naklank nog van hun onderbroken gesprek op het grasveld, een nieuwe plaats uit zijn Imitazione in... Wat kon Don Matteo toch averechts redekavelen! Het kwade in de natuur.... het was immers duidelijk....? Nadenkend zei hij: ‘Indien gij niet kunt verstaan en begrijpen hetgeen beneden u is, hoe zult gij dan verstaan en begrijpen hetgeen boven u is.’

En even later: ‘Aan wie zijn zinnen onderwerpt aan den Heer, zal zooveel licht en kennis gegeven worden, als hem nuttig en noodig is...’

Don Matteo knikte werktuigelijk, verlegde zijn vrachtje op den anderen schouder. Dan klommen zij, zwijgend weder, verder. Met zoete haaltjes tjuikte de merel in de schommelende kevie.

M. SCHARTEN-ANTINK.

De stieren-dief.

I.

Waar hij zwaar lag, de schouder-platen zwaar
in 't verig mos der leger-stede, en lag
ten rugge, en voelde aan zijne lenden dat
hij ging ontwaken; - waar Alkuoneus,
waar reus Alkuoneus, nóg de oogen bol
van slaap, nóg bol de blazers-mond, nóg bol
uit baard en breed-gebreide warre-haar
de wangen, bruin en rood van warmen slaap;
- waar vorst Alkuoneus, gestrekt ten polk
het logge lijf en de uitgelengde leên,
onder het dreigend-laag spelonk-gewelf
gewaar-werd, aan de dagelijksche pijn
der moe-gelegen lenden, dat hij weêr
ontwaken zoude, (en hij verlegde een been
en sloot zijn vuist op de inn'ge warmte van
zijn hand-palm, en hij ging zijn adem door
het brieschen hooren van zijn breeden neus)
- waar, de oogen toé nog, held Alkuoneus
ontwaken zoude en in zijn hoofd bewoog
't ontwakende bewust-zijn, voelde hij
aan zijne borst, plots, dat de dag begon.

Uti '*den tweeden bundel der Interludiën*'; verschijnt eerlang bij C.A.J. van Dishoeck, te Bussum.

II.

De dag begon over zijn naakte borst.
De lage dag legde aan zijn ruige borst,
aan zijne donkere, aan zijn warme borst,
plots eene rilling en een veege klaart.
Hij lag, en zijne borst werd klaar ineens
en kil.... En hij ontwaakte thans geheel.
Heel werd het lichaam hem gekoeld, en wies
al zindrend leven door zijn loome leên.
Zijn lijf werd hol. Thans wist hij weêr zijn hoofd
vol wisse wetenschap, en wrok, en leed....
- En hij ontsloot zijne oogen, en hij zag
de dag die reisde, uit de open poorte van
zijn steenen hol, over zijn koude borst
zijne oogen tegen. En hij werd gelijk
een morrig dier dat van den nieuwen dag
nog kent alleen het hitsig knagen van
den honger, en de onwil'ge zekerheid
der last'ge jacht....
- En reus Alkuoneus
keerde in zijn polk, die geurde als droge schors,
het logge lichaam, bood aan 't lage licht
dij, flank en arm en 't schoftig schouder-stel
die werden koud. Hij sloot zijne oogen weêr.
Maar hij ontsloot zijne oogen weêr. Hij zag
hoe 't licht kroop aan de wanden der spelonk,
rechtte aan de wanden grauwe spiegels, droop
als duistre peerlen aan het hoeken-rijk
gewelf. En hij sloot weêr zijne oogen, maar
ontsloot ze, en morde....

III.

Want weêr, - alleene heerscher zonder volk,
hij, eenig woner in dit barre land
dat nimmer bloosde in zonne, nimmer lag
in zomer-kleed, dat nooit een zomer-kleed
zag zwellen van een vrucht aan oogst of ooft,
maar wachtte eenbaarlijk, dat het baren zou,
jaren aan jaren, eeuw aan eeuw, en eeuwigheid
aan eeuwigheid, alsdat het baren zou;
- heer hij, en heerscher over een streek
die strekte, oneindig, uit het hard gebergt
naar eene zee toe, die niet was dan ijs,
nooit was dan ijs dat nimmer draagt of teelt;
- hij, reus Alkuoneus, verworpeling
van bij den schoot der slechte moeder Aard,
en nooit en won, dan meester mogen zijn
dáár waar slechts híj kon leven: zie, hij lag
in zijnen polk, naast knods en boog en pijl,
ontvoerd aan droomen die hem waren als
een zoet gesprek is in den avond met
een jonge en stille vrouw. En hij had kou
en hij had honger....

IV.

Lastig verlegde hij zijn leên, en rees
op zijne knieën, en zijn vuiste greep
knods, boog en pijl. Op zijne knieën kroop
hij 't schimmel-geurig leger door, en zag
den dag dien te gemoet hij kroop, en die
hem 't moe gelaat bleek miek van ijzig licht.
Hij kroop tot aan de poort van rots-steen. Dáar
rees hij, de hand ter aard, van knie op voet.
Hij stond dan op zijn linker voet; hij stond
thans op zijn beide voeten. En hij was
een Reus. Naakt stond hij, en hij was een Reus.
Waar hij, minachtend, de ijselijkste kou,
in smadelijken trots, gekozen had
als kleed, en weerde warme beren-huid
en huid des zwarten leeuws uit bar gebergt,
- hun vleesch alléen bedoelde, zwaar en wis,
zijn knods ten knoopen van hun ruigen rug, -
stond hij, en hij was naakt, en hij was zwart.

V.

Zwart stond hij, want het dage-licht, dat blank
hem had gemaakt voor 't wreed ontwaken, miek
dat hij werd zwart waar hij weêr leven zou.
- Wel was hij bleek nog in zijn aangezicht.
Drie golven huid waren aan 't voorhoofd hem,
die waren bleek, van eene kromme lijn
als een drievoud'ge boog. Zijn hooge neus
was, als een kegge, een bleeke boog. Zijn wang
was rechts en links bleek als een schild. Zijn kin,
zijn laag-bebaarde kin, was bleek. Want zie:
hij stond, zijn hoofd en heel zijn aangezicht
gelijk een heuvelige tafel, naar
de hooge en trage welving van de lucht
gekeerd; en was de lucht bleek in haar welving, zoo
was bleek het aanzicht van Alkuoneus....
- Donker was echter al zijn sterke nek.
Hij was een stam, en, loover-kruine, licht
maar dicht aan duisterheden, hief de baard
boven den nek een schaduw. 't Was een stam,
en hij liep uit, een gladde beuke-stam,
al rechts, al links, in eene teekening
van wortels, over schouderen en rug.
Aan schouderen en rug, daar lag het veld
der wèl-verdeelde huid. Maar zij was grauw.
Zij deinsde als trage heuvel-grond. Zij ging
in trage deining naar den buik toe, en
de lage glooiïng toe der heupen. En
zwart waren heupen en de lage buik;
maar stonden op de zuilen, dij aan dij,
der beenen, gelijk staat een arends-nest
op hooge zuilen, en 't is warrig van
bramen en mossen, zwart; maar woelend ook
van krijschend broedsel, dat naar leven dringt.

VI.

Hij stond, en hij zag áan de lucht en de aard.
Maar hij en zag ze níet misschien. Hij wist
de baan der aard die, eindloos, aan het paarsgewijze
spel der beenen, bood de dage-taak
der nood-durft van wie gód zich noemen mocht.
- Hij wist de lucht die ijl van vooglen was.
Hij zocht ter luchte vooglen. Waren zij,
- arend die ligt op dubbel vlerk-gewelf;
gier die den nijd'gen waaier zwaait der vlerk;
kort-wiekige ijs-gans die ter neêre ploft
bij elken last'gen hef des lichaams, - waren
zij, aan de heffing van gestolde baren,
waren zij, moede of heftig-weiger, niet
het voedsel dat hij zich, aan fel vuur, bried,
en, bradend aan fel vuur van hout en bramen,
die hem een heil van ménsch-zijn brengen kwamen?
Waren zij niet, dat hij zich, schande en vreugd,
mocht voelen lévend, wen hij hóngrend was?...
- En hij zag de aard. Maar hij zag méer de lucht,
en zocht, ter luchte, te éten.

VII.

o Smaad die wrokte, wrang tot pijne toe,
in zijne borst!
- Hij zag, onziende, de aard
die niets en was dan moeite hem; hij zag
de lucht die niets en bood dan ijlte hem,
hij, die zich onder de Eerst-geboornen wist
en onder de aller-sterksten....
Was hij niet,
in 't leêge van zijn peilloos-diep verdriet,
één van de zonen welke de Aarde won
bij 't bloed des Hemels? Wist hij niet zijn Wil
hemelsche gave, en zijne breede Kracht
gave der aarde, 'dat ze bei vereend
werden beweging naar een zéker doel
dat hen, de Reuzen, meester maken zou
van 't wentelend Heelal?....
Helaas, helaas!
de hemel bleef gesloten hun, té hoog
dat hunne woede treffen zou den gril
der slechtre kindren van den slechten zoon:
de kinderen van Kronos, vader-beul.
En de Aarde, de arreme Aarde, weduw van
de' ontmanden Hemel, kon ze meer nog zijn
dan oord van ballingschap, voor zonen, die
zij nauwlijks voeden te vermocht, en die
den vaderlijken Hemel nimmermeer
en zouden kennen?....

VIII.

Door-zoekend zag hij grond en lucht; hij zocht
dat hij zou éten....
    Maar de lucht bleef dood.
Zij bleef gelijk een land is, eene vlakt,
een effenheid van grond, te slechten tijd
dat alle vrucht geschuurd is, en geen graan
nog is gezaaid dat nieuwe vrucht belooft.
Het ligt gestrekt en naakt, gelijk een vrouw
die oud al is, en niet meer baren zal.
Het ligt onroerend, onberoerd; en geen
der dieren die hun voedsel zoeken aan
vergeten aar of zaad dat nog niet kiemt,
geen dier dat loopt op de aarde, of vlijtig vliegt,
bezoekt het, want het weet: het land is leêg....
- Zóó was de lucht aan 't wrokkig-zoekend oog,
glad en bewegenloos, en toe gelijk
't gelaat van een, die doof en blind is, en
de spijzen niet en smaakt, dewelk' hij eet,
nimmer zijn mond ontsluit op eene vraag,
nimmer zijn handen strekt, en nooit en rijst
van op de plaats daar hij gezeten is.
- Zóó was, zoo lag, zoo stond de leêge lucht
in de oogen, bleek en scherp gelijk een mes,
van kalen vorst Alkuoneus.

IX.

De lucht, de lucht, al-over hard deze aard...
Hóe wist Alkuoneus haar wezen, waar
zij staat gelijk de rug van een gróot man.
- Deze is veel grooter dan de Reuzen zijn;
hij is zoo groot als Ouranos moest zijn
die volde heel de wereld van zijn lijf.
En hij is wit en grauw, en geel en grauw.
Gij ziet zijn hoofd niet, dat gebukt is laag
ten knoop des halzen, daar hij bochelt in
een keten zware wervlen, tusschen bei
de tafelen die zijn de schouder-blaên,
omhoog-geheven bij den forschen duw
der spier-doorwortelde armen wier geweld
den horizont neêr-drukken bij der vuist
en 't nijdig pramen van het vinger-stel.
Zóo staat die man: hij drukt den einder neêr,
en heel zijn rug, zijn doodsch-bleek rechte rug
werkt van 't geweld der armen. Blank-bewaasd
heffen de bolle schoudren, waar het spel
der spieren heuvelt tot één bonk'gen berg
omhoog. Al-over 't zerk van 't dubbel blad
dat als een kegge legt ten boven-rug
golft traag de huid die aan de hoeken trilt.
En uit de klip, die geel gespannen staat
ten nekke, stort, een scheute aan beide zij,
de lange, logge klomp, de vaste zuil
van hard en pezig vleesch, ter weeke diept
der lenden neêr, aldaar de veege klaart
van 't licht geëffend is en mat en fletsch...
- - Aldus die man; en uit zijn rugge ziet
gij beider zij, naar voren toe, en boog
aan boog, de kromme ribben, hard en dun
grijpen de borst in een. gesloten rij
van ringen, harder dan het stugste staal.
Zóo staat die man, en hij is bleeker dan
een doode in schemering: zóo staat de lucht.

X.

Maar neen; - de lucht, zie, zij beweegt; zij wankt;
zij wiegeld als een wisslend baren-spel;
zij danst als witte hillen, beurtelings
omhoog, omlage... Zie, de lucht, zij is
een trage bende witte beren.
- Doof
zijt ge, en gij ziet alleen de beren gaan.
Op hunne platte zolen, matelijk
strekken zij stijf de beenen, zeker van
hun gang. Hun lijf is lang, en geel hun vacht
gelijk de maan is. Heel hun kop is stijf.
Hun nek is stijf. Hun rug is rechte. Maar
ten schouder priemt een dubble kim, die roert.
Bij elken stap van de' ongehoorden gang,
dan rechts, dan links, schuift uit het been omhoog
een smalle klip die stoot de vacht omhoog,
de gele...
En zij zijn véle beren; zie,
zij gaan in ongelijke rijen, maar
hun stap is maetlijk-eender. De één naast de aêr
gaan zij, met recht-gestrekte muil en nek,
áf op het verre en ongekende doel.
Maar bei de schoudren puilen, klip naast klip,
bij beurte links en rechts, en links en rechts;
tot in oneindigheden, links en rechts;
zoo verre uw gruwlijke oogen kijken, links
en rechts die gele wiegel-kimmen, links
en rechts. Zij gaan; zij gaan oneindelijk;
zij gaan, de oneindelijke beren, op
een vlakte die gij niet bezint. Zij gaan;
zij gaan gelijk de lucht; zij gaan, zij gaan,
en links en rechts gaat golvend klip aan klip
ten duizendvoud'gen rugge... Zie, de lucht...

XI.

Maar neen; - de lucht: bestaát de lucht?
- Zij is
hetgeen ge zijt wanneer gij plots ontwaakt.
Gij ligt in een zacht leger, en gij weet
dat gij ten rugge ligt. Maar gij gevoelt
dat gij plots zinkt als in een ijle kilt,
om weêr dan plots in eene zoele leêgt
te worden opgeheven... - Zijt gij nog?
Gij krimpt, zoo voelt ge. Maar ineens, daar gaat
gij breide', oneindig, uwe leden uit.
Gij hoort u hooren en gij ziet u zien.
Maar zijt ge u-zélf nog? Zijt ge vréémd u niet
aldaar ge lijdlijk ligt in duisternis,
een onbegrijplijk wezen, willoos-klein
en -groot, en hebt geen eigen zinnen meer,
en kunt niet eens nog bang zijn? - Voel, gij rolt
de afgronden door der hoogte en van de laagt.
Uw hoofd is als een gloe'nde kogel. En
gij zijt niets meer dan hóófd. Maar is 't úw hoofd?
Gij ziet uw hoofd: kan dit úw hoofd nog zijn?...
- - En gij bezwijmt; gij gaat het donker in,
't fluweelig donker van het níet-bestaan;
gij voelt u worden vrij; gij voelt te zijn
hij die niet is; hij die niet is...
- De lucht
is ijl. Bestaat zoowaar de lucht?

Doch reus Alkuoneus, de bittre, weet:
de lucht bestáat..
- De lucht ziet. Zij, de lucht,
is één groot oog. Neen, zij is duizend-maal
een oog... Want staart gij láng haar aan,
staart ge in haar grauwe holte, staart gij strak
den welv'gen muur die nimmer zon-schakeert
met, vragend en verwachtend, uwen blik,
met, hooploos en wanhopend, uwen blik
de steile welving tegen van de lucht:
dan is zij vol met oogen, met witte oogen...
Zij zien u niet misschien, bij dage, waar
ze rolle' als oogen doen van blinden, die
roeren hun blik, en blijde schijne', of droef,
en schijnen blijde of droef om wat zij zien,
maar niet en zien.
- Maar daar de nacht ontwaakt
huiverend uit de traagheid van den dag:
zie hoe ineens de blinde blikken van
den dag gaan blinken als een dreigement...
En hij die niet en weet, die niet en gist
dat slechtheid hem bedreigt: zijn hart, ineens,
is als een huis met open dak, en heel
de starend' hemel valt weêrkaatst erin.
Maar wie den wrok der goden kent, - wie, die
'lijk reus Alkuoneus de goden kent,
en weet: uit elken blik sart hem een god;
en hij weet tevens de onmacht van den blik
die 't eigen oog de heemlen tegen-ketst,
die weet: de luchten kijken als een vijand...

XIII.

- Alkuoneus verlaat van blik de lucht,
de onvruchtb're lucht, de vogel-leêge lucht.
En hij ziet de aarde langs, al-over de aard...

- De aarde is een oud wijf, en een ziek. Ze is blind.
Want is niet heel de wereld blind bij dag,
heel de onverschill'ge wereld over dag?...
De aarde is een oud wijf, en een ziek. Zij ligt,
onder een deken als een ruige huid,
een harde huid, een schubb'ge huid, - zij ligt
onroerend in haar leger, haren polk,
de oogen breed-open en die niet en zien,
de mond gesloten en waar geen gebed
bewegend is. Zij ligt, en zij heeft kou
noch warm; zij kreunt niet; ze is als wezenloos;
zij moet heel ziek zijn, want, bewegenloos,
maakt huivrig-vies zij, en nieuwsgierig, en
zij schrikt u af. Haar handen zijn zoo smal
als haar gezicht, waar hol de slapen zijn.
Maar hare handen zijn als doode klauwen...

Zoo ligt eene oude zieke vrouw, die riekt.
- En de aarde...

XIV.

Neen, de aarde: en is zij niet als een leeuwin,
een zwarte, en uit de holen van 't gebergt
een oude, en in de holen van 't gebergt
eenzaam?
- Zij zag gedood bij steen op steen,
eerst brieschend dat de wereld helmde; dan
huilend oneindig onder 't helsch gejoel
der jagers; en dan geeuwend nog alleen
een langen, langen geeuw; en dan - hij sloot
zijn smeekende oogen, en hij schudde traag
zijn manen, en ging liggen, en zijn borst
hoorde hij klinken onder steen op steen,
maar hij en vóelde 't niet meer: zóo, gedood
bij jagers, zag zij sterven haren leeuw.
Zij zag, van uit het hol gebergt, haar leeuw
sterven, terwijl zij lag en zoogend was
haar welpen, en zij tranen stortte...
- Nu
is eenzaam zij ter holen van 't gebergt,
en zwart. Haar oog is norsch en star. Ze is oud.
Gij ziet ze niet: want nooit verlaat zij 't hol
waar ze aan den kouden wand ligt. Maar bij nacht,
dan gaat ze huilen dat gij beeft in bed,
en is zij schriklijk...
- Zóo ligt de aarde, en gij
en ziet ze niet bij dag. Maar in den nacht
dan werkt zij, en ze krijscht, en zij is schriklijk...

XV.

Maar waar zij ligt, en is gekleed geheel
in sneeuw; en gij ontwaakt, en gij ziet plots
ten looden ochtend dat zij ligt geheel
eenbaarlijk-lang, eenbaarlijk-breed, gekleed
in de geniepige effenheid van sneeuw, -
o, is ze niet voor uwe razernij
een stomme en een geheim'ge spiegel?....
- Want
gij kent de naakte onvruchtbaarheid, gebreid
onder de wade, onder den pelder van
de' onoverzienb'ren sneeuw. Uw voet en kan
ze schenden, noch de noestheid uwer hand.
Loop ze bij nijd'ge stappen zwart en vuil;
delf ze bij vingren, tot harde eelt ze stramt:
ze blijft onaangeroerd-onvruchtbaar; zie,
zij blijft onschuldig-dor; ze blijft gelijk
een witte water-ganze, die ge schiet
en die ineens dood is, gebarenloos....
En waar ge ontsteekt in woede (grolt uw buik
niet van de pijn des hongers?) en gij raast,
en heel uw oog is rood van bloed, gelijk
het oog is van den woud-os: zie, ge kijkt
haar aan, en zij is stom, en zij is bleek;
ze is als een tinnen spiegel, waar ge u ziet
vervaald, verstrakt van lijnen uw gezicht,
en ál uw ónmacht, waar ze onvruchtbaar blijft.

XVI.

Alkuoneus ziet aan de lucht en de aard....
- Het is thans ochtend; maar de lucht is hem
een onverklaarde meester, en bevel.
Want weet hij ook: de aarde is gelijk een trap.
De nacht hiet hem opnieuw: de aarde is een trap
en gij, bega hem.
- Want hij weet dat waar
zijn rug hij keert der zee toe, en de wind
der zee kuift aan zijn rechten, zilvren rug,
- hij weet dat, waar hij 't strand van ijs verlaat
om aan zijn zool de glooiënd-gladde vlakt
te voelen hobblig worden, kei aan kei
die vuur duwt in de voeten, punt aan punt;
dat, waar allengerhand zijn zachtre rug
wordt milder aangeblazen, en zijn nek
is niet meer stijf, en hij gaat verder; maar
er komt een harde zoelte in kuit en dij
want hij gaat láng al; doch, nu zuigt zijn zool
een milder aarde aan, en die vochtig wordt,
en kent hij moeheid, ze is niet pijnlijk meer,
- hij weet dat, zoo hij gaat, een halven dag
van zijne lange beenen, en een trap
is de aarde, en dien hij, goed-gezind, betreedt:
daar wordt niet de aarde alleen verwondering
in zijne leden, maar de lucht verijlt
en wordt zeer broos, en g' hebt een zoete vrees
als g' haar beziet en ook een zoet betrouwen....
- Zóó, als gij gaat, en de aarde is als een trap,
van aan de kille zee, tot waar de berg
scheidt de aarde....

XVII.

Alkuoneus erkent het sprakeloos bevel
der nacht. - Hij ziet de lucht aan, maar niet meer
om buit: want hij telt de uren aan de lucht.
Hij rekent de uren. Gaat hij berg-waarts tháns,
hij kan den top bereike' en de' andren helft
der aarde, vóor de dag gaat rollen op
de vlugge helling van de duisternis.
Hij aarzelt. Maar hij mág niet aarzlen. Want
een ruwe duw beveelt hem, stomp aan stomp
in 't harte, dat hij gáán moet.
- En hij gaat.
En waar hij gaat, den rug ter zee, en aan
zijn voet de grond die keert, van ijs, in 't stug
en stompe staan der keiën, maar allengs
wordt week gelijk een weide, en wak, en waar
- hij nadert, o, hij nadert! - zijne zool
gaat zinken in een zilver-peerlend zwart
en makkelijk-veerkrachtig, doch niet rijp
liggen der aarde, daar omlijnt zijn zool
een schoone draad van zilver; en het is
op déze plaats dat de aarde in werklijkheid
wordt als een trap, wordt als een muur, wordt als
een steil gelaat van steen; - maar hij heeft moed
als waar' hem moed een milde dartelheid -:
hij gaat, en wáar hij gaat, daar lost in hem
de grol en stoot des hongers, die zijn buik
doorkneedde als een vulkaan de grommige aard,
óp in een rook, een ijlen zinder-rook
die stijgt hem naar het hoofd, en maakt hem vreemd
van vreugde....

XVIII.

Hij is gekomen tot de hoogste kim:
thans overziet hij de aarde....

- Maar of verbazen heel dees weel'ge dag
hem wilde zijn een meester, en die slaat
met zijne blijde zweepe door de lucht
waar 't oor het minst dat hel geklets verwacht
en schokt heel 't hoofd onder den luiden striem
óp tot nieuwe aandacht die het schoonste loon erlangt;
- of heel dees dag verbazen's rijken dwang
zou lijden, die hem wijden zou tot vreugd:
zoo ondervond hij onder nieuw bevel
eens ijverig-bedienden meesters, weêr
verbazing, waar hij over de aard ging zien....

- Zij lag gelijk een eindelooze schelp.
Gelijk een platte en eindelooze schelp
die, grijzer naar haar ronde boorden toe,
telt gladde en glimm'ge glooiïng, één voor één,
ten komme toe, aldaar het weeke dier
rustte, en het lag in eene ronde ruimt,
een navel vlakke klaart: zóo zag hij de aard;
zoo zag Alkuoneus deze aard, gelijk
een effen vijver die op zonne-groott'
de zonne droeg en goud was als de zon;
daaruit, en verder steeds den einder toe,
en vager steeds van veie tinte, naar
den einder die een ronde grauwte was,
deinde de keten van de klingen, die
hieven een klaarte tot een blijden kam,
tot weêr zij vielen in een lichte schaaûw
om weêre traag te rijzen. Zoo was de aard
gelijk, oneindig en niet te overzien,
een schelpe....

XIX.

Doch de aard, zij is veel schooner dan een schelp.
Zij is de weelde van een ruiter die,
ten prillen uchtend al den huizë uit,
zijn schoon wit huis, dat is gelijk de lamp
der vlakte, wipt ten zadel, en zijn paard
is wit, gelijk een licht, gelijk een lamp
die dwaalt over de vlakte. - Zie, hij zit.
Hij is een duisternis op zijn wit paard.
Maar hij is blij, daar hij te rijden gaat.
Een rust'ge draf eerst, een gelijke draf
zooals 't gemoed van een jong meisje, voert
hem naar den eersten horizon. Hij ziet
de' eerste' einder als een schoon-bewogen kring
van hillen, blankend in den blooden dag.
Maar - waar zijn paard den draf verrascht, en snuift
naar ruimer zicht al voor zijn blekker-blik -
keert hij zich om aldra, en drukt zijn hand
vlak 't kruis aan van zijn paard; want zie, daar zijn
de heuvlen hem voorbij al, in den rug,
en hij en ziet ze niet, of keert zich om....
Al vlugger draaft, al drukker vliegt zijn dier.
De tweede rij der klingen nadert. Zie:
ze zijn in 't oog hem een beglansde schuint
van bloem'ge kruiden; neen, ze zijn alreê
voorbij, en híj alreê den ring in 't zicht
der dérde klingen.... En, waar 't vurig ros
als in een blijde woede al naar nieuwe einders reikt
die rasscher wijken naar zij nader zijn,
brandt in den ruiter eene greet'ger vreugd.
't Is of hij is de reis des dages aan
't gezicht der aard. 't Is of zijn vlugheid meet
de aard, maar of de aard nog vlúgger is, dan hij.

XX.

De daevrende aard onder den drukken draf
eens ruiters; o, de aandaverende draf
der aard.
- Maar neen, zij draaft niet aan,
zij is geen voorjaars-ebbe en glinster-lach
van eene stuw'ge zee die naêrt, die naêrt.
De aarde, zij woelt, maar zij en streeft niet, ze is
een vlakte, waar wel duizend kindren zijn.

Wel duizend, duikelend in 't neersche groen,
wel duizend allerkleinste kinderkens,
nog borelingskens haast, die zwak nog zijn
van leden, maar die naakt en spartlend zijn
over elkandren, gelijk hondjes zijn
die, pas-geboren, nog niet goed en zien.
De kinderkens zijn naakt. Het licht is blauw.
Het licht is blauw over 't bewogen spel,
het spartel-spel der rulle ruggetjes,
der ingediepte bilkens; over 't staan
der rechte hoofdjes die de' onhand'gen stomp
weren der rooz'ge vuistjes; over 't klaar
spannen der hooge borstjes in 't gehijg
dat hel ze maakt en bleeker nog dan melk....
Zij wriemlen door malkanderen. Zij zijn
felle bewogenheid, maar zoet als melk
die zacht aan 't zieden gaat, en zóo beweegt.
En zij zijn duizend, zij zijn duizend: zie
hoe naarstig zij daar woelen door elkaêr;
zie hoe zij wriemlend woelen; zie hoe de aard...

XXI.

Maar de aarde woelt niet. De aarde woelt niet meer.
Alkuoneus kan rustig aan ze zien
en zij, ze is rustig.
  Zie, ze wordt gelijk
een witte veerze in veie Meie-wei.
Ze ligt, en lui langt zij der zuivre zon
heur buik en ongewassen uiër, waar
heur stramme pooten strekken, en heur hoef
is blank en zacht als nog van kalvren is.
Reeds kent zij huivering ter heete holt
van de achter-bille. Maar dees ochtend is
zij lui, en wiegt alleen van haren staart
de zwier'ge zwerm der vliegen tot een kroon.
Haar wit-bewimperde oogen roeren niet.
Gij ziet ze blauw als door een laag van melk.
Haar hoornkens zijn zeer klein; nog borstelig
haar voorhoofd. Maar ze is lui en lusteloos....
- Doch, waar zij ligt aldus, ter lente-wei,
beven daar niet de stallen? Alle deur
is aangestompt van elken bronst'gen stier.
De duisternis is rood er van hun tocht.
Zij slingren slijm door de ijlt. Hun pooten staan,
hun achter-pooten gelijk starre stammen staan.
Maar zij, ze ligt, de veers, van allen stal
verre, en 'n hoort de deuren aangestompt,
en kwijlt niet....

XXII.

Alkuoneus is thans verbazing's vríend.
Verbazing is niet meer een goochel-ring
die draait hem voor de zinnen. - En hij wéet:
hij ziet thans de aarde 'lijk een sperwer ziet,
een taaie, en 'lijk een smalle duif ze ziet.
Hij ziet ze als een veerze. -
Maar in hem
is een bewust-zijn en ontwaakte plicht:
dat hij zal éten, éérst, en dat deze aard
is rijk aan rundren....
- De aarde is als een veers.
De aarde is een veerze. Goed. Maar is zij niet
gevuld, hier, in dit land dat ónder hem
strekt eene heuvel-rijke oneindigheid,
en Erutheia heet, en blozend is
in 't licht der zon die rozig wordt en teeder,
- voert zij de volte niet van zonnig vee;
voedt zij hier aan het voeder van de zon,
de oneindelijke kudde niet der stieren?....
- Alkuoneus voelt in zijn voor-hoofd vieren,
maar weêre voelt hij in zijn ingewand
víeren.... weder kijkt de vlakt hij in.
Hij ziet de vlakte in, en de vele kringen
der bloem'ge heuvlen en der klare klinglen;
hij kijkt gelijk een gierigaard; hij kíjkt.
En nu is 't dat verbazing uit hem wijkt:
hij ziet de bleeke heuvlen, en zij roeren;
hij ziet ze, levend, wemelingen voeren:
hij ziet de klingen, en hun fellen cier
van bloeme', en elke bloem wordt er een stíer.

XXIII.

Een vlamme is 't hoofd thans van Alkuoneus,
en zijne beenen. Heel zijn tong is vlam.
Zijn kuiten wapperen als vlammen, en
zijn ingewand wentelt een vlamme door.
- o, Hij heeft wèl gevonden, wat hij moest.
Hij weet het wit thans dat hem hier-waarts dreef.
Hij kent de drijf-veer die hem rugge-stoot
was toen hij ging, en toen hij klom, en toen
te staan hij kwam, hier aan de hoogste kim.
Want elke bloem, ter klingen, zie, o zie:
want elke bloem, ter klingen, is een stíer....
- En hij, Alkuoneus, is als een vlam:
gelijk een vlamme wuift hij; 'lijk een vlam
die, aan een steile helling, door een woud
woedt, en zij springt van boom tot boom;
zij bonst gelijk een bol van boom op boom:
- gelijk een bol van vuur bonst thans en botst
en rotse aan rotse vorst Alkuoneus.
Geen plomp gewicht en is hem 't lichaam meer:
hij is een veer'ge vuur-bol, en hij wipt;
hij kaatst van rots tot rotse, en rots te rots
klaart van zijn sprong, een enkle stond maar;
klaart van zijn stem, die luide en luider wordt
naar naedrend hij der vlakte wordt. Hij roept;
hij vindt voor iedren bons een luidre keel.
Tot hij geheel beneên is, en zijn gil
slaat al de streken tegen van den wind,
en wordt een eindelooze schater.

XXIV.

Hij staakt een wijle, van verwondering.
Maar, waar hij 't haemren hoort zijns harte', en ziet
te dichter thans, de dichte stieren-drom,
- en dreunend rommelt door zijn ingewand
de honger, en hij ziet de stieren ál:
daar gaat, en raetlend, over de aard, zijn schater.
Schaterend schrijdt hij over de aard, bedaard
van stap, zijn schoudren breed, en blank zijn borst
van licht. Hij schrijdt. En onderscheidend, gaat
en blinkt zijn blik, van stier op stier, aldaar
zij zonne-fel staan bloeiënd aan de klingen....
Hij schatert. En zijn schater, als een klok,
een dolle klok, klinkt dra den heuvel-rug
rakelings tegen. - En 't verbaasde vee,
het trage-grazend, plots-verbaasde vee:
het recht het hoofd, en ziet Alkuoneus.
Het ziet Alkuoneus, den reus, die schrijdt,
die statig schrijdt, en schatert, en die schatert;
de hooge reus, een beeld van vuur, die schatert;
de felle borst, die rustig is; de leên
die maetlijk schrijden; 't maetlijk-statig gaan
des halsen, als een zuil van zon, die wankt.
Maar 't hoofd dan, 't dolle hoofd, het wreede hoofd
- o, hij gaat éten! - dat te beven staat,
dat trilt geheel, gelijk een horzel in
het licht, van schaetren, o, van schaetren!...

XXV.

Het recht zijn hoofd, het vee, en norschen blik;
het heft zijn oog, dat kijkt als donker bloed;
het heft den snuiv'gen snoet die, rimplend, kwijlt;
en rimplen gaat, tusschen de dubble vraag
der wrokkige oogen, 't voorhoofd; en de ster,
de harige, aan het voorhoofd, draait ter zij.
Weêrs-zij het starre schedel-haar, gaat aan
de lucht de bocht-gekromde scherpte staan
der vaste hoornen. En hun wange rilt;
maar vlugger rilt hun schoft en vóor-bil, fel.
Ten kwab'gen kossem rollen bollen, want
de beesten zwelgen bij het plots gezicht.
Hun voor-poot heft, tewege; wachtend heft
hun voor-poot. Maar, daar al den rugge vaart
van uit den loggen nek, die traag vergaat,
een scherpe scheute en priem, en onbekend
maar zéker van een onheil, - ruggelings
een pijl, een schot dat schittert door hun bloed:
daar keggen ze in den grond hun achter-hoef,
aan beiden strak-gespannen poot, hun hoef;
en beider zijde gaan drie spieren staan
van ijzer in hun hespen, en hun staart
gaat staan als een gedrilde lans, en gansch
hun achter-vlakte is effen als een berd....
- Zoo rechten zij, aldaar ze Alkuoneus
zien, en zijn schater davert door hun bloed,
door hun verbolgen en verbazend bloed;
zóo staan zij aan den hemel, waar de zon
al neigt. en gulden wordt als gouden rood.
En zij zijn bronzen, roerelooze stieren.

XXVI.

Niet langer aarzelt in zijn zinnend hoofd,
zijn zot maar zinnend hoofd, Alkuoneus.
Hij heeft het stel der stieren stúg gezien
stug maar onrústig, zijn veelvoud'gen stand.
- Hij staakt zijn schater plots, en kromt zijn rug.
Hij vouwt zijn lijf, haaks. Zijne knieën zijn
klippen aldra, boven den rug uit, en
de diepre dijen. Zijne voeten, plat
als planken, hoeken op hun teenen-tred.
Hij trippelt thans aan langen pas. Zijn hoofd
hangt, zwaar-bewegend, tusschen 't hoog gestuw
der gele knieën. In de rimplen van
zijn buik legt hij zijn vingren. Hij gevoelt
zich sluw en geestig. En hij gaat. Hij gaat.
Hij gaat geniepig, dobbel t' hoop. Hij gaat
gelijk een duister beest diep in den nacht.
Hij gaat, en licht is aan zijn knieën slechts.
Hij gaat, en trippel-vlug, op zijne teenen....

XXVII.

- Daarboven staan de stieren. En hun oog
praalt prat van vuur als git, van git als vuur.
Zij zijn niet meer verwonderd, maar gereed...

- Gereéd. Maar waar ging wijken dan 't gedrocht,
't meervoudig wezen dat bewoog van klank,
angst-barend meer van klank dan van gebaar?
Wáár week het wezen dat ze wakker miek
tusschen hun hoornen-stel en 't werend staan
van hunne hespen? Wáár de vlagge van
den lach, die kittelt erger dan 't seizoen
der minne? En wáár, tot spiegel, koper-klaar
de borst, die brallend welft, hun woede tegen?....

XXVIII.

De dag ging buigen naar den wand des slaaps.
Gelijk een wand van koper werd de dag.
En hunne flanken werden warrem als
van warrem water...
- Was die schater dan een waan?
Hun oor beketst dan van een waan, en 't oog
te raschelijk ontsteld, dat het in zich
te moeiëlijk vergloeiën voelde woede?....
- De dag ging buigen naar den wand des slaaps....
Waren zij dan (zij wimperden heel traag)
waren zij zotte kalvren, waren zij
zoogende kalvren nog, en ongespeend,
zij stieren, dat zij stonden in geweld
bij schimmen en bij schamel-schoonen schijn?....
- De dag ging buigen naar den wand des slaaps.
Hun logge en vinn'ge kop boog. Aan hun tong
geurden de ruige grassen, en het felp
van bloemen, en het nootje van een knop.
Hun onder-tanden dweerschten wijslijk-traag
hun boven-tanden. En hun oog was vol
van de weêrspiegling eener kruid'ge wei....
- De dag ging buigen naar den wand des slaaps.
De dag ging in hun knieën knakkend wegen.
De dag was dossem in hun hoofd. De dag
was zoet en schoon....
- Was het een wáan geweest?....
Zij sloten wit hunne oogen. Zwaarder woog
de schoft. Een knie ging knikken. Dralend kwam
een draad van slijm te dale' aan elken mond.
Was het een schim geweest? - De dag begon
te dalen naar den welv'gen wand des slaaps.

XXIX.

Maar welk een fleemen strijkt hunne oogen langs?
Zij willen slapen; maar het is geen slaap
die wijlt een trage wijle aan trill'gen wimper.
Zij wilden slapen. Maar welk ongeduld
schudt daar hunne ooren plots, en doet ontsteld
rijzen ter oore hun het rechter haar?
Zij wouën slapen. Slapen loost hun knie
en nek. - Maar nakend wordt in hen
een wee; en zij en weten niet wélk wee.
Te beider zijde duwt een pijn de holt
aan hunner hespen. Huivren gaat hun huid.
Zij zwelgen speeksel, en hun mond wordt dor.
Zij willen niet meer knielen.... Wat? Daar rilt
hun vóor-bille, en zij zien een zoet geloei....
- Want uit de diepten: hoort, het is een zang.
De dag gaat lager worden 't Is een zang,
een zoetlijk-klagend beurelen, ter diept
der flanken van een pijnelijke koe.
Zij klaagt, daar in de diepste diept. Maar neen:
zij klaagt niet, want zij zingt. Zij beurelt zacht,
zij beurelt plots geweldig, maar zij beurelt
weêr zacht aldra, en van een eérste geeren.
Zij weet niet, wat begeerte is. Hoort, zij beurelt
een lange en effen wijle. Tot daar schiet
geloei haar langs den donkren binnen-kant
ten nek naar boven, in den bollen mond
die breed en strak staat van geloei. Maar weêr
gaat kreunen ze in een beurlen als een klacht,
een zoet niet-weten, en een vréemd niet-weten.
Zij wéet niet... In de diepste verten loeit,
eenbarelijk, een koe. Zij weet niet.
- Pal
staan plots de stieren, en zij staren, ál.

XXX.

Zij staren. Maar zij staren niet te lang.
Zij punten hunne hoornen. 't Voorhoofd komt
te staan, de donkert tegen en de diept,
gelijk een duister vierkant. Rollend zoekt
hun blik iets op den paarser-groenen grond.
Maar zij de koe, de zoete jonge koe,
zij beurelt... - En dan, 'of een graag-geloofd bevel
bewoog hun beenen, dalen zorgelijk
de heuvlen af ze. Zie, zij gaan. Hun nek
is krom nog naar der aarde en rimpelend
viervoudig aan de kake. Zie, zij gaan,
bedaard en torve, maar met zékerheid.
- Maar, waar ze gaan, krijgt klank de zoete stem.
't En is geen verre klank meer: 't is een zang.
't En is geen zang meer: 't wordt een holle klacht;
't wordt als een eisch, een klaeglijk-smeekende èisch,
een galmende en een grollende en een bloode...
Zij gaan, hun voeten in de zachte zoden,
maar in de lucht thans, die van zonne trilt,
van broei'ge zon, hun heffend hoofd, dat rilt.
Zij stappen. Neen, zij stappen niet: zij draven.
Een holle rochel komt hun kele schraven;
want rochelt thans, maar niet van woede, en vèr
de stemme van de veerze, en bang, en bar.
- Zij loopen. Hunne koppen staan omhooge.
De wijde wind komt hunne schoften droogen.
Zij schuive' als schuiten door de vlakte, en aan
hun lange hoeve hoort gij de aarde slaan.
Zij schuiven en zij schieten, en zij botsen
elkander aan. Zij naderen de rotsen.
Zij naderen, waar een liefde-zieke kreet,
lúid thans, ze leidt naar 't smartelijke leed
dat koppig spant al in hun kossem, tegen
heel 't pijnlijk ingewand, dat staat te leêgen
zijn opgehoopte woeden, maar daarna
in 't looden hoofd den spijt draagt van zijn schâ...

XXXI.

Zij draven. Neen, zij draven niet: zij zijn
één drift alleen nog, die ze drijft, gedwee
aldaar ze wacht de vorderende stem.
Zij zijn, wel duizend, naar de vorder-stem;
wel duizend vordert naar haar klagelijk
bevel de stemme, en die al nader wordt.
Zij woedt al woester, wisselt ze ook in kreun.
Alnaar zij naedren, en zij worden woest,
wordt zij al wilder, waar ze dichter ligt.
- Zoo stuiken zij, wel duizend, met hun kop
de krampe-kreun'ge stemme tegen; en
alleen van áchter is hun lichaam licht.
Want buigt al naar den wand des slaaps
de dag.... - Zij stuiken en zij storten. Uit
een afgrond huilt, miauwend, thans de veers,
de jonge, en in de hachelijkste vrees
en 't hachelijkst begeeren... En zij gaan.
Hun lichaam klinkt elkander tegen. Als
veelvoud'ge pezen wringen door elkaâr
de pooten, en de hoornen, kruisend, gaan
in-één staan, raezrig niet te ontwarren..
Zij stooten en zij stuiven. 't Bar gehuil
holt hunnen flank en volt hun hollen bek
van zwellend-ronde tong in speeksel. Stroef bestrijkt
een averechtsche streuvel hun den steern.
Zij storten. Neen; zij storten niet. Hun achter-lijf
is vuur, en moede en woedend en vervoerd
van vuur... De stemme fezelt en zij jankt. Zij jankt.
De stemme...

XXXII.

Neen, neen! De stemme jankt niet. Neen, de stem,
de koeië-stem, de neersche veerze-stem,
de nader-nijd'ge wee-stem, jankt niet. Neen:
zij stáákt. En waar de stieren, naêr-gestort,
voelen haar staken pijnlijk plots ter borst,
en stuiken, alle duizend, op hun voorhoofd:
daar zwijgt, niet langer dan zij wachten konden,
de stemme... - Maar een luide schater gaat,
een klaterende schater gaat, inééns,
een daver-klaterende schater gaat,
de oneind'ge schater van hun wrevel gáat, -
hij stáat: de wervelende schater, aan
hun neêr-gestorten stoet, en lacht, en lacht.
En, waar de zon die zij verlieten, rood
gaat vloeiën over 't rugge-ronden van
de hille', ontvlamt zij, die aldús bedroog
hun kudde aan koe-geloei en luide kunst.
Hij staat, één vuur, star één gestalt van vuur,
geschoven uit een rots-kloof, als een klomp
van vuur. - Hij schatert. En zij stuiken op hun hoofd,
naar klaevren recht weêr, en een klapper-angst
door-keent hun tand-vleesch. De achter-leên zijn dol
en draaiën al, ter kimme toe, die lokt
naar de' ouden vrede. - Maar een koud bevel,
een water-koud bevel is 't schaetren thans
en een veel-voud'ge zweep van leen'ge teenen.
Eén vlucht, aldaar hij lacht, en óm hen henen,
van hem, die dús ze lokte, en schater-lacht,
vergaêrt ze, en jaagt ze naar den smallen schacht
des bergs. Eén vlucht, rond ál die duizend henen:
en zie, zij gaan, bij 't vuur der leen'ge teenen...

XXXIII.

Een vreugd door-blaakt thans reus Alkuoneus,
en spant de veren van zijn lichaam. Bral
gebiedt zijn stem, aldaar zijn noeste loop
sluit in een kring het botsend dieren-tal.
- Zij gaan onwillig eerst. Maar zijne zweep
is honderd-voud, en weet te treffen, waar
de huid is pijnlijk en de pijne vuur.
Hij zweept. De lucht zingt van zijn zweep. En daar
hij zweept, gaan klouteren, de rotsen óp,
de schamp'ge hoeven. Stort een stier, en bloed
leek aan zijn schoft: een schop, en weêre rijst
en rekt en reesemt hij ter dichte rij
die, dicht-aneen, omhooge-streeft, en recht
de' armzalig-schicht'gen blik van duizend muilen.
Eén wijl hun blik den bleekren hemel in.
Maar weêr, algauw, waar scheurt de schart'ge wand
hun huid, de kop ter neder, in 't gespan
der traag-verlegde schouderen....
- Zij gaan.
Gij hoort gewrijf der strak-gespannen lijven.
Gij ziet de lijven, grijzend aan den wand
die grijs is; en zij gaan, zij gaan, zij gaan.
En grijs is de avond al. Zij gaan naar 't grijs.
Grijs zelfs Alkuoneus, dien de ijver voert
om zijne schoone kudde, maar die zwijgt.
Weet hij dan niet dat weêr naar 't grijs hij gaat?....
- Hij zweept zijn beesten aan. 't Geklaver slaat
van hunne hoeven tokklend op de rots.
Zij gaan, en zwijgend, en alleen gehijg
maakt, dat ook hijgen gaat Alkuoneus
van moeheid in zijn schonken....
En aldus
bereiken zij de rij der kimmen, hóog.

XXXIV.

Een lange rij van beesten, aan de rij
der kimmen en ter asch der lucht,
der oude lucht, der lamme en leêge lucht,
der arreme avond-lucht, hun hoornen, hard....
En weêr vergeet Alkuoneus de zwaart
des tochts om 't loon dat hij verworven heeft:
die duizend zonne-stieren voor zijn honger.
- Opnieuw gaat huilen door de lucht zijn lach,
gaat snikken van zijn daverenden lach
de huiver-lucht. En van een nieuwen schrik
bevangen, storten thans de bergen neêr,
hollen de bergen neêr, rollen de bergen neêr,
en naar de diepten van zijn nijdig land,
de stieren.
- En hij ziet het, daar hij staat,
groot en alleen, ter kimme' en aan de lucht,
hij, reus Alkuoneus, en ziet de lucht
ijzig en grijs weêr als een weduw-kleed...

XXXV.

Maar plots: welk krijschen heeft de lucht gescheurd?
Van welke klaart doorpriemd is plots de lucht?
Van welke.... o Wee, van welk een plotschen pijl
brandt daar zijn voorhoofd?

- Eene duizeling
bevangt zijn groot hoofd. Een lamheid slaat
zijn leden met verschrikking, en zijn knie
gaat zwichten. Pijnlijk spalkt hij de oogen, en....
Hij sluit ze en heeft begrépen: als een straal
van bliksem schicht een nieuwe pijl hem toe.
Hij denkt niet meer; hij heeft den tijd niet meer
te denken. Slap en loom en zwaar als lood
rolt over 't starre staan der rotsen, 't lijk
van reus Alkuoneus, den Stieren-dief....

- En waar de lucht scheurt, en een schijn is mild,
daar staat 't gelaat te monklen, één oog dicht,
van Herakles, den goddelijken schutter.

KAREL VAN DE WOESTIJNE.

De rommelkamer der wetenschap.

Nog zoo lang niet geleden gebeurde er iets, dat het bestaan van een scheikundige rommelkamer weer eens in herinnering bracht, en ze tevens als een ruimte deed kennen, waar nog wel schatten verborgen zijn. Weer eens, want een twintig jaren geleden, toen het argon ontdekt was, merkte men, hoe al meer dan een eeuw vroeger Cavendish er iets van gezien moest hebben, en het is wederom Cavendish, maar nu met anderen, die nu met een nog sprekender feit den luister van het berghok toont.

Als men een kaars brengt in een flesch, gaat ze al spoedig uit. Natuurlijk, de zuurstof raakte op, en dus kon de kaars niet doorbranden: branden is immers verbinden met zuurstof.

Natuurlijk, de zuurstof raakte op. En schooljongens niet alleen, doch ook de gestudeerden, alsmede de zeer geleerden in de scheikunde, zij allen hebben gezegd en gedacht: als de kaars uitgaat, is de zuurstof *geheel of zoo goed als geheel op*. En met zooveel vertrouwen, dat men een luchtruimte met een kaars placht te onderzoeken om uit te maken of ze al dan niet zuurstof bevatte. Dat dacht dan iedereen, maar in 1895 vond Clowes, een Engelschman, in zulke door een kaarsvlam afgewerkte lucht nog wel *twee derden* van haar eerste zuurstof, en, had hij door menging met koolzuur het zuurstofgehalte in een luchtruimte met niet meer dan een zevende verminderd, dan ging de kaars in die lucht terstond uit: in een der meest gewichtige feiten der allereerste chemie hadden de geleerden dus in de meest volslagen onwetendheid geleefd. En ook door Clowes werden zij nog niet gewekt; het leerstuk: de kaars gaat uit

dus de zuurstof is op, - bleef nog vele jaren heerschen, en in ons land, verbeeld ik me, is het eerst zeer onlangs omvergeworpen, - althans, zoo de poging gelukt is.

Maar wat heeft dit alles met de rommelkamer te maken? Zeer veel, want dit alles was reeds zeer goed bekend aan de geleerden der 18e eeuw, en in zekeren trek reeds vermeld in de 17e.

Want in 1772 zag Rutherfort phosphorus doorbranden in een ruimte, waarin een kaars was uitgegaan. En in denzelfden tijd vermeldt Priestley, dat een dier in zulk een ruimte bijna even lang leven blijft als in gewone lucht, en hij zelf vond later dit zelfde feit beschreven bij Boyle uit de 17e eeuw; en in 1766 had de groote Cavendish al met een nauwkeurige proef de hoeveelheid koolzuur bepaald, die bij lucht gemengd, een kaars uitdooft, - en bijna hetzelfde gevonden als Cowles 130 jaar later[1].

Een ware schat had dus meer dan een eeuw op de rommelkamer verstopt gelegen.

I.

Dat de jonge vereeniging voor geschiedkundig onderzoek van de natuurwetenschappen slag op slag zulke juweelen moet opduiken, zal wel niemand verwachten of eischen[2]. Inderdaad zal zij dan ook meer het verledene willen begrijpen en beoordeelen, dan het ontginnen tot vermeerdering van de zááklijke kennis, en dit zal goed gezien zijn, want ter juiste waardeering van een bericht uit oude tijden moet men vaak wachten tot de zaaklijke kennis van den onzen op een zekere hoogte gekomen is. In een van zijn berichten over de inktvisch werd Aristoteles eerst laat in de vorige eeuw in het gelijk gesteld. Maar het meest treffende geval van dien aard zal men wel vinden in wat tegenwoordig

1) De hier vermelde gegevens zijn ontleend aan mededeelingen van dr. J.P. Jorissen, in het Chemisch Weekblad van 25 Dec. 1909 en 1 Nov. 1913.
2) Vereeniging van geschiedenis der Genees-, Natuur- en Wiskunde. Eerste bijeenkomst 22 Nov. 1913.

gedacht wordt over het beroemde en beruchte eiland Atlantis.

Want wat wilde Plato met zijn vermaard verhaal? Gaf hij een verzinsel van eigen vinding, een sprookje van oude vrouwties of een van die taaie overleveringen, bij welke men een achtergrond van waarheid gissen mag?

Eeuwen en eeuwen waren de meeningen verdeeld, of liever, eeuwen aan eeuwen heeft men in blind vertrouwen het verhaal voor werkelijkheid genomen, en haast geen land ter wereld, China, Peru, Spitsbergen, Nova Zembla en zelfs Palestina niet uitgezonderd, of het werd in den loop der tijden met veel betoog tot het platonische Atlantis verklaard[1].

Waarom werd er telkens en telkens weer getast, tot eindelijk de meeste geleerden Atlantis overboord gooiden? De moeilijkheid is deze: Plato houdt wel is waar veel van sprookjes, maar zijn verhaal over het wondervolle en verzonken eiland buiten de zuilen van Herakles kleedt hij aan met tal van bijzonderheden, die het den schijn geven van méér dan een sprookje. Maar dan, hoe kwam het, dat, terwijl Solon - en dus haast twee eeuwen vóór Plato's tijd - het verhaal uit Egypte naar Hellas bracht, geen enkele schrijver of dichter in die vele jaren er ook met een enkel woord van sprak en ook de Egyptische bronnen geheel zwijgen? En ook, dat de plantkunde, dierkunde en aardkunde geen aanwijzing van eenig belang gaven op het bestaan van een groot land daar, waar thans de Atlantische Oceaan is? Atlantis kwam op de rommelkamer, en was alleen bij de theosofen nog in eere, - iets waarover zij nu wel zeer tevree zullen zijn.

Want het is de exoterische wetenschap zelf, die nu Atlantis weer naar boven brengt; de plantkunde, de dierkunde gaven hun aanwijzingen; de zeekunde deed het hare, en een fransch geleerde heeft het onlangs hardop gezegd: ‘aardkundig gesproken, het platonisch verhaal van het eiland Atlantis is uiterst waarschijnlijk[2].

Atlantis brengt ons in de antieke natuurwetenschap en

1) Timaeus-uitgave van Archer Hind, p. 78.
2) Paul Termier in een voordracht, gedrukt in de Revue Scientifique van 11 Jan. 1913.

het schijnt de moeite waard eens een blik te werpen in het stoffig magazijn der Grieksche en Romeinsche berichten.

II.

Laat ons, om eenige ervaringen van den snuffelaar in dat magazijn te doen kennen, nagaan wat daar vermeld wordt over de aantrekkende kracht van barnsteen.

In vele werken over natuurkunde vindt men aan de Grieken de ontdekking van de barnsteenkracht toegeschreven: ons woord elektriciteit zou komen van *elektron*, het Grieksche woord voor barnsteen. Dit is juist.

Een enkele maal leest men méér. Theophrastos, heb ik wel eens gezien, Theophrastos, de geleerde en scherpzinnige leerling van Aristoteles, streek eens in een verstrooide bui met een stukje barnsteen over zijn mouw en bracht het daarna toevallig bij een strootje - de barnsteenkracht was ontdekt! - Dit is minder juist, want Theophrastos was zeker geleerd en scherpzinnig, maar de barnsteenkracht was al lang vóór hem gevonden, en wat hij er zelf van vertelt, heeft de wereld niet veel wijzer gemaakt dan ze was.

Het barnsteen heeft zijn geschiedenis gehad, ook in de oudheid. In Mykenai groef men er vele sieraden van op, en men mag wel gissen, dat de merkwaardige kracht ervan al spoedig werd gevonden en als iets zonderlings vermaard. De overlevering schrijft aan Thales van Milete de ontdekking toe, maar de eerste ontdekker zal ook hij wel niet geweest zijn.[1)]

In die Grieksche eeuwen echter, die wij gewoon zijn als den grooten tijd te beschouwen, was het barnsteen als sieraad in aanzien gedaald, en eerst de Romeinsche keizertijd verhief het weer tot een modeartikel. Toch was het altijd bekend gebleven en Aristoteles noemt het dan ook herhaaldelijk. De eerste schrijver bij wien men de aantrekkingskracht vermeld vindt, is Plato (in zijn *Timaeus*), en dan nog maar terloops, in één adem met de magneetkracht, en zonder een woord over het wrijven. En geen woord ook over het wrijven bij Aristoteles; wat méér zegt, geen

1) Thales wordt genoemd door Diogenes Laertius, die echter drie eeuwen na Christus leefde.

woord bij Aristoteles zelfs over het trekken, hoe dikwijls hij van barnsteen spreekt. En geen woord over het wrijven eindelijk bij Theophrastos, die het trekken echter wèl vermeldt. De gansche oudheid is tot het jaar driehonderd volslagen stom over het wrijven en zeer schriel met berichten over het trekken van barnsteen, maar die berichten zijn er dan toch.[1)]

Men moet meer dan drie eeuwen overspringen om weer iets over barnsteen te ontmoeten, en vindt dan eindelijk trekken en wrijven beiden vermeld bij dien hartstochtelijken veelweter, Nero's tijdgenoot, den braven kavallerist Plinius Secundus. Maar hoe? Midden in een uitvoerig verhaal over de beteekenis van barnsteen als sieraad, staat terloops gezegd: ‘overigens trekken zij (nl. de barnsteensoorten), tusschen de vingers gewreven, na opwekking van warmte, stukjes kaf aan, en drooge blaadjes en stukjes bast, evenals de magneet het ijzer.’[2)]

Dat staat er en meer niet, en men moet maar aannemen, dat Plinius zeer drooge vingers had; men moet hem de warmte als oorzaak van het trekken ten goede houden, en hem danken voor zijn woord over het wrijven in verband met het trekken, en te meer waar zijn tijdgenoot de arts Dioskorides wel van wrijven spreekt - maar niet van trekken.

Een halve eeuw later eindelijk komt Ploutarchos van Chaironeia, de vermaarde schrijver over beroemde mannen en alles en nog wat, met wat wel het meest uitvoerige bericht is over barnsteenkracht; dat trekken en wrijven beiden noemt, de warmte er buiten houdt, en een verklaring zelfs geeft, die volgens Ploutarchos reeds bedoeld moet liggen in de al te korte woorden van Plato.[3)]

Dit verhaal verdient het wel in zijn geheel te worden gegeven, al brengt het magneet en barnsteen bij elkaar, en al zie ik geen kans het te vertalen zonder mij aan wat aanvulling en zelfs gissing te wagen.

Plato dan zou zich verzetten tegen de leekenopvatting

1) Theophrastos spreekt over barnsteen in zijn werkje over Steenen; op wat voor stof hij doelt in zijn Historia Plantarum, IX. 18, is niet duidelijk.
2) Plinius, Natur. Hist. XXXVII. 3. 12.
3) Plutarchus, Quaest. Platon. VII.

van het aantrekkingsverschijnsel, en wel op de volgende wijze.

'De barnsteen trekt geenszins de dichtbijzijnde voorwerpen tot zich, evenmin als de magneetsteen dat doet, en evenmin springt iets van de voorwerpen uit de buurt uit zich zelf naar hen toe. Maar de magneetsteen zendt zekere zware en luchtachtige stroomingen uit, en de aangrenzende lucht, door deze stroomingen verdreven, stoot de lucht vóór haar weg, en die laatste lucht, in een kring omgaand en weder naar de lediggeraakte ruimte terugkeerend, dwingt het ijzer en sleurt het mee. De barnsteen heeft iets vlamachtigs en luchtigs in zich en werpt dit uit, bij wrijving van de oppervlakte, daar de poriën opengaan, en dat uitgeworpene doet hetzelfde als bij den magneet, en duwt van de dingen in de buurt de lichtste en droogste slechts op wegens zijn fijnheid en zwakheid; want dat uitgeworpene is niet sterk, en heeft geen zwaarte en vaart genoeg om een menigte lucht weg te stooten, waardoor het, evenals de magneetsteen, grootere dingen kan overweldigen.

Doch waarom nu brengt de lucht (in het geval van den magneet) noch hout, noch steen, doch alleen maar ijzer in beweging, en duwt het dàt alleen naar den magneetsteen? Die moeilijkheid bestaat èn voor hen die uit het aantrekken door den magneet èn voor hen die door den vaart van het ijzer het samenraken van de lichamen achten te geschieden... Het ijzer is noch zoo ijl als hout, noch zoo dicht als goud of steen, maar het heeft kanalen en banen, en ruwheden, die door hun oneffenheid op de lucht berekend zijn, zoodat deze niet van het ijzer afglijdt, maar haken blijft aan allerlei vlakjes, die een geschikt steunpunt voor aangrijpen bieden, wanneer de lucht op haar weg naar den magneet op het ijzer aanvalt en het van zijn plaats dwingt en voortstoot'.[1)]

1) Van den laatsten zin heeft de vertaler alleen met wat tekstwijziging wat verstaanbaars kunnen maken. Hij meende echter te zien, dat ook Wttenbach zonder conjectuur er niet uit wijs kon worden. Ploutarchos' verklaring van den magneet schijnt al eeuwen vroeger in hoofdtrekken gegeven te zijn door Empedokles, en wellicht heeft Plato op deze verklaring gedoeld. Bij Lucretius vindt men eveneens een beschouwing, op welke die van Ploutarchos gelijkt, doch Lucretius noch Empedokles zeggen iets over barnsteen.

III.

De lezer merkt wel, wat in de berichten over barnsteen zoo bevreemdend en bezwarend is: de beknoptheid der mededeeling. Men zou zoo zeggen, zulk een eigenaardig verschijnsel als het trekken van barnsteen moest toch ook door den Griek die het kende, de eer van een uitvoerige beschrijving waard geacht worden. Maar het geeft niet veel of *wij* dat zeggen: de ouden hebben het nu eenmaal gansch niet noodig geoordeeld om in bijzonderheden te gaan; het is blijkbaar al veel, zoo Plinius van een wrijven tusschen de vingers spreekt, en van alle oude schrijvers tesaam zou men niet leeren dat wol en dierenvel een veel beteren wrijflap geven dan de menschlijke huid, de lap droog moet zijn, en verwarmen alleen de trekkracht niet opwekt: altegader feiten, die in den loop der eeuwen toch wel opgemerkt zullen zijn. Maar wij vinden daar nu eenmaal niets over, zelfs niet bij Ploutarchos, die dan nog het meeste over barnsteen heeft en van het verwarmen gelukkig heelemaal niet rept.

Zelfs Ploutarchos is nog veel te beknopt in zijn mededeeling van feiten, doch bij hem mag men wellicht door den theoretikus de waarnemer overstemd achten. Doch wat, in hemelsnaam, heeft Plinius bewogen om niet wat uitvoeriger te zijn over de optische werking van smaragd? Wanhoop, groote wanhoop roept hij op bij den lezer, die uren lang op zijn bericht staren kan en dan nog niet weet of Keizer Nero de gladiatorenkampen bekeek door een lorgnet dan wel in een spiegeltje van smaragd, en hij weet dan dus ook nog niet, of zoo iets als een bril aan de ouden ten minste als zeldzaamheid bekend was.[1] En waarom is ook Theophrastos zoo raadselachtig over den smaragd? Waarom zegt hij enkel: smaragd is goed voor de oogen en daarom draagt men er *sphragidia* van om te kijken?[2] Begreep hij dan niet, dat de lezer in later tijd (en misschien ook wel in zijn eigenen)

1) Vergel. hierover Dr. J.A. Volgraff, de Leer van het Licht vóór Huygens, I. p. 36. De tekst van Plinius heeft een variant, die de zaak nog lastiger maakt.
2) In zijn werkje *over Steenen*, cap. IV. Er wordt daar nog méér over den smaragd verhaald, wat niet duidelijk is.

vragen zou of het genoeg is ter verkwikking van de oogen om naar een stukje smaragd te zien? En of bij geval die *sphragidia* ook *plaatjes* konden zijn, waar*door* men zien moet tot verpoozing van de oogen, en hoe zij geslepen waren, plat of bol of hol? Met tien of twintig regels méér had Theophrastos ons heel wat moeite bespaard, en met tien of twintig regels méér Plinius ons een ware weldaad bewezen.

Het is dus de al te groote beknoptheid der oude schrijvers, die ons menigmaal belet hen te begrijpen en dus ook van hen te leeren. De moeilijkheid is dan niet dat men er geen touw aan vastknoopen kan, maar er zijn vele touwen te vinden en het eene is niet beter dan het andere.

Maar er zijn andere gevallen, waarin de mededeeling helder en beslist genoeg is, en wij ons toch afvragen of de schrijver het wel zoo bedoeld kan hebben, omdat wij aan de werkelijkheid van het beschreven feit twijfelen.

Hoe ter wereld kan Theophrastos spreken van puimsteen, die in kokenden wijn geworpen het koken doet ophouden, niet alleen in het eerste oogenblik, maar ook voor goed? Ik verzeker hem, dat het niet waar is. Ik verzeker hem tenminste, dat portwijn (en naar men zegt had de grieksche wijn ongeveer de samenstelling van onze port), dat portwijn ten minste volstrekt niet door puimsteen in het koken gestoord wordt, hetzij men den steen als poeder, hetzij men hem als stukjes neemt. Hoogstens kan men dit zeggen: door stukjes puimsteen wordt het koken een weinig minder stootend gemaakt, doch daarentegen meer levendig, en als men poeder werpt in kokende port, dan loopt men groot gevaar de heele vloeistof te doen overschuimen. Het is waarlijk niet zoo moeilijk om dit alles waar te nemen, en men vraagt zich dus af wat Theophrastos zelf dan toch gezien en gedaan heeft? Of heeft hij misschien zelf niets met wijn en puimsteen gedaan en alleen een verhaaltje oververteld? De tekst, het moet erkend worden, de tekst laat die opvatting toe, en misschien heeft niet de groote Theophrastos, maar een zekere artsenijverkooper dat zonderlinge bericht op zijn geweten.[1)]

Maar Hippokrates, de vermaarde geneesheer, vertelt dan

1) Historia Plantarum, IX. 17.

toch als een eigene waarneming, van water in een bak buiten gezet en dan bevroren en den volgenden dag weer binnengehaald en ontdooid, en dan in hoeveelheid merkbaar afgenomen.[1] Wij kunnen het gelooven, want het kan de verdamping zijn, die het water èn bevroren èn verminderd heeft. Maar dat water verdampt, wisten de Grieken zeer goed en waarom dan denkt Hippokrates niet om dat zoo welbekende feit, ter verklaring van het verlies, maar spreekt hij van de vervluchtiging van een zeker geheimzinnig bestanddeel, zonder hetwelk het water ophoudt een gezonde drank te zijn? Staan wij hier voor een zonderling beginnersoordeel, of zag de groote arts iets anders dan wij zouden zien? Wij weten het niet en zullen het wel nooit weten.[2]

Weten zullen wij het wel nooit, maar een eerst onlangs met veel kunst en scherpzinnigheid opgehelderde plaats van Aristoteles moet ons wel doen gelooven, dat ook bij de beste Helleensche schrijvers feiten vermeld staan, zonder nader onderzoek van een ander overgenomen, zoodat een eens begane vergissing bleef leven en zich verspreidde, altijd maar door: laat ons billijk zijn: zoo iets geschiedt thans ook nog, zooals het avontuur met de uitgedoofde kaars reeds bewees.

En is de hier bedoelde verklaring van het Aristotelische bericht juist, dan leert zij een nieuwe moeilijkheid: de oude verhalen zijn vaak niet wel te begrijpen, daar de tekst bedorven is.[3]

IV.

Wat hierboven gezegd werd, schijnt de kans op het ontdekken van vergeten schatten in het antieke rommelhok nog geringer te maken dan zij al was. Toch ontbreekt het niet geheel aan hoop-gevende gevallen.

Archimedes' eigen afleiding van zijn beroemde hydrostatische wet kan men bezwaarlijk een opgraving van den laatsten tijd noemen. Toch werd er maar door weinigen op gelet,

1) In zijn geschrift *Over soorten van lucht*, *water enz*. Ed. Littré, II. c. 8.
2) Misschien achtte Hippokrates het onmogelijk, dat water *in de koude* verdampen zou.
3) Zie Abhandlungen und Vorträge z. Gesch. d. Naturw. van E.O. von Lippman (1913), 2e deel, blz. 154 vlg.

en voor velen kan het dus nog een verrassing zijn om te leeren hoe dat belangrijke beginsel op gansch andere wijze door den ontdekker werd verdedigd dan men het tegenwoordig pleegt te doen en die oude afleiding misschien wel wat vóór heeft.[1)]

Meer op een opgraving van den laatsten tijd lijkt de oplossing van het beroemde Heureka-vraagstuk, het vraagstuk van den heiligen krans door koning Hiëro van Syrakuse aan de goden gewijd.[2)] Ik bedoel niet zoozeer Vitruvius' al spoedig populair geworden verhaal, ik bedoel de oplossing, vermeld in een duister en eerst laat nauwkeurig onderzocht latijnsch leerdicht, dat na ontcijfering een waarlijk geniale en eenvoudige methode deed kennen, schoon genoeg om op rekening van Archimedes zelf en in de handboeken van dezen tijd te komen.

De plantkunde van Theophrastos heeft aan de nieuwere wetenschap nog diensten bewezen met mededeelingen over een landstreek, waar latere onderzoekers nog niet hadden kunnen komen.[3)].

Dat Aristoteles wel eens gelijk kreeg, werd reeds vermeld, en als dierenkenner won hij om een zijner boeken van Darwin zelfs zeer, zeer hoogen lof.[4)]

Toen een hollandsch scheikundige die merkwaardige verandering van het tin onderzocht, welke men de *tinpest* noemt, kon een Graecus hem wijzen op een bericht van Aristoteles, in een zonderling bundeltje met wonderlijke verhalen; juist over dat zekere bederf van tin schijnt het te spreken, waarover de hollandsche onderzoeker gearbeid had. En nog maar kort geleden werd hem uit het zoozeer veronachtzaamde werkje van Theophrastos, *Over het Vuur*, een bericht over bederf van koper verstrekt, dat eveneens wellicht zich aansluit bij de hedendaagsche wetenschap.[5)]

Of Hippokrates nog wat kan bijdragen tot de zaaklijke

1) Archimedes heeft niet het beginsel van den hydrostatischen druk; hij neemt aan, dat het oppervlak van een vloeistof, in een vat in evenwicht, een bolstuk is, en hij kan die voorstelling niet missen.
2) Nog menigmaal wordt, ten onrechte, van Hiero's *Kroon* gesproken. Zoo door Dr. Naber in zijn proefschrift en onlangs nog door den grooten filoloog H. Diels.
3) Gomperz, Griechische Denker, III. 375.
4) Ibid. III. 106.
5) Kon. Ak. te Amst. Verslag 27 Dec. 1913.

kennis der geneeskunde, daarover moge een arts zich uitlaten. Naar men zegt, zou bij den beroemden man van Kos het ausculteeren reeds beschreven zijn, en nog in de achttiende eeuw werd een oogoperatie uit zijn werk opgedolven.[1)]

Van de Grieksche wiskunde, om daarover ook wat te zeggen, zal wel meer dan één bruikbaar ding op stal zijn gezet. Om een paar kleinigheden te noemen, er is een mooi bewijs uit de pythagorische school voor de onderlinge onmeetbaarheid van zijde en diagonaal van een zuiver vierkant, voor schooljongens zeer geschikt naar het lijkt[2)], en ook schijnt er voor schooljongens wel wat te halen uit het begrip *gnomon*, waarop Dr. Naber met zooveel nadruk wees.[3)] En nog eens voor schooljongens schijnt geknipt te zijn het waarschijnlijk ook wel pythagorische bewijs van Pythagoras' stelling voor een gelijkzijdigen rechthoekigen driehoek, door Plato in zijn *Menon* geschetst.[4)]

Wat de sterrekunde der Grieken aangaat, ik vermoed dat zij in haar feiten-gegevens nog wel menigmaal geraadpleegd moet worden, en in zoover deed de verwijzing naar de rommelkamer haar minder lijden dan de andere vakken der oude natuurwetenschap.

V.

Hier wil men slechts een enkelen blik werpen in het berghok, en niet het in alle gaatjes onderzoeken. Waarschijnlijk zal een gezette studie van de werken der geleerden uit de 16e, 17e en 18e eeuw nog wel meer kostbaars aan feitenkennis opdelven dan de proef met de kaars; reeds daarom moet men zich verheugen, zoo er meer dan vroeger aan de geschiedenis der natuurwetenschappen gedaan wordt en het beste middel om meer belangstelling te winnen is zeker wel het terugvinden van verloren feiten.

Maar al te zeer vertrouwen de onderzoekers van heden

1) Hipp. Ed. Littré, IX, 144 vlgg.
2) Heiberg, Naturw. u. Math. im kl. Alt. blz. 9.
3) In zijn werk *Das Theorem von Pythagoras*.
4) Menon, 85 B. Zie hierover E. Müller in de Annalen der Naturund Kulturphilosophie XII. 1.2.170. (1913). Schopenhauer heeft in deze plaats van de *Menon* ten onrechte een bewijs voor de algemeene stelling van P. bedoeld gezien.

op den tijd als den rechtvaardigsten doodgraver van allen. In het groot en vooral voor de laatste eeuwen hebben zij zeker véél gelijk. Een leger van kundige mannen staat steeds klaar om wat er aan feit of theorie wordt bericht met proef en met geest te toetsen en er is geen beter rechtbank dan zulk een onderzoek. Wat daaraan ontsnapt, mag wel van weinig gewicht heeten en de onderzoeker van heden heeft het toch waarlijk al druk genoeg: hij mag waarlijk er zich wel voor hoeden om niet nog méér op zich te nemen.

De redeneering heeft veel vóór zich en men kan ze nog uitbreiden. Maar al dadelijk daarentegen is blijkens de ervaring de tijd als doodgraver *niet* altijd rechtvaardig. Het gebeurt dan toch wel eens, zooals wij zagen, dat een springlevend feit in het knekelhuis wordt gebracht en er meer dan een eeuw blijven moet voor het, en dan nog bij toeval, er ontdekt wordt. Ja, wellicht beleven wij zulke onverdiende begrafenissen in onzen eigenen tijd. Mij althans is het volkomen onbegrijpelijk, hoe zulk een groot en beroemd geleerde als Berthelot nu al meer dan dertig jaar geleden uitvoerige en nadrukkelijke mededeelingen deed over zulk een gewichtig onderwerp als de binding en verwerking van atmosferische stikstof door planten en akkergrond, en men er nooit meer iets over gehoord heeft[1]. Hoe is het daarmee? Heeft iemand de ondeugdelijkheid der proeven aangetoond? Of werden zij eenvoudig vergeten? In het laatste geval is de kans groot, dat over vele jaren een ander dezelfde proeven weer doet, dezelfde uitkomst krijgt en dan tot zijn verbazing en ergernis merkt hoe zijn onderzoek al tientallen van jaren door Berthelot was gedaan, en misschien wel veel beter.

Ik wijs er hier alleen op: van den tijd als rechter heeft men niet alleen goeds te verwachten, en ook daarom reeds moeten de mannen van het vak zelf in hun schik zijn met de lieden, die van de geschiedenis der wetenschap een eigene studie maken. Niet iedereen kan alles doen, het is waar, maar zeer wel kunnen eenigen zich in de rommelkamer wagen en hun bevindingen aan de anderen berichten.

1) *Essai de Mécanique Chimique* II (1879), 383 vlgg. en *Matières Explosibles* (1883) I. 337 vlgg. Zie ook *Chim. Végétale et Agricole* (1899) I. 400 volgg.

Maar het heeft er weinig van dat met het opgraven van verloren feiten de taak van het onderzoek zou zijn afgeloopen: het heeft heel wat meer te doen.

Allereerst wellicht zijn er plichten van eerlijkheid en erkentelijkheid te vervullen. Ik bedoel thans niet vooral het vaak onverkwiklijke schoon onvermijdelijke getwist over wie de eerste was met een belangrijke vondst, ik bedoel vooral de huldiging van stille en brave werkers, die juist door hun bescheidenheid niet tot vermaardheid kwamen, en toch zulke goede diensten bewezen. Zulk een hulde heeft kort voor zijn dood Horn van den Bos nog gebracht aan den onvermoeiden strijder voor betere toestanden in de pharmacie in het Holland der 18e eeuw, den Amsterdamschen apotheker Petrus Kasteleyn, die onder al de moeitevolle worsteling voor het dagelijksch brood, zijn schoon gevoel voor degelijk scheikundig werk wist levend te houden[1)].

Een andere dienst bewijst het geschiedkundig onderzoek, waar zij voedsel geeft aan den romantischen mensch. Wij kunnen niet nalaten er door getroffen te zijn, als wij vernemen, zooals dr. Naber heeft waarschijnlijk gemaakt, dat Cornelis Drebbel al zuurstof bereidde,[2)] al heeft die geniale technicus er niets voor gevoeld om de wetenschap met zijn vinding te verrijken. Wij kunnen niet nalaten geroerd te zijn, als wij lezen van dat Engelsche wonder, Mayow, die een eeuw vóór Scheele en Priestley en Lavoisier al zooveel van zuurstof begreep, en zijn vondst wel aan de wetenschap geschonken heeft, maar... te vergeefs, wijl de wetenschap er geen aandacht aan schonk. En, al pleit het wel niet voor ons, wij kunnen niet nalaten met belangstelling te hooren, hoe de groote Cavendish en de groote James Watt met elkaar er om plukhaarden, wie het eerst den samengestelden aard van het water begrepen had.

Het romantische raakt aan het onderwijs, want menigeen onthoudt de feiten en verklaringen beter als hij ze aan berichten over de vinders verbinden kan.

Ja zeker, Archimedes, die spiernaakt van het bad naar huis liep, is dat voor de jeugd *niet* een mooi middeltje om

1) *Chemisch Weekblad* 13 Jan. 1914.
2) De Ster van 1572. - Wereldbibliotheek.

de wet van Archimedes te onthouden? en ouderen vinden steun in hun wetenschappelijk denken als zij hooren, hoe Van 't Hoff en Le Bel, schoon op afstand, vriendschappelijk samenwerkten, hoe Lavoisier en Laplace vrienden, en Faraday de leerling van Davy was.

Doch ook met dit alles en méér van die soort is de taak der geschiedenis nog niet geëindigd.

VI.

De vereeniging voor geschiedkundig onderzoek van de natuurwetenschappen zou niet opgericht zijn, zoo er al niet verlangen naar méér inzicht bestond; zij zal een zekere neiging niet stichten, doch zij is er een uiting van en zij kan ze versterken.

Men mag verband zoeken tusschen deze neiging en het verlangen naar meer wijsbegeerte, waarvan de latere jaren in Holland zoo menig blijk gaven.

De natuurwetenschap is niet meer, zooals twintig of dertig jaar geleden, voor een groote menigte beschaafden de alles verlichtende en beheerschende droom van waarheid; zij is een schoon, een zéér schoon vak, maar ook niet meer dan dat. En voor velen, die haar beoefenen, is zij niet eenmaal dat, doch enkel een *nuttig* vak, nuttig door de technische toepassingen, nuttig om geld in den zak te brengen.

Maar ook van hen, die haar om ideëele redenen waardeeren, zien velen in haar niet meer wat hun vaders er in zagen, en méér dan die vaders gevoelen zij het betrekkelijke. En omdat zij het betrekkelijke meer beseffen, gaan zij eerder gelooven, dat het denken der verstreken eeuwen óók zijn waarde kan gehad hebben, en wellicht nòg heeft, en die eeuwen nog iets anders zijn dan een aanloopje om tot de onfeilbare waarheid der laatsten te komen. Ook de stralende negentiende was er maar één, gaan zij beseffen, en zal voor de latere zijn, wat de vroegere nu voor òns beteekenen: een goede reden al dadelijk om het verledene met zucht tot waardeeren aan te zien.

En het verledene wordt dan weer uit de kast gehaald en afgestoft, en het blijkt inderdaad rijker te zijn dan men kort te voren dacht, en voor menige groote gedachte van onzen

tijd zijn krachtige wortels in den vroegeren te vinden. Men zou ook hier van een romantische voldoening kunnen spreken, want de wegen der geschiedenis zijn volstrekt niet altijd of meestal rechte en breede straten, zij gelijken meer op kronkelende paadjes met vele zijgangetjes; telkens staat de wandelaar voor een verrassing, en de wortels, van welke sprake was, het is niet dan met zeer zonderlinge bochten, dat zij door de laag der jaren dringen.

Want wie zou kunnen raden, ik vraag het den besten rader van allen (maar die het weet mag het niet zeggen), wie zou kunnen raden, hoe de wet van het behoud van arbeidsvermogen, die albeheerschende vondst der negentiende eeuw, samenhangt met Plato? Die het weet, mag het niet zeggen, en die het niet weet, moet maar niet beproeven het te zeggen, want hij komt er toch niet. Want het is volstrekt niet zóó gegaan, dat Plato een zeker mechanisch theoreem vaag uitsprak en Aristoteles het goed of slecht verwerkte, en de Arabieren er zich meester van maakten en de scholastieken er over twistten en Galileï uit al dat gewarrel een zuivere kern wist te halen en Newton de systematische beteekenis gevoelde en Euler en Laplace tot een scherper uitdrukking kwamen en de mannen van de daad al menigmaal de gedachte op de proef hadden gesteld, tot eindelijk Robert Mayer de laatste wolken verdreef, en de wondervolle stelling met klare woorden uitsprak, zoodat zij nu eindelijk de onfeilbare leidsterre werd, waarvan Plato het vage visioen had gehad,... zóó is het nu heelemaal niet gegaan, al zou men zoo iets allicht natuurlijk achten. Maar om en bij 1700 leefde Leibniz en Leibniz was wijsgeer en wiskunstenaar en werktuigkundige, en hij kon geen vrede hebben met Spinoza's volstrekte verwerping van het doel in de natuur, en het was voor hem een zeer blijde verrassing, toen hij in Plato's *Phaedo* een merkwaardige bladzijde vond, waarin mechanische natuurbeschouwing zonder doelleer tot een onding werd verklaard. Dat sterkte hem, en aan de monaden, de uiterst kleine wezenheden, die naar zijn stelsel de wereld opbouwen, kende hij een zekere doelbeooging toe, altijd werkend, ook al kan men met oog en proef alleen figuur en beweging van lichamen grijpen.

Het is een zeker streven in de stofdeeltjes, waarvan

Leibniz geen afstand wil doen, en meer dan vele anderen van zijn tijd hechtte hij daarom aan het begrip *kracht*, terwijl hij om zijn doelleer volstrekt niet de kracht van alle wetten vrij wou laten. Integendeel, het was Leibniz, die het druk had over de ware maat van de kracht, en uitging van het beginsel, dat de oorzaak steeds volkomen gelijk is aan de werking.

De lezer, die op een H.B.S. geweest is, ziet zich hier in dien voortijd verplaatst, toen men ònze begrippen kracht en arbeidsvermogen nog als één begrip beschouwde en ze beiden met één naam, het woord *kracht* noemde. Om het even: Leibniz verlangde dat zoo iets als kracht in de natuur onveranderd bleef; hij kwam tot een bewoording van zijn inzicht, veel gelijkend op onze wet van het behoud van arbeidsvermogen (Mayer en Helmholtz spraken zelf eerst ook nog van kracht); hij werd bij dat alles geleid door zijn geloof aan een doel in de natuur en gesterkt door zijn bewondering voor een bladzijde van Plato: zoo is de samenhang van Leibniz met den dichter-wijsgeer van den *Phaedo*.

Robert Mayer nu was met Leibniz' beschouwing over de maat van de kracht zeer wel bekend, en ook hij verlangde gelijkheid van oorzaak en gevolg, maar hij ging verder dan Leibniz en toonde aan, dat en hoe die gelijkheid van oorzaak en gevolg ook over het gebied der warmte-verschijnsels heerschte, en daarmee was de stelling als algemeene fysische wet gegrondvest.

Zooals men ziet, de weg der geschiedenis is hier inderdaad een kronkelweg met verrassingen. Het is niet toegegaan als met dien beroemden fakkel, dien de eene drager aan zijn naasten buurman overreikte, maar de teleologische toorts van Plato nam twintig eeuwen later Leibniz over en hij verlichtte er zijn monadenleer mee; bij hetzelfde schijnsel vond hij zijn ware maat van de kracht, en dat nieuwe licht verhelderde weer de gedachten van Mayer, die er waarschijnlijk niets mee ingenomen zou geweest zijn, zoo men hem teleoloog had genoemd.

Indien ook hier van romantiek te spreken valt, het is dan een romantiek van hoogere orde en van rijk wijsgeerig gehalte, waar zij ons met zooveel klem behoedzaamheid leert in onze gissingen over geschiedkundig verband in denkbeelden,

en ook voor die les behoort men de rommelkamer te waardeeren[1].

En het thans besproken voorbeeld is lang niet het eenige in zijn strekking. Want men acht het niet meer dan natuurlijk, zoo een vaag uitgesproken gedachte verloren gaat en voor een andere plaats maakt, ook al is die andere van minder waarde; men kan zich den ontijdigen dood van een zeker juist inzicht wel begrijpen, als de man die het uitsprak een man van weinig roem en invloed was en het inzicht zelf zonderling en moeilijk te doorgronden, - maar wie niet graag op zijn neus wil zien, moet zich voorbereiden op de ervaring, dat beroemde mannen in beroemde geschriften een stelling verkondigen, waarmee wij volkomen accoord gaan, en vlak na hen een ander beroemd man komt en de goede stelling verwerpt, en ze vervangt door een andere, die om zoo te zeggen naar niets lijkt. Waarlijk, op zoo iets moet men zich voorbereiden, want zoo iets is gebeurd. Want in de school van Pythagoras al werden de hersens tot hèt werktuig van het denken verklaard, en Plato herhaalde die verklaring in den *Timaeus*, een zijner meest gelezen geschriften; ook lei de volksfilosofie verband tusschen hersens en denken, maar niettegenstaande dat alles verwierp Aristoteles dat inzicht geheel en al, en hij gaf aan het hart de eer die den hersens toekomt, terwijl hij voor de laatsten geen andere taak wist dan om het bloed af te koelen. En wie dit al te bar noemt, die is juist waar ik hem hebben wilde, want ik wou hem juist waarschuwen, om bij een bezoek aan de rommelkamer ook op het ergste en ergerlijkste zich voor te bereiden, want onberekenbaar zijn de wegen der historie[2].

VII.

Het laatste geval is niet bemoedigend. Indien de rommelkamer vooral een magazijn is van onbegrijpelijke dwalingen, dan kan de ontginning ons wellicht beter geschiedkundigen

1) Zie Dr. J.A. Volgraff, Over de geleidelijke ontw. der math. phys. 1911.
2) Gomperz, Griechische Denker, III. 106. Vergel. ook Aristophanes *Wolken*, 1276.

maken, maar wij zijn ten slotte toch niet veel verder dan de man die zonder onderzoek het berghok dicht houdt, op gevaar af van een enkele vergeten schat vergeten te laten.

Inderdaad, zoo het avontuur met de hersens kenmerkend ware voor alle geschiedkundige ervaringen der wetenschap, men zou huiverig zijn om de belangstelling van velen er voor in te roepen, hoe wijs zij een mensch ook maken mag. Maar het avontuur is *niet* kenmerkend. Want al dadelijk, de zelfde Aristoteles, die naar dit eene voorbeeld beoordeeld een naturalist van den laatsten rang zou zijn, was een man van zulke geweldige verdiensten voor de idierkunde, dat hij er de vader van genoemd werd en nog in latere tijden onder de besten vurige bewonderaars vond. De geschiedenis leert dus niet: de oude wijsheid is niets waard, maar: de dingen kunnen raar loopen, en ook een groot man kan groote fouten maken, en ook dit, al is het geen nieuwtje, mag in het credit der geschiedenis komen.

Maar met alles wat hier gezegd werd zijn taak en winst van de geschiedenis nog niet in al hun trekken geschetst. De schoonste winst behaalt zij wellicht daar, waar zij een onderzoek doet naar de meeningen over het *wijsgeerige* gehalte der groote natuurwetenschappelijke onderstellingen.

Niemand wellicht heeft de waarde van zulk onderzoek in den laatsten tijd beter in het licht gesteld dan de Fransche geleerde Duhem, en niemand dan ook beter doen beseffen, wat de rommelkamer voor den mensch van dezen tijd nog te beteekenen heeft.[1)]

Een geleerden naam gaf Duhem aan zijn schoon geschrift, maar een naam die in eere mag komen en blijven, omdat er zich zulk een groote en schoone strijd van vele eeuwen aan verbindt, en die strijd nog altijd niet uitgestreden is. *Soozein ta phainomena* noemde hij zijn geschrift, en *Soozein ta phainomena*, *salvare apparentias*, was eeuwenlang het wachtwoord voor hen, die van een onderstelling niets anders eischten en niets anders te eischen toelieten, dan dat zij in een zeker rijk van natuuronderzoek waarneming en berekening vereenigen zou en verschijnselen voorspellen, terwijl

1) *Soozein ta Phainomena*, Paris, 1908. - Vergelijk ook het opstel van A. Dufourcq, Les Origines de la Science Moderne, in de ‘Revues des deux Mondes’ van 15 Juli 1913.

voor allen de zelfde spreuk den eisch in woord bracht, waaraan een theorie zeker voldoen moest, wat men ook anders van haar verwachten kon.

Het zal den lezer al gauw duidelijk zijn: hier wordt het begrip geraakt, thans *werkhypothese* genoemd, en tevens de vraag of men bij het stellen van een onderstelling nog iets anders verwachten mag dan dat zij een bruikbare werkhypothese is.

Soozein ta phainomena, de feiten handhaven, - de feiten door de eerste stellers van de spreuk bedoeld, waren de *sterrekundige* verschijnsels - is een uitdrukking, zoo niet door Plato zelf, dan toch waarschijnlijk in zijn school gevonden, en van een zeer geleerden Griek uit lateren tijd is het bericht afkomstig, dat Plato van de sterrekundigen zijner school een leer eischte over de planeten, die de dwaalsterren cirkels aan den hemel deed beschrijven, en die toch ook als schijn den planeten de onregelmatige lijn liet, waarom men van *dwaal*sterren spreekt; een leer dus die *de feiten handhaafde*, en de voorstelling vereenvoudigde.

Plato werkte dus door in de richting der Pythagorische school, waarin het begrip *schijnbare beweging* reeds gesteld was; toch kan men zeggen, dat door het vraagstuk van Plato de steen eerst goed aan het rollen kwam; eeuwen lang rolde hij door, en vele malen weerklonk de spreuk *soozein ta phainomena*.

Men moet het van bewijsplaatsen wel voorziene werk van Duhem zelf lezen om te leeren, hoe de eeuwen zich verhouden hebben tegenover de sterrekundige voorstellingen en ook hier zijn kronkelwegen te ontwaren. De vraag, die bij ons het eerste opkomt: is de theorie de uitdrukking van de *werklijkheid* -, over die vraag werd niet dadelijk fel gestreden. De Grieksche sterrekundige van wien men het meeste weet, Ptolemaios, schijnt er zich niet veel om bekommerd te hebben, en hij spreekt dan ook gewoonlijk niet van ‘de verschijnselen handhaven’. Toch kent hij het begrip werkhypothese zeer goed en beoordeelt hij de voorstellingen van zijn tijd - de leer van de ekcentrieken en de leer van de epicyklen - naar het *gemak* dat zij geven.[1)]

Meenings-

1) Drie eeuwen later vat Proklos de sterrekundige theorieën enkel als werkhypothesen op.

verschil was er wel vaak, doch men moet in veel later tijden zoeken om de werkhypothese als voorwerp van een *heftigen* strijd te vinden, en wel in de tijden van Kepler en Galileï.

Voor Copernicus zelf toch was de vraag wellicht nog niet eens een zeer brandende: hij zag in zijn heliocentrie vooral een voorstelling, die de berekeningen vereenvoudigde en de verschijnselen handhaafde en haar werkelijkheid woog minder bij hem, al had hij er hart voor. Maar Bruno, Kepler, en op hun voetspoor Galileï, hebben met scherpte gesteld: òf de aarde staat stil, òf de zon, en niet alleen voor meetkunstig gemak, doch ook in *werklijkheid* - en toen barstte de groote strijd los.

Duhem, zoo leerzaam en boeiend over dit alles verhalend, is zulk een braaf schrijver, dat hij in zijn laatste bladzijden, na zooveel ander schoons, nog het schoonste geeft.

Toen een geleerde kardinaal aan Galileï de vraag voorlegde: hoe weet ge, dat de voorstelling van Copernicus de *eenige* is die de berekeningen vereenvoudigt en de feiten handhaaft? - toen maakte hij het Galileï inderdaad zeer lastig, maar zoo deze groote man niet toegeven wou, het was niet uit koppigheid, het was *omdat er iets achter zat*. Gelijk zoo vaak bij een grooten strijd, werden ook hier de partijen vooral gedreven door iets dat zij vaag beseften, zonder het helder in woorden te kunnen brengen, en de later levende eerst begrijpt waarom het te doen was, omdat hij verwezenlijkt ziet wat de strijders zelf slechts droomden.

Voor Galileï verbande Copernicus' leer, opgevat als voorstelling van de werkelijkheid, niet alleen een onjuiste leer over den loop der hemellichamen; voor hem werd in haar tevens gebroken met de peripatetische opvatting, dat voor de aarde en den hemel niet de zelfde wetten golden, en de hemel het gebied was van wet en ordelijken dwang, de aarde echter veel meer het rijk van gril en blind toeval. Dàt was het, waar Galileï op aanstuurde zonder het goed te kunnen zeggen, en dàt was het wat een halve eeuw later Newton verwezenlijkte, toen hij den val van een steen en de beweging der planeten onder een en de zelfde wet bracht.

Galileï dus, die van Copernicus meer verlangde dan de handhaving der feiten des hemels, streed niet alleen voor de sterrekunde, maar zonder het zelf goed te beseffen, voor de

natuurkunde; voor de natuurkunde der aarde, voor de natuurkunde des hemels, en het meest voor de ééne natuurkunde van beiden te saam.

Dit alles zal men moeten blijven erkennen, ook indien men meenen mocht dat de groote gekwelde in het zuivere vraagstuk van de handhaving der hemelfeiten niet met de meeste wijsgeerigheid geoordeeld heeft.

Duhem zegt het niet, maar naar mij dunkt mag zijn lezer het aan hem toevoegen, hoe na twintig eeuwen Galileï en Newton het platonische vraagstuk èn scherper stelden èn krachtiger oplosten voorzeker, maar niettemin een droom van den Griekschen wijze vervulden. Want toen Plato de geleerden opriep om de hemelfeiten te handhaven en toch voor de planeten cirkelbanen te vinden, werd hij gedreven door een schoone en rijke gedachte en tevens door een zeer onbeholpen overleg. Want onbeholpen was het overleg, waardoor hij voor de planeten cirkels juist eischte, maar schoon en rijk moet men het verlangen noemen naar eenheid in de voorstellingen over de natuur. En Plato was niet zoo sterk als Aristoteles er van overtuigd, dat voor de aarde het toeval zoozeer geldt: voor hem kon alle natuurleer slechts benaderend en wisselend zijn, maar dat de aardsche verschijnselen in wezen onttrokken zouden wezen aan een zekere regelmaat, dat, naar ik meen, heeft hij nooit bedoeld, en mocht het gelukken aan de planeten cirkels te geven met handhaving der feiten, dan was een eerste groote daad verricht in het toekennen van meerdere regelmaat aan den kosmos, die niet alleen den hemel maar ook de aarde omvat.

Eén Kosmos met ordening in al zijn deelen, daarvan droomde Pythagoras wellicht reeds, en zulk een Kosmos verlangde Plato; één Kosmos met dezelfde wetten, daarvoor streed en leed Galileï; één Kosmos met een beweegkracht voor alle deelen, dàt verlangde en vond Newton, en allen stelden zij den eisch: de feiten te handhaven, *soozein ta phainomena*.

Vondsten van deze soort zijn wel het schoonste wat de rommelkamer der wetenschap aan den zoeker schenken kan.

CHARLES M. VAN DEVENTER.

Sociologische fragmenten.

Toen ik mij - nu al weer ruim zes jaar geleden - vinden liet om eenigen tijd aan het hoofd te staan van de Rotterdamsche politie, was niet de laatste en minste van mijn overwegingen dat ik hoopte daardoor in de gelegenheid te zijn het volksleven nader te leeren kennen: de werkelijke maatschappij, ook buiten den betrekkelijk kleinen kring waarin men door geboorte en stand nu eenmaal opgroeit en zich beweegt. Mijn verwachtingen op dit punt zijn niet beschaamd. Mijn ambt is mij in menig opzicht een openbaring geweest. Het heeft mij in aanraking gebracht met tal van menschen die vroeger buiten mijn omgangskring lagen en mij daardoor genezen van veel standsvooroordeel. Het heeft mij toestanden doen kennen waarvan ik het bestaan nimmer had vermoed, die ik eenvoudig onbestaanbaar had geacht, en mij daardoor rijker gemaakt aan ervaring. Het heeft mij gedwongen mij bezig te houden met vraagstukken van socialen en anderen aard, die vroeger maar zwak mijn belangstelling hadden en daardoor mijn inzicht tot klaarheid gebracht omtrent veel wat mij tot dusver slechts dwarrelig voor oogen stond. Het heeft mij doen begrijpen wat vroeger onbegrepen voor mij was en daardoor mijn oordeel zachter gestemd omtrent opvattingen en geestesstroomingen, die ik vroeger als strijdig met aangeleerde en conventioneele begrippen had afgekeurd. Het heeft mij - tot zekere hoogte althans, want die kunst is moeilijk - het volk leeren verstaan.

Wellicht heeft het nut, iets van hetgeen mij in mijn ambt aanleiding gegeven heeft tot bijzondere waarneming of bestudeering in ruimeren kring meê te deelen. Het zullen niet

altijd diepzinnige beschouwingen zijn, die nieuwe aspecten openen in ons volksleven en in ons volkskarakter; mijn waarnemingen lagen ook dikwijls nog te veel aan de oppervlakte, maar elke onbevangen waarneming heeft, naar 't mij voorkomt, nut te worden gekend in een tijd, waarin steeds meer de waarheid wordt gevoeld van het Engelsche woord: *one half the world does not know how the other half lives*, en de zucht levendiger wordt om dit te kort aan kennis zoo goed mogelijk aan te vullen.

Vooraf ga een korte opmerking: Er is zich ook ten aanzien van de politie een nieuwere school aan het vormen. Zij ziet in de politie niet enkel meer de macht wier voornaamste taak het is het aan de justitie overleveren van overtreders en misdadigers, maar wil haar daarnaast ook een andere en wellicht meer productieve taak opdragen. Die taak is van socialen aard; heeft een veelzijdig helpend en bemiddelend karakter: 't karakter, in het kort gezegd, van handreiking aan allen, die ten bate van het algemeen, een beroep doen op haar veelvermogenden invloed en krachtige hulpmiddelen of putten willen uit de rijke schat van haar groote sociale kennis.

Die nieuwe taak stelt aan hare lagere en hoogere ambtenaren oneindig zwaardere eischen dan voorheen. Aan de lagere dat zij in menig geval humaniteit en doorzicht weten te stellen in de plaats van de hardhandigheid en barschheid, die men vroeger wel eens meende uitsluitend tot het ambt te behooren. Aan de hoogere dat zij zijn ontwikkelde mannen met kijk op de samenleving; die alle schadelijk conservatisme, alle schuwheid en achterdocht tegen al wat nieuw is op maatschappelijk gebied hebben afgelegd, eigenschappen, die men vroeger ook wel eens beschouwde als te behooren tot de noodzakelijke attributen van den man des gezags.

Aan de leidende chefs stelt zij zelfs de hoogste eischen: dat zij, zonder dadelijk *erudits* te wezen, mannen zijn van breeden wetenschappelijken aanleg en socialen zin; die de maatschappij waarin zij zulk een voorname plaats bekleeden, weten te doorschouwen met onbevangenheid en ruimen blik; werkelijke sociologen die, modern voelend, de stroomingen en tegenstroomingen in de maatschappij, de felheid en bewogenheid onder haar dikwijls rustig schijnend oppervlak,

weten te verklaren uit wat er nog nijpt in de diepten waarin zij zoo menigmaal moeten doordringen en die, met kennis en inzicht omtrent hare oorzaken, ook de middelen weten te vinden om die stroomingen te leiden en te beheerschen.

De bedoeling van de nieuwe school is: de politie te maken tot een orgaan in den staat dat men niet alleen vreest maar in menig geval ook met vertrouwen zoekt; dat, van hoog tot laag, meêwerkt aan de taak, die toch maar aller taak is van wie in het openbare leven staan: verheffing, versterking en daardoor verbetering van de maatschappij.

Van onder het licht dier nieuwere beginselen omtrent hare taak en roeping zijn de hierna volgende beschouwingen neergeschreven.

Laat mij het dadelijk mogen zeggen: tegenover de wonderlijke hoogte waarop zich het menschelijk kunnen op zoo menig gebied heeft weten op te heffen, is de organisatie harer eigene samenleving mij deerlijk tegengevallen. Ik heb op dit punt dikwijls beschaamd en verbijsterd neêrgezeten. Waarheen we zien: op het gebied van techniek, van wetenschap, van kunst, overal ontwaren wij de schitterendste overwinningen van den menschelijken geest. Er schijnt een toovergeest rond te waren door de werkplaatsen der menschheid. Wij leven op geestelijk gebied in een gouden eeuw.

Maar daartegenover: een zeer groot deel der menschheid leeft nog onder omstandigheden die ingaan tegen elk begrip van ware menschelijkheid, van zedelijkheid en vooral van rechtvaardigheid. Er is niets vreeselijkers denkbaar dan de wijze waarop, vooral in de groote steden, een aanzienlijk deel der bevolking nog woont en leeft.

Van waar die tegenstelling? Gaat werkelijk het lot van zijn medemensch den mensch minder aan dan bijv. het vraagstuk der verbetering van een vliegtuig of van een schrijfmachine? Is het inderdaad waar, wat de socialisten zeggen, dat de heerschende klassen, in verregaand egoisme, vinden dat al de vorderingen van de techniek, al de verbeteringen in handel en verkeerswezen hun alleen toekomen? Of is het kortzichtigheid en onmacht om de rechte middelen te vinden, die een betere verdeeling van de rijkdommen dezer wereld en een meer harmonische samenwerking der verschillende

groepen in de menschelijke samenleving in den weg staan?

Ik geloof het niet. Ik geloof noch het een, noch het ander. Er zijn genoeg edelmoedige menschen, die de dingen anders zouden wenschen dan ze zijn, maar het overgroote deel van hen is nog bevangen door gebrek aan durf, door vrees voor het nieuwe. Er komt bij onverschilligheid van velen voor het hen dagelijks omringende. Het meest bekende boezemt ons dikwijls het minste belang in en wordt daardoor het minst goed gekend. Maar op sociaal gebied speelt toch het conservatisme de menschheid de ergste parten, het conservatisme of juister gezegd de menschelijke traagheid: de aan alle, ook aan de levende stof eigene, inertie.

Zeker, er zijn lichtpunten. De armoede neemt af, zooals we gelegenheid zullen hebben uit de cijfers aan te toonen. Door de socialiseering van verschillende bedrijven is de bestaanszekerheid voor velen grooter geworden. Maar, het gaat zoo langzaam. In absoluten zin is er op sociaal gebied nog zooveel te wenschen. Mijne persoonlijke, niet zeer opwekkende ervaring samenvattende: er is onder de overgroote massa des volks nog zoo'n ontzettend te kort aan intellectueele ontwikkeling, zoo'n ontzettend te kort aan materiëele welvaart en een voortdurende, pijnigende bestaansonzekerheid, die de levensvoorwaarden des volks drukken beneden het peil, waarop zij redelijkerwijze zouden kunnen staan in onzen tijd van machtigen vooruitgang en grooten bloei.

Ik heb mij, ik gevoel het, ten aanzien van de hier gegeven uitspraak en ten aanzien van elk der daarbij aangegeven punten te verantwoorden.

I. De intellectueele ontwikkeling van het volk.

Reeds aanstonds na het aanvaarden van mijn ambt was het mij opgevallen uit de vele brieven, die ik onder de oogen kreeg van lieden uit de volksklasse, hoe slecht het stond met de meest elementaire ontwikkeling van ons volk. Ik werd in dien indruk versterkt door de uitkomsten van het onderzoek - een soort examen als men wil - dat ik telkenmale liet instellen als er vacatures waren onder het agentenpersoneel. Daar er zich voor elk 60-tal plaatsen, die in den loop van een jaar te vervullen waren, telkens als

regel het tiendubbele getal sollicitanten aanmeldde, omvatte dat onderzoek in den loop der jaren een vrij groot aantal jonge mannen uit de volksklasse. Het examen omvatte het lezen, schrijven en rekenen, terwijl bovendien elken candidaat eenige eenvoudige vragen werden gesteld om zijn algemeene kennis na te gaan. Bij het lezen werd niet alleen gelet op het werktuigelijk oplezen van de gedrukte woorden maar vooral of het gelezene werd begrepen; om dezelfde reden werd bij het schrijven niet gedicteerd maar er werd een kort opstel over een zeer eenvoudig onderwerp gemaakt om na te gaan of de candidaat zijn gedachten op schrift kon weergeven: zoowel van het lezen als van het schrijven toch de eigenlijke bedoeling waarom men het leert. Het rekenen bepaalde zich tot de vier hoofdbewerkingen met geheele getallen. Men ziet dus: een onderzoek naar de meest elementaire kennis, lager-onderwijs kennis van de eenvoudigste soort.

De resultaten van dit examen vond ik, van den aanvang af dat ik het deed instellen, weinig bevredigend. Om een meer beslisten indruk te krijgen liet ik eenigen tijd achtereen het werk van alle candidaten taxeeren. Aldus werd de kennis van 908 candidaten onderzocht. Deze bleek van 547 of 60.2%, bij zeer welwillende beoordeeling, voldoende, van 361 of 39.8% onvoldoende.

De vraag rees bij mij of werkelijk de elementaire schoolkennis van alle jonge mannen uit ons volk op den leeftijd der adspirant-agenten - 21 tot 30 jaar - zoo gering was als uit de hier meêgedeelde cijfers zou volgen, dan wel of zich voor het politievak nu eenmaal de minder ontwikkelden aanmelden; de laatste vraag vooral, uit verschillend oogpunt, voor mij van groot belang. Om te trachten er een antwoord op te vinden wendde ik mij tot eenige bevriende Korps-Commandanten uit het leger met het verzoek mij toe te zenden het schriftelijk werk dat de miliciens gemaakt hadden bij hun opkomst onder de wapenen en, voor zooveel het lezen betrof, de beoordeeling daarvan door de met het onderzoek belaste officieren. Ik had daarin goed materiaal ter vergelijking. De miliciens toch worden door loting voor den militairen dienst aangewezen en komen dus niet voort uit een bepaalde klasse der maatschappij. Hunne ontwikkeling geeft derhalve een werkelijk beeld der *volks*ontwikkeling.

Het onderzoek dat zij ondergaan, omvat ook het lezen, het schrijven en, althans bij sommige korpsen, het rekenen. Het komt dus vrijwel overeen met de eischen die door mij aan de jonge agenten vóór hun indiensttreding werden gesteld.

Ten einde mij zooveel mogelijk los te maken van het toeval richtte ik mijn verzoek tot drie Korps-Commandanten en ontving aldus het werk en de beoordeelingen van acht compagniën, bij elkander van 352 man. Naar denzelfden maatstaf, die bij het onderzoek der adspirant-agenten werd aangelegd, werd een beoordeeling samengesteld van het werk dier 352 milicieus. Het resultaat was dat van 195 of 55.4% het werk voldoende, van 157 of 44.6% onvoldoende werd bevonden.

Die cijfers kloppen vrijwel met de hierboven vermelde voor het onderzoek der adspirant-agenten. Het iets hooger percentage van voldoende's voor deze laatsten wordt vrij wel verklaard uit de wetenschap die dezen bezitten dat van hen een examen wordt gevorderd, terwijl die invloed blijkbaar niet wordt geneutraliseerd door de omstandigheid dat onder de miliciens ook jongelieden voorkomen uit de hoogere standen die dus, als regel, ook een betere schoolsche ontwikkeling bezitten.

Het is verre van mij om aan de door mij verkregen cijfers eenige beslissende waarde toe te kennen. Daartoe heeft het onderzoek zich nog te veel bepaald tot kleine groepen en heeft het experiment dus nog een te betrekkelijke waarde. Een beslissend oordeel omtrent den staat der algemeene ontwikkeling in ons volk zou alleen kunnen verkregen worden indien de regeering er bijv. toe zou willen overgaan *alle* miliciens van een jaarklasse aan een bepaald methodisch onderzoek naar hun schoolsche kennis te onderwerpen om aldus het percentage te bepalen van hen die bij dit onderzoek voldoende bleken.

Mijne cijfers kunnen, ik erken het, slechts een indruk geven, maar die indruk is dan toch niet erg bevredigend. De wetenschappelijke bagage die ons volk meekrijgt op zijn verderen weg door het leven is voor een te groot aantal jonge mannen onvoldoende, vooral als men in aanmerking neemt dat van de vrij vage schoolkennis bij het ouder worden nog zooveel vervloeit.

Om na te gaan of ik elders steun dan wel tegenspraak

zou vinden bij het trekken mijner niet zeer opwekkende conclusie heb ik het *Verslag van den staat der hooge*, *middelbare en lagere Scholen*, dat elk jaar door de Regeering wordt in het licht gegeven, nageslagen om te trachten daaruit aanvullende gevolgtrekkingen te maken. Voor de miliciens geeft dit Verslag o.a. de *Uitkomsten van het onderzoek naar de kennis van het lezen en schrijven bij de ingelijfden bij de landmacht*. Heel veel licht aangaande den werkelijken stand van de kennis dier ingelijfden en daardoor een beslisten indruk van de volksontwikkeling geven deze mededeelingen echter niet. Vooreerst ontbreekt daarin het rekenen, dat toch als een onmisbaar onderdeel van de elementaire volksontwikkeling mag gelden. Maar voorts wordt alleen onderscheid gemaakt tusschen de *analphabeten* en zij die:

1° *konden lezen en schrijven*;

2° *enkel konden lezen*.

Voor de eersten - de analphabeten - is het cijfer voor de lichting 1911 op de 18.712 onderzochte miliciens 147 of 0.78%. Voor de beide andere categoriën zijn de cijfers: voor hen die konden lezen en schrijven 18.547 of 99,12% en voor hen die enkel konden lezen 18 of 0.10%.

Deze cijfers zeggen echter weinig omdat ze ons onkundig laten omtrent den *graad* van kennis in het lezen en schrijven. Het is toch duidelijk dat de groote groep die onmiddellijk grenst aan de analphabeten nog zeer *onvoldoende* kan lezen en schrijven. Zij kunnen dat min of meer mechanisch; ze zijn hoogstens éven of iets meer dan éven *letterwijs*, zooals men dat noemt.

Uit de overige mededeelingen van het Verslag is wel iets meer te putten aangaande den graad van kennis van de leerlingen der lagere scholen als zij deze verlaten, maar toch zelden in een vorm die bepaalde cijfer-conclusies toelaat. Bij het verslag zijn als bijlagen gevoegd de rapporten van de Inspecteurs van het lager onderwijs, waarin dan weer de rapporten zijn verwerkt van de Districts- en Arrondissements-Schoolopzieners. Door de zeer uiteenloopende wijze waarop deze hunne bevindingen meedeelen is het niet gemakkelijk zich een totaal-indruk te vormen van de resultaten van ons lager onderwijs, nog minder die resultaten in hun materieelen omvang nauwkeurig te leeren kennen. Men moet bepaald

de rapporten van verschillende jaren doorwerken om een eenigszins vaststaanden indruk te krijgen.

Over het *lezen* zijn de rapporten over het jaar 1910-11 vrij uitvoerig omdat de aandacht van het schooltoezicht in dat jaar speciaal op dat vak was gevestigd. Men krijgt niet den indruk dat, bij de tegenwoordige organisatie van het onderwijs, de lagere school er in slaagt alle kinderen goed te leeren lezen. 'Over den leestoon', zoo moeten we in een der rapporten vernemen, 'klagen algemeen de schoolopzieners, ook over het te zacht en te vlug lezen'.[1] 'Slechts ten aanzien van weinige scholen,' zegt een ander, 'kan mijn oordeel over de vorderingen der leerlingen in het vak *lezen* gunstig luiden; betrekkelijk weinig leerlingen werden in staat bevonden een niet te moeilijk stuk flink te lezen, zóó dat men hooren kon dat zij het gelezene begrepen'.[2] Nog een ander geeft omtrent het lezen de vernietigende uitspraak: 'in den aanvang dikwijls verrassende resultaten; in de middelklassen betrekkelijk achteruitgang; in de laatste leerjaren beneden peil.'[3]

Het *schrijven* wordt niet zoo uitvoerig behandeld. Voor zoover een samenvattend oordeel is af te leiden uit de verschillende rapporten, is dat niet ongunstig. Daarentegen vinden wij over het vak *Nederlandsche taal* in het Verslag over 1911-12 weer vrij uitvoerige mededeelingen, die echter nagenoeg alle zeer weinig gunstig luiden. Een der inspecteurs zegt: 'dat de uitkomsten van het onderwijs in de Nederlandsche taal niet zeer bevredigend kunnen genoemd worden'.[4] Een districts-schoolopziener - die erbij voegt dat al zijn arrondissements-schoolopzieners het met hem eens zijn - rapporteert: 'Aan het eind van den zes-jarigen cursus wordt niet bereikt wat de lagere school haren vertrekkenden leerlingen moest medegeven, n.l. dat zij zich in het algemeenbeschaafd Nederlandsch op niet al te onbeholpen wijze mondeling kunnen uitdrukken en dat zij hun eigen taal zonder groote fouten kunnen schrijven.'[5] Een ander meldt: 'Vooral op de dorpsscholen komt er niets van terecht en men moet

1) *Verslag* 1910/11, Bijlage F., p. 11.
2) Ibid.
3) Ibid., Bijlage G., p. 18.
4) *Verslag* 1911/12. Bijlage E., p. 11.
5) Ibid.

tevreden zijn als bereikt wordt, dat de hoogere klassen een eenvoudig dictée zonder grove fouten schrijven.'[1)]

Het *rekenen* wordt vrij uitvoerig behandeld in het Verslag over 1910-11. Ook hieromtrent rapporteeren de meeste schoolopzieners niet gunstig. Eén hunner gaf op 23 scholen aan de leerlingen van de hoogste klasse 5 sommen op, die binnen het bereik der leerlingen vielen. De uitslag in tal van scholen vond hij 'verrassend slecht'. In drie van deze scholen moest hij vernemen, dat geen enkele leerling van de 6de klasse een van de sommen maken kon.[2)] Een ander meldt uit zijn ervaring met rekenen in de hoogste klasse, dat 'nog vaak de kleinste helft der leerlingen tegenvalt en de goede dan doorgaans kinderen zijn, die voor de tweede maal het zesde jaar doormaken.'[3)] Nog een ander zegt: 'In de 6de klasse heeft men niet die vaardigheid in de hoofdbewerkingen met de geheele en gebroken getallen, die noodig is om eenvoudige opgaven vaardig en gemakkelijk op te lossen.'[4)]

Geven de aangehaalde verslagen niet anders dan in vrij algemeene termen den indruk, dat het met de resultaten van ons lager onderwijs nog maar matig is gesteld, een onlangs in mijne handen gekomen *Beredeneerd verslag over den toestand van het Lager Onderwijs* van de Commissie van Toezicht op dat onderwijs te Rotterdam over het jaar 1912, deelt eenige cijfergegevens mede, die wonderwel aansluiten aan de door mij verzamelde.

Ten einde de ook dáár gebleken minder gunstige resultaten van de lagere school in hun materieelen omvang vast te leggen, nam men op 7 openbare en 5 bijzondere scholen een proef met rekenen en schrijven en verzamelde de daarbij verkregen uitkomsten. De samenstelling der rekensommen werd geheel aan de betrokken onderwijzers overgelaten, om daardoor vooral te verkrijgen dat ze binnen het bereik der leerlingen zouden vallen. Het resultaat der genomen proef was aangaande het rekenen op de openbare scholen, dat totaal slechts 478 van de 830 opgaven of 58% voldoende waren opgelost. Voor de bijzondere scholen was dit resultaat

1) *Verslag* 1911/12, Bijlage E., p. 11.
2) *Verslag* 1910/11. Bijlage F, p. 11.
3) Ibid., Bijlage G, p. 19.
4) Ibid.

nog minder gunstig: daar waren slechts 247 van de 534 opgaven of 46% voldoende beantwoord.

Voor het schrijven was op beide categoriën van scholen het resultaat vrij bevredigend. Voor de openbare was van 155 der 194 leerlingen of van 80% het werk goed of voldoende, van 39 of 20% onvoldoende of slecht. Voor de 100 leerlingen der bijzondere school waren deze cijfers resp. 73 (73%) en 27 (27%).

De hier gegeven aanhalingen en gegevens samenvattende, weerspreken deze niet de door mij verzamelde cijfers, en bevestigen mij dan ook in den indruk, dat weinig meer dan ongeveer de helft der leerlingen van de lagere school, die inrichting verlaten met een eenigszins voldoende schoolsche kennis. Mogen we Motley gelooven, dan zijn we er sinds de 16de eeuw op dit punt eigenlijk niet op vooruitgegaan, want in zijn *The rise of the Dutch republic*, zegt hij - ik citeer uit de Duitsche vertaling, omdat ik die onder de hand heb - '*zu lesen und zu schreiben verstanden selbst die meisten Dorfbewohner und viele hatten sich durch den Verkehr mit den Ausländern die Kenntniss mehrerer Sprachen angeeignet...*'

Het is een droevig ding dat bij ons de schoolkwestie een politieke kwestie is. Er wordt strijd gevoerd over de vraag of de volksschool neutraal dan wel confessioneel zal zijn, maar in de hitte van den strijd vergeet men wel eens te veel dat zij in hare uitkomsten, dat is dus op eigenlijk onderwijs-gebied, nog zoo ernstig te kort schiet.[1)] Dit wordt

1) Behalve o.m. aan den te korten leerplichtigen leeftijd - op het ten vorigen jare gehouden Congres voor Kinderbescherming is vrij wel algemeen als eisch aangenomen dat het kind tot zijn 14de jaar op school ga - schijnt dit in sommige gemeenten ook geweten te moeten worden aan gebrek aan medewerking van de gemeentebesturen. Wat te denken bijv. van de volgende klacht van een der Inspecteurs bij het Lager Onderwijs, die, na met grooten lof te hebben gesproken over de toewijding van het onderwijzend personeel, laat volgen: '...in vele gemeenten zijn de gemeentebesturen niet verstandig genoeg om te begrijpen, dat degelijk onderwijs veel meer waard is voor de ingezetenen dan het betalen van eene geringe belasting, en de uitgaven worden in de eerste plaats bezuinigd op de kosten van het onderwijs. Een treurig voorbeeld daarvan ziet men in Limburg, waar nog voortdurend het aantal gemeenten grooter wordt, waarin bij verordening is bepaald dat de leerlingen de school moeten verlaten zoodra zij niet meer leerplichtig zijn of op 31 December van het jaar waarin zij hebben opgehouden leerplichtig te zijn.' De Inspecteur voegt er de opmerking aan toe dat het hem onbegrijpelijk voorkomt dat Gedeputeerde Staten van Limburg een dergelijke verordening, die regelrecht ingaat tegen een der eerste volksbelangen, konden goedkeuren. In Noord-Brabant schijnen Gedeputeerde Staten hunne goedkeuring aan een dergelijke verordening te hebben onthouden.

met den dag bedenkelijker want door den vooruitgang van de techniek stijgt de menschelijke arbeid ook met den dag naar hooger plan. Steeds meer vervangt de machine den arbeid van de handen. Wil men een indruk hebben van welken omvang die vervanging van den menschelijken arbeid door werktuigen op dit oogenblik al is, men raadplege de cijfers alleen maar eens voor de Rotterdamsche haven. Dáár bestonden in 1912 al ruim 250 electrische en andere laad- en loswerktuigen: kranen, elevators, kolentippen, verlaadbruggen transporteurs of hoe zij alle heeten mogen. Sommige dier werktuigen hebben een vermogen waarvan men eenvoudig versteld staat: de graanelevators bijv. verwerken 180 à 200 ton per uur, de kolentransporteurs 250 ton, één ervan brengt het zelfs tot 1050 ton per uur.

Heele gilden van arbeiders verdwijnen er door. Ze maken wel niet allen handenarbeid overbodig maar ontnemen er toch het werktuigelijke aan en stellen aan den menschelijken arbeid die overblijft steeds hoogere eischen.[1)] Het is het oude proces dat al sinds een eeuw aan den gang is maar in den laatsten tijd in veel sneller tempo: de schippers en de jagers van de trekschuit werden vervangen door de machinisten en de stokers der stoombooten; de koetsiers en de staljongens door de chauffeurs en de mecaniciens der auto-garages; thans worden de zakkendragers en de sjouwers vervangen door de machinevoerders der elevators, der electrische kranen en der transporteurs.

Het is een ernstige plicht van de gemeenschap om te trachten de resultaten van ons volksonderwijs zoo spoedig mogelijk op hooger peil te brengen. Het is, komt het mij

1) In het *Verslag van de tweede Sub-Commissie der Staats-Commissie over de Werkeloosheid*, p. 33., komt een berekening voor van de aantallen werklieden, benoodigd voor het lossen van 1000 ton graan uit de hand en met behulp van een elevator. Daaruit blijkt dat voor de eerste manier van lossen noodig zijn 115 man, voor de tweede slechts 22 man.

voor, méér dan dat: het is haar welbegrepen eigenbelang want de samenleving zal er op den duur de meest ernstige nadeelen van ondervinden indien de volksklasse, die toch verreweg de meest talrijke klasse der bevolking is, wegens te geringe intellectueele ontwikkeling, haar taak in de maatschappij, die steeds moeilijker wordt, op den duur niet op voldoende wijze zal kunnen vervullen.

II. Materieele levensverhoudingen in het volk.

Bij het nagaan van de materieele levensverhoudingen in de volksmassa hebben we dadelijk onderscheid te maken tusschen de *absolute* en de *relatieve* welvaart, m.a.w. hebben we de vragen te stellen: hoe is de toestand thans? en: is er, vergeleken bij vroeger, vóór- of achteruitgang?

Op de laatste vraag kan gelukkig het antwoord bevredigend luiden. Er is, vooral in den lateren tijd, een waarneembare vooruitgang in de volkswelvaart.

Nemen we als eersten en rechtstreekschen, zij het ook negatieven maatstaf van het peil der welvaart maar eens het aantal behoeftigen in verschillende tijdperken. We kiezen daarvoor: *a*. dat waarin het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden geconsolideerd scheen (± 1820); *b*. het jaar 1848, d.i. de tijd waarin Nederland een werkelijk parlementaire regeering kreeg met verantwoordelijke ministers, één-jarige budgetten, het recht van amendement en interpellatie, enz.; *c*. het midden van het regentschap (1894); *d*. onzen tijd.
Wij vernemen dan dat de omvang van de armoede in de jaren 1819 en 1820 was, blijkens een door van Hogendorp gepubliceerde

Nota over de toeneming der armoede:[1)]

	Voor het jaar 1819.	**Voor het jaar 1820.**
In de Godshuizen	38.042	37.274
Vondelingen en verlaten kinderen	13.556	13.931
Huiszittende Armen	573.179	690.839
In de Armfabrijken	6.435	8.148
In de Bedelaarsgestichten	2.959	2.026
	634.171	753.218

1) *Bijdragen tot de Huishouding van Staat*, VI, p. 299.

Op de ± 5.200.000 zielen waarop van Hogendorp het aantal inwoners schat, waarvan ± 2.000.000 in de Noordelijke Provinciën, bedroeg dus het aantal behoeftigen in 1819: ± 12% en in 1820: ± 14.5%.

Voor omstreeks 1848 leert ons De Bosch Kemper in zijn bekroonde studie over de armoede in ons land[1] dat het aantal huiszittende armen bedroeg, in 1847: 473.109 op een bevolking van 3.050.840 zielen en in 1848: 425.339 op een bevolking van 3.054.528 zielen of resp. ± 16 en 14%.

Vooruitgang is er dus sedert 1820 nog niet, eer, voor zooveel een vergelijking mogelijk is tusschen de cijfers voor het Vereenigde Koninkrijk in dat jaar en de Noordelijke provinciën in 1848, achteruitgang. Na dien tijd wordt het echter beter.

In 1894 bedroeg de bevolking van Nederland 4.795,646 zielen en was het aantal bedeelden 280.888 of 5.8% der bevolking.[2]

Eindelijk was in 1910, het laatste jaar waarover we cijfers hebben, het aantal bedeelden 367.627 op een bevolking van 5.945.525 zielen of 6.2%.[3]

Globaal genomen, omdat verschillende omstandigheden moesten worden verwaarloosd en de gegevens niet in alle opzichten onderling vergelijkbaar waren, kunnen we toch op grond van de hier medegedeelde cijfers al zeggen, dat de diepe armoede van vóór de eerste helft der 19de eeuw ten deele verdwenen is. Zij is tot ongeveer de helft teruggebracht.

Na 1848, het begin van de ontwikkeling van den Nederlandschen Staat in meer moderne richting, beginnen ook de meer positieve bewijzen van welvaart zich krachtiger te teekenen.

Allereerst de toename der bevolking zelve. Tusschen de jaren 1850 en 1870 bedroeg de gemiddelde jaarlijksche aanwas der bevolking ruim 27000 zielen; tusschen 1870 en 1890 ruim 46000 zielen en tusschen 1890 en 1910 ruim 67000 zielen. Bij dien een halve eeuw lang steeds aanzwellenden levens*stroom* kunnen ook de levens*voorwaarden* niet hebben ontbroken, vooral als we tegelijk waarnemen, dat de levens-

1) *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland*. Haarlem. 1851.
2) *Jaarcijfers* over 1894.
3) *Jaarcijfers* over 1910.

duur zoowel voor mannen als voor vrouwen in dien tijd ook gestadig en niet onaanzienlijk toenam: tusschen de jaren 1840 en 1889 voor de mannen van 33 tot 42 jaar en voor de vrouwen van 36 tot 45 jaar.[1)]
Hoe stond het nu verder met de woningtoestanden en met de volksvoeding, beide op zich zelf een maatstaf tot peiling van de volkswelvaart? Juist de woningstatistiek is misschien wel het meest geschikt om na te gaan welke klasse der bevolking, de welgestelde, de middenstand en de volksklasse, zich het meest heeft uitgebreid, vergeleken bij de andere, m.a.w. in welke richting, uit een welvaartsoogpunt, de opschuiving der volksmassa heeft plaats gehad: naar beneden of naar boven. Wij beschikken op dit punt over cijfers, ontleend aan de gegevens der Personeele belasting, waarvan een der grondslagen is het aantal haardsteden. Daaruit blijkt dater waren:

	In 1848[2)]	**In 1896**[2)]
woningen met 1 haardstede	162.017	239.799
woningen met 2 haarsteden	124.107	284.297
woningen met 3 haarsteden	34.999	105.115
woningen met 4 haarsteden	13.486	30.718
woningen met 5 haarsteden	5.770	16.473
woningen met 6 en meer haardsteden	8.761	27.807
Totaal	349.140	704.209

Uit die cijfers blijkt dat van 1848 tot 1896 het aantal woningen meer dan verdubbelde, terwijl in diezelfde periode de aanwas der bevolking van ons land slechts 61% bedroeg. Die cijfers: een veel krachtiger toename van woningen dan van menschen, bewijzen dat er in den lateren tijd minder opeenhooping van personen in dezelfde woning plaats heeft dan vroeger. Maar ook de bewoonbaarheid zelve is geklommen, want de cijfers wijzen uit dat het aantal haardsteden in sterker verhouding is gestegen dan dat der woningen zelven. Opmerking verdient hierbij dat het sterkst stegen de woningen met 3 en 4 haardsteden. Dit is dus een bewijs

1) d'Aulnis de Bourrouill, *De ontwikkeling der volkswelvaart*, in: *Een Halve Eeuw*, I, p. 351.
2) *Jaarcijfers*. - De cijfers voor de jaren ná 1896 zijn niet vergelijkbaar met die van vóór dat jaar omdat ze naar een anderen maatstaf werden verzameld. De nieuwe wet op de Personeele belasting trad 1 Januari 1897 in werking.
2) *Jaarcijfers*. - De cijfers voor de jaren ná 1896 zijn niet vergelijkbaar met die van vóór dat jaar omdat ze naar een anderen maatstaf werden verzameld. De nieuwe wet op de Personeele belasting trad 1 Januari 1897 in werking.

dat de zoogenaamde middenstand, vergeleken bij de overige klassen der maatschappij, het sterkst is gegroeid. De geringste toename daarentegen wordt aangetroffen bij de woningen van de slechtste soort: die met 1 haardstede, wat ook al indirect wijst op afname der armoede.[1)]

Moeilijker dan de vraag der volkshuisvesting is die der volksvoeding. Wij Nederlanders hebben het voorrecht in ons handelsbedrijf, vooral wat betreft onze meest noodzakelijke voedingsmiddelen, niet of weinig met den fiscus in aanraking te komen en daarom zijn statistische gegevens op dit punt schaarsch. Toch bezitten we eenige cijfers die licht kunnen geven. Zoo steeg het jaarlijksch verbruik per hoofd der bevolking tusschen de jaren 1852-56 en 1887-1891 voor nagenoeg alle artikelen van eerste levensbehoeften: voor tarwe van 0.43 tot 1.29 H.L.; voor rogge van 1.08 tot 1.15 H.L.; voor aardappelen van 2.58 tot 3.47 K.G.; voor rijst van 6.65 tot 12.09 K.G.; voor suiker zelfs van 2.7 tot 8.8 K.G.[2)] Dit wijst op een sterk vermeerderde consumptie, die niet anders kan worden verklaard dan uit een toegenomen koopkracht van het volk, d.i. een toegenomen volkswelvaart.

Als laatste vergelijkend teeken van welstand, dat ik wil aanhalen noem ik het spaarbankwezen. In 1850 bestonden er in Nederland slechts 82 spaarbanken en bedroeg het saldo der inleggers nog geen 4 millioen gulden (*f* 3.810.100), verdeeld over 30.396 boekjes. Op 31 December 1910 waren er niet minder dan 353 spaarbanken behalve de 1498 kantoren der Rijkspostspaarbank en bedroeg het totale aantal boekjes bijna 2 millioen (1.961.780) met een saldo van ruim 164 millioen gulden.[3)]

De tot dusver medegedeelde gegevens zijn zeker al voldoende om te doen zien dat inderdaad de materiëele verhoudingen in de volksmassa, vergeleken bij vroeger, aanmerkelijk zijn verbeterd en in dit opzicht dus een ontwikkelingslijn te constateeren valt die tot tevredenheid stemt.

We hebben nu echter nategaan hoe de toestand is in absoluten zin, d.i. of we ook vrede kunnen hebben met de verhoudingen van thans als we die toetsen aan eenvoudige eischen van rechtvaardigheid en humaniteit.

1) d'Aulnis de Bourrouill, t.a.p., p. 352.
2) Ibid, p. 356.
3) *Jaarcijfers*.

Nemen we maar weer eens de woning-statistiek. De laatste cijfers die ons ten dienste staan zijn die, verzameld bij de volkstelling van 1909. Die statistiek bevat slechts gegevens over het aantal vertrekken en het aantal bewoners per woning. Doch ook in deze beperktheid is zij al welsprekend genoeg. Als vertrekken worden in deze statistiek beschouwd alle ruimten die als woning worden gebruikt, zooals keukens, kelders en alcoven. Zoo bestaat in vele gevallen een woning, die voor 3 vertrekken te boek staat, uit een eigenlijke kamer met een keukentje en een alcoof. Eénkamerwoningen zijn in deze statistiek dus woningen waar in één vertrek het geheele gezin woont en alles moet gebeuren: slapen, koken, enz., dikwijls nog huisarbeid wordt verricht als garnalen pellen, koffieboonen uitzoeken, tabakstrippen enz.
Van die éenkamerwoningen bestonden er nu nog in 1909:

in Amsterdam 15396 of 11½% van het totaal aantal woningen

in Rotterdam 10379 of 11½% van het totaal aantal woningen

in Den Haag 8202 of 12% van het totaal aantal woningen

Het gemiddeld aantal bewoners dezer woningen was:

in Amsterdam 2.2

in Rotterdam 2.9

in Den Haag 2.1.

Voor vele dezer woningen is het aantal bewoners natuurlijk grooter dan dit gemiddelde omdat talrijke ervan bewoond worden door alleenwonenden, weduwen vooral. Van de éénkamerwoningen die bewoond werden door 5 personen of meer - gruwelijke overbevolking dus - waren er nog:

te Amsterdam 1907

te Rotterdam 2068

te Den Haag 900.

De tweekamerwoningen, doorgaans niet meer dan één kamer met een keukentje of een alcoof, zijn talrijker dan de éénkamerwoningen.

Te Amsterdam waren er nog:

29329 of 21½% van het totaal aantal woningen.

Te Rotterdam 30925 of 34½% van het totaal aantal woningen.

Te den Haag 12326 of 18 van het totaal aantal woningen.

Van deze tweekamerwoningen waren er bevolkt door 7 personen of méér, eveneens dus weer gruwelijke overbevolking:

te Amsterdam nog 3404.

te Rotterdam nog **6026**.

te Den Haag nog 1481.

In alle één- en tweekamerwoningen te zamen leefden:

te Amsterdam 26% der bevolking.

te Rotterdam **40½**% der bevolking.

te Den Haag 22% der bevolking.

Uit deze cijfers is wel de conclusie te trekken dat de woningtoestanden in de drie genoemde steden nog zeer onvoldoende zijn.[1)] In Rotterdam zijn de toestanden nog verreweg het ongunstigst. Vooral het aantal overbevolkte één- en tweekamerwoningen, waar de menschen dus bijeenhokken in een vernederende, dierlijke gemeenschap, is eenvoudig verbijsterend. En blijkens mijne ervaring worden in die woningen nog dikwijls kostgangers gehouden.

Een treurige bijkomende omstandigheid is nog dat de woninghuur relatief stijgt, naarmate de woning slechter is. Mr. W.C. Mees A.W.Zn. heeft dit aangetoond in zijne studie in de *Ekonomist* van verleden jaar. Hij bewijst met cijfers voor Rotterdam, wat voor Amsterdam al bekend was, dat hoe slechter de huizen zijn, hoe hooger de kapitaalrente is die door de woningeigenaars wordt gemaakt, d.i. hoe hooger de huuropbrengst. Waar bijv. het gemiddelde huurpercentage op de Kruiskade, Goudsche Singel en dergelijke standen 6 à 7% is, bedraagt die voor de volkswijken als Raamstraat en dergelijke van 11 tot 21%, stijgt zelfs in de ellendigste achterbuurten als de Kikkersteeg tot 65%. Ik herhaal dus: hoe armer de bewoner, hoe ellendiger zijn behuizing, hoe duurder zijn woning.

In den hier geschetsten toestand kan op den duur, naar het mij voorkomt, niet worden berust.

Hetzelfde gevoel van onbevredigdheid krijgt men, indien men in onderling verband twee andere factoren nagaat die, evenals de aard der behuizing, rechtstreeks een maatstaf zijn tot peiling der volkswelvaart. Ik bedoel de gemiddelde loonen der arbeiders en de volksvoeding.

Een volledige loonstatistiek bestaat niet en zou ook, om begrijpelijke redenen, moeilijk zijn samen te stellen, maar de

1) Zie meer uitvoerig over de woningstatistiek en de groote gemeenten: Mr. H.J. Nieboer in *Gemeentebelangen*, 7de Jaarg., pp. 203 en 219

Jaarcijfers geven toch een statistiek der loonen van de werklieden, in dienst bij aannemers van rijkswerken, en daarmede kunnen we ons behelpen. Uit die statistiek blijkt dat de uurloonen voor de verschillende vakken varieeren voor volwassen mannen van 16 tot 23½ ct. per uur of, gerekend op een gemiddelden arbeidsduur van 11 uur per dag, van *f* 10.56 tot *f* 16.51 's weeks. Het is uiteraard bezwaarlijk na te gaan of deze loonen, en in het algemeen welke loonen, *voldoende* zijn, want tal van factoren, plaatselijke zoowel als individueele, doen zich daarbij gevoelen, waarmede men rekening moet houden. Uit de in den laatsten tijd herhaaldelijk gepubliceerde jaarbudgets van arbeidersgezinnen schijnt echter wel te blijken dat hetgeen een gemiddeld arbeidersgezin af kan zonderen voor voeding als regel niet voldoende is. Zoo werden op de in den afgeloopen zomer gehouden Landbouwtentoonstelling in den Haag budgets van landarbeidersgezinnen medegedeeld, waaruit bleek, dat het grootste deel der landarbeiders in ons land niet zooveel verdient dat daaruit per hoofd en per dag voor een waarde van 10 ct. aan voeding kon worden bekostigd.[1)] Blijkens de resultaten van een in het *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*[2)] medegedeeld onderzoek achten verschillende directrices van kook- en huishoudscholen in ons land bij de meest doelmatige keuze van levensmiddelen toch als gemiddelde kosten voor de voeding van een persoon per dag 28 à 30 ct.

1) Hoe laag de loonen nog zijn ten plattelande blijkt wel uit het hieronder volgende staatje, ook naar aanleiding van de Landbouwtentoonstelling samengesteld:

Provincie:	**Jaarlijksche verdienste van een landarbeider.**
Groningen	*f* 300. - tot *f* 446.83
Friesland	*f* 374.30 tot *f* 495.62
Drente	*f* 300. - tot *f* 350. -
Overijssel	*f* 342.50 tot *f* 475. -
Gelderland	*f* 329.33 tot *f* 375. -
Utrecht	*f* 388.67 tot *f* 400. -
Noord-Holland	*f* 514. - tot *f* 580. -
Zuid-Holland	*f* 399.57 tot *f* 582.33
Zeeland	*f* 360.71 tot *f* 500. -
Noord-Brabant	*f* 300. - tot *f* 462.50
Limburg	*f* 366.67 tot *f* 455. -

2) Afl. 7 van 1913, p. 454.

noodig. Eén directrice schreef: ‘ik heb maaltijden genomen, zoo eenvoudig mogelijk en geen genotmiddelen als koffie, thee, enz., maar voor 9 à 13 ct. zie ik geen kans een gemiddeld persoon te voeden...’

Op een andere plaats trof ik een becijfering aan van de kosten der voeding van de verpleegden in de Rijksopvoedingsgestichten en Tuchtscholen, waarbij men tot de conclusie komt, dat de gemiddelde prijs der aldaar verstrekte rations is ongeveer 30 ct. per persoon. Er wordt dan aangetoond, dat sommige categoriën van het aan die Inrichtingen werkzame personeel zich niet de voeding kunnen veroorloven die de verpleegden genieten.

Persoonlijk is mij gebleken uit verschillende budgets van agentengezinnen, die ik liet samenstellen bij het opmaken van voorstellen tot salarisverbetering, dat bij een weekloon van *f* 15. - of minder het gebruik van vleesch hooge uitzondering is, en zich doorgaans beperkt tot éénmaal 's weeks. Eerst van loonen van *f* 18. - en daarboven kan in een gezin van gemiddelde sterkte een vrij geregeld gebruik van vleesch of visch worden bekostigd, doorgaans 4 of 5 maal 's weeks.

Uit de aangehaalde voorbeelden kan ik, ook in verband met andere persoonlijke ervaring, den indruk niet van mij afzetten dat het peil van het gemiddelde arbeidsloon, vooral ten plattelande, op het oogenblik nog niet van dien aard is dat althans de voeding daaruit behoorlijk kan worden bekostigd. Dit is een toestand, die in zijn gevolgen voor de maatschappij niet mag worden onderschat. Het is een vraagstuk van het grootste algemeen belang. Want ondervoeding voor het volk beteekent grootere sterfte, vooral kindersterfte, een hoog ziektecijfer en daardoor hooge verplegingskosten voor onbemiddelden, vroege versletenheid en ontijdig intredende bedeeling, beteekent in het algemeen onvoldoende arbeidspraestatie door het volk.

Ik zou kunnen voortgaan met nog andere kenteekenen te bespreken die een beeld geven van de materieele verhoudingen in de eigenlijk gezegde volksmassa, maar ik meen niet te uitvoerig te mogen worden en hoop door het medegedeelde al te hebben aangetoond dat, al mogen we met voldoening erop wijzen dat we ons bevinden in de klimmende lijn, veel in de materieele levensverhoudingen des volks nog vraagt om verbetering.

Het fundamenteele belang blijft daarbij steeds voor mij de woningkwestie. Wat heeft een arbeider bijv. aan korteren werktijd als hij geen woning heeft waar hij in zijn rusttijden de hygiënische behoeften als licht en lucht en de genoegens en gemakken vindt waarop ieder redelijkerwijze aanspraak kan maken? De slechte woning is dan ook voor mij de primaire oorzaak van oneindig veel maatschappelijk kwaad. Gezinsbreking, uithuizigheid, drankmisbruik, onzedelijkheid, misdaad zijn er de middellijke of onmiddellijke gevolgen van. De slechte woning is de kweekplaats van de ergste ziekte van onzen tijd: de sociale haat. Ik hoop dan ook dat men, vooral in Rotterdam met zijn diep treurige, ik ben geneigd te zeggen in sommig opzicht nog onmenschelijke woningtoestanden, dit euvel ernstig onder de oogen zal gaan zien. Hier is inderdaad sociaal werk te doen, dat geen uitstel kan lijden.

III. Bestaansonzekerheid.

Wie een vaste ambtelijke betrekking heeft of finantieel onafhankelijk is, kan er zich moeilijk indenken dat veel meer dan de helft zijner medeburgers leeft in een zoo groote bestaansonzekerheid, dat zij altijd voor oogen hebben een plotselinge absolute ontbering van *alle* inkomsten. En toch is dat zoo.

Zeker, er is ook hier in den laatsten tijd wel verbetering. Om bij ons eigen land te blijven, de wet op het arbeidscontract heeft de verhouding tusschen werkgever en werknemer stabieler gemaakt. Er zijn thans wettelijke regelen aangaande opzeggingstermijnen, opleggen van boeten, schadevergoeding, beslag op loon, staangeld, uitreiken van een getuigschrift en meer andere punten, die vroeger onvoldoende waren geregeld. Wat meer is: die wet, die door den arbeider bij haar verschijning sceptisch werd begroet met de opmerking: ‘nu ja, in theorie zit er wel wat goeds in, maar in de practijk zullen we er met onze klassejustitie niet veel aan hebben,’ blijkt ook in de practijk mee te vallen. Wie kennis neemt van de krachtens hare bepalingen gevelde vonnissen, moet onder den indruk komen dat de arbeiders niet te klagen hebben over den geest waarin de nieuwe wet door onze justitie wordt toegepast.

We hebben voorts de instelling van het rijksverzekering-

wezen tegen ongelukken en invaliditeit (Ongevallenwet). Daardoor zijn thans in verschillende takken van nijverheid, de bouwbedrijven en het transportbedrijf de arbeiders verzekerd tegen de geldelijke gevolgen van een beroepsongeval. Er kan krachtens de wet aan den belanghebbende kosteloos genees- of heelkundige behandeling worden verstrekt en schadeloosstelling in den vorm van rente, tot zelfs levenslang toe, als de werkman geheel ongeschikt blijkt zijn werk te hervatten. Bij overlijden worden de begrafeniskosten vergoed, terwijl de weduwe en de achterblijvende kinderen of zelfs andere betrekkingen voor wie de overledene kostwinner was, een rente kunnen bekomen.

Onze verdere sociale wetten: de Arbeidswet, de Veiligheidswet en de Wet op de Kamers van Arbeid hebben er ook toe medegewerkt den arbeider beter dan vroeger te beschermen tegen de gevaren van zijn bedrijf en zijn bestaan minder onzeker gemaakt.

Eindelijk is door het oprichten, in tal van plaatsen in ons land, van arbeidsbeurzen de gelegenheid verruimd om werkgever en werknemer met elkander in aanraking te brengen. De voortreffelijke werking van sommige dier instellingen kan niet duidelijker blijken dan door raadpleging van de verslagen die deze instellingen doorgaans jaarlijks in het licht zenden.

Maar toch hangt nog altijd als een dreigend zwaard boven het hoofd van elken arbeider het gevaar van werkeloosheid, dat min of meer plotseling kan intreden en altijd meêbrengt dadelijk ingaande armoede omdat het arbeidersgezin nu eenmaal uitsluitend is aangewezen op zijn loon.

Een algemeene werkeloosheidstatistiek voor ons land bestaat niet. Toch kunnen we een indruk krijgen van den omvang der werkeloosheid in de laatste jaren door raadpleging van de gegevens die de *Staatscommissie over de werkeloosheid* in haar onlangs verschenen *Verslag* heeft gepubliceerd. Daaruit eenige grepen doende blijkt bijv. dat te Amsterdam in de jaren 1906-1911 de werkeloosheid van de timmerlieden, voor zooveel die in sommige vakvereenigingen in cijfers werd vastgelegd, schommelde van 0 tot ruim 30%. Voor sommige vereenigingen daalde het cijfer gedurende twee maanden achtereen niet beneden 20%. Voor de schilders schommelde

het cijfer tusschen 0 en ruim 49% en was het vier jaren achtereen gedurende telkens ruim twee maanden niet lager dan ± 30%. Voor de metselaars was het gemiddeld voor de jaren 1908-1911: 18%.[1)]

Voor Rotterdam blijkt bijv. dat voor hen, die in het havenbedrijf werk zoeken, op de drukste dagen ± 4/5 deel, op de slapste nog niet 1/3 deel werk kan bekomen en dat in doorsnede slechts ongeveer de helft op elken dag werk heeft.[2)]

Voor de metaalindustrie deelt het Verslag zeer uitvoerige gegevens mede. Daaruit blijkt o.a. dat in 1908 gemiddeld 1100 man werkeloos rondliepen op de 20.300, of ongeveer 5½%. Voor de geheele periode 1905-1909 was dat cijfer 3.89%, een gevolg van de omstandigheid dat in de laatste jaren de metaalindustrie in een bloeiperiode verkeerde.[3)]

Voor de diamantindustrie waarvoor ook, door de volledige organisatie van dat vak uitvoerige gegevens bestaan, schommelde de werkeloosheid in de jaren 1906-1910 van 16.8 tot 90% der leden met een gemiddeld aantal weken werkeloosheid per werkeloos lid van 2.6 tot 16.5.[4)]

Deze zeer uiteenloopende maar voor sommige vakken zeer hooge cijfers van werkeloosheid op verschillende tijdstippen worden verklaard door de vele en verschillende oorzaken der werkeloosheid. Alle bedrijven staan, de een meer, de ander minder, onder den invloed van bloei en depressie; bij vele is er verband met het jaargetijde. Andere oorzaken zijn tijdelijke overproductie, tijdelijke toestrooming van arbeidskrachten van elders, buitengewone en soms zeer plotseling optredende omstandigheden als faillissement van ondernemingen, brand en dergelijke.

Het is waar, meer en meer wint veld de wenschelijkheid om zich tegen de gevolgen van werkeloosheid te verzekeren. In een 30-tal gemeenten van ons land bestaan al van overheidswege werkeloosheidskassen, waaruit subsidies worden verleend aan vakvereenigingen die hun leden tegen de geldelijke gevolgen van werkeloosheid verzekeren. Men acht dit vrij algemeen het beste stelsel van verzekering, omdat het wederzijdsche toe-

1) *Verslag der Commissie*, II, p. 386.
2) *Verslag* III, p. 27.
3) *Verslag* VII, p. 65.
4) *Verslag* VIII, p. 9.

zicht der leden beter in staat is echte van voorgewende werkeloosheid te onderkennen dan controleurs van instellingen van liefdadigheid of van de gemeente. Maar, hoe goed ook bedoeld en hoe nuttig op zich zelf, verzekering tegen werkeloosheid kan toch nooit een afdoend middel zijn om het arbeidersgezin op den duur te beschermen tegen periodiek intredende tijden van zorg en zelfs van armoede. Daarvoor is de toelage bij werkeloosheid te gering en de omvang van deze in tijden van groote depressie, die elk bedrijf op zijn tijd doormaakt, te groot.

Een ander gevaar dat den arbeider bedreigt is zijn snel afnemende kans op plaatsing bij het toenemen van zijn leeftijd. Dat is erger dan werkeloosheid in den gewonen zin van het woord, dat is eigenlijk het meer of minder blijvend afgedrongen worden van de arbeidsmarkt. Ik heb dikwijls werklieden de klacht hooren uiten dat het zoo moeilijk was na zijn 40ste jaar nog aan werk te komen en heb, eerlijk gezegd, die bewering altijd als overdreven beschouwd. Maar kort geleden ben ik overtuigd van de waarheid ervan door kennisneming van de resultaten van een ambtelijk onderzoek, dat men in Duitschland op dit punt heeft ingesteld. Dat onderzoek heeft inderdaad aangetoond dat in de groot-industrie, voor zoover het op zwaren arbeid aankomt, het percentage der arbeiders dat ouder is dan 40 jaar snel daalt. Zelfs bleek dat bij verschillende ondernemingen in beginsel nooit arbeiders boven de 40 jaar werden in dienst genomen. Bij andere industrieën, waar het vooral op de bekwaamheid der arbeiders aankomt, b.v. meubelmakerijen, pianofabrieken, de chemische nijverheid, was de toestand gunstiger. Ook de ondernemingsvorm had invloed. In de staatsbedrijven bleken bijv. relatief meer oudere werklieden te zijn dan in de particuliere. Evenzoo was het percentage hooger bij ondernemingen, die in eigen beheer door een patroon werden gedreven, dan bij naamlooze vennootschappen.

Maar alles bijeen is toch - wie eenige persoonlijke aanraking met de volksklasse heeft, zal het zoo geheel met mij eens zijn - het bestaan van den arbeider en van zijn gezin uiterst onzeker. Zijn loon moge op den krachtigen leeftijd somtijds voldoende zijn voor de behoeften van zich en zijn gezin, zelden laat het een marge, groot genoeg om daaruit

aan intredende kwade tijden het hoofd te kunnen bieden. Daaruit vloeit voort het zich dadelijk in moeilijkheden wikkelen als die kwade tijden aanbreken. Stuk voor stuk gaat dan de toch al niet ruime inboedel naar den lommerd of er wordt bij een voorschotbank geld opgenomen. Wat we bij de woningkwestie al aanhaalden geldt ook hier: wie het minst heeft betaalt het meest. Terwijl een effectenbezitter zijn waarden tegen een rente kan beleenen van, laat ons zeggen, hoogstens 5%, betaalt de arbeider voor zijn voorschot minstens 12% en voor het beleenen van zijn roerende have 18 tot 60% in het jaar. Zit een arbeidersgezin eenmaal in de schuld, dan is het uiterst moeilijk er weer uit te komen. Onfeilbaar komt voor bijna iederen arbeider de tijd van werkzoeken met steeds kwadere kans, tot het oogenblik dáár is waarop hij zich een verstootene voelt op de arbeidsmarkt, verdrongen als hij wordt door jongere krachten. Er volgt dan een periode van leven van de hand in den tand - nu eens werk, dan weer niet - tot eindelijk het noodlottige moment aanbreekt waarop de hulp van de openbare of particuliere liefdadigheid moet worden ingeroepen, die, hoe kiesch ook dikwijls verleend, toch altijd in de oogen van het volk iets vernederends heeft.

Naast de woningkwestie vind ik dan ook het vraagstuk van meerdere stabiliseering, het minder wankel en zorgelijk maken van het arbeidersbestaan, vooral echter de zorg voor den ouderen arbeider, een der belangrijkste sociale vragen van de naaste toekomst. Voor de arbeiders in loondienst hebben we in de *Invaliditeitswet* al een ouderdomsrente, maar een te groot aantal dat die rente evenmin kan ontberen valt er nog buiten. Ook de *Ziektewet*-Talma stelt in het vooruitzicht geldelijke vergoeding bij ziekte van de in vasten loondienst zijnde werklieden. Maar ook hier is dezelfde opmerking te maken: dat nog velen zijn uitgesloten die die hulp evenzeer behoeven[1].

Mogen zij, in wier handen de leiding en verdere ontwikkeling berust van onze sociale wetgeving, voor dit vraagstuk een goede oplossing weten te vinden. Hier is werk te doen waarbij allen die iets gevoelen voor de wezenlijke behoeften

1) Het thans aan de Staten Generaal ingezonden Ontwerp-Treub tracht in die leemte te voorzien.

van het volk, kunnen samenwerken. Dat stemt hoopvol voor de nieuwe parlementaire periode, die wij zijn ingegaan en zal er wellicht toe bijdragen om de in den laatsten tijd ook in ons kalme vaderland verscherpte verhoudingen tusschen de standen te verzachten en, naar ik innig hoop, in te leiden een tijdperk van rijke vruchten dragenden socialen vrede.

Wanneer mijn tijd en de gastvrijheid van de *Gids*-redactie het mij zullen veroorloven, hoop ik later voort te gaan met mijne mededeelingen en beschouwingen omtrent het leven, ook het geestelijke leven, van de volksmassa, die uit den aard van mijn tegenwoordig ambt zoo voortdurend het object van mijn studie en waarneming is.

Ik wil deze eerste serie *fragmenten* echter niet besluiten zonder daaraan een kort slotwoord toe te voegen dat mij in de pen wordt gegeven door de omstandigheid, dat de loop der dingen mij nu eenmaal in de gelegenheid heeft gesteld een blik te slaan in het volksleven en een ervaring omtrent dat volksleven op te doen als wellicht slechts aan weinigen gegeven wordt.

En wat ik dan, in samenvatting van het voorafgegane, nog te zeggen heb is dit: er is in de onderste lagen der samenleving nog zooveel dat verbetering behoeft, de levensverhoudingen zijn er nog zoo onvolkomen. Vóór ik mijn tegenwoordig ambt aanvaardde wist ik dat zoo niet en het was bijv. verbijsterend voor mij om te vernemen dat van de bevolking van het bloeiende Rotterdam niet minder dan 75% moet leven van een inkomen van 1000 gulden in het jaar of daar beneden. Dat inkomen is in vele gevallen nog zeer wisselvallig en vormt voor de genoemde groep ook het maximum zoodat het, naar beneden gaande, van lieverlede daalt tot een veel lager cijfer. Dat beteekent voor bijna allen een doorloopend hoogst moeilijke levensstrijd, voor velen bij tijden werkelijke, diepe armoede.... 75%, dat is van de inwoners van Rotterdam ruim 340.000 menschen die in dat geval verkeeren.

Een ander cijfer, dat ik vroeger reeds aanhaalde en dat ik in al zijn verwijtende scherpte nog eens wil herhalen is: in

datzelfde Rotterdam wonen nog ruim 30.000 menschen in een éénkamerwoning en ruim 133.000 menschen in een woning van twee vertrekken, alles bijeen dus ruim 163.000 menschen in die als regel zeer onvoldoende behuizing.

Weet men wel wat het zeggen wil een *één-kamerwoning*? Kan men wel realiseeren de wereld van menschelijke verworpenheid die uit dat enkele woord spreekt? Eén kamer, waarin alles moet gebeuren: waar het geheele gezin slaapt; allen zich moeten kleeden en ontkleeden; waar moet worden gewasschen en gekookt; waar dikwijls nog huisarbeid moet worden verricht; waar te midden van dat alles de zieken ziek liggen en de gebrekkigen hokken; waar in sommige gevallen, blijkens mijn ervaring, nog kostgangers worden gehouden.

Ik behoef zeker niet uitvoerig uiteen te zetten hoe diep neêrdrukkend zulke woningtoestanden zijn op de stemming van de bewoners, hoe vernietigend voor gezondheid en zedelijkheid beide, hoeveel ellende er door ontstaat, eerst door uithuizigheid, spoedig daarna door drankmisbruik, ten slotte eindigende in misdaad.

Het zijn de menschen, die in die woningen moeten huizen, waarvan Ruskin, niet alleen de groote aestheticus, maar ook de fijngevoelende mensch, met zooveel innige deernis uitriep: ‘het is niet om zijn zwoegen dat ik weeklaag over den arme, maar waarover ik treur is dat de lamp van zijn ziel zou uitgaan.’

Die toestanden en nog andere meer zijn in zekeren zin een schande voor een stad als Rotterdam, die er zich op beroemt de welvarendste te zijn van ons geheele land en die de tonneninhoud van de schepen die jaarlijks hare voortreffelijk uitgeruste havens binnenvallen, bij millioenen telt. Aan die toestanden *moet* een eind worden gemaakt. Dat behoeft niet te geschieden door haat en nijd te zaaien; niet door die honderdduizenden op te zweepen tot ontevredenheid, niet door agitatorische middelen, maar dat kan gebeuren langs den rustigen, behoedzamen, ik ben geneigd te zeggen den *wetenschappelijken* weg van sociale hervorming en maatschappelijken arbeid. En daar ben ik dan waar ik ten slotte wezen wil, wat ik als slotwoord nog zoo gaarne zou willen zeggen. Ik zou willen dat in onzen tijd van politieke verdeeldheid, onzen tijd

die het begrip antithese heeft uitgevonden en in verschillende richtingen op zoo verderfelijke wijze heeft in toepassing gebracht, dit éene boven elke verdeeldheid uit in ons post vatte: dat het onze plicht is, onze eenvoudige, gewone menschenplicht om te trachten aan dat alles een eind te maken. Ik zou willen dat niet sentimentaliteit, nog minder jacht naar politiek succes, maar een gevoel van werkelijke eerlijkheid, van gewone rechtvaardigheid ons de behoefte ingaf van handreiking aan die honderdduizenden, wier leven door karig loon, ellendige behuizing, bestaansonzekerheid en andere oorzaken meer, zoo zorgelijk en zoo droef is, wier leven zoo vaak is een leven zonder een enkelen lach, zonder eenige vreugde, zonder zon.

En dan richt ik mij vooral met een zekere voorliefde tot hen die, om welke reden ook - meerdere materieele welvaatt, hoogere ontwikkeling, een invloedrijke positie - tot de bevoorrechten behooren in onze samenleving, en ik zou die allen willen toeroepen: hebben we niet, juist door onze bevoorrechting, door onze plaats aan den zonkant van het leven, den plicht hen die hunkerend aan de andere zijde staan, te helpen, niet door af en toe eens in den zak te tasten, wat nooit een afdoend middel is, maar door hen op te heffen uit hun sociale veronachtzaming, te luisteren naar hun stem en te zoeken naar middelen om hen te brengen tot hoogere materieele en intellectueele welvaart.

Ik ken geen schoonere taak; geen taak die bij eenige inspanning meerdere voldoening geeft; die een breederen ideëelen kant geeft aan het eigen leven, dan op deze wijze mede voorganger te zijn in het zoeken naar middelen tot wegneming, niet van de sociale ongelijkheid, wat een utopie is, maar van de sociale onrechtvaardigheid; mede weldoener te zijn van zijn volk; mede één van de toortsdragers te worden, die de zwoegers en de slovers achter ons langs de duistere paden van hun veelal zoo troosteloos bestaan, voorgaan naar horizonten van licht.

TH.M. ROEST VAN LIMBURG.

R'dam, Kerstmis 1913.

Naar den Indischen schoolvrede.

D'olyf behaeght my boven den laurier.

VONDEL.

Wie had gedacht, toen in den afgeloopen zomer bij de stembus haast geen luider kreten dan '*voor*' of '*tegen* de openbare school' werden vernomen, dat de uitslag van dien kamp een poging tot verzoening zou zijn? De verklaring moet hierin liggen, dat, hoe schel van weerskanten de krijgstrompetten ook klonken, in het diepste der gemoederen alle partijen naar rust verlangden en een zeker stelsel van geven en nemen verkozen boven een eindeloozen en uitputtenden strijd.

Het is de groote verdienste van den heer Cort van der Linden, dat hij het geluid heeft weten te vinden, waardoor deze in verschillend gestemde gemoederen aanwezige grondtoon aan het trillen werd gebracht. Het ongeloofelijke werd daardoor aannemelijk: samenwerking van voorstanders van het openbaar en van het bijzonder volksonderwijs tot het verkrijgen van een oplossing, waarmede, zonder beginselverzaking, allen vrede zouden kunnen hebben. Wie dit bereiken willen dienen, zoo klonk het den 13^{en} December in 's lands vergaderzaal, 'niet uit te gaan op overwinning, maar op vrede'. En de uitwerking van deze aan Vondel's voorkeur herinnerende gedachte gaven de hooggestemde woorden die op 8 Januari bij de installatie van de staatscommissie voor het onderwijsvraagstuk gesproken werden:

> ‘In den strijd, die vele jaren onze politiek heeft beheerscht, hebt gij getracht datgene te doen zegevieren wat gij, indien gij alleen de macht hadt, het meest in overeenstemming met uw denkbeelden zoudt achten. Het standpunt, dat gij thans tegenover deze vragen inneemt, is een ander. Gij staat thans tegenover het feit, dat uwe opvattingen over en weder elkaar beperken. Het openbaar en bijzonder onderwijs doen zich aan u voor als historisch ontwikkelde gegevens. Gij zoekt middelen om beide tot bloei te brengen en beider vrijheid te waarborgen.
> Gij zult eenerzijds hebben vast te stellen de taak, die de overheid tegenover beide takken van ons volksleven toekomt en anderzijds de eerbiediging van ieders levensbeschouwing tot leidend beginsel hebben te maken der door u te ontwerpen regeling.
> Op deze wijze kan ons onderwijs in de verhoudingen waarin wij leven, in waarheid nationaal worden. De energie, die thans verspild wordt in voortdurenden en onvruchtbaren strijd, kunt gij zoodoende omzetten in een levende kracht tot verheffing van ons volk.’

Een nobel pogen wordt dus ondernomen om den nederlandschen schoolstrijd te slechten. Er is echter ook een indische schoolstrijd en de vraag rijst of niet aan dezen eveneens een einde zou zijn te maken door een vergelijk. Dat dit in hooge mate gewenscht ware kan moeilijk betwijfeld worden, want er is in Indië geen gebied, waarop zooveel en zoo nuttig werk te verrichten is als het gebied der volksopvoeding en het omzetten van nu wel eens verspilde energie in levende kracht kan dus aan een goede vervulling van Nederlands grootsche taak in het Oosten niet dan ten goede komen.

Zal het echter *mogelijk* zijn? Om dit te beoordeelen geve men zich vooraf rekenschap van den aard van het indische onderwijs-vraagstuk. Ten deele - hoe kan het anders? - houdt het nauw verband met het nederlandsche; ten deele is het daarvan scherp onderscheiden. Dit laatste werd vooral duidelijk naarmate de bevrediging van de onderwijsbehoeften der inlandsche bevolking meer naar voren kwam.

Nam de overheid het werk ter hand dan mocht, daarover waren allen het eens, het onderwijs niet anders dan neutraal zijn. Werd het door particulieren ondernomen dan konden dezen het doordringen van den door hen gewenschten geest. Maar nu deed zich daarbij dit eigenaardige voor dat, terwijl in Nederland de door particulieren op hun scholen aangekweekte geest in overeenstemming was met de wenschen van de ouders, in Indië de mogelijkheid niet was buitengesloten van een onderwijs, doordrongen van een geheel anderen geest dan aan de levensbeschouwing der ouders ten grondslag lag. In Indië toch bestaat de overgroote meerderheid der Inlanders uit Mohammedanen; daarnevens, vooral in de Buitenbezittingen, zijn tal van Heidenen; naast deze twee groote groepen staat een slechts betrekkelijk kleine groep Christenen. Het door particulieren aan de inlandsche bevolking geboden onderwijs, voor zoover het uitging van christelijke genootschappen, strookte dus, in veel gevallen, wat zijn geest betreft niet met den geest van de, in godsdienstig opzicht, andersdenkende ouders.

Bij de beoordeeling van de toelaatbaarheid van op christelijken grondslag gegeven onderwijs kwamen dus in Indië andere beginselen ter overweging dan in Nederland. Hier was het alleen de vraag of zou worden toegegeven aan den wensch der ouders om hun kinderen volgens *een bepaalde*, *door de ouders aangehangen belijdenis* gekleurd onderwijs te doen geven, dan wel of het algemeen belang een voor alle kinderen des volks gelijkelijk bruikbare en dus niet aan een bepaalde confessie vastgeknoopte schoolopvoeding deed verkiezen. Ginds moest worden uitgemaakt of, ter voorziening in de onderwijsbehoeften der inlandsche bevolking, de hulp mocht worden aanvaard en met overheidsgeld gesteund van vereenigingen die zich het geven van onderwijs, gekleurd volgens *een bepaalde*, *van die der ouders afwijkende belijdenis* ten doel stelden.

Ieder zal moeten toegeven, dat het hier een uiterst gewichtig beginsel gold en dat men nog niet een vijand van de zending behoefde te zijn om tegen het van overheidswege bevorderen van christelijk onderwijs onder de mohammedaansche bevolking gemoedsbezwaren te voelen oprijzen. Sterk werden die gemoedsbezwaren ondervonden door hen,

die in den Islâm geen onoverkomelijk beletsel tegen het veldwinnen van westersche kennis en moraal konden zien en die een associatie van de oostersche en westersche cultuur als een practisch bereikbaar doel beschouwden. Daartegenover stond dan echter weder de overtuiging dergenen, die de westersche beschaving zoo innig verknocht achtten met het Christendom, dat zij het brengen van die beschaving aan een oostersch volk anders dan met en door het Christendom zich niet konden denken.

Wie den ontwikkelingsgang van het inlandsch onderwijs in Indië nagaat, ontwaart dat van den aanvang af de kiemen aanwezig zijn geweest van den strijd die eerst in latere jaren met volle bewustheid zou worden gevoerd. Het eerste voorstel tot een eenigszins breede organisatie van het volksonderwijs op Java werd in 1838 gedaan door het Nederlandsch Bijbelgenootschap. Jarenlang werd het voorstel overwogen, met sympathie doch tevens met groote bedachtzaamheid, en het was ten slotte J.C. Baud (geen paganist!) die in 1845 een afwijzende beslissing meende te moeten nemen. ‘Bij nadere en opzettelijke overweging dezer zaak,’ zoo geeft de *Historische Nota* behoorende bij het Algemeen Verslag van het Inlandsch Onderwijs 1893-1897, Baud's gedachtengang weer, ‘was het voorgekomen, dat de regeering de leiding daarvan niet uit hare handen moest geven en dat zij haar althans niet moest opdragen aan een genootschap, hetwelk, hoe ook bezield door den geest van voorzichtigheid, bezwaarlijk zou kunnen nalaten om aan het onderwijs een godsdienstige strekking te geven. In al de indische regeeringsreglementen is het beginsel van godsdienstvrijheid en van bescherming der bestaande godsdienstige gezinten uitgedrukt. De regeering moest zich ten deze zorgvuldig handhaven op het onzijdig standpunt, dat sedert de eerste vestiging der Nederlanders in Indië het hare was geweest.’

In 1845 werd dus partij gekozen voor het neutraal inlandsch onderwijs en, als regel, voor een voorziening van overheidswege in de behoefte aan dat onderwijs. Op dezen grondslag werden de eerste schuchtere pogingen tot het organiseeren van eenig inlandsch onderwijs in het werk gesteld en die grondslag werd behouden toen, vele jaren

later, in 1872, tot een ruimere voorziening kon worden overgegaan. Toen, in 1874, de wenschelijkheid werd uitgesproken, om ook de oprichting van bijzondere inlandsche scholen door het toekennen van geldelijken steun van overheidswege te bevorderen, verbond de regeering, geheel op de in 1845 aangegeven lijn, aan dien steun de uitdrukkelijke voorwaarde, dat alle godsdienstig onderwijs op de gesubsidieerde inlandsche scholen zou zijn uitgesloten en de schoollokalen alleen buiten de schooluren voor zoodanig onderwijs beschikbaar zouden mogen worden gesteld. Bij de toepassing dier subsidiebepalingen bleek dat deze voorwaarde aan het tot stand komen van bijzondere scholen niet bevorderlijk was. In 1887 gaf de toenmalige directeur van Onderwijs in overweging haar los te laten, ten einde op ruimer schaal den steun van particulieren en zendingsgenootschappen te kunnen benutten. Een jaar later trad als minister van Koloniën Keuchenius op, bij wien de denkbeelden van den directeur volle instemming vonden, doch die het tevens noodig achtte de bestaande voorwaarde door een andere te vervangen. Hoe hij zich die andere voorwaarde dacht, kan niet beter dan met zijn eigen woorden, mede te vinden in de reeds genoemde *Historische Nota*, worden duidelijk gemaakt.

'Wanneer eene school, waar ook op de vorming van het hart en karakter van het kind prijs gesteld en daarom de godsdienst niet buitengesloten, maar als tot 's menschen opvoeding en ter bereiking zijner bestemming onontbeerlijk beschouwd wordt, geene leeringen verspreidt, tegenstrijdig met de wetten of goede zeden, is zij volkomen geoorloofd, en zoodra het daar gegeven onderwijs bijval vindt bij degenen waarvoor het bestemd is en dus aan een werkelijk bestaande behoefte voldoet, kan er voor de regeering geen reden bestaan, aan eene zoodanige school, alleen uit hoofde van de godsdienstige richting van het daar gegeven onderwijs en waarvan toch niemand die er niet van gediend zoude zijn, zoude behoeven gebruik te maken, hare ondersteuning te onthouden.'

Keuchenius wilde dus de subsidieering van een bijzondere school op godsdienstigen grondslag afhankelijk stellen van een *werkelijk bestaande behoefte* aan een zoodanige school en die behoefte zou geacht worden aanwezig te zijn,

zoodra het daar (d.i. op die school) gegeven onderwijs bijval vond bij degenen voor wie het was bestemd. Bovendien moest vaststaan, dat niemand, die van het aan die school gegeven onderwijs niet gediend was, daarvan gebruik zou behoeven te maken.

In de nieuwe subsidieregeling die, na veel wikken en wegen, eerst in 1895 haar beslag kreeg - nadat echter reeds in 1890 de uitsluiting van alle godsdienstonderwijs uit de rij der voorwaarden verwijderd was - wordt het door Keuchenius gestelde criterium teruggevonden. Als eerste voorwaarde voor het erlangen van bijdragen uit 's lands kas wordt genoemd, dat de scholen voorzien in een *werkelijk bestaande behoefte*. Deze formule is overgegaan in latere regelingen met name in die van 1906, toen een juistere en voor de schoolbesturen voordeeliger wijze van berekening der subsidiën werd vastgesteld en bovendien de mogelijkheid geopend om aan bijzondere kweekscholen voor de vorming van inlandsche onderwijzers bijdragen uit 's lands kas te verleenen.

Stelt men nu de vraag of, bij de toepassing dier subsidiebepalingen, steeds voldoende is rekening gehouden met de voorwaarde der *werkelijk bestaande behoefte*, zooals die, op grond van Keuchenius' toelichting, behoorde te worden verstaan, dan kan daarop bezwaarlijk anders dan ontkennend worden geantwoord. Al te vaak gold niet de behoefte aan het onderwijs, dat aan een bepaalde school gegeven werd als toetssteen, maar de behoefte aan onderwijs in het algemeen. En daar, vooral toen in de latere jaren de drang naar onderwijs zich onder de inlandsche bevolking steeds sterker deed gevoelen, welhaast altijd en met name op Java, het bestaan van een algemeene onderwijsbehoefte kon worden aangenomen, was op die wijze de subsidieering van christelijke scholen te midden van een geheel of in sterk overwegende mate mohammedaansche bevolking, als eenige voorziening in haar onderwijsbehoefte, mogelijk geworden. Dat dergelijke scholen niet onverdeeld bijval bij de mohammedaansche bevolking konden vinden is natuurlijk; werden zij nochtans, meestal op bescheiden schaal, bezocht, het was niet *om* maar *ondanks* de godsdienstige elementen van het verstrekte onderwijs. Ook zij die van het aan zulk een school gegeven confessioneel onderwijs niet gediend waren, moesten er wel

gebruik van maken, indien zij althans hun kinderen niet van alle onderwijs verstoken wilden laten blijven.

Zeer sterk kwam de van Keuchenius' bedoelingen afwijkende opvatting van het criterium der werkelijk bestaande behoefte uit bij de toepassing der subsidiebepalingen voor de bijzondere kweekscholen op den grondslag van de regeling van 1906, die in 1911 in uiterst vrijgevigen zin werden gewijzigd. Ook hier werd niet gevraagd: bestaat er werkelijk behoefte aan christelijke inlandsche onderwijzers? een behoefte die alleen kon worden afgemeten naar de werkelijk bestaande behoefte aan christelijk inlandsch onderwijs, maar: bestaat er werkelijk behoefte aan inlandsche onderwijzers in het algemeen? Deze laatste vraag nu kan men er bijna een naar den bekenden weg noemen: de behoefte aan inlandsche onderwijzers is, om zoo te zeggen, onbegrensd. Zoo kon het dan gebeuren, dat van 1905 tot 1912 het aantal met bijdragen uit 's lands kas gesteunde christelijke kweekscholen op Java steeg van twee tot zes, en het totaal van de daarvoor verleende subsidiën van ruim vijfduizend gulden tot bijna het twintigvoud.

Hoe de mohammedaansche bevolking over de voortschrijdende bevordering van ook voor haar bestemd christelijk inlandsch onderwijs dacht, is gemakkelijker te gissen dan met zekerheid te weten. Haar vrijmoedigheid in het uiten van haar meening over regeeringsdaden is nog niet groot en wettelijke organen om van haar gevoelens in dit opzicht te doen blijken zijn schaarsch en onvolkomen. Toch deed zich eenige jaren geleden iets voor, waaruit, voor een bepaald geval, wel kon worden afgeleid, hoe van inlandsche zijde over de destijds gevolgde onderwijspolitiek werd geoordeeld. Het gebeurde te Bandoeng, met zijn tegen ruim 40000 mohammedaansche nog niet 200 christen inlanders. Op die plaats bestond, geruimen tijd al, een openbare inlandsche school der eerste klasse, die bijzonder in trek was bij de gezeten inlanders voor welke zij bestemd was, vooral nadat, in 1907, de nederlandsche taal onder de leervakken was opgenomen. In 1910 deed de inlandsche schoolcommissie te Bandoeng, er op wijzende, dat jaarlijks tal van aanvragen om plaatsing wegens gebrek aan ruimte moesten worden afgewezen, der regeering het voorstel om een tweede, geheel

gelijksoortige openbare school te Bandoeng op te richten. Dit voorstel lokte de vraag uit of, naar het oordeel der inlandsche schoolcommissie, in de meerdere behoefte aan onderwijs niet zou kunnen worden voorzien door de oprichting van een bijzondere christelijke inlandsche school met een aan dat der gouvernements eerste klasse school ongeveer gelijk leerplan. De inlandsche schoolcommissie antwoordde ontkennend en grondde zich daarbij onder meer op de omstandigheid, dat onder de ouders, wier kinderen wegens plaatsgebrek niet tot de bestaande school konden worden toegelaten, vele orthodoxe Mohammedanen waren, die hun kinderen wel naar een openbare en dus neutrale school zouden willen zenden, maar niet naar een bijzondere met christelijk karakter. De regeering kon zich met dit gevoelen der inlandsche schoolcommissie niet vereenigen, ging dus niet mede met haar voorstel tot oprichting van een tweede openbare inlandsche school der eerste klasse, maar verleende aan een in Nederland gevestigde christelijke schoolvereeniging vergunning en geldelijken steun tot het oprichten van een hollandsch-inlandsche school. Er werd echter aan de subsidieverleening een voorwaarde verbonden, die in de destijds geldende bepalingen niet voorkwam en die blijkbaar ten doel had om de door de inlandsche schoolcommissie geopperde bezwaren te ondervangen. Van het op de school gegeven godsdienstonderwijs, daaronder begrepen onderwijs in de bijbelsche geschiedenis, zouden de kinderen, wier ouders dat mochten verlangen, moeten worden vrijgesteld. Bij de behandeling der indische begrooting voor 1913 bleek dat het de - sedert tot uitvoering gekomen - bedoeling der regeering was, deze voorwaarde van facultatiefstelling van het godsdienstonderwijs algemeen te doen gelden bij het subsidieeren van bijzondere hollandsch-inlandsche scholen, terwijl zij in verschillende regelingen betreffende andere bijzondere scholen ook werd opgenomen.

De beteekenis van deze nieuwe voorwaarde is niet gering. In het stelsel van hen die het godsdienstonderwijs als een onmisbaar element der schoolopvoeding aanmerken past zij natuurlijk niet. Daarentegen strookt zij wel met veler meening dat alleen de ouders beslissen mogen of en in hoeverre hun kinderen in een bepaalde godsdienstleer zullen

worden ingewijd. Nu twee beginselen, die zelfs in Nederland, met zijn ruime onderwijsvoorziening, niet altijd in overeenstemming te brengen zijn, in Indië bij herhaling tegen elkander dreigden te botsen, begreep de indische regeering tijdig een keuze te moeten doen en zij offerde aan den eisch der gewetensvrijheid den eisch der eenheid van godsdienstig en maatschappelijk onderwijs op. Het was het logische maar te voren niet erkende gevolg van de toelating van christelijke scholen te midden van een mohammedaansche bevolking. Wilde men in streken waar het aan voldoende onderwijsvoorziening mangelde - en dat was overal! - waarborgen dat van de met overheidsgeld gesteunde school ook zij gebruik konden maken, die van het confessioneel onderwijs niet gediend waren, dan kon niet anders worden gehandeld.

Zoo kwam dan door den drang der omstandigheden een beginsel tot uiting, dat de van godsdienstige vereenigingen uitgaande bijzondere school aannemelijk zou kunnen maken voor hen die te voren, op grond van godsdienstverschil, tegen die school bezwaar mochten hebben. Wordt dit doel bereikt, dan kan de vraag of aan zulk een school behoefte bestaat, buiten verband met de godsdienstige richting der vereenigingen van welke zij uitgaat, beantwoord worden. De gevolgtrekking ligt dan verder voor de hand, dat de toepassing van dit nieuwe beginsel in de indische onderwijspolitiek niet beperkt moet blijven tot enkele groepen van scholen, maar dat het voor alle gesubsidieerde scholen zal moeten gelden.

Naar mij voorkomt is hiermede de grondslag aangegeven, waarop tot schoolvrede in Indië kan worden gekomen. De eenmaal verleende subsidiën erlangen in het gewijzigd stelsel een beter bestaansrecht en nieuwe subsidiën zullen kunnen worden verleend, indien slechts het *maatschappelijk* onderwijs dat aan een bijzondere school wordt gegeven voorziening brengt in werkelijk bestaande behoeften.

Toch is er nog een moeilijkheid die weggenomen zal moeten worden, wil de vrede op den duur verzekerd zijn. Zij ligt in het karakter van dat *maatschappelijk* onderwijs. Zal dit, op scholen van godsdienstige vereenigingen uitgaande, zóó kunnen worden ingericht dat andersdenkenden daarin geen aanstoot kunnen vinden? Overdreven bezorgdheid, zegt men wellicht, want wanneer eenmaal, *ter wille van gemoedsbezwaren*, is

toegestemd in de scheiding van het godsdienstig en het maatschappelijk onderwijs, is tevens de noodzakelijkheid erkend, dat ook dit laatste geen gemoedsbezwaren doe rijzen. Deze opvatting, hoe redelijk zij velen moge dunken, geeft niet ieders meening weer. Een groot deel der voorstanders van het bijzonder christelijk onderwijs is van oordeel dat ook in het maatschappelijk onderwijs de christelijke leerstellingen tot uitdrukking moeten komen. Geschiedt dit, dan bestaat echter weer de mogelijkheid dat de godsdienstige gevoelens der leerlingen worden gekrenkt en zou dus het doel, dat ook de voorstanders der christelijke school met de facultatiefstelling van het godsdienstonderwijs wilden bereiken, voorbijgestreefd zijn.

Hier zal dus nog een oplossing moeten worden gevonden. Zie ik wel, dan ligt zij besloten in een voorwaarde die sedert een zestal jaren in de Straits Settlements en in de Federated Malay States, waar de toestanden groote overeenkomst vertoonen met die in de geislamiseerde gedeelten van ons gebied, aan het verleenen van subsidien ten behoeve van bijzondere scholen verbonden wordt. Zij bestaat hierin dat geen kind gedwongen mag worden, aanwezig te zijn wanneer in de school eenige godsdienstige plechtigheid verricht of eenig godsdienstig onderwijs gegeven wordt.[1)].

Deze *conscience-clause*, zooals de Engelschen de voorwaarde teekenend noemen, dit *vrijheidsbeding* heeft een wijdere strekking dan onze facultatiefstelling van het godsdienstonderwijs. Het beding wil dat bij het onderwijs in zijn ganschen omvang de godsdienstige gevoelens der leerlingen worden ontzien. Maar aan den anderen kant verzet het zich niet tegen het geven van godsdienstig getint maatschappelijk onderwijs, noch ook tegen het opnemen van het godsdienstonderwijs in het gewone leerplan, *mits daartegen bij de ouders geen bezwaar bestaat*. Het zal alleen dan en daar practische

1) The school must not be conducted for private profit and must not be farmed out by the managers to the teachers; *nor shall any child be compelled to attend when any religious observance is practised or any religious instruction is given*.
(Education Code for the Straits Settlements and the Federated Malay States, approved by His Excellency the Governor and High Commissioner, June 1908).

gevolgen hebben, wanneer de school bezocht wordt door kinderen wier ouders voor hen wel onderwijs maar geen onderwijs op den grondslag van een bepaalde belijdenis verlangen.

De opneming dezer voorwaarde geeft dus aan het subsidiestelsel een groote mate van plooibaarheid. In streken met een christenbevolking zal, naar alle waarschijnlijkheid, de 'school met den Bijbel' een plaats kunnen behouden of veroveren. In andere streken zal zeer veel afhangen van het beleid der onderwijzers. Hier zal afscheiding van het maatschappelijk en het godsdienstig onderwijs met facultatiefstelling van dit laatste, wel altijd geraden zijn, ook omdat uit de wijze, waarop de leerlingen van hun vrijheid gebruik maken, het best kan worden afgeleid of de godsdienstige richting der school al dan niet gemoedsbezwaren doet rijzen. Blijkt, uit een algemeen vrijwillig volgen van het godsdienstig onderwijs, voldoende dat die richting geen aanstoot geeft, waarom zou deze dan in het maatschappelijk onderwijs niet ook mogen worden gevolgd? Onttrekt daarentegen een deel der leerlingen zich aan het godsdienstig onderwijs, dan is dit een aanwijzing om in het maatschappelijk onderwijs, dat voor alle leerlingen toegankelijk moet zijn, geen elementen te brengen, die de godsdienstige gevoelens van sommige leerlingen zouden kunnen kwetsen.

Waarschijnlijk zal het vrijheidsbeding het meest practische toepassing vinden in streken met een mohammedaansche bevolking. Toch is het goed, de mogelijkheíd van zijn toepassing ook elders te voorzien en dus algemeen te maken. Zelfs in gekerstende streken laten zich ouders denken die met de richting van de confessioneele school niet instemmen en voor hun kinderen vrijstelling verlangen van het daar gegeven godsdienstig onderwijs.

Een afzonderlijke beschouwing vereischen de streken, waar nog volksstammen wonen, die, zonder in waarheid of in schijn voor een der groote wereldgodsdiensten te zijn gewonnen, zich alles wat zij waarnemen als bezield en beheerscht door een bonte verscheidenheid van denkende, willende en handelende geesten voorstellen. Deze *animisten* vindt men nagenoeg uitsluitend in de Buitenbezittingen. Om tot hooger levensgeluk, tot meerderen welstand, tot grooter productievermogen te kunnen komen, zullen ook zij in kennis

moeten worden gebracht met een beschaving, die hen eigen kracht leert kennen en in staat stelt, aan het verkeer met andere volken deel te nemen. Die beschaving zal echter dikwijls in botsing komen met hun primitieve levensbeschouwing en daardoor de behoefte aan een andere levensbeschouwing doen ontstaan. In den indischen archipel zien zij, wien het animisme niet langer bevrediging kan schenken, twee andere godsdienstvormen voor zich: den Islâm en het Christendom. De ervaring heeft reeds geleerd, dat de Islâm, meest door reizende handelaren gepropageerd, gemakkelijk terrein weet te veroveren. Maar ook het Christendom mag op resultaten wijzen en wanneer die worden vergeleken met de islamitische, dan valt, uit een algemeen beschavingsoogpunt, de vergelijking stellig ten gunste van het Christendom uit. Een verstandige en vooruitziende politiek brengt dus mede om aan de pogingen van de christelijke zending, waar deze werkt onder nog niet geislamiseerde animistische volksstammen, een zoo goed mogelijke kans van slagen te bieden. Dit kan van overheidswege gebeuren door die zending te steunen bij haar pogingen tot het organiseeren van eenvoudig en bevattelijk *volksonderwijs*. Het bezwaar, dat in geislamiseerde streken tegen het betoonen van voorkeur in dit opzicht zou bestaan, doet zich in animistische streken in veel mindere mate gevoelen, omdat elke school in die maatschappij een instrument van omkeering is en de ouders, die hun kinderen daarheen zenden, reeds blijk geven die omkeering niet ongezind te zijn. Toch zal het betoonen van voorkeur ook hier gepaard moeten gaan met voorzichtigheid. De overheid hoede zich voor den schijn alsof zij zich vijandig tegenover eenigen godsdienst zou stellen. Van directe of indirecte uitsluiting van onderwijsbegeerige kinderen op grond van geloofsverschil mag ook in animistische streken, waar bovendien niet zelden Mohammedanen zullen worden aangetroffen, nimmer sprake zijn. Het vrijheidsbeding vinde dus ook daar toepassing.

De indische onderwijspolitiek der laatste jaren vertoont neiging, zich te bewegen in de hier aanbevolen richting. Dit mag hieruit worden afgeleid, dat de facultatiefstelling van het godsdienstonderwijs werd opgenomen in twee regelingen voor gedeelten der Buitenbezittingen, waar de regeering, met

inkrimping van het openbaar, aan het bijzonder onderwijs een ruime plaats meende te moeten toekennen: voor de afdeeling Menado (de Minahasa en de Sangi- en Talaud-eilanden) en voor de tijdelijke afdeelingen Soemba en Flores van de residentie Timor en onderhoorigheden. In de Timor-regelingen werd bovendien de bepaling opgenomen dat, op de zendings- en missie-scholen, 'andersdenkenden' geen deel behoeven te nemen aan het gebed aan het begin en het eind van iederen schooldag. De grondgedachte der *conscience-clause* zien wij dus aanvaard, zoowel voor de nagenoeg geheel gekerstende afdeeling Menado als voor het bijkans geheel animistische Soemba en het ten deele gekerstende Flores.

Door een algemeene toepassing van het vrijheidsbeding zal aan het bijzonder onderwijs een plaats worden verzekerd, waarmede beide partijen vrede kunnen hebben. Of op den duur die plaats van zoo overwegende beteekenis zal zijn, dat het openbaar onderwijs zijn werkkring kan inkrimpen, mag veilig aan de toekomst worden overgelaten. Voor het oogenblik is de behoefte aan degelijk volksonderwijs in Indië zoo overweldigend groot dat, in het algemeen gesproken, alleen aan uitbreiding mag worden gedacht en dat de overheid, wel verre van af te wachten wat particulieren misschien zullen doen, in de eerste plaats zich beijveren moet om den schromelijken achterstand die schier op elk gebied van volksopvoeding bestaat in den kortst mogelijken tijd bij te werken. Daarnevens worde dankbaar aanvaard wat particulieren tot stand brengen en zitte het streven voor om alles te vermijden wat aanleiding kan geven tot verspilling van de zoo hoog noodige krachten. Zeer wel kan soms een onderdeel van het arbeidsveld ter verkenning aan particulieren worden overgelaten. Maar de steun van particulieren zij voorshands voor de overheid geen beweegreden tot remming van eigen voortvarendheid. Zij zij veeleer een prikkel om vrijkomende energie elders met verhoogde intensiteit aan te wenden.

Er mag hoop bestaan dat ook over de regeeringstaak ten aanzien van het openbaar onderwijs een gemeenschappelijke meening bestaanbaar blijken zal. Ongetwijfeld zijn er in de jaren die achter ons liggen oogenblikken geweest waarop uit

het door rechts gevoerde beleid weinig welwillendheid ten opzichte van het openbaar onderwijs in Indië aan den dag kwam, maar meestal bleek de natuur sterker dan de leer. Niet beter kwam dit uit dan toen in het indisch ontwerp voor de begrooting van 1914, door gouverneur-generaal Idenburg bij minister de Waal Malefijt gepleit werd voor uitbreiding van het aantal der gouvernements tweede klasse scholen, op grond van de *dringende behoefte* die zich in de inlandsche maatschappij aan dergelijke scholen deed gevoelen, terwijl eenige jaren geleden het bestaan van die door minister Fock reeds aangenomen dringende behoefte betwijfeld werd.

Zoo schijnen dus de voorwaarden aanwezig voor een toestand, waarin ook op het gebied van het indisch onderwijs de strijdbijl zal kunnen worden begraven en aan de nationale taak der volksopvoeding in Insulinde door Nederlanders van verschillende richting eendrachtig zal kunnen worden gewerkt.

Met voordacht werden bij de ontwikkeling der gronden die tot deze hoopvolle slotsom voerden de jongste politieke debatten over het indische onderwijsvraagstuk buiten beschouwing gelaten. De hartstochten, die de stembus ontketende, trilden in die debatten nog te zeer na om hen tot grondslag te kunnen nemen voor de vorming van een bezonken oordeel. Toch is er veel in te vinden dat op het verlangen naar vrede wijst en dat in de richting gaat die in de voorafgaande bladzijden als de meest aanbevelenswaardige werd uitgestippeld. In het bijzonder geldt dit voor hetgeen over het onderwijs gesproken werd in de Eerste Kamer. Er werden van rechts twee zeer belangrijke onderwijs-redevoeringen gehouden, de eene door dr. Bavinck, de andere door dr. Kuyper. Beiden stelden, zooals begrijpelijk, het probleem uiterst principieel. Maar juist daardoor trof het te sterker dat dr. Bavinck een verzoenend vergelijk tusschen hetgeen hem het liefste zou zijn en wat de liberale beginselen den minister van Koloniën tot plicht stelden, niet onmogelijk scheen te achten en dat dr. Kuyper, ten aanzien van de facultatiefverklaring van het godsdienstonderwijs, nog ministerieeler bleek dan de minister, volgens diens uitspraken in de Tweede Kamer. Een en ander geeft hoop dat de nadere uiteenzetting van zijn onderwijsstandpunt, die minister Pleyte in de Eerste Kamer gaf, waarbij

een herziening der subsidieverordening in de richting van het vrijheidsbeding in het vooruitzicht gesteld en de groote beteekenis die het gouvernementsonderwijs voor Indië heeft duidelijk gemaakt werd, ook ter rechterzijde de waardeering heeft gevonden of nog vinden zal, die zij zoo ten volle verdient. Want in het toen uitgesprokene lag inderdaad de sleutel die toegang verschaffen kan tot den indischen schoolvrede.

C. TH VAN DEVENTER.

Liefde.

I.

De vijver lag in lentemorgenmist,
Ontwakend droef uit donkren winterdood.
Geen vogel zong, geen bloem, geen blaadje sproot.
- ‘O sliep ik weer! 'k heb zeker mij vergist.’

Doch triomfantlijk brandde morgenrood
Den sluier weg en roze en amethyst
Viele' in den vijver. - Eer hij zelf het wist,
Lag héel de hemel in zijn diepen schoot.

Zoo lag mijn ziel in droomelooze rust.
- ‘Waarom ontwaken in mijn winterwoud?
Neen, laat mij slapen, vrij van leed en lust.
Mijn donker leven is zoo droef, zoo koud.’

Doch uit den hooge, als rozenregen, viel
Het morgenrood der liefdë in mijn ziel.

II.

Ik hoorde een roep, bij najaars-avondrood.
O 't was mijn hart, dat juichend opensprong,
Zoo levensdronken en zoo lentejong
Als eer het insliep. En mijn schrik was groot,
Zoodat ik, bleek, de bange handen wrong.
- ‘Nu ál gaat slapen in den aardeschoot,
O geef u niet den nijdgen winter bloot,
Arm hoopvol hart, dat stout van liefde zong!

Geen vogel fluit, ál 't goud en karmozijn
Is nu van blaadren, niet van bloemen, hart,
En 't ware u beter, veilig dood te zijn.

O 'k moest u moorden, wijl gij zóo mij tart,
Maar 'k deed mijzelv' te duldelooze pijn.
Hart, ga weer slapen, zie, de nacht wordt zwart.’

III.

Gelijk één lelie héel een leegen tuin
Vervult met koel en kruidig Mei-aroom,
Gelijk één wel den zwerver, zomerloom,
Al laaft van verre in dor en zonnig duin,

Gelijk één vogel, juichende in een boom,
Van melodie doet beven twijg en kruin,
Gelijk één veilrank grijs ruïne-puin
Met levend groen verleent een levensdroom; -

Zoo geurt mijn dag, waar blank te bloeien staat
Die éene hoop, te weerzien uw gelaat,
Zoo laaft die vreugd van ver mijn brandend hart,

Zoo tril ik héel van teedre melodie,
Wen 'k hoor uw stem, wen ik uw oogen zie,
Zoo maakt uw glimlach weemoed van mijn smart.

IV.

Ik moet verlangen en ik mag niet willen,
Ik moet u lieven en ik mag niet weenen
En weenend slaan mijn armen rond u henen,
Om mijn verlangen aan uw mond te stillen.

O welke god wou 't leven mij verleenen,
Zoo 't enkel is bewandlen van den killen
Cypressenweg naar 't Veld der Affodillen,
Doch nimmer ziel met zusterziel vereenen?

O geef mij slaap, alleen maar om te droomen,
Dat langs dien weg, waar 'k struikel over steenen,
Uw warme hand mij liefdevol wil helpen.

Straks blinkt de morgen en mijn oogen stroomen
En 'k vlied de zon, verblind van eenzaam weenen. -
Uw lieve hand mag niet mijn tranen stelpen.

V.

Nu lijkt me uw aangezicht een lentezee,
Die, kalm en rein, het blanke manelicht,
In vlakke golven te weerstralen ligt
En zingt zichzelve in droomelooze vreê.

Dan lijkt me een winterzee uw aangezicht,
Zoo dreigend somber, grijs van wolkenwee,
Waar meeuwen schreien met de golven mee
En wrok zich toornend tot den hemel richt.

Nu weet ik hoe in rust en ook in pijn,
Gebenedijde, uw aangezicht kan zijn,
Doch wilde ik weten hoe 't in vreugde blonk.

Kon ik het geven liefde-zonneschijn
't Zou lijken, lief, een paradijs-fontein,
Waaruit ik zalig weelde-extase dronk.

VI.

'k Heb lief het blauw, want blauw zijn lenteluchten
En verre berg en heldre zomervliet
En wazedauw omdonzend donkre vruchten
En kinderoogen en vergeet-mij-niet.

Doch ook het ijs, al komt de dooiwind zuchten,
Doch ook de dolk, die booze vonken schiet
Zijn blauw en de oogen, die mijn rust moet duchten,
Wanneer hun blik mij diep in de oogen ziet.

O blinkt maar zacht, vol blauw van bloeme' en beken,
O blinkt niet wreed, vol blauw van staal of ijs,
Azuren oogen van den liefste! breken
Doe' niet mijn droom van 't verre paradijs.
Wilt troostrijk mild van vrede en vreugde spreken,
Als blauwe sterren, na een bange reis.

VII.

Zijn niet uw oogen reine kristallijnen
Gewijde venstren van uw klare ziel,
Waardoor de blauwe zonneluchten schijnen,
Waardoor Gods liefde in 't wonde hart mij viel?

O wend niet áf van 't schrijnen mijner pijnen
Uw oogen! 'k Zie, op 't wentlend zonnewiel,
De stralende Englen 't hemelblauw verreinen
En op de Slang der Jonkvrouw blanke hiel.

Wel ál te ver voor mijn vermetel pogen
Is 't hoog azuur, waar God zijn liefde in hult.
Laat mij den hemel aanzien door uw oogen,
Zoo God mijn blik alleen door venstren duldt.
Wijl deze uw oogen wonderen vermogen,
Is me aanzien plicht, u áf te wenden schuld.

VIII.

O weelde, saam vioolmuziek te hooren
Of, zoeter nog, in duistre looverzaal,
Den juich- en weezang van den nachtegaal,
Die 't luistrend lief met schoonheid wil bekoren!

O weelde, fruit te zaamlen voor ons maal
En zuiver water, uit de wel geboren,
Met warme lippen snel, eer 't ga verloren,
Te drinken vroom uit onzer handen schaal!

O weelde, saam het Mei-aroom te ruiken
Van duizend kruiden, in het lentewoud!
O weelde, saam te bloeien zien de struiken
Of spelen 't licht op najaars lanengoud!
O zaalgste weelde, zwijgend de oogen luiken
En voelen u mij leiden wélvertrouwd!

IX.

Aanschouw ik niet den hemel van uw oogen,
Zoo gaat voor mij het lente-azuur verloren
En bloesemblank en wemelgoud van koren
En paars van hei en groen van bladerbogen.

Mag 'k van uw stem de melodie niet hooren,
Zoo ruischt vergeefs mij 't pijnwoud windbewogen,
De klacht der zee wekt niet mijn mededoogen,
'k Lief niet den leeuwrik, rijzende uit de voren.

Mag 'k niet de streeling van uw handen voelen,
Zoo zal vergeefs de lente mij omzoelen
Met al de aromen van haar bloemenlanden.

Mag 'k van uw mond niet drinken liefdekussen,
Geen wel in 't woud, hoe diep en koel, zal blusschen
De wilde dorst, die doet mijn boezem branden.

X.

O lief! zoo ik voor eenig aardewezen
Kon zijn gelijk een lelie, een gedicht,
Een melodie, een straal van manelicht,
Hoe zou ik dankbaar, trotsch en vroolijk wezen
En Gode loven om dien schoonen plicht!
Niet leeg en doelloos zou mijn zijn ik vreezen,
Ik zong mij jong, mijn lot leek me uitgelezen,
De vreugd der Englen blonk me in 't aangezicht.

Het mag niet zijn, verlaten en verraden,
Voel ik een vloek op woorden en op daden
En 'k blijf gedoemd tot eenzaam bleek verdriet.

Doch gij, mijn lief, waarom zoo wreed versmaden
Te wezen 't maanlicht op mijn donkre paden,
Mijn blanke lelie en mijn liefdelied?

HÉLÈNE SWARTH.

De Duitsche werkbond.

Sinds 1907 bezit het Duitsche Rijk een eigenaardige vereeniging, die in een artistieken band kunstenaars, industriëelen en handelaars omvat. Een samenstelling, die op den eersten blik ietwat zonderling is, maar bij nader inzien op juist gezien overleg berust.

Het geldt hier de kunstnijverheid, zooals men vroeger zei, de sierkunst van onzen tijd, de werkkunst, zooals men in Duitschland zegt.

Met deze sierkunst is het een zonderling geval! Het is door en door een kind van onzen tijd, uit en door dien tijd in het leven geroepen en toch wil dit nieuwe geesteskind niet recht groeien. Het blijft veelal staan, gaat soms terug, verdwijnt in enkele gevallen.

En toch is het een der geestesuitingen, die in onzen modernen tijd evenzeer om waardeering vragen, deze zelfs eischen mag!

Ons eigen leven heeft in datzelfde tijdvak geheel nieuwe vormen aangenomen. Wetenschap en industrie zijn hand in hand gegaan en dank zij die gelukkige samenwerking is op allerlei gebied verrassende vooruitgang te bemerken. Dingen, waaraan men nooit heeft durven denken, zijn mogelijk geworden, in vele gevallen zijn de stoutste verwachtingen verwezenlijkt, overtroffen.

De kunst, d.w.z. de schilder- en de beeldhouwkunst, is op den vooruitstrevenden weg gebleven. In hooge eere gehouden, verzorgd door regeeringen wordt het kunstenaarswerk op de eerste plaats geschat. En ook dit kunstgebied is niet ongevoelig gebleven voor het voorwaartsstormen, dat

het kenteeken van onzen tijd vormt. In de nieuwste richtingen der futuristen en cubisten spreekt deze onweerstaanbare drang zich uit; ontevreden met het oude, werpen deze jongeren met onstuimig beweeg al het bestaande omver. Ongeduldig grijpen ze naar het nieuwe, het onbereikbare en een schaar van trouwe bewonderaars en aanhangers, aangegrepen door datzelfde gevoel, waant zich in staat dit jeugdwerk te begrijpen.

Hetzelfde, wat de letterkundigen van '80, de artiesten van '90 gevoeld hebben, woelt in deze nieuwe, jonge schaar.

Als interessant teeken des tijds is het optreden dezer artistieke revolutionnairen van meer dan gewoon belang; de toekomst zal leeren, of de innerlijke waarde groot genoeg is om na bekoeling een nieuwere kunstuiting te doen ontstaan.

Maar nu is er naast de salonkunst van schilderijen en beelden nog een andere, een, die dieper in het leven grijpt, niet als de eerste op de voorname randen der samenleving blijft bestaan. Een kunst, die ons huis, onze steden kan vermooien, onze gebruiksvoorwerpen veredelen!

Ook hier is een eerste periode van frisch, jeugdig leven geweest, een van krachtigen arbeid, die alleszins gerechtvaardigd was. Want deze *moest* komen!

Allereerst in onze woning heeft de omwentelende, nieuwe tijd gehanteerd. Het oude petroleumlicht is verbannen door het gas, dat op zijn beurt weer verdrongen is door de electriciteit. De schouw met het open haardvuur is verdwenen, ijzeren kachels en haarden, later vulkachels hebben haar plaats ingenomen om later geheel op zij gezet te worden door de centrale verwarming.

Buitenshuis heeft dezelfde nieuwe tijd allerlei nieuwe vormen doen ontstaan. Allereerst de machine met zijn talloos variëerende gedaanten. Door den machinalen arbeid zijn oude technieken verbeterd, volmaakt, bereikbaar voor velen geworden; nieuwe zijn uitgewerkt en bieden vroeger ongekende produkten. Stoomkracht en electriciteit, stoommachine en motor hebben ware omwentelingen in het verkeer teweeg gebracht, die al het oude onherroepelijk wegvagen.

In enkele gevallen zijn, als bij machines, nieuwe kunstvormen ontstaan, eenvoudig door goed materiaalgebruik en juiste konstruktie. Dikwijls, zonder het te weten, het te gevoelen, zijn ingenieurs de eerlijkste kunstenaars van onzen tijd geweest.

In meerdere gevallen heeft men vergeten, dat alle navolging belachelijk kan zijn. Men heeft op kaarsenkronen electrisch licht aangebracht en uit nagemaakte haarden warme lucht doen stroomen. De auto is allereerst geweest een rijtuig zonder paard, het oude stoomschip een zeilvaartuig met stoommachine. In de beide laatste gevallen is men zonder esthetische bedoelingen langzamerhand den goeden weg gegaan en beide, auto en stoomschip, vertoonen een eigen schoonheidstype. Techniek en materiaal, gevoegd bij gebruikseischen hebben dezen gewichtigen overgang voltooid.

Echter bij vernieuwing en vorming van velerlei gebruiksvoorwerpen is bijna over de geheele linie stilstand, soms teruggang te bespeuren. De verbeterde werktuigen hebben, wat vroeger moeizaam handwerk was, snel en goedkoop bewerkt. Gepatroneerde stoffen, vroeger weken arbeid vereischend, ontstaan op de vernuftige weefmachines in weinige uren. Houtbewerking en versiering, bewerking van metaal, eertijds kostbaar door arbeidstijd, worden op de snelste wijze verkregen.

Met dien technischen voorsprong staat de geestelijke waarde in scherpe tegenstelling. Museums en boeken worden geplunderd en de geleende veeren worden klakkeloos, soms met zekeren trots aangeplakt. De geestelijke schatten uit den goeden, ouden tijd worden machinaal verwerkt en blind voor toepassing en overleg worden ze overal gebruikt. Stijlnamaak gaat regel worden.

Op architektuurgebied is hetzelfde treurige verschijnsel te vinden. De veranderde eischen van ons leven, de nieuwe gebouwen als fabrieken en allerlei handelsinrichtingen zouden bij eenig overleg vanzelf moeten leiden tot nieuwe vormen, tot een architektuur van onzen mooien tijd.

Maar het gebeurt niet! Oude stijlfaçades worden verhaspeld, verminkt en moedwillig bruikbaar gemaakt en zelfs het optreden van ernstige bouwkunstenaars is niet in staat geweest dit onwaardig bedrijf te stuiten.

De luidruchtige, moderne tijd, in alles doordringend, alles verbeterend, is niet in staat geweest deze geestelijke blindheid te keeren. Vooruitgang in alles, in wetenschap en industrie, blijde toegejuicht door mannen van beschaving, soms zelf grootgeworden door die beweging, maar die op dit eene punt gevoelloos blijven!

Wat daaraan te doen? Van kunstenaarszijde is in deze geen hulp, geen verbetering te wachten. De schilder kan eigen wegen gaan, nood en ellende trotseeren, maar in ieder geval, hij kan zijn gedachten verwezenlijken, in werkelijkheid omzetten. De bouwmeester en de sierkunstenaar daarentegen zijn met enkele uitzonderingen afhankelijk van derden. De eerste kan niet bouwen zonder de instemming van zijn bouwheer, de tweede ziet zijn ontwerp reddeloos prijsgeven aan de willekeur van den fabrikant, die immers het ontwerp betaalt.

De fabrikant verontschuldigt zich weder met een beroep op het publiek. Het publiek wil zulke slechte dingen.

Uit het publiek, uit de intelligente koopers komt weer de wrevel over den wansmaak, de winkelier, de fabrikant schuiven het op de onbruikbare artiesten en zoo gaat de stroom in zigzaglijn heen en weer, veroorzaakt groot misbaar en ten slotte blijft alles zoo als het was.

De Duitsche Werkbond nu heeft in 1907 de koe op flinke wijze bij de horens gepakt; hij heeft kunstenaars, fabrikanten, winkeliers en belangstellende koopers in een lichaam vereenigd, overtuigd dat alleen door gezamenlijke medewerking verbetering in deze mogelijk is.

En met de bekende Duitsche energie is dit denkbeeld verwezenlijkt en de Bond telt nu reeds meer dan 1400 leden uit alle gezaghebbende kringen. In vergaderingen en in het Jaarverslag worden belangrijke dingen op esthetisch gebied uitvoerig besproken en door platen toegelicht.

Voor mij liggen toevallig de Jaarboeken van 1912 en 1913 en in het eerste vind ik merkwaardige stalen van moderne bouwkunst. O.a. het inwendige eener garnizoenskerk in Ulm, aantrekkelijke gevels van huurhuizen, allerlei interieurs, stalen van gebruikskunst.

In het tweede: fabrieks- en winkelgebouwen, die duidelijk aantoonen, hoe zonder meerdere kosten, alleen door bouwkunstige leiding een gebouw te verkrijgen is, dat er waardig en aantrekkelijk uitziet. Geen belachelijk kwasi-paleis, maar een fabriek, die aan alle eischen voldoet en toch mooi is.

Geen winkels, imitaties van paleizen in Versailles, maar heusche handelsgebouwen met veel licht en lucht, sieraden van de aangrenzende straat.

Daarop volgen winkel-étalages in allerlei uitvoering, doch steeds doeltreffend en daarom in het belang van den winkelier, het oog van het publiek streelend, eveneens weer in het eigen belang van den winkelier, afbeeldingen van advertenties en aanplakbilletten, alles proeven, hoe met weinig middelen veel te bereiken is.

In dit jaar 1914 wil de Duitsche Werkbond op grootere schaal optreden. Hij wil in een uitgebreide tentoonstelling toonen, wat op onzen weg ligt, en de stad Keulen is al dadelijk bereid geweest met millioenen de loffelijke onderneming te steunen.

Op een prachtig gelegen terrein tegenover de oude Domstad worden groote gebouwen geplaatst door hoofdmannen der Duitsche beweging als Peter Behrens, Hermann Muthesius, Van de Velde en anderen.

Theodor Fischer bouwt het hoofdgebouw, Bruno Paul een restaurant, Peter Behrens de feestzaal, Hans Poelrich een fabriek, Van de Velde een schouwburg, Metzendorf een Nederrijnsch dorp, Muthesius een huis der kleuren.

Verder een winkelgalerij van Oswin Hempel, een Saksisch huis van Max Kühne, een huis der Vrouw van mevr. Knüppelholz, een tropisch huis, enz.

Deze tentoonstelling belooft door algemeene deelneming zeer belangrijk te worden. En zooals het in Duitschland steeds gaat, is er voor goed opgezette dingen geld te vinden.

De stad Keulen stelde ½ millioen ter beschikking, Keulsche kunstvrienden 1½ millioen Mark. De Pruisische regeering heeft zich evenmin onbetuigd gelaten, maar belangrijker vind ik de ondersteuning van enkele steden. Zoo gaf Frankfort 10.000 M., Hamburg 10.000, Breslau 10.000, Oldenburg 2500, Hagen 5000 Mark.

Aldus zullen Duitsche bouw- en sierkunst gelegenheid hebben op uitvoerige schaal te toonen, wat zij vermogen èn of er vooruitgang is sinds Dresden!

Elberfeld, 1914.

J.A. Loebèr Jr.

Het rechtschapen gemoed.

Tot nader order beheerscht een persoon onzen staatskundigen toestand.

Wij waren daaraan, sinds tal van jaren, ontwend geraakt. De omstandigheden schenen veelal meer te leiden, dan geleid te worden. De regeeringen van rechts maakten daarop geen uitzondering. Wanneer men van 1901 tot 1905 van een Kuyper-koers sprak, was dit meer omdat men zeker sterk persoonlijk karakter in de velerhande manifestatiën der regeering opmerkte, dan dat men gelooven mocht dat de premier, hetzij zichzelven, hetzij zijne landgenooten, vast in den teugel had; vooral zichzelven niet. En minister Heemskerk maakte in het geheel niet den indruk, ons te leiden. Zijn grondwetsherziening toonde niet het geringste streven vat te krijgen op het Nederlandsche volk, buiten de Kamergroepen die hem steunden om. Het was een herziening voor rechts, maar die rechts alleen nimmer had kunnen doordrijven. Ware 1913 anders uitgevallen, hij zou niettemin zijn vastgeloopen.

Kan het bevreemden dat de leiders van parlementaire ministeriën in de periode die wij beleven, niet licht zullen kunnen worden bewonderd om de vastheid van hun politieken gang? Zij beschikken nimmer over een homogene meerderheid; zij zijn de gemachtigden van een aantal groepen, onderling verschillend in naam, in overtuiging, in doel. Het ‘vast accoord’ is nooit zoo vast, of er wordt gedurig aan den band gerukt in de kringen der regeeringsmeerderheid zelve. Het ministerie-Cort van der Linden is alleen hierom abnormaal, wijl men in zijne voorstelling nog aan normen vasthoudt

die het natuurlijk product waren van verhoudingen die niet langer bestaan. Was dan misschien het ministerie - de Meester zoo ‘normaal’? Een ministerie dat hoogstens geacht kon worden een ‘vast accoord’ van vijf-en-dertig kamerleden tot fundament te hebben; - ja zelfs dit niet eens. Of werd niet aanstonds door de partijgenooten van den heer van Raalte verklaard, dat deze zitting genomen had ‘à ses risques et périls’? Om nu te zwijgen van de andere onregelmatigheid, dat de formateur buiten het kabinet bleef. Dr. Kuyper en de zijnen wisten het wel, dat uit de *Kamer*groepen van links, ter vervanging van het geslagene, toen niet het sterkst, maar het zwakst mogelijke ministerie zou te voorschijn treden. Is de opdracht aan de heer Borgesius in 1905 niet vermoedelijk vooral het werk van rechts geweest? En heeft links zich die opdracht niet laten welgevallen, beheerscht als het was door een dogma dat zijn tijd gehad heeft?

De Vorst, die in Nederland een dragelijk ministerie wil zien samenstellen, zal zich vermoedelijk steeds meer gedrongen voelen, bij het verleenen van de opdracht daartoe niet uitsluitend naar de Kamer te zien die uit een verkiezingsstrijd is voortgekomen, maar naar het Electoraat zelve. Ware dit in 1905 reeds geschied, hoeveel ruimer ware op eens de keuze van Hare Majesteit geworden! Er had reeds toen... een ministerie-Cort van der Linden van kunnen komen; in ieder geval een extra-parlementair kabinet. Ik geloof dat thans weinig onbevooroordeelden ontkennen zullen dat het land er daarmede allicht iets beter aan toe zou zijn geweest, dan met de oplossing die men toen door de samenstelling der Tweede Kamer ‘geboden achtte’.

* * *

Wij hebben het aan de sterke toeneming van het aantal sociaal-democratische kamerleden te danken gehad, dat men in 1913 niet wederom in de fout van 1905 is vervallen.

Kon toen de sociaal-democratische kamergroep nog met eenigen glimp van recht worden voorbijgegaan, in 1913 eischte het dogma al te duidelijk de optreding van een gemengd liberaal-socialistisch ministerie. In gehoorzaamheid aan het dogma handelde de Kroon bij haar opdracht tot vorming

van een kabinet uit de geheele linkerzijde; in gehoorzaamheid aan het dogma Dr. Bos, toen hij het uiterste deed om zulk een kabinet werkelijk tot stand te brengen.

Het is geen oogenblik te bejammeren dat de eerlijke poging daartoe is gedaan. Zij heeft nevelen op doen trekken; de positie die de sociaal-democraten na het gevecht innemen, zoo duidelijk mogelijk doen onderkennen. De Nederlandsche sociaal-democratie verklaarde zich onwillig en ongeschikt tot deelneming aan eene burgerlijke regeering. Aangezien er toch geregeerd moest worden, had zich eene burgerlijke regeering te vormen buiten haar om, maar deze moest aanmerkelijk sterker staan wanneer zij niet zoozeer als het uitvoerend orgaan van eenige linksche partijgroepen verscheen, die met elkander niet de meerderheid der Tweede Kamer uitmaken, dan wel als een gezelschap van hoog ontwikkelde, in de behandeling van staatszaken ervaren Nederlanders, die hun politieke kracht putten uit begrip van en overeenstemming met de wenschen die zij achten te leven in de meerderheid van het Nederlandsch Electoraat. Van *die* meerderheid hebben de sociaal-democraten deel uitgemaakt, en hunne parlementaire vertegenwoordigers staan dus tegenover een kabinet van dezen stempel aanmerkelijk minder vrij dan zij het zouden hebben gedaan tegenover een nieuw kabinet-Borgesius of de Meester.

* * *

Bij de algemeene beschouwingen over de staatsbegrooting heeft de heer Cort van der Linden getoond, deze zijne positie uitnemend wel te begrijpen.

De algemeene beschouwingen! Er zijn een paar redevoeringen gehouden van buitengemeen belang en hooge stemming, maar men moet ze uit de *Handelingen* visschen als parels uit een moeras. Als wij de volksvertegenwoordiging hebben die wij verdienen, wat een langademig, zeurderig, ja kleingeestig volk moeten wij nog zijn! En bij iedere volgende begrooting blijkt men van kwaad tot erger vervallen. Eerst terwijl ik dit schrijf - 21 Maart - loopt de behandeling der staatsbegrooting in de Eerste Kamer af, die werkelijk ook al door de Tweede met de ziekte der breedsprakigheid

dreigt te worden aangestoken. Wanneer de heer Cort van der Linden morgen viel, zou zijn ministerie reeds hierdoor gedenkwaardig blijven, dat hij het eerst - na hoe langen tijd! - weer eens een voorbeeld gesteld heeft van grooten gouvernementeelen stijl. Thorbeckiaansch, is er gezegd. Terecht, wanneer men daarmede heeft willen te kennen geven dat alleen het zeer hooge gebruikt kan worden als maatstaf ter vergelijking; - ook terecht, in zoover kortheid een der meest kenmerkende eigenschappen van beiden is. Maar zeer ten onrechte, als men daarmede de welsprekendheid van den heer Cort van der Linden aan die van Thorbecke geheel heeft willen gelijkstellen. Zij is heel anders: minder meesterachtig, warmer, menschelijker. Veel minder volmaakt in den vorm zeker, maar meer overspringende tot de bevatting van den tegenstander; minder van dwingende, dan van winnende kracht. 'Thorbeckiaansche *allure*' is ter kenschetsing van het optreden van dezen premier voorzeker niet het juiste woord.

Wat de scheurende hand uit den vervaarlijken stapel *Handelingen* als der nabetrachting waardig overlaat, herleest men op een achtermiddag. Verdwenen, de heer van Wijnbergen *e tutti quanti*, die ons de herkauwing van geen verkiezings-strooibiljet hebben bespaard. Verklonken, de onmatig lange mondelinge voortzetting der schriftelijke gedachtenwisseling Troelstra-Bos. Het wezenlijke kende ieder uit de stukken zelve en uit het verslag van het Zwolsche congres. Den heer Troelstra, met den angel van Amsterdam III in het vleesch, mocht eenige gemoedsontlasting ten goede worden gehouden; heeft hij van de zich aanbiedende gelegenheid niet een wat onbescheiden gebruik gemaakt? Hoe zouden zijne redevoeringen er bij gewonnen hebben, als de inhoud niet, als nu, in lang nat ware gesmoord. De lof van 'kort en krachtig' te zijn geweest, dien hij aan een door hem ontvangen advies van zijn Belgischen partijgenoot Emile van de Velde toebracht, is gewis door hem zelven niet verdiend. Meer dan tot de regeering, sprak hij tot de concentratie, en meer dan tot de concentratie, tot Dr. Bos en diens naaste vrienden, de 'knappe kerels zonder staf', schrijvers van 'teloorgegane kranten'; hij luidde de politieke doodsklok over hen. 'Gij zijt een partij die geen reden van bestaan meer heeft.'

Ontnam de heer Troelstra aan dit doodvonnis niet zelf het schrikwekkende, door de veroordeelden vervolgens nog op lange vermaningen te onthalen? Politieke lijken, als men wreed gestemd is, kan men schoppen; men bezedepreekt ze niet.

De geheele toon van den heer Troelstra was hierom eenige noten te hoog, wijl het er ver van af is, dat zijn eigen partij in de crisisweken zoo vast heeft gestaan als al die bij het Kamerdebat kwistig uitgespreide majesteit zou moeten doen gelooven. Er is toen, en van geen kinderen uit de sociaaldemocratische partij, ook een heel ander geluid vernomen, ja van den heer Troelstra zelven. Nog te Zwolle meende hij dat hoe langer een kabinet-Cort van der Linden zou aanblijven, des te meer staatspensioen en algemeen kiesrecht in gevaar zouden komen; en om dit gevaar te kunnen afwenden wenschte hij gewapend te worden met een resolutie die hem samenwerking, in een kabinet, met de lijken van thans toeliet. Zij werden dus toen niet zoo dood geacht, of zij konden den heer Troelstra ter verovering van het algemeen kiesrecht nog goede diensten bewijzen.

Doch lang genoeg bij dit napleiten verwijld van wie acteur had kunnen worden en zich nu tot de rol van toeschouwer veroordeeld ziet. De heer Troelstra, wien de handen door het Zwolsche congres gebonden zijn, is en blijft voorshands ministerieel. Dit had korter kunnen worden gezegd; de premier heeft er maar zeer kort op geantwoord, in termen die de wederzijdsche positie klaar doen uitschijnen. ‘Er is geenerlei gemeenschap van beginselen, maar er is gemeenschap van het in de naaste toekomst te bereiken doel.’ Hoe vrij hij zich inderdaad gevoelt ten aanzien van alles wat buiten dit naaste doel omgaat (ook het neteligste), is reeds meer dan eens gebleken. Den 4^{den} Februari in de Tweede Kamer, bij de afwijzing van de verbetering der onderwijzerstractementen, op grond van financieel tekort. ‘De heer Troelstra heeft er op gewezen dat indien er een financieel tekort is, dit alleen waar is in betrekkelijken zin. Hij voert mij tegen: gij kunt geen geld vinden voor het onderwijs, maar wel voor de defensie. Dit is volkomen juist. Wanneer hier stond een sociaal-democratisch ministerie, dan zoude dit het geld kunnen vinden, want dan zoude het, althans indien het rekenen kon op de medewerking van de Volksvertegenwoordiging, kunnen

bezuinigen op de militaire uitgaven; dan zoude het de gelden, thans voor militaire doeleinden bestemd, kunnen besteden voor het onderwijs. Dit is juist, maar wij staan hier niet als een sociaal-democratisch ministerie... Ik zal het mij moeten getroosten wanneer de geachte afgevaardigde niet met mij mede zal kunnen gaan, maar het is noodzakelijk dat wij elkander klaren wijn schenken.' - En den 18^{den} Februari in de Eerste Kamer, in antwoord aan den heer Polak, dit gulden woord: 'Wanneer wij het daarheen leiden, dat wij een gemakkelijke prooi worden van anderen, zou dan de kans op de invoering van de hervormingen, die gij beoogt, zooveel grooter zijn geworden?... Wij Nederlanders behooren tot de eersten, waar het er op aankomt om op internationaal gebied een betere toekomst voor te bereiden, maar wij staan krachtiger, wanneer wij tevens de overtuiging vestigen, dat wij er niet op speculeeren dat anderen voor ons in de bres springen. Wij staan krachtiger wanneer iedereen weet, dat wij bereid zijn te vechten als het moet, en ons te onderwerpen aan het recht wanneer het kan. En daarom zal dit kabinet op het gebied van de defensie niet transigeeren.'

* * *

Hoe is de ontmoeting geweest met de rechterzijde der Tweede Kamer?

De heer Lohman, die de algemeene beschouwingen opende, sprak grootendeels langs het kabinet heen. Een staatsmansrede was het niet; zij flitste van haat en vijandschap, waar zij had moeten overtuigen en lokken. De toon, in *de Nederlander* niet te verontschuldigen maar althans te verklaren in de heetste dagen van den verkiezingsstrijd, werd hier overgebracht in de Kamer. Welluidend is hij niet. De heer Lohman kan van den andersdenkende hoogstens erkentenis afdwingen van zijn bij Nederlandsche staatslieden zeldzame kracht van temperament, een kracht ongemeen in zichzelf, dubbel ongemeen in een man van zijne jaren; - maar een eerbiedige erkentenis wordt het niet. Daartoe is de kring waarin zijne gedachten zich bewegen, te eng. Van bewegen is eigenlijk geen sprake: zij zijn gefixeerd jaren her, in een geheel andere wereld dan waarin wij thans leven. De heer

Lohman opponeert eigenlijk nog altijd tegen de verwatenheid van de liberale societeitsheeren, waarmede hij veertig jaar geleden geworsteld heeft in een Nederlandsche provinciestad. Zijn voorstellingen zijn in dien tijd gevormd en hij weet ze niet te wijzigen. Hij heeft niet het flauwste vermoeden van het onrecht dat hij bedrijft, wanneer hij de linkerzijde in haar geheel aansprakelijk stelt voor de uitingen van die nazaten zijner vroegere doodsvijanden, de schreeuwers van den Bond van Nederlandsche Onderwijzers. 'De geestelijkheid der ons wachtende staatskerk', noemt hij die heeren. Hoe medelijdend mag, om zoo bekrompen misvatting, onze glimlach zijn! Is er wel één kerkje dat zóó leeg staat tegenwoordig, als de Büchner-kapel?

Het woord was niet tot den heer Lohman gericht, maar ook hij mag het zich aantrekken: 'Wanneer de geachte afgevaardigde in het bezit was van den ring van Gyges en onzichtbaar een tocht kon ondernemen door het land, wat zou hij gewaar worden? Dat er onder de ongeloovigen zelf, *nu de bloeitijd van het rationalisme voorbij is*, velen zijn die trachten een hoogere wijding te geven aan hun leven; en wanneer hij teruggekomen was van dien tocht, zou hij geworden zijn een wijzer en een billijker man.'

Wat had de heer Lohman te doen? Hij ware in zijn recht geweest, opheldering van de onderwijs-paragraaf der troonrede te vragen. Deze stelde, onmiddellijk na de aankondiging der grondwetsherziening voor het kiesrecht, de benoeming in uitzicht eener staatscommissie, die onderzoeken zou 'in hoever eene algemeen bevredigende regeling mogelijk is ter zake van de subsidieering van het bijzonder onderwijs en de voorwaarden welke daaraan verbonden moeten worden'. Beteekende dit, zooals de woorden, op zichzelf beschouwd, schenen te moeten aanduiden, eene regeling bij de wet, of gaven plaatsing en gelegenheid der mededeeling recht tot de onderstelling, dat de regeering verband beoogde, althans toelaten kon, tusschen het werk der commissie en de herziening der Grondwet? Met andere woorden, verklaarde de regeering zich bereid, art. 192 in de herziening te betrekken, of te laten betrekken? Natuurlijk was de vraag bij de schriftelijke behandeling der begrooting gesteld, en daarop was geantwoord, dat een voorstel tot herziening van art. 192 van de

regeering niet stond te wachten. Een compromis, een oversteken, art. 80 voor art. 192, mocht door haar niet worden bevorderd. ‘In beide gevallen behoort zelfstandig te worden beslist wat 's lands belang eischt.’ Bovendien, de regeering wilde haar vermogen om de kiesrechthervorming tot stand te brengen, niet verzwakken door den fellen strijd te doen ontbranden dien zij van elk regeeringsvoorstel tot herziening van art. 192 voorzag.

Dit antwoord hief een twijfel omtrent de bedoelingen der regeering op, die, ik wil het bekennen, mijzelven onmiddellijk na de troonrede niet weinig gepijnigd had.[1)] Minister Cort van der Linden, vreesde ik, zou kunnen komen aandragen met de nota die het lid der vorige grondwetcommissie Cort van der Linden, tezamen met vijf liberale medeleden, den 9^{den} Mei 1912 onderteekend had, en waarin een art. 192 werd voorgesteld, dat de rechterzijde nimmer zou kunnen voldoen, omdat het slechts bijdragen aan het bijzonder onderwijs onderstelt *uit 's Rijks kas*, terwijl de rechterzijde het vraagstuk aan de orde had gesteld van het voorzien in de kosten van het bijzonder onderwijs *uit de openbare kassen*. Aan mijne vrees, dat de regeering zou trachten met de rechterzijde ruilhandel te drijven, zich bij die poging bedienen zou van een voor de tegenpartij waardeloos ruilobject, en dus een even zekere als smadelijke nederlaag te gemoet ging, werd door de memorie van antwoord de grond ontnomen. De regeering, had ik geschreven, moest met algemeen kiesrecht en ouderdomsrente in de hand voor de rechterzijde durven treden en haar noodzaken zich *daaromtrent* te verklaren. De memorie van antwoord bleek op dit punt zoo duidelijk als maar te verlangen was: ‘Noch de kostelooze ouderdomsrente, noch het algemeen kiesrecht raken de hoofdbeginselen der rechtsche partijen, en de mogelijkheid schijnt niet uitgesloten tot eendrachtige samenwerking. Ook uit deze overweging moest het aan de orde stellen van art. 192 vermeden worden.’

Was het dus, vóór de algemeene beschouwingen aanvingen, met zekerheid gebleken dat van de regeering geen voorstel tot herziening van art. 192 mocht worden verwacht, alle

1) Mijn artikel ‘Het Vooruitzicht’, in *de Gids* van October 1913.

twijfel omtrent de draagwijdte der onderwijsparagraaf in de troonrede was nog ver van opgeheven. De regeering wilde geen schoolkrakeel doen ontbranden; maar hoe, wanneer de partijen zelve het eens bleken te kunnen worden omtrent de grondslagen van een schoolvrede? Zou zij ook dan de hand afwijzen die van dit heugelijk feit in de Grondwet aanteekening mocht wenschen te doen?

Op deze vraag had men mogen verwachten de rede van den heer Lohman te zien uitloopen. Hij belandde ten minste ergens in de buurt; ongelukkig na een reeks van verwijtingen die tot den vrede zeer weinig hebben kunnen bijdragen. De onmatige lengte der woordenwisseling Troelstra-Bos heeft althans dit voordeel gehad, dat de aandacht der linkerzijde van de reeds zoo vaak dienzelfden mond ontvloden vinnigheden niet weinig werd afgeleid, en de aanstonds te analyseeren, zeer gewichtige rede van den heer Loeff kwam vervolgens gelijksoortigen dienst bewijzen, zoodat de felle aanval van den heer Lohman vrijwel beantwoord is kunnen worden op de meest welsprekende, tegelijk in het belang der pacificatie wenschelijkste wijze: met stilzwijgen. Evenwel, die aanval werd besloten met een passus die ook thans nog volle opmerkzaamheid verdient:

'De schoolstrijd moet ophouden,' aldus de heer Lohman, 'omdat hij meer en meer de natie demoraliseert, niet de tegenpartij alleen, maar ook ons zelf. Door den strijd te bestendigen, die naar constitutioneel recht slechts met toestemming der meerderheid[1)] kan worden beëindigd, *dwingt gij ons op allerlei wijzen te streven naar de meerderheid*. Men dwingt ons tot een in ons oog heiligen krijg, maar die strijd demoraliseert op den duur, onverschillig of wij tot de meerderheid dan wel tot de minderheid behooren. De Christenen mogen niet voor zich uittrompetten laten op de straten.... Het Koninkrijk Gods is geen uithangbord en behoort niet allereerst zich te openbaren in een stembus. Wij laden den schijn op ons alsof wij als Christenen voor dezelfde goederen strijden als de wereld.... Vandaar tda tot zekere hoogte de haat tegen de rechtsche partijen

1) Een niet-Lohmanniaan vertaalt dit natuurlijk in: 'door de meerderheid'.

zich verklaren laat. Maar zij die den schoolstrijd laten voortduren zijn zelf de schuld van dien onverkwikkelijken toestand.

Laat het Kabinet dat nu optreedt een einde maken aan dien strijd. *Maar als gij dat doen wilt*, *dan moet gij niet van de rechts- een geldquaestie maken*. Gij moet niet een commissie bijeenroepen enkel om na te gaan hoe de lastige tegenpartij met uitkeeringen kan worden gepaaid of tevreden gesteld. De verhouding van de Regeering tot de volksschool, de publieke school, zal moeten worden geregeld, onverschillig of het onderwijs gegeven wordt vanwege den Staat of vanwege de maatschappij, en als de maatschappij zelf de handen aan het werk slaat, dan behoort zij niet als minderwaardig bij de scholen der Overheid te worden achtergesteld. Zooveel mogelijk moet ieder de vrijheid hebben om een school te kiezen zonder deswege op extra kosten te worden gejaagd. De wet stelle de eischen, noodig om te zorgen dat het geld nuttig en goed wordt besteed,.... omdat, onverschillig of het Rijk al dan niet particulieren te hulp komt, de Staat bij het verstrekken van goed en samenhangend onderwijs belang heeft.....

Gaarne had ik gezien, dat de rechterzijde de schoolquaestie oploste, maar het heeft niet mogen zijn. Misschien is het beter zoo; misschien kan een buiten de partijen staand Kabinet beter optreden als arbiter. Ik gun dat Kabinet die eer.'

De heer Lohman, zeiden wij, kwam dicht in de buurt van waar hij wezen moest, maar niet *geheel* op het juiste punt. Hulde komt hem toe voor het volkomen eerlijk, recht mannelijk woord, waarmede hij de diep gevoelde behoefte aan pacificatie, die bij de besten van rechts aanwezig is, erkend heeft. Als de heer Lohman zelf, in de Kamer en in zijn krant, zijn toon eens blijvend in overeenstemming had gehouden met die behoefte, wat zouden wij misschien al een eind verder zijn!

Gelijk heeft ook de heer Lohman, als hij gevoelen doet dat het dien besten onzer tegenpartij niet om een aalmoes, maar om bevrediging van hun rechtsgevoel te doen is. Eene linkerzijde die deze fundamenteele waarheid nog langer miskennen zou, moest de pacificatie maar liever in het geheel niet beproeven, want haar poging loopt zeker op haar teleurstelling en schade uit.

Maar er naast is de heer Lohman, als hij de eer der oplossing aan het Kabinet alleen gunt, zonder allereerst aan zichzelven en aan zijne tegenpartij te denken. Het Kabinet was niet tot de oplossing van *deze* zaak geroepen. Zoo het die niettemin oplossen kan, zal de mogelijkheid daarvan eerst zijn aan te toonen door de partijen in samenwerking.

* * *

De heer van der Voort van Zijp, voorzitter der antirevolutionnaire partijgroep in de Tweede Kamer, maakte het zich niet moeilijk. 'Of de Regeering zich bereid wilde verklaren alsnog zelf een herziening van art. 192 aan de orde te stellen.' De vraag, die reeds geene vraag meer was. De regeering had, in hare memorie van antwoord, hare weigering nog uitvoeriger gemotiveerd dan boven reeds werd verhaald. Niet alleen dat zij de herziening van art. 192 niet als prijs wilde bieden voor die van art. 80, zij meende dat eene poging tot beëindiging van den politieken schoolstrijd ook niet met het uitdenken eener nieuwe redactie van art. 192 moest beginnen. 'Wat noodig schijnt is veeleer vast te stellen den financiëelen grondslag voor de regeling van ons volksonderwijs. Daarbij dient overwogen te worden op welke wijze de financiëele en paedagogische onafhankelijkheid van het bijzonder onderwijs waren te waarborgen, en welke eischen voor goed en deugdelijk onderwijs van staatswege gesteld moeten worden. Maar tevens zal dan de vraag moeten worden beantwoord, hoe in de kosten zal behooren te worden voorzien, ook met het oog op een betere opleiding en salarieering der onderwijzers. Eerst als omtrent deze punten overeenstemming zal zijn bereikt, is de grond gelegd voor duurzamen vooruitgang en tegelijk voor althans voorloopig duurzamen vrede. Of daarbij wijziging van art. 192 al dan niet onmisbaar is, schijnt vóór men het over de zaak zelve eens is, niet op goeden grond uit te maken.'

Eerst dus de practische oplossing, meende de regeering; dan, indien nog noodig, de wijziging van het grondwetsartikel.

Het springt in het oog welke groote voordeelen deze methode moet aanbieden. Zij is waarlijk niet verzonnen

door iemand die de zaak der pacificatie kwalijk gezind is. Door rauwelijks een ander art. 192 voor te stellen, heeft de premier gedacht, ontketen ik strijd, en ik wil juist dat het nieuwe artikel, als het komen moet, het einde markeeren zal van den strijd. Zoo men op zijne geschreven woorden iets zou weten aan te merken, zou het moeten zijn dat zij wel eenigen grond schenen op te leveren tot de vrees van den heer Lohman, dat de regeering de zaak te veel als van overwegend materieelen aard beschouwde. De mondelinge toelichting heeft, naar ik meen, in dit opzicht gerustgesteld; overbodig was dit niet. Doch waarin de premier reeds in de memorie van antwoord het wit had getroffen, was zijn betoog dat de schoolvrede, en het artikel dat den gesloten vrede desnoods mag bezegelen, op vooraf bereikte overeenstemming omtrent de concrete punten van het geval gegrond moet zijn; dat zóó alleen ook, niet de partijtriumf van links of rechts, maar het nationaal belang zal worden in zekerheid gesteld, dat niet enkel schoolvrede, maar bepaaldelijk den vrede op het gebied van een zoo doeltreffend mogelijk ingericht publiek schoolwezen eischt; van een schoolwezen, dat bij voortduring van den politieken schoolstrijd onnoemelijke schade moet lijden, ondanks of misschien zelfs door de sommen die er op onverstandige, immers door partijzucht (of partijvrees) ingegeven manier, aan ten koste zullen worden gelegd. Bepaaldelijk ook op dit betoog was het, dat uit de Kamer een weerklank moest komen; welken weerklank gaf nu de heer van der Voort van Zijp? ‘De commissie, waarover in de Troonrede gesproken wordt, beschouw ik als iets geheel bijkomstigs....’ Van deze zijde geen poging zelfs, om zich in den gedachtengang der regeering te verplaatsen; niets dan de ontwikkeling van het overbekend partijstandpunt.

* * *

Ruimer plaats voegt den heer Loeff, die ditmaal, in een door den premier opvallend maar niet boven verdienste onderscheiden rede, de palm wegdroeg.

De heer Loeff overzag in waarheid den politieken toestand en bepaalde zich dus in geenen deele tot het onderwijsvraagstuk,

al heeft hij daarover zijne meening gezegd. Hij ving aan, gelijk bij deze ontmoeting paste, met het Kabinet en vroeg het naar de reden van zijn bestaan.

De heer Loeff had voor het Kabinet niet - 'misschien moet ik zeggen, *nog* niet' - een woord van welkom; hoogstens een woord van waardeering 'voor den moed en durf om onder de omstandigheden, waaronder wij op dit moment verkeeren, het roer van den Staat in handen te nemen.' Zóó plegen gevaarlijke vijanden te beginnen, als zij tevens hoffelijke lieden en geschoolde parlementariërs zijn.

Waarom er dan zooveel moed en durf noodig was? De heer Loeff ziet het zóó: het Kabinet heeft de verantwoordelijkheid overgenomen van de concentratie, die er voor is teruggedeinsd. Een S.D.A.P., die haar revolutionnair standpunt bleef handhaven, kon geen zitting nemen in een constitutioneel Kabinet, geen plichten aanvaarden tegenover den bestaanden Staat; reeds het eergevoel verbood het. Ontsloeg de weigering der S.D.A.P. evenwel de concentratie? 'Wanneer men een verkiezingsstrijd heeft geleid zooals de concentratie dat heeft gedaan, en men wil dan achteraf beweren dat die strijd en die opzet niet negatief is geweest, maar dat men daarbij bepaalde positieve bedoelingen had, dan mag men, als men in de gelegenheid wordt gesteld die positieve bedoelingen te realiseeren, zich daaraan niet ontrekken, op straffe van zijn bedoelingen als zuiver negatief te zien beschouwd.' Voert de concentratie aan dat zij van het begin af gewaarschuwd heeft geen daadwerkelijke verantwoordelijkheid te zullen willen dragen, tenzij zij zelve de meerderheid behaalde, dan maakt deze 'gepremediteerde ontduiking van verantwoordelijkheid' de zaak voor den heer Loeff slechts te erger. Met de socialisten ging het niet; zonder de socialisten durfde men niet; wat ware er overgebleven dan terugkeer tot het rechtsch bewind en Kamerontbinding? Toen is de heer Cort van der Linden verschenen, en heeft voor een haar plicht ontrouwe parlementaire partij de kastanjes uit het vuur gehaald.

Welk een slecht voorbeeld voor de toekomst! De heer Loeff neemt aan dat in afzienbaren tijd geen verandering van partijgroepeering mogelijk zal zijn, en dat de verkiezingen, die wij nog zullen beleven, zullen opleveren of wel

een meerderheid voor de coalitie of wel een linksche meerderheid, die dan gevormd zal zijn juist zooals nu, uit concentratie en S.D.A.P.

Een aanbod als thans door Dr. Bos gedaan, zal door een liberalen kabinetsformateur nooit meer kunnen worden herhaald, alvorens de S.D.A.P. geheel tot het revisionnisme bekeerd blijkt. Bij linker overwinning zal het extra-parlementaire kabinet de regel worden. 'En ik vraag aan den heer kabinetsformateur: indien uw optreden van thans als gevolg moest hebben het optreden van extra-parlementaire kabinetten als norm, zoudt gij dan niet meenen dat daardoor het verantwoordelijkheidsgevoel bij de parlementaire partijen zelf noodwendig zeer zou worden verzwakt? Hoe denkt gij over een stembusstrijd, die gevoerd zou worden door partijen die kunnen zeggen: wanneer wij straks de tegenpartij in de minderheid helpen brengen[1)] staan wij buiten de zaak, want er komt toch een extraparlementair kabinet dat voor ons de kastanjes uit het vuur haalt? Zou men niet meenen, dat er dan in een der hoofdpijlers van ons constitutioneel staatsleven, de idee der verantwoordelijkheid, een bedenkelijke scheur zou komen?'

Hoe zou de rechterzijde thans reeds het kabinet kunnen verwelkomen? Het bestaat uit vrijzinnigen; het neemt de hoofdpunten van het concentratieprogram over; het betrekt art. 192 niet in de grondwetsherziening. Het beroept zich op den uitslag der verkiezingen, die duidelijk aangetoond zou hebben, dat het de wil des lands is om algemeen kiesrecht te krijgen en staatspensioen. Is dan de uitslag van verkiezingen ooit anders dan negatief? 'Het volk weet in den regel wat het niet, hoogst zelden wat het wèl wil.'

Zichzelf het etiket opplakkend van partijloos, beweegt het kabinet in werkelijkheid zich in de lijn der concentratie.

Eindelijk het onderwijs. Het kabinet verwerpt het denkbeeld van compromis; - wat is de Grondwet anders dan

1) De heer Loeff zeide: 'wanneer wij straks in de meerderheid komen.' Dit komt mij echter voor een *lapsus* te zijn geweest. De heer Loeff stippelde uit wat de toekomst te zien zou geven indien de thans gevolgde practijken tot voorbeeld werden genomen. Hij had dus andere woorden moeten gebruiken, immers de concentratie *heeft* niet gezegd: 'wanneer wij (concentratie) straks in de meerderheid komen, staan wij buiten de zaak.'

een verzamelplaats van compromissen? ‘Wat den kabinetsformateur ten dezen had moeten leiden is 's lands belang en anders niet.’ Wanneer dit een gecombineerde beslissing omtrent kiesrecht en onderwijs vordert, wat verhindert dan het kabinet die uit te lokken? Dat het algemeen kiesrecht gevaar zou loopen? Dit gevaar moet dan van links komen; immers de rechterzijde schroomt het onderwijsdebat niet; zij verlangt er naar. Dreigt integendeel uw troetelkind geen gevaar van rechts, indien art. 192 buiten de herziening wordt gelaten?

‘Mijnheer de Voorzitter! Het eischt nu eigenlijk weinig toelichting meer, hoe wij staan tegenover dit Kabinet. Wij hebben nog altijd de hand die wij hebben uitgestoken niet teruggetrokken, maar er komt noodwendig een tijd waarop men vermoeid wordt van het lang uitgestrekt houden, en waarop de uitgestoken hand vanzelf terugzinkt. Er is op dit oogenblik nog gelegenheid voor het Kabinet om onze hand te grijpen en weg te nemen de bezwaren en bedenkingen die nog altijd bij ons bestaan. Om daartoe te geraken zal echter de Minister van Binnenlandsche Zaken er toe moeten overgaan een andere en meer inschikkelijke houding tegenover ons aan te nemen, dan hij tot dusver deed. Hij zal zich hebben los te maken van verschillende uitingen die althans den sterken schijn wekken, dat hij meer den eenen kant uitkijkt dan den anderen; hij zal in het Parlement moeten zijn *de kleurlooze middenstof* tusschen de verschillende partijen, zoo van rechts als van links.

Ik heb getracht in mijn rede duidelijk te maken, hoe noode wij in de oppositie zouden gaan, maar men moet het ons mogelijk maken niet daartoe over te gaan. Ik spreek de hoop uit, dat de heer Minister alsnog er in zal slagen ons die mogelijkheid te openen. Ik moet daar echter bijvoegen, dat na alles wat is voorafgegaan, het woord dat wij van de Regeering wachten, zal moeten zijn een duidelijk en kloek woord, waaruit klaar zal moeten blijken, dat de Regeering de categorische weigering, door haar in de Memorie van Antwoord uitgesproken als haar laatste woord, tegenover ons terugneemt.’

* * *

Ziehier het wezenlijke, dat van rechts den kabinetsformateur is tegemoet gevoerd. Het is vol zwakke punten.

Hoeveel sterker zou de heer Loeff hebben gestaan, indien een opdracht tot kabinetsvorming, na de mislukking der poging van Dr. Bos en het terugdeinzen der concentratie, der rechterzijde inderdaad welkom ware geweest! Het klemmende verwijt aan den heer Cort van der Linden ware dit geweest: gij stelt u op de plaats die ons toekomt. Tot zulk verwijt heeft niemand ter rechterzijde den moed gevonden.

Meer dan behoedzaam wordt de behoedzame heer Loeff, wanneer hij in zijn redeneering aan het *tertium datur* is toegekomen. Hij durft het niet voor eigen rekening nemen; hij bedient zich van een woord van den heer Troelstra, en glijdt er dan zoo spoedig mogelijk overheen. Maar wij hebben het niet weersproken getuigenis van den heer Heemskerk op 12 Maart te Amsterdam, in den bond van anti-revolutionnaire kiesvereenigingen:

'Als redder in den nood, niet alleen voor links, maar ook voor rechts, is toen de kabinetsformeerder Cort van der Linden opgetreden. Voor rechts was hij de redder uit den nood, omdat zonder hem het afgetreden kabinet, hoe onaangenaam zijne positie ook geweest ware, het bewìnd weder had moeten opnemen.'

Het rechter bewind kon niet aanblijven, omdat het door het Electoraat was omvergeworpen. Hier komt de groote staatsmacht ten tooneele, die in de beschouwingen van den heer Loeff werd vergeten. Hij ziet slechts de partijen, de verantwoordelijkheid der partijen. Heeft het kiezersvolk geen verantwoordelijkheid? Is men van dit orgaan af door er op te smalen, door te zeggen dat het enkel maar weet wat het *niet* wil, hoogst zelden wat het wèl wil? Met welk recht namen dan de rechtsche kabinetten van 1888 en 1901 hunne plaats in, en gebruikten zij die om zeer bepaalde onderwerpen aan de orde te stellen?

Het is allereerst deze zwakke plek, die door den premier, in een antwoord van groote geschiktheid en waardigheid, werd aangeraakt. 'Wanneer de kiezers voor een candidaat stemmen, weten zij dat zij hun stem geven aan de hervormingen die door dien candidaat op den voorgrond zijn gebracht. Indien men dat niet aanneemt, zou de parlementaire regeering een onmogelijkheid worden. Wanneer volgende verkiezingen de rechtsche partijen in de meerderheid brengen, zou men

kunnen zeggen: dat is niet het gevolg van voorkeur voor de rechtsche partijen, maar van de ontevredenheid der onderwijzers of van de militaire politiek van het Kabinet. Zou dat de rechtsche partijen beletten om de regeering te aanvaarden, wanneer zij op hun programma hadden gezet een protectionistisch tarief of de suprematie van de bijzondere school? Zou men dan niet zeggen: dat is ons regeeringsprogramma en wij zijn door de verkiezingen gerechtigd om dat uit te voeren?'

Een ander punt waarop de heer Loeff niet sterk stond, was het gevaar dat van rechts zou dreigen tegen het algemeen kiesrecht, indien de regeering niet op het verlangde compromis inging. Is de rechterzijde inderdaad zoo vrij, zich tegen het algemeen kiesrecht te verzetten?

'Het voorstel tot grondwetsherziening van de vorige regeering is geweest een erkenning van den wensch naar algemeen kiesrecht, want, men mag het in een ander philosophisch kleed hebben gewikkeld, practisch zou het op hetzelfde neergekomen zijn. Wanneer men dit niet aanneemt, had men vierkant moeten zeggen: van algemeen kiesrecht willen wij niets weten. Daarmede had men dan voor de kiezers moeten komen. Dat men dit niet doet, is een bewijs, dat men de macht der beweging erkent.'

De oorsprong van het Kabinet? 'Er was in het parlement voor geen partij grond om de regeering te aanvaarden; er was geen partijmeerderheid en voor een optreden van de twee bij de verkiezingen verbonden partijen was geen grond gevonden, en waar nu een constitutioneel optreden door een partijmeerderheid onmogelijk was, moest men bij de oplossing *terugtasten tot de kiezers zelf*. Daarom moest men een Kabinet formeeren dat geheel en al buiten de partijen stond, *buiten de partijen in de Kamer*, maar dat niettemin aan de hoofdgedachte van het constitutioneele stelsel, dat de richting wordt bepaald door de richting van de kiezers, voldeed.

Men hield met andere woorden geen rekening met de groepeering in de Kamer, maar over de hoofden van de Kamermeerderheid heen hield men rekening met de kiezers...

Er is niet, zooals men schijnt vermoed te hebben, een oorzakelijk verband tusschen concentratieprogram en program der regeering. Het is een evenwijdig loopende gedachte. Het algemeen kiesrecht en het sociale vraagstuk stonden op het

concentratieprogram vóór de verkiezingen, en na de verkiezingen heeft deze regeering ze op haar program gezet, omdat zij meent dat daaromtrent een uitspraak van de kiezers is verkregen. Ander dan dit parallel loopende verband bestaat er niet.'

De kastanjes? 'Zij moesten uit het vuur gehaald. Het Kabinet had niet te maken met den plicht van de concentratie, maar alleen met den eigen plicht tegenover het land en tegenover de Koningin die de opdracht gaf.'

Ondermijning van partijverantwoordelijkheid? 'Het komt mij voor dat de theorie van den heer Loeff op één punt niet goed houdbaar is, nl. hier, dat de partijverantwoordelijkheid zou zijn een noodwendig element, en dat zonder dien factor van een gezonde democratie geen sprake kan zijn. Mij dunkt dat dit is een overdrijven van het belang van het partijwezen. Het gevolg van het op de spits drijven der partijverantwoordelijkheid is, dat men ondermijnt de individueele verantwoordelijkheid. Indien het kabinet vrijstaat van de verantwoordelijkheid van de partijen, dan is zijn eigen verantwoordelijkheidsgevoel daardoor niet verzwakt maar eerder versterkt.'

Meer dergelijke kabinetten? 'Het zou een ramp zijn voor de constitutioneele practijk, gelijk die zich nu ontwikkeld heeft, maar zooals de Engelschen dit noemen *a blessing in disguise*. Want dan zouden wij kabinetten krijgen die onmiddellijk steunden op de natie zelf.'

Alleen vrijzinnigen in het kabinet? Logisch zoude het mogelijk geweest zijn, ook mannen van rechts op te nemen, 'omdat ons program niets bevat, dat strijdt tegen de groote beginselen van de rechterzijde,' maar politiek mogelijk was het niet, nadat de vorige rechtsche regeering die programpunten had bestreden en onaannemelijk verklaard.

* * *

Tot zoover was de rede van den premier ongeveer, zooals reeds de memorie van antwoord haar had kunnen doen verwachten. Maar het groote effect is gemaakt door het slot; minder om den inhoud wellicht (die zich eveneens bij de memorie

van antwoord aansluit), dan om den toon die er in doorklonk en die, dunkt mij, niet dan na het aanhooren van het slot der redevoering van den heer Lohman zóó had kunnen worden aangeslagen. Het was toen de heer Cort van der Linden genaderd was tot het onderwijsvraagstuk:

Wanneer de regeering het alleen op hare wijze aan de orde wil stellen, waarom geschiedt dit dan? 'Omdat zij innig overtuigd is van het groote belang voor ons volk bij een pacificatie; omdat zij als zelfstandig kabinet de kracht in zich voelt om op te treden niet, gelijk de heer Lohman wilde, als arbiter, *maar als eerlijke makelaar*. Omdat zij rekening wil houden met de wenschen, neen, dit is te zwak: *met het rechtsgevoel* der rechterzijde.

De politieke schoolstrijd is een wig, die van ons volk twee volken maakt. Zoolang die niet is uitgehaald, kan van een losmaken van de energie, waarover ons volk moet beschikken, geen sprake zijn. Het verschil tusschen de rechterzijde en dit kabinet is uitsluitend een verschil in de methode hoe wij tot een resultaat zullen komen...'

Een compromis? Ja, maar niet een compromis over twee heterogene onderwerpen.

'Het standpunt dat de regeering inneemt, mag ik qualificeeren, hoewel men dat niet dadelijk begrepen heeft, als zoo conciliant mogelijk.' De 'vredesboodschap' in de troonrede gegeven: subsidieregeling bij de wet, is misverstaan. De regeering heeft daarop haar formule gewijzigd, en in de memorie van antwoord den weg opengelaten tot financiëele gelijkstelling bij de Grondwet. Maar wie moet dien weg betreden? De regeering, of de partijen zelve? 'Indien in de staatscommissie een compromis kon gesloten worden tusschen rechts en links, indien er een grondslag kon worden gevonden voor een bevredigende oplossing van den schoolstrijd, en indien op grond daarvan in deze Kamer een initiatiefvoorstel werd gedaan, dan zoude de regeering daartegenover uiterst welwillend gestemd zijn. De regeering zou haar loyale medewerking verleenen. En indien op grond van een dergelijk gesloten compromis een initiatief-voorstel door de beide Kamers der Staten-Generaal werd aangenomen, dan kan men er op rekenen dat er bij de regeering geen principiëele bezwaren zouden bestaan, om dat voorstel in de

revisie te betrekken en tegelijk met de revisie van art. 80 door te zetten. Het is dus een quaestie van loyale medewerking van weerszijden. Het is niet een verbond, maar een entente cordiale. Ik moet er echter uitdrukkelijk aan toevoegen, dat de regeering de grondwetsherziening niet afhankelijk kan stellen van de commissie....'

Waarom geen regeeringsvoorstel? 'Wanneer men zou willen aansturen op een voorstel, dat hier rauwelijks kwam in deze Vergadering, dan zou men, meen ik, aansturen op mislukking, want dan zal men weer zien, wat men al zoo dikwijls gezien heeft, dat men krijgt een strijd van beginselen, dat men twist over formules, dat men weer de hartstochten ontketent, en dan zal er van de geheele zaak niets terechtkomen. Maar wanneer men binnenskamers, gezamenlijk om een groene tafel gezeten, zich voorstelt hoe de zaak practisch zal werken, dan zal men zien, dat er zeer vele moeilijkheden zullen verdwijnen, en dan zal het niet zoo moeilijk zijn te komen tot een formuleering, die voor allen aannemelijk is.

De geachte afgevaardigde uit Waalwijk heeft dit gezegd: wij hebben de hand tot verzoening uitgestoken, maar die hand kan wel vermoeid worden, en het kan wel wezen dat ik eindelijk gedwongen word de hand te laten zinken. Wanneer het u te doen is om met het uitsteken van uw hand in ontvangst te nemen de onderwerping van de Regeering, dan zeg ik: laat ze zinken. Maar wanneer het u te doen is om met die hand samen te werken aan het doel, waarvoor gij zoolang gestreden hebt, dan zult gij van deze zijde willige handen vinden om u te helpen....'

Overmoed, dat de regeering het compromis in den door de rechterzijde aangeboden vorm afwijst? Is niet reeds het beeld opgeroepen van de gladiatoren van het oude Rome; niet voorspeld dat de tijd snel kan aanbreken, dat aan het leven van het kabinet met gestreken duim een einde zal worden gemaakt?

'Mijnheer de Voorzitter! Ieder die als Regeering hier in de politieke arena treedt, weet dat hij is *moriturus*, maar wat van hem verlangd wordt, is, dat hij, als een goed gladiator past, den strijd voert, en wanneer wij ons *Ave Caesar* uitspreken, dan is het niet met het oog op eenige

partij hier in de Kamer, maar op hooger gericht, op het belang van het land.'

* * *

Was dit de *kleurlooze middenstof* tusschen de partijen die gesproken had, of der partijen meerdere?

En echter, de heer Lohman, terugkomende, achtte de houding dezer vastberaden regeering 'niet heldhaftig'. 'Veel mooier zou het zijn te zeggen: ik heb hier te doen met een zaak van recht; ik neem de nummers 80 en 192 aan boord van mijn schuit, en wie dat niet goedvindt zend ik naar huis.' Het effect dezer uitnoodiging tot bravade moet niet weinig verzwakt zijn geworden door wat er onmiddellijk op volgde: 'Het standpunt van den minister heeft ook zijne voordeelen. Door de positie die het Kabinet inneemt, maakt het al dadelijk het vraagstuk eenigermate los van politieke combinaties. Het wordt niet meer een portefeuille-kwestie; het wordt nu eenvoudig voor de Kamer de vraag, wie wil medewerken om de kwestie op te lossen. Wanneer op deze wijze gehandeld wordt, dan is er krachtige medewerking noodig, althans van onze zijde..... Zou het niet de beste weg zijn, als wij trachtten uit de linkerzijde steun te krijgen voor de bereiking van het resultaat, dat wij willen bereiken? Ook voor de rechterzijde zal het misschien van groot belang zijn, dat een linksch Kabinet hier openlijk verklaart, dat de wensch dien wij koesteren is een rechtmatige wensch. Reeds dit alleen is een reden waarom wij dit Kabinet dank kunnen zeggen. Ook wanneer niets anders tot stand kwam, zou ik nog zeggen, dat wij daarin veel gewonnen hebben, dat dit van die plaats door die mannen is gezegd... Het zou voor ons aangenamer geweest zijn de kwestie zelf op te lossen; maar misschien is het beter zoo. Wij moeten niet vergeten, dat de oplossing onmogelijk is, wanneer niet links en rechts, zoowel in de Kamer als in het volk, samenwerken.'

De heer Loeff wist te antwoorden zonder de fout tegen den goeden smaak te bedrijven, die het begin onzer aanhaling uit de repliek van den heer Lohman ontsiert. In stede van 's Ministers welberadenheid voor vrees uit te maken, erkende hij aanstonds met gulheid, den klank te hebben onderkend

van een rechtschapen gemoed, dat vertrouwen zocht en vertrouwen wekte. ‘Zoudt gij er bezwaar tegen hebben uw kabinet - want dit bedoelt gij toch te zijn in een zeer voornaam opzicht - te noemen het conciliatie-Kabinet? *Si tu accipis nomen*, *ego accipio omen*.’ En hij trok, namens zijne fractie, de aanvankelijke weigering, in de commissie aan het conciliatiewerk deel te nemen, terug.

Ook van den heer van der Voort van Zijp een retireerende beweging, uitgevoerd met aanmerkelijk minder gratie.

De heer Cort van der Linden, in dupliek: ‘De rechterzijde heeft zich eer verworven; er behoort meer toe dan waartoe men gewoonlijk kracht vindt, om uit een eenmaal ingenomen positie zich terug te trekken...

De regeering heeft in de formuleering van haar voorstel in de memorie van antwoord er zich op toegelegd om uitdrukkingen te vermijden die tot strijd en misverstand aanleiding hebben gegeven. Zij heeft het op deze wijze geformuleerd, dat dient overwogen te worden op welke wijze de financiëele en paedagogische onafhankelijkheid van het bijzonder onderwijs ware te waarborgen, en welke eischen aan goed en deugdelijk onderwijs van staatswege kunnen gesteld worden. Dat is inderdaad zoo ruim mogelijk bedoeld, *niet alleen wat betreft het rijkssubsidie*, *maar algeheel*.[1)] Wanneer nu wordt gevraagd, nog een stap verder te gaan,[2)] moet ik die vraag afwijzen. Verder gaan kan ik niet. De opdracht laat bespreking van alle wenschen der rechterzijde toe.

Vraagt men nu of de poging zal slagen, dan moet ik alle voorbehoud maken. Ik hoop het innig, maar een verantwoordelijkheid voor het eindresultaat kan ik niet op mij nemen. Ik wensch alles te doen wat ik kan om het welslagen te bevorderen, maar daar houdt mijn verantwoordelijkheid op...

Ik kan nog alleen dit zeggen. De Regeering zou het niet begonnen zijn, wanneer zij niet werkelijk dacht dat er goede kans van slagen was. En het zal toch inderdaad een feit zijn van groote beteekenis in de parlementaire geschiedenis

1) De nota van 9 Mei 1912 is hiermede losgelaten.
2) Vraag van den heer van der Voort van Zijp, die er alsnog op had aangedrongen dat de regeering de *beide* ladingen, 80 en 192, aan boord zou nemen.

van ons land, dat, na den hevigen strijd, die gestreden is buiten het Parlement en in het Parlement, bezonnen mannen van weerskanten elkander vinden om gezamenlijk overleg te plegen in een aangelegenheid, die van zoo groot belang is voor de ontwikkeling van onze volkskracht en van zoo groot belang ook voor de eenheid van ons land.'

* * *

Men was gespannen op de ontmoeting met Dr. Kuyper in de Eerste Kamer. Zij heeft niet plaats gehad. Ziekte van een familielid riep den hoofdman der anti-revolutionnaire partij naar Lausanne. Wat in zijn afwezigheid door anderen is te berde gebracht mag worden voorbijgegaan: het heeft geen nieuwe gezichtspunten geopend.

De commissie werkt; werkt onder den indruk, mag men aannemen, van de rede waarmede zij door den premier is geïnstalleerd:

'Het openbaar en bijzonder onderwijs doen zich aan u voor als historisch ontwikkelde gegevens. Gij zoekt middelen om beide tot bloei te brengen en beider vrijheid te waarborgen. Gij zult eenerzijds hebben vast te stellen de taak die der Overheid tegenover beide takken van ons volksonderwijs toekomt, en anderzijds de eerbiediging van ieders levensbeschouwing tot leidend beginsel hebben te maken der door u te ontwerpen regeling.'

Had iemand durven hopen, dat deze extra-parlementariër het in weinig maanden zóóver zou hebben gestuurd? Dank zij juist inzicht en kloeke besluitvaardigheid zeker; bovenal dank zij het rechtschapen gemoed.

Vergis ik mij, of worden hem reeds uit het volk, waartoe hij, over de hoofden der kamerpartijen heen, het achtbaar gelaat wendde, blikken van goede verstandhouding toegeworpen? Op zulke dienaars, gevoelen wij, hebben wij zuinig te zijn.

Zijn helpers? Onrustbarend lijkt de zaak nog niet. Dat de heer Pleyte wat nadrukkelijk geplaagd moest worden met zijn bezem in den mast, lag in de natuur der dingen; hij heeft geantwoord en is er niet minder van geworden. De militaire ministers hebben den indruk gemaakt, in de

ure des politieken gevaars niet te zullen versagen. In de Eerste Kamer is de heer Regout tegen den heer Treub met veel entrain opgetreden, maar deze staat zijn man, en na art. 369, vooral na de toepassing daarvan, heeft wie zich verzetten wil tegen een behoorlijk ontwerp van uitbreiding der kostelooze ouderdomsrente tot niet-loonarbeiders, een even moeilijke als ondankbare taak. Maar wat een geld, wat een geld! Den heer Bertling kent men nog weinig; hij zal nu aanstonds worden beproefd.

Als wij Bestevaer geluk toebidden met zijn bemanning, doen wij het tegelijk ons zelf en de groote dingen waarvoor hij staat.

H.T. COLENBRANDER.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XXIX
Een bloeitijdperk.[1)]

> ‘en toch is het er maar om te doen, hoe zich dat alles spiegelen in den koepel onzer schedel mag en weêr van onder de bogen onzer oogen... màg...’
> JAC. V. LOOY, Reizen.

Ik ben gewoonlijk niet zoo in de wolken als een mijner, overigens degelijkste, gildebroeders, wien een flauwte pleegt te bedreigen, wen hij bij ongeluk - bij altijd weer nieuw geluk, zal hij zeggen - aan de hemelsche gaarde onzer litteratuur van dit oogenblik te denken komt. Woorden van den heiligsten ernst streven hem dan naar de pen, en hij getuigt, met het vuur eener onverwelkbare jeugd.

Doch in trouwe, een litteratuur mag er zijn, die in één jaar op de tafel eens recensenten legt - ik spreek enkel van het proza, en doe nog maar een keus - ‘Reizen’ van Jacobus van Looy, ‘Voor de Poort’ van Top Naeff, ‘Het

1). *Jac. van Looy*. Reizen. (S.L. van Looy.)
Top Naeff. Voor de Poort. 2 dln (Van Holkema & Warendorf.)
C.P. Brandt van Doorne. Het onvermijdelijke. (H.J.W. Becht.)
Louis Couperus. Herakles. 2 dln (L.J. Veen.)
P.H. van Moerkerken Jr. De Dans des Levens (P.N. van Kampen & Zoon.)
P.H. van Moerkerken Jr. De ondergang van het Dorp (P.N. van Kampen & Zoon.)

onvermijdelijke' van Brandt van Doorne, 'Herakles' van Louis Couperus, en van dr. P.H. van Moerkerken 'De Dans des Levens' en 'De ondergang van het dorp'. Want wie deze werken in de spanne van enkele weken leest en dus saam-ziet in hunne verschillendheid van rijkdom en ...kracht, maar één in kundige voltooiing, krijgt niet langer den slechts hoopvollen indruk van een letterkunde in opkomst, doch dien van eene litteratuur in haar rijpe en rustige middaghoogte. - Niet alleen het boek toch van den meester, van Looy, is een meester-stuk in zijn soort: een reisbeschrijving zonder één avontuur en die niettemin één fleurig leven is; doch ook de roman van Top Naeff, inéénen overvol vervullend de kleine maar heugende belofte van de verfijnde eerste schets uit haren bundel 'Oogst' - ook de roman 'Voor de Poort' is een breed uitgesponnen en fonkelend werk van groote beheersching; 'Het onvermijdelijke' van Brandt van Doorne is een dier gave zielsoperatie's uit de school van Emants, die, insteê van in artistieke weelderigheid, in scherpe beperking de kunnershand verraden; 'Herakles' toont weer eens opnieuw de voor niets deinzende virtuositeit van zijn maker; en de werken van den heer van Moerkerken doen ons nogmaals de algemeene waarheid vaststellen, hoe voortreffelijk de letterkundige van heden het Nederlandsch te hanteeren weet, en in dien zuiveren Nederlandschen stijl te werken met toon en met stemming.

De toestand is dus zoo bevredigend mogelijk; en ik zou bijna gaan neigen tot de flauwten van mijn voortreffelijken gildebroeder, indien niet....

Ondankbare recensent, die verwezenlijkt zaagt al hetgeen waarvoor gij meendet te moeten strijden, zult gij dan nooit tevreden zijn?

Wie zei u, ontevreden lezer, dat ik ontevreden was?

'Aldus, langs de wegen der bekoring, verloor Simson al zijn geduchtheid', meesmuilde Theobald, terwijl hij met de nieuwe Stanley-pet op zijn pas geknipt hoofd, door Tanger's straatjes daalde; 'de vergelijking gaat overigens in meer dan een opzicht zoo mank, als het muildier dat ik berijden ga,

misschien al heel gauw zal worden. Wat er van zij, Emilia straalt; de droom gaat in vervulling, de triomfantelijke marsch begint.... Begon zij nu ook maar. Om negen uur zou Hasj al Arabe om de koffers sturen en nu is het al bijna half elf. Het is weêr het oude liedje, het oude oostersche liedje van geduld....'

Ziehier de aanhef van 'Reizen'; en gij kent den toon van dit allerbekoorlijkst boek. Gij kent ook tevens het geheim ervan: hoe eene eenvoudige reisbeschrijving, zonder avonturen, van bijna derdehalfhonderd bladzijden, niet alleen leesbaar en zelfs niet alleen bekoorlijk, maar boeiend en, meer dan door enkel beschrijving, schoon kan zijn. Want schoon is dit boek, meer nog dan door de zuivere bogen der schildersoogen, door de hoedanigheid van den 'koepel', die zich bevond onder het pas geknipt haar van Theobald van Horen. Het is immers schoon bovenal door den fijnen, wijzen geest van den schrijver, die ook met zichzelven te gekscheren weet; het is zijn beminnelijke levensliefde, die de sferige pracht der natuurtafereelen met eenen glimlach doorspeelt, als een zilveren melodietje door dwalende accoorden.

'Aldus, langs de wegen der bekoring, verloor Simson al zijn geduchtheid', - minder door het haar-knippen echter, dan wel doordat Emilia, met haar 'geweldige zin' in het reisje, op den meesmuilenden Theobald (die eigenlijk 'zelf er razend veel zin in' had) de zege behaalde der vrouwelijke overreding. En 'de triomfantelijke marsch begint' - zeven dagen op een muildier van Tanger naar Fez. Zonder avonturen, zei ik. - 'Zonder avonturen?' werpt verontwaardigd Theobald mij tegen, 'hebt gij dan vergeten, hoe Emilia's hoedje nat regende? en de ontmoeting van den neger-postbode? en....' En inderdaad, als wij het woord zóó nemen - en moeten wij het niet zoo nemen? - dan staan er op elke bladzijde talrijke avonturen geboekt, want de kleinste gebeurtenis, het zien van een uitzicht, een mensch, of een bloemetje, het wordt tot een heugelijk lotgeval, zoo het beleefd wordt door een bewonderend oog, een speelschen of peinzenden geest, een hart dat in humor zijn gevoeligheid toont.

En zoo heeft de schrijver - schijnbaar althands, want er zit in dit boek een moeilijk te evenaren zwierige lenigheid

bij diepte en kracht van kunnen! - zoo heeft de schrijver zich maar te laten gaan op zijn goêlijke verhalen, gelijk Theobald op zijn muildier.... de hemel weet welk een rijkunst verzwijgend. Gij en ik, lezer, wij rijden meê, en waarvan wij het meest genieten, van hetgeen Theobald en Emilia elkander en ons zien laten, of van Theobald en Emilia-zelf, wij weten het niet.

Ik behoef u Van Looy niet als beschrijver te doen kennen. En als den menschen-teekenaar, die zijn figuren in het zonnetje zijner liefde zet, eigenlijk ook niet. Toch, klinkt hier een nieuwe toon. Want het geldt.... Emilia, van wie, wanneer zij haar oude hoedje - altijd het hoedje! - voor de reis vermaakt heeft, en zij is even uit, zelfs de zwervende lintsnippers op den vloer als ‘de lieve snippers’ worden gezien; het geldt Emilia.... en het geldt Theobald-zelf!

‘Boven op hun beesten aan het keuvelen geraakt over de kunst en kunstenaars van Holland, werd Theobald als altijd wat loslippiger en schoon Emilia dit natuurlijk alles dikwijls had gehoord, luisterde ze nogal geduldig, tot ze eindelijk hem schuinweg uit haar hoedje aankeek en vroeg:

En Theobald, hoe staat het met Theobald, dat wou ik wel eens weten?’

Zij rijzen met twee Amerikanen, den strakken Roosevelt en... hm!... zijn nicht, Miss Dartle; het tafereel is te lang helaas om hier te citeeren: van de geveinsde wanhoop der zangeres, den eersten avond, als er voor haar en Roosevelt maar één tent meegenomen blijkt... Fijner nog is het volgende gesprekje tusschen den pootigen gentleman en Theobald, onderweg ‘in Afrika's wildernissen’:

‘...keken zijn whiskey-groene oogen.

Hebt U een wapen?’ vroeg hij hoffelijk.

‘Er is geen gevaar’.

‘'k Geloof het ook niet’, zei Roosevelt en rookte snel.

‘Ik heb er wel een’, vervolgde hij, laksch uit den bolster op zijn heup een stevige revolver trekkend, ‘maar ik heb geen patronen’.

‘Hij wil mij niet beleedigen’, dacht Theobald en lachte wat

naar Rooseveldt die lachte wat; ‘zoo zijn we nu, het is onnoozel, ik heb niets dan een mesje om mijn potlood aan te punten.’

Maar even later stijgt die heerlijke kerel, die niet verheven zich hoeft te máken, lichtvoetig over op de toppen van hooge poëzie. Zoo staat daar ineens, op dien eersten regen-avond:

‘De tijd leek weg... Diep uit den nacht der bergen zong het breed en innig alsof daar een geweldige moeder haar kind te wiegen zat.’

En de kleurige dagen schuiven voort, vol tintelende beweging en zachte diepten; beschrijving, stemmingen, gelach en gedroom, het trekt als een eindelooze karavaan van details de bladzijden over, en het lieve lange boek door, en maar een enkele maal is er een te veel. Het staat er alles, vanzelf, op zijn natuurlijke plaats, alsof vertellen en beschrijven de eenvoudigste zaak ter wereld was.

Slechts in het eerste hoofdstuk, waar de schrijver in de wandeling van den kapper naar het hotel, vóór de afreis, ons nog even een indruk ook van Tanger wil geven, ziet er het een en ander ietwat *ingelascht* uit; dingen, gist men soms, waaraan hij in ‘Gekken’ niet gedacht had?

‘Dan 't lazareth voorbij welks deur stond aan, waar hij een kranke op zijn matje had kunnen zien liggen, armen en beenen zwart van vliegen....’

‘Had *kunnen* zien liggen’ - hij geeft het grif toe, en láát U inmiddels het felle inzicht. Doe er uw voordeel maar mee, hoor ik Theobald brommen, en mopper niet.

En wij mopperen niet.... Er zijn van de mooiste visies bij uit het boek! Bezie den ontzettenden waterdrager maar eens, tegenover bladzijde 105. Op bladzijde 12, zijn incognito brekend, denkt Theobald aan... ‘Gekken’ en zegt: ‘Vreemd toch, nergens beeldde hij zoo'n zwarte waterdrager in zijn boek.... *het onbewuste dat de lafenis draagt*....

En een andere gestalte weer, op de volgende bladzijde *ingevoegd*, ongetwijfeld; maar zoudt gij haar missen willen? -:

‘Welk een zucht. Daar komt de blindeman aan 't muurtje hurken. Hij legt zijn stok precies als alle dagen, hij schoffelt met zijn handen en reinigt zoo zijn plekje en maakt zijn

vloertje vlak gelijk een hond zijn nest. Hoor hem zuchten, diep uit de put van zijn nacht, uit de jammer zijner dagen tragende omgang.... zijner dagen tragende omgang.
"Allah sider bi" klaagde de zware mansstem.'

Schaarselijk maar, zei ik, hindert eene naturalistische overvolledigheid. Zoo het omstandig bekijken van het hotelportaal, dat niets Tangersch heeft, en de litho voorstellende Robert Burns, die met den ploeg een veldmuis verschrikt. Wij zijn daar volop in de Nieuwe-Gids gewoonten: 'Het versje, dat de Schotsche dichter staat te denken, *geprint is in de marge en was* bijna onleesbaar door de vocht geworden'. Waarom niet 'geprint in de marge, was' enz? En dat versje, voor zoover de vocht het leesbaar liet, wordt dan ook weer afgeschreven en zelfs, met inachtneming der vocht, vertaald:

> En vooruit, al kan ik niet zien,
> Ik gis en vrees.'

Zoo eindigt het; waarom niet: 'Gis ik, en vrees.'? - Waarom 'veiligheidsspelden te *bezetten*', voor 'in te slaan'? Waarom 'naar bovene gekeerd', voor 'naar boven gekeerd'? '*Of dolf hij* een plant' - het is de gewone wending voor '*alsof hij* een plant *dolf*'; 'de baas ons wenkte' voor 'wenkte ons', enz.

Och, als Van Looy daar nu plezier in heeft... Belangrijk is de schade zeker niet, en het is misschien ook bloot een bezinksel van vroeger jaren. Toch zijn die trekjes voor mij de plekjes, waar iets van een kleine koppigheid, een zwakheid, zich even toont, en voor dat oogenblik het smetteloos vizioen van het boek bewimpert.

Tegen de 'gezellige' opzet, waaraan 'Reizen' (ondanks de lengte) zijn buitengewone genietbaarheid dankt, heb ik hooren aanvoeren, dat het de grootheid verhinderd heeft; de grootheid, welke de beschrijving eener Maroccaansche reis had kunnen hebben, in het bizonder bij Van Looy, dezen Hollandschen vizioenair der geheime glorie.

En er moet iets van aan zijn. Want waar de schrijver ons de beangstende geweldigheid van Fez wil doen ondergaan, daar gevoelt hij, dat het procédé van het genoegelijk reis-

verhaal niet volstaat. De intocht mocht al een fantastischen indruk geven, hij had nog meer en hooger te zeggen. En hij neemt zijn toevlucht tot een brief naar Holland:

'Fez heeft de storeloosheid van een tempel, den ernst van een bouwval en de innigheid van een Hollandsche koestal. Het gevoel van eeuwigheid is om je en over je als een noodlot van steen, van schaamteloozen steen en van hout, duister als opgegraven hout. Op de muren van haar straatgangen hebben de lijven van geslachten, in durende processie, schouder-hoog, glanzingen gewreven, zooals op de stelen van gereedschap komen door het lang hanteeren, en in de krochten en gewelven harer opstapelingen hangen spinraggen, thuis horend in de vertrekken der schoone slaapster. Een gruwel is ze en een pracht; een nachtmerrie en een sprookje, deze steding, lekkend en druipend beneden, ondergronds doorrommeld van de wateren der Seboe; de rivier die de zware meelmolens drijft, de riolen doorspoelt; terwijl ze blaakt in de hoogte, betooverd van wild-groei, beklapwiekt van vogels en overschreeuwd door de heete galmen van bidders op torens.'

En deze visie, ongetwijfeld, is groot. - Toch, 'groot', als waardebepaling, behoort bij uitstek tot de 'groote woorden'. Er is innerlijke macht; die kan in een zeldzame mate van innigheid en fijnheid zich uiten; die kan losbreken in hooge bewegingen. Is dan alléén van grootheid sprake? Laten wij het woord grootheid daar, bij de zekerheid dat Holland in Jacobus van Looy een kunstenaar bezit, wien zijn *kunst* zijn *natuur* is: 't aanschouwen van zijn wonderziende oogen, het ruischend leven van zijn hart.

* * *

Voor den roman van Top Naeff, een werk van ongemeene knapheid niet alleen, maar ook van ranke nervigheid, heb ik eene oprechte bewondering.

Het voortreffelijke in dezen roman is - dit feit op zich zelf is reeds voortreffelijk - geenszins het overrijke bijwerk, doch de liefde-lijdensgeschiedenis der hoofdpersoon. In een even angstig-gerekt als spannend verhaal, en een aantal folterend-fijne scènes, is Liesbeth's langzame afmarteling gemaakt tot een aangrijpend levensbeeld.

Het is het resultaat van een tintelend-gevoeligen, fijn-

zinnelijken aanleg, een geoefende schrijfkunst, en groote wilskracht. Die aanleg deed haar het tengere, verfijnde en naar liefde hunkerende freuletje harer verbeelding door en door begrijpen; de sterkte van willen en kunnen stelde haar in staat, het eens begrepen wezen te ontrafelen en uit te spannen als een weefsel, waarvan, in pijnlijke rijting, alle de verwikkelde mazen nauwkeurig zouden worden gezien.

Doch een leven is niet iets afzonderlijks. Het is, het ontstaat door het contact met andere levens. Het leven van Liesbeth van Landschot, gevormd op het blanke buitengoed ‘de Hoven’, tusschen den zachten aristocraat, haar vader, en de behaagzieke Fransche mama, - strekt zich óp en krimpt weer ineen door de aanraking met den advocaat Scheffer, tot wien zij zich reeds aangetrokken voelt, onontkoombaar, terwijl zijn zieke vrouw nog leeft, op wien zij daarna, zijn kinderen verzorgend en zijn huis bestierend, hoopt met heel het vermogen van haar al te teêre zinnen, - om ten leste bitterlijk te worden teleurgesteld.

Wil nu Liesbeth's levensbeeld zoo goed zijn, dan dienen ook wel die vader en moeder, en die begeerde man, te leven voor ons; en dat doen zij dan ook inderdaad. De ouders, twee weinig gecompliceerde figuren, de lieve vader, de schijnlieve moeder, zijn zuiver voor onze oogen. De figuur van Scheffer... neen, de figuur van Scheffer staat volstrekt niet klaar vóór ons. Wij begrijpen hem maar bij benadering, doch wij verstaan hem althands beter dan Liesbeth deed, en overigens is het van de *werking* van het boek misschien wel een integreerende factor, door de schrijfster aldus bedoeld of intuïtief zoo gelaten: dat deze man iets van het onbegrijpelijke behoudt, waardoor ook Liesbeth werd verward. - Het onbegrijpelijke in dezen overigens sympathieken baas is bijv.: dat hij, wanneer Emma (zijn vrouw) terugkomt uit het ziekenhuis, overgelukkig schijnt, en diep òngelukkig na haar dood, terwijl bij zijn al te spoedig hertrouwen met een weelderige gescheiden vrouw blijkt, dat hij toch eigenlijk niet zóóveel om Emma gaf; waarbij wij dan weer denken aan een opmerking van Liesbeth's zuster in het begin van het boek: Scheffer moest maar liever bij zijn zieke vrouw blijven, dan vroolijk uit logeeren te gaan. - Men gevoelt de figuur als juist, zonder er volkomen achter te zijn, hoe vriend Scheffer eigen-

lijk is. En dat is hier eerder een verdienste dan een fout.

Doch er zijn meer personen in het boek dan deze vier of vijf. Er is - zoo schijnt het type te worden van den Nederlandschen roman - een uitgebreide familie met een stoet van kleinkinderen, op het onvermijdelijk familie-buitengoed. Bij die familie's, hetzij Jeanne Reyneke van Stuwe, Ina Boudier-Bakker of Top Naeff ze ten tuine voert, begint men zelfs kennissen of kennisjes tegen te komen. De blasée dochter, den democratischen zoon, het lievelingskleinkind Bijoute, den vreemden Joost, de zwakke Olga, ontmoetten wij die allen al eens niet éérder?

Maar het landgoed, ‘de Hoven’, is nieuw. Hoewel de schrijfster doet uitkomen, dat het er een landelijke en eenvoudige levenswijze was, zet de luxe-lievende dien eenvoud in een glanzend schijnsel van zijigheid en fonkeling en distinctie. Zij doet dit met een getemperden, en in die tempering des te savanter wellust. Over het aristocratische der familie Van Landschot wijdt zij met een teedere vanzelfsprekendheid, die de innigste verrukking inhoudt, uit, en proeft dien eêlgeslepen beker leeg, in een zeer, zeer, zeer lang inademen eêr dan drinken van dezen drank, tot op den allerlaatsten, verlept-geurigen druppel.

Hetgeen is.... veel te veel, voor de simpelheid der omstandigheden, en voor de verklaring van Liesbeth's leven. Ongetwijfeld, haar fijnere smaak en manieren worden door Scheffer, die van burgerlijke afkomst is, te weinig gezien - het is een motief, dat niet verwaarloosd mag worden -, maar daartoe was díe overdaad van beelderige schildering in den aanvang niet noodig. Integendeel, men bemerkt veel meer de ingenomenheid der moderne artieste met het schilderen van deze rijke en fletse paneelen, dan dat men in die verfijnde aanschouwing de ziel der familie Van Landschot gevoelt.

Mevrouw Van Landschot was een Française....; doch ontstel niet, vriendelijke lezer, zij kwam uit - Marseille; Marseille, waar men een Fransch spreekt, dat in uitspraak herinnert aan het Fransch van een Hollandschen boerenzoon, die de H.B.S. van een naburig stadje bezoekt; Marseille, allerminst een oord van wereldsch raffinement.... En, de Fransche tijd van mevrouw Van Landschot was ook wel héél lang geleden. Denk u deze Française, die er zich aan had kunnen gewennen, *thee* te drinken bij het ontbijt....

Het is dan ook geenszins vanuit charmante Grootmama, dat de beschrijving van het leven op de Hoven bijwijlen zoo precieus is geworden. Het is precieus en overladen, omdat de schrijfster zoo genoot bij het ingehouden prachtig en àl prachtiger maken van haar werk. Er is nimmer een oogenblik, dat onversierd wordt voorbijgegaan; immer heeft de schrijfster een bevallig detail bij de hand - het plukken van een hoprank, het spelen met een kanten doekje - en met die vermoeiende handigheid, waarvan men het kunstmatige *altijd* bemerkt, beneemt zij hare tafereelen het leven, dat zij er juist aan wou toebedeelen.

Spelenderwijs, zeer bedachtzaam, en glimlachend, draait zij ons haar zachtzinnige getimmerten als leven voor, van slagen zeker. Zoo dien ochtend na het ontbijt, dat Liesbeth mama aantreft bij den vijver, waar grootvader en Joost karpers vischten. In een oogwenk visschen ze er vijf. Grootvader - o karpervisscher, lach toch niet zoo onwelvoeglijk luid! - grootvader vindt het genoeg.... De oude mevrouw keert naar huis terug. En 'Liesbeth, *nu ook Mama dit scheen te verwachten*, volgde haar vader met Joost'. Het staat er zoo argeloos en welopgevoed. Doch niet voor niets wil de auteur Liesbeth mee hebben met haar vader en Joost. Wat verder immers ontmoeten zij 'de heeren (haar zwager van Rhenen, en Scheffer) die, in de schaduw van een beuk, cigaretten rookten op een bank tusschen de varens'. Dan komt juist van pas Bijoute uit het kreupelhout, haar vader plagen, tot van Rhenen haar nazit, en: '*Het schikte toen vanzelf,* dat de oude heer met Joost, den emmer tusschen hen in, den weg vervolgde en Liesbeth met Scheffer doelloos opwandelde in de richting van het huis'. - En nu heeft zij ze dan bij elkander! Doch was daar zulk een minutieuze en liefelijke omslag bij noodig?

Als zij langs het huis gaan, zit daar mevrouw Van Landschot op het terras 'achter een wit tafeltje vóór het open triktrakbord'.

'De oude mevrouw *zoemde een bergerette* en liet een ivoren schijf van het spel duikelen tusschen haar witte vingers. De zon scheen in de edelsteenen, die kleur spatten.... 'Sonne un peu' verzocht ze over haar schouder, 'pour mademoiselle Bijoute, qui se fait attendre.'

Die *gezoemde bergerette* wordt waarlijk tè erg! - Een andermaal verliest de voorstelling, in een bijna saaie oververzorgdheid, zelfs de uiterlijke bekoring.

En dit alles tot schade van de bevolking van huis en hof, want geen der bijfiguren (behalve dan misschien Sidonie, die ons gestolen kan worden!) groeit tot een wezen, dat men niet vergeet. André, Theodoor, zij blijven bij *namen*; van het dienstpersoneel vergeet men zelfs die. Van Rhenen en de burgerlijke Mies worden iets meer; van Van Rhenen, den dommen cavalerist, is zelfs wel mooi gevoeld de èchte kameraadschap, de goedheid van zijn hart. Het zijn niettemin geen creaties van eenige beduidenis.

Moeten de bijfiguren dan niet op den achtergrond blijven, om de hoofdpersonen des te beter te doen uitkomen? - Ongetwijfeld, maar om ze tot levende menschen te maken, is het ook niet noodzakelijk er bladzijden aan te wijden. Eén enkel *bloeiend* woord kan soms volstaan. Het blijft uit. Hoe zijn de figuurtjes der vele kinderen gedaan? Zij zijn sierlijke opfleuringen van het werk. Zij zijn niet van-binnen-uit geschreven. Dat zou Top Naeff wel kùnnen, o ja, meermalen heeft zij het getoond. Maar dán eerst is een boek *allerbest*, wanneer het ook ònopzettelijk, door de bloeiende ziel waarmee het geschreven werd, de sublieme trekken geeft. In dat uitzichzelf bloeiende is bijv. Ina Bakker, de mindere in knapheid, ongetwijfeld haar meerdere.

In dezen roman zijn dus intelligentie en tot weelderige artisticiteit gekweekte zinnelijkheid óverwegende bestanddeelen. De beste beschrijvingen zijn niet eigenlijk schilderachtig, zooals van Looy schilderachtig is, in kleuren zijn diepste leven uitgloeiend; zij zijn van een voorbedachte, van een bovenal fráái schilderachtigheid:

‘Koos (de oude kindermeid) dreef de overigen naar den viersprong achter de rhododendrons, en daar deden ze een kringspelletje, waarbij ze een liedje zongen van een vogel die gevlogen komt.... Over de stille boomen steeg hun hoog geluid. En tot aan de theetafel klonk het, *zilverfijn*.

Eerst toen het volkomen donker was geworden en grootvader met de rammelende sleutels, op de hielen gevolgd door

Joost en Marguérite[1)], de honden in de traliehokken had gesloten, werd de bel voor kinderen-bedtijd geluid. Bart, die de stoelen uit het gras haalde, hielp ze vangen, een voor een, en leverde ze uit.

En toen de maan begon te blinken over de bloemen, werd het huis van binnen verlicht, en gansch doorschijnend, of het louter van glas was.'

Dit is inderdaad zeer mooi. Doch waar het 'vangen' van de kinders welig gevoeld is, daar is het kringspelletje met het lieve liedje behaagziek bedacht, en het 'zilverfijn' geluid is niet gehoord, doch aldus in kiesche woorden geslepen.

Hoe prachtige trekken overigens het intellect aan het gevoel kàn overrijken, dat blijkt bij voorbeeld in het schoon-gevonden motief: hoe de bejaarde edelman en zijne lievelingsdochter musiceeren, - hij vioolspelend met stramme vingers, zij zingend met hooge bevende stem en pogend door strakke studie te winnen wat de natuur haar onthield. De onvruchtbare noblesse van een al te oud geslacht is daar zeer gevoelig in gestyleerd.

Tot de kern van den roman terugkeerend, worden wij nu aanstonds twee dingen gewaar. Vooreerst dit verheugende, dat, naarmate de geschiedenis vordert, het werk aldoor beter wordt. Brandend in het lijden van haar Liesbeth, vergeet de schrijfster hoofdstukken lang den noodeloozen omhaal van lofwerk, dat afvalt als barokke pleisterkrullen van een edel Romaansch kapiteel. Elk detail wordt een levende noodzaak, heeft zijn trillende taak in den heeten stroom van aandoening. En hoe felle, symbolische zijn erbij: het kleffe armbandje van verlepte hyacinthen, dat zus Scheffer voor tante Liesbeth bestemt - 'Hij is voor u' - op het oogenblik zelf, dat die haar laatsten strijd wou gaan strijden, met haar mededingster, mevrouw Rupke, die zooeven is binnengekomen.

En ten tweede dit: dat de liefde van Liesbeth er wel een zeer zinnelijke is, zinnelijk op het hysterische af. Die liefde wordt opgewekt door een 'warmen zegelring', bij een tuinspelletje van Scheffer ontvangen; door het betreden, om de kinderen toe te dekken, van de kamer waar ook Scheffer

1) De spelling is van de schrijfster.

slaapt, zoodat zij zich opeens voelt als in zijn intimiteit gekomen.

Doordat zij zich willoos gaan laat op die indrukken, voelt zij zich allengs onweerstaanbaar heentrekken tot dien getrouwden man, wiens vrouw bedenkelijk ziek is. En, ondanks het zachte, fijne en zeer lieve, met kinderen vooral, dat Liesbeth heeft, blijft haar hijgende neiging tot Scheffer tot het eind toe overprikkelde zinnelijkheid, die ten leste tot waanzinnige martelingen voert.

In verband met hetgeen ik hierboven omtrent den aard dezer schriftuur gevoelen deed, lijkt dit wel zeer opmerkelijk.

Intusschen is, gelijk ik reeds zeide, dit liefde-lijden op een welhaast onovertrefbare wijze uitgebeeld. Met een waarlijk schitterende virtuositeit, die van alle effecten van stijl en taalplastiek, van stemming en dialoog partij wist te trekken, is het subtiel en navrant viool-concert van dit zichzelf vernietigend bestaan geschreven.

Alleen vraagt men zich, tot bezinning gekomen, af - de opmerking klinke dan moralistisch -, of déze liefde een zoo omvangrijken en straffen kunst-arbeid verdiende...

Het boek eindigt thands met de zonderlinge en verarmde freule, die Liesbeth werd, inplaats van met haar zelfmoord. De oplossing is ongewoner in de kunst, en gewoner in het leven, en dus in alle opzichten beter.

'Toen zij zestig jaar werd' - maar, mijn lieve Mevrouw, daar zet gij uw heelen roman op zijn kop! Wij hadden ons aldoor verbeeld, dat die speelde in den tegenwoordigen tijd. En zoo alléén kon de moderne verfijning van het geheel er nog meê door. Heeft u eraan gedacht, dat u daar de geschiedenis plotseling naar het jaar 1870 verplaatst? Het is griezelig en wij zijn geheel gedecontenanceerd! De derde keer zal de goede keer moeten zijn. Er zal een ander besluit nog gevonden dienen te worden, - bij de gelegenheid van een der herdrukken bijv., die uw boek zeer zeker verdient.

Waarom niet zoo: - 'En wat zal er van Liesbeth worden? Ik zie een oude freule...' enz. Heel kort en heel scherp, een toekomst-vizioen.

* * *

Welk een afstand, 'schoon twee vrouwenlevens nevenseen,

tusschen ‘voor de Poort’ en ‘Het Onvermijdelijke’ van Brandt van Doorne. Hier, het leven in al zijn vormen, daar de enkel psychologische studie, die inderdaad (naar Scheltema's, foutieve, definitie) op den rand der wetenschap schijnt te komen. De enkele uitnoodiging, met gelijke wetenschap het dan maar eens na te doen, zou tot het inzicht brengen, dat deze van alle bijwerk ontdane psychologie, om feilloos zuiver te klinken, een zeker niet minder sterk, schoon minder veelzijdig, litterarisch kunnen vereischt.

‘Het Onvermijdelijke’ is de doorgronding van een vrouwenlot, en van een karakters- en principen-strijd, in den vorm eener auto-biographie. Zeer sober geschreven, wekt het bijna nergends de gedachte: hier is niet meer de vrouw aan 't woord, die voor zichzelve het verhaal van haar leven neerschrijft. Men zou al een verstokte naturalist moeten zijn, om méér te verlangen en er de voorkeur aan te geven, zoo dat verhaal, als zijnde van mevrouw Breeland (vóór haar scheiding, mevrouw van Gorzel) minder scherp en spannend ware! - Slechts op ééne plaats hoorde ik al te duidelijk den auteur. Het is twaalf jaar na de scheiding, dat van Gorzel sterft; zeven maanden later, onder den indruk van het sterfgeval, zet Gerda er zich toe, heel hun mislukte huwelijk weer vóór zich te halen door het op schrift te stellen, ten einde voor zichzelf tot volmaakte klaarheid te komen omtrent het *onvermijdelijke* van hun breuk. Als zij dan toe is aan de beschrijving hunner kennismaking, staat daar: ‘Meneer van Gorzel viel mee...’ Kan er dàt wel mee door? Het getuigt echter slechts voor de knapheid der zeer levendige schriftuur, die zelden merkbaar de moeilijkheid uit den weg gaat, - dat men verder den auteur vrijwel vergeet. En dit getuigt weer voor de volkomenheid, waarmede die auteur zich in zijne Gerda heeft weten te verplaatsen.

Toch is er een punt in het verhaal, en helaas is het een kardinaal punt, waar ik niet overheen heb kunnen komen. Van Gorzel, een sympathiek, streng-geloovig man, gevoelde, toen hij Gerda vroeg, de roeping haar te bekeeren; hij zag dat zij ernstig nadacht, en hij geloofde zich uitverkoren, haar tot het ware geloof te brengen. De teleurstelling volgt: Gerda blijft gevangen in de tegenstrijdigheden, die zich aan den eerlijken onderzoeker blíjven voor-

doen, zoolang het blinde geloof hem daar niet overheen helpt. Van Gorzel, in zijn zekerheid, kan bijna niet aannemen haar goeden wil om hem nader te komen; en Gerda, in haar eerlijkheid, wordt onder zijn ongeduld juist weerspannig. De verdrietige wrijving komt tot een pijnlijk tafereel bij het sterven van haar vader, als van Gorzel, goedmeenend en hopend, dat thands het oogenblik dáár is, zegt 'laten we voor hem bidden', en Gerda dat niet kan, en dus niet wil; en tot smartelijke daden, wanneer van Gorzel zich wijs gaat maken, niet verantwoord te zijn voor God, als hij Gerda verder de opvoeding toevertrouwt van kleine Wim, het zoontje uit zijn eerste huwelijk. Dat besluit, met hoeveel strijd ook genomen, is voor Gerda, die zich zeer aan het moederlooze kind had gehecht, een wreede slag.

Tot zoover ga ik leidzaam meer. Ik begrijp van Gorzel, zooals ik Gerda begrijp, en ik gevoel, dat die menschen, die veel van elkaar hielden, in een schrijnende verhouding tot elkander komen. En dit, gegeven de twee niet voor verlies hunner persoonlijkheid vatbare karakters, schijnt inderdaad *onvermijdelijk*. Uit liefde, blijven zij bijeen... in bitterheid.

Doch de auteur heeft het verder willen drijven. Hij doet Gerda de vraag opwerpen: 'en zou je mij mijn eigen kind (het was gestorven) óók niet hebben toevertrouwd?' Antwoord: 'zou ik tegen een kind van ons beiden minder verplichtingen hebben gehad?' - 'Dus - dan ook?'

En hiervan nu betwijfel ik de waarheid, omdat ik tot op dat oogenblik van Gorzel nergends *onmenschelijk* had gevonden. Voor een man als van Gorzel zou toch 1 Korinthiërs 13 niet ongeschreven zijn geweest: dat alle kennis en geloof *niets* is, zonder de liefde. En gesteld, dat van Gorzel, in een dor, dogmatisch oogenblik, al zoo *gesproken* had (want het was immers nog geen *daad*), dan zou Gerda toch hebben gezegd: 'Wouter, kom tot bezinning, je zou toch een moeder haar *eigen* kind niet willen afnemen...?' Gerda echter zwijgt, en weet, dat zij dus van Van Gorzel géén kind meer hebben wil; hetgeen, eenmaal van Gorzels besluit als onverwrikbaar aangenomen, inderdaad onvermijdelijk werd; en daaruit volgt even onvermijdelijk, dat dus hun huwelijk geheel leeg en koud en onbestaanbaar was

geworden. Doch voor mij breekt de *beslissende* schakel met een verraderlijken knap.

Een naakte psychologie als deze verdraagt eigenlijk geen enkele, en zeker geen ernstige fout.

Mocht dit boek intusschen *gelezen* worden, en wel bizonderlijk in die eigendunklijke kringen, waar romans lezen zeldzaamheid is.

* * *

Dat Couperus' nieuwste werk ‘Herakles’ een roman in twee deelen heet, zal wel een uitgevers-wensch zijn. Het is de omdichting der mythe tot een modern verhaal, een nieuwe beleving der aloude vertelling, in scène gezet met heel het naturalistisch décor en de hoogdravende prozamuziek, naar de gegevens ook van beeldhouwwerken en muurschilderingen, al waarover onze groote regisseur van mythologische divertissementen, tegelijk een enthousiast kunstkenner, Louis Couperus, beschikt. De bont afwisselende voorstelling loont uw avond; want in één avond vliegt men die twee deelen door. Het is dan ook een waar virtuoozen-stuk, één voor één alle de werken van Herakles af te handelen en het zóó te doen, dat het bijna nergens eentonig wordt, integendeel, dat het boeit, amuseert en onze bewonderende bravo's telkens weer afdwingt. Onderwijl herkent men, in verschillende pose's van den Held, met voldoening de befaamde Hercules-beelden en roemt de kunst, waarmeê de regisseur op geheel natuurlijke wijze daarvan partij wist te trekken.

Hóuden echter kan men moeilijk van dit soort werk. Er zijn zeker de oogenblikken, waarin de schrijver ons iets waarlijk groots doet zien, waarin zelfs een adem van heerlijk ruime menschelijkheid het verhaal doorwaait - als in het tafereel met Herakles' vijftig zonen, gewonnen bij Thespios' vijftig dochteren -; oogenblikken ook, waarin waarlijk iets innigs de woorden doorzont - als in sommige bladzijden, aan Herakles' *vriendschap* gewijd; oogenblikken eindelijk, waarin de teêre fantast ons levend-schoone verbeeldingen toovert - als die glanzende, wilde hinde van Artemis -. Zij zijn te schaarsch in het geheel, dat in zijn ijdele vaart en schreeuwende kleuren een.... vertooning blijft, een enorm kijkstuk.

Het mist innerlijkheid, het mist diepere waarheid.

Leeft, al dadelijk, Heracles-zelf, de goedige, domme athleet, die onderwijl, telkenmale dat hij zijn nietigen beheerscher Eurystheus honend tegemoet-treedt, over al den geest, de ironie en de gevatheid van Louis Couperus beschikt? Leeft Eurystheus, met zijn spitse hoofd onder de veel te wijde kroon, - een kostelijke karikatuur voor een kinderprentenboek? Leeft de 'levendige' taal zelve, die met haar kokette wendingen dan eer nog den weeken, verfijnden Dionysos dan den struischen Halfgod der kracht omvatten kon? Meer dan ooit staat ditmaal haar machtelooze, draaierige zwierigheid tegen. Want wanneer méér dan nu, bij de zuilen van Hercules zelf, was er reden, mannelijk en eenvoudig van 'de vier zuilen' te spreken, in plaats van over 'de zuilen vier'? Het is, twee deelen lang, een onverpoosde opschroeving en uitmergeling van alle de taal-trucs, die maar onder zijn bereik zijn; het klinkt krampachtig als de felle geënerveerdheid, die nog ternauwernood over de innerlijke uitputting zegeviert, van een Richard Strauss, den Virtuoos der Virtuozen. Maar soms wordt het jammerlijk, krimpt de stijl in verminkte Ary-Prins-verstijving. Dan pommelen weer de pauken, schatert het koper, en voor grootheid stelt zich een oorverdoovend hol lawaai.....

Het spijt mij geweldig. - In 'Van en over mijzelf en anderen' had niet alleen ík een belofte gezien van een nieuw tijdperk in dit schrijversleven. Wat was dat alles echt in de schaamtelooze blootgeving van verwende verwijfdheid en een melancholie, wáár als een zwart oog in een teêr gezicht! Het was niet slechts een charmeerend boekje vol nerveusen geest; er toonde zich een mensch, dien men zou kunnen liefhebben.

Het ratelend-knappe Herakles jaagt ons nu weer op de vlucht...

* * *

Het werk van P.H. van Moerkerken is onbedriegelijk. Deze bescheiden auteur streeft er niet naar, méér te geven dan zijn rustig eigendom is. In die zelfbeheersching ligt een zijner beste verdiensten, en wat ik zijn rustig eigendom noem, is waarlijk niet gering. Hij is een verstandig man met een dichterlijke gevoeligheid en oog voor het schoone; een, die

gaarne peinst over leven en dood en hun raadselen, en zijn gepeins vermag te toetsen aan een veelzijdige eruditie. Met deze waardevolle gaven toegerust, zet hij zich nu, tot onze stichting en genoegen, aan het schrijven van stil-kleurige verhalen in een gekuischten stijl, en niemand heeft dus anders dan hem dankbaar te zijn.

Maar de kritiek, die verzocht wordt, deze verhalen nader te beschouwen, mag niet verzwijgen, wat den schrijver ontbreekt. Zij mag dit niet verzwijgen, omdat anders, tegen des schrijvers onbedriegelijkheid en bescheidenheid in, deze verhalen, om hunne evenwichtige eigenschappen en bekorenden eenvoud, allicht te hoogen roem zouden verwerven en gesteld worden boven vele minder gave en toch oneindig dieper wellende kunstwerken. Laat ik bij-voorbeeld aanstonds vaststellen, dat zelfs in het verschrikkelijke Herakles dingen voorkomen, enkele bloeiende liefheden, enkele grootsche gevoelens - ik noemde er een paar, er zijn er meerdere - als van Moerkerken nimmer bereikt.

Wat van Moerkerken ontbreekt, dat is het uit de bron der ontroering opspringende woord, dat wonderen werkt; dat is het eigenlijke scheppings-talent. Zijn verhalen zijn niet geboren uit de schemering van het kunstenaarshart en gezien met het leven-gevend kunstenaarsoog, en neergeschreven vanuit dat geheimvol vizioen. Zij zijn door dezen wijsgeerig-dichterlijken geest liefdevol bedacht en met liefdevolle zorgvuldigheid tezamengesteld.

Het laat zich gemakkelijk vatten dat eene werkzaamheid van dezen oorsprong tot den besten uitslag zal komen in verhalen van kleinen omvang, daar deze het lichtst zijn te vooroverzien en te beheerschen. Zoo is de titel-vertelling uit het bundeltje ‘De dans des levens’ waarlijk een mooi stukje geworden, waarin het wijd gevoel van levensvreugde der Renaissance een zuivere, zij het wellicht te zachte, uitdrukking vond.

Teekenend is, hoe daarin ongetwijfeld het mooiste moet heeten het avondgesprek dier Renaissance-menschen op het landgoed Castellas en het zingen der edele vrouwen, alsmede de droomen van den jongen schilder Hans, die eens als novissis in norsch en noordelijk land een Doodendans op de kloostermuren penseelde, en nu, in een vrijer en vreugdiger

Zuiden, de lachende beelden in zich ontwaken voelt van een Dans des Levens.

Doch hoe onhandig is de ‘intrige’ met den (waarom verminkten?) Franciscaner Moricus, die zich ten leste tot een soort Savonarola ontpopt, en den grimmigen Manicheër Ismaël met zijne zonderlinge bekeerlinge uit Marseille, dwars door dit schoon gegeven gestoken! Die beide monniken verschijnen zelfs op bovenvermelden gesprekken-avond, of liever zij ‘komen op’ tot een zeldzaam houterigen en ongewilden ‘entrée comique’. Aanstonds bemerkt men, glimlachend, in die goedige verwikkelingen de - gelukkig - onbedreven bedenkerij, die het gebrek aan natuurlijke verbeelding te verhelpen zocht.

In de tweede vertelling, Jan van den Dom, waarin ‘het geschiedenisje’ tot een uiterste van eenvoud is teruggeleid, doet het bezwaar zich minder voor. Maar in ‘Het Diogenesideaal’, hoe lezenswaardig het ook weer is om zijn voortreffelijke denkbeelden en zijn humor, wordt het getimmerte weer al te zichtbaar.

Een fijne humor is er ook in ‘Psammetichus Filologus’; een nog fijner ironie, die den wrok verheldert, doorspeelt ‘De ondergang van het dorp’, waarin verhaald wordt, hoe een prachtige landstreek door een ongare ‘beschaving’ wordt geschonden.

Doch dit verhaal, dat den omvang heeft gekregen van een kleinen roman, vertoont ook eerst recht de gebreken van den auteur. Hoog is het geestesstandpunt, waarmee hij zoowel de brutale winzucht van geringe exploitanten als het jammerlijke wereldje van intellectueelen, dat daar samenhokt, met een medelijdenden glimlach eer dan met afschuw aanziet, - maar het bleef bij een stil-vlijmende kritiek op die wereld; hij wist die zoomin in haar saamheid als in de individualiteiten te herscheppen. Het boek valt uiteen als een stapeltje bewijsstukken, waartusschen oude oorkonden verdwaalden, die met den ondergang van het dorp nu letterlijk niets te maken hebben. En van de voorgestelde personen komen er slechts een paar - de hotelhouder Boersink en de geleerde landedelman, Jonkheer Bolaert (ik denk vooral aan het uitmuntende onderhoud van die twee, en de kip met de gouden eieren, de beste bladzijden van het boek) als levende menschen voor ons te staan.

Nu is echter dit weer juist zijn verdienste: dat de schrijver er ook blijkbaar niet naar gestreefd heeft, veel te doen aan eene psychologie, waarvan hij toch wel wist, dat zij zijne zaak niet was. Een mindere geest dan de zijne zou ongetwijfeld méér hebben gewild en zou zich begeven hebben in een druk geschilder en getypeer van den derden rang, dat alleen tot een driemaal zoo omvangrijk werk en tot niemands verheugenis zou hebben geleid. Inplaats van dit moeilijk uit twee dikke deelen puilend werk, - ik zie het al vóór mij! - geeft deze auteur, wiens zelfkennis menigeen tot voorbeeld mocht strekken, het weliswaar ietwat schraal relaas zijner bevindingen, doch dat door zijn soberheid zeer genietbaar is, en beurtelings bekoort om zijn weemoed, of, in de schijnbaar volkomen serieuze voorvoering der intellectueele en artistieke bende, een waarlijk zeer fijn plezier verschaft.

En nogmaals bewijst het zoowel des auteurs gebrek aan fantasie als zijn voorname geesteshouding, dat men gemakkelijk de modellen van heel dit troepje zoo ongeveer meent te herkennen, zonder dat er in den toon ook maar een spoor van zure persoonlijkheid of hatelijkheid te bespeuren valt.

De heer Van Moerkerken verdient, onder onze letterkundigen, met onderscheiding te worden genoemd.

* * *

'En nu de moraal' - vraagt de lezer, die mij ondankbaar noemde, - 'wie van deze schrijvers zoudt ge nu ànders wenschen? Geven zij niet allen wat zij in zich hebben, en dit zoo goed zij maar kunnen? Zoo goed ook inderdaad, dat gijzelf erkennen moet: wij beleven een bloeitijdperk onzer litteratuur!'....

Gij hebt gelijk, lezer, en neen, zeker, men leert het al doende wel af, kunstenaars anders te wenschen dan zij zijn. Want beter ongetwijfeld zijn zij onvolmaakt, dan onoprecht en eigenschappen voorwendend die zij niet bezitten. Het zou al heel dom zijn, aan Brandt van Doorne of Van Moerkerken hun verstandige beperking te verwijten, of van Top Naeff te verlangen, dat zij haren aard verandere. Men gunne zelfs Couperus de boeken, waarin hij zijn behoefte aan praal en wijde gebaren uitvieren kan; ja, men zou er hem toe willen aanmoedigen, in de hoop hem daarna aan te treffen,

uitgewoed, in de zuivere stemming zijner echtste menschelijkheid, waarin gij hem wel gaarne altíjd zaagt...

Wat ik nog had te zeggen, ging buiten de persoonlijkheden dezer schrijvers om, en gold in 't algemeen ons nieuwe proza.

Dit wordt gekenmerkt door een zeldzame knapheid. Na de wilde natuur der tachtigers, wier genialiteit nu eens in prachtige verbeeldingen bloeide, zoodat zij er zelf verwonderd over waren, want een andermaal zwikte hun gewas krachteloos ineen - zij beheerschten hun kunst niet -, is nu dit tijdperk van beheerschte kunst gekomen. In tegenstelling met hunne voorgangers, die het handwerk minachtten en vertrouwden op hun onbewustheid, - verstaan de tegenwoordige kunstenaars de techniek in de perfectie. De klank der hedendaagsche kunst is er niet langer een van hachelijk toeval; het is er een van groote zekerheid.

Maar in dit heugelijk feit zelf - zoo is de àl-aardsche cirkelgang - schuilt opnieuw het gevaar. Er schuilt een gevaar, juist in het *gevoel van zekerheid*, dat onze kunstenaars zich verwierven. Want terwijl zij op de beheersching hunner kunst vertrouwen - het is een algemeene indruk - ontbreekt hun weer al te dikwijls de natuurlijke welbron.

En deze toch is hoofdzaak, en zal dat altijd blijven. De techniek, eenmaal verworven, moet zich vermengen met de andere eigenschappen van den kunstenaarsgeest. De kunstenaar moet zijn kunnen vergeten en evenals vroeger leven op wat Van Looy eens noemde: ‘de genade’. Schrijvende zal hij de dúbbbele genade ervaren, dat de zegen hem niet van onder de schrijvende hand wegglipt, maar dat hij ze mag vasthouden met het vermogen, dat als werd opgenomen in zijn bloed.

De waarlijk groote kunstenaar, die heer van zijn kunst is en het leven doorschouwen leerde, blijft altijd deemoedig tegenover het wonder, dat zijn woorden moet laden met innerlijke macht.

Want de waarlijk groote kunstenaars zijn ten slotte niet zij die kunnen, maar zij die ‘mogen’....

CAREL SCHARTEN.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Matthijs Maris en de kritiek.

- Er zijn onlangs, bij beschouwingen over min of meer decoratieve schilderijen door Matthijs Maris, ‘Dansende figuren’ voorstellend, twee kurieuze vragen, de kritiek rakende, te berde gebracht.

De eerste gold het punt, of de beteekenis van een kunstwerk verminderd wordt, doordien er een adaptatie aan ten grondslag ligt.

De tweede ging daarover, of, bij twijfel aangaande de meerdere of mindere beteekenis van een kunstwerk, het oordeel van den maker zelf geacht kan worden, den doorslag te geven.

Wat het eerste punt betreft, mag er aan herinnerd worden, hoe groote kunstenaars, door alle tijden heen, uit en terna hun basis gevonden hebben in reeds bestaande gegevens. Dit geldt niet alleen de bouwkunst, waarvan iedereen het weet, en de beeldhouwkunst, waarin het telkens treft, maar ook de litteratuur en de schilderkunst. Dat Boccacio uit Spaansche en Provencaalsche dichters stof putte voor zijn *Decamerone* heeft evenmin aanstoot gegeven als de waarde van Goethe's *Faust* er in iemands oogen door vermindert, dat hij de materie van het volksboek gebruikte. Hoe Shakespeare oude sagen en verhalen verwerkte, weet een elk, en niemand, wien er zijn tragedies minder aangrijpend om dunken. Rembrandt - om maar een enkelen schilder te noemen - ontleende tallooze motieven aan grootere en kleinere meesters, en het zijn dikwijls zijn meest expressieve etsen of schilderijen,

waar zulk een geadapteerde grondslag in valt aan te wijzen. En juist ook bij de kunst van Matthijs Maris, aan wiens buitengewone oorspronkelijkheid niemand twijfelt, kan men herhaaldelijk, en in verschillende perioden, voorbeelden van adaptaties of van doorgaan op eens anders werk constateeren.

Een van zijn allervroegste werken, de *Thuiskomende dronkaard*, werd naar aanleiding van een stuk, dat hij in den Vlaamschen schouwburg te Antwerpen zag spelen, opgezet. De *Boy with the hoop*, thans in Amerikaansch privaatbezit, werd geschilderd naar de simpele fotografie van een buurjongetje. Toen F.H. Weissenbruch een lithografie had gemaakt naar een potloodteekening van Matthijs, werd de steen door M.M. zelf weer heelemaal onder handen genomen en op het werk van Weissenbruch doorgaand, schiep Maris een dichterlijk prentje, gerijpter dan zijn teekening was geweest. Het verrukkelijke *Souvenir d'Amsterdam* vond zijn grondslag in een stereoscoop-plaatje. De heerlijke ets van den *Zaaier* is naar het schilderij van Millet geparafrazeerd. Voor het *Boschrand* geheeten schilderij kwam Maris op het teere motief, toen hij eenvoudig een opgespannen doekje in een lijst hield, die hem bekoorde.

Zoo blijkt het geen op zichzelf staand geval, wanneer wij vernemen, dat Matthijs Maris de *Dansende figuren* over een kamerschut van ongenoemde hand heen geschilderd heeft. Blijkbaar vond hij meermalen in wat hem van hier en ginds voor oogen kwam, aanleiding tot transposities. Maar minder mooi worden die werken daardoor volstrekt niet. Zelfs niet noodwendig minder karakteristiek voor zijn stijl.

Iets anders is het natuurlijk, wanneer wij een schilderij aantreffen, waarin Maris wel geretoucheerd heeft, maar dat niet dusdanig door hem herschapen werd, dat het als motief, als stijl, den herkenbaren aard van zijn kunst verwierf, zooals dit bij het schilderijtje *The Sisters* het geval is, dat ik jaren geleden als een door Maris bijgeschilderden Mc. Leod Mc. Dougall signaleerde. De houdingen echter van de in heel het teedere modelé door Maris zoo eigenaardig doorschilderde *Dansende figuren* stemmen in hare bizondere gratie overeen met eigenaardige gestalten, die vroeger of later in Maris' kunst voorkomen. In de Nieuwe Rotterd. Courant van 16 Februari mocht ik dit met eenige voorbeelden aan-

toonen, die hier niet weder opgesomd behoeven te worden. En zoo weinig zijn deze soort van schilderingen geheel buiten de wereld van zijn visioenen gebleven, dat Maris een tiental jaren later, in een meer grijzen, vaporeuzen toonaard, verder geabstraheerd, nog weer eens vier soortgelijke zwevende figuren,[1)] als panneaux décoratifs heeft uitgevoerd. Men kan dus gerust zeggen dat, al heeft Matthijs Maris ongetwijfeld werken voortgebracht van dieper, hartstochtelijker aspiratie, de omstandigheid, dat deze bekoorlijke gestalten niet op een onbeschreven doek, maar op bestaande schilderingen werden uitgevoerd, niet wegneemt, dat zij wel degelijk geheel tot zijn eigen kunst moeten worden gerekend.

Maar Maris zelf heeft zich bepaald kleineerend over deze werken uitgelaten en hier komt dus de tweede vraag aan de orde, of, bij twijfel aangaande het hoogere of mindere gehalte van een kunstwerk, het oordeel van den maker geacht mag worden den doorslag te geven.

Indien dit laatste wel het geval was, zou de kritiek, althans die welke het werk van nog levende kunstenaars, betreft, zeker aanmerkelijk vergemakkelijkt mogen heeten. Men kon dan eenvoudig den kunstenaar zelven de vraag stellen, wat hij van elk zijner werken dacht en het oordeel over zijn kunst in hoogste ressort was daarmeê gereed. Wij zullen hiertegen geen voorbeelden aanbrengen van groote kunstenaars, die zelven hun schoone jeugdwerk hebben verguisd, van anderen, die het hebben verwoest of wel door het later over te schilderen hebben bedorven, noch ook van de velen, die een bizondere voorkeur juist voor de zwakste kinderen van hun verbeelding hebben gekoesterd. We zullen geen nadruk leggen op het voorbeeld van Tolstoï, die zijn latere werken zeker boven zijn klassieke *Guerre et la Paix* stelde, al had Turgeniew hem reeds lang geleden voor zulke afdwalingen van zijn enorm talent gewaarschuwd. Doch wij zullen regelrecht op Matthijs Maris zelven wijzen en een karakteristiek voorval uit zijn leven meedeelen.

Het gebeurde speelt welhaast een menschenleeftijd geleden,

1) In 1891 te Utrecht geëxposeerd en toen in den *Nieuwen Gids* van Augustus door schrijver dezes besproken.

toen Matthijs een atelier had, samen met zijn broer Willem, die het mij veel later vertelde. De twee jonge schilders kregen bezoek van zekeren J., een Maecenas, die aan Thijs een schilderijtje besteld had, waar deze intusschen al een heelen tijd meê bezig was. De heer J. begreep niets van dat lange droomen en zoeken en ploeteren en dorst aan Thijs diens eigen, direkt naar de natuur geschilderde studies ten voorbeeld stellen, die in het atelier aan den wand hingen. Thijs liet de stellig niet geheel gepaste preek over zich heen gaan zonder iets te zeggen. Maar toen Willem den Maecenas had uitgelaten en weer op het atelier terugkwam, stond er een dikke walm in de kamer. Zijn broer had de geprezen studies van den muur gehaald en ze in de kachel verbrand! Hij was het gemakkelijker bereikte gaan haten, waar men het tegen het nog onbereikte, dat hem geheel bezighield, had uitgespeeld.

De kennisname van zulk een (in het leven van Maris geenszins alleenstaande) bizonderheid, waar de filisters hun schouders over zullen ophalen, moet dengene, die iets van eens kunstenaars levensstrijd kan begrijpen, slechts met grooter eerbied vervullen, niet alleen voor den artiest, maar ook voor den mensch Maris. Maar geeft zij ons daarom ook het recht om te oordeelen als hij? Kunnen wij er een vingerwijzing in zien naar een deugdelijker waardeschatting van zijn uiteenloopende productie? Leert zij ons niet juist op onze hoede zijn met hartstochtelijke uitingen van een kunstenaar omtrent zijn vroeger werk, terwijl hij van andere dingen vervuld is? En zou zij er zelfs niet werkelijk toe leiden, een deel van zijn kunst in bescherming te moeten nemen tegenover den kunstenaar zelven?

Wat op een oogenblik niet goed genoeg is voor hèm moge het wèl zijn voor ons! Niet aan anderen is het recht te oordeelen van uit den hoogen wrevel van *zijn* onrustig jagen naar het ideaal. Laat de strijder zelve, reikend naar altoos verder doel, vroegere victoriën geringschatten, de verworven vruchten blijven niettemin voor ons en het ware slechte dankbaarheid ze te willen minachten. Wij mogen het bereikte aanvaarden en zouden, het relatieve versmadend, zeker het misschien nog subliemere niet waard zijn. Tot een voos snobisme inderdaad, moet het voeren, wanneer

men ging meenen, zelve op den hoogen bergtop te staan, dien wij slechts van uit de verte door een ander heldhaftig zien beklimmen.

En daarom: de *Dansende figuren* worden er niet minder om of, in welke luim dan ook, hun maker hen wil verloochenen. En zooals ik het elders al getuigd heb, ontleenen zij hun schoonheid juist daaraan, dat zij geschilderd werden door een man die, uit kracht van zijn eeuwig onbevredigd zijn, in alles wat hij maakte, altijd naar het hoogste heeft gestreefd.

JAN VETH.

Buitenlandsch overzicht.

Duitschland-Rusland. - Dallwitz. - Ulster. - Caillaux-Calmette. 27 Maart 1914.

Wat is de beteekenis geweest van het even plotseling als algemeen alarmslaan der Duitsche pers tegen de wapeningen van Rusland?

Die wapeningen dagteekenen niet van gisteren. Zij zijn begonnen onmiddellijk na den Russisch-Japanschen oorlog, waarin Rusland met schrik bespeurd heeft dat zijn militaire middelen volstrekt niet meer voldoende waren om zijn wijdvertakte politiek afdoende te ondersteunen. De slag is zoo geducht geweest dat men geruimen tijd noodig heeft gehad, hem te boven te komen. Het besef dat men niet gereed was heeft de Russische buitenlandsche staatkunde verlamd, nog tijdens de Balkancrisis. Maatregelen van herstel waren aanstonds beraamd, maar de uitvoering kostte tijd. Doch nu, langzaam aan, is Rusland weer op krachten gekomen. Zijn vier dreadnoughts, begonnen in 1911, komen in Juni aanstaande gereed; vier superdreadnoughts in 1917. Zes kruisers naderen hare voltooiing, benevens een aantal torpedo- en onderzeebooten.

Dit alles was in Duitschland natuurlijk lang bekend. Waarom dan thans opeens het alarm? De buitengewone weerbelasting heeft er in plaats van 1¼, 2 milliard Mark opgebracht. Moest er stemming worden gemaakt voor nieuwe bewapeningsvoorstellen om het overschot te besteden?

Men heeft het zich angstig afgevraagd, maar zulke voorstellen zijn niet gevolgd.

Verschillende omstandigheden schijnen tot het alarm te hebben medegewerkt. Het is begonnen nadat Rusland weer eens tot een proefmobilisatie besloten had aan de Oostenrijksche grens, en invloed uit Weenen schijnt aan de Duitsche persmanoeuvre niet vreemd te zijn gebleven. Weenen was te zenuwachtiger, daar tegelijk in Galicië een Rutheensch komplot ontdekt werd. Ook waren de agrariërs van over de Elbe er zeer ontstemd over dat Rusland de emigratie van Poolsche seizoenarbeiders naar Pruisische landgoederen tegengaat. De Duitsche regeeringskringen hebben de inmenging van Rusland in de zaak-Liman von Sanders zeer hoog opgenomen. Sedert langer dan een maand werden vier Duitsche aviateurs te Perm vastgehouden. Dit alles kan en moet van eenigen invloed zijn geweest, maar de samenloop er van verklaart hoogstens het naar buiten uitbreken eener stemming die een diepere oorzaak heeft. Duitschland had na den Russisch-Japanschen oorlog een verademing gevoeld; het had met Ruslands verzwakking leeren rekenen; het ziet in dat het zijne berekeningen moet herzien, want dat Rusland weer aanmerkelijk is aangesterkt. Het leger is gereorganiseerd en verbeterd; eene nieuwe vloot eerlang beschikbaar; het spoorwegnet uitgebreid, ook met oog op het gebruik in den oorlog; de wedergeboorte van een offensieven, sterk nationalistischen geest wordt in alles merkbaar. Het samenvallen dezer verschijnselen met de nationalistische strooming in Frankrijk en met den afloop der crisis op den Balkan, waar de vrienden der Triple Entente in het voordeel gebleven zijn, is voldoende om de geprikkelde stemming in Duitschland te verklaren. De regeering, dit moet men toegeven, heeft echter het hoofd koel gehouden, en is er in geslaagd te voorkomen dat de beweging in eene paniek oversloeg.

Het heet dat de heer von Dallwitz, tot dusver Russisch minister van binnenlandsche zaken, graaf Wedel te Straatsburg zal opvolgen.

Indien hij, gelijk tevens verluidt, in Pruisen mocht opgevolgd worden door von Trott zu Solz, zal men er eene aanwijzing in mogen zien dat de regeering er aan toe is de

poging tot kiesrechthervorming in Pruisen te hernieuwen. Bethmann-Hollweg schijnt het nog eens te willen beproeven, maar von Dallwitz was wegens zijne betrekkingen in Pruisen niet de man die daartoe de beste medewerking verleenen kon.

Welken koers hij te Straatsburg volgen zal? Graaf Wedel had een zeer tegemoetkomende houding aangenomen, niet alleen tegenover de liberalen, maar ook tegenover de socialisten in het Rijksland. Zijne leer was dat men het tegenwicht tegen de sterke nationalistisch-clericale partij moest zoeken waar men het alleen vinden kon. Den Keizer gingen zijne vriendelijkheden aan het adres van links te ver, en uit de houding van Dallwitz' aangetrouwden neef von Roedern, opvolger van Zorn von Bulach als staatssecretaris te Straatsburg, is reeds op te maken dat er nieuwe en scherper instructies zijn gegeven ten opzichte van de verhouding tot de sociaal-democraten. Of de behoudende elementen zich daardoor ook maar in het minst zullen laten winnen?

In Engeland weet de regeeringspartij niet langer hoe zij het heeft. Eerst de concessie van Asquith: Ulster mag zes jaar buiten de Home Rule blijven; in dien tijd zal tweemaal eene verkiezing voor het Parlement te Londen plaats hebben; trekt dit de Home Rule-wet niet in, dan valt Ulster na de zes jaar er onder. De concessie door de unionisten afgewezen, die een onmiddellijke uitspraak door de kiezers wenschen. Sir Edward Carson verlaat Westminster voor Belfast, waar hij door de partijgangers juichend wordt ingehaald. Troepenafdeelingen krijgen bevel, de eigendommen der regeering in Ulster te gaan beschermen; verzetten zich daartegen de Ulstermen, dan zullen de geweren moeten afgaan en is de strijd ontbrand. Lloyd George zegt in het publiek: er op of er onder. Beweging onder de officieren in het kamp van Curragh; zeventig er van bieden hun ontslag aan, waaronder generaal Gough, bevelhebber der brigade cavalerie. De regeering schijnt te wijken; de officieren krijgen wat zij verlangen: een schriftelijke toezegging dat zij niet zullen worden gebruikt om ‘het verzet van Ulster te breken’. Verslagenheid der liberale partij, en ziedende toorn der arbeiderspartij, waarvan een lid vraagt wie in Engeland voortaan meester is: het Parlement, of de koning en het leger?

Mededeeling van den oorlogsminister Seely, dat niet het geheele kabinet, maar hij alleen voor de schriftelijke toezegging aan Gough aansprakelijk moet worden gesteld; hij wil aftreden, maar Asquith neemt het ontslag niet aan. Een verwarring als in de geschiedenis van Engeland in geen jaren is voorgekomen; niemand die durft voorspellen waar het op uitloopen zal. Het gezag der regeering ondermijnd; hoe zal Asquith het nog ooit terugwinnen?

Is dit dezelfde man, dien men voor zoo wijs, zoo vastberaden had gehouden? Wat is er gebeurd? Is het waar dat voor de zeventig officieren, als men hun te na gekomen was, het heele leger met den koning er bij in de bres zou zijn gesprongen? Dat duizenden in Engeland en Schotland gereed staan, om, als het moet, naar Ulster over te steken en Carson en zijne getrouwen te hulp te komen? Dat het katholieke Ierland zich weinig roert, omdat de sympathie der geestelijkheid voor een Iersch parlement sterk is afgenomen sedert de woelingen te Dublin, die doen voorzien dat in zulk een parlement een zeer sterke syndicalistische groep zou zitting nemen?

In ieder geval is het wel zeker dat *thans* de regeering de Home Rule-wet in Ulster niet meer doorzetten kan zonder dat er bloed vloeit. Zij durft kennelijk geen bloedbad aan en zal dus *niet* doorzetten; - maar is dit iets anders dan haar algeheele nederlaag? Welke middelen heeft zij nog in de hand om hetzij Carson en den hertog van Londonderry met de enkele macht der politie aan het lijf te komen, hetzij haar doel te bereiken langs den omweg van overreding en onderhandeling?

Men ziet het niet. Om uit de *impasse* te geraken zal zij misschien zelf tot het middel van parlementsontbinding moeten overgaan, die waarschijnlijk èn de unionisten èn de arbeiderspartij (misschien deze laatste vooral) zal versterken, maar voor de gouvernementeele liberalen van den ouden stempel licht noodlottig kan zijn. Een troebele tijd is dan voor Engeland te wachten; een tijd waarin de klasse-tegenstelling de Engelsche politiek meer en meer zal gaan beheerschen.

Het jammerlijke van de gebeurtenissen in Frankrijk is, dat men al zoo weinig met het echtpaar Caillaux kan op-

hebben als met het gedrag van den vermoorden Calmette.

Voor diens wijze van strijdvoeren in den *Figaro* is geen verontschuldiging. En dat heet dan het land van de besmetting zuiveren! Die er in groeien, zijn de levenmakers van de *Action française*.

Hoe zonderlinge verhoudingen worden onthuld door het onderzoek naar de zaak-Rochette! Voor politici van de soort-Monis-Caillaux zal de buitenstaander niet warm loopen; soms voor Barthou? Of voor dien singulieren magistraat, den heer Fabre, die zich in het kabinet van den ministerpresident laat 'vernederen', zonder er aan te denken naar den man te loopen die den duursten plicht heeft zijn klachten aan te hooren en hem in zijn verzet tegen ongeoorloofde pressie bij te staan: zijn ambtelijken superieur, den minister van justitie?

Met één van de bendes mee te brullen is gemakkelijk genoeg; maar waar ligt de weg ter uitredding? Waar rijst een gestalte op die blinkend uitsteekt boven deze golven van vuil, als Picquart boven die der Affaire?

Van hoe naderbij men de zaak bekijkt, zoo ergerlijker wordt zij. Een enquête-commissie met bevoegdheden die anders alleen aan de rechterlijke macht toekomen, waarvan de leden zich niet ontzien om staande het onderzoek, tegen grof geld, dag aan dag de bladen met sensationeele artikelen te spijzigen. Een rechter van instructie die toelaat dat, ondanks de wet, alles wat hij tot mevrouw Caillaux of deze tot hem zegt, in de krant komt. Eene Kamermeerderheid die, bij den tegenwoordigen toestand van het Fransche budget, vrijheid vindt om meer dan 50 millioen aan drankbelasting te schrappen, ten einde bij de aanstaande verkiezingen genade te vinden in de oogen der *cabaretiers*.

Ligt het aan ons of aan Frankrijk zelf, dat zijn reputatie dalende is in de wereld?

C.

Bibliographie.

Gooische Dorpsvertellingen door Wally Moes. - Scheltema & Holkema's Boekhandel, Amsterdam.

Alle wezenlijke kunstenaars hebben dit gemeen - gelijk ook zij, die de wetenschap om der wille van haar zelve dienen - dat zij nimmer moede worden des Levens Gelaat te beschouwen, en hun geen geluk zoo groot, geen arbeid zoo gewichtig is, als die arbeid, die een geluk, dat geluk, dat een arbeid is. Zij beschouwen dit Gelaat dan ook niet, òm van zijn lijnenspel en schoonheid te verhalen, maar, omgekeerd, verhalen zij ervan, omdat hun contemplatie hen te vol heeft gemaakt van gevoel, dan dat zij dat langer alleen zouden kunnen dragen. En daarentegen vertoonen alle pseudo-kunstenaars dèze overeenkomst, dat zij wel telkens èven zien naar dat Gelaat, maar op de wijze van iemand, die een nu eenmaal noodzakelijk maar vervelend werk heeft te verrichten, dat hem maar zoo weinig mogelijk van zijn kostbaren tijd moet kosten. Zoo spoedig doenlijk wenden zij zich dan ook af en gaan met den rug er naar toe zitten, en om het weinige heen, dat zij werkelijk gezien hebben, borduren ze dan veel bedàchte leugentjes en vertellen van dat weinige zoo veel mogelijk: daarom was 't hun immers alleen te doen. Onder de eersten behoort ook deze zeer echte kunstenares Wally Moes en het zal zeer gemakkelijk zijn, ook haar rang te midden van hen te bepalen, indien wij het volgende hebben opgemerkt. Er zijn artisten - en van de grootsten - wien de blik uit het Levensgelaat, voortdurend brandend in hun oogen, als hypnotiseert, zoodat zij als in een droom en onder een dwang, hun hand de lijnen van het hun geworden beeld voelen trekken; hun bewegen faalt niet; hun schepping trilt en beeft van 't innigste leven-zelf; - Jozef Israëls, om een schitterend voorbeeld te noemen, heeft zich een van hen geweten. Er zijn

er anderen, die ziènde èn geboeid door het zien, dàn toch niet verstaan wat zij aanschouwen, en de schoonheid en beteekenis ervan pas in het *herinneringsbeeld* doorvoelen. Dier werkwijze is meestal moeielijk en zwaar; het leven staat uit een diepe bezonkenheid in hen op, het heeft al zijn schoonheid, tinten en geuren, behouden, maar gedempt; doch zoo het al aan blijmoedigheid en losse bevalligheid verloor, het heeft aan zuivere klaarheid en zachten ernst gewonnen, zooals huizen en boomen aan een spiegelend grachtje in 'n stad, waar, tegen den avond, een onweer met veel regen alles in een gewasschen helderte heeft gezet. Ook tot hen behooren Grooten. - En dan zijn er nog, die ziende onmiddellijk begrijpen, al te nùchter vaak begrijpen, en al ziende haastig hun *notities* neerschrijven. Dat zijn de wel zeer echte, maar vaak als nonchalant werkende kunstenaars. *Zij zien te véél naar het Levensgelaat en te wèinig naar wat zij schrijven*. Onder hen bevindt zich onze Wally Moes. Mag het haar gebeuren, dat door een gelukkig toeval het essentieele alleen binnen haar gezichtsveld komt, dan beeldt zij slechts dat - zoo bijv. *Harpje*, waarmede haar bundel opent: een *meesterstukje!* -; gevalt het daarentegen, dat ze ook het bijkomstige ziet, dan schrijft ze zonder genade voor zich-zelf of den lezer ook al dat bijkomstige neer, zooals in *Het Wondervrouwtje*. Niet zelden verlaagt zij dan haar werk tot een bijna zakelijke folkloristische essai of een bonte collectie anecdoten - zoo is bijvoorbeeld de zwijgende figuur *Leendert* in *Getjilp* onverklaard, geen kunst, anecdotisch gebleven, terwijl *Donker Laren* maar al te vaak niet boven het zuiver-folkloristische uitkomt - maar is zij dan tot zoo diep gedaald, dàn komt ze plots tot bezinning en stijgt weer: in een paar gelukkige zinnetjes bewijst zij dan nog, ook veel van het essentieele te hebben doorvoeld - zie het slot van datzelfde *Het Wondervrouwtje*. - Rasschrijfster als zij is, deinst ze voor niets terug, overwint zij alle moeilijkheden tot volle bevrediging van den lezer en als spelenderwijs; men behoeft slechts de bedreiging met moord door den teleurgestelden minnaar en den gevaarvollen tocht der beide spieringvisschers op het Zuiderzee-ijs te lezen - beide in het prachtige *Harpje* - om er eens en voor al diep van overtuigd te worden. In haar puren eenvoud, als zonder het te weten, dat zij zoo veelsóórtig kostelijks in haar werk bergt, is zij zoowel romanticus als realist, vol humor als vol weemoed, beeldt zij even voortreffelijk synthetisch als ze prachtig psychologisch analyseert - lees eens, om dat laatste vooral te bewonderen, het mooie *Zalige Sien*, het slotstukje van den bundel!...

Zoo schijnt ons dan slechts betrekkelijk weinig te wenschen over gebleven, en toch - is dat weinige wel zóó luttel als het

schijnt? Een wèinig meer rustige aandacht bij de schijfster, en des lezers genieten van het essentieele wordt niet meer zoo vaak door het bijkomstige verlet. Een wèinig meer eerbied bij de kunstenares voor eigen vermogens en voor het eigen wordende werk, en de taal wint aan die liefelijke waardigheid, zonder welke een feest van den geest nooit stoorloos verloopt...

Heeft Wally Moes zich dàt éigen gemaakt, ik ben er zeker van, dat zij van een goede, een *voorname* schrijfster zal zijn geworden.

M.H. VAN CAMPEN.

Fernand Severin, Théodore Weustenraad, poëte belge. Brussel, 1914.

De schrijver van dit boek is een talentvol Fransch-Belgisch dichter, die den laatsten officieelen vijfjaarlijkschen prijs voor de Fransche letteren in België bekomen heeft. Hij is tevens sedert eenige jaren hoogleeraar in de geschiedenis der Fransche letterkunde aan de staatshoogeschool te Gent. Tot hiertoe had hij zoo goed als niets anders dan gedichten geschreven. Zijn boek over Weustenraad is eene welgeslaagde letterkundige studie.

Wie is Weustenraad? Een langvergeten Belgische dichter uit de jaren na 1830.

Théodore Weustenraad werd in 1805 te Maastricht geboren, studeerde van 1823 tot 1827 te Luik aan de door Koning Willem I opgerichte Rijksuniversiteit en stond er zeer sterk onder den invloed van Professor Johannes Kinker, die zijne studenten trachtte te winnen voor het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden en onder hen een debating-club gesticht had, *Tandem fit surculus arbor*, waar hij de leider en de ziel, en waar ook de Maastrichtenaar Weustenraad een ijverig lid van was. In dien tijd schreef Weustenraad Nederlandsche gedichten en was hij Oranjegezind.

Na de omwenteling van 1830 liep hij met vele andere Maastrichtenaars naar de Belgische partij over en werd hij met zijnen stadgenoot André van Hasselt een der stichters van de opkomende Fransch-Belgische letteren, die zich naast de Vlaamsche Beweging, maar met milden officieelen steun en aanmoediging openbaarde.

Het eigenaardige van Weustenraad is, dat hij onder den invloed geraakt was van de socialistische groep der Saint-

Simonisten, die te dien tijde van uit Parijs de Westersche wereld trachtten te beroeren. Hij was zelfs de allereerste dichter dier richting. In de eerste dagen van November 1831 had hij in het klein stadje Tongeren (Belgisch Limburg) een bundeltje gedichten van 32 blz. laten verschijnen onder den titel *Chants de réveil* en onder den pseudoniem *Charles Donald*, *belge*.

Het boekje had vooral succes te Parijs onder de Saint-Simonisten, die zich rondom Enfantin en Bazard geschaard hadden. Prof. Severin, die vele familiepapieren van Weustenraad heeft teruggevonden en benuttigd, haalt brieven aan van volgelingen der secte, die den jongen Belgischen dichter begroeten als den eersten baanbreker op letterkundig gebied; 'Le premier d'entre tous les poëtes, vous avez fait retentir la parole d'avenir et vous avez prouvé que les idées de notre Maître pouvaient inspirer l'artiste; qu'il y avait en elles non seulement des sources fécondes d'amélioration pour le sort des classes pauvres, mais aussi cette puissance de vie, cette force de sympathie et de création qui revêt les grandes idées des formes vivantes, pittoresques. Votre langage n'est pas au-dessous de notre cause'. (Brief van Paul Rochette aan Weustenraad uit Parijs, 18 November 1881.)

Die onbekende inmenging der Fransch-Belgische poëzie in de beweging der Saint-Simonisten is eene onverwachte aanvulling voor Prof. Quack's reeds zoo volledige en zoo schilderachtige voorstelling in zijn standaardwerk *De Socialisten*, *personen en stelsels*.

Later bekoelde Weustenraad's Saint-Simonisme. Hij werd lid der rechterlijke macht, stond op het punt in 1848 van zijnen vriend Minister Rogier eenen leerstoel in de geschiedenis der Fransche letterkunde aan de Luiksche Hoogeschool te bekomen, maar zag tot zijn verbittering den reeds beroemden Saint-Beuve in zijne plaats benoemen, en stierf eenige maanden later.

Weustenraad werd in zijnen tijd als een groot dichter beschouwd. Zijn stuk *Le Remorqueur* (1842) heette een meesterstuk te zijn. Doch hij en zijne tijdgenoonten vermochten het niet, in België eene kloeke Fransche letterkunde te vestigen. Dat was het werk der mannen van de *Jeune Belgique* van 1880, die eindelijk met Maeterlinck en Verhaeren ook Frankrijk hebben veroverd.

De figuur van Weustenraad als hun voorlooper heeft Prof. Fernand Severin zeer duidelijk en smaakvol in 't licht gesteld.

PAUL FREDERICQ.

F.V. Toussaint van Boelaere, De bloeiende verwachting, bij C.A.J. van Dishoeck, Bussum 1913.

De heer F.V. Toussaint van Boelaere heeft de trots en de voorzichtigheid getoond van een gewetensvollen kunstenaar. Hoewel hij reeds veel geschreven heeft van allerhanden aard, heeft hij het langen tijd versmaad, dezen ‘eerste oogst’ te samen te rapen en tot een bundel vereenigd ons aan te bieden. Hij heeft de schoone kunst van het wachten verstaan, zeker wel een der zwaarste voor een schrijversziel. Dit geduld, of liever dit betoomde ongeduld heeft bij Toussaint van Boelaere een volkomen belooning gevonden. Het is hem ten slotte gelukt, om reeds bij zijn eerste en eigenlijke optreden onmiddellijk de gedachte aan een zeker technisch meesterschap aan zijn naam te verbinden, en de critiek heeft zich gehaast dit dankbaar te erkennen. Zij heeft zich zelfs, in de eerste verrassing, wellicht wat óverhaast, en de grenzen die dit technische meesterschap vooralsnog scheidden van een zekere mate van volgroeide en diepe menschelijkheid, uit het oog verloren en overschreden. Want dit is een verschil. Juist wanneer de gedachte aan technisch meesterschap zich begint te verwisschen, eerst dan wellicht nadert de kunstenaar deze mate van volkomen en organische menschelijkheid, die de levensreden van ieder blijvend kunstwerk is. Het is nog aanwezig, doch raakt meer en meer verzwegen; het kleinere is opgegaan in het grootere en onherkenbaar daarin versmolten. In omgekeerde richting kan men, bij voorbeeld, de nog altijd wederkeerende vermelding van het technische meesterschap van Flaubert een bittere onderschatting heeten van diens machtige menschelijkheid en zijn allesomvattenden en ordenenden geest. Waar woorden en volzinnen worden tot een nieuwe wereld, een nieuwe wereld naar 's menschen beeld, denkt men aan geen woorden en geen volzinnen, en zelfs aan geen litteraire bedoeling meer.

Na deze erkenning evenwel vond de heer Toussaint van Boelaere terecht geen reden meer, deze uiterste reserve te blijven handhaven. Uit zijne vroegere proeven heeft hij met losse hand er enkele verkozen en deze ons thans in eenen bundel aangeboden. Dit boekje noopt ons dus om vanuit het vaste punt, dat de schrijver met zijn ‘Landelijk Minnespel’ heeft bereikt, terug te zien over een, blijkens de datums die onder de schetsen geschreven staan, tijdperk van een twaalftal jaren. En een talent als zich in dit ‘Landelijk Minnespel’ toonde, heeft recht om voor zijn ontwikkelingsgang eenige aandacht te vragen.

Wat in deze ontwikkeling dan het eerst ons treft, is, dat van alle Vlaamsche schrijvers, Toussaint van Boelaere zich wellicht

het dichtst heeft aangesloten aan wat men de school der ‘Nieuwe Gids’ noemt. Wat over 't algemeen de verhouding der nieuwe Vlaamsche literatuur tot de ‘Nieuwe Gids’ betreft: er is hier geen reden àl te hoogmoedig te zijn. De Hollandsche geest heeft zijne cultuur en iets wat op eene traditie gelijkt, al heeft deze traditie haar levenssappen eeuwenlang uit eenzelfde bron moeten trekken: de gouden eeuw. Maar juist deze cultuur en traditie heeft den Hollandschen geest ietwat gekerkerd en verwrongen en deed dikwerf het kostbare voedsel eener internationale cultuur slechts schaars en onvolkomen tot hem komen. De jongere Vlamingen hebben nòch deze cultuur, nòch zulk een traditie, maar des te sneller wisten zij zich aan te sluiten bij het wereldgeestesleven van hun tijd. De geest van Gezelle, van Vermeylen, van Van de Woestijne, van den ‘landelijken’ Streuvels ook, heeft onmiskenbaar het merk van een grooter cultuur dan de onze is. En met dezen invloed mengt zich verwonderlijk de kinderlijkheid van een ongerept gebleven, ouden landaard. Dat deze vermenging volkomener en organischer nog kon worden, dit te bespreken heeft hier thans geen zin.

Van allen nu heeft Toussaint van Boelaere wellicht het sterkst den eigenaardigen invloed van den Hollandschen modernen geest in zich opgenomen. Hij deed dit in een tijd die zijn jongen aanleg niet gunstig was. Het was in den tijd dat de ‘Nieuwe Gids’ definitief onmachtig bleek, om de sensatie, de aandoening der zinnen, te overwinnen en te verdiepen, en een uitvlucht zocht, door deze sensatie tot in het oneindige door te voeren, te verfijnen en te variëeren. De eerste schetsen toonen dit. Denken wij het eerste stuk, dat in zijn vroegen datum voldoende verontschuldiging vindt, weg, dan blijkt de tweede schets van den bundel onmiskenbaar geknipt naar het model der schetsen, die in den zwaksten natijd van de ‘Nieuwe Gids’ het lezen onveilig maakten. Het zijn sensaties en nogmaals sensaties, uitgelengd tot het uiterste en onwaarschijnlijkste toe, tot koortstoestanden en hallucinaties en de traditioneele ‘catastrophe’ tot slot! Maar dit was de weifeling van den aanvang! Spoedig begint de schrijver zich-zelf en zijn geëigende omgeving te zoeken. En wat ‘Landelijk Minnespel’ reeds vermoeden deed, blijkt terugziende zekerheid: deze omgeving is de cultuuromgeving der groote stad en haar brandpunten van leven, haar salons en haar bars, haar menschenvolle straten in het blakende middaglicht of den schrillen avondschijn. In de schets die uit 1907 dateert, ‘Spiritisme’, heeft de schrijver, door een drietal fijne prozagedichten henen, den eigen toon en de snellere greep verkregen, die op een natuurlijke vertrouwdheid, als 't ware op een geestelijk

thuis-zijn wijzen. Zijn litteraire wijze van levensvertolking heeft hij echter in dezelfde richting doorgevoerd, en ook in deze schoone schets blijft de sensatie oppermachtig. Maar hoe ernstiger dit procédé wordt aangewend, op hoe hooger plan het beschreven leven komt, des te sterker begint deze vertolkingswijze haar tekort te toonen. In deze schets komt een jonge man zijne verloofde het doodsbericht van haar vroegeren minnaar brengen. Dit ontroert haar smartelijker dan de jonge man mogelijk achtte en erger nog: hij voelt dat hare liefde voor hem in deze smart verdwijnt om niet meer terug te keeren. En de oorzaak dezer wreede verandering? de tweede minnaar was voor haar diepste en donkerste gevoel slechts de belichaming van den eerste. Nu deze gestorven is, wordt de ander voor haar weder wat hij uit zichzelve is. Het is voorzeker een fijne psychologische vondst. Maar wij zouden dit innerlijke gebeuren nooit begrepen hebben, had de schrijver het niet in een afzonderlijke verklaring aan ons geopenbaard. Dit heeft ongeveer dezelfde werking, als een plaat wier geestelijke waarde van het onderschrift afhankelijk zou zijn.

Voorzeker is de stemming dezer schets bewonderenswaardig, zwoel en vol, en zijn de uiterlijke verschijnselen van menschen en dingen met een trillende verfijning genoteerd. Het is de droom der kunstenaars dier sensatie, om op deze wijze alle zielsbewegingen slechts te vertolken door de correspondeerende reactie der zintuigen. Maar deze droom zal een droom blijven, en wordt hij te lang volgehouden, zoo leidt hij tot ontaarding. Want de menschenziel is slechts te begrijpen en te vertolken als een onscheidbaar weefsel van denken en gevoelen, van de actie die reactie wekt, en de reactie die weder tot actie drijft.

In de volgende schetsen herneemt Toussaint van Boelaere dezelfde motieven en werkt ze met afwisselend geluk, 't zij telkens zekerder, uit. Een drietal teedere en fijne kinderschetsen zijn volkomen verheugend; ‘Tommy's uitvaart’ doet de tragikomische noot van het groote stadsleven klinken, met zekerheid, hoewel meer schril dan diep. ‘Een Episode’, en ‘De Legende van O.L. Vrouwe van Hal’ sluiten den bundel.

Wanneer wij thans deze schrijversfiguur trachten te overzien, dan zien wij hem pogen, om van de snelle trillende gevoelens der levensoppervlakten, te komen tot een dieper en rustiger vertolking. De sensatie echter begint eerst werkelijk overwonnen te worden, een oogenblik hier en daar in zijn eerste voltooide werk, ‘Landelijk Minnespel’. En in samenstemming met zijn levensgevoel, ontstaat ook daar eerst, uit de trillende gebroken schrijfwijze van deze voorgaande schetsen, een rustiger taal, dat wat men

den muzikalen volzin noemen kan. Daarentegen vinden wij wellicht in zijn vroeger werk de persoonlijkheid des schrijvers in vertrouwder omgeving. In welke richting deze persoonlijkheid zich definitief bewegen zal, is ondertusschen nog weinig bepaalbaar. De eigenaardig Vlaamsche elementen daarin zijn door de andere Vlaamsche schrijvers reeds tot grooter bloei gebracht. Maar omdat Toussaint van Boelaere alreeds een fijne menschlijkheid geopenbaard heeft, en een puntigen geest, omdat hij het instrument toont te beheerschen om dit alles meer en dieper te ontginnen, is het vooralsnog beter deze vragen open te laten.

DIRK COSTER.

Nine Minnema, Het boek van Rite en Bob (zonder vermelding van uitgever).

Mejuffrouw Nine Minnema heeft reeds eenige lijvige werken over ‘het Wondere Leven’ geschreven. Het eerste heette Hanna Born, het tweede heette Hans Born. Mejuffrouw Nine Minnema heeft daarin vreemde dingen beschreven. Er waren lijfelijke kunstenaars, die met behulp van ontlijfde geesten, welke als ‘rozige nevel’ in hun midden dwaalden, in een record van tijd bij dag en zelfs bij nacht, groote beelden boetseerden, beelden die, volgens de uitvoerige en geestdriftige beschrijving der schrijfster, een treffende gelijkenis vertoonden met de Psyche's en Amors die de salons versieren van het gezegende deel der menschheid. Dan gebeuren er met deze kunstenaars schrikkelijke dingen. Er was een sterven en wederkeeren, een branden en jagen van menschelijke tragiek en bovenmenschelijke extase, een groeien en vergaan van menschelijke wezens.

De oorzaak van dit alles was ondertusschen eenvoudiger, dan zulk een vreemde en luidruchtige verschijning in onze litteratuur zou doen gelooven. Mejuffrouw Minnema toch schreef over milieu's en over dingen, die zij zelfs in de verste verte niet kende en vermoedde, en die zij zich ongetwijfeld ijverig en koortsig droomde vanuit hare lievelingsboeken. En het is zeer waarschijnlijk, dat deze lievelingsboeken Skandinavische romans waren, Skandinavische romans van de allerslechtste, arrogantste soort, waarin met de levensproblemen gekaatst wordt en waarin het levensgeheim in tittels en regels wit, de geestdrift in uitroepteekens en de wijsheid in gedachtestrepen hun voornaamste vertolking vinden.

Op deze betreurenswaardige wijze heeft mejuffrouw Minnema het ‘Wondere Leven’ of het wonder des levens leeren kennen. Maar mejuffrouw Minnema kende zichzelf, of liever zij had een primair gevoel van zichzelf en een donker bewustzijn van sommige zielstoestanden. Van daaruit gaf zij onbewusterwijze iets beters. Zoo waren er in een verhaal van versmade vrouwenliefde plotselinge trekken, die scherp en zuiver en zelfs diep bleken. En de vreemdste verrassing bij deze vreemde verschijning was dus, dat men ten slotte toch genoopt was, om in dit verwarde kluwen van slechtverwerkte en slechte lectuur een kern van echte en bijna heftige menschelijkheid te erkennen!

Teedere en fijne trekken zijn er naast den onvermijdelijken ‘ouden grooten philosoof’, ook in dit boekje, en dit waar het den omgang van een moeder met haar kinderen betreft. Maar verder is mejuffrouw Minnema op den ouden weg doorgegaan, en heeft aan litterairen schroom jegens de levensverschijnselen nog weinig gewonnen. Men kan mejuffrouw Minnema niet raden, beter te schrijven. Ondanks vier boeken is zij daar nog lang niet aan toe. Maar wel kan men haar raden, om de waarachtige schoonheid te zoeken waar zij alleen te vinden is: in de beste boeken der menschheid nl., dan te trachten deze schoonheid weer te vinden in het nabije leven en door deze bezinning de kern van waarachtig leven, die wellicht nog eens een onvermengde verrassing bereiden kon, te redden uit den maalstroom van onrijpe droomen, bandelooze inspiratie en voorbarige genialiteit.

DIRK COSTER.

De bevrijders.
Aan Frans Bastiaanse.

I.

Den veertienden Januari 1868 overleed op haar landgoed Den Ulenhoek, in de Graafschap, freule Agathe Fabian, 83 jaar oud. Zij was bij de pachters bemind om haar zachtmoedigheid, bij de arme daglooners om de mildheid harer daden en het troostend medelijden van haar woord. Al die lieden betreurden haar dood; zij vreesden den perceelsgewijzen verkoop der bosschen en akkerlanden, daar de overledene geen rechtstreeksche, slechts van verre verwante erfgenamen had.

In het groote stille huis maakte een notaris met zijn klerken den inventaris op. Er waren veel oude meubelen: zware gebeeldhouwde kasten waarop tinnen kannen en schotels prijkten, stoelen met leêren zitting en rug, tafels met dikke gedraaide pooten. Op het dof-gouden behangsel der eetzaal hingen enkele kleine schilderijen: een bruin-groen heuvellandschap langs een rivier van Jan van Goyen, een herberg van Teniers, een duinrand van Ruysdael, een paar stillevens van den Franschen schilder Chardin. Talrijke bibelots lagen in de laden der kasten: ivoren doosjes vol kant-fijn snijwerk, tijdverdrijvende puzzles van het voorgeslacht; zilveren sieraden; gravures die oude zeden verbeeldden; spotprenten uit de jaren der groote Fransche omwenteling. In de boekerij werden de namen en jaartallen opgeschreven der zorgvuldig gebonden deelen; de Fransche wijsgeeren, voorbereiders der geweldige gebeurtenissen, bleken van randnotities voorzien in fijn en

helder handschrift; Rousseau en Voltaire stonden er volledig naast Montesquieu en Beaumarchais; Goldsmith en Wordsworth waren de eenige Engelsche dichters; een klein onaanzienlijk deeltje bevatte de tragedie van Faust, van W. von Goethe, in een uitgave van 1808; een perkamenten voluum lyrische verzen van J. van Vondel steunde enkele bundeltjes van A.C.W. Staring, met opdrachten van de hand des dichters. Op den rommelzolder vond men oude verroeste wapenen: geweren, pistolen en twee kleine kanonnetjes; en in een donkeren hoek, onder een vermolmd spinnewiel en wat kinderspeelgoed, een dik-bestoven Franschen bijbel uit 1650, met vele namen en voornamen der Fabians.

In een laadje van de secretaire der freule, door den notaris geopend in het bijzijn van een verren bloedverwant, lag nog een klein boekje, met zware gothische letter van meer dan drie eeuwen geleden gedrukt; het was de ‘Navolging van Christus’, in oude landstaal overgebracht uit het Latijn. Tusschen de bladzijden lagen gedroogde bloemen en bladeren, blijkbaar van vele jaren her. Verder vonden zij er het op ivoor geschilderd miniatuurportret van een omstreeks veertigjarig man, aan de achterzijde gemerkt J.t.W., en een vergeeld vodje papier waarop in potlood nauwlijks meer leesbaar stond: *Combat de la volupté*.

De notaris en de erfgenaam zagen elkander aan en begrepen het niet.

Het meerendeel dier oude dingen werd verkocht; en voorzooverre zij niet in het bezit van musea of particulieren kwamen, zwierven zij voortaan rond bij een of anderen antikwaar of rariteiten-koopman, tusschen beschilderde snuifdoozen, speksteenen poppetjes, tinnen peperbussen en nagemaakt glas-in-lood.

Hun geschiedenis kende niemand meer; niemand wist hoe eens wellicht liefde, wanhoop, heimwee door die arme voorwerpjes waren gewekt in een menschenziel. Zij omsloten herinneringen waarvan niemand meer wist. Doch langs wonderbaarlijke wegen kan soms aan een modernen *trovator* of *vinder* het geheim der oude sprakelooze dingen worden medegedeeld; hij ziet de oogen die er op staarden, hij voelt de bevende vingers die ze aanraakten. En wat zulk een gevonden heeft, kan dan de avond-verpoozing zijn voor ernstiger lieden, na de ernstiger zaken van hun veel ernstiger leven.

II.

De oude tijd was zoo zoet geweest. Waarom dan waren de dingen veranderd? De menschen gingen nu anders gekleed, zij spraken anders, zij bogen niet meer als vroeger met sierlijk gebaar. Zij werden geestdriftig om andere gebeurtenissen. De boeken en brieven werden op vreemde en onaangename wijze gespeld, zonder de deftige letters van eertijds. Hoe was dit gegaan, van dag tot dag, van jaar tot jaar? Wonderlijk geleek het, dat niets bleef zoo schoon als in de dagen der jeugd. Ook de haren waren grijs geworden, de huid van het gelaat was gerimpeld.

De twee-en-zeventigjarige mevrouw Kee-Jans van Wijck vond de wereld niet schooner en beter geworden. De revolutie, waarmee haar zoon en haar kleinzoon dweepten, had de genoeglijkheid der vorige eeuw onherroepelijk weggevaagd. De oude vroomheid was gedood, de eerbied voor van God gestelde overheden bespot. En de ramp was gekomen, de straf van Omhoog... Kon het wel anders, dan dat God de opstandigen geeselde met armoede en vernedering? Helaas, dat zij dit moest beleven! Het huis der Van Wijcks dat zij, meer dan een halve eeuw geleden, als twintigjarige verloofde voor het eerst betreden had; waar zij dertig gelukkige huwelijksjaren had gekend; waar zij na den dood van haar man hun eenig kind, David, toen sinds een jaar gehuwd met Anne-Marie ter Wisch, bij zich had gevraagd ter inwoning; zij moest het met hen verlaten, zij moest met hen verhuizen naar de kleine hofstede Wijckervelt, aan den Heerenweg onder Heemsteê. Wijckervelt, voor een tiental jaren door David voordeelig gekocht, was verwaarloosd; het had niets van de voorname pracht van haars vaders groote hofstede aan de Vecht, nu sinds lang verdwenen, het huis gesloopt, de bloemtuinen en bosschages tot drassig weiland geworden. David had gesproken van bezuiniging... Waarom? Had hij verliezen geleden? Zij wist het niet; over de zaken had zij zich nooit bekommerd. Doch geduldig wilde zij met haar kinderen lijden, al klaagde zij ook stil in zichzelve over de verslechtering der maatschappij.

Het jaar vijf-en-negentig herinnerde zij zich als den aanvang. Was de wereld zinneloos geworden, dat mannen en vrouwen, zelfs uit háren stand, met het plebs dansten rond een versierden paal? Waar was de grootheid van Amsterdam gebleven, door haar vader nog geroemd, nu een vreemdeling het land overheerschte, den handel vertrapte en háár verjoeg uit het oude huis? Het leven op de hofstede trok haar niet, ver van de deftige gracht waar zij de karossen harer vrienden kon zien rijden, ver van haar kerk en den geliefden predikant. Zij bewoog zich niet gemakkelijk meer; wat zou zij in de doodsche wintermaanden doen, achter een laag venster van het buitenhuis op den eenzamen weg turend? Hoe zou zij de groote vertrekken der stadswoning missen...

Al die vroegere jaren, van vóór vijf-en-negentig, schenen haar één dag van ongestoord geluk. Toen was de wereld schoon en goed. Op de Keizersgracht stond het huis der Van Wijcks, met de hooge vensters, met het hardsteenen bordes, met de zware plafonds en goud-leêren behangsels, met al de eerwaardige familie-stukken. Aan de Vecht lag de rijke hofstede van haar vader, statig gebouw van vierkante degelijkheid tusschen zwaar geboomte. Daar was het zonnig en vroolijk langs de groene gazons, als op de strak geharkte paden de elegante bezoekers elkander zwierig begroetten, de driekantjes lichtend van hun witte paruik, en op feestdagen de vergulde koetsen rolden over het beklinkerd voorplein. De kinderen speelden in de schaduwrijke berceaux, in de geheimzinnige grot, bij de watervallen en fonteinen, rond den landelijken bouwval die kunstig was nagebootst uit oude steenen. Zij verwonderden zich over het eenzaam grafmonument onder een treurboom, diep in de verste diepte van het doolhovig park. Zij plukten bloemen van kostbare uttheemsche gewassen. In de gesprekken der ouderen sprankelde vernuftige scherts; de heeren schaterden, de sierlijk-gekapte vrouwen glimlachten blozend, terwijl lakeien naderden met likeuren of thee.

Nu was het alles heen; de wereld scheen dor en grauw, arm en vreugdeloos geworden. En de oude mevrouw, in haar leunstoel bij den haard, zuchtte, wanneer opnieuw deze beelden door haar eenzame mijmering gingen.

III.

Haar schoondochter, Anne-Marie van Wijck, geboren Ter Wisch, ging zorgvol door de ruime vertrekken, over de breede corridors, van kelder tot zolder in het oude huis. De tijden waren zwaar, de nood drong bitterlijk van allen kant, en angstig dacht zij vaak aan de toekomst. Had David, op wiens kunde en inzicht zij al haar vertrouwen stelde, niet gezegd dat de handel versmoord was in de aloude koopstad, dat de schepen lagen te rotten in de havens, dat op het kantoor niets werd verdiend? Fransche douanen, in spionneerend rondzwalken over de Zuiderzee, hadden beslag gelegd op drie ladingen tabak, in turfschuiten verborgen en bestemd voor het pakhuis van haar man. Het was de laatste slag geweest na de tiërceering der rente, na de verontrustende dalingen van het buitenlandsch papier. En tegelijk waren de prijzen van het noodzakelijkst voedsel gestegen. Vergeefs hadden zij, in het vorig najaar, hun koets verkocht, hun bedienden opgezegd en alleen het jongste meisje, Santje, gehouden. Zelfs nu nog, had Van Wijck verklaard, was het groote huis te duur. Waarom dan niet buiten gaan wonen, zooals velen hunner kennisen hadden gedaan.... Daar, op Wijckervelt, bezaten zij hun moesgrond die door de weduwe van den pachter, Santjes moeder, met haar zoon bebouwd werd. Zij kregen er geregeld hun groenten van thuis gestuurd. David zelf wilde gaan tuinieren, zijn boonen zaaien, zijn aardappels rooien, zijn kooltjes planten. In zuinig bestier wilde hij leven. Hij bleef goedsmoeds, de oude patriot, hopend op de toekomst zonder dat Anne-Marie begreep waarom. Nu was de dag niet verre meer dat zij voor het laatst zou uitzien in de statige middagrust der gracht; in het voorjaar zouden zij gaan en het gerieflijk leven van hun deftig burgerschap moeten herdenken in de bekrimping op het land.

Doch een stille vreugde straalde nu-en-dan door haar weemoed. Uit Parijs had zij een brief ontvangen van haar broeder Jacob, meldend dat hij binnenkort in Holland zou komen. Met welk doel zeide hij niet. Zij kon het ook niet gissen; zijn laatste schrijven, een jaar geleden, was uit den omtrek van Salamanca geweest. En sinds 1800 had zij hem niet meer gezien. Reisde hij voor zijn genoegen? Of diende

hij als avonturier in een-of-ander leger? Er werd daar in Spanje - Anne-Marie wist het van David's voorlezen uit de Amsterdamsche Courant - heftig gestreden. Met bezorgdheid had zij al die jaren aan den jongeren broeder gedacht, wiens zwervenden aard zij nooit had kunnen beheerschen. Dat zij hem nu weerzien zou, dat zijn stem, zijn nabijzijn haar herinneren zou aan hun eigen ouderlijk tehuis, vervulde haar dagen met troostende verwachting.

Voor zich-zelve was zij niet bevreesd; zij kon, evenals haar man, zuinig zijn, in matigheid van voedsel en kleederen; doch om haar beide kinderen zag zij op tegen de naderende verandering. Vaak richtte zij, als ervan gesproken werd, onderzoekend de zachte bruine oogen op Thérèse. Hoe zou de twee-en-twintigjarige, gewend aan de weelde van een ruime woning, aan de genoegens van het stadsleven, haar dagen en avonden vullen in het stille landhuis? Twee zomermaanden hadden zij er elk jaar doorgebracht; doch nu zou het voor goed zijn, ook voor den herfst en den langen triestigen winter.

In de trekken van het blonde meisje kon zij echter niet lezen. Thérèse scheen het verleden niet te bejammeren en de toekomst niet te duchten. Haar blank gelaat bleef strak, haar licht-blauwe oogen onverschillig. Het verdriette Anne-Marie dat de hooghartige plooi rond Thérèse's kleinen regelmatigen mond nooit bewoog tot deernis, zoo zelden tot een luiden lach, tot een glimlach enkel tegenover jonge mannen. Vaak was zij wel trotsch op de schoonheid van haar dochter, als zij haar in de danszalen der stedelijke magistratuur omringd zag van oude en welklinkende namen. Zij hield zichzelve op een afstand, ietwat bedeesd, en zij was altijd weer verwonderd dat Thérèse's blik koel en onaandoenlijk bleef.

Hoe zou ook Floris zich schikken? Voor den twintigjarigen zoon vreesde Anne-Marie het gemis der steedsche vermaken niet minder. Wijckervelt was ver van Amsterdam; en bovendien, vader David moest het zakgeld verlagen, zoodat tailleur en coiffeur slechts schaars konden worden opgezocht. Floris had geen werk dat zijn aandacht gestadig bezig hield. Den kantoorarbeid in de tabakszaak van zijn vader versmaadde hij. De rechtsgeleerde studie trok hem niet; een jaar had hij te Leiden doorgebracht; veel schulden had

hij er gemaakt, doch geen colleges bezocht, geen wetboek ingezien. Hij liep nu rond, niets doend, zich om geen heden en geen toekomst bekommerend. Zelfs een ambtenaarspostje ten raadhuize ambiëerde hij niet. Hoe zou hij de benarring van het gezinsleven dragen?...

IV.

Den avond van 10 Januari 1811 wandelden David van Wijck, Tobias Soelens en Floris van Wijck over de Doelebrug, de Kalverstraat door, den Heiligen Weg op. Zij hadden in de vergadering der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen een voordracht van Mr. Willem Bilderdijk gehoord en luid klonk hun verrukking in de stille straten.

Soelens, de een-en-twintigjarige klerk van Van Wijck, geestdriftig patriot als hij, verheerlijker van vrijheid, gelijkheid en broederschap, liep in 't midden; want hij zelf was dichter en zijn patroon schatte hem hoog, hoewel zijn salaris gering was. Samen bezochten zij elke politieke en letterlievende bijeenkomst, soms vergezeld door Floris als hij geen belangrijker afspraken had. Soelens scheen ouder dan hij was; zijn lange magere gestalte liep ietwat gebogen in den te wijden rok; de breede hoed zakte hem te diep over het achterhoofd; een schildpadden bril met ronde glazen, waar hij meestal onder- of over-heengluurde, verouwelijkte zijn bleek gezicht. Zijn stem sprak schel maar traag; voorzichtig, bezadigd woog hij zijn woorden die door David van Wijck met glimlachende instemming, met bewondering voor het oordeel van den jongen man werden aangehoord.

Van Wijck zelf sprak weinig; hij luisterde gaarne, hij knikte, hij moedigde aan. Het beschermen der dichtkunst gaf hem een tevreden genot. Alleen in herinneringen aan vroeger tijd, noch in staatkundige twistgesprekken duldde hij een meening van jongeren. Hij, de zes-en-veertiger, om wiens korte breede gestalte de donkerbruine overjas nauwelijks sloot; op wiens vol gelaat een sterke overtuiging van eigenwaarde lag; hij, de tabakshandelaar, eigenaar van de aloude zaak *In den roockenden Indiaen*, aan de Kalverstraat tusschen Duifjes- en Gapersteeg; geacht en ontzien bij den

vijfden pilaar op de Beurs; achteloos op zijn kleeding, op heel zijn uiterlijk, daar hij oordeelde dat men hem in al zijn eenvoud nemen moest gelijk hij was; hij sprak gaarne, in gezelschap van jonger menschen, over den ouden tijd en de staatkundige worsteling.

In negentig al, op zijn vijf-en-twintigste jaar, was hij lid van Doctrina, de patriottenclub, waar hij Schimmelpenninck en Nicolaas van Staphorst had ontmoet. Nog droeg hij, als in dien gelukkigen tijd, een gepoederd pruikje dat opkrulde boven zijn ooren. Doch in zijn idealen was hij meegegaan met de nieuwe eeuw. Den nacht van den laatsten Juli op den eersten Augustus '94 had hij zijn vrienden vergezeld naar de befaamde patriottenbijeenkomst in den Haarlemmer Hout; nooit kon hij, op weg naar Wijckervelt langs het Wapen van Amsterdam rijdend, zwijgen van de jonge ontluikende geestdrift die het vaderland wilde bevrijden van den tyran. Hij had zich-zelven een Mirabeau, een Robespierre gevoeld. Helaas, de jaren brachten een anderen regeeringsvorm dan hij had gedroomd. En toch, met het ouder worden was de voorzichtige berusting gekomen; hij was tevreden geweest met het Koninkrijk; hij leverde zijn fijnste rapé, zijn geurigste havana's aan Lodewijk Buonaparte. Doch de inlijving bij het machtige Keizerrijk had den handel verknoeid; Napoleon eerde hij niet; hij wachtte, in geduldige slimme hoop, op zijn val.

Intusschen poogde hij zooveel mogelijk te smokkelen en wendde verarming voor om de hooge belastingen te kunnen ontduiken. Want al vloeiden in den tabakshandel de groote winsten van eertijds niet meer, David van Wyck had toch eigenlijk zijn koets en zijn bedienden wel kunnen houden, had zijn huis op de Keizersgracht niet behoeven te verlaten. Zijn plannen echter waren welberekend. Hij vond het noodeloos in deze zware tijden de aandacht der vreemde ambtenaren te trekken door bijzonderen rijkdom. Veiliger was het in de grauwe massa te verdwijnen. Men zou hem vergeten op zijn kleine stille hofstede buiten Haarlem; en hij zou er wachten en uitzien. Niemand wist, noch zijn moeder, noch zijn vrouw, dat hij een deel van de winst der oude vruchtbare jaren in goudstukken had opgespaard, daar hij, na '95 al, de soliedste

fondsen voor de toekomst niet vertrouwde. En hij had zich niet vergist: ook de buitenlandsche rente was schrikwekkend gedaald; er waren landen die geen 20%, er waren er die niets betaalden. Onder zijn winkel, in een kelder waarvan hij alleen den sleutel had, in een zwaar-bemetselde kluis, lagen de ducaten in heerlijke stapels. Het was rente-verlies geweest, maar geen vergeefsche voorzorg in deze tijden van ongewisheid, van revolutie, regeeringswisseling en vreemden druk. Nooit verloor het bare goud zijn waarde; ongeschonden wachtte daar zijn kapitaal.

En David wist waarop het wachtte. De verarming was algemeen; waardevolle gronden daalden in prijs, fraaie landhuizen werden gesloopt. Nu moest hij bosschen en tuinen en akkers koopen, nu de bezitters snakten naar klinkend geld. De ellende kon toch niet altijd duren; de overheersching zou, binnen afzienbaren tijd, eindigen met den dood des geweldenaars in een zijner veldslagen. Dan werd de vrijheid hersteld, de welvaart keerde weer, de goedkoop gekochte gronden werden een onschatbare rijkdom. Doch niemand mocht dit weten; zelfs zijn eigen gezin moest wanen dat Wijckervelt hun laatste toevlucht was. En zoo zag dan ook Anne-Marie, in verwondering over de rustige vroolijkheid waarmee hij de bekrimping van hun leven had verteld en beschouwd, met des te grooter eerbied naar hem op.

Zijn zoon, opgevoed in verheerlijking der revolutie, had zich echter in de laatste twee jaren afgewend van 's vaders democratische denkbeelden. Floris was aan weelde gewoon geraakt en met zijn jonge rijke vrienden smaalde hij op de gelijkheid en de broederschap der omwenteling, alleen de vrijheid voor zich-zelven handhavend. Met hen was hij in Napoleon den held gaan zien die orde moest scheppen in den canailleuzen chaos. Niet den Keizer weet hij nu de verarming der familie, maar den patriotten. Napoleon scheen hem de redder van Europa, de door eigen kracht geschapen en dus vorstelijk geboren Heerscher die een wereldrijk zou stichten, grooter en hechter dan het Romeinsche. Oorlogen zouden noodig zijn tegen de oude tyrannen, om eindelijk den vrede en den bloei der menschheid voor eeuwig te grondvesten...

In die nieuwe idealen voelde hij zich verheven en held-

haftig, en luisterde en zag met een meelijdenden glimlach naar Soelens en vader David.

Voor het hooge bordes op de Keizersgracht wilde de dichter afscheid nemen. Doch de oude Van Wijck wees zijn toegestoken hand af en zeide:

'Neen, Tobias, de poëzie van zulk een avond eindigt niet plotseling. Drink nog een glas wijn, rook nog een pijp met ons! Stijg op, al is het niet de trap naar den Parnas...'

En Tobias, zonder aarzeling, ging hun voor op de hardsteenen treden.

Het was een kort gebaren- en woordenspel dat zich op deze plek na iederen letterlievenden avond herhaalde.

V.

Het kooltje onder den buikigen koffiepot was gedoofd; de kopjes stonden leeg. In haar zilveren kandelaars, op de ovale tafel in het midden der kamer, waren de beide waskaarsen kort afgebrand. En de drie vrouwen zaten, nu de pendule had geslagen en op de vergulde plaat negen uur wees, een oogenblik zwijgend voor zich te zien.

Zij verwachtten de heeren spoedig thuis. De oude grootmoeder, breiend bij den haard, verheugde zich, onder haar mijmering over het verleden, op David's verslag van den dichterlijken avond. Thérèse doorbladerde, de linkerhand onder de blanke wang, een jaargang van 'Elegantia' en beschouwde zonder aandacht de met zachte kleuren opgeluisterde prentjes der kostbare Parijsche modes.

Anne-Marie van Wijck, de hand over het voorhoofd strijkend, was opgestaan; zij ging langzaam naar de groote donkere kast en zette een flesch Rijnschen wijn en drie glazen gereed. Die kleine vreugden des levens, had David zelf gezegd, wilde hij niet missen; de kelder was nog voor jaren voorzien; wijn en tabak zou hij in eere houden tot aan den bedelstaf! Dan, starend in de vlammen onder de schouw, bleef zij luisteren naar het knappen der beukeblokken in de ruischende stilte, toen plotseling stemmen klonken in de gang en de huisdeur dichtsloeg.

'Daar zijn vader en Floris!' zeide Thérèse, opziende van haar boek. 'Maar ik hoor ook Soelens' stem...'

Luidruchtig pratend traden de heeren binnen.

‘Heerlijk was het! Nietwaar, Tobias?’ lachte Van Wijck, de vrouwen toeknikkend en met handgebaar groetend.

Soelens, hoewel ouder dan Floris, had hem tot voorbeeld gekozen in kleeding en manieren. Doch hij bewoog zich hoekig in zijn slobberig lichtgeel vest en groenen rok; zijn versleten jabot was slecht geplooid; met deftig gebaar trachtte hij zijn verschoven manchetten te schikken, terwijl hij voor de vrouwen boog, voor Thérèse het diepst, en op Van Wijk's uitroep antwoordde:

‘Een heerlijke avond, dames! Helmers was er ook, en geheel in verrukking!’

Hij borg zijn bril op en ging tegenover Thérèse zitten, die den slanken ronden arm langzaam ophief naar het blonde kapsel. Zij zag dat Soelens haar begluurde. Heimelijk hoopte zij op een minnedicht van den klaploopenden poëet, hoewel zij hem vies en belachelijk vond met zijn slordig en verouderd pruikje, leelijk met zijn mager hoofd tusschen de hooge spitse boorden.

Intusschen schelde Floris, ging neuriënd naar het pijpenrek en bestelde aan Santje, die binnenkwam, een versch kooltje voor het komfoor. David van Wijck, kloek en welgemoed, stond met de handen op den rug voor den haard.

Toen, in een oogenblik van stilte nog, terwijl mevrouw Van Wijck de wijnglazen volschonk, hoorden zij het naderend ratelen, het plotseling stilhouden van een koets. De huisschel galmde in de gang.

Blijde zag Anne-Marie op; met plotselinge zekerheid wist zij dat Jacob daar was, de langverwachte, die een vreemde wereld met zich bracht en toch ook herinneringen van oude huiselijkheid. Zij herkende zijn stap; snel ging zij hem tegemoet toen de deur opende. Zijn forsche gestalte stond voor haar.

‘Jacob, Jacob!’ riep zij en greep zijn rechterhand in haar kleine handen. Maar zij hield zich in, opeens beschaamd om eigen teederheid onder de blikken van anderen, angstig voor hun wellicht koelen spot.

‘Anne-Marie! Zusje!’ zeide hij, haar schroomvol kussend op beide wangen. ‘Hoe is het met je?’

Toen hield hij haar even van zich af en zag glimlachend met zachten ernst in haar vochtige oogen, zonder aandacht

voor de anderen die allen, hoewel voorbereid op zijn spoedige komst, verrast en zwijgend stonden toe te zien. Doch eindelijk, met handdruk en vriendelijke woorden, begroette hij hen.

Thérèse en Floris herkenden hun oom niet. Hij was in elf jaar veel veranderd, een veertiger nu, grijzend al in de warrige donkere haren, het baardeloos gelaat verbrand en mager, als van veel zon en wind en hartstochtelijke vermoeienis. Maar zijn oogen, zacht en bruin als die zijner zuster, straalden onder het hooge voorhoofd met jonge kracht, peinzend meestal, soms met lichten spot hun blik latend zweven over de daden en woorden der menschen. De lijn van zijn mond was fraai en regelmatig gebogen. Thérèse zag het met welgevallen. Zijn donkere wenkbrauwen waren gewelfd in feilloos evenwicht. Hij was geen Parijsche petit-maître; en toch omsloot de zwarte rok met hoogen kraag en fijn-kanten jabot onberispelijk de krachtige gestalte.

'Wel, wel, Jacob!' riep David van Wijck. 'Eindelijk weer in de veilige haven van het Vaderland terug! Ofschoon...' en hij zuchtte met meewarigen trek rond den mond, 'ook in deze haven kan het stormen, kunnen schepen zinken, helaas!'

Terwijl hij voor zijn zwager een fauteuil bij den haard schoof begon hij, op diens verwonderd-vragenden blik, den ondergang van Amsterdam's handel te verhalen, Napoleon niet sparend, en hij beklaagde zich en zijn gezin dat nu armoedig op het land zijn bestaan zou moeten sleepen.

Ter Wisch, behagelijk zijn beenen strekkend naar het vuur, erkende met een rustigen glimlach de moeilijkheid der tijden. Ook hij ondervond de tiërceering der rente als een ramp. Zijn notaris had het hem gemeld en des-ondanks nam hij zijn ontslag als ritmeester in Buonaparte's leger.

Weer zagen allen verrast hem aan en Anne-Marie kon een uitroep niet weerhouden:

'Jacob, in het leger!'

Hij knikte haar toe, wreef zich de handen en vertelde dat hij, kort na zijn vertrek in 1800, als vrijwilliger had dienst genomen in de Fransche armee. In zijn brieven had hij, om geen ongerustheid bij zijn zuster te wekken, zijn nieuw beroep verzwegen, voorwendend als een gewoon zwerver rond te reizen. Sinds een half jaar, na een zware

verwonding in een cavaleriegevecht aan den kant van een steil ravijn, was hij met verlof te Parijs. Zijn plan om hen in Holland op te zoeken werd telkens uitgesteld; doch tien dagen geleden bereikte hem een schrijven van freule Agathe Fabian, meldend dat haar vader op zijn landgoed Den Ulenhoek was gestorven. Onmiddellijk was hij vertrokken, na zijn aanvrage om ontslag uit den dienst aan den Keizer verzonden te hebben. Want een oude belofte bond hem nu. Twee-en-twintig jaar geleden, te St.-Omer in de Patriotsche sociëteit, had hij, een knaap nog, met den veel ouderen Henri Fabian kennis gemaakt; zij hadden vriendschap gesloten, elkander later te Leiden bij professor Van Hemert vaak ontmoet en sedert geregeld eens in 't jaar lange brieven gewisseld. Fabian had reeds bij hun laatste samenzijn, voor elf jaar, van Ter Wisch de belofte gekregen dat deze, mocht zijn vriend komen te sterven en het eenig kind, Aagje, toen vijftien jaar oud, dan nog ongehuwd zijn, een waakzaam oog zou laten gaan over de bezittingen der weeze, daar in de verwarring der moeilijke tijden zoo licht gewetenlooze lieden een onervaren en eenzaam gebleven vrouw met listige praktijken konden misleiden. Nu was hij op weg; morgen vervolgde hij zijn reis, om ginds, in het sterfhuis, te hooren of zijn raad van noode was en door jonkvrouwe Agathe werd gewenscht.

Allen hadden aandachtig geluisterd; de oude grootmoeder omdat zij eens in haar jeugd de Graafschap bezocht en het kasteel Den Ulenhoek gezien had; David van Wijck met vage huwelijksplannen voor zijn zoon; Anne-Marie daar zij noode haar broeder weer zou zien vertrekken; Thérèse en Floris met eerbied voor den adellijken naam; Soelens begeerig toen hij vernam van éénig kind en groote bezittingen.

De heer des huizes schonk, in eenigszins verlegen zwijgen, opnieuw de hooge smalle glazen vol.

'Je hadt vanavond met ons moeten zijn, Jacob,' zeide hij. 'Wij hebben een groot dichter gehoord.'

'Heeft mijnheer Soelens gedeclameerd?' vroeg Ter Wisch, zich vaag herinnerend dat de jongeman hem als dichter was voorgesteld.

'Verontschuldig mij, mijnheer,' antwoordde deze met een stijve buiging. 'Het was Bilderdijk, niemand minder dan Mr. Willem Bilderdijk.'

‘Is de heer Bilderdijk dan kees geworden?’ vroeg Ter Wisch lachend. ‘Of ben jij, David, oranjeklant? Jij, de vriend van de vrijheid, onder het auditorie van dien vijand der nieuwe eeuw?... Ik merk nu dat ik lang uit mijn land ben weg geweest!’

Bezadigd antwoordde Van Wijck:

‘De tijden zijn veranderd, Jacob, et nos in illis. Eendracht maakt macht. Zonder onderlingen wrok komen nu patriot en oranjeklant tezamen om te klagen over hun aller nood. Wat weten wij van nieuwe eeuw, van ouden strijd? Wij hebben slechts één vijand en dat is de Overheerscher, jouw afgod, Jacob!’

‘Ik heb goden noch afgoden, beste zwager,’ hernam Ter Wisch. ‘En als ik er behoefte aan had, ik zou enkel godinnen scheppen... Zelfs uw Bilderdijk zou mij daarin gelijk geven.’

De oude grootmoeder knorde en meesmuilde wat boven haar breikous. Een lichte blos ging over Thérèse's ivoorbleeke wangen. Soelens trok een bedenkelijk gezicht, terwijl Floris grinnikte. Maar Anne-Marie stond op en liep onrustig door het vertrek.

David hernam:

‘Je miskent hem, Jacob. Ook onze Bilderdljk vereert Buonaparte, even vurig als jij. Maar hij is daarbij niet ongevoelig voor Neêrlands ellende in deze tijden. De groote Dichter lijdt zwaar. Helaas, hij voorspelde ons vanavond, in verrukkelijk-schoone regelen, zijn eigen aanstaand sterven. Hij was bleek en de beenderen waren zichtbaar achter zijn mager gelaat. Hij stond daar als een profeet! Ja, wij mogen wel zeggen dat wij hem zijn zwanenzang hoorden zingen. Welk een voorrecht, Tobias!’

Schijnbaar peinzend zat Tobias Soelens, nu-en-dan langzaam beamend met het hoofd. Doch Ter Wisch zag dat zijn kleine groene oogen naar Thérèse loerden. Nu sloeg hij ze op naar het donker plafond en zuchtte:

‘Welk een voorrecht, ja! Nooit zal ik de geestdrift van het auditorium vergeten bij die laatste zangen.’

‘Hoe was dat ook weer?’ vroeg Van Wijck. ‘De ellende ging volenden, of zoo omtrent...’

‘Ja,’ vervolgde Soelens, ‘het galmt mij nog in de ooren:

Holland leeft weer,
Holland streeft weer
  Met zijn afgelegde vlag
Door de boorden
Van het Noorden
  Naar den ongeboren dag.
Holland groeit weer,
Holland bloeit weer!...'

'Holland stoeit weer, Holland loeit weer, en het knoeit weer als weleer,' viel Jacob ter Wisch opeens in. 'Vooruit maar, heeren, rijmen genoeg!'

'Dat is flauw, Jacob,' bromde Van Wijck. 'Je bent niets veranderd, je bent nóg niet ernstig geworden. Je voelt niets voor poëzie. Wanneer dichters als Helmers en onze Soelens zulke regelen bewonderen, dan past ons, gewone menschen, een eerbiedig zwijgen.'

'Helaas, David,' zeide Ter Wisch met een pijnlijken glimlach, 'daarin ben ik dezelfde gebleven. Ik geloof nog altijd niet dat in je dichters de ware geestdrift brandt. Een dichter ziet de werkelijkheid schoon en groot; hij droomt ook, en zelfs zijn droomen zijn werkelijkheid. Maar hij ziet geen poldervaarten voor bergstroomen aan, geen grazende koeien voor leeuwen, geen trage woordenrijke grijsaards voor helden der wijsheid. Dit alles is een kinderlijke leugen. De groote tijd voor Holland is voorbij, David; dat weet jij even goed als ik. Geen duizendtallen alexandrijnen kunnen ons helpen, noch de geestdrift van honderd Patriottenclubs. Wat was de omwenteling hier, in '95? Een ellendig stroovuur, vergeleken bij den brand dier groote jaren in Parijs. Wat waren uw patriotjes bij de wilde Jacobijnen? Kinderen, mijn waarde zwager. Wij Hollanders deden heel aardig mee; wij maakten een heldhaftig spel van wat in Frankrijk wreed en werkelijk was. En zoo zullen we wel altijd doen... Mode, mode,' besloot hij, een Parijsch kostuum uit het tijdschrift Elegantia bij het kaarslicht houdend, 'tot in de revoluties toe!'

David van Wijck schudde het hoofd.

'Je hebt altijd onze grootheid ontkend, Jacob. Je hebt de geestdrift der Hollanders niet gevoeld. Jij hebt niet, zooals ik, bij den Monkelbaenstoren de Fransche ruiters over 't ijs

zien trekken; jij hebt niet meegedanst rond Trijn-met-de-linten.'

Hij glimlachte breed en zelfbewust en streelde met de rechterhand de kleine bakkebaarden; aangename herinneringen verschenen plotseling in hem. Hij zag den Vrijheidsboom op het Revolutieplein, den ouden Dam, tusschen Raadhuis en Waag, en de dronken menigten die er rondomme joelden, onder een helderen Januarihemel. En twee maanden later diezelfde vreugde op het Koningsplein, waar hij met zijn vrienden van Doctrina hand aan hand zich had geschaard in den schreeuwenden rondedans. Was het geen schoone en verheven tijd,... was de afkondiging der Revolutie, van de trappen der Waag, bij fakkellicht en glinsterende bajonetten, niet grootsch geweest... Hadden de vergaderingen in de Burger-sociëteiten, de geestdriftige redevoeringen der heftigste patriotten, niet allen meegesleept die liefde voelden voor vrijheid, haat tegen de oude onderdrukking...

'Mijnheer Ter Wisch is zeker ietwat zwartgallig, of misschien verwend door het leven in Parijs,' merkte Soelens op, den blik strak in een kaarsvlam gevestigd houdend.

De oude mevrouw Kee-Jans was opgestaan en had haar schoondochter de hand gereikt. Nu sprak zij:

'Het is mijn tijd; ik ga rusten. Heeren, windt u niet te zeer op. Kom, Treesje, help je mij?'

Zij maakte een kleine nijging voor de heeren en gesteund door haar kleindochter die een koperen blaker droeg verliet zij de huiskamer.

Anne-Marie wendde de oogen angstig naar haar broeder; met schrik en droefheid bespeurde zij dat de oude kibbelarijen opnieuw begonnen, hoewel David en Jacob elkander in elf jaren niet hadden gezien.

Ter Wisch begreep haar. Met een welwillenden glimlach keerde hij zich tot Soelens:

'U vergeeft me, mijnheer, dat ik daar mijn meening over de Hollandsche geestdrift en de Hollandsche dichtkunst uitte... Het lijkt mij nog steeds, zooals, meen ik, Voltaire eens zeide: Style hollandais, cent mots pour un. Words, words, zou de Engelsche tooneelschrijver Shakespeare roepen, van wien u zeker wel eens gehoord hebt. Professor Van Hemert vertelde ons vroeger van hem. Ik hoop niet dat u mij voor een barbaar houdt, al ben ik maar soldaat van beroep. Ik lees

gaarne fraaie gedichten en ik verlang met de uwe kennis te maken. Indertijd lazen mijn vrienden en ik met bewondering de werken van Vondel en Antonides, van Hooft en Luyken. Helaas, onder onze tijdgenooten weet ik er geen die hen evenaart. Doch u bent nog jong, nietwaar?'

'O, u kent Helmers niet!' antwoordde Soelens, reeds minder bits gestemd. 'Toen ik hem vanavond zag zitten, aandachtig luisterend naar Bilderdijks machtige regelen, dacht ik aan zijn voorspelling van Amsterdam's ondergang, dat huiveringwekkend vizioen der toekomst:

> ...Ach, Neêrland! 't was uw grond,
> Waarop ik, eenzaam en verlaten, mij bevond!
> Ik zocht de schoone stad, waar ik het licht aanschouwde,
> Die 't heilig voorgeslacht aan 's Amstels zoomen bouwde...'

Doch Ter Wisch hernam:

'Ik kan uw Helmers noch uw Bilderdijk waardeeren, al is hun geestdrift waarschijnlijk goed bedoeld. Slechts één dichter ken ik in dezen tijd die de woorden onzer taal niet misbruikt; hij is sober en zuiver; hij bemoeit zich niet met politiek getwist; hij heeft de natuur lief. Ik ontmoette hem, in 1800, bij mijn vriend Fabian in wiens nabuurschap hij woonde: de heer Staring van den Wildenborch.'

'Hebt u ooit van dien dichter gehoord?' vroeg Soelens aan Van Wijck.

'Nooit!' antwoordde deze met minachtend gekrulde lip.

Jacob ter Wisch voelde weer de oude benauwing van vroeger jaren. Dit ras is ook niet veranderd, evenmin als ik zelf, dacht hij en stond op, naar de pendule ziende die bij tienen wees. Van Wijck deed geen poging om hem te houden; hij verlangde naar een rustig uurtje met Tobias bij de Rijnsche wijnflesch en den haard. Luidruchtig-joviaal wenschte hij hem verder een goede reis. Soelens maakte weer een stijve buiging; Floris zag afgunstig naar den nieuwmodischen Parijschen rok en den kostbaren jabot van zijn oom.

Anne-Marie liet zelf haar broeder uit. Zij was blijde hem even alleen te zien; zijn stem wekte warme herinneringen aan haar jeugd. Toen zij den scherpen winternacht zag fonkelen boven de zwarte takken der grachtboomen, rilde

zij even en Jacob omhelzend vroeg zij bezorgd of hij spoedig terug zou komen van zijn reis naar de Graafschap, of hij lang zou blijven in Holland en niet weer naar het leger vertrok?... Doch hij wist zelf nog niet wat hij zou doen; hij liet zich leiden door de omstandigheden, oude avonturier die hij was.

Zij hoorde de koets wegratelen over de hard-bevroren steenen. En in de huiskamer de drie heeren vindend bij een pas ontkurkte flesch en een nieuwe kaars, wenschte zij hun, met een nachtzoen aan Floris, wel te rusten en liet hen bij den haard in dichterlijke mijmering.

VI.

De reiskoets van Jacob ter Wisch hobbelde traag voort over de eenzame landwegen. Hij had een kleinen wagen voor zich alleen gehuurd, om vrij te zijn in de keuze der pleisterplaatsen, om te kunnen lezen of peinzen naar welgevallen, niet gehinderd door ongewenschte gesprekken. Een koperen stoof met kooltjes verwarmde zijn voeten; zijn hoofd zat gedoken in den kraag van een zwaren pels. Nu en dan ademde hij een klein wak op de bevroren ruitjes, zoodat hij het landschap kon zien, verwaarloosde hofsteden, wijde stille akkers onder dunne sneeuw, eindelooze heidevelden, donkere dennebosschen, dorpjes waar alle leven gevlucht scheen.

Was het niet dwaas - zoo mijmerde hij intusschen over zijn woorden van den vorigen avond - was het niet klein en doelloos, nog altijd met zijn zwager te kibbelen over de armelijke geestdrift van Hollands dichters en brave patriotten? Eens had ook hij aan een nieuwe grootheid van zijn land geloofd. Hij was toen jong, nog geen volle achttien jaar; zijn vader had hem naar Parijs laten gaan om daar zijn studie in het Recht te voltooien. Hij had er echter niet gewerkt; hij ging er om met de leiders der Hollandsche patriotten, met Valckenaar, Abbema, De Kock; hij reisde vaak naar St. Omer, waar hij Henri Fabian ontmoette die, zooals hem later bleek, met een heimelijke zending naar Frankrijk was gekomen. In Parijs hadden zij samen de ontroerende eerste maanden der omwenteling meegemaakt. Fabian, zelf afstammeling van vermogende adellijke réfugiés uit den tijd der herroeping van het édict van Nantes, ging in geestdrift op

voor het ontwakend volk. Zij flaneerden in den altijd rumoerenden tuin van het Palais Royal, tusschen advocaten en leegloopers, speculanten en lichtekooien. Zij zagen, den veertienden Juli, de wild-toornende massa's optrekken naar den Faubourg St. Antoine; zij hoorden de geweren vuren op de Bastille. In het begin van October - hij aanschouwde die beelden zijner jeugd als nauwelijks vervlogen - had hij de gewapende vrouwen uit het Stadhuis zien komen, schreeuwende furiën die de kanonnen bespanden, de priesters hoonden en om 'Versailles' riepen. Hij had de rood-beloopen oogen der mannen gezien, den onleschbaren hartstocht van krijschende benden met zwaaiende pieken en sikkels, op een hellebaard toonend het bloedend hoofd van een jeugdigen garde.... En later, in '95, zagen de vrienden dat de opgewondenheid hunner eigen landgenooten schraal en machteloos was, een kinderlijk naspel vol holle klanken, waar geen trotsche zelfbewustheid van een machtig volk in leefde. Doch kon die kleine natie wel anders? Het was haar niet te wijten. Het was de noodlottige gang der aardsche dingen, dat al het groote weer neerzonk. En wij moesten veeleer in voortdurende verbazing zijn, dat er eens een tijd was geweest die dit kleine volk meester over zeeën en werelddeelen had gezien. Niet hun schuld was het dat zij geen omwenteling konden stichten wier vulkanische kracht de rechten van den mensch in aller gloeiende harten smeedde. Zij hadden immers geen eeuwenouden adel zooals Frankrijk, tegen wier barbaarsche feodale macht zij zich verheffen moesten, geen geestelijkheid die hen had uitgezogen met onchristelijke heerschzucht. Zij hadden enkel wat regenten-families van twee eeuwen ouden stam, burgerlijke kooplieden ten slotte, gelijk zij allen waren, afstammend van vischkoopers en reeders. Zij hadden geen koningsgeslacht dat met het bloed van den boerenstand een slot van Versailles bouwde of de bosschen plantte van Trianon. Zij hadden de Oranjes, dragers van een luisterrijken naam die onafscheidelijk was van de vrijheid des lands. En juist Oranje hadden zij verjaagd, om toch in alles Frankrijk na te streven.... Was dit niet de grootste dwaasheid geweest? Zij hadden hun eigen Revolutie op eigen nationale wijze kunnen volbrengen, door Oranje tot Koning uit te roepen van een grondwettigen Staat, toen het nog tijd was. Valckenaer

had het gewild, zoo had Fabian hem eens verteld. Valckenaer had daarin het einde gezien van alle partijschap tusschen stadhouderlijken en patriotten. Maar de heftigste revolutionnairen hadden zich verzet; hun eigenzinnigheid, hun eigenliefde waren buitensporig geweest. En nu, zoover de toekomst zichtbaar was - doch wat was zichtbaar van de toekomst? - scheen de dwaling onherstelbaar. Het Hollandsche volk had zich vergooid aan een schijn, aan een valsche grootheid, aan een theater-revolutie! De onweerstaanbare veroveraar Buonaparte had erger gedaan dan Philips de tweede ooit gedroomd had: er bestond geen Holland meer...

Was nu zijn spot wel goed? Was dit wijsheid,... van hem die wijsheid zoo hoog schatte! Eens had het Hollandsche volk toch groote dingen gedaan, en de krachten van zulk een ras konden niet voor goed verloren zijn; wellicht sluimerden zij diep verscholen. Hij kon het niet weten. Hij mocht niet oordeelen. De wijsheid leerde zachtheid van oordeel.

Hij dacht opeens aan zijn zuster; zij was altijd zacht van oordeel geweest over hem, haar jongeren broeder, wiens avontuurlijke droomen veel zorg hadden gegeven in het ouderlijk huis. Het was hem of hij gisteravond de stem zijner moeder had gehoord, zooals zij sprak toen hij voor het eerst naar Parijs zou gaan. Zij had hem nooit terug gezien; zij was gestorven voor hij haar weer kon bereiken.

De stille reiziger tuurde naar buiten. Over de eindelooze heidevelden der Veluwe hing de dunne gouden damp der winterzon. Er vlogen een paar bonte kraaien uit dor struikgewas; er lag een hut met gesloten luiken. En de droeve verlatenheid van het landschap, het verre beeld zijner moeder voerde zijn mijmering terug langs vervlogen jaren.

Hij dacht aan zijn reizen in Frankrijk en Spanje, terwijl de revolutie voortwoedde. Dan, in '95, waren Fabian en hij teruggekeerd in Holland en had hij, op de dringende bede van Anne-Marie, zijn rechtsgeleerde studie te Leiden trachten te voltooien. Maar zijn zwervend en weinig gebonden leven had hem ongeschikt gemaakt voor de wetboeken. Hij las veel, maar het waren de achttiend' eeuwsche Fransche dichters en filosofen, Rousseau en Voltaire vooral. Hij volgde zelfs enkele colleges, maar het waren de wijsgeerige van professor Van Hemert, over Kant, waar hij ook Falck en Kinker

ontmoette en een enkele maal zijn ouden vriend Fabian, die intusschen weer bij vrouw en kind op Den Ulenhoek woonde. Vier jaren had het geduurd; hij was geen Meester in de Rechten! De drang naar andere streken, naar bewogenheid van daden was te heftig geworden; hij had in April afscheid genomen van zijn zuster, had Henri Fabian op zijn landgoed bezocht en was twee weken later te Parijs, waar hij dienst nam als vrijwilliger in het Fransche leger. Nog twee weken verder en hij trok mede den Sint-Bernard over. Bij Marengo werd hij gewond door een geweerkogel in den linkerarm; hij herstelde, bleef in het leger en werd bevorderd tot luitenant. Toen kwamen Austerlitz, Jena, Eylau en Wagram; hij ging behooren tot de oude strijders, de getrouwen van Buonaparte. In Spanje werd hij kapitein na de overmoedige verdediging van een brug in het Iberisch gebergte. Hoe waren de jaren ongemerkt heengeijld in de bedwelming van het plotseling optrekken naar verre landen, van de gezellige bivouakken, dagen achtereen soms, van de wisseling der landschappen op een wekenlangen tocht, van de korte worsteling der veldslagen die hij als feesten was gaan begeeren met koortsige opwinding. De stilte scheen hem vreemd te zijn. En ook naar de rust van het huwelijk had hij nooit verlangd, meenend dat het leven zou ondergaan in laffe zorgen en de liefde in een doffe genoeglijkheid. Hij had vele vrouwen ontmoet in zijn vrij bestaan. In Parijs, die eerste jaren al, kende hij het zoete genot van geheime verbintenissen, van zomersche middagen in de bosschen en parken, van gure avonden aan de kaden der Seine. Later, op de inkwartieringen der veldtochten, waren de Italiaansche en Spaansche meisjes niet afkeerig geweest van den slanken donkergelokten krijgsman; de meeste had hij na een enkel etmaal samenzijn nooit weergezien. Onder de vivandières was nu en dan een aardig vrouwtje dat troost zocht over een verdwenen minnaar. Doch hij vergat ze allen; de herinnering aan haar trekken was vervaagd.

Intusschen gingen de uren langzaam voort, slechts zelden afgebroken door een korte pleistering, een vluchtig praatje bij den haard van een posthuis en een dampenden schotel. De gedachten van Ter Wisch ijlden vooruit, naar het landgoed over den IJsel. Hoe zou hij de Geldersche hofstede terugzien, waar zijn vriend hem eens, elf jaren geleden, op

een lentemorgen met de gastvrouwe ontving op het voorplein, tusschen het jonge zonnige groen der omringende bosschages? Het zou er stil zijn; beiden waren nu heen. Hun kind, hun eenige, toen een vroolijk meisje van veertien, donker van oogen zooals haar vader, hoe zou hij haar vinden in de eenzame huizinge? Zij was ongehuwd gebleven; nooit had zij haar vader vergezeld op zijn reizen naar Leiden en Amsterdam; zelden - zoo vermoedde hij - had zij het landgoed verlaten. Wat was er van haar geworden? Een knorrige dorpsfreule, een vroeg-versufte oude-vrijster, of wellicht een verwilderde losbandige zwerfster die de steden, de gezelschappen schuwde en alleen op haar ros door de wouden reed? Zijn vriend had weinig doch steeds liefdevol over haar gesproken. Hoe zou Aagje Fabian zijn opgegroeid?

Deze mijmering bracht een warme verwachting in hem, terwijl hij glimlachte om zijn eigen nieuwsgierig verlangen. Weer zag hij uit; de zon was achter de vaal-witte heiden weggezonken; doordringend-kil viel de avond.

Hij overnachtte in een groot dorp op de Veluwe. Maar al vroeg den volgenden morgen liet hij weer inspannen en bereikte, na enkele uren, over den bevroren IJsel den oever van de Graafschap. Kort na den middag reed de wagen het voorplein van Den Ulenhoek op. Het was er eenzaam, zooals hij vermoed had; een smal pad was in de dunne sneeuw geveegd; verder geen teeken van leven over het effen-witte vlak.

In haars vaders studeervertrek ontving Agathe Fabian hem. Hij herkende de dochter van zijn vriend nauwelijks; haar kleine tengere gestalte was in die jaren weinig veranderd; maar haar gelaat, vroeger vol en blozend, scheen hem vermagerd en bleek, te ernstig van trek. Doch hij zag dat het geen ernst van vroege verdorring was; in haar groote donkere oogen bewoog het leven van velerlei ontroering en gedachte.

Zij sprak over haar vader; en Jacob ter Wisch hoorde hoe haar stem vol moeilijk bedwongen tranen was. Toen nam hij zelf het woord en verhaalde haar van zijn gestorven vriend, van hun jeugdig samenzijn in het chaotisch Parijs van '89 en '90. Haar gelaat klaarde bij die herinneringen; over de bleeke wangen steeg een blos. Zij vroeg, zij luisterde aandachtig. En het bleek hem dat het bloed van zuidelijke voorvaderen nog in haar leefde; dat zij op de stille havezate

geen vrouw van het lage land was geworden die eens in vredige onderworpenheid haar man zou dienen, geen droom voor Vader Cats, aan wien hij glimlachend dacht nu hij Aagjes rankheid zag bewegen in het zwarte, sierlijk-geplooide kleed, het eenige modieuze tusschen de oude meubelen, tusschen de 17de, 18 d'eeuwsche schilderijen en kostbare sieraden wier schoonheid haar wellicht met de lessen harer ouders had opgevoed. Hij vermoedde in haar geen vrouw die geduldig zou zwerven van provisiekamer naar keuken, van keuken naar eetzaal; en Ter Wisch was verbaasd zulk eene voor zich te zien, een jonge vrouw die het trouwe beeld der Hollandsche huismoeder van den ouden tijd scheen te verloochenen.

Zij vertelde hem van haar bewondering voor de moedige vrouwen van Frankrijk, voor Madame Roland, voor Charlotte Corday, wier daden zij, met al de groote momenten der Omwenteling, kende uit de verhalen van haar vader. En nu weer met diens trouwsten vriend te spreken over zooveel boeiende heugenis harer vroegste jeugd, het schonk haar een weldadige warmte van geluk in wonderlijken weemoed. Ofschoon in deze eenzame bosschen ver van de steden levend, kende zij en begreep zij de wisselvalligheden, de ijdelheid, de dwalingen der wereld. Zij had geen kinderlijk droombeeld van een smetteloos-goede samenleving; aardsche grootheid verblindde haar niet; zij wist de hooge waarde van het verborgen leven des harten.

En zij sprak tot Ter Wisch, dien avond voor het houtvuur in de schouw:

‘De heer Staring van den Wildenborch kwam ons vaak bezoeken en vaak ook bracht hij boeken voor mij mede die ik in vaders bibliotheek niet vond. Het waren meest nieuwe werken van een Duitschen dichter, Goethe,... wellicht kent gij hem, mijnheer Ter Wisch. De heer Staring las ons wel eens fraaie liederen van hem voor. Maar het schoonste dat hij mij schonk was een klein boekje van een ouden monnik. De heer van den Wildenborch wist veel van den vroegeren tijd; hij kende alle legenden, alle kloosters, alle kasteelen van den omtrek; hij las in de Walburchsboekerij te Zutfen wonderlijke geschriften der middeleeuwen. Zijn vertellingen vermaakten ons zeer... Zie’, vervolgde zij, terwijl zij hem een klein perkamenten boekje

reikte, ‘deze bladzijden waren mij vaak tot een troost in moeilijke dagen.’

Hij nam het werkje, dat met gebrekkige gothische letter gedrukt was.

‘Ja,’ zeide hij, ‘ik ken den naam van dit boekje; mijn vader sprak er wel eens van. Maar de tijd liet mij nooit toe erin te lezen. Mijn leven was rusteloos, vol afwisseling van zorgen en vroolijkheden. Ik leefde met de staatkundige beroeringen mee en het stille betere leven van den geest, dat u hier in uw eenzaamheid kendet, bleef mij vreemd. Freule Agathe, u hebt in uw afgezonderd landhuis een rijker bestaan gehad dan wij in steden en op slagvelden, midden in de spannende gebeurtenissen van dezen tijd. Ik kan u benijden...’ voegde hij er met een ietwat droefgeestigen glimlach aan toe.

Er lagen hier en daar gedroogde bladeren in het boekje. En terwijl Agathe Fabian zwijgend in de vlammen van het haardvuur staarde, las hij de woorden dier bladzijden en begreep dat de man die hen had opgeteekend bittere ervaringen, wreede ontgoochelingen moest hebben gekend. Hij noemde de wereld ál ijdelheid:

‘Dit is die overste wijsheit overmits versmadenis der werelt te gaen totten eewighen leven.’

‘Hierom ist al ydelheyt die verganckelike rijcheyt te soecken ende daerin te hopen.’

‘Het is ydelheit dat langhe leven te begheren ende vanden doechdeliken leven nyet te achten.’

‘Voerwaer beter is een oetmoedych lantman die gode vliteliken dient dan een hoverdich phylosoph meester dye syns selfs vergeet en merckt den loep des hemels ende sterren.’

‘Daerom en wilt u niet verheffen van eenigher wijsheit of const, mer ghy selt u meer ontsien van den gaven gods of ghijse nyet wel en ghebruyct.’

‘Ydel is diegene die sinen hoep set inden menschen of inden creaturen.’

‘Ghi en sult u niet verheffen van uitwendiger hoocheyt ende eeren oft van scoonheit des lichaems die lichtelyc met eenre cleynre siecte ghebroken wort.’

‘Het is een corte glorie die vanden menscen gegheven wort of ontfanghen. Die bliscap der werelt hair volcht altoos droefheit na.

Grote ruste heeft hi van herten, die niet en acht noch laster noch lof der menschen.'

Jacob ter Wisch, opziende van de oude bladzijden, vroeg zich af of ook in deze jonge vrouw een verachting voor de wereld leefde, zooals hij die in de stille vermaningen van den monnik dacht te zien... Het scheen hem alles wel schoon en vredig; doch zou het leven niet te gronde gaan als alle stervelingen die woorden volgden? Was het geen gemakzucht, de wereld en haar ontroerende verlokkingen zoo te vermijden? Kon deze wijsheid wel bestaan zonder de onwijsheid des levens? De wijsheid was vrede en het leven was strijd en groei; kon dus het leven wel wijsheid zijn? Waren wijsheid en vrede hier, op het oude landgoed, ver van de woeling der wereld?

Toen zij hem een oogenblik aanzag, als om te zoeken hoe de woorden van den kluizenaar de ziel van den wereldschen man hadden ontmoet, vroeg hij haar of het enkel overpeinzing was of wellicht ook ervaring die haar troost deed vinden in dit boekje der Navolginge van Christus.

Zij schudde ernstig het hoofd en zeide dat zij haar wereldkennis niet uit ervaring had van aangezicht tot aangezicht met het leven. Haar aanschouwing was slechts een innerlijk voorgevoelen.

'En ik wil weten,' vervolgde zij, 'of dit voorgevoelen een afspiegeling van de waarheid is. Vleiend voor de wereld der menschen vindt ook u, mijnheer Ter Wisch, de uitspraken van den ouden monnik zeker niet?... Toch zijn zij troostrijk, want hij geloofde in een betere wereld dan die van de aarde. Maar het bedroeft mij vaak diep dat ik hier in de eenzaamheid van ons buitenleven zoozeer de wereld der menschen ben gaan versmaden; en bij al mijn overtuiging van de waaarheid dier kloosterlijke ingevingen wil ik toch zelf ervaren, met eigen oogen in de werkelijkheid zien, met eigen ooren hooren, desnoods in het eigen hart bloeden erom.... Daarom wilde ik Den Ulenhoek verlaten, voor nog onbestemden tijd; ik wilde, zoodra het voorjaar een reis voor mijn beide oude trouwe gedienstigen mogelijk maakt, naar Amsterdam komen, om het leven in de stad te leeren kennen,... zoo u het goed vindt: u bent mijn raadsman.'

‘Ik ben uw raadsman, freule Agathe’, zeide Ter Wisch. ‘Maar het zou mij daarom niet passen u te veroorloven... En’, vervolgde hij nadenkend, ‘ik geloof niet u dit alles te mogen ontraden. Ik zelf meen dat de ervaring van het leven de eenige leerschool der wijsheid is. Maar wanneer zijn wij ooit aan het einde van den leertijd?’

Zij gaf hem de hand en dankte hem.

Dieuwertje, de oude meid, bracht hem naar zijn slaapvertrek, waar een turfvuur op de haardplaat de felste koude had verdreven. Hij ging ter ruste, maar hij droomde niet van Agathe, zooals hij gehoopt had; hij zag eindelooze witte vlakten rondom zich en ver aan den horizont een landhuis onder boomen, altijd wijkend, onbereikbaar.

Het morgenlicht was hem welkom en hij voelde een warm geluk in zich, toen hij na den ontbijt weer met Agathe in het studeervertrek van haar vader zat, om de zaken te regelen. Vertrouwelijker zetten zij hun arbeid voort, enkele dagen nog, op het huis en bij de pachters in den omtrek. Alle schulden, alle vorderingen, alle contracten werden met den rentmeester nagegaan.

Een week later reisde Ter Wisch weer westwaarts.

VII.

In de zoele schemering van April wandelde Tobias Soelens den Heiligen Weg af. Tusschen de oude gevels der enge straat dreven de geuren van weiden en tuinen; de hemel was goud boven de lichtgroene boomen langs het Singel. En toch, ondanks de belovende zoetheid van het voorjaar voelde de jonge dichter zich ontstemd. Die zoetheid schonk hem geen roem en rijkdom, geen sierlijke kleederen en welvoorzienen disch.

Hij tastte naar den zak van zijn vaal-groenen zomerrok die uitpuilde door een zware papierrol. Het waren zijn laatste gedichten, oden en zangen in den stijl van Feith, tegen zijn fiere verwachting geweigerd door den uitgever van zijn eersteling die twee jaren geleden verschenen was. Tobias had Gartman zooeven in de Kalverstraat bezocht. Doch met spot was hij ontvangen; verontwaardigd had hij gehoord hoe de oplaag van zijn onverkoopbaar gebleken werk, een epos

over de tabak, door den gevoelloozen man van de hand was gedaan tegen een spotprijs. De vierhonderd exemplaren lagen in de wateren der Noordzee; zij waren, met mislukte zijdestoffen uit Frankrijk, als schijnbare lading meegevoerd door een vrachtvaarder die koloniale waren uit Engeland ging halen; doch bij de nadering van een Engelsch douaneschip was heel de waardelooze vracht over boord gegooid. Waarom had hij ook de tabak bezongen! Waarom zijn zangerige alexandrijnen niet gewijd aan een stoffe die minder door het noodlot dezer tijden vervolgd werd! Op de tabak rustte een vloek. En wat had hem dit onzalig onderwerp doen kiezen? Zijn liefde voor de dochter van zijn beschermer! Maar ook op haar immers woog, door den handel haars vaders, diezelfde vloek. Waartoe om haar nog veel moeite gedaan! Zij had met hem gespeeld, hem soms vertrouwelijk naderend, dan weer trotsch zich afkeerend met spottenden glimlach. Wel had zij geluisterd toen hij, doordringend in haar blauwe oogen starend, zijn liefdeklacht aan Phyllis voordroeg en in die smachtende regelen haar eigen blonde schoonheid beschreef... Wel las zij - hij had het zelf gezien, den vorigen zomer, in den koepel op Wijckervelt - Feith's verrukkelijk en gevoelvol werk, ‘Ferdinand en Constantia’... En toch had zij weer hoonend gelachen om haars vaders voordracht, gewis niet onberispelijk, van ‘Het Graf’. Neen! tot haar zou hij zich niet meer hoopvol wenden! En bovendien, de Van Wijcks verlieten over enkele dagen het groote huis op de Keizersgracht voor hun onaanzienlijk hofsteetje buiten Haarlem. Mijnheer David moest wel zeer verarmd zijn... Ach, welk een tijden voor de Dichtkunst! Op hem, Tobias, den vrijen poëet, kon de hand worden gelegd door het slavenstelsel der conscriptie. Hij zou wellicht mee moeten naar verre landen, in het leger van den Overweldiger. Al was hij nu arm, al liep hij nu rond met een vierde van zijn loon van 't vorig jaar, hij was toch vrij van den morgen tot den avond, nu het kantoor van David van Wijck gesloten was; hij kon al zijn uren besteden aan gesprekken met dichtervrienden in de goedkoope cafétjes, aan wandelingen 's ochtends door de stad, waar hij lonkte naar de mooie dienstmeisjes die de stoepen der deftige huizen dweilden. O, het leven in Amsterdam was lustig en fraai! Het

mocht niet door den dwingeland worden verstoord...

Een verheugende gedachte deed hem opeens stilstaan op de brug der Heerengracht en zuchten van genot. Hij zou den dwang der conscriptie kunnen afkoopen als hij rijk was. En rijk kon hij worden door een weloverlegd huwelijk. Van Wijck had hem verteld dat freule Agathe Fabian het huis op de Keizersgracht gehuurd had; zij verliet den achterhoek van Gelderland voor de eerste maal haars levens; zij zou dus het leven der hoofdstad niet kennen. Met de woordenzoetheid der dichtkunst kon hij wellicht haar voor zich winnen. Zou zij niet gevleid zijn door zijn lof en minnekoozing?

Helaas, met zacht geneurie verder flaneerend door de Leidschestraat bedacht hij dat zeker wel haar raadsman, Jacob ter Wisch, geheime plannen met haar had... En in twijfeling tusschen hoop en mismoedigheid tastte hij naar het handschrift in zijn zak en zuchtte opnieuw.

Op de kruising van Leidschestraat en Keizersgracht trok een ongewoon gejoel zijn aandacht. Hij herkende de verfoeide Fransche gendarmes; het opdringend volk beschimpte hen, bauwde hun vreemden tongval na. Een paar woedende vrouwen hielden hun de vuist voor het gelaat.

Die geestdrift van het gepeupel te zien deed Tobias goed. Dit kon de geboorte eener nieuwe omwenteling zijn, het ontwaken van het volksgeweten tegenover de uitheemsche tyrannie... Hoogdravende regels van een opstandigen zang welden in hem op. O, de Muze verliet hem niet! En op eenigen afstand, buiten de dracht der keien die, uit het brugplaveisel losgewoeld, al werden geworpen, bleef hij staan kijken. Hij zag de sabels der gendarmen over de hoofden der schreeuwende menigte zwieren en verdwijnen in de gracht. Een wild hoongejuich schalde op, vol vloeken van hatend genot.

Tobias mocht het gewoel eener volksmassa wel; hij kon er onverdacht rondgluren naar de nieuwsgierige dienstmaagdjes, ze over de wangen streelen of eens zachtjes knijpen in den arm. En hij lette al weldra niet meer op het tumult, doch bespiedde de toeschouwsters met zoekenden blik. Nu, in de klare schemering van den voorjaarsavond, gloeiden de oogen der jonge vrouwen zoo wonderlijk; het was of hare gestalten voller en leniger waren.

Opeens herkende hij Santje, het jongste meisje der Van Wijcks. Zij glimlachte hem toe, met een haast onmerkbaar knikje. De witte kap der visschersmeisjes overhuifde het donkere haar, het fijn-omlijnd gelaat; zij droeg de kleeding van het Zantvoortsche volk, de rokken wijd, het paarse jakje plooiend over de nog kinderlijke borst. Een groote sluitmand droeg zij aan den arm.

Hij slenterde haar achteloos op zijde en drong haar met vleiend-zoete woordjes weg uit de menigte, langs den stillen al donkeren walkant. En fluisterend vroeg hij, terwijl hij strak staarde naar haar gebogen hoofd:

'Wel Santje, wat is er aan de hand dat je zoo laat alleen bij den weg bent? Zoo'n lief kind mag niet onbeschermd zijn.'

Zij vertelde hem, verlegen lachend, dat over twee dagen het gezin naar Wijckervelt vertrok. Het gaf veel drukten; er waren inkoopen voor de reis te doen en het huis moest geschuurd en geboend zijn vóór de komst der vreemde dame. Maar zij vond het niet plezierig, weg te gaan uit de stad, naar de streek die zij sinds haar geboorte kende. Op Wijckervelt was niets te zien; Zantvoort, waar de familie harer moeder woonde, was een vies visschersdorp.

'En dan ben je met de kermis weg,' zei Tobias. ''t Is zonde en jammer, kind! Nou, maar ik kom buiten nog eens naar je kijken.'

Zij waren een paar huizen van de woning der Van Wijcks. Onder het ijle loover langs de gracht was het donker; alleen ver over het rimpellooze water glansde nog de laatste schemering. Zij zagen de roode vonkjes der olielampen naderen; zij hoorden al den stap van den lantaarnopsteker.

Toen sloeg Tobias snel zijn arm om Santje heen en kuste haar op de wang. Lachend draaide zij zich uit zijn omknelling los en snelde naar de deur van het onderhuis. En de poëet, een onschuldig wijsje fluitend, keerde op zijn schreden terug, drentelde de Leidschestraat af en zette zich in het Café du Théâtre aan de tafel van zijn patriotische vrienden.

VIII.

Na zijn reis naar den Ulenhoek had Jacob ter Wisch kamers gehuurd op de Erwtenmarkt, dicht bij den Franschen

Schouwburg en tegenover den Groenburgwal. Hij genoot, meer dan hij verwacht had, van het Hollandsch voorjaar, van het ontspruitend groen der boomen langs de oude gevels. In de schemering zat hij voor het open venster en hoorde het klokkespel van den Zuiderkerkstoren over het stille water. Aan de kaden was dan niet meer de beweging van den dag; in een droomende berusting scheen de stad den avond te wachten.

Voor Anne-Marie was het een blijde voldoening geweest dat haar broeder in Holland bleef; zij zag hem nu vaak; bovendien had hij beloofd haar iedere maand in Heemstede een paar dagen te bezoeken. En reeds enkele weken na haar komst op Wijckervelt verscheen hij; ternauwernood waren de meubels geplaatst, schilderijen en gordijnen opgehangen, porselein en zilverwerk in de kasten geordend. De zachte regens op het geurig loover der grachten, de doorschijnende hemelklaarte boven de stad hadden hem doen verlangen naar buiten, naar de voorjaarszon der bosschen en den zilten wind der zee.

Wijckervelt was een klein vierkant huis, gebouwd in het midden der achttiende eeuw, toen de Amsterdammers het Gooi, de Vecht en de Diemermeer verlieten voor de omstreken van Haarlem. Vier schoorsteenen, gekroond met sierlijk ijzerwerk, stonden op de hoeken van het pannendak; de vensters hadden opschuiframen met kleine ruitjes. Een laag scheefgezakt muurtje, groen van ouderdom, scheidde den voortuin van den Heerenweg; twee verweerde vazen pronkten op de gemetselde zuilen van het hooge hek, aan welks weelderige krullen nog hier-en-daar vergulsel zichtbaar was. Een breede schaduwlooze oprit, omtrent vijftig meter lang, bracht naar een halfcirkelvormig voorpleintje. Achter het huis ging de smalle strook gronds, moestuin, boomgaard en verwilderd park, tot aan de Leidsche trekvaart.

Anne-Marie ontving haar broeder met een vermoeiden glimlach. De laatste weken waren haar te druk geweest. Toen het gezin drie dagen op de hofstede was, had een Fransch luitenant met zijn oppasser zich aangemeld, onder vertoon van een briefje van den Maire. In de dorpen van den omtrek was het krijgsvolk dat binnen Haarlem niet kon worden gehuisvest onder dak gebracht. Al had de soldaat

zijn verblijf bij Bet Breevoort, wier huisje aan den moestuin grensde, de inkwartiering van een vreemd officier gaf toch bijzondere bezigheden. Doch Thérèse was een onverwachte steun voor haar moeder; zij zorgde dat de kamer van hun gast in orde was; zij beijverde zich dat de maaltijden waren bereid naar de nieuwste Fransche recepten.

David van Wijck scheen zich van die drukten weinig aan te trekken; hij liep elken dag alleen uit, de buitenplaatsen in de buurt langs, en sprak met hoveniers en boeren. Floris werkte wat in den tuin of lag, driemaal 's weeks, in het gras de Haarlemsche Courant te lezen. Zoo had Jacob ter Wisch den tijd geheel voor zich-zelven en ontmoette hij de familie, soms met den jongen luitenant, enkel aan den disch; hij dwaalde in de duinen, door de bosschen van Bentveld, en lag vaak uren starend naar de zee, totdat zijn oude zwerflust hem weer kwellen ging en hij aan Aagje Fabian moest denken om te beseffen waartoe hij in Holland was. Hij dacht aan haar met een gevoel van geluk en weemoed; hij wist dat zij geen vrouw was met alledaagsche verlangens en de zekerheid van haar nu-en-dan te zien deed hem berusten in zijn al te onbewogen leven der laatste maanden; doch hij werd droevig als hij dacht hoe zij eens misschien voor een anderen man geheel zou zijn, hoe hij zelf slechts een zwerver zou blijven in haar bestaan.

Hij trof milde voorjaarsdagen.

Op een vooravond keerde hij terug van een bezoek aan de stad. Hij ging den Hout door, langzaam over de mulle paden, luisterend naar het kwinkelen en fluiten der vogels in de hooge struiken. De witte wilde kervel, de paarse silene bloeiden en geurden er; de gulden glans van het westen flonkerde door het jonge loover over de wiegende bloemen. In het verschiet van een beukenlaantje zag hij de verre duintoppen onder het laatste licht van den dag. En de laan opwandelend naar het sterreboschje in het midden van den Hout bemerkte hij eerst nu een vrouw die op de ronde bank zat, achter den zwaren lindestam, en evenals hij de schoonheid van den dalenden Meinacht genoot.

Zij zagen elkander aan:

‘Monsieur Ter Wisch!’

‘Mademoiselle Valéry!’

Hij had de groote blonde vrouw herkend, Cornélia Valéry, actrice in een Franschen troep die den schouwburg aan de Erwtenmarkt bespeelde; in Februari had hij haar leeren kennen, na een opvoering, toen een zijner oude ongehuwde vrienden de actrices en acteurs onthaald had in het Café du Théâtre bij de Leidsche Poort. Zij was uit Amiens; hij had veel met haar gepraat over haar geboorteland en eerst laat in den nacht hadden zij afscheid genomen voor de deur van haar logement. Doch na dien tijd had hij haar nog vaak ontmoet; hij had bemerkt dat zij zijn gezelschap gaarne zocht en hij vond ook zelf in het luchtig gesprek met deze ervaren, omstreeks dertigjarige vrouw een opwekkend genot. Aan haar leven, vermoedde hij, konden bewogen avonturen niet vreemd zijn; haar volle gestalte trok te zeer den blik der mannen; in haar oogen, blauw onder donkere wenkbrauwen, leefde te sterk een onrustig verlangen. Haar gelaat was niet regelmatig van trekken, haar huid niet meer donzig-jong; maar haar lach en stem hadden een klaren jeugdigen klank die bij de rijpheid der jaren te schooner was. Ter Wisch twijfelde slechts aan de waarde van haar zwaar blond kapsel.

Zij was bij de begroeting opgestaan; zij reikte hem de hand. Haar los-plooiend blauw-groen kleed, onder de borst bijeengenomen door een dof-rooden band, liet de lenigheid harer bewegingen vrij. Een fijn-kanten mutsje, van dezelfde kleur als de gordel, omsloot haar blank voorhoofd.

Hij verwonderde er zich over haar hier te zien, nadat hij haar de gansche vorige maand in Amsterdam niet meer had ontmoet. Maar zij vertelde, terwijl zij hem naast zich op het ronde bankje noodigde, dat er geen rollen voor haar waren geweest, dat zij deze weken buiten doorbracht, in het Wapen van Amsterdam, een der logementen aan het begin van den Hout. Zij zocht, ter afwisseling, de rust der eenzaamheid, buiten den tooneeltroep en de beslommeringen van hun jachtig leven. Intusschen herlas zij de tragedies van Voltaire en bestudeerde de tooneelwerken van den Engelschen dichter Shakespeare in de Fransche bewerkingen van Ducis. Zij vertelde dat Beaumarchais haar als klein meisje had zien spelen en had aangemoedigd tot de dramatische kunst. Ter Wisch voelde, terwijl zij sprak, den nevel van verveling opklaren die zijn nu dadenloos bestaan vaak dreigde te versomberen; hare

stem, welluidend, talmend soms met lichte scherts, bracht hem weer in streken met zuidelijke zon. En zij ook vond behagen in hun samenzijn; zij hield van kennis en geest, maar zij had daarbij een ingeboren neiging voor de krachtigen, voor krijgslieden het sterkst, een hartstocht voor avonturen, een tegenstrijdige drift om het onverwachte te zoeken.

Het was stil geworden in den Hout; de luttele wandelaars uit de stad schenen het woudduister te vreezen. De vogels tjilpten en kwetterden schaarscher, nu de gouden avondglans achter het geboomte was gedoofd; een basterdnachtegaal floot nog schuchtere trillers.

'La nature est bien plus agréable que les plus belles coulisses de vos théâtres', zeide Ter Wisch, glimlachend zelf om de gemeenplaats.

'Oh, ne dîtes pas ça!' zuchtte zij. 'Il y a des scènes entre les coulisses qui sont plus délicieuses que la réalité...'

En zij vertelde hem van de liefdetooneelen die zij gespeeld had, die haar in hooger verrukking hadden gebracht dan de ervaringen der werkelijkheid. Maar zij was altijd weer ontgoocheld teruggevallen uit den heerlijken schijn en zocht dan in het leven naar de blijvende roerselen,... die zij echter niet had gevonden.

'Cependant...,' vervolgde zij langzaam, 'dans ce bois et avec vous, monsieur Jacques...'

Hij zag haar aan om te weten of zij schertste. De mondaine parfum van haar gewaad mengde zich wonderlijk bedwelmend in de geuren van den Meinacht. In haar volle warme trekken, naar hem toegewend, las hij geen spot doch een onbevredigd verlangen; ondanks den schemer werd hij de uitdagende fonkeling harer oogen gewaar.

Het was slechts even; zij staarde weer voor zich in het donkere beukenlaantje, de oogleden half-gesloten, terwijl hij vroeg of zij ook nu niet samen een scène speelden, of wellicht, op dit bankje, in het werkelijke leven zaten?

'Parfois', hernam zij zonder hem te antwoorden, 'parfois je ne puis distinguer le jeu de la réalité, le théâtre de la vie. Tout se mêle. Ah, c'est bien pénible de ne pas être une docile ménagère...'

Zij lachte luid en vervolgde:

‘Mais tout de même, c'est délicieux! Qu'est-ce que ça me fiche, si c'est la comédie ou la vie!’

> ‘De weereld is een speeltooneel,
> Elck speelt zijn rol en krijght zijn deel,’

mompelde Ter Wisch en vertaalde haar Vondel's regels.

Zij waren opgestaan van het bankje; hij had zijn arm door den haren gestoken en zij weerstreefde hem niet. De statige beukenstammen, dicht opeen, stonden als zuilen aan weerszijden van hun pad, dat een lange hoog-gewelfde gang geleek, eindigend in een bleek verschiet. Opeens stond Cornélia Valéry stil en rechts op een der boomen toetredend wees zij letters, in den stam gesneden: den naam van Louis Napoléon. Toen, aan den anderen kant van het pad, toonde zij haar eigen naam; de letters waren nauwelijks meer zichtbaar bij den zwakken weerschijn van den hemel. En zij verhaalde hoe zij drie jaar geleden hier ook had gewandeld, op een zomeravond, als gast van een der hovelingen die den Koning op het Paviljoen gezelschap hielden, en hoe hij haren naam met het jaartal in de schors gesneden had.

Zij wist wat zij deed, toen zij dit met fluisterende stem, zijn arm zacht drukkend aan haar borst, bekende.

‘Stil’, zeide Ter Wisch en kuste haar op den mond zoodat zij zwijgen moest; ‘ik wil niet meer hooren van vroeger.’

De verbeelding van zijn jalouzie was geprikkeld. Zij was toen jonger, zeker heftiger van begeerte dan nu, schooner nog,... en hij had haar niet gekend; een vergulde imbeciel had wellicht door dure kleinoodiën haar voor korten tijd gewonnen... Zij glimlachte zegevierend, het hoofd op den slanken ronden hals ietwat naar hem toegebogen. Het bevredigde haar trots dat hij haar verleden plotseling afsloot, dat hij haar geheel voor zich begeerde in het warme genieten van het oogenblik. Zij vergat het verleden,... aan de toekomst had zij nooit gedacht,... zij bezat het heden met al de sterkte van haar bloeienden hartstocht.

Ter Wisch dwong haar naast zich op het mos onder den volgenden beuk. Zij gaf langzaam toe; zij wilde de kracht zijner armen voelen om haar middel, om haar schouders, den druk zijner handen rond de hare. En onder zijne kussen liet zij zich gaan. De duisternis van het bosch omgaf hen in

al wijder rust; twee vogels, één nabij, één van verre, floten hun parelende verrukkingen door den nacht. Er was geen gerucht van wind in het geurende jonge loover boven hen, rondom hen.

IX.

Na dien avond zagen zij elkander iederen dag; soms bleef hij met haar eten in het logement, aan een tafeltje voor het open venster, met het uitzicht in de Dreef. Al vroeg op zonnige morgens lagen zij in de duinen; maar als er koele dagen van regen kwamen liepen zij in den Hout, eenzaam dan, daar de burgerij niet verscheen op de doorweekte paden. Zij genoten van de stilte; het groen van gras en gebladerte fonkelde in eigen licht onder de somberte van het hooge, al zwaarder breidend gewelf.

Anne-Marie was blijde dat Jacob langer bleef dan zij verwacht had, ook al zag zij hem nu zelfs aan de maaltijden zelden. Doch na een week nam hij plotseling afscheid. Cornélia Valéry was naar Amsterdam teruggeroepen om weer te spelen.

Intusschen waren op Wijckervelt de dagen niet in onveranderlijke eentonigheid voorbijgegaan. De vreemde luitenant had de vriendschap verworven van het gansche gezin. Emile Vaudemont, een der vele Fransche officieren in het Hollandsche 126ste regiment infanterie, zoon van een Lotharingsch edelman, ci-devant sieur de Vaudemont, die onder het schrikbewind in verborgen armoede was gestorven, hoopte in den dienst van Buonaparte tot hoogen rang te komen, wellicht eenmaal door den Keizerlijken invloed het vaderlijk slot en erfgoed terug te krijgen. Hij had den eenvoud eener democratische opvoeding en tegelijk een aangeboren minzaamheid in den omgang. Anne-Marie, die tegen de huisvesting van een der onderdrukkers zwaar had opgezien, verzorgde hem na enkele dagen alsof hij een zoon was. De beide heeren Van Wijck lachten om den rustigen en rustieken humor zijner verhalen. Ook Thérèse zag den forschen jongen krijgsman, vier jaren ouder dan zij, met vriendelijke gepeinzen aan. Hij bracht een vreemde wereld op de stille hofstede, een wereld die nog schooner betoovering had dan de winterfeesten der stad. Uit de groene en gouden kleuren

zijner uniform straalde de glorie van het oorlogsleven; uit de zekerheid zijner gebaren sprak de overtuiging van een machtig volk; in zijn groote bruine oogen leefde de zon van verre landen. Zijn verschijnen alleen reeds, 's morgens aan de ontbijttafel, gaf Thérèse uitzichten over het leven, wijder en vreugdevoller dan zij ooit had vermoed. Zulk een man was een andere verschijning dan Soelens; met Vaudemont zou zij zich kunnen vertoonen in de salons der hoogste magistratuur. Zij zou Parijs zien, wellicht in het paleis der Tuilerieën worden ontvangen als hij, en hij werd het zeker, generaal was.....

De dagen waarop geen manoeuvres Emile Vaudemont naar Haarlem ontboden, wandelde hij vaak, na den ontbijt, met Thérèse den tuin rond. Vader en moeder zagen het gaarne: Anne-Marie was dankbaar om de tevreden stemming van haar dochter en aan David scheen, ondanks zijn hoop op den val van den vreemden dwingeland, een nauwere verbintenis met den Franschman niet te versmaden. Buonaparte haatte hij wel, maar immers niet Frankrijk! Dat had hij, oude patriot, altijd vereerd. En eenmaal wellicht een Fransch edelman als zoon te mogen toespreken, was het voor den eerzamen Hollandschen burger niet een nooit-gedroomde trots! Hoe konden nu reeds, in den troebelen tijd, de nieuwe connecties hem te stade komen...

Vaudemont verlangde naar die rustige morgen-wandelingen door de schaduwrijke berceaux; Thérèse's volle en slanke gestalte, in het laag-gesneden kleed dat blauw en rood met korenbloemen en rozen prijkte, de aandacht waarmede haar blauwe oogen hem aanzagen, haar bezorgdheid voor zijn spijs en drank, haar onwetendheid van het maatschappelijk en staatkundig gebeuren, in naïef-gestameld Fransch geuit, het bekoorde zijn eenvoudig hart. Deze Hollandsche koopmansdochter moest rijk zijn, overwoog bovendien zijn verstand; hij vernam wel vele klachten over den geknakten handel, maar dit landhuis met de lange strook gronds had toch zijn waarde, meer dan het ontstolen vaderlijk slot in de westelijke Vogezen.

Op een Juni-morgen, verscholen in het verste berceau, nam hij haar in zijn sterken arm, kuste haar rooden mond en blanken hals. Zij liet hem begaan, geheel willoos, zalig in

de warmte zijner woorden, bedwelmd door den gulden lichtglans die over de zomersche velden lag. Zij voelde zich overwonnen en toch overwinnend; zij had hem begeerd om den tooverklank van zijn ouden naam, om den zwier van zijn taal, om de schittering van zijn gouden tressen. En verre beelden van feesten en parelen, van dans en blijde muziek schemerden voor haar half-gesloten oog.

Vader David dronk dien middag op de verloving van Thérèse en Emile. Grootmoeder Van Wijck zegende hare kleindochter; Anne-Marie zag glimlachend rond of ieders glas gevuld was en verwachtte in stilte dat nu wel spoedig de levensmiddelen goedkooper zouden worden. Floris danste om de tafel. En na den maaltijd met zijn vader wandelend in den Hout, bedacht hij dat er een kleine feestelijkheid ter eere der verloving behoorde te zijn. David vond het een voortreffelijk denkbeeld; hij was goed gehumeurd, want met zijn heimelijke speculatie-plannen stond het gunstig; er dreigden enkele faillissementen van grondbezitters in de buurt en hij wachtte hun uitersten nood af, om dan klinkende munt te bieden ver beneden de waarde der gronden.

Zoo werden, dien avond nog, uitnoodigingen per brief verzonden naar freule Agathe Fabian, met wie allen verlangend waren kennis te maken; naar Oom Jacob ter Wisch, die niet kon worden overgeslagen; en naar Tobias Soelens, ter dichterlijke opluistering van den feestdag. Het moest een klein, vertrouwelijk gezelschap zijn.

P.H. VAN MOERKERKEN.

(*Wordt voortgezet*.)

Over Anatole France.

I.

De eerste dichtbundel van Anatole France, die in 1873 verscheen, is opgedragen aan Leconte de Lisle. ‘A Leconte de Lisle’ - zo luidt de opdracht der *Poèmes dorés* - ‘auteur des poèmes antiques et des poèmes barbares en témoignage d'une vive et constante admiration ce livre est dédié’.

Bewondering moet inderdaad de toen negen en twintigjarige dichter gevoeld hebben voor de oudere Meester, in wie hij zijn meerdere erkende wat eruditie, wat verbeelding en macht van uitdrukking betrof, bewondering vooral ook omdat hij overeenkomstige onderwerpen, gelijke ideeën, in schoner vormen door hem zag gebeeld.

France behoorde tot de dichters die zich om Leconte de Lisle schaarden en hun verzen publiceerden in het tijdschrift van Lemerre: *Le Parnasse contemporain*. Hij werkte daaraan 't eerst mede met *La Part de Madeleine* en *La Danse des morts*. Beide gedichten verschenen in het tweede deel van *Le Parnasse*, waarvan de uitgave, wegens de toestand van Frankrijk, van '69 tot '71 werd uitgesteld. In de ontzagwekkende rij van medewerkers aan de *Parnasse* behoren ongetwijfeld Louis Ménard, Dierx, de Heredia en France tot degenen die het dichtst, wat de aard van hun poëzie betreft, bij Leconte de Lisle staan, oneindig dichter dan een Coppée of een Sully Prudhomme b.v.

Kenmerkende eigenschappen van de Lisle: eruditie, hellenisme, anti-katholicisme, we vinden ze ook bij Anatole France.

Het streven naar wetenschappelike juistheid is eigen aan al de neo-romantici en realisten: Théophile Gautier, Baudelaire, Leconte de Lisle, Ménard, Louis Bouilhet, Flaubert, de Gon-

courts, om slechts enkelen te noemen. Het is de geest van de tijd.

De laatste helft van de negentiende eeuw, vooral de eerste dertig jaren daarvan, staat in het teken van de wetenschap. Hoe zou de kunst, innig bestanddeel van de kultuur van een tijdvak, die invloed ontgaan? Op hun strenge wetenschappelikheid plachten de zoëven genoemde kunstenaars te wijzen, als ze wilden aantonen wat hen onderscheidde van de romantiese voorgangers. Ze stelden gaarne hun kunst voor als een reaktie, een renaissance. Ons, die verder zien, blijkt het dat er inderdaad geen sprake is geweest van reaktie, van renaissance, maar wèl van een voortzetting, waarbij sommige elementen geëlimineerd werden, andere, waaronder de wetenschappelike juistheid van de kunst, sterker geaksentueerd.

Flaubert houdt van de wetenschap, die niet tot een konkluzie wenst te komen, want: ‘la bêtise consiste à vouloir conclure’. In de voorrede van zijn *Poèmes antiques* (1852) verwacht Leconte de Lisle reeds een vernieuwing van de kunst door de wetenschap, en Flaubert zegt het hem na: ‘Plus il ira, plus l'art sera scientifique’. De ernst van die bewondering voor de wetenschap tonen zij in hun werk. Leconte de Lisle tracht in een aantal verheven tonelen, getuigend van diepe studie van boeddhisme, hellenisme, katholicisme en skandinaviese mythologie, de eeuwige illuzie der godsdiensten weer te geven. Flaubert schrijft zijn *Salammbô* niet dan na langdurige studie over Carthago en na de plaats waar het lag, zelf bezocht te hebben. Voor zijn *Education sentimentale* maakt hij een enorme voorstudie van de tijd van '40 tot '48, verzamelt de kleinste biezonderheden over maatschappelik en geestelik leven. De Goncourts bestuderen alle mogelike gegevens om tot een zuiver beeld te komen van de achttiende eeuw, - pamfletten, dagboeken, brieven, spotprenten, - en willen, het voorbeeld van Balzac volgend, eveneens ‘les raconteurs du présent’ worden. ‘Le roman actuel’ - aldus schrijven ze in 1864 in hun dagboek - ‘le roman actuel se fait avec des *documents* racontés, ou relevés d'après nature, comme l'histoire se fait avec des documents écrits’. Voor hun *Soeur Philomène* bezoeken zij herhaaldelik ziekenhuizen, voor zijn *Frères Zemganno* ondervraagt Edmond zorgvuldig cirkus-artiesten. Wee de auteur

die de wetenschappelikheid van zijn kunst verwaarloost, niet histories getrouw is in zijn werk. Volgens Leconte de Lisle is de *Légende des Siècles* meer de prachtige echo van moderne gevoelens toegeschreven aan mensen van vroeger tijden, dan het verleden zelf, dat de dichter doet herrijzen; une résurrection historique ou légendaire.[1)] Een zelfde bezwaar heeft Leconte de Lisle tegen de *Moïse* van de Vigny. Deze Mozes, die als een moderne romanticus weeklaagt over zijn onbegrepenheid en zijn eenzaamheid, is in geen enkel opzicht het priesterlike en autokratiese hoofd van zeshonderd duizend woeste nomaden, die in de woestijn van Sinaï rondzwerven, de profeet overtuigd van de heiligheid van zijn zending en de wettigheid van de onverzoenlike straffen die hij oplegt.[2)]

Leconte de Lisle zelf heeft steeds gestreefd naar het zo histories-juist mogelik weergeven van tijdperk en personen, naar een verduistering van persoonlike ideeën en gevoelens, om die van zijn indiese en skandinaviese helden des te glanzender te doen uitkomen, en daarvoor was veel geduldige en objektieve bronnenstudie noodzakelik.

En toch..... Is de prachtige Kain-kreatie van de Lisle histories of zelfs legendaries mogelik?[3)]

De aanklacht van Kain, zijn verwijten, zijn vragen, zijn toorn, hoe lijken ze mij van de moderne mens te zijn! Welk kwaad heb ik gedaan - zo vraagt hij - opdat Jahwe mij tot de misdaad dreef? Heb ik - en bitter-ironies wordt zijn vraag - heb ik het leem bezielend, de vrede van de eeuwige rust verstoord? Het ik bij het verbod tegelijk het ijdele verlangen, de eeuwige illuzie, geplaatst? Heb ik bevolen en tegelijk de gehoorzaamheid gestraft?

> Ai-je dit à l'argile inerte: Souffre et pleure!
> Auprès de la défense ai-je mis le désir,
> L'ardent attrait d'un bien impossible à saisir,
> Et le songe immortel dans le néant de l'heure?
> Ai-je dit de vouloir et puni d'obéir?

1) Discours sur Victor Hugo, prononcé à l'Académie Française le 31 mars 1887.
2) In een studie over Alfred de Vigny, verschenen in *Le Nain Jaune*, 1864; dezelfde gedachte vindt men herhaald in de zoëven geciteerde Discours sur Hugo.
3) *Quaïn*, in *Poèmes barbares*.

Heb ik om 't leven gevraagd? Immers neen.

> Que m'importait la vie au prix où tu la vends.

Horen we hier niet de klacht van de pessimistiese dichter zèlf? En is de trots van Kain, aan wie de gezant van Jahwe gebiedt te knielen, niet de trotse levenswil van de Lisle zèlf?

> Je resteri debout! Et du soir à l'aurore,
> Et de l'aube à la nuit, jamais je ne tairai
> L'infatigable cri d'un coeur désespéré!
> La soif de la justice, ô Khéroub, me dévore.
> Ecrase-moi, sinon, jamais je ne ploîrai!

En zoals we Alfred de Vigny zèlf horen in de wanhopige vragenreeks die hij Kristus laat uitspreken op de Olijfberg,[1] evenzo is het wederom de om zekerheid schreiende dichter, die Brahma het 'waarom' laat vragen van het lijden, en een verklaring van eigen levensmysterie.[2]

> D'où vient que, remplissant la terre de sanglots,
> Tu souffres, ô mon Maître, au sein de l'âme humaine?
> ---
> Qui suis-je? Réponds-moi, Raison des Origines!
> Suis-je l'âme d'un monde errant par l'infini,
> Ou quelque antique Orgueil, de ses actes puni,
> Qui ne peut remonter à ses sources divines?

O dat brandende verlangen naar zekerheid, dat gelest wil worden als een hete dorst!

> Change en un miel divin mon immense amertume;
> Parle, fixe à jamais mes voeux irrésolus,
> Afin que je m'oublie et que je ne sois plus,
> Et que la vérité m'absorbe et me consume.

Wij geraken nooit uit onszelf, hoe gaarne wij 't zouden willen. De ziel van Leconte de Lisle, met zijn twijfelingen en begeerten, heeft zich vele malen geïnkarneerd in de gestalten, die de naar historiese juistheid strevende dichter met antiek leven meende te hebben bezield.

La Fille de Caïn, Homaï, Un Sénateur romain, Les Noces corinthiennes, Leuconoé; de titels van vele gedichten van France zijn suggestief genoeg. Ook bij hem reeds vroeg de

1) *Le Mont des Oliviers*, in *Les Destinées*.
2) *La Vision de Brahma*, in *Poèmes antiques*.

behoefte, versterkt door de omgeving waarin hij was groot geworden - een boekwinkel op een der aan antikiteiten en veelsoortige boeken rijke Seinekaden -, de behoefte te doen herleven verleden beschavingsperioden, historiese of legendariese figuren.

La Fille de Caïn noodt tot een vergelijking met *Quaïn* van Leconte de Lisle. 'Juillet 1864' staat onder het gedicht van France; *Quaïn* verscheen in 1871 voor het eerst in *Le Parnasse*. Het zou onbillik zijn in het werk van een twintigjarige de rijpheid van idee, de rijkdom van vorm van de tot hoogste kracht gegroeide oudere dichter te willen zoeken, maar toch is een vergelijking tussen beide gedichten merkwaardig, omdat uit dat van France reeds de gebreken blijken, die zijn verzen altijd ver beneden die van zijn grote meester zullen doen blijven: zwakheid van vizie, een te beminnelik geluid voor het uiten van ontzettende dingen.

De primitieve geweldigheid, die aan de beschrijvingen van de Lisle zulk een grootse schoonheid geeft, we zoeken ze tevergeefs bij France. Idyllies, sierlik, glanzend, in den beginne een weinig akademies-'gelikt', is zijn stijl, zelfs bij de weergave van een zondvloed!

> Les eaux avaient rompu les sources de l'abîme;
> Les antiques granits, de leurs flancs entr'ouverts,
> Lançaient des gerbes d'eau, de fumée et d'éclairs;
> Et bientôt, dans l'horreur des ténèbres compactes,
> Le ciel du Dieu jaloux ouvrit ses cataractes.

De veel-gesmade abbé Delille zou dit ook geschreven kunnen hebben.

> Puis, de tous les côtés de la terre, un murmure
> Encore inentendu, vague, innommable, emplit
> L'espace, et le fracas d'en haut s'ensevelit
> Dans celui-là. La Mer, avec sa chevelure
> De flots blêmes, hurlait en sortant de son lit.

Aldus kondigt Leconte de Lisle in Quaïn de zondvloed aan, en terwijl France een kunstig tafereel gaat opstellen van harmonies geschikte moeders, 'qui tendaient leurs mamelles gonflées à leurs petits enfants aux yeux clos', van reuzen, gesluierde maagden en star-blikkende grijsaards, een tafereel

dat te zorgvuldig is gearrangeerd om te kunnen ontroeren, doet Leconte de Lisle ons werkelik ontzetten met zijn

.... troupeau hagard
Des hommes, et les cris suprêmes, et la foule
Des bêtes qu'aveuglaient la foudre et le brouillard.

Machtig is zijn vizie van de enorme vogels, die krijsend, in doodsangst, zwaar van nat, àl hoger ontvluchten de stijgende, alles overweldigende vloed.

Hérissés, et trouant l'air épais, en spirale,
De grands oiseaux, claquant du bec, le col pendant,
Lourds de pluie et rompus de peur, et regardant
Les montagnes plonger sous la mer sépulcrale,
Montaient toujours, suivis par l'abîme grondant.

Wat France met Leconte de Lisle en verscheiden andere Parnassiens gemeen heeft, is de liefde voor de griekse en latijnse oudheid, de griekse vooral. Zij die een afschuw hadden van de onmiddellike, lyriese uitstorting van gevoelsleven der romantiese dichters, van ‘le délire romantique’, de snikken van Musset en de zuchten van Lamartine, zij die tegelijk haatten hun eigen tijd van industrialisme en winstbejag, zij zagen met heimwee terug naar de tijd van wijsheid en schoonheid, die der Hellenen.

Men leze de ‘Préfaces’ van Leconte de Lisle, die van zijn *Poèmes antiques*[1], die van zijn *Poèmes et poésies*[2], zijn artikelen over *Les poètes contemporains* in *Le Nain Jaune*[3] verschenen. Het zijn even zo vele manifesten, prachtige harstochtelike pleidooien voor de nieuwe Kunst, die met de wetenschap als bondgenoot en helper, de Schoonheid zal dienen als een godheid.

Naast de brieven van Flaubert, de *Curiosités esthétiques* en *l'Art romantique* van Baudelaire, het *Journal* der Goncourts, behoren deze voorberichten en kritieken tot de dokumenten, waaruit men 't zuiverst de verheven kunsttrots van de neoromantici en realisten leert kennen.

‘Depuis Homère, Eschyle en Sophocle, qui représentent la Poésie dans sa vitalité, dans sa plénitude et dans son unité harmonique, la décadence et la barbarie ont envahi l'esprit humain’ ....

1) 1852.
2) 1855.
3) 1861-1864.

'En général, tout ce qui constitue l'art, la morale et la science, était mort avec le Polythéisme. Tout a revécu à sa renaissance. C'est alors seulement que l'idée de la beauté reparaît dans l'intelligence et l'idée du droit dans l'ordre politique. En même temps que l'Aphrodite Anadyomène du Corrège sort pour la seconde fois de la mer, le sentiment de la dignité humaine, véritable base de la morale antique, entre en lutte contre le principe hiératique et féodal.'

Zijn bewondering voor André Chénier, die hij reeds op twintigjarige leeftijd uitte in het studententijdschrift *La Variété*, kwam voort uit bewondering voor de Griekse kunst. Later, in talloze gedichten en vertalingen, zou hij zijn liefde tonen voor de aanbeden tijd van schoonheid en vrijheid.

> Iles, séjour des Dieux! Hellas, mère sacrée!
> Oh! que ne suis-je né dans le saint Archipel
> Aux siècles glorieux où la Terre inspirée
> Voyait le Ciel descendre à son premier appel.[1)]

Leconte de Lisle, die zó het paganisme vereerde, kon in de komst van het kristendom slechts een achteruitgang zien. Hij heeft het kristendom als artiest lief gehad, maar het als mens beminnen kon hij niet, hoezeer ook zijn ziel verlangde naar zekerheid, naar licht.

Zijn jeugdpoëzie wijst op Lamartiniaanse religiositeit:

> O mon Dieu, se peut-il que l'homme vous renie!
> Vous dont la main puissante a dispensé pour nous,
> Votre amour dans les coeurs, dans les cieux l'harmonie![2)]

Maar zes jaar later reeds schrijft hij, God overal, doch te vergeefs, gezocht te hebben:

> J'ai remué, Seigneur, les poussières du monde
> ---
> Des cultes abolis j'ai repeuplé les cieux!
> Rien ne m'a répondu, ni l'esprit ni la lettre,....[3)]

En ongeveer in dezelfde tijd schrijft hij *Hypatie*, een klacht over het sterven van de antieke wereld, over de

1) *Vénus de Milo*.
2) *Solitude*, in *La Variété*, Rennes 1840.
3) *La Recherche de Dieu*, in *La Phalange*, 1846.

overwinning van kristendom op paganistiese wijsheid en schoonheid.[1)]

> Le vil Galiléen t'a frappée et maudite,
> Mais tu tombas plus grande! Et maintenant, hélas!
> Le souffle de Platon et le corps d'Aphrodite
> Sont partis à jamais pour les beaux cieux d'Hellas!

Hypatia, de martelares van het paganisme, zou voor de Lisle een geliefde figuur blijven. Wij vinden haar later terug in een dialoog met bisschop Cyrillus.[2)]

Hoe gloedvol is de verdediging der oude goden, die Hypatia de het heidendom verdoemende priester in het gelaat slingert, hoe verheerlikend haar lofzang op de antieke kunstenaars, wetgevers, wijzen.

Leconte de Lisle zèlf horen we in de heftige woorden waarmede zij de onderlinge twisten der kristenen geselt, en in haar profetie: de mens, ontworsteld aan de macht van de stervende Kerk, zich verheffend in vrijheid:

> Cyrille, écoute-moi. 'Demain, dans mille années,
> Dans vingt siècles, - qu'importe au cours des destinées! -
> L'homme étouffé par vous enfin se dressera;
> Le temps vous fera croître et le temps vous tuera;
> Et, comme toute chose humaine et périssable,
> Votre oeuvre ira dormir dans l'Ombre irrévocable.

Het is de profetie die reeds Quaïn uitte: de overwinning van de bevrijde mens, de overwinning van Quaïn, de Wreker, op de schrikkelike Jahwe:

> Et ce sera mon jour! Et, d'étoile en étoile,
> Le bienheureux Eden longuement regretté
> Verra renaître Abel sur mon coeur abrité;
> Et toi, mort et cousu sous la funèbre toile,
> Tu t'anéantiras dans ta stérilité.

Hypatia weet dat ze sterven zal. De monniken van de woestijn zijn reeds overal verspreid in de stad, 'comme une écume vile', barrevoets, met gore baard en haren. Zij weet waarvoor ze gekomen zijn.

Niet de Kristusfiguur haat Leconte de Lisle, maar de

1) *Hypatie*, in *Poèmes antiques*.
2) *Hypatie en Cyrille*, in *Poèmes antiques*.

fanatieke geëxalteerde monniken. Afkeer heeft hij immer gevoeld van al wat in Kristus' naam is opgebouwd, in zijn naam is misdreven. Het monnikenwezen, vervolgingen van joden en afvalligen, bloedige twisten tussen pausen en prelaten, zelfs kristelike architektuur, omvatte hij in die afkeer.

Wie *Les Paraboles de dom Guy*, *l'Agonie d'un saint*, *L'Holocauste*, *les Siècles maudits*, om slechts enkele gedichten te noemen, gelezen heeft, weet van welk een lugubere verschrikkelikheid, van welk een met bloed doordropen duisternis, de dichter de middeleeuwen heeft gezien. En toch, het verheven idealisme dat velen, in tijden van verdorvenheid, de wereld deed ontvluchten en in de woestijn een schuilplaats deed zoeken, dat idealisme, die honger naar God, hij heeft het begrepen en bewonderd. Hij voelde zijn ziel aan de hunne verwant, hij, de eenzame, die zijn tijd verafschuwde, en trachtte te ontvluchten in een roes van kunst en wetenschap, een schoonheidskultus, 'la religion de la beauté.'

> Ô rêveurs, ô martyrs, vaillantes créatures,
> Qui, dans l'effort sacré de vos nobles natures,
> Poussiez vers l'idéal un sanglot éternel,
> Je vous salue, amants désespérés du ciel![1)]

Evenmin treft zijn afkeer de Kristusfiguur. Hoe hij die zag, heeft hij wellicht het zuiverst uitgedrukt in *Le Nazaréen*[2)]. Wat beweende de Nazarener aan het kruis genageld? Zijn lichaam, de jeugd en de liefde, zijn kracht en zijn geest? Neen, hij hoorde een stem, de stem van een ganse wereld, die hem verlochent, die ontkent dat hij een God geweest is.

> Tu n'étais ni le pain céleste, ni l'eau vive!
> Inhabile pasteur, ton joug est délié!
> Dans nos coeurs épuisés, sans que rien lui survive,
> Le Dieu s'est refait homme, et l'homme est oublié.

Zó heeft de echo der toekomst tot in zijn doodsuur gesproken. 'Maar gij hadt niet gelogen,' roept de dichter hem toe. 'De kerk, die van U de Verlosser maakte, en de Glorie waarin zij U hulde, mogen vergaan, het deert U niet: Gij

1) *Les Ascètes*, in *Poèmes barbares*.
2) In *Poèmes barbares*.

zetelt in het Pantheon temidden der andere door de mens vergoddelikte wezens':

Car tu sièges auprès de tes Egaux antiques,
Sous tes longs cheveux roux, dans ton ciel chaste et bleu;
Les âmes, en essaims de colombes mystiques,
Vont boire la rosée à tes lèvres de Dieu!

Evenals de asketen is ook de Kristus - het blijkt uit menig gedicht - voor hem de grote Eenzame geweest, die onbegrepen gestorven is voor zijn ideaal, en héél dicht heeft Leconte de Lisle zich soms bij Hem gevoeld, in ogenblikken van smartelike verlatenheid, na tijden van worsteling om wat hij het hoogste geloofde.

Hoe hij zich eveneens wist in te denken in een konceptie van Kristus geheel vreemd aan de zijne, blijkt uit die prachtige reeks tafereelen, waarin hij Jezus' marteling dichtte voor een vriend, die een kruisweg te schilderen had[1].

Maar de werken die in Kristus' naam bedreven zijn! In *La Bête écarlate*[2] laat hij die in vizioen voor Jezus zelf verrijzen. Het Scharlaken Beest met tien duizend muilen, die dichte drommen van mannen braken, in purper of lompen, met kroon en skepter, degen of bisschopstaf, en met, op het gelaat, gemerkt het teken des kruizes. Ontwaakt uit de droom der verschrikkingen bedreven door deze wezens, in Zijn naam, wenst Jezus, in angstzweet, vertwijfelend, dood te zijn.

Et l'Homme s'éveilla de son rêve, muet,
Haletant et livide. Et tout son corps suait
D'angoisse et de dégoût devant cette géhenne
Effroyable, ces flots de sang et cette haine,
Ces siècles de douleur, ces peuples abêtis,
Et ce Monstre écarlate, et ces démons sortis
Des gueules dont chacune en rugissant le nomme,
Et cette éternité de tortures! Et l'homme,
S'abattant contre terre avec un grand soupir,
Désespéra du monde, et désira mourir.

In 1871 verschijnt het kurieuze boekje: *Histoire populaire du christianisme*, een opsomming van de voornaamste gebeurtenissen op godsdienstig gebied sinds 33 na Kristus'

1) *La Passion*, in *Derniers poèmes*.
2) In *Poèmes tragiques*.

geboorte, toen Petrus te Jeruzalem de honderdtwintig discipelen deed bijeenkomen, om een opvolger aan Judas te geven. Geen ‘travail de critique et de discussion’, zegt Leconte de Lisle in het Voorbericht. ‘Quel meilleur témoignage que celui de l'Eglise elle-même pourrions-nous invoquer en entreprenant d'exposer les vérités singulières qu'elle enseigne et les faits particuliers dont elle affirme l'authenticité?’

Geen kritiese opmerkingen over de meegedeelde feiten: de geleidelike groei van de Katholieke kerk, uitspraken van koncilies, scheuringen, ketterijen en kettervervolgingen, strijd van paus tegen paus; het simpele feit of het simpele woord meegedeeld in uiterst saamgedrongen vorm, met een snijdende soberheid. Slechts hier en daar een fijne ironie, alsof vluchtig het strenge gelaat van de verteller zich ontspande, één ogenblik zijn lippen zich plooiden tot een glimlach:

‘La rivalité de Saint Grégoire de Naziance et de Maxime, tous deux simultanément évêques de Constantinople, causa de grands troubles dans cette dernière ville. Saint Grégoire donna à son rival les noms de *fantôme égyptien*, *scélérat enragé*, *chien*, *Mars*, *mal muet*, *monstre cruel*, *blond*, *noir*, *crépu*, *à cheveux plats*, *sodomite actif et passif*. Le même Saint publia dans la suite tout un livre à la louange de ce Maxime, car il est permis, dit saint Jérôme, de louer et de blâmer le même homme selon la différence des temps: ‘*eundem laudare et vituperare pro tempore*.’

Zijn liefde voor Hellas bezingt France in het gedicht dat *Les Noces Corinthiennes* inleidt. Hij noemt zich daarin een ‘enfant latin’, die de schoonheid van het mooie blijde meisje heeft liefgehad, en die in het werk dat volgt haar sterven schildert.

> Moi, j'ai mis sur ton sein de pâles violettes,
> Et je t'ai peinte, Hellas, alors qu'un Dieu jaloux,
> Arrachant de ton front les saintes bandelettes,
> Sur le parvis rompu brisa tes blancs genoux.

Wie denkt niet aan *Hypatie* van Leconte de Lisle, als hij in de volgende strofe de droeve klacht hoort over het mèt Hellas verdwijnen van de lach, de bekoring, de schoonheid?

> Dans le monde assombri s'effaça ton sourire;
> La grâce et la beauté périrent avec toi.....

Daphne, de jonge Korinthiese, verwacht van Jezus genezing van haar lijdende moeder; niet meer van Apollo, eenmaal ‘le divin guérisseur,’ maar van

> Jésus, roi languissant aux yeux pleins de douceur.

Zij heeft vertrouwen in Jezus, die haar door haar moeder is geopenbaard. Hippias, haar verloofde, ziet in Jezus een god, een van de vele die uit Azië tot de Grieken zijn gekomen; smaden doet hij hem niet.

> Et je crois, car mon coeur n'est ni léger ni vain,
> Qu'en Jésus, roi des Juifs, quelque chose est divin.

We herkennen het woord van Hypatia tot Cyrillus:

> Et c'est toujours un Dieu qui parle dans les sages.

Maar zijn oordeel zal veranderen, als hij ziet wat vreselike dingen in Jezus' naam geschieden. De fanatieke kristin Kallista, Daphne's moeder, doet in haar ziekte de gelofte haar dochter aan Kristus te wijden als God haar genezing brengt. Tevergeefs strijdt het jonge meisje, vol zoet verlangen naar haar aardse minnaar, tegen de heftig-ijverende moeder; de gelofte wordt gedaan:

> Mère, entends-moi.
> Arrache le filet de remords et d'effroi,
> Le filet de ton voeu qui m'a prise: délivre,
> Délivre-moi! Je veux respirer, je veux vivre.
> Ecoute.....

Maar extaties klinkt het antwoord:

> Je ne me souviens plus des vanités du monde.
> Mais le divin amour est comme une belle onde,
> Où le coeur dans l'ivresse et le ravissement,
> Epris de l'infini, s'abîme infiniment.

Als 't gebeuren mocht, dat haar dochter de gelofte schond, dan moge zij, Kallista, vervloekt zijn, dan mogen helse straffen haar treffen. En zich opwindend, àl heftiger, valt zij eindelik machteloos neer. Dàn is Daphne besloten:

> Qu'on apporte l'anneau, le voile et la couronne.
> Jésus, prince jaloux, prends celle qu'on te donne.

Na een jaar komt Hippias het meisje halen, om haar als bruid naar zijn woning te voeren. Maar Daphne's vader,

Hermas, vertelde hem van de somberheid die zijn dochter bevangen houdt. Hermas is een levenslustige Griek, die de Galilese God geen goed hart toedraagt:

> Un démon est en elle et dompte son cher coeur.
> Le Dieu galiléen sans doute est son vainqueur;
> Et ce Dieu mort, par qui ma fille est entraînée,
> N'aime point les époux et les chants d'hyménée;
> Il n'aime point la vie et n'a jamais vanté
> Que la faim et la soif et la stérilité.

Hippias begint in de Galilese God een gevaar te zien, en 's nachts omwolkt hem een droom, waarin Aphrodite en Artemis in een beurtzang hun vergane glorie bewenen:

> **Artemis:**
> La vierge solitaire et tendre
> Croîtra sous un Dieu menaçant;
> Elle s'étonnera d'entendre
> Qu'elle fut impure en naissant.
>
> **Aphrodite:**
> Les femmes craindront d'être belles;
> Tous leurs amours seront amers,
> Et les fils des races nouvelles
> Iront les fuir dans les déserts.

Een der schoonste tonelen van het dramatiese gedicht is dat, waarin het jonge meisje, in diezelfde nacht opgestaan om voor het laatst de dierbare aarde te groeten - morgen zal zij aan Kristus gewijd worden -, door haar woorden Hippias doet ontwaken, die haar tracht te omstrikken met zijn liefdezangen. Tevergeefs eerst, zij màg niet van hem zijn, zij, weldra de bruid van Kristus. Hippias toornt tegen Hem, die zijn geluk vernietigt:

> Dieu des Galiléens! Je ne te cherchais pas.
> O fantôme! tu viens te dresser sur mes pas.
> Tu lèves contre moi ta droite ensanglantée!

Zijn vlammende woorden doen haar bezwijken; een dwaze hoop, dat Kallista te vermurwen zal zijn, vervult de jonge geliefden; Kallista's komst, haar rauwe woorden, wekken hen uit hun droom.

Nog éénmaal zal Daphne haar geliefde ontmoeten. Zij heeft hem ontboden in een grafgewelf. Maar haar bruidsbed zal een doodsbed zijn. Het vergif dat ze in haar wijn gestort heeft, doet haar sterven in de armen van haar aardse bruidegom.

Theognis, de milde bisschop, komt te laat de gelofte van haar moeder ontbinden.

> Christ ne veut plus la fleur de ta jeunesse.
> L'homme la respira, l'homme la doit cueillir.
> Le Dieu de pureté n'en a plus le désir.

Door het laatste toneel gloeit de wellust, de smartelike wellust van haar die weet dat deze ogenblikken van nooitgekende wondre weelde tegelijk supreme momenten zijn. Het jonge lijf siddert van verlangen, en tegelijk doorvlijmt het de doodsgedachte.

> Ma part n'est point d'aimer sur des tapis de roses,
> Dans un sourire clair, parmi de douces choses;
> Moi j'aime avec mes nerfs, mes moelles et mon sang
> Offerte tout entière et la mort dans le flanc.
> La clarté de tes yeux m'inonde de délices.
> Tes cheveux sont brillants et tes tempes sont lisses.

Hier is, wat geheel het werk van France, in tegenstelling met dat van Leconte de Lisle, zal verwarmen als de bedwelmende adem van de lente: de zinnelikheid, het verlangen, de drang naar kussen en gestreel, naar de volkomen overgave.

Nooit heeft France evenwel de zinnelikheid schoner gebeeld dan hier, in de extaze van het meisje, wier jonge lijf zich voor 't eerst om dat van de minnaar windt, voor 't eerst en voor 't laatst; een extaze vermooid nog door de weemoed, waarmede zij Hippias haar terugkomst voorspelt: in de wind zal zij zijn, die zijn lippen streelt, in het ruisen der bladeren.

Na lezing van *Les Noces Corinthiennes* twijfelt men niet aan welke zijde de sympathieën van de dichter staan. De personen die het kristelike idee vertegenwoordigen, zijn Kallista en bisschop Theognis. Maar Kallista, de fanatieke ijveraarster, blind voor aards liefdesgeluk, doof voor het smartlik klagen van haar dochter, kan slechts afschuw inboezemen, en de beminnelike gematigde Theognis is niet in staat om te verzoenen met een godsdienst die zulke offers eist. Een katholiek dichter zou hetzelfde onderwerp anders behandeld hebben. Hij zou, zelfs zonder bewust-tendentieuse bedoelingen, de heerlikheid van de vrije overgave aan Kristus

hebben geschilderd. Zijn Daphne zou niet door een waanzinnige moeder tot Kristus en daardoor in de dood zijn gedreven, maar, misschien na langdurig twijfelen en worstelen, de hemelse bruidegom hebben verkozen boven de aardse.

Doch voor France is Kristus de doder van de levensvreugde, van de zinnelikheid bovenal, en daarom de gevaarlike mededinger van de aardse minnaar.

Ook in andere gedichten vindt men die gedachte.

In *l'Adieu*. De vrouw die hij liefheeft, vindt hij in extaze neergeknield voor een altaar, als hij op Goede Vrijdag een kerk binnentreedt. Nooit had hij haar schoner gezien, nooit hadden haar oogen méér geschitterd.

> Je vis que désormais ce coeur m'était fermé
> Et qu'il se repentait de m'avoir trop aimé;
> Que ce sein inondé par la Grâce féconde
> Se haussait du dégoût des choses de ce monde.
> Alors, pleurant sur moi, je reconnus, pensif,
> Que tu m'avais repris cette femme, ô beau Juif,
> Roi dont l'épine a ceint la chevelure rousse!

In *La Prise de Voile* spreekt de bisschop schone woorden over de kuisheid tot haar die de sluier aanneemt, maar de mysterieuse stem die uit de natuur schijnt te komen, en die de wellust en het moederschap verheerlikt, klinkt schoner nog.

Het is die wellust die, volgens de dichter, voor het hartstochtelike meisje, Kristus een ‘sterfelike schoonheid’ verleent.

Zal de illuzie duren?

> Si tu gardes ta foi, qu'importe qu'elle mente!
> La beauté de l'amant n'est qu'au coeur de l'amante,
> Et l'univers entier n'est qu'une vision.

Maar als de illuzie verdween?

In dit gedicht, en in enkele andere: *A la Lumière*, die prachtige ode op het Licht, *Le Désir*, is de dichter France het krachtigst. Zijn meest waarachtige gevoelens uit hij met hartstochtelike liefde, en die hartstocht, hevig en tegelijk kunstvol met Parnassiaanse ingetogenheid bedwongen, geeft aan die gedichten een bedwelmende meeslependheid, die, helaas, ontbreekt aan veel later werk van France, de prozaschrijver.

Tot Kristus - ik zei het reeds - gaan, volgens de opvatting van France, de innigste zuchten der vrouwen. Maria

Magdalena - die hij vereenzelvigt met de zuster van Martha - had ‘het goede deel’ gekozen der zinnelike liefde, maar het gaf haar slechts bitterheid en walging:

J'avais soif, et j'ai ceint mon front d'amour fleuri;
J'ai pris la bonne part des choses de ce monde,
Et cependant, mon Dieu, ma tristesse est profonde,
Et voici que mon coeur est comme un puits tari![1)]

Het goede deel, de liefde, zal ze behouden, maar een verheerlikte liefde, een vergoddelikte, als ze tot Jezus gaat.

L'enfant de Magdala, la fleur de Béthanie,
S'en alla vers Jésus qu'on a nommé le Christ,
Et parfuma ses pieds ainsi qu'il est écrit,
Et la terre connut la tendresse infinie.

In een zijner oden vermaant Horatius zijn vriendin Leuconoe. Zij moet niet trachten te onderzoeken welk einde de goden hem en haar hebben toebeschikt, zij moet geen Babyloniese sterrewichelaars raadplegen. Zij moet genieten van het ogenblik: *Carpe diem!* pluk de dag!

France ziet in Leuconoe een van die talrijke vrouwen, die in hun onrustig zinnenleven hun verering hebben gewijd aan al de goden en godinnen die in Rome werden aanbeden, maar er geen bevredigende rust bij hebben gevonden.

Leuconoe heeft haar liefde geofferd aan Venus en Isis, aan Atys en Mithra, maar zij heeft méér liefde nog te geven, en haar droeve ogen blikken verlangend omhoog. Zij vermoedt de komst van het zoete hemelkind, droever en reiner dan Adonis....

Solitaire, du fond de sa grande détresse,
Tendant au ciel son âme et ses ardentes mains,
Elle cherche, dans l'air du soir qui la caresse,
De plus tendres Esprits et des Dieux plus humains.

Elle voudrait savoir dans quelle ombre divine,
Sous quel palmier mystique, en quels bras endormi,
Brille l'Enfant céleste et doux qu'elle devine,
Le maître souhaité, l'incomparable ami.

Zoek de mysterieuze Koning, Leuconoe, - aldus de dichter, - zoek Hem in herbergen, waar magiërs hun in-

1) *La Part de Madeleine*.

trek nemen, bezoek astrologen, Chaldeeërs en Syriërs, laat u troosten door onreine Joden, zij brengen u misschien de Meester naar wie gij verlangt.

> Oh! ne te lasse pas: désire, espère et crois;
> Cours épier, la nuit, quelque lueur sacrée,
> Aux bouches des égouts et sous l'ombre des croix.

Zo zien wij de dichter France voortdurend vervuld van de komst van het Kristendom en de beroering die het nieuwe geloof in de gemoederen teweegbrengt. Het Kristendom zal ook de prozaschrijver France blijven bezighouden, tot zelfs in zijn laatste werk, *La Révolte des Anges*. De inwerking van het kristelik idee op paganistiese geesten is niet enkel het onderwerp der *Noces Corinthiennes* gebleven. France's liefde voor het paganisme blijkt evenmin uit dat gedicht alleen. Zijn ganse werk is een verheerliking van de schoonheid en vrijheid van Grieken en Romeinen, een verheerliking van de zinnelike liefde, die door het Kristendom wordt verafschuwd en beteugeld. En toch - we zullen vele van die schijnbare kontradikties bij France ontmoeten - in een hoofdstukje van zijn *Jardin d'Epicure* laat hij ondeugend de vrouwen het Kristendom bedanken voor het aanzien waarin ze gekomen zijn. ‘Het Kristendom heeft veel voor de liefde gedaan door er een zonde van te maken. Het sluit de vrouw buiten het priesterambt. Het ducht haar. Het toont aan hoe gevaarlik zij is.’ Maar dat gevaar en die zonde, die huiverende angst, waarmee beroemde heiligen, Antonius, Hieronymus en zo vele andere, de vrouw van zich stoten, geven haar een waarde, een glorie, waarop ze trots mag zijn!

‘Pour faire de vous la terrible merveille que vous êtes aujourd'hui, pour devenir la cause indifférente et souveraine des sacrifices et des crimes, il vous a fallu deux choses: la civilisation qui vous donna des voiles et la religion qui nous donna des scrupules.’ En olik waarschuwt France tegen de emancipatie, de gelijkstelling der vrouw met de man, en tegen de fysiologen, die de wellustvolle namen: ‘blanche colombe’, ‘lis de pureté’, ‘rose d'amour’, vervangen door ‘hystérique’, ‘hallucinée’ en ‘cataleptique’.

De heidense gevaren, zij omslopen en beloerden aan alle zijden hen die het paganisme verafschuwden, en ik zie

France's sympathie voor de wereld van goden en godinnen, saters en nimfen in de graagte waarmee hij die gevaren schildert. Het paganisme wilde niet sterven, het voerde een wanhopige strijd tegen monniken en asketen, die de lichaamslusten trachtten te doden. De verleidelikste dromen plagen de vroomste anachoreten.

Zo verschijnt in *Thaïs* aan Paphnucius de schone toneelspeelster en danseres, die hij eenmaal begeerd heeft toen hij vijftien jaar oud was, wederom als hij een leven van boete leidt in de Thebaïs. En die verschijning zal zijn ondergang worden. Want hij trekt uit om haar te bekeren, de beroemde courtisane, en werkelik, hij bekeert haar, maar 't is de duivel geweest die de heilige bekeringsijver in zijn gemoed heeft ontstoken. Als hij haar veilig in een klooster geborgen heeft, zullen de verlokkende vrouwefiguren hem niet meer verlaten. Zelfs de muurschilderingen van het graf waarin hij een schuilplaats gezocht heeft, laten hem niet met rust. De luitspeelster spreekt hem voortdurend toe, en haar woorden doorhuiveren hem met wellust. Hoe zou hij haar kunnen ontvluchten? Is zij niet een van de talloze inkarnaties van Thaïs? Zij, Thaïs van Thebe? Heeft Thaïs niet eveneens in Argos geleefd, Helena geheten?

- Vois: je suis mystérieuse et belle. Aime-moi; épuise dans mes bras l'amour qui te tourmente. Que te sert de me craindre? Tu ne peux m'échapper: je suis la beauté de la femme. Où penses-tu me fuir, insensé? Tu retrouveras mon image dans l'éclat des fleurs et dans la grâce des palmiers, dans le vol des colombes, dans les bonds des gazelles, dans la fuite onduleuse des ruisseaux, dans les molles clartés de la lune, et, si tu fermes les yeux, tu la trouveras en toimême.'

De vizioenen die rond de arme Paphnucius dansen, de schone luitspeelster, die zich iedere avond van de muur losmaakt om zijn hartstocht te doen ontvlammen, de wulpse spelen van faunen en nimfen, ze zijn de wraak van de verbannen goden. Ze zenden hem ook kalmer vizioenen, van Griekse schoonheid en wijsheid, en een vrouw met een mirtetak zingt de lof van de natuur en de mens:

'Regarde. Les uns cherchent la beauté éternelle et ils mettent l'infini dans leur vie éphémère. Les autres vivent sans grande

pensée. Mais par cela seul qu'ils cèdent à la belle nature, ils sont heureux et beaux et seulement en se laissant vivre, ils rendent gloire à l'artiste souverain des choses; car l'homme est un hymne de Dieu. Ils pensent tous que le bonheur est innocent et que la joie est permise. Paphnuce, si pourtant ils avaient raison quelle dupe tu serais!'

De grootste triomf die het paganisme behaalt, en die de ganse Olympus zal hebben doen trillen van gejuich en gelach, is de volkomen nederlaag van de kristen in Paphucius, als hij Thaïs' naderend einde verneemt: zijn wanhoop niet van haar kostelik lichaam genoten te hebben, zijn honend begrijnslachen van God en hemel.

Die jammerklachten behoren tot de mooiste bladzijden van *Thaïs*, tot de schoonste die France ooit geschreven heeft. 'Thaïs va mourir!' Telkens dringt die gedachte als een messteek in Paphnucius' hart, en doet hem kreunen van pijn over het onherstelbare, vloeken hen die haar begeerlik lichaam bezeten hebben, zegenen de heidense filosofen, wier woorden de schoonheid ademden welke ook van Thaïs was.

Tot een verheven grootheid weet France soms zijn geliefde geïnkarneerde natuurkrachten op te voeren. De sater die voorkomt in het verhaal *Saint Satyre*[1], is een wijze grijsaard, die de Kristenen niet ten onrechte gekanoniseerd hebben. Met welk een weemoed spreekt hij over de tijd toen faunen, nimfen en panen de bossen en velden bevolkten. Maar hij wrokt niet: 'Mais moi, qui avais vu finir le règne de Saturne, je trouvais naturel et juste que Jupiter périt à son tour. J'étais résigné à la chute des grands dieux. Je ne résistai pas aux messagers du Galiléen.'.... Moeders brengen naar zijn graf hun zuigelingen, opdat ze krachtig en moedig zullen worden, boeren leiden er hun ezelinnen heen, om ze vruchtbaar te maken, en 's nachts verzamelen er zich de faunen en nimfen, die het daglicht niet duldt, om er hun liefdespel te spelen. De arme Fra Mino heeft hun spel bespied, en Sint Satyrus is voor hem verschenen. De wonderlike verschijningen heeft hij getrouw opgeschreven, en vol vreugde, omdat hij tans weet dat Jezus Kristus de Heer is van alle schepselen, God der Saters en der Panen, zowel als die der mensen, en dus

1) In *Le Puits de Sainte Claire*.

ook zijn dierbare Virgilius tot de uitverkorenen behoort.

Van tragiese schoonheid is het verhaal getiteld *L'humaine tragédie*[1].

Dit verhaal is een juweel. Wat ons dikwels hindert in de vertellingen van de latere France vooral, de Voltairiaanse ongeloovigheid, die een ironiese tint werpt op religieuse onderwerpen, de glimlach van spot die we zien lichten over de bladzijden, de grovere Rabelaisiaanse lach zelfs die klinkt door boeken als *L'Ile des Pingouins*, van dat alles geen spoor in *L'humaine tragédie*.

Spotten doet alleen aan wie 't veroorloofd is, de Verleider, die telkenmale aan de brave franciskaan in allerlei gedaanten verschijnt, en hem eindelijk de gave van het woord verleent, gevaarlike gave, die Giovanni in de gevangenis zal brengen. Wie wil weten waartoe de stijl van France in staat is, leze dit verhaal.

Het is als een klare bron, waarin de zon fonkelt en het hemelse blauw weerspiegelt. De kinderlike vroomheid van de broeder, zijn daden, dwaas voor de mensen en heerlik voor God, zijn woorden tot de rechters, getuigend van een liefde als Jezus alleen getoond heeft, zijn verbijstering als de Verleider hem zegt dat de waarheid *wit* is - een droom zal hem tonen wat die uitspraak betekent, - dit ganse verhaal van een eenvoudige van geest, die al de smarten en al de vreugden zal leren kennen van de Kennis en de Twijfel, is gebeeld in die volmaakt-schone en toch ontroerende stijl, die een Renan somtijds, een France telkens, heeft weten te schrijven.

Et le docteur Subtil lui demanda:

- Pourquoi es-tu soucieux?

Et Giovanni lui répondit:

- J'ai senti par toi la caresse des choses vivantes, et je suis troublé dans mon coeur. J'ai goûté le lait et le miel. J'ai vu la servante au seuil de la maison et j'ai connu qu'elle était belle. Et l'inquiétude est dans mon âme et dans ma chair.

Quel chemin j'ai fait depuis le moment que je t'ai connu. Te souvient-il du bois d'yeuses où je t'ai vu pour la première fois? Car je te connais.

1) In *Le Puits de Sainte Claire*.

C'est toi qui m'as visité dans mon ermitage et qui m'apparus avec des yeux de femme qui brillaient sous un voile léger, tandis que ta bouche délicieuse m'enseignait des difficultés sur le Bien. C'est toi encore qui te montras à moi dans la prairie sous ta chape d'or, tel qu'un Ambroise on qu'un Augustin. Je ne connaissais pas alors le mal de penser. Et tu m'as donné la pensée. Et tu as mis la superbe comme un charbon de feu sur mes lèvres. Et j'ai médité. Mais, dans la roide nouveauté de l'esprit et dans la jeunesse encore rude de l'intelligence, je ne doutais pas. Et tu es venu encore à moi et tu m'as donné l'incertitude et tu m'as fait boire le doute comme du vin. Voici qu' aujourdhui je goûte par toi l'illusion délicieuse des choses et que l'âme des bois et des ruisseaux, du ciel et de la terre et des formes animées, entre dans ma poitrine....'

Onmiddellik naast dit verhaal kunnen we dat van *le Jongleur de Notre-Dame* plaatsen,[1] waarin France de bekende middeleeuwse fabliau navertelde: De kunstenmaker, die, monnik geworden, wanhopig dat zijn broeders op allerhande wijze de Maagd Maria eren, - door gedichten, sermoenen en miniaturen -, eindelik besluit haar te dienen op zijn wijze. De prior verrast hem, terwijl hij bezig is, voor het altaar van de heilige Maagd, op de handen staande, te jongleren met zes koperen ballen en twaalf messen. Reeds zijn de prior en de ouderlingen op het punt hem aan te grijpen, hem krankzinnig wanend, als ze de heilige Maagd zelf de treden van het altaar zien afdalen, om met een slip van haar blauwe mantel het zweet af te wissen dat van zijn voorhoofd druipt.

Zulke beminnelike verhalen heeft Leconte de Lisle nooit geschreven, hij die in de middeleeuwen slechts een tijd van haat en moord zag:

> Hideux siècles de foi, de lèpre et de famine,
> Que le reflet sanglant des bûchers illumine![2]

Leconte de Lisle heeft niet willen zien - het is bijkans onbegrijpelik - de aandoenlike schoonheid van het reine

1) In de bundel getiteld *L'Etui de nacre*.
2) *Les Siècles maudits*, in *Poèmes tragiques*.

geloof, zoals het zich openbaart in de Maria-kultus, die de brave *Tombeur* - France maakte een *jongleur* van hem - tot zijn verrukkelik-naïeve, door de Maagd zo dankbaar aanvaarde, hulde brengt. Hij heeft niet willen zien de wijsheid dier monniken, die in 't verborgen peinzen en bidden, *in angello cum libello*, zoals France zo gaarne zegt; de wonderknappe bouwmeesters die met kunst en logika, hun kathedralen verrijzen doen. Hij heeft niet bezongen die schoonste vrucht van het geloof: Frankrijk gered door een eenvoudige maagd, het boeremeisje aanvoerend de bloem der ridderschap.

Uit het artikel dat France in 1887, enige dagen vóór de intreerede van Leconte de Lisle in de Académie française, schreef[1], blijkt duidelik dat de leerling geheel-en-al zichzelf geworden is, de grootheid van zijn leermeester nog steeds bewondert, maar tegelijk diens onvolmaaktheid helder ziet, en er met glimlachende ironie over weet te spreken. Hij kent natuurlik nog niet de intreerede, maar hij voorspelt de inhoud ervan, o.a. een hevige afstraffing van de middeleeuwen: ‘M. Leconte de Lisle poursuit le moyen âge de sa haine...’

In enige enthousiaste bladzijden geeft France dan een verdediging van de gesmade tijd. Hoe verschillend blijken ze te zijn, deze twee kunstenaars, die de liefde voor de antieke wereld gemeen hebben. De strengheid, de ernst, het priesterlike van Leconte de Lisle ontbreken geheel aan France. Een priester van de eeuwige illuzie en het Niet, zouden we de groote Parnassien kunnen noemen. France daarentegen is reeds in *Les Noces Corinthiennes* tederder dan zijn meester. De een ‘l'abbé crossé et mitré des monastères poétiques’, de ander een skepties-vergevensgezinde abbé van de achttiende eeuw, die met een glimlach de zondige mens bekijkt en gaarne absolutie verleent. Beide het katholicisme beschouwend intellektualisties-ongelovig, maar de een vertoornd, de ander met welwillende belangstelling. In de gedichten van Leconte de Lisle een ondertoon van pijnlik-kwellend verlangen naar licht, naar zekerheid, bij France de berusting dat er geen zekerheid is, dat de Waarheid duizendvormig, alles en niets is, dat filosofiese systemen ‘dromen van zieken’ zijn, maar interessante schone dromen.

1) *M. Leconte de Lisle à l'Académie française,* in *La Vie littéraire, I.*

Wat Leconte de Lisle getroost heeft ten slotte is zijn kunst geweest. Voor hem die alles illusoir en relatief vond, bestond één zekerheid: zijn kunst. France heeft dat geestig gezegd in bovengenoemd artikel. ‘Il déclare qu'un beau vers restera beau quand le soleil sera éteint et qu'il n'y aura plus d'hommes en qui cette beauté puisse encore se connaître.... Enfin, ce philosophe incrédule devient, quand il s'agit de son art, le fidèle et zélé croyant, le grand abbé, le pape que je vous montrais tout à l'heure dans l'attitude d'un éloquent et fanatique défenseur de l'orthodoxie du vers’.

En zo geschiedt het wonder dat de haat de verwekker wordt van meesterwerken, van prachtige poëmen. ‘M. Leconte de Lisle poursuit le moyen âge de sa haine. Et, comme c'est une haine de poète, elle est très grande et très simple. Elle ressemble à l'amour.’

We zouden hetzelfde kunnen zeggen van al die andere grote pessimistiese kunstenaars, tijdgenoten van de Lisle: Gautier, Flaubert, de Goncourts. Zo is ook de haat die Flaubert de ‘bourgeois’ toedraagt, de haat van een kunstenaar, en dus zeer nabij een grote liefde.

Talrijk zijn in het prozawerk van France de bladzijden, waarin hij Grieken en Romeinen in strijd met het Kristendom tracht te verdedigen. De kriticus, die luchthartig en glimlachend de gedachten en gevoelens pleegt weer te geven, welke de lektuur van een boek bij hem wekt, die impressionistiese kriticus, wordt ernstig en strijdlustig, als het de verdediging geldt van Julianus Apostata.[1)] Hij is het niet eens met de opvatting van Gaston Boissier[2)] als zou Julianus een nieuwe, gekunstelde kultus hebben gekreëerd. De godsdienst van Julianus is niet het oude heidendom, de afgodendienst van het volk, niet het polytheïsme, reeds lang bij de geletterde Romeinen vervangen door het begrip van de enige god en de goddelike voorzienigheid. Zijn godsdienst was het ‘hellenisme’, zoals men toen zeide, een vernuftige uitlegging van de oude mythen. Zijn ideëen over de Zon en de moeder der goden ontleende bij aan de neo-platonici Porphyrius en Jamblichus, die tegelijk thaumaturgen en

1) *L'Empereur Julien*, *in La vie littéraire*, *IV*.
2) In: *La Fin du paganisme*.

magiërs waren. ‘Que fit, en somme, cet honnête entêté de Julien sinon remplacer la trinité chrétienne par la triade alexandrine, le dieu unique des chrétiens par le dieu unique des philosophes, le Logos ou Verbe fils par le roi soleil, l'Ecriture et la révélation par l'explication des mythes, le baptême par l'initiation aux mystères, la béatitude éternelle des saints par l'immortalité des héros et des sages?’ De afvallige leefde als een heilige. Zijn ideaal van soberheid en kuisheid was een alexandrijns ideaal, maar het kon evengoed kristelik genoemd worden. Die merkwaardige man, tegelijk een ‘croyant exalté’ en een ‘philosophe plein d'humanité’, zou het zeldzaam schouwspel vertonen van een temidden van romeinse gewelddadigheid en byzantijnse wreedheid opgevoede keizer, die zijn geestelike tegenstanders niet met zwaard en vergif vernietigt, maar ze bestookt met de spitse pijlen van satire en ironie.

Een dergelijke beschouwing over Julianus - en voor wie weet hoe gaarne France zijn eens geuite ideeën opnieuw ‘plaatst’, heeft deze herhaling niets verwonderliks - vinden we in *Le Mannequin d'osier* (1897) en in *Sur la Pierre blanche* (1905). In laatstgenoemd werk leest Nicole Langelier, ‘van het oude Parijse geslacht der Langeliers, drukkers en humanisten’, op het Forum te Rome zijn vrienden een verhaal voor, dat aanleiding geeft tot een geanimeerd gesprek. Het verhaal is geïnspireerd door *Handelingen der Apostelen*, XVIII, 12-17. ‘Als Gallio stadhouder van Achaje was, stonden de Joden eendrachtiglijk tegen Paulus op, en brachten hem voor den rechterstoel, zeggende: Deze raadt den menschen aan, dat ze God zouden dienen tegen de wet.’ Maar Gallio wil zich met deze twist niet bemoeien. Als er een onrechtvaardigheid was begaan, of een slechte daad, zou hij gaarne geduldig luisteren, maar het betreft een geschil dat zij onderling moeten beslechten. ‘Maar alle de Grieken namen Sosthenes den overste der Synagoge, en sloegen hem voor den rechterstoel; en Gallio trok zich geen van deze dingen aan.’

De hogere ironie van France's vertelling bestaat hierin dat Gallio en zijn vrienden, allen overtuigd dat het oude veelgodendom heeft afgedaan, en profetieën wagend over de machtige God der toekomst - Gallio meent dat 't Hercules

zal zijn, een ander Prometheus -, geen aandacht schenken aan de twist tussen Paulus en Sosthenes en de oorzaak daarvan: de God der kristenen die de God der toekomst zal zijn. Met minachtende onverschilligheid spreken zij over ‘de god’ of ‘de heros’, die Paulus verkondigt, een soort van Adonis, want evenals de vrouwen van Biblos, klaagt hij over het lijden en de dood van een god. Maar wat doet het er toe of deze god Adonis, Mercurius, Orpheus of Typhon is? ‘Il ne régnera jamais que sur ces diseuses de bonne aventure, ces usuriers et ces marchands sordides qui, dans les ports de mer, dépouillent les marins. Tout au plus pourra-t-il conquérir, dans les faubourgs des grandes villes, quelques poignées d'esclaves.’

Langelier-France verontschuldigt de kortzichtigheid van Gallio, die, trachtend de toekomst te doorvorsen, niet meer aandacht schenkt aan het optreden van een man die die toekomst in zich bergt.

Gallio gelooft aan de eeuwigheid van Rome, en hij heeft zich vergist als men zijn profetie in letterlike zin opvat. Maar als men aan de eeuwigheid van Rome's geest denkt, zijn gewoonten en wetten, zijn wetenschap, zij het dan ook Griekse wetenschap, door Rome tot ons gekomen?

Vergiste zelfs Paulus zich niet toen hij de wereldbrand als zo nabij voorspelde? Maar zelfs als Gallio de Kristus-dienst begrepen had, zou hij de toekomst van het Kristendom niet hebben kunnen voorspellen, dat geheel zou gaan afwijken van de ideeën van Paulus en de eerste apostoliese mannen. Als Paulus tans te Rome terugkwam, zou hij er meer verbaasd staan dan de prokonsul. ‘On voit, par exemple, ce tapissier nomade dans le carrosse d'un cardinal et l'on s'amuse de la figure que feront deux êtres humains d'un caractère aussi opposé’. En geen wonder. ‘Qui fait une religion ne voit pas ce qu'il fait.’ Goden veranderen meer dan mensen, omdat ze een minder preciese vorm hebben en langer duren. Sommigen worden met de jaren beter; anderen verslechten. ‘Certes, il y a loin du roide Apollon de Dédale à l'Apollon classique du Belvédère. Il y a plus loin encore du Christ éphèbe des Catacombes au Christ ascétique de nos cathédrales.’ En dan volgt een tirade van Langelier-France over de metamorfozen die men Kristus heeft doen ondergaan.

‘Tous ces Christs, qui n'ont entre eux de commun que le nom, saint Paul ne les prévoyait pas. Au fond il n'en savait pas plus que Gallion sur le dieu futur.’

Uit al het bovenstaande blijkt het verlangen van France de godsdienstige gebeurtenissen tot hun ware afmetingen terug te brengen, de behoefte zich te verplaatsen in de geest van personen, die tegenwoordig zijn bij tonelen van onberekenbare gevolgen, zonder de grootsheid daarvan te vermoeden. France houdt niet van stoïcijnen: de moraal van Seneca heeft, door zijn droefheid en zijn verachting van de natuur, de evangeliese moraal voorbereid. De breuk met leven en schoonheid was reeds het werk der filozofen. Maar deze fijnbeschaafde Gallio, een zoon van Seneca, is hem sympathiek, misschien omdat zijn verering voor Zeno gemengd was met liefde voor Epicurus.

Kunstig heeft France in een vroeger verhaal beschreven hoe een feit, dat van ontzaglik belang wordt voor de nakomelingschap, in de ogen van tijdgenoten onopgemerkt voorbijgaat, zelfs van die er onmiddellik bij betrokken zijn. *Le Procurateur de Judée*[1] is het prototype van *Gallion*.

Pontius Pilatus, oud geworden, is voor zijn lichaamslijden heil gaan zoeken in de zwavelbaden van Bajae. Daar ontmoet hij op zekere dag L. Aelius Lamia, die op vierentwintigjarige leeftijd door Tiberius Caesar verbannen, achttien jaren in Syrië en Palestina rondzwierf, waar hij kennis maakte met Pontius Pilatus. Nu hervinden zij elkaar en herleven al babbelend het verleden. Pontius Pilatus vertelt van zijn vele moeilikheden met het lastige volk der joden. Aelius Lama roemt de biezondere schoonheid der jodinnen en herinnert zich vooral de wulpse begeerlijkheid van een harer. Hij volgde haar overal, maar op zekere dag verloor hij haar uit 't oog. Zij was meegegaan met een troepje mannen en vrouwen, aanhangers van een jonge Galilese thaumaturg. Hij heette Jezus, was van Nazareth afkomstig, en werd gekruisigd voor een misdrijf dat Aelius Lama zich niet meer herinnert.

- Pontius, te souvient-il de cet homme?

Pontius Pilatus fronça les sourcils et porta la main à son

1) In *L'Etui de nacre*.

front comme quelqu'un qui cherche dans sa mémoire. Puis, après quelques instants de silence:

- Jésus? murmura-t-il, Jésus, de Nazareth?

Je ne me rappelle pas.

Zo is het onverwachte, en ondeugende, einde van het gesprek tussen Pontius Pilatus en Aelius Lama, waarin we telkens verwacht hebben de naam Jezus te zien verschijnen, als die van de jood wiens optreden de prokurator de grootste moeilikheden heeft veroorzaakt.

De anti-kristelikheid, of liever de anti-katholiciteit van France openbaart zich ook in de talrijke priesterfiguren die in zijn boeken voorkomen. Bisschop Theognis uit de *Noces Corinthiennes* is nog ruimdenkend en mild, de geesteliken uit het latere werk van France zullen weinig op hem gelijken, het minst die uit de *Histoire Contemporaine*, de vier delen waarin een stuk moderne Franse kultuur geschilderd wordt. De zonderlinge held van *La Rôtisserie de la reine Pédauque* en *les Opinions de M. Jérôme Coignard* heeft met het priesterschap alleen de titel van *abbé* gemeen. Evenals *Bouvard et Pécuchet* bewijzen hoe afgrijselik misvormd de wetenschap kan worden in het brein van een bekrompen *bourgeois*, zo vertoont Jérôme Coignard het merkwaardige schouwspel van een epikurist die de dogma's van de Katholieke leer zonder schroom gebruikt om zijn natuurlike lusten te verdedigen.

We zijn in het achttiende-eeuws Parijs. Op een avond komt bij de gaarkok Ménétrier een man in priestergewaad binnen. Hij heeft grijs haar, maar is nog krachtig. Hij heeft een lachende mond en levendige ogen. Zijn zware wangen en onderkin hangen statig over zijn bef, die even vet is als zijn nek. 't Is Jérôme Coignard, doctor in de theologie, eenmaal leraar aan het kollege van Beauvais, maar ontslagen op een valse aanklacht van een gewezen minnares. Daarna sekretarisbibliothekaris van de bisschop van Séez; tans, na vier jaar in de Bastille te hebben doorgebracht, nauweliks levend van de luttele penningen die zijn bescheiden vak van publiek brievenschrijver hem opbrengt. De gaarkok Ménétrier, aan wie hij zijn veelbewogen leven vertelt, verzoekt hem de leermeester van zijn zoon Jacques te worden, in ruil voor een dageliks smakelik maal. De dankbare Jacques (bijgenaamd Tour-

nebroche) heeft de naam van zijn onvergetelike meester voor de onsterfelikheid bewaard door twee boeken te schrijven, zorgvuldig uitgegeven door Anatole France: *La Rôtisserie de la reine Pédauque* en *les Opinions de M. Jérôme Coignard*.

Coignard is een zeer kurieus type. Hij is geleerd, en stalt zijn geleerdheid gaarne uit in kostelike verhalen, naar aanleiding van gebeurtenissen des dageliksen levens; hij is gelovig katholiek, en trekt uit zijn geloof de zonderlingste en gewaagdste konklusies; hij is voorts een groot liefhebber van wijn en vrouwen. Een zonderling mengsel van geleerdheid, geloof en zinnelikheid, maar juist door die mengeling telkens lachwekkend.

Als een leerzame les voor al te deugdzame vrouwen, die hoogmoedig en angstvallig bewaren wat slechts minachting verdient, haalt hij de daad aan van de heilige Maria van Egypte, die een tocht doende naar het heilige graf en opgehouden door een brede rivier, in armoede haar lichaam de veerlieden als veergeld bood. - Volgens Coignard is de moraal niet te vinden in de natuur, die neutraal is, nòch kwaad nòch goed kent, maar in het goddelik Woord. De goddelike wetten zijn onbeschrijfelik, onvermijdbaar en vast. Hun ongerijmdheid is slechts schijnbaar en verbergt een onbegrijpelike wijsheid. Zo zij onze rede krenken, komt dat omdat zij er boven verheven zijn en overeenstemmen met de ware bedoeling van de mens, en niet met zijn schijnbare.

Toch, aldus Coignard, is het moeilik die wetten, zooals ze vervat zijn in de Tien geboden en de Geboden van de kerk, naar behoren op te volgen, zonder de genade, die dikwels op zich laat wachten. Daarom zijn wij allen arme zondaars. Maar hoe schoon is de kristelike godsdienst ingericht, die de zaligheid op het berouw grondvest. ‘Il est à remarquer, mon fils, - zo spreekt Coignard tot zijn leerling Jacques - que les plus grands saints sont des pénitents, et, comme le repentir se proportionne à la faute, c'est dans les plus grands pécheurs que se trouve l'étoffe des plus grands saints’. De grondstof voor de heiligheid zijn derhalve de vleselike lusten, de onmatigheid, alle onreinheden van vlees en geest. Het komt er slechts op aan die grondstof te bewerken en te kneden volgens de theologiese kunst tot de gestalte der boetvaardigheid. Dat kost enige jaren, enige dagen en soms

een enkel ogenblik. Jacques Tournebroche moet dus niet trachten een ‘braaf’ mens volgens de opvatting der wereld te worden, maar uitsluitend trachten te voldoen aan de goddelike gerechtigheid. - Terecht spreekt de leerling zijn vrees uit dat deze verheven wijsheid de mens tot schromelike uitspattingen zal brengen. Maar de meester stelt hem gerust. Wat Jacques uitspattingen, ongeregeldheden noemt, zijn 't dat slechts in de ogen van rechtsgeleerden en rechters, burgerlike en geestelike, en met betrekking tot de menselike wetten, die willekeurig en vergankelik zijn. Die wetten neemt slechts een slaafs-navolgende geest tot richtsnoer. Ieder ander acht het geen schande ten hemel te gaan langs de omwegen, die de grootste heiligen volgden. ‘Si la bienheureuse Pélagie n'avait point exercé la profession de laquelle vous savez que vit Jeannette la vielleuse, sons le porche de Saint-Benoît-le-Bétourné, cette sainte n'aurait pas eu lieu d'en faire une ample et copieuse pénitence, et il est infiniment probable qu'après avoir vécu comme une matrone dans une médiocre et banale honnêteté, elle ne jouerait pas du psaltérion, au moment où je vous parle, devant le tabernacle où le Saint des Saints repose dans sa gloire. Appelez-vous désordre une si belle ordonnance de la vie d'une prédestinée?’

Men ziet op welk een eigenaardig-paradoxale wijze Coignard zijn godsdienst en zijn epikurisme met elkaar in overeenstemming brengt: ondeugende kritiek van France op zeker kristelik dogma van schulddelging door boete, dat ook de grootste zondaar gelukzaligheid belooft.

De naïeve overtuiging, de welsprekende warmte, waarmee hij deze en dergelijke betogen houdt, die zo verrassend klinken juist uit de mond van een priester, geven aan de figuur van Jérôme Coignard iets komies, iets grotesks bijna, welke eigenschap hij met veel hoofdpersonen van France gemeen heeft, - maken hem tot een van diens geestigste kreaties.

Deze zeventiende-eeuwse abbé heeft France uitverkoren om enige van zijn geliefde ideeën uit te spreken, zij het wat forser dan hij 't in ik-stijl zou hebben gedaan. De inleiding tot de *Opinions*, die een karakterbeeld geeft van Coignard, is zeker niet het minst geestige gedeelte er van. Eigenlik is hetgeen we verder in het boek vinden, de uitspraken van de priester, slechts een uitwerking daarvan, of een illustratie.

In die voorrede wordt gesproken over de ‘toegeeflike wijsheid’ van Jérôme Coignard, ‘zijn toegeeflike wijsheid en dat edelmoedig skepticisme, richtsnoer van zijn beschouwingen over de mens, beschouwingen waarin zoveel geringschatting en welwillendheid gemengd zijn.’ Herkennen we in die karaktertrek niet Anatole France zelf? - Dit portret van Coignard bekijkend, treffen ons overal trekken die aan France zelf doen denken. ‘Hij stortte zich niet in de waarheden die hij ontdekte als in een afgrond. Bij zijn stoutste ontdekkingsreizen behield hij de houding van een rustige wandelaar.’ En: ‘Hij minachtte de mensen met tederheid.’ ‘Als wij elkander eens beoordeelden met een menslievend skepticisme, zouden de twisten minder hevig zijn in het schoonste land ter wereld en abbé Coignard zou zijn deel bijgedragen hebben tot het geluk van allen!’

Het barmhartig skepticisme, *le scepticisme charitable*, is zeer zeker dat van Anatole France, de France van 1893 tenminste. Coignard spreekt de gedachten uit van de auteur die hem schiep, over de menselike natuur, de menselike instellingen, regeringen, rechtspraak, leger. Maar hij is geen automaat, geen fonograaf in mensegedaante. Hij is zéér levend, levend door zijn menselikheid, zijn liefde voor zoete wijnen en weeldrige vrouwen, levend door de verrukkeliknaïeve wijze waarop hij de geweldigste konsekwenties uit zijn katholiek geloof haalt, dat hij met hand en tand pleegt te verdedigen, levend door de zonderlinge verhoudingen waarin hij telkens geraakt. Zonderlinge verhoudingen en houdingen. Zie hem staan, onze brave abbé, als hij 't toevallig ontmoete mooie jodinnetje achtervolgd heeft, voor de koepel van Mosaïde, haar boze oom. Mosaïde trekt een dolk en slingert vervloekingen naar hem in 't portugees en 't hebreeuws. Coignard beantwoordt ze met latijnse en franse woorden over rituele kindermoord en hostieschennis. Maar de koele morgenwind herinnert er hem plotseling aan dat hij in zeer primitieve ochtendkleding staat te twisten over heilige onderwerpen, en hij schaamt zich: ‘J'en éprouvai quelque embarras, car il est évident, mon fils, qu'un homme qui n'a point de culotte est en mauvais état pour faire paraître les sacrées vérités, confondre l'erreur et poursuivre le crime’.

Abbé Coignard zal in de Franse literatuur altijd genoemd

worden naast broeder Jean des Entommeures, de vermaarde monnik van Rabelais. Ze hebben veel gemeen, die twee. Hun drink- en eetlust, hun sensualiteit, diametraal tegenover alle asketisme staande. Toen Coignard jong was, moest hij geweest zijn als Jean des Entommeures: *jeune*, *galant*, *frisque*, *dehait*, *bien à dextre*, *hardi*, *aventureux*, *haut*, *maigre* (misschien!), *bien fendu de gueule*, *bien avantagé en nez*, *beau dépêcheur d'heures*, *beau débrideur de messes*, *beau décrotteur de vigiles*[1]. 'Zooals gij mij ziet, of liever, geheel anders dan gij mij ziet, jong, slank, met levendige ogen en zwart haar, heb ik de vrije kunsten onderwezen aan het kollege van Beauvais'. Aldus begint Coignard zijn levensgeschiedenis.

Coignard is alleen minder strijdlustig dan frère Jean. Trouwens, de tijden dat geesteliken vochten, zijn voorbij. Er valt geen abdij te verdedigen tegen een Picrochole.... Frère Jean wordt door Rabelais voorgesteld als een echte monnik: *clerc jusques ès dents en matière de bréviaire*; Coignard verdedigt het katholieke dogma met warmte tegen lutheranisme, kalvinisme, en andere ketterijen. Ook Coignard is een aanhanger van het pantagruelisme, van de merkwaardige mengeling van stoïcisme en epikurisme, die de helden van Rabelais onderscheidt. Hij aanvaardt goed en kwaad zonder er zich over te verwonderen. 'Hij zocht de oorzaak van het kwaad in de organen van de mens en diens natuurlike gevoelens.' Het kwaad dat uit de natuur, ook de menselike natuur, voortkomt, wordt door Coignard niet met toorn beoordeeld, en van het goede dat zij voortbrengt, geniet hij volop, evenals Jean des Entommeures. Maar de XVIIIe eeuwse afstammeling van frère Jean heeft méér dan zijn voorvader, liefde voor de wetenschap. Hij bezit de belezenheid van Pantagruel. 't Liefst zou hij zijn veelbewogen leven eindigen in de geleerde rust van een benediktijnerklooster. Toch betwijfel ik of de strenge regel de vrijheidlievende Coignard zou hebben behaagd. Een 'abbaye de Thélème' zou hem beter gepast hebben. De gulden regel *Fais ce que voudras* komt geheel overeen met zijn aard: ook hij zou geöordeeld hebben dat juist dwang en onderworpenheid de

1) Rabelais. Livre premier, ch. XXVII.

kwade neigingen ontwikkelen, al zou hij minder vertrouwen hebben gehad in ‘de edele aandrang, waarmee de mensen naar de deugd streven.’[1] Het is waar, Rabelais spreekt niet van *de* mensen, maar van ‘vrije, wèlgeboren, wèlonderwezen’ mensen, maar ook met die beperking zou Coignard - zijn uitingen bewijzen het - eraan getwijfeld hebben of deze ‘een neiging en prikkel bezitten, die hen tot deugdzame daden drijft en afhoudt van ondeugd.’ Coignard's levensbeschouwing is in dit opzicht minder optimisties dan die van Rabelais.

Reeds in de *Opinions de M. Jérôme Coignard* had France maatschappelike instellingen en opzienbarende gebeurtenissen van deze tijd hekelend laten bespreken door de achttiendeeeuwse abbé. Onmiddellik en daardoor treffender zou hij het moderne Frankrijk beschrijven in de roman-cyklus, die hij in 1895 in de *Echo de Paris* aanving. In de beide eerste delen: *L'Orme du mail* en *Le Mannequin d'osier* is nog geen sprake van de Dreyfus-zaak. In de beide laatste: *L'Anneau d'améthyste*[2] en *Monsieur Bergeret à Paris*[3] vinden we de onmiddellike weerslag daarvan in het gemoed van de auteur. Tijdens de Dreyfus-zaak is France, die reeds anti-katholiek was, hevig anti-klerikaal geworden, en socialist; zijn glimlachend-ironiese houding tegenover kerk en priesters heeft plaats gemaakt voor een fel-agressieve.

‘Ik beken dat ik tot nu toe te verstandelik ben geweest in mijn kritiek op wetten en zeden. Die kritiek zal dan ook zonder vruchten neervallen en verdorren als een boom die verschroeid is door de Aprilvorst. Om de mensen te dienen moet men alle rede verwerpen als hinderlike bagage, en zich verheffen op de vleugelen van de geestdrift. Als men redeneert, zal men nooit wegvliegen.’

Aldus spreekt Coignard tenslotte tot zijn leerling Jacques Tournebroche.

De warmte van het gemoed bezielt het skepticisme - laten we liever zeggen het agnosticisme - van France, ontneemt er de kille verstandelikheid aan. Niet onverbiddelik hoog troont hij boven de mensen, hij staat midden tussen hen,

1) Rabelais, livre premier, chap. LVII.
2) Verschenen in 1899.
3) Verschenen in 1901.

voelt zich één van hen, twijfelt mede, gelooft mede, lijdt mede. Er is veel medelijden bij France, veel teder medevoelen. Het is geen ijdel woord, dat van *Le Jardin d'Epicure:* 'Door het medelijden blijft men werkelik mens. We moeten niet in steen veranderen als de goddeloze vrouwen der oude mythen.... Laten wij het goede deel kiezen, en lijden met hen die lijden, en laten wij, met de lippen en 't hart, zeggen tot de ongelukkige, evenals de kristen tot Maria: '*Fac me tecum plangere*'.

Is het te verwonderen dat de man die de beminnelik-tedere figuur van Sylvestre Bonnard had geschapen, die zo dikwels reeds de waarde van het gemoed en het enthousiasme had verdedigd, eenmaal dat gemoed in dienst zou stellen van een grote zaak, die der gerechtigheid - en aktief Dreyfusard zou worden, - later zijn dienstvaardige vriendschap zou schenken aan het lijdende en strijdende proletariaat?

France heeft het militarisme, de rechtspraak en de kerk, kritiserend en satiriserend ontleed, de psychologie gegeven van een krijgsman, een rechter en een priester; hij heeft de menselikheid en daardoor de gebrekkelikheid aangetoond van die instellingen en hun vertegenwoordigers. Daar komt plotseling een feit, een tastbaar onwedersprekelik feit, de in de rustige studeerkamer met kunstenaarsliefde in sierlike vorm neergeschreven beschouwingen en psychologieën bevestigen. Die abstrakties van ministers, priesters, rechters, generaals, dáár staan ze plotseling, vlees en bloed geworden, in levenden lijve, gevaarlik, angstwekkend. 't Zijn mensen, zoals hijzelf, de ontleder, de beschouwer, een mens is, en zijn verontrust gemoed, plotseling opstandig geworden, dringt hem in de strijd.... Zo is het Zola en France beide gegaan.

28 November 1898 sprak France op een meeting, die georganiseerd was door hoogleraren en studenten:

'Point de vaines paroles. Des actes! Ne nous séparons pas sans avoir pris l'engagement solennel d'arracher le colonel Picquart à la haine intéressée de Mercier et de Boisdreffre, à la bêtise désastreuse de Zurlinden, à l'égoïsme tortueux et bas de Félix Faure, aux ruses et aux violences de tous les criminels de l'Etat-major, conjurés pour perdre l'héroïque dénonciateur de leurs crimes.'[1)]

1) Vers les Temps meilleurs, I, p. 9.

Wie de bundel redevoeringen doorbladert, waarvan de eerste de bovenstaande is en de laatste 24 Februarie 1906 ter ere van Theophilo Braga werd gehouden, wordt getroffen door een toon, die tot dan vreemd was aan het proza van France: een hartstochtelike, hevig-bewogen toon, als 't nationalisme moet worden bestreden, of de priesters, de monniken, ‘le parti noir’. Zelfs in de rede uitgesproken bij het standbeeld van Ernest Renan, in die rede zo schoon van inhoud en vorm, kan France niet nalaten de verdedigers van de Kerk te betitelen als ‘les éternels ennemis de la science et de la raison.’ En in een pleidooi vóór de scheiding van Kerk en Staat (25 Nov. 1904) wordt de Kerk zelfs genoemd ‘la plus formidable puissance d'oppression qui ait jamais pesé sur les peuples’, ‘l'antique exterminatrice de toute pensée, de toute science et de toute joie’.

Ondanks die forsere, fellere toon hier en daar, hervindt men toch in de redenaar de geleerde, de filosoof, de artiest; France's redevoeringen zijn kunstig-gesmede oraties voor 't merendeel, geen plotseling-verwoorde aandoeningen, uit het bewogen gemoed opbruisende improvisaties. ‘Il ne parle à la foule que la plume à la main.’

Door de Dreyfus-campagne, waaraan hij, de verdediger van Zola, een werkzaam aandeel nam, is zijn afkeer versterkt van de kerk en haar dienaren, priesters en monniken, die hij gemene zaak zag maken met de anti-Dreyfus-gezinde officieren, maar is tevens groter geworden zijn sympathie voor het lagere volk, het proletariaat.

France, die de bedorvenheid van de regerende machten in Frankrijk, tijdens de Dreyfus-zaak en eerder, had aanschouwd - en die beschreven heeft in de vier delen *Histoire Contemporaine* en later in *L'Ile des Pingouins*, - die geen greintje illuzie meer bewaart voor regerende autoriteiten, kamerleden, ministers, hoge geesteliken, hoge militairen, invloedrijke bankiers, France heeft zich van die allen afgewend naar de proletariërs, die nog niet geregeerd hebben, en die strijden met de daad tegen het vele kwaad, dat hij al in tal van geschriften beschreven had, vóór zijn gemoed hem zelf maakte tot een strijder-met-de-daad.

Het ongeloof in mogelike verbetering van de maatschappij heeft plaats gemaakt voor geloof, onder de invloed van de

overal groeiende socialistiese beweging, na het aangrijpende zegevierende einde van de campagne ten gunste van Dreyfus. Een groot aantal socialistiese werklieden streden in die campagne met de ‘intellectuels’ mee. Zij redeneerden niet als hun kameraden, die van oordeel waren dat die bourgeois 't maar met elkaar moesten uitvechten, dat de ‘bourgeois intellectuels’ niet minder bourgeois waren dan de ‘bourgeois militaires’. Zij oordeelden daarentegen, als die werkman in *Monsieur Bergeret à Paris*, tegen wie Bergerets hondje *Riquet* zo te keer gaat, dat onrecht bestrijden een natuurlik uitvloeisel is van het socialisme, ‘want het socialisme, dat de waarheid is, is ook de gerechtigheid en de goedheid’[1]. ‘Mij dunkt’, zegt die werkman, ‘dat onrecht bestrijden, betekent: strijden voor ons, proletariërs, op wie alle mogelike onrecht drukt’.

De *Histoire Contemporaine* vormt een grote zedenkomedie van het moderne Frankrijk even vóór, tijdens en kort na de Affaire. 't Is een bonte galerij van personen uit de hogere en vooral de regerende standen. Het volk en de kleine burgerij, werklieden, arbeiders, winkeliertjes, zijn er slechts nu en dan vluchtig in getekend, op de achtergrond. Op de voorgrond treden geesteliken, prefekten, afgevaardigden, ministers, generaals, adellike dames en deftige bourgeoises. Zeldzaam expressief zijn de meeste van die figuren; ze leven bijna alle. Ik denk aan de priester-typen: de star-dogmatiese abbé Lantaigne, de direkteur van het groot-seminarie, en de sluwe buigzame abbé Guitrel, tussen wie gestreden wordt om de bisschopzetel van Tourcoing; de trouwe gelovige soldaat, generaal Cartier de Chalmot; de nationalisten in allerlei schakeringen: de hertog de Brécé, legitimist *par droit de naissance*, de sensuele barones de Bonmont, van joodse origine, evenals haar overleden man, de schatrijke Oostenrijkse bankier Gutenberg, haar ambitieuse zoon, die er naar streeft door de Brécé's te worden ontvangen; de prefekt Worms-Clavelin, banaal administratief type, zonder ideeën, voor wie elke regeringsvorm goed is mits hij gelijkt op de vorige, jood en vrijmetselaar, maar, gelijk zijn vrouw, een jodin, koketterend met de geestelikheid, met Guitrel, die

1) *M. Bergeret à Paris*, p. 92.

voor 'n prikje aan de *préfète* miskleden, oude gezangboeken en andere kerkelike antikiteiten bezorgt.

Ik kan niet beoordeelen of het mogelijk is dat in Frankrijk op de wijze als France vertelt, een bisschopsbenoeming tot stand komt. De motieven die vele personen in deze boeken bewegen om priester Guitrel te steunen, zijn verre van godsdienstig, en het onstichtelik avontuur van de amethysten bisschoppelike ring zelf, geschenk van de barones de Bonmont voor de nieuwe bisschop, is het treffend symbool van de lichtzinnige manier waarop met de verhevenste belangen door de heersende machten wordt omgesprongen. Juist dit kontrast evenwel tussen de verhevenheid van een bisschopszetel en de gewoon-menselikheid van de intriges rond die verheven plaats, geeft aanleiding tot menig geestig toneel.

France toont hier vooral zijn zeldzaam talent, bijna uitsluitend in dialoogvorm, personen en toestanden te tekenen. Hij beschrijft zijn personen, maar ze beschrijven vooral zichzelf door hetgeen ze zeggen, bij bezoeken, diners, politieke bijeenkomsten, en intiemere momenten.

Welk een fijne humor schittert b.v. in de beschrijving van het bezoek dat de twee kandidaten voor de bisschopszetel van Tourcoing brengen bij de pauselike nuntius, die beiden zo genoeglik afscheept zonder de geringste belofte te doen, de minste hoop te geven.[1)]

En door al die bladzijden zien we telkens zich de kurieuse Bergeret-figuur bewegen, met zijn onhandige houding in het dagelikse leven, zijn niets-ontziende kritiek en intellektuele trots in de eenzaamheid van zijn studeerkamer of in het vertrouwelik gesprek met vrienden. Toen Rousseau, die ‘jean-fesse’, zoals France die hem niet kan uitstaan hem ergens laat noemen[2)], zijn *Nouvelle Heloïse* schreef, was hij vervuld van allerlei morele en sociale ideeën, en de liefdesgeschiedenis van de ‘deux amants dans un village au pied des Alpes’ werd tegelijk een verzameling Rousseauiaanse uitspraken over zelfmoord, grootstadse onzedelikheid, Franse

1) *L'Anneau d'améthyste*, p. 320.
2) Jean Jacques Rousseau, dit-il, qui montra quelques talents, surtout en musique, était un jean-fesse qui prétendait tirer sa morale de la nature et qui la tirait en réalité des principes de Calvin (Brotteaux des Hettes in *Les Dieux ont soif*).

en Italiaanse muziek, Engelse tuinen enz. In de *Histoire Contemporaine* laat France eveneens door zijn personen honderd onderwerpen bespreken van de meest verscheiden aard, zoowel de frambozen en aardbeien, de *envies*, die het lichaam van sommige vrouwen sieren, als het militaire strafwetboek en het vrije vers, - en 't is telkens France zèlf die we horen in de anti-konventionele beschouwingen van M. Bergeret.

De France van *L'Histoire Contemporaine*, van *L'Ile des Pingouins*, van *Les Dieux ont soif* is niet meer - wij zeiden het reeds - de France van *L'humaine tragédie* en *Thaïs*.

Het genoegen om erotiese episoden te pas en te onpas in zijn werk te voegen is voortdurend groter geworden.

Tonelen en toneeltjes van sensuele liefde - France kent maar één genre van liefde, de zinnelike, en geeft zich weinig moeite om die genuanceerd te ontleden - zijn hinderlik veelvuldig in zijn latere boeken. Daarbij is de wijze waarop hij religieuze onderwerpen behandelt, grover geworden. Het komies heldendicht-in-proza, *L'Ile des Pingouins*, waarin *le merveilleux chrétien* van Chateaubriand's *Martyrs* geparodieerd schijnt, doet meer aan Voltaire, en nog wel de Voltaire van *La Pucelle* denken, dan aan Renan, wiens fijne beminnelijke ironie men in vroegere geschriften van France telkens herkende.

France is steeds een ongelovige geweest, maar er was een tijd dat hij liefdevoller, milder, zich boog over de zieken en hun dromen. *Des rêves de malades!* - Als in *Thaïs* de anachoreet Paphnucius in Alexandrië is gekomen, uit de eenzaamheid van de Thebaïs naar de zondige stad gedreven door het verlangen de courtisane te bekeren, begeeft hij zich eerst naar de woning van die eenmaal zijn vriend was: Nicias.

Als Paphnucius getuigt van zijn God, glimlacht Nicias. ‘Denkt ge dat ge mij kunt bevredigen met enige lappen die door onwetende mensen van het purper van Amelius zijn gerukt, wanneer Amelius, Porphyrus en Plato, in al hun luister, mij niet kunnen bevredigen?’ En hij toont zijn gast een zaal waar duizende papyrusrollen in manden liggen. ‘Dat is mijn bibliotheek; zij bevat een klein gedeelte van de systemen die de filosofen hebben opgebouwd om de wereld

te verklaren. Het Serapeum zelf, in zijn rijkdom, bevat ze niet alle.

Helaas! *het zijn slechts dromen van zieken*.

De sombere fanatieke Paphnucius liet zijn blikken gaan over de boeken der bibliotheek, en zeide:

- Gij moet ze alle verbranden!

- O waarde gast, dat zou jammer zijn! antwoordde Nicias. Want de dromen van zieken zijn soms amuzant. Trouwens, als men alle dromen en alle vizioenen der mensen vernietigde, zou de aarde haar vormen en haar kleuren verliezen, en zouden wij allen in een doffe sombere slaap verzinken.'

Hier horen wij France zelf. Hijzelf is de ongelovige Alexandrijnse dilettant, die de illuzies van het geloof, uit weetgierigheid en kunstzin, verdedigt tegenover de askeze, vijandig aan sensualiteit en schoonheidsliefde, vijandig aan elke godsdienst die niet de énige God der kristenen belijdt.

Filosofiese en godsdienstige stelsels zijn 'dromen' voor hem, maar interessante dromen, die het leven kleur en vorm geven, en die daarom met liefde moeten worden beschouwd, met kunstige zorg worden uitgebeeld. Dromen van Griekse en Alexandrijnse wijsgeren, dromen van anachoreten uit de eerste tijden van het kristendom, dromen van middeleeuwse monniken en nonnen, hij heeft er steeds zijn belangstellende en weetgierige geest heen gewend. En naar de dromen der katholieken het meest.

Als kind waren zijn lievelingsboeken een oude Platenbijbel, waarin het aardse Paradijs de weeldrige frisheid had van een Hollands landschap, en een boek met Heiligenlevens. De *Jardin des Plantes*, waarin de kleine Anatole mocht wandelen met zijn oude kindermeid, toverde zijn naïeve verbeelding om tot het Paradijs: alleen waren er hekken om de dieren geplaatst en was de Engel met het vlammend zwaard aan de ingang vervangen door een soldaat met rode pantalon.[1)] In zijn fantazie, doordwarreld van heiligen en mirakels, ontwaakt zelfs het vermetel verlangen zelf een heilige te worden. Hoe moeilik het valt de heiligheid te beoefenen in een ordelik burgergezin, toont het geestig verhaal in *Le Livre de mon ami*.

1) Zie *Le Livre de mon ami* en *Pierre Nozière*.

Later zou de knaap met ontroering de plechtigheid van de eerste kommunie te gemoet zien. ‘Enivré de chants d'orgue, parfumé d'encens et de fleurs, chargé de scapulaires, de chapelets, de médailles et d'images, il prit, comme ses camarades, un air important et un ton de retenue’.[1] Maar de plechtigheid was een teleurstelling: ‘Jean quitta la nappe de lin, surpris d'être le même et déjà déçu. Il ne devait plus jamais ressentir la ferveur première.’

Het ongeloof had zijn intrede gedaan in de geest van Anatole France, en er een blijvende plaats ingenomen, maar geest en gemoed van de weetgierige zinnelike kunstenaar zouden vervuld blijven van het zinnenstrelende katholicisme: *Les Anges* is het werk getiteld, waarvan de bladen de verschijning aankondigen, het jongste werk van de immer-jeugdige acht en zestigjarige schrijver[2].

Hilversum.
P. VALKHOFF.

(Wordt voortgezet.)

1) *Les Désirs de Jean Servien*, p. 28.
2) Het werk is sinds verschenen onder de titel: *Le Ravolte des anges*.

IJsenbele.
Een Fragment.

Mijn lief, het is een simpel lied,
Dat heenzong door mijn eenzaamheid,
Geheel niet droevig, en toch niet
Van vreugde alleen - mijn hart belijdt
Het uw genegen aandacht weer:
Wat zon en liefde - en niet meer.

Waar nog het breken is te hooren
Der breede branding op het strand,
Daar stond een burcht met slanken toren
In 't lage weide- en boschrijk land.
Een bongerd lommerde aan de gracht,
Ver graasde 't vee met glanzen vacht.

Daar woonde teedere IJsenbeel,
Die, als uit scheem'ring morgen groeit,
Onmerkbaar bij haar blij gespeel
Tot zoeter schoonheid was ontbloeid.
Haar mond geleek een roode vrucht
In 't sneeuwe-wit en blank gezicht.

Haar al te groote oogen waren
Twee blauwe meren, al gelijk,
Binnen de huif der blonde haren
Vóór dubb'ler slaap albasten wijk.
En niets boog even teeder als
De□elpene glooiing van heur hals.

Zij droeg haar dun en wit gewaad
Zoo stil en zuiver, als een bloem
Het licht draagt van den dageraad -
Gewone en onbewuste roem.
Haar eenvoud had sieradiën geen:
Een zilvren vingerlijn alleen.

En harer leden schoon bewegen
Danste naar ongeweten maat.....
Maar somtijds scheen haar voet te wegen
En plooide mijm'rend haar gelaat,
En neeg zij 't hoofd zooals een kind,
Dat iets hoort deunen door den wind.

En ieder, die, een Mei'schen dag,
Heur zingen hoorde, hoog en vreemd,
En haar aandachtig zaam'len zag
De bonte bloemen van de beemd -
Hij lachte en ging, maar in zijn hart
Rees 't wonder van een zoete smart.

Een schoonen, zangerigen morgen,
Nog in het vroege, koelë uur,
Dat openschijnt het mist-verborgen,
Diep-gouden hemelen azuur,
Ging IJsenbeel, met lichten voet
Den zilten zeewind tegemoet.

Toen zij in lichte sluimring sliep,
Had haar gewekt de merelaar,
Die uit de breede linde riep.
Zij rees - dra was haar eenvoud klaar -
En liep langs 't scheemrig voorplein - vlug
Danste zij over de eiken brug.

Nu ging zij door de vochte weiden,
Die mateloozen overvloed
Van gulden boterbloemen breidden
Tot aan der duinen naad'ren voet.
Zij zweefde meer dan dat zij trad
Over het zand van 't rulle pad.

Zij leek een zilvrig bloemepluis
Zoo wit en rank en zonder wicht,
Dat op een wonderlijke wijs
Vlak over 'n vaart in 't wakke licht
Een blijde, verre reize maakt
En 't effen water nimmer raakt.

Zij was een bloem onder de bloemen;
Een vlinder in het vlindervolk;
Een ranke teerheid niet te noemen;
Een morgenlichte, wazen wolk,
Die voortglijdt langs de hemelwei
Recht en eenvoudig stil voorbij.....

De duinen blondden hoog en geel -
Zij toog de gladde glooiing op,
De rilde jonkvrouw IJsenbeel,
En vond een rustplaats op den top.
Luider deinde van uit haar stee
Het lage ruischen van de zee.

De zonnewind woei door heur haren,
En koelde streelend haar gelaat.
Haar oogen gingen droomend staren -
Op 't zuiver-wit, geplooid gewaad
Was 't felle fonklen goed te zien
Van 't smalle zilvren vingerlijn.

Er wiekten meeuwen om haar heen
Die, zwenkend, riepen naar haar rust....
Zij zat gebogen en alleen
Van 't rondom-leven niet bewust,
In ongeweten, vreez'ge wacht:
Zij zelve wist niet, wat zij dacht.

En aarz'lend ving zij aan te neuren
Stil voor zich heen - haar stem klonk broos,
Boven het ruischen nauw te speuren -
Dan klaar en sterk - maar woordenloos.
Dit was van haren zang de zin:
- Begeeren meer en vreeze min -

Ziet mijne handen,
Mijn witte handen -
Ze zijn koel en toch warm - twee blanke satijnen.
Wie zal streelen
- Zijn vingeren zoet met de mijne twijnen -
de teedere handen
van IJsenbele?

Ziet mijne haren,
mijn golvende haren,
Zijig en glanzend als koren geluw.
Wie zal deelen
in maanlichte nachten den geurigen peluw
der geluwe haren
van IJsenbele?....

Diep in de delling lag een knaap
In ruigt van toorts en wilgenroos
En duinwinde in gerusten slaap.
Zijn adem deinde ruischeloos;
De wangen kleurden sluimerwarm;
Het hoofd helde op den spier'gen arm.

Het donk're bruin van zijne haren
Scheen uit het zilvrig morgenlicht
Àl glanzen gloriën te garen,
Zijn teederrood en wit gezicht
- Een fijn dooraderde anemoon -
Lachte als om eigen jonge schoon.

Zijn wambuis was gescheurd en vuil
En van een ruwe netelstof
Maar bijna niet ging schoonheid schuil:
Want door de plooiing grauw en grof
De bloei der blanke leden scheen,
Als maan door herrefstwolken heen.

De leeuwrik zong in diep azuren
Lucht als een ster in 't licht gedoofd.
En hommels gingen honing puren
En zoemden om zijn stille hoofd.
En van den duintop droeg de wind
Het lied van een verlangend kind.

Hij lag en sliep - maar in zijn droom
Drong langzaam door haar luid verlang -
Zooals een smalle wolkenzoom
Aan de einder, laag, in ruimte drang
Den hemel vult, zoo vulde heel
Zijn droom de zang van IJsenbeel.

Totdat hij zonder schok ontwaakte
En onverwonderd aan den tijd
Der zinnen dunne sluier slaakte
En zag zijn droomen werkelijkheid.
Zoo zacht en ongemerkt vergaat
De zomernacht in dageraad:

Want in den wolkenloozen nacht
Houdt aan den noorder horizon
De zilverige morgen wacht;
En lang verrees de rosse zon,
Als nog in 't dampig westen rest
Van nacht een schemerdonker nest. -

Hij hief de dra weer leen'ge leden
Van 't loov'ren leger, - de□oogen al
Aan 't licht gewend - en klom beneden
Uit warr'gen groei van 't welig dal
Omhoog in held're zekerheid,
Als was hem alles voorgezeid.

Zij zag hem komen, maar ging door
Te zingen haar belovend lied,
Totdat hij, opgeklommen, vóór
Haar staan bleef in het blonde riet,
En neerzag op haar blank gelaat
En 't plooien van haar ijl gewaad.

Daar toog geen glimlach om haar trekken.
Zij keek hem vreemd en ernstig aan,
Of hij herinnering kwam wekken.
Dan scheen haar aandacht heen te gaan;
Haar hoofdje helde als van een kind,
Dat iets hoort zingen door den wind.

Maar plots verbrak haar mijmerij
Een helder lachen, jong en malsch,
Als bloemen in een Juni-wei.
En zoo koket en teeder als
De wiektop van de oranjetip
Was 't vouwken weerszij haren lip.

En hij, nog zonder iets te spreken,
Stond recht en roerloos in het helm.
Maar toen haar lach de stilt ging breken,
Brak ook zijn houding hoog en kalm:
Zijn lichtende oogen lachten naar
Haar rooden mond en geluw haar.

En blanke woorden vlogen blij
Als witte meeuwen op den bries
Zoo schoon en overmoedig vrij
Over naar haar, wier lachen wies
Uitbund'ger, tot haar zoete mond
Gezongen antwoord weder zond.

En toen ontstond tusschen hen beiden
Een teed're vreugd van woorden, die
Zich reiden in hun rankend glijden
Tot eene blijde melodie,
Waar ieder op zijn zeek're beurt
Nu zweeg, en dan weer verder neurd'.

Het hel geluk der voorjaarslucht.
Boven de wind-bewogen ouw
Der hooge vogelen gerucht,
Onzichtbaar in het blindend blauw;
Het ruischen van de zonn'ge zee:
't Zong àl in hunne stemmen mee.

En toch - was niet in hunne vreugde
Heimlijk verholen vreemde smart,
Die door hun later leven heugde
Meer dan de blijheid in hun hart?.....
Is dit mijn blij gezongen lied
Niet dieper droevig? 'k Weet het niet.

Want dikwijls dekken lust en leed,
Als neev'len 't morgenlijke meer,
Ziels zuiverder getij'n, en weet,
Misschien na veler maanden keer,
Het schouwende herdenken pas,
Wat vreugdig en wat droevig was.

Al blanker ging de morgen open.
Luid lachend zijn ze hand in hand
De steile helling afgeloopen.
Zoo stonden ze op het malve strand,
Dat scheemrig in het lichtgelaai
Zich omboog om de blauwe baai.

Dan in het effen zand, dat pas
Bevloeid was door het hooger tij,
Wandelend langs het staag geplas
Der trage golven, staarden zij
Verzonken als in verren droom
Naar 't schittren van hun schuimen zoom.

Soms dronk zij water uit zijn kruik,
Die hij haar drogen lippen bood,
En eenmaal deelden zij gelijk
De resten van zijn weiten brood.
Dan gingen zij weer langzaam voort
Naar 't wijkend zonne-neev'lig Noord.

Vanwaar kwam tusschen hem en haar
Dit weten, dat geen woorden vroeg,
Maar vond in 't luistren naast elkaar
Naar 't zeegeruisch al vreugd genoeg?
In welke wond're vroeg're Lent'
Hadden hun harten zich gekend?

De zon beklom in 't blanke Zuiden
Het kleine plein van hoogen noen.
De kleur der zee was niet te duiden
Van vloeiend blauw - het diepe groen
Der duine-dalen, ieder ding
Vaagde in een gulden schemering.

Zij zaten bei weer mijmrend in
Het grijzig duingras, naast elkaar
Nu zwijgend en met moeder zin.
Heur oogen tuurden moeilijk naar
Strandkieviten met rooden sneb
Laag langs teruggeloopen eb;

Naar vlugge, tengere pluvieren;
Naar 't loome vleeren van een meeuw
Over zijn wateren revieren.
En vlinderen als vlokken sneeuw
Stoeiden door goudstof her en der.....
De zeeëstem klonk eindloos ver.....

Zoo neeg zij over in den slaap
- Haar mond geplooid tot even lach -
In de armen van den sterken knaap,
Die naar haar open lippen zag....
Haar zonnig hoofdje helde mee
Naar 't deinen, dat zijn adem dêe.

En hij, met vreemden glimlach, wachtte,
Daar hij haar rust niet storen dorst
En sloot haar nauwer in het zachte
Huizeken van zijn arme□en borst.
Zóó 't ronde, donzen nestje, dat
Het broeden van een vink omvat....

De noen was minder warm, en klaar,
Toen zij haar wimperen bewoog,
En zag zijn oogen boven haar
En zijnen mond, die langzaam boog
En grooter donk'rer werd en vond
Het vocht ontmoeten met haàr mond.....

Zij waren in den laten dag
Twee felle valken, naast elkaar
Met machtigen vermeetlen slag
Klievend de waat'ren koel en klaar
Der ijler bovenluchten, hoog
Boven der aarde wijden boog.

Twee valken in den avond, dronken
Van licht en vrijheid, zonder maat.
Vóór hen de zon, die lichte vonken
Hun in de duiz'lende oogen slaat:
Zij weten niets meer aan den tijd
Dan zon en gulden eindloosheid.

Zoo vonden eenen kleinen stond
Twee jonge menschen, kind'ren nog,
In vreemd-volkomen liefdebond
Achter der zinnen waar bedrog
Die schaduwlooze lichternis,
Waar alles een en eeuwig is.

Het werd al avond. 't Wijde water,
Zoo zilver-schijnig, zonneblank,
Kreeg schaduwen, en even later
Schoof achter grijze wolkenbank
De bleek're zon - het helmgeril
Hield op, en alles werd héél stil.

Toen zijn zij beiden opgestaan
Uit hun verborgen blaad'ren bed,
En langs de glooiingen gegaan
Met lage hoofde□en tragen tred -
Tot plots de zon een blindend wak
In wolken wering openbrak.

Zij wendden zich. In 't lichte stralen
Vlak aan 't zich windend, donk're pad,
Stond als een lichtbouquet te pralen
Hoogbloeiend gouden kruiskruid, dat
Al 't laatste gloeden van de zon
Voor zich alleen tezamen won.

En op een gele bloemster, hel
In aureool van goud'lend licht
Veerde een tengere kapel.
Zij bleven stil, met stil gezicht,
En keken, hoe hij verder vloog
En 't steelken weer naar boven boog.

Maar langzaam schoof een schaduw over....
Hun lauwe vingers raakten zich,
Als soms in het bewogen loover,
Een maannacht koel en schemerig.
Twee twijgen roeren aan elkaar,
Zoo teeder, en zoo even maar.

En zwijgend liepen zij weer voort,
Tot aan der bleeke duinen voet.
Daar viel hun afscheid, zonder woord;
Een lange blik als droeve groet -
Dan gingen zij door 't dauwig land
Elk naar zijn eigen, donk'ren kant.

Zij keek niet om. Diep in gedachten
Doorschreed zij 't donkerende broek,
Dat wijd en stil werd vóór het nachten.
In 't Oosten spande een nev'len doek,
Welks violette schemering
Den weerglans van het Westen ving.

De boterbloemen in het veen
Werden eerst donker door den damp;
Maar dan ontstaken ze een voor een
Haar eigen, heimelijke lamp;
En heel het wijde, grazen veld
Brandde van lichtbloeme□ongeteld.

En wijl haar ongeweten voeten
Betraden loom den rullen weg,
En joegen de verschrikte koeten,
Wegritselend door riet en zegg',
Klonk voor haar uit haar zoete naam,
Geroepen als door velen saam.

Men had haar aan het maal gemist.....
Daar kwam zij eindelijk terug.
Haar vader was niet eer gerust,
Dan toen zij, òver de□eiken brug,
Aan zijne borst genesteld lag
En hij haar schoon en lachend zag.

Maar weldra ging haar glimlach dooven;
Voorbij het schemerige plein
Keek zij weer stil-afwezig; boven
In de□eetzaal bood haar vader wijn -
Zij schudde neen, en neurde zacht
En hoog en droevig goeden nacht.

En zoo kwam IJsenbele weer
Op haar stil kamerkijn, alleen,
En zette zich voor 't venster neer,
En zag naar buiten over 't veen.
Zij neeg haar hoofd, zooals een kind,
Dat iets hoort deunen door den wind.

Boven de duinen strak en duister
Vlamde een lichtschijn, zilv'ren zacht.
Door de oude bongerd woei gefluister.
Een witte ster stond in de gracht,
Stil glanzend beeld, dat huiver-brak
In 't even rimp'lend watervlak.

En uit de vochte verten riep
Een kievit klaaglijk zijnen naam.
En plotseling zong klaar en diep
De merel onder aan haar raam.
Het leek haar alles ver en vreemd,
Zij was een vreemde in de eigen beemd.

Ze ontkleedde zich. Hoe bleek vergleden
Bij 't dooven van de zilv'ren vlam
De witte kleed'ren van heur leden....
In eens de koele kamer kwam
Vol geur van zonnewarm gewas,
En duin en zee en bloeiend gras.

Maar weldra was haar eenvoud klaar,
En tipten van den vensterkant
Haar bloote, blonde voetjes naar
Het donkerschauwig ledikant.
Dan knielde ze op de ruige mat
- Een wit, bang vogelken - en bad.

P. OTTEN.

Een stukje Jodengeschiedenis.[1)]

Het proces wegens ritueelen moord te Kief, dat een paar jaar lang het geheele beschaafde Europa in spanning heeft gehouden, deed weer eens voor de zooveelste maal zien, hoe ver het groote Russische rijk bij de West-Europeesche staten achteraan komt. Want wat wij nu in het begin der twintigste eeuw in Rusland zien gebeuren, heeft zich in West-Europa reeds eenige eeuwen geleden afgespeeld, als een gevolg van het middeleeuwsche principe, dat alle leden van den staat van één geloof moeten zijn, en dat slechts zij, die God volgens de voorschriften van dit geloof dienen, het welzijn van den staat kunnen bevorderen. De Joden weigerden en weigeren hardnekkig zich naar dit beginsel te schikken, en het antwoord daarop was toen in West-Europa als thans in Rusland: 'Kunt gij niet toetreden tot den godsdienst van den staat, dan kunt gij ook geen lid van den staat zijn.'

Dit is de grondoorzaak van de bijzondere positie, die de Joden in het middeleeuwsche Europa innamen en nog innemen in het hedendaagsche Rusland, en daarom kan een blik in den spiegel van het verleden zeer leerzaam zijn voor de verklaring en de beoordeeling van het gebeuren van heden.

De geschiedenis leert ons dan in de eerste plaats, dat de vijandige houding, die de Christelijke kerk op grond van Lucas VI: 36 aannam tegen den handel in het algemeen en

1) De stof voor dit overzicht is ontleend aan de 'Transactions of the Jewish Historical Society of England' en aan de door hetzelfde genootschap uitgegeven 'Select Pleas, Starrs and other Records'. De merkwaardigste stukken, in deze publicaties verschenen, zijn van de hand van Lionel Abrahams, Lucien Wolff, Dr. Adler, Trice Martin, Joseph Jacobs, Israel Abrahams, S. Levy en S. Singer.

het leenen van geld tegen intrest in het bijzonder, van grooten invloed is geweest op de verspreiding der Joden over West-Europa; want overal, waar hier het Christendom over het heidendom zegevierde, kon voortaan de handel als winstgevend bedrijf alleen door Joden gedreven worden. Hoe paradoxaal het dan ook moge klinken, toch is het voor de landen van West-Europa zeker waar, dat de Joden er gekomen zijn in het gevolg van de evangeliepredikers; altijd met dien verstande, dat in sommige streken, waar hun aanwezigheid reeds in den heidensch-Romeinschen tijd te constateeren is, de invoering van het Christendom een groote vermeerdering van hun aantal ten gevolge gehad heeft.

Toch mag men daaruit niet de gevolgtrekking maken, dat de Joden hier steeds uitsluitend van woeker geleefd hebben, d.i. van handel in den uitgebreiden zin, die zoowel geld- als goederenhandel omvat. Dien indruk krijgt men ook bij lezing van dr. Sombart's: '*Die Juden im wirtschaftlichen Leben*', en daarom achten wij het niet ondienstig, hier er nog eens met nadruk op te wijzen, dat b.v. uit tal van oorkonden blijkt, hoe zij in het Frankische rijk ook deden aan landbouw en wijnbouw.

Op deze betrekkelijk gunstige positie der Joden hebben de kruistochten een zeer noodlottigen invloed gehad. Daarvoor zijn verschillende oorzaken. In de eerste plaats moesten voor iederen nieuwen kruistocht de hartstochten van de groote massa opgezweept worden, en hadden er dan telkens Jodenmoorden op groote schaal plaats om den kruisdood van Christus te wreken. In de tweede plaats leerden de volken van Noordwest-Europa door de kruistochten ook zelf den handel beoefenen, waartegen de kerk steeds minder streng optrad, en dit had ten gevolge, dat zij de Joden, die tot dusver in de praktijk het monopolie van den handel gehad hadden, als lastige mededingers beschouwen gingen. En in de derde plaats wies door de kruistochten de macht der kerk dermate, dat het verbod om geld op intrest te leenen, dat tot nu toe in zijn vollen omvang alleen op personen van geestelijken stand toepasselijk geweest was, ook in alle gestrengheid voor leeken doorgevoerd kon worden.

Dit laatste vooral was voor de Joden bijzonder noodlottig. Want de maatschappij kon het buiten geleend kapitaal niet

meer stellen, Christenen mochten niet woekeren, dus wees de kerk de Joden als geldschieters aan, wien immers ook in het Oude Testament gelast was: 'Van uwen vijand zult gij woekeren', en wist zij het daarheen te leiden, dat hun eerlang in Frankrijk en Engeland geen ander middel van bestaan meer toegelaten werd dan de woeker. De groote rijkdommen, die zij door dit '*goddeloos bedrijf*' verzamelden, waren dan natuurlijk steeds weer een prikkel tot nieuwe vervolgingen; ritueele moord, hostieschending en bronnenvergiftiging waren de beschuldigingen, waarmede ook langs gerechtelijken weg tegen hen opgetreden werd.

Zoo begon met de kruistochten voor de Joden een tijdperk van namelooze ellende; en hoe meer de kruistochten zelf een mislukking bleken, hoe verschrikkelijker de uitbarstingen van Christelijken geloofshaat en hebzucht voor de Joden werden. Begrijpelijkerwijze zochten zij daartegen bescherming bij de wereldlijke overheid, die aanvankelijk tegen geldelijke belooning ook steeds bereid was om het voor hen op te nemen, maar ten slotte eindigde met zelf zich aan lijf en goed der Joden te vergrijpen.

Met geringe variaties is dit overal het verloop der geschiedenis geweest; doch nergens kan men het zoo nauwkeurig waarnemen als in Engeland. Dat vindt zijn oorzaak in de omstandigheid, dat zich van alle landen van Europa in Engeland het eerst een krachtig centraal-gezag ontwikkeld heeft; daardoor vindt men in Engeland de meest complete documenten en zoo kan men daar reeds van het midden der twaalfde eeuw af met groote nauwkeurigheid de verhouding vaststellen, die er bestond tusschen de Joden en den koning en het volk.

Vooral in de laatste twintig jaren zijn er uit de Engelsche archieven tal van stukken te voorschijn gebracht, die daarop betrekking hebben, en aan de hand daarvan willen wij trachten, in korte trekken een schets te geven van de geschiedenis der Joden daar te lande, die hier en daar kan dienen als aanvulling van het groote werk van Graetz.

Wanneer de Joden zich het eerst in Engeland gevestigd hebben, weet men niet. Zij woonden er in ieder geval reeds voor de verovering door de Noormannen, maar deze gebeurtenis had een belangrijken toevloed ten gevolge, waardoor de Joodsche gemeenten van Londen en Oxford tot grooten

bloei kwamen, vooral onder Willem den Rooden (1087-1100), die ze aanmoedigde in hun afkeer van het Christelijk geloof en gebruikte als pachters van ledige abdijen. Zijn opvolger Hendrik I (1100-1135) gaf hun een belangrijk privilegie, dat door Hendrik II en Richard Leeuwenhart bevestigd werd. Op grond van dit charter waren zij vrij om zich neer te zetten, waar zij wilden, te koopen wat men hun aanbood, behalve goederen, die tot den kerkdienst behoorden en met bloedbevlekte kleeren, en hun panden na jaar en dag te verkoopen. Verder genoten zij vrijdom van tollen en rechten, den wijnaccijns inbegrepen, en waren zij alleen onderworpen aan de rechtspraak van den koning of zijn kasteleins, terwijl het rechterlijk onderzoek geschiedde door hun oudsten en zij zweren moesten op den Pentateuch.

Bij rechtsgedingen tegen Christenschuldenaars plaatste dit charter de Joden dus in een zeer bevoorrechte positie, en de bedoeling daarvan was, ze te gebruiken als een reservoir, waarin zich de spaarpenningen van het land verzamelen moesten, opdat de kroon daaruit nooit tevergeefs zou trachten te putten. Hoe rijker de Joden door den woeker werden, hoe liever; want de koning, als hun stille vennoot, profiteerde van de vruchten.

Immers, in de zoogenaamde wetten van koning Eduard stond: ‘de Joden en al hun goederen zijn het eigendom des konings,’ en op grond van dit eigendomsrecht trok de kroon bij het overlijden van een Jood in de twaalfde eeuw de geheele nalatenschap aan zich, terwijl zij zich in de dertiende eeuw vergenoegde met het derde deel en de rest aan de erfgenamen overliet. Zoo was de Engelsche koning dus feitelijk de eerste woekeraar van het land; maar zoolang de Joodsche woekeraar leefde, bleef de koninklijke woekeraar achter de schermen.

De gewone rente, die de Joden vroegen, was 2 den. van het pond in de week of 43⅓%. Daardoor werden zij in korten tijd geweldig rijk, en de wetenschap, dat bij hun dood al hun schatten aan de kroon vervielen, maakte, dat zij er gedurende hun leven zooveel mogelijk van profiteerden, zich in weelde baadden en een hooge borst opzetten. Daarbij kwam, dat het volk zich ergerde aan de zondige middelen, waardoor deze rijkdommen vergaderd werden. Dit prikkelde

de hartstochten en leidde van tijd tot tijd tot geweldige uitbarstingen.

Een schrijver uit dien tijd, Giraldus Cambrensis, vertelt een eenvoudig verhaal, dat duidelijk het verband laat zien, dat er bestond tusschen Jodenwoeker en Jodenvervolgingen.

Een edelman, Roger van Estreby, stond geweldig in het krijt bij den rijksten Jood van geheel Engeland, Aaron van Lincoln, en had hem ook zijn besten malienkolder verpand. Nu hoorde hij 's nachts in den droom stemmen, die hem gelastten, het Kanaal over te steken en koning Hendrik II op te zoeken, om dien te herinneren aan de zeven verplichtingen, die op hem rustten. Maar Roger van Estreby kon natuurlijk zonder zijn malienkolder onmogelijk voor den koning verschijnen, en daar hij hoopte, dien na den oogst te kunnen lossen, beloofde hij, toen de visioenen en de stemmen zich herhaalden, dat hij dadelijk na afloop van den oogst aan de opdracht gevolg zou geven. Doch toen de oogst binnenkwam, bleek het, dat onze edelman zijn malienkolder niet kon lossen, wat nog al natuurlijk is, want wie eenmaal in de klauwen van den woeker gevallen is, komt daar niet zoo gemakkelijk weer uit. Ondanks zijn belofte ging Roger van Estreby dus niet naar de overzijde van het Kanaal om den koning op te zoeken; maar nu kreeg hij oogenblikkelijk weer visioenen en hoorde hij weer stemmen, die hem aanmaanden, zijn woord te houden. Nu trachtte hij zich te verontschuldigen met te zeggen, dat hij zijn malienkolder niet had, maar de stem antwoordde: ‘En hij ligt aan het voeteneind van je bed!’ Daarop ontwaakte Roger van Estreby en zag met blijden schrik, dat het waar was; en dadelijk trok hij zijn malienkolder aan en stak hij het Kanaal over, om den koning te zoeken. Zoodra hij dezen gevonden had, herinnerde hij hem aan de zeven verplichtingen, die op hem rustten, en één daarvan was: *de Joden uit het land te verdrijven*.

Eigenaardig en opvallend is het, dat in dit verhaal juist sprake is van den rijksten van alle Joodsche woekeraars. Want deze Aaron van Lincoln bezat een onmetelijk fortuin. Zijn agenten woonden door het geheele land en de gansche adel en geestelijkheid stond bij hem in het krijt. Tien groote Cistercienser abdijen werden gebouwd met het geld, dat hij

voorschoot, en hij beroemde zich erop, dat met zijn geld voor de Katholieke heiligen huizen gesticht werden, zoo schoon als men ze nergens ter wereld vond. Toen hij in 1186 stierf, vervielen al zijn bezittingen aan de kroon en werd een groot schip, beladen met de kostbaarheden uit zijn kasteel, naar Bretagne gezonden. Ongelukkig verging dit in het Kanaal, zoodat al deze schatten tusschen Shoreham en Dieppe door de zee verzwolgen werden; maar de schuldbewijzen, die te Londen gebleven waren, behield de koning en dat was de hoofdzaak, want zooals wij zeiden, letterlijk de geheele adel en geestelijkheid stond bij dezen Aaron van Lincoln in het krijt. Een speciale afdeeling der schatkist met afzonderlijke klerken en schatbewaarders moest er ingesteld worden, om de zaken af te wikkelen; en uit de rekeningen daarvan blijkt, dat de koning in de eerste drie jaren uit deze nalatenschap meer dan de helft van zijn jaarlijksch inkomen trok, ofschoon b.v. de abdijen, voor den bouw waarvan Aaron van Lincoln het geld geschoten had, hun schuld met ongeveer het zevende deel van het bedrag aflossen mochten. De rest zal dus waarschijnlijk opgeloopen rente geweest zijn.

Haast werd er met het innen der uitstaande vorderingen echter volstrekt niet gemaakt; want onder de schuldenaars kwamen b.v. mannen voor als de graaf van Chester, de graaf van Leicester, de aartsbisschop van Canterbury, de bisschop van Lincoln, de abt van Westminster en de sheriff van Norfolk, en het was in het belang des konings, dat deze grooten des rijks zich financieel van hem afhankelijk gevoelden en wisten, dat hij ze ieder oogenblik kon ruïneeren, door met de schuld ook de achterstallige rente op te vorderen, die hij daartoe opzettelijk maar liet oploopen.

Zoo werd Jodenwoeker à 43⅓% voor de Engelsche koningen een middel, om adel en geestelijkheid in afhankelijkheid te brengen en hun gezag te vestigen; en de verschillende opstanden tegen het koninklijk gezag in de twaalfde en dertiende eeuw vonden ongetwijfeld voor een niet gering deel hun oorzaak in de voordeelen, die de koning van den woeker der Joden trok.

Doch Aaron van Lincoln was, ofschoon de rijkste, slechts één uit velen. Dat blijkt wel hieruit, dat Hendrik II, die de Joden in vergelijking met den Franschen koning volstrekt

niet met hardheid behandelde, hun alleen de helft, n.l. 60000 pond sterling of ongeveer 25 millioen gulden naar ons geld, liet bijdragen in de '*tienden van Saladin*', die in 1188 geheven werden, om het geld voor den derden kruistocht bijeen te brengen. Zulk een som, opgebracht door een betrekkelijk klein getal Joden, kan eenigszins een denkbeeld geven van de kolossale rijkdommen, die zich in hun handen hadden opgehoopt, maar zij kan tevens ook doen vermoeden, met hoe gloeienden haat zij daarom door hun adellijke slachtoffers moeten zijn gehaat. Daarbij kwam de instinctieve afkeer tegen een kleine minderheid van vreemdelingen, die van hun kant zich wisten beter en meer te zijn, immers '*Gods uitverkoren volk*', terwijl zij door de groote massa als goddelooze ketters veracht werden.

Dit alles leidde tot geweldige botsingen. In 1144 kwam te Norwich de eerste onmiskenbare aantijging van ritueelen moord, die zich in 1168 herhaalde te Gloucester en in 1181 te Bury St. Edmunds. Algemeen werd toen in Engeland geloofd, dat de Joden gewoon waren van tijd tot tijd Christenkinderen te stelen of te koopen, ze te besnijden, eenige dagen lang half te laten verhongeren en daarna het lijden van Christus te doen ondergaan met bespotting, geeseling, kruisiging en verwonding door lanssteken. Dit gaf aanleiding tot verschillende plaatselijke gruweltooneelen; maar de groote uitbarsting kwam bij de kroning van Richard Leeuwenhart, 3 September 1189, en herhaalde zich in de vasten van het volgende jaar te Lynn, Bury St. Edmunds, Stamford, Lincoln en vooral te York, waar honderden Joodsche vluchtelingen, die in het kasteel belegerd waren, zich zelf 'offerden'. Het restje werd meedoogenloos vermoord en daarna brak het gepeupel de cathedraal open, waar de schuldbekentenissen in veiligheid gebracht waren, om deze alle te vernietigen, wat voor den *koning* een onherstelbaar verlies was, want er waren geen duplicaten, en dus erfde hij niets.

Reeds toen werd gezegd, dat deze geheele Jodenvervolging in den grond der zaak niets anders was, dan '*een nieuw middel om oude schulden te betalen*', en daarom nam Richard Leeuwenhart, zoodra hij uit zijn Oostenrijksche gevangenis losgekocht en in Engeland teruggekeerd was, zijn maatregelen, om de kroon voor dergelijke kwade gevolgen

van een mogelijke herhaling van de gebeurtenissen van 1190 te beschermen. Hij riep de Joden te Northampton bijeen en gaf tegen betaling van een ‘milde gift’ de volgende regeling.

In Londen en de andere groote steden des rijks werden *archea* of registers van schuldbewijzen aangelegd, aan elk waarvan twee Joodsche en twee Christelijke bewaarders of chirographen met de noodige klerken verbonden waren. Deze bewaarders werden gekozen door een jury, die de sheriff der plaats tot dit doel samengeroepen en beëedigd had, en moesten zekerheid stellen voor een richtig beheer. Voortaan moesten nu alle leeningen tusschen Christenen en Joden in tegenwoordigheid van de bewaarders der archea in wettigen vorm beschreven en deze schuldbrieven langs een kromme lijn afgesneden en bezegeld worden. De schuldeischer kreeg het origineele stuk, maar bovendien werden er drie copieen gemaakt, één voor den Joden-chirograaf, één voor den Christen-chirograaf en één voor de klerken; en deze copieën werden in verschillende kisten bewaard, terwijl door de sleutels en zegels over de verschillende ambtenaren te verdeelen alle fraude uitgesloten was. Om een schuldbekentenis krachteloos te maken, werd zij ‘*starred*’, d.w.z. men voorzag ze van een aanteekening (Hebr = shetar), zooals dit bij de Joden onderling gebruikelijk was, en elke afschrijving werd even zorgvuldig geregistreerd als de schuldbrief zelve. Te Londen geschiedde dit in het gebouw, dat later als *sterrekamer* in de geschiedenis van het Engelsche volk zoo berucht werd.

Dit prachtig systeem gaf den crediteur voldoende zekerheid, dat zijn vordering bij het verloren gaan van het oorspronkelijke bewijsstuk toch van kracht bleef; bovendien waarborgde het hem zoowel als den schuldenaar tegen kwade trouw; maar het leverde ook den Joodschen geldschieter geheel over aan de genade van de kroon. Want voortaan had de koning, als zijn baronnen te gierig waren, slechts een algemeen onderzoek der archea te gelasten, om precies te weten, hoeveel de Joden opbrengen konden.

Daartegenover echter stond, dat het den Joden een grooten waarborg leverde voor hun persoonlijke veiligheid, aangezien geen schuldenaar voortaan zijn schuld kon delgen door den Jood dood te slaan of te laten doodslaan en de schuldbekentenis

te vernietigen. De geheele regeling was dan ook voorshands minstens even voordeelig voor hen als voor den koning, en daarom achten wij het meer dan waarschijnlijk, dat zij in het scherpzinnig brein van den een of anderen Joodschen financier uitgedacht is.

Richard Leeuwenhart stierf in 1199. Onder zijn opvolger, Jan zonder Land, hadden de Joden het betrekkelijk goed. Hij was slim genoeg, om in te zien, dat er het meest van hen te halen viel, als zij goed gevulde kisten hadden. Ongeveer 3000 pond sterling was voldoende, om van hem de confirmatie hunner vrijheden te verkrijgen, en hij was van zins, als man van eer zijn woord te houden. Dat bleek, toen hij in 1203 een nieuwe opvlamming van antisemietisme met geweld onderdrukte; maar van sympathie voor de Joden was bij hem toch weinig sprake, want hij zei toen op laatdunkenden toon, dat hij zijn belofte van bescherming gestand zou doen, ook al was ze gegeven *aan een hond*. Daaruit spreekt zeker weinig achting voor de Joden; maar des te meer hadden zij hem dankbaar te zijn, toen na zijn breuk met Rome, hoewel zijn hand zoo zwaar rustte op de kerk, nogmaals 3000 pond alles was, wat hij van Israël vorderde.

Maar toen de crisis kwam, en hij zich geplaatst zag tusschen oproerige edelen en een afkeerig volk, toen was de tijd voor hem gekomen, om de reserve aan te spreken, die zich in handen van zijn Joden opgestapeld had; en rijk was de oogst, dien hij binnenhaalde!

Uit Ierland teruggekeerd liet Jan zonder Land in 1210 alle Joden uit het koninkrijk arresteeren en naar Bristol overbrengen, waar hun, nadat hij in de archea den stand der schuldbrieven had laten onderzoeken, gelast werd 50000 pond sterling op te brengen of ongeveer 20 millioen gulden naar de tegenwoordige waarde van het geld. Dit was wel belangrijk minder dan de bijdrage, die Hendrik II van hen gevorderd had in de ‘tienden van Saladin’, maar daarna waren zij het slachtoffer geweest van de groote vervolgingen van 1189 en 1190, en in de twintig jaren, die sedert verloopen waren, hadden zij nog niet weer hunne vroegere welvaart bereikt. Het geld kwam dan ook niet bijzonder vlot binnen, en de koning zag zich genoodzaakt, zijn toevlucht te nemen tot allerlei middelen van geweld, om de prompte betaling

te bevorderen, zooals verbanning, verminking en de dood.

Doch op het den Joden op deze wijze afgeperste geld rustte geen zegen: Jan zonder Land moest in den strijd met zijn baronnen het onderspit delven, en nu bleek duidelijk, hoe dezen begrepen, dat de Jodenwoeker een van de middelen was, waardoor de koning hen in afhankelijkheid gehouden had. Daarom lieten zij in de Magna Charta onder art. 10 de bepaling opnemen, dat de koning, indien aan Joodsche geldschieters afgegeven schuldbekentenissen aan hem vervielen, alleen aanspraak mocht maken op betaling der hoofdsom, maar niet van de rente.

Zij sloegen daarmede de kroon een zeer gevaarlijk wapen uit de hand; want als de koning tot dusver, om zich niet aan woeker schuldig te maken, geen rente van aan hem vervallen schuldvorderingen geeischt had, dan had de diep in schulden stekende adel dit moeten aanvaarden als een gunst, die te grooter was, omdat bedreiging met invordering van achterstallige rente een uitstekend middel bleek, om frondeerende edelen in toom te houden. Jodenwoeker tegen 43⅓% per jaar had gediend, om de aanzienlijken des lands afhankelijk te maken van de genade des konings, doch art. 10 der Magna Charta maakte daaraan een einde.

Voor de Joden was dit een even zware slag als voor de macht des konings; want wie in schulden stak en de hooge rente van 2 d. per pond in de week niet betalen kon, deed per slot van rekening het verstandigst, met ze eenvoudig op te laten loopen: stierf de Jood en erfde de koning, dan was men toch vrij van betalen. Zoo stond er dus een hooge premie op het verdwijnen van den Jood, en dit is ongetwijfeld een belangrijke factor geweest voor het ontstaan van de latere vervolgingen.

Het schrikbewind van de laatste regeeringsjaren van Jan zonder Land had een grooten uittocht van Joden ten gevolge; maar onder Hendrik III en vooral gedurende de voogdijschap van den graaf van Pembroke kwamen zeer velen terug. Doch bij het volk waren ze niet bijzonder welkom, en daarom moesten in alle steden, waar ze molest ondervonden, vier en twintig aanzienlijke burgers zweren, ze tegen alle geweld te zullen beschermen. Dat was dus voor de Joden weer een tijdperk van stillen groei, waaraan echter maar al te

spoedig een einde kwam. Want de koning had een zeer impopulair huwelijk gesloten met Eleonora van Equitanië, die in Engeland kwam met een grooten nasleep van arme bloedverwanten, die met gunsten overladen werden. Dit was niet naar den zin van den Engelschen adel, wat aanleiding gaf, tot allerlei woelingen, waarvan de Joden de dupe werden. Want de jonge koningin haatte hen uit den grond van haar hart, en liet haar gunstelingen op hen los als een roofgierige bende, die niets ontzag, om zich te hunnen koste te verrijken; en de koning moest hun steeds zwaarder lasten opleggen, om de middelen te vinden tot bestrijding van de opstanden van den ontevreden Engelschen adel.

Tot dusver waren de Joden slechts bij uitzondering collectief belast, maar ieder van hen was verplicht, zooveel in de koninklijke schatkist bij te dragen, als de gelegenheid eischte en zijn middelen toelieten. Doch onder Hendrik III werd hun zoo dikwijls de verplichting opgelegd, gezamenlijk een zekere som op te brengen, dat de uitzondering haast tot regel werd; en deze *taillages* werden al hooger en hooger en klommen b.v. van 3000 pond sterling in 1226 tot 13000 pond sterling in 1241. Om zeker te zijn, dat het verlangde bedrag prompt betaald werd, stelde de koning enkele der rijkste Joden voor de geheele som aansprakelijk, en gaf hij dezen de bevoegdheid, ze over de verschillende gemeenten te verdeelen, die dan ieder hun deel weder over haar leden omsloegen. Zoo werden enkele aanzienlijke Joden, die in de vorstelijke gunst deelden, het middel om de rest der Jodengemeenten te beter aan den wil des konings te onderwerpen.

De steeds verhoogde en telkens terugkeerende taillages waren echter niet in staat, om in de behoeften van de bodemlooze koninklijke schatkist te voorzien, en daarom werd iedere gelegenheid te baat genomen, om de Joden opnieuw uit te knijpen. Één der rijksten onder hen, Aaron van York, moest in zeven jaar tijds den koning niet minder dan 25000 pond sterling of ongeveer 10 millioen gulden naar de tegenwoordige geldswaarde afstaan; en te Londen, waar een ritueele kindermoord gepleegd zou zijn, werd de Joodsche gemeente in 1244 met 45000 pond sterling of 16 millioen gulden beboet, welke som in vijf jaar voldaan moest worden.

Tegen dergelijke aderlatingen baatte zelfs geen woeker van 43⅓% rente per jaar, en de Joden verarmden zienderoogen. Toch eischte de koning in 1254 een nieuwe taillage van 7500 pond sterling; maar de Londensche opperrabijn, die voor de richtige betaling aansprakelijk gesteld werd, zei: ‘de koning mag mij villen, hij mag mij verminken of dooden, maar ik kan niet betalen, wat ik niet bezit,’ en hij vroeg voor zich zelf en zijn volk vrijgeleide naar de kust, om naar een ander land te trekken; doch het vrijgeleide werd geweigerd en.... de gevraagde som werd uitbetaald.

Daarbij kwam, dat de Joden niet meer het monopolie van den woeker hadden en hun van Christelijke zijde een gevoelige concurrentie aangedaan werd door Lombarden en Cauwercijnen, die trots alle strafbepalingen der kerk ook in Engeland in de dertiende eeuw openlijk het woekerbedrijf uitoefenden, wat o.a. blijkt uit verschillende gerechtelijke procedures, waarbij de gebroeders Beraud, burgers van Cahors, lombardiers te Londen, als klagers optreden (1262).

De aanwezigheid van deze Christenwoekeraars verklaart voldoende allerlei kwellende maatregelen, die de koning tegen de Joden nam. Hij was daarmede reeds in 1232 begonnen, toen hij ‘voor het heil zijner ziel en die van al zijne voorvaderen’ het *Domus Conversorum* stichtte: een tehuis voor gedoopte Joden, waar deze zonder slaafschen arbeid te verrichten of geld op interest te geven onbezorgd zouden kunnen leven, - en bepaalde, dat daartoe alle Joden zonder onderscheid van kunne, die den leeftijd van twaalf jaren bereikt hadden, een vast hoofdgeld betalen moesten. Niet lang daarna, in 1253, verbood hij het bouwen van nieuwe synagoges, en beval hij, dat zij hun godsdienstoefeningen op gedempten toon houden moesten, opdat geen Christen zich daaraan ergeren zou. Verder werd er streng de hand aan gehouden, dat zij niet in het openbaar verschenen zonder een duidelijk zichtbaar onderscheidingsteeken en werden zij onder het toezicht der Katholieke parochiepriesters geplaatst, die er o.a. op hadden te letten, dat zij geen vriendschappelijken omgang met Christenen hielden, en die hen moesten dwingen, de Christelijke vasten in acht te nemen.

Zoo werd onder den invloed van de Fransche Eléonora de regeering van Hendrik III den Engelschen Joden tot een

vloek; spoedig zou blijken, dat ook na den dood des konings deze vrouw hun booze engel bleef.

Hendrik III stierf in 1272 en werd opgevolgd door zijn zoon Eduard I, een zwak man, die in zijn hart den Joden niet slecht gezind was, maar gruwde van den zondigen Jodenwoeker, waaraan hij medeschuldig stond, door de voordeelen, die hij, als de drager der kroon, ervan genoot.

Hij greep dus naar het middel, dat in dien tijd van verschillende zijden aanbevolen werd om te ontkomen aan de noodzakelijkheid van de Joden te straffen voor den woeker, dien zij dreven, en hierin bestond, dat men ze dwingen moest, om door eerlijken arbeid in hun onderhoud te voorzien. In 1260 had Thomas van Aquino in deze richting geadviseerd, toen Aleida van Bourgondië, de weduwe van Hendrik III van Brabant, hem vroeg, hoe zij de clausule in het testament van haar overleden echtgenoot uitvoeren moest, waarbij bepaald werd, dat alle Brabantsche Joden uitgeroeid of verdreven moesten worden. Ook had Margaretha de Quincy reeds in 1231 het advies van een hooggeplaatst Engelsch geestelijke, Robert Grossteste, gevraagd over het plan, dat zij had opgevat, om de Joden, die Simon van Montfort uit Leicester verdrijven wilde, in haar gebied op te nemen en ze te leeren, door handenarbeid in hun onderhoud te voorzien.

Maar men vergat daarbij, dat de Joden niet vrijwillig tot woeker vervallen waren, doch dat men ze daartoe stelselmatig gedwongen had, door ze ieder ander middel van bestaan te verbieden.

Toch zou Eduard I op groote schaal in één slag voor geheel Engeland den Jodenwoeker onmogelijk maken. Daartoe vaardigde hij in 1274 een besluit uit, waarbij van door Joden geleend geld de rente in het geheel niet meer gerechtelijk opvorderbaar verklaard werd en de hoofdsom slechts voor de helft.

Dit was voor de Engelsche Joden het begin van het einde. Wel werd hun een proeftijd van vijftien jaar toegestaan, om te leeren leven van het werk hunner handen, wel werd hun ook onder zekere beperkende voorwaarden vergund, land te bezitten, maar dit waren ijdele maatregelen, te meer daar de handwerksgilden voor hen gesloten bleven.

De slechte gevolgen lieten dan ook niet op zich wachten.

Uit hun broodwinning gestooten en niet bij machte om op staanden voet een ander middel van bestaan te vinden, maakten de Joden zich schuldig aan geldverminking op groote schaal, zoodat zij in 1278 alle, als verdacht van dit misdrijf, in de gevangenis geworpen en 293 hunner door het gerecht schuldig verklaard en ter dood gebracht of verbannen werden.

Tot nog toe had Eduard I de Joden niet om hun *geloof* lastig gevallen. Doch zijn moeder, de bigotte Eleonora, wier aanwezigheid in Engeland reeds zooveel ellende over de Joden gebracht had, kon zich bij deze slappe houding van den koning niet neerleggen. Zij had in Frankrijk, haar geboorteland, anders met dit verstokte volk zien omspringen, en drong, gesteund door de Dominikanermonniken, steeds op krachtig ingrijpen aan. Lang bood de koning daaraan weerstand, maar eindelijk gaf hij toe: de bekeering der Joden zou met kracht ter hand genomen worden.

De eerste maatregelen tot dit heilig werk dateeren van het jaar 1280, toen een besluit verscheen, waarbij den Joden gelast werd, op gezette tijden in de kerk te komen tot het aanhooren van bekeeringspreeken; spoedig daarna werden alle synagoges te Londen op een enkele na gesloten, en weldra werkte men op allerlei wijzen zoo krachtdadig aan de bekeering, dat paus Honorius IV het noodig vond, in een opzettelijk daartoe uitgevaardigde bul tegen te grooten ijver te waarschuwen.

Den koning zelf stuitten deze dwangmaatregelen tegen de borst. Hoe zeer hij op twee gedachten hinkte, blijkt wel hieruit, dat hij in het laatst van 1282 de woekerwet van 1274 weder gedeeltelijk herriep. Dus herkregen de Joden onder zekere beperkende voorwaarden toen het recht om geld op interest te geven, en zij maakten daarvan nu veelvuldig gebruik, door van de grondbezitters voor een reeks van jaren een zekere hoeveelheid koren of wol te koopen, en daarop een voorschot te verstrekken, waarvan rente betaald moest worden.

Doch de Dominikanermonniken, die bijzonder op de Joden gebeten waren, omdat een hunner, Robert de Reddinge, tot het Jodendom overgegaan en met een Jodin getrouwd was, hadden hun ondergang gezworen, en wisten met de koninginmoeder telkens nieuwe beschuldigingen in te brengen, die

wel dikwijls ongegrond bleken, maar toch aanleiding gaven tot nieuwe, strengere maatregelen en eindelijk tengevolge hadden, dat hun woonrecht in 1285 tot een kleine twintig plaatsen beperkt werd, opdat er beter toezicht op hen zou kunnen worden gehouden.

Nu naderde het einde met rassche schreden.

Als woekeraars behoefde men de Joden niet meer te ontzien, want onder de oogen der kerk had zich een geheele klasse van Christenwoekeraars ontwikkeld en ook in Engeland vasten voet gekregen, n.l. de Lombarden en Cauwercijnen; als staatsburgers wenschte men geen lieden, die hardnekkig volhardden met God op hun wijze te willen dienen: dus werden ze eigenlijk alleen nog uit medelijden geduld; maar daaraan moest natuurlijk een einde komen, zoodra zij bleken staatsgevaarlijk te zijn.

Dat wisten de Dominikanermonniken en de koninginmoeder maar al te goed; daarom werd nogmaals een beschuldiging van zeer ernstigen aard tegen hen gelanceerd. Zij zouden zich schuldig gemaakt hebben aan het vervaardigen en uitgeven van valsche munt op groote schaal en werden daarom in 1287 weder in massa in de gevangenis geworpen, wat hun nogmaals een boete van eenige millioenen guldens naar ons geld kostte. Bij deze nieuwe aderlating scheen het voorloopig te zullen blijven; maar de hun vijandige machten werkten in stilte onvermoeid voort en verkregen eindelijk den begeerden uitslag. Plotseling zonder eenige nieuwe aanleiding verscheen in den voorzomer van 1290 een koninklijk besluit, waarbij Eduard I, zonder het Parlement daarin gekend te hebben, gelastte, dat vóor den eersten November alle Joden het land verlaten moesten, omdat ze in den vijftienjarigen termijn, dien hij hun gelaten had, niet geleerd hadden van het werk hunner handen te leven, maar integendeel een nog veel erger soort van woeker uitgedacht hadden, dan waaraan zij zich van te voren schuldig maakten.

Toch trachtte Eduard I bij dit harde besluit tegenover de arme Joden nog de menschelijkheid niet uit het oog te verliezen. Wel vervielen al hun schuldbewijzen aan de kroon, maar hun losse goederen mochten zij medenemen, en de ambtenaren en schippers van de vijf havenplaatsen, die hun ter inscheping

aangewezen waren, kregen streng bevel, ze niet lastig te vallen of af te zetten.

Reeds vóor den vastgestelden datum verlieten tengevolge van dit besluit ruim 16000 Joden Engeland voorgoed. Waarheen? Wij weten het niet.

Tot dusver werd op gezag van prof. Graetz algemeen aangenomen, dat de meesten zich naar Frankrijk begeven zouden hebben; doch ons lijkt dit niet zeer waarschijnlijk, want op de lijst, waarnaar de taille van 100000 livres per jaar in 1292 over de Parijsche Joden omgeslagen werd, komen slechts vijf Engelschen voor, n.l.

Bele-Assez lenglesche,
Joce lenglais,
Mahy de Quiquelarde lenglais,
Mosse lenglais en
Symaan lenglais;

en in een alphabetische lijst van de in 1292, 1296, en 1297 te Parijs wonende Joden vinden we bovendien nog slechts:

Bon-Ami lenglois,
Bone-Foy lenglois,
Jorin lenglais en
Rose lenglesche.

Hieruit blijkt o.i. voldoende, dat slechts een zeer kleine minderheid naar Frankrijk verhuisd is; wat de groote meerderheid betreft staan wij dus nog voor een onopgelost raadsel.

De vaste goederen der verdreven Joden werden van wege de kroon zorgvuldig geregistreerd en op hun waarde geschat. Daaruit blijkt, dat de gezamenlijke Joden ongeveer 6 millioen gulden naar ons geld bezaten, en dat de meeste zeer arm waren. De helft van alles was in handen van 260 personen en het ⅔ daarvan was het eigendom van 82 leden van slechts 18 gezinnen.

H.J. WESTERLING.

Uit de groote stad.

Zij kwam uit haar kamertje op het vaag-verlichte portaal en vóór haar daalde de trap in een donker hol neer; aan het einde schemerde een andere verdieping.

Een klein, wit kindje droeg zij in den arm. Haar hand, die vrij was, een blanke, fijne hand, rustte op de donkere leuning, als zij voorzichtig de trap afdaalde.

De moeder was nog een heel jonge vrouw en zij droeg haar kindje wat onbeholpen, als een onervarene. Het kleintje in haar arm sabbelde tevreden aan de speen van een melkflesch.

Zij sprak lachend tot het kindje. Zij noemde het poppie en soms stond zij op de donkere trap stil en drukte haar wang tegen het kinderkopje. Dan antwoordde poppie met keuvelgeluidjes.

Bij de verdieping bleef zij staan op het schemerlichte portaal; zij scheen er meer licht te brengen met haar witte zomerjurk en met het witte kindje en met haar blanke kleur van gelaat en armen.

Zij speelde er even met haar poppie. Ze zei: Daar komt een muisje aangeloopen.... En haar vinger liep over poppie heen en aaide het ronde kinnetje. Het kindje keuvelde met allerlei geluidjes, zijn toegespitst mondje lachte en maakte brommetjes, terwijl de melk bij drupjes langs de mondhoekjes liep.

- Dag, lekker poppie, zul je zoet zijn vandaag, liefke?' vroeg ze, met haar gezicht vlak bij het kleine kopje. - Zoet zijn, hoor poppie!'

Dan klopte zij aan de deur, waar de oude juffrouw woonde, die het kindje verzorgde den heelen dag, dat zij uit was om geld te verdienen.

Zij bracht haar poppie er elken morgen en 's avonds haalde zij het terug, als zij weerom kwam van de straat.

- Goeden morgen, juffrouw. Hier is poppie weer!' zei ze. En wat bedeesd vroeg zij, of de juffrouw vooral aan de melk wilde denken, met die broeiende warmte.

- Ja, zeker kind, wees maar gerust hoor! Ja, 't wordt warm vandaag.' En de juffrouw praatte nog wat door over haar witte jurk, hoe zij die elken morgen schoon gewasschen en gestreken kon hebben. En zij vertelde de vrouw, dat zij de jurk 's avonds waschte en dat zij 's morgens heel vroeg opstond om te strijken.

- En nu al op weg?' vroeg de juffrouw.

Zij legde haar uit, waarom. Om de vreemdelingen, die al vroeg kwamen met de pleziertreinen uit de provincie en die aan de stations dan veel te verdienen gaven, omdat zij naar gidsen en kaarten vroegen.

De juffrouw bood haar een kopje thee aan. Maar zij bedankte, zij wilde gauw weg naar het Noordstation. Zij kuste het kindje en gaf het lieve naampjes - dag poppie, liefke van moeder - vandaag weer zoet zijn poppie, hóór!' Ze zei de juffrouw goeden dag en nam de tasch van haar over, die zij er altijd 's avonds achterliet, als zij met haar kindje weer naar haar eigen kamer ging.

De zwarte wasdoeken tasch droeg zij onder den arm en vlug, met lenige bewegingen, liep zij de trap verder af.

Op het portaal der tweede verdieping viel meer licht en de laagste trap was ook niet zoo donker als de andere. Zij ontmoette er den bleeken pianist, die ook boven in het huis woonde en die vaak in den morgen thuis kwam. Hij had dan den ganschen nacht gespeeld in de nachtkroegen. Als versuft, hijgend, klauterde hij naar boven, richtte even zijn bleek gelaat met blauwige vlekken onder de oogen naar haar op en mompelde een goeden morgen.

- Dag, meneer!' zei ze. - U is al vroeg vandaag.'

Droefgeestig knikte hij met zijn hoofd.

Vlug wipte zij hem voorbij en sprong, met veerkrachtig buigen van haar beenen, de laatste treden af. Zij wuifde met een lief gebaar van haar hand de portierster, die in haar kamertje te breien zat, een goeden morgen toe.

* * *

Dan stond zij in de straat, waar reeds de zon over alle huizen haar felle licht wierp. Boven haar was een paarse luchtstreep vol dreigende hitte, geen koelte van den ochtend was er meer, de straat was al gevuld met een benauwende warmte.

Zij ging dicht langs de huizen en liep met snelle pasjes de smalle straat af, die uit kwam op een boulevard. Daar was de warmte al even drukkend, óók was er al het dringen en het rumoer der menschen en het gonzend, ratelend en bonzend leven der groote stad. Daar trok de lucht der kleine rookwolkjes rond, die venijnig puften uit de motoren der auto's en uit de knarsende omnibussen, waarin de machine hortend dreunde. De menschen klommen, als de hooge wagens stilstonden, langzaam, bleek-vermoeid langs de ijzeren trapjes.

Weer liep zij langs de huizen, langs de cafés en de winkels, temidden van mannen en vrouwen, die naar de werkplaatsen gingen.

Zij liepen allen gehaast. Mannen in donkere werkkleeren en zwarte kantoorjasjes schoven met groote passen haar voorbij, winkelmeisjes en naaisters en juffrouwen van de kantoren, in lichte blouses met rose-doorschijnende armen, trippelden voor haar uit op de hooge laarsjes, waarboven lila of rose kousen kleurden.

Zij liep even gehaast als de anderen. Eerst moest zij haar tasch weer aanvullen met gidsen en plattegronden van de stad, omdat zij aan de vreemdelingen veel te verkoopen dacht.

De winkel, op de hoek van de boulevard en een zijstraat, werd juist geopend. Zij ging de zijstraat in, waar de deur was voor de opkoopers, die niet in den winkel kochten, maar in het magazijn er achter. Op de toonbank legde zij haar tasch open en vroeg den bediende om gidsen, kaarten en plattegronden. De bediende, die haar kende, maakte praatjes tegen haar, omdat hij alleen met haar was in het magazijn.

- Vertel me nou eens waar je woont? - vroeg hij.

Zij antwoordde, dat het hem niet aanging. Nu kwam hij dichter bij haar, wilde haar verliefd in de oogen kijken. Maar zij wendde haar gezicht af en vroeg hem spottend of hij het nu al te kwaad had met de warmte.

Maar hij drong weer aan, met vragen: of zij alleen woonde, of zij getrouwd was, of hij van avond met haar.... En met een wellustige grijns op zijn gezicht naderde hij.

Toen kwamen er meerdere koopers en bedienden in den winkel. Hij ging nu gauw het gevraagde halen en zij betaalde hem den prijs met veel koperen centen en stuivers.

Uit het nog stille magazijn stond zij in eens weer in het rumoer van de boulevard en in de benauwende hitte der stad. Zij stond er nu gereed om aan het werk te gaan, om zich te dringen tusschen de menschen en er de voorraad uit haar tasch te verkoopen.

Zij liep met vlugge sprongetjes de straat over naar het pleintje, waar de omnibussen naar het Noordstation stil stonden. Dreunend kwam er een aan door de volte van rijtuigen en auto's, en knarsend stond de zware wagen voor haar stil. Langs het ijzeren trapje klom zij naar boven en zocht er een nauw plaatsje tusschen de andere menschen.

Dadelijk zag zij rond langs de rij of er ook vreemdelingen waren. Zij onderscheidde dadelijk de buitenlanders en provincialen van de menschen uit de stad. Dicht bij haar zat er al een. Hij was wel heel gemakkelijk te kennen, omdat hij in een roode Baedeker las. Zij boog zich voorbij de juffrouw naast haar en stak den vreemdeling een gids en een kaart toe, vroeg hem deze te koopen voor een frank.

Zijn antwoord verstond zij niet en zij bleef aandringen. Het zou een goede dag worden, zei ze lachend, als zij zoo vroeg al verkocht. En hij óók lachend, nam beide dingen aan en betaalde haar een frank. Zij liet het geld in den zak van haar rok glijden.

Dan ging zij stil uitzien over de straat, naar wat voorbij ging en wat mee-reed in de richting van den omnibus.

* * *

De straat was gesplitst in twee deelen; het eene was vol met aandreunend eindeloos gerij, den omnibus naderend, traag volgend of voorbijschietend in lichte vaart; het andere deel scheen soms in eindeloozen gang licht en kleurig voort te snellen, dan weer zwaar en donker weg te schuiven. En het was of al het gerij, het komende en gaande, ginds op het plein, waar een slanke toren flikkerde in de hitte van de lucht, een dwarrel van wagens vormde; het rumoer der wielen vereenigde zich daar tot een gonzend geluid, onderbroken door het dreunen en fluiten van plotselinge signalen.

Zij zag den chauffeur van een auto achter zijn stuurwiel zitten, voorzichtig draaiend aan het wiel om tusschen twee wagens zijn weg te vinden. Zijn gezicht was rood en zweetend, een veeg stof was over zijn wang gestreken. Zijn haren plakten tegen het voorhoofd en de slapen. Zijn grijs-linnen jas en zijn hemd waren open, zoodat ze zijn harige borst zag met de glimming van zweet.

Over heel de straat brandde de hitte, de zon schoot haar licht recht de breede straat in, het ketste en weerkaatste in de glazen en het koper van trammen en auto's. Het licht viel heet neer op de witte schermen der winkels, op de parasollen en op de menschen, die langs de huizen liepen of op de omnibussen zaten.

Zij zag een dikke dame van de stoep naar een vluchtheuvel in het midden van de boulevard loopen. Zij zag hoe een rood hoofd en een roode hals kleurden boven een laaguitgesneden witte blouse, waarin de vooruitstekende borsten trilden onder het loopen. Zij lachte om die vrouw, die blazend en zuchtend als uit groote benauwdheid op die veilige plaats was gekomen. Daarna rumoerden weer andere dingen voorbij. Naast haar waren menschen weggegaan en bij de halten waren anderen gekomen. Zij kwamen zuchtend en hijgend naar boven, op de hooge zitplaatsen, en zij klaagden dadelijk over de warmte.

Bij het Noordstation schoof de omnibus langzaam door een volte van wagens en stond dan knarsend stil.

Gauw, tusschen de gehaaste menschen, liep zij naar het trapje, drong op het platform een paar mannen terzij en wipte vlug de treeplank af. Dan stond zij in eens tusschen de reizigers, die uit de hooge poorten van het station naar buiten zwermden, de benauwende hitte van de stad in, de stad, die broeide en walmde, en van heete zon overgloeid was.

Met een boek en wat kaarten uitgestoken in de hand, wierp zij zich tusschen de groepen van reizigers. Zij lachte soms met een lokkend lichtje in haar oogen de mannen toe, allen provincialen, die bewonderend de stad aanzagen of die voorzichtig zich waagden op de straat, angstig zoekend naar een veiligen weg.

Zij hield ze de kaarten voor, wees hun op het gemak van de gidsen en drong hen lachend tot koopen. Maar als

er een was, die grapjes maakte tegen haar en niet aan koopen dacht, dan draaide zij gauw om hem heen en bleef weer voor andere reizigers staan.

Zij verkocht veel. Telkens moest zij in de tasch grijpen naar nieuwen voorraad, prentkaarten ook, en er waren goedgeefsche mannen, die meer dan den prijs betaalden.

Als de groepen van reizigers kleiner werden en eindelijk de achterblijvers het station waren uitgedrenteld, zette zij zich in de schaduw op een stoep en wachtte de volgende treinen af. Zij rangschikte in haar tasch, die open lag op haar knieën, de dooréén gevallen kaarten en boeken, en zij berekende hoeveel er al van verkocht waren.

Vóór haar lag het plein van het station, met de hooge huizen aan de overzijde, met de trammen en omnibussen en autos in de felle zon. Nu waren er niet veel menschen op het plein. In de autos zaten de chauffeurs de krant te lezen of te dutten achter het stuurwiel. In de wachtende rijtuigen lagen de koetsiers onder de stroohoeden te slapen.

Aan de andere zijde van het station liepen haastig de vertrekkende reizigers en voorover gebogen sjouwden de pakdragers daartusschen met de koffers, terwijl hun roode koppen zweetten. Eén bleef er staan om het lekkende zweet uit de oogen te wrijven.

Dan hoorde zij onder de poorten weer het donderend gedreun naderen van een nieuwen trein en de davering deed den muur, waartegen zij leunde, trillen.

De koetsiers stonden geeuwend op uit de rijtuigen en de chauffeurs vouwden de kranten dicht.

Jongens met kaarten en pakdragers kwamen van alle kanten nu ook te voorschijn.

En zij stond weer klaar bij een der poorten, met de boekjes en kaarten in de hand.

* * *

In den middag lag de eene zijde van de boulevard in de felle zon, de andere zijde in de schaduw. Over den heelen breeden weg hing de broeiende hitte van een onweer-zwaren dag. Paarse en rossige wolken stapelden zich op achter de huizen en paleizen; de toren van een kerk en een schouwburg-koepel stonden te blinken tegen de donkere lucht met

hooge lichtranden van wolken. De zon bleef nog met stekende felheid branden.

Veel menschen zaten er voor de cafe's aan den schaduwkant van de boulevard. De marmeren tafeltjes stonden tot aan den weg, en vrouwen en meisjes in dunne, doorschijnende blouses zaten er om heen en zogen door de rietjes roode en gele limonades. Zij zaten er luchtig in haar dunne kleeren en blikten lonkend naar de mannen; zij lachten en pronkten en speelden met den waaier. Eén zat er peinzend uit te zien over de boulevard. Een fijn lakschoentje schudde heen en weer, terwijl zij met de knieën over elkaar, de mannen liet zien de rose, doorzichtige kousen onder de korte rokken.

De mannen maakten zich koele dranken in de glazen, die zij vulden uit de spuitflesschen of zij dronken sterken drank uit kleine glaasjes.

Zij zaten met zweet-glimmende gezichten lui in de stoelen en hadden matte oogen. Er waren ook jonge mannen in witte flanellen pakken, met fijne panamahoeden. Zij rookten achteloos de sigaretten en keken vermoeid rond naar de vrouwen en naar het verkeer op de boulevard.

Met haar zwarte tasch onder den arm en met kaarten uitgestoken in de hand, lìep zij dicht langs de tafeltjes en vestigde de aandacht op haar koopwaar met een gebaar en met een blik van haar oogen.

Zij was nu verhit en rood geworden van den heeten dag en haar zwarte haren vielen langs de slapen wat losser neer. Haar tasch was bijna leeg en vlug liep zij de tafeltjes langs om nog het laatste te verkoopen. Als een zwarte kelner aankwam en haar het venten wilde beletten, trippelde zij hem lachend voorbij. Zoo liep zij van het ééne cafe naar het andere, de heele boulevard langs.

Een enkele keer verkocht zij wat aan een vreemdeling. Als zij dan het geld moest wisselen, liet zij de franken rinkelen op het marmer van 't tafeltje.

Toen zij op het einde van de straat bij het groote plein stond, zag zij de rossige donderwolken hoog achter de paleizen naar boven drijven. De zon was al weg achter de hoogste wolk en boven het zoemen en klingelen van de trammen en het dreunen der omnibussen, meende zij het doffe rommelen van den donder te hooren.

Door de benauwende hitte kwam in eens een windvlaag de boulevard en het plein over stormen en er wervelden papieren en boombladen mee langs de huizen en langs de kanten der stoepen.

Zij voelde de tocht koel tegen haar verhitte lijf dringen, door de dunne zomerjurk heen, die nu in den wind om de rondingen van haar dijen spande.

Vóór de cafes vluchtten de bezoekers van de tafeltjes weg en drongen onder de schermen of in de zalen, waar de electrische lampen ontgloeiden.

Het werd al donkerder buiten en de regen stroomde plotseling neer.

Zij school onder een caféscherm op den hoek van de boulevard en het plein. Zij kon niet tusschen de bezoekers dringen; zij bleef vooraan staan, zoodat het water, dat van het scherm afgutste, vlak voor haar neerstortte en weer opspatte tegen haar rok.

De regen viel gonzend neer op het plein, dat een glimmend watervlak werd, waarin de felle bliksemflitsen met hun blauwen schijn weerkaatsten en ook de witte en gele lichten van de plotseling ontgloeide electrische lampen.

De trammen met de gloeiende lichtjes suisden over de rails en het water stoof langs de wagens op. Alsof de bliksem in de draden sloeg, zoo knetterden vaak blauwe vonken aan den beugel der trammen.

Door den zwaren regenval boog het scherm boven haar hoofd en het water begon door het doek te druipen op de saamgeschoolde menschen. De vrouwen met haar dunne japonnen stootten gilletjes uit, als een watergulp de mouwen op de rose armen deed plakken. Zij maakten een kruis of sloegen verschrikt de handen voor de oogen, als een felle bliksemstraal neerknetterde over de straat.

Zij zag tegenover haar op den anderen hoek van het plein de omnibus stil staan, die reed naar de buurt waar zij woonde.

Vlug, met de rokken opgenomen, liep zij onder het scherm uit, de straat op. Maar midden op den weg sloeg een donderslag knetterend boven haar uitéén en zij bleef verschrokken staan in den stortbui van regen.

Op de rails van de tram stond zij, en in haar verschrokken-

heid hoorde zij de tram niet klingelen. De bestuurder sloeg met snellen greep de rem aan, zoodat de wagen botste en stootte en de rook uit de wielen schoot.

Maar zij kwam door dit nieuwe, plotselinge gevaar tot zich zelf terug. Zij nam weer haar rok hoog op en riep lachend ‘dank-je’ tot den bestuurder, die de gevaarlijke tram in zijn snelle greep had gehouden. Zij sprong met groote passen naar de overkant, waar zij wegschuilde in den wachtenden omnibus.

Zij lachte nog van daar tot den bestuurder van de weer voortschietende tram. Hij dreigde grappig-boos met zijn vinger.

Toen de omnibus wegreed naar de hoogere buurten van de stad, waren de wolken uiteengedreven en was de lucht geklaard. De menschen kwamen uit de schuilplaatsen en uit de huizen, en verheugden zich in de koelte na den heeten dag.

Zij ging van het platform naar boven en dáár, hoog op den wagen, dook zij stil weg in een hoekje van de nog leege banken en ontspande er zich door een lui uitrekken van haar beenen.

Zij voelde de koelte om haar wangen waaien en met gesloten oogen reed zij daar op den hoogen wagen haar buurten in, waar in de smalle straat het huis was met haar poppie en met haar kamertje op de vierde verdieping.

* * *

Toen zij de straat inkwam, zag zij de achterste huizen met hun daken nog in het zonlicht, dat over de wegdrijvende onweerswolken weer neerviel op de stad.

De late zon scheen rossig op de vensters en ontbrandde er gouden vuurtjes.

De straat was schoon gespoeld en voor de open ramen en op de balcons zaten de menschen in luchtige kleeding.

In het eethuis op den hoek gingen de mannen met de jonge vrouwen uit de buurt aanschuiven bij de tafeltjes.

Een kelner, in een afgesleten glimmend jasje, met een slecht-gewasschen voorschoot, dekte de tafeltjes met bevlekte servetten.

De tafeltjes deden haar den honger voelen; zij liep gauw haar huis in en sprong als een heel jong meisje de trappen op.

Haar poppie lag zoet te slapen in het oude wiegje van

de juffrouw, waarin zij al zoo lang geleden haar eigen kinderen ook gewiegd had.

Zij kuste het wakker en vertroetelde het tegen haar wangen, bang dat 't kindje koud zou worden van haar natte jurk. Zij liet de juffrouw al de lieve dingen van haar poppie vertellen, hoe lekker het had gedronken en gekeuveld en geslapen. Met een dankbaar knikje nam zij de schoone doeken aan, die de juffrouw voor haar gewasschen had en gedroogd over het lijntje voor 't raam.

Dan ging zij met poppie naar haar eigen kamer, de laatste donkere trap op.

Ze lei het kindje in de teenen wieg voor het raam. Zij ging er bij zitten, speelde met poppie en verlustigde zich in dat blanke gezichtje met de groote oogjes.

Toen zij uit haar raam de stad zag met al de huizen in het rossige zonlicht, met rookende schoorsteenen tegen den klaren hemel, verlangde zij in eens naar het gezellige hoekje van het eethuis op den hoek. - Moeder heeft honger, zei ze tot het kindje. - We gaan eten en lekker wandelen op straat, poppie!'

Uit de donkere alkoof naast het kamertje haalde zij een andere jurk. Zij trok de witte jurk uit, en in den spiegel keek zij naar haar hals, die bruin gebrand was. Met een spons waschte zij het gezicht en de schouders. Zij hermaakte haar kapsel, draaide het hoofd voor den spiegel om te zien of de haarwrong mooi gelegd was.

Dan trok zij een dunne paarse jurk aan, met laag uitgesneden hals en korte mouwen met een omzooming van witte kantjes, waaruit haar ronde gebruinde armen te voorschijn kwamen.

Zij wikkelde haar kindje in een doek en droeg het mee, voorzichtig de trappen af, naar buiten, waar zij vóór het eethuis een plaatsje zocht bij het matglazen schut op de stoep.

Nu was er voor haar de liefelijkheid van den avond gekomen: de rust na den langen dag, haar kleine poppie en dan ook het verliefde wachten op haar vriend. Droomend zat zij naar hem uit te zien.

In de verte, langs de huizen, zag zij hem komen, de hoed achter op het hoofd, de zwarte haarpunt half over 't voorhoofd; hij kauwde, als in gedachten verdiept, zijn sigaret, de

blauwe das flapte schuins over zijn versleten fluweelen jasje en zijne handen staken diep in de zakken van zijn wijde broek.

Zij wenkte hem met de hand en als hij haar zag, riep zij hem bij zich met een lach van haar oogen.

In het hoekje bij het schut, achter het groezelige tafelkleed, zaten zij dan te eten en te praten, zij dronken een kraftje rooden wijn, terwijl poppie lekker lag te slapen op moeders schoot.

Als de schemering viel over de straat, gingen zij te samen naar haar kamer. Zij zaten er voor het open raam, waardoor de koelte binnen kwam en 't gerucht van de groote stad.

Hoog boven de rossige lichten van de stad deed de nacht zijn sterren fonkelen, en bij hen in het hooge kamertje kwam de koele donkerte.

JOHAN WESSELINK.

Carry van Bruggen's Heleen.

Carry van Bruggen, Heleen. Een vroege winter. Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, Amsterdam 1913.

Met ‘Heleen’ heeft mevrouw Carry van Bruggen ons een verrassing bereid. Want de werken waarmede deze schrijfster zich een naam verworven heeft, deden niets minder verwachten, dan juist een boek van dezen aard en bedoeling. Deze voorgaande werken toch waren met angstvallige zorgvuldigheid geschoeid op de leest van den thans overbekenden Hollandsch-naturalistischen roman. Zoo zij dan in deze soort volkomen waren, zoo sloegen zij tegenover grooter werkelijkheden, de groote werkelijkheid des levens en de absolute werkelijkheid van den geest, een volkomen fiasco. Aldus de laatste en zeker verdienstelijke roman van mevrouw Van Bruggen: ‘de Verlatene’. Als in vele werken van het Hollandsche naturalisme, ging het voortreffelijke er samen met de grootste gebrekkigheid, en het volgroeide met de klaarblijkelijkste onrijpheid. Overal waar het de kleine en zorgvuldig afgebakende werkelijkheid van het gezin betrof, overal waar de observatie aan de oppervlakte des levens haar werk deed, was er niet veel beters te begeeren en werd dit werk stipt volbracht. Maar overal waar kennis van een wijder leven en het gevoel voor elementairer menschelijkheid werd vereischt, verliep de geest der schrijfster in de leegte of viel onherroepelijk ten slachtoffer aan de laatste psychologische mode onzer litteratuur.

Dit kwam, omdat in dezen roman van huiselijk leven, de schrijfster zelve de huiselijke stemming niet te boven wist

te komen. Zij bleef te midden van haar onderwerp, en op hetzelfde plan als haar figuren. Hunne meeningen en wanen deelde zij volkomen, hunne ontroeringen waren de hare en smolten daarmee samen tot die kleine maar warme vlam van huiselijke pathetiek, die de bekoring is maar ook de zwakte van vele werken van dezen zelfden aard. Zij zag dit huiselijke leven, en zag het uitnemend, maar overzag het niet; zij zag als 't ware het huis niet in de wereld staan, temidden van alles wat het omgaf en waar het deel van was. Zij kende deze figuren en hunne aandoeningen en gevoelens, doch geen er van werd waarlijk mensch, geen er van werd kracht en symbool enkel door de diepte en de macht van haren blik. En in samenhang met dit levensgevoel was hare techniek. Uit deze aandoeningen en gevoelens trachtte zij van buitenaf hun wezen te benaderen en hun ziel bestond voor haar slechts, voor zoover die in het gezinsverband zich toonde en in de gezinsontroeringen deelde. Wat zij op deze wijze van vertolking herkenbaar maakte, het waren enkel de gewone menschen onder de menschen, en hunne lotgevallen ontroerden ons evenzoo scherp en evenzoo oogenblikkelijk als een incident op straat, dat wij vergeten zoodra de schok der zenuwen gestild is.

Toch had dit boek iets, wat men desniettemin een geestelijk hoogtepunt kan noemen, het hoogste punt van aanschouwing, waar een kunstenaar, zwijgend of sprekend, 't zij in beeld, 't zij in formule, zichzelf bekent en zijn eigen verhouding tot de geestelijke waarden des levens openbaart. Iedere roman heeft dit hoogtepunt en iedere schrijver heeft dit oogenblik. Het geestelijke hoogtepunt van dezen roman evenwel was juist dat van der schrijfster geliefkoosden held. Deze komt tot de conclusie, dat er dogma's bestaan en gewone oppervlakkige menschen, die deze dogma's ondoordachterwijze aanhangen. De schrijfster zelve vond deze conclusie voorzeker volkomen bevredigend. Want zij omringde deze trouwhartige maar parmantige ontdekking niet met den glimlach van een wijder weten, zij wist ons niet stilzwijgend te overtuigen dat er grooter waarheden zijn, en dat het probleem van den geest en het wezen der dogma's verwikkelder zijn en verhevener ook dan een zelfs stoutmoedige jonge geest bevroeden kan. Zij voelde tot dezen

glimlach geen behoefte. Zij had haar eigen standpunt ternauwernood hooger gesteld.

Des te treffender dus is de algeheele verandering, waarvan dit nieuwe boek van mevrouw Van Bruggen getuigenis aflegt. De schrijfster die even te voren enkel het milieu zag en in de details van dit milieu verstrikt bleef, toont thans een bijna verregaande onverschilligheid voor alles wat milieu is. De schrijfster die met al haar aandacht van buitenaf anderen trachtte te benaderen en te peilen, zien wij thans vastberaden afdalen tot in de diepere schachten van de menschenziel, van haar eigen ziel met name, en al het andere daarom vergeten. Deze zoo groote verandering kan men een hoopvol teeken voor onze litteratuur heeten. Het is een onbetwijfelbaar teeken van het richtingsinstinct, dat thans de geesten van Holland overmeestert en in nieuwe banen dringt. Dit richtingsinstinct gaat naar het Ik van den mensch, naar zijne donkere kameren en naar de onberoerde schatten die daar sinds eeuwen liggen. Er zijn voorzeker landen of culturen, waar deze drang naar het Ik noodlottig zou zijn of verwoestend is geweest. Maar alles hangt af van het organisme en de gesteldheid daarvan. Wat voor het ééne organisme vergif en ontaarding beteekent, is voor het andere niets minder dan een onontbeerlijke geneeskracht. Aldus voor den Hollandschen geest. Voor den Hollandschen geest is deze aandacht voor het Ik, deze subjectieve zelfverdieping, de tegenkracht zonder welke geen evenwicht vooreerst zal mogelijk zijn. Want het Ik van den mensch, dat in de litteraturen der wereldlanden voortdurend het centrale punt van aller streven is geweest, het onderzoek naar de drijfveeren van den mensch, zijne ‘grandeur et misère’, of zijne hoogten en afgronden, dat Ik is in de Hollandsche litteratuur misdadig verwaarloosd en onontgonnen gebleven. De Hollandsche mensch heeft afzichtelijke armoede geleden. Hij heeft weliswaar gezongen, in de lyrische uiting heeft hij zijne hartstochten laten ontstroomen, maar het klare en trotsche bewustzijn dier hartstochten heeft hij zich nimmer veroverd. Zoo hij daarnaar trachtte, bleef het bij verenkelde pogingen, die juist door deze verenkeling in machteloosheid moesten vergaan. Daarin en nergens anders ligt de oorzaak van de altijd durende onmacht der Nederlandsche litteratuur,

om den grooten roman of het groote drama te scheppen dat in ondeelbare eenheid het oogenblik eener cultuur te samen met de eeuwige menschelijkheid vertolken kan, gelijk de romans van Stendhal en Flaubert en Dostojewski en de drama's van Ibsen voor de negentiende eeuw hebben volbracht. - Het onmiddellijke gevolg toch van dit tekort aan kennis van het Ik, is altijd een tekort aan kennis van de wereld, van haar diepere roerselen en den strijd der groote wereldideeën, die door middel van de menschenzielen altijd door gestreden wordt. Want slechts de diepe doordringing van het Ik door het Ik, dit lezen in het boek van zich zelven, vergunt den mensch binnen menschelijke grenzen het boek des levens te lezen en te verstaan. Zonder dezen sleutel leest hij slechts losse en verwarde verschijnselen. Het begrip der sluimerende krachten in onszelven is het begrip der menschen, en slechts voorzoover wij in ons zelven iets gevonden hebben van de wetten waarnaar deze krachten wisselen en bewegen, kan de verwarde wereld van menschen en dingen daar buiten ons tot een althans voorloopig aanneembaar, organisch geheel worden. De mensch leeft in alle menschen en alle menschen leven in den mensch. Deze of gene mensch dien wij ontmoeten op onzen weg en die ons zoo vreemd schijnt, zoo onbereikbaar hoog of laaggezonken, is ons slechts vreemd zoolang wij onszelven vreemdgebleven zijn. Hij is iemand anders en toch onszelven! Hij is onze droom of onze aanklacht, onze eigen door het licht van den dag tredende droom of onze verscholen ondeugd, een ondeugd die zich uit onze diepten omhoog werkt, een werkelijkheid geworden en onontkoombare zelf beschuldiging. Deze eenvoudige waarheid heeft hare groote moreele en aesthetische consequentiën en alle Godsdiensten en bijna alle philosophiën hebben haar immer gevonden of ten minste een weerglans ervan bewaard. En al lost ook zij het raadsel des levens niet op, al blijft het Ik van den mensch even onpeilbaar als de schepping buiten haar: de steeds vernieuwde bewustwording van deze waarheid kan ons althans altijd nieuwe lessen in ootmoedigheid en liefde geven, en daarbij het probleem der kunst altijd weer verdiepen en vereenvoudigen in de tijden dat de geest der menschen zich over de oppervlakten des levens te verstrooien dreigt.

Mevrouw Van Bruggen heeft dit alles bewust of onbewust leeren weten, want volgens deze overtuiging heeft zij gehandeld. Zoo zij dan er niet toe gekomen is, met behulp van zichzelven en hare verworven kennis, de wereld rond haar dieper in het hart te lezen, zoo toch is zij het moe geworden, deze wereld buiten haar om te vertolken en tot deze wereld in een wisselwerking van enkel gewaarwording te staan. Zij bepaalde zich voorhands tot een enkele figuur, en haar boek is het oogenblik der als 't ware enkelvoudige subjectiviteit.

De beteekenis van dit litteraire feit wordt te grooter, daar mevrouw Van Bruggen voorzeker geen wekster, maar zelve een gewekte is. Zij zelve heeft daarvan trouwhartig genoeg rekenschap gegeven. Reeds bij den eersten zin van haar werk behoeft men niet te twijfelen, welk geluid mevrouw Van Bruggen tot in hart en ziel in zich opgenomen heeft. Het is het geluid van Arthur van Schendel. Doch een verdienstelijker leerling dan mevrouw Van Bruggen kon zelfs een Van Schendel zich niet wenschen. Is het meestentijds het noodlot van het litteraire leerlingschap, dat het op de zwakke zijden van den meester een ongewild en onvermijdelijk licht werpt, deze leerlinge weet de nog niet gansch erkende zijden van den meester thans treffend naar voren te brengen en hare persoonlijke navolging kan voorzeker eene ongezochte belichting van het oorspronkelijke voorbeeld heeten.

Want in Arthur van Schendel heeft men terwille van den zoogenaamden fijnen historischen droomer, den psycholoog grootendeels vergeten. En toch is Van Schendel de eerste geweest sinds Multatuli, de eerste van heel de Nieuwe Gidsbeweging, die van de menschenziel een terzelfdertijd volkomen schoon en synthetisch beeld heeft weten te ontwerpen. Een synthetisch beeld van een mensch is een beeld van het algemeen-menschelijke denken en voelen, dat van het begin, van het denkende en voelende begin tot een voorloopige oplossing voert, tot een geldende en intellectueel aanneemlijke verhouding tot het bestaande. Van Schendel nu is de eenige en de eerste die zich bij dit werk door niets heeft laten afleiden van het allesbeheerschende element in het hoogere menschenleven: de drang naar oneindigheid, en diens ter zelf-

dertijd scheppende en verwoestende kracht. In deze groote en zoo stil volbrachte taak was Van Schendel voorzeker nog onvolledig en vele der schrikkelijkste doorgangen van de menschenziel heeft hij verzwegen. Maar verzwegen, zijn zij toch aanwezig. In plotselinge en bittere, troostelooze accenten leeft de herinnering eraan in het gesprokene, en dit te zamen maakt dit beeld van de menschelijke ziel in hoofdtrekken toch volledig. En een bewijs voor de bewering, dat iedere aangehouden en synthetische vertolking van een menschenziel een der grootste behoeften is van den Hollandschen geest, is wel, dat dit kleine boek dat tien jaar geleden voor een talentvol werk onder de werken gold, thans een nog immer bevruchtende en doordringende werking uitoefent op allerhande geesten. Mevrouw Van Bruggen's Heleen, deze jongere en hedendaagsche zuster van den monnik Tamalone, is thans weer gekomen om daarvan te getuigen.

Mevrouw Van Bruggen had zulks niet kunnen doen, had zij zelve niet een groote oorspronkelijkheid gehad. Zoo zij dan geroepen is, is zij enkel geroepen tot zichzelve, en dit is de eenige wijze waarop zich een persoonlijkheid roepen laat. In het licht van Van Schendels droom en eensdeels ook van Coenens moreele en critische onderzoek heeft zij zich zelf aanschouwd, en is zeker vcrwonderd geweest over wat zij daar vond en gebeuren zag. Want had zij dit werkelijk geweten, er is geen twijfel mogelijk of zij zou den hoofdpersoon van haar vorigen roman ‘De Verlatene’ met deze vondsten hebben gesierd. Een auteur kan ons een ganschen roman lang niet bedriegen omtrent hare gerechtigde voorkeur, en daarenboven toonde deze roman op reeds een enkele bladzijde een onbeholpen poging in deze richting.

De roman van mevrouw Van Bruggen is dus een werk van louter psychologisch en moreel onderzoek. Als Van Schendel heeft ook zij getracht een synthese van een menschenleven te geven, een strijd der ziel van de eerste droomen der kindsheid af tot aan de hopeloosheid en hoopverlorenheid van den volwassen mensch. Daartoe heeft zij de muzikale gebeurtenissen, het schoone verhaal niet gebezigd dat Van Schendel gaf. De eenige gebeurtenissen van dit meisjesleven zijn de droomen, en de eenige omwentelingen zijn er de

nieuwe gedachten. In dit bijna armelijke vrouwenleven heeft zij vooral naar de bewegende diepten gezocht onder de bijkans stilstaande oppervlakte.

Reeds dadelijk toont zich deze bekommering om de diepte in de eigenaardige wijze, waarop mevrouw Van Bruggen het jeugdleven heeft benaderd. Zij heeft, na Multatuli, na Van Eeden en vooral na Van Schendel in diens wonderbare verhaal van Tamalone's jeugd, het kind benaderd als 't ware aan zijne metaphysische zijde. Zij deed daar goed aan. Want ook het kind is in onze litteratuur, zij 't dan met de meeste liefde, voornamelijk vertolkt in zijne meer directe reactie op zijne omgeving, in zijne sensaties en gevoelens dus. Iets werd verwaarloosd in hem: de soms bandelooze kinderlijke droom. Aan dit wonder van het droomende kinderleven heeft Van Schendel in het eerste hoofdstuk van zijn ‘Een Zwerver Verliefd’ het laatst herinnerd, en wij mogen aannemen dat het mevrouw Van Bruggen den weg gewezen heeft naar de verscholenst bloeiende landschappen van haar eigen jeugdherinnering. In tegenstelling tot Van Schendels aanduiding echter, heeft zij over de lengte van honderd bladzijden er alles van beschreven. Deze breede en minutieuse beschrijving van een kinderleven, dat niets dan een lange droom is, is tevens het zuiverste gedeelte van dit werk en als 't ware zijn geestelijk zwaartepunt. Dingen die totnogtoe slechts schemer waren en vaagvermoed, rijzen hier plotseling in een geheimzinnig bleek en helder licht. Veel van wat de schrijfster in dit relaas van kinderleven geeft, zal oppervlakkige aanschouwers morbide en ziekelijk schijnen, - òf omdat zij zich van dit tweede leven van het kind geen rekenschap gegeven hebben en de litteratuur hen daartoe niet dwong, òf wel omdat vele menschen dit tweede kinderleven in 't geheel niet geleefd hebben. Maar zij die denzelfden arbeid der moeizaamste herinnering weten te volbrengen, de ingewijden als 't ware, zullen in dit land der kinderlijke droomen verwonderlijk tehuis zijn, en ieder oogenblik den schok, de vreugde der intiemste herkenning ontvangen.

Want het kind, wellicht juist èn de teerste èn de krachtigst levenden onder hen, is dikwijls een kranke van droomen en gedachten. Het kind is dikwerf de geniale mensch in verkleining en in zwijgen. Jarenlang, en zonder dat iemand het

hoort dan hij alleen, ruischt ongerept de groote oneindigheid in hem door, waaruit wellicht de jonge ziel is aangevlogen. En met deze stilte in zijn binnenste staat het te midden van overstelpend hevige stemmen. De droomen van liefde, van opoffering, van grootheid en van het eindelooze altijd-meer daarvan, roepen de stille ziel zoo dringend, dat het Evangelie, waarin voor 't eerst wellicht het kind op deze wijze ontdekt is, den mensch bevelen kan de wereld gelijk de kinderen te verstaan. De liefde verwacht het zoo sprakeloos en zoo gelaten, zóó in de betoovering zijner eigen teederheid gevangen, als later de schoonste en eenvoudigste vrouwenziel. De figuren uit de boeken die het leest of de verhalen die het hoort, blijven levender rond hem dwalen en met hem spreken, dan later de kunstenaar de figuren zijner verbeelding rond zich ziet. De suizende stilte en den glimlach die het kind aan de afgrijselijkste oleografie in een vergeten hoekje van het huis leent, heeft wellicht Da Vinci nooit geschilderd.

Doch het kind heeft andere droomen nog, droomen die de nog slapende geest hem zendt, metaphysische droomen als 't ware. In hun jongste jaren doen zij spelenderwijze de bekende vragen, waarop de ouders hen niet weten te antwoorden. Maar zoo zij later daarvan zwijgen, zoo beteekent dit meestentijds dat zij ze vergeten hebben, maar soms ook dat dit spel het kind ernst geworden is. In zijne ruischende stilte komen zij hem bespringen, vreemd en vaag, als onzeglijke hallucinaties of enkel maar tot zijne ademlooze verwondering, alnaar de aanleg der jonge ziel. En welke vragen, welke problemen? Het zijn geen andere indenaard, dan die waarmede de wijsgeer worstelt. Het is de vraag van het Ik, waarom het Ik het Ik is, de vraag van den tijd en de ruimte, van den hemel, en de bangste vraag van alle: de dood. Ook de kinderziel omklemmen zij en zouden haar kunnen dooden, zoo niet het andere kinderleven met zijn zuiver dierlijke vreugde ze telkens verstrooide en verjoeg, gelijk de volwassen mensch, op hoeveel somberder wijze, verstrooid wordt door het leven, door de ijdelheid en de begeerte en de haat, en in laatste instantie, door het noodlottige bewustzijn van de waarde zijner eigen gevoelens en gedachten. Zoo kan het vreemde feit geschieden, dat een mensch in zijn langvergeten kindsheid met het wezen des

levens geworsteld heeft en vragen gekend, die later nooit meer voor zijn verstompte ziel en bezoedelde zinnen verschenen zijn, en waarvan hij zelfs de gedachtenis verloren heeft.

Het is onnoodig dit alles in bijzonderheden te ontvouwen. Mevrouw Van Bruggen heeft het voor ons gedaan. Doch het was noodig dit alles samen te vatten, teneinde vele der soms vreemdaandoende bladzijden van haar boek recht te kunnen doen. Men kan hier verder volstaan met een enkel citaat. Niets is zoo eenvoudig kinderlijk ten slotte, als deze hallucinatie, die de overigens vroolijke Heleen op een zomerdag ondergaat.

'Het was een andere dag geweest, dat Heleen in den stillen namiddag in het bosch was gedrongen en met de kin op de opgetrokken knieën tusschen de boomen zat en zonder dat ze wist hoe ze aan die gedachte kwam, starende overdenken ging, wat er nog zou bestaan, als er niets bestond van alles dat ze tastte en zag. Toen was het geweest, alsof binnen in haar en buiten om haar muren weken en geruischloos ineenvallend tot niets, een zwarte ruimte lieten aan allen kant, alsof zij zelf zonder geluid en zonder pijn, maar vredig en zacht van alles dat was werd losgetrokken en in roerloosheid opging en verdween; vormen versmolten, kleuren vervlogen, licht verging, doch er kwam geen duister, de grond verzonk, een dak trok omhoog en liet eindelooze ruimten onder zich. Eén seconde duurde het, dat Heleen wist, dat ze nu voor zichzelf niet bestond, en dat de wereld voor haar niet bestond, - toen knapte een tak en er ruischte een boom, een verschrokken vogel riep en een blad viel neer aan haar voeten. Heleen ontwaakte en haar hart klopte vreemd en vol om wat ze had ervaren. Vaak sloop ze naar dienzelfden boom terug....'

Bladzijden als deze zijn er vele in dit relaas van kinderleven, en buitengewone trekken nog meer. Doch dit alles beweegt zich om één enkel centraal punt, dat de grondtrek van dit kinderleven is, en de grondtrek blijft van alle menschelijke denken en gevoelen: het verlangen.

'De fabriekspoort stond open, een zwart pad van modder en sintels voerde binnen in. Heleen staarde ernaar en plotseling voelde ze weer dat losgeraken uit de werkelijkheid, dat

bevangende als van vreemde en verre dingen, dat willoos meegetrokken worden in ruimten van vaag gepeins.... o, wat was het toch?

Wat was er toch aan de dingen, te gevoelen, maar niet te noemen, aan alle dingen niet, doch wel aan de open poort en aan het sintelpad, nu, in dit uur? Wat kon het zijn, dat in haar aanzwol als een zwaarte, als ze naar den eenzamen vlierboom keek, op de aschvaalt over de rivier, of naar muziek luisterde, die van ver kwam en door wind was gebroken, en naar het snateren der bonte eenden in den laten herfst, wanneer de hemel bleek is, de slooten breed en blank en al de landen dampen van nevel en mest? Aan al die dingen was hetzelfde, dat haar ving, maar zichzelf niet vangen liet,.... doch wat was het? Ze wist het niet, doch immer dringender klopte de vraag bij haar aan.'

Wat in deze droomen en hallucinaties ons treft, is dat tusschen de zeldzame verteederingen, zij een overheerschend karakter van ontzetting hebben. Een kind van dezen aanleg wordt een eigenaardig mensch. Zoo er in het kind enkel droomende verwondering is, zal de latere mensch het leven hoogstwaarschijnlijk dankbaar aanschouwen en zich overgeven aan het schoone wonder, en als kunstenaar gedacht, zal zijn wezen overheerschend lyrisch zijn en zijn kinderlijke verwondering zal de verrukking des dichters worden. Een kind echter dat het leven dadelijk als ontzetting ondergaat, is voorbestemd voor de analyse en den strijd van den geest. Want deze ontwaakte geest zal vroeg of laat het monster zijner ontzetting om het lijf willen klemmen en het aan zijn wil onderwerpen. Hij zal dit bange levenswonder willen doorspeuren, om de verborgen bedreiging te vinden en haar uit te roeien. En hij zal slechts nieuwe ontzetting vinden, de ontzetting van den geest ditmaal en de duizelende bitternis der analyse.

II.

In deze richting inderdaad heeft mevrouw Van Bruggen het tweede gedeelte van haar boek uitgewerkt. Het is hare groote psychologische verdienste, dat zij nimmer het verband tusschen kind en mensch uit het oog heeft verloren en in

het menschenleven van Heleen voortdurend het kind laat doorspelen, als herinnering en verteedering niet alleen, maar ook en vooral als geestelijke waarde. Dit angstig droomende kind wordt een hartstochtelijk peinzende vrouw. ‘In iedere aandoening ligt het begrip alreeds verscholen,’ definieert mevrouw Van Bruggen zelve, en juist dezelfde kringloop van vermoeden en angsten, die het kind doorloopt, moet de mensch Heleen doorloopen als een kringloop van weten en wanhoop. Heleen gaat uit haar geboortedorp weg en komt als onderwijzeres in de hoofdstad. Zij leeft er, als te voren, stil en teruggetrokken, doch is toch genoeg temidden der menschen, om te ervaren dat hare hoopvolle kinderdroomen leugen waren en hare bange voorgevoelens waarheid, dat de wereld anders is dan zij droomde en zij zelve anders dan de menschen. Deze lichte aanstoot is haar genoeg. Vanuit het gevoel van haar anders-zijn komt zij tot een oordeel over zichzelf en de menschen, en heeft dit probleem haar eenmaal gegrepen, zoo jaagt het haar van tegenspraak tot tegenspraak de hel der analyse in. Zij overdenkt de nietswaardigheid der wereld, en de nietswaardigheid van zich zelf, de vluchtigheid der verschijnselen, het geheim van den dood, de tegenspraak van alle dingen, van het goede in het kwade en het kwade in het goede, de universeele en overal sluipende zelfzucht en waan, en het heimwee dat haar kwellen blijft, heet voor haar thans het verlangen naar een oplossing en ‘een geestelijke eenheid’. Als alle anderen, grooten en kleinen, die vóór haar gedacht hebben, vindt zij niets, niets dan een groeiende duizeling. Of liever: zij vindt vele nuancen die van de oplossing slechts verwijderen, en als slotsom telkens de oude en onvolledige waarheden, zij 't dan telkens dieper begrepen en volkomener geleefd. Ten slotte vertwijfelt zij aan deze oplossing en keert zich tot het leven; zij verliest haar wanhoop plotseling in een andere werkelijker wanhoop: die der liefde, de liefde van vrouw tot man. En het laatste deel van dit werk, dat men in zekeren zin een trilogie kan heeten, is aan dezen nieuwen strijd van Heleen gewijd, den angstigen strijd om liefde, met plotseling ontwaakte vrouwelijke list gevoerd, om deze liefde te ontsteken in den man, voor wien zij zich voorbestemd acht. Doch zij verliest. Zij wordt teruggestooten. ‘Van dat oogen-

blik af aan begon Heleens leven nederwaarts te neigen. Want haar hoop was gedood en haar jeugd was voorbij.'

Wat ons deed zeggen, dat in het eerste gedeelte het zwaartepunt van dit werk lag, was enkel, wijl dit relaas van een kinderleven, ondanks de herhalingen en de Van Schendeliaansche exageraties die mevrouw Van Bruggen ook daar niet geheel te vermijden wist, een klaar en harmonisch beeld was geworden. Dit geldt niet voor de andere deelen van dit boek. Zij brengen tal van buitengewone gedachten in het spel, de vertrouwdheid waarmede den Hollandschen geest heilzaam kan zijn, en bieden tal van interessante raadselen aan, maar juist daardoor wellicht zijn zij als kunstwerk, als beeld en uiting van een leven, niet volgroeid en klaar geworden. Zij zijn verward en onbeheerscht; sommige gedachten of situaties worden tot in het eindelooze herhaald en andere, die in het verband van dit karakter onontbeerlijk zijn, worden geheel verzwegen, of, wat des te verwarrender is, onzuiver en vluchtig vertolkt. Een groot deel van dit tekort vindt ongetwijfeld zijn oorzaak in een zeker gebrek aan technische bedrevenheid, waar het deze eigenaardige en nog weinig aangewende romansoort betreft. Heeft mevrouw Van Bruggen in dit boek van alle impressionistische levensvertolking afstand gedaan, en tracht zij ditmaal het zieleleven harer figuur enkel in formulen vast te leggen, het is of zij in de uiting dezer formulen dit vroegere impressionisme nog niet ontkomen is. Vele dezer bladzijden schijnen met het oogenblik en volgens den oogenblikkelijken inval geschreven. Een verwarrende eentonigheid in het middengedeelte van dit werk, dat der analyse des levens, is daarvan het gevolg. Iedere definitie van een waarheid of gemoedstoestand die zij geeft, wordt gevolgd door vele andere voor hetzelfde begrip, die desverlangd slechts weinig minder verdienstelijk zijn, doch die de werking der best geslaagde en diepstdoordringende verzwakken en schaden. De negatie des levens door den denkenden geest en de achtereenvolgende ontbinding van alle verschijnselen, dit grootsche proces is door velen der machtigste kunstenaars van de negentiende eeuw in al zijn schrikkelijke verwikkelingen en ontzettingen reeds beschreven. Het was der moeite waard geweest voor de schrijfster, toen zij op hare beurt deze taak aanvaardde, dit met strenger methode te doen, en langs

grootscher lijnen, en het thans gedrukte heeft de terzelfdertijd groote en mistroostige verdienste van een reeds zeer geslaagd concept. Te betreurenswaardiger is dit, omdat de gronddrang van mevrouw Van Bruggen ongetwijfeld de drang tot klassieke klaarheid is. Anders voorzeker had zij het twaalftal waarheden en problemen, waarom het denken der menschen en vooral het denken van dezen tijd zich beweegt, niet tot zoo zuivere en scherpe formulen kunnen smeden. Anders ook had zij de trekken niet kunnen geven, van zulk een psychologische scherpte, zoo meedoogenloos onthullend, en van een zoo rustig ontwarde verwikkeling, dat zij de oude doctoren van het moreele weten, de Kerkvaders en de moralisten der Renaissance, niet onwaardig zijn. Eén slechts voor vele:

'Later had ze haar vrienden het genoegen haar kleine geschenken mee te brengen, door verbod ontnomen, *in een onedelmoedige begeerte de edelmoedigste te zijn*.[1)] Ook hierin vleide noch misleidde ze zich zelf en noemde niet, als zoovelen, met een mooien naam, wat geen mooien naam verdient. Bleef het loon der dankbaarheid uit, dan troostte zij zich met zelfbeklag en gevoel van miskend-zijn zoodanig, dat het één bijkans tegen het ander opwoog. Ze was dus weliswaar niet boos, bitter of wrokkig, doch dit kwam, omdat zij ten slotte toch altijd verkreeg wat zij begeerde, hetzij de dankbaarheid en de wedergenegenheid, hetzij het zelfbeklag doordat hetgeen, waarop zij had gehoopt, haar werd onthouden.'

Deze scherpe, maar als geheel ordelooze analyze, is geen goede voorbereiding tot het laatste gedeelte van het boek, waar wij opeens een andere Heleen ontmoeten die hare geestelijke bekommeringen plotseling vergeet in de overgave aan een groote liefde. Bij dezen scherpen overgang wordt weliswaar veel verklaard door het dadelijk in 't oog springende feit, dat Heleen, gelijk de schrijfster haar vertolkt heeft, en ook volgens hare eigen woorden, het vermogen bezit 'meisje en man terzelfdertijd te zijn', en dus geen zuiver en onvermengd vrouwenkarakter toont. Inderdaad is deze

1) Cursiveering van mij, C.

alles beheerschende drang tot analyse en geestelijke verantwoording des levens een zeldzaam verschijnsel in een vrouwenleven. Twee oorzaken zijn hier mogelijk: òf de huidige maatschappelijke toestand die de breede massa der vrouwen, ook de van nature anders aangelegden, den toegang tot het intellect geopend heeft en hen zelfs tot het intellect dwingt, waarmede een nieuwe gelegenheid tot geestesverwarring en nieuwe stof tot lijden in het leven geroepen is, òf de uitzonderlijke individueele aanleg eener natuur. Het laatste is ongetwijfeld het geval bij Heleen, hoewel deze maatschappelijke toestand dien aanleg bevorderen moest. Zij is een kunstenaarsnatuur, het woord is volgens de schrijfster haar 'afgod', en krachtens deze natuur moeten beide krachten, manlijke geest en vrouwelijke intuïtie of liefde, in zekere mate in haar aanwezig zijn. De geboren kunstenaar toch kan zijne figuren van beide geslachten slechts scheppen en zoo wonderbaarlijk waar maken, dank zij dezen dubbelgeslachtelijken aanleg van zijn wezen. Zelfs de gewoonste en gangbaarste wijsheid heeft dit sinds langen tijd ontdekt, en de vrouwelijke trekken in het wezen der grootste manlijke kunstenaars zijn te bekend om hier nog aan te wijzen. Gelijk de manlijke kunstenaar, zoo is hier Heleen als vrouw.

Maar de gansche overgang kan dit niet verklaren. Zagen wij eerst een vrouw die zich zelf en het omgevende meedoogenloos ontleedde, thans tracht de schrijfster ons tot de erkenning te dwingen, dat deze vrouw althans in haar liefdeleven de zuiverste vrouwlijkheid heeft bewaard. Zij tracht ons daarvan te overtuigen, door Heleen haar vroeger liefdeleven - dat te midden van haar peinzend leven toch bestaan heeft! - retrospectief te laten overzien. Vergeefs evenwel! Men bemerkt de opzettelijkheid, men ontvangt zorgvuldig geredigeerde formulen inplaats van levend leven, en vooral! men is niet zeker, of Heleen ditmaal de gansche onverbiddelijke waarheid wel in het aangezicht durft te zien. Het is een eigenaardig vrouwelijke trek in deze analyse, dat Heleen, die veel bittere ontoereikendheid in zich zelf heeft durven ontdekken, voor de liefde alleen terugdeinst. Alles mag ontleed worden, in alle dingen mag de geest zijn springstof nederleggen: het land der liefde alleen moet ongerept en heilig blijven! De manlijke geest gaat hier juist omgekeerd te werk.

Die keert zich het eerst en het heftigst tot de kern van zijn leven en de bron van hoop en schoonheid: de illusie der liefde, en deze eerste drang in hem is zoo zeer ingeschapen, dat de 19de eeuw, die men de eeuw der analyse noemt, even zeer de eeuw van de verachting der vrouw en het wantrouwen der geslachten heeten kon. - Heleen echter, en met haar de schrijfster hebben het vage bewustzijn dezer terugdeinzing, zonder echter te vermoeden, dat vele dier verjaagde wanen in dit geheiligde land een schuilplaats hebben kunnen vinden.

Liefden van enkel zuiverheid, trouw en zielsonschuld zijn voorzeker mogelijk, en bloeien in 't verborgen talrijker dan vermoed wordt. Maar in het eigenaardige verband van Heleens karakter zijn zulke liefden bezwaarlijk denkbaar. Laten wij alle verklaringen, die elke gedachte aan egoïsme in Heleen moeten verwijderen, voorbijgaan. Doch ook dan nog stooten wij op de algemeen geldende wet, dat de geest, door zich te scherp bewust te worden, steeds meer zich zelven zoekt, steeds meer eischen stelt en in anderen de tekortkomingen jegens zichzelven ontdekt. Liefden nu van enkel zuivere vereering leven evenzeer als alle andere dingen van illusiën, doch uit zichzelven putten zij de geweldige en heilige kracht, deze illusie tot het uiterste te doen bloeien. De liefde is in de menschen en niet daarbuiten, en de ééne mensch is in den anderen eerst dan hopeloos teleurgesteld, wanneer zijn liefde niet meer toereikt. Ontzachlijk is het vermogen der schoonste vrouwen, in hunne liefde nimmer teleurgesteld te zijn! Bij Heleen blijkt deze illusie meestentijds snel verstoord. Wat is de diepste reden daarvan? De analyse en haar egoïstisch voorbehoud. De dwinglandij harer eischen en niet de dwinglandij der gevensdrang. Het gemis aan kracht der illusie, die de kracht der liefde is. Dit is, wat men noemen kan, het optische bedrog van het verfijnde egoïsme. Het verfijnde egoïsme meent te geven en wil in werklijkheid verkrijgen. Het geeft slechts dan en daar, waar het de garantie bespeurt of berekent, om met rijken woeker weer te ontvangen, en zich voordeelig te kunnen spiegelen in anderer dankbaarheid of bewondering. De ware liefde handelt eenvoudiger. Zij geeft blindelings en vanuit een noodlottige innerlijke noodwendigheid.

In de eenige liefde nu van Heleen's leven die ons niet

louter retrospectief wordt voorgesteld, verloochent zich deze nuance van verfijnde intellectueele zelfzucht geenszins. Zoo Heleen ook daar spreekt van geven en ontvangen, valt de waarachtige nadruk toch op het ontvangen, op de eisch. En de brief, een document van groote psychologische waarde, die zij haar beminde schrijft, en waarin zij uitspreekt hoe schoon hun liefde had kunnen worden, deze brief is inderdaad geen belofte van harmonie, doch een toezegging van komende conflicten, een aaneenschakeling van teedere, maar daarom niet minder dwingende eischen. 'Ik heb gedroomd van den man, die mij aan zijn voeten zou kunnen zien zonder mij als zijn slavin te behandelen. Brak hij *mijn liefelijk spel* en deed hij het toch, ik zou mij oprichten en hem wurgen.' Maar met deze voorwaarde zouden zelfs velen der besten van tijd tot tijd in levensgevaar verkeeren! Slavernij is niet iets, dat zich 'spelen' laat. Er is overgave of zij is er niet. In de oorspronkelijke verhouding leeft de man voor de menschheid, en de vrouw voor den man, en in het zwaarste van dien strijd kan hij niet immer omzien of er 'liefelijke schijnen' verbroken worden. Er is ook in deze verhouding geen slavernij, er is liefde en streven en de hierarchie der natuur! Zij maakt ook verder de zeer scherpe opmerking, dat terwijl de vrouwen gegroeid zijn, de man dezelfde gebleven is, en het dus voor de vrouw zoo zwaar geworden is, haar natuurlijk verlangen: in den man den meester te zien, te verwerklijken. Zij wijst hiermede een wonde plaats van onzen ganschen tijd aan, maar tevens ook het noodlot van haar eigen vrouwenkarakter, dat ook in deze liefde zich niet zuiver vrouwlijk toont. Want al groeide en verhief de man zich met de vrouw mede, het zou den wanklank niet verminderen. Deze heeft een andere oorzaak. De oorzaak van dit verschijnsel is, dat de vrouw het wapen van den geest, van de critiek in handen heeft gekregen. En zoo de vrouw dit wapen van de moreele analyse hanteeren gaat, kan zij daarmede de besten der menschen vernederen en naar den geest vernietigen, doch is terzelfdertijd gedoemd zichzelf in hare levenskern te treffen: haar vermogen tot overgave. Heleen heeft zich aldus getroffen, zou zich altijd weder zoo treffen, en de uitzondering die zij is, zal, dank zij den noodlottigen ijver van de 'redders en verheffers' der vrouw, een tijdlang regel worden.

Het wordt tijd, hier de conclusie te trekken. Deze liefde kan voor een karakter als Heleen, *slechts eene episode en geen beslissing zijn*, en omdat zij geen beslissing is, heeft dit boek geen slot en geen harmonischen eindklank, nòch van waarachtige hopeloosheid, nòch van hoop. Voor de eenvoudige onvermengde vrouw, van wie Top Naeff en Joh. de Meester[1)] in onze litteratuur het schoone prototype hebben geschapen, is het dilemna der liefde schrikwekkend eenvoudig. Het beteekent: leven of dood, het leven zij 't in zorgen en smarten of de dood zij 't bij levenden lijve. Niet alzoo bij Heleen. Gelijk in dit karakter beantwoorde liefde niet eenvoudig het leven zou beteekend hebben, zoo beteekent versmade liefde niet eenvoudig weg de dood. Het is te verwikkeld daarvoor, en de geest in haar heeft zich reeds te veel tegenkrachten geschapen. Te veel met het bewustzijn te leven, is in den mensch een deeling. De oerinstincten van de ziel worden er onherroepelijk door gebroken. Noch absoluut geluk, en de zoete illusie daarvan, noch absolute rampspoed is den bewusten mensch meer mogelijk, en zoo het proces der bewustwording eenmaal begonnen is, moet het zich ten volle uitwerken.

Dit gebrek aan een waarachtig slot is een aesthetisch gebrek van dit boek. In laatste instantie komt het daaruit voort, dat de schrijfster met hare Heleen wel een hoog punt van uitzicht heeft gekozen, doch ook ditmaal zelve niet hooger dan hare heldin is gegaan. Dit eerst brengt de verrukkende helderheid in een werk, dat een schrijver alle mogelijkheden van zijn figuur met éénen blik weet te voorzien, gelijk b.v. mevrouw Van Bruggen bij het beschrijven van Heleens jeugd hare latere jaren reeds zal vooruit gezien hebben. Voor Heleen heeft zij geen wijder horizonnen meer vermoed, en haar halverwege reeds aan het eindpunt geacht. Toch zijn die er. Heleen is niet minder dan andere goede vrouwen, zij is anders. Haar weg is bochtiger en langer; het is die van het manlijke intellect, dat zij in zichzelf gekweekt heeft en niet meer naar willekeur kan verloochenen. Deze weg gaat door vele gevaren, duizenderlei ontkenningen en verloocheningen, doch heeft hare eigen schoonheden, de schoonheden van het Weten. Maar zijn doel is wellicht

1) In ‘Voor de Poort’ en ‘Geertje’.

hetzelfde als waartoe de vrouwelijke intuïtie leidt: de wil des levens te doen. Bij al dit groote weten dat onderweegs verworven wordt en aangewend, is de beste conclusie der zelfkennis wellicht nog: de erkenning, dat de mensch niets weten kan ofwel de vermoeienis van het Ik. In deze vermoeienis eerst vermoedt de mensch het geluk van het geven om het geven, de verloochening van het Ik en de wijdere llefde, waarvan het middelpunt God is en het doel de menschheid. Zoo althans zien wij altijd geschieden in de litteraturen, en zoo vergaat het den mensch wellicht, al bezwijken velen aan de pijnen van het voor-weten dier liefde zonder de liefde. Als iets voor Heleen was weggelegd, den ware het deze liefde en althans het voortgaan op dezen weg. Maar ‘vele romans zijn dikwerf tezamen één roman’, en moge dus deze schrijfster, in wat voor vorm ook en onder het masker van wat voor figuren, het beeld van Heleen, het beeld van een menschenleven van dezen aard en in dezen tijd, met den tijd kunnen voltooien.

Ons blijft over, een waarschuwing te geven. Er ligt in den vorm die aan dit verdienstelijke werk gegeven is, een gevaar verscholen, het gewone gevaar voor eenzijdigheid der andere zijde. De roman van mevrouw Van Bruggen is een psychologische roman, dat is een roman die vooral het gedachteleven van de figuren onmiddellijk, dat is in formulen, tot uitdrukking brengt en die daardoor aan de essay verwant is. Het groote gevaar voor den psychologischen roman is uiteraard zijne ontaarding tot deze essay. Want iedere kunstvorm heeft zijne onverbiddelijke eischen. De essay geeft louter gedachten; hare eischen zijn methode, klaarheid en diepte, en hare schoonheid is de ontroering en het rhytme waarmede deze gedachten gesproken worden, en waarin de aanwezigheid van het leven zich openbaart. De psychologische roman echter moet *roman* blijven. Zoolang deze gedachten nog in harmonie blijven met het leven, zoolang het leven met zijne beelden er nog voldoende in verschijnt, is deze kunstvorm binnen zijne grenzen gezond en heeft in 't bijzonder in de 19de eeuw groote werken gegeven. Vele psychologische schrijvers echter zijn geneigd, meer en meer de formule alleen te geven en het leven terwille daarvan te verwaar-

loozen en te laten verzinken. Dit zou niets zijn, ware het niet, dat in iedere technische kwestie een moreele kern verborgen ligt. Een werk dat, roman blijvend, en het leven heetend te beelden, enkel de gedachten der menschen formuleert en niet de levende aanwezigheid hunner daden geeft, vestigt den valschen indruk, als zou het denken der menschen een opzettelijke handeling zijn. Het ware denken evenwel is noodwendig, uit stoot op stoot des levens ontwikkelt het zich uit het leven en is onscheidbaar met dit leven verbonden. De roman geeft slechts waarachtig leven, wanneer hij deze onscheidbare eenheid niet verbreekt, en een synthese blijft van leven en geest, van gewaarwording en daad en gedachte, of van beeld en beweging.

Men kan in Holland, waar de naturalistische roman dikwerf ontaard is tot verschijnselen en gewaarwordingen zonder den geest, niet genoeg vreezen voor de ontaarding aan tegenovergestelde zijde, de ontaarding tot louter gedachtenjagen. Hier en daar toont het werk van Carry van Bruggen de neiging daartoe. Het is dus noodig wellicht, dat bij dezen harmonischen stijl en intellectueele energie, mevrouw Van Bruggen in volgend werk ook weder hare gave voor de observatie van het uiterlijke leven ernstiger aanwenden zal.

DIRK COSTER.

De strijd om het adatrecht.

I.

Het schijnt, helaas, zoo zoetjesaan een allemansgevoelen te worden - en op het eerste gezicht is daar ongetwijfeld veel voor te zeggen -, dat men met de hervorming van het Indische privaatrecht totaal gekomen is in het moeras.

De feiten zijn dan ook sprekend. Het in 1906 tot stand gekomen tweetal wetten, in zake de artikelen 75 en 109 Indisch regeeringsreglement, is nog altijd buiten werking gelaten niet alleen, maar heeft in het Indisch staatsblad nog niet het eerste begin van uitvoering gevonden. De Haagsche commissie, belast met het voorbereiden van die uitvoering, legt in 1910 een achttal ontwerpen met toelichting nopens privaatrecht en een tweetal nota's over, waaruit blijkt, dat de beramer der wetten van 1906 zich met een contra-ontwerp stelt *tegenover* de door de commissie volbrachte uitwerking van zijn eigen denkbeelden, op grond dat haar uitwerking zijns inziens geen kans op slagen biedt. De regeering van haar kant laat die ontwerpen, gedateerd van October 1909, opgeborgen liggen tot Januari 1914. Inmiddels bepleit de heer Colijn (1910), dat het probleem der Christeninlanders juist omgekeerd had moeten worden aangevat, en getuigt minister Malefijt (1913), dat elk der wetten van 1906 een novelle behoeft. Van het met zooveel moeite ontworpene blijkt voorts niets in werking te kunnen treden, zoolang niet een grondige omwerking van de rechterlijke bevoegdheid in Indië en een aantal uitwerkingsordonnanties zijn voorafgegaan. En

zelfs de vrijwillige onderwerping aan het gansche Europeesche privaatrecht, die in 1906 een hoeksteen van het nieuwe gebouw en een punt van eendrachtigheid werd gerekend, wordt in 1912 door mr. Van Gennep van ongrondwettigheid en in 1914 door mr. Nederburgh van onuitvoerbaarheid beticht. Thans wordt, zonder dat in den strijd der meeningen ook maar eenige beginseldecisie is gevallen, aan oude en nieuwe ontwerpen voortgewerkt door een tijdelijke afdeeling wetgeving aan het departement van justitie te Batavia, alsmede - in dezelfde lijn? - door één of door twee speciale ambtenaren aan de secretarie te Buitenzorg, terwijl somtijds daarbuiten een opdracht wordt gedaan, die met de opdracht aan de wetgevingsheeren maar nauwelijks schijnt te rijmen. Bedenkt men dan ten slotte, wat het zeggen wil, bij overladen Indische colleges en hoofdambtenaren adviezen - ook al beperkt men hun aantal - in te winnen over een ingewikkeld en ingrijpend complex van nu reeds 3300 artikelen, dan zal men moeilijk verbaasd kunnen blijven, dat een minister van koloniën, die waarlijk nog wel iets anders en urgenters te doen heeft, zich over dezen legislatieven toestel niet dadelijk uitspreekt; één uur scheepsraad trouwens met alle bij dit werk betrokkenen zou hem doen schrikken van zóóveel ontreddering. En dus? Wereldwijze oudgasten, naast de pompeuze bestuursreorganisatie en de wisselende plannen tot unificatie van rechtspraak ook de pompeuze rechtshervorming aanziende, verzekeren met het vriendelijkste gezicht ter wereld: ‘daar komt immers toch niets van’. Hoeveel geld dat inmiddels kost, en hoeveel gewenschte krachten het aan den rechterlijken dienst onttrekt, moet men maar niet vragen.

En toch, ondanks dit ontmoedigend tafereel, schijnt het niet gewaagd te meenen, dat de hervorming van het Indische privaatrecht er beter voorstaat dan ooit. De wet van 1906 was, voor regeering en kamers beide, niet meer dan een als wet verkleede motie: men sprak zich uit over een hoofdlijn, maar niemand zag de consequenties. Nu, door de openbaarmaking der commissieontwerpen en door al het na 1906 gebeurde en geschrevene, is dat anders, en beter.

Gaat dus de oude strijd om het adatrecht, met al zijn argumenten voor en tegen, weer losbranden? Krijgen tijd-

schriften en dagbladen weer maandenlang de leuzen te genieten van ‘deelgenootschap aan onze westersche beschaving’ ter eene, van ‘eerbiediging van de volksopvattingen’ ter andere zijde?

De arbeid der commissie snijdt die oudbakken twisten gelukkig af. Of het stelsel van haar ontwerpen in meerder of in minder mate dat van het adatrecht is, of haar artikelen met regels van het adatrecht meer of minder strooken, of de inlander haar voorschriften terstond zal begrijpen, het laat de commissie onverschillig. Want wat zij poneert is dit: het adatrecht is in elk geval primitief en ontoereikend, ons recht is volledíger en scherper; zoogoed als wij het adatstrafrecht hebben op zij gezet door onzen - misschien niet volmaakten - code pénal, zoo goed kunnen wij, mits met eenige behoedzaamheid, den inlander ook tot ons privaatrecht brengen; want een goed deel van ons vermogensrecht en enkele stukken van ons familie- en erfrecht kunnen gerust aan allen worden opgelegd. Komt ge daartegen aandragen met adatbetoogen, zij gaapt en kijkt den anderen kant uit.

Waar komt, in korte woorden saamgevat, dit zeer menschelijke standpunt der commissie op neer? Dat het privaatrecht gemaakt kan worden door de geschreven wet. De minister van koloniën benoemt een commissie, ontvangt een dossier, neemt een dispositie; zijn koninklijke besluiten worden in Indië afgekondigd; en te rekenen van dien en dien datum *is* het privaatrecht van Indië anders. De rechter immers past voortaan dit nieuwe recht toe; en de bevolking, in haar dorpen en huizen, op haar markten en akkers, zal zich, na een korten tijd van overgang, naar dit nieuwe rechtersrecht leeren schikken. In dezen gedachtengang mocht mr. Van Gennep zeggen in 1910: ‘Of ze dat recht dan begrijpen? Geen tittel of jota ervan, maar ze stellen vertrouwen in de rechtspraak, dàt is voor hen voldoende en volkomen terecht’; en ook de commissie twijfelt aan de juistheid van haar stelling zóó weinig, dat zij zelfs voor den gemeenen huwelijksboedel van inlanders, waar niet eens de islam iets tegen heeft vermocht, de kwestie der afschaffing opwerpt zonder ook maar te vragen, of die afschaffing mogelijk zou zijn. Welnu, als het de Indische wetgever (wet, algemeene maatregel, ordonnantie) is, die het privaatrecht kan breken en maken, dan zou hij toch wel dwaas wezen, als hij

in Indië een veelheid van recht liet voortbestaan, die lastig is zoowel, in de rechtszaal, voor de rechterlijke macht als, buiten de rechtszaal, voor het aldoor intricater en aldoor groeiend verkeer tusschen de ingezetenen zelf.

De commissie heeft recht te verlangen, dat men zich bij beoordeeling van haar arbeid stelle op dit haar standpunt.

II.

Hoe zwaar de taak der commissie was - in wier midden kennis en ervaring ruimschoots waren vertegenwoordigd -, blijkt uit niets zoo scherp als uit een eenvoudige vergelijking met zestig of dertig jaar geleden. In 1882 regelt men in een vloek en een zucht het heele rechtswezen in Indiës oosthelft; want Celebes, Timor, Amboina, Ternate, dat zijn immers de hoofdplaatsen met haar naaste omgeving, - de rest bestaat niet. In 1860 schaft men met luttel moeite de slavernij in Indië af - die na vijftig jaar nog bestaat! -; want als zij van Java, Ambon en Banda is verdwenen, dan is er immers officieel geen slavernij in Indië meer. In 1855 brengt men Chineezen en Arabieren op Java onder ons vermogensrecht, vooral omdat - men erkent het motief volmondig - zulks in het belang is van den Europeeschen groothandel. De commissie daarentegen stond voor de taak een vernieuwd recht te ontwerpen, dat werkelijk nut zal doen én aan het belang van elke der volksgroepen én aan het geheel onzer enorme kolonie, - ‘geen kolonie, een wereld’.

Wie is voor de invoering van dat nieuwe recht haar instrument? Zij beschouwt de ingezetenen in de eerste plaats als rechtzoekenden, als justiciabelen; haar hulp is de rechter. Ook elke rechter? De commissie gelooft het zoo weinig, dat zij niet enkel - in afwijking van de wet en van de ontworpen novelle - al dadelijk de gansche inheemsche rechtspraak, over 60% der bevolking op de buitenbezittingen rechtsprekend, aan haar nieuwe regelen onttrekt, maar evenzeer erkent, dat ‘van de priesterraden op Java niet te verwachten is, dat zij de bepalingen.... van het Burgerlijk Wetboek goed zullen toepassen, ook al worden die in het Javaansch en Maleisch vertaald’. De opmerking is juist, maar moet verruimd. Ook de inlandsche districts- en regentschapsgerechten

kunnen deze ontwerpen niet met succes hanteeren; ook de landraadsleden niet; ook de als jurist maar oppervlakkig onderlegde bestuursambtenaren en (voorshands) de inlandsche rechtskundigen niet. De ontwerpen zullen gedurig toepassing eischen ook van zulke teksten als die over de gevallen van ingebrekestelling, over de causa, over de werking van overeenkomsten tegenover derden, over het beruchte ‘bezit’ van roerend goed; zij dwingen den rechter tot de juridisch zware taak om, zonder leiddraad, inlandsche rechten op grond en inlandsche contracten onder de artikelen van het wetboek te subsumeeren; zij teekenen niet, zelfs niet in hoofdlijn, de trekken van het Indonesische recht naast die van het westersche, zoodat de bloote lezing van het wetboek daarvan al een klaar denkbeeld zou geven, maar elk stuk moskee- of tempelgrond, elke tebasan, de plaatsbepaling van elk inlandsch instituut onder deze Europeesche artikelen, zal den rechter voor heel wat lastiger wetsvragen stellen dan de landraadrechtspraak van thans. Dat zulk een dooreenweving van westersch met oostersch recht ingewikkeld wordt, ligt onder meer hieraan, dat de commissie, het inlandsche grondenrecht (nopens grond en water) willende sparen doch het inlandsche schuldenrecht (nopens roerend goed en andere schuldzaken) willende vervangen, die scheiding inschuift in ons heel anders onderscheiden tweede en derde boek. Wil - en daarom is het nu toch te doen - van het nieuwe wetboek invloed ten goede uitgaan, wil het den inlander ons recht van lieverlee ‘eigen’ maken, dan mag - ook in 1848 en 1901 is dit aldus ingezien - op den eisch van toepassing van westersch recht door geschoolde juristen met volop tijd voor civiele zaken, en die deze ingewikkelde wetsstof waarlijk beheerschen, niet worden afgedongen.

Is - zoo luidt dus de eerste vraag -, is in de naaste jaren, bij de aldoor groeiende bevolking op en buiten Java, bij de nog lang niet voltooide scheiding tusschen bestuur en civiele rechtspraak, bij de thans reeds nijpende behoefte aan rechtsgeleerden, bij de slappe productiecijfers der inlandsche rechtsschool, ook maar eenig uitzicht op zulk een staf van juridische rechters voor alle civiele zaken? Toch staat en valt daarmee de invloed ten goede van de ontwerpen.

Het is intusschen niet genoeg, te zorgen voor een netwerk van voor hun sociale taak berekende rechters; de bevolking moet met haar geschillen, haar perkara's, ook tot die rechters gaan. Men weet, hoe, zoowat overal in den archipel, de inlander op processen tuk genoeg is; doch men weet ook, dat de statistiek der Indische rechtsbedeeling (de gedrukte is tien jaar ten achter) van de aantrekkingskracht onzer civiele rechtspraak een lang niet vroolijk beeld laat zien: niet alleen voor Borneo's Westerafdeeling, waar de gouvernementsrechtspraak nagenoeg alles bestrijkt en toch om zoo te zeggen nooit één Dajak ziet; niet alleen voor Solo, waar onze rechtspraak nu elf jaar geldt en toch de prapatbeslissingen nog leven en bloeien; maar zelfs voor het gewone Java. Toch is invloed van een nieuwe wetgeving niet te verwachten, als de bevolking onze rechtszalen mijdt.

Zal de kans daarop verminderen? Ook hier behoeft niet getwist over de vraag, hoe de ontwerpen de volksopvatting bejegenen; want wat de commissie zelf dienaangaande erkent is sprekend genoeg. Vooreerst geeft zij telkens te verstaan: voor het belang der inlanders ware een eenvoudige regeling dienstiger, maar de wet van 1906 verbiedt ons dat. Doch zelfs voor een ingrijpende zaak als b.v. die der sterfboedels erkent zij openhartig - in een rationalisme, hetwelk men dood en begraven zou wanen -, dat zoowel ten aanzien van wat vererft als ten aanzien van het tijdstip, naar welks toestand, of de personen, op wier wensch verdeeld wordt, haar ontwerp tegen de volkspraktijken in onzen archipel indruischt; zelfs een diepgeworteld instituut als dat der grondverpanding wil de commissie dooddrukken, het contra-ontwerp afschaffen. De vraag blijve hier rusten, of invoering van zulke bepalingen ooit opvoedend werken kan en mogelijk is; doch de lust om vrijwillig zaken voor te brengen wordt door zulk een rechtspraak, als de inlander daarvan ééns geproefd heeft, in alle geval niet bevorderd.

Of laat zich soms verwachten, dat, gelijk in Tirol de boeren bij winteravond het Oostenrijksche wetboek lazen als een familiebijbel, evenzoo de inlandsche bevolking, buiten de rechtszaal om, de nieuwe regels - desnoods in veel inheemsche talen overgezet - zal gaan betrachten uit vrijen wil? Ook hier weer waarschuwt een opmerking

der commissie zelf. Na tal van westersche regels ter nabootsing te hebben aanbevolen met de vermelding, dat ze voor vreemde oosterlingen in de practijk immers nooit moeilijkheid hebben gegeven, stuit zij plotseling op een artikel voor de Arabieren op Java, dat zij erkent als ontoepasbaar, en dat toch óók nimmer zwarigheid gaf in de practijk. Is dat een ondoorgrondelijk raadsel? Maar gaf dan het scheurpapier der met Atjèhsche vijanden gesloten 'achttien artikelen' ooit moeilijkheid in de practijk? gaven de op alle inlanders toepasselijke, maar nooit door hen toegepaste, artikelen op huur van werklieden ooit zwarigheid in de practijk, of de overal ingevoerde curateele voor inlanders, die zelfs in een land als de Minahasa papier bleef? Gaf het westersche huwelijksreglement van 1861 - dat thans in Posso voor gouvernementsjusticiabelen een wettig huwelijk haast onmogelijk maakt - voor de Molukken andere zwarigheid, dan dat het aantal onechte geboorten en concubinaten (op papier alweer) steeg? En zal dat nu anders gaan met de beraamde regels over verbod van kinderhuwelijk, de nietigheid des huwelijks, de voogdij, of wat men maar kiezen wil?

Het strekt der commissie - of moet men zeggen: haar jongere fractie? - tot eer, dat zij voor deze zijde der zaak niet het oog heeft gesloten. Voor kleine voogdijen, kleine sterfboedels, kleine faillissementen ontwierp zij vereenvoudigde regels, welker strekking (ik zeg niet: welker redactie) sympathie verdient. Zij gaf daarmee toe - waarom slechts hier? -, dat voor de overstelpend groote meerderheid der bevolking de westersche regels voorshands onbruikbaar zijn. Maar helaas doorsnijdt dit voorstel de naar landaarden en streken reeds onderscheiden bevolking nu weer langs de diagonaal van onbemiddelden tegenover bemiddelden, wat de reeds verwarde Indische wetgeving nog verwarder zal maken.

De vraag blijft dus, hoe het gelukken kan den geest zelf der bevolking met dit wetboek om te zetten. Kan het wel met een wetboek? Wat heeft het familiewezen op Java te wachten van wetsbepalingen op vrije toestemming der echtelieden en dergelijke, zonder een volksopvoeding in den geest van Kartini? De inlandsche landbouw op Java heeft geen zweem van 'vrijmaking' ondervonden van het bij staatsblad toegestaan inlandsch bezitrecht van schooner

naam en scherper omschrijving (Van de Putte, De Waal), maar wacht alles van Treub en Lovink, die zich - door hulp, door raad, door demonstratie, door onderwijs - richten tot den man en zijn arbeid zelf. Het is dezelfde waarheid, die minister Idenburg in 1908 in de kamer, dr. Adriani in 1909 in een zendingstijdschrift uitte. Zoolang van een (in ander opzicht naar veler oordeel bedenkelijken) verplichten inlandschen 'rechtsbijstand' door kantja's niets is gekomen - en daar ziet het nog niet naar uit -, zullen de inlanders voor het nieuwe recht zijn aangewezen op zich zelf; ze zullen een dagelijksche leiding als die van onze dorpsnotarissen en advocaten volkomen missen; hun zaakwaarnemers zullen hun van dat nieuwe recht alleen het kwade leeren; en toch verwacht men opbeurenden invloed op het volksleven zelf!

Doch gesteld, dit alles kwam in orde; noch het instrument - de rechter - noch de ontvankelijkheid der bevolking liet te wenschen. Hoe zal dan de minister of de gouverneur-generaal het nieuwe recht hebben vast te stellen, aan te vullen, te herzien?

In dit opzicht hebben zeker zij, die - als mr. Fromberg, mr. Hekmeijer, mr. Van Gennep, mr. Van Davelaar - een getemperd Europeesch privaatrecht mogelijk en wenschelijk achten voor allen, maar weinig reden, over den aanvankelijken ontwerper van deze wetboeken gesticht te zijn. In de lijn der commissie immers had het gelegen, van het adatrecht zelf te zwijgen; want of dat adatrecht goed of gebrekkig, of het doorgrond dan wel onbekend moge zijn, het raakt haar niet. Doch het is dien aanvankelijken ontwerper blijkbaar te machtig geweest, zijn adatkunde van 1904 onder de korenmaat te houden. Ik zal over den inhoud dezer kunde, met haar verbazend geleerde noten en haar onverdroten verwijzing naar Arabische rechtsboeken, inlandsche 'wetten' en ander ondeugdelijk materiaal, geen woord verspillen. Zelf verklapt zij zich nogal aardig door bij allerlei zaken óf 'het patriarchale Javaansche recht' te pas te brengen - dat, in plaats van patriarchaal, zoo ouderrechtelijk mogelijk is -, óf de matriarchale Minangkabauers - van wier soekoe's zij een voorstelling geeft, die sinds 1890 is verlaten -, óf het vaderrechtelijk stelsel toe te dichten aan de overige 'Muzelmannen',

terwijl (op wat Gajo's, Bataks en Zuidsumatranen na) de brandpunten van Indonesisch vaderrecht juist zijn het Christelijke Ambon, het Hindoesche Bali en Christelijke of heidensche Bataklanden. O si tacuisses!

Door zulke gegevens voor te leggen aan een minister, van wien men meent dat hij met een paar handteekeningen het Indische privaatrecht voor vijftig jaar goed of slecht kan maken, geeft men zich toch al te zeer bloot. Als in Nederland het arbeidscontract, het afbetalingscontract, de oneerlijke concurrentie, de woeker, de onrechtmatige daad zal geregeld worden, eischen de kamers ruime voorlichting over jurisprudentie en feiten. Leg daarnaast nu de delicate beslissingen over Chineesch en inlandsch recht, die men van de regeering bij massa verlangt; beslissingen, die van boven af op de betrokkenen zullen neerploffen. Een bewindsman, die in zulke zaken op subjectieve of toevallige gegevens recht doet, hakt als een geblinddoekte, op goed geluk. Zal één verstandig minister of landvoogd, die zijn verantwoordelijkheid beseft, zoo iets aandurven?

Het was alles zoo aantrekkelijk, toen men nog in de paradijsmeening verkeerde, als konden het burgerlijk wetboek en het wetboek van koophandel op de inlanders toepasselijk worden gesteld met een paar artikelen, zooals - zei men dan - het Romeinsche recht is gerecipieerd door ons. Het contra-ontwerp beproeft dien schijn te redden, door de moeilijkheden te verplaatsen of te verhullen. De ontwerpen der commissie daarentegen - en ziehier van haar arbeid een onoverschatbare verdienste - toonen aan, dat het maken van één privaatrecht voor het huidige Indië een reuzentaak is, waarbij één privaatrecht voor het Duitsche Rijk of voor Zwitserland of een nieuwe rechtsvordering voor Oostenrijk wezenlijk in het niet verzinkt. Bezit Indië den legislatieven Hercules, waarover die landen beschikten? Zoo neen, zou men dan niet, alvorens verder te gaan op dezen dolzinnigen weg, nederzitten en de kosten overrekenen? De wet-Molengraaff, waaraan niets te verbeteren en voor Indië bijna niets te veranderen viel, heeft over den weg naar het Indisch staatsblad tien volle jaren gedaan; de wet-Hartogh twaalf jaar; het strafwetboek van 1886 nu reeds - en nog zonder uitslag - achtentwintig jaar; om van de kinderwetten en de

wet op het arbeidscontract te zwijgen. En nu bedenke men bovendien, dat de aangeboden ontwerpen de gebleken moeilijkheden van den bestaanden toestand *niet* ondervangen: wie de driehonderd gepubliceerde civiele landraadvonnissen aan de ontwerpen der commissie toetst, zal maar heel weinig gevallen vinden, waarvoor naar de nieuwe ontwerpen een beslissing nu ook voor het grijpen ligt; het ontwerp op den rechtstoestand der Christenen, negatief als zijn inhoud is, maakt aan geen enkelen der oude misstanden voor Christeninlanders een einde en keert voor Christen-Chineezen het kamervotum van 1906 (amendement-Bogaardt) om; en ook voor dringende materies als een inlandsch irrigatierecht geven de ontwerpen niets dan voorbarige besluiten, of algemeenheden.

III.

Maar is dát dan de hoofdzaak? zal men vragen. Is het den wetgever dan niet in de eerste plaats er om te doen een recht te scheppen, dat, zoo het al op bestaande organisaties en toestanden gebrekkig mocht aansluiten, in de toekomst de bevolking drijft naar economische en juridische ontwikkeling? Moet men dan, in een tijd waarin alles in Indië vooruit wil, de energieken en de zoekers van westersche cultuur terugdringen naar het niveau dier kampongsuffers, die met hun strootje in den mond achteroverliggen op hun bale-bale?

De strekking van het antwoord kan geen minuut twijfelachtig zijn. Verdwaasd ware een regeering, die niet begreep, dat ook in zaken van privaatrecht ontwikkeling de veer moet wezen van ieder ingrijpen.

Doch ook hier is het werk der commissie, althans in zijn oudere gedeelten, door een ongeloofelijk rationalisme verblind. De commissie acht ontwikkeling geboden, - en decreteert nu voor heel Indië, langs welke lijn die ontwikkeling zal loopen. Het zijn alle, van onze door het centraal gezag goedgekeurde vereenigingen af tot de bodemerij toe, instituten of vergane instituten van Nederlandsch recht. Dat het inlandsche recht wel eens (zij het in onze lijn) aan eigen wegen van vorming en hervorming behoefte zou kunnen

hebben - gelijk bij het rijke vereenigingsleven van Bali, bij de zorg voor vreemde boedelcrediteuren ter Sumatra's Westkust, bij de omzetting van dorpsgrond in Kedoe, bij het ontstaan eener inlandsche grondhypotheek in verschillende figuren (West-Java, Zuid-Celebes, Bali), bij het ontstaan van een soort hypotheek op zulk roerend goed als inlandsche karretjes (Java) -, of dat het wel eens hier dezen ontwikkelingsloop, ginds een anderen zou moeten volgen, laat de commissie onopgemerkt. Als de minister haar ontwerpen maar teekent, is de zaak der inlandsche rechtsontwikkeling immers gezond en de gang daarvan gepraedestineerd.

Is het noodig van zulk een denkwijze veel te zeggen? Dat de wetgever tegenover een inlandsche maatschappij in gisting en wording staat, over welke zich nog weinig laat voorspellen; dat het hem als opvoeder vóór alles te doen moet zijn juist om het wakker roepen van inlandsche kiemkracht en inlandsch initiatief; dat nog onlangs in Februari mr. Drucker niet aarzelde om, met een woord van mr. Molengraaff, onze Nederlandsche wetboeken ‘onherstelbaar verouderd’ te noemen; dat alles had toch moeten weerhouden de inlandsche toekomst van vooraf vast te klinken aan ons eigen recht van nu. Hoe nutteloos is niet onze goedbedoelde agrarische eigendom van 1872 gebleken; zóó nutteloos, dat niemand haar voor de buitenbezittingen begeert. Hoe machteloos tot inlandsche ontwikkeling is niet het in Indië bedachte, aanvankelijk bij inlandsche praktijken passende kredietverband geworden, toen later Hollandsche betweterij het misvormde tot de met Europeesche geleerdheid gedrenkte en van misvatting wemelende verordening van 1908.

Doch het werk der commissie zondigt te dezen niet minder door wat zij nalaat. Men behoeft geen advocaat te zijn om te weten, dat - gelijk het in 1907 ter Nederlandsche Juristen-Vereeniging door een oud-landsadvocaat te Batavia werd uitgedrukt - tachtig percent der twistgedingen juist om de feitelijke kwestie draait; en men behoeft geen Indisch landraadpresident te zijn om te weten, dat de rechtszekerheid onder inlanders bovenal te lijden heeft van het niet opmaken van bewijsstukken, het nalaten van scherpe afspraken, het zoek of in wanorde raken der archieven bij

dorpshoofden en inlandsche ambtenaren zonder ambtswoning en zonder behoorlijke bewaarruimten. In de bepalingen weliswaar op het bewijs brengt de commissie hier en daar verbetering; maar de gelegenheid zelf om bewijs te erlangen - een surrogaat voor het door haar afgekeurde inlandsch notariaat, een vooronderzoek ook in burgerlijke zaken, of wat dan ook - blijft, als van later zorg, op den achtergrond. En anderzijds blijft op den achtergrond het inzicht, hoeveel goeds aan de ontwikkeling van materieel privaatrecht een met de volksbevatting harmonieerend procesrecht kan doen. Wie ooit in het Jogjakarta van thans in een dier ruime, schaduwrijke pendopo's mocht toezien bij een, naar Europeesche aanwijzingen gelouterd, echt inlandsch proces, dat begint met een waren janboel van beweringen over rechten en feiten, en waar, binnen enkele uren, het levendig meedoen van al die lage en hooge inlanders tot een verrassende klaarheid en bevrediging leidt, die schrikt bij de gedachte, dat men zoo iets ontijdig zal gaan vernielen, om over dertig jaar ook voor Indië te gaan roepen om een Engelsch of Oostenrijksch procesrecht, dat alsdan zal moeten worden opgebouwd uit het niet.

Maar de ontwerpen der commissie, met kwesties reeds overladen, hebben geen tijd zulk een inlandsche eigen ontwikkeling van het recht, zulk een vorming van inlandsch bewijsmateriaal, zulk een opvoeding van inlandsche rechtspleging af te wachten of te gedoogen. Zij willen geen overgang; zij willen, naar de in Nederland voorhanden wetsartikelen, overspringen van niets op alles. Het contra-ontwerp wil zelfs het werk verhaasten door inlanders, die niet tot inlandsche dorpen behooren, op den voet van vreemde oosterlingen te behandelen; een streven, waarvan zich de Indische wetgever in 1912 gelukkig reeds heeft afgewend. Had mr. Nederburgh, de vader dezer beweging naar rechtseenheid, ongelijk, toen hij in de Indische Gids van Februari neerschreef, dat de tactiek van tegenwoordig uitloopt ‘òf op niets òf op een uitkomst in de tegenovergestelde richting’? Langs dezen weg komt men nooit tot iets, - of het moest zijn, dat op een mooien dag, in arren moede, een koninklijk besluit werd geteekend en in de wereld gegooid, lukraak.

IV.

Terwijl aldus, voor wie de zaak der Indische rechtshervorming bepaald mocht achten door dit 'Werk vom Haag', alleen stilstand valt te constateeren en machteloosheid, is in Indië zelf de behartiging van het inlandsche rechtsleven doodleuk haar kalmen gang gegaan, die vooruitgang was.

Natuurlijk begon men ginds van den tegengestelden, den natuurlijken kant; van den kant, dien in 1906 de bewoording van het amendement-Van Idsinga en in 1910 de heer Colijn voor de Christeninlanders heeft aangewezen: dien der gebleken maatschappelijke behoeften. Het tijdperk sinds 1894 had Indië verjongd, zoo in de breedte als in de diepte: de practijk van het bestuur, van het kredietwezen, van den landbouw, van de zending, van de inheemsche rechtspraak *kon* eenvoudig niet wachten tot men in den Haag zijn keus zou hebben gedaan. Zoo kreeg men dan - om enkele grepen te doen - een beknopt en practisch agrarisch reglement van 1906 (voor de hoofdlijn van het grondenrecht) voor Lombok; een royaal gedachte en dikwijls frissche regeling van de inheemsche rechtspraak op Celebes en in het Karoland; op Java, in Ternate en elders enkele adatvoorzieningen onder leiding van zendelingen, en een regeeringsopdracht van 1913 aan mr. Kielstra om daar wat juridischen vorm aan te geven; in 1905 een preciseering en bijwerking van adatrecht voor Djambi; in 1895 en 1910 een strafrechtelijke voorziening om wanorde te voorkomen in het moslimsche huwelijk voor heel Indië; het inrichten van een inlandsche kredietcoöperatie (Java, Sumatra), die 'volkomen binnen het begrip van een eenigszins geschoold inlander valt'; het bevorderen van inlandsche verkoopscoöperatie op den voet van door het departement van landbouw ontworpen model-overeenkomsten; - alles het ware tegenbeeld van de westersche drangbepalingen der commissie. Maar bovenal merkwaardig is de weg, dien het gouvernement dorst in te slaan onder de Toradja's van Middel-Celebes. Staande voor een bevolking met nog uiterst primitieve volksen rechtshuishouding, is ons gezag begonnen aldaar een beschikkingsrecht van dorp of stam op den grond te ont-

wikkelen, dat, in het westersche recht onbekend, in de Indonesische samenlevingen de grondslag is geweest van alle verdere ontwikkeling van het grondenrecht. Is het wonder, dat zulke voorzieningen even practisch en levend zijn gebleken als de reeds van 1873 dateerende wetboekplannen steriel?

Had de commissie in deze beproefde richting willen verder werken, haar taak en haar succes hadden, geloof ik, voor de hand gelegen. Het agrarisch recht der inlanders - waarvan de transacties over grond niet te scheiden zijn - wil men uitsparen; het familie- en erfrecht der inlanders erkent men als netelig en als voor onze rechtspraak veelal minder urgent; indien zich de commissie dan eens had gezet tot een verordening van honderd eenvoudige artikelen op het inlandsche schuldenrecht (recht op roerend goed en verdere schuldzaken), dan zou zij, in den geest van ons tweede en derde boek - doch zonder scheiding in burgerlijk recht naast handelsrecht, zonder absolute naast relatieve rechten, en zonder woordelijke overneming van artikel 2014 -, op doeltreffende en practische wijze de rechtsassociatie hebben voorbereid. Zulk een verordening, gewestsgewijze in te voeren, liefst met als proefveld één gewest op en één gewest buiten Java, zou, onder enkele onmisbare concessies aan het adatrecht (b.v. voor overdracht van vee), ook voor de inheemsche rechtspraak bruikbaar en overal te handhaven zijn geweest; zou het door de ontwerpen overdreven rechtsconflict van pasarkippen enz., die tusschen alle landaarden verhandeld worden, of dat van verkoop op en buiten venduties aanmerkelijk hebben doen slinken; en zou een eerste gelukkige stap hebben kunnen worden ‘naar den Indischen adatvrede’.

Heeft de commissie voor zulk een oplossing niets gevoeld? Haar rapporten bewijzen het tegendeel. Zoo dikwijls zij op wezenlijke behoeften van bevolking en justitie lette - het is helaas maar zelden -, ging zij zelf in een paar artikelen regelen wat in het Europeesche wetboek gansche titels beslaat (faillissement van kleine boedels, enz.); en zelfs met nog armere voorschriften, die zonder meer den rechter bevoegdheid tot ingrijpen gaven, zou men voor een aanloop tot rechtsontwikkeling in den geest der westersche denkbeelden reeds zijn gebaat. Maar dit streven der commissie schijnt verstikt, doordat zij

werkte op den grondslag van voorontwerpen van één geweldig recht voor alles en allen. Om in het werk der commissie twee strijdige stroomingen te onderkennen behoeft men waarlijk niet zijn leven te hebben doorgebracht in uiteenrafeling van Homerische zangen of in Pentateuch- en Jesaja-critiek; men behoeft slechts met de bezadigde en telkens verkwikkende toelichting nopens de rechtspositie der Christeninlanders het regelzuchtig eerste boek burgerlijk wetboek te vergelijken, of te lezen hoe men elders van den wetgever een ordonnantie op uittreding uit het inlandsch stamverband of zelfs 'waarborgen tegen clandestiene bekeering' tot het Christendom verlangt - een wet tegen Nicodemus en tegen Jozef van Arimathea! Bij de jongere strooming heet het gedurig: dit of dat kan men thans nog onmogelijk regelen; de oudere zweert bij het dogma, dat wie a zegt ook b moet zeggen, en voert tal van artikelen in, niet omdat ze gewenscht of nuttig zijn, maar omdat vroegere artikelen daar weer toe nopen, of omdat 'de openbare orde' het schijnt te eischen, of omdat het geval zich mettertijd wel eens ooit zou kunnen voordoen.

Deze waan, alles te kunnen en te moeten regelen, dát is de ban, die moet worden gebroken. Wie de ontwerpen der commissie leest bevroedt zelfs niet, hoe eenvoudig het wegnemen van concrete bezwaren reeds telkens gebleken *is*. Terzelfder tijd, dat in de kamer, bij de wet van 1906, de toenmalige regeering één burgerlijk wetboek voor allen onmisbaar noemde om orde te stellen op de puzzle van het wettelijk erfdeel der Chineezen, ruimde ginds de gouverneur-generaal die zwarigheid (althans voor zoons en zoonszoons) op door een bepaling van negen regels druks. Terzelfder tijd dat de commissie haar ééne handelsrecht voor allen fundeert op de behoefte voor inlanders aan ons handelspapier en aan onze verzekering (ter liefde waarvan zij dan zulke dingen als de verdeeling der vennootschappen in civiele en commercieele maar op den koop toe moeten nemen), bevat Indisch staatsblad 1913 n°. 515 een artikel 29 van zes regels druks over stilzwijgende onderwerping, dat al deze zorgen wegvaagt. En toen in 1909 een ontwerp van particuliere zijde op de behoeften der Christeninlanders nog geen tien artikelen bleek te tellen, sloeg men de handen ineen van verbazing.

Inderdaad, de geschiedenis herhaalt zich. Als Buys de miserie onzer waterstaatswetgeving van vóór 1887 beschrijft, getuigt hij, hoe het werk met lamheid geslagen werd, doordat men droomde van één geweldig waterstaatswetboek van een paar duizend artikelen; thans, nu de weg der concrete voorzieningen is ingeslagen, beleeft de regeering van geen staatscommissie meer voldoening dan juist van die voor het waterstaatsrecht. De landrenteherziening van 1872 voor heel Java, ontworpen naar deductieve regelen, bleef waardeloos papier; de op monographisch onderzoek gebouwde, aanvankelijk tot de Preanger beperkte, herziening van 1896 had onverdeeld welslagen. Het weidsche ontwerp van honderd zooveel artikelen om de koelieordonnanties voor Deli en elders door iets gloednieuws en hoogmoderns te vervangen is louter tijd- en geldverspilling gebleken; de concrete voorziening van 1911 voor een bij het beleid der bestaande arbeidsinspectie aansluitend vrijwillig koeliecontract bracht reeds werkelijke verbetering.

Kan waarlijk de taak eener regeering, die tot nieuw privaatrecht voor Indië komen wil, nog twijfelachtig zijn? Laat de luchtspiegeling van dat ééne universeele wetboek voor wat zij is, - een beeld van de toekomst, niet van het heden. Hak de eindelooze stof in stukken, en regel die stukken één voor één. Voer een nieuw materieel strafrecht in, met (voorshands) zoo min mogelijk wijziging van rechterlijke inrichting en strafproces. Voer onverwijld de daareven bedoelde stilzwijgende onderwerping aan het Europeesche privaatrecht en, indien eenigszins mogelijk, de algeheele onderwerping in. Voeg de Europeesche rechts- en de Europeesche strafvordering elk in één verordening voor heel Indië samen (een handgedraai); doe hetzelfde met de rechterlijke inrichting, met de godsdienstige en met de inheemsche rechtspraak, met het privaatrecht der vreemde oosterlingen, met de bestaande verordeningen op inlandsch grondenrecht; maak één inlandsch reglement voor alle buitenbezittingen; breng het bestaande privaatrecht der Christeninlanders (ordonnantie van 1861 en andere) in één verbeterd stuk samen, onder regeling van de onzekere rechterlijke bevoegdheid te dien aanzien; trek vervallen verordeningen en artikelen in; leg de eenvoudige regels van mr. André de

la Porte op het deelhebben aan het recht van andere landaarden neer in een practisch voorschrift; - en, bij al die hervormingen, ontwerp ze zóó, dat ze één voor één in werking kunnen treden binnen het bestaande kader, de consolidatie tot een elegant geheel overlatend aan later zorg. Neem voorts het materieel privaatrecht der inlanders (niet-Christenen of Christenen) ter hand overal waar gebleken maatschappelijke behoeften om voorziening vragen, en breng, beginnend met het inlandsche schuldenrecht, die voorziening aan op zoo sober en zoo verstaanbaar mogelijke wijze; een aldus gegroeid inlandsch privaatrechtelijk wetboek van driehonderd artikelen (niet in burgerlijk en handelsrecht gescheiden) zou voor de toekomstige eenheid van recht al een mijlpaal zijn. Werp uit het Europeesch privaatrecht, procesrecht incluis, al datgene, wat voor de practijk in Indië even onnoodige ballast is als onze artikelen over aanslibbing in het burgerlijk wetboek van het rotsdroge Curaçao; ook de vrijwillige onderwerping aan het Europeanenrecht zal daarbij winnen. Als bepalingen van Nederlandsch recht juist nu door allen veroordeeld worden, scheep daar dan niet voor tientallen jaren onze inlanders mee op, maar leid hun juridische zwakheid liever door jong Zwitsersch recht. En vervang overal waar ge maar kunt het warnet der bestaande bepalingen door samenvatting, wettigheid en eenvoud.

Men ziet het: de strijd om het adatrecht is nog wel iets anders dan een strijd over de vraag, of men voor- dan tegenstander is van godsoordeelen met kokende olie; of de Javaan, die wegens ongare rijst zijn vrouw afranselt, dat al dan niet doet in het ‘rechtsbewustzijn’, te dien aanzien den Minhâdj at-Tâlibîn als rechtsbron te hebben gerecipieerd; of men al dan niet gelooft aan een consensueel karakter van inlandsche contracten; en hoe men zich het inlandsche rechtsherstel denkt bij stoornis in het rustig genot van een akker. De strijd om het adatrecht is in den grond niet anders dan de, door practische eischen nu ook voor Indië gewekte, uiting van de te onzent haast al te brandende strijdvraag over rechter, wetgever en recht.

Die strijd om een groot beginsel worde niet verduisterd door den strijd over een woord. De commissie moet van

het woord ‘adatrecht’ niet veel hebben, ‘omdat de samenkoppeling van een (inlandsch) en een Nederlandsch woord niet wenschelijk voorkomt’. De grief klinkt kluchtig voor een land, waar zulk een koppeling tallooze malen onmisbaar is (pisangblad, sambalbak, klewanghouw, datigemeenschap), waar zij tallooze malen gebruikelijk is (kamponghoofd, dessaschool, magangstelsel, rapatvonnis, koelieloon, pikoelpaard, sirihpruim, mandikamer, sawahbouw, padiprijs, pasardag, hormatbetoon, ketjoepartij, hasilkas, pantjendienst), en waar zij juist voor het woord ‘adatrecht’ door de regeering bij staatsblad is gerecipieerd (1911 n°. 569). Niettemin zal het woord ‘adatrecht’ met graagte voor een zuiver Hollandsch woord worden ingeruild, zoodra maar dit betere woord, niet meer maar ook niet minder omvattend, mocht zijn gevonden.

V.

De minister van koloniën, die, al dit talmen moede, de verjonging van het Indische privaatrecht onder zijn hoede mocht willen nemen, vindt haar bedje gespreid.

Sinds Maart 1913 is bij de kamer aanhangig een van de vorige regeering afkomstige wetsvoordracht (novelle op de artikelen 75 en 109 regeeringsreglement), die in alle behoeften van het oogenblik op kalme en doeltreffende wijze voorziet. Men zal, na de uit het rapport der commissie gedurig blijkende zwarigheid, met reden kunnen vragen, of de eisch van angstvallige imitatie van het Nederlandsche privaatrecht (artikel 75 lid 2 onder *a*) niet onhoudbaar streng en voor Indië bepaald nadeelig is; men zal, ter liefde van de werkelijkheid, liever ‘hunne gewoonten en godsdiensten’ willen lezen, dan, met het ontwerp (‘godsdiensten en gewoonten’), den islam vooropgesteld te laten; men zal, ook om de harmonie met het nieuwe artikel 109, kunnen wenschen, dat voor de vreemde oosterlingen een eenvoudige eigen regel worde gesteld (als artikel 75 lid 2 onder *c*), los van dien voor de inlanders; men zal in lid 1 en 2, evenals reeds in 4 en 6, liever ‘het burgerlijk en handelsrecht’ (als eenheid) begeeren; en er is reden om in artikel 75 zelf een voorschrift te vragen, volgens hetwelk de daar bedoelde verordeningen, ook die tot herziening, altijd in ontwerp moeten

worden gepubliceerd. Doch overigens is de wetsvoordracht, zooals zij daar ligt, aannemelijk en welverzorgd; en zij had aan de frissche gedachte van het amendement-Van Idsinga (van 1906) geen beter hulde kunnen brengen dan zij doet, door voor het neteligste punt der heele redactie (artikel 75 lid 2 onder *b*) de termen van dat amendement schier letterlijk te behouden. Geleidelijk, met stijgende bedrevenheid en in opklimmende lijn, te voorzien in concrete behoeften, gelijk de tekst der novelle gedoogt en begeert (artikel 75 lid 6), dat zal dan verder de animeerende taak der toekomst zijn.

Maar de associatie van de drie landaarden? Eenheid van recht voor Indië was de drijfveer dezer rechtshervorming sinds 1904; en nog de jongste Indische troonrede herinnerde welsprekend, dat over de gansche lijn onzer staats- en rechtsinstellingen een samengroei der rassen moet worden beoogd. Wil men zich daarvan weer losmaken?

Het antwoord kan erg eenvoudig wezen. Juist omdat een wezenlijke associatie ook op het terrein van privaatrecht voor Indië dringend noodig is, juist dáárom is niets zoo zeer te vreezen als een associatie in schijn. Om binnen afzienbaren tijd tot een begin van werkelijke eenheid te kunnen komen - zij het wellicht de eenheid van een Indisch, niet van een zuiver moederlandsch, recht - moet men aan die associatie, die inderdaad te lang werd uitgesteld, zoo spoedig mogelijk gaan bouwen, van onder op, reëel. Te recht laat men alle landaarden op de Indische burgerscholen toe, en richt men nu en dan een speciaal soort onderwijs voor alle landaarden in; maar welk profijt zou de volksontwikkeling trekken van een hoogere burgerschool in Centraal-Borneo of op Groot-Kei, en hoe ernstige schade zou niet op Java en Sumatra zelf de ontloken weetlust lijden, als men weer - gelijk veertig jaar geleden - één schema van onderwijs voor alle landaarden uitdacht naar Nederlandsch model? Zoogoed als ginds de aanvang ligt bij dorps- en andere volksscholen, bij vereenvoudigde scholen, bij tweedeklassescholen en inlandsche meisjesscholen, zoo loopt ook hier de ware associatie langs een omweg van waakzaam geduld. Mocht het blijken, dat inderdaad - naar het gevoelen der commissie - regels voor alle landaarden nu reeds noodig zijn nopens domicilie, erfdienstbaarheden, burenrecht (al dan

niet mandeelige muren met al dan niet getraliede vensters!), recht van reclame, aanvaring en dergelijke, of nopens welke andere materies ook, men brenge die voorziening - doch zonder naar afronding te streven - in één eenvoudige, voor uitdijing vatbare verordening samen; men lenge die niet aan met artikelen over grondrenten, ondeelbare verbintenissen of uitlegging van overeenkomsten, die voor haar oogmerk nut zijn tot niets; men spiegele zich aan de York-Antwerp rules en aan het wereldprivaatrecht, die hun uniformiteit beperken tot de concrete behoeften zelf; men geloove, en haaste niet.

Derhalve: leiding naar associatie, geen dwang tot assimilatie. Men kan het moeilijk gelukkiger zeggen dan mr. Van Deventer het, nu drie jaar geleden, in het Indisch Genootschap zei: in de combinatie van westersch en inlandsch weten, in belangstelling van ons voor het oostersche, van hen voor het westersche denken, in het bijbrengen van westersche kennis en methoden om die te kunnen toepassen op het inlandsch volkseigen, - dáár ligt de oplossing in ethische lijn van het koloniale probleem.

Zien wij de proef op die som niet vóór ons? Aan den op gang zijnden arbeid van Indiës herschepping, den opbouw van het éérste groot-Indische rijk, werken letterlijk alle krachten mede: landbouw, onderwijs, scheepvaart, zending, waterstaat, bestuur, gezondheidszorg, inheemsche rechtspraak; - alleen de gouvernementsrechtspraak in tal van gevallen nauwelijks of niet. Doet in de verordeningen op de rechtsbedeeling iets bevroeden, dat het tijdperk der posthouders en der Javacentrische politiek onherroepelijk ten einde is? geeft iets daarin den rechters te verstaan, dat bij onze beschavingsmissie in het oosten de machtige medewerking eener opvoedende rechtspraak onmogelijk kan worden gemist? Het privaatrecht van Indië hervormen is niet: een deftig wetboek vaststellen, waarvan vervolgens, naar luid van het staatsblad, geen enkele Javaansche landman onwetendheid zal mogen ‘voorwenden’; - het is: den rechter (vooral ook den inlander over inlanders) tot een sociale functie roepen, waarvan de stuwende leiding wordt *bemerkt*.

C. VAN VOLLENHOVEN.

Pest en pestbestrijding.

‘Experientia fallax’.

Het feit, dat andermaal[1)] eenige bladzijden van dit Tijdschrift aan het pestvraagstuk worden gewijd, behoeft voor den lezer nauwelijks toelichting. De epidemie in onze Oost schrijdt voort, en blijft in toenemende mate haar slachtoffers eischen. Dan, bij 't aanschouwen der hekatomben van Nederlandsche onderdanen, bekruipt ons twijfel. Twijfel aan de juistheid van ons epidemiologisch inzicht, en aldus ook aan de doeltreffendheid der maatregelen die van dat inzicht uitgingen.

De geneeskundige wetenschap heeft, waar zij epidemieën bestreed, maar al te vaak uitkomsten welke slechts schijnbaar haar werk waren, als overwinningen geboekstaafd. Het is niet Chantecler die de zon doet opgaan! Kritisch onderzoek leert ons, dat alle pestbezoekingen, welke de geschiedenis kent, ophielden, trots de nietswaardigheid der getroffen maatregelen. Omgekeerd blijkt uit de historie, dat de meest ingespannen pogingen tot afweer van de pest maar al te vaak vruchteloos zijn gebleven.

Zoo past ons bescheidenheid. Want ook al plaatsen wij nu gaarne natuurwetenschappelijke kennis tegenover de onbewuste ervaring van vroeger, ons *kunnen* houdt met ons *weten* geen gelijken tred. En wij weten nog slechts ten halve! Tè scherpe zelfkritiek kan leiden tot belemmering van den arbeid. Dit mag niet zijn. Maar wel wilde ik waarschuwen

1) Zie ook: Swellengrebel, de Gids, 1913, II, pag. 114.

tegen uitlatingen als deze: dat op de vraag ‘Wat moeten wij doen tegen de pest?’ - ‘een zeer eenvoudig antwoord is te geven’[1], en dat omtrent de methode volgens welke de pest in Nederlandsch-Indië moet worden bestreden ‘thans geen twijfel meer bestaat’.[2].

Zulke uitingen van wetenschappelijke zelfvoldaanheid zijn gevaarlijk in tweeërlei opzicht. Allereerst voor het doel dat men nastreeft: zij, die zich in eenzijdigheid koesteren, staren zich blind op één punt, en zien al het andere voorbij. Maar gevaarlijk is zulk een standpunt ook voor het vertrouwen dat men moet kunnen stellen in de maatregelen van hen die het uitroepen ‘dat we er nù zijn’, wanneer toch blijkt dat alle theoretisch juiste middelen in de praktijk falen.

De tijd is meer dan ooit daar, om ons ernstig rekenschap er van te geven, of wij in Indië op den goeden weg zijn. Wij mogen verwachten, dat men op Java ontvankelijk zij voor kritiek en raad uit het moederland, en dat wij niet worden afgescheept met verwijten van ‘schrijftafelgeleerdheid’ en ‘onbekendheid met Indië’. Wij op onze beurt zouden onzen plicht verzaken, indien wij onze overtuiging verbloemden, en om *personen* te ontzien, de *zaak* die ons allen ter harte gaat, niet van alle zijden beschouwden.

Doch ter zake. Een uiterst kort historisch overzicht moge voorafgaan.

Reeds voor 5000 jaren moet de pest in de landen tusschen Tigris en Euphraat hebben gewoed. Onder de eerste dynastie deden de Egyptenaren een inval in dit Chaldeeuwsche rijk, en brachten de ziekte naar Egypte, en langs de Oostkust van de Middellandsche zee. Ook in den Bijbel ontmoeten we epidemieën: een van de plagen van Egypte is vermoedelijk de pest geweest. De beschrijving van de ziekte, die de Philistijnen overviel toen zij de ark met zich namen, doet ons aan pest denken. Er is daar ook sprake van een muizenplaag.

Wij vinden meer, zij het ook ietwat vage, aanduidingen in den vóór-Christelijken tijd. De Perzen onder Xerxes en Arta-

1) Saltet. Nieuws v.d. Dag, 11 April 1914.
2) Van Loghem. Ned. Tijdschr. v. Geneesk., 21 Maart 1914.

xerxes hadden oorlog gevoerd met Egypte, en brachten vandaar in 430 v.C. de pest naar Athene over. Later hebben twee groote invasies Europa geteisterd: de eerste in de 2e eeuw onder Marcus Aurelius, de laatste in de 6e eeuw tijdens het bewind van Justinianus. Toen volgden nog enkele kleinere epidemieën, totdat in de 14e eeuw (1348) de beruchte 'Zwarte dood' Europa kwam ontvolken. Maar ook Azië werd zwaar bezocht. Er worden cijfers vermeld van 23 millioen slachtoffers in dit laatste werelddeel, en van 25 millioen in Europa. Boccaccio beschrijft ons in de inleiding tot de Decamerone deze verschrikkingen. In vele steden bedroeg het aantal dooden verscheidene tienduizendtallen. Het volk was gedemoraliseerd, en toen de epidemie had uitgewoed, bleven ook de economische gevolgen niet uit. N.G. Pierson beschrijft ons, hoe er gebrek was aan arbeidskrachten en hoe de loonen stegen[1].

In de volgende eeuwen traden er nog een aantal ernstige epidemieën op, welke echter meer gelocaliseerd bleven. Omtrent de oorzaak tastte men volkomen in het duister. Wel had het begrip der besmettelijkheid zich baan gebroken. Als vehikel voor de smetstof beschouwde men de lucht (miasma), die men dan poogde te reinigen door fumigaties: het branden van aromatische houtsoorten, aetherische oliën, harsen of azijn.

De geneeskundige behandeling was primitief: koppen zetten, aderlaten, doen zweeten, purgeeren en omslagen op de pestbuilen. Maar laat òns daarover niet glimlachen. Men dééd tenminste iets, en poogde geneesheer te zijn. Wij, artsen van de 20e eeuw, zijn fatalisten gelijk de Javaan, en - tellen slechts de dooden.

De besmettingsleer gaf aanleiding tot het uitvaardigen van pestordonnantiën. Na de middeleeuwen vinden we ook, zij het primitieve, pesthospitalen. Regensburg, in de 18e eeuw, bouwde er een op een eilandje in de rivier, ter betere isolatie.

De beeldende kunst dier eeuwen heeft ons afbeeldingen van pesthospitalen, schilderijen met de pestheiligen Rochus en Sebastiaan, en karikaturen van geneesheeren nagelaten,

1) 1348. Een nagelaten opstel. De Economist, 1910, II.

welke laatsten zich tegen de besmetting poogden te vrijwaren door wasdoeken kleeding, maskers en handschoenen.

Ook op vele punten van Azië hebben, door de eeuwen heen, talrijke uitbarstingen van de pest plaats gehad. Tusschen 1840 en 1890 echter was het rustiger dan ooit, en men juichte dat zulks aan de quarantaine-maatregelen te danken was. Men juichte echter te vroeg. Toch was de pest ook in haar bakermat Azië tot enkele endemische haarden teruggedrongen. Voorts vond Koch in 1898 in Uganda nog zulk een geïsoleerden haard; de inboorlingen kennen hier de periodisch optredende ziekte zóó goed, dat ze hunne huizen ontvluchten, zoodra ze een sterfte onder de ratten bemerken.

Meende men vroeger, dat de pest eigenlijk niet voorkwam op den zuidelijken hemisfeer, nòch op het westelijk halfrond - sedert de laatste twintig jaren weet men beter. In 1894 van Yunnan naar Hongkong uitgegaan (waar Yersin en Kitasato onafhankelijk van elkander, in verschillende laboratoria, ongeveer gelijktijdig den pestbacil ontdekten), heeft de ziekte zich over den aardbol als eene ware pandemie verspreid. Deze is de meest uitgebreide, welke de geschiedenis kent, doch ze wint het in intensiteit gelukkig niet van sommige vroegere groote epidemieën.

Wij weten nu, dat de pest overal op de aarde kan voorkomen. Ze kent geen grens van lengte of breedte, ze trotseert alle uitersten van hoogte en van temperatuur; klimatologische invloeden hebben geen beslissende beteekenis. Geen menschenras is voor deze ziekte onvatbaar. Wel zijn de algemeen-hygiënische levensvoorwaarden van grooten invloed. De pest is een ‘Schmutzkrankheit’ (Albrecht). Welnu, waar het vuil is, daar tiert ook het gedierte, dat parasiteert op den afval der menschelijke samenleving. Men zag dat de pest een ziekte der kleine knaagdieren was, en in Engelsch-Indië toonde men verband tusschen ratten- en menschenpest aan. De vlooien brengen de ziekte van rat op rat over, en *kunnen* dat ook bij den mensch doen..

Ik herhaal: *kunnen*. De orthodoxe rat-en-vloo-theorie beschouwt echter de tropische rattenvloo (xenopsylla cheopis), bij uitsluiting van andere verbindingswegen, als den eenigen schakel tusschen rat en mensch niet alleen, maar ook als de eenige besmettingsbron voor den mensch. De onwaar-

schijnlijkheid hiervan springt al spoedig in het oog, wanneer wij de onderzoekingen van Swellengrebel raadplegen.[1)]

In de kleederen en handbagage van 56790 menschen, die eene met pest besmette afdeeling (Malang) verlieten, vond hij 3, zegge en schrijve: *drie* rattenvlooien. Men zou hiertegen kunnen aanvoeren, dat men niet wist, in hoe verre deze menschen afkomstig waren uit besmette dessa's, en of ze ook met pestlijders in aanraking waren geweest. Welnu: uit een tweede proef bleek, dat op 1829 personen, afkomstig uit pesthuizen (waaronder 303 pestlijders en pestlijken!) *zeven* rattenvlooien werden gevonden.

Ik verklaar geen kans te zien, deze cijfers te rijmen met de rattenvloo-theorie, teminder wanneer men weet dat men een voor pest zoo uiterst gevoelige marmot gedurende 24 uur met minstens 3 geïnfecteerde vlooien in contact moet laten, om het dier pestziek te maken.

Mij is het een raadsel hoe men, met deze getallen voor oogen, zich kan blijven vastklampen aan de stelling, dat de mensch *in den regel* door rattenvlooien wordt besmet. Dit wordt trouwens nog onwaarschijnlijker gemaakt door de ervaring van den heer Swellengrebel ‘dat de vloo een vrij lui dier is, dat zelfs afstanden van 5 M. bij uitzondering en dan nog eerst na langen tijd aflegt’. Laat ons zien, hoe een rattenvloo den Javaan in zijn huis kan bereiken:

De vlooien van ratten die sterven in holen onder den grond, komen er niet uit, zooals de heer Swellengrebel heeft aangetoond. Ze vallen grootendeels aan de mieren ten offer, of verhongeren. De vlooien van de pestratten in de nok van de woning zouden door de zoldering omlaag springen, en aldus op de menschen aanvallen. - Dat doet ons denken aan tijgers die hun prooi bespringen! - Zou de heer Swellengrebel ze hebben zien tuimelen? Ik ben geneigd, hier een groot vraagteeken te plaatsen.

Slechts de ratten die in de onmiddellijke nabijheid van de balé-balé (slaapplaats) of in bamboestijlen daarvan nestelen, kunnen ongetwijfeld nu en dan een pestvloo aan de bewoners leveren.

1) Mededeelingen van den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst in Ned-Indië, 1913, II, 1e bundel.

Is daarmede nu de epidemie, de ziekte van de volksmassa, verklaard? Immers neen! Maar men verwaarloost de mogelijkheid dat, evenals de ratten elkander door middel van háár vlooien besmetten, de menschen elkander infecteeren met hùn huidparasieten. Ik acht dit een epidemiologische factor van de allergrootste beteekenis, en ik zal voor de juistheid mijner opvatting nog een krachtig argument aanvoeren.

Bezien wij de uitkomsten van het zooeven aangehaalde parasietenonderzoek nader.

Op de 56790 personen, die de besmette afdeeling Malang verlieten, werden in 't geheel gevonden: 2849 huidparasieten, of 0.05 per persoon. Bij de 1829 bewoners van pesthuizen telde men 7741 huidparasieten, of 4 per persoon.

De bewoners van pesthuizen dragen dus tachtig maal meer huidparasieten (vooral luizen) bij zich dan de gemiddelde inwoner van de geheele besmette landstreek. Op dit feit is, naar ik meen, nog niet de aandacht gevestigd. Mocht het door de uitkomsten van andere dergelijke proeven worden bevestigd, dan staat het voor mij vast:

dat de rattenvloo den mensch kàn infecteeren,

dat het menschen-ongedierte voor het transport van mensch op mensch zorgt. (Men weet trouwens, dat de kleederluis als draagster van pestbacillen fungeert).

Het ervaringsfeit, dat de pest een ziekte der vuilheid is, kon niet welsprekender dan door de genoemde cijfers worden toegelicht.

Uit het bovenstaande volgt dus, dat ik alle pogingen om den ratten het verblijf in de huizen onmogelijk te maken, toejuich, al acht ik ook de woningverbetering niet het alleenzaligmakende middel. Er komt nu echter nog iets bij; de noodzakelijkheid namelijk, om de lichamen en de kleederen der bewoners van ongedierte te bevrijden. Er is op Java zeep noodig!

Het is volkomen juist, dat een pestlijder die geen longenof darmpest heeft, en wiens builen gesloten zijn, voor zijne omgeving als ongevaarlijk mag worden beschouwd - wanneer hij slechts vrij is van ongedierte. Indien men dus lijders met hun huisgenooten naar evacuatiekampen brengt, zonder hen vooraf grondig van hun ongedierte te ontdoen en hen

daarvan vrij te houden, dan kan men onder de hand van hun hutten paleizen maken en men doet nòg half werk. Men heeft daarom op Java de kleêren deels vernietigd, deels in kisten met insectendoodende middelen of door uithangen in de zon van ongedierte bevrijd. Hieraan behoort echter gepaard te gaan geregelde en grondige reiniging van het lichaam, vooral van de behaarde gedeelten. Het is minstens even noodzakelijk dat de lichamen der Javanen van insecten worden bevrijd als hun huizen van ratten.

De reden dat Europeanen in peststreken slechts zelden door de ziekte worden overvallen, is, behalve in hun geringer contact met ratten, vooral ook in hun vrij zijn van ongedierte gelegen. Nu leert de geschiedenis wel, dat bij Europeesche epidemieën in vroeger eeuwen ook de hoogstgeplaatsten in den lande niet werden gespaard. Men moet zich echter van de lichamelijke reinheid ook der upper ten in vroeger tijden geen illusies maken.

Zoo brengt dus de Javaan, die op geïnfecteerde plaatsen komt, en met bewoners van besmette, nog niet verbeterde huizen, verkeert, de ziekte met zijn huidparasieten weer in zijn ratvrije woning.

Hoe hopeloos is het als men ziet (gelijk de arts G. Brouwer meedeelt[1)], dat in een dessa, die eens ontruimd is geweest en de woningverbetering heeft ondergaan, de ziekte opnieuw optreedt. Behalve de onreine Javaan, zijn daarvoor nog meer oorzaken aan te wijzen.

Vooreerst de bodem. Vergis ik mij niet, dan heeft men zich bij de woningverbetering slechts bekommerd om de wanden en het dak, doch den bodem gelaten voor wat ze was. Deze bestaat uit gestampte aarde, en kan dus nooit worden gereinigd. Er is nu geen twijfel aan, dat, als er pest in zulk een woning heerscht, zieke ratten en menschen tallooze pestbacillen op den grond deponeeren.

Wat is het lot dezer bacillen? De medische student van onzen tijd leert: ze gaan in den bodem te gronde. - Nu is daaraan wel eens twijfel geopperd. Immers, de builenpest uit zich o.m. door klierzwellingen in lies, oksel of hals, al naar de plaats waar de smetstof het lichaam binnendringt.

1) Ned. Tijdschr. v. Geneesk., 11 April 1914.

Waarom vertoonen nu de mannen meestal liesbubonen, de vrouwen lies- of okselbuilen, en de kinderen halsklierzwellingen? Welnu: de blootsvoets gaande Javanen verwonden vaak hun voeten, de vrouwen bovendien haar handen bij de huishoudelijke bezigheden en de kinderen stoppen van alles in den mond[1]. Dit is de grondinfectietheorie.

Deze verschillen in de localisatie der pestbuilen vond Dr. Deutmann ook op Java ontwijfelbaar bevestigd. Men leze echter, hoe hij in de officieele leer gevangen zit:

'Hoe deze modus infectionis pasklaar kunnen gemaakt worden aan de officieel erkende en verdedigde vlooientheorie, is mij een raadsel. Het lijkt mij een hinken op twee gedachten, daar deze besmettingswijzen toch alleen kunnen worden aangenomen, wanneer men de grondinfectietheorie aanhangt. En deze grondinfectietheorie wordt toch door de officieele wetenschap met een glimlach aangekeken.'[2]

Nu ben ik wel een vertegenwoordiger van de officieele wetenschap, maar ik lach (nog) niet. Wie het laatst lacht, lacht het best. Naar mijn oordeel zijn de proeven die men genomen heeft ter toetsing van de bodemtheorie, en waaruit men tot hare onhoudbaarheid besloot, niet overtuigend. Trouwens, ik sta niet alleen. Zoo schrijft de hoogleeraar in de hygiëne te Graz, P.Th. Müller, nog zeer onlangs:

'Da die kranken Ratten mit Urin und Kot massenhaft Pestbazillen ausscheiden, die sie in allen Räumen deponieren zu denen sie Zugang finden, und da sich die Krankheitserreger in dem Schmutz der feuchten und dunklen Wohnungen lange lebend erhalten, so ist es nicht schwer verständlich, wenn in solchen Häusern das Virus mit besonderer Zähigkeit haftet.'[3]

Het zal daarom zaak zijn, bij de woningverbetering systematisch - en niet alleen bij longenpest - ook de noodige aandacht aan den bodem te wijden.

Er is nog een punt. In Engelsch-Indië heeft men reeds de aandacht erop gevestigd dat de inboorlingen, die hun levens-

1) Zie ook: M.J. Planten, arts, in Ned. Tijdschr. v. Geneesk., 28 Maart 1914.
2) Meded. Burg. Gen. D. I, p. 211.
3) Vorlesungen über allgemeine Epidemiologie, Jena 1914, p. 188.

middelen in open potten bewaren, daarmede aan de ratten hun voedsel als 't ware aanbieden. Zoolang men den Javanen niet zal hebben geleerd, met deze (ook hùnne) slechte gewoonte te breken, zal de best ingerichte woning den ratten (die desnoods ook buitenshuis nestelen) niet verhinderen, strooptochten te ondernemen naar de huizen en zich daar te goed te doen, waarbij ze, als ze besmet zijn, wederom dood en verderf met zich brengen.

Ook over de vuilverwijdering uit de omgeving der huizen zou in dit verband wel wat te zeggen zijn. Doch ik moet mij beperken. Men ziet het: de woningen en de ratten niet alleen, maar ook de menschen en hunne gewoonten, ze vormen even zoovele factoren in den strijd tegen de epidemie, en, wil men consequent zijn, dan gelden alle hygiënische regelen, die in de Westersche landen van kracht zijn, ook hier.

Ik schreef: de menschen en hunne gewoonten. Zal men die binnen afzienbaren tijd hebben veranderd, alvorens Java zal zijn gedecimeerd of erger? Konden wij ons voor de hygiënische opvoeding van den Javaan den tijd gunnen, en hem inmiddels individueel voor de ziekte onvatbaar maken - gelijk we dat doen voor pokken en cholera met vaccins of entstoffen - dan ware er zeer veel gewonnen. In tweeërlei opzicht.

Vooreerst is een onvatbaar mensch ook een gespaard leven, en bovendien vertegenwoordigt hij, zoolang hij niet ziek wordt, een infectiehaard minder. Men heeft dan ook in het voorjaar van 1911 de vaccinatie (het inspuiten van gedoode pestbacillen) bij gezonde bewoners van de besmette gebieden toegepast. Er is daarbij gebruik gemaakt van twee verschillende vaccins: dat van Haffkine (hetwelk in Engelsch-Indië op ruime schaal en met succes is toegepast), benevens een, bereid volgens het voorschrift der Duitsche pest-commissie. Van het eerste nu erkent Dr. De Raadt ‘dat de getallen in het algemeen te klein zijn, om hieruit de waarde van dit vaccin voor de praktijk te kunnen beoordeelen’[1]. Er zijn dus slechts met één vaccin (het Duitsche) op groote schaal proeven genomen. Ook deze heeft men echter al spoedig gestaakt, omdat de entstof ‘niet in staat is gebleken, ook

1) Meded. Burg. Geneesk. D. I, p. 180.

maar de geringste immuniseerende eigenschappen te ontvouwen' (De Raadt).

Elders[1] heb ik dit standpunt gekritiseerd. Vooreerst, omdat men de poging veel te spoedig, en op grond van onvolledige statistieken, had opgegeven. Trouwens, ook in Indië zelf werd van bevoegde zijde (Dr. Kiewit de Jonge[2]) de zooeven aangehaalde conclusie van Dr. De Raadt als 'niet verantwoord' beschouwd. Bovendien heeft men maar op goed geluk gevaccineerd, zonder b.v. rekening te houden met den eisch dat, ter bepaling van de waarde eener entstof, van de onder gelijke omstandigheden levende menschen de eene helft wèl en de andere helft niet gevaccineerd moet worden. Voorts zijn er ook technische fouten gemaakt. Eerst heeft men de entstof gemaakt van een pestcultuur, die afkomstig was van een rat. En toen men deze fout inzag, heeft men geïmmuniseerd met een mikrobenstam, afkomstig van 'een' pestziek mensch[3]. De ervaring der immuniteitsonderzoekers leert ons echter, dat zoogenaamde polyvalente entstoffen te verkiezen zijn, d.w.z. vaccins, die bestaan uit een mengsel van verschillende stammen. En die waren op Java toch waarlijk wel te krijgen. Ten slotte zou, bij herhaalde inspuiting, de vaccinatie meer succes hebben beloofd. Hiertegen zou, wat de bevolking betreft, waarschijnlijk geen bezwaar hebben bestaan, want uit de verslagen blijkt algemeen de uiterst groote gewilligheid der Javanen, om zich tegen de pest te laten inenten.

Alvorens dus de pestvaccinatie te veroordeelen, moet men haar een 'fair trial' geven. Dit is tot nu toe niet geschied.[4]

Tegen mijn wensch, dat ze wederom zou worden opgevat, heeft Dr. van Loghem aangevoerd: het geeft toch niets (een energie-doodend argument!) en indien het iets gaf, dan blijft

1) Tijdschr. v. Soc. Hyg. 1 Maart 1914, en Ned. Tijdschr. v. Gen. 1914, I, No. 14.
2) Zie de discussie tusschen De Raadt en Kiewit de Jonge in: Gen. Tijdschr. v. Ned. Indië, dl. 52 en 53.
3) De Vogel, Meded. Burg. Gen. D. I, p. 89.
4) Mocht men nu tegenover mijne kritiek de opmerking maken dat er hulpkrachten te kort kwamen (v. Loghem, Ned. Tijdschrift v. Geneesk. 18 April 1914), dan antwoord ik: Goed, dan moeten die er komen; maar dit is een geheel ander argument dan de veroordeeling der vaccinatie om haarzelve.

de vaccinatie toch nog slechts een palliatief, geen causaal middel, d.w.z. in het gunstigste geval voorkomt het een gevolg (de menschenpest), en niet de oorzaak (de rattenpest)[1]. Het antwoord ligt voor de hand: geneeskunde en hygiëne kunnen het vaak niet zonder palliativa stellen; en waarom niet met alle macht de schadelijke *gevolgen* bestrijden, zoolang de *oorzaak* ons ontglipt? Trouwens, de woningverbetering zelf, waarvan Dr. van Loghem de vader is, wordt door zijn Amsterdamschen medestander Swellengrebel (zeer terecht) tot een palliatief middel gestempeld. Dus ook maar afschaffen?

Wij moeten derhalve constateeren, dat de Indische organen der pestbestrijding sedert nu reeds drie jaren voor eene hervatting der pestvaccinatie met de bovengenoemde of met andere reeds bekende entstoffen niets gevoelen, en dat nòch in het Instituut Pasteur nòch in het Geneeskundig Laboratorium te Weltevreden onderzoekingen op dit gebied worden gedaan (de jaarverslagen dier inrichtingen leeren ons ten minste daaromtrent niets). Het ligt dus voor de hand, dat wij, die hierover anders denken, het initiatief in deze van het moederland willen zien uitgaan. Het is mijne oprechte overtuiging, dat Nederland zijn plicht in de pestbestrijding niet ten volle zal hebben vervuld, wanneer niet het vraagstuk der vaccinatie opnieuw krachtig wordt aangevat, èn door laboratorium-onderzoek èn door toepassing in de praktijk. Ik weet ook, dat ik met deze meening onder de deskundigen hier te lande niet alleen sta.

Al moge ik nu, als hygiënist, bij de bestrijding van epidemische ziekten, bij voorkeur het zwaartepunt leggen op prophylaktische maatregelen, toch is de therapeut in mij allerminst verstikt. En zoo kan ik mij noode erbij neerleggen, dat men zich op Java ook op dit gebied volkomen ‘nihilist’ toont. Daarom nog een enkel woord over het pestserum, de bloedwei van paarden, die geruimen tijd met pestvaccins zijn geimmuniseerd.

Wanneer men de toepassing op een 14-tal lijders door Dr. Deutmann, in Karangloo, te velde, onder uiterst ongunstige omstandigheden en met onvoldoende hulpmiddelen, uitzondert (en niemand zal dit als een proef willen beschouwen), dan is het pestserum op Java nog niet beproefd.

1) Ned. Tijdschr. v. Gen. 1914 I, No. 12.

Zeker: de meeningen over de waarde van dit middel zijn mij bekend, en er zijn meer sceptici dan enthousiasten. Wanneer echter tegenover de krachtigste veroordeelingen ook aanbevelingen staan van ernstige mannen, gesteund door eigen en anderer ervaring, gelijk deze: 'La sérothérapie de la peste donne, à l'heure actuelle, les preuves les plus nettes de son efficacité,' onder voorwaarde n.l. dat men van het begin van de ziekte af groote doses direct in de aderen spuit[1)], dan moge het waar zijn, dat 'adhuc sub judice lis est': aan ons de plicht mede te werken aan de uitspraak. En dat vermogen wij slechts door het nemen van een ernstige proef. Zoolang er, zij 't slechts voor een gering percentage der anders ten doode gedoemde zieken, kans op genezing bestaat, mogen wij het middel daartoe den Javaan niet onthouden.

Wanneer men meent, kritiek te moeten uitoefenen op den arbeid van menschen die, gelijk de Indische geneeskundige en bestuursautoriteiten, voor een reuzentaak staan, dan is dat een moeilijk en ondankbaar werk. Men maakt allicht den indruk, te willen plukken aan de verdiensten van hen die met levensgevaar en enthousiasme - zij 't ook niet zonder storende onderlinge conflicten - zich aan die taak hebben gewijd. Toch mag dit voor ons geen reden zijn, onze meening achter te houden, wanneer ze op goede gronden steunt, en het uiten ervan dus in het belang van den strijd tegen de pest kan zijn.

Het is nu zeer begrijpelijk, dat zij, of de vrienden van hen, die aan een werk als de pestbestrijding actief hebben deelgenomen, de door hen genomen maatregelen als de juiste beschouwen. In het begin van dit opstel heb ik echter reeds gewaarschuwd, dat men niet te vroeg victorie zou kraaien, vooral wanneer men reeds meer dan ééns zijn strijdplan heeft moeten wijzigen.

Men kan natuurlijk tegen een pestepidemie een reeks maatregelen in het veld brengen, die niet alle dezelfde waarde hebben. Al naar ons persoonlijk inzicht zullen we het eene

1) F. Noc in: Thérapeutique des maladies infectieuses (Bibliothèque de Thérapeutique-Gilbert et Carnot), p. 222.

middel hooger stellen dan het andere. Zoo zien we, dat op Java de vaccinatie weer werd afgeschaft, evenals de rattenjacht, en dat de afsluiting van de afdeeling Malang weder werd opgeheven. Indien men de geschiedenis der geneeskunde gekend had (doch dit vak is in onzen tijd niet in de mode), dan zou men reeds vooraf hebben geweten, dat pestcordons, hoe vaak ze ook zijn toegepast, nooit tot het beoogde doel hebben geleid. Immers, de mazen van het net kunnen niet zóó nauw zijn, of de ratten glippen er door.

Ook met de woningverbetering, zooals die tot nu toe werd toegepast, schijnt men er nog niet te komen. In verband met hetgeen ik in de voorafgaande bladzijden daarover schreef, behoeft zulks geen verwondering te baren. Men zal nu overgaan tot zwavelen (claytoneeren) van de woningen op groote schaal.

Ik haal dit alles slechts aan om erop te wijzen, dat er van een scherp omschreven en in al zijn consequenties toegepast systeem bij de pestbestrijding nog geen sprake is. Ik wil hiervan aan niemand een verwijt maken, maar laat ons dan ook bescheidenlijk erkennen, dat wij slechts voorwaarts komen al zoekend en tastend, al struikelend en ons weer oprichtend. Om echter het mogelijke te bereiken, moet desnoods het onmogelijke worden beproefd.

Wat men ten slotte met het evacuatie-systeem voor heeft, is niet duidelijk. Men weet, dat het gedwongen verblijf van geheele gezinnen in tijdelijke kampementen tot conflicten aanleiding dreigde te geven. Toen nu de Gouverneur-Generaal in Februari j.l. de peststreken bezocht, bevonden zich eenige journalisten in zijn gevolg. Daarop meldden de Indische bladen o.m. dat men het systeem van evacuatie geleidelijk zou laten schieten. De heeren Van Loghem en Brouwer (l.c.) ontkennen zulks. Wat is de waarheid?

Hier past ons een klacht. Wij moeten het nieuws ‘uit de krant’ hebben, want de Regeering laat ons onkundig. In een tijd, die zoo gaarne prat gaat op zijn demokratische neigingen, vernedert de overheid zich niet, wanneer ze ook spontaan ons op de hoogte houdt van wat er in Indië omgaat. Officieele verslagen verschijnen immers eerst na geruimen tijd.

Doch ik moet eindigen. Een volledig bestrijdingsplan omvat het bovenstaande niet. Tot het geven daarvan is

een ‘totok’ op afstand nauwelijks in staat. Wel heb ik op eenige strijdvragen van algemeene beteekenis de aandacht gevestigd, op enkele leemten gewezen, en ook heb ik niet nagelaten positieve aanwijzingen ter verbetering te geven. Daarmede meen ik mijn plicht te hebben gedaan. Aan de Regeering is het te beoordeelen, in hoeverre zij van het bovenstaande gebruik meent te kunnen maken.

Den Haag, April 1914.
Dr. J.G. Sleeswijk.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Rotterdam's monument van burgerzin.

- Gelijk zoovele droevige dingen, herhaalt zich de geschiedenis van het Vredespaleis. Zij doet het in die van Rotterdam's stadhuis. Immers, ook in de Maasstad krijgt de Cordonnier een Van der Steur. Men tast niet door, als Hannover deed: - de regeling is geniepiger, ongetwijfeld ook veel goedkooper; hoe zou zij even doeltreffend zijn? Kwetsend voor den prijswinner is zij hier juist als in Den Haag. De volkswijsheid over de mannen, die lange messen dragen, wordt Prof. Henri Evers letterlijk voorgespeld, daar zijn Van der Steur den naam Kok draagt. In verschillende, doch altijd gewrongen bewoordingen, hebben de dagbladen de inschuiving van dezen man der praktijk, die in dienst komt van den heer Evers, doch den gemeentedienst niet verlaat, aan hunne lezers meegedeeld. Ziehier dus de toepassing van het denkbeeld van B. en W.: ‘wordt de definitieve opdracht verstrekt, dan zal het plan in voortdurend overleg met de betrokken organen van het gemeentebestuur met volkomen kennis van zaken kunnen worden omgewerkt.’....

Terwijl nu de kritiek over den arbeid des bouwmeesters of der bouwmeesters wacht op openbaarmaking van nadere plans of op uitvoering, komt een uiting der openbare meening verrassen. Onmiddellijken invloed zal dit late verzet wel niet hebben. Het verzoek aan den raad om ‘ernstig te overwegen of om-keer alsnog mogelijk is,’ d.w.z. ten halve te keeren, gelijk Hannover, zal misschien nauwelijks

behandeld worden.[1)] Doch de adressanten weten, dat er nog andere ‘monumentale bouwwerken’ moeten komen, zij noemen er een: de nieuwe Beurs; en ‘met aandrang’ verzoeken zij, dat daarbij ‘recht moge geschieden aan het groote beginsel: dat steeds de openbare zaak, voordat men besluit, algeheel-openbare behandeling verdient.’ Na de uitsluiting van Berlage, is juist die hardnekkige weigering om de ontwerpen ten toon te stellen, voordat de raad een besluit had genomen, het kenschetsende geweest in heel deze sluwe stadhuis-politiek.

Daar gaat nu een rekest tegen in, waarop wellicht nog heel wat adhaesie zal komen, doch dat, ingediend bij een keur van ‘stemmen uit de pers’, in den vorm van een keurig boek, ‘ter toelichting’, ongeveer drie dozijn onderteekenaars-namen draagt. Het zijn niet uitsluitend regentenamen, doch er zijn er eenige bij. Bismarck zou de waarde schatten van enkele deftige vrouwenamen. En die vragen ‘algeheel-openbare behandeling’ in een stad, welker veelgeroemde doortastendheid en voortvarendheid juist zoo gaarne met dichte deuren werkte! A quelque chose malheur est bon. Een monument van burgerzin zal ons stadhuis niet worden, helaas; doch tot een verrassend blijk van burgerzin is de onwaardige voorbereiding van den bouw de aanleiding geweest.

J.D.M.

1) P.S. De ‘behandeling’ heeft al plaats gehad. Een overgroote meerderheid heeft gedaan, als was zij beleedigd! Wederom hebben laksche of laffe liberalen het spreken van verstandige woorden overgelaten aan een socialist.

Buitenlandsch overzicht.

Asquith. - Bezoek van Koning George te Parijs. - Fransche verkiezingen. - Von Loebell. - Mexico.
27 April 1914.

Aan de militaire crisis in Engeland heeft Asquith een zeer elegante solutie weten te geven, door zelf het ministerie van oorlog op zich te nemen. Hij heeft daarmede de fout geboet van kolonel Seely niet genoeg op de vingers te hebben gekeken. De rust in het land is onmiddellijk teruggekeerd. Intusschen mag dit wel als blijvend resultaat van de crisis worden aangeteekend, dat van een gewapend optreden tegen Ulster, om het verzet tegen Home Rule te breken, niet de minste sprake meer is. Asquith handhaaft het aanbod, Ulster vooreerst op zichzelf te laten; in de zes jaar, die op de invoering der wet volgen, zal dan de blijvende oplossing moeten worden gevonden voor de moeilijkheid die voor het oogenblik onoverkomelijk bleek. Zal het, zooals Sir Edward Grey het voorstelde, mogelijk zijn, dat die oplossing gevonden worde in een *Home Rule all round*? Home Rule voor Wales, voor Schotland, voor de beide Ierlanden?

Is het een uitreddingsmanoeuvre voor het oogenblik, of een welberaden plan? Het een sluit, hoe vreemd het klinke, het ander niet uit. Het schijnt het welberaden plan van Sir Edward Grey, dat ter uitredding aanvaard wordt door zijne ambtgenooten.

Niet in Churchill, niet in Lloyd George, vermoedelijk in Sir Edward Grey heeft men den eerstvolgenden liberalen

premier te zien. Hij is den radicalen elementen sympathiek door de steeds verrassende ruimte van zijn inzicht, en tegelijk stelt hij het ‘fashionable’ Engeland gerust door zijn afkomst, zijn onverstoorbaar bedaarde manieren, zijn louterheid en hoogheid van karakter. Hij heeft veel minder van zich doen spreken dan sommigen zijner collega's, maar is zeker na en naast Asquith, misschien thans reeds zelfs boven dezen, in het ministerie de groote kracht.

Het bezoek van koning George aan Parijs brengt geen wijziging in de *entente cordiale*, die men in Rusland en Frankrijk zoo gaarne in een militair verbond, *à l'instar* der Triplice, veranderd zag. De entente is voor Engeland slechts een politieke, geen militaire noodzakelijkheid.

Trouwens heeft Rusland, dat met Frankrijk door eene alliantie is verbonden, zich minder vrijheden tegenover Frankrijk veroorloofd dan Engeland? Men denke aan Potsdam en aan de Russisch-Duitsche Bagdad-overeenkomst; - en, van de andere zijde, aan Engelands houding in den zomer van Agadir, houding die Frankrijk van geen meer nut zou kunnen geweest zijn dan zij het inderdaad geweest is, al hadde Engeland toen geallieerde geheeten in plaats van ententegenoot.

Wel zal er over gesproken zijn, hoe tusschen de ententemogendheden een meer geregelde uitwisseling van gedachten zal zijn te verzekeren dan tot dusver heeft plaats gehad. Tijdens de Balkancrisis was de regelmaat dier uitwisseling stellig niet voldoende. Dat zij worde bevorderd, is in het belang van den Europeeschen vrede, die een werkzaam tegenwicht tegen de Triplice niet ontberen kan. Die groote groepeeringen zijn nu eenmaal het embryo eener gemeen-Europeesche bewerktuiging, en de belangen van alle leden der Europeesche gemeenschap zouden er op achteruitgaan indien de groote mogendheden in de kwesties die zich eerlang zullen voordoen (als die van Aziatisch Turkije en van Centraal-Afrika) ieder op eigen gelegenheid gingen manoeuvreeren. De twee groote groepeeringen bewaken niet alleen elkander; zij doen het ook ieder lid of cliënt van de eigen groep. Sedert zij bestaan, is de notie eener Europeesche belangengemeenschap volstrekt niet verzwakt; eer het tegendeel.

Of de Briandisten iets van belang op de partij van Caillaux gewonnen hebben, is na den eersten dag der Fransche verkiezingen nog niet uit te maken. De verhoudingen in de nieuwe Kamer zullen vermoedelijk ongeveer zijn zooals zij het waren in de oude.

In de ‘mares stagnantes’ der Fransche arrondissementen wordt zoo goed als niets bespeurd van de voortplanting van eenige hooge vloedgolf, welke ook. De verkiezingen worden beheerscht door plaatselijke invloeden. Caillaux herkozen als altijd, met een te nauwernood verminderde meerderheid.

De uiterste rechter- en de uiterste linkerzijde hebben elk een geringe winst te boeken, maar die schijnt even goed op de Briandisten als op de partij van Caillaux behaald.

Dit is zeker dat de jongste schandalen volstrekt niet de crisis van den republikeinschen regeeringsvorm hebben beteekend. De beide pretendenten, die uit Brussel hun uitlokkende manifesten aan de kiezers zonden, kunnen met de uitkomst onmogelijk tevreden zijn. Maar men had tenminste mogen hopen dat binnen de grenzen der burgerlijk-republikeinsche partijen zelf eenige verschuiving zou hebben plaats gehad. Ook daarvan blijkt niets.

Merkwaardig is het sans gêne waarmede het ‘programma van Pau’ door de radicaal-socialistische candidaten is over boord gegooid zoodra zij voor de kiezers kwamen. Van intrekking der wet op den driejarigen diensttijd wil, in het grootste gedeelte van Frankrijk, de kiezer blijkbaar niet hooren. Alleen enkele streken van het zuiden schijnen hierop een uitzondering te maken.

De benoeming van den heer von Loebell tot opvolger van von Dallwitz als Pruisisch mlnister van binnenlandsche zaken verdient zeer de aandacht. Zij is een bewijs dat het crediet van den Rijkskanselier op het oogenblik bij den Keizer weder zeer groot is, want de benoeming is ongetwijfeld het werk van den kanselier, en zeer weinig naar het hart der conservatieven. Wel heeft de nieuwbenoemde minister van 1898 tot 1900 als conservatief in den Rijksdag gezeten, maar zijn eigenlijke bekendheid heeft hij gekregen als kanselarijchef van Bülow en groot medewerker aan het tot stand komen van het Bülow-blok, waarover de conservatieven thans

slecht zijn te spreken, omdat die politieke constellatie aanleiding gegeven heeft tot het regeeringsvoorstel tot wijziging van het Pruisische kiesrecht; - voorstel dat de conservatieven liever niet herhaald zien. Beteekent von Loebell's benoeming dat de regeering de zaak nogmaals wil beproeven? Er moet wel een gewichtige reden zijn, waarom deze geheel onafhankelijke man zijn schitterende positie in de zakenwereld (bij de Duitsche Bank en de electriciteitsmaatschappij-Bergmann) ten offer brengt. Om een poosje als zetbaas der jonkerpartij in een gegalonneerden rok te worden gestoken, kan het niet zijn. Dat een van het gewone bureaucratentype zoo geheel afwijkend man minister van binnenlandsche zaken in Pruisen kan worden is een heugelijk bewijs van verandering in onzer naburen politieke zeden.

Als president Wilson niet oppast heeft hij nu den oorlog, dien hij steeds gezegd heeft niet te willen.

Hij neemt de bemiddeling der Zuid-Amerikaansche republieken aan, mits deze Huerta tot aftreden bewegen. Maar welke reden kan Huerta hebben, hieraan gehoor te geven? Hij zou immers zeggen, en terecht: dit is geen bemiddeling meer; dit is handlangersdienst. Als ik toch weg moet, zal de Yankee er eerst voor moeten komen vechten.

Ook merkwaardig dat deze moderne democratie, deze president die dikwijls sprak als een vredesapostel, deze minister Bryan, de man van het Peace-plan, in een oorlog gaan na een zoo mager voorwendsel als krijgslustige monarchen van den ouden tijd maar ooit hebben gebruikt. Het gebeurde te Tampico is wel van zeer geringe afmetingen, en het gedoe over het saluut bijzonder ouderwetsch, om niet te zeggen duf. On ne s'est pas mis en frais d'invention! ‘In een land waar wij zóóveel kapitaal in hebben gestoken, en nog meer willen en moeten steken, kunnen wij niet zulke toestanden laten bestaan’: dit zou de taal der waarachtigheid zijn geweest. In plaats daarvan komen de bekende zinswendingen, aan de oude geschiedenis van het geminachte Europa ontleend.

Of Japan iets doen zal? Japansche zeeofficieren zijn onlangs te Mexico geweest en er luidruchtig gevierd. De Amerikaansche vloot kan in de eerstvolgende maanden nog geen gebruik maken van het Panama-kanaaal; een uitlokkende

omstandigheid voor een Japan dat een kansje zou willen wagen. Maar het is wel niet te verwachten dat het onder den nasleep van vorige oorlogen zoo diep gebukte Japansche volk zich door de (zeer zeker bestaande en werkzame) oorlogspartij gemakkelijk zal laten meesleepen. De winst is waarlijk te onzeker.

C.

Bibliographie.

Lettres et documents pour servir à l'histoire de Joachim Murat, avec une introduction et des notes par Paul Le Brethon. - VIII. Royaume de Naples, 1809-1810. - Paris, Plon-Nourrit et Cie., 1914.

Het belangrijke van deze publicatie blijft de aanzienlijke hoeveelheid bescheiden, die zij aanbrengt tot de studie der interne verhoudingen in de familie Bonaparte. Caroline heeft een goed gedeelte der jaren 1809-1810 te Parijs doorgebracht, heeft er het huwelijk van den Keizer zien sluiten en Louis zien vallen. Zij geeft van alles omstandig verslag aan haar man.

Het gevoel dat de Bonaparte's voor den grooten broeder hebben overgehouden, is vrees en nog eens vrees. ‘L'Empereur est très bien pour toi; je vois qu'il n'aura jamais l'intention de réunir Naples’ (27 Febr. 1810). Maar in denzelfden brief een vermaning om toch vooral voor het huwelijk met de Oostenrijksche over te komen (waartegen Murat, toen het eerst ter sprake kwam, zich sterk gekant had): ‘Toi ne venant pas au mariage, tes ennemis pourraient soupçonner que tu n'as agi que pour tes intérêts et le suggérer à l'Empereur.’ En Murat kwam.

Soms breekt, ondanks het gevaar, de kritiek door zelfs bij de voorzichtige Caroline: ‘Je vois que dans ce moment on improuve beaucoup l'Empereur qui a fait effacer toutes les lettres qui se trouvent sur le Louvre, et partout, pour y mettre deux N.N. Il aurait été plus grand d'y laisser les traces des autres dynasties...’ (15 Mei 1810). Doch wanneer de Keizer beveelt, houdt alle kritiek op, en het is niet te zeggen in wat al niet de familie hem ten dienste heeft te staan. Als Mademoiselle de La Vauguyon weigert op 's Keizers bevel diens adjudant Reille te trouwen in plaats van den man van haar keus, den prins van Carignan, moet Murat dit den broeder der schoone inpeperen,

opdat deze haar klein krijge. ‘L'Empereur a adopté un système auquel il tient beaucoup: il veut unir les anciennes maisons à la nouvelle noblesse et il dit qu'il ne sera jamais sûr des anciens nobles, tant qu'ils ne seront pas mêlés avec les nouveaux.’ Als Holland ingelijfd is houdt de Keizer tot zijne zuster deze nabetrachting: ‘Si j'ai conquis des royaumes c'est pour la France qui en retire des avantages, et si je n'obtiens pas ce que je désire, alors je serai obligé de réunir ces royaumes à la France. Voilà ce que je ferai de l'Espagne et des autres Etats si l'on ne veut pas entrer dans mon système.’ - ‘Quel est ton but?’, schrijft zij nu, deze les aan haar man overbrengende. ‘De te maintenir; de conserver le royaume; il faut donc faire ce qu'il désire, et ne pas le fâcher, car il est le plus fort et tu ne peux rien contre lui. Peut-être qu'un jour il se calmera... Toute l'Europe est écrasée sous le joug de la France. Joseph même ne pourra pas tenir longtems... Tu es encore le moins maltraité; je t'engage donc à t'accommoder à la situation où tu te trouves, à souffrir, à ne donner lieu à aucune plainte; un jour peut-être tu retireras le fruit de ta patience.’

Het verraad in kiem; maar hij heeft het zichzelf te wijten gehad. De menschelijke natuur is door hem op zwaarder proef gesteld dan waartegen zij bestand is.

Onze Lodewijk maakt bij dit alles vergeleken geen kwaad figuur, althans zijn hart niet.

C.

M. Scharten-Antink, Vier vertellingen, Amsterdam, Wereldbibliotheek 1913.

Ook hier een terugzien. En ook hier geeft ons het later gevolgde werk van rijper jaren en dieper denken als 't ware een sleutel in handen, om ook in deze vroegere uitingen het blijvende uit het tijdelijke met meerder zekerheid te scheiden. Mevrouw M. Scharten-Antink heeft uit haar eersten bundel een viertal vertellingen verkozen en deze waardig geacht, opnieuw het licht te zien. Van dit viertal is niet alles gelijk in waarde, er is zelfs een en ander, dat ons, met den snelvliedenden tijd, alreeds weder ietwat verouderd voorkomt en vreemd reeds aandoet. Maar één schets bovenal is hier merkwaardig, omdat zij de eerste en nog vage uiting is van het zielsvoorkeur, die in later jaren het schoonste werk van mevrouw Scharten-Antink in het leven roepen zou, dat tevens een der zuiverste werken onzer litteratuur is. Het is de schets ‘'t Kommieske’. In deze ietwat vergeten schets vinden wij een zielsverwant van ‘Sprotje’ terug, en dit

is een verrassing. Zijn figuur is uit eenzelfde levensgevoel der schrijfster gegroeid. Dat levensgevoel is de zachte liefdevolle aandacht voor de eenvoudigen des geestes, voor de stille levens temidden van de wreede volten van de wereld, een aandacht die bijna tot een fascinatie wordt. ‘'t Kommieske’ is als Sprotje ijverig, en tevreden wanneer het groote leven hem een stil hoekje laat om daarin zijn kleine genoegens te koesteren en zijn kleine ijverige plannen uit te werken. Als Sprotje heeft hij een levenstaak en een levensdoel: het zijne is een inventarisboek van heel de fabriek waar hij het toezicht heeft. Maar het leven laat deze stille en tevreden kleinen niet lang in hun stille hoekjes. Achteloos sleurt het hen weg en werpt hen elders in de woeling. Daar vergaan zij en verzinken en weten ternauwernood zelve waarom zij wegsterven. Het zijn wellicht slechts de vrouwen en onder de mannen, zij die ‘van alles teruggekomen’ zijn, die zulk een onaanzienlijkheid voor ons te heiligen weten. De gefascineerde aandacht van mevrouw Scharten-Antink heeft hen zóó geheiligd, en op zoo simpele wijze! Zij heeft zich over hen heengebogen en de diepe zielsverwantschap gevoeld, zij 't een zielsverwantschap van een oogenblik. Zij laaft zich aan hun stille tevredenheden, en hun klachtlooze aanvaarding van wat het leven hun te dragen geeft, is haar een zwijgende les vol diepen ernst. Zij zijn haar schoon, door hunne tegenstelling met het leven om hen henen, om hun gelaten kinderlijkheid temidden van een berekenende en koude bedrijvigheid. Alle kunstenaars kennen in beginsel wel die aandacht en dezen dorst om, zij 't voor een oogenblik, stil met de stillen, eenvoudig met de eenvoudigen, en kinderlijk met deze kinderen te zijn, en daarin, in den kronkelgang van 't leven, een oogenblik te rusten. Maar mevrouw Scharten-Antink heeft dezen drang, - door de nog tastende vertolking van de ziel van het Kommieske heen - omgeschapen tot een klein en zachtstralend beeld, en beiden, 't Kommieske en Sprotje, zijn uit hun allernederigste werkelijkheid tot de hoogte van het symbool verheven.

DIRK COSTER.

Uren met Schopenhauer, een keur van stukken uit zijne werken, vertaald en van een inleiding en aanteekeningen voorzien, door Dr. B.H.C.K. van der Wyck. Hollandia-Drukkerij, Baarn, 1913.

Schopenhauer, die over veronachtzaming en miskenning zeer te klagen heeft gehad - niet vóór zijn levensavond kon hij zich over eenigen roem verheugen -, heeft in een zijner buien van overmoed gezegd, dat er een tijd zou komen, waarin men

aan elken regel zijner geschriften aandacht zou wijden. ‘Ook mijn tijd zal en moet komen en hoe later des te schitterender’, zoo schreef hij in 1843, bij de aanbieding van het tweede deel van zijn hoofdwerk, 24 jaar na de voltooiing van het eerste deel, aan zijn uitgever Brockhaus. Hij verlangt voor zijn werk geen honorarium, vermoedende dat daar toch geen uitzicht op is. Hij beschouwt zijn boek, ‘het beste wat (hij) geschreven heeft’, als een ‘zeer waardevol geschenk aan het publiek’. Als nochtans de uitgever weigert, is Schopenhauer diep teleurgesteld. Terwijl ‘100 Alltagsköpfe vom Publiko bezahlt (werden)’, waagt geen uitgever het de drukkosten op zich te nemen van een boek, dat den arbeid van zijn geheele leven bevat! Dan zal hij het laten liggen, tot het eens posthumum zal verschijnen, ‘wenn die Generation gekommen sein wird, die jede Zeile von mir freudig aufnemen wird’ (cf. Briefe p. 75-81, Ed. Grisebach).

Is die generatie gekomen? - Zijn stoutsten droom zou hij nog wel niet vervuld achten, doch nu een G.F. Wagner een groote lexicologische encyclopaedie op zijn werken schreef, waarin o.m. elk woord van beteekenis werd opgenomen, terwijl zijn werken zelf wellicht meer verbreid zijn dan die van eenig ander philosoof ter wereld, mag men wel zeggen, dat zijn woord doel getroffen heeft en zijne voorspelling eenigszins bewaarheid werd[1].

Terwijl ook Prof. Van der Wyck door zijne ‘Uren met Schopenhauer’ meewerkt aan de verbreiding van Schopenhauer's wijsbegeerte, waarvoor onze tijd heel gunstig schijnt, voorziet hij haar nochtans van het merk eener gestrenge critiek.

In groote trekken wordt eerst Schopenhauer's persoonlijkheid geschetst en daarna zijn geesteshouding tegenover de wijsbegeerte van zijn eeuw wat duidelijker geteekend. Scherp wordt hij als ‘voluntarist’ geplaatst tegenover Hegel, die als ‘intellectualist’ wordt voorgesteld. Wij hebben hierbij evenwel te bedenken, dat in Hegel's encyclopaedische opvatting der wijsbegeerte ook het *willen*, evenals al het andere, dat in de algemeene werkelijkheid op zijn eigen wijze meedoet, begrepen wordt als moment van de zelfverwerkelijking der waarheid; zoodat deze denker nooit eenzijdig mag worden gesteld tegenover een wijsgeer, die één der categorieën, met uitsluiting van alle andere momenten der

1) Zie over G.F. Wagner's lexicon Van der Wyck, Tijdschrift voor Wijsbegeerte, Jgn. VIII, Afl. 1. p. 129 v.v. Met het oog op het boven geciteerde uit de Brieven is zeer merkwaardig, wat V.d.W. vermeldt, dat onlangs voor een ex. van de eerste uitgave van S.'s hoofdwerk 300 Mark werd betaald. - S. zou deze ironie van het lot op prijs hebben weten te stellen!

werkelijkheid, voor de ware houdt. Over 't algemeen wordt de vergelijking tusschen Schopenhauer en Hegel echter prachtig uitgewerkt. Een helder licht valt op de eenheid van Schopenhauer's persoonlijkheid en zijne wijsgeerige werkzaamheid, zijn inborst en levensgang, en in het bijzonder op den invloed van zijne zielsgesteldheid op zijne van pessimisme doortrokken ethica, in overeenstemming met zijne symphathie voor het Boeddhisme en allerlei Oostersche mystiek, - eene voor een Europeesch denker bedenkelijke eigenschap. De wanverhouding, die gaandeweg aan 't licht komt, tusschen Schopenhauer's gevoels- en wilsleer eenerzijds en zijne Platonische ideeënleer en Kantische kennis-critiek anderzijds, wordt geenszins uit het oog verloren, en met een aantal andere deze typische wijsbegeerte kenmerkende hoedanigheden, die hier in dit kleine bestek niet alle genoemd kunnen worden, op keurige en belangwekkende wijze critisch behandeld, waarbij men, aan de hand dus der inleiding (1-31) en in het licht der verklarende en onderzoekende opmerkingen, hier en daar verspreid, de in een degelijk Nederlandsch vertaalde stukken raadplege.

Deze stukken zijn gekozen uit de dissertatie ‘Über die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde’, het in strikt wijsgeerig opzicht wellicht belangrijkste van Schopenhauer's geschriften, uit zijn uitvoerig tweedeelig hoofdwerk ‘Welt als Wille und Vorstellung’, en voorts uit het veelal overschatte ‘Über den Willen in der Natur’ en ‘Die beiden Grundprobleme der Ethik’[1], welke stukken, ingeleid op bovenvermelde wijze en aangevuld door exegese en paraphrase, - hoewel begeleid door critiek, - eene... bijna te aantrekkelijke voorstelling geven van eene philosophie, die wel meedoen mag, doch geenszins een overheerschende macht behoort uit te oefenen. Zij is eene wijsbegeerte, die voor den algemeenen West-Europeeschen geest, waar de toekomst der wereld van afhangt en waarin Oostersche kwalen als spiritisme en theosophie reeds te zeer voortwoekeren, niet zonder gevaar is, dewijl zij neigingen steunt, die zich afwenden van degelijke wetenschap en zuivere philosophie, wanneer de zoekende en strevende geesten niet gezond en sterk genoeg zijn, de duistere gevoelens en voorstellingen op te heffen tot de lichtende hoogte des begrips.

Doch de oud-Hoogleeraar der Utrechtsche wijsbegeerte zal als

1) ‘Uit de “Parerga und Paralipomena” behoefde ik’, schrijft Prof. Van der Wyck, ‘niets mede te deelen, want zij zijn voortreffelijk in het Hollandsch vertaald door Dr. H.W.Ph.E. van den Bergh van Eysinga’ (239).

wegwijzer in Schopenhauer's leer de vele zoekenden - het werk uit de reeks ‘Boeken van Wijsheid en Schoonheid’ is bestemd voor de groote menigte der geletterden - niet afkeerig maken van wetenschap en zuivere redeleer. Waar Schopenhauer zelf dwaalt en b.v. bewering voor betoog laat doorgaan, roept hij hem ter verantwoording, of plaatst hij ‘vraagteekens’ (121) op diens weg, rede-figuren als 't ware in den zin van met rede omkleede figuren, - met den geest der waarheid bezield.

Met hoeveel scherpzinnigheid, met hoeveel scherpte soms van hekelend vernuft zelfs, onze begeleider den Duitschen wijsgeer ook op den voet volgt - de bij wijlen ‘romaneske’ en ‘dichterlijke’ denker (124) zou tevreden mogen zijn over zulk een metgezel, indien tevredenheid een deugd voor hem had kunnen zijn. Schopenhauer komt zelf zoo dikwijls aan het woord en zijn woord heeft in den Nederlandschen tongval zoo weinig aan schoonheid verloren, dat hij, zichzelf aldus hoorende, zichzelf allicht goedkeurend had toegeknikt...

Wij hooren hem reeds zeggen: ‘Het □ν και παν, d.w.z. dat het innerlijke wezen in alle dingen in het algemeen één en hetzelfde is, had, nadat de Eleaten, Skotus Erigena, Giordano Bruno en Spinoza het uitvoerig geleerd en Schelling die leer opgefrischt had, mijn tijd reeds begrepen en ingezien. Doch wat dit Eene is en hoe het ertoe komt zich als het Vele te verwezenlijken, is een probleem, welks oplossing men het eerst bij mij vindt.’ Zou hier zijne Epiphilosophia, aan het eind van zijn hoofdwerk (IIe deel), het hoogtepunt, of eer het kernpunt, aanwijzen? Zou dit niet het punctum saliens of springende punt, het hart aller wijsbegeerte, mogen heeten?

Wat is de reden dan toch, dat dit woord in het onderhavige boek over Schopenhauer niet voorkomt? - Wel, het heeft bij hem weinig zin (cf. 122). Dat woord heeft echter in de Oudheid nergens zoo zuiver geklonken als in den ‘logos’ van Heraclitus. En was deze een Eleaat? En na hem is dat woord nergens zoo treffend bewaarheid als in de leer van een denker, die zoo onpersoonlijk kon zijn, dat hij zichzelf nooit zoo hoorde spreken als Schopenhauer deed, doch die Heraclitus (cf. Hippol. ref. IX. 9) na kon zeggen: ‘Wanneer gij niet mij, maar de Rede verneemt, is het wijs er mee in te stemmen, dat alles één is’.

JULIUS DE BOER.

De bevrijders.
Aan Frans Bastiaanse.

X.

Aagje Fabian bewoonde sinds het einde van April het huis aan de Keizersgracht. In de tuinkamer, vroeger het woonvertrek der Van Wijcks, bracht zij de meeste harer stille uren door. De werktafel van haar vader stond er tusschen schouw en glazen buitendeur; de portretten harer ouders, door Pieneman geschilderd, hingen op het doffe goudleer. Een ovale tafel in het midden, onder den koperen luchter welks kaarsen nooit brandden, enkele licht-bekleede stoelen en een kleine guéridon, vol boeken gestapeld, waren in den nieuwen stijl, door Consulaat en Keizerrijk gebracht. De kamer scheen vroolijker geworden, verjeugdigd.

Doch vaak ook wandelde zij lezend heen-en-weer over de geometrisch-geteekende paden van den tuin die bloeide in de voorjaarszon, of zij rustte in het priëel aan het eind, onder de schaduw van den breeden kastanje, en zag op naar de blauwe lucht en de toppen der boomen in andere tuinen. Zij was dan nu in een stad, in de grootste stad van Holland, over wier roemrijk verleden haar vader verteld had. Huizen stonden er overal achter gindsche boomen; er leefden rondom haar, in dichte nabijheid, menschen die zij wel niet kende, maar die toch allen met hun menschelijke gedachten, met hun leed en vreugde leefden. Daar ging een boeiende bekoring van uit, welke zij in de eenzaamheid der Geldersche bosschen niet gevonden had. En zoo betreurde zij het eenigszins, toen op een Juni-avond de uitnoodiging van

Mijnheer David van Wijck kwam, om met de familie kennis te maken, de verloving der eenige dochter te vieren en enkele dagen gast te zijn op Wijckervelt. Zij voelde het een plicht, gehoor te geven aan de zeker goed bedoelde bede, niet alleen ter wille eener maatschappelijke beleefdheid, doch ook om zich-zelve, daar zij de eenzaamheid verbannen wilde en in den omgang met haar medemenschen het leven dieper te kennen zocht.

De ietwat ouderwetsche achterhoeksche karos, waarmede zij in April naar Amsterdam was gereisd, bracht haar nu, in gezelschap van Jacob ter Wisch, naar het zomersche land buiten de Haarlemmerpoort. De raampjes der portieren waren neer; de beide reizigers ademden den geur van bloemtuinen en zonnige weiden. In het geboomte der hofsteden langs den weg zongen vogels; roode rozen bloeiden ergens op een perk, midden in een groen gazon.

Ter Wisch zag naar Aagje, die droomerig uitkeek in den ontwakenden morgen. Een stroohoed met breeden rand beschermde haar gelaat voor het te felle licht op den meerendeels schaduwloozen weg langs de trekvaart; een fijne kanten kraag bedekte hals en schouders; in het donker gewaad, nog rouwend, was haar kleine gestalte rank en lenig; een sluier lag over haar fraaie ronde armen, maar toch nu-en-dan gleed door het ijle weefsel een zonnestraal op de blanke huid. Diep in haar donkere oogen was het licht, was hetzelfde warme leven dier zomerzon.

Hij dacht aan Cornélia Valéry; en terwijl zij spraken over de kleine dingen van het dagelijksch leven, over de hofsteden, de menschen, de wateren en wijde landschappen die zij langs reden, vergeleek hij de beide vrouwen: de eene, vóór hem, aristocrate van geboorte en van geest, in vromen ernst van gedachten levend; de andere uit het volk voortgekomen, steeds gedreven door den gril harer hartstochten, sterk in al hare begeerten, genietend van den dag die was. De ernst des levens was niet voor hem, meende hij; alleen de wilde bewogenheid kon hij begrijpen en voor korten tijd liefhebben; die alleen ook kon zich hechten aan hem. Hij voelde wel dat dit niet de zuiverste hoogte der liefde was; doch hij dacht het wijsheid, niet naar het onbereikbare te streven en de wisselingen van het leven, ook den hartstocht

eener wellicht wispelturige vrouw, als een schoonen vergankelijken zomerdag te aanvaarden....

Nog voor de hitte van den middag bereikten zij, niet verre voorbij den Haarlemmer Hout, het buitengoed der Van Wijcks. Krakend reed de karos over het blijkbaar versch geworpen grind. Anne-Marie en Thérèse verwelkomden haar gasten en brachten hen, met vele verontschuldigingen over de armoedig-landelijke behuizing, naar het koele woonvertrek aan den noordkant. Zij omringden het vreemde meisje met vragen en beleefdheden, zoodat Aagje ietwat vermoeid rondkeek naar Ter Wisch om afleiding en hulp in het gesprek. Maar zij zag hem voor de opengeslagen glazen deuren op het kleine terras staan, naar de zonnige duinen turend.

Uit de drukke woorden der dames vernam zij, dat Floris weldra thuis zou komen van zijn morgenwandeling in den Hout; mijnheer Van Wijck zelf werd na het koffiemaal verwacht; gisteren was hij met de schuit naar Amsterdam gegaan, om eens te kijken op het kantoor en in Doctrina de jongste nieuwtjes te hooren. Emile Vaudemont, gedurende de morgenuren in dienst, zou in den middag terug zijn.

Zij zaten nauwelijks aan de koffietafel toen de oude mevrouw Kee-Jans van Wijck uit den tuin kwam en zich bij hen voegde. Ook Floris verscheen. Hij maakte een diepe buiging voor freule Fabian, doch toonde vervolgens weinig oplettendheid voor haar. Telkens trachtte hij, door opgewonden uitingen van geestdrift, het gesprek van oom Jacob op Buonaparte te brengen. Ter Wisch scheen echter zijn bedoeling niet te bemerken; hij vertelde de oudere dames van het huis op de Keizersgracht, zoodat Anne-Marie vol genegenheid keek naar Aagje die haar woning zoo ordelijk hield. Aagje zelve sprak met Thérèse, over wier kinderlijke onwetendheid van de gebeurtenissen des lands zij zich verwonderde. De oude mevrouw zweeg en zat, na een weinig gegeten te hebben, met de handen gevouwen in den schoot. Ook zij zag nu en dan met welbehagen naar de nieuwe gast, wier weinige en bescheiden woorden vol belangstelling waren voor de vier jaren jongere Thérèse.

Na het maal vroeg zij hen bij zich in haar priëel dat aan de Leidsche vaart op een heuveltje stond, onder een hoogen

eschdoorn, met het uitzicht over groene landen tot aan het zonnig duinverschiet. Santje bracht thee en koekjes.

Rustig zaten zij er, weinig pratend, genietend van den zomerdag dien zij zagen gloeien boven het land, zelf veilig in de koele schaduw waar een teedere geur van rozen aandreef.

Ter Wisch had een klein boekje uit zijn rokzak gehaald en was gaan lezen.

'Heb je weer een Franschen wijsneus ontdekt, Ter Wisch?' vroeg de oude mevrouw, opziende van haar handwerk.

Hij verontschuldigde zich; het was een Engelsch boekje, hem door een dichterlijken vriend gezonden, met wien hij, sinds zijn verblijf in Holland, de oude briefwisseling heropend had. Het waren verzen die in het vaderland van den schrijver weinig opmerkzaamheid hadden gewekt.

'En toch', vervolgde hij, 'zij schijnen mij de onmiddellijke uiting van een sterk bewogen hart. Hoor,... ik was slechts eens te Londen,... maar in de kracht en eenvoud van deze woorden leeft mijn verre herinnering weer op'.

En hij las:

'Earth has not anything to show more fair:
Dull would he be of soul who could pass by
A sight so touching in its majesty:
This city now doth like a garment wear
The beauty of the morning; silent, bare,
Ships, towers, domes, theatres, and temples lie
Open unto the fields and to the sky,
All bright and glittering in the smokeless air.
Never did sun more beautifully steep
In his first splendour valley, rock, or hill;
Ne'er saw I, never felt, a calm so deep!
The river glideth at his own sweet will:
Dear God! the very houses seem asleep;
And all that mighty heart is lying still!'

Aagjes oogen ontmoetten de zijne toen hij zweeg en ernstig opzag.

'Ik versta het vers niet geheel,' zei de oude mevrouw Kee-Jans, 'maar er schijnt mij geen verheffing en geestdrift in zooals bij onzen Bilderdijk, onzen Helmers en onzen ouden Rotgans.'

‘Laat Emile de Engelsche gedichten niet zien, Jacob,’ waarschuwde Anne-Marie voorzichtig. ‘Engelsche waar is immers verboden?’

‘Ik prefereer de oden van Tobias Soelens,’ merkte Thérèse op. ‘In poëzie moet lieflijkheid zijn, tranen en gevoel.’

Floris lachte spottend en verklaarde dat poëzie voor kinderen was. Hij herinnerde zich nog best de versjes van Van Alphen die zijn moeder hem geleerd had:

‘Mijn vader is mijn beste vrind;
Hij noemt mij steeds zijn lieve kind.
'k Ontzie hem, zonder bang te vreezen.
En ga ik hupplend aan zijn zij',
Ook dan vermaakt en leert hij mij;
Er kan geen beter vader wezen!’

Doch terwijl hij met nagebootste kinderstem lijzig reciteerde, niet bemerkend hoe het gelaat zijner moeder droevig betrok, klonken er stemmen in het verwilderd berceau, langs den noordkant van den tuin, en weldra verscheen David van Wijck in kalmen wandeltred, het voorhoofd drogend met zijn bonten foulard, en gevolgd door Tobias Soelens die zich met een blad papier koelte toewaaierde. Buigend en met breed gebaar zijn driekantje zwaaiend begroette David de voorname gast en stelde vervolgens zijn jongen vriend den Dichter aan haar voor.

‘Onze groote Tobias,’ galmde hij met een streelenden lach en een zijdelingschen blik naar zijn zwager Ter Wisch, ‘onze Tobias droeg mij zooeven een fraai lofdicht voor op dit genoeglijk buitenverblijf. Waarlijk, wij mogen vereerd zijn hier onzen eigen Dichter in ons midden te hebben. Waren ook niet Vondel en Rotgans eertijds op landhuizen te gast!’

‘Kom Tobias!’ riep Floris. ‘Wij willen je ook hooren. Geef hier je papier!’

‘Tobias zal zelf reciteeren,’ suste Van Wijck. ‘Maar na den maaltijd.... Nu eerst een hartversterking, moeder! Geen slappe thee!’

Terwijl Anne-Marie schelde en aan Santje, die blijkbaar in de nabijheid was, om de likeur vroeg, schikten de beide heeren zich in den kring tusschen Thérèse en Aagje, tot wie Van Wijck een uitvoerig verhaal begon over den rit in de

diligence, een zooveel vlugger middel van verkeer dan de schuit, waarmee hij gisteren naar de stad was gegaan. En al mopperend over de paspoorten, die noodig waren voor de onbeduidendste reis, nam hij een snuifje uit zijn fraaie zilveren doos in wier deksel een rookende Indiaan gegraveerd stond, naast een tabaksplant, terwijl een schip met volle zeilen den achtergrond vulde. Hij toonde het kunstwerkje, dat reeds bijna een eeuw oud was, aan zijne gast.

'Het is het emblema mijner zaak in de Kalverstraat: In den rookenden Indiaan... Er was een tijd, freule Fabian, dat het bord 't welk gij nu boven de deur van mijn winkel gespijkerd ziet, aan een ijzeren staaf hing. Zoo hadden mijn grootvader en mijn vader het, en ook ik zelf, tot voor enkele jaren de lange uitsteeksels verboden werden. Zie, dit prentje is bekend door heel ons vaderland; op al onze papieren zakken staat het gedrukt. Helaas! men zal het weldra vergeten zijn.... De tyrannen dulden niet meer het bescheiden geurgenot van den burgerman. Onze zaken, mejonkvrouwe Fabian, liggen versmoord!'

Intusschen vertelde Soelens aan de andere dames de anecdote van Truffino, den hofjuwelier van den lammen Koning, die de kostbare gouden snuifdoos, door de ambassadeurs bij hun afscheid ten geschenke ontvangen, steeds weer tegen een vasten prijs van hen terugkocht en bij de volgende gelegenheid opnieuw aan Zijne Majesteit leverde.

Doch David van Wijck ging voort met zijn toorn tegen de vreemde aterlingen en richtte zich nu tot het gansche gezelschap. In Doctrina had hij verheugende geruchten vernomen: de ontevredenheid tegen de conscriptie was algemeen; in de dorpen der kusten weigerden de jonge visschers den Franschen dienst; liever gingen zij als matrozen op de Engelsche vloot. Waar moest het ook heen met de welvaart van het land, als de kracht der jeugd werd weggevoerd om in vreemde streken te sneuvelen voor de heerschzucht van een enkel tyran?

Soelens, nippend aan de Curaçao die Van Wijck had ingeschonken, beaamde met ernstig gelaat en verhaalde hoe, twee maanden geleden, op den hoek van Leidschestraat en Keizersgracht, hij het gepeupel had zien strijden met de gendarmen, hen ontwapenen en hoonen. Te Utrecht waren

zelfs gevangen deserteurs met geweld bevrijd. En hij vervolgde:

'Als de beurt eens aan ons komt! Zullen ook wij niet ons leven eerder veil hebben voor de vrijheid van het vaderland dan voor de machtsvergrooting van Buonaparte!'

Hij schrikte opeens, want Emile Vaudemont trad het priëel binnen en werd door Van Wijck voorgesteld. Thérèse bloosde verheugd, zag met zegevierende minachting naar Soelens en kon een luiden lach niet bedwingen toen zij Floris hoorde vragen:

'Is het waar, Tobias, dat je in Amsterdam met een schildpadden bril op je neus rondloopt, om voor bijziend te worden versleten?'

'Vraag aan mijnheer uw vader,' antwoordde de dichter, 'of ik op Z.E. kantoor niet steeds een bril van noode heb...'

'Twee voordeelen, Tobias!' hernam Floris. 'Ze zullen je als soldaat niet kunnen gebruiken en je lijkt bovendien op Helmers. Zet je fok eens op!'

Bezorgd zag moeder Anne-Marie naar haar zoon. Zij had een afkeer van eenigszins bitse gesprekken, zooals dien Januari-avond na de voordracht van Bilderdijk. Maar ook was haar hart vol onbestemde vrees voor de toekomst. De tijden beklemden haar, zij kon niet zeggen waarom; het was meer dan louter verontwaardiging over de duurte van koffie en suiker; het was een benauwende angst dat haar kind haar ontnomen mocht worden door de onzichtbare hand van den vreemden heerscher. De conscriptie! Een nieuwe, het leven omwentelende macht!... En toch, wat had van verre haar stil bestaan al zonderlinge dingen vernomen: zij was nauwelijks een jaar getrouwd, toen, in '89, uit Parijs haar broeder schreef over de groote gebeurtenissen; zij had haar man, enkele jaren later, in geestdrift gezien over den nieuwen staatsvorm in Holland... En sinds dien was regeering na regeering gevolgd. Zij had er nooit iets van begrepen. Doch wel begreep zij nu dat haar kind genomen kon worden door den tyran, dat haar moederlijk recht als niets werd geacht.

De eerste bel luidde op het huis. Met schrik stond Anne-Marie op en repte zich den tuin door, om te zien of Santje de tafel behoorlijk had gedekt; Santje's moeder, Bet Breevoort, vroeger keukenmeid bij een Amsterdamschen magistraat,

had het maal bereid en Bart zou mee bedienen aan tafel.

Ook Thérèse en Emile waren heengegaan en wandelden langzaam op-en-neer in het zuidelijk berceau; haar coquet lachje klonk nu-en-dan tot de anderen door, die allen opgestaan waren en, nu slechts luttele woorden meer wisselend, twee aan twee in de richting van het huis gingen. Soelens had zich gehaast freule Fabian met een stijve strijkage den arm te bieden, dien zij nauwelijks aanraakte. David van Wijck zag het spijtig aan, met even een verwijtenden blik naar Floris. Oom Jacob ter Wisch vergezelde de oude mevrouw.

Kort na de tweede bel waren zij allen bijeen in de eetkamer, die met twee vensters zuidwaarts uitzag naar den Heerenweg en wier glazen deuren openden op een terrasje aan den tuinkant. Met vriendelijken trots wees Van Wijck aan Aagje de idyllische schilderingen van het behangsel, de witjes boven de deuren, het verguldsel der randen. Hij had dit vertrek in zijn achttiend'eeuwschen trant gelaten, als een herinnering aan den ouden tijd van voor '95, dien hij zoo fel bestreden had, doch waar ook een goede kant aan was geweest. Aagje prees zijn wijsgeerige veelzijdigheid.

Het kostbaarste servies, een uit het midden der voorgaande eeuw, met teeder-kleurige tafereeltjes beschilderd, pronkte op het witte laken, tusschen bloemen en vruchten. Lachend, in vroolijk gesprek, Fransch en Hollandsch dooreen, namen allen plaats. Vader David bad en gedacht in zijn woorden het jeugdige paar, den tabakshandel en den toestand des lands. Na het stille verorberen van de soep ontspanden de gezichten opnieuw bij het eerste glas wijn, zoete gele of pittige roode, en blijde woorden kruisten over den flonkerenden disch. Santje en haar broeder Bart wisselden de borden, brachten de gerechten op. Soelens, met vleienden glimlach, wendde telkens het woord tot Aagje, die rechts van hem zat en ook door Floris, aan haar andere zijde, op de wenkjes zijns vaders nu-en-dan werd toegesproken. Ter Wisch, zelf tegenover hen gezeten, tusschen Anne-Marie en Thérèse, ving Soelens' woorden op, namen van dichters, loftuitingen op de Geldersche natuur die hij niet kende, droefgeestige overpeinzingen in den stijl van Feith, waarbij de groene oogen van Tobias halfgesloten Aagje aanstaarden, die echter rustig glimlachen bleef en nauwelijks naar zijn

vragen en ontboezemingen scheen te luisteren. De glimlach verzachtte den ernst van haar trekken, terwijl de warmte van een nieuw gesprek met Floris, over de al of niet goddelijke zending van den Keizer, haar wangen donker deed blozen. Rond den laag-ontblooten blanken hals, half bedekt door een plooisel van ragfijne kant, was haar zwart kleed met loovertjes van gouddraad in ranke guirlandes omzoomd.

Zij geloofde niet in het goddelijke van 's Keizers verschijning, zooals velen zijner geestdriftigste bewonderaars; zij zag in hem geen meerdere mate van den goddelijken wil geopenbaard dan in de vliegen die rond hun hoofden dwarrelden, dan in de rozen ginds langs den muur, dan in hen allen die hier aan den disch zaten; zij zag hem alleen als een groot en zeldzaam mensch die te rechter tijd den chaos van Frankrijk en Europa had aangegrepen. En allen braken plotseling hun gesprekken af, om te luisteren of eigen meening te zeggen over Buonaparte. In dwepende vereering uitte zich Emile Vaudemont; verrukt zag Thérèse hem aan. David van Wijck en Tobias Soelens zwegen, staarden voor zich op hun bord, schudden het hoofd. Floris keek hen spottend aan, sterk door den bijval van Vaudemont. Doch de oude grootmoeder, anders zwijgzaam, sprak ietwat driftig:

‘De goddelijke wil bestuurt dien mensch Buonaparte. Maar orde scheppen en vrede stichten is zijn werk niet. Hij zal nooit over een bloeiend rijk kunnen heerschen. Mijn vader vertelde mij wel eens oude geschiedenissen, ook van Attila die de Geesel Gods werd genoemd, op aarde gezonden om de slechte menschheid te straffen. Ook uw Napoleon is een geesel in Gods hand, een straf voor Europa om haar revolutie en ongeloof.’

De stem der twee-en-zeventigjarige trilde; zij wist dat zij overtuigingen, vereeringen kwetste. De ouderen zwegen; doch Floris lachte tergend.

‘Wij zijn van een anderen tijd,’ zeide hij. ‘U bent van een vorige eeuw. Hoe kunt u de grootheid van Buonaparte begrijpen!’

Moeder Anne-Marie zag smeekend naar haar zoon; zij dorst hem niet met woorden te bestraffen en zij wist dat David het evenmin zou doen. Streng hernam toen de grootmoeder:

‘In mijn tijd, Floor, zou een kind dat zóó sprak naar den

zolder zijn gestuurd om zich eens te bedenken. Maar het kwam niet voor,' voegde zij er zachter aan toe; 'uw groote revolutie had de wereld nog niet op haar kop gezet.'

Ter Wisch trachtte de meeningen samen te vatten in een verzoenend geheel. Wat wisten wij stervelingen van den wil van God? Wij konden slechts onderstellingen uiten; het was wellicht heilzaam voor het Hollandsche volk, nu een dee van het Fransche te zijn, op te gaan in de meest logischdenkende natie, van wie bekoring en schoonheid sinds eeuwen waren uitgestraald over de wereld...

David van Wijck mompelde iets van onzin, doch zweeg ter wille van Emile en Thérèse.

'Komaan', zeide hij opstaande, 'laten wij een glas ledigen op het jong-verloofde paar. Veel woorden wil ik niet gebruiken; maar mij aansluitend bij wat mijn geachte zwager van de vereeniging van Holland en Frankrijk sprak, wil ik u de volgende dichtregelen doen hooren.'

En een papier uit den rokzak halend, declameerde hij:

> 'Ziet Venus liefderijk met Mars tezaam gekoomen
> In koele schaduw van de Wijckerveltsche boomen!
> Welzalig wie aanschouwt den Krijg door Min getemt,
> De Min aan 's Krijgmans hart vertrouwend vastgeklemt
> Als klimop rond den eik...

Zoo ging hij een honderdtal regels voort, tot verbazing van Floris die zulk een dichttalent niet achter zijn vader had gezocht en vermoedde dat Soelens wel zou hebben geholpen. Vaudemont begreep er niets van en fluisterde achter zijn servet tegen Thérèse. Anne-Marie zag eerbiedig tot haar man op.

Toen David geëindigd had werden moeder Breevoort, Bart en Santje binnengeroepen, om mee te drinken en te klinken op het heil der verloofden. Onder rustiger gesprekken liep de maaltijd af; het kalfsvleesch was malsch, de asperges smolten op de tong. Bart bracht het komfoortje. De heeren, behalve Vaudemont, staken lange pijpen aan, de dames zochten haar handwerkje en allen begaven zich naar buiten. Alleen moeder Anne-Marie bleef nog wat helpen bij het afnemen.

Zij kwamen op het ronde grasveld in het midden van den tuin. Er was sinds lang niet gemaaid; de hooge halmen stonden roerloos in de zoele stilte; over de witte en gele bloemen ging de gloed der avondzon. Als sterrestralen lagen

de paden naar acht zijden, ongewied tusschen de verwaarloosde beukenhagen. Buiten de randen der geometrische perken hadden de goudsbloemen zich verspreid; nog was de vorig-eeuwsche aanleg zichtbaar onder de verwildering van gras en boersche bloemen. De marmeren vazen aan den ingang der laantjes waren geschonden, groen van vocht. Van de beelden in de nissen der hagen was het verguldsel afgespoeld; zij verscholen grauw en verminkt achter de neerhangende takken.

'De oude Bet Breevoort onderhoudt met haar zoon onzen tuin,' zeide de gastheer tot Aagje Fabian. 'Maar de arme lieden hebben al hun zorgen noodig voor de moesgronden en de droeve tijden laten mij geen ruimere kosten voor het onderhoud toe. U ziet het,.... de vroegere sierlijkheid van het park is te loor gegaan.'

Zijne gast stemde niet in; zij scheen met welbehagen rond te zien in den kleurigen hof, over de wilde gazons en de ongesnoeide hagen. Bijen gonsden in de kelken van lelies; de rozestruiken bogen haar doornige twijgen onder golven van witte en roode weelde.

'Mochten er ooit beter jaren komen,' hernam Van Wijck, 'dan hoop ik den tuin te herstellen in den toestand waarin hij in de vorige eeuw moet geweest zijn. Aan het eind der beide berceaux een koepeltje op de vaart; nu is er ons maar één over. De hagen gesnoeid; schelpen op de paden; de beelden opgeknapt; de perken bijgestoken. Deze wildernis ergert mij...'

'Wees liever dankbaar en tevreden, David,' zeide oom Jacob. 'Je tuin is nu even fraai als de heele wereld. De bouwende lijnen van den kosmos zijn er in na te speuren, maar de macht van het groeiende en overstelpende leven heeft ze vervaagd. Waarom het leven snoeien en begrenzen, als ook de Schepper zijn heelal niet meer in de oude paradijsorde houdt, maar het in schoone verwildering laat gaan? Hij laat groote kinderen, zooals Buonaparte, in den goddelijken hof der schepping loopen en de bloemen vertrappen. Doch misschien zie ik verkeerd en is Buonaparte wel een snoeiende tuinier....'

Van Wijck haalde de schouders op; hij begreep zijn zwager niet. Maar de oude mevrouw Kee-Jans, op een half-vermolmd

tuinbankje rustend, hief waarschuwend den vinger en sprak:

'Je spot weer leelijk, Ter Wisch. Maar je bent zoo goddeloos niet als je je voordoet... Wat mij betreft, ik verkies de orde boven den chaos; een bloemhof is geen weide en een sterrebosch geen natuurwoud.'

En zich tot Aagje richtend vertelde zij van een bezoek aan de Graafschap, een kwart eeuw geleden, toen zij op haar reis over de Veluwe, in een laan bij het Loo, den Stadhouder had zien wandelen, een goedig dik man van wien zij zich overigens niet veel meer herinnerde. Zij had ook vele landgoederen over den IJsel bezocht en het huis van den Ulenhoek van verre gezien; maar de groote donkere bosschen bekoorden haar niet. En al pratend haalde zij geliefde herinneringen op. Haar vader had, als kind, den dichter Rotgans gezien op zijn lusthuis Kromwijk aan de Vecht en in later jaren den kring van zijn gezin vaak vergast op de zangen en treurspelen van den dichter, ja zelfs op gedeelten van zijn vermakelijke Boerekermis. Zij herinnerde zich de verheerlijkende beschrijving van een lustverblijf, welke nauwkeurig overeenstemde met den aanleg van haars vaders landgoed en van alle andere tuinen die zij kende.

'Het was een schoone tijd,' zuchtte zij, 'maar hoe snel is dat alles verdwenen! Hoe had ik toen deze latere jaren kunnen voorzien.... Arme kinderen, als aan jullie nog evenveel stormen te wachten staan!'

'De kinderen van nu zullen ook hun jeugd schoon vinden, mevrouw,' zei Jacob ter Wisch. 'Uit de verte van den ouderdom gezien zal deze tijd van stormen worden betreurd als een ontroerend verleden of misschien ook als een lieflijke idylle. Ik weet het bij ervaring, want ik kan nu verlangen naar de groote dagen van de revolutie.'

De oude mevrouw schudde het hoofd en zweeg. Peinzend zag Aagje haar van ter zijde aan en dan naar Ter Wisch, in wiens woorden zij telkens haar eigen gevoelens vernam.

Intusschen had Annie-Marie zich weer bij hen gevoegd en keerden ook Thérèse en Emile, die den tuin door de beide berceaux waren omgewandeld, op het sterrebosch terug. Toen nam David van Wijck den dichter Soelens in den arm, voerde hem midden in den kring en zeide:

‘Komaan, Tobias, nu zullen wij zwijgen en luisteren naar den filomelenzang van je gedichten’.

Santje had stoelen gebracht; nieuwsgierig gluurde zij onder 't heengaan naar Soelens, die zijn papieren uit den rokzak trok, ze langzaam openvouwde en aanving, met plechtigfluisterende stem die allengs sterker galmde, de Zanggodinnen op te roepen voor den lof van Wijckervelt. De Grieksche maagden prezen de ligging der hofstede, in het gezicht van zee en stranden, nabij hooge bosschen, woeste duinen, groene weiden, vruchtbare gaarden:

> ‘Mijn Zangnimf zweeft nu door een beemd bezaait met roozen
> Waar hare lentmuzijk het stadsgewoel doet poozen....’

De Muze leende den Dichter hare accoorden, om de zoete weelde van het geboomte en de vorstelijke gastvrijheid van den Landheer te bezingen:

> ‘Een onafzienbre laan, met beuken, ypen, linden
> En eikenhout getooit, versiert aan elken kant
> Met starrebossen, naar des Lantheers kunst geplant,
> Lacht ons van verre toe, en noodt ons uit te treeden.
> Gij veldsieraaden, die uw voeten zet beneden,
> Maar met uw achtbre kruin den hoogen hemel kust,
> Hoe zalig leeft de mensch die in uw schaduw rust!
> Daar ziet men bergen achter heuvlen zich verheffen
> En in het zilver nat des vijvers klaar en effen
> Zich spieglen...’

De Dichter roemde den wijn die de geneuchten van den winteravond verhoogt:

> ‘God Bacchus schenkt het vocht der druiven, uit een oord
> Waar eeuwge zon het hart des stervelings bekoort;
> Zijn Wijnpapinnen, met festons van blauwe trossen,
> Doorzwieren groene weide en schaduwrijke bossen’.

Geene bijzonderheid vergat Tobias Soelens, geene der sieraden welke door alle dichters van alle lusthoven zijn bezongen: den pauw noch den labyrinth, den duiventil noch de moerbeiboomen, de tulpen noch de marmeren beelden. De Helikon was afgedaald onder de menschen van dezen tijd.

‘Bravo!’ riep David van Wijck, ‘daar kan straks een roemer druivenvocht op staan! Dát zijn verzen! Is het niet of Vondel herrezen is?’

‘Is het niet of we Rotgans hooren?’ ging Jacob ter Wisch in denzelfden toon voort. ‘Of Lucas Rotgans met zijn wijnpapinnen uit het graf is opgestaan?’

Loenschend loerde Tobias hem aan; er smeulde een machtelooze haat in zijn blik. Hij dacht dat Rotgans vergeten was, nu Helmers en Bilderdijk als de grootste Dichters golden. Was het toeval dat Ter Wisch dien naam noemde, of had hij regels, had hij rijmen en beelden van den al honderd jaar dooden poëet herkend?

Bewonderend zag Anne-Marie naar Soelens. Het was haar een wondervol geheim, hoe een mensch zoo vele schoone uitzichten in woorden voor haar oogen kon oproepen; een neveling van aangename vage herinneringen droomde in haar na.

‘Wijckervelt moet een kostelijke hofstede zijn, mijnheer Van Wijck’, zeide Aagje Fabian. ‘Ik heb zeker nog niet alles gezien. De heer Soelens heeft mijn verlangen gewekt, haar eens verder te mogen doorwandelen.’

Zegevierend zag Tobias naar Ter Wisch. Hij hoopte reeds haar aan zijn arm te mogen rondleiden door de lommerzware bosschages. Doch zijn gelaat betrok, toen hij Floris lachend hoorde zeggen:

‘Tobias bazelt maar wat, freule Fabian. U zult hier niets zien van al het fraais dat zijn Heliconsche juffers bezingen. Wijckervelt is maar een armzalig overschot.’

‘Floris,’ gebood zijn vader hem met barsch geluid. ‘Zwijg! Je begrijpt niets van de vrije fantasie der Dichters. Ik acht onzen Tobias hoog,... hij geeft ons het grootsche verleden weer... Maar laat mij u voorgaan, mejonkvrouwe Fabian,’ vervolgde hij met vriendelijke stem en hoffelijke buiging. ‘Komt, laten wij, nu er overal koele schaduw is, onze tuinen verder bezichtigen.’

Hij bood Aagje zijn arm, dien zij glimlachend nam. Zij kende reeds, van dien middag, het noordelijk berceau, dat van het graspleintje achter de huizinge in rechte lijn strekte tot den koepel aan de vaart. Dus zouden zij nu de open paden gaan, om door het zuidelijk berceau, langs den moestuin, den boomgaard en het huisje van Bet Breevoort naar het sterrebosch terug te keeren. De anderen volgden: Anne-Marie naast haar broeder, de oude mevrouw tusschen Floris en den dichter, Thérèse en Emile achteraan.

Zij wandelden in de richting der vaart. Boven de eikenen elzenboschjes zonk de zon in rook van gouden vuren. En zoo vredig was de avond, dat de wandelaars hunne stemmen dempten en telkens luisterend stil stonden bij den vogelzang uit het diepe loover. Onder het berceau hing de donkerte van den avond al, waarin de geuren van het hout de herinneringen droegen aan den stralenden zomerdag. Het goud der schemering doofde; maar de hemel bleef licht boven de donkere boomkruinen, de akkers, de weiden, waar soms een klagend loeien klonk en het vorschgekwaak in de sloten daalde en rees.

Zij kwamen langs den kleinen doolhof, boven welks ingang, een poortje van taxis, op een bord twee regels in krullend sierschrift waren geschilderd:

> 'Treedt in: een Doolhof is het Leven;
> Gij weet niet wat Het u zal geven.'

'Het is een bescheiden proeve van mijn dichtveder,' verklaarde David van Wijck.

'De gedachte bevat veel waarheid,' zeide Aagje Fabian hoffelijk, 'en zij is bondig uitgedrukt.'

'Niemand zal haar bovendien tegenspreken,' voegde Ter Wisch er met een glimlach aan toe. 'Het is er eene die tot de eeuwige waarheden, tot de schoonste en de aangenaamste behoort. Levenswijsheid op rijm, ziedaar de ware poëzie!'

David zag hem aan, zooals Soelens kort te voren gedaan had; hij wist niet of achter dien glimlach, achter die woorden, lof of spot verborgen was. En diep in zich-zelven wenschte hij dat Jacob, die altijd de vriendelijkste en stichtelijkste gesprekken door zijn bitse grappen bedorven had, maar in het verre Spanje was gebleven.

Men ging den labyrinth niet binnen, daar de smalle paden moeilijk begaanbaar waren door de uitgeschoten twijgen en de langs den grond gekropen slingerplanten. Zij liepen verder en bereikten door den boomgaard het huisje van Bet Breevoort, die, gereed met het werk op Wijckervelt, weer in haar eigen keuken zat. Het was een groote ruimte, hoog onder het spitse dak. Over een houtvuur pruttelde in een ijzeren pot het avondeten. Een olielampje brandde aan den wand, boven een vierkante tafel.

De goede vrouw schoof een paar matten stoelen en een bankje bij; voor negen gasten had zij geen zitplaatsen genoeg. Maar de jongeren wilden wel wat rondzien in de oude woning, die, behalve een klein pronkkamertje, alleen deze ruimte bleek te bevatten waarin werd gedorscht en gekookt, geslapen en gegeten, terwijl er 's winters zelfs een koe en twee varkens huisden.

Bet bood koffie aan. Doch men bedankte daar Anne-Marie aan Santje had opgedragen straks in het sterrebosch een paar tafeltjes te dekken. Bart was even uitgegaan, naar het Posthuis, om bij de boeren in de gelagkamer nieuws te krijgen over de loting. De vrouw begreep niet wat dat kon zijn; tijd om naar de stad, naar Haarlem te gaan, hadden zij geen van beiden. Zij was er sinds de geboorte van Santje, negentien jaar geleden, niet meer geweest. Zelfs in den Hout zette zij nooit meer een voet. Aanloop had zij weinig, eens in de twee jaar, van een nicht uit Zantvoort; in Amsterdam woonde nog een zuster, van wie zij door Santje wel eens wat had gehoord. Doch zij maakte zich zwarigheid over Bart dien zij niet zou kunnen missen. En angstig zag zij naar de uniform van Emile Vaudemont.

Jacob ter Wisch bemerkte dat het gelaat van Anne-Marie droevig werd, zoodat hij haar zachtkens medenam naar buiten en trachtte gerust te stellen; hij wist dat de gesprekken over de conscriptie haar beklemden, dat zij bezorgd was om haar zoon. Hij wilde haar gedachten afleiden en sprak over de schoonheid van licht en schaduw in de armelijke boerenhuizing, die hem aan vroegere schilders deed denken, aan Ostade en Teniers vooral.

‘Alle moeders zijn dezelfde,’ zei Anne-Marie fluisterend en drukte dankbaar de hand van haar broeder.

Spoedig hadden de anderen hen ingehaald. Soelens had Aagje Fabian ter zijde weten te komen en zette zijn tafelgesprek over Neêrlands dichtkunst voort; met zalving en breed waardeeren prees hij mannen van velerlei richting: Loots en Simons, Bilderdijk en Feith. Doch zij luisterde niet; zij vergeleek de zorgvolle dagen dier vrouw in het groote duistere vertrek met haar eigen vrij bestaan; en zij voelde zich arm en nutteloos in haar rijkdom, onwetend met al haar boeken. Wat had haar leven opgebracht? En hoe schoon van arbeid waren de jaren van deze vrouw...

Floris geleidde zijn grootmoeder; hij voelde spijt over den uitval aan tafel, nu hij weer dacht aan wat Kee-Jans van Wijck had na te laten.

Achter hen liepen Thérèse en Emile, de armen om elkaars middel, zwijgend in de aanschouwing van den vallenden nacht, dien zij wisten dat verloofden schoon moesten vinden. De sterren sprankelden aan den onzichtbaren koepel; boven den noordelijken horizont talmde het bleeke schijnsel der schemering.

David van Wijck, op eenigen afstand langzaam volgend, genoot de geurige varinas uit zijn goudsche pijp. Doch toen hij op het grasveld van zijn sterrebosch drie gedekte tafeltjes zag, een kaars brandend in tinnen kandelaar, de koffie geurend boven het komfoor, kwamen er tranen van dankbaarheid voor zijn blik, rees er in zijn hart een zoet gevoel van geloovende hoop. Hij dacht weer aan wat hij gisteravond in Doctrina had gehoord. De geruchten hadden hem versterkt in zijn eigen vermoedens. De onderdrukking kon niet altijd duren. Buonaparte was nu op het toppunt van zijn macht; er zou een kentering komen; de Franschen waren vreesachtig en argwanend.

En binnensmonds met een vroolijken vloek den Keizer naar den Satan wenschend, nam hij glimlachend plaats in den kring van familie en gasten op het grasveld.

XI.

Soelens vertrok den volgenden morgen; freule Fabian en Jacob ter Wisch bleven nog enkele dagen.

Ter Wisch ging zijn gang, zooals zij van hem gewoon waren; hij verscheen slechts nu-en-dan aan de maaltijden; meestal zwierf hij in de bosschen van Bentveld of zeilde op het Spaarne en de wijde meren. Hij was niet alleen. Cornélia Valéry, door hem onthaald, logeerde weer in het Wapen van Amsterdam. Sinds hun wandeling door den Hout, dien voorjaarsavond, hadden zij elkander in de stad geregeld ontmoet. Zij vulde daar zijn eenzame dagen met de vroolijkheid van haar lach en het zuidelijk licht harer gesprekken. Vaak soupeerde hij op haar kamer en verliet haar eerst na den ontbijt.

Doch Aagje, door wellevendheid gebonden aan het samenzijn met het gezin, voelde zich enkel in de morgenuren vrij. Dan zat zij te lezen, verscholen ergens in den verwilderden tuin, of wandelde in den Hout onder de hooge lanen.

Na een nacht van zware onweersbuien was de morgen koel en klaar, de hemel vol groote jagende wolken, de wind loeiend door de buigende kruinen van het bosch. Aagje had den tuin van Wijckervelt verlaten en liep de Spanjaardslaan in, met vluggen tred, levenslustig door het orgelend bruisen der bladergolven, waarin zij wel mee wilde zingen, strijdlustig door den wind die haar hoofd omwoei, den westenwind die geuren van de zee en de duinen bracht, forsch en blijde wegstormend naar onbekende landen. Nog dropen en glansden de spruitsels rond de oude lindestammen door de stortvloeden van dien nacht; de vloer der laan was donker gedrenkt, met glinsterend water in de sporen der paardehoeven. Blauw en licht lokte het verschiet achter de zware welving die tot den horizont scheen te gaan.

Zij ademde met diepe teugen den vochtigen aardgeur die tusschen gras en bloemen opsteeg. Zij voelde zich vrij en de eenzame vrijheid gaf haar geluk. Herinneringen aan de bosschen van den Ulenhoek verschenen even in haar, met kleine sidderingen van weemoed; zij had er zoo vele jaren met haar vader gezworven, geen storm of hagelbuien vreezend. Maar nu was er meer dan toen: zij kon spreken met velerlei menschen, braven en eenvoudigen, listigen en dwazen. Nu was er nog meer: zij verlangde naar de stem van Jacob ter Wisch, naar zijn gesprekken, zijn meeningen, zijn verhalen. Zij werd zelfs een kleine gekrenktheid in zich gewaar, als zij bedacht hoe hij geen dezer dagen haar met zich had gevraagd op zijn dwaaltochten. Hij was toch haar raadsman, veertien jaar ouder dan zij! Hij behoefde geen overwegingen van gepastheid te hebben! Of was hij een zonderling die liever alleen rondzwierf? Was het beschroomdheid jegens haar? Vond hij haar te ernstig, te stil?

Onrustig woelden de gissingen, kwellend haar trots die twijfeling noch vragen duldde.

Zij was, nog voor het einde der laan, een zijpad ingeslagen en naderde het sterrebosch in 't midden van den Hout. Haar verwarde gedachten stormden weer heen met

het wild-aanzwellend ruischen van den wind; door de donkergroene zee der zware gebladerten braken zonnestralen en de ruige toppen der eiken wuifden in een damp van goud. Het bleef eenzaam in de rechte alleeën; een visschersvrouw sprokkelde er wat afgewaaid hout bijeen en sukkelde weer door in de richting der stad.

Aagje kwam bij de bank in het sterrebosch en zag rond, onzeker welke laan te kiezen. Opeens bespeurde zij in de verte van een beukenlaantje een man die in een der stammen sneed en nu achteruit trad om zijn werk te beschouwen. Zij herkende Jacob ter Wisch. En een vreugde doortintelde haar. Zij ging niet zitten op de bank maar wandelde verder, het kraken der dorre takken vermijdend, hopend hem in zijn afzondering te verrassen. Doch nauw was zij eenige schreden in zijn richting gegaan, toen zij hem door zag loopen, een voorwerp in den zak bergend, zonder om te zien of hij bespied was. Dan sloeg hij een zijpad in, stadwaarts.

Langzamer ging zij nu, teleurgesteld, en toch vreezend dat hij terug mocht komen en haar haastigen tred zien. Doch bij den boom met de blanke zorgvuldig-gesneden letters bleef zij even staan. En weer ging er een tinteling door haar heele wezen, toen zij las:

COMBAT DE LA VOLUPTÉ

Een siddering van schrik was het. Wat mocht de zin dier woorden zijn? Zij kon het niet vatten, maar het weten dat híj ze daar geschreven had deed haar zoo smartelijk aan, dat de strijdlustige vreugde machteloos wegzonk en zij plotseling in het stormgeruisch rondom een lange wilde weeklacht vernam.

Haar hoofd was gebogen toen zij voortging. Nog een paar maal liep zij de Spanjaardslaan op-en-neer, toornig zooals zij zich nimmer gevoeld had, gestoord in een onbewust-gekoesterde verwachting, huiverend bij een vaag-aanschouwde levensdiepte.

Op Wijckervelt teruggekomen, sloeg zij het oude boekje der Navolginge op en zocht het kapittel over het ontvluch-

ten der ijdele hoop en der verheffing. Daar herlas zij:

'Ydel is diegene die sinen hoep set inden menschen of inden creaturen.'

XII.

De dagen waren weer stil en wolkloos-blauw geworden. David en Floris van Wijck konden de morgenwandelingen in den Hout hervatten, hun pijp rookend op een bankje met fraai vergezicht, niet verrast door onverwachte regenbuien. Eens, ongeveer een week na Aagjes vertrek, drentelden zij weer zwijgend door de koele beukenlaantjes. De schaduw van het dichte loover, de stilte overal, de geurige zoelte die uit het lagere houtgewas streek, stemden de beide mannen tevreden over zich-zelven, welwillend jegens de zomersche natuur en de afwezige menschenwereld. Vader David voelde zich dankbaar voor de verloving zijner dochter, vol hoop op de toekomst als hij dacht aan de daling der grondprijzen, aan de verlatenheid van vele landhuizen. Floris schreed een halven pas achter hem, verschikte nu-en-dan zijn weelderige jabot, gluurde met een kleine terugbuiging van het hoofd langs de sierlijke lijn zijner kuiten en dacht aan een Duitsch juffertje dat hij in 'De Munnik' op de Nieuwmarkt onlangs had ontmoet.

Toen zij het sterrebosch bereikt hadden zetten zij zich op de cirkelvormige bank en staarden in de smalle lanen die als de stralen eener ster naar alle zijden zich in de gouddoorflonkerde verten verloren. De vader streek zijn molligblanke hand langs de gladde kin en sprak langzaam en diep:

'Floris, mijn jongen, wij zijn nu rustig samen; het is stil in den Hout; niemand kan ons beluisteren, zoodat wij ongestoord kunnen spreken over de gewichtige dingen van het leven....'

Zijn zoon zag hem ietwat spottend-nieuwsgierig terzijde aan. Doch David bemerkte het niet, want hij tuurde naar de figuren die hij speelsgewijs met zijn lange rotting in het zand had geteekend.

'Floris', vervolgde hij glimlachend, 'het was met innige voldoening dat ik je onlangs aan onzen feestdisch in druk gesprek met freule Agatha Fabian zag. De eerste gedachte

zoowel van moeder als van mij was: ziedaar een paar dat de Heer als zoodanig heeft bijeengebracht, twee jongelieden die Hij voor elkander heeft geschapen. Het wordt tijd om een huisgezin te vestigen; je bent nu twintig jaar,... ik was drie-en-twintig toen ik je moeder als bruid naar de kerk leidde. Doch waarom te wachten, als de gelegenheid schoon is? Er zullen meerderen deze bekoorlijke jonkvrouw willen naderen met de betuigingen hunner liefde. Talm dus niet, mijn jongen. Zij is rijk, zij is weeze en heeft geen nabestaanden. Een steun in het leven heeft zij noodig, den liefdevollen steun van een warm en jong hart, gelijk je waarde oom Jacob, haar raadsman, met zijn koud gemoed niet geven kan. Zij is ook niet onknap van uiterlijk, Floris! Ik zou haar in mijn jeugd gaarne hebben aangezien. Slechts één gebrek heeft zij wellicht: zij is te verstandig voor eene vrouw; hare belangstelling richt zich eerder tot wetenschap en kunst en wijsbegeerte, dan tot de plichten der huishoudelijkheid. Maar je liefdevol beleid zou dit alles zeker kunnen verhelpen....'

Hij zag nu zijn zoon aan en ontmoette diens verwonderdonverschilligen blik.

'Zij is zes jaren ouder dan ik', zeide Floris schouderophalend.

'Die leeftijd heeft een voordeel', hernam zijn vader. 'Zij zal ja zeggen bij het eerste aanzoek'.

'Vader', antwoordde de jongeman met een kwalijk-bedwongen geeuw, 'u zorgt waarlijk zeer goed voor mij. Maar gelooft u dat Aagje de ware vrouw voor mij zou zijn? Vindt u haar niet ietwat boersch, ietwat rustiek, ietwat simpel van kleeding en pose? Ik wilde gaarne eene femme du monde, die mij binnenleidde in de elegante kringen der hooge magistraten. Zie, als De Celles, als Duvillers, als Baron d'Alphonse een dochter had, dit zou een begeerenswaarde partij zijn!...'

'Hoho!' spotte nu zijn vader, 'je slaat op hol, Floris! Bedenk dat wij gewone burgers zijn; bedenk dat Aagje Fabian een jonkvrouw is. Nogmaals: zij is rijk, bijzonder rijk; het landgoed Den Ulenhoek zal in later jaren veel opbrengen. Deze tijden gaan wel voorbij... Buonaparte leeft niet eeuwig'.

Zij zwegen beiden eenigen tijd. David van Wijck teekende gedachtenloos verder aan zijn figuren in het zand; Floris tuurde naar de diepe verte van het beukenlaantje en dacht

aan de zoete macht der ducaten; hij zag karossen met fraaie witte paarden, hij hoorde de slepende muziek van het theater; en hij begreep dat hij, ofschoon gehuwd, de vrijheid zijner eigen vermaken zou kunnen behouden en genieten op weelderiger wijs. Opeens zeide hij:

'Vader, ik zal uw raad volgen. U hebt gelijk: het is dwaasheid te veel te begeeren. Ik wil zelf wel naar Amsterdam gaan en freule Fabian op de Keizersgracht bezoeken. Maar ik weet niet of dit gepast is... U moest oom Jacob eerst eens polsen!'

'Bravo, mijn jongen!' riep David van Wijck opstaande. 'Kom, laten wij een glas madera drinken op het jawoord'.

Zij wandelden de laan in de richting van Haarlem en zetten zich aan een tafeltje onder de bloeiende linde voor het Wapen van Amsterdam, Davids geliefdste rustplaats, waar hij zich altijd weer verlustigde in de schoone herinneringen aan den eersten Augustusnacht van '94. De waard bracht den bestelden wijn en vroolijk klonken hunne glazen in den stillen zomermorgen.

Er liepen onder de statige boomen der Dreef slechts weinige wandelaars; een Zantvoortsche vischvrouw slofte moede over het schelpenpad; twee Fransche officieren van het 126ste drentelden Houtwaarts, onder levendig gebarend praten. Effen-blauw was de hemel boven de zonnig-groene boomtoppen.

'Welk een zomersche rust!' zeide David, met een glimlach rondziende. 'En nog spreekt men van ellende, nog is men ontevreden. Ademt de gansche natuur geen welvaart!... O, voorzeker, het zijn moeilijke tijden van overgang; onze tabakshandel is dood, dood,... maar zonder tabak kan de mensch niet leven, en onze handel zal binnen niet te langen tijd uit den dood opstaan. "Dees ellenden gaan volenden", zong Bilderdijk zelf ons in Januari toe. En ach, ontevredenen zullen er altijd zijn...'

En terwijl hij zijn glas ad fundum ledigde, keek hij meewarig naar een blootvoetig bedelkind dat bij hem was komen staan en de kleine groezelige hand uitstrekte. Met zijn rotting duwde hij haar weg, waarna hij zich tot Floris wendde:

'Wij mogen de bedelarij niet aanmoedigen. Er zou geen einde aan zijn, als wij met deze eene begonnen'...

Hij wees de Dreef in, waar twee kreupele muzikanten,

een jonge armoedige vrouw en enkele sjofele kinderen naderden. Doch zij waren beiden opeens het schamele troepje vergeten, nu zij een krachtig-slanke vrouw recht tegenover hen uit de richting van het Spaarne zagen komen. Zij droeg een licht-groene japon die boezem en armen half ontbloot liet. Onder haar mutsje weg krulden weerbarstige blonde haren langs het blank gelaat. Haar gang was kalm en vast; om haar fraai-gevormden mond lag een glimlach van bewust-genoten macht.

Zij trad op het Wapen van Amsterdam toe en ging zonder hen aan te zien rakelings langs de beide overblufte mannen. De trap kraakte; zij scheen hier gast te zijn.

Toen boog Floris zich tot zijn vader over en sprak zacht:

'Is dat niet de actrice Valéry, van wie men vertelt dat zij oom Jacobs...'

Doch David viel hem in de rede:

'Stil, Floor, zwijg daarvan! Je moeder weet het gelukkig niet, maar voor mij is het loszinnig gedrag van je Oom een bittere ergernis. Onze oud-Hollandsche zeden bespot hij; de Franschen hebben zijn karakter bedorven. Laten wij opstaan! Wie weet: misschien verschijnt hij straks zelf...'

Hij rekende af met den kastelein. En langzaam heenwandelend, het pad dat dwars door het bosch naar den Heerenweg voerde, besloot hij met een ietwat onwilligen glimlach:

'Maar dit moet erkend: het is een bekoorlijke vrouw... Helaas, hoe zwak is het vleesch des menschen!'

XIII.

Floris reisde den volgenden morgen met de eerste schuit van Haarlem naar Amsterdam; op het water was het frisscher dan in de hobbelende diligence; hij kon er rustig de woorden van zijn aanzoek overpeinzen; zijn sierlijk-verzorgd kostuum had er minder te lijden van het stof. Hij zat bij een open raampje in de roef, vooruit ziende over het zonnig-sprankelend nat. In den stillen rijzenden morgen zong een leeuwerik hoog boven de weiden en de verre wateren; het wuivend riet ritselde zacht; de luttele reizigers zwegen nog; en aan den oever staarden loom-gedraaide koeienkoppen naar de voorbijglijdende schuit.

Hij was dan zelf op weg. Den vorigen dag, na het middag-

maal, had zijn vader oom Jacob aan een roksknoop den tuin in getrokken en hem over het voorgenomen aanzoek geraadpleegd.

'Floris moet trouwen', zeide David van Wijck. 'Hij verlangt naar een rustig gezeten huwelijksleven. Wij hebben beiden het oog geslagen op de verstandige en lieftallige freule Agathe.' En hij had gevraagd of niet eerst Ter Wisch haar zou polsen. Doch deze, zijn spot met David's overmoed achter een welwillenden glimlach verbergend, had geraden dat Floris zelf zou gaan, hoe ongewoon dit ook ware. Aagje Fabian was immers niet de eerste de beste; zij stelde het ongewone op prijs; zij zou den moed van Floris' eigen aanzoek waardeeren! En hij had gedacht: het zou voor beide jonge menschen wellicht een heilzame ervaring zijn...

Floris sprak niet met zijn medereizigers: het waren geringe burgerlieden. En bij het uitzien naar de kalm-verglijdende boomen langs den oever mijmerde hij, dat het schooner ware geweest, te paard of in eigen statiekaros vóór te komen aan het huis op de Keizersgracht... Nu moest hij van de Haarlemmerpoort af loopen. Doch er dreigde geen wolkje in den blauwen hemel; onbesmet zouden bruine rok en broek, zou het glanzend schoeisel blijven... En zijn gedachten gingen terug naar den vorigen dag, naar de mooie tooneelspeelster wier naam hij tezamen met dien van zijn oom had hooren noemen, twee weken geleden, toen hij met een troepje vrienden in den Munnik zat. In stilte bewonderde, benijdde hij het vrije leven van oom Jacob die zich in Holland bewoog alsof hij in Parijs, in Madrid was. Hij zelf, Floris, moest al zijn avontuurtjes verheimelijken in de schemering van afgelegen taveerne-tuintjes. Hij vreesde niets zoozeer als de opspraak. En welke meisjes leenden zich aan hem en zijn vrienden! Duitsche juffers zonder gratie, met stroogeel haar en sproeterige huid. Een vrouw van zoo'n trotsche en toch lieftallige bekoring als mademoiselle Valéry had hij nooit gekend. Hij miste de vlugheid van geest, de argeloosheid van bewegen, waarmee hij zulke vrouwen winnen moest. Ook zijn vader zou dit wel nooit hebben vermocht! En opeens herinnerde hij zich diens glimlach en spijtige woorden, toen zij gisteren huiswaarts gingen; had hij de oogen van den ouden heer niet zien glinsteren om het onbereikbare... Doch hij zelf was nog jong; hij kon zijn

Hollandsche stugheid overwinnen en de onweerstaanbare kracht van freule Fabian's rijkdommen zou hem steunen tegenover het koelste minnaressen-hart...

Zoo dacht hij weer aan Aagje en terwijl nu-en-dan iets tot hem doordrong van de klachten zijner medereizigers over de duurte der tabak en het verbod van haringvangst, nam hij zich voor ieder jaar eenige weken door te brengen op het landgoed in de Graafschap; in een nieuwe koets zou hij rijden langs de grachten van Amsterdam, wellicht een hooge magistratuur verwerven, mits hij slechts de vriendschap der Fransche overheden in 't gevlei kon komen...

Te elf ure dien morgen diende de oude knecht Derk den heer Floris van Wijck bij zijne meesteres aan. Aagje hoorde den naam van haar bezoeker zonder verwondering; de zoon van den huisheer kwam wellicht spreken over zaken betreffende de huur, of de verzending van meubels bezorgen die in een deel der vertrekken waren achtergebleven. Echter, toen zij hem zag, zijn kostuum van petit-maître, de kleine vlugge passen waarmee hij op haar toetrad, de diepe buiging recht vóór haar, verdween de vriendelijke glimlach van haar gelaat; zij wees hem met strak gebaar een stoel en wachtte.

'Freule Fabian,' begon Floris, 'het is met voorkennis van mijn vader dat ik u kom bezoeken'...

'Waarom ook niet, mijnheer Van Wijck!' zeide zij snel. 'Maakt Z.E. het goed en ook uwe Moeder en juffrouw Thérèse en de heer Vaudemont?'

'Dank u zeer,' antwoordde hij. 'Zij laten u groeten. Doch alleen mijn vader weet het doel van mijn bezoek...'

Hij talmde even; en hij voelde zich bleek worden, toen zij onverstoorbaar hernam:

'Het is wellicht eene zaak die de vrouwen niet aangaat?'

Hij lachte verlegen:

'Neen, niet de vrouwen op Wijckervelt. Maar er is ééne vrouw wie het wél aangaat, freule Fabian...'

Hij besefte dat het nu moest gebeuren; maar geen enkele der fraaie volzinnen die hij in de trekschuit bedacht had wilde in zijn herinnering verschijnen. En hij stamelde van plotselinge vriendschap, van onvergetelijke discoursen, van harmonische opinies, van eeuwige liefde. Met onbewogen gelaat en hoffelijk geduld bleef zij hem aanhooren. Begreep

zij dan nog niet waarop hij doelde? En sterker woorden, klaarder toespelingen zocht hij:

'De liefde, freule Aagje, kent geen verschil in jaren. Ik ben eerst twintig; gij zijt op een leeftijd...'

Toen viel zij met een vergevenden glimlach hem in de rede:

'Ik,... mijnheer Van Wijck?... Wat doet mijn leeftijd ter zake? Ik ben maar een oude vrijster uit den Achterhoek. Kom, laten we over deze verheven dingen zwijgen. U bent waarlijk nog jong. Zult u niet een kopje koffie gebruiken? Dan praten wij nog eens over uw held Buonaparte...'

En zij trok aan de schelkoord.

Doch ook hij was opgestaan, gekwetst, weerloos tegen haar spottende kalmte.

'Dank u,' sprak hij. 'Ik houd u op. Ik heb nog eenige commissies in de stad te verrichten. Uw dienaar, freule Fabian.'

Nog dieper buigend dan bij zijn komst week hij achterwaarts naar de deur die juist door de oude Diewertje werd geopend.

'Het spijt mij dat u niet een kopje koffie kunt gebruiken, mijnheer Van Wijck,' zeide Aagje Fabian, het hoofd nijgend ten afscheid. 'Dieuwertje, laat mijnheer even uit en breng mij dan de koffie.'

Met norsch gelaat, zonder groet voor de bescheiden dienstbode, verliet Floris het huis. Hij vloekte in zich-zelven alle duivelen bij-elkaar. Hoe, hem na vijf minuten als een kwajongen wegsturen? Hoe, over den grooten Keizer spreken onder een kopje koffie? O, zij was een oude vrijster,... zij wist het wel. Dwaas die hij was, zich aan zulk een vernedering bloot te stellen, verlegen te worden tegenover een vrouw! Had zijn vader haar maar willen polsen! Had oom Jacob maar niet aangeraden dat hij zelf zou gaan! Gevoelloos, koud, onvrouwelijk was zij... Hij sprak van liefde; zij glimlachte en sprak van koffie...

Driftig stapte hij door in de richting van den Amstel, om buiten de poort, onder de boompjes voor de Berebijt, het koffiemaal te gebruiken en te kijken naar de zolderschuiten en beurtschepen die afvoeren en binnenkwamen. Hij wilde tenminste nog een genoeglijken avond hebben met zijn vrienden, waarvan hij er een paar als stamgasten in den Munnik zou kunnen vinden. En bij het beeld der avondvreugde week zijn ontstemming.

Op den hoek der Reguliersgracht bonsde hij bijna tegen Soelens aan die, den breed-geranden hoed diep over 't voorhoofd, te peinzen liep over een landelijk volksliedje dat de uitgever Wendel, van de Anjeliersgracht, hem had opgedragen; er waren een paar daalders mee te verdienen. En opeens kwam een wonderlijk plan in Floris die den gestadigen geldnood van Tobias kende. Hij reikte hem de hand en zeide met herwonnen spraakzaamheid:

'Tobias, wees mijn gast aan de Berebijt! Ik ben zoo verheugd over den fraaien zomerdag en het weerzien der stad, dat ik alle bedelaars, alle dichters, alle lantaarnopstekers en klepperlui wel zou willen onthalen. Maar ach, de oude heer houdt de koordjes van zijn beurs zoo strak. Waarde poëet, het is een schrale tijd. Vooruit, mee naar de Berebijt!... Ha, ha, Tobias, ik kan ook wel dichten!'

Lijdzaam liet de dichter zich bij den arm vatten en meevoeren, de Utrechtsche-poort uit, den Amstel op. In de schaduw voor de herberg gingen zij aan een groengeverfd tafeltje zitten. En onmiddellijk kwam Tobias in geestdrift over de landelijke omgeving; hij vond de rieten stoelen zeer champêtre, de half-naakte kinderen die in het oevergras speelden zeer rustiek; de boerenmeid die kwam vragen wat de heeren hebben wilden, klopte hij op den rug en sprak haar buigend toe als Amstelnimf.

Floris bestelde koffie met brood en ham. Hij werd aldoor vroolijker en wreef zich onder 't eten telkens de handen, genoeglijk kijkend naar de voorbijkomende boerinnetjes en de reizigers uit de veerschuiten; hij beschouwde als kenner de paarden die aan de witte paaltjes voor het huis waren gebonden. En Tobias, met deftig handgebaar als voelde hij zich schilder, wees hem op het teekenachtig Olifantssluisje aan den overkant en het zonnig stadsgezicht met de talrijke torens.

Toen het dessert kwam, flensjes en een Rijnsche langhals, schoof Floris zijn stoel wat dichter bij zijn metgezel en sprak zacht:

'Tobias, wij moeten eens vertrouwelijk praten. Ik heb je wel eens geplaagd,... maar waarom niet, onder vrienden!'

Het gelaat van den dichter trok een gemoedelijke plooi; hij was het verleden vergeten en leefde enkel in het zalige heden; langzaam smakkend proefde hij de laatste teug uit zijn glas. En Floris vervolgde:

‘Tobias, je zit niet stijf in je ducaten. Jij moet trouwen, jongen, en een rijke bruid! Ik heb vanmorgen in de schuit aan je gedacht; ik weet een partij, die een man van jou talenten geen blauwe scheen zal trappen: Aagje Fabian! Freule Agathe Fabian! Zij is niet jong meer, zij is zes-en-twintig en een steedsch patriciër zal om het landelijk vrijstertje niet komen. Tobias, dat is de partij voor jou!’

De oogen van Soelens, half-toegeknepen eerst, staarden Floris van Wijck aan en openden wijd. En aarzelend, wantrouwend nog, vroeg de poëet:

‘Maar... waarom ga je zelf er niet op af?’

Floris had de vraag voorzien; zelfbewust glimlachend schudde hij het hoofd:

‘Neen, Tobias, zulk een vrouw past mij niet. Zij moet een man van talenten hebben, en... zij is voor mij te oud... Jij komt er beter bij. In leeftijd ben je mij maar twee jaar vooruit; in begaafdheden en levenskennis wel twintig!’

De dichter lachte gestreeld, overtuigd. Zijn innigsten wensch vernam hij nu uit den mond van een vriend als raad. Maar hoe zijn doel te bereiken? Hij had al zwakke pogingen gedaan, onlangs, aan het feestmaal op Wijckervelt. Echter had hij begrepen, bij het bespieden van haar donkere oogen met den peinzenden blik, van haar strengen en toch vriendelijken mond, dat hij al zijn dichterlijke krachten gebruiken moest, dat de sfeer van haar leven moeilijk voor hem te naderen zou zijn. Bovendien, hij was niet presentabel op een huwelijksaanzoek; hij bezat slechts twee kostuums, beide groen, beide versleten; zijn jabot was niet frisch meer en de andere lag in de wasch.

‘Gekheid, Tobias,’ hernam Floris. ‘Ik zal je helpen. Kijk eens: ik heb mijn beste pakje aan, zóó fonkelnieuw dat het nog niet betaald is. We eten samen wat vroeg; we wisselen van rok en jabot, en terwijl jij naar de Keizersgracht stapt blijf ik op je kamer wachten. Daarna trakteer je mij in den Munnik, jongen!’

‘Eh, in jou rok durf ik wel,’ zei Soelens met een hik, terwijl hij zich opnieuw inschonk.

‘Maar niet hikken, hoor! Waardig en kalm zijn,’ ried zijn vriend.

Zij vroegen de boerenmeid om gouwenaars en tabak en

bleven nog wat zitten. Floris verkneukelde zich in de kool die hij freule Fabian stoofde, nu zij dezen zelfden dag een tweeden vrijer op bezoek kreeg; Tobias, soezend door den Rijnwijn, zag de geneuchten van den rijkdom al: in een karos die voorbij reed, in een speeljacht dat den Amstel opvoer droomde hij zich-zelven, naast zijn wettige vrouw, of... wellicht naast een andere, een minnares...

Na een uurtje stonden zij op, wandelden langs de singels der stad tot de Haarlemmerpoort, vervroolijkten aan de herberg hun middagmaal met vele roemers rooden Franschen wijn, en lieten zich, nu eenigszins onvast ter been, vandaar naar de Korte Heisteeg rijden waar Soelens zijn kamer had.

De dichter kleedde zich in het bruine vest, in den bruinen rok van Floris, die hem hielp bij het sierlijk schikken van den jabot en zelf een oude gebloemde kamerjapon aanschoot, indertijd door David van Wijck afgedankt en aan Tobias gegeven.

‘Een minnedichtl’ riep Tobias wiens groene oogjes schitterden, wiens anders vaal gelaat rood glom. ‘Wat zijn de schoonste gewaden, als de poëet zonder minnedicht verschijnt!’

Floris zocht tusschen enkele boeken die op het slordigopgemaakte bed lagen; hij vond een deeltje van Bilderdijk.

‘Tobias’, zeide hij, ‘je hebt geen tijd om zelf nog wat te rijmen. Hier, hier is een bron van heerlijke poëzie: “Mijne Verlustiging”... O veelbelovende titel des bundels! Laat Bilderdijk door jou mond spreken, Tobias! Schrijf over! Draag voor! De liefde vergoelijkt het vroom bedrog.... Luister!’

En hij las met dartele stem:

> ‘Laat andren, mond aan mond, en borst aan boezem hangen;
> Bij 't staamlen van de tong' en 't zwoegen van het hart,
> De maagdelijke heup' in dij' en armen prangen;
> En wringen 't lijf naar eisch der kittelende smart':
> Laat andren, boezemooft en rozebloesems plukken;
> Met opgeheven' thyrs', in 't heiligdom der minn',
> In 't binnenst lustprieel van Cypris hoven rukken,
> En drinken 't vuur, met oog, met borst, met lenden, in...’

‘Dat is schoon en verheven, Tobias! en er staat Ingetogenheid boven! Schrijf dit over, met je elegantste hand.’

In zoeten droom liet Tobias zich leiden; hij schreef, al beefden zijn vingeren ietwat, de vurige regelen van Bilderdijk over. Dan nam hij met vastberaden zwier den hoed van Floris, gaf zijn vriend de hand en ging neuriënd heen.

Toen Floris de deur had hooren dichtslaan barstte hij in lachen uit. Hij schoof de beide vensters van het armelijke benauwde vertrekje op, keek eens rond naar den kalen wand, de handen in de zakken van de wijde Turksche japon, en betastte daar opeens een sleutel. Van Tobias' wijnkelder, dacht hij, of... En hij trad op een gesloten kastje toe, dat tusschen schoorsteen en venster stond. Hij opende de deur en zag achter een stapeltje goor linnengoed een rij boeken, oude perkamenten bandjes, nieuwere in kleurig sits.

'Aha, Tobias!' sprak hij zacht, toen hij de titels las en een drietal deeltjes in de hand nam. En achterover liggend in een wrakken fauteuil, de voeten op de vensterbank, doorbladerde hij eerst de Contes van Lafontaine, beschouwde aandachtig de wulpsche koperprentjes, maar verdiepte zich weldra in een ander boekje, de Roomse Mintriomfen van den dichter Van de Merwede. Hij bemerkte niet hoe de tijd verging. Hij verbeeldde zich in Rome, anderhalve eeuw geleden, met lichte deerntjes te leven. De zwoele tafereelen versterkten de bedwelming van den wijn. Ach, zuchtte hij opziende, welk een tijd, toen onze vaderen naar verre landen reisden, vrij en onbespied, en hunne lusten lieten gaan gelijk zij wilden...

Slaperig bleef hij zitten soezen, nu eens lezend, dan weer denkend aan zijn eigen eentonig bestaan, ontevreden dat hij geen middel wist om rijk te worden. Hij benijdde oom Jacob, hij benijdde den sinds lang gestorven en vergeten dichter Van de Merwede, hij benijdde zelfs Tobias, die zich nog inbeelden kon poëet te wezen... Wat was hij zelf, Floris van Wijck? Aanstaand opvolger van zijn vader in de tabakszaak! Hij zou er vrede mee hebben, mits er ouderwetsche winsten te maken vielen. En ook de kans op een magistratuur in Franschen dienst was zonder geld verkeken...

De dartele gedichten verkwikten hem niet meer. Maar uit zijn droefgeestig voor zich staren schrikte hij op door het dichtslaan der huisdeur. Daar kon Soelens terug zijn! Haastig borg Floris de boekjes in de kast, zette zich met

Bilderdijk's bundeltje in de hand voor het raam en poogde zijn ontstemdheid te verbergen achter een vriendelijken glimlach. Doch toen Tobias vloekend de kamerdeur opentrapte en Floris' nieuwen hoed op het bed smeet, kreeg hij zijn brutale opgewektheid weer en deed verbaasd:

'Hoe, Tobias! niet geslaagd? Afgewezen? Jij, dichter, man van excellente talenten? Zeg mij, wat is er gebeurd?'

Moedeloos zat Tobias op den rand van zijn bed en verhaalde in afgebroken zinnen, onder hartstochtelijk gebaar. Hij was in de tuinkamer gelaten waar hij een kwartier had moeten wachten. Toen was de freule binnengekomen met strakken groet, zonder hem de hand te reiken, en had hem naar het doel zijner komst gevraagd. Opgewekt en minzaam, zoo verzekerde hij, had hij haar aangezien en verklaard dat hij als dichter kwam, ja, als meer dan dichter nog! Belangstellend had zij toen geglimlacht, waarop hij het handschrift uit den borstzak getrokken had en begonnen was te declameeren. Maar nog had hij den derden regel niet voltooid:

'De maagdelijke heup' in dij' en armen prangen,'

of zij had aan de schelkoord getrokken en een oude bediende was binnengetreden, dien zij verzocht den heer Soelens uitgeleide te doen. Zoo had hij, twintig minuten na zijn komst, weer op straat gestaan, voor de woning, helaas, waar hij vroeger, door de Van Wijcks, altijd gastvrij ontvangen was.

'Arme Tobias,' zeide Floris, terwijl hij zich omkeerde, met een glimlach denkend aan de verrassing van Aagje Fabian; 'treur niet te lang; trek je eigen rok weer aan en ga mee in den Munnik je verdriet verzetten!'

XIV.

Na de Junidagen op Wijckervelt was Jacob ter Wisch zijn eenzaam stadsleven pijnlijker gaan voelen dan vroeger. De soupers met Cornélia Valéry bevredigden hem niet meer; hun gesprekken raakten uitgeput en een dieper gevoel dan de bekoring harer schoonheid onderging hij niet. Het scheen hem nu, als hij er aan terugdacht, een jongensachtige speelschheid dat hij in een beukenboom in den Hout woorden had

gesneden ter gedachtenis aan dien zwoel geurenden Meinacht van hun eerste avontuurlijk samenzijn. Langzaam kwam de verveling over hem. Op zijn zwervende wandelritten door de duinen van Aerdenhout en Bentvelt was hij telkens herinnerd aan de bergen van zuidelijker land; zijn paard joeg de hellingen op en af en hij aanschouwde zonnige verten, groene woudtoppen; maar het was alles klein en liefelijk, het was nooit beangstigend door peilloosheid; hij hoorde er niet het geweld der bergbeken schallen langs dreigende rotsen. En het verlangen naar die andere streken, de onverschilligheid voor eigen vaderland werd zoo sterk, dat het hem vaak doelloos scheen te gaan slapen en den volgenden morgen opnieuw een levensdag te moeten beginnen.

Hij zat nu veel alleen op zijn kamer, waar het licht van den zomeravond hem verheugde, als de late stralen de fuchsia's voor zijn open venster rooder deden gloeien en de toppen der oude gevels langs het water droomden in een gulden damp. Uren lang kon hij peinzen bij de beeltenissen van zijn sinds lang gestorven ouders. Hij staarde op de fijne silhouetten boven zijn werktafel; hij koesterde de dierbare miniaturen in zijn hand. En waar bleef de berustende wijsheid die hem zoo vaak had getroost? De filosofen brachten haar niet. Hij nam de fraai-gestempelde banden uit hun rustig gelid; maar noch Rousseau, noch Voltaire, noch zelfs Kant vermocht zijn melancholie te verdooven. Hij ging dan wandelen, de buitensingels langs, heel de halve-maan der stad rond, om over de verre zonnige weiden en moestuinen zijn blik te laten vluchten in de blauwe onbegrensdheid, te laten zwerven met de blinkende zomerwolken. Doch het vriendelijk landschap dat hem in zijn jeugd wel bekoord had, de statige stad met haar torens en poorten schenen hem nu vol trieste verstijving. Er kwam soms een benauwing in hem, als hij de deftige burgers en burgeressen met afgemeten schreden onder de ijle boompjes langs den waterkant zag drentelen, als hij aan de smalle vaarten de buitenhuisjes en koepels zag, met balconnetjes over het water; de tuintjes met geschoren hagen en poortjes. Het was geen hooge vrede die over de menschen en de dingen rustte, maar een doodsche onderworpenheid. Dan kwam weer de drang om weg te gaan uit het vlakke land, zooals in zijn jeugd, een nieuwe omwenteling te zien

branden over een ontroerd volk, een bergstroom te hooren, door te dringen in een donker woud. Hij wilde een bewogene wereld rond zich en in zich, die Holland hem niet geven kon. En dan voelde hij zich toch weer Hollander als die rustigwandelende burgers; hij glimlachte droevig om zijn kinderlijkdwaze verlangens en soms vertelde hij ze, 's avonds Aagje Fabian bezoekend, aan haar wier raadsman hij heette en bij wie hij zelf den raad der wijsheid zocht.

Zij was echter, na zijn terugkeer in Amsterdam, tegenover hem veranderd; koel en zakelijk behandelde zij de moeilijkheden van het beheer harer landerijen en bosschen; over het aanzoek van Floris, waarop Ter Wisch voorzichtig gezinspeeld had, liet zij zich niet uit. Zij begreep dien man niet, die toch een vriend van haar vader was geweest, die toch zoo trouwhartig kon spreken over de droefheid en het geluk van het leven, in wien toch geen spoor van zelfzucht was. Helaas, zij kon de zonderlinge woorden niet vergeten, die zij in den Haarlemmer Hout gelezen had en er waren haar, door de oude Dieuwertje, over zijn leven der laatste maanden geruchten ter oore gekomen welke zij met die woorden in verband bracht. Het had haar eerbied jegens hem verkoeld. Hij bespeurde haar teruggetrokkenheid en kwam dien zomer zeldzamer en zeldzamer.

Eens, in het begin van September, was hij weer gegaan op zijn eenzame middagwandeling, de Haarlemmerpoort uit, langs de westelijke molens met hun dwaze diernamen: de witte Duif, de Steur, de vergulde Haring, toen hij, dicht bij den Amstel, op een landelijk zijpad een man bemerkte, die een jong meisje trachtte mee te troonen, dieper de velden in. Hij zag den man op den rug, doch meende den valen groenen rok, den breeden hoed van Tobias Soelens te herkennen; en daar het kind met angstig gebaar zich trachtte los te rukken, liep Ter Wisch hen haastig achterna. Klaarblijkelijk hoorde de man onraad; hij zag even om, scheen te ontstellen, en stapte ijlings door.

Het meisje was schreiend blijven staan tegen het hek van een weiland en trilde van vrees. Maar Ter Wisch sprak haar zacht toe en ried haar mee terug te gaan naar de stad. Onderzoekend zag zij hem aan; zij scheen zijn stem te vertrouwen en liep langzaam mede.

Op het breede singelpad werd zij rustiger en vertelde dat zij dien morgen uit Haarlem was komen loopen, om op de Amsterdamsche najaarskermis te bedelen, daar zij zich schaamde in de stad waar zij woonde, waar haar vader predikant was. Sinds maanden was er geen geld in huis; haar vader, weduwnaar, haar twee zusjes leden honger. Zij was de oudste, vijftien jaar, de eenige die ver kon loopen. Doch nu was zij toch moede. Op de kermis had zij dien heer in den groenen rok om geld gevraagd. Hij had haar een paar schellingen laten zien en ze beloofd als zij vriendelijk en gehoorzaam was; zij was mee naar buiten gegaan, waar hij haar in een herberg melk met brandewijn had laten drinken. Maar op het stille voetpad was zij beangst geworden voor zijn woorden, voor zijn gelaat, voor den harden greep van zijn hand.

En weer schreide zij. Ter Wisch zag haar gezichtje bleek, haar kleine lichaam al te tenger in het licht-bruin jurkje van ouden snit; haar magere bloote armpjes waren blauw dooraderd. De zegeningen van mijn waarde Franschjes, dacht hij en trachtte enkele woorden van troost te spreken.

Aan de herberg binnen de Utrechtschepoort liet hij een wagen inspannen en reed met het kind, dat van vermoeidheid bijna in slaap viel, naar de woning van Aagje Fabian.

Argwanend schudde de oude Dieuwertje het hoofd, doch Aagje ontving hen zonder verbazing. Het gaf haar een stille vreugde, te kunnen zorgen voor de kleine bedelares, wier lot Ter Wisch haar in enkele woorden verhaalde. Hartelijker dan de beide laatste maanden reikte zij hem bij het afscheid de hand en zag verrast hoe het kind haar dunne armpjes om zijn hals sloeg en hem kuste.

XV.

Jacob ter Wisch ging niet naar zijn kamer. Hij voelde dat de stilte en het alleen-zijn geen wijde vergezichten aan zijn gedachten konden geven; hij wilde beweging om zich zien; hij verlangde een afwijking van den dagelijkschen gang der dingen. Had het bedelmeisje niet van de kermis gesproken? Wellicht kon de luide vroolijkheid van het volk hem in de bekoring van een hartstochtelijk leven brengen...

Hij was er in jaren niet geweest, tusschen de joelende menigte. Herinneringen aan schaamtelooze dronkenschap, aan dierlijk-woeste vreugd hadden hem, in de jaren tusschen zijn Parijschen tijd en zijn dienstname in het Keizerlijk leger, ver gehouden van de pleinen en markten der kermis. Maar was hij misschien te wijs, te koel geweest? Had het volk in zijn onbewustheid geen gelijk, nu het in nachtelijke rondedansen en rauwe zotternijen de droefheid der dagen en de onzekerheid des levens vergat?

Hij liep met den gestadigen stroom der kermisgangers mede in de richting der Botermarkt. Er waren burgeressen en burgers uit den kleinen handwerkstand, dezelfden die hij wist dat klaagden over de duurte van tabak en suiker, zout en koffie; er waren hoveniers uit de dorpen van den omtrek met hun vrouwen en dochters, dezelfden die jammerden over de slechte aardappelen en het mislukte graan. Doch zij waren nu hun rampen vergeten: zij praatten en schaterlachten, in gearmde rijen schrijdend op de maat hunner begeerte naar het genot der latere uren. Zij waren fraai gedost, steedsch en landelijk, met frisch-geplooid kornetje en helderen schouderdoek, met Zondagschen hoed en bloemig vest. De wangen der jonge deerns bloosden warm; de oogen waren wijd van vreugd.

En in de lucht was het zwoel van hun waseming; het stof nevelde in de enge straten. Op een brug haalde Ter Wisch ruimer adem; er woei over de gracht een geur van de gehooide velden. Doch wat hij zag deed hem plotseling stilstaan naast de voortdeinende menigte. De zon hing laag boven de verte der gracht, een bloed-roode vuurbol in de lichtzee des hemels; maar aan de andere zijde, uit de blauwe oostelijke diepten van den nacht, rees de maan, een even-groote bol, een gouden munt, koud en droef als een verlaten haardgloed. De twee vuren rustten in evenwicht aan de einden der aarde; zij staarden elkander aan, zij glimlachten om de haastige menschen op de brug.

En geen van dezen aanschouwde het wonder der beide hemellampen. Want de kermis rumoerde daar ginds en die was niet alle dagen; maar de zon en de maan zagen zij iederen avond. Zij liepen door; zij lieten de zon zinken in het westen, de maan rijzen in het oosten; het verontrustte hen niet.

Ook Jacob ter Wisch ging verder, beschaamd over zijn verwondering, zich afvragend of hij niet dwaas was om stil te staan voor den alledaagschen plicht van het firmament. Welk wonder, welke schoonheid zou er ook aan dit schouwspel zijn? Het volk zag er niet naar om; en had de onbewuste massa geen gelijk? Hij wilde immers meedoen met het volk en de schoonheid voor het volk was op de aarde, zeer nabij, en hun wonderen stonden alle in de Schrift...

Een poppenkast speelde op de volgende brug; daar drongen kinderen en boeren dicht tegen de kleurige doeken van het getimmerte en schreeuwden tot den dapperen bultenaar die dood en duivel en vrouw verjoeg. De grove kracht der handeling boeide hen; dit was een schoonheid die in hun zielen kon dringen door de ruigte van haar daad en woord; er leefde een waarheid in, die zij ongezouten proefden.

Ter Wisch dacht aan een oude Duitsche prent die hij eens gezien had te Parijs, een geharnast ridder, te paard, belaagd door dood en duivel. Het was dezelfde moraal als op dit klein tooneel der straat, doch met ernstige zwaarte geuit. Jan Klaassen rolde luchtiger door de drukke dagen van zijn bestaan en hij vreesde noch den bezem van Katrijn, noch bakker, noch huisbaas; hij verjoeg den dood en den booze met zijn klomp.

En glimlachend om de oude, voor den smaak der kleine burgers bereide wijsheid, ging Ter Wisch nu langzamer voort met de trage strooming van het genietend volk. De schemering zonk in de woelige straten, over de verlaten grachten; op de markt walmden roode fakkelvlammen voor de stalletjes en kramen; de muziek der spellen krijschte en schetterde aan allen kant.

Opeens, terwijl hij voor ‘De vier Kroonen’ de geschilderde poppen van Minerva en Apollo bekeek, ontwaarde hij Tobias Soelens die ook hem bespeurde en, brutaal knipoogend, onder een gebaar van verbazing groette. Hij liep gearmd met Santje Breevoort, de jonge mooie dienstmeid der Van Wijcks. Doch Ter Wisch wendde het gelaat af, als had hij den dichter niet herkend, en mengde zich opnieuw onder de slenterende menigte. Voor een joelenden troep die kwam aanhossen in gearmde rijen moest hij uitwijken; de boerenjongens zoenden hun gillende meiden,...

het was hun natuurrecht! En hij dacht even aan Cornélia Valéry, aan een bezoek bij haar om zijn verveling te dooden... Ah, was dit wellicht een oude ontwaakte begeerte in hem, om gedachteloos te zijn als de ruwe menigte en te leven naar onbewuste driften?

Hij kon het nu niet; hij begreep niet waarom. Het hoofd schuddend over zich-zelven, als een eenzame zonderling, bepeinsde hij dat de verleiding van den booze machteloos was tegen de wijsheid der verveling. Hij vreesde den booze niet, en toch voelde hij zich geen geharnast ridder, geen luchtigspringende Jan Klaassen; hij was een dadenloos man, levend in een chaotischen tijd, onder een gering en vernederd volk. Zelfs de prikkel van den doodsangst ontbrak in dit klein bestaan. En ach, hier was niet het bewogen leven dat hij zocht.

Hij bemerkte de rumoerende kermisdrommen niet meer. Doch de gedachte aan den kus van het bedelmeisje troostte hem, terwijl hij met een omweg langs stille grachten huiswaarts ging.

XVI.

Tobias Soelens had dien zomer al, toen hij Santje eens in den moestuin van Wijckervelt bij de frambozen trof, een afspraak voor de najaarskermis gemaakt. In een gebrekkig briefje liet zij hem weten dat zij een Zaturdag en een Zondag uit mocht blijven, naar 't heette bij een tante in Sloterdijk.

Hij had de vorige dagen reeds lustig genoten. 's Morgens zat hij voor de Nieuwe Stadsherberg aan het IJ naar de schepen en de schuimende golven te zien, denkend aan den tijd toen wellicht Antonides hier onder een pijp en een kop koffie zijn statige alexandrijnen schreef. 's Middags zwierf hij de buitensingels rond, om onder de boompjes voor de Berebijt een borrel te drinken met zijn dichterlijke vrienden. En al die dagen had hij zich verheugd op den kermisgang met Santje die hem nog een onwetend maagdje leek, niet gewoon aan uitgaan met een geletterd man. Na het mislukte aanzoek bij Aagje Fabian had hij meer dan ooit behoefte aan wat afleiding; hij voelde dat hij de arme poëet zou moeten blijven, klaploopend aan anderer tafel, vluchtige liefde grijpend waar hij die krijgen kon, rijmend op weelde die hij benijdde. Waarom dan niet genieten van het leven op zijne wijs?...

Hij was op weg geweest naar den Amstel, toen hij door het bedelkind was aangesproken. Wat koopbare liefde was, hij wist het genoeg van de nachtelijke braspartijen met zijn clubgenooten op den Zeedijk en bij Toontje in de Nes. Maar zulk een kind,.... het was nieuw voor hem en hij gaf er toch zijn geld voor; hij had haar onthaald. Hoe kon de plaagzieke Ter Wisch hem ook hier juist in den weg loopen! Had hij niet brutaal moeten zijn, zooals nu, dezen avond, nu hij hem aanzag en vertrouwelijk groette.... Waartoe zou hij zich schamen? Ter Wisch was veel ouder, was een veertiger, nog ongehuwd, en wat werd er niet van hem en de tooneelspeelster Valéry verteld!....

En Tobias, tevreden over zichzelven, stapte met Santje van het paardenspel naar de goocheltent, van de koekhakkers naar de oliebollenkraam. Het meisje lachte om zijn grappen, zij bewonderde zijn vele en fraaie woorden. Doch al vroeg verlieten zij het krijschend rumoer der Botermarkt en gingen door de vroolijk-drukke straten naar de Anthonies Breestraat, naar ‘de Ooyevaar’ waar zij met rustiger burgers en burgeressen aan een tafeltje zaten, op een houten bank. Santje was verbaasd, verwilderd van de schittering rondom haar. In twee kronen brandden onder het hooge plafond talrijke kaarsen; de mannen waren zoo sierlijk gekleed, met deftige steeken of nieuwerwetsche hoeden op, de vrouwen met zwierig-gekruld haar. Het was er gezellig in den rook der lange pijpen, bij den geur van bier en wijn. Lakeien liepen rond en brachten de kelkjes punch en rooden jenever. Op het tooneel, aan het eind der lange zaal, werd gezongen en gespeeld, doch men luisterde niet; de gesprekken waren luidruchtig van schatergelach. Santje kende niet die weelde der burgerij; in het halfjaar van haar dienst in de stad had zij nooit van zulke vermaken gehoord. Zij kende alleen de Heemsteedsche kermis en de gelagkamer van het Posthuis, waar zij met haar broer Bart en eenige vrienden en vriendinnen bessenjenever dronk. Dankbaar keek zij haar metgezel aan, kneep hem nu-en-dan, onder talel, zachtjes in de hand en vertelde hoe zij achter een boschje op Wijckervelt zijn voordracht van het groote gedicht had afgeluisterd; zij had er tranen van in de oogen gekregen, want zij hield van poëzie. Soelens, die veel oude gedichten uit het hoofd kende,

reciteerde er haar fluisterend enkele, losse histories uit de Roomse Mintriomfen, waarbij hij ondeugend tegen haar knipoogde.

Hij was hier bekend; Santje zag hoe hij vertrouwelijk knikte naar de zangeressen, die telkens gluurden om de deur van het kleedkamertje naast het tooneel. En intusschen werd haar hoofd verhit, schenen de menschen en het licht en de verwarde geluiden in een stralenden nevel te verzinken. Soelens bemerkte dat zij veel had gedronken en bracht haar aan zijn arm naar buiten.

Van den Zuiderkerktoren sloeg het elf uur. Nu in de koelte van den nacht Santje weer bijkwam, huppelde zij naast Tobias en zong dat zij nog niet naar huis toe wou. Hij nam haar dicht tegen zich aan en beloofde haar nog meer genieting. En, op de Nieuwmarkt gekomen, wees hij haar het lantaarnlicht van 'De Fontein'. Een knecht opende hun de hooge deuren. Weer kwam de bedwelming over het meisje, toen de heet-benauwde luchtstroom haar tegen het gelaat drong. Op de maten van een gillende muziek zwierden de paren door de zaal die glinsterde van verguldsel en lichte kleuren, in de kristallen flonkering van drie lustres. De schouders der meisjes waren laag ontbloot, de mouwen harer roze en gele kostuums reikten slechts kort. De mannen schenen deftiger dan in de Ooyevaar, allen in nauwen rok en met hoogen breed-geranden hoed.

Tobias bleef met Santje op een bank aan den wand, onder een der loges. Hij bestelde confituren en punch en wisselde weer groeten en vriendelijke woorden in vreemde taal met enkelen der luchtige danseressen. Doch bespeurend dat de oogen van Santje wijd open gloeiden, moede en koortsigverdwaasd, nam hij haar, geheel in zijn macht, fluisterend mede, de Munnikenstraat door, naar een klein logement aan den Achterburgwal. Daar kende men hem en gaf hem een tinnen blaker, waarmede hij het meisje, dat niet meer wist wat zij deed, op de steile trap voorlichtte.

P.H. VAN MOERKERKEN.

(*Wordt voortgezet*.)

Verzen uit ‘Een zomerdroom’.

I. Aan een tuinfluiter.

Tuinfluiter! jij, met je rusteloos fluiten.
Laat eens een oogwenk dien tonenstroom stuiten,
  Want je' overstemt met je drukke gefluit
Alles wat zingt en je tempo verbijstert
Vinken en meezen, totdat zelfs de lijster 't
  Zingen niet volhoudt bij zóó veel geluid....

Neen, fluit maar door in den top van de boomen,
Of er een leeuwrik tot rust is gekomen,
  Die in zijn rust on-ophoudelijk zingt -
Zóó, als het anders alleen in de lucht is
Als er die zingende stip in de vlucht is
  Met een muziek of het hemelblauw klinkt!

Wanneer de Meimorgen vroeg wordt geboren
En ik geen anderen vogel kan hooren,
  Omdat het plast uit een hemel van grauw,
Hoor ik op 't afdak den regenval kletteren
En op de ruischende bladeren spetteren.
  Lig ik te luisteren.... ik luister naar jou!

Als 'k in den ochtend door 't wonderblauw-klare
Langzaam-verspreidende wolken zie varen
    Boven de boomen in statigen gang,
Als ik dan zoek wat geluid het mag wezen,
Dat daar zoo hoog en zoo helder gerezen
    Komt uit de toppen... dan is het jou zang!

Jij lijkt op mij: als ik denk, dat het uit is,
Dat er nóóit weer in mijn hart een geluid is
    Zingt het en klinkt het en trilt het weer door,
Sterker en sterker en langer en langer,
Een onuitputtelijk zingende zanger
    Wilder en voller dan immer te voor!

Zing dan maar door onophoudelijk en vurig!
Jij, die het vluchtige geeft zoo langdurig,
    Wat er een ander zoo kort heeft en zwak:
Zing als de dag uit de kimme komt stijgen,
Zing tot de zon in het westen gaat neigen
    Hoog en gelukkig, alleén op je tak!

II. Naar huis toe ..

Naar huis toe, 't golvend heipad af,
Gaat ze voor mijn blikken schuil
Heuvel op, heuvel af, als een jongen in draf,
Onvermoeid langs hoogten en kuil...

Op de tweede glooiing staat zij stil
Met de handen hoog in de lucht
Alsof zij nog ééns iets zeggen wil
Voor dat zij verder vlucht...

Hajoe! juicht over de hei, hajoe!
En zij kust zich de rechterhand,
En zij zendt mij dien kus van haar lippen toe
Als mij nóg op de lippen brandt....

Ik zie, dat haar oogen gesloten zijn
Op het oogenblik, dat zij het doet,
En weer vlucht zij in een nieuw ravijn
Nieuwe hoogten te gemoet...

Hajoe! hajoe! juicht over de hei,
Maar zwakker dan de eerste keer,
En ze kust haar handen nu allebei
Als gaf ze zich zoo voor goed aan mij;
Dan daalt ze... en komt niet weer.

III. Als gij mij wekken wilt...

Als gij mij wekken wilt,
Wek mij dan vroeg in den nacht,
Vóór dat het vogellied trilt,
Vóór dat de dag is gerezen...
Als gij mij wekken wilt,
Weet dan: ik wacht
Dézen nacht, ook dézen.

Laat het geen mórgen zijn,
'Morgen' is nímmer wellicht,
Maar als de bleekende schijn
Schemert aan brekende kimme;..
Laat het geen mórgen zijn,
Kom, vóór het licht
Ging ten hemel klimmen.

Vóór dat het vocht'ge veld
Draagt in zijn zilver een spoor,
Vóór dat van wolken-ontweld
Roosrood de heemlen gekleurd zijn,
Vóór dat het vocht'ge veld
Nachtdauw verloor
Laat het gebeurd zijn...

IV. Avondlied.

Als de zon de trage paarden
Met den dagvermoeiden tred
Leidt tot aan den zoom der aarde
Naar het gulden avond-wed;

En die stralendhelle stoeten
Van gestarnten, zonder eind,
Gaan op lichtgeschoeide voeten,
Waar het zijnde in niet verdwijnt;

Als wij duister scherm geschoven
Zien voor grondeloos heelal,
Waar wij schooner zijn gelooven
Dan ooit wereldsch wezen zal;

Vochte nevelen zien klimmen
Uit de velden, boom na boom
Worden donkere nevelschimmen
Met de vaagheid van een droom;

Laat ons dan de stille wegen
Over nachtverdonkerd land
Dolen, nieuwen daagraad tegen
Tot het licht wordt,... hand in hand.

V. In den lichtenden morgen.

Hoe lang wij doolden weet ik niet.
Was 't gist'eren? was het voor een jaar,
Dat ik de menschen achterliet?
Hoe lang reeds hebben onze schreden
Het on-gemetene betreden
In rustloos schrijden naast elkaar?

De herten joegen hun geweien
Door 't saamgestrengeld kreupelhout;
De zon werd nieuw, de zon werd oud,
De sterren straalden, maan-bezijen
Bleek sprenkelzilver om haar goud...

De bladeren ruischten zacht bewogen
Hun lied van sluimerlichten droom:
Wéér ving de dag het wellekoom
Uit onze licht-aanbiddende oogen,
Oprijzend aan der bosschen zoom.

Daar lag de wijde blijde heide
Ros in den ochtend harer rust;
Een vlinder danste er, onbewust
Van weten, dat, als hij, wij beiden
Voelden denzelfden levenslust.

De wilde heigeur sloeg ons tegen
Uit dauw-bedroppeld heidekruid;
Een leeuwrik met zijn fluitgeluid
Vulde, uit de velden opgestegen,
De ruimte, die geen ruimte omsluit...

Toen was het, dat wij 't pijnbosch vonden
   Waar 't donkerde onder 't blauw der lucht;
Waar zelden menschenstappen stonden
En, op de groen-bemoste gronden,
   Versterft de tred van elk gerucht;

Waar zelden vogel door komt dringen,
   Maar zang zingt door den schemer heen,
Als windgewiegde kronen zingen
Geen andre dan herinneringen
   Aan hemel, zon en wolk alleen.

Dáár, in die schemerlichte zale,
   Onder dat dichtgeweven dak,
   Toen voor het eerst de stilte brak
En wellicht voor de laatste male
   Door 't woord, waar ziel tot ziel in sprak;

Dáár ben ik voor u neergezonken
   En, aan uw voeten uitgestrekt
   Heeft, leeuwrik die ten hemel trekt, -
Uit mijne ziel het lied geklonken,
   Dat gij daar zelf hadt opgewekt.

VI. In den dalenden avond.

Hier niét... Hier is het ver bewegen
Te hooren van bereden wegen,
Hier klinken ons nog daggeruchten tegen,
  Niet hiér... maar ginds,
Waar niet éen enkel, énkel aardsch geluid is,
De nachtegaal alléen met zijn gefluit is,
  Het bladerenruischen met het spel des winds.

Dáár, waar der kleine sparren doode twijgen
  Door jaar na jaar ineengestrengeld zijn;
Waar de avondzonne in 't nederneigen
  Zendt rooden schijn;
Waar heide met haar witte paden
  Haar wijdheid aan den dalende' avond geeft,
Die reeds zijn teeder-bleeke nevelwade
  Om 't sluimerend aardelijf geslagen heeft! -

De saamgeweven sparretwijgen zeggen
  Dat hier geen levenden zijn langs gegaan...
Kom!... Laat ik hier mijn hoofd in je' armen leggen -
  Kom!... Laat ik hier met ziel en lichaam tegen
  Jóu ziel en lichaam, zwijgend, zijn gelegen
  En wachten tot het licht rijst van de maan.

FRANS BASTIAANSE.

Het Roelandslied en de theorie van Prof. Bédier.

De *Légendes épiques*, onderzoekingen van Joseph Bédier over de vorming van het Oudfranse heldendicht, zijn voltooid; ‘een der heerlikste werken die sedert lang zijn geschreven’ - de uitdrukking is van Phil. Aug. Becker uit Weenen, die boven allen bevoegd is tot oordelen -, ‘l'oeuvre la plus parfaite qu'ait suscitée la littérature du moyen âge français’ - de woorden zijn van Ferdinand Lot, een der uitnemendste kenners van de geschiedenis der vroegere Middeleeuwen - ligt vóór ons, in vier mooie delen. Inderdaad, het is een ‘heerlik’ boek. Ik denk aan de klassieke volmaaktheid van de stijl; hoe zeldzaam zijn de geleerden die aan de inkleding hunner denkbeelden zó veel zorg besteden. Ik denk ook aan de verrassende, geestige behandeling van de stof, waardoor het betoog levendig en de belangstelling der lezers telkens weder geprikkeld wordt, zodat ik geen boeiender lektuur zou weten te bedenken. Ik denk niet minder aan de weldoordachte, geheel aan de materie beantwoordende splitsing in afdelingen en hoofdstukken, aan de heldere samenvattingen, niet alleen van eigen, maar ook van anderer studieën, waardoor wat oorspronkelik vaak duister, onleesbaar was, als met een lichtende stof wordt bestrooid. Maar ik denk vooral aan de grondige nasporingen die tot de medegedeelde feiten hebben gevoerd, aan de massa's zelfgevonden, geduldig verzamelde biezonderheden, waardoor het vertrouwen op de uitkomsten van het onderzoek wordt geschraagd en twijfel wordt weg-

genomen, hoe zeer men ook op zijn hoede is, juist wegens de verleidelike vorm waarin de denkbeelden worden aangeboden.

Ik zal beginnen met Bédier's theorie over het ontstaan van het Oudfranse epos te schetsen en daarna aan het oudste en schoonste heldendicht dat bewaard is gebleven tonen, welk een verandering hij heeft gebracht in onze opvattingen en in onze werkwijze.

II.

Tot vóór korte tijd stond het volgende vast omtrent de oorsprong van de oudste epen.

De vroegste en voornaamste Franse heldendichten van de XIe en XIIe eeuw ontlenen hun stof aan de historie van vorige eeuwen, vooral uit de tijd van Karel de Grote. De herinnering aan deze geschiedkundige gebeurtenissen is zo lang blijven bestaan door een onafgebroken overlevering, die aanvangt in de tijd zelf waarin de feiten hebben plaats gehad. Deze overlevering geschiedde hetzij door gezangen, door het volk onder de indruk der gebeurtenissen gemaakt, hetzij door vroegere, tans verdwenen, heldendichten, hetzij eindelik van mond tot mond. De heldendichten die wij overhebben, zijn een produkt der samenwerking van talrijke, elkaar opvolgende, mensengeslachten; elke nieuwe generatie heeft de verhalen verrijkt met namen van personen en met biezonderheden uit haar eigen tijd. Van het heldendicht is dus vooral de wording belangrijk; taak van de vorser zal bij voorkeur zijn, in die welke wij bezitten de voegen op te sporen der verschillende fazen van hun groei, om aldus te komen tot de kennis van hun vroegere vorm.

Volgens sommigen stellen de gegevens der letterkundige geschiedenis van de vroege Middeleeuwen ons in staat, het Oudfranse heldendicht te doen opklimmen en in verband te brengen met het Germaanse epos, waarvan men nog verscheidene trekken in die latere uitlopers wist te herkennen. Men vulde de tijd tussen de komst der Franken in Gallië en de XIe eeuw dus aan met, op Germaans voorbeeld, gedichte zangen, of zelfs met Merovingiese heldendichten, voorafgaande aan die van de Karolingiese periode.

In de laatste jaren was hier en daar twijfel gerezen omtrent de juistheid van sommige onderdelen dezer theorie. Aan de Germaanse herkomst der heldendichten geloofde Gaston Paris in de laatste jaren veel minder stellig dan vroeger. Tavernier, aan wie een ereplaats toekomt onder de kenners van het Roelandslied, was verder gegaan en sprak van de ‘falsche germanische Fährte’. Camille Jullian had verband gebracht tussen het Roelandslied en de legenden omtrent Roeland die zich gevormd hadden op punten van de weg die pelgrimsgangers naar Spanje volgden; trouwens, Pio Rajna, een der geleerdste verdedigers van het Merovingiese heldendicht, had ook reeds gewezen op het belangrijke aandeel dat de pelgrimstochten hebben gehad aan de vorming van het Oudfranse epos. Maar vooral Philip August Becker en Ferdinand Lot hebben zware slagen toegebracht aan het gebouw dat allen zo hecht scheen. De eerste was scepties gestemd ten opzichte van veel wat door de oudere theorie werd verondersteld; volgens hem was de oorzaak van het voortleven in de letterkunde van feiten van twee eeuwen vroeger, niet dat deze in liederen waren bezongen die zich langzamerhand tot gedichten hadden ontwikkeld, maar wèl dat in de XIe eeuw legenden over oude gebeurtenissen en personen in omloop waren, en dat de dichters hun kennis daaromtrent misschien wel hadden uitgebreid door de lezing van geschiedschrijvers. ‘Ohne Rolands Grab in Blaye und ohne Roncevaux's Lage am Pilgerweg hätte wohl Rolands Ruf ewig geschlafen’. Ferdinand Lot eindelik had gewezen op het grote belang voor de vorming van heldendichten van bepaalde, uit vroeger tijd overgebleven, monumenten die tot het ontstaan ervan aanleiding hebben kunnen geven, iets wat Gaston Paris van zijn kant, naar aanleiding van een Spaans epos, ook reeds had opgemerkt.

Er waren dus reeds gehele stukken omgehaald, toen Bédier op de oude theorie de aanval ondernam die haar omverwierp. Hij verhaalt zelf hoe hij, ter wille van zijn kolleges, de heldendichten ging bestuderen, zonder enige twijfel aan de juistheid der opvattingen van zijn vereerde leermeester Gaston Paris en van de vele voortreffelike romanisten die zich met die gedichten hadden beziggehouden, en hoe hij ongemerkt het vermoeden, weldra de zekerheid, kreeg

dat zij zich allen hadden vergist. Gebruik makende van de gegevens door de hierboven genoemde geleerden verzameld, of ten dele misschien wel onafhankelijk van hen - het is moeielik nauwkeurig aan te geven in welke mate men onder invloed van voorgangers staat - heeft hij, met een zeldzame onbevangenheid van geest, met een vlijmend scherp verstand, alle mogelike tegenwerpingen beoordeeld, het terrein als het ware schoongeveegd en op vaste grondslagen een nieuwe theorie gevestigd. Hij heeft, door een bewonderenswaardig detailonderzoek, bewezen dat de heldendichten weinig historie bevatten; ziedaar, als het ware, het negatieve doel van zijn werk; maar daarnaast heeft hij, opbouwende, doen zien hoe hun pseudo-histories karakter is te verklaren.

Om met het laatste te beginnen, ziehier de feiten die hij, voor een deel in overeenstemming met Becker, stelde tegenover de hierboven geschetste oude theorie.

Het heldendicht van de XIe en XIIe eeuw is een schepping van de XIe en XIIe eeuw. Het is niet een histories produkt, maar een werk van verdichting, dat, min of meer los, verbonden is met verhalen die, in de XIe en XIIe eeuw, omtrent vroegere historiese personen in omloop waren. Geen gedichten uit de tijd zelf dier historiese personen hebben hen in de herinnering doen voortbestaan, maar legenden, meest kloostervertellingen uit de XIe en XIIe eeuw, hebben hun namen bekend gemaakt. De taak van de vorser is dus de gedichten te bestuderen zó als wij die vóór ons hebben. Het heldendicht is van oorsprong niet Germaans-Frans, maar zuiver Frans.

Dat er oudere liederen of gedichten hadden bestaan - ziedaar een eerste punt - was een, uit theorieën omtrent heldendichten van andere volken overgenomen, postulaat, nodig omdat men alleen daardoor wist te verklaren dat de herinnering aan personen en feiten uit vroegere tijden was blijven bestaan. Maar van die oude zangen is niets tot ons gekomen. De aanhangers van de oude theorie zeiden: evenals de rups, tot kapel geworden, niet meer bestaat, evenzo verdwenen die liederen als zij eenmaal tot heldendichten waren omgewerkt. Doch dit is beeldspraak en mist kracht van bewijs. Zij hebben dan ook ijverig naar andere overtuiging-

stukken gezocht. Lang heeft men waarde gehecht aan mededelingen van een hagiograaf over een lied dat op zekere bisschop Faro zou zijn gemaakt. Bédier heeft de scherpste pijlen van zijn kritiek gericht op de hypotheses die naar aanleiding van dit verhaal zijn opgesteld, en dat hoofdstuk over 'La cantilène de saint Faron' behoort tot het helderste en geestigste van zijn werk. Resultaat: 'il faudrait qu'une théorie quelconque, celle-ci ou celle-là, de l'origine des chansons de geste fût bien démunie de textes, bien dépourvue de preuves, si elle ne pouvait subsister sans l'appui d'un tel document'. Men heeft ook veel gehecht aan het zogenaamde Fragment van Den Haag: op de laatste bladen van een oud handschrift der Koninklijke Bibliotheek staat een stuk van een Latijns verhaal over personen die ook in Oudfranse heldendichten worden vermeld. Zolang dit fragment, op gezag van Campbell en Pertz, in de X^{e} eeuw werd geplaatst, zag men er een bewijs in dat dus toen reeds, vóór de tijd van de oudste epen, heldendichten in Frankrijk moesten hebben bestaan. Doch - om van andere bezwaren niet te spreken - tans wordt algemeen aangenomen dat het uit de XIe eeuw is.

Als er nu geen liederen en geen heldendichten waren geweest die de overlevering hadden doen voortbestaan, dan moest dus de herinnering aan de vroegere gebeurtenissen op een andere wijze bewaard zijn gebleven. Dat was mogelik door middel van kronieken, maar waarom zouden de gedichten dan slechts zulke oppervlakkige, onbetekenende historiese herinneringen bevatten? Want, ziehier wat Bédier heeft geconstateerd.

Hij begint met ons te overtuigen dat van de geschiedkundige personen die in de epen vermeld worden, een zeker aantal aan een dichter van de XIe en XIIe eeuw bekend kunnen zijn geweest, ook al was hij een man uit het volk. Van Clovis, Karel de Grote, Pepijn kon hij standbeelden hebben gezien op de façade van een kathedraal; over hun geschiedenis had hij misschien het een of ander geleerd op school, door preken en ook door monumenten; zo stond op de kerk te Reims de doop van Clovis gebeeldhouwd en in de abdij van Saint-Denis waren de graven van Pepijn en zijn vrouw. Naarmate hetgeen hij van deze historiese personen verhaalt, onbetekenender, banaler is, zal het waarschijnliker zijn dat

het inderdaad op die wijze is dat hij hen heeft leren kennen. Werkelik ontbreken in de heldendichten alle mededelingen die aanleiding zouden kunnen geven een andere bron voor de kennis van de dichter omtrent deze groep van personen aan te nemen.

Van een tweede groep van historiese personen weten de dichters veel nauwkeuriger biezonderheden, vooral geografiese; de omgeving waarin deze hebben geleefd en gestreden kenden zij blijkbaar uitnemend. Dat zij die feiten uit oude Latijnse kronieken hebben gehaald, kan een enkele maal misschien zijn voorgekomen, maar zeker zou men verkeerd doen dit als regel te veronderstellen. Want Bédier heeft aangetoond dat van de personen dezer tweede kategorie op één of meer plaatsen van Frankrijk en België, in kerken en kloosters, een enkele maal ook daarbuiten, de herinnering levendig was gebleven door middel van legenden of van grafmonumenten of andere bouwwerken; hij heeft dus uitgebreid wat Paris en Lot voor een bepaald geval hadden vastgesteld. De kloosters nu waarheen de gedichten ons voeren, zijn juist die welke door pelgrims druk werden bezocht; zulk een coïncidentie kan niet toevallig zijn. Het is duidelik dat, voor deze verklaring van het ontstaan der heldendichten, de 'lokalisatie' ervan buitengewoon gewichtig was, en daaraan heeft Bédier dan ook het grootste deel van zijn werk, schatten van vernuft en jaren van rusteloos zoeken gewijd. Nemen wij eens het heldendicht van *Reinout van Montalbaen*. Er worden daarin biezonderheden uit het leven van Karel Martel verhaald, met namen van personen die werkelik gelijktijdig met die vorst hebben geleefd. Als men nu niet meer aanneemt dat over die gebeurtenissen en personen door het volk liederen waren gemaakt die, op de een of andere wijze, aan de dichter van het genoemde epos bekend waren geworden; en, als men anderzijds niet mag veronderstellen dat de zeer onvolledige, onjuiste mededelingen over die historiese feiten en personen niet uit een kroniek zijn geput, wat bleef er dan over om de oorsprong van het gedicht te verklaren? Bédier heeft gevonden dat, in de abdij van Stavelot in België, op de weg gevolgd door de pelgrims die naar Aken en Keulen gingen, verhalen leefden over een heilige uit die streek, welke verhalen omtrent de histo-

riese personen uit *Reinout van Montalbaen* even weinige en even onjuiste geschiedkundige details bevatten als het heldendicht zelf. Zodat iemand die òf het leven van de bedoelde heilige heeft gelezen òf, eerder nog, zijn legende heeft horen verhalen, daardoor voldoende 'historiese' biezonderheden voor zijn gedicht heeft kunnen te weten komen. Zo vond men, op de pelgrimsweg naar Spanje, in Blaye een graf van Roeland, en de simpele lektuur van een bladzijde van de geschiedschrijver Eginhard kon de dichter omtrent Roeland het zeer luttele aan de hand doen dat hij nodig had om aan zijn werk een histories karakter te geven; desnoods veronderstelle men dat de monniken hem die mededelingen hadden gedaan. En de geografiese details, wel, die kende de dichter omdat hij op de plaats zelf was waar het verhaalde was voorgevallen.

Als men afziet van een vijftal namen die noch in de eerste, noch in de tweede groep kunnen worden geplaatst en die de jongleurs, bij uitzondering, misschien zelf uit kronieken hebben opgediept, dan komt men tot dit resultaat dat de - ten slotte hoogst gebrekkige - historiciteit der Oudfranse epen is te verklaren zonder een doorlopende traditie te veronderstellen tussen de vroegere feiten en de latere optekening. Het is dus niet meer nodig de herkomst van de materie der heldendichten te zoeken in vroegere perioden.

Deze eerste uitkomst nu, waarvan wij zo straks de grote betekenis zullen doen zien, zou slechts een mogelike, zo men wil waarschijnlike, verklaring hebben gegeven, indien zij niet door bewijzen van elders tot zekerheid kon worden gebracht. En ziehier wel het krachtigste: vóór de XIe eeuw treft men in geen der historiese dokumenten een toespeling op verhalen uit de heldendichten aan, en indien het waar was dat liederen of gedichten over Karel de Grote, Roeland, Willem van Oranje in omloop waren geweest, dan zou het toch hoogst zonderling zijn geweest wanneer geen kroniekschrijver, in een tijd die tussen legende en historie weinig of geen onderscheid maakte, de gelegenheid had aangegrepen om zijn geschiedverhaal op te luisteren door dergelijke biezonderheden. Te zonderlinger, omdat van de XIe eeuw af, dus sedert de tijd waarin volgens Bédier de oudste epen zouden zijn gedicht, dergelijke toespelingen in

de geleerde werken overtalrijk worden. Zoals Bédier het uitdrukt: ‘l'argument *ex silentio* se double de l'argument *ex loquacitate*’.

De XIe en XIIe eeuw zijn een tijd van hoge litteraire en artistieke ontwikkeling in Frankrijk; ziedaar waarom het reeds, afgezien van alle andere omstandigheden die ervóór pleiten, aannemelik is dat juist toen de heldenzang zich heeft gevormd. Zij zijn een periode van intens godsdienstig leven en de bloeitijd van het ridderwezen; beide, uitingen van een hoog, op een verheven ideaal gericht streven, dat zich op schitterende wijze openbaarde in de kruistochten tegen de Muzelmannen van Palestina en van Spanje. Welnu, dezelfde geestdrift voor het Kristendom en dezelfde, door hoge motieven geadelde, strijdlust beheersen het heldendicht, dat in de grond een glorificatie is van de tochten tegen de ongelovigen: Karel de Grote heeft in zijn leven bijna zonder ophouden tegen de Saksers gevochten, slechts drie maanden tegen de Sarracenen, en in het epos wordt van zijn oorlogen tegen de Germanen zo goed als niet gerept, terwijl zijn strijd tegen de heidenen van Spanje er zijn gehele leven in beslag neemt. De keizer is een heilige, zoals ook Roeland een heilige is; in zekere zin is het heldendicht een voortzetting van de heiligenlegende die, in de Oudfranse litteratuur, aan het epos voorafgaat.

II.

Tengevolge van deze volslagen wijziging onzer inzichten, staan wij tans geheel anders tegenover het Oudfranse heldendicht dan vroeger. Zolang men meende dat het de resultante was van een voorafgaande evolutie, van een samenwerken van verschillende generaties, was het een soort dogma, dat aan het epos eenheid ontbrak; de studie die men eraan wijdde, concentreerde zich vooral op het uiteenhalen der verschillende delen waaruit men het samengesteld achtte. Men zocht naar tegenstrijdigheden die het gevolg waren van de latere toevoeging van episoden aan een ouder hypotheties gedicht, en men vergat daarbij niet zelden te trachten zich een voorstelling te maken van wat er zou overblijven als men van een of ander bestaand werk alles afnam wat men niet rekende

tot het ‘oergedicht’. Hoeveel onderstellingen, hoeveel vage beweringen heeft men niet gewaagd, hoe weinig reëel kon trouwens een onderzoek zijn dat niet op feiten, doch alleen op redeneringen berustte. Behalve deze operaties, op de epen bewerkstelligd, eiste het herkennen der personen en gebeurtenissen die erin werden vermeld, het zoeken naar historiese personen en feiten, een groot deel van de werkkracht der onderzoekers; dit was natuurlik, daar men immers in het heldendicht een geschiedkundig gewrocht zag.

Dit nu is de onschatbare dienst die Bédier aan de beoefenaars der Oudfranse letterkunde heeft bewezen: hij heeft ons verlost van die talrijke, meestal avontuurlike pogingen om, het kostte wat het wilde, historie van twee, drie eeuwen vroeger te zoeken in de gedichten van de XIe en XIIe eeuw; maar vooral, door hem zijn wij bevrijd van de obsessie der oudere, hypothetiese vormen daarvan; wij weten tans dat een heldendicht ten slotte recht heeft op dezelfde behandeling als een tragedie van Racine of een roman van Flaubert. ‘In plaats van te bewonderen heldendichten die niet bestonden, en te minachten die welke wij bezitten, zien wij in dat wij deze laatste moeten liefhebben, moeten trachten te begrijpen zó als zij zijn; tot nu toe hadden wij daartoe niet het recht’.

Laten wij niet overdrijven. Gautier en Gaston Paris hebben aan het Roelandslied bladzijden gewijd die onvergetelik zijn. Het zou onbillik wezen te beweren dat men tot nu toe verzuimd heeft de heldendichten te bestuderen als letterkundige produkten. Duitse romanisten hebben geschreven over de ‘Charakteristik der Personen’ en de ‘poetische Technik’ van sommige gedichten, en in hun studies staat veel wetenswaardigs. Zo heeft nog zeer onlangs Schuwerack het *Chanson de Guillaume* behandeld. Hij begint met de personen, één voor één, te beschrijven, hun karaktertrekken op te sommen die, wegens het primitieve karakter van het gedicht, natuurlik nog al vaag zijn. Dergelijke verhandelingen zijn leerrijk, en de vergelijking tussen de held uit het Willemslied en Roeland is, alleen reeds voor het navoelen der door de dichter bedoelde stemmingen, van gewicht. Maar dit is slechts één zijde van het werk der letterkundigen; bepaalde men zich hiertoe, dan zou het resultaat der onderzoeking slechts zijn dat, hetgeen in de geest

van de dichter één geheel vormde, vóór ons lag in stukjes. De lezing van Schuwerack's zeer nauwkeurig werk laat iets leegs; wij zijn het Willemslied niet nader gekomen. Zo is het ook met Graevell's studie over het Roelandslied. Trouwens, tot nu toe waren het jonge mannen die dergelijke onderzoekingen op zich namen, en nu is niets moeieliker en eist meer ervaring in schrijven, meer soepelheid van pen en meer adaptatievermogen dan het volgen der lijnen, in hun fijne buigingen, van eens anders werk; zodat, ook al streefde men een enkel maal naar een werkelike 'letterkundige verklaring' - ik denk aan Krehl's *Der Dichter des Gaydonepos* - de poging moeielik als geslaagd kon worden beschouwd.

Leggen wij daarnaast het hoofdstuk van Bédier over het Roelandslied, ook gedrukt in de *Revue des deux Mondes* van 15 Januarie 1913. Het is een wandeling door een schoon gebouw, onder leiding van een kundig architekt; hij wijst u aan met welke bedoeling de zalen en kamers elkander in bepaalde orde opvolgen, hij maakt u opmerkzaam op details die u misschien zouden zijn ontgaan, ook al was de uitwerking ervan u niet verborgen gebleven, hij voert u om het gebouw heen en toont het verband met de omgeving waarin het staat; door hem leert gij het werkelik kennen. Of ook andere dan Franse werken zich in dezelfde mate zouden lenen tot een nauwkeurige analyse en een wederopbouwen? Franse kunst is bezonnen, bezonken, intellektuele kunst, en het Roelandslied is reeds een klassiek Frans werk. Gaston Paris heeft het gezegd: 'L'art incontestable qui éclate dans cette oeuvre est déjà essentiellement un art *français*, et la chanson de geste du onzième siècle rappelle en beaucoup de points, par sa conception et son exécution, nos tragédies les plus classiques'. Trouwens, een analyse als die van Bédier past slechts op een werk waarin niets aan het toeval is overgelaten, waarover de dichter reeds volkomen bewuste heerschappij uitoefende; zou het anders zin hebben gehad de bedoeling der verschillende kenmerken van stijl, rangschikking, keuze der details te onderzoeken?

Ik wil tans het hoofdstuk door Bédier aan het Roelandslied gewijd nader bespreken. Hoofddoel van zijn ontleding is, aan te tonen dat het inderdaad één werk is en dat alle tegenstrijdigheden die men tussen verschillende delen ervan had

menen op te merken denkbeeldig zijn; zijn taak was het dus de betekenis der episoden in verband met de opzet van het verhaal, en van de handelingen der personen in verband met hun karakter, duidelik te maken. Hij heeft zich daarbij laten leiden door een zeldzaam delikaat onderscheidingsvermogen en nergens betoont hij zich groter stylist. Maar een letterkundige analyse is uitteraard subjektief; wij worden bij het beschouwen van een kunstwerk beheerst door eigen aandoeningen en eigen opvattingen; ons treft misschien vooral wat voor de tijdgenoten van de dichter bijkomstig was en het is dus mogelik dat wij voor de daden der personen andere motieven veronderstellen dan de dichter heeft gewild. Misschien is die aanpassing aan moderne denk- en gevoelswijze bij Bédier wat al te sterk en ik vraag mij af of de diepe indruk die zijn betoog op alle lezers maakt, niet voor een deel het gevolg is van onze verrassing als wij een werk van vóór acht eeuwen voor ons zien leven als ware het van onze tijd. De grote meesterwerken hebben een zeldzame levenskracht en verschillende opeenvolgende geslachten vinden er zich elk op zijn beurt in terug. Een enkele maal zal ik een poging wagen om, daar waar Bédier mijns inziens te sterk moderniseert, voor zijn verklaring een andere in de plaats te stellen.

Zeven jaar lang heeft Karel de Grote oorlog gevoerd in Spanje; alle steden heeft hij onderworpen, op één na: Saragossa. Marsile, de heidenkoning die er regeert, is ontmoedigd; op raad zijner edelen zendt hij een afgezant naar de keizer, met geveinsde beloften van onderwerping. Als Blanchandrin, die met de zending is belast, in het kamp der Fransen is aangekomen, raadpleegt Karel de rijksgroten. De meningen lopen uiteen. Roeland, 's keizers neef, herinnert aan al de verraderlike handelingen van Marsile jegens zijn vijanden, en raadt aan zijn aanbod te weigeren en Saragossa te belegeren. Maar Ganeloen, Roeland's stiefvader, verwijt hem het leven der Fransen in gevaar te brengen om voor zichzelf roem te behalen, en ook de anderen overreden de keizer de onderwerping van Marsile te aanvaarden. Een der Fransen zal worden afgevaardigd om met Marsile's afgezant naar Saragossa te gaan. Maar wie? Roeland vraagt er om voor zichzelf, doch

Karel weigert; ook de andere pairs bieden zich aan, eveneens te vergeefs; de keizer wil zijn beste mannen niet met zulk een gevaarlike zending belasten. En als hij zijn edelen verzoekt iemand anders aan te wijzen, dan zegt Roeland: ‘Laat Ganeloen erheen gaan; een wijzere zoudt gij niet kunnen kiezen’. Karel wenkt Ganeloen, maar deze stuift driftig op tegen Roeland, die hem een wisse dood tegemoet zendt; hij zweert hem eeuwige haat en dreigt hem met zijn wraak. Roeland herhaalt dat hij zelf genegen is te gaan, maar Ganeloen is een te trouw dienstknecht van zijn heer dan dat hij een opdracht zou weigeren waarmede deze hem belastte. Hij vertrekt, in gezelschap van de gezant van Marsile, en onderweg spreken zij samen. Blanchandrin, blijkbaar niet onkundig van wat er aan het hof is voorgevallen, begint met de lof van de keizer te verkondigen en Ganeloen erkent dat er nooit een vorst zal zijn die met hem is te vergelijken. Blanchandrin zegt dan: ‘Maar zijn raadslieden doen verkeerd die hem aanraden ons in ons eigen rijk aan te vallen’. En Ganeloen werpt de schuld daarvan op Roeland, wiens overmoed verdient gestraft te worden; ‘doch de Fransen houden zó veel van hem dat zij hem nooit in de steek zullen laten’. De dichter gaat voort: ‘Ganeloen en Blanchandrin reden naast elkander, en zwoeren elkander de dood van Roeland’.

Aan het hof van Marsile aangekomen, brengt Ganeloen op uitdagende toon de boodschap over waarmede de keizer hem heeft belast: zijn meester eist dat Marsile zich zal bekeren tot het Kristendom en hem de helft van Spanje zal afstaan; zo niet, dan zal Karel hem in boeien naar Aken meevoeren en hem daar laten doden. De heidenkoning siddert van woede bij het vernemen van deze trotse woorden, en Ganeloen trekt zijn zwaard half uit de schede om zich te verdedigen tegen de dreigende Sarracenen die hem omringen. Maar de raadslieden van Marsile manen hem tot kalmte. En opnieuw spreekt Ganeloen: ‘Voor al het goud ter wereld zal ik niet nalaten te zeggen wat Karel aan zijn doodsvijand heeft te melden’. De heidenen bewonderen zijn moed, maar Marsile, aangehitst door zijn zoon, bedreigt opnieuw het leven van de afgezant. Deze gaat zich met getrokken zwaard plaatsen tegen een pijnboom. Dan zegt

Blanchandrin aan de koning welke eed Ganeloen en hij hebben gezworen, en plotseling verandert Marsile's houding: hij biedt de gezant zijn verontschuldigingen aan. Zij spreken samen en Ganeloen geeft hoog op van de deugden van Karel, van de dapperheid van Roeland en de twaalf pairs. ‘Zolang Roeland leeft zal de keizer onoverwinnelik zijn; tevergeefs zult gij hem bestrijden; maar zend hem gijzelaars, dan zal hij naar Frankrijk terugkeren en bij zijn achterhoede zal hij Roeland en zijn makker Olivier plaatsen; hun dood zal zeker zijn, als gij die achterhoede aanvalt’. En hij belooft te zullen bewerken dat zijn stiefzoon met de leiding ervan zal worden belast. Marsile kust hem, geeft hem geschenken, de Sarraceense hovelingen begroeten hem als een vriend en koningin Bramimonde belooft kostbare armbanden aan zijn vrouw te zullen zenden. Ganeloen keert naar het kamp terug.

Ik staak hier een ogenblik mijn verhaal. Dit is het eerste bedrijf van de tragedie. Wat ik niet heb kunnen weergeven, is de soberheid van de verhaaltrant van de dichter. Gaston Paris heeft gezegd: ‘Le style est simple, ferme, efficace, il ne manque ni de grandeur ni d'émotion, mais il est sans éclat, sans véritable poésie et sans aucune recherche d'effet; on peut dire qu'il est terne, monotone, quelque peu triste, nullement imagé’. Met alle eerbied voor de grote meester betreur ik dat hij, in plaats van ‘mais’, niet ‘et’ heeft geschreven, en ook de woorden ‘sans véritable poésie’ verwonderen mij van de delikate beoordelaar van Sully Prudhomme's *Bonheur*.

De nadruk wil ik hier leggen op de psychologie der hoofdpersonen. De lezers zullen misschien bij het verhaal getroffen zijn door enkele moeilik te verklaren biezonderheden. Waarom geeft Karel een gezant aan Blanchandrin mede, in plaats van hem eenvoudig met zijn boodschap aan Marsile te belasten? Waarom neemt Ganeloen zulk een trotse houding aan tegenover Marsile, terwijl hij toch reeds besloten is te verraden? Waarom is Ganeloen toornig op Roeland, terwijl deze zich toch zelf voor de ambassade had aangeboden? Vroeger trachtte men deze ‘tegenstrijdigheden’ te verklaren door aan te nemen dat het Roelandslied hier sporen bewaarde van oudere bewerkingen. Oorspronkelik, zo beweerde men, nam Karel het initiatief tot de zending; een omwerker heeft het toneel aan Marsile's hof

er bij gevoegd en de daardoor ontstane nutteloosheid der afvaardiging van een der Fransen niet opgemerkt. Maar als dus Ganeloen niet met Blanchandrin naar Saragossa reed, dan kon het plan van het verraad ook nog niet zijn beraamd vóór zijn komst bij Marsile; vandaar zijn uitdagende houding, een biezonderheid die in de latere vorm bij vergissing is blijven staan. En zo vond men voor alle schijnbare of werkelike onduidelikheden een oplossing. Wij, die tans het Roelandslied nemen zó als het is, trachten onze verklaringen in het gedicht zelf te zoeken. Nu heeft Bédier uit kruistochtverhalen aangetoond dat het zenden van dergelijke 'nodeloze' gezantschappen in de tijd van onze dichter gewoonte was, en daarmede is het eerste punt afgehandeld. Moeieliker is de kwestie van de houding van Ganeloen. Ziehier hoe Bédier haar verklaart: Ganeloen wil, om het zedelik recht te hebben Roeland te doen sterven, zijn eigen leven wagen; dat is zijn rechtvaardiging tegenover zichzelf; hij is geen lafaard en hij wil zichzelf tegenover Roeland een andere grief geven dan de vrees; hij wil dat waarheid zij wat hij aan zijn stiefzoon heeft verweten, dat deze hem een waarschijnlike dood tegemoet zendt. De dichter heeft in Ganeloen niet een banale verrader willen schilderen die zich laat omkopen; de geschenken die hij ontvangt zijn niet het loon van zijn misdaad, doch de giften die men aan scheidenden meegaf bij hun vertrek; maar hij haat, en daarom wil hij de dood van Roeland; hij haat, en daarom verdenkt hij Roeland hem met opzet te hebben aangewezen voor de gevaarlike boodschap. De oorzaak van die haat is ons onbekend; later, als Ganeloen zich moet verdedigen tegenover de keizer, maakt hij een toespeling op nadeel in geld en goed dat Roeland hem zou hebben toegebracht, maar wat precies daarvan is, zegt de dichter ons niet. Wèl blijkt, zoals wij zullen zien, dat ook anderen uit Ganeloens omgeving de mogelikheid van schuld van Roeland erkennen. Dus Ganeloen is te goeder trouw en de dichter prijst hem om zijn dapperheid en trouw aan zijn heer. Bédier heeft dus zeer terecht bij de verklaring van Ganeloens eigenaardige houding aan Marsile's hof de nadruk gelegd op de sympathie die de dichter hem niet onthoudt.

Toch lijkt mij de argumentatie van Bédier meer vernuftig dan overtuigend. Zulk een een diepliggend motief bij Gane-

loen te veronderstellen, daartoe geven de overige karakterbeschrijvingen in het gedicht niet het recht. Naar mijn overtuiging hebben wij hier te doen met een kunst die, in haar soort volmaakt, nog bij lange na niet de verfijning en complicatie vertoont van moderne vertellingen: het is primitieve kunst. Ik zou haar willen vergelijken met de wonderfraaie miniaturen die wij vinden in handschriften van de XIIe en XIIIe eeuw - ik denk aan het, door de 'Société des Anciens Textes' uitgegeven handschrift van de Apocalypsis, en, meer nog, aan de platen van de, in dezelfde kollektie gedrukte, fragmenten van een 'Leven van Thomas van Canterbury' - die toch wat de gelaatsuitdrukking en de houding der personen betreft, zoveel minder individueel, zoveel cliché-achtiger zijn dan moderne schilderingen. En hierin komt nu, dunkt mij, het primitieve karakter van de kunst van het Roelandslied uit dat, in de episode van Marsile's hof, Ganeloen de afgezant van Karel, en Ganeloen de verrader uit haat, nog niet tot één beeld zijn samengevat, of, zo men wil, dat het thema van de fiere gezant wiens moed de bewondering opwekt van zijn vijanden nog als iets afzonderliks optreedt. In zijn kwaliteit van gezant kon, volgens de nog schematiese kunstopvatting van de dichter, Ganeloen niet anders dan uitdagend spreken, zijns meesters heldenmoed prijzen. Daarnaast, zonder dat de dichter ook maar poogt de beide openbaringen van Ganeloens persoon in één beeld samen te vatten, zonder overgang, stelt de dichter de stiefvader van Roeland. Hij heeft niet, zoals een modern schrijver zou hebben gedaan, uitgewerkt, bij voorbeeld, hoe in Ganeloen plotseling de aangeboren haat van de Kristen tegenover de Heidenen, het bewustzijn van zijn plicht als gezant de gedachte aan wraak op Roeland overstemde en hoe, door de tussenkomst van Blanchandrin, deze laatste opnieuw bovenkwam. De stereoscoopplaten zijn nog niet in het toestel geplaatst dat ze voor ons oog tot één geheel maakt.

De kunst van de dichter van het Roelandslied is ellipties. Op een andere plaats vermeldt hij, in twee op elkaar volgende koepletten, zogenaamde 'laisses similaires' - waarin, op verschillende wijze, hetzelfde feit wordt verhaald - dat Sultan Baligant verneemt dat een ontzaglik aantal heidenen

bij Roncevaux zijn gesneuveld; de eerste maal eindigt het koeplet met de mededeling dat Baligant diep bedroefd was, en aan het slot van het tweede koeplet heeft dezelfde tijding een geheel andere uitwerking: Baligant is erover verheugd. Het verwondert mij dat men hier vroeger ook niet een 'tegenstrijdigheid' heeft gezien; de verklaring is natuurlik dat de indruk van smart gepaard gaat met de gedachte aan de wraak die zal worden genomen en die hem tot vreugde stemt. En zo is het ook met een derde episode waar, in twee 'laisses similaires', Roeland, door Ganeloen aangewezen voor de achterhoede, hem de eerste maal zijn dank betuigt voor die onderscheiding, en dadelik daarop hem de hevigste verwijten naar het hoofd slingert. Bédier beschouwt het eerste koeplet als ironies; ik geloof dat dit niet nodig is.

Trouwens, dit gebrek aan overgangen is een eigenaardigheid van de stijl der heldendichten in het algemeen. In het Willemslied wordt van de vrouw van Willem van Barcelone gezegd, als zij haar man zich ziet te goed doen aan een overvloedig maal dat zij hem voorzet na zijn terugkomst uit de slag waarin zijn gehele leger is gedood: 'Guibourc kijkt naar hem, schudt het hoofd en lacht; toch weent zij met beide haar oogen'. Vrolikheid over de goede eetlust van de dappere held, smart over de droefheid die op zijn gezicht staat te lezen: de dichter plaatst deze gevoelens eenvoudig naast elkander.

Ik sprak daareven van primitieve kunst; misschien ware het beter geweest de term 'volkskunst' te gebruiken. Ik kom later hierop terug.

Karel maakt zich gereed het kamp op te breken. Ganeloen heeft, wel wetende dat Roeland een gevaarlike post nooit zou weigeren, zijn naam genoemd, toen de keizer zijn groten raadpleegde over de keus van een aanvoerder der achterhoede. En van nu af treedt Roeland op de voorgrond, vult het gehele toneel. Hij weigert een talrijk leger dat de keizer, in zijn bezorgheid voor het leven van zijn geliefde neef, hem aanbiedt; ook daarvan was Ganeloen, die Roelands dapperheid kent, reeds vooraf verzekerd. Een keurbende van 20.000 man, en met hem de beste Franse aanvoerders, in de eerste plaats

zijn krijgsmakker Olivier, voegen zich bij hem. Terwijl Karel heentrekt, naderen de Sarracenen van de andere zijde.

De slag bij Roncevaux begint. Moet ik hem hier verhalen? Ik zou zo gaarne bladzijde aan bladzijde van Bédier overschrijven, overtuigd als ik ben dat iets mooiers niet denkbaar is. De hoge schoonheid van het gedicht wordt, o wonder, door zijn analyse nog verhevener. Dit is niet meer interpreteren, het is herscheppen.

Olivier, Roelands boezemvriend, bestijgt een heuvel en ziet dat de bergen en valleien rondom bezet zijn met vijanden. Roeland denkt er niet aan zelf een onderzoek in te stellen naar het aantal der Sarracenen, aanvaardt de strijd en is verheugd over het vooruitzicht: 'Voor onze vorst zijn wij hier. Voor zijn heer moet men rampen lijden en koude en warmte verduren. Laat nu een ieder dapper strijden, opdat men geen smaadliederen op ons zinge. De heidenen hebben ongelijk en de Kristenen hebben het recht aan hun zijde. Ik zal een goed voorbeeld geven'. Maar Olivier, die voorzichtig is, raadt hem aan de horen te blazen, opdat Karel terugkere en hen helpe tegen de heidenen. Roeland weigert op stellige toon: 'Al mijn roem zou ik in Frankrijk verliezen. Ik zal strijden en de heidenen verslaan; geen van hen zal overblijven. God verhoede dat door mijn toedoen Frankrijks roem zou verminderen. Ik verkies de dood boven de schande. Omdat wij goed vechten, daarom houdt de keizer van ons'. Roeland is dapper, en Olivier is wijs - zo spreekt de dichter - en beiden zijn bewonderenswaardige krijgers. Bisschop Turpijn zegent de Fransen en belooft aan hen die mochten sneuvelen het paradijs; hij geeft hun de absolutie.

Drie fazen van de veldslag beschrijft ons de dichter. In de eerste is Roeland zeker van de overwinning. De strijders zijn vol goede moed en schertsen zelfs. De heidenen vallen onder hun slagen en vluchten. Maar daar nadert koning Marsile met een ontzaglik leger. Het aantal der Fransen is geslonken, en langzamerhand komt over hen het voorgevoel van een onvermijdelike dood en de gedachte aan de nederlaag die dreigt. Als Turpijn de troepen opnieuw zegent, is zijn toon geheel anders: allen zullen sterven, maar het paradijs is hun verzekerd. Roeland ziet om zich heen steeds meer dooden vallen, en bij hem komt twijfel op of

hij goed heeft gehandeld. Hij wendt zich tot Olivier en zegt hem: ‘Makker, ik zie zoveel baronnen ter aarde liggen. Broeder, wat kunnen wij doen?’ Het is alsof hij hem ertoe wil brengen de raad van straks, om de horen te blazen, te herhalen. Maar Olivier wil hem niet begrijpen en antwoordt op ironiese toon: ‘Liever sterf ik dan schande te lijden’. Roeland zegt: ‘Ik zal de horen blazen en de keizer, mijn heer, zal terugkeren’. Maar dan kan Olivier zich niet langer bedwingen: ‘Indien gij dat doet, zult gij nooit rusten in de armen van mijn zuster Aude, uw verloofde. Gij zijt de schuld van alles, want dapperheid verbonden met gezond verstand, is geen lafheid. Door uw lichtzinnigheid zijn de Fransen omgekomen. Nooit zal Karel meer dienst van u hebben. Voordat de avond valt, zal het moeilike scheidingsuur komen’. Turpijn verzoent de beide wapenbroeders; Roeland zal de horen blazen, niet om Karel te hulp te roepen, want daarvoor is het te laat, maar opdat de keizer de lijken tegen de roofdieren zal kunnen doen beschermen.

Driemaal blaast Roeland zijn horen en de slapen van het hoofd barsten hem van de inspanning. Karel haast zich terug te keren op zijn schreden. Maar reeds is de ontknoping van het drama van Roncevaux begonnen. Een nieuw leger van heidenen nadert, nadat het tweede met koning Marsile op de vlucht is gedreven. Olivier wordt door een steek in de rug dodelik getroffen. Zijn laatste slagen vallen zwaar neer. Zijn ogen zien niet meer en als hij, over het slagveld warende, Roeland tegenkomt, dan treft zijn zwaard de wapenmakker op de helm. En Roeland vraagt op zachte toon: ‘Makker deedt gij dat met opzet?’ Olivier antwoordt: ‘Ik hoor uw stem; vergeef mij dat ik u heb geslagen’. Zij buigen voor elkander; in liefde zijn zij gescheiden. Ten derde male vluchten de heidenen; Turpijn en Roeland zijn alleen overgebleven. De bisschop is ter aarde gezonken; Roeland verbindt zijn wonden. Dan gaat hij heen om de lijken der pairs op te zoeken en ze vóór Turpijn neder te leggen, om ze door deze te doen zegenen. Van de inspanning valt hij neer, en Turpijn neemt de horen en sleept zich naar een beek om water voor zijn makker te halen. Maar hij kan niet verder en als Roeland tot zichzelf komt, ziet hij de edele held liggen. Hij vouwt de mooie witte handen

van de dode over de borst. En, na vergeefs getracht te hebben zijn getrouw zwaard stuk te slaan, opdat het niet in handen der vijanden zal vallen, plaatst hij het onder zich en legt zich neder, het gelaat gekeerd naar de vijanden. De ontmoediging die hem heeft bevangen gedurende de strijd, heeft plaats gemaakt voor vrede; hij heeft overwonnen en als trouw dienaar van zijn keizer sterft hij. Zijn ziel stijgt ten hemel.

Deze episode is, volgens Bédier, het hoogtepunt van het verhaal. Van het ogenblik af dat de achterhoede werd blootgesteld aan de overmacht der vijanden, was eigenlik de handeling van het gedicht afgesloten; de dichter zou de ontknoping hebben kunnen rekken, allerlei biezonderheden van het gevecht hebben kunnen inlassen, maar dat zou kunstmatig zijn geweest. - 'Il n'y a point de solution imaginable, hormis celle que la *Chanson de Roland* nous offre, et que seul un poète de génie pouvait trouver. Roland, maître d'appeler, refuse d'appeler, mais pour des raisons qui semblent étranges, et qui le sont en effet, puisqu'elles choquent Olivier, son plus cher compagnon, son double... Sans doute on admire les paroles de Roland; il ne veut pas que par sa faute son lignage soit honni et douce France abaissée; il aimerait mieux la mort. Mais les mêmes paroles, lequel des vingt mille vaillants qui sont là, prêts à son service, ne les dirait pas aussi bien, ailleurs qu'à Roncevaux? A Roncevaux, estce le cas de les dire?... S'il y a honte à appeler à l'aide quand on peut se battre seul, en quel temps, en quel pays, quel chef, surpris par un ennemi trop nombreux, a jamais hésité à demander du renfort? *D'içe ne sai jo blasme*, dit très justement Olivier... Il est "preux", dit le poète, et Olivier est "sage". Qu'est-ce donc, être preux, et qu'y a-t-il en ce mot?... Ne serait-ce que folie, comme le pense Olivier? Ainsi, avec sa force et sa hardiesse coutumières, Turold a osé placer son héros dans les conditions les plus défavorables, au risque de faire apparaître sa décision comme un caprice de son orgueil... Mais par là, Turold a obtenu que l'intérêt ne sera point dans les épisodes extérieurs, dans les grands coups d'épée; l'intérêt sera tout entier dans le conflit d'Olivier et de Roland, dans la curiosité passionnée qui désormais nous porte à observer Roland'. Op dat konflikt moet dus de nadruk vallen, en de twist tussen de beide helden, waarin

beider opvattingen van plicht zo scherp tegenover elkander worden gesteld, moet dus naar voren worden gebracht. ‘Le comte Roland a mis l'olifant à sa bouche... Il sonne “par peine et par ahan”, “il se demente”, et cet instant où enfin il apparaît qu'il souffre, achève de le justifier. Pour tous ceux d'ailleurs qui aux siècles lointains ont entendu chanter la *Chanson de Roland*, pour tous ses lecteurs modernes, plus ou moins obscurément, sa justification a commencé plus tôt, s'il est vrai que c'est la vaillance et la mort de ses compagnons qui le justifie progressivement, et qu'à mesure qu'il en mourait davantage, nous avons souhaité davantage que Roland n'appelât point... Roland leur devait cette mort, puisqu'ils en étaient dignes, il la devait à leur seigneur Charles, aux larmes mêmes de Charles et à ses pressentiments; il la devait à Ganelon, dont le calcul était un hommage... Son orgueil, ce n'est pas en lui seulement qu'il le met, c'est en son lignage et en douce France; et sa folie est de croire que la moindre diminution, et ne c'est pas assez dire, le moindre risque de diminution du moindre des Français est une diminution pour la France elle-même.’

Ik heb niet de moed aan deze woorden iets toe te voegen, en ga eenvoudig door met het verhaal.

Bédiers ontleding van het Roelandslied houdt op bij de dood van de held; voor hem is Roeland de hoofdpersoon van het gedicht, zodat zijn dood de eindkatastrofe vormt. Hetgeen daarop volgt: de wraakneming van Karel, zijn terugkeer in Frankrijk, de dood van Roelands verloofde Aude, het vonnis van Ganeloen zijn, ook volgens hem, wel noodzakelik voor het verhaal, maar om de eenheid van het gedicht aan te tonen - en daarom was het, zoals wij zagen, Bédier te doen - achtte hij het voldoende te geven wat hij gegeven heeft. Men kan deze inkorting betreuren. Vooreerst omdat wij nu al het treffende dat hij voorzeker zou hebben gezegd, moeten missen. Maar vooral hierom. Als de dichter het sterven van Roeland verhaald heeft, liggen slechts twee derden van het gedicht achter ons; ware hetgeen daarop volgt slechts een soort besluit, dan zou men de grote omvang ervan niet anders kunnen beschouwen dan als een fout in de opzet. Maar is het niet onze

plicht aldus te redeneren: indien de dichter van het Roelandslied, die wij hebben leren kennen als een meester in het ‘vak’ van dichten - ‘c'est un métier de faire un livre, comme de faire une pendule’; deze woorden van La Bruyère plaatst Bédier aan het hoofd van zijn analyse -, werkelik alles wikt en weegt, niets van het toeval laat afhangen en juist altijd de hoofdmomenten der handeling uitvoeriger behandelt dan de minder belangrijke episoden, is dan niet de uitgebreidheid van hetgeen op de dood van Roeland volgt, een bewijs dat voor hem dat laatste derde deel een integrerend stuk van het geheel uitmaakte? Hoe aangrijpend en overtuigend zou juist deze dichter op beknopte wijze, in enkele koepletten, de wraakneming van Karel, de terechtstelling van Ganeloen hebben kunnen beschrijven, en hoezeer zou daardoor het voornaamste gegeven naar voren zijn gebracht. Is het niet wat willekeurig het gehele gedicht om de dood van Roeland te groeperen; en, al lijkt ons deze beschouwing natuurlik, zijn wij zeker dat ook de dichter die bedoeling heeft gehad? Wèl is voor ons het zo aangrijpend geschilderde psychologiese konflikt tussen Roeland en Olivier het belangrijkst, maar toch is twijfel gerechtigd of de dichter zelf, wiens kunst zoveel verschilt van de onze, er ook zo over heeft gedacht.

In elk geval is een onderzoek van het laatste deel zeer nodig, en dit te meer omdat het zelfs nu nog voor velen de vraag is of ganse episoden ervan niet later zijn ingevoegd, dus ontbroken zouden hebben in het oorspronkelike lied; Gaston Paris o.a. heeft die vraag steeds bevestigend beantwoord. Men heeft ‘tegenstrijdigheden’ met het voorafgaande gekonstateerd en men meent zelfs dat een geheel gedicht is ingelast. Dit betreft de zogenaamde ‘episode van Baligant’.

Karel, aangekomen op het, met doden bezaaide, slagveld van Roncevaux, haast zich verder, na een deel zijner mannen ter bescherming van de lijken te hebben aangewezen, en achtervolgt de vluchtende heidenen. Op zijn bede laat God de zon stilstaan, om hem de tijd te geven hen te bereiken en te doden. Aan de oever van de Ebro slaat hij zijn kamp op en brengt er de nacht door.

Reeds aan het begin van de oorlog had Marsile, de

heidenkoning, de hulp ingeroepen van zijn leenheer Baligant, emir van het Oosten. Eerst tans landt deze in Spanje. Zijn aankomst wordt ons verhaald in een koeplet dat ongeveer met dezelfde woorden aanvangt als het Roelandslied zelf; dit was voor de vroegere commentatoren een der bewijzen dat het verhaal van Baligant eerst op zichzelf had gestaan, of altans niet door de oorspronkelike dichter was vervaardigd; wij trekken er alleen de konklusie uit dat de dichter een nieuw, zeer gewichtig hoofdstuk begint, misschien wel dat een nieuwe seance aanvangt van de voordracht van het gedicht door de jongleur.

Baligant dan komt aanzeilen met een ontzaglike vloot en de beschrijving heeft hier een Oosterse tint, een zekere lokale kleur. Hij zendt boden naar Saragossa, waar Marsile op het ziekbed ligt, terwijl aan zijn zijde koningin Bramimonde staat. Zij barst los in weeklachten, maar de koning gebiedt stilte en zegt: ‘Heren, spreekt met mij; gij ziet dat ik ten dode getroffen ben; ik heb geen zoon meer, geen erfgenaam; één had ik er, hij is gisteren door Roeland gedood. Vraagt mijn meester hierheen te komen, opdat ik hem mijn rechten op Spanje afsta en hem goede raad geve tegenover Karel’. Baligant haast zich naar Saragossa, Bramimonde snelt hem tegemoet en valt aan zijn voeten.

Getrouw aan zijn procédé van afwisseling, verplaatst de dichter ons naar Karels legerplaats. De keizer heeft in zijn harnas geslapen, niet uit vrees voor een overval der vijanden - de mannen van Marsile zijn er niet meer en van Baligant's komst weet Karel nog niets - maar als een eerbewijs voor Roland: zolang deze niet is betreurd en begraven, is Karels taak nog niet afgedaan. De volgende morgen begeven de Fransen zich op de terugweg naar Roncevaux. De keizer beveelt zijn mannen achter te blijven; het past hem het eerst op het slagveld aan te komen. Hij herinnert zich Roeland vroeger te hebben horen zeggen dat hij, in den vreemde stervende, zijn mannen altijd één pas vooruit zou zijn naar de kant van de vijand. Karel bestijgt een heuvel, terwijl zijn krijgslieden aan de voet stilhouden. Hij laat zijn blik gaan over het met doden bezaaide slagveld van Roncevaux. Dan afdalende, gaat hij zoeken naar Roelands lijk, en als hij het heeft gevonden neemt hij het in zijn armen en uit

zijn smart in een dier dodenklachten die behoren tot de vaste stijlmiddelen der eposdichters en die ons op nieuw doen zien dat wij hier met een primitieve kunst te doen hebben. Men verwittigt de keizer van de nadering van Baligant. Een ogenblik overmeestert hem een gevoel van smart bij die tijding, doch daarna heft hij fier het hoofd op, ziet rond naar zijn mannen en roept met forse stem: 'Baronnen van Frankrijk, te paard, wapent U'.

Zijn leger wordt in slagorde geplaatst; uitvoerig beschrijft de dichter de rangschikking der verschillende volkeren die het samenstellen; het is de eerste maal dat wij Karel's leger vóór ons zien; te Roncevaux waren alleen mannen van Roeland; daar hadden dus alleen de namen der aanvoerders belang en werden deze voor ons opgesomd. Ook het leger van Baligant wordt uitvoerig beschreven, uit een streven naar symmetrie dat ook een der eigenaardigheden dier oude kunst is, en ook hier worden niet de aanvoerders vermeld, maar de volkeren waaruit het heir bestaat.

De strijd vangt aan en op een gegeven ogenblik komen Karel en Baligant tegenover elkander. Zij raken handgemeen. Hun zadels raken los en beiden storten op de grond; onmiddellik staan zij weder op en het gevecht wordt te voet voortgezet. Het is een duel op leven en dood; het vuur spat uit de helmen als het zwaard van de tegenstander erop neervalt. Daar geeft Baligant zulk een vreselike slag aan Karel, dat deze wankelt. Het ogenblik is spannend. Maar de heilige Gabriël nadert de keizer en zegt: 'Grote koning, wat doet gij?' En als Karel de stem van zijn schutsengel hoort, heeft hij geen vrees meer dat hij zal sterven; hij voelt zijn krachten toenemen en brengt zijn tegenstander een dodelike houw toe. De heidenen vluchten en de Fransen zetten ze na tot Saragossa. De koningin staat op de toren en ziet de vluchtelingen naderen. Zij roept tot Marsile: 'Wij zijn verloren'. Als Marsile die woorden hoort, keert hij zich naar de muur; zijn ogen zijn vol tranen, zijn hoofd zinkt weg; hij sterft van smart. En wij herinneren ons dat zo ook Tristan van smart is gestorven, toen hij meende dat het schip waarop hij wachtte Isolde niet meebracht: 'alors Tristan se tourna vers la muraille, et dit: Je ne puis retenir ma vie plus longtemps'.

Ziedaar de episode die men uit het Roelandslied heeft willen lichten, zonder zich af te vragen hoe dit er dan na die amputatie wel zou hebben uitgezien. Men heeft techniese en esthetiese argumenten gebruikt; de eerste te vermelden, daartoe is het hier niet de plaats; ik acht ze niet afdoende. De bewijsvoering gegrond op het geringere talent van de dichter der episode van Baligant lijkt mij ook buitengewoon ongelukkig. Een Duits criticus heeft deze dichter, in tegenstelling tot die van het Roelandslied, een ‘stumper’ genoemd; Gaston Paris heeft terecht dit onjuiste oordeel gewraakt; hij stelde de kunst in dit onderdeel van het werk eerder nog hoger dan die van hetgeen eraan voorafgaat. En inderdaad, het is onbegrijpelik hoe iemand tot zulk een onjuiste voorstelling kon komen. Om slechts dit éne te noemen: niet minder dan in vroegere tonelen weet de dichter hier de hoofdmomenten van de handeling voor ons oog te schilderen: Karel, de grijze keizer, alleen staande op een hoogte, beneden hem zijn gevolg, de koningin aan de voeten van de Oosterse vorst. Zo zagen wij daareven het lijk van Turpijn met, op de borst, de witte handen, die een geheel beeld van de gestorven held vóór onze verbeelding oproepen. Ik voor mij acht het niet onmogelik dat, wel verre van een toevoegsel te zijn, dit gedeelte van het verhaal voor de dichter het culminatiepunt ervan is; en hierin zou ik dus enigszins verschillen van Bédier. De slag van Roncevaux is misschien bedoeld als een episode in de strijd van Karel tegen Spanje; wèl een beslissende gebeurtenis, zodat de dood van Roeland het gehele verhaal beheerst, maar hierop lette men: in de eerste verzen van het gedicht wordt verhaald dat Karel geheel Spanje heeft veroverd, op één stad na, nl. Saragossa. De inneming van deze stad is dus het uitgangspunt, en daarom moet de val van Saragossa worden beschouwd als het eigenlike gegeven van het Roelandslied, immers als het einddoel waarnaar Karel streeft. De dichter zegt dan ook, als de keizer deze stad is binnengetrokken: ‘Trots is de grijze vorst, als Bramimonde hem de torens heeft overgegeven; hem die door God wordt geholpen gaat het goed’.

Indien het verslag dat wij van het Roelandslied geven,

een andere bedoeling had dan de eenheid ervan aan te tonen, zouden wij de aandacht moeten vestigen op de aangrijpende ontmoeting van Karel met Roelands verloofde Aude. En zeker zou dan ook de persoon van koningin Bramimonde meer op de voorgrond moeten worden gebracht. Over het uitvoerige toneel van het proces van Ganeloen past het hier echter nog enige woorden te zeggen.

Karel is teruggekeerd in Aix. Ganeloen die gevangen was genomen toen de Fransen, op het horenappèl van Roeland, naar Roncevaux zijn teruggekeerd, is in ketenen meegevoerd. Karel verzamelt in de kerk te Aix zijn mannen, die hij uit vele landen heeft opgeroepen; hij nodigt hen uit Ganeloen te vonnissen, die de oorzaak is van de dood van duizenden Fransen, van Roeland en van Olivier. Ganeloen zegt: ‘Ik zou dwaas zijn het langer te verhelen; Roeland heeft mij schade berokkend aan goud en aan bezittingen; daarom heb ik zijn dood gewild; maar aan verraad erken ik mij niet schuldig’. Hij staat daar fier, zijn lichaam is fors, en zijn gelaat schoon gekleurd; ‘als hij geen verrader was geweest, zou hij wel een echte held hebben geleken’. Dertig verwanten staan bij hem. ‘Roeland haatte mij en had mijn dood besloten. Ik heb hem en Olivier en alle pairs uitgedaagd. Karel heeft het gehoord. Ik heb mij gewroken, maar verraad pleegde ik niet’. Pinabel, een der verwanten van Ganeloen, belooft hem te zullen bijstaan. De raadslieden van de koning overleggen samen en, uit vrees voor Pinabel, stellen zij de keizer voor Ganeloen vrij te spreken. Alleen Thierry verzet zich er tegen en zegt tot de keizer, die bedroefd is over de raad van zijn edelen: ‘Heer Koning, mijn plicht is u te dienen; wat ook Roeland voor onrecht heeft bewezen aan Ganeloen, nooit had deze hem mogen verraden, omdat hij daarmede te kort schoot in zijn plicht jegens u. Tegenover u heeft hij misdaan. Met het zwaard wil ik mijn mening verdedigen’. Pinabel neemt het tweegevecht aan en wordt door Thierry gedood. Daarna wordt Ganeloen gevierendeeld.

Voor de kennis van het karakter van deze laatste is deze episode onmisbaar; zij bevestigt volkomen Bédier's opvatting. Ganeloen haat Roeland en meent het recht te hebben zich te wreken zoals hij gedaan heeft: hij heeft hem openlik

uitgedaagd. Wat de oorzaak van die haat is, blijkt niet, wij vermeldden dit reeds. In elk geval, Thierry ontkent niet dat Roeland zich tegenover zijn stiefvader iets te verwijten kan hebben gehad; hij treedt niet op als kampioen voor Roeland, maar voor Karel. Niet omdat hij zich op Roeland heeft gewroken, acht hij Ganeloen schuldig, maar omdat hij, door de wijze waarop hij zich heeft gewroken, gezondigd heeft tegen de Keizer. De dichter acht de veroordeling van Ganeloen rechtvaardig, want 'hij die verraadt, doodt zichzelf en anderen'; hij billikt de woede die de Fransen bezielt jegens degeen die Roeland en de twaalf pairs ten verderve heeft gebracht; maar toch laat hij ons delen in de sympathie die hij zelf heeft gevoeld voor de trouwe dienaar van zijn vorst, de liefhebbende vader en meester, wiens laatste gedachte, als hij zich op weg begeeft naar Saragossa, voor zijn zoontje en zijn 'mannen' is en die, als hij in het ongeluk is, aan zijn zijde een dappere verdediger als Pinabel en dertig verwanten vindt, om zich voor hem borg te stellen.

Reeds Gautier, Graevell en anderen hadden opgemerkt dat het karakter van Ganeloen zich in de loop van het verhaal, als het ware onder onze ogen, ontwikkelt. Hier wil ik vooral erop wijzen dat de dichter tot het eind toe dit karakter heeft volgehouden, dat de Ganeloen aan het hof van koning Marsile en de Ganeloen tegenover de rechters twee portretten zijn door één en dezelfde hand getekend.

Het Roelandslied eindigt zonder besluit.

Als Roeland is gestorven en zijn dood gewroken, dan trekt de grote keizer zich terug in zijn slaapvertrek. De heilige Gabriël verschijnt hem en kondigt hem, in naam van God, aan dat hij zich tot nieuwe strijd moet opmaken: 'Karel, roep de legers van uw rijk op; gij moet gaan naar Epirus; de koning Vivien moet gij in Imphe gaan bijstaan; in de stad die de heidenen belegeren roepen de Kristenen om u'. De keizer zou er liever niet heen zijn gegaan: 'O God, wat is mijn leven zwaar'; wenende rukt hij aan zijn grijze baard.

Bedrieg ik mij, of steunen ook deze laatste verzen mijn

vermoeden dat, voor de dichter, het konflikt tussen Roeland en Olivier niet het enige, ja niet het voornaamste onderwerp van zijn gedicht was? ‘Si les chansons de geste sont des romans historiques, elles le sont aussi peu que possible’, zegt Bédier, en inderdaad, behalve enkele namen en somtijds het uitgangspunt van het verhaal, is er niets geschiedkundigs in de oude heldendichten als het Roelandslied, het Willemslied, het Kroningslied. Toch zou het kunnen zijn dat de dichters zelf geschiedenis bedoelden te schrijven, en voor de juiste kennis van hun werk moet met die mogelikheid rekening worden gehouden. Juist Bédier heeft ons geleerd het gedicht te nemen zó als het vóór ons ligt, zonder er iets af te doen en zonder vooropgezette mening.

IV.

Hoe nieuw de behandeling van een heldendicht als letterkundig product nog is, kan uit de bovenstaande bladzijden gebleken zijn, indien men meent dat mijn opvatting, waar zij van die van Bédier afwijkt, niet onjuist is; dit zou bewijzen hoe, omtrent kwesties die belang hebben voor de interpretatie van het oude Roelandslied, nog afwijkende meningen mogelik zijn; over de verklaring der werken van de klassieken der XVIIe eeuw bestaat reeds, behoudens enkele uitzonderingen, dank zij talrijke geslachten van commentatoren, een ‘communis opinio’.

Toch is dit niet de enige vrucht van het werk van Bédier en zijn voorgangers. Tal van nieuwe problemen worden aan de onderzoekers voorgelegd; andere, die reeds vroeger waren gesteld, zijn gewijzigd. Naast de letterkundige verklaring blijft natuurlik de litterair-historiese haar aanspraken doen gelden. Vraagstukken als die van de schrijvers der heldendichten, de bronnen waaruit zij hebben geput, de invloed die zij hebben geoefend, blijven hun belang houden.

Wat betreft de persoon van de dichter, het spreekt vanzelf dat, zolang men in het heldendicht het produkt zag van de samenwerking van veel geslachten, het onderzoek naar de naam, de stand, de kultuur van degeen wiens werk men vóór zich had, betrekkelik onbelangrijk was. Zo kwam het dat de naam ‘Turoldus’, die aan het einde van het

Roelandslied staat, meestal met enige minachting ter zijde werd geschoven; men sprak meestal van ‘de dichter’ of ‘de dichters’, en Morf was een der weinige moderne onderzoekers die hem rondweg ‘Turold’ noemden. Met meer belangstelling dan vroeger het geval zou zijn geweest, zal de kritiek tans kennis nemen van de onderzoekingen van Tavernier, die ‘Turoldus’ identificeert met de bisschop van Bayeux van die naam.

In elk geval was de dichter van het Roelandslied een geleerd man; dezelfde Tavernier heeft waarschijnlik gemaakt dat het sporen van navolging van de *Aeneis* en de *Pharsalia* bevat, al gaat hij te ver bij het vaststellen van overeenkomsten. En hiermede kom ik tot de bronnen waaruit Turoldus putte. Is hij de eerste die de legende van Roeland tot een gedicht heeft omgewerkt of bestonden er oudere versies daarvan? Men ziet, hier betreden wij het terrein van de ‘vroegere geschiedenis’ van het gedicht, door de aanhangers der oude theorie bij voorkeur onderzocht, tot groot ongenoegen der jongeren. Is het niet inkonsekwent, nu zelf naar ‘oudere vormen’ te zoeken? Men bedenke echter dat tans geen sprake is van mysterieuse, onkenbare liederen uit de VIIIe, IXe en Xe eeuw; wanneer Bédier, zoals hij meermalen doet, oudere bewerkingen van een heldendicht onderstelt, dan bedoelt hij daarmede betrekkelik jonge gedichten, niet ouder dan de XIIe eeuw, die hetzelfde onderwerp hebben behandeld. Evenals wij zoeken naar de bronnen van Chrétien de Troyes en andere romanschrijvers uit die vroege tijden, evenals men, voor de beoordeling van Molière's genie, moet trachten te weten wie en hoe hij heeft nagevolgd, evenzo kunnen wij Turoldus' werkzaamheid alleen dan naar waarde schatten als wij weten wat vóór hem was gemaakt. De moeilikheden waarop wij zullen stuiten, tengevolge van de vroege tijd waarin hij dichtte, ontslaan ons niet van die taak. Onderzoekingen als die, ook al weder, van Tavernier over de anterioriteit van het Latijnse *Carmen de prodicione Guenonis* hebben niets van hun opportuniteit verloren.

Integendeel. Juist voor het ontstaan van het heldendicht is het nodig hierover tot klaarheid te komen.

Indien men mocht aannemen - zoals Roethe voor het Nibelungenlied doet - dat de oudste heldendichten vertalingen

of bewerkingen waren van Latijnse originelen, dan zou daardoor verband komen tussen het epos en de andere oude Franse dichtwerken, en dan zou vaststaan dat, evenals de andere Europese literaturen, ook de Franse begonnen was met navolgingen; het Roelandslied zou dan niet alleen chronologies maar ook in wezen dicht staan bij de bewerkingen van *Aeneïs*, *Thebaïs*, Dictys en Dares, Ovidius, die een veertigtal jaren later elkander opvolgen en de eerste Franse 'romans' zijn. Hoezeer die oude Franse werken onder de invloed staan van de gelijktijdige Latijnse litteratuur, heeft kort geleden Faral aangetoond. En zonder over de mogelikheid of waarschijnlikheid van een Latijns origineel een mening uit te spreken, noem ik twee feiten waarmee bij de beoordeling van dit probleem rekening zal moeten worden gehouden, n.l. dat het Latijnse fragment uit den Haag de oudste tekst is waarin helden uit de cyclus van Willem van Oranje worden genoemd, en dat Turoldus aan het eind van zijn gedicht meedeelt dat hij 'decline la geste', hetgeen het ongedwongenst is weer te geven met 'de Latijnse historie vertaalt'.

Op een tweede soort gegevens waarvan Oudfranse heldendichters zowel als romanschrijvers gebruik maken, dient te worden gewezen, n.l. de verhalen der kruisvaarders, hetzij die mondeling of schriftelik waren overgeleverd. Voor de *Roman de Thèbes* heb ik indertijd kunnen aanwijzen welke episoden uit de eerste en tweede kruistocht door de dichter als model zijn gebruikt voor tonelen die hij in zijn vertaling van de *Thebaïs* inlaste. Wat de heldendichten betreft diene het volgende. Foucher, een der geschiedschrijvers van de eerste kruistocht, heeft, evenals Turoldus, de gewoonte lange lijsten met namen van aanvoerders te geven. Bijvoorbeeld: 'Emir der Turken was Soliman en bij hem waren vele andere emirs, n.l. Amuradiginon, Miriatos, Comardigus, Amirchoi, Lachin, Baldagis, Caradigius'. Albertus van Aken deelt ons de namen der belegeraars van Nicea mede met de troepen die zij aanvoerden en met een korte beschrijving van hun persoon: 'Bohemund, vorst van Sicilië en Calabrië, van geboorte een Normandieër, een man van edele inborst en hoog verstand, en door krijgsmansdeugden zeer geschikt voor de oorlog, zeer rijk tevens. Naast hem wordt een

plaats aangewezen aan Tancred, een voornaam jongeling, neef van Bohemund, en aan zijn makkers. Een zekere Tatinus met de afgesneden neus' - men denkt onwillekeurig aan de bijnaam van Willem van Toulouse 'au court (of "courb") nez' - 'vertrouweling van de Keizer van Constantinopel, geleider van het leger der Kristenen, omdat hij de streek goed kende, was met hulptroepen bij de stad gelegerd... Daar bevonden zich de bisschop van Puy, rijk aan deugden,... Achar de Motinerla, wiens haren grijs waren...'. Het is of wij, in het Roelandslied, de beschrijving lezen van het leger van Marsile, met dit verschil dat de dichter getracht heeft de personen meer voor ons te doen leven: 'Er is een emir uit Balaguer, hij heeft een edel lichaam en een fier gelaat... hij is beroemd om zijn dapperheid. Een *almaçor* is er van Moriane; geen valser is er in geheel Spanje. Aan de andere kant is Turgis van Tortelose; hij is een graaf aan wie de stad behoort; onder de Kristenen wil hij een slachting aanrichten... Dan is er Escrami van Valterre, een Sarraceen; hem behoort dat land... Daar komt aangesneld Margari van Sicilië, van hem is al het land tot aan de zee; wegens zijn schoonheid is hij geliefd bij de vrouwen; geen die hem ziet of zij lacht hem toe; geen heiden is dapperder dan hij....'. De indeling in kompanjieën (*échelles*, *scarae*), zoals Albertus die mededeelt, komt geheel overeen met de schikking van de beide legers in het Roelandslied: 'Step hanus, hertog van Bourgondië, heeft zijn troep samengesteld uit zijn eigen mannen, Raymond heeft de Turcopolen en Provençalen in de zijne opgenomen; Koenraad, de maarschalk van Keizer Hendrik III, heeft de Alemannen, Saksers, Beieren, Lotharingers...'. En zo lezen wij in ons heldendicht: 'De achtste kompanjie bestaat uit Vlamingen en Friezen; er zijn er meer dan 40.000; en de negende bestaat uit Lotharingers en Bourgondiërs, terwijl Karel zelf zich aan het hoofd van zijn eigen mannen, de baronnen van Frankrijk, plaatst...'. Hoeveel meer overeenkomsten zal een voortgezet onderzoek nog aan het licht brengen. De aanvoerders der kruisvaarders spreken hun troepen toe, en de bisschoppen die hen vergezellen zegenen hen vóór het gevecht, niet anders dan Roeland en bisschop Turpijn het doen.

Maar indien de epen en de andere Oudfranse ver-

dichte verhalen in oorsprong een zo grote overeenkomst tonen, hoe komt het dan dat zij op ons, en ook op hun tijdgenoten, de indruk maakten van iets geheel anders te zijn?

Zo straks noemde ik de kunst van het Roelandslied ‘primitieve’ kunst en ik stelde daarnaast een andere term, ‘volkskunst’; ik bedoelde daarmede dit: de heldendichten lijken ons primitiever, niet omdat zij ouder zijn dan bijvoorbeeld de daareven vermelde ‘romans’ of die van Chrétien de Troyes - hoe weinig verschillen deze in datum van de oudste epen! - maar omdat zij ‘populaire’ kunst zijn. Het Oudfranse heldendicht is gemaakt voor het volk. Ik wacht er mij wel voor het een ‘volkslied’ te noemen, daar ik het met Prof. Hesseling eens ben dat ‘volkslied’ en ‘heldendicht’ scherp uit elkander moeten worden gehouden (*Gids*, 1913, *Heldendicht en Volkspoëzie*). Ik bedoel alleen dat het geschreven is in de vorm van een volkslied; het heeft evenals dit ‘het beknopte, fragmentariese van de uitdrukking, het schetsachtige’, korte, eenvoudige zinnen, herhalingen van termen en situaties, vaste formules, weinig overgangen en verklaringen, weinig of geen schakeringen. Maar kenschetsender nog voor het heldendicht is de muziek. Tiersot heeft, in zijn werk over het volkslied, aangetoond dat de wijze waarop de epen werden voorgedragen, overeenkomt met die van het meest populaire aller volksliederen, de zogenaamde ‘complainte’; het reciteren van alle verzen, twee aan twee, op dezelfde melodie vindt men daar terug. ‘De nos jours nous retrouvons la même succession interminable d'une seule formule mélodique à certaines complaintes conservées par la tradition populaire, dont les innombrables couplets à deux vers se chantent d'un bout à l'autre sur une même formule qui se répète indéfiniment’. Tiersot noemt deze oorspronkelike vorm van het lied de ‘mélodie romane’; ook gedichten van religieuze aard werden aldus gezongen; Franse pelgrims hebben het gezang van de psalm *In excitu* naar Italië overgebracht, waar de melodie als *tonus peregrinus* bekend was. En zo voert ons de muziek der heldendichten ook tot de pelgrimstochten, die men om andere redenen, zoals wij gezien hebben, ermede in verband heeft gebracht. Wie weet of het denkbeeld om die

melodieën van de pelgrimszang te gebruiken voor een heldenlied niet is opgerezen bij een pelgrim die met anderen naar Spanje of Italië trok? Was het Turoldus? En welke waren de ‘complaintes’ die hij tot model koos? Wij weten het nog niet. Maar wat wij wèl weten dat is: dat het ‘volk’ zijn gedicht heeft geadopteerd; het heeft ermede gehandeld als met eigen goed; door de afschrijvers is de tekst veranderd, uitgebreid, volkomen naar eigen willekeur en in overeenstemming met de zich wijzigende smaak van het talrijke, in alle landen verspreide, gehoor waarvoor de gedichten werden gezongen. Welk een onderscheid met de voor een ontwikkeld, beperkt publiek geschreven ‘romans’, waarvan de tekst in de kopieën weinig veranderingen heeft ondergaan.

Het oudste heldendicht zou dus zijn een door een geleerd dichter in de volkstoon en op de muziek van het volkslied gemaakt werk, waarvan de stof al of niet vóór hem door Latijnschrijvende ‘klerken’ zou zijn behandeld.

En dan zouden wij - en hiermede kom ik ten slotte op de theorie van Bédier terug - de verklaring hebben van het feit dat, gedurende meer dan vijftig jaren, de grootsten onder de romanisten, waarvan sommigen hun gehele werkzame leven lang het heldendicht bij voorkeur bestudeerden, hebben vastgehouden aan een theorie die ‘het volk’ als de schepper ervan beschouwde: zij waren vooral getroffen door het populaire karakter dier gedichten, die zo geheel anders waren dan de andere gelijktijdig of kort daarna vervaardigde werken, en voor hen was dit het essentiële. Men heeft terecht vaak verband gebracht tussen hun opvattingen van het ontstaan van het heldendicht en de romantiek; er is zonder twijfel verband; het geheimzinnige trok hen aan.

Maar toch hoede men zich, te veel nadruk hierop te leggen; men zou onrecht doen jegens de oudere geleerden als men daarmede bedoelde dat hun werk minder wetenschappelik zou zijn geweest dan dat der tegenwoordige beoefenaars van het epos. Elk geslacht wordt onbewust beheerst door enige vooropgezette meningen; het zou naïef zijn te denken dat onze tijdgenoten op die regel een uitzondering maken. Dat lijkt ons misschien zo, omdat wij tot hen behoren; de ‘heerlike’ betogen van Bédier voegen zich

vanzelf in ons denken, alsof onze geest ze verwachtte. Maar zó heeft ook het vorige geslacht de overtuiging gehad dat Gaston Paris en Pio Rajna het ontstaan van het heldendicht juist inzagen. Vergeten wij niet dat het boek van Bédier de op dit ogenblik laatste schakel is van een gouden keten waaraan vóór hem vele hoogbegaafden hebben gewerkt, wier arbeid onmisbaar is geweest. Gaston Paris heeft niet te vergeefs aan het Roelandslied, zijn lievelingstudie, onophoudelik gearbeid; en, zo wij het tans op een andere wijze beschouwen dan hij, dan zou hij dat zeer natuurlik hebben gevonden. In een rede ter gedachtenis van zijn vader, zelf voortreffelik kenner van het heldendicht, lees ik deze woorden: ‘Le meilleur hommage que nous puissions rendre à sa mémoire, c'est de continuer son oeuvre en la modifiant comme il l'aurait fait s'il l'avait trouvée à l'état d'avancement où il l'a mise’.

Groningen.
J.J. SALVERDA DE GRAVE.

De eischen van het verkeer te Amsterdam.

De fraaie plattegrond in den vorm van een halve maan, dien Amsterdam in 1663 gekregen had, heeft het tot 1870 ongeveer behouden. Al waren de straten in het oudste gedeelte der stad ook nauw, van klachten, dat de aanleg niet aan de eischen van het verkeer beantwoordde, hoort men pas in 1860.

Burgemeester en Wethouders waren toen van oordeel, dat iets tot 'verbetering van het publiek verkeer' in dat oudste gedeelte der stad gedaan moest worden. Daarom dienden zij den 12^{den} September van dat jaar een voordracht in bij den Raad, om de Korstjespoortsteeg, de Kolkstegen, de Oudebrugstegen, den Langen en Korten Niezel, de Stormsteeg, de Torensteeg, de Molsteeg, de Gasthuismolensteeg, de Stilsteeg, de Kolksteeg, de Oude Doelenstraat, de Heisteeg, de Rozenboomsteeg, de Taksteeg en de Langebrugsteeg te verbreeden. De voordracht bepaalde zich tot het aangeven van het plan, dat een groote verbetering in het verkeer van het westen naar het oosten der stad zou hebben gebracht.

Doch daar de kosten van deze verbreedingen te zamen op *ƒ* 800.000 waren geraamd konden Burgemeester en Wethouders geen vrijheid vinden 'tot eene zelfs gedeeltelijke uitvoering van dit huns inziens zeer wenschelijke werk een voordracht te doen.'

De Amsterdammers van thans zullen het zeker betreuren, dat men in 1860 het plan niet heeft uitgevoerd. Want, zou

men het nu willen verwezenlijken, dan zouden de kosten heel wat hooger loopen.

Vooral de nauwe Halsteeg was echter als verbinding tusschen den Dam en den O.Z. Voorburgwal ten eenenmale onvoldoende geworden, en zoo raadpleegden Burgemeester en Wethouders in 1865 den Minister van Binnenlandsche Zaken over een onteigeningswet, om verbreeding te verkrijgen. De Minister verklaarde, 'dat zoodanige onteigeningswet geen anderen grondslag kon hebben, dan het belang van het openbaar verkeer, en dat noch sierlijkheid, noch vermeend gezondheidsbelang daarbij in aanmerking mochten komen.' Daarom wilde hij geen onteigening van het geheele blok tusschen de Halsteeg en de Pijlsteeg, maar alleen van de huizen voor verbreeding der Halsteeg en de Oude Doelenstraat aan de noordzijde. De wet voor die onteigening werd in 1866 door de Tweede Kamer aangenomen.

Maar nu kwamen de heeren J. Louis Kuinders en Cornelis Outshoorn met een voorstel, om hun concessie te verleenen 'tot het aanleggen eener hoofdstraat van den Dam tot aan de Middenlaan der Plantage en het bouwen eener nieuwe centrale burgerwijk op de terreinen van den gedempten Uilenburgwal'.

De Gemeenteraad erkende dit werk den 19^{den} October 1866 als 'noodzakelijk en van algemeen nut'. Doch daar de gemeente zich tot deze platonische verklaring bepaalde en de concessionarissen niet den vereischten geldelijken steun konden verkrijgen is er van deze zoo gewenschte verbetering van het verkeer niets gekomen.

Toen werden, in 1867, de huizen aan de noordzijde der Halsteeg onteigend, waarvoor de gemeente nog geen *f* 350,000 had te betalen. Voor den grond, die na de slooping der huizen en de verbreeding overbleef, kreeg de gemeente van verschillende koopers bijna *f* 27,000, voor sommige terreinen werd *f* 53 per M^2 gegeven, andere konden echter slechts *f* 18 per M^2 opbrengen. De nieuwe Halsteeg werd Damstraat gedoopt, een naam op verzoek der bewoners den 30sten September 1868 door den Gemeenteraad gekozen.

Terzelfder tijd, dat deze verbetering van het verkeer te Amsterdam tot stand kwam, werd ook met het uitbreiden der stad buiten haar oude wallen begonnen. Er werd weder, als

vroeger geschied was, een algemeen plan van uitbreiding opgemaakt, maar de Gemeenteraad durfde dat niet aan, en zoo is, ten slotte, de uitbreiding bij stukken en brokken geschied. De Jacob van Lennepstraat, de Vondelstraat en de Pieter Corneliszoon Hooftstraat liet men als zonderlinge protuberansen uit de halve maan van het oude stadsplan komen, en daarbij kwam al gauw het schilderskwartier, de bekende 'Nieuwe Pijp'. Andere buurten ontstonden, zonder stelsel, waar het bouwen winst beloofde. En toen eindelijk werd ingezien, dat van dit alles toch een geheel diende te worden gemaakt, was het te laat, om nog iets goeds te kunnen verkrijgen. Wie dan ook de kaart van het tegenwoordig Amsterdam beschouwt ziet nog wel als kern het mooie plan der zeventiende eeuw, doch daaromheen niets dan een gewriemel van straten.

De uitbreiding was echter niet alleen geschied, om bouwterrein te verkrijgen. Het volgende jaar zal het een halve eeuw geleden zijn, dat het voorste gedeelte van het Rij- en Wandelpark, hetwelk in 1868 den naam van Vondelpark verkreeg, werd geopend. Dit park is zeker een sieraad van Amsterdam. Maar de smalle en lange strook, die het beslaat, heeft op de uitbreiding der stad geen gunstigen invloed gehad, daar verkeerswegen van het noorden naar het zuiden er onmogelijk door werden. Men denke zich eens, hoeveel fraaier toestand ontstaan zou zijn, als het park de plaats van het tegenwoordige Museumterrein en zijn omgeving had ingenomen. Ware in 1860 een behoorlijk, ruim opgevat, uitbreidingsplan voor de toen nog binnen haar oude wallen besloten stad vastgesteld, dan zouden veel bezwaren, die het verkeer tegenwoordig ondervindt, niet bestaan.

Doch in dien tijd had men van de toekomst der stad weinig verwachting. Anders had het Gemeentebestuur aan het Rijk niet een der bolwerken verkocht, om daarop, vlak bij het Leidscheplein, de cellulaire gevangenis te bouwen.

Een voor het verkeer te Amsterdam nootlottige fout werd in denzelfden tijd begaan, toen besloten werd het Centraal Station in het open havenfront te plaatsen. Maar dit was een misgreep van de heeren in den Haag, waartegen het Amsterdamsche Gemeentebestuur zich, zooveel het kon, heeft verzet.

Dit nieuw te bouwen station en de te verwachten opening van het kanaal door Holland op zijn Smalst, benevens de beginnende uitbreiding der stad aan de zuidzijde gaven Burgemeester en Wethouders aanleiding, den 29sten September 1873 een voordracht aan den Gemeenteraad te doen, om het verkeer te verbeteren. De overwegingen, die tot dit voorstel leidden, zijn soms merkwaardig. Verbreeding der Heistegen, der Huidenstraat, der Runstraat en verbreeding van een der zijden der Looiersgracht wordt niet noodig geacht, 'daar deze weg vooralsnog niet naar eenig uitgangspunt der stad voert.' Demping van den Nieuwe Zijds Voorburgwal kan niet geschieden 'wegens de waterverversching.' En van de Leídschestraat heet het, 'hare geringe breedte en het drukke verkeer van rij- en voertuigen doet op sommige tijden voor voetgangers gevaar ontstaan.'

Burgemeester en Wethouders achtten het verkeer in de Vijzelstraat, ofschoon men haar door een brug met de Weteringschans verbonden had, 'onbelangrijk'. Maar de Commissie van Bijstand in het beheer der Publíeke Werken meende, 'dat de gunstige ligging dier straat en de te verwachten verbinding daarvan met de nieuwe stad de Vijzelstraat als van zelf bestemmen voor een druk verkeer, waarvan dat der rijtuigen van weelde een belangrijk deel zal uitmaken.' Deze commissie blijkt beter kijk op de toekomst gehad te hebben dan het Dagelijksch Bestuur, al zijn de equipages misschien minder talrijk geworden, dan zij had verwacht.

Van de verbeteringen, in 1873 voorgesteld en het volgende jaar door den Gemeenteraad goedgekeurd, waren de voornaamste: het verbreeden van de kade aan de westzijde van het Damrak; het verruimen der toegangen tot de Spuistraat; het verbreeden van de Beurssteeg; het maken van een verbinding tusschen het Rokin en de Kistenmakersgracht; het verbreeden van de oostzijde der Geldersche kade; het verlagen van de Nieuwe Brug, van de bruggen op de Prins Hendrikkade en het vernieuwen der Kattenburgerbrug; het maken van verhoogde voetpaden (trottoirs) op den Heiligeweg, het verlagen van de brug over den Singel voor het Koningsplein; het maken van trottoirs in de Leidschestraat en in de Utrechtschestraat en het verlagen der bruggen in die straten; het verbreeden van de Stilsteeg en de Gasthuis-

molensteeg tusschen Spuistraat en Singel; het maken van bruggen over de Buitensingelgracht vóór het Leidscheplein, vóór de Spiegelgracht, - met verbinding over de Lijnbaansgracht - en vóór de Vijzelgracht. Een terrein aan de Weteringschans tusschen de gevangenis en de Weteringbarrière zou worden bestemd voor ‘Pinakotheek’ of voor fruitmarkt.

Geleidelijk werden al deze werken uitgevoerd. Voor het verbreeden van de Beurssteeg, de Stilsteeg en de Gasthuismolensteeg was onteigening noodig. Voor de Beurssteeg kostte die *f* 193,000, voor de later zoo gedoopte Paleisstraat - die eerst Pancrasstraat had zullen heeten, - *f* 320,000.

Het verkeer begon van karakter te veranderen, sinds in plaats van de omnibussen, die naar de stations buiten de Willemspoort en de Weesperpoort reden, door de Amsterdamsche Omnibus-maatschappij geregelde diensten van den Dam naar verschillende deelen der stad waren ingericht.

Een nieuwe verandering brachten de tramlijnen, waarvan de eerste, in 1876 geopend, van het Leidscheplein naar de Plantage liep. Weldra volgden de lijnen Dam - Vondelstraat, Dam - Amsteldijk, Dam - Sarphatistraat, Dam - Plantage, Dam - Haarlemmerplein, en later kwamen er ook lijnen Dam - Willemspark en Leidscheplein - Haarlemmerplein. In een stad als Amsterdam ging het aanleggen dier lijnen met groote moeilijkheden gespaard. Bruggen moesten verlaagd en versterkt worden, en soms moest een groote omweg worden gemaakt. Wie herinnert zich niet nog de draaischijf op het Koningsplein, waarover de wagens in de Reguliersdwarsstraat moesten komen?

De Koloniale Tentoonstelling, die in 1883 te Amsterdam zou worden gehouden, wekte lang van te voren groote verwachtingen, ook wat betreft het verkeer, dat zij brengen zou. Reeds verscheidene jaren vroeger waren zoogenaamde ‘havenstoombootjes’ in de vaart gekomen, die, in den geest der ‘bateaux-mouches’ te Parijs, de passagiers te water van het Rokin naar verschillende punten der stad vervoerden. Het scheen toen, alsof weer, als van ouds, de waterwegen van Amsterdam belang voor het verkeer zouden krijgen. Een jaar of tien waren deze vervoermiddelen populair. Maar ten slotte bleek, dat zij toch voor het verkeer in Amsterdam

zelf minder geschikt waren. De lijnen, die des zomers op plaatsen in den omtrek der stad voeren, bleven het langst bestaan.

Terzelfder tijd, dat het water weder voor het verkeer in de stad een rol scheen te zullen gaan vervullen, werd echter ook tot demping van grachten besloten. In 1882 werd het Damrak tot aan de Oude Brug dichtgeworpen, en ook het Spui gedempt; in 1884 volgde de demping van den Nieuwe Zijds Voorburgwal.

Het besluit tot het dempen der laatste gracht was reeds den 16^{en} Februari 1882 genomen; het had veler instemming niet, omdat men meende, dat de Spuistraat voldoende in de behoefte van het verkeer kon voorzien. In October van het jaar 1883 behandelde de Gemeenteraad de adressen, om op het besluit tot demping terug te komen. Maar met 18 tegen 17 stemmen werd besloten, het te handhaven.

Bij het dempen van het Damrak was aanvankelijk alleen aan de belangen van het verkeer naar het Centraal-Station gedacht. Er was toen een sterke strooming, om Amsterdam van boulevards, in den geest van die te Parijs, te voorzien. Maar toen de plannen, om een nieuwe Beurs aan den Dam tegenover het Paleis te bouwen, van de baan raakten, en een consortium een nieuwe Beurs op het gedempte Damrak wilde plaatsen, besloot de Gemeenteraad, daar zelf een Beurs ter vervanging der Beurs aan den Dam te stichten. Een prijsvraag werd uitgeschreven, bekroningen volgden, doch de Beurs werd niet gebouwd.

Den 27sten Juni 1885 zonden 2900 ingezetenen van Amsterdam een adres aan den Gemeenteraad, waarbij zij verzochten: ‘het Beursplan-Damrak in te trekken, het Rokin te dempen en van het Centraal-Station naar het Sophiaplein een boulevard aan te leggen’. Voor zulk een breeden weg, die met het oog op de toekomst zeker voordeelen zou hebben gehad, hebben de heeren A.W. de Flines en J.F. von Glahn met onverzwakten ijver gestreden.

Het scheen, dat hun ideaal verwezenlijkt zou worden, toen den 25sten Februari 1891 door den Gemeenteraad was besloten, de nieuwe Beurs te bouwen aan het Damrak, op een door onteigening te verkrijgen terrrein tusschen de Oudebrugsteeg en het Bible-Hôtel. Maar daar de Tweede Kamer

het ontwerp van wet, dat de onteigening der benoodigde huizen mogelijk zou maken, verwierp, kon de Beurs daar ter plaatse niet verrijzen.

En toen de Gemeenteraad den 7^{den} October 1896 besloten had, het trapeziumvormig terrein van het gedempte Damrak voor de Beurs aan te wijzen, waren alle 'boulevard'-plannen voorgoed van de baan. Het is wel te betreuren, dat de Tweede Kamer het onteigenings-ontwerp heeft verworpen. Immers daardoor werd de stad Amsterdam gedwongen een der weinige monumentale gebouwen, die zij in het laatst der negentiende eeuw kon stichten, te plaatsen op een stuk grond, dat daarvoor niet geschikt was.

Reeds in 1890 deed zich de behoefte aan verbetering van de verbinding tusschen het westen en het oosten der stad zeer gevoelen. Daarom werd besloten, de Huiszittensteeg en de Korte Huiszittensteeg te verbreeden, de Warmoesgracht te dempen, eenige huizen aan de Heeren- en Keizersgracht te onteigenen en af te breken, een brug over de Keizersgracht bij de Westermarkt te slaan en de Rozengracht te dempen. Zoo ontstond in 1895 de Raadhuisstraat, die den Dam met de Westermarkt verbindt, en die, met de Rozengracht, een drukke verkeersweg is geworden. Maar eigenaardig genoeg, de oude wegen, die door de Reestraat en de Hartenstraat en langs de Leliegracht leiden, hebben hun verkeer behouden. De verbindingen van de Raadhuisstraat met den Dam lieten aanvankelijk nog veel te wenschen over. Doch sedert zijn, eerst door het afbreken der aanbouwsels aan de zuidzijde der Nieuwe Kerk, in den laatsten tijd door het terugplaatsen van het gebouw der Groote Club, ook deze verbindingen verbeterd. En wanneer het plan Hendrichs-Outshoorn van 1866, om een breeden weg te maken tusschen de Oude Doelenstraat en de Plantage Middellaan, kon worden verwezenlijkt, dan zou er een zeer gewenschte en voldoende verbinding tusschen het westen en het oosten der stad zijn tot stand gebracht.

Ondertusschen is toch ook verbetering van een anderen verkeersweg, die van het westen naar het oosten loopt, noodzakelijk. Die weg gaat door de Westerstraat, de Prinsenstraat, de Heerenstraat, langs den Blauwburgwal en verliest zich dan in de nauwe stegen van het oudste Amster-

dam, waaruit zij pas aan het einde der Bantammerstraat weder te voorschijn komt.

Zooals wij zagen, dachten Burgemeester en Wethouders reeds in 1860 over het verbreeden dier stegen. Zij zagen toen op tegen de betrekkelijk geringe uitgaaf, die er voor gedaan had moeten worden. Nu zal voor het verbeteren van dien verkeersweg veel meer geld benoodigd zijn. Maar op den duur zal men er toch niet aan kunnen ontkomen. Ten westen van de Westerstraat is een dichtbevolkte wijk ontstaan, welker bewoners op een behoorlijke verbinding met het oosten der stad zeker recht hebben.

Niet minder dicht bebouwd zijn de wijken, die tusschen de Raampoort en de Leidschepoort buiten de oude stad ontstonden, en die nu reeds de Kostverloren Vaart bereiken. Zij hebben, over de gedempte Elandsgracht, door de Beerenstraat en de Wolvenstraat, een vrij goede verbinding met het hart der stad, die echter pas haar waarde zou verkrijgen, wanneer de Oude Spiegelstraat en de Raamsteeg werden verbreed, waardoor het verkeer met den Nieuwe Zijds Voorburgwal aan de eischen zou kunnen beantwoorden.

Een tweede weg, voor dit stadsgedeelte van beteekenis, leidt door de Runstraat en de Huidenstraat. Werden de Heistegen verbreed - wat men in 1860 reeds overwoog, - dan zou met het Spui en den Nieuwe Zijds Voorburgwal een goede verbinding verkregen worden.

De voornaamste weg, die van de wijken, in het zuiden van Amsterdam ontstaan, naar het hart der stad leidt, is de Leidschestraat. Reeds in 1873 achtten Burgemeester en Wethouders deze straat op sommige tijden van den dag voor voetgangers gevaarlijk. Toen reden er slechts rijtuigen en vrachtkarren door de straat; te begrijpen is het, dat in onzen tijd van electrische trams en automobielen - waarvan men in 1873 niet droomde - de Leidschestraat voor het verkeer ten eenenmale onvoldoende is geworden.

Men zou zoo zeggen, dat in een dergelijk geval een straat moet worden verbreed. Immers het verkeer kiest zelf de wegen, waarlangs het gaan wil; het leiden van het verkeer is een onmogelijkheid. Toen tot het dempen van den Nieuwe Zijds Achterburgwal besloten werd, verwachtte men, dat het verkeer, hetwelk door de nauwe Kalverstraat en over den niet

minder nauwen Nieuwendijk ging, zich naar de te maken zooveel breedere Spuistraat zou verplaatsen. De eigenaars en bewoners van die beide straten waren dan ook niet ingenomen met de dempingsplannen.

De Spuistraat is echter tot den huidigen dag zonder verkeer van beteekenis gebleven, en al ziet men langs den gedempten Nieuwe Zijds Voorburgwal de tramwagens en de automobielen jagen, de voetgangers blijven den alouden Heiligeweg, de Kalverstraat en de Nieuwendijk volgen, wat den winkeliers vooral zeer welkom is.

Wij weten, dat Burgemeester en Wethouders in hun laatste voordracht echter het verbreeden der Leidschestraat niet voorstellen. Zij zoeken de oplossing in het maken van een nieuwe straat, die het Spui met de Koekjesbrug zal verbinden. Om die straat, welke zich als een brutale kras in het fraaie plan der zeventiende eeuw zal voordoen, te scheppen, moet de Beulingsloot worden verlegd, moeten vele fraaie huizen aan Heeren- en Keizersgracht onder den moker vallen, moet een scheeve opening tusschen de Keizersgracht en de Prinsengracht worden gemaakt, moet een scheeve brug over de Prinsengracht worden geslagen en moet de Passeerdergracht worden gedempt. De stem des volks heeft over dit plan reeds haar veroordeelend vonnis uitgesproken. Naar verluidt, zal dit echter het Dagelijksch Bestuur niet van de dwaling zijns wegs terugbrengen.

Over de schoonheid van Amsterdam heb ik tot dusverre niet gesproken. Ik begrijp wel, dat het niet mogelijk is, die schoonheid, in de zeventiende en achttiende eeuw uit de behoeften der bewoners van toen ontstaan, ongerept te bewaren. De behoeften der tegenwoordige bewoners stellen andere eischen, waaraan, uit den aard der zaak, moet worden voldaan. Doch niet dan in de uiterste noodzakelijkheid mag die oude schoonheid vernietigd worden. Dat zal ieder Amsterdammer, wien de stad zijner geboorte lief is, erkennen. En ook zelfs de thans zeer talrijke Amsterdammers, wier wieg elders stond, zullen toch wel zoo onder de bekoring van de schoonheid, die het oude gedeelte hunner woonplaats heeft, gekomen zijn, dat zij haar niet zonder noodzaak meer en meer willen zien verdwijnen.

Zoo verklaar ik mij den tegenstand, dien het plan van

den verkeersweg, dat Burgemeester en Wethouders lieten ontwerpen, algemeen ondervond. Het verkeer in de twintigste eeuw stelt gansch andere eischen, dan dat in de zeventiende eeuw. Doch bij het voldoen aan die nieuwe eischen dient men, zooveel dit mogelijk is, te eerbiedigen wat het voorgeslacht tot stand bracht. Dit kan men doen, door de groote lijnen, die het plan van 1611 vertoont, te behouden. Een dier lijnen is de Leidschestraat, die het Koningsplein met het Leidscheplein verbindt. Zij blijft in wezen, wanneer de Leidschestraat naar de zijde der Spiegelstraat wordt verbreed.

Het is zeker waar, dat de Leidschestraat het meest haar karakter zou behouden, wanneer men haar liet, zooals zij is. Maar het voorstel, gedaan, om dit doel te bereiken, door op 20 M. afstand, naar de Spiegelstraat toe, een tweede Leidschestraat aan te leggen, schijnt mij beter bedoeld, dan fraai of practisch. Immers die tweede straat zou toch het karakter der eerste niet kunnen krijgen. De smalle strook tusschen de twee straten zou voor een behoorlijke bebouwing weinig geschikt zijn en, eindelijk, zou er groote kans bestaan, dat het verkeer zijn ouden weg bleef volgen en dat het der tweede Leidschestraat al niet beter zou gaan, dan andere dergelijke parallelstraten, die niet aan de verwachtingen beantwoord hebben.

Ik geloof dus, dat een verbreeding van de Leidschestraat de goede oplossing zal zijn.

De voordracht van Burgemeester en Wethouders spreekt ook van een verbinding der Constantijn Huygensstraat met de Van Baerlestraat, dwars door het Vondelpark. Ik kan mij begrijpen, dat velen, wie het Vondelpark lief is, tegen een dergelijke verbinding in verzet komen. Maar het verkeer stelt hier een eisch, die niet onbevredigd kan blijven. Reeds vroeger merkte ik op, dat de aanleg van het Vondelpark, al moet men hen, op wier aanstichting hij geschiedde, ook dankbaar zijn, toch het nadeel heeft gehad, dat het noordelijk deel der stadsuitbreiding geheel van het zuidelijk deel werd gescheiden. In 1864 had men weinig verwachting van Amsterdam's toekomst. Maar nu die zoo gansch anders is geworden, dan toen werd gedacht, mag piëteit voor wat in 1864 geschiedde, geen beletsel zijn, om aan de dringende eischen, die het verkeer thans stelt, te voldoen. Trouwens, komt de

nieuwe verbinding tot stand, dan zal alleen het smalle eerste deel van het park daar schade van ondervinden. Doch ook zelfs wanneer dit geheel zou moeten worden opgeofferd, dan behield men toch nog het grootste en schoonste deel van het park.

Een tweede belangrijke weg voor het verkeer van het zuiden naar het hart der stad is de Vijzelstraat. Wij zagen, hoe deze straat in 1873 door Burgemeester en Wethouders nog als van weinig beteekenis werd beschouwd, doch dat de Commissie van Bijstand in het beheer der Publieke Werken toen reeds inzag, dat het verkeer hier in de toekomst druk worden zou. De verbeteringen, in 1873 in verschillende straten gemaakt, hebben bestaan in het verlagen der bruggen en het aanleggen van verhoogde voetpaden. Van veel beteekenis voor het verkeer waren die werken natuurlijk niet; toen zij, een tiental jaren later in de Vijzelstraat waren uitgevoerd, gaf dit dan ook betrekkelijk weinig baat. Deze straat toch, die tot ongeveer 1870 toe, slechts een gering verkeer had, vertoonde de eigenaardigheid, dat haar begin, tusschen de Reguliersbreestraat en de Reguliersdwarsstraat, zeer smal was. Dat begin bestond reeds in 1611, toen het uitbreidingsplan werd opgemaakt; in 1663, toen de halve maan is voltooid, werd het vervolg der Vijzelstraat wel breeder aangelegd, doch liet men het gedeelte tot de Reguliersdwarsstraat onveranderd.

Een nadeel, niet slechts voor het verkeer door de Vijzelstraat, maar ook voor dat door de Reguliersbreestraat, was verder, dat tusschen de Munt en de zoogenaamde ‘Engelsche’ huizen aan het Schapenplein zich slechts een betrekkelijk smalle opening bevond.

Die huizen zijn in 1877 afgebroken; het langst bleef de zuidelijke zijmuur staan, waarop de reclame van Oostmeijer was geschilderd. Die muur werd, ter gelegenheid der feesten bij de stichting der Universiteit van Amsterdam door de studeerende jongelingschap omvergehaald. Zoo ontstond het Sophiaplein, dat later, door het overbruggen der doorvaart naar den Amstel toe, nog verbreed is. Er bestaan plannen, om die doorvaart ook aan de zijde van den Singel verder te overbruggen. Worden die verwezenlijkt, dan zal een veel betere toegang tot de Vijzelstraat zijn verkregen. De

Vijzelstraat zal ook worden verbreed; reeds is de onteigeningswet, die het gedeelte tusschen den Singel en de Heerengracht betreft, aangenomen. Die verbreeding zal geschieden aan de westzijde en daarvan zal een groote verbetering van het verkeer het gevolg zijn. Daarna zal tot het verder verbreeden der straat worden overgegaan en wil men de Vijzelgracht dempen. Tegen het dempen dier gracht, welke reeds door het verbreeden harer oostelijke kade haar cachet heeft verloren, zal door de voorstanders van het behoud der schoonheid van Amsterdam geen bezwaar worden gemaakt.

Tusschen de beide verkeerswegen, die het laatst werden genoemd, bevindt zich de Spiegelstraat, die vroeger, evenals de Vijzelstraat, eigenlijk dood liep. Immers noch Vijzelgracht, noch Spiegelgracht waren door bruggen met de Weteringschans verbonden. Wie de Weteringbarrière wilde bereiken, die op geen verkeersweg uitkwam, maar alleen tot de buitensingels toegang gaf, moest de Weteringstraat volgen. De Spiegelstraat werd echter voor het verkeer van belang, toen het Museumterrein, dat zoo lang braak had gelegen, geleidelijk bebouwd is geworden.

De Spiegelstraat was voorheen een rustige straat, immers zij liep niet slechts aan haar zuidzijde dood, doch ook aan de noordzijde, daar in de ‘Bocht’ van de Heerengracht bij de uitbreiding van 1663 geen brug was gemaakt. Nu het verkeer door de Spiegelstraat druk is geworden, en de automobielen het gedeelte der Heerengracht tusschen de Spiegelstraat en het Koningsplein veel berijden, achten sommigen het overbruggen der Heerengracht in de ‘Bocht’, en het doortrekken der Spiegelstraat tot aan den Singel gewenscht. Maar een blik op de kaart der stad doet zien, dat die verlengde Spiegelstraat in de bocht van den Singel zou uitkomen; werd ook deze gracht overbrugd, dan zou alleen een breede verbinding met het Rokin, dwars door de Kalverstraat heen, een behoorlijken verkeersweg tusschen het Rijksmuseum en het hart der stad doen ontstaan.

Een kostbaar werk zou het maken van een dergelijke doorbraak ongetwijfeld zijn. Het zou de schoonheid van de ‘Bocht’ der Heerengracht doen verdwijnen, het zou de losplaatsen aan den Singel tusschen den Heiligeweg en de Munt onmogelijk maken, het zou de bloemmarkt zeer in-

krimpen en eindelijk, een weinig gewenschte straat evenwijdig aan den Heiligeweg doen ontstaan. Dit alles maakt het doortrekken der Spiegelstraat niet aanbevelenswaardig. De verbetering in het verkeer, die dit doortrekken zou geven, ware evengoed te verkrijgen door het verbreeden van den Heiligeweg en van de Olieslagerssteeg. Dan zou, door de verbreede Leidschestraat, de gewenschte verbinding van het Museumterrein naar het Rokin zijn verkregen.

Een zeer belangrijke weg voor het verkeer van het zuiden der stad naar het midden is de Utrechtschestraat. Haar beteekenis zal nog grooter worden, wanneer het uitbreidingsplan-Zuid geheel verwezenlijkt is. Reeds vroeger is, om het verkeer, dat door de Utrechtschestraat plaats vindt, een anderen weg te kunnen aanwijzen, het dempen van de Reguliersgracht voorgesteld. De protesten van hen, die voor het behoud van de schoonheid der stad opkwamen, hebben toen echter dit dempen, dat inderdaad een vandalisme geweest zou zijn, voorkomen.

Maar ook uit andere oogpunten beschouwd zou het dempen der Reguliersgracht even goed als het dempen van de Leidschegracht, - dat sommigen thans ter wille van het verkeer voorstaan, - geen aanbeveling verdienen. Immers zulk een gedempte gracht kan nooit een behoorlijke straat, laat staan een behoorlijke winkelstraat worden. Men ziet het aan de Rozengracht, aan de Spuistraat, aan den Nieuwe Zijds Voorburgwal. Zijn, althans de beide laatste straten, door haar ligging nabij het hart der stad, voor kantoren en magazijnen gewild, van de Reguliersgracht kan dit zeker niet worden verwacht. Bovendien loopt de Reguliersgracht uit op een punt aan de zuidzijde der stad, dat weinig gunstig is gelegen. Wel zou de Nicolaas Witsenstraat kunnen worden verbreed en zou men van daar een brug naar de Stadhouderskade kunnen maken, doch om van die brug een breede straat naar het Sarphatipark aan te leggen zou heel wat aan onteigeningskosten vereischen, zelfs al werd van de 1e Sweelinckstraat voor dit doel gebruik gemaakt.

Het verbreeden der Utrechtschestraat zou zeker ook hier het beste zijn. Maar het vraagstuk dier verbreeding is voor deze straat minder gemakkelijk tot een goede oplossing te brengen dan voor de Leidschestraat en de Vijzelstraat.

Immers de Leidschestraat kan aan de zuidzijde, de Vijzelstraat aan de noordzijde verbreed worden, zonder dat daartegen eenig bezwaar uit een oogpunt van welstand valt aan te voeren. Maar ging men de Utrechtschestraat aan ééne zijde verbreeden, dan zouden de koepel van het Paleis voor Volksvlijt en de fontein op het Frederiksplein, die nu de eenige monumentale afsluiting van een straat vormen, waarop Amsterdam kan bogen, uit de as komen, en het geheele effect worden bedorven. Dit ware alleen te voorkomen, door de Utrechtschestraat aan beide zijden te verbreeden. En het staat te vreezen, dat voor zulk een verbreeding geen onteigeningswet te verkrijgen zou zijn, terwijl ook het stadsbestuur vermoedelijk tegen de hooge kosten zou opzien.

Daarom verdient het onlangs door een aantal ingezetenen van Amsterdam geopperde denkbeeld, om langs de westzijde van den Amstel een breeden verkeersweg, in den geest van de kaden langs de Seine te Parijs of van het Embankment te houden, aan te leggen, een ernstige overweging.

De Amstel is breed genoeg, om er wat voor dien verkeersweg af te kunnen nemen. De losplaatsen, nu aan den Binnen-Amstel aanwezig, zouden elders kunnen komen; om het verdwijnen der hooge boogbruggen zouden alleen oudheidliefhebbers treuren. Doch ook zij zouden moeten erkennen, dat, wat met het oog op de eischen van het verkeer te Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw gemaakt werd, slechts zoo lang kan worden behouden als de behoeften der twintigste eeuw gedoogen.

Aan de overzijde van den Amstel, die nu over de nieuwe brug kan worden bereikt, is het oude Rijnspoorwegstation een groote hindernis voor het verkeer. Toen dit, onmiddellijk vóór de Weesperbarrière werd gebouwd, was er buiten de stad aan deze zijde een landelijke omgeving. Maar sinds 1875 zijn hier meer en meer huizen gekomen. Bij het aanleggen van straten in dit gedeelte der stad was de spoorbaan een beletsel voor een goed plan van bebouwing. De bezwaren werden nog grooter, toen de verbindingslijn met den Oosterspoorweg was gemaakt. Pas sinds eenigen tijd heeft men door den tunnel eenige verbetering voor de voetgangers aangebracht. Maar in de Linnaeusstraat, waar de

bezwaren zich veel meer doen gevoelen, werd ter verbetering nog niets gedaan.

Verwacht mag worden, dat men bij de plannen tot verandering der spoorbanen om Amsterdam, die nu overwogen worden, met deze bezwaren, die het verkeer ondervindt, rekening zal houden. Het vraagstuk is echter moeilijk genoeg. Had men indertijd, zooals sommigen voorstonden, het Centraal Station buiten de Leidsche Poort geplaatst, dan zouden de verbindingsbanen, met het oog op den toenmaligen omvang van Amsterdam aangelegd, voor de uitbreiding der stad een wellicht nog grootere hindernis geweest zijn, dan de tegenwoordige.

Dan had echter de brug over het IJ gemaakt kunnen worden, waarvoor, omstreeks 1870, plannen bestonden. Maar die brug ware alleen dan mogelijk geweest wanneer men de handelsinrichtingen niet in het oosten, doch in het westen der stad had aangelegd. Men heeft nu groote plannen voor dat westen, doch komt daarmede een halve eeuw te laat. Welk een uitbreiding had Amsterdam niet aan de overzijde van het IJ kunnen verkrijgen, als daarheen een brug was gemaakt!

Doch gedane zaken nemen geen keer. Wel zou men het westelijk met het oostelijk IJ door een kanaal, dat door de Buiksloter Ham gaat, kunnen verbinden, maar het maken van een brug over het IJ op zijn smalste plaats zou nu geen voordeel meer opleveren in verhouding tot de groote kosten, die het werk vereischen zou. En voor een tunnel geldt hetzelfde.

Uit het weinige, dat ik in het midden bracht, zal gebleken zijn, hoe moeilijk op het oogenblik aan de eischen, die het verkeer te Amsterdam stelt, kan worden voldaan. De moeilijkheid, aan een bevredigende oplossing van het vraagstuk verbonden, heeft verscheidene oorzaken.

De voornaamste dezer oorzaken is wel, dat, toen Amsterdam tusschen 1860 en 1870 uit de sluimering ontwaakte, waarin het tot dusver verzonken was, niemand heeft verwacht, dat het weder een zoo welvarende en levendige koopstad zou worden, als het tegenwoordig is. Ik wees er reeds op, hoe men in 1860 tegen de betrekkelijk geringe kosten opzag, die toen voor zeer belangrijke verbeteringen van het

verkeer vereischt zouden geweest zijn, en hoe, zelfs in 1873 nog, men niet begreep, welke eischen de toen beginnende uitbreiding der stad buiten hare oude vesten aan het verkeer in de toekomst zou stellen.

Vergeten mag hierbij echter niet worden, dat Amsterdam veel te lang door de omliggende gemeenten werd omkneld. Dit heeft een zeer ongunstigen invloed op de vraagstukken van het verkeer gehad. Men bedenke slechts, hoe de gemeente Nieuwer-Amstel de nog bestaande Verbindingsstraat liet aanleggen.... om den Burgemeester in staat te stellen, het nieuwgebouwde raadhuis aan den Amstel te bereiken, zonder over het grondgebied van Amsterdam te gaan!

De groote annexatie van Mei 1896 heeft aan dezen toestand wel een einde gemaakt, maar wat eenmaal aanwezig was kon niet meer worden veranderd. Dit verontschuldigt echter niet, dat de uitbreiding van Amsterdam binnen de oude grenzen zoo weinig oordeelkundig heeft plaats gevonden.

Maar het baat niet, of men al treurt om wat in het verledene verkeerd werd gedaan. Dat is toch niet meer goed te maken. Doch het heden kan zich aan het verleden spiegelen en zorgen, dat de toekomst het geen verwijten maakt.

Daarvoor is noodig, dat men het verbeteren van de verkeerswegen naar een vast, weloverwogen en met het oog op de toekomst breed opgevat, plan ter hand neemt. Financieele overwegingen zullen bij het vaststellen van dit plan zeker mogen gelden; maar bedacht zal moeten worden, dat het beter is, enkele deelen van het plan behoorlijk uit te voeren, dan tot lapwerk zijn toevlucht te nemen, gelijk dit vroeger zoo vaak, tot schade van het verkeer, heeft plaats gevonden.

Bij dit plan zal men als regel moeten stellen, dat de groote lijnen, in den plattegrond der zeventiende eeuw aanwezig, worden bewaard, en dat men slechts reeds aanwezige straten verbreedt. Het dempen van grachten dient zooveel mogelijk te worden vermeden, immers, de ervaring heeft het geleerd, een gedempte gracht wordt nooit een behoorlijke straat, daar het verkeer niet kan worden gedwongen andere wegen te volgen, dan het van oudsher gewoon was. Ook de schoonheid vindt baat bij het behoud van schilderachtige grachten; het zou zeker niet verstandig zijn, dit stadschoon, waarom Amsterdam vermaard is, noodeloos op te offeren.

Het maken van ‘doorbraken’, zooals de nu voorgestelde verbinding van het Spui met de Bosboom Toussaintstraat er een zou zijn, verdient in geen enkel opzicht aanbeveling; in het algemeen plan tot verbetering van het verkeer passen zij dan ook niet.

Hopen wij, dat, al is het niet mogelijk weder goed te maken, wat vroeger werd bedorven, althans hetgeen nu ondernomen wordt ter verbetering van het verkeer, aan de redelijke eischen, die kunnen gesteld worden, zal voldoen.

24 Maart 1914.

A.W. WEISSMAN.

De vrije uitoefening der geneeskunst in Nederland.

In de maand September van het afgeloopen jaar is aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal een verzoekschrift ingediend door Mr. S. van Houten, Jhr. Mr. R.O. van Holthe tot Echten en Prof. Mr. J.A. van Hamel, strekkende eene wijziging van de betrokken wettelijke bepalingen tot stand te brengen, die meerdere vrijheid in de uitoefening van de geneeskunst beoogt.

De rekwestranten wenschen het monopolie der artsen te zien opgeheven en dat tot nu toe onbevoegden in de gelegenheid worden gesteld om met open vizier de geneeskunst te kunnen uitoefenen.

Hiermede wordt meer in 't bizonder beoogd, aan magnetiseurs, somnambules, spiritistische mediums, masseurs, Christian scientists de vrijheid te geven om zonder medisch toezicht van bevoegden zieken te behandelen.

De rekwestranten stellen zich op het standpunt, dat van sommige menschen eene mystische kracht zoude uitgaan, die hen in staat stelt genezingen te doen; eene kracht, waarvan officieele geneesheeren veelal verstoken zijn of waarvan dezen althans geen partij schijnen te trekken, waardoor de genezingskansen voor hunne patienten belangrijk verminderd worden.

Zij meenen, dat de psychotherapie niet tot haar recht en slechts langs kronkelwegen sommigen patienten ten goede komen kan, zoolang men aan de officieele geneeskunst het alleenrecht der vrije praktijk laat.

Het bedoelde euvel zou worden weggenomen door de be-

staande wetten in dier voege te wijzigen, dat aan ieder de toestemming worde verleend vrijelijk de geneeskunst uit te oefenen.

Genoemd voorstel heeft de gemoederen sterk in beweging gebracht en in tal van geschriften van geneesheeren en nietgeneesheeren is het vóór en het tegen dezer wetswijziging bepleit.

De redactie van 'De Gids' verzocht ons, ons oordeel in deze kwestie te geven; een verzoek, waaraan wij in de volgende bladzijden gaarne voldoen. Om tot dat oordeel te komen, willen wij de drie volgende vraagpunten stellen en beantwoorden:

1° Worden er werkelijk door onbevoegden genezingen verricht door middel van praktijken of krachten, die den bevoegden arts niet ten dienste staan of die deze althans niet of zelden aanwendt?

2° Van welken aard zijn deze praktijken of krachten?

3° Welke is de aangewezen weg om die middelen of krachten vellig dienstbaar te maken tot verbetering van de genezingskansen.

I.

Ons antwoord op deze eerste vraag kan kort zijn. Wij behandelden haar reeds vroeger in eene voordracht, gehouden achtereenvolgens voor de Psychomedical Society te Londen en voor de Medische Faculteits-Vereeniging te Groningen in Januari en Februari 1910.[1)]

'Laat ons eerlijk bekennen, dat nevens die gevallen, waarin de patienten, die der officieele geneeskunde afvallig werden en zich tot onbevoegden wendende, bedrogen uitkwamen, zich een niet onaanzienlijk getal andere voordoen, waarin werkelijk genezing gevonden werd door de zieken, die hunne toevlucht zochten bij den niet-medisch onderlegden natuurarts, bij den piskijker, de somnambule, den heilmagnetiseur of eenig andere geloofsgeneeswijze, deze moge dan

1) 'De Rehabilitatie van den huisarts door verbetering in de opvoeding van den geneesheer.' Amsterdam F. van Rossen, 1910 (pag. 5).

Christian Science heeten, bestaan in eene bedevaart naar Lourdes of eenig ander heiligdom, door gezond-bidden of langs overeenkomstigen weg verkregen worden.

Het zou dwaas zijn zijne oogen te sluiten voor het feit, dat genezingen aldus verkregen worden en zelfs talrijker zijn dan men algemeen wel meent. In stede van ze hooghartig te willen doodzwijgen, dient de arts met deze waarheid rekening te houden en er zijn voordeel mede te doen.'

II.

De beantwoording van het tweede vraagpunt vereischt vooraf een onderzoek naar de geneeswijzen en middelen aangewend door de onbevoegde geneeskunst-beoefenaars.

Wij willen daartoe de verschillende vormen opsommen van de niet-officieele geneeskunst. Zij zijn te rangschikken onder de drie navolgende rubrieken:

a *Godsdienstige vormen*.
Bedevaarten, gebeden, offeranden, amuletten, relikwieën, Chistian science, enz.

b *Mystische middelen*.
Het opleggen der handen, het belezen, het magnetisch fluïdum, somnambulie, genezende mediums.

c *Echte kwakzalverspraktijken*.
Piskijkers, natuur-geneeskunde, beenzetters, geheimmiddelen-kramerij, intuïtieve genezers, enz.

Zooals men ziet, is de verscheidenheid dier middelen groot en heerscht hier 'l'embarras du choix'. Elk hunner heeft zijne voorstanders, zijne aanhangers, zijne apostelen, waarvan velen, vurig in de leer, ijverig proselieten trachten te maken. Behalve een *odium medicum* en *theologicum*, bestaat er ook een sterk uitgedrukte onderlinge afkeer onder de banierdragers der wilde geneeskunst. De Christian scientists halen de schouders op voor de bedevaartgangers naar Lourdes en zien in de dragers van amuletten dwaze bijgeloovigen. De magnetiseur, in het bewustzijn van de in hem wonende kracht, het spiritistisch medium, in het vertrouwen op den hem besturenden geest, verachten de praktijken van den piskijker.

Hoe moeten wij nu verklaren, dat alle deze vormen dier

niet-geijkte geneeskunst, werkelijk genezingen te boeken hebben, terwijl de middelen, die zij bezigen, van zoo verschillenden aard zijn? Kan het wezen dat dit verschil slechts schijnbaar is, en dat, afgescheiden van de meer of minder specifieke geneeskracht, die ieder hunner eigen zou kunnen wezen, een zelfde hoofdfactor in hen werkzaam is, die wij gewoon zijn de *suggestie* te noemen? Dit nu blijkt inderdaad zoo te zijn. Waar het ons er nu om te doen is dien factor: suggestie in zijne werking en schakeeringen te bestudeeren, verdient dit begrip eerst nader verklaard te worden:

Suggestie heet eene handeling, waarvan het effekt hierin bestaat, dat bij den proefpersoon de overtuiging is gewekt van het optreden dier werking. Als men bijvoorbeeld tot iemand zegt: 'Wat krijgt je een kleur!' en die persoon gaat dan blozen - eene ervaring, die ieder dagelijks maken kan - dan is dat eene gelukte suggestie, aangezien de overtuiging van rood-worden den blos naar de wangen gevoerd heeft. Het gevoel van jeuk, dat iemand ontwaren kan, wanneer hij ongedierte op het hoofd of de kleeren van zijn buurman ziet; de onmacht om met eten voort te gaan, de braakneiging, ja het werkelijk braken, dat zich bij iemand vertoont, als een dischgenoot een walgingwekkend verhaal doet, zijn andere voorbeelden van suggestie.

Nevens de suggestie, die van buiten komt, de *heterosuggestie*, kent men de *auto-suggestie*, zelf-suggestie. De laatste treedt blijkbaar spontaan op; zij berust op eene voorstelling, die van den persoon zelf uitgaat. Zij kan ontstaan door eene associatie van voorstellingen.

Voorbeelden van *auto-suggestie:* De aanwezigheid van kunstbloemen in een besloten vertrek doet hoofdpijn ontstaan bij een persoon, die den geur van bloemen niet verdragen kan. De valsche voorstelling, dat de bloemen natuurbloemen waren, werkte hier als suggestie.

Een slager, op het punt een zwaar stuk vleesch aan den haak te slaan, glijdt uit en blijft met zijn arm aan den haak hangen. De man krijgt eene flauwte van den schrik; hij wordt door zijn knecht uit den gevaarlijken toestand verlost. De kleeren worden van den arm losgesneden en bij onderzoek blijkt nu, dat de man niet eens gekwetst en eenvoudig aan zijne mouw is blijven haken.

Tot het gelukken eener suggestie zijn twee dingen noodig: eene zekere ontvankelijkheid van den proefpersoon, die men *suggestibiliteit* noemt, en diens vermogen om de gesuggereerde idée om te zetten in daadwerkelijkheid, de *idéoplastie*.

Suggestiebel zijn we allen in normalen toestand in meer of mindere mate; deze suggestibiliteit neemt toe in den toestand, dien men hypnose noemt. De hypnotische toestand wordt wederom slechts door suggestie verkregen. De overtuiging, dat hypnose gaat intreden, moet verwekt worden.

Het idéoplastisch vermogen loopt zeer uiteen. Vandaar dat het zich al of niet réaliseeren van eene gegeven suggestie vaak onberekenbaar is.

De suggestie, als affirmatie, verzekering bedoeld, moet, om goed te gelukken, duidelijk, met gezag gegeven en dikwijls herhaald worden.

De suggestibiliteit van een persoon neemt toe als diens aandacht afgeleid, als de contrôle verslapt of opgeheven is. Zoo zal onder den invloed van gemoedsaandoeningen, van slaapdronkenheid, van een alcoholroes, van eene beneveling door aether, chloroform, van koortstoestanden, van bovengenoemden suggestie-slaap, de suggestie gemakkelijker haar weg vinden.

De methodische toepassing van de suggestie in de geneeskunde kanken wij aan Liébeault, 1866. Deze Fransche geneesheer (geb. 1823, overl. 1904) had zich jarenlang toegelegd op de studie van het dierlijk magnétisme en deze kunst in zijne praktijk toegepast. Hem is het gelukt door zijne practische studie, steunende op de schouders zijner voorgangers, uit het wetenschappelijk erts, door dezen geleverd, het edel metaal af te zonderen: *de suggestie door het gesproken woord*.

Vóór hem hadden Mesmer, op het einde van de XVIIIe eeuw, onder de regeering van Lodewijk XVI, en tal van diens navolgers genezingen verricht, door hen aan eene geheimzinnige natuurkracht toegeschreven, maar die in werkelijkheid het gevolg waren van de suggestie, die van hen en hunne geheimzinnige handelingen uitging; was door den Portugeeschen R.C. priester Faria in 1814 aangetoond, dat de magnetische slaap kon opgewekt worden door een eenvoudig bevel, zonder gebruik te maken van de onnoodige en overtollige praktijken der Mesmeristen; had James Braid,

chirurgijn te Manchester, er op gewezen, dat de magnetische, door hem verdoopt in ‘hypnotischen’ toestand, kon verkregen worden zonder magnetiseur, eenvoudig door de aandacht van den persoon te bepalen op één punt, het aanstaren van een glinsterend voorwerp en de daarbij gedane voorspelling, dat hij zou inslapen.

Het bleek Liébeault, dat het gansche vraagstuk hierop neerkwam, indruk te maken op den proefpersoon, om in dezen het denkbeeld post te doen vatten, dat er iets bizonders met hem ging geschieden, dat een eigenaardige toestand, die veel analogie met den slaap vertoonde, op het punt was in te treden en dat aan alle middelen om dien indruk te verwekken, het eenvoudigste en doeltreffendste bleek te zijn: *het gesproken woord*. Na den patient in toestand van verhoogde suggestibiliteit, van hypnose, te hebben gebracht, voegde hij hieraan toe het denkbeeld van genezing, door het wegsuggereeren van de ziekteverschijnselen, die deze vertoonde.

De geneeswijze door suggestie is dus te beschouwen als de wetenschappelijk gelouterde [gedésocculteerde (Grasset)] magnetische geneesmethode, als eene systematische geneeswijze van het geloof, van de verbeelding.

Bij de handelingen, waaraan de magnetiseur zijn patient onderwerpt, meent deze dat de genezende kracht uitgaat van zijne strijkingen of aanraking, terwijl slechts de *verkapte suggestie* hier de genezende factor is; het denkbeeld van genezing ontstaat in patients brein door den ontvangen indruk der strijkingen, door zijn goed geloof, zijn vertrouwen in deze bewerking.

Bij de suggestieve geneeswijze weet de patient, dat hij gesuggereerd wordt. Hier is het denkbeeld genezen onmiddellijk besloten in den ontvangen indruk, het gesproken woord.

Zal eene suggestie genezend werken, dan is het noodig, dat zij gegeven worde door een persoon, die op den patient op dat oogenblik een overwegenden indruk maakt.

Het gezag van den geneesheer moet zoo groot mogelijk zijn. Hij kan dat ontleenen aan den roep, die van hem uitgaat, aan zijn voorkomen, zijne wijze van optreden, zijn takt en menschenkennis, zijn titel (hoogleeraar, directeur van een ziekenhuis), maar daarnevens aan zijne werkelijke kunde en ervaring.

Voorts moet de patient de noodige vatbaarheid bezitten voor suggestie en, zooals we hierboven reeds zeiden, ook het vermogen om de ingegeven idée tot realisatie te brengen. Allen zijn wij suggestiebel, mits de omstandigheden daartoe gunstig zijn.

De suggestie kan eenvoudig hierin bestaan, dat, als bij overrompeling, op beslissenden toon verzekerd wordt dat een ziektetoestand, een verschijnsel, verdwijnt, verdwenen is of gaat verdwijnen; dat door zachte - als 't ware moederlijk geruststellende - insinuatie, bij herhaling gegeven verzekering, bovengenoemd doel bereikt wordt. Men spreekt dan van *directe suggestie*.

Maar men kan de suggestie ook belichamen of verschuilen in eene andere behandeling, casu quo in de zoogen. magnetische passes, zoogen. gemagnetiseerd water, in de massage, de behandeling door electriciteit, in het reiken van een geneesmiddel, het verrichten eener schijnoperatie, waarin de verzekering besloten ligt of waarbij gezegd wordt: ‘hierdoor zult ge genezen’. Dat heet dan *indirecte* of *verkapte suggestie*.

Hierbij sluit zich aan: de genezing, verkregen door godsdienstige handelingen, het gebed, het deelnemen aan bedevaarten, het bezoeken van heiligdommen, het dragen van amuletten, het aanraken van relikwieën, de *geloofs-suggestie*.

De invloed van de suggestie op onze geestes- en lichaamsfuncties is een ver strekkende; verder dan zelfs menig geneesheer vermoedt. De medische psychologie en de physiologie hebben ons geleerd hoe gewichtig de rol is, die deze factor speelt in ons zieleleven en in de functie en de stofwisseling onzer organen. Het is hier de plaats niet en 't zou ons te ver voeren om daar nader op in te gaan, maar wel willen we een oogenblik stilstaan bij het phenomeen: *hypnotische slaap* en den aanverwanten toestand *somnambulisme*.

Door eenvoudig toespreken, al of niet vergezeld van het verrichten van eenige manipulaties, ook zonder een enkel woord te zeggen, door zacht dichtdrukken der oogen b.v. kan men den patient in slaap brengen, een slaap, die op het oog niets verschilt van den gewonen natuurlijken slaap en waarbij de geneesheer in rapport blijft met zijn patient, dat is met hem van gedachten wisselen, met hem spreken kan

zonder diens slaap te storen. Deze slaaptoestand doet zich in alle schakeeringen voor. Hij kan den lichtsten vorm vertoonen - is dan van den toestand van wakker-zijn nagenoeg niet te onderscheiden - en aanzwellen tot dien van diepen slaap, waaruit men ontwaakt zonder herinnering van wat er gedurende het slapen met ons en om ons heen mocht zijn voorgevallen. Laat men den aldus slapende aan zichzelf over, dan zal het rapport met den geneesheer ophouden, zal patient na eenigen tijd spontaan wakker worden of wel hij zal door toespreken van den geneesheer uit den toestand van gewoon slapen weer in hypnotischen slaap met rapport teruggebracht kunnen worden.

Men kan van dien slaaptoestand gebruik maken - daar de patient dan in een verhoogden graad van suggestibiliteit verkeert - om zijne aandacht te concentreeren op herinneringen of feiten, die voorgevallen en hem ontgaan zijn, en hem deze aldus weer voor den geest te brengen; of wel om hem oefeningen te laten doen met organen, waarvan de functies gestoord zijn, enzoovoort.

Van het opdiepen der herinneringen, van wat onbewust geworden is weer tot bewustzijn te brengen, is partij getrokken o.a. door Breuer en Freud, die langs dezen weg hysterischen hebben weten te bevrijden van herinneringen, die hen plaagden, en van de ziekteverschijnselen, die daarvan het gevolg waren.

Van de reéducatie in hypnose wordt gebruik gemaakt onder meer bij functioneele verlamming van de onderste ledematen door den slapende loopoefeningen te laten verrichten, den stotteraar te doen spreken, den lijder aan schrijf-, viool-, pianokramp te doen schrijven en spelen, enzoovoort.

Van hooge waarde is de suggestie-slaap als algemeen kalmeerend middel en als geneesmiddel bij stoornis in de normale slaapfunctie, bij zoogen. slapeloosheid.

Wetterstrand heeft ons geleerd hoe we den hypnotischen slaap verlengen kunnen en dagen en weken onafgebroken doen voortduren. De patient blijft in rapport met den geneesheer en zoo noodig met dengene die hem verpleegt en is aldus in staat om zonder dat de rusttoestand afgebroken behoeft te worden, voedsel op te nemen en aan de eischen van de verdere verpleging van zijn lichaam te voldoen.

Het *somnambulisme*, woordelijk: het slaapwandelen, wordt onderscheiden in een natuurlijk, hysterisch en kunstmatig somnambulisme.

Het eerste neemt men vooral waar bij kinderen en jongere personen. Gedurende den slaap kunnen zij opstaan, allerlei ingewikkelde handelingen verrichten (lezen, schrijven, schilderen enz.), wandelen, praten; handelingen, waarvan zij geen herinnering hebben als zij wakker zijn geworden. Gewoonlijk hebben zij daarbij de oogen geopend. Na eenigen tijd leggen zij zich te bed en slapen normaal door.

Voor den leek heeft dit verschijnsel iets geheimzinnigs. Men weet thans dat het voorkomen kan bij overigens volkomen normale personen.

Het tweede komt als ziekte-verschijnsel spontaan voor bij lijders aan hysterische toevallen en speelt een rol in de prestaties van de vulgariter genoemde *slapende dames*.

Het derde is de reeds hierboven behandelde toestand van door suggestie opgewekten slaap met rapport, waarin de patient in hoofdzaak gehoorzaamt aan alle suggesties, die van den geneesheer uitgaan en toegankelijk is voor allerlei hallucinaties.

De toepassing der suggestie en hypnose voor medische en experimenteele doeleinden dient in handen te blijven van in deze kunst ervaren geneesheeren, wil men den patient niet aan gevaren blootstellen. Niet genoeg kan gewaarschuwd worden tegen het doen van proefnemingen met hypnotiseeren door onervarenen en niet-geneeskundigen en bij wijze van vermaak. Een en andermaal is dat spel noodlottig geworden voor den proefpersoon en ontpopten zich ernstige verschijnselen van hysterie bij hiertoe voorbeschikte individuen.

Uit werkingen besluit men tot het bestaan van krachten als oorzaken dier werkingen. De wetenschappelijk geschoolde onderzoeker is verplicht geen nieuwe onbekende kracht als oorzaak aan te nemen alvorens het hem gebleken zij, dat geen der bekende krachten als oorzaak der te onderzoeken werking kan beschouwd worden. Indachtig aan deze stelling handelende, willen wij achtereenvolgens de verschillende vormen der ongeijkte geneeskunst aan een onderzoek onderwerpen.

a. *Godsdienstige praktijken*.

Dat het werkzaam agens bij de *godsdienstige praktijken* een ingrijpen zou zijn van de *Voorzienigheid* in het normaal verloop der wereldsche dingen, zal aangenomen kunnen worden door den fervent godsdienstigen persoon en willen we eenvoudig buiten beschouwing laten. Hier valt niet over te redetwisten. Met Grasset willen wij dien vorm van geloof classeeren bij het *Bovennatuurlijke*, dat buiten de wetenschap tehuis behoort. De natuuronderzoeker zonder meer, de wetenschap, zal er niet aan twijfelen dat het *geloof* van den patient het zoogen. wonder in hem bewerkt. De *suggestie*, die uitgaat van het heilige voorwerp, van de heilige omgeving, van het gebed eenerzijds, de exaltatie van den patient en de *spannende verwachting*, waarin deze verkeert, anderzijds, doen de genezing eventueel tot stand komen. Vaak zijn die twee factoren onberekenbaar.

Als illustratie noem ik twee voorbeelden uit zoo vele andere, die ik mocht waarnemen in mijn eigen praktijk.

Een priester doet een bedevaart naar Lourdes en komt ongenezen terug. Op raad van een zijner parochianen wendt hij zich tot mij om hulp en geneest.

Eene dame wordt te vergeefs eenigen tijd door mij behandeld, geeft de kuur op en komt mij niet lang daarna opgeruimd melden, dat Christian Science haar geholpen heeft.

Een grappenmaker of een onnoozele zou hieruit de gevolgtrekking kunnen maken, dat Lourdes niets beteekent, suggestie wat vermag, maar dat Christian Science alles is. Iemand, die ernstig nadenkt, zal er de leering uit trekken, dat omstandigheden het al of niet slagen eener kuur beheerschen en dat niets meer wisselbaar is dan 's menschen gemoed.

In de latere jaren wordt veel gewag gemaakt van genezingen door Christian Science verkregen.

Dat zij werkelijk plaats hebben, daarvan getuigt o.a. het door mij hierboven aangehaalde geval.

Dienen wij nu deze genezingen op rekening te stellen van eene mystieke, psychische kracht, die van den genezer zou uitgaan op den patient? Wordt de genezing verkregen krachtens de gedachte, dat de ziekte een gevolg der zonde is, dat God noch zonde noch ziekte wil en het geloof aan God genoegzaam is om van de ziekte bevrijd te worden?

Of zou ook eene andere verklaring nog mogelijk zijn?

Door elk gezond-denkend mensch, die niet verstrikt is in het starre geloof aan het *gezond bidden* als universeel geneesmiddel, zullen de twee eerste vragen ontkennend beantwoord worden, terwijl de derde niet moeielijk te beantwoorden is voor wien de macht der *suggestie* kent.

De spannende verwachting voor komende genezing werkt bij den patient, wiens vertrouwen in genezing door het gebed is gewekt, de genezing in de hand. Ook zonder directe suggestie kan de spannende verwachting wijzigingen in de functieën onzer organen te voorschijn roepen. Het ligt voor de hand, dat vooral bij sensitieve personen, die zich aan Christian Science onderwerpen, die 'expectant attention' werkzaam is. Als tijdens of na het gebed verbetering of genezing van functioneel lijden verkregen wordt, behoeven we deze dus niet toe te schrijven aan een plotseling ingrijpen van God (op voorspraak van Mevrouw Eddy of hare plaatsvervangster) in den gewonen loop der dingen, maar aan de suggestie, die uitgaat van de voorbidster en van de omgeving, op den patient.

b. *Mystische middelen*.

Onder de *mystische handelingen* rekenen wij het *opleggen der handen*.

De Romeinsche Keizer Hadrianus gaf door aanraking een blinde het gezicht weer. In de XIe eeuw hadden de koningen van Engeland en Frankrijk de wonderbare gave om door aanraking krop- en klier-gezwellen te genezen. In 1662 genas Greatrake, een Iersch soldaat, door eenvoudig aanraken met de hand, kliergezwellen, wonden, stuipen, waterzucht en verdreef pijn. Sommige lijders genazen als door een tooverslag, zegt men, vele pas na herhaalde aanrakingen; sommige kwalen boden hardnekkig weerstand aan zijne geneeskracht.

Hij was een voorlooper van den zouaaf Jacob, muzikant bij de fransche garde, die in 1866 veel van zich deed spreken, den dienst verliet en zich te St Ouen vestigde als guérisseur. Zijne specialiteit was ook het opleggen van de hand. Na een tijd van vogue, raakte hij in het vergeetboek en stierf arm.

Met opzet onthouden wij ons van te spreken over het opleggen der handen door geestelijken of heiligen, daar op

hunne handeling voor een deel van toepassing is wat wij hierboven schreven over godsdienstige handelingen.

Dat moeders, door haar hand te leggen op de gekneusde ledematen of op het pijnlijke hoofd van hare kinderen, de pijn wegnemen en slaap bezorgen, zal men (zoo dagelijks komt het voor en zoo voor de hand liggend schijnt het ons) niet vreemd vinden en toch is deze genezing van den zelfden aard als die van de keizers en koningen en van de schijnbaar wondergenezingen verrichtende soldaten.

Wij behoeven niet eene onbekende kracht hier als oorzaak aan te nemen, waar die der suggestie hier onmogelijk uit te sluiten is. In discussie te treden over den aard der genezen kwalen in dezen is natuurlijk onvruchtbaar. Wij komen hieronder daar nader op terug.

Belezen. Wie heeft niet gehoord van genezingen verkregen door het zoogen. *belezen?*

Ziekten door het bezweren verbannen; door het uitspreken van tooverformules genezen; geesten verbannen heet deze geneeswijze. Langs dien weg weet ik uit mijn tijd als dorpsgeneesheer enkele gevallen van het wonderdadig afvallen, verwelken van wratten; van het genezen van derdendaagsche koorts.

In de nabijheid van mijn standplaats Heinkenszand woonde een oud vrouwtje, dat den naam had menschen van slepende tusschenpoozende koorts te genezen. De patient behoefde slechts naam en leeftijd op een stukje papier te schrijven en dit na zonsondergang bij wassende maan onder de deur van de oude te schuiven, om binnen een week verlost te worden van de koorts.

Talrijk zijn de middelen, die het bijgeloof aan de hand doet om wratten te doen verdwijnen en die niet zelden succes hebben. Ook hier speelt de maan meestal een rol en draagt iets bij tot het geheimzinnig, doch den geest treffend gedoe.

In Beneden-Bretagne moet de met wratten geplaagde bij volle maan de navolgende geheimzinnige woorden uitspreken:

> Salud, loar gan
> Kass ar re-man
> Gan-ez ai han.

(Ik groet u volle maan, neem mijne wratten met je mede, verre van hier).

Ik zou bladzijden kunnen vullen met soortgelijke voorbeelden.

Sedert ik mij uitsluitend aan de psycho-therapie gewijd heb, mocht ik herhaaldelijk constateeren, dat wratten door suggestie verdwijnen. Dr. Bonjour te Lausanne, specialist voor zennwziekten, gaf, bij gelegenheid van een congres voor Psychotherapie te München in 1912, verslag van een groot aantal van dergelijke genezingen, die hij bij patienten met wratten verkregen had.

En wat tusschenpoozende koorts aangaat, acht ik het van belang hier eene eigen observatie te plaatsen, die aan het geheimzinnige van genezen dezer ziekte door belezing een gevoeligen stoot geeft.

In 1887 behandelde ik te Goes een 21 jarigen man, wegens derdendaagsche tusschenpoozende koorts, met chinine en arsenicumpreparaten, gedurende zes weken; maar de aanvallen bleven hardnekkig voortbestaan. Ik was juist aangevangen met de toepassing van hypnose en suggestie in mijne praktijk. De patient had tevens aanvallen van epilepsie, was een hystericus en daarbij bizonder vatbaar voor suggestie en gemakkelijk te hypnotiseeren. Zoo kwam ik op de gedachte om te trachten de koortsaanvallen door suggestie te genezen.

De verschijnselen der tusschenpoozende koorts waren niet twijfelachtig. Herhaaldelijk had ik bij patient een aanval waargenomen; na een tijdperk van koude, dat ongeveer 3 kwartier duurde, volgde een stadium van warmte, dat 6 à 7 uren aanhield, waarna het acces met profuus zweeten eindigde. Zeer duidelijk had ik miltzwelling geconstateerd voor den aanvang mijner medicamenteuse behandeling. De aanvallen herhaalden zich regelmatig elken derden dag 's namiddags 5 ure. Ik suggereerde den in hypnose verkeerenden patient tijdens het koortsvrije stadium, dat de volgende aanval zou uitblijven. Deze, den volgenden dag nog eens herhaalde, suggestie had tot eenig gevolg, het postponeeren van den aanval op den kritischen dag van omtrent een half uur. Tijdens het volgend koortsvrij stadium gaf ik nog op twee opeenvolgende dagen dezelfde suggestie en andermaal kwam het acces weer een kwartier later; dat is, de koorts begon nu kwartier vóór zes, maar bovendien had nu zich het tijdperk van zweeten gewijzigd; het was korter en het zweeten minder profuus. De suggestie bleek dus invloed te hebben, al was het verkregen

resultaat nog ver van schitterend. Ik veranderde toen van taktiek en verzocht den patient den eerstvolgenden kritischen dag bij mij te komen precies kwart voor vijf 's namiddags.

Op genoemd uur bracht ik hem in hypnose en suggereerde dat hij geen koude rillingen meer zou krijgen en de koorts geheel wegblijven. Ik hield hem in hypnotischen toestand tot de klok 6 uur sloeg en herhaalde gedurende dien tijd nu en dan dezelfde suggesties. Nu bleef het acces uit. Hetzelfde herhaalde ik den volgenden kritischen dag met een even gunstig gevolg. Ik had het hierbij kunnen laten. Maar uit overmaat van voorzichtigheid verzocht ik patient om den volgenden zoogen. koortsdag nog eens te komen. Patient was precies op tijd. Toen ik hem in slaap gebracht en mijne suggestie gegeven had, ging ik aan mijn schrijftafel zitten werken. Een oogenblik daarop komt een andere patient binnen, die verbonden moest worden, en verloor ik even, terwijl ik daarmee bezig was, den slapenden uit het oog. Dit voorval stoorde hem klaarblijkelijk in zijn rust. Toen ik dat merkte, verliet ik den te verbinden patient en nam onmiddellijk nevens den slapende plaats. Ik constateerde den terugkeer van de voorboden van een koortsaanval: herhaald geeuwen, rillingen, onrust in de ledematen, blauw-worden der nagels. Met klem suggereerde ik nu het verdwijnen der intredende verschijnselen. Een half uur lang ging ik voort met deze imperatieve suggesties en mocht de zelfvoldoening smaken, dat alle ziekteverschijnselen ophielden. Ik hield patient nog twee uren lang in hypnose en liet hem toen gaan. Bij zijn ontwaken had hij geen herinnering van dezen strijd tusschen de suggestie en het symptomen-complex. Ik heb van tijd tot tijd daarna den patient nog gezien en mij overtuigd, dat de koorts is weggebleven.

Moeten we nu hieruit afleiden, dat suggestie-therapie op wonderbare wijze eene miasmatische ziekte geneest? Verre van dien. Men mag aannemen, dat in dit geval de vooraf toegediende chinine zijne specifieke werking op de *plasmodiae malariae* niet heeft gemist en de miltzwelling heeft weten te doen verdwijnen; de ziekteoorzaak dus heeft vernietigd. De eenige rol, hoe belangrijk dan ook, door de suggestie hier vervuld, heeft bestaan in het paal-en-perk-stellen aan het ziekelijk, telkens periodisch terugkeerend automatisme van het syndroom: koude, warmte, zweeten, dat den hystericus bleef

plagen, en om zoo te zeggen diens ziekte deed vereeuwigen.

De *directe* suggestie bracht hier de genezing. Deze uitkomst doet ons een beter inzicht krijgen in het succes, dat malaria-lijders, die te voren overvloedig met chinine behandeld waren, maar koorts behielden, dikwijls ondervinden bij eene verplaatsing naar eene andere streek, zelfs wanneer zij de eene geinfecteerde streek voor eene andere verwisselen. Die verplaatsing werkte dus als eene *verkapte suggestie*.

Dat ook bij het *belezen* het goed geloof en de spannende verwachting de genezing bezorgen, kortom dat de suggestie hier de eenige genezende factor is, zal wel ieder ons willen toestemmen; maar tegenstand verwacht ik als ik diezelfde uitspraak zou wagen te doen, waar het betreft:

Het magnetiseeren.

Vraagt men mij naar mijne persoonlijke ervaring als psychotherapeut, dan wil ik gulweg bekennen, dat ik tot heden noch in, noch buiten mijne praktijk een enkel geval ontmoet heb, dat, met zoogen. magnetische passes behandeld, verschijnselen aanbood, die niet volkomen als door suggestie en autosuggestie ontstaan, konden geduid worden. Ik ben mij niet bewust eenige magnetische kracht uit te stralen. Zoogen. gemagnetiseerd water, door mij aan eene lijderes met hoofdpijn gereikt, nam haar de pijn niet af als zij meende, dat het zoo direct uit de kraan kwam, terwijl gewoon water, dat niet door mij bewerkt was, maar wat ik haar verzekerde, door mij vooraf gemagnetiseerd te zijn, de kracht bleek te hebben, haar hoofdpijn te doen ophouden.

Tal van patienten heb ik in toestand van somnambulisme gebracht en ik heb weten partij te trekken van dien toestand om hen te genezen; maar nog nimmer heb ik bij dezen ook maar in een enkel geval een spoor kunnen ontdekken van hoogere gaven, als *clairvoyance* enz. Herhaaldelijk wist ik mijne patienten in een toestand van diepen rustigen geprovoceerden slaap te brengen en dezen toestand dagen en weken te doen voortduren naar mijn welgevallen, en tevens dienstig te maken aan het genezen van slepende nerveuse toestanden. Zij genoten de zoo genoemde rust, waarvan de mare gaat dat alleen de zoogen. magnetische slaap die bezorgen kan. Ik wist gevoelloosheid voor pijn te bewerken door eenvoudige affirmatie, zonder eenige bizondere manipulatie te

verrichten. Soms was eenvoudige verzekering van mij, dat patient geen pijn zou voelen, voldoende om dezen den volgenden dag b.v. te vrijwaren voor pijn bij de extractie van een kies door den tandarts. Herhaaldelijk zijn in of buiten mijne tegenwoordigheid, louter door het vertrouwen, dat patienten in mijne verzekering hadden, tal van tanden pijnloos bij hen weggenomen, zonder dat zij vooraf eenige kunstmatige plaatselijke of algemeene verdooving hebben behoeven te ondergaan. De oude magnetiseurs gingen prat op hun magnetisch fluide, krachtens welk zij in den voorchloroformtijd patienten in magnetischen slaap brachten, gevoelloos maakten en geschikt om zonder pijn zware operaties te doorstaan.

Dat deze feiten niets bewijzen voor het bestaan van het genoemde fluïde, moge men hieruit afleiden, dat vele chirurgische kunstbewerkingen en verlossingen pijnloos verricht, resp. verloopen zijn in den toestand van hypnose. Ik verwijs den belangstellenden lezer naar mijn werk *Liébeault en zijn School* (Blz. 97-119)[1], waarin ik meerdere dezer gevallen beschreef. Ten overvloede maak ik gewag van eene pijnloos doorstane intra-vaginale exstirpatie van de baarmoeder met aanhangsels, verricht door Prof. H. Treub bij eene door mij gehypnotiseerde patiente, terwijl deze in geprolongeerden slaap verkeerde. Deze anders zoo pijnlijke operatie duurde drie kwartier. Niet alleen werd de slaap, waarin zij reeds vier weken verkeerde, niet gestoord door de operatie, maar patiente ontwaakte pas drie etmalen daarna en kon 14 dagen later de ziekeninrichting hersteld verlaten.

In mijne meening sta ik niet alleen. Psychotherapeuten met jarenlange ervaring, als Bernheim, Liégeois, Beaunis, Forel, Wetterstrand, Moll, Lloyd Tuckey, Milne Bramwell, Van Eeden, de Jongh, deelen haar. Op het voorbeeld van Liébeault, hebben zij in duizenden gevallen diezelfde uitkomsten verkregen. Allen verklaren eenstemmig, dat de suggestie alleen toereikend is om de resultaten te verklaren, die men tevoren op rekening stelde van het zoogenaamd dierlijk magnetisme.

Een korten tijd heeft Liébeault - het is waar - in den waan verkeerd, dat eene zoogenaamd magnetische kracht éma-

1) 1898 bij F. van Rossen, Amsterdam.

neeren zou van het menschelijk lichaam en genezend werken kon; hij, nog wel, die na Braid de persoon was, die de macht der suggestie heeft doen kennen en deze aangeduid als de eenige bewerkster der phenomenen van het dierlijk magnétisme!

In deze laatste meening was hij aan het wankelen gebracht door eene bewering van den Luikschen magnétiseur Longpretz; volgens dezen zouden ziektetoestanden bij jonge kinderen door het opleggen van de hand op het bloote lichaam ter hoogte van het lijdende orgaan of door het toedienen inwendig van, of het bedeelen van het zieke lichaamsdeel met gemagnetiseerd water, kunnen genezen. Bij het opvolgen van de aanwijzingen, door den heer Longpretz gegeven, kreeg Liébeault werkelijk goede resultaten en was toen geneigd aan het bestaan eener dierlijke magnetische kracht nevens die der suggestie te gelooven. In eene kleine brochure, 'Etudes sur le Zoömagnétisme' (1883), publiceerde hij eene reeks van desbetreffende genezen gevallen. Toen eenigen tijd later Bernheim Liébeault's leerling werd, heeft hij met dezen contrôle-proeven verricht, die duidelijk aangetoond hebben, hoe ook hier de suggestie ten slotte alleen voldoende was om de goede resultaten te verklaren.[1)]

Het aannemen van het bestaan van een dierlijk magnétisme in den zin, dat de verschijnselen van deze onderstelde kracht andere zouden zijn dan die van het hypnotisme, achten wij verouderd. Met Grasset[2)] noemen wij het hypnotisme het wetenschappelijk geworden gedésoculteerde magnetisme. Dr. Albert Moll[3)] heeft met Prof. Dr. Max Dessoir jarenlang experimenten genomen om het al of niet bestaan van het dierlijk magnétisme te bestudeeren en den uitslag daarvan neergelegd in eene goed gedocumenteerde brochure. De kwestie is door die heeren ernstig onderzocht en zij zijn tot de slotsom gekomen, dat er zich geen verschijnselen hebben vertoond, die niet door suggestie verklaard konden worden. De magnetiseurs, zegt Moll, voeren als objectief bewijs voor hunne beweerde magnetische kracht aan, dat ze *organische ziekten* genezen kunnen. Hij laat daarop volgen, dat ze

1) Vergelijk mijn 'Liébeault en zijn School', pag. 42-43.
2) L'Occultisme hier et aujourd'hui. Paris 1907.
3) Untersuchungen über den tierischen Magnetismus. 1892. Berlin.

steeds in gebreke zijn gebleven die bewering te staven. ‘Zet hen eens voor de taak,’ zegt Moll, ‘b.v. eene slepende beenzweer door magnetiseeren in korteren tijd tot sluiting te brengen dan dien zij behoeft om spontaan te genezen! Laat ze aldus eens een inoperabel kankerlijden, eene beenbreuk behandelen en toonen, dat zij dit door magnetiseeren tot genezing kunnen brengen!’ Hier willen wij even opmerken, dat de suggestie successen te registreeren heeft, die het bewijs leveren, dat zij in bizondere gevallen organische laesies heeft genezen, en *experimenti causa* trophische stoornissen heeft doen ontstaan. Historisch is de genezing door suggestie van een leukoma van het hoornvlies, waarvan Braid gewag maakt. Dan wijzen wij op de genezing door suggestie van wratten en van hoornvlies-ontsteking, waargenomen en gepubliceerd door Dr. Bonjour, te Lausanne. Wij weten, dat men eveneens door suggestie in staat is locale hyperaemie van de huid en brandblaren voort te brengen, getuige de observatie van Focachon en Liébeault in collaboratie met Bernheim; getuige ook de proefnemingen van Prof. Delboeuf te Luik in collaboratie met Prof. von Winiwarter. Al zouden dus in vrij wat minder ernstige vormen van organisch lijden dan kanker of beenbreuk de magnetiseurs op succes kunnen bogen, dan nog zouden ze hiermede het bewijs niet geleverd hebben, dat hunne onderstelde magnetische kracht en niet de suggestie daarbij de genezende factor was.

Intusschen wordt hoofdzakelijk van de suggestie partij getrokken om stoornissen in de functiën op te heffen. Wij weten dat bij alle organisch lijden de functiestoornissen verder grijpen dan wel overeen te brengen is met de uitgestrektheid van den ziekte-haard. Zeer waarschijnlijk is de reden hiervan, dat onder den invloed der anatomische laesie, andere deelen van het zenuwstelsel een choc ondergaan, die leidt tot stoornis in zijne functiën. Die stoornissen nu kunnen zich na korten tijd herstellen. Bovendien kunnen intusschen andere organen of gedeelten daarvan de functies overnemen van verwoeste organen of deelen van organen. Nu vermag de suggestie stoornissen van dezen aard spoedig uit den weg te ruimen. Bij ervaring weten wij ook, hoe het mogelijk is bij zeer ernstig lijden, als b.v. maagkanker, door suggestie tal van verschijnselen een tijd lang te verzachten of weg te nemen.

Wij verwijzen naar desbetreffende waarnemingen door ons o.a. gepubliceerd in ‘Liébeault en zijn School’. Maar dat staat niet gelijk met de bewering, dat suggestie kanker zou kunnen genezen. Evenzoo min kan dat het zoogenaamd magnetisme. De beweringen der magnetiseurs zijn geen bewijzen. Zullen zij het bewijs leveren van dergelijke genezingen, dan dient vooraf door geneesheeren de diagnose gesteld en dan de behandeling en de uitkomsten behoorlijk door dezen gecontrôleerd te worden. Het is toch niet genoeg, dat zij a posteriori ophef maken van eene quasi-genezing van een of ander ernstig lijden. Reclame-zucht en mangel aan medische kennis brengen hen er toe de ernstigste diagnosen te stellen. Hoe zwaarder toch het te genezen ziektegeval, hoe grooter roem er uitgaat van den genezer. Ook wat de patient zelf zegt, is niet vertrouwbaar. Vele patienten verheugen er zich in, vinden het voornaam, eene heel ernstige ziekte doorgemaakt te hebben, van een vreeselijk lijden hersteld te zijn door den magnetiseur, waar de dokter hen opgegeven had, en aldus van den dood te zijn opgehaald. De diagnose, die de patient opgeeft, noch die welke de magnetiseur stelt, hebben beteekenis; alleen afdoende is die, welke gesteld wordt door den wetenschappelijk competenten arts. De patient, die zich onderwerpt aan de behandeling van den magnetiseurniet geneeskundige, stelt zich bloot aan gevaren, die het noodzakelijk gevolg zijn van de onkunde van laatstgenoemde. De magnetiseur kan te goeder trouw meenen, dat van hem eene genezende kracht uitgaat en bij goed suggestiebele, in hem vertrouwende personen, succes behalen bij tal van functiestoornissen, maar in vele gevallen van gecompliceerden aard zal hij door gebrek aan diagnostische kennis ernstig kunnen schaden. De suggestie, die hij onwetend hanteert, is een tweesnijdend zwaard. Waar zij aan den eenen kant nuttig zijn kan en als geneesmiddel dienen, kan zij ook schade aanrichten. Daarom dient de persoon, die zich inlaat met de behandeling van zieken in het algemeen, van zenuwlijders in 't bizonder, te letten op zijn woorden en zijne uitingen, hij moge dan al of niet bevoegd zijn tot het uitoefenen der medische praktijk. Uitingen als: ‘het is goed, dat u bij mij gekomen bent! U had geen dag langer moeten wachten of er was niets meer aan te doen geweest! U bent

heelemaal verknoeid, het zal nog te bezien staan, of ik u er nog bovenop zal kunnen halen!' 'U bent zwaar ziek! nog nooit heb ik zulk een ernstig geval gezien!' 'U hebt aanleg tot beroerte!' 'U zoudt gek kunnen worden', die niet zelden door onoordeelkundigen tot patienten gericht worden, zijn grove vergrijpen, ernstige kunstfouten, die zware subjectieve ziekte-verschijnselen kunnen veroorzaken.

Algemeen beweren de magnetiseurs, dat suggestie niets te maken heeft met hunne magnetische kracht. Er is een tijd geweest, dat toepassing van hypnose in kwaden reuk stond en als gevaarlijk uitgekreten werd. Uit utiliteitsgronden, uit vrees dat patienten weg zouden blijven als deze meenen konden dat er suggestie in 't spel kwam bij 't magnetiseeren en deze geneeswijze gevaar in zich sloot, hebben de magnetopathen met nadruk verzekerd en geadverteerd, dat zij niet hypnotiseerden. Nog een ander belang doet hen de toepassing van hypnose en suggestie verloochenen. Als zij namelijk zouden erkennen, dat hunne voorgewende magnetische kracht op suggestie-werking berustte, dan zou het geloof aan hunne persoonlijke geneeskracht spoedig tanen. In plaats van den patient in allen eenvoud, in navolging van Liébeault, zonder eenigen omhaal in den toestand van ontspanning, van hypnose, te brengen maken ze min of meer samengestelde bewegingen met armen en handen en onttrekken, naar hunne bewering, aldus de ziektestoffen aan het lichaam van den patient, waarvan zij, door een zeker afschudden van de handen, zich dan quasi ontlasten.

De magnetische (lees: hypnotische) toestand wordt slechts door suggestie (resp. auto-suggestie) verkregen; de overtuiging, dat de hypnose gaat intreden, moet verwekt worden.

De patient, die voor het eerst bij den hypnotiseur komt, ondergaat reeds de préalabele suggestie van het milieu, waar hij zich bevindt, van het doel, dat hij beoogt.

Toen ik in Goes mijne eerste proefnemingen op dit gebied deed en *coram publico* patienten behandelde, zag ik eene vrouw, die twee uur lang op haar beurt gewacht had en tal van andere lieden vóór haar had zien behandelen, in diepe hypnose vervallen zoodra zij zich in den operatiestoel had nedergezet, vóórdat ik ook maar de minste poging had kunnen doen om haar te hypnotiseeren.

Meestal leidt men door toespreken (verbale suggestie) de

hypnose in; men kan hetzelfde doel bereiken door het zachtjes toedrukken der oogleden van patient, al of niet daarbij verzekerend, dat hij slapen gaat; voorts door hem een glanzend voorwerp of de oogen van den hypnotiseur te doen fixeeren enz. De magnetiseur bedient zich met voorliefde van de zoogenaamde passes. Deze worden met allerlei variaties verricht. Zoo b.v. op deze wijze: de te magnetiseeren persoon zit op een stoel of ligt op een rustbed. De magnetiseur staat voor of naast den proefpersoon en maakt met zijne handen, binnenwaarts naar den patient gericht, parallel aan en op 3 à 4 cM. afstand van diens lichaam bewegingen van het hoofd naar den máagkuil en lager, zonder diens lichaam aan te raken. Zoodra de handen omlaag zijn, brengt hij ze - een grooten boog beschrijvend - met uitgestrekte armen weer boven patients hoofd en herhaalt de neerdalende beweging, enz. Als de handen bij den maagkuil zijn gekomen, maakt hij eene afschuddende beweging, quasi om zich van de ziektestoffen te ontlasten.

Dit herinnert mij aan een verhaal, mij door een mijner patienten gedaan. Hij was een tijd onder behandeling geweest bij een zeer gezocht heilmagnetiseur in eene groote stad in Duitschland. Toen hij voor de eerste maal diens operatiekamer binnentrad, waar zoo juist zijn voorganger was geholpen, werd hij verzocht een oogenblik te wachten en gaf de magnetiseur zijn knecht last (en hierbij wees hij naar de ledige ruimte tusschen hem en den bezoeker) om dien hoop ziektestoffen even weg te ruimen. De knecht maakte gedwee met de handen zekere schijnbewegingen, waarmede hij de denkbeeldige schadelijke massa's uit het vertrek verwijderde. Eerst na die ceremonie kwam mijn latere patient aan de beurt om geholpen te worden.

Somnambules. Wij willen nu afscheid nemen van het dierlijk magnetisme en de magnetiseurs om het hieraan naverwante *somnambulisme* te bespreken.

De slapende dame, de somnambule met of zonder magnetiseur, de waarzegster, de toekomstvoorspelster, speelt in de wilde geneeskunst eene voorname rol. Geen week gaat er voorbij of de een of andere patient deelt ons *in confesso* mede - ‘ik zal het u maar eerlijk zeggen,

dokter, - ik ben o.a. ook bij de somnambule geweest'.

Er zijn rangen en standen in dit gilde. Er zijn somnambules, die zich verheugen in eene zeer voorname clientèle, sommige, die zeer trouwe, aanhankelijke patienten hebben, die geen stap doen, geen besluit nemen, alvorens haar geconsulteerd te hebben. Er zijn andere, die hare clientèle recruteeren onder de mindere goden van de maatschappij. Zoo de laatste een ruim gebruik maken van materieele hulpmiddelen om op de verbeelding van hunne klanten te werken, zooals het waarzeggen uit koffiedik, uit eiwit, uit het kaartleggen, wordt vooral het laatste middel niet geheel versmaad ook door de voornamere zusters van het beroep.

Wie en wat zijn somnambules?

Reeds bij de uiteenzetting, hierboven gegeven, van wat men onder hypnose en suggestie heeft te verstaan, heb ik gewezen op het feit, dat er drieërlei vorm somnambulisme bestaat:

1° Het *spontane* somnambulisme, dat men bij kinderen en jeugdige personen waarneemt en een voorlooper zijn kan van 2°, het *hysterische*, en als predisponeerend moment beschouwd mag worden voor 3°, den door suggestie geprovoceerden vorm.

Afgezien van de gevallen, waarin de slapende dame uitsluitend comedie speelt, en de gansche vertooning eene fopperij is, recruteeren deze personen zich uit lijderessen aan hysterie of uit personen, die zeer vatbaar zijn voor hypnose en, door veelvuldige herhaling, voor auto-hypnose. Vrijwel de meeste vermogen zichzelf in hypnotischen toestand te brengen, maar de belangen van het vak eischen, als de omstandigheden het toelaten, de medewerking van een magnetiseur. Die medewerking imponeert het publiek. Niet zelden wordt die rol vervuld door den echtgenoot of door een familielid en in enkele gevallen - als de zaak goed rendeert - veroorlooft de somnambule zich de weelde er een gedéclasseerden, heuschelijken dokter als magnetiseur op na te houden, wien dan tevens de rol wordt toebedeeld, de recepten, door de zienster gedicteerd, te parapheeren.

Als er intieme zaken besproken worden tusschen de slapende dame en haar cliënte, begeeft de magnetiseur zich in de wachtkamer, bestudeert de wachtenden en tracht hen uit te vorschen om hiermede de belangen van zijne werkgeefster straks te kunnen dienen.

Zeer leerzaam, om zich een idée te maken van de zwendelarij van dien vorm van kwakzalverij, is het XIIe hoofdstuk ‘L'exploitation du magnétisme’ van het werk van Dr. Gilles de la Tourette, destijds Interne bij Prof Charcot aan het hospitaal ‘La Salpétrière te Parijs’, handelende over ‘L'hypnotisme au point de vue medico-legal’. 1887.

Wat geldt voor Parijs en Frankrijk, geldt evenzeer voor andere landen, ook voor het onze. Ik verwijs ten overvloede hiervoor naar eene reeks zeer leerzame opstellen als feuilleton in het ‘Handelsblad’ van Februari 1910 verschenen over ‘Waarzeggerij en Somnambules’ van de hand van Jan Feith.

De somnambule is in verreweg de meeste gevallen eene vrouw; zelden fungeert de heer der schepping als zoodanig. Niet dat deze niet even vatbaar is om in somnambulisme te geraken, hij geeft de voorkeur aan de rol van den magnetiseur, van wien de quasi-kracht uitgaat.

Als men nu weet, dat de somnambule verkeert in een eigenaardigen bewustzijnstoestand, die haar, onder het masker van den slaap, in staat stelt zeer subtiel waar te nemen, wat om haar heen geschiedt; wier gehoor en gevoel verfijnd is en die niettegenstaande hare gesloten oogen, waarvan de oogleden in trillende beweging verkeeren, toch ook vaak meer ziet dan de argelooze waarnemer denkt en daarbij niet alleen in rapport staat met den magnetiseur, maar wel degelijk ook met de andere aanwezige personen; terwijl al haar aandacht geconcentreerd is op den cliënt en diens verlangen en daarbij - als zij geroutineerd is en hare klantjes kent - beschikt over eene goede dosis gezonde menschenkennis, kan het ons niet verwonderen dat hare orakeltaal vaak inslaat. Zij heeft de takt om haar cliënt fijntjes uit te hooren, weet uit halve gezegden de andere helft te raden en trekt partij van de compérage van den magnetiseur.

Zij weet met algemeenheden te paaien, eene zaak aan het lijntje te houden, om bij latere consulten, als ze hare informaties heeft kunnen inwinnen of volmaken, den cliënt te verbluffen met hare wijsheid. Ze helpt verloren voorwerpen terugvinden, waagt zich aan finantieele adviezen, geeft raad in liefdeszaken, in ziektetoestanden. Hier komt ze met de platste algemeenheden voor den dag, die den niet-ingewijde in den bouw van het lichaam en in de verrichtingen der

organen imponeeren kunnen en ze besluit haar consult met een of ander banaal voorschrift, dat, als het een geneesmiddel inhoudt, veelal gekozen wordt uit eenige plantaardige stoffen, die over het algemeen vrijwel onschadelijk zijn.

Als de patient geneest, verkondigt hij haar lof overal en komen de vrienden op hunne beurt de sybille raadplegen. Heeft hij geen baat gevonden, dan houdt hij zijn mond en gaat zijn dokter opzoeken. Bespeurt hij, werkelijk bedrogen te zijn, dan heeft hij nog meer reden om zijn mond te houden, uit vrees anders door zijne omgeving bespot te worden.

Stelt men ons de vraag: ‘acht gij het onmogelijk, dat in eenig geval eene somnambule, of in 't algemeen een in een anderen dan den gewonen bewustzijnstoestand verkeerende persoon, ziektetoestanden duidt, geschikte voorschriften geeft, verloren voorwerpen aanwijst, zaken uit het verleden, den cliënt betreffende en die haar of hem langs den gewonen weg niet bekend kunnen zijn, vertellen kan?’ dan is ons antwoord hierop, dat wij die mogelijkheid niet uitsluiten maar rekenen tot de groote uitzonderingen.

Deze vraag en ons antwoord brengen er ons toe, onze aandacht nu te wijden aan de beoordeeling van de *genezendemediums* en in het algemeen van de verschijnselen van het spiritisme. Mijne leidslieden bij de vorming van dat oordeel zijn de professoren Th. Flournoy[1)] en J. Grasset[2)]; de eerste, hoogleeraar in de faculteit der wetenschappen aan de Universiteit te Genève; de tweede, hoogleeraar in de geneeskundige kliniek aan de Universiteit te Montpellier.

De hoofdgedachten, die Flournoy bij het schrijven van zijn boek ‘Esprits et Mediums’ geleid hebben, komen hierop neder:

Ten onrechte hebben ernstige onderzoekcrs, als daar zijn: natuurkundigen, physiologen, psychologen, zoo langen tijd verzuimd de zoogen. metapsychische of supranormale verschijnselen aan een ernstig onderzoek te onderwerpen, onder het voorwendsel, dat hier slechts zinsbedrog of kwakzalverij in 't spel kon zijn; en het bestudeeren daarvan overgelaten aan spiritisten, theosophen, magiërs en occultisten van allerlei slag. Gelukkig zijn tegenwoordig de oogen van de ‘officieele

1) ‘Esprits et Mediums’. Genève 1911.
2) ‘L'occultisme; hier et aujourd'hui’. Paris 1907.

geleerden' open gegaan en zien zij de noodzakelijkheid in om zich ernstig bezig te gaan houden met de studie dezer phenomenen, die een belangwekkend domein vormen, dat een degelijk onderzoek ten volle waard is en eenmaal wellicht een onverwacht licht zal kunnen werpen op het intieme samenspel van ons wezen en op het spel onzer vermogens.

Den dag, waarop de subliminale en supra-normale psychologie van F.W.H. Mijers en zijne leerlingen eenerzijds, en de onderbewuste en abnormale psychologie van Freud en zijn school anderzijds - in stede van zich al te veel van elkaar vervreemd te houden - er in geslaagd zullen zijn tot elkaâr te komen, zich onderling te verbeteren en aan te vullen, dien dag, zal er een groote stap voorwaarts gedaan zijn op den weg der kennis van het wezen van den mensch.

Naar het inzien van Flournoy, is het spiritisme, voor zooverre zijne ervaring en studie hem een oordeel toelaten, eene volslagen dwaling. De feiten, die hij van nabij heeft leeren kennen, hebben hem den indruk gegeven, dat - in weerwil van zekere oppervlakkige schijn-vertooningen, waaraan onnoozelen zich licht vergapen - het een lomp zelfbedrog mag heeten om aan de geesten der afgestorvenen, aan de gedésincarneerden, zooals men ze noemt, de vreemde verschijnselen toe te schrijven, die de mediums vertoonen.

De meeste dezer verschijnselen kunnen zonder meer gemakkelijk worden verklaard door processen, die aan het medium of zijne omgeving inhaerent zijn.

De toestand van lijdelijkheid of achteloosheid, het afstand doen van de normale persoonlijkheid, het loslaten van de bewuste contrôle over de spierbewegingen en de gedachtenassociaties - deze gansche bizondere psycho-physiologische schikking, die de persoon aanneemt, als hij in afwachting verkeert en het verlangen voelt om zich met afgestorvenen in verbinding te stellen - werkt bij hem de geestelijke dissociatie in de hand en voert hem als 't ware terug tot de kindsheid, doet hem terugvallen tot eene lagere phase van psychische evolutie, waarin zijn kinderlijk voorstellingsvermogen heel natuurlijk het spelletje speelt van den gedesincarneerde, met wien zijne gedachte zich voortdurend bezighoudt. Voor de te vervullen rollen maakt het daarbij gebruik van de hulpbronnen, die het onderbewustzijn (ge-

voels-complexen, latente herinneringen, gewoonlijk verdrongen instinctieve neigingen) oplevert. Men zou dit de *ludische* of tooneelmatige theorie van het mediumschap kunnen noemen, in tegenstelling met de *diabolische* theorie, die de katholieke théologen huldigen en de *spiritische* théorie van de tusschenkomst der afgestorvenen.

Wat de supra-normale voorvallen betreft, die zich zoo vaak onder de mediummieke verschijnselen voordoen en door het spiritisme op rekening gesteld worden van de colaboratie van buitenaardsche intelligenties, voor zooverre zij werkelijk supranormaal zijn en niet kunnen toegeschreven worden aan foutieve waarnemingen enz., leveren deze wel is waar het bewijs, dat er een domein bestaat van nog geheimzinnige krachten of wetten maar, tot nu toe tenminste nog niet, dat hier gedesincarneerden in 't spel zijn.

Deze inmenging *a priori* eene onmogelijkheid te achten, zou natuurlijk voorbarig zijn; de toekomst zal hierin moeten beslissen. Maar aangezien in vele gevallen klaarblijkelijk de supra-normale feiten als daar zijn: telepathie, clairvoyance, télékinésie enz. niet het werk zijn van gedesincarneerde geesten, maar blijkbaar uitingen van spontane en natuurlijke vermogens van levende personen, als zij in bepaalde toestanden hunner persoonlijkheid verkeeren, zoo is de veronderstelling logisch, dat dit ook in andere, nog meer geheimzinnige omstandigheden eveneens het geval zal zijn, voorloopig althans, zoolang het tegendeel niet bewezen is. Dit geldt inzonderheid voor de zoogenaamde physische verschijnselen van het mediumschap: télékinésie, materialisaties enz.

Flournoy gelooft, met de Italiaansche en andere waarnemers, aan de werkelijkheid der verschijnselen, die bij de séances met het medium *Eusapia Palladino* zijn waargenomen, en gelooft niet dat hare jongste tegenslagen in Amerika ernstig nadeel aan het vraagstuk hebben gedaan. Hoe het ook wezen moge, hij heeft tal van aanduidingen gevonden, die tot bewijs strekken, dat zelfs de materialisaties (gesteld dat deze werkelijk voorkomen) ons niet behoeven te dwingen tot erkenning van een ingrijpen van het buitenaardsche. De analyse toch van haar psychologischen inhoud voert deze terug tot scheppingen van het medium, tot uitwerkingen of voortbrengselen van zijne onderbewuste verbeelding.

Men verwarre niet - gelijk de Angel-Saksers zoo vaak doen - het *spiritisme* met het *spiritualisme*. Het eerste is, naar de bewering zijner aanhangers, de wetenschappelijke uitleg van bepaalde *feiten*, door middel der hypothese eener tusschenkomst van de geesten der afgestorvenen. Het tweede is eene philosophische, godsdienstige stelling, die zich grondt op beschouwingen van *waarden* en tot strekking heeft te doen gelooven aan de volkomen werkelijkheid van bewuste persoonlijkheden en aan hare nadere evolutie in eenige andere orde van zijn, als aan een noodwendig postulaat van alle moreele levensbeschouwing.

Spiritisme en *spiritualisme* gaan dus uit van in haar wezen onderscheiden psychologische verrichtingen; zij zijn vereenigbaar, maar niet solidair, niet de eene aan de andere verbonden. Men kan spiritist zijn zonder spiritualist te wezen; ook het omgekeerde is het geval.

Flournoy zelf, is overtuigd spiritualist, maar hij wantrouwt de spiritische hypothese en zal deze niet aannemen, tenzij zij onomstootbare bewijzen geleverd zal hebben van hare waarde.

Hij heeft in Maart 1909 eene lezing gehouden voor het Institut général psychologique, te Parijs, over het onderwerp ‘Geesten en mediums’, waarvan ik, wegens hare belangrijkheid, den inhoud hieronder zeer verkort teruggeef.

Als wij voor de eerste maal deelnemen aan eene séance van spiritisten, dan rijst bij ons onwillekeurig het vermoeden, dat er iets niet in den haak moet zijn; dat een grappenmaker de tafel doet draaien of het schrijvend medium de goêgemeente voor 't lapje houdt, als dit beweert niet af te weten van wat zijn potlood had neergeschreven. Maar spoedig komt men terug van dat boos vermoeden. De geproduceerde verschijnselen hebben een zin, drukken denkbeelden uit, geven blijk van de aanwezigheid van intelligenties als de onze. Men wordt tot de erkenning gebracht, te doen te hebben met geesten en wel met zoodanige, die verschillend zijn van al de aanwezige personen, daar toch niemand onder dezen zich de schepper gevoelt van de onverwachte graphische of typtologische mededeelingen. Deze verschijnselen brengen er ons toe bij eene eerste kennismaking om ze te beschouwen als uitingen van geesten.

Allan Kardec (1803-1869) was de grondlegger van het

Fransche spiritisme. Op grond van twee eenvoudige praemissen schrijft hij de mededeelingen der mediums toe aan interventie van geesten:

I. Elke verstandelijke uiting heeft eene verstandelijke oorzaak;

II. De mededeelingen, door een medium gegeven, kunnen niet afkomstig zijn van het medium zelf, noch van andere aanwezige personen, daar noch het medium, noch deze laatsten zich bewust zijn er de scheppers van te wezen.

In A. Kardec's tijd heerschte onwankelbaar het dogma van de een- en ondeelbaarheid van onze *Ik-heid* en van de volkomen gelijkheid tusschen het menschelijk individu en diens bewuste persoonlijkheid.

Van dit standpunt uitgaande, was het logisch de tweede praemisse als waar te aanvaarden en nog steeds gaat men bij spiritische gezelschappen van dat standpunt uit.

Volgens Kardec en zijne school zijn die onafhankelijke geesten - die zich voor hunne manifestaties van het medium bedienen - geesten van afgestorvenen. Volgens andere theologische, theosophische, occultische scholen zouden het andere bewoners van het buitenaardsche, supérieure, inférieure wellicht ook geesten kunnen zijn, geheel vreemd aan de menschheid, engelen of demonen, elementalen of elementaire geesten, astrale larven, enz.

Geene sekte heeft er aan gedacht er *Ephémère geesten* van te maken, die op het oogenblik zelf hun aanzien krijgen, die noch bestonden vóór, noch overleefden den duur van, hunne werkelijke manifestatie! Waar zouden ze dan ook vandaan komen? Het zou toch te onredelijk zijn ze uit *het niet* te laten voortkomen als eene, straks door vernietiging gevolgde, spontane schepping! En om ze uit het medium zelf te doen ontstaan, om zoo te zeggen door psychogéne werkingen buiten het bewustzijn van het medium om - dat zou juist indruischen tegen het aangenomen axioma: dat we niet de schepper kunnen zijn van dingen, waarvan wij niet het gevoel hebben de schepper te zijn.

Nu heeft de positieve wetenschap intusschen in de latere jaren aangetoond, dat de bedoelde tweede praemisse van Kardec's philosophie ten eenenmale onhoudbaar is. Zij heeft bewezen, dat onze *Ikheid* geen een- en ondeelbaarheid is

en er van constante equivalentie tusschen het menschelijk individu en diens bewuste persoonlijkheid geen sprake kan zijn. De vorderingen, door de wetenschap in de laatste halve eeuw gemaakt op het gebied van het wezen van den mensch en zijne wonderbare samengesteldheid, zijn onder drie, nauw met elkaar verbandhoudende rubrieken te rangschikken:

1°. Zoo hebben de proefnemingen op het gebied van het hypnotisme ons geleerd, dat een oogenschijnlijk volkomen gezond individu, in toestand van hypnose gebracht, allerlei uiteenloopende rollen spelen kan - rollen, die geheel afwijken van zijn gewoon karakter - en wel met een gemak en volmaaktheid, zooals men nooit van den persoon had kunnen verwachten. Daarbij doet zich nog de bizonderheid voor, dat de proefpersoon, als hij tot den gewoon wakenden toestand teruggekeerd is, zich niets herinnert van de door hem gespeelde rollen.

Ligt het nu niet voor de hand om de beweerde incarnaties van geesten en buitenaardsche boodschappen, waarmede spiritische mediums ons overstroomen, toe te schrijven aan producten der verbeelding van het medium, dat onder suggestie staat van het milieu, waarin het zich bevindt, terwijl de aanwezigen in spannende verwachting verkeeren van buitenaardsche manifestaties?

Vandaar dat men niet zonder de noodige reserve en critiek de duidingen, die de spiritisten van de door hunne mediums voortgebrachte phenomenen geven, kan aanvaarden.

2°. Voorts heeft de studie van de pathologie van den geest ons deze laatste jaren geleerd, hoe veelvuldig splitsingen in de persoonlijkheid spontaan voorkomen.

Zeer leerzaam is het geval van eene juffrouw Beauchamp, waargenomen en beschreven door Dr. Morton Prince te Boston. Deze patiente doet zich nu eens voor als een heilige, dan weêr als een helsche geest, of ook wel eens als eene jonge vrouw, die noch een engel, noch een duivel is. Bij de beoordeeling van dit geval zou men werkelijk de hypothese kunnen verdedigen van eene pluraliteit van zielen, indien er niet *twee* gegevens te vinden waren, die duidelijk aantoonden, dat het hier slechts een en hetzelfde individu geldt, dat alle drie de rollen speelt:

a. De psychoanalyse van de verschillende karakters be-

wijst, dat het eene karakter het complement van het andere vormt, en aldus eene fundamenteele eenheid verraadt, gelijk dat bij voorbeeld de uit-elkander-liggende brokstukken van een verbrijzeld standbeeld doen;

b. De ziekte-geschiedenis en de psychogénèse van het geval, waarin men de primitieve persoonlijkheid van mej. Beauchamp, om zoo te zeggen, in stukken ziet uitéén vallen, als een gevolg der inwerking van voor haar gestel al te ruwe moreele schokken. Die breuk herstelt langzaam in den loop der jaren, dank zij de kundige zorgen van Dr. Morton Prince. Tenslotte vindt de persoon zich weêr terug in de volkomen individualiteit langs den weg eener opperste synthèse, welke al die zoolang ontwrichte elementen weer samenbrengt.

Evenals een kristal onder den hamer splijt volgens zekere klievingslijnen, zoo ook splitst het menschelijk wezen zich somtijds volgens bepaalde lijnen van geringeren weerstand of volgens de groote bouw-lijnen van zijn temperament. Er ontstaat eene splitsing tusschen de antagonistische virtualiteiten, waar het harmonisch evenwicht dier virtualiteiten den idealen normalen toestand moet beduiden: den ernst en de vroolijkheid, de optimistische en pessimistische neigingen, de goedheid en het egoïsme, de instincten van de kuischheid en van den wellust, het verlangen naar eenzaamheid of naar de natuur en de behoefte aan het wereldsche leven en de aantrekkingskracht der beschaving enz. enz.

Als we de manifestaties van het medium vergelijken bij diens gewoon temperament, dan treffen ons vaak die contrastverschijnselen, die kenteekenen van geestelijke polarisatie.

Vandaar dat de verschillen - waarin de spiritisten het in 't oog springend bewijs zien van een volkomen onderscheid tusschen de Geesten en hun zoogenaamd werktuig, het medium, - bij den psycholoog juist de onweerstaanbare verdenking doen rijzen, dat die beweerde geesten wel eens niets anders zouden kunnen zijn dan de producten eener splitsing van de persoonlijkheid van 't medium.

3°. Ook bij den normalen mensch is het zieleleven bizonder gecompliceerd. Onze volkomen bewuste ikheid wordt omgeven door een halfduister met onbepaalde grenzen, waarin eene massa verwarde ideeën, verbleekte herinneringen, vage

droomerijen, verlangens, zorgen, hartzeer en tegenstrijdige neigingen dooreen woelen, die door de belangen van het oogenblik verdrongen, klaar staan om op te duiken, zoodra eene ideeën-associatie ze oproept en die zich vaak, zoo gauw onze aandacht verslapt, onbewust naar buiten manifesteeren.

Kleine voorvallen, automatismen in ons dagelijksch leven, vergissingen, naamverwisselingen, vergeten, verspreken, verschrijven, vreemde stembuiging of vreemde gebaren - die gewoonlijk onopgemerkt aan ons voorbijgaan of voor toevalligheden versleten worden, blijken, als men ze nauwlettend analyseert, verschijnselen vol beteekenis te zijn, en uitingen van wat zich daar in die diepere recessen van het onderbewuste afspeelt. Het licht, dat op dat gebied is ontstoken, hebben wij te danken aan Freud[1)] en zijn school.

Het stelt ons in staat om uit den complexen-inhoud van onzen geest zooveel mogelijk de automatische verschijnselen psychologisch te verklaren; verschijnselen, die men geneigd zou zijn aan het toeval te wijten of om op ons à propos terug te komen - toe te schrijven aan eene interventie van gedesincarneerde geesten.

Ik zou met verscheidene voorbeelden, aan mijne ervaring ontleend, mijne bewering kunnen staven, dat spiritische mededeelingen terug te brengen zijn tot dien hutspot van allerlei elementen, die in ons onderbewustzijn door elkaar woelen en in staat zijn om juiste, heldergestelde, in den eersten persoon sprekende mededeelingen te doen in den vorm van gedachten en wilsuitingen. Kortom, die elementen manifesteeren zich - met een grond van waarschijnlijkheid, die treffend is - als afzonderlijke geesten, geheel verschillend van het medium, zóó zelfs, dat ze het tegenspreken en obstinaat trotseeren.

Het is een feit, dat in onzen geest spiritogéne werkingen plaatsgrijpen, waarvan de éphémère producten opvallend moeilijk zijn te onderscheiden van de zoogenaamde permanente geesten van het spiritisme.

Wat de illusie nog versterkt is het feit, dat, als men die zoogenaamde vreemde personaliteiten naar hare geloofsbrieven vraagt, zij niet nalaten zich - overeenkomstig de verwach-

1) ‘Zur Psychopathologie des Alltagslebens’. Berlin 1904.

ting van het medium en zijne omgeving - uit te geven voor geesten van afgestorvenen. En veelal is het ondoenlijk om deze beweringen met genoegzame zekerheid te toetsen of tegen te spreken. Toch zou ik op vele gevallen kunnen wijzen, waarbij het bleek, dat de beweerde gedesincarneerden nog goed en wel in levende lijve rondwandelden. Dergelijke gevallen vergoelijken de spiritisten door ze toe te schrijven aan spotgeesten. Eene nauwkeurige analyse toont intusschen gereedelijk aan, dat de spotgeest niemand anders is dan het medium zelf: het zijn diens gemoedsbewegingen, diens wenschen of vreezen, diens redeneeringen, kortom, goed erkenbare elementen zijner eigen persoonlijkheid; deze vormen den inhoud der mededeelingen ondanks den persoonlijken vorm, dien zij aannemen om den schijn te wekken alsof een ander sprak door des mediums tusschenkomst.

Al het voorafgaande bewijst genoeg, hoe uitermate ingewikkeld het samenstel van 's menschen ziel is; wat een dissociaties en metamorphosen deze al ondergaan kan, waarvan men in Allan Kardec's tijd eenvoudig geen flauw begrip had.

Het axioma, dat den grondpilaar vormde van zijne theorie, heeft dan ook ten eenenmale uitgediend. Het is niet langer voldoende, dat een persoon onbewust is, de schepper te zijn van de verrassende manifestaties, die hij voortbrengt, om hieruit te mogen besluiten, dat hij als spreektrompet of voermiddel dient voor de afhankelijke geesten. In den passieven toestand, waarin het medium verkeert, verliest het de contrôle over zijn bewust denken, maar laat den weg open aan de psychische processen, die zich in zijn onderbewuste afspelen en den schijn aannemen als kwamen zij van buiten.

Daarom wachte men zich ervoor om al te spoedig de gedane mededeelingen aan geesten der afgestorvenen toe te schrijven en dient een onpartijdig waarnemer der verschijnselen van het mediumschap eene streng-kritische houding aan te nemen; eene houding, die ten onrechte door spiritisten vaak gelaakt wordt, terwijl ze anderzijds toch verlangen, dat de wetenschap zich met hunne prestaties bemoeie.

DR. A.W. VAN RENTERGHEM.

(Wordt voortgezet.)

Kunst als regeeringszaak.

'*Wij krijgen wat wij waard zijn*.'

Te langen tijd werd de zoete dommel gegund aan een besef, dat thans in Holland eerst wakker wordt, en bij dit ontwaken zich kribbig en toch ook weer goedmoedig toont, komisch zich rekkend uit de warme onnoozelheid, geeuwend en zuchtend, zwaar en vol nog van den diepen doezel, waarin 't twee eeuwen verzonken lag. Slaap is ook zoo rustig, en niets zoo zelfgenoegzaam als de slaap.

En het leven is dan toch ook juist zóó véél-eischend! Maar de tijd klopt, en niemand die bij machte is dezen wekker terug te wijzen.

Kon Thorbecke voor ongeveer zestig jaren zeggen, dat kunst geen regeeringszaak is, geen regeerder van thans zou deze uitspraak nu nog durven bevestigen.

Hier toont zich het verschil, dit is de werking van het nieuwe besef.

Geen verantwoordelijk en gretig aanvaarden nog, dat niet, - wel opent het echter een schoon nieuw uitzicht. De wegen die er heen leiden liggen nog ongetraceerd.

Het wijst op een nieuwe orde van zaken, die ons verrast en ons onvoorbereid vindt, zonder leiding, met gemis aan vastheid en inzicht van hoe te handelen.

Als ongeregelde troepen staan wij, optrekkend voor éénzelfde zaak.

Maar weten, weten wat die zaak is, ja, dàt doen wij wel!

De kunst voor de gemeenschap open te stellen voor nieuwe en eigen uitdrukkingsvormen. Die kunst weer vlot

en deinend te krijgen op de bewogen wateren van ons eigen geestelijk en maatschappelijk leven, en haar niet langer te dulden als een wrak, half verzand onder oneerzame tradities, overwoekerd en verwaarloosd, als een voortdurend artistiek gevaar op de binnenwateren van ons nationaal kunstleven.

Als wij weten dat dit het groote doel is, zullen wij ook de middelen vinden om dit doel nader te komen. Wanneer wij de beginselen waarom het gaat klaar doorzien, en voortdurend in tegenstelling tot hun levenloos tegenbeeld zien, dan zullen wij iedere, zelfs de kleinste werkelijke winst hartelijk weten te waardeeren, in plaats van haar te betuttelen. Want iedere evolutie, wij weten het, gaat langzaam. De machtige lichamen van vroegere culturen, zooals wij hun contouren zien, massief tegen het avondlijk licht der geschiedenis, werden ieder uit vele duizende cellen opgebouwd; en zoo de bestudeering der kunstgeschiedenis voor iets goed is, dan zeker om tot het hooger inzicht te geraken, niet alleen van den voortdurenden rythmischen gang der kunst zelve, maar ook van het langzaam evolueeren van ieder nieuw kunstbeginsel.

Van het bloeitijdperk van de XVIIe eeuw af heeft de beeldende kunst in Holland zich in wezen niet vernieuwd, maar wel is zij steeds in de veelheid en macht harer uitingen ingekrompen, verschrompeld, en van het leven afgestorven, om ten slotte in dien éénen expressievorm van het schilderij, aan het strand van de XXe eeuw aan te spoelen, als een schoon, maar broos en eenzaam schelpje.

Hoezeer alle andere kunstuitingen, behalve de schilderijkunst, van het leven zijn vervreemd, geen sterker bewijs is daarvoor te geven dan het feit, dat alleen de namen der schilderijschilders den tijd overleefden. Zelfs de namen van de architecten zijn vergeten, van heel dat lange tijdvak vóórdat met Dr. Cuypers de architectuur weer beteekenis kreeg in ons land. Maar een Pieneman, Koekoek, of Roelofs en zij die behooren tot de Haagsche schilderschool, tot zelfs de namen der vele kleine en zwakke volgelingen dezer schilders, leven voort in het dankbaar kunstbesef van het zelfgenoegzaam Holland.

Waren dit dan soms allen zulke machtige persoonlijkheden, deze goedmoedige Hollanders?

Wij weten wel beter. In de kleine en beperkte sfeer van

hun kunst waren velen hunner zuiver van gevoel en niet zonder waarde, maar gezien van een wijder en gebondener cultuurbegrip, valt uit het dankbaar voortleven in Holland's herinnering eerder de kleinheid van Holland zelf, dan de grootheid hunner op haar best slechts gevoelige kunst af te leiden.

De individualistische kunst, bestemd voor de particuliere woning, dit is de nauwe begrenzing waarbinnen Holland's kunstliefde al meer en meer kwam te leven, en het beste talent zocht binnen die enge begrenzing zijn heil. Onderwijl verviel de verzorging van wat wij thans regeeringskunst wenschen te noemen, aan de bureaux van staat en stad. Noch de kunstenaars noch de kunstminnaars bemoeiden er zich mede. Geen levende belangstelling vuurde ze aan, niemand die op het denkbeeld kwam, dat het anders en beter kon, dan zóóals de ambtenaars het regelden en bestierden. En het is geen wonder, dat bij zoo groote publieke onverschilligheid, de verzorging dezer gemeenschapskunsten lusteloos en formeel moest worden.

Zoo een man als Professor Alberdingk Thym al wijdere inzichten verkondigde, dan waren deze toch uitsluitend opgebouwd uit het verleden, zij deden daardoor antiquarisch aan, vooral in een tijdperk toen niemand nog in staat was de schakel te leggen, die een schoon kunstverleden zou binden aan een heerlijke toekomst.

Trouwens wat bestond er voor Alberdingk Thym's leerlingen anders dan de individualistische kunstformule. In het groot genomen was dit hun eenige geestelijke horizont. De jonge kunstenaars van toen zochten dezen horizont begeerig af, want vandáár, zoo meenden zij, en vandaar alleen kon het eenig heerlijke verwacht worden.

De letterkundigen van het Nieuwe Gids-tijdperk waren hun daarin voorgegaan. Deze begaafde ouderen te volgen leek de eenig juiste weg, trouwens de jongeren zagen toen nog geen andere. Wie de Nieuwe Gids naslaat van de eerste jaren zal vergeefs zoeken naar eenig artikel over architectuur: de kunst door staat of gemeente besteld, en bestemd voor de gemeenschap en niet voor den particulier, lag in het groot genomen buiten de aandachtssfeer dezer jongeren. En zoo zij ook wel andere kunst wist te waardeeren dan de schilderij-

kunst uitsluitend, zoo was het de aesthetische zijde bovenal en niet de sociaal-aesthetische, die het levendigst werd doorvoeld.

Maar omstreeks 1892 begint de verandering. De democratische ideeën die in het maatschappelijke eigen leven en eigen stem verkregen, vonden ook in de sfeer der kunsten hun parallel-beweging.

Wie 'de Kroniek' van P.L. Tak naslaat zal daarin die kentering het eerst bemerken, het bewust, zij het dan ook aanvankelijk onzeker zoeken, om van het beperkt individualistisch-aesthetisch, naar het wijder sociaal-aesthetisch inzicht te groeien.

En tegelijk waren in Amsterdam een gansche rij jonge kunstenaars aan het werk getogen, zoekend om nieuwe schoonheid te vinden, op wegen die afvoerden van de schilderijkunstige opvattingen. Wanneer wij thans overzien, wat in die twintig jaren van werken in die nieuwe lijn is bereikt, dan moet erkend worden dat er met schoon vertrouwen en geestdrift moet zijn gearbeid, om ondanks tegenstand en volkomen gemis aan steunende belangstelling, te bereiken wat er bereikt thans is.

Vergeten mag toch nooit worden dat in twintig jaren niet te herwinnnen is wat in eeuwen langzaam verloren ging. Van iedere krachtige en levende traditie waren deze jonge schoonheidsverlangens afgesneden. Iedere vooruitgang kon alleen gewonnen worden door de erkenning van vroeger falen, in het technische zoowel als in het ideeële moest alles opnieuw doorleefd worden. En wanneer wij bedenken dat al deze jonge verlangens uitgingen naar verscheidene richtingen om te herwinnen en van nieuw en eigen leven te doordringen, al de schoonheidsuitingen die van de XVIIIe eeuw af in Holland langzaam van het leven waren afgestorven, dan is het wel een bewijs voor de straffe doorzetting van deze groep kunstenaars, dat thans in Holland kan gewezen worden op zoo schoone resultaten.

Twintig jaren geleden kon een zwak begaafde een schilderij maken dat completer scheen dan het als kunstwerk werkelijk was. Dat was het gevolg van de steunende werking eener levende traditie, die zelfs de zwakheid weet te schoren, en haar vermag te verheffen tot hooger expressie.

Maar de talentvolste werkers in die nieuwe richting vermochten toch alleen met groote inspanning een vormgeving

te vinden, die de jongeren van thans, weer gesteund door wijzer werkmethoden, en rijper decoratief inzicht, bijna spelender wijze beheerschen.

Ook dat is de kracht van een stukje herwonnen traditie, en levende vormbeheersching.

Toch is dit alles slechts een begin, maar ook, en laat dit nooit vergeten worden, 't begin van een nieuwe cultuur, de vorming van één dier vele kleine cellen waaruit een andere dan een individualistische kunst wordt opgebouwd.

Daar is reeds iets bereikt, maar oneindig veel moet er nog bereikt worden, ook in den geest, in den grooten samenhang der kunsten en vooral ook in de spirituëele moraliteit der kunstenaars zelve.

De groote oefenschool ligt in het maatschappelijke, alleen in en voor de samenleving zelve kunnen deze kunstuitingen zich naar geest en lichaam volmaken.

De mogelijkheid daartoe moet hun opengesteld worden, dit eischt het nationaal cultuurbelang.

Achter de jongeren van voor twintig jaren staat een geslacht jongeren van thans, verrijkt door de ervaring der ouderen, geschoolder van inzicht, maar zoover verwijderd van het volkomen bereiken, dat zij nog vol stuwend enthousiasme zijn.

Hun verhouding tot de verwaarloosde en gesmade kunstuitingen die gedurende twee eeuwen langzaam van het leven waren vervreemd en onder het formeel beheer der ambtenaren zijn gekomen, is echter niet meer die van leege onverschilligheid. Zij beseffen daartoe te goed, hoe alleen de wakkere publieke belangstelling die wisselwerking kan oproepen, waardoor hooger verwachting telkens stijgt, en al stijgend lokt, naarmate het bereikte tot grooter volledigheid is uitgegroeid.

Dit is het eerste begin van een nieuwe niet-individualistische cultuur voor Holland, de collectieve geest die thans naar nieuwe uitdrukking zoekt, en tot nieuwe schoonheid drijft.

Alles, van de groote staatsbouwwerken af tot 't simpelst drukwerk dat van overheidswege verschijnt, kan en moet ook mettertijd, drager worden van dit nieuwe kunstinzicht, waarin zich de drang naar een gebondener en algemeener schoonheid openbaart, en van waaruit dit schoon verlangen zich verder uitzaait.

Zoo moet het worden... zoo is het thans echter bij verre niet! Iets hiervan zien wij in het moderne Duitschland. De drang naar een gansch eigene, levende politiek-monumentale vormgeving in kunst.

Daarheen drijft de krachtbewuste collectieve geest. In het kleine Holland ontwaakt dit nieuwe besef flauwtjes, nog maar met één half oogje is het wakker.

Daar zal heel wat toe noodig zijn om 't frisch gewasschen en knap in de kleeren op weg naar die groote leerschool te weten! Om van de slechte rapporten die ons te wachten staan, nog maar niet eens te spreken!

* * *

Van slechte rapporten gesproken, een lijvig stapeltje ligt naast mij. De misdragingen der overheid in dit soort van bemoeiïngen hoopten zich op. Elders heb ik ze behandeld, dáár waar ik ze met het zichtbaar voorbeeld er naast kon toelichten.

Hier is mij dit niet mogelijk. Laten wij dus geduldig op beterschap hopen, en onderwijl iets vergeten.

Iets...niet alles echter. Een paar van de jongste misdragingen mogen hier nog, ook zonder het zichtbaar bewijs, behandeld worden.

Holland heeft in 1913 feest gevierd, en de gemeentebesturen van Amsterdam en Rotterdam gaven de schoolkinderen ter herdenking van deze blijde nationale gebeurtenis ieder een prent.

Eén eeuw van nationale onafhankelijkheid, één eeuw van sterke economische ontwikkeling, één eeuw van... vooruitgang, van allen vooruitgang waarop gefeestredenaard is door de tallooze feestredenaars van 't feestende en feestelijke *Holland - 1913*.

Eén nationale jubel - maar ach die twee prenten, die in vèr over de honderdduizend exemplaren zijn rondgedeeld, en van Holland's aesthetischen vooruitgang moesten getuigen, in duizende kamers waar niet veel schoons te kijk hangt, en waar, vrees ik, tegenover een gift die deftig van overheidswege werd verstrekt het oordeel te eerder geneigd was oncritisch te staan.

Dat gaat gelijken op smaakmisleiding van overheidswege!

Hoe kwam de overheid dezer twee gemeenten aan deze producten?

De Rotterdamsche prent toch is zóó slecht, zóó potsierlijk en bijtend slecht, zoo droefgeestig en belachelijk slecht, dat in de duisterste en ransigste snoepkeldertjes van Holland geen centsprent te krijgen is, die slechter is dan dit van Gemeentewege overhandigde prentwerk.

Een commissie heeft dit belang voor Rotterdam behartigd, de voorzitter der commissie was iemand van klassieke opvoeding en reputatie!

Het honorarium voor het ontwerp van deze prent was gesteld op tien gulden, hetgeen dus bij een oplage van ongeveer tachtigduizend exemplaren de waarde der artistieke conceptie voor iedere prent op *één-tachtigste* cent stelt!

In Amsterdam viel het geval wat voordeeliger uit, allerminst echter wat betreft de verantwoordelijkheid van het Gemeentebestuur.

Voor Amsterdam bezorgde een pienter uitgever het zaakje. Hij bedacht wat er op de prent moest komen, en ontdekte bij deze gelegenheid zoowaar Pieneman! Een jonger sierkunstenaar mocht deze conceptie verder uitwerken, en klaagde twee kolommen lang dat hij 't om den broode heeft moeten doen. En dit product van uitgevers-inspiratie gekoppeld aan kunstenaarsknechtschap werd het Gemeentebestuur aangeboden, en het werd aanvaard.

Zou, zoo is men geneigd te vragen, bij de eerst volgende gelegenheid, een zaak als deze niet anders door het Gemeentebestuur aangepakt kunnen worden?

Het plan toch bood volop ruimte voor een royale en ruim gehonoreerde vrije opdracht aan één van Holland's beste en in nationalistischen geest voelende graphische kunstenaars, die dan onder gunstige omstandigheden een levend kunstwerk voor dit doel had kunnen maken, dat blijvend een verheuging had kunnen zijn. In vroeger jaren, bij een overeenkomstig geval, handelde het Gemeentebestuur wijzer. Het werk toen door den uitnemenden kunstenaar Lion Cachet gemaakt, is ons altijd in de herinnering en dierbaar gebleven.

Waarom moest nu weer van die goede gedragslijn worden afgeweken? Waarom moesten deze Gemeentebesturen nu

weer vervallen tot een wijze van handelen die zoowel tegenover den kunstenaarsstand als tegenover de vele duizenden aan wie de prent werd aangeboden, eigenlijk recht-af onverantwoordelijk is? Nu juist benoemen B. en W. van Amsterdam een commissie, die advies zal hebben te geven over de mogelijk meer aesthetische inrichting der gemeentescholen.

Een mooi plan zeer zeker, en het verheugt mij oprecht in deze commissie zitting te hebben.

Maar de plaat '*1813-1913*' door B. en W. aan de schooljeugd verstrekt, die wordt naar ik hoop no. 1 op den index.

* * *

Het nieuwe Universiteitsgebouw te Groningen is een van de allerjongste voorbeelden van Rijks-kunst. Aanmerkelijk meer dan uit het bouwwerk zelf, valt er uit de begripsverwarring rond het ontstaan van het gebouw te leeren... waardevolle lessen, ook voor de toekomst, laat ons dit bovenal hopen!

In 1906 brandde het oude Universiteitsgebouw af. Dadelijk ontstond er toen vrees dat die brand als voorwendsel zou worden aangegrepen, om de geheele universiteit op te heffen. Die vrees beving ook de curatoren, zij meenden daarom, dat het plan voor den wederopbouw voor alles spoed eischte, en de Rijksbouwmeester Vrijman was hun ter wille door in uiterst korten tijd (gefluisterd wordt één week) een nieuw project te leveren.

In het Eerste Kamer-debat over deze zaak roemt de dankbare afgevaardigde van Groningen dan ook in de eerste plaats en met nadruk, den ijver van den Rijksbouwmeester. A bonne cause!

Wat treft ons bij dit vóórspel allereerst? Dat het bouwwerk aldus niet is de uiterlijke bevestiging van de hechtheid en onaanrandbaarheid der organisatie die het belichaamt, maar dat het bouwwerk integendeel zoo ongeveer wordt, wat de zwemgordel is voor den drenkeling. Vandaar dan ook de haast, de haast die altijd een uiterst schriele erftante bleek voor ieder kunstwerk.

Is die bestaansonzekerheid wellicht ook één der redenen, waarom het gebouw in historischen stijl werd opgetrokken? -

Geen wonder is men geneigd te zuchten, waar noch het heden noch de toekomst zoo gansch veilig en zeker scheen, daar mag de namaak van een krachtig verleden allicht zoet zijn voor het wankelmoedig hart.

Maar niet aldus verklaart de geachte afgevaardigde voor Groningen in het Eerste Kamer-debat de aanvaarding van den historischen stijl. Neen, hij roemt dezen als '*ter dege gemotiveerd*'.

Allerminst aanvaard '*uit zucht tot imitatie*', wel neen, aanvaard '*op goede gronden'... 'Men heeft gekozen den stijl*, *waarin in Groningen gebouwd werd in den tijd*, *toen de academie werd gesticht*'.

Nu weten wij 't in eens! Waarom nu eigenlijk het wetenschappelijk inzicht, onderzoek en onderwijs aan een Universiteit fundamentaal veranderen mag, maar het kunstinzicht als een hond aan den ketting van de XVIIe eeuw wordt gelegd, dat is mij niet recht duidelijk. Den heer Tjarda van Starkenborgh waarschijnlijk ook niet, maar in de Eerste Kamer wordt niet veel gelachen... en lang niet alles verstaan, waar zou men veiliger zulke beweringen kunnen uiten dan juist daar. Maar de geachte afgevaardigde is tevens burgemeester van Groningen; o, dat wij dezen magistraat met zijn streng historische overtuigingen, nimmer met een hoogen hoed in een auto mogen zien!

In de verdediging van dit monumentaal kunstwerk uit de provincie gaat hij in blijde ingenomenheid nog verder; '*het beste bewijs*', zoo jubelt hij, dat het gebouw naar het uiterlijk voldoet, is het feit, dat de leden van het psychologencongres het '*om strijd prezen*'.

Inderdaad, dit geeft den doorslag! Psychologen komend uit Brussel, Parijs, Berlijn, wie weet wellicht wel uit Weenen, en dan, denk eens aan, heel naar Groningen, en die zouden 't niet weten, die jolige geleerde congresbezoekers van héél ver, die 't om strijd, en in vier talen prezen, en den burgemeester op den schouder klopten aan het congresdiner dat hij hun zelf aanbood. Neen, bij het oordeel van zulke autoriteiten legt ieder goed Groninger zich neer. En dat is ook heel juist, tenminste als hij een bescheiden 'Grunninger' is, die dan toch ook wel eens een snoepreisje over de grenzen heeft gemaakt. De heer Tj. v.S. ziet, het

valt duidelijk uit zijn rede op te maken, in de kritiek tegen het nieuwe Universiteitsgebouw in de eerste plaats een ongepasten aanval op het provinciaal beleid. Wat beleid is, ja, dat begrijpt en doorvoelt deze magistraat zéér wel, wat kunst beteekent, zijn mond gebruikt wel het woord, maar met zijn hart heeft hij dat begrip nooit verwerkt.

Hij verdedigt met zijn autoriteit als magistraat, kamerlid en curator, wat men zijn tijdelijk ondergeschikten zou kunnen noemen, hij dekt hun handelingen zooals een burgemeester zijn ambtenaren dekt, door hun verweer tot het zijne te maken.

Dat is alles correct van ambtenaarsstandpunt gezien. Kunst heeft echter wijder grenzen dan tot waar magistratenbeleid en ambtenaarsinzicht reiken.

Dit kwam geen oogenblik uit, in de rede van den heer Tj. v.S., noch in het antwoord van den minister, daardoor bleef het door hen gesprokene slechts eng-autoritair, zonder eenig wijder cultuuruitzicht. En dat gemis is 't meest bedroevend, omdat 't zelfs geen belofte voor de toekomst inhoudt.

De gegevens door den heer Tj. v.S., ter verdediging aangevoerd zijn bovendien niet alle juist.

In de ‘Nieuwe Rott. Courant’ van 24 Febr. heeft Professor Huizinga uitdrukkelijk verklaard dat noch de academische senaat noch de professoren zijn gekend in de kwestie der versiering met glas en muurschilderingen van het Universiteitsgebouw.

Het ‘Algemeen Handelsblad’ van 25 Febr. nam deze mededeeling van den kunstzinnigen professor over met een uitvoerig commentaar.

Dit verhinderde echter ‘C.L. Dake’ niet, in de ‘Telegraaf’ van 7 Maart, het volgende te schrijven:

> ‘Inmiddels valt er uit het verloop van zaken in Groningen iets te leeren.
>
> Namenlijk dit, dat noch de curatoren noch professoren noch Rijksbouwmeesters veel vertrouwen in de praestaties der Nederlandsche decoratieve kunstenaars hebben gehad, etc. etc.’

Deze verdraaiing der feiten is op zich zelf, vooral bij dezen publicist, niet treffend. Maar erger is het wanneer de heer Tjarda van Starkenborgh zich op die beschouwingen beroept. Hij toch kon als curator weten dat die valsch geïnterpreteerde meening waarop hij zich beriep, onjuist was.

Hij had zich er dan alleen op mogen beroepen, wanneer inderdaad curatoren, professoren en rijksbouwmeesters na grondige bestudeering van de decoratieve praestaties der Nederlandsche kunstenaars tot de slotsom waren gekomen dat al dit werk onvoldoende was voor hun doel.

Maar juist dat overleg, Professor Huizinga kwam het getuigen, heeft volkomen ontbroken.

De praktijken van den gewraakten publicist had het geachte Kamerlid van Starkenborgh nimmer tot de zijne mogen maken. Wij nemen echter gaarne aan dat hij zich in deze kunstkwesties voelde als een provinciaal in een groote stad. En hoeveel eerzame provincialen vallen niet, ten einde raad, in de handen van kwartjesvinders, ondanks dat zij bij herhaling er voor zijn gewaarschuwd.[1)]

Het gebrek aan overleg, aan dat hartelijk overleg, dat liefdevol wikt en weegt, en zich steeds bewust is van het groote cultuurbelang dat de totstandkoming van ieder monumentaal en representatief bouwwerk in zich bergt, aan dat milder en wijzer overleg heeft het te Groningen juist geheel ontbroken.

Het begon met spoed en haast, en het zal eindigen met wrevel en weerzin. Geestelijke verrijking bracht het niet maar wel soms wrang geestelijk verzet, het toont geen spoor van dat sterkende moreele dat zoo zeer het wezen is van alle ware monumentaliteit.

Maar 't bracht iets, ik hoor 't al roepen, waarop dan toch de stad Groningen trotsch is.

Inderdaad, het bracht in deze provinciestad juist in het klein, wat in het buitenland in het groot wordt aangetroffen. Van die soort bouwwerken waar de vreemdelingen op advies van Hôtelportiers heengaan, waar zij zich vermoeien met kijken naar koude correcte gelegenheidsvormen, en waar zij zich bovenal vervelen, om eerst uit die grauwe en droge

1) Onjuist was ook de mededeeling van den heer Tj. v.S. dat de firma Linnemann ‘wandschilderingen in het raadhuis te Wiesbaden’ zou hebben gemaakt.
Althans van geheel vertrouwbare zijde wordt mij medegedeeld dat dit, noch bij een bezoek aan het Raadhuis noch bij informatie aan het stedelijk Bau-Amt, kon vastgesteld worden.
Dit detail, hoewel niet van groot belang, wilde ik niet nalaten even aan te stippen.

stemming op te leven als 't déjeûner, waarom zij zich schikken, gezellig te dampen staat, om dan bij de koffie eindelijk tot de opluchtende erkenning te komen dat het leven bij kris en bij kras vroolijker is dan alle kunst. En zij hebben gelijk, want niets is triester dan juist dit soort kunst.

Daar is veel verzet geweest tegen het feit dat de Duitsche firma Linneman de opdracht kreeg, zoowel voor alle glasschilderingen als voor de muurschilderingen in traphal en aula.

Alle argumenten die tegen deze opdracht zijn aangevoerd, waren redelijk en juist. Het uitmuntend protest-adres door de maatschappij 'Arti et Amicitiae' aan den minister gezonden, vatte, scherp gesteld, de sterkste argumenten samen.

Eén ding mag echter nooit vergeten worden. De éénheid van de versiering met het bouwwerk, deze éénheid toch moet voorop gesteld blijven. Welnu, die éénheid is in Groningen bereikt. Zeker, het is een verwerpelijke éénheid, en eene van lager orde, maar het is een éénheid al is 't er dan ook een van historisch plagiaat met doode allegorie, van weidschheid leeg aan alle geestelijke spanning, met correctheid die vrij is van iedere hoogere aandrift, en waaraan alle zoet heimwee ontbreekt. Het geestelijk huwelijk tusschen de Duitsche firma Linnemann en den Rijksbouwmeester Vrijman is niet alleen wettig doch ook harmonisch in zijn soort. Ik kan het u verzekeren.

Maar onze kinderen zullen wij er nooit bij in den kost doen, zoolang er nog één vonkje eigenheid in hen verloren kan gaan. Zoo wijs willen wij zijn.

Het gebeurde in Groningen is toch niet zonder waarde... voor de toekomst wel te verstaan.

Het heeft twee dingen duidelijk doen zien. Ten eerste de noodzakelijkheid van zorgvuldige voorbereiding en rustig bezonnen overleg, dáár waar het er om gaat een representatief bouwwerk te stichten.

En dan heeft 't nog eens duidelijk aangetoond hoe noodig het is dat de regeering een permanent instituut van voorlichting instelt, dat in alle kunstaangelegenheden advies heeft te geven, en vooruit weet dat dit advies tijdig gepubliceerd zal worden ook.

Over de beste wijze van samenstelling en voortdurende vernieuwing van een instituut als hier bedoeld, mogen de

meeningen uiteenloopen, de noodzakelijkheid der instelling zelve zal zich steeds sterker en klemmender doen gevoelen.

Een rede als door den heer Tjarda van Starkenborgh gehouden over het Groningsche geval lijkt een gelegenheidstoast, zonder kantigheid van eigen geschoold inzicht, zonder levendige eigen overtuiging, terwijl het antwoord van den Minister slechts vergoelijkend is als de speech van een vredestichtend kantonrechter.

Ook deze heeren krijgen hun adviezen van elders, maar van wie, dat wordt er niet bij verteld.

Was er een college van advies, wier rapporten werden gepubliceerd, wier positie en verhouding zou zijn geregeld en omschreven, dan zouden de verantwoordelijke Ministers zelve gedekt zijn, en de groote en moeilijke belangen waar het om gaat zouden door dien vasten organisatievorm met leiding bestierd kunnen worden.

Dan zou er van een beginselvast verwezenlijken der vele vraagstukken sprake kunnen zijn volgens wijs inzicht en methode, en niet alles maar naar het toeval gaan, zooals thans.[1)]

Een dergelijk college zou ook hebben zorg te dragen dat bij de voorbereiding van een representatief bouwwerk als de Universiteit, zij die rechtstreeks te maken hebben met dit groot gewestelijk belang, ook werkelijk deel hadden aan de voorbereiding, zoodat niet achterna de professoren zouden kunnen klagen, en met recht, dat het grootendeels buiten hen om tot stand kwam en werd bestierd.

Ik herinner mij de dankbaarheid van een oud geleerde in het buitenland, die door een architect van rijp inzicht en cultuur een nieuw woonhuis had laten bouwen.

De verheuging over zijn aangenaam en lieflijk woonhuis was groot, maar dankbaarder dan voor dit alles was hij, deze man van abstracte studie, voor de ‘opvoeding’, die hij, zooals hij 't zelf noemde, bij deze gelegenheid had gekregen. Hij had nu eerst dat levendig verband leeren zien tusschen geestelijke wenschen en hun materieele oplossing in constructieve vormen, en dat alles ook leeren zien in hun streng

1) Een treffend voorbeeld bieden ons de nieuwe postzegels voor Indië, die ongeveer gelijk met de Jubileumpostzegels van De Bazel verschenen. Wie kan hier in deze twee gelijktijdige publicaties van het Rijk eenig aesthetisch richtsnoer ontdekken?

verband met de eischen van het ambacht en zijn wijde maatschappelijke verhoudingen.

''t Heeft mijn geestelijk leven mede oprecht verrijkt', dit waren zijn woorden.

Zoo had het inzichtelijk voorbereiden van den bouw van een nieuwe Universiteit een rijke leerschool kunnen worden voor zéér velen, het milde en opvoedend overleg dat vooraf had dienen te gaan, had tot zich kunnen trekken de levendige belangstelling van de burgerij niet alleen, maar van de professoren en de studenten, waaronder de staatslieden der toekomst zijn.

Een aldus tot stand gekomen representatief bouwwerk had niet alleen de bewondering, maar ook, wat meer is, de liefde kunnen winnen van heel de stedelijke gemeenschap, en zelfs de schuld over de minder goed geslaagde gedeelten was onder zulke verhoudingen, wijs, eendrachtig en zonder bijtend verwijt gedragen. En nu moeten de roekeloosheden die werden begaan, door overhaast, kortzichtig en autoritair handelen, met advocaterij worden goedgepraat, alsof 't er om ging een misdadiger vrij te krijgen, die ten slotte toch door niemand meer wordt vertrouwd, ook al wordt hij nu niet opgehangen.

Wat wij, aanvankelijk althans, meer nog noodig hebben dan schoone architectuur die onbegrepen in ons verwarrend en rumoerig moderne leven staat, is de belangstelling voor het wezen van de bouwkunst zelve; niet alleen voor haar materiëele verschijning, maar ook voor haar opvoedende geestelijke werking, voor haar bindende moraliteit, om de schoonheid van het klare bouwend denken dat er zich in uit.

Holland is op dit punt zóóveel ten achter, het kan als een kind maar niet afscheid nemen van zijn mooi speelgoed: het schilderij. Ter wille daarvan heeft 't alles verwaarloosd, twee eeuwen lang.

Wat daardoor aan cultuur verloren is gegaan, wordt niet in korten tijd herwonnen.

Hoe weinig Holland medeleeft met de belangrijke architectonische vraagstukken van eigen land, bewees mijn ondervinding verleden jaar te Rotterdam.

Ik reisde daarheen om de maquettes voor het Raadhuis te zien; aankomend was mij de naam ontschoten van de straat waar de expositie gehouden werd.

Ik heb mij achtereenvolgens tot drie politieagenten, twee witkielen, twee heeren en een dame gewend, niemand hunner had over de maquettes gehoord, evenmin als de aapjeskoetsier die mij naar een gemeente-bureau reed; dáár eindelijk kreeg ik een verkeerd adres voor een ander gemeentebureau er naast, en eerst dáár mocht ik het juiste adres te weten komen.

Maar dit bewijst niets, hoor ik verscheidene lezers zeggen - dit bewijst alles, naar mijn vaste overtuiging.

Zoo er geklaagd wordt over despotiek en autoritair handelen, en gemis aan openbaarheid, laat ons dan wel bedenken dat er onmogelijk zoo gehandeld kan worden dáár waar de waarachtig levende belangstelling te hoop loopt rond het bedreigde punt.

Despotisme wordt in éénzaamheid voorbereid, en vaak uit éénzaamheid bedreven, en zoo er, wat ik niet beoordeelen wil, in Rotterdam sprake van is geweest, dan heeft de Rotterdamsche burgerij daar zelf voor een groot deel de schuld van te dragen.

Eenigszins zoo als de onverschilligheid van onze ouders, groot- en overgrootouders voor alles wat wij thans *officieele kunst* noemen, oorzaak is van de macht der regeeringsbureaux; een macht die het thans onze taak is, terwille van een nieuwe cultuur, te breken.

Wij krijgen wat we waard zijn, zoo wil het (en laat dit ons troosten maar bovenal ook aanvuren) de automatisch werkende gerechtigheid, die wij wel zullen doen als wet te erkennen.

De Rotterdamsche Raadhuiskwestie en het Groningsche Universiteitsgebouw hebben een nieuw besef bij duizenden Hollanders wakker geroepen.

Dat is reeds iets, doch slechts een begin; dit weinigje echter toch geeft ons reeds recht om hooger eischen bevredigd te zien.

Maar laat vooral dit jong en welkom besef dat gewet is op de allerjongste ondervindingen, niet het scherp het eerst keeren naar juist dat allerjongst verleden zelf, want zoo het dan rechtvaardig is zal het eigen verzuim het eerst moeten treffen, immers dat toch droeg de hoogste schuld.

Maar onversaagd moge dat jonge besef zich voor de toe-

komstige gebeurtenissen weren; wij roepen het met aandrang op voor een thans nog te winnen geval, en tegelijk een bouwkunstig geval van groot en nationaal belang, voor het meest representatieve bouwwerk van Holland, voor Holland's nieuwe parlementsgebouwen rond het schoone Binnenhof in den Haag.

Ongeschoold als wij als natie zijn om representatieve bouwproblemen van dezen omvang en van dit hoog belang vóór te bereiden, moge rijkelijk rustig en wijs overleg voorafgaan, willen wij eenige kans hebben op een schoon eindresultaat.

Zoo de bouwkunstige gebeurtenissen van het jongste verleden ons iets hebben geleerd, laat deze ondervinding dan aan de voorbereiding van dit gewichtig bouwprobleem ten goede komen, laat de bitterheid over den loop der zaken in Rotterdam en Groningen tot wijsheid worden omgebrouwen, want aldus alleen ontgaat ons de eenige lafenis niet die dit vaatje bergt.

En laat ons Hollanders, met onze nationale achterlijkheid in bouwkunstige cultuur, vooral beseffen, dat wij niets overhaast mogen besluiten.

Tot de helft van de maand April was de stand van deze gewichtige gebeurtenis aldus, dat wij slechts wisten dat de bouwplannen in opdracht van het vorig ministerie door den Rijksbouwmeester Knuttel waren in studie genomen.

Toen, geheel onverwacht, kregen de Kamerleden vóór het jongste Paaschreces de plannen voor deze uiterst gewichtige bouwwerken te zien. Hieruit bleek, tot ontsteltenis van hen die in dit zoo bij uitstek nationaal bouwprobleem belang stelden en het cultuurbelang er niet van onderschatten, dat die voorbereiding alreeds tot uitgewerkte projecten was uitgegroeid, zoodat, en terecht, gemeend werd, dat mogelijk alleen door een snelle tegenactie de kans bleef dit dreigend bouwkundig onheil te voorkomen.

De actie die nu volgde, en die zich op verschillende wijzen uitte, behoef ik hier niet in herinnering te brengen, zij ligt te kort nog achter ons, om vergeten te zijn. Zeker is, dat in enkele weken vele architecten, andere kunstenaars en geleerden van naam en gezag, zich klaar en duidelijk hebben uitgesproken over de noodzakelijkheid dat voor de uitvoering

van dit belangrijk representatief bouwwerk ook zeker één van Holland's eerste bouwmeesters moest worden aangezocht.

Toen, nog onverwachter, verscheen in de meest zoo goed ingelichte ‘N. Rotterdamsche Courant’ het bericht, dat de Regeering zelve voor deze groote bouwwerken een prijsvraag wenschte uit te schrijven. Hoe hebben wij 't nu, dachten velen, van waar nu deze ommekeer?

Maar hoe dan ook, dit bericht bracht ontspanning bij allen, die niet zonder angst de gebeurtenissen volgden.

Tot het verschijnen van dit bericht scheen de eerste eisch, zoo mogelijk nog de opdracht aan de Rijksbouwbureaux te ontwringen, in het belang van de schoonheid en vooruitstrevende cultuurinzichten van Holland.

Mij kwam het voor, dat een gesloten actie der vereenigde architecten, die, op een moment van aesthetisch gevaar zich de zelfdiscipline zouden opleggen om onderling vast te stellen wie zij zelf onder al hun collega's voor dit groote werk aangewezen hielden, alhans de kans zou hebben het groote publiek wakker te schudden, en voor een scherp omlijnd conflict te interesseeren. Tegenover één persoon, in deze den Rijksbouwmeester Knuttel, door de Regeering gesteund, moest men, wanneer men eenmaal tot een tegenactie besloot, ook één persoon stellen, gesteund door een deel der natie; op die wijze zou het conflict althans overzichtelijk zijn.

Maar, het was alles onnoodig! Tegelijk ongeveer, dat de ‘Nieuwe Rotterdamsche Courant’ het bericht bracht dat de Regeering op het prijsvraagbeginsel was teruggevallen, spraken de architecten zich ook voor het prijsvraagbeginsel uit. Er heerscht dus eendracht in Holland's tuin, - op dit punt tenminste.

Wie echter nu zou meenen dat hiermede het architectonische en het groote cultuurbelang gered is, heeft niet op de schoolbanken van Holland's jongste verleden gezeten, òf heeft slecht opgelet.

Als het bericht van de ‘N.R.C.’ waar is, dan hebben wij iets gewonnen, en wel dit, dat de Regeering niet, tegen den wensch van een deel der natie in, den Rijksbouwmeester ook voor dit zéér bijzonder geval vasthoudt. Wij erkennen deze winst dankbaar, maar het beteekent slechts een negatief voordeel.

Wat noodig is, is een positieve winst; wat wij begeeren

is een levende architectonische kunstuiting voor Holland.

De prijsvraag, dit wil ik direct toegeven, biedt ons die mogelijkheid, al is 't dan ook met een uiterst wisselvallige kans. Met de Rijksbouwbureaux echter was zelfs iedere kans daarop buitengesloten.

Maar de allergrootste winst die door de tegenactie bevochten en door de gewijzigde houding der Regeering gewonnen is, dat is de winst in kostbaren tijd.

Tijd, die wij, als een schoonen ledigen gouden beker thans mogen vullen met den goed belegen wijn, gewonnen uit rijp en mild overleg. Overleg, dat uitsluitend gericht moet zijn op het groote doel, om los van alle politieke dwarsdrijverijen, de wijze voorbereiding allereerst, en de schoone uitvoering later, tot een keerpunt te maken voor de verarmde Hollandsche cultuur.

Wanneer inderdaad tot de prijsvraag zal worden besloten, eerst dan vrees ik, beginnen de moeilijkheden met recht.

Of een prijsvraag een goed resultaat zal opleveren, hangt zeker voor een groot deel ervan af, wie de deelnemers zijn. Maar wie de jury zal zijn, ziet, dit punt is zeker niet minder gewichtig.

Bureau-kunst, - bij herhaling reeds hebben wij er ons tegen gekant, maar Bureau-benoemingen lijken mij in dit geval niet minder gevaarlijk, als levende schoonheid tenminste het eindfeest zal moeten worden.

Een jury met politiek-aesthetische overwegingen samengesteld, waarin voor iederen man van rechts zorgvuldig ook een man van links wordt gekozen; een jury aldus samengesteld, legt onvermijdelijk den doorslag in handen van de kleurlooze middenstof, van de onovertuigden, wier smaak in kunst uitgaat naar het tamme karakterlooze, naar die kunst die niet gehaat kan worden, noch kan worden bemind, omdat zij een ieder eigenlijk vrijwel onverschillig laat.

Samenvattend, - en het bericht in de ‘N. Rott. Courant’ als juist aanvaardend, - kunnen wij den stand van zaken thans aldus omschrijven.

De regeering zoowel als de architecten begeeren in beginsel de prijsvraag voor dit groot bouwkundig geval te zien aanvaard.

Lastgever en uitvoerder zijn het over dien grondslag aldus eens. Verder mogen wij aannemen, dat niets tot haast drijft,

en dat ieder die in het geval belangstelt, overhaasten ook als de meest onjuiste taktiek verwerpt. Wij begeeren dat dit gewichtig nationaal bouwwerk zal worden representatief, maar ook representatief als kunstpraestatie van Holland.

Maar wij begeeren ook, dat door het tot stand komen van dit groote bouwwerk, Holland ook een deel van juist die opvoeding zal verwerven die het thans nog te zeer mist.

Dat reeds de voorbereiding ons weidschheid van opzet zal brengen, ook dat wenschen wij, alleen reeds door de wijze waarop het samengaan van rijp en wijs overleg voor dit doel zal worden gezocht, en gelegenheid zal krijgen niet alleen om zich te uiten, maar ook om de belangstelling van Holland tot zich te trekken.

Want alleen zóó opgevat, kan de voorbereiding het nationaal inzicht verdiepen en verhelderen, en thans wellicht sommige grondslagen vastleggen die ook blijvend van waarde kunnen zijn bij het tot stand brengen van volgende groote bouwwerken voor staat of stad.

Zoo willen wij dus eendrachtig er op aandringen dat de Regeering moge besluiten de voorbereiding van dit groot en belangrijk bouwprobleem op te dragen aan een college van advies, dat, desnoods op den grondslag van het prijsvraagbeginsel, het programma daarvoor in zijn wijdste strekking uitvoerig zal hebben vast te leggen. Een dergelijk college zou inderdaad representatief van karakter en samenstelling moeten zijn in de zuiverste beteekenis van het woord, en het adviseerend rapport zou moeten gepubliceerd worden lang vóór dat de volksvertegenwoordiging haar besluiten in deze kwestie neemt.

Alleen op deze wijze, meen ik, zou, gesteund door volle openbaarheid, voor dit nationaal bouwkundig vraagstuk een werkelijk nationale levende belangstelling kunnen worden gewekt. En die is voor het welslagen zoo noodig!

Alleen ook aldus zou 't mogelijk zijn een belangrijk aesthetisch vraagstuk op te lossen op een wijze die ons niet enkel zou brengen architectonische schoonheid, maar die ons, ik herhaal het, ook zou verrijken in opvoeding en inzicht, en juist in die lijn van denken en handelen waarin ons land die opvoeding en dat inzicht zoo dringend van noode heeft.

Begin Mei.

R.N. ROLAND HOLST.

Het vraagstuk der pestbestrijding in Nederlandsch-Indië.

Sedert het verschijnen van mijn vorig artikel over de pestbestrijding in Nederlandsch-Indië (April 1913) zijn de zaken er daar niet op vooruit gegaan. De pest die toen ter tijd in de Afdeeling Malang per 14 dagen 100 tot 150 slachtoffers eischte, heeft sedert dien een veel ernstiger karakter aangenomen, zoodat daar bijv. in de periode van 8-21 April 1914, 484 pestgevallen geconstateerd werden.

In Kedirie heerschte in Augustus-September 1913 een zeer ernstige epidemie, met bij de 200 pestgevallen in 14 dagen op een bevolking van minder dan 100.000 zielen. Sindsdien is het aantal pestgevallen daar zeer verminderd (50 per 100.000 inwoners).

In andere plaatsen ziet het er iets minder ongunstig uit. In Soerabaia bijvoorbeeld blijft het aantal pestgevallen gering, al is het ook meer dan vroeger. In de periode van 8-21 April 1914 kwamen er 35 pestgevallen voor, dat is dus ongeveer 24 op 100.000 inwoners, in denzelfden tijd vond men in Malang 60 op 100.000 inwoners. De oorzaak dezer betrekkelijke onvatbaarheid der stad Soerabaia is nog een der onopgeloste vraagstukken van de epidemiologie der pest in Oost-Java, een vraagstuk dat van groote practische beteekenis is, daar de kennis dezer oorzaak een middel ter vermindering van het pestgevaar aan de hand zou kunnen doen.

Niet alleen is de epidemie in de reeds besmette gebieden ernstiger geworden, de pest heeft zich ook uitgebreid in het

oosten naar Madoera, in het westen tot in de residentie Solo, al heeft zij daar (in Sragen) geen vasten voet gekregen, zoodat de maatregelen om de uitbreiding der pest tegen te gaan tot nu toe met eenig, zij het dan niet met volledig succes bekroond zijn. De contrôle van het goederenvervoer wordt dan ook krachtig voortgezet, de treinen die de pestgebieden verlaten worden gezwaveld, zoo ook de 'grobaks' (inlandsche lastwagens), terwijl te Soerabaia de prauwen die de goederen van den wal naar de ter reede liggende schepen vervoeren, eveneens door zwaveling van ratten en vlooien ontdaan worden.

Bij dezen ongunstigen stand van zaken is het niet te verwonderen, dat men zich in Nederland en Indië afvraagt of de wijze van pestbestrijding wel doelmatig is, of men zich niet op één punt blind ziet en of in het algemeen de zaak niet anders behoorde te worden opgevat. Deze opvatting van het publiek is zeer begrijpelijk, waar het een zaak van zoo algemeen belang geldt, en vond een zakelijke en systematische uiting in de interpellatie Van Deventer. Hoewel de deskundigen die met de pestbestrijding belast zijn zich natuurlijk niet door die vragen en meeningen in de war mogen laten brengen, heeft het publiek toch recht een inzicht te krijgen in de methode van bestrijding die gevolgd wordt en in de wetenschappelijke basis die daaraan ten grondslag ligt.

Reeds in mijn vorig artikel heb ik getracht de voornaamste feiten en de daaruit getrokken practische conclusies mede te deelen. Ik zal dit niet herhalen, maar dadelijk overgaan tot de bespreking der bezwaren die men van verschillende zijden tegen de wijze van pestbestrijding zooals die nu in Indië wordt toegepast heeft ingebracht.

Deze bezwaren betreffen maatregelen die men reeds neemt (woningverbetering en evacuatie) en die men niet neemt (ziekenbehandeling, vaccinatie, toezicht op het menschelijk verkeer, rattenverdelging, instelling van een afzonderlijken dienst voor pestbestrijding). Ik begin met de beschouwing der eerste categorie.

Wanneer het juist is dat de rat en de vloo de voornaamste, zoo niet de eenige bron van infectie voor den mensch zijn, dan is het logisch dat men poogt den mensch zoo ver mogelijk van de pestzieke rat verwijderd te houden. Kan men

verwachten dat in een huis reeds pestratten zijn, zooals in woningen in de nabijheid van een pesthuis gelegen (Van Loghem), dan moeten de bewoners zulk een gevaarlijke plaats verlaten: dat is evacuatie. Verder neemt men maatregelen om te verhinderen dat ratten in de huizen (dus in de nabijheid van den mensch) nestelen: dat is woningverbetering.

Wil men in deze maatregelen vertrouwen hebben, dan moet men overtuigd zijn dat de mensch niet evengoed buiten rat en vloo om met pest geinfecteerd kan worden, bijv. door bacillen die in den grond, de kleederen, het voedsel of elders leven. Is er reden om aan te nemen dat een dergelijke wijze van besmetting werkelijk voorkomt? Directe bewijzen vóór of tégen zijn niet te geven, daartoe zou men uitgebreide proeven op menschen moeten nemen; men moet zich dus met indirecte gegevens tevreden stellen. Daaruit blijkt het volgende.

Bij dierproeven (die in Britsch-Indië en ook in Java genomen zijn) gelukte de besmetting alleen dán, wanneer men een gezond en een ziek dier *benevens een aantal vlooien* in een kooi bijeen brengt. Ontbreken de vlooien dan wordt het gezonde dier niet ziek, ook al blijft het langen tijd met zieke dieren of hunne uitwerpselen en met pestlijken in aanraking. Aan den anderen kant worden de gezonde dieren ziek wanneer ze gebeten worden door vlooien die van een pestziek dier komen, ook dan wanneer de eersten zich in een omgeving bevinden die overigens geheel vrij van smetstoffen is en de vlooien al vele dagen geleden het pestzieke dier verlaten hebben.

De wijze waarop de pest onder de menschen optreedt geeft geen steun aan de opvatting, dat het daarbij anders toegaat dan in het bovengenoemde experiment. Feiten die er ondubbelzinnig op wijzen dat de bodem bij de verspreiding der besmetting een rol speelt zijn er niet. Aan den anderen kant komt het voor dat men den gang der infectie via rat en vloo in natura duidelijk gedemonstreerd vindt. Zoo verhaalt Dr. Van Loghem van een pestgeval in Madioen, waar op de slaapstede van den lijder een doode pestrat met 36 vlooien gevonden werd, en herinner ik mij een geval uit Soerabaia waar in het nachttafeltje der lijderes een groot aantal ratvlooien gevonden werden die pestbacillen met zich omdroegen.

Dergelijke gevallen zijn buitenkansjes voor den onderzoeker, meestal is het kwaad al geschied wanneer men er bijkomt. Dan heeft de vloo de noodlottige beet al gedaan en is weer verdwenen, want de mensch is niet de natuurlijke gastheer van de ratvloo; de laatste valt door honger gedreven den mensch wel aan, maar blijft niet op hem wanneer die honger eenmaal gestild is. Vandaar het geringe aantal ratvlooien dat men zelfs in pesthuizen op den mensch vindt. Maar ook zonder zulke demonstraties door de natuur zelve gearrangeerd, heeft men er zich van kunnen overtuigen dat de vlooien die van een doode rat komen den mensch aanvallen: aan den lijve heb ik het ondervonden hoe deze insecten (die natuurlijk geen pestbacillen droegen) van uit de daknok of zijbamboe, naar beneden sprongen of vielen en mij beten.

Het is mogelijk dat de pestbesmetting direct van mensch op mensch overgaat; bij longpest is dat de gewone besmettingswijze, maar ook bij andere pestvormen kan dat voorkomen. Is deze wijze van besmetting echter regel? Zeker niet, want anders zou de infectie door direct contact met pestlijders veelvuldig moeten voorkomen, terwijl ze integendeel tot de hooge uitzonderingen behoort. Dit is een ervaring die in Java en ook elders geregeld gemaakt wordt; een zeer demonstratief voorbeeld herinner ik mij uit Malang. Een javaansch kindje leed aan pest en had een groote buil onder de linker kaakhoek. Het jonge moedertje voedde het kind zelf en kwam daardoor voortdurend in nauwe aanraking met den kleinen patient; dit bleef zoo ook toen de buil open ging en wond werd. Het slot was dat het kind genas en de moeder gezond bleef. Dit is een voorbeeld dat mij zeer levendig voor oogen staat, maar men zou die voorbeelden naar willekeur kunnen vermeerderen: familieleden en geneeskundigen komen zoowel in als buiten de isolatiekampen dagelijks in aanraking met de pestlijders, zonder dat contactinfectie voorkomt. Alles wijst erop dat de pestlijder (behalve bij longpest) practisch ongevaarlijk is voor zijn omgeving.

Wij mogen dus besluiten dat woningverbetering en evacuatie maatregelen zijn die rekening houden met de *gewone* wijze van besmetting van den mensch en dat ze dus bij uitstek practisch zijn.

Hoe beoordeelt men het nut van deze maatregelen en hoe

kan men te weten komen wáár ze moeten worden toegepast? Dit geschiedt door den inlichtingsdienst zonder welken men met de evacuatie en woningverbetering in den blinde zou werken. De geneeskundigen die met dezen dienst belast zijn, sporen met behulp van binnenlandsch en inlandsch bestuur de verdachte gevallen op en gaan na of men al dan niet de diagnose 'pest' moet stellen. Voor deze diagnose is het meestal noodig een bacteriologisch onderzoek te verrichten, en hiertoe moet men een weinig miltsap van het lijk onderzoeken, dat door miltpunctie verkregen wordt. Deze punctie wordt alleen op lijken, nooit op den levenden lijder verricht. Het vinden van een geval van menschenpest wijst de plaats aan, waar ook voor anderen gevaar dreigt en waar men dus evacuatie en woningverbetering moet toepassen; verder is de stijging of daling van het aantal pestgevallen de eenige aanwijzing om de werkzaamheid van een bepaald bestrijdingsmiddel te beoordeelen. Zoo zien we bijv. in de onderdistricten Batoe en Poenten (Afd. Malang) de pestcijfers van 1911-1913 dalen van 19,5 tot 1,4‰ onder invloed eener intensieve woningverbetering en in dezelfde jaren in het district Karangloo die cijfers stijgen van 6,9 tot 14,5‰ bij veel minder krachtig toegepaste woningverbetering. Zulke cijfers, die het nut eener goede woningverbetering duidelijk in het licht stellen, waren zonder den inlichtingsdienst niet te verkrijgen geweest.

En wat is nu het resultaat dat de inlichtingsdienst ons van deze maatregelen doet zien?

Reeds meermalen is het onwillekeurig aangetoond dat de evacuatie groot nut heeft, namelijk dan wanneer deze maatregel in een desa waar pest was uitgebroken, om de een of andere reden (meestal door het verzwijgen van het geval door het desa-bestuur) niet werd toegepast: dadelijk werd dan het eerste pestgeval door verscheidene andere gevolgd. Paste men dán evacuatie toe dan kwam de epidemie tot staan, was dit reeds dadelijk gebeurd dan bleef het meestal bij één pestgeval. Het aantal menschenlevens dat men door evacuatie gered heeft, is moeilijk te schatten maar is zonder twijfel zeer groot.

Wanneer er geen gelegenheid was de pesthuizen en geëvacueerde woningen onmiddellijk te verbeteren, ontdeed men

ze vroeger van het dak zoodat de zon er vrij in kon schijnen en liet ze dan 3 tot 4 weken lang leeg staan, nadat men er zooveel mogelijk alle ratten uit verwijderd had. Deze maatregel had ten doel de vlooien die nog in het huis waren, bij afwezigheid van alle ratten, door voedselgebrek en door zonneschijn te dooden. Deze berekening faalde niet zelden, omdat men niet alle ratten verjoeg en de infectie dus toch in het huis bleef, zoodat het wel voorkwam dat men na vier weken toch nog levende of pas gestorven pestratten in het huis aantrof. Bovendien werd er in zulke huizen dikwijls diefstal gepleegd, zoodat de bewoners zich bij hun terugkomst niet zelden van vele zaken beroofd zagen; eindelijk was het in een desa waar veel pest voorkwam uiterst moeilijk alle geevacueerden een goed onderkomen te bezorgen. Dit alles leidde tot groot ongerief voor de bevolking, zoodat men reeds lang naar middelen zocht om de ontsmetting der woningen te bespoedigen. In Malang behandelde men ze met petroleumresidu, te Kedirie gebruikte men cresol-zeep-water of men verbrandde binnen de woningen stukken zakkenlinnen die met gesmolten zwavel gedrenkt waren. In den laatsten tijd is men begonnen om, op aanwijzing van Dr. Flu, de woningen die vooraf met geparafineerd zeildoek bedekt worden, geheel uit te zwavelen, waardoor men verwacht alle ratten en vlooien in zulk een huis te dooden. Deze zwavelingsmethode is een belangrijke vereenvoudiging, maar het is duidelijk dat daardoor met het principe der evacuatie volstrekt niet gebroken is, de uitvoering is slechts gemakkelijker en minder tijdroovend gemaakt.

De waarde der evacuatie is dus duidelijk genoeg en ze heeft onmiddellijk effect. Het nut der woningverbetering kan uit den aard der zaak eerst op den duur blijken. Men is er echter reeds sedert Augustus 1911 mede bezig, en toch zijn er nog slechts hier en daar gunstige resultaten mede bereikt. Hoe komt dit?

Woningverbetering moet zeer nauwkeurig geschieden en de eenmaal verbeterde woningen moeten in goeden staat worden gehouden, wil men op den duur resultaat zien van zijn bemoeiingen. Om dit te bereiken heeft men noodig een goede woninginspectie en medewerking van de bevolking.

Voor de leiding der inspectie zijn ambtenaren noodig die

doordrongen zijn van het nut der woningverbetering en van de noodzakelijkheid haar tot in de kleinste bijzonderheden nauwkeurig uit te voeren. Dit ‘feu sacré’ heb ik alleen bij geneeskundigen gezien; anderen, misleid door de hoogst eenvoudige techniek, meenen steeds dat het toch op één openingetje niet aankomt, wanneer het geheel maar goed in orde is. En toch, dat ééne openingetje doet het hem, dat laat de ratten weer door die straks den bewoners pest bezorgen. En om dat openingetje te vinden moet men goed toezien, de ladder opklimmen, zijn neus steken in allerlei donkere hoekjes, zijn witte pakje vuil maken en vooral er niet aan denken zijn ‘prestige’ tegenover den Inlander hoog te houden.

Naar mijn persoonlijke ervaring laat de medewerking der bevolking zeer veel te wenschen over. De menschen zijn niet bepaald onwillig maar zien het nut der maatregelen niet in en doen daardoor domme dingen. Woningen worden van buiten keurig in orde gemaakt, maar op de plaatsen waar de bamboes ineengevoegd zijn, vindt men openingen waardoor ratten naar binnen komen; in goed verbeterde huizen gaat men zijn padi bergen inplaats van in de rijstschuur en maakt daardoor het woonhuis tot een rattenparadijs; in een ander verbeterd huis hakt de eigenaar een gat in de grootere bamboes om een wilde bij die in de bamboe-holte honigraten maakt gelegenheid tot nestelen te geven en opent daardoor den ratten de deur. Dergelijke ‘Kamperstreken’, die werkelijk niet op onwil berusten, heeft ieder die met de woningverbetering te doen heeft gehad dagelijks kunnen beleven.

Om de medewerking der bevolking te verkrijgen is het noodig den Javaan onderwijs en daardoor ontwikkeling te brengen. In Indië achten velen dit een utopie[1]; ik voel mij niet competent dit punt te beoordeelen, ik kan slechts de weinige ervaringen mededeelen die ik door den omgang met mijn inlandsch personeel in het laboratorium te Malang maakte. Mijn helper, een eenvoudigen desa-man die lezen noch schrijven kon, had ik uitgelegd hoe de vloo de pest overbrengt, daarbij

1) Ik zeg dit naar aanleiding van verschillende gesprekken met bestuursambtenaren en rechterlijke ambtenaren. De heer van Deventer denkt er anders over wanneer hij zegt ‘de school is een prachtig middel’. Zoo denken, te oordeelen naar mededeelingen van den Minister van Koloniën, ook anderen er over, zoowel in Nederland als in Indië.

het begrip pestbacil door ‘setan pes’ (pestduivel) vervangende. Bij het verrichten van besmettingsproeven waarbij ik met opzet geen vlooien gebruikte en die dan ook mislukten, vroeg ik eens 's morgens of de proefdieren al dood waren, en met een verachtenden glimlach antwoordde mij mijn helper: ‘tida Toean, tida ada pindjal (Neen mijnheer, er zijn geen vlooien bij). Wanneer het mij mogelijk was met mijn gebrekkig Maleisch een eenvoudigen desa-man de wijze van overbrenging der pest duidelijk te maken, zie ik niet in dat meer ervaren kenners van inlanders aan de bevolking het nut der woningverbetering niet zouden kunnen uitleggen, vooral wanneer men daarbij aan bestaand bijgeloof aanknoopt: De Vogel wist in een desa de inlanders van het nut der evacuatie te overtuigen door er op te wijzen dat de pestduivel niet alleen het pesthuis maar ook de naburige huizen bezoekt om zijn prooi te vinden, een redeneering die door de bevolking volkomen geapprecieerd werd.

We komen nu tot de beschouwing van de maatregelen die niet of niet meer genomen worden en toch door sommigen worden aanbevolen.

Er is van verschillende zijden op gewezen dat er niets aan de behandeling van de pestlijders wordt gedaan. Dit is volkomen waar: in een groot deel der gevallen ziet men de lijders niet eens terwijl ze nog leven, mede omdat de bevolking in het algemeen niet van Europeesche geneeskundige hulp gediend is, maar vooral omdat er te weinig geneeskundige personeel is. Zelfs wanneer dit werd verdriedubbeld, dan nog zou er zooveel aan inlichtingsdienst, woningverbetering, opzicht over evacuatie enz. te doen zijn, dat er van behandeling niets zou kunnen komen. De geneeskundigen moeten in de allereerste plaats waken tegen de uitbreiding der ziekte, tegen het ontstaan van nieuwe gevallen. Door de behandeling der pestlijders komt men daarmede niet verder, omdat dezen in tegenstelling met lijders aan andere besmettelijke ziekten (pokken, cholera) voor de verspreiding der infectie van geen beteekenis zijn te achten.

Men laakt dit standpunt en meent dat men eerst de zieken moet behandelen voor men er aan kan denken de gezonden voor ziekte te vrijwaren. Hun die zoo denken zou ik De

Vogel's woorden, die ook door den Minister van Koloniën herdacht werden, willen toevoegen: ‘dat zij die er steeds op aandringen het geld te besteden om de zieken die hun onder de oogen komen te helpen, meer medelijden hebben met hun eigen goede harten, dan met het allergrootste gedeelte der bevolking.’ Alle personeel, alle geld dat gebruikt wordt ter behandeling van de pestlijders *ten koste van de preventieve maatregelen*, is slecht besteed.

Daarmede wil ik natuurlijk niets zeggen tegen de pogingen die tegenwoordig, ook van de zijde der regeering, worden aangewend om het lot der pestlijders te verzachten, pogingen die door ieder die menschelijk denkt moeten worden toegejuicht. Maar wel beschouwd heeft dit streven even weinig met de bestrijding der pest te maken, als de zegenrijke werking van het Roode Kruis te maken heeft met de bestrijding van den oorlog; de eerste maatregelen bestrijden een uiting van het kwaad, de laatste het kwaad zelf.

Een andere druk besproken vraag is die naar het nut der vaccinatie. Er moge al eenig verschil bestaan over de juiste interpretatie der resultaten die men op Java met de vaccinatie tegen pest verkregen heeft, ieder is het er over eens dat die resultaten zeer gering zijn en dat men zijn tijd en geld beter kan besteden aan goed uitgevoerde evacuatie en woningverbetering.

In het algemeen kan vaccinatie tegen een besmettelijke ziekte op twee wijzen van nut zijn: 1° doordat men de personen die men vaccineert onvatbaar maakt, 2° doordat men besmette personen als het ware omgeeft door een kring van onvatbare personen en zoo de uitbreiding der ziekte tegen gaat. Dit laatste voordeel is zonder twijfel het belangrijkste, maar men verkrijgt het alleen dán, wanneer de ziekte die men bestrijdt er een is die van mensch op mensch overgaat, waar dus de mensch zelf de drager der besmetting is, zooals bij pokken en cholera. Dit is echter bij pest niet zoo, zoodat men in het gunstigste geval bij de vaccinatie een zeker aantal menschen gedurende 6-8 maanden onvatbaar maakt, zonder daarbij het besmettingsgevaar uit den weg te ruimen. Om alle bewoners der tegenwoordig met pest besmette streken (ongeveer 6 millioen zielen) te vaccineeren, zouden 50 artsen gedurende 1 jaar (buiten Zon- en

feestdagen) bezig moeten zijn, wanneer men aanneemt, dat één arts per dag 400 personen vaccineert. Na afloop van dat jaar kan men dadelijk weer beginnen, daar de onvatbaarheid tegen pest niet langer dan één jaar, meestal zelfs korter duurt, en de bron van besmetting (de ratpest) blijft bestaan. Voor zulk een voorbijgaand resultaat, heeft men een getal geneeskundigen gebruikt dat grooter is dan het geheele Europeesche personeel van den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst[1)], medici die men nuttiger werk had kunnen laten doen bij den inlichtingsdienst en de regeling der evacuatie en woningverbetering.

Toch kan een werkzaam vaccin of serum (dat men ondertusschen nog niet bezit) zijn nut hebben om het personeel dat bij de woningverbetering werkzaam is, of onderzoekers die gevaarlijke proeven verrichten (besmettingsproeven met vlooien enz.) te beveiligen. Zonder twijfel zal de Burgerlijke Geneeskundige Dienst aan dit vraagstuk zijn aandacht blijven wijden. Als hulpmiddel in het groot komt het mij voor, dat de vaccinatie, tenminste in Nederlandsch-Indië, bij de pestbestrijding geen toekomst heeft.

Reeds in mijn vorig artikel wees ik er op, dat men aanvankelijk meende de uitbreiding der pest-besmetting naar tot nu toe onbesmette streken te kunnen tegengaan, door de personen die het besmette gebied verlaten in quarantaine te houden en van ongedierte, speciaal van ratvlooien, te reinigen en dat men deze belemmering van het menschelijk verkeer ophief, toen het bleek dat de mensch slechts uiterst zelden een ratvloo met zich voert en dus de kans dat op deze wijze in een nog pestvrije plaats ratpest en daardoor menschenpest ontstaat practisch te verwaarloozen is. De opheffing van het cordon militaire om de afdeeling Malang is meermalen scherp gecritiseerd, omdat men meende daaraan de vermeerdering van het aantal pestgevallen binnen die afdeeling te moeten toeschrijven. Het behoeft wel geen betoog dat de opheffing van een cordon rondom een met pest besmet gebied onmogelijk invloed kan hebben op het aantal pestgevallen binnen dat gebied.

1) 1 Hoofdinspecteur, 4 inspecteurs, 7 directeuren, 1 chef bedrijfsarts en 18 geneesheeren, volgens de begrooting 1914. Te zamen dus 31 geneeskundigen.

Een ander bezwaar tegen de opheffing van het cordon is de mogelijkheid dat een persoon, die de pest onder de leden heeft, naar een onbesmet gebied gaat, daar ziek wordt en dan zijn naaste omgeving door middel van kleederluizen enz. besmet. Deze mogelijkheid is theoretisch niet uit te sluiten, al is het feit met zekerheid nog nooit geconstateerd. Ratpest kan zoo echter niet ontstaan en het blijft hoogstens bij een of twee geïsoleerde gevallen. Men heeft m.i. niet het recht ter voorkoming van deze enkele gevallen, een economisch zoo nadeeligen maatregel als het cordon te handhaven.

Reeds vroeger heb ik op de beteekenis der rattenverdelging als middel ter bestrijding van de pest gewezen. Men moet zich echter wél realiseeren wat men daarmee bereiken wil.

Sommigen beoogen daarmede een uitroeiing der rattenbevolking over geheel Java; ik acht dit zeer moeilijk. Nog nergens is het gelukt de ratten in het groot te doen verdwijnen, zelfs in Europa, in Nederland, is de huisrat volstrekt niet verdwenen, hoewel voor de verdelging dezer rat bijzonder gunstige voorwaarden bestonden, zoowel door den invoer van haar vijand de rioolrat, als door de verbetering der woningtoestanden die haar de natuurlijke nestelplaats meer en meer benam.

Door rattenverdelging binnen het gebied waar ratpest heerscht, wensch ik slechts de dichtheid der rattenbevolking in die mate te verminderen, dat het onderling contact van de ratten zóó gering wordt dat de pest zich niet verder kan uitbreiden. Dit is volstrekt geen illusie: De Britsch-Indische pestcommissie leert ons hoe in twee dorpen in de Punjab de pest ophield op een tijd toen de omstandigheden van het klimaat nog zeer gunstig waren voor het voortbestaan dezer ziekte, eenvoudig omdat de meeste ratten aan pest gestorven waren. Hier deed dus de pest alléén datgene, wat men in onze Javaansche peststreken (waar deze ziekte als middel ter rattenverdelging toch al medewerkt) met behulp van kunstmiddelen moet trachten te bereiken.

Daartoe moet men weten waar de ratpest heerscht, en dat nu is juist de moeilijkheid: we weten dat het uitbreidingsgebied der ratpest grooter is dan dat der menschenpest; hoever dit gebied zich echter uitstrekt weten we niet en een

practisch uitvoerbare methode om daarover gegevens te verkrijgen heeft men ondanks ijverig zoeken nog niet gevonden. Toch heeft men in Java een aanvang gemaakt met systematische rattenverdelging, door middel van uitzwaveling van alle huizen in de peststreken en in de 'grenszone', dwz. in het gebied waar wel ratpest maar geen menschenpest voorkomt. Bij gebrek aan een methode om den omvang dezer grenszone nauwkeurig te bepalen, wordt deze allicht wat arbitrair vastgesteld; de Burgerlijke Geneeskundige Dienst zal echter zonder twijfel maatregelen nemen om ook hier onze kennis nog aan te vullen.

Men meene echter niet dat rattenverdelging in de plaats kan treden van woningverbetering, beide maatregelen vullen elkaar aan. Door de rattenverdelging kan de taak der woningverbetering gemakkelijker worden, omdat daardoor het aantal ratten dat men uit de huizen moet houden vermindert; de woningverbetering doet echter ook aan de rattenverdelging mede, omdat de huisratten uit hunne natuurlijke nestelplaatsen verdreven worden en ze daardoor in ongunstige levensomstandigheden geraken.

Om bij de pestbestrijding betere resultaten dan tot nu toe te bereiken, heeft men de invoering besproken van een geheel afzonderlijken pestdienst, met een Regeeringscommissaris aan het hoofd, die alleen aan den Gouverneur-Generaal verantwoording schuldig is. Men meent dat deze reorganisatie nuttig is, omdat *nu* geen eenheid in de pestbestrijding bestaat; 'er zitten vele koetsiers op de bok' zooals men het heeft uitgedrukt, waarmede men zeggen wil dat in elke residentie waar pest heerscht (dat zijn er nu 4) het hoofd van het bestuur de macht in handen heeft.

Het is waar dat er in het eerste jaar der epidemie niet veel eenheid heerschte in de methode van pestbestrijding in de verschillende besmette streken. Al werd overal inlichtingsdienst, evacuatie en woningverbetering toegepast, de uitvoering dezer maatregelen was plaatselijk zeer verschillend. Dit was echter niet te wijten aan de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur, maar was een gevolg van de verschillende opvattingen der geneeskundigen die overal als adviseurs moesten optreden. Hierin is echter reeds verandering gekomen nu de medische leiding der pestbestrijding aan één persoon is opgedragen.

Deze geneeskundige leider is echter slechts adviseur, de uitvoering der verschillende maatregelen, vooral die der woningverbetering, berust bij het binnenlandsch bestuur en men vreest oneenigheid tusschen de ambtenaren van dezen dienst en de geneeskundigen. Deze vrees berust op enkele, door de Indische dagbladen zeer overdreven voorgestelde geschillen, die inderdaad gerezen zijn, waarbij echter slechts één geneeskundige betrokken was. Van algemeene oneenigheid, ook onder de geneeskundigen onderling, is geen sprake geweest; de voorstelling als zouden dezen aan het kibbelen zijn gegaan toen de zaken niet goed gingen, is onjuist. Persoonlijk herinner ik mij slechts volmaakte medewerking van de ambtenaren van het Binnenlandsch Bestuur, die zich steeds door de geneeskundige adviezen lieten leiden, maar ook door hun ruimeren blik op de inlandsche maatschappij beter dan de geneeskundigen in staat waren de vóór- en nádeelen van een voorgestelden maatregel te beoordeelen. Het was voor medici die met niets dan pestbestrijding te doen hadden een verfrissching en een gezonde critiek, met ambtenaren te moeten omgaan die niet zoo uitsluitend met dit werk bezig waren.

Als argument ten gunste van een afzonderlijken pestdienst haalt men de geschiedenis van de bestrijding der veepest op Java aan, waar een dergelijke maatregel goede resultaten opleverde. Nu zijn veepest en menschenpest niet alleen medisch maar ook maatschappelijk absoluut niet met elkaar te vergelijken. Veepest is een ziekte waarbij het rund zelf de drager der besmetting is en waarbij men dus door afsluiting der besmette streken de uitbreiding der ziekte kan tegengaan. Hier kon men door de invoering van een geheel afzonderlijken bestrijdingsdienst binnen betrekkelijk korten tijd zijn doel bereiken.

Bij de menschenpest is het geheel anders. Hoe weinig nut afsluiting hier heeft heb ik reeds uiteengezet. Men moet zich met langzamer werkende middelen behelpen en zoo zou de afzonderlijke dienst voor de pestbestrijding jaren lang moeten blijven bestaan, waarbij men niets anders zou bereiken, dan dat dezelfde maatregelen die nu reeds door het Binnenlandsch Bestuur (in samenwerking met de geneeskundigen) worden toegepast, zullen worden genomen door ambtenaren uitsluitend

belast met pestbestrijding en die dus den ruimen blik, waarvan ik boven den goeden invloed noemde, noodzakelijk verloren hebben. En dit alles ter voorkoming van oneenigheden, die meer in de verbeelding, dan in werkelijkheid bestaan.

De vergelijking die men maakt tusschen veepest en menschenpest toont, dat men nog steeds meent de pest door een reeks krachtige 'noodmaatregelen' binnen korten tijd meester te zullen worden. Mijns inziens is deze opvatting onjuist. Toen de pest werd ingevoerd, vond ze in Java door de absoluut onvoldoende woningtoestanden en door de onkunde der bevolking gunstige omstandigheden voor haar bestaan. Men moet die omstandigheden doen verdwijnen, maar daartoe is een innige aanraking met alle lagen der inlandsche bevolking noodig, om daar andere inzichten, andere gewoonten te brengen. Dit alles is een werk van jaren dat, juist omdat het zoozeer in het volksbestaan ingrijpt, door de bestuursambtenaren moet uitgevoerd worden, die voor alle gewone aangelegenheden, niet alleen voor de pestbestrijding, met den inlander in aanraking komen.

* * *

Wanneer men de hier genoemde feiten en overwegingen samenvat komt men tot de slotsom dat de methode der pestbestrijding in Nederlandsch-Indië berust op een wetenschappelijke basis wier deugdelijkheid meermalen getoetst en nog door geen enkel goed geconstateerd feit ondermijnd is. Op deze basis voortbouwende heeft men een logisch systeem van pestbestrijding opgesteld dat, wanneer het goed en nauwkeurig wordt toegepast, op den duur zeker goede resultaten zal opleveren. Dat die resultaten tot nu toe gering waren of zelfs geheel en al achterwege bleven, laat zich door een onvoldoende toepassing der genomen maatregelen verklaren, een gevolg van een nijpend gebrek aan personeel bij den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst en van onvoldoende medewerking van de bevolking. Dit zijn de beide zwakke punten. Wanneer hierin wordt voorzien, wanneer door de medewerking van bestuursambtenaren, geneeskundigen en onderwijzers (de taak der laatsten is misschien de belangrijkste) onze westersche begrippen over

hygiene tot het volk zijn doorgedrongen, dan zal het gelukken de pest te doen verdwijnen, maar dan zal het tevens blijken (zooals de heer Van Deventer het zoo juist uitdrukt) dat de pest niet uitsluitend een ramp over Java gebracht heeft; dat men door haar bestrijding wantoestanden van algemeen nadeel leerde kennen en uit den weg ruimen en dat men zoo gearbeid heeft aan de verbetering der geheele volksgezondheid en aan de moreele en materieele verheffing van den Inlander. En dat is toch het einddoel van onze koloniale politiek.

Dr. N.H. SWELLENGREBEL.

Amsterdam, Mei 1914.

De laatste hypothese over het wezen van het schoone.

De aandoening van schoon kan in ons worden tot stand gebracht door oorzaken, die onderling zeer verschillen. Soms is het eens menschen gezicht, soms een landschap, soms een opeenvolging van geluiden, soms de geslaagde nabootsing van een voorwerp, soms nog iets anders, waardoor zij tot stand komt. Deze omstandigheid, dat de oorzaken van de aandoening van schoon zoo zeer verschillen, heeft, zooals te begrijpen is, de menschen reeds van vroege tijden af bewogen, om te onderzoeken, wat die verschillende oorzaken toch gemeenschappelijk mogen hebben, m.a.w., wat toch wel het wezen van het schoone is. Maar met die onderzoekingen wilde het tot voor kort nooit vlotten op zoodanige wijze, dat men inzicht in het wezen van het schoone kon krijgen. Er werden wel vele gevallen, waarin de aandoening van schoon of, zooals wij voortaan zullen zeggen, de aesthetische aandoening, optreedt, opgespoord en die gevallen werden ook wel eenigszins behoorlijk gespecificeerd, zooals noodzakelijk was om te komen tot het gewenschte inzicht, en er werd ook wel ijverig gedaan aan hypothesen-vorming, maar dat, wat men zocht, werd niet gevonden. Eerst in onzen tijd is het gelukt om een hypothese van het wezen der schoonheid te geven, die tegen grondige kritiek is bestand en die dus alle bekende gevallen van aesthetische aandoening verklaart. Die hypothese is van onzen landgenoot G. Heymans. Men vindt haar in het *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*, Band XI, pag. 333 en volg. Het zij mij vergund in de volgende

regelen die hypothese te beschrijven, haar vervolgens aan de feiten te toetsen om daarna eenige opmerkingen te maken, die, misschien, van eenigen dienst kunnen zijn om de behandelde begrippen zoo duidelijk mogelijk te maken.

I.

Wanneer wij een indruk ontvangen, is het mogelijk, dat die indruk minder psychische energie in beslag neemt dan op het oogenblik van de ontvangst in het bewustzijn beschikbaar is. In dat geval ontstaat een komische aandoening. B.v., wanneer ik verwacht, dat mijn buurman heden op de markt vele vette koeien zal verkoopen en hij verkoopt er maar eenige weinige magere beesten, dan voel ik even neiging om te lachen, m.a.w., dan heb ik even een komische aandoening. Wanneer ik in een circus ben en ik zie een clown zich aanstellen, alsof hij over een hoog koord zal springen en hij gaat dan op het beslissende moment onder het koord door, dan lach ik even, m.a.w. dan heb ik even een komische aandoening. - Maar het is ook mogelijk, dat de ontvangen indruk meer psychische energie in beslag neemt dan op het oogenblik van de ontvangst beschikbaar is. In dat geval ontstaat een gewaarwording van schrik. B.v., wanneer ik mijn hand tegen den warmen kachel houd, verwachtende, dat zij daardoor aangenaam zal worden verwarmd en ik gevoel, dat de kachel veel warmer is dan ik dacht en ik brand mij, dan schrik ik. Wanneer ik verwacht, dat mijn hond mijn los loopende konijnen zal grijpen en ze naar mij zal terugbrengen zonder ze pijn te doen en hij bijt de dieren dood, dan schrik ik.

Hoe gaat het nu, evenwel, wanneer de ontvangen indruk niet veel meer en niet veel minder psychische energie in beslag neemt dan op het oogenblik van de ontvangst beschikbaar is?

Er zijn dan twee gevallen mogelijk. De ontvangen indruk kan dan van zoodanigen aard zijn, dat hij niet bij de voorstellingen, die op het oogenblik van de ontvangst in het bewustzijn zijn, past, dat hij daaraan vreemd is, dat hij, zooals men het ook wel uitdrukt, daarvan qualitatief verschilt. In dat geval ontstaat een eenigszins onaangenaam gevoel. B.v.,

wanneer eenigszins beduidende gedachten mij bezig houden, al zijn die gedachten ook pijnlijk, hindert het mij, als iemand mij toespreekt. Wanneer ik bezoek verwacht van mijn vriend A en een ander, die mij even lief is, komt in zijn plaats, zonder dat ik vooraf gewaarschuwd ben, dan vind ik dat even een beetje onaangenaam. Wanneer ik, zonder licht, naar den donkeren kelder ga om zure appels te halen en ik neem, bij vergissing, zoete appels, dan zal ik, als ik die ga eten en de vergissing bemerk, ook al vind ik die zoete appels even smakelijk als de zure, mij even teleurgesteld voelen. Wanneer ik naar den schouwburg ga om een spel te zien opvoeren, dat ik herhaaldelijk heb gelezen en dus behoorlijk goed ken, is er alle kans, dat ik teleurgesteld thuis kom, omdat het al heel toevallig zou zijn, als de spelers en hun omgeving niet zeer verschilden van de voorstellingen, die ik reeds, bij het lezen van het spel, mij had gevormd van de personen en hun omgeving. In 't kort, qualitatief verschil tusschen den ontvangen indruk en den zielstoestand, waarin hij valt, veroorzaakt eenig mishagen, ook wanneer beide ongeveer dezelfde mate van psychische energie in beslag nemen. - Maar anders gaat het, wanneer de ontvangen indruk en de zielstoestand, waarin hij valt bij elkaar passen, aan elkaar niet vreemd zijn, qualitatief niet verschillen. Dan ontstaat er een gevoel van welbehagen. Wanneer ik b.v. een dorp, waar ik heb gewoond, na eenigen tijd ga bezoeken en ik nader dat dorp, dan klimt mijn belangstelling en die belangstelling verlevendigt mijne herinneringsvoorstellingen en het gevolg daarvan is, dat de indrukken, die ik ontvang, qualitatief niets verschillen van de voorstellingen, die op het oogenblik van de ontvangst in het bewustzijn zijn; immers zij zijn daarmee identiek; en, zooals ik verder bemerk, heb ik, bij het ontvangen van die indrukken, een gevoel van welbehagen. Wanneer ik naar den schouwburg ga om een spel te zien opvoeren, dat ik herhaaldelijk heb gelezen en dus behoorlijk goed ken en het zou treffen, dat de spelers en hun omgeving veel gelijkenis vertoonden met de voorstellingen, die ik, reeds bij het lezen van het spel, mij had gevormd van de personen en hun omgeving, dan zou er qualitatief geen of zeer weinig verschil zijn tusschen de ontvangen indrukken en den zielstoestand, waarin zij zouden

vallen; en ik zou dan een gevoel van welbehagen hebben. Wanneer men buiten wandelt en men ziet aan den hemel zich donderkoppen vormen en men verwacht, op grond daarvan, na eenigen tijd, eenig onweer en dat onweer komt dan ook op ongeveer den tijd, waarop men het verwachtte, dan heeft men in die omstandigheid eenig welbehagen, onverschillig, of men voor onweer bang is of het een aangenaam verschijnsel vindt. In 't kort, qualitatieve overeenstemming tusschen den ontvangen indruk en den zielstoestand, waarin hij valt, veroorzaakt een gevoel van welbehagen, wanneer ook beide ongeveer dezelfde mate van psychische energie in beslag nemen. En nu bestaat, volgens de hypothese van Heymans, het wezen van het schoone in niets anders dan in deze qualitatieve en intensieve overeenstemming.

II.

Wij zullen nu de tot nu toe bekende gevallen van aesthetische aandoening aan deze hypothese toetsen.

De hypothese van Heymans is algemeen en het ligt dus voor de hand te vragen, of hier ook iets kan worden gedaan in den vorm van specificatie. Heymans zelf heeft die vraag gesteld en beantwoord. Hij vond twee momenten, die qualitavieve overeenstemming tusschen den ontvangen indruk en de voorstellingen, in welker midden hij valt, tot stand brengen. Ik zou liever drie momenten noemen. In de eerste plaats komt de qualitatieve overeenstemming tot stand, wanneer de twee identiek zijn. Bij een bezoek aan een plaats, waar ik gewoond heb, vallen de indrukken te midden van de herinneringsvoorstellingen dezer indrukken, is er dus qualitatieve overeenstemming en identiteit. In de tweede plaats komt zij tot stand, wanneer de twee op elkaar gelijken. B.v., wanneer ik mij bezig houd met gezichtswaarnemingen, vallen andere gezichtswaarnemingen eerder in het bewustzijn, worden zij eerder opgemerkt, dan de waarnemingen van de andere zintuigen. In de derde plaats komt zij tot stand, wanneer de twee associatief zijn verbonden. B.v., wanneer ik in een gezelschap ben, en iemand, die een scherp reukorgaan heeft, krijgt een zwakke gewaarwording van den een of anderen geur, dan kan het plaats hebben, dat geen

der anderen van het gezelschap van dezen geur iets bemerkt; totdat in eens de naam van dezen geur wordt genoemd; het noemen van dien naam maakt in eens het bewustzijn der anderen geschikt om dezelfde reukgewaarwording te ontvangen; de associatie van naam en geur constitueert daar de qualitatieve overeenstemming.

Wanneer nu bewezen kan worden, dat overal, waar de aesthetische aandoening optreedt, behalve intensieve overeenstemming, ook een van deze drie momenten gegeven is, dan moet de hypothese van Heymans worden aanvaard.

Tot de gevallen van aesthetische aandoening behooren o.a. de gevallen van formeele schoonheid. Wanneer men, evenwel, vraagt, waarin de formeele schoonheid bestaat, is het antwoord niet zoo gemakkelijk, als men gewoonlijk wel meent. Gewoonlijk maakt men zich van de moeilijkheid, die in het begrip der formeele schoonheid ligt, af door te zeggen, dat overal, waar een waargenomen menigvuldigheid een zekere eenheid vertoont, formeele schoonheid aanwezig is. Maar deze bewering is onjuist; want er zijn gevallen, waarin een menigvuldigheid een zekere eenheid vertoont en waarin de aesthetische werking niet optreedt. B.v., een troep soldaten vertoont menigvuldigheid en eenheid, maar wekt geen aesthetische aandoening. Wanneer, evenwel, elk deel van een menigvuldigheid aan een zekeren regel onderworpen is en die regel stelt ons in staat om het geheel te construeeren, is de zaak iets anders en treedt de aesthetische werking wel op. B.v., een rechte lijn en een over de geheele oppervlakte gelijk gekleurd vlak voldoen aan dezen eisch; de waarneming van een klein deel van het geheel stelt ons, in die gevallen, in staat om het geheel te construeeren en de aesthetische werking, zij het ook een zwakke, treedt op. In deze gevallen moet, zooals de eenvoudige ondervinding leert, het waarnemingsproces niet van eenigszins langen duur zijn, omdat het onaangename gevoel der verveling, dat dan optreden zou, het aangename aesthetische gevoel onwaarneembaar zou maken. Het is, zooals ik nauwelijks behoef te zeggen, de omstandigheid, dat ook werkelijk waargenomen wordt wat verwacht werd, die de waarneming van de rest van lijn en vlak tot een aesthetische maakt.

Wanneer de menigvuldigheid meer samengesteld is, wordt de qualitatieve overeenstemming, waardoor de waarneming gemakkelijk wordt gemaakt of, zooals wij hier ook mogen zeggen, tot een aesthetische wordt, behalve door de voorstellingen van gelijke deelen nog tot stand gebracht door associatieve verbindingen. B.v., wanneer ik een liedje hoor, wordt mij de waarneming daarvan al spoedig gemakkelijk; ten eerste, door het terugkeeren van gelijke klanken en ten tweede, doordat de elkaar opvolgende ongelijke deelen al spoedig met elkaar vaste associaties aangaan en ten derde, doordat de zin der woorden mij prepareert op wat er komen zal. - Precies hetzelfde gebeurt bij de waarneming van eenigszins gecompliceerde regelmatige geometrische figuren. Bij de waarneming van een regelmatigen ingeschreven zeshoek, b.v., keeren steeds gelijke bogen en koorden weder en eveneens gelijke verbindingen tusschen boog en koorde; m.a.w. steeds komt, wat verwacht werd. - Gebouwen, die aesthetisch behagen, vertoonen dezelfde eigenschappen: gelijke deelen en gelijke verbindingen tusschen verschillende deelen. Tusschen de werking van een schoon gebouw op onzen geest en die van muziek is er dan ook verwantschap. Ik meen eens ergens te hebben gelezen, dat de Keulsche Dom ‘bevroren muziek’ was. En wat van aesthetisch behagende gebouwen geldt, geldt van alle mij bekend behangselpapier; het voldoet aan de eischen der formeele schoonheid, voor zoover de lijnen aangaat. Wat betreft de kleurenharmonie, schiet het, evenwel, soms te kort.

De aanwending van deze opvatting der formeele schoonheid op gevallen, waarin wij ons verheugen in kleurenharmonie, alliteratie, metrum, eenheid van stemming, hetzij deze eenheid van stemming veroorzaakt wordt door een gedicht, hetzij door een landschap, heeft plaats op dezelfde wijze als in de voorafgaande gevallen. Men zal steeds vinden, dat aansluiting van het waargenomene aan het in het bewustzijn bestaande aan al de hier bedoelde gevallen van aesthetische aandoening gemeenschappelijk is. Waar die aansluiting ontbreekt treedt dadelijk een eenigszins onaangenaam gevoel op. B.v., wanneer men eenige verzen van Virgilius gelezen heeft en men vindt, bij het omslaan der pagina, onverwachts een incompleet vers, is de gewaarwording een

onaangename. Wanneer een redenaar ons in een zekere stemming heeft gebracht en hij gaat daarna door met zaken te behandelen, die met het voorafgaande geen verband houden, dan hindert hij ons. Zoo bevestigen die gevallen, waarin de aansluiting ontbreekt, ons in het geloof in de juistheid van onze opvatting.

Hier moet opgemerkt worden, dat de samengesteldheid van het waargenomen object, onverschillig of dat een figuur of gebouw of gedicht is, een zekere grens niet mag overschrijden. Die grens is, natuurlijk, niet voor alle menschen dezelfde. Zij is het punt, waar de waarneming moeilijk begint te worden en dat punt is voor den een hier en voor den ander daar. Dat een moeilijke waarneming niet meer aesthetisch kan behagen, volgt al uit de omstandigheid, dat alle moeite mishagen veroorzaakt en het aesthetisch welbehagen slechts vreugde over de gemakkelijkheid van het waarnemen is.

Vervolgens mag hier herinnerd worden aan de omstandigheid, dat het niet altijd gemakkelijk is om de formeele schoonheid zuiver waar te nemen. Wanneer wij ons verheugen in de waarneming van regelmatige figuren, van arabesken en dergelijke dingen, is de vreugde nog zoo goed als geheel een vreugde van de formeele schoonheid, Maar, bij het aanschouwen van een schoon gebouw wordt het al anders. Er treden dan al licht associaties op, die geheel buiten het terrein der formeele schoonheid liggen en die ook de strekking hebben om het gebouw tot een schoon gebouw te maken; b.v., de gedachte aan een intiem huiselijk leven. In zulke gevallen gaat het niet gemakkelijk om het aandeel, dat de formeele schoonheid aan het ontstaan van de aandoening van schoon heeft en het aandeel, dat associaties aan dat ontstaan hebben, uit elkaar te houden.

Dat de gevallen van formeele schoonheid te verklaren zijn uit Heymans' hypothese, is zeer duidelijk. Er is daar qualitatieve en intensieve overeenstemming. - Hoe heel anders doet zulk een hypothese ons aan dan b.v. de vage bewering van Augustinus, waarvan Diderot melding maakt in den *Traité du Beau*. Augustinus voelde zich gerechtigd tot de uitspraak: *omnis porro pulchritudinis forma*, *unitas est;* d.w.z. de eenheid is de essentie van het schoone in elk

genre. Die bewering was bij hem het resultaat van een slordige inductie; slordig, omdat er wel dingen zijn, die geen eenheid hoegenaamd vertoonen en die toch de aandoening van schoon veroorzaken en vervolgens, omdat het begrip van de eenheid in die uitspraak onduidelijk is.

Een tweede klasse van aesthetische verschijnselen zijn die der associatieve schoonheid.

Dat niet alle associaties aesthetisch welbehagen veroorzaken, weet ieder. De voorstellingen van een ziek mensch, van excrementen en dergelijke dingen zijn geassocieerd met andere voorstellingen, waarmee zij bepaald leelijke associaties vormen. Maar ook de voorstellingen van dingen, die met aangename gevoelens zijn geassocieerd, vormen daardoor daarmee nog geen aesthetisch welbehagen veroorzakende associaties. B.v., de waarneming van smakelijke spijzen is verbonden met een aangenaam gevoel, maar zij is niet aesthetisch welbehagelijk. Een gemakkelijke stoel is voor den vermoeide een aangenaam ding, maar hij wordt daardoor voor hem niet tot een aesthetisch object. De vraag rijst dus: aan welke voorwaarden voldoen die associaties, die in ons aesthetisch welbehagen veroorzaken? Laat ons, om het antwoord te vinden, eenige groepen van gevallen van associatieve schoonheid onderzoeken.

Het lezen van moordgeschiedenissen, de gruwelen van den oorlog, het bijwonen van een hevigen twist, het zien en hooren van de uiterlijke openbaringen van hevige hartstochten, van hevige teleurstellingen en wanhoop en alle dergelijke verschrikkelijke dingen veroorzaken bij ieder eenig aesthetisch genot. Dit genot is zeker niet bij alle menschen even groot. De teergevoelige mensch b.v. geniet van deze dingen minder dan de straatjongen. Bij den teergevoelige is het mishagen aan de ellende dezer dingen te groot, dan dat het aesthetisch welbehagen, dat uit de waarneming dezer dingen voortvloeit, bij hem van eenige beteekenis en van eenigen duur zou kunnen zijn. Maar het aesthetisch welbehagen is er bij hem toch ook, zooals b.v. hieruit blijkt, dat het hem, als ooit dingen van dezen aard bij toeval door hem worden waargenomen, altijd eenige moeite kost zijn aandacht er van af te wenden. Hoe kunnen nu zulke verschrikkelijke dingen aesthetisch

behagen? Het is moeilijk deze vraag te stellen en niet te denken aan de bekende klassieke woorden van Lucretius:

> Suave, mari magno turbantibus aequora ventis,
> E terra magnum alterius spectare laborem;
> Non, quia vexari quemquam'st jucunda voluptas,
> Sed, quibus ipse malis careas, quia cernere suave'st.[1)]

Maar deze opvatting van Lucretius kan niet waar zijn. Immers, bij het aanschouwen van den grooten nood van Lucretius' zeeman denken wij niet aan ons eigen veiligheid; en, bovendien, ook wanneer deze dingen ons op het tooneel worden vertoond, aanschouwen wij ze met welbehagen, iets, wat, volgens Lucretius' opvatting, toch moeilijk kon plaats hebben, daar die opvatting werkelijkheid veronderstelt. Veeleer moeten wij over het hier bedoelde aesthetische genot op de volgende wijze denken: De waarneming van den strijd van Lucretius' zeeman met de golven associeert zich spoedig met de voorstellingen van den angst van den man, van een mogelijk verdrinken, van de mogelijk komende ellende voor vrouw en kinderen en met de voorstellingen van andere dergelijke zaken. Nu is elk dezer voorstellingen begeleid door een zeker gevoel van mishagen. De som van al die gevoelens van mishagen is nog al beduidend en het resultaat daarvan is, dat de opmerkzaamheid gespannen wordt. Daar nu de voorstellingen, die door die gevoelens van mishagen worden begeleid, geassocieerd zijn met de waarnemingsvoorstelling, verschaffen zij aan die waarnemingsvoorstelling psychische energie, zooals, omgekeerd ook, de waarnemingsvoorstelling psychische energie verschaft aan elk der geassocieerde fantasievoorstellingen, volgens een bekende associatiewet. Daardoor komt het, dat de waarnemingsvoorstelling krachtig blijft en dat de fantasievoorstellingen niet geheel verdwijnen; de waarnemingsvoorstelling wordt, als 't ware, gedragen door de geassocieerde fantasievoor-

1) Vrij vertaald aldus: het is aangenaam om, op het strand staande, den hevigen strijd van een ander met de woedende golven gade te slaan; niet, omdat het aangenaam is te zien, dat een ander gekweld wordt, maar omdat het aangenaam is om die rampen te zien, waarvan wij zelf vrij zijn.

stellingen; m.a.w. de waarneming wordt gemakkelijk gemaakt. De hypothese van Heymans verklaart dit geval van aesthetisch genot volkomen. De qualitatieve overeenstemming bestaat in de associatieve verbinding van de waarnemingsen de fantasievoorstellingen; en de overeenstemming in intensiteit bestaat hierin, dat de telkens herhaalde waarnemingsvoorstelling evenveel energie beschikbaar vindt, als zij zelf met behulp van de geassocieerde fantasievoorstellingen opwekt.

Het is, wellicht, niet geheel misplaatst, om hier nog iets te zeggen van het te niet gaan van het geheel, dat bestaat uit de waarnemingsvoorstelling en de geassocieerde fantasievoorstellingen. In de eerste plaats gaat het te niet, wanneer het object der waarnemingsvoorstelling ophoudt te bestaan of aan de waarneming wordt onttrokken. In de tweede plaats, wanneer door bijzondere, in de toevallige geaardheid van het individu gelegen oorzaken, een of meer der fantasievoorstellingen of ook der herinneringsvoorstellingen, die door associatie in het bewustzijn naar voren komen, zóó veel psychische energie tot zich trekken, dat daardoor de waarnemingsvoorstelling verflauwt. Dit zou b.v. het geval zijn, indien, om bij het voorbeeld van Lucretius' zeeman te blijven, een der waarnemende individuen door de waarneming herinnerd werd aan een door zijn schuld veroorzaakte soortgelijke ramp. En in de derde plaats gaat, natuurlijk, ook dit geheel te niet door den tijd, dus van ouderdom, zooals alle dingen, die ontstaan.

En om nu van deze groep van verschrikkelijke dingen, waarin meer de onontwikkelden dan de ontwikkelden zich aesthetisch verheugen, af te stappen; wanneer ik door een straat wandel en ik zie een helder verlicht venster, dan trekt dat mijn aandacht en het bekoort mij. Wat kan de oorzaak daarvan zijn? Het zijn weer de associaties met fantasie- en herinneringsvoorstellingen. Ik denk, bij het zien van dat verlichte venster, aan vertrouwelijk samenzijn, liefde, vriendschap, belangrijk discours, vaderlijke en moederlijke zorgen en dergelijke zaken. De vage en zwevende voorstellingen van die begrippen, hier en daar verbonden met een zeer zwakke herinnerings- of fantasievoorstelling van een bepaald geval van vertrouwelijk samenzijn, spannen de opmerkzaamheid; daardoor wordt de waarneming van het

verlichte venster, die buitendien al niet veel moeite kost, nog gemakkelijker gemaakt en het aesthetisch genot is er, zij het dan ook in geringen graad. - Wanneer ik door een land reis, waar ik telkens getroffen word door overblijfselen van een vroegere beschaving, waarvan ik iets weet, dan treden, natuurlijk, allerlei associaties op. Ik denk dan aan de meest verschillende zaken: oorlogen, kunstwerken, feesten, beroemde mannen en vrouwen enz.; maar aan al die dingen denk ik onbepaald, zwak; er komt mij niets van dat alles met groote duidelijkheid voor den geest; daardoor wordt de waarneming gemakkelijk en een oorzaak van aesthetisch genot, op dezelfde wijze als in de voorafgaande gevallen. - Wanneer ik door een landschap wandel, dat ook nog iets anders te aanschouwen geeft dan rechte slooten, mest en gras, b.v. door een Drentsch landschap, waar de natuur nog niet geheel in dienst van de productie van landbouw-artikelen staat, heb ik een gevoel van aesthetisch welbehagen. De waarneming van dat landschap roept allerlei in mij op: de gedachte aan natuurlijkheid, eenvoud, vrij zijn van conventies, vreedzaamheid, hartstochtloosheid enz., hier en daar verbonden met een zwakke herinneringsvoorstelling of fantasievoorstelling van een bepaald geval van natuurlijkheid enz.; daardoor wordt de opmerkzaamheid gespannen en de waarneming gemakkelijk, en het aesthetisch genot is er. - Soms ontmoeten wij menschen, wier verschijning ons boeit. Wij kunnen onze oogen moeilijk van hen af houden. Vragen wij ons zelf, wat de oorzaak daarvan mag zijn, dan weten wij het niet terstond; wij kunnen niet dadelijk met beslistheid iets noemen, waardoor wij geboeid worden. Maar na eenig nadenken meenen wij te mogen zeggen, dat de boeiende verschijning ons deed denken aan b.v. hartstocht en strijd daartegen, aan moed en aan zachtheid in het oordeel over anderen. In de voorstellingen daarvan ligt dan natuurlijk de oorzaak van het aesthetisch welbehagen. Die voorstellingen maken de waarneming gemakkelijk, dragen haar, als 't ware. En ook hier is het met de qualitatieve en intensieve overeenstemming op dezelfde wijze gesteld als in de voorafgaande gevallen. - Wanneer ik een kat zie loopen te midden van allerlei hindernissen, zooals potten, glazen, emmers enz., en ik zie, hoe dat dier met groote gemakkelijkheid zich daar

voortbeweegt, dan boeit mij dat. Waarom? Omdat ik dan, zij het ook zwak, denk aan gemakkelijkheid in den omgang, de aristotelische eutrapelie, aan handig gedrag, aan elegantie en dergelijke dingen. De voorstellingen daarvan dragen weer, als 't ware, de waarneming van de voorzichtige kat. - Vooral op muzikaal terrein ligt bewijsmateriaal voor de hypothese van Heymans. Men denke eens aan kerkmuziek. Hoe wint het aesthetisch genot door het lezen van den tekst! En ook de in de muziek geheel onbedrevenen (waartoe ik mij zelf reken) kunnen begrijpen, dat het beroemde moment in Haydn's *Schöpfung* 'Und es ward Licht' geen ander dan associatief verband heeft met den tekst en dat de voorstellingen, waartoe de tekst aanleiding geeft, het door de muziek reeds veroorzaakte effect zeer aanzienlijk verhoogen. Die voorstellingen, zooals de gedachte aan de grootheid van de macht Gods, aan de goedheid Gods, aan de kleinheid van den mensch en aan de verplichting tot dankbaarheid komen geen van allen tot duidelijk bewustzijn; maar zij bevorderen in hooge mate het in stand blijven en de versterking van de door de muziek reeds bewerkte stemming. - Wanneer iemand, die een behoorlijke mate van vrijheid van theologisch vooroordeel heeft, en die niet gewoon is kerken te bezoeken, een Roomsche kerk binnentreedt, wordt hij, wellicht, getroffen door de formeele schoonheid van het gebouw (ten minste, voor zoover de lijnen aangaat; de kleurenharmonie in Roomsche kerken is niet steeds te prijzen). En wanneer hij dan ook nog iets weet van de gedachten, die te gronde liggen aan de hoogheid der zuilen en van de verklaringen, die er wel zijn gegeven van de in één punt samenkomende bogen, dan klimt het aesthetishe welbehagen. De waarneming wordt in dit geval gemakkelijk gemaakt, doordat aan de eischen der formeele schoonheid is voldaan; maar, bovenal, door de associaties. De associatieve schoonheid is, in den regel, zeer boeiend. Wij kunnen, in zulke gevallen, onze gedachten moeilijk afhouden van het waargenomen object. De geassocieerde voorstellingen richten n.m., zonder dat wij het recht beseffen, daar zij niet tot helder bewustzijn komen, steeds onze opmerkzaamheid op het waargenomen object, zoodat wij, zonder eenig besef van dwang te hebben, onze opmerkzaamheid voortdurend op een bepaalde wijze *moeten* richten.

De in het voorafgaande genoemde gevallen van associatieve schoonheid bevatten nu het antwoord op de in den aanvang van dit paragraafje gestelde vraag: aan welke voorwaarden voldoen die associaties, die in ons aesthetisch welbehagen veroorzaken? Het zijn die voorwaarden, die volgen uit de hypothese van Heymans.

Een derde klasse van aesthetische verschijnselen zijn die der typische schoonheid.

In het algemeen vinden wij die exemplaren van de soorten van levende wezens schoon, die het meest gelijken op het ideale type der soort. Om dit verschijnsel te begrijpen, is het niet noodig, Schopenhauer's opvatting te aanvaarden, volgens welke de mensch, op sommige zeldzame tijden van zijn leven, in staat is om de ideeën of soortvormen te aanschouwen en daarmee aesthetische kennis zich te verwerven. Met dergelijke mystieke beweringen komt men niet verder. Ook niet behoeft dit verschijnsel ons te leiden tot discussies over een vrije schoonheid (*pulchritudo vaga*) en een aanhangende schoonheid (*pulchritudo adhaerens*), die men in *Kant's Kritik der Urtheilskraft* vindt. Kant vindt de aanhangende schoonheid, d.i. de schoonheid van objecten, die wij met een type vergelijken en die wij schoon vinden, als zij op dat type gelijken, geen eigenlijke schoonheid. - Maar Heymans' hypothese verklaart op eenvoudige en ten volle bevredigende wijze alle verschijnselen van typische schoonheid. En wel op de volgende wijze: Wanneer wij dikwijls individuen eener soort hebben waargenomen, krijgen wij langzamerhand een vaste en duidelijke voorstelling van de vormen, kleur, het geluid enz. van die soort; en als wij dan later, nadat zich die vaste en duidelijke voorstellingen hebben gevormd, weer individuen van die soort waarnemen en die individuen gelijken op die voorstellingen, dan wordt de waarneming van die individuen gemakkelijk; er is dan nm. een qualitatieve overeenstemming door gelijkenis, terwijl het met de intensiteit op dezelfde wijze is gesteld als in de gevallen van formeele schoonheid.

En hiermee is niet alleen verklaard, waardoor het komt, dat wij individuen, die gelijken op het type hunner soort, schoon vinden, maar ook nog andere verschijnselen. B.v. de karakteristieke schoonheid. Karakteristiek noemen wij een

object, dat zich van andere individuen zijner soort onderscheidt door een of meer zeer duidelijke kenmerken. Zoo spreken wij van een karakteristiek priesters-, geleerden-, militairen-gezicht enz.; en wij vinden zulke gezichten schoon. Waarom? Om de overeenstemming er van met het typische priesters-, geleerden-, militairen-gezicht. Wij beschouwen het typische priesters-, enz. -gezicht, in deze gevallen als een type van een soort en het karakteristieke priesters-, enz. -gezicht als een gezicht, dat zeer gelijkt op dat type. De verklaring van de karakteristieke schoonheid door de hypothese van Heymans is dus zeer eenvoudig en ten volle bevredigend. - Vervolgens verklaart de hypothese van Heymans de omstandigheid, dat die kunst, die conservatief is, steeds het best behaagt aan de groote massa. Het oude en overgeleverde, b.v. oude en overgeleverde bouwstijl, meubileering, kleeding enz. hebben dit voor boven nieuwigheden, dat wij er aan gewoon zijn. Zien wij dus b.v. een gebouw, dat afwijkt van onzen stijl, dan wordt de waarneming er van eenigszins bemoeilijkt en het aesthetisch genot blijft uit; daarentegen is de waarneming van een gebouw, dat geheel overeenkomt met het type, waaraan wij gewoon zijn, een oorzaak van welbehagen voor ons. Daarom is het ook dwaas, als kunstenaars klagen over de traagheid en gebrekkige aesthetische ontwikkeling van het publiek, wanneer dat hun nieuwe methoden en stijl niet schoon kan vinden. Zulke kunstenaars kennen de oorzaak van den tegenstand, dien zij ontmoeten, niet recht[1)]

Een vierde klasse van aesthetische verschijnselen zijn die der geslaagde nabootsing.

Wanneer wij een nabootsing van een ons bekend voorwerp waarnemen, zal de meerdere of mindere gemakkelijkheid dier

1) In dit verband kan ik moeilijk zwijgen over een analogie tusschen kunst en godsdienst. De tegenstand nm., dien van het overgeleverde afwijkende kunstenaars ontmoeten, is van precies dezelfde natuur als die, dien van het overgeleverde afwijkende godsdienstpredikers ontmoeten. Bij onderzoek van deze twee tegenstanden blijkt die gelijkenis al heel spoedig. En wij zien ook, dat de van het overgeleverde afwijkende godsdienstleeraars, als hun *bon sens* niet groot is, op ongeveer dezelfde wijze klagen over de traagheid en gemakzucht van het publiek als hunne broeders in de kunst. De oorzaak hiervan is, natuurlijk, deze, dat in den godsdienst zoowel als in de kunst associatieve factoren den doorslag geven.

waarneming afhangen van twee factoren; in de eerste plaats, van de meerdere of mindere gelijkenis tusschen de twee en, in de tweede plaats, van onze meerdere of mindere bekendheid met het nagebootste voorwerp. Een nabootsing van een voorwerp, dat wij niet goed kennen, interesseert ons niet van belang; wij gaan er min of meer onverschillig aan voorbij en wanneer wij dat niet doen, kost het ons door die geringe bekendheid, eenige moeite om de nabootsing eenigszins behoorlijk waar te nemen; ten gevolge daarvan kan er van aesthetisch genot geen sprake zijn. Ook een slechte nabootsing van een bekend voorwerp vindt onze ziel niet voldoende geprepareerd voor haar ontvangst en veroorzaakt dus, bij de waarneming, eenige moeilijkheid en mishaagt dus. Wanneer, daarentegen, onze bekendheid met het nagebootste voorwerp beduidend groot is en de nabootsing gelijkt, dan is de waarneming der nabootsing gemakkelijk en veroorzaakt zij aesthetisch welbehagen. - De verklaring hiervan volgens de hypothese van Heymans ligt voor de hand. De qualitatieve overeenstemming wordt, in dit geval, veroorzaakt doordat de waarneming herinneringsvoorstellingen aanwezig vindt en er is, in dit geval, ook niets te vinden, waardoor er geen overeenstemming in intensiteit zou bestaan.

Het spreekt van zelf, dat de herinneringsvoorstelling van een enkel exemplaar van een soort niet die vastheid en duidelijkheid bezit, die de voorstelling van het type dezer soort bezit. Daarom kan ook nooit de nabootsing van een enkel exemplaar zoo gemakkelijk worden waargenomen als een in de werkelijkheid voorkomend exemplaar, dat sterk op het type gelijkt; en daarom kan ook nooit de schoonheid der nabootsing zoo groot zijn als de typische schoonheid. En daardoor wordt het ook begrijpelijk, dat kunstenaars, d.w.z. nabootsers, bij voorkeur die exemplaren, tafereelen enz. nabootsen, die typisch of karakteristiek zijn en niet die exemplaren, tafereelen enz., die geen eenigszins beduidend onderscheidingsteeken aan zich hebben. Jan Steen herinnert ons niet doorloopend aan het verhevene, nette, fatsoenlijke; vaak aan het tegendeel. Maar hoe verwerpelijk ook de dingen, die hij voorstelt, vaak mogen zijn, hij produceert typische en karakteristieke, dus schoone dingen.

Na de voorafgaande regelen over verschillende gevallen van schoonheid - welke regelen ook in wezen en hoofdzaak zijn ontleend aan het in den aanvang vermelde opstel in het *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane* - meen ik te mogen zeggen, dat de hypothese van Heymans aanvaard moet worden. Maar ik zeg dit niet zonder eenige reserve. Geen inductie kan ooit leiden tot onbetwijfelbare zekerheid, tenzij zij volledig zij; en als een volledig inductieproces kan de voorafgaande argumentatie niet worden beschouwd. Daarom gebiedt de noodzakelijke bescheidenheid tegenover de problemen der wetenschap, dat er voor deze hypothese slechts zulk een recht worde opgeeischt, als aan hypothesen, die op niet al te slordige inductie steunen, toekomt.

III

Tot verduidelijking van de behandelde begrippen mogen eenige opmerkingen dienen.

De eerste opmerking betreft het begrip *leelijkheid*. Welke dingen zijn leelijk? In de eerste plaats die, die een menigvuldigheid vertoonen, die zóó slecht aan regel onderworpen is, dat de waarneming er van moeilijk wordt. B.v., een vertrek, dat een verwarrende menigte meubelen bevat; een kleedingstuk, dat een onharmonische bontheid vertoont; een geometrische figuur, die voor het grootste deel regelmatig is en voor de rest onregelmatig; een huis, waaraan geen symmetrie is te vinden. Al die dingen zondigen tegen de eischen der formeele schoonheid op een ernstige wijze en belemmeren dus de waarneming belangrijk. Maar er is in deze gevallen plaats voor een meer en een minder. In deze gevallen kan n.m. ook tegen de eischen der formeele schoonheid op zóódanige wijze zijn gezondigd, dat men de dingen niet meer leelijk kan noemen, maar er van zeggen moet, dat zij noch schoon zijn noch leelijk. - In de tweede plaats, die dingen, de voorstellingen waarvan met een niet al te sterk onaangenaam gevoel zijn verbonden. B.v., ziekelijke menschen, rottende stoffen enz. De voorstellingen van die dingen trachten wij uit het bewustzijn te drijven; maar wij moeten die dingen soms geruimen tijd waarnemen en het

resultaat is, dat de telkens herhaalde poging tot verdrijving tot een moeilijken en pijnlijken arbeid wordt. Deze dingen zondigen tegen de eischen der associatieve schoonheid; maar zooals in het vorige geval, is er ook hier een meer en een minder en kan ook hier de leelijkheid tot nul dalen en dus overgaan in een noch schoon noch leelijk. - In de derde plaats, die dingen, die in sommige opzichten op het type hunner soort gelijken en in andere opzichten niet, m.a.w. die zondigen tegen de eischen der typische en der karakteristieke schoonheid. B.v., gebochelde menschen, een elegante vrouw met de stem van een vischwijf. En ook hier is er een meer en een minder en kan dus de leelijkheid dalen tot nul, enz. - In de vierde plaats, die dingen, die slechte nabootsingen zijn. B.v., slechte portretten, slechte verhalen van ons bekende gebeurtenissen, enz.; waarbij ook weer sprake kan zijn van een meer en minder en de gevolgen daarvan.

Door te denken aan de omstandigheden, waaronder de gewaarwording van leelijk optreedt, wordt, naar ik meen, ons inzicht in het wezen van het schoone verduidelijkt, zooals altijd de kennis van iets, dat het tegendeel van iets anders is, dat andere in duidelijker licht stelt.

Het is nauwelijks noodig er aan te herinneren, dat een schoon of leelijk voorwerp om meer dan één reden schoon of leelijk kan zijn. Iets kan b.v. schoon of leelijk zijn, omdat het zoowel aan de eischen der formeele schoonheid als aan die van een of meer der drie andere soorten al of niet voldoet. En ook is het weer mogelijk dat een voorwerp aan de eischen van b.v. de typische schoonheid wel voldoet en aan die van de formeele niet. Ik denk hier op 't oogenblik aan een pad, een welgevoede, welgevormde, gezonde pad. Voor den zooloog, die specialiteit is in paddenkennis, is de waarneming van dat dier een oorzaak van aesthetisch welbehagen, omdat hij met het type van de soort bekend is en het dier veel op dat type gelijkt; maar voor anderen is die waarneming een oorzaak van de aandoening van leelijk, omdat het dier ernstig tegen de eischen der formeele schoonheid zondigt; de afmeting der pooten past nm. lang niet bij de afmeting van het lijf. - Er zijn, inderdaad, vele complicaties van schoon en schoon, leelijk en leelijk en schoon en leelijk mogelijk.

Een tweede opmerking betreft de psychische energie, die een waarneming hebben moet om oorzaak van de aandoening van leelijk of schoon te zijn. Wanneer ik door een drukke straat wandel, is het aantal waarnemingen, dat ik doe, zeer groot; maar geen dezer waarnemingen heeft veel energie; zij dringen geen van allen diep tot mij door; en omdat zij zoo weinig psychische energie in beslag nemen, zoo weinig diep tot mij doordringen, kunnen zij geen van allen de aandoening van schoon of leelijk in mij veroorzaken. Dat, inderdaad, in de kleinheid van het quantum psychische energie dezer waarnemingen, de oorzaak ligt van het nietoptreden dezer aandoeningen, kan men door eenvoudige experimenten bewijzen. Vele van de in die straat geziene en gehoorde dingen kan ik nm. later nauwkeurig gaan waarnemen en bij die waarnemingen blijkt dan, dat sommige dingen wèl in staat zijn om de eene of de andere van die aandoeningen te doen ontstaan. En de oorzaak van het verschil in uitwerksel ligt dan in niets anders dan in het verschil in het quantum psychische energie der waarnemingen op de verschillende tijden. - Het is de moeite waard om hierbij nog op te merken, dat wij op 't oogenblik niet in staat zijn om de psychische energie eenigszins behoorlijk te meten, zooals de physische energie; en daarom kan er, in den strikten zin van het woord, nog geen sprake zijn van een eigenlijke *wetenschap* van het schoone; want, om een voortreffelijk woord van Kant te herhalen, ‘*reine Naturlehre über bestimmte Naturdinge*[1] *ist nur vermittelst der Mathematik möglich*, *und da in jeder Naturlehre nur soviel eigentliche Wissenschaft angetroffen wird*, *als sich darin Erkenntniss a priori befindet*, *so wird Naturlehre nur soviel eigentliche Wissenschaft enthalten*, *als Mathematik in ihr angewandt werden kann*’.

Een derde opmerking betreft de verbinding van het gevoel van het zinnelijk welbehagelijke met het gevoel van het aesthetisch welbehagelijke. Sommige dingen kunnen beide soorten van gevoelens doen ontstaan. B.v., een gastheer kan zijn tafel zóó smaakvol geordend hebben, dat er aan alle

1) Tot de ‘Naturdinge’ behooren, zooals nauwelijks behoeft te worden gezegd, ook de aesthetische verschijnselen.

eischen der formeele schoonheid is voldaan; maar de lekkere spijzen, die er op staan, streelen onze zinnen; en het aesthetisch genot wordt onwaarneembaar.

Een vierde opmerking betreft de zintuigen, waardoor wij aesthetisch kunnen worden aangedaan. Reeds Plato wist, dat alleen de objecten van den gehoors- en den gezichtszin aesthetisch kunnen behagen. Reuk-, smaak- en tastzin leveren geen aesthetisch welbehagelijke objecten, volgens hem. En zoo is het ook. Gastrononie, parfumerie enz. zal toch wel niemand onder de schoone kunsten willen rekenen. Waarom niet? Wanneer Kant den tastzin met den gezichtszin en den gehoorszin in de klasse der objectieve zintuigen rekent, dat wil, in Kant's spraakgebruik, zeggen, tot de zintuigen, die meer tot de intellectueele opvatting der wereld dienen dan tot het instandhouden van het lichamelijke, dan pleit dat voor zijn kuischheid, maar juister oordeelt John Owen, als hij zegt:

> Sunt qui nare nihil, sunt qui nihil aure juventur;
> Sunt etiam quorum lumina luce carent.
> Gustu autem tactuque caret cur nemo? Tuetur
> Ille Individuum sensus, at hic Speciem.[1)]

Inderdaad, de tastzin is een, om zoo te zeggen, zinnelijke zin, evenals de reuk- en smaakzin. De objecten dezer zintuigen leveren zinnelijk welbehagelijke of onwelbehagelijke objecten en daarom vallen zij buiten het terrein van het aesthetische.

Een vijfde en laatste opmerking wil herinneren aan iets, dat in het voorafgaande reeds ligt opgesloten, nm. hieraan, dat het vergeefsche moeite is te zoeken naar eigenschappen, die ‘an und für sich’ een ding tot een schoon ding maken. Want een ding wordt eerst tot een schoon ding door zijn werking op den menschelijken geest. Of, om het nog iets anders te zeggen, eigenlijk zijn niet de dingen, die wij gewoonlijk schoon noemen, schoon, maar het uitwerksel van de inwerking er van op onzen geest is schoon. Van een absolute schoonheid kan geen sprake zijn. En evenmin

1) Er zijn er, die niet met den neus kunnen genieten, en er zijn er die niet met het oor kunnen genieten; er zijn er ook, wier oogen geen licht ontvangen. Maar waarom kan ieder proeven en tasten? De smaakzin zorgt voor het individu en de tastzin voor de soort.

als er sprake kan zijn van een absolute schoonheid, kan er sprake zijn van een zoodanige definitie der schoonheid, dat daarin zouden kunnen worden begrepen alle dingen, die door menschen schoon worden gevonden. Het feit, dat er zoo iets bestaat als associatieve schoonheid, is voldoende om ons er van te overtuigen, dat, wat voor den één schoon is, het niet noodzakelijk ook behoeft te zijn voor een ander. De definitie van schoonheid kan alleen een formeele zijn, zooals die van Heymans ook is.

Peize (Drente).

C. PEKELHARING.

Oud-Hollandsche kunst in den vreemde.

De Kaiser-Friedrich-Museums-Verein te Berlijn had gedurende de maand Mei, in de zalen der Akademie aan den Pariser-Platz, een tentoonstelling ingericht van kunstwerken, die door de leden dezer Vereeniging sedert 1909 verworven werden. Alleen in een stad als New-York waarschijnlijk, zou de oogst aan kunstschatten, over een zoo korte spanne tijds, nog rijker blijken te zijn dan die, welke de Berlijnsche verzamelaars thans als nieuwe buit konden vertoonen. De wijze, waarop Bode en zijn staf, de koopkracht van de liefhebbers uit de Duitsche hoofdstad hebben weten te leiden, is inderdaad bewonderenswaard.

Hoofdschotel der tentoonstelling boden de zeventiendeeeuwsche Hollandsche schilderijen. Maar ofschoon Rembrandt met niet minder dan tien nummers en Vermeer door een beroemd schilderij vertegenwoordigd waren, kon men er deze twee grootsten uit de school geenszins in hun volle kracht genieten. Van den eersten zou men liever alléén het aan Markus Kappel toebehoorende, fameuze zelfportret uit zijn sterfjaar, dat in Januari bij Frederik Muller te zien was, te bewonderen hebben gekregen. En van den laatsten vermag het veel geroemde groote stuk uit de verzameling van James Simon toch op den duur niet voluit te behagen. Natuurlijk biedt het enorme kwaliteiten van vastheid en verzadigdheid te waardeeren. Maar het fijn dooradelde, dat de beste werken van Vermeer kenmerkt, zoekt men in dit soliede schilderij eigenlijk tevergeefs.

Twee vrouweportretten van Frans Hals daarentegen waren

uitmuntend. Vooral het grootste, de levensgroote beeltenis van Catharina Roosterman geb. Brugman, dat weder aan Markus Kappel behoort. Het stelt een onplezierig snuffelneuzige juffrouw voor, in een weinig bizondere houding. Maar welk een baas van een schilder, die haar aldus voor onze oogen doet leven! Hoe is het mogelijk, bij het uitstallen van zooveel pronk zoo rustig, bij zulk een uitdagenden overmoed zoo ingehouden en zoo delikaat te zijn. Hoe kan men, - dus vraagt de verbaasde toeschouwer zich af - in dien sober zilverigen grondtoon zoo kleurig en zoo krachtig, bij dermate een stevigheid zoo vloeiend en zoo bloeiend schilderen. Wie heeft ooit met zulk een niets uit den weg gaande uitvoerigheid in kant en parelen en zijdepatroon zoo breed en zoo lustig, zoo schitterend en zoo vanzelfsprekend weten te zijn. En toch vindt men hier niet alleen veel meer polsslag dan zwier, maar ook veel meer eenvoudigweg objectieve weergave van het onmiddellijk waargenomene dan wel virtuositeit.

Een jonge vrouw van de hand van Jan Verspronck uit de collectie-Paul von Schwabach is simpeler, maar vooral niet minder warm-trouwhartig. De schildering is positief op het kale af en bijna tam. Nochtans broeit dit portret van heimelijkheid. De ietwat receptmatige voordracht van het schier monochrome schilderij wordt door dat vermogen beheerscht, waar de Haarlemsche school zoo sterk in was, om tegelijkertijd snedig en summier te zijn. Maar men vergeet heel die degelijke schildering om de door alle Hollandsche plompheid heen zoo apart-sierlijke houding, men vergeet per slot de kunst om de treffende uitbeelding van het raadselrijke vrouwtje, dat onze aandacht zoo wonderlijk gevangen houdt.

Ik dorst de Dame met de dienstmaagd van Vermeer als minder volkomen signaleeren dan waar zij wel voor staat aangeschreven. Evenzeer schijnt mij dit met het vermaarde Zieke kind van Metsu het geval, dat uit de collectie-Steengracht in die van Oskar Huldschinsky kwam. Het zieke kind pozeert op den schoot van de moeder, die er volstrekt niet werkelijk mee begaan is, en wier handen onbegrijpelijk pover geteekend zijn. Het opvallende vermiljoen van den onderrok der vrouw is zoo weinig een hooge noot uit een akkoord, dat, door het met de hand weg te houden,

men, in stede van iets te missen, het geheel aan harmonie voelt winnen. En ten slotte is het pikante van het gansche relief overal gesteund door omgetrokken schaduw-accenten, die toch wel wat goedkoop zijn, en die men b.v.... Terborch ganschelijk ziet versmaden.

Terborch is waarlijk delicieus. Zijn kaartspelend gezelschap uit de verzameling-Kappel biedt - althans wat het op den rug geziene vrouwtje betreft - iets van zijn allerbeste kunstvermogen. Het is in zulk een partij, alsof men het dons van een perzik over alles ziet uitgespreid. Maar de juffer, die tegenover haar zit, is niet op die hoogste hoogte - en het kleinere stukje uit de collectie Huldschinsky mag stellig meer als een volkomen vlekkelooze en volmaakte Terborch beschouwd worden.

Het sujet is op zichzelf weinig aantrekkelijk. Een geheel van terzijde genomen slungelige meid van het schaapachtige gezichtstype, dat Terborch wel meer schilderde. Wijkend voorhoofd, lodderige oogen, domme mond, wegloopende kin. Maar let, naast het ongekend soepele der subtiele teekening, op den vollen adem der teedere kleuring. Het inkarnaat is mollig blank, het donzigst in den hals. In het blonde haar heeft zij een goud en bleek-rood hair-lint en die heller noot keert even weer in de lippen. Haar jakje is van een zeldzaam, donker citroengeel, zooals men dat bij orchideeën vindt, en er loopen aan den binnenkant strepen langs van een groenig muisgrijs, dat in het keurslijfje lichter en iets blauwer weeromkomt. De lange wijde hemdsmouwen zijn welig wit met schaduwschakeeringen zoo teer als het stof van een vlindervleugel. En die bescheiden boeket van doordrenkte tinten geurt zacht uit tegen een rimpelloos effen grond, niet van zwart, maar men zou zeggen van donker fluweel-grijs: uit dien toon, dien Manet wel achter zijn bloemen uitstreek. Het geheel is als geblazen en toch vast van gehalte, zweemend achter een milden sluier, doch volmaakt tastbaar. De mooiste Vermeer is niet delicater. Alleen, bij den grooten Delvenaar voelt men de trotsche esthetische formule van iemand, die zich onder den ban der eeuwige schoonheid weet, terwijl men bij Terborch aan een epicuristischen natuur-vereerder denkt, die op argeloozer wijze bij de schoonheid te gast ging.

Er waren meer exkieze kabinetstukken in de zalen der Berlijnsche Akademie geëxpozeerd.

Zoo een met de grootste vastheid van gevoel voor verhoudingen en voor toon uitgebouwd kerkinterieur van Emanuel de Witte, - een vrouwtje dat op haar bed zittend de kousen uittrekt terwijl het hondje zich in haar kussen nestelt, van Jan Steen, dat, in een klein bestek, heel het onnaspeurlijke uitbeeldingsvermogen van dezen durvenden dichter der Comédie humaine vertoont, - en dan, onder de Jacob van Ruisdaels, een weidsch exemplaar van zijn Gezichten op Haarlem, en een kleiner, eveneens panoramaachtig Landschap met korenveld: straf, zwijgend en statig, zooals deze eenzame alleen het vermocht.

Met Jan van der Heijden kan men het minder goed vinden, wanneer men zich pas aan den Haarlemschen peinzer heeft mogen overgeven. Er is in zijn zuiverheid iets netjes-Zondagsch. Glanzende wolken en keurige reflexen in kantig geteekende schaduwen van altoos gave huizen geeft hij meesterlijk mooi en weldoend weer. Maar hij is atmosfeerloos en zulk een schilderijtje van Potter als de Avondrust van den landman, uit de collectie Kappel, dat men ook opgeprikt zou kunnen noemen, is evenwel doorademd, en wat Van der Heijden nimmer bereikt, het is verteederend en verzoenend. Het brandende flegma van dezen kinderlijken en grooten goudzoeker is, waar hij op dreef komt, van een waarlijk ontroerende welsprekendheid.

Van Goyen is veel meer los van de tastbare wereld. Zijn kleur is nergens gekleurdheid, zij is gehalte. Hij doet vormen opdoemen uit het zweemende - in het bescheidenste gamma weet hij warmte, wijdte en weligheid uit te drukken, - hij boetseert in de zilte lucht zelve. Maar zelden in hij zulk een poëet als in dat teer gedragen groote landschap uit 1643 uit de collectie Alexander Frey. Hier is hij parelig-lichtend, popelend stil en toch van een waarlijk Turneriaanschen zwier. In zulk een meesterwerk ziet men zijn gevoel voor het luchtige en vluchtige, voor het tintelende en wimpelende van het Hollandsche waterland wijder uitwieken tot een hoog-melodieus en doorluchtig geworden ivresse visuelle.

JAN VETH.

[Verzen]

I.
De blinde.

Hij stond aan 't werkhuis als een beeld van steen,
een schildwacht op zijn koude post bevroren,
de zon was achter donkre wolken heen,
de dag had van zijn wild rumoer verloren.

Nog was de knaap die hem geleidd' er niet
al sloeg de torenklok haar trouwe slagen,
hij zeide niets toen men hem achterliet
want eenzaam wachten waren al zijn dagen.

Toen gromd' een zwakke donder aan de lucht,
een schemer viel in de verstilde straten
en vreemd en helder werd het schaarsch gerucht,
het leek of d'enkle menschen luider praatten.

De blind' alleen stond even strak en stil
en doelloos staarden zijn gestorven oogen,
zijn dorre lippen hadden wensch noch wil,
hij hield den nek als luisterend gebogen.

Een oogenblik kwam blauw en trillend licht
de grauwe huizen tot een sprookje maken,
dan was het of de hemel werd ontwricht
en sloeg een nijdig knetteren en kraken

van af de zwarte wolken naar omlaag
om daverend langs d'aarde voort te rollen,
terwijl de wind, als in een woeste vlaag
van razernij, de straat kwam binnenhollen.

De blinde hief zijn smal en bleek gelaat
en op zijn wezen daagd' een zweem van leven,
werd eindlijk dan zijn droom van jaren daad
en zou het vuur des hemels redding geven?

Één vonkje van zijn overvloed in d'asch
weer vlammen doen zijn uitgebluscht aanschouwen,
ging alles worden lijk het vroeger was,
lang voor zijn nacht van zwart en zwijgend rouwen?....

Weer licht, weer kleur, weer vreugd' aan ieder ding,
de zon, de zon herrijzend uit het donker,
het middag-feest, de gulden schemering,
der sterren fijn' en kristallijnen flonker,

weer menschen en geen stemmen meer alleen,
de rijke taal der oogen zonder woorden,
de vrije blik weer over weiden heen,
rivieren en hun bont-bebloemde boorden,

bosschen en beemden, 't overzoet tafreel
van wuivend riet en spiegelende plassen,
de herfst met tinten goud en brons en geel,
lenteknoppen en prille Mei-gewassen,

de grendels van Natuurs versierde woon,
geen wakers voor de zelf gerichte schreden,
een gansche wereld nieuw en immer schoon,
dagen en maanden vol van heerlijkheden!....

Weer klonk een verre klok, gedempt en zacht
en overstemd door 't spett'ren op de steenen,
de drieste wind sloeg nu en dan met kracht
z'n vlerken door het gudsend water henen.

Nog stond de blinde roerloos aan zijn muur,
nog was zijn hoofd als in een droom geheven
en even star was in 't onstuimig uur
de vreemde deemoed van zijn rust gebleven.

Maar in zijn hart verdoofde 't zieke licht
voor duisters die met d'oude smarten kwamen,
de regen sloeg zijn baard en aangezicht
en vloeide met zijn warme tranen samen.....

II.
‘Commères’.

Hoe lacht het dorpjen in den eersten zonneschijn,
veel blanke muren en veel roode daken
en boven 't groen een toren, spits en fijn,
wiens gouden haan den hemel schijnt te raken.

De vogels tieren in het morgenlicht
en luiden 't leven in met kwinkeleeren,
het leven, als een poop'lend jeugdgedicht,
vol overmoedigheid en jong begeeren.

Nu, zoete zorgeloosheid, kies mijn pad,
richt naar uw wil mijn blijde schreden,
ik ben een bedelkind voor 't kijkraam dat
zijn keus niet weet uit bonte heerlijkheden.....

Ze staan gedrieën op het plein te beuz'len,
verdorde feeksen met een' scherpen mond,
hun woorden zijn als noten die ze peuz'len,
de scherpe schalen spatten in het rond.

Hun oogen zijn van groen en geel en grijs,
er is een spetterend gesis van vonken,
ik vang in 't hart een pijl van snijdend ijs,
één van hun felle, toegespitste lonken.

Wat snuiven toch hun snavelige neuzen,
de lente riekt naar koffie noch naar kool,
maar hun fatsoen en ingeroeste leuzen
stinken naar groene zeep en naar petrool,

en al hun leden zijn als d' ellebogen,
puntig als stekelvinnen op een visch
en ieder armgebaar is als een pogen
om wat te grissen voor hun kliekjes-disch.

De heete driften van hun bleeke jeugd
zijn onder 't ruit-katoenen schort versteven
en wat hun nog van d' oude geilheid heugt
wordt anderen als laster aangewreven.

De laster is hun adem, is hun voedsel,
hun bloed is wrang en schraal als een venijn
en wie niet vlucht voor zulk een fel gebroedsel
weet niet hoe vlijm hun zwarte nagels zijn.....

Daar slaat een deur: een meisje fijn en slank
komt aangetrippeld met kokette stapjes,
ze draagt het lijf, gelijk een vogel, rank,
haar glimmend schoentje geeft parmante klapjes.

Van onder 't mutsje straalt een gouden krans
en valt tot waar de hals komt uitgebogen,
ze heeft iets van een bloem en van een dans,
de jonkheid tintelt in haar open oogen.

Ga niet het plein, mooi kind, de nevenlaan
heeft enkel zon en bloeiende seringen
en vreemde heesters die te geuren staan,
o, ga daarlangs en hoor de vinken zingen!

Daar kan uw vreugd' een toon zijn in het koor,
uw lieflijkheid een zuster van de bloemen,
daar houdt uw haar z'n koninginne-gloor
in 't warme licht waardoor de bijen zoemen,

daar wacht u niemand dan mijn stille groet,
mijn hoofsche blijdschap om uw zestien jaren,
en 't is uw jeugd en schuldlooz' overmoed
die mij nog lang uw schoonheid na doet staren!..

Maar neen!.. Genoeg dan, zwerverslust, en keer
mijn wegen naar de stad van drukt' en menschen,
het dorpjen heeft voor mij geen waarde meer,
naar boulevards ontvoeren mij mijn wenschen!

Ik zie drie rotten om iets wits bijeen,
ik wil ze met een luide stem verjagen,
ze schuiflen rond hun prooi nog dichter heen
en zien niet naar mij op en knagen, knagen....

De vuile snuiten mum'len altijd voort,
de kille staarten trillen lustig mede,
ik roep, ik schreeuw: mijn stem wordt niet gehoord, -
ik huiver van ze weg: - vooruit, ter stede! -

FRANÇOIS PAUWELS.

Buitenlandsch overzicht.

Fransche verkiezingen. - Von Jagow in den Rijksdag. - Ulster. - Mexico. - Katholieke zaken.
19 Mei 1914.

Het ziet er niet naar uit of de wensch van Bourgeois: concentratiemeerderheid tegen uiterst links en uiterst rechts, in vervulling zal gaan. De partij van Jaurès en die van Caillaux hebben elkander bij de stembus geholpen en zijn samen sterk genoeg om de wederopvatting der Combes-politiek te kunnen beproeven. De strooming onder de Fransche jeugd, door enquêtes als die van Agathon aan het licht gebracht, oefent nog geen invloed uit in de arrondissementen. Briand gevoelt dat links nogmaals troef zal zijn en wil niet onherroepelijk met de radicalen en socialistische radicalen breken. Het ministerie-Doumergue heeft de verkiezingen ‘gemaakt’ en er van geprofiteerd.

De houding van Briand is zeer wel te begrijpen. Door te speculeeren op de bij de behoudende elementen opgewekte socialistenvrees zou hij wel voor een oogenblik zijn aanhang kunnen versterken, maar met zóó twijfelachtige elementen dat de meer radicale linkerpartijen zich van den weeromstuit geheel in de armen van Jaurès zouden gaan werpen. De driejarige diensttijd zou dan werkelijk gevaar loopen, hetgeen op het oogenblik nog niet gezegd kan worden het geval te zijn.

Dat in het regeeringsblok de invloed der socialisten gerezen is kan ten goede komen aan de evenredige vertegenwoordiging.

Het middel voor de richting-Briand, om te voorkomen dat Jaurès c.s. zich in de Combes-politiek geheel laten opsluiten, zal moeten zijn, zelf in den strijd voor E.V. geen oogenblik af te laten. Maar Clemenceau blijft op dit punt even verhard als altijd, en alleen een entente tusschen Briand en Clemenceau zou wat verschiet in de politieke vooruitzichten der niet-geunifieerde links-republikeinen kunnen brengen.

De rede over de buitenlandsche staatkunde, door von Jagow (bij verhindering van den in zwaren rouw gedompelden Rijkskanselier) in den Rijksdag gehouden, is in één opzicht zeer merkwaardig. Vroeger waren het de volzinnen, betrekking hebbende op de verhouding tot Engeland, waaraan het meest gewogen en gevijld was en die met de meeste spanning werden aangehoord.

Thans zijn het die geweest, welke de verhouding tot Rusland betreffen. Tusschen Londen en Berlijn staat het niet meer zoo strak als vroeger; daarentegen is tusschen Berlijn en St. Petersburg sinds de jongste Duitsche perscampagne een merkbare koelheid blijven bestaan. De heer von Jagow doet alsof de Russische pers alleen blaam verdient; hij bedoelt natuurlijk de Russische regeering die hare pers drilt naar het haar belieft.

In Duitschland zelf is het al niet veel anders.

Overigens de gewone redegevechten met de socialisten, die nog niets van haar eentonigheid hebben verloren.

De wapensmokkelarij in Ulster heeft zoo mogelijk het prestige der liberale regeering nog wat meer ondergraven. Van repressie komt niets meer in; het is alleen nog de vraag, hoe men Ulster tevreden zal stellen.

Belangrijk is de mededeeling der *Daily Chronicle*, dat, op een vergadering van 50 parlementsleden, unionisten en liberalen, den 27sten Maart gehouden ten huize van Lord Hythe, eenstemmig is goedgevonden op de benoeming eener staatscommissie aan te sturen, uit vertegenwoordigers van alle partijen samengesteld, die tot taak zou hebben een ontwerp te maken van federatie, toe te passen op alle groote deelen van het Vereenigd Koninkrijk. Is het ontwerp binnen de fatale zes jaar geen wet geworden, dan wordt het aan

Ulster toegezegde optierecht voor even zoo lang verlengd als de federatiewet nog niet bestaan zal. Meer dan 200 leden van het Lagerhuis, uit verschillende partijen, zouden reeds adhaesie aan het besluit der 50 hebben betuigd.

Men moet in Engeland zijn om te beleven dat besluiten van dergelijke draagwijdte, door een zóó groot aantal personen genomen, op den 27sten Maart, eerst 9 Mei in de krant komen.

Redmond herhaalt zóó dikwijls dat er niets hoegenaamd in de situatie veranderd is, dat men duidelijk kan bemerken dat hij er zelf niet meer aan gelooft. De unionisten doen trouwens hetzelfde. Voor de galerij worden de oude verzekeringen nog herhaald waarnaar niemand meer luistert, maar onderwijl wordt in stilte gearbeid aan iets nieuws.

Onder het rumoer over de brutale smokkelpartij in Ulster door heeft Lloyd George zijn belastingverhooging kunnen voorstellen zonder aanstonds de luide protesten te hooren opgaan die in een stillen tijd niet zouden zijn uitgebleven. De belangstelling was bij andere zaken. Gaandeweg evenwel maakt men het zich duidelijk wat er van de zaak is, en de liberalen beginnen zich angstig af te vragen welke de gevolgen van dezen maatregel voor hunne populariteit moeten zijn. Twee stuivers meer voor lieden die reeds een Eng. schelling twee stuivers op het pond aan inkomstenbelastig betalen is geen kleinigheid. Wordt niet de neiging tot sparen, toch reeds zoo weinig bij het Engelsche volk ontwikkeld, door al te frequente herhaling van zulke maatregelen in bedenkelijke mate tegengegaan?

Het Zuid-Amerikaansch A.B.C. (Argentinië, Brazilië, Chili) voelt zich tegenover Huerta volkomen vrij: geen van hen drieën had hem erkend. Welke oplossing sloegen deze bemiddelaars nu voor? Een voorloopige regeering waarin zoowel Huerta als de constitutionalisten vertegenwoordigd zouden zijn: twee leden voor Huerta, twee voor den opstand, en het vijfde lid te stellen door de mediateurs. Huerta begreep dat dit zijn ondergang zou zijn; als hij toch moet ondergaan wil hij het liever al vechtende, met het schamele troepje dat hem is overgebleven. Met de opstandelingen te Tampico en de Amerikanen te Vera-Cruz zal Huerta het in de

hoofdstad wel niet lang meer kunnen houden, en eerlang òf gevat worden door zijn Mexicaansche tegenstanders, òf het ontsnappen om zelf bendehoofd te worden tegen de nieuwe regeering, die onderwijl het odium op zich zal hebben moeten laden van voldoening te hebben gegeven aan de eischen van Uncle Sam. Zoo kan men in den vicieusen cirkel nog een tijdlang ronddraaien, maar de cirkel zelf wordt enger. De Amerikanen zijn nog zoo spoedig niet weg uit Vera-Cruz, en de kans op 'incidenten' blijft open. Vroeg of laat valt er dan een voor dat de verbeelding van het groote en in vele opzichten zoo kinderlijke volk der Noord-Amerikanen in vlam zet. Of de bedachtzaamheid er dan ook nog zal zijn, en zal blijven waarschuwen dat een onderneming *à fond* tegen de onafhankelijkheid van Mexico een zaak van vele jaren en vele milliarden is?

Curieus, de Jezuietenveldtocht tegen het integralisme.

De *Études*, orgaan der Fransche Jezuieten, zijn begonnen, met een scherpe aanklacht tegen de verklikkingsmanie en het terrorisme waaronder ieder katholiek meer en meer te lijden heeft die het waagt een eigen oordeel te verkondigen over zaken ten aanzien waarvan ook de strenge geloofsleer hem zekere vrijheid laat. Wijkt men in dergelijke zaken van de 'integralen' af, onmiddellijk wordt men door dezen bestempeld met den naam zoo niet van modernist, dan toch van 'modernisant'. In Duitschland volgden de *Stimmen aus Maria Laach*; in Oostenrijk deed het provinciaat der orde het 'integrale' *Sontagsblatt* een kerkelijk proces wegens laster aan; in Italië werd een Jezuiet, die zich in zeer krasse termen tegen het integralisme had uitgelaten, vlak daarop tot het secretariaat der orde bevorderd.

Men proeft (zegt men) in dit alles de gezindheid van den tegenwoordigen generaal der orde, die van Duitsche nationaliteit is (P. Wernz) en wiens staatkunde er op is gericht de openlijke toelating voor de huizen zijner orde in het Duitsche Rijk te verkrijgen. Maar dit alleen verklaart toch niet voldoend de algemeenheid van het verschijnsel. Zou de diepere oorzaak niet deze zijn, dat de spreekwoordelijk scherpe blik der Jezuieten gevaren onderkend heeft, waarvoor de Paus blind is gebleven?

Het gerucht gaat dat Z.H. pater Wernz bij de eerste gelegenheid van het generalaat der orde zal verwijderen door hem kardinaal te maken. Intusschen stijgt de spanning die in het eerstvolgende conclave wel eens de keus kon bewerken van een gansch anders gezinden Paus dan Pius X.

C.

[Derde deel]

De bevrijders.
Aan Frans Bastiaanse.

XVII.

Laat in den Zondagmorgen ontwaakte Santje, onder den blik van Tobias die voor haar bed stond, in zijn groenen rok, den hoogen hoed al op. Zij begreep eerst niet waar zij was; zij voelde zich te loom, te verward om na te denken. Doch als zij zich den avond en den nacht begon te herinneren, verborg zij vol schaamte haar gezicht onder de lakens. Toen zij, lang daarna, hevig snikkend weer opzag, was Soelens verdwenen en een oude koppelaarster gaf haar de kleeren aan die slordig op een krukje lagen. Daarna wees het wijf haar den weg naar de Haarlemmerpoort.

Bij de herberg lag de schuit gereed. Nog weifelde Santje of zij in Sloterdijk bij haar tante zou afstappen; maar zij dorst het niet om de vragen die dan zouden volgen en zij voer door naar Haarlem. In den middag kwam zij op Wijckervelt aan, met een akelig hol gevoel in de maag, en ontmoette bij het hek der hofstede haar broeder Bart die haar verwonderd aanzag.

‘Bin je ziek, Santje?’ vroeg hij. ‘De kermis heit je leelijk te pakken, meid! Je bint zoo wit as duinzand.’

‘Och,’ zeide zij, ‘jij bint jaloersch dat je zelf niet heb kennen gaan.’

En zij liep snibbig door, naar de achterdeur van het landhuis.

Het was waar: Bart Breevoort had nog geen kermis kunnen houden te Amsterdam. Er waren, behalve het gewone

werk op den kleinen akker en in den moestuin, te veel karweitjes op te knappen door de inkwartiering van Emile Vaudemont en diens oppasser. Anne-Marie van Wijck had ook Santje noode voor twee dagen willen missen, doch zij vreesde, evenals moeder Bet, dat het meisje anders weer een dienst in de stad zou zoeken.

Den volgenden dag, tegen koffietijd, kwam onverwacht de oude karos van Agathe Fabian het hek van Wijckervelt binnenrijden. De freule vroeg juffrouw Thérèse te spreken. David van Wijck, die het vernam, was al stilletjes verheugd; zij zal zich bedacht hebben, mijmerde hij, en komt nu door tusschenkomst van de zuster over den broeder spreken. Aan de koffietafel echter, waar Aagje door Anne-Marie genoodigd was, bemerkte hij zijn vergissing. Zij vertelde van een bedelmeisje, door Jacob ter Wisch eergisteren bij haar gebracht, dochtertje van den Haarlemschen predikant Berner, die, één onder de velen, met zijn gezin in verborgen armoede honger leed. Het kind was gaan bedelen op de Amsterdamsche kermis, om voor haar vader brood te kunnen koopen...

'De Amsterdamsche kermis!' riep David uit, het treurig verhaal dat hem embêteerde afbrekend. 'Ha! welk een amusante herinnering! Maar zeker, daar is altijd veel bedelvolk.'

En in een ondoorbroken vloed van woorden, lachend en de handen wrijvend, vertelde hij van de oude kermissen, van vóór den Franschen tijd, als op Hartjesdag heel Amsterdam uitliep naar Sloterdijk.

'Dat was een ouderwetsche pret,' besloot hij; 'dat deed aan Rotgans denken, moeder!'

De oude mevrouw Van Wijck knikte glimlachend. Doch Anne-Marie was Aagje vragend blijven aanzien, die, alsof er niets gesproken was, rustig haar verhaal vervolgde. Zij had zelve dezen morgen het kind naar Haarlem begeleid, nadat den vorigen middag haar oude knecht Derk een briefje ter geruststelling van den vader met de laatste schuit had meegegeven. In hun woning had zij, een uur geleden, de smart der stille armoede gezien, doch ook de kracht van het geloof. Nu kwam zij Thérèse vragen om haar steun bij de verzorging van deze armen, zich excuseerend dat zij niet had

overwogen hoe juffrouw Van Wijck door haar verloving wellicht weinig tijd voor dergelijke bezigheden beschikbaar kon hebben.

'Inderdaad,' zeide Thérèse die de wenkbrauwen van haar vader zag fronsen, 'ik heb weinig loisir, freule Aagje. Het verdriet mij zeer dat ik u een deceptie moet veroorzaken. De zorgen voor het huishouden, de uren met mijn fiancé...'

'Ik vreesde het,' hernam Aagje Fabian. 'Ik zelve ben maar alleen en bedenk te laat dat anderen niet zoo vrij over hun uren kunnen disponeeren als ik. Nogmaals, vergeef mij deze indiscretie.'

Zij nam afscheid en werd tot aan haar koets vergezeld door Anne-Marie die haar zeide hoe zij gaarne hulp zou geven, zoo slechts haar toch al niet bijzondere krachten het toelieten en zij over meer geld beschikken kon dan David haar voor het huishouden gaf. In haar groote bruine oogen zag Aagje een trouwhartig medelijden met de armen van wie zij gesproken had; het waren dezelfde oogen als van Ter Wisch, maar zachter, gedwee, en zonder spot.

Nog eenmaal, enkele dagen later, reed zij naar Haarlem om het gezin van dominee Berner te bezoeken in de groote sombere woning aan de Bakenessergracht. Verheugd omhelsde het dochtertje haar en klapte in de handen toen zij de goede gaven zag die de Amsterdamsche freule had meegebracht: thee en koffie, boonen en aardappels, zelfs een zak tabak en goudsche pijpen voor den vader.

Doch de predikant berispte zijn kind om die luidruchtigheid: het waren geen tijden om vroolijk te zijn en te dansen; het was een eeuw van rouw en boete... En hij stuurde het meisje de kamer uit, om de meid op den mangelzolder te helpen. Toen bedankte hij freule Fabian die haar verwondering moeilijk te bedwingen wist. En met zijn plechtig-langzame stem sprak hij voort:

'Ja, de kinderkens zijn niet wijzer. Wij ouderen echter zien de geeselroede van God. Wij hebben het verdiend. De geest van ongeloof en revolutie die reeds geboren is in de voorgaande eeuw uit de misleidende woorden van valsche wijsgeeren, heeft ons allen aangegrepen. De massa wil beter weten dan de leer der kerk haar onderricht. Zwaar heeft God de volken van Europa gestraft voor hun verzet tegen

de wettige en bij Zijne genade aangestelde overheden. En ook wij lijden mede, ook wij rechtgeloovigen worden bezocht door den straffenden vinger Gods, omdat wij onze schapen niet genoeg hebben gewaarschuwd. Wij zijn allen schuldig. Helaas, zie dan ook ons aller berooidheid!'

En het strakke hoekige hoofd van den predikant, onder het gepoederd staartpruikje, wendde links en rechts; zijn holle oogen zagen rond in het vertrek waar alleen nog de allernoodigste meubelen stonden. Tapijten, serviezen, schilderijen waren verkocht of naar den lommerd gebracht. Het zwart gewaad van ds. Berner was vaal versleten; een grauwe boord hing slap rond de ongeschoren kin.

Aagje glimlachte droevig. Zij had gehoopt van den strengen geloovige, die het volk moest kennen, woorden van liefde en mededoogen te hooren en zie, het was enkel toornend oordeel. Maar aarzelend uitte zij zich toch, in vragen sprekend, angstig dat zij de overtuiging van den rechtzinnige zou kwetsen:

'Gelooft u dan, dominee, dat ook de staatsvormen eeuwig duren? Veroudert niet alles op aarde? Ik meende, maar ik kan dwalen, dat ook omwentelingen noodig en nuttig waren.... Hebben niet uw voorvaderen, de strenge Calvinisten der zestiende eeuw, hun wettigen en door God gegeven heer en meester, den Spaanschen koning, afgezworen en zijn troepen verjaagd? Deze roemrijke en eerbiedwekkende gebeurtenissen hield ik altijd voor een geduchte revolutie....'

'Neen, freule,' viel ds. Berner haar heftig in de rede, 'de Spaansche koning was niet wettig voor de Calvinisten; niet ónze God had koning Philips aan dit land gegeven!'

Zijn hoofd beefde; zijn groote grove hand bewoog afwijzend.

'De Katholieken zouden het niet met u eens zijn,' hernam Aagje. 'Zij meenen even overtuigd dat de vrijheidsoorlog een opstand was tegen den wettigen heer. Doch de Fransche Jacobijnen redeneeren als u, dominee. Voor hen was koning Louis geen wettig heerscher meer. Wie heeft nu gelijk?'

'Freule Fabian', zeide de predikant gestreng, 'een vrouw, vooral een jonge vrouw, behoort niet over deze dingen te redekavelen. De plaats van een vrouw is in de huishou-

ding haars mans, des Zondags in het huis des Heeren.'

Hij stond op en liep onrustig in het groote vertrek heen en weer. Maar nog eens, terwijl zij naar de deur ging, waagde zij een poging:

'Ik zoek een antwoord,' zeide zij, 'op een vraag die mij sinds eenigen tijd kwelt: hoe is dit volk zoo algemeen verarmd? U zegt: door den geest der eeuw. Anderen zeggen: door den Keizer en zijn strenge wetten. En weer vraag ik: wie heeft gelijk?'

Wat hij antwoordde schenen haar enkel oude en ledige zinnen, klanken over het ware geloof, over den waren Christus, over de gewijde bijeenkomsten die zij niet verzuimen mocht.... De predikant toornde tegen de spilzucht des volks, dat zijn laatste luttele duiten verteerde aan tabak en koffie, insteê van de kerk te gedenken. Hij wenschte de eeuw van Maurits terug, den strengen tijd van Dordt; de oude regeering, de oude geslachten moesten weer op het kussen!....

Onbevredigd nam zij afscheid. Wat gaf het redetwisten over de onoplosbare raadselen van den groei der dingen, van de inbeeldingen der menschen? In den stillen arbeid van het weldoen wilde zij de voldoening van haar dagen zoeken.

Zoo ging zij dan door de woelende volksbuurten van Amsterdam, pogend de ellende te verzachten uit haar overvloed. Want haar bezittingen, haar inkomsten ondergingen niet den druk waarover de lieden van den handel jammerden. Daar zij weinig geldswaardige papieren bezat, deerde de tiërceering haar niet; integendeel, al was de oogst van dezen zomer slecht, de akkers van den Ulenhoek brachten door de hooge graanprijzen meer dan vroeger op. Zij bezocht de besturen der armhuizen en armenscholen en overal bemerkte zij dat haar goudstukken in een bodemlooze leegte vielen. Zij trad zelve de krotten van Jodenbuurt en Jordaan, van de eilanden bij het Y binnen; zij wiesch en kleedde de kinderen van een zieke weduwe en kookte boven de meegebrachte turven een versterkend maal. Zelden hoorde zij woorden van dank, maar het verontrustte haar niet; blijmoedig en geduldig deed zij haar zelf-gezochte taak en vond in haar eenzame avonden troost bij de woorden van den

wijzen monnik, wiens stem zij vernam uit de verte der tijden:

‘Groote ruste heeft hi van herten, die niet en acht noch laster noch lof der menschen.’

Naar Haarlem ging zij niet meer. Maar iedere week gaf zij den schipper een groot pakket voor ds. Berner mede.

Op een avond, bij een der zeldzaam geworden bezoeken, roemde Ter Wisch haar weldadigheid. Doch zij schudde driftig het hoofd en bekende hem haar dwaas verlangen den rampspoed van het volk te delgen. Zij verhaalde haar gesprek met ds. Berner en het maakte haar niet kalmer toen zij haar eigen woorden in de zijne meende weer te hooren, hoewel met de rustiger overtuiging van een ervaren leven. Hij sprak:

‘Zeker, het oude kon niet duren en de groote Revolutie was wreed als bijna elke daad van menschen, maar zij heeft het goede voortgebracht: het volk is dichter bij de vrijheid. Vondel zei al in zijn zang over de Godheid: “Wij verouden In onzen duur; Gij nimmermeer...” Al de aardsche vormen vergaan; God alleen blijft dezelfde. Het bevreemdt mij dat de Haarlemsche predikant dit niet wilde inzien. Zijn ideaal is nog de absolute vorst. En wat mij betreft, ik zie in het despotisme veel verkieslijks boven het geschreeuw der massa, mits het een verlicht despotisme zij. Maar wie heeft het ideale absolutisme ooit gezien? Wie verwacht het, een aartsvaderlijk zorgende regeering? Tusschen twee kwaden is ons de keuze gegeven en mij schijnt het volksgezag een minder groot gevaar voor de vrijheid dan de heerschappij der Lodewijken.’

Aagje, onvoldaan over haar arbeid van troost en leniging, was niet tevreden met de keuze van het minste kwaad. En Ter Wisch vervolgde:

‘Freule Aagje, neem het leven niet te ernstig; eisch niet het absolute goed in deze wereld. Het is niet te vinden en het vruchteloos zoeken zou u wanhopig maken. De aarde, de schepping zelve geven het nergens. In dit leven van vergankelijke stof bestaat het volmaakte niet. De wijze Schepper zelf gaf ons het voorbeeld van... schipperen, van berusten in het onvolkomene. Wat zou dat zijn: het volmaakte? Ik weet het niet! Ja, u moet de dingen als betrekkelijk zien en dan zult u veel schoons en goeds vinden.

Wie het absolute zoekt in de stoffelijke vormen van dit leven, vindt niets dan ledigheid. Het is een ongerechtigde eisch. Als u dit eischt, matigt u u-zelve het oordeel van het absolute aan. En dit kunt u niet willen... Maar vergeef mij dit gefilosofeer, freule Aagje. Ik ben geen wijsgeer en geen moralist...'

Glimlachend in spot met zich-zelven was hij geëindigd.

Toen hij haar verlaten had kwamen in de eenzaamheid zijn woorden alle weer tot haar, scherper en klaarder. En zij dacht ook aan het zonderlinge inschrift in den Haarlemmerhout. Schipperen, berusten in het onvolkomene,... deed hij het niet te lichtvaardig? Liet Jacob ter Wisch het leven wellicht te zeer zijn wispelturigen gang gaan?... Neem het leven niet te ernstig! Ach, zij kon nog niet anders! En zijn woorden schenen haar zoo slecht en vernietigend, dat zij dien avond schreiend het hoofd in de kussens verborg.

XVIII.

Voor het Posthuis aan den Heerenweg genoot David van Wijck de laatste warmte der herfstzon. De bladeren der iepen aan den overkant werden al geel; de middagstralen gloeiden er met gouden fonkeling als over vredig-wachtende ducaten. Van Wijck voelde het vrome geluk van hoop op de toekomst en tevredenheid over den dag van heden; langzaam dronk hij zijn glas rooden wijn met water en suiker.

Grootsche dagen zouden er komen! Naast David's glas, op het gele tafeltje, lag de Gazette de Harlem van dezen dag, den achtsten October. Hij had er gelezen van de nadering des Keizers, van zijn tocht over het Zwin waar twee arme visschers hem hadden geroeid zonder den machtigen Heerscher te herkennen, de onnoozelen. Binnen weinige dagen kon Hij te Amsterdam zijn. Zou David hem zien, hem spreken, hem een gunst durven vragen wellicht?

Een stofwolk op den mullen weg verstoorde David's mijmering. De wagen van Haarlem op Leiden reed voor, de trede klepperde neer, de maire van Heemstede stapte uit. Hij herkende den eigenaar van Wijckervelt; groetend trad hij nader en ging naast hem zitten op het bankje.

'Het wordt een drukke tijd, mijnheer Van Wijck', zeide

hij. ‘De Keizer zal ook onze gemeente passeeren, op zijn terugtocht’.

En hij haalde uit zijn binnenzak een brief te voorschijn dien hij met strakken ernst ontvouwde en overreikte.

David van Wijck las:

Nr. 422.
Amsterdam, 25 September 1811.

De auditeur bij den Staatsraad, *onder-prefect van het arrondissement Amsterdam.*

Aan
Den Maire van Heemstede.

Mijn Heer de Maire,

Het is noodzakelijk dat er ook op het territoir Uwer Gemeente op den grooten straatweg eene Eereboog worde opgerigt; de Keizer zal waarschijnlijk aldaar passeeren. Gij zult U verder in alles moeten gedragen naar 't geen de Prefect en ik U desweegens reeds hebben geschreeven, en mij ten spoedigste de onkosten opgeeven welke er gemaakt zullen moeten worden.
Overigens zult gij wel alles willen toebrengen wat in U vermogen is om de geheele bevolking in beweeging te zetten; men moet de inwooners engageeren om hunne huizen met tapijten, met Bloemwerken enz. te versieren; men moet alles doen wat mogelijk is om dit evenement Vreugde by te zetten en H.H.M.M. van onze gevoelens van bewondering en van liefde te verzeekeren.
Eindelijk moet er ook nog gezorgd worden, dat er met geene geweeren geschoten worden, of eenige diergelijke vreugde betooningen plaats grijpen.

De A.O. Pr.
ABBEMA.

Met eerbiedig knikken gaf David het papier terug.

‘Enne?....’ vroeg hij.

‘Nou’, sprak de maire, ‘'t zal een 600 francs kosten; wij zullen twee eerebogen zetten op den Heerenweg’.

Toen gaf hij een tweeden, kleineren brief te lezen:

Amsterdam, den 2 October 1811.

Aan den Maire van Heemstede.

Mijn Heer de Maire.

Zijt zo goed my per omlopende post in te zenden, de opschriften welke gy op de eereboogen in uwe gemeente hebt laaten stellen.

Van Wijck vouwde het belangrijke stuk voorzichtig toe, dronk zijn laatsten slok en gaf den Maire, voor wien de kastelein juist een glas madera neerzette, de hand ten afscheid.

Mijmerend ging hij onder het ijle gele iepenloover huiswaarts; een verheven, overmoedig plan was onder het lezen der prefectorale brieven in hem ontkiemd. Hij zou de vlag uitsteken,.... dat sprak van zelf. Hij zou het hek zijner hofstede versieren,.... de autoriteiten zouden het op prijs stellen. Doch hij wilde meer! De versiering moest de aandacht trekken van den Keizer en Zijn gevolg! Mocht hij niet, op eigen kosten, van zijn hek een soort eerepoort maken, waar de Geweldige dan wel niet onder, maar toch langs zou rijden? Kon hij niet een roemend en eerbiedig opschrift plaatsen, een lofzang wellicht? De Fransche regie zou zonder twijfel ook in Holland worden ingevoerd; al zijn vrienden bij den vijfden Beurspilaar spraken er hun vrees over uit. Zou er niet een post te verwerven zijn, voor hem-zelven of voor Floris? De kans kon gewaagd; in den Wijckerveltschen tuin was overtollig groen genoeg, waren ook over een drietal weken nog herfstasters en anjelieren, dahlia's en enkele late rozen.... Een gedicht was, desnoods met Soelen's hulp, in een enkelen avond gemaakt. De Keizer zou even halt maken en hem bedanken. Doch eerst wilde hij Hem zien, te Amsterdam, om niet te zeer overweldigd te worden, om niet bedremmeld te staan tegenover den Beheerscher van Europa.

Den volgenden morgen reisde David met Floris in de trekschuit naar Amsterdam. Welgemoed spraken zij over den Held, het roefje vullend met de dikke tabakswolken hunner gouwenaars. En David liet zich vervoeren door Floris' ideaal, waarmee hij enkele maanden vroeger gespot had; doch moest hij niet jong van harte blijven, medeleven met zijn tijd, al toonde hij zich in zijn kleeding nog den

degelijken patriot der vorige eeuw? Wellicht had Floris, de jonge man van dezen nieuwen tijd, gelijk in zijn geestdriftige woorden over het toekomstig wereldrijk van Buonaparte. Immers, indien allen, ook het weerbarstig Engeland, hun heil begrepen en zich gehoorzaam onderwierpen aan den wil des Keizers, er kon vrede, eeuwige vrede en welvaart zijn.... Maar hij, David, mocht niet klagen, niet ondankbaar zijn voor den druk waarin het Vaderland thans verkeerde.... Steeds grooter aantal huizen stond onbewoond; de grondprijzen daalden voortdurend; er werden enkele schoone oude hofsteden gesloopt. Binnenkort hoopte hij zijn slag te wagen!

Dien Woensdagmiddag wandelden de beide heeren Van Wijck in hun sierlijkste rokken, met hun beste hoofddeksels, David een driekantje, Floris een nieuwmodischen hoed op de zorgvuldig gepoederde haren, de Kalverstraat uit, te midden eener drentelende menigte die in bewondering staarde naar de wapperende vlaggen, de schitterende adelaars, de festoenen van herfstig eikenloof, de eerebogen met roemende hymnen. Langzaam schoven zij voort in het trage gedrang, de Blauwbrug over, in de richting der Muiderpoort. Op den Oetewalerweg konden zij niet verder; Nationale Garden hielden den doorgang vrij voor den Keizerlijken stoet. Dus keerden zij terug naar de stad en bereikten eindelijk den Dam, waar zij zich stelden tusschen het wachtend volk, dicht bij den hoek der Kalverstraat, achter de haag van Garden. Toen de stoet verscheen, de roode lanciers, de Gardes d'honneur, de karossen der Keizerin, werd het stil in de menigte. Doch de Keizer zelf naderde op zijn wit ros en een gejubel golfde op uit de volksmassa over het breede plein, uit de vensters der huizen, van de daken der Nieuwe Kerk.

Floris zwaaide zijn hoed en schreeuwde ‘Vive Napoléon!’ Maar David was voorzichtig en dacht hoe wellicht een zijner oude makkers, patriotten van '95, hem kon bespieden; hij lichtte kalm het steekje, zwaaide niet, juichte niet. Echter, hij had nu den geduchten Keizer gezien, den held der ontzaglijke veldslagen in verre landen. De fiere trekken waren onbewogen; de oogen boorden diep en strak; om de fijne lippen was een koele glimlach. Hoe zou David staan tegenover dien kleinen verschrikkelijken man?... Het was een waagstuk, een daad van moed; doch zou een vorst niet blijde

zijn, zich vereerd te weten tot op de hofstede van een eenzaam landbewoner?...

's Avonds, na een extra glas wijn in het kantoortje van den Roockenden Indiaen, gingen zij weer door het rumoer der straten. De regen, die heel den grijzen dag gedreigd had, doofde de laatste flakkerende kaarsjes der gevels en dreef de joelende volksbenden in herbergen en danshuizen. Op den Dam, waar de beide heeren lang hadden staan turen naar de stralende vensters van het Paleis, ontmoetten zij Tobias Soelens, doornat in zijn armelijken groenen rok, doch verheugd over eenige daalders, die hij een uur geleden bij den boekdrukker Wendel, op de Anjeliersgracht, gebeurd had voor een Vreugdezang bij de heuchelijke intrede van den Keizer en de Keizerinne. En hij liet met voldoening het grove papiertje zien.

Zij waren intusschen het Noordhollandsch Koffijhuis binnengegaan en de pijpen aantrekkend boven het komfoortje luisterden David en Floris naar Tobias, die voorlas. Het was een nieuw lied op het vermakelijk buitenleven, aan de keerzijde van den Vreugdezang gedrukt, geheel in den volkstoon gehouden en dien zomer door hem gedicht aan een tafeltje voor de Berebyt:

‘Gints zie ik 't Vee al dartlen, speelen
Daar werkt een Landman in 't groen
Men hoord de Vogelen lieflijk kwelen
Ik zie hoe alles weelig groeit,
Gints zit een Meisje op haar goedje,
Aan het melke van een Koetje,
Laggende praat ik daar eens mee,
Ik zing Hoezée.

De Zon duikt zagtjes door de stromen
Van de Zee, den Avond valt,
Een zoele Wind rold door de Bomen...’

Opeens dacht David, ietwat soezerig van den wijn en den zwaren walm in het laaggezolderd vertrek, bij die rustieke regelen aan Wijckervelt, aan de eereboog, aan het lofdicht.

‘Tobias,’ zeide hij toen de dichter zweeg, ‘als een maire je uitnoodigde een tweeregelig rijm in de Fransche taal ter

eere van Napoleon te dichten, zou je dat dan kunnen doen, man?'

'Ah', zuchtte Tobias en nam een slokje, 'mijnheer Van Wijck, laat mij even peinzen.'

Terwijl David drie kelkjes warme punch bestelde, leunde Soelens met gesloten oogen, den hoed diep op het voorhoofd, achterover tegen den wand.

'Zoo arbeidt de Dichtkunst,' fluisterde Van Wijck zijn zoon in, met een bewonderenden blik naar zijn beschermeling. 'De Muze bemint een zachten roes.'

Minachtend haalde Floris de schouders op; den eerbied van zijn vader voor al wat dichter heette vond hij belachelijk; met leedvermaak herinnerde hij zich den spot van oom Jacob, dien avond toen zij van Bilderdijk's voordracht kwamen.

Tobias scheen ontwaakt en opende den mond als een orakel.

'Ik heb twee regels,' zeide hij langzaam; 'luister:

> 'O, de l'Europe le plus grand Empereur,
> Vous nous donnez la gloire et le bonheur!'

'Dat is schoon en doelmatig,' sprak Van Wijck knikkend. 'Er is zelfs veel waarheid in.'

Maar Floris boog zich over het tafeltje en gaf er een vuistslag op:

'Ik heb ook wat, papa! Tobias, hoor ook naar mijn dichtader:

> 'Salve, Napoléon et Marie-Louise,
> Notre Empereur et Impératrice.'

Zijn vader en Soelens schudden tegelijk heftig het hoofd.

'Het rijm!...' riep de dichter.

'Onzuiver!' zeide David van Wijck.

Alle drie proefden zij aan de kelkjes dampende punch, die de knecht voor hen gezet had.

'Luister, Tobias,' hernam Van Wijck vertrouwelijk; 'het is niet geheel onmogelijk dat Z.M. onze hofstede passeeren zal. Ik heb een welkomstgroet meer nog dan een lofdicht van noode. Bedenk u eens! Maar zwijg hierover tegen anderen, Tobias!'

De dichter legde even de rechterhand op het gebloemde vest. Toen scheurde hij een randje van de Amsterdamsche Courant die naast hem lag, peinsde eenige oogenblikken en schreef.

'Ziehier, mijnheer Van Wijck,' sprak hij; 'lof en groet zijn in deze regelen besloten.'

En David las binnensmonds met zangerigen maatgang:

'Plus grand héros de l'univers,
Soyez le bienvenu sur cette terre.'

Luider vervolgde hij:

'Tobias, je hebt mij begrepen. Dit zijn de woorden die ik zocht, die ik voelde, maar die alleen een dichter uiten kan. Dank, mijn vriend!'

En hij hief zijn glas en klonk met hem.

XIX.

Op een laten avond wandelde Jacob ter Wisch over den Nieuwezijds-Voorburgwal in de richting van het Spui, toen hij uit een achterdeur van het Paleis twee mannen zag komen, de een klein en gezet, de ander grooter, forscher.

Hij herkende bij het schijnsel eener réverbère den Keizer met generaal De Caulaincourt. Zij liepen in rustigen wandelpas, zacht pratend, en zagen zelfs niet op toen Ter Wisch eerbiedig stilhield en groette.

En terwijl hij den kleinen buikigen man nazag ging er een verward gemijmer door zijn gedachten. Zou de wereldmacht van dezen nieuwen Caesar blijven? Het had zich nooit vertoond; alles wies op, bloeide en verging, en deze groei was zeer snel gegaan. Wie kon zeggen hoe nabij de dood van den Keizer was en dus de ineenstorting van zijn rijk... Holland was nog geen Frankrijk geworden en het was dwaas het onmogelijke te wenschen. Rondom zich, tusschen het verwonderd volk dat elke schittering toejuichte, van kermistenten en van keizers, had hij, de laatste dagen, havelooze individuen gezien die voortdurend jubelden, die 'Vive l'Empereur' riepen en vaak dreigend gluurden naar wie met onverschilligheid of achterdocht hen opnam. Ook deze

Heerscher werd bedrogen door zijn hovelingen, hoewel hij niet geboren was op den troon en waarschijnlijk dacht de harten der menschen scherper te lezen dan ooit een ander sterveling. Ook voor hem was het schouwspel van den zegetocht, achter de drommen zijner grenadiers en dragonders, als een ellendige theater-trofee geschikt, met de betaalde figuranten van jubelaars, met de gedwongen versiering der straten. Aagje Fabian had Ter Wisch een aanschrijving getoond van den Maire, met het bevel den gevel harer woning tot middernacht te verlichten...

Wat zou het einde van dit alles zijn? Wie kon er zien in de toekomst van Europa!

XX.

Den morgen na 's Keizers intocht was David van Wijck teruggekeerd op zijn hofstede. Ondanks zijn dringende uitnoodiging om des Zondags eens over te komen verscheen Soelens niet; hij vreesde een ontmoeting met Santje; het was toch onvoorzichtig geweest, zich af te geven met het dienstmeisje van zijn patroon en beschermer. En met schrik dacht hij aan mogelijke gevolgen.

Floris was in Amsterdam gebleven om de feesten bij te wonen.

Intusschen werkte David, drie weken lang, aan de versiering van het hek van Wijckervelt. De zuilen liet hij omtimmeren in latwerk dat met sparretakken groen gemaakt werd; daarboven welfde een boog, waarin de Heemsteedsche verver het gedicht van Tobias schilderde met kleurige letters.

Donderdag, den 24sten, stond hij al vroeg in den killen morgen zijn aanwijzingen te geven aan Bart Breevoort, die, op een ladder, de rozen en asters en dahlia's tusschen het sparregroen van zuilen en boog stak. Het werd een sierlijke rustieke poort. Onrustig liep Van Wijck op en neer tusschen bordes en hek, in zijn statierok, de steek op een nieuw pruikje. Aan de vensters zaten de drie dames. Bet, Santje en Bart Breevoort mochten gluren achter de taxisstruiken terzij van het hek.

Enkele uren later verschenen in de verte, langs den Hout, enkele ruiters. Het waren Haarlemsche Gardes d' Honneur.

Toen volgde het rijtuig van den Keizer zelven. David van Wijck trad naar voren op den stillen weg, nam den steek af en boog diep. De koetsier hield de paarden in; en Napoleon, glimlachend opziend, wellicht meenend de versiering eener nieuwe gemeente te zien, las de dichtregelen van Soelens, door Van Wijck slechts een weinig veranderd:

> ‘Soyez, plus grand héros de l' univers,
> Le bienvenu sur cette terre.’

Toen richtte de geweldige Heerscher het woord tot den verheerlijkten tabakshandelaar en vroeg:

‘Eh, monsieur, qui a fait ces beaux vers?

‘Moi, sire’, zeide Van Wijck, niet wetend hoe hij korter zou antwoorden.

‘Ah, qu'est donc près de vous le vieil Homère!’ lachte de Keizer; doch zijn scherpe trekken vergrimmigden onmiddellijk en hij snauwde met een verachtenden grijns:

‘Fouette, cocher!’

Onthutst, verontwaardigd, verbleekend staarde David van Wijck de hollende karos, de dravende ruiters, de zonnige stofwolk na. En terugtredend onder zijn eereboog slikte hij zijn hartelijkste vloeken in, dankte den God van Neêrland dat de Breevoorts geen Fransch verstonden, trok een beminnelijken glimlach rond den mond en riep de wachtende dames toe:

‘Zijne Majesteit was dankbaar en verrast!’

XXI.

David van Wijck bleef de volgende maanden niet werkeloos. Hij legde bezoeken af bij vele invloedrijke magistraten en verhaalde overal de verrassing, de tevredenheid des Keizers over zijn huldedicht op den eereboog. Hij wilde zijn zaak niet te gronde zien gaan. De vrije handel in tabak was opgeheven. Sinds den eersten November hadden groothandelaars en winkeliers de voorraad hunner magazijnen moeten aangeven. Alles was geïnventariseerd, geschat, gekocht door de regeering die het monopolie aan zich getrokken had. Doch er waren slijters noodig voor den klein-verkoop.

Waarom zou ook David in zijn van ouds bekenden winkel geen vertegenwoordiger der Keizerlijke tabaks-manufactuur kunnen zijn? Dwaze verschijningen, zooals de komeet die kort na 's Keizers bezoek aan den hemel zichtbaar was geworden, schrikten hem niet af. Met vrees en sidderende verbazing hadden de domme vrouwen avond aan avond naar het vurig teeken gestaard. Zouden er nog grooter rampen komen? Welaan, de grondprijzen mochten al lager dalen, wat hem betrof!

Hij kreeg de voorspraak van den Onder-prefect Abbema. En in Januari werd een bord met het Keizerlijk Wapen en Fransch en Nederlandsch opschrift boven de deur van zijn winkel gespijkerd. De oude zaak herleefde, hoewel zwak en traag; de tabak was duur, het maaksel minderwaardig; de koopers liepen niet af en aan, als vroeger, toen er geen oogenblik was van morgen tot avond of er stond een rooker, een snuiver bij de toonbank te keuvelen.

Tobias Soelens deed de zaken; een bediende hielp in den winkel. Van Wijck zelf kwam twee dagen in de week van buiten over en bleef dan 's nachts logeeren in het groote kantoor dat achter het binnenplaatsje lag. Hier, te midden van zijn curiositeiten-collecties, leefde hij even gelukkig als in het sterreboschje van zijn Wijckerveltschen tuin; gelukkiger wellicht, daar hij er eenzaam was met een heimelijke liefde. Want hij bezat hier rondom zich de dingen die hij als kind bewonderd had, toen hij zijn grootvader hen stuk voor stuk had zien bijeenbrengen, die hij geërfd had van zijn vader en nu koesterde in onberedeneerde vereering. Het waren zeldzame tabakskistjes, met fraaie koperfiguren ingelegd; snuifdoozen wier deksels door bekwame kunstenaars met portretten of landschappen waren gegraveerd of beschilderd; wonderlijke pijpen van kostbaar hout; zeldzame verhandelingen, in Fransch en Italiaansch, over de teelt der tabak en de wijzen van haar te rooken; oude gravures van plantages in verre warme landen. Zelf rookte hij daar het liefst, alleen en ongestoord. Hij genoot er in langzame teugen den geur van zijn pijp of beschouwde in gedachtelooze mijmering, als een verdwaasde vuuraanbidder, den stillen gloed onder de asch van zijn sigaar. Dan vergat hij alles: zijn hofstede, zijn oude moeder, Anne-Marie zelfs en zijn kinderen. Alleen in vagen droom verschenen hem wel eens

beelden van grooteren handel, van machtiger weelde dan een woning aan de Keizersgracht en een landhuis buiten Haarlem. Zelden werd een bezoeker toegelaten in dit kantoor. De groothandelaars kwamen meestal niet verder dan het vertrekje waar Soelens' lessenaar stond, achter den winkel en hiervan door een glazendeur en een wand van kleine groenachtige ruitjes gescheiden; de gewone koopers kenden alleen de winkelruimte met het donker-mahoniehouten toonbankblad, de koperen vazen, de snuif- en tabaktonnetjes met vergulde namen van Varinas, Portorico, Havana, Bresil en Ukraine.

En zoovele maanden was David verbannen geweest van de plek waar hij zijn eigenlijk leven wist. Hij kwam er, van Wijckervelt uit, een enkele maal; doch hij voelde dat het leven er geweken was. Geen nieuwe voorraden ontving hij toen meer; de oude werd, door de buitensporige prijzen, langzaam verkocht. Nu, als slijter, kon hij tenminste zorgen, in wel-verzwegen hoop op betere tijden, dat de oude zaak niet verliep.

Op een winteravond zat hij weer in zijn kantoor, waar de geluiden der straat, kreten van venters en geratel van koetsen, slechts flauw doordrongen. Tegen den wand leunde het oude uithangbord met den rookenden Indiaan en het zeilende schip, weggenomen voor het nieuwe van de Fransche tabaksregie. Hij keek er naar met listigen en tegelijk verliefden glimlach over het breede gladde gelaat; eenmaal moesten de tijden weerkomen, dacht hij, dat het volk genoeg zou krijgen van de stinkende bladeren die het nu rookte, dat zijn vrienden van Doctrina weer verlangend zouden opzien naar het welbekende embleem van zijn winkel. En toch, hoe dankbaar was hij voor de inlijving! Het goud dat hij jaren lang bespaard had, als de eenige onveranderlijke waarde in moeilijke tijden, zou eindelijk vruchten dragen; het lag voor hem in dof-blinkende stapels. Zooeven had hij de zakjes met ducaten uit de kluis gehaald; nu telde hij na, want over enkele weken moest hij, in Heemstede, ten overstaan van den makelaar, de koopsom in klinkende stukken betalen. Geen ander geld, geen assignaten werden aangenomen. Voor het laatst gleden de gele schijven tusschen zijn vingers; de werkelijkheid van zijn droom naderde: groote gronden zou hij bezitten, wier waarde, als de oude orde weerkeerde,

fabelachtig stijgen zou. En terwijl hij telde, voelde hij een zoete tevredenheid over zich-zelven, over zijn leven, over de Voorzienigheid die dit alles zoo bestuurd had, die de tabak deed groeien in tropische gewesten, die Buonaparte's tyrannie op het vaderland deed drukken, om hem, David van Wijck, winsten te schenken als loon voor eerlijkheid en deugd.

XXII.

Doch het geluk duurde niet ongestoord.

Weinige dagen na dien avond van tellen en overtellen verscheen een bode van het raadhuis met het bericht, dat de conscrits der klassen 1809 en '10 opgeroepen werden tot den dienst. Floris, in 1791 geboren, Tobias Soelens en Bart Breevoort, beiden in '90, zij vielen allen onder dit rampzalig bevel. En er gingen, de laatste weken, geruchten van een grooten veldtocht; in November al was het 124ste regiment infanterie naar Hannover vertrokken; wellicht zouden de jonge mannen worden gezonden naar een ver en onherbergzaam land. O, hoe kon David nu weer den tyran verwenschen die hem midden uit zijn geluk den eenigen zoon en den trouwen dichterlijken vriend ontnam! Een remplaçant betalen was nu zeer bezwaarlijk, zoo niet onmogelijk; zijn contanten had hij, op enkele ducaten na, noodig voor den koop der hofsteden. Doch wellicht zou er een andere uitweg zijn; er was onder de visschers der kustdorpen een heftig verzet; er gingen geruchten over talrijke desertie. Zou ook Floris wellicht naar Engeland kunnen oversteken?...

Anne-Marie, de groote zachte oogen vol tranen, verliet de huiskamer en ging naar Bet Breevoort die niet lezen kon, evenmin als Bart, en zeker hulpeloos zou zitten staren op het papier der mairie. Doch van den bode had zij al in enkele woorden den inhoud vernomen. Strak zat zij voor zich te staren, haren arbeid vergetend. Anne-Marie nam de ruwe werkhand in de hare en vertelde dat ook háár zoon weg zou moeten, meegesleept door den vreemden dwingeland. Napoleon scheen haar een menschenetend monster, zooals die ogers waarvan zij als kind had hooren verhalen in sprookjes. En de beide moeders schreiden tezamen.

Jacob ter Wisch die buiten weer de frischheid der duinen

was komen zoeken, sinds enkele dagen op Wijckervelt, zag hen zoo zitten toen hij langs den kleinen moestuin der Breevoorts ging. En hoewel hij de jonge lotelingen benijdde, voor wie de avonturen der veldtochten nog een wonderlijke toekomst waren, toch begreep hij de smart der moeders nu er zooveel kans was op een verlies voor altijd. Hij liep langs de begroeide paden van den tuin, peinzend over zijn eigen eenzaam en doelloos leven, waarvoor geen moeder meer zorgen had, tot opeens een klare gedachte hem deed stilstaan, verheugd deed opzien naar de grijze winterlucht. Hij keerde om en haalde zijn zuster in, toen zij juist de achterdeur van het huis zou binnen gaan. Met troostend gebaar nam hij haar mede den tuin in en vertelde haar zijn plan. Hij kende kolonel Demoulin, den commandant van het 126ste regiment infanterie, waarin ook Emile Vaudemont was; hij zou zich zelf als plaatsvervanger stellen voor Floris; hij wilde wel weer mede den strijd in, de stilte van het Hollandsch leven ontvluchtend, nu zijn diensten hier toch niet meer dringend noodig waren en Aagje Fabian zich in den nieuwen toestand kon redden.

Weer schreide Anne-Marie; zij omhelsde haar broeder en wist geen woorden te vinden voor haar dankbaarheid. Ook hem zou zij missen; echter, hij was gewend aan het soldatenleven, hij kende de gevaren, hij was sterk en gehard, en eens wellicht was hij toch weer weggegaan. En evenwel aarzelde zij; mocht zij zulk een aanbod aanvaarden? Doch hij zeide haar dat het nog niet zeker was; dat zij zich niet te zeer mocht verheugen.

Den volgenden morgen nam hij de schuit naar Amsterdam en kwam al 's avonds terug met het verblijdend bericht dat de kolonel zijn verzoek had ingewilligd; Demoulin had de wet van den 8sten Nivôse van het XIII nog eens nageslagen en bevonden dat, zonder letterzifterij, zijn vriend Ter Wisch als remplaçant kon worden aangenomen voor Floris van Wijck. Hij kreeg den rang van kapitein, dien hij het laatst in 't Keizerlijk leger had bekleed, mocht overgaan bij de infanterie en Bart Breevoort als oppasser bij zich nemen. Tegelijk vertelde hij zijn zwager dat Tobias Soelens bij het 124ste was ingedeeld en over een week met een dertigtal anderen op marsch moest naar Polen, om zich daar bij het regiment te voegen.

Dit verdriette David zeer; hij kon Tobias in den winkel

moeilijk missen en ook in het dichterlijk leven zou het zonder hem eenzaam zijn. Hij zag op tegen het nemen van een nieuwen helper; het verstandigst leek hem nu dat Floris zich geheel aan de zaak zou wijden, hoeveel tegenzin en minachting deze ook voor het kantoorleven mocht hebben. En nog dienzelfden avond reed hij in een huurwagentje naar Amsterdam, om de zaken te regelen en afscheid te nemen van Tobias die, naar Jacob zeide, geen tijd meer zou hebben om naar Wijckervelt te komen.

De dagen, de weken gingen in zorgvolle bewogenheid voorbij. Ook Emile Vaudemont, Oom Jacob en Bart Breevoort moesten een overhaaste afreis voorbereiden. Thérèse liep onrustig, gejaagd, met roodgeschreide oogen door het huis. En Anne-Marie voelde zich onmachtig haar te troosten; zij dacht meer aan de arme moeder Breevoort die haar eenigen zoon zou missen. Daarbij kwam een nieuwe ramp: Santje, het vlugge werkzame kind, scheen zoo getroffen door de tijding van haars broeders vertrek, dat zij bleek en koortsig werd, die laatste dagen, en zelfs een flauwte kreeg. Op haar eigen dringend verzoek werd zij niet naar haar zolderkamertje in het heerenhuis, doch naar de stulp van haar moeder gebracht, die, toen zij Santjes wijden boezelaar en breede rokken op een stoel had gelegd, sprakeloos van schrik de gestalte van het meisje aanzag. Enkele uren later werd een dood en onvoldragen kind geboren.

Moeder Breevoort greep dankbaar de hand van Ter Wisch, toen deze den geneesheer, dien hijzelf uit Haarlem had gehaald, verzocht de oorzaak der ongesteldheid voor de bewoners van Wijckervelt te verheimelijken. Hij vreesde dat zijn strenge zwager de arme vrouw om de schande van haar dochter uit de pachterswoning verjagen mocht.

's Avonds riep Santje met zwakke stem haar broeder Bart bij de bedsteê. Zij voelde zich alsof zij sterven ging; zij wilde hem nog even alleen spreken eer hij wegging op den verren veldtocht. Zij noemde hem den naam van haar verleider en bekende dat de tijding van Soelen's plotseling vertrek haar een doodschrik had gegeven, daar zij nu begreep dat de vader haar met het kind alleen liet in schande en armoede.

‘Zeg moeder niets ervan’, smeekte zij, toen zij Bart met de vuist zag dreigen naar de verte.

Den volgenden morgen stierf zij. De dag der begrafenis was ook de dag van het vertrek der troepen. En Bart Breevoort, ziende hoe zijn moeder eenzaam achterbleef in het vervallen huisje, zwoer des avonds voor Ter Wisch dat hij zijn arme zuster wreken zou, den ellendeling vinden die haar verleid had en gedood, zoodat zijn oude moeder nu zonder hulp en eenzaam was. Hij sprak harde woorden over Santje, doch Ter Wisch vergoelijkte de gevende liefde der vrouwen die in onschuld luisteren naar den drang van het leven; hij veroordeelde alleen den man die met fraaie leugens dien onnoozelen drang misbruikte.

Uit zijn volgend bivouak schreef hij aan Aagje Fabian. Hij bedankte haar voor het boekje der Navolginge dat zij hem bij zijn kort en haastig afscheid ter gedachtenis meegegeven had. En hij schreef haar over de rampen die vrouw Breevoort hadden getroffen; hij vroeg haar hulp en waakzaamheid voor de eenzaam geblevene. Hij vertelde ook van den rechtvaardigen toorn van Bart, die hem denken deed aan dien Valentijn, den broeder van het arme Grietje, wier tragedie Aagje hem eens had laten lezen in het gedicht Faust. Hij had de zekerheid dat de jongen zijn zuster wreken zou en was ongerust voor den verleider wiens naam hij niet noemde.

Een paar weken na het vertrek der troepen werd Van Wijck eigenaar van zes en vijftig morgens boschgrond met drie heerenhuizen, gelegen zuid-oostelijk van zijn hofstede, aan de overzijde van den Heerenweg.

Floris bewonderde naijverig het verre doorzicht van zijn vader die hem waarlijk meeviel. Slechts vroeg hij zich af hoe de oude heer zou hebben gehandeld indien oom Jacob zich niet als plaatsvervanger had gesteld.... Zou zijn vader dan den eenigen zoon niet hebben vrijgekocht? Zou hij zich arm gehouden hebben, terwijl de kelder vol ducaten lag?

XXIII.

Langs oude steden, langs Osnabrück, Hannover, Maagdenburg trokken de regimenten naar het oosten. Het was een schoone tocht in de lente, door streken vol afwisselend vergezicht. Het ongeziene der omgeving wekte zelfs Bart

uit zijn stille droefheid der eerste weken; hij scheen te verlangen naar verder, verder, en hij sprak tot zijn kapitein, Jacob ter Wisch, over de gevechten die nu toch gauw komen moesten. Doch zijn smeulend verlangen om Soelens te vinden toonde hij niet meer. Een enkele maal, als het kampeeren eenige dagen aanhield, schreef Ter Wisch een brief, dien Bart hem vóórzegde, aan de oude Bet Breevoort.

Ook Emile Vaudemont zond vele dépêches naar Heemstede; hij was vol jonge hoop op een roemrijken oorlog, daar de Keizer zelf de opperleiding zou nemen. Ter Wisch zeide niet veel als Emile van de toekomstige overwinningen sprak; het oosten van Europa was uitgestrekt, de winter was er strenger, langduriger dan elders. En naarmate zij, na de groote revues bij Berlijn, verder trokken, veranderde het landschap dat schraler en onherbergzaam werd, en viel het marcheeren over de barre wegen al zwaarder aan de jonge manschappen, van wie de meesten nog geen tien maanden dienden, terwijl er slechts een paar een vroegeren veldtocht hadden meegemaakt. Het graan was schaarsch in die weinig-bevolkte oorden; de oogsten van het vorig jaar bleken mislukt te zijn geweest. Doch de soldaten roofden het vee uit de schuren en dreven het in kudden mee; als voedsel voor hun paarden rukten zij het stroo van de daken in het armelijkst gehucht.

Snel, met korte rustpoozen, gingen de marschen voort. De dagen waren verschroeiend, de nachten kil. Donderbuien vielen met stortvloeden over het heuvelig land; moeilijk trokken de zware caissons en kanonnen door de slijkerige wegen der ravijnen; het schoeisel van het voetvolk was doorweekt.

En intusschen vroeg Bart bij zieken en vermoeide achterblijvers inlichtingen over het 124ste regiment infanterie, waarbij hij wist dat Tobias Soelens diende. Doch hij hoorde dat die troepen nog vele dagreizen vooruit waren; den achttienden Augustus hadden zij gevochten bij Polotsk, een stad die ver naar het oosten lag, en talrijke dooden en gewonden waren er gebleven. Toen eindelijk zijn regiment Rusland binnentrok, op vlotten over een rivier, ging er een lach van sombere verheuging over zijn meestal strak gelaat. Hij jammerde niet over den kouden nachtwind der onaf-

zienbare vlakten; het deerde hem niet, onder den blooten hemel bij een houtvuur te moeten slapen; hij stelde zich voor hoe de snerpende koude beteekende dat hij weldra bij de groote armee zou zijn.

Echter, die bleek hun nog verre vooruit. Want eerst op het einde van September bereikten zij een stad, Smolensko genoemd, waar het hoofdleger ontzettend gestreden moest hebben; op de muren der grootendeels verbrande stad lagen tallooze lijken van Russische soldaten.

Binnen die bouwvallen bleven de troepen eenige dagen, tot ergernis van Bart. Ter Wisch echter vond een rusttijd niet onwelkom; lezend in het boekje dat Aagje Fabian hem had meegegeven kon hij zich uren lang afzonderen van de wereld om hem heen; het was een dringende stem die dan tot hem sprak, met verheven minachting voor de menschen en hun bedrijf, de stem van een wijze die de onverbeterlijke wereld ontweek en niet in goddelijk medelijden tot haar ging. Voorzooverre hij zich het Evangelie herinnerde uit zijn jeugd, kon hij in deze zacht-overtuigende raadgevingen geen navolging van het leven van Christus zien. En overigens, al voelde hij de waarheden van het wijze boekje, hij zou niet aldus de wereld willen ontvluchten; hij had behoefte aan het gestadig bewegen; hij betrapte zich op een welbehagen zelfs in dezen verschrikkelijken veldtocht. Als de avond daalde liep hij over de geteisterde wallen en zag de puinhoopen der stad en de verlaten velden onder de roode schemering van het najaar. De lijken der Russen lagen nog onbegraven; er zwierden vogels in de donkere lucht. Ter Wisch vond het schoon en als hij dacht aan de stille trekvaart achter Wijckervelt glimlachte hij en verkoos dit wreede uiterste van het leven boven de loome en veilige rust, zelfs boven de wijze minachting van den kluizenaar. Alleen een enkele herinnering deed zijn blik lang toeven in het avondrood; hij miste Aagje's nabijheid, hij gevoelde dat er in die jonge vrouw gedachten leefden die met hem medegingen; en toch was er een terughoudendheid in haar die hij niet begreep, die hij nooit in andere vrouwen jegens hem bespeurd had.

Tegen het einde van October kwam er bevel tot terugtrekken. Er waren berichten van de groote armee die het heilige Moskou verlaten zou, wellicht reeds had verlaten,

zoodat nu de reservetroepen van het negende legercorps, waarbij het 126ste behoorde, den weg voor den Keizer vrij moesten houden en beschermen.

Ter Wisch troostte Bart, die teleurgesteld scheen, met de verzekering dat de zwaarste tijd nog komen moest, nu de winter naderde en de Kozakken het uitgeputte leger niet met rust zouden laten; hij vermoedde wel dat ook de gedachte aan Soelens den jongen kwelde. Emile Vaudemont betreurde den aftocht niet; hij verlangde, hoewel hij geduldig alle vermoeienissen doorstond, naar het blonde hoofd van Thérèse en de stille koozerij in den ouden verwilderden tuin van Wijckervelt.

Acht dagmarschen legden zij af naar het westen terug, tot zij bij een dorp kwamen, aan den rand van een uitgestrekt bosch, waar gekampeerd moest worden voor langeren tijd. Op een Novemberavond lag Ter Wisch met eenige officieren in het bivouak rond een vuur. Zij waren allen in dikke pelzen gewikkeld die zij uit Smolensko hadden meegenomen. Er werd weinig gesproken; vermoeienis en koude had hen slaperig gemaakt en al vroeg strekten de meesten zich in een holte der sneeuw ter ruste. Jacob ter Wisch, nu en dan rondziende naar de hooge vuren langs den woudrand, rookte een pijp slechte tabak en dacht aan den Keizer wiens wil al die duizenden mannen in het barre land had gebracht; hij begreep niet wat het doel van Napoleon was, maar hij voelde zich dankbaar jegens hem, daar hij nu bevrijd was van het grauwe bestaan op zijn Amstelkamer en weer de verrassing der onzekere uren, de schoonheid van vreemde nachten genoot. En hij vermoedde dat ook de Keizer gedreven werd door een onweerstaanbaren drang, onberekend en raadselachtig, naar de wisseling van het vernietigen en het opbouwen, naar het wreede noodlot van den krijg. Zonder oorlog kon de menschheid toch niet leven, meende hij; de volken hadden altijd gestreden en zouden wel altijd strijden; de heerschzucht van sterke enkelingen zou nooit verdwijnen voor den ascetischen deemoed... Waarom dan niet zich wagen in den doolhof der oorlogsavonturen waar elke nieuwe dag het onverwachte brengen kon...

> ‘Treedt in: een doolhof is het leven;
> Gij weet niet wat het u zal geven,’

mijmerde hij en dacht lachend, terwijl hij een paar houtblokken op de vlammen wierp en zijn pijp uitklopte, aan het labyrinth van Wijckervelt met Davids neuswijs rijmpje.

In de grijze schemering van den sneeuwnacht zag hij opeens een vrouw naderkomen, een zoetelaarster wellicht die haar man zocht. Bij elk vuur bleef zij even stilstaan. Toen zij langs hem ging hoorde hij haar neuriën. Hij herkende haar stem; hij stond op en zag haar in het gelaat dat met een vacht omwonden was. Zij lachte om zijn verbazing en wenkte met de oogen dat hij zwijgen zou voor de anderen die daar lagen.

Verrast volgde hij Cornélia Valéry langs een smallen weg een eindje het bosch in. Zijn begeerte, die hij na de verveling in Amsterdam voor goed verstorven had gedacht, was plotseling opgevlamd met sterken drang. Wonderlijke vrouw! hier te komen in de barre noordsche koude van een onbekend land, terwijl zij een behagelijke weelde kon vieren met een of anderen rijken minnaar... Wat deed zij hier? Was het een nieuwe rol op haar levenstooneel? Hij wilde het weten en hield haar tegen, de armen om haar hals, haar hoofd achterover trekkend naar zijn mond. Maar zij zweeg nog en lachte en voerde hem met zich onder het afdak van een ingevallen en verlaten schaapskooi, bij een cantinière-wagentje en een klein mager paard, dat in de luwte van den muur beschut stond voor den verstijvenden noordenwind die door de toppen der sparren loeide.

Onder de huif van het karretje gingen zij zitten, dicht tegen elkander in hun zware pelzen. Zij konden elkaars trekken niet onderscheiden, maar in hun gefluister hoorden zij de vreugde van de herkenning en het onverwachte vinden. Ter Wisch had al die maanden niet aan haar gedacht; enkele dagen voor zijn vertrek had hij in het Wapen van Amsterdam afscheid van haar genomen, waarbij zij meer ontroerd bleek dan hij zelf, die geheel vervuld was van de moeilijke gebeurtenissen op Wijckervelt en van den aanstaanden veldtocht. En nu opeens verrast te worden door haar nabijzijn, met haar te kunnen spreken over genotvolle herinneringen, het stemde hem vroolijk en verliefd en hij fluisterde haar toe dat zulk een November-avond in de Russische sneeuwsteppen nog schooner was dan de voor-

jaarsnacht in den Hout met de fluitende nachtegalen...

Zij vertelde hem hoe eenzaam het in Amsterdam en Haarlem werd zonder hem. Door een sterk verlangen was zij gedreven hem te volgen. Zij had haar kostbaarheden verkocht en op een laten avond, na een voorstelling, had zij een rijtuig gehuurd dat haar tot Amersfoort bracht, vanwaar zij verder gereisd was met den postwagen. In de Duitsche landen had zij zich voor de vrouw van een keizerlijk officier uitgegeven; van Poolsche Joden had zij geld geleend op een vreemden naam; aan de oostgrens van Pruisen eindelijk trof zij een achtergeblevene zieke cantinière aan, die haar wagentje en paard verkoopen wilde. Zoo was zij verder naar het oosten getrokken, meestal alleen 's nachts reizend, uit vrees voor de Kozakken, en nu, sinds vier dagen, was zij bij het 9de legercorps dat zij hier ontmoet had. Zij had gevraagd welke regimenten er lagen en hoorend van het 126ste was zij gaan zoeken naar haar ouden vriend.

'En als ik eens al gesneuveld was?' vroeg hij.

Zij antwoordde niet, maar gaf hem brandewijn en zelfgebakken brood; en hij zeide dat niets heerlijker was dan de ontbering en de ellende, wanneer er zulk een festijn op volgde.

Hij bleef dien nacht bij haar in het marketentster-karretje. Doch al vroeg in den dageraad werd hij gewekt door geweervuur diep in het bosch. Haastig liet hij zich uit het wagentje glijden en liep naar het bivouak, waar bij smeulende en uitgebrande vuren de mannen in verschrikte beweging waren. Kleine patrouilles gingen het bosch in; eenige ruiters reden in de richting van het dorp dat in de macht der Kozakken was.

De noordenwind raasde nog door de schrale toppen van het woud. Maar toch hoorde Ter Wisch boven het geloei een angstigen kreet en hij ijlde zijn soldaten vooruit, toen hij in de grauwe schemering Cornélia zag die over het smalle boschpad vluchtte en hem toeriep dat de Kozakken haar paard hadden doodgeschoten en nu met hun mond onder de brandewijnvaatjes lagen. Hij liep verder, het naast gevolgd door Bart Breevoort die halfluid vloekte van genot nu hij vechten kon, wellicht man tegen man.

Onder het afdak der schaapskooi, bij het omvergevallen

wagentje waarvan een der wielen was gebroken, zagen zij drie Kozakken op hun buik slurpend uit de vaatjes; kleeren, sieraden, boeken lagen rondom versmeten in de sneeuw die rood was van het bloed der gedoode rossinant.

Twee schoten knalden; twee Kozakken wentelden stuiptrekkend om; de derde sprong op, doch tuimelde dronken over het doode paard, met het gezicht in de roode sneeuw. Bart Breevoort snelde op hem toe en stak de bajonet in zijn nek, zoodat een zwak en kort gerochel volgde.

Cornélia was met hen teruggekeerd; zij knielde nu bij haar bezittingen en vulde een knapzak met boeken en kostbaarheden. Doch in het woud naderde het geweervuur; Ter Wisch ried haar mede te gaan naar het bivouak; hij voorspelde nieuwe en verwoeder aanvallen der Russen.

Dien dag en den volgenden nacht schermutselden de troepen in den omtrek van het dorp en langs den boschrand. Over de grijze velden lagen honderden dooden. Toen kwam er een bevel tot terugtrekken, daar de verdediging van deze plek ter wille van de groote Armee van geen belang meer was. En dagen lang sleepten de verhongerde troepen zich voort langs verwoeste dorpen en eindelooze witte vlakten. Zij aten roggemeel met gesmolten sneeuw vermengd of roostten boven de nachtvuren stukken vleesch die zij uit de doodgevroren paarden hakten. Cornélia Valéry bleef in de nabijheid van Ter Wisch. Geen der mannen besefte meer dat zij een vrouw was; een lange soldatenjas, van een lijk aan den weg genomen, verborg haar gestalte; over haar blond hoofd had zij een Russische pelsmuts getrokken die ook haar hals beschermde tegen den ijzigen storm uit het noorden; in den ransel droeg zij haar kleinoodiën met zich en over den schouder torschte zij een opgeraapt geweer.

Eindelijk bereikten zij de Beresina. Daarvan was de twee laatste dagen onder de mannen gesproken als van de redding uit alle ellende. Er waren er die elkander met vochtige oogen aanzagen en omarmden, toen zij stonden voor den wilden stroom en het donderen der botsende ijsschotsen hoorden; daar, aan den anderen oever, zou weer voedsel zijn, zou de felle koude temperen zouden de Kozakken de weerlooze armee niet meer vervolgen.

Doch Bart Breevoort was onbevredigd; wel had hij gevochten

in kleine schermutselingen; wel had hij vreemde landen gezien en zou hij zijn oude moeder veel kunnen vertellen; maar Soelens, den verleider en moordenaar, had hij nog niet onder zijn vuisten gehad. Zou de schavuit gesneuveld zijn in de groote veldslagen die verder naar het oosten waren gebeurd.... Zou hij bevroren liggen aan den weg, zooals duizenden anderen die zich in de sneeuw te slapen hadden gelegd en niet weer ontwaakt waren....

Bart liep langs den oever der rivier en zocht het 124ste. Over twee bruggen zag hij eenige bataillons ruiterij en voetvolk gaan. Maar hij vernam dat de Hollanders nog aan deze zijde lagen, om de komst van het groote leger en den Keizer af te wachten.

XXIV.

Tobias Soelens was zwaar geteisterd door de koude; moeilijk strompelde hij met zijn bevroren rechtervoet achter het geringe overschot van het regiment verder. Hij droeg de beenen onder de knie met berenhuid omwonden; zijn geweer had hij weggeworpen; in zijn ransel borg hij meel, tabak en edelsteenen die hij bij een aan den weg neergevallen officier gevonden had. Hij voelde zich in ellende zonder uitkomst; gedichten had hij niet meer geschreven sinds de ramp der conscriptie hem overviel, waarbij zijn schildpadden bril hem van geen nut was geweest. Hoe benijdde hij Floris van Wijck die in het heerlijk vaderland had mogen blijven, het vaderland dat nu als een ver paradijs vol verloren genietingen leek. Floris, rijk en zorgeloos, zat nu wellicht aan den warmen haard op het vredig Wijckervelt, of, wat nog beter was, bij een liefje in Amsterdam. En hij, Tobias, had al meer dan een half jaar met de troepen gemarcheerd, geproviandeerd, gebivakkeerd en gevochten; wel verschool hij zich zoo goed mogelijk achter karren en paarden of hield zich gewond plat op de sneeuw, maar hij had toch de kogels over zijn hoofd hooren fluiten, hij had het oorlogsgeschreeuw der Kozakken vernomen van nabij. Er boden zich helaas geen zoete avonturen met kleine dienaresjes van Venus! De marketentsters waren getrouwd of hadden hun tijdelijken verdediger die alleen vrijheden veroorloofde met een goed-betalenden officier.

In de steden die zijn regiment was doorgetrokken hielden de vrouwen zich verscholen of waren gevlucht; ook hield zijn natuurlijke beschroomdheid hem terug van al te ongewone waagstukken.

Zoo verlangde Soelens met dichterlijken hartstocht naar het voorjaar, naar den vrede, die beide lagen aan gene zijde van den geweldigen ijsvloed der Beresina. Doch zijn regiment moest met het 126ste den overtocht dekken; en hij zag de verminkte krijgers van Moskou, hij zag den Keizer zelf, te voet tusschen zijn maarschalken, hij zag kanonnen en caissons den overkant bereiken.

Toen volgden ordelooze drommen; het waren achterblijvers, vrouwen met kinderen, Joodsche schacheraars, vrachtkarren en cantinière-wagentjes, plunderaars-geboefte, gewonden die door vrienden werden gedragen. De eerste brug was al bezweken; de andere, even smal en wrak, deinde nu onder de zwaarte der opeengedrongen benden. Paarden struikelden, steigerden op, gleden, verdwenen met hun ruiters en karren in de wenteling van water en ijs. De zwakken en kreupelen, door geen leuningen weerhouden, werden terzij geduwd. Niemand zag om naar den doodsangst der vallenden, die vaak nog de verstijfde handen klemden aan den rand. Hun laatste gil verstomde onder den doffen donder der schotsen.

Soelens voelde zich gedreven door een verstikkenden angst; ook deze brug kon bezwijken; dan zouden de achtergebleven regimenten reddeloos zijn tegenover de aldoor talrijker Russische troepen. Hij moest mede, eer het noodlot hem afsloot van den terugkeer in het vaderland. Met een kleinen omweg ontsloop hij het bivouak en begaf zich onder een groep ongewapende vluchtelingen die zwijgend, met brandenden blik, in de richting der brug liepen. Toen gluurde ook hij niet meer rond, maar staarde naar het eene doel dat hij bereiken wilde: den anderen, veiligen oever.

Bij het betreden der brug herkende Bart Breevoort hem. Hij had daar gewacht, een half etmaal lang, en onder de duizenden aangezichten die voorbijtogen gespeurd naar de lange gestalte, naar het bleeke gelaat van Soelens. Hij had verheugde vloeken en woedende verwenschingen gehoord in allerlei zonderlinge talen; hij had ook Hollanders gezien en nog vergeefs naar Soelens gevraagd. En eindelijk was hij

daar! Bart achterhaalde hem met enkele schreden en greep hem in den nek met al de kracht van zijn haat. Soelens trachtte om te zien; hij kon het niet door den schroevenden kneep. Doch zijn vervolger boog zich voorover langs zijn hoofd.

‘Schoft! jij hebt Santje vermoord!’ schreeuwde Bart hem in 't oor, terwijl hij met zijn vuist den ineenkrimpenden man een stomp in den rug gaf.

‘Ik ken jou niet,’ stamelde Soelens en trachtte zich tusschen het gewoel te bergen. Angstig zag hij rond naar hulp, maar hij ontmoette geen blik die op hem lette; ieder wrong zich tusschen de stuwende horde voort, over gestruikelden, over lijken; niemand hoorde eens anders woorden van bede of van geweld.

Soelens rukte vergeefs, zette zijn nagels in de wangen van den aanvaller. Zij worstelden aan den rand der woedende diepte. Toen, terwijl Bart even losliet, krijschend van pijn en van haat, gaf Soelens hem een duw in de borst; doch Bart, achterover tuimelend, greep den ander in de harige berenvacht en sleurde hem mee. Zij vielen tusschen de schotsen die over hen schoven in meedoogenlooze stuwing. Een hand greep nog in het kolkend schuim en zonk toen weg.

XXV.

Jacob ter Wisch en Cornélia Valéry waren onder de laatsten die den anderen oever bereikten. Hun regiment, geslonken, geteisterd, had met enkele andere troepen den overtocht van den tros gedekt. Achter zich zagen zij de vlammen der brug boven de witte oeverheuvelen en zij hoorden nog weegeklaag van te laat gekomenen wier lot nu lag onder de sabel der Kozakken.

Zij marcheerden zoo gestadig mogelijk voort, zonder rustpoozen, om zich bij de groote Armee te kunnen aansluiten. Weldra zagen zij niets meer, noch voor zich, noch achterwaarts; want de sneeuwstorm joeg in dichte grauwe sluiers over de bosschen en velden. Doch zij herkenden den weg aan de donkere plekken der lijken.

Tot op het rif was het vleesch der paarden weggesneden en nog vielen de uitgehongerde mannen met scheurende

vingers erop. Maar sommigen zonken plotseling neer met hun laatste sprankel kracht in een waanzinnigen lach, de armen uitgestrekt, en sliepen in onder den verstarrenden wind.

Ter Wisch miste Emile Vaudemont sinds den vorigen morgen. Met twee anderen was Emile uitgezonden, een half uur gaans boven de bruggen, om voor verdoolde achterblijvers en troslieden een waadbare plek te vinden, of wellicht, ergens bij een dorp, een oude steenen brug. Zij waren niet teruggekomen; Ter Wisch vreesde nu dat zij van den steilen oever waren gegleden in de rivier, of onder een sneeuwschuiving bedolven, of door de Kozakken gevangen. Er bleef hem slechts een zwakke hoop Thérèse's verloofde ooit te zullen weerzien; doch hij erkende de mogelijkheid; zoovele makkers, dood gewaand, waren na enkele dagen verschenen uit een bosch waar zij gedwaald hadden, uit een schuur waar zij rustig hadden overnacht. Ook Bart zocht hij vergeefs onder de luttele manschappen van het 126ste. Het bedroefde hem en hij dacht aan de oude moeder Breevoort die nu misschien alles verloren had wat haar dierbaar was.

Door moerassen en bosschen voerde de weg, over urenlange houten bruggen, naar vlakten wier horizont onbereikbaar scheen. De Decemberzon blonk nu en dan tusschen de sneeuwwolken; doch 's nachts stoven er met den noordenwind dichte buien over de wachtvuren van het slapend bivouak. En op de schreden van de groote Armee lagen van mijl tot mijl de dooden, bleven de vrachtwagens steken in de sneeuw of gekanteld in kuilen; de uitgeputte mannen van Moskou wierpen hun kostbare buit als ballast van zich. Ter Wisch raapte zilveren kandelabers op en liet ze weer vallen; hij herkende schilderijen van Teniers en Hondecoeter; werken van Buffon en Voltaire, gebonden in kostbaar marokijn. De sneeuw dwarrelde over de arme waardelooze schoonheden der menschen. En door die sneeuw sleepten de maarschalken zich voort, in zwijgend gelid, de bevroren voeten gewikkeld in schaapshuid en lompen, als de geringste soldaat. Ter Wisch had met zijn vriendin de garde ingehaald; hij zag den Keizer, leunend op een stok, de fluweelen muts diep over het voorhoofd; en hij moest weenen om de glorie van een machtig rijk, nu vergaande met dezen gewel-

digen mensch. Hij dacht aan de fonkeling van dien blik in de oude veldslagen; nu waren de oogen van Buonaparte droevig-peinzend gericht op zijn verminkte getrouwen.

Cornélia Valéry ontrustte zich over Jacob's zwijgen; hij liep met gebogen hoofd, wezenloos, en scheen niet te bemerken waar hij ging. Zij trok hem nu-en-dan zachtjes in de goede richting. Zelfs het geschut van den vijand wekte hem niet uit zijn mijmering. Hij staarde strak vooruit; geen deernis bewoog hem meer voor zijn makkers wier beenen door de Russische mitraille waren verbrijzeld en die nu op bloedende knieën voortkropen door de sneeuw en hun handen strekten om hulp. Alleen in de steden en dorpen die zij doortrokken herleefde zijn aandacht bij de oude huizen wier houten gevels met zonderlinge beeldsnijwerken waren versierd. Daar stond hij stil en scheen de vlijmende koude niet te voelen, maar Cornélia hoorde hem zacht mompelen dat het zien van een enkel dier verweerde heiligen-poppetjes de ellende van vele maanden vergoedde.

En zijn gedachten gingen weer tot Aagje; haar wezen was zoo anders dan van haar die hem nu vergezelde. Een heimwee, zuiver van elk zelfzuchtig begeeren, deed hem de armen uitstrekken naar de verte. Doch dan sloeg hem de vrees terneer, dat zij hem verachten zou als zij kon weten van zijn omgang met deze zwerfster. Hij wist, want in haar blik had hij het gezien, dat Aagje niet zou schipperen met het leven; dat zij onverbiddelijk zou staan tegen elke schending van de hoogste liefde; dat zij dwaas vond wat hij als groote levenswijsheid prees.

Zijn nachten werden onrustig; hij had benauwende droomen die de vermoeide hersenen en het uitgehongerd lichaam niet konden weerstaan. Er was, hoe Cornélia ook zocht, geen sterkend voedsel te krijgen. Zij liet hem stukjes paardenvleesch uitzuigen die zij zelve uit de lijken sneed; soms, in een dorp, kocht zij van een Jood wat meel in ruil voor een van haar kleinoodiën, en bakte met gesmolten sneeuw een paar koeken. Zij steunde hem bij het voortgaan en voelde zich tevreden over de zwaarte van haar taak, hoewel er soms een vaag verlangen in haar kwam naar de rustige weelde van haar vroeger leven in Parijs, naar de vertrouwelijke maaltijden met Jacob in het Wapen van Amsterdam.

Op een avond had zij hem, moede en koortsig, in een schuur gebracht en toegedekt met haar eigen pels. In de lange duistere ruimte, vol kreupelen en zieken, was een gestadig zacht gekreun, soms een schreeuw van pijn, soms de zucht van een stervende, de schaterlach van een die krankzinnig werd. Zij bleef bij hem gehurkt en sprak tot hem over de schoone dagen van hun samenzijn in Amsterdam en den Haarlemmer Hout; maar het wekte slechts een glimlach van zwakke herkenning op zijn vermagerd gelaat.

Opeens hoorde zij een geknetter als van stroo dat brandde; zij rook de walmen; door een reet van den leemen wand zag zij een hellen gloed. Zij begreep dat het dorp in vuur stond. IJlings nam zij Ter Wisch in haar sterke armen en terwijl al achter hen een schreeuwende menigte strompelend aandrong rukte zij de wankele schuurdeur open en droeg haar minnaar naar buiten in den laaienden nacht.

Het oude droge hout der huizen en stallingen berstte onder de roode tongen der vlammen. En zoo verzoelde een weldadige warmte den Decembernacht; de soldaten koesterden zich bij dit hooge wachtvuur dat zij ontstoken hadden tegen de staalharde vorst die uit het noorden over de heuvelige velden blies. Zij erbarmden zich niet over de gewonden wier gegil al dra verstikte onder het ronken en loeien der vlammen.

Dien ganschen nacht brandde het dorp. Jacob ter Wisch scheen ontwaakt, hersteld door den gloed. Hij begreep dat Cornélia hem gered had en zag haar met een glimlach aan. Zij voelde zich trotsch dat zij zoo sterk was gebleven in alle ontbering, zoodat zij hem nu verplegen kon als een ziek kind.

Tegen den morgen, toen zij verder trokken langs den rand van een donker woud van lage wild-verwrongen beuken, verwijderde hij zich tusschen het geboomte; Cornélia wachtte in de nabijheid. Doch zij wachtte vergeefs; hij verscheen niet en met kloppenden boezem kroop zij onder de warrige takken door, telkens zijn naam roepend en luisterend naar elk geluid. Zij volgde het spoor van zijn voetstappen en vond hem na een uur, aan de andere zijde van het bosch, bewusteloos in de sneeuw. Met brandewijn, waarvan zij nog een kleinen flacon in haar ransel droeg, wreef zij zijn gelaat; zij kuste hem en herhaalde liefkoozend zijn naam, tot hij einde-

lijk de oogen opende en scheen te zoeken, tastend met zijn handen in de sneeuw. Toen zag zij dat er een klein perkamenten boekje naast hem lag; zij nam het en wilde het openen. Doch hij rukte het haar uit de hand, zoodat zij een kreet gaf van schrik om zijn waanzinnigen achterdochtigen blik.

'Oh, tu m'as fuie!' riep zij uit, jaloersch, opeens begrijpend.

Hij beaamde het met zacht knikken. En hij vertelde, in korte gebroken woorden, dat er eene andere leefde die hij meer liefhad dan haar; die hij had willen vergeten om haar; die hij liefhad als een zuster; die hem dit boekje medegegeven had.

Schril luidde haar spotlach door de donzen stilte van het witte bosch.

'Laat mij hier,' fluisterde hij. 'Laat mij hier maar sterven.'

Toornig schudde zij van neen. Zij had tusschen de boomen blauwen rook bespeurd, uit een heuveltje aan den woudzoom: zij vermoedde er een ondergesneeuwde hoeve. Vastbesloten, de roode ronde lippen dicht opeen, nam zij den zwakken man in haar armen en droeg hem naar de hut, waar op haar geklop een oude boer opende die hen argwanend aanzag en in Poolsch en gebroken Duitsch vroeg wat zij wilden; doch bemerkend dat zij tot de Fransche armee behoorden liet hij hen binnen.

Een jonge vrouw stond op van een houtblok bij het vuur en hielp zwijgend met het spreiden van een stroobed. Ter Wisch ijlde; een heftige koorts doorsidderde zijn lichaam; in de rookerige warmte der hut bezwijmde hij.

Toen hij de oogen weer opsloeg - of het na uren of na dagen was wist hij niet - zag hij Cornélia niet meer. Onder de schouw echter, bij een grooten ijzeren pot, stond het Poolsche meisje te koken, en bemerkend hoe hij zoekend rondkeek vertelde zij hem dat zijn gezellin terstond verder was gegaan met een tiental mannen van het groote leger die langs gekomen waren. Een officier had haar als een oude bekende begroet. Maar eerst had zij den zieke met haar eigen pels toegedekt, hem in hun zorgen aanbevolen en haar vader eenige Russische banknoten, haar zelve een gouden ring gegeven.

Ter Wisch liet het hoofd in de hand rusten; een zonder-

linge pijn was bij dit verhaal door hem heengegaan. Hij had Cornélia's toewijding bewonderd; hij verachtte zichzelven om zijn ruwe ondankbaarheid. Was zij nu weer met een ander mee, een vriend van haar jeugd misschien die haar toen met zijn rijkdommen had gekocht? Een oogenblik kwelde hem de begeerte haar te volgen, dien ander te zien, haar wispelturigheid te hoonen, haar terug te eischen voor zich. Maar had hij niet zelf haar versmaad? Was zij niet vrij te gaan waar zij wilde?... Hij glimlachte het Poolsche meisje toe en zeide dat hij haar en haar vader niet lang tot last wilde zijn en spoedig hersteld zou vertrekken.

In zijn ransel rommelde hij toen, om het boekje der Navolginge te zoeken. Hij had er sinds Cornélia's komst niet meer in gelezen. Weer vond hij Aagje's gedroogde bladeren op de bekende bladzijden en de wijze vermaning der woorden troostte hem: ‘Ydel is diegene die sinen hoep set inden menschen of inden creaturen’.... ‘Ghi en sult u niet verheffen van uitwendiger hoocheyt ende eeren oft van scoonheit des lichaams die lichtelijc met eenre cleynre siecte ghebroken wort.’

Twee dagen lag hij daar op het stroo, verzorgd door den ouden Pool en zijn dochter; toen week de koorts en hij ging opzitten bij het haardvuur. Het meisje lachte hem toe, verheugd over den goeden uitslag van hun verpleging. Den derden morgen voelde hij zich vol hoop en nieuwe kracht; hij wilde weer verder en zag den maandenlangen weg over de witte vlakten al voor zich. Hij dorst niet langer te wachten, vreezend dat hij het leger niet meer bereiken zou.

De oude Pool bracht een muildier voor; Ter Wisch kuste het meisje ten afscheid en gaf haar een gouden kruis met edelsteenen dat hij in Smolensko bij het lijk van een Rus gevonden had. Toen trokken de beide mannen een kleine vallei door, volgden een boschpad en bereikten na een etmaal de vlakte, waar zij een donkere streep over de witte sneeuw zagen, tot aan den heuveligen horizont; het was de achterhoede der armee, wier langen omweg Ter Wisch, dank zij zijn verdwalen naar de eenzame hoeve, had afgesneden.

Het deed hem leed den ouden man met zijn muildier te zien terugkeeren in het bosch; hij bleef hem lang na-oogen

tusschen het dichte beukenhout, met het weldadig gevoel van dankbaarheid jegens onbekenden die hij wel nooit zou weerzien.

Na twee dagen moeizaam voortgaan in telkens wisselend gezelschap van strompelende zwijgende lieden, langs een weg dien zij herkenden aan lijken en achtergelaten wagens, werd hij ingehaald door een slede, waarin vier Hollandsche officieren zaten van zijn regiment. Zij namen hem bij zich en in de blijdschap van gezellig samenzijn schenen de maanden der ontbering vaak een gruwzaam-gedroomd verhaal.

P.H. VAN MOERKERKEN.

(Slot volgt.)

Over Anatole France.

II.

Wie de levensbeschouwing van Anatole France wil leren kennen, zal het eerst natuurlik de werken raadplegen, waarin hij die opzettelik openbaarde, door zelf te spreken, zoals in *Le Jardin d'Epicure*, *La Vie littéraire*, *Vers les Temps meilleurs*, of door een inkarnatie van zijn geest het woord te geven, zoals in *Les Opinions de M. Jérôme Coignard*. Maar in bijna alle romans en vertellingen van France vinden we eveneens zijn ideeën over tal van onderwerpen. Wie Bergeret hoort redeneren, of dokter Trublet, ‘le docteur Socrate’ van *Histoire Comique*, Nicias uit *Thaïs*, Sylvestre Bonnard, Coignard, Paul Vence uit *Le Lys rouge*, Brotteaux des Ilettes uit *Les Dieux ont soif*, hij hoort France zelf. Ze zijn de auteur zelf, d.w.z. ze vertegenwoordigen, maar opzettelik overdreven of eenzijdig, een geestesrichting die hem eigen of hem sympathiek is. Onwezenlike automaten zijn het evenwel niet. Behalve verkondigers van skeptiese of epikuristiese ideeën zijn ze nog iets méér. Ieder van hen heeft zijn eigen aard, zijn biezondere levensomstandigheden, waarbij de ideeën die hij uitspreekt volkomen passen. France's ideeën-rijkdom is niet overweldigend groot. Hij kan ze niet uitstrooien, als een Amerikaanse milliardair zijn *banknotes*, met de gelukzalige zekerheid, dat geen verkwisting, hoe groot ook, een eind zal maken aan zijn geestelik fortuin. Hij is integendeel zeer zuinig met zijn ideeën, hij koestert ze, bewaart ze zorgvuldig, gebruikt ze in redevoeringen, romans,

kritiese opstellen tot drie, vier malen toe. Ziehier enige kenmerkende voorbeelden. ‘Dieweil ich bin, muss ich auch thätig sein’, roept de homunculus in Faust bij zijn verschijnen in deze wereld. ‘Vivre, c'est agir’, aldus vertaalt France dat woord, en in die vorm, omringd door geestige fantazieën, vinden we het op verscheiden plaatsen in zijn werk[1)].

In *Le Jardin d' Epicure* komen enige schone zinnen voor over de Ironie en het Medelijden, waarmee de schrijver wil dat men het menselik leven zal bekijken en beoordelen. ‘Plus je songe à la vie humaine, plus je crois qu'il faut lui donner pour témoins et pour juges l'Ironie et la Pitié, comme les Egyptiens appelaient sur leurs morts la déesse Isis et la déesse Nephtys. L'Ironie et la Pitié sont deux bonnes conseillères; l'une, en souriant, nous rend la vie aimable, l'autre, qui pleure, nous la rend sacrée’... De *Jardin d' Epicure* verscheen in 1894. Van hetzelfde jaar is de roman *Le Lys rouge*. Een van de personen is Paul Vence, een schrijver van mooie essays over kunst en leven, romancier, fijn psycholoog, ironies, scherp. Zijn rol in de roman is geheel sekundair, maar France gebruikt hem om enige originele paradoxen, o.a. over Napoleon, te ‘plaatsen’. Als mevrouw Martin ministersvrouw geworden is, feliciteert Vence haar ironies: hij is benieuwd of zij op de bals van het Elysée en de ministeries haar bekoring zal weten te handhaven. ‘Een verandering van ministerie,’ spot mevrouw Martin terug, ‘wekt frivole gedachten bij u op, meneer Vence.’ ‘Madame,’ antwoordt Vence, ‘je ne dirai pas, comme Renan, mon maître bien-aimé: ‘Qu' est-ce que cela fait à Sirius?’ parce qu'on me répondrait raisonnablement: ‘Que fait le gros Sirius à la petite terre?’ Maar, aldus gaat hij voort, de eigenlike meesters van de mens zijn niet staatshoofden en ministers, maar zijn ellenden, zijn verlangens, zijn onnozelheid. ‘Il était sage, celui qui as dit: ‘Donnons aux hommes pour témoins et pour juges l' Ironie et la Pitié.’ - ‘Mais, monsieur Vence,’ dit madame Martin en riant, ‘c'est vous-même qui avez écrit cela. Je vous lis.....’

1) O.a. in *Le Jardin d'Epicure*, p. 120 en p. 293, en in zijn rede op het Rabelais-banket, 21 Maart 1912, waar het woord van Goethe letterlik vertaald wordt.

12 Februarie 1905 hield France een rede in een vredesoirée, gegeven door artiesten, ten gunste der slachtoffers van de Russies-Japanse oorlog. Hij sprak daar optimistiese woorden over de te verwachten wereldvrede: ‘De wereldvrede zal eenmaal komen, niet omdat de mensen beter zullen worden (we mogen dat niet verwachten), maar omdat een nieuwe wereldorde, een nieuwe wetenschap, nieuwe ekonomiese behoeften de vredestoestand zullen noodzakelik maken, zoals vroeger hun bestaansvoorwaarden hen in een oorlogstoestand brachten en hielden.’ De datum 1905 draagt ook het werk *Sur la Pierre blanche*. Nicole Langelier, een van de Franse vrienden die op het Forum te Rome redeneren over verleden en toekomst, Nicole Langelier, zoon van een oud Parijs geslacht van drukkers en humanisten, geeft, zo bemerkt men spoedig, het meest de opinie van de schrijver weer. In zijn toekomstzang op de wereldvrede vinden we zinnen uit France's soirée-rede terug. Het enige verschil is dat op het Forum de woorden van Langelier werden beklonken met een glas licht-schuimende prikkelende Chianti!

‘Renan, mon maître bien-aimé’, zegt Vence. France zèlf heeft herhaaldelik hetzelfde gezegd. Naast Leconte de Lisle, zouden Renan, Taine, Darwin zijn leermeesters worden, zoals van zoveel andere schrijvers zijner generatie. Zijn bewondering voor Taine en Darwin was groot in de dagen dat hij met Paul Bourget, nog bijna een jongeling, in de avondstilte van de Avenue de l' Observatoire en de Jardin du Luxembourg liep te redeneren over de wording van het heelal. Bourget was toen vervuld van Spinoza. France was determinist ‘avec enthousiasme’. Darwin was zijn bijbel. Het museum van de Jardin des Plantes bezocht hij als een heiligdom. Met welk een eerbiedige bewondering bekeek hij de versteende zeelelies en de lange kaken der primitieve hagedissen, de handen der gorilla's. In het midden van de laatste zaal verhief zich een marmeren Venus. Hoe eenvoudig leek hem de eindelike wording van de schone menselike vorm, na die lange wandeling door de zalen gevuld met de opeenvolgende organiese vormen. ‘Qui me rendra l'émotion naïve et sublime qui m'agitait alors devant ce type délicieux de la

beauté humaine? Je la contemplais avec cette satisfaction intellectuelle que donne la rencontre d'une chose pressentie. Toutes les formes organiques m'avaient insensiblement conduit à celle-ci, qui en est la fleur. Comme je m'imaginais comprendre la vie et l'amour! Comme sincèrement je croyais avoir surpris le plan divin!'[1)].

Renan is France's leermeester in godsdienstgeschiedenis geweest. Uit zijn beoordelingen van Renan's werken, uit de rede die hij uitsprak bij de onthulling van het Renanstandbeeld te Tréguier, blijkt dat niet alleen. Overal waar France spreekt over de wording, de ontwikkeling van het kristendom, voelen we Renan's geest en bemerken we een treffende gelijkheid van stijl in de sierlike klaarheid waarmede beiden hun ideeën weergeven. France's liefde voor de paganistiese kultuur, de paganistiese wereldbeschouwing, zou hem evenwel reeds spoedig doen verschillen van Renan, die minder welwillend daar tegenover stond. De twijfel, die ook bij Renan aanwezig was en hem onmiddellik de keerzijde van al zijn meningen en uitspraken toonde, die twijfel is véél sterker bij France en heeft hem tal van pessimistiese bladzijden doen schrijven over de gebrekkelikheid van de menselike natuur, de onvolkomenheid van de menselike werken. Renan heeft immer een onverwoestbaar vertrouwen gehad in de wetenschap en haar onschatbare waarde voor de toekomst. France, ofschoon vol liefde voor de wetenschap in al haar uitingen, heeft geen gelegenheid laten voorbijgaan om aan te tonen hoe onbetrouwbaar zij is. Renan was steeds een vijand van antiklerikalisme en Voltairianisme. Hij verklaarde met de eerbied, een wetenschappelik en idealisties man waardig, de godsdiensten die hij zelf illuzies waande. Ook voor Leconte de Lisle en France zijn de godsdiensten illuzies, maar de eerste heeft het katholicisme van de middeleeuwen bijna als een persoonlike vijand bestreden, de laatste is, helaas, niet altijd trouw gebleven aan de sympathieke uitspraak in de voorrede van *Les Noces Corinthiennes:* 'C'eût été trop manquer du sens de l'harmonie que de traiter sans piété ce qui est pieux. Je porte aux choses saintes un respect sincère'.

1) *La Vie littéraire*, III, p. 56.

Een aardig voorbeeld van het verschil in inzicht tussen Renan en France leveren hun beschouwingen over de houding van Gallio tegenover de twist tussen Paulus en Sosthenes. Gallio heeft niets van de belangrijkheid van die twist begrepen, en Renan vindt dat onvergeeflik. Waarom heeft die prokonsul, die toch een geestig weetgierig man was, zich niet de moeite gegeven te onderzoeken wat de kristenen wilden, welke hevige gedachte hen bezielde? Gallio voelde niet dan minachting voor het onaanzienlike joodje Paulus. 'Une des choses qui font commettre le plus de fautes aux gens du monde est la superficielle répulsion que leur inspirent les gens mal élevés ou sans manières; car les manières ne sont qu'affaire de forme, et ceux qui n'en ont pas se trouvent quelquefois avoir raison![1)].

In het verhaal dat France aan dezelfde gebeurtenis wijdde,[2)] tracht, zoals we reeds zagen, zijn geestverwant Langelier op vernuftige wijze Gallio te verdedigen tegen het verwijt van kortzichtigheid.

Voortdurend sterker zouden de ongelovige neigingen van France worden, maar de liefde voor de wetenschap, versterkt door de studie van Darwin, Renan en Taine, zou blijvend zijn, evenals zijn schoonheidszin, die hem, naar het illustre voorbeeld van Leconte de Lisle, tot schone vormen de illuzieën der mensen deed beelden. Zijn eerste gedichten getuigen reeds van belangstelling voor de geschiedenis der godsdiensten, en die belangstelling heeft hij tot op deze tijd behouden. De studie van heiligelevens, geschriften van kerkvaders, uitspraken van koncilies, blijkt telkens uit zijn werken. Zijn belangstelling voor Jeanne d'Arc brengt hem, na tal van artikelen, tot zijn omvangrijkste werk: *Vie de Jeanne d'Arc*. De Franse Revolutie was reeds vroeg een lievelingsonderwerp van hem. Met Xavier de Ricard ontwierp hij het plan van een *Encyclopédie de la Révolution*; geldgebrek belette de uitvoering. *Les Dieux ont soif*, waarin de merkwaardige psychologie van de Terreur-mannen, is een bewijs dat de wetenschappelike liefde van France voor de Revolutie niet verflauwd is. Over het ontstaan en de natuur

1) *Histoire des origines du christianisme* Livre III. *Saint Paul*.
2) *Gallion*, in *Sur la Pierre blanche*.

van aarde en hemellichamen, over okkulte verschijnselen, houdt hij gaarne bespiegelingen, die zijn bekendheid tonen met de voornaamste kosmologiese theorieën en met wat er in Frankrijk over spiritisme en verwante bewegingen gezegd en geschreven wordt.

Waarheen wendt zich niet met immer grage weetgierigheid deze *dilettantiese* geest? Ik gebruik hier opzettelik dit woord. Immers, met een zelfgenoegzame medelijdende glimlach spreken de vijanden van France's geest over zijn ‘dilettantisme’, dat de meest verschillende uitingen van het leven bestudeert, met genot, maar zonder geloof.

Hoe onvruchtbaar en hoe gevaarlik - aldus redeneren ze - is toch zulk een alles en allen met gelijke belangstelling beschouwende en verklarende *curiosité*, vergeleken bij ons krachtig zelfbewust dogmatisme!

Maar er is een latere, wellicht de laatste France, die men moeilik meer ‘dilettant’ kan noemen, ik bedoel de socialist.

Hoe die laatste France geleidelik ontstaan is, hoe de kritiek op de moderne maatschappij reeds te vinden is in vroegere geschriften, maar ook dat de twijfelaar nog niet gedood is door de socialist, hoop ik uit de volgende bladzijden te doen blijken.

Le Jardin d'Epicure is niet volgens een vast plan gemaakt, vormt geen logies-gebouwd geheel. 't Is een verzameling gedachten, overpeinzingen, beschouwingen. De onsamenhangendheid toont dat het werkje niet *aus einem Guss* is ontstaan. Zo is er niet één hoofdstuk over de vrouw, maar allerlei gedachten over haar en over de liefde liggen verspreid door het boek. Gedachten over esthetika vindt men woordelik dezelfde reeds in *La Vie littéraire*, de vier delen waarin France een aantal artikelen verzamelde, die in *Le Temps* verschenen waren.[1)]

Ondanks die onsamenhangendheid, geeft *Le Jardin d'Epicure* toch wel een goed inzicht in France's levensbeschouwing. Onmiddellik treft ons het idee van relativiteit. De aarde, die ons geweldig lijkt, is in de eindeloosheid der

1) 21 Maart 1886 zijn de artikelen in *Le Temps* begonnen over *La Vie à Paris;* de eerste kroniek over *La Vie littéraire* is gedateerd 16 Januarie 1887.

werelden slechts een slijkdroppel, de zon slechts een gasbel. Werelden worden geboren, werelden sterven. De nooit volmaakte schepping doorleeft een onophoudelike metamorfoze. Het enig eeuwige is de vervloeiing der dingen. Waarom zou wat wij 'leven' noemen, niet in andere omgeving, bij andere temperaturen, in andere vormen kunnen aanwezig zijn? Welke millioenen werelden zijn er misschien in een bloeddruppel, in een onzichtbaar insekt. Het begrip van groot en klein is betrekkelik. De grootheid van het heelal is een menselike gedachte. Indien het inkromp tot de grootte van een noot, zouden we die verandering niet bemerken.

Terstond herkennen we hier een der geestelike voorvaderen van Anatole France: Voltaire. In de vertelling *Micromégas* o.a. toont Voltaire geestig de betrekkelikheid der dingen aan. De honderdtwintig duizend voet grote bewoner van Sirius ontmoet eerst een bewoner van Saturnus, die slechts zesduizend voet lang is. De bewoner van Saturnus heeft tweeënzeventig zintuigen, 'maar', zo zegt hij, 'ondanks onze weetgierigheid en het vrij groot aantal hartstochten die uit onze tweeënzeventig zintuigen voortkomen, hebben we alle tijd om ons te vervelen.' 'Onze verbeelding gaat verder dan onze behoeften.' Dezelfde ervaring heeft Micromégas, de bewoner van Sirius, opgedaan: hij heeft ongeveer duizend zintuigen, 'en toch hebben wij een zeker vaag verlangen, een zekere onrust, die ons onophoudelik waarschuwt dat we weinig beduiden, en dat er veel volmaakter wezens zijn.' En de bewoner van Saturnus, die vijfhonderd omwentelingen van de zon leeft, vijftienduizend jaren, zegt, als een simpele aardbewoner: 'Gij ziet wel dat dit betekent: sterven bijna op hetzelfde ogenblik dat men geboren wordt; ons leven is een stip, onze levensduur een ogenblik, onze bol een atoom. Nauweliks is men begonnen een weinig te leren of de dood verschijnt, vóórdat men ondervinding heeft opgedaan. Wat mij betreft, ik durf geen plannen maken; ik voel mij als een waterdruppel in een onmetelike oceaan. Ik schaam mij, vooral tegenover u, voor het belachelike figuur dat ik in deze wereld maak.' En de oneindig kleinen, de aardbewoners, die de reizigers op hun tocht ontmoeten, worden gekweld door dezelfde ellenden als zij. Het is juist

de tijd dat honderdduizend menselike dwazen, met hoeden op, honderdduizend andere, met een tulband op, vermoorden, of door hen worden vermoord.

Stemmen beide, Voltaire en France, overeen in hun verkleining van de waarde van de mens, wijzen zij beide gaarne voortdurend op zijn onvolmaaktheid, zijn neiging tot het boze, beide zijn ze toch te intellektualisties om niet het verwonderlike van de geestelike funkties te erkennen. De bewoner van Saturnus is verbijsterd over 't feit dat het nietige aardinsekt zijn enorme lengte weet te bepalen; Anatole France kan niet nalaten in zijn *Jardin d'Epicure* uit te roepen: 'Niet dat het veld der sterren zo groot is, maar dat de mens het heeft gemeten, is bewonderenswaard.'

Maar een dergelijke optimistiese uiting is zeldzaam bij France. Het liefst wijst hij, van de mens sprekend, op de geringheid van diens kunnen, in voortdurende tegenstelling met zijn geweldige eigenwaan. Een schone schepping lijkt de mens hem dan ook niet. Had hij moeten scheppen, hij zou de insekten tot model genomen hebben. Hij zou willen dat de mens eerst, als zij, in larvetoestand de onsmakelike arbeid van het zich voeden verrichtte. In deze faze zouden er geen seksen zijn en zou de honger de liefde niet verlagen. En in een laatste metamorfoze zouden de man en de vrouw, schitterende vleugels ontplooiend, van dauw en verlangen leven, en sterven in een kus.[1)]

Schoon droombeeld, niet van France alleen, maar van allen die smartelik de verlagende invloed gevoelen der stoffelike behoeften. Wie als hij over de mens denkt, wendt de blik naar andere schepselen en bekijkt ze met een aandacht, die de mensverheerliker er niet aan wijdt. Is het toeval dat Sylvestre Bonnard, een van France's voornaamste romanfiguren, die talloze archeologiese werken schreef, zijn vlijtig leven bekroont met een studie over bloemen en insekten?

Als de laatste mens zal gestorven zijn in de doodse wereld van ijs - zo peinst France in zijn *Jardin d'Epicure*,[2)] zal

1) *Le Jardin d'Epicure*, p. 51. Dit idee is door France waarschijnlik ontleend aan Louis Ménard. L'Origine des Insectes (in: *Rêveries d'un païen mystique*).
2) P. 27.

misschien een andere gedachte tot bewustzijn komen. Wie weet of het graf van de mens niet de wieg zal zijn van een nieuwe ziel? Welke wonderen hebben we reeds zien verrichten door bijen en mieren....

Dergelijke gedachten vinden we bij een andere moderne Fransman, een nog stouter ‘twijfelzaaier’, Remy de Gourmont. Hij is te vergelijken met France, maar hij is minder beminnelik. Bij France vinden we zelden sarkasme, bij de Gourmont voortdurend. Beide zijn zeldzame stylisten, maar 't verschil van geest openbaart zich in beider stijl. Het proza van France is soepel, golft als een zee op een schone zomerdag, vol schittering en zijige glanzen; dat van de Gourmont is als een voortschrijdende legerbende, beslist en kloek.

Ook hij dringt gaarne de mens van de plaats waar de kristelike godsdienst hem gezet heeft, het middelpunt van het heelal. Met welk een voldoening wijst de Gourmont[1)] op de studies van Quinton, die wil dat de vogel is geschapen nà de mens, dat het menselik intellekt, wel verre van het doel der schepping te zijn, slechts een toeval is. De verschijnselen intellekt, zedelik bewustzijn, en alle dergelijke eretitels, zouden ook bij een ander soort dieren hebben kunnen voortkomen. De evolutie van de vogels is nog niet ten einde. ‘Hun slagaderlik systeem’, - aldus de Gourmont - ‘is volmaakter dan dat van de mens, eenvoudiger en steviger; zij kunnen eten zonder met ademhalen op te houden; zij vliegen, zij spreken....’

France en de Gourmont ontmoeten elkaar waar ze de eigenwaan van de mens striemen met ironie of sarkasme. De mens voelt zich staan midden in het heelal, hij, de grote, de geweldige. Zijn ogen cirkelen immers rondom hem het universum, hoe zou hij zich daarvan niet het centrum wanen? Hij bevroedt niet dat wat hij meent te kennen slechts een weerschijn van hemzelven is. ‘Evenals onze arme voorouders der bossen en der holen, zijn wij opgesloten in onze zinnen, die het heelal voor ons begrenzen.[2)]

Als we dergelijke ideeën bij France lezen, denken we on-

1) *La gloire et l'idée d'immortalité*, in de bundel getiteld: *Le Chemin de velours*.
2) *Le Jardin d'Epicure*, p. 264.

middellik aan Montaigne. Heel dikwels is France een moderne Montaigne, die geprofiteerd heeft van de ervaring van enige eeuwen méér, die tegelijk dichter en verteller is, beelder van mensefiguren, en daardoor veelzijdiger dan de zestiendeeeuwse filozoof.

'Van de zinnen,' zegt Montaigne in de *Apologie de Raimon Sebond*, 'ontvangen wij al onze kennis. Zij zijn onze meesters; de wetenschap begint met hen, en eindigt met hen. Alles wel beschouwd, zouden wij niet meer weten dan een steen, als wij niet wisten dat er klank is, geur, licht, smaak, maat, gewicht, zachtheid, hardheid, ruwheid, kleur, gladheid, breedte, lengte: dat zijn de fundamenten van het gehele gebouw onzer kennis; en volgens sommigen is kennis niets anders dan gevoel... De zinnen zijn het begin en het einde van de menselike kennis'. Maar die zinnen zijn onbetrouwbaar: 'Wat de dwaling en de onzekerheid van de werking der zinnen betreft, iedereen kan zich daarvan zoveel voorbeelden verschaffen als hij verkiest: zó gewoon zijn de fouten en bedriegerijen die zij ons aandoen.'

In een dal schijnt de klank van een trompet, die van een uur achter ons komt, van vóór ons te komen, enz. Ziel en zinnen bedriegen elkaar wederkerig. Wat wij, door toorn bewogen, zien en horen, wij horen het niet zoals het is. Wie wij liefhebben schijnt ons mooier dan hij is; het daglicht schijnt verduisterd voor de bedroefde mens.

Ook in France's beschouwingen over de eigenliefde en eigenwaan van de mens, vinden we Montaigne terug. 'Let wel,' zegt deze, 'dat elk wezen zichzelf het dierbaarst en kostbaarst vindt; de leeuw, de arend, de dolfijn stellen niets boven hun soort; en let wel dat ieder wezen de hoedanigheden van alle andere dingen met zijn eigene vergelijkt; en die kunnen wij wèl uitbreiden en inkorten, maar dat is alles: want buiten dat vergelijken kan onze verbeelding niet gaan, nòch iets anders weten, en het is onmogelik voor haar daaruit te komen, en verder.' Hoe begrijpelik is het daarom dat de mensen God een menselike gestalte geven.

'De toutes les formes,' - aldus Montaigne - 'de toutes les formes, la plus belle est celle de l' homme: Dieu doncques est de cette forme. Nul ne peult estre heureux sans vertu; ny la vertu estre sans raison; et nulle raison

loger ailleurs qu'en l'humaine figure: Dieu est doncques revestu de l'humaine figure.' Montaigne haalt daarna een bekende zin uit *De natura deorum* van Cicero aan, en Xenophanes, die zegt dat, als de dieren zich goden scheppen, zoals waarschijnlik is, zij ze naar hun beeld scheppen, en dat zij zich verhovaardigen als wij. Zal een gans niet aldus spreken: 'Alle delen van het heelal gaan mij aan; de aarde dient mij om te lopen, de zon om mij te verlichten; de sterren om mij hun invloed te doen ondergaan; dìt gemak heb ik van de winden, dàt van het water; dit verwulfsel beschouwt niets zo goedgunstig als mij; ik ben de lieveling van de natuur. De mens voedt, huisvest en dient hij mij niet? Voor mij laat hij zaaien en malen; hij eet mij, wel is waar, maar hij eet ook zijn medemens, en ik eet de wormen die hem doden en hem eten.'

Zo laat Montaigne geestig het gansje redeneren. En de moderne Montaigne laat zijn hondje Riquet zich evenzeer het begin en het eind van alle dingen wanen. Riquet behoort aan Bergeret, de hoofdpersoon der vier delen *Histoire Contemporaine*. 't Is de trouwe makker van de eenzame geleerde, die het beestje gaarne begiftigt met menselike eigenwaan en menselik vooroordeel. Als tijdens de Affaire, Bergeret, warm verdediger van Dreyfus, vervuld is van ideeën over de schrikkelike onvolmaaktheid van de mens, spreekt hij aldus Riquet toe, die woedend een timmerman aanbast in de studeerkamer van zijn meester: 'Jij ook, arm zwart wezentje, zo zwak ondanks je puntige tanden en je wijde bek, die, door hun krachtig maaksel, je zwakheid belachelik maken en je lafheid vermakelik, jij ook vereert fyzieke grootheid en oude ongerechtigheid. Jij ook aanbidt het onrecht uit eerbied voor de maatschappelike orde, die je je hok en je kost verzekert. Jij ook zoudt voor juist houden een onregelmatig vonnis, door list en bedrog verkregen. Jij ook bent de speelbal van de schijn. Jij ook laat je verleiden door leugens. Jij voedt je met grove verzinsels. Je duistere geest doet zich te goed aan al wat duister is. Men bedriegt je en jij bedriegt jezelf verrukkelik volkomen. Jij ook koestert rassehaat, wreed vooroordeel, en minacht ongelukkigen.'[1)]

1) *M. Bergeret à Paris*, p. 94.

Onmiddellik treft ons de gelijkenis met het gansje van Montaigne, als we Riquet zelf horen denken:[1] 'Mensen, dieren en stenen worden groter als ze naderen en worden enorm als ze vlak boven mij zijn. Ik niet. Ik blijf altijd even groot overal waar ik ben'... 'Ik ben altijd in het midden van alles, en mensen, dieren en dingen zijn, vijandig of vriendschappelik, om mij heen geschaard.' En het gebed dat Riquet tot zijn 'verschrikkelike' meester richt, en tot de 'zeer goede en zeer grote godin', de keukenmeid Angélique, is een parafraze in dieretaal van een dier vele menselike gebeden, waaraan alle wijding vreemd is door het gruwelik egoïsme dat ze inspireert.

Als de *Juges intègres* van het schilderij van Maubuse[2] hun inzicht in het recht hebben verklaard, bij de een gebaseerd op de letter, bij de ander op de geest, spreken ook hun paarden samen over de toekomstige paardenheerschappij: 'Wanneer de aarde van de paarden zal zijn (en zij zal hun zeker toebehoren, want het paard is klaarblijkelik het einddoel van de schepping), wanneer de aarde van de paarden zal zijn en wij vrij om naar ons inzicht te handelen, zullen wij onder wetten leven als mensen, en wij zullen het genoegen hebben onze naasten gevangen te zetten, te hangen en te radbraken. Wij zullen zedelike wezens zijn'...

Daar nu alles wat we weten, dichten, bouwen, van onszelf is, zo is al wat de menselike geest voortbrengt, persoonlik en dus relatief.

Het is de biezondere verdienste van France, die 'persoonlikheid' van het menselik werk en de gevolgen ervan in tal van fijn-geestige bladzijden te hebben aangetoond, op het gebied van geschiedschrijving, kunst, kritiek, godsdienst.

De geschiedschrijving is niet een wetenschap, maar een kunst. 'Is er een onpartijdige geschiedenis? En wat is de geschiedenis? De geschreven voorstelling van verleden gebeurtenissen. Maar wat is een gebeurtenis? Is het een gewoon feit? Zeker niet, het is een belangrijk feit. Maar hoe beoordeelt

1) *Pensées de Riquet*, in: *Crainquebille*, *Putois*, *Riquet et plusieurs autres récits profitables*, p. 117.
2) *Crainquebille*, etc. p. 227.

een geschiedschrijver of een feit belangrijk is of niet? Hij beoordeelt dat willekeurig, naar zijn smaak en zijn karakter, naar zijn idee, kortom als kunstenaar. Want feiten worden niet vanzelf, naar hun natuur, in historiese en in niet-historiese verdeeld. Een feit is iets uiterst samengestelds. Hoe zal de geschiedschrijver de feiten voorstellen in hun samengesteldheid? Dat is onmogelik. Hij zal ze voorstellen ontdaan van bijna alle biezonderheden die het wezen ervan uitmaken, bijgevolg geknot, verminkt, anders dan ze waren. Wat de betrekkingen van de feiten onderling betreft, laten wij daar niet over spreken. Als een zogenaamd histories feit veroorzaakt wordt, wat mogelik is, wat waarschijnlik is, door een of meer niethistoriese, en daarom onbekende feiten, hoe zal de geschiedschrijver dan de betrekking tussen deze feiten en hun aaneenschakeling kunnen aanduiden? En ik veronderstel, bij alles wat ik hier zeg, dat de geschiedschrijver waarachtige getuigenissen voor ogen heeft, terwijl men hem in werkelikheid misleidt en hij zijn vertrouwen aan die of die getuige slechts geeft uit gevoelsoverwegingen. De geschiedenis is niet een wetenschap, het is een kunst. Slechts door verbeelding bereikt men er iets in.'[1)]

Met deze pessimistiese gedachte over geschiedschrijving komt het verhaal overeen van Jérôme Coignard over een koning van Perzië, die de wereldgeschiedenis liet beschrijven door geleerden van zijn koninkrijk, maar telkens ontmoedigd de historici afwees, die hem hun volumineuse arbeid kwamen brengen. Toen hij, oud geworden, op zijn sterfbed zuchtte dat hij de dood moest ingaan zonder de geschiedenis der mensheid te kennen, vatte de oude historicus die voor hem samen in drie woorden: *Ils naquirent*, *ils souffrirent*, *ils moururent*.[2)]

En de kunstenaar, wat kan hij anders weergeven dan zijn ziel? De oude schilders hadden gelijk met zich niet om lokale kleur te bekommeren, om nauwkeurigheid van kleding en gelaat. Zij schilderden hun ziel en hun eeuw.

'In alle kunsten,' zegt een jong geleerde in *Le Crime de Sylvestre Bonnard*, - en zijn stoute beweringen verontrusten

1) *Le Jardin d'Epicure*, p. 139. Dezelfde gedachte vinden we reeds in *Le Crime de Sylvestre Bonnard*, en in *La Vie littéraire*, II, p. 116.
2) *Les Opinions de M. Jérôme Coignard*, p. 226.

de eerwaarde geleerde niet - ‘in alle kunsten schildert de kunstenaar slechts zijn ziel; zijn werk is van zijn tijd door de geest die het bezielt, hoe ook de uiterlike vorm moge zijn. Wat bewonderen wij in de *Divina Comedia* anders dan de grote ziel van Dante? En de marmerbeelden van Michel-Angelo, wat stellen zij buitengewoons voor tenzij Michel-Angelo zelf? Als men kunstenaar is, geeft men zijn eigen leven aan zijn scheppingen, of men snijdt marionetten of kleedt poppen aan.’

Juist als over de kunst denkt France over de kritiek. In het woord dat hij richt tot Adrien Hébrard, direkteur van de *Temps*, als inleiding tot het eerste deel van zijn *Vie littéraire*[1], noemt hij de kritiek, ‘evenals de filozofie en de geschiedenis, een soort van roman bestemd voor bezonnen en weetgierige geesten, en elke roman, als men 't goed beschouwt, een autobiografie.’

‘De goede kriticus is hij, die de avonturen van zijn ziel vertelt temidden der meesterwerken.’ Zo min als een objektieve kunst is er een objektieve kritiek. Als hij oprecht wilde zijn, zou een kriticus moeten zeggen: ‘Heren, ik zal over mijzelf spreken, naar aanleiding van Shakespeare, naar aanleiding van Racine, of van Pascal, of van Goethe. 't Is een mooie gelegenheid’. Des te beter dan als de geest die zichzelf beschrijft naar aanleiding van een ander werk, een rijke geest is, die van een Taine of een Sainte-Beuve!

En in de voorrede van deel II[2] vinden we deze merkwaardige uitspraak: ‘Alle boeken in het algemeen en zelfs de bewonderenswaardigste schijnen mij oneindig minder kostbaar door hetgeen ze bevatten dan door wat hij die ze leest erin legt. De beste, naar mijn mening, zijn die welke het meest te denken geven, in de grootste verscheidenheid.’ En even verder: ‘De kriticus moet wèl begrijpen dat ieder boek evenveel verschillende exemplaren heeft als lezers, en dat een gedicht, evenals een landschap, een andere vorm heeft voor elk oog dat het aanschouwt, voor elke ziel die het doorvoelt.

Kunstwerken moeten zonder systeem, zonder methode be-

1) Verschenen in 1888.
2) Verschenen in 1890.

schouwd worden. De enige weg die men mag volgen is de blijde weg van de schoonheid. Welke gids is beter dan het schoonheidsgevoel?

Dergelijke schijnbaar luchthartige theorieën brachten France in botsing met de strenge Ferdinand Brunetière, die in de *Revue des deux Mondes* van 1 Januarie 1891 de subjektieve impressionistiese kritiek van France, Lemaître en Paul Desjardins aanvalt. France heeft gezegd: 'Nous sommes enfermés dans notre personne comme dans une prison éternelle'. Brunetière daarentegen meent dat wij juist 'mensen' zijn door het vermogen uit onszelf te komen, onszelf te zoeken, onszelf terug te vinden en onszelf te herkennen bij anderen.... 'Le rouge est toujours du rouge, et le vert toujours le vert.... Quoi que l'on puisse dire de la *relativité* de nos impressions ou de la *subjectivité* de nos sensations, la capacité de ressentir les unes et d'éprouver les autres, semblable en chacun de nous, sinon toujours égale, et de même nature, sinon de même degré, fait un des caractères de l'espèce, pour ne pas dire une partie de la définition de l'homme.' Men zegge niet - aldus redeneert Brunetière verder - dat de opinies over letterkundig werk zo verschillend zijn. Volgens aller oordeel is Racine een groot schrijver; Racine 'existe', zoals Lemaître zegt. Dan zijn er graden. Er is een gradueel verschil tussen *Zaïre* en *Bajazet*, tussen Lamartine en Desbordes-Valmore. Iedereen erkent in Balzac en Hugo bepaalde eigenschappen, deugden of gebreken voor de beoordelaar. Brunetière geeft evenwel toe dat wij iets van onszelf leggen in het kunstwerk dat wij beoordelen en dat wij er ook iets in vinden - hetzij deugden of gebreken - dat de tijd eraan heeft toegevoegd. *Cléopâtre* of *le Grand Cyrus* werden door tijdgenoten niet vervelend gevonden. We moeten trachten terug te vinden wat La Calprenède, Molière, Voltaire in hun *Cléopâtre*, *Tartufe* of *Candide* hadden gelegd. Dat alleen is reeds voldoende om de objektieve kritiek te grondvesten. Men kan bestuderen het milieu van de schrijver, men kan doordringen tot zijn aard en die van zijn werk. Men kan 'classer et juger', en: 'c'est tout l'objet de la critique'. Men móét klassificeren, vergelijken, beoordelen. Brunetière wijst op Haeckel, Stuart Mill, Auguste Comte, Agassiz, die allen overtuigd zijn

van de noodzakelikheid van klassifikatie in de wetenschap. ‘S'il n'y a pas de critique objective, il n'y a pas non plus d'histoire naturelle, ni de chimie, ni de physique objectives’. Het is begrijpelik, volgens Brunetière, dat France, Lemaître en Desjardins dat niet willen zien. Ze zijn immers niet enkel kriticus, ze zijn vóóral romanschrijver, novellist, dramaturg. Hun artistieke subjektiviteit, hun oorspronkelikheid, worden een gevaar bij het kritiekschrijven.

Anatole France bleef het antwoord niet schuldig. In het Voorbericht van deel III van *La Vie littéraire*[1] pareert hij handig de aanval van Brunetière. Hij erkent onmiddellik dat zijn verweer zwak zal zijn; immers, hij kan niet, zoals het een goed strateeg betaamt, aanvallenderwijze optreden: Brunetière vindt zijn kritiek verkeerd, France vindt die van Brunetière uitnemend. Ongedwongen geeft hij zich daardoor het kompliment ruimer van geest dan zijn tegenstander te zijn! De ideeën van Brunetière vergelijkt hij met een troep Romeinse legioensoldaten, de schilden aaneengesloten boven het hoofd, als een zware en geduchte massa oprukkend ter verovering van een stad. Maar plagend voegt hij er bij dat hij soms met verbazing ziet waar dat ideeën-leger heengaat. Nu eens dient al die krachtsinspanning om de wetenschap aan de moraal ondergeschikt te maken en om het gezag te ontkennen van elke leer die zich grondt op de natuurwetenschappen, op de evolutionistiese ideeën b.v.,[2] dan weer wil Brunetière juist de nieuwe kritiek baseren op diezelfde evolutie-hypotheze, aan Darwin en Haeckel vragen wat Taine vroeg aan Geoffroy Saint-Hilaire en Cuvier.

France blijft ontkennen dat er over de schoonheidsuitingen een vaste opinie kan bestaan. Het oordeel wisselt met de tijden, en evenmin bestaat er overeenstemming bij tijdgenoten. Corneille stelt Boursault boven Racine, Lamartine minacht La Fontaine, Hugo veroordeelt bijna alle klassieken uit de XVIIe en XVIIIe eeuw. De wetenschap heeft geen vat op een gedicht of een dichter. ‘De schoonheid, de deugd, het genie zullen altijd hun geheim bewaren. Noch de bekoring

1) Verschenen in 1891.
2) Toespeling op Brunetière's beschouwingen naar aanleiding van *Le Disciple* van Bourget.

van Cleopatra, noch de zachtheid van Franciscus van Assisi, noch de poëzie van Racine, laten zich terugbrengen tot formules, en, als deze dingen van de wetenschap afhangen, dan is het van een wetenschap die kunst bevat, intuitief is, onrustig en nooit àf. Die wetenschap, of die kunst liever, bestaat: het is de filozofie, de moraal, de geschiedenis, de kritiek, kortom, de gehele schone roman van de mensheid'.

Men ziet het: De kritiek is in de ogen van France iets relatiefs, gebonden aan een persoon en een tijd, maar juist dáárom aantrekkelik. Het behoort misschien tot de bekoorlikheden van een kunstwerk dat het oordeel er over zo onzeker, zo wisselend is. Wij glimlachen over de soort van schoonheid die Boileau in de *Ilias* vond, en over tweehonderd jaar zal men glimlachen om de reden van onze bewondering voor hetzelfde werk.

In het Voorbericht van het vierde deel van zijn kritieken worden bovengenoemde ideeën nog eens duidelik uitgesproken, o.a. in de bladzijden die France twee jaar later liet herdrukken in *Le Jardin d' Epicure:*

'De esthetika rust op geen vaste bodem. Het is een luchtkasteel. Men wil haar op de ethiek doen steunen. Maar er is geen ethiek. Er is geen sociologie. Er is evenmin een biologie. De voltooiïng der wetenschappen heeft slechts bestaan in de geest van Auguste Comte, wiens werk een profetie is. Wanneer de biologie zal gegrondvest zijn over enige millioenen jaren, zal men misschien een sociologie kunnen opbouwen. Dat zal heel veel eeuwen duren; daarna zal het geoorloofd zijn op een stevige basis een esthetiese wetenschap te scheppen.'

Men bemerkt duidelik dat France opzettelik en ondeugend een weinig overdrijft, misschien om het kontrast tussen hem en Brunetière groter te doen lijken dan 't werkelik is. Hij weet heel goed - Taine heeft 't hem geleerd - hoe noodzakelik voor het juist begrip van een auteur een grondige studie van de tijd is, waarin deze leefde, een vergelijking met zijn voorgangers en tijdgenoten, wat hij hun ontleende en wat hij oorspronkeliks gaf. Hij weet natuurlik dat zulk een geleerdheid onmisbaar is voor het determineren van een persoon of werk. Maar daarmee is het niet uit. Om de dikwels gekompliceerde natuur van een kunstenaar, de door

hem geschapen figuren te begrijpen, is een psychologies inzicht nodig, dat eruditie niet geven kan; om de schoonheid van des kunstenaars taal te doorvoelen, een estheties vermogen, dat niet door studie kan verworven worden.

Een goed kriticus moet tegelijk socioloog, psycholoog en estheticus - laat ik liever zeggen 'schoonheidsbegrijper' - zijn. Een goed kriticus moet de tijd begrijpen waarin het literaire kunstwerk ontstond, hij moet doordringen in de ziel van de schepper, hij moet tevens gevoelig zijn voor de velerlei elementen - woord, beeld, ritme, klank - waaruit de taal van dat kunstwerk bestaat. Maar die eigenschappen, hoe zelden vinden we ze verenigd in dezelfde kriticus. De een bezit geleerdheid, de kartons met *fiches* stapelen zich rondom hem op en geen biezonderheid over de schrijver of het boek is hem onbekend, doch zijn psychologies inzicht is bekrompen, zijn estheties gevoel dat van de kruidenier op-de-hoek. Dat blijkt maar al te dikwels uit het verbijsterend oordeel van universitaire kritici over moderne dichters, van een Faguet over Baudelaire en Théophile Gautier, een Doumic over Verlaine. Het blijkt, zij 't in veel geringer mate, bij een Brunetière.

Ontzagwekkend is de eruditie van deze man, die u onmiddellik weet te vertellen welke schrijvers van dezelfde tijd of van vroeger de besproken auteur hebben beïnvloed en wat deze voor nieuws heeft gebracht in de literatuur. Ik ken geen rijker en suggestiever lektuur dan de beknopte aantekeningen aan de voet der bladzijden van zijn *Manuel de l'histoire de la littérature française*, ik heb grote bewondering voor zijn *Honoré de Balzac*. De roman vóór Balzac, Balzac's tijdgenoten, de sociale en esthetiese waarde van zijn romans, zijn invloed op roman en toneel nà hem, met welk een overtuigende, door honderde voorbeelden gesteunde logika, zijn al die onderwerpen behandeld om de grootheid van de figuur helder te doen uitkomen. Balzac heeft hij behandeld, methodies, klassificerend, zoals een naturalist een dier of plant behandelt: 't ontstaan van 't dier, zijn overeenkomst en verschillen met andere dieren van dezelfde familie, de wijze waarop het verder geëvolueerd heeft. Hier is de literair-historiese Cuvier of Geoffroy Saint-Hilaire aan 't werk. Maar deze veelweter, deze onverbiddelike dialekticus, wiens wetenschappelike uitrusting wel eens wat te geweldig

lijkt als hij over kunstwerken spreekt, - hij maakt dan immers meer de indruk van een gepantserde strijdlustige ridder dan van de tedere natuurvriend die zich liefdevol buigt over de bloem als een wonder gegroeid uit de duistere aarde, - hoe weinig geleerde, hoe weinig objektief is hij als 't zijn tijdgenoten geldt! Met instemming leest men in zijn boek over Balzac het hoofdstuk getiteld *La moralité de l'oeuvre de Balzac*. Men bewondert de vrijzinnige wijze waarop Balzac wordt vrijgesproken van de beschuldiging van onzedelikheid.

Hoe - aldus Brunetière - zou onzedelik genoemd mogen worden hij die geen keus wenst te doen, maar, als een zoöloog of botanist, het leven in zijn volheid beschrijft? ‘Prétendrons-nous supprimer cette laideur? et, si nous en supprimons la représentation, que deviendra la “ressemblance avec la vie”? C'est pourquoi, pas plus qu'entre les sujets, il n'y a lieu de choisir entre les détails qui concourent à l'expression de cette ressemblance. Est-ce que les naturalistes “choisissent” lorsqu'ils décrivent un animal ou une plante, et n'en retiennent-ils que les organes nobles, tous les autres étant déclarés de moindre ou de nul intérêt?’ Zouden die woorden niet eveneens op Zola toepasselik zijn? En toch, dezelfde Brunetière kon geen woorden sarkasties of scherp genoeg vinden om de immoraliteit van zijn tijdgenoot Zola te geselen.

Lees in *Le Roman naturaliste* het artikel *La banqueroute du naturalisme*[1)], en vooral *A propos de Pot-Bouille*,[2)] waarin Zola beschuldigd wordt ‘le sens moral’ te missen omdat hij personen toont die daarvan verstoken zijn. Wat is ondeugd? vraagt daar Brunetière. Wat is hebzucht? wreedheid? ontucht? De ondeugd, de zonde, bestaat in het bestrijden, het vernietigen van het zedelik bewustzijn, ‘le sens moral’. Zó moet de kunstenaar de ondeugd weergeven, zal zijn weergave esthetiese waarde bezitten. Maar de helden van Zola zijn niet ‘zondig’, zij staan buiten de mensheid, het zijn brute dieren. En omdat Zola zulke typen geschilderd heeft, ontbreken hem, volgens Brunetière, ‘sens moral’, goede smaak en geest.

Brunetière was een mens, en als hij zijn tijdgenooten

1) 1887.
2) 1882.

beoordeelde, vergat hij de rechtvaardige wetenschappelikheid, de strenge methode, waarmee hij schrijvers en werken van verleden tijden determineerde, en deed de meest persoonlike afkeer hem zinnen neerschrijven, die een latere kriticus van het naturalisme met een verwonderde glimlach zal lezen.

Wie France als kriticus wil leren kennen, leze de vier delen *Vie littéraire*, waarin een aantal van zijn Tempsartikelen verzameld zijn, maar hij leze vooral ook de talrijke *Notices* en *Préfaces*, die hij voor uitgaven van Lemerre en anderen schreef, over Molière, Bernardin de Saint-Pierre, l'Abbé Prévost, Chateaubriand, Scarron, Mme de La Fayette, over Franse schrijvers en schrijfsters van alle tijden. Welk een genot is het te luisteren naar die veel-wetende, veel-begrijpende man, die zonder geleerdheidsvertoon, zonder de minste pedanterie, met zijn welluidende stem, zo geestig weer te vertellen van de gevoelens, die de lektuur der besproken boeken bij hem heeft opgewekt. Is zijn psychologie van Racine minder indringend dan bij Brunetière? Zijn analyze van de liefde van Lamartine voor Mme Charles[1)] minder diep dan bij Séché of Doumic? - France doet denken aan Théophile Gautier, ook een kunstenaar-kriticus. Maar deze stond passiever tegenover het kunstwerk, liet het méér op zich inwerken, trachtte méér dan France er volkomen in door te dringen, de essentiële schoonheid ervan zo klaar en kunstig mogelik weer te geven. De overeenkomst tussen beiden is dat zij in de eerste plaats artiesten zijn in hun proza over anderen, artiesten in gedachte en uiting, dat ze niet volgens een wetenschappelike of zogenaamd wetenschappelike methode te werk gaan, dat zij niet, zoals France het uitdrukt, ‘de dorsmachines hanteren waarin handige mensen de literaire oogst stoppen om het graan van het kaf te scheiden.’

Evenwel, ook France - en niemand zal het grager erkennen dan hijzelf - toont in zijn kritieken de beperktheid van de menselike geest, zelfs als die zo ruim, zo veel mogelik omvattend, tracht te zijn. Niets of weinig b.v. begrijpt hij - of moet ik zeggen: begreep hij? - van de nieuwere poëzie, die door intuïtie en suggestie het realisme van de Parnassiens wilde vervangen.

1) In: *Les Poèmes du Souvenir*, Paris, Edouard Pelletan, 1910.

Verlaine bewondert hij nog, maar voor Mallarmé heeft hij slechts glimlachende spot.[1] Hij verwijt de jongere dichters hun esoterisme, hun duistere verborgenheid, waarin alleen een ingewijde kan doordringen. Op een andere plaats vindt hij het symbolisme een uiting van neurose, een ziekte;[2] 'de lijders daaraan minachten een weinig hen die niet ziek zijn.'

Hij heeft konservatieve ideeën over de dichterlike uitdrukking. Wèl spot hij met hen die eenmaal deelnamen aan een revolutie, en die, ouder geworden, niets onaangenamer vinden dan een revolutie; wèl zegt hij dat de onophoudelike metamorfoze van alles niet verbaast, noch verschrikt, omdat ze natuurlik is: 'de kunstvormen veranderen als de vormen van het leven',[3] maar op een andere plaats bestrijdt hij de kriticus der jongeren, Charles Morice, die oordeelt dat de kunstenaar van de lezer een ernstige, een geduldige aandacht mag eisen. France vindt dat een gevaarlik voorschrift: 'Hoe ouder ik word hoe meer ik gevoel, dat slechts 't gemakkelike schoon is.'[4] De kunstenaar mag de kunstgevoeligen niet afstoten door een al te individuele dichterlike taal.

France heeft begrepen, dat Baudelaire, de gesmade dichter der zonde, een zéér kristelike dichter was, dat Verlaine, in zijn kinderlike oprechtheid, goddelike woorden gesproken heeft, maar hij heeft niet begrepen, dat in de poëzie, die hij de duistere uiting van een neurose noemde, het begin lag verscholen van een geestelike beweging, die, zich openbarend in literatuur, filozofie en muziek, van grote betekenis zou worden voor de kultuur van de 19de en 20ste eeuw.

Doch, laten we voorzichtig zijn.

France houdt er van zijn oordeel te herzien. Hij tracht te begrijpen, zo weinig mogelik dogmaties te zijn. Zola wekte eens zijn weerzin op; 'La Terre' noemde hij 'les Géorgiques de la crapule'.[5] Maar langzamerhand is hij Zola beter gaan begrijpen, is hij hem gaan waarderen zelfs. Zijn artikelen over *L'Argent*[6] en *La Débâcle*[7] bewijzen het.

1) Zie o.a. *La Vie littéraire*, II, p. 195, 196, 211.
2) *La Vie littéraire*, II, Préface.
3) *La Vie littéraire*, IV, p. 148.
4) *La Vie littéraire*, II, p. 208.
5) *La Terre*, in *La Vie littéraire*, IV, p. 235.
6) In *Le Temps*, 22 Maart 1891.
7) In *Le Temps*, 26 Junie en 3 Julie 1892.

En in een beoordeling van de *Hérodiade* van Mallarmé staat deze merkwaardige zin: ‘J'y goûte même ce que je n'y comprends pas. Hélas! faut-il tout comprendre, après tout, pour aimer? Le mystère, au contraire, ne conspire-t-il pas parfois avec la poésie? Jadis, je demandais aux vers un sens précis. Je ne les goûtais pas seulement par le sentiment. C'est une de mes erreurs. J'ai pensé depuis qu'il était bien inutile de demander à la raison son consentement avant de se plaire aux choses.’[1)]

Hij tracht te begrijpen, lief te hebben, ondanks zijn geest, die niet houdt van de uitbundigheid, de buitensporigheid van Zola, nòch van de zich in natuursymbolen uitende, zéér individuele en daarom dikwels moeilik te begrijpen aandoeningen van de moderne dichter. Hij houdt van sierlike matigheid, in gedachte en in stijl, en het is ook in die nimmer onmatige stijl dat hij de vervoeringen beschrijft van de in God levende gelovige, de extatiese visioenen van een Jeanne d'Arc.

Mythe, geloof, 't is alles verbeelding.

Ligt in het verhaal *Putois* niet de diepere bedoeling dat de mythiese personen, de door gelovigen aanbeden helden, aan de verbeelding hun ontstaan of altans hun voortbestaan, hun verbreiding, hun belangrijkheid te danken hebben? Putois bestond niet, maar de moeder van mijnheer Bergeret schiep hem, op zekere dag, toen zij een uitvlucht moest verzinnen om te ontkomen aan het vervelend wekeliks dineren bij een tante. Putois, een tuinman zonder vast werk, zou - op een Zondag n.b.! - haar tuintje komen verzorgen. De tante geloofde aan 't bestaan van Putois, van dat ogenblik *was* hij; haar verbeelding voegde aan zijn signalement nieuwe trekken toe: Putois ging bestaan voor 't gehele dorp, dat hem belastte met vele imaginaire zonden; zijn faam verbreidde zich wijd in de omtrek, en tenslotte - o ironie der dingen! - meende zij die hem verzonnen had hem in levenden lijve zelf gezien te hebben.

Het spreekt vanzelf dat hij die overtuigd is van de onvolmaaktheid der menselike natuur, van de beperktheid van de menselike geest, evenmin tevreden kan zijn over de maat-

1) In *Le Temps*, 15 Januarie 1893.

schappelike menselike instellingen, regering, rechtspraak, leger. Het oordeel van de skeptiese abbé Coignard geeft ongeveer de opinie van France weer:[1] 'Het schijnt inderdaad wel dat de mensen zichzelf ongelukkig maken door het overdreven gevoel dat zij van zichzelf en hun medemensen hebben, en dat, als zij zich een nederiger en waarachtiger oordeel over de menselike natuur vormden, zij zachter voor anderen en zichzelf zouden zijn. Zijn welwillendheid bracht er hem (d.i. Coignard) dus toe zijn medemensen te vernederen in hun gevoelens, hun kennis, hun filozofie en hun instellingen. Hij verlangde hun te tonen, dat hun onwetende natuur niets verbeeld of gebouwd heeft, dat de moeite waard is om met warmte aangevallen of verdedigd te worden, en dat, als zij de broze grofheid van hun grootste werken kenden, zoals wetten en koninkrijken, zij er slechts spelend om zouden vechten, uit genoegen, zoals kinderen die aan het strand kastelen van zand bouwen'.

Tegenover alle regeringsvormen staat Coignard gelijkelik pessimisties. In een demokratie is het volk onderworpen aan zijn eigen wil, een harde slavernij... De gemeenschappelike wil is niet of weinig aanwezig in elk individu, dat er evenwel al de dwang van ondervindt. Het algemeen kiesrecht is slechts boerebedrog, 'un attrape-nigaud, comme la colombe qui apporta le Saint Chrême dans son bec'. Onze wetboeken zijn 'un nid d'injustices', in onze zeden hebben wij behouden 'de erfelike hardheid van de gierigheid en de hoogmoed': wij achten alléén de rijkdom en eren de arbeid niet. Onze maatschappelike orde is een wankele, ellendige orde; wij laten ons in slaap wiegen door de onware laag-bij-de-grondse woordenpraal van staatslieden; onze staathuishoudkundigen twisten onderling over de prijs van de meubels in het in brand staande huis. 'Op de grote beginselen van de Revolutie en de rechten van de demokratie hebben wij gedurende honderd jaar, met geweld en roof, een onsamenhangende reeks opstandige regeringen gegrondvest, die zonder ironie alle opstanden hebben veroordeeld.'

Ziedaar enige pessimistiese ideeën uit de Inleiding tot de *Opinions* van Coignard.

1) In: *Les Opinions de M. Jérôme Coignard*.

De wetenschap? Coignard, oud geworden, vindt dat deze slechts een schijn is, een illuzie van onze geest en van onze zinnen. Hij heeft de wetenschap te veel gevraagd en is teleurgesteld als die verliefde naturen die de vrouw verwijten niet beantwoord te hebben aan hun droom. ‘Ja, Tournebroche, mijn zoon, wat zijn die instrumenten waarmede de geleerden en de weetgierigen hun galerijen en hun studeervertrekken vullen? Wat zijn die verrekijkers, astrolabia, kompassen anders dan een middel om de zinnen in hun illuzies te helpen en onze fatale onkunde van de natuur te vergroten, door onze betrekkingen met haar te vermeerderen? De geleerdsten onder ons verschillen alleen van de onwetenden door het vermogen dat zij krijgen zich bezig te houden met talloze ingewikkelde dwalingen. Zij zien het heelal in een facetvormig gesneden topaas in plaats van het te zien, zoals uw moeder bijvoorbeeld, met het blote oog dat de goede God haar heeft gegeven. Maar zij hebben geen ander oog als ze door kijkers zien; zij hebben geen andere afmetingen als zij toestellen gebruiken om het heelal te meten; zij hebben geen andere gewichten als ze zeer gevoelige balansen gebruiken; zij ontdekken nieuwe schijn en zijn daardoor een speelbal van nieuwe illuzies.’[1)]

Dergelijke beschouwingen houdt ‘de goede meester’ op zekere dag bij de boekestalletjes van de Pont-Neuf, waar de geleerdheid van eeuwen ligt uitgestald.

Op een schone lentedag zit Coignard met Jacques Tournebroche te dineren op de Seinekade. Coignard heeft een buitenkansje gehad. Hij is publiek brievenschrijver, en een Portugese dame, tijdelik in Frankrijk vertoevend, heeft hem een *liard* gegeven voor een brief aan haar echtgenoot en een *écu* voor een brief aan haar minnaar. Rojaal als hij is, haast Coignard zich Jacques te trakteren op een lekker maal. Maar zijn eetlust wordt bedorven door een droevig schouwspel: een mooi meisje op een wagen, dat naar de galg gevoerd wordt wegens diefstal van een kanten muts, en later door de lugubere geschiedenis van een gruwelike executie, die een kleine deurwaarder naast hem opdist. De goede *abbé*, die zich zo blijde gevoelde over de zonnige lentedag,

1) *Opinions de M. Jérômé Coignard*, p. 144.

de bakvis en de worstjes, zegt, versomberd, zeer ernstige dingen over misdadigers, rechtspraak, rechters, wetten.

'Waarom had dat meisje dan ook haar meesteres bestolen!' roept de kleine deurwaarder uit. 'Ja waarom?' antwoordt Coignard. 'Ik weet het niet, u weet het niet, en de rechters die haar veroordeeld hebben wisten het evenmin, want de motieven van onze daden zijn duister en de drijfveren blijven diep verborgen.' Het kost Coignard moeite aan de menselike vrijheid te geloven. 'En zo wij verantwoordelik moeten zijn voor onze daden, daar de inrichting van onze heilige godsdienst is gegrondvest op het geheimzinnig verbond van menselike vrijheid en goddelike genade, is het toch verkeerd uit deze duistere en netelige vrijheid alle folteringen, martelingen en straffen af te leiden, waaraan onze wetboeken zo rijk zijn.' Als het deurwaardertje daartegen inbrengt dat de pijnbank noodzakelik is om bekentenissen te ontlokken die men door zachtheid niet zou verkrijgen, en dat straffen noodzakelik zijn om het leven en de bezittingen van de burgers te beveiligen, antwoordt Coignard dat het manneke volkomen gelijk heeft. De rechtspraak is niet gegrondvest op de rechtvaardigheid, maar op het nut, op de belangen en de vooroordelen van een volk. 'Vergrijpen worden niet gestraft in evenredigheid met de meer of mindere slechtheid, maar met het oog op de schade die zij veroorzaken aan de maatschappij.' De rechters zijn genoodzaakt de daden van hun medemens niet op zichzelf, naar het innerlik karakter, maar uit het oogpunt van maatschappelik belang te beoordelen, 'd.w.z. een opeenhoping van egoïsme, gierigheid, dwalingen, misbruiken, die de staten vormt en waarvan zij de blinde bewakers zijn.' Zij - de rechters - proeven niet de nieren en lezen niet in de harten; hun rechtvaardigste rechtspraak is dan ook grof en oppervlakkig. En daarbij zijn ze mensen, d.w.z. zwak en omkoopbaar, toegevend voor de sterken en onmeedogend voor de kleinen, en geneigd een schuldige te zien in iedere aangeklaagde.

De wetten! 'Helaas,' zegt Coignard, 'de wetten zijn van de mens; het is een duistere en ellendige oorsprong. De gelegenheid gaf het aanzijn aan het merendeel. Onwetendheid, bijgeloof, trots van de vorst, eigenbelang van de wetgever, grillen, ziedaar de oorsprong van die rechtsboeken die eerwaardig

worden wanneer ze onbegrijpelik beginnen te zijn. De duisternis die ze omhult, verdicht door de kommentatoren, verleent hun de majesteit der antieke orakels. Ik hoor ieder ogenblik zeggen en ik lees elke dag in de kranten dat wij nu gelegenheidswetten maken. Zo oordelen bijzienden, die niet bemerken, dat dit de voortzetting is van een eeuwenoud gebruik en dat, te allen tijde, de wetten uit een toeval zijn voortgekomen.'

Zo laat France Coignard spreken over de rechtspraak van zijn land en zijn eeuw, de achttiende. Achter Coignard zien we France zelf staan; we horen het geluid dat we reeds meer hoorden, de stem die railleren kan, maar die ook somber kan klinken, dof en hopeloos, om de gebrekkelikheid van alles wat des mensen is.

Ook uit latere boeken blijkt dat France voortdurend wordt bezig gehouden door de onvolmaaktheid, de slechtheid, van de rechtspraak en wat daarmede in verband staat.

In *Le Mannequin d'osier* zegt Bergeret over de celstraf, als de Terremondre de afschuwelikheid van een gevangenis te Tanger beschreven heeft[1)]: '....Elke gevangenschap is liefelik, vergeleken bij de celstraf die door onze knappe kriminalisten is uitgevonden... Een filantroop vindt folteringen uit die Perzië en China niet kennen. De perziese beul laat de gevangenen van honger omkomen. Er moest een filantroop komen om te bedenken ze van eenzaamheid te laten doodgaan.' Het is begrijpelik dat Bergeret de doodstraf een 'onedele praktijk', een 'onnutte lelikheid' noemt.[2)] 'De ideeën van gerechtigheid en recht, die eertijds de hoofden met majesteit deden vallen, worden tans zeer aan 't wankelen gebracht door de moraal die uit de natuurwetenschappen voortkomt.'

Het is evenmin verwonderlik dat in de cyclus der *Histoire Contemporaine*, waarvan een gedeelte onder de indruk der Dreyfus-zaak geschreven werd, nog eens de militaire rechtspraak besproken wordt, waarover Coignard reeds zijn oordeel uitsprak. In *Le Mannequin d'osier*[3)] en in *L'Anneau d'améthyste*[4)] geselt Bergeret de militaire rechtspraak en het militaire strafwetboek 'gemaakt voor die troepen van gewapende rovers die Europa in de achttiende eeuw teisterden'.s

1) *Le Mannequin d'osier*, p. 193.
2) *Le Mannequin d'osier*, p. 209.
3) P. 211.
4) P. 148.

Bergeret ontzegt het leger het recht er een afzonderlike rechtspraak op na te houden. ‘Maar daar het leger een administratie is evenals de landbouw, de financieën of het onderwijs, is het onbegrijpelik dat er een militaire rechtspraak bestaat, terwijl er geen landbouwrechtspraak, geen financiële rechtspraak, geen akademiese rechtspraak bestaat. Elke biezondere rechtspraak is in strijd met de beginselen van het moderne recht. De militaire provoostschappen zullen onze nakomelingen even verouderd en barbaars lijken als ons de heerlike rechtspraak en de bisschoppelike.’

In 1901 verscheen de vertelling *Crainquebille*, later als toneelstuk herschreven, de geschiedenis van een rechterlike dwaling. Een groenteventer die door een politieagent beschuldigd wordt deze uitgescholden te hebben, en, veroordeeld tot 14 dagen gevangenisstraf en 50 francs boete, uit de gevangenis ontslagen, tot een dronkaard degenereert. Ziedaar de eenvoudige inhoud van het verhaal, een der treffendste van France.

Het banale avontuur van de groentekoopman wordt een stuk tragiek, en toch.... glimlachen vergeet France nooit. Het is geen donker-droef brok misère, zoals Zola ons zou hebben gegeven. Het groteske type van de politieagent, die eeuwig in zijn oren het scheldwoord ‘Mort aux vaches’ hoort klinken als het geruis van de zee in een schelp; het verhaal van de rechtszitting, de wonderlike geheimzinnigheid van die vertoning in de ogen van Crainquebille met het voor hem niet minder geheimzinnige einde: zijn veroordeling; de tegenstelling tussen werkelikheid en verbeelding, of liever tussen zoals wìj zien en zoals Crainquebille ziet; de fraaigolvende zin met woorden waarin ook een goden-avontuur verteld zou kunnen worden; dat alles doet over dit donkere water een licht tintelen, dat het belet diep-tragies te zijn.

Aardig zijn ook gesprekken over de rechtspraak die er in voorkomen, en de opmerkingen van France zelf (in het eerste hoofdstuk). Na de veroordeling van Crainquebille wordt het vonnis besproken door Jean Lermite, een etser, en Joseph Aubarrée, een advokaat. Jean Lermite houdt een geestige apologie ten gunste van de rechter, president Bourriche: ‘President Bourriche heeft een te fijn juridiese geest dan dat hij zijn vonnissen zou laten afhangen van de rede en de wetenschap, waarvan de gevolgtrekkingen onderhevig

zijn aan eeuwigdurende geschillen. Hij grondt ze op dogma's en op de traditie, zodat zijn uitspraken in gezag de voorschriften der Kerk evenaren.... Hij houdt voor onwederlegbaar het getuigenis van een politieagent, geabstraheerd van zijn menszijn en bovenzinnelik beschouwd als rangnummer en volgens de kenmerken ener ideale politie.... Bastien Matra, uit Cinto-Monte, is feilbaar. Maar agent No. 64, geabstraheerd van zijn menszijn, vergist zich niet.'

De Dreyfus-zaak, die France door een feit de afschuwelikheid van een onrechtvaardige veroordeling toonde, heeft hem tevens getoond dat 't mogelik is de gerechtigheid te doen zegevieren over het onrecht, dat de waarheid een kracht in zich heeft die haar de leugen kan doen overwinnen, dat de wet een dode letter is, maar dat de rechter lééft, en er goddank ook goede rechters zijn.

In *L'Anneau d'améthyste*[1] zingt Bergeret 'de lof der leugen'. Wat vermag de een-en-ondeelbare, de logge waarheid tegen de veelvoudige, buigzame, kneedbare leugen? Maar bovendien is de leugen natuurlik en zedelik. De leugen is het beginsel van alle deugd en alle schoonheid bij de mensen. 'Men ziet dan ook gevleugelde figuren en bovennatuurlike beelden hun tuinen, hun paleizen, en hun tempels versieren. Zij luisteren alleen gaarne naar de leugens der dichters. Wat brengt u er toe de leugen te verjagen, de waarheid te zoeken? Zulk een ondernemen kan slechts worden ingegeven door een dekadente liefhebberij een afkeurenswaardige intellektuele stoutmoedigheid.' Ernstiger dan deze ironiese lofzang op de leugen klinken de woorden van Bergeret na de Dreyfus-zaak[2]:..... 'De waarheid bezit een aaneenschakelingsvermogen dat de leugen niet heeft. Tegenover de machteloze belediging en haat vormde zij een keten die niets meer kan breken. Aan de vrijheid, de drukpersvrijheid danken wij de triomf van onze zaak.' Een dergelijke optimistiese toon klinkt uit het tweede gedeelte van *Jean Marteau*.[3]

'Menige zeer onbillike beschikking doet geen kwaad als de rechter haar niet in werking stelt,' hebben we reeds Jérôme Coignard horen zeggen. Bergeret gaat verder in

1) P. 196.
2) *M. Bergeret à Paris*, p. 207.
3) In: *Crainquebille*, *Putois*, *Riquet en plusieurs autres récits profitables*, 1904.

Jean Marteau: ‘Om de waarheid te zeggen, zou ik slechte wetten niet buitengewoon vrezen, als ze werden toegepast door goede rechters.’ ‘Le bon juge’ moet filozoof en goed mens tegelijk zijn. ‘Maar dat is te veel geëist van iemand die carrière moet maken. Daarbij komt dat als hij een moraal toont die beter is dan die van zijn tijd, zijn kollega's hem zullen haten en hij de algemene verontwaardiging zal opwekken. Want wij noemen onzedelikheid elke zedelikheid die niet de onze is.’

Dat Bergeret - evenals France - een bewonderaar is van president Magnaud, ‘le bon juge’ bij uitnemendheid, behoeft niet gezegd te worden.

Ook over de oorlog, het leger, de psychologie van de soldaat, zegt reeds Coignard zijn oordeel, naar aanleiding van een toneeltje dat hij en zijn leerling bijwonen op de Pont-Neuf: een sergeant die aan 't werven is voor het koninklike leger. Volgens Coignard is het beroep van soldaat het natuurlikste beroep voor de man; hij is een echte ‘animal à mousquet’. Het is het edelste beroep, want het is het oudste: de eerste mensen voerden oorlog. Men behoeft er niet bij te denken, en dat is héél goed, want de gedachte is een ziekte eigen aan sommige individuen, die zich niet zou kunnen verbreiden zonder spoedig een eind te maken aan het menselik geslacht. De soldaten leven in troepen en de mens is een gezellig dier. Zij dragen blauwe en witte, blauwe en rode, grijze en blauwe kleren, linten, pluimen, kokardes, die hun op lichte vrouwen het overwicht geven van de haan op de kip. Ze gaan oorlog voeren en stropen, en de mens is van nature diefachtig, wellustig, vernielziek en roemzuchtig... Ziedaar ongeveer de psychologie van de soldaat bij onze merkwaardige *abbé*.

Roux, de leerling van Bergeret, denkt er ongeveer net zo over.[1)] Hij heeft vooruitstrevende humanitaire ideeën; hij gelooft dat de verbroedering der volken zal tot stand komen door de zegepraal van het socialisme. ‘Maar zodra men mij een geweer in mijn handen geeft, krijg ik lust om op iedereen te schieten. Dat zit in het bloed’...

Hilversum.

P. VALKHOFF.

(*Slot volgt*.)

1) *Le Mannequin d'osier*, p. 10.

Verzen uit ‘Een zomerdroom’.

(*Vervolg*.)

VII. Venus.

Met haar goud bizonder licht,
Dat als zonnig wonder licht
Zóó, als niet één ster kan stralen,
Spiegelt in het diepe meer
Venus' klare beeltnis weer
Zóó als vroeger.

Uit het westen met zijn blank
Van de laatste wolkenbank
En dat stille licht als wachter,
Uit het groene hemeldiep
Is het of die ster mij riep
Zóó als vroeger.

Jaren zijn er heengegaan,
Dat ik haar niet heb verstaan,
Dat ik alles zag en hoorde
Maar van niets den diepren grond:
Schoonheids wonder meer verstond
Zóó als vroeger.

Nu eerst weet ik wat ik zocht,
Miste maar niet vinden mocht
In ontbering onophoudlijk:
Liefde, die mij leiden zou,
Waar mij vreugd verblijden zou
Zóó als vroeger.

Want ik zocht geen aardschen naam,
Rijkdom, wereldsche eer en faam
Waren voor mijn leven eender,
Als de bloesem in den schijn
Van de zon mij maar mocht zijn
Zóó als vroeger.

Daarom wil ik dragen al
Wat het Leven vragen zal:
Bitterst leed en wreedst gebeuren,
Als mijn hart maar niet ontbeert
Wat het boven al begeert,
Zóó als vroeger.

VIII. De Zaaier.

De zaaier is des morgens uitgegaan,
Met witten voorschoot trad hij op de landen
En zaaide met de rustelooze hand de
Wolkjes van geluw graan.

De zaaier is des middags uitgegaan;
Hij trad, als in den ochtend, door de voren
En, tot den schemer, zonder stil te staan,
Zaaide hij 't koren.

Ik zag den zaaier 's avonds huiswaarts gaan,
En, rijk-bevrucht, leken nog de akkers ledig,
Onder het licht der goudstijgende maan
Als nooit te voren vredig.

'k Ben langs de zwijgende akkers heengegaan
Onder de schemerduistere avondlucht, en
Ik voelde ook mij de ziel opnieuw bevruchten,
Wist: dat hebt *gij* gedaan.

IX. Het lied van de dorschers.

Klik klak klok
Tik tak tok
Klinken de
Vlegels;
Kloppen de
Dansende
Schoof in de
Schuur;
Zingt er het
Hout en weer-
Klinken de
Tegels;
Dorschen de
Boeren er
Uren aan
Uur.

Buiten rond-
Om de be-
Stoppelde
Landen;
Trillert geen
Lied en weer-
Galmt geen ge-
Luid;
Dáár in de
Schuur, op de
Kaatsende
Wanden,
Zingen de
Vlegels: ‘de
Zomer is
Uit’.

Dáár in den
Duister de
Zware ge-
Stalten;
Schemert de
Dag door het
Vensteroog
Heen.

Daar in de
Donkerte
Stadiglijk
Valt er
Niet dan de
Klank van dit
Rhythme al-
Leen:

Klik klak klok
Tik tak tok
Dalen de vlegels;
Zingt er het
Hout op den
Trillenden
Steen:

‘Eerst op het
Land stond de
Tarwe te
Wuiven
Voor dat de
Sikkel er
Doorsneed met
Lust.
Maar toen de
Zomerzon
De 'aren deed
Buigen,
Uit was het
Ruischen en
Uit was de
Rust.

Werd ze ge-
Sneden; in
Schoven ge-
Bonden;
Stond ze ge-
Bonden in
Garven goud-
Geel;
Werd ze ge-
Droogd op de
Zengende
Gronden;
Toen op de
Wagen ge-
Bracht naar de
Deel'...

Klik klak klok
Tik tak tok
Klonk in den
Morgen,
Klik klak klok
Tik tak tok
Nóg in den
Noen,
Tot, met den
Avond, de
Vlegels ge-
Borgen
Worden her-
Vonden in
Ander sei-
Zoen.

X. De dans der bladeren.

‘Dans nu in den ronden ring,
Ronden ring van roode bladeren,
Dans nu in den ronden ring!
Zomer werd herinnering’....
‘Dans nu in den ronden ring’
Zingt de wind, ‘wanneer ik zing’
En de roode ronde bladeren
Dansen in den wijden kring,
Zingend: ‘winter zal nu naderen,
Laat ons gaan waar zomer ging!’
't Roode ronde beukenloover
Van den tak en twijg bevrijd
Trekt de najaarswegen over
In den wilden kring gereid,
En de wind die het geleidt
- Ongebonden vagebonden
Die voor kort elkander vonden,
Samengaan voor korten tijd -
Doet ze dansen in de ronde,
Ronde aan ronde en kring aan kring;
‘Dans nu’ zingt hij ‘als ik zing:
Nieuwe vreugde wordt gevonden,
Zomer werd herinnering!’
Maar de logge en zware blaren
Van kastanje en van plataan
Trekken met den stoet niet mede,
Willen liever rust en vrede
Dan te zoeken de gevaren
Van dat zwervende bestaan,
Van die kleine blijde stoeten;
Die zoo los van zin en voeten
Even maar elkaar ontmoeten
En met vreemden verder gaan;
Die in wijde vrije kringen
Springen, als de wind gaat zingen,
Andren zon en zomergloed
Met verlangen te gemoet...

Maar... wanneer de maan komt stijgen
En den wilden wind doet zwijgen,
Vallen ze, waar wind ze bracht;
En zij worden, wat zij waren,
Willooze opgejaagde blaren,
Die daar onder vreemde boomen
Van verloren zomer droomen,
Die geen zomer meer zal wekken,
Die de kille sneeuw zal dekken
In den witten winternacht.

FRANS BASTIAANSE.

De vrije uitoefening der geneeskunst in Nederland.

(Vervolg en slot.)

II.

De verschijnselen, die mediums voortbrengen, schijnen vaak zoo lijnrecht tegen de natuurlijke vermogens, die ze bezitten, in te druischen, dat het al te dwaas lijkt om hen daarvoor verantwoordelijk te stellen en eene tusschenkomst van de geesten van gedesincarneerden uit te sluiten.

Nu is het niet noodig laatstgenoemde *mogelijkheid* a priori te loochenen. Maar alvorens die tusschenkomst als werkelijk te aanvaarden, dient men rekening te houden - en dit verzuimt de spiritist maar al te vaak - met het aandeel, dat zuiver aardsche krachten in de vorming dier verschijnselen toekomt. Ik bedoel 1° de inmenging van ons onbewust geheugen en voorstellingsvermogen; 2° het overbrengen van inlichtingen aan het medium, niet afkomstig van gedesincarneerden, maar gewoonweg van levenden uit zijne onmiddellijke of meer verwijderde omgeving.

Ad 1^{m}. Ik wijs dan op het welbekende feit, hoe het latent geheugen, de *cryptomnésie*, den mediums soms parten kan spelen.

De voorraad herinneringen, waaruit wij met ons gewoon dagelijksch bewustzijn vrij putten, is uiterst gering, vergeleken bij den schat van indrukken die wij in den loop der jaren opgezameld hebben en in ons onderbewustzijn bewaren. Onder bepaalde omstandigheden: ziekten, dronkenschap,

hypnotische toestanden, somnambulisme, droom-toestanden enz., doemen die andere herinneringen, die sliepen, die men dood waande, weer uit de diepte op; zij herleven plotseling en worden somtijds noch door den patient zelf, noch door diens omgeving herkend. Harerzijds voegt de verbeelding hare fantasmagorieën toe aan de verwikkeling der vergeten herinneringen en zoo kunnen gansche romans gefantaseerd worden. Getuige het geval mej. Smith, door mij beschreven in: 'Des Indes à la planète Mars'. (Genève 1904.)

Dit medium heeft op hare rekening staan, behoudens hare niet te contrôleeren romans van voorafgegane levens, waarin haar geest geïncarneerd was in den persoon eener Hindoesche prinses en in die van koningin Marie Antoinette, de schepping van zoogenaamde buitenaardsche talen die, zooals bij zorgvuldige analyse gebleken is, louter vermakelijke verbasteringen van het Fransch zijn.

Ad 2^{m}. De tweede bron van verwikkelingen is de *télépathie* of geestelijke overbrenging van berichten, die aan het medium inlichtingen verschaft van feiten die het zelf niet weet. De spiritisten zijn natuurlijk geneigd dezen inlichtingsdienst op rekening te stellen van de gedesincarneerden, terwijl de inlichtingen in werkelijkheid uitgaan van levende personen. De uitdrukking *télépathie* wordt hier gebezigd als eenvoudige aanwijzing van het bestaande feit, dat vele automatische, opzienwekkende openbaringen van het medium ophouden ons te verbazen, zoodra we rekening houden met de aanwezigen.

Eene andere kwestie is het, - eene, die hier niet ter sprake komt, - hoe die overbrenging van de aanwezigen op het medium plaats grijpt. Dit moge dan zijn door normale middelen, die aan de aandacht ontsnappen, als: onwillekeurig fluisteren, het onbewust uitoefenen van druk op de tafel door de aanzittenden, eene eigenaardige wijze van zich uit te drukken enz., dan wel door onbekende golvingen, die onmiddellijk van het eene brein naar het andere als een soort télégraphie zonder draad (physische télépathie) leiden; of ook door eene zuiver mystische gemeenschap van ziel tot ziel (mystische télépathie); of mogelijk door middel van occulte werkingen, enz. De geest beschikt over middelen die nog aan onze analyse ontsnappen.

De télépathie kan dus eene bron van dwalingen vormen, waarmede maar al te vaak niet genoeg rekening wordt gehouden bij spiritistische séances. Zoo zal een medium op wonderbaarlijke wijze een overledene kunnen personifieeren en bij de aanwezigen de overtuiging wekken dat de doode zich werkelijk door hem of haar manifesteert. Maar die aanwezigen vergeten dat wellicht een hunner in zich eene som van herinneringen herbergt, die op het oogenblik zelf, nu de gelegenheid ze doet ontwaken en maakt dat ze zich tot een portret van den overledene organiseeren, zich télépathisch terugkaatsen in het onderbewustzijn van het medium als in een levenden spiegel, zoodat dit onmiddellijk in woorden en gebaren een, zonder twijfel sprekend gelijkend, geleend beeld teruggeeft, maar aan welke prestatie ten slotte de overledene part noch deel heeft!

Is dan eene goede dosis scepticisme bij ons oordeel over de spiritische verschijnselen, speciaal wat de rol betreft, die gedésincarneerden daarin zouden spelen, niet zeer vergeeflijk?!

Men zal misschien geneigd zijn de *psychische* phenomenen van het mediumschap te willen verklaren door het aannemen van meer of minder ingewikkelde spiritogene processen, gerugsteund door télépathie van levende personen met uitsluiting eener tusschenkomst der geesten van afgestorvenen. Maar welk een uitweg vindt men ter verklaring der *physische* verschijnselen: bewegingen van voorwerpen zonder aanraking, licht-verschijnselen, materialisaties van phantomen, enz.?

Men kan niet volstaan met al deze verschijnselen voor humbug te verklaren en ze een ernstig onderzoek onwaardig te achten. De feiten van het dierlijk magnetisme, die destijds door het gros der geleerden niet geloofwaardig werden geacht en die nu, onder de benaming van hypnotisme, een integreerend deel uitmaken van onze officieele wetenschap, zijn dáár als eene aanmaning voor ons om voorzichtig te zijn en niet op hooghartige wijze deze reeks van zonderlinge verschijnselen te negeeren.

Laat ons daarom indachtig zijn aan Laplace's methodologische grondstelling: ‘Wij kennen zoo weinig alle krachten van de natuur en hare verschillende wijzen van werking, dat het niet voor eene gezonde philosophie zou pleiten,

wanneer wij verschijnselen eenvoudig weg zouden loochenen op grond dat men ze bij den tegenwoordigen stand van de wetenschap niet vermag te verklaren. Men is verplicht ze te onderzoeken en dat wel met des te grooter nauwkeurigheid, naarmate ze moeilijker aanneembaar schijnen te zijn.'

Mij zou het niet verwonderen als het met de feiten van *télékinésie* en zelfs van *materialisatie* binnenkort gaan zal, zooals het met die der hypnotische suggestie gegaan is. Hoe moeilijk het ons nu ook voorkomt deze verschijnselen voor waar aan te nemen, eenvoudig omdat we geen kans zien ze te verklaren, straks zal het nog bezwaarlijker zijn ze te verwerpen. Het aantal officieele geleerden, die verklaren ze met de meeste nauwkeurigheid onderzocht en zich van hare werkelijkheid overtuigd te hebben, wordt steeds grooter; en men kan die verklaringen toch niet op zij zetten door hen die ze aflegden voor bedriegers, gehallucineerden of domkoppen uit te maken!

De onderzoekingen van Morselli[1)], hoogleeraar in de Psychiatrie te Genua, van Barrett[2)], hoogleeraar in de Physica in Ierland, die, welke verricht zijn door de Society for Psychical Research te Londen, door Carrington, door Caustier, den rapporteur in zake gehouden séances met het medium Eusapia Palladino, voor het 'Institut général Psychologique' te Parijs, wijzen op de groote waarschijnlijkheid van die werkelijkheid der verschijnselen zoowel ten opzichte van de télékinésie als bij de materialisatie van phantomen.

Als we, bij wijze van hypothese, genoemde verschijnselen als werkelijkheid aanvaarden, dan stellen zij ons voor de oplossing van een dubbel vraagstuk. Wij hebben 1° hunne stoffelijke natuur te onderzoeken, en 2° eene verklaring te geven van de intelligente verschijnselen, waarvan zij de uitdrukking zijn.

Zoo zou men bij een werkelijk phantoom moeten uitmaken of het een ontleedkundigen bouw, weefsels, physiologische verrichtingen bezit, aan de onze gelijk; men zou zijn physico-chemisch samenstel dienen te onderzoeken; moeten nagaan, waar dat alles vandaan komt; overwegen in hoeverre deze kortstondige schepping voldoet aan de eischen onzer tegen-

1) Psicologia e Spiritismo. 2 Vol. Turin 1908.
2) On the threshold of a new world of thoughts. London 1908.

woordige mechanica en of ze zich rijmen laat met het begrip van het behoud van kracht. Anderzijds zou men dienen te bestudeeren het karakter, de geestelijke vermogens, de gansche manier van voelen en denken van dat geheimzinnige wezen, en na te gaan in welke betrekking het staat tot de persoonlijkheid van het medium en tot de aanwezigen.

Het eerste vraagstuk dient bestudeerd te worden door natuurkundigen en physiologen; het tweede behoort tot de bevoegdheid van den psycholoog en beheerscht de gansche kwestie waar het geldt uit te maken wat deze geheimzinnige verschijnselen zijn en waar zij uit voortspruiten.

Gesteld, het ware bewezen dat alle krachten of zelf-standigheden, die tot samenstelling dienen van de verschijning, ontnomen zijn aan het organisme van het medium (wiens gewicht en krachten - naar te veronderstellen is - juist zooveel zullen afnemen als het lichaam van het phantoom tot zijn samenstel behoeft); gesteld verder, dat het verstandelijk wezen van genoemd phantoom totaal verschillend is van dat van het medium en van de aanwezigen; dan zou dat een steun zijn voor de theosophisch-spiritistische theorie, volgens welke de physische verschijnselen veroorzaakt worden door buitenaardsche wezens, die alleen aan het medium de materialen ontleenen, benoodigd voor hunne manifestaties.

Gesteld integendeel, dat bewezen zou zijn, dat de phantomen geen atoomkracht noch stof ontleenen aan het medium, maar directe praecipitaten of condensaties zijn van de omgevende weegbare of onweegbare middenstof; gesteld, dat hunne psychologische individualiteit terug te brengen ware tot die van het medium; dan zou men ze rechtens moeten beschouwen als scheppingen of metamorphosen van dit laatste, zonder eenige tusschenkomst van het buiten-aardsche.

Hoe het zij, welk eindoordeel de physica en de physiologie op den duur zullen uitspreken over de verschijnselen van télékinésie en materialisatie, toch zal het laatste woord blijven aan de psychologie, waar het gaat om den werkelijken oorsprong en de wording dezer verschijnselen te verklaren.

Te meer nog zal dat het geval zijn als deze blijken mochten de producten te zijn van bedrog of van hallucinatie. Intusschen zijn we nog ver verwijderd van dat laatste woord, daar het

eerste woord - n.l. het al of niet reëel-zijn der feiten - door de wetenschap nog niet definitief is uitgesproken.

Bestudeert men van een zuiver psychologisch standpunt de drie beroemdste gevallen van materialisatie, gevallen, die den meesten schijn vertoonen van wetenschappelijke zekerheid, - ik bedoel het geval Katie King, waargenomen door Crookes, het phantoom van de villa Carmen, waargenomen door Richet, de materialisaties van Eusapia Palladino geobserveerd door Morselli - dan pleiten die minder in het voordeel van eene werkelijke tusschenkomst van gedesincarneerden, dan wel ten gunste van de werking van spiritogéne processen, van hypnoïde formaties of van onderpersoonlijkheden, die een deel uitmaken van het medium zelf. Wel is waar overtreft het objectief verschijnsel van de materialisatie - ondersteld altijd dat het reëel is - alle onze bekende physiologische begrippen en zou de realiteit ervan ons dwingen tot het opstellen van gansch nieuwe hypothesen; maar dan nog - zoo men getrouw wil blijven aan de grondstellingen der experimenteele methode - zal men moeten beginnen, om bij de noodwendig duistere uitlegging van zoo buitengewone feiten, slechts zijne toevlucht te nemen tot krachten of (nog onbekende) vermogens van *empirisch gegeven en waarneembare* wezens, zooals het medium en de aanwezigen, alvorens ze te zoeken bij niet minder onbekende krachten of vermogens van *geheel hypothetische en niet-tastbare* werkende wezens als de geesten der afgestorvenen.

Tot zooverre Flournoy. Wat nu te denken over de genezende mediums? Mijns inziens zijn ze te rangschikken onder de somnambules, over wier prestaties ik hierboven sprak. Zij onderscheiden zich door dien ze, in trance - lees: in hypnose - gebracht, meenen hunne gave van genezen te ontleenen aan den hen dirigeerenden geest, die meestal een of ander beroemd overleden geneesheer voorstelt. De prestaties, die ik heb gezien van enkele dier mediums, zijn zonder moeite terug te brengen tot suggestie en zelfbedrog. Eene merkwaardige observatie, die in zekeren zin verband houdt met het geven van medischen raad, wil ik hier mededeelen, omdat mijn persoon er eene zekere rol in speelt en zij mij

veel stof tot nadenken heeft gegeven omtrent de wonderbaarlijke krachten, die in ons zieleleven werken.

Den 11en April 1906 bezocht ik met mijne vrouw op het theeuur eene kennis van ons, mevrouw Y, en troffen bij deze eene harer vriendinnen aan, die ik mej. X wil noemen. Dit bezoek was reeds een paar dagen te voren afgesproken en had tot doel mij de gelegenheid te geven tot het bestudeeren van de mediumieke eigenschappen, die mej. X zou bezitten.

Het was voor de eerste maal, dat mijne vrouw en ik die dame ontmoetten. Ik had van onze gastvrouw vernomen, dat mej. X over 't algemeen een afkeer had van voor anderen dan haar familiekring séances te geven en, wat spiritistische prestaties aangaat, er zich hoofdzakelijk toe bepaalde, zich nu en dan te onderhouden met den geest van haar vader en dien van den overleden echtgenoot van mevr. Y. Daartoe maakte zij gebruik van eene wijzerplaat met beweeglijke naald. Op het bord waren kringsgewijze de letters van het alphabet en de cijfers van 1 tot 10 aangebracht. De naald kwam in beweging, wanneer het medium er haar hand boven hield en spellenderwijs kwamen de antwoorden en de communicaties van de zich manifesteerende geesten. Behalve dit verschijnsel, had mej. X eens, toen vijf jaren geleden, automatisch schrift voortgebracht. Sedert had zij deze prestatie niet meer herhaald, omdat ze na die eerste maal allerhevigste hoofdpijn had gekregen.

Om hare gastvrouw genoegen te doen, stemde ze toe om met deze, mijne vrouw en mij, de tafel te doen dansen.

Het medium is eene ongehuwde vrouw van 32 jaar, zeer zenuwachtig, stamt uit eene familie van de middenklasse. Zij heeft meer uitgebreid lager onderwijs met vrucht genoten en kent vrijwel de Fransche taal. Zij heeft zeer weinig gelezen over spiritisme en slechts bij uitzondering een enkele spiritische séance bijgewoond.

Wij nemen plaats aan eene kleine vierkante eikenhouten tafel. Het medium legt hare beide handen plat uitgespreid op het tafelblad, terwijl wij drieën slechts met de vingertoppen het blad aanraken. De voorarmen en handen van mej. X. komen in werking en de tafel beweegt zich. Na eenig heen en weer gewiegel, verplaatst het meubel zich in

de richting van een schrijfbureau en wij raden, dat de geest, die zich wenscht te manifesteeren, papier en potlood hebben wil. Daarop komt de tafel tot rust. Zij wordt op hare oude plaats, in het midden der kamer, teruggebracht, waarna het medium er voor plaats neemt, en ik mij tegenover haar nederzet. Een blad papier folioformaat wordt neergelegd. Het medium neemt het potlood in de hand. Na eenig onleesbaar gekrabbel te hebben voortgebracht, schrijft mej. X. met eene koortsachtige haast eerst op de eene, daarna op de andere zijde nanwkeurig van het blad, eene communicatie, die ik hieronder afschrijf.

Terwijl ze bezig is met schrijven, antwoordt zij op enkele vragen, die ik haar stel, zeer nauwkeurig en neemt eenig deel aan het algemeen gesprek. Oogenschijnlijk verkeerde zij niet in een anderen bewustzijnstoestand gedurende de handeling van schrijven; toch was er iets vaags in hare wezenstrekken.

Hiermede was de séance geeindigd; ik gaf mej. X. de suggestie, dat zij ditmaal geen hoofdpijn zou krijgen zooals den vorigen keer het geval was geweest. Wij spraken af, dat we voorloopig eenmaal in de week de séances zouden hervatten en scheidden daarop. Die herhaling heeft intusschen nimmer plaats gehad, mej. X. was daar niet toe te overreden.

Tehuis gekomen, ontcijferde ik het volgende:

Nemo mortalium omnibus horis sapit wel dat hebt gij bewaarheid mijn zoon, zoodat in plaats van geheel gewoon in Goes de geneeskundige praktijk waar te nemen laat gij u niet alleen door de hocus pocus van den Dokter Liébeault overhalen naar Nancy te gaan. Hij noemt zich de oprichter van de Nancysche school maar in waarheid is dat Lafontaine geweest. Hij zegt en doet dat ook dat hij de menschen tuto cito jucunde.... geneest maar ik noem het hocus pocus. Het gaat je zelf wel, het zal je nog beter gaan want je weet mundus vult decipi. Geneesmeester genees je zelf of liever genees je schoonmoeder van een spoedige dood.

C.A.

tt Je vader.

Den 27^{en} van dezelfde maand, den 16^{den} dag na de séance, werd ik voor de eerste maal van mijn leven overvallen door hevige nierkoliek, die mij gedurende drie weken het bed deed houden; en den 14^{en} Augustus daaraanvolgend, ruim vier maanden na de zitting, overleed mijne schoonmoeder

aan borstkanker, waarvan zij niet geopereerd wilde worden, en waaraan zij twee jaren geleden had. Dit zijn de feiten. Laat ons nu eens nagaan op welke wijze wij er eene verklaring van kunnen geven.

Buiten beschouwing wil ik laten den invloed, dien het medium scheen uit te oefenen op het in-beweging-komen van de naald op de wijzerplaat. Daar ik deze prestatie slechts weet van hooren-zeggen, kan ik er niet over oordeelen.

Het in-beweging-brengen van de tafel, klaarblijkelijk door de handen van het medium, kan geheel bewust bedoeld en verricht zijn. Mogelijk is het intusschen, dat haar geest toen reeds gedissocieerd was en de handeling automatisch geschiedde. De dissociatie was niet twijfelachtig, toen ze schrijvend antwoord gaf op mijne vragen en nog deelnam aan 't algemeen gesprek. Tot zoover komt onze verklaring overeen met wat wij weten van den invloed van suggestie, autosuggestie en somnambulisme. Maar deze krachten verklaren niet den inhoud van de communicatie. Vreemd mag het ons toeschijnen, dat mej. X. latijnsche citaten schrijft, terwijl ze geen latijn kent. Intusschen kan dit een geval zijn, waar de *Cryptomnésie* ons uit den nood vermag te helpen. De mogelijkheid bestaat, dat zij die citaten vroeger hier of daar heeft aangetroffen en haar onbewust geheugen ze heeft gevangen gehouden om ze bij deze gelegenheid los te laten. Zij kan gehoord of gelezen hebben, zij die enkele séances van spiritisten heeft bezocht, over Liébeault, over den magnetiseur Lafontaine, wiens voorstelling door Braid bijgewoond, aan dezen de aanleiding gaf om het magnetisme te onderzoeken en het hypnotisme uit te vinden. Waar Braid weer de voorlooper was van Liébeault hebben wij hier eene geschikte gedachtenketen. *Cryptomnésie* en fantasie van het onbewuste kunnen desnoods tot verklaring dienen. De waarschuwing aan mijn adres om te zorgen voor mijne schoonmoeder, kan ik me ook nog verklaren. Deze liep bijna twee jaren rond met haar lijden. Hoewel zij haar toestand zooveel mogelijk voor een ieder verzweeg; hoewel slechts weinigen het rechte wisten van haar lijden, was mevr. Y. er toch niet onkundig van, dat zij krukkende was; van haar kan allicht het medium volkomen bewust haar ziek-zijn geweten en de fantasie er het noodige aan toegevoegd hebben.

Maar op deze wijze is 's mediums waarschuwing ‘geneesheer, genees je zelf’ niet te verklaren. Nooit had ik in 't minst een vermoeden gehad dat in mijn linker nier concrementen huisden en deze mij straks hevige kolieken zouden bezorgen. Evenmin is het mij gemakkelijk verklaarbaar hoe het medium in hare mededeeling spot met mijn ontrouwworden aan de algemeene praktijk, die ik opgaf om me geheel te wijden aan de psychotherapie.

Dat ik persoonlijk mij eenigen tijd vóór het uitbreken van eene ziekte onlekker kan gevoelen (incubatie-tijdperk) ligt voor de hand; dat dit gevoel de stemming kan drukken en tot ziekte-vrees aanleiding geven, is begrijpelijk; toch was hiervan, voor zooverre ik het mij kan herinneren, geen sprake.

Het spotten met het hypnotisme en met mijn optreden als aanhanger en leerling van Liébeault, klinkt ook vreemd en is niet te verklaren als eene bewuste uiting van het medium.

Eenige toelichting uit mijne levensgeschiedenis kan hier misschien licht brengen. In 1887 practiseerde ik als arts te Goes, waar ik mijn vader in de praktijk was opgevolgd en gaf aan dezen, na den dood mijner moeder, kennis van mijn voornemen om mij geheel te gaan wijden aan het therapeutisch hypnotisme en daarvoor Goes te verlaten en mij te Amsterdam te gaan vestigen. Mijn vader zag mij niet gaarne vertrekken, verzette zich zooveel hij kon tegen mijn besluit en was in 't geheel niet te spreken over het hypnotisme, dat hij met charlatanerie vrijwel gelijk stelde. Intusschien liet ik me niet weerhouden en zette mijn plan door.

Daar het medium met mij en mijne familie geheel onbekend is, is het moeielijk aan te nemen, dat ze van deze omstandigheid iets wist. Ook de initialen C.A., waarmede de communicatie sloot - mijn vader heette Charles Albert - kon zij niet weten. Mijn vader was vrij wat beter latinist dan ik, citeerde vaak Latijnsche versregels of gevleugelde woorden. Voor zoover ik weet, door 's mediums schrijven maakte ik het eerst kennis met het Latijnsche citaat, waarmede de quasi-boodschap van mijn vader aanvangt en dat aan de Historia naturalis van Plinius den oudere ontleend is.

Aangenomen, dat het medium persoonlijk niet kon weten, dat mij ziekte dreigde, noch dat mijn vader een vijand was van het hypnotisme, noch van mijn ontrouw-worden aan de

algemeene praktijk, dan moeten wij trachten uit te vinden, hoe zij aan die wetenschap kwam. Uit de door Flournoy hierboven vermelde gegevens leeren wij dat de télépathie ons hier als verklaring kan dienen. Zoowel mijne vrouw als ikzelf kenden de kwalijk-gezinde dispositie van mijn vader ten opzichte van Liébeault, wisten zijne voornamen, zijne kennis van gevleugelde woorden; de mogelijkheid bestaat ook dat ons onderbewust geheugen enkele van deze citaten had bewaard. Onbewust kan ik al eene prévisie gehad hebben van naderend ziek-worden. Dit gedachtencomplex van mijn onderbewustzijn en die mijner vrouw zou dan door geestelijke overbrenging op het medium, aan dezen de stof geleverd hebben tot het vormen zijner manifestatie.

Wij behoeven dus niet tot de geesten-hypothese te grijpen om eene verklaring te zoeken voor de stellig zeer belangwekkende communicatie, die ik van het medium X mocht ontvangen, maar kunnen de verklaring vinden in de factoren somnambulisme, dissociatie van den geest, suggestie, cryptomnesie, prévisie en télépathie.

Wij naderen nu de door ieder wel als echte *kwakzalvers-praktijken* erkende handelingen van de beoefenaars der wilde geneeskunst.

Piskijkers. Het gilde der piskijkers is lang niet uitgestorven. Nog steeds weet de *uroskoop*, zooals hij zich gaarne hoort noemen, op de goêgemeente den gewenschten indruk te maken.

Tevergeefs heeft het Maandblad tegen de Kwakzalverij het bedrog, dat met zijne handelingen gepaard gaat, aan de kaak gesteld; steeds nog gaat hij voort de domheid van zijn klantjes te exploiteeren. Staaltjes van dien aard liggen voor het grijpen. Hoogst leerzaam zijn ze voor den geneesheer, die kalm nadenkt en zich rekenschap geeft van het spel dat er met den patient gespeeld wordt.

Maar al te waar is de bewering van Professor Pitres, dat waar zoovele hysterischen ongenezen blijven, niettegenstaande zij allerlei behandelingen van zeer kundige medici ondergaan, de fout waarschijnlijk schuilen moet in de ongeschikte wijze van optreden der geneesheeren.

Het is niet voldoende om eene goede diagnose te maken, men moet het juiste middel weten te vinden, dat voor een

gegeven geval past. Een oud-Hollandsch spreekwoord zegt terecht: de een wordt genezen door de zalf en de ander door het potje, waarin de zalf bewaard wordt.

Men moet bij iederen patient de fout zoeken, die hij in zijn pantser heeft, het plaatsje in zijn brein, waar een woord toegang vinden kan. Dit is eene kwestie van takt, van menschenkennis, wat men ‘le flair médical’ zou kunnen noemen.

Aan Dr. Crocq is het volgende overkomen; wat hij aldus vertelt:

Ik herinner me een geval van schrijfkramp, dat ik maandenlang te vergeefs heb behandeld. De patient in kwestie begon dat te vervelen en consulteerde een piskijker te Enghien, die een tijdlang een grooten toeloop had. Deze herkende de kwaal eenvoudig uit de kleur van de urine: ‘Ik weet wat het is; hier hebt je een doosje pillen, neem daarvan drie maal daags een pilletje in,’ zegt hij met het grootste aplomb. ‘Wanneer zal ik terugkomen?’ vraagt de patient. ‘Terugkomen!?’ zegt quasi-verbaasd de kwakzalver, ‘dat behoeft heelemaal niet, want je zult beter zijn lang voor het doosje leeg is!’

Ziedaar twee handige, op elkander volgende, en met climax gegeven suggesties. Met deze boodschap kon patient heengaan. Nu, hij genas; niet door de geneeskracht der pillen, waarvan de inhoud waardeloos was, maar door de drieste verzekering van den piskijker. Deze heeft den durf van den speler, die zijn heele fortuin op één kaart zet. De patient was voor hem een vreemde; of hij al of niet genas, schade kon het hem nooit berokkenen. In 't eerste geval zou de patient zijn roem naar alle kanten uitbazuinen, en mocht hij niet genezen, dan zou dat geen afbreuk doen aan zijne faam, want de bedrogene kikt geen woord van de zaak. Een geneesheer, die zijn naam in eere wil houden, kan eene dergelijke onvoorzichtigheid niet begaan, kan niet met zoo'n grenzenlooze brutaliteit optreden. De kwakzalver heeft niets te verliezen, maar kan er alleen bij winnen.

Een staaltje, dat bizonder treffend illustreert het idéoplastisch vermogen van een zeer suggestiebelen man uit het volk, wiens verbeelding getroffen werd door de zonderlingheid der inkleeding eener suggestie, en welke zich binnen korten tijd verwezenlijkte, is het volgende.

De held van de geschiedenis, een stoere veertiger van vierkanten bouw, maar invalide, was een gepensioneerde Belgische loods, wiens vrouw wij behandelden te Goes en uit wiens mond wij deze episode uit zijn leven vernamen:

Bij stormweer op zee was zijn rechterarm in de klem gekomen en op verschillende plaatsen gebroken. Eerst twee dagen na het ongeval werd de arm door den dokter van Nieuwpoort, aan de Belgische kust, verbonden; maar bij het afnemen van het verband bleek het, dat de breuk zich niet geconsolideerd had en de huid op vele plaatsen ontstoken was. Wantrouwend in de kunde van den geneesheer, begon hij allerlei huismiddeltjes van goede vrinden en buren te probeeren, doch kwam van kwaad tot erger. De pijnen namen toe, patient begon te koortsen. Toen besloot hij een oud vrouwtje in een naburig dorp in Vlaanderen, van wie een groote roep uitging als papvrouw, te gaan consulteeren. De wijze vrouw bekeek den arm en beval den patient omslagen te doen met diens eigen versche faeces, omslagen, die elken 2en dag moesten ververscht worden. Zij voorspelde eene genezing binnen de maand.

Begrijpelijkerwijze talmde de man wat, alvorens tot deze drastische kuur over te gaan, maar ten leste besloot hij zich te onderwerpen. ‘En meneer dokter,’ zoo eindigde hij zijn verhaal, terwijl hij zijn stem liet zakken, ‘ik 'n heb het gedaan, elken tweeden dag en al van den eersten keer af voelde ik verandering en den 30en dag kon ik den arm gebruiken. Hij is wel stijf en krom en ongeschikt voor 't werk, maar ik 'n heb 'm toch nog en die stomme dokter had 'm willen amputeeren!!’

Natuurgeneeskundigen.

Voor de praktijken der zich noemende *natuurgeneeskundigen*, natuurartsen, kan niet genoeg gewaarschuwd worden. Men staat werkelijk verbaasd over de brutaliteit, waarmede dezen hunne zieken op de onzinnigste wijze behandelen en nog meer over de domheid van het publiek, dat zich aan die behandeling onderwerpt. In eene brochure ‘De gevaren der zoogenaamde natuurgeneeswijze,’ schetst Dr. J. Stärcke op eene heldere en beknopte wijze dezen vorm van kwakzalverij en stelt dien terecht aan de kaak.

Beenzetters. Minder verspreid dan de uroskopen zijn de

beenzetters, in Frankrijk als *rebouteurs*, in Duitschland als *Knochensetzer* bekend. Als zoodanig heeft een tijd lang een veearts op onze Duitsche grenzen zekeren roep gehad. In het Maandblad tegen de kwakzalverij is terecht geprotesteerd tegen diens geknoei op chirurgisch gebied. Het behoeft wel geen betoog, dat onze vaderlandsche chirurgie te hoog staat en de kennis onzer artsen, wat herkenning en behandeling van beenbreuken en ontwrichtingen aangaat, te groot is, dan dat wij de kwestie nog zouden behoeven te overwegen of er eenige waarde mag gehecht worden aan de prestaties van zulke ongeschoolde lieden.

De *geheimmiddelkramerij* is één groot gezwendel, dat steeds welig getierd heeft en in den loop der jaren alleen van vorm verandert, dat met zijn tijd meegaat. Slechts van hooren-zeggen ken ik den handel in geneesmiddelen, die door rondtrekkende zoogen. Oliekoopen of Polakken in den aanvang van de vorige eeuw gedreven werd; als jongen heb ik vaak genoten van de hansworsterij van rondreizende tandmeesters, die nevens hunne operatieve prestaties, middelen tegen de kiespijn verkochten; of van handelaars in geheimmiddelen, die reisden in bont-geschilderde wagens en hunne toespraken tot het publiek afwisselden met kleine muziekuitvoeringen van hun begeleidend orkest. Eene laatste uiting van overeenkomstigen aard was die van Sequah, die zich een 25 jaar geleden deed kennen als een zeer handig beoefenaar van de directe suggestie door het gesproken woord en van de verkapte suggestie door zijne snel-massage en het debiet van zijne prairie-olie! Sinds de middelen van gemeenschap verbeterd zijn, is de concurrentie internationaal. Bepaalden onze voorvaderen zich tot Haarlemmerolie, slijm- en maagpillen, weldra werden we overstroomd door allerlei producten van het buitenland, van de Goldberger Kettingen en Volta-kruizen benevens de Holloway-pillen onzer grootouders af tot de nieuwste Fransche Specialités of de humbug-artikelen, die ons uit Amerika bereiken. Voor de Nieuwsbladen zijn de advertenties der geheimmiddel-kramers een vaste bron van inkomsten geworden. Behalve de echte zwendelaar-kwakzalvers, die, onder pakkende namen, waardelooze middelen aanprijzen voor de meest heterogene ziekte-toestanden, en aldus slachtoffers maken, dient gewezen te worden op eene reclame

onder wetenschappelijke vlag, gemaakt door de vele chemische fabrieken, die hare jongste veroveringen op het gebied van nieuwe geneesmiddelen onder ieders bereik brengen, door vaak sterk werkende, slaapwekkende, pijnstillende middelen in een gemakkelijken pastille-vorm aan te bieden. Minder gevaarlijk, ja meestal geheel onschadelijk, zijn de zoogenaamde kruiden door somnambules, herboristen, genezers van allerlei aard, voorgeschreven of uitgereikt aan de goedgeloovigen. Hier is het niet het geneesmiddel, dat geneest, maar het goed-geloof aan 'de gave van genezen' van den kwakzalver. Hier geneest de suggestie, die uitgaat van het milieu waarin de patient verkeert, van den persoon, die suggereert.

Hiermede willen wij het overzicht van de voornaamste vormen, die de wilde geneeskunst weet aan te nemen, sluiten; wij zijn ons bewust dat het verre van volledig is; maar voor het doel, dat wij met de samenstelling beoogden, kunnen wij er mede volstaan.

Resumeerende, komen wij tot de slotsom, dat de genezingen, verkregen:

a door Godsdienstige praktijken, *voor den godsdienstig geloovigen mensch* berusten op een ingrijpen van de Voorzienigheid in het normale verloop der wereldsche dingen; eene opvatting, die wij buiten beschouwing wenschen te laten; voor den natuuronderzoeker zonder meer, staat het buiten kijf, dat hierbij de genezende factor is: de van die godsdienstige praktijken uitgaande suggestie, gegeven de ontvankelijkheid van den lijder voor dezen invloed en zijn idéoplastisch vermogen;

b door Mystische middelen, voor zooverre deze bestaan in het *opleggen der handen*, het *belezen*, het zoogenaamde *magnetiseeren*, eveneens zijn terug te brengen tot suggestie en hypnose. Bij het *somnambulisme* en het *spiritisme*, zagen wij dat behalve bovengemelde factoren, ook de *cryptomnésie* en de *télépathie* een belangrijke rol spelen;

c door *kwakzalverspraktijken* bij uitnemendheid, haar grond vinden in de onwetendheid van het publiek en de suggestie, die uitgaat van den kwakzalver en van zijne middelen.

III.

Zoo komen wij dan tot de behandeling van het *derde* vraagpunt en willen wij onderzoeken, hoe wij de middelen of de krachten, die wij besproken hebben, *veilig* dienstbaar kunnen maken tot verbetering van de genezingskansen.

In het verzoekschrift der drie rechtsgeleerden is duidelijk te lezen, dat zij onder de leuze van vrije uitoefening der geneeskunst, meer in 't bizonder zich ten doel stellen om aan magnetiseurs, somnambules, spiritistische genezendemediums de gelegenheid te geven hunne onderstelde krachten of gaven ten dienste te stellen van het zieke menschdom, zonder gevaar te loopen met de justitie in aanraking te komen. Zij drukken zich daarbij euphemistisch uit, als zij te kennen geven, dat aldus de *psycho-therapie* - die nu slechts langs kronkelwegen enkelen patiënten ten goede komt - na de wetsverandering tot haar recht zal komen.

Uit onze uiteenzetting van de krachten, die werkzaam zijn in de verschillende vormen der niet-officieele geneeskunst, is gebleken dat het leeuwenaandeel toekomt aan de *suggestie* en dat de *télépathie* daarnevens in zeer bescheidene mate figureert, terwijl de verschijnselen van splitsing der persoonlijkheid, van de wisseling der bewustzijnstoestanden, van hypermnésie en cryptomnésie bij hysterischen en gehypnotiseerden - die ons reeds voeren op pathologisch terrein - kunnen medewerken om op de fantasie van patiënten indruk te maken en langs dien weg in enkele gevallen bijdragen kunnen tot hunne genezing.

Tevens is daaruit gebleken, dat de officiëele geneeskunst in 't geheel niet vreemd is gebleven aan de kennis en de toepassing van een deel dier krachten en verschijnselen en dat de psychothérapie eene wetenschappelijk geijkte methode is geworden.

Intusschen moeten we erkennen, dat van hare toepassing door de geneesheeren nog niet in die mate gebruik wordt gemaakt als wenschelijk zou zijn; en deze wetenschap kan eene gereede aanleiding aan de rekwestranten hebben gegeven om op hunne wijze de psychotherapie in bescherming te nemen.

De psychische geneeswijze, zooals die begrepen en uitgeoefend wordt door de officiëele geneesheeren, dekt zich niet met de psychotherapie, zooals die door de drie heeren be-

doeld wordt; zij staat niet meer in de kinderschoenen, waarmede hare wilde zuster nog steeds geschoeid gaat.

Die der rekwestranten staat nog altijd op het standpunt van de mesmeristen, miskent de evolutie, die het vroegere dierlijk magnetisme heeft ondergaan sedert Braid, en is eene vreemdelinge op het gebied van physiologie en de pathologie van den geest.

Dat standpunt is verouderd. Inplaats van aan de psychotherapie ten goede te komen en hare voordeelen op veilige wijze onder het bereik van het zieke menschdom te brengen, zou het verleenen van wettelijke bevoegdheid tot uitoefening der geneeskunst haar en het lijdend publiek slechts nadeel berokkenen.

Hiermede vervalt een gewichtig argument van de petitionarissen. Intusschen mogen we in zekeren zin den heeren dankbaar zijn, dat zij gewezen hebben op eene fout in het pantser van de officiëele geneeskunst: n.l. op haar onvoldoend partij-trekken van de voordeelen der psycho-therapie. Het groote publiek verwacht op dat punt van den geneesheer meer dan deze het tot nu toe heeft geschonken.

In mijn hierboven vermelden arbeid[1)] heb ik er met nadruk op gewezen, dat de tegenwoordige geneesheer de universiteit verlaat, onvoldoende toegerust voor zijn taak, dat hem het noodige psychologisch inzicht in den patiënt ontbreekt, en hij geen ervaring bezit op psycho-therapeutisch gebied en dat eene verbetering in het onderwijs in deze richting hem in staat zou stellen met vrucht het hoofd te bieden aan de concurrentie van zekere vormen van kwakzalverij.

Reeds jaren geleden heeft Forel, de Zürichsche psychiater, op die leemte in het medisch weten en handelen gewezen en er zich met zijne beste krachten voorgespannen deze leemte aan te vullen. Zijn opvolger Bleuler is in de voetstappen van zijn voorganger getreden, heeft diens onderwijs voortgezet en eene groote schaar van leerlingen gevormd, die op hunne beurt ijveren in die richting.

De beweging, ontstaan sedert Bernheim Liébeault's arbeid wereldkundig heeft gemaakt, heeft hare echo gevonden in de werken van Charcot en diens school. De geneeskundige psychologie, die een grooten naam bezorgd heeft aan mannen

1) De Rehabilitatie van den Huisarts. 1910.

als Janet, Freud, Jung en overal beoefend wordt, wint steeds meer veld en weldra zal het uur slaan dat deze wetenschap algemeen goed wordt en elke geneesheer er in onderwezen zal worden en de uit haar voortspruitende geneeswijze beheerschen zal.

Dat wij echter zoover nog niet zijn en er eerst nog veel traagheid zal moeten overwonnen worden, kan men opmaken uit eene rede, door Bleuler, op het Internationaal Congres voor 'Medizinische Psychologie', het vorig jaar te Weenen gehouden, uit welke rede ik het volgende overneem:

'De psychologie speelt eene gewichtige rol in de naïeve geneeskunde. Deze neemt, als vanzelf sprekend, psychische invloeden aan als oorzaken van verschijnselen en verschijnselen-groepen. De medicijnman der wilde volken en de kwakzalver der groote steden zijn het hieromtrent volmaakt eens, in tegenstelling met de officiëele geneeskunde, die slechts chemische, physische en infectie-processen kent. De mogelijkheid om mikroben en vergiften aan te toonen en proefondervindelijk hunne werkingen na te gaan, heeft deze zijde der geneeskunde gebracht tot eene hooge mate van niet-te-rechtvaardigen zelfoverschatting en daarbij de andere zijde, de psychologische richting, in miskrediet gebracht. Het valt moeielijk om het bewijs te leveren, dat psychologische opvattingen juist zijn; het beste, misschien wel het eenige bewijs, blijft steeds nog het succes van eene psychische behandeling. De hedendaagsche geneeskunde wil niets meer weten van intuïtie. De denkwijze van den modernen arts volgt een gansch anderen koers. De groote vorderingen der latere jaren in de techniek van het ziekenonderzoek, alsmede in de ziekenbehandeling, hebben afbreuk gedaan aan het instinctief begrijpen van ziekte-toestanden. Het best kan men dezen staat van zaken vergelijken met de positie van den zeeman, die zeer goed zijn weg vindt met behulp van kaart en kompas, maar verlegen staat hoe zich te oriënteeren, zoodra hij zich verstoken ziet van deze hulpmiddelen. Evenzoo kan de geneeskunde, steunende op de hulpmiddelen, die physica, chemie en bacteriologie haar verschaffen, enorm veel presteeren, maar ook slechts dank zij die hulp. Zeker, wij kunnen tegenwoordig langs bacteriologischen weg best typhus diagnosticeeren, maar vroeger, vóór de bacteriologie bestond, konden we ook zeer goed die diagnose maken.

De onbewuste functie is een neven-product van ons verkeer met onzen evenmensch; wat zij ons leert, passen we toe in ons dagelijksch leven; maar de wetenschap trekt haar neus op voor instincten en eischt objectieve methoden. Ook in de psychiatrie wil zij niet weten van psychische werkingen en niet toegeven, dat psychische oorzaken ten gronde liggen aan geestesstoornissen, terwijl het zonneklaar blijkt dat psychische werkingen eene latente psychose manifest kunnen maken.

De geneeskunde heeft veel van een lichaamsromp, als men stijfhoofdig de ziel blijft ignoreeren. Zij heeft voor het instinct niets in ruil gegeven, maar zij gaf wel het aanzijn aan eene psychophobie, die ernstige gevolgen na zich kan sleepen.

Eene vrouw, die met hare handen den kost moest verdienen, leed aan een nerveusen stijven nek, die men behandelde met een gipsverband. Ze was reeds een poos ziek en zou stellig hare betrekking hebben moeten opgeven, als Bleuler, toen hij de richtige diagnose gemaakt had, niet tegelijk haar gipsverband had laten afnemen. Zoo handelde hij eveneens bij een gymnasiast, die aan nerveuse rugpijn leed. In beide deze gevallen had de chirurg wervel-caries gediagnosticeerd.

Nog bij een ander geval stond men in beraad om wegens locale pijnen een hypochondriacus melancholicus aan de knie te opereeren. Ziektevrees was de oorzaak van de pijnen, maar om dit in te zien dient men kennis te hebben van de psychische mechanismen, die tot het ontstaan van pathophobie aanleiding geven.

Dan bedenken geneesheeren vaak niet genoeg welk een invloed hunne woorden op zekere gevoelige personen kunnen uitoefenen. Bleuler citeert een geval, waar een oogheelkundige *opticus-atrophie* diagnosticeerde, eene uitspraak, die den patient wanhopig maakte; later bleek dat de diagnose onjuist was. Bij een ander geval van gelijken aard, dat de oogarts voor ongeneeslijk verklaard had, trad zoo groote verbetering van den toestand in, dat patient weer lichten arbeid verrichten kon. Van veel waarde voor den zieke is het buiten twijfel, als men diens gestel door een gepasten leefregel en andere geneeswijzen kan versterken, maar bij deze proceduren is het groote voordeel van de kuur hierin gelegen, dat zij den

geneesheer de gelegenheid schenkt, hetzij langs suggestieven, hetzij langs psycho-analytischen weg, den patient tevens psychisch te behandelen. Het streven van den geneesheer moet zijn om zijn patient het uitzicht te openen iets van zijn leven te maken, hem een levensdoel te helpen vormen! Wat dat betreft ziet men vaak dat leeken doelmatiger met zieken omgaan dan geneesheeren. Onzinnig mag het heeten om een patient een mestkuur te laten doen als men hem daarbij tevens niet doelmatig psychisch behandelt. Het kan soms aanbeveling verdienen de familie te ontlasten van het voortdurend samenzijn met een melancholischen patient; wederkeerig kan de omgeving schadelijk zijn voor den lijder. In beide gevallen is verwijdering van den lijder uit den familiekring noodzakelijk.

Van veel gewicht in de prophylaxis van geestesstoornissen is eene goede opvoeding en eene geschikte beroepskeuze. De kwakzalvers bereiken soms betere resultaten dan de geneesheeren, omdat ze op het zieleleven van den patient weten in te werken. Vooral godsdienstleeraars hebben daar eene groote geschiktheid toe. Kwakzalvers bij het gerecht aanklagen, heeft weinig zin. Beter is het om tot zichzelf in te keeren, in te zien, dat men te kort is geschoten en zijn best doen om de behandeling zijner patienten te verbeteren. Daartoe biedt ons de *medische psychologie* de aangewezen hulp. De philosophische, zoomin als de physiologische psychologie kunnen ons helpen.

Daarom dienen er leerstoelen te worden opgericht om den studenten de gelegenheid te geven die kennis van den samenhang tusschen ziel en lichaam te vergaren, die zij behoeven, willen zij zich een juist begrip vormen van de psycho-pathologische phenomenen. Medische psychologie moet een zelfstandig leervak worden. De richting, die bij dit onderwijs dient gevolgd te worden, ligt voor de hand. Men moet de voorbeschiktheid en de aanleidende oorzaken tot de neurosen bestudeeren, nagaan onder welke omstandigheden psychische verschijnselen zich ontwikkelen bij ziekten in 't algemeen, bij die van het zenuwstelsel in het bijzonder, en daarbij aantoonen in hoeverre en op welke wijze de oorzaken van ziekteverschijnselen van psychischen oorsprong kunnen zijn; en verder eene studie maken van

de gemoedsaandoeningen en speciaal van die met negatieven gevoelstoon.

In de tweede plaats dient de medische psychologie de verstandssfeer te bestudeeren, den bodem, waarop de affekten zich afspelen. Ook mag ze de lichamelijke oorzaken der psychische stoornissen niet over 't hoofd zien; zij moet nagaan b.v. waarom maagaandoeningen stoornis brengen in de opgewektheid van den patient, of wel opsporen de oorzaak van de euphorie, die zoo vaak waargenomen wordt bij lijders aan tuberculose. Zij dient te wijzen op het diagnostisch gewicht van psychische uitwerkingen, aantoonen dat maagstoornissen soms louter symptomen zijn van psychische processen; dat onanie slechts in zooverre schaadt als de psyche er mede gemoeid is; dat deze laatste een uitstekend reagens is voor hormonen zoowel als voor zenuwgiften, vooral voor narcotica en voor andere geneesmiddelen, zoo b.v. darmmiddelen. Nog behoort tot de taak van de medische psychologie, den geneesheer aanwijzingen te geven naar welken specialist hij in een gegeven geval zijn patient ter behandeling zal zenden, naar den psycho-analyticus, den hydrotherapeut, den persuadeur enz., enz. Ook dient zij de oorzaken der ziekten te bepalen; zij mag zich niet tevreden stellen met “overwerking” aan te nemen, maar moet de voorbeschiktheid en andere factoren overwegen, een onderzoek doen naar den invloed van het milieu; zich verder bemoeien met de psychische hygiène. Vele ongelukkige huwelijken kunnen dragelijker gemaakt worden, als de medici inzien, dat vele vrouwen niet slecht of dom, maar ziek zijn.

De opvoeding speelt eene groote rol. Ouders, die zelf abnormaal zijn, kunnen door hun voorbeeld schade aanrichten. Ook de paedagogen dienen medische psychologie te bestudeeren want zonder natuurwetenschappelijk waarnemen op dat gebied, kan men geen vorderingen maken.

Zoo mogelijk moet men voorkomen, dat het geniale in kinderen op school niet-herkend wordt. De paedagoog dient te begrijpen van hoeveel gewicht het gemoedsleven is. Ernstige aandacht verdient de sexueele moraal en het geven van opheldering betreffende de sexueele kwestie. Voorts moet de forensische psychiatrie beter tot haar recht komen. De psychologische beteekenis der genotmiddelen moet worden

verklaard. Het psychisch verband in het sociale leven, in de dichtkunst, in de litteratuur, in de geschiedenis, in den godsdienst dient te worden geleerd. Dan moet de geneesheer, minstens evengoed als andere ontwikkelde menschen, op de hoogte zijn van de psychologische stof, die hem de litteratuur biedt. Eenzijdige opvoeding en denkwijze dient aangevuld te worden door psychologische kennis, zoodat het psychisch verband even goed begrepen wordt als het chemisch en physisch verband.

Slechts algemeene psychologische ontwikkeling kan dat alles presteeren; alleen op die wijze is vooruitgang te verwachten. Om hiertoe te komen moet systematisch onderwijs gegeven worden in de medische psychologie.'

Laat ons, na deze uitweiding omtrent de desiderata voor eene noodige verbetering in het medisch onderwijs, den draad van ons betoog hervatten en doen opmerken dat er bij de officiëele geneeskunst van de kennis en toepassing van phenomenen en krachten, die op een ander nog niet gedesocculteerd gebied thuis behooren - dat van het zoogenaamd spiritisme -, nog volstrekt geen sprake is; terwijl de niet-officiëele, door het geven van geneeskundige adviezen door somnambules en genezende mediums, beweert daarvan nuttig partij te trekken. Waar wij, naar wij meenen met het volste recht, de hypothese van een dierlijk magnetisme - dat als eene in den mensch wonende geneeskracht zou kunnen aangewend worden - als onhoudbaar verworpen hebben en daarmede het bestaan van eene klasse van magnetiseurs-beroeps-genezers hebben veroordeeld, voelen we ons verplicht na te gaan of er eenige waarde mag gehecht worden aan speciale vermogens, die somnambules of 'in trance' verkeerende personen zouden bezitten, buiten en nevens hunne eigenschap van de bekende en wetenschappelijk geduide verschijnselen van dissociatie enz. Wij bedoelen vermogens als: clairvoyance, télépathie enz.

Hierboven wezen wij er reeds met nadruk op, hoe in verreweg de meeste gevallen van dien aard opzettelijk of onbewust bedrog gepleegd wordt door hen, die deze verschijnselen vertoonen; een bedrog, dat gevoed wordt en in de hand gewerkt door de onwetendheid van het publiek en door de zucht naar het geheimzinnige. Toch gelooven wij

dat onder de groote hoeveelheid kaf allicht eene enkele graankorrel kan verborgen zijn.

In stede dan ook van met eene zekere hooghartige voornaamheid de zoogenaamde spiritistische feiten te blijven negeeren, het onderzoek dier verschijnselen als den-wetenschappelijkenman-onwaardig te beschouwen en aldus voedsel te geven aan den drang naar mystiek bij het meerendeel der menschen, zouden natuurwetenschappelijk ontwikkelde lieden beter doen met ook deze verschijnselen op te nemen binnen den kring van hunne onderzoekingen.

Vragen wij ons af welke reden het is, die den natuuronderzoeker weerhoudt om zich met bovengenoemd onderzoek in te laten, dan meenen wij met Henri Bergson[1)], dat wij die zoeken moeten juist in het experimenteel karakter van de moderne wetenschap. Deze laatste heeft de experimenteele methode geschapen, maar daarmede het onbegrensde veld van onderzoek beperkt en daarin steekt, wat sterker is, haar kracht. In vroeger tijden werden waarnemingen gedaan en proeven ingesteld, waar en in welke richting de gelegenheid zich voordeed.

Maar sedert de schepping der experimenteele methode, wordt een feit niet meer naar alle richtingen geobserveerd, maar bepaalt het onderzoek zich tot die eene richting, welke slechts maat en gewicht als richtsnoer kent.

De methode, door den onderzoeker op psychisch gebied gevolgd, is eene gansch andere en moet dat uitteraard zijn. Het valt den natuuronderzoeker moeielijk, ja het is hem vrijwel onmogelijk, afstand te doen van zijne methode van werken, waar hij aan hangt als de werkman aan zijn gereedschap. Prof. W. James duidde het verschil tusschen den beroeps-geleerde en den liefhebber aan door te zeggen, dat laatstgenoemde meer let op de *uitkomst* van een proef, terwijl de eerste meer belang stelt in de *wijze*, *waarop* een resultaat verkregen wordt. De phenomenen op psychisch gebied zijn niet van anderen aard dan die op natuurwetenschappelijk gebied, alleen de methode, die men verplicht is bij de bestudeering van de eerstgenoemde te volgen, houdt

1) Toespraak gehouden door Prof. H Bergson, als president van de Society for Psychical Research te Londen, 28 Mei 1913.

vaak geen verband met die welke toegepast wordt bij het onderzoek van de laatste. De feiten zijn van denzelfden aard, beide aan wetten onderworpen en kunnen in 't oneindige herhaald worden in tijd en ruimte.

Laat ons een oogenblik veronderstellen, dat een menschelijk bewustzijn zonder zichtbare tusschenkomst gemeenschap vermag uit te oefenen met een ander menschelijk bewustzijn, dat er bestaat wat we *télépathie* noemen. Indien dit een feit is, dan is het ook waarschijnlijk, dat het zich herhalen kan tot in 't oneindige. Dan is het zeer goed mogelijk dat die kracht ten allen tijde en overal werkzaam is, echter te weinig intensief om opgemerkt te worden; of wel dat hare werking, op oogenblikken, dat ze zich tracht te openbaren, door hinderpalen geneutraliseerd wordt.

Steeds brengen wij electriciteit voort; voortdurend is de atmosfeer electrisch geladen; we bewegen ons te midden van magnetische stroomen en toch hebben millioenen menschen duizenden jaren lang geleefd zonder iets van het bestaan van electriciteit te vermoeden. Het zelfde kan het geval wezen, wat télépathie betreft. Zooveel is zeker, als télépathie eene werkelijkheid is, dan is zij natuurlijk, zoowel als de electriciteit natuurlijk is en als wij eenmaal hare wetten zullen kennen, gelijk wij die van de electriciteit kennen, dan zullen we niet angstvallig behoeven uit te zien naar het zich voordoen van eene werkelijke hallucinatie om het verschijnsel télépathie te kunnen bestudeeren, evenmin als we nu behoeven te wachten op een zich ontladend onweer om eene electrische vonk te onderzoeken.

De kwestie is, dat we nu eenmaal *télépathie* niet kunnen onderzoeken zooals wij het een physisch, chemisch, biologisch feit doen. Bij hare studie moet eene methode worden gevolgd, die het midden houdt tusschen die, welke gevolgd wordt door den geschiedschrijver en den rechter.

Dergelijke onderzoekingen zijn met scherpzinnigheid en de grootste nauwkeurigheid, gedurende de laatste 30 jaren, verricht door de voormannen van de Society for Psychical Research en dat met een ongehoorden ijver, eene vlijt en eerlijkheid, die een ieder eerbied moet afdwingen. Zij hebben o.a. Bergson geleid tot het gelooven aan *télépathie* zooals hij gelooft aan de overwinning door Holland en Engeland

den 7en Augustus 1588 behaald op de onoverwinnelijke vloot van Spanje. Dat geloof mist wel is waar de mathematische zekerheid, die de demonstratie van het theorema van Pythagoras geeft, mist ook de zekerheid, die de wetten van de zwaartekracht ons bieden, maar het schenkt ons al de zekerheid, die de oplossing van een geschiedkundig of rechterlijk vraagstuk geven kunnen. Dat nu ontstemt den natuur-wetenschappelijken onderzoeker.

Omdat het onderzoek van psychische verschijnselen niet op dezelfde wijze verricht kan worden als dat het geval is met physische en scheikundige phenomenen, staat het hem tegen en beschouwt hij het als niet-wetenschappelijk.

Bergson citeert het volgende voorbeeld:

Hij was een tijd geleden getuige van een tafelgesprek, waarvan het onderwerp was: *télépathie*.

Een der aanzittenden was een groot natuurkundige, een van de leidende mannen der wetenschap.

Na een tijdje toegeluisterd te hebben, sprak hij: ‘al wat u daar vertelt acht ik zeer belangrijk, maar ik raad u aan er niet overijld gevolgtrekkingen uit te maken. Mij persoonlijk is ook een buitengewoon feit van dien aard bekend, een feit, voor welks authenticiteit ik borg blijf, aangezien het mij werd medegedeeld door eene zeer verstandige en absoluut vertrouwenswaardige dame. De echtgenoot van deze dame was officier en sneuvelde in een gevecht. Welnu, op het oogenblik van 's mans dood, had die vrouw het visioen van de stervens-scène; een helder visioen, dat in alle onderdeelen overeenkwam met de werkelijkheid. Allicht zult u geneigd zijn, naar aanleiding van wat ik u mededeelde, dit geval toe te schrijven aan *clairvoyance* of *télépathie*? Maar dan vergeet u alleen één ding, n.l. dat het zoo vaak is voorgekomen dat eene vrouw droomde, dat haar man stervende of overleden was en het later bleek dat de gewaande doode, gezond en wel nog tot de levenden behoorde. Er zijn gevallen, waarbij de feiten uitkomen en die worden wijd en zijd vermeld, maar die niet uitkomen, worden verzwegen. Telden wij alle gevallen bij elkander, dan zou het duidelijk zijn dat het toeval slechts oorzaak is van de coïncidentie.’

Het gesprek dwaalde af naar andere onderwerpen. Eene ernstige discussie had niet plaats, het was er noch de ge-

schikte tijd, noch de geschikte plaats voor. Maar na afloop van het diner, zei een heel jong meisje, dat met gespannen aandacht het gesprek had gevolgd, tot Bergson: ‘Het komt mij voor, dat Dr. H. daareven niet zuiver argumenteerde. Ik begrijp niet, waar de fout schuilt in zijne redeneering, maar een fout moet er in zijn.’ Het jonge meisje had het bij het rechte eind; Dr. X. had ongelijk. Hij vergat acht te slaan op het *concrete* dat er stak in 't verschijnsel. Hij argumenteerde zoo: als iemand droomt, dat een familielid dood of stervende is, dan kan dat waar of niet-waar zijn, hij is dood of niet dood. Als de droom uitkomt, en men wil het toeval als verklaring van het feit, volstrekt uitsluiten, dan dient men eene statistiek op te maken en na te gaan in hoeveel van dergelijke gevallen de voorspelling goed uitgekomen is en in hoeveel niet. Dr. X zag over het hoofd, dat de zwakste plek van zijn argument zit in het feit, dat hij in de plaats van de beschrijving van het concrete en levende beeld - n.l. van het sneuvelen van den officier op een gegeven tijd, op eene bepaalde plaats, met die en die soldaten om hem heen - deze abstrakte formule stelde: ‘de dame heeft in haar droom iets gezien dat waar is en niet slechts eene voorstelling.’ Als wij het feit *in abstracto* beoordeelen, dan moeten wij inderdaad ook in *abstracto* het aantal der gevallen die niet en die wel klopten, met elkaar vergelijken, en misschien komen we dan tot de slotsom, dat er meer tegenvallers dan meevallers zijn. Maar bij die abstrakte beschouwing zien wij het essentieele in het feit over 't hoofd: de *afschildering* van wat de dame zag en welke bleek identisch te zijn met hetgeen op zoo verren afstand van haar plaats greep. Acht gij het mogelijk dat een schilder bij het op-doek-brengen van eene gevecht-scène en alleen steunende op zijne fantasie, door het toeval, zóó begunstigd zou kunnen worden, dat het blijken zou dat hij de portretten van de soldaten, die werkelijk bij het gevecht ageerden, in dezelfde standen als zij destijds innamen, op zijn doek had weergegeven? Natuurlijk niet. De waarschijnlijk heidsrekening, waarop Dr. X zich beroept, zou in dit geval uitmaken, dat dit eene onmogelijkheid is, daar eene scène, waarin bepaalde personen bepaalde standen aannemen, in haar soort een *unicum* is; daar een menschelijk gezicht op

zichzelf reeds een unicum in zijn soort is, en gevolgelijk elk individu en des te meer nog de scène, die ze allen omvat, ontleedbaar is in een oneindig aantal détails, die alle de een van de ander onafhankelijk zijn. Aldus zouden er een oneindig aantal coïncidenties noodig zijn om het toeval in staat te stellen eene reproductie te maken van de werkelijk plaats gehad hebbende scène.

Met andere woorden: eene schilderij, die hare wording aan de fantasie van den schilder dankend, tevens eene treffend gelijkende afbeelding zijn zou van een werkelijk gevoerd gevecht, is eene mathematische onmogelijkheid.

Welnu, de dame, die de visie van het gevecht heeft gehad, heeft die prestatie geleverd; hare fantasie heeft eene schilderij gewrocht. Was die schilderij de getrouwe afspiegeling van iets dat werkelijk plaats had, dan kan het niet anders of zij moet daarbij tegenwoordig zijn geweest of gemeenschap gehad hebben met een bewustzijn dat het voorval heeft waargenomen. Het is onnoodig om hier geslaagde en niet-geslaagde gevallen met elkaar te vergelijken; hier heeft de statistiek niets mede te maken. Een enkel dusdanig geval is voor mij voldoende als ik het beschouw van uit het oogpunt van het concrete dat er in is. ‘Daarom, zegt Bergson, ‘zou ik - als ik met Dr. X had kunnen discussieeren - hem hebben toegevoegd: ‘ik weet niet of de geschiedenis, die u mij verteld hebt, juist is; ik weet niet of de bedoelde dame de visie gehad heeft van de werkelijke gebeurtenis, die ter zelfder tijd, zoover van haar verwijderd, plaats had. Als dat boven allen twijfel verheven was en ik zeker wist, dat zelfs maar een enkel soldaat onder die velen, die aan die dame onbekend waren, haar zoo was verschenen als hij in werkelijkheid was, - welnu, dan, zelfs al zou het bewezen zijn dat er duizenden valsche visioenen gezien worden en dat dit het eenige ware was, dan zou ik het bestaan van *télépathie* of van eene oorzaak - van welken aard ook - die in staat is om ons zaken of gebeurtenissen te doen waarnemen, die buiten het normale bereik van onze zintuigen liggen, deugdelijk en afdoend bewezen achten.’

Alvorens tot het formuleeren van de slotsom van ons betoog over te gaan, willen wij hier nog eerst het oordeel

weergeven van ernstige waarnemers op het gebied van psychisch onderzoek; mannen van hooge wetenschap, aan wier scherpzinnigheid en eerlijkheid niet valt te twijfelen en die eene grondige studie hebben gemaakt van het medium-schap. Wij doen dat speciaal om te laten uitkomen, hoe volkomen onbetrouwbaar de prestaties zijn moeten van zoogenaamde genezende mediums. Wij ontleenen het aan Flournoy's 'Esprits et Mediums':

Er bestaat een sterk contrast tusschen het oordeel van de geleerden, die zich het ernstigst en het meest hebben bezig gehouden met de studie der spiritistische phenomenen - ten opzichte van het vertrouwen dat men schenken kan aan de echtheid der mededeelingen van mediums en de reëele identiteit van de zich manifesteerende geesten - en de overheerschende meening in de gewone spiritistische kringen.

Voor hen, die tot deze kringen behooren, schijnt niets zoo gemakkelijk als gewoonweg te kunnen verkeeren met de geesten der afgestorvenen. Men behoeft slechts een medium te hebben - en met eenige oefening kan een ieder dat worden - om de antwoorden van de geesten te ontvangen door middel van de tafel of van het potlood; en, afgezien van de mogelijkheid soms met spotgeesten te doen te hebben (want er zijn bedriegers onder de gedesincarneerde geesten zoowel als onder ons gewone menschen), is er in 't algemeen geen reden om te twijfelen of de dus verkregen mededeelingen zijn echt afkomstig van de geesten, die zich aanmelden. Onderzoekers daarentegen als die, welke tot de Society for Psychical Research behooren, zelfs als zij overtuigde spiritisten zijn, zooals b.v. Hodgson of Hyslop, zijn van meening dat een waar medium eene zeldzaamheid is en dat niets moeielijker is dan uit te maken wat er echt is in zijne mededeelingen.

De gedachten-wisseling, die Hodgson hield met gedesincarneerde geesten, door middel van de vermaarde Mme Piper, dat medium zonder weerga, vergelijkt hij met een gesprek dat twee hier op aarde, ver van elkaar verwijderde personen zouden kunnen voeren, door tusschenkomst van twee stomdronken boodschappers! En Graham[1)] zegt dat een onder-

1) New facts on our Survival of Death. Hibbert Journal, January 1909. p. 265.

houd met een zich manifesteerenden geest vrijwel gelijk staat met: het schrijven van een brief in den donker, dezen toe te vertrouwen aan een slaperigen postbode, die genoodzaakt, zijn weg door een onbekend land te moeten zoeken, hem te bezorgen heeft aan een tijdelijk en veranderlijk adres, en daarop een antwoord terug te bestellen krijgt, dat gedicteerd is aan een ongeletterden secretaris, die niet altijd den zin begreep van wat hij heeft neergeschreven.

In de tallooze bijeenkomsten van spiritisten is dan ook de kans om eene betrouwbare mededeeling van den zich manifesteerenden geest te ontvangen, zeer gering; veel grooter daarentegen de waarschijnlijkheid dat de mededeeling slechts eene apocryphe compositie is, afkomstig uit den subliminalen brouwketel van het medium en van de personen zijner omgeving.

Als de wetenschap nog beter zal hebben uitgemaakt, hoe hoogst zelden vertrouwbare mededeelingen van geesten verkregen worden en hoe het bijna onmogelijk mag heeten de echtheid van de boodschap te onderkennen, dan zullen ook de spiritistische praktijken meer en meer hunne aantrekkelijkheid verliezen.

Bijgeloof is niet uit te roeien en zal voortleven zoolang er menschen zijn; het zal sterker of minder sterk zijn naarmate het onderwijs, dat gegeven wordt, op een lager of hooger peil staat.

Zoolang verdieping onzer kennis nog niet geleid heeft tot het algemeen aanvaarden van eene ruimere, het menschdom meer voldoening schenkende levensbeschouwing, als het psychisch monisme, zal de godsdienst in alle hare schakeeringen eene behoefte blijven voor den mensch en zullen oprecht geloovigen niet twijfelen aan de mogelijkheid van een - ten hunnen behoeve - direct ingrijpen van de Godheid in de gewone orde der dingen.

Eveneens zullen er steeds eerlijke menschen en bedriegers zijn en de eersten door de laatsten worden beetgenomen.

Tegen onkunde valt te vechten; aan den godsdienst is het beter niet te tornen; tegen bedrog is te waken.

Er zijn bedriegers, die in hunne onkunde, niet weten dat zij bedriegen; maar daarnevens bestaan er ook volkomen bewuste bedriegers.

Het is regeerings-plicht: de godsdienstige gezindheid harer onderdanen te eerbiedigen, de onkunde door goed onderwijs te bestrijden, het bedrog te voorkomen of te verijdelen door leering, door waarschuwingen, door straffen.

Boven alles, in dezen, staat: het steeds voortgaan met de verbetering van het onderwijs.

Naar onze meening, steunende op het hierboven betoogde, zijn: magnetiseurs, somnambules, natuurartsen en de overige onbevoegde genezers, deels bewust, deels onbewust bedriegers, onkundigen, die vaak grove schade toebrengen aan de personen, die zich ter genezing aan hen toevertrouwen.

Eene wijziging in de wet op de Geneeskunst, die den vrijbuiters op dat gebied, een vrijbrief bezorgen zou om op denzelfden voet als deskundige artsen zieken te mogen behandelen, achten wij gelijk te staan met het plegen van een misdaad tegen de gemeenschap, met het toevertrouwen van het scheermes van den barbier aan de handen van een kind.

Laat de wet op de geneeskunst onveranderd en laat men voortgaan haar met mildheid toe te passen om geen martelaars te kweeken. Laat de Vereeniging tegen de Kwakzalverij voortgaan met haar Maandblad uit te geven en de grofste bedriegerijen van de wilde geneeskunst-beoefenaren aan de kaak te stellen. Maar laat ons ook goed doen uitkomen, dat de eenig vertrouwbare en meest gezonde oplossing van de zaak is: het désocculteeren van wat tot nog toe occult scheen; meer licht te brengen, waar duisternis heerscht.

Laat de geneesheeren niet alleen of slechts hoofdzakelijk de materiëele zijde van de ziekte hunner patienten opmerken en belichten, maar zich ook meer vertrouwd maken met hare psychische zijde. Laat de psychische therapie hand aan hand gaan met de somatische geneeskunde.

Laat ten slotte de natuur-onderzoekers niet alleen observeeren wat met passer en weegschaal kan onderzocht worden, maar het geheel van de natuur - waartoe ook het zieleleven behoort -, trekken binnen de grenzen van hunne studie.

Dr. A.W. VAN RENTERGHEM.

Amsterdam, April 1914.

De luimen der metalen.

I.

Diamant kan branden, de achttiende eeuw leerde het, en die eeuw vond ook de brandbaarheid van potlood, en nog leerde die rijke tijd, dat de verbranding van diamant het zelfde gas geeft als de verbranding van houtskool, en een gram van beide stoffen evenveel van hetzelfde gas; hetzelfde gas ontstaat nog eens bij verbranding van potlood.

Het is welbekend, dit gas, in dezen tijd van minerale wateren en geladen bier, en een ieder hoorde van de Doodenvallei op Java en de Hondsgrot bij Napels. Men vreest, en terecht, een ruimte waar er veel van is, maar de geheimzinnige huivering die de eerste menschen beving, aan wie het bestaan van een luchtvormige stof - en toch geen lucht - duidelijk werd, wij kennen ze niet meer. Zooveel jaren al zijn wij vertrouwd met allerlei gas, en het is met bewondering en niet met schrik, dat wij in een glas spuitwater die kleine belletjes parelen zien; ja, knapen en meisjes spreken van koolzuur alsof het niets was en willen zelfs na zeer weinig aansporing van koolzuuranhydried spreken. Ook hoeft ge hen niet lang te ondervragen om te vernemen van een proef, die uit dat kleurlooze gas een zwart aanslag haalt, koolstof en anders niets, en of het gas verkregen was uit diamant dan wel uit houtskool of potlood; of uit krijt gehaald met zuur dan wel met hitte, telkens zal het helder kalkwater troebel maken en telkens zal men dat zwarte aanslag er uit kunnen tooveren. Dat alles weten de knapen, want de wereld

gaat snel en het beste weten der geleerden van voorheen wordt al gauw gemeengoed der kleintjes.

De gewoonte is de vijandin der verbazing, maar dit blijft toch nog lang treffen, dat diamant, potlood en houtskool eigenlijk de zelfde stof zijn, en zeker is er nog geen tweede geval bekend, waarin de natuur zoo sprekend haar luimen toont.

Want de knapen weten nog iets: koolstof is een *grondstof;* het is door géène ons bekende kracht te ontleden, en men mag dus niet gelooven dat diamant en houtskool misschien mengsels zouden zijn van twee of meer stoffen op verschillende wijze gemengd. Neen, vraag het maar aan uw zoontje van vijftien jaar en hij zal het u zeggen: er is niets aan te doen: diamant en houtskool zijn één en de zelfde stof, de onsplitsbare koolstof.

Sterker geval van dien aard is er niet, maar ook andere zijn niet te versmaden. Want is het niet treffend, dat de vergiftige, lichtende, witte en terstond brandende fosforus door bloote verhitting rood wordt en in dien staat weinig vergiftig is en weinig of niet meer licht en veel moeilijker brandt? En toch kwam er niets bij en niets ging er af: het was phosphorus en het bleef phosphorus en wel de onsplitsbare stof, die in de rij der grondstoffen een plaats heeft.

En bij zwavel zijn de verschillen wel nog minder in kracht, maar des te meer in aantal. Lieve Hemel, zwavel heette lang een duivelsstof en het is dan ook waarlijk wel of de duivel zich weert in de kuren van dat goed. Want niet alleen heeft men ruitvormige zwavel bij lage en naaldvormige bij hooge warmte en meer nog, maar als ge zwavel smelten gaat, dan is het nòg niet uit. Doe het maar eens en ge zult er van schrikken. Want zwavel smelt maklijk en ge krijgt een beweeglijke vloeistof; maar als ge verder verhit, in eens wordt de vloeistof dik en taai en ge kunt het bakje omkeeren zonder dat er iets uitloopt. Nog heel wat hooger moet ge verwarmen om weer vloeistof te krijgen, die bij afkoeling nog eens eerst taai en dan weer beweeglijk en kort daarna vast wordt. Maar ook daarmee is het nog niet uit, want de kuren zetten zich voort in den damp van zwavel: veel meer dan bij andere dampen verandert de zwaarte met verwarming: de grillen van den zwavel bestaan voor den vasten, den

gesmolten en zelfs voor den dampstaat - en meer kan men toch waarlijk niet verlangen.

Maar wat *is* dan toch eigenlijk koolstof? Is het doorschijnend en hard, of bros en week en zwart? En is phosphorus vergiftig of niet? En zwavel ruit of naald?

Meneer, als u het mij vraagt, weet ik het niet en als u het mij niet vraagt, weet ik het óók niet. Maar vraag u zelf wat water nu toch eigenlijk is, vast of vloeibaar, en als u daarop u zelf goed antwoorden kunt, vertel dan aan de scheikundigen of zij koolstof, de scheikundige grondstof koolstof wel te verstaan, hard dan wel week zullen noemen.

II.

Koolstof, phosphorus, zwavel behooren tot die eene helft der grondstoffen, welke, van de andere met niet zeer scherpe grens gescheiden, de helft der *niet-metalen* genoemd wordt. De naam, als vinding niet veel waard, is nog altijd beter dan *metalloïden* of *metaalachtigen*, maar alle drie bewijzen zij, dat men bij de stichting der scheikunde van onzen tijd, in het begrip *metaal* een bijzonder houvast vond.

Wellicht rekende men het toen ook tot de kenmerken der metalen, dat zij vrij waren van die verwarrende veelvormigheid, welke bij koolstof, bij zwavel en wat later bij phosphor gevonden werd. Dacht men dit inderdaad, men kon langen tijd droomen goed gedacht te hebben, want het duurde vele tientallen van jaren eer men de grillen van koolstof bij een metaal terugvond en dan nog gold het 't tin, dat toch al een raren draai in zich had, en bij velen niet voor een metaal van zuiver bloed doorging. Maar men vond ze er dan toch en niet weinig ook, en het was voor de Hollandsche wetenschap vooral weggelegd in de kuren regel te ontdekken.

Maar niet de kuren zelf. Een Duitscher eerst, en later, en met meer studie en besef, een Rus waren het, die een merkwaardige verandering in tin opmerkten, en de laatste begreep al zeer goed dat hier niet van een onzuiverheid of een vervalsching van het metaal sprake was, maar de eigen aard ervan de grillen meebracht.

Wat bij tin in het grof gezien werd, is inderdaad bevreemdend genoeg, en men kan het den handelaars niet kwalijk nemen, zoo zij eerst aan kwade trouw dachten. Een groot blok Banka-tin, 30 à 40 kilo zwaar, was uit elkaar gevallen tot een grauw poeder; bij andere blokken was er eveneens bederf, schoon minder vèrgaand; weer andere in de zelfde bergplaats zagen er nog gaaf uit; niets was daar gebeurd om zulk een verandering te verklaren en de handelaar kon moeilijk aan iets anders dan aan ondeugdelijkheid van het metaal denken. De Russische geleerde echter dacht wel aan iets anders en giste terstond, dat het blok noch onzuiver geweest, noch bedorven was, doch door de werking van langdurige strenge koude in een anderen toestand geraakt. De proef bevestigde de gissing en leerde ook een sterke uitzetting van het tin bij den overgang in den nieuwen vorm; tevens was nu het uiteenvallen verklaard: de verandering geschiedt niet gelijkmatig, doch op sommige punten ingetreden en op andere nog niet, doet zij plaatselijk geweldige spanningen ontstaan, door welke het eene stuk van het andere wordt gerukt en het heele blok gaandeweg verbrokkelt tot korrels, die dan aan hun oppervlakte roesten.

Zoo in hoofdzaak waren de bevindingen en gedachten van den Russischen geleerde, maar het duurde nog wel een kleine dertig jaren vóór die tinkuur onderzocht werd met alle middelen der nieuwere wetenschap en het was een Hollandsch geleerde, die, op aansporing van een anderen Hollander en in samenwerking met een derden, dit vaderlandsche onderwerp op de pijnbank bracht, want men mag toch waarlijk zeggen, dat geen volk haast zoo nauw bij het tin betrokken is als de heerschers over Banka en Biliton.[1)]

Met alle middelen, en die zijn vele, van de nieuwere wetenschap, en de ervaringen der Hollandsche heeren waren dan ook velen in getal, en zeker veel meer en meer verwikkeld dan hier kan worden uiteengezet. Hier zij alleen gezegd, dat de Rus zeer goed gezien en gedacht had; dat tin, het ons allen zoo wel bekende fraaie witte metaal, alleen

1) Op aansporing van prof. Bakhuys Rooseboom onderzochten E. Cohen en C. van Eyk het geval van het tin.

boven 18 graden in dien staat blijft, maar daar beneden vroeger of later in een anderen overgaat, in een tweede tinsoort, die grauw is en minder zwaar, belangrijk, wel twintig procent minder zwaar, en eerder uit de witte soort wordt geboren, naarmate het metaal van lager temperatuur te lijden heeft. En ook dit zij nog verhaald: wat de handelaars reeds vonden, vond de wetenschap eveneens, want de verandering van het tin bleek om zoo te zeggen *besmettelijk* te zijn. Een gaaf wit blok rot veel gauwer weg, als het met eenige korrels grauw tin in aanraking is en het eenige eenigszins werkzame middel om wit tin ook in de kou wit te houden, heeft men in de zuivering der bergplaatsen van alle sporen grauw tin. Men kan van een ontsmetting spreken en de naam *tinpest* werd in kringen van wetenschap, handel en metaalbedrijf al spoedig gangbaar.

III.

Het geval van tin staat vast en geeft veel te denken. Wat moeten wij hier in de gematigde luchtstreek van onze tinnen kroezen, pannen, lepels en doozen gelooven? In de meeste tijden van het jaar is de temperatuur beneden 18 graden, meestal dus moesten wij ze niet wit en blinkend, doch grauw en dof zien, en het rotten van tin alleen in de tropen onbekend zijn. Zoo erg echter is de zaak blijkbaar niet, maar hoe erg dan wèl? Maken de geleerden ons misschien onnoodig bang en zijn de ervaringen van hun werkplaats wel van belang voor het gewone leven?

Op deze vragen ligt het antwoord klaar. Men heeft niet te vreezen voor een stukrotten, zoo maar dadelijk, van een tinnen kroes of schaal, maar wel is het gevaar gansch niet denkbeeldig bij oude voorwerpen en dingen die men voor langen duur bestemt. En zulke zijn er, juist van tin. Orgelpijpen wil men liefst eeuwen lang behouden, en bij orgelpijpen is dan ook bederf menigmaal gevonden. Tinnen penningen sloeg en slaat men voor langen tijd en in musea is het rotten van tinnen penningen veelvuldig gezien. Wat tin is, verdraagt de eeuwen niet, tenzij men zorgt voor een warmte van meer dan achttien graden altijd, en niets is minder sprookjesachtig dan de bewering dat dingen van tin

in gematigde luchtstreken de oorzaak van hun verderf in zich dragen. Niet de lucht, niet de vochtigheid verteert hen, doch de eigen aard van het metaal, die hen dwingt in den grauwen vorm over te gaan en daarbij te zwellen tot berstens toe.

Het geval van tin dan staat vast. Doch tin is maar één metaal en het zou een troost zijn zoo wij op de bestendigheid der anderen althans konden zweren.

Een der Hollandsche geleerden, die de tinpest onderzocht, ontdekte jaren later[1)] een tweede kwaal bij die zelfde stof, een andere kwaal, die niet alleen uit den eigen aard en de warmte ontsproot, doch uit den *gepersten* staat, waarin tinblad verkeert. De *forceerziekte* noemde hij deze nieuwe zwakheid, want het bleek werkelijk de dwang te zijn waaraan het metaal bij de persing onderworpen werd, die het later opbrak. De dwang was aan de oppervlakte van den meesten invloed, en op den duur kwam er een strijd tusschen de bovenste en de lagere strooken van de metaallaag, die ook weer tot barsten voerde. En als waarlijk de persing de schuld had, moest dan niet ieder ander metaal aan hetzelfde ongemak lijden? Dat stond te vreezen en inderdaad, de vrees bleek gegrond: geperste metalen, en nu niet tin alleen, zijn vergankelijk, want hun kunstmatig gespannen staat zoekt den ongedwongenen terug en de minder gedwongen deelen rukken daarbij aan de meer geperste: er is niets aan te doen.

Niet alleen tin dus, maar alle metalen kunnen lijden aan die forceerziekte, maar zijn zij allen ook vatbaar voor die eerste kwaal, die het tin zoo door en door verwoest, de tinpest, of blijft die ramp hun bespaard?

Het is eerst in den laatsten tijd, dat prof. Cohen in deze zaak tot wel omschreven uitkomsten kwam, en men kan het een zeer vruchtbaar jaar noemen voor de scheikunde der metalen, het jaar 1913, daar zooveel feiten toen in Utrecht werden gevonden tot steun van de stelling, dat geheel de metaalwereld onbestendig is en zij allen aan die verandering onderworpen zijn, welke bij tinnen voorwerpen reeds zoo vele groote verwoestingen aanrichtte. Wel is de rotkracht

1) E. Cohen in 1909.

bij andere metalen lang zoo sterk niet, maar zij bestaat en zij zal aan de wetenschap allereerst en waarschijnlijk aan de bedrijven al spoedig vele, zeer vele nieuwe opgaven stellen.[1)]

Tin was het eerst alleen, maar koper, zink, cadmium en bismuth staan nu al op de lijst, en voor goud en antimoon kwamen er reeds aanwijzingen.[2)]

Hoe komt men op de gedachte dat het met een zeker metaal niet pluis is?

Het zal den lezer niet onbekend zijn hoe de wetenschap zoekt naar, en vindt zooals zij hoopt, die grootheden, welke zij *physische constanten* noemt; grootheden, die nauwkeurig in cijfers zijn te brengen en voor iedere wel omschreven zuivere stof een voor die stof in het bijzonder vast getal geven. Het smeltpunt is er een en een der meest algemeen bekende: een bepaalde zuivere stof heeft onder bepaalde omstandigheden een voor die stof kenmerkend smeltpunt. Water smelt bij nul graden en lood bij 324; tin bij 232 en zink bij 419. Verontreiniging van de stoffen verandert het smeltpunt en aan het smeltpunt kan men dus ook zien of een zekere stof al dan niet zuiver is.

Maar andere eigenschappen gedoogen een nog veel nauwkeuriger omschrijving met cijfers dan het smeltpunt en de wetenschap heeft er zich al lang mee bemoeid. Reeds vijftig jaar geleden onderzochten Engelsche geleerden allerlei metalen op hun vermogen om den elektrischen stroom te geleiden en vonden daarbij vreemde dingen. Het geleidend vermogen moet óók zulk een *vast getal* van een stof zijn, maar bij het metaal bismuth kregen zij sterk verschillende waarden voor draden, die dadelijk onderzocht werden en andere, die vóór het onderzoek eerst een paar dagen aan de hitte van kokend water waren blootgesteld en dan weer afgekoeld: niet de aard van het metaal alleen, naar het scheen, maar ook wat de draad doorleefd had, de *vóórgeschiedenis* van den draad, gaf een bepaalde waarde aan het geleidend vermogen.

Deze heeren zelf lieten het daarbij, en een halve eeuw lang

1) Met prof. Cohen werkten over de zoogen. allotropiën der metalen in de laatste jaren samen de heeren A. Moesveld en W. Helderman.

2) Over goud en antimoon spreekt schrijver dezes volgens persoonlijke mededeelingen van prof. Cohen.

schonk niemand veel aandacht aan hun arbeid. Maar goed werk draagt meestal vroeg of laat vrucht en die zonderlinge uitkomsten gaven eindelijk aan prof. Cohen te denken en te werken.

Voor een bepaalde stof in zuiveren staat en onder bepaalde omstandigheden gelden nauwkeurige cijfers. Maar, men denke aan diamant en houtskool, aan rooden phosphor en witten, aan zwavel als ruit en zwavel als naald. Telkens heeft men een zelfde stof, maar in zeer verschillende staten, en *voor iederen staat zijn de vaste getallen van ander bedrag*. Diamant is veel zwaarder dan houtskool, roode phosphor zwaarder dan witte. Het grauwe tin, zooals reeds bleek, is belangrijk lichter dan het witte, mooie, blinkende. Stel eens, dat de bismuth-draad door de verhitting in een anderen staat was gekomen en na de afkoeling in dien staat gebleven, men zal dan voor de vaste getallen andere waarden vinden moeten dan voor bismuth, dat niet verwarmd was, en de invloed van de voorgeschiedenis wordt duidelijk. Doch màg men dat onderstellen? Is het niet veeleer geboden om te gelooven, dat het bismuth na de afkoeling weer den eersten staat met alle eigenschappen terugkreeg?

Doch hier dringt een nieuw begrip naar voren: dat van de *snelheid* of de *traagheid* van den overgang in een anderen staat. Wit tin zal bij lage temperatuur grauw tin worden, doch dat gebeurt maar niet zoo in eens. En bismuth kan worden verwarmd en daarna gekoeld en dan in hoofdzaak gebleven zijn wat het in de warmte was, en dus blijft het geoorloofd aan de voorgeschiedenis te hechten. En dat deed de onderzoeker, en hij voer er wel bij. Want met dwingende proeven toonde hij het bestaan van twee staten voor bismuth, in vaste getallen verschillend, en met overeenkomstige proeven toonde hij het zelfde voor verscheidene andere metalen.

IV.

Het wil heel wat zeggen deze uitkomst.

Van tin - want dat blijft nog altijd het meest sprekende geval - zijn twee staten: het witte tin en het grauwe. Beneden achttien graden kan alle witte tin den overgang naar den grauwen vorm beginnen en het doet dat menigmaal.

En menigmaal met groote avonturen. Maar ook als zulke avonturen uitblijven aan den buitenkant, is bij vele metalen de overgang van binnen al aan het werk en wat wij een blok metaal noemen, kan meestal geacht worden reeds meer dan één staat er van in zich te dragen; bijna ieder stuk metaal is te beschouwen als een *mengsel* van meer dan één soort.[1)]

Wel is waar *schint* het gevaar voor de meeste metalen niet groot. Bij bismuth bijv. is de temperatuur die de twee staten scheidt, vijf en zeventig graden, en allicht zou men dus het bismuth wèl voor een enkelen vorm houden, want die temperatuur wordt in het gewone leven nooit bereikt, laat staan overschreden. Maar men vergeet dan één ding. Alle stukken metaal zijn gesmolten geweest vóór wij ze als baren, staven of pannen zien. Ieder stuk bismuth was dus eenmaal twee-honderd-zeventig graden heet voor het baar of staaf werd en kwam dan bij de stolling in den staat van *boven* vijf en zeventig. Het baat ons niet of wij al bij lage warmte leven, integendeel, de zaak wordt er erger op: het gesmolten en gestolde metaal komt in een omgeving waarin het niet thuis hoort met den staat, dien het eerst aannam, en de dwang naar den anderen staat is in de omgeving altijd werkzaam. Er is dus niets aan te doen: ieder stuk bismuth moet als een mengsel worden opgevat, zoolang het tegendeel niet bewezen is.

Nu zijn bij dit metaal de verschillen der staten in dichtheid niet zoo groot, dat men een zoo snel stuk-rotten als bij het tin te vreezen heeft, en het gevaar is dan ook voor het dagelijksche leven van minder belang, maar de wetenschap eischt groote nauwkeurigheid, en haar is het volstrekt niet onverschillig of een stuk bismuth uit één soort dan wel uit een mengsel van twee bestaat, en zoolang zij niet weet in welke hoeveelheid die twee met elkaar gemengd zijn, vertrouwt zij de eigenschappen niet. Slecht omschreven toestanden zijn haar een gruwel, en een der gewichtigste uitkomsten van dit vruchtbare jaar is wel de overtuiging, dat de *vaste getallen* van bismuth en vele andere metalen herzien moeten worden.

1) Om een bijzondere reden is juist bij tin niet voor een mengsel te vreezen, zoo het stuk van buiten gaaf is.

Ik durf niet raden voor hoeveel Jaar prof. Cohen met deze slotsom aan de heeren natuurkundigen werk en hard werk heeft opgegeven.

V.

Maar hoe zal men ze ooit bepalen, die getallen, vraagt men wellicht, als de metalen steeds in een toestand van overgang zijn? Het onderzoek zelf eischt tijd, en als nu het voorwerp in dien tijd verandert, hoe kan men er dan iets zékers aan vinden; hoe, om een voorbeeld te nemen, kan men de dichtheid van een stuk zink in een nauwkeurig cijfer uitdrukken, als het voortdurend in een andere soort verandert; wat beteekent een cijfer zoo het gevonden is voor een stof die ieder oogenblik een ander cijfer hebben moet?

Het bezwaar, hier aangeduid, ziet er zeker ernstig genoeg uit, zoolang niet is gewezen op de kunstgrepen van het vak en in het bijzonder op die, welke uitgaan van de middelen tot *vertraging van den overgang*.

Nemen wij alweer tin. Onweersprekelijk is déze stelling, dat wit tin beneden achttien graden naar de grauwe soort zal overgaan en dus afnemen in dichtheid. Maar die verandering gaat nooit met bliksemsnelheid, en bij temperaturen weinig beneden achttien zelfs zeer langzaam. Een stuk tin, dat kort geleden gesmolten was en daarna gestold, zal men na eenige uren, zoo niet na eenige dagen kunnen onderzoeken zonder vrees voor een eenigszins voelbare wijziging in de dichtheid, voor zoover de overgang er mee te maken heeft, en voor de andere eigenschappen geldt het zelfde. Heeft men reden om het bezwaar toch te vreezen, de wetenschap is niet zonder wapen. Zij past dan het middel toe, door de Duitschers *abschrecken* genoemd: het stuk metaal, bismuth bijv., eerst lang genoeg bij hoogere warmte gelaten om geheel den staat van die temperatuur aan te nemen, wordt plotseling zeer sterk afgekoeld; zóó snel zelfs, dat de gevaarlijke temperaturen overschreden werden vóór zij kwaad konden doen, en het bismut, vóór het weet wat er aan overkwam, tè laag een temperatuur bekwam om snel of zelfs vrij snel te veranderen: zonder vrees kan men

dan bij gewone warmte de dichtheid bepalen, en wat men vindt is nu de dichtheid behoorende bij den staat van *hoogere* temperatuur.[1)]

Want het is misschien niet overbodig te herhalen dat men voor de hier besproken kwaal ook niet àl te bang moet zijn, en met name metaalbrokken van redelijken omvang het lang kunnen uithouden vóór zij teekenen van verval vertoonen.

Inderdaad, zoo erg als met tin, is het met tin alleen, en zelfs tinnen kroezen en pannen zien wij niet zoo maar dadelijk uiteenbrokkelen: er zijn meestal fijne middelen noodig om de verandering te bewijzen.

Bij dat bewijs heeft men veel nut van een zeer eenvoudig werktuig. *Dilatometer* noemen het de geleerden en het heeft veel weg van een reusachtigen thermometer. In een flesch van een tiende liter inhoud brengt men in kleine stukken een flinke hoeveelheid van het metaal, dat waarschijnlijk in twee staten voorkomt; men vult de flesch verder met olie en smelt aan den hals een lange en nauwe buis, die over een zekere lengte eveneens met olie gevuld wordt. Nu krijgt het toestel een plaats in een bak met water dat langzaam, zeer langzaam in warmte stijgt en men gaat na hoe de olie in de buis rijst of daalt. Inderdaad ziet men eerst een kleine en gelijkmatige rijzing, want olie en metaal zijn natuurlijk onderworpen aan de *gewone* warmteuitzetting. Maar eindelijk, bij een zekere temperatuur, is de rijzing ongemeen groot, of wel een daling treedt in. De temperatuur van het bad laat men dan wat zij was; de rijzing of daling blijft aanhouden en kan dan niet meer komen van de gewone warmteuitzetting; het metaal gaat over in den anderen staat, waarin het een andere dichtheid heeft en langzaam maar zeker treedt het dien nieuwen staat in. De onderzoeker zou kunnen roepen Heurêka, maar gewoonlijk zegt hij alleen: ‘ik ben op of over een *overgangspunt*; en nu moet ik dat punt, die temperatuur nauwkeurig *vastleggen*’.

Veel vakpraat is hier misplaatst, en ik zeg daarom alleen, dat er middelen zijn om het onderzoek sneller te doen loopen. En dat is maar goed ook, want naast die middelen staat veel

1) Misschien zou men voor ‘abschrecken’ het hollandsche woord *dollen* kunnen nemen. Door het *dollen* komt een os plotseling in een anderen staat, en wel door een zeer grove behandeling.

tegenwerking. Zoeken is sukkelen, dat is de regel; ‘als het dadelijk goed gaat, gaat het waarschijnlijk fout’, zei van 't Hoff eens: de natuur maakt het den werker liefst moeilijk.

En vele bezwaren ondervond dan ook de bespieder van de metaalluimen, en hij zal er nog wel méér ontmoeten, - want zóó is de regel.

VI.

Ik zeg het nog eens: men zij niet àl te bang voor onze metaalwereld. De omstandigheid alleen dat de verandering zoo vertraagd wordt in alle stukken die een zekeren omvang hebben, die niet gepoederd zijn, maakt het gevaar veel geringer dan het lijkt, en ook is de gevaarlijke aanraking met een zout maar bij uitzondering gegeven. En eindelijk, dan eerst zal de kans op stukrotten groot zijn, als de staten in dichtheid belangrijk verschillen. Dit echter schijnt alleen bij het tin zoo te wezen.

Maar het geval van tin blijft dan ook een sterk waarschuwend voorbeeld. Blokken rotten, penningen rotten, orgelpijpen rotten, en er is daartegen niets te doen dan dat men voor behoorlijke verwarming zorgt en aangestoken brokken verwijdert. De onverbiddelijkheid der natuur komt bij het tin al zeer sterk uit en het tin kan ons leeren wat in mindere, veel mindere mate voor andere metalen te vreezen is. En misschien vond men in de bedrijven reeds menig vreemd verschijnsel, dat nu opgehelderd kan worden uit de leer der veranderlijke staten, doch in het bedrijf zelf bekend is als een der vele kleine en rare beproevingen, waarbij men maar berusten moet. Misschien, als de nieuwe leer meer bekend wordt, dagen van alle kanten feiten op en krijgt de onderzoeker in eens een overvloed van ervaringen tot zijn beschikking, waar hij nu nog maar met de feiten van zijn eigen werkplaats in voeling was. Zoo is het gegaan met de tinpest, zoo is het gegaan met de forceerziekte, en zoo zal het wellicht met de andere metaalgrillen ook gaan. Ja, het gáát reeds zoo, want ook onder de drukletters heeft men zoo iets als een pest gevonden, en het kwam al bij een handelaar op de wetenschap er bij te halen en een eerste onderzoek in het laboratorium maakte ook voor het *antimonium* - een der bestanddeelen van de letterstof - een overgangspunt waarschijnlijk. Laat de leer

maar meer bekend worden en de bedrijven zullen hun bijdragen geven, want zij hebben er veel te veel belang bij om goed ingelicht te zijn.

Dit dan is te voorzien. En ook te voorzien, is, dunkt mij, dat de nieuwe leer over de metalen de scheikunde in aanraking brengt met een vak waaraan zij voor haar naaste behoeften gewoonlijk maar weinig heeft te denken, met de *geschiedenis*, en nu niet alleen met de geschiedenis der natuurwetenschap, maar met de staatkundige geschiedenis, de geschiedenis van de bedrijven en het meest van al met de geschiedenis van het *muntwezen*. En omgekeerd zal de geschiedkundige van staat en staatshuishouding en vooral die van het muntwezen zich gedwongen zien om meer dan hij deed met de scheikunde zich te bemoeien.

Van dit alles zal veel al spoedig duidelijk zijn aan hem die overweegt, dat de oude munten - ik bedoel die der antieke wereld - metaalbrokken zijn, eeuwen lang aan zich zelf overgelaten. Wel is waar bleven velen er van eveneens eeuwen in den grond en dan blootgesteld aan de werking van vochtige en vaak zouthoudende aarde, maar dit behoeft voor de scheikunde geen nadeel te zijn, en het is best mogelijk dat de oude gouden munten kostbare bijdragen zullen leveren voor de leer van de onbestendigheid der metaalwereld.

Voor goud namelijk is reeds een eerste aanwijzing op verandering in staat gevonden, en mocht die aanwijzing juist zijn, het wordt zeer waarschijnlijk dat de gouden munten van Lydiërs, Perzen en Grieken niet meer zijn wat zij waren en in hun dichtheid afwijken van gouden voorwerpen uit later eeuwen, die eerst onlangs, om zoo te zeggen, smelting en slag ondergingen.

VII.

Men moet zich de oude volken vooral niet voorstellen als kinderen in besef van wat een goed muntstelsel waard is, en te veel beginners in handel en beschaving om voor de prijsverhouding van metalen niet te voelen. Is zulk een kinderlijke tijd er ooit geweest, het was dan vóór de eerste muntstempeling en lang daarvoor. Want al eeuwen

lang werd met goud en zilver geruild, maar dan naar het gewicht, en de eerste die een stempel sloeg, was een man van nieuwe gedachten, die het ruilverkeer wou helpen en door den stempel een waarde en een gewicht waarborgen met het gezag van zijn naam. En laat ons buiten de twistvraag blijven wie het eerst een munt sloeg, een Griek of een Lydiër: de oudste gouden munten zijn zeker van Lydischen oorsprong en over de gouden munten wil men hier alleen spreken.[1)]

Maar die oudste gouden munten hadden nog een groot gebrek: zij waren niet van *zuiver* goud en het gehalte was noch standvastig, noch nauwkeurig bekend, en al getuigt die eerste poging van groot inzicht, een tweede kon nog zeer veel verbeteren.

Die oudste munten bestonden namelijk uit een mengsel van goud en zilver, in Lydië als delfstof gevonden, dat een bleek-geele kleur had en toen, gelijk ook nu nog, *elektron* werd genoemd, evenals het barnsteen dus. De kleur kan bleeker en minder bleek zijn, en de menschen van dien tijd zagen dat ook wel en schatten zeker niet alle stukken elektron even hoog. Het ruilverkeer was nog niet genoeg geholpen met zulke munten van ongelijk gehalte, en een groote dag moet het heeten, toen eindelijk munten van *zuiver* goud werden geslagen.

De man van dien grooten dag was waarschijnlijk niemand anders of minder dan koning Kroisos - of zoo men liever wil - Cresus, die door Cyrus onttroond en de held werd van allerlei mooie vertellingen, maar blijkens de munten nog iets anders was dan een sprookjeskoning. Croesus liet de munten van elektron in omloop, maar daarnaast gaf hij munten van nagenoeg zuiver goud uit.

Waarom deden zijn voorgangers dat niet? Waarschijnlijk omdat in hun tijd de kunst om elektron in goud om te zetten nog niet bekend was.

Wij raken hier aan de geschiedenis der bedrijven en al dadelijk in een punt, waarover zeer veel te zeggen is. Maar de oudste munten van nagenoeg zuiver goud zijn van Cresus - dat mag uitgemaakt heeten - en Darius na hem en andere

1) Het is echter zeer wel mogelijk, dat de *zilveren* munten evenveel, zoo niet méér kunnen leeren over de staatverandering der metalen.

antieken maakten eveneens munten van zuiver goud en al dat goud kan met een zeer rond cijfer twintig tot vijf-en-twintig eeuwen oud heeten.

Men kan er zich over verwonderen, over die bereiding van zuiver goud in den ouden tijd en in groote hoeveelheden, maar mag ze niet ondoenlijk verklaren. Zelfs vóór Cresus schijnt er al zuiver goud in gebruik te zijn geweest, ook als ruilmiddel, in den vorm van staven, en al zou men een deel van dit metaal voor gedolven goud verklaren, de oude schrijvers spreken te vaak en met te veel bijzonderheden (schoon nog altijd niet genoeg) over het *afkoken* van zilverhoudend goud om ons niet aan een bedrijf te doen gelooven en er is dan ook werkelijk een scheikunde, die met beginnersmiddelen en zeer veel moeite en omslag tot een vrij zuiver goud voert. De zuivering van het gemengde goud is een antiek bedrijf geweest, men moet het aannemen, en door koning Croesus' wellicht al tot een staatsbedrijf verheven.

Koning Darius en zijn opvolgers volgden Cresus' voorbeeld en tot ons geluk, want van hun darieken, ook buiten Perzië zeer verspreid, bleven er velen bewaard, zij leveren stof van meer dan twintig eeuwen oud.

VIII.

Misschien vraagt iemand of men met weinig moeite nog niet veel, onnoemelijk veel oudere stukken goud kan krijgen? Als men een groote of kleine klomp goud uit den grond opdelft, heeft men toch een brok, dat misschien duizende, misschien honderdduizend eeuwen in den grond leî, en dus al de munten van Cresus en Darius tot historische zuigelingen maakt. Waarom richt men zich niet tot zulke brokken en bepaalt men niet hun dichtheid vóór zij versmolten of wat ook worden? Ouder bewijsstukken zal men toch bezwaarlijk ooit vinden.

Inderdaad, klompen goud, groot en klein worden opgedolven en zijn menigmaal van hoog gehalte. En men vindt ook allerlei opgaven over de dichtheid. Maar wat is het geval? De dichtheid is volstrekt niet zoo maklijk te bepalen, met de gewenschte nauwkeurigheid althans, als de leer van den areometer, den pyknometer en de hydrostatische weging

schijnt te zeggen, en meer dan één geleerde deed opgaven over de dichtheid van natuur-goud, aan welke wij niets meer hebben, daar hij in gebreke bleef te vertellen hoe hij werkte, of wel zulke geringe hoeveelheden erts nam dat wij zijn uitkomsten, voor welke werkwijze ook, niet vertrouwen kunnen. Ook is men met brokken en brokjes erts er nooit zeker van dat zij niet kleine holten hebben van binnen, en de oneffenheden van buiten maken een nauwkeurige bepaling ook weer lastig uit te voeren. Eindelijk, zonder kennis van de scheikundige samenstelling van het blok, is men met de dichtheid nog maar half geholpen, want volkomen zuiver goud wordt nooit, nagenoeg zuiver goud lang niet altijd gevonden, en ieder bijmengsel wijzigt de dichtheid op zijn eigen manier. Het is waar, de laatste overweging raakt ook de munten, maar in de andere punten is men met hen veiliger uit dan met brokken natuur-goud.

Tot de munten dan zal men zich moeten richten en laat ons nagaan wat men aan de munten hebben kan.

Juist dertig jaar geleden heeft een Duitsch geleerde van groot geweten en kundigheid, K.B. Hofmann, een voorbeeldig onderzoek gedaan over de dichtheid van oude elektronmunten. Hij begreep ten volle de moeilijkheden van zulk een oogenschijnlijk dood-eenvoudige opgave, de moeilijkheid vooral daarin gelegen, dat de munten meestal klein zijn, en dus het gewichtsverlies in water ook gering is. Een gouden munt van tien gram zal om en bij de vijfhonderd milligram in water verliezen en vele munten wegen minder dan tien gram: het komt dus op de kleintjes aan en niet weinig, en Hofmann wist het te brengen tot proeven waarbij hij van een half milligram gewichtsverschil nog zeker was. Na afloop van een bepaling ging hij aan het rekenen, en aannemende voor de dichtheid van goud en zilver in de munt de waarden die men tegenwoordig voor de zuivere metalen stelt, nadat deze gesmolten en dan weer afgekoeld zijn; aannemende ook niets dan goud en zilver in de munt, rekende hij ongeveer zooals een schooljongen rekent bij de wet van Archimedes (men noemt deze wijze van rekenen, als ik het wel heb, de *mengingsrekening*) en vond dan: zóóveel deelen goud naast zóóveel deelen zilver.

Ik weet niet of de lezer het zwakke punt al ziet, of liever

de zwakke punten, want er zijn er meer dan één. En één ervan werd aan Hofmann zelf al gauw duidelijk. Hij had alleen goud en zilver aangenomen, maar wàt zoo de munt ook nog wat *koper* bevatte? Veel zal dat bij elektron wellicht niet wezen, maar hoe moet men met die mogelijkheid handelen, een mogelijkheid die door enkele analysen maar al te zeer werd aangetoond? Er blijft niets anders over dan aan de uitkomst van waarneming en berekening enkel een *benaderende* waarde toe te kennen en te zeggen: *ongeveer* zoo en zoo zal de samenstelling wel zijn. Maar hiermede geeft men de beteekenis van de bepaling voor een groot deel prijs.

Maar iets anders gaat ons misschien nog méér aan. Hofmann nam voor goud en zilver de dichtheden, zooals men ze tegenwoordig vindt bij versch gesmolten en gekoeld goud. Doch zoo die metalen in den loop der eeuwen in een anderen staat waren gekomen met andere dichtheid? Om die mogelijkheid dacht men in Hofmann's tijd nog niet, maar *wij* denken er wel aan en zeggen: alle besluiten uit het gewichtsverlies in water over de samenstelling getrokken mag men betwijfelen, zoolang niet is vastgesteld of inderdaad een dichtheid van thans, met groote benadering op zijn minst, voor een dichtheid van vijf en twintig eeuwen geleden gelden mag. Men moet liever omgekeerd redeneeren en de weging in water van munten als uitgangspunt nemen voor een poging tot antwoord op de vraag: zijn de dichtheden van thans wel dezelfde als de dichtheden van voorheen?

En zie hier waarom de nieuwe scheikunde, althans de leer van de veranderlijkheid der metalen, bij de oude munten wijsheid zoeken kan.

IX.

Maar ziehier ook de reden, waarom de muntkunde naar de nieuwe scheikunde luisteren moet, en misschien groote offers brengen.

Wie groote standaardwerken over antieke munten raadpleegt, kan niet anders dan zeer getroffen zijn door den ijver, de geleerdheid en de scherpzinnigheid der groote mannen

van dat vak, en het is dan ook door hun arbeid, dat men de ouden leert kennen als mannen van zaken, die voor de beteekenis van het gemunte geld niet minder open oog hadden dan de menschen van dezen tijd, en het belang van een zuiver muntstelsel volkomen begrepen. In groote lijnen mag men de pogingen van Lydiërs, Perzen, Grieken en Romeinen wellicht doorzien achten. Toch kan de scheikundige er enkel door gegriefd zijn, als hij ziet hoe weinig men zijn vak er in betrokken heeft. De grief is niet geheel billijk, want het is niet minachting voor de wetenschap, die ze hier op den achtergrond bracht, maar de zeer begrijpelijke onwil om zeldzame getuigenissen van de oude beschaving te verminken of geheel op te offeren. Maar die zoo zeer verklaarbare tegenzin maakte dan toch dat de scheikunde een verschoveling werd bij het muntkundig onderzoek, in plaats van te zijn wat zij wezen moest, een der eerste en grootste krachten.

Wat hier staat, geldt vooral de oudste munten, helaas dus de meest zeldzame en kostbare stukken. Zou men het gelooven dat van alle elektron-munten er juist *acht*, zegge acht en niet meer, geanalyseerd zijn?[1)] En toch is de leer van het elektron-geld een zeer belangrijk deel in de geschiedenis van het oude muntwezen en een groote lijst van analysen had aan dat deel een veel beter grondslag gegeven.

Misschien mag ik er even op wijzen, dat hier de *scheikundige* analyse bedoeld wordt, die met volkomen zekerheid uitmaakt hoeveel goud, zilver of welk metaal ook in een munt is, maar dan ook het stuk als munt *vernietigt*. Wel kan men schipperen en een stukje uit een munt knippen of boren, en natuurlijk wint men zoo een gegeven van zekere beteekenis, maar volkomen afdoend is dat gegeven ook al weer niet, en de analyse van het heele muntstuk blijft gemist.

Het is juist om de munten te behouden en toch hun samenstelling te leeren, dat men zich tot de weging in water wendde, maar er bleek reeds wat daarover te zeggen valt en om meer dan één reden ook met die weging de zaak der munt-

1) Het cijfer 8 geldt voor het jaar 1884. Na dien tijd werden door Hofmann zelf en anderen enkele analyses méér verricht, waarbij o.a. uitkwam, dat het *koper*-gehalte vaak *veel* hooger is dan Hofmann dacht. Bovendien zijn het niet de *oudste* elektron-munten, die geanalyseerd werden.

kennis volstrekt niet afdoende geholpen is, al zal men alle bijdragen gaarne aanvaarden. Zoo ook kan de *toets* wel wat leeren, maar ook al weer niet genoeg. Want de toets doet weinig schâ aan het voorwerp, maar leert alleen wat over de oppervlakte, en de oppervlakte is geen betrouwbare tolk van het geheel. Nooit is zij dat, wijl de mengingsverhouding niet in alle lagen van het stuk de zelfde behoeft te zijn, maar bovendien kan de oppervlakte hetzij door den tijd, hetzij door het opzet van den muntmeester tot hooger gehalte dan de diepere lagen geraakt zijn. Nog in onzen tijd kookt men zilveren munten in de munterij met zwavelzuur af om ze van mooier glans te voorzien en iedere goudsmid verstaat de kunst om een gouden ring van buiten zoo zuiver als zuiver goud te maken. Met de *kleuring* doet hij dat en de kleuring was aan de ouden zeer wel bekend, zij maakten er zelf wel eens misbruik van. Vele Karthaagsche munten, van een laag goudgehalte, werden stevig gekleurd en zoo met een huid van zuiver goud bedeeld: wat kan de toets daartegen doen? Niets, en zij zou een munt tot zuiver goud verklaren, die misschien van een zeer laag gehalte is.[1)]

Noch het onderzoek van brokken, noch de weging onder water, noch de toets geven uitsluitsel over de samenstelling. Er is maar één middel en dat is de analyse van munten in hun geheel, de scheikundige analyse, en zoo lang men niet wil overgaan tot dien maatregel en wel op groote schaal, zal de muntkundige den besten steun bij zijn onderzoek missen.

Die dit hier zoo kalm zegt, huivert zelf bij de gedachte aan de vernietiging van Lydische munten en hij is niet eens muntkundige: hoe veel méér niet zal dan zulk een man schrikken, als hij van zich geeischt ziet om een aanbiddelijken elektronstater van Cresus en daarbij nog gouden staters en darieken aan de vernietiging prijs te geven, alleen omdat zoo'n scheikundige het zegt. Hoe veel jaren lag hij misschien niet op de loer om een echten stater te veroveren, hoeveel geld gaf hij er misschien niet voor uit, of mooier nog: voor hoe *weinig*

1) Het *kleuren* kan geschieden door indompelen in een zeker mengsel van zouten en water, en ook door de *cementatie*, door het gloeien van het voorwerp met eenige stoffen, die zilver en koper uitvreten. De cementatie was zeer waarschijnlijk aan de antieken bekend, de *natte* kleuring wellicht ook.

geld wist hij misschien niet zijn slag te slaan; wat listen verzon, wat laagheden beging hij niet; met welk een aandoening beziet hij dat stuk in zijn toonkast, hoeveel verhalen kan hij er zijn vrienden over doen; hoe ziet hij in dien stater koning Cresus verrijzen als een wijs heerscher, niet alleen zelf rijk, maar zoo goed begrijpend wat voor den handel in zijn land noodig was; hoe ontroert hem die munt als bewijs der geboort eener zeer schoone deugd in de wereldgeschiedenis, de geboort van vertrouwen in de eerlijkheid van het gezag en van het beroep op dat vertrouwen, of - in een Tolstoïaansche bui - als het zegel op den vloek der samenleving; hoe aanbidt hij bij vele elektronmunten, darieken en philippen de *kunst* van den stempel. O, het is verschrikkelijk! De muntvriend heeft den hartstocht van den verzamelaar, het gemoed van den geschiedvorscher, de ziel van den kunstminnaar, en daar komt zoo'n chemist en zegt hem, hij moet zijn staters, darieken en philippen laten smelten, oplossen, coepelleeren en wat al niet meer; nooit zal hij ze terug zien, tenzij als een armzalig klompje goud zonder slag of stempel, en wil hij daar niet aan, nooit van zijn leven zal hij van zijn vak zooveel kennen als noodig en mogelijk is.

Laat den muntvriend uithuilen: het *is* verschriklijk.

X.

Laat hem uithuilen, lezer, den muntkenner, en ween mede, want het *is* verschriklijk. Want eerwaardig en zeldzaam en schoon zijn de oude munten en niets geeft ze ons terug, als zij eenmaal vernietigd zijn.

Was het niet Bismarck, die eens zei - en nog wel tegen Moltke -: ‘wij moeten tegenwoordig rekenen met die vervl... chemisten’? En met die zelfde vervloekte lieden moeten ook de muntkundigen rekenen en steeds méér.

Doch laat hen niet vergeten wat zij dien zelfden lieden danken. Wat zij van de samenstelling der antieke munten goed weten, van de scheikundige analyse hebben zij die wetenschap, en zoo men meenen mag de antieke berichten over zuivering van het goud, cementatie en zoo meer, vrij wel te verstaan, het is doordat de scheikundige van later tijd het licht van zijn weten over de oude verhalen deed schijnen.

En de scheikunde der laatste jaren was in het bijzonder den muntvrienden van dienst. Want zij wist dat zonderlinge bederf in tinnen penningen te verklaren en tevens - niet de ziekte te genezen - maar dan toch ze bij de gezonde stukken te voorkomen door een zeer eenvoudig middel: mag zij niet op wat erkentelijkheid rekenen en wat offer ten bate van scheikunst en muntkennis beiden?

Want het is hier een zaak van dienst en wederdienst in ééne daad. De analyse helpt den muntkenner, en verbonden met de weging in water helpt zij den scheikundige ook, en ongeveer als volgt zou het werk moeten gaan.

Een groot aantal juist der oudste munten, - van elektron, van goud en van zilver -, moet met de uiterste zorg en nauwkeurigheid onderzocht worden op de dichtheid, en daarna onderworpen aan de scheikundige analyse - het moet nu eenmaal - en eerst dan, ja, eerst dan wint men gegevens, die den muntkenner het noodige licht geven over het beleid der eerste munters, en den scheikundige leeren of inderdaad edel metaal van vijf en twintig eeuwen oud in een anderen staat verkeert dan het metaal van heden en gister.

Wie weet wat merkwaardige zaken zulk een onderzoek niet aan den dag brengt! Denk maar eens, dat naar de opgave van den grooten muntkenner Head een zekere gouden stater van Cresus een hooger dichtheid heeft dan zuiver goud zelf, en volstrekt zoo weinig niet. Laat nader onderzoek die opgave bevestigen: wat moet men dan denken? Niet dadelijk, dat nu inderdaad de staatverandering van goud bewezen werd, want mogelijk is ook een *vervalsching* van het stuk. Men vond al eens in een te zware munt een lijf van platina met een huid van goud omgeven, en er wordt wel eens goud gedolven van zelf met platina vermengd: eerst de analyse kan beslissen, maar hoe die uitvalle, iets zeer merkwaardigs zal men moeten vinden, het kan niet anders.

Niemand verwacht, dat zulke dingen, zoo ooit, spoedig zullen geschieden. Veel aansporing, veel beraad, wellicht zelfs congressen zullen vooraf moeten gaan vóór men genoeg munten opoffert, en waar de meest zeldzame stukken veelal in regeeringshanden zijn, zal de steen langzaam rollen en met veel horten.

Maar dit kan men nu reeds zeggen.

Zoo men niet tot weging in water en analyse beiden besluit, zal de muntvriend niet goed weten, wat hij over het antieke muntbeleid te denken heeft, en den scheikundige blijft een reeks gegevens onthouden, die geen laboratorium ter wereld hem schenken kan.

CHARLES M. VAN DEVENTER.

Uit den hernieuwden strijd tegen de doodstraf.

> ‘Pas de bourreau où le geôlier suffit. “Mais”, reprend-on, “il faut que la société se venge, que la société punisse”.
> Ni l'un ni l'autre. Se venger est de l'individu, punir est de Dieu. La société est entre deux. Le châtiment est au-dessus d'elle, la vengeance au-dessous’.
>
> Victor Hugo. ‘Le dernier jour d'un condamné’.

Nu het menschenleven op de wereldmarkt - althans wat de en-gros prijzen betreft - nog zoo laag genoteerd staat, nu de menschheid voor elk materieel belang, of wat daarvoor gehouden wordt, - zie Marokko, zie Tripolitanië - met eene bewonderenswaardige ‘largesse’ de noodige menschenlevens - ook de niet strikt noodige: à la guerre comme à la guerre - beschikbaar stelt, die dan onder het hoofd: ‘beschavingsdoeleinden’ geboekt worden; nu wij niet lang geleden in vollen ernst de Balkanvorsten hebben zien onderhandelen over de verdeeling van den buit op den grondslag van de ‘gebrachte offers’, d.w.z. in hoofdzaak naar het aantal lijken door elk van hun legers op het slagveld achtergelaten; - nu kan het eene sentimenteele dwaasheid schijnen, aandacht te vragen voor die enkele honderdtallen menschenlevens - nauwelijks den prijs van een paar vierkanten meter Balkanterrein - die jaarlijks in de ‘beschaafde’ landen in naam der ‘Goddelijke’ gerechtigheid of onder andere benaming - de boeking is hier verre van éénvormig - van overheidswege ter

dood worden gebracht. En dan nog de qualiteit! Wat voor menschenlevens! Van misdadigers, die, zooals de President van het gerechtshof in Koningsbergen, Exzellenz Dr. von Plehwe het uitdrukte, ‘mit der Menschheit nur ein Menschenantlitz, sonst nichts gemein’ hebben.

Men zou Exzellenz von Plehwe kunnen vragen of niet studie van crimineele anthropologie en -sociologie hem tot een minder vernietigend en generaliseerend oordeel over de ter dood veroordeelden en -gebrachten zou voeren. Maar toegegeven kan worden, dat noch het gemiddeld jaarlijksch aantal executies - juist in de spaarzame toepassing van de doodstraf ligt een sterk argument tegen hare handhaving - noch in het algemeen de qualiteit der vernietigde menschenlevens, indien het althans ethisch geoorloofd is, hun maatschappelijke nuttigheid hierbij in aanmerking te nemen, het vraagstuk van de doodstraf tot een belangrijk sociaal probleem zou stempelen. En juist van uit dit gezichtspunt wordt de doodstraf door haar aanhangers veelal beoordeeld en verdedigbaar bevonden.

‘Als Ironie.... mutet es an’, schreef de bekende criminalist Prof. Lammasch ‘wenn ein Staat das Leben seiner Mörder zärtlich schont, aber hunderttausende in die Schlacht sendet, um etwa eine Sandwüste zu eroberen’.[1)]

Volkomen waar; op zijn mooist is dit: penny-wise and pound-foolish.... mits men de kern der vraag in het aantal en gehalte van de opgeofferde menschenlevens zoekt. En hooren wij Bismarck in zijn ‘beroemde’ Rijksdag-redevoering van 1870: ‘Wieviel Menschenleben werden bei uns für die öffentliche Bequemlichkeit, für die Förderung des Erwerbes heute aufs Spiel gesetzt; wieviel Todesfälle kommen auf das Explodieren von Dampfkesseln, wieviele kommen in Bergwerken, auf Eisenbahnen um, wieviele kommen um in Fabriken, wo giftige Dünste ihre Gesundheit zerstören? Und nichtsdestoweniger kommt man nicht auf den Gedanken, zur Schonung des Menschenlebens die Förderung der menschlichen Bequemlichkeit und Wohlfahrt, die in diesen Gewerben liegt, zu untersagen’.[2)]

1) Deutsche Juristenzeitung, 1912, no. 16/17, p. 1088.
2) Fürst Bismarcks Reden. Meyers Volksbücher nos. 807-810, p. 80.

Wederom, volkomen waar, mits men meent het bestaan der doodstraf te kunnen rechtvaardigen door de geëxecuteerden af te wegen tegen de op andere wijze 'omgekomenen'. Ja, inderdaad, tegenover den oorlog maakt de doodstraf dan nog een goed figuur. Van het aantal dooden, in één jaar in Tripolitanie, in één jaar op den Balkan in den oorlog gevallen, had zij jaren lang 'ruim' kunnen leven. En tegenover het, relatief door meerdere voorzorg misschien dalende, maar door de uitbreiding der industrie absoluut toenemende aantal bedrijfsongevallen - men denke aan het mijnwezen - kan de doodstraf het hoofd als de minder bloeddorstige nog fier omhoog houden.

Maar dit is niet de vraag; niet hier ligt de kern van het probleem, doch elders: op het terrein der strafrechtspolitiek; voor velen zoo goed als geheel op het terrein der ethica, gebieden tusschen welke uit den aard der zaak een scherpe grens niet is te trekken.

Maar bestaat er wel een 'probleem' van de doodstraf?

Was het voor ruime kringen een probleem, waarover een ieder zich een naar de mate van zijn intellectueele capaciteiten wel-overwogen oordeel trachtte te vormen.... de doodstraf zou waarschijnlijk niet meer bestaan.

Dat de doodstraf, die men later wel als een der allervuilste vlekken op het over het geheel niet smettelooze kleed onzer twintigste-eeuwsche Westersche beschaving zal beschouwen, zich nog zoo lang en in gebieden van belangrijken omvang heeft kunnen handhaven, dankt zij allereerst, - al klinkt dit eenigszins als een 'vérité de monsieur de la Palisse' - hieraan, dat zij 'bestaat'; dat hare afschaffing beteekent: 'wijziging'.

Daardoor heeft zij reeds als 'aanhangers' al diegenen, die in het algemeen vóór behoud, tegen verandering zijn, die de vleeschgeworden 'vis inertiae' vertegenwoordigen. Het belang hiervan wordt duidelijk, als wij ons een oogenblik voorstellen, dat de doodstraf in geen enkel beschaafd land bestond. Hoe zou men dan oordeelen over hem, die zou voorstellen, ze in te voeren? Gelooft men, dat als over één of een paar generaties de doodstraf overal zal afgeschaft zijn, het mogelijk zal wezen, de 'Volksüberzeugung' - volgens Geheimrat Prof. Kahl de eenige maar ook voldoende bron, waaruit de doodstraf hare rechtvaardiging kan putten - te

doordringen van de noodzakelijkheid om terug te keeren tot de ‘barbaarschheid van de twintigste eeuw’?[1)]

De doodstraf bestaat, duidelijk aanwijsbaar, als rudiment uit een periode, toen zij het ‘ordinaire’ strafmiddel was, toen het menschelijk leven, ook in de betrekkingen tusschen burgers onderling, lager werd geschat. Maar de groote massa stelt geen belang in de historische herkomst van de doodstraf, vraagt zich niet af, of dit overblijfsel van een bloederige gerechtigheid nog wel past in onzen tijd van onverpoosd streven, elk menschelijk leven - waar het niet, zooals in den oorlog, groote partijen betreft - ook het sociaal minst waardevolle, aan den dood zoo lang mogelijk te onthouden. Voor haar, voor die kleurlooze middenstof, biedt het strafrechtsvraagstuk over het geheel weinig of geen problemen. Dat menschen die ‘kwaad doen’ gestraft moeten worden, spreekt voor haar van zelf, en behoeft geen verdere rechtvaardiging. Dit eenmaal aangenomen, spreekt het eveneens van zelf, dat hoe ‘slechter’, hoe ‘gevaarlijker’ de delinquent door zijn misdaad heeft getoond te zijn, des te zwaarder de straf moet wezen. Komen door zeker misdrijf die gevaarlijkheid, slechtheid van den misdadiger en het gevaar, dat anderen zijn daad zullen navolgen, in zeer sterke mate aan den dag, dan moet de zwaarste straf toegepast worden. En de zwaarste straf in sommige wetgevingen is de doodstraf. Ergo!

Het komt bij hen, die zoo redeneeren, niet op, dat een geweldige sprong gemaakt wordt, waar men van de overige straffen - geld- of vrijheidstraffen - overgaat tot levensberooving, noch dat het zuivere willekeur is, als de zwaarste straf de doodstraf ‘pure et simple’ aan te nemen, in plaats van levenslange vrijheidstraf of bijvoorbeeld verminking, langdurige of telkens herhaalde marteling, of deze of gene gequalificeerde vorm van doodstraf.

Het feit, dat de doodstraf bestaat, doet hare handhaving van-zelf-sprekend schijnen. Zoo min, als naar verluidt, een paar eeuwen lang iemand in Sint-Petersburg op de gedachte kwam, waarom toch op zeker punt van de stad, schijnbaar vol-

1) Hen, die voorstanders der doodstraf zijn op streng religieuze gronden, laat ik hier buiten beschouwing. Voor hen is het ‘Goddelijk bevel’ voldoende grond. De inhoud van dat bevel speelt uit den aard der zaak geen rol.

strekt overbodig, steeds een schildwacht geposteerd stond - een paar honderd jaar te voren had een jeugdig grootvorstinnetje daar een boterbloempje zien staan, dat haar keizerlijke vader op haar verzoek deed bewaken door een wachtpost, die men na het verscheiden van het boterbloempje verzuimd had op te heffen - zoo komt de groote massa er ook niet toe zich af te vragen waarom, met welk recht, op welken grond wij de doodstraf, en juist haar en niet een der andere hierboven genoemde strafmiddelen als zwaarste straf in de wetgevingen van eenige beschaafde landen behouden hebben.

Voor de groote massa bestaat het probleem van de doodstraf niet.... dan periodiek, na sterk tot de verbeelding sprekende gebeurtenissen, een sensationeele executie, een gruwelijke moord, waaruit de ondoordachtheid der dan geuite meeningen voldoende verklaard wordt.

Wordt zoo, zonder uiterlijke aanleiding, het vraagstuk der doodstraf in discussie gebracht, dan geraken vaak ook de meest intellectueele elementen van de groote massa in verlegenheid, die zij dan soms trachten achter een al te sterk gekleurde beslistheid van overtuiging te verbergen.

Want men meene niet, dat die kleurlooze middenstof, zooals zij, wat dit probleem betreft, geconstitueerd is, alleen uit onontwikkelden bestaat. Vindt zij naar beneden toe haar begrenzing bij die arbeiders, wien in hun economische en politieke evolutie ook voor deze problemen de oogen geopend zijn, naar boven toe reikt zij, als gevolg van den sterk uitgesproken trek van specialiseering in onzen tijd, tot ver in de kringen, die wij gewoon zijn, de ‘intellectueele’ te noemen. Toen de redacteur van de ‘deutsche Juristenzeitung’ aan eenige op verschillend gebied ‘hervorragende’ mannen (juristen en niet-juristen), die hij wist[1)] dat voorstanders der doodstraf waren, verzocht hun meening omtrent dit probleem in zijn blad te ontvouwen, voldeed de klassieke philoloog von Wilamowitz-Möllendorff, een man van Europeeschen naam in zijn vak van wetenschap, hieraan in een artikeltje van één kolom druks, waaruit wij het volgende aanhalen:

1) Dit werd uitdrukkelijk aan het hoofd der verzamelde uitspraken verklaard. Van eenig bedrog was ten deze dus geen sprake, al blijft het de vraag of zulke ‘stemming-makerij’ in een wetenschappelijk vakblad op haar plaats is.

‘Wenn die Justitia sich das Schwert entwinden lässt, so ist sie ein altes Weib und verdient dass die Keule der Gewalt sie von ihrem Thron stosse’ en verder: ‘In Wahrheit ist der Kampf wider die Todesstrafe nur ein Akt aus dem Ansturm anarchischer Gelüste gegen die staatliche Ordnung, das heisst gegen die menschliche Gesittung’.

Prof. Liepmann noemde zulke uitingen, ook al komen zij van mannen van den rang van von Wilamowitz-Möllendorff: ‘kwakzalversoordeelen’!

Het spreekt vanzelf, dat deze groote massa, die veelal vóór de doodstraf is omdat zij zich niet de moeite geeft, na te gaan, of zij er ook tegen zou zijn, en bij wie voorts als zij poogt zich rekenschap van dit vraagstuk te geven, onberedeneerde persoonlijke angst voor den misdadiger en een zucht haar wreedheid, die diep in elk onzer sluimert, maar niemand durft bekennen, vaak den doorslag geven, - het spreekt van zelf, dat deze groote inerte massa in haar passieven weerstand tegen de afschaffing van de doodstraf eene belangrijke rol speelt.

Maar ook al kunnen wij haar een oogenblik buiten het geding zetten, dan nog zijn de omstandigheden, waaronder de strijd tusschen vóór- en tegenstanders van de doodstraf uitgevochten wordt, voor deze laatsten buitengemeen ongunstig.

En hiermede komen wij tot de tweede oorzaak, die handhaving van de doodstraf zoo lang en op zoo breed veld mogelijk maakte.

De tegenstanders van de doodstraf, de abolitionisten, hebben verschillende argumenten in hun arsenaal; over de onderlinge waarde van deze kan verschil van gevoelen bestaan, en bestaat ook inderdaad. Maar deze argumenten weerspreken elkaar niet, vullen elkaar aan; komen onderling niet in botsing, wijzen alle naar dezelfde richting. In de gelederen der abolitionisten is plaats voor strijders van verschillend temperament, van schakeeringen van gelijke overtuigingen, niet voor aanhangers van onderling tegenovergestelde meeningen.

Hoe geheel anders is het in het kamp der aanhangers van de doodstraf gesteld! Welk een ‘merkwürdige Mischung aus Gefühlsüberschwang und stumpfen Rationalismus in diesem Lager. Dem Gegner der Todesstrafe wirft ihr Anhänger Sentimentalität vor, er selbst aber empfiehlt die Todesstrafe

als das viel weniger grausame Mittel. - “Wozu soll man diese Kerle lebenslänglich füttern?” ruft er aus und verteidigt die Todesstrafe vom Standpunkt... der geringeren Kosten, anderseits aber vergleicht er zur Rechtfertigung seines Standpunktes die Hinrichtung des armen Sünders mit dem Heldentod des Kriegers; er hält die Furcht der Abolitionisten vor dem Justizirrtum für schwächlich und nennt selbst jede, auch die kleinste Strafe irreparabel; er verteidigt die Todesstrafe aus dem Wort “Gottes” und... der Vernichtung schädlicher Raubtiere.’[1)]

Van deze bont-gekleurde coalitie, waarvan de samenstellende deelen onderling vaak verder van elkaar afstaan dan elk hunner van de abolitionisten, geeft de capitale executie als het ware een plastisch beeld. Zien wij naar Frankrijk. De ‘verlichte’ neutraliteit deed het Christusbeeld uit de rechtzaal verwijderen, maar wèl laat men, terwijl onder gejoel en gejuich van het schuim der bevolking een paar rauwe, ruwe kerels als een beest den veroordeelde slachten, een priester den ongelukkige in het oor fluisteren, dat dìt zijn verzoening zal zijn met God, wiens geboden hij overtreden had!

Hoe moet men dezen heterogenen legerbenden van aanhangers der doodstraf te lijf, die, als een harer stellingen niet langer te verdedigen is, zich terugtrekt achter een argument van juist tegenovergestelde strekking; die door voorzichtige, ruime, elastische redactie van besluiten in politieke en andere vergaderingen de strijdige minderheden tot een oogenblikkelijke meerderheid weet samen te lijmen?

Een bestrijding van de doodstraf, die zoowel hen bereikt, die zich voor haar behoud op Gods woord beroepen, als ook naar het andere uiterste, de voorstanders van rasverbetering, die behalve vóór doodstraf ook vóór castratie en huwelijksverbod van minderwaardigen en erfelijk belasten zijn, en allen, die stellingen daartusschen innemen, - een zoo volledige bestrijding, over de geheele linie of, juister gezegd, over alle linies, is dus nauwelijks mogelijk, en zou zeker oneindig ver buiten de grenzen, die aan dit

1) Prof. Dr. M. Liepmann. Die Todesstrafe. Ein Gutachten mit einem Nachwort. Berlin 1912. Guttentag. p. 20.

artikel te stellen zijn, uitgaan. Kunnen wij dus verscheiden argumenten uit den strijd over de doodstraf slechts vluchtig aanstippen, op de twee cardinale vragen, wier beantwoording het standpunt, dat men ten opzichte van dit vraagstuk inneemt, in hoofdzaak bepaalt, zullen wij nader ingaan. Ze zijn deze:

Wordt het doel, dat men met de strafrechtspleging beoogt, door toepassing van de doodstraf dichter benaderd dan zonder haar mogelijk zou zijn? Met andere woorden: is toepassing der doodstraf doeltreffend?

De tweede vraag luidt: Zijn er, ingeval de eerste vraag in bevestigenden zin beantwoord wordt, misschien bedenkingen van ethischen aard, die ons van hare toepassing zouden moeten afhouden? Met andere woorden: Is de doodstraf, haar practisch nut aangenomen, buiten de gevallen, dat de maatschappij in volstrekte noodweer handelt, van ethisch standpunt uit verdedigbaar?

In de onderlinge waardeering van de beteekenis dezer vragen komt het verschil in schakeering uit, dat in de rijen der abolitionisten, zooals wij hierboven aanstipten, is waar te nemen.

Primeert voor ons de tweede vraag, die, naar ons gevoelen dan ook door de meeste abolitionisten niet voldoende op den voorgrond is geschoven, Professor Liepmann, dien men zonder twijfel een der talentvolste, en zeker den strijdvaardigste der huidige bestrijders van de doodstraf kan noemen, ziet het zwaartepunt in de eerste vraag gelegen.

* * *

Vijf, zes jaar geleden miste het vraagstuk van de doodstraf tijdelijk alle actualiteit. In geen der landen, waar ze niet meer bestond, dacht men er ernstig aan, de doodstraf weer in te voeren. In Zwitserland, waar tot nog toe door de Bonds-constitutie aan de kantons vrijheid werd gelaten de doodstraf al of niet in hun strafwetgeving op te nemen, verscheen in 1908 het ontwerp tot een nieuw strafwetboek, waaruit zij buitengesloten was. Een poging in 1906 begonnen, om in Frankrijk de doodstraf af te schaffen, leed in 1908 schipbreuk.

Daarna heerschte wat de doodstraf betreft op het gebied der wetgeving de stilte.. des doods.

Maar in de wetenschap zou het probleem toen weer tot nieuw leven komen.

In Rusland, het land der geweldige tegenstellingen, wordt ons het antagonisme op dit punt tusschen wetgeving en wetenschap het scherpst voor oogen gesteld. Een aantal tegenstanders van de doodstraf daar te lande wilden op twee wijzen voor hunne beginselen opkomen. Zij namen het initiatief tot de publiceering van wat door Russische criminalisten van de 18e eeuw af tegen de doodstraf is geschreven en geleeraard.[1)] En het is merkwaardig te zien, hoe in dat 'onbeschaafde' Rusland reeds in den tijd van Beccaria met gloed en overtuiging tegen de doodstraf opgekomen werd.

Uit het werk van Ouschakof, die onder Catharina II naar Leipzig gezonden werd om daar de rechtspleging te bestudeeren, worden uitspraken aangehaald, die een ruimte van blik verraden, een frischheid nu nog hebben, als waren zij heden en niet anderhalve eeuw geleden neergeschreven.[2)] Het zijn dus niet opstandigen tegen het regeeringsgezag, maar ook de hoogste ambtenaren in den lande, die hun stem tegen de doodstraf doen en deden hooren. En als Prof. Finger zegt: 'In Russland währt der Kampf gegen eine mächtige zentralisierte Staatsgewalt. Die Abschaffung der Todesstrafe erscheint als eines der Mittel der Schwächung jener Gewalt,'[3)] dan is dit, ook voor het heden, zeker onjuist. Het doel van deze beweging is dit ongetwijfeld niet, al doet de Regeering ook alles om dien indruk te wekken.

Want niet hierbij, bij de publiceering van dit werkje wilden de Russische abolitionisten het laten. Zij wenschten zich in een vereeniging te organiseeren om gezamenlijk den strijd tegen de doodstraf te voeren. Maar dit werd hun - onder de namen treffen wij dien van een prins Dolgorouky

1) La peine de mort. Opinions des criminalistes russes. (Het woordje 'des' zal wel op rekening van de gebrekkige kennis der Fransche taal van den verzamelaar moeten gesteld worden; 'de' zal hier wel het juiste woord zijn). Recueil, traduit et publié sous la rédaction d'Edouard Pons, étudiant en droit á l' Université Impériale de Moscou. Moscou 1910 (106 p.).
2) l.c. p. 8.
3) Verhandlungen des 31sten deutschen Juristentages. Band II. Gutachten, Berlin. Guttentag 1912. p. 363.

aan - door de Regeering verboden, bij een ‘oekas’ van den Senaat, waarin wij lezen, ‘dat de toepassing der doodstraf in de heerschende wetgeving is voorgeschreven als zwaarste strafmiddel[1)] en dat volgens de grondwet van het keizerrijk de wet slechts kan veranderd worden bij de wet; zoolang de wet niet uitdrukkelijk is afgeschaft, behoudt zij al haar kracht. Derhalve, overwegende, dat de afschaffing der doodstraf slechts kan geschieden in wettelijken vorm, op initiatief van het hoogste gezag, in geval deze maatregel zal noodig geoordeeld worden, beslist de besturende Senaat, dat de stichting van een particuliere vereeniging, ten doel hebbende onder het volk het denkbeeld van de noodzakelijkheid der afschaffing van de doodstraf te verbreiden, niet kan toegelaten worden.’[2)]

Werd aldus in Rusland de wetenschappelijke propaganda vleugellam geslagen, van uit Duitschland zou zij een krachtigen stoot voorwaarts krijgen.

Getrouw aan zijn traditie, belangrijke problemen van actueele beteekenis op wetgevend gebied in zijn vergadering aan de orde te stellen, koos de ‘deutsche Juristentag’, die Duitsche èn Oostenrijksche juristen tot zijn leden telt, voor zijn bijeenkomst in 1908 te Karlsruhe als een der onderwerpen voor zijn agenda: ‘Welches Strafmittelsystem empfiehlt sich für das künftige Strafgesetzbuch?’ Dit vraagstuk kwam in Karlsruhe niet meer aan de orde en zou op de volgende vergadering, in Dantzig (1910) behandeld worden. Inmiddels was echter als vrucht van de omvangrijke voorbereidende werkzaamheden tot het ontwerpen van een nieuw Duitsch strafwetboek door de zoogenoemde Sachverständigencommission een officieus ontwerp samengesteld. In verband daarmede werd de redactie van het vraagpunt gewijzigd en luidde toen: ‘Die Strafmittel nach dem Vorentwurfe zum deutschen Strafgesetzbuche. a. Die Strafmittel im allgemeinen; b. Die Freiheit-

1) In Rusland is de doodstraf slechts bedreigd tegen politieke misdrijven. Voor de gewone misdrijven werd zij reeds in 1753 afgeschaft. Maar de telkens voor sommige gedeelten van het Rijk afgekondigde of gehandhaafde staat van beleg of van versterkte bescherming doet telkens een groot aantal misdrijven onder de politieke delicten vallen.

2) l.c. p. 103.

strafe im besonderen'. Gelijk men ziet, werden de vraagstukken, die aan het instituut der vrijheidstraf vastzitten, eene afzonderlijke bespreking waard gekeurd, de principieele vraag: 'handhaving of afschaffing van de doodstraf' niet. In de prae-adviezen over 'die Strafmittel im allgemeinen' zou zij met een enkel woord worden aangeroerd... en afgedaan.

'Ich halte es für überflüssig, die Frage der Beibehaltung oder Abschaffung hier näher zu erörtern', lezen wij in het prae-advies van den Raadsheer in het Reichsgericht, Ludwig Ebermayer, en verder... 'ein Strafgesetzentwurf, der die Abschaffung der Todesstrafe vorschlagen würde, hätte meines Erachtens nach der zur Zeit in Deutschland herrschenden Anschauungen kaum Aussicht, je Gesetz zu werden'.[1)]

Ook in het 'Gutachten' van den Geheimen Ober-Regierungsrat und Vortragenden Rat im königlich preussischen Ministerium des Innern, Dr. Krohne, wordt verdere discussie afgesneden: 'Dass die Beseitigung der Todesstrafe', heet het daar, 'bei den gesetzgebenden Faktoren im deutschen Reiche zur Zeit nicht erreicht werden kann, scheint sicher zu sein; um das Unerreichbare zu streiten ist zwecklos'.[2)] Het was la peine de mort... sans phrase.

De beide rapporteurs, die in de Derde Afdeeling van den 30^{en} Juristentag, waar deze prae-adviezen in behandeling zouden komen, daarover refereerden, meenden eveneens, dat principieele discussie over de doodstraf nutteloos en uitgesloten was. 'Den grundsätzlichen Streit über die Todesstrafe', zei de rapporteur, de Berlijnsche hoogleeraar Kahl, 'welcher Feuerbach schon 1804 zu den Gemeinplätzen gerechnet hat, wird, denke ich, heute niemand mehr in altem Umfange und jedenfalls nicht mit der Leidenschaft alter Zeit wieder eröffnen'. Maar, al voegde hij er voorzichtig bij: 'Immerhin dürfen wir den zu erwartenden Widerspruch gegen die Beibehaltung der Todesstrafe durchaus nicht unterschätzen', toch had hij buiten zijn collega uit Kiel, Prof. Dr. Moritz Liepmann, gerekend. In een korte en bondige rede nam deze vierkant stelling tegen de doodstraf en in de tot nog toe met zekere voorname zelfgenoeg-

1) Verhandlungen des 29en deutschen Juristentages. Guttentag, Berlin 1908 Band I p. 268.
2) Ibidem. Band IV p. 207.

zaamheid gevoerde discussie bracht hij een nieuw geluid. Hij zeide: ‘dass es nicht angeht, zu dieser Frage in so kühl-souveräner Weise Stellung zu nehmen und die ganze Frage so leicht zu nehmen, wie das hier geschehen ist, wie es heute überhaupt namentlich bei Juristen üblich zu werden scheint’, en dat naar zijne meening ‘aus religiös-ethischen Gründen der Gedanke, dass man einen Menschen von Staatswegen methodisch umbringt und eine Gesellschaft von Herren im schwarzen Rock dazu einlädt, für einen Kulturstaat unwürdig ist.’[1)]

Liepmann kreeg medestanders; de discussie werd echter noch zeer omvangrijk, noch kreeg zij grooten diepgang. Het resultaat der bespreking in deze afdeeling was, dat het voorstel van Justizrat Friedmann: ‘die Todesstrafe ist als Strafmittel in das Strafgesetzbuch *nicht* aufzunehmen’ met 50 tegen 24 stemmen verworpen werd. Wegens het belang van de zaak wil Friedmann, dat niet slechts het resultaat der stemming aan de volle vergadering, het plenum, van den Juristentag meegedeeld, maar dat, zooals voor onderwerpen van groot belang gebruikelijk is, het vraagstuk ook daar den volgenden dag behandeld en in stemming gebracht zal worden. Liepmann verzet zich hiertegen, omdat niemand op een principiëele behandeling van dit vraagstuk voldoende voorbereid is, en verlangt, dat het een punt van de agenda voor den volgenden - over twee jaar, in 1912 te houden - Juristentag zal uitmaken.

Aldus geschiedt.

Liepmann wordt met een der beide prae-adviezen belast; zijn mede-prae-adviseur is Prof. August Finger uit Halle. Liepmann verwerkt voor zijn ‘Gutachten’ een ontzaglijke hoeveelheid materiaal. Al wat over de doodstraf geschreven is en hij binnen zijn bereik kan brengen, bestudeert hij. En daarenboven zet hij Duitsche en vreemde regeeringen, statistische bureaux, gevangenis-besturen, professoren en wat en wie niet al, aan het werk om hem gegevens voor zijn onderzoek te verschaffen. Maar bewonderenswaardiger nog dan deze zelfs voor een Duitsch geleerde buitengewoon breede opzet van zijn onderzoek, is de magistrale greep, waarmede Liepmann deze ontstellende hoeveelheid materiaal weet te beheerschen. Het belangrijke daaruit weet hij voortreffelijk

1) Verhandlungen des 30en deutschen Juristentages. Band II, p. 416.

goed naar voren te brengen. De groote lijn wordt nooit door hem uit het oog verloren. En zoo ontstaat een met gloed en overtuiging geschreven prae-advies van 200 bladzijden druks, dat ook om zijn helderen en eenvoudigen stijl en wèl-overwogen constructie, zonder twijfel kan gerekend worden tot het beste, wat in het kamp der abolitionisten is verschenen.[1)]

De discussie, waartoe deze prae-adviezen, vooral dat van Liepmann op den Juristentag te Weenen in September 1912 aanleiding gaven, was van buitengewone scherpte en heftigheid. Maar de wetenschappelijke eerlijkheid van Liepmann's werk kon noch diens heftigste bestrijder, Geheimrat Kahl, die het ‘gründlich und inhaltsreich’ noemde, noch een der andere corypheeën der rechtswetenschap loochenen. De strijd werd van beide zijden met verbittering gevoerd. Bleef bij de stemming de zaak der abolitionisten in de afdeelings-vergadering met één stem in de minderheid (159 tegen 158), moreel was het een overwinning, als men terugdenkt aan het hooghartig afwijzend gebaar, waarmede de aanhangers van de doodstraf in 1910 in Dantzig elke principiëele discussie over dit onderwerp als nutteloos trachtten ter zijde te schuiven, een moreele overwinning, die den volgenden dag nog bevestigd werd, toen in het plenum, wel is waar, de meerderheid (470) vóór het behoud der doodstraf stemde, maar niet minder dan 424 stemmen vóór hare afschaffing werden uitgebracht. En nog belangrijker schijnt ons dit laatste stemmental als wij bedenken, dat Kahl, die terecht groot gezag in den Juristentag heeft, herhaaldelijk er voor waarschuwde, toch niet door een votum tegen de doodstraf de belangrijke strafrechtshervorming, die zoowel in Duitschland als Oostenrijk aan de orde is, in gevaar te brengen. Al werd hiertegen zeer terecht aangevoerd, dat de Juristentag niet een parlement, doch een wetenschappelijke vereeniging is, het gezaghebbend woord van Kahl zal toch waarschijnlijk wel van invloed geweest zijn.

In Duitschland en Oostenrijk staat het vraagstuk nu wederom op de wetenschappelijke agenda.

1) Verhandlungen des 31en deutschen Juristentages. Band II p. 572-765. Afzonderlijk, met een slotwoord naar aanleiding der gevoerde discussie, uitgegeven als: ‘Die Todesstrafe. Ein Gutachten mit einem Nachwort.’ Berlin 1912. Guttentag.

Het daar weer op gebracht te hebben, is de verdienste van Liepmann. De beteekenis hiervan moet men niet te gering schatten. Moge in het capricieuse Frankrijk uit de mislukking van de in 1906-1908 beproefde poging om de doodstraf af te schaffen, weinig te voorspellen zijn over haar toekomstig lot - een toevallige politieke combinatie in het parlement kan haar onverwachts om hals brengen, al schijnen de kansen daarop thans niet zeer gunstig - in Duitschland gaat men op elk gebied, zeker op dat der wetgeving methodisch te werk. Daar zal de doodstraf eerst sneuvelen, als in de kringen, die men met een huivering van ontzag de 'führende Kreise' noemt, haar doodvonnis is geteekend. En kan dit naar Kahl meent, eerst via de 'Volkspsyche' geschieden, 'als sich die zweifelsfreie und allgemeine Rechtsüberzeugung von ihrer Entbehrlichkeit gebildet haben wird', dan nog is het op deze beide 'Juristentage' verkregen resultaat hoopvol. Wogen nu de vóór- en tegenstanders der doodstraf vrijwel tegen elkaar op onder de daar vereenigde juristen, die dan toch beiderzijds ook als vertegenwoordigers der 'Volksüberzeugung'[1] moeten beschouwd worden, vier jaar te voren scheen dit ondenkbaar.

I.

Als de twee vragen, die in het algemeen het standpunt bepalen, dat men tegenover de doodstraf inneemt, noemden wij hierboven die of zij doeltreffend en of zij ethisch geoorloofd is.

Volledig is hiermee het vraagstuk niet gesteld. Twee gronden, waarop de doodstraf vaak verdedigd wordt en van welke één in het bijzonder voor ons, Nederlanders, van belang kan schijnen, zouden hierdoor buiten beschouwing blijven. Want vooral hier te lande hoort men door hen, die meenen, dat in den geopenbaarden wil Gods richtsnoer is te vinden voor beslissingen op elk gebied, ook in politicis, vaak religieuze argumenten als elke discussie afsnijdende rechtvaardiging van de doodstraf aanvoeren.

1) Terecht wees Warhanek er op, dat als men die 'Volksüberzeugung' omtrent dit punt door een referendum zou willen leeren kennen, de uitslag telkens een wisselende zou zijn, na een gruwelijken moord anders dan daarvóór, vóór een openbare terechtstelling anders dan daarna.

Voor het anti-revolutionnair geweten toch wordt de doodstraf gerechtvaardigd ‘door de verklaringen, ons van Godswege gegeven, zoo na den Zondvloed als in Israëls wetgeving, of wil men, zoo in het kruis van Golgotha als in het onwraakbaar Apostolisch woord (Romeinen XIII)’.[1] De conclusie luidt dan ook: ‘Moord, met voorbedachten rade, zonder eenige de minste omstandigheid, die verlichten kan, moest dan ook, we aarzelen niet dit uit te spreken, steeds en onverbiddelijk met den dood van den bloedvergieter gestraft worden, zonder dat zelfs de gratie ooit ten *regel* deed worden, wat naar recht en billijkheid steeds als *uitzondering* is bedoeld.’

Men zou tegen het Calvinistische desideratum als exceptie de vraag kunnen opwerpen of wij bij voortgezet criminologisch onderzoek, zoo in anthropologische als vooral sociologische richting, ten slotte nog wel ooit voor een geval van moord zullen komen te staan ‘zonder eenige de minste omstandigheid, die verlichten kan’. Maar wij willen het opvatten in den zin, waarin het waarschijnlijk bedoeld is, dat namelijk elke moord, waarbij niet voor een ieder, ook den volstrekten leek op het gebied der criminologie, evidente ‘verzachtende omstandigheden’ zijn aan te wijzen, met den dood moet gestraft worden.

Het katholieke gezichtspunt van waaruit dit vraagstuk beschouwd wordt, is minder intransigent dan het calvinistische en laat belangrijk meer speelruimte.

Door Cathrein, wiens standpunt wij het eerst zullen schetsen, worden vooraf de absolute strafrechts-theorieën, - waarover wij zoo aanstonds met een enkel woord zullen spreken, - terzijde geschoven en vastgesteld wordt, dat ‘die Notwendigkeit für das öffentliche Wohl... der Grund, die Norm und das Mass des staatlichen Strafrechtes’.[2] is. ‘Wenn jemals die Todesstrafe nicht mehr notwendig sein sollte, um die Rechtsordnung durchzuführen oder den Gesetzen Achtung zu verschaffen, so wäre sie auch nicht mehr berechtigt.’[3] ‘Die Notwendigkeitstheorie scheint uns deshalb die einzig richtige und allseitig befriedigende,’ heet het verder. De straf, die voor elke zonde in het hier-

1) Dr. A. Kuyper, Ons Program, p. 753.
2) Victor Cathrein. S.J. Moralphilosophie. Freiburg (Br.) 1904. Band II. p. 642. v.v.
3) Ibidem p. 661.

namaals zal moeten ondergaan worden, is niet voldoende ‘für die Aufrechterhaltung der Ordnung hier auf Erden.’ ‘In dieser Rücksicht des Strafrechtes auf das Gemeinwohl liegt auch der Grund, warum ein und dasselbe Verbrechen zu verschiedenen Zeiten verschieden, bald schärfer, bald gelinder, geahndet werden kann, je nachdem eine grössere oder kleinere Strafe zur wirksamen Verhinderung eines Verbrechens und zur Aufrechterhaltung der Ordnung erheischt wird.’.... ‘*nur deshalb* und *nur insoweit*[1)] darf die Obrigkeit strafen, weil und so weit es zur gebührenden Leitung des Staates notwendig ist, nicht mehr und nicht weniger.’

Tot zoover kunnen wij en ook zelfs de ultra-moderne criminalisten met den geleerden Katholieken auteur meegaan. Maar dan komt zonder eenigen overgang, onmiddellijk aansluitend aan ons laatste citaat, een uitspraak, die het principieel verschil tusschen Cathrein's standpunt en het onze scherp belicht.

‘Dabei bleibt bestehen, dass der menschliche Richter Diener der ewigen Gerechtigheit ist. Er trägt das Schwert im Auftrage Gottes und soll in seiner Sphäre die Ordnung aufrecht erhalten, welche Gott eingehalten wissen will.’

Maar ook deze theocratische opvatting van de menschelijke gerechtigheid voert nog niet langs directen weg tot aanvaarding der doodstraf. Want ten slotte komt Cathrein toch weer bij de vraag betreffende haar onontbeerlijkheid terecht. ‘Die Tötung eines Menschen ist nur dann sittlich verwerflich, wenn sie ungerecht ist. Gott, als der höchste Herr über Leben und Tod, kann dem Menschen das Leben ohne Ungerechtigkeit nehmen, wann und wie er will. Er konnte also auch der Staatsgewalt das Recht der Tötung für gewisse Fälle verleihen, wenn er wollte. Hat er es getan? Die Frage hängt davon ab, ob dieses Recht der Staatsgewalt *notwendig* ist oder nicht. Lässt sich beweisen, dass sie dieses Rechtes benötigt, so hat sie es. Denn Gott hat ihr alle Vollmachten verliehen, die zur Erhaltung des Staates notwendig sind.’

Maar er is speelruimte, zeiden wij, in het katholieke standpunt tegenover dit vraagstuk. Liever dan terstond onze

1) Cursiveering van Cathrein.

eigen zienswijze tegenover die van Cathrein te plaatsen, laten wij eerst het woord aan een zijner meest gezaghebbende geloofsgenooten. ‘Om den aanslag op het persoonlijk leven zelf van den enkeling te rechtvaardigen,’ lezen wij bij den katholieken, bijzonderen hoogleeraar Prof. Dr. J.Th. Beysens,[1] ‘kan de gemeenschap (staat) zich nooit beroepen op haar eigen positief-natuurlijke taak of bestemming, want deze is *levens*bevordering en *levens*ontwikkeling der enkelingen, meer niet. In haar eigen aard en wezen is dus volstrekt geen aanwijzing gegeven, dat zij van den Heer over leven en dood macht over het leven zelf der onderhoorige enkelingen zou gekregen hebben.’[2]... ‘op de fundamenteele vraag: of aan de georganiseerde gemeenschap het recht toekomt (om redenen van algemeen belang) de doodstraf toe te passen, moet het antwoord luiden: Ja, maar dan alleen ter zelfverdediging en diensvolgens alleen des noods.’ ‘Alleen ter zelfverdediging (en dus onder de hieraan onafscheidelijk verbonden voorwaarden) mag haar strafrecht (nl. dat der gemeenschap) door levensberooving onrechtmatige aanslagen op het leven der gemeenschap afweren’. ‘De Staat staat dus tegenover het leven der enkelingen als deze onderling tegenover elkander’.

Mogen deze beide schakeeringen van katholieke overtuiging op dit punt ook soms in de praktijk tot dezelfde conclusie leiden, principieel is er verschil. Kunnen wij met de zienswijze van Prof. Beysens ons geheel vereenigen, tegenover het standpunt van Cathrein, dat ook in ons Parlement van katholieke zijde vaak verdedigd is, moet, al is het ook minder intransigent, meer opportunistisch dan het calvinistische, zoo goed als tegen dit laatste, front gemaakt worden.

Wel zal men die oprecht geloovigen, voor wie de toepassing der doodstraf het gehoorzamen aan een Goddelijk gebod beteekent, natuurlijk niet kunnen overtuigen. Maar mogelijk zijn deze minder talrijk dan het den schijn heeft. Misschien vindt niet alles, wat zich op Godsdienstige over-

1) ‘Gij zult niet doodslaan’ uitgegeven College 1913. Cursiveeringen van Prof. Beysens. Zie voorts van den zelfden schrijver: ‘Ethiek of natuurlijke zedenleer’ Deel I. Leiden 1913. p.p. 125, 227. 627.
2) p. 16. v.v.

tuiging beroept, daarin ook werkelijk zijn grondslag.[1)]

Maar noodig is, dat ook tegenover argumenten van Godsdienstigen aard de overtuiging der abolitionisten als een *volkomen gelijkwaardige* wordt gesteld. Al te dikwijls heeft het hieraan ontbroken. Waaruit anders te verklaren, dat tegenover het tot voor kort telken jare herhaald geroep van uit de rechterzijde in ons Parlement om wederinvoering van de doodstraf, slechts de dilatoire exceptie opgeworpen werd - 'de noodzakelijkheid daartoe heeft zich bij ons nog niet doen gevoelen' - waar verweer ten principale mocht verwacht worden?

In den strijd over de beteekenis der Bijbelteksten zoo in het Oude als het Nieuwe Testament, die op deze materie betrekking hebben, zullen wij ons, als niet-deskundigen, niet mengen. Voldoende zij aan te stippen, dat tegenover de teksten, die de doodstraf schijnen voor te schrijven, andere zijn aan te voeren, die ook naar het oordeel van deskundigen, van juist tegenovergestelde strekking zijn. En waar ter verdediging van de doodstraf woorden, door Jezus gesproken, worden aangehaald, stellen wij daartegenover den geest van Jezus' leer, die er een was van zachtheid, vergeving, medevoelen met den zondaar, in één woord, het tegenbeeld van zelfgenoegzaamheid en Pharizeïsme, dat naar onze meening aan zoo veel - *natuurlijk geenszins alle* - verdediging van de doodstraf ten grondslag ligt.

Tegenover het theocratisch standpunt der katholieken ten slotte staat onze opvatting van het gezag als een instelling van en voor menschen, zoodat dus ook de aan haar inhaerente handhaving der gerechtigheid niet anders dan menschelijk - helaas maar al te menschelijk! - is. Maar zelfs al gaat men van het theocratisch standpunt uit, dan blijft toch nog de vraag, waarom in het bijzonder de handhaving der straffende gerechtigheid met den nimbus der Goddelijkheid omkleed wordt, en niet bijvoorbeeld bij de inning der belastingen met een dwangbevel, het Goddelijk karakter dezer overheidsbemoeiing naar voren geschoven wordt. Vierkant nemen wij stelling tegenover elke rechts-

1) Sedert wij van Dr. Kuypers's hand te lezen kregen, dat vrijhandel in strijd is met Gods ordonnantie, is de kiem van een zeker scepticisme op dit punt welig bij ons omhoog geschoten.

pleging, die ‘deum imitatur’ en juist omdat wij den afstand tusschen het Goddelijke en onze menschelijke, gebrekkige (benadering van) gerechtigheid zoo oneindig groot zien, willen wij niet, door onze rechtspleging het karakter der Goddelijkheid te verleenen, God in een *schijnbaar* nauwer verband tot deze onze handelingen brengen en tot de dwalingen, die wij daarbij begaan, dan Hij staat tot al ons doen en laten.

Zij, die zich op religieuze argumenten in dezen beroepen, zijn numeriek geenszins van overwegend belang in den strijd om de doodstraf. In ons land doen zij meer van zich hooren, dan daarbuiten[1)].

Nog minder talrijk zijn thans de aanhangers van de zoogenaamde absolute strafrechtstheorieën, die in de doodstraf een volstrekte eisch der gerechtigheid zien en zich niet bekommeren om nut, noodzakelijkheid of doel. Voldoende zij het dan ook hier aan te stippen, dat, welke waarde men aan deze theorieën, waarvan Kant en Hegel de klassieke voorbeelden geleverd hebben, ook moge toekennen voor den philosophischen onderbouw van ons strafrecht, zij, waar het de vraag geldt, welke straffen bedreigd zullen worden, of een met name genoemde straf noodig, nuttig of zelfs maar geoorloofd is, het antwoord schuldig moeten blijven. Want ook van dit absolute gezichtspunt uit kan geen enkele straf als voor een zeker misdrijf in het bijzonder aangewezen worden beschouwd, tenzij men den ‘talio’, het: ‘oog om oog, tand om tand’ weer ter hand zou willen nemen. Hieraan denkt zoo in het algemeen natuurlijk niemand. Iemand als straf een oog uitsteken, die een ander een oog heeft uitgestoken, vindt bij niemand ver-

1) In 1911 werd door de Synode der Gereformeerde kerken een besluit genomen ‘om bij de Hooge Regeering op te komen voor de wederinvoering van de doodstraf’. Door (Dr. Kuyper in) ‘de Standaard’, principieel aanhanger van de doodstraf, werd er tegen opgekomen, dat juist de kerk zich geroepen gevoeld had, hierop aan te dringen. Waar het geldt een *principieele*, op religieuze, dus niet eene op *utiliteitsgronden* steunende verdediging der doodstraf, kunnen wij de mindere bevoegdheid van de kerk dan van den eerzamen burger om voor dit belang op te komen, niet inzien.

dediging.[1)] Met het leven schijnt het echter anders gesteld te zijn. De eisch: ‘leven om leven’ wordt wèl hier en daar gehoord. Waarom men juist dit rudiment van den ‘talio’ zou moeten handhaven, is niet duidelijk. De talio is in een strafrecht van staatswege, waarin de persoonlijke zucht naar wraak van het slachtoffer zoozeer op den achtergrond is geschoven, dat de strafactie - behoudens de klachtdelicten - zelfs tegen zijn zin kan ingesteld, zoo goed als ze volgens vele wetgevingen tegen zijn zin kan nagelaten worden, niet meer op zijn plaats. De grond voor de strafactie ligt, voor zoover vergelding beöogd wordt, in het ideëel nadeel, dat de misdadiger aan de gemeenschap heeft toegebracht, niet in de schade, die hij zijn slachtoffer heeft berokkend. Een voorbeeld kan ons dit duidelijk doen inzien: Hij, die een ander doodt, zonder te weten, dat zijn slachtoffer den dood wenschte, maar uit gebrek aan moed of wegens Godsdienstige bezwaren niet tot zelfmoord kwam, is, ook al komt later het doods-verlangen van het slachtoffer aan het licht, even strafbaar als wanneer hij een levenslustig mensch gedood had.

Het ideëele nadeel, aan de maatschappij toegebracht, kan dus niet worden afgemeten aan de mate van benadeeling, waarover het slachtoffer zich zou kunnen beklagen, maar wordt bepaald door de daad als een geheel genomen, waarbij de motieven, waarom, de omstandigheden, waaronder zij gepleegd werd, van overwegend belang zijn. En deze kunnen zoodanig zijn, dat een levensberooving minder strafwaardig wordt, dan een mishandeling, diefstal of welk ander misdrijf ook.

Het objectief gevolg van de daad is dus nooit, zoomin bij levensberooving als bij eenig ander misdrijf, voldoende maatstaf voor haar strafwaardigheid.

En ook het van zelf sprekend postulaat, dat het grootste onrecht met de zwaarste straf moet geboet worden, maakt den weg voor de doodstraf nog niet vrij; want in abstracto zijn zwaardere straffen denkbaar en inderdaad op niet spaarzame wijze toegepast: alle gequalificeerde vormen van doodstraf, langdurige of telkens herhaalde foltering, ernstige verminking. Dat men veelal de doodstraf als de zwaarste straf

1) In ongeveer gelijken geest Prof. Dr. J.C.W. Thyrèn. Prinzipien einer Strafgesetzreform I. Lund 1910, p. 106.

aanneemt, berust dus geheel op willekeur; heeft men de zoo juist genoemde van boven af van de lijst kunnen schrappen, dan vraagt men zich af, waarom de doodstraf logisch voorbestemd zou moeten wezen om ten eeuwigen dage aan het hoofd der gewone strafmiddelen gehandhaafd te worden en waarom niet ook het grootste onrecht met levenslange of langdurige vrijheidstraf zou kunnen geboet worden - zooals in menig land reeds zonder bezwaar wordt toegepast.

Is dus philosophisch niet aannemelijk te maken, dat de misdadiger, die iemand van het leven berooft, dit alleen met verlies van eigen leven zou kunnen boeten, dan blijft van het postulaat der absolute strafrechtstheorieën niet anders over dan de eisch, dat op het zwaarste onrecht ook de zwaarste straf moet volgen, een eisch, die door allen, die althans in zekere mate in de straf het karakter der vergelding naar voren willen zien geschoven, kan onderschreven worden.

II.

Schakelt men onder de aanhangers der doodstraf hen uit, die zich beroepen op religieuze overtuiging of op argumenten aan absolute strafrechtstheorieën ontleend, dan blijven over zij, die met meer of minder enthousiasme, met meer of minder onverschilligheid, met meer of minder tegenzin de doodstraf als een factor in de strafrechtelijke repressie aanvaarden, waarvan de onontbeerlijkheid, door theoretische overweging reeds waarschijnlijk gemaakt, door de ervaring zou bewezen zijn. Wat de ervaring leert, zullen wij zoo aanstonds zien. Vooraf een enkel woord over de schijnbaar van zelf sprekende overweging, dat de doodstraf wegens haar geheel buitengewone afschrikkingskracht onmisbaar is bij de bestrijding der ernstigste criminaliteit - in hoofdzaak dus die tegen het leven gericht. Zij kan paradoxaal schijnen, de bewering, dat de doodstraf de afschrikkende kracht mist, die men algemeen haar toekent. En ook Liepmann, die eerst abolitionist werd door de bestudeering der op dit vraagstuk betrekking hebbende gegevens betreffende landen mèt en zonder doodstraf, verklaart vroeger voorstander van de doodstraf geweest te zijn op grond van haar afschrik-

kende kracht. Inderdaad, als wij kalm overwegen, welke van al de in eenig strafwetboek bedreigde straffen ons de 'ergste' lijkt, dan is het zeker de doodstraf. Zelfs de overweging, dat men er dan in ééns 'uit' is, terwijl de levenslange vrijheidstraf een lijden is van misschien nog jaren en jaren, doet de weegschaal onzer voorkeur niet naar de doodstraf doorslaan, en dat reeds wegens de in den mensch zoo sterke zucht naar zelfbehoud. Zoolang er leven is, is er hoop. De doodstraf is in haar toepassing definitief, de zelfs levenslange vrijheidstraf blijft *voortdurend* nog voor verandering vatbaar. Gezwegen nog van de mogelijkheid te ontvluchten, kan een regeeringsjubileum, de verjaardag van een vorst, de bevalling van een vorstin of andere blijde gebeurtenis, die de 'Goddelijke' gerechtigheid van haar weg doet afbuigen, nog een kans geven.[1)] Valt zij echter nà de voltrekking van het doodvonnis - in Rusland bespoedigt men wel de executie, indien de blijde gebeurtenis al te dicht in zicht is - dan is het te laat en heeft het 'recht' zijn loop gehad. Ook de afstootende voorstellingen, die bij ons opkomen, als wij aan een executie denken.... neen, verder betoog is overbodig: de doodstraf heeft, als wij het zoo kalm overwegen, de meest afschrikkende kracht. Voor ons althans. Want voor vele en juist de allergevaarlijkste misdadigers is het tegendeel waar. Zij vreezen den dood minder dan de levenslange vrijheidsberooving.

Maar wat bewijst het of gij, die misschien nooit den aandrang om te dooden in u zult voelen opkomen, kalm overweegt.... ja wat? Dat ter dood gebracht worden u op het oogenblik 'erger' lijkt dan levenslange vrijheidstraf te ondergaan; maar niet: dat gij levenslange vrijheidstraf nog een betamelijken prijs zoudt achten om aan dien lust tot dooden - als hij eens bij u mocht opkomen - te voldoen, en doodstraf u daarvoor een al te hooge prijs zou schijnen te zijn! En alleen als *deze* onderlinge prijsafweging in

1) Nog onlangs werden in Spanje op den verjaardag des konings zes ter dood veroordeelden begenadigd. Waartoe die samenkoppeling van gratieering en koninklijken verjaardag, die niets met elkaar te maken hebben of mogen hebben, een samenkoppeling, die zeker voor enkelen der gegratieerden de onzekerheid over hun lot onnoodig verlengd heeft en den indruk maakt van een frivool spelen met menschenlevens?

het algemeen geldend was, zou er *een begin van een argument* voor de doodstraf geleverd zijn. Maar dit is niet zoo. Want ook in ons land, waar de doodstraf voor het gewone recht niet bestaat, acht gij de levenslange vrijheidstraf verschrikkelijk genoeg om, naar gij meent, als die lust tot dooden eens bij u op mocht komen, u er van af te houden.

Maar dit alles snijdt geen hout! Want juist het eenige, wat aan deze overwegingen practische waarde zou geven, ontbreekt: de vervuldheid van onzen geest, van ons gedachtenleven met moordverlangens.

Was dit wel het geval, dan zouden al die overwegingen en afwegingen in elkaar vallen; de vraag: doodstraf of een andere straf? speelt dan zeker geen rol hoegenaamd. Want de strijd, die zich in hem, die op het punt staat een moord te plegen, afspeelt tusschen de motieven, die er hem toe aanzetten en die er hem van afhouden, is er niet een, waarbij het *objectieve* gewicht dier motieven den doorslag geeft. Het is de vraag, welke van die motieven op ons gevoelsleven, *in den staat waarin het zich op dat oogenblik bevindt*, den *levendigsten indruk* maken.

En hierbij is het noodig, eene - zij het ook grove - onderscheiding te maken tusschen de psychologische gesteldheid van hen, die op het punt staan te dooden. Hij, die in groote opwinding verkeert, het verlangen om te dooden als bijna onoverwinlijk sterk in zich voelt, hij denkt niet aan straf, niet aan doodstraf, niet aan eigen leven. Hij handelt, zooals men dat noemt ‘in affect’, waaarbij het verstand geheel tot zwijgen is gebracht door het gevoel. Hij daarentegen, die met overleg, met voorbedachten rade voorneemt te dooden, richt zijn gansche aandacht op de gevaren, die hij loopt, ontdekt te worden. Daarop en daarop alleen is zijn geheele aandacht geconcentreerd. Dit geldt niet alleen voor hem, die een misdrijf tegen het leven beraamt, maar voor een ieder, die een delict, welk ook, met overleg voorbereidt. Om de straf, welke die ook moge zijn, te ontgaan, zal vaak hij, die niet in het minst het voornemen had te dooden, desnoods ook hen uit den weg ruimen, die hem bij zijn misdrijf betrapten, al zou hij ze door vastbinden, bedreiging of op andere wijze misschien even goed kunnen onschadelijk maken. ‘Man mache sich klar’, zegt Liepmann terecht, ‘was das zu be-

deuten hat. Die Vorstellung der Strafdrohung kommt hier dem Träger zum Bewusstsein, sie übt auch eine gefühlsstarke Wirkung aus. Aber sie schreckt nicht ab, im Gegenteil sie hat gerade die Kraft, den Mord auszulösen.'[1)]

Gelooft men in ernst, dat ooit iemand met voorbedachten rade een moord zou plegen, indien de waarschijnlijkheid om ook 'maar' tot levenslange vrijheidstraf te worden veroordeeld, zich in zijn gevoelsleven als eene onafwendbare zekerheid had vastgezet? Alleen voor de voldoening aan een zeer sterken wraaklust - het gevoel, dat waarschijnlijk in den mensch de grootste spanning kan bereiken - zou misschien levenslange opoffering van de vrijheid een niet te hooge prijs geacht worden. Maar de opoffering van het leven dan wel?

Prof. Finger voert ten bewijze van de afschrikkende kracht der doodstraf nog aan, 'dass die Verbrecherwelt in ihren Organisationen selbst die Verräter mit der "Strafe" des Todes bedroht'.[2)] Daargelaten de niet zeer vleiende vergelijking van den geordenden rechtsstaat met eene vereeniging van misdadigers, zou men Prof. Finger willen vragen, wie ooit ontkend heeft, dat het dooden van iemand, die ons zou kunnen verraden, een probaat middel is om hem dat te beletten. En hoe stelt Professor Finger zich de tenuitvoerlegging voor van een vonnis, waarbij misdadigers elkaar tot levenslange gevangenisstraf zouden veroordeelen?

De vraag of de doodstraf afschrikkend werkt, kunnen wij dus *in abstracto bevestigend*, moeten wij *in concreto* echter *ontkennend* beantwoorden. Tusschen de psyche van den kalm over- en afwegenden, bespiegelenden mensch en die van den delinquent, die op het punt staat een misdrijf tegen het leven te begaan, ligt een zoo wijde kloof, dat de conclusies, waartoe de eerste komt voor den ander geen waarde hoegenaamd behoeven te hebben.

De doodstraf is in zooverre afschrikkend genoeg, dat een nog zwaardere, 'erger' straf in de praktijk niet afschrikkender zou blijken te zijn. Maar de motieven, waartegen zij

1) l.c. p. 36. Wij citeeren Liepmann's prae-advies naar de pagineering van de uitgave in boekvorm.
2) In ongeveer gelijken geest Prof. Lacassagne in 'Peine de mort et criminalite'. Paris A. Maloine 1908, p. 141.

haar afschrikwekkendheid moet doen gelden, zijn te sterk. Is de levenslange vrijheidstraf daartoe niet in staat, dan legt ook de doodstraf het daartegen af. De meening, dat bedreiging van de zwaarste straffen de criminaliteit zou kunnen doen verminderen, is eene dwaling. Integendeel is de toepassing van wreede straffen steeds samengegaan met een afstomping van zedelijk gevoel, een omhoog komen van wreedheid, die een criminaliteit in grooter frequentie en wreeder vorm met zich bracht.

Bij onze onderscheiding van de twee hoofd-typen van misdadigers tegen het leven zagen wij, dat tegen de in affect handelenden wel elk middel van afschrikking moet falen. Tegenover den met overleg en met voorbedachten rade handelende behoeft niet elke poging tot afschrikking vruchteloos te blijven. Niet echter de zwaarte van de bedreigde straf is het, die hem afschrikt; maar de mate van waarschijnlijkheid - waarbij het subjectief element in de berekening dier waarschijnlijkheid natuurlijk niet ontbreekt -, dàt hij de straf niet zal kunnen ontloopen.[1)] Volgde automatisch de straf op het misdrijf, dan zou die categorie van misdadigers, die uit en mèt berekening, meestal alleen om persoonlijk materieel voordeel, hun misdrijf plegen, geheel verdwijnen. Want wel is het waar, zooals Thyrèn opmerkt,[2)] dat deze soort misdadigers de kans om gestraft te worden veelal als een beroepsgevaar beschouwen, en daarbij niet angstig zich afvragen of deze kwade kans 30 of 50 pct. is. Maar nadert zij de 100 pct. dan houdt zij op een kans te wezen en wordt zekerheid. En daarmede vervalt dan alle 'kansrekening'. Volkomen onverschillig is het dan of doodstraf of levenslange of zelfs maar langdurige vrijheid-

1) Daarom bewijst het bij Mr. Loosjes (Tijdschrift voor Strafrecht IX p. 152/53) en Prof. Fabius (De doodstraf Amsterdam, 1906 p. 66), geciteerde voorbeeld van de uitroeiïng van de tijdens het Directoire bestaande benden der 'Chauffeurs' en de in het midden der 19e eeuw in België kwaadstichtende 'gens de mauvais gré' door middel van de doodstraf niets. Want wat blijkt er uit? Dat men toen klopjachten op de leden dier benden heeft gehouden. Maar als men allen, die gegrepen werden, niet ter dood gebracht, maar tot levenslange tuchthuisstraf veroordeeld had, zou dan ook den overigen niet de schrik om het hart geslagen zijn?

2) l.c. p. 111.

straf wordt bedreigd. Want ook de lichtste van deze straffen is voldoende zwaar om de onderneming niet meer loonend te doen zijn. Niet dus de zwaarte van de bedreigde straf, maar een aan zekerheid grenzende mate van waarschijnlijkheid, dàt straf zal toegepast worden, zou op deze categorie van misdadigers afschrikkend kunnen werken. En daarom is het onjuist in de inderdaad ontstellend frequente ernstige criminaliteit in Frankrijk een bewijs voor de noodzakelijkheid der doodstraf te zien, terwijl zij voor een groot deel niet anders is dan het logisch gevolg van de volstrekt onvoldoende zekerheid der repressie.

'Graue Theorie'! zal men zeggen en vragen: 'Wat leert de ervaring'?

Ten eerste: dat oudtijds bedreiging van doodstraf op misdrijven, die wij nu tot de lichtere rekenen, niet alleen niet in staat is geweest om ze te voorkòmen, maar zelfs hun aantal niet gehouden heeft beneden de cijfers, die thans voor deze delicten gelden, terwijl ze nu zooveel lichter worden gestraft. Zou de zwaarte van de bedreigde straf inderdaad voor de 'afschrikking' beslissend zijn, dan ware het onverklaarbaar, hoe bijvoorbeeld in Engeland in den aanvang van de 19e eeuw in 22 jaar wegens diefstal van (een minimum van) 5 shilling uit een winkel niet minder dan 109 personen konden worden ter dood gebracht, hoe in 1803 nog 13 menschen wegens het maken van valsche bankbilletten konden geëxecuteerd worden, hoe ten slotte in heel Engeland in één jaar (1837) niet minder dan 438 doodvonnissen geveld, hoe in één ommegang van een rechter in Ierland in dat jaar niet minder dan 98 menschen ter dood veroordeeld werden, van wie 97 werden geëxecuteerd[1].

En de onveiligheid van lijf en goed was toen ontstellend groot, veel grooter althans dan ten huidigen dage. Het stokstijf vasthouden aan de onjuiste meening, dat het bedreigen van de doodstraf afschrikkend op de misdadigers zou werken deed ook, toen een wetsvoorstel aanhangig was om diefstal ter waarde van 5 shilling of meer uit een winkel niet meer met den dood te straffen, den Lord Chief Justice,

1) Moord was hierbij betrekkelijk schaars vertegenwoordigd. Zie voor deze cijfers uitvoeriger Liepmann l.c. p. 39.

Lord Ellenborough uitroepen: ‘als wij deze wet aannemen, zullen wij niet meer weten of wij op ons hoofd of onze voeten staan’! Diefstallen zijn, den aanwas der bevolking in aanmerking genomen, thans zeker niet veelvuldiger dan in ‘den goeden ouden tijd’, eer het tegendeel. Indien nu de bedreiging met doodstraf de bedrijvers van diefstallen niet voldoende afschrikte, hoe zou zij dan tegen de oneindig veel sterker zich opdringende motieven, die noodig zijn om iemand tot moord te brengen, wel iets vermogen?

Ook leert ons de ervaring, dat in landen, waar ten deele wel, ten deele niet de doodstraf in toepassing is - Zwitserland, Vereenigde Staten van Noord-Amerika -, vaak vlak bij de grens, waarachter men voor den beul veilig zou geweest zijn, misdaden tegen het leven in koelen bloede worden gepleegd, die onder volmaakt gelijke omstandigheden aan gene zijde van de grens hadden kunnen gepleegd worden.

Dat van de 167 ter dood veroordeelden, die de geestelijke van de gevangenis te Bristol, Roberts, naar het schavot begeleidde, slechts 6, zegge zes, geen executie hadden bijgewoond, is een feit uit de ervaring, dat op zich zelf reeds voldoende is om aan de afschrikkende kracht van de doodstraf niet sterk meer te gelooven. En men redeneert dit niet weg, door gelijk Prof. Fabius doet, er op te wijzen, dat men natuurlijk rondom het schavot ‘niet het edelste deel der menschen’ verwacht. Maar juist tegen dat minst ‘edele’ deel der menschheid is de bedreiging der doodstraf gericht. Wat helpt het of zij, die aan moorden niet denken, gruwen bij het verhaal van eene terechtstelling - een gruwen, dat eenige aangename begeleidende sensaties nog niet behoeft uit te sluiten! - als zij, die wèl moorden, zelfs door het bijwonen daarvan niet een indruk ontvangen, diep genoeg om hen buiten het bereik van den beul te houden? Maar, wij zeiden het hierboven reeds, het komt er slechts op aan, of de indruk, dien de bedreiging en het zien toepassen van de doodstraf maken, *op het oogenblik* dat de strijd tusschen de motieven, die tot moord aanzetten en er van afhouden, gestreden wordt, voldoende levendig is, tot het gedachten- en gevoelsleven met voldoende duidelijkheid doordringt, om van het misdrijf af te houden. De ervaring - die van Roberts bevestigt slechts de algemeene - leert het tegendeel.

Indien de doodstraf de afschrikkende kracht had, die men haar zoo vaak toekent, zou dit althans hier of daar met cijfers moeten aangetoond kunnen worden. Om dit te onderzoeken kan men natuurlijk de kapitale criminaliteit van een land mèt niet afwegen tegen die van een land zonder doodstraf. Engeland bijvoorbeeld, waar de doodstraf betrekkelijk dikwijls wordt toegepast, heeft betrekkelijk hooger moordcijfers - als ook voor de criminaliteit in het algemeen - dan Noorwegen, waar de doodstraf niet bestaat.[1)] Wij denken er natuurlijk niet aan, deze verhouding op rekening van de doodstraf te stellen. Ook de verhouding in landen mèt en in landen zonder doodstraf tusschen het aantal moorden en het aantal diefstallen, levert geen argument vóór of tegen de doodstraf. Zien wij bijvoorbeeld, dat in één jaar in Spanje (met doodstraf) één moord voorkwam tegen 40 diefstallen, in Noorwegen één moord tegen 2600 diefstallen,[2)] dan is daaruit voor ons niet veel stelligs te leeren. Verschillen in ras, temperament en economische structuur der bevolking, klimaat van het land, inrichting van justitie en politie zullen hier wel de voornaamste determineerende factoren zijn.

Maar wel vinden wij houvast bij vergelijking van de kapitale criminaliteit in één en hetzelfde land vóór en na afschaffing, na en vóór wederinvoering van de doodstraf. Indien er eenig verband bestond tusschen doodstraf en (kapitale) criminaliteit - de stelling van de vóórstanders der doodstraf - dan zou dit toch in enkele van in elk opzicht zoo verschillende landen als bijvoorbeeld (eenige van) de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, Noorwegen, Italië, Nederland, die de doodstraf hadden en weer afschaften, tenminste moeten blijken.

En dit is niet het geval!

Met gebruikmaking van het jongste, toegankelijke materiaal heeft Liepmann dit aangetoond.

In Italie vonden sedert 1874 geen executies meer plaats; in 1890 wordt de doodstraf ook formeel afgeschaft. Toch daalt in de dertig jaren 1876-1906 het aantal ‘omi-

1) Thyrèn l.c. p. 112.
2) Tyhren l.c. p. 110.

cidii' van *9.68* tot *4.86* per 100.0000 inwoners.[1)]

In Roemenië werd de doodstraf in 1865 afgeschaft. De cijfers voor kapitale misdrijven daalden tusschen 1876 en 1907[2)] van 5.6 tot op 2.5 per 100.000 inwoners.

Ook in ons land, in Noorwegen (doodstraf afgeschaft in 1905), in België (sedert 1863 niet meer toegepast)[3)] valt na de formeele of feitelijke afschaffing teruggang - nergens stijging van het relatieve cijfer der kapitale criminaliteit te constateeren.

Evenmin is in die staten van Noord-Amerika, waar de doodstraf is afgeschaft: Michigan (1846), Rhode Island (1852), Wisconsin (1853), Maine (1887),[4)] Kansas (1907) daarna stijging der kapitale criminaliteit te bespeuren.

Op één gevolg van de afschaffing der doodstraf moeten wij nog wijzen. Het bestaan van de absolute bedreiging met doodstraf doet den rechter (of jury) vaak terugschrikken voor veroordeeling, waar hij, indien een andere straf ware bedreigd, niet geaarzeld zou hebben het schuldig uit te spreken. Ook Prof. Finger[5)] erkent, dat waar doodstraf absoluut bedreigd is, ook een allergeringste twijfel, die veroordeeling tot een andere straf niet zou uitgesloten hebben, reeds voldoende is, om den rechter tot vrijspraak te brengen. Merkwaardigerwijze ontleent Finger hieraan een argument .... ten gunste van de doodstraf: 'So birgt die Abschaffung der Todesstrafe auch die Gefahr einer Vermehrung der Zahl der Justizirrtümer in sich'. Men denke zich eens in tot welke zonderlinge resultaten consequente doortrekking van deze conclusie ons zou voeren. Maar zoo ligt het geval ook niet. Het is meestal niet de 'twijfel', die doet vrijspreken, maar de afkeer van de doodstraf, die dien 'twijfel'

1) Deze absoluut vrij hooge cijfers vinden hun verklaring hierin, dat in de statistiek onder één rubriek worden samengevoegd de cijfers voor moord, doodslag en mishandeling met doodelijken afloop. Dit laatste misdrijf, wegens den opvliegenden aard der bevolking in Italië zeer veel voorkomende, wordt zoo min daar als elders met den dood gestraft.
2) Statistische gegevens van de jaren 1865-1876 ontbreken.
3) Formeel bestaat in Belgie de doodstraf nog; maar zonder uitzondering wordt zij daar nimmer meer toegepast.
4) In Maine was zij reeds in 1876 afgeschaft, in 1883 weer ingevoerd en gelijk men ziet in 1887 weer afgeschaft. In den tijd tusschen 1883-1887 nam de kapitale criminaliteit.... toe! Zie Liepmann l.c. p. 65.
5) l.c. p. 356.

als een welkom scherm gebruikt om zich achter te verschuilen. Ook de Gouverneur van Michigan en de Attorney-General in Maine wijzen er op, dat na afschaffing van de doodstraf het *percentage* der wegens 'homicide' *vervolgden*, *die veroordeeld werden*, belangrijk gestegen is, en deze maatregel dus indirect tot de maatschappelijke beveiliging heeft meegewerkt. Werden bijvoorbeeld in Maine in 16 jaren vóór de afschaffing van de doodstraf gemiddeld 15.4% van de wegens 'homicide' vervolgden veroordeeld, in de 20 jaar daarna bedroeg dit percentage gemiddeld 64.5.

* * *

Wat bewijzen al deze cijfers nu? Niets! Juist wat wij meenden te kunnen aantoonen, namelijk, dat de kapitale criminaliteit blijkens de ervaring door de toepassing van de doodstraf niet geïnfluenceerd, *zeker niet teruggedrongen* wordt, en dat derhalve de afschrikkende kracht, die men haar toekent, waarmee de stijging der criminaliteit bij hare afschaffing samen zou moeten gaan, niet bestaat.

Twee tegenwerpingen worden hiertegen aangevoerd.

Vooreerst, dat het aantal veroordeelingen niet een juist en betrouwbaar beeld van de werkelijke criminaliteit geeft, waar toch de niet-ontdekte misdaden, de wegens gebrek aan bewijs of op formeele gronden gevolgde vrijspraken hierbij buiten beschouwing blijven. Dit worde grif toegegeven. Een betrouwbaar absoluut beeld geeft het niet, maar wel, zooals Liepmann het noemt, een beeld op verkleinde schaal; in elk geval zullen de cijfers der veroordeelingen 'symptomatisch' zijn voor die der werkelijke criminaliteit, zoodat de toestand vóór met dien nà de afschaffing der doodstraf veilig kan worden vergeleken.

Een tweede tegenwerping schijnt belangrijker. Wat, vraagt men, bewijzen ten dezen alle cijfers der statistiek? Zij kunnen ons toch alleen het aantal doen kennen van hen, die, niettegenstaande de bedreiging met doodstraf, toch tot kapitale misdadigers zijn geworden, maar nooit het cijfer dergenen die juist dóór de doodstraf-bedreiging niet daartoe vervallen zijn. Neen, natuurlijk niet. Negativa kunnen nimmer direct, hoogstens slechts indirect bewezen worden. Daarom moet

men zijn veld van onderzoek zoo ruim mogelijk en van zoo verscheiden mogelijke gesteldheid kiezen. Maar als dan in géén dier landen na afschaffing van de doodstraf, terwijl alle overige omstandigheden gelijk bleven, zich zelfs over lange tijdperken stijging der kapitale criminaliteit vertoonde, dan is daarmede voldoende het ontbreken van samenhang tusschen toepassing der doodstraf en (kapitale) criminaliteit aangetoond. Wat toch zou het geval moeten zijn, indien de aangevoerde tegenwerping eenigen grond had? Dat, terwijl tijdens het bestaan van de doodstraf kapitale misdrijven alleen gepleegd werden door personen, die zich blijkbaar niet door bedreiging met doodstraf lieten afschrikken, na haar afschaffing, terwijl het moordcijfer *daalde* of hoogstens *gelijk bleef*, een zeker deel der kapitale criminaliteit ten laste zou komen van individuen, die zich wèl door bedreiging met doodstraf daarvan zouden hebben laten afhouden.... als zij maar bestaan had! Maar waar zijn dan die 'onafschrikbaren' van vroeger tijd gebleven, die, gegeven de continuïteit van dergelijke maatschappelijke verschijnselen, toch maar niet zoo plotseling zonder aanwijsbare oorzaak kunnen verdwenen zijn? En zijn ook zij nog 'in het vak', dan hebben wij voor die nieuwelingen in het moordenaarsgilde, die 'potentiëel-afschrikbaren' niet genoeg misdrijven meer beschikbaar!

Ook deze tegenwerping derhalve ontzenuwt niet, integendeel, hare bestrijding bevestigt juist de slotsom waartoe wij kwamen, dat de doodstraf in theorie ook nog zoo afschrikkend moge zijn, maar in de praktijk nooit hen afschrikt, die en op het oogenblik dàt het wenschelijk zou zijn ze af te schrikken.

Professor Finger meent de onjuistheid van deze gevolgtrekking te kunnen aantoonen door haar verder door te trekken: 'ontzegt men aan de doodstraf afschrikkende kracht, dan moet men die ook bij andere straffen loochenen.' Allereerst kan men hiertegen opmerken, dat de voorstanders der doodstraf haar verdedigen op grond van hare *geheel buitengewone* afschrikkingskracht, die van volstrekt andere intensiteit zou zijn dan die van andere straffen, zoodat wij de gevolgtrekking van Professor Finger niet zouden hoeven te aanvaarden. Maar tot op zekere hoogte kùnnen wij ze aanvaarden. Want inderdaad, de voornaamste afschrikking wordt niet gewekt door de gedachte aan deze of gene bepaalde straf, maar door de

wetenschap, dàt gestraft zal worden. Geen enkele wetgeving eischt voor de strafwaardigheid van den delinquent, dat hij het bestaan der strafbedreiging kende, laat staan, dat hij wist, welke straf bedreigd werd. En hoeveel niet-juristen kennen de grens tusschen de delicten, waartegen boete, en die waartegen principale hechtenis is bedreigd?

* * *

De voorstanders van de doodstraf zijn door deze lessen van de ervaring nog geenszins uit het veld geslagen. Mogen zij ook al niet direct uit de ervaring de nuttigheid, de onontbeerlijkheid van de doodstraf kunnen aantoonen, dan wijzen zij op de landen, waar de doodstraf, na afgeschaft te zijn, weer is ingevoerd en 'derhalve' de ervaring, de nuttigheid, de onontbeerlijkheid der doodstraf heeft bewezen.

Liepmann heeft, en dit is een van de groote verdiensten van zijn werk, op grond van goeddeels uit officiëele bronnen verkregen materiaal ons doen zien, wat wij van die 'ongunstige ervaringen', die wederinvoering van de doodstraf noodzakelijk maakten, te denken hebben.

Allereerst Duitschland. In de 'Grundrechte des deutschen Volkes' van 1848 werd de doodstraf afgeschaft verklaard. Duidelijk toont Liepmann aan, dat het hier gold de verwezenlijking van een punt uit een 'politiek' programma. Nog kort te voren had men in verscheidene Duitsche staten bij de invoering van nieuwe strafwetboeken de doodstraf gehandhaafd, zoo in Wurtemberg (in 1839), Hessen (1842) Baden in het wetboek van 1845, dat eerst in 1851 in werking trad. De beweging van 1848 verlangde afschaffing van de doodstraf, juist zooals zij eischte instelling van het contradictoir strafproces en de verklaring van de onschendbaarheid der woning.[1)]

Of op grond der verklaring in de 'Grundrechte' de doodstraf in de verschillende staten afgeschaft werd, hing hiervan af of deze zich aan de uitspraken dier 'Grundrechte' gebonden

1) Een voorvechter van twee dezer disiderata wees er met verontwaardiging op, dat terwijl men de onschendbaarheid der woning uitgesproken had, 'de onschendbaarheid van de woning van den menschelijken geest nog niet erkend was.' Liepmann l.c. p. 77.

achtten. Overwegingen van crimineel-politieken aard speelden hierbij geen rol. Oostenrijk, Pruisen, Beieren, Hannover, Saksen-Altenburg, Brunswijk, Lübeck en Hamburg negeerden de verklaring in de 'Grundrechte' gegeven en handhaafden de doodstraf. In 1851 werd de geldigheid van de 'Grundrechte' bij besluit van de Bondsvergadering van 23 Augustus ter zijde gesteld. En spoedig werd dan ook de doodstraf in verschillende staten, die haar na 1848 afgeschaft hadden, nu weer ingevoerd. Dit ging meestal zeer snel, 'ohne Sang und Klang', zonder discussie; soms ook met discussie, die typeerend is voor het gebrek aan ernst, waarmee men ze nu weer invoerde.... en ze vroeger had afgeschaft.

Zoo werd in Hessen het voorstel tot wederinvoering van de doodstraf in de Tweede Kamer met 2 stemmen meerderheid (23 tegen 21), in de Eerste met algemeene stemmen aangenomen. En wel op grond van de 'zedelijke noodzakelijkheid' en algemeenheden van dien aard. Op de 'ervaring' kon men zich moeielijk beroepen. De doodstraf was afgeschaft van April 1849 tot April 1852. In dien tijd komen *twee* veroordeelingen wegens moord voor, doch beide wegens misdrijven vóór de afschaffing der doodstraf (in de jaren 1846-1848) gepleegd.[1)] Ook het geheele jaar 1852 verliep nog zonder veroordeeling wegens moord. *Zoodat men in Hessen in 1852 de doodstraf weder invoerde zonder dat in het geheele tijdvak*, *toen zij afgeschaft was*, *ook maar één geval van moord was voorgekomen!*

In Baden ging het evenzoo. Daar was de doodstraf afgeschaft van 16 Maart 1849 tot 5 Februari 1851. Twee veroordeelingen wegens moord komen in die periode ter berechting, wegens misdrijven vóór de afschaffing gepleegd. In 1851 slechts één, wegens delict na hare wederinvoering begaan. *Ook in Baden dus voert men de* '*onontbeerlijke*' *doodstraf weder in*, *ofschoon in den tijd van hare afwezigheid geen enkel geval van moord was voorgekomen!*

In Wurttemberg was de doodstraf den 13 Augustus 1849 afgeschaft. Tegen een voorstel haar weer in te voeren verzette zich de meerderheid van de commissie uit de Tweede Kamer, op grond dat de noodzakelijkheid daarvan geenszins

1) Liepmann, aan wien wij deze gegevens ontleenen, ontving ze rechtstreeks van de ministeries der betrokken staten.

was gebleken. Inmiddels werden twee moorden gepleegd, waarvan de daders aanvankelijk onbekend bleven. Onder invloed van den daardoor gewekten angst - in 1852 had een afgevaardigde op grond van één geval van doodslag reeds voorgesteld de doodstraf onmiddellijk, zonder verdere discussie weder in te voeren - besloot het Parlement, in strijd met het advies van de meerderheid van de commissie, tot wederinvoering van de doodstraf. De vier jaren, gedurende welke zij afgeschaft was, geven respectievelijk 6, 3, 1 en 10 veroordeelingen wegens moord. De jaren met 3 en 1 zijn gunstiger dan het gemiddelde van de voorafgaande jaren mèt doodstraf. En 6 moorden vindt men eveneens na wederinvoering der doodstraf, in 1853/54 en in 1862. Rest derhalve het jaar met 10 gevallen van moord. Eén daarvan is in het jaar 1844/45 gepleegd. Blijft 9, een aantal dat men later onder heerschappij van de doodstraf in 1869 wederom aantreft. Daarenboven was dit jaar, waarin de 10 gevallen te boeken waren, voor Wurttemberg, zooals trouwens deze periode voor geheel Duitschland, wegens politieke beroeringen, misoogst- en aardappelziekte een zeer ongunstige tijd. Ook de niet-kapitale misdrijven (de met tuchthuis bestrafte) komen in 1853 in bijna dubbel aantal voor van het gemiddelde der jaren 1841-47. En ook in landen, waar de doodstraf niet afgeschaft was, vindt men in dat tijdperk rondom 1851 abnormaal hooge cijfers voor het aantal veroordeelingen wegens moord.[1)] Hieruit valt toch de voor de hand liggende conclusie te trekken, dat, waar het al op zich zelf een dwaasheid is op grond van de ervaring uit één jaar verkregen, tot de onontbeerlijkheid der doodstraf te besluiten, het betrekkelijk groot aantal moorden in dat enkele jaar in Wurttemberg aan andere oorzaken dan aan het ontbreken van de doodstraf moet worden toegeschreven.

Ook Saksen, dat in een latere periode eenige jaren, van 1 October 1868 tot 1 Januari 1871,[2)] zonder doodstraf leefde, had in die periode geen enkel geval van moord te boeken.

Het feit, dat in Zwitserland, althans in eenige van zijn kantons, de doodstraf, na afgeschaft te zijn, later weer werd

1) Zie de duidelijk sprekende cijfers bij Liepmann.
2) Op dien dag trad het strafwetboek voor het Duitsche Rijk in werking, waardoor de strafwetgevingen der Bondsstaten kwamen te vervallen.

ingevoerd, wordt ook vaak aangehaald als een bewijs voor de ‘onontbeerlijkheid’ van dit strafmiddel. Een paar woorden over de staatsrechtelijke geschiedenis van dit vraagstuk daar te lande zullen ons echter doen zien, uit welke motieven, onder welke omstandigheden dit geschiedde.

De ‘Bundesverfassung’ van 1848 had de doodstraf voor politieke misdrijven verboden. Aan elk kanton bleef dus de vrijheid tegen gewone misdrijven de doodstraf al of niet te bedreigen. Toen in 1865 plannen bestonden om de ‘Bundesverfassung’ te herzien, werden 9 vraagpunten aan het ‘referendum’ van het volk onderwerpen. Een der punten betrof de vraag of in de Bundesverfassung sommige straffen (met name: dood- en geeselstraf) zouden verboden worden. Tegen deze beperking der kantonnale bevoegdheid spraken zich ruim 200.000 stemmen uit; er vóór ruim 100.000. Niettemin werd in het revisie-ontwerp van den Bondsraad van 1873 het verbod van doodstraf opgenomen. En het volk, tot het referendum opgeroepen, dat voor de keus stond òf de geheele grondswetsherziening te verwerpen òf ook het doodstraf-verbod mede te aanvaarden, besloot tot het laatste. Sinds 1874 was dus den kantons de bevoegdheid om de doodstraf te bedreigen, ontnomen. Met het oog op het sterk uitgesproken kantonnaal particularisme in Zwitserland moest dit als een politieke fout beschouwd worden. Spoedig regende het dan ook petities om de kantonnale vrijheid op het stuk der doodstraf weer te herstellen, en reeds in 1879 kwam het hiertoe. In hoofdzaak stemden vóór deze tweede revisie slechts die kantons, die tot 1874 de doodstraf nog in hunne wetgeving hadden, en voor wie het verbod van 1874 dus een van boven af gedwongen wijziging daarin had beteekend. Daarin lag voor velen het kernpunt: het herwinnen der kantonnale vrijheid op dit punt. Ook kantons, waar na 1879 toch niet meer de doodstraf werd ingevoerd, stemden ijverig vóór deze revisie, bijvoorbeeld Waadtland, waar 80% der stemmen zich vóór de revisie verklaarden, en tot op het huidig oogenblik de doodstraf is afgeschaft gebleven. Andere kantons daarentegen maakten van de herwonnen vrijheid gebruik en namen de doodstraf weer in hun wetgeving op. *Geen enkel kanton echter ging hiertoe over*, *dat reeds voor 1874 de doodstraf afgeschaft had*. Het was dus slechts

een terugkeer tot het oude waarvan men door de grondwetsherziening van 1874 gedwongen was geworden af te wijken; waarbij nog kwam de moeielijkheid voor enkele kantons om voor gelegenheid tot interneering van tot langdurige vrijheidstraffen veroordeelden te zorgen, zoodat, naar de geschiedschrijver van een der petitionnementen verklaart vaak gehoord te hebben, de nuchtere Zwitser dan maar besloot: 'Kopf weg!'

Een omkeer in de opvatting omtrent de onontbeerlijkheid of wenschelijkheid der doodstraf op grond van slechte ervaringen uit den tijd, toen men haar had moeten missen, beteekende de terugkeer van enkele kantons tot dit strafmiddel dan ook niet.

Bestaat de doodstraf nu nog in 10 kantons met 809,000 inwoners, tegen 15 kantons met 2,500,000 inwoners, waar zij is afgeschaft, als het in 1908 ingediende ontwerp van een algemeen strafwetboek op dit punt ongewijzigd wet zal geworden zijn - hetgeen sedert den Zwitserschen Juristendag in 1912 een voorstel om den kantons die thans nog de doodstraf hebben, de mogelijkheid te laten ze te behouden, met 101 tegen 20 stemmen verwierp, zeer waarschijnlijk is geworden - dan zal dit strafmiddel ook in geheel Zwitserland voor goed tot het verleden behooren. In elk geval kan ook dit land niet, noch ook maar enkele van zijn kantons dienst doen als voorbeeld van door de 'ervaring' bewezen onontbeerlijkheid der doodstraf.

Ten slotte wordt de in 1906-1908 mislukte poging om in Frankrijk de doodstraf af te schaffen, uitgespeeld als een door de ervaring geleverd bewijs van hare onontbeerlijkheid. De ervaring omtrent de doodstraf in Frankrijk leert ons allereerst - Liepmann toonde het aan de hand van cijfers aan -[1] dat stijging van het jaarlijksch aantal *executies* steeds samenging met stijging van het aantal voor de jury behandelde kapitale misdrijven en dat vermindering hier samenging met vermindering daar. Moge dit op zich zelf natuurlijk geen argument *tegen* de doodstraf zijn, een bewijs vóór de doeltreffendheid van dit strafmiddel is het zeker allerminst.

In 1906 en 1907 werd geen enkel doodvonnis voltrokken.

1) l.c. p. 104.

Reden genoeg om voortaan alle apachen-misdrijven aan deze ‘misplaatste zachtmoedigheid’ toe te schrijven. Toen eindelijk ook nog Soleilland gratie kreeg, die een klein meisje geschonden en vermoord had, was het lot van het wetsvoorstel om de doodstraf af te schaffen beslist!

Dat er toch wel andere oorzaken voor de inderdaad ontzettend ernstige kapitale criminaliteit konden zijn, dan die paar jaar, waarin geen enkel doodvonnis voltrokken werd - in de twee volgende jaren toen men van de ‘dwalingen zijn weegs’ was teruggekomen, in 1908 en 1909 werden telkens niet meer dan 7 personen geexecuteerd! - daaraan dacht men niet. En deze oorzaken lagen voor het grijpen. Allereerst de steeds stijgende onmacht van de politie tegenover de misdadigers-wereld. Bleven in 1890 *593* van de aangegeven kapitale misdrijven onvervolgd, in 1907 was dit getal gestegen tot *929*[1]. In 1909 werden van de 510,071 strafzaken, waarin de justitie gemengd werd, niet minder dan 326,411 ‘opgegeven’, waarvan 100,396 op grond, dat de daders niet ontdekt konden worden.[2]

Maar ook als men den dader eenmaal in handen heeft, laat de zekerheid der repressie al te veel te wenschen. Het is voor ieder, die de rubriek rechtszaken in de Fransche pers volgt, wel duidelijk, dat de jury daar te lande niet veel meer repressief beleid toont, dan een afwisselend sentimenteele en door angst nerveuse oude juffrouw.

En heeft de jury dan al haar plicht gedaan, dan wordt vaak door de wijze, waarop voor de tenuitvoerlegging der straffen - waar het niet de doodstraf geldt - gezorgd wordt, het van de repressie verwachte resultaat ‘gesaboteerd’. Van de 6806 tot ‘travaux forcés’ veroordeelden, (de in zwaarte op de doodstraf volgende straf) die naar Guyana ‘getransporteerd’ waren, ontvluchtten in 1906 niet minder dan 368, van de 2979 ‘gerelegeerden’ (in hoofdzaak ernstige

1) Liepmann l.c. p. 105. Dat een gedeelte van deze ‘vermoede’ of ‘aangegeven’ kapitale misdrijven bij nader onderzoek zouden kunnen blijken niet gepleegd of van minder ernstigen aard te zijn, ontneemt de waarde aan deze cijfers geenszins. Minst genomen zijn zij toch ook weer ‘symptomatisch’.

2) F. Mazade. Comment combattre la criminalité? Revue (ancienne Revue des Revues) 1 Januari 1914, p. 1.

recidivisten), in dat zelfde jaar 852. Van 1614 naar Caledonië ‘gerelegeerden’ wisten er 1271 te ontkomen! ‘Beaucoup de bons citoyens’, zei de oud-prefect van politie Lépine onlangs, ‘croient que les condamnés à la relégation ne reviennent plus en France. 50% de ces relégués sont à Paris’.

Voegt men hier nog bij, dat de ernstige criminaliteit in 1879 voor 10% werd geacht haar directe oorzaak te vinden in alcoholmisbruik, terwijl dit voor 1908 53% bedroeg,[1)] dan vraagt men zich toch af of wat Geheimrat Kahl, met een huivering van eerbied ‘ad hoc’, de ‘Volksüberzeugung’ noemde, zich niet vergist heeft toen het meende de oorzaak van de ernstige criminaliteit, waaronder Frankrijk inderdaad te lijden heeft, te moeten zoeken in die enkele executies die men in 1906 en 1907 naliet te doen plaats vinden.

Maar behalve dit - wat men niet dan met euphemisme zou kunnen noemen, een aan de ‘ervaring’ ontleend argument, speelde ook een ‘gevoelsargument’ mede in den strijd vóór het behoud van de doodstraf. Het was de verontwaardiging over de gratie, verleend aan den ter dood veroordeelden Soleilland. In beeld werd zij gebracht door de portretten van Soleilland en... President Fallières tegenover elkaar te stellen op een kaart, waarop men aan alle huisvaders vroeg of zij met deze gratie-verleening voor oogen, vóór of tegen de doodstraf waren! Het fraaiste in deze schandaal-propaganda is, dat deze gratiëering niet een ‘caprice’ was van Fallières, maar dat, naar de toenmalige Grootzegelbewaarder en Minister van Justitie Aristide Briand op de tribune der Kamer verzekerde, ieder die over dit gratie-verzoek te adviseeren had, vóór gratiëering zich had uitgesproken!

De poging om de doodstraf af te schaffen mislukte, en alles bleef bij het oude. Is hierdoor hare onmisbaarheid bewezen of ook maar waarschijnlijk gemaakt? Allerminst. Integendeel, de doodstraf zal een beletsel blijven om tot een krachtige systematische, doelbewuste onderdrukking van de ernstige criminaliteit zich op te werken. Door in kinderlijk vertrouwen het oog star gevestigd te houden op de alleen zaligmakende guillotine blijft men blind voor alles wat

1) Wij vinden deze cijfers bij Liepmann, die ze ontleende aan den Franschen député Reinach, den eersten onderteekenaar van het in 1906 ingediende voorstel tot afschaffing van de doodstraf.

daarachter voorvalt. Door de handhaving der algemeene veiligheid in laatste instantie aan den beul toe te vertrouwen, heeft men zich van een taak, die besef van verantwoordelijkheid van velen, finantiëele opoffering van de gansche gemeenschap verlangt, wel heel gemakkelijk afgemaakt.

Het ware te wenschen - niet alleen bezien van het standpunt, dat wij innemen - dat eindelijk een President van de Republiek, die persoonlijk tegenstander van de doodstraf is, den moed vond om van zijn gratie-recht geheel naar eigen overtuiging gebruik te blijven maken en desnoods de Fransche natie voor de keus te stellen tusschen hem en hare aanhankelijkheid aan de guillotine. Niet alleen zou daarmee een eind gemaakt zijn aan gewetens-conflicten, waarvan wij ons den omvang nauwelijks kunnen voorstellen - want al moge het staatshoofd zich voor de politieke zijde van de bevestiging van een doodvonnis ook alleen verantwoordelijk voelen aan het volk en aan het congres, dat hem koos, voor de moreele zijde daarvan is hij aan God en zijn geweten verantwoording schuldig, - maar ook zou hij, door op die wijze het Fransche volk tot zelf-inkeer te brengen, meer gedaan hebben voor een systematische en doeltreffende onderdrukking der criminaliteit dan Deibler en al diens opvolgers tot in lengte van dagen!

Om nog te zwijgen van het moreele voordeel, dat het volk door dit walgelijk strafmiddel van zich te werpen, zou ondervinden.

H.G. VAN DER VIES.

(Wordt voortgezet.)

Uit de geschiedenis der Universiteit te Groningen. De Groninger richting.[1)]

‘En wat hebt gij in Holland zoo al voor theologie?’ was de eerste vraag, waarmee een Heidelberger professor den jongen remonstrantschen proponent ontving, die hem op een zomermorgen van 1843 kwam bezoeken. De Hollander verhaalde daarvan het een en ander, en sprak natuurlijk ook van de Groningsche richting: het was juist het jaar, waarin deze meer besproken werd dan ooit tevoren of later. ‘Dat is Schleiermacheriaansch!’ riep de professor terstond uit. ‘Wel dat verheugt mij, dat Schleiermacher toch eindelijk eenigen invloed op de Hollandsche godgeleerden heeft uitgeoefend’. - Te Berlijn dacht men er niet anders over. ‘'t Is zonderling’, meende professor Hengstenberg, ‘hoe gij, Hollanders, die toch onze Duitsche theologie vlijtig bijhoudt, steeds een twintig of meer jaren wacht met onze meeningen en richtingen over te nemen. Tegenwoordig, naar 't geen ik omtrent de Groninger school verneem, schijnt Schleiermacher, die bij ons haast weer vergeten is, bij u eerst zijn opgang te maken.’[2)]. Vergeefs trachtte de jeugdige theoloog

1) In het *Gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Universiteit te Groningen* verschijnt dit opstel tegelijkertijd als het vierde hoofdstuk van de *Geschiedenis der Universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan*, *1814-1914*.
2) Abm. des Amorie van der Hoeven Jr., *Herinneringen van mijne academiereis in 1843*, Leeuwarden 1845, blz. 38, 233, 265.

den Duitschen geleerden duidelijk te maken, dat zij zich vergisten. Trouwens in Nederland zelf was de eerste uiting der Groningsche beginselen evenzeer door de kritiek terstond verwezen als thuisbehoorend in Schleiermacher's school. Wat wonder, dat de Duitschers er niet anders in herkenden.

Het was Schleiermacher niet. De leiders der Groningsche richting zelf hebben met ijver hun afhankelijkheid van den Duitschen wijsgeer van de hand gewezen. Niet om daarmee hun eigen zelfstandigheid en oorspronkelijkheid te verheerlijken, maar om des te luider hun dank te doen klinken aan den Nederlandschen wijsgeer, in wien zij hun geestelijken vader vereerden. Het was Van Heusde. Te Utrecht had het licht geschenen.

In elke geschiedenis van het geestelijk leven in Nederland in de eerste helft der 19de eeuw zal de figuur van Philip Willem van Heusde haar deel komen eischen, maar in die van Groningen in het bijzonder, want de strooming, die meet dan iets anders aan de Groningsche hoogeschool in dien tijd vermaardheid heeft gegeven, gaat uit van Van Heusde, en is niet te verstaan zonder eenige kennis van zijn geest en streven.

Van Heusde moet een van die geboren opvoeders zijn geweest, van wier persoon en karakter een bezieling uitstraalt, die wij uit hun werken niet meer begrijpen. Wanneer de meester over zijn geliefde wijsgeeren, over het heerlijkste der oudheid sprak, beschrijft een leerling, ‘dan ging zijn geheele ziel open, dan vloeide hij over van de schoonste en verhevenste gedachten, de edelste en heiligste gevoelens. In oog en gelaat, in toon en stem openbaarde zich een enthusiasme, dat door alles zich aan ons mededeelde.’ ‘In velen heeft hij het beginsel van een nieuw leven opgewekt,’ getuigt een ander. Het was een innige, vaderlijke vereering, een geroerde, liefdevolle dankbaarheid, die de discipelen van den Praeceptor Hollandiae hun gansche leven meedroegen. De geheele propaedeuse van juristen, theologen en litteratoren te Utrecht werd verhelderd en verheven door Van Heusde's onderwijs in het Grieksch en de geschiedenis; de medici betreurden het, dat zij te slecht in het Grieksch waren, om zijn colleges te volgen. Ons schijnen zijn geschriften langwijlig en zoetsappig, kleurloos

en nuchter, van een tergend gemis aan raakheid, vol van de tamste, quasi-treffende wijsheden, die geen wijsheid opleveren. Is het enkel de tijd, die ons van hem scheidt? Neen, want zij, die niet onder Van Heusde's persoonlijke bekoring zijn geweest, hebben ook toen reeds ongeveer over hem geoordeeld, als wij nu zouden doen: zoo b.v. Thorbecke, Geel en Cobet. De ‘Heusdiaansche weekheid’ werd door velen geschuwd, ja, er waren ook onder de jonge hoorders, die kritisch de zoete betoovering weerstonden.

Ongetwijfeld is Van Heusde in vele opzichten de laat geboren profeet van het vlakke rationalisme en de optimistische humaniteit der 18de eeuw geweest. Maar de breede menschenmin was bij hem verdiept met platonischen eros en christelijke caritas, en naar het schijnt, ging juist van die elementen zijn bezielende kracht uit. Door hem in de eerste plaats als apostel van het gezond verstand te beschouwen, heeft, naar het mij voorkomt, zijn jongste levensbeschrijver miskend, dat de bestanddeelen, waaruit zijn gedachte is opgebouwd, onderling niet gelijk van kracht en werking zijn[1]. Van Heusde was opgegroeid in de school van Ruhnkenius en Wyttenbach; hij leefde in de herinnering aan die groote mannen en hun tijd, sprak gedurig met zijn leerlingen over hen, zwoer bij hun methode, maar was niettemin hemelsbreed van hun richting afgeweken. De philologie was hem bijzaak geworden; met de grammaticale interpretatie en emendatie van den tekst van Plato hield hij zich niet op. Zijn levensgids was Frans Hemsterhuis geworden: van dien fijnen gevoeligen wijsgeer stamde zijn platonisme en zijn eudaemonisme. Wie Hemsterhuis nasprak: het beste begrijpen is, wanneer wij 't levendig gevoelen, was iets anders dan de heraut van het gezond verstand zonder meer. Zijn zucht naar de schoonheid, zijn vooropstellen van gevoel en verbeelding, de trillende liefde die in hem gloeide, dat moeten de roerselen zijn geweest, waardoor hij zoo sterk werkte. Συμφιλολογε□ν □α□ συμπα□ε□ν □α□ συνεν□ουσι□ν.

Als een negentiendeëeuwsche Pico van Mirandola trachtte Van Heusde zijn platonische wijsheid met den geopenbaarden christelijken godsdienst te verbinden. Hij noemde zijn vak

1) A.J. Lakke, *Ph.W. van Heusde*, Leiden 1908.

gaarne de kleine mysteriën, ‘waarin men gewijd moest zijn, om eens in die groote mysteriën (de theologie) regt een ingewijde te worden’. De ware geleerde moest een bekeering ondergaan. Bij het zwevende, dat aan alle bespiegelingen van Van Heusde eigen was, bleef voor dat platonisch christendom zoowel de weg naar de vervluchtiging als naar de rechtzinnigheid open. ‘Mij kwam het meermalen voor’, schrijft een onbekend Utrechtsch student in 1843, ‘dat Van Heusde het liefst de rol eener verzoenende godheid op zich nam, en door te vereenigen, waar scheiding was, aan der liefde zoete leus getrouw bleef’.

De opvatting van de wereldgeschiedenis, die Van Heusde ontwikkelde, leidde hem evenzeer van Wyttenbach en de zijnen af. Hij baseerde haar op Plato, erkende daarbij, wat hij dankte aan Montesquieu en Herder. Het standpunt zelf is met dat van Herder en Wilhelm von Humboldt gelijksoortig: ‘de geschiedenis der menschelijkheid in het menschdom’ is voor hem het wezen der zaak. Doch eigenlijk historisch bouwt hij dat systeem niet op. Een telkens terugkeerende vergelijking van de tijdperken der geschiedenis met de leeftijden van den mensch dient hem tot het getimmerte voor zijn historische bespiegelingen. En daarbij is het voornaamste, dat hij, de platonist, de idealen van de volmaaktheid der oude wereld, die de Leidsche philologen hem hadden ingeboezemd, prijs gaf voor de erkentenis, dat een hooger aanleg, een verhevener menschen- en volkenkarakter tot ontplooiïng was gekomen in de Germaansche volken. De Grieksche wereld vertegenwoordigt den knapenleeftijd, de Germaansche die van den man. Geloof en staat, vrijheid en zedelijkheid, welvaart en dichtkunst komen eerst bij de Germanen tot vollen wasdom. Allerzonderlingst is de wijze, waarop hij tot dat inzicht kwam, gelijk hijzelf bij herhaling vermeldt. ‘Een hooger karakter vond ik in de Germaansche dan in de Grieksche volken: dat voelde ik bij het lezen van onzen Ossian en het vergelijken van hem met Homerus’. - Deze gedachten waren geen van beide nieuw of oorspronkelijk. De vergelijking der tijdperken in de wereldgeschiedenis met de leeftijden van den mensch zat in de lucht. Wel heel anders dan in Van Heusde's goedig-deftige brieven klonk zij juist in dienzelfden tijd (1827) uit den mond van den jongen

Victor Hugo in zijn *Préface de Cromwell*. Ossian te prijzen als den Homerus van het noorden was reeds lang een gemeenplaats. Ons brave vaderland kwam met zijn Ossianvereering wat achteraan, en met den twijfel aan de echtheid der Ossian-poëzie eveneens. Dat Van Heusde, Ossian eenmaal aanvaard hebbende, nog geen Keltischen geest onderscheidde van den Germaanschen, is te vergoelijken. Hoe zot overigens ook deze dubbele vergissing moge zijn, en hoe groote naïveteit er in school, om op deze vergelijking de structuur der wereldgeschiedenis te baseeren, Van Heusde's opengaan voor een anderen geest dan dien der oudheid had voor zijn leerlingen een machtig gevolg, namelijk dat hij het eerst aan onze hoogescholen de geschiedenis der middeleeuwen voordroeg, niet als ‘de donkere nacht der barbaarschheid’ maar als ‘de dageraad van latere verlichting’, ‘geene middeleeuwen, maar de eerste leeftijd der Germaansche natie’. Met bewondering sprak hij van ridderwezen en kruistochten, wees op de schoonheid van middeleeuwsche bouwkunst en poëzie. Het is een ietwat onverwachte en afzonderlijke vorm van de romantiek, die wij hier waarnemen.

De geest van Van Heusde heeft zeer weinig gewerkt te Leiden, ook niet veel te Amsterdam, sterker uit den aard der zaak te Utrecht, het eigenaardigst en misschien het langst van al te Groningen. Daar is behalve de Groningsche richting in de hervormde kerk jaren lang een bezield en begaafd vereerder van Van Heusde aan het woord geweest in Star Numan. De letterkundige faculteit te Groningen heeft zelfs uit Van Heusde's eigen huiselijken kring twee in haar midden gehad: zijn neef en bijkans pleegkind J.A.C. Rovers en zijn zoon J.A.C. van Heusde. Doch dezen waren geen van beiden markante figuren, en het getij der Heusdiaansche beginselen was al aan 't verloopen, toen zij optraden.

Het waren de Groninger theologen, die, door de denkbeelden van den meester in het systeem van hun leering en hun herderlijken arbeid vast te klinken, daaraan de langst aanhoudende werking hebben gegeven. Drie van hen hadden aan 's meesters voeten gezeten: Van Oordt, Pareau en Muurling. De voorlooper, de jonggestorven T.A. Clarisse, had niet te Utrecht gestudeerd, maar als jong predikant te Doorn Van Heusde's denkbeelden hartstochtelijk omhelsd. Hofstede

de Groot kende de leer slechts door bemiddeling, maar beleed luide den onschatbaren invloed, dien zij op zijn geest had uitgeoefend.

Al hebben de leeraars zelf en de leerlingen meer dan eens verzekerd, dat Pareau eigenlijk de ziel van de Groningsche school is geweest, de bewegende kracht blijft niettemin Hofstede de Groot, en een beschouwing, die de school niet van strikt theologisch gezichtspunt maar als tijdsstrooming zoekt te verstaan, moet hem op den voorgrond plaatsen. Bovendien is door De Groot zelf en door anderen veel meer van zijn levensgeschiedenis bekend dan van die der overigen, en niets is voor de geschiedenis eener geestelijke beweging zoo veel waard als de persoonlijke vorming van haar dragers te kennen[1].

Petrus Hofstede de Groot, die in 1802 te Leer uit Hollandsche ouders geboren was, heeft zijn leven lang naast een verbazende activiteit een sterke vatbaarheid voor gemoedsbewegingen bewaard. Hij was een van die naturen, die al wat zij meenen, vurig meenen, die zich nauwelijks kunnen voorstellen, dat een ander het te goeder trouw met hen oneens is, een man van plotselinge ingevingen, die zijn werken onderneemt met hart en ziel en ze tot stand brengt in een opwinding, die tot overspanning leidde, vatbaar voor den stoutsten moed en voor de grootste inconsequentie en zelfbedrog. Het schijnt van belang, die trekken aanstonds te vermelden, omdat juist aan zulk een affectief moment uit zijn kinderjaren een overwegende beteekenis voor zijn gansche ontwikkeling mag worden toegekend, meer dan hem ooit bewust zal zijn geworden. De jammerlijke kinderangst voor de voorbeschikking der meesten tot verworpenheid heeft aan het calvinisme den bitteren haat van velen bezorgd, bij wie zich niet vroegtijdig de hoop vastzet

1) J. Offerhaus Lz. heeft het leven van Hofstede de Groot beschreven in de Levensb. der Mij. der Ned. letterk. 1887; J.B.F. Heerspink een afzonderlijke levensbeschrijving van hem uitgegeven: *Dr. P. Hofstede de Groot's leven en werken*, Groningen 1898. Ms. Aanteekeningen en Herinneringen zijn in het bezit van Dr. C. Hofstede de Groot. Verder komt veel persoonlijks voor in De Groot's *De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid*, Groningen 1855, en *Vijftig jaar in de theologie*, Groningen 1872.

van uitverkoren te zijn. ‘Mijn levensgenot als kind werd door angst daarover vergald. Uren lang lag ik nu en dan 's nachts wakker, en schreide en bad, dat ik toch niet tot de verworpenen mogt behooren, en werd dan schier wanhopig, dewijl aan Gods raadsbesluit toch niets kon veranderd worden’. In het huis van zijn ouders was overigens de oud-calvinistische strakheid getemperd door het zachte sentiment, dat de geliefkoosde huislectuur: Jung-Stilling, Lavater, de Wandsbecker Bote en Van Alphen ademde, zoodat toch de gedachten van den knaap wel in den regel in blijder sfeer konden zweven. De theologische roeping was vroeg aanwezig: ‘Ik wil dominé worden; als ik maar eerst rooken kon’. Maar toen de rookkunst vermeesterd en de academie betreden was, kwamen er ernstiger bezwaren. Zou hij vrede kunnen vinden in de hervormde leer, met name in die der voorbeschikking? Hij nam zich voor, om als de theologische studiën hem geen bevestigend uitsluitsel gaven, over te gaan tot de doopsgezinden of remonstranten.

De liefderijke en vreedzame leering van oom Muntinghe, den vermaarden professor der godgeleerdheid te Groningen, was wel geschikt, zijn dogmatische zwarigheden op den achtergrond te schuiven. Muntinghe werd zijn mentor ook in de leiding bij klassieke lectuur en de studie van het Hebreeuwsch en Arabisch, waarvan bij den hoogleeraar der Oostersche talen, Wolters, niet veel terecht kwam. Uit Muntinghe's *Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel* werd hij vertrouwd met de voorstelling, dat God zich in de groote feiten der wereldgeschiedenis openbaart, om daarmede den mensch op te leiden en te vormen tot hoogere menschelijkheid. De lectuur van Herder, dien hij, dwalende in de academische bibliotheek, ontdekte, versterkte de bereidheid van zijn geest, om straks de zoete leeringen van den Utrechtschen wijze gretig in te drinken. Welke bekoring moest niet die leer hebben voor jongelieden, die voor de vorming van hun smaak slechts Lulofs hadden gehad, en die hun philosophische inzichten moesten opdoen bij den zonderlingen Keesje de Waal. Utrechtsche studenten, die te Groningen kwamen, spraken met ontzag en aandoening over Van Heusde. Kwam men te Utrecht, dan was het Van Heusde al wat er ruischte. De Groot en zijn vrienden zochten

dissertaties uit Van Heusde's school, besloten Plato te bestudeeren, maar begrepen hem niet recht, sloegen Hemsterhuis op en verbaasden zich, totdat een Oostfriesche kennis van De Groot, die te Utrecht studeerde, op zijn doorreis een excerpt meebracht uit Van Heusde's college over de geschiedenis der wijsbegeerte, dat hij op het verzoek der vrienden te Groningen achterliet. ‘Nooit heeft welligt eenig geschrift zulk een invloed op mij geoefend als deze weinige bladen.’ - Is het niet de bekeering, die Van Heusde van den geleerde wilde? Zoo werden De Groot, Amshoff, Van Herwerden, Taco Roorda, meer de leerlingen van Utrecht dan van Groningen.

Sedert 1823 doceerde de jonge Clarisse, die bij Muntinghe's emeritaat als buitengewoon hoogleeraar was benoemd en hem in het volgende jaar bij zijn dood opvolgde als gewoon hoogleeraar, de theologie te Groningen in Heusdiaanschen trant. Te kort echter, om een vast leersysteem te ontwikkelen; hij stierf reeds in 1828, en werd in 1829 opgevolgd door Hofstede de Groot zelven, die zijn predikantsplaats te Ulrum ruimde aan zijn studiegenoot Hendrik de Cock. In hetzelfde jaar, eenige maanden vroeger, was voor Tinga, die gestorven was, Joan Frederik van Oordt gekomen, en in 1831 verving Louis Gerlach Pareau den ouden Ypey. De faculteit was in drie jaren geheel vernieuwd en thans bezet door drie mannen van even dertig jaar, die allen volbloed aanhangers waren van de school van Van Heusde. Naast hen waren de oude studievrienden Amshoff en Van Herwerden als predikanten te Groningen werkzaam.

Het was niet zonder beteekenis, dat De Groot gedurende den tijd, dat Van Oordt als luitenant van de vrijwillige studenten-compagnie in 1830 en 1831 te velde lag, de gansche theologie te onderwijzen had, daar Ypey afgeleefd was. Hij nam alle colleges van Van Oordt waar en bekwaamde zich daardoor ongemeen voor de taak van opperbevelhebber, die hij lange jaren zou vervullen. De wijze, waarop de zeldzame eenstemmigheid van hun leer zich in de eerste jaren van hun professoraat gaandeweg consolideerde, de herinnering, hoe zij elkander vonden, leefde in De Groot's geheugen vooral in een gesprek op een hunner Vrijdagavondbijeenkomsten, waarop zij gewoon waren, hun onderwijs samen te bespreken,

in den winter van 1833/34. In haast legendarischen stijl klinkt het. ‘Het is mij gisteren volkomen duidelijk geworden....’, zei de een. ‘Voor een veertien dagen zag ik....’, hernam de tweede. ‘Ik konde’, zeide de derde, ‘voor een dag of vier niet voort met mijn collegie, totdat het mij als een licht opging....’ - Wat zij zagen, daarover straks. De nieuwe waarheid was ontdekt, door ‘den een op uitlegkundigen, den ander meer op historischen, den derde meer op wijsgeerigen weg’. Het is volkomen in overeenstemming zoowel met de leer van Van Heusde als met het persoonlijk karakter van De Groot, dat hij in die herinnering zoo sterk den nadruk legt op de intuïtieve geboorte van hun gemeenschappelijk inzicht.

In 1834 verscheen *Christelijke betrachtingen*, door De Groot met Amshoff en Van Herwerden geschreven, het eerste teeken van het bestaan eener nieuwe richting, en daarmee ook de eerste ergernis. In 1835 stichtten de Groninger theologen hun godgeleerd gezelschap, waarvan in 1837 het tijdschrift *Waarheid in Liefde* uitging. In 1840 werd het eerste boek gedrukt van die serie van ‘zeven handboeken in één geest door drie professoren’, in welke zeldzame overeenstemming De Groot een merkwaardig bewijs zag, hoezeer hun de waarheid was opgegaan. Inmiddels was in het jaar te voren Van Oordt naar Leiden vertrokken en vervangen door Willem Muurling, die, Heusdiaan als hij was, weinig tijd noodig had, om zich van harte aan te sluiten bij de Groningsche richting, die thans in het gansche land over de tong ging.

De Groningers zelf hebben steeds sterk den nadruk gelegd op het historisch uitgangspunt hunner richting. Wat hun op dien Vrijdagavond allen klaar werd, was het besef, ‘dat eigenlijk de historie hoofdzaak is in het Christendom’. Wat Van Heusde hun geleerd had ‘door zijn geschiedenis der volken en zijne aanwijzing van den langzamen voortgang des menschelijken geslachts tot rijper en volwassen leeftijd’, verbonden zij met het hoofddenkbeeld van Muntinghe, dat De Groot vroegtijdig tot het zijne had gemaakt: God zich openbarend in alle groote feiten der geschiedenis tot opleiding van het menschdom. Zij werkten deze gedachten uit in evangelischen zin tot de beschouwing, ‘dat in het Christen-

dom het voornaamste is de openbaring en opleiding door God in Jezus Christus ons gegeven, om ons Gode steeds gelijkvormiger te maken'. In de eerste verzen van hoofstuk 4 uit den brief aan de Galaten vonden zij het uitgesproken; volgens Pareau zegt de apostel daar, dat 'God de kindschheid des menschdoms naar de eerste kinderlijke beginselen zijner opvoeding geleid heeft, totdat hij in de volheid des tijds zijnen Zoon heeft gezonden, opdat wij door den geest des Zoons bezield, als volwassene kinderen van God zouden leven'. De Groot heeft die denkbeelden ontwikkeld in zijn *Voorlezingen over de geschiedenis der opvoeding des menschdoms door God tot op de komst van Jezus Christus*. Hun historisch standpunt beduidde dus geenszins een toepassen van historische methode en kritiek op de openbaring of den godsdienst zelf, maar het bloote feit, dat zij hun godsdienstige voorstellingen baseerden op een buiten de theologie om gewonnen geschiedphilosophie. In het oude theologische rationalisme werd zoodoende een historisch perspectief gebracht, meer voorloopig niet. Op zich zelve zouden dergelijke beschouwingen van de Groninger beweging nimmer 'het réveil van het noorden' hebben gemaakt. Doch zij hadden nog meer van Van Heusde geleerd.

Wat ons den grooten opgang van hun richting verklaart, is niet die historische beschouwing, maar het innige gevoelselement. Het is niet Van Heusde alleen geweest, die dit zaad had gestrooid. De Groningsche vrienden brachten hun neiging tot het gemoedelijke al mee van de lectuur hunner kinderjaren, van Stilling bovenal. Benjamin Constant had hen gesterkt met het betoog, dat het godsdienstig gevoel een eigen, natuurlijke ingeschapen functie is. Maar Clarisse, Van Oordt en Pareau brachten het gevoel uit Utrecht van Van Heusde mee in dien nieuwen, zachten, trillenden glans, die electriseerde en verrukte. Naarmate zij de onmiddellijke aanraking met den Wijze verloren, verbleekte in hun gevoelszaligheid het platonische element, om het licht van het evangelie des te helderder te doen schijnen. Dit was iets heerlijks en iets nieuws, dit verschilde zoozeer van de nuchtere, effen vereering van nuttigheid en deugd, waarin de meerderheid der predikanten leefde, dat deze jongeren als mystieken golden, wat zij toch eigenlijk nooit geweest zijn. Wel is De

Groot in 1836. dus toen zijn theologisch standpunt reeds gevormd was, tot een ijverig aanhanger van het spiritisme bekeerd door Dr. H. Wolthers, denzelfden, over wiens proeven met Bakker en Hendriksz vroeger gesproken is.

Ook het gevoelselement evenwel zou hun aantrekkingskracht nog niet volledig verklaren, indien niet het historisch gezichtspunt aan het godsdienstig gevoel het centrale object gewezen had in Jezus Christus. Het christocentrische wordt algemeen als de hoofdstrekking en de hoofdverdienste van de school aangemerkt. In Christus geeft God aan het rijpe menschdom den meester, die Gods eigen openbaring, dat is opvoeding, voltooit. Tot hem op te zien, in hem zich te verdiepen, hem na te volgen was het leven van den christen.

Hier lag hun kracht. Maar hier lagen ook de wortels van hun onrechtzinnigheid. Wanneer de begrippen bekeering en wedergeboorte verflauwden tot opvoeding en ontwikkeling, wanneer men ‘in tegengestelde orde als de oude kerk, van de geschiedenis van Christus voortschreed tot zijn natuur, in plaats van omgekeerd zijn geschiedenis te verklaren uit zijn van te voren bepaalde natuur’[1)], zou dan de leer intact kunnen blijven? Wanneer de heilsgeschiedenis enkel opvoeding werd tot hooger menschelijkheid, indien Jezus gezonden was, om te werken door zijn leven, waar bleef dan de noodzaak van Jezus' dood? Hier was geen plaats meer voor de straffe voldoeningsleer, voor verzoening van den toorn des Vaders, voor loskoop door het bloed. Het sterven werd enkel daad van liefde, onder toelating Gods. - En hoe liet zich met het goddelijk opvoedingsplan de verwerping der meesten rijmen? Wat viel er door God op te voeden, als men die ‘godslasterlijke leer’ met haar ‘vreeselijke uitwerking op ontelbaar vele brave menschen’ moest handhaven? Zoo zonk ook de leer der uitverkiezing voor hun geest ineen; met groote beslistheid en voorliefde leert de Groninger school de eindelijke zaligheid van allen.

Het was een geloof, dat in het licht leefde, nog vol van het blijde optimisme der 18de-eeuwsche verlichting. Terwijl het orthodoxe réveil eveneens de registers opentrok van het

1) D. Chantepie de la Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, Leyde 1860 p. 69, 71.

innig gevoel, maar dan den voorhang wegschoof van de wilde fantasmagorie van den offerdood, het gevoel sidderen liet voor de dramatische geweldigheid van schuld en toorn en verzoening, het smelten liet in bloed en tranen, en de schriftwoorden met vlammen aan den hemel schreef, wees de Groninger theologie naar het beeld van een milden Heiland, waaraan de zwarte schaduwen en de groote tragiek ontbraken....

Uit hun gronddenkbeeld omtrent het opvoedende wezen der openbaring volgt van zelf, dat hun eigen taak niet anders kon zijn dan een afschaduwing van die der Godheid: opvoeding. Positief en praktisch te zijn was het hoofdstreven. Zij willen populair zijn, kennis verbreiden, opbouwen. De Groot had bij zijn studie altijd onmiddellijk de voorstelling voor oogen, aan welke menschen zijn weten ten goede kon komen: aan de studenten, de burgerij, de jeugd, de onderwijzers, de misdeelden. Door zijn maatschappelijken arbeid, zijn schoolopzienerswerk, zijn buitengemeene en stille liefdadigheid heeft hij aan de praktische verplichtingen, die zijn leer hem oplegde, ruim voldaan.

Een eigenaardig uitvloeisel van de naïef-optimistische verwachting eener aanstaande aardsche volmaking was hun vast vertrouwen, dat hunne richting spoedig de alom heerschende en erkende zou zijn, vaster wellicht, dan het eenige andere godsdienstige richting heeft vertrouwd. Vandaar ook hun afkeer van de aanduiding hunner gevoelens als ‘school’. Hoe? zij waren immers de kerk der toekomst. Er zijn maar enkele theologen meer, die ons tegenspreken, meent de Groot in 1851; hij zou ook niet vatten, ‘welk redelijk denkende godgeleerde nu nog onze tegenstander zou zijn’. Hij ziet voor zijn blik rondom op aarde alle bijzondere godsdiensten schielijk vervallen: de Hindoes in Britsch-Indië, den Islam, de katholieke kerk in Amerika. Italië zal spoedig te winnen zijn voor het evangelie; ‘de dood des pausdoms’ wordt verhaast door de bijbelgenootschappen. Met welgevallen merken de Groningers elk teeken van verflauwing der grenzen tusschen de kerkgenootschappen op. Toen Muurling nog te Franeker was, kwamen doopsgezinden, jodenen roomschen zijn academiepreeken hooren. De Groot teekent met levendige voldoening aan, hoe Pareau, Van Oordt en hij elkaar op een Zondag

in de Boteringestraat ontmoetten, elk op weg naar een andere kerk om te preeken: de hervormde, de luthersche en de doopsgezinde; hij herinnert zich daarbij, hoeveel opspraak dertig jaren eerder Muntinghe's eerste preek in de doopsgezinde kerk had gegeven. Hij heeft sympathie voor de oud-katholieken, ja hij zou het hebben voor de roomsche kerk zelf, wanneer niet herhaaldelijk haar houding zijn strijdlustige natuur in vinnigen pennestrijd met katholieke priesters bracht. - In de latere jaren van de school accentueert zich bij hen het bewustzijn, dat zij aan het opbouwen zijn van de evangelisch-katholieke kerk der toekomst, waarin, wie weet hoe spoedig, de bestaande verschillen zich zullen oplossen.

Die algemeene evangelische kerk der toekomst zal de eindelijke bekroning zijn van een echt Nederlandsche nationale theologie, waarvan zij zich in het heden de dragers voelen. Zij noemen zich wel de evangelische en Nederlandsche theologen. De kiemen van dit neerlandisme lagen in de school van Van Heusde, en hadden zich ontwikkeld in de jaren van hun strijd met de orthodoxie. Het is alweer De Groot, die deze gedachte uitbeeldt en er ook wapenen uit smeedt. Terwijl Pareau het voorgevoel der christelijke volmaaktheid naspeurt in de oude wijsbegeerte, zoekt De Groot de onmiddellijke voorgangers der richting in de vaderlandsche kerkgeschiedenis. Van Heusde had, waar hij kon, de aandacht gevestigd op echt Nederlandsche verschijnselen en persoonlijkheden; hij was misschien de eerste, die de beteekenis van Geert Groote zag. Vandaar was het geen toeval, dat de jonge Clarisse materiaal verzameld had over Friesche, Groningsche en Overijselsche kerkgeschiedenis, over Geert Groote in het bijzonder, dat Muurling over Wessel Ganzevoort promoveerde. Bovendien was in de richting der Groninger theologen zelf allerlei, wat hen naar die kanten trok: naar de broeders des gemeenen levens en Thomas a Kempis hun op den voorgrond stellen van de moraal en den persoon van Christus, naar de christelijke humanisten: Ganzevoort, Erasmus, hun eigen hoop op een algemeen gezuiverde evangelische kerk, die ook dezen had bezield, naar de uitgesproken syncretisten als Hubert Duifhuis en Hugo de Groot hun eigen afkeer van scherpe grenslijnen tusschen de kerken. Naarmate nu hun eigen werken hen

meer en meer in tegenstelling bracht tot de rechtzinnige hervormde kerk, die zich op Calvijn en Dordt beriep, ontwikkelde zich bij hen, met name bij Hofstede de Groot, de volgende voorstelling. Een echt Nederlandsche godgeleerdheid was reeds in Thomas a Kempis, Wessel, Erasmus, Duifhuis werkzaam, om het vaderlandsch geloof in bijbelsch praktischen zin krachtig en zuiver te ontwikkelen, toen deze groei gestuit werd door de vreemde invloeden van Luther en Calvijn, die voor het bijbelsch praktische beginsel een speculatief-juridisch in de plaats stelden, de inlandsche kiemen verdrukten en verstikten, en drie eeuwen lang de echt-Nederlandsche theologie in den hoek drongen, die in doopsgezinden en remonstranten op zijpaden bleef voortwandelen. Het is vooral Calvijn, die anti-nationaal heeft gewerkt, want 'wij zijn Germanen en voegen ons niet dan gedwongen in dien vreemden Romanischen vorm'. Nu is de tijd gekomen, om 'ons weder aan te sluiten aan onze aloude Nederlandsche godgeleerden..., die het evangelie als Nederlanders voor Nederlanders hebben opgevat en toegepast'. Van deze Nederlandsche theologie is nu de Groningsche richting de draagster, maar de algemeene triomf schijnt nabij: 'utinam in aetatis nostrae libertate et lumine se expandat et fiat catholica!'

Het is wel zeer merkwaardig, dat deze voorstelling van een oorspronkelijke, zuiver nationale hervorming in Nederland, zonder verschil van richting, door de kerkhistorische studiën der twintigste eeuw meer en meer is bevestigd[1)], al zijn daarmee natuurlijk nog niet de militante gevolgtrekkingen gerechtvaardigd, door de Groningers daarop gebaseerd. Hofstede de Groot kwam tot die voorstelling slechts ten deele door historisch onderzoek, meer door intuïtie, en zij diende hem in de eerste plaats tot strijdmiddel. Niettemin blijft hem de verdienste van een historisch inzicht, dat eerst veel later door het ontvouwen der détails als juist zou worden bewezen.

Zoowel in hun opvatting van de ontwikkeling der Nederlandsche kerk als in die van het gansche wereldverloop ligt eenzelfde trek van vaardige historische constructie, die haar

1) L. Knappert over J.W. Pont, *Gesch. van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*, Museum XX, 1913 coll. 229.

rechtvaardiging zoekt in haar eenvoudigheid en sprekendheid. De school wilde in alle opzichten populair zijn en praktisch, en kwam daardoor licht er toe, zich ook met een populaire, oppervlakkige argumentatie te vergenoegen. Zij roemde erop, haast nimmer negatief te zijn, altijd op te bouwen; van al het geschrevene in *Waarheid in Liefde* behoefde nooit iets herroepen te worden, meende De Groot. Doch deze verdienste was eenigermate te danken aan de gewoonte, om terzijde te laten, wat men had *moeten* ontkennen en afbreken, om door een subjectieven uitleg, niet op kritische maar op gevoelsgronden geconcipieerd, de leer met schijnbaar behoud van het oude pasklaar te maken en met uitwissching van grenzen te vereenigen, wat niet bijeen hoorde. Het was volstrekt niet alleen de strenge partij, die men smalend 'Bilderdijk's school' noemde, die de Groningsche stellingen bestreed: Royaards ontkende de juistheid van De Groot's historisch neerlandisme, Doedes en de jonge remonstrant Des Amorie van der Hoeven wezen op zwakheden in hun bijbeluitleg. 'Noch het bijbelsch begrip van openbaring, noch de nieuw-testamentische logos-voorstelling is door de Groningsche school ergens onderzocht,' zegt Sepp. De onwetenschappelijke gemakkelijkheid, waarmee zij het Woord tot den Woordvoerder, onfeilbaarheid tot feilloosheid, openbaring tot opvoeding maakten, gaf elkeen, hoe ook gezind, vat op hen.

Er is wel iets treffends in het uiteengaan van die twee Groningers, Petrus Hofstede de Groot en Hendrik de Cock, studiekennissen, zonder bepaald vrienden te zijn geweest. De Groot had de Cock als opvolger in zijn standplaats Ulrum bevestigd, en ook na dien nog eenigen tijd door briefwisseling de aanraking met hem onderhouden. Beiden waren mannen van de daad, maar de één in alles een kind van zijn tijd, die aan de hoogeschool zijn levenselement vindt, de ander een geboren zestiendeëeuwer, die, hoewel zelf opgevoed in het verslapte geloof van zijn dagen, in het boerenvolk krachten en denkbeelden terugvindt, waaraan alle geestelijke stroomingen sedert 1618 niet hadden geroerd. Het is in hetzelfde jaar 1834, dat beiden hun grooten stap doen.

Van rechtzinnige zijde werd sedert eenige jaren luider en luider de beschuldiging verheven, dat alle hervormde predi-

kanten, die in evangelisch-vrijzinnigen trant leerden, hun eed op de formulieren van eenigheid braken en gestolen brood aten. Dat verwijt sloeg niet in de eerste plaats op de toen nog weinig bekende Groninger theologen, veeleer op de gansche talrijke schare van hen, die in een mengeling van nuchter rationalisme en zielloos supranaturalisme in den trant van Van der Palm en Borger kleefden. Het was echter De Groot's impulsief en strijdbaar gemoed, dat hèm het eerst drong, die beschuldiging van zich af te werpen. In 1834, hetzelfde jaar waarin hij met Amshoff en Van Herwerden in de *Christelijke betrachtingen* de eerstelingen van hun theologie gaf, publiceerde hij zijn *Gedachten over de beschuldiging tegen de leeraars der Nederlandsche hervormde kerk in deze dagen openlijk ingebragt enz*. Zonder omwegen getuigde hij daarin, ‘dat beloften, al zijn ze ook met eede bevestigd, geen onregt tot regt kunnen maken, maar, zoo dikwijls ze tegen de waarheid en den voortgang in het goede strijden, moeten verbroken worden’. ‘Verondersteld (wat hij niet toegaf), dat de Nederlandsche hervormde kerk hare leeraren had verpligt om een zekere, door menschen vastgestelde, kerkleer te houden;... dan zouden de leeraren verpligt zijn, zoo spoedig zij dit inzagen, eene belofte van dien aard, al hadden zij die ook met een eed bezworen, weder in te trekken en zulk een eed te verbreken’. Dit gevoelen in die dagen openlijk uit te spreken, was zeer zeker een daad van moed. Velen waren ook tevoren van de formulieren afgeweken, maar niemand had nog de behoefte gevoeld, de consequentie daarvan op zich te nemen. - In het laatst van 1834 gingen De Cock en H.P. Scholte tot de Afscheiding over, niet minder een daad van moed. Het martelaarschap, dat den moed verheerlijkt, was alleen voor de laatsten weggelegd, niet voor De Groot en de zijnen. Want al hebben zij in de volgende jaren hevigen strijd te bestaan gehad, zij waren weldra in de opdringende, haast zegevierende linie, en zijn dat lange jaren gebleven. In de Synode daalde het niveau van den kamp. Daar ging de strijd zich bewegen om den uitleg van een dubbelzinnig gestelde passage uit het reglement op de toelating tot het leeraarsambt in de hervormde kerk van 1816. Beloofde men de formulieren te houden, *omdat* of *inzooverre* zij

overeenkomstig Gods woord zijn? In dien strijd over het *quia* of het *quatenus* dreef tenslotte, nadat de Synode vijf jaar lang met adressen van alle zijden bestormd was, Van Oordt, thans te Leiden, een conclusie ten gunste van de laatste opvatting door, die in 1841 met eenparige stemmen door de Synode werd aanvaard.

Nu besloten de mannen van het réveil tot den beslissenden aanval. Gaandeweg hadden zich de partijen gegroepeerd. Helder ziende mannen hadden terstond uit Hofstede de Groot's *Gedachten over de beschuldiging* van 1834 begrepen, tot welke consequenties het Groningsche standpunt zou kunnen en moeten leiden. Falck trachtte den Koning uit dat geschrift te overtuigen, 'hoe ver men bij verloop van tijd zich van Luther en Calvijn zoude kunnen bevinden, indien men het begrip billijkte van eene protestantsche leer zich allengskens ontwikkelende en wijzigende naar gelang van geleerdheid, zeden, smaak; - in één woord, progressief'. Inderdaad was weldra de Groningsche school de erkende vijand, de gevreesde verleidster der rechtzinnigheid gebleken; haar invloed nam hand over hand toe, haar frissche bekoring had zelfs Da Costa even gevoeld. De leerlingen en vereerders van Bilderdijk hadden het 'tua res agitur' begrepen. Al kende Groen van Prinsterer toen de woorden van Stahl nog niet, hij zag terecht, dat men zich op een gewichtig moment bevond in de 'Krisis, ob das Christenthum, ob die Menschheitsreligion die öffentliche Institution werde'. Het was een waardige aanval. Zeven Haagsche heeren (zoo sprak men van hen): Van Hogendorp, Gevers, Capadose, Groen, Elout, Singendonck en Van der Kemp, richtten in Mei 1842 een *Adres aan de Synode over de formulieren*, *de academische opleiding der predikanten*, *het onderwijs en het kerkbestuur*. Da Costa teekende niet. Het was hetzelfde jaar, waarin van uit den Haag 'van zekere partij' waarschuwingen uitgingen naar Leiden tegen de lessen van 'den godloochenaar' Bakhuizen van den Brink[1)]. Het 'fiksch en innig boekske', uit Groen's pen gevloeid, is zonder twijfel in vorm, taal en betoogkracht superieur aan het meeste, wat van de Groninger theologen

1) M.J. Hamaker, *Jacob Geel* blz. 84, uit Bake's dagboek.

is uitgegaan. Het heeft het enorme voordeel van de rotsvaste stelligheid van zijn grondslag en de omlijndheid zijner begrippen, waar het optrekt tegen ‘die gevoelstheologie, welke, na den grondslag der vereeniging met God weggenomen te hebben, zich in ijdele bespiegelingen en droomerijen over eene liefde zonder straffende geregtigheid verliest’. Wat zij met betrekking tot de Groninger richting van de Synode eischten, was een strenger houding inzake de onderteekening der formulieren, het afwijzen van leeraren, die de gewraakte academische opleiding genoten hadden en een stellige verklaring, dat de leer van het tijdschrift *Waarheid in Liefde* strijdig is tegen de belijdenis der hervormde kerk en de zaligmakende leer der heilige schrift.

De Synode, die juist in deze dagen de ministerieele beschikking ontving, waarbij de regeering voortaan van elken invloed op verandering in de kerkorde afstand deed, verklaarde zich niet bevoegd, om van deze en soortgelijke aanklachten, langs niet regelmatigen weg bij haar ingebracht, kennis te nemen. De stroom van adressen en pamfletten van beide kanten hield aan. In het begin van 1843 gaven de zeven Haagsche heeren hun woord *Aan de hervormde gemeente in Nederland* in het licht. Het was een vertoog van 164 bladzijden, waarin zij de strekking van hun adres aan de Synode toelichtten en rechtvaardigden, de gemeente zelf de hoofdpunten van het leergeschil voorlegden, en haar aanspoorden, om overal waar hun predikanten de rechtzinnigheid schonden, door aanklachten bij de lagere kerkbesturen den regelmatigen weg tot uitroeiing van het kwaad te bewandelen. Was het werkelijk, zooals de Groninger professoren beweerden, de kruistocht tegen Groningen gepredikt? Werd de gemeente inderdaad uitgenoodigd, om de Groninger hoogleeraren ‘zonder vorm van proces weg te jagen, zooals het Züricher landvolk, 't welk ten voorbeelde werd gesteld, had gedaan met den te Zürich beroepenen Strauss?’ - De zinsnede in de brochure, die op het laatstgenoemd geval doelt, spoort, hoe dreigend van aanhef, tenslotte alleen tot het gebruik van rechtmatige middelen aan, en wordt verzacht door een noot, die den indruk maakt, van den steller door een zijner medeonderteekenaars te zijn gesuggereerd. Verwijdering der hoogleeraren uit het theo-

logisch onderwijs door de regeering is niettemin wel degelijk het uitgesproken einddoel, waarvoor de Haagsche heeren opkomen.

Te Groningen werkte het vertoog door zijn scherpte en niet door wat er gematigd aan was. De kreet van verontwaardiging, die de stellers aan Nederland vroegen, ging hier op tegen henzelven. Men voelde er zich in het gevaar en het prikkelend genot der persecutie. Dien winter had het levendig woord van De Groot door zijn volksvoorlezingen over de opvoeding des menschdoms door God tot op de komst van Jezus Christus, ook door vele studenten bezocht. een hartelijke en ijverige stemming gewekt voor de zaak van de professoren en hun volgers. Het werd min of meer een nationaal-Groningsche zaak. Onder de vijfenvijftig adressen, die van alle zijden bij de Synode inkwamen tegen het jongste geschrift der Haagsche heeren, was de *Plegtige Verklaring* van een aantal leden der hervormde gemeente te Groningen, die warm wilden getuigen voor het echt christelijk onderwijs en de innig vrome gezindheid der geliefde voorgangers. Op 13 Maart 1843 brachten de Groninger studenten, hun onderlinge veeten vergetende, aan de drie professoren een serenade, waarbij het woord tot hen gevoerd werd door een jurist, een theologant en een medicus. Wel een echt academische zegekroon voor geloofshelden. Men zag in het ‘fakkellicht daar buiten het beeld van het liefelijke licht, dat God, ook door onze medewerking, over Neêrland wil doen opgaan’.

Wanneer de richting tevoren nog niet met volle recht Groningsch had mogen heeten, dan mocht zij het nu. De politieke gevoelens, die te Groningen, zooals wij vroeger zagen, reeds lange jaren weinig gunstig waren geweest aan ‘de school van Bilderdijk’, konden zich nu met de kerkelijke ten opzichte daarvan vereenigen. Er was om zoo te zeggen een nationaal Groningsch geloof ontstaan. Voor de anti-revolutionaire partij, in wier ontwaking deze strijd een niet onbelangrijke factor was geweest, was Groningen voortaan ‘de plaats, waar de troon des Satans is’[1)].

Intusschen had de Synode haar laatste woord in de zaak nog niet gesproken. De strengere richting scheen daarin

1) Uit het tijdschrift *Vereeniging* geciteerd door Offerhaus, Levensb. Letterk. 1887, blz. 235.

thans te zullen zegevieren. De synodale commissie diende op de vraag, ‘hoedanig de hoogleeraren der drie godgeleerde faculteiten in nadere betrekking tot de Nederlandsch hervormde kerk zullen kunnen worden gebracht’, een advies in, dat tot de voorloopige vaststelling van een zestal punten leidde, inhoudende, ‘dat van nu voortaan van elken benoemden hoogleeraar in de godgeleerdheid in deze zijne betrekking zal worden verlangd de betuiging zijner verkleefdheid aan de hervormde kerk en aan de leer, welke overeenkomstig Gods heilig woord, in haren aard het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van hare belijdenis’. Hij zal zich voorts verbinden, om, wordt hij bevonden, strijdig met deze betuiging gehandeld of geleerd te hebben, zich deswege aan de uitspraak der kerk, wettiglijk vertegenwoordigd, te onderwerpen. Is zijn ontrouw bewezen, dan zal de Synode hem onbevoegd verklaren tot den predikdienst en de regeering verzoeken, over den leerstoel te beschikken. Men verklaarde uitdrukkelijk, ook de reeds fungeerende hoogleeraren te willen treffen. De voorloopige besluiten werden in October 1843 aan de drie faculteiten om advies gezonden. Utrecht en Groningen antwoordden, dat de wetenschap buiten het rechtsgebied der kerk lag, maar de commissie bleef op haar standpunt, en verklaarde, dat het de kerk toekwam te zorgen, dat hare belangen niet benadeeld werden door hoogleeraren, aan wie uit kracht hunner aanstelling de vorming der kweekelingen tot haren dienst is opgedragen en toevertrouwd. Toen nu in 1844 met een kleine meerderheid besloten was, na nogmaals de consideratiën der faculteiten te hebben afgewacht, tot een finaal besluit over te gaan, stelde de Groningsche senaat in Mei 1845 een adres aan Z.M. den Koning op, verzoekende, dat de zienswijze der Synode, strijdig tegen de uitgesproken scheiding van staat en kerk, niet zou worden bekrachtigd, welk adres ook aan curatoren, aan de andere universiteiten en aan den minister van binnenlandsche zaken werd toegezonden. - Het finaal besluit werd in de Synode niet genomen. Haar meerderheid werd eerlang Groningsch.

Het onweer rommelde af en toe nog even weer aan. Tweemaal werd een kerkelijke procedure tegen de benoeming van Groningsche predikanten aangespannen, overeenkomstig den raad, in 1842 de gemeente gegeven. Toen

De Groot in 1851 in den Haag zou preeken, ontstond er felle ergernis, en hebben Groen en hij nog eens met woord en wederwoord elkaar bestreden.

Van omstreeks 1840 tot 1865 hebben de Groninger theologen te Groningen zelf een bijna onbeperkte heerschappij gehad, en daarbuiten hun invloed geoefend door de talrijke predikanten, die uit hunne school kwamen. Weldra was de Synode bijna geheel op hun hand en bleef het langen tijd. Met hun bijzonderen nadruk op het praktische en opvoedkundige in de herderlijke taak was het geen wonder, dat zij vele goede predikanten vormden, die zich kenmerkten door bijzondere activiteit, die de leeken in ruime mate wisten te betrekken bij het kerkelijk en liefdadig werk. De Groot bleef de onbetwiste leider. Zijn macht wordt door iemand, bij uitstek tot oordeelen bevoegd, vergeleken bij dien van Dr. A. Kuyper in dezen tijd. In den academischen senaat was hij de man, op wiens nooit verslapte activiteit men een beroep deed, zoo dikwijls er iets bijzonders te doen viel. Wanneer de wensch opkomt, dat de geschiedenis der hoogeschool in haar oorsprongen zal worden onderzocht en beschreven, is het niet tot de litterarische faculteit, dat de senaat zich wendt, maar tot De Groot. Moeten de belangen der universiteit verdedigd worden tegen de dreigende stemmingen, die haar bestaan bedreigen, De Groot stelt het adres van den senaat en geeft een persoonlijke brochure daarnevens. Geen advies wordt zonder hem ontworpen, in geen commissie kon hij ontbreken. De ontwikkelde kringen, tot wie hun tijdschrift zich richtte, waren te Groningen met schaarsche uitzonderingen hun richting toegedaan, en de weinige orthodoxen onder de hoogere standen waren niet in tel. De stroeve Valeton, die sedert 1845 den leerstoel voor het Hebreeuwsch innam, en daardoor met de theologische faculteit in nauwe aanraking had moeten zijn, vriend van Da Costa en Groen, maakte door zijn afwijkend standpunt nog minder opgang, dan uit zijn eigenaardigen geest, die overal hard tegen den draad in wilde, en door zijn rusteloos ijveren voor het christelijk onderwijs en de geheelonthouding te verklaren viel. - Pareau en De Groot gaven aan niet-theologen, op hun eigen verzoek, druk bezochte colleges, ten deele in gesprekvorm. Ja, zij waren het, die aan-

vulden, wat er aan het philosophisch onderwijs in de litterarische faculiteit ontbrak. ‘De wijsgeeren’, zegt een leerling der Groningsche hoogeschool, ‘werden gevormd in de dogmatiek van Pareau en de theologia naturalis van De Groot. Wat ik mondeling van wijsgeerige begrippen, die wat klaarheid hadden, heb opgedaan, heb ik te Groningen *daar* geleerd, en vooral de theologia naturalis van prof. De Groot zal ik niet spoedig vergeten’. De bespiegelende wijsbegeerte was anders nog wel een tijdlang door twee professoren vertegenwoordigd. Van 1806 tot 1845 door den ex-predikant Cornelis de Waal, wien bij zijn eerste beroep te Lopikerkapel in 1796 het lot ten deel was gevallen, dat de Haagsche heeren zijn collega's gunden, namelijk om door de boeren met knuppels van den preekstoel te worden gejaagd. Naast hem stond van 1831 tot 1863 de ex-pastoor F.C. de Greuve. Met geen van beiden was men gelukkig geweest. Van elk van beiden werd achtereenvolgens het ‘Wandermotiv’ verteld, dat vermoedelijk aan honderden professoren in de wijsbegeerte in alle landen van Europa wordt toegeschreven: ‘de metaphysica is een duister vak, collega; het moet ook duister gedoceerd worden’. De Waal had weinig vrienden, maar vele bijnamen. De Greuve werd in die papophobe tijden nimmer vertrouwd; al had hij als voormalig professor aan het Collegium philosophicum te Leuven eenige aanspraken, om niet als ultramontaan te gelden, ‘hij was nog altijd gewijd priester’, zooals zijn ambtgenoot De Waal den studenten ‘half fluisterend met zijn bekend tonggesmak bij wijze van aanhalingsteekens mededeelde’. De theologische collega's en ook de curatoren deelden dat wantrouwen. Voor Pareau en de zijnen kwam daarbij, dat De Greuve de eerste was geweest, die het gewaagd had, meer juist dan fijn, hun vereerden Van Heusde aan te tasten, toen deze ‘betooverd door de zoetheid der platonische Muse indommelde en zijne mijmeringen over het beoefenen der wijsbegeerte in den tegenwoordigen tijd in het licht gaf’[1]. Zelfs zijn bestrijding van D.F. Strauss bracht hem geen vermeerdering van populariteit; meer misschien de stap, die hij tegen het einde van zijn leven nam, door tot de hervormde kerk

1) Bakhuizen van den Brink, Spectator 1863 blz. 169.

over te gaan en in het huwelijk te treden. Wat De Greuve's philosophische richting was, hadden de studenten nooit begrepen.

Die philosophische schemering verhoogde nog den glans der theologie. Maar het tooneel van hun hoogsten triomf waren toch niet de academische gehoorzalen, doch de stampvolle Martinikerk op Zondagavond, als de drie daar beurtelings de academiepreek hielden. Ieders eigenaardigheid kwam er volkomen uit. Pareau sprak steeds wetenschappelijk en kalm. De Groot bleef militant en ijveraar voor zijn besliste overtuiging. Muurling, vader Muurling werd het weldra, was de man voor de eenvoudigen van hart, zachtmoedig en eenvoudig, soms zalvend. De professoren, ook die van andere gezindten, lieten geen zitplaats in hun gestoelte ledig. Voor de studentenbanken, 'het oude studentenbeuntje', stond de pedel van *Vindicat atque polit* in tenue, om de wel eens ontijdig aandringende burgerij te weren, totdat de studenten van alle faculteiten hun banken vulden.

'Wij leven in het gelukkige land, waar niemand zich geleerd mag achten, indien hij niet ook het onderzoek van den christelijken godsdienst bemint', sprak De Groot eens in een rectorale rede. Tot op de dames-thees werd theologie gesproken. Ja, de Groningsche richting had zelfs haar roman: *Het Leesgezelschap van Diepenbeek* van collega Van Limburg Brouwer. Het is een sprekend bewijs voor de verbazende populariteit van de Groninger theologen, dat de pittige geest, die een leven lang in het Grieksche heidendom gewandeld had, zich in zijn laatste jaren aangetrokken voelde om van een jong 'Groningsch' predikant den zegevierenden held van een zedenroman te maken.

Toch waren de teekenen van naderend verval der richting reeds vroegtijdig aanwezig. Niet voor niets hadden de Groningers hun richting een historische genoemd, dat wil zeggen: iets dat in ontwikkeling verkeert. Hofstede de Groot zelf, overtuigd als hij was van de toekomst hunner beginselen, ja, levende in de stellige verwachting van de aanstaande algemeene evangelische kerk, heeft niettemin levendig beseft, dat 'het spoedig weder verdwijnen van veel, aan deze zienswijze eigen, is te verwachten'. Hun werk zal weldra verouderen, hun school zal voorbijgaan als alle vroegere, een

'tijdverschijning' zijn geweest, voor een aantal jaren nuttig werkende. Hij zag het gevaar van ontaarding; hij wist, dat 'het woord van menig meester in menig leerling wordt versteend'. Het uit beginsel weinig wetenschappelijk karakter van hun onderwijs wreekte zich in hun leerlingen. Slechts enkelen evenaardden de meesters, in geleerdheid als L.S.P. Meyboom, de uitgever van Frans Hemsterhuis, die zijn uitgave opdroeg 'Aux mânes du sage Van Heusde', of in het militante, als A. Rutgers van der Loeff. Het grootste deel evenwel waren Groninger domineeszoons zonder veel horizont of talent, die bruikbare, misschien zeer goede predikanten konden worden, maar niet geschikt waren, om een theologische school te handhaven.

In plaats van de heerlijke samensmelting van geloofsverschillen, die de Groningers verwachtten, kwam er scherper tegenstelling en oplossing. Het was volkomen in overeenstemming met zijn grondgedachte, wanneer De Groot, die jaren lang nog van zijn krachten aan het schoolopzienerschap wist te geven, het beslist christelijke openbare onderwijs van overheidswege voorstond. Dit bracht hem in strijd niet alleen met Groen van Prinsterer maar ook met de liberalen. Naar aanleiding van een door hem geschreven brochure verzocht de minister hem in 1862, zijn ontslag als schoolopziener te vragen. Het moet hem zeer bitter zijn geweest, want het was een teeken, dat de tijden juist den tegenovergestelden loop namen van dien hij hoopte.

Pareau is de eenige van het oude drietal (sedert 1860 door de toevoeging van E.J. Diest Lorgion een viertal), die onveranderd van beginselen is heengegaan. Na een tijdperk van buitengewone opgewektheid, waaraan overspanning en opgewondenheid niet vreemd bleven, was hij een zevental jaren voor zijn dood plotseling minder geworden: 'Ik kan niet, mijn hoofd laat het niet toe', klaagde hij zijn collega's. Hij stierf in 1866. Op zijn graf staat: Τι □□λλιστον; □□μον□α. Het is als een weemoedig herdenken van het ideaal der Groningsche school.

Pareau had zich in zijn latere jaren meer en meer afkeerig betoond van de opkomende moderne richting. Het is te vermoeden, dat hij, tot scherper keuze van stelling genoodzaakt, de zijde van het behoud zou hebben gekozen.

De meesten gingen den anderen weg. Muurling gaf reeds in 1861 blijken van naar de moderne zijde te neigen, die hij eerlang, niet zonder invloed van zijn drie schoonzoons Kuenen, Van der Wijck en Matthes voorzeker, van harte omhelsde. Evenzoo deden vroeger of later Meyboom, Lorgion, zelfs De Groot's oude vriend Amshoff.

De Groot werd eenzaam. Betrekkelijk snel is de invloed en de populariteit van de Groningsche richting verzonken. Reeds in 1860 spreekt Chantepie de la Saussaye van haar als een beweging, die haar tijd gehad heeft. De studentenbanken waren na 1866 op eenmaal ledig. In dat jaar gaf de invoering van het lidmatenkiesrecht in de hervormde kerk aan de Groninger richting een belangrijke doch moeilijke positie. Met haar stemmen kon zij den doorslag geven aan orthodox of modern, die ten weerszijden van haar omhoog waren gekomen. Men heeft het De Groot als een inconsequentie aangerekend, dat hij toen zijn invloed heeft gebruikt, om de behoudende partij te doen zegevieren. Ten onrechte. De Groningsche beginselen lieten den weg tot terugkeer naar een getemperde rechtzinnigheid evengoed open als dien naar het modernisme. Of echter De Groot in zijn emeritaat sedert 1872 toch niet met weemoed de geheele faculteit heeft bezet gezien door vertegenwoordigers van andere richtingen dan de zijne? Aan een steeds dichterbij komen van de Ecclesia evangelica-catholica kan hij toch moeilijk zijn blijven gelooven. In het jaar na zijn aftreden werd de uitgave van *Waarheid in Liefde* gestaakt. In de Synode handhaafde zich de Groningsche invloed nog het langst.

De hedendaagsche evangelische richting, die dikwijls als de voortzetter van de Groningsche wordt aangemerkt, beroept zich zelve weinig op haar[1]. De Groningsche richting behoort met haar kenmerkende eigenaardigheden tot het verleden.

Is zij een nabloei geweest of een begin? Als theologische school het eerste, als geestelijke strooming het laatste. In haar geheel een overgang. Een provisorisch karakter is het

1) W.F.K. Klinkenberg, *De evangelische richting*, Kerk en secte, serie 1 no. 2, 1907, geeft zelfs aan Schleiermacher als wegbereider een plaats, die de Groningers hem nooit zouden hebben toegegeven.

hare met recht genoemd[1]. Zij zijn geen echte theologen meer en evenmin waarlijk historisch en wijsgeerig denkende onderzoekers, al noemen zij hun standpunt historisch. Zij beginnen het leerstelsel te ondermijnen, doch niet met kritische wetenschap. Men zou hen de laatste echte ketters kunnen noemen. 'Haar dogmatische arbeid droeg een haeretisch merk'. Zij meenden 'de dogmatiek te zuiveren, met oude ketterijen te herstellen'. Ketterij veronderstelt, zal het woord toepasselijk zijn, in beginsel gelijkheid van praemissen en methode met de ware leer. De modernen zijn uit het oogpunt der rechtzinnigheid geen ketters meer maar ongeloovigen. Bij de Groningers daarentegen was het standpunt in beginsel volkomen supranatureel en leerstellig gebleven; zij verwrikken de stutten van het geloof, maar houwen ze niet om. Daarom zijn ook op hen voor het laatst de oude termen van de theologie ten volle toepasselijk geweest. Zoo heeft men hun, en meest met recht, een gansche lijst van aloude errores verwijtend voor oogen gehouden: docetisme, arianisme, pelagianisme, socinianisme en wat niet al. Voor het moderne standpunt heeft geen dier termen meer zin. Al deze ketterijen hadden zij evenwel niet op kritische gronden maar op gevoelsgronden ontwikkeld.

Met hun teleologisch optimisme, hun wetenschappelijke oppervlakkigheid, hun vaagheid, hun naïef paedagogisch streven zitten zij vast aan het verleden. Wat hen daarvan scheidt is geen moderne kritiek maar hun helderder gemoed, hun behoefte aan innigheid, geconcentreerd in hun liefde tot Christus. Dat is het, wat hun beweging recht geeft op den eerenaam van het godsdienstig réveil in het noorden, hun toegekend door D. Chantepie de la Saussaye en door Busken Huet. Daardoor hebben zij velen verheven boven die mengeling van supranaturalistische en rationalistische sleur, den nuchteren dienst van het gezond verstand en de deugd, die nog omstreeks 1835 het eenige alternatief vormde met den fellen ijver van de steile calvinisten. De ontwikkelings-voorwaarden voor de moderne richting zouden heel wat ongunstiger zijn geweest zonder de voorafgaande bezieling

1) E.J.P. Jorissen, *Iets over de verdiensten der Groninger school*, Groningen 1864, blz. 11.

en het militante optreden der Groningsche theologen. Indien Groen van Prinsterer en de zijnen in 1842 enkel den afstervenden geest der 18de eeuw tegenover zich hadden gezien, indien de keuze toen enkel nog hadde gestaan tusschen de orthodoxie en de algeheele religieuze vervlakking, zou het pad der moderne theologie veel doorniger zijn geweest.

J. HUIZINGA.

L.W.J.K. Thomson †

> Navigare necesse est, vivere non necesse.
> DE HANZE.

De dood van Thomson vóór Durazzo is meer dan het eervol sneuvelen van een verdienstelijk en moedig nederlandsch officier in vreemden krijgsdienst.

Het is het jammerlijk-ontijdig einde van een stuw- en werkkracht, met veelzijdige begaafdheid verbonden, als slechts bij enkelen wordt aangetroffen, van een loopbaan op de middaghoogte des levens die nog rijke verschieten vertoonde.

Het is de nekslag van vele en veler verwachtingen, gebouwd op zijn persoonlijkheid. Voor Albanië. Maar ook voor Nederland: een zoo goed vaderlander als Thomson zou niet voorgoed in den vreemde gebleven zijn.

'Mission néerlandaise en Albanie', zoo heet officieel ons troepje officieren daarginds; den naam van hun vaderland blijven zij indachtig en eens hopen wij hen terug te zien.

Op dezen eenen na, die van den albaanschen staat-in-hope niet meer dan enkele grondslagen heeft kunnen aanschouwen, maar die bij het leggen van deze grondslagen en bij het verzamelen van verdere bouwstof vooraan heeft gestaan.

Het oordeel van dien vreemden journalist, die Thomson teekende als meer diplomaat dan soldaat, is gelogenstraft, doch deze waarheid lag daar zonder twijfel in, dat hij naast zijn militaire nog andere bekwaamheid, en van niet geringer omvang, bezat.

De opbouw van een staat is een werk dat soldaten eischt, maar niet soldaten alleen. Niemand schept een staat uit niets

en uit een baaierd schept een geniaal regeerder hem alleen dan als de kiemen van staatsvorming erin voorhanden zijn.

Die kiemen te zien, haar groeikracht te bepalen en te leiden naar het beoogde doel, ziehier een werk, waarvoor de soldaat eerst deugt zoodra hij zich heeft weten te verdubbelen tot staatsman-soldaat. En zoo een was Thomson.

Reeds zijn vroegere loopbaan gaf hier alle hoop. Concrete maatschappelijke vraagstukken te helpen oplossen was zijn liefste werk en aan zijn vrienden vertrouwde hij het wel toe, dat liever dan het lidmaatschap van de Kamer hem dat was van den meer positieven arbeid afleverenden haagschen gemeenteraad. Het militaire vraagstuk in Nederland trouwens heeft hij, scherper misschien dan eenig ander, gezien in het algemeen-maatschappelijk verband van onze politieke ontwikkeling.

Dat zijn werkwijze in Albanië geen andere was, bewijst een brief, dien hij mij, vlak vóór den val van Essad Pasja, nog uit Valona, schreef:

'*Er valt hier nog heelwat te bestudeeren op allerhand - niet het minst economisch - gebied... In sommige deelen bestaat inderdaad een hechte band*, *een locale organisatie die men zich bij den opbouw van den staat ongetwijfeld ten nutte moet maken en waarvan ik mij voor de organisatie der gendarmerie (in het Noorden) ook bedien*.'

Het aan onze regeering overgelegde rapport over de organisatie eener gendarmerie, dat snel en onder moeilijke omstandigheden moest worden bewerkt, had economische vraagstukken niet in zijn kader kunnen betrekken. '*Doch* - schreef Thomson - *ik zet m'n studie voort*.'

Wie in Albanië vat thans haar op? Wie, die de daartoe noodige kundigheden met die van den troepenaanvoerder vereenigt in één persoon? Wat, zooal niet strikt noodig, dan toch in hooge mate wenschelijk is in een land, waar alles gist en werkt en waar derhalve alles, wat het *aantal* leiders verkleinen en daarmee wrijving tusschen hen voorkomen kan, bevorderd dient.

En wie vervangt hem in Nederland?

Men wete het wèl: onze groeiende democratie kan op den duur - en op niet te langen duur - op straffe van

defect te blijven het ‘volksleger’ niet missen, het volksleger waarvan Thomson eens deze, meer psychologisch karakteriseerende dan technische omschrijving gaf: het leger met dezelfde psyche als het volk.

Zij zal het kunnen missen in die verre, onzichtbare en onzekere toekomst, waarin elk leger overbodig zal zijn.

Doch voor nu nog onafzienbaren tijd heeft Nederland een leger noodig, en bitter noodig, als - de gelukkige term is van Van Houten - ‘nationaal verdedigingsinstrument’. Dat, krachtens zijn roeping, sterk moet zijn. Dat, om deze reden, met het nederlandsche volk moet uitmaken één organisch geheel. Dat, zoo het dezen eisch miskent, de kracht verbeurt, die het trekken kon uit het besef, onmiddellijk uit volkskracht te zijn geboren, terwijl van zijn kant de democratische staat in zijn midden geen macht mag dulden, van andere beweging dan hij.

Voor de technische verwezenlijking van dit ideaal hebben wij de kennis van onze beroepsmilitairen noodig. Wij hadden Thomson. Thans roepen wij om zijn school.

Mijne heeren van het nederlandsche leger, wie uwer raapt de vlag op, die de doodende kogel uw kloeken makker sloeg uit de hand?

Wie dit doet, aanvaardt niet een lichte taak, al is zij thans, gesierd met den glans van zijn faam, minder zwaar dan toen hij haar schiep en op zich nam.

Ongemeene eischen blijft zij stellen: van technisch kunnen, van doorzicht en beleid.

Van die eerzucht ook, welke gevergd wordt om zichzelf op den voorgrond te durven stellen.

Er is nu eenmaal werk - alle werk, dat van publieke orde is - dat niet anders dan aan den weg kan worden afgetimmerd. En het zou een ramp zijn, als voor dit slag arbeid de willige werkers ontbraken.

De hiervoor noodige eerzucht is, mits zij kieskeurig op haar middelen zij, een maatschappelijke deugd.

In dezen zin is ook Thomson zonder twijfel een eerzuchtig man geweest, eer-brengenden arbeid zoekend en naijverig op zijn eer, die hij tevens de eer van zijn land wist.

Geen arbeid heeft hij geschuwd. Op Atjeh, in Zuid-Afrika,

in zijn strijd voor het volksleger, in den Balkan-oorlog, in Albanië, wat was zijn openbare leven anders dan mijding van gemak, dan zoeken van hindernissen om ze baas te worden?

En zijn eer: te vechten voor idealen en deze te bewaren onbesmeurd, hij heeft ze ongerept gehandhaafd, nog toen hij, den dag vóór hij viel, om harentwille elke verontschuldiging aan Italië afwees.

Ook dit is eerzucht. En zijn kameraden van het leger in de eerste plaats, maar daarna wij allen, hebben het recht, trotsch te zijn op hem, die zóó haar verstond. Mits op onze beurt ook wij het verstaan, dat hiermee niet de plicht wordt opgeheven, ernaar te streven dat hij ook trotsch had kunnen zijn op ons.

Die eerzucht is het, welke niet zichzelve zoekt, doch het gemeene best en die ik niet beter, noch eenvoudiger, weet te duiden dan met Thomson's eigen woorden uit den reeds aangehaalden vriendebrief, waarin hij repte van bezwaren waarmee hij en zijn makkers in Albanië hadden te worstelen en daarna volgen liet:

'*Men heeft toch te denken dat de naam van Nederland hooger staat dan eenige persoonlijke overweging*.'

17 Juni 1914.

D. VAN BLOM.

Bibliographie.

Steden, door Jozef Muls, Sint Michiel, Brugge; C.L. van Langenhuysen, Amsterdam 1913.

Het is waarschijnlijk, dat het onderwerp van dit boek ernstig afbreuk zal doen aan des lezers waardeering van 's heeren Muls' zuiver, eerlijk maar, dunkt mij, vrij klein en alledaagsch schrijftalent. De glorieuse namen van drie in dit werk besproken steden: Constantinopel, Venetië en Parijs, roepen in de meesten onzer te wijde vlucht van visioenen en vage verlangens op, in weemoedig-ontroerende zweving befonkeld en verschimmend voor een verren hemel, dan dat de aandacht zich dra zou kunnen keeren naar het schrijversfiguurtje daar naast ons op den lagen grond. Bovendien: de lezer in zijn onverzadiglijk begeeren veel en al maar meer te weten van die wondergewrochten der geslachten; de lezer, die, na het ontwaken uit zijn eerste aandoenings-verzonkenheid, *feiten* behoeft voor het scheppen zijner droomen - want wat zou eens menschen geest wel liever willen doen dan schoone feiten, die toch maar oud- en minder-schoon-geworden droomen zijn, weer te verkeeren, door zijn verteerenden en herscheppenden brand, in de jonge droomvogels die zij reeds eenmaal waren? - die lezer wordt kregel, omdat de schrijver zoo wèinig feitelijkheid geeft. Hoe vaak heb ik hier aan Couperus moeten denken! Want Couperus, doordat hij zoo sterk de bosse de l'admiration heeft, schrijft bijna immer in een diep en durend enthousiasme, dat hem het verzwijgen van een der vele feiten die zijn uitgebreide eruditie hem verschaft, bijkans een misdrijf zou doen achten; hij kàn niets van zijn geluk achterhouden: de lezer mòet meegenieten. En hoe zou deze daar anders dan dankbaar voor kunnen zijn? Hij voelt zich opgetogen door den aanblik van zoo overstelpenden, heìligen rijkdom als hem wordt vertoond en wanneer dan nog zoo terloops en onbewust-weg de

verteller een bijzònder innig gevoelsfijnheidje zegt, zoo een naïveteitje van liefde, gelijk dat over Tintoretto - ge moet vooral niet denken, zegt hij[1)], beangst dat men de grootheid van zijn schildersvorst zal onderschatten, dat men hem het ‘verwertje’ noemde uit geringschatting voor zijn penseel, neen het kwam doordat... enz. Is het niet bijna aandoenlijk van bezorgde liefde? - dan kijkt de hoorder òp en den verteller in 't stralend gelaat en denkt: dat is nu wel alles verrukkelijk, wat ik daar verneem over dat voor mij onbereikbare, sprokige Italië, maar wat is die Couperus-zèlf, ondanks zijn languissante en dandyachtige gemaniereerdheidjes, toch après tout een onnoemelijk rijke en prachtige kerel! - Zóó dus komt hij, dóórhéén zijn opgetogenheid over dat door hem zoo zeer begeerde beschrevene, tot een dankbare waardeering van den beschrijver. Anders gezegd: het enthousiasme van den heer Couperus over de dingen heeft hem-zelf als ware 't uitgewischt. En het is juist daarom, dat men hèm gaat zoeken en zich tot hem neigt; de ‘gezapigheid’ daarentegen van den heer Muls doet hem zich te traag bewegen en zich te vierkant vóór de dingen plaatsen. Daardoor moet men de dìngen zoeken en geprikkeld, zal men, naar ik vrees, er menigmaal toe komen, de schoonheid, die er aan zìjn levende figuur mocht zijn, niet te bemerken. En dat zal jammer wezen. Want hoe oorspronkelijk mooi is bijv. in ‘Venetië’ dit gezien: ‘Maar het is zoo onwaarschijnlijk die bouwmassa's als een immens en fabelachtig vlot op den boezem van den oceaan te zien rusten, dat het eerder lijkt of daar in de verte, door een wonder natuurverschijnsel, onafzienbare koraal-wouden uit de diepten der Indische zeeën zouden zijn naar boven gekomen en aan 't drijven gegaan aan de oppervlakte der blauwe wateren.’ Of hoe aardig dit gezegd, in ‘Constantinopel’: ‘Het is een gedurig wisselend wonder: Azië en Europa die elkaar bezien sedert eeuwen. Twee oevers, die in elkanders aanschijn loopen met hunne klimmende heuvelen en groene dalen, die als om strijd paleizen, moskeeën, minaretten in de lucht steken als ware 't om ze elkander te toonen, onder de paradijsche klaarheid van het Oostersche licht.’ Zeker, Muls is over 't algemeen wel een schrijver, die zijn métier verstaat. Maar o wee! hij moet niet afdalen, zooals in ‘Parijs’, tot den allerlei beschimmeld oud-nieuws enumereerenden schrijftrant van den verslaggever-in-'t-vakblaadje eens kantoorbedienden-reisclubs. Dàn ziet men de dingen wéér niet en nù uit pure landerigheid, dat men ze al zoo dikwijls heeft bekeken, en men ziet nu wèl een zekere onbe-

1) In ‘Uit Blanke steden onder Blauwe Lucht’.

holpenheid in zìjn figuur. En driewerf wee, als hij, in zijn beschrijving van het Rodenbach-feest te Rousselaere, vervalt in den toon van: ‘Weet gij het nog Mijnheer Veen, en gij allen Vermeylen, Streuvels, Teirlinck, Van de Woestyne, André de Ridder, hoe wij doolden van de eene herberg naar de andere, zoo gezegd op zoek naar Verschoren’ enz., of het heeft over Van de Woestijne's ‘luchtig krullenden haarbos van onder den blauw-grijzen vilt’, en over die half-dronken studenten en al die pinten bier, of spreekt van die redenaars, die, ‘door drank en spijzen in gloed gezet verkonden de eischen van een te lang miskend volk.’ Want, niet waar, dat alles en vooral dat feestjournalistiekerig, met 'n soort van coterietjes-jovialiteit bekeken persoonlijk gedoentetje, dat zet èn de beteekenis van dat Rodenbach-feest èn 's heeren Muls' gevoel daarvoor in een schijn van opgeschroefdheid, wat ook alweer jammer is, want die beteekeniszelf is ongetwijfeld niet gering en zijn doorvoelen ervan heeft de schrijver ter eerste bladzij van zijn opstel uitmuntend verwoord. De heer Muls, wiens ‘Steden’, zoo ik mij niet vergis, zijn eerste bundel is, zal, dunkt mij, in de toekomst blijken een van de verdienstelijkste dii minores van Vlaanderen te zijn. Synthetisch aangelegd, typeert hij, in 'n paar trekjes, uitstekend. Wij mogen menig aardig vertelsel nog van hem tegemoet zien. Zoowat van een begynhoveken met 'n oud kwezelken in een kappemantelken, enz. enz. Welja, dat moet ook de heer Muls toch vooral eens probeeren. Naar het resultaat mogen wij werkelijk benieuwd zijn.

M.H. VAN CAMPEN.

Liefde.

I.

O lief! hoe zoude ik meer dan u vereeren
De wonderdoende heilgen der legende?
Gij hief' mijn hart, dat neerlag in ellende,
Zóo hoog in 't blauw dat niets het meer kan deren.

De nacht was heen, het wachten was ten ende,
In liefdezang kon 't lied van rouw verkeeren.
Met leliebloei, die eeuwig zal vermeeren,
Praalt nu mijn zieltuin, wáar ik de oogen wende.

'k Zal nooit de zoetheid van uw kussen weten,
Nooit zal, in weelde, uw arm mij héel omvangen.
Doch meer dan vreugd van wie gelieven heeten
En, passiedronken, woest elkaar omprangen
En later koel zijn, heen gaan en vergeten
Zijn mij de tranen vloeiend langs mijn wangen.

II.

Zooals een knaapje in eenvoud zich verblijdt
Dat God-de-Zoon, zijn Heiland en zijn Heer,
Ook eenmaal speelde, een kindje vroom en teer,
Aleer aan 't kruis hij 't menschdom had bevrijd,

Zoo juich ik, wijl de god, dien ik vereer,
Ook menschlijk voelt en mij, gebenedijd,
Heeft, tot zijn lof, zijn tempel ingeleid,
Waaruit ik nooit meer tot de wereld keer.

En zoo ik noem den naam van dezen god
Word ik door elk, die wijs zich waant, bespot,
Wijl hem ik loof, die wreed mij wonden sloeg.

Doch ik, als 't kind, dat Jezus teeder mint,
Wijl in mijn god mijzelve ik wedervind,
Geef àl mijn liefde en voel, 't is nooit genoeg.

III.

Zoo gij uzelven lieft, hoe zou ik vreezen
Dat gij ook mij niet eeuwiglijk zoudt minnen?
Lief, neem mijn hand en treed mijn woning binnen
En zie hoe vol van u is héel mijn wezen.

Stil kwam mijn liefde en nam mij ziel en zinnen.
't Was zalvend zacht, ik waande mij genezen.
Blij zong mijn hart, uit asch van leed verrezen,
Alsof opnieuw mijn leven zou beginnen.

En zijt gij niet voor troost en heil gekomen,
Maar hebt mijn ziel haar droeven rust genomen
En wilt mij nu geen woord van liefde geven?

O zie hoe vol mijn liedjes en mijn droomen
Alleen van u zijn, vol van u mijn leven,
Gelijk van God het leven van de vromen.

IV.

God, wil mij mild genadevol vergeven,
Zoo ik mijn lief gelijk een god vereer,
Is 't wijl mijn lief gelijkt mijn God zoozeer:
Hij doet van liefde en vreeze en hoop mij beven,
Ziet onbewogen op mijn liefde neer
En straft mij streng voor zonden, nooit bedreven.
Hij is almachtig, Heer van dood en leven,
Ik moet hem volgen zonder wederkeer.

Hij is geheimvol en ik moet hem duchten,
Maar, word ik bang, waar zal ik henenvluchten?
Hoe ver ik ga, ik vind mijn god alom.

Zijn oogen blauwen in 't azuur der luchten,
Zijn adem geurt in bloemen, blaadre' en vruchten
En elke woudlaan wordt zijn heiligdom.

V.

Ik wil gedwee wel alles doen of laten
Wat wil mijn lief - zijn beden zijn bevelen.
Maar met mijn liefde mag mijn lief niet spelen.
Liefde is mijn lot, ik draag mijn lot gelaten.

Blauw blinkt de vijver, bloementrossen gelen
En alle vogels juichen, uitgelaten.
Ik ga alleen door 't lentebosch, verlaten,
En voel geen liefde in 't zoele windestreelen.

Met gouden lippen drinkt de zon mijn tranen.
Zij rijzen óp, onzichtbare ijle dampen -
Nu zijn ze al ver in 't blije blauw vervloden.

Ik wil vergeefs mijn tranen wierook wanen.
Ver boven de aard, waar haat en liefde kampen,
Troont hoog mijn lief gelijk de kalme goden.

VI.

Min ik den liefste in God of in den liefste, God?
In wolken van geheim blijft eeuwiglijk verholen
De God, die laat me alleen door smartvalleien dolen
En zwijgt, roep ik hem aan met tranen, bede of spot.

Is God dan louter liefde en gunt hij vossen holen,
Doch mij geen lievend hart, waar 'k rusten moog van 't lot?
Hij geeselt wreed wie overtreedt zijn streng gebod,
Doch loont niet wie gedwee volbrengt wat werd bevolen.

Dies sidder ik voor God, doch kan ik kussen niet
De roede, die mij sloeg zoo bloedend-diepe wonden,
Waaruit mijn vreugd me ontstroomt, waaruit mijn zijn me ontvliet.

Ik lag in duistren nacht, geslagen en gebonden.
Daar lichtte plots me een licht gelijk m' in droomen ziet -
En wat ik zocht in God had ik in u gevonden.

VII.

Het blonde maagdelijn met donzen rozewangen,
Dat speelt en kweelt zoo vrôo dat elke vrouw het kust,
De koele schaduwboom, vol wind en vogelzangen,
Die lokt den wandelaar met lommer en met rust;

De nachtegaal, die schreien doet van zoet verlangen;
De blauwe golven kozend met de blonde kust;
De verre blanke ster, die houdt den blik gevangen,
Zij geven schoonheid wel, doch geven ze onbewust.

Zoo, wen uw zonnelach mijn ziel houdt opgetogen,
Wen héel mijn wezen drinkt de stralen van uw oogen,
Is, lief, het onbewust dat gij mij vreugde schenkt?

En neem ik argloos aan als mij bestemde gave,
Die mij - en mij alleen - met troost en liefde lave,
De schoonheid van uw ziel, die niet mijn heil gedenkt?

VIII.

De zon, die ópgaat over booze en goede,
Kan niet mijn hart zoo warm en dankbaar minnen
Als de éene lamp, die eens voor mij, hierbinnen
Eén branden dêe, dat glans voor schimmen hoedde.

De bloemenweelde, vleiend ziel en zinnen,
Die Mei uit de aard sloeg met zijn tooverroede
Voor elk, is schoon, doch kon, eer hij 't vermoedde,
Eén met éen zelfgekozen bloem mij winnen.

Lief, zoo uw glimlach straalt voor meer dan éene,
Wil 'k lieve' uw lach gelijk de zonneglansen,
Doch laat me in waan niet dat hij liefde meene.

Zoo zij voor mij alleen niet troostrijk gloren,
Worden me uw lachjes gouden zongod-lansen
En gaat voor mij hun dieper zin verloren.

IX.

Gelijk een weduwvrouw, die aan haar disch
De leege zetel van haar echtgenoot,
Bij elk maal, áanschuift en met rozen rood
En glanzig veil bekroont zijn beeltenis;
En zelf niet weet of de eigen liefde groot
Ofwel zijn geest zoo lenigt haar gemis
Dat weelde-in-weemoed wordt haar heugenis,
Alsof hij zeegnend haar in de armen sloot; -

Zoo leef ik ál mijn dagen zonder u,
Die me eenmaal gaaft uw milden liefdelach,
Mijn droeve woning makend lenteluw.

't Is mij te moede of ik uw oogen zag
En 'k voelde uw adem en uw handen mild
En 'k hoorde uw stem met troostrijk lief beklag.

X.

't Ivoren altaar, waar ik u vereer,
Waar, elken avond, vroom, mijn hart verricht
Mijn heilge dienst, die lijkt mij liefste plicht,
Vermooi ik trouw met bloemen blank en teer,
In ranke bronzen vazen. - Liefde, o licht
Mij óp of daal genadig tot mij neer,
Wijl ik u lief in deemoed, áltoos meer
En elke God voor teedre beden zwicht.

O zie! ik steek mijn wierookstave in brand,
Ik vul met godedrank de schalen vroom.
O wil nu komen uit uw Geestenland,
In ijl azuur van aromalen doom.
Ik zal niet ópzien, maar uw zachte hand
Zal 'k zeegnend voelen, even, als in droom -

HÉLÈNE SWARTH.

De bevrijders.
Aan Frans Bastiaanse.

XXVI.

Aagje Fabian bezocht dien winter Bet Breevoort in het huisje naast den moestuin van Wijckervelt. Zij zat er met haar bij het haardvuur en hoorde geduldig haar klachten aan.

‘'Et mos wel zoo gebeuren,’ zei de vrouw, het verouderde hoofd schuddend. In November '11 was er immers een komeet aan de lucht geweest en die verschijnselen kwamen niet voor niemendal. Na een half jaar was Santje gestorven en Bart met het leger meegegaan. In geen maanden had zij meer van hem gehoord. En toch had haar man zaliger in '95 mee gedanst om den vrijheidsboom en gedronken op de gelijkheid van de menschen, op het verdwijnen van armoe en van alle ellende...

Ook Anne-Marie van Wijck kwam vaak in het donkere vertrekje de eenzame vrouw troosten. Zij spraken over de geruchten van een ontzettende verwoesting in de Keizerlijke legers. In Oost-Friesland waren ijsschollen aangedreven van bevroren bloed; reizigers uit Duitschland verhaalden dat de maarschalken van Napoleon, voor zooverre niet dood, in krankzinnigheid rondzwierven met hun uitgehongerde benden; de Keizer zelf was verdronken in een rivier, doch men hield zijn dood geheim voor de troepen; wilde volksstammen, als in oude tijden, naderden de oostelijke grens.

Aagje voelde wel eens haar innerlijke kracht breken, als de beide andere vrouwen schreiden bij die beelden van ver-

schrikking en ondergang. Zij dacht aan Jacob ter Wisch en stelde zich voor hoe hij wellicht ergens op die onmetelijke sneeuwvelden lag te sterven; en vaak voelde zij spijt dat zij niet naar den plotselingen drang geluisterd had, om hem te volgen in het verre land. Het was enkele dagen na zijn vertrek geweest dat zij die begeerte gevoeld had als een schoonen zaligenden hartstocht; doch zij had zich bedwongen: wat zou zij hebben kunnen doen voor hem? Met hem sterven? Waartoe! Zouden zij er beiden gelukkig door zijn? En zou zij-zelve de wekenlange reis hebben kunnen verduren, terwijl hij wellicht met andere vrouwen in luchthartigheid het leven vierde? Haar trots was eindelijk sterker gebleken dan de avontuurlijke drang naar den man dien zij zich nu wel bekennen moest dat zij liefhad, nu ook haar oogen vochtig werden bij de ontstellende maren over de groote armee.

David van Wijck lachte opgeruimd, als Anne-Marie hem van die rampen sprak. Hij wreef zich de handen en herhaalde dat hij het altijd wel voorspeld had en dat hoogmoed kwam voor den val. Er waren teekenen van ommekeer, zeide hij, duidelijker, werkelijker dan kometen en rood ijs. Op een der eilanden van het Overmaasche hadden jonge boeren geweigerd te loten en liepen benden rond met hooivorken en stokken; de Franschen werden beangst, achterdochtig: zij hadden Helmers als volksopruier willen arresteeren; doch helaas! de groote Dichter kon geen martelaar meer zijn: hij was juist dien eigen dag gestorven. Anderen echter was het voorrecht te beurt gevallen, slachtoffer te zijn voor de Vrijheid van het Vaderland: in Zaandam en in Leiden waren verscheidene goede patriotten gefusilleerd. Patriotten! doch in ruimeren zin dan eertijds! Want opstandige plakkaten waren aangeplakt met ‘Oranje boven’; van dorpstorens in Rijnland had de Oranjevlag gewaaid.

Waarom Oranje? Davids vrienden op Doctrina hadden het hem in heimelijke gesprekken verklaard: Oranje moest de leus zijn die het volk zou binden, wanneer eenmaal het uur der bevrijding zou slaan dat de geestdriftigsten hunner reeds voorzagen. Het volk, het gepeupel, was altijd trouw geweest aan Oranje, al hadden zij, de verlichten, de ontwikkelden, de wijsgeeren, de geleerden, het land ook kunnen regeeren zonder de traditie van dien alouden naam. Wat

echter zouden zij nu zonder den steun van het gansche volk vermogen te doen? Wanorde, regeeringloosheid, plundering, moord zouden wellicht het gevolg zijn. Neen, Oranje hadden zij noodig als een schoone en verblindende schittering voor de gedachtelooze massa.... Oranje, maar in andere, zekerder vormen... En patriot was nu ieder die het wèl meende met de vrijheid, den bloei van het vaderland en den vaderlandschen handel.

Zoo was David van Wijck tevreden en hoopvol. Hij wandelde op zijn nieuw verworven gronden, maakte plannen voor later, berekende wat het voordeeligst was. Bollegronden, besloot hij, bollegronden zouden gevraagd worden, meer en meer, zoodra de tijden rustiger werden; en na regen kwam immers zonneschijn, na storm stilte, na oorlog vrede. De toekomst was aan de bollenteelt; de bosschen, daar zij minder opbrachten, moesten verdwijnen. Aldus waren zijn bevelen; hij liet de drie heerenhuizen sloopen, om te ontkomen aan de belasting; de oude iepen- en beukenlanen werden gerooid, de lage binnenduintjes gelijkgegraven. En de arme grijze daglooners prezen hem, dat hij in deze zware tijden wat liet verdienen.

Doch in het begin van April werd zijn rust verstoord door de vrees dat ook Floris geprest zou worden voor het nieuwe corps der Gardes d'honneur, welks formatie door den Keizer was bevolen. Tevergeefs zou Oom Jacob zich dan hebben opgeofferd als remplaçant; Floris zou weg moeten, in de lijfgarde des Keizers wel, maar toch in doodsgevaar misschien. Hoe zou Anne-Marie dien slag verdragen, zij wier gestel ondermijnd was door de gestadige onrust over haar broeder en, ter wille van Thérèse, over Emile Vaudemont, van wien sinds maanden niets meer vernomen was, evenmin als van Bart, van Tobias...

Davids vrees bleek niet ijdel: Floris werd opgeroepen, tegelijk met de zonen van enkele grondbezitters der nabuurschap. De vaders beraadslaagden in het Wapen van Amsterdam of er geen ontkomen zou zijn; er werden door sommigen hooge losprijzen aangeboden, doch het hielp niet; Van Wijck, betoogend dat hij de kosten der uitrusting niet betalen kon, dat voor zijn zoon een remplaçant gegaan was, schreef een verzoekschrift aan den Prefect, maar ontving een kortaf-weigerend antwoord.

Floris zelf was welgemoed. Hij had zich maanden lang verveeld; het zitten op vaders kantoortje in de Kalverstraat vond hij een onwaardig bedrijf, goed voor Tobias Soelens, dien hij nu echter niet meer had om mee te spotten. De meisjes van den Munnik en den Ooyevaar schuwde hij, sinds een zijner vrienden, dien winter, pijnlijk ziek geworden was na een nachtelijk avontuur. Hij verlangde een andere omgeving en gaf in stilte Oom Jacob's leven gelijk. Bovendien, de Garde d'honneur droeg een sierlijke uniform; met zijn lange sleepsabel en groen-gepluimde schako zou hij zwierig langs de straten gaan. Wat kon hem de ontevredenheid van zijn vader schelen! Werd hij nu niet met adellijke jongemannen gelijkgesteld! En de wapenstilstand was gesloten; zeker zou er spoedig vrede zijn....

Tegen 't eind van Juni vertrok hij op een vroegen morgen, met veertig anderen, buiten de Weesperpoort. Er waren vele vaders en moeders, verloofden en zusters, die schreiend afscheid namen; er was veel wanhoop en verontwaardiging en verzwegen leed. Moeder Anne-Marie had mee gewild; in een calêche was zij den vorigen avond met David naar Amsterdam gereden. Zoolang zij haar kind zag, had zij haar tranen bedwongen; doch toen, aan den Amstel, de laatste paarden verdwenen achter een bocht van den weg, viel zij snikkend neer op een bank voor de herberg.

Moede, onontvankelijk voor al wat haar omgaf, kwam zij tegen den avond terug op Wijckervelt. David hield zich opgewekt, hoewel hij de steeds grooter eenzaamheid begon te vreezen; hij las verheven stukken uit Helmers voor, waar Anne-Marie niet meer naar luisterde. Zij herhaalde slechts dat zij Jacob en Floris nooit zou weerzien, dat zij nu even arm was als Bet Breevoort.

De snoevende brieven, door Floris uit de vesting Metz gezonden, konden haar niet troosten; zij voelde als een doodelijke wond het onrecht, dat een moeder beroofd kon worden van haar kind. Alleen de bezoeken van Aagje Fabian, die iedere week een dag over kwam, gaven haar wat afleiding. Zoo deed zij die zomermaanden haar huishoudelijke bezigheden, hoewel bleek, vermagerd en met soms plotseling hevig schreien. Doch een der laatste dagen

van September bleef zij in het groote ledekant liggen, te duizelig, te zwak om op te staan.

Aagje maakte met Thérèse versterkende soepen; de Haarlemsche geneesheer bracht vele fleschjes medicijn mede uit de stad. Het baatte niet; Anne-Marie verzwakte meer en meer, uitgeput door smart en verlangen; zij riep om Jacob en Floris en in de verwarring van haar gedachten zeide zij dat haar kind in Rusland was omgekomen door de koude; dan richtte zij zich op en met een flikkering van haat door de zachte bruine oogen noemde zij Buonaparte een moordenaar.

Aagje wisselde de nachtwaak met Thérèse. David zelf verscheen alleen 's morgens en 's avonds aan het ziekbed; het volgen der staatkundige gebeurtenissen en de zorg voor zijn landerijen lieten hem weinig tijd. Bovendien kon hij het gezicht der uitgeteerde zieke niet verdragen.

In het begin van November stierf zij, den laatsten blik gericht op de beeltenis van haar broeder, een miniatuurtje dat hij in Parijs voor haar had laten maken. En Aagje dacht, toen zij de liefde zag in die brekende oogen: hij kan toch geen slecht mensch zijn; voor slechte menschen heeft geen zuster zoo'n vereering.... Maar de gedachte aan den beukestam in den Haarlemmer Hout verscheen haar plotseling weer en verkilde haar gevoel.

‘Het kan niet, het kan niet,’ besloot het diep in haar, en zij drukte de lippen dicht opeen en staarde naar buiten in de zilverige herfstzon, om niet uit te snikken in een angstige klacht over het zonderlinge bestaan.

David van Wijck, door Thérèse uit de huiskamer geroepen, kwam aan het doodsbed staan. Meewarig schudde hij het hoofd en mompelde: ‘Arme moeder, arme Anne-Marie.’ Hij veegde aan zijn droge oogen en dacht intusschen aan de groote gebeurtenissen die hij in het Posthuis had vernomen: Napoleon was in Duitschland verslagen, gesneuveld wellicht! Hij zag den nieuwen tijd naderen, dien hij nu noodig had voor den winstdragenden verkoop der gronden; en hij bejammerde het dat Anne-Marie zijn triomf niet zou zien.

‘Arme vrouw, brave Anne-Marie,’ herhaalde hij.

Drie dagen later, vroeg in den ruigen najaarsavond, bij fakkellicht, bracht hij haar uit het huis op de Keizersgracht

waarheen zij op Aagje's aanbod vervoerd was, ten grave naar het Westerkerkhof. Ds. Berner, die een condoleancebezoek was komen brengen op Wijckervelt, vergezelde hem, nu er geen mannelijke familieleden waren, en de beide heeren toonden zich vol verontwaardiging over het gebrek aan piëteit van den Franschen tyran die het bijzetten in de kerken, in de oude familiekelders verboden had.

Toen David van Wijck na de stille plechtigheid den predikant per koets tot de Haarlemsche Kaarselade begeleid had en te voet terugging in de richting van zijn kantoor, vond hij op den Nieuwendijk zijn weg versperd door een dichten joelenden volksdrom die oranjecocardes droeg en 'Oranje-boven' schreeuwde. Hij voelde een glimlach van ontroering over zijn gelaat gaan en in beide oogen tranen van blijdschap. Eindelijk zou de groote dag gekomen zijn van den volksopstand, van het afschudden der slavernij, helaas juist nu, dezen 15^{den} November, den dag van de begrafenis zijner Anne-Marie... En toch, mocht hij morgen wel heengaan,... moest hij niet blijven om getuige te zijn van de tweede groote omwenteling in zijn vaderland? Bovendien, het volk was als een kind! Het kon zijn spoor bijster raken, de grens niet meer zien tusschen vrijheid en bandeloosheid, tusschen mijn en dijn; het kon in dronken verwarring de eigendommen der gezeten burgerij aantasten... Neen, hij mocht niet weg voor hij zijn winkel goed gesloten en de kostbaarste pullen en snuifdoozen zijner collectie in den kelder geborgen had.

Door de Zoutsteeg bereikte hij het Damrak. Doch langs den waterkant en op de bruggen woelden donkere menigten onder het zwakke schijnsel der lantaarns. Ruwe stemmen krijschten er uit op, liederen klonken in overmoedige wijsjes. Langs hem gingen, in vluggen pas, eenige nationale garden met walmende flambouwen.

Boven de deining der volksmassa laaide opeens een vlam in den donkeren hemel; de huizen weerzijds van het water werden beschenen in onheilspellend rooden gloed; het octrooihuisje brandde op de Nieuwe-brug. David vond het schoon en grootsch; nu aanschouwde hij met eigen oogen een omwenteling... Als ooit zijn zwager Jacob weerkeerde van den Russischen veldtocht, dan kon hij zwijgen met zijn ver-

halen over de groote revolutie in Parijs! En David stond hier veilig, onder een luifel op den hoek van de Kapelsteeg; het gepeupel hield mate; de garden lieten het begaan binnen de grens eener welvoeglijke vreugde.

Toen keerde hij terug, met een omweg langs Buitenkant en Voorburgwal, naar de Kalverstraat, waar hij de sluiting der winkelluiken, de tralies van het kelderraam nog eens onderzocht. Daarna legde hij zich, eenvoudig ouderwetsch burger als hij was en wenschte te zijn, op de sofa te slapen.

Hij sliep rustig als een rechtvaardig mensch, zonder droomen, want hij droomde nooit. Hij vernam geen geluid meer van daarbuiten, noch den neerstormenden Novemberregen, noch de kreten van het volk, noch den slag van het Keizerlijk regiebord op de keien der straat. Maar vroeg in den volgenden morgen, toen hij de winkeldeur opende om te kijken naar het weer, zag hij het in stukken liggen tegen de stoep. Het oproer was wel hevig dus, dat zelfs geen keizerlijk teeken werd ontzien! Wat moest hij doen? Kon hij dit dulden? Zou sluiten niet het veiligst zijn?

Hij zond, toen zijn winkelbediende om half acht verscheen, den man voor onbepaalden tijd naar huis. Daarna schreef hij aan Thérèse dat zijn verblijf in Amsterdam nog eenige dagen zou duren in verband met de gewichtige feiten van den dag. Hij schreef in voorzichtige termen, daar bij den onzekeren toestand de behouden overkomst van een brief niet steeds gewaarborgd was en elk te sterk woord gevaarlijk kon zijn. Zelf bracht hij zijn schriftuur naar het Haarlemsche veer.

Langs de straten en burgwallen was opnieuw rumoer van drommend volk. Uit de Molsteeg komend om den Achterburgwal op te gaan, zag David, door het Torensteegje, een bende kerels en wijven voor den Jan-Roodenpoortstoren hun knuppels zwaaien. En hij huiverde toen hij dacht hoe de verovering der Bastille te Parijs het begin der groote omwenteling was geweest. Zou hij waarlijk zulke tijden voor Holland gaan beleven? Maar neen, hij voelde met weemoed en gerustheid dat het gepeupel zijner vaderstad tevreden was met vuurtjesstoken en Oranje-kreten... Het was een andere tijd; er waren andere begeerten dan in zijn patriottische jeugd van '94.

Uit de gesprekken van toeschouwers op de brug trachtte hij de gebeurtenissen af te luisteren. Al vroeg in den morgen was de Stadhouder Lebrun gevlucht, de oude sukkel, zooals een wijf zeide. De prefect en andere hooge heeren waren hem op de hielen gevolgd. Want zij stonden hulpeloos, nu de Fransche bezetting al Zondagnacht bij de Beerenbijt in schuiten de stad verlaten had.

Hij liep snel door over de glibberige keien; het verregende herfstloof was niet opgeveegd: de stad bleek al in wanorde en regeeringloosheid te zijn. Ietwat onrustig, ontevreden dat hij om zijn rouw niet naar Doctrina kon, nam hij aan de Haarlemmerpoort een koets voor den terugweg. Terwijl de wagen, na een omweg, stapvoets door de ongewone drukte van de Kalverstraat reed, herkende hij opeens het forsch en spottend gelaat van Falck, den jongen populairen kapitein der Nationale garde, te midden van eenige andere officieren die de Keizerskroon binnentraden. Vlug dook David achterover in het kussen om niet te worden gezien; hij vermoedde wat er gaande was: een poging om den opstand te leiden, een samenzwering dus tegen het wettig gezag! Het was gevaarlijk spel, dacht hij; wat aan het volk vergeven zou worden, indien Molitor met zijn troepen, Lebrun met zijn ambtenaren weerkeerde, dat zou den gezeten burgers als hoogverraad worden aangerekend. Neen, David van Wijck moest voorzichtig zijn. Hij mocht het heil zijner kinderen niet wagen in een twijfelachtig avontuur...

's Middags werd hij uit de stilte van zijn kabinet gewekt door het heftig luiden der schel aan de straat. Er was niemand om open te doen; dus ging hij zelf met zijn gouwenaar in de hand naar voren, opende een der blinden op een kier en zag een stadhuisbode met een grooten brief. De man keek ongeduldig naar den gesloten gevel; er scheen haast te zijn.

Van Wijck opende de deur, ontvouwde met bevende vingers het geschrift. Het was een oproep van Falck aan vier-en-twintig notabele Amsterdammers om onverwijld ten stadhuize te verschijnen en maatregelen voor een provisioneel Bestuur te beramen.

Langzaam schreed hij terug naar zijn kabinet. Doch hij behoefde geen overwegingen meer; zijn besluit stond vast:

hij mocht geen gehoor geven aan Falck's opstandig verzoek. Had hij niet dien morgen reeds een mogelijk eigenmachtig optreden der burgerij veroordeeld! Zonder dralen schreef hij zijn dubbel-gemotiveerd antwoord: hij kon aan geen officiëele functies deelnemen in deze dagen, wegens het overlijden zijner echtgenoote; bovendien, hij was geen Amsterdamsch ingezetene meer, daar hij zijn woning te Heemstede had.

Op den Dam nam hij een koets en bracht zelf den brief naar het Stadhuis. Hij was voldaan over zich-zelven, nu hij geen laffe uitvlucht had behoeven te zoeken, en tegelijk voelde hij zich door Falck's convocatie gestreeld in zijn oude patriottische eerzucht.

In den Nieuwen Doelen ging hij het middagmaal gebruiken. Daar, van zijn afzonderlijk tafeltje aan den wand, vernam hij de gesprekken der gasten aan de table-d'hôte over de groote feiten. Er waren een paar aanzienlijke Engelsche reizigers die gewelddadigheden en plundering vreesden; er waren Fransche zijdekoopers die beweerden dat generaal Molitor over een paar dagen Amsterdam weer zou binnentrekken en gevoelig straffen; doch een Duitsch graanhandelaar zwoer dat de Kozakken al over de grenzen stonden en dat de Fransche heeren maar liever moesten gaan; op de Zuiderzee had hij al schepen vol vluchtende douanen ontmoet...

Van Wijck mengde zich niet in hun meeningen. Het gaf hem echter een stil-bedwongen blijdschap, toen hij, op de Doelebrug gekomen, de beroering nog heviger zag dan den vorigen avond; de kreten der menigte waren dreigend voor de woningen der Oude Turfmarkt. Langs het Rokin naderden flambouwen; hij bespeurde stedelijke boden; hij herkende enkele notabele Amsterdammers, met groote Oranjelinten versierd. Was het dan al zoover gekomen, dat ook dezen met het volk, wellicht ter wille van het volk, de kleur droegen van het Oranjehuis? Was hij, David, àl te bedachtzaam geweest?... Helaas, de rouw die hem buiten Doctrina, buiten de gesprekken zijner vrienden hield!

Dicht bij den Dam, voor de Stadsdrukkerij, hoorde hij dat de oude Amsterdamsche Courant opnieuw verschenen was. Hij ging binnen en het gaf hem een trotsch bewustzijn, bij het licht van de deurlantaarn het bekende planoblad te zien,

het wapen der drie kruisen en den ouden titel. Terstond boog hij de Kalverstraat in en sloot zich op in zijn kabinet.

Lang zat hij daar, het blad nog in de hand, terwijl de vetkaars al binnen den tinnen kandelaar brandde, toen opeens de blijdschap eener fiere zelfverwinning hem glimlachend deed rondzien in het schemerig vertrek. Zijn droef gepeins had zich stralend opgelost... Hij moest den patriottischen droom zijner jeugd vergeten: was de jeugd niet vol dwalingen? En had de gang des levens geen gelijk? Hij kon immers tevreden zijn, als nu waarlijk Nederland zijn tyrannen verjoeg en vrij werd! Spoedig zouden de grondprijzen stijgen, zijn beeld der toekomst zou werkelijkheid zijn. Kon hij dan Oranje niet aanvaarden als een stillende leus voor het kinderlijk volk...

XXVII.

Er kwamen kalmer dagen. Maar David van Wijck opende zijn winkel nog niet: het verkoopen zonder Keizerlijk regiebord was gewaagd. Hij verbaasde zich, hij voelde zich dankbaar, als hij inzag hoe de rouw van zijn huis hem nu opnieuw te stade kwam. En hij prees zijn bedachtzaamheid, toen hij vernam, den Zaturdag dier bewogen week, dat generaal Molitor het nieuwe bestuur niet erkende, requireerende zelfs dat de oude regeeringsvorm zou worden hersteld. Het was goed, ook in omwentelingen matigheid te betrachten... Molitor zou den naam van David van Wijck niet onder die der rebellen zien!

Den Zaturdagavond en den Zondag bracht hij op Wijckervelt door. Hij vond Thérèse snibbig en ongeduldig, nu zij niets te doen had dan met haar grootmoeder écarté te spelen en onveranderlijke klachten aan te hooren over de verwaarloozing van den tuin, over den achteruitgang der tijden, over het al eenzamer worden van het leven, waarin alleen de bezoekjes van ds. Berner eenige nieuwe afwisseling brachten. Zelve kwijnde het jonge meisje van verlangen naar de stad. Alle hoop van ooit Emile Vaudemont weer te zien had zij opgegeven. En zij kon haar jeugd toch niet doen verdorren op deze hofstede waar zij geen jonge mannen ooit zag!

Haar vader begreep uit enkele woorden wat haar kwelde. Hij trachtte haar te troosten met de verzekering dat ook in

de Amsterdamsche salons geen jonge man meer was achtergebleven; waren zij niet als garde d'honneur naar de grensvestingen vertrokken, dan eischte toch de nationale garde al hun tijd en kracht. En aan de oude mevrouw Kee-Jans beloofde hij het park van Wijckervelt in den vorig-eeuwschen sier te doen herstellen, zoodra er volkomen zekerheid was in den toestand des vaderlands. Over Anne-Marie werd niet meer gesproken.

Des Maandagmorgens, den 22sten, was hij weer in de Kalverstraat terug. Door zijn bediende, dien hij had opgedragen dagelijks in het middaguur even aan te komen, vernam hij hoe het in Doctrina gistte; de oude patriotten waren ontevreden dat Amsterdam niet openlijk den Keizer afzwoer.

Doch voor David bleef het zwaar zijn keuze te doen. Een wisseling van hoop en vreeze kwelde hem. Woensdag kwam een bende Kozakken de stad binnenrijden, de Oranjevlag woei op het Paleis; en helaas, den morgen van Vrijdag ging de ontzettende mare dat de Franschen in Woerden hadden geplunderd en gemoord, als waren de tijden weergekeerd van den Spaanschen oorlog. Ook Amsterdam dreigde zulk een lot en geen lid van Doctrina zou gespaard blijven...

In Heemstede, vergeten op het land, was het veiliger wellicht. Dus nam Van Wijck reeds dien zelfden middag de schuit naar Haarlem, met het vaste voornemen zijn hofstede niet te verlaten voor de Franschen ook uit Utrecht waren weggetrokken. En toch zwol zijn borst weer van hoop voor de vrijheid des lands en de stijging der grondprijzen, toen hij, glurend door het raampje van de roef, op den weg langs de vaart eenige havelooze ruiters zag draven. Dat moesten de Kozakken zijn!

XXVIII.

Drie dagen later, omtrent het vallen der schemering, stapte Jacob ter Wisch bij de Groote Houtpoort te Haarlem uit de diligence en wandelde, met een poolschen knapzak over den schouder, de Dreef op.

Maanden lang was hij in de Duitsche landen gebleven, in zwerven en gevangenschap. Na enkele dagreizen op de jagende sledevaart was de koorts opnieuw, en heftiger nog,

uitgebroken, zoodat zijn vrienden, al wanhopend aan zijn leven, hem in een klein stadje van noordelijk Pruisen achter moesten laten. Hij was er weken lang verpleegd in het logement eener jonge weduwe die hem teleurgesteld had zien vertrekken, nu hij genezen was en goed doorvoed. Langzaam was hij verder gegaan, van dorp tot dorp, van stad tot stad, aldoor vragend naar berichten over het groote leger. Niemand wist er van; men had alleen gehoord dat de Franschen Berlijn hadden verlaten, dat zij uit Hamburg, in opstand, waren verjaagd. Toen was hij in zuid-westelijke richting getrokken, zich niet bekommerend om zijn uniform die hem verraden kon. In het noorden van Saksen, eer hij de Elbe had kunnen overgaan, werd hij aangehouden en naar een vesting vervoerd; maar vernemend dat hij Hollander was behandelde men hem niet hard. Na den slag bij Leipzig werd hij vrijgelaten. Hij was op een oud paard, voor zijn laatste ducaten van een jood gekocht, tot Frankfurt gereden, had daar het dier weer van de hand gedaan en was met een Rijnschipper stroomaf gevaren tot Arnhem, waar hij een overjas en nieuwmodischen hoed kocht en de diligence naar Amsterdam nam. Dien morgen, kort voor het wegrijden uit Amersfoort, had hij in de herberg vernomen hoe Utrecht door Molitor was ontruimd, hoe nieuwe Russische troepen naderden over de Zuiderzee. De Franschen waren dus weg uit Holland! Rondom de boerenhoeven zag hij enkele Kozakken, lieden met wie hij wellicht een jaar te voren gevochten had en die nu op hun beurt vreemde landen bezochten, vreemde gastvrijheid genoten. En hij had geglimlacht om den wisselenden krijgskans; een zonderling spel was de oorlog!

In Amsterdam had hij den winkel van zijn zwager gesloten gevonden; zijn oude hospita op de Erwtenmarkt bleek gestorven. En hij had zich niet durven vertoonen aan het huis op de Keizersgracht; hij vreesde een plotseling ontmoeten met Aagje: leefde zij nog, was zij wellicht getrouwd, wist zij nog van zijn bestaan?... Als hij aan haar dacht, en sinds het ziekbed in de Poolsche hoeve ging zijn gedachte voortdurend tot haar stillen ernstigen blik, scheen zijn zwerversleven hem ijdel en dwaas, zijn luchtige avonturen zinloos en verachtelijk. Het kleine troostende boekje der

Navolginge had hij, ondanks alle wisseling van zijn dagen, bij zich gehouden, onder zijn kleeren verborgen, terwijl hij de kostbaarste kleinoodiën der krijgsbuit verloor of wegschonk; het oude papier was in die beide jaren meer vervuild dan in de drie eeuwen van zijn bestaan; het was door zweet en bloed gevlekt.

Langzaam ging hij nu voort onder de bladerlooze iepen der Dreef; een vochtige avondkoelte streek over het Hazepatersveld en klaagde zacht door de ijle toppen; boven den verren duinrand lag de kille naglans van den dag.

Hij bereikte de logementen bij den Hout. In het Wapen van Amsterdam, op een bovenkamer die hij wel kende, brandde een licht; even dacht hij aan Cornélia Valéry en ook de herinnering aan letters, ginds in een beukenlaantje uit een schors gesneden, verstoorde zijn gemijmer dat hem voor was gegaan naar Anne-Marie. En hij vroeg zich af hoe hij zijn zuster vinden zou in het stille landhuis, of David nog altijd dezelfde zou zijn, of Floris nu een vrouw zou hebben... En de arme Bet Breevoort, zou zij nog leven?

In den Hout ontmoette hij niemand meer. De rechte lanen, onafzienbaar schijnend in de dampige schemering, waren hem verlatener, treuriger dan de stille Russische wouden die hij was doorgetrokken. Op den Heerenweg gekomen, bij den achtkanten koepel van Bosch-en-Hoven, stond hij even stil, om zijn verlangen naar Anne-Marie niet te snel te bevredigen. Hij zag al ginds, boven het kale struikgewas, den zijgevel der hofstede met een verlicht venster; hij zag ook het roode pannendak van Bet Breevoorts huisje, voor den hoogen donkeren wand van het geboomte in den tuin. Zij die daar leefden waren onbewust van zijn nadering, zoo mijmerde hij, en hij glimlachte om hun levens die van dag tot dag eentonig waren voortgegaan, terwijl dood en pijnen hem hadden bedreigd. En toch prees hij niet meer zijn leven rijker dan het hunne...

De schel van Wijckervelt galmde met het oude bekende geluid. Een dienstmeisje opende, doch liet den vreemden man, die zijn naam verzweeg, niet binnen. David zelf kwam naar voren om te zien wie er was. Hij herkende Ter Wisch aan zijn stem.

‘Kom binnen, kom binnen!’ zei hij luid, maar vervolgde

terstond daarop gedempt: ‘Wij zitten nog aan de thee. Blijf eten, Jacob! Je bent altijd welkom’.

Ter Wisch voelde een ongewone kilte in het huis. Waar mocht zijn zuster zijn? Waarom verscheen zij niet op het geluid zijner stem? En angstig vroeg hij, terwijl hij de woonkamer binnentrad en de oude mevrouw en Thérèse bij de theetafel begroette:

‘Waar is Anne-Marie?’

Thérèse hield haar zakdoekje voor de oogen; de grijze Kee-Jans van Wijck zuchtte diep en dronk een slokje uit haren tasse; David ging met beide handen uitgestoken op zijn zwager toe en sprak met manlijk-bewogen stem:

‘Jacob, je bent teruggekomen in een vrij Nederland,... je ziet de welvaart hersteld, de tyrannen verjaagd,... het land in nieuwen bloei,... de Oranjes weldra weergekeerd,... het volk tevreden en gelukkig. Maar helaas, mijn goede Anne-Marie, onze vrouw en moeder, is niet meer... Vrijdag was het veertien daag dat zij ons verliet in de eeuwige rust. Treur niet, Jacob! de Heere heeft haar brave ziel.’

Hij zag, ondanks den zwakken lichtschijn van een enkele kaars, dat het trilde rond de oogen van Ter Wisch. Hij schoof hem een fauteuil toe. En Jacob, zijn smart wegdringend, zeide met een glimlach:

‘Zeker, David, de Heere hoeft er niet mee te wachten tot zijn laatste Oordeel. Zij had een kinderlijke ziel, zonder ijdelheid, zonder baatzucht, zonder berekening. Wij moeten niet bedroefd zijn om het lot onzer goede dooden.’

Hij bemerkte dat Thérèse den zakdoek nog voor de oogen hield. En hij vroeg zacht aan David:

‘Niets meer gehoord? Geen tijdingen van den heer Vaudemont?’

Meewarig schudde Van Wijck het hoofd:

‘Niets!’ antwoordde hij. ‘Van hem niet en van Tobias niet... Omgekomen waarschijnlijk! En Floris ook van huis, als Garde d'honneur; helaas, alles door den dwazen wil van dien tyran!’

Hij trachtte zijn stem toornig te doen trillen. Maar Ter Wisch hernam:

‘Schimp Napoleon niet, David. Ik herinner mij hoe de oude mevrouw, je moeder, hem eens een Geesel Gods

noemde. Zóó moet je hem aanvaarden. Je kindskinderen zullen dien geesel dankbaar zijn.'

Dan verhaalde hij waar Emile Vaudemont het laatst gezien was. In den ijsvloed der Beresina waren duizenden levens verdwenen; ook van den trouwen Bart Breevoort had hij geen spoor meer gevonden sinds dien dag.

'En de arme Tobias...' zuchtte Van Wijck.

Jacob dacht, terwijl hij sprak, aan Aagje. Doch hier dorst hij niet naar haar te vragen; hij vreesde zijn ontroering te verraden in zijn stem. Hij stond op, sloeg David's dringende noodiging ten maaltijd en ter overnachting af en wendde voor dat hij nog dien avond in Amsterdam wilde zijn.

Toen hij door Van Wijck was uitgelaten ging hij, het schelpenpad langs het huis vermijdend, met een kleinen omweg naar de stulp van Bet Breevoort. Hij lichtte de klink, trad binnen en trof de arme vrouw alleen bij den haard, waar een vuurtje van turf en vochtig sprokkelhout rookte. Voor haar, op een lage driepootige tafel, stond een aarden koffiepot en een kopje met zwart vocht. Een koperen olielampje hing tegen den rand der schouw.

Zij herkende haar bezoeker niet; zij scheen versuft, tien jaren ouder geworden in die laatste achttien maanden.

'Zoo jongen, wat mot je?' vroeg zij.

Hij noemde zijn naam en vertelde dat hij uit Rusland kwam. Toen hief zij het gegroefde gelaat weer op en zag hem strak aan.

'Je bint men zeun niet,' zeide zij hoofdschuddend.

Maar hij vervolgde dat haar zoon onder hem had gediend, dat Bart flink was geweest, dat Bart vaak over zijn oude moeder had gesproken. Toen zag hij dat er tranen over de grauwe rimpels vielen.

'Vrouw Breevoort,' zeide hij, 'ik heb Bart later niet meer gezien. Zelf ben ik van het groote leger afgedwaald, ben ziek geweest en alleen teruggekomen. Ik denk dat God hem tot zich genomen heeft, bij je dochter Santje...'

Het magere hoofd beefde.

'Alles is weg,' snikte de oude vrouw. 'Bart was men zorg en men steun...' En terwijl haar weenende oogen droevig tot hem opzagen: 'De goeje mevrouw Anne-Marie ook al uit de tijd... Ze was zoo vrindelijk voor me, meneer Ter Wisch. Zij en de freule uit Amsterdam.'

‘Komt freule Aagje nog wel bij je? Hoe gaat het haar?’ viel hij in.

‘Ze was bij het sterfbed van mevrouw uw zuster,’ antwoordde Bet Breevoort. ‘Maar sunt de sterfdag is ze niet meer op Wijckervelt geweest. Ze heit me turf, aarappels en koffie laten sturen door 'en man uit Haarlem. 'Et is 'en lief meisje, meneer Ter Wisch.’

Zij leefde dus; zij was niet getrouwd; zij had gehandeld naar zijn verzoek. Hij voelde al zijn leed wegzinken en zich jonger worden in hoopvolle vreugde. Zoo nam hij afscheid van de oude vrouw; en door de nevelige schemering van den herfstnacht ging hij zacht neuriënd, als een verliefde jongen, langs den Heerenweg in de richting van Haarlem.

XXIX.

De Fransche bezettingen en douanen waren vertrokken uit welhaast alle steden en streken van het vaderland; de Nederlanders juichten in geestdrift en de aanzienlijksten hunner vormden provisioneele besturen om met oranjekleur en nationale garden het gepeupel in bedwang te houden, dat zijn onafhankelijkheid niet zuiver zou begrijpen en in dronkene uitspatting geen eigendommen en brandkluizen zou ontzien.

David van Wijck had eindelijk zekerheid. Twee dagen na Jacob's terugkomst vernam hij dat de Prins van Oranje den vorigen dag te Scheveningen was geland, dat ook Muiden van Franschen was bevrijd. Hij begreep nu hoe er geen twijfel meer mocht zijn; hij moest weer naar Amsterdam: de oude zaak van zijn vader en grootvader mocht niet verloopen. De nieuwe lang-verwachte tijd van welvaart brak aan.

Den volgenden middag aanschouwde hij van achter zijn winkelraam den vorstelijken stoet die Damwaarts reed. Enkele oogenblikken later kwamen drie zijner vrienden uit Doctrina, groothandelaars, twee in tabak, een in koloniale waren, hem uitnoodigen mede te gaan naar het Paleis ter audiëntie met verschillende deputaten van den handel. Doch hij weigerde; hij wees op zijn rouw.

Diep in zich-zelven was hij zich bewust waarom hij hen niet vergezelde; hij wilde, nu hij ouder werd, nu hij weduwnaar was, zich onthouden van elke staatkundige bemoeienis, van elk verschijnen in de wereld. Wie wist hoe spoedig weer de kansen keerden!... David van Wijck had weinig vertrouwen meer in de vastheid der staatsvormen; hij koos het bescheiden zekere deel van den stillen burger en handelsman boven het wellicht glorievolle onzekere. In zijn zaak wilde hij leven en werken; op zijn vriendelijk landgoed Wijckervelt wilde hij rusten van de beslommering des handels.

Echter genoot hij in stille vreugde de herboren onafhankelijkheid; hij schonk zelfs zijn bediende een flesch Rijnschen wijn, toen, den zesden December, door den Souvereinen Vorst de tabaksregie der Fransche overheerschers werd opgeheven. Dienzelfden avond adverteerde hij in de Amsterdamsche Courant dat zijn Affaire in tabak en snuif weder als van ouds werd voortgezet, in de Kalverstraat, in den Roockenden Indiaen.

En niet minder stil genot was het hem, 's morgens te snuffelen in de uitstallingen der boekverkoopers achter de Beurs en in de Warmoesstraat, zelfs bij de volksdrukkers in de Jordaan, en thuis te komen met spotprenten en triumfzangen die in deze dagen tot aanvuring van den Heldenmoed der Nederlanders verschenen. Hij bewonderde den Hollandschen Leeuw, ontwakend en den Franschen adelaar verjagend; hij zag de douanen vluchtend op schepen, terwijl de eerzame Hollander weer zijn gouwenaar aanstak boven het komfoor. Hij grinnikte met innigen wrok, denkend aan Buonaparte's smaadwoorden bij het gedicht voor Wijckervelt, als hij nu den Keizer zag zitten op een troon van kanonnen en geweren die bekleed was met menschenschedels. Hij beschimpte den tyran met zwijgenden spot, in zijn eenzaam kabinet, als hij hem afgebeeld zag als zotskap, als zuigeling in handen van den Duivel, als uitbrakend al zijn veroverde landen, als spelend in den kinderstoel met looden soldaatjes. Hoe genoot hij,... en toch, hoe zag hij soms weemoedig op, denkend welk een vurig-jubelende liederen ook Tobias had kunnen dichten tegen het bloedzuigend rooversrot der Fransche aterlingen...

Maar Davids grootste vreugde was de terugkomst van

Floris, den Zaturdagavond van die zegenrijke week. Nog droeg de jonge man zijn uniform van Garde d'honneur; echter rinkelde geen sleepsabel over het marmer der gang; de groene pluim wuifde niet op de schako; de sierlijke tressen ontbraken aan den versleten dolman. Zijn kostbare uitrusting was jammerlijk ontredderd op de vlucht.

Floris had den oorlog van nabij gezien; duizenden gewonden waren binnen Mainz gebracht, waarheen de gardes d'honneur in September waren vertrokken. Er was een groote dagenlange veldslag geleverd, in de nabijheid van Leipzig; Napoleon was verslagen. Toen hadden zij in 't begin van November bevel gekregen den Rijn-oever te bezetten. Het waren wachten geweest vol angst en doodsgevaar. Nooit had Floris gedacht Amsterdam en Wijckervelt te zullen weerzien. Het bericht van den dood zijner moeder had hem niet bereikt... Eenige dagen later werden de Hollandsche garden ontwapend en van mantels en paarden beroofd. Doch met enkele zijner makkers had Floris op een avond het bivouak verlaten en in een Rijn-aak waren zij 's nachts den stroom afgevaren, 's daags zich verschuilend in hooibergen of schuren. In Keulen had men hen aangehouden, maar spoedig weer vrijgelaten. Te voet waren zij verder gegaan. En het verheugde Floris, eindelijk oorlogsavonturen te hebben doorleden, zonder al te groot gevaar. Hoe roemrijk zouden de gesprekken zijn, dien winter, op de middagthee's met hun buren, op de kaart-avondjes met zijn vrienden in Amsterdam!

En zelfs Thérèse's strak gelaat ontplooide tot een hoopvollen glimlach.

XXX

Jacob ter Wisch had te Amsterdam zijn intrek genomen in het Oudezijds-Heerenlogement; hij regelde zijn zaken bij den notaris, schikte boeken en familieportretjes aan den wand van zijn woonvertrek, kocht nieuwe klêeren en ging, enkele dagen later, naar het huis op de Keizersgracht.

Aagje Fabian trad hem glimlachend doch met bleek gelaat tegemoet. Door geen brief, door geen mondeling bericht was zij op zijn komst voorbereid en de hand drukkend aan het angstigkloppend hart had zij een oogenblik in haar fauteuil achterovergeleund, toen de oude Dieuwertje, na den heer Ter

Wisch te hebben aangediend, hem uit het wachtkamertje was gaan halen.

Hij was strak en zakelijk en vertelde dat hij wel in het Keizerlijk leger ware gebleven, als verlangen naar zijn zuster en bezorgdheid omtrent de zaken van freule Fabian, in dezen bewogen tijd, hem niet naar Holland hadden teruggeroepen. Hij dankte haar voor de vriendelijkheid jegens mevrouw Van Wijck, voor de weldaden jegens de arme Bet Breevoort. En terwijl hij zich met moeite bedwong om niet haar hand in de zijne te nemen en te kussen, voelde zij een schrijnende pijn om zijn kalme woorden. Hij bood aan naar den Ulenhoek te gaan, om te zien of de strooptochten der Franschen, bij hun uitvallen rondom Deventer, ook aan het landgoed schade hadden berokkend. Koel nu van haar kant wees zij het aanbod af; zij had van den heer Staring en andere buren van den Ulenhoek bevredigende berichten ontvangen. Zij vroeg hem nog met schijnbaar rustige belangstelling naar zijn lotgevallen, en in korte trekken beschreef hij de feiten van den veldtocht, over eigen ontbering zwijgend. Intusschen beschouwde hij haar anders dan voorheen; zij scheen hem ouder geworden, zoodat de ernst van haar gelaat harmonischer was bij haar jaren. Hij voelde niet de kwelling der verre en onbestemde begeerten die hij bij elke andere beminde vrouw in zich gewaar werd. Hij vond haar zeer schoon, in het goud-bruin gewaad met paars-en-groene boordsels. In haar groote donkere oogen wisselden brandende droomen en schitteringen van koel en klaar verstand.

Toen hij heen was bleef zij zitten en tuurde den ontbladerden tuin in. Zij vond zich zelve dwaas en kleinmoedig. Naar dien man had zij verlangd, om zijn leven was zij angstig geweest; en nu hij tegenover haar had gezeten, was zij niet onstuimig op hem toegesneld, had zij niet ontroerd het hoofd aan zijn borst gelegd. Wat had haar weerhouden?... Dwaasheid ook, als zij het gedaan had! Dwaasheid, zich over te geven aan zulk een verlangen! Wat beduidde het... Was het niet enkel vrees voor de eenzaamheid van het leven? En haar leven vulde zich toch met zoo velerlei gedachten en gevoelens en ervaring en inzicht. Maar neen, zij voelde tegelijk dat het leven haar niet bevredigde. Haar

weldoend omgaan in de volksbuurten der groote stad gaf haar niet wat zij op den Ulenhoek gedroomd had van het groote volle bewegen onder de menschen. Onmachtig wist zij zich het leed der armoede, der domheid, der zonde te stelpen. Er moesten in de maatschappij onbekende krachten werken die zij niet kende, niet begreep; oorzaken wier eigen diepere oorzaken zij niet doorgronden kon en die al haar milde toewijding vruchteloos maakten. De vunze kelders der Jodenbuurt, de stinkende sloten der Jordaan bleven dezelfde; zij kon het water niet dempen en de vochtige krotten niet sloopen. Alleen wat geven kon zij, voedsel en kleeren, en nu-en-dan aan een ontvankelijk hart een woord van troost. Doch de armoede in de stad was als een oceaan wiens water zij met de hand trachtte uit te scheppen. Anders dan in den beginne, toen zij sterk en overtuigd bleef tegen den ondank die haar meestal bejegende, voelde zij zich nu vaak onrustig als zij uit woorden of blikken begreep dat de armen weldadigheid eischten als den plicht der rijken. Eens ook hoorde zij een ouden man zeggen dat het altijd zoo geweest was, gevende rijken en ontvangende armen, gelukkigen en ellendigen, en dat het wel altijd zoo blijven zou. Zij geloofde het niet; het onrecht scheen haar te groot, doch zij zag er geen klaarheid in en dit ontmoedigde haar vaak tot een vroeger niet gekende neerslachtigheid.

XXXI.

David van Wijck verheugde zich van week op week over den gang der staatkundige gebeurtenissen. Met de Opregte Haarlemsche in de hand volgde hij van verre, rustig gezeten in zijn fauteuil op Wijckervelt, den winterveldtocht der bondgenooten, de inname van Parijs, den afstand te Fontainebleau. En toen hij las hoe de gehate tyran zich op Elba ontscheept had, dronk hij met Floris na den maaltijd nog een extra flesch ouden Bourgonje, daar de wijn het eenige uit Frankrijk was - zooals hij lachend zeide - dat hij niet versmaden kon.

Ook de belangrijke feiten in het vaderland bevredigden hem. Al ging hij niet naar de Nieuwe Kerk om de inhuldiging van den Souvereinen Vorst te aanschouwen, toch waardeerde hij de bevestiging eener nieuwe orde die hem zeer welkom was. Want op Heemstede kwam al vraag naar

gronden; er waren teekenen van nieuwen bloei in tuin- en bollenbouw.

Sinds de heropening zijner zaak was hij van Dinsdag tot Vrijdag in Amsterdam, levend met tabak en snuif, de gedachten vaak in verre tropische landen. De rest der week bracht hij op Wijckervelt door. En ook daar bleek uit David's werkzaamheid vertrouwen op de toekomst, herleving van ouden welstand. Van Zaturdag tot Maandag was hij hovenier; hij liep op klompen, rustieke eenvoud, door zijn tuin en gaf zelf met de spade zijn aanwijzingen voor het bijsteken van paden en perken. Onder zijn leiding en toezicht harkte en schoffelde, wiedde en snoeide, zaaide en plantte de tuinman. Soms kwam de oude mevrouw Kee-Jans, leunend op den arm van Thérèse, haar goedkeuring knikken bij den arbeid van haar zoon; zij zag met voldoening dat het haar geest was die hem bezielde, de geest der vorige, der degelijke oud-vaderlandsche eeuw. Op den geschoren gazon van het sterreboschje was een nieuw kunstwerk hun grootste trots: twee taxisboomen, de eene gesnoeid tot een caricatuur van den tyran, met reusachtig hoofd en kleine gestalte; de andere als de leeuw van Holland die den wreeden onderdrukker naar de keel vliegt.

'Als Jacob nog eens kwam!' zuchtte David wel eens; 'als hij nog eens kwam en mijn verachting voor zijn afgod zien kon....'

Maar Jacob ter Wisch kwam niet meer naar Heemsteê. Het was hem te pijnlijk, Anne-Marie's vriendelijk gelaat te missen. En ook een ander beeld kwelde hem bij de gedachte aan Dreef en Hout: de herinnering aan Cornélia Valéry en zijn dwazen doelloozen omgang met haar.

In die lente, kort na de restauratie der oude monarchie, ontving hij een verzegelden brief van haar uit Versailles, naar Wijckervelt geadresseerd en door David zelven aan het Heerenlogement afgegeven. Zij schreef hem op goed geluk, wetend dat haar brief, zoo hij niet meer leefde, in verkeerde handen vallen kon. Ach, zij had weinig hoop dat hij nog teruggekomen was! Zij had bij hem moeten blijven, ondanks zijn wreede uiting tegen haar; zij had berouw, in de hartstochtelijkste harer liefkoozende woorden, over haar heengaan. Hij kon zijn hardheid immers niet hebben gemeend; hij had

geijld, hij was zwak van hersenen geweest. De man dien zij gevolgd was, een oud vriend, kolonel der kurassiers, met wien zij in Parijs, tien jaar geleden, zeer vertrouwelijk was geweest, leefde niet meer. Nu bespeelde zij met een minderrangschen tooneeltroep de kleine theaters der Parijsche banlieue. Zij smeekte hem, mocht hij nog leven en haar niet vergeten zijn, over te komen naar Frankrijk, dat hem immers dierbaarder was dan het kleine Holland...

Hij haalde de schouders op, nam een zwavelstok en wierp het brandende papier op de haardplaat. Al had zij zelve voor hem gestaan in haar warme bekoorlijkheid,... wat was het wufte wezen van deze vrouw bij de levensdiepte van die andere die hij niet meer vergeten kon...

Maandenlang zonderde hij zich af op zijn logementkamer, tusschen boeken en oude brieven, vermaningen van zijn ouders uit de jaren van zijn eerste verblijf in Parijs. Zelden sprak hij een vroegeren kennis; de nieuwe toestanden van land en stad trokken zijn belangstelling niet. Als het hem te eng werd met het doode verleden in zijn eenzaam vertrek, huurde hij een rijpaard en reed weg van de stad, nu den kant van Diemermeer op, langs Muiden, Naarden, tot in de verlaten wildernissen van het Gooi; hij bleef dagen aaneen op de zomersche heiden, in de herfstlijke bosschen, zijn maal koopend bij een boer en overnachtend in een dorpsche herberg. Ongestoord was zijn mijmering dan, hoopvol weer onder den wijden vrijen hemel, altijd keerend naar de jonge vrouw die hem voor het eerst de wereld als meer dan louter luchtig spel had doen aanzien.

Eens, op een stillen neveligen Octobermorgen, nam hij zijn besluit. Snel reed hij terug naar Amsterdam en vroeg dien middag belet bij freule Fabian. Reeds bij zijn binnenkomen begreep zij wat hij wilde. Zij was bleeker dan bij hun eerste weerzien en haar stem sprak ietwat heesch en onzeker.

Hij vroeg haar, zonder woorden van voorbereiding, tot vrouw. Doch toen zij eenmaal die vraag uit zijn mond had gehoord, was het of haar kracht en vastheid terugkwamen; zij wankelde niet en haar stem beefde niet meer. Terwijl zij zwijgend naar haar secretaire ging en een lade opende, verwonderde hij zich over haar kalmte. Wat zou zij doen? Waarom antwoordde zij niet? Zijn blik dwaalde even af en hij zag

den windloozen herfstdag in den tuin, een blanke wolk boven den gelen kastanje, asters en rozen en wijnroode wingerdblaren. Maar zij kwam weer nader... Zij had een klein papiertje in de hand en reikte het hem.

'Mijnheer Ter Wisch,' sprak zij, 'herkent u die woorden?'

Hij las: 'Combat de la volupté.' En opeens herinnerde hij zich het beukenlaantje in den Haarlemmer Hout. Daar had hij zelf in die woorden zijn ijdel verleden open gelegd.

Hij wendde het gelaat af en zeide:

'Ik begrijp u.'

Hij vroeg niet hoe zij het wist: of zij hem bespied had; of hij wellicht in een brief verraden was. Maar zij zag de vraag in zijn oogen en vertelde van haar wandeling in den Hout, dien stormachtigen zomermorgen.

Zij had gewild, gehoopt dat hij zich verdedigde. O, waarom had zij zich niet vergist! Maar hij zweeg; hij bleek haar weerzin te begrijpen; hij voelde schuld...

Toen hij na een stillen groet was heengegaan, liet zij het hoofd in de handen zinken en beschreide haar strengheid, haar ernst, haar onverbiddelijkheid jegens het leven.

XXXII.

De winter ging in eenzaamheid voorbij. Aagje Fabian en Jacob ter Wisch zagen elkander niet meer.

Ook op Wijckervelt waren die maanden stil voor de beide vrouwen, de oude grootmoeder en Thérèse, die niet, zooals vader David en Floris, de genoeglijke afwisseling kenden van een half-wekelijksch verblijf in Amsterdam. Thérèse verlangde naar de wintersche vermaken der stad; maar haar vader zeide dat de wereld nog niet tot de oude genietingen was weergekeerd, tengevolge van den druk der laatste tijden op de groote vermogens. Niet ongaarne zag hij dat ds. Berner zijn bezoeken op Wijckervelt al vaker herhaalde en met blijkbaar welgevallen het oog op Thérèse liet rusten, wanneer hij sprak over zaken van kerk of staat. Meer en meer werd de oude patriot overtuigd dat zijn moeder gelijk had, als zij zeide hoe zonder godsdienst de maatschappij te gronde zou gaan. Had hij zelf niet den zegen der Voorzienigheid op zijn onvermoeiden arbeid gevoeld?

Doch een geweldige tijding in de Opregte Dingsdagsche

Haarlemsche Courant van 14 Maart ontroerde de harten. Napoleon Buonaparte was met 1200 man en 4 stukken geschut bij Cannes geland en had zich van verscheidene plaatsen in het département du Var meester gemaakt. De renten waren terstond 3½ procent gedaald. Kolommen met uitvoerige berichten volgden.

En David van Wijck dacht: Zou opnieuw de vrijheid van Europa worden bedreigd? Zou Napoleon opnieuw van Holland een wingewest maken en den pas ontluikenden handel vertrappen? Wat wilde de geweldenaar? Was het wellicht raadzaam de spotprenten bijtijds te verkoopen, te verbranden, en het oude gebroken regiebord weer van den zolder te halen? Helaas, het moesten wel hachelijke tijden zijn, die de hooge overheid verwachtte. Velerlei alarmeerend gerucht deed de ronde. De Souvereine Vorst had het bestuur over de vereenigde Noordelijke en Zuidelijke Provinciën genomen, als Koning der Nederlanden. Dertig bataillons, tien escadrons, tien batterijen werden gemobiliseerd. Vrijwilligers werden opgeroepen en honderden boden zich binnen enkele weken aan.

'En gij, jonge man, gij gaat het vaderland niet dienen, den dierbaren grond niet verdedigen tegen dien antichrist?' vroeg dominee Berner aan Floris.

'Ah!' antwoordde David voor zijn zoon, 'Floris zal ook ten strijde trekken. Maar waartoe zoo'n haast? Er zijn nog lieden genoeg die geen waarde aan het leven hechten en aan wie niets verloren is. Laat hen voorgaan!'

Doch de groeiende verwondering van vrienden en bekenden over Floris' thuis blijven werd tot een ergernis voor den vader. De jongen moest dan maar gaan; hij wilde zelf wel; hij zou voorzichtig zijn, daarvan was David overtuigd; uit zijn dienst als garde d'honneur had hij ervaring van den krijg behouden. Langer talmen zou vermoedens van Franschgezindheid, of erger: van lafheid wekken.

Floris van Wijck bereidde zich welgemoed voor. Na Buonaparte's val had hij berust in den gang der dingen en zijn ideaal van een groot Keizerrijk opgeborgen in het dwaze verleden der jeugd. Hij vond, sinds den weloverwogen koop der gronden, zijn vader zoo dom niet. Hij luisterde nu oplettend als de oude heer van tabaksveilingen en kantoor-

zaken sprak. Slechts deelde hij vaders sombere meening niet omtrent den staatkundigen toestand van Europa; hij geloofde niet dat Napoleon overwinnen zou; immers, de mogendheden bleven eensgezind, haar groote legers stonden nog gereed. De veldtocht zou een zegetocht zijn, schitterend, roemrijk in de nabijheid van zoovele heldenscharen...

Weinige dagen voor zijn vertrek kwam er een brief uit Amsterdam, verzonden door den notaris van oom Jacob. Verontwaardigd lazen vader en zoon hoe Ter Wisch plotseling, na regeling zijner zaken, vertrokken was naar het zuiden, met bestemming voor het leger van den Corsikaan.

'Een verrader des vaderlands!' zuchtte David. 'Jacob ter Wisch een verrader! Nooit heb ik hem vertrouwd. Maar nu openbaart zijn eerlooze natuur zich ten volle. Helaas, wij moeten met Bellamy uitroepen:

> Natuur wrogt hier een' aterling!
> Zij heeft hem, tot een straf der volken,
> In 's hemels grimmigheid gebaart!
> De snoodste geest uit 's afgronds kolken
> Zal hem geleiden op deze aard!'

Sterker beseften beiden nu hun plicht, die smet op een naverwanten naam af te wisschen door eigen vaderlandschen heldenmoed en trouw. Floris' geestdrift steeg en zingend trok hij, in 't begin der Meimaand, met een versche compagnie vrijwilligers naar Brussel, om verder het hoofdkwartier van Prins Frederik, in de nabijheid van Nivelles, op te zoeken.

XXXIII.

De notaris had naar waarheid geschreven.

Door Jacob ter Wisch was een schok van vreugde gegaan toen hij vernam dat Buonaparte Elba had verlaten en zegevierend naar Parijs was opgetrokken. Hij dacht aan de oude veldtochten; en het verlangen naar de onzekerheden van het zwervend soldatenleven ontwaakte des te sterker, nu zijn droefgeestigheid der laatste maanden hem in de toekomst zijner jaren als in een zwarten afgrond had doen zien. Terug naar Buonaparte! zoo zong het in hem; en hij

lachte stil in zich-zelven om den pathos zijner landgenooten. Hij zou dus een verrader zijn! Hij zou strijden tegen het vaderland! Neen, hij streed enkel voor den wonderlijken avonturier die geen rust kon vinden, die gedreven werd naar de woeling der oorlogen en de ijle straling eener vergankelijke glorie. Maar wat wist hij waarvoor en voor wien hij streed! De schoone vrede van een leven vol liefde was toch niet voor hem... Hij moest grijpen wat het noodlot hem ter bedwelming bood!

Zoo had hij zijn zaken geregeld en reisde met een grooten omweg, langs de Maas, naar de Zuidelijke Provincies. Voorbij Namen opende hij in een eenzame schuur zijn reistasch, trok zijn oude Fransche uniform van cavalerie-kapitein aan en ruilde de Amsterdamsche burgerkleeding, met eenige goudstukken toe, voor een mager karrepaard, waarop hij verder langs de Sambre reed in de richting waar het leger van Napoleon moest zijn. Na twee dagen rijdens werd hij door een voorpost aangehouden; doch door kracht van drinkgeld kreeg hij toegang bij een divisie-generaal. Kellermann herkende hem van Marengo, van Austerlitz en Spanje, begroette hem hartelijk en wilde hem in zijn divisie houden; hij glimlachte om de ietwat verouderde uniform, die echter spoedig door een regiments-tailleur te vermaken was. Enkele dagen daarna trokken de troepen noordwaarts op, naar den omtrek van Maubeuge, waar Ter Wisch zijn mageren rossinant verkocht en zich aan een posthuis een sterk paard verschafte. Het bewogen leven, de onzekerheid van uur tot uur, verdoofde zijn mijmerzieke melancholie; hij lachte weer met de officieren en verlangde evenals zij naar den grooten slag die verwacht werd; de maanden na zijn terugkomst uit de Duitsche landen schenen hem onwezenlijk. Hij dacht zelden meer aan Aagje Fabian; hij voelde een sterken drang haar nu geheel te vergeten in den roes van dezen haastigen veldtocht.

Den avond voor zijn vertrek had hij haar in een briefje van enkele regels zijn afscheid geschreven. Hij dacht niet terug te keeren in Holland, gebruikte deze gelegenheid om zijn oud beroep weer op te vatten en hoopte te blijven in het leger zoolang het fatum zou vergunnen.

Aagje had die woorden met angstige gelatenheid gelezen.

Hij was dan verloren voor haar; en toch voelde zij dat zij, dwaas en onzeker, nog altijd had gehoopt... waarop? Zij kon het niet uiten, niet vatten in het beeld eener werkelijkheid...

Moeilijke weken doorstreed zij. Nu wilde zij doen wat zij niet gedurfd had toen hij naar Rusland was gegaan met de groote armee. Nu wilde zij hem volgen, hem tegenhouden, hem belijden dat hij voor haar moest leven. De tijdingen uit het Zuiden werden dreigender; zij moest gaan, nu, eindelijk, of het ware te laat. Aan wat de wereld zou zeggen dacht zij niet.

XXXIV.

Den vijftienden Juni om zes uur in den morgen reed Aagje Fabian in haar karos de Muiderpoort uit, langs de bloeiende tuinen en vroolijke hofsteden van de Diemermeer. Zij dacht aan dien anderen Junimorgen, vier jaren geleden, toen zij met Jacob ter Wisch door de Haarlemmerpoort de stad verliet, om enkele dagen gast te zijn op Wijckervelt. Toen wachtte zij de bewogenheden van het leven af, in een rustig verlangen er naar, alsof het een schouwspel moest zijn dat haar zou leeren en opvoeden. Doch zij wist nu wel dat het leven geen schouwtooneel was; het leek haar een wilde stroom die meedoogenloos voortsleurde en te pletter wierp. Een koortsige angst woelde in haar, dreef haar gedachten zuidwaarts, de heiden en breede rivieren over, naar de Brabantsche velden waar wellicht de groote strijd der volken al aanving. De beide paarden liepen te traag; de zon stond hoog in het oosten en nog scheen haar de gewonnen afstand te gering. Bij de eerste wisselplaats, terwijl de versche dieren werden voorgespannen, vroeg zij Derk die naast een jongen voerman op den bok zat, of er niet sneller gereden kon worden; maar de trouwe knecht schudde ernstig het hoofd.

Tot laat in den avond reisden zij door. Overal, in steden en dorpen, was een haastige drukte; op de wegen haalden zij voortdurend zwaar-beladen karren in; de veren over de groote rivieren waren dreigend vol. Binnen 's-Hertogenbosch bleven zij dien eersten nacht. Doch Aagje kon niet slapen; tusschen het geratel der legerwagens over de keien meende

zij angstgeroep te hooren en het doffe gedonder van verre kanonschoten. Het kon toch niet zijn, troostte zij zich dan; het was haar dwaze angst die beelden en geluiden van strijd voor haar ontruste zinnen bracht.

Den volgenden morgen ging het verder over de vlakke heiden van Brabant; op het heetst van den zomerdag rustten zij, ter zijde van den grooten weg, onder het lindelommer van een dorpsherberg. Het rumoer op de wegen was intusschen verwarder en luider geworden; vaak hadden de reizigers zijpaden moeten inslaan, daar vrachtwagens en troepen den hoofdweg versperden. Met de zilveren Napoleons die de oude Derk op Aagje's bevel niet spaarde werd de hulpvaardigheid der landlieden gekocht. 's Avonds nog bereikten zij Brussel, waar Aagje in een kleine burgerwoning onderdak vond, op een achterkamer, enkele uren te voren verlaten door een Engelsch hoofdofficier die naar het veldleger vertrokken was. Derk en de koetsier sliepen onder het afdak van een courken. De lieden die hen herbergden vertelden van een gevecht, den vorigen dag ten noorden van de Maas, waarin de Pruisen verslagen waren. De Engelschen en Nederlanders hadden nu alle belangrijke heuvelreeksen ten zuiden van de hoofdstad bezet, want men wist dat Napoleon zijn leger in die richting samentrok.

Aagje was in onzekerheid over wat haar te doen stond. Zij besprak het met Derk en in haar groote bezorgdheid bekende zij den ouden trouwen huisknecht het doel van dezen zonderlingen tocht. Hij hoorde haar eerbiedig aan en zeide zijn meening. Verder zuidwaarts gaan en de Fransche kampementen opzoeken konden zij niet; men zou hen niet doorlaten en bij mogelijke ontmoetingen met zwervende patrouilles liepen zij groot gevaar van paarden en wagen beroofd te worden of in schermutselingen tusschen twee vuren te raken. Den grooten strijd afwachten en dan op het slagveld, in de hoeven, in de naaste steden den vermisten vriend zoeken, dit was het eenige wat hun overbleef. En wellicht was het toch te laat, had zij nog te lang getalmd in haar weifeling. Zij had terstond moeten gaan na de ontvangst van zijn briefje, hem nareizen door Limburg en Namen naar de plaatsen waar het Fransche leger samentrok.

Toen was het nog tijd geweest... Hoe zou zij hem nu vinden, in de verwarring na den strijd?

En opnieuw, de beide volgende dagen, hoorden zij geruchten van oorlog. Bij een viersprong, eenige uren ten zuiden van het Soniënbosch, waren de Franschen tegengehouden. Doch men zeide, dat zij weldra onweerstaanbaar voort zouden dringen en de hoofdstad met hun duizendtallen overstroomen. Een zwoele angst lag drukkend over de burgers; zij vreesden voor hun eigendommen en hun leven. Velen pakten overhaast hun koffers en verlieten de stad op de boerenkarren die uit het noorden legerbehoeften hadden aangevoerd. Dag en nacht bleef het rumoer op de markten, de straten, de binnenplaatsen, ondanks de heftige donderbuien en stortregens.

Den tweeden dag van hun verblijf binnen Brussel, den achttienden Juni, liep Aagje rusteloos door de kronkelige oude straten, om nieuws te vernemen van den strijd die wellicht reeds met den dageraad begonnen was. Doch niemand wist er van; men hoorde nog geen kanonschoten, zooals verwacht was. En zij drukte de handen tegen haar kloppend hart, als zij de gewonden uit het gevecht der vorige dagen zag liggen op de ratelende karren die hen naar de hospitalen en barakken voerden. Wellicht was hij er bij... Telkens bleef zij staan, maar zij zag slechts de kleuren van Engelsche en Hollandsche uniformen.

XXXV.

Jacob ter Wisch was met het escadron opgereden. De ruiters waren vroolijk, want het bericht van de nederlaag der verbondenen op den vijftienden verhoogde hun moed en hun vertrouwen op de geluksster van den Keizer. Over den grooten weg reden zij zingend voort, aldoor noordwaarts, tusschen de beide onafzienbare iepenrijen die opgingen met de zachte zwelling der heuvelen en daalden in de verre vlakten. Het hooge gele graan golfde wild onder den sterken wind; het lag hier en daar neergeslagen door de zware donderregens. Soms moesten de mannen voor de plotselinge buien schuilen onder de waaiende boomkruinen of in hutten en schuren langs den weg.

Ter Wisch voelde zich, tot eigen verbazing, gelukkiger

dan hij bij dit nieuwe avontuur had durven verwachten. De veldtocht naar Rusland had hem wel afgeleid van de stille melancholie in zijn eentonig Hollandsch leven, maar hij had er geen grootschen strijd in herkend voor een bewonderd gedachtebeeld. Het was een reis geweest ter ontspanning, hoe ook doodelijk-zwaar. Doch nu zou er gestreden worden voor den Keizer en den roem van Frankrijk, dat hij om zijn historie, zijn kunst, zijn volk en zijn natuur meer lief had dan het eigen kleine vlakke land met de zelfzuchtige tabakshandelaars en speculanten, poëtasters en dorpsche magistraten. Hij was een landverrader; hij trok met een vreemd leger tegen zijn eigen vaderland te velde; en toch glimlachte hij er om... Hij was maar een zwerver, een verworpene die tot geen rustige vestiging in de samenleving deugde, die geen meerdere liefde dan de wuft-spelende waardig was. Maar nu, met de hoopvolle zangen der soldaten, oude krijgers uit Spanje en Rusland, herleefde in hem een sinds lang verdwenen gewaarwording van jonge vreugde, alsof hij den dageraad van een nieuw geluk binnentreden ging.

Dien nacht in het vochtige bivouak kon hij niet slapen. Hij stond op en liep het veld in, over een smal pad. Den vorigen dag was daar zeker gevochten, want er lagen donkere gestalten in het vernielde graan. Hij kon niet zien of het Franschen of Hollanders waren; het maanlicht was te zwak achter de duistere wolken en voortdurend zweepten klaterende buien met felle bliksemflitsen door den lauwen nacht. Langs den hoofdweg glinsterden enkele lichtjes in eenzame pachthoeven; daar ergens rustte de Keizer wellicht en wachtte den dag zijner groote overwinning.

Hij liep langs een boschje eikenhakhout en terwijl hij den frisschen geur der natte bladeren rook dacht hij aan den Hout bij Haarlem en den Juni-avond in de beukenlaan, vier jaren geleden. Hij bleef staan en keek terug, naar het noorden, om over steden en rivieren zijn mijmering even te zenden naar de streek die hij in grauwe hopeloosheid verlaten had en waar toch enkele herinneringen hem deden glimlachen in berustende droefenis. Hij dacht aan de noodlottige woorden in de beukenschors en de minachting van Aagje Fabian. Maar het scheen hem alles een verre droom.

De vuren van het vijandelijk leger, in een wijden boog langs den hoogen noordelijken horizont, deden hem opeens beseffen dat het leven rondom hem bewoog met geweldige begeerten, die tienduizenden wezens in een enkelen stroom van geestdrift konden medevoeren. De nachtelijke stilte welfde niet boven de eenzaamheid, de wind in het ruischende gebladerte bracht geen lieflijke droomen; de strijd smeulde; de mannen die ginds bij de verre wachtvuren sliepen zouden den volgenden nacht stervend liggen op de drassige akkers. En het was den dwalenden man of een gloeiende adem al over de donkere vlakten en heuvelen streek.

Hij wilde verder gaan in weerlicht en regen; de koelte der droppen, de geuren van het hout gaven hem weer vreugde, weer verlangen naar den komenden dag. Doch plotseling scheurden de wolken en onder het maanlicht zag hij het boschje met zilverige berkestammen en donker akkermaalshout. In het hooge gras naast het pad, tegen een geringe zwelling van den grond, lag een vrouw achterover, de oogen gesloten, den mond half-geopend; aan de blanke keel was een wonde; een band van geronnen bloed omsloot haar hals.

Ter Wisch boog zich over haar gelaat om te zien of het misschien een marketentster was die hij kende; maar met een korte schreeuw week hij terug. Hij had Cornélia Valéry herkend. Haar blonde haren lagen verward over het voorhoofd; haar kleine matbleeke handen waren vuil van den modder waarin zij wanhopig hadden trachten te grijpen. Een geweerkogel door de luchtpijp moest haar onmiddellijk hebben gedood. Doch wat deed zij in het gevecht? Had zij naar haar ouden avontuurlijken trek geluisterd en als cantinière dienst gedaan? Of was zij een nieuwen minnaar gevolgd? Haar gewaad was sierlijk en wereldsch en van kostbare stof.

Hij knielde in den weeken grond en streek de haren van haar voorhoofd weg. Welk een dwaze korte vreugde was het geweest, deze vrouw lief te hebben... Eerbied had hij nooit voor haar gevoeld; haar schoonheid, de bekoring van haar warmen oogopslag hadden hem nu-en-dan de onbevredigdheid van zijn bestaan doen vergeten. Was dat alles nu waarlijk koud en dood, moest het verdwijnen in afkeerwekkend ontbinden?

Het werd weer duister; zwarte wolken joegen voor het bleeke licht. Ter Wisch stond op: haar lijk mocht hier niet blijven. En hij zocht in 't ronde, of er een hoeve in de nabijheid was. Maar de naaste lichten waren nog ver. Echter ging hij in de richting van den grooten weg, hopend ergens gereedschap te vinden om een graf te delven voor de doode vrouw. Achter het boschje zag hij een hut; het venster was donker; de bewoners waren zeker in de groote wouden gevlucht. Ter Wisch trapte de deur in, sloeg vuur uit zijn tondeldoos en bemerkte in een hoek een spade. Hij nam het werktuig mee en keerde terug naar den zoom van het boschje. Toen groef hij tusschen twee berkestammetjes den grond weg die zwaar van vocht was. De aarde geurde sterk; het wekte in hem beelden van bederf en tegelijk herinneringen aan voorjaarsmorgens vol ontspruitend groen. Hij dacht hoe haar naam in den Haarlemmer Hout in een beukestam gesneden stond en hoe zij zelve hier nu dood lag in den nacht vol schrikkelijke verwachting. En vele dagen der laatste jaren verschenen hem in zijn gepeins, terwijl hij groef en nu-en-dan, wanneer het maanlicht brak door de gejaagde wolken, naar het stille lichaam zag.

Eindelijk was de kuil diep genoeg; hij zette de spade tegen een der boompjes, nam voorzichtig de vrouw op en liet haar glijden in het graf. Hij huiverde bij de kilte harer handen die hij warm en streelend gekend had. Toen legde hij zijn grooten rooden foulard over haar gelaat en begon, zonder meer naar haar te zien, den kuil dicht te werpen. En den doffen plons der aarde telkens hoorend vroeg hij zich af of hij hier waarlijk stond aan den zoom van een boschje, ergens in Brabant, of hij nu de doodgraver was van een vrouw wier schoonheid en hartstocht hij vroeger genoten had.... Was het Cornélia Valéry die in dezen grond lag? Was het niet een onbekende zwerfster en had wellicht een koortsig visioen hem de trekken eener bekende vrouw doen zien? Hij begon te twijfelen, maar de onvruchtbaarheid van dien twijfel beseffend en wetend dat hij een vromen plicht vervulde tegenover een vrouw, arbeidde hij rustig door.

Aan den horizont was een bleeke glans verschenen. Er kraaide een haan achter de stille akkers, en nog een, verder weg. De vuren op de noordelijke heuvelen schenen zwakker

te gloeien. Jacob ter Wisch wierp haastig eenig mos over het graf en liep langs de drassige paden terug naar het bivouak, waar hij zich in een stal bij een houtvuur trachtte te drogen. Op het stroo liggend viel hij in een onrustigen slaap, maar werd al na een paar uren door trompetgeschal en verwijderd geroffel gewekt. Moede nog, klam van den regennacht, stond hij op en liet zijn paard zadelen.

De troepen reden eerst den grooten weg naar het noorden, maar sloegen al spoedig een zijpad in. Bij een wilgenboschje moesten zij op nadere bevelen wachten. Sommigen der huzaren stegen af en gingen bijeen staan, pratend over onverschillige dingen. Anderen bleven te paard en tuurden naar de wijde golvende vlakten die droevig lagen in den grijzen morgen.

Geweervuur knetterde in het dal en een witte damp steeg er op. Van de verre hoogten naderden de gelederen der Engelschen en Hollanders.

'Vive l'Empereur!' riep een oude snorrebaard, dicht naast Ter Wisch. 'Ze gaan beginnen!'

En zich vertrouwelijk in den zadel tot hem overbuigend vervolgde hij:

'Kapitein, ik kan niet tegen vrede en rust. Dan slaapt het leven in, en wij leven niet voor den slaap. Alles beweegt en alles strijdt; de rivieren staan niet stil, de zee golft aldoor, de wolken jagen; ook wij moeten bewegen en strijden. De oorlog is verschrikkelijk; maar als we den dood zullen voelen komen op het slagveld, dan kunnen we zeggen dat we geleefd hebben.'

Ter Wisch, glimlachend om die simpele soldatenwijsheid, bood hem zijn snuifdoos aan. En terwijl het pelotonvuur heftiger ratelde langs al de hellingen van den horizon en in de diepten der gele velden, spraken zij met blijde herkenning over Rusland en Austerlitz.

De uren gingen voort. Eindelijk, dicht langs hen, reed een batterij artillerie dwars door de deinende rogge; de kanonnen en caissons schokten over de kluiten en greppels; de paarden brieschten, steigerden, renden in de richting van de vijandelijke heuvelrij. In de holten van het dal stond nog het water der nachtelijke buien; de karrewegen waren poelen van slijk waarin de pooten der rossen wegzakten,

de zware wielen bleven steken; het toornig gevloek der kanonniers, de karwatsslagen der ruiters vermochten niets.

Van een hoogte, westwaarts, barstte het eerste schot der Franschen; en toen donderden uit den horizont de Engelsche kanonnen van den Mont S. Jean; tusschen het geteisterde graan stoof de donkere aarde uiteen, opgejaagd door de kogels.

De huzaren keken verheugd op: het vuur naderde, de doffe slagen van het geschut rolden sneller, verzwolgen elkander; het werd een aangehouden dreuning als een waterval in de bergen, als het storten van geweldige rotsblokken. De paarden bewogen onrustig, hinnikten, rukten aan den breidel. Maar nog mocht het escadron den strijd niet in.

Jacob ter Wisch hunkerde naar de woeling daar in de verte. Hij zag de kleuren der strijdende legers naderen en verdwijnen over de zwellingen der groote vlakte. Daar waren de bedwelming, de geestdrift, de waanzin van vaderlandsliefde en heerschersroem opgestegen tot een vergetelheid van eigen leven; daar werden de kleine stervelingen helden in hun laatste levensuur. En hij dacht nog even aan den nacht, toen er geen geluid over deze velden ging dan het ruischen van den zoelen wind en den regen en nu-en-dan een rommeling van donder; het verleden, ook zijn ijdele vreugden met de vrouw die hij ginds begraven had, scheen al verder in bleeke dampen weg te zinken. Een enkel beeld echter bleef hem nu aanstaren met zachte sterkte: het gelaat van Aagje week niet uit zijn herinnering; in haar oogen wenkte een diepere macht dan de zinnenbekoring welke hem naar de schoonheid dier andere had gelokt. Doch er waren moeilijke uren noodig geweest, om hem de klare hoogheid van dien blik te doen zien...

Een marketentster reed haar wagentje langs het zandpad en bood den ruiters een versterkenden borrel. Zij dronken haar brandewijn en schertsten met de vrouw. In het westen, achter de iepen van den steenweg, wentelden vlammen en donkere rookwolken uit een groot kasteel.

XXXVI.

Bij de hoeve van Mont S. Jean wachtte Floris van Wijck met de Hollanders, Engelschen en Hannoveranen den aan-

val der Franschen die van het brandende kasteel en over den grooten weg naderden. Achter het graan aan den rand der hoogte lagen de karabiniers verscholen; tusschen de bloeiende doornhagen loerde het geschut. Het ratelend geweervuur was in de verte gestild; alleen, van de kam der heuvelen gonsde de donder der kanonnen als de bronzen galm van ontzaglijke klokken over de lage vlakte. De granaten en kogels vielen al dichter in den binnenhof der oude hoeve, machteloos tegen het zware metselwerk, maar beangstigend de wachtende soldaten. De jonge recruten, de geestdriftige vrijwilligers verdwenen nu-en-dan achter den lagen tuinmuur, tusschen de bessenstruiken, en menigeen, getroffen door een granaatscherf, viel daar neer met een fellen vloek of een smeekenden angstkreet.

Floris, de ooren verdoofd van den zwaren dreun der schoten, walgend van den stank in zijn nabijheid, nam een slokje brandewijn uit zijn veldflesch telkens als hij weer een man zag vallen met verwrongen gelaat, en hij dacht aan de koele vredige berceaux van Wijckervelt, aan het rustige zaaltje van Doctrina. O dwaze opwinding van een oogenblik! Zoo had hij de werkelijkheid van den oorlog op zijn tocht van garde d'honneur niet gezien. Hij wist niet hoe schrikkelijk de kanonschoten rolden, hoe afschuwelijk een in bloed wentelend mensch was.. Maar de vrijheidskrijg had zoo licht als een spel geschenen aan de vrienden in Holland. Telden zij hun levens zoo gering?

In het gras van het boomgaardje lagen de lijken achterover; door de twijgen floten de kogels en het loover stoof ritselend neer op de roode uniformen.

Het was dwaasheid hier te blijven. Ook zijn lichaam zou straks, als de Fransche kurassiers tegen den heuvel oprenden, onder deze boompjes liggen te zieltogen... En hij verlangde naar jonge vrouwen, naar een zacht bed, naar een geurig avondmaal. Hij was te jong, te veelbelovend om te sterven...

Alsof hij opnieuw zich slechts even verwijderen moest ging hij, zijn geweer sleurend over den grond, door het tuinpoortje aan den kant van het dorp, maar verdween niet in het bessenboschje. Moeizaam strompelend, den gewonde spelend, richtte hij zich noordwaarts, waar hij den groenen

wand van het Soniënbosch zag; hij vermeed echter het dorp en den molen en hield de smalle veldpaden. Tevreden bemerkte hij dat hij niet de eenige was die den strijd verliet. Achter struikgewas, tusschen de hooge rogge van enkele ongedeerde akkers scholen angstige gestalten. Doch hij sloop voort, soms haastig als hij zich ongezien dacht, dan weer, bij de ontmoeting van een voorpost of een proviand-brigade, traag zich sleepend als een invalide. Aan den rand van het woud gekomen hoorde hij op de hoogvlakte de salvo's knetteren, de batterijen ontbranden; en nog eenmaal omziende ontwaarde hij rondom de hoeve een warreling van glinsterende kurassen en helmen; de Fransche ruiterij had den heuvel bestormd,... hij had zich juist bijtijds verwijderd!

Vlugger nu liep hij voort onder het geboomte; de dag ging ten einde, en eer de duisternis geheel viel wilde hij uit het bosch zijn, waar de paden drassig waren en vaak voerden dwars door gevaarlijke moerassen. In de verte hoorde hij geratel van karren op den steenweg; en toen hij dien bij den zoom van het woud bereikte zag hij dat wagens vol gewonden reden in de richting van Brussel en overal langs den weg troepen vluchtelingen met verschrikte gebaren zich voorthaastten.

Hij wierp geweer en patroontasch in een greppel. En een behaaglijk gevoel van nog te leven doorstreelde hem; hij glimlachte om de anderen die in de dwaze verblinding welke zij dapperheid noemden zich daarginds lieten neersabelen door de kurassiers en vertrappen onder de hoeven der zware rossen. Hij had zijn plicht gedaan jegens het vaderland: hij was mede opgetrokken tegen den tyran; doch Napoleon, de onweerstaanbare, overwon opnieuw en versloeg de drie verbondenen. Het was raadzaam ook Brussel te verlaten voor de vervolging naar het noorden begon...

Terwijl de schemering zonk losten de grijze wolken zich op in een klare avondlucht. Boven de donkere vlakten in het oosten rees de groote ronde maan.

Floris voelde geen vermoeidheid; aan een hoeve kocht hij een grauw brood en stilde, al voortloopend, zijn honger. Voor zich en achter zich hoorde hij het gerucht der karren op de hobbelige keien van den weg en de gonzing der vluchtende zwermen.

En hij verbaasde zich zeer, toen hij een karos met twee paarden, door een ouden man en een brabantschen boer bestuurd, uit de poort der hoofdstad zag rijden en, den stroom der vluchtelingen vermijdend, een zijweg door de velden inslaan, in zuidelijke richting.

XXXVII.

Toen eindelijk de huzaren van generaal Kellermann waren opgeroepen voor den aanval, renden zij onder het geschetter der trompetten den heuvel af, over den weeken vloer van vertrapte rogge, over de lijken van mannen en paarden. Voor hen, door de gansche lengte van de vallei, dreunde de aarde onder de escadrons. Naar de steilte ginds, met de oude hofstede op den top, stormden die duizenden ruiters. De standaards woeien in de wilde vlaag; het zilveren licht uit het westen blonk over hun helmen.

Jacob ter Wisch verloor al zijn mijmeringen der laatste uren; hij lachte weer hardop en dacht aan de vreugde der oude veldslagen. Hij voelde dat alle stille wijsheid des levens wegzonk in de verdwaasde bedwelming van den strijd. Hij leefde; de strijd was het leven!

Van de kam der hoogvlakte, uit de groene hagen, barstte de dondering der kanonnen los, het schroot doorsnerpte de lucht en hagelde op het metaal der kurassen; doodskreten rezen van alle zijden, armen sloegen op, paarden zonken neer in de woedende bruising van den ren. Doch de storm der ruiters joeg over de gevallenen voort. Tegen de steilte der heuvelen sprongen de eerste gelederen op en hun gejuich schalde boven de werveling van alle geluiden.

Ter Wisch hield de teugels niet meer; hij ijlde door verstikkende wolken, over een groeve vol brieschende tuimelende rossen; hij zag de vuurmonden tusschen de hagen, de flikkerende bajonetten achter het gouden graan. Doch toen verdween alles. In de punten der bajonerten was zijn paard opgevangen; hij stortte uit den zadel in het gras van den hof. Nog even zag hij tusschen de stammen der boomen de roode zon op den einder branden,... hij sloot de oogen in felle pijn,... daarna voelde hij niets meer...

Dien nacht scheen de maan over de wijde stille velden. Alleen ver in het zuiden knalden nu-en-dan schoten en vuren

gloeiden er aan den mat-blauwen horizont. De karos wachtte op den steenweg, bewaakt door den boerengids dien Aagje Fabian in Brussel gehuurd had. Zij zelve, gevolgd door den ouden Derk, dwaalde rond de geteisterde hoeve op den heuvel, waar honderden dooden lagen in de uniform die ook hij moest hebben gedragen, om wiens leven zij nu bad met angstig verlangen.

Door de talrijker geruchten over den veldslag was in de namiddaguren haar onrust gegroeid tot een waanzinnigen drang om Jacob ter Wisch te zoeken. En toen laat in den avond de tijding kwam der nederlaag, der verwarde vlucht van het Fransche leger, had haar angst om het leven van den dierbaren man haar in wanhoop doen besluiten voort te gaan, naar de vlakten van den strijd, al besefte zij ook dat zoeken tusschen duizenden dooden, onder struiken, in verwoeste hoeven en dorpen, bijna doelloos was. En Ter Wisch moest dood zijn; zij twijfelde er niet aan; vluchten zou hij nooit.

In het dorp Mont S. Jean had zij van een Hollandsch kolonel, bij het noemen van haar naam, verlof gekregen tot verder rijden, tot betreden van het slagveld. En nu, met bevend-schrille stem roepend: ‘Oom Jacob! Jacob ter Wisch!’ liep zij speurend langs de steile helling der hoogvlakte, over het platgeslagen graan, door den boomgaard en den binnenhof der verlaten hoeve. Derk volgde haar met een lantaarn en noemde het wachtwoord aan de rondgaande patrouilles.

Bij het zien der eerste dooden, in de nabijheid van den molen, had zij gedacht te zullen bezwijken, maar met krachtigen wil zich dwingend keek zij in hun vale trekken en ging voorwaarts. De volle maan glansde koud, hoog uit den hemel, over de doode lichamen. De uniformen waren losgerukt; in diepe wonden lag het donker gestolde bloed. Vele lichtlooze oogen schenen op te staren naar den zwijgenden nacht; vele monden waren open, verstard bij den laatsten kreet. Aagje zag hen aan, gelaat na gelaat, en voelde zich meedoogenloos worden door eigen leed, in de koortsige haast van het zoeken.

Opeens, tegen het muurtje van een put, herkende zij hem. Zijn oogen waren gesloten; de rechterhand drukte tegen de zijde en zijn trekken waren pijnlijk verwrongen. Zij beurde

zijn hoofd op en legde haar wang aan zijn mond. Hij ademde nog, maar zwak; zijn handen waren klam en koud.

De oude Derk had de lantaarn bij haar neergezet en was eerbiedig terzijde gegaan, in de donkerte der boomen. Zij bracht het licht voor het gelaat van den gewonde die de oogen even opende.

'Jacob', fluisterde zij en kuste hem op het voorhoofd.

Hij glimlachte alsof hij haar herkende. Doch met een schok, een zachte trilling toen, sloot hij opnieuw de oogleden, terwijl de mond opende met smartelijk gekreun. Zij goot hem enkele druppels op de lippen, maar hij slikte niet.

'Jacob, Jacob, ga niet weg!' zeide zij angstig.

Hij bewoog niet meer; de nauw-speurbare ademhaling had opgehouden. Zij voelde hoe zijn wangen kil werden en zag de pijn verdwijnen van zijn gelaat. Vastberaden stond zij op en haar tranen bedwingend, de vuisten ballend tegen het medelijden dat zij met zich-zelve voelde, aanvaardde zij den Wil die sterker was dan de hare. Nog eenmaal keek zij naar hem en dacht aan vroeger dagen. Dan riep zij den ouden knecht en liet de karos tot voor het poortje van den boomgaard rijden.

Toen zij met Derk den doode opnam om hem naar het rijtuig te dragen, viel er iets uit de half-opengescheurde borst der uniform; zij raapte het op: het was het oude perkamenten boekje.

Een koude wind kwam over de verre vlakten; in het noord-oosten verbleekte de kim.

Rillend in den langzaam rijdenden wagen, tegenover het lijk van Jacob ter Wisch dat zij met een sjaal had toegedekt, zag zij den dageraad naderen. En toen zij Brussel binnenreed scheen de morgenzon van een nieuwen Junidag in de heuvelige straten waar een opgewonden menigte, burgers en krijgsvolk, luidruchtig woelde, terwijl de klokken der kerken jubelden met galmenden zang.

XXXVIII.

Wijckervelt lag groen en bloemrijk in de zomerzon. De paden waren gewied en geharkt, de grasranden bijgestoken, de hooge beukenhagen gesnoeid. In de verzorgde berceaux

was de schaduw haast ondoorbroken; met zuiver rond gewelf openden zij in de verte naar de trekvaart en het blinkend verschiet der duinen. Op de meetkunstig-getrokken perken bloeiden gele en roode rozen in sierlijke bogen. En het dicht-gelooverd scherm der linden aan den zuidkant van het huis gaf een zacht koel licht op de gekleurde steentjes van het terras.

In haar koepeltje op den heuvel aan de Leidsche vaart zat grootmoeder Kee-Jans van Wijck. Zij genoot van het zonnig vergezicht; en zij dacht weer aan een halve eeuw geleden, aan de hofstede harer ouders aan de Vecht. Wijckervelt was schoon en lieflijk geworden, gelijk haar zoon haar eenmaal had beloofd. Zoo waren de tijden dan toch gekenterd; zoo was na veel donkeren rampspoed het geluk der welvaart opnieuw tot hen gekomen. 's Heeren wegen waren onnaspeurlijk...

De oude dame sloot de oogen, vouwde de handen in stille zaligheid. Zij had het niet durven droomen in die lange gruwzame jaren van omwenteling, van telkens wisselende regeering, van bespotting der altijd geëerbiedigde tradities, dat eens nog de oude schoone statigheid van leven zou weerkeeren. En toch was het werkelijkheid. Zij opende de oogen en zag over den bloeienden hof waar zij nu al de deftige sieraden wist, die onontbeerlijk waren voor den droom harer jeugd. O, hoe dankte zij God, dat Hij haar een beminnenden zoon had geschonken en aan dien zoon de gaven en middelen om zijn liefde tastbaar te maken... Het oude hek tusschen de helder-geschuurde zuilen blonk van nieuw verguld; in het midden van het sterrebosch schitterde een vergulde Mercurius; de parterres achter het huis, afdalend naar het westen, eindigden in een achtkanten vijver waarin vlugge goudvisschen glansden onder het zomerlicht; acht porceleinen potten met aloës pronkten aan de hoeken en een fontein met Neptunus en Tritonen spoot er 's Zondagsmiddags zijn vroolijken straal. De taxishagen waren in vroegere vormen geschoren: er waren paarden en pralende pauwen, spoelkommen, hagedissen en tabakskomfoortjes. Doch het lieflijkst was dat nu ook een grafzuil de dichterlijke landelijkheid harer jeugdjaren kon doen gedenken. David had voor zijn vriend Tobias Soelens een monument gesticht, omgeven door

vier cypressen; het was een gebroken marmeren zuil met het borstbeeld des Dichters op een medaillon; het jonggestorven hoofd was met den classieken lauwerkrans getooid; een treurende Muze van zandsteen legde een palmtak neer aan den zuilvoet. Een bouwval, een grot, een hermitage ontbraken nog; maar moest er niet iets te wenschen blijven? Was het zoo niet genoeglijk, te kunnen mijmeren op die stille rustieke plek? Moest zij niet tevreden zijn, dat de oude orde der tijden was weergekeerd, Holland vrij en onafhankelijk, de tyran, de revolutie overwonnen... Ja, zij was tevreden, en met dankbaren glimlach zag zij naar de trekschuit die voorbijgleed langs het zacht-bewogen riet.

Doch de domestique, bescheiden kuchend aan den ingang van het priëel, verstoorde haar gepeins: Mijnheer David verwachtte Mevrouw op het terras: de jonker was plotseling uit den oorlog gearriveerd.

XXXIX.

Fier en gelukkig voelde Floris zich, toen hij, dezen laatsten Zondag van Juni, een week na den veldslag, den gulden windhaan weer zag glinsteren op het huis en de schelpen van het pad kraakten onder de wielen van het wrakke rijtuigje dat hij in Leiden, waar hij den vorigen avond laat uit den postwagen gestapt was, had gehuurd om vlugger op de hofstede van zijn vader te zijn.

Hij kwam als deel van het overwinnend bevrijdend leger. De herinnering aan zijn heimelijk weggaan uit den strijd was vaag geworden; hij beschouwde haar als een bedrieglijken droom die weg moest uit zijn gedachten. Niemand wist er van, niemand der andere vluchtelingen had op hem gelet: ieder had slechts aandacht gehad voor zich-zelf. Toen hij Brussel binnenstrompelde had hij de tijding gehoord van de nederlaag der Franschen; en terstond was hij omgekeerd, een uur ver, had ergens aan den kant van den weg een geweer en een patroontasch opgeraapt en langs een zijweg een dorp bereikt, waar hij rustig de terugkomst van zijn regiment had afgewacht. Daar de troepen verspreid langs kwamen, kon hij zich, zonder dat er argwaan rees, bij een der compagnieën voegen, voorwendend dat hij van de zijne

was afgeraakt. Na een week inkwartiering in de hoofdstad, vanwaar hij triomfante brieven schreef naar Wijckervelt, was hij met de andere vrijwilligers van zijn regiment naar huis gezonden.

Vader David wist dus dat Floris ongedeerd was teruggekomen uit den strijd. Hij verheugde zich van dag tot dag op het weerzien, op de bezoeken die zij tezamen zouden brengen aan kennissen te Heemstede, aan vakgenooten te Amsterdam. O, hij had wel een voorgevoel van den goeden afloop gehad... Een bericht van freule Fabian, eveneens uit Brussel, omtrent het sneuvelen van zijn zwager Ter Wisch, liet hem koel; Jacob wist toch in het leven geen weg. Slechts had het hem verwonderd dat Aagje Fabian schreef. Wat drommel deed zij in Brussel, zoo dicht bij de slagvelden?

Toen hij nu dien Zondagmorgen, terwijl de pendule juist tien ure sloeg, de schelpen voor het huis hoorde kraken, sprong hij snel op uit zijn fauteuil naar het terras en zag het lachende hoofd van Floris in het geopende portier-raampje.

Vader en zoon omhelsden elkander als na jaren afwezigheid.

'Mijn jonge held!' riep David, den langen gouwenaar opgeheven; 'Gode zij dank dat je den strijd doorstaan hebt.'

Trotsch ziende naar de gehavende uniform nam hij hem mede in de huiskamer en beval den knecht, die het geweer en den ransel achterna droeg, de oude mevrouw en freule Thérèse te roepen. Hij duldde niet dat zijn zoon toilet ging maken; de held moest blijven in deze gedenkwaardige kleedij, waarin de vader nog den kruitdamp meende te ruiken en de sporen van bloed te zien. Daarna schreef hij haastig enkele invitaties voor een klein intiem diner, welke de domestique te paard moest wegbrengen.

Na een kwartier verschenen de dames en begroetten den kleinzoon en broeder met bewonderenden blik. Hij vertelde over Brussel dat hem een oude geringe stad leek met smalle straten die soms steil naar boven gingen. Hij had honderden gewonden zien wegdragen naar hospitalen en particuliere woningen. En met vervoerende woorden verhaalde hij de gruwelen van den veldslag, de daden van heldenmoed der onzen, de laffe vlucht van Napoleon. De beide vrouwen luisterden met in den schoot gevouwen handen. Door Thérèse ging een herinnering aan Emile

Vaudemont; en even zag zij Floris, den nu gevierden medestrijder voor het Vaderland, met andere oogen aan dan die eener zuster. Intusschen verheugde de oude grootmoeder zich in beelden van vroeger, van vergulde karossen, van bezoeken en vroolijk gesprek.

'Zie,' sprak vader David en toonde de laatste nommers der Opregte Haarlemsche Courant, waarbij twee extraordinaire met nieuwstijdingen over den slag van den achttienden; 'wij hebben van verre meegestreden. De Prins is gewond, maar schitterend is de overwinning der gealliëerden.'

Hij legde zijn pijp op het koperen komfoortje neer en vervolgde met doffe stem:

'Helaas, de rouw vergezelt den triumf! Oom Jacob is gebleven in den strijd!...'

Floris schrikte op. Oom Jacob! Hij had niet meer aan hem gedacht, alleen vervuld van eigen redding die hem wonderbaar geleek onder het verdoovend donderen der kanonnen, tusschen het gefluit der kogels en de flikkering van bajonet en kuras. Hij werd bleek en verlangde naar luidruchtige gesprekken en spijzen en wijn, om de werkelijkheid van wat gebeurd was te vergeten. Doch verwonderd, ongeloovig zag hij op, toen zijn vader hernam:

'Heb je dan freule Fabian in Brussel niet ontmoet? Zij heeft ons vandaar geschreven. Het verraste ons zeer. Maar het meest waren wij verbaasd,... nietwaar moeder, en Thérèse?... toen wij lazen dat zij verlof vroeg om je oom Jacob ter Wisch te mogen begraven in den familiekelder der Fabians, in een bosch van den Ulenhoek. Natuurlijk weigerde ik niet! In onzen kelder in de Zuiderkerk is voor hem geen plaats. En oom Jacob was een vertrouwd vriend van haar vader,... meer dan van zijn eigen nabestaanden. Maar luister naar wat ik tot dit oogenblik heb bewaard: een kleine verrassing! Wij gaan in het najaar zelf weer ons huis op de Keizersgracht bewonen; Aagje Fabian heeft de huur opgezegd en vertrekt al deze week naar den Ulenhoek!'

David stopte een nieuwe pijp. Over Thérèse's verkwijnde trekken gleed een flauwe glimlach van hoop op de vroegere wintersche festijnen. Zij verliet met de oude mevrouw de kamer, om toilet te maken voor het diner; men verwachtte enkele voorname gasten uit den omtrek, die door David's

briefjes ijlings waren bijeengeroepen: de burgemeester van Heemstede, de garnizoenscommandant van Haarlem, ds. Berner, twee of drie bewoners der naaste landhuizen met hun dames.

Kort na den middag reden de koetsen over het schelpenpad van Wijckervelt. Op het bordes stond de huisknecht in zijn blinkend-gulden tressen en opende de deur van den salon, waar David van Wijck ontving, zelf nu in groenen rok, in zomersch-bloemrijk vest en zijden culotte. Grootmoeder droeg met fieren glimlach haar kostbaar, doch oudmodisch statiekleed van vóór de omwenteling. Thérèse's wit gewaad was van zulk een eenvoud, dat het roode snoer om haar blanken blonden hals alle aandacht trok. Haar kleine hand wuifde een beschilderden waaier. Alleen Floris was gebleven in het kostuum dat hij droeg, in de gehavende ontluisterde uniform. Geweer en beslijkte ransel stonden in een hoek.

Men ging in paren naar de eetkamer, welker glazen deuren wijd geopend waren naar het terras en de bloeiende parterres. Ds. Berner geleidde Thérèse, die hij nu een der rijkste erfdochters uit den omtrek wist. Ginds, in den achtkanten vijver, zagen zij de Neptunusfontein hoog opsprankelen in de zon, voor den groenen achtergrond van hagen en berceaux.

Toen, na het tweede gerecht, de roode wijn fonkelde in de glazen, stond David van Wijck op en sprak zijn zoon toe:

‘Jonge held,’ zeide hij met krachtige stem en zag met een glimlach vol vadertrots op het bescheiden neergebogen hoofd van Floris; ‘gij hebt mede, door uw manmoedig optrekken naar de slagvelden in het zuiden van ons Vaderland, het groote werk voltooid waarvan wij, oude patriotten... wat zeg ik?.... ook gij Oranjemannen den grondsteen hebt gelegd. Ik denk aan de dagen van '94, aan dien onvergetelijken Augustusnacht in het Wapen van Amsterdam, ginds, aan gene zijde van onzen geliefden Hout. Daar was het begin der Vrijheid. En onze arbeid is gegroeid in de verdrukking. Twee jaren geleden hebben wij de overheerschers verjaagd; thans hebt gij, mijn zoon, medegestreden om den uitheemschen tyran voor goed te knevelen. Helaas, velen zijn als offers gevallen. En met smart denk ik aan

mijn trouwen steun, den begaafden zanger Tobias Soelens, achtergebleven op de barre sneeuwvelden van Rusland. Maar gij weet het: wij hebben een monument voor hem gesticht; gij kent het: de gebroken zuil met zijn omlauwerde beeltenis...'

David van Wijck zweeg even en slikte.

'En daarom, vrienden, vaderlanders, laten wij drinken op de vrijheid, op den oud-vaderlandschen heldenmoed, op het Huis van Oranje! Onze vrijheid is nu voor eeuwig verzekerd. Wij zijn onafhankelijk, van den vorst des lands tot den armsten daglooner. Leve de onafhankelijkheid van Neêrlands volk!'

Jubelend stonden allen op, hieven hun roemers en klonken met den stralenden vader en den bescheiden zoon.

Achter de haag van haar moestuintje luisterde Bet Breevoort; woord voor woord was over de stille bloemen der parterres tot haar gekomen. Zij zuchtte en dacht ook aan háre dooden; zorgvol zag zij naar haar kleinen grond, waarover zij alleen nu waakte; harder dan ooit moest zij arbeiden voor de hooge pacht. Doch het was haar een troost, te hooren dat ook zij onafhankelijk was. En de oude oogen naar den blauwen hemel slaande genoot zij den zomerschen rustdag.

XL.

Mochten de ernstige lezers, in het begin dezer vertelling bedoeld, ooit lust gevoelen op hun Zondagmiddagwandeling langs den Heemsteedschen Heerenweg te zoeken naar Wijckervelt, het zoude helaas vergeefsche moeite zijn. De hofstede is niet meer. Op de plek waar zij geweest moet zijn bloeien thans, in den stoffigen wind van het voorjaar, crocussen, hyacinthen, tulpen in bonte wisseling.

P.H. VAN MOERKERKEN.

EINDE.

Het pijnlijke kwartier.

Het kan niet uitblijven. Binnenkort zal de nederlandsche natie gesteld worden voor het moeilijkste vraagstuk dat sedert het herstel van haar onafhankelijkheid haar ter oplossing werd voorgelegd. De algeheele wijziging die, sedert den aanvang der twintigste eeuw, de politieke toestand in Oost-Azië onderging, heeft bij velen de overtuiging doen ontstaan dat Nederlandsch-Indië in staat van tegenweer moet worden gebracht en dat, ter verzekering van Nederlands gezag in het Oosten, een sterke vloot onmisbaar is. Dat het tegenwoordig ministerie, evenals het vorige, deze overtuiging is toegedaan, is voor niemand een geheim. Het wachten is alleen op bepaalde voorstellen. Slaagt de regeering er in, het de volksvertegenwoordiging duidelijk te maken, dat inderdaad de omstandigheden een krachtige uitbreiding van onze strijdmiddelen ter zee vereischen, dan zal het ook tot die uitbreiding moeten komen. Er dient dan nog maar uitgemaakt, welke vorm voor die uitbreiding gekozen en hoe zij betaald zal worden.

Het laatste is voor de belastingschuldigen verreweg het gewichtigst en bovendien van een bijzondere pijnlijkheid. Want dit weten zij dat, welk strijdmateriaal ten slotte gekozen mocht worden: artillerie- of torpedovloot, de rekening in elk geval hoog zal zijn. En die rekening zal moeten worden gekweten in de naaste toekomst, terwijl diezelfde naaste toekomst èn in Nederland èn in Indië in velerlei opzicht onafwijsbare eischen stelt. Er kan niet aan gedacht worden om, ter wille der vlootuitbreiding, andere dringende

maatregelen tijdelijk achterwege te laten. Denk voor Nederland aan de sociale wetgeving, de bezoldiging der onderwijzers, den nood der gemeenten; voor Indië aan den reuzenarbeid dien volksopvoeding en volksgezondheid, dien verbetering van bestuur, recht en politie vorderen en ge voelt het: neen, hier kàn niet uitgesteld worden, hier is integendeel met kracht en voortvarendheid handelen plicht. De geweldige sommen die met de *vloot*hervorming gemoeid zijn, zullen moeten worden gevonden en opgebracht buiten en boven alles wat noodig is om de, in Nederland en Indië, dringende *maatschappelijke* hervormingen te bekostigen. Dàt is het raadsel dat moet worden opgelost.

Hoeveel zou die rekening ongeveer wel bedragen? Het is voor een leek in de krijgskunde uitermate moeilijk, hierop een beslist antwoord te geven. Te meer omdat de deskundigen het onderling nog lang niet eens zijn, welke soort van vloot moet worden gekozen en de raming van het eindbedrag natuurlijk afhankelijk is van de keuze die ten slotte wordt gedaan. Toch zal men waarschijnlijk goed doen, zich de besparing die door het verkiezen van een vloot van kleine boven een van groote schepen zou worden verkregen, niet al te ruim voor te stellen. De verrassende meening onlangs door den britschen admiraal Sir Percy Scott over de grootere gevechtswaarde van onderzeeërs en vliegwerktuigen, vergeleken met die van reuzenslagschepen, uitgesproken, zij een spoorslag om terdege te bezinnen alvorens te beginnen, maar vinde niet bij voorbaat bijval om zuinigheidsoverwegingen, welke voor dien admiraal allerminst hebben gegolden. Het is dan ook zeer de vraag of de moderne vloot, zooals hij zich die denkt, en die hij omschrijft als *an enormous fleet of submarines*, *airships and aeroplanes and a few fast cruisers*,[1] nu wel zooveel minder kostbaar blijken zal dan de naar zijn meening reeds verouderde Dreadnought-vloot.

Het verdient derhalve aanbeveling om, in afwachting van het tijdstip dat omtrent de technische zijde van het vraagstuk een besluit kan worden genomen, een voorloopige berekening te gronden op door deskundigen, in verband met een door hen na

1) *The Times*, June 5 1914, p. 10.

rijp beraad gekozen stelsel, verzamelde gegevens. Wij weten dan vast hoeveel een vloothervorming volgens dat stelsel kosten zou en kunnen ons rekenschap geven van de mogelijkheid der betaling. Blijkt later dat voor hetzelfde geld, of voor minder misschien, een doelmatiger, sterker weermacht kan worden verkregen, des te beter.

De staatscommissie voor de verdediging van N. Indië komt in haar rapport, na zich in beginsel voor een vloot met slagschepen te hebben uitgesproken, tot de slotsom dat, bij een jaarlijksche verhooging van de marine-uitgaven met 14.1 millioen, waarvan 5.35 voor Nederland en 8.75 voor Indië, een vloot kan worden gebouwd en onderhouden die moederland en kolonie beide, menschelijkerwijs gesproken, voldoende bescherming zou bieden.

Er zijn echter tegen dezen opzet der staatscommissie zeer ernstige bezwaren gerezen. In de eerste plaats is het bedrag van 8.75 millioen der verhooging voor Indië verkregen door op het indische leger 6 millioen te bezuinigen. Nagenoeg alle deskundigen, buiten de commissie, zijn het er over eens dat deze, door inkrimping van het indische leger te verkrijgen bezuiniging volstrekt ontoelaatbaar is, omdat dit leger, bij zijn tegenwoordige sterkte, een zeker waardevolle, maar toch niet overdreven sterke weermacht vertegenwoordigt en het derhalve in hooge mate onverstandig zou zijn om hetgeen te dezen met veel moeite en inspanning werd verkregen, ten deele te niet te doen of te verzwakken. Een ander bezwaar dat tegen den opzet der staatscommissie is ingebracht, bestaat hierin, dat de bouw der vloot over een te groot aantal jaren wordt verdeeld, waarvan het gevolg moet zijn dat meer tijd dan gewenscht kan zijn verstrijkt vóór een weermacht van eenige beteekenis is verkregen en dat de vloot, eenmaal voltooid zijnde, uit onderling verschillende, dus voor samenwerking minder geschikte elementen zal bestaan.

Wordt aan deze twee bezwaren waarde toegekend - en het schijnt dat die waarde moeilijk te betwisten is - dan gaat de rekening er heel anders uitzien. De wenschelijkheid dringt zich dan aan ons op om in den kortst mogelijken tijd tot stand te brengen wat vereischt moet heeten en ons niet, zooals de staatscommissie wil, te verdiepen in hetgeen de jaren 1935 en 1936 zullen vorderen, maar onze voorzieningen

te bepalen tot een zoodanige periode als waarin de vloot die wij met bekwamen spoed en als één geheel tot stand brengen, geacht kan worden haar volle weerkracht te zullen behouden. Stelt men deze periode op tien jaar dan overschat men den duur der bruikbaarheid van modern marinemateriaal waarschijnlijk niet. Wij zullen dus verstandig doen ons voor een tijdvak van tien jaren in te richten en de zorg voor wat na verloop van dien tijd gebeuren moet aan een later overleg te onderwerpen. Mogelijk hebben in die jaren de politieke en economische toestanden in Europa en in Azië zich zoo gewijzigd dat geheel andere maatregelen dan thans noodig zijn zullen moeten of zullen kunnen worden getroffen.

Afgaande op de gegevens in het rapport der staatscommissie, meen ik te mogen aannemen dat de voltooiing in den kortst mogelijken tijd van een eskader, dat èn Indië èn Nederland in staat van tegenweer zou brengen; de aanleg van een vlootbasis en kustverdedigingswerken in Indië; en de bedrijfskosten der hervormde vloot, gedurende een tijdvak van tien jaren, een uitgaaf zouden vorderen, boven de de 25.4 millioen die nu reeds door Nederland en Indië te zamen voor marine worden besteed, van 250 millioen.

Ziehier dus de rekening die zal moeten worden vereffend en wel voor een groot deel op korten termijn. Want is inderdaad de ernst der tijden van dien aard, dat spoedig handelen plicht heet, dan zal ook het voor den bouw van vloot, vlootbasis en kustverdediging vereischte geld zoo spoedig mogelijk moeten worden betaald. Aan het sluiten van een leening ter verkrijging van die 250 millioen kan reeds hierom niet worden gedacht, omdat door zulk een leening het crediet van Nederland en Indië zou worden uitgeput of geschaad, terwijl het belang van moederland en kolonie juist medebrengt hun crediet zoo gaaf mogelijk te houden met het oog op het beroep, dat in de naaste toekomst onvermijdelijk daarop zal moeten worden gedaan. Men denke voor Nederland slechts aan de drooglegging der Zuiderzee en aan de naasting der spoorwegen; voor Indië aan de groote werken die de verzekering der volksopvoeding en der volksgezondheid, de ontwikkeling van den landbouw, de onteigening van particuliere landerijen, de zorg voor goede havens en de uitbreiding der spoorwegen nog zullen vorderen.

Uit een tijdelijke versterking der inkomsten moeten derhalve de middelen worden gevonden, noodig om binnen tien, maar voor het grootste deel binnen enkele jaren, 250 millioen te voldoen.

De meening is wel eens uitgesproken dat de extra-uitgaven die een vloothervorming mocht vorderen te putten zouden zijn uit den indischen ondergrond, uit de mijnen. Daarbij had men vooral het oog op *tin* en *petroleum*. De loop van de tinprijzen, die in den laatsten tijd een zoo sterke daling ondergingen, dat in 1914 10 millioen minder zal worden ontvangen dan het geval zou zijn geweest als de noteering van 1912 had kunnen worden gehandhaafd, heeft reeds bewezen hoe gevaarlijk het is al te groote verwachtingen te bouwen op een van zooveel onzekere factoren afhankelijk middel. Bovendien mag niet vergeten worden dat de inkomsten uit tin *noodig* zijn ter bestrijding van andere noodzakelijke uitgaven en deze niet voor vlootbouw zouden mogen worden aangewend. Hetzelfde geldt van de petroleum, voor zoover de indische schatkist uit dit product voordeelen trekt in den vorm van cijns, accijns, inkomsten- en overwinstbelasting.

Er zijn echter, zoo hoort men wel, nog veel onontgonnen petroleumterreinen (in Djambi bijv.) en deze zouden dan benut kunnen worden voor den vlootbouw. Zij die zoo redeneeren geven zich geen rekenschap van alles wat aan een nieuwe petroleumontginning vast is. Aangenomen dat er nog rijke petroleumterreinen in Indië zijn (wat niemand met zekerheid kan voorspellen want ook hier geldt dat *the proof of the pudding is the eating*), dan zal het toch nog geruimen tijd duren vóór een belangrijke *productie* kan worden verwacht en eerst dàn zal kunnen worden nagegaan of inderdaad *winst* wordt verkregen. Voor de vloot die in de naaste toekomst moet worden gebouwd mag derhalve niet gerekend worden op inkomsten uit thans nog niet aangevangen petroleum- of andere mijnontginningen. Wel spanne men zich in om die nieuwe ontginningen zoo spoedig mogelijk te doen aanvangen en om de indische schatkist een zoo groot mogelijk deel der daarmede te behalen winsten te doen toevloeien. Er bestaat dan ten minste kans dat, in een later tienjarig tijdvak, die thans nog niet verkrijg-

bare petroleum en andere ondergrondsche schatten hun welkomen steun zullen kunnen verleenen. Voor het oogenblik zijn wij daarmede echter niet geholpen.

Evenmin kan ten behoeve van de nieuwe vloot beslag worden gelegd op een deel van het accres der indische inkomsten. Al dadelijk niet omdat ook dit accres onzeker is. Wel is waar hebben de laatste jaren een toenemende stijging der indische middelen medegebracht, maar deze heeft ten deele samengehangen met buitengewoon gunstige omstandigheden op welker voortduren niet mag worden gerekend. Op den achteruitgang van het tinmiddel werd reeds gewezen. Daarnevens moet men bedacht zijn op een geleidelijk wegvallen van de opiuminkomsten, die thans na aftrek van alle onkosten ongeveer 20 millioen in de indische schatkist doen vloeien.

Mochten, niettegenstaande deze ongunstige factoren, de indische financiën toch een accres blijven vertoonen, dan zal dit stellig noodig zijn om het hoofd te kunnen bieden aan de met zekerheid toenemende uitgaven ter bestrijding van het vele dat voor de volksverzorging en -ontwikkeling moet worden gedaan. Alleen door niets van wat hiervoor noodzakelijk is achterwege te laten, zal de productieve kracht van de inlandsche bevolking duurzaam kunnen worden ontwikkeld, waarvan in een verwijderde toekomst stijging van de belastingopbrengst het natuurlijk gevolg zal zijn. Wie die verwijderde toekomst, ook met het oog op de verdediging, wenscht te verzekeren, rake dus niet aan hetgeen in de naaste toekomst voor volksverzorging en -ontwikkeling noodig is.

Wat Indië in de kosten der vloothervorming kan bijdragen zal derhalve gevonden moeten worden door het opleggen van tijdelijke nieuwe lasten, onafhankelijk van hetgeen reeds geheven wordt en in de toekomst nog geheven mocht worden ter bestrijding van alle noodzakelijke uitgaven buiten die voor de vloothervorming.

Het is duidelijk dat de inlandsche bevolking daarbij buiten beschouwing moet blijven. Deze toch is naar de mate van haar geringe draagkracht reeds zóó zwaar belast (men denke, voor Java alleen, aan landrente, hoofdgeld, desadiensten, belasting op bedrijfs- en andere inkomsten - waarbij het maximumpercentage reeds bereikt wordt bij een inkomen van *f* 630 's jaars - en invoerrechten van 6-12%, om

van opium en zout te zwijgen), dat overschrijding van de grens noodlottige gevolgen zou kunnen hebben en in elk geval in strijd zou zijn met de rechtvaardigheid.

Ook de vreemde Oosterlingen moeten niet in een vlootbelasting worden betrokken. In de eerste plaats niet omdat zij, vergeleken met de Europeanen, ten aanzien van het belastingstelsel reeds in een zeer ongunstigen toestand verkeeren, onderworpen als zij zijn, afgescheiden van veel andere drukkende lasten, aan de inlandsche inkomstenbelasting, dus 4½% betalend bij een inkomen van *f* 630 's jaars en hooger, terwijl de Europeaan tot *f* 900 is *vrijgesteld* en daarnà zwak progressief belast wordt, zoodat hij eerst bij een inkomen van ruim *f* 30000 4½% belasting betaalt. Maar in de tweede plaats niet omdat het niet politiek zou zijn, deze in veel opzichten nog als vreemdelingen beschouwde en behandelde Oosterlingen te laten bijdragen voor een zoo nationaal-imperialistisch doel als de vloothervorming. Had Indië een eigen orgaan, waardoor aan de bevolking in haar geheelen omvang eenig medezeggenschap over het gebruik van de geldmiddelen kon worden gegeven, wellicht dat gemeen overleg tot een andere beslissing kon leiden. Voor een dergelijk overleg, dat dan ook met betrekking tot de inlandsche bevolking zal kunnen worden gehouden, moge in een latere periode gelegenheid bestaan.

Het eenige bevolkingsdeel in Indië hetwelk thans voor extra-belasting in aanmerking kan komen is derhalve dat der Europeanen, met inbegrip van de naamlooze vennootschappen, die in N.-Indië werken. Daardoor zouden middellijk ook Inlanders en vreemde Oosterlingen, voor zoover zij aandeelhouders zijn, kunnen worden getroffen, maar, waar zij alle voordeelen genieten van dezen aan het westersche recht ontleenden vorm van vereeniging, zullen zij zich die éene uitzondering moeten getroosten.

Van de Europeanen zullen het weder alleen de meest gegoeden moeten zijn die aan de extra-belasting worden onderworpen; daarbij komen dan vooral de belangrijke bedrijfswinsten uit verschillende groote ondernemingen verkregen in aanmerking.

De staatscommissie neemt, naar het voorkomt zonder overdrijving, aan dat meer dan een milliard aan nederlandsch

kapitaal is nedergelegd in indische ondernemingen en dat de daarmede verkregen rechtstreeksche baten op ten minste 100 millioen 's jaars zijn te stellen. Deze baten worden reeds getroffen (en vergeleken met de in Nederland geldende tarieven tamelijk zwaar) door inkomsten- en overwinstbelastingen, maar niettemin kunnen zij de extra-belasting nog het best dragen, al zal dan ook naar een billijke verdeeling gestreefd en tegen overschrijding van zekere grenzen gewaakt moeten worden. Houdt men nu rekening met de reeds betaalde belasting, die voor een in Indië gevestigde naamlooze vennootschap bedraagt: 3% over het totaal inkomen, vermeerderd met 6% over hetgeen van dat inkomen als overwinst wordt beschouwd (d.i. een rente van 5 ten honderd overtreffende winst)[1], dan komt het voor, dat van het in Indië in ondernemingen van verschillenden aard gestoken kapitaal en van de daar te lande gevestigde meer gegoede Europeanen, gedurende tien achtereenvolgende jaren ten hoogste mag worden gevergd een extra-bijdrage in de vloothervormingskosten van 10 millioen 's jaars.

Meer dan deze 100 millioen extra zal Indië niet kunnen opbrengen. De overige 150 millioen zullen derhalve door *Nederland* moeten worden betaald. Dit is niet onbillijk. Eensdeels toch wordt door de vloothervorming óók voor Nederland verbetering der marine verkregen. Anderdeels echter zijn de stoffelijke en onstoffelijke belangen die Nederland bij het behoud van zijn heerschappij over Indië heeft, gelijk van nederlandsche zijde herhaaldelijk is betoogd, zoo groot dat het zich in de onvermijdelijkheid dezer uitgave zal moeten schikken. Mocht men onverhoopt niettemin nog willen beweren dat op die wijze van Nederland gevergd wordt de betaling van uitgaven die ten laste van Indië zouden behooren te komen, dan worde in herinnering gebracht dat, nog niet zoo lang geleden, veel meer dan 150 millioen indisch geld gebruikt werd ter bestrijding van uitgaven die stellig ten laste van Nederland

1) Van de in Nederland gevestigde doch in Indië werkende naamlooze vennootschappen wordt ook 6% over de in Indië behaalde overwinst geheven, doch slechts 1% over het totale inkomen in Indië verkregen. Deze vennootschappen zijn echter in Nederland aan de dividendbelasting onderworpen.

hadden behooren te komen. Alleen in onze staatsspoorwegen steekt meer dan 160 millioen indisch geld.

Honderd millioen uit Indië en honderd-vijftig uit Nederland, in dier voege dat de extra-heffingen ter verkrijging van deze geweldige bedragen in geen enkel opzicht afbreuk doen aan hetgeen overigens in het openbaar belang behoort in stand te blijven en tot stand te komen - het is een moeilijk geval. Toch is de oplossing te vinden, als men maar ernstig wil en er in beruste dat de last uitsluitend gelegd wordt op dezulken die genoeg te missen hebben om, zonder daardoor tegenover den fiscus noemenswaard te worden verzwakt, zich een belangrijk offer te kunnen getroosten. In Indië, waar weinig eigen kapitaal is, zal, het werd reeds gezegd, het offer moeten worden gevergd door een belasting te leggen op de *winst*; in Nederland met zijn tot zeer belangrijke bedragen door besparing verkregen vermogens, dient men de billijkheid beter door die *vermogens* te belasten en wel met dien verstande, dat alleen de meer aanzienlijke voor belasting in aanmerking komen. Dat op die wijze in Nederland groote bedrijfswinsten buiten schot zouden blijven is maar in schijn een onbillijkheid. In de overgroote meerderheid der gevallen zullen zij die hier te lande groote bedrijfswinsten maken ook een min of meer aanzienlijk vermogen hebben en dus dáárin worden getroffen. En voor zoover zij het nog niet tot de vorming van een min of meer aanzienlijk vermogen hebben kunnen brengen, mag gevraagd worden of, in aanmerking genomen het vele dat reeds van hen wordt geheven en in de toekomst nog geheven zal moeten worden, hun draagkracht inderdaad wel van dien aard is, dat die voor een buitengewonen last mag worden aangesproken.

Wat Indië betreft brengt derhalve de billijkheid mede, de vlootbelasting te heffen van de daar te lande verkregen jaarlijksche inkomsten, voor zoover zij een als normaal inkomen vast te stellen bedrag te boven gaan. Voor naamlooze vennootschappen ware dit bedrag vast te stellen op vijf ten honderd van het voor het bedrijf in Indië gebruikt kapitaal. Deze vijf ten honderd vertegenwoordigen dan de normale opbrengst van het kapitaal; het meerdere is de *overwinst*, welke sedert 1908 getroffen wordt door een aanvullende inkomstenbelasting, aanvankelijk berekend volgens een pro-

gressief tarief, maar sedert 1 Januari 1913 naar een maatstaf van zes ten honderd. Hoeveel de opbrengst over 1913 heeft bedragen is nog niet met juistheid bekend, maar bij matige schatting kan zij gesteld worden op 3.6 millioen. Daaruit volgt dan dat de over 1913 behaalde overwinst geraamd mag worden op 60 millioen. Het is natuurlijk mogelijk dat in volgende jaren soms een lager bedrag aan overwinst wordt verkregen, maar het cijfer van 1913 kan ook wel worden overtroffen. Het schijnt in elk geval niet al te optimistisch om het voor de toekomst als grondslag van berekening te nemen.

Wordt dan deze overwinst van 60 millioen 's jaars, behalve met de daarvan reeds geheven 6 ten honderd, belast met een gedurende tien jaren te heffen vlootbelasting van 12 tot 15 ten honderd - wat beteekenen zou: 200 tot 250 opcenten op de bestaande overwinstbelasting - dan is daarmede 7.2 tot 9 millioen van de 10 te verkrijgen.

Of tot hooger dan 12 ten honderd zal moeten worden gegaan hangt af van hetgeen verkregen zal kunnen worden uit de jaarlijksche inkomsten van physieke personen voor zoover deze inkomsten een normaal peil van gegoedheid te boven gaan dat op *f* 12000 ware te stellen. Het meerdere zou dan, evenals de overwinst der naamlooze vennootschappen, door de vlootbelasting moeten worden getroffen. Daar de indische statistiek der inkomstenbelasting geen groepeering naar de verschillende inkomens bevat, kan niet worden nagegaan, welke het resultaat van een dergelijke belasting op de overwinst der physieke personen zijn zal. Méér dan 15 ten honderd van de overwinst, behaald door physieke en rechtspersonen, zal echter ter verkrijging van de vereischte tien millioen wel niet geheven moeten worden.

Op hoeveel zou nu voor Nederland het vermogensbedrag dat van vlootbelasting vrij blijft moeten worden gesteld? Mij dunkt dat de grens ware te trekken bij *f* 50000, met dien verstande dat alleen hetgeen dit bedrag te boven gaat voor extrabelasting in aanmerking komt. Wie een vermogen van *f* 60000 heeft betaalt dus vlootbelasting over *f* 10000; wie een ton heeft over *f* 50000; wie een millioen heeft over *f* 950000. Op deze wijze wordt een vooral de kleinere vermogens ten goede komende *degressie* verzekerd.

Volgens de laatste statistiek der vermogensbelasting, voor-

komende in de Jaarcijfers 1912 (blz. 136) waren in het belastingjaar 1912-1913 over vermogens van *f* 50000 en hooger aangeslagen 30339 personen met een gezamenlijk vermogen van 5796 millioen. Na aftrek van *f* 50000 per hoofd of 1517 millioen, blijft 4279 millioen ter belasting over. De vereischte som van 150 millioen is iets meer dan 3.5 ten honderd van het belastbaar bedrag. Daar dit echter, naar alle waarschijnlijkheid, tijdens de heffing der vlootbelasting de op de gegevens van 1912-1913 gegronde raming overtreffen zal, kan worden aangenomen, dat het gemiddeld heffingspercentage 3.5 niet zal behoeven te overschrijden.

Dit is dan wat in Nederland voor éénmaal van alle in de vermogensbelasting aangeslagen vermogens, voor zoover die de *f* 50000 te boven gaan zou moeten worden geheven om het aandeel van Nederland in de opbrengst der vlootbelasting te kunnen bijeenbrengen. Naar het voorbeeld van de duitsche wet *über einen einmaligen ausserordentlichen Wehrbetrag* zou betaling in drie termijnen kunnen worden toegelaten: de eerste binnen drie maanden na het in werking treden van de wet, de twee volgende een en twee jaren later, zoodat de geheele betaling in ruim twee jaren, in bijzondere gevallen te verlengen tot drie, zou afloopen.

Of bij den omslag der vlootbelasting over de verschillende bedragen die, na aftrek van *f* 50000 per vermogen, voor die belasting in aanmerking blijken te komen, een progressief tarief kan worden gevolgd, dient natuurlijk ernstig te worden overwogen. De duitsche wet paste progressie in vrij sterke mate toe, maar kende niet den aftrek waardoor, zooals werd opgemerkt, vooral voor de kleinere vermogens reeds een belangrijke *degressie* zou worden verkregen. Ook in andere opzichten wijkt het voorgestelde systeem van het duitsche af, zoodat dit laatste, bij de inrichting van het tarief, niet zonder meer als voorbeeld kan worden genomen. Dit staat intusschen vast dat, bij die inrichting, de strengste rechtvaardigheid, zoo tegenover de kleinere als tegenover de grootere vermogens moet worden betracht.

Wie het doel wil, moet ook de middelen willen. Dat de velen in den lande die in gemoede overtuigd zijn, dat zonder

een zeer krachtige vloot, Nederlands heerschappij over Indië niet verzekerd is en die, zeer terecht, het verlies van Indië om redenen, zoowel van stoffelijken aard als van hoogere orde, een ramp voor Nederland zouden achten, zich ter dege rekenschap geven van de onvermijdelijke gevolgen die de verwezenlijking van hun wensch zal medebrengen. Een deskundige als de heer Patijn zeide op 19 Mei j.l. in de Tweede Kamer dat het budgetair overwicht ten onzent in die mate is verstoord als in geen 50 of 60 jaren het geval is geweest, terwijl bovendien de verplichting om te zorgen voor de staatspensionneering onafwijsbaar is. In een dergelijk tijdsgewricht, waarin tevens voor het ontwakend Oosten telkens nieuwe behoeften aan den dag komen die zonder schade voor de toekomst niet onvervuld kunnen worden gelaten en voor welker vervulling de indische middelen, ook al vloeien zij ruim, bij lange na niet toereiken, in een dergelijk moeilijk tijdsgewricht wordt, ter verzekering van een levensbelang, 250 millioen extra gevorderd. Hoe kan aan die vordering ánders worden voldaan, dan door een *extra*-bijdrage te vragen van hen die haar missen kunnen; *extra* omdat deze bijdrage al hetgeen overigens nog van hen zal moeten worden gevorderd, wil de overheid aan den nood der tijden het hoofd kunnen bieden, onverkort behoort te laten?

Ik vlei mij niet met de verwachting dat de oplossing van het moeilijke vraagstuk die in de voorafgaande bladzijden werd beproefd, algemeen instemming zal vinden en ik sluit de mogelijkheid dat zij voor verbetering vatbaar is allerminst uit. Maar dat zij gezocht werd in de goede richting, daarvan houd ik mij overtuigd.

C.TH. VAN DEVENTER.

Uit den hernieuwden strijd tegen de doodstraf.

(Vervolg en slot.)

III.

Alvorens na te gaan of er niet argumenten van hooger orde zijn dan vragen van utiliteit, die ons verbieden de doodstraf toe te passen, willen wij nog eenige opportunistische argumenten, waarmede de doodstraf verdedigd wordt, met een enkel woord bespreken.

Openlijk of tusschen de regels door wordt vaak betoogd ten gunste van de doodstraf, dat zij zoo weinig kost, zoo goedkoop is. Nemen wij voor een oogenblik aan, dat, waar wij toch in laatste instantie erover beraadslagen of menschenlevens al of niet opzettelijk vernietigd zullen worden, een dergelijk argument niettemin gehoor bij ons zou kunnen vinden. Goedkoop is de doodstraf in zóóver, dat de executie van een misdadiger minder kost dan gemiddeld zijn levenslange (of in elk geval langdurige) opsluiting in een gevangenis. Maar over hoe relatief belachelijk kleine bedragen gaat het hier? In de jaren 1900/09 bedroeg het gemiddeld aantal executies per jaar in Engeland 15.9, in Frankrijk 1.8.[1)]

Is het in ernst vol te houden, dat voor landen met budgetten van milliarden, staande legers en vlootbemanningen

1) In deze decade werd in Frankrijk af en toe vrij systematisch gegratiëerd, maar ook over een vorig 9-tal jaren 1891/99, hoewel het de periode was van het anarchisme van de daad, bedroeg het gemiddeld aantal executies per jaar slechts 9.5.

van millioenen (dus ook aan de economische productie onttrokken, op kosten der gemeenschap onderhouden burgers), met krankzinnigen-gestichten, die millioenen aan onderhoud kosten, - is het in ernst vol te houden, dat voor die landen de kosten van onderhoud van een zoo klein aantal misdadigers gewicht in de schaal - gesteld, dat zij het *mocht* - zou kùnnen leggen?

Het zeer gering aantal executies - wij wezen er in den aanvang van dit opstel reeds op - levert ook een afdoende bestrijding van hen, die de doodstraf willen gehandhaafd zien, omdat, naar het heet, door haar de maatschappij automatisch van haar slechtste elementen zou gezuiverd worden. In Engeland, zagen wij, kwamen in 10 jaren gemiddeld jaarlijks 15.9 executies voor; in Frankrijk 1.8 (in de 9 voorafgaande buitengewoon ongunstige jaren gemiddeld 9.5), in Beieren 1.8, in Saksen 1, in Oostenrijk 1, in Hongarije 0.4.[1)] Wat kan in deze landen met bevolkingen van millioenen, sommige van tientallen millioenen, voor resultaat verwacht worden van een strafmiddel, dat op zoo bescheiden wijze een ‘prise’ neemt uit de wel-gevulde doos, waarin de ‘ongunstige’ elementen der maatschappij zijn samengebracht? Daargelaten, dat de misdadigers, die ter dood veroordeeld worden, nog niet noodwendig de meest anti-sociale elementen der samenleving behoeven te zijn, zou de doodstraf, wilde zij eenigszins als zuiverings-middel kunnen werken, op belangrijk ruimer schaal toepassing moeten vinden. Terecht wees ook Professor Goldschmidt (Berlijn) er op, dat zij juist niet als beveiligingsstraf (Sicherungsstrafe) wordt toegepast. ‘Keine Strafe ist mehr Vergeltungsstrafe als die Todesstrafe. Sie berücksichtigt nur die Tat, niemals den Täter, und man hat todkranke Mörder mit Mühe und Kosten wieder hergestellt, um sie hinrichten zu können.’[2)]

En legt men den nadruk op de *absolute* onschadelijkmaking van gevaarlijke misdadigers, die de doodstraf waar-

1) De Pruisische statistiek geeft wel het aantal ter-dood-veroordeelingen, niet het aantal begenadigingen of executies aan. Ook Liepmann kon op zijn verzoek daarvan geen opgave krijgen.
Wij vermelden hier slechts de cijfers van landen van eenigen omvang en laten de kleine landen geheel buiten beschouwing.

2) Résumé van een rede, in de Deutsche Juristen-Zeitung 1911 p. 205.

borgt, dan kan, zoolang wij te midden van dichtbevolkte steden menagerieën met verscheurende dieren onderhouden, en zoolang zelfs de allergevaarlijkste krankzinnigen niet worden 'afgemaakt', maar in gestichten geïnterneerd en bewaakt worden[1)], dit argument van een zekere gezochtheid niet worden vrijgepleit.

Een goed ingerichte gevangenis met behoorlijk toezicht kan *in de praktijk* volkomen dezelfde waarborgen van veiligheid geven, die men van de doodstraf verwacht.

In verband met het voorgaande staat de beduchtheid voor de veiligheid der bewakers van hen, die tot levenslange vrijheidstraf zouden veroordeeld zijn. Waar men dezen toch niets meer kan doen, meent men, dat ook niet shen er van zou kunnen afhouden, hun bewakers te vermoorden. Vooreerst kan men hun natuurlijk 'wel wat doen', namelijk disciplinaire straffen, verscherping dus van hun gewone straf op hen toepassen, waarmee men op de vreeslijkste wijze hen zou kunnen kwellen. Voorts zou men hier weer kunnen verwijzen naar de gevaarlijke krankzinnigen, die het leven van hun bewakers toch niet in buitengewone mate in gevaar schijnen te brengen.

Maar ten slotte is daarenboven deze praemisse omtrent den levenslang veroordeelde psychologisch niet juist. Diep in hem zal toch blijven leven - al zal hij ook veel oogenblikken hebben, dat hij aan de verwezenlijking daarvan niet gelooft - de hoop op begenadiging, die hij weet, dat hij alleen door rustig, onberispelijk gedrag zou kunnen verdienen. En aan deze geheele bevreesdheid zou daarenboven de ondergrond worden ontnomen, indien - zooals wij uit geheel andere motieven wenschelijk achten - gebroken werd met de veroordeeling tot gevangenisstraf, die reeds bij de uitspraak tot levenslang wordt gestempeld.

Wat leert nu weer de ervaring?

In het rijke materiaal betreffende 2300 tot levenslange vrijheidstraf veroordeelden, dat Liepmann bewerkte, trof hij slechts één gelukte poging tot ontvluchting aan (spoedig

1) Prof. Ernst Haeckel is van meening, dat die allergevaarlijkste 'geisteskranke Verbrecher möglichst bald aus der Welt zu schaffen sind' (!) Deutsche Juristen-Zeitung 1912, p. 141.

daarop werd de delinquent weer gegrepen), en slechts één geval van moord op een bewaker, gepleegd door een gevangene, die zeer kort daarop naar het krankzinnigengesticht moest overgebracht worden.

* * *

Maar wat baten alle bezwaren tegen de doodstraf, alle weerlegging van bezwaren tegen hare afschaffing? Zij wordt verlangd, heet het, door de 'Volksüberzeugung'. Het volk wil de doodstraf en ziet het zich die ontnemen, dan zal het zich zelf 'recht' verschaffen, desnoods met de in Amerika in zwang zijnde lynchwet!

Op hoeveel onnadenkendheid, sleur, niet-beleden zucht naar wreedheid deze 'volkswil' berust, wij hebben gepoogd het te schetsen. Op welke wijze hij tot uiting komt, de beschrijving van de vaak walgelijke tooneelen rondom het schavot, de talrijke - soms ingewilligde - verzoeken van verwanten van het vermoorde slachtoffer om de executie van den moordenaar op een 'bevoorrechte' plaats te mogen bijwonen, geven ons daar huiveringwekkende voorstellingen van.

Zal het volk, als niet door de doodstraf aan zijn 'zucht naar vergelding' (vaak niets anders dan wraakzucht en belustheid op schokkend-wreede tafereelen) voldaan wordt, naar de lynchwet grijpen? Bestaat er, met andere woorden, verband tusschen toepassing der lynchwet en het ontbreken der doodstraf?

Liepmann heeft aangetoond, dat dit niet het geval is. Men zal ook veeleer de verklaring - wat nog niet verontschuldiging insluit - voor de toepassing van de lynchwet in Amerika moeten zoeken in rassenhaat, corruptie in politieen justitiewezen - de onthullingen omtrent de New-Yorker schandalen zijn nog niet uit onze herinnering -, dan in de vrees, dat de delinquent er met iets minder dan de door hem naar eisch der vergelding verdiende doodstraf af zou kunnen komen.

In 1905 bestond de doodstraf niet in de vier volgende Amerikaansche Staten: Maine, Michigan, Rhode Island en Wisconsin. Waar in Amerika zou men eerder lynch-gevallen

verwachten dan hier? In het tijdvak van 1890-1905 komen in deze vier staten te samen slechts *twee* gevallen voor, beide in Wisconsin; de drie overige vertoonen in deze ruim 15 jaar geen enkel geval.
Daartegenover zien wij in deze periode in de volgende staten, waar de doodstraf - en niet op het papier alleen! - bestond, een groot aantal gevallen:

Alabama	119 executies, 206 lynchgevallen.
Arkansas	100 executies, 167 lynchgevallen.
Georgia	172 executies, 237 lynchgevallen.
Louisiana	88 executies, 224 lynchgevallen.
Kentucky	54 executies, 122 lynchgevallen.
Texas	140 executies, 183 lynchgevallen.
Tenessee	63 executies, 154 lynchgevallen. enz.[1)]

Terecht wijst Liepmann er op, dat ook in Europeesche landen, ook al bestaat er de doodstraf, pogingen tot lynchen voorkomen.... juist echter altijd bij misdrijven, die de terdood-veroordeeling en executie van den delinquent met zoo goed als wiskunstige zekerheid met zich brengen: vorstenmoord en anarchistische aanslagen.

Hieruit blijkt wel, dat bij het volk de oogenblikkelijke behoefte om zich te wreken soms tot spontane, sterke uiting kan komen, maar men verheffe dit niet tot een diep gewortelde *overtuiging*, dat vergelding met verlies van het leven noodig is.

Hoe zou ook met dergelijke overtuiging vereenigbaar zijn het instituut der verjaring, dat in zoo goed als alle wetgevingen bestaat[2)] en waartegen daadwerkelijk protest, voor zoover bekend, nooit is ingebracht?

Ook volgens de Nederlandsche strafwet kan hij, die een misdrijf, waartegen levenslange gevangenisstraf is bedreigd, (dus bijv. een moord) gepleegd heeft, achttien jaar na dato daarvoor niet meer vervolgd worden. Aan hem, die tot levenslange gevangenisstraf is veroordeeld, kan vierentwintig jaar daarna deze straf niet meer worden ten uitvoer gelegd.

1) Liepmann l.c. p. 115. Slechts zeven van de nog de doodstraf toepassende Staten blijven in deze periode van de lynch-justitie verschoond.
2) In het Engelsche recht ontbreekt de *straf*verjaring nog; de *vervolgings*verjaring kent het slechts voor enkele delicten. G.A.v. Hamel, Inleiding t/d studie v/h Nederlandsche strafrecht 1907 p.p. 616, 617.

Er is veel gestreden over den rechtsgrond dezer verjaring.[1] Een uiteenzetting der verschillende theorieën zullen wij hier niet geven.

Voor ons bewijst de verjaring het zuiver-menschelijke van ons strafrecht; het beperkte van onze behoefte aan straf na misdrijf, beperkt, zooals onze menschelijke natuur zelf is. En niets van wat ons aanvankelijk de straf noodzakelijk doet schijnen, roept na zoo lang tijdsverloop meer om bevrediging. 'Die Strafe', zegt Liepmann, 'soll die psychischen Wirkungen des Verbrechens bekämpfen. Aber diese schwinden mit der Zeit, das Verbrechen wird nicht mehr empfunden, es wird vergessen....'[2] En alles wat wij verder nog met de straf beöogden, het heeft na zoo langen duur aan beteekenis, soms alle beteekenis verloren. Verbetering? Nadat de delinquent zooveel jaren aan zichzelf is overgelaten geweest? Speciale preventie, hem afschrikken van herhaling? Zien wij dien man nog als gevaarlijk aan, die zóó lang geleden misdreef? Generale preventie, afschrikking van anderen, om zijn voorbeeld niet te volgen? Schrikt het anderen af, als na 18 jaar of langer een reeds geheel vergeten misdrijf wordt berecht of na 24 jaar straf daarvoor ten uitvoer wordt gelegd? Integendeel, het prikkelt eer, door de herinnering aan het misdrijf weer op te rakelen, terwijl de verontwaardiging tegen den misdadiger allicht heeft plaats gemaakt voor medelijden met den voortdurend opgejaagden of juist nu onverwacht ter verantwoording geroepen delinquent.

Wat duidelijker dan de verjaring doet ons inzien, dat wij in ons strafrecht moeten afzien van uitersten? Hoe rechtvaardigt men ooit de *doodstraf*, voltrokken aan hem, dien men, als hij 18 jaar onvindbaar ware gebleven, niet alleen in het leven zou gelaten, maar zelfs op geen enkele wijze meer lastig zou gevallen hebben?

Professor Fabius ziet in de verjaring slechts, dat de daad 'uit den kring der aardsche gerechtigheid overgegaan (is) in dien der hemelsche; de misdadiger zal nu zijn wanbedrijf alleen en onmiddellijk met God hebben te vereffenen, die

1) Zie v. Hamel l.c., die niet onvoorwaardelijk voorstander van haar is; voorts Fabius l.c. p. 73 en noot 302.
2) l.c. p. 17.

de eeuwige is'; woorden, die wij slechts zouden kunnen onderschrijven, indien wij er de conclusie uit mochten trekken, dat wij aan God de absolute, de volledige vergelding hebben over te laten, en ons strafrecht mogen en moeten beperken tot de zuiver-menschelijke 'Bestrebungen' en daarbij slechts behooren gebruik te maken van middelen, die beter in onze menschelijke handen passen, dan het zwaard der Goddelijke gerechtigheid.[1)]

* * *

Tot dusver bespraken wij in hoofdzaak de argumenten van de voorstanders der doodstraf en trachtten hunne onhoudbaarheid aan te toonen. Nu mag het tijd heeten, ook onze positieve bezwaren tegen de doodstraf naar voren te brengen.

De poenaal-technische gebreken, die de doodstraf aankleven, zullen wij hier niet breed uitmeten. Dat zij gelegenheid tot verbetering afsnijdt, niet geïndividualiseerd, niet naar gelang van de zwaarte van het misdrijf verschillend gedoseerd kan worden, het zijn bezwaren, die in het oog vallen. En alleen een dialectiek, die wonder veel heeft van sophisterij, kan bewijzen, dat zij die bezwaren in niet grooter mate dan bijvoorbeeld de vrijheidstraf vertoont[2)].

Op één der aan haar inhaerente gebreken willen wij echter met nadruk wijzen, daar dit voor velen[3)] de afdoende grond is voor hun afkeer van de doodstraf: haar onherstelbaarheid in verband met de mogelijkheid van eene gerechtelijke dwaling.

Op drie wijzen wordt getracht dit inderdaad zeer ernstig bezwaar, aan de doodstraf verbonden, te weerleggen of van zijn kracht te berooven.

Allereerst wordt gezegd, dat niets 'herstelbaar' is, niets ongedaan kan gemaakt worden, alles 'onherroepelijk' is. 'Genau besehen', zegt de Heidelbergsche Professor in de

1) Ook Mittermaier wees er reeds op, dat de doodstraf den veroordeelde rechten ontneemt, 'die nicht dem *Bürger* als solchem, sondern dem *Menschen* angehören.' 'Die Todesstrafe'. Heidelberg 1862. p. 143.
2) Zoo Prof. Finger. l.c. p. 351 v.v.
3) Zoo Prof. mr. D. Simons. 'De onherroepelijkheid blijft voor mij het hoofdbezwaar'. 'De Doodstraf. Pro en Contra' p. 25.
Ook voor ons zou zij dit zijn, indien niet bedenkingen van nog hooger orde alle overige en ook dit bezwaar in de schaduw stelden.

rechtsgeleerdheid, Wirklicher Geheimer Rat Dr. Bekker, ‘lässt sich auch die Vollstreckung einer Freiheitsstrafe nie ungeschehen machen: “aber man kann den Betroffenen doch entschädigen”; nun, so entschädige man hier (in geval van een aan een onschuldige voltrokken doodvonnis) die Hinterbliebenen’. Men ziet, dat het probleem eenvoudiger is dan zich eerst liet aanzien! Ook Bismarck trachtte het verschil, dat ten dezen tusschen de doodstraf en andere straffen bestaat, te escamoteeren. ‘Ich kann gar nicht wissen’, heet het in zijn reeds geciteerde redevoering[1)], ‘zu welchen Wirkungen eine achttägige ungerechte Einsperrung führt...’ Inderdaad weten wij dat niet. En op dit thema laten zich zeer spannende bioscoop-drama's bouwen met titels als: ‘Kleine oorzaken hebben groote gevolgen’! Maar blijven wij voorshands een oogenblik bij de nuchtere werkelijkheid, dan zien wij toch, dat ieder normaal voelend mensch zijn schuld aan de veroordeeling van een onschuldige tot 8 dagen gevangenisstraf anders zal voelen dan wanneer het een ten uitvoer gelegd doodvonnis had gegolden. En daarmee is dit verschil, dat quantitatief zoo enorm is, dat het bijna een qualitatief verschil wordt, voldoende aangetoond.

Een tweede wijze om het bezwaar der onherroepelijkheid zijn kracht te ontnemen, zien wij in de poging, om nog iets schoons, iets bevredigends naar voren te brengen uit de terdood-veroordeeling en executie van een onschuldige. ‘En zoo blijft’, lezen wij bij Professor Fabius, ‘hoe ontzettend het zij onschuldig veroordeeld te worden, waarom wel voortdurend - hoe weinig wordt dit verstaan! - ons gebed tot God heeft te wezen om ons daartegen te bewaren, - toch waar, dat wie ten onrechte lijdt, den Heere heeft te danken, dat niet achter het vonnis eene misdaad ligt, waarvoor dit is de rechtmatige straf; dat hij niet schuldig veroordeeld werd, maar onschuldig.’[2)]

1) l.c. p. 82.
2) l.c. p. 75. In gelijken zin Dr. A. Kuyper (ons Program § 184 p. 753), die spreekt van ‘het Kruis van Golgotha zelf, dat, ook waar de strenge, onverbiddelijke eisch der gerechtigheid den onschuldige als slachtoffer eischt, ons zelf met dit ijslijkste der ijslijkheden, al gold het ons zelven, zou kunnen verzoenen.’

Met allen eerbeid, dien wij voor de eerlijke en diepe overtuiging van den hooggeleerden schrijver hebben, kunnen wij tegen deze *in dit verband* zoo gevaarlijke woorden niet luid genoeg protesteeren. Mogen zij een ernstig en beleidvol man, als professor Fabius zelf, er ook niet toe kunnen verleiden, lichtvaardig over zijn medemensch te oordeelen, zij zijn een gevaar in de ooren van hen, die in hun zelfgenoegzame oppervlakkigheid gesteund worden door dit geheel onverwacht zonnig perspectief, dat zich opent achter een daad, die voor hen de wroeging van hun leven zou moeten zijn.

Neen, nogmaals neen, we laten ons niet het zwaard der gerechtigheid in de hand stoppen, om er maar mee rond te zwaaien en, treffen wij een onschuldige, ons er dan van af te maken met een: 'hoe gelukkig voor hem, dat hij geen misdaad op zijn geweten had.'

Bij de derde tegenwerping, die tegen het bezwaar der onherstelbaarheid van de ten uitvoer gelegde doodstraf wordt ingebracht, staan wij weer met de voeten op den beganen grond. Gerechtelijke dwalingen, heet het, die tot een executie leiden, kunnen onder de huidige omstandigheden niet of nauwelijks meer voorkomen.

Dat 'nauwelijks' is reeds onbevredigend en de volstrekte ontkenning ware zeker te boud.

De zelfgenoegzaamheid, die doet meenen, dat 'in den tegenwoordigen tijd' de kans op gerechtelijke dwalingen uitgesloten is, mist voldoenden grond. Het schijnt wel het noodlot van den steeds falenden mensch, om, terwijl hij fouten uit het verleden herstelt, blind te blijven voor de overige, die hij ongemoeid laat of voor de nieuwe, die hij doet ontstaan. Wij zien met een mengeling van verontwaardiging en medelijden neer op die vroegere tijden, toen men voor een veroordeeling de bekentenis van den verdachte zoo niet voor onmisbaar... dan toch voor geheel voldoende hield. Hoeveel er gefolterd en gemarteld is, om die bekentenis, de 'regina probationum' - den koning der bewijsmiddelen - wij zullen niet trachten het te schetsen. 'Nous avons changé tout cela!' Wij zien in, dat juist door de manier, waarop die bekentenis vaak werd verkregen, zij alle waarde miste. Maar wij zijn verder gegaan. Ook de

geheel vrij, zonder dwang afgelegde bekentenis vinden wij niet voldoende om een beklaagde te veroordeelen, tenzij ‘vergezeld van eene bepaalde en nauwkeurige opgave van omstandigheden, welke ook, hetzij uit eene verklaring van den persoon, tegen wien het feit is gepleegd, of uit andere bewijsmiddelen bekend zijn’.[1] Ook tegenover getuigen zijn wij op onze hoede. ‘De afzonderlijke getuigenis van eenen enkelen getuige kan niet als wettelijk bewijs gelden’.[2] Maar de getuigenis van twee getuigen, die het zelfde verklaren, wèl.

Nu scheen men toch voor elke gerechtelijke dwaling gevrijwaard, totdat.... de psychologie van de getuigenverklaring werd bestudeerd en ons leerde, dat natuurlijk de overeenstemmende getuigenis van twee personen meer waarborg geeft dan die van één enkele, maar toch in de verste verte, - zelfs bij onverdachte goede trouw der getuigen - nog geen volkomen zekerheid schenkt.

Eene strafzaak, die bij velen nog in herinnering zal zijn, levert voor ons betoog eene treffende illustratie. Onder de beklaagden in het proces der Parijsche zoogenaamde autobandieten was ook Dieudonné, die beschuldigd werd - behalve van eenige andere vergrijpen - ook een der aanvallers geweest te zijn bij den aanslag op den banklooper Caby. Wegens de omstandigheden, waaronder dit misdrijf gepleegd werd, stond er de doodstraf op. Dieudonné werd formeel herkend èn door den aangevallene, Caby, èn door den banklooper Peemans, die dezen vergezelde. Niettegenstaande de ontkenning van Dieudonné hielden zij hunne beëedigde verklaring onverzwakt staande. Aan de goede trouw noch van Caby, noch van Peemans is ooit getwijfeld. Dieudonné werd ter dood veroordeeld. Na de uitspraak van het vonnis verklaarde Callemin, mede ter dood veroordeeld, dat Caby en Peemans zich vergisten en dat degeen, dien zij voor Dieudonné hadden aangezien, inderdaad Garnier was, terwijl zij hem (Callemin), die wèl aan de aanranding had deelgenomen, blijkbaar niet hadden opgemerkt, althans bij geen der talrijke confrontaties als zoodanig hadden herkend.

1) Art. 403 Wetboek van Strafvordering.
2) Art. 397 Wetboek van Strafvordering.

De President van de Republiek gratiëerde Dieudonné. En, naar diens verdediger, Mr. de Moro-Giafféri, ons mededeelde, werd deze straf-wijziging door President Poincaré verleend, zooals zij trouwens door alle daartoe bevoegde autoriteiten aanbevolen was, op grond van den zeer ernstigen twijfel, die na de verklaring van Callemin was ontstaan of Dieudonné wel schuldig was aan het feit, waaavoor hij was ter dood veroordeeld.[1)] Mr. de Moro-Giafféri was, naar hij ons uitdrukkelijk verzekerde, en dat reeds van den aanvang af, volkomen vast overtuigd, dat Caby en Peemans zich - te goeder trouw - vergisten, en voegde er aan toe, dat hij, die niet-tegenstander van de doodstraf is, na wat hij in dit proces had doorleefd, nooit tot eene ter-dood-veroordeeling zou durven meewerken, waar het bewijs van de schuld alleen door verklaringen van getuigen, hoezeer ook overeenstemmend en subjectief-betrouwbaar, zou moeten geleverd worden.

Hier heeft dus de spontaan-afgelegde, belangelooze verklaring van een individu, dat men zoo juist als onwaardig om in onze maatschappij verder te leven, ter dood veroordeeld had, de executie van een doodvonnis tegengehouden, dat waarschijnlijk op een gerechtelijke dwaling berustte. En dat bij een zoo goed sluitend ‘bewijs’ als de overeenstemmende verklaringen van twee onverdachte getuigen, die midden overdag een man op enkele passen afstand tegenover zich zien!

Men denke zich een oogenblik in den toestand, waarin de jury en de President van de Republiek zouden gebracht zijn, indien Callemin niet nog ter terechtzitting gesproken had, maar zijn verklaringen in een achtergelaten brief neergelegd of op het schavot, nadat Dieudonné zou zijn terechtgesteld, had afgelegd.

Is het feit, dat onder deze omstandigheden bij mannen, die telkens en telkens weer over dergelijke gratie-verzoeken te adviseeren of te beslissen hebben, aan de innerlijke juist-

1) Over de vraag, - die hier echter niet ter zake doet - of Dieudonné dan niet misschien op andere wijze bij deze aanranding betrokken was geweest, gelijk sommige omstandigheden zouden doen vermoeden, konden wij natuurlijk aan den door zijn beroepsgeheim gebonden verdediger geen nadere inlichtingen verzoeken.

heid van een op juridisch onaantastbaar bewijs gewezen doodvonnis zóó ernstige twijfel kon ontstaan - nog gezwegen hiervan, dat die twijfel in dit geval zeer waarschijnlijk volkomen gegrond was - niet reeds voldoende om ons van alle straffen, die men dan toch in het spraakgebruik in tegenstelling tot andere 'onherstelbaar' noemt, te doen afzien?

Maar niet alleen vergissingen van getuigen kunnen een bron van gerechtelijke dwalingen zijn: de oorzaken daarvoor zijn talrijk. Eenige jaren geleden deed een der bekendste Berlijnsche straf-advocaten, Justizrath Sello, van een werk getiteld: 'Die Irrtümer der Strafjustiz und ihre Ursachen', het eerste deel het licht zien, dat handelt over 'Todesstrafe und lebenslängliches Zuchthaus in richterlichen Fehlsprüchen in neuerer Zeit.' Ongeveer tien jaar vroeger hadden reeds twee Parijsche advocaten een soortgelijk werk, speciaal over de Fransche rechtspraak gepubliceerd[1]. 'De lezing van deze beide werken,' zegt Professor Liepmann, die in zijn 'Gutachten' eene uitvoerige weerlegging van de door Löffler op Sello's werk uitgebrachte kritiek geeft, 'zou voldoende zijn geweest, om mij tot tegenstander van de doodstraf te maken, als ik het niet reeds geweest was.' Talrijk, zeiden wij, zijn de oorzaken, waaruit de gerechtelijke dwalingen kunnen ontstaan. Lailler en Vonoven deelen ze in de volgende rubrieken in: De publieke verontwaardiging (la passion publique); De getuigen; De deskundigen; De instructie; Ter terechtzitting; De ongelijkheid tusschen beschuldiging en verdediging.

Uit de ruim 90 gevallen, die in dit boek behandeld worden, willen wij er enkele zeer in het kort vermelden.

In 1835 wordt een officier van de lanciers, zoon van een generaal, tot 10 jaren eenzame opsluiting veroordeeld wegens poging tot verkrachting jegens de 16-jarige dochter van een generaal gepleegd.[2] Hij onderging de straf, de volle tien jaar. In 1849 werd hij gerehabiliteerd. Het geheele verhaal van de aanranding was door het hysterische meisje zelf verzonnen; de mise-en-scène met zorg voorbereid; de met den

1) Lailler et Vonoven, Les erreurs judiciaires et leurs causes. Pédone. Paris. z.j. (1897?).
2) l.c. p. 516 v.v.

naam van den ongelukkigen officier onderteekende, aan haar moeder en anderen geadresseerde brieven, die vooral voor haar zelf beleedigend waren, had ook zij geschreven. En men meene niet, dat het misschien maar een mediocre advocaat was, die den beklaagde ter zijde had gestaan; het was niemand minder dan Chaix d'Est Ange. Voor de civiele partij, den vader van het meisje, trad de beroemde Odillon Barrot op, dezelfde, die in 1849 als Minister van Justitie het rapport zou uitbrengen, dat tot de rehabilitatie van den onschuldig veroordeelde leidde.

In 1887 wordt een niet zeer gunstig bekend staande vrouw tot 'travaux forcés à perpétuité' veroordeeld wegens het tegelijkertijd vergiftigen van haar man en haar broer.[1)] Beiden werden op hetzelfde oogenblik, zonder ziek te zijn geweest, dood in bed gevonden.

Acht jaar van haar straf onderging zij. In dien tijd was eene jonge vrouw, die na haar in het huisje was komen wonen, eveneens plotseling gestorven. Bezoekers van het huisje werden ook onwel; weer latere bewoners ernstig ongesteld. Toen kwam men op het denkbeeld - inderdaad, het werd tijd - om na te gaan of de kalkoven, waartegen het huisje aangebouwd was - het heette 'het huis aan de kalkoven' - ook oorzaak van al deze sterf- en ziektegevallen kon zijn. En zoo was het. In het nieuwe proces, waarbij de vroegere veroordeelde nu vrijgesproken werd, gaven magistratuur en deskundigen over en weer elkaar de schuld van de vroegere.....vergissing.

Nog één geval. In een klein Fransch dorp ligt de Bonapartistische 'maire' overhoop met den republikeinsch-gezinden onderwijzer. De maire, tevens kroeghouder, pleegt met eenige handlangers omstreeks 1851 een serie brandstichtingen en weet de verdenking op zijn tegenstander, Pierre Vaux, te doen vallen[2)]. Met het vertrouwen, dat hij, de burgemeester, als getuige geniet, met het overwicht, dat hij over zijn handlangers heeft, slaagt hij er in, Pierre Vaux in 1852 tot 'travaux forcés à perpétuité' te doen veroor-

1) l.c. p. 404. v.v. Men nam 'verz achtende omstandigheden' aan. Vandaar, dat zij de doodstraf ontging. Er was echter geen enkele verzachtende omstandigheid aan te wijzen.
2) l.c. p. 560 v.v.

deelen. Daarna houden de brandstichtingen aan. Eindelijk grijpt men den brandstichter op heeterdaad: een der getuigen à charge in het proces-Vaux. Hij bekent, dat hij Pierre Vaux valsch beschuldigd heeft en dat de burgemeester al de vorige branden zelf heeft aangestoken of door zijn handlangers doen stichten. Hij wordt ter dood veroordeeld; de maire hangt zich tijdens het proces in zijn cel op. De Justitie vindt het vonnis tegen Vaux en dat tegen de ware brandstichters gewezen, niet 'inconciliables'!! Daarom is revisie onmogelijk. Pierre Vaux blijft 22 jaar, tot zijn dood, in de galeien te Cayenne, en sterft daar in 1874.

Lailler en Vonoven geven bij elk geval ook de oorzaken, waaruit de dwalingen ontstaan zijn. Zeker, zij liggen voor het grijpen - achteraf beschouwd! - de fouten, zoo in de drie hier vermelde als in al de overige gevallen! Natuurlijk, indien men niet zus, maar zóó gehandeld had, zou men de dwaling vermeden hebben.

Maar mogen wij uit deze gevallen, uit dit of een soortgelijk werk de zelfgenoegzame overtuiging putten, dat wij ons zullen weten te behoeden voor zulke noodlottige vergissingen? Zullen wij ook hier niet bij elke kans op vergissing, die wij uit den weg ruimen, andere ongemoeid laten, misschien zelfs nieuwe doen ontstaan?

Hoorden wij niet nog zeer onlangs, dat in Duitschland een vrouw, veroordeeld wegens moord op haar man, na eenige jaren gevangenisstraf reeds te hebben ondergaan, voorloopig in vrijheid werd gesteld, op grond van ernstigen twijfel aan haar schuld? Hier schijnt de gelijknamigheid van een detective van verdacht allooi met een politie-speurder van goede reputatie de oorzaak der mogelijke gerechtelijke dwaling te zijn geweest!

Plus ça change, plus c'est la même chose!

Maar behoeven wij nog wel te zoeken naar bewijzen, dat gerechtelijke dwalingen ook thans niet tot de onmogelijkheden behooren? De wet zelf, zoo bij ons als elders, erkent de mogelijkheid van 'ernstigen twijfel aan de juistheid van de uitspraak' en laat dan onder zekere voorwaarden 'revisie' toe.[1)]

1) Wetboek van Strafvordering. Achttiende Titel.

Wil men dan misschien, zooals is voorgesteld, daar, waar de doodstraf bestaat, haar slechts toepassen in gevallen, als menschelijkerwijs elke kans op dwaling buitengesloten schijnt, bijvoorbeeld bij ontdekking op heeterdaad? Maar dan blijft nog de mogelijkheid, dat de terechtgestelde achteraf zal blijken niet toerekeningsvatbaar te zijn geweest. En wat te denken van een strafmiddel, dat wordt toegepast niet wegens den ernst van de misdaad, de mate van schuld van den delinquent alleen, maar dat als het ware een niet is in een loterij, waar ieder ander, ook al is hij in volmaakt gelijke mate schuldig, nog een klein prijsje trekt?

IV.

Wij hebben getracht aan te toonen, dat geen der argumenten, die voor de noodzakelijkheid van toepassing der doodstraf worden aangevoerd - zelfs het ignobel motief der geringere kosten werd gewogen en te 'licht' bevonden - steekhoudend is. Daartegenover staat de onherroepelijkheid van deze straf als een peremptoir bezwaar tegen hare toepassing. Maar al ware dit alles niet zoo, dan nog zou de doodstraf niet te aanvaarden zijn.

Men heeft den tegenstanders van de doodstraf verweten, dat zij sentimenteel en wel ten gunste der misdadigers sentimenteel zijn. Ten onrechte.

De strijd tegen de doodstraf gaat niet, zeker niet in de eerste plaats, uit van medelijden met den misdadiger. Daarom ook laat ons het getwist over de vraag of de doodstraf zwaarder en vreeslijker, of lichter en verkieslijker is dan langdurige of levenslange vrijheidstraf, onverschillig.[1)] Wel kan, doordat aan een ter dood veroordeelde een 'straf' voltrokken wordt, die wij als een onrecht, een moord van overheidswege beschouwen, dàn en op dàt oogenblik *medelijden* met hem *ontstaan*. Maar dit is bijkomstig.

1) Een psychologisch zeer juiste opmerking vinden wij bij Beccaria (Le opere di -, Firenze. Le Monnier 1854 p. 38): 'è questo il vantaggio della pena di schiavitù (perpetua: levenslange vrijheidstraf), che spaventa più chi la vede, che chi la soffre; perchè il primo considera tutta la somma dei momenti infelici, ed il secondo è dalla infelicità del momento presente distratto dalla futura.'

De strijd tegen de doodstraf gaat uit van *het ethisch belang der maatschappij*, *der menschheid*. Dit - willens of niet - steeds over het hoofd te zien, is de fundamenteele fout van alle bestrijders van het abolitionisme, fout, waaraan ook Bismarck zich in de door ons geciteerde redevoering over de doodstraf schuldig maakte.

Het leven van den moordenaar gaat ons zeker niet meer ter harte, dan dat van anderen, laat staan, dan dat van zijn slachtoffer. En onder zekere omstandigheden kunnen ook wij ons neerleggen bij het ter dood brengen van overheidswege. Een regeling als in ons militair strafwetboek, waarbij alleen op grond van de *concrete* noodzakelijkheid een doodvonnis kan uitgesproken en voltrokken worden, bevredigt zeker de meeste abolitionisten. Sommigen zijn tegenover de doodende overheid misschien nog tegemoetkomender.

Hieruit volgt, dat wij ons niet tegen de doodstraf verzetten op grond van theorieën, ontleend aan het 'contrat social', waarbij de burger aan de overheid alle rechten, maar niet dat over zijn leven, zou hebben afgestaan.

Vaak ook wordt de vraag of de overheid 'het recht' heeft, de doodstraf toe te passen, zelfs door abolitionisten bevestigend beantwoord. Maar wat verstaat men ten dezen onder 'recht'? Dat er boven den souvereinen Staat geen instantie is, die zijn besluit om dit strafmiddel toe te passen, kan casseeren? Maar dan heeft de staat ook 'het recht' als straf: verminking, lichamelijke marteling toe te passen. En waarom zou de Russische regeering dan niet 'het recht' hebben, haar politieke gevangenen dood te ranselen? Waar ligt de grens, die daarbij overschreden wordt? Het argument, dat de overheid 'het recht' heeft, de doodstraf toe te passen, bewijst niets.... omdat het alles bewijst. Wil men aan deze vraag eenige beteekenis geven, dan moet men het duidelijk uitspreken, dat zij een strafrechtelijke vraag van zuiver *ethische* strekking en dat zij wel deze is: of de machtige overheid *ethisch* gerechtigd is, den overwonnen misdadiger, den enkeling, die in haar macht is en dien zij op andere wijze onschadelijk kan maken, tijdelijk of levenslang, al naar zijn *gebleken* gevaarlijkheid het zal eischen, - of zij *ethisch* gerechtigd is, hem van het leven te berooven. En dan moet voor ieder, die in de toepassing van de doodstraf niet

middellijk of onmiddellijk de opvolging van een gebod Gods ziet, het antwoord zijn, dat de doodstraf niet kan en niet mag zijn een strafmiddel, zelfs niet een beveiligingsmiddel, maar dat zij niet anders is dan een middel van *verweer*, dat men aangrijpt, zooals men wàt óók zou aangrijpen, als men in onmiddellijk gevaar verkeert, een toestand echter, waarin de welgeordende staat *in normale omstandigheden* ook door den brutaalsten misdadiger niet kan geacht worden ooit te worden gebracht.

Het 'recht' van de overheid om te dooden erkennen wij dus in gelijke mate als het naar bijna alle wetgevingen den burger zelf toekomt: in volstrekte noodweer.[1)] Dit kan zich voordoen in tijd van oproer, muiterij of in oorlogstijd als een spion of verrader niet in voldoende veilige bewaring gesteld of geëvacueerd kan worden.[2)] Dan doodt de overheid uit zelfbehoud, een drijfkracht, die in elk mensch ook aanwezig en de sterkst sprekende is.

De voorstanders van de doodstraf hebben steeds gepoogd, het voor te stellen, alsof dit bij toepassing van de doodstraf in normale omstandigheden ook het geval was. Dit is niet meer dan een spelen met woorden. Aangetoond is, dat de resultaten der strafrechtelijke repressie niet gunstiger zijn mèt dan zonder dit strafmiddel. Het voor te stellen, alsof samenlevingen, zooals wij in de groote landen om ons heen zien, zich in 'noodweer' bevinden tegenover die enkele tientallen moordenaars, die zich daar per jaar vertoonen, en genoodzaakt zouden zijn, hen te vernietigen op gevaar anders zelf te gronde te gaan, het is een niet te qualificeeren verwringing van de beteekenis, die het woord 'noodweer' heeft.

En ontvalt de noodweer als grondslag voor de doodstraf,

1) 'Niet strafbaar is hij, die een feit begaat, geboden door de noodzakelijke verdediging van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed tegen oogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding.' Art. 41. Wetboek van Strafrecht. Vergelijk ook de door ons geciteerde meening van Prof. Beysens (Gids Juli p. 142).

2) Natuurlijk is het feit, dat de overheid in geval van oorlog haar onderdanen in het vuur zendt, of bij oproer op hen laat schieten, op zich zelf geen bewijs vóór de ethische geoorloofdheid van de toepassing der doodstraf in normale omstandigheden, zooals Dr. Kuyper in 'Ons Program' (§ 184 p. 753) ten onrechte het voorstelt.

dan - de aan Godsdienstige overtuiging ontleende argumenten natuurlijk daargelaten - is hare toepassing niet anders dan een daad van phariseïsche zelfgenoegzaamheid. Want wat is het anders, een medemensch *voor goed* onwaardig te verklaren op de wijde wereld ook zijn plaats te hebben? Hoe immuun tegen elke verzoeking moeten wij ons voelen om hem, die éénmaal daarvoor bezweken is, *voor altijd* onwaardig te houden om tegelijk met ons, zedelijk onaantastbaren, op deze wereld te leven! En dan vergete men niet, dat, al aanvaardt men ook niet de conclusies, waartoe de crimineelsociologische richting komt, in haar uiterste consequenties, moeielijk kan geloochend worden, dat, minstgenomen, zeer vaak - en in het bijzonder juist ten opzichte van die misdadigers, die ter dood veroordeeld worden, - een deel van hun schuld op de maatschappij zelf terugvalt. En wat matigen wij ons een oordeel aan over de 'onverbeterlijkheid' van een medemensch op grond van één enkele daad - terwijl wij hem, als hij zich maar 18 jaar kan verbergen, weer, zonder hem eenigszins lastig te vallen, bij ons toelaten!

In elke straf, ook al stelt men haar bewust tot eenige taak maatschappelijke beveiliging, zal, hoe diep verborgen ook, altijd wel een element van wraak, van vergelding blijven bestaan. Maar, wij zagen het bij de verjaring, die zucht naar wraak, zij gaat voorbij; zij is tijdelijk, en bestemd om uit te slijten. Hoe kunnen wij uit die voorbijgaande zucht naar vergelding de rechtvaardiging putten voor een straf, die krachtens haar aard niet-voorbijgaand, maar absoluut en onherstelbaar is, zooals de doodstraf?

De levenslange vrijheidstraf vertoont dit cardinale verschil met de doodstraf, dat zij gedurende den geheelen straftijd nog onmiddellijk kan afgebroken worden. Maar van uit het gezichtspunt, van waaruit wij de doodstraf zooeven beschouwden, is ook zij in het algemeen niet te verdedigen. Ons inzicht in de menschelijke psyche is beperkt, uiterst beperkt. Er gaat geen dag, geen uur voorbij, dat wij ons niet in iemand - hetzij in het groot, hetzij in het klein - vergissen. En op grond van meestal één enkel feit, waarvan, niettegenstaande de zorgvuldigste behandeling ter terechtzitting, toch niet veel meer dan de uiterlijke beweegredenen ons bekend worden, durven wij met volkomen zekerheid

beslissen, dat een delinquent, al heeft hij misschien nog 50 of 60 jaar levens vóór zich, nooit meer geschikt zal zijn om in onze onvolprezen maatschappij vrij te kunnen leven! En wien geeft men deze beslissing in handen? Een twaalftal door het lot - God zegene den greep! - aangewezen burgers of een nog veel kleiner aantal rechters, die enkel door hun studie in de rechtsgeleerdheid den hiervoor noodigen profetischen blik moeten verkregen hebben!

Er is uit Amerika een beweging naar Europa overgewaaid om 'onbepaalde' vonnissen (indeterminate sentences) uit te spreken[1]. De rechter spreekt veroordeeling tot vrijheidstraf uit. Een commissie of de rechter zelf of een andere rechter zal dan later, op grond van het gedrag van den veroordeelde in de gevangenis, bepalen, wanneer hij daaruit weer ontslagen kan worden. Vooral met betrekking tot lichtere misdrijven, waarbij de verwachting moet zijn, dat de veroordeelde niet lang zal behoeven gevangen gehouden te blijven, wordt in dit systeem misschien een al te groote waarde gehecht aan de verbeterende en opvoedende kracht van een kortstondig verblijf in de - zelfs best ingerichte - gevangenis.

Maar voor toepassing *in zekere mate* op gevallen, die anders met veroordeeling tot levenslange gevangenisstraf zouden afloopen, lijkt het wel in de allereerste plaats aangewezen. De reprobatie, de zedelijke afkeuring, de vergelding, die men, wij zeiden het reeds, misschien wel nimmer in de straf zal willen missen, zij komen geheel tot haar recht door de *onvoorwaardelijke* veroordeeling tot een langdurige vrijheidstraf, van bijvoorbeeld 20 jaar[2]. Maar daarna, als deze straf geheel ondergaan is? Dan legge men aan een commissie van psychologen en rechtsgeleerden, waarin vooral het element der gevangenis-administratie en wel in het bijzonder die van de gevangenis, waarin de delinquent is opgesloten, moet vertegenwoordigd zijn, de vraag voor, of zijn

1) Een beknopte en duidelijke uiteenzetting van dit instituut vindt men in Prof. G.A. van Hamel's 'Het vraagstuk van de "onbepaalde vonnissen"'. Tijdschrift v. Strafr. 1898, overgedrukt in 'Verspreide Opstellen', Deel II p. 920.

2) Of deze termijn de meest wenschelijke is, of wel langer of korter zou kunnen genomen worden, kan hier ter plaatse natuurlijk niet worden onderzocht.

gedrag gedurende die 20 jaar al of niet voldoenden waarborg geeft om hem *voorwaardelijk* de vrijheid weer te geven. Luidt het antwoord bevestigend en misdraagt de voorwaardelijk in vrijheid gestelde zich gedurende een proeftermijn van 5 (of 10) jaar niet, dan achte men zijn misdrijf geheel geboet en worde de hem voorwaardelijk weergegeven vrijheid eene definitieve[1].

Wordt echter beslist, dat in zijn anti-sociale gezindheid, blijkens zijn gedrag, geen voldoende verandering is gekomen, dan besluite de commissie, dat hij weer voor 5 (of 10) jaar langer in de gevangenis zal blijven en zoo herhale men dit onderzoek periodiek. Met gratieverleening bereikt men niet hetzelfde, daar deze ten eerste niet herroepelijk is en voorts als een toevallige, onberekenbare gunst, vaak naar aanleiding van omstandigheden, die in geen verband staan tot de gemoedsgesteldheid van den veroordeelde, verleend wordt; terwijl juist een der beste middelen, om het goede, wat nog in hem is, naar boven te doen komen, het kwade in hem, hem zelf te doen overwinnen, hierin zal bestaan, van den aanvang af hem zelf in zekere mate zijn levenslot in handen te geven.

Belangrijke gevaren of bezwaren schijnen aan dit stelsel niet verbonden. Gehuicheld berouw, gehuichelde zelf-inkeer twintig jaar lang, zij schijnen psychologisch onmogelijk. En is na 20 jaar ons wraakgevoel, onze zucht naar vergelding zelfs voor de zwaarste misdaad nog levendig genoeg om ons er bezwaar tegen te doen hebben, dat de delinquent van object weder mensch wordt, mensch met eigen leven, eigen verantwoordelijkheid? Het instituut der verjaring geeft ons hierop reeds het antwoord.

Ook hier weer is het niet medelijden met de veroordeelden, dat den doorslag moet geven, maar het belang van de maatschappij, van de menschheid zelve, die daardoor afstand doet van iets, dat haar niet toekomt, dat zij zich onrechtmatig toegeëigend heeft: de bevoegdheid om over een medemensch het vonnis van absolute onwaardigheid, van absolute onverbeterlijkheid *a priori* uit te spreken. Komt ons zulk een oordeel

1) De mogelijkheid zou natuurlijk bestaan om, in geval van recidive, nadat de vrijheid hem onvoorwaardelijk weergegeven was, hem extra zwaar of alsdan onvoorwaardelijk met levenslange vrijheidstraf te straffen.

toe, dan kunnen wij hoogstens na periodiek-herhaalde ernstige overweging *a posteriori* ons daarover uitspreken. Is dan het resultaat, dat na zijn misdrijf de delinquent heel zijn verder leven in de gevangenis zal zijn gebleven, het zij zoo! Maar dan zal de maatschappij althans de voldoening hebben, dat zij niet zoo oneindig veel verder gegrepen heeft dan zij overzien kan, als nu bij de onvoorwaardelijk uitgesproken levenslange vrijheidstraf geschiedt. Want wat is die verklaring van 'onverbeterlijkheid' door den rechter één, twee, drie na een behandeling ter terechtzitting van een paar uur, hoogstens een paar dagen, anders dan criminologische, psychologische kwakzalverij?[1)] Welk ernstig man zal zich bevoegd achten, nu met absolute zekerheid te voorspellen, hoe het geestesen zieleleven van een medemensch over 20, 25 jaar zal zijn, nadat deze daarenboven de geweldige verandering zal doorgemaakt hebben van uit de vrije maatschappij, waar hij naar willekeur kon huishouden, overgebracht te zijn in de gevangeniscel, waar zelf-inkeer en berouw als niet te ontwijken metgezellen zich aan hem opdringen? Want moge de gevangenis, het régime, den invloed hebben, dien het wil, bij degenen, die het zwaarst misdreven hebben, moet de verandering van binnen uit ontstaan. En hoeveel wij ook meenen te kunnen voorspellen omtrent den invloed, dien dit of dat regime of systeem, deze of gene behandeling op de psyche van een gevangene zal hebben, omtrent de zuiver psychische, om zoo te zeggen, spontane processen, die zich binnen den mensch afspelen, kunnen wij ons zelfs a posteriori moeielijk een voorstelling maken, weten wij a priori volstrekt niets.

* * *

Het is eene dwaling te meenen, dat de tot levenslange

1) 'There may be men among us who are so utterly bad that all the State can do with them is to kill them in order to secure the safety of others, but I have not seen them....
We know too little of the possibilities of life to be justified in condemning anyone to death.'
The criminal and the community, by James Devon, medical officer of H.M. prison at Glasgow with an introduction by Prof. A.F. Murison. L.L.D. London, John Lane. The Bodley Head. New-York, John Lane Company 1912. p. 168 v.

vrijheidstraf veroordeelden allen min of meer een zelfde type zouden vertoonen. Integendeel, zij vormen, zoo als een gevangenis-directeur aan Liepmann schreef, een ‘bizarres Nebeneinander von Raffinement und Naïvetät, von Gut und Böse, Stumpfheit und Erreglichkeit, Beeinflussbarkeit und Eigensinn.’ En, vraagt Liepmann, ‘alle sollen der gleichen Strafe unterworfen werden?’

Ook is de meening onjuist, dat zij, die de zwaarste misdrijven begingen, eo ipso als onverbeterlijk moeten beschouwd worden. Noemde een Oostenrijksch gevangenis-directeur de ‘levenslangen’ ‘die besten Elemente im Strafvollzug’, een Duitsch collega van dezen getuigt: ‘bis auf ganz seltene Ausnahmen ist die Führung der Lebenslänglichen tadellos, sie bilden zum grossen Teil Stützen der Verwaltung.’

Evenmin is het waar, dat moord een laatste stadium is, waartoe de natuur van crimineelen aanleg langzaam afzakt. Uit een officiëele mededeeling in het Engelsche Lagerhuis bleek, dat van de tusschen 1899-1908 in Engeland en Wales terechtgestelde 156 moordenaars 118 nog nimmer te voren, 21 van hen slechts éénmaal te voren, bestraft waren. De telkens weer recidiveerende dieven blijken voor een groot deel ‘onverbeterlijken’ te zijn, de moordenaars, zij die in aanmerking komen voor dood- of levenslange vrijheidstraf, slechts voor een uiterst gering percentage, gelijk uit het door Liepmann bewerkte materiaal duidelijk wordt. En van dezen blijken dan nog een belangrijk gedeelte zielsziek te zijn of op de grens om het te worden.

Het vrijwel eenstemmig oordeel van deskundigen is, dat na een langen straftijd, van 20 of 30 jaar, verbetering, als zij nog niet ingetreden is, ook niet meer valt te verwachten. En het is de vraag of verdere studie van crimineele anthropologie ons niet ten slotte zal doen inzien, dat de grens tusschen de ontoerekeningsvatbaren en hen, die zelfs na langen straftijd voor betere gevoelens ontoegankelijk bleven, niet scherp meer vol te houden is. Maar het doet er ook niet veel toe, of men die enkele werkelijk onverbeterlijken na een straftijd van 20 jaar of langer, in een gevangenis, in een krankzinnigengesticht of in een inrichting met welken anderen naam ook, opgesloten houdt.

Duidelijk moeten wij ons voor oogen houden, dat onze

zucht naar vergelding na zoo lang tijdsverloop als voldaan is te beschouwen. Wat daarna nog komt, moet zuiver maatregel tot *beveiliging* zijn; niets anders.

Wij keeren tot de doodstraf terug. Zoowel hier als bij de onvoorwaardelijke veroordeeling tot levenslange vrijheidstraf stelt de maatschappij zich op een standpunt, waar haar plaats niet is. Daarom behandelden wij ze te samen. De hoofdtrek in onze strafrechtelijke repressie moet overeenkomen met geheel den aard van onze menschelijke natuur: betrekkelijkheid, vergankelijkheid. Ook de grens tusschen misdrijf en niet-misdrijf is een betrekkelijke, min of meer willekeurige. De overgang van het zelfs ethisch geoorloofde tot het door de strafwet verbodene is een geleidelijke, zoo ook de overgang van het misdrijf, waartegen niet tot dat, waartegen wèl de doodstraf bedreigd wordt. Daarmede verdraagt zich kwalijk een straf, die het meest absolute karakter draagt, dat aan een menschelijke handeling kan toegekend worden.

* * *

'Men moet beseffen, wat het is, dat de Staat, de Overheid, in vollen ernst en rust de menschen ter dood brengt,' zeide Prof. G.A. van Hamel in de Tweede Kamer, toen van uit de rechterzijde weer stemmen waren opgegaan tot wederinvoering van de doodstraf. Om tot het besef te komen, wat dat is, kan misschien een fragment uit het verslag eener geheel normaal verloopen executie, zooals we dat vinden in de wetenschappelijke 'Revue de droit pénal et de criminologie' ons van dienst zijn.[1)]

'.... L'aumonier sort à son tour du fourgon. Il est livide. Un crucifix à la main, il se tourne vers R. qui descend le dernier et que l'on distingue avec peine, tellement il est petit. On dirait un enfant.

[Inderdaad is de jonge delinquent 22 jaar en heeft verscheidene inbraken op zijn geweten. Bij één daarvan, in een hut, wordt hij door de bewoners, man en vrouw, betrapt en schiet ze dood.]

'On pousse cette pauvre loque sur la planche. L'aumonier

1) Bruxelles. 1910. p. 193 v.

l'embrasse encore et l'on a l'impression que le prêtre va être atteint par la chute du couperet. R., projeté sous la lunette, heurte de la tête un des montants de la guillotine.

Un aide tire sur les oreilles. Deibler élève la main. On entend le bruit sourd que ferait un marteau-pilon. La tête tombe dans le récipient en tôle et du sang jaillit sur les mains du bourreau et des aides.

La foule dont l'attitude jusqu'à ce moment avait été révoltante pousse un cri de joie formidable.'

Aldus het sober, onopgesmukt verhaal van een daad der 'Goddelijke' gerechtigheid!

Wij zullen het hierbij laten.

Al wat aan deze moorden van overheidswege zoo vaak een nog bijzonder gruwelijk karakter geeft, de aanvankelijke mislukking van de terechtstelling, een worsteling van het slachtoffer met zijn beulen, een langdurig uitstel der executie, omdat het slachtoffer te voren nog moet bevallen, geopereerd of geneeskundig behandeld moet worden, dat alles zullen wij verder met stilzwijgen voorbijgaan. De in haar soberen eenvoud vaak zoo aangrijpende beschrijvingen, die groote kunstenaars ons van terechtstellingen gegeven hebben, - wij herinneren aan Zola, aan Turgeniew, die de executie van Troppmann bijwoonde - wij zullen ze niet te hulp roepen om nog duidelijker en feller te doen zien, wàt het is; de toepassing van de doodstraf. Ook zullen wij niet de verschillende wijzen van executie bespreken, noch ook de vraag van openbare of intramurale (binnenmuursche) terechtstelling, die ons diep in de macabre details van dit luguber bedrijf zou voeren. Voldoende moge het zijn, er hier op te wijzen, dat de afschaffing der openbare executie, van ons standpunt bezien, in zekere mate een overwinning is, daar zij de walgelijkheid van deze 'vertooningen' en de liederlijkheid, waartoe zij aanleiding geven, implicite erkent. Dat daardoor echter tevens het bijzonder afschrikkend karakter van de doodstraf, waarvan zoo hoog wordt opgegeven, in het gedrang komt, is duidelijk.

Op één punt moeten wij vóór het scheiden van de markt nog wijzen. De doodstraf eischt in hare toepassing een beul. Dit is eene benaming, die in onze beschaafde samenleving al te onzindelijke, al te onsmakelijke voorstellingen wekt.

Er is dan ook hier en daar een neiging bemerkbaar, om voor dit bedrijf liever den medicus te hulp te roepen. Hij dan zal den ter dood veroordeelde het gif toedienen, de kraan openen, waardoor het giftige gas in diens cel zal binnendringen of op andere aan onze hoogstaande techniek ontleende wijze, den delinquent 'ins Jenseits befördern'. Maar hoe men de dooding ook zal pogen te maskeeren, de, zooals men het in het strafrecht zou noemen, het delict constitueerende handeling wordt van hem verwacht, hem opgedragen. Leent de medicus zich voor zulk werk, zonder dat naar zijn medisch-wetenschappelijke overtuiging de ter dood-brenging van den delinquent geïndiceerd zou zijn, - wat bijvoorbeeld mogelijk zou wezen, indien de uiterste theorieën omtrent rasverbetering, die uitroeiing van alle minderwaardigen mee zouden brengen, gemeengoed mochten zijn geworden - dan is hij niet anders, dan een beul met een academischen graad. En ziet men daartegenover hoe, zooals wel in Rusland is geschied, de eene veroordeelde gratie krijgt als prijs voor zijne executie van een mede-veroordeelde - o.a. de moordenaar van minister Stolypine werd, daar geen beroepsbeul beschikbaar was, op deze wijze geëxecuteerd, - dan vraagt men zich af, waar de grens ligt tusschen deze 'terechtstelling' en een anderen moord.

Een straf, die de medewerking van al- of niet academisch gevormde beulen, met of zonder aanstelling, vereischt, is van ethisch standpunt daarmede reeds veroordeeld.

Toen de onlangs overleden Duitsche dichter en novellist Paul Heyse aangezocht werd voor de deutsche Juristen-Zeitung zijn meening over de doodstraf neer te schrijven, roerde hij ook deze zijde van het probleem aan. 'Immer freilich bleibt es ein peinlicher Gedanke, dass die Hinrichtung eines Menschen in die Hand eines anderen Menschen gelegt werden muss. Doch ist zu hoffen, dass Mittel der Tötung gefunden werden, die die Beteiligung an der Vollstreckung eines Todesurteils auf das geringste Mass zurückführen.' Een halven kolom te voren - het geheele artikel beslaat slechts anderhalven kolom - lezen wij: 'Auch kann der Staat nicht verpflichtet sein... einen rechtschaffenen Menschen zu besolden, der das

freudlose Leben eines Kerkermeisters zu führen hat.'[1)]

En hiermee zijn wij weer bij het uitgangspunt van ons betoog teruggekeerd. Want liever dan Paul Heyse, die zeker als kunstenaar tot de 'führende Geister' van zijn tijd behoord heeft, ervan te verdenken, dat hij het beulsambt nog verdedigbaar, dat van cipier echter al te gruwelijk zou vinden, zien wij in zijn uitspraak een bewijs te meer - Wilamowitz-Möllendorff leverde er ons reeds één - hoe het probleem van de doodstraf ook door intellectueelen van den eersten rang als een Asschepoester behandeld wordt.

Sleur en gewoonte geven terstond een oordeel aan de hand, ook zonder dat nadenken, ernstige overweging noodig wordt geacht.

* * *

Hierin ligt reeds voldoende rechtvaardiging voor dit opstel, dat aan een onoverzienbare hoeveelheid literatuur weer iets heeft toegevoegd. Wel is het probleem der doodstraf in ons land niet actueel. Niettemin of beter gezegd: gedeeltelijk juist dààrom schreven wij deze beschouwingen; want was het hier wèl tot een brandend vraagstuk geworden, dreigde het gevaar van wederinvoering der doodstraf hier te lande, ons volk zou van zelf wel in het geweer komen, en haar den toegang bij ons, zoo goed als in de laatstverloopen 40 jaar blijven ontzeggen. Maar over wat buiten onze grenzen gebeurt, wasschen wij onze handen in onschuld. En dit ten onrechte. Want het is niet een vraag tusschen deze of gene overheid en haar onderdanen. Het is een vraagstuk voor de gansche menschheid. En ook de stelling, waarmee wij ons geweten in slaap trachten te sussen, dat het een vraag zou zijn van opportuniteit, dat de omstandigheden in het eene land de doodstraf konden noodig maken, terwijl zij elders zou kunnen ontbeerd worden, ook dat is, de ervaring heeft het ons geleerd, een fabel gebleken. En al moge de afschaffing van de doodstraf voor koloniale gebieden wegens den aard der bevolking, het voor langdurige opsluiting ongeschikt klimaat eigenaardige moeielijk-

1) l.c. Jahrgang XVI, 1911. No. 1 p. 10, 11.

heden met zich brengen, ook uit het koloniale strafrecht zal de doodstraf het veld hebben te ruimen.

In het vraagstuk der doodstraf staan ethische waarden op het spel, zoo goed als in dat der slavernij. Noch het betrekkelijk geringe aantal van hen, die als slachtoffers van de doodstraf vallen, noch de voorkeur van dezen of genen delinquent voor de doodstraf boven verlies der vrijheid kan haar rechtvaardigen, zoo min als de slavernij gerechtvaardigd wordt door de onloochenbare waarheid, dat zeker een groot aantal slaven een beter lot hadden dan veel proletariërs in onze zoogenaamde vrije maatschappij.

Waar het de afschaffing der slavernij gold, heeft men niet van transigeeren willen weten, ofschoon de verschillen in economische structuur daartoe allicht meer aanleiding zouden gegeven hebben dan welke verschillen ook in ras of temperament, staatsrechtelijken of socialen bouw, die tusschen de verschillende volkeren mochten bestaan, waar het de vraag der afschaffing van de doodstraf betreft.

Voor de afschaffing der slavernij heeft men het tot een bloedigen oorlog laten komen. Tot de afschaffing der doodstraf zal men moeten geraken langs den weg der overtuiging. Overtuiging allereerst daarvan, dat het een vraag is, die, althans binnen hetgeen men gewoon is de beschaafde wereld te noemen, geen landsgrenzen kent. Het geldt niet een betooging tegen het strafrechtelijk regeerbeleid van deze of gene overheid; maar tegen de onverschilligheid of erger, van groote groepen uit de samenleving, op wie de overheid zich bij de handhaving der doodstraf kan beroepen.

De overtuiging van hare volstrekte nuttelоosheid, het besef van hare ethische ongeoorloofdheid moet men niet alleen hun bijbrengen, in wier vaderland het vraagstuk acuut is of binnen kort acuut zal worden, maar ook diengenen, in wier engeren kring het eene definitieve oplossing schijnt gevonden te hebben.

Voorts de overtuiging, dat het probleem verder reikt dan de vraag of een paar honderdtallen misdadigers per jaar er het leven nog zullen afbrengen; dat de afschaffing der doodstraf ook haar invloed zal doen gelden op de eerbiediging van het menschelijk leven in andere verhoudingen. Maar bovenal, dat zij ons zal verlossen van een vorm van rechts-

pleging, waarbij niet hij, die ze ondergaat, maar de samenleving, de menschheid, die ze toepast, de grootste schade lijdt.

Ook van ons land, zoo goed als van elk ander, kan invloed uitgaan om deze overtuigingen ingang te doen vinden. In welken vorm? Dit is een vraag van later zorg. Vooreerst is noodig, dat het vraagstuk wordt gebracht binnen den kring der belangstelling van hen, die tot nog toe meenden, dat het daar boven of daar beneden lag.

Kan dit opstel er toe bijdragen, die belangstelling te wekken, dan heeft het daarmee zijn taak vervuld en zijn bestaansrecht bewezen.

Aan anderen, wier woord meer gezag, wier stem grooter draagkracht heeft, blijft dan de taak, de stemmen, die van hier uit tegen de handhaving der doodstraf opgaan, samen te doen klinken met die, welke over geheel de beschaafde wereld tegen het voortbestaan van dezen gruwel zich verheffen.

H.G. VAN DER VIES.

Novalis' XIII^{de} ‘geestelijk lied’ (Maria-lied I.)

Wie, Moeder, eens u schouwen mocht,
Wordt door verderf nooit overmocht.
Scheiding van u is al zijn grieven:
Met eeuwge drift zal hij u lieven:
Dat gij hem eens zijt goed geweest,
Blijf staêg de hoogste vlucht van zijnen geest.

'k Ben u van harte toegedaan.
Al wat mij schort, ziet gij mij aan.
O Moeder zoet, verhoor mijn smeeken:
Geef mij voor eens een heuchlijk teeken.
Mijn levens éene stut zijt gij:
Eén enkel oogenblik wees mij nabij.

Vaak zag ik u in droomen weêr,
Zoo hartontroerend schoon en teêr.
Het Godskind, op uw armen wakker,
Wou meêlij hebben met den makker, -
Gij echter schonkt mij blik noch acht,
En tradt terug in diepe wolkenpracht.

Wat heb ik tegen u misdaan?
Mijn trouw verlangen roept u aan.
Mijn rusten zijn de bidschabellen
In uw geheiligde kapellen.
O Koningin gebenedijd,
Saam met dit leven neem dit hart mij kwijt.

Gij weet, beminde Koningin,
Hoe 'k onverdeeld uw eigen ben.
Heb ik van af mijn vroegste jaren
In stilte niet uw gunst ervaren?
Toen ik nog nauwlijks denken dorst,
Zoog ik de melk al van uw zaalge borst.

Telkens weêr kwaamt gij naast mij staan,
En kinderblij keek ik u aan;
Uw Kindje stak zijn handjes neder,
Als vond het mij met vreugde weder;
Uw glimlach neeg vol teederheid
En kuste mij - o hemelzoete tijd!

Hoe ver ligt nu dat zalig spel!
Sinds lang werd leed mijn metgezel.
Met droefnis dool ik door het leven.
Wat zoo zeer kwaads heb ik bedreven?
Schuchter beroer ik uwen zoom:
Maak wakker mij uit dees benauwden droom.

Als enkel de onschuld van een kind
Uw aanblik en uw hoede vindt,
Wil mij uit leeftijds banden slaken,
En tot een kind van u mij maken.
Nog steeds woont in mij onontwijd
De liefde en trouw van gouden kindertijd.

P.C. BOUTENS.

Over Anatole France.

III.

Wat zal de houding zijn van hem die zo pessimisties denkt over de menselike natuur, de menselike instellingen, de maatschappij? Zal hij het goede en schone gaan prediken? Maar hij weet immers dat er geen verbetering mogelik is, dat de mens, tans een gorilla, - zij het dan een ‘gorille méditatif’ - over enige eeuwen nog een gorilla zal zijn; hij is het eens met madame Roland, die geen vertrouwen had in een rechtvaardiging door de nakomelingschap, omdat ze niet kon geloven dat de afstammelingen van slechte mensen goede mensen zouden zijn. Als hij schrijft, weet hij dat de gedachte die hij op papier zet, de onvolkomen uiting is van een onvolkomen geest, een uiting trouwens die kans heeft - zó gebrekkig is het menselik woord - geheel anders uitgelegd te worden dan de schrijver bedoelde. Als hij geschiedenis gaat schrijven, weet hij slechts zijn fantasie te zullen uitbeelden; maakt hij kunst, dan objektiveert hij slechts zijn eigen aandoeningen. Zal hij in een rechterlike betrekking gaan? Maar dan zal hij gaan meedoen aan wat hij afkeurt: het helpen in-stand-houden van de maatschappelike orde, d.w.z. de sinds eeuwen geautoriseerde, de door geweld gehandhaafde ongerechtigheid. Zal hij regeringspersoon trachten te worden, lid van een volksvertegenwoordiging? Maar hij weet dat hij als regeringspersoon zal worden wat de andere regeringspersonen zijn, dat macht en politiek hem zullen doen vergeten wat hij eenmaal met geestdrift verdedigde.

Wat blijft er over voor hem die zó denkt, dan zich af te zonderen van de wereld, niet de wetenschap beoefenend, nòch de filosofie, nòch een der schone kunsten, maar vegeterend, zo weinig mogelik denkend, zo veel mogelik 't 'menselike' in zich latende sterven.

Geestig heeft France hen gekritiseerd die, in verband met hun inzicht in de menselike natuur en geest, deze levenshouding menen te moeten aanvaarden.

Zijn vriend Jean bewoont sinds tien jaar een oud vervallen klooster. France gaat hem opzoeken. Jean spreekt van de moderne profeet die beweerd heeft dat wetenschap en verstand de bron zijn van alle menselike ellenden, en dat, om het leven onschuldig en zelfs beminnenswaard te maken, het voldoende is af te zien van gedachte en kennis. Waarom heeft deze profeet zijn theorieën niet in praktijk gebracht? Waarom heeft hij ze alleen in schone taal weergegeven, vergetend dat hij zó doende de kunst met de kunst en de geest met de geest bestreed, en slechts bereikte dat er een overwinning werd behaald ten gunste van kunst en geest? Jean daarentegen heeft de konsekwentie van zijn ideeën aanvaard. Zodra hij tot de overtuiging is gekomen dat denken slecht is en schrijven noodlottig, heeft hij er van afgezien te denken en te schrijven. Hij heeft de ijdelheid ingezien van filosofie en experimentele wetenschap, de kinderachtigheid van de kunsten, de verderfelikheid, in hun uitvloeisels, van handel en industrie, en zich teruggetrokken in deze kloosterruïne. 'Daar ik aan niets meer denk, pijnig ik mij niet meer. Daar ik niet handel, ben ik niet bang kwaad te doen. Ik bebouw zelfs niet mijn tuin, uit vrees een daad te doen waarvan ik de gevolgen niet berekenen kan. Zo doende ben ik volkomen gerust.' Maar France antwoordt hem: 'In jou plaats zou ik niet zo gerust zijn. Je hebt niet volkomen genoeg de kennis, de gedachte en de daad in je onderdrukt om een geoorloofde vrede te genieten. Pas op: leven, hoe ook, is doen. De gevolgen van een wetenschappelike ontdekking of van een uitvinding beangstigen je omdat ze onberekenbaar zijn. Maar de eenvoudigste gedachte, de meest instinktieve daad, heeft ook onberekenbare gevolgen. Je doet het verstand, de wetenschap en de industrie wel veel eer aan, als je gelooft dat zij alleen het net van het lot weven. De onbewuste

krachten maken er ook menige maas van. Kan men de uitwerking voorzien van een steentje dat van een berg valt? Die uitwerking kan voor het lot van de mensheid belangrijker zijn dan de uitgave van het *Novum Organum* of de ontdekking van de electriciteit... In jou plaats zou ik niet gerust zijn. Wie zegt je, mijn vriend, dat je rust in dit met klimop en steenbreek omslingerd klooster, niet een daad is van groter gewicht voor de mensheid dan de ontdekkingen van alle geleerden, en van een in de toekomst werkelik rampzalige uitwerking?

- Dat is niet waarschijnlik.

- Het is niet onmogelik. Je leidt een zonderling leven. Je zegt vreemde dingen, die kunnen worden verzameld en uitgegeven. In zekere omstandigheden zou dat voldoende zijn, om je tegen je wil en zelfs zonder dat je 't wist, de stichter van een godsdienst te maken, met millioenen aanhangers, die, ongelukkig en slecht geworden, in jou naam duizende andere mensen vermoorden.

- Men zou dus moeten sterven om onschuldig en gerust te zijn?

- Pas op: sterven is een daad verrichten van onberekenbare gevolgen.[1)].

Uit dit aardige verhaal blijkt duidelik hoe France denkt over de vlucht uit het leven van de daad.

Gaarne, we zeiden het reeds, haalt hij het woord aan van de homunculus in Faust:

Dieweil ich bin, musz ich auch thätig sein.

Dat is eveneens de konkluzie van Voltaire's *Candide*. Candide bewoont eindelik, na talloze avonturen, een boerderijtje bij Konstantinopel, met zijn vrouw Cunégonde, de optimistiese wijsgeer Pangloss en de pessimistiese wijsgeer Martin. Zij filosoferen veel over het leven, zonder wijzer of gelukkiger te worden. Maar de wijsheid van een grijsaard, die zij toevallig ontmoeten, is beslissend voor hun verder leven. Hij weet niets van de bloedige tonelen die zich afspelen in Konstantinopel, vlak bij hem. Hij bebouwt zijn tuin met zijn kinderen, de arbeid verdrijft de drie grote kwaden:

1) *Le Prieuré*, in: *Le Jardin d'Epicure*, p. 279.

verveling, ondeugd, gebrek. Voortaan is ook Candide overtuigd dat hij zijn tuin moet bebouwen.

'Juist,' zegt Pangloss, 'want, toen de mens in de tuin van Eden werd geplaatst, was dat *ut operaretur eum*, opdat hij die zou bewerken, hetgeen bewijst dat de mens niet is geschapen om te rusten.' 'Laten wij arbeiden en niet redeneren,' zegt ook Martin, 'dat is het enige middel om het leven dragelik te maken.' En allen in de kleine kolonie togen aan het werk.

Il faut cultiver notre jardin. Het is ook France's mening, en zijn gehele leven, gewijd aan het weergeven van zijn gedachten en gevoelens in kunstige vorm, is er de toepassing van.

Het leven is niet mooi? Maak er schoonheid van door kunst. 'De kunstenaar moet het leven liefhebben en ons tonen dat het schoon is. Als hij er niet was, zouden we er aan twijfelen.'[1)]

Zullen we geen geschiedenis schrijven, omdat geschiedenis geen wetenschap maar een kunst is? France geeft het antwoord op die vraag in zijn artikel over een geschrift van Louis Bourdeau: *L'Histoire et les historiens*, essai critique sur l'histoire considérée comme science positive.[2)] Bourdeau heeft slechts vertrouwen in statistieken. De toekomstige geschiedschrijvers zullen zich zich vooral bezig houden met het verzamelen en verklaren van statistiese gegevens betreffende feiten van het dageliks leven. Het gehele volk moet bestudeerd worden in zijn werkzaamheid, niet alleen de enkele uitstekenden, niet alleen buitengewone gebeurtenissen. De tijd van de literaire geschiedschrijving is voorbij; die van de wetenschappelike geschiedenis zal beginnen.

Uitstekend, zegt France, laat men gerust de wetenschap van de geschiedenis scheppen. 'Maar ontneem ons niet de bekoorlike en prachtige kunst van een Thucydides, van een Augustin Thierry'... 'Wat mij betreft, als ik tussen de schoonheid en de waarheid moest kiezen, zou ik evenmin aarzelen: ik zou de schoonheid behouden, omdat ik zeker ben dat deze een hogere en diepere waarheid bevat dan de waarheid zelf'... 'Waarom de verhalende geschiedenis te

1) *Le Jardin d'Epicure*, p. 33.
2) *Les Torts de l'Histoire*, in *La Vie littéraire*, II, p. 115.

vervangen door de statistiese? Dat is een roos door een aardappel vervangen! Kunnen we dan niet tegelijk hebben èn de bloemen van de poëzie èn die voedzame wortels die de geesten geleerd maken, zoals de voortreffelike Lancelot zei?'... 'De oude geschiedschrijving is een kunst; daarom heeft zij, in haar schoonheid, een geestelike en ideale waarheid die zich ver verheft boven alle materiële en tastbare waarheden van de wetenschappen die op louter waarneming berusten: zij schildert de mens en de menselike hartstochten.'

Aldus de toekomstige biograaf van Jeanne d'Arc. We zagen hoe abbé Coignard over de wetenschap dacht en over de wetenschappelike instrumenten vooral. Nieuwe schijn, nieuwe illuzie, ziedaar alles wat de wetenschap brengt. Onze betrekkingen met de natuur nemen toe, maar onze onkunde wordt niet geringer.

Wilt ge de tegenhanger kennen van de boutade, die leven geeft aan de gestalte van de merkwaardige priester? Open deel II van *La Vie littéraire* en lees het artikel over *La Grande Encyclopédie*[1]:,.. 'De kring der menselike kennis heeft zich sinds een halve eeuw wonderbaarlik verwijd. Onze blik ziet verschijnselen die men vóór ons niet vermoedde...' Daarop volgt een verheerliking van de astronomie en haar vondsten, van de chemie, de fysiologie, de taalwetenschap, de bacteriologie, de chirurgie enz. Deze woorden klinken anders dan die van Coignard. Moeten we hieruit besluiten dat France zichzelf tegenspreekt? Wel neen. Wie ziet niet in de pessimistiese uitspraak van Coignard een geestige overdrijving van wat wij allen menen, nl. dat de vooruitgang der wetenschap de wetenschappelike raadselen eerder heeft doen toe- dan afnemen. Maar dit belet ons niet bewonderende verbazing te gevoelen over al wat de wetenschap, vooral in de laatste eeuw, heeft weten voort te brengen.

'Laten wij niet te veel kwaad spreken van de wetenschap. Laten wij vooral de gedachte niet wantrouwen. Laten wij, wel verre van haar aan onze moraal te onderwerpen, aan háár onderwerpen alles wat niet van haar is. De gedachte

1). *La Vie littéraire*, II, p. 94.

is de ganse mens. Pascal heeft het gezegd: Onze ganse waardigheid bestaat in de gedachte. Laten wij daarom ons best doen goed te denken. Dat is het grondbeginsel van de moraal.'

Ik vind deze uitspraak in het artikel dat France wijdde aan Bourget's roman *Le Disciple* en Brunetière's kritiek daarover in de *Revue des deux Mondes*[1]. Is de oude geleerde Adrien Sixte verantwoordelik voor het noodlottig drama van verleiding en dood, dat zich heeft afgespeeld op het kasteel in Auvergne? De geleerde Sixte, de 'franse Spencer', de vermetele determinist, wiens *Anatomie de la volonté*, wiens *Théorie des passions* en *Psychologie de Dieu* opschudding hebben verwekt in de wetenschappelike wereld en daarbuiten, leeft rustig met zijn huishoudster in een eenzame straat van Parijs, zonder acht te slaan op de beschuldiging gevaarlik te zijn voor de zedelikheid, een beschuldiging die in verscheiden kritieken van zijn werken wordt geuit. Hij wordt opgeschrikt uit zijn rust door de tijding dat Robert Greslou, een jonge man, van twee-en-twintig jaar, wiens lievelingsboeken die van Sixte waren, een adellik meisje heeft vergiftigd, bij wier broertje hij goeverneur was. In de gevangenis schrijft Robert Greslou een verhandeling over zijn leven, bestemd voor zijn meester Adrien Sixte. 't Blijkt dat hij 't meisje niet vermoord heeft, dat zij zichzelf vergiftigd heeft, maar dat wèl de deterministiese ideeën van Sixte over goed en kwaad, zijn beschouwingen over experimentele psychologie, hebben meegewerkt Robert Greslou te maken wat hij geworden is.

Deze geschiedenis, en daarna de dood van Robert, - hij wordt vrijgesproken door de rechtbank, maar doodgeschoten door een oudere broeder van het verleide meisje - doen de geleerde nadenken over de invloed van zijn ideeën, en vooral de zedelike onmacht ervan. Als zijn leerling in de gevangenis zijn troost inroept, kan hij niets voor hem doen. Het determinisme van Sixte kan niets brengen aan de smekeling, geen verwijt en geen steun. Hij die eenmaal geschreven heeft: 'Er is geen mysterie, er is slechts on-

1) A propos du *Disciple* de M. Paul Bourget, *Revue des deux Mondes*, van 1 Julie 1889.

wetendheid', kan natuurlik de jongeling ook niet de troost van het hiernamaals geven. Die onmacht doet de oude geleerde pijnlik aan.

Als men *Le Disciple* aandachtig leest, treft het dat de ideeën van Adrien Sixte slechts één van de faktoren geweest zijn in de ontwikkeling van het karakter van Robert Greslou. De boeken van Sixte hebben hem liefde voor experimentele psychologie gegeven, maar 't is niet de schuld van de meester, dat de leerling experimenteert op een lief meisje, 't is de schuld van zijn oorspronkelik karakter, van zijn opvoeding. De hartstocht voor het geestelik leven, voor het leven van de gedachte, weerhoudt Robert Greslou, als zijn zinnelike begeerte bevredigd is, met Charlotte de Jussat zelfmoord te plegen. Mag men Sixte verantwoordelik stellen voor die daad, die het tragies einde van het boek veroorzaakt?

Het meisje scheldt Robert een lafaard, en gaat alléén de dood in.

Het grootste gedeelte van *Le Disciple* wordt ingenomen door de Memorie die Robert in de gevangenis over zichzelf schrijft en die hij aan Adrien Sixte zendt: 'Confession d'un jeune homme d'aujourd'hui.'

Het is zeker wel de grootste fout van deze merkwaardige roman, dat in die Bekentenis de tweeëntwintigjarige jongeling zichzelf ontleedt met een psychologies inzicht en een kunstenaarschap, die men voortdurend voelt van Paul Bourget zèlf te zijn. Maar wat ons hier bezig houdt is niet de artistieke waarde van de roman, doch de polemiek die hij heeft uitgelokt over de zedelike verantwoordelikheid van de geleerde. In zijn zoëven genoemd artikel over *Le Disciple* heeft Brunetière geschreven: 'Telkenmale als een leer langs logies-konsekwente weg tenslotte de grondslagen waarop de maatschappij berust op losse schroeven stelt, is het een dwaalleer, twijfel er niet aan; en de grootte van de dwaling zal gemeten worden naar de ernst van het kwaad, dat zij in staat is aan de maatschappij te berokkenen.' 'De wetenschappen zijn vergankelik, over vijfhonderd jaar zal men verbaasd staan dat wij aan die van nu hebben kunnen geloven. Maar over vijfhonderd jaar, over tienduizend jaar, zal de maatschappij nog steeds bestaan, of... de mens zal van de aarde verdwenen zijn.' Wie zó schrijft, moet wèl

overtuigd zijn van de voortreffelikheid, de onaantastbaarheid van de maatschappelike grondslagen.

Hij bedenkt niet, zegt France in zijn artikel getiteld *La Morale et la Science*[1], dat het onmogelik is te beslissen of een leer, die tans in zijn eerste gevolgen noodlottig is, morgen niet in ruime mate wèldoende zal zijn.

'Alle ideeën, waarop tans de maatschappij berust, zijn omverwerpend geweest vóór ze beschermend werden, en in naam van de maatschappelike belangen die de heer Brunetière aanhaalt, zijn alle voorschriften van verdraagzaamheid en menselikheid lange tijd bestreden.'

Vrijheid van gedachte wil France. Hij weet maar al te goed dat het niet aan ons staat te richten over de toekomst. 'Niets schijnt onzedeliker dan de moraal van de toekomst.' Er is in dit gehele artikel een toon van beslistheid, van ernst, van geloof, een France openbarend die we nauweliks te voren kenden, een toon die we later zullen terugvinden in zijn socialistiese redevoeringen. 'Wij moeten alle leerstelsels zich vrij laten uitspreken, wij moeten nooit tegen hen de kleine huisgoden ophitsen die onze haardsteden bewaken. Wij moeten nooit de zuivere gedachte van goddeloosheid beschuldigen. Wij moeten nooit zeggen dat zij onzedelik is, want zij zweeft boven elke moraal. Wij moeten haar vooral nooit beschuldigen omdat ze onbekende dingen brengt. De metafyzicus is de bouwmeester van de zedelike wereld. Hij ontwerpt grootse plannen waarnaar men misschien eenmaal zal bouwen. Waarom moeten zijn plannen overeenstemmen met het type van onze tegenwoordige woningen, paleizen of krotten?'

In hetzelfde artikel van France staat een merkwaardige zin, die veel wat kontradiktie of inkonsekwentie in zijn ideeën lijkt, doet begrijpen of vergeven.

Bij het lijk van Robert Greslou buigt Adrien Sixte het hoofd, weent, en... bidt. Zijn hart is niet deterministies. 'Wat moeten we hiervan denken?' vraagt France. 'Wel, dat het hart nooit geheel-en-al filosofies is en dat het licht geneigd is de waarheden te verwerpen waaraan onze geest hardnekkig vasthoudt.'

1) *La Vie littéraire* III, p. 54.

Het hart, het gemoed, speelt inderdaad een belangrijke rol in de ideeën van France. Het heeft bijgedragen tot zijn optreden in de Affaire, en zeer zeker ook tot zijn socialist-worden.

Hoe openbaart zich het socialisme van France? In zijn liefde voor het proletariaat, dat hij heeft leren waarderen tijdens de Dreyfus-kampagne, toen een groot gedeelte ervan mee streed met de 'intellectuels'. De handwerksman heeft zijn innigste sympathie. De kunstenaar en de handwerksman werken beide aan hetzelfde prachtige werk: 'zij wedijveren de menselike woning aangenaam en dierbaar voor ons te maken, een bekoorlik en voornaam uiterlik te geven aan het huis, de stad, de tuin.'[1)] De handwerksman die de ronding van een beker heeft gevonden of de doorzichtigheid van een email, is voor hem de confrater van de kunstenaar die de lijnen van een beeld heeft bedacht of de kleuren van een schilderij heeft gekozen. - Het socialisme zal de internationale vrede brengen. Herhaaldelik heeft France de laatste jaren die mening uitgesproken, onlangs nog in zijn rede in de 'Fabian Society': 'le seul socialisme organisé internationalement est capable d'entraver les efforts des partis belliqueux.'[2)] - Heftig heeft hij het verbond gekritiseerd tussen Frankrijk en Rusland, dat zijn vrijheidlievende kinderen vermoordt en met Frans geld een oorlog tegen Japan begon.[3)] Ook ten gunste van Armenië en Macedonië treedt hij op.[4)] Verhinderen de kristenvolken de moorden die de Turken bedrijven? Volstrekt niet. Hun woord tot de Sultan is: 'Je mag doden, als je maar betaalt.' -

Hoe France de tegenwoordige maatschappij beschouwt, blijkt niet alleen uit zijn redevoeringen, maar uit tal van bladzijden die hij sinds de Affaire schreef, niet het minst uit *L'Ile des Pingouins*, een satiries-komies heldendicht à la Rabelais en à la Swift, dat in proza de geschiedenis van het pinguïnenvolk beschrijft. In het laatste gedeelte, dat de moderne tijden behandelt, zien we professor Obnubile de oceaan oversteken naar Nieuw-Atlantis om de vredes-

1) Uit een rede van 14 April 1900 (te vinden in: *Vers les temps meilleurs*).
2) De volledige rede is opgenomen in *L'Humanité* van 13 Des. 1913.
3) O.a. in een rede van 18 Maart 1905.
4) Zie o.a. zijn redevoeringen van 18 Maart, 7 Mei en 21 Mei 1903.

ideeën in dat grote demokratiese land te bestuderen. Het blijkt dat hij bij een zakenvolk is te recht gekomen, dat, zodra een van zijn industrieën haar produkten niet van de hand weet te doen, door een oorlog daarvoor nieuwe markten opent. Ziehier een klein fragment van de beschrijving der parlementzitting die Obnubile bijwoont:

'Op dat ogenblik besteeg een dikke man, die in het midden van de vergadering zetelde, het spreekgestoelte:

- Ik eis, zeide hij, een oorlog tegen de regering van de Smaragdrepubliek, die onbeschaamd aan onze varkens de hegemonie van de hammen en worsten op alle markten ter wereld betwist.
- Wat is dat voor 'n wetgever? vroeg doctor Obnubile.
- Het is een varkenskoopman.
- Is niemand er tegen? zei de president. Ik breng het voorstel in stemming.

Tot de oorlog tegen de smaragdrepubliek werd besloten door handopsteken met een zeer grote meerderheid.

Wat? zei Obnubile tot de tolk, hebben jullie zó snel en zó onverschillig tot een oorlog besloten?

- O, 't is een onbetekenende oorlog, die nauweliks acht millioen dollar zal kosten.
- En menselevens.
- De menselevens zijn in de acht millioen dollar begrepen.[1)]

Van moderne regeringen denkt France weinig goeds, zelfs van regeringen met socialistiese ministers. 'Men stelde aan het hoofd van het ministerie van Openbare Werken een socialist, Fortuné Lapersonne. Het was toen een van de plechtigste, strengste, ik durf zeggen verschrikkelikste en wreedste gewoonten van de politiek, in ieder ministerie dat bestemd was om het socialisme te bestrijden, een lid van de socialistiese partij te benoemen, opdat de vijanden van fortuin en eigendom tot hun schande en leed werden getroffen door een der hunnen en zij niet konden bijeenkomen zonder met hun oog hem te zoeken die hen de volgende dag zou kastijden. Men zou niets moeten begrijpen van het menselik hart om te menen dat het moeilik was een socialist te

1) *L'Ile des Pingouins*, p. 179.

vinden om dit ambt te vervullen'...[1] Ook op een andere plaats in het boek[2] wordt de wonderlike verschijning van een socialist-minister in een burgerlik ministerie gehekeld.

France behoort, evenals Renan, tot de geesten die gaarne peinzen over de toekomst, de verre en de meer nabije. In de *Jardin d'Epicure* vindt men reeds van die wetenschappelike profetieën. Langelier uit *Sur la Pierre blanche* meent dat de exacte wetenschappen reeds veel exacte profetieën veroorloven. Zullen eenmaal zon en sterren uitdoven? Wat kan dat het algemene leven schelen, zolang de oneindig kleine elementen die het samenstellen, de kracht behouden die de werelden schept en ontbindt? Alles herhaalt zich, alles wat was zal weer zijn. 'De werelden zullen herleven. Zij zullen herleven om te sterven. Leven en dood zullen elkaar eeuwig opvolgen. In de eindeloosheid van tijd en ruimte zullen alle mogelike kombinaties verwezenlikt worden en wij zullen ons weer terugvinden gezeten aan de rand van het verwoeste Forum. Maar daar wij niet zullen weten dat wij 't zijn, zullen wij het niet zijn.'

Zo beredeneert Langelier eveneens verstandelik de komst van de kollektivistiese maatschappij. De vormen van arbeid veranderen; op de slavernij is de lijfeigenschap gevolgd, op de lijfeigenschap het loonstelsel. Welke vorm zal het kapitaal vervangen? Wie het heden en het verleden bestudeert, moet geloven, dat het 't kollektivisme zal zijn.[3]

Het kollektivisme, het gemeenschappelik bezit - aldus zegt France herhaaldelik - dat men ducht als een monster in de verte, omringt ons reeds onder duizend bekende vormen. Lucht en licht, prachtige bossen, wegen, rivieren, bibliotheken, museums, behoren nù reeds aan allen. Men schrikt op als de komst van het gemeenschappelik bezit voorspeld wordt, en men geniet nù reeds van de voordelen die het verschaft.

Het schoonst heeft France zich uitgesproken over de blijde wereld die mogelik is, in het lange gesprek dat hij Bergeret laat houden met diens dochter Pauline op een nieuwjaarsdagwandeling.[4] Over de aalmoes, over de waarachtige barmhartig-

1) *L'Ile des Pingouins*, p. 346.
2) P. 308.
3) *Sur la Pierre blanche*, p. 192.
4) *M. Bergeret à Paris*, p. 236.

heid, over de mogelikheid dat eenmaal het leed dat voortkomt uit de maatschappelike onrechtvaardigheid zal verdwijnen, over de bevrijding van de werkman, over het gemeenschappelik bezit, spreekt Bergeret, in welluidende bezielde taal, het treffendst pleidooi voor het socialisme uit dat men zich denken kan. Ziehier een enkel citaat:

'De ware barmhartigheid is de gave der werken van ieder aan allen, het is de schone goedheid, het sierlik gebaar van de ziel die zich buigt als een vaas vol kostbare nardus en die zich in weldaden uitstort, het is Michel Angelo die de Sixtijnse kapel schildert of de afgevaardigden van de Nationale Vergadering in de nacht van de vierde Augustus; het is de gave verspreid in blijde weeldrigheid, het geld dat vloeit vermengd met liefde en gedachte. Wij hebben niets in eigendom als onszelf. Men geeft werkelik slechts als men zijn werk geeft, zijn ziel, zijn geest. En dit prachtige offer van zijn ganse wezen aan alle mensen verrijkt de schenker evenzeer als de gemeenschap'.

France zou geen kunstenaar zijn, die de konkrete dingen lief heeft, die zijn verbeeldingen objektiveert in schone vormen, als hij niet getracht had zich zo'n kollektivistiese toekomstmaatschappij in werking voor te stellen. *Sur la Pierre blanche* geeft ons die voorstelling als de droom van een aristokraat die in zijn jeugd een socialist als leermeester gehad heeft.[1)] De toekomstmaatschappij van France is naïef en onwaarschijnlik, als alle dergelijke utopieën. Hij schept zijn staat van over vier eeuwen met voorstellingen van nù. Onze tijd staat in het teken van electriciteit en vliegerij, maar in welk teken zal de maatschappij over vier eeuwen staan? Welke wondere, tans nog onbekende krachten zullen dan in werking gesteld zijn van het maatschappelik leven, en daarin een verbijsterende omkeer teweeg gebracht hebben?

In de 'cité future' van France zijn hebzuchtige intellektuelen, die zich luchtmachines van zestig paardekracht laten geven, en onmetelike parken; er zijn eveneens gevaarlike anarchisten, die alles vernietigen willen, meest scheikundigen of professoren in de letteren. De vrouwen dragen dezelfde kleren als de mannen; ze hebben kort haar en een vrijmoe-

1) *Sur la Pierre blanche*, p. 249.

dige jongensachtige blik, maar... de droom eindigt met een doodgewone flirt, die toont dat het ‘ewig weibliche’ over vier eeuwen niet verdwenen zal zijn!

Wat ook veranderen moge, schijnt France te willen zeggen, de menselike natuur niet of altans heel weinig.

Onmiddellik nadat Hippolyte Dufresne zijn droom heeft voorgelezen, horen we Joséphin Leclerc zeggen: ‘Het is niet waarschijnlik dat de toekomst zo is als je die gezien hebt... Het kollektivisme aan 't bewind zou heel iets anders zijn dan men zich verbeeldt. Wie heeft ook weer gezegd, terugdenkend aan de tijd van Konstantijn en de overwinningen van de Kerk: Het kristendom triumfeert, maar het triumfeert op de voorwaarden die het leven aan alle politieke en godsdienstige partijen stelt. Alle, hoe ze ook zijn, veranderen zó volkomen in de strijd, dat ze na de overwinning, slechts hun naam en enige symbolen van hun verloren gedachte behouden.’[1)]

Het einde van *L' Ile des Pingouins* toont ons een ander toekomstbeeld. De enorme trust-stad wordt vernield door anarchisten. De beschaving verdween, een woestenij bleef over van het land dat eenmaal millioenen voedde. Dan komen er jagers- en herdersvolken, er ontstaan dorpen en steden, en tenslotte ziet men weer verrijzen... een enorme trust-stad... Alles wat was, zal weer zijn.

Merkwaardig is 't dat in laatstgenoemde toekomstschildering France de kollektivistiese maatschappijvorm geheel verwaarloost! Twijfel aan eigen gedachten en verbeeldingen verlaat ook de socialist France niet, zoals men bemerkt. De twijfel, en de daaruit voortvloeiende schijnbare inkonsekwentie, is een kenmerkend bestanddeel van zijn geestelik wezen.

De man die Jérôme Coignard en Bergeret zulke omverwerpende ideeën over het militarisme laat uitspreken, diezelfde man heeft in *Le Temps* van 18 Julie 1886 een geestdriftig artikel geschreven over de revue van 14 Julie, waarin o.a. deze zinnen voorkomen: ‘Depuis, elle (l'armée) a été l'agent le plus puissant de la civilisation et du progrès...’ ‘Plus j'y songe, et moins j'ose souhaiter la fin de la guerre.

1) Hetzelfde heeft France gezegd in zijn rede bij de onthulling van het standbeeld van Ernest Renan (opgenomen in *Vers les temps meilleurs*).

J'aurais peur qu'en disparaissant, cette grande et terrible puissance n'emportât avec elle les vertus qu'elle a fait naître et sur lesquelles tout notre édifice social repose encore aujourd'hui...' 'Supprimez les vertus militaires, et toute la société civile s'écroule.' Het artikel eindigt met de juichkreet: 'Vive l'armée!' - Diezelfde man heeft een wèlgemeend komplimentje gegeven aan zekere kolonel, die bevolen had *Le Cavalier Miserey* van Abel Hermant, een naturalistiese roman met imbeciele officier-figuren, op de mesthoop te doen verbranden. 'Il faut que l'écrivain puisse tout dire, mais il ne saurait lui être permis de tout dire de toute manière, en toute circonstance et à toutes sortes de personnes... Il est tenu de toucher avec respect aux choses sacrées. Et, s'il y a dans la société humaine, du consentement de tous, une chose sacrée, c'est l'armée.'[1)]

Ter verklaring van deze zonderlinge kontradikties moet in de eerste plaats worden opgemerkt, dat omstreeks 1890, waarschijnlik door de strijd met Brunetière over *Le Disciple*, France zich stelliger bewust is geworden van zijn waarachtige innigste wezen; dat eigenschappen die aanwezig waren doch bijna voortdurend sluimerden, tóén ontwaakt zijn tot krachtig leven: anti-dogmatisme, anti-katholicisme, inzicht in de gebrekkelikheid van de mens en de maatschappelike instellingen. *Les Opinions de M. Jérôme Coignard* zijn geschreven na 1890. Tot feller gloed zouden die gevoelens worden aangewakkerd door de stormwind der Affaire.

De twijfel - we zagen het reeds - is evenwel ook voortdurend aanwezig bij de latere France. Ze komt dikwels voort uit de antinomie tussen gevoel en verstand.

Reeds Jérôme Coignard klaagt daarover; hij schrijft er zijn inkonsekwenties aan toe, maar tegelijk zingt hij de lof van het gemoed, zonder welks hulp elke daad onvruchtbaar blijft.

'Il est vrai: ma raison me le dit chaque jour; mais la raison n'est pas ce qui règle l'amour,' zegt de Misanthrope. 'Le coeur a ses raisons, que la raison ne connaît point; on le sait en mille choses,' aldus Pascal in zijn *Pensées*. Hoe verstandelik we ook mogen zijn, er komen ogenblikken dat al onze redeneringen uiteenspatten als een kunstig-geblazen

1) *La Vie littéraire*, I, p. 80.

zeepbel. Maar ook kan plotseling het nuchtere verstand als een kille wind komen blazen tegen onze warme vervoeringen.

De antinomie kan tragies zijn, maar een komies effekt teweeg brengen kan ze ook. Dat hangt van de omstandigheden af. De tragiek in *Le Misanthrope* komt eruit voort; we hebben medelijden met die eerlike kerel, die op zo'n koket weeuwtje moest verlieven en voor wie die liefde een voortdurende marteling is. De tegenstelling tussen de Don Quichotte en de Sancho Pança in Tartarin's natuur is lachwekkend, omdat de hele natuur van Tartarin lachwekkend is. Fijn-geestig wordt die tegenstelling bij Bergeret. Bergeret is pessimist, maar hij is vooral pessimist als 't hem niet meeloopt, en dat is zeer menselik. Als zijn vrouw hem bedrogen heeft met zijn lievelingsleerling Roux, kan hij niet nalaten zijn nieuwe lievelingsleerling Goubin zijn ontevredenheid over het aardse leven mede te delen. Het leven, zoals het zich vertoont op de aarde, moet een ziekelik produkt zijn, een melaatsheid, iets walgliks, dat niet wordt gevonden op een gezonde, wèl-ingerichte ster. ‘Dat is een bemoedigende, troostvolle gedachte. Want het doet leed te bedenken dat al die zonnen die branden boven ons hoofd planeten verwarmen, die even ellendig zijn als de onze en dat het heelal eindeloos het lijden en de lelikheid vermenigvuldigt.[1)]’ Maar, als dezelfde Bergeret tot hoogleraar benoemd is en de avond van zijn benoeming wandelt met Goubin, wijst hij deze aan de schitterende sterrenhemel een rode ster in de Tweelingen: Mars. Hij zou de bewoners van die planeet gaarne aan het werk willen zien. Goubin verwondert zich, heeft zijn ‘cher maître’ niet onlangs gezegd... De ‘cher maître’ antwoordt: ‘Men heeft enige reden om te veronderstellen dat al die zonnen, die u aan de hemel ziet schitteren, het leven en de gedachte verlichten en verwarmen. Zelfs op de aarde vertoont het leven zich soms onder een aangename vorm, en denken is goddelik. Ik zou graag die zuster van de aarde willen kennen, die in de fijne ether drijft tegenover de zon. Zij is onze buur, wij zijn slechts veertien millioen mijlen van haar verwijderd, een zeer geringe hemelse afstand. Ik wou graag weten of op de planeet Mars de levende

1) *Le Mannequin d'osier*, p. 254.

lichamen schoner zijn dan op de aarde, en de geesten ruimer.'[1)]

Zo sprak Bergeret toen hij tot professor benoemd was. Hij was een wijs man, maar hij was mens.

Bergeret is een hevig vijand van de aalmoes. Op de nieuwjaarswandeling met zijn dochter, die ik zoëven aanhaalde, spreekt hij er een felle en schone satire tegen uit. Maar hij aarzelt geen ogenblik Pauline een dix-sous-stukje te vragen voor een bedelaar die zijn weg verspert. 'Le bras allongé d'un misérable est une barrière que je ne saurais franchir. Donne à ce truand. C'est pardonnable. Il ne faut pas s'exagérer le mal qu'on fait.'

't Ondeugende vraagtekentje, 't kwelduiveltje van de twijfel, verschijnt onophoudelik voor France's geest. Als zijn verstand en gemoed beide de verrukkelike *cité future* bouwen, spreekt het kaboutertje hem toe:

En de menselike natuur? Gij beoordeelde die zo pessimisties. Zal die gorilla, de 'gorille méditatif', werkelik in staat blijken zo'n ideaalmaatschappij te vormen? Wat weet ge er eigenlik van? Had Paulus ooit kunnen denken dat zijn ideeën zulk een toekomst zouden hebben? Hoe zal 't kollektivisties idee zich vervormen in de loop der jaren? Zijn er nu niet reeds socialistiese ministers?

Velen kennen de twijfel niet: dogmatici, gelovigen, en kleine bekrompen geesten. France denkt als Montaigne: 'Le doute est un mol oreiller pour une tête bien faite.' Hij is te veelzijdig, te veel begrijpend, te veel wetend, hij ziet te veel de keerzijde, alle kanten der dingen, om niet te twijfelen. Herhaaldelik heeft France de twijfel geroemd, hetzij hyperbolies-ironies, hetzij ernstig-betogend. 'On ne douta point parce qu'on désirait que Pyrot fût coupable et qu'on croit ce qu'on désire, et parce qu'enfin la faculté de douter est rare parmi les hommes: un très petit nombre d'esprits en portent en eux les germes, qui ne se développent pas sans culture.'[2)]

Aan het banket der Rabelaisants, dat hij presideerde 21 Maart 1912, verheerlikte hij de twijfel in zijn apologie van het pantagruelisme: 'Wanneer men de geschiedenis der

1) *L'Anneau d'améthyste*, p. 236.
2) *L'Ile des Pingouins*, p. 244.

twijfel bestudeert, bemerkt men dat zo de mensen elkaar onophoudelik vermoordden in de loop der eeuwen, dit vooral geschiedde omdat ze de twijfel niet kenden. De twijfel is vrede, zachtheid, lankmoedigheid, het is de bron van alles, de vreugdebron...' Maar hij stelt niet voor van de twijfel een artikel des geloofs te maken en de gelovigen te vervolgen in naam van de twijfel. 'Dat zou geen pantagruelisme zijn. Laten wij zelfs aan de twijfel twijfelen!' Maar er zijn omstandigheden dat men geloven moet, er zijn tijden dat daden vereist worden. Wij moeten meehelpen het door stormen geteisterde schip te besturen, zoals broeder Jean uit Rabelais. 'Twijfelende zullen we geloven, en gelovende zullen we twijfelen.'

In de voorrede van deel III van *La Vie littéraire* klinkt een enigszins andere toon. Daar verdedigt hij zich tegen de beschuldiging een doctrinair aanhanger van Pyrrho te zijn en beweert bevreesd te zijn voor die twee ontzettend onvruchtbare woorden: 'Ik twijfel.' Hij heeft willen geloven, hij héeft geloofd aan... men glimlache niet!... 'aan de betrekkelikheid der dingen en de opeenvolging der verschijnselen.'

France zelf zal niet boos kijken als men hem op tegenspraak van vroegere uitingen, op inkonsekwenties betrapt. Niets is menseliker, dus in zijn ogen natuurliker en vergeefliker. In diezelfde rede op het Rabelais-banket heeft hij 't nog gezegd. 'Wat mij betreft, mijne heren, ik zou mij erg vervelen en mijn eigen konversatie ontvluchten, als ik 't altijd met mijzelf eens was; gelukkig is dat volstrekt niet zo en spreek ik mij van tijd tot tijd tegen. Geloof mij: het is goed zichzelf van tijd tot tijd tegen te spreken, al ware 't slechts uit heilzaam tijdverdrijf en om te leren tegenspraak te verdragen als die van anderen komt. En bovendien heeft hij die zichzelf tegenspreekt meer kans dan een ander soms ware dingen te zeggen, als die er tenminste zijn in de wereld.'

In de voorafgaande bladzijden hebben we vooral getracht de ideeën van France te ontleden. Dat het mogelik is zo lang daarover te spreken, is reeds een bewijs - dunkt ons - van de belangrijke plaats die deze in het werk van de kunstenaar innemen. Geen andere literaire kunstenaar

mengt zo voortdurend zijn gedachten over mens en leven, maatschappij en wetenschap, door zijn letterkundige arbeid; bij geen kunstenaar kunnen we die ideeën zo gemakkelik uit zijn romantiese arbeid losmaken. Is het niet eigenaardigtekenend dat de rode boekjes, getiteld *Opinions sociales*,[1] voor een groot deel bestaan uit opinies van een romanfiguur, Monsieur Bergeret?

Nieuw zijn de gedachten van France meestal niet. Het prototype ervan vinden we gewoonlik bij vroegere denkers en tijdgenoten: Montaigne, Voltaire, Leconte de Lisle, Ménard, Renan, Wells. Maar France weet die gedachten in een zo biezondere vorm weer te geven, ze in zulk een nieuw verband te uiten, dat we de onoorspronkelikheid geheel vergeten. Hij heeft trouwens over oorspronkelikheid de ideeën van zijn grote voorvader Molière. 'Je prends mon bien où je le trouve', is ook zijn devies. Niemand van zijn tijdgenoten heeft het Molière kwalik genomen, dat hij zijn situaties niet zelf bedacht, maar ontleende aan Plautus of Antonio Hurtado de Mendoza, aan Scarron of Cyrano de Bergerac. Hij wist de ontleende fragmenten meesterlik te herscheppen tot nieuwe kunst. France denkt en doet als Molière. Een *oratio pro domo* zijn zeker de artikelen die hij in *Lé Temps* schreef over plagiaat en plagiaatbedrijvers,[2] en waarin hij de auteurtjes belachelik maakt die onmiddellik 'houd de dief' roepen, als zij bij een beroemd kollega een situatie ontdekken die zìj menen 'gevonden' te hebben.

De ontleningen van France zullen voor latere filologen 'en mal de thèse' een dankbaar onderwerp blijken te zijn. Reeds tijdens zijn leven wordt er telkens - en ik doe er in dit artikel aan mee - gewezen op de invloed die tal van denkers en dichters op hem uitoefenden, en verschijnen er studies over de bronnen of de waarschijnlike bronnen van zijn werken.

Ik zie de fijn-geestige kop van France, de kop van 'bénédictin narquois', gebogen over zo'n bronnen-sporend artikel, dat getuigt van zijn roem - is hij niet 'entré tout vivant dans l'immortalité? -, ik zie de glimlach van de 'érudit'...

1) In *Bibliothèque socialiste*, 1902.
2) Zie *La Vie littéraire*, IV. *Apologie pour le plagiat*, p. 156 en p. 166.

Hoe zou hij, de in alles belangstellende, niet interessant vinden de ijver waarmede een of ander filoloog zijn werk doorsnuffelt en doorpluist, gissend en missend!

Maar behalve een 'artiste en pensées' is hij ook een schepper van personen, een beschrijver van zeden, van milieux, en diè bespraken wij nog nauweliks.

Het eerst treft de veelzijdigheid van deze kunstenaar. Zijn geest heeft zich belangstellend gekeerd tot de meest verschillende tijdperken der mensheid, tot de meest verscheiden onderwerpen. Tot de blinde heldenzanger Homeros (*Le Chantre de Kymé*), tot de tijd van Kristus' geboorte en prediking, en de eeuwen daarna, toen paganisme en kristendom zich mengden of elkaar bestreden: de liefde van koning Balthasar en Balkis, koningin van Saba (*Balthasar*), de door de nieuwe God ontroerde vrouwen (*Leuconoë*, *la Part de Madeleine; Laeta Acilia*), aristokratiese Romeinen voor wie Jezus en Paulus onbeduidende heethoofden waren *(Le Procurateur de Judée*, *Gallion*), de offers van jeugd en schoonheid die de Galileër vraagt (*Les Noces corinthiennes*), de worsteling van de barbaarse Galliër met de Romeinen *(Komm l'Atrébate)*. Hij schildert het leven van anachoreten en Alexandrijnse geleerden en courtisanes *(Thaïs);* de vriendschap tussen satyrs en kluizenaars *(Amycus et Célestin*), vertelt legenden van heiligen, hoe zij door wondere werken tot de zaligheid kwamen (*Sainte Euphrosine*, *légende des saintes Oliverie et Liberette*), ondeugende 'gauloiseries' (*Le Gab d'Olivier)*, ontroerend-vrome 'fableaux' (*Le Jongleur de Notre-Dame*), en de smarten en verrukkingen van de gelovige aan wie de twijfel en de kennis worden geopenbaard (*L'humaine tragédie*).

Hij beschrijft het leven van Frankrijks beroemde maagd (*Vie de Jeanne d'Arc*). Hij karakteriseert de Italiaanse middeleeuwen en renaissance in verhalen van bloed en passie, maar ook in jolige schildersavonturen (*Histoire de doña Maria d'Avalos et de don Fabricio*, *duc d'Andria; le joyeux Buffalmacco; Farinata Degli Uberti*)*;* de eerste helft van de achttiende eeuw herleeft in de kring van abbé Coignard en diens vrienden en vriendinnen (*La Rôtisserie de la Reine Pédauque*)*;* de Revolutietijd, de dageraad van de vrijheid, de inname van de Bastille, de Terreur, vormen het

kader van menige pittoreske vertelling en roman (*Mémoires d'un volontaire*, *L'Aube*, *Le petit soldat de plomb*, *Les Dieux ont soif*). Napoleon verschijnt (in *Bonaparte à San Miniato*, in *La Muiron*) en de moderne tijden, sociale en politieke gebeurtenissen, vormen het onderwerp van een romancyklus in vier delen (*L'Orme du mail*, *Le Mannequin d'osier*, *l'Anneau d'améthyste*, *Monsieur Bergeret à Paris*). *Le Lys rouge* en *Histoire comique* vertellen van moderne hartstocht en modern kunstenaarsleven. Voeg daarbij nog okkultistiese vertellingen van spiritisme en hypnose (*M. Pigeonneau*, *Leslie Wood*) en van waanideeën (*L'Oeuf rouge*), een lief sprookje *Abeille*, van twee kinderen, waarvan het een, een jongen, door undinen, het ander, een meisje, door dwergen wordt geroofd, maar die elkander hervinden; jeugdherinneringen en intieme bladzijden over kinderen (*Le Livre de mon ami; Pierre Nozière*), dan hebt ge het voornaamste, maar lang niet alles, bijeen wat France op belletristies gebied heeft gewrocht.

Wonderlik-veelzijdig is de belangstelling van deze kunstenaar, wonderlik-vernuftig zijn uitbeeldingsvermogen, dat zowel de ziel van koning Balthasar als die van de Parijse groenteventer Crainquebille weet te ontleden.

Een van zijn grootste verdiensten als kunstenaar ligt in de schildering van zedentableaux. Hij weet zeldzaam goed de ‘couleur locale’ weer te geven, de geest van een tijdperk, of - voorzichtiger uitgedrukt - wat wij tàns menen dat de geest van een tijdperk geweest is. France bestudeerde als jonge man reeds hartstochtelik de Franse revolutie. Voor sommige Girondijnen voelde hij een innige sympathie, voor Vergniaud vooral, die hem bekoorde ‘par sa belle nonchalance d'artiste dans la pratique de la vie.’

In de verschillende verhalen die hij over de Franse revolutie schreef en waarvan het laatste en grootste *les Dieux ont soif* heet, weet hij voortreffelik de psychologie te geven van de mensen van die tijd. Men leze in *les Mémoires d'un volontaire* de beschrijving van de Julie-week van 1790, toen het Champ-de-Mars werd uitgegraven en ‘l'autel de la patrie’ werd opgericht. Hoe levendig is het toneel van de enthousiaste verbroedering, hoe aardig beweegt zich door dit verhaal M. Mille, de sekretaris van M. de Puvbonne, hoe getrouw einde-achttiende-eeuws zijn diens

verzen, gewijd aan het landgoed van zijn meester: vallon délicieux, asile de repos, bocages toujours verts, où l'onde la plus pure etc., en zijn revolutionnaire zangen: Ami, vois-tu ce peuple immense, Comme il accourt de toutes parts: Des artisans chers à la France Vois-tu flotter les étendards?

Zó zal er gesproken zijn over de toekomst, denken we, als we *l'Aube* lezen. We zien de 'sensibilité' in strijd met het atheisme. Sophie, die Rousseau aanbidt en dweept met de Idyllen van Gesner, ziet in de begonnen Revolutie 'l'avènement de Dieu sur la terre.'

Levendige tonelen, meestal gedialogeerd, zijn overal aan te wijzen in het werk van France. Hij *ziet* zijn personen, maar hij hoort ze vooral, en door ze te laten spreken, karakteriseert hij ze. Ik wees zo'n toneel aan in *Les Mémoires d'un volontaire*, maar elk werk van France bevat er. Wat zijn latere romans betreft, wijs ik op het bezoek van l'abbé Lantaigne bij Monseigneur Charlot om over zijn mogelike benoeming tot bisschop van Tourcoing te spreken (in *L'Orme du Mail*). Een pendant daarvan is in *L'Anneau d'améthyste* het bezoek van de beide kandidaten voor de bisschopzetel bij de nuntius van de paus. Uit de trieste *Histoire comique* noem ik de repetitie van 'La Nuit du 23 octobre 1812', het rondzwerven van Chevalier door Parijs als zijn zelfmoord-besluit genomen is, de begrafenis van Chevalier. Hoe geestig tekent France de auteur van 'la Nuit du 23 octobre', het manneke 'met honderd ogen, honderd monden en overal handen en armen', dat aan alles denkt, en om de *cabots* te tonen hoezeer hij zich hun meerdere voelt, veinst de naam van de grote toneelspeler Derville niet te kunnen onthouden.

Wat de psychologie van zijn personen betreft, die is heel eenvoudig. Geen ingewikkelde moeilike karakters ontleedt hij, komplexen van velerlei eigenschappen die met elkaar worstelen, duistere raadselige zielsafgronden.

Heel dikwels zijn het maniaken, bezetenen door een waan of passie, malloten, zonderlingen, dogmatici, kollektionneurs. Hij houdt van zonderlingen, groteske personen. Uit zijn jeugd herinnert hij zich met voorliefde een zekere Le Beau, wiens manie het vervaardigen van katalogi was en het verzamelen van penningen, mummies enz., en een man wiens

zoon onder een lawine was omgekomen en, daardoor krankzinnig geworden, steeds gehuld liep in een mantel van ‘toile de matelas.’ 't Zijn meest Dickens-achtige figuren, en hij maakt tot 't zijne het woord van Dickens tegen een Franse bezoeker: ‘Oui! des fous, des fous... Ceux-là seuls m'amusent...’[1)]

Al zijn personen zijn niet even mal als de alchimist d'Astarac uit *La Rôtisserie de la Reine Pédauque*, die in voortdurende gemeenschap is met Salamanders, maar vele hebben toch een tikje van de molen beet... ‘Je souhaite à tous ceux que j'aime un petit grain de folie’, zegt France in *Le Livre de mon ami*.

Paphnucius, de anachoreet, meent dat het een Gode welgevallig werk is de courtisane Thaïs te bekeren. Het is een waan die hem te gronde richt. De schilder Gamelin uit *Les Dieux ont soif* is eveneens een maniak. Robespierre is zijn leermeester: ‘Fédéralisme, indivisibilité: dans l'unité et l'indivisibilité était le salut; dans le fédéralisme, la damnation’. Van het ogenblik dat hij dàt begrepen had, bezat Gamelin een symbool, een geloof, en in zijn luguber enthousiasme hielp hij mede al de federalisten naar de guillotine te zenden.

Een zonderling is ook de stijve Amerikaan Haviland in *Jocaste*, die zijn leven doorbrengt met het opsporen van de afstammelingen van een oude dienaar, die in de Franse revolutie het bankiershuis Haviland voor ondergang had weten te behoeden, maar zelf onder de guillotine was omgekomen; een zonderling in *Le Chat maigre*, de Haïti-neger Télémaque, caféhouder in Courbevoie, die eens de kortstondige glorie heeft gekend van generaal op zijn eiland.

In de boeken waar de schrijver met te veel graagte zijn ideeën verkondigt, lopen de personen wie hij ze laat verkondigen, gevaar onwezenlijk te worden. Maar toch verhoedt zijn kunstenaarschap dat ze sprekende automaten worden. Bergeret b.v. is geen pop, die door France wordt opgewonden en aflopend zijn ideeën uittoetert over leven en maatschappij. Ja, ik weet wel dat men uit de vier delen der *Histoire contemporaine* de bladzijden waar Bergeret redeneert, zou kunnen lichten en publiceren als Gedachten van...

1) *La Vie littéraire*, I. *Les Fous dans la littérature*, p. 177.

Anatole France. Ik noemde reeds de boekjes die verschenen zijn in de Bibliothèque socialiste: *Anatole France. Opinions sociales*.

Maar dat is geen argument tegen de bestaansmogelikheid van een Bergeret, tegen de realiteit van zijn persoon. 't Zou alleen een argument zijn, als bewezen kon worden dat Bergeret de woorden die France hem in de mond legt, niet gezegd kan hebben, dat ze onverenigbaar zijn met de voorstelling die de schrijver van hem geeft. Doch, die anti-traditionele denkbeelden, hoe volkomen passen ze bij Bergeret!

Bergeret is ‘maître de conférences’ aan een provinciale universiteit, waar slechts weinig leerlingen zijn kollege over ‘Virgilius nauticus’ volgen, dat hij moet geven in een somber vochtig kelderlokaal. Hij was niet gelukkig. De punten van zijn fijne geest waren niet alle naar buiten gekeerd, zeer dikwels stak hij zichzelf aan de angels van zijn kritiek. Zijn gezondheid was zwak. Hij was onhandig. Hij greep vernuftig iedere gelegenheid aan om zich te benadelen. De mensen vonden hem niet sympathiek, en dat deed hem leed, daar hij gezellig van aard was, geneigd om met zijn medemensen van gedachten te wisselen. 't Was hem nooit gelukt leerlingen te vormen. Zijn vrouw begrijpt niets van zijn geest, en van zijn drie dochters gelijkt alleen de oudste, Pauline, een weinig op hem. In zijn eng studeervertrek, verscholen achter een brutaal-grote trap, heeft mevrouw Bergeret tegen Catullus en Petronius de tenen pop geplaatst waarover ze de japonnen hangt die ze zelf knipt; daar slingeren ook haar krulpennen en schroeit haar friseertang de manuskripten van de geleerde.

Thuis is Bergeret een onbegrepen mannetje, maar hij herleeft, wordt welsprekend, in de boekhandel van Payot, waar iedere middag enige intellektuelen uit het stadje samen komen. Daar valt voor hem altijd op dezelfde bladzijde het acht-en-dertigste deel van de *Histoire Générale des voyages* open: symbool van de eentonigheid van het leven in een provinciestadje. Genoegen vindt Bergeret ook in het redetwisten onder de olm van de maliebaan met zijn geestelike tegenvoeter, abbé Lantaigne, rektor van het Groot-Seminarie.

Bergeret heeft zeer omverwerpende ideeën, die zijn leven-

dige verbeelding sierlik en kleurig weet voor te stellen. Evenals France heeft hij een afkeer van fantazieloze mensen, ‘die doffe zielen, die niets weerkaatsen, die wezens waarin het heelal tot niets verdwijnt.’[1)]

Het schoon van een vrouwelichaam ontroerde hem. Hij bewonderde mevrouw de Gromance, de mooiste vrouw van de stad, en zij bezocht hem in zijn dromen. Maar hij sprak haar nooit, omdat hij niet van haar stand was, en had dus niets te hopen. Toch was hij haar dankbaar, ‘omdat zij de enige vrouw was in de stad die zich met kunstige ingetogen smaak kleedde, en omdat zij bij het lopen een soepel figuur en vlugge leden toonde, beelden van een werkelikheid die niet was weggelegd voor de onaanzienlike classicus, maar waarmede deze tenminste van pas een vers van Horatius, Ovidius of Martialis kon illustreren. Hij was haar dankbaar dat zij beminnenswaard was, en een parfum van liefde met zich voerde.’[2)]

Bergeret is een goed mens, en ruimdenkend. Hij weet de menselike dingen immer te heffen in de sfeer van het algemeennatuurlike; hij tracht te begrijpen, veroordeelt niet. Maar hij is mens, en als zijn vrouw zich aan een ander geeft, heeft hij voor haar niet als voor mevrouw de Gromance een glimlach van dankbaarheid. Hij doodt niet, maar vergeven kan hij evenmin. In enige zeldzame bladzijden heeft France de gedachtenreeks beschreven, die Bergeret's geest in weinige sekonden doorsnelt bij het aanschouwen van het overspel zijner vrouw.

Het is zeer zeker een oorspronkelike manier om zulk een schrikkelik ogenblik te beschrijven. Menig auteur die deze bladzijden leest en France niet voldoende kent, zal minachtend glimlachen over een schrijver die zó verstandelik-ontledend een zó hevig moment analyseert: Bewust gevoelde Bergeret de sensaties die France minutieus beschrijft, immers niet. Waartoe ze dan te noemen? Wij realisten doen dat niet. 't Is een grove esthetiese fout.

Wie France kent, zal anders oordelen. Ik zie hem als een vertoner van marionetten. Ja, 't zijn alle marionetten, die hij laat trillen en spartelen en dansen, de mensefiguren van

1) *Le Mannequin d'osier*, p. 79.
2) *Le Mannequin d'osier*, p. 87.

Anatole France. Als kind speelde hij gaarne met poppen, en zijn ganse leven is hij dat spel blijven beminnen. Hij vertoont u zijn mensepoppen en vertelt van hun leed en hun vreugden, van hoe ze lieven en trouwen en bedrogen worden door hun echtgenoot, hoe ze vroom of ongelovig zijn. Maar de vertoner is een geleerd en geestig man, die niet alleen scherp weet te zien en weer te geven, doch die ook het waarom der dingen heeft doorvorst en daarvan gaarne vertelt op beminnelike sierlike toon. Het 'waarom' van de werkelikheid mengt hij soms door de weergave ervan. Wie zal hem dat durven kwalik nemen, als zijn vizie maar eerlik is en door schoonheid boeit? 't Is de vizie van een fijn mensekenner die woordkunstenaar is, maar tegelijk een geleerde, wiens belangstellende weetgierige geest de daden heeft bestudeerd van priesters en koningen, burgers en bedelaars, en door die studie zijn neiging tot ironies medelijden àl meer heeft voelen groeien.

Niet overal vinden we bij France de hierboven beschreven vizie. Er zijn verscheiden bladzijden van hem aan te wijzen, die zonder enig intellektualisme, zonder enige ironie, zonder dat we de veel-begrijpende en veel-vergevende glimlach van de auteur achter het beschrevene zien, direkt en hevig de werkelikheid weergeven.

Ik denk aan *Les Désirs de Jean Servien*, aan grote gedeelten van *Thaïs* en *Histoire comique*, en in *Le Lys rouge* aan die ontroerende tonelen tussen Thérèse en Dechartre, wiens sombere jaloezie beider liefdesgeluk onherstelbaar vernietigt. Maar het zijn dan ook hartstochtelike naturen, de voor het eerst waarachtig en volkomen lief hebbende Parisienne, en de diep-ernstige op schoonheid verliefde kunstenaar. Hier zou het spelen, hoe geestig en vernuftig ook, van de auteur met zijn personen, hier zou elke toespeling op het eeuwig-eendere van de gevoelens der sensualiteit of der jaloezie, misplaatst geweest zijn.

Maar de Bergeret-figuur is niet tragies als die van Dechartre of van Thérèse. Bergeret vindt te veel troost in zijn skeptiese levensbeschouwing, in de genoegens die somtijds de studie hem verschaft. Hij heeft de benijdenswaardige gave zijn leed te kunnen wègredeneren, het tot iets algemeenmenseliks te kunnen verwijden en verzwakken.

Maar is het, zelfs van Bergeret, denkbaar, dat hij, even na het ontdekken van het overspel zijner vrouw, de oorzaken van zijn fysieke walging tracht te vinden? En de bestaansreden van de Schaamte ontdekt?[1)] Gelukkig zien we even later de stoïcijn het gebaar maken van een moordenaar, en daarna de *mannequin d'osier* uiteenrukken en uit het venster werpen.

Onwaarschijnlik is zeer zeker de kalmte waarmee Bergeret over *grafitti* van Pompeï en de Mons Palatinus aan 't mijmeren gaat, als hij, een uur nadat hij zijn vrouw met Roux verraste, op de muur van zijn huis een primitieve tekening ontdekt, die hem als horendrager voorstelt, even onwaarschijnlik als de lakonieke opmerking: ‘C'est un rhomboèdre!’ waarmee hij, tijdens de Affaire, de steen begroet die het domme Pecus door de ruiten werpt, daarna genoeglik voortkeuvelend over sommige projektielen uit de oudheid, die, in tegenstelling met dit, een opschrift droegen. Dergelijke tonelen horen eerder thuis in een epies-komies verhaal als *L'Ile des Pingouins*.

Nu en dan vergeet de schrijver dat Bergeret zit of loopt te ‘causeren’ en niet in de vergadering van een wetenschappelik genootschap, een debatingklub of een socialistiese vergadering een rede houdt. Wat Bergeret, wandelend met Pauline, over de aalmoes en de toekomststaat vertelt, is te schoon en te lang voor een simpel brok gesprek.

Het is geen toeval dat France zoveel houdt van het marionetten-theater en van Guignol.[2)] En de marionetten in *Les Dieux ont soif* worden tot symboliek. Er is veel symboliek in die roman. De rooie anjers die het hartstochtelike meisje Elodie kweekt, en die ze pleegt te geven aan haar minnaars, ze zijn het symbool van de tot razernij opstuipende zinnelust, maar ze zijn ook druppen van het mensenbloed dat al maar door sijpelt in deze Terreurroman.

Veel overeenkomst met France zelf vertoont de verarmde ex-belastingpachter Brotteaux des Ilettes, de wijs-menselike

1) *Le Mannequin d'osier*, p. 118 e.v.
2) *Les Marionnettes de M. Signoret* (in *La Vie littéraire*, II, p. 145) en *Hrotswitha aux marionnettes* (*La Vie littéraire*. III, p. 10).

epikurist, die zijn dierbare Lucretius steeds bij zich draagt en leest in alle omstandigheden des levens: als hij staat te wachten in de *queue* voor een slagerswinkel, omringd door snaterende vrouwen, maar ook op de wagen die hem naar het schavot voert. Is het niet eigenaardig dat de auteur die man, die geliefde broeder-in-de-geest, als bezigheid van zijn ouderdom geeft het fabriceren van 'pantins', Jan Klaassenpoppen, harlekijns, en is het niet verrukkelik dat de brave Brotteaux door dat schijnbaar onschuldig geknutsel in ongelegenheid komt? Zonder dat hij 't bedoelde, gaan zijn poppen gelijken op werkelike mensen, op leden van de Conventie!

Inderdaad, France maakt voortdurend de indruk van een vertoner van mensepoppen, waarmee hij glimlachend speelt. Daardoor belet hij ons ontroerd te worden door zijn werk. We lezen het met belangstelling, we kunnen het wáár vinden, goed gezien en beschreven, mensen en toestanden, maar ons verstand alléén wordt aangedaan, we voelen ons niet doorhuiverd van ontroering, geschokt door groot-menselike kunst. En toch, zó groot is de behoefte van de kunstgenieter in het hart te worden getroffen, dat we France dankbaar zijn als hij eens zonder eruditie, zonder zijn personen hinderlik veel te laten redeneren over kunst, filosofie of socialisme, sober een tragies verhaal vertelt.

In 1882 verscheen bij Lemerre *Les Désirs de Jean Servien*. Volgens het voorbericht van de eerste uitgave had France het ongeveer tien jaar geleden reeds geschreven, maar niet uitgegeven. Hij heeft een gedeelte van zijn oorspronkelik manuskript verscheurd, een ander gedeelte omgewerkt. Maar het karakter van het boek is behouden gebleven. 'Ce fond a quelque chose d'âcre et de dur qui me choque à présent. J'aurais aujourd'hui plus de douceur.' Het is inderdaad een wrang verhaal, dat van Jean Servien, de zoon van een boekbindertje, wiens leven verkwijnt in gedroom, die omkomt wijl hij de gave niet bezit dat gedroom te verwerkeliken tot kunst. Reeds vinden we in de roman een bizarre figuur, de eerste van de vele die we later zullen aantreffen bij France, de oude bohémien-markies Tudesco, met zijn scharlaken vest van 'toile de matelas' vol vetvlekken, de vertaler van *Gerusalemme liberata*, 'le chef d'oeuvre immor-

tel de Torquato Tasso', zoals hij telkens herhaalt, en die tenslotte kolonel van de Commune zal worden. Hij leert latijn aan Jean Servien, evenals Jérôme Coignard later de leermeester wordt van de jeugdige Jacques Tournebroche. Maar het is slechts een komiese bijfiguur. De hoofdpersoon is Jean Servien. Hij doet denken aan de held van *l'Education sentimentale*. Beide vragen van de liefde alles, maar 't is àl droom en begeerte, geen werkelikheid. Tot de soberst-schoonste fragmenten behoren: het uitgaan van Jean met mevrouw Ewans, de moeder van een schoolkameraad. Zij neemt de jongens mee naar de kermis te Saint-Cloud. 's Avonds bij het diner in een prieeltje, voelt Jean voor 't eerst de zoete weelde van de nabijheid ener vrouw. 'Elle (Madame Ewans), son chapeau débridé; eux, le dos contre la treille, ils savouraient en silence leur lassitude délicieuse. Ils voyaient la rivière et ses berges vertes à travers une arcade de vigne vierge. Leur pensée coulait insensiblement comme l'eau qu'ils regardaient. L'ombre et la fraîcheur du soir vinrent les caresser mollement. C'est alors que Jean Servien, en regardant Mme Ewans, éprouva pour la première fois la douceur de se sentir près d'une femme.'

Later wordt de zinnelike natuur van Jean Servien wellustig gestreeld door de katholieke zangen die hij als 'maître d'étude' 's Zondags hoort in de kapel van zijn kollege:

'Les dimanches, tout parfumés d'encens, se consumaient en offices dans une allégresse langoureuse. A vêpres, pendant que les psalmodies claires des élèves traînaient dans la chapelle, Jean contemplait quelque figure de femme effacée dans l'ombre des tribunes. C'est là que, pendant l'office, les mères, les soeurs des élèves se tenaient, agenouillées et pourtant hautaines. Au chant de l'*Ave maris stella*, le fils du relieur levait les yeux sur ces femmes de vieille race dont les moins belles se sentent d'un grand prix et gardent une fierté naturelle et simple. Les chants, l'encens, les fleurs, les images pieuses, tout ce qui fait qu'on se trouble et qu'on prie amollissait son âme et la livrait tremblante à ces patriciennes. Mais c'est Gabrielle qu'il aimait en elles. Il l'appelait, l'évoquait, et tout ce qui dans la religion donne à l'amour l'attrait de la chose défendue prenait pour lui un intérêt puissant. Athée, il aimait le Dieu de Madeleine et goûtait la

religion qui a donné aux amants une volupté de plus, la volupté de se perdre.'

Ik citeer dit hoofdstukje in zijn geheel, omdat het, in zijn slepend-geritmeerde volzinnen, de woorden van wellust als 'allégresse langoureuse,' zo volkomen de bekoring verbeeldt die er waarschijnlik reeds vroeg voor France uitging van het ceremonieel van de katholieke godsdienst.

Dit boek is geen autobiografie, maar ik ben overtuigd dat er veel van het zieleleven van de jonge France in gevonden wordt. Als France het in '72 geschreven heeft, was het zijn eerste roman, en het is juist tijdens de lyriese periode, in zijn eerste boek, dat een schrijver het meest zichzelf geeft. Het is ook France zelf die, met zijn naar schoonheid hunkerende ziel, schrijnend de lelikheid gevoeld heeft van een smoezelige schoolomgeving en leermeesters die in de klassieke schrijvers alleen 'le pain des professeurs' zien, maar voor wie de schone geluiden en de schone beelden ijdele klanken en ijdele figuren zijn. De leraren van het Collège Stanislas, waar hij is opgevoed, hebben bij France geen aangename herinnering achtergelaten. Er was er een die hem Esopus verklaarde en die zelf 'bossu de corps et d'âme' was, 'sans esprit et sans humanité, enclin au mal et le plus injuste des hommes'. Later kreeg hij een 'professeur de rhétorique' die de smaak van de artistieke knaap, verliefd op de vrouwegestalten van Homerus en Sophokles, wilde verbeteren door hem de lektuur aan te bevelen van Casimir Delavigne[1]. Ook Jean Servien lijdt als 'maître d'étude', en de dromen over Cleopatra, die hem omwolken bij het voorlezen van *L'Histoire ancienne* van Rollin, worden plotseling wreed uiteengedreven door de harde realiteit.

Ofschoon ik de gebreken er van zie, waaronder het bruske einde niet het ergste is, voel ik innige sympathie voor dit boekje, en ik betreur het dat France deze wijze van vertellen bijna geheel heeft vaarwel gezegd.

Wie over France spreekt, spreekt over zijn ironie. Ironie is een geestigheid die bestaat in het zeggen van het tegendeel van wat men meent, zó evenwel dat voor hem die begrijpen

1) Zie *Le Livre de mon ami*, hoofdstuk *Les Humanités*.

wil de bedoeling van de spreker duidelik is. Ironiseren bestaat in het prijzen van wat men eigenlik af keurt; de lof klinkt lachwekkend voor hem die weet dat de spreker het anders bedoelt en die 't min of meer met het gesprokene eens is. Wat voor hem die sympathiseert met de geuite ideeën geestig is, zal het meestal niet zijn voor iemand die er vijandig tegenover staat.

In *Le Mannequin d'osier* vertelt Roux van zijn kazerneleven. Zijn vriend Deval, leerling van de Ecole des langues orientales, was ongelukkig in dienst. Toen hij slecht in het gelid stond, vroeg de sergeant Lebrec hem in termen die minder gekuist waren dan deze: ‘Quelle personne peu estimable avait bien pu donner le jour à un veau aussi mal aligné que le numéro 5.’ Het rechtvaardigheidsgevoel van Deval werd door deze opmerking en door een latere straf: hij kreeg kamerarrest - pijnlik getroffen. Wat had zijn moeder te maken met zijn slecht gericht staan? ‘La responsabilité inattendue de sa mère en cette circonstance contrariait son idéal de justice. Il en garde, après quatre mois, un étonnement douloureux.’ Bergeret gaat de lof van sergeant Lebrec zingen. ‘Eh bien, je n'hésite pas à dire que le sergent Lebrec fut sublime en associant l'honneur d'une famille à l'alignement d'un conscrit dont la bonne tenue importe au succès des batailles, et en rattachant de la sorte, jusque dans ses origines, le numéro cinq au régiment et au drapeau.’[1)] Misschien - aldus Bergeret - is sergeant Lebrec onbewustgrandioos geweest. Dat is juist het geniale!... Roux glimlacht, maar mevrouw Bergeret begrijpt de geestigheid van haar man niet. Ze zegt kortaf: ‘Je ne te comprends pas, Lucien. Tu ris de ce qui n'est pas risible et l'on ne sait jamais si tu plaisantes ou si tu es sérieux. Il n'y a pas de conversation possible avec toi.’

Zo als mevrouw Bergeret staat tegenover de ironie van haar echtgenoot, zullen vele lezers staan tegenover die van France. De beruchte officieren van Zabern - en die niet alleen! - zullen de woorden van Bergeret dwaze onzin lijken, kinderachtig gebazel of profane spot, gevaarlik voor de heilige orde der maatschappij. France's geest moet antipathiek

1) *Le Mannequin d'osier*, p. 16.

zijn aan ieder dogmaticus, op welk gebied ook: religie, militarisme, kunst, rechtspraak. Hij kan slechts volkomen genoten worden door geestverwanten, die als hij de mensheid met ironie beschouwen - ironie hier in de ruimste zin genomen: de fijne glimlach om de poverheid en de eindigheid van ons weten en kunnen, en de daarmede kontrasterende eindeloze ijdelheid.

De geestigheid van France bestaat niet alleen in het zeggen of laten zeggen van het tegendeel van wat hijzelf of de sprekend opgevoerde persoon meent. Zij bestaat vooral ook in een voortdurend kontrast tussen hetgeen zijn personen denken, hun waan, en hetgeen wij de waarheid menen te zijn. Dàt veroorzaakt de fijne spot die zachtkens lacht door het boek *Thaïs*. Immers, al dat medelijden van Paphnuce met de courtisane, al zíjn angst voor haar zieleheil, wij weten dat het niet anders is dan zinnelikheid, en dat naïeve zelfbedrog geeft iets komies aan de figuur van de anachoreet.

Naief-komies is soms ook de oude beminnelike Sylvestre Bonnard. Denk aan de geweldige beroering waaraan hij ten prooi is wanneer hij 't kleindochtertje van Clémentine uit de kostschool van Mlle Préfère verlost, wanneer er een aanslag wordt gedaan op zijn verstokt celibatairschap door diezelfde kostschool-direktrice en haar bondgenoot, de notaris, wanneer het manuskript van La Légende dorée op de auktie hem dreigt te ontgaan. Hij is naïef, omdat hij met kinderlike onrust die eenvoudige gebeurtenissen doorleeft, en zijn naïeveteit doet ons glimlachen.

Naïef is ook abbé Lantaigne uit *L'Orme du mail* in zijn rechtzinnige gestrengheid, waarvan zijn brief aan Monseigneur le cardinal-archevêque over zijn konkurrent Guitrel getuigt. In die akte van beschuldiging is kostelik de passage over de snoeplust van Guitrel, het kopen van telkens twee roomtaartjes, met wat daaruit te zijnen nadele gekonkludeerd kan worden.[1)] 't Is hier weer het kontrast dat doet lachen, 't kontrast tussen de nauwkeurig en gewichtig voorgedragen beschuldiging en het geïnkrimineerde feit.

Lachwekkend is ook de inkonsekwentie. Bergeret, die zo

1) *L'Orme du mail*, p. 37.

fel de aalmoes veroordeelt, vraagt zijn dochter een kwartje voor een bedelaar. Evenals France kent hij zijn eigen inkonsekwentie, en we lachen hem dus niet uit. Maar de politiekommissaris uit *Histoire Comique*, die, na de zelfmoord van Chevalier, over de slachtoffers van het spel lamenteert, en dan plotseling achter een *camelot* aansnelt om hem een *journal de courses* te ontrukken, die hij met ontzetting laat vallen, als hij ziet dat zijn paard niet gewonnen heeft, die politiekommissaris wordt komies in zijn onbewuste inkonsekwentie.

In de alles-bevattende natuur, in dit tragies-komiese leven, zijn de kontrasten voor het grijpen. Geen wonder dat de al-begrijper France er vele heeft opgemerkt. In *Histoire comique* is bij de begrafenis van Chevalier de tegenstelling schrijnend tussen de verhevenheid van de lijkdienst en de wereldsheid, de lichtzinnigheid der gesprekken, de luchthartige toon waarmede over de zelfmoordenaar gesproken wordt.

In *Les Dieux ont soif* vertelt de moeder van Gamelin, de schilder, hoe zij haar man gevonden heeft. Ze was met haar moeder naar het vierendelen van Damiens gaan kijken. ‘Dans le magasin de M. Bienassis la jeune fille avait trouvé Joseph Gamelin, vêtu de son bel habit rose et elle avait compris tout de suite de quoi il retournait. Tout le temps qu'elle s'était tenue à la fenêtre pour voir le régicide tenaillé, arrosé de plomb fondu, tiré à quatre chevaux et jeté au feu, M. Joseph Gamelin, debout derrière elle, n'avait pas cessé de la complimenter sur son teint, sa coiffure et sa taille’.

In hetzelfde boek is eveneens merkwaardig het kontrast tussen de zachtheid van de schilder Evariste, kinderlik-lief voor zijn moeder, en zijn bloeddorstigheid als het de vijanden van de republiek geldt.

Ook de onverwachts verschijnende twijfel doet glimlachen. Na een besliste, met overtuiging uitgesproken bewering klinkt lachwekkend een woord dat al het voorgaande te niet doet. Als professor Obnubile in *L'Ile des Pingouins*, - dat, gelijk wij reeds opmerkten, meer grove Rabelaisiaanse spot dan fijne geestigheid bevat, - de Parlementzitting in Atlantis bijwoont, waar tot de vreselikste industrie-oorlogen met handopsteken besloten wordt, peinst hij bitter: Daar de dwaas-

heid en de boosheid der mensen ongeneeslik zijn, valt er nog slechts één goede daad te verrichten. Een wijs mens moet deze planeet met dynamiet in de lucht laten springen. ‘Quand elle roulera par morceaux à travers l'espace une amélioration imperceptible sera accomplie dans l'univers et une satisfaction sera donnée à la conscience universelle,... *qui d'ailleurs n'existe pas*.’[1)]

Hilversum.

P. VALKHOFF.

1) Aan de kunstenaar France, en vooral aan diens stijl, hoop ik spoedig een afzonderlike studie te wijden.

De kapper van Tremalfo.

Dit was nu waarlijk een land, waar geen land meer achter was.

‘Wie woonde ooit zóó mooi,’ zei zij, ‘'t heelal ligt aan je voeten.’

En inderdaad, die stonden met hun vieren vijftien honderd meter verder af van 't middelpunt der aarde dan bij ons thuis, - en achter onzen rug was alleen nog maar de kale rotspiek van den Sasso di Ferro.

Wat deed hier eigenlijk dit vlek, onbekend tot bij de Italianen zelf van het naastbij gelegen stadje? Er waren, uren stijgens, enkel bosschen, wijd-koele schijnbaar nooit betreden wouden, van kastanjes eerst, van beuken dan, en eindelijk van sparren. In den omtrek van het dorp was weer wat wei- en bouwland met een schaarschen vruchtboom. Het scheen geen verband meer te hebben met de wereld. De schatten die het had kunnen benutten, hellingen aan hellingen vol boschbessen en wilde aardbeitjes en frambozen, zij bleven ongerept: dat hadden wij gezien op onzen daglangen tocht hier naar boven, terwijl de muilezel met onze valiezen allang uit het gezicht was verdwenen, en wij ons verloren in deze weelden van glinsterroode geurigheid. Alleen de ontdekking, tusschen het geboomte, van eene zwarte open plek, waar een houtskoolbranderij moest zijn geweest, en in de verte een weifeling van rook, stijgende blauwig uit de smaragden wouden, had ons althands één reden doen vermoeden voor het bestaan van deze grauwe groep van bouwsels.

Doch hoe dan nog kwam hier dit ééne gemeubelde landhuis, sinds vele jaren onbewoond, en dat ik had kunnen huren van den man-met-den-postzak, dien ik beneden toevallig te spreken was gekomen?

Of waren er enkele van die zonderlinge wezens, die men dichters noemt, en die er zoo dikwijls leven ook onder hen die lezen noch schrijven leerden en versmachten aan een weemoed, nooit uitgesproken noch beseft, - waren er van die ruwe, zachte smachters omhoog getrokken tot bóven de wouden, omdat zij hier in den hemel kwamen en den vrede vonden voor hun vaag-doorknaagd gemoed?

Want wie tot deze hoogte stijgt, - ontstijgt die niet àl aardsche zwaarte en àl aardsche kleinheid? Het lichaam, omspoeld van fijne zefiers, lijkt door-togen van hemelschen ether, het voorhoofd kent geen druk. En de oogen, zijn de oogen betooverd? De boomen, daar onder ons, zij staan als in een ijl schijnsel van zuiverte, elk blad is een wonder van gaafheid in de klare lucht, die het wiegt; en de wijde wereld van verre gebergten glanst violet en groen als in een wazige doorzichtigheid...

Zoo toefden wij daar dien eersten morgen, op het hoog terras voor onze nog wat holle eetzaal, en konden niet scheiden.

‘Ik heb maar saláme laten halen, en er is wijn, en brood...,’ zei zij, ‘ik ben hier nog niet wegwijs.’

Maar wie die in den hemel leeft, zou niet met brood tevreden wezen, en met wijn, - ook zonder saláme?

‘De melk zal hier wel heerlijk zijn, voor het kind... ofschoon ik nog geen koeien gezien heb.’

‘Die zullen op stal staan.....’

‘Maar 's zomers in de bergen toch niet?’

‘Dat ìs zoo...’

Het bleek ons dien middag, dat niemand in Tremalfo koeien hìeld; er viel te weinig te grazen. Een kudde schapen weidde aan de andere, zachte helling van den Sasso di Ferro, doch daar maakte men van de melk onmiddellijk de ‘ricotta’... Er hield echter iemand in het dorp een geit; wellicht kon men daar een halven liter per dag missen.

Het was wel wat moeilijk; doch de bakker, die het dorp

sierde en die ook het dépôt hield der ‘sale e tabacchi,’ verkocht van allerlei: verscheidene soorten macaroni, koffie en suiker, en zwavelstokken. Wij hadden overigens zijn brood niet al te best bevonden, en de kaassoorten van zijn voorraad smaakten wel een weinig sterk. De eieren waren schaarsch, had hij dadelijk zelf gezegd, en boter kwam nooit voor.

Het werd inderdaad eenigszins moeilijk. Toen de manmet-den-postzak den volgenden middag het vleesch boven bracht, bleek dit - door de lange hitte-reis - niet overfrisch...

Wij moesten maar eens zien. En er waren immers aardbeitjes en frambozen en boschbessen in overvloed?

Wat ik óók nog niet had gevonden, dat was het bekende Toscaansche winkeltje, waar de kleêrmaker tevens barbier is. - Een barbier? nee, een barbier was hier niet, zei men mij, - er waren er onder de bevolking enkelen, die de anderen schoren, des Zaterdags.

Mijn kaken (ik vraag vergiffenis voor deze intieme bizonderheden) mijn kaken leken de rol van een speeldoos, mijn puntbaardje verloor zijn vorm. Wel voer ik sinds jaar en dag een complete scheer-uitrusting in mijn bagage mee, een automatisch scheermes, een kwast met een ivoren heft, en een ‘bloc’, - maar ook een automatisch scheermes, al jaapt het niet, het snijdt... En wij zijn nu eenmaal geen ‘mannen van de daad’.

Wie was de beste van deze Zaterdagsche weldoeners hunner gehucht-genooten, opdat ook ik van zijne weldaden genieten mocht? Er kwam een mooie jonge kerel met een blozend-gebruind gezicht en heel zachte, bruine oogen, die maar wáágden te kijken in een beschaamden lach. Doch zijn houding was niet zonder een zekere losse hooghartigheid.

Op een matten stoel zat ik, mijn achterhoofd tegen den muur, een servet omgeknoopt, - en leed. Ik leed zinderend, want onbarmhartig schraapte het mes, ik voelde dat hij mij herhaaldelijk schramde: het bebloede zeepschuim kleefde aan zijn papiertje. Maar toen hij in dat heerlijke Toscaansch, dat men alleen in de bergen hoort, vraagde met zijn beschroomde stem, of het mij naar den zin ging, - kon ik onmogelijk zeggen van niet.

Was deze tortuur ook nog eigenlijk niet véél beter dan

de steedsche kapperswinkel, die hel van wezenlooze verveling en ijdelheid, van ijdel geblink, en van ijdel geklik der schaar, die tergend onophoudelijk, ook wanneer zij niets afknipt, ijdellijk knipt en knipt en zenuwachtig knipt? De scheer-operatie gaat daar met feillooze halen, maar de reptielkille kapper-vingers maken u ziek met hun weëe reuk.

Heerlijke oogenblikken echter, waarop ik hier gepijnigd word: door de open balkondeuren spoelt, met fijne golfjes accacia-geur, de zonne-zee der eeuwigheid binnen. En o heerlijke barbier, op uw kousevoeten rond mij gaande en bukkende over mij heen, folter mij maar met uw grove handen, droog en warm, en die rieken naar de aarde. Hij zegt niets, hij steunt alleen een paar malen als bij een zwaar werk, en eindelijk vraagt hij zacht: ‘fa male?’

‘Nee, nee,’ stel ik hem haastig gerust, ‘'n klein beetje maar...’

Hij is klaar, hij houdt de waschkom onder mijn kin, en wischt mij schoon met de scheerkwast. Ik zoek hem nog even aan 't praten te brengen:

- Waar of hij scheren heeft geleerd?

Hij bloost rond zijn oogen, die schroomend dieper worden, en over zijn voorhoofd: - o, hij is matroos geweest, bij de Marine, en toen was 't zijn vak... hij schoor soms vijftig makkers per dag.

- Was hij van hier, van dit dorp?

- Nee, hij was van San Marcello, maar als matroos had hij hier een tante opgezocht (hij bloosde warmer dóór) en toen had hij zijn vrouw ontmoet... en toen hadden ze ‘combinatie’ gemaakt...

- En beviel 't hem, zoo in de hoogte...?

Zijn zuinige lippen plooiden tot een lach: - de hemel was óók hoog... hij was gewend in 't topje van de mast... 't Was een mooi land... En als je hieldt van ruimte...

Hij haalde telkens even adem tusschen zijn woorden, als kinderen wel doen. Zijn blikken smeulden en gloeiden weer aan.

- Maar lange winters?

- Dat zal waar zijn! vijf maanden sneeuw... Maar och, dat was nog niet zoo kwaad... (in zijn oogen versmolt een lustig vonkje) aan het haardvuur te zitten en grappen te maken, dat was óók een goed werk. -

Hij keek weer voor zich, en ik zweeg. Hij scheen wel weg te willen gaan.

- Hoeveel of ik hem schuldig was?

- Niets, och niets; wat ik wilde... het kwam er niet op aan...

- Maar liet hij nu liever zeggen....

- Nee, welnee, hij wìst 't ook niet, er was geen haast bij.... de volgende maal.... En hij ging.

Ik informeerde naar de gewoonten. Zij betaalden elkander twintig centesimi; als ik eens dertig gaf, - ried men mij. Den dag daarop gaf ik hem, voor de beide keeren, zestien soldi. Hij bloosde, stak ongezien het rolletje koper in zijn vestzak, en dankte achteloos.

Ik zag hem niet weer. De afgesproken dag, de daaraanvolgende ging om, hij liet zich wachten. Aan mijn kaken kwam weer te zien, wat een ‘muziek’ er achter moest steken. Ik vroeg naar zijn huis: - het huis met de loggia en de hooge beuken, even buiten het dorp, - zoo duidde men mij uit.

Het laatste straatje verliep in een glooiende weide langs den rand der berghelling, een dier alpenweiden als dauwige gazonnen, geschoren door Onzen-Lieven-Heer. Daar, wat naar achter, lag eene hoeve, een stuk burcht gelijk, met drie open bogen in den grauwen gevel. Onder de koele beuken terzijde ruischte de klare bergwaterstraal in een steenen trog, waaraan een paar vrouwen stonden te wasschen.

Een stok-oud man, op bevende beenen, kwam nader over het grasveld. Ik vroeg hem, of hier Eugenio woonde....

- Eugenio? die was er niet. Hij was op het land, zei de oude verwonderd.

Toen ik op weg ging, was ik wel wat boos; de zuivere glimlach van dit paradijs had mijn toorn reeds doen zwichten; nu smolt de laatste zweem voor de liefelijkheid van dezen ouderdom.

‘Eugenio zou mij komen scheren,’ zei ik.

Het mannetje knikte mij zijn ingenomenheid met dat denkbeeld toe.

‘Maar hij is niet gekomen.’

‘Is Eugenio niet gekomen?’

‘Ik wacht hem sinds drie dagen....’

De oude wendde zich tot de vrouwen onder de beuken:

‘Eugenio zou de Signoría komen scheren....,’ herzei hij op zijn teêr-verwonderden toon, ‘en hij is niet gekomen....’

De drie keken elkander aan. De jongste, met een steelschen blik naar mij, begon te lachen, kleurde, en plonsde haar armen in het water.

‘Over een uurtje komt hij thuis,’ zei de tweede omzichtig.

- Was zij zijn vrouw?

- Zij was de schoonzuster. - Giulia was immers óók op het land? sprak zij nu met de anderen.

- Wilden zij het dan aan Eugenio zeggen, als hij thuiskwam?

- Si Signoría, zij zouden het zeggen.... Wanneer moest hij dan komen?

- Dien eigen avond nog, zoo mogelijk.

- Zij zouden er aan denken; ik kon op haar rekenen....

Langzaam lichtte het oud mannetje den hoed, en wenschte mij plezierige wandeling.

Maar mijn lieve, blozende kapper verscheen ook dien avond niet. Den volgenden morgen trof ik zijn vrouw, een zacht-gezind en vriendelijk vrouwtje:

.... Eugenio had geen tijd gehad.

- Maar of hij dan dien middag kon?

- Dat wist zij niet....

- Kwam hij dan niet thuis, vroeg ik nu wat ongeduldig, om te eten?

- Ja, hij kwam wel thuis, meende zij, - maar hij had, meende zij, werk op het land....

Tegenover zooveel zachte geslotenheid stond ik machteloos.

Een uur later ontmoette ik hem op het dorpspleintje; zijn oogen lachten, zijn houding was verlegen en nonchalant:

- Och, zoomaar, zei hij, - hij had 't wat druk gehad; hij kon mij met plezier scheren.

- Dien middag dan, tegen vieren?

- Het was hem hetzelfde.

Maar hij kwam niet. Toen vertelde mij de dochter van den bakker, dat Eugenio niet tevreden geweest was met het loon; hij had gedacht, vijftig centesimi per keer te zullen ontvangen, en ik had er hem veertig gegeven. Daarom kwam hij niet meer.

Italië heet het land van de wraak. Het is zeker niet het

land der benepen haatdragendheid. Men vecht het uit, en vergeet. Het zwaarwichtige ‘vergeven’ wordt uitgeschakeld. En dus vocht ik het uit met mijn weerbarstigen kapper; ik vroeg hem, waarom hij niet dadelijk open had gesproken; ik wierp hem verontwaardigd voor de voeten, dat hij mij voor gek had laten zitten.... Hij meesmuilde maar wat, een beetje beschaamd, en zei dat veertig centesimi toch ook niet veel was....

- En 't was het dubbele van wat hij *gewoon* was te krijgen?

- Maar misschien de helft van wat de Signorino *gewoon* was te betalen?

Toen lachten wij allebei. En wij sloten vriendschap.

Ik zou hem dus veertig centesimi per keer geven - het was toch werkelijk méér dan genoeg, vond hij niet? - en hij zou heel geregeld komen, om den anderen dag, precies om vier uur.

Want, lei ik hem uit, zus-en-zoo waren mijn werk-uren, ik kon daar niet van afwijken.

- Ja, hij had dat al gehoord, heel het dorp sprak ervan; van deze Signoría, die nìet niets deed, doch altijd zat te schrijven; - iets van vereering begon te gloeien in zijn oogen -; ik kon er gerust op zijn, hij zou zorgen nooit te mankeeren.

En sindsdien verscheen Eugenio geregeld om den anderen dag, en precies om vier uur; geen vijf minuten behoefde ik op hem te wachten. Hij schreed om mij heen op zijn kousevoeten, zachtaardig en geruischloos, waar ik zat aan den muur en leed onder zijn mes.

En gaandeweg, tusschen het steunen van den arbeid en de kinderlijke hijgjes van zijn spreken, kwam hij los. Hij vertelde van zijn verre zee-reizen en van de gekke dingen die hij aan wal gezien had, in China en in Rio de Janeiro... Maar aan boord, daar werdt je aan de praat gehouden! hij had hier een heereleventje, als je 't dáárbij vergeleek! - Hij vertelde van zijn thuis, van zijn schoonzusters en zijn schoonmoeder, en den negentigjarigen oudoom; kinderen had hij nog niet gekregen. Hij sprak van het geruisch van den oceaan, en van de heerlijke eenzaamheid van het bergland, en van zijn mandoline en jolige avonden. En altijd

weer - dat was zijn trots - wanneer hij binnenkwam: ‘vier uur precies...!’

Trotsch was hij ook op de prijsjes van haar, die hij uit een diepe verslagenheid had opgeheven, door haar de wegen te wijzen, waarlangs ons nu versche ricotta en versche eieren en elken morgen een liter melk toekwamen. Zelf, om den anderen dag, bracht hij haar een mandje groente mee.

Maar op een middag in Juli, drie weken later, was Eugenioniet op tijd. Het werd een kwartier erover, drie kwartier... wat was dàt nu weer voor een kuur? - Het sloeg vijf: hij kwam niet.

Doch 's avonds op het dorpsplein hoorde ik de kwade tijding: Eugenio van Giulia was uit een kerseboom gevallen en had zijn been gebroken. Door zijn vrouw en zijn schoonmoeder was hij naar huis gedragen. De dokter uit San Marcello was eerst om acht uur boven gekomen. Een kwartier geleden was hij vertrokken, maar Eugenio lag nog of hij bewusteloos was. Een leelijke dijbeenbreuk, had de dokter gezegd.

Den volgenden dag waren de berichten al even weinig gunstig: - den ganschen nacht had hij liggen kermen; hij had koorts. Ik ging zelf hooren, maar kon niet boven gelaten worden; ook zijn vrouw kreeg ik niet te spreken. Iederen morgen zagen wij den dokter te paard naderklimmen langs het steile boschpad onder ons terras.

Den vijfden dag eindelijk trof ik Giulia: - als ik hem zien wilde? vroeg zij dadelijk, en zij bracht mij door de lage, duistere zaal tot bij een steenen trap. Boven kwam ik in een schemerig vertrek met geblauwselde muren; de zonneblinden waren dicht; en daar, in dien groenen schemer, lag mijn arme vriend en keek uit naar de deur. Hij lag daar koel en zuiver in zijn versche linnen, maar tegen het zwarthouten beschot steunde moeilijk zijn hoofd; het was magerder en hoogrood en zijn oogen blonken kwijnend. Zijn handen, uit de ròze hemdsmouwen, lagen weerloos op het dek.

‘Ik kan u geen hand geven,’ zei hij zacht, ‘ik kan mij niet bewegen.’ Hij beet zich op de lippen en steunde.

Even nam ik zijn linker, die vooraan lag. ‘Arme kerel, wat een ongeluk...’

‘En vier weken, zegt de dokter.’

‘Heb je nog veel pijn?’

Hij antwoordde niet.

‘Dat is niet zoo kwaad,’ zei hij na een oogenblik, ‘maar vooral 's nachts.’

Ik wist niet wat ik meer zeggen moest. Zwijgend zat ik voor zijn bed. En ook hij zweeg en zag met een warmte naar mij als van een oude vriendschap.

‘En wie zal u nu scheren?’ vroeg hij eindelijk.

Een heerlijk tochtje tusschen deur en raam doorspeelde het vertrek.

‘Je hebt hier ten minste een rustige kamer,’ zei ik.

‘Dat is niet zoo kwaad,’ antwoordde hij weer.

Ik keek eens naar de gekleurde plaat boven zijn bed: een kroning van Maria. In een glazen hokje met kanten gordijntjes bleekte de lijk-kleur van een dooden Christus. Boven de kast hing een leêge vogelkooi.

Na een poos stond ik op. Beneden in de loggia staarde zijn vrouw over de glanzende wei, waarachter de verre bergwereld deinsde. Toen zij mij hoorde, keek zij om en ging gedienstig op zij. Even bleef ik nog met haar praten: - hoe 't toch zoo was gebeurd? hij, een matroos, een klimmer van beroep?

- Ja, ze wist het ook niet. Hij had al een uur lang kalm geplukt, maar opeens was hij naar beneden geklommen, hij had haast, zei hij... hij gleed uit, en hij viel.

Een pijnlijk vermoeden was mij door het hart geschoten:

‘Hoe laat was het zoowat?’

‘Hoe laat? Dat weet ik niet. Zoo een uur of vier...’

De ontdekking kwelde mij onophoudelijk. Mijn schuld was het wel niet, maar het was toch door mij, het was door mijn eisch, dat hij zonder fout op den gezetten tijd zou komen. Dit was geen wroeging; het mocht bijna ook geen spijt zijn; maar het was een ellendig naakt gevoel van schaamte en hulpeloosheid. Mijn werk dat, door mijn misschien overdreven voorzorgen, de oorzaak was geworden van dit ongeluk, ik kon er niet aan voortgaan.

Toen ik den volgenden morgen weerkwam, werd ik niet toegelaten. De dokter vond hem minder goed en had alle bezoek verboden.

Het duurde verscheidene dagen, eer ik weer zat aan zijn bed. Het was benauwd en donker in de kamer, want er

dreigde regen en de blinden waren gesloten. Ik ging ze openzetten. Buiten joegen lauwe wolken over het verduisterd gras. En in het grijze daglicht zag ik nu eerst, hoe beenig zijn hoofd was, mocht ook de bruingele kleur met een weinig rood nog over de koonen, wat gezonder en kalmer zijn. Ook zijn oogen, hoewel moe, keken met de oude schroomvolle warmte mij aan. Maar wat waren zijn lippen, preutsch vroeger en rood onder het zwarte snorretje, bladderig-dor. En hoe mager en geel waren zijn handen, werkeloos op de blauwe sprei.

‘Neem me niet kwalijk, dat ik er zoo uitzie.’ Hij streek over zijn raspige wangen, en keek naar de mijne:

‘Maar *U* kunt het zoo niet hebben,’ zei hij, ‘vraagt U Ottavino eens.’

‘Gekheid, ik laat mijn baard staan. Als je beter bent -’

‘Dat gaat immers niet....’ stribbelde hij nog tegen.

Er voer een plotselinge wind door het raam, als aan een zomerbui voorafgaat.

‘Eugenio,’ begon ik opeens, ‘je bent nu wat beter, vertel me nu 's, hoe is 't gekomen?’

‘Wel,’ aarzelde hij, ‘ik wou uit den kerseboom klimmen, en toen was er zoo'n hellende tak, die takken van een kers zijn zoo glad, en toen gleê ik uit, en omdat ik 't mandje in mijn ééne arm had, raakte ik mijn evenwicht kwijt....’

‘Was je dan klaar met dien boom, dat je ermee ophield?’

Hij bloosde over zijn bruinige wangen.

‘Nee’, zei hij, en hij slikte als een jongen, die betrapt wordt, ‘er zat nog wel wat aan.’

En snel en vast vraagde ik het: ‘Maakte je haast, omdat je naar *mij* moest?’

Hij kleurde opnieuw.

‘Ik hield op, omdat 't tijd was,’ verdedigde hij zich met beslistheid, ‘maar ik haastte me volstrekt niet.... Vallen kan iedereen....’

Buiten raasde de stortregen.

Den dag daarop zei ik zoo argeloos mogelijk: ‘hoor eens, Eugenio, een maandlang zal je me nu niet scheren, dat hoef ìk niet in mijn zak te steken,’ en ik reikte hem een goudstukje.

Doch zijn gezicht trok scherp tezaam en hij weigerde gekrenkt.

‘Wat u meent, is volstrekt niet waar,’ zei hij, ‘het is heelemaal buiten u om gebeurd.’

‘Dat zèg ik ook niet, Eugenio, maar 't is toch evenmin jouw schuld, dat je me niet scheert. En daar kan ik je toch wel een vergoeding voor geven?’

Het goudstukje bleef liggen op zijn nachttafel.

Toen ik heenging, zei hij:

‘Wilt u dat wegnemen?’

‘Nee,’ zei ik, ‘ik denk er niet aan. Je wilt me toch geen displezier doen?’

‘Geef het dan maar aan die beneden,’ zei hij mat.

Het kostte nog heel wat moeite, eer ‘die beneden’ tot het aannemen van mijn ongelukkig tienlirestukje te bewegen waren.

Enkele dagen later, op een morgen, stond op het nachttafeltje een langwerpige schotel, binnen welks roode randje een roomgele pudding glom. En vóór het bed, in een wazig jurkje van blauw-doorschenen neteldoek, zat een verlegen kindje met roodgouden haren.

Door het open venster, na vijf dagen regen, gloeide fonkelnieuw de Julidag. Geuren van gras en gedrenkte aarde dreven vochtig in de zon, de hooge beuken ruischten flonkerend, en het verschiet der bergen in de diepte kleurde òp als in een bloeiende vreugde....

En Eugenio bloosde van vreugde en zag naar het kind.

‘Wat een prachtige haren....’, droomde hij, ‘- 't is uw eenige, is ze niet?’ Hij zweeg een lange poos en peinsde.

‘'t Is gek, al drie jaren zijn wij getrouwd,’ zei hij eindelijk, ‘en 'k had er eigenlijk nooit veel aan gedacht.’

Koesterend ging zijn kijken over het kind en haar zoele frischheid.

‘En hoe vindt de Signorina 't hier in Tremalfo?’ polste hij zachtjes.

De rood-blonde golven stroomden dieper neer om rooder wangen....

‘Bevàlt 't de Signorina?’

‘Si....’, fluisterde een bedeesd stemmetje tusschen de

gouden haren; en tusschen de weer gesloten lippen verschool zich een heimelijk lachje.

Dan keken voorzichtig twee zachte blauwe oogen in twee verheerlijkte bruine.

En sedert dien morgen was Eugenio niet tevreden, als ik zijn vriendinnetje niet meebracht. Een wonderlijke vereering voor dit blonde, blanke kind groeide in zijn vele wachtende uren. En het vriendinnetje vond het nu wel niet een prètje, om den zieken vriend te bezoeken, maar - of haar kleine meisjesachtigheid al door de vereering was gestreeld - zij had er ook niet op tegen. Want: 'hoe lijkt je Eugenio?' - 'leuk' was het schuchter antwoord.

Het duurde niet lang of zijn fleurige jeugd was weergekeerd: hij mocht lezen; hij las sonnetten in Pisaansch dialect; verhalen, zei hij, daar gaf hij niet om; eens vond ik hem tokkelend op zijn mandoline... Doch het been wilde niet zoo snel als de man. Om het de goede lengte te doen behouden, werd aan den voet een touw gebonden, waaraan, over den rand van het bed, een zware steen hing. Dat rekken gaf hem nog veel pijn.

Ik kon niets bedenken om nog eens voor hem te doen; hij scheen ook geen bepaalde verlangens te hebben; rooken deed hij weinig; een bloemlezing van Italiaansche dichters, daar was hij erg blij mee. Maar op een ochtend kwam opeens deze lang verheimelijkte wensch voor den dag: de roodgouden haren te mogen bijknippen, den eersten keer dat hij weer opzat. En zoo dikwijls wij bij hem waren, werd dit zonnige plan geopend.

Het was een Zondagmorgen. Op het tafeltje geurde een ruiker ròze rozen en kleurde frisch aan den geblauwselden muur. Een zuiver gewasschen, gebloemde sprei lag als een vroolijkheid over het ledig bed. Terzijde, in hun Zondagsche japonnen, stonden bont en nieuwsgierig Giulia en haar twee zusters.

En vóór het bed, blozend, versch-geschoren en in een versch-blauw boezeroen, zat Eugenio, zijn eene been gestrekt op een oud kinderstoeltje, en tegen hem aan stond het blanke meisje met de roodgouden haren. Van ver uit de diepte der dalen zong gemengel van Zondagmorgen-klokken.

Eugenio zei geen enkel woord. De roode, goud-glanzende vacht viel in fijne golven over zijn hand; met de kam, voorzichtig, scheidde hij ze, en dat allerblankste huidje, het teêre bovenhoofd, was vlak onder zijn bukkend gelaat. Dan nam hij de lokken behoedzaam bij kleine bundels, en bijna geruischloos knipte hij aan de punten de vlossige vlokjes af. Langzaam, als bevangen in een droom, sneed hij vlokje na vlokje; zijn handen streelden en lieten zich streelen door het willige, welige goud, dat zij nauwlijks beroerden. In een vroome verteedering voor dit blonde wonder zat hij neêr en peinsde weg in de gulden glinsteringen en zacht-doorschenen schaduwen van het zoele spinsel, dat opkruifde en uiteenragde als de draden van een gouden web...

In de deur verscheen, en lichtte den hoed met bevende hand, het oude mannetje en keek toe in zijn lieve verwondering.

De Zondagmorgen-klokken zongen diep in de verte der dalen.

Na een dag of wat begon weer ons geregeld verkeer. De eerste weken kwam ik nog bij hèm in de geblauwselde kamer; vervolgens, aanvankelijk op een kruk, want zijn been was nog wankel, kwam hij opnieuw bij mij. En opnieuw, als van ouds, schuifelde hij voor mij rond op zijn kousevoeten en schoor mij, zacht en wreed. - Dan kwam het blonde kind in de kamer, en hoelang duurde het wel, eer, onder velerlei vleiende gesprekjes met de zesjarige Signorina, hij alle de gereedschappen rein had en alles opgeborgen...

Maar ofschoon hij weer gezond was en wel, veel anders dan mij scheren deed hij nog niet: ‘Kom, vóór hij er was, konden die vrouwen het landwerk ook wel af,’ zei hij en meesmuilde blozend, ‘zijn been moest noodig nog wat op kracht komen...’ En zoo zat hij voor de herberg op het pleintje, geliefde kameraad onder zijn kameraden, en kaartte, of wedde, met striemende vingers op den tafelrand, de woeste *morra*. En 's avonds bij een pokeltje wijn onder de zomersche sterren, zongen zij op zijn mandoline-gepinkel hun smachtende liederen. Zijn weeke tenor gleed boven de koorzingende stemmen statig en teederlijk uit.

Eindelijk was de dag van ons vertrek aangebroken. Geluideloos schreden in het vroege morgen-uur de kousevoeten rond mij om; zorgvuldiger dan ooit ging met kleine schrapjes het kaken-gladdende mes; nauwkeuriger beproefde de ruwe vingertop de volkomenheid van het werk. Toen het voltrokken was, onder het afspoelen met de kwast, dit eenige woord: ecco.

- Straks zàgen wij dus elkander nog, bij de afreis?

Hij liet mij zijn grove, warme hand, en ontweek mijn blik.

Het was een stralende, frissche September-ochtend. Rond den Sasso di Ferro dreven de morgen-wolken tegen het gewasschen blauw van den herfsthemel. Er joeg en speelde een rap windje om; de lucht was prikkelend fijn. De wouden, nog zomersch groen, blonken en flonkerden van den ritselenden dauw.

Reeds was het muildier met de valiezen kieskeurig-tredend het steile bergpad omlaag gegaan. Op het vroolijke zonnepleintje schoolde het halve dorp bijeen; waar was Eugenio? Wij hadden te voren het kind al geplaagd met het aanstaande afscheid van haren aanbidder. Er werden handen gedrukt, afspraken van mogelijk weêrzien gemaakt. Nog kwam de bakker aanloopen; en ook de pastoor, wat linksch en hartelijk, was even zijn kerk uitgedrenteld. Wij marden nog... Het was al een half uur over den tijd. Maar Eugenio verscheen niet. En wij verlieten Tremalfo, zonder hem meer te hebben gezien.

Nog lang nadien kwamen, voor zijn vriendinnetje, de glimmende prentkaarten met rozen en kleurige kinderen, hulpeloos sprekend van den weemoed van dit ruwe en teere hart.

CAREL SCHARTEN.

De geologische ontwikkeling der diepzeefauna.

Onder de populaire onderwerpen, die op het gebied der natuurkundige wetenschappen vallen, zijn er enkele, die altijd ‘pakken’ en de aandacht gespannen houden. In hooge mate is dit het geval b.v. met ‘de voorwereld’. Wordt daarbij niet in de eerste plaats verlangd eene levendige beschrijving van fantastische draken, van gedrochten met lange halzen en ijzingwekkende tanden, van vliegende hagedissen met beklauwde vingers, met vleermuisvlerken en klapperende kakebeenen - kortom, van monsters met een sterk geprononceerde, niettemin behagelijke griezeligheid, waaronder wij ons soms afvragen, of wij inderdaad nog op onze goede, oude aarde leven en niet op een of andere vreemde planeet? Intusschen, hoofdvoorwaarde der aandacht is, naast drakerigheid, tevens geweldige massa. Een Dinosaurier, die op den mensch zou kunnen neerzien als wij op een schoothondje - ziedaar een geliefde gestalte der voorwereld. Maar een fossiel zoogdier van de grootte van een konijn valt geheel uit het kader en is de aandacht niet waard. Monsterachtigheid is zoozeer de eerste eisch der populariteit van het speciale onderwerp, en in die mate het geliefkoosde stokpaardje der schrijvers voor het groote publiek, dat menigeen in gemoede overtuigd is van eene vroegere alomtegenwoordigheid der Leviathans en draken op onze aarde.

Rust niet eenzelfde odium min of meer ook op een ander onderwerp: de diepzeefauna? Ook hier een wereld van geheimzinnigheid - voor de fantasie van vorige generaties een ‘Hinaufbeschwören’ van duistere, schrikwekkende gestalten, van zeemeerminnen en reusachtige inktvisschen, een

ijzingwekkende visie van glibberige, kronkelende lichamen, een chaos van afschuwelijkheid, die voor het geestesoog van den dichter der vroegere eeuwen uit den oceaan oprees. Of ontsproot de ongebreidelde verbeeldingskracht der schrijvers uit geen hooger motief dan dat van de goede, oude baker, die smakelijk-aangedikt griezelige sprookjes aan kinderen opdischt?

Ik sprak van een odium. Zal ik het zelf ontgaan, wanneer ik zal trachten een beeld te geven van de geologische ontwikkeling der diepzeefauna?

Misschien is de titel minder goed gekozen. Want ik zal het minder over de fauna zelf hebben dan wel over het milieu, waarin die fauna leeft, het abyssale ‘Lebensbezirk’, zooals de Duitschers het noemen, en over de wijze, waarop de physische factoren van dit abyssaal op de organismenwereld inwerkten.

En vreest niet, dat ik daarbij te werk zal gaan, gelijk de ‘Theaterdirektor’ uit het voorspel van Faust aan den ‘Dichter’ en de ‘lustige Person’ aanraadde:

> Gebraucht das gross' und kleine Himmelslicht.
> Die Sterne dürfet ihr verschwenden -
> An Wasser, Feuer, Felsenwänden,
> An Tier und Vögeln fehlt es nicht.
> So schreitet in dem engen Bretterhaus
> Den ganzen Kreis der Schöpfung aus,
> Und wandelt mit bedächt'ger Schnelle
> Vom Himmel durch die Welt zur Hölle.

Welke meeningen hebben er bestaan omtrent den bodem van den oceaan?

Tot nog in den aanvang der vorige eeuw werden de meest uiteenloopende opvattingen verkondigd. Daar betrouwbare loodingen in dien tijd nog geheel onmogelijk waren, en men al spoedig geneigd was eene diepte als ‘onpeilbaar’ te qualificeeren, werd grif aangenomen, dat de oceaan gemakkelijk 20 of 30 K.M. diep kon zijn. Op den bodem zouden zich naast geweldige afgronden ontzaglijke bergen verheffen, evenals op het vasteland. Ruim een eeuw geleden verkondigde de in zijn tijd beroemde Fransche natuuronderzoeker Péron als zijne vaste overtuiging, dat de oceaanbodem met

eeuwig ijs bedekt was, en alle leven in de diepte als volmaakt onmogelijk moest worden beschouwd.

Een vluchtig beeld te ontwerpen van de geschiedenis van het diepzee-onderzoek en de ontwikkeling onzer denkbeelden hieromtrent schijnt eene ondankbare, immers reeds meermalen volbrachte taak.[1)] Zooals de door Lamarck voorgestane afstammingsleer tegenover Cuvier's machtige autoriteit de nederlaag leed en eerst een halve eeuw later door Darwin en Wallace, zij het in eenigszins anderen vorm, tot nieuw leven werd gewekt, zoo ook werden de enkele bewijzen van organisch leven op duizenden meters diepte gedurende tientallen van jaren door de wetenschap verloochend en kon nog omstreeks 1840 Edward Forbes op grond van diepzee-onderzoekingen in de Aegeïsche Zee de meening uitspreken, dat beneden eene diepte van 400 M. het leven waarschijnlijk ophield en trouwens theoretisch onmogelijk werd. Door Forbes' volgelingen werd deze hypothese van een ‘zero of animal life’ al spoedig tot een dogma verheven. Eerst toen in 1860 de pas kort gelegde telegraafkabel tusschen Sardinië en Algiers een breuk kreeg en ter herstelling werd opgehaald, kwamen tevens de levende bewijzen van eene diepzeefauna naar boven: op den kabel hadden zich dieren vastgehecht, die door Milne-Edwards te Parijs beschreven werden. In dienzelfden tijd verrichtte een bescheiden onderzoeker met primitieve hulpmiddelen zijne later klassiek geworden onderzoekingen in de Noorweegsche fjorden: het was Michael Sars gegeven, de eerste zeeleliën of Crinoideën, deze merkwaardige overblijfselen uit een lang voorbijgegaan tijdperk, welke men geheel uitgestorven waande, levend te aanschouwen. De Zweedsche expeditie naar Spitsbergen in 1861 bracht Mollusken, Crustaceen en Hydroidpolypen uit eene diepte van meer dan 2000 M. omhoog. Door zulke vondsten kon de oude leer omtrent de levenlooze woestijnen in de diepten der zee aan het wankelen gebracht worden; en na de baanbrekende onderzoekingen van Carpenter en Wyville Thomson, die in drie achtereenvolgende zomers, van 1866 tot '70, eerst aan boord van de ‘Lightning’ de diepzeegronden aan de Westkust van Schot-

1) Prof. Weber te Amsterdam behandelde dit onderwerp voor de Gidslezers in zijn artikel ‘de Siboga-expeditie, haar doel en enkele harer wetenschappelijke resultaten’ in dit tijdschrift, Juni 1900.

land en Ierland, later op de 'Porcupine' ook de Golf van Biscaye en de Middellandsche Zee tot bij Malta doorzochten - na dit alles was de wetenschap van het bestaan eener organismenwereld in de oceanische afgronden overtuigd - een wereld, die ondanks zeer lage temperatuur, eeuwige duisternis en kolossale drukking der omgeving, niettemin zich had weten aan te passen aan omstandigheden, welke het leven schenen uit te sluiten. Een nieuw licht was opgegaan, een onmetelijk veld van onderzoek geopend. Was het wonder, dat dezelfden, die bij het eerste daadwerkelijk onderzoek der diepzeefauna op den voorgrond hadden gestaan, nu met kracht er op aandrongen, dat eene groote expeditie zou worden uitgerust om de configuratie van den zeebodem en het leven in de diepten van den oceaan over de geheele aarde te doorvorschen, en dat in Groot-Brittannië vele invloedrijke mannen zulk eene onderneming als een eereplicht van hun vaderland beschouwden? Hun wensch werd vervuld. In December 1872 verliet de korvet 'Challenger', met een wetenschappelijken staf aan welks hoofd Wyville Thomson stond, en geheel uitgerust voor oceanografisch en biologisch werk, de haven van Sheerness. Eerst in Mei 1876, na een wereldreis, die zich over alle oceanen had uitgestrekt, keerde zij terug. Wat deze expeditie opleverde, daarvan geven de vijftig zware quarto-deelen, die achtereenvolgens over de resultaten verschenen, en ook nu nog steeds een van de belangrijkste bronnen vormen voor onze kennis van de diepzee en de fauna van den oceaan, een welsprekend getuigenis: de tocht van de 'Challenger' is, als de grootste en in haar opzet nimmer geëvenaarde wetenschappelijke expeditie, de schitterende inauguratie geweest van een nieuwe en vruchtbare aera van wetenschappelijk onderzoek, waaraan de naam van Wyville Thomson eervol is verbonden. Naast hem treedt vooral op den voorgrond Sir John Murray, een der grootste figuren in de Engelsche wetenschappelijke wereld[1)], die als jong geleerde de geheele reis der 'Challenger' medemaakte, en na den dood van Thomson, zich belastte met de uitgave

1) Kort nadat dit geschreven werd, moest de oceanografische wetenschap het verlies van dezen onvermoeiden werker betreuren, die bij een automobielongeval in Maart van dit jaar het leven verloor.

van de wetenschappelijke resultaten, - een reuzentaak, die meer dan twintig jaren in beslag nam.

Hoe vele malen zijn daarna niet nieuwe expeditie uitgerust. Er is geen denken aan, ze alle hier op te sommen, slechts wil ik de voornaamste even noemen. Denken wij slechts aan den tocht van de 'Gazelle' (1874-'76) bepaaldelijk naar het antarktisch gebied, aan de onderzoekingen van de 'Vöhringen' (1876-'78) in de Noorweegsche Zee, aan de explorations van de 'Travailleur' en de 'Talisman' (1880-'83) in de Golf van Biscaye en in de Middellandsche Zee, aan de expeditie van de 'National' (1889) in den geheelen Atlantischen Oceaan, aan die van de 'Ingolf' (1894-'95) in de wateren van Groenland en IJsland. Laten wij ook de zes zomers achter elkander (1878-83) herhaalde tochten van onze 'Willem Barents' niet vergeten, en de avontuurlijke reis van de 'Varna' (1885) naar de Kara-Zee. En van hoe betrekkelijk recenten datum zijn de expedities van de 'Valdivia' (1898-'99), die in een zeer wijden boog rondom Afrika voer en voor het eerst den Indischen Oceaan exploreerde, en daarna die van de 'Siboga', onze groote nationale onderneming, die in 1899-1900 gedurende een jaar het geheele Oostelijk gedeelte van den Oost-Indischen Archipel onderzocht. En dan verder de verschillende Zuidpoolexpedities, welker reeks geopend wordt met die van de 'Belgica' (1898-'99) en die althans gedeeltelijk ook onderzoek der diepzee ten doel hadden. Ook de reis van de 'Michael Sars' gedurende den zomer van 1910 in den Noord-Atlantischen Oceaan mag hier niet ongenoemd blijven. De Amerikanen zijn reeds meer dan veertig jaren, eerst met de 'Hassler', later met de 'Blake', de 'Tuscarora' en de 'Albatross', bezig den Atlantischen en den Stillen Oceaan te onderzoeken, aan welke expedities de namen van Louis en Alexander Agassiz, vader en zoon, roemrijk verbonden zijn.

Kortom, het bijeengebrachte materiaal is overweldigend geworden, en de vorst van Monaco, zelf sinds vele jaren een actief oceanograaf, die op zijne luxueuse schepen achtereenvolgens tal van expedities leidde, kon dan ook in zijn rijk, op een vooruitspringende rots aan zee, een museumpaleis stichten om de zoölogische schatten te bergen, die hij zelf verzamelde, - schatten waarvan nauwelijks een halve eeuw

geleden niemand, ook geen deskundige, eenig vermoeden had.

De oogst is onmetelijk groot. Maar heeft ze ook aan de oorspronkelijke verwachting beantwoord? Wat had men zich dan voorgesteld?

Men moet, om zich dit duidelijk te maken, teruggaan naar die dagen van 1871, toen Louis Agassiz, alvorens aan boord van de 'Hassler' zijne diepzee-onderzoekingen in de West-Indische wateren aan te vangen, voorspelde, dat vele belangrijke diervormen, welke slechts als fossielen bekend waren, ja zelfs vertegenwoordigers van palaeozoische groepen, uit de diepten van den oceaan zouden worden aan het licht gebracht. Lang uitgestorven geslachten van visschen, Ammonieten, Belemnieten, Cystoideën en Blastoideën als palaeozoische voorloopers der Echinodermen, zelfs de uiterst merkwaardige oervormen der Crustaceën, de Trilobieten, verwachtte men levend terug te vinden. Wie kan zich niet de spanning begrijpen, waarmede in die eerste jaren van het onderzoek de vangst van dreggen en trawls, die uit diepten van een paar duizend vademen boven kwamen, werden doorzocht? Scheen het niet een openbaring? Zouden de stoutste verwachtingen van den palaeontoloog, van den zoöloog verwezenlijkt worden? Waarom niet? - zoo dacht men waarschijnlijk - immers de fauna der diepzee was als eene nieuwe wereld, die zich in al de bekoring der ongereptheid voor den onderzoeker ontsluierde. Hier, in de duistere diepten, moesten de overblijfselen leven van eene fauna, die voor millioenen jaren de zeeën van het Carbon of van de Jura-periode allerwege bevolkte.

De verwachtingen zijn niet in vervulling gegaan. Waartoe zou het dienen, hier de namen van de koralen en Echinodermen uit de oudste geologische tijden, of van de Mollusken, Brachiopoden en visschen uit eene latere periode te noemen, die bleken voor goed 'verschollen' te zijn en die men dus ook in de diepzee niet weder vond. Weliswaar zijn, vooral onder de Crustaceën, enkele abyssale vormen bekend geworden, die ten nauwste verwant zijn met fossiele geslachten. Zoo b.v. *Willemoesia*, een kreeft met zeer lange, dunne schaarpooten, die tot de familie der Eryonidae behoort, waarvan men de fossiele resten in afzettingen uit Trias en Jura terugvindt, - zoo ook sommige garnaalachtige schaal-

dieren, tot de Penaeidae en Acanthephyridae behoorend, die in ieder geval een geologisch ouder type vertegenwoordigen dan hunne verwanten uit ondiepe wateren. Maar het geïsoleerde voorkomen van dergelijke soorten is daarom nog niet als het bewijs te beschouwen van de stelling, waarvan men veertig jaren geleden de hoogste verwachtingen had. Immers komen in allerlei andere levensmilieu's eveneens dergelijke ‘levende fossielen’ voor, zooals ze niet zonder overdrijving worden genoemd: zoo *Lingula* en *Limulus* in kustwateren, in zoet water zelfs zulke oeroude vischvormen als Ganoiden en Dipnoi, op het vasteland de merkwaardige *Hatteria* of *Sphenodon*, die als een der oudste voorloopers der hagedissen geldt.

De fauna van de diepzee is, zooals langzamerhand duidelijker bleek, niet principieel verschillend van die van het littoraal, van de ondiepere zeeën langs de kust. Zij is slechts een derivaat van dit laatste: vertegenwoordigers van alle in ondiepe kustwateren levende diergroepen kunnen hun weg naar zeer groote diepten gevonden en zich aangepast hebben aan de eigenaardige bestaansvoorwaarden, die door combinatie ontstaan van eeuwige duisternis, zeer lage temperatuur en algeheele afwezigheid van assimileerende plantaardige organismen, welke bij gebrek aan licht uit koolzuur geen zuur stof kunnen afscheiden.

Aanpassing dus, buitengewone aanpassing zelfs - vandaar eene betrekkelijke armoede van levende wezens op den oceaanbodem, eene armoede, die zich in ieder geval scherp onderscheidt tegenover de ontzaglijke ontplooiing van organisch leven, zooals zij in de Noordzee b.v. bestaat. De schaarschheid van organismen hangt trouwens niet alleen met de aanpassing aan physische factoren samen, maar ook met de moeilijkheid, hoe aan voedsel te komen. Het is bekend, dat het abyssale dierenleven in hoofdzaak aangewezen is op het afstervende en doode plankton uit hoogere, door de zonnestralen verlichte waterlagen; de kleine organismen van dit plankton zinken bij hun dood langzaam naar den bodem - een verschijnsel, dat men vaak met een zachten regen vergeleken heeft, maar dat men misschien beter eene lichte sneeuwbui zou kunnen noemen - en vormen op deze wijze een, uit den aard der zaak niet zeer overvloedige, voedselbron voor

de diepzeefauna, hetzij deze nu als benthos steeds op den bodem leeft, hetzij als nekton in staat is zich eenigen tijd zwemmend naar een hooger niveau te verplaatsen, om echter steeds weder naar haar ondergrond terug te keeren. Hoe deze kleine planktonorganismen in den open oceaan, ver van den invloed der kusten, de zoogenaamde pelagische sedimenten vormen (bezinksel dus van pelagische wezens afkomstig), welke men al naar de chemische samenstelling òf als kalkrijk Globigerinen- en Pteropodenslik[1] òf als Radiolariën- en Diatomeenafzettingen, waarin het kiezelzuur overweegt, kan onderscheiden, - hoe in zeer groote diepten door de oplossende werking van het zeewater de overblijfselen van planktonorganismen reeds vóór zij den bodem bereiken, worden opgelost, en men hier op den bodem de hoofdzakelijk door vulkanische bestanddeelen gekenmerkte ‘roode klei’ aantreft - dit alles uitvoeriger te behandelen zou buiten het kader dezer besprekingen vallen.

Wanneer en waar de verhuizing van littoraalbewoners naar de diepzee heeft plaats gevonden is natuurlijk onmogelijk te zeggen. Al ligt het voor de hand, dat in arktische gebieden deze verhuizing van strandbewoners naar de diepte, in aanmerking genomen de tegenwoordige physische factoren van het abyssaal, een minder groot aanpassingsvermogen vereischt dan in warmere zeeën, de waarschijnlijkheid is grooter, dat in den loop der tijden van alle kusten en ondiepten dieren naar diepere woongebieden zijn afgedaald, en dus het abyssaal van zeer verschillende streken uit langzamerhand werd bevolkt.

Ik sprak van ‘tegenwoordige physische factoren’ en dit punt dient nog besproken te worden. Oppervlakkig beschouwd schijnt het abyssaal in zijne rustige majesteit het symbool van onveranderlijkheid in alle geologische tijden. Toch is de schijn misleidend. De diepzee is eerst langzamerhand geworden tot wat zij nu is: een kil en donker graf voor ontelbare organismen, die aan de oppervlakte konden genieten van het levenwekkende zonlicht, een onmetelijk woongebied daarentegen voor lang-

1) Het is niet gemakkelijk, eene juiste Hollandsche benaming voor dergelijke sedimenten te geven; de Engelschen spreken van ‘ooze’ waarvan het Duitsche woord ‘Schlamm’, het Fransche ‘vase’ de aequivalenten zijn.

pootige, ranksprietige zwemmers of wormachtige slikwoelers, die geen wisseling van seizoenen, geen dag of nacht, ook geen golfslag kennen, en welker eenige visueele gewaarwording, zoo deze al aanwezig mocht zijn, bestaat in het waarnemen van het zwakke phosphoresceerende schijnsel, dat door voorbijzwemmende Cephalopoden of visschen wordt uitgestraald.

Dat de bestaansvoorwaarden voor de abyssale fauna in lang vervlogen geologische perioden andere moeten zijn geweest dan de tegenwoordige, zullen wij thans nagaan. Tot recht begrip van het volgende, dienen wij in de eerste plaats ons voor oogen te stellen, welke die tegenwoordige factoren dan zijn.

De voornaamste physische karaktertrekken van de diepzee zijn: eeuwige duisternis en gelijkmatige, zeer lage temperatuur, die slechts weinig van het vriespunt afwijkt. De enorme drukking op groote diepten, waarin vroeger, in de eerste helft der vorige eeuw, zulk een groot beletsel werd gezien, dat men reeds daarom het bestaan van organisch leven in het abyssaal a priori meende te moeten uitsluiten, is van veel minder belang, daar diepzee-organismen zoo volkomen gedrenkt zijn met het water uit hun omgeving, dat van een uitwendigen druk op hun lichaam niet valt te spreken, en mogelijk in de weefsels ingesloten gassen onder een druk staan, die overeenkomt met die van het omringende water, waardoor alleen voor nektonisch levende dieren, die zich snel in een hooger niveau, waar de druk verminderd is, verplaatsen, gevaar ontstaat van een overdruk in hun lichaam. Chemische factoren, als armoede aan zuurstof (althans op lagere geografische breedten) en, in vergelijking met het oppervlak van den oceaan, verminderd zoutgehalte, zijn voor het leven der diepzeefauna van minder ingrijpend belang.

Wat nu in de eerste plaats het ontbreken van licht aangaat, dit is zonder meer dadelijk uit het absorptievermogen van het water verklaarbaar. Het zonlicht dringt, zelfs met de blauwe en violette stralen, hoogstens tot 200-300 M. onder de oppervlakte door; op grootere diepte heerscht dus absolute duisternis, die slechts plaatselijk en tijdelijk door het phosphoresceeren van bepaalde organismen kan worden onderbroken. Het kenmerk van diepe duisternis is dus onafscheidelijk inhaerent aan de diepzee en moet dit ook altijd geweest zijn, zoolang het abyssaal bestond.

De lage temperatuur der oceanische afgronden ondertusschen is een verschijnsel, dat wij nader moeten beschouwen. Hoe komt het, dat zelfs in de tropen, waar het oppervlaktewater misschien 25° C. of meer aanwijst, reeds op een diepte van 1000 M. de temperatuur geweldig is gedaald, en vandaar langzaam vermindert, tot eindelijk op of nabij den bodem het nulpunt bijna wordt bereikt; ja, in de arktische wateren zelfs wordt overschreden? Immers, wanneer het water in rust was zou de hooge temperatuur van de oppervlakte zich langzamerhand, bij de wisseling der jaargetijden of ook bij die van dag en nacht, aan de ondergelegen waterlagen moeten mededeelen, daar dit warmere water, dat door verdamping aan de oppervlakte zoutrijker, dus soortelijk zwaarder is geworden, omlaag zou zinken en vervangen worden door kouder dieptewater, dat op zijn beurt eene hooge temperatuur zou aannemen. Eindelijk zou na verloop van zeer langen tijd deze warmtevermeerdering tot op den bodem merkbaar moeten zijn. Deze voorwaarde nu, dat het water daarvoor, tenminste in horizontale richting, in rust zou moeten zijn, is niet vervuld. Op hooge geografische breedte, voornamelijk in het onmetelijke Zuidpoolgebied, op kleinere schaal in de Noordelijke IJszee, zinkt steeds het oppervlaktewater door sterke afkoeling en tengevolge daarvan vermeerdering van soortelijk gewicht naar den bodem. Dit koude water nu, dat aan de oppervlakte door uit lagere breedten afkomstig oppervlakte water wordt vervangen, stroomt in diepere lagen en angs den bodem in derichting van den aequator. Deze uiterst langzame dieptestroom, waarvoor men een snelheid van 0.1-0.7 m.M. per seconde heeft berekend, en die experimenteel nog niet direkt kon worden aangetoond maar slechts uit temperatuurwaarnemingen moet worden afgeleid - deze stroom is niettemin de oorzaak, dat in alle oceanen de diepere waterlagen zulk eene lage temperatuur bezitten. Op lagere breedten, ongeveer tusschen de keerkringen, stijgt nu dit koude dieptewater weer naar de oppervlakte[1)], om van daaruit, thans natuur-

1) Dit opstijgen van het koude dieptewater is de oorzaak, dat op of nabij den aequator de temperatuur van de oppervlakte tot 1000 M. diepte veel sneller afneemt dan dit in de wateren, die wat verder van den aequator verwijderd zijn het geval is.

lijk verwarmd, geleidelijk weer poolwaarts te stroomen. Dat deze circulatie voor verreweg het grootste gedeelte van het Zuidpoolgebied uitgaat is duidelijk - immers, hier in het Zuiden vinden wij een aaneengesloten oceaanring om den aardbol, die overal door zeer breede toegangspoorten met den Stillen, Atlantischen en Indischen Oceaan samenhangt, en daardoor ten volle gelegenheid heeft koud bodemwater naar den aequator te doen stroomen, terwijl de Noordelijke IJszee bijna geheel door land is omgeven, en de eenige breede poort naar den Atlantischen Oceaan, tusschen Groenland en Spitsbergen nog gedeeltelijk door een onderzeeschen drempel versperd wordt, die zich van IJsland tot naar de Farör en Schotland uitstrekt en door zijne verheffing tot 500-600 M. onder het oppervlak der zee een werkelijken slagboom vormt, waardoor het ijskoude bodemwater van de Noorweegsche Zee, met eene temperatuur, welke tot -1° C. gedaald is, op zijne strooming naar het Zuiden wordt tegengehouden.

Hieruit volgt, dat voor het aanwezig zijn van koud bodemwater in den oceaan twee voorwaarden vervuld moeten zijn: ten eerste het bestaan van een uitgestrekt poolgebied, waar dit koude water aan de oppervlakte ontstaat, en ten tweede een onbelemmerde toegangsweg voor dit water naar lagere geografische breedten. Waren deze voorwaarden nu in vroegere geologische tijden evenzeer verwezenlijkt als tegenwoordig? En wel in de eerste plaats vragen wij dan: waren ook vroeger ten allen tijde de polen evenzeer met ijs en sneeuw bedekt, zooals wij ze in onzen tijd kennen?

Men weet, dat hierop naar alle waarschijnlijkheid het antwoord ontkennend moet luiden. Het is natuurlijk onomstootelijk vastgesteld, dat in den z.g. ‘ijstijd’ (of liever in de ‘ijstijden’, welke door warmere perioden werden afgewisseld), welke nog betrekkelijk kort achter ons ligt, de gemiddelde jaartemperatuur in het algemeen in Europa en Noord-Amerika veel lager lag dan thans, en dat het grootste deel van de gematigde streken van het Noordelijk halfrond in de maximale glaciaalperiode onder geweldige gletschers begraven lag. Maar vóór dezen ijstijd, gedurende bijna het geheele Tertiair - en nog sterker uitgedrukt in het daaraan

voorafgaande Mesozoicum, in de Trias-, Jura- en Krijtperiode dus[1] - schijnt eene betrekkelijk hooge temperatuur over de geheele aarde, tot zelfs in hoognoordelijke streken, geheerscht te hebben. Groenland, Spitsbergen en Franz-Josephsland waren nog in het begin van het Tertiair met bosschen bedekt. Ook in het verre Zuiden vindt men thans nog sporen eener eenmaal levenskrachtige vegetatie op plaatsen, waar thans de plantengroei tot een minimum is teruggebracht - dikke fossiele boomstammen trof men op de Kerguelen-eilanden aan; varens in Grahamland, steenkool in Victoria-land, dus in het thans zoo onherbergzame Antarctica. Over de oorzaak van het wonderlijk temperatuurverschijnsel is men nog volstrekt niet zeker - het is trouwens ook mogelijk, dat men niet aan eene algemeene gelijkmatige temperatuur, maar aan eene verhooging van de jaargemiddelden in de verschillende klimaatgordels heeft te denken, zoodat in dezen gedachtengang de tropen als hypertropisch, de gematigde streken als subtropisch, enz. te beschouwen zijn; - toch heeft dit weinig waarschijnlijks. Hoe het zij, het feit zelf, dat gedurende millioenen jaren, van de Triasperiode tot in het Mioceen, het midden van het Tertiair dus, eene dermate hooge temperatuur op aarde heerschte, dat de polen als centra van koude toenmaals niet bestonden, brengt ons noodzakelijk tot de gevolgtrekking, dat in dien tijd een abyssaal, zooals wij het thans kennen, n.l. een *koud* abyssaal, niet bestond,[2] daar de polen geen koud bodemwater opleverden. Wanneer in dien tijd reeds de diepzee door eene gespecialiseerde fauna bewoond was, moet deze fauna dus in de

1) Het is waar, dat in nog verder terug liggende tijden, voornamelijk in het Perm en in het Karbon, sporen van een toenmaligen ijstijd zijn gevonden; deze sporen zijn evenwel te vaag, dan dat men er met zekerheid over kan oordeelen.

2) Deze inderdaad fundamenteele gedachte is, voor zoover ik heb kunnen nagaan, het eerst uitgesproken door onzen landgenoot, Prof. H.J. van Ankum in zijne rede: 'De wetenschappelijke beteekenis van de studie der diepzeefauna', uitgesproken op 16 September 1884 naar aanleiding van zijn aftreden als rector magnificus aan de universiteit te Groningen. Onafhankelijk hiervan zeide later de Amerikaan A.E. Ortmann hetzelfde in zijne 'Grundzüge der marinen Tiergeographie, Jena, Gustav Fischer, 1896. Beiden hebben evenwel nagelaten hieruit de consequenties te trekken.

eerste plaats aan eene aanzienlijk *hoogere* temperatuur zijn blootgesteld geweest dan tegenwoordig.

Van welk eene ingrijpdende beteekenis deze hooge warmtegraden der mesozoïsche diepzee op de toenmalige abyssale fauna geweest moet zijn, kunnen wij ons het best voor oogen stellen, door even terug te keeren tot de causa movens der tegenwoordige watercirculatie in de oceaan, n.l. het temperatuurverschil op aarde, dat eene langzame oppervlaktestroom van den aequator naar de polen, en een dieptestroom in omgekeerde richting veroorzaakt. Het koude, op hooge breedten omlaag zinkende water bevat, juist omdat het ongeveer de temperatuur van 0° C. heeft, veel zuurstof uit de atmosferische lucht, daar het oppervlaktewater des te meer zuurstof uit de atmosfeer opslurpt, naarmate het kouder is. Deze rijkdom aan zuurstof komt natuurlijk den diepzeedieren ten goede, daar zij op deze wijze het levenwekkende element vanaf de oppervlakkige waterlagen toegevoerd krijgen. Gedurende den langzamen aequatorwaarts gerichten stroom verliest het water gaandeweg de zuurstof, die niet slechts voor de ademhaling der dieren, maar ook voor de oxydatie van ontbindende organische stoffen verbruikt wordt. Vandaar, dat wanneer tusschen de keerkringen het dieptewater opstijgt om geleidelijk in de oppervlaktecirculatie terug te keeren, het gehalte aan zuurstof tot een minimum is gedaald.

In het Mesozoicum en in het begin van het Tertiair evenwel *was* er geen oceanische circulatie als hier beschreven - het dieptewater was en bleef in rust, en van een toevoeren van zuurstof naar de diepere waterlagen kon slechts in onvoldoende mate sprake zijn. Kunnen wij daaruit nu iets anders concludeeren, dan dat die diepten geheel of nagenoeg volkomen azoïsch waren, *dat toenmaals dus geen diepzeefauna van eenige beteekenis bestond?*

Ook in onzen tijd kennen wij een voorbeeld van een azoïsch abyssaal: de Zwarte Zee. Weliswaar vindt men hier in den zomer een groot temperatuursverschil tusschen oppervlakte- en bodemwater, maar daar het oppervlaktewater een zeer gering zoutgehalte heeft tengevolge van het vele zoetwater, dat de groote en kleinere rivieren in de Zwarte Zee uitstorten, kan dit lichtere water, ook wanneer het 's winters

afkoelt, niet dieper dalen dan tot ongeveer 200 M. diepte, wanneer het stuit op het soortelijk zwaardere dieptewater van een hoog zoutgehalte, dat uit den Bosporus afkomstig is. Het gevolg is, dat het diepere water nooit omhoog komt, in de diepte stagneert, en geheel zuurstofvrij is, derhalve ook geen levende wezens (behalve zwavelbacteriën) herbergt. En al is nu de oorzaak van deze doodschheid der Zwarte Zee niet te wijten aan een uniforme temperatuur in alle waterlagen - het gevolg is niettemin even noodlottig: verticale watercirculatie ontbreekt en daardoor was organisch leven in de diepte op den duur ten doode gedoemd.

In de Middellandsche Zee, waar verticale waterbewegingen slechts plaatselijk voorkomen en waar op de diepste plaatsen op den bodem de hooge temperatuur van 12°-14° C. heerscht, is eveneens eene groote armoede aan leven in het abyssaal te constateeren, en de toestanden, die wij hier vinden laten zich wellicht het best vergelijken met die, welke in het Mesozoicum in het oceanische abyssaal bestonden. Kan iets dergelijks, wat in een beperkt gebied als de Zwarte Zee geheel tot werkelijkheid is geworden, en ook in de Middellandsche Zee duidelijk van invloed is, ook niet, zij het door eene andere aanleiding, in de voorwereldlijke oceanen gebeurd zijn? Diepten zonder of met zeer weinig organisch leven, zonder zuurstof, vergiftigd door zwavelwaterstof, dat uit de oxydatie van ontbindende, van het oppervlak omlaag zinkende organismen, ten koste van de sulfaten uit het zeewater, ontstaat! Waarlijk, het beeld is niet aanlokkelijk, zelfs al moeten wij toegeven, dat door ons wellicht de zaak te donker wordt ingezien, en laten wij de mogelijkheid open, dat niettemin de temperatuur op aarde niet op alle breedten geheel gelijk behoeft geweest te zijn, zoodat toch van uit de poolstreken eene verticale circulatie, zij het dan op veel bescheidener schaal dan tegenwoordig, mogelijk was. Hoe het zij, dat de abyssale fauna van het Mesozoicum en het begin van het Tertiair veel armer geweest zal zijn dan de recente moeten wij uit de toenmalige ongunstige bestaansvoorwaarden wel besluiten.

Na het voorgaande ligt de vraag voor de hand: kan in eenige geologische periode ook niet een *lager* temperatuur

in het abyssaal geheerscht hebben, dan thans het geval is? En zou een dergelijk verschil van den tegenwoordigen toestand, uit den aard der zaak zeer gering, ook aan te toonen zijn?

Onwillekeurig denken wij daarbij dadelijk aan de vermaarde ijstijden van het Pleistoceen, toen Noord- en Zuidpoolijs in maximale hoeveelheid zich over een veel grooter gebied verspreidde dan tegenwoordig. Wat moet daarvan het gevolg zijn geweest voor het toenmalig abyssaal? Het ligt voor de hand in dit opzicht aan eene algemeene temperatuurverlaging te denken. Wat de gevolgen hiervan kunnen zijn geweest, zullen wij even nagaan.

Om een en ander goed te begrijpen dient men in de eerste plaats zich te herinneren wat reeds zeer in 't kort over de afzettingen in den open oceaan, ver van alle kusten gezegd werd: de pelagische sedimenten op den bodem zijn, behalve uit vulkanische bestanddeelen, uit resten van planktonorganismen samengesteld. Overwegen onder deze planktonorganismen de kalkhoudende schaaltjes van Foraminiferen, zooals op lagere geografische breedte veelal het geval is, dan spreekt men van G l o b i g e r i n a -slik (zoo genoemd naar een kenmerkend geslacht der Foraminiferen); kleine modificaties daarvan kunnnen wij buiten bespreking laten. Op zeer groote diepte verdwijnen evenwel bijna alle organische resten, daar kalk- of kiezelzuurpantsers der pelagische organismen, wanneer zij omlaag zinken, bij den langen weg, dien zij tot den bodem moeten afleggen, opgelost worden; men vindt hier op den bodem bijna alleen vulkanisch materiaal: in de eerste plaats zeer fijn verdeeld, amorph puimsteen, met sanidien, plagioklaas, augiet, hoornblende, magnetiet, enz., verder knollen mangaan- of ijzerperoxyd, die vaak rondom deze vulkanische bestanddeelen eene bekleeding vormen en ook als kern somtijds een klein bolletje ijzer bevatten, dat waarschijnlijk van meteorieten afkomstig is. Het spreekt natuurlijk van zelf, dat in koudere streken onder deze afzettingen ook vastelandsgesteenten kunnen voorkomen, afkomstig van ijsbergen, welke in warmer water afsmelten, en wat zij wellicht als ingesloten gesteenten medevoerden, ter plaatse laten bezinken. Sedimenten uit de grootste diepten, welke zoo goed als geen organische resten bevatten, noemt men naar de bruinroode of chocolade-kleur, welke zij bij het drogen verkrijgen, r o o d e k l e i . Vooral deze roode

klei schijnt uiterst langzaam in dikte toe te nemen; men heeft in de bovenste laag haaientanden gevonden, afkomstig van in het Tertiair reeds uitgestorven soorten, en meent als vrij zeker te kunnen aannemen, dat sinds het einde van deze periode de dikte met niet meer dan ongeveer één voet is toegenomen. Ook de andere sedimenten nemen zeer langzaam in dikte toe.

De Duitsche Zuidpool-expeditie van de 'Gauss' in 1901-1903 is er nu in geslaagd op allerlei punten in den Atlantischen en Indischen Oceaan 'steekmonsters' van den zeebodem te nemen, waarbij de oorspronkelijke orienteering der bestanddeelen ten opzichte van elkander bewaard bleef, en op deze wijze bodemprofielen van 30-40, in sommige gevallen zelfs van 80 c.M. lengte te verkrijgen. Daarbij bleek nu, dat in de meeste gevallen op de plaatsen, waar Globigerina-slik werd aangelood, in de onderste laag van het monster het kalkgehalte geringer was dan aan de oppervlakte daarvan. In warmere gebieden was dit verschil het kleinst (ongeveer 10%); op groote diepten evenwel wordt het groot, en kan dan 30%-40% bedragen; ja, op den bodem van den antarktischen oceaan, op 3630 M. diepte, was in het bovenste deel van het monster 60.7%, in het onderste slechts 17% kalk. Dit verschijnsel, dat men met den naam van 'normale laagvorming' bestempelt, is zeer algemeen, zoozeer dat wij wel aan eenzelfde zich overal manifesteerende oorzaak moeten denken. Op het eerste gezicht zou men allicht geneigd zijn aan eene langzame, maar voortdurende uitlooging of oplossing van de kalk uit den zeebodem te denken, welk proces op groote diepten dan intensiever zou plaats grijpen dan daar, waar de diepte minder was. Ongetwijfeld is dit van invloed, maar het feit, dat ook de gevallen van 'abnormale laagvorming' niet zeldzaam zijn, waarbij het kalkgehalte van het bodemmonster juist in de onderste laag hooger is dan aan de oppervlakte, ontneemt aan deze uitloogingstheorie veel van hare kracht. Het uiterst geringe koolzuurgehalte van het bodemwater is bovendien de oorzaak, dat dit water zeer veel van haar kalkoplossend vermogen inboet.

Dat wij hier bij het verschijnsel der normale laagvorming aan invloed van de temperatuur moeten denken blijkt hieruit,

dat op de grootste diepten, waar het water in 't algemeen het koudst is, het kalkgehalte van den bodem zoodanig kan dalen, dat het sediment het karakter van roode klei aanneemt. Nu ligt de dieptegrens, waarbij dit plaats vindt, niet in alle oceanen op hetzelfde niveau. De Atlantische Oceaan is het best bekend; hier ligt deze dieptegrens ten N. van den aequator het diepst, om vervolgens langzamerhand naar het antarktisch gebied te stijgen. Globigerina-slik werd op 40° N.B. en tusschen 45° en 50° W.L. nog op 5798 M., iets verder oostelijk zelfs nog op 5911 M. aangetroffen. Onder den aequator vond de 'Valdivia'-expeditie Globigerinaslik nog op 5695 M.; in den Zuid-Atlantischen Oceaan echter werd door de 'Gauss' op 15° Z.B. reeds bij 5320 M., op 24° Z.B. bij 5020 M. roode klei gevonden, in het midden van den Indischen Oceaan reeds bij 4700 M.

Deze ongelijkmatige verdeeling van het kalkgehalte schijnt niet door sterker of zwakker optreden van kalkschalig plankton in de oppervlakkige lagen veroorzaakt te worden. Immers in de koudere wateren komen veelvuldig kalkafscheidende organismen voor; ook vindt men in vele deelen van den Indischen Oceaan een plankton, dat rijk is aan Globigerinen. Hoogstwaarschijnlijk staat het verschil in niveau, waarop op verschillende plaatsen roode klei de bovenhand heeft, minder met de samenstelling van het plankton in verband dan met hydrografische factoren, in de eerste plaats met de temperatuur.

Wat toch is het geval? Het reeds meermalen besproken diepere water uit den antarktischen oceaan verliest bij het langzaam noordwaarts stroomen veel zuurstof, zal dus dichter bij den aequator niet meer in staat zijn organische stof te oxydeeren, en dus geen koolzuur meer kunnen voortbrengen; vandaar dat dit bodemwater op grooten afstand van zijn oorsprongsgebied dan ook minder kalk kan oplossen. Nu staan daarbij koolzuurproductie en temperatuur van het water in nauw verband; daar, waar het bodemwater zeer koud is, zal ook de oplossende kracht des te grooter zijn. In de koudste gebieden vinden wij aan den bodem dus ook de minste kalk.

Welke zijn de koudste gebieden? In den Indischen en in het westelijk gedeelte van den Zuid-Atlantischen Oceaan is het bodemwater zeer koel, en heeft eene temperatuur tusschen 0° en 2° C., terwijl op overeenkomstige breedte in

het oostelijk deel van den Zuid-Atlantischen Oceaan, Noordelijk van den Oost-Westwaarts verloopende onderzeeschen Walvischrug, die het koude antarktische bodemwater op zijne naar den aequator gerichte strooming tegenhoudt, de temperatuur aan den bodem 1°-2° C. hooger is. In overeenstemming daarmee vindt men in den Indischen Oceaan reeds bij 4700 M., in het West-Atlantische bekken bij iets meer dan 5000 M. roode klei, terwijl de 'Gauss' oostelijk van den in het midden van het Zuid-Atlantischen Oceaan verloopenden drempel en noordelijk van den Walvischrug, op dezelfde breedte, nog bij 5500 M. kalkrijke Globigerina-slik vond.

Wij moeten ons nu voorstellen, dat tijdens den ijstijd het koude dieptewater van het antarktisch gebied langs den bodem verder naar het Noorden doordrong, tot ver voorbij den aequator, en zoo kon zich kalkarme roode klei in diepten vormen, waar men nu typische kalksedimenten in de bovenste laag van den bodem aantreft. Is in de onderste lagen het kalkgehalte geringer dan bewijst dit, dat deze lagen tijdens den ijstijd werden afgezet.

Ook is zoologisch aan te toonen, dat de onderlaag der grondmonsters, die eene normale laagvorming vertoonen, in koudere zeeën ontstond dan de tegenwoordige. In deze onderlaag is de Foraminiferenfauna meest armer aan soorten dan in het oppervlakkige gedeelte van het bodemmonster; typische warmwatersoorten ontbreken er in, daarentegen vindt men specifiek antarktische Foraminiferen en Diatomeën in de diepere laag der sedimenten veel verder noordelijk dan ze tegenwoordig voorkomen. Dit alles wijst dus op eene veel grootere uitbreiding der antarktische planktonorganismen, die in eene nog betrekkelijk kort achter ons liggende periode moet hebben plaatsgevonden.

Vergeleken met de recente toestanden kunnen wij in het algemeen dus aannemen, dat de diepzee eerst veel warmer, daarna kouder moet geweest zijn. In geenen deele dus het onveranderlijke, steeds gelijke levensmilieu, als hoedanig wij licht geneigd zouden zijn haar te beschouwen. Maar wij kunnen ook verder gaan en ons afvragen, of ook topografische factoren bij de geologische voorgeschiedenis der diepzee-fauna kunnen hebben medegewerkt, m.a.w. of het abys-

saal al of niet steeds, zooals nu, in onderbroken samenhang was en aan de fauna in hare horizontale verspreiding geen hindernissen in den weg legde, hindernissen, die hetzij in boven den zeespiegel zich opheffend vasteland of in ieder geval tot dicht onder de oppervlakte oprijzende onderzeesche drempels moeten bestaan hebben.

Hebben de geweldige diepzeebekkens der oceanen steeds bestaan, en waren zij altijd met elkaar in ononderbroken wisselwerking? In dit opzicht zijn de meeningen verdeeld. Vóór allen staat de beroemde Alfred Russel Wallace met zijn bevestigend antwoord. Volgens hem is de tegenwoordige verdeeling van land en zee in hoofdzaak steeds dezelfde gebleven en hebben slechts geringe oscillaties in de nabijheid der kusten plaats gevonden. De machtige autoriteit van den Nestor der zoögeografie is oorzaak geweest, dat langen tijd de theorieën van hen, die belangrijke geografische veranderingen als waarschijnlijk aannamen, als hersenschimmen werden beschouwd. Eerst in de latere jaren is men vrij algemeen tot de meening bekeerd, dat juist de eigenaardigheden van de tegenwoordige verspreiding van dieren en planten, in verschillende levensmilieu's, maar vooral op het vasteland en in zoet water, noodzakelijk tot de gevolgtrekking moeten leiden, dat kontinenten en oceanen eenmaal anders gerangschikt lagen dan het menschengeslacht ze kent. Wallace en zijne medestanders beroepen zich niet alleen hierop, dat het bestaan van een vasteland op een plaats, waar thans een verscheidene duizenden meters diepe oceaan zich uitstrekt, a priori onwaarschijnlijk is, maar werpen ook tegen, dat eigenlijke diepzee-afzettingen op geen enkele plaats van de tegenwoordige kontinenten konden worden aangetoond, dat dus nergens het oprijzen van eenig land uit het abyssaal geologisch of palaeontologisch is te bewijzen. Dit laatste moge waar zijn, en men zou de stelling, dat diepzee nooit vasteland is geworden, desnoods het recht van bestaan niet willen ontzeggen, toch is daarmede niet bewezen, dat het omgekeerde: vasteland is nooit diepzee geworden, noodzakelijk waar moet zijn. Juist dit schijnt in den loop der geologische perioden herhaaldelijk te zijn voorgekomen; het onderzoek naar het verloop dezer langzame of snelle katastrofe evenwel is reeds daarom zoo goed als

onmogelijk, omdat het verzonken vasteland thans door een onmetelijken oceaan, die wie weet hoeveel duizenden jaren steeds zijne afzettingen op den bodem laat nederdalen, bedekt en aan onze nasporingen ten eenenmale onttrokken is. Toch kunnen wij soms ook nu nog aantoonen, dat op bepaalde plaatsen in den oceaan de diepte minder groot moet geweest zijn dan ze tegenwoordig is: n.l. daar, waar op den bodem de reeds even besproken 'abnormale laagvorming' valt te constateeren. Bij deze modificatie is het kalkgehalte in de onderlaag der bodemmonsters, in plaats van lager juist hooger dan in de hoogere niveau's. Men moet zich, om dit te verklaren, voorstellen, dat in den tijd toen de kalkrijke onderlaag werd gevormd, de zeebodem daar ter plaatse zich zoo dicht onder de oppervlakte verhief, dat zich houdbare Globigerinaslik kon vormen, dat echter later de bodem geleidelijk daalde tot zulk een diepte, dat hier verder alleen weinig kalkhoudende sedimenten of slechts roode klei over de vroegere afzettingen heen als neerslag ontstond. Men vindt deze abnormale laagvorming meestal in diepe inzinkingen en kan hieruit de gevolgtrekking maken, dat deze inzinkingen hunne tegenwoordige diepte eerst in den jongeren tijd hebben verkregen.

De waarschijnlijkheid voor het bestaan van voormalige verbindingsbruggen tusschen tegenwoordige vastelanden moet echter hoofdzakelijk uit de verspreiding van dieren en planten op het vasteland en in zoet water afgeleid worden. Er is natuurlijk geen denken aan, ook deze vraag nader onder de oogen te zien. Slechts kan als resultaat van veler arbeid aangevoerd worden, dat langzamerhand geografische kaarten van de verschillende geologische perioden zijn ontstaan. Hiervan mag alleen zeer in het algemeen gezegd worden, dat gedurende het geheele Mesozoicum, en zelfs in het daaraan voorafgaande Palaeozoicum, de kontinenten veel meer dan tegenwoordig zich in Oost-Westelijke richting schenen uit te breiden, dat zoowel op het Noordelijk als op het Zuidelijk halfrond langgerekte landmassa's in de richting der breedtecirkels verliepen, en dat daartusschen, in het tropische gebied, eene breede zee deze landmassa's scheidde. Zoo was b.v. Archamazonia (het tegenwoordige Brazilië) in het eind van het Mesozoicum van het overige Amerika gescheiden, daarentegen door een landbrug (Archhelenis) dwars over den Atlantischen

Oceaan met Afrika verbonden, dat weder in nog vroegere tijden met Madagascar en, door het z.g. Gondwana-land, in den Indischen Oceaan, met Voor-Indië samenhing - het geheel op deze wijze gedurende zekeren tijd een samenhangend landgebied (Stenogaea), waaromheen zich als een reusachtige landgordel de Eurygaea, bestaande uit Noord-Amerika, Groenland, Europa, Azië, Australië, Antarctica en Archiplata (ongeveer het tegenwoordige Patagonië) uitstrekte. Al was ook in geen enkelen tijd deze samenhang volkomen, zooveel is ondertusschen wel waarschijnlijk, dat de Oost-Westelijke richting in het verloop van de kontinenten zich langen tijd handhaafde. Op het abyssaal moet deze van de tegenwoordige geheel afwijkende verdeeling van land en zee in zooverre van grooten invloed zijn geweest, dat, als toenmaals te eeniger tijd de polen inderdaad als centra van koude bestonden, hetgeen althans in het Palaeozoicum nu en dan in 'ijstijden' schijnt te zijn verwezenlijkt, het koude poolwater niet of zeer moeilijk naar den aequator kon stroomen, en ook op deze wijze het ontstaan van een *koude* diepzee bemoeilijkt werd. Daarbij komt nog de mogelijkheid, dat door submarine ruggen of drempels, die tot dicht onder de wateroppervlakte reikten, de circulatie van het water langs den bodem werd verminderd of zelfs geheel opgeheven; daardoor konden bepaalde gedeelten in den mesozoischen of eocenen oceaan geïsoleerd blijven, en was het mogelijk, dat zich in zulke bekkens eene abyssaalfauna ontwikkelde, welke met die der overige niet in wisselwerking trad - kortom, op deze wijze, door isoleering, kon de ontwikkeling van locale fauna's, die niet door naburige werd beïnvloed, begunstigd worden.

Over het algemeen kennen wij de tegenwoordige diepzeefauna nog te weinig, om omtrent hare universeele verspreiding een positief oordeel uit te spreken, hoewel deze kontinuïteit door nagenoeg gelijkmatige physische factoren op een topografisch samenhangend gebied waarschijnlijk is. Maar ook thans kennen wij gebieden, die door submarine drempels geïsoleerd zijn en in hunne diepten althans een ander hydrografisch karakter vertoonen dan de open oceaan. Het meest bekende voorbeeld is wel de Middellandsche Zee, die slechts door de 300 M. diepe straat van Gibraltar met den Atlantischen Oceaan samenhangt. Het koude water uit de diepere lagen

van den oceaan kan dus niet in de Middellandsche Zee overstroomen, die daardoor een afzonderlijk bekken vormt met weinig verticale circulatie, en in de diepten een tamelijk hooge temperatuur vertoont, die ongeveer met de gemiddelde wintertemperatuur der aangrenzende landen overeenkomt; zoo vindt men in het Westelijk gedeelte, van af eene diepte van 300 M. tot den bodem, eene standvastige temperatuur van 12.7^{o} C., in het Oostelijk bekken een warmtegraad in de overeenkomstige diepten van 13.5^{o}-14.0^{o} C. Zulke geïsoleerde diepzeebekkens, welker temperatuur in de diepere waterlagen (althans in de tropen, waar de wisseling der seizoenen weinig of geen temperatuurverschil veroorzaakt) afhangt van de hoogte der omsluitende submarine drempels, - daar deze, al naarmate zij lager of hooger liggen, toegang verleenen aan het koude of minder koude water van die lagen in den vrijen oceaan, welke in hetzelfde niveau der ‘zadels’ gelegen zijn, zooals men de toppen der drempels noemt - vindt men ook, zooals den Gids-lezers uit het reeds genoemde artikel van Prof. Weber (Juni 1900) bekend kan zijn, in het Oostelijk gedeelte van onzen Oost-Indischen Archipel; hunne ontdekking is aan de ‘Siboga’-expeditie te danken.

Wij komen tot het resultaat: in het Mesozoicum en daarna was het abyssaal een geheel ander levensmilieu dan het tegenwoordig is, - de temperatuur was veel hooger, de zuurstofrijkdom veel geringer. De hier levende fauna, zoo zij al bestond, had zich aan de denkbaar ongunstigste levensvoorwaarden aan te passen, kan dus nooit zeer rijk zijn geweest, en moet bovendien door de toenmalige verdeeling van land en zee volstrekt niet in die mate als in onzen tijd in ononderbroken topografischen samenhang hebben gestaan, zoodat waarschijnlijk het ontstaan van locale fauna's daardoor in de hand werd gewerkt. Is het dan wonder, dat wij volkomen in verlegenheid komen, wanneer wij uit de fossielen van een of andere marine afzetting over het al of niet abyssaal karakter van deze afzetting een oordeel zouden willen uitspreken? Is het niet duidelijk, dat de vroegere diepzeedieren met een physiologisch geheel verschillende maat moeten worden gemeten, en dat wij, al schijnt het op het eerste

gezicht geheel anders, volstrekt niet gerechtigd zijn soorten, die thans tot de abyssaalfauna behooren, ook als het levende element van de voorwereldlijke diepzee te beschouwen? Men zal misschien tegenwerpen, dat het ontbreken of de geringe ontwikkeling van oogen toch wel bij de beoordeeling als een criterium mag gelden.[1)] Maar ook vele tegenwoordige diepzeedieren hebben groote oogen, en aan den anderen kant leven zelfs in de diepere gedeelten van de Noordzee Crustaceën met zulke kleine oogen, dat men, zonder de herkomst dezer dieren te kennen, geneigd zou zijn, hen tot de abyssaalfauna te rekenen.

En daarom ook is het een onbillijke eisch van Wallace en zijne volgelingen om hen, die aan de permanentie van oceanen en kontinenten in alle geologische tijdvakken twijfelen, uit te dagen, plaatsen te noemen, waar ergens ter wereld op het tegenwoordige vasteland werkelijke diepzee-afzettingen zijn te vinden. Die oude diepzee-afzettingen, wij kennen ze niet en het is ons onmogelijk ze te kennen, zoolang wij niet tot klaarheid zijn gekomen omtrent de physische voorwaarden, waaronder zich in den voorwereldlijken oceaan neerslagen konden vormen. Dat die voorwaarden ten eenenmale van de tegenwoordig in de diepzee heerschende moeten verschild hebben, en dat daardoor dit abyssaal naar alle waarschijnlijkheid een zeer jong, wellicht het jongste levensmilieu is, dat gaandeweg door het leven werd veroverd, heb ik waarschijnlijk trachten te maken. Aan hem, die het betoog wel heeft willen volgen, zal het nu duidelijk zijn, hoe uiterst weinig kans op verwezenlijking moest worden toegekend aan de verwachting, die in de diepten van den oceaan de levende afstammelingen dacht terug te vinden van Ammonieten, Belemnieten, Trilobieten e.a., welker fossiele overblijfselen ons uit oude aardlagen bekend zijn.

Dr. J.J. TESCH.

1) Vandaar, dat men verschillende geslachten van de oer-Crustaceën van het Palaeozoicum, de Trilobieten, welke geslachten, naar het schijnt, blind waren, met het bestaan van een toenmalig abyssaal in verband heeft gebracht.

Vincent's brieven.

Het was in de jaren, dat ik het woordje *felheid* zoo liefhad, dat ik aan harmonie het minst geloofde en alle maatschappelijks meende te haten, daar ik mij er middenin zag. Te Parijs - maar als journalist. Wel wat bohème toch, in Montmartre.

Den buitenboulevard eenmaal over, meer en meer de gewone stad in dalend, kwam ik dikwijls een stille straat door, waar een kleine verfwinkel was. En daar was dan telkens: een schilderstudie. Meer dan studies schenen deze felle stillevens mij niet, deze ongewone schilderingen, onbeholpen, onbehouwen, nochtans duidelijk en afgepast hun woord zeggend, zooals een jonge boer het zou vermogen vóór een kring tot hoon gezinde wereldlingen, waar hij althans enkelen bevreemd, beschaamd haast, tot zwijgen zou brengen.

De mondaniteit in déze straat kwam van een overgestoken concierge op sloffen, eene naar nog wéér een werkhuis gaande *femme de ménage*, andere vrouwen, loopers en winkeljongens, een enkelen gezetten heer of halven-heer, die zweeg en schouderophalend voortging. Schilders heb ik er nooit gezien; zij moesten wel komen, om verf te halen; doch de winkeldeur bleef telkens gesloten.

Deze met zware vegen geschilderde, geenszins schitterende, en toch zoo sterk-kleurige stillevens, durfden de belangstelling vasthouden bij één enkel voorwerp of bij enkele dingen, doch zonder overlegde schikking - zij toonden een kruik, een brok brood of een pot met penseelen, en wilden dat men dáár aandacht voor had, op het stumperigs in den werktrant niet lettend.

Soms stond er geen naam, soms *Vincent* op. - Ik wist, door een vriend, van den maker af. Den argeloozen hoogmoed in dat teekenen, slechts met een voornaam, vond ik benijdenswaardig. In de doeken zag ik uitdrukkingsvermogen, merkwaardig bij de onhandigheid; doch ik stelde belang erin om den mensch, den de 'werkelijkheid' van zijn arbeid, evenmin als die van het leven óóit nuchter beseffenden mensch.

Staat mij nu toe, u een gedeelte voor te leggen van een handschrift, bijna een kwart-eeuw oud. 't Is het begin van een onvoltooiden roman; een vertelling van broederliefde. Het heeft géén letterkundige, doch hier misschien eenige 'documentaire' waarde, daar het een beeld geeft van de indrukken, *toen*, omstreeks 1890, gekregen door iemand, die de twee broeders slechts enkele malen ontmoet, doch over de toewijding van den een, het fanatieke willen van den ander, door derden en vierden vernomen had.

Boven mijn vergeeld, diep uit een oude lade voor den dag gehaald handschrift staat *Twee Broeders*.

> De jongste zag eens, in een beeldengalerij, twee kamploopers: het eene beeld achter het andere, beiden de beenen wijd van elkander, de rompen ver naar voren gebogen, de armen met vuisten tegen de borst, de halzen gestrekt en dan de oogen...de oogen van hem die achter liep starend op de nekspier des voorsten, en het oog van dezen, o, dat van Hem.... in een fonkelen, dat als het grijpen door een klauw was, starende op de Oneindigheid.
> Toen de jongste dit beeld zag, werd hij sterk getroffen; hij dacht: dat zijn wij.
>
> Samen waren zij, als knapen, uit het huis gegaan. In één koffer had de moeder, de lieve moeder, de door beiden verafgode, hunne kleederen gepakt en vele voorwerpen, welke hun van nut zouden zijn in het vreemde land, in de wereldstad, dat gevaarlijk Parijs, waaraan zij met vreeze hare zonen vertrouwde.
> Samen waren zij in De Zaak gekomen, de groote, de moeilijke zaak, welke over hunne toekomst, hunne welvaart beslissen zou; de zaak, die hun zoo vreemd eerst was en voor welker gastvrijheid zij dankbaar moesten zijn aan hun vermogenden bloedverwant, die, als deelhebber, had beslist, dat de twee jongens er hun geluk in mochten beproeven. De Zaak, die hun zoo stroef, zoo onvriendschappelijk scheen als zaak, maar die zij, lang vóór hun intrede hadden lief gekregen omdat het een zaak was van Kunst, en zij, erfenis in hun bloed, altijd groot begeeren naar kunst hadden gevoeld.
> De bloedverwant had van den aanvang genoegen in het werk van den jongste; die was voorkomend, ijverig, nauwgezet. De oudste kon

niet voldoen. Zijne chefs vonden hem afgetrokken, lui en hoofdig, en niet lang leed het, of zij zonden hem weg. De jongste wilde niet gelooven, dat zijn broeder lui was geweest; zijn broeder was te goed, te hoog voor de zaak; zijn streven lag verder, ver, heel ver, niet in de grove materie van handel, in het vleien van menschen, in het slijten van kunst.
Bij het scheiden was het den jongste, of de helft van hem werd afgescheurd; maar hij zag de onverschilligheid van den oudste en, wel verre van daarover verstoord te zijn, herkreeg hij door die koelheid den moed tot overleggen en redeneerde, dat zijn broeder ver moest gaan, zóóver, dat hij hem toch nooit, op den grootsten afstand niet, zou kunnen volgen.
Voor den oudste begon nu een tijd van wankelen en dwalen. Eerst toefde hij, op den terugkeer, in de ouderlijke dorpswoning; hij verlangde nieuwe offers uit de lichte trommel, die zijn vader in de slaapkamer bewaarde achterin der moeder groote linnenkast, - want zijn geest, zijn te kort verzorgde geest had voedsel noodig; naar de hoogeschool wilde hij om daar te streven, in de school, naar het hooge. Maar lang duurde die studielust niet; zoon eens predikants, voelde hij met genot den warmen adem der godsidealen, voor welke hem liefde was ingeprent, toen hij een kind was; doch zijn geest werd ongeduldig, daar hij de zijwegen moest volgen, waarlangs men schoolsch de hoogere wetenschap van den godsdienst bereikt. Reeds onder de eerste, voorbereidende studiën verdiepte hij zich meestentijds in de hoogste vraagstukken en daar hij geene oplossing vond, verloor hij de belangstelling en kreeg de meening, dat de praktijk van een eenvoudiger leven hem eer zou voldoen dan het zoeken naar die ingewikkelde, overbodige theorie. Eene toekomst van predikant lokte hem niet aan; hij wenschte een driftiger bestaan en besloot godsdienstonderwijzer te worden, eenvoudig onderwijzer van het volk, maar vrij, zonder aanstelling, zonder voorafgaand examen dus, doch tevens zonder bezoldiging. Toen hij naar huis kwam met dit nieuwe plan, knorden de ouders: - wat zou er worden van hun zoon? hij was nu al zoo oud, hij had hun al zooveel gekost! Maar de jongste broeder schreef, toen hem hunne ontevredenheid bericht was, een smeekbrief aan de moeder om den oudsten toch te laten doen wat hij wilde, daar zijn rijke geest zelf alleen wist welke zijne behoeften waren. Gewone menschen studeeren kalm-knap af, maar genieën veroveren wat zij beoogen met éénen greep en waar die studie te dor was geweest voor het sappige brein van den oudste, school er zeker een ridderaard in hem en zou het kruistochtenbestaan van den ‘inwendigen zendeling’ hem misschien kunnen voldoen. De ouders peinsden over het betoog, waaraan iets haperde, doch zij gaven toe en zoo was het bijna dank zij den jongste, dat de oudste vertrekken kon naar de armoedige veenstreek om onder hare ellendige bevolking de Blijde Boodschap te brengen, welke zijn vlugge geestdrift, van het oogenblik af, dat hij had gewenscht prediker te wòrden, hem had doen branden op de tong.
Hij arbeidde er veel; de lange dagen en de avonden was hij aldoor

buiten, met de mannen in het eindelooze, hem tot dwalen brengende veen, met de vrouwen in de sombere hutten, troostend hen die vertroosting, vermanend hen die vermaning van noode hadden, opwekkende tot liefde en tot arbeidzaamheid - en tot soberheid en zindelijkheid. En de uren die hem overbleven, de weinige uren, nachtelijk meest, werden gierig gehouden voor studie, voor de studie der hoogeschool, die hem nu veel dierbaarder was, die hij overzag en móói groot vond en die hij wilde liefhebben òm haar zelve en alleen vóór zich. Maar zie, bij het dorstig begeeren naar weten ontstond een weten, dat, onbespeurd aanvankelijk, knaagde aan zijn geloof! Twijfel kwam er in zijne ziel: geheimzinnig. onzichtbaar tot midden in zijne ziel en daàr zichtbaar; en toen de ziel, die dorstte naar liefde, den vreemdeling zag die haar glimlachend toeknikte, wierp zij zich aan zijne borst met de geestdrift welke te uiten haar eene behoefte was. O, een deerlijke strijd werd gestreden in het gemoed van den zelfmartelaar. Zijn lichaam was er niet tegen bestand. Zwaar-ziek kwam hij terug bij de ouders en in zijn ijlen braakte hij al den twijfel uit, in godslasteringen, die het vrome gemoed der moeder doorvlijmden en de liefde des vaders vergiftten met radelooze smart en vinnige verontwaardiging.

Het lichaam werd beter en ook de geest scheen niet meer krank. Maar het geloof was bezweken. Met vreemdkalme helderheid dacht de nog zwakke jonkman weder na over de vraagstukken, welke hem gefolterd hadden en hij rangschikte zorgvuldig de schatten zijner overleggingen en zijner overtuigingen en nu wilde hij er ook van spreken, met blijdschap van spreken en met vroolijke geringschatting spotten over zijn vroeger geloof. Maar de vader, die nooit meer had gerept van de godslasteringen des koortslijders, toornde toen de gezonde één toespeling van ongeloof waagde te uiten en martelde zich in de afzondering zijner binnenkamer met de biddend gedane pijnvraag, wàt hij mocht hebben misdaan, dat zóó een ongeloovige geboren was uit zijnen echt.

De zoon stoorde zich aan toorn noch droefheid: hij kòn geen eerbied hebben voor de teederheid van gevoelens die hij haatte. Ook schamplachte hij telkens over zijn vroeger bestaan en over de naïeveteit der zedenpreeken, waarmede hij die ongelukkigen van de venen was lastig gevallen. Haha! hij had hun van soberheid gesproken, hun die nauw te eten hadden; van arbeidzaamheid, hun die alleen niet doodhongerden doordien zij arbeidden als slaven; van helderheid, hun wier leven één plassen en wroeten in aarde was.

En hij moest het zware hoofd schragen met de zwakke hand, toen gansch nieuwe denkbeelden, als een geheel program, in hem ontwaakten, een program van protest, van medelijden, van geen godsdienst maar menschendienst, van liefde anders dan in zedenlessen, van welvaart voor allen, van gelijkheid. Een socialistisch werk, vroeger met afschuw weggeworpen, werd uit het stof van oude boeken gehaald en hij las, hij las - maar nog had hij niet veel gelezen, of de drang tot scheppen, tot zelfdoen werd levendig over hem en hij zag nu alleen nog woorden en letters, letters die dansten, maar daar tusschendoor, krachtig en groot, eigen zinnen, gloeiende zinnen, een socialistisch stelsel van hem,

wezenlijk nieuw van hem, daar hij er nog nooit van een, grondige kennis had verkregen.....
In huis werd de verhouding onduldbaar. Het telkens ontvlammend getwist tusschen vader en zoon zette vijandschap. De zusters smeekten haren broeder vergeefs, dat hij toch wat eerbiediger tegen zijnen vader mocht wezen en ook de moeder, de altoos verafgode, kreeg harde antwoorden op hare zachte verwijten. Toen schreef zij haar leed naar Parijs, aan den jongste. En de jongste seinde, dat hij twee weken verlof had gekregen. Groot was de blijdschap over de komst van den jongste! De zusters jubelden en de vader glimlachte weder en wreef zich de handen en was veel stichtelijker in het nu van dank, meer dan van verootmoediging reppend avondgebed. Alleen de oudste toonde niet, dat hij verheugd was. Jaloezie? De zusters, die den blos van den jongste geprezen hadden en zijne vroolijkheid en zijn nette, fraaigesneden kleederen, fluisterden het elkander toe, dat de oudste nu afgunstig scheen en klaagden erover tegen de moeder en babbelden er zelfs tegen den jongste over. Maar deze werd bijna boos op haar. Zijn broeder afgunstig op hem! Il y avait bien de quoi! Zijn broeder stond veel te hoog om hem óóit iets te benijden te hebben! Zijn broeder was vervuld met vele gedachten, vele verre, hooge dingen, welke uitsluitend hem bezig hielden; dáárom kon hij misschien niet zoo volkomen deelen in de familievreugde der anderen.
De jongste had verscheidene aardige dingen, lekkernijen en snuisterijen, medegebracht uit Parijs en ook enkele kunstvoorwerpen, prenten, welke hij toonde aan den oudste. Vroeger had hij dezen ook al herhaaldelijk prenten gezonden: nooit had de oudste hem daarvoor bedankt en ook nooit op des jongsten tijdingen betreffende kunst of aangaande de Zaak geantwoord; de brieven van den oudste handelden slechts over zijn eigen doen, zijne eigene gedachten en eens, van de Hoogeschool, had hij geschreven - en de jongste had daar veel smart over gehad - dat kunst afgodendienst was, dat het Kalvinisme, het naakte, tooilooze, alle stof verwerpende Kalvinisme alleen waardig was onzen geest te doen naderen tot het Hoogste, waarin hij, onwaardig, trachten moet zich te spiegelen. Maar nu, na de ziekte, was de stemming van den oudste anders! Met iets als verschrikte haast greep hij naar de prenten, welke de jongste hem voorlegde. Hij beschouwde ze als iets liefs, iets heel dierbaars dat hij lang had ontbeerd. In lange teugen, gulzig langzaam, dronken zijne oogen de lijnen, den toon, de stemming der gravure; hij dronk, zooals de woestijnreiziger het water drinkt, waarvoor hij knielt in de oase.
- Heb'-je die voor mij medegebracht?
- Als je ze hebben wilt.
- Dank je wel.
En den ganschen dag was hij nog stiller dan gewoonlijk, maar in den toon zijner korte gezegden was iets vriendelijkers en zijne oogen lichtten zacht, bijna liefelijk zacht. Toen de jongste, vóór het ter ruste gaan, nog even kwam kijken in de kamer van zijnen broeder, vond hij dezen

gezeten op den rand van zijn leger met één van de prenten onder het kaarslicht.
Van zelf hadden de vertellingen van den jongste en de grapjes, waarmede de vrouwen hem aldoor vierden, een schorsing gegeven aan de twistgesprekken over godsdienst, door welke de huiskamer anders werd benauwd. Maar ook toen de uitsluitende bezigheid van het verwelkomen was geëindigd, bleef er een strooming van frissche gedachten door het gezin gaan. Des morgens las de vader uit den Bijbel voor: de oudste rustte dan nog; en des avonds zat deze met kalmte mee aan, terwijl de vader voorbad. Blijde tevredenheid had, bij de vrouwen, de nare bezorgdheid verdreven en vaak lachte het oog der moeder den jongste tegen in eene verstandhouding van gullen, bijna nederigen dank.
Voordat de jongste naar Parijs terugkeerde, spraken de vader en de moeder er met hem over, welk werk de oudste nu toch zou kunnen beginnen, en weder zeide de jongste, dat alleen zijn broeder zelf hierover kon denken en beslissen: de ouders moesten hem bij zich houden, zoolang hij zelf niet van vertrekken sprak en daar de moeder zuchtte en de vader zei, dat al die bevoorrechting onbillijk was tegenover de andere kinderen - de meisjes ontzegden zich elk genoegen en de oudste had nu al zoovéél gekost - verklaarde de jongste, dat hij elke drie maanden eene som gelds zou zenden: hij hield toch over, hij kon het best missen en het was niet meer dan natuurlijk dat hij zijne ouders en zijn broeder hielp.
Toen vertrok hij. De oudste bleef in de pastorie. Lange morgens en middagen slenterde hij door de velden en op een namiddag zag men hem uitgaan met een teekenboek onder den arm. Een van de zusters kwam hem tegen in de gang en toen hij de deur uit was, riep zij de moeder en de andere zuster en drie vrouwen oogden de lange, waggelende, onverzorgde gestalte, schraal zich wegpakkend tusschen de landen, na uit het voorvenster van de ‘mooie’ kamer en trippelden toen naar vaders studeervertrek om met dezen, achter zijn leunstoel, nog eens te gluren naar de hun zooveel toewijding kostende en daar zoo armelijk bewegende figuur van dien zoon en broeder, dien allen slechts met vreeze durfden liefhebben, die, als slaapwandelend, met hen verkeerde gelijk een vreemdeling.

Zóó gloeiend hadden de briefwoorden van den oudste zijnen broeder nooit tegengefonkeld. Het was een vuurregen van geestdrift, van zelfbewustzijn, van voornemens die klonken als daden. De oudste schreef dat hij nu zijne bestemming had gevonden: hij wilde schilder worden. Hij was thans zes-en-twintig en stelde zich een termijn van tien jaren om zijn doel te bereiken. Dan moest hij iets zijn: anders zou hij niet waard wezen tè zijn. In die tien jaren moest hij buiten zich de middelen tot bestaan vinden; den ouders wilde hij geen levensonderhoud meer verzoeken; de jongste zou hem, liefst spoedig, schrijven of hij hem helpen kon.
Deze vraag werd gedaan als betrof zij een bijzaak. Zij stond daar kort en koel in de warme verrukking dier groote besluiten. De jongste beschouwde haar geen oogenblik als iets meer dan een bijzaak. Hij

voelde maar één ding, ééne heerlijkheid: dat zijn broeder, aan wiens hooge bestemming hij nooit had getwijfeld, op wiens glorie hij had gehoopt met joodsch Messias-vertrouwen, dat zijn Beter-ik, zijn Grooter Dubbel, de Ziel die voor zijn hart de rijkzalige rustplaats was in de moeilijkheid van het materieel bestaan, dat Die nu was gerijpt tot het volbrengen der groote taak, welke hem zeker was voorbehouden. Hij, jongere, moest daarbij zijns broeders knecht, zijn lastdrager zijn: hij kon het, natuurlijk zou hij het. De brief was gekomen op een oogenblik van groote drukte in de Zaak, maar in één nacht rijpte het voorstel, dat de jongste den geliefde doen kon. En den volgenden avond werd het ontvouwd in een brief aan hem en in een afzonderlijk schrijven aan de ouders. Binnen de maand, bij den dan juist komenden 'term', zou de jongste zijn pension verlaten, een eigen woninkje meubelen met een keukentje erbij, waar eene femme de ménage voor hen kon koken; de oudste had dan het verblijf geheel vrij en de verdere kosten van cursus op een atelier, schildersbenoodigdheden enz. kon de jongste ook heel goed dekken. Als de ouders misschien wat beddegoed konden missen, dan behoefde dit niet gekocht....

* * *

Langer houd ik u met mijn vertelling niet op. Wie de *Brieven*[1] met de Inleiding kent, zal stuiten op veel, dat beslist onjuist is. Heb ik met opzet veranderd; gefantazeerd, omdat het een vertelling zijn zou? Of vulde ik aan en werkte bij, wat mij onvolledig verteld was? Het antwoord moet ik u schuldig blijven. Het dunkt mij van uiterst weinig belang. Wat ik met deze publicatie bedoel van hetgeen in een lâ rustte, lang vergeten, is een beeld te geven van den *geweldigen indruk*, dien Vincent en Theo van Gogh, in *hun liefde voor kunst en voor elkander*, nog tijdens hun leven, toen de een een winkelbediende-in-lange-jas, de ander een norsche verfkladder was, naar de meening der menschen om hen, althans op enkelen hebben gemaakt.

Dat eenmaal de arbeid van Vincent, dat werk, waar toen alleen de brave *père* Tangui, de kunst-liefhebbende kleine verfhandelaar, wanneer het er af kon een stukje van kocht; dat dit toch altijd-onvolkomene, onvoldragene, eenmaal met goud zou worden betaald; en, wat m.i. van veel meer belang is: dat de geest van Vincent zóó luide zou spreken,

1) Vincent van Gogh. *Brieven aan zijn broeder*. Uitgegeven en toegelicht door zijn schoonzuster J. van Gogh-Borger. Eerste deel. Amsterdam, Mij. voor Goede en Goedkoope Lectuur.

als het woord van een Pieter van Amiens zou klinken, zóó ver zou doordringen en zoo lang - wie heeft van dit wonderlijks toen iets vermoed?

Mijn goede Anthon van Rappard niet. ‘De indruk dien ik van hem kreeg, was, dat er wel ernst in hem schijnt te wezen’, zoo schreef Vincent over Van Rappard, na de kennismaking te Brussel. De laatste brief, dien ik heb van Van Rappard, een groote maand vóór zijn dood geschreven, is er een van ergernis, doordat in een kring van jonge schilders, waar men, na een tentoonstelling, dan toch eindelijk overtuigd bleek van Vincent's ‘ernst’, aan de waardeering al spoedig getornd was, voorzichtig eerst, met een enkel: ‘ja, maar’, en toen al schielijker en feller. Nochtans zullen brieven aan Van Rappard, waaruit ik hier later hoop mede te deelen, doen zien, hoe de vriendschap, ‘die ruim 5 jaar duurde’ (noot pag. 232) is doodgeloopen op Vincent's weigering om aanmerkingen van Van Rappard op de techniek van het werk, te aanvaarden of aan te hooren.

Hoe Theo er eigenlijk over gedacht heeft, zal eerst uit de latere brieven volledig blijken; dit eerste boek gaat tot den tijd in Den Haag. Doch ik weet van een plan, dat de broeders hadden, juist door en voor Vincent ontstaan, van een soort kunst-associatie, eenigszins als een kerkgenootschap, waarbij men producenten en consumenten zou hebben en tusschen hen de middelaars, die, vast betaalde ambtenaren, den kunsthandel zouden kunnen vervangen. Geloof in Vincent had Theo beslist. Zijn broederliefde doorstraalt dit boek. Hij is de tot raden en helpen altijd bereide, zijn liefde en geloof hebben het volledige geduld. Uit zijne schaarsche verwijten spreekt niet anders dan liefde. Vincent heeft het vergeefs beproefd in den kunst- en te Dordt in den boekhandel, als onderwijzer of hulp op Engelsche scholen en als evangelist - niet in Nederland's venen, doch in België's mijnbekken; eindelijk heeft hij zijn roeping gevonden: hij werkt in Den Haag, doch daaraan is een hevige woordenwisseling met zijn vader voorafgegaan. Nu hoore men den edelen Theo (dd. 5 Januari 1882).

‘Dat je te 's Hage voor goed geïnstalleerd bent, vind ik zeer goed, en hoop zoo veel ik kan te zullen doen om je er door te helpen, tot je zelf kunt gaan verdienen; maar

wat ik niet goed vind, is de manier waarop je het aangelegd hebt om Pa en Moe te verlaten. Dat je het daar niet goed uit kon houden, is mogelijk, en dat je van zienswijze verschilt met menschen die hun gansche leven buiten hebben gewoond en niet in de gelegenheid zijn om het moderne leven mee te leven, is niet anders dan natuurlijk; maar wat bliksem maakte je zoo kinderachtig en onbeschaamd om op de manier, waarop je het aangelegd hebt, Pa en Moe het leven bitter en bijna onmogelijk te maken. Het is niet moeilijk om te vechten met iemand die reeds vermoeid is. Toen Pa mij er over schreef, dacht ik nog aan misverstand, maar je zegt zelf in je brief: dat zal zich zoo gauw niet redresseeren. Ken je hem dan niet en weet je niet, dat dat Pa niet kan leven zoolang er geharrewar tusschen jullie beiden is?'...

* * *

'...Van Gogh zag ik veel, die laatste dagen. Ik liep 's avonds nog al eens bij hem op om wat met hem en zijn vriend, die in 't zelfde huis woont, te praten, onder 't genot van thee en cognac. Vooral Van Gogh bevalt mij zeer goed, 't is een allerfatsoenlijkst mensch en goed op de hoogte van kunst.'

Zoo schreef Van Rappard mij in Februari 1880 uit Brussel, na Parijs juist te hebben verlaten. Hij bedoelt hier Theo van Gogh, door wien hij in datzelfde jaar Vincent leerde kennen.

Theo was werkelijk 'een allerfatsoenlijkst mensch': iemand, wel passend bij Anthon van Rappard! Toevallig schrijft deze in denzelfden brief: 'Er is iets zigeunerachtigs in een artist, in zijn denken, zoowel als in zijn doen en laten! Dat komt er in, onwillekeurig, noodzakelijk, onvermijdelijk, zoodra er iets van een artist in komt en als 't er uit is, zal hij ook ophouden artist te zijn.' Het is - voor de kennis van den edelman, in dubbelen zin, die het schreef, kenschetsend - geenszins nieuwe levenswijsheid; doch kunnen de woorden geen dienst doen, al hadden ze niets met hem te maken, nu we den rusteloozen Vincent met ruzie uit dat dorp hebben zien trekken, over welks landelijk schoon

hij met zóóveel innigheid schreef, en van dien vader weg, voor wien hij toch hàd zóóveel eerbied en liefde? Van Rappard heeft het, in de pastorie logeerend, bijgewoond, dat vader en zoon redetwistten over een tekst uit de Bergrede; zoozeer wond toen Vincent zich op, dat de logé bang werd voor handtastelijkheden!

Wel mocht Theo - in het motto van het 'voorwoord' tot dit boek - eenmaal aan hunne moeder schrijven: 'Vincent is zichzelf gelijk gebleven'. Hoe zijn levensomstandigheden veranderden, zijn levensinzichten verkeerden, hij bleef de geboren fanaticus. Zelfs zijn geduld is een uiting van felheid. Nadat hij in Engeland verliefd was geweest op een Fransch meisje, Ursula Loyer, die al in stilte verloofd bleek, doch bij wie hij - vergeefs - was blijven aandringen, ontmoette hij te Etten in de pastorie een nichtje uit Amsterdam, een jonge weduwe met vierjarig zoontje. 'Nog geheel verdiept in haar rouw over den man dien zij zoo innig had liefgehad, bemerkte zij niets van den indruk, dien haar schoonheid en roerende droefheid maakten op den een paar jaar jongeren neef. 'Hij was zoo vriendelijk voor mijn jongen,' zei zij, zich later dien tijd herinnerend, want Vincent, die verbazend veel slag had met kinderen om te gaan, trachtte het hart der moeder te winnen door groote toewijding aan het kind. Zij wandelden en praatten veel samen en hij heeft ook een portret van haar geteekend - dat echter niet bewaard is gebleven - maar de gedachte aan een inniger verhouding kwam niet bij haar op, zoodat toen Vincent eindelijk tot haar sprak over zijn liefde, een zeer beslist 'neen' onmiddellijk het antwoord was. Zij ging terug naar Amsterdam en heeft hem nooit weergezien. *Vincent kon zich echter daar niet bij neerleggen* en met de hem aangeboren vasthoudendheid, blijft hij maar steeds aandringen; als zijn brieven niet beantwoord worden, beschuldigt hij de wederzijdsche ouders hem niet ter wille te zijn, en eerst een bezoek in Amsterdam, waarbij zij weigert hem te ontvangen, overtuigt hem van de volstrekte hopeloosheid van zijn liefde.

Wat Vincent hierover in de brieven 153 v.v. schrijft, is allermerkwaardigst. De tot somber-kijken geboren lijkende doet 'zwaarmoedigheid en zwaartillendheid verre van zich'. Er is in zijn toon de naïeveteit van een zwaargebouwde,

die trippelen wil. Hij denkt onmiddellijk, dat alleen de tegenwerking van ‘de andere personen’ hem in den weg zit. Die zullen niet veranderen, of hij moet ‘iemand geworden zijn, die op zijn minst *f* 1000 per jaar verdient’. ‘Een jaar van omgang met elkaar zou heilzaam zijn voor haar en mij, doch de ouderen zijn werkelijk verstokt op dat punt.’ Het ‘nooit, neen, nimmer’ van het weeuwtje beschouwt hij ‘als een stuk ijs, dat (hij) op zijn hart druk(t) om het te ontdooien’. Vincent's ouders ‘*denken volgens een soort resignatiesysteem in veel dingen*, *waar ik niet kan mij resigneeren*.’ Inmiddels ontbreekt Vincent zelfs ‘het reisgeldje’ om de gevoelens van het weeuwtje te gaan ‘peilen’. De uitvoerige brief nr. 164 brengt het slot van de pogingen om het weeuwtje te winnen. Wanneer hij bij de ouders te Amsterdam komt, blijkt zij het huis uit. Na een poos wordt hem ronduit verklaard: zij is uitgegaan, toen ze vernam, dat hij er was. Haar ouders ontvangen hem met geduldige vriendelijkheid, zijn... geduld is bijna pijnlijk, hij is tegen haar vader, die vele ‘redenaties’ houdt, rederijk op zijne beurt - doch eindelijk moet de vader naar de kerk. ‘Geen wonder dat men aldaar verstokt en versteent, ik weet dat door eigen ervaring.’

Die ‘ervaring’ heeft inderdaad in vele inzichten veel veranderd! Hij is nog altijd de oudere, die raadgevingen zendt aan Theo. Nu, het laatst, over de liefde. Daaraan zijn beurtelings de raadgevingen voorafgegaan, om Renan en Michelet te lezen en om de werken dezer Franschen ijlings te verkoopen en zich tot Bijbel en *Imitatie* te bepalen. Tijdens de evangelisatie in de Borinage heeft hij afleiding gevonden in het teekenen, en nu is hij geheel van de kunst. Hij heeft, nadat hij niet meer in dienst was van het evangelisatie-comité, door de mijnstreek gezworven, zonder werk, zonder vrienden, dikwijls zonder brood. Theo heeft hem bezocht en vergeefs beproefd, hem tot een vast plan voor de toekomst te bewegen. Den barren winter van 1879-'80 moet hij nog doorworstelen, eer hij zich bewust wordt van zijn eigenlijke kracht. Hier is, in het Fransch, uit Juli 1880, een der belangrijkste brieven van het boek (nr. 133). ‘Ce qu'est la mue pour les oiseaux, le temps où ils changent de plumage, cela c'est l'adversité ou le malheur, les temps difficiles pour nous autres êtres

humains. ...Moi je suis un homme à passions, capable et sujet à faire des choses plus ou moins insensées, dont il m'arrive de me repentir plus ou moins. ...Maintenant, cela étant, que faut-il faire, doit-on se considérer comme un homme dangereux et incapable de quoi que ce soit? Je ne le pense pas. Il s'agit de tâcher par tout moyen de tirer de ces passions même un bon parti.'

Den 24 September 1880 schrijft hij uit Cuesmes 'acharné au travail' te zijn en vertelt van een reis, in den vorigen winter naar de Pas de Calais en Courrières gedaan. Hij was gegaan om werk te vinden; alles hadde hij aangenomen, Courrières wilde hij absoluut zien. Hij had tien francs op zak, kon den trein niet meer betalen, bleef geheel een week onder weg, te voet gaand 'assez péniblement'. Doch te Courrières is hij geweest. Wat daar was of wie daar was? Een geliefde, misschien, als te Amsterdam? Neen, daar woonde de schilder Jules Breton. Heel het boek is vol bewondering, vol eerbiedige genegenheid veeleer, voor de kunst van Jules Breton. Heeft Vincent, na zoo moeilijke dagen, den bewonderde gesproken? Neen. 'Toutefois, j'ai vu Courrières et le dehors de l'atelier de Mr. Jules Breton.' Dat uitwendige heeft hem teleurgesteld, het was banaal en kil. Ware hij in staat geweest, het inwendige te zien, hij zou aan de teleurstelling van het uitwendige niet meer hebben gedacht, doch het inwendige heeft hij *niet* aanschouwd! 'Que veux-tu?' hij durfde zich niet aanmelden. Dagen is hij, zonder geld, te voet door het winterlandschap gegaan, om Courrières te zien en Jules Breton. Doch hij heeft zich *niet* aangemeld. Geen spoor heeft hij van den bewonderde ontdekt; niets dan zijn portret bij een fotograaf en... een koffiehuis dat 'Café des Beaux-Arts' heette! Doch het landschap, hem bekend van de bewonderde schilderijen, heeft hij dan toch mogen aanschouwen... Er is hier hetzelfde optimisme, dezelfde argeloosheid, dezelfde blijmoedige vasthoudendheid, als in de liefde voor het weeuwtje, dat het huis harer ouders verliet, toen zijn bezoek werd aangekondigd. Bij den beminden kunstenaar heeft de landlooper zelfs niet aangebeld. Maar de taaiheid van den fanaticus was ook in deze, zuiver geestelijke liefde. Zij was eveneens in zijn Haagsche liefde.

Na die woordenwisseling met zijn vader, had hij in ge-

drukte stemming Etten verlaten. Hoewel hij in Den Haag veel genoot van den omgang met Mauve, liet het besef van verongelijking hem niet los, hij voelde zich wanhopig eenzaam. De weigering van het weeuwtje ìs, volgens de Inleiding, ‘een keerpunt in zijn leven’ geworden. Hij ‘kon niet alleen zijn, hij wilde voor iemand iets zijn, hij verlangde een vrouw en kinderen om zich heen, en nu de vrouw, die hij liefhad, hem versmaadde, nam hij het eerste beste ongelukkige schepsel tot zich, dat zijn weg kruiste, met kinderen die de zijne niet waren’, ‘een arme, verwaarloosde, zwangere vrouw’. ‘Hij triomfeert er in, nu toch ook een eigen gezin te hebben, maar als het samenleven een fait accompli geworden is en hij voor goed om zich heen heeft een ruwe, onbeschaafde, door de pokken geschonden vrouw, met leelijke spraak en moeilijk karakter, die bittertjes drinkt en sigaren rookt, die een bedenkelijk verleden heeft en hem nog bovendien in allerlei intrigues met haar familie betrekt, dan schrijft hij al gauw niet veel meer over zijn huiselijk leven; ook het poseeren - waarmee zij hem eerst gewonnen heeft (zij poseerde voor de prachtige teekening *Sorrow*) en waarvan hij zich zooveel voorstelde, - houdt dan al spoedig op. Dit ongelukkig avontuur ontneemt hem de sympathie van ieder die tot nu toe in Den Haag belang in hem stelde. Mauve noch Tersteeg kunnen het goedkeuren, dat hij, die financieel geheel afhankelijk is van zijn jongeren broer, de zorg van een gezin op zich neemt - en wat voor een gezin! Bekenden en familie stooten er zich aan, dat hij rondloopt met een vrouw “in jak en rok”; niemand wil zich meer met hem bemoeien en zijn interieur is zóó, dat niemand hem meer opzoekt,[1)] de eenzaamheid om hem heen wordt grooter en als altijd is het Theo alleen, die hem begrijpt en hem blijft steunen’.

* * *

Theo, die immers bleef gelooven!

Vincent's wrok om de dingen, die hij te hooren kreeg

1) Ik herinner mij, dat Anthon van Rappard, ook voor hem een voortreffelijk vriend, wel ging, maar ontstelde, toen hij Vincent, in plaats van met zijn vader redetwistend aan den disch in de pastorie, aan een tafel tegenover een afzichtelijk wijf zag zitten, om de beurt aardappelen met lawaaisaus pikkend uit een roodaarden pot.

over zijn leven, *zijn een* met zijn wrok om de miskenning van zijn werk.

En ook zijn bestaan *is* een eenheid.

Wat hij deed, is, wat zoovele artiesten deden. Men denke aan den roman der Goncourts. Coriolis vond, dat alleen in het celibaat de kunstenaar heel zijn wezen vrij houdt voor zijn werk. Der vrouwen invloed brengt immers verslapping. En dan was daar het vaderschap! Doch Coriolis had behoefte aan iemand bij zich en noodde zijn vriend Anatole om met hem te wonen. Later krijgt hij Manette Salomon. 'Entre Manette et lui, il y avait tous les rapprochements qui font du modèle la maîtresse naturelle de l'artiste.' Vrouwen uit hoogeren stand begrijpen het werk niet en hebben toch meestal een meening: hoewel veelal niet dan ná een teleurstelling met eene harer, komen artiesten tot het nemen van een model... en eindigen dan dikwijls met 'le supplice du concubinage', als in *Manette Salomon*.

Vincent deed dus niets ongewoons door met een model te gaan wonen. Het ongewone, dat tevens kenschetsend voor Vincent was en hoorde in de eenheid van zijn bestaan, waren het uiterlijk en heel het wezen van dit model. Zijn ongeschiktheid voor de levenspraktijk, uit zijn karakter te verklaren, kon hem moeilijk hooge eischen doen stellen. Doch hoe kòn hij iemand nemen als deze vrouw? *Sorrow* geeft ons hier het antwoord. De artiest Vincent koos, wiens menschenliefde hem fanatiek vol deernis maakte. Hoor hem in den bovengenoemden brief uit Cuesmes (136) over ellende en teruggekeerde geestkracht, lees zijn liefdevolle bewondering voor de mijnwerkers en de wevers - 'l'homme du fond de l'abîme, "de profundis", c'est le charbonnier, l'autre à l'air rêveur, presque songeur, presque somnambule, c'est le tisserand'. De fanaticus die evangelist werd, die tijdens een epidemie alles weggaf wat hij bezat, wil meer, wil verder gaan dan b.v. de heeren van het Leger des Heils, die de ergste armen opzoeken - hij wil dezer leven geheel deelen, hij heeft dit gedaan als evangelist, en nu als schilder vindt hij 'de plus en plus quelque chose de touchant et de navrant même, dans ces pauvres et obscurs ouvriers'.

Anderhalf jaar later ontmoet hij dan, na veel getob met modellen in Den Haag, twee vrouwen met een kind. Zij

blijken ‘onbetaalbaar gewillig’. ‘De jongere vrouw is niet mooi in haar gezicht omdat zij de pokken gehad heeft, doch het figuurtje is zeer gracieus en zij heeft wel charme voor mij. Zij hebben ook goede kleeren. Zwart merinos en aardig fatsoen van mutsen en een mooien omslagdoek’.

De oprechtheid van Vincent's kunst kan niet duidelijker blijken dan uit zinnen als deze, uit deze waardeering van deze menschen en deze kleederen. De artiest en de mensch voelden geheel hetzelfde: de artiest was vol ‘menschelijk gevoel’, vol *waardeerend mededoogen*. Hij is te arm om te betalen, dan komt het model toch, niet om te poseeren, doch om te kijken of hij wel eten heeft. Een portie snijboonen en aardappelen heeft zij bij zich. En Vincent schrijft aan Theo: ‘*Er zijn toch dingen in 't leven, die de moeite waard zijn*’... Zijn woedende ergernis over de opvattingen van kunst en leven beide, bij een man als den kunstkooper Tersteeg, die, bevriend met de familie, invloed op hem oefenen wilde, is van het, door diepe menschelijkheid pessimistisch lijkend, levensinzicht uit den overgeschreven zin, de noodzakelijke terugslag of de natuurlijke aanvulling.

De brief (180) waarin hij van de portie snijboonen verhaalt, eindigt met een citaat uit het boek van Sensier over Millet: ‘L'art c'est un combat - dans l'art, il faut y mettre sa peau. Il s'agit de travailler comme plusieurs nègres. J'aimerais mieux ne rien dire que de m'exprimer faiblement’.

Vincent schreef dat met geestdrift over, terwijl hij niet alleen geen model kon betalen, maar het eten kreeg thuisgebracht vàn zijn model.

En ziedaar één van die hooge geestdrift-momenten uit dit leven vol *drift van geestelijke liefde*; dit innig-apostolische en hierdoor zoo invloedrijke, zoo gezegende leven, dat slechts één mensch altijd heeft begrepen, doordien hij het volgde met een liefde, stiller, kalmer, doch ook *voorbeeldig*: met broederliefde, onwankelbaar.

J. DE MEESTER.

De aanbidding der Koningen van Hugo van der Goes in het Berlijnsch Museum.

Toen het Berlijnsche Museum in 1903 met een groot schilderij van Hugo van der Goes verrijkt was geworden, getuigde Bode, dat men aan deze aanwinst een beteekenis mocht toekennen, zooals weinig aankoopen uit vroeger jaren die gehad hadden. Zeker kon hij toen niet vermoeden, hoe tien jaren later aan de, in vijftiende-eeuwsche Nederlandsche schilderkunst reeds zoo bizonder rijke verzameling, welke onder zijn beheer staat, andermaal een altaarstuk van dien zeldzamen meester zou worden toegevoegd, dat het vroeger verworvene in belangrijkheid zelfs nog stond te overtreffen. De vroeger verkregen Aanbidding der Herders moge liefelijker zijn, de thans verworven Aanbidding der Koningen moet als een werk van nog rijper meesterschap beschouwd worden. Het eerste draagt wellicht sterker dien geur van 'gracelijcke zedicheydt', welke van Mander in den 'Schilder van Brugghe' wist te roemen, bij het laatste past het nog stelliger 'van grooten gheest en vernuft' te spreken.

Het omvangrijke altaarstuk, waaraan de zijbladen ontbreken, is afkomstig uit het klooster Monforte de Lemos in de noordelijk gelegen Spaansche provincie Lugo. Dit klooster werd in 1593 gesticht door Rodriguez de Castro, aartsbisschop van Sevilla, die het hem toebehoorende schilderstuk in de kerk plaatste. Hoe lang het toen reeds in Spanje was, valt niet uit te maken.

Tot kort geleden was dit voortreffelijke werk in de litte-

ratuur nog onbekend. Carl Justi had het vóór jaren wel gezien, maar zijn bericht had weinig aandacht getrokken. Er moet een fotografie van bestaan, die reeds omtrent 1890 genomen werd. In 1909 ontwaakte er algemeener belangstelling. Een inwoner van het stadje Monforte stuurde fotografieën van het schilderij aan Salomon Reinach en aan Sir Walter Armstrong. De eerste waarschuwde den uitnemenden Gentschen kenner Hulin, de tweede een Londenschen kunsthandelaar, die er Armstrong dadelijk met een chèque tot een aanzienlijk bedrag op afstuurde. Intusschen kwam ook Bode in actie. En reeds in het begin van 1910, nadat Dr. Friedländer in Monforte geweest was, leek de aankoop voor Berlijn zoo goed als zeker. Er kwamen echter moeilijkheden. Het was niet geheel duidelijk, aan wien het schilderij toekwam. De Spaansche regeering scheen tegen aankoop naar het buitenland gekant. En de Spaansche pers spookte wat. Nu werd de diplomatie er in betrokken en de zaak sleepte. Totdat eindelijk met Kerstmis van 1913, Friedländer het schilderij over zee van Vigo naar Hamburg mocht meevoeren en het stuk in het begin van dit jaar in het Kaiser Friedrich-Museum kon worden tentoongesteld. Er is een millioen Mark voor betaald.

De twee zeer belangrijke werken van Hugo van der Goes zijn thans in het museum tegenover elkaar geplaatst en noodigen tot vergelijking. Ofschoon er ook thans weder lieden zijn, die in het pas aan den dag gekomen schilderij geen van der Goes willen zien, valt de overeenkomst in stijl moeielijk te miskennen. De groote karaktertrek van Meester Hugo, dat hij de gemeenzame en toch edele uitdrukking niet enkel door de aangezichten, maar ook door heel de lichaamsbeweging en men zou zeggen door het blootleggen van de meest innerlijke mimiek bereikt, is aan beide stukken eigen. Naar het eene zoowel als naar het andere tafereel zou men van der Goes den schilder der vrome handen kunnen noemen. Kleinere trekken van overeenkomst ontbreken niet. Er is verwantschap in den strakken, maar eenvoudigen plooienval. Het strenge gevoel voor zuivere, lenige teekening, dat Jean le Maire reeds zeggen deed:

> ‘Hugues de Gand qui tant eut les tretz netz,’

geeft zich in beide schilderijen kond. Beide Jozefs hebben dat ruige, boersch afgeknipte hoofdhaar, dat men bij geen ander meester uit dien tijd aantreft. ‘Oock op den grondt de cruydekens’ ontbreken noch bij de Herders noch bij de Koningen.

Maar het Herderstuk is in zijn bijna-bontheid van zacht snerpende kleuren van een veel minder sterk koloristiesch samenspel dan dit Driekoningen-tafereel is, waar het sprekende karmijn van den voorsten koning fijner verzadigd is en in Jozefs paarsche pij een overgang vindt naar het zachte blauw en violet van Maria's grijs genuanceerd gewaad. Daarbij komt, dat op het Herders-tafereel de kleuren ongeveer nergens door wit onderbroken worden, terwijl bij de Driekoningen witte of op-wit-af-lichte partijen aan de diepe tonen meer relief verleenen. En dit vooral in de hoofdgroep, die zich daardoor duidelijk afteekent van de in halftoon gehouden rechtsche groep en van het fijner beweeg in het verschiet ter linke.

Intusschen, en al is de hier voller ontpopte, hooger gezeten, vorstelijker tronende Mariafiguur van een zeldzamen adel, en al is er in den Jozef iets van die landelijk rauwe devotie, waarin de meester zoozeer uitmunt, de buitengewoonste gestalte valt hier, evenals dat trouwens ook in het Portinari-altaar en bij het Berlijnsche Herderstuk het geval is, in een der bijfiguren te onderkennen.

Op het Florentijnsche schilderij ligt het meest treffende van het gansche tafereel in de fel levenswarme groep van de drie aanbiddende herders. Op het Berlijnsche stuk, dat hetzelfde onderwerp uitbeeldt, is vooral de eene herder, die aemechtig komt aansnellen, van een onvergelijkelijke, inderdaad reeds Bruegheliaansche waarachtigheid. Op het Driekoningenstuk gaat voorzeker de zeldzaamste wijding, de ‘statighste devoticheyt’ uit van den Moorenkoning, die zoo melancoliesch melodieus, ter rechterzijde, het tafereel komt binnenschrijden. Bij de Herders draagt de hemelscher getinte hoofdgroep zelve misschien meer de vrome innigheid van een gewijde stonde en spreken de koppen der beide profeten van straffer extase. Maar in die eene gestalte van den Moorenkoning, in wien het hoekig slanke, het stijlvol stijve der figuren van Dierick Bouts mild en smachtend werd, ligt

zulk een koele voornaamheid en tegelijkertijd zulk een hartroerende deemoed, dat hem in lijn en kleur gezet, en hem in teedere vormen en slepende nuanceering bevend uitgebootst te hebben, alleen al, den geheimzinnigen leekenbroeder uit het Roodenklooster tot een der grooten van alle tijden zou stempelen.

JAN VETH.

Buitenlandsch overzicht.

Het gevaarlijk oogenblik. - Allerlei uit de maanden Juni en Juli. 26 Juli 1914.

Wij hebben in de ochtendbladen van heden gelezen dat Servië het Oostenrijksch ultimatum weigerend beantwoord heeft, maar niet in welke termen. Voorts hebben wij zoo goed als de zekerheid dat Servië tot zijne weigering gemachtigd is door een gisterenmiddag ontvangen lang cijfertelegram der Russische regeering. Eindelijk is gebleken dat Oostenrijk niet onmiddellijk na de ontvangst van het Servische antwoord tot vijandelijkheden is overgegaan. Van een bevel tot het overschrijden van Donau of Save weten althans de telegrammen van hedenochtend nog niets te melden.

Er zijn omstandigheden, die aan den stap van Oostenrijk een buitengewoon dreigend en gevaarlijk karakter zouden kunnen doen toekennen.

Men was er te Weenen in geslaagd, de aandacht van Europa, die onmiddellijk na den moord op Frans Ferdinand en de hertogin van Hohenberg natuurlijk vrij sterk op de Oostenrijksch-Servische betrekkingen gevestigd was, vrijwel geheel in slaap te sussen. Aan geruststellende verzekeringen omtrent het gematigd karakter der vertoogen die men zich voornam tot Servië te zullen richten, geen gebrek; men onderzocht eerst de feiten en zou niets verlangen dan waartoe gebleken feiten het natuurlijk recht zouden geven. Ulster, Caillaux, Albanië en de Grieken, Huerta en de Petersburgsche woelingen hielpen mee. Poincaré en Viviani van huis; de

Engelsche en Russische regeeringen diep in hun eigen zaken. Op eenmaal verneemt daar Europa, verleden Vrijdagochtend, de onmatigste eischen bij menschenheugenis aan een souvereinen staat gesteld; - eischen, waarop Zaterdag te zes uur een bevredigend antwoord wordt verwacht. Niemand die een oogenblik gelooven kon dat Servië een toestemmend antwoord zou kunnen geven. Dus oorlog?

Hij was in het stuk niet met zooveel woorden aangezegd, en ontbrand is hij nog niet. Oostenrijk is dus niet besloten geweest, onmiddellijk na het uur van zessen den Servischen staat met de wapenen aan te tasten. Waartoe dan wel? Of heeft het besluit bestaan, maar is Oostenrijk te laatster ure van de uitvoering teruggehouden?

Beteekent het stuk, dat Oostenrijk het oogenblik gekomen acht de uitkomst der beide Balkan-oorlogen te zijnen voordeele te herzien? Met het tractaat van Boekarest is het nimmer tevreden geweest, en men herinnert zich zijne wanhopige pogingen om het aan eene revisie te doen onderwerpen. Het voelt sedert dien vrede zijne toekomst als Balkan-mogendheid ten ernstigste bedreigd. Wil het die nu, door het toebrengen van een zwaren slag, voor altijd zeker stellen? Wil het inhalen wat het gedurende de Balkan-crisis verzuimde?

Oostenrijk's houding gedurende die crisis is bijster wankelmoedig geweest. Zijn spijt en begeerlijkheid stelde het voor ieder ten toon; schatten gaf het uit om zich in een geduchte houding te stellen, maar toeslaan deed het niet. Het hoopte de eerbiediging van zijn belangen in Albanië van vredelievend Europa af te dreigen; - en het hoopte Servië té doen kortwieken door Bulgarije. Gelukken kon dit spel alleen, wanneer Rusland het zwaard in de scheede liet; - had het niet zoo gedaan in 1908, bij de annexatie van Bosnië en Herzegowina?

Het gemakkelijk succes van toen heeft Oostenrijk op den gevaarlijken weg gedreven waarop het zich thans bevindt; - een weg die òf met schande verlaten moet worden, òf ten einde bewandeld; en dat einde is oorlog, en een oorlog die niet tot Oostenrijk en Servië beperkt zal kunnen blijven.

Oostenrijk en Servië kunnen op den duur niet naast elkander op den Balkan blijven bestaan, althans niet het Oostenrijk van na 1908 en het Servië van na 1913. Òf

Oostenrijk zal moeten terugwijken, òf Servië zal hetzij moeten worden vernietigd, hetzij tot volslagen nietswaardigheid, tot een schijnbestaan bij de genade van den machtigen nabuur, moeten worden teruggebracht. Is het laatste nog mogelijk? Niet zonder Balkanbrand zeker, en die is thans nauwelijks meer denkbaar zonder dat het vuur naar Europa overspringt.

Tegen Servië is misschien het bondgenootschap te verkrijgen van Bulgarije, terwijl aan Turkije de nieuwe woeling hierom gelegen kan komen, wijl zij hare strijdpositie tegenover Griekenland versterken moet. Doch hier staat tegenover dat Roemenië en Griekenland, die met Servië en Montenegro te zamen het overwicht op den Balkan hebben verkregen, alles op het spel zullen zetten om dat overwicht te behouden. Het is ondenkbaar dat zij niet met volle kracht voor den vrede van Boekarest in de bres zullen springen. Zij mogen dan in materieele middelen door de inspanning van 1913 wat verzwakt zijn, Bulgarije is het zeker niet minder; - en die materieele middelen worden door den bijstand der Triple Entente gemakkelijk aangevuld. Waar het op aankomt, is dat de moreele kracht der natiën die in den tweeden Balkanoorlog tegenover Bulgarije gestaan hebben, door de uitkomst van dien oorlog verdubbeld is geworden. Er is geen twijfel aan of een Bulgarije dat Servië in den rug valt, ziet zich onmiddellijk weer den ijzeren ring van 1913 om het lijf sluiten. Op den Balkan zelven ziet het er dus voor Oostenrijk weinig bemoedigend uit. Kan het, met zijn groote macht, den te verwachten tegenstand dier kleine staten tarten? Alleen, wanneer het op den Balkan alleen gelaten wordt; - maar is hierop werkelijk uitzicht?

Waarom heeft Oostenrijk, in 1913, Bulgarije niet uit den brand geholpen? Wijl het duidelijk was dat Rusland eene Oostenrijksche inmenging niet zou toestaan, en Duitschland zich niet geroepen voelde, ter liefde van Oostenrijk de gevaarlijke proefneming van 1908, toen het Rusland tot stilte gedreigd heeft, te herhalen.

In 1908 ging het er om, of Oostenrijk zijn aan het congres van Berlijn ontleend bezettingsrecht van Bosnië en Herzegowina in een souverein bezit zou mogen veranderen. Bismarck had Oostenrijk den Balkan ontsloten en het daar-

mede tegenover Rusland blootgesteld en dus aan de Duitsche alliantie geketend; sedert 1879 bleef Oostenrijk voor Duitschland een trouw bondgenoot. Duitschland achtte er zijn belang mede gemoeid, den prijs van het bondgenootschap voor Oostenrijk niet te laten verloren gaan, en er was veel voor te zeggen, dat, bij de dreigende ontbinding van Europeesch Turkije en het snel aansterkend nationaliteitsbesef der Slavische volken, Turkije's erfgenamen, die prijs onzeker werd als hij alleen in een aan vervallend Turkije indertijd afgedwongen bezettingsrecht bleef bestaan. Het machtwoord van 1908, dat de tot dusver alleen bezette en bestuurde landen bij de Monarchie voor altijd inlijfde, ontstemde Europa en dreef Servië tot den rand der vertwijfeling, maar Duitschland bewerkte dat Europa Servië met Oostenrijk alleen liet, en het kleine land moest eindigen met zich in het stof te buigen voor het groote. Toen is de ootmoedige verklaring van 31 Maart 1909 afgelegd, waarop Oostenrijk zich thans beroept: de erkenning van het *fait accompli*, waardoor Servië zich in zijne rechten geenszins gekrenkt noemt; het verlaat de houding van protest daartegen, die het sedert October 1908 had volgehouden, en belooft voortaan met Oostenrijk-Hongarije in goede nabuurschap te zullen leven.

Goede nabuurschap; heeft zij sedert 31 Maart 1909 een oogenblik bestaan? Zij kàn nauwelijks bestaan tusschen een wordenden nationalen staat en de Monarchie die in hare bonte samenstelling elementen bevat die door dien nationalen staat op de grenzen noodzakelijk worden aangetrokken. Kan goede nabuurschap onderhouden worden uitsluitend van ééne zijde? Wat heeft Oostenrijk ooit gedaan, om Servië te overtuigen dat het aan de Monarchie een eerlijken, welwillenden buur had? Het is er steeds op uit geweest Servië in verachting te brengen en klein te houden, en het heeft gemeend zoo te *moeten* doen, om veilig te blijven in eigen huis, een huis dat Serajewo omvat en Agram daarenboven.

Want het is niet de kwestie van Bosnië alleen die tusschen beide zit; die van Kroatië en Slavonië even goed. Er wordt gedroomd van een Groot-Servischen staat die Belgrado niet aan den rand maar in het midden zal hebben; die zich uitstrekken zal op beide oevers van den Donau en de Save, en tot

de Adriatische Zee reiken. De geschiedenis heeft zeer veel gedaan om dien staat niet tot aanzijn te laten komen; zij heeft de eene helft der natie haar geloof en letterschrift van Rome laten ontvangen, de andere helft van Byzantium; zij heeft nog bovendien tijdens de Turksche heerschappij een groot aantal Bosniërs zich tot den Islam doen bekeeren. Zullen die scheidsmuren ten eeuwigen dage eene politieke vereeniging kunnen tegenhouden? Misschien nog langen tijd; - maar in ieder geval heeft een zoo talrijk en levenskrachtig volksgeheel als het groot-Servische toont te wezen, er aanspraak op dat haar behoorlijke levensvoorwaarden worden geschapen; - door de Monarchie, door het koninkrijk Servië, of door beide in eerlijke verstandhouding. Welke van die drie oplossingen is voorhands mogelijk?

Door de Monarchie? Maakt deze er aanspraak op de groot-Servische nationaliteit op den duur te zullen behuizen, dan heeft zij haar huis te verbouwen. Van twee- moet de Monarchie drieledig worden (wellicht vierledig; want het staat te bezien of de Noord-Slaven in een ondergeschiktheid zullen kunnen blijven, waaruit men de Zuid-Slaven zal hebben verlost). Zal de vrijwillige aansluiting van het koninkrijk Servië en van Montenegro bij dit Zuid-Slavische Monarchiedeel ooit te bereiken zijn? Mij dunkt nimmer; de Serviërs die het reeds tot een volledig nationaal bestaan hebben gebracht, zullen opneming in het Monarchieverband als eene *capitis diminutio* beschouwen. En is eene oplossing die de Monarchie tot de grenzen van Bulgarije, Griekenland en Albanië zou doen reiken, uit Europeesch oogpunt toelaatbaar? Geen oogenblik. Een met huidig Servië en huidig Montenegro vergroot Oostenrijk zou onvermijdelijk willen doordringen tot Saloniki en tot Durazzo; het zou de eigen schepping van verleden jaar, het koninkrijk Albanië, niet blijven eerbiedigen; het zou niet langer de monarchie zijn van het Midden-Donaubekken, maar bovendien de leidende Balkanstaat. Die dubbele rol *kan* Oostenrijk niet vervullen; het zou op den Balkan, in de wereld van beneden-Donau, Aegeïsche en Adriatische Zee, in betrekkingen en conflicten getrokken worden waarmede de vreedzame ontwikkeling en zelfs het ongestoord bezit van zijn eigen oud-Habsburgsche landen

onbestaanbaar is. Een zoodanig Oostenrijk zou geen oogenblik van rust of veiligheid meer kennen; het zou onophoudelijk verder moeten gaan op den weg van verovering, met de zekerheid van een reusachtige nederlaag aan het slot. Het heeft in het eigen oude lijf te veel zwakke plekken. Roemenië, Rusland, Italië, allen Oostenrijk's onverzoenlijke vijanden geworden, zouden het aanvallen de een in Zevenburgen, de ander in het Roethenenland, de derde in Triëst. Is dus de vrijwillige aansluiting van Servië en Montenegro buiten alle mogelijkheid, ook de gewelddadige vervalt als aannemelijke oplossing.

Door het Servische koninkrijk? Dit zou, in afzienbaren tijd, de taak der behoorlijke regeering over de gansche Groot-Servische natie voorzeker nog niet op zich kunnen nemen. Het heeft voorshands aan de ontginning der in 1913 verworven landen, en aan het vraagstuk der ontwikkeling zijner staatkundige verhouding tot Montenegro, de handen vol. Bovendien, het Groot-Servische rijk laat zich niet als geconstitueerd denken zonder dat men eene geweldige schudding der binnenlandsche aangelegenheden van de Monarchie als voorafgegaan onderstelt. Men vergete niet, dat Servië, zich over Donau en Save uitbreidende, buiten den Balkan treedt en in direct contact komt met een groot aantal Europeesche nationaliteiten en belangen waartusschen alleen een gerijpte Staat, zeker van al zijn organen en in volle, voor Servië eerst na eenige menschenleeftijden te bereiken consistentie, zijn plaats zal weten te vinden. Een overhaaste belasting met plichten, zwaarder dan het thans zou kunnen dragen, is zonder twijfel het grootste noodlot dat Servië zou kunnen treffen.

Dus hebben Oostenrijk en Servië een modus vivendi te zoeken. Oostenrijk kan Servië niet vernietigen zonder zich voor gevolgen gesteld te zien voor welke het moet terugdeinzen. Servië is voorshands niet machtig genoeg, Oostenrijk uit den Balkan te drijven en heeft nog niet bewezen een Staat te zijn aan welken het bestuur van landen benoorden Donau en Save door Europa zou kunnen worden toevertrouwd.

Is het bovenstaande juist, dan hebben zoowel Oostenrijk als Servië zich te onthouden van handelingen of medeplichtigheden die zich met den staat van goede natuurschap

niet verdragen. Mij dunkt, dat Oostenrijk gedurende de Balkankrisis in dit opzicht bizonder zwaar gezondigd heeft. Zich openlijk en voor eigen rekening in den strijd te mengen en daarin Servië op zijde te dringen durfde Oostenrijk niet aan, maar van Servië lagen te leggen onthield het zich niet. Het had Servië bereid kunnen maken alle machinatiën tegen Oostenrijk te staken, door het aan den vurig verlangden uitweg te helpen naar de Adriatische zee. Oostenrijk had zich dan de moeite gespaard van in Albanië met Italië in een onmogelijke verhouding van rivaliteit te moeten treden; het had de jonge Balkanstaten met de moeilijke taak der regeering van Albanië belast, en als geducht nabuur op den ganschen gang van zaken in den westelijken Balkan licht meer invloed behouden dan nu als de bedrogen, machtelooze, verlegen inspirator van het Wied-avontuur. De tegenwerping dat een Servische haven aan de Adriatische zee met de vestiging van een Russisch vlootstation gelijk stond, is mij altijd bizonder krachteloos voorgekomen. De Russische schepen die van dergelijk station gebruik zouden moeten maken komen er niet over land doch te water. Een van de twee: of de Triple-Alliantie is machtig genoeg eene Russische vloot den toegang tot de Adriatische zee te ontzeggen, of zij is het niet. In het laatste geval zal Rusland zich een steunpunt kunnen uitkiezen waar het wil; in het eerste, welk nut zal Rusland trekken van het feit van Servië's bezit eener door Oostenrijksche en Italiaansche kanonnen bestreken haven!

Hoe het zij; de haar opgedrongen schepping van Albanië leek Europa, zoo uiterst begeerig om den Balkanoorlog tot den Balkan beperkt te doen blijven, geene zaak van genoeg gewicht om ze Oostenrijk te ontzeggen, toen deze mogendheid van dit punt afhankelijk maakte of zij zich in den strijd zou mengen dan niet. Maar kon Oostenrijk aldus aan Servië de uitbreiding tot de Adriatische zee onthouden, dat dit land elders het loon zocht en vond voor zijn overwinningen op den Turk was niet te vermijden. In welke mate daarop Oostenrijk schuldig is geweest aan het avontuur van den tweeden Balkanoorlog zal eenmaal de geschiedenis boekstaven. Dit is zeker dat ieder inwoner van het koninkrijk Servië bij zich zelven Oostenrijk voor den onverhoedschen aanval van

Bulgarije zedelijk verantwoordelijk heeft gesteld. De velerhande pogingen door Oostenrijk aangewend om den vrede van Boekarest gerevideerd te krijgen hebben den indruk moeten versterken dat Oostenrijk aan het koninkrijk Servië zijn nieuw, verruimd bestaan feitelijk niet gunt.

Dat van Servië uit woelingen in Bosnië worden aangestookt is wel zeker. Dat van de Servische regeering mag worden gevraagd, bewezen schuld harer onderdanen aan politieke misdrijven, in Bosnië begaan, gestreng te straffen, is even onwederlegbaar als dat zij, aan dien eisch gehoor gevende, handelt in haar eigen dringend belang. Dat Oostenrijk na het schandstuk van Serajewo opspringen moest van woede, dat Servische neringdoenden in Bosnië uit weerwraak geplunderd en mishandeld zijn, is mede maar al te begrijpelijk. Niemand verwachtte van Oostenrijk dat het den nabuur niet met nadruk aan de verplichtingen der goede nabuurschap zou herinneren, maar wat Oostenrijk thans gedaan heeft is geheel iets anders. Het gaat uit zoo niet op de stoffelijke dan toch op de zedelijke vernietiging van den Servischen staat. Deze weert zich, en zal niet alleen staan in Europa[1)].

Het groote feit van den dag dringt de herinnering aan veel merkwaardigs, dat Juni en Juli te zien gaven, geheel naar achteren. Wij zullen er uiterst kort over zijn.

In Frankrijk heeft men dit wonderlijke beleefd dat een ministerie heenging omdat de partijen, waarop het steunde, bij de verkiezingen een te groote meerderheid hadden bevochten. De heer Doumergue gevoelde dat de verdediging van den driejarigen diensttijd, waaraan hij krachtens vroeger aangegane verplichting vast lag, voortaan een man vereischte van stavast, en dat hij die man niet was. Hij raadde den president tot formateur van het nieuwe kabinet iemand te nemen die de wet op den driejarigen dienst zou kunnen uitvoeren zonder in verdenking te komen van met de reactionnaire groepen te heulen.

1) Noot bij de correctie (28 Juli): Het is thans gebleken dat het antwoord van Servië volstrekt niet, zooals Oostenrijk te verstaan had willen geven, ‘eene weigering’ was zonder meer. Nog is heden niet met zekerheid bekend of Oostenrijk inderdaad Servisch grondgebied heeft aangetast. Geschiedt dit, dan zal Rusland, hoe zwaar het (en terecht) ook aan de zaak tilt, wel moeten handelen.

De man moest dus ver naar links gezocht worden, verder links dan de onderteekenaars van het programma van Pau. Viviani moest de opdracht nederleggen omdat de leden der socialistisch-radicale partij, die hij in zijn kabinet had willen opnemen, geen genoegen bleken te nemen met een formule die de wederinvoering van den tweejarigen dienst van overwegingen, aan de gesteldheid van Europa ontleend, afhankelijk maakte. Dat Poincaré zich toen tot oudgedienden wendde en de mannen van zestig en zeventig bereid vond het werk op te nemen dat de mannen van veertig lieten liggen, bracht in het Palais Bourbon een van die uitbarstingen van haat en afgunst teweeg, waaraan die plaats een niet benijdenswaardige vermaardheid dankt. Naar de zegepraal van het 'laïcisme' geregeerd te zullen worden door Ribot, was meer dan de kliek, die van het ongeloof als politiek artikel leeft, verdragen kon. IJlings wierp zij Ribot omver en stemde toe, dat Viviani optrad met een formule omtrent den tweejarigen dienst die van de vorige slechts naar de letter, maar niet naar den geest verschilt. Viviani doet nu precies hetzelfde wat Ribot aankondigde te zullen doen: de ontreddering der financiën voor het oogenblik stuiten door de 900-millioenen-leening, en de wet uitvoeren op den driejarigen dienst; - maar de politici tweede klasse zijn voor de ergernis bewaard, naast het presidentschap der Republiek en dat der Kamer ook nog dat van den Ministerraad in handen te zien van een lid van het Instituut!

Met de 900 millioen is het gat maar voor éénmaal gestopt. Op den duur kan Frankrijk zijn militaire toerusting niet betalen, zonder tot de schepping van nieuwe middelen over te gaan. De Senaat heeft er eindelijk in berust dat bij de (medio Juli!!) aangenomen begrooting voor 1914 de inkomstenbelasting in eerste begin is ingevoerd. Het loont de moeite de bepalingen die thans in Frankrijk zullen gelden naast die van andere landen te houden. Bij de Engelsche, Pruisische, Nederlandsche inkomstenbelasting, bij die van Zwitsersche kantons vergeleken, is de nieuwe Fransche belasting de onschuld zelf. Van de 25.000 frans inkomen vordert zij 84 francs; in het geheel zal zij 60 à 80 millioen opbrengen. Zij zal op den duur niet bij deze getallen kunnen blijven.

De staatsman wiens talrijke gebreken daarom bovenal zoo meedoogenloos werden tentoongesteld omdat hij de man der inkomstenbelasting was, Joseph Caillaux, neemt weerwraak. Met vergunning van president en procureur-generaal gebruikt hij de doodkist van het slachtoffer zijner vrouw tot voetstuk voor zichzelf. Al het mogelijke wordt aangewend om de gezworenen zich te doen bezig houden met de vraag of Caillaux terecht of ten onrechte in de pers is vervolgd, inplaats van met de vraag of zijne vrouw schuldig is aan moord met voorbedachten rade. De procureur-generaal schijnt het voor zijn plicht te houden zich zooveel mogelijk te effaceeren, en op den advocaat der civiele partij zal het nu aankomen of er althans ook van de beschuldiging nog iets terecht komt.

De Ulster-conferentie zonder resultaat afgeloopen. De amendeeringswet komt er, zooals zij van de Lords terug ontvangen is, bij het Lagerhuis natuurlijk niet door. De permanentie der uitsluiting zou misschien nog kunnen worden toegegeven, doch de uitsluiting van *geheel* Ulster zonder voorafgegane volksstemming in de twijfelachtige graafschappen nimmer. In de conferentie is de zaak afgestuit op Tyrone en Fermanagh, en deze laat Redmond nimmer zonder volksstemming aan Carson over. Een amendeeringswet komt dus niet tot stand, voor de Home-rule wet op 's Konings tafel komt ter onderteekening. Dat die onderteekening zou worden geweigerd moeten wij zien, voor wij het gelooven. In ieder geval vloeit het volstrekt niet noodzakelijk uit 's Konings woorden bij de opening der conferentie voort. Die woorden waren misschien niet gelukkig geredigeerd, maar er was toch heel wat zenuwachtigheid noodig (maar waartoe is de Engelsche pers gaandeweg niet vervallen), om na het ongewone geval zulke spoken te zien opdoemen als waarmede men de zinnen zijner lezers heeft zoeken te verbijsteren. Koning George in koelen bloede een gewelddaad volvoerende tegen de Engelsche constitutie kan men zich moeilijk voorstellen. Asquith heeft de woorden waarschijnlijk laten gaan omdat hij, de mislukking der conferentie voorziende, den Koning de volle maat heeft willen geven. Zijne Majesteit heeft zich nu kunnen overtuigen wat er in het land te doen zal zijn,

wanneer er tegen de Home-rule wet van het koninklijk veto gebruik zal worden gemaakt.

Is de wet van 's Konings handteekening voorzien, dan kan er met beter uitzicht voor de regeering dan thans over eene novelle ten behoeve van Ulster worden onderhandeld. Het duurt nog een jaar eer de wet in werking treedt, en eerst de feitelijke inwerkingtreding zal, dunkt mij, de gemoederen der Orangisten tot zulke kookhitte brengen, dat de leiders hun niet de baas kunnen blijven. Aan een spontane uitbarsting van vijandelijkheden vóór dien tijd is moeielijk te gelooven. De gansche beweging van weerszijden is te wel gedisciplineerd, dan dat men het voordeel der reeds bereikte positie door een onbesuisd optreden roekeloos in de waagschaal zou stellen.

C.

Bibliographie.

Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV. Gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Universiteit te Groningen. Uitgegeven in opdracht van den Academischen Senaat, te Groningen bij P. Noordhoff. MCMXIV.

Het enkel opensnijden van dit, in den wijdsten zin, monumentale boek is reeds een stuk arbeid. Maar onder het opensnijden - indien het niet louter werktuiglijk geschiedt - groeit de eerbied voor de mannen, die, in een tijdsbestek van nauwlijks drie jaar, dat gedenkboek samenstelden en daarin bijeenbrachten al wat omtrent het leven van de driehonderdjarige, het onderwijs in de verschillende vakken van hooger onderwijs en den tegenwoordigen staat van de Groninger Universiteit voor wetenswaardigs te vermelden viel.

Eén hoofdstuk van de geschiedenis der Universiteit, dat hetwelk over de zoogenaamde ‘Groninger richting’ handelt, hebben onze lezers reeds kunnen genieten; maar de andere hoofdstukken van dit, de jaren 1811 tot 1913 omvattende, gedeelte zijn niet minder belangrijk; de rijke stof is ook daarin behandeld in dien degelijken trant en in dat lenige, heldere Nederlandsch, hetwelk Prof. Huizinga stempelt tot een der beste Nederlandsche stilisten. De groote omvang van deze studie behoeft niemand af te schrikken; een uitvoerig register wijst den lezer den weg naar hetgeen hem meer in 't bijzonder belang inboezemt.

Ook al staat men in geenerlei betrekking tot de Groninger Universiteit, toch blijft men, wanneer men eens dit boek voor zich heeft opengeslagen, er in lezen; en de talrijke, meerendeels goed uitgevoerde photographische platen met de daarbij gevoegde toelichting toonen hoe goed toegerust de Universiteit is, welk

een zorg aan hare instandhouding en uitbreiding voortdurend besteed wordt.

In een tijdschrift als het onze, dat A.G. van Hamel onder de leden zijner redactie tellen mocht, mag nog wel bijzonder de aandacht gevestigd worden op hetgeen hier over het onderwijs in de moderne talen door Prof. Symons wordt te boek gesteld. Dat de 'Groningsche ballingschap', waarvan Potgieter in 1864 in een brief aan Huet gewaagde, mannen als Van Hamel, Symons, Salverda de Grave, Kern niet heeft afgeschrikt, is zeker, in vele opzichten, voor ons land een zegen geweest. Welke voordeelen het bood en welke waarborgen voor den ernst dezer studiën, dat zij slechts gevolgd konden worden in eene Universiteitsstad, gelegen aan een 'uithoek van het land' en daardoor moeielijker bereikbaar, maar ook moeielijker... verlaatbaar, wordt door Prof. Symons uiteengezet. In Groningen's isolement lag haar kracht.

Met den Groningschen hoogleeraar betreurende dat de erkenning der moderne talen als gelijkgerechtigd met de klassieke talen en de moedertaal in het complex der Universitaire studie zoolang op zich laat wachten, zien wij met hem verlangend uit naar het oogenblik, waarop gelijk thans door de Regeering wordt voorgesteld, ook de Germaansche en Romaansche filologie zitting en stem verkrijgen zal in den raad der Academische studie en een algemeen doctoraat in de letteren 'het aan elken filoloog mogelijk maakt, *nach seiner Façon* een wetenschappelijk man te worden', gelijk Symons het aardig uitdrukt.

v.H.

Electrisch Wereldverkeer. Economische beschouwingen over telegrafie en telefonie, door mr. dr. A. Heringa, referendaris b/h Hoofdbestuur der Posterijen en Telegrafie. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1914.

De overwinnaar van tijd en ruimte, het 'electrisch wereldverkeer', dat plaatselijke huishoudingen ontwikkelt tot nationale en deze tot de ééne huishouding der wereld - een ontwikkeling die, al zien wij haar einde nog in geenen deele, toch zienderoogen in gang is - heeft in het boek van mr. Heringa geschiedrelaas, documentatie en goeden raad gevonden.

Boeken van dit slag zijn onmisbaar bij den opbouw van de wetenschap der menschelijke samenleving, daar tot de kennis van het geheel kennis van elk onderdeel eisch is en zeker dus die van een belangrijk onderdeel als dit.

Het verschaffen van deze kennis aan den leergierigen buitenstaander is niet ieders werk en zeker niet van den vakmanzonder-meer, die zijn onderdeel niet ziet als zoodanig, als brokstuk van een grooter en grootsch geheel. Zoo iemand, mits kennend zijn vak, kan een nuttig boek schrijven, waaruit de minder gevorderde vakgenoot leering en zelfs de buitenstaander af en toe verrijking van kennis kan opdoen. Maar van wezenlijk nut voor algemeen wetenschappelijk inzicht zijn zulke boeken niet. Een ambtenaar, wiens wereld het Morse-toestel is, kan iets voortbrengen, van belang voor inzicht in het Morsetoestel, maar voor inzicht in de wereld niet.

Hoe geheel anders deze frisch gedachte en ruim opgezette studie.

Na een inleiding, waarin de beteekenis van het verkeerswezen wordt geschetst: scheepvaart, spoorwegwezen, post, telegrafie en telefonie, en inzonderheid hun beteekenis voor het economisch leven, volgen hoofdstukken over de geschiedenis van telegrafie en telefonie, over het wereldnet van telegraaf en telefoon, over de economisch-maatschappelijke beteekenis inzonderheid van deze instituten, over de rechtsregeling ter zake en over hun economische organisatie.

Den rijken inhoud van deze hoofdstukken zelfs maar schetsmatig weer te geven zou een vrij uitvoerig opstel vereischen. Hier zij alleen ervan vermeld, dat voldoende statistisch materiaal, zoowel in cijfers als in grafieken, den lezer de controle vergemakkelijkt en dat hierbij de schrijver zich heeft weten te hoeden voor die verleiding, waarvoor zoo velen bezwijken: met cijfers te overstelpen en daardoor te verwarren, te vervelen of te vermoeien.

Het boek staat op de hoogte van zijn onderwerp en een deel van den inhoud gaat daarboven uit.

Zoo bijvoorbeeld het laatste hoofdstuk: In den breede behandelt het de economische organisatie van de telegrafie, maar vooral van de telefonie, stelt ten slotte het concessiestelsel tegenover de staatsexploitatie en kiest de laatste. Doch het kiest niet zonder meer. Mr. Heringa blijkt een van die hoofdambtenaren onzer departementen te zijn, die nog andere dan departementale lucht plegen in te ademen en dit doen met welbehagen. Naast de voordeelen van de staatsexploitatie ziet hij haar ernstige nadeelen, wat hem aanleiding was, te zoeken naar een vorm, die de voordeelen behoudt en de nadeelen tempert.

Staatsbedrijven - zet hij uiteen - mogen niet worden bestuurd en georganiseerd volgens de gewone opvattingen van departementaal beheer. Maar hoe dan wèl? ‘Als commercieel bedrijf ten bate van den Staat en ten algemeenen nutte,’ luidt

het antwoord, dat echter nadere opheldering eischt. Zij wordt verstrekt aan de hand van engelsche en fransche plannen (van Webb en van Steeg), die beide willen een afzonderlijk bestuur en een administratie, los van de staatsbegrooting.

Ook Nederland beweegt zich reeds in deze richting.

Doch het ernstigste bezwaar overwonnen wij nog niet: dat van te ver gaande parlementaire belangstelling in den gang der staatsbedrijven.

Verantwoordelijkheid - dit spreekt vanzelf - moet er zijn. Dit beteekent in een parlementair bestuurden staat: verantwoording aan de volksvertegenwoordiging. Nu las ik bij Heringa niet den toeleg om deze verantwoordelijkheid uit te roeien met wortel en tak. Wat soort van rekenschap-geven trouwens zou haar kunnen vervangen? Doch ongetwijfeld moet worden gestuurd in de richting van zoodanige bedrijfsvrijheid, dat niet langer alle grieven en griefjes jaarlijks aan het Binnenhof hun beurt krijgen.

Hoe meer zich de werkzaamheid van den staat uitzet, des te dringender wordt deze eisch. Herzien onze Kamerleden zichzelven niet en komen er nog maar een paar staatsbedrijven bij, dan zal in afzienbaren tijd ons parlement van wetgevend lichaam verworden zijn tot grievenbus en controle-bureau en komt het zwaartepunt der wetgeving geheel te liggen bij de ambtenaren der departementen. De democratie zal dan zichzelve hebben vermoord.

Twee dingen dus zijn noodig voor gezonden groei van onze, ten bate van het algemeen uitteoefenen, gemeenschapsbedrijven: deze bedrijven in te richten zooals elk grootbedrijf wil ingericht zijn, met dit verschil alleen, dat hier de niet onder cijfers te brengen winst der aan het publiek belang bewezen diensten even belangrijk doelwit is als het jaarlijksche winst-saldo der bedrijfsrekening; en in de tweede plaats: grondige herziening van de werkwijze der Staten-Generaal, met name van de Tweede Kamer.

Heringa bepaalde zich tot het eerste punt en wees op het tweede slechts terloops, schoon niet zonder nadruk.

Maar wat hij van het eerste zeide - en hetzelfde geldt van menig ander onderdeel van zijn boek - geeft aan zijn studie een beteekenis, welke, wijl van algemeener toepasselijkheid, die van de toch reeds rijke en rijkdom scheppende velden van post, telegrafie en telefonie een heel eind overschrijdt.

v.B.

De voorziening der bevolking van Amsterdam met versche levensmiddelen. Rapport van de Commissie tot onderzoek van den toestand van het marktwezen, ingesteld bij besluit van Burgemeester en Wethouders van Amsterdam van 14 Januari 1913. Stadsdrukkerij, Amsterdam 1914.

Hoe komen de zesmaal honderdduizend Amsterdammers aan hun eten?

Het antwoord is belangwekkend ook voor anderen dan Aemstelzoons aan d' IJkant opgevoed. En het zal belangwekkend blijven. Vanwaar en hoe een groote stad omstreeks het begin der twintigste eeuw haar dagelijksch voedsel betrok, ook menige naneef zal daarnaar wel nieuwsgierig zijn.

Commissies, ingesteld van gemeentelijke-overheidswege, plegen zich niet met enkel historische, noch met bloot feitelijke onderzoekingen onledig te houden. Haar opdracht is gemeenlijk: geef aan hoe het bestaande kan worden verbeterd. Zoo ook hier.

Er blijkt, geheel afgezien van oorzaken uit schrale beurs, nog wel een en ander te haperen aan de manier waarop zij, die als keizerin de kroon draagt van Europe, van dag tot dag het leven rekt.

Dies zocht de Commissie naar middelen tot verbetering. Zij begon met den bestaanden toestand te bestudeeren en liet daarbij ook het verleden spreken (waardoor de belangrijkheid van haar verslag zeker is verhoogd). Zij bestudeerde de gegevens betreffende groote steden buitenslands. En kwam tenslotte tot het formuleeren van bepaalde voorstellen: de groothandel krijge een markthal; bij wijze van proef krijge ook in dicht bevolkte buurten de kleinhandel er een; de gemeente zelve neme de leiding bij de bevordering van het vischverbruik.

Van de eerste twee dezer voorstellen wil ik geen kwaad spreken. Maar voor het derde past een afzonderlijk en luid bravo.

Hengeloo en Veendam zijn binnen onze landpalen Amsterdam reeds vóór geweest. En daarbuiten Hamburg. Het tot wereldstad uitgegroeide visschersdorp kan zijn afkomst eeren, zijn burgers en burgeressen naar den lijve doen gedijen en, krachtiger dan Hengeloo en Veendam bescheidenlijk vermochten, propaganda maken voor een allerbelangrijkste verbetering in onze volksvoeding, als zijn gemeenteraad dit derde voorstel der heeren Jitta, Ter Haar, Wibaut, Gerzon en De Vries Robbé (wier namen alleen reeds om dit denkbeeld recht hebben op onsterfelijkheid) in werkelijkheid omzet met even bekwamen spoed als dezen hun lijvig, maar leesbaar, rapport ter wereld brachten.

Propaganda naar buiten. Doch binnen de eigen veste ook. Een niet geringe dosis vooroordeel is hier te bestrijden.

Men leze maar na wat het rapport van Hamburg vertelt. Daar heeft ‘die staatliche Fischerei-direktion’ een kookboekje onder den titel ‘Fischkost’ doen samenstellen, met een aantal beproefde recepten; ‘men heeft echter aan de koolvisch en den zeewolf, om de verkoopbaarheid te bevorderen, de namen zeezalm en zeesnoek gegeven’!

De amsterdamsche commissie nam reeds voor dergelijk doel de directrice der Openbare Werk- en Leerschool in den arm. Vandaar een aantal lokkende vischrecepten. De zeewolf bleef hier echter zeewolf. En om de koolvisch de volksmaag te doen ingaan, daarvoor blijkt reeds bij voorbaat de volksmond te hebben gezorgd, die (bl. 217) haar met den op onmiskenbaar begin van populariteit wijzenden naam van ‘mooie meiden’ aanduidt, dewelke, gekookt met zure saus of wel gestoofd met uien en kruiden (de goedkoopste manier), niet duurder komen dan 11½ ct. per pond en (op haar duurst) gebraden in den oven maar 22 ct. kosten (bl. 218).

v.B.

Het zwervende zeevolk roept den wind.

Voor J.J.K.

Over de nauwe handelswijken vol koelievolk dat heen en weer zwoegt tusschen de schepen en de lange pakhuizenrij, terwijl in de kantoren Westerlingen en Chineezen gebukt zitten over de boeken; over het grauwe hoog-ommuurde fort dat de baai overheerscht, en het plein langs de wallen waar de oude kenarie-boomen, omhangen met zwevende festoenen van orchideeën, lange schaduwen al werpen over het geel-verdorde gras; tot in de hoog-gepijlerde huizen der havenstad toe, heeft van de reede af een lange, diep-dreunende gongslag geklonken. En hier en daar in een huis of op de nog van namiddag-hitte blakende straat heeft iemand gezegd:

'Het zwervende zee-volk roept den wind.'

En getuurd misschien naar de reede, blinkend achter een boog van duister geboomte, waar zeilree de vloot der Boegineesche handelsprauwen ligt, met avondzon in haar zeilen.

Nergens op het vaste land zijn de Boegineesche zwervers woon-vast. Hun paal-hutten staan aan het uiterste strand der eilanden, tusschen zand en zee, waar uit de kruin der schuins gewaaide kokos-palmen de vrucht in de branding valt. De gevlochten zeilen scheren langs dak en wand der hutten als zij hun prauwen aansturen op de veilige ankerplaats.

Enkel hun vrouwen en kinderen leven in die van bamboevezel en palmblad-reepen gevlochten hutten; de mannen zijn op zee.

Zwervers zijn zij die leven naar den wind.

Als de Westewind komt opzetten, de bolle, grijze met het lange haar en den baard van wolken die in slierten hem druipen langs borst en rug, zijn zij zijn tochtgezellen op de vaart naar Nieuw-Guinee. Ook naar de Zuidooster eilanden zeilen zij dan en de geelroode rotskust van Timor. De wind plonst langs de prauwen, luidkeels lachend, de golven zwalpen over hen heen als zij hem bij willen houden. Hij geeft een tik tegen den mast dat die krakend op zij buigt, en schuin blijft staan een heelen tijd, den plager ontduikend. Bol van zijn blazen staat het bladerreepen zeil. Het vlechtwerk wordt galig dat de lage Oosterzon er door heen schijnt en de hemel met de dwarse streepwolken bruin en goud over purper. Het is alsof zij varen met den dageraad in top.

Op de steile eilanden, donker overgroeid, waaromheen de zee in lichtgroene en roodachtig paarse glanzen speelt, - als bestendige regenbogen buigen de bonte banen der ondiepten langs het effene blauw, - en de lange lage vastelandskust langs waar de branding zoo zwaar tegen aan valt, rollend op de groote deiningen van den Stillen Oceaan, en waar mijlenver de vloed bruin is voor de monding der groote rivieren die donkerte aandragen uit een wereld van woud en walmend moeras, daar staan overal de paaldorpen van naakte Papoea's op den uitkijk naar hen. De kroesharige ranke mannen die in het brons van hun borst en dijen blauwe teekening gegrift dragen, komen hun tegemoet geroeid in zwermen smalle sierlijk beschilderde en gebeeldhouwde bootjes die uitgeholde boomstammen zijn. Jachtbuit uit de zwarte wouden brengen zij, paradijsvogels in het bruiloftskleed. De eilanders uit Ansoes hebben de groote zonnegele, van wie Westerlingen vroeger geloofden dat zij geen voeten hadden en nergens een nest, maar altijd bleven zij glanzig zweven op zonneschijn en wind. De mannen van Sorong dragen geheele risten héel kleine roode vogeltjes, gloeiend als robijnen en rozen met een smaragdgroen borst-sierraad. Er zijn er ook blauw als het hart van een stil en fel brandende vlam; en nacht-zwarte die snelle weerglanzen van paars en purpergroen en azuur bergen in hun fluweelige donkerte. De Boegineezen geven veel sieraad van glas en kralen daarvoor.

Naar de Zuidooster Eilanden zeilen zij om parels en bonte schelpen. De gele gladde Japanners en de Filipino's die openoogd door het bijtende water duiken, komen aan boord geklommen en toonen in de palm van hun magere goor bruine hand den blanken glans der diepten. Het inboorlingenvolk draagt volle manden schelpen aan, rood-gestreepte en blauw-gestreepte, sierlijke wrongen, die van binnen zachtbont paarlemoer zijn.

Op de kust van Timor ligt het lichtgele sandelhout opgestapeld; de wind die er over strijkt is zwaar en zoet van den geur. Niet het eilanden-volk is het dat de dunne stammetjes gekapt heeft op het gebergte: al te zeer vreezen zij de geesten die het bergwoud naijverig bewaken; maar boschloopers van Flores en Soemba, die andere machten gelooven, komen er om met hun blinkende kapmessen. In dagenlangen tocht langs de duizelige rotspaden voeren zij den sleep van zwaar-belaste pak-paardjes naar der Boegineezen landingsplaats.

Wanneer de prauwenvloot de thuisreis begint is zij vol schats. Rondom de strevende kielen en den riemslag der roeiers licht de nachtelijke zee, als ware het van den glans die door de bergende wanden heen uitstraalt. De lucht is geurig rondom haar.

Als de Oostenwind oplaait, de vurige met den vlammenblik, die lucht en zee in blauwen brand steekt, vliegen zij voor hem uit naar Borneo en Sumatra. Zij liggen dagenlang op de breede Barito, wier zwaar stuwende wateren een paarsen schijn hebben onder bruin, en waar zwervende eilanden drijven van fel-groenen water-hyacinth. Uit de moeras-bosschen die als een mijlenlange muur staan weerzijds van den stroom, komen Dajaks en Bandjareezen den rotan aanbrengen, omlaaggetrokken uit de kruinen waar hij honderd voet hoog in zwiepende slingers hing. In de bootjes waarmee zij de waterpaden van het woud langs zwerven, hebben zij ook djeloetoeng hars van de diep ingekorven siepelende stammen geschraapt in wekenlangen arbeid; en lichtgele schijven was van de wilde bij die haar van bladeren aaneengeplakt nest, dik en zwart tegen het luchtblauw, duizelig hoog aan de takken van den bijenboom hangt.

In de straat van Malacca zeilen de prauwen van het

Boegi-volk tusschen Chineesche jonken en de stoombooten van het geheele zeevarende Westen door. Zij gaan ten anker op de reede van Singapore, zij bevaren de aloude golvenwegen langs de westkust van Sumatra tusschen de lange rij der eilandjes en de groene bergkust, die in haar wouden kostelijken kamfer maakt en in de diepe aderen van haar gesteente zilver en goud.

Een zwaren last trekken de roeiers met hun huiswaarts gerichte riemen. Dikwijls, als hun armen moe worden, en het hart hun bonst tegen de ribben roepen zij den wind te hulp, die hier of daar op de verre flauwgroene kust ligt te slapen. Op de maat van hun riemen beginnen zij te zingen: 'Kom Heer Noordewind! kom en geleid deze vorstelijke prauw! Schaamt ge u niet zoo vadsig te zijn? Wij hebben eten en drinken aan boord, een kostelijken maaltijd: kom en wees onze gast; van den steven naar den boeg loopend kom met een driftige vaart, Heer!' Zoo vertrouwd zijn zij met den wind dat zij, als de eene vriend den anderen, hem vreugde mogen aanbieden en arbeid afvragen.

Dáárom is het zeker, dat zij alleen op de zee willen leven, waar de wind zijn ruime vrijheid heeft, en werwaarts hij ook wil niets hem tegenhoudt, maar alles geeft met hem mee, vloeiend, met zijn eeuwig-verandrend bewegen mee verandrend en bewegend.

Van de zware harde onbewegelijke aarde zijn zij afkeerig. Zij laten de vette velden, de wouden en de mijnen aan den boer, den woekeraar en den vreemden overheerscher. Hun paal-hutten staan aan den uitersten rand der eilanden tusschen zand en zee. Om de palen heen spoelend bruist de vloed hun kinderen in slaap. En de wind blaast onder den vloer door, zoodat hun dagelijksch bestaan en alles wat het zwaar zou kunnen maken gedragen ligt op den wind. Omdat zij zoo altijd van uit verten tot hen komen, korten tijd maar blijven en weinig omgang met hen hebben, vriend noch vrouw zoekend onder hen, noch zelven hun vriend zijn willen of de eigen dochters hun voor vrouw geven, en na een korten tijd weer heengaan, de verten in, daarom zien de eilanders hen na met schuwe oogen. En de westerling waakt wantrouwig, den tijd nog niet vergeten toen de Boegineesche handelsvaarders vrijbuiters waren, zeeschuimers,

roovers in den storm. Hij zint er op hoe de bandeloozen te binden tot dienstbaarheid als hij op de kade der rijke havensteden den Boeginees ziet slenteren met rechten rug en in het hooggedragen hoofd oogen die de verten zoeken, achteloos tusschen de zwoegende koelies en de naar dragers wachtende heuvels koopwaar. En als zij door de avondstilte de gongs hooren van de prauwenvloot die, zeilree, den wind van de bergen roept, denken de mannen en de vrouwen in de witte huizen: ‘De dwazen! de dwaze vagebonden die meenen dat de wind om hunnentwille komen zal!’

Maar toch niet allen denken dat.

Hier en daar in de huizen ziet een vrouw op uit den kring van om haar spelende kinders. Hier en daar laat een man de lezende oogen wegglijden van de letterregels en de hand stilliggen op het beschreven papier. Gezichten staan luisterend geheven, met verdiepende oogen en den mond zacht ontloken.

Als iemand die luisterenden nu vroeg wat het is dat hun zulk een glans geeft, (als wisten zij zeker dat nu iets gelukkigs ging gebeuren, en een uitweg ging open voor veel gevangen denken), of waarom zij nu opstaan en de treden van de galerij af den tuin in gaan, en daar, tusschen de in vlammen bloeiende kembang spatoe struiken en de bleek en klein geworden Hollandsche rozen in gewitte potten, luisterend blijven staan, en ten laatste langzaam, of een arm om hun schouder hen meetroonde, den weg op gaan naar het strand; als iemand hen dat vroeg zij zouden het antwoord niet weten. Een éenige misschien is er onder die enkelen die, tot een vrager niet, maar tot zijn eigen hart zou zeggen:

‘Hoor! onze jongere broeders! zij roepen ook voor ons den wind!’

Dat is dan dezelfde die, in zeldzame uren van zijn leven - geen daarvan zal ooit hij vergeten - den broedernaam naar zijn lippen voelde beven tegenover een verren groote, wiens stem hem had aangeraakt als een sterre-straal, een van de groote zwervers over de zeeën van het zijn die den wind en de lentezon, den regenboog, de glorie van dageraad en zonsondergangen, de wolken, den rijpen herfst-rijkdom en de stilte van nachten maneblank en wit van sneeuw te vriend hebben als zij uitvaren naar onzichtbre vert' en

wederkeerend onvergankelijke schatten uitstorten aan het strand der eng-bewoonden.

Dezelfde is het die als jonge man, door de straten gaande van een jachtende stad, in den drom der naar brood dravenden, uit het gedrang dat hem dwong en waarin zelf hij mededwong wel eens ter zijde is geweken en is blijven stilstaan, omdat hij over het stemmen-gerucht uit de donkere hoofden, uit de harde en de moede gezichten heen, het tierelieren hoorde van een leeuwerik in zijn kooitje, vol in de zon naast het opgeschoven raam van een smal hoog huis; en huiverend voor de zwarte kilheid achter dat open venster verlangd heeft naar een bloeiende wei en naar blijheid van leeuwerikkengekwetter en zon over al de harde en al de moede gezichten.

Dezelfde wien nu zijn bedienden verhalen van de dingen in hun gehucht, om raad hem vragend, en wien de visschers uit de strandwijk het liedje hebben geleerd op de maat waarvan zij hun matten zeil oprollen ‘wikkelen het zeil als een sigaret’.

De eerste is hij op het smalle terras dat tusschen het fort en het havenhoofd gebouwd is langs de baai, waar de Boegineesche prauwen ankeren. De anderen die hem daar vinden, groeten of zij hem ook verwacht hadden op die plek in dat oogenblik.

De zon ligt al laag aan de lucht. Een licht is over de baai en de bruine prauwen dat bijna rood is en wazig van dun goud.

Het oude fort dat met zijn klipsteenen muren en de grijze en roode daken der huizen binnen zijn omwalling boven de vezelen inlanderhuisjes uit staat als de gehelmde en geharnaste soldeniers der zeventiende eeuw boven de naakte eilanders die zij tot den bouw van hun dwingburcht dwongen, begint al te veranderen in dien glans. De pier begint te veranderen en de groote stoombooten aan de kade die hijgend binnengeloopen zijn, en de rij zwartige pakhuizen met de zwelgendopen poorten-monden, nooit verzaad. Zij zien het, en zien ook aan elkander een ander gezicht dan zij kennen van de geblakerde straat of in het lamplicht der huizen. Hoe is alles toch zooveel mooier geworden?

Brons en goud over de al rood wordende rimpeling waden halfnaakte mannen naar de prauwen. Het water

druipt uit hun donker-gedrenkten lendedoek als zij aan boord klimmen, en lichtweg heengaande en weer, het zeil dat den avondschijn vangt in zijn holte richten langs den mast.

Een groote prauw waarin vier roeiers zitten, slaat haar riemen uit en zwemt al de anderen voorbij het opene in. De man op den boeg zwaait den arm. Dreunend roept de bronzen gong.

Maar nog is het de stonde niet van den wind; hij slaapt in een spelonk van het gebergte.

Wit en avondlijk-rood werpt de rijzende vloed schuimslingers toe aan het strand, kortstondige kransen golfgebloemt'. Van wat feest der zee zijn hierheen ze gedreven, uit wat fonkelende verte? Hoe dansten daar, lichtbewogen op d'eigen muziek de golven met de zwierige winden wien deze bloesems om de voeten vielen en vlogen? Hoe was het licht er op de vlakgebreide vlerken der meeuwen als schuin omlaag zij schoten naar de visschenglinstering in het golfdal? Hoe gleed het langs haar zachtgepluimde borst en den spitsen kop ten krijsch-schreeuw opgespleten? Daar zeilde misschien wel een nautilus, avontuurlijk schipperke dat hij is, zelf zijn boot en eigen zeil, rozerood op het blauw van de zonnige zee. Zeker sprongen er dolfijnen, de sterke dansers wier rug zoo schoon gebogen is als golven steigerend tegen het stormweer....

Langs de lange lengte der eiland-kust, in de verschieten achter het oude fort, het havenhoofd voorbij en de schepen, verten in waar het strand bleek is langs een wal van zwartig palmenwoud, beeft het blinkend en doovend schuim, beeft een genakende en deinzende grens, waarvoor de gedachte aarzelt.

Dat is het strand van het eiland niet, wat daar zoo spiegelig donkert telkens als de schuimkrans uiteenvalt die een oogwenk het overbloeiend bedekte: en niet de zee tusschen de Indische eilanden die daar zoo breede velden avondrood in deinende vorens breekt. Neen, het uiterste strand van alle vastheid is het de grens van alle gewoonte en zeker bezit van menschen, en van rondalom rollen de krachten van het onbekende aan.

De glanzende zoom blinkt aan en dooft, genaakt en deinst. Aan gene zij van 't ongewisse daar hebben de sterrenbesturende machten hun rijk.

Ook het hart dat de wijdten in verlangde voelt een

beven. Onder duizelhooge luchten waar ijle vogels verdwijnen en wolken waaiend vergaan, over diepten die deinen en donkeren boven het stomme staroogende volk der verdronkenen zijn eenzaamheden te doorzwerven, eindeloos. Werwaarts waait den wagende de wind, de Wind dien het verlangen roept? roept als het zwervende zee-volk hem roept op d'avondlijke ree?

Zij roepen, de bronzen monden, met ver heen dreunend gegalm. Hij moet het wel hooren de avondwind, door zijn diep geborgen dagslaap heen. Het schuinsche licht van de kim straalt zijn spelonk binnen; de schemerig-gevleugelde vogels, de dunne vleermuizen zijn wakker geworden er van. Als een popelende sluier zweven zij hem om hoofd en zwarte uitfladderende haren als hij zich opricht en onder den teedergekleurden hemel een wijle blijft staan, uitziende naar de zee, in gepeinzen.

'Kom Vorst van het Gebergte, Prinsenzoon:! Wuif met de plooien van uw gewaad een weinig, gebieder van den avond!'

Die het lied der zwervers kent zegt halfluid de woorden, den maatslag na van de gong. Tusschen de Boegineesche booten in dobbert als een boot zijn gedachte, aan gene zijde al van den bevenden branding-glans, ver weg van het vaste.

Hoe is ineens het verlangen zoo sterk geworden dat over vreesachtige ongewisheid heen de harten trekt!

Al de gezichten staan naar de wijdte. Niet een is er dat ommeziet naar de veilige vastheid der stad.

Tot zich riep pas nog de moeder haar spelende kinders; den wilden jongen wou stil zij streelen. En toen zij het lint in het haar van het kleine meisje vaster strikte sloeg zij den arm om haar heen en hield nauw haar tegen zich aan. Maar nu blikt zij langs het kleine gezicht heen de verte in, ver heen over die roepende prauw.

En het jonge meisje ook die haar hand in een vriendenhand heeft gegeven, en de man die zijn oogen te rust laat gaan in haar opgeheven blik, ook zij zien nu, te zamen, die verte in, weg van de stad waar tusschen boomen, het dak toch glanst dat hun twee-eenig leven beschutten zal.

En de grijsaard, van wien geen mensch in de havenstad weet waar hij jong geweest is, maar een onduidelijk gerucht fluistert achter hem aan van nooit-te-boeten schuld die weder-

keer weert, ook hij ziet weg van het vaste, of het niet veiligheid waar maar gevangenis, zoo zwaar zoo log, zoo donker als het daar doemt, met rondom de lichtende vloeden.

Het roode licht schijnt de oogen binnen en de palm van openliggende handen waarover de vingers zoo zacht gebogen staan als over een bloemenkelk de slaperige blaadjes. Met de opheffing mee der van ver aanlichtende golven, met hun zijgen en zachtweg vergaan, is in allerbinnenste hartestilt verlangen mee gaan bewegen. Golven bloed door de kloppende ader, golven lucht door hoofd en borst, golven verlangen door de gedachte, golven water over de zee, naar een en denzelfden maatslag gaan zij met elkaar. De laatste vastheid, de schoone zacht-veel-kleurige vastheid van het lichaam, de bloedwarme omwikkeling, als het gewaad van een wadende in de branding is zij opengedreven voor de galmengolven uit het Boegineesche brons. Naakt en tenger staat in d'omvloedende krachten de enkele ziel. En nog weet zij niet of zij vreest of o! oneindig hopen zal. En onzeker waagt zij toch verder zich, al zwaardere golving zich in van de schoone en ontzaggelijke zee.

Geen vastheid ergens! Geen grens dan die vervloeit, geen zwaarte dan die, opgeheven, breekt en uiteendrijft in glanzen. Enkel bewegen is hier, een altijd door vloeiend verandren, nergens eenig rustend zijn, maar overal wisselend worden.

Dat in onafzienbare vloeden golvend 't eiland-kleine Nu omspoelt;

Dat in ebbe en vloed, met de maan meegaand en den draaienden dans der aarde, de maat van 't wereldleven slaat;

Dat zachtweg los-wascht en henen draagt starheid van veroude stranden en zachtaan saam spoelt en vormend bouwt het nieuwe land;

Dat uit afgrond-donkerte wat vormeloos drijft de beeldende zon te gemoet beurt.

Daár te leven waarheen de wind van de hoogten waait, in het duizendgolvig gebeuren, in het eeuwige verandren, het worden tegemoet;

De wordende goedheid tegemoet, die het onrecht, het leed en den armen haat van nu zal wegglimlachen van tusschen alle menschen;

Het wordende weten tegemoet dat in de krachten van

aarde, golven, wind en vlam de lang al wachtende broeders van den mensch herkent, tot alle broederlijke hulp bereid;

De wordende schoonheid tegemoet, de zuivere zon die ziel en zinnen in gezamenlijken bloei zet,

O hoe verlangen, hoe verlangen daarnaar zij wien het eiland kleine leven van nu te eng geworden is, en die van zijn stranden uitblikken over de zee, met het hart de verten zoekend!

In bevende hoop nemen zij voor belofte aan alle schoonheid van verzen, muziek, in kleur of in vastheid van marmer en metaal gevormde levens-beelden: voor belofte elke gedachte die de oude donkerheen doorlicht, elke daad van hartenherscheppende deugd. Als kenteeken van heimelijke broederschap ontroert hen de vertrouwende glimlach van een kind, een overoud volksgeloof bewaard in een sprookje, op de reede van hun rijke stad het gong-gegalm waarmee het zwervende zeevolk roept tot den wind.

Met hun ongekende broeders mede wachten en verlangen zij; dat hij toch kwame, de schepelingen-vriend op de zee, de hartenhelper met louteren levenswil!

De booten met hun bronzen stemmen, allen te samen roepen zij hem. De harten met hun diep verlangen, allen te samen roepen zij hem.

Rondom het koor van de donkere zangers is de avondzee verbleekt. De vloed dreunt in zijn stijgen van den maatslag van hun geweldig gezang.

Op de hoogten hoort de wind het. De zingende bezwering hoort hij, de zwijgende.

Met een geur van bruisende bergbosschen voor zich uit vaart tot de zijnen hij neer.

De zeilen zwellen.

De harten kiezen zee.

AUGUSTA DE WIT.

Liederen.

I.
In Reading gaol.

Nu bloeien bloemen ook over de graven
Van hen, die 't streng gerecht ellendig hing,
Tweemaal daaglijks komen de dulders draven
Hun stomme ronde om den asfalten ring.

Tweemaal daags zien zij de ruimen der luchten
Doorschitterd van zon, of bewolkt, maar schoon
Altijd voor hen, wier weenen en wier zuchten
Onverhoord vergaan in hun doffe woon.

En tweemaal daags zien zij, die dervend dulden,
De vale graven aan de kerkermuur
Tot bar vermaan, dat zij, die overvulden
Der lusten maat, streng stierven vóôr hun uur.

Wien heugt van hunne driften nog het dringen?
Wie weet de woede of weelde van de Daad,
Waarvoor hen beul en knecht nekbrekend hingen
En 't lijf in zijn kalken graf fel vergaat?

Tweemalen daags draven hun stomme ronden
De droeve dervers langs de kerkhofmuur,
Almachtig God, gedenk mild hunne zonden
Als Gij streng recht, welk man houdt dan zijn duur?

Leid onze wegen ver van de Bekoring,
Die lachend lokt naar de onverzoenbre Daad,
Elk man stierf in hartbrekende versmoring
Wiens naam hier aan de gevangnis-muur staat.

En tweemaal daags, tot twee vervulde jaren,
Dreef men een Dichter langs 't asfalten pad,
Wiens zangen zoeter dan zijn zonden waren,
Wiens liefde zooveel leed gelenigd had.

En met hem ging langs 't ronde perk gedreven,
Getucht als hij een man in 't eigen grauw
Als allen gaan, maar niet één hield geheven
Oogen zóó brandend naar het hemelsblauw.

Waarom? Omdat wijn rood is en bloed rood is.
Dronken van wijn werd hij dronken van bloed,
Weinig tijd, die tusschen vonnis en dood is
Geniet hij 't leven als geen vrije doet.

Geniet hij fel het milde van den hemel,
De bloei der bloemen in de kerkertuinen,
Van wolken het speelsch-wisselend gewemel,
Zang van vogels in der hofboomen kruinen.

Zijn stap sloeg krachtig, hij dronk licht en zon
Gelijk hij toen den lichten wijn genoot,
Hij schreide niet, want hoop noch wanhoop kon
Hem redden van den streng-rechtenden Dood,

Hij leefde blijde omdat niets meer dan sterven
Hem wachtte binnen wet-gemeten tijd
En met hem leefde en stierf in hooploos derven
De Dichter, die hem zijn Lied heeft gewijd.

Want een Dichter leeft ieder anders leven
En sterft machteloos ieder anders Dood
Tusschen tuchtlingen langs de ring gedreven
Lijdt elk zijn eigen, hij der andren nood.

Dravend in der bonte dwazen parade,
Of trekkend aan het wreed-geteerde touw
Berouwt zijn hart van elk ander de daden
Maar niemands hart lijdt om zijn zeer berouw.

Zes weken lang liep tweemaal elken dag
Hij, die sterven moest, in de stomme ronde
Tot een morgen, gelijk een open wonde
Zijn graf, duister-wachtend aan de muur lag.

O, wondre wreedheid, zagen ooit uw oogen
Uw eigen graf graag wachtend op zijn buit?
Hij schreide niet: hij genoot diep-bewogen
Zijn laatste licht en laatste vogelfluit.

En de avond viel en vóór het morgenrijzen
Sterft hij gestreng, maar die genadig richt,
Zal over zijne ziel mild vonnis wijzen
Wetend hoe reede een zoet genieter zwicht.

Omdat wijn rood is en brandend bloed rood is
Dronken van wijn werd hij dronken van bloed
Die dra bevrijd van menschelijke nood is
Vergeve God, gelijk geen mensch ooit doet.

En met het rijzen van den zoeten morgen
Herrijst zijn ziel in 't onbevlekte Licht,
Die met scherp hennip zijn teere keel worgen
Richten maar het lijf, wijl God de Ziel richt.

Laat dan zijn kalken grafstee zonder bloemen
Geef hem slechts drie letters aan de grafmuur,
Als niemand meer zijn rechters weet te noemen
Houdt het Lied, hem ter eer, zijn schoone duur.

Want tweemaal daags tot twee vervulde jaren
Dreef men een Dichter met hem langs het pad,
Wiens zangen zoeter dan zijn zonden waren
Wiens liefde zooveel leed gelenigd had.

En nog, na zooveel jaren, daar ter stede
Weent mijn hart bitter om der dulders leed,
Ieder man heeft, als wij, gehoopt, geleden
Wiens moede voet gevangnis-paden treedt.

Gij, die den weg van uw vreugde en uw hopen
In vrijheid meet en voor geen zonde zwicht,
Houdt uw hart voor hun bitter klagen open,
En wees als God genadig in 't gericht.

II.
Aan eenen zeevaarder.

Gij zult mijn brief in uw zomer ontvangen,
Dien ik vereenzaamd in mijn winter schrijf,
Zwerfgrage Maat, noch hield u mijn verlangen,
Noch de bekoring van een kalm bedrijf.

Uw droom was dwalen en uw kloeke daden
Hebben de weelde van uw droom vervuld,
Uw schip vermeet de verre zee-gestaden
Waar elke nacht een schooner dag onthult.

Waar elke dag de lasten van zijn weelden
Voluit geeft aan uw onverzadigd hart
En iedre tocht, schooner dan droom verbeeldde,
Graag zwerver, u, tot verdre tochten tart.

Want slechts in onrust vindt uw hart zijn rust
En vredig voor mijn wintervuur gezeten
Dreef de onrust u langs maatlooze gemeten
Breeder zeeën naar een zoelere kust.

Langs eilanden glijdt gij, die schoon als droomen,
Zich heffen uit een zonbebloeide zee
Of stoute storm en schots-beschuimde stroomen
Voeren uw steunend schip machteloos mee.

Toch immer boven stilte en storm de luister
Van uw Droom, die stilte wel blij begroet,
Maar meer dan zonstilte is u lief het duister
Van de zee waar de wilde stormwind woedt.

Iederen dag komen de scheepsberichten
Van uwen schipper uit een verder oord,
En iedren nacht branden er nieuwe lichten
Van nieuwe sterren boven brug en boord.

En ik volg nacht en dag uw vlotte wegen,
Uw vrije vreugd vergoedt mijn eenzaam leed,
Vóór uw schip ging gaf ik u groet en zegen
Als gij keert houd ik hart en huis gereed.

Wel vaart gij ver, maar eens toch viert uw schipper
Zijn zeilen open voor den westenwind
En schuimend stuift uw stoutgebouwde klipper
Naar Holland, waar ge mij verlangend vindt.

Uw lach zal luid zijn en uw vrije vreugd
Zal luid zijn als de zeewind en de zee.
Mijn vreugd zal stil zijn, daar veel smart mij heugt
En 't keeren draagt reeds zwaar van scheidenswee.

Gij zijt een kloek drijver, niets dan een zanger
Ben ik door schoonheid van uw drift bekoord,
Hartstochtlijk wager, ongetemd verlanger,
Wat storm, wat stroom, drijft u naar uw laatst oord?

Wat storm, wat stroom? In de maat van mijn zangen
Bind ik de maatloosheid van uw bedrijf,
Gij zult mijn Lied in uw zomer ontvangen,
Dat ik vereenzaamd in mijn winter schrijf.

III.
Een zwerver zingt:

Zou de zon dan schooner schijnen
Als ik rijker was,
En zijn licht later verdwijnen
Als ik rijker was,
En begeerte minder schrijnen
Als ik rijker was?

Neen?... Zoo laat mij dan maar dwalen
Arm als geen, gerust als geen
Van het stijgen tot het dalen
Der zon langs mijn wegen heen.
Immer arm, maar immer zeker
Voor uw wisselzieke nood
Dient elke beek mij tot beker
Ieder veld voor geurend brood.
Elken morgen bloeien open
Honderd wegen voor mijn voet,
Zonder haten, zonder hopen
Dwaal ik de avond te gemoet.
Aarde en hemel bloeien wijder
Bij het stijgen van de zon,
Elke dag vervult zich blijder
Dan morgengetij begon.
Elke middag spant de waaier
Van zijn vlammen langs de luchten,
Maar ik kan den schellen laaier
Onder schaduwgroen ontvluchten.

Niet eerder dan de uren dalen
Tot den teedren avondvree
En de sterren zonnig stralen
Zoek ik mijne slapens-stee.
Tot den slaap schouw ik naar 't stroomen
Van de sterren door den Tijd,
En ik weet nauw wat het droomen
Van dit peinzend waken scheidt,
Laat mij liever lastloos zwerven
Langs mijn losse wegen heen,
Dan schat winnen en schat derven
Rijk, maar rustloos, als niet één.

Want geen zon kan schooner schijnen
Als ik rijker was,
En geen licht later verdwijnen
Geen begeerte minder schrijnen
Als ik rijker was.

JACOB ISRAËL DE HAAN.

Beets-Hildebrand,
13 Sept. 1814-13 Sept. 1914.

De geheimen der Camera Obscura.

Zijn er dan nog geheimen, vraagt gij mij, in de *Camera Obscura*, dat meest geliefde boek onzer letteren, dat elke Hollandsche jongen van veertien jaar kent en niemand onder ons niet verscheidene malen herlezen heeft met altijd versche vreugd? En is dat boek van den metderdaad ‘onsterfelijken’ Hildebrand, is de *Familie Stastok*, is *Gerrit Witse*, dan ook niet klaar en fonkelend als frisch water, dat altijd weer verkwikt?

Maar daar hebt gij alreeds een geheim: waarin ligt het verkwikkende van het water? Noch in zijn klaarheid, noch in zijn fonkeling, noch eigenlijk ook in zijn frischheid .... En wat is het bekorings-geheim der Camera, - die, bij nadere beschouwing, lang niet overal zóó klaar ìs, doch integendeel meermaals gemengd met vreemde bestanddeelen en twijfelachtige smaken -?

En ligt in die mengeling niet een nieuw geheim weggesloten? Het geheim, waarom de geniale schrijver van dit heugelijk boek het bij dat ééne liet; het geheim, hóe Hildebrand.... Beets werd; en altijd Beets was geweest; en altijd Hildebrand bleef....

Laat ons maar dadelijk het ongetwijfeld bekorendste opus, ‘De familie Stastok’, binnengaan. Daar, in den eersten volzin al, komt u de schrijver tegemoet, - om u aanstonds voor zich te winnen:

‘In het kleine stadje D- werd, op een Woensdag in de maand October, des namiddags omstreeks één ure, de steile ijzeren trede neergelaten van eene gele diligence, rijdende over D- van C- tot E- vice versa, en uit dezelve daalde, tot groote bemoddering van dengenen die hem onmiddellijk volgde, en die niemand anders was dan zijn eigen cloak, uw onderdanige dienaar Hildebrand.’

Dat noem ik een verrassende stijl! ‘In het kleine stadje D-’, hoe het verder heet blijft voor ons verborgen, maar precies wordt opgegeven dag en uur: een Woensdag in October, omstreeks één uur in den namiddag... Wat gebeurde er in dat half genoemde of misschien in 't geheel *niet* te raden gegeven stadje, op dien gedenkwaardigen October-Woensdagmiddag omstreeks één uur? Er gebeurde... een los gekletter; kijk, de steile ijzeren trede eener gele diligence wordt neergelaten, ‘en uit dezelve daalt’... een beeldschoon jong meisje? een duister blikkende romanheld? - gij verneemt het nog niet, want wie de trede afkwam... bemodderde grootelijks ‘dengenen die hem onmiddellijk volgde’ - stel u gerust, het was zijn eigen jas -; uit die diligence dan daalde beeldschoon meisje noch romanheld, maar niemand minder dan - met een snaakschen glimlach - uw onderdanige dienaar Hildebrand.

De kennis is gemaakt, en meteen ‘het ijs gebroken’. Want Hildebrand is vóór alles een charmeur; een charmeur, die ook den minst voor ‘betoovering’ vatbare betoovert met zijn hupsche jeugd en beminnelijken geest, waaraan alle bederf of fattigheid vreemd is. Inderdaad, een charmeur! Eerlijk beken ik, dit doove stadje D - (en elk auteur, toentertijd, noemde zijn stadjes D of X!) zoo intiem te beminnen, dat ik den naam niet graag voluit zou weten; ja, ik heb zelfs een zwak voor C- en E-, waartusschen de gele diligence reed...

‘Hij had gereisd met’... en er volgt eene twee quartobladzijden lange beschrijving van zijn reisgezelschap, overbodig, zou men zeggen, in het verhaal, - een beschrijving gelijk er zoo menige in de Camera voorkomt, minutieus van schijnbaar eveneens geheel overtollige bizonderheden, doch die gedurig, met onvoorziene wending en vernuftige voordracht, den lezer nieuwsgierig en lachend meevoert.

‘Hij had gereisd met een bleeke dame, die het rooken had verboden en gedurig de kronkelbochten van haar boa had zitten te verschikken, dan eens had gezucht, dan eens ingesluimerd was, dan eens eau de cologne genomen, dan weer eens geslapen had, en altijd door leelijk geweest was.’

Eerst die laatste opmerking, in haar onverwachtheid terugschijnend over de voorgaande, doet inzien, dat die in 't geheel niet willekeurig waren, en grijpt ze saam tot een geestig beeld.

‘Op dezelfde bank met deze had een jong juffertje gezeten’... en haar toilet schijnt aanvankelijk nog nutteloozer nauwkeurig uitgeteekend: een juffertje, ‘in een blauwen geruiten mantel niet gedoken, het denkbeeld is te ruim, maar gestoken; een mantel, die, naar een langvergeten mode, vatbaar was om van achteren te worden ingehaald door een klein lapje van dezelfde stof, in den vorm van een souspied, op twee paarlemoeren knoopjes uitgespannen; dezelfde juffer had een stroohoed op met blauw gaas lint met bruine strepen, in groote lissen met stevig soutien opgemaakt, en een hardgeel sjaaltje om den hals.’

Veel te lang, zegt iemand; maar pas op! een oogenblik later is hij blij, de fatsoenlijke armoe van haar kleeding in al dier zielige netheid voor zich te zien: ‘Zij was,’ vervolgt de schrijver, ‘zij was zeer bang voor de bleeke dame naast haar, en bleef op een schuwen afstand; soms had zij den goeden wil haar in 't verschikken van haar boa te hulp te komen, en eenmaal had zij er werkelijk een dikachtig roodvingerig handje, met een ring die bijzonder veel op tin geleek, voor ontbloot; maar de bleeke dame had haar aangeblikt, en toen had zij haar neus gesnoten...’

Op een andere plek wordt de beschrijving (van de Jodin, ‘als een oostersche edelsteen gevat tusschen twee Christenen’, den ‘zilveren’ en den ‘koperen’) bezield door een vernuft, dat de beschrijvings-bijzonderheden tot motieven maakt van een fijn en sierlijk geestes-spel: een luchtig, contrapuntisch bewerkt clavecimbel stukje, dat héérlijk op zijn pootjes terechtkomt.

‘De eerste haalde, daar er niet gerookt mocht worden, den zilveren sigarenkoker een paar malen uit den zak, alleen om 't vermaak te hebben van hem open te doen, er een

zilveren sigarenpijpje uit te halen, en er nog iets in te zoeken dat er niet in was, maar dat, zoo 't er in was geweest, zeker beter te pas had kunnen komen dan het pijpje, en hem vervolgens weder dicht te sluiten, na alvorens meergemeld pijpje, eerst met het voor- en daarna met het achtereinde naar beneden er in gepast te hebben; de laatste stak uit de koperen tabaksdoos eene niet onaardige tijdpasseering in den mond. De zilveren man had eene groote neiging tot spreken; de koperen scheen vast besloten te hebben, geen mond open te doen. De Jodin had natuurlijk veel meer achting voor den zilveren, maar de zilveren was terughoudend voor de Jodin.'

Ge zoudt het ook jongleeren kunnen noemen: een gaaf, een gevoelig jongleeren met glanzende ballen.... Men gevoelt niet genoeg meer tegenwoordig voor het smettelooskunstvol handwerk; heel wat klavier-muziek van Bach is niets méér dan zulke gevoelige kunstigheid; doch de zoete verrukking over het *volmaakt* volbrachte kunststukje *is een gevoel van zeer hoog gehalte!* En zeg mij, of de terugslag van den spraakgragen zilveren man, die terughoudend was voor de Jodin, niet subliem is van geslaagdheid.

Dat edel spel der geestige voordracht geeft aan menige beschrijving der Camera het evenwichtig-dartelende van een fonteintje. Meermalen echter ook, waar het niet natuurlijk welt doch gewild lijkt, bederft het vernuftige evenveel. De spikkels 'geestigheid', waarmee de schrijver dan zijn waarneming lardeert, smaken lichtelijk ranzig, zoo niet zuur. Maar in de vele navolgingen, vóór 1880 in onze lieve letterkunde, en in alle schooljongens-opstellen ook van ná dien tijd, bewijst de welbekende 'geestige' houding, hoezeer die van Hildebrandzelf, niet 't minst misschien zoo dikwijls zij wat àl te aardig werd, ten allen tijde genóten is.

Er zijn, tegen die uitvoerige beschrijvingen - met of zonder vernuft - principieelere bezwaren aan te voeren, - die echter al evenmin door ons volk zijn gevoeld. Die beschrijvingen werden niet zelden tot zoo óvergeduldige Adriaantjes - nieuws is er waarlijk niet onder de zon! - dat aan de taal zelve zichtbaar wordt, hoe men haar maar niet straffeloos met schilderachtige bijzonderheden tot in het oneindige bezwaren kan. In den volgenden kralenrijg-zin

uit ‘Een onaangenaam mensch in den Haarlemmerhout’ toont de sleep van ‘met’ten, welke gevaren er, voor het schrijven, schuilen in schrijvend schilderen, - hoe fijn dat ook overigens zij.

‘Een jonge vrouw, nog pas onlangs uit het kraambed hersteld en nog een weinigje bleek, zit aan een ander tafeltje, waarop uitgediend onbijtgoed staat, *met* een lief mutsje *met* lichtblauw zeister op en een lichtblauw japonnetje aan, gemakkelijk in haar stoel geleund, te breien, en wijdt van tijd tot tijd haar aandacht aan haar kindermeid, die *met* een amsterdamsche kornet op het hoofd, of liever áán het hoofd, want dat soort van mutsen laat het hoofdhaar tot aan de kruin toe onbedekt, en een rozerood japonnetje, *met* een zwart schortje *met* puntjes voor, op everlasting schoenen, *met* kruislinten net als mevrouw, over het schelpenpad aan den overkant rustig voorttrippelt, *met* aan de eene gehandschoende hand een kind van twee jaar, *met* een baleinen valhoedje *met* rozeroode strikjes, en aan de andere een van drie, in beugeltjes...’

In de beschrijving van het tuintje der familie Stastok worden de détails aaneengeschilderd met een niet minder onaesthetischen voorraad van waarachters, waarins, waarops, waarvoors, waaraans en waaromheens, aldus bekroond:

‘*Daaraan* belendde de fabriek, *waaraan*, tegenover het prieel, een kleine loods was uitgebouwd, met een klein plaatsje, *waarop* Keesje zijn huiswerk verrichtte, *waarom* een klein hekje’.

Die kleine feilen tegen den stijl staan niet opzichzelf; zij zijn onmiskenbaar de *gevolgen* - en wij zullen er verderop heel wat schadender zien! - van een fout in litteratuur-op-vatting. ‘Kopyeerlust des dagelijkschen levens’. Potgieter's oordeel mag ook thans nog zich doen gelden, - en evenwel heeft ons volk er altijd van gehouden, in kleine tafereelen het leven na te penseelen, en nagepenseeld te zien, - en zal er, naar alle waarschijnlijkheid, van blijven houden ook! In die nabootsing, vol aardige trekjes van herkentenis en ontblooting van koddige heimelijkheden, waarin het leven lévend als in een zonnig tooverspiegeltje gezien wordt, ligt, zoo het schijnt, precies *de poëzie onzer nuchterheid*.

Het was de poëzie van Hildebrand, die Hollander was

als geen tweede. Zelf, in de narede bij de tweede uitgave, verklaarde hij het succes der eerste uit die bij-uitstek Hollandschheid zijner paneeltjes: ‘Men moet begrijpen,’ zegt hij daar, ‘dat wij de buitenlanders, dank zij levenden en “afgestorvenen”,[1] al zoo op end' uit kennen, *dat het een heele aardigheid geworden is*, *voor de afwisseling*, *eens op onszelven te letten*’.

In dit opzicht moeten de tijden een halven draai-om gewenteld zijn: wij hebben sinds Hildebrand zoo uit den treure - zij 't op Fransche manier - op onszelven gelet, dat er, voor de variatie, nu ook weer aardigheid schijnt te komen aan de beschouwing - op Hollandschen trant - van leven en geest van andere volken....

Maar Hildebrand, in den jare 1838, had bij zijn tijdgenooten nog den zin voor het Hollandsche aan te kweeken: ‘Mijnheers mooi’, zoo hekelde hij in ‘Genoegens smaken’, mijnheers mooi is een onbepaald, een zwervend, een schemerend ideaal, saamgesteld uit twintig diverse Engelsche staalgravures en vijftig steendrukken van Grevedon, met en benevens vijftig beschrijvingen van mooie actrices en maîtresses uit feuilletons en mémoires. Nu was het toch beter en genoegelijker, het hollandsche mooi in het hollandsche gezicht te zien, en het hollandsche genoegen in den hollandschen lach, en den hollandschen aard in het hollandsche hart, *en de hollandsche poëzie in de hollandsche vormen*, *daden en toestanden*...’

Ziehier dus een aantal eigenschappen ter verklaring van het geheim van Hildebrands populariteit: zijn Hollandschheid, zijn echt-Hollandsch klein-schilderen van tafereeltjes uit het dagelijksch leven, in een helderen stijl vol geest en guiterij.... gelijk het water verkwikt, omdat het klaar is en fonkelend en frisch.

Doch zijn deze overbekende zaken verklaringen? Alles wat klaar is en fonkelend, en zelfs al wat frisch is, verkurkt toch niet? Er is diep in water iets - een smaak? - dat, bij 't gul overklokken in de keel, het hem dóet. Wat is het?

En ook bij Hildebrand moeten wij het, op stuk van zaken, elders zoeken. Er zijn meer, en groote, schrijvers echt-

1) ‘Gewoon voorbeeld van gewilde geestigheid’.

Hollandsch geweest, die zich daarenboven verwaardigd hebben, bij tijd en wijle tafereeltjes uit het dagelijksch leven te geven, in een stijl, dien zij zoo levendig en vernuftig en guitig mogelijk aanspitsten, en die.... sinds lang niet meer gelezen worden, en nimmer veel gelezen zijn. - Wij moeten het elders zoeken, en wel, niet aan den buitenkant, maar binnen in.

Het is de schrijver-zelf, die, toen hij vijftig jaar oud was geworden, - men schreef 1864 - in het voorbericht voor de zesde uitgave, op zijne wijze die verklaring gegeven heeft: beter dan menig ander in dat werk de sporen ziende van den jeugdigen leeftijd, waarop het werd tezamen gesteld, vermocht hij (zoo zegt hij daar) 'de zoo ongemeene gunst, welke het bij zijne landgenooten steeds gevonden heeft, aan niets anders toe te schrijven dan daaraan, *dat het zijner onbekommerde jeugd*, *hij w(ist) zelf niet hoe*, over het algemeen eenigszins gelukt moest wezen, met waarheid te schetsen, zoodat in zijne kleine tafereelen de Mensch den Mensch, en de Nederlander zijn Vaderland gevonden heeft; terwijl de herkenning niet al te pijnlijk was gemaakt *door een jong gemoed dat*, *van boosaardigheid vrij*, *zijn Vaderland en de menschen liefhad*.'

En inderdaad, dàt is wel de oorzaak van de onweerstaanbare bekoorlijkheid *der beste stukken* uit dit boek: het natuurlijk-opgewelde, de tierige levensliefde en de lust die schrijvend uit te vieren, der 'onbekommerde jeugd', - gelijk, eindelijk, de leschkracht van water dáárin bestaat: dat zijn smaak van alle smaken de eenvoudigste is, de onveranderlijk jonge smaak van wat zóó uit de aarde bront of van den heuvel stroomt.

Toen de drie en zeventigjarige grijsaard zijn 'noodige en overbodige opheldering' '*Na vijftig jaar*' voltooide, ten besluite verklarende hoe alle verhalen omtrent een afspraak tusschen vrienden of onderlingen wedstrijd, als aanleiding tot het schrijven der Camera Obcura, 'louter sprookjes' moesten heeten, toen waren dit zijn laatste woorden, die het nogmaals bevestigen: 'dat, indien er eenig boek is dat gezegd kan worden, zonder eenig bepaald voornemen of voorbedacht oogmerk bij zijn schrijver geboren en als vanzelf ter wereld gekomen te zijn, dat boek het boek is van

den *niets* daarmede op 't oog gehad hebbenden drie- tot zesentwintig jarigen HILDEBRAND.'

'L'art pour l'art', - de leuze is grondig in discrediet; zij klinkt ook onaangenaam, omdat men er het egoïsme, en het onvruchtbare, van den modernen Franschen geest in meent te hooren. En evenwel is - het talent aangenomen - het zorgeloos schrijven, om geen andere reden dan dat men plezier erin heeft, te schrijven, zeker eene der mogelijkheden voor het ontstaan van kunst, die duurzaam verheugen zal.

Aan dat argeloos zich geven van den jongen levens-minnaar danken *de kostbaarste onder deze stukken* dat onverflensbaar nieuwe en frissche, die innige klaarheid van stemming en toon, die fijne directheid van werking, verrassender nog in den dialoog dan in de verhalende en beschrijvende gedeelten; maar bovenal het schoone liefdegevoel voor dat uit te beelden wereldje, dien lach zonder eenige bitterheid, die zuivere deernis, - den goddelijken Humor.

Het is nog altijd weer in 'De familie Stastok', dat men dit alles almeê op zijn mooist ziet. De aandoenlijke geschiedenis van het Diakenhuismannetje is wellicht het beroemdste stukje uit de Camera. Doch het volgend kapittel 'Er komen menschen op een kopje thee, om verder het avondje te passeeren' - is nog veel mooier, wijl hier de liefde van den schrijver om volstrekt nièt aandoenlijke, maar integendeel heel gewone, eigenwijze, domme en ijdele burgerlieden zijn verzoenenden glimlach doet spelen; - ze zitten daar in die geel-lichte avondkamer rond den bronzen olifant-metspeelwerk, zoo beminnelijk onbespied en natuurlijk, alsof men ze betuurde, klein en kleurig, in eene ..... camera obscura.

Maar allerbest weer blijkt dit hoofdstuk in die korte brokjes gesprek der allen door elkander sprekende personen; die brokjes gesprek, waarvan de inhoud *niets* is, dan dat er de aan-het-woord-zijnde volledig uit wordt gekend. De dialoog is niet alleen tastbaar ècht - voor dien tijd minder vanzelfsprekend dan voor dezen -, maar tevens (ware ook dìt vanzelfsprekend geworden!) in de hoogste mate *beeldend*. Men hóórt die menschen niet alleen, doch men ziet hen in hun praten, en - waar hebt gij ze toch ontmoet? Zijn zij niet een oude nicht van u, en een oom?

‘“Hoor eens, me lieve juffrouw Stastok,” zei mejuffrouw Van Naslaan, haar breiwerk neerleggende en haar wijsvinger op de hand van mijn tante drukkende: “Hoor eens, me lieve juffrouw Stastok, je hoeft er me niets van te zeggen; ik weet (hier kneep zij hare oogen op eene interessante wijze dicht) “ik weet dat allemaal wel; ik ken die menschen door en door; en zoodra als ik hoorde, dat Keetje dàt in 't hoofd had, wist ik wel hoe de vork in den steel stak.”

Hierop nam zij haar breiwerk weer op, en telde de steken na van het naadje, waar zij aan bezig was!”

“En dat zijn van die dingen,” klonk het van den schoorsteen uit den mond van den heer Van Naslaan, met plechtige langzaamheid, en afgebroken door het statig uitblazen van tabaksrook: “dat zijn van die dingen, mijn goede vriend! - (p'hoe), die u - (p'hoe) en mij - (p'hoe) en een ander - (p'hoe, phoe) ongelukkig maken. En onze voorvaderen,” - *hier nam hij de pijp uit den mond*, *om er den derden knoop van mijn ooms rok onder 't spreken onderscheidene tikjes mee te geven*, - “onze vaderen.... ik vraag je of ze der zoo veel slechter aan waren dan wij? - onze vaderen, mijnheer! hielden zich met die dingen niet op.”’

Ik kan hier geen verdere citaten geven. Ook verliezen ze te zeer, buiten hun stemmings-verband en buiten de fijne muziek hunner onderlinge schakeering. Wie dit hoofdstuk niet, gelijk behoorlijk is, van buiten kent, leze het nog eens genietend over. Het doet voor Van Looy, die soms dezelfde innig-lichtende binnenhuis-atmosfeer om ons henen zingt, niet onder. En nog maar in ènkele bladzijden van het boek wordt dezelfde hoogte, of bijna dezelfde, bereikt. Ik noem de kostelijke dialogen in ‘Gerrit Witse’, - die van de verheugde ouders, trotsch op hun zoon, voor elkander niet bekennen durvend, hoe ze eìgenlijk bedoelen, of Gerrit wel niet professor zou kunnen worden, - en die andere, onverbeterlijke, waarin de heer en mevrouw Vernooy hun logeetje, Klaartje Donze, pogen te interesseeren voor den jongen candidaat. Het mooie hiervan is wederom, dat de schrijver niet alleen de frissche Klaartje bemint en medelijden heeft met den ongelukkigen, knappen Gerrit, die, mooi met die fatale

handschoenen patte-de-canard der Vernooysche fantasie, door zijn onhandige oude vrienden zoo hatelijk-braaf en zot wordt gemaakt, - maar óók het goelijke, bekrompen echtpaar koestert in zijn lach.

Nooit is er wel iets onjuisters over de Camera Obscura gezegd, dan door de critici, die daarin een 'geestige wraakoefening' zagen op de 'filistijnsche kwelgeesten zijner jeugd', of van de 'stille tijgergenoegens' van den schrijver gewaagden, en meenden dat oom en tante Stastok en de gastvrije Kegge 'een venijnig addertje' aan hunnen boezem hadden gekoesterd.

Met welke oogen en met welke harten, vraagt men zich af, hebben deze heeren dit boek dan toch gelezen, dit boek, dat waarlijk *gekenmerkt* wordt door een humor als men niet licht guller en van hooger uit het leven aanziend, bij welken schrijver ook, ontmoeten zal.

Dubbel merkwaardig was deze humor, die van veel zachte overwinning spreekt en dus van een groote rijpheid van geest, in eenen drie- tot zes-en-twintigjarigen, die vier-en-twintig was, toen hij de familie Stastok schiep. Ook in kleinere en minder bekende stukken openbaart zich treffend deze geestesrijpheid: in het uiterst fijn-begrijpende opstel 'Kinderrampen', dat binnen een ouderwetsche frischheid een modern-teêre gevoeligheid bergt; in het even gezonde als wijze 'Genoegens Smaken'; of in den schoonen weemoed van 'Verre Vrienden'.

'De poëzie', zoo schrijft hij in het tweede, 'de poëzie, Augustijn, is overal, maar die, die men opmerkt in de werkelijkheid, is beter dan de aangeworvene of aangewaaide. Vele menschen toetsen hetgeen zij vinden aan hetgeen zij lazen, in plaats van hetgeen zij lazen aan hetgeen zij vinden.'

En hij raadt hem aan eens naar een boerenkermisdans te gaan: 'Maar gij moet er niet komen... met dat medelijdend lachje, waarmee sommige menschen zich portretteeren laten en waar gij eigenlijk in den grond te goed voor zijt; ook al niet met een gezicht van berekende lievigheid, alsof het den aanwezigen een groote eer moet zijn, dat *gij* eens komt kijken.'

Van zulke zuivere en fijne dingen wemelt de Camera. Maar, ik vergeet het telkens met dit boek, gij weet dat alles

even goed als ik. Een geliefd boek is als een bruid, en gij verbeeldt u, dat niemand zóó die bizondere schoonheid zien kan, als gijzelf. Toch, laat mij op nog een paar trekjes uwe aandacht mogen vestigen, uit die zoete, romantische verheerlijking van 'Het Water', waarbij men zich het onvolprezen gelijknamig gedicht van Gezelle herinnert, zonder dat Hildebrands proza, in zijn stijlsoort, al te zeer afvalt:

'De zon giet er haar licht over uit; maar het is of zij hare stralen maar even indoopt, en dan schuchter terug trekt, met eene tinteling als van vuurvonken en diamant. De lage wilg met zijn hollen, knokigen stam; de lange popel, wuivende van het zachte koeltje; het kleine boerenhuis, waaruit het blauwe rookwolkje geestig en langzaam opstijgt en in de lucht vervloeit; de roodbonte koe, tot de knieën in het water, een koel bad nemende op gindsche zandplaat, - het wordt alles getrouw verdubbeld door het klare vocht, *en zijn dun vernis doet ieder voorwerp schooner glanzen*.

Kunt gij den lust weerstaan met mij in dat bootje te stappen? - - Zie, nu is de hemel boven en onder en rondom u; en gij gevoelt uzelven het gelukkig middelpunt eener sfeer van schoonheid en weelde.'

- - 'En telkens als het windje zich verheft *en in den stroom een stroomender plekje vormt*' - -

Zien wij nog even naar 'De familie Stastok' om. - Valt er op dat werk nìets af te dingen?

Van technische kleinigheden spreek ik niet; en dan is er, dunkt mij, alleen dit, niet op af te dingen zoozeer als wel bij op te merken: dat het slechts is een rij *losse schetsen*, bijeengebonden door den slappen draad eener logeerpartij. Het geeft zich echter ook niet voor iets anders uit; en daartegenover wettigt dit karakter dus èlke vrijheid en uitvoerigheid van beschrijving. Waar het niet om de historie der familie Stastok gaat - er is eigenlijk geen historie - daar heeft de schrijver het volle recht, éérst op zijn gemak zich bezig te houden met de bevolking der diligence, die het stadje D- binnenreed.

'De familie Kegge' is niet langer een rij losse schetsen. Er is een zekere verwikkeling in; het is bijna een kleine novelle; echter weer in den vorm eener - logeerpartij. De

beide kleinere verhalen ‘Een onaangenaam mensch in den Haarlemmerhout’ en ‘Een oude kennis’ hebben beiden den vorm van een - dagbezoek. En ik teeken aan: de vinding is niet rijk....

Het eenige verhaal, dat meer gecomponeerd is, blijft het laatste: ‘Gerrit Witse’, doch hoe onbeholpen is die compositie! Een jong student heeft eens, op een voetreisje door Gelderland langs een buitentje komend, een meisje bij een duiventil zien staan: coup de foudre, jongelingsdroomen. Een jaar nadien, in Rotterdam, meent hij het meisje voorbij het Leesmuseum te zien gaan.... hij rent de straat op, een steegje om, en komt haar tegen: bij alle Goden, zij is het! Maar hoe heet zij? waar woont zij? Hij weet er niets van. 's Avonds, boven verwachting inderdaad, verschijnt zij op het dinertje te zijner eere, logee van oude vrienden. De kennismaking mislukt deerlijk. Weer jaren later vestigt de jonge dokter zich in de buurt van het Geldersch buitentje; of het meisje dood of getrouwd is, hij weet het alweer niet. Doch hij ontmoet haar bij een zieke. Zij is nog altijd Klaartje Donze, en - de rest laat zich gissen.

Doch hoe rondweg heeft Hildebrand het tekort erkend, en hoe fijntjes heeft hij zijn verzinsel verstoken. Dit opzichzelf is een kunststukje, of liever, een beminnelijk en een sierlijk gebaar. Herinnert ge 't u? Den coup-de-foudre van het voetreisje verneemt ge op de volgende wijze, midden in den nacht na een studenten-fuif:

‘En 's nachts om twee uren waren de vrienden weggegaan, op den vriend uit het zweetkamertje na, die met kleine oogen zat te luisteren naar een verhaal, dat de candidaat hem met veel geheimzinnigheid en diep vertrouwen deed: hoe hij hartstochtelijk verliefd was op een meisje, dat hij verleden jaar, op een voetreisje door Gelderland, op een terras van een klein buitentje had zien zitten met een witte duif op haar hoofd; en hoe hij bij juffrouw Schreuder toevallig een vrouwenportretje had gezien dat op haar leek als twee droppelen waters, en hoe hij dat dadelijk gekocht had, en hoe of zijn vriend dat vond? Waarop de vriend van het zweetkamertje hem zwoer dat hij het aan niemand vertellen zou, uit vreeze van anders alle Geldersche meisjes, die

kleine buitentjes hadden en witte duiven hielden op de spraak te zullen brengen. Maar daarop nam hij het ernstig en stelde een toast op de lieve dame in, en de candidaat dronk dien met een traan in de oogen, en de vriend vertelde daarop, dat ook hij dol verliefd was, maar dat hij ongelukkig in de liefde was, en dat dit al zijn derde verliefdheid was.'

Geef toe, dat ge ontwapend zijt! - De geschiedenis van de ontmoeting te Rotterdam, en de reflecties daarna, zijn al even bekorend: - verdrietig hangt hij om op zijn slaapkamer, zich aankleedende voor het dinertje; dan opeens komt er een straal van hoop in zijn hart: 'De berekeningen van een mensch in Witse's toestand zijn stout. Er was bij den heer en mevrouw Vernooy een jong meisje gelogeerd, een nichtje, welker naam hij niet kende; de naam der schoone Geldersche kende hij evenmin; dat was een punt van overeenkomst, zij kon het zelve wezen, en *indien* zij het ware' - -

Maar het beminlijkst is het slot. Met haar hittenwagentje rijdt Klaartje Donze van Gerrits patient huiswaarts. Hij kijkt haar na.... Zij slaat den zijweg in:

'Klaartje Donze was voor heden niet meer te zien. Maar morgen....

Cetera desunt.

'Het is heel jammer,' zei onze brave leeraar in het Nederlandsch, 'dat dat slot ontbreekt'. En er is waarlijk een goedzak geboren, die met een 'Vermetel vervolg en slot van Gerrit Witse. Een vriendelijke, gemoedelijke provocatie aan Hildebrandt,' de 'leemte' is komen vullen.

Hildebrands slot is echter al bijzonder smaakvol - wat viel er nog te zeggen, dat wij ons niet levendig voorstellen konden? het 'verhaaltje' was immers maar aanleiding tot die fijne zedenschets? - en wie zou het dan ook den auteur verwijten willen, dat hij niet over meer scheppende fantasie beschikt, dat hij niet te componeeren, en slechts fantasievol te schetsen vermocht?

Intusschen houdt men de eigenaardigheid vast: *er zat in Hildebrand geen romanschrijver*.

Er blijft nog één laatst, klein maar zeer belangrijk trekje te onderstrepen in 'De familie Stastok', zoozeer belangrijk,

omdat het een eigenschap in den schrijver raden laat, die, bij voortwoekering, noodlottig zou worden voor dit jong en sappig talent. - En onrustbarend voortgewoekerd vinden we haar terug, zoo wij ‘De familie Kegge’ met ‘De familie Stastok’ vergelijken gaan.

In vele opzichten doet dit latere werk voor het eerst behandelde geenszins onder. De schriftuur bereikt fijnheden als in ‘De familie Stastok’ nauwelijks worden aangetroffen. De descriptie van ‘den charmanten’ is als een voorbeeld van den precieuzen beschrijvings-stijl der meest moderne; en zie eens dit subtiele haaltje, waarin heel Van der Hoogen's aanstellerige levensrhythmiek is neergeschreven: ‘Daarop sprong hij van zijn stoel, bracht zijn hoed in een hoek van de kamer, waar hij hem zoo voorzichtig nederlegde, alsof hij een uitgeblazen eierschaal geweest was, ontblootte zijn sneeuwwitte handjes en nagels coupés à l'anglaise, en hielp Henriette de muziek uitzoeken.’ - En desgelijks toont het gesproken woord, in menig tooneeltje, de oude qualiteiten.

Ook wil ik hier even gewagen van de zeldzame frischheid van Hildebrands taal, die nog zuiverder was dan zijn stijl, - een frischheid, welke zelfs, een halve eeuw vóór de beweging der tachtigers, de stoutmoedigheid had, zich woorden te bootsen, waar er geen passende voorhanden schenen: hier het ‘aanlichten’ der lantarens, en in de concertzaal het luid ‘gezwatel’ van stemmen. Hoe schijnt ook Hildebrands oorspronkelijkheid uit, in deze ontboezeming over de muziek: ‘ik moet mijn lezer de gewichtige bekentenis doen, dat ik de muziek, in het afgetrokkene, waarlijk *zie*; en ik twijfel niet of zij zelve zullen met eenige opmerkzaamheid op hunne gewaarwordingen en inspanning van ziel hetzelfde ontdekken. Er zijn tonen en samenkoppelingen van tonen, die zich aan mijn oog voordoen als spattende vonken, dikke en dunne strepen, kromme spelden, slangen en kurkentrekkers; als bliksemschichten, liefdestrikken, krakelingen, varkensstaarten, waterstralen en ziegezagen; en ik zie de mogelijkheid om een geheel muziekstuk voor mijn gevoel in figuren op te schrijven. Die dit niet begrijpt, verzoek ik te beseffen, dat hij in eene eeuw leeft waarin hij al zulke dingen behoort te begrijpen....’ Eerst de Futuristen en een Cubist als Picasso zouden dit

denkbeeld ten uitvoer leggen, waarbij Hildebrand het aanmerkelijk voordeel had op hun bleeken ernst, dat hij schertste en er zeker nooit aan gedacht zou hebben, deze *intellectueel* zeer interessante zaken, die echter geheel omgaan buiten het *gemoed*, de bronwel aller kunst, als motieven van kunst te bezigen of aan te bevelen.

Bij eenzelfde tinteling van détails, is - zoo zeide ik reeds - het verhalend element wat sterker geworden, ook is de figuur van Jan Adam Kegge een rijper, karaktervoller portret dan er in 'De familie Stastok' of elders in de Camera voorkomt. De samenstelling echter, nu er min of meer een novelle geboden wordt, laat alles te wenschen: de inleiding over de 'zenuwzinkingkoorts', die zoo goed als niets met de geschiedenis te maken heeft, is al heel ongelukkig, en juist de meerdere gang in het verhaal duldt sommige al te stremmende beschrijvingen niet langer: - zoo die van het hofjes-kamertje, minutieuze en zelfs schertsende 'copie', welke ons slecht in de stemming brengt voor de hartroerende scènes die volgen.

Doch heel wat slimmer dan welke litteraire gebreken ook, is de innerlijke moeilijkheid, die zich herhaaldelijk in 'De familie Kegge' voordoet: - de eigenlijke hoofdpersoon is ons, eerlijk gezegd, onverdragelijk; en die hoofdpersoon is niemand anders dan - Hildebrand zelf.

In 'De familie Stastok' was hij het nog geenszins. Als Keesje bij de 'dullezan' vraagt: 'Is Uwé mijnheer Willebram', en de commissaris van politie heeft geantwoord: 'Ben je d... mal, kerel?' en de 'zilveren' is tegemoetgekomen met de weervraag: 'Moet hij uit dezen wagen komen?', - dan is het 'Dat zal *ik* wezen,' waarmee Hildebrand de oplossing brengt, wel niet geheel vrij van een tikje zelf-ingenomenheid, maar het is een tikje ook maar, dat den charmeur wel past. Den volgenden morgen, aan het ontbijt, kan men hem in zijn 'robe de chambre', tengevolge van welke hij in Pieters oogen 'op de grootste Jannen der Utrechtsche academie' geleek, ook nog zeer goed zetten. En op het avondje wordt zijn voordracht van 'Als 't kindje binnenkomt' - een moeilijk parket anders! - zoo goed onderbroken door de binnenkomst der oude meid, als Borgers 'Rijntje' van mevrouw Dorbeen door het speelwerk in den bronzen olifant.

Te weinig echter heeft Hildebrand de kunst verstaan, aldus ‘zichzelven in te sluiten’ in die ‘geestige, maar vroolijke en goedaárdige opmerking’, welke hij, in de Narede tot de eerste uitgave, zich toewenschte te hebben geleerd van den vriend, aan wien hij zijn bundel schetsen opdroeg. En reeds in ‘De Familie Stastok’ wordt ergens aan Hildebrand zelven ‘de mooie rol’ in braafsten ernst toebedeeld. Het is in het overbekende hoofdstuk ‘Het diakenhuismannetje vertelt zijn historie.’ Hoe voelt hij zich daar de vriendelijke jonkman, die, voor het eerst in diens arme leven, het oude Keesje ‘vrind’ zou hebben genoemd, en ‘met een bemoedigend drukje’ zijn hand laat varen. Dit wordt dan weer met veel waarlijk gevoeligs, met den prachtigen toon der gansche bekentenis, en den teeren humor van Keesjes onnoozelheid goedgemaakt. Doch het nare slot: ‘Had hij misschien in zijn laatste oogenblikken nog aan HILDERAND gedacht?’ - heeft voor mij altijd den indruk bedorven.

Maar o wee, in ‘De familie Kegge’ wordt van meet af aan Hildebrand de ideale jongeling, die alles ten goede leidt, die de wijsheid in pacht en iedereen ‘in zijn zak’ heeft, den hoogmoed laakt, de eenvoudigen zegent, weent met de weenenden, den zielenadel prijst, de snoodheid vervolgt en de onschuld redt.

Ik behoef dit alles, dat iedereen zich herinnert, waarlijk niet ‘met bewijzen te staven’, en Hildebrand zelf, nu toch óók merkend dat het niet gaat, biedt nederig excuses aan bij dat ‘hoofdstuk, waarmee de auteur ijselijk verlegen is, omdat hij er zelf de mooie rol in speelt, iets dat hij wel weet dat hem in 't geheel niet past, maar dat hij toch voor ditmaal niet helpen kan.’ Ook wij echter, al past het òns wellicht evenmin tegenover den klassieken auteur, ook wij kunnen het niet helpen, als wij, ondanks deze excuses, den zedemeester-detective met zijn ‘eerzaam hart’, die ‘een gansche week’ zijn slachtoffer ‘bespied’ had, zóó ‘ijselijk’ vinden, dat wij een oogenblik geneigd zouden zijn, aan het zwierig slachtoffer, dat met een onverschillig gezicht zijn drie eitjes zit te slobberen, zoowaar de voorkeur te geven:

‘De heer Van der Hoogen deed zijn best om nog luider te lachen, wipte met zijn stoel achterover, en riep uit:

Een charmante klucht! en mijnheer Hildebrand is alzoo dénonciateur van dit alles?'

En evenwel, waarom vinden wij Hildebrand hier zoo onuitstaanbaar? Deed hij dan niet goed, met een sujet als Van der Hoogen te ontmaskeren, Suzette Noiret te beschermen en terug te geven aan haar wanhopigen klerk, dien hij uit de klauwen zijner schandelijke superieuren redt, evenals Henriette Kegge uit de handjes van Van der Hoogen? En zeer zéker was het goed; het was zelfs kranig, en wij gunnen Hildebrand van harte zijn warme zelfvoldoening over deze driedubbele redding van menschenlevens. Het is maar, dat men in een niet-prettigen toestand komt, wanneer iemand zijn edele daden (o, zacht en bescheiden) zelf breedvoerig u mededeelt. Men zou hem willen bewonderen, en toch kunt gij een zeker wee gevoel van beschaamdheid, dat hij-zelf u dit zoo zelfvoldaan vertellen kan, niet onderdrukken. - Vallen wij Hildebrand niet te hard! Hij is hier minder schuldig, dan gij zoudt meenen. Naast den levensminnaar van nature, den bijna onbewusten kunstenaar in hem, leefde de eenvoudige, oprechte christen, de geboren zielen-herder, begeerig zijn werkzaam geloof in daden om te zetten. De voldoening, welke als predikant, zijn ethisch en practisch Christendom hem zou geven, die zocht hij aldra, en even natuurlijk, in zijn letterkundig werk. En dat dit nu, in 'De familie Kegge' wat eigengereid uitviel, - het is eendeels te wijten aan zijn gebrek aan compositie-vermogen, dat onwillekeurig voerde tot den gemakkelijksten vorm: het verhaal van eigen wedervaren; anderdeels aan de portie zachtzinnige zelfingenomenheid, die hij - als de meeste dominees - inderdaad moet hebben bezeten.

Ook deze ietwat onplezierige eigenschap van enkele opstellen, hoofdstukken en bladzijden uit dit boek heeft intusschen, naar het schijnt, Hildebrands landgenooten nooit gehinderd. Te midden van ons zoo vaak aanmatigend en eigengerechtig volk leek Hildebrand als moralist dan ook waarlijk mild en zedig. En de milden en zedigen, die ernst maakten van hun geloof, die waren immers onzer burgerij onder haar 'leeraars' - en terecht - het dierbaarst?

Maar heeft deze dualiteit van genot in menschen-beelding

en behoefte aan menschen-beleering, Hildebrand al geen kwaad gedaan in de oogen van zijn publiek, wèl heeft zij op den duur Hildebrand zelven kwaad gedaan, erger, zij is zijn al te vroegtijdige dood geweest.

Dat dualisme, het zat van den aanvang af in hem. Zijn kortere opstellen, van den aanvang af, borgen in hun al schetsend causeeren een neiging tot preeken of betoogen. Van den aanvang af was er in hem de dubbelheid van eene levensliefde, eene *gemoedswijsheid*, die het aandachtig beschouwen en glimlachend doorzien van aarde en menschen minde, en eene zucht naar overreding, die den jeugdigen schrijver, naar zijn eigen bekentenis, menigmaal tot ‘doorslaan’ bracht. Als denk-hoofd niet sterk, kiest hij altijd fel partij in de gedingen, door eigen speelschen geest opgeworpen: in ‘Varen en Rijden’ tegen de voertuigen van zijn tijd, trekschuit, diligence en stoomboot, die hij één voor één afmaakt, ofschoon hij even daarna bekennen moet, hoe hij in alle drie allergenoeglijkst pleegt te reizen; in ‘'s Winters Buiten’ - met een vrijwel hopeloos pleidooi - vóór het 's winters buiten wonen; in ‘Het water’ *tegen* het ‘hybridische’ ijs.

Dit sloeg op Geel's vonnissende kenschetsing van een zijner eerste opstellen ‘Vooruitgang’, uit ‘De Gids’ van October 1837. Dat opstel, het was sierlijk en kleurig genoeg geschreven, doch het bezweek aan de dwingerige tweeslachtigheid, waarmee het, gevoelig schertsend, het geloof in spoken en sprookjes terugwenschte, en vrijwel in ernst de vorderingen der wetenschap hekelde en betreurde.

Met al de ongenadige scherpte van zijn fijnen geest ontleedde Geel het ‘hybridische stuk’ des pseudoniemen schrijvers: ‘zijn waren naam ken ik niet; ik *wil* dien niet kennen; ik denk - zoo besloot de criticus wel heel onzacht - ik denk dat hij nooit bekend zal worden.’[1)]

Ik verbeeld mij, dat Geel zeer wel wist wie de schrijver was en dat een dergelijke terechtzetting hem niet onvoordeelig leek voor den jongeling. Hoe volkomen doorzag hij hem!

1) De kritiek, die de algemeene grondstrekking had, de juiste verhouding tusschen ‘phantasie’ en ‘onderzoek’ te bepalen, diende tot voorrede aan Geels bekende werkje.

Hoe voortreffelijk raak was het ‘Oude Heer’, ‘Papa’, ‘Overgrootvader’ en dergelijke, waarmee hij den wat over 't paard getilden student toesprak.

Werd niet, in dat opstel van den drie-en-twintig-jarigen, alreeds den beschermenden, blijmoedigen toon des predikants gehoord, in zulk een zin als dien over de ‘afgrijsselijke gedrochten’ waarvan een druppel water krioelt: ‘Voor mij, het geluk van des morgens *met een blij gelaat* mijn lampet aan te grijpen [*Ik* ben 's morgens zóó slaperig, geeuwt Geel er tusschen door, dat ik er niet aan denk, en somtijds mijn lampet omgooi.] en het heldere frissche water op mijne handen te gieten, heeft veel van deszelfs bekoorlijkheid verloren, sedert ik het klare vocht als een vehikel dier horreurs heb leeren beschouwen’?

En wie herinnert zich niet, in dat gulle, jolige opstel ‘Jongens’, dat de Camera opent, vlak na verrassende zinnetjes, als: ‘hij eet altijd een boterham minder en leert een les meer, dan waar hij trek toe heeft’, - den aanblik opeens van dien aangedanen paai, die uitroept: ‘Gegroet, gegroet, gij vroolijke en gezonde, lustige en stevige knapen; gegroet, gegroet, gij speelsche en blozende hoop des vaderlands! Mijn hart gaat open als ik u zie’ -? Maar even later, daar verandert Geels ‘lieve grootpapa’, plotseling weer in den ... dominee: ‘Uw voortvarende drift, uwe onschuldige teederheid, tot opvliegendheid, eerzucht en wellustigheid gerijpt; uwe levendigheid en onafhankelijk gevoel, tot wereldzin en ongeloof verhard!... O,’ enz.

Intusschen had Geel zich leelijk vergist in zijn voorspelling: ‘ik denk dat hij nooit bekend zal worden’. - Had hij? In de uitkomst, ja. Maar in wezen, neen. Hij had het talent gezien, en ook de kiem van datgene, waaraan het zou sterven. Dat dit niet onmiddellijk de overhand nam, maar dat het talent, geprikkeld, zich éérst ten volle ontplooien zou, vóór wat altijd gedreigd had er vat op kreeg, was mede aan zijne tuchtroede te danken. Hildebrand, gekwetst in zijn ijdelheid, en weinig aan zoo hardhandige afstraffing gewoon, keek wel zuinig - nimmer heeft hij willen toegeven, dat de ‘wat ruwe, maar niet geheel onrechtvaardige tuchtiging’ in waarheid onweerlegbaar was -, en wel schreef hij verontwaardigd een antwoord, 't welk hij - gelukkig - ter zijde

legde (wat Joh's Dyserinck[1] daarvan meedeelt is n.l. schrikbarend flauw: Geel, bibliothecaris der Hoogeschool, was slechts *titulair* professor, en nu sprak Hildebrand hem in dat stukje 'wel twintig maal' met 'Uw Hooggeleerde' aan!) - maar onderwijl had de kastijding haar uitwerking niet gemist, en toen daarna Thorbecke[2], op zijn beurt Geel beoordeelend, aangaande het geval opmerkt: 'De heer G. schijnt te hechten aan den steller, wiens stukje hij aldus eert. Een wezenlijk talent zoekt zulk een rechter', - toen was Hildebrand schrik en boosheid te boven. 'Dit was olie en zout', erkende hij later, 'beiden deden goed'. Gesterkt toog hij aan den arbeid en schreef zijn meesterstuk: 'De familie Stastok'.

De kunstenaar-in-hem, eenmaal opgewekt ook in het proza zichzelf te zijn, bleek krachtig genoeg voor de alleenheerschappij, in menige schets. Opmerkelijk objectief zijn o.a. de verhalen over de Noord-Hollandsche boerenbevolking: dat van mooie Hil, die niet dood ging van verdriet, in ''s Winters Buiten'[3]; en het niet minder objectieve, waarin, *zonder* bedenkelijk hoofdschudden des auteurs, de Noord-Hollandsche boer voor zijn ruwe huwelijks-zeden uitkomt. En wel zeer merkwaardig is het, hoe in de laatste maanden van zijn proponentstijd, Beets als Hildebrand meê van zijn onvermengdste kunstwerk heeft gemaakt. 'Teun de Jager', zuiver en doordringend, hoe romantisch ook; 'Gerrit Witse' vooral, louter kernige en fleurige zedenschets, die als een afscheid was aan het studentenleven, - zij zijn beide van 1840. In den zomer van dat jaar werd hij beroepen te Heemstede: zijn herderlijke loopbaan begon.

Hij was allengs ernstiger vroom geworden. Een ketterij als in 'Verre Vrienden': 'hoe wonderlijk de *lotbus* geschud wordt, hoe vreemd en wisselvallig de raderen der maatschappij omloopen' - had hij niet licht meer kunnen neer-

1) Dr. Nicolaas Beets, door dr. Johs. Dyserinck. De Erven F. Bohn. 1903.
2) In den Letterbode, 1838 No. 1.
3) Deze schets heeft mij bij overlezing geleerd, dat ik onlangs Van Looy ten onrechte verweten heb ('de Gids' van April jl. blz. 158) voor 'alsof hij een plant dolf', 'of dolf hij een plant' te schrijven. De wending is eenvoudig Noord-Hollandsch, waarschijnlijk dus ook Haarlemsch, de spraak zijner jeugd.

schrijven, hoewel hij nooit een dweper was of werd. Onvergetelijk is dat goêlijke grapje uit ‘Kinderrampen’, als uitdrukking van den angst, waartoe eertijds de verschrikkelijkheid van den schoolmeester de sidderende jeugd kon voeren, een angst, ‘waarin wij (als de jongen vanouds) zouden willen bekennen, *dat wij zelf de wereld geformeerd hadden*, *maar 't nooit weer zouden doen*, liever dan het antwoord schuldig te blijven op de eerste vraag van het vrageboek.’

Neen, een dweper zat niet in hem; daarvoor was zijn Christendom te gezond, al was het ernstig. En hij had ook nimmer spijt ervan, gelijk men wel beweerd heeft, de Camera geschreven te hebben:

> *Nec lusisse pudet*, *sed non incidere ludum*.[1)]
> Men schaamt zich 't spel van vroeger niet, maar 't spelen immer door.

het was 't gemeende motto van zijn boek, waarvan hij de letterlijke bedoeling bleef handhaven tot in zijn ‘Na vijftig jaar’ toe. ‘Het *spelen* met de Camera Obscura’, hij schaamde er zich geenszins over, doch het moest nu ophouden. ‘De tijd van het *incidere ludum* (het spel afbreken) was met nadruk daar. Ik kon voortaan mijn instrument beter gebruiken.’ En waar anders dan in zijn gemeente, in zijn predikingen en aandachtige ‘verpoozingen’, en in zijn gedichten, die voortaan uitsluitend zouden zingen of desnoods maar rijmend getuigen van de dingen zijner levensroeping? Thans was er in Beets niets ‘hybridisch’ meer. Na het zuivere *kunst*werk ‘Gerrit Witse’, aanvaardde hij zijn *levens*werk, even zuiver, en weifelloos.

Mejuffrouw Toussaint vertelt ergens, hoe Beets geen kunst meer kon toelaten in zijn leven, die niet in dienst stond van zijn geloof; en in 1851 schreef hij, in hetzelfde ‘Bijvoegsel tot de Narede en Opdracht’ aan zijn vriend Scholl van Egmond, waaruit ik ook daareven citeerde:

‘Indien ik op dit oogenblik gelegenheid of genegenheid had om denzelfden vorm van schrijven te gebruiken, ik zou meenen tot iets belangrijkers, iets geestigers verplicht te zijn; en vooral tot iets dat van een dieper menschenkennis en vruchtbaarder levensbeschouwing getuigde. Indien ik daartoe

1) Horatius. Ep. 1. 14.

onvermogend ware, ik zou moeten zeggen, ik heb een dozijn jaren tevergeefs geleefd.

Waarde vriend [Scholl van Egmond was dokter], er heeft, sinds ik u voor de eerste en tweede maal het meerendeel dezer onbeduidende opstellen opdroeg, al vrij wat plaats gehad in en rondom ons. Het leven is ons sedert eerst duidelijk, ja, wij mogen wel zeggen eerst *bekend* geworden. - Het is wel eens bang geweest daarbinnen, en donker daarboven. Er hebben tranen gevloeid, van wier bitterheid onze vrolijke jeugd, ondanks al haar verbeeldingskracht, geen denkbeeld had. Gelukkig, indien wij vreugde en ook vertroostingen hebben leeren kennen, waarvan de kracht en zaligheid in onze jonge harten niet was opgeklommen. - - Danken wij Hem, die ons een hart gaf om *alles* te gevoelen, een hart waaraan niets menschelijks vreemd bleef, en dat ook voor het goddelijke niet onaandoenlijk is. Ook in dien speeltijd van onzen geest, waaraan dit boekdeel ons herinnert, stonden wij nu en dan stil, als op een aanraking met het hoogere, met het hoogste. De tijd is gekomen om daaraan geheel ons hart over te geven, en bij het waarachtige licht alles en allen, maar allereerst ons zelven te zien. Neen, het is de vraag niet meer van *spelen*, maar wel van wederom *kinderen te worden*.'

Men is geneigd te zeggen: welk een jammer, dat, in zijn proza-werk, op het *spelen* van den geest, dan niet deze schoone *ernst* gevolgd is; dat, na het klare licht zijner jeugdziel, wij niet het diepe licht van zijn rijpe menschelijkheid over zijn wereld hebben zien schijnen. En is het niet de vergissing geweest van zijn leven, gemeend te hebben, dat dit diepere en hoogere niet vatbaar was, om even onsterfelijk als zijn jonkheid te glanzen in het grootscher verhaal?

Wij meenen van niet. Beets was een vriendelijk theoloog, een warm-gevoelend geloovige, maar in 't geheel geen mysticus. De 'aanraking met het hoogere, met het hoogste', wij hebben haar gezien, in - 'De familie Kegge'. In stede van diep in te werken op zijn menschen-beelding en die te doorlichten van nog inniger en hooger begrip, - stootte het af op zijn geestig kleinschilder-talent. Dit lief en helder realisme, dit 'spelen' van den geest over zijn wereldje,

verdroeg de aanraking met dat hoogere niet. Het schrikte terug, het kromp ineen, in plaats van er van te worden doortogen, er door te worden omhoog geheven.

Zijn geest was ook niet de geest van den epicus. Schijnbaar verhalend, was hij nooit verder gekomen dan tot gevoelig en guitig beschrijven. Hij wist dat hij de gave niet bezat, méér dan zulk een beschrijver te zijn. Een eigen *schepping* van zijn rijker menschenkennis en vaster innerlijk licht te vervullen, - het lag zoo weinig in zijn bereik, dat hij de bestaanbaarheid van zoo iets wel nooit zelfs overwogen heeft. En bij zijn nieuwen, schoonen *levens*-ernst - wij vatten het zoo volkomen - mòest hij kluchtige verhalen als 'Een oude kennis' en zelfs als 'De Familie Stastok', met al het charmeerende en dus ook lichtelijk ijdele van eigen figuur, zien als een spel van zijn jonge jaren. Van dit spel gevoelde hij wel het jeugd-zuivere, en het boezemde hem geen weerzin in; doch hij zag er ook niet het goddelijkkinderlijke van, dat hij voortaan in eigen leven zocht.

'Het schijnt dat ik mij in die ééne Camera Obscura *tot den bodem toe* heb uitgeput,' schreef hij in 1860 aan zijn vriend Ten Kate, en inderdaad, dat was de waarheid. De 'Camera Obscura', zooals zij daar ligt, is (met menige preek of ontboezeming - gelijk het tractaatje over 'Begraven', en het dichterlijke 'De Wind' - die eerder in zijn 'Verpoozingen' hadden thuis gehoord) *reeds vrij wat omvangrijker* dan 't geen er feitelijk in heeten mag: spelen met de donkere kamer. *Er zat*, *aan kunst*, NIET MEER IN HEM dan de enkele fijne natuurverzen, die hij gemaakt heeft en de enkele - onvergangkelijke schetsen, waarover wij hier handelden.

Bezond door een goedgunstige fortuin, had dit beknopt, maar heel echt talent, in een gelukkig jeugd-hoogtij, zóó schoon gebloeid, als waartoe het van nature maar bij machte was. En heeft het zoo heerlijk gebloeid als weinig talenten gegeven wordt, dan is het misschien juist, omdat Hildebrand zijn werk maar een *spel* achtte; dan dankt het allicht zijn ondoofbaren glans aan zijn argeloosheid.

Toen Beets zijn predikers-leven voleindigd had en, zeventig jaar oud, het Utrechtsch professoraat had neergelegd, heeft

hij gemeend nog wel eens het spel te mogen hervatten. Voor nieuwe spelen was het te laat. Maar toch is er veel levendigs en aardigs in zijn ‘Na vijftig jaar’; en het beminnelijk verhaal der promotie van Gerrit Witse, met dat guitig slot over de gebruikelijke audiëntie bij Koning Willem I, bewijst, dat in Beets' ziel de oude Hildebrand altijd was blijven leven.

CAREL SCHARTEN.

Horatius ‘voor iedereen’.

Beatus ille. Een boek voor iedereen over Horatius, door J.J. Hartman, hoogleeraar te Leiden. Leiden, S.C.v. Doesburgh, 1913.

Het is in ons land iets geheel nieuws, wat ons door Hartman wordt geboden. Horatius is onder de oude dichters steeds een van de meest gelezene geweest. We hebben van die oudere tijdgenooten gekend, die, al mochten ze zich de studie der classieken in 't algemeen slechts vaag herinneren, toch in tal van omstandigheden, bijna bij alle kleine moeilijkheden des levens, eene spreuk uit Horatius bij de hand hadden, die een troost of een goeden raad bevatte. Maar het aantal van zulke Horatius-kenners was klein, en we hebben het gaandeweg zien verminderen, en konden reeds meenen dat ook deze dichter bij het Nederlandsche publiek had afgedaan.

Evenwel, de tijden zijn veranderd. Hartman vertelt ons nu hoe hij bij zijne voordrachten over classieke schrijvers te Leiden enkele jaren achtereen eene toenemende belangstelling vond, en hij geeft een dik boek over Horatius ‘voor iedereen’. Ik meen dus wel op belangstellende lezers te mogen rekenen, wanneer ik dit werk aan een bespreking onderwerp, en daarbij ook Horatius zelf ter hand neem, om eenige beschouwingen, afwijkende van die van Hartman, er aan vast te knoopen.

Beatus ille is niet het eerste werk van Hartman over Horatius; in 1891 schreef hij een Latijnsch boek *De Horatio poeta*, dat zeer lezenswaard is, maar in opvatting heel belangrijk van dit nieuwe boek verschilt. Destijds werd ons in tal van voorbeelden getoond hoe Horatius een dichter was

die naast veel schoons toch ook heel wat minderwaardigs had geleverd, en werd ons voorgehouden dat Peerlkamp ongelijk had met zoo vele strophen en ook gedichten voor onecht te verklaren omdat ze minder mooi, zelfs gebrekkig zijn. Nu wordt ons daarentegen een ideale Horatius vertoond, en wordt weer alles wat aan den fijnen smaak van Peerlkamp niet voldeed, voor niet-Horatiaansch, voor ingeschoven verklaard.

In tweeërlei opzicht is die verandering gelukkig. In dit 'boek voor iedereen' wordt men nu ingeleid in het beste werk van den dichter, en men leert vooral den mensch Horatius kennen in zijne voortreffelijke eigenschappen. Allereerst als vriend; men ziet hem in een geheelen kring van meest jongere kennissen, in vroolijk en gezellig verkeer, en belang stellende in al hun doen, steeds bereid hun raad te geven, niet zoo dat ze hem als een vervelenden mentor ontwijken, maar zoo dat ze de vriendschappelijke bedoeling voelen en er iets van meenemen. We zien hem ook als satiricus, niet een scherp, hatelijk berisper, maar een geestig opmerker die de menschen in hun eigenaardigheden en in hun doen weet te schetsen. En of hij een vriend bij zich noodigt op een glas wijn, of hem naar zijn gezondheid en zijn werk vraagt, of hij raad geeft of dwaasheden opmerkt, alles doet hij in helderen smaakvollen vorm, in onberispelijke verzen. Evenzoo wordt hij ons uit zijn eigen gedichten geschetst als staatsburger, als vereerder van den heerscher die aan het Rijk, d.i. aan de wereld, vrede en orde heeft teruggegeven, en als werkelijk vriend van zijn machtigen beschermer Maecenas, aan wien hij alles te danken had, en wien hij dit beloonde met een trouwe aanhankelijkheid, maar zonder ooit in slaafschheid of laffe vleierij te vervallen. En dan zien we hem op zijn kleine maar heerlijke landgoed in het Sabijnsche, dat hij aan Maecenas te danken had, waar hij de drukte van de stad kon ontwijken en rust vinden en tijd voor de Muze, waar hij genoot van de natuur, van den omgang met zijn vrienden en van dien met het eenvoudige landvolk. Zoo maken we kennis met den hoogstaanden man, en met den onberispelijken dichter. Zeker is dit voor 'iedereen' een goede manier van kennismaken. We hooren nog eene menigte interessante dingen meer, want we hebben te doen met iemand 'die er wat over te zeggen heeft', en

‘die alles doet en zegt op zijn manier’. Men hoort dus behalve over Horatius heel veel over andere onderwerpen, meest over Latijnsche literatuur, maar ook over de menschen van de 19e eeuw, en wel alleen zulken die wat te beteekenen hebben, Peerlkamp en Pluygers, Polak en Naber en ook veel over Hartman zelf.

Maar nog om een andere reden is het gelukkig, dat Hartman ons den volmaakten Horatius laat zien, van wien alle minder gladde, minder gemakkelijk te waardeeren stukken zijn geamputeerd. Hartman is een veel grooter meester als hij ons het mooie van iets uitlegt, dan wanneer hij gebreken gaat aanwijzen. Zoo staat dit boek ver boven zijn vroegere Latijnsche boek, en staat het vijfde hoofdstuk, waarin hij de critiek van Peerlkamp opneemt, en dus uitsluitend behandelt wat hij niet mooi vindt, beneden hetgeen voorafgaat en volgt.

Ik zou dus aan ‘iedereen’ willen aanraden, dit hoofdstuk over te slaan, en zich, wat het lezen van Horatius zelf betreft, te bepalen tot de bloemlezing die Hartman geeft.

Maar er is een kleinere kring, die zich zeker daartoe niet zal beperken. Literatoren, en ook andere lezers die critisch aangelegd zijn, moeten vooral dat 5e hoofdstuk lezen. En wat zal dan het gevolg zijn? Ik denk dat er zullen zijn, wien het gaat zooals het mij ging, èn vroeger bij het bestudeeren van Peerlkamp, èn jaren daarna, toen *de Horatio poeta* mij door den schrijver ten geschenke gezonden was, en nu weer bij de lezing van dit boek. Er zullen er zijn die, even als ik, in opstand zullen komen tegen zulk een critiek - of liever ze zullen dat vijfde hoofdstuk juist nog eens weer opslaan, hun Horatius - den completen - er naast nemen, en zich afvragen of die afbrekerij van wat toevallig niet in een bepaald kader - het Hartman-kader - past, nu eigenlijk wel te verdedigen is.

Een enkel maal moet Hartman tegen zijn zin ook wel eens iets laten staan dat hij eigenlijk graag zou missen. Om zijn stelsel van Horatius-besnoeiing duidelijk te maken wil ik met zulk een geval beginnen. Ziehier een stuk van een aardig uitnoodigingsgedichtje aan Virgilius (Carmen IV 12) in vrije vertaling - ik volg Hartman, maar veroorloof mij eene enkele wijziging:

‘Weer doet de wind uit Tracië, de gezel der lente, de

beheerscher der zee, de zeilen zwellen. De velden zijn niet hard meer, de stroomen loeien niet, door wintersneeuw gezwollen. De droeve zwaluw, treurend om haren Itys, bouwt haar nestje,... de schapenhoeders spelen liederen op de schalmei, het vermaak van den god, die behagen schept in 't vee en de schaduwrijke heuvelen van Arcadië. Dat jaargetij brengt dorst mee, Virgilius!' enz.

In deze beschrijving van de terugkomst der lente, in de welluidende sapphische strofen van Horatius oneindig bevalliger dan in Nederlandsch proza, zijn twee en een halve regel weggelaten 'om den dichter recht te doen wedervaren'. 't Is waar dat 't voor onzen modernen smaak eenigszins storend is, wanneer aan de vermelding van het klagende geluid van de zwaluw eene uitweiding wordt vastgeknoopt, waarin de mythe van den dood van Itys en de verandering van Procne in een zwaluw 'in geleerde bewoordingen' vermeld wordt. Maar 't is toch ook zeker dat dit aan de tijdgenooten van Horatius heel natuurlijk voorkwam; trouwens deze mythen, die hedendaagsche lezers eerst weer eens moeten naslaan om de passage te begrijpen, waren den Romein van jongs af bekend. In dit geval kan echter niemand beweren dat de regels niet in het gedichtje behooren, want de bouw voor de strophe belet, ze er uit te nemen.

Maar wanneer zulk een klein stukje historie of mythologie bij ongeluk een eigen strophe vormt, dan is het voor Peerlkamp en Hartman niet veilig, zooals in het bekende gedichtje aan Xanthias die op een slavinnetje verliefd is (II 4):

'Uw liefde voor uw slavinnetje, Xanthias, schaam u daar niet over: de trotsche Achilles is ook wel bezweken voor de schoonheid van Briseis, blank als sneeuw. De slanke Tecmessa bekoorde den zoon van Telamon, haren meester, en midden in zijn zegepraal ontgloeide Atreus' zoon voor eene krijgsgevangene.'

Hierbij zet Hartman een nootje: 'Nu laat ik met Peerlkamp de alles ontsierende schoolmeesterachtige derde strofe weg.' Deze derde strofe deelt ons van die verliefdheid van Agamemnon nader mee, dat zij hem overkwam 'toen de ruiterbenden der barbaren door den Thessalischen overwinnaar waren neergeveld, en de dood van Hector het aan de reeds afgematte Grieken gemakkelijker maakte Troje te nemen.'

Met het weglaten er van kan men vrede hebben, waar beoogd wordt, het gedichtje voor Nederlanders genietbaar te maken, maar het voor schoolmeesterachtig en daarom on-Horatiaansch te verklaren, dat is toch zeker slecht gezien.

Hoe komt nu Hartman na zijn vroegere betoog, dat niet alles wat Horatius heeft gedicht, even volmaakt behoeft te zijn, - in dit nieuwe boek met eene geheel tegenovergestelde meening voor den dag? Waarom moet nu alles wat niet overeenkomt met zijn nieuwen kijk op de dichtkunst van Horatius, voor ingeschoven verklaard worden?

Hij zelf geeft er deze verklaring van (blz. 47 en v.): Eerst in de latere jaren heeft hij door zich met ernst toe te leggen op het maken van Latijnsche verzen - en we weten allen dat hij daarin veel voortreffelijks heeft geleverd -, een inzicht gekregen in wat echt en wat niet echt is in Latijnsche poëzie, eerst nu kan hij Peerlkamp's werk volkomen waardeeren, en komt hij geheel tot diens inzicht.

Moeten we dit aannemen? Moeten wij, die Latijnsche poëzie lezen, maar geen Latijnsche verzen maken, nu het hoofd buigen, en zeggen: we mogen niet meepraten? Ik neem dit niet aan. Mij schijnt integendeel na deze uiteenzetting het oordeel van die heeren dichters slechts van betrekkelijke waarde. Hun Latijnsche poëzie, hoe mooi en verdienstelijk ook, is toch altijd een aangeleerde kunst. Zij maken zich die eigen naar de classieke voorbeelden, en daarvoor kiezen zij het allervoortreffelijkste uit, dat de oudheid ons heeft nagelaten. Zij vormen zich daaruit een vast samenstel van wetten van versbouw, een vasten canon van regels, waaraan vorm, taal en inhoud van de Latijnsche verzen onderworpen zijn. Zij passen die regels toe en leveren ons een werkelijk schoon kunstwerk, dat we tot onze vreugde naast de oude poëzie kunnen leggen. We gelooven gaarne dat zij nu die oude verzen zelve in hun kunstig maaksel veel beter kunnen waardeeren en begrijpen dan wij. Maar... als er nu naast die volmaakte, aan hun canon beantwoordende oude poëzie eens een andere groep dichtwerken was, die vrijer is van taal, minder keurig, en misschien - ik wil dat gaarne als mogelijk stellen - ook minder logisch, minder helder, minder schoon, maar niet minder echt? En wanneer zij dan voor *deze* poëzie eens *niet* de juiste waardeering gewonnen hadden - dan zouden

we dunkt me vrij zijn, toch weer naast hunne meening de onze te stellen. Welnu, de paar kleine voorbeelden, hier reeds gegeven, toonen al wel, dat hun oordeel voor ons niet het laatste woord mag zijn.

Trouwens, ik geloof ook niet, dat de Hartman van *Beatus ille* alleen door zijn geoefendheid in Latijnsche versificatie verschilt van den vroegeren Hartman. Hij verschilt ook van hem in leeftijd en in levensopvatting. Die vroegere Hartman was, zooals we hem plachten te noemen, een ‘verstokt literator’, maar hij had nog altijd iets van den student overgehouden, de hedendaagsche heeft daarvan niet veel meer, maar wel heel wat van den dominee. Niet alsof ik hiermee iets onaardigs zou willen zeggen; ik voel integendeel zeer veel zoowel voor het levenswerk van een ernstig predikant, als voor den daarheen neigenden kant in Hartmans werk. Maar het komt mij ontwijfelbaar voor, dat deze geestesrichting die zich bij hem ontwikkeld heeft, hem bij uitstek geschikt maakt om den grooten kant van Horatius, dien hij ons zoo mooi schetst, te doen kennen en waardeeren, maar ongeschikt voor een ander deel van diens veelzijdige werk.

Ook hier zijn weer voorbeelden noodig. En nu wend ik me bij voorkeur tot een paar gedichtjes die hij in hun geheel Horatius onwaardig keurt. Na de bespreking van het gedichtje aan Xanthias, laat hij volgen (blz. 143): ‘Wat een kostelijk, wat een levendig, maar vooral wat een gracieus gedichtje! Is 't geloofelijk dat Horatius daarop onmiddellijk zou hebben laten volgen, en dat ondanks de waarschuwingen zijner vrienden, hij zelf zoo urbaan... en zoo geheel vrij van alle pedanterie, dat door zijn grofheid werkelijk walgelijke 5e gedicht? Dat is van verwanten inhoud, maar is in afradenden geest geschreven: een liedje, gericht tot een vriend die verliefd is geraakt op een nog te jong schepseltje, een kind. Dat kind word vergeleken met een nuchter kalf, de minnaar met een bronstigen stier, dit alles in bewoordingen, zoo plomp als een boerenpummel, neen een slagersknecht uit de heffe des volks, maar kan bedenken. Dit is nu een geval, misschien het eenige, waaraan ik ten opzichte der oden verder ga dan Peerlkamp.’

Voor de aardigheid sla ik hierbij zijn vroegere boek *De Horatio poeta* op, en daar vind ik (blz. 40) het gedichtje

als ‘Romanum admodum et rusticum, sed haud illepidum’ aangeduid, dus echt Romeinsch, nog al grof, maar niet onaardig. Is het hier niet duidelijk de dominee in Hartman, die nu voor zoo iets geen genade meer vindt? Dat het een echt Horatiaansch gedichtje is, is niet te betwijfelen.

Maar waarom, zoo vraagt men zich aldoor reeds af, zou Horatius niet ook wel eens een gedichtje kunnen gemaakt hebben, dat niet aan de hoogste eischen van kunst beantwoordt? Dit is elken dichter wel eens overkomen, ook de allergrootsten zijn er niet vrij van. Maar met Horatius, leert Hartman ons (blz. 141), ‘staat het geval heel anders. Aan zijn eersten dichtbundel in lyrische versmaten (boek 1-3 der oden) heeft hij gewerkt 7 à 8 jaar’,... resultaat: ‘nog niet één versregel dagelijks.’ Wat heeft hij aan dien dichtbundel gevijld en gepolijst.... En vóór hij hem in 't licht gaf, heeft hij natuurlijk ieder gedichtje afzonderlijk te lezen en te beoordeelen gegeven aan Virgilius en zoo vele andere allerfijnste kenners en allerkeurigste rechters: is het denkbaar, dat daarin naast veel volmaakts, onberispelijks, smaakvols iets is ingeslopen, dat ook nu nog een iegelijk met walging moet vervullen?’

Deze redeneering is niet overtuigend, de conclusie is volstrekt onaannemelijk. Vooreerst is die walging, zooals we zagen, niet algemeen, maar afhankelijk van leeftijd en geestesrichting van den beoordeelaar. Voorts kunnen mannen als Peerlkamp en Hartman wel tot zekere hoogte over den smaak van Virgilius en zijn tijdgenooten oordeelen, maar niet geheel. En dan, dat zeker niet al de gedichten, eer ze bekend gemaakt werden, aan dat vijlen, polijsten en schiften onderworpen zijn, dat er integendeel vele onder zijn, die aan eene stemming van een oogenblik, aan een plotselinge opwelling, een onverwachte boodschap hun ontstaan te danken hebben, waar wordt het ons duidelijker dan in Hartman's boek, waar we juist verscheidene van die kleine gedichtjes als 't ware uit den dagelijkschen omgang zien voortspruiten. Van de grootere werken, de meeste satiren, enkele van de brieven, het carmen saeculare spreek ik hier natuurlijk niet; dat zijn zeker kunstwerken van langere en zorgvuldige voorbereiding.

Juist op de kleine gedichtjes echter, die producten van

het oogenblik, heeft Hartman klaarblijkelijk niet meer den juisten blik; hij kiest ze uit naar eigen modernen smaak, maar in veel gevallen kan hij zich niet meer verplaatsen in de omstandigheden die ze deden ontstaan. Een van de mooiste voorbeelden is de opwekking gericht tot ‘Quinctius uit het Hirpijnenland’ (Carm. II, 11). In 1891 vond Hartman (*de Hor. p.* blz. 166), dat Horatius deze opwekking tot vroolijkheid met 't oog op den korten duur van lente en jeugd, een vrij alledaagsch thema, geestig had opgezet, dat hij allergelukkigst was in zijn woordenkeus, levendig de toebereidselen tot de fuif beschreef, en alleen voor het vrouwspersoon dat muziek moet komen maken een eenigszins zonderlinge uitdrukking gebruikte. Nu (*Beatus ille* blz. 161) is het geheel een ‘stumperachtig geknoei’. Ruim drie bladzijden besteedt hij dan om dit aan te toonen; ik laat de lezing gaarne aan ieder zelf over. Het niet onvermakelijke betoog bewijst veel te veel en daardoor niets; zoo kan men elk gedicht belachelijk maken. 't Eenige werkelijk geestige er in is de letterlijke vertaling van de aanduiding van het bedoelde vrouwspersoon, *devium scortum*, als *afweegsche lellebel*, die Hartman aan zijn vriend Hoogvliet ontleende. In het pleizier dat hij in deze gelukkige vertaling heeft herken ik den ouden Hartman; ik hoor hem lachend genieten van de geestigheid; wie kon na Cobet zoo heerlijk pret hebben over een enkel goed geplaatst woord? Maar verder geeft Hartmans betoog ons niets; zelfs het zoo mooi vertaalde woord is voor hem een bewijs van de onechtheid van het gedicht. En voor mij, ik moet het bekennen, is het een duidelijke openbaring van echtheid! Ik zie hem voor mij, in mijne herinnering, dien Quinctius die niet zoo dadelijk uit zijn hol te krijgen is. Hij zit in de politiek verdiept; berichten over de Cantabren die opnieuw tegen Rome opstaan, over de Scythen die de grenzen bedreigen. En als nu een van de vrienden die hem mee aan het fuiven willen hebben, hem hier van af brengt met de heerlijke opmerking dat de heele Adriatische zee daar nog tusschen ligt, heeft hij een ander bezwaar, hij moet werken. ‘Kom’, zegte en ander, ‘het leven eischt zoo weinig, jeugd, vroolijkheid, de tijd van liefde en van een onbekommerden rustigen slaap, alles gaat zoo snel voorbij.’ ‘De lentebloemen

verliezen hare schoonheid' filosofeert een derde, 'de maan met haar roode gezicht kijkt ook niet altijd eender, wij zijn kleine menschjes en kunnen aan de dingen van de eeuwigheid toch niets doen.' In de vierde strofe is de fuif aan den gang; 'Waarom zouden we ons niet neervlijen onder een hoogen plataan of zoo maar onder dezen pijnboom', 'laten we onze grijze haren - een aardigheid bij jongelui heel gewoon - met rozen bekransen zoolang dat nog kan', 'laat ons drinken, gezalfd met Assyrischen nardus'. Voorslagen van rechts en links, zooals men ziet. 'Bacchus verdrijft de knagende zorgen', zegt een jeugdige wijsgeer, en een ander brult: 'jongen, blusch eens oogenblikkelijk dien heeten Falerner met dat voorbijstroomende water'. En weer een ander commandeert: 'Lyde moet er bij zijn! Wie lokt dat afweegsche lellebel eens gauw uit huis! Zeg dat ze dadelijk komt met haar ivoren lier, en het haar zooals dat hoort op Spartaansche manier samengeknoopt!'

Mij dunkt, ongeveer zoo moet zulk een gedicht begrepen worden, niet met critischen blik uitgeplozen, zooals bij Hartman, en ook al bij Peerlkamp. Zoo is het *echt*, zoo echt als een gedichtje van Horatius maar zijn kan. Die Quinctius is uit het leven gegrepen; na al zijn bezwaren om mee te doen, is hij zeker de man met de dolste invallen en uitvallen, de kameraad dien men bij een vroolijke partij niet kan missen. En Lyde - ik weet niet of er nu zulk een persoon rondloopt, en onder welken naam die bekend is, maar een dertig jaar geleden kende iedereen Haagsche Saar, brutaal en gevat, met haar snaren-instrument ter plaatse als er vroolijke feesten waren, gewoon om gecommandeerd en uitgescholden te worden, maar met dat al populair, en veel geld opstrijkende. En Horatius denk ik mij als een van de deelnemers aan het gelag, maar iets ouder; met zijn ontvankelijkheid voor humor volgt hij alles, en ten slotte waagt hij zelfs de vermetele poging om die onzinnige redeneeringen, en die onsamenhangende uitvallen in kunstige strofen weer te geven. En nu hij daar uitnemend in geslaagd is, berispen de latere critici het gebrek aan logica en aan samenhang in zijn gedicht, in plaats van in te zien, dat in dit geval daaruit juist het meesterschap van den dichter blijkt!

Nu kom ik tot een gedichtje, dat ik reeds als schooljongen

door den Peerlkampiaanschen bril heb moeten bekijken. Onze rector te Leeuwarden liet ons zoet het betoog van Peerlkamp nawerken, dat zulk een gedichtje ‘Horatius onwaardig’ was. Ik kom er des te grager op terug, omdat mij reeds van toen af het gevoel nooit heeft willen verlaten, dat eene dergelijke critiek valsch is, terwijl aan den anderen kant de verklaringen van het versje die mij bekend zijn, alle gebrekkig zijn, en dus aan de critiek veel vat geven. Hartman blijft dan ook niet achter; ook hij vindt dit werkje een van de sterkste bewijzen dat de *carmina* niet alle van Horatius zijn. ‘Hemelsche goedheid, dat is geen gedicht, zelfs geen briefje. 't Lijkt wel wat op een Klapphorn.’ Welnu, zou ik willen antwoorden, waarom zou Horatius nooit eens zoo'n Klapphorn-versje hebben gemaakt? In een vriendenkring die aan verzenmaken doet, ligt het voor de hand dat dat wel eens gebeurt. Maar daarmee is de zaak niet afgedaan; ik ga een paar regels terug, en zie waarop dit vernietigende oordeel zich grondt. ‘Dat gedichtje (C. I 20) is een uitnoodiging aan Maecenas, waarvan de korte inhoud deze is: Gij krijgt bij mij een ordinair wijntje te drinken, gij zoudt liever een Caecuber of Calener hebben, maar ik heb geen Falerner of Formianer.’

Hierin zijn zooveel onjuistheden als zinsneden. Iets als ‘gij zoudt liever’ komt er in 't geheel niet in voor; ook het ‘maar’ ontbreekt, en de aanduiding ‘een ordinair wijntje’ is niet feitelijk onjuist, maar toch niet gelijkwaardig met wat er staat. Maar eindelijk de hoofdfout: het gedichtje is geen ‘uitnoodiging aan Maecenas’. Ik moet er dadelijk bijvoegen, dat iedereen het zoo noemt, en dat Peerlkamp zelfs aanneemt dat het een schoolgedichtje is, door een leerling gemaakt op het voorgeschreven thema: ‘Horatius noodigt Maecenas uit.’ Maar wie heeft nu ooit een uitnoodiging laten beginnen met: ‘Gij zult drinken’...?

Laat ik allereerst eene vertaling van het gedichtje geven; ik lees in de slotstrofe niet: *gij* zult drinken (*tu* bibes), maar: *dan* zult ge drinken (*tum* bibes), wat feitelijk geen verschil in schrift maakt en trouwens al meer voorgeslagen is.

‘Gij zult gewonen Sabijnschen wijn drinken uit matige schalen (cantharen), dien ik zelf in een Grieksch vaatje heb geborgen en toegelakt ten tijde dat u, waarde ridder

Maecenas, in het theater eene toejuiching te beurt viel, zoo krachtig dat het geluid weerklonk langs de oevers van den stroom uwer vaderen en teruggekaatst werd door de speelsche echo van den Vaticaanschen berg. Vervolgens zult gij Caecubum drinken en druivennat uit een Caleensche pers. De Falernische wijngaarden en de heuvels van Formiae voorzien mijne bekers niet.'

Noem dit nu een Klapphorn zoo ge wilt; het *is* een kort briefje, eigenlijk niets dan een wijnlijstje, toegezonden aan Maecenas, die als gast wordt verwacht. En wat de aanleiding er toe was, is niet ver te zoeken; het was natuurlijk een boodschap van Maecenas, dat hij zou komen. Vinden we dus in het briefje iets vreemds, dan moet dit zijne verklaring vinden in de boodschap, waarop het een antwoord is. Die boodschap zal op vers geweest zijn; daarom kon Horatius wel niet anders dan op vers antwoorden. Er moet van den wijn dien de gast graag zou drinken gerept zijn, en daarbij is denkelijk sprake geweest van cantharen, dat nu juist geen drinkbekers zijn, maar een grooter soort vaatwerk, en zeker moeten de merken Falernum en Formianum genoemd zijn, anders zou de uitdrukkelijke meedeeling dat Horatius die niet had, niet in het antwoord staan. Ik denk me dan voor dat gedichtje van Maecenas ongeveer dezen inhoud: 'Waarde Horatius, het is in de stad niet uit te houden, ik vlieg naar je toe, ik heb behoefte rustig buiten te zitten, te genieten van je gezelschap, van je gesprek, van je dichtkunst, en van een lekkeren beker van dien gewonen Sabijnschen landwijn, waarvan ik weet dat je altijd wel een behoorlijk verzorgd vaatje van een goed jaar hebt liggen. Dat is een heerlijke verfrisschende drank, waarvan men cantharen kan ledigen zonder eenig kwaad gevolg. Daarna wil ik natuurlijk wel een glas beteren wijn hebben ook; je hebt allicht Falernum of Formianum in je kelder. Geef aan brenger dezes eenig antwoord mee.'

Op deze wijze vindt dunkt me het briefje een volkomen verklaring. Horatius richt het antwoord zoo in, dat niet alleen over de wijnen het noodige wordt meegedeeld, maar dat er even wordt uitgeweid over de herinnering aan een voor Maecenas streelend feit; we weten dat hij daar niet ongevoelig voor was.

De gemaakte opmerkingen zijn hierdoor meerendeels vervallen, de overblijvende kunnen we gerust als gezocht ter zijde schuiven. Of die echo nu werkelijk kan hebben geklonken langs den Tiberoever of tegen den Vaticaanschen berg is al erg onbelangrijk, of Horatius dien Sabijnschen wijn gekweekt of gekocht had, of het een gewoon iets was, dien in een Grieksch vaatje te doen, of eene extra verfijning, of, zooals Hartman meent, geknoei, dat zijn toch alles geene wezenlijke kwesties. Er blijkt dat hij zoo'n vaatje gebruikte, en dat het er goed voor was. Er blijkt ook dat het jaar van dat beroemde applaus bekend was als een goed wijnjaar. Ook blijkt duidelijk dat Caecubum en Calenum wijnen waren die men zeer goed kon schenken in plaats van Falernum of Formianum. Eindelijk de taalkundige aanmerkingen: een echo mag niet *imago* zonder meer, maar moet bepaald *imago vocis* heeten; mij dunkt dat het eerste gebruik van zelf voortvloeit uit het andere. Eene uitdrukking als ‘de Falernische wijngaarden noch de heuvels van Formiae mengen mijne bekers’ is niet-classiek. Het komt mij heel natuurlijk voor, dat een dichter zulke omschrijvingen gebruikt om afwisseling te brengen in een eentonige opsomming van wijnen, en daaruit eene kunstige strophe op te bouwen; en ik ben zeker dat zulke uitdrukkingen die volkomen verstaanbaar waren, volstrekt niet voor verkeerd golden. Ik houd me integendeel overtuigd, dat de vrienden dit ex-tempore opgestelde antwoord, dit wijnlijstje in drie Sapphische strophen, aardig en kunstig zullen gevonden hebben, dat Maecenas er heel trotsch op geweest is, en het kwalijk zou hebben genomen als het niet in den bundel carmina opgenomen was.

Er zijn in dezen bundel meer gedichten, die gemaakt zijn in antwoord op een vriendendicht, en die we dus nooit volkomen kunnen begrijpen, omdat al die verzen van Maecenas, Fuscus en andere vrienden van Horatius verloren zijn - het nageslacht is kieskeurig, en bewaart alleen het allerbeste. We moeten ons in zulke gevallen altijd afvragen - zooals ik hier heb gedaan, - wat in dat verloren gedicht kan gestaan hebben, en meermalen zal daardoor een helder licht vallen op het antwoord, en zal hetgeen vreemd of onduidelijk leek, beter verklaard worden.

Bijzonder mooi is mij altijd het gedichtje aan Septimius

voorgekomen, waarin Tibur en Tarente als heerlijke plekjes op de aarde beschreven worden, maar geheel begrepen is het veelal niet (Carm. II 6):

'Septimius die van plan zijt met mij te gaan naar Gades, en naar de Cantabren die maar niet kunnen leeren het juk der Romeinsche overheersching te dragen, en naar de Syrten aan 't barbarenstrand, die zandbanken geteisterd door de eeuwigdurende branding van de Moorsche Zee! Tibur, gesticht door een colonist uit Argos, moge de verblijfplaats zijn van mijn ouden dag, de eindpaal voor mij na alle vermoeienis van reizen te land en ter zee, en van mijn dienst in het leger! Mocht een nijdig noodlot mij het verblijf aldaar ontzeggen, dan zal ik gaan naar de lieflijke rivier Galaesus met haar wollige schapen, en naar 't land, vroeger geregeerd door Phalanthus uit Sparta. Dat plekje op aarde lacht mij boven alle andere toe, waar de honing niet onderdoet voor die van den Hymettus, en de olijf wedijvert met die van het groene Venafrum, waar Jupiter een lange lente geeft en een zachten winter, en waar het liefelijke Aulon met zijn rijken wijnoogst de Falernische wijngaarden niet behoeft te benijden. Die plek, dat heerlijke toevluchtsoord doet mij verlangen u bij mij te hebben; daar zult gij de heete asch van uwen vriend den dichter met de verschuldigde tranen besproeien.'

Hoe Hartman over dit gedichtje denkt, vind ik in *Beatus ille* niet, maar hoe hij het ruim 20 jaren geleden beoordeelde, lezen we in *De Horatio poeta* op blz. 25. Of het werkelijk zin heeft betwijfelt hij, maar hij vergelijkt het met het bekende gedichtje van Catullus aan Furius en Aurelius, die met hem naar alle uithoeken van de wereld wilden gaan, en aan wie hij nu een boodschap aan zijn vroegere liefje opdraagt. Tegenover dit voortbrengsel van den echten dichter acht hij dan het versje van Horatius niets meer dan het product van een verzenmaker die zich alleen op een bepaalden dichtvorm toelegt, maar eigenlijk niet weet wat hij precies zeggen wil; immers hij gaat Tibur bezingen, maar dwaalt zonder het zelf recht te bemerken naar Tarente af. Misschien is het onaardig op deze kritiek van jaren geleden nog terug te komen; ik denk niet dat iemand het er mee eens is.

Ik sla Nauck nog eens op, wiens commentaar in mijn

studietijd onze leidsman was bij het lezen van Horatius, en ziehier hoe deze het gedicht opvat: in het eerste strofenpaar drukt de dichter uit dat hij de rest van zijn leven in Tibur wil doorbrengen, in het tweede dat hij, als dit niet kan, Tarente als verblijf wil kiezen, in het derde dat hij op die heerlijke plek zijn vriend bij zich wil hebben. Een rechte eenheid ziet dus ook Nauck er niet in, en op bepaald gewelddadige manier deelt hij de beschrijving van Tarente in tweeën om de slotstropfe niet 'geisoleerd' te laten. Ook verklaart hij nauwelijks den omslachtigen aanhef; de woorden 'die van plan zijt met mij te gaan' vat hij op als 'die eventueel met mij *zoudt* gaan.' Op dit laatste punt was Hartman precieser; hij veronderstelde een voorstel van Septimius tot een gezamenlijke verre reis.

Maar ook dit is volstrekt onmogelijk; let maar op het onuitvoerbare reisplan naar Gades, naar Cantabrië, en dan naar de Syrten! Toch zit er iets in, dat op het juiste spoor brengt: het gedicht is zeker een antwoord op een schrijven van Septimius dat we niet kennen. Maar dan moet ook alles wat in het gedicht gezocht, toevallig, onbegrijpelijk lijkt, zich uit dat verloren schrijven verklaren; niet alleen de omslachtige aanhef, ook de plotselinge veronderstelling dat het nootlot een duurzaam verblijf te Tibur onmogelijk zal maken, ook dat verlangen naar de vriendentranen bij het graf. En dan is het duidelijk wat dit voor een brief van Septimius geweest is: geen ernstig reisplan, maar een vriendschapsbetuiging in verzen, een dichtstukje vol van overdreven uitdrukkingen, zooals dichters die vaak gebruiken, en die nu door Horatius wel ernstig, maar toch met duidelijk inzicht in het overdrevene er van, beantwoord worden. Hartelijk gemeend zal het gedichtje geweest zijn; dat Horatius ook van zijn kant Septimius werkelijk lijden mocht, weten we door het aanbevelingsbriefje aan Tiberius, door Hartman zoo meesterlijk behandeld op blz. 34-36 van *Beatus ille*, en het blijkt ook uit den innigen toon van dit antwoord-gedicht van Horatius. Wat zal dan Septimius in dichtmaat aan Horatius geschreven hebben? Ik denk, ongeveer het volgende.

'Horatius, gij zijt mij dierbaarder dan iemand anders ter wereld, en ik zou niets liever wenschen dan altijd bij u te zijn. Maar gij voelt u gelukkig in het u zoo dierbare Tibur

en hebt mij niet noodig. Ik gun u van harte uw geluk, en zou om uwentwille leed gevoelen, wanneer daar een einde aan kwam, wanneer het noodlot u vandaar verdreef. Maar voor mij zou het een troost zijn, dat ik dan mijne vriendschap met de daad kon toonen. Ik zal dan met u gaan tot de verste uithoeken der wereld, en als ieder ander u verlaat, zal ik bij u blijven tot uw dood, en de laatste eer bewijzen aan uwe asch.'

Als antwoord op een dergelijke ontboezeming heeft nu Horatius zijn dubbele loflied gedicht op de twee plekken die hem op de geheele aarde het meest aantrekken: Tibur en Tarente, die hij ook in de brieven naast elkaar noemt (Epist. I 7, 45; 16, 11). Hij heeft dat weten te doen, door de veronderstelling dat de schikgodinnen hem het verblijf te Tibur niet zullen gunnen, in dien zin te nemen, dat hij dan zeker niet naar 't einde van de wereld zal gaan, maar naar een plek, niet minder liefelijk dan Tibur, hoewel meer afgelegen, en dit geeft hem de gelegenheid, de betuigingen van Septimius in zooverre aan te vatten, dat hij daar, waar de meeste vrienden dan toch zeker niet zullen volgen, dien eenen graag bij zich zal hebben, èn bij zijn leven, èn om hem te beweenen na zijn dood.

Zoo is dit gedicht niet eene reeks kunstig opgebouwde strofen met een toevalligen inhoud, ook geene aaneenschakeling van drie zelfstandige onderwerpen, maar een goed afgerond echt poëtisch geheel: de vriendschap van Septimius als hoofdthema, als begin en slot, en tegelijk als omlijsting voor die twee landschapjes.

Een heel andere manier dan Septimius had Maecenas, om zijn groote vriendschap dichterlijk te betuigen. Hij bepaalt zich niet tot een beetje overdrijving; hij haalt er, wat reeds bij een Romein als zoodanig, maar te meer bij een zoon van Etrurië niet zoo vreemd is als het ons op 't eerste gezicht lijkt, liefst de geheime wetenschappen bij. Zijne vriendschap voor Horatius is zoo groot, dat hij het zonder hem niet stellen kan. Daar heeft hij in de sterren gelezen dat hij eerder dan Horatius zal sterven, en nu dicht hij eene *querela*, een klaagzang, dien wij niet kennen, maar waarop Horatius geantwoord heeft in een gedicht van acht strophen in Alcaeische versmaat, dat aan de verklaarders heel wat last heeft gegeven (II 17). Horatius betoogt hem dat die eerdere dood van Maecenas door de goden zeker niet beschikt is, hij verklaart

ook dat hij zelf dat verlies niet zou verdragen, dat zij beiden samen de groote reis zullen ondernemen; niets, zelfs niet de monsters van de hel zullen hen van elkaar rukken. Maar de sterrebeelden zelve wijzen voor beiden een gemeenschappelijk einde aan, en bovendien, de goden hebben reeds getoond dat ze niet den eenen vriend vóór den ander willen wegnemen, Jupiter heeft Maecenas doen herstellen uit zijn ziekte - getuige dat bekende applaus in het theater -, en Faunus heeft Horatius gered toen een boom op hem viel en hem bijna verpletterd had. Beiden moeten dus in verhouding tot hun staat een dankoffer brengen.

Vreemd lijkt dit gedicht, zooals ik reeds zeide, bij eerste lezing; men heeft het gehouden voor een troostgedicht tijdens een ernstige ziekte of liefst kort voor den dood van Maecenas. Maar het slot, waar juist nog eens aan de verplichting tot een dankoffer voor de genezing wordt herinnerd, toont dat het dit niet is. Een commentator beweerde zelfs dat die 'klacht' van Maecenas, waarop dit gedicht een antwoord was, niet meer of minder zou zijn geweest dan een uiting van den wensch om nu maar te sterven. Peerlkamp volgt deze opvatting en schrijft aan Horatius alleen de drie eerste strofen toe, waarin hij den vriend verklaart, hem niet te zullen overleven. Al het verdere, de dreigende helmonsters, de voorspelling uit de sterren, en het betoog van Horatius over de wonderbare redding die beiden hebben ondervonden wordt voor een later toevoegsel verklaard. Hier zien we nu wel heel duidelijk, hoe verkeerd deze critiek is; de moderne smaak wordt zoo het eenige richtsnoer! We doen toch beter, juist dat wat ons vreemd voorkomt te eerbiedigen; het licht ons beter in over Horatius en Maecenas, dan datgene wat we nu gemakkelijk begrijpen en mooi vinden.

We behoeven stellig de heele zaak niet tragisch te nemen, het is niets dan eene wisseling van vriendschapsbetuigingen in een eigenaardigen vorm. Die *querela* is een klaagdicht van den eenen vriend, dat er eens scheiding zal zijn: hij heeft dat in de sterren gelezen. Het antwoord weerlegt de klacht: er zal geene scheiding zijn, de vriendschap zelf zal alle vijandige machten overwinnen, en bovendien beschouwt Horatius de sterren op zijn manier en verneemt daaruit juist het tegendeel.

Een ander maal - en we zullen dat gedicht in tijd wel

niet ver van het besprokene af moeten stellen, misschien zelfs er vóór - komt Maecenas met een soortgelijke nog veel vreemdere betuiging, en geeft aan Horatius een antwoord in de pen, dat wel tot zijn aller-wonderlijkste gedichten behoort (II 20).

'Ik ga in dubbele gedaante zweven op ongewone, krachtige vleugelen door den lichten aether, als dichter. Ik zal niet langer op de aarde verblijven, boven den nijd verheven zal ik de steden verlaten. Ik, bloed van arme ouders, ik dien gij roept, dierbare Maecenas, zal niet sterven; ik zal niet door de wateren van den Styx worden bedwongen. Reeds bedekt een ruwe huid mijne beenen, en van boven verander ik in een witten vogel; op mijn vingers en schouders wassen gladde vederen. Ik ga als Icarus, maar meer bekend dan hij, als zingende vogel de stranden van den Bosporus bezoeken, en de Africaansche Syrten, en de Hyperboreische velden. De Colchiër zal mij leeren kennen, en de Daciër die zich houdt alsof hij de Romeinsche legerscharen niet vreest, en de Gelonen aan 't eind van de wereld; aan Iberen en Gallen zal ik bekend worden. Klaagzangen op mijn ledige graf, onwaardig rouwbedrijf en weeklachten zijn onnoodig, bedwing uw geroep en laat die overtollige eerbewijzen aan mijn rustplaats achterwege.'

Hier is wel heel veel, waar een hedendaagsch man van smaak verbaasd van opziet, die plastische verandering van den dichter in een zwaan die over alle landen zweeft, en dat leege graf waar men onnoodig bij weeklaagt. Peerlkamp is er geheel door verbijsterd. Hij neemt aan dat Horatius zelfmoord heeft gepleegd, toen Maecenas gestorven was, en dat hij stervende dit afscheidsgedicht aan den overleden vriend heeft gericht! Het is haast niet te begrijpen hoe de scherpzinnige criticus, de man van smaak tot zulk een onjuiste en smakelooze gevolgtrekking kon komen.

Voor een Romein was de Horatiaansche voorstelling zeker niet zoo vreemd; gedaanteverwisselingen met nog uitvoeriger en plastischer beschrijvingen kennen we allen uit Ovidius. Maar wat daar in oude fabeltjes geschiedt, laat Horatius hier gebeuren met zich zelf; moeten we dat als ernst of als scherts opvatten? Zeker niet als scherts, maar toch ook niet in letterlijken zin. Vragen we hoe Horatius er toe kwam, dan moeten we stellig de oorzaak weer zoeken bij Maecenas,

die ook ditmaal een vriendschapsgedicht, eene *querela*, had gemaakt. Ook hier is de dood het thema, maar het is nu Horatius die eerder sterft en hem alleen achterlaat. Neen, nog sterker, Horatius *is* al gestorven, Maecenas staat bij zijn graf, verricht daar alle soorten van rouwbedrijf, roept letterlijk den gestorven vriend terug! Zoo toch zal men de woorden 'dien gij roept,' waarvan ik allerlei onbevredigende verklaringen vind, moeten opvatten. Wat verder de inhoud van het gedicht was, is moeielijk te zeggen; wel zal ook de gedaantewisseling er in vermeld geweest zijn.

Hoe behandelt nu Horatius deze lugubere fantasie in zijn antwoord? Naar mij voorkomt, bijzonder gelukkig, tegelijk geestig en dichterlijk. Hij gaat niet betoogen dat hij nog leeft en er nog geen dreigend gevaar is dat hij den vriend zal verlaten. Neen, hij neemt de fictie aan, het graf is er, en zijn vriend roept hem en bejammert hem. Maecenas kan dit echter gerust nalaten, want de geliefde dichter ligt niet in het graf, hij *kan* niet een graf besloten zijn, hij vliegt als zwaan hoog boven de aarde, en ver van die plek waar men hem betreurt; zijn vlucht gaat over alle landen der wereld, alle volken leeren hem kennen. Zoo wordt de zonderlinge gedaantewisseling, aansluitende aan een naief geloof dat aan de toenmalige wereld niet vreemd voorkwam, tegelijk een beeldspraak van verdere strekking: de werken van den dichter zijn het die niet sterven en die over de geheele aarde bekend worden.

Hiermede wensch ik mijne beschouwingen over Horatiaansche gedichten te besluiten. Ben ik er in geslaagd over enkele van deze niet altijd volkomen begrepen dichtwerkjes eenig nieuw licht te doen schijnen, dan zal mij dit voldoening geven. Maar in elk geval hoop ik de lezers overtuigd te hebben dat naast de met zorg afgewerkte grootere gedichten van Horatius, die door vorm en inhoud tot alle tijden spreken, en waarvoor Hartman zulk een geestdriftig en helder leidsman is, ook de kleinere, niet zoo dadelijk tot een modern mensch sprekende carmina de studie waard zijn. Ze laten ons niet den volmaakten Horatius zien van wien men levenswijsheid leert, maar geven ons telkens kijkjes in den kring van den dichter en van zijne eveneens dichtende vrienden.

C.P. BURGER JR.

Middeleeuwsche vervalschingen.

Dr. N.B. Tenhaeff. Diplomatische studiën over Utrechtsche oorkonden der X^e^ tot XIIe eeuw. - Utrecht, Oosthoek, 1913 (Utrechtsche dissertatie; ook verschenen als dl. I van Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwsche geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht).

De verhandeling van dr. Tenhaeff bestaat uit een reeks studiën over middeleeuwsche oorkonden van het Bisdom Utrecht; zij hebben dit gemeen dat zij de vraag behandelen of die stukken echt zijn of onecht. In de eerste studie, die over een charter van Bisschop Balderik in 943, treedt de schrijver op als verdediger; in de vijf andere echter is hij aanklager, zoo niet van alle stukken die hij behandelt, dan toch van de meeste. De wijze waarop hij te werk gaat is karakteristiek voor de richting waarin tegenwoordig de ‘diplomatiek’ (leer der oorkonden) zich beweegt. Bepaalde men er zich vroeger toe, vast te stellen of een document echt was of onecht, thans wil men ook verklaren en, is het stuk echt, alle bezwaren die uit een historisch oogpunt tegen den inhoud kunnen worden aangevoerd, geheel uit den weg ruimen, doch, zoo het onecht mocht zijn, dan ontwarren waar en wanneer, uit welke beweegredenen en onder welke omstandigheden, het stuk is vervaardigd. Op deze wijze worden valsche oorkonden, vroeger eenvoudig verworpen, vaak kostbare bijdragen voor de ware geschiedenis, niet van den tijd natuurlijk waarin zij vervaardigd heeten, maar van den tijd in welken zij wezenlijk werden opgesteld. Is Dr. Tenhaeff door het Balderik-charter genoodzaakt de ingewikkelde geschiedenis der Utrechtsche kathedraal, tot in het begin der

elfde eeuw, te reconstrueeren en kan hij zoo tevens de echtheid aantoonen van drie andere oorkonden, in zijn aanvallen roept hij eveneens de historie te hulp, en poogt achter de schermen te zien - wat in de geschiedenis juist zoo moeilijk is - om de beweegredenen der vervalschers te kunnen aangeven. Zooals hij zelf zegt (blz. 91) 'het falsum is bron voor de geschiedschrijving, en, daar het, behoorlijk geïnterpreteerd, vanzelf verraden moet wat achter de uiterlijkheden schuilt, zelfs een zeer waardevolle. Eerst met de dateering en interpretatie schept de diplomatische kritiek een positief nut - en levert de diplomatist de proef op de som'.

Zoo betoogt de schrijver in zijn tweede studie dat vier oorkonden, zoogezegd uit de tiende, elfde en twaalfde eeuw, die schijnbaar in geenerlei verband met elkaar staan, toch gezamenlijk zijn thuis te brengen in het midden der dertiende eeuw en vervaardigd in verband met de kerkelijk-wereldlijke intriges, toen de Utrechtsche Bisschopszetel in 1249 vacant was. - In de derde studie loopt het betoog over de inauthenticiteit van een charter, zoogezegd van Bisschop Ansfried, gedateerd 1006 en gegeven ten voordeele van de Utrechtsche Sint Paulus-abdij: het werd vervaardigd met behulp van een eveneens onecht charter van 1050, op zijn beurt gebaseerd op een echte oorkonde van Keizer Koenraad van 1028; doel van het bedrog was de rechten der abdij op zekere kerken in Zuid-Holland te verdedigen, in verband met de indijkingsplannen van Graaf Willem III: het stuk is een 'polder-falsum' (blz. 246). - Een reeks Zutfensche oorkonden, zoogezegd uit de elfde en de eerste helft der twaalfde eeuw, sedert lang verdacht, moet zijn vervaardigd niet lang vóór 1190; de *falsa* zijn een voorbereiding tot het Zutfensche stadsrecht van dat jaar en bepaaldelijk gericht tegen oude Munstersche rechten. 'Zutfen werd Stichtsch en vrij door een reeks falsa, vervaardigd door en voor een grafelijk-stedelijke partij'.

In deze bladzijde wil ik niet de studie van Dr. Tenhaeff kritiseeren, maar er de aandacht op vestigen, als op een merkwaardige proeve van diplomatisch-historische kritiek en vooral, naar aanleiding van zijn scherpzinnig onderzoek, iets

zeggen over het verschijnsel der middeleeuwsche vervalschingen in het algemeen.

Gedurende de middeleeuwen zijn onnoemelijk veel valsche stukken vervaardigd, zoodat in bijna ieder historisch onderzoek aangaande die periode spraak is van valsche of van verdachte charters en andere documenten; het is juist de moeilijkheid echte oorkonden te onderscheiden van valsche, die aanleiding gaf tot het ontstaan van de wetenschap der 'diplomatiek'. Deze behandelt de zaak technisch en in bijzonderheden; maar het verschijnsel verdient wel eens in het algemeen te worden besproken. Noemen wij eerst eenige gevallen.

De meest beroemde of beruchte middeleeuwsche vervalsching is het stuk bekend als 'de Schenking van Keizer Constantijn', in de oudste handschriften betiteld *Constitutum Constantini*. Dit vermaarde document maakt, op den modernen lezer, den indruk van een wonderlijke samenkoppeling van ongelijksoortige gegevens. Na den plechtigen aanhef van alle Byzantijnsche keizersoorkonden, legt Constantijn de Groote een orthodoxe geloofsbelijdenis af; verhaalt zijn (onhistorische) bekeering en doop door Paus Silvester; geeft den Paus het gezag over de zetels van Antiochië, Alexandrië, Constantinopel, Jerusalem en over alle kerken; en verklaart dat de kerk, door Constantijn gebouwd in zijn paleis van het Lateraan voortaan hoofd der kerken zal zijn 'in de geheele wereld.' De Keizer schenkt aan den Paus dat paleis, een kroon *(diadema)*, de tiara *(phrygium)*, en andere insigniën; hij verzekert aan den Romeinschen klerus bijzondere privilegiën. Bijzonderheden van costuum en ceremonieel, die ons thans vrij kinderachtig voorkomen, worden nauwkeurig vastgesteld. Voorts schenkt de Keizer aan den Paus zoowel het genoemde paleis als de stad Rome en daarbij alle provinciën, plaatsen en steden van Italië of van de westelijke streken[1] *(Italíae seu occidentalium regionum);* daar het niet betamelijk is dat de Keizer zetelt daar waar het principaat is gevestigd der Christelijke religie, verplaatst

1) Algemeen wordt thans aangenomen dat de opsteller met deze formule enkel Italië bedoelde, met de omliggende eilanden (Sicilië, Sardinië, enz.) Eerst eeuwen later legde men de schenking zóó uit dat Gallië of zelfs het geheele Westersche Rijk er in begrepen werd.

Constantijn den zetel der regeering naar de nieuwe stad te Byzantium, aan welke hij zijn naam geeft. Ten slotte verklaart de Keizer dat, wie zal handelen in strijd met deze bepalingen, zich bloot zal stellen aan den toorn der apostelen Petrus en Paulus en aan de helsche straf.

Dit is de hoofdinhoud van dat wonderlijke stuk. Het schijnt bij den eersten aanblik zóó onhandig van samenstelling, dat men niet zeer verbaasd is over de pogingen om interpolaties aan te wijzen, vroegere en latere gedeelten te onderscheiden, al is dit alles in strijd met de handschriftelijke overlevering, die, afgezien van kleine verschillen en schrijffouten, steeds op hetzelfde neerkomt. Te vergeefs ook heeft men de eer van den H. Stoel willen redden door het stuk voor te stellen als een fabricaat der Grieken of der geestelijkheid van het Frankische Rijk.

Meer en meer worden de onderzoekers het er over eens dat het document, hoe onsamenhangend ook op den eersten aanblik, met veel begrip berekend is op de toestanden van den tijd waarin het werd vervaardigd, de tweede helft der half barbaarsche achtste eeuw, de periode van strijd tegen de Byzantijnsche Keizers voorafgaand aan de definitieve vestiging van de Karolingsche macht in Italië, toen er voor de Pausen kans bestond op de vorming van een aanzienlijke wereldlijke macht. Over den juisten datum van het stuk zal er nog lang strijd zijn; maar die algemeene uitkomst vindt steeds meer bijval[1)]

Even berucht en veel omvangrijker dan de schenking van Constantijn is de bundel der *Valsche*, aan Isidorus toegeschreven *Decretalen*. In de uitgave van Hinschius is het een statig boekdeel van meer dan 750 compres gedrukte bladzijden groot-octavo, bevattende een verzameling van grootendeels onechte brieven van Pausen, besluiten van conciliën, enz. Hoewel deze collectie gedurende de middeleeuwen veelvuldig werd geciteerd tot staving van het Pauselijk gezag, is het zeker dat zij niet te Rome werd opgesteld maar, omstreeks het midden der negende eeuw, in het

1) Vgl. bepaaldelijk de studie van E. Mayer, in *Deutsche Zeitschrift für Kirchenrecht* XIV (1904), waar de vroegere monografiën over het ontwerp vermeld en besproken worden.

Noordelijk Frankrijk; precies wáár en onder welke invloeden, is nog een onderwerp van discussie: het probleem hangt samen met andere zeer ingewikkelde vraagstukken van kerkgeschiedenis en canoniek recht.

Verlaten wij liever deze hoogten der kerkelijk-wereldlijke intriges onder de eerste opvolgers van Karel den Grooten en trekken wij ons voor een oogenblik terug in een stil klooster in een bergachtige streek van Zuid-Frankrijk.

Tusschen Montpellier en Lodève, op een afstand van dertig kilometers N.W. der eerste plaats, ligt, in een woeste streek, de vroegere abdij Gellone of Saint-Guilhem du Désert. De abdij werd gesticht door Graaf Willem van Toulouse, dezelfde die later in het epos zoo vermaard werd als Willem van Oranje. Na zich als krijgsman in dienst van Karel den Grooten een welverdienden naam te hebben gemaakt, schonk Graaf Willem den 15 December 804 aan zijn abdij talrijke goederen; legde in 806 de kloostergelofte af in de niet ver van Gellone gelegen abdij Aniane en trok zich vervolgens terug te Gellone, waar hij, na eenige jaren van strenge penitentie, in 812 of 813 in reuk van heiligheid overleed.

Die abdij Aniane was gesticht door Witiza (als monnik Benedictus), vroeger Graaf van Maguelonne, vriend van Graaf Willem en nu eveneens als heilige vereerd. Gellone was van Aniane uit gesticht; maar de monniken der laatste abdij begonnen, toen Gellone tot bloei was gekomen, voorstellingen in de wereld te zenden volgens welke Gellone (het latere Saint-Guilhem) nimmer iets anders was geweest dan een monniks-kolonie *(cella)*, geheel afhankelijk van Aniane, zonder zelfstandigen abt. Reeds in een kronijk der tiende eeuw in hun klooster opgesteld, werden uitdrukkingen gebruikt om deze voorstelling te bevestigen; maar het was vooral sedert het oogenblik[1)] dat de kloosterlingen van Gellone zich ter bescherming van hun rechten gewend hadden, eerst tot den Bisschop in Lodève, later tot den H. Stoel, dat die van Aniane zich vindingrijk toonden

1) Vgl. voor hetgeen volgt: W. Pückert, *Aniane und Gellone*, Leipzig, 1899; J. Bédier, *Les Légendes épiques*, dl. I; W. Cloetta in zijn uitgave van *le Moniage Guillaume*, dl. II.

in het retoucheeren van sommige documenten of het vervaardigen van andere. De strijd duurde bijna een eeuw, van 1066 tot 1162; en een kriticus (W. Cloetta) heeft opgemerkt dat de monniken van Aniane bij hun vervalschingen ‘niet altijd uitgingen van dezelfde ficties en zich zelfs dikwijls tegenspraken, zóó dat men hun vervalschingen zou kunnen groepeeren naar de ficties waarop zij berusten.’ Steeds met hetzelfde doel, de afhankelijkheid van Gellone te bewijzen, retoucheerden zij in het leven van hun stichter, den H. Benedictus (Witiza), door zijn tijdgenoot Ardo Smaragdus, het hoofdstuk over Graaf Willem en den oorsprong van Gellone, evenals de schenkings-oorkonde van den Graaf ten voordeele van Gellone en twee bullen van Pausen. Een andere groep vervalschingen - en wij noemen niet alles op - wordt gevormd door drie oorkonden van Lodewijk den Vromen en een bevestiging door Karel den Kalen.

De monniken van Gellone, aldus voortdurend bestookt, waren in een des te moeilijker positie omdat zij - dit beweerden zij tenminste - de archieven van hun klooster door brand hadden verloren. Om zich te verdedigen grepen ook zij naar de pen en vervalschten stukken. Een enkele keer dat zij, bij de vervaardiging van een zoogezegd testament van een abt Juliofredus, poogden op eigen wieken te drijven, toonden zij zich, naar het oordeel van moderne diplomatisten, al zeer onhandig; maar meestal bepaalden zij er zich toe, van de vervalschingen van Aniane partij te trekken om op hun beurt stukken te vervalschen, met de fabricaties van Aniane tot uitgangspunt. Zoo wijzigden en antidateerden zij de te Aniane geïnterpeleerde schenkingsoorkonde van Graaf Willem, teneinde het document het tegenovergestelde te doen zeggen van hetgeen te Aniane werd beweerd: dit stuk (opgesteld omstreeks 1122) is merkwaardig omdat er uit blijkt dat de vervaardigers kennis droegen van de onderwijl opgekomen epische gedichten in de volkstaal over den Graaf en zijn genooten. Teneinde te kunnen antwoorden op de valsche oorkonde van Lodewijk den Vromen, stelde men tegenover het valsche stuk van Aniane, een valsch stuk van dien vorst gefabriceerd te Gellone. Eindelijk en vooral, de monniken van Gellone gebruikten

het te Aniane vervalschte hoofdstuk uit het levensbericht van den H. Benedictus (Witiza) door Ardo als model voor hun eigen verzinsel over Graaf Willem, zóó gesteld dat het kan dienen tot verheerlijking van den heiligen man maar ook en vooral tot ontkenning van Gellone's afhankelijkheid, zooals die bepaaldelijk in het geretoucheerde *Leven van Witiza* werd verkondigd. Curieus is het te zien hoe, in dat *Leven* van Graaf Willem, zelfs de persoon van Witiza wordt doodgezwegen, ten einde den lezer onder den indruk te laten dat Witiza en Aniane nimmer iets uitstaande hadden met de stichting van Gellone.

Behalve dat hoofdstuk van Ardo[1)] en eenige kloostertradities gebruikten de monniken van Gellone, bij de opstelling van hun biografie, de te Gellone gefabriceerde schenkingsoorkonde van Graaf Willem en vooral, zij droegen kennis, zooals wij reeds naar aanleiding van die schenkingsoorkonde opmerkten, van de epische gedichten in de volkstaal. Het is dit feit dat hun fabricaat, hoe jammerlijk ook, voor de kritiek een groote waarde geeft: de *Vita Sancti Wilhelmi* is de oudste getuige voor het bestaan van tot ons gekomen gedichten van den cyclus van 'Willem van Oranje'. En aan den anderen kant diende datzelfde hoofdstuk van Ardo Smaragdus, dat door de opstellers van de *Vita* werd gebruikt, tot uitgangspunt voor een ander oud gedicht van den cyclus, le *Moniage Guillaume*.[2)] Zoo werkten kloostertraditie en epische traditie wederkeerig op elkander in.

Waren de vervalschingen van Aniane en Gellone producten van strijd en verweer, bestemd om als bewijsstukken te dienen in een eindeloos proces - hoewel de *Vita Sancti Wilhelmi*

1) De opsteller van de *Vita S. Wilhelmi* maakte zich schuldig aan een zonderlinge vergissing, daar hij een plaats van Ardo niet begrijpt. Deze verhaalt in zijn omslachtig Latijn dat Graaf Willem, monnik geworden, geregeld in het midden van den nacht opstond om te gaan bidden, zelfs in den winter als hij verkleumd was van de koude, *glacialibus profusus rigoribus*. De schrijver van de *Vita Wilhelmi* begreep dat *profusus* verkeerd en maakte er van dat de heilige man als ascetische oefening in den winter koudwaterbaden gebruikte.
2) Dit gedicht is, in zijn jongeren vorm, het eenige gedeelte van den cyclus dat in het Middelnederlandsch werd vertaald, althans het eenige van welks vertaling wij fragmenten bezitten.

ook wel zal zijn opgesteld voor het vrome publiek dat het klooster bezocht - een andere, nog beroemder of liever beruchter groep van *falsa* is daarentegen in de eerste plaats te verklaren als een réclame in den meest modernen zin van het woord.

Wij behoeven hier gelukkig niet na te gaan hoe de legende ontstond volgens welke de Apostel Jacobus, zoon van Zebedëus en broeder van Johannes, in Spanje het Evangelie zou hebben verkondigd en hoe men aan de vreemde voorstelling kwam, dat in het Noordwesten van het Iberische schiereiland, te Compostella, niet ver van den Atlantischen Oceaan, zijn graf zou zijn gevonden, terwijl toch het boek der *Handelingen* hem uitdrukkelijk te Jeruzalem door Herodes laat ter dood brengen. Die voorstelling bestond reeds in de negende eeuw; op het einde der tiende gewagen Arabische schrijvers van den toevloed der pelgrims naar deze plek, de eenige in Europa die, in het bezit van het graf van een Apostel, met Rome kon wedijveren. Gedurende de elfde eeuw nam die toevloed steeds toe, en met het aantal pelgrims het aanzien van Compostella. In 1095 stond de Paus toe, dat de Bisschopszetel van het oude, nabijgelegen Iria werd overgebracht naar Compostella; tevens kwam de Bisschop van Compostella onder het onmiddellijk gezag van den Paus. De man die toen als vicaris het heft in handen had, was de eerzuchtige Diego Gelmirez; in 1100 werd hij Bischop en onder zijn beheer was het alsof de stoutste verwachtingen der geestelijkheid van Compostella verwezenlijkt zouden worden. In 1120 rees het Bisdom Compostella tot den rang van Aartsbisdom door Paus Calixtus II, een Franschman (Gui de Bourgogne), met Diego Gelmirez persoonlijk bevriend en die bovendien door familiebetrekkingen aan Galicië was verbonden; de machtige abt van Clunay en Bourgondische heeren die als pelgrims naar Compostella waren getrokken droegen bij tot dit besluit. Maar voor de eerzucht van Diego Gelmirez was dit niet voldoende; in de *Historia Compostellana*, op zijn bevel opgesteld door geestelijken van zijn kerk, wordt gezegd dat Rome beducht was voor de mededinging van Compostella: men scheen te vreezen dat de kerk die het graf

van den Apostel Jacobus had, de gelijke zou willen worden der eigenares van Petrus' en Paulus' graven. In afwachting wilde Diego Gelmirez alvast Primaat worden van Spanje, aan den Aartsbisschop van Tolido dien titel ontnemen; hij kuipte daarvoor te Rome, bracht hemel en aarde in beweging, zonder evenwel zijn doel te treffen. Maar nog lang na zijn dood, nog in de dertiende eeuw, maakte de Aartsbisschop van Compostella aanspraak op den titel van Primaat van Spanje.

In deze feiten is de voorsprong te zoeken van een der meest beruchte middeleeuwsche vervalschingen, de *Geschiedenis van Karel den Grooten*, zoogezegd opgesteld door den Aartsbisschop Turpijn. Dat wonderlijke geschrift dat, na eeuwen lang geloof te hebben gevonden, sedert het laatst der zestiende eeuw als het werk van een ‘grooten leugenaar’ door allen werd verworpen, trok om zijn belang voor de geschiedenis van het Fransch nationale epos en vooral van de *Chanson de Roland* de aandacht van de kritiek der negentiende eeuw, maar bleef langen tijd voor de geleerden een raadsel. Thans is dit raadsel, althans in hoofdzaak, opgelost. De *Pseudo-Turpinus*, die zich aanbiedt als een historisch verhaal van drie tochten van Karel den Grooten naar Spanje, waarvan de laatste uitloopt op de groote ramp van Roncevaux, verhaal zoogezegd opgesteld door den Aartsbisschop Turpinus, den krijgshaftigen ‘archevêque Turpin’ van het *Roelandslied*, werd tusschen 1140-1150, nevens andere vervalschingen opgesteld tot staving van de aanspraken der kerk van Compostella, bepaaldelijk van haar aanspraak op het primaatschap en meer algemeen tot verheerlijking van Compostella en de pelgrimstochten er heen.[1)] Dit wonderlijke mengelmoes van geografische mededeelingen, van theologische twistgesprekken, van naieve bijzonderheden die men kan brengen tot de folklore der pelgrims naar Santiago, van episch-fantastische verhalen vooral, ontleend aan de *chansons de geste* en in de eerste plaats aan de *Chanson de Roland*, was

1) Karel de Groote onderneemt zijn eersten tocht op bevel van den Apostel en tot bevrijding van diens graf. Dit is het *Leitmotief* der geheele fictie.

vóór alles bestemd propaganda te maken voor den Apostel en zijn graf, Santiago de Compostella.[1)]

Nevens andere vervalschingen, zeiden wij: want de Pseudo-Turpijn staat niet op zichzelf, is zelfs niet goed te begrijpen als hem hem enkel op zichzelf beschouwt. Hij maakt deel uit van een geheel, bewaard in een handschrift der kerk van Compostella, van hetwelk elders kopieën en uittreksels worden gevonden. Dat handschrift in zijn geheel is, even als zijn onderdeel, de pseudo-kroniek, bijeengebracht en opgesteld met het oog op de pelgrims die de heilige plaats bezochten. Het bevat een verzameling kerkelijke teksten, preeken en hymnen die betrekking hebben op den Apostel, het verhaal van zijn mirakels, de overbrenging van zijn lichaam van Jeruzalem naar Spanje; dan den Pseudo-Turpijn; en eindelijk een gids voor de reizigers naar Compostella, mengsel van stichtelijke bijzonderheden en praktische wenken zooals men ze in een modernen Baedeker vindt. Van alles is hier bijeen: vroomheid en zeer prozaïsche raadgevingen; nevens echte en oude kerkelijke getuigenissen, preeken in den réclametoon, van veel jongeren datum, blijkbaar opgesteld te Compostella en waarin wordt uitgewijd over de wondermacht van den Apostel; nevens tal van bijzonderheden over de translatie van den Heilige en zijn mirakelen, het onderhoudende van de verhalen der ‘chansons de geste’, met het Latijn voorgedragen en aldus voorzien van een hooger gezag.

Zoowel de ‘jongleurs’ van het nationale epos als de oude kerkvaders worden aldus in dienst gesteld van Sint Jacob. Dat bepaaldelijk het Fransche epos zulk een plaats inneemt in een in Spanje opgestelde compilatie behoeft ons niet te verwonderen: zooals Dozy heeft aangetoond, was tijdens Diego Gelmirez de geestelijkheid van Compostella geheel onder Franschen invloed gekomen en Frankrijk leverde een sterk contingent aan pelgrims, die naar het graf van den Apostel trokken.

1) Dat de geheele Pseudo-Turpijn (en niet enkel, zooals G. Paris en Dozy meenden, hoofdstuk 1-5 met en benevens hoofdstuk 20) werd opgesteld tot verheerlijking van Compostella, is overtuigend aangetoond door Prof. Bédier (*les Légendes épiques*, tome II). Het is evenwel de vraag. of, zooals Prof. Bédier ook volhoudt, de pseudo-historie inééns is ontstaan, als werk van één man. Maar wij kunnen dit probleem hier niet behandelen.

Maar de vernuftige geestelijkheid van Compostella begreep dat, om dit alles ingang te doen vinden, attestaties noodig waren, bewijzen van echtheid der documenten, en zij bedacht, om den bundel te waarborgen, een ingewikkeld systeem van valsche getuigschriften. Zooals Prof. Bédier zegt: 'Een pseudo-Paus Leo authenticeert de *Translatie*. Een pseudo-Turpijn authenticeert de geschiedenis van Karel de Groote. Een pseudo-Paus Calixtus authenticeert de bul van pseudo-Leo en de kronijk van Turpijn. Een pseudo-Paus Innocentius authenticeert den bundel van den pseudo-Calixtus en bovendien de toevoegselen der latere redacteuren, bepaaldelijk die van zekeren Aymeri Picaud, die misschien op zijn beurt een pseudo-Aymeri Picaud is.'

De hoofdpersoon, in deze opeenstapeling van vervalschingen, is Paus Calixtus II, aan wien de bul wordt toegeschreven en die het werk in zijn geheel waarborgt; bovendien zou deze Paus in iedere afdeeling van den *codex* enkele stukken, korte inleidingen of toevoegsels hebben geplaatst. Waarom werd juist Calixtus II slachtoffer der vervalschers? Omdat hij het was, zooals men zich zal herinneren, die Compostella had verheven tot den rang van Aartsbisdom. Uit dit feit hebben de vervalschers, geheel op eigen hand, afgeleid dat die Paus een bijzondere devotie had voor Sint Jacob van Compostella; en zij hebben, in de bul die zij hem toeschreven, aan deze devotie een uitdrukking gegeven die te recht grotesk kan worden genoemd.

Paus Calixtus II wendt zich, in dat stuk, tot het convent van Cluny,[1)] tot Willem, Patriarch van Jeruzalem, en tot Diego (Gelmirez), Aartsbisschop van Compostella; hij zendt hun bijgaand boek opdat zij het zoo noodig verbeteren. 'Ik heb voor dat boek duizend angsten uitgestaan. Toen ik nog student was (van kindsbeen af had ik een bijzondere vereering voor den Apostel) heb ik gedurende veertien jaren barbaarsche landen en provincies doorreisd, en wat ik over hem op schrift kon vinden op enkele goedkoope, nog met haar bedekte stukken perkament met vlijt beschreven, om het in één boekdeel bijeen te kunnen brengen, opdat de vereerden

1) De orde van Cluny stelde belang juist in de tochten naar Spanje en had betrekkingen met Compostella.

van Sint Jacob gemakkelijk de stukken zouden vinden die op de feestdagen [van den Apostel] moeten worden voorgelezen. Wonderbaar geluk! (*O mira fortuna!*) Ik viel in handen van roovers; alles wat ik bezat werd mij ontnomen; maar mijn boek bleef mij. Ik werd in de gevangenis geworpen, mijn boek alleen bleef mij over. Ik viel meermalen in diepe wateren, was den dood nabij; maar het boek kwam steeds onbeschadigd te voorschijn als ik werd gered. Een huis waarin ik woonde brandde af, al mijn have werd door de vlammen verteerd, maar mijn boek bleef bewaard.' - De Paus verhaalt verder dat hij tweemaal in extase Christus heeft gezien, den tweeden keer vergezeld van den Apostel. Hij verkondigt den lof van het boek en beveelt dat de *Mirakelen* van den Apostel in het refectorium zullen worden voorgelezen, evenals de *Geschiedenis van Karel den Grooten*, door Turpinus (Ulysse Robert, *Bullaire du pape Calixte II,* t. II, p. 258).

'Kan men zich', vraagt Dozy terecht, 'iets belachelijkers voorstellen dan dezen brief van een zoon van een der machtigste heeren uit zijn tijd, verwant aan verschillende vorstelijke huizen, hier optredend als een vagebond, te arm om goed perkament te koopen en die veertien jaren lang rondzwerft en allerlei romantische avonturen heeft, waarvan de tijdgenooten niets afwisten?'[1] - Toch heeft deze vervalsching, hoe wonderlijk het schijne, een eigenaardige vermaardheid verkregen omdat men door haar, eeuwen later, Paus Calixtus II heeft aangezien voor den waren schrijver van den *Pseudo-Turpijn*.

Een nieuw bewijs van de onbeschaamdheid (het woord is niet te sterk) der vervalschers te Compostella is een bul, zoogezegd van Paus Innocentius II, die wellicht gedurende het leven van dien Paus werd vervaardigd. En zeker zijn even onechte hymnen, toegeschreven aan Willem, Patriarch

1) Dozy, *Recherches sur l'histoire d'Espagne*, 3e édit. II 422, vermoedt met groote waarschijnlijkheid dat de vervalscher van de bul op het denkbeeld van zijn fictie kwam door den aanhef van de *Mirakelen van den Apostel:* daar verhaalt de naamlooze schrijver eveneens, maar in eenvoudiger termen, dat hij veel landen heeft doorreisd om de materialen voor zijn geschrift bijeen te brengen. De twee stukken kunnen moeilijk van één hand zijn.

van Jeruzalem, opgesteld bij het leven van dien prelaat, die in 1185 stierf, terwijl het zeker is dat de Codex reeds in 1173 bestond[1].

De voorbeelden van Gellone en Compostella bewijzen hoe, met een bijzonder doel, nevens valsche oorkonden, levens van heiligen werden vervaardigd of stukken betrekking hebbend op hun cultus. Een deel van de tallooze onechte heiligenlevens, in de Middeleeuwen ontstaan, behoort tot het gebied der onschuldige romantische verdichting; doch wanneer dergelijke stukken, zooals in de gevallen van Gellone of Compostella, werden opgesteld met een duidelijk praktisch doel, is men wel genoodzaakt het harde woord vervalsching te bezigen. *Het Leven van den H. Willem van Gellone*, in hoofdzaak een uitbreiding van een capittel uit het *Leven van den H. Benedictus* van Aniane, is typisch voor dit soort litteratuur. De meesterlijke analyse van het *Leven* van den H. Aegidius (Saint Gilles) door G. Paris[2] bewijst dat men er in kon slagen met nog veel schameler gegevens een toonbaar heiligenleven samen te stellen: vrome anecdoten en mirakelen, van elders ontleend, gemeenplaatsen die men uitwerkte, waren de elementen van deze soort litteratuur. Of wel, men nam eenvoudig zijn toevlucht tot plagiaat: zoo is de *Translatio*, te vinden in den Codex van Compostella, - het verhaal van het overbrengen van het lijk van den Apostel Jacobus van Palestina naar Galicië en van de lotgevallen aldaar der discipelen die het hadden vergezeld -, in hoofdzaak eenvoudig overgenomen uit een dergelijk verhaal over het eerste optreden van het Christendom in het Zuidelijk Spanje, een verhaal dat met den Apostel niets uitstaande had.[3]

De Grieksche Kerk had aan de Latijnsche helaas het voorbeeld gegeven van dergelijke omwerkingen en fabricaties: men leze in de *Légendes Hagiographiques* van den Bollandist Delehaye, S.J., het hoofdstuk *Le dossier*

1) Bédier, *les Légendes épiques* III, 87 noot. - Ander voorbeeld van een valsche bul van een Paus, bij diens leven vervaardigd, bij Giry, *Manuel de diplomatique*, p. 874.
2) In de Inleiding op *La Vie de Saint Gilles par Guillaume de Berneville*, Paris 1881 (Société des Anciens Textes français).
3) Vgl. de studie van Mgr. Duchesne over de legende van den Apostel Jacobus in Galicië, in *Annales du Midi*, t. XII.

d'un saint, Prokopius van Caesarea: het authentieke, sobere en juist daarom treffende verhaal van het uiteinde van den heilige, ter dood gebracht onder Diocletianus, wordt er vergeleken met de latere, uitgewerkte en opgesierde berichten in de heiligenlevens der Grieksche kerk. In het Westen maakte men ten laatste heiligenlevens op bestelling; en Guibert van Nogent, die onwaardeerbare getuige uit het begin der twaalfde eeuw, verhaalt als iets opmerkelijks dat hij had geweigerd zich tot dergelijk werk te leenen.

Naast het onechte heiligenleven staat het gefabriceerde geschiedverhaal: de *Pseudo-Turpinus*, waar de helden der nationale poëzie worden voorgesteld als heiligen, als martelaars gevallen in den oorlog tegen de ongeloovigen, maakt gevoegelijk den overgang. Wat de *Turpijn* is voor de Karelsage is voor de Arthursage een ongeveer gelijktijdig fabricaat, de *Historia Britonum* van Gaufrei van Monmouth (1138). Deze zoogezegde geschiedenis der oude Britsche Koningen, voor het grootste gedeelte gewijd aan Koning Arthur, is door den vorm een merkwaardig gedenkstuk van het te weinig gewaardeerde humanisme der twaalfde eeuw; maar, zoo de schrijver een man was van wezenlijk litterarisch talent, wat van den Pseudo-Turpijn niet gezegd kan worden, hij heeft ongelukkigerwijze door zijn pogingen om de *Historia* te doen voorkomen als geput uit echte bronnen, door zijn verwijzing naar een ‘zeer oud boek’, waarvan nimmer een spoor werd ontdekt, even veel recht als de Pseudo-Aartsbisschop op den naam van vervalscher.

Als men het groot aantal vervalschingen, van allerlei soort, in de middeleeuwen vervaardigd, overweegt, komen van zelf twee vragen op: hoe is het mogelijk dat in die vrome eeuwen zooveel valschheden in geschrifte werden gepleegd; en dan: hoe is het mogelijk dat al die fabricaten, waaronder zeer grove en onwaarschijnlijke, geloof vonden?

Dat bepaaldelijk het maken van valsche oorkonden een misdrijf was wist men in de middeleeuwen, zooals H. Brunner opmerkt, heel goed: in het Longobardisch recht, in de Capitulariën van Karel den Grooten worden de makers van valsche charters met strenge straf bedreigd. Het hielp

niet: het kwaad was machtiger dan strafrecht, moraal of religie; de hoogste geestelijkheid gaf het voorbeeld. - Waarom?

In de eerste plaats moet men in het oog houden dat de vervalschingen meest plaats hadden in het belang, niet van den individuëelen vervaardiger alleen, maar van een blijvende instelling, kerk, klooster, gemeente, waartoe die vervaardiger behoorde. Het corporatief gevoel was in de middeleeuwen zeer sterk ontwikkeld: voor de corporatie, het convent, de kerk waartoe men behoorde, had men alles over; zelfs voor diefstal deinsde men in sommige gevallen niet terug. Diego Gelmirez, de eerzuchtige Bisschop van Compostella, met wien wij reeds kennis maakten, laat in de op zijn bevel opgestelde *Historia Compostellana* als iets lofwaardigs vermelden dat hij bij een bezoek te Braga, waar hij gastvrij en met eerbewijzen was ontvangen, behendiglijk uit de kerken van die stad reliquiën stal, ten einde er de kerken van zijn eigen diocees mede te verrijken.[1)] Is het wonder zoo men, in het geval van een conflict, een proces, tot verdediging van corporatieve rechten, zijn toevlucht nam tot vervalschingen? In de middeleeuwen waren de rechtstoestanden traditioneel: een falsum kon een middel schijnen om te komen tot nieuwe rechtstoestanden: Dr. Tenhaeff (blz. 329 van zijn verhandeling) duidt zelfs een der door hem zelve ontmaskerde *falsa* aan als 'Zutfensche magna charta'.

Iets dergelijks geldt van de 'Schenking van Constantijn'. De Pausen hadden, in die sombere, ruwe achtste eeuw een harden strijd te strijden; zij wilden zich losmaken van de voogdij der Grieksche Keizers, die duldeloos geworden was sedert, bij de politieke moeilijkheden, het theologisch geschil over den beeldendienst was gekomen. Waren hun strijdmiddelen niet altijd heilig, die waarvan de opkomende dynastie der Karolingers, later hun bondgenooten, gebruik maakte, waren het evenmin.

Intusschen, onheilig blijft onheilig en kwaad blijft kwaad. Wat het kwaad zeker in de hand werkte was de bijna algeheele afwezigheid van iedere ware kritiek. Men stelle

1) *Historia Compostellana* (*España Sagrada*, dl. XX), p. 37. Het was Dozy die de aandacht vestigde op deze curieuse bladzijden.

zich voor dat politie en justitie in eens ophielden te bestaan: zouden dan zelfs niet personen, schoon niet geheel ontbloot van zedelijke beginselen, kunnen bezwijken voor de verzoeking, zich meester te maken van andermans goed, en het voorbeeld der absolute schavuiten aanstekelijk worden? In de middeleeuwen hadden de vervalschers het bijna even gemakkelijk als de dieven in dit onderstelde geval. De geest van kritiek was in de laatste tijden van het Romeinsche Rijk, zeggen ons kenners van de Oudheid, reeds zeer verzwakt; wat er van overbleef werd als vernietigd door de groote invasies der vijfde en zesde eeuw. Kritiek onderstelt discussie van specialisten, vergelijking, schifting van documenten; van zoo iets kon geen sprake meer zijn, zoodra slechts weinige geletterden overbleven, hier en daar in kloosters of kapittelscholen, bijna zonder middelen van intellectueel verkeer. Het autoriteitsgeloof der Kerk, toen de groote geestelijke macht, was niet geschikt om den kritischen geest te doen herleven; en dat autoriteitsgeloof deelde zich aan allen mede: de juristen zwoeren bij hun Romeinsch Recht, de wijsgeeren bij hun Aristoteles, zoo goed als de theologen bij hun Bijbel. Wel hadden kanselarijen en rechtbanken experts, om te oordeelen over de echtheid of onechtheid van oorkonden; maar hun ervaring was beperkt. ‘Het groot aantal vidimussen[1)] van ontwijfelbaar onechte stukken dat tot ons is gekomen, bewijst genoeg’, merkt een diplomatist van naam op, ‘dat de kritiek dezer experts zwak werd zoodra een acte eenige eeuwen oud was of van vreemden oorsprong’.[2)]

Was de kritiek van specialisten zoo gemakkelijk te misleiden, dan is het geen wonder wanneer eenvoudige lieden, zelfs geestelijken slachtoffers werden van vervalschingen, ook van onhandige, zooals die van Compostella. Uit de algemeene richting der geesten en studiën verklaart zich dat de vraag ‘echt of onecht?’ niet werd gesteld daar waar zij zich in de eerste plaats had moeten stellen. Dante, te gelijkertijd groot dichter en groot geleerde, tevens hevig tegenstander van het

1) Een ‘vidimus’ is een acte waarbij een geestelijk of wereldlijk autoriteit verklaart, een oorkonde te hebben *gezien* en er afschrift van geeft.
2) A. Giry, *Manuel de diplomatique*, p. 54.

wereldlijk gezag van den Paus, twijfelt niet aan de echtheid der ‘Schenking van Constantijn’; wat meer zegt, de juristen die optreden als bestrijders der pauselijke aanmatigingen en de schenking kritiseeren, twijfelen voor het meerendeel evenmin aan de authenticiteit der oorkonde; zij bepalen zich tot het bewijs dat de Keizer met de schenking zijn bevoegdheid overschreed.[1)] De gewoonte der middeleeuwsche geschiedschrijvers om te werken naar compilaties, in plaats van tot de oudste bronnen te gaan, moest het kritiekloos herhalen van vervalschingen in de hand werken. Toch blijft het voor ons gevoel vreemd dat iemand als Vincent van Beauvais (midden der dertiende eeuw), die toch, blijkens het plan zelf zijner groote Encyclopedie, een intelligent man was, in zijn *Speculum Historiale*, voornaam onderdeel dier Encyclopedie, een groot deel van den *Pseudo-Turpinus* heeft kunnen overnemen, zonder dat een zweem van twijfel bij hem opkwam, zonder dat het verschil van toon tusschen dit fabricaat en de echte mededeelingen van Eginhard over Karel den Grooten, die hij eveneens overnam, hem heeft getroffen.

Het aan allen bekende feit dat de juiste gegevens over middeleeuwsche geschiedenis te lezen stonden in Latijnsche kronijken, terwijl de onhistorische heldendichten en romans waren opgesteld in de levende volkstaal, gaf aanleiding tot een wonderlijken regel van kritiek, dien wij bepaaldelijk zien toegepast door den trouwhartigen Jacob van Maerlant: wat de volkstaal verhaalt is verdacht en te verwerpen, maar wat in het Latijn is beschreven is waar en authentiek. Zoo zijn, zooals men weet, de Fransche gedichten van den cyclus van Karel den Grooten de voorwerpen van Maerlants bizonderen tegenzin; maar de ietwat verkorte Pseudo-Turpijn, door Vincent van Beauvais in zijn *Speculum* opgenomen, wordt door Maerlant in zijn *Spiegel Historiaal* zonder aarzeling vertaald; het maakt zelfs een wonderlijken indruk, een hoofdstuk, waarin de Walsche ‘boerderers’ (leugenaars, dichters der Karelgedichten) in 't bizonder onder handen worden genomen en, als de oude rubriek zegt, ‘uitgescholden’, te zien volgen op een reeks hoofdstukken die, door bemiddeling

1) Döllinger, *Die Papst-Fabeln des Mittelalters* (München, 1863), p. 92.

van het Latijn, tot die gedichten teruggaan. Maar een nog opmerkelijker voorbeeld is Gaufrei van Monmouth. Vincent van Beauvais had uit diens *Historia* een en ander overgenomen,[1)] maar, naar Jacob van Maerlants oordeel, niet genoeg; ijverig en consciencieus als hij was, vulde hij op dit punt zijn voorbeeld aan, door terug te gaan naar de *Historia* zelven, daaruit talrijke brokken over te nemen en te vertalen. Dit alles onder voortdurenden strijd tegen de Fransche Arthurromans, bepaaldelijk tegen den door hem zelven in vroeger jaren vertaalden *Merlijn*, die toch in hoofdzaak slechts de uitwerking was van gegevens ontleend aan dezelfde *Historia Britonum*.

Maar met deze kritiek die geen kritiek was, kon men zich op den duur niet tevreden stellen. In de eeuw die op die van Maerlant volgde, begint in Italië het Humanisme: Petrarca en Boccaccio slagen er in, een school te stichten van onderzoekers en snuffelaars, wier levensdoel is, het wezenlijk echte en oude dat uit de antieke wereld overbleef, terug te vinden en in het licht te stellen. De Renaissance was, in de eerste plaats, een daad van kritiek. Die geest van kritiek moest zich doen gelden ook buiten het eigenlijk gebied der klassieke letterkunde. Evenzoo waren, in de vijftiende eeuw, de steeds stoutmoediger aanvallen der ketters (Hussieten, Lollards) op de Kerk aanleiding dat men de geschiedenis dier Kerk ernstiger en met meer oordeel des onderscheids begon te bestudeeren. Het eerste slachtoffer van deze nieuwe stroomingen was de Schenking van Constantijn: om en bij het midden der vijftiende eeuw werd het fabricaat in Engeland aangevallen door den Bisschop Reginald Pecock (in een geschrift tegen de Lollards), en in Italië, door den humanist L. Valla in een oratorisch gestelde ‘declamatie’: beide wederleggingen zijn merkwaardig als eerste proeven van historische kritiek. In de zestiende eeuw beginnen, uitgaande van kringen van humanisten en filologen, in verschillende landen de eerste pogingen om te komen tot een wetenschappelijke nationale geschiedschrijving. De ergste vervalschingen werden ontdekt en toegelicht. De

1) Indirect, uit een geïnterpoleerde redactie der *Wereldkronijk* van Sigebert van Gembloux: een goed voorbeeld der middeleeuwsche compilatiemethode.

triomf der kritische richting was niet altijd even gemakkelijk. In Frankrijk blies de Pseudo-Turpijn, eenmaal ontmaskerd, weldra den adem uit; in Engeland bleek Gaufrei van Monmouth taaier: nog in 1670 ontleende Milton, voor zijn *History of Britain*, wel is waar onder voorbehoud, gegevens en verhalen aan den vervalscher der twaalfde eeuw.[1)]

De eeuwen lang voortgezette pennestrijd tusschen Protestantsche en Katholieke theologen en kerkhistorici kwam ten slotte ten goede aan de kritiek, evenals, in de Roomsch gebleven landen, bepaaldelijk in Frankrijk, de strijd tusschen de verschillende richtingen van het Katholicisme zelf. Tot ten laatste, in de vorige eeuw, het tijdvak der middeleeuwen het voorwerp werd van zuiver wetenschappelijk onderzoek, zonder theologische bijbedoeling, en men er aan kon denken den arbeid-zelven der vervalschers objectief te bestudeeren, zooals nu, in zijn zoo belangwekkende studie, Dr. Tenhaeff deed.

Parijs.

G. BUSKEN HUET.

1) Vgl. over de geschiedenis van de vermaardheid en het gezag van Gaufrei van Monmouth, den arbeid van R.H. Fletcher, *The Arthurian Material in the Chronicles*, Boston, 1906 (*Studies and notes in philology and literature*, vol X).

Een les van veertig jaar.

Den negentienden van Herfstmaand 1914 zal het veertig jaar geleden zijn, dat met het wetje-Van Houten op den kinderarbeid de nederlandsche arbeidswetgeving geboren werd.

Dit verleidt tot een terugblik.

Welke was destijds de beteekenis van dit wetje? En langs welke lijnen en tot welke hoogte heeft sindsdien onze wetgeving op den arbeid zich ontwikkeld?

De beteekenis van dit verbod om ‘kinderen beneden twaalf jaren in dienst te nemen of in dienst te hebben’ (met uitzondering alleen voor huiselijke en persoonlijke diensten en voor veldarbeid) wordt het best gemeten aan wat destijds aan nijverheidswetgeving voorradig was.

Dit was, op een onbeduidende en te verwaarloozen uitzondering na, slechts nijverheidswetgeving in engeren zin die zich het lot der arbeiders hoogstens zijdelings aantrok.

Die uitzondering, welke ik voorstel te verwaarloozen, vormden eenige artikelen van een keizerlijk decreet uit den napoleontischen tijd, dat op het nog in de zeventiger jaren in Nederland hoogst onbeduidende mijnwezen betrekking had en waarin naast enkele bepalingen tot bescherming tegen gevaar een verbod van mijnarbeid door kinderen beneden de tien jaar voorkwam.

Overigens hadden wij:

bepalingen omtrent mijn-concessies in de nu nog bestaande, schoon reedsovereeuwde en danig verouderde, fransche mijnwet;

bepalingen omtrent het oprichten van voor de omgeving hinderlijke inrichtingen en het plaatsen van en het toezicht op stoomwerktuigen;

voorschriften over den verkoop en de bewaring van buskruit;

en de patentwet.

Aan deze laatste ontleenden provinciale en gemeentebesturen nog enkele bevoegdheden ten aanzien van particuliere beroepen en bedrijven.

Wetgevende belangstelling in de nijverheid was er dus wèl. Ook wel het inzicht, dat deze, behalve bron van welvaart, bron was van hinder en gevaar. Maar dit inzicht was beperkt. Degenen, wier bescherming door den wetgever was ter harte genomen, waren de omwonenden, niet de arbeiders. Zelfs viel in de aan deze omwonenden verleende bescherming een zekere ontwikkeling waar te nemen al in de eerste tientallen jaren der negentiende eeuw. Het eerste onzer ‘Hinder’-besluiten, een fransch decreet van 1810, beschermde hen alleen tegen ‘odeur insalubre ou incommode’, terwijl zijn opvolger, een besluit van 1824, om meer dan stank zich bekommerende, reeds overwoog, dat ‘fabrijken en trafijken... bij eene ongepaste daarstelling of verandering baarblijkelijk het publiek met gevaar, schade of hinder bedreigen.’

De voor hedendaagsche oogen niet kleinere baarblijkelijkheid van niet minder ernstige gevaren voor wie arbeiden *binnen* de muren van fabrijken en trafijken was den wetgever nog niet opgevallen.

De werklieden waren overgelaten aan zichzelven. In het burgerlijk wetboek ontbrak - en zou blijven ontbreken tot 1907 - een behoorlijke regeling van hun arbeidsovereenkomst.

En weliswaar waarborgde de grondwet sinds '48 uitdrukkelijk het recht van vereeniging en vergadering, Thorbecke's ‘wezenlijk en vruchtbaar middel van menschelijke krachtoefening’ (dat trouwens vóór '48 *feitelijk* reeds bestond), maar eerst na '72 toen, op sterken aandrang van Van Houten de ergerlijke bepalingen tegen staking en soortgelijk bedrijf uit de strafwet werden geschrapt, kon dit belangrijk grondrecht zijn vaart nemen.

Ergerlijke bepalingen. Doch verklaarbaar uit den tijd van haar oorsprong, de voor alles wat naar de oude gilden zweemde doodsbange jaren na de Revolutie. Strafbedreigingen tegen werkgevers, schuldig aan ‘onderlinge zamenspanning of vereeniging, strekkende om tegen regt en billijkheid in

eene vermindering van het werkloon door te drijven' en tegen werklieden - maar zonder de beperking 'tegen recht of billijkheid in'! - die zich aaneensloten 'om tegelijkertijd het werk te doen ophouden, het werk in eene fabriek of werkplaats te verbieden, het te werk komen of blijven voor of na zeker uur te beletten, en in het algemeen, om den arbeid te doen staken, te beletten of duurder te maken', of die 'eenige boete, verbod of ontzegging of eenige proscriptie, onder den naam van vervloeking of verdoeming, of wat benaming het zijn mag, uitgesproken of aangezegd zullen hebben, hetzij tegen de fabriekbestuurders en ondernemers van werken, hetzij tegen elkander.'

Het kost eenige moeite, zich in te denken, dat de ouderen van het thans levend geslacht deze onbeholpen uiting van baloorigheid tegen stakingen en loon- en boycotbewegingen nog gekend hebben als levend nederlandsch recht.

Nog in andere richting intusschen dan die tot afschaffing van een stukje verouderd strafrecht ging stuwkracht uit van den jongen groningschen afgevaardigde.

Reeds omstreeks twintig jaar - het eerst, meen ik, in de Maatschappij van Nijverheid - was op den misstand van den industrieelen kinderarbeid de aandacht gevestigd. De klachten daarover waren allengs talrijker geworden; zij hadden ook het oor der regeering getroffen en er was in 1863 een Staatscommissie benoemd, wier na vele jaren onderzoekens getrokken slotsom was, dat leerplicht behoorde te worden ingevoerd.

Een slotsom, waarvoor veel was te zeggen. Weerde men de kinderen zonder meer uit de fabriek, zij zouden worden overgeleverd aan de opvoeding in huis, die niet altoos voorbeeldig, of aan die op straat, die haast zonder uitzondering onvoorbeeldig was.

De regeering echter aarzelde met ingrijpen. Thorbecke had dit bij de begrootingsdebatten in het najaar van 1871 open erkend, Van Houten uitdrukkelijk naar het middel van het parlementair initiatief verwijzend. En een jaar later had Thorbecke's opvolger Geertsema andermaal geweigerd, niet enkel omdat hij 'geen voorstander van de uitzetting van de grenzen van staatszorg' was en daarvan 'grooter maatschappelijk kwaad' dan dat 't welk men keeren wilde voorzag,

doch ook wijl hij, den leerplicht blijkbaar niet aandurvende, als gevolg van de sluiting der fabrieken voor kinderarbeid een nog harderen kinderarbeid in nog ongezonder omgeving, t.w. dien in de huisindustrie, duchtte.

Zoo kwam Van Houten in Februari '73 met *zijn* voorstel van dubbele strekking: verbod (als regel met enkele uitzonderingen) van arbeid door jonger-dan-twaalfjarige kinderen plus de mogelijkheid van een, van den goeden wil der daartoe uitdrukkelijk bevoegd te verklaren gemeenteraden afhankelijken, leerplicht van het begin van het achtste tot het einde van het twaalfde jaar. Voor een bij de wet aan het geheele land op te leggen leerplicht was ook zijns inziens de tijd nog niet rijp, reeds omdat niet overal genoegzame gelegenheid tot het ontvangen van onderwijs aanwezig was.

De memorie van toelichting evenwel mikte, voor de toekomst, reeds een goed stuk over het wetsontwerp zelf heen:

> 'Het ontwerp brengt niet alles wat gewenscht is. Het bepaalt zich tot hetgeen thans bereikbaar geacht wordt. Later zal meer kunnen en moeten worden gedaan. Niet op eenmaal is eene organisatie van de volksbedrijvigheid te bereiken, waarbij niet meer t e n k o s t e v a n den mensch zal worden voortgebragt; - waarbij de gezondheid en het huisselijk leven der werkenden, en de ontwikkeling zijner kinderen ten volle gewaarborgd zullen zijn. Voortdurend zullen alle krachten, ook der wetgevende magt, op dit doel gerigt moeten blijven. De wetgeving is slechts invloedrijk, voor zoover zij in het ontwikkelde inzigt der bevolking, in krachtig georganiseerde werkmansvereenigingen, in humane gezindheid van de werkgevers, in de heerschappij van de beginselen der zedeleer ook op het gebied van den arbeid, steun vindt. Streeft zij deze sociale krachten voorbij, dan is zij magteloos. Maar zij mag niet geheel werkeloos blijven. De naar verbetering der bestaande toestanden strevende maatschappelijke krachten moeten door de wetgeving worden ondersteund. Want de eischen der concurrentie verbieden op het gebied van den arbeid af te zien van voordeelen welke een ander geniet. Zelfbehoud dwingt ook den humaansten industrieel, om alle besparingen, ook op de kosten van den arbeid, in te voeren, die zijne concurrenten met voordeel toepassen. En voor den werkman, die eene voor zijn kind gewenschte plaats ongaarne door een kind van gelijken leeftijd van een ander wil ingenomen zien, is de verleiding te sterk, om liever een korten tijd schoolonderwijs, dan eene gunstige gelegenheid tot goede plaatsing op te offeren. Eerst wanneer de wet voor allen gelijke beperkingen handhaaft, zal het stelsel van vrije mededinging bij vraag en aanbod van arbeid - welks onmiskenbare voordeelen de ondergeteekende waarlijk niet

voorbijziet - ophouden ook de schaduwzijden te vertoonen, waarvoor eene ontwikkelde regeering de oogen niet sluiten mag.'

Bekende klanken voor onze ooren van thans. Doch dat zij ons zoo gemeenzaam zijn, bewijst met hoe groote klaarheid de jonge Van Houten in 1873 de lijnen zag, waarlangs in de komende halve eeuw onze arbeidswetgeving, ter bescherming niet enkel van de prille, maar ook van de rijpere jeugd, maar ook van vrouwen, ja ook van volwassen mannen, zich zou bewegen.

Gehalveerd - ontdaan van den leerplicht - en wat het arbeidsverbod betreft met de uitzondering voor huiselijke en persoonlijke diensten en voor veldarbeid, haalde het ontwerp het Staatsblad, in beide Kamers met een behoorlijke, in de Eerste zelfs met een flinke meerderheid aangenomen, na een meerdaagsch debat, waarin achteraf de houding van twee mannen het merkwaardigst is, die van den minister Geertsema en die van het Kamerlid Kuyper.

De houding van Geertsema was die van een loyaal bekeerde. In de Eerste Kamer, waar destijds Tweede-Kamerleden nog geen toegang hadden voor de verdediging van hun eigen wetsontwerpen, heeft zijn warme steun waarschijnlijk wel aan het voorstel de zoo aanzienlijke meerderheid bezorgd.

Dr. Kuyper's bekeering was van ander slag. In eersten aanleg: niets dan lof, met beroep op 'het schoone woord van Peel, die er op wees dat men, door het overmatig gebruik maken van kinderarbeid, teerde op zijn levend kapitaal'. Maar bij de replieken, na des voorstellers mondelinge verdediging: een 'diepe kloof' tusschen zijne en Van Houten's 'socialistische, in merg en been revolutionaire beginselen': 'de heer Van Houten formuleerde zijn denkbeeld in den term: *regeling van den arbeid*, waartegenover ik de formule: *bescherming van het kind*, plaats in zoover het tot loonarbeid wordt gebezigd'.

Alsof niet met andere woorden - 'organisatie van de volksbedrijvigheid' - reeds de memorie van toelichting dezelfde revolutionaire 'regeling van den arbeid' als einddoel des voorstellers had aangewezen!

Dr. Kuyper stemde tegen.

Ook deze belustheid op een eigen formule, scheidend wie

eenzelfde doel najagen en dus bijeenbehooren, heden ten dage inzonderheid aan den hoogst onvruchtbaren ‘rechtsgrond’ verslingerd, was voorbestemd om de paden der nederlandsche sociale wetgeving blijvend onveilig te maken.

Wat is er nu sinds '74 bijgekomen? Tijdrekenkundig geordend, zegt deze oogst niet veel, doch het lijstje is voor hetgeen volgen gaat van eenige waarde en kan aanspraak maken op een noot.[1)]

Geen sprake kan er natuurlijk van zijn om den hoofdinhoud dier wetten en reglementen hier zelfs maar bij benadering volledig weer te geven. Het zou trouwens toch een zeer onvolmaakt beeld vormen van de overheidszorg voor den arbeid in Nederland, omdat de staag zich uitzettende bemoeienis der gemeentebesturen met het sociale leven - in denk hier inzonderheid aan werkliedenreglementen, bestekbepalingen, arbeidsbeurzen en werkloosheidsfondsen - daarin niet tot uitdrukking zou komen.

Maar er valt wel een en ander te zeggen over den groei van inzicht, die zich in dit veertigtal jaren heeft geopenbaard.

1)

1875:	Spoorwegreglement (art. 113 en Hinderwet;)
1877:	Mijnreglement;
1878:	Lager-Onderwijswet (het tegenwoordige art. 103);
1889:	Arbeidswet;
1895:	Veiligheidswet;
1896:	nieuwe Stoomwet;
1897:	wet op de Kamers van Arbeid;
1899:	wijziging in het Spoorwegreglement;
1900:	Leerplichtwet;
1901:	Fosforwet, Ongevallenwet, Woningwet, Gezondheidswet;
1903 en 1905:	wijzigingen in het Spoorwegreglement;
1905:	Caissonwet;
1906:	nieuw Mijnreglement;
1907:	wet op de Arbeidsovereenkomst;
1911:	Steenhouwerswet, wijziging van de Arbeidswet;
1913:	wetten op de ziekte-, de invaliditeits- en de ouderdomsverzekering (alleen in werking wat de ouderdomszorg betreft);
1914?:	Stuwadoorswet.

* * *

Gemeengoed, kan men allereerst vaststellen, is geworden Van Houten's meening van '73, dat *de taak van den staat*

tegenover het vraagstuk van den arbeid in het algemeen *tweeledig* is.

Tegenover een tekort aan volkskracht, in lichamelijk, in geestelijk, in economisch opzicht, ziet zich de staat geplaatst, een tekort dat ter wille van de toekomst van volk en ras moet worden aangevuld en dat dus in de eerste plaats de vraag aan de orde stelt, wat hier door den staat beter dan door anderen kan, en derhalve moet, worden verricht.

Geen ander antwoord blijkt hier mogelijk, dan dat nu eens de staat onmiddellijk met straffe, zoo noodig met straffende hand heeft in te grijpen om goed gevolg van zijn werk te zien, dan weer enkel de voorwaarden heeft te scheppen voor eigen werkzaamheid der vrije menschenwereld.

Een paar voorbeelden.

Onder het hoofd 'lichamelijk tekort' - streng te scheiden is hier natuurlijk geenszins - kan men de feiten brengen der onvoldoende hygiënische toestanden, van de beroepsziekten, van het kiezen juist van ongezonde maar oogenschijnlijk gemakkelijke beroepen door van huis uit zwakke personen.

Hier is werk voor *onmiddellijk* overheidsverbod of- gebod. De koninklijke besluiten, die van Arbeids- en Veiligheidswetten het uitvloeisel zijn, of - op specialer gebied - van Caisson- en Steenhouwerswetten, of tal van bepalingen die men aantreft in het Mijnreglement, het verbod der vervaardiging van witte-fosfor-lucifers, voorschriften uit of krachtens Woningwet en Gezondheidswet, alle zijn het voorbeelden van een direct ingrijpen van overheidswege in het sociale leven. En vele daarvan zijn ingegeven door de gedachte, dat enkel langs dezen weg algemeenheid van wenschelijk handelen verkregen wordt, de machtige onwil van enkelen, die allen van het goede terug houdt om redenen van mededinging, kan worden gebroken.

Doch voor *middellijke* staatswerkzaamheid is hier tevens plaats, voor het vrijmaken en bevorderen van particuliere werkzaamheid, hetzij persoonlijk, hetzij in vereeniging. Steun aan 'toegelaten' vereenigingen in het belang der volkshuisvesting, leiding aan de particuliere ziekteverzekering, dit alles is staatstaak en is hier te lande als zoodanig erkend. Ook de vakbeweging moet hier haar vleugels kunnen uit-

slaan. De eerste voorwaarde daartoe - dat vakvereenigingen vrijelijk kunnen worden opgericht en daarna vrijelijk zich bewegen - was verwezenlijkt reeds vóór 1874. Veel vruchtbaar veld ligt hier echter nog nagenoeg onontgonnen. Het komt mij onbetwistbaar voor, dat een goede werking van arbeids- en fabriekswetten zou kunnen worden bevorderd door nauwer verband tusschen de inspecteerende rijksorganen en het vakvereenigingswezen, van arbeiders zoowel als van werkgevers. Buiten wet en besluiten om heeft de directeur-generaal van den arbeid dergelijke aanraking reeds weten te vinden tot het krijgen van inlichtingen uit die kringen bij de behandeling van beroepen tegen beslissingen van de arbeidsinspecteurs. Dit is een heugelijk begin. Maar het moet meer worden. Men zij niet te angstvallig met het schenken van publiekrechtelijke bevoegdheden aan sterke en goed georganiseerde privaatrechtelijke vereenigingen. Het zal eenige stoornis brengen in de rechtsdogmatiek, maar stevigheid aan het organisme der samenleving. Minder dan dusver zullen bij verwezenlijking van dit stelsel de wetsgeboden worden gevoeld als mechanisch opgelegd van bovenaf, meer dan thans als spontaan gegroeide noodzakelijkheden van het maatschappelijk leven zelf.

Dit denkbeeld van organische maatschappij-ontwikkeling - hier te lande, dank zij dr. Kuyper niet in de laatste plaats, niet langer nieuw - is een der vruchtbaarste, ooit geopperd.

Dat het zonder moeite practisch te verwezenlijken is, wil ik niet beweren. De mogelijkheid van toepassing is, juist omdat men hier met levende dingen te werken heeft, morgen een andere dan gisteren. De ouderwetsche kijk op het maatschappelijke leven - wat ambtenarij aan den eenen, wat particulier gecontracteer aan den anderen kant - wint het verre in eenvoud; maar verblinden zijn resultaten?

Een in allen deele organisch gegroeide maatschappij is een voortbrengsel der natuur zelve, gezonder omdat het leeft en hechter omdat het groeide dan een mechanisch getimmerte. Zij kan stooten verdragen, die maakwerk breken. Haar dienaren gevoelen zich als van nature geroepen tot hun werk veeleer dan als ambtenaren krachtens ministerieele beschikking of koninklijk besluit. Zij waarborgt normalen groei, zonder heftige schokken.

Het denkbeeld wacht slechts op den staatsman die in de bestaande maatschappij de aanhechtingspunten weet te vinden.

Er is ook een geestelijk tekort, gebrek aan verstandelijke en geestelijke ontwikkeling.

Een voorname plaats komt hier natuurlijk aan de wetgeving toe, voorzoover zij onderwijswetgeving is, al is ook inzake het onderwijs het particulier initiatief van eerbied afdwingende kracht gebleken. De wetgever in Nederland heeft hier zijn taak nog bij lange niet afgewerkt; met name voor het vakonderwijs zijn de jaren der rijpheid stellig nog niet aangebroken.

Doch op niet minder voorname plaats, wellicht op de voorste, staat hier het vereenigingsleven, de vakvereeniging, die zedelijk verheffend werkt in menig opzicht: krachtiger steun dan van haar heeft de drankbestrijding nog niet gevonden en geen beter middel is er dan zij om aan hardleersche naturen het ‘sociale denken’ bij te brengen, dat ten slotte niets anders, beter: niets minders, is dan plichtsbesef jegens den naaste. Die sociaal denken wekt ook bij niet-arbeiders; voormannen der arbeidersbeweging stellen het gaarne voor, alsof nagenoeg alle sociale wetgeving, voorzooverre niet ingevoerd in het eigenbelang der bourgeoisie, door de arbeiders afgedwongen concessie is, en nagenoeg alle sociaal voelen bij de bourgeoisie eigenbelang of afgedwongen vrees. Tegenhanger van de bewering aan den overkant, dat bij dit alles niets dan vrije wil en onbaatzuchtigheid en liefde voor het algemeen belang in het spel was. De waarheid ligt natuurlijk ergens in het midden.

Bij deze zedelijke volksopvoeding staat de wetgeving beslist op den achtergrond. Haar taak is er eene van helpen, van mogelijk maken. En ook wel van inkorten en afsnijden waar zich uitwassen vertoonen: naast het waarborgen van het vereenigingsrecht is in redelijkheid plaats voor het fnuiken van misbruiken als het staken door lieden, wier werk voor het openbaar belang onmisbaar is. Dit ziet ten slotte eigenlijk wel ieder in, ook die het luidste protesteeren in voorkomend geval. De oorzaak der protesten steekt gewoonlijk meer in bijomstandigheden en in het incidenteele van bepaalde maatregelen. Daarin kunnen trouwens dergelijke

protesten voldoende rechtvaardiging vinden. Indien hier te lande niet tijdens een spoorwegstaking, maar bij onbewolkten socialen hemel het staken van arbeiders in publieken dienst en bij de groote spoorwegen strafbaar ware gesteld en tegelijkertijd soortgelijke maatregelen waren ontworpen bij voorbeeld tegen stakende dokters, apothekers en pleegzusters, dan had men in academische kalmte erover kunnen redekavelen of hier de strafwet te missen viel of niet en of de grenzen temet wat ruimer of wat nauwer moesten worden getrokken, maar dan zou de beslissing zijn gevallen zonder beroering en zonder misbaar.

Het economisch tekort. Hoe verheft men het welvaartspeil?

Dat de overheid, schoon verre van almachtig, bij machte is in te werken op de verdeeling van het maatschappelijk inkomen, staat vast. Men denke slechts aan eigendoms- en erfrecht.

En dat de vakvereeniging slagen kan in het behalen van blijvende winst voor hare leden, heeft de praktijk eveneens bewezen. Voor ons land zijn de diamantbewerkers onder Polak hiervan het reeds klassieke voorbeeld.

Doch èn plaatselijk èn vaksgewijs loopt de macht der arbeidersvakbeweging sterk uiteen. Uit allerhande oorzaken, waarvan de werkgevers-organisities een der jongste maar nu reeds een der sterkste zijn.

Deze opkomst van organisatie tegenover organisatie is een verschijnsel, dat enkel kortzichtigheid bejammeren kan. Zoo het vereenigingswezen in de wereld der werkgevers slap en traag ware gebleven, òf het ontbreken òf de slaap van een belangrijk stuk maatschappelijke energie zou ermede bewezen zijn. Thans is een winstpost te boeken.

Maar ook op de overheid zijn hiermede nieuwe plichten gelegd.

Zij heeft te zorgen, dat de twee groepen, die hier tegenover elkander staan, den wettelijken weg ter overeenstemming geëffend vinden, en zij heeft hier te lande, met in de wet op de arbeidsovereenkomst alvast een enkele bepaling over de collectieve arbeidsovereenkomsten op te nemen, een eerste begin gemaakt met de vervulling van dezen plicht.

Doch zij heeft te waken voor meer.

Ook in het maatschappelijk leven is de strijd noch een

onverdeeld kwaad, noch een onverdeeld goed. De ontwikkeling van geestkracht en van offervaardigheid, die hij brengt, komt, ook al blijft voor de zwakker gebleken partij de overwinning uit en sluit de rekening met een verlies, in mindering op dit verlies. Maar ook waar de rekening sluit met winst, kan tegenover deze voordeelen het maatschappelijk nadeel staan van blijvenden onvrede, van wederzijdsche wrok en verwijdering. Dreigt zulk gevaar, dan kan het taak der overheid zijn, in te grijpen en háár wil van boven partijen staande macht aan beiden op te leggen. Niet omdat hierdoor alzijdige tevredenheid zal worden verkregen: ook dan zal blijven eenerzijds het gevoel van te weinig te hebben verkregen en anderzijds dat van te veel te hebben moeten afstaan. Echter laat de uitspraak van een verstandig scheidsrechter ruimte voor mildere gevoelens over en weer dan de afloop van een tweegevecht.

* * *

Tweede winst is het inzicht, dat zij, die *binnen* fabrieken en werkplaatsen arbeiden, minstens evenveel recht hebben op *bescherming tegen bedrijfsgevaar* als het publiek, dat reeds voorlang als reiziger bij de spoorwegreglementen, als omwonende bij de hinderwetgeving, de zorgende aandacht van den wetgever trok.

In het mijnwezen is de zorg voor den arbeider al oud. In lateren tijd, laatstelijk bij het reglement van 1906, dat trouwens nu al weer op de helling is, is zij aanzienlijk verscherpt.

Doch over het algemeen is zij van jongen datum.

Eerst in 1889 nam zich onze wetgever de veiligheid van vrouwen en jeugdige personen (met zestien jaar als leeftijdsgrens) ter harte in de Arbeidswet en zorgde hij voor een afzonderlijk corps inspecteerende ambtenaren; ouderen manspersonen kwam in 1895 de Veiligheidswet te hulp, doch op beperkter gebied, alleen in die inrichtingen, welke door een krachtwerktuig of een oven of door betrekkelijk talrijk personeel (van minstens tien personen) tot de meer belangrijke behooren; en een jaar later volgde een wijziging in de Stoomwet, die door eenzelfde gedachte gedragen werd: aan het toezicht op stoomketels werd dat op andere stoomtoe-

stellen toegevoegd, die voor de omwonenden niet, voor de werklieden wèl gevaar kunnen opleveren.

Later kwamen nog speciale wetjes: het fosforverbod, de caissonwet, de steenhouwerswet, en komt vermoedelijk binnenkort, ter bescherming van de havenarbeiders, de stuwadoorswet.

Het beginsel-verzet tegen deze bescherming van arbeiders tegen bedrijfsgevaren slinkt zienderoogen. Zij is dan ook vooral niet minder gewichtig dan de oudere, aan het publiek verleende, bescherming.

Eén belangrijk verschilpunt tusschen beide soorten geeft zelfs grond aan de stelling, dat die der arbeiders het in belangrijkheid wint. Die voorschriften, welke niet zoozeer tegen ongevallen als wel tegen langzame lichaamsslooping, bv. door schadelijke gassen, dampen of stof, zich keeren, beschermen, nu ja, individuen, maar in die individuen het ras.

In dezen zin kan men zeggen, dat in de arbeidersbescherming een element van toekomstzorg steekt, dat in de bescherming van het publiek, welke oogenblikszorg is, ontbreekt.

Dezelfde gedachte trouwens ligt ten grondslag aan alle bescherming, welke niet aan zieken maar aan gezonden wordt verleend. In Duitschland is op de ontwikkeling, welke daar de sociale wetgeving vertoonde, wel de aanmerking gemaakt dat men een tijdlang zich blind staarde op de nooden van zieken, invalieden en ouden, en eerst daarna tot de erkentenis kwam, dat de jongen en de gezonden ten slotte belangwekkender menschenmateriaal dan de ouden en de stakkers zijn. Deze klacht is niet toepasselijk op Nederland, niet omdat wij zóó bijster scherpziende zouden zijn dat ons aanstonds in het oog viel wat anderen ontging, maar eenvoudig wijl wij, inzonderheid op de velden der sociale verzekering, anderen voor ons het pad hebben laten verkennen.

* * *

Deze karaktertrek, welke de bescherming der arbeiders doet uitsteken boven die van het publiek, valt scherper op wanneer men nagaat, *waartegen* bescherming wordt verleend. Dit toch blijkt niet enkel te zijn bedrijfsgevaar, maar ook overmaat van arbeid.

De manier om daartegen te waken bestaat uiteraard in

maximale begrenzing van arbeidsdag en arbeidsweek en in het voorschrijven van vaste rustpoozen, van de Zondagen en de vrije Zaterdagmiddagen af tot de rustkwartiertjes toe.

Voorschriften dus, die waken tegen geregelde uitputting van het organisme.

Lijkt de bescherming der arbeiders tegen gevaar nog eenigszins op de soortgelijke, welke het publiek ten deel valt, hier ontbreekt elk punt van vergelijking.

Een blijvend oververmoeide werkmansstand zal in voortbrengend vermogen achterstaan bij een, die geregeld behoorlijke rust geniet. Dit raakt de voortbrenging van maatschappelijken rijkdom. Doch ook wat de voortbrenging en de opvoeding van de leden zelf der maatschappij betreft, is het niet onverschillig of de vaders en moeders voor niets anders tijd hebben dan voor zich afbeulen, eten en slapen, dan wel of hun een vrije tijd gelaten wordt om op hun verhaal te komen, zich in te laten met hun gezinnen, naast arbeider mensch te zijn.

Deze beschouwing van het vraagstuk van den arbeidsdag sluit in, dat er evenveel reden bestaat tot bescherming van mannen als van jongens, meisjes en vrouwen. De vaders beteekenen voor de toekomst van het ras niet minder dan de moeders.

Toch brak het denkbeeld van wettelijke bescherming tegen overmatigen arbeidsduur zich ten aanzien van volwassen mannen nog slechts stuksgewijs baan.

Voor vrouwen, jongens en meisjes bracht in '89, wat den arbeidsduur in fabrieken en werkplaatsen betreft, de Arbeidswet een algemeene regeling, onder Talma verscherpt in 1911, maar de zes jaar jongere Veiligheidswet hielp de mannen niet, daar zij uitsluitend tegen den gevaarlijken, niet tegen den overmatigen arbeid zich richtte.

Achter dit opmerkelijk verschil steekt het oude denkbeeld, dat volwassen kerels mans genoeg zijn om zichzelf te helpen - zich te vereenigen, staat hun immers vrij! - maar dat vrouwen en jongvolk, van ouds meewariglijk *personae miserabiles* geheeten, den sterken arm des wetgevers niet kunnen ontberen. Een beschouwing, die in de eerste plaats te veel generaliseert en in de tweede plaats vergeet wat ik reeds deed opmerken, dat beperking van arbeidsduur van volwassen mannen niet enkel dezer particulier belang is, dat zij mogen behartigen maar ook verwaarloozen, doch tevens

een algemeen belang waarvoor de wetgever heeft te waken.

Hij waakte alleen voor bepaalde groepen, telkens bij speciale regeling, voor spoorwegarbeiders, mijnwerkers, caissonarbeiders, steenhouwers. Met de bakkers heeft het weinig gescheeld en de principieele tegenstand, waarop het bakkersontwerp verongelukte, raakte *dit* beginsel niet; een regeling te hunnen aanzien kàn niet anders dan een kwestie van tijd zijn. En nu zijn de havenarbeiders aan de beurt.

Zoo wordt allengs het beginsel, dat de mannen voor zichzelf laat zorgen, doorzeefd op zóóveel plaatsen, dat het geen weerstandskracht meer bezit.

Bovendien is in de herziene Arbeidswet van 1911 een stelselmatig onderzoek gelast (behalve naar het vóórkomen van bedrijfsziekten) naar den arbeidsduur ook van mannen van zeventien jaar of ouder, die in fabrieken en werkplaatsen werken tezamen met vrouwen of jeugdige personen ofwel zonder deze, maar dan ten getale van minstens negen. Zoo zal de arbeidsinspectie een vrij volledig overzicht krijgen van den bestaanden toestand en de wetgever kunnen beoordeelen wat daaraan hapert en hoe daarin verbetering aan te brengen.

Of nu hieruit te zijner tijd een Arbeidswet-voor-mannen, dus een algemeene regeling, zal voortkomen, tegenhangster van de regeling die sinds 1889 voor vrouwen en jeugdige personen bestaat, dan wel of men zijn kracht zal blijven zoeken in het regelen van bedrijf na bedrijf, is natuurlijk niet te zeggen.

De vraag is niet zonder beteekenis, maar toch niet zoo belangrijk als zij lijkt op het eerste gezicht.

Zij is niet zonder beteekenis. Heeft eenmaal de wetgever zijn schouders gezet onder een algemeene regeling, dan wordt rasscher werk verricht en spoediger resultaat verkregen dan zoo ons breedsprakig parlement het eene bedrijf afdoet na het andere.

Toch mag men het belang van de vraag niet overschatten. *Eéne* regeling mag en kan hier niet zijn een *eenvormige* regeling. En zoodra men onderscheid gaat maken tusschen bedrijf en bedrijf, wordt het verschil tusschen de eene algemeene regeling en de vele bizondere regelingen in sterke mate een verschil van wets*techniek*.

Ook de Arbeidswet is voor vrouwen en jeugdige personen niet van strikte eenvormigheid. Zij kent en laat toe, binnen zekere grenzen, het overwerk. Zij laat Kroon en ministers vrij om de acht-en-vijftigurige arbeidsweek, behalve voor dertienjarigen, over de zes werkdagen wat anders te verdeelen dan in vijf dagen van tien en één dag van acht uur, vallende tusschen zes uur des ochtends en zeven uur in den avond, mits de arbeidsdag nooit langer worde dan tien en een half uur en eigenlijk gezegde nachtarbeid (tusschen tien uur 's avonds en vijf uur in den ochtend), met het werk der haringspeetsters als eenige uitzondering, blijve buitengesloten.

Eenvormig is ook de wet op de arbeidsovereenkomst niet. Zij onderscheidt tusschen hooger en lager bezoldigde arbeiders (op het voetspoor van de Ongevallenwet), tusschen meerderen minderjarigen, tusschen uit- en inwonende arbeiders en zij laat bovendien den rechter een ongemeene vrijheid in de hanteering der wettelijke en contractueele bepalingen.

Dat de ware gelijkheid bestaat in ongelijke behandeling van wat ongelijk is, zal natuurlijk ook bij een regeling van den arbeidsduur van den nederlandschen *man* in het oog zijn te houden, al sluit dit, zoomin als bij Arbeidswet en Arbeidsovereenkomst, het stellen van enkele algemeene normen uit. En of men nu de noodige onderscheidingen aanbrengt door meer dan één wet te maken, dan wel door in één wet ruimte te laten voor plaats- of bedrijfsgewijs onderscheiden bij algemeenen maatregel van bestuur of bij beschikking van een administratieve autoriteit, dit is een wel niet geheel onbelangrijke vraag doch eene van principieelen aard is het niet.

En van dien algemeenen bestuursmaatregel komt men toch niet af. Van geen dier groepen van volwassen mannelijke arbeiders, die tot nu in Nederland de wetgevende macht belang zagen stellen in hun arbeidstijd, vindt men de nadere regeling van dit belangrijk stuk huns leven in de wet zelve; men heeft haar te zoeken in het spoorwegdienstreglement, het mijnreglement, het caissonbesluit, het steenhouwersbesluit.

Hiermede is aangeroerd het laatste punt, dat binnen het kader van dit opstel bespreking eischt.

* * *

De algemeene bestuursmaatregel heeft zijn vijanden.

Niet, dat iemand ontkennen zou, dat wij dezen eigenaardigen overgangsvorm tusschen wet en koninklijk besluit zouden kunnen missen. Naast de algemeene regelingen, vastgesteld door Kroon en Staten-Generaal, de ‘wetten’, en de bizondere voorschriften voor voorbijgaande aangelegenheden, vastgesteld (behoudens natuurlijk de ministerieele verantwoordelijkheid) door de Kroon alleen, de ‘koninklijke besluiten’, zijn, meestal ter nadere uitvoering van een wet die immers niet alles kan voorzien en te weinig aanpasbaarheid aan veranderende omstandigheden bezit, regelingen noodig, die met de wetten hierin overeenstemmen, dat zij zijn van algemeenen aard en dat de Raad van State erover moet worden gehoord en hierin met de koninklijke besluiten, dat zij zonder medewerking der Staten-Generaal worden geboren, groeien en sterven. Dit ontkent, meen ik, wel niemand.

De vraag, waarover getwist wordt, of juister: uit die vele vragen, waarover inzake den algemeenen bestuursmaatregel geschil bestaat, die eene, welke hier moet besproken worden, is: welke is de rol, die hem in het arbeidsrecht toekomt?

Feitelijk wordt deze rol belangrijker van dag tot dag. De verleiding is dan ook wel heel groot: de wetgever wil regelen stellen voor een of ander onderwerp en de hoofdtrekken van die regeling staan hem voor den geest; dit wil zeggen, dat hij zich bij machte weet schematisch aan te geven waarheen hij wil; de praktijk echter wil meer dan een schema, wenscht nauwkeurig te weten waaraan zij zich zal hebben te houden; welnu, daar is de algemeene maatregel goed voor, die, volgens des wetgevers gebod, regels zal geven over... dan volgt het schema, dat den wetgever voor den geest stond, klaar is hij met zijn werk en de algemeene maatregel zal aan het schema wel een inhoud geven. Zoo heeft bijvoorbeeld, op de keper beschouwd, de Veiligheidswet niet veel anders gedaan dan titelopschriften leveren voor het Veiligheidsbesluit.

Hier heeft, naar men ziet, de spot jegens des wetgevers gemakzucht, die wat hijzelf niet kan, anderen op de schouders tast, een vrij en gemakkelijk spel.

Er worden evenwel zwaarder wapens dan de scherpe spot tegen den bestuursmaatregel gehanteerd.

Ook daar pleegt hij te worden aangevallen, waar hij zijn vrienden juist het minst kwetsbaar leek; een zijner deugden pleegt in de handen zijner tegenstanders te verkeeren in een ernstige fout.

Het voordeel, reeds aangewezen, is, dat hij plooibaarder is dan de stroeve wet. Hem te wijzigen kost minder tijd en de wetgever komt altijd tijd tekort; slechts middellijk met den tekst der wet, maar onmiddellijk en dagelijks met dien van den uitvoerenden bestuursmaatregel heeft de praktijk te maken; doch dan, zoo redeneeren de voorstanders, moet de praktijk ook eischen een regeling, welke kan verbizonderen in gelijke mate als de praktijk, het leven, verbizonderd is en welke zich kan wijzigen met een rapheid, welke die van het leven, dat nimmer stilstaat, althans nabijkomt. De bestuursmaatregel daarenboven kan, om in deze richting uit te munten zooveel als doenlijk, op zijn beurt hetzelfde doen wat te zijnen aanzien de wet deed: bevoegdheid overdragen aan uitvoerende ambtenaren, die weer heel wat sneller dan Kroon en Raad van State - dan de Kroon in Rade, zegt een gelukkig anglicisme - zich kunnen aanpassen aan veranderde omstandigheden, van dag tot dag, desnoods van uur tot uur, hun beschikkingen kunnen wijzigen.

Juist aan dit voordeel nu van een tot het uiterste opgedreven aanpasbaarheid aan maatschappelijke behoeften, ontleenen de tegenstanders hun zwaarste wapen. Wat is het anders, roepen zij uit, dan een tot het uiterste opgedreven onzekerheid aangaande rechten en plichten dergenen, voor wie de tekst van den bestuursmaatregel en het bevel van den uitvoerenden ambtenaar wet zullen zijn? Zij weten, waartoe zij vandaag zijn gehouden, maar wat de dag van morgen hun brengen kan, weten zij niet.

De slotsom der tegenstanders ligt dan ook voor de hand:

> ‘Geen regeling, zoo lang de wetgever geen voldoende kennis bezit van het te regelen onderwerp; geen gevaarlijke experimenten op een onbekend terrein. En is eenmaal die kennis verkregen, dan geen regeling waarbij ook op zeer belangrijke onderdeelen de wetgevende bevoegdheid wordt overgedragen aan den bestuursmaatregel en zeer zeker niet aan den ambtenaar.’

Aldus een stem in het Januari-nummer 1912 van het Tijdschrift der Maatschappij van Nijverheid.

Er is iets waars in de klacht - in welke klacht is *niets* waars? - maar rechtvaardigt zij de slotsom?

Een goed voorbeeld van een bestuursmaatregel, die in korten tijd herhaaldelijk gewijzigd werd, niet omdat de omstandigheden, maar omdat de kennis van en het inzicht in die omstandigheden zoo snel veranderden, zijn de bepalingen uit het Arbeidsbesluit over den vrouwenarbeid in steenfabrieken.

Hier bleek het aan de uitvoerende macht niet mogelijk, zich de noodige kennis te verschaffen op korten termijn. Zij heeft moeten zoeken en tasten. Wat lastig voor de steenbakkerijen zal zijn geweest, maar waaraan deze toch bij weten niet zijn te gronde gegaan.

Had de wetgever het beter gekund? Natuurlijk niet; de kans op mistasten zijnerzijds zou grooter en een begane vergissing moeilijker en langzamer te herstellen zijn geweest.

Wie redeneert als de aangehaalde schrijver uit nijverheidskringen moet willen, dat de wetgever voor schadelijken vrouwenarbeid in de steenfabrieken de oogen sluit.

Wie zegt: geen regeling dan bij de wet en geen regeling zonder voldoende kennis van den wetgever zelven, kan korter zeggen wat hij bedoelt: geen regeling hoegenaamd. Want slechts door een regeling in te voeren, komt men met zekerheid te weten hoe zij werken zal. Blijkt zij dan anders te werken dan verwacht, dan is alles gelegen aan de mogelijkheid van rassche voorziening.

Onder Talma's ministerschap is reeds veel verbeterd door voorontwerpen van algemeene bestuursmaatregelen vooraf openbaar of althans aan belanghebbenden en deskundigen bekend te maken.

Verdere tegemoetkoming is nauwelijks mogelijk. Bij de Steenhouwerswet is de uitvoerende macht der arbeidsinspecteurs ernstig ter sprake geweest. Hun bevoegdheid tot het geven van ‘nadere voorschriften’ werd er beperkt tot ‘de wijze van uitvoering’ van wat in den bestuursmaatregel zou worden bepaald. Wil men hierin, zooals toen de Kamer leek te doen, een wezenlijke tegemoetkoming zien? Ieder moet weten waarmee hij tevreden is, doch wie hiermede zich laten afschepen - van den inhoud des bestuursmaatregels gaf de wet weer weinig anders dan bruikbare opschriften voor hoofdstukken en paragrafen - stellen met den schijn

zich tevreden, in het min of meer vage besef dat het wezen een onbereikbaar verlangen is.

Men mag dus wel aannemen, dat de bestuursmaatregelen in het kader onzer arbeidswetgeving zullen innemen een plaats van steeds meer beteekenis. Omdat slechts zij, met behulp van niet al te onzelfstandige ambtenaren, de beginselen der arbeidswetgeving kunnen maken tot levend recht voor een levende maatschappij.

De bezwaren, aan dezen vorm van wetgeving verbonden, zijn deels te ondervangen en voor het overige minder ernstig dan de bezwaren, verbonden aan ontstentenis van wetgeving.

Er is nòg een oorzaak, die naar deze richting dringt, een oorzaak, gelegen buiten de verdiensten van dezen lenigen wetsvorm als zoodanig: de wetgever heeft, al was zijn wetenschap van de bizonderheden van het bedrijfsleven grooter dan zij ooit worden kan, voor het maken van zoo vele en uitvoerige wetten als de bestuursmaatregelen in werkelijkheid zijn, niet den tijd.

En deze oorzaak is wèl bedenkelijk, daar zij ertoe leiden kan, dat de Staten-Generaal ook regelingen aan de departementale ambtenaren te maken overlaten, waartoe zijzelven wèl in staat waren geweest.

Het is kleinwerk - zal men zeggen - wat zij laten loopen, uitvoering van algemeene beginselen, door hen dan toch in wetsvorm verkondigd en vastgelegd. Jawel, maar is het temet veel anders dan kleinwerk wat zij verrichten in den aldus vrijkomenden tijd? Af en toe behandelt de Kamer een wet, maar voor de rest besteedt zij den meesten tijd aan het uitpluizen van begrootingsontwerpen, wat naar den vorm wetgevende arbeid maar in werkelijkheid contrôle op de regeering is. Een nuttige en een noodzakelijke contrôle, ongetwijfeld, die onder meer gelegenheid biedt om de belangen te behartigen van het personeel in staatsdienst, een steeds aanwassende schare nuttige burgers, die, uiteraard minder vrij in het hanteeren van het vereenigingsrecht dan zij die in dienst van particulieren zijn, om deze reden op belangstelling der Staten-Generaal dubbele aanspraak hebben.

Historisch is de taak der parlementen tweeledig: behande-

ling van grieven (wat insluit contrôle op de regeering in vollen omvang) en wetgeving.

Dit is hunne taak nog heden ten dage. Geen proces van differentiatie heeft nog uit de ééne volksvertegenwoordiging twee instituten doen geboren worden, waarvan één uitsluitend tot wetgevend werk geroepen.

De vraag, of het hiertoe niet zal moeten komen, is de aandacht waard en is inzonderheid aan den snellen groei der, steeds omvangrijker eischen aan de wetgevende machine stellende, sociale wetgeving het aanzijn verschuldigd.

De pers, de spreekbuis der openbare meening, kan de bespreking van grieven in de vertegenwoordigende lichamen helpen voorbereiden, misschien wat verlichten, maar overnemen stellig niet.

Zoolang echter één lichaam met die dubbele taak blijft belast moet het tusschen de twee helften van zijn werkzaamheid evenwicht weten te bewaren. Verzuimt het dit, dan moet eene der helften eronder lijden, wegschrompelen tot minder dan een helft.

En dit is niet een bloot quantitatief verlies. Ook de hoedanigheid van de helft-in-verdrukking komt in de knel.

Het is niet twijfelachtig, welke der beide taken van het nederlandsche parlement het loodje dreigt te leggen: die der wetgeving.

Werkt dit proces door, dan worden de Staten-Generaal, dan wordt met name de Tweede Kamer, met het jaar ongeschikter voor wetgevenden arbeid.

Of zij het wil bekennen of niet.

Voorzooverre het inzicht tot haar doordringt, zal zij gaan afwentelen op den breeden rug der algemeene bestuursmaatregelen. Voorzooverre zij zich de waarheid ontveinst, zal zij gebrekkig werk leveren, dat dan de bestuursmaatregelen tot taak zullen hebben, zoo goed en kwaad het gaat, bij te werken.

In beide gevallen zal het gevolg zijn, dat het feitelijk zwaartepunt, niet van de wetgevende ‘macht’ maar van den wetgevenden ‘arbeid’, verplaatst wordt naar de studie-cellen van departementale ambtenaren, aan wier wetenschappelijke vorming niet, aan wier kijk op het maatschappelijk leven, welks dienaren zij hebben te zijn, in vele gevallen wèl twijfel oirbaar is.

Nooit zal in allen deele dit gevaar te ontzeilen zijn. De bestuursmaatregel moet noodzakelijk een steeds belangrijker plaats innemen in ons wetgevend bestel.

Maar hij moet dit doen onder verantwoordelijkheid aan de volksvertegenwoordiging. En deze verantwoordelijkheid wordt tot een aanfluiting als de vertegenwoordiging zelve aan wetgevenden arbeid meer en meer ontwent en daarmede de geschiktheid en de zedelijke bevoegdheid verliest om wetgevenden arbeid van anderen te beoordeelen.

Het kwaad, dat vóór de deur staat en om voorziening roept, is niet, dat het grootste deel van den wetgevenden *arbeid* tot stand komt in den vorm van algemeene maatregelen van bestuur, maar dat het grootste deel van den arbeid der Tweede Kamer, het zwaartepunt der wetgevende *macht*, bestuurscontrôle en niet wetgeving is.

D. VAN BLOM.

Verzen.

I.
Veel heb ik moeten winnen...

Veel heb ik moeten winnen
In 't wreede spel van hart en hart
Voor ik genoeg had jou te minnen,
Te deelen van mijn smart.

Veel moest ik wel ontberen
Om 't donkre stuwen van mijn bloed,
Voor 'k jou kon geven naar begeeren
Van vreugdes overvloed.

Veel heb ik moeten geven
Aan monden droef en harten leeg
Voor van mijn rijkgegeven leven
Jij al de schatten kreeg!

II.
Eenzaamheid.

Wij brengen tot de vreemden, die onze vrienden zijn,
Het licht gelaat, de stille lach, gezuiverd van de pijn,
Maar hebben in de scheemring van onze eenzaamheid
Gesmeekt - gevloekt - geschreid!

Wij vordren van de liefste uit smart geklaarde lach
En brenge□in blijde woorden een vreugd voor iedre dag
Maar hebben in de Stilte, die Liefdes zorg niet ziet,
Een nooitgetroost verdriet.

Wij zijn in diepste wezen slechts met onszelf alleen,
Van wanhoops wilde uren herkent het leed niet één,
Zoo worstelen wij eenzaam en heffen slechts naar 't licht
Ons raadselig gezicht!

JOHAN TOOT.

Over zee-krijgskunde.

‘Inleiding tot de Maritieme Strategie en Zeetactiek’ door G.J.W. Putman Cramer, Luitenant ter Zee der 1ste klasse. C. de Boer Jr., den Helder, 1913.

Het boek, waarvan het verschijnen de onmiddellijke aanleiding tot dit opstel vormt, heeft ook buiten onze landpalen waardeering gevonden, getuige het uitvoerige artikel in de ‘Marine-Rundschau’ van October 1913. Dat is bij een Nederlandsch boek een niet alledaagsch verschijnsel en in dit geval niet enkel te danken aan de wijze van behandeling en indeeling der stof, want, zooals in het bovengenoemde artikel terecht wordt opgemerkt, dit boek neemt in de vak-litteratuur een bizondere plaats in, en dat niet in Nederland alleen.

Totnogtoe bestond er op dit gebied geen leerboek, dat de voornaamste vraagstukken beknopt doch streng wetenschappelijk behandelde en tot een afgerond geheel vereenigde. Sedert Mahan zijn baanbrekend werk het licht deed zien, zijn wel bepaalde onderwerpen der zee-krijgskunde aan een meer of minder grondig onderzoek onderworpen en gaf Stenzel een zee-krijgsgeschiedenis met beschouwingen op strategisch en tactisch gebied, maar dit werk is meer van historischen aard en vooral van beteekenis als bron van gegevens.

Een bruikbaar handboek, waarin alleen het waardevolste op oordeelkundige wijze is ondergebracht, bestond niet (althans niet in den handel). En toch werd de behoefte daaraan levendig gevoeld. Niet ieder der onmiddellijk belanghebbenden is tot geregelde studie op dit gebied in de gelegenheid. Aan

boord zijn de omstandigheden daartoe bepaald ongunstig. Het marine-vak vereischt zooveel meer dan studie alleen, dat van het grondig beoefenen van eenigen tak van wetenschap slechts bij uitzondering sprake kan zijn. Daarenboven wordt op het moderne oorlogsschip van den zee-officier een zoo uitgebreide technische detail-kennis gevorderd, dat het zeker geen aanbeveling zou verdienen, indien op den beschikbaren tijd en werklust al te zeer beslag werd gelegd door bespiegelingen, die voor de praktijk niet altijd van onmiddellijk belang zijn.

Aan den anderen kant is het dringend noodzakelijk, dat ieder die kans heeft, eenmaal met eenig bevel op de vloot te worden belast, zich reeds van jongsaf vertrouwd heeft gemaakt met de groote beginselen, waarop eene oordeelkundige oorlogvoering berust. Want het gaat hiermede als met iedere overtuiging, die onze handelingen moet leiden: wanneer zij niet vast is geworteld, wanneer zij ons niet als het ware in het bloed zit, dan is er maar al te veel kans, dat in moeielijke omstandigheden haar steun ons ontvalt en wij hulpeloos ronddrijven op de indrukken van het oogenblik. En dat de zee-krijgskunde is toetepassen onder omstandigheden, die tot de allermoeielijkste van het leven behooren, dat een vergissing, ja, een weifeling, alsdan de schromelijkste gevolgen kan na zich sleepen, zal zeker wel door niemand worden betwist.

Meer dan waar ook, geldt hier, dat goed weten meer is dan veel weten, en wie zich tot kennisneming van de hoofdzaken heeft bepaald, maar die hoofdzaken dan ook door herhaalde overweging inderdaad in zich heeft opgenomen, zal meer toegebracht hebben aan zijne opvoeding tot bevelvoerder, dan wie in uitgebreidheid van studie uitsluitend zijn heil heeft gezocht.

Een handboek, waarin die hoofdzaken op sobere doch volledige wijze uiteengezet en tot een harmonisch geheel worden vereenigd, is daarbij een bijkans onmisbaar hulpmiddel. In de zee-krijgswetenschap werd daarover totnogtoe niet beschikt, en het is deze reeds te lang bestaande leemte in de vak-litteratuur, die door het boek van Putman Cramer op waardige wijze wordt aangevuld.

Toch is het niet eene eenvoudige bloemlezing uit de

werken van anderen. Eigen wegen worden bewandeld, en het geheel wordt gedragen door een persoonlijke overtuiging, die telkens duidelijk te voorschijn komt. Dan neemt het overigens objectieve betoog wel eens een min of meer polemisch karakter aan, in een werk als dit wellicht te vermijden, maar dientengevolge wordt dan toch ook achter het boek een persoonlijkheid gevoeld.

En wie kan het ten slotte den schrijver van een werk over zee-krijgskunde euvel duiden, dat uit zijn arbeid ook eigen strijdbaarheid blijkt?

De zee-krijgskunde stelt zich ten doel te onderzoeken hoe de strijd ter zee het doelmatigst is voor te bereiden en het doelmatigst te voeren.

Wanneer Mahan in zijn hoofdwerk, ‘The influence of sea power upon history’, na de behandeling van den slag bij Kijkduin een welsprekende bladzijde wijdt aan de persoonlijkheid van De Ruyter, zegt hij van dezen:

‘He went to this final strife of the two great sea-peoples in the fulness of his own genius, with an admirably tempered instrument in his hands, and with the glorious disadvantage of numbers, to save his country. The mission was fulfilled not by courage alone, but by courage, forethought, and skill.’

Dit is wat de zee-krijgskunde tracht te verkrijgen. ‘An admirably tempered instrument.’ Dat De Ruyter, op dit wellicht eenig oogenblik in onze geschiedenis, over zulk een instrument mocht beschikken, was niet te danken aan aangeboren eigenschappen van het Nederlandsche volk, noch aan doorzicht van zijn gewinzieke regeerders. Dat onze vloot, wat uitrusting, geoefendheid en tucht betreft, toen den toets kon doorstaan, is alleen de verdienste van twee mannen: van De Ruyter zelf en van Johan de Witt.

Op den dag van Kijkduin was het reeds een jaar geleden dat laatstgenoemde op het Groene Zoodje ten toon hing, gruwelijk verminkt; en niet lang zou het duren of de eerste zou, slachtoffer van vrijwel misdadige kortzichtigheid, het leven laten in een al te ongelijken strijd. Maar ‘the mission was fulfilled’.

In de jaren voorafgaande aan 1672, toen al-donkerder

wolken in den Hollandschen hemel samenpakten, voerde de Raadpensionaris een taaien strijd tegen de spreekwoordelijk geworden schrielheid, om althans aan de vloot het noodigste te kunnen besteden. En met onuitputtelijk geduld, maar ook met ijzeren gestrengheid, ging De Ruyter voort, uit zeelieden strijders te vormen. Met eigen handen smeedde hij het wapen, dat hij in het uur der beslissing zoo geducht zou weten te hanteeren, en zoo werd door hem aan den eersten eisch, welke de zee-krijgskunde stelt, op schitterende wijze voldaan.

Want het spreekt vanzelf, dat een doelmatige voorbereiding tot den strijd, niet eerst bij de oorlogsverklaring kan aanvangen. Een zeer lange arbeid in vredestijd behoort daaraan vooraf te gaan, en naarmate het oorlogs-materieel ingewikkelder is geworden en de behandeling daarvan meer zorg en kennis vereischt, neemt het belang van dien arbeid voortdurend toe.

Vandaar dan ook, dat wij alom in stijgende mate de voorbereidingen in vredestijd in omvang en volledigheid zien toenemen, dat alles, wat aan een snelle en geregelde mobilisatie ten goede kan komen, steeds grondiger verzorging vindt, en dat aan bekwaamheid en geoefendheid der bemanningen steeds hooger eischen worden gesteld.

Maar ook nog op andere wijze doen krijgskundige overwegingen zich reeds in vredestijd gelden. Terwijl nog een vijftiental jaren geleden de Britsche zeemacht, in verschillende van elkander onafhankelijke eskaders opgelost, over alle zeeën verstrooid was, vond sinds dien een al verder doorgevoerde samentrekking nabij de kusten van het Koninkrijk plaats, zoodat thans in normale omstandigheden een zeer aanzienlijk percentage der totale water-verplaatsing van de vloot zich in Engelsche wateren bevindt. En nog kortelings hebben wij gezien, hoe tegen luidruchtige oppositie in, de Fransche regeering hare geheele slagvloot in de Middellandsche zee tezamen trok. Een en ander geschiedde op strategische gronden en bewijst, hoe de eischen der zeekrijgskunde reeds in vredestijd alom met stijgende nauwgezetheid worden in acht genomen.

Vanzelf spreekt, dat de vroeger zoo geroemde aantrekkelijkheid van het marine-leven daarbij wat in het gedrang is

gekomen. Van het zorgelooze varen van land tot land en van wereldzee tot wereldzee is weinig meer over, in de groote marines zoo min als in de kleine. In Engeland doen zich zelfs in de pers telkens stemmen hooren, die den huidigen toestand nadeelig noemen voor den geest op de vloot en voor het onderhouden van sommige eigenschappen van het personeel, en die op een minder streng doorgevoerde strategische concentratie aandringen. Voorloopig echter met weinig succes. De krijgstoerustingen ter zee leggen beslag op een te belangrijk gedeelte van het Staats-inkomen, dan dat andere dan overwegingen van de strengste doelmatigheid toelaatbaar zouden zijn, en voor het personeel wordt het meer en meer noodzakelijk, in andere richting dan voorheen voldoening bij zijn arbeid te zoeken. De toenemende veelzijdigheid van het vak biedt daartoe ook ruimschoots gelegenheid.

Het geheel van maatregelen en voorzieningen, dat met de oorlogsgereedheid en de juiste aanvangs-opstelling der weermacht onmiddellijk verband houdt, wordt onder den naam van vredes-strategie samengevat. Dat De Ruyter hare eischen doorgrondde, en alle moeielijkheden ten spijt aan deze wist te voldoen, werd hierboven reeds aangestipt. Hoe meesterlijk hij van het in vredestijd verkregene in oorlogstijd partij trok, leert de zeekrijg, die in Kijkduin zijn hoogtepunt en zijn slot vond.

Waarom juist deze gebeurtenissen, waarvan het actueele belang twijfelachtig kan schijnen, hier ter sprake worden gebracht, is alvorens verder te gaan, even uit een te zetten. Dit geschiedde namelijk, omdat wellicht nergens elders in de geschiedenis binnen het korte tijdsverloop van niet veel meer dan één jaar, de verschillende groote vraagstukken, waarvoor men zich in iederen maritiemen oorlog gesteld ziet, in hun natuurlijke ontwikkeling en onderling verband een zoo duidelijke, en zoo volledige oplossing vonden als hier. En nergens elders valt op het gewicht van een juiste en oordeelkundige leiding een zoo helder licht. Van den aanvang af waren wij numeriek in de minderheid tegenover de vereenigde Engelsch-Fransche vloot, een minderheid, die in het verloop van den oorlog steeds drukkender werd. Van de bondge-

nooten verschilden althans de Engelsche (die ook in aantal van schepen ruwweg onze gelijken waren), weinig of niets met ons in algemeene geoefendheid en gereedheid tot den strijd. Dat zij daarin niet, zooals tot dan toe, merkbaar onze meerderen waren, was het werk van den onvergelijkelijken aanvoerder, wiens groote persoonlijkheid zoo hoog uitstond boven die zijner tijdgenooten. De Ruyter was de voornaamste troef in het Nederlandsche spel, en niettegenstaande onze minderheid werd, dank zij hem, het doel van den zeeoorlog volkomen bereikt. De Engelsche inval, waarvoor de troepen gereed stonden en ten deele zelfs waren ingescheept, een inval die ons in die benarde omstandigheden ongetwijfeld den genadestoot zou hebben toegebracht, werd voorkomen, en in het volste van den oorlog zag de Fransche koning zich zoodoende zijn machtigsten bondgenoot ontvallen.

Die uitkomst, - wonderbaarlijk als zij is, de sterkte-verhouding in aanmerking genomen, - was te danken aan zeekrijgskunde. Dat deze in menig opzicht hier als het ware geschapen werd door een man van zeldzame gaven, die hare beginselen niet in een boek had gevonden, maar uit den schat van zijne ervaring wist te lezen en tot klaarheid te brengen, verandert niets aan het feit, dat die beginselen van algemeene geldigheid en van onveranderlijke beteekenis zijn. Van daar dat ik niet beter wist te doen dan hier, in de merkwaardigste verrichtingen onzer eigen Zeemacht het uitgangspunt te zoeken voor deze korte beschouwingen over de zee-krijgskunde.

'The mission was fulfilled', - zegt Mahan, - 'not by courage alone, but by courage, forethought, and skill.'

Al is vanzelfsprekend, dat moed, in den zin van doodsverachting en koelbloedigheid in gevaar, een der noodigste eigenschappen voor den krijgsman is, toch heeft dit woord in de krijgskunde ook nog eene andere beteekenis. Het beduidt daar vooral ook het vermogen, een zware verantwoordelijkheid met kalmte te dragen, en van oogenblik tot oogenblik datgene te doen, wat men oordeelt, dat juist is. Moed is daarvóór alles: de moed der overtuiging.

Een der leerrijkste voorbeelden daarvan heeft Nelson ge-

geven, toen hij geen oogenblik aarzelde, om de Fransche vloot, die hem voor Toulon was ontsnapt, tot in West-Indië na te zetten, door redeneering *overtuigd*, dat zij nergens anders dan dáárheen kon zijn ontvlucht, terwijl hij toch, zoo doende, zijn bevoegdheden verre overschreed, het hem aangewezen terrein, de Middellandsche Zee, volstrekt onbeveiligd achterliet, en het *bewijs* voor de juistheid van zijne meening hem ontbrak.

Hoe gemakkelijk en vanzelfsprekend zou het niet geweest zijn om, zich grondend op zijne instructie, het gebied, waarvoor hij verantwoordelijk was gesteld, af te zoeken naar den vijand en daarop diens terugkomst bij Gibraltar af te wachten. En wat zou niet zijn loon zijn geweest, indien niet de verdere gebeurtenissen van den oorlog hem schitterend in het gelijk hadden gesteld! Maar bij hem, die toch uiterst gevoelig was voor lof en blaam, gold dat alles voor niets, toen het er op aan kwam een beslissing te nemen, waarbij grootere belangen gemoeid waren, dan die aan zijn onmiddellijke zorg waren toevertrouwd. Daarmede bewees hij den hoogen zedelijken moed te bezitten, die een der onmisbare elementen is van de toegepaste krijgskunde in haren besten vorm.

Bij een man als De Ruyter, mogen wij aannemen, kon op dit punt zelfs van geen tweestrijd sprake zijn. In de eenvoudige oprechtheid van zijn groot en edel gemoed was geen plaats voor andere gedachten dan voor de zaak, die hij diende. Op den morgen na den Vierdaagschen Zeeslag, op een der kritieke punten dus van zijn loopbaan, werd hij door een Fransch edelman aangetroffen, bezig zijn kajuit aan te vegen en zijn kippen te voeren. Gelooft niet, dat wie zoo handelt, er zich het hoofd over breekt, of een bepaalde beslissing wellicht gevaarlijk voor zijn carrière kan zijn.

Maar al is de onafhankelijkheid van karakter eene onmisbare eigenschap voor den aanvoerder, zij alleen kan hem nog als zoodanig niet stempelen. Dat geschiedt eerst door het samengaan van ‘courage, forethougt and skill,’ door Mahan onmiddellijk achter elkander genoemd.

‘Forethought’ vooreerst in dat gedeelte der oorlogvoering, dat, aan den eigenlijken strijd voorafgaande, als taak stelt, in zoo gunstig mogelijke sterkte-verhouding het gunstige

oogenblik en de gunstige plaats voor dien strijd te vinden, wat het gebied is van wat meer bepaaldelijk ‘strategie’ wordt genoemd.

Hier heerscht bedachtzaamheid oppermachtig. Niet de bedachtzaamheid, die breedheid van opzet en stoutheid van conceptie buitensluit, maar de bedachtzaamheid, die zich van oogenblik tot oogenblik rekenschap van hare daden geeft, en zich door niets laat afleiden van het ééne doel: *ten slotte* den vijand te verslaan.

Het is ook hierin, dat de gebeurtenissen ter zee van 1672-73 een onovertroffen voorbeeld hebben gesteld. Na den eersten raken klap van Solebay, die het onmiddellijk gevaar voor eene Engelsche landing wegnam en ruimte tot ademhalen gaf, sloeg De Ruyter den weg in, die na alles wat er sinds dien gedacht, onderzocht en geschreven is, niet anders dan in zijne omstandigheden, de eenig juiste kan worden genoemd. Hij stichtte ter zee, wat eerst lang na zijn dood een naam zou krijgen, en dan ‘aanvallende verdediging’ zou worden genoemd.

Wat in den vroegen zomer van 1673 op en nabij Schooneveld geschiedde, is niet anders dan een practische leergang in dat deel der strategie. De beide gevechten, daar geleverd, zijn op zichzelve van minder belang, en ontleenen hun beteekenis in hoofdzaak aan het geheel van maatregelen, waarvan zij een noodwendig onderdeel zijn. Maar dat geheel is dan ook volmaakt. Voor wie de min of meer wiskundige schoonheid van die zaken heeft leeren waardeeren, is het een hoog genot, den loop dezer gebeurtenissen te volgen en het meesterschap gade te slaan, waarmede van plaatselijke omstandigheden en gunstige gelegenheid werd partij getrokken, om den vijand aan het lijntje te houden. Dit tot het duidelijk werd, dat langs dezen weg het dreigende onheil niet langer was af te wenden, dat van de gestadige overmacht des vijands en de reeds ingescheepte troepen een landing kon worden verwacht, en dat dus het oogenblik was gekomen, om alles te wagen in een beslissenden slag. Zoo kwam het tot Kijkduin.

Hier mag niet nagelaten worden, dit gedenkwaardig moment, - het gewichtigste wellicht in de geschiedenis der Nederlandsche Zeemacht, - met een enkel woord voor

de verbeelding terug te roepen. Stel u voor, bij het dag worden van den vroegen Augustus-morgen, de beide vijandelijke vloten in zicht van elkander, die der bondgenooten wèl in de ruimte, die van de Vereenigde Provinciën veel dichter onder den wal. Stel u voor, onder het waaien der seinen en het snellen der advies-jachten, de beide slag-liniën, - mijlen en mijlen lang, - de gapingen van den nacht herstellende en zich samentrekkende voor den onvermijdelijken strijd, - aan Fransch-Engelsche zijde volgens het gewone voorschrift, bij ons volgens de bijzondere beschikkingen, die voor deze gelegenheid getroffen waren. En dan, met het voordeel van den af-landigen wind, de Nederlandsche vloot (nagenoeg zeventig schepen van de linie) van onder de kust van het land, om welks behoud het ging, met alle dienstdoende zeilen afhoudende naar den vijand, die hoog aan den wind den aanval inwachtte. Is er iets geweldigers, is er iets prachtigers denkbaar?

Het is hier niet de plaats, in bijzonderheden na te gaan, op welke wijze, - de sterkte-verhouding van ongeveer zeven tot negen ten spijt, - De Ruyter het gestelde doel volledig wist te bereiken. Zoowel de opstelling zijner vloot als het gebruik, dat hij van ieder der onderdeelen maakte, was even oorspronkelijk als wel doordacht, en de beginselen, hier voor het eerst duidelijk in toepassing gebracht, zijn steekhoudend gebleven tot op den huidigen dag.

Kijkduin is dan ook een der beste voorbeelden van den in grooten stijl gevoerden zeeslag, waarvan Trafalgar en Tsoesjima niet anders dan latere en vernieuwde vormen zouden zijn. Toch was het niet, als deze laatste, een volledige overwinning, eindigend in een vernietiging van den vijand. Daartoe was de overmacht te groot. Maar het voordeel was voldoende aan onze zijde en de toegebrachte schade gevoelig genoeg, om een verder aanvallend optreden der bondgenooten buiten te sluiten en den zee-oorlog practisch tot een einde te brengen. Verschillende staten verbonden zich met de Unie, en in den volgenden winter werd de vrede met Engeland geteekend.

Met den overgang van de voorbereidende bewegingen tot het daadwerkelijk gevecht, werd het terrein der strategie

verlaten, en het gebied betreden van wat in het bijzonder tactiek wordt genoemd; wij zagen, hoe doortastende bedachtzaamheid ook hier een leidende rol speelt. Maar daarnaast doet zich hier ook in sterke mate de invloed gelden van den laatsten factor, door Mahan genoemd: de 'skill', de *bedrevenheid* van den aanvoerder en niet minder van zijne ondergeschikten.

Terwijl het zuivere beleid een eigenschap is, welke door studie en nadenken kan worden ontwikkeld, valt bedrevenheid uit geen boek te leeren. Het is wellicht nog mogelijk, dat iemand die nooit ter zee gevaren heeft, maar zich met zaken, den zee-oorlog betreffende, belangstellend heeft beziggehouden, zich in de praktijk een goed strateeg zou toonen; een goed tacticus echter nimmer. Daarvoor zijn te zeer noodig het zuiver oog, snel besluit en de vaste hand, welke alleen het zeemansbedrijf kan geven, en wel het zeemansbedrijf, dat op den oorlog is gericht.

Het is in hoofdzaak om ook die bedrevenheid aan te kweeken, dat tactische oefeningen op grooter en kleiner schaal een steeds ruimere plaats beslaan onder de werkzaamheden der vloten, want al meer en meer wint de overtuiging veld, dat wat niet in vredestijd is beoefend, in oorlogstijd niet beheerscht kan worden. Toch blijft dat alles slechts surrogaat voor wat tegenwoordig het meest ontbreekt: inzicht en ondervinding, in den oorlog zelf opgedaan.

Het is ook alweer op dit punt, dat De Ruyter als weinigen begunstigd was. Zeeman van kindsbeen af, had hij in zijn veelbewogen loopbaan een rijkdom van ervaring verworven, die wel nimmer overtroffen werd, en maakte dat hij in het richtig voeren eener vloot volstrekt ongeëvenaard onder zijn tijdgenooten stond. Voor hem, mag men zeggen, hadden aanleg, karakter en levensloop er evenzeer toe bijgedragen, om den volmaakten aanvoerder te vormen.

Mocht ter aanduiding der persoonlijke factoren, die hun invloed bij de krijgvoering doen gelden en daardoor fundamenteele elementen van zee-krijgskunde zijn, het uitgangspunt wat verder in het verleden worden gekozen, bij eene nadere beschouwing van de vraagstukken, die zij op dit oogenblik stelt, zou een zoo verwijderd voorbeeld ons al

spoedig in den steek laten. Daartoe zijn de krijgsmiddelen te zeer veranderd, en met hen de wijze van hun doelmatigst gebruik, zoodat men dan ook zich telkens weer voor nieuwe vraagstukken ziet geplaatst.

Dit geldt vooral voor het gevecht zelf, voor wat dus meer in het bijzonder tot het terrein der tactiek behoort. Men heeft maar even te bedenken, hoe volslagen de aanvals- en verdedigingsmiddelen van dit oogenblik verschillen van die van honderd, ja, van die van dertig jaar geleden, om in te zien, dat in dit onderdeel der zee-krijgskunde weinig minder dan een omwenteling moet hebben plaats gegrepen. Toch ontbreken ook hier de punten niet, waaromtrent vorige eeuwen nog immer nuttige lessen kunnen geven. Zoo werd het beginsel der concentratie van kracht, evenzeer door De Ruyter bij Kijkduin als door Togo bij Tsoesjima toegepast. En ook in de toekomst zal het eerste streven van den aanvoerder zijn: het geheel zijner gevechtskracht tegen een deel van die des vijands aan te wenden, en zoodoende althans plaatselijk overwicht te verkrijgen.

Zoo ook bleven de eigenaardige voor- en nadeelen, die de aanval en die de verdediging met zich brengt, in den grond ongewijzigd. Aanvallen is ten slotte niet anders dan het opzettelijk opgeven eener positie, om, *onder het aanvaarden van tijdelijk nadeel*, een nieuwe positie te verkrijgen, die aan de eigen vernielingsmiddelen betere kansen van uitwerking biedt. Het is niet geheel overbodig, daarop te wijzen, omdat zich tegenwoordig een richting openbaart, die weliswaar den aanval aanprijst, maar dien langs zoo behoedzame wegen leiden wil, dat van zijn plotseling en overrompelend karakter weinig of niets overblijft. Het is zeker, dat niemand de nadeelen van den aanval onnoodig zou willen opvoeren, maar even zeker is het, dat wie het doel wil, zich ook den prijs moet getroosten, en dat de zucht, om bepaalde bezwaren te vermijden, allicht andere van niet mindere beteekenis doet ontstaan.

Op het gebied der strategie, d.w.z. van de voorbereidende bewegingen, die tot het gevecht leiden, hebben de omstandigheden zich niet in die mate gewijzigd, als bij de tactiek het geval is. Toch vallen ook hier gewichtige veranderingen waar te nemen, en waar de maritieme strategie zich hoofd-

zakelijk met *bewegingen* van schepen en vloten bezighoudt, daar kan het wel niet anders, of de groote oorzaak van die veranderingen is in de veranderde wijze van voortstuwing te zoeken.

Reeds eenmaal had iets als een revolutie plaats gegrepen, toen de vloten van galeien door die van zeilschepen werden vervangen. En doordat ongeveer terzelfder tijd het kanon zich als scheepswapen begon te ontwikkelen, waardoor de breede zijde van het schip in plaats van het voorschip van overwegend belang in den strijd werd, heeft de zestiende eeuw zoowel op maritiem-strategisch als op tactisch gebied hervormingen aanschouwd, even ingrijpend minstens als die de negentiende kenmerken.

Wat de strategie betreft, is het opmerkelijk, dat de omwenteling der laatste eeuw in zeker opzicht een reactie kan worden genoemd. Terwijl toch bij den overgang van galei tot zeilschip de bewegingsvrijheid der vloten aanzienlijk steeg, door dat zij niet zooals tot dan toe, min of meer aan de kusten gebonden waren, maar veel langer achtereen in zee konden blijven, veroorzaakte de verschijning van het stoomschip te dien opzichte een gevoeligen teruggang. De noodzakelijkheid telkens steenkool in te nemen was van diepgaanden invloed op de strategie. Tal van vraagstukken verkregen daardoor een geheel ander aanzien, en al dadelijk trad het belang van goed gekozen steunpunten meer op den voorgrond.

Het nieuwste verschijnsel op het gebied der voortstuwing van schepen: - de toepassing van vloeibare brandstof in plaats van steenkool, - oefent nu weer een invloed uit in tegengestelde richting, niet alleen omdat dientengevolge de werkingssfeer van het schip, d.w.z. de weg, die met de volle brandstof-verstrekking bij bepaalde vaart kan worden afgelegd, onder overigens gelijke omstandigheden stijgt, maar vooral ook omdat het overnemen van olie zonder bezwaar in zee kan geschieden, wat met steenkool slechts bij gunstige gelegenheid, - en dan nog gebrekkig, - het geval is.

Zoodoende staan wij wederom aan den voor-avond van nieuwe strategische mogelijkheden; de juiste beteekenis daarvan kan echter thans nog niet worden overzien.

In ander opzicht bracht het gebruik van zeilen een beperking in de bewegingsvrijheid met zich.

Terwijl de galei onafhankelijk van den wind iederen koers kan sturen, ligt voor het zeilschip ter weerszijden van de windrichting een sector, dien het niet rechtstreeks bevaren kan, en waarbinnen het slechts indirect terrein kan winnen. Deze beperking had strategisch, maar vooral ook tactisch, gewichtige gevolgen, en ook op dit punt heeft de toepassing van het stoomwerktuig verandering gebracht. Toch is daarmede de tactiek der stoomschepen niet tot die der galeien teruggekeerd; integendeel, - in hare groote lijnen vertoont zij veel meer overeenkomst met die van den zeiltijd. De reden hiervan is gelegen in het reeds aangestipte feit, dat tegelijk met het uitsluitend gebruikelijk worden van zeilen, het kanon zich tot het voornaamste scheepswapen ontwikkelde, en dit tot heden is gebleven, in tegenstelling met den ram en de handwapenen der opvarenden, die de aanvalsmiddelen der galeien uitmaakten.

Het kanon nu eischt voor eene opstelling in aantal, de breede zijde der schepen, en voor de voordeeligste benuttiging van het geschut eener vloot, dat het eene schip het vuur van het andere niet onderschept. Dit voert onvermijdelijk tot de kiellinie, d.w.z. een opstelling der schepen in rechte lijn achter elkander, als grondformatie voor het gevecht. Zij is dat dan ook sinds eeuwen, en niets wijst er op, dat verandering daarin ophanden zou zijn.

Zoowel op tactisch als op strategisch gebied bleek het toch evenmin te ontbreken aan beginselen, die zich gelijk zijn gebleven door alle tijden heen. Dit laatste geldt ook voor die algemeenere beginselen, die niet het bijzonder eigendom zijn der zee-krijgskunde, maar die daarbij toch eene opvallend duidelijke toepassing vinden. Ik bedoel daarmee bijvoorbeeld dit beginsel: dat het van overwegend belang is zuiver te onderscheiden tusschen hoofdzaak en bijzaak.

Feitelijk is dit niet anders dan een der toepassingen van het reeds genoemde voorschrift omtrent de concentratie van kracht, maar het is er verre van af, dat deze toepassing steeds op onberispelijke wijze geschiedt. Het wordt door Putman Cramer zoo juist gezegd, dat in de zee-krijgskunde de moeielijkheid niet ligt in het doorgronden der juiste beginselen. Die beginselen zijn weinig in aantal en van bijna

teleurstellenden eenvoud. Het groote struikelblok blijkt te zijn gelegen in de juiste toepassing daarvan op eenig concreet geval.

Maar hoe komt het dan toch, dat wat in abstracto zoo eenvoudig is, zoo eenvoudig dat een kind het begrijpen kan, in de toepassing zoo moeilijk blijkt te zijn, zoo verbazend moeielijk, dat ook door de besten daarbij soms fouten worden gemaakt, die *achteraf* ongeloofelijk schijnen?

Daarvoor zijn verschillende oorzaken, maar de voornaamste daarvan is wel deze, dat het ons zoo dikwijls aan het zuivere inzicht ontbreekt, wat hoofdzaak en wat bijzaak is.

Wanneer wij Cornelis Tromp, met eene onstuimigheid die haar wederga zoekt, op het hem tegenoverliggende smaldeel van den vijand zien instormen en dat smaldeel terugdrijven, maar hij zich daarbij zoo ver van de hoofdmacht verwijdert, dat die zonder zijn steun voor de overmacht zwichten moet en het geheel een échec wordt, dan moeten wij erkennen, dat hem op dat oogenblik het inzicht ontbrak, wat hoofdzaak en wat bijzaak was.

Wanneer, in geheel andere tijden, het Russische Port-Arthur-eskader ontvolkt en ontwapend wordt ten behoeve van de verdediging der vesting aan de landzijde, in plaats dat tot het laatste toe alle krachten werden aangewend tegen de vijandelijke *vloot*, waar van iedere verzwakking het Japansche oorlogsplan in het hart zou hebben bedreigd en aan Rothjestvensky onmiddellijk zou zijn ten goede gekomen, dan blijkt weder uit het oog te zijn verloren, wat hoofdzaak en wat bijzaak was.

En wanneer bij nieuwe verdedigings-voorstellen zich een uitvoerig twistgeschrijf ontspint over de vraag, of het kaliber der vuurmonden enkele duimen grooter of kleiner en hunne lengte eenige kalibers meer of minder behoort te zijn, en tevens de vraag van het gehalte of van de geoefendheid der manschappen, die dat geschut zullen bedienen, nauwelijks aangeroerd wordt of door bij-overwegingen beheerscht, dan blijkt ook hìer het besef van wat hoofdzaak en wat bijzaak is, volslagen zoek geraakt.

In de bovenstaande voorbeelden valt het niet moeilijk te onderkennen, van welken aard de gemaakte fouten zijn, maar hoe nauwkeuriger men nagaat, wat op zee-krijgskundig gebied is geschreven en gedaan, des te meer komt men tot de

overtuiging, dat het daarbij van ook meer verborgen fouten wemelt, en dat hierin de hoofd-oorzaak is gelegen van de geweldige kloof, die in deze wetenschap tusschen theorie en praktijk telkens weer blijkt te gapen. Het is de oorzaak tevens van het voor buitenstaanders zoo verwonderlijke meeningsverschil, dat zich tusschen overigens bevoegde mannen telkens weer openbaart, zoodra een vraagstuk van zeekrijgskunde aan de orde wordt gesteld. Want terwijl de beginselen zelve nauwkeurig genoeg zijn vast te stellen, en daaromtrent ten slotte dan ook geen verschil van meening kan blijven bestaan, blijft de vraag, aan welk dier beginselen in een bepaald geval de voorrang moet worden toegekend, er een, die veelal aan redelijke ontleding ontsnapt, en waarvan de beslissing dus moet worden overgelaten aan wat wij gewoon zijn, gemakshalve met den naam ‘persoonlijk oordeel’ te dekken. Maar daarmee is dan ook gezegd, dat oorlogvoeren ten slotte een kunst blijft, alle wetenschappelijk onderzoek ten spijt.

Veel van het voorgaande, en nog zeer veel meer, is te vinden in het boek, waarvan het verschijnen de aanleiding tot dit opstel was. Wellicht zou het thans plicht zijn, na de korte karakteristiek hierboven gegeven, nader uiteen te zetten op welke punten het m.i. bijzonder is geslaagd en op welke punten ik met den inhoud niet geheel instem. Maar zou niet, zoo doende, uit het oog worden verloren, wat hoofdzaak en wat bijzaak is? Hoofdzaak is, dat wij hier een Nederlandsch boek hebben, voor aanvulling ongetwijfeld en wellicht hier en daar ook voor plaatselijke herzieningen vatbaar, maar dat in zijn geheel volkomen is, wat het wil zijn: eene betrouwbare inleiding voor de studie der zee-krijgskunde. Laat ik dus volstaan met, naast de inleidende hoofdstukken, in de bijzondere aandacht van den belangstellenden lezer aan te bevelen, die over de kustverdediging, over het tactisch gebruik van de torpedo, over den gevechts-afstand en over de snelheid als tactisch element, en thans trachten, zeer in het kort een denkbeeld te geven van wat op dit oogenblik op zeekrijgskundig gebied vooral de gemoederen bezighoudt.

Zooals reeds gezegd werd, is het kanon sinds eeuwen, - en vrij zeker nog voor langen tijd, - het hoofdwapen ter zee. Dat wapen op het juiste oogenblik zijn grootste uitwerking te verschaffen, is voorloopig nog het voornaamste doel van maritieme strategie en zeetactiek. Maar daarnaast heeft zich een ander wapen ontwikkeld, de automobiele torpedo, welke een steeds belangrijker plaats onder de aanvals-middelen gaat innemen.

Zoowel wat aangaat de afstanden, waarop het bruikbaar is, als de trefkansen, die het biedt, zijn kortelings zulke vorderingen gemaakt, dat de laatste zee-oorlog ons slechts een zeer onvolledig denkbeeld kan geven van wat er mede thans en in de toekomst zou zijn te bereiken. Tot voor kort een wapen uitsluitend van den nacht, en dan ook alleen bij verrassing toepasselijk, wordt het hoe langer hoe meer een aanvalsmiddel, dat ook in het gevecht bij dag en als het ware met voorbedachten rade kan worden aangewend.

Toch, - en hierop kan niet genoeg de nadruk worden gelegd, - heeft het in dit laatste opzicht uitsluitend beteekenis als hulpwapen *naast* het geschut. Zonder den steun van dit laatste kan het in de meeste gevallen zelfs niet in het gevecht worden gebracht, - over de voornaamste uitzondering hierop zal nader worden gesproken, - laat staan, dat er resultaten van zouden zijn te verwachten. Vandaar, dat het niettegenstaande zijn recente ontwikkeling geheel het karakter blijft dragen van een hulpwapen, dat het *als zoodanig* wel in waarde is gestegen, maar dat een maritiem defensiestelsel, op het gebruik der torpedo als hoofdwapen gebaseerd, voorloopig niet anders is dan een hersenschim. Wordt die noodzakelijke steun van het geschut, zooals somtijds mogelijk is, door kustversterkingen verleend, dan krijgt de maritieme defensie daarmede een lokaal karakter en kan alleen als aanvulling deel uitmaken van een stelsel, dat in hoofdzaak op een verdediging te land is gebouwd.

Wel echter heeft de stijgende bruikbaarheid der torpedo tengevolge gehad, dat zich twee uiteenloopende typen daarvan naast elkander gingen ontwikkelen. Bij het eene, dat in het bijzonder voor het gebruik overdag is bestemd, wordt vooral gezocht naar een groote werkingssfeer (van bijv. zes- tot acht duizend meter) bij een gemiddelde snelheid, die niet

beneden een zeker minimum van bijv. achtentwintig à dertig mijl daalt. Bij het andere type, dat speciaal voor den nacht moet dienen, wordt over een veel kleineren afstand, van duizend à vijftienhonderd meter, gezocht naar een veel grootere snelheid, van bijvoorbeeld veertig mijl en daarboven. Deze uiteenloopende eischen zijn het gevolg van de zeer verschillende omstandigheden, waaronder de torpedo-aanval bij dag of bij nacht moet plaats hebben, en de voortgaande volmaking van ieder dezer typen is wel een der hoofdpunten, waarop de aandacht der marine-wereld tegenwoordig is gevestigd.

Werd van de torpedo gezegd, dat de laatste zee-oorlog slechts een zeer onvolkomen beeld van hare toepasbaarheid kan geven, van een ander wapen, de strooimijn, geldt dat waarschijnlijk in niet mindere mate. Het is bekend, hoe verrassend groot de rol was, door dezen geduldigen wachter in den strijd om Port-Arthur gespeeld, verrassend niet alleen voor de toeschouwers, maar ongetwijfeld ook voor de betrokken partijen. Die krijg was voor dit wapen als hct ware de proeftijd, waarin het van zijn geweldige uitwerking overtuigend deed blijken, maar waarin toch door geen der beide tegenstanders zijn eigenschappen nog volkomen werden benut.

Dit geldt zoowel van het gebruik zelf der strooimijn als van maatregelen, die daartegen kunnen worden aangewend, en waaromtrent een volgende oorlog zonder twijfel nieuw licht zal ontsteken. Hier wordt echter betreden het terrein der zeer geheime beproevingen en der tastenderwijze gezochte oplossingen, waarvan in de openbare vak-litteratuur maar weinig blijkt, doch waaraan door iedere natie voor zich voortdurend wordt gewerkt.

Een der voornaamste vragen, die zich daarbij voordoen, is wel deze: of het mogelijk en doeltreffend zal blijken, de strooimijn niet alleen defensief maar ook in het algemeen offensief te gebruiken, en haar een rol van beteekenis te doen spelen in den eigenlijken zeeslag. Het antwoord op die vraag houdt niet alleen verband met de eigenschappen van het wapen, maar ook met die van het werpende vaartuig, van den mijnenlegger dus, en waar de vraag zelve nog niet is beslist, daar valt het niet te verwonderen, dat ook

in de denkbeelden omtrent de eischen, aan een mijnenlegger te stellen, een zekere onvastheid is waar te nemen.

Die onvastheid is trouwens een kenmerk van veel, wat met de huidige vraagstukken der zee-krijgskunde samenhangt. Zij is een natuurlijk gevolg van de magere oorlogsondervinding der laatste vijftig jaren en van de groote veranderingen, die meer in het bijzonder in de laatste tien jaren, na den jongsten zeekrijg dus, in het materieel zijn opgetreden. Veel daarvan is gebouwd op zuiver theoretischen grondslag, hoogstens gesteund door beproeving in vredestijd, met onmiskenbare scherpzinnigheid, maar dikwijls toch ook met benauwende subtiliteit. Wat van dat alles onder den strengen toets van den oorlog deugdelijk en steekhoudend zal blijken, kan alleen de ervaring leeren. Maar het kan wel haast niet uitblijven, dat in menig opzicht op teleurstellende wijze de waarheid van het bekende woord zal worden bevestigd: 'Im Kriege hat nur das Einfache Bestand'.

Beschikt men omtrent het gebruik der beide laatstgenoemde wapenen: de torpedo en de strooimijn, althans over een zekere oorlogservaring, voor twee andere: de onderzeeboot en het luchtvaartuig, ontbreekt die geheel. Vandaar, dat hierbij in nog veel hoogere mate geldt, dat de verwachtingen en beschouwingen omtrent hun juiste beteekenis en hun mogelijk nut voorloopig slechts onder voorbehoud zijn te aanvaarden. *Dat* zij van beteekenis zullen zijn, staat wel vast, maar niet minder zeker schijnt het, dat hunne ernstige gebreken, zooals die zich nog telkens openbaren, ook in de praktijk van den oorlog duidelijk aan het licht zullen treden.

De gevoeligste tekortkoming der onderzeeboot als oorlogswerktuig is wel hare geheel ontoereikende snelheid, in het bijzonder in ondergedompelden toestand, tegenover die van hare meest begeerde prooi: het pantserschip, om van moderne kruisers maar niet eens te spreken. En hoewel de beste technische krachten zich voortdurend beijveren, op dit punt eene doortastende verbetering te brengen, wint men hier slechts stap voor stap terrein, en de oplossing van het voortstuwingsvraagstuk, die de onderzeeboot ook maar ongeveer zou brengen waar zij staan moet, is nog

altijd niet gevonden. Bedenkt men daarbij, dat als gevolg van de bezwaren bij het richten, en van de belangrijke fouten, die zich daarbij allicht voordoen, de onderzeeboot haar doel tot op korten afstand moet naderen, wil zij met redelijke trefkans tot lanceeren kunnen overgaan, zoodat de jongste verbeteringen der torpedo zelve haar slechts zeer gedeeltelijk ten goede komen, dan wordt het duidelijk, waarom zij niettegenstaande hare voor den vijand allergevaarlijkste eigenschappen een gelegenheidswapen blijft, dat onder bepaalde omstandigheden uitnemende diensten zal kunnen bewijzen, maar toch ook dikwijls te kort zal schieten in zijn taak.

Nu zou het onbillijk zijn, bij de beoordeeling der oorlogswaarde van de onderzeeboot kortweg hare maximum onderwatersnelheid tegenover de maximum snelheid van haar doel te stellen. Verondersteld kan worden, - wat inderdaad zeer dikwijls het geval blijkt te zijn, - dat dit laatste het onmiddellijk dreigend gevaar niet heeft opgemerkt, en dus niet van zijn grootste snelheid, wellicht slechts van een veel geringere, gebruik maakt. Maar in andere omstandigheden, bijvoorbeeld in een zeeslag, zal tot die grootste snelheid, of eene weinig daarvan verschillende, wel degelijk worden overgegaan, en de marge blijft voorloopig nog ruim genoeg, om in zeer veel gevallen de zaak voor den verborgen aanvaller hopeloos te doen zijn, indien deze zich niet, hetzij toevallig, hetzij uit den aard der plaatselijke omstandigheden, in een gunstige aanvangs-stelling bevindt.

Vandaar, dat ook de onderzeeboot niet in staat is, een maritiem verdedigingsplan, op de torpedo als hoofdwapen gegrond, van onuitvoerbaarheid te redden. Want hier ligt de voornaamste hiervoren bedoelde uitzondering op den regel, dat de torpedo, om overdag tot actie te kunnen geraken, den steun van het geschut behoeft. Was die uitzondering afdoende, dan zou daarmede ook aan zulk een defensieplan althans levensvatbaarheid zijn verleend. Zoolang echter de mogelijkheid van het nuttig gebruik van onderzeebooten nog zoozeer van toevallige omstandigheden afhankelijk blijft, kan daarin ook geen betrouwbare basis voor een zelfstandige verdediging te water worden gevonden. Over torpedonetten, en wat daarmede valt te bereiken, zwijg ik nu maar.

Niet alleen in tactisch maar ook in strategisch opzicht heeft de onderzeeboot nog altijd hare bedenkelijk zwakke punten, waarvan het voornaamste wel is de gebrekkige bewoonbaarheid. Toch duiken meer en meer berichten op van vrij lange trajecten, door dergelijke vaartuigen zelfstandig afgelegd, die wel den indruk vestigen, dat op dit gebied belangrijke vorderingen worden gemaakt. Ook daarbij is echter nog veel, wat nadere bevestiging door de praktijk behoeft, alvorens daarmede in de strategie als met bekende grootheden kan worden gewerkt.

Is met de onderzeeboot, bij gebrek aan oorlogsondervinding, althans gewichtige vredes-ervaring verkregen, van al wat met de maritieme luchtvaart samenhangt kan zelfs dit laatste niet worden gezegd. Hier staan wij nog aan het allereerste begin van een bij uitstek moeielijke zaak en er valt dan ook nog maar weinig te voorzien van wat daar mettertijd uit groeien kan. Zelfs omtrent voorname punten, - als dit bij voorbeeld: tot hoever de taak van het vliegtuig en tot hoever die van het luchtschip zal gaan, - zijn nog geen stellige gegevens verkregen; wel echter heeft zich de indruk gevestigd, dat van beide voorloopig nog meer te verwachten valt als verkenners dan als effectieve aanvalsmiddelen tegen den vijand.

En al zou die indruk blijken volkomen juist te zijn, dan nog zou de maritieme luchtvaart een gewichtige plaats onder de moderne oorlogsmiddelen ruimschoots verdiend hebben. Het vraagstuk van de verkenning ter zee is eigenlijk nimmer bevredigend opgelost, en van oudsher heeft men zich tevergeefs het hoofd erover gebroken, hoe zonder al te groote opofferingen van geld en menschen aan de behoeften van dezen onmisbaren tak van dienst in bevredigende mate is tegemoet te komen.

De moeielijkheid ligt daarbij niet in het bepalen, *wat* vereischt wordt; evenals bijvoorbeeld voor een blokkade, valt ter bereiking van een zeker strategisch doel vrij nauwkeurig na te gaan, hoevele eenheden voor een volledig georganiseerden verkenningsdienst noodig zijn. Ongelukkigerwijze komt men dan gewoonlijk al spoedig tot getallen, die practisch onbereikbaar zijn. Daarbij moet in het oog worden ge-

houden, dat vaartuigen, speciaal voor verkenningsdiensten gebouwd, in den eigenlijken zeestrijd slechts zeer beperkte diensten kunnen bewijzen, zoodat wat daaraan is ten koste gelegd, hoe welbesteed opzichzelf, toch voor een groot deel in mindering komt van wat voor het hoofddoel, d.i. het bevechten en verslaan van den vijand, kan worden aangewend. Vandaar, dat men op dit punt zich veelal met een minimum heeft moeten tevreden stellen, en dat bij de onderwerpen, waarmee de oorlogsvoorbereiding ter zee zich bezighoudt, de verkenningsdienst veelal achteraan kwam. Dit werd bedenkelijker, naarmate ook voor dit doel de eischen van snelheid en bewapening hooger moesten worden gesteld, en dus, - althans voor de zelfstandige verkenning los van de eigen hoofdmacht, - van hulpkruisers en dergelijke surrogaten minder viel te verwachten.

Nu wordt het aantal eenheden, dat in een concreet geval voor een volledige verkenning wordt vereischt, in hoofdzaak bepaald door twee grootheden: ten eerste den afstand, waarover een bericht van schip tot schip kan worden overgebracht, en ten tweede het gezichtsveld, dat door iederen verkenner in een gegeven tijd kan worden bestreken. Op het eerste punt heeft de radio-telegrafie reeds een omwenteling gebracht, die de verkenning in hooge mate ten goede is gekomen, en die, met de ten dienste staande middelen, in vele gevallen een bevredigender oplossing van het vraagstuk heeft mogelijk gemaakt. Maar deze verbetering kon niet volledig tot haar recht komen, zoolang in de tweede der genoemde grootheden geen radicale wijziging kon worden gebracht. Het is deze wijziging nu, die van de luchtvaart in de eerste plaats verwacht mag worden, en daarmede zal de verkenningsdienst in geheel andere omstandigheden komen, zal het mogelijk worden, in de eischen daarvan afdoende te voorzien, zonder zich onevenredig zware offers te moeten getroosten. Afgezien van alle verdere toepassingen, die dit nieuwste wapen wellicht zal vinden, zou dit op zich zelf reeds een zeer belangrijk resultaat zijn.

In het voorafgaande kwamen strijdmiddelen ter sprake, waaromtrent of nog geringe, of in het geheel geen oorlogsondervinding bestaat, en waarvan de juiste toepassing en de

volledige beteekenis dus uit den aard der zaak nog problemen zijn. Maar ook voor het bij uitstek beproefde wapen van den zee-oorlog: het geschut, kan gezegd worden, dat in de allerlaatste jaren geheel nieuwe denkbeelden zich hebben ontwikkeld, zoodat ook hier, niettegenstaande dien eeuwen langen staat van dienst, verschillende noviteiten van ingrijpend belang hare gevechtsbruikbaarheid nog hebben te bewijzen. Feitelijk geldt dit van het geheele samenstel van overwegingen, dat aan het bekende Dreadnought-type van slagschip het aanzijn gaf. Nog altijd doen zich gezaghebbende stemmen hooren, die dezen stouten stap in de richting van het allerzwaarste geschut als een vergissing brandmerken, en het is niet *bewezen*, dat zij in het ongelijk zijn. Het is hier vooral een zaak van vertrouwen, niet zoozeer in het geschut zelf, want daarvan staan de eigenschappen voldoende vast, dan wel in het samenstel van uiterst gevoelige werktuigen, hetwelk voor het goed gebruik daarvan onmisbaar is. En meer dan waar ook, is hier oorlogsondervinding noodig, om de juistheid der thans algemeen gevolgde richting aan te toonen. Haar beste rechtvaardiging vindt zij voorloopig in het feit, dat zij door hen, die althans over de uitvoerigste vredes-ervaring beschikken, de ware wordt geacht, en dat men dus, zich wellicht vergissende, in goed gezelschap is. Maar daarmede is de mogelijkheid volstrekt niet buitengesloten, dat men ook op dit punt zich aan illusiën overgeeft.

Is hiermede getracht zeer in het kort een denkbeeld te geven van de voornaamste vraagstukken, waarvoor de zeekrijgskunde zich op dit oogenblik gesteld ziet, thans zij het vergund, op den aard en de beteekenis dezer wetenschap nog met een enkel woord terug te komen.

Oorlogvoeren werd hierboven een kunst genoemd, en het is dat niet alleen om de daar genoemde reden. Evenals op menig ander gebied worden ook hier naast zuiver wetenschappelijke kennis en streng redelijk inzicht nog andere eigenschappen vereischt, om het ware meesterschap te bereiken. En zooals dat bij de meest stellige wetenschappen voorkomt, is het ook hier de verbeelding, - wat nog iets meer is dan het zuivere voorstellingsvermogen, - die een rol te ver-

vullen heeft. Zij is het die, gesteund op positieve gegevens, in staat moet stellen, de juiste waarde der eigen krachten te meten, zoodat daarvan het uiterste, maar ook niet meer dan dat, wordt gevraagd; en zij is het, die ons ten slotte tot een oordeel moet voeren omtrent hetgeen waarschijnlijk bij den vijand geschiedt.

Bij dit laatste dreigt onmiddellijk een zeer groot gevaar, en wel dit: van al te zeer van een vooropgestelde meening uit te gaan, en dus niet voldoende de objectiviteit te betrachten, die alle mogelijkheden voorziet. Maar dat neemt niet weg, dat men ten slotte uit die mogelijkheden dikwijls tot de keuze van eene of van enkele weinige waarschijnlijkheden *moet* geraken, ter noodzakelijke bepaling der eigen gedragslijn. Hierin den juisten middenweg te bewandelen, eenerzijds niet te zeer oog te hebben voor een enkelen veronderstelden samenhang van feiten, maar anderzijds toch ook in hoofdzaak rekening te houden met datgene, wat inderdaad het waarschijnlijkst is, vormt zeker wel een der zwaarste opgaven, die een aanvoerder zich gesteld ziet. Voor een goede oplossing daarvan is voor alles noodig, dat men zich volledig in aard en omstandigheden van den tegenstander indenkt, dat men zich als het ware met hem vereenzelvigt, en vanuit *zijn* standpunt het vraagstuk beziet.

Nelson heeft den naam, hierin bijzonder te hebben uitgeblonken, en ongetwijfeld zijn er verschillende gebeurtenissen aan te wijzen, die dezen roep schijnen te bevestigen. Maar hoe dat ook zij, in ieder geval geldt het hier een gave, die geen bevelhebber in den oorlog straffeloos geheel kan ontberen.

Uit het onmiddellijk voorafgaande en ook uit wat vroeger gezegd werd, blijkt, dat het bij de toepassing der zee-krijgskunde niet alleen gaat om kennis en bedrevenheid, maar dat daarbij ook die meer speculatieve eigenschappen van den geest in het spel komen, die in haren besten en hoogsten vorm tot datgene behooren, wat men onder genialiteit pleegt te verstaan. En dit voert tot beschouwing van de nog niet besproken uitdrukking van Mahan in het straks aangehaalde omtrent De Ruyter, van wien hij zegt, dat deze in den laatsten kamp der beide zeevarende volken optrad ‘in the fulness of his genius.’

Dat die uitdrukking hier op zijn plaats is, dat wij hier inderdaad voor eene uiting staan van dat volkomen doorgronden der wederzijdsche omstandigheden, dat met verbluffend gemak en onfeilbare juistheid ook voor schijnbaar onoverkomelijke moeielijkheden de oplossing weet te vinden, behoeft voor wie met deze gebeurtenissen bekend is, geen nader bewijs. Met scherpen blik, zooals de uitkomst aantoonde, had De Ruyter niet alleen de eigen krachten maar ook die van ieder der verbonden tegenstanders gemeten en daarop zijn plan van aanval gebouwd, dat niet anders was dan een gelukkige toepassing der algemeen geldige tactische beginselen op dit bijzondere geval. Niets werd daarbij verzuimd wat tot het welslagen kon bijdragen, maar ook op niets werd gerekend, wat niet volkomen verantwoord bleek. Zoo ergens dan mag hier gezegd worden, dat in de oorspronkelijkheid en den eenvoud, maar in de niettemin volstrekte doeltreffendheid der genomen maatregelen, de zelf-verzekerdheid van het genie schitterend aan het licht trad.

Moet hieruit nu worden afgeleid, dat alleen wie zeer buitengewoon begaafd is in den zee-oorlog als bevelhebber op zijn plaats kan zijn, en dat het lot van een land onder meer afhankelijk is van de twijfelachtige kans, of op het beslissende oogenblik over zulk een man wordt beschikt?

Het zou weinig bemoedigend zijn, indien die vraag bevestigend moest worden beantwoord. Vast staat, dat de aanvoerder een man van beteekenis moet zijn, zoowel wat verstand als wat karakter betreft, en dat het gewicht, dat zijn persoonlijkheid ongetwijfeld in de schaal werpt, met die beteekenis stijgt. Maar evenzeer is het waar, dat de vereischte eigenschappen ontwikkeld kunnen worden, niet alleen door ondervinding en oefening, maar daarnaast ook door de studie der zee-krijgskunde. En dit geldt niet alleen voor den aanvoerder van het geheel, maar voor ieder, die een verantwoordelijke plaats zal hebben te bekleeden.

Er is wel eens gevraagd, wat het practisch nut van het meer historische gedeelte dier studie kan zijn. Zelfs indien het waar is, - werd dan gezegd, - dat verschillende beginselen door alle tijden heen zich gelijk zijn gebleven, en

dat het verleden ons dus nuttige lessen voor het heden kan geven, dan nog moet het mogelijk zijn, die beginselen ook uit huidige omstandigheden aan te toonen, en lijkt dus voor practische doeleinden het onderzoek van vroegere gebeurtenissen niet onmisbaar.

Voor wat men het ‘stellige’ gedeelte der zee-krijgskunde zou kunnen noemen, het gedeelte, dat zich bezighoudt met het onderzoek naar het nuttigste gebruik van een bepaald wapen of naar een bepaald tactisch of strategisch voordeel, zou die meening verdedigbaar zijn. Toch kan ook daarbij gezegd worden, dat het niet anders dan tot verlevendiging der belangstelling en tot verruiming van het inzicht leidt, wanneer op de blijvende beteekenis van sommige verschijnselen gewezen wordt. Maar, het moet erkend, beslist onmisbaar is dat hierbij niet.

Geheel anders wordt dat echter, wanneer de studie der zee-krijgskunde zoodanig wordt opgevat, dat zij ook heeft bij te dragen tot de ontwikkeling van die meer speculatieve geestelijke eigenschappen, waarvan hierboven sprake was, dat zij niet alleen het intellect, maar ook het oordeel heeft op te voeden. Want daartoe kan bij gebrek aan beter alleen de bestudeering der geschiedenis helpen.

Bij gebrek aan beter, want dat het een surrogaat blijft, is onbetwistbaar. Wanneer wij de groote figuren nagaan die op de oorlogvoering ter zee het stempel hunner persoonlijkheid hebben gedrukt, dan vindt men daaronder maar weinigen, die zich aan die studie zwaar kunnen hebben bezondigd. Toch werden zij, wat zij voor ons gebleven zijn: de benijdenswaardige voorbeelden van wat in een aanvoerder vereischt wordt. Maar zij doorliepen dan ook de beste leerschool, die zich denken laat, - den oorlog zelf, - dikwijls van kindsbeen af.

Die leerschool bleef voor de meesten onzer gesloten, en niemand zou wenschen, dat zij ruimer werd opengesteld. Maar dan is het ook noodig, dat in die leemte op andere, op kunstmatige wijze wordt voorzien, en naast de ervaring, die vredesoefeningen kunnen bijbrengen, opent de studie der zee-krijgsgeschiedenis daartoe den eenigen weg.

Wie haar met practische doeleinden beoefent, zoekt dan ook niet in de eerste plaats vermeerdering van kennis of

bevestiging van waarheden, van welker geldigheid hij zich ook zonder dat wel kon overtuigen. Voor hem is die studie vooral een oefening van het oordeel omtrent wat hoofdzaak, wat mogelijk, wat met bepaalde middelen bereikbaar is. In bonten optocht trekken aan zijn oog de gebeurtenissen voorbij, die in haar geheel de geschiedenis van den zeekrijg vormen, - voorspoed en nederlaag, zegepraal en mislukking. En indien hij niet al te zeer aan de oppervlakte der verschijnselen blijft, indien het hem gegeven is, op aanwijzing van anderen, iets van de diepere oorzaken te doorgronden, dan kan het niet uitblijven, of in die verscheidenheid wordt algemeenheid zichtbaar, en wat eerst vermeerdering van kennis was, wordt zuivering van oordeel. Hierin, in het leeren waardeeren van wat normaal is, van wat met bepaalde middelen te bereiken en onder bepaalde omstandigheden te verwachten valt, en vooral ook, wat ten slotte de doorslag gevende factoren zijn in het ingewikkeld probleem van de menschelijke worsteling ter zee, ligt de zeer eigene, practische beteekenis van de studie der zee-krijgsgeschiedenis, als onderdeel van de zee-krijgskunde. Maar daarnaast heeft zij nog een andere, een meer ideëele waarde.

Uit den aard van zijn vak, hoe veelzijdig het dan ook zijn mag, blijft de zee-officier toch in hoofdzaak aangewezen op onderwerpen van technischen, van min of meer wiskundigen aard. In de benarde dagen zijner periodiek weer opdoemende examina grijnzen de grimmigste formules hem van alle kanten tegen, en ook in den gewonen dienst is het welhaast een wonder, als hij zich niet met cijfers of maten heeft bezig te houden. Nu wisten weliswaar de Grieken reeds, dat ook hieraan een zekere schoonheid niet kan worden ontzegd, maar het aantal dergenen, die zich daarin uitsluitend verlustigen, is tot op den huidigen dag beperkt gebleven. Veel meer zijn er, die daarnaast ook naar ander geestelijk voedsel verlangen, die bij dat alles behoefte hebben aan een levender, een menschelijker achtergrond.

Voor hen is de studie der zee-krijgsgeschiedenis als het ware een uitkomst. Zij leert ons den oorlog zien, ongetwijfeld als een ramp dien niemand kan wenschen, maar toch ook, - ten goede of ten kwade, - als een machtigen factor in de lotsbedeeling der volken, in den ontwikkelingsgang der

menschheid. Zij leert ons dien zien als een der geweldigste middelen, welke die in den voortdurenden drang naar nieuwe toestanden van evenwicht zijn aangewend, als een cultuurverschijnsel dus, van een invloed, die het begrijpelijk maken, dat over zijne onmisbaarheid gesproken wordt. En zij doet ons dien zien als een zoo hevige uiting van het leven, dat het aan wien in dat leven waarlijk belang stelt, niet gelukt zich van den oorlog onvoorwaardelijk vijandig af te wenden.

Maar de zee-krijgsgeschiedenis leert nog meer. In de verbijsterende verscheidenheid der gebeurtenissen, die zij voor ons voert, leert zij ons beter begrijpen eenige der voortreffelijkste menschen, der schranderste geesten en der onwankelbaarste karakters, die de wereld gekend heeft. Zij toont ons hen, zooals zij daar staan in het verleden, eenzaam dikwijls en weinig begrepen, maar sterk in hunne overtuiging en in de liefde voor hun land. En dat alles zou voor de praktijk des levens en van den oorlog zonder waarde zijn?

Met dit meer historische gedeelte van de zee-krijgskunde laat het boek van Putman Cramer zich niet, of slechts zeer terloops, in. En dat spreekt ook vanzelf, waar het een ‘Inleiding’ wil zijn tot de maritieme strategie en zee-tactiek. Daarin ligt opgesloten, dat het zich bepaalt tot datgene, wat voor practische doeleinden in de eerste plaats van belang is, en dat is ongetwijfeld de studie der tegenwoordige oorlogsmiddelen en van hun meest doelmatig gebruik. Dit veld is reeds zoo uitgestrekt, en de zijpaden zijn er zoovele, dat het niet alleen een grondige kennis der onderdeelen, maar ook een vrij uitzicht over het geheel vereischt, om tot eene niet al te uitvoerige en toch in hoofdtrekken volledige samenstelling te geraken. Hierin is de schrijver m.i. op gelukkige wijze geslaagd, en hij heeft daarbij eene opgewektheid van stijl weten te bewaren, die de aandacht gaande houdt, en die er zeker het hare toe zal bijdragen, het boek te doen beantwoorden aan zijne bestemming: eene aanleiding te zijn tot uitgebreider studie van de zee-krijgskunde, en daardoor eene Inleiding in den waren zin van het woord.

Moge het, zoowel in Marine-kringen als bij belangstellenden daarbuiten, de waardeering vinden, die het verdient.

Batavia, Maart 1914.

C.L. SCHEPP.

Marginalia.[1)]

Elkanders voeten te omvatten en naar elkanders oogen op te zien, om het licht van een hooger waarheid en liefde, terwijl een ieder den blik weder naar hooger heft, en slechts vluchtig en afwezig nederziet: ziehier het tragische beeld der beste vriendschap nog die op aarde mogelijk is.

* * *

Er is een lijden uit liefde en een strijd der liefde, die in den klaren dag en te midden der menschen gestreden wordt, en velen hebben er schoon en overvloeiend vol van gesproken. Er is evenwel nog een andere strijd, waarbij het lijden der liefde nog een lafenis en een rust wordt. Het is de strijd om liefde, om lief te kunnen hebben. Deze voltrekt zich in de duisterste diepten der ziel, en in een wereldwijde eenzaamheid, en slechts zelden komt er een klank van naar buiten. Het verscheurende accent alleen verraadt soms zijn aanwezigheid.

* * *

De meeste menschen leven van teederheden in teederheden die zinnelijke streelingen zijn, van de vage behagelijkheid tot den hartstocht toe, zonder ooit te hebben liefgehad, en zonder zich ooit deze armoede bewust te zijn geweest.

* * *

De geslachtelijke liefde staat tot de werkelijke liefde, de

1) Zie *De Gids* van September 1913.

koele en diepe charitas, gelijk de zelfzucht tot de zelfverloochening.

* * *

De meeste zielen kunnen slechts door de schijnbeelden eener geslachtelijke liefde, tot de waarachtige liefde, de charitas komen, gelijk door de zelfzucht henen tot de zelfverloochening: door vermoeienis aan beide namelijk. De zielen die op eenmaal de charitas bereiken zonder de voorbereiding der zinnelijke liefde, de zelfverloochening zonder eerst door zichzelf en de kanker van het Ik ten einde raad te zijn, zijn uiterst zeldzaam en doen ons aan als door God gezonden.

* * *

Geestelijkerwijze gesproken: is de zinnelijke liefde blind en doof en gevoelloos. Zinnelijkerwijze gesproken: is de waarachtige liefde blind en doof en gevoelloos. Beide zijn blind en doof voor elkander, en huiveren voor elkanders onbegrepen gebieden terug als voor een sombere bedreiging. De waarachtige liefde is de absolute overwinning van de ziel op de zintuigen.

* * *

Het is ontroerend en begrijplijk, dat de menschheid een harer schoonste symbolen, dat van den mensch Jezus Christus, in hare plastische vertolking alle aardsche schoonheid leent, en als 't ware de edelste bloemen der aarde er rond wil doen bloeien. Maar dit mag niet wegnemen, dat de eigenaardigste vertolking van dit symbool moet heeten, het de vormen eener aardsche leelijkheid te geven. Eerst daarin toch, in zulk een leelijkheid van het licht der ziel doorstraald, openbaart zich de diepste zin van dit symbool, die de overwinning van de ziel op de zintuigen is. Eerst een ondenkbaar volmaakte menschheid, een menschdom zonder smartelijke tweespalt meer, zou het recht hebben, zich een volkomen schoone ziel in een volkomen schoon lichaam tot symbool te verkiezen.

Dat trouwens alreeds de Hellenen, ondanks hun overheerschende liefde voor harmonie en aardsche schoonheid, de

behoefte voelden zich in hoogste instantie van de zinnen vrij te spreken, wordt wel bewezen door den nadruk, dien ook zij wisten te leggen op de bijna koddige leelijkheid van hunnen wijsten mensch (Sokrates).

* * *

Men spreekt van de vreugde der zinnen. En men vergeet dat de vreugde der zinnen dan pas aanvangen kan, wanneer de mensch haar overwonnen heeft, wanneer hij haar dadelijk verlaten en verloochenen kan om in zich zelf te rusten en zich zelf genoeg te zijn. Slechts waar vrijheid is, is vreugde mogelijk.

* * *

Alle andere vreugde is slavernij. Zonder de vrijheid der liefde is iedere vreugde der zinnen de oogenblikkelijke stilling van een brandenden dorst, die slechts gestild wordt om onmiddellijk brandender op te komen. Met de liefde is iedere vreugde der zinnen, ook de kleinste, de gave eener overdadige genade, een gave boven de behoefte der ziel.

* * *

Door het wezen der zinnelijke schoonheid en vreugde te bepalen tegenover de liefde, die het kernpunt van des menschen wezen is, door hare afgrondige gevaren open te werpen, door met een weergaloos fijne en beweeglijke tesamenstemming met de veelvuldige, wisselende werkelijkheid, de wegen tot liefde voor de verschillende menschensoorten te ontwerpen, heeft het Christendom, dat zijn de Evangeliën in hun historisch gezuiverde kern, de vreugde der zinnen en der aardsche schoonheid niet verworpen of voorbijgezien, doch integendeel verzuiverd en verheerlijkt.

* * *

De groote vergissing bij het lezen der Evangeliën is, dat de mensch ze onwillekeurig verstaat, als sprekende tot een enkelen onveranderlijken mensch in onveranderlijke omstandigheden. In werkelijkheid spreken zij tot de meest verschillende wijzen van menschelijk bestaan in de meest verschillende omstandigheden. Daar zij een voortbrengsel der natuur zijn

in den hoogsten zin des woords, kondigen zij dit niet aan in titels en ondertitels. Zij liggen als 't ware te wachten, ieder dier verzen voor zich, totdat het oogenblik in den mensch gekomen is, waarop zij in hem van louter woord tot louter leven kunnen worden. De zin der Evangeliën schijnt te groeien met den mensch mede. Vandaar ook dat de grootste wijzen aan het einde huns levens den grootsten som van hun eigen wijsheid in de Evangeliën als 't ware hervonden. En vandaar, aan de andere zijde, dat sommige woorden die voor enkelen waren, tot noodlottige consequenties leidden toen zij voor allen werden aangewend. Zoo het ascetisme enz.

* * *

De onkuische ziel bewoont een helsche wereld. Want de onkuische ziel is gedoemd, tot alle dingen in een zintuigelijke, tot alle menschen in een erotische verhouding te staan. En daar het aantal dingen dat hem zintuigelijk streelt, het aantal menschen dat hij erotisch verkiest, oneindig klein is tegenover wat hem dagelijks omgeeft, is hij veroordeeld, de nooit eindigende siddering van een oneindigen afschuw te ondergaan, Dit is de tastbare hel op aarde. Vandaar ook het onleschbare verlangen naar aardsche schoonheid en vreugde in zulke zielen. Oscar Wilde was een kenmerkend type van zulk een ziel.

* * *

Zoo men de hoogere kracht der liefde in de vrouw, en hare onmiddellijke wijsheid, dat is haar onmiddellijk oriënteeringsgevoel voor de innerlijke werkelijkheid der dingen, uit hare diepere verbinding met de natuur verklaart, zoo onderstelt men daarmee tevens in deze natuur een weergalooze werkzaamheid van geest en liefde.

* * *

Zoo men den innerlijken geest van een tijdperk en diens verhouding tot de natuur wil kennen, zoo geve men zich rekenschap, op welke wijze dit tijdperk oordeelt over de vrouw en het vrouwelijk wezen. De verachting der vrouw beteekent immer een van het leven afgekeerde geestesstrooming, vereering der vrouw vereering des levens. In de ver-

houding der geslachten tot elkander vindt men het wezen van een tijd.

* * *

De lagergeaarde vrouw mint het kind boven den man, de hoogergeaarde vrouw mint den man boven het kind. Want den man boven het kind te minnen, is in de vrouw een triomf van den geest, van de vrije keuze boven de natuurnoodwendigheid.

* * *

In alle dwaasheid ligt de kiem der wijsheid, in alle wijsheid de herinnering der dwaasheid verborgen.

* * *

De gezwollen en verwarde redenen van een zestienjarige, over liefde, geest, oneindigheid of leven, zijn voor den wijsten mensch der aarde even zoo dwaas, als diens redenen weder dwaas zijn voor God. In beide schemert slechts een meer of minder verward vermoeden eener werkelijkheid. Gelijk Pascals oneindig-kleine en -groote, verliezen dwaasheid en wijsheid zich in de diepte en hoogte in de oneindigheid.

* * *

Het schitterende schijnbeeld der onsterfelijkheid, dat in den morgen van zijn leven iederen grooten mensch met alle krachten van zijn wezen in de wereld uit doet trekken, is een tragisch schijnbeeld. Want hij zal het slechts bereiken, op voorwaarde dat het voor hem niet meer bestaat. Want de kracht die den mensch onsterfelijk maakt, is de kracht die slechts uit de smartelijke vernietiging van het persoonlijke wezen en zijne verlangens kan geboren worden. Zij die de edelste namen der wereld hebben gedragen, waren voor zichzelven nameloos geworden.

* * *

Er zijn twee wijzen om over een gevoel of een gedachte te spreken: van uit het volle bezit daarvan en vanuit een smartelijk bewust gemis. Hij die vanuit het volle bezit spreekt, ontleent daaraan steeds een heldere rust en zacht-

heid, die ook zijn heftigste overtuigingen en zijn krachtigsten toorn nog als met een vredevollen glimlach omgeeft, en hij die spreekt vanuit het gemis, foltert met ieder zijner woorden zijne eigen ziel, en in de pijn dier geeseling spreekt hij hard en hartstochtelijk en met koortsachtig somberen gloed, en kan door dezen gloed soms anderen geven, wat hemzelven pijnvol onthouden blijft. Machtige predikers hebben zoo gesproken. Augustinus is een der grootsten van hen.

Keerzijden.

De wrok dien wij over onszelven voelen, viert zich meestal uit op anderen.

* * *

Wanneer men zich van één of andere ondeugd volkomen vrijspreken kan, geschiedt dit meestentijds slechts, dank zij een tegenovergestelde ondeugd die men juist in volle mate bezit. Bij voorbeeld: men is niet gierig, neen, want men is te behaagzuchtig om gierig te zijn.

* * *

Wanneer men een mensch van den aanvang af goed gezind is, bewondert men hem en terecht, vanuit en door onszelven, omdat hij zegt en volvoert wat ook in ons gereed ligt of verlangend is om gezegd en volvoerd te worden. Maar het eigenaardige daarbij is, dat men, wanneer men, door aanleg of omstandigheden, tegen een mensch is ingenomen, men hem veroordeelt en veracht juist op dienzelfden grondslag. Met een ‘niets nieuws’ werpt men den ongewenschten gast de deur van het geesteshuis uit.

* * *

Het ware en gerechtigde wantrouwen is de herinnering aan onverwachte, onverdiende slagen in een trouw en zuiver hart. Het valsche wantrouwen daarentegen is niets dan een resultaat van droevige zelfkennis.

* * *

De ware fijngevoeligheid is de verhoogde smart, die iedere

harde indruk van het meedoogenloos krachtige leven oproept in een teer en kwetsbaar hart. De valsche fijngevoeligheid daarentegen is niets dan verfijnde zelfzucht en abnormale ijdelheid.

* * *

De ware moed is het bewustzijn en de volkomen voorstelling van het gevaar, en deze overwonnen door de kracht van den geest en de eer. De valsche moed daarentegen is niets dan een zekere stompzinnigheid tegenover het gevaar.

* * *

De verbeelding is de moeder der lafhartigheid. Vandaar is geen ondeugd zoo tezamengesteld, als die der lafhartigheid. Niet het gevaar bestaat, maar de voorstelling daarvan in den mensch. Een krachtige verbeelding, een hevig werkend vermogen tot voorstellen, kan de kracht van den geest doen bezwijken en een oogenblikkelijke lafhartigheid doen ontstaan, zonder dat de mensch daardoor van minder edele hoedanigheid behoeft te zijn, zonder zelfs dat het hem aan waarachtigen moed behoeft te ontbreken. Het betreurenswaardige gebrek aan physieken moed in de meeste kunstenaars berust op de kracht hunner verbeelding. Doch de kiem daarvan vindt men reeds in de grootste helden der geschiedenis: de enkele plaatsen in hun wezen, waar de kracht van den geest geen oogenblik stand houdt tegen de kracht der verbeelding, tegen de overklare, verblindend scherpe voorstelling van iets wat zou k u n n e n zijn. Het zijn de bekende voorbeelden der groote veldheeren die sidderden bij den aanblik van een spin, een muis, een kat, een voorteeken enz.

* * *

De mensch is gewoonlijk niet rijp genoeg nòch om een weldaad te volbrengen, nòch om die te ontvangen. In het ééne geval blijft hij bevangen in het gevoel van een schuld die hem terugbetaald moet worden, in het andere geval in het gevoel van een schuld die hij te betalen heeft.

* * *

Levendige dankbaarheid is voor den mensch meestentijds

een onbewust aangewend, gemakkelijk betaalmiddel voor een ontvangen weldaad. Wanneer de weldoener later eens een beroep op deze klaarblijkelijke dankbaarheid zou willen doen, zoo ziet hij ontstemd en verwonderd op: alles was toch immers al afgerekend!

* * *

De mensch wien het erom gelegen is, zich den zekersten en algemeensten roep van een weldoener te verwerven, volge dit wereldsche en koude principe: geen mensch meer wel te doen, dan deze strikt genomen in staat is terug te betalen.

* * *

De mate van dankbaarheid staat in juist omgekeerde verhouding tot de mate der weldaad. Kleine weldaden wekken groote dankbaarheid, groote weldaden wekken druk en wantrouwen, de ondelgbare weldaden wekken aan het einde veelal haat.

* * *

De groote weldaden met haat te beloonen, is een daad die het geweten moeilijk verdragen kan. Doch de mensch weet ook dit probleem door innerlijke list te ontwijken. In alle woorden hoort zijn wantrouwen een beroep op zijn verplichte dankbaarheid, in alle daden een aanslag op zijn vrijheid. Een weldoener kan men niet haten, welnu: men doet het den woekerzuchtigen schuldeischer!

* * *

De mensch die zich over ondankbaarheid beklaagt, bekent daarmede onbewusterwijs toch altijd - een mislukte speculatie.

* * *

In de liefde, in de vriendschap, in de dankbaarheid, in alle verhoudingen van de menschen tot elkander, is er altijd onrecht dat men doet, en onrecht dat men ondergaat. De menschen zijn in deze verhoudingen èn bedriegers èn bedrogenen terzelfdertijd. Doch slechts het ondergane onrecht vergunnen zij in hun bewustzijn te treden.

* * *

Waar liefde tusschen twee menschen is, daar vindt men een beul en een slachtoffer, zegt Honoré de Balzac, degeen die het minst mint, en degeen die het meest moet minnen. Maar de beul voor het oog der menschen, is het slachtoffer voor het oog van God.

* * *

De vriendschap der menschen is doorgaands een chronisch geworden misverstand.

* * *

Men deinst er voor terug om te bepalen, in hoeverre de vriendschap der menschen het verbindende cement van een kleine wederzijdsche minderachting noodig heeft.

* * *

De meeste en gevaarlijkste vijandschappen ontstaan uit onwaarachtig aangegane vriendschap.

* * *

De mensch geniet van de vriendschap juist zooveel, als hijzelve vriendschap in zich heeft.

* * *

In de rechtzaal van zijn binnenste, voor de rechtbank van zijn geweten, overtreft bijna ieder denkend mensch de machtigste pleiters ter wereld in list en logika. Er is geen weg zoo nauw en er zijn geen doolhoven zoo verwikkeld, of hij weet erlangs het schoonschijnende, gelijkschijnende motief te bereiken, waarachter zijne laagheid, ijdelheid of hartstocht voor hemzelf en anderen schuil kan gaan. Dit mechanisme zijner gedachten treedt slechts even in zijn gedachten om na de bereikte overtuiging zijner rechtschapenheid, in spoorlooze vergetelheid weg te zinken. De wereld ware een niet zoo onheilspellend verblijf, wanneer zij niet zoo overvol eerlijke menschen was!

* * *

De ongeloofelijke macht tot zelfbedrog, die de mensch van uur tot uur in zijn leven te ontwikkelen weet, bewijst de aanwezigheid van het geweten.

* * *

Goed beschouwd, is de bewuste booze halverwege van de ware eerlijkheid. Hij althans heeft de gelegenheid tot zelfbedrog, die den mensch vergunt, met vriendelijk en onverstoord gemoed misdaad op misdaad achter zich te laten, onherroepelijk in zich afgesneden. Hij althans bedriegt zich zelven niet.

* * *

Zelfzucht en bedrog beheerschen de wereld. Doch zij heerschen slechts dank zij en door bemiddeling van het zelfbedrog.

* * *

Er is in den mensch geen enkel motief, dat het klaarste daglicht onverlet verdragen kan. Zoo is dit zelfbedrog van uur tot uur, dat de mensch ontwikkelt, en dat in grootere mate alle misdaden laat woekeren, in zachtere mate weder een middel tot leven, een voorbehoed tegen waanzinnigen twijfel en wanhoop.

* * *

Zoo het mogelijk ware, de menschen in hun afzichtelijke naaktheid tegenover het reine geweten te stellen, zoo zouden zij zich spoedig afscheiden in engelen en -duivelen.

* * *

Ondanks de onbetwijfelbare aanwezigheid van het geweten, ondanks de geheimvolle correspondentie tusschen het reine geweten en de hoogste schoonheid, is ook dat, wat zich als geweten en berouw in den mensch voortdurend openbaart, niet zuiver en onvermengd werkzaam. Vele vreemde elementen, vele schijngestalten van geweten spelen er onmerkbaar doorheen. Behalve het berouw, dat vrees voor vergelding is, is er een schijngeweten, dat hoogmoed is. Deze hoogmoed is de intellectueele overtuiging van de hoogere kracht van het goede, en de kwellingen, die uit het gemis van deze hoogere kracht ontstaan en de stille wangunst op hen die haar rustig bezitten. De kwellingen van dien hoogmoed, ook deze, noemt de mensch gewetenskwellingen!

* * *

Het is merkwaardig, dat, waar het de ondeugden der menschen geldt, er zich vele definitiën aanbieden en de woorden zich gewillig laten voegen. Waar het evenwel de enkele hoogste deugden van de menschheid betreft: zoo worden alle woorden onmachtig of wordt de mensch teruggewezen op de grootsche termen van het Christendom. De reine liefde, het reine geweten, de goddelijke genade zijn in den letterlijksten zin des woords, niet uit te spreken, en slechts hunne werkingen laten zich omschrijven. Slechts de dichter geeft, niet hun definitie, maar hunne ademhaling.

* * *

Wanneer de mensch in zichzelf een ondeugd ontdekt heeft, begint hij onmiddellijk, deze ondeugd in anderen streng te achtervolgen. Maar ondertusschen woekert zij in hem zelf welig en onverstoord verder.

* * *

Het is een vermakelijke aanblik, te zien hoe het meerendeel der menschen zichzelf en hun ervaring in eigen oogen weten te vergrooten. Als de groote omstandigheden hen dringen, en al naar den aard dier omstandigheden, nemen zij zich voor een groote daad te doen, 't zij een groote heldendaad, 't zij een groote wanhoopsdaad. Zij koesteren haar zoo lang als mogelijk is, volvoeren haar in verbeelding, doch zoodra de noodzaak der verwerklijking slechts in de verte begint te naderen, ontstellen zij en weten in deze ontsteltenis juist het goede motief te vinden, dat hun het doen dier daad overtuigend en zedelijk onmogelijk maakt. Dit gevonden, vergeten zij snel de gevoelens die hun dit uitvluchtende motief ingaven, en gelooven dat een beschik des levens hen op het laatste oogenblik weerhouden heeft. Zij zijn, volgens hun eigen overtuiging, aan den rand van tragische werkelijkheden geweest. Zij hebben zich hun ernstige ‘ervaring’ verschaft. De meeste menschen leven met hun gedachten ver boven de werkelijke krachten van hun geest.

* * *

Een afgrond scheidt den natuurlijken mensch van den hoogeren mensch, van den absoluten Christen. - Een afgrond

scheidt het talent van het genie. Het talent ontleent niet zijne gevoelens, maar de vergrootende woorden voor zijn gevoelens aan het genie. Bij het talent begint reeds het zelfbedrog, dat de wereld beheerscht. Daarom heeft Friedrich Hebbel zelden een diepzinniger woord gezegd, dan dit: ‘het genie is van God, het talent is des duivels’.

* * *

In den hoogsten zin is slechts dit woord volkomen waarachtig, waaronder een gelijke mate van daadkracht leeft. Dit is slechts het geval bij het genie.

* * *

Wat het genie onderscheidt van het talent, is in laatste instantie de liefde en de scheppende wijsheid, die de liefde verleent.

* * *

De strijd om het bezit van het ijdele en verachtelijke geld verderft de zielen der menschen, zegt men. Doch er is een verontschuldiging. De aanleiding tot dezen strijd is althans de waarachtige nood. Doch weinig geeft men zich er rekenschap van, hoezeer de strijd om het voortbestaan van een aantal willekeurige letters, die te zamen een naam vormen, de zielen der kunstenaars verderft. Ook hier strijd en roof zonder mededoogen, plundering van hen die niet meer spreken zullen, vertrapping der gevallenen, verdrukking van de zwakkeren, en meedoogenlooze ontkenning van de klaarblijkelijkst sprekende menschelijkheid, juist door hen die zich de gave bij uitstek toeschrijven, om de verborgenst sprekende ziel te erkennen en te verstaan. Wanneer men den geest aan namen verbindt, is het leven des geestes zoo wreed als dat der natuur.

* * *

De ware roem is, in een kleinen kring van gelijken en verwanten de eerste te zijn, en allen met zijn beeld te vervullen en tot voorbeeld te zijn. De beste lakei onder de lakeien, de beste klerk onder de klerken, de beste notaris onder de notarissen, geniet meer van den zuiveren roem,

dan de grootste dichter, de grootste staatsman, de grootste veldheer ter wereld.

* * *

'Al te heftige liefde voor de dieren is een vorm van menschenhaat.'[1] Deze haat evenwel is van tweeërlei natuur: er is een haat die uit teleurstelling ontstaat, en er is een haat van nature. De eerste is eenvoudig van wezen en sluit, als teleurgestelde liefde, de innerlijke gemeenzaamheid met het menschelijke nog in zich. Eerst de andere haat, die zich middellijk in de liefde tot de dieren openbaart, is onmenschelijk, somber, en mysterieus. Zij is een bekentenis van onmacht, om den mensch lief te hebben. In deze des te woestere, fanatieke en blinde teederheid voor de dieren is een geheime smart en een geheime dorst verscholen: om althans in de gemeenschap met deze schepselen der natuur een vluchtige teug te kunnen smaken van den drank der zuivere, onzinlijke, onbaatzuchtige liefde waarnaar de ziel haars ondanks is gedoemd te smachten. In zijn 'Nagelaten Bekentenis' heeft Marcellus Emants deze wijze van liefde tot de dieren treffend onthuld.

* * *

Ook hierin evenwel weet de mensch zich voor zichzelf te verbergen en zich gerust te stellen. Zijne buitengewone liefde voor de dieren verklaart hij als het vermogen, om ver over de grenzen van het gewoon menschelijke te kunnen liefhebben. Hij vergeet, dat zijne liefde daar pas aanvangt, waar die der andere menschen verzadigd raakt en uitloopt. Zoo weet hij ook nog in zijne somberste liefdeloosheid, - de zekerheid van zijn teeder hart te vinden!

* * *

Eerst rustige, gelijkmatige aandacht en genegenheid voor de schepselen der natuur, die hun plaats en waarde voelt en kent in de verhouding der dingen, is het teeken van een hart dat wijd en groot kan liefhebben.

* * *

1) Zie Marginalia, Sept. afl. van 'De Gids' 1913, blz. 542. Wij geven hier deze parafrase, omdat men dit aforisme op ietwat te rationeele wijze heeft opgevat.

De meeste vrouwen beschouwen zichzelf als het altaar, waarop kunst, geest, ideaal, kortom alles wat het leven buiten den gezinskring groot maakt, ten offer moet gebracht worden, zonder dank, zonder waardeering, zonder zelfs een neiging tot waardeschatting! Dat dit offer der blinde Godin gebracht, niet immer zoo licht en van zelve sprekend is, beginnen zij dan pas te beseffen, wanneer zij - een huwbaren zoon gaan krijgen.

* * *

De dood is het lokkende schijnbeeld van de verlossing des levens, dat de mensch terzelfdertijd gedoemd is, onherroepelijk als zoodanig te wantrouwen.

* * *

Wat men ook zeggen moge: het dikwerf onbewuste doel waar de rijpe menschheid voortdurend naar streeft, is, van haar persoonlijk bestaan ontheven te worden, dat is de dood, een dood betrouwbaarder en zekerder dan de bedriegelijke aardsche dood. Zelfs de beide meest tegenstrijdige levenswijzen: de volste levensverrukking der Renaissance en het strengste ascetisme hebben beide eenzelfde richtingsinstinct gevolgd: te vergaan in de zwalpende golf des levens, zelve den mensch tot scheppend en vernietigend principe te worden, of wel als eeuwig oog daarboven onbewogen te rusten.

Litteratuur.

In beelden komt de wereld tot ons binnen, als rhythme gaat zij weder van ons uit.

* * *

Zij die in litteratuur het beeld, het als absoluut nieuw aandoende beeld, boven het rhythme stellen als criterium van waarachtigheid, geven zich geen rekenschap van het eenvoudige feit, dat bijkans geen beeld te bedenken valt, dat niet alreeds is aangewend, en dat, wanneer een beeld desniettemin als nieuw aandoet, dit slechts geschieden kan *dank zij het rhythme waarmede het uitgeschreven wordt*.

Waar ten slotte deze voorkeur voor nieuwe, dat wil zeggen nog niet gekende beelden toe leiden moet, heeft de vervaltijd van de Nieuwe Gids bewezen: tot een weerzinwekkend goochelspel, tot een zich steeds meer van eeuwige menschelijkheid en schoonheid verwijderend zoeken naar effecten en verrassingen, tot een speculatie dus op diezelfde buitenwereld, die in naam der schoonheid werd veracht.

* * *

Het Fransche Naturalisme kwam nà den mensch, het Hollandsche Naturalisme was tot aan den mensch niet toegekomen. In het Fransche Naturalisme rustte de Fransche geest uit van haar eeuwenlange, vruchteloos wordende doorspeuring der menschelijke diepte. De Hollandsche geest moest nog van de oppervlakten naar de diepten komen, en de mensch moest nog ontgonnen worden. Daarom moest de aansluiting aan het Fransche Naturalisme voor den Hollandschen geest noodlottig worden. Er is een bastaardkunst uit ontstaan.

* * *

De honderdjarige vertheologiseering van den Hollandschen geest, en de daarop gevolgde blinde reactie van de Nieuwe Gids, houden sommige der beste geesten van Holland nog steeds in een zekere schuwte bevangen jegens de groote waarheden van het geestelijk leven, waar zij onder de namen van God, liefde, of oneindigheid worden uitgesproken.

* * *

Theologie in litteratuur is: het handhaven en het aanwenden van de Christelijke begrippen, en dat zonder de mate van oorspronkelijk leven en persoonlijke ontroering die aan de majesteit dier begrippen beantwoordt.

* * *

Volslagen rhetoriek kan de toevallig verkeerde uiting zijn van een eerlijke, naïeve en oncritische ziel. Schitterende rhetoriek daarentegen, rhetoriek met een grein van waarheid en een kern van waarachtig gevoel, is altijd de uiting van een onzuivere ziel.

* * *

Guido Gezelle in Vlaanderen, P.C. Boutens in Holland, zijn de eersten sedert twee eeuwen geweest, die weder Goddelijk over God, vanuit God tot God gesproken hebben. En wat Henriëtte Roland Holst betreft: zij spreekt de letters van dien naam niet uit, doch wat het Socialisme, in de edelste zielen die het dragen, innerlijk gemeen heeft met het vroegste, diepste, levendstopwellende Christendom, is in haar poëzie geopenbaard.

* * *

Het werk van Henriëtte Roland Holst is de zuiverste Socialistische kunst, die over 't algemeen te denken is, zuiver in dien zin, dat het oogenblik van innerlijken overgang, verloochening der verfijnde en toegespitst zelfzuchtige cultuur en het rijzen van een nieuwe, zware, strijdvolle menschenliefde in haar weergaloos wordt uitgezongen. Iets anders dan dit oogenblik van smartelijke baring, dan deze 'nieuwe geboort' kan men den tijd niet vragen. Maar dit beteekent juist het tegendeel van een bastaardkunst. Want het is een eenvoudig historische daadzaak, dat in hunne nieuwe geboorte de idealen het zuiverst leven en het machtigst zingen.

* * *

De kille rekenmeesters waaraan het Socialisme rijk is, die in de kunst van hunne grootste dichteres een bastaardkunst zien, omdat zij niet beantwoordt aan hun ijle theorie, omdat zij diep en smartelijk is, en de armzalige blijmoedigheid mist en het vaandel-enthousiasme, dat voor iederen dogmaticus groote kunst beteekent, begrijpen wellicht de diepte, de kracht en het wezen van hun eigen ideaal niet. Zij zijn het slachtoffer van een ironie zoo scherp als het leven die scheppen kan.

Want juist de zoogenaamde 'burgerlijke' elementen in henzelven zijn het, die hen burgerlijkheid ontdekken doen in haar, die, boven alle theorie, in Holland een nieuwe en machtige menschenliefde ontgon. De vlakke utiliteitsgedachten, de uitschakeling van den zin voor de smart, die de diepte des levens is en het wezen van de wijsheid, de ontkenning van de menschenziel en het koude levensfanatisme zijn vanuit den slechtsten en meest industriëelen 19de-eeuwschen geest in de levensbeschouwing van het Socialisme binnengekomen,

juist zooals de subtiele haarkloverij, die het Christendom overmeesterd heeft, niet uit de Christelijke idée voortkwam, maar uit de bedorven Helleensch-Joodsche beschaving en philosophie. Ondertusschen zullen het deze lieden zijn, die het Socialisme verwerkelijken zullen, met al de verminking die de werkelijkheid van idealen eischt. Des te schooner dus wanneer in den aanvang dichters zingen en zullen zingen, die dit nieuwe en eeuwig-oude ideaal als ideaal een onsterfelijk leven gaven. Aan hen zal het Socialisme, als na lange tijden de druk van het dogma voor vrije geesten weder ondragelijk wordt, zich telkens weder kunnen herzien, gelijk het Christendom zich onophoudelijk aan de Evangeliën herziet.

* * *

In twee beroemde strophen over de zee, door twee dichters van verschillende tijdperken, ligt het gansche verschil besloten tusschen twee achtereenvolgende levensstemmingen.

Het zijn de verzen, van Willem Kloos:

> 'De zee, de zee klotst voort in eindelooze deining,'[1)]

en van P.C. Boutens:

> 'Gij kunt niet raden met wat liefde wonderbaar
> De groote diepe zee ik minnen moet,'[2)]

In dit eerste vers overheerscht het rhythme der dingen, dat is het zintuigelijk waargenomen rhythme van de zee zelve, in het tweede overheerscht het rhythme van de ziel die de aandoening der zee ontvangen heeft. In het eerste overheerscht het beeld der zee zelf, in het tweede overheerscht de gedachte, die het beeld der zee gewekt heeft. Hoe vreemd dit schijne: het eerste vers is indirect, terwijl het tweede eerst direct is en onmiddellijk sprekend. In het eerste leeft treffend de zekere amechtigheid, die ontstaat wanneer de mensch de beweging der dingen volgt zonder haar te beheerschen, en die zich verraadt in de tegenstelling tusschen de twee alliteraties en het plotseling onmachtig

1) Verzen I.
2) Stemmen; 'Het Geredde Kind'.

zware woord ‘klotst voort’. De andere strophe is door de ziel gebonden, en gebonden tot één enkelen vollen ademtocht van verrukking, waar het ademen en ruischen van de zee, gelijk door heel het verdere lied, onuitgesproken in aanwezig is. Dit hier is een zaak van innerlijk rhythme, en slechts verstaanbaar voor wie kan verstaan. Zelfs het feit, dat de dichter van het eerste vers voortgaat tot de gedachte: ‘(de zee) waarin mijn ziel zichzelf weerspiegeld ziet’, en dat de dichter van het tweede vers zich bepaalt tot de doodsaandoening van een gered kind, kan hier niets veranderen aan het feit, dat de eerste vanuit de aandoening der zee vruchteloos gepoogd heeft tot een zingenden zielstoon te komen, en dat de tweede dichter dezen toon onmiddellijk inzet, zonder zelfs tot bepaalde gedachten te komen. Want wat men gedachte in kunst noemt, is niet dit of dat, geen reflectie of overweging; zij is de ademhaling der ziel in de aanschouwing der dingen, een ademhaling in harmonie daarmede en toch weder volkomen vrij.

* * *

Alles is reeds gezegd, en op duizend wijzen, en iedere gedachte schijnt dus een nuttelooze herhaling te zijn. Doch neen: gelijk dezelfde waarheden op duizend wijzen gezegd kunnen worden, zoo kunnen ze ook op duizend wijzen gelezen worden. Deze of gene lezer verstaat een gedachte dan eerst plotseling, wanneer zij op deze of gene wijze wordt uitgesproken. Eenzelfde waarheid leeft in duizend menschen weder in duizend verschillende atmosferen. De eigenaardige atmosfeer om eene waarheid ontstaat uit den persoonlijken strijd, die de mensch om het bereiken dezer waarheid gestreden heeft.

DIRK COSTER.

Ouds en nieuws over Rembrandts Nachtwacht.

De heer F. Schmidt Degener heeft ontegenzeggelijk bizondere eigenschappen voor het kunsthistoriesch onderzoek. Hij bezit een bijna hartstochtelijken snuffelzin, aangewakkerd door een lofwaardige ambitie tot overhoop halen, beschikt verder over een meer dan gewoon zelfvertrouwen, over gevariëerde kennis, een snel combinatie-vermogen en een blakende fantazie, terwijl hij hoogst ongaarne datgene weder los laat, waar hij eenmaal zijn tanden in gezet heeft. Altemaal goede kwaliteiten dus, en die menigeen hem mag benijden. Daarbij komt, dat hij zijn opmerkingen, gedachten en conclusies kleurig weet te formuleeren en met zwier aaneen vermag te snoeren. Maar er ligt, jammer genoeg, in zijn wijze van argumenteeren iets jachtigs; het is of men zijn van huis uit allerminst koelen redeneertrant soms plotseling ziet steigeren; - zijn geestdrift voor de kunst kan dan overslaan in dringende opgewondenheid en zijn snedigheid in valsch vernuft. Vandaar dat hij meer vleugen van bewondering wint dan durend vertrouwen zal wekken. En in elk geval behooren zelfbeheersching noch zelfkritiek tot zijn vertrouwdste vrienden, verleent hij aan de reserve of den twijfel een te schamele gastvrijheid, - en lijkt het wel, of hij aan al wat bezonnen of bezonken kan worden genoemd, meer dan één broertje dood heeft.

Een paar jaar geleden heeft deze kunsthistoricus een aardige ontdekking gedaan. In het bekende grisaille-schilderij van Rembrandt, de *Eendracht van het Land*, wist hij eenige

figuren aan te wijzen, die in houding of gebaar een bepaalde overeenkomst vertoonden met gestalten uit de *Nachtwacht*.[1] Hier had hij goed uit zijn oogen gekeken en ieder meer ingewijde dacht, zooals het bij het lezen van zulke opmerkingen meer gaat: hoe is het mogelijk, dat niemand dit vroeger gezien heeft! Maar van die strikte waarneming kon men hem toen een bizonder stouten sprong zien doen. Opeens heette het:

'De eenig mogelijke verklaring van de overeenkomst der beide scheppingen geeft de hypothese, dat we in de *Eendracht* een voorstudie bezitten van de *Nachtwacht*, een soort eerste conceptie, niet uitgevoerd, maar waar veel van het essentiëele, zooals we zien zullen, toch reeds in voorkomt.'

Nu is echter, voor de overeenkomst in enkele onderdeelen der beide schilderijen een veel eenvoudiger verklaring te vinden, alleen al in het (door den schrijver wel waarschijnlijk gemaakte) feit, dat zij tegelijkertijd ontstonden. Want afgezien daarvan, of hij er, met al het talent, wat aan dit pleidooi besteed werd, wel in slagen mocht, in het sujet van de *Eendracht* eenig verband te toonen met Banning Cocqs concrete opdracht tot het schilderen van het Korporaalschap, - afgezien dáárvan, is het den heer Degener zeker niet gelukt, een nauwer samenhang tusschen de totaal-ordonnantie der allegorische schets en de compositie van de *Nachtwacht* aan te wijzen. Een analogie, als die van den bijkomstigen partizaan bij Ruytenburg met het verkort geziene paard, midden voorop de *Eendracht*, is al te mager. In den grooten opzet der massa's, in de verdeeling van licht en donker, in den sprong der meest sprekende lijnen, of zelfs in de soort van saamgedrongenheid der verschillende groepen: in den eigenlijken stijl dus, is de overeenkomst tusschen de twee schilderijen zoo luttel, dat men er, schilderkunstig genomen, bepaald niet toe komen kan, de *Eendracht* als een voorstudie van de *Nachtwacht* te beschouwen.

Dezelfde onstuimigheid in het aansturen op conclusies, in deze zijn interessante studie over de *Eendracht* aan den dag gelegd, heeft de heer Degener nu ook getoond bij een behandeling van het probleem der afsnijding van de *Nacht-*

1) Onze Kunst, Januari 1912.

wacht.[1] Hij geeft opmerkingen over onderdeelen, trekt daar plotseling een gevolgtrekking uit voor het geheel, en zonder de moeite te nemen vroeger door anderen geopperde argumenten te weerleggen of zelfs behoorlijk te noemen, acht hij zich zeer spoedig meester van het gansche terrein, blijkbaar niet bemerkend, dat hij wel zwaar geschut heeft opgesteld, maar er nauwelijks heel veel meer dan proppen uit afgeschoten heeft.

Trouwens, reeds de bovenbedoelde opmerkingen over onderdeelen zijn in 's heeren Degeners jongste beschouwing niet zoo bizonder treffend.

Dat Rembrandts portret van Joris de Caullery het prototype voor de figuur van Ruytenburg op de *Nachtwacht* zou zijn, kan moeielijk worden staande gehouden. De positie der armen vertoont op zichzelf wel eenige overeenkomst, maar het in zijn geheel nogal tamme schilderij, dat tot 1910 bij Yerkes te New-York te zien was, voorspelt volstrekt niets van het zeer eigenaardige in des kleinen luitenants lichaamsdraai. Wilde men met alle geweld een vroeger portret aanwijzen, waarop het met een pluimhoed getooide hoofd, evenzoo ietwat voorovergebogen en geheel naar links gekeerd staat, terwijl de met halfcirkel-bogen stijf omkraagde borst, bijna vlak van voren wordt gezien en de schouders zich geheel op dezelfde wijze afteekenen, dan zou de Casselsche *Saskia* daarvoor het meest in aanmerking komen.

Ook de overeenkomst van Marten Day met Banning Cocq is meer litterair opgemerkt dan met schildersoogen gezien. ‘Een levensgroote, schrijdende figuur met een handschoen in de uitgestoken hand’, noemt de heer Degener het portret uit de vroegere van Loon-collectie. Jawel, maar in de teekenende houding is de verwantschap van den betoogenden *Anslo* te Berlijn met de hoofdpersoon van het *Korporaalschap* heel veel opvallender.

Zoo zijn er behalve dan de drie of vier gestalten, die op bijfiguren uit de *Eendracht* gelijken, wel meer onderdeelen van de *Nachtwacht*, die men in vroeger werk gepreludeerd vindt. Niét geheel zonder grond wijst de heer Degener er op, hoe Rembrandt iets van het motief van het meisje, dat tusschen de twee schutters uitlicht, blijkens de ets van

1) Onze Kunst, Augustus 1914.

Hagars uitleiding, reeds eerder in het hoofd had. Op een andere, korter vóór de Nachtwacht ontstane prent, de *Biddende Tobias met zijn familie*, treft men naast de oude vrouw, de figuur van een dienstknecht aan, die in spiegelbeeld, dus zooals hij op de plaat gezet werd, getrouwelijk den omtrek van den tamboer vertoont. Twee dicht bij elkaar gestoken koppen, rechts op het *Droomuitleggertje*, konden lichtelijk doen denken aan de manier, waarop de twee schutters aan den rechterkant van de *Nachtwacht* met elkaar praten. In de engel-figuur op de *Boodschap aan de herders* ligt iets, dat naar de kleine fee op de *Nachtwacht* zweemt, zooals ook de schutter, die met zijn schuins opgestoken kop vlak tusschen de hoeden van Banning Cocq en Ruytenburg uitsteekt, wel wat van den van voren gezienen herder op dezelfde ets weg heeft. De vroeger[1)] door mij aangeduide overeenkomst van de bedelaarssilhouët op de *Kleine voorstelling in den tempel* met die van den wegloopenden jongen blijft onafwijsbaar. En zoo geven ook verschillende koppen uit het tweede plan van het schilderij, in houding, verlichting of tooisel een meer of min getrouwen weerklank van vroeger geschilderde portretten of studies.

Doch wanneer men dergelijke bizonderheden in de afsnijdingskwestie wil betrekken, dan dient men op te passen, deze ‘genetiek van allerlei onderdeelen’, zooals de heer Degener het zelf noemt, niet dáár in het geding te brengen, waar het juist om de compositie als een organisch gehéél gaat. De mise-en-cadre bijvoorbeeld van een alleenstaand portret, kan nooit als toetssteen gelden voor de wijze, waarop een figuur uit een zoo door-en-door saamgedrongen ordonnantie als de *Nachtwacht* begrensd wordt. De heer Degener voert afzonderlijke beeltenissen gelijk den *Marten Day* en den *Staanden heer* in Cassel als bewijsgronden aan voor zijn meening, dat Banning Cocq meer ruimte voor zijn voet moet hebben gehad. Zulk een wijze van betoogen nu, is bepaald faliekant en komt voort uit een onvoldoende stijlkritiek. Een schilderstuk als het *Korporaalschap* kan allerminst als een legkaart van in elkaar geschoven brokken beschouwd worden. Hoogstraeten vertelt zelfs, dat Rembrandt

1) Tweemaandelijksch Tijdschrift, Mei 1899.

in de *Nachtwacht* het voorschrift, waarnaar een geheel werk eenwezig behoort te zijn, na veler gevoelen al te zeer in praktijk had gebracht. Maar men dient het schilderij in elk geval te aanvaarden als een een-en-ondeelbare compositie, die als zoodanig alleen aan andere Rembrandtieke composities uit dezelfde periode kan worden getoetst.

De heer Degener, die van ongenuanceerde uitdrukkingen houdt, vindt de *Nachtwacht*, zooals wij die kennen, bulderend tot in de hoeken, de figuren zijn hem in hun optreden te elefantesk, - hij durft de actie zelfs brutaal en moeizaam noemen. Maar het blijft mij voorshands, bij een onderzoek als het onderhavige, veiliger voorkomen om, in stede van de subjectieve kunstopvattingen van den heer Degener, - van wiens bâton de maréchal in de zuivere kunstkritiek ik nog niet veel vernomen heb, - vaststaande ordonnanties van Rembrandt zelven als maatstaf te nemen. Want inderdaad zou men door het vooropstellen van gevoelens als de zijne, het met een aanzienlijk deel van Rembrandts kunst in haar wezen te kwaad krijgen.

Immers, - 'bulderend tot in de hoeken', zou men dat ook niet van den *Christus die de handelaren uit den tempel jaagt* kunnen zeggen, of, wanneer men er tot op het explosieve toe saamgedrongen mêe bedoelt, van het *Droomuitleggertje*? Of is de *Onthoofding van Johannes den Dooper* niet volgepropt en is de *Triomf van Mordechai* soms anders dan getourmenteerd?

Spreekt men van elefantiesch optredende figuren, wel, de prachtige *Simeon in den tempel* van 1654 zou zulk een verwijt nauwelijks kunnen ontglippen, - en in tal van Bijbelsche etsen uit dienzelfden tijd is de bedoeling, om de compositie zoo veel mogelijk binnen een eng vierkant in te schroeven, klaarblijkelijk.

Wil men voorbeelden van 'eigenzinnige concepties', en dan juist uit den tijd van de *Nachtwacht*, waar de voorgrond ongeveer of geheel en al wegvalt, dan blijft de *Triomf van Mordechai* (± 1640) - ook de heer Degener ziet dit in, - ter vergelijking van bizonder belang. Want de schrijver moge het nu zoo willen uitdrukken, dat Rembrandt 'den uitgestoken voet van Haman met alle geweld van den rand vrij hield, op gevaar af dien voet te misteekenen',

een feit blijft het, dat de strook ruimte daar in verhouding niet grooter bleef, dan zij dat vóór Banning Cocq inderdaad nog is.[1)] En wanneer men niet 'detail-genetisch' enkel op die voeten, maar liever op de gansche gestalten letten wil, dan is het buiten kijf, dat de van onder gesloten partij van Haman met de persoon die voor hem knielt, zich in het vierkant zelfs veel dichter naar voren dringt, dan het de door Banning Cocq en Ruytenburg gevormde opener groep doet.

Ook de *Groote Leeuwenjacht* (1641), waar het voorste paard bijna door de onderlijn heentrapt, zal den heer Degener allicht mishagen. En een aantal geëtste landschappen uit deze zelfde periode, gelijk het *Landschap met den hoogen boom voor de boerenwoning* (1641), waarop men zóó van het stoepje uit het vierkant stapt, de *Hutten aan de vaart* (1645), die een opvallende krapheid van voorgrond vertoonen, en de heerlijke *Windmolen* (1641), die heelemaal buiten het eerste plan uitpuilt, kunnen 's heeren Degeners smaak moeilijk anders dan kwetsen. En hoe stelt onze estheticus het met den naakten jongeling op het *Rolwagentje* (± 1646), die zoo vlak onder aan den rand van de plaat durft zitten, - met de *Synagoge* (1648), waar de twee redeneerende joden links, werkelijk zoo maar langs een richel van de rampe loopen, - en met de veel latere ets van den *Phoenix*, waar de gestorte mansfiguur het onderstaat, met het hoofd achterover, reddeloos uit het tafereel te tuimelen?

Bij al zulke composities ontbreekt wellicht 'aan de cascade van zonneschijn het laatste tempo'. En toch, zóó en niet anders dan wij ze kennen, zijn zij uit Rembrandts eigen, eigenzinnigen geest gesproten.

De heer Degener mist dan bij de *Nachtwacht*, zooals wij die kennen, op den grond, een slagschaduw van Ruytenburgs partizaan, die bij Lundens wel voorkomt.

Maar het lijkt wel, alsof hij zich wat blind gestaard heeft op de bizondere schoonheden van dit 'krachtige accent', die hij als bewijsgronden voor een verminking van het

1) Het cliché van de *Nachtwacht*, dat de heer Degener ter illustratie van zijn artikel deed afdrukken, is van onderen aanmerkelijk besnoeid, zoodat Banning Cocqs voet daar, in afwijking van het schilderij, niet vrij staat.

schilderij aan den onderkant wil laten gelden. Indien hij tot koel vergelijken in staat ware gebleven toch, zou de heer Degener opgemerkt hebben, hoe, vlak in de buurt van die slagschaduw, de partij van den tamboer en den hond op de copie in het minst niet verder naar boven reikt dan zij het op de *Nachtmacht* zelve doet. Ziehier dus niemand anders dan Lundens zelf, die tegen Lundens komt getuigen, en geen hyper-esthetische hocus-pocus, die dit eenvoudige feit kan wegredeneeren.[1)]

Zeer vindingrijk is de heer Degener in zijn beschouwing over de linkerstrook bij Lundens. Doch hij bekijkt deze weder bijna uitsluitend, zooals hij het blijft noemen, detailgenetisch. Zoo heeft onze onvermoeide speurder in het *Mansportret* van 1637, bij Prins Gagarin te Moskou, een gelijkenis ontdekt met de meest linksche figuur van de copie. Frappanter prototype zal zelden voorkomen, meent hij. Twijfel kan er niet bestaan, heet het victorieus. Maar inderdaad is het eenigszins verbijsterend, het slappe profielmannetje van Lundens, dat op zulk een rare manier met zijn hoed staat te manoeuvreeren, zoo dringend in verband te zien brengen met dien mooi in het vierkant uitgebouwden kerel, die zooveel veerkracht van samenstel en zooveel zwier van evenwicht vertoont, en van wien het sprekendste kenmerk is, dat hij ons, over zijn schouder kijkend, het hoofd zoo rustig uitdagend toedraait. Met dezen kranigen jongen man, die met zijn punthoed juist bizonder sierlijk weet om te gaan, heeft de lijmerige Lundens-figuur inderdaad noch in karakter, noch in tournure iets wezenlijks gemeen.

De tweede persoon is zelfs volgens den heer Degener zóó onopvallend van pose, dat naar een prototype niet te zoeken valt. Maar, zegt hij, ‘nu komt het verbluffendste’. Er staat op den Lundens bij die mannen ook nog een kind. En omdat Rembrandt eens onder een teekening van Lastman gezet heeft: ‘En vooruyt is een jonck kint’, - omdat verder juist in deze jaren de 155 teekeningen ‘synde het

1) Bovendien heb ik in 1906, toen het schilderij uit de lijst genomen was, onder aan den rand, in de oude verf, duidelijk een forsche horizontale streep van de kwast gezien, waarmeê kennelijk door Rembrandt de oorspronkelijke begrenzing van het tafereel was aangegeven. In *Onze Kunst* van Mei 1907 heb ik mijn vier getuigen genoemd.

vrouwenleven met kinderen' zijn ontstaan, - en omdat het kind met den stootband om een constante figuur is, luidt de conclusie kortweg: 'Het kind is van Rembrandt: niets openbaart duidelijker zijn geest dan de aanwezigheid van een jonck kint.' In trouwe, zelden zag men een onderzoek naar het vaderschap doortastender van de hand gaan. In een ommezien wordt een vage onderstelling tot een stelligheid omgetooverd. Ik kan mij inderdaad niet herinneren, ooit verbluffender conclusie gelezen te hebben.

Voor deze drie toeschouwers als groep meent de heer Degener een prototype gevonden te hebben in de Esther en Ahasverus, die op de *Mordechai*-ets door een venster kijken. Een te bloot-litteraire opmerking weder, die geenszins berust op iets werkelijk in het verband geziens. Het motief van dit door een venster toekijken komt bij Rembrandt herhaaldelijk voor. Men vindt het al op de vroege compositie van den *Samaritaan*, op *Hagars uitleiding*, op de *Onthoofding van Johannes den Dooper*, op den *Biddenden Tobias met zijn familie*. Maar de figuren der gretige toeschouwers, die tevens hun rol spelen in het verlevendigen der architecturale omlijsting, zijn daar altoos organiesch uit de ordonnantie voortgekomen, bieden een frissche aanvulling tot het kleurige der handeling, en staan niet als bij Lundens, náást de compositie, tamelijk sloom, tegen den rug van een der dramatis personae op te kijken. Een associatie van 500 Lundensen en 1000 Banning Cocqs vindt, volgens den heer Degener, zoo'n groep niet uit. Bij het zien van zulk een doordraven zou men den schrijver iets meer van die nuchtere exaktheid toewenschen, die voor het trekken van conclusies bij historiesch onderzoek, zoo onontbeerlijk is.

De heer Degener heeft de in elk geval niet oorspronkelijke en daarom al minder houvast biedende figuren van de slappe Lundens-copie aan Rembrandt's eigen werk willen toetsen. Het is veel mogelijker dit met op zichzelf zonder twijfel authentieke gestalten aan den rand van de ons bekende *Nachtwacht* te doen. De heer Degener intusschen verklaart kort en bondig dat hij deze terzijde zal laten. Dit is wel de gemakkelijkste, maar niet juist de grondigste manier van onderzoek. En men maakt er niet ongedaan mede, dat de meer saamgedrongen composities van Rembrandt aan de

kanten meestal in het kader staande steunfiguren vertoonen, geheel in den geest van den zittenden sergeant, links op de *Nachtwacht*. Ik heb daar vroeger een groot aantal voorbeelden van genoemd, en daarvan lijkt mij de half afgesneden man op de Berlijnsche *Besnijdenis*-teekening misschien het naast aan het Korporaalschap te staan. Maar de ‘te paard gezeten krijger, die over zijn schouder blikkend een breed zwaard schuins naar boven gericht houdt’ uit de *Eendracht*, en in wien de heer Degener een analogie met den sergeant op de Nachtwacht wil zien, biedt ook een goed voorbeeld, hoe Rembrandt zulke figuren als kader-afsluitingen wist te gebruiken.

En de wegloopende jongen? Dat de rol, die hij op de *Nachtwacht*, zooals wij die kennen, vervult, volkomen overeenstemt met die van tallooze hoek-repoussoirs in andere composities van Rembrandt, behoef ik niet weder aan te toonen. De somtijds haast letterlijke analogiën zijn te talrijk. Maar op een bizonderheid toch wil ik in verband hiermede nog nader de aandacht vestigen. De heer Degener verwees er in een vorig artikel met voldoening naar, dat ik in een lezing voor het Oudheidkundig Genootschap, de *Nachtwacht* tezamen met de *Eendracht van het Land* genoemd had. Waarschijnlijk kende hij van die lezing enkel een krantenverslag en bleef hij onbekend met een mededeeling, welke ik bij die gelegenheid juist over dien wegloopenden jongen kon doen.

En omdat bedoelde lezing nog niet in druk verschenen is, lijkt het mij wel van pas, de geheele passage in dezen samenhang aan te halen.

> ‘Er is dikwijls, en het best en zaakrijkst door Prof. A. Warburg op gewezen, hoe de kunstenaars der Italiaansche renaissance zich bedienden van bewegingsmotieven, welke hen bij de antieken hadden getroffen. In Rafaël vindt men het hoogtepunt van dit streven. Het is bekend, hoe hij bij het beschilderen der Loggia's zich voorstelde, iets te geven, dat geheel in den geest zou zijn der antieke muurschilderingen, welke juist in zijn tijd weer aan het licht werden gebracht. In de ornamentatie valt dat dan ook dadelijk op. Maar ook in de tafereelen aan de zoldering staat hij nader aan antieke voorbeelden dan misschien ooit anders. Een

voorbeeld er van is de wegloopende Filistijn op het tableau van *David en Goliath*. De figuur vertoont een typiesch antiek bewegingsmotief, dat men als hoekvulling herhaaldelijk op Romeinsche reliefs van sarcofagen of triomfbogen, die voorstellingen geven van den oorlog, kan aanwijzen. De compositie wordt dan ter zijde afgesloten door een gestalte, die zich van het midden afwendt, maar zich met het hoofd weder daar naar toe keert, waardoor een zich verbreeden van de beweging samen met beslotenheid van het geheel bereikt wordt. De Filistijn van Rafaël schijnt van een van zulke antieke hoekfiguren nagetrokken, wier actie ons misschien het duidelijkst in den paedagoog uit de, intusschen pas na Rafaël opgegraven Niobe-groep, voor den geest staat.
Opvallend nu is het, dat de wegloopende jongen uit de *Nachtwacht*, in het rijke samenstel van den schuttersuittocht, dezelfde rol speelt als die Filistijn op Rafaël's tafereel. Alleen, de jongen uit de *Nachtwacht* heeft het linkerbeen opgetrokken, terwijl de soldaat bij Rafaël het op den grond houdt. Maar Rembrandt had de origineele schildering niet gezien, en zeker is zij hem door de mooie gravure van Marcantonio het best bekend geworden. En op die prent juist is de actie van de figuur gewijzigd in dien zin, dat de soldaat het been naar achteren optrekt en men het dus op eigenaardige wijze verkort ziet, precies zooals zich ook het linkerbeen van den wegloopenden jongen bij Rembrandt vertoont. En als onmiskenbaar teeken van zijn afstamming van een antieke soldatenfiguur, kreeg de Amsterdamsche straatjongen bij Rembrandt een helm op het hoofd gezet, op geheel dezelfde wijze als men dat bij de figuur van Rafaël vindt.
In den strijd om de beweerde afsnijding van de *Nachtwacht* is de figuur van dezen wegloopenden jongen een belangrijke factor. Dat ik hier heb kunnen aantoonen, hoe die jongen zeer bepaald aan een klemmende hoekfiguur ontleend werd, kan nu terloops nog eens als nader bewijs daarvoor gelden, dat hij ook als een bepaalde hoek-afsluiting gedacht is, en er moeielijk

> naast hem nog een breede strook ledig donker aan het schilderij gezeten kan hebben.'

Er is geen reden om den heer Degener te volgen in zijn ontboezemingen over het toogje, dat bij Lundens onder in den ganschelijk leegen hoek voorkomt. Ik ben de allereerste om het te waardeeren, wanneer men over kunst anders dan met een talhout wenscht te schrijven. Maar deze auteur bedrinkt zich al te licht aan den klank van zijn eigen, te zeer op het superlatieve aansturende, zinsneden, en het is bepaald niet wenschelijk, om aan een kritiesch betoog, dat in zijn grondslag zakelijk dient te blijven, het karakter van een rethoriesch pleidooi voor een jury te gaan verleenen.

Slechts een paar kleine opmerkingen. Ik heb vroeger gezegd, dat Lundens, door het toevoegsel links, de gelegenheid kreeg 'een architectonische commentaar op heel de plaatselijke gesteldheid te geven'. De Heer Degener brengt hiertegen het wonderlijke bezwaar in: 'Niemand kan een commentaar leveren op een text die niet bestaat.' Hij moet even in de war geweest zijn, toen hij dit schreef, want enkele regels verder zegt hij zelf van het toogje: 'Het maakt de plaatselijke gesteldheid duidelijk', hetgeen vrijwel letterlijk hetzelfde is wat ik beweerd had. Maar juist dit lijkt mij, evenals het aanbrengen van steen-indeelingen in de poort, het doen zien van den rook, die uit het musket komt, het normaliseeren van Banning Cocqs kop, en verdere ophelderingen, die men bij Lundens kan opmerken, alles juist te duidelijk en te nuchter en te weinig naar den geest van Rembrandt, den groot-meester in het niet alles zeggen, die ook in het brandpunt zijner compositie met zulke eischen der verstandelijke uitlegkunde allerminst rekening heeft willen houden.

En wat 's heeren Degeners opmerking betreft, dat ook op de *Cijnspenning* van 1634 links, onderaan een toogje voorkomt, ik zelf heb daar in 1899 reeds op gewezen, maar tevens aangeduid, hoe dit onderdeel dáár inderdaad organiesch tot het geheel behoort.

Tot mijn spijt toont de heer Degener in zijn bespiegelingen over dit 'stille luchtgat' met zijn 'ondergrondschen adem' op te doorslaande manier, hoe lichtvaardig hij, ter

wille van zijn esthetische fantasiën, een kritiesch wegen van historische documenten geheel veronachtzaamt. Omzichtiger onderzoek immers hadde hem allicht ook tot het beschouwen van de bekende schets uit het familie-album van Banning Cocq gebracht[1]. En dan zou hij opgemerkt hebben, hoe die contemporaine teekening van heel dat spoken onder den vloer, van dat rumoeren in de coulissen, van dat grimmelen in de perspectieven, dat hij (toch zeker niet juist om de elders door hem in Rembrandt geprezen 'cyclopische soberheid') allemaal zoo mooi vindt, niets te aanschouwen geeft, en hoe er op die, voor of door Banning Cocq gemaakte, teekening, zelfs geen spacie voor zulk verduidelijken der plaatselijke gesteldheid over is.

Ook bij zijn bespreking van den bovenrand op den Lundens, had de heer Degener goed gedaan, eenige meerdere aandacht aan de documenten te wijden. Volgens hem verdween door de afsnijding 'het grootste gedeelte van een getralied venster'. Maar dan moest toch het kardinale bewijsstuk zelve, de naar boven inderdaad zooveel ruimere Lundens, dat afgesneden venster ook in zijn geheel te zien geven, terwijl deze copie integendeel het bewuste halve raamkozijn even zoo in het kader laat verdwijnen, als wij het op de *Nachtwacht* zelve zien, - een werkelijk mathematiesch bewijs, dat de volgens den heer Degener houterig-eerlijke Lundens het heele bovenstuk geenszins trouw gecopieerd, maar wel stelselmatig uitgerekt heeft.

Zonder dit blijkbaar zelf te beseffen, brengt de heer Degener trouwens nog een nieuwe aanwijzing van het feit, dat Lundens die heele achtergrondpartij systematiesch verhoogde, in het geding. Eerst merkte hij op, dat Lundens er bij zijn werk moeielijker voor stond, omdat hij zich nog niet van een gequadrateerde foto kon bedienen, zooals de tegenwoordige copisten dat plegen te doen. Zeer juist, - maar des te gretiger zal Lundens van den steun van de enkele vaste horizontale en vertikale lijnen in het schilderij zelf gebruik hebben gemaakt. En daarom had hij de evenwijdig aan de lijst liggende vóórlijn van de trap niet vrij sterk oploopend

1) Afgebeeld in Oud-Holland 1886 bl. 204, en in Bredius, Chefs d'oeuvre du Musée Royal d'Amsterdam.

gemaakt, als daar niet een bepaalde tendens in lag. En daarom ook had hij de speer van Reynier Engelen gemakkelijk naar de horizontale lijnen in de architectuur daarachter kunnen richten.

De heer Degener echter heeft een sterke afwijking bespeurd, door Lundens bij het nateekenen van die speer begaan. Maar dat was een vergissing, zegt hij dan: de talrijkheid der horizontale lijsten zou hem verward hebben. Ik durf echter gerust verzekeren, dat een ook maar eenigszins geoefend teekenaar, zich in alles wat meer dan een heel vluchtige schets is, met zulke dingen niet kan vergissen. De zaak is zeer duidelijk. Engelen zelf staat bij Lundens in verhouding al vrij wat hooger dan op de *Nachtwacht* en Lundens liet willens en wetens die heele spies belangrijk verder de lucht in reiken, om daardoor het ledige, dat hij met zijn hooger bovenstuk verkreeg, wat meer te breken. Het verder naar boven brengen van die spies geschiedde in volmaakt dezelfde verhouding als het optrekken van het raamkozijn. En Lundens zelve brengt hier dus, om zoo te zeggen, in eenzelfde gedeelte van zijn eigen tekst, twee positieve bewijzen aan van zijn systematische tekstvervalsching, welke verder ook de teekening uit het familiealbum formeel komt bevestigen. Hier baten geen speculatieve opgetogenheden over een hoogen achtergrond van ros graniet en donker serpentijn, die de functie van klankbord zou vervullen, - geen thesen gelden meer, waar feiten spreken. En het gold van ouds voor scheelzien, wanneer men naar de Klundert wilde kijken, of de Willemstad ook in den brand stond.

Wat de boog van de poort betreft, ‘het is onnoodig,’ meent de heer Degener, ‘om uit Rembrandts oeuvre te gaan bewijzen, dat die afsluitende boog gesloten moet wezen.’ Zacht wat. Het is veel minder onnoodig, om uit een historiesch document vast te stellen, dat die boog nooit doorloopend geweest kan zijn. Want de door den heer Degener zoozeer veronachtzaamde teekening uit het familiealbum weder, vertoont deze heele partij juist zoo als wij haar op de tegenwoordige *Nachtwacht* vinden. En ook de heer Degener zal wel niet gelooven, dat de maker van die schets, in profetische clairvoyance, vóór 1655 dat bovengedeelte kon voorstellen, zooals het er pas heel veel jaren

nadien, tengevolge van een ‘gewetenlooze verminking’ zou komen uit te zien.

De heer Degener heeft ten slotte, in het voetspoor van Dr. Dyserinck tredend, het naamschild nog eens aan een bizondere beschouwing onderworpen. Reeds vroeger heb ik verklaard, in verband met de vermeende afsnijding, aan de kwestie van dit veel besproken schild geen groote beteekenis toe te kennen. De heer Degener nu maakt het op zijn best min of meer aannemelijk, dat men het schild als een, later op aanstichting van Banning Cocq door Rembrandts eigen hand aan het schilderij toegevoegd, cartellino zou hebben te beschouwen. Om het even. Van gewicht voor de aanhangige kwestie is het punt niet.

Mij verbaast het alleen wel wat, dat iemand, die er zoo zeer op uit lijkt, het esthetische naadje van de kous te weten, en die de gigantische genialiteit van een architecturale detailoplossing wil demonstreeren, dit met zulk een verbazend, gebrekkig document, als zijn plompe teekening naar het onderdeel uit den Lundens, durft te ondernemen.

Bij kwesties als deze blijkt het veelal vruchtbaar, het beperkter gebied van onderzoek een wijle te verlaten, om tijdelijk met zijn beschouwingen een ruimer baan te kiezen. En dan zou ik in casu den heer Degener bepaaldelijk willen aanbevelen, zijn opmerkzaamheid eens te schenken aan de uiteenloopende gevallen, waarin een bepaalde soort van esthetici zich met het in project, copie of praktijk verruimen van de kaders van meesterwerken hebben beziggehouden. De voorbeelden uit verschillende kunstperioden zijn te vele om op te noemen, maar ik mag er nog wel eens enkele van in het gelid zetten, waarbij de transpositie ongeveer juist zoo tot het origineel staat als de copie van Lundens tot de ons bekende *Nachtwacht*.

1º De vleugels van Albrecht Dürers *Paumgartner-altaar* te München zijn in het begin van de zeventiende eeuw door den Münchener hofschilder J.G. Fischer aan weerszijden van vernuftig gecomponeerde toevoegsels voorzien. Een kleine driehonderd jaar lang heeft men deze ruimere achtergronden voor authentiek gehouden, en toen ze, nog niet lang geleden, verwijderd werden, heeft een deel van het publiek dit luide betreurd.

2º Een schilderij van Lucas Cranach, de *Overspelige vrouw*, eveneens te München, werd, waarschijnlijk door denzelfden J.G. Fischer, met een figuur links en een verruiming der architectuur naar boven aangevuld.

3º Een schilderij van Hans Burgkmair, *Johannes op Patmos* voorstellende en alweder te München, niet onmogelijk door denzelfden Fischer bewerkt, kreeg van boven en aan beide kanten repen vol met gebladerte en allerlei beesten behendig aangeplakt.

4º De beroemde *Madonna van Burgemeester Meyer* door Holbein te Darmstadt werd meer dan een eeuw na haar ontstaan, waarschijnlijk in de Nederlanden, op zoo meesterlijke wijze gecopieerd, dat men die copie, thans in het museum te Dresden, tot 1871 algemeen voor het origineel heeft gehouden. Het heeft den copist (of zijn opdrachtgever) blijkbaar gehinderd, dat de compositie zoo gedrongen in de lijst zat, en zoo heeft hij door uitrekken der onderdeelen en toevoegen van strooken, het tafereel aanmerkelijk verwijd.

5º Het portret van den landschapschilder Jan Wildens door van Dyck te Cassel is, zooals de museum-catalogus het uitdrukt: 'ringsum von fremder Hand angestückt'. Het niet zoo heel belangrijke voorbeeld wordt hier mede in de rij gezet, omdat het blijkt, den heer Degener gefrappeerd te hebben.[1)]

6º Van den *Schuttersmaaltijd* door van der Helst werd in 1779 een uitvoerige waterverfteekening vervaardigd door Jacob Cats, en op die aquarel krijgt de compositie er een breeden strook voorgrond en een hoog reikend stuk achtergrond bij. Met deze teekening in de hand heeft men langen tijd gemeend, dat de *Schuttersmaaltijd* belangrijk besnoeid zou zijn.

7º. In het jaar 1864 gaf de bekwame Nederlandsche steenteekenaar Steuerwald een werkje in het licht, waarin hij voor verschillende beroemde schilderijen, wat de compositie betreft, verbeterde uitgaven aanbood. Van den *Stier* van Potter gaf hij een lithografische afbeelding, zooals wij

1) Dergelijke voorbeelden kan men ook te Berlijn in een Vrouweportret van Botticelli, een Nymfen-voorstelling door Van Dijck en een Manskop van Baldung Grien aanwijzen. Op Rembrandts *Simeon in den tempel* uit het Mauritshuis was vroeger van boven een stuk van 13 cM. aangezet.

het schilderij kennen, en daarnaast een lithografie van de door hem verbeterde compositie, die aan drie kanten belangrijk is uitgerekt.

Deze voorbeelden te zamen, die met vele andere zouden kunnen worden aangevuld, bewijzen met stelligheid, dat zich, niet accidenteel, maar doorloopend in de kunst of den kunstsmaak, een kurieuse neiging openbaart, om bij schilderijen van dikwijls zeer groote beteekenis, het kader te verruimen. Laat nu de heer Degener, zou ik zeggen, eens met zichzelf te rade gaan, of hij bij sommige of meerdere van deze aanplak-proeven, zich misschien niet aan den kant der esthetische verbeteraars zou moeten bekennen. En laat hij eens overwegen, of in dat geval zijn bizondere neiging hem toch wel geheel geschikt zou maken, om het vraagpunt van de vermeende afsnijding van de *Nachtwacht* eenigszins objectief te behandelen. Wanneer ik sommige tirades uit het boek van Steuerwald met uitlatingen van den heer Degener vergelijk, en wanneer ik opmerk, hoe driftig de jongste schrijver over het mutilatie-probleem, zijn bepaalde voorkeur voor de Lundens-compositie als troef in het spel wil laten gelden, wel, dan wordt er een zwaar vermoeden bij mij wakker, dat aan den vernuftigen heer Schmidt Degener, naast Fischer, Cats, Steuerwald en... Lundens, een eereplaats in het gilde der overtuigde aanplakkers zou moeten worden toegekend.

* * *

Het zij mij vergund, aan de voorafgaande beschouwingen een klein aanhangsel toe te voegen, dat er... ook niet organiesch bij behoort, maar dat toch, zij het dan als hors d'oeuvre, hier wel op hetzelfde vlak mag komen te staan. Ik wilde namelijk bij deze gelegenheid twee bizonderheden vastleggen, die tot recht begrip van de voorstelling op de Nachtwacht, en misschien zelfs van den stijl van het schilderij, niet van belang ontbloot zijn.

Reeds geruimen tijd geleden vestigde de heer Mr. Dr. S. Muller Fzn., mijn aandacht op een artikel van wijlen G. H. Betz, *Oude Hollanders* geheeten[1], waarin deze schrijver

1) Historisch Leesboek, verzameld door Dr. H. Brugmans. Mart. Nijhoff, 1906.

een uittreksel geeft uit een artikel van Doedijns over een Haagschen schuttersoptocht. En daarin komt dan de volgende zinsnede voor: ‘Tusschen de gelederen marcheerden kleine jongens en meisjes, die men “trosjes” noemde’. Omtrent het artikel van Doedijns wordt alleen gezegd, dat het in een *Haagsche Mercurius* van 1699 voorkomt. En al is dit dan meer dan een halve eeuw na het ontstaan van de *Nachtwacht*, toch geeft de mededeeling, in verband met zekere figuren op dit schilderij, te denken. Want als er voor zulke, in den stoet meê paradeerende, kinderen zelfs een speciaal woord bestond, kan het geen uitzondering geweest zijn, dat zij tusschen de gelederen marcheerden. Het moet wel iets als een traditie geweest zijn, en dan zal het niet alleen in Den Haag, maar ook wel in Amsterdam voorgekomen zijn.

Dit vermoeden wordt, wat de mannelijke jeugd betreft, tot zekerheid door een ander gegeven. De heer Degener heeft onlangs een boek van Kasper van Baerle op de *Blijde Inkomst* van Maria de Medicis (Amsterdam, 1639) in nauwer verband met de *Nachtwacht* willen brengen. Alleen wat den tekst betreft intusschen. Maar dit boek bevat ook groote gravures ter illustratie. En op eene daarvan ziet men - het is de heer C.G. 't Hooft, die mij hierop attent maakte - in het gelid van de schutters mede een stuk of wat jongens staan, die, blijkbaar bij de vertooning hoorend, ook lichtelijk soldatesk uitgedost zijn, en waarvan er een zelfs een soort van kruithoorn op zij heeft hangen, niet ongelijk aan die, welke de knaap op de *Nachtwacht* draagt. Alleen, den bij Rembrandt van Rafaëls Loggia-tafereel afstammenden helm, hebben die jongens niet op!

Kleine jongens en meisjes liepen dus wel tusschen de schutters door. Maar dan zijn de twee meisjes in het wit en de wegloopende jongen op de *Nachtwacht* ook niet zùlke fantastische figuren, als men dat gemeenlijk wil doen voorkomen. Zij mogen zich vreemd geëquipeerd vertoonen, Rembrandt heeft ze dan wel degelijk uit de realiteit van een bonten schutters-uittocht, van een ‘cierelijk in de waepenen comen’, op zijn *Korporaalschap* getransponeerd.

Deze bizarre meisjes-gestalten dan en die omkijkende knaap, het blijven in het orkestrale samenspel van de

Nachtwacht-compositie bovenal een weelderige lichtnoot en een sprekend hoek-accent. Toch zijn het geen picturale hersenschimmen, gewonnen en getogen uit louter palet-fantasiën van een avontuurlijken geest. Gelijk zooveel, wat er in Rembrandts kunst vaak bovennatuurlijk licht en duistert, blijken zij wel degelijk uit het concreet aanschouwde te zijn geboren. Maar de schilder heeft hun verschijningen uit een onaanzienlijker werkelijkheid opgeheven tot het magische van zijn stouten droom, en hun een nieuw leven en een vaste rol toebedeeld in die wondere toon-wereld, die de eigen sfeer is van zijn onbenaderbare kunst.

23 Aug. 1914.
JAN VETH.

Buitenlandsch overzicht.

De Oorlog.
26 Aug. 1914.

I.

De voorgeschiedenis van den oorlog wordt thans, voor een gedeelte, uit een Engelsch blauwboek en een Duitsch witboek gekend.

Eén ding leeren de stukken al dadelijk met zekerheid: de inhoud der Oostenrijksche nota aan Servië van 23 Juli is van te voren aan Duitschland bekend geweest.

Men weet dat Oostenrijk er in geslaagd was, door gematigdheid van taal en houding de aandacht der wereld van zijne betrekkingen met Servië af te leiden; het werd daarin door de tijdsomstandigheden op de wonderbaarlijkste wijze geholpen. De Ulster-eierdans was op het spannendste; te St. Petersburg een dreigend, lang aanhoudend straatrumoer; alle badauds van Europa bij het Caillaux-spektakel. Onderwijl stelde Oostenrijk zijn onderzoek in, en achtte het weldra bewezen dat Princip en Gabrilowitsj tot de uitvoering van hun komplot in staat waren gesteld door Servische officieren en ambtenaren. Het zag de kans schoon, met Servië af te rekenen, *en het verkreeg hiertoe Duitschlands toestemming*.

Het feit is, tijdens de crisis, van Duitsch-officieuse zijde geloochend. Men had van niets geweten; immers men had van het Oostenrijksche ultimatum aan Servië niet eerder kennis gekregen dan de andere Europeesche regeeringen ook.

In zijne *Zukunft* van 1 Augustus heeft het enfant terrible Maximilian Harden met deze verzekering niet weinig den draak gestoken. Het zou ver met Duitschland gekomen moeten zijn, als het zwakkere Oostenrijk maar altijd weer zeggen mocht: ik heb het tot een crisis laten komen, gelief mij bij te springen. In 1908 heeft Aehrenthal, bij zijn misleiding van Iswolski (inlijving van Bosnië), den Duitschen bondgenoot niet van te voren geraadpleegd, en er is een voor Oostenrijk hoogst gevaarlijke (en wegens de noodzaak van mobilisatie, uiterst kostbare) crisis uit ontstaan die maanden lang geduurd heeft, en waaruit Duitschland den bondgenoot slechts door een onverholen oorlogsdreigement aan Rusland heeft kunnen redden. Duitschland zal het toen, na afloop, niet aan een hartig woordje te Weenen hebben laten ontbreken, tenminste tijdens de Balkan-crisis van 1912-1913 was Oostenrijks gedrag veel voorzichtiger. Het heeft toen, van te voren, zich van Duitschlands instemming verzekerd bij zijn veto tegen Servië's uitbreiding tot de Adriatische Zee, tegen het behoud van Skutari door Montenegro; het heeft die instemming begeerd, doch *niet* mogen verwerven bij zijn poging om Servië van de vruchten van den tweeden Barkan-oorlog te berooven; het heeft daarop die poging jammerlijk zien mislukken. Juist na die laatste ervaring: mijn Balkan-stukjes slagen niet als Duitschland er mij niet bij helpt, is het ondenkbaar dat Oostenrijk ditmaal geen overleg zou hebben gezocht. Dat overleg is er geweest, en Duitschland heeft Oostenrijk gevrijwaard voor de gevolgen van zijn ultimatum.

Men zou dit reeds zoo stellig mogen zeggen omdat het vanzelve spreekt, maar na de publicatie van blauwboek en witboek wemelt het van schriftelijke bewijzen. Het Oostenrijksche ultimatum is aan Servië verzonden 23 Juli; de tekst is 24 Juli 's morgens in de verschillende Europeesche hoofdsteden door de Oostenrijksche gezanten medegedeeld. Indien dus waar is wat van Duitsch-officieuse zijde zoo eindeloos is herhaald: ‘wij hebben van het heele stuk eerst kennis gekregen op hetzelfde oogenblik als gij anderen ook’, dan is mede te Berlijn de omineuse tekst eerst 24 Juli 's ochtends aan de regeering overgelegd. Doch wil dit zeggen dat *de inhoud* haar nog niet bekend was? En in het witboek prijkt Bethmann's telegram aan de

Duitsche ambassadeurs te Parijs, Londen en St. Petersburg *van 23 Juli*, waarbij hun het Oostenrijksch ultimatum wordt aangekondigd en hun wordt opgedragen de regeeringen bij welke zij geaccrediteerd zijn te waarschuwen Oostenrijk vooral met Servië alleen te laten, in aanmerking der 'onberekenbare gevolgen' die een ander besluit hebben moet. Men herinnert zich dat te Parijs, tot niet geringe overdondering van den goeden heer Bienvenu Martin, deze waarschuwing van von Schoen zelfs eerder kwam dan de heele mededeeling van den Oostenrijkschen gezant, die zij bekend veronderstelde. De Duitsche regeering zou ondersteuning verleend hebben (en op deze wijze!) aan een stuk waarvan zij de strekking nog niet eens kende? Geloove het wie kan. De bewering: 'wij wisten van niets' is nooit meer geweest dan een onhandige leugen. Het stuk in eindredactie mag dan te Berlijn juist op hetzelfde oogenblik overgelegd zijn als te Londen of St.-Petersburg, het was een stuk dat op dat oogenblik de Duitsche regeering geen woord nieuws meer leerde.

Eigenlijk is het uit den tijd, dit nog zoo in het breede te gaan betoogen. De Duitsche regeering, zeer wel inziende dat de stukken die zij publiceeren ging en die ook Engeland bezat en publiceeren kon[1)] de waarheid aan het licht zouden brengen, erkent in de inleiding van haar witboek zelve dat Oostenrijk haar geraadpleegd heeft. 'The Imperial and Royal Government asked for our opinion[2)]. With all our heart we were able to agree with our allys estimate of the situation, and assure him that any action considered necessary to end the movement in Servia directed against the conservation of the monarchy would meet with our approval. We were perfectly aware that a possible warlike attitude of Austria-Hungary against Servia might bring Russia upon the field, and that it might therefore involve us in a war.... If the Serbs continued with the aid of Russia and France to menace the existence of Austria-Hungary, the gradual collapse

1) Gelijk ook werkelijk geschied is.
2) Ik bezit geene Duitsche uitgave van het witboek. In Nederland wordt vanwege het Duitsche gezantschap de Engelsche vertaling verspreid die, blijkens de vermelding van den prijs in Amerikaansche centen, in de eerste plaats voor de Vereenigde Staten bedoeld is.

of Austria and the subjection of all the Slavs under one Russian sceptre would be the consequence, thus making untenable the position of the Teutonic race in Central Europe. A morally weakened Austria under the pressure of Russian panslavism would be no longer an ally on whom we could count.... We, therefore, permitted Austria a completely free hand in her action towards Servia.'

De bewering: 'wij wisten van niets,' is hiermede afgedaan. Wij hebben haar alleen in herinnering gebracht, omdat zij bewijst dat de Duitsche regeering te elfder ure nog een oogenblik van aarzeling heeft gekend.

II.

Een stuk als het Oostenrijksche ultimatum schrijft men niet, als men op een toestemmend antwoord prijs stelt. Het was er om te doen een weigering uit te lokken, en Duitschland, een zóó brutaal stuk van den aanvang af op zóó brutale wijze ondersteunende, heeft aan de Triple Entente te kennen willen geven: kom op als gij durft. Gij hebt meermalen met het denkbeeld van een oorlog tegen Duitschland gespeeld; welnu, ik bied hem u aan, dien oorlog. Ziehier de houding, die Duitschland voor de geschiedenis zal hebben te rechtvaardigen. Of haar dat gelukken zal zullen onze naneven weten, maar dit is zeker dat zij, aldus hare zaak stellende, voor de rechtbank der historie ontvangen zal kunnen worden in een ernstig, waardig geding. Dat te verliezen kan nog eervol zijn; - den Tartuffe te spelen, nimmer.

Het is niet de eerste maal, dat Duitschland den oorlog aanbiedt. In 1909 heeft het zoo gedaan (Bosnië); in 1911 (Agadir). Men schijnt te moeten besluiten dat het voor twee doeleinden steeds een oorlog over heeft: voor de verdediging van de positie der staten van Centraal-Europa tegen het Slavendom; ook voor het beginsel dat voortaan geen koloniale mogendheid zijn deel meer zal mogen vergrooten (althans in Afrika), zonder dat er ook voor Duitschland iets afvalt.

De verdediging der positie van Germanendom tegen Slavendom sluit volgens Duitsch gevoelen in, dat aan Oostenrijk elk échec moet worden bespaard. Het Duitsche witboek laat zich daarover uit in termen die ik niet vleiend zou vinden, indien ik

Oostenrijker ware. *The gradual collapse of Austria* wordt gezegd van een ongemoeid laten van Servië het onvermijdelijk gevolg te zullen zijn. Ik geloof dat dit een vrij krasse bewering is; dat het voor de Monarchie zeer wel mogelijk zou zijn Bosnië en Herzegowina te ruimen, zonder daarom hare bestaansreden te verliezen. De Oostenrijksch-Hongaarsche huismacht is in eene eeuw van nationale staten eene anomalie in Europa. Dat zij nog steeds bestaat is een bewijs hoe noodzakelijk het is in het land van den Midden-Donau eene uitzondering op het nationaliteitenprinciep toe te laten, maar de huismacht breide zich niet uit over landen waar de toepassing van het hoogere beginsel mogelijk is. Is Oostenrijk soms verzwakt doordat het Lombardije en Venetië verloren heeft? Immers neen.

Is die geheele voorstelling van een Slavischen vloed die Midden-Europa gaat overstroomen en voor de Germanen onbewoonbaar maken, eigenlijk houdbaar? Is de zaak niet eer, dat de Germanen de Slaven tot dusver niet voor vol hebben aangezien, en nu ondervinden moeten dat de Slaven zich geen minachting meer laten welgevallen? 'Beschaving bedreigd door barbaarschheid.' Wat een goedkoop cliché! Neen, een jonger, minder bekende beschaving die een plaats in de zon gaat innemen naast de oudere.

Het is ook volkomen verkeerd gezien, dat elke stap vooruit door een Slavisch volk op de baan der politieke ontwikkeling gezet, met een machtsaanwas van Rusland gelijk staat. Naarmate de Slavische Balkanvolken aangesterkt zijn, hebben zij zich onafhankelijker van Rusland gevoeld. Indien men Servië tijdig belangen had gegeven aan de Adriatische Zee, zou het al heel wat verder zijn op den weg der emancipatie uit de Russische voogdij.

Ik geloof eigenlijk dat het minder 'het Germanendom' is dat zich behoeft op te winden over 'het Slavische gevaar', dan wel het rijk Duitschland dat geen oogenblik vergeten mag hoe moeilijk zijn militaire positie is, ingeklemd als het ligt tusschen Frankrijk en Rusland. Zoolang het die beiden als constante vijanden moet beschouwen, is het alleen zijn bondgenootschap met Oostenrijk dat de wederzijdsche krachten ongeveer gelijk maakt, want op Italië rekende Duitschland eigenlijk al lang niet meer. Alles wat Oostenrijk dus maar

eenigermate kan verzwakken of belemmeren, wordt onmiddellijk naar het effect beoordeeld dat het op de machtsverhouding tusschen Frankrijk-Rusland en de mogendheden van Centraal-Europa hebben kan. Zooals Kiderlen Wächter het tijdens de Balkan-crisis in zijn dagboek schreef: 'Heeft Oostenrijk ernstige moeilijkheid, onverschillig welke, dan *moeten* wij het er uit helpen, om later niet aan de zijde van een verzwakt Oostenrijk te moeten vechten.'

Het is zeer ongelukkig dat alle gevaren waarin een goede en natuurlijke, ook een verkeerde, slecht begrepen staatkunde Oostenrijk wikkelen kan, door Duitschland naar dit ééne recept zullen moeten worden beoordeeld. Het zal er niet toe medewerken, Oostenrijk voorzichtig of bescheiden te maken; op den duur zal Duitschland op deze wijze de complaisant moeten worden zelfs van Oostenrijks grillen.

Was dit alles nu wezenlijk onvermijdelijk? leefde Duitschland inderdaad in een voortdurende hinderlaag?

Ongetwijfeld is het vooral hare aanvalswaarde tegen Duitschland geweest, die het Fransche volk in de Russische alliantie heeft bekoord. Men sla nog eens de albums van Caran d'Ache op, uit den tijd dat zij pas gesloten was! Maar Rusland bedoelde volstrekt niet, den revanchelust van Frankrijk aanstonds te bevredigen. Het begeerde het Fransche geld voor de ontwikkeling zijner hulpbronnen. Zoodat het Fransch-Russisch verbond mettertijd een ding geworden was *de tout repos*, dat haast meer werkte om stabiliteit aan Europa te geven dan om het die te ontnemen.

Zich den rug gedekt voelend, durfde Frankrijk aan zijn Marokko-politiek te gaan, Rusland aan de uitbreiding zijner machtssfeer in het Verre Oosten. Het benauwende voor Duitschland was spoedig niet zoozeer dat Elzas-Lotharingen gevaar liep (daarvoor droeg men zijn scherp zwaard), als dat Duitschland op het buiten-Europeesche water altijd achter het net der bondgenooten moest visschen. Een entente met Engeland alleen had hier verandering in kunnen brengen. Het Engeland van Eduard trad inderdaad uit de *splendid isolation*, doch sloot zijn entente niet met Duitschland, maar met Duitschlands vijanden. Sedert dat oogenblik is de vrede van Europa in gevaar geweest. Duitschland voelde zich 'eingekreist', had de overtuiging dat het door

wraakgierigen op zijn bezit, door afgunstigen op zijn welvaart gemunt was. Het heeft meermalen Frankrijk te verstaan gegeven dat het de verandering der Triple Entente in een drievoudig verbond niet zou kunnen dulden; dat wanneer Engeland Duitschland den oorlog verklaarde, Frankrijk de klappen zou oploopen. Wilde Frankrijk zich met eene mogendheid verbroederen die een sterke zeemacht, geen expeditionnaire landmacht van beteekenis had, het moest de gevolgen dragen.

Sedert was Frankrijk vredelievend. Het begreep te goed wat er op het spel stond. Maar het kon uit zijne verbintenissen, uit het heele verleden, niet los. Het heeft Elzas-Lotharingen nimmer opgegeven; het zou zich in eigen oogen verlagen wanneer het dat deed.

Daar kwam, na de Balkan-crisis, de Duitsche legeruitbreiding. Indien Frankrijk die niet navolgde zou dit als een abdicatie worden opgevat; - en navolgen *kon* het alleen, door het in de verlenging van den diensttijd te zoeken. Het kwam daarmede aan de grens van zijn krachten; het ging ook tegen den draad zijner maatschappelijke evolutie in, die verdere inkrimping in stede van verlenging van den diensttijd natuurlijk moest doen achten. Het was een in alle opzichten omineus besluit; men kon het niet laten en men kon het eigenlijk ook niet goed doen. Er had eene buitengewone belasting op het bezit bij gehoord als in Duitschland; - en voor de volkskracht ware het besluit slechts dan niet noodlottig geweest, als de uitbreiding door werkelijke contingentsvergrooting had kunnen worden bereikt als in Duitschland. Voor het een was de bevolking niet vruchtbaar, voor het ander de offervaardigheid der bezittende klassen niet groot genoeg. Daarmede was eigenlijk uitgemaakt dat Frankrijk onmogelijk langer Duitschland's portuur kon blijven.

Het waren de veranderingen op den Balkan, die Duitschland tot zijne legeruitbreiding hadden gedreven. De invloed van Oostenrijk was daar verminderd; de krachten der Balkanstaten waren toegenomen; bij eventueele crisis zou Oostenrijk meer troepen moeten afzonderen om ze te observeeren of te bevechten; dit moest door de uitbreiding van het Duitsche leger worden opgewogen. Heeft Duitschland zich sedert

dien veiliger gevoeld? Neen, want ook Frankrijk en Rusland breidden hunne legers uit; - Rusland scheen zich weder veel drukker dan het wel placht, met Balkanzaken te willen gaan bemoeien. Het wierf om de gunst van Roemenië, lang Oostenrijks cliënt; - het trachtte iets te bekonkelen met Bulgarije. Het Duitsche witboek weet precies, wat. Bulgarije zou alsnog in het bezit worden gesteld van het door Bulgaren bewoonde gedeelte van Macedonië, dat het door zijn onbegrijpelijk gedrag van verleden jaar voor zich zag verloren gaan; - Servië zou worden schadeloos gesteld met Bosnië en Herzegowina, waarvan Oostenrijk moest worden beroofd.

Als *einddoel* van een goede Slavische politiek op den Balkan is dit program nog zoo dwaas niet, maar dat de uitvoering in Ruslands oogen *aanstaande* was, daarvoor hebben wij voorshands niet dan het getuigenis van het Duitsche witboek (niet van eenig document daarin, maar van de zeer tendentieuse inleiding).

Summa summarum: het Drievoudig Verbond heeft de Balkangebeurtenissen van 1912-'13 als eene nederlaag voor zich gevoeld; de Duitsche legeruitbreiding heeft moeten dienen om het ontstane nadeel op te heffen, maar heeft dit niet gedaan, daar zij in Frankrijk en Rusland is nagevolgd; in recente Balkan-voorvallen, als het bezoek van den Tsaar aan Constantza en den moord op Frans Ferdinand, heeft men teekenen gezien dat er een aanval op de machtspositie die Oostenrijk op den Balkan nog behouden heeft werd voorbereid, en met het ultimatum heeft men dien aanval tegemoet willen gaan.

III.

Wij zien, van den aanvang af, Sir Edward Grey ijverige pogingen in het werk stellen om de crisis te bezweren. Tegenwoordig is het, bij Duitschers en vrienden van de Duitschers, mode om, naar de oorzaak van den oorlog gevraagd, te antwoorden: 'Engeland heeft dien aangehitst.' Dit zijn van die gemakzuchtige woorden, waarover fatsoenlijke menschen zich later zullen schamen, als zij de waarheid lezen. Het blauwboek leert dat het officieele Engeland alles gedaan

heeft om den oorlog te voorkomen; - wat er niet bij staat, maar ieder met een goed geheugen zich herinneren moet, is dat het officieele Engeland, ook al had het zelf niet zoo gewild, hiertoe gedwongen zou zijn geworden door het Engelsche publiek. *To back the wrong horse* is een misgreep dien de sportkundige Engelschman zichzelven niet licht vergeeft, en het met Rusland te houden tegen Duitschland bleek, nu het er op aankwam, voor het gevoel van een groot en iederen dag aangroeiend getal Engelschen niet anders te zijn dan dat. De Triple Entente is, met toestemming van het Engelsche volk, gebruikt geworden als een middel van intimidatie, maar zoodra zij in ernst moet gaan werken gaat het mooie er af. Engeland voelt dat Rusland en Frankrijk eigenlijk met hun ententegenoot niet tevreden zijn zoolang deze den algemeenen dienstplicht niet invoert, en 'the man in the street' oordeelt daarentegen, dat het niet in te zien is waarom Engeland eene reuzenvloot betaalt, als het niet juist is om vrij te blijven van de noodzaak tot het onderhouden van een reuzenleger. Eer Engeland de voordeelen zijner insulaire positie zou gaan opgeven, moet het inderdaad met blindheid geslagen zijn.

Is de afgunst op Duitschlands voorspoed dan niet reëel? Zeker, maar Engeland weet dat het niet alleen met Duitschland te maken heeft in de wereld; dat Rusland wenschen heeft die Engeland evenmin zonder gevaar voor zichzelf kan toestaan. Duitschland in toom te houden is Engelands belang, en daartoe heeft het de entente met Rusland noodig. Maar een continent waarop Rusland den baas zou spelen kan Engeland in het geheel niet gebruiken, en daarom is het op Duitschlands vernietiging allerminst gesteld. Want waarmede zou het, na die vernietiging, Rusland nog ooit in toom houden?

Er is meermalen gezegd dat Engeland verstandig zou hebben gedaan met Duitschland tot een algemeen overleg omtrent de tusschen beide volken hangende kwestiën te komen. Ware tijdig een veiligheidsklep geopend, de ketel zou niet gesprongen zijn. Men kon Duitschland niet vernietigen; was het niet goede politiek het te vriend te hebben, althans niet te vijand? Men had dan moeten nagaan welk deel van de wereld men aan Duitschland inruimen kon; men had zelfs Duitschlands ontwikkeling, voor zoover die zich leiden liet in voor Engeland ongevaarlijke banen, moeten bevorderen.

Het heeft niet volstrekt aan pogingen in deze richting ontbroken, maar haar onvruchtbaarheid bewijst wel dat men te doen had met een buitengemeen moeilijke zaak. Ware het alleen om bepaalde stukjes land gegaan, aanstonds aan te wijzen en af te perken, het zou nog wellicht te doen zijn geweest; maar het ging veeleer om mogelijkheden en uitzichten. Het ging om den overwegenden invloed te Konstantinopel, het ging om het wachterschap bij de poort naar Azië. Het is de ervaring geweest, dat het bij den Turk zijn gezag verloren had, die Engeland tot de Triple Entente heeft gedreven. Het wilde tot elken prijs voorkomen, dat Duitschland de hand legde op Voor-Azië, zelfs al moest het daartoe de hulp aanvaarden eener mogendheid die in zake Voor-Azië evenmin werd vertrouwd. Tegenwoordig is de situatie in dien hoek der wereld geheel veranderd. De Turk is *quantité négligeable* geworden; daarom is tegelijk de noodzaak eener Engelsch-Russische entente verminderd, die aangegaan was uit wantrouwen tegen den Turk. De taak, de Duitsche penetratie tegen te houden, is overgenomen door jonge, levenskrachtige staten. Het kan dus niet verbazen dat, sedert den vrede van Boekarest ongeveer, de tegenstelling tusschen Engelsche en Russische belangen (in een land als Perzië bij voorbeeld) weer openlijker in de Engelsche pers besproken is. Dat *thans* Engeland niets haastigers te doen zou hebben gehad, dan Rusland bij te vallen zoodra het met Duitschland in geschil kwam, was niet te verwachten en het is dan ook niet waar.

Wat is de zaak waar het voor Rusland om gaat? Rusland wil aan de wereldzee komen, aan gene zijde van Sond en Dardanellen. Een zóó groot rijk kan het niet langer stellen zonder vrije uitwegen te water. Het zal daarom Skandinavië belagen en de Dardanellenforten onder zijn contrôle zoeken te brengen; heeft het dit laatste bereikt dan zal men het zich eerlang zien aanmelden te Tanger of te Gibraltar. Engeland weet dit uitnemend wel en zal dus op zeker punt zich van den gelegenheidsbondgenoot weer moeten afmaken. Reeds tijdens de Balkan-crisis kwam Engeland dit punt zeer nabij, en heeft men het veel ijveriger pogingen zien aanwenden zich (over de Balkanzaken) met Duitschland te verstaan, zijn officieele tegenpartij, dan met Rusland,

zijn officieelen vriend. Die pogingen zijn ook niet mislukt, en dank zij dit Engelsch-Duitsch overleg is de Europeesche vrede in 1912-1913 bewaard gebleven. Ziehier de 'friendly relations' waarvan meermalen in het blauwboek sprake is en die Engeland meende dat ook thans zouden kunnen blijven bestaan. Zoodra dus Rusland te kennen gaf dat het een oorlogsverklaring van Oostenrijk aan Servië niet onbeantwoord zou laten, heeft Grey aan Duitschland het voorstel gedaan dat de vier groote mogendheden die niet onmiddellijk bij de zaak betrokken waren: Engeland, Duitschland, Frankrijk, Italië, met goeden raad tusschenbeide zouden komen: twee mogendheden van de Triple Entente en twee van het Drievoudig Verbond. Duitschland evenwel had zijn woord aan Oostenrijk gegeven, het durfde de oorlogsverklaring niet meer verbieden, waartoe het zijn bondgenoot reeds van te voren gemachtigd had; bovendien wist het dat Italië in de Servische aangelegenheid niet op de hand van Oostenrijk was, en het in den raad van vieren dus licht drie tegen één zou staan. Het Engelsche voorstel werd dus afgewezen. Het leek naar arbitrage, zeide von Jagow tot den Engelschen ambassadeur; zoo iets kon men niet ondernemen dan op verzoek van Oostenrijk en Rusland zelf. Alleen van direct overleg tusschen de hoven van Weenen en St. Petersburg was nog iets goeds te wachten. Mits Rusland niet tegen Duitschland mobiliseerde, want dan stond Duitschland voor niets meer in.

Dit werd gezegd 27 Juli; den volgenden dag verklaarde Oostenrijk aan Servië den oorlog. Rusland antwoordde met de aankondiging eener gedeeltelijke, tegen Oostenrijk gerichte mobilisatie; m.a.w. het deed, wat het van het begin af verzekerd had te zullen doen. Tegelijk evenwel werd tusschen Rusland en Oostenrijk een diplomatiek gesprek gevoerd, waarbij Oostenrijk toezeide geen Servisch gebied te zullen inlijven, en Rusland daarenboven de belofte van eerbiediging der Servische souvereiniteit eischte, zoodat geen protectoraat over het land zou kunnen worden gevestigd, Oostenrijksch garnizoen in de steden gelegd, of iets dergelijks. In de hoop dat dit gesprek nog tot eene uitkomst zou leiden, stelde Engeland thans aan Duitschland voor, gezamenlijk te bewerken dat Oostenrijk zich met een bescheiden militair succes tevreden stelde, b.v. eenige vaste punten bleef bezetten, tot Servië in voorwaarden

zou hebben berust die onderwijl door Oostenrijk met Rusland, onder belangstellend toezien der andere mogendheden, zouden zijn te ontwerpen. Zóó had de vrede nog bewaard kunnen blijven, indien Duitschland had gewild. Het heeft niet gewild, naar zijn eigen zeggen omdat het onderwijl door Rusland verraden was. Ziehier het hoofdpunt dat moet worden opgehelderd.

De stukken die thans gepubliceerd zijn stellen in staat, het volgende vast te leggen. Den 27sten Juli deelt de Russische minister van oorlog den Duitschen militairen attaché mede, dat de mobilisatie in geen geval zal worden uitgebreid tot de militaire districten Warschau, Wilna en St. Petersburg. Den 29sten ontkent de chef van den generalen staf tegenover denzelfden militairen attaché, dat in de genoemde districten de reservisten opgeroepen zijn. Hij verzekert op zijn eerewoord, dat berichten van het tegendeel, bij den attaché ontvangen, enkel uit het hier of daar voorkomen van valsch alarm te verklaren kunnen zijn. De attaché verzekert in zijn telegram, dat hij het eerewoord van den ander niet vertrouwt.

Te Potsdam, in het Nieuwe Paleis, is den 29sten des avonds, na ontvangst van dit telegram van den militairen attaché te St. Petersburg, een kroonraad gehouden, waar tot de mobilisatie der Duitsche strijdkrachten moet besloten zijn. Zoo van Potsdam terug, laat Bethmann den Engelschen ambassadeur komen en spreekt tot hem niet anders dan of de oorlog nu zeker is. Zal Engeland er onzijdig in blijven? Duitschland zal een verslagen Frankrijk geen afstand van grondgebied opleggen - in Europa; Nederlands onzijdigheid niet aantasten, als de anderen haar ontzien; en als België zich niet tegen het gebruik van zijn land door Duitsche troepen verzet, ook de ‘integriteit’ van België garandeeren.

Den volgenden middag verschijnt het bericht der mobilisatie in den *Lokal Anzeiger*, maar het wordt onmiddellijk tegengesproken en de nummers van het blad worden opgehaald. Er was een telegram gekomen van den Tsaar, dat wederom aan de mogelijkheid van vrede deed gelooven. ‘The military measures now taking form,’ heet het daarin, ‘were decided upon five days ago, and for the reason of defence against the preparations of Austria. I hope with all my heart that these measures will not influence in any man-

ner your position as mediator, which I appraise very highly.' Het is dit telegram dat Nicolaas in Duitschland den naam van 'leugen-tsaar' heeft bezorgd, immers tenzelfden dage dat hij het afzond (30 Juli), verscheen de oekase die in Duitschland als het bevel tot *algemeene* mobilisatie is uitgelegd, en dienovereenkomstig beantwoord.

De oekase, zooals zij bij telegrammen van 30 Juli van Russische zijde is bekend gemaakt, beveelt de algemeene mobilisatie geenszins. Alle reservisten worden opgeroepen in 23 geheele gouvernementen (Europeesch Rusland heeft er 43) en in 71 districten van 14 andere gouvernementen; een gedeelte der reservisten wordt opgeroepen in 9 districten van 4 andere gouvernementen; de reservisten der Russische vloot in 63 districten van 12 Russische en van 1 Finsch gouvernement; de verlofgangers der Kozakkenregimenten van de Don, Koeba, Terek, Astrakan, Orenburg, Oeral worden eveneens opgeroepen. In de bewoordingen is alles enumeratief en niet generaal; maar het is wel een zeer krachtige maatregel ter beantwoording van de partieele mobilisatie van Oostenrijk; in het bijzonder de oproeping der vlootreservisten doet zien dat Rusland zich feitelijk ook reeds voor andere mogelijkheden dan die van een gewapend onderhoud met Oostenrijk voorbereidt. Welken grond de Duitsche berichtgevers te St. Petersburg hebben gehad om het eenvoudig voor te stellen als had Rusland in werkelijkheid de algemeene mobilisatie te land en ter zee gelast, is nog niet opgehelderd. In ieder geval is tot dusver voor de verzekering die aan de openbaarmaking der Duitsche maatregelen van den 31sten voorafgaat: 'Rusland beveelt de algemeene mobilisatie te land en ter zee', geen ander dan Duitsch gezag aangevoerd.

Men moet bij de beoordeeling van Ruslands maatregelen niet vergeten dat Duitschland reeds lang vóór 1 Augustus, toen het eindelijk tot het mobilisatiebevel overging, tal van maatregelen genomen heeft die alleen als eene voorbereiding tot de algemeene mobilisatie konden worden uitgelegd, ja die eigenlijk van de mobilisatie zelve reeds deel uitmaken. Zulke maatregelen zijn waargenomen aan onze eigen grenzen, en aan de Russische ongetwijfeld ook. Aangenomen dus dat men den militairen attaché te St. Petersburg wat op de mouw gespeld heeft, bestaat de groote waarschijnlijkheid dat

men in Rusland gemeend heeft daarmede slechts eene onoprechtheid van Duitschland met gelijke munt te beantwoorden.

IV.

Toen Duitschland aan Rusland den oorlog had verklaard was het duidelijk dat het onmiddellijk Frankrijk aantasten zou; toen Duitschland de neutraliteit van België schond moest ook Engeland zich bij Duitschlands vijanden voegen.

Duitschlands behoud, in een oorlog tegen Frankrijk-Rusland, kan alleen in de snelle vernietiging der Fransche strijdkrachten liggen. Laat men die in wezen tot de Russische mobilisatie is afgeloopen, dan wordt Duitschlands positie zeer gevaarlijk. En om Frankrijk snel te verslaan moet men het aantasten op de Noordergrens, die het dichtst bij Parijs loopt en het minst is versterkt.

Men waagde er den oorlog met Engeland mede; zelfs zooals nu gebleken is, dien met Japan.

Duitschland is daar overheen gestapt. Engeland had te kennen gegeven dat zijne belofte van onzijdigheid niet te koop was voor wat Duitschland ook zou kunnen aanbieden; het wilde zich zijne volledige vrijheid van handelen voorbehouden, zelfs al hadde Duitschland de onzijdigheid van België ontzien. Het moest kunnen en zou willen verhinderen dat Frankrijk zijn positie als groote mogendheid verloor en ondergeschikt werd aan een Duitsch staatkundig stelsel, en dit een en ander was mogelijk, ook al verloor Frankrijk niet opnieuw een deel van zijn grondgebied in Europa. ‘It would be a disgrace for us to make a bargain with Germany at the expense of France, a disgrace from which the good name of this country would never recover.’[1)]

Met buitengemeen vertrouwen in eigen kracht heeft Duitschland er de voorkeur aan gegeven Engeland *aanstonds* tot vijand te hebben, in plaats van af te wachten wanneer, waar en hoe het Engeland believen zou, in te grijpen.

Zijn handel en koloniën liggen voor Engelands geweld bloot. Het is huiverig, de eigen kostbare vloot op volle zee

1) Grey aan Goschen, 30 Juli.

te wagen. Het wil ze sparen, in de verwachting zulke groote overwinningen te zullen behalen te land, dat het zijne koloniën, mocht het die inmiddels verloren hebben, bij den algemeenen vrede wel terug zal kunnen bekomen.

Tot dusver ziet het er naar uit, alsof Duitschlands vertrouwen niet zal worden beschaamd. Men moet voorzichtig spreken, want aan onpartijdige berichten van het oorlogsveld is een absoluut gebrek. Echter heeft de uitkomst reeds bewezen dat de Duitsche oorlogsberichten veel meer geloof verdienen dan de Belgische en ook meer dan de Fransche. Luik is zeer kort na den vredebreuk bezet, het Belgische veldleger heeft zich met verlies naar de stelling van Antwerpen teruggetrokken. Namen is gevallen, de Franschen en Engelschen zijn uit Zuid-België geworpen en zullen, verzwakt, stand trachten te houden aan gene zijde der Fransche grens; een Fransch offensief in Lotharingen is gestuit en in een groote nederlaag geeindigd; Lunéville bevindt zich in Duitsche handen, alleen in den Boven-Elzas staan er nog Franschen op Duitsch gebied. De Fransche vloot is meester van de Adriatische Zee, de Duitsche van de Oostzee. In Servië schijnt Oostenrijk op dapperen tegenstand te stuiten. Oostenrijk heeft een inval gedaan in Russisch Polen en Rusland in de Bukowina; Rusland is Oost-Pruisen met overmacht binnengedrongen en rukt naar de Weichsel op. Maar het is daar nog niet, laat staan aan de Oder, en zoover zal de Duitsche staf het Russische leger desnoods laten komen eer hij het westelijk oorlogsterrein van troepen ontblooten gaat. Of Frankrijk vóór dien tijd ter aarde liggen zal? Mochten zijne dappere legers voor de Duitschers onderdoen, wat Engelsche hulpbenden meer of minder zullen Frankrijk wel niet kunnen redden. Wat doen de tienduizenden nog tegen de millioenen? Wat een keurbende beroepssoldaten tegen een gewapend volk?

Zal de moed der wanhoop Frankrijk vergoeden kunnen wat het aan organisatie blijkbaar mist? Zal het staande weten te blijven tot de druk afneemt? Men kan slechts vragen..... Ook zal moeten worden afgewacht, welke economische gevolgen, bij langen duur van den oorlog, het lamleggen van zijn handel voor Duitschland hebben zal. Vooralsnog heeft het aan levensmiddelen geen gebrek, maar

werkeloosheid staat voor de deur bij de moeilijkheid van den uitvoer van nijverheids-producten.

Wat Nederland betreft, het waakt, in vertrouwen op de leiding van een gouvernement dat tot dusver geen enkelen misstap deed. Diep ontroerd, wijdt het zijn innigst medegevoel aan België dat zoo zwaar getroffen werd bij de verdediging van een recht waarvoor ook wij, mocht het *ons* betwist worden, hebben te staan; - of te vallen. De vreemde kogel zal minder ons vleesch pijnigen zoo wij stand houden, dan zelfverwijt het ons geweten doen zou, hadden wij onzen plicht verzaakt. Wij, voor ons kleine deel, kunnen Vrede en Recht thans enkel nog dienen met het geweer aan den voet.

C.

Bibliographie.

Johannes Linnankoski, Het Lied van de Vuurroode Bloem, Met Inleiding van Albert Verwey, Amsterdam. W. Versluys, 1914.

Dit is een buitengemeen liefelijk èn sterk boek. De dauwige naïveteit eener jonge litteratuur - de finsche is nog geen eeuw oud en kan pas geacht worden te beginnen na de publicatie van het *Kalevalla* door den grooten Lönnrot - leeft er in de primitieve levens van hartstocht of noorsch-zware berusting der door haar gebeelde menschen, in de bosch- en waterreuken der door haar verheerlijkte landschappen. En het heroïsche van het nationale epos, de groote levensgebaren van het Kalevalla vieren ook in dit werk, in zijn moderne helden en heldinnen, eene schoone wedergeboorte. De heer Verwey, die een inleiding bij deze uitgave schreef, heeft klaarblijkelijk gemeend te kunnen volstaan met voornamelijk bij den lezer den indruk te vestigen, als zou een zekere symboliek, het door den schrijver ver-beelden eener zedelijke idee of leering - 'juist aan zulk een leven' (dat van Olof, die uit ongebreidelde vrijheidslust van boer vlotschipper wordt) zegt hij, *wil Linnankoski doen zien*, *dat er aan de ware gebondenheid geen ontkomen is*' - dè gewichtige en schoone kern van het boek zijn. Maar ik geloof, dat hij, door aldus te handelen en daarentegen met geen enkel woord den hollandschen lezer over aard en beteekenis der finsche litteratuur in te weiden, éér heeft misgetast. Want die lezer, die wel weet, dat zulke bewust-gearrangeerde symboliek als in dit boek is te lichten meest kenmerk van een oudere òverrijpe litteratuur is - het is dan ook hier een van buiten af, Noorwegen, Zweden vooral, ingedrongen nedergangs-verschijnsel: bij een litteratuur in haar bloeitijdperk of jeugd wordt *zulke* symboliek niet gevonden; een dergelijke litteratuur, kan, zoo zij al symbolistisch is, dat nooit

anders dan òngewild en ònbewust zijn: de door haar gebeelde wezens zijn dan zóó diep begrepen, zóó weidsch en grootsch herschapen, dat de hen hoofdzakelijk bewegende geestelijke kracht op 'r schoonst en machtigst in hen tot uiting komt en zij aldus *van zelf*, in de oogen der aanschouwers, symbool dier kracht worden - die lezer, herzegge ik dus, die wel weet dat dèze symboliek kenmerk eener afgaande litteratuur is, zal, hoogstwaarschijnlijk onkundig dat de finsche integendeel een pas ontluikende is, ten onrechte het kinderlijke in dit boek, omdat hij 't anders niet te rijmen weet met het decadente erin, voor iets seniel-kinderàchtigs houden, en hetgeen waarlijk overkrachtig, frisch natuurgevoel en primitieve heroïek van een kinderlijk volk is - waaruit de schrijver is voortgekomen en welks schoone stem hij is - sentimenteele aanstellerigheid en valsch pathos van dien schrijver-zelf achten, al kan ik helaas niet verzekeren, dat zulk een meening *geheel* onjuist zou zijn. Met het eerste heb ik vooral op het oog het voortdurend laten meevoelen en meespreken van dieren, planten en zelfs allerlei doode voorwerpen met de menschen, en dit bijna nimmer als weergave van der laatstgenoemden gewaarwording en gevoel - in welk geval men er natuurlijk niet het minste bezwaar tegen kan hebben - maar volkomen los daarvan en louter en alleen als, telkens en telkens weer, zeer hinderlijk ingevlochten gewaarwording van den *auteurzelven:* ‘De boomen knipoogden naar elkaar; zoo iets hadden ze, nog nooit gehoord’ ‘En daarna de bijbelles!’ zei het meisje met warmte, ‘Nooit vergeet ik de mooie zomerdagen, de schaduwrijke berken bij den kerkheuvel en....’ De boomen knikten elkaar toe. Ze hadden vroeger slechts het klokgelui gehoord en de overwegingen van de oude spar op de rots boven het huis dat een kruis droeg - nu hoorden ze de menschen zelf vertellen wat daarginder gebeurde.’ Enz. enz. - Dit alles is niet anders dan de stem van het naïeve natuurgevoel van een primitief volk, welks vlotschippers en boeren, ongekunstelde minstreelen nog tot op dezen tijd, des nachts bij de wachtvuren aan de stroomen en in de hutten, onder begeleiding der aloude kanteele uren lang de runos van het Kalevalla zingen; maar het zal den gemiddelden lezer des te vaker eene afkeuringswaardige hebbelijkheid van den schrijver schijnen, omdat deze, wat àl te bewust van de kostbaarheid van dit element in het op hooger plan her-ontwaakte jeugdleven zijns volks, er een tè opzettelijkstelselmatig, en daardoor vaak op een aangewenden truc lijkend, gebruik van heeft gemaakt. En zoo is het al evenzeer met het pathos gesteld: zeer natuurlijk in den mond van zonen eener natie die als een groot kind nog in het rijk zijner heldensagen

leeft, maar toch alweer te zeer aangedikt en daardoor veronecht, of met te weinig zelfbeheersching door den schrijver behandeld. - Mij zijn dan ook de patriottische allegorieën van een Juhani Aho liever. Heelemaal niet sentimenteel, aangepuntgeestig, welbeheerscht, zijn zij juist door dit alles vol van het allerrijkste want allerzuiverste gevoel van den kunstenaar en zijn land gebleven. Hetgeen natuurlijk niet wegneemt, dat ik het verdietschen van Linnankoski's boek een heuglijk feit acht. Niet alleen omdat het prachtig is van epischen zwier - men leze de schitterende episode van den valstroomroeier -; niet alleen omdat het is gedrenkt, gelijk ik reeds aanduidde, in eene lentelijke liefelijkheid - men zie *De Gazel* -; maar bovenal wijl een litteratuur, die zóó krijgshaftig, met speer en schild gewapend, als de finsche, zóó plots Minerva-gelijk vòl-wassen uit den nog van een titanenstrijd gebogen godenkop van een volk wordt geboren, wel in àl hare verschijningen een bewonderende maar ook vooral verklarende beschouwing overwaard is. Dat dan ook iemand als Albert Verwey dit boek heeft willen inleiden bij ons volk, daarvoor hebben wij zeer dankbaar te zijn, zóó dankbaar inderdaad, dat wij hem niet te heftig mogen verwijten, dat hij het niet beter heeft gedaan. Want neen: met alleen te bewonderen en niet te verklaren wat allereerst om verklaring vroeg: het eigenaardige eener vreemde litteratuur, heeft een inleider zijn plicht niet gedaan. Den gemiddelden uitheemschen lezer, die nu allerwaarschijnlijkst dat vreemde slechts als zoodanig en allicht als iets onechts en leelijks blìjft zien, - hem had de heer Verwey duidelijk behooren te maken waaròm dat hièr grootendeels echt en schoon is. -

M.H. VAN CAMPEN.

[Vierde deel]

In den oorlog.

Wee, de aarde dreunt: over de oogstvolle velden
Schrijden de legers met hun wreed geraad.
De heerschers hunkren, en der heeren helden
Zoeken de hartstocht der hevige Daad.

Waar is de teedre spanning van het Leven,
Dat volk aan volk en land aan land verbond?
Het Onheil heeft zijn delgend zwaard geheven
En 't Leven ligt in 't hijgend hart gewond.

De volken haten: in vuurvaste vesten
Ligt elk voor zijn grens op gierige wacht.
Vrouwen, knapen, grijsaards, die thuis nog resten,
Hebben voor de drift van 't leven geen kracht.

Eén haat, één hartstocht, blind voor recht en rede,
Drijft volken voort, één dwarse trots, één tucht,
Die zwak wankelen vallen wreed vertreden,
Eén is elks keus: zege of heillooze vlucht.

Het voetvolk dreunt, de losvlottende ruiters
Tasten verkennend langs des vijands baan,
Rondom zwerven schuw de schuimende buiters,
Die met roof en plundring hun slagen slaan.

Vloten van vogels zeilen langs den hemel:
De geile gieren met hun schor gefluit,
Waar legers breken in woedend gewemel,
Proeven zij zoet der oogen teedre buit.

Luchtvliegers drijven als roovende vogels,
Over de tochten van 't vijandig heer,
Buiten bereik der snel-stijgende kogels
Werpen zij dood op 't schuldeloos land neer.

Een luchtschip zeilt, een vlieger ziet hem zweven,
De vijand! fel beraad, hij neemt zijn keer,
De snelle vóórschroef in het schip gedreven,
Eén slag één val, zij storten stervend neer.

En op de zee: nu vluchten van de straten
Des wijden waters snel de zeilers heen,
Oovral vijand, den zonnevloed verlaten
Meten de wreede slag-schepen alleen.

Iedere Dag spant van zijn zonneluchten
Het schoon wonder boven die wreedheid uit,
's Nachts vragen sterren, wat de volken duchten,
Wat blake brand van veste en veld beduidt.

Het hart des Dichters houdt zich bevend open
Voor iedere zege, voor iedre vlucht,
Hem is aller haten en aller hopen
Zijn Lied wiekt boven 't brekend krijgsgerucht.

Schuldlooze Makkers: stervend neergetreden,
Geslagen valt de vlucht van uw jeugdkracht,
Geen Makker hoort uw brekende Doodsbeden,
Geen Moeder schikt u tot de doodsrust zacht.

Al oogst verloren, maar elk land ziet rijpen
Een oogst van Mannen, rijker dan één jaar,
Waar de handen van den Doodsmaaier grijpen
Vindt hij zijn oogst voor zijne sikkel klaar.

O, schuldloos Land tot bloedmoeras vertreden,
O, Leven, Leven, stervend uitgeput,
Geen Dichter keert de krijg met zijn gebeden,
Wiens nooden is zijn hartbrekend Lied nut?

JACOB ISRAËL DE HAAN.

De oorlog en het volkenrecht.

In de dagen die wij beleven van volkenrecht te spreken lijkt velen dwaasheid of spotternij. Het volkenrecht - zoo zeggen zij - bestaat immers niet meer, het is afgeschaft en in Europa althans buiten werking gesteld. Niet onverklaarbaar is het dat de verbazing en de verontwaardiging over allerlei feiten en gebeurtenissen, in de laatste maanden voorgekomen, zich in dergelijke uitspraken lucht geven. Maar zij zijn niet juist, zij zijn in hooge mate overdreven. Wel degelijk blijft het volkenrecht bestaan, een groot deel zijner stellige bepalingen wordt opgevolgd, zelfs door de oorlogvoerenden, alleen zijn enkele, waaronder zeker hoogst gewichtige, geschonden en nu dat willens en wetens is geschied, met volkomen erkenning daarvan door de regeeringen die deze overtredingen pleegden, meent men dat geen enkele bepaling van eenig tractaat, geen enkele algemeen erkende regel van volkenrecht meer eenigen waarborg oplevert. Het eigenaardig karakter van het volkenrecht draagt tot verbreiding dezer opvatting bij. Niemand zal het strafwetboek waardeloos achten omdat zijn bepalingen voortdurend overtreden worden, hij weet dat deze overtredingen door den strafrechter zullen worden beteugeld, maar een overtreding van het volkenrecht is, zoo de overtreder onwillig is om een oordeel over zijn daad in te roepen en zoo hij de macht heeft om zich de tusschenkomst van anderen van het lijf te houden, een daad die straffeloos kan worden gepleegd. Men vergete echter niet dat de verdragsbepalingen en de rechtsregels blijven bestaan, ook al worden zij door enkelen ongestraft over-

treden. De bepalingen van collectieve verdragen mogen door een of meerdere onderteekenaars worden geschonden, voor de overige zal dit veelal nog geen aanleiding zijn om het verdrag op te zeggen, en ook al mocht een oorlogvoerende den volkenrechtelijken regel dien zijn vijand niet meer eerbiedigt ook jegens dien vijand niet langer in acht nemen, hij zal toch nog tegenover elke andere regeering de verbindbaarheid daarvan blijven erkennen.

De toestand waarin het volkenrecht wordt gebracht gedurende een oorlog staat eenigermate gelijk met den toestand waarin het staatsrecht geraakt gedurende een omwenteling; de staatswetten bestaan nog, zij worden zelfs nog, waar het gezag er de macht voor heeft, gehandhaafd, maar zij zijn tijdelijk en plaatselijk krachteloos wanneer de overheid heeft moeten zwichten en de sterke arm haar in den steek laat. Na korten of langen tijd breekt echter het tijdstip aan dat de wet hare volle macht weder doet gelden, hetzij dan de oude wet indien de regeering heeft gezegevierd, hetzij een nieuwe indien de regeering het onderspit heeft gedolven. Het zelfde geschiedt na een oorlog, de oude traktaten worden bij den vrede gehandhaafd, gewijzigd of door nieuwe vervangen, bestaande regels van volkenrecht op nieuw erkend of wel door nieuwe regels vervangen. Wanneer de rampzalige oorlog waaronder Europa thans zucht, wordt beeindigd, zal ditzelfde verschijnsel zich voordoen; een groote verandering in de volkenrechtelijke betrekkingen is wellicht aanstaande; van hoedanigen aard die zijn zal, valt op dit oogenblik nog niet te gissen, maar het volkenrecht zelf zal voorzeker blijven bestaan.

Alleen dan zoude het volkenrecht verdwijnen indien één rijk de alleenheerschappij verkreeg en, als het Romeinsche rijk der oudheid, de gansche wereld aan zich onderwierp en onder zijne wetgevende macht geklemd hield. Dit nu is onmogelijk; mogelijk, maar niet waarschijnlijk is, dat twee rijken in de naaste toekomst Europa middellijk of onmiddellijk zullen beheerschen, het eene het Westen het andere het Oosten. Vooreerst zoude hunne macht echter wel tot het vasteland beperkt blijven, terwijl zij ongetwijfeld hunne eigen zelfstandigheid zouden blijven bewaren. Een volkenrecht nu zal er altijd moeten bestaan zoolang er nog meerdere onafhan-

kelijke staten zijn, al zoude het dan ook een volkenrecht zijn geheel verschillend van het thans geldende. Hoe dat volkenrecht zich na het beeindigen van den oorlog zal vertoonen, is volmaakt onzeker. Hoedanig zij, die den innigen wensch koesteren dat deze oorlog de laatste moge zijn die het beschaafde Europa zal teisteren, dat volkenrecht zouden wenschen, is wel in groote trekken aan te geven. Het is mijn voornemen niet dit te doen. Alleen op enkele punten wil ik de aandacht vestigen.

Mocht men dit een ijdelen arbeid vinden, dan waag ik de opmerking dat indien eenmaal het oorlogsrumoer is verstomd, de openbare meening zich ongetwijfeld in de gansche wereld luid zal uitspreken tegen een herhaling der afgrijselijke rampen waarvan iedereen, ook de bewoner der op verren afstand van het oorlogstooneel gelegen landen, den weerslag heeft gevoeld. Zelfs de zegepralende mogendheden zullen met die openbare meening eenigermate rekening moeten houden, zij zal door het gejubel over roemrijke krijgsverrichtingen niet geheel overstemd kunnen worden. Maar ook al mocht dit het geval zijn en de stem van hen die den vrede op aarde wenschen voor langen tijd gesmoord worden, toch mogen zij niet zwijgen. Zij weten dat zij in alle beschaafde landen de overgroote meerderheid vormen en zij zullen zich door den druk der omstandigheden niet laten ontmoedigen. Het is hun plicht om nauwlettend acht te slaan op de vreeselijke gebeurtenissen waarvan zij de diep geschokte getuigen zijn en er zich rekenschap van te geven hoe de gevolgen van dit alles zullen kunnen worden dienstbaar gemaakt aan de zaak die zij voorstaan.

Op één gevolg, op zich zelf niet zeer gewichtig maar dat ongetwijfeld algemeen aanvaard zal worden, wil ik in de eerste plaats de aandacht vestigen. De voortdurende neutraliteit, bij verdrag erkend, zal waarschijnlijk uit het volkenrecht verdwijnen. Nadat een der mogendheden die de neutraliteit van België en Luxemburg hadden gewaarborgd, openlijk heeft verklaard in het geval van noodweer deze neutraliteit niet te kunnen eerbiedigen en een andere daaraan blijkbaar hare instemming heeft gegeven, is het volkenrechtelijk instituut der voortdurende neutraliteit waardeloos

geworden. Voor de als neutraal erkende landen is dit eer een winst dan een verlies. Het eenige land dat van de gewaarborgde neutraliteit eenig voordeel had, was Luxemburg dat geen leger mag onderhouden. De andere neutrale landen, België en Zwitserland, hebben zich altijd uitgerust als waren zij niet neutraal, voor hen was het eenige gevolg der neutraliteit dat zij geen offensieve verbonden konden sluiten en geen waarborg konden aanvaarden voor de neutraliteit of de onschendbaarheid van andere staten. Zoo heeft België op dien grond de Noordzeeentente niet medegeteekend. Het verlies der neutraliteit zoude aan deze staten hunne volkomen vrijheid van handelen teruggeven. De Belgische neutraliteit zal na dezen oorlog hoogst waarschijnlijk wel niet meer vernieuwd worden en België zal wel de laatste zijn om dit te betreuren. Het mag betwijfeld worden of Zwitserland, na het gebeurde ten opzichte van België, wel veel waarde aan het behoud zijner neutraliteit zal hechten, evenmin als Noorwegen, dat zich door vier mogendheden, Engeland, Frankrijk, Rusland en Duitschland, in 1907 neutraal liet verklaren.

Wat de Luxemburgsche neutraliteit betreft, die zooals wij reeds hierboven aanmerkten van eenigszins anderen aard is dan die der hierboven genoemde staten, mag worden verwacht dat de regeering van het Groothertogdom op het behoud er van prijs zal stellen. Zij heeft bij de schending harer neutraliteit alleen geprotesteerd, meer kon en mocht zij niet doen, geen enkel rechtmatig verwijt kan haar dus treffen; in hoever haar dit evenwel te stade zal komen bij de regeling van de nieuwe toestanden na den tegenwoordigen oorlog behoort tot de vele geheimen der toekomst.[1)]

Een tweede, veel gewichtiger zaak waarvan, helaas! de tot standkoming ter nauwernood mag gehoopt worden, maar die voor het behoud van den vrede van Europa van het allerhoogste belang is, verdient veel meer de aandacht. Wanneer

1) Uit het Engelsche Witboek (depèche van Grey aan den Britschen Ambassadeur te Parijs, 2 Augustus) schijnt te blijken dat Engeland de neutraliteit van Luxemburg nog beschouwt zooals die in 1867 door de Engelsche regeering is uitgelegd, welke uitlegging haar eigenlijk alle waarde ontneemt.

men de verborgen oorzaken der meeste Europeesche oorlogen van de vorige eeuw naspeurt, zal men tot de ontdekking komen, dat de heerschappij over landstreken en gewesten door regeeringen die aan de inwoners aldaar niet welgevallig waren, een wrok heeft doen ontstaan die, vaak van buiten aangevuurd en uitgebuit, den vijandigen geest tusschen de volkeren heeft levendig gehouden en machtig heeft bijgedragen tot het uitbreken van oorlogen. Het zij voldoende om te wijzen op de Oostenrijksche heerschappij over Italië, en de Deensche over Sleeswijk-Holstein; dat ook de tegenwoordige oorlog, zoowel in het Oosten als in het Westen van Europa, aan soortgelijke toestanden zijnen oorsprong voor een deel verschuldigd is, zal wel door niemand worden ontkend. Wil men den vrede bestendigen, dan is een wegneming van zulke steenen des aanstoots dringend noodig; niet alleen zullen aanleidingen tot een oorlog hierdoor wegvallen, maar ook de bittere stemming tusschen de volken onderling, die oorlogzuchtigen regeeringen het voeren van een oorlog gemakkelijk, vredelievenden het beletten er van moeielijk maakt, zal merkbaar worden verzacht. Mocht een herziening der grenzen van de Europeesche staten in overweging worden genomen, dan is het in elk geval te hopen dat geen nieuwe steenen des aanstoots zullen worden gelegd. Aan een opruiming van de bestaande valt nauwelijks te denken.

Een invloedrijk orgaan der Engelsche pers schreef bij het uitbreken van den oorlog: indien de loop der gebeurtenissen van zoodanigen aard mocht zijn, dat Engeland bij de onderhandelingen over den vrede een overwegenden invloed kan uitoefenen, dan hopen wij dat het zal beletten dat, als straf of uit militaire overwegingen, gewesten worden toegevoegd aan landen onder welker regeering zij niet wenschen te staan. Mocht Engeland in deze gunstige stelling komen en zijne regeering de hierboven bedoelde zienswijze zijn toegedaan, dan nog zal het haar moeilijk zijn tegenover den machtigen tegenstand, die te verwachten is, hare opvatting te doen zegevieren, de steun van de kleine staten zal haar echter dan, naar wij verwachten, wel verzekerd zijn. Voor hun ongeschonden behoud zouden zij geen beteren waarborg kunnen hebben dan het vaststellen, als algemeen erkenden volkenrechtelijken regel, dat in het vervolg geen grondgebied bij traktaat van den eenen staat

naar den anderen mag overgaan zonder dat de bevolking vooraf in de gelegenheid is gesteld om haar oordeel in volle vrijheid uit te spreken. Een dergelijke toestemming der bevolking is niets nieuws, zij werd gevraagd voor de aanhechtingen van Nizza en Savoye aan Frankrijk en van het in 1870 overgebleven deel van den Kerkelijken Staat aan Italië. Eigenlijk is zij de eenige rechtmatige titel voor het verkrijgen eener uitbreiding der landgrenzen. Terecht keurt men af dat, door erfrecht, vorsten de heerschappij over landen zouden kunnen verkrijgen die hun volmaakt vreemd zijn, het is echter evenzeer afkeurenswaardig dat de macht van één staat, of van een aantal staten die zich gezamenlijk hebben verstaan, over den rechtstoestand van millioenen zoude beslissen zonder eenig beroep toe te laten op hen die hierbij het naast zijn betrokken.

Het vaststellen van dezen regel, en zijn opneming in het stellig volkenrecht zoude een zoo groote vooruitgang zijn, dat ter wille daarvan zoude moeten worden afgezien van elke poging om dezen regel ook op de bestaande toestanden toe te passen. Een nieuwe grensregeling in Europa, waarbij de wenschen der bevolking tot richtsnoer bij de afbakening zouden strekken, is een hersenschim waarvan liever niet moet worden gerept teneinde het bereikbare niet in gevaar te brengen.

Indien de kansen voor het verkrijgen van het hierboven bedoelde op het oogenblik reeds slecht staan, nog veel slechter staan zij ten opzichte van volkenrechtelijke bepalingen, in de laatste jaren aanbevolen, teneinde het gevaar van oorlog te verminderen. Hier valt vooral te denken aan de voorstellen van den Amerikaanschen staatsman Bryan, die belichaamd zijn in het verdrag, gesloten tusschen de Vereenigde Staten en Nederland op 18 December 1913 te Washington.[1)] Zeer terecht

1) Artikel 1 van dit tractaat luidt aldus:
Partijen komen overeen dat alle geschillen van welken aard ook die tusschen hen mochten ontstaan en waarvan de beslechting niet wordt voorzien in vroeger aangegane arbitrageverdragen en overeenkomsten, of indien de bepalingen dier verdragen en overeenkomsten feitelijk niet worden toegepast, ter fine van onderzoek en verslag zullen worden onderworpen, nadat alle diplomatieke middelen ter regeling dezer middelen gefaald hebben, aan eene permanente Internationale Commissie, die zal worden benoemd op de wijze voorgeschreven in het volgende artikel, en zij komen overeen noch den oorlog te verklaren noch vijandelijkheden te beginnen loopende dat onderzoek en totdat het verslag zal zijn ingediend.
Art. 3 bepaalt verder, dat het verslag gereed moet zijn binnen een jaar en dat nadat het aan partijen zal zijn aangeboden, deze de volledige vrijheid van handelen in het geschil dat het onderwerp van het onderzoek uitmaakte behouden.

heeft Bryan ingezien dat er geen macht is die het gevaar van oorlog met beteren uitslag kan afwenden, dan de tijd. Wordt aan de openbare meening de gelegenheid gegeven om rustig na te denken en zich in alle kringen der maatschappij te uiten, dan brengt zij gewis de hartstochten tot bedaren en verzekert zij aan het gezond verstand hare heerschappij over de gemoederen. Bryan's doel is dus om door verdragsbepalingen een tijdperk vast te stellen gedurende hetwelk een tusschen twee staten ontstaan geschil, dat niet voor oplossing langs diplomatieken weg vatbaar is, door een internationale commissie zal worden onderzocht. Zoolang dit onderzoek hangende is mag geen oorlogsverklaring worden uitgevaardigd en geene vijandelijkheid worden aangevangen; zoodra echter de internationale commissie haar verslag heeft uitgebracht, zijn de mogendheden tusschen welke het geschil loopt volkomen vrij om te handelen zooals zij verkiezen. Honderd tegen één dat zij dan tot een vergelijk komen. Indien op dit oogenblik een internationale commissie bezig was met een onderzoek van het Oostenrijksch-Servisch geschil, dan zoude de vredelievende oplossing ongetwijfeld reeds gevonden zijn. Voor het aanvaarden eener dergelijke overeenkomst, als door Bryan voorgesteld, is het echter noodzakelijk dat de groote mogendheden elkander volkomen vertrouwen. Het is, helaas! bij het ontstaan van dezen oorlog gebleken dat dit vertrouwen niet bestaat. De vrees alleen voor de Russische mobilisatie dreef Duitschland tot een oorlogsverklaring. Bij de tegenwoordig bestaande verhoudingen is in groote landen een mobilisatie zonder dadelijk daarop volgenden oorlog ondenkbaar, reeds om de finantieele gevolgen. Wie vreest aangevallen te worden valt zelf aan, geen dag, geen uur zelfs mag worden gewacht. Krijgskundige overwegingen stoppen dan den mond van elk bezadigd staatsman die van uitstel spreekt. Een zenuwachtige opwinding verbijstert de regeeringen en de naties. Aan het

behoud van den vrede denkt niemand meer, men is er slechts op bedacht om een voorsprong te hebben op zijne tegenpartij en hem den eersten slag toe te brengen, voordat hij nog gereed is.

De ontzettende snelheid waarmede de oorlogsverklaringen elkander in de eerste dagen van Augustus hebben opgevolgd heeft het bewijs geleverd hoe heilzaam een regeling, als door Bryan gewenscht, zoude hebben gewerkt, maar zal tevens ieder nauwlettend opmerker de overtuiging hebben gegeven, dat een dergelijke regeling thans door de groote mogendheden niet zal worden aanvaard en dat, ware zij aanvaard, zij zonder eenigen twijfel onder omstandigheden als wij hebben beleefd zoude zijn terzijde gesteld.

Om de totstandkoming van een overeenkomst als de door Bryan voorgestelde mogelijk te maken, zoude een volslagen verandering in de regelingen en instellingen op krijgskundig gebied zooals die thans bestaan noodzakelijk zijn. Men zoude moeten terugkeeren tot de legers met kleine vredessterkte, die weken noodig hadden om op voet van oorlog te worden gebracht, en zich moeten onthouden van het leggen van beslag op alle middelen van verkeer tot uitsluitend vervoer van troepen, voorts zich beperken in den aanmaak van oorlogstuig gedurenden vredestijd, in één woord allerlei zaken afschaffen of nalaten die door de regeeringen der meeste Europeesche staten als hun duurste plicht worden beschouwd.

Onder de groote mogendheden is geen overeenstemming te verwachten op dit gebied. Misschien zouden enkele door overmacht in staat geraken om deze volslagen wijziging van legerstelsel en bewapening aan anderen op te leggen. Zulk een dwang zoude evenwel geen bestendigen waarborg voor het behoud van den vrede opleveren. Beperking der bewapeningen kan wellicht een gevolg zijn van dezen oorlog, doch zoo zij een tijdelijk karakter heeft en geen blijvenden toestand schept is zij veeleer als een ramp dan als een zegen te beschouwen. De vrede zoude dan niet meer zijn dan een wapenstilstand.

Indien een gedeeltelijke ontwapening wordt aangenomen, in den geest van het Russische voorstel van Januari 1899[1)],

1) Entente stipulant la non augmentation pour un terme à fixer des effectifs actuels des forces armées de terre et de mer, ainsi que des budgets de guerre y afférents. Étude préalable des voies dans lesquelles pourrait même se réaliser dans l'avenlr une reduction des effectifs et des budgets ci-dessus mentionnés.
Brief van Graaf Mouravieff aan de verschillende regeeringen, 30 December 1898/11 Januari 1899.

dan zal dit alleen kunnen geschieden door den onweerstaanbaren aandrang der volken op de regeeringen. In alle landen, zeer algemeen in de kleine, eenigszins beperkt in de groote, heerscht, onder alle standen der maatschappij, een diep gevoelde weerzin tegen de voortdurende vermeerdering van persoonlijke en stoffelijke lasten, die de reusachtige krijgsuitrustingen te land en ter zee vorderen, en de geweldige verspilling van geld die daarvan het gevolg is. Tot nog toe heeft men dien weerzin trachten te bestrijden door te verkondigen dat deze uitgaven het eenige middel waren om den vrede te behouden. Het scherp gewette oorlogszwaard van den een zoude dat van den ander in de scheede houden. Nu ook deze bewering een ijdele waan blijkt te zijn geweest, zal de tegenstand zich met vernieuwden nadruk doen hooren en is een krachtige beweging in alle landen te verwachten, om den oorlog niet wederom door een gewapenden vrede te doen volgen. Over het slagen eener dergelijke beweging durf ik geen oordeel uit te spreken. Voor een jaar gaf ik in een buitenlandsch tijdschrift[1)] mijne meening te kennen dat een Europeesche oorlog niet alleen geen verlichting van den druk der krijgstoerustingen zoude aanbrengen, maar deze integendeel in een verwijderde toekomst zoude terugdringen. Mocht de uitkomst de onjuistheid van mijne meening aantoonen, dan zoude dit voor mij voorzeker een buitengewone reden van blijdschap zijn.

De gebeurtenissen der laatste weken hebben - hoe kon het anders - meer in het bijzonder aller aandacht gevestigd op dat deel van het volkenrecht dat de rechten en plichten der oorlogvoerenden regelt. Aan de beide Vredesconferenties, die van 1899 en van 1907, is wel eens het verwijt gemaakt dat zij zich te veel hebben bezig gehouden met het oorlogsrecht, terwijl het toch hun eigenlijk doel was om den oorlog te voorkomen. Een zeer gegronde verdediging tegen dit verwijt is te vinden in de overweging voorafgaande aan de

1) In de Deutsche Revue, April 1913. Die Grossmächte und der Friede.

Convention concernant les lois et coutumes de la guerre sur terre.[1)]

Deze overeenkomst, door alle groote staten van Europa geteekend, behelst niet het eigenlijke oorlogsrecht, maar alleen een bepaling dat de tot haar toegetreden mogendheden aan hunne landmacht instructies zullen geven overeenkomstig met het reglement dat als aanhangsel aan de overeenkomst is toegevoegd. In 58 artikelen worden in dit reglement aanwijzingen gegeven ten opzichte van oorlogvoerenden, van krijgsgevangenen, van belegeringen en bombardementen, van inbezitneming van vijandelijk gebied en talrijke andere aangelegenheden die zich bij het voeren van een oorlog kunnen voordoen.

Op een stipte naleving dezer bepalingen valt natuurlijk niet te rekenen. Een groote schaar jonge mannen, door hartstocht bevangen en elk oogenblik door den dood bedreigd, verliest gedurig de koelbloedigheid die vooral bij het hanteeren van vuurwapenen noodig is en komt er gemakkelijk toe om zonder opzet, uit angst of uit woede, ongeoorloofde daden van geweld te plegen. Men moet er zich dus niet over verwonderen indien gedurende den oorlog van de gestelde regels wordt afgeweken. Bij de oorlogen na de laatste Vredesconferentie hebben evenwel deze afwijkingen een meer en meer bedenkelijk karakter aangenomen. Weinige dagen vóór het uitbreken van den tegenwoordigen oorlog verscheen het Verslag van de leden der internationale Commissie van Onderzoek, die onder voorzitterschap van den bekenden pacifist, d'Estournelles de Constant, door het Carnegie Comité voor den wereldvrede naar het Balkan schiereiland was

1) Les Souverains et chefs d'état. Considérant que tout en recherchant les moyens de sauvegarder la paix et de prévenir les conflits armés entre les nations, il importe de se préoccuper également du cas où l'appel aux armes serait amené par des événements que leur sollicitude n'aurait pu détourner, animés du désir de servir encore dans cette hypothèse extrême les intérêts de l'humanité et les exigences toujours progressives de la civilisation, estimant qu'il importe à cette fin de réviser les lois et coutumes générales de la guerre, soit dans le but de les définir avec plus de précision, soit afin d'y tracer certaines limites destinées à en restreindre autant que possible les rigueurs.

afgevaardigd.[1)] De lezer van dit uitvoerig stuk zal zeker versteld staan over de reeks van gruwelen in den Balkanoorlog bedreven. Door de oorlogvoerenden zijn blijkbaar alle voorschriften van het Reglement van 1907 op de meest ergerlijke wijze overtreden.

De legers van alle landen die aan den strijd deelnamen hebben wandaden gepleegd die, waren zij niet door geloofwaardige getuigen bevestigd, als boosaardige verzinsels zouden worden verworpen. De regeeringen der oorlogvoerende Balkanstaten, die de overeenkomst van 1907 hadden geteekend, hebben wel pogingen gedaan om deze barbaarsche wijze van oorlogvoering te stuiten, maar de macht daarvoor ontbrak hun; zoodra hunne krijgsbenden waren losgelaten op het oorlogstooneel bleken zij ontembaar; het moorden en plunderen, dat door deze wilde horden als een recht werd beschouwd dat hun niet mocht worden ontnomen, gold als algemeene regel bij alle legers.

Het valt niet te ontkennen, dat ook in den thans uitgebroken oorlog, waarin de beschaafdste volken van Europa betrokken zijn, daden worden verricht die eveneens den schijn hebben van in strijd te zijn met de vastgestelde regels. Intusschen is het ongeraden om een oordeel uit te spreken over veel wat gebeurd is, zoolang niet een op riip overwogen getuigenissen door vertrouwbare menschen daarvan opgesteld verhaal voor ons ligt. Gedurende een oorlog heeft de verbeelding vrij spel op de gemoederen der oorlogvoerenden. Zij nemen slecht waar, zij hooren slecht, zij gelooven alles wat gezegd wordt ten nadeele hunner vijanden, zij bezwijken zeer licht voor de verleìding om de zaken voor te stellen zooals zij zouden wenschen dat die zich hadden toegedragen. Men zal dus wel doen met kalmer tijden aftewachten, voordat men zijne slotsom omtrent de plaats gehad hebbende overtredingen vaststelt.

Er zijn echter enkele punten van het oorlogsrecht waaromtrent de ondervinding, gedurende de eerste maanden van dezen oorlog opgedaan, reeds genoeg leert om niet te mogen

1) Enquête dans les Balkans. Rapport présenté aux Directeurs de la Dotation Carnegie pour la Paix internationale par les membres de la Commission d'Enquête. Paris, 1914 (493 bldz.). Ook in het Engelsch verschenen.

besluiten dat nieuwe regelingen of herziening der bestaande in overweging dienen te worden genomen. Zoo art. 22 van het Reglement, dat bepaalt dat oorlogvoerenden geen onbeperkt recht hebben wat de keus der middelen betreft waarmede zij hunnen vijanden schade berokkenen, terwijl in het volgende artikel een aantal handelingen ongeoorloofd worden verklaard: onder anderen het gebruik van wapenen, projectielen of andere stoffen die overbodige rampen veroorzaken. Onder deze algemeene bepaling vallen echter niet de drijvende zeemijnen, waarvan het gebruik afzonderlijk geregeld is, door een overeenkomst op de tweede Vredesconferentie tot stand gekomen, vooral onder den indruk van de schade die de scheepvaart had geleden tengevolge van het overvloedig gebruik van zeemijnen gedurende den Japansch-Russischen oorlog. De regeling van deze hoogst belangrijke zaak is echter zeer onvolledig geweest en men vleide zich met de hoop - thans reeds vervlogen - dat weldra, op de eerlang bijeentekomen derde Vredesconferentie, een meer afdoende regeling zoude worden vastgesteld. Een der meest belangrijke bepalingen van het Mijntraktaat, artikel 2, waarbij verboden wordt om mijnen voor de oevers en havens van den vijand te leggen, alleen met het doel om het handelsverkeer ter zee te beletten, is door Duitschland en Frankrijk niet aanvaard.[1)] Het verbod in art. 1, om drijvende mijnen te leggen die, langer dan een uur nadat zij gelegd zijn, hun vernielend vermogen behouden, wordt eenigermate krachteloos gemaakt door de overgangsbepaling, waarbij de regeeringen die in het bezit zijn van mijnen, niet voldoende aan deze voorwaarde, zich verbinden om zoo spoedig mogelijk hun materieel in overeenstemming te brengen met de voorschriften der overeenkomst. Een termijn is echter niet vastgesteld, zoodat het inzicht der verschillende regeeringen omtrent den mogelijken spoed groote ruimte van handeling toelaat.

Het gebruik van zeemijnen in den oorlog kan niet meer gekeerd worden, geen oorlogvoerende zal van dit krachtige verdedigingsmiddel willen afzien. Zooals het evenwel tegenwoordig wordt gebruikt, dreigt het op den duur den zeehandel

1) Rusland heeft het verdrag over de mijnen niet onderteekend. Het is mij niet bekend of het later is toegetreden. Heeft het dit niet gedaan, dan zijn volgens art. 8 der Conventie geen der oorlogvoerenden in dezen oorlog aan het verdrag gebonden.

gedurende een oorlog te zullen vernietigen. Het belang van alle landen, wier onderdanen de zee bevaren, verzet zich hiertegen; het is zeer te hopen dat dit algemeen verzet tot een goeden uitslag moge leiden. Er zijn misschien wel bepalingen te maken die de grootste onheilen afwenden en waarvan de nakoming kan worden verwacht, het is echter geraden op dit oogenblik daarover niet uit te weiden, te meer daar dit vraagstuk zijne technische zijde heeft, waarover alleen deskundigen met gezag kunnen spreken.

Een ander punt, evenmin in het Reglement, doch afzonderlijk geregeld, is het werpen van bommen en andere vernielingswerktuigen uit in de lucht zwevende vaartuigen. Bij de eerste Vredesconferentie werd een verklaring geteekend, waarbij de regeeringen zich verbonden om zich gedurende vijf jaren hiervan te zullen onthouden. Toen op 5 September 1904 dit tijdperk was afgeloopen, is de verklaring krachteloos geworden; zij werd niet vernieuwd. Bij de tweede Vredesconferentie werd opnieuw een soortgelijke verklaring aangenomen, die evenwel door Duitschland, Frankrijk, Italië, Japan, Rusland en een aantal andere, kleine Europeesche en Americaansche staten niet werd, geteekend. Nu ook hier de bepaling geldt, dat de verklaring niet meer verbindbaar is wanneer een der niet-onderteekenaars tot de oorlogvoerenden behoort, blijft er van hare waarde niet veel over. Het is evenwel naar mijne meening niet twijfelachtig, dat het werpen van ontplofbare voorwerpen uit luchtvaartuigen moet worden geacht te zijn ‘bombardeeren’, en dat dus de bepalingen van het Reglement, art. 25, 26, 27 en 28[1)] op bombardementen

1) Art. 25. Il est interdit d'attaquer ou de bombarder par quelque moyen que ce soit des villes, villages, habitations ou bâtiments qui ne sont par défendus.
Art. 26. Le commandant des troupes assaillantes avant d'entreprendrie le bombardement et sauf le cas d'attaque de vive force devra faire tout ce qui dépend de lui pour en avertir les autorités.
Art. 27. Dans les sièges et bombardements toutes les mesures nécessaires doivent ètre prises pour épargner autant que possible les édifices consacrés aux cultes, aux arts, aux sciences, et à la bienfaisance, les monuments historiques, les hopitaux et les lieux de rassemblement de malades et de blessés, à condition qu'ils ne soient pas employés en même temps à un but militaire. Le devoir des assiégés est de désigner ces édifices ou lieux de rassemblement par des signes visibles spéciaux qui seront notifiés d'avance à l'assiégeant.
Art. 28. Il est interdit de livrer au pillage une ville ou localité même prise d'assaut.

betrekkelijk ook op deze vernielingen van toepassing zijn. Door de oorlogvoerenden in den tegenwoordigen strijd schijnt deze opvatting niet gedeeld te worden, er zijn althans reeds gevallen voorgekomen waarbij gegronde twijfel bestaat of niet in strijd met deze bepalingen is gehandeld. Mij is geen enkele reden bekend, waarom een bombardement uit de lucht niet in alle opzichten zoude moeten worden gelijkgesteld met een bombardement van het land of van de zee. Ook lijkt het in hooge mate onredelijk, nu men eenmaal tot overeenstemming is gekomen over het zooveel mogelijk ontzien van de gebouwen in art. 27 genoemd, dat men zoude toelaten dat een aantal vernielingswerktuigen binnen een stad worden geworpen, waarbij van een dergelijk ontzien moeilijk sprake kan zijn. Voor een bommenwerper uit een vliegtuig zal het wel onmogelijk zijn om met dezelfde zekerheid als die van den artillerist, te bepalen waar zijn werptuig nedervalt, het kan evengoed een kinderziekenhuis treffen als een kazerne. Er bestaat dan ook alle reden om deze wijze van vernietiging van menschen en gebouwen onder de ongeoorloofde middelen van schadeaanbreng te rangschikken. Mochten de militaire gezaghebbenden de beschikking over deze verdelgingswerktuigen, waaraan de tegenwoordig met zoo groote voorliefde bestudeerde oorlogswerktuigkunde waarschijnlijk spoedig nog ijzingwekkender werking zal weten te verzekeren, in geen geval willen uit handen geven en de regeeringen der groote mogendheden, zooals te vreezen valt, voor hunnen aandrang zwichten, dan zal in elk geval met den meesten ernst moeten worden getracht om ten minste te verkrijgen dat deze gewapende luchtvaartuigen hunnen doodenden ballast alleen mogen uitstrooien over belegerde vestingen en legerplaatsen van vijanden. Een verwoesting van het gansche vijandelijke grondgebied toe te staan zoude alle oorlogvoerenden aan zoo groote gevaren blootstellen dat hun gemeenschappelijk belang er wel tegen op moet komen. Wanneer de beweegredenen uit menschelijkheid, uit liefde voor kunst en wetenschap of uit zuiver stoffelijke overweging geen gehoor meer vinden, is het mogelijk dat dit algemeen belang toch nog den doorslag geeft.

De bepalingen der derde afdeeling van het Reglement van

1907, over het militair gezag in de bezette streken van het vijandelijk gebied, hebben in dezen oorlog ook niet de toepassing gevonden die de opstellers gehoopt en verwacht hadden. Het denkbeeld dat hun voor den geest stond, om de bevolking der landen, waar de oorlog wordt gevoerd, zoo veel mogelijk voor de rampen die hij veroorzaakt te vrijwaren, is in geenen deele verwezenlijkt. In hoeverre er in strijd is gehandeld met de letter der bestaande bepalingen blijve voorshands onbeslist, dat er daden zijn verricht die tegen den geest van het Reglement ten eenenmale strijden, zal niemand ontkennen. Het is ongetwijfeld een wensch, die in vele gemoederen weerklank vindt, dat in de toekomst regels mogen worden gesteld die de herhaling van dergelijke daden beletten. Gronden van menschelijkheid en rechtvaardigheid zal ik hier niet aanvoeren, zij liggen zoo zeer voor de hand dat het overbodig is er de aandacht op te vestigen, maar zij hebben voor hen, die bij de vaststelling van het oorlogsrecht vooral op de militaire belangen letten, weinig of geen waarde. De oorlog is zoo geheel in strijd met alle begrippen van menschelijkheid en recht, dat een beroep op die begrippen ook eigenlijk niet ontvankelijk is. Iemand van have en goed te berooven en hem het leven te ontnemen omdat zijn buurman, dien hij misschien niet van name kent of dien hij mogelijk wel met den meesten ernst heeft gewaarschuwd, een onzinnige en afkeurenswaardige daad heeft gepleegd, is evenzeer in strijd met ons rechtsgevoel als het dooden en verminken van duizenden jongelieden, omdat de regeering van een land, ver van het hunne gelegen, waarvan velen misschien nooit gehoord hebben, zich aan ongeoorloofde handelingen heeft schuldig gemaakt. Wij zijn dan ook wel verplicht, willen wij gehoor vinden, om alle rechtsgronden ter zijde te laten en alleen op doelmatigheidsgronden te wijzen.

Volgens de meest hardhandige opvatting van het oorlogsrecht moeten de bewoners van een in bezit genomen landstreek gestreng behandeld worden, met een tweeledig doel, vooreerst om hen te weerhouden van daden van verzet tegen de bezettingstroepen, en in de tweede plaats om hen er toe te bewegen dat zij bij hunne regeering een sterken drang uitoefenen tot het sluiten van den vrede. Zij die deze zienswijze zijn toegedaan, moeten echter bedenken, dat zij hun

doel voorbij streven indien zij de bevolking in een toestand van vertwijfeling brengen. Menschen die men van alles berooft, behalve van het leven, worden juist geprikkeld tot een wanhopig verzet, zij verlangen niet meer naar den vrede, zij verlangen naar het einde van hun lijden door den dood, maar de eenige hoop die nog in hun hart leeft is, om niet te sterven voordat zij nog een of meer van hunne vijanden het levenslicht hebben uitgeblazen. Mijne vraag is niet, of het bestaanbaar is met de eischen van den godsdienst en de zedelijkheid om menschelijke wezens in zulk een stemming te brengen. Een dergelijke vraag zoude, als niet ter zake dienende, door de voorstanders van het streng oorlogsrecht vermoedelijk worden ter zijde gesteld. Ik vraag hun alleen: is het verstandig, is het staatkundig, is het doeltreffend, om een bevolking die men in bedwang wil houden, het bitterste leed aan te doen wat een mensch aan zijnen medemensch kan berokkenen? Het antwoord moet, dunkt mij, ontkennend luiden, maar daarmede wordt ook erkend dat bepalingen die dergelijke handelingen onmogelijk maken in alle opzichten gewenscht zijn. Ik vlei mij dan ook dat wat de menschelijkheid dringend eischt, na het gebeurde in dezen oorlog geen tegenstand meer zal ontmoeten.

Het zoude mij volstrekt niet verwonderen indien er onder de lezers der voorafgaande bladzijden teleurgestelden waren, die, geheel onvoldaan over den inhoud, bij zich zelven zeggen: wat hier wordt voorgesteld en besproken is al van zeer luttel waarde, het zijn slechts, wat een gemeenzame uitdrukking: doekjes voor het bloeden noemt. Indien het volkenrecht der toekomst ons niets meer kan geven dan dit, indien het ons niet voor goed kan bevrijden van de rampen die thans met hunnen overweldigenden druk ons geheele werelddeel benauwen, dan moge het eenig wetenschappelijk belang hebben, maar is het voor de menschheid van weinig nut. Wil het inderdaad waardeering vinden, dan moet het in andere banen worden gedreven.

Dergelijke beschouwingen zijn in ons land verklaarbaar. Men begrijpt wel dat het volkenrecht, wat zijn stellige voorschriften betreft, slechts de uitdrukking kan zijn der rechtsovertuigingen op internationaal gebied in de verschillende

landen, maar men gaat uit van de hier en in de andere kleine landen van West-Europa bestaande rechtsovertuigingen omtrent den oorlog en vergeet dat deze in volmaakten strijd zijn met die der groote landen. Niet dat de meerderheid in deze landen den oorlog met ingenomenheid begroet of zelfs dien wenscht, maar zij heeft omtrent den oorlog opvattingen die in de kleinere landen bijna geen aanhangers vinden.

Om de stroomingen der geesten in de groote landen te begrijpen, moet men het oog slaan op de verschijnselen waardoor zij zich daar openbaren, het pan-slavisme, het pan-germanisme, het imperialisme enz.. Er zijn onvoorwaardelijke voorstanders dezer bewegingen en meer gematigde, maar bij allen is de overtuiging levendig, dat zij niet kunnen worden in stand gehouden en, wat voor de instandhouding noodig is, niet werkzaam kunnen optreden, zonder het bezit van macht. Zij komen onvermijdelijk met elkander in strijd; zoo de zedelijke middelen bij dien strijd te kort schieten wordt het aanwenden van macht een eisch der noodzakelijkheid. De groote volken denken zoo hoog over hunne eigenaardige beschaving en hare voortreffelijkheid boven die van anderen, dat zij meenen geroepen te zijn, en in veler oog is dit een goddelijke roeping, om aan de uitbreiding dier beschaving onder onbeschaafde volken zonder ophouden te moeten arbeiden en te dien einde te zorgen dat hun macht bij de beschaafde volken steeds meer geducht wordt, en vooral niet verzwakt. Bij de opleiding der jeugd worden deze denkbeelden reeds in de gemoederen geprent, wanneer de jongeling daarna in de gelederen optreedt, hoort hij hoe als van zelf sprekend van hem wordt verwacht dat hij voor de grootsche taak die zijn vaderland te vervullen heeft, zoodra zijne regeering het hem beveelt, zijn leven blijmoedig ten offer moet brengen. De mannen van meer gevorderden leeftijd, die in het bedrijvig leven werkzaam zijn, weten, dat zoo zij persoonlijk voor de verdediging van hun land niet meer geschikt zijn, zij zich alle stoffelijke opofferingen die een oorlog hun oplegt moeten getroosten, ter wille van het groote doel waarvoor die oorlog is ondernomen, en de vrouwen leven in het bewustzijn dat hunne mannen, broeders en zonen hun elk oogenblik op het oorlogsveld kunnen ontrukt worden, maar dat zij dan troost moeten vinden in de ge-

dachte dat deze strijders gevallen zijn voor de schoonste en edelste zaak der wereld. Bij zulk een gemoedsstemming worden bewapening en krijgvoering met een geheel ander oog bezien dan in kleine landen, waar andere, geheel tegenovergestelde stemmingen den boventoon hebben.

In de groote landen wordt tot hen die geroepen zijn om, als het oogenblik daar is, de leiders te zijn van het gewapend optreden, met den allerhoogsten eerbied opgezien en worden zij die met noeste vlijt nieuwe wapentuigen hebben uitgedacht, waardoor het welslagen der machtsuitoefening wordt bevorderd, als de verdienstelijkste mannen geëerd. Het denkbeeld van den oorlog is daar geen louter schrikbeeld, men raakt er mede vertrouwd en beschouwt den oorlog als een middel dat in sommige omstandigheden het eenig bruikbare is om den vooruitgang der nationale beschaving te bevorderen en haren achteruitgang tegen te houden.

De overtuiging wordt luidkeels uitgesproken, dat een volk zijne weerbaarheid steeds moet verhoogen, dat het daarvoor van tijd tot tijd krijg moet voeren, opdat geen verslapping intrede. Zij die niet ten volle deze overtuiging deelen wagen het niet om er zich krachtig tegen te verzetten. Men beschouwt den oorlog als een edel bedrijf, dat de goede eigenschappen van het volk verhoogt, en acht het zelfs lafhartigheid om een aanvallenden oorlog te vermijden, wanneer daardoor de nationale invloed kan worden uitgebreid en zoodoende het vaderland tot hooger aanzien stijgt.

Geheel anders is vrij algemeen de stemming in de kleine landen. Elke oorlog, die niet is een verdedigingsoorlog tot behoud der bedreigde onafhankelijkheid, wordt daar onvoorwaardelijk afgekeurd. Men acht dien in strijd met de voorschriften van den godsdienst, met de wetten der zedelijkheid en der menschelijkheid, men voelt een natuurlijken afschuw van een geweldpleging die het familiegeluk vernietigt, de welvaart doet tanen, de rustige beoefening van wetenschap en kunst belemmert. De nationale bewegingen in de groote staten worden natuurlijk in de kleine staten met belangstelling gade geslagen; en naarmate van den invloed dien zij uitoefenen op het staatkundig en maatschappelijk leven en op het internationaal verkeer in meerdere of mindere mate gewaardeerd. Men acht het echter een dwaasheid dat over de voortreffe-

lijkheid dezer nationale bewegingen door het wapengeweld worde beslist en wenscht dat zij alleen door hunne zedelijke kracht invloed trachten te verkrijgen en voorts naast elkander in vrede hunnen loop vervolgen.

Terwijl de bewoners der kleine landen meenen dat hunne levensbeschouwing in een hoogere opvatting der beschaving wortelt, klinkt het hun luid in de ooren, dat zij zich zeer vergissen. Uit de groote landen wordt hun te gemoet gevoerd, dat hunne opvatting de engheid en bekrompenheid verraadt van den kleinen burgerlijken kring waarin zij is ontstaan, dat zij dien ten gevolge niet begrijpen dat er een hooger ideaal bestaat dan familiegeluk, vermeerdering van welvaart en ongestoorde beoefening van kunst en wetenschap, dat er verheven beginselen zijn die op deze wereld niet kunnen zegevieren zoo niet tijdelijk aan de eischen der zedelijkheid en der menschelijkheid het zwijgen wordt opgelegd, en dat de godsdienst waarop zij zich beroepen een temerige godsdienstigheid is, die aan sommige woorden van het Evangelie een flauwe beteekenis hecht maar die geen rekening houdt met den Oud-Testamentischen God, die door de heldendaden en veroveringen van zijn uitverkoren volk verheerlijkt wordt.

Het is deze strijd tusschen twee levens- of liever wereldbeschouwingen, die men zoude kunnen noemen: de oorlogzuchtige en de vredelievende, die over het voortbestaan van den oorlog tusschen de beschaafde staten zal beslissen. De mogelijkheid is niet uitgesloten, dat de namelooze ellende die de thans woedende oorlog overal verspreidt, aan de openbare meening een zoo geweldigen schok geeft, dat zij haar drijft tot de vredelievende beschouwing. Mocht dit het geval zijn, dan zullen de tranen en het bloed die vloeien niet geheel te vergeefs geplengd worden, en zal ook het volkenrecht een nieuw tijdperk te gemoet gaan, waarin de macht voor goed zal moeten wijken voor het recht.

W.H. DE BEAUFORT.

De Inlandsche beweging op Java.

I.

Woelig Java! Het was het lot der Inlandsche groep te werken voor de beide andere groepen, die der Europeanen en die der Chineezen, en zelve te blijven wat zij was. Berusting in dat lot als in een fataliteit was haar kenmerk.

En thans, wanneer wij gewagen van woelig Java, dan is dat juist met het oog op de Inlandsche maatschappij. Waarom? Neem een stad als Batavia, sla het telephoonboekje op, gij vindt een enkelen Inlandschen ambtenaar daarin vermeld, maar overigens alleen Europeanen, Chineezen en Arabieren, geen Inlanders. Gij ziet Europeanen en Chineezen in automobielen door de stad razen, - Inlanders ziet ge alleen als chauffeurs in automobielen. Weggedoken in kampongs achter de Europeesche wijken, wonen ze in onaanzienlijke huizen. Gij hebt gehoord van Inlandsche intellectueelen, van hun vereeniging Boedi Oetomo, hun gering vereenigingsgebouwtje moet gij zoeken in een afgelegen kampong. De kinderen des lands, zij zijn de naamloozen!

Gij gaat landwaarts in. Aan kleine spoorhalten ziet gij Inlanders als chefs fungeeren en ge verheugt u een oogenblik over hun stijging, maar aan de stations van eenige beteekenis ziet gij hen weder als klerken, als ondergeschikten. In de fabrieken vindt ge hen als werklieden, op de velden als daglooners, in het oerwoud en in het moeras als ontginners voor den niet-Inlander, die een nieuwe onderneming opzet.

Waar de Javaan als grondbezitter optreedt, weet hij voornamelijk slechts padi te planten, en hij haalt uit zijn grond

ternauwernood voldoende om zijn gezin te onderhouden en zijn belasting te betalen. Niet-Inlanders zijn het, die de rijke natuurlijke bronnen van het land productief weten te maken. De Javaan zelf kan het niet, omdat hij niets weet en niets geleerd heeft, niet weet waar vraag naar is, waarvoor een markt bestaat, omdat hij niet lezen en niet schrijven kan, geen marktberichten kan lezen, en geen combinaties weet te maken waardoor hij iets tot stand kan brengen. Zie de schrander kijkende Javaansche jongetjes, hoe de natuur ze maakt, en vergelijk met hen wat er van komt door neerdrukkende omgeving. Aan de volwassenen wordt het u duidelijk, dat onderwijs het overgroote deel van het volk nog niet bereikt heeft. Overal onaanzienlijke Inlandsche huisjes met atap gedekt. Zie in midden-Java de lastendragende vrouwen in armoedige blauwe baadjes, juist zooals het vroeger was en altijd geweest is. En door het overgroote aantal barrevoetgangers ziet gij den Javaan in het uiterlijke van zijn achterlijkheid, bij andere rassen vergeleken, het bewijs leveren. Zie hem hurken en sembahs maken voor zijn Hoofden en voor op eerbetoon beluste Europeanen, hoor zijn sandika dawoeh dalem (uw wil zal geschieden), maar hoor tevens, als gevolg van zijn slaafschheid, van het zich verlagen tot mensch-dier, hoe hij bij de minste aanleiding met minachting bejegend wordt door Europeanen en door landgenooten, die boven hem staan.

Gij zijt geneigd tot de gevolgtrekking dat, wat ook veranderd moge zijn op Java, voor den Inlander alles bij het oude is gebleven, ja, dat de tegenstelling tusschen zijn groep en die der welvarende Europeesche en Chineesche groepen nog grooter is geworden dan vroeger. Maar dit oordeel zou oppervlakkig zijn. Achter den buitenrand, dien men voornamelijk ziet, bestaat er nog een geheel andere Inlandsche wereld. Daarvoor moet gij vooral zien wat er omgaat op het gebied van het onderwijs. Ga de kweekscholen voor Inlandsche onderwijzers, de opleidingsscholen voor Inlandsche ambtenaren rond. Dan kunt gij Javaansche onderwijzers in goed Hollandsch verschillende vakken hooren doceeren, dan kunt gij b.v. hooren hoe een Javaan in het Hollandsch de oorzaken verklaart die tot den Java-oorlog hebben geleid. Bezoek de pas aangevangen Hollandsch-Inlandsche scholen,

waarin de 1e klasse Inlandsche scholen worden omgezet, en waarop de Hollandsche taal de voertaal van het onderwijs zal worden, scholen, waarvan men er, de groote vraag naar het daar gegeven onderwijs in aanmerking genomen, niet genoeg kan oprichten, als gevolg van het doorloopend gebrek aan onderwijskrachten. Hier kunt gij vernemen, dat de onderwijzers over het algemeen over hun Javaansche leerlingen tevreden zijn, voor wie het aanleeren van de zoo moeilijke Hollandsche taal groote inspanning vereischt. Gij merkt op, dat de kinderen allen goed gekleed zijn en gij verneemt dat hun ouders niet zelden handelaren zijn, zoodat gij iets bespeurt van het bestaan van een middenstand ook buiten de Priaji's.

Neem een kijkje op de volle 2e klasse Inlandsche scholen, waar de elementaire schoolkennis verkregen wordt, die elk mensch minstens noodig heeft, wil hij niet geheel achterblijven in den strijd om het bestaan. Hier wel geen onderricht in de Hollandsche taal, maar dan toch in het Maleisch, de taal, door middel waarvan de verschillende rassen, Javanen, Hollanders, Chineezen, Arabieren, Klingaleezen enz. elkander kunnen verstaan, de taal, die den gewonen Javaan, die haar machtig is, in de gelegenheid stelt niet alleen om zich met anderen dan zijns gelijken in verbinding te stellen, maar ook om cultuur op te doen, door middel van de vele vertalingen welke in die taal bestaan en de vele couranten die in haar geschreven worden. Deze scholen verklaren een steeds groeiende Maleische pers, die door krantenjongens in de kampongs haar exemplaren laat colporteeren.

Eindelijk, doch enkel om ze niet voorbij te gaan, de desaschooltjes, ook noodlijdend door gebrek aan onderwijskrachten. Zielig is het een groep kinderen voor de school te zien wachten totdat de meester met een andere klasse klaar komt ten einde zich met de wachtenden te kunnen bezig houden. Deze schooltjes geven te weinig; zelfs Maleisch wordt er niet geleerd, en meestal is het onderwijs, door ongeoefende onderwijzers gegeven, er gebrekkig, maar toch zijn zij te loven voor zooverre zij de erkenning inhouden van het beginsel, dat onderwijs aan het grootst mogelijk aantal moet worden gebracht en niet enkel aan een groep bevoorrechten.

Wie tracht een denkbeeld te krijgen van den werkelijken toestand, gevoelt elk oogenblik het gewaagde van bepaalde conclusiën te trekken. Maar niemand zal aarzelen met overtuiging te constateeren, dat op Java een groote drang naar westersch onderwijs bestaat en vooral naar het aanleeren van de Hollandsche taal.

Welnu! door dit onderwijs, reeds sedert jaren aangevangen, is een aantal mannen gekweekt, meer dan men denkt, die lezen, denken, den gang van zaken volgen en die een oordeel kunnen vormen. Zij gevoelen voor hun volk, de groep der Inlanders, en zij gaan het - en ziedaar de groote verandering, die over Java gekomen is - voor hun volk opnemen.

Hun ergert het stempel van minderwaardigheid dat op hun groep gedrukt wordt, de achterstelling der Inlanders bij de overwalsche rassen, of wat zij zelven noemen: de vreemdelingen. Zij geven toe, dat de Inlander groote gebreken heeft, zijn tekort aan energie, zijn willoosheid, zijn onwetendheid, zijn slaafsche onderdanigheid, maar zij zijn overtuigd dat dit alles voor verandering vatbaar is indien ook ten opzichte van den Inlander gelijkheid voor de wet betracht wordt, het tiranniek heerschen en de bazige bemoeizucht ten zijnen aanzien gewijzigd, zijn sociale behandeling verbeterd en er meer voor zijn ontwikkeling gedaan wordt. Zij zijn overtuigd dat hij economisch sterker kan worden indien hij gaat weten en begrijpen, indien hij ingelicht wordt omtrent de macht die hij kan uitoefenen als bezitter van den grond en als het arbeidsmateriaal, waarvan de geheele Indische maatschappij in al haar uitingen afhankelijk is. Zij verzetten zich tegen feodale macht van Regenten door het beginsel der erfelijke opvolging in het ambt in de hand gewerkt; zij geven niets om hoogere opleiding van Inlandsche Hoofden, het afgeloopen hebben van hoogere burgerscholen, indien die Hoofden niet tegelijkertijd toonen hart voor het volk te hebben. Zij hebben genoeg van de arrogantie van Inlandsche bestuursambtenaren, die een ieder, die niet tot hen behoort tot den ‘kleinen man’ rekenen, ook hen, die in ontwikkeling niet bij hen achterstaan of die als handelaren financieel veel sterker staan dan zij. Zij walgen van al dat gehurk en gesembah, zij vragen zich af waarom de minste Europeaan of Chinees vrijgesteld is van vernederend eerbetoon, een vreemdeling

al spoedig een stoel krijgt en zij zelven op het matje moeten hurken. Zij protesteeren tegen tirannieke behandeling door Europeesche bestuursambtenaren door middel van politierol en ongelimiteerd recht van inhechtenisneming. Gij kunt uit hun mond vernemen: ‘verlos ons toch van die ellendige rechtspleging, een assistent-resident heeft meer macht dan de Koningin, bij de minste verdenking worden de menschen opgepakt en vastgezet.’

Zij voelden zich achteruitgezet door de oprichting van voortreffelijke Hollandsch-Chineesche scholen met uitsluitend Europeesche onderwijzers, terwijl op hun eigen eerste klasse scholen met Inlandsche onderwijzers slechts een paar lepels Hollandsch toegediend werden en men eerst thans een aanvang maakt deze scholen in Hollandsch-Inlandsche scholen om te zetten. En de meest ontwikkelden namen met een gevoel van bitterheid kennis van de ongelijke behandeling en de achterstelling van hun ras, geopenbaard in het onderbrengen bij het landbouwcrediet van Inlandsche studenten die het controleursexamen hadden afgelegd.

Men behoeft er ‘het overwinnend Japan’ of ‘het ontwaakte Oosten’ niet bij te halen, in hun eigen midden staarden ze met verbazing en met jaloezie de snelle emancipatie der Chineezen aan, hoe deze sociaal naar de hoogte gingen. Zij zagen wat het vermag indien men iets achter zich heeft, gelijk met Chineezen door hun aansluiting bij China het geval is. Zij hadden de proef op de som gezien met Boedi Oetomo, hoe noodig het is dat men stuwkracht kan uitoefenen.

Edeldenkende jonge Javanen hadden in 1908 Boedi Oetomo opgericht met het schoone streven om den Inlander maatschappelijk en geestelijk op te heffen. Zij hebben stemmingen kunnen wekken, maar zij hebben geen voortdrijvende kracht kunnen uitoefenen, omdat zij het volk niet hebben weten te bereiken en daardoor weinig achter zich kregen.

De nieuwe mannen daarentegen zijn tot het volk afgedaald, hebben het volk weten te bereiken door middel van den godsdienst, den nationalen band, en daardoor de aaneensluiting verkregen. Zij hebben een massa achter zich gekregen aan wier stemmingen en droomen zij uiting kunnen geven. En gedragen door die massa roepen zij uit: wij berusten

niet meer, zóó, gelijk wij zijn, willen we niet blijven, wij willen niet onder en achter de vreemdelingen blijven, maar daarnaast komen te staan! Dat is de Sarekat Islam, dat is woelig Java.

Onder datgene, wat sedert Raffles' dagen de Regeering ten aanzien van de Inlandsche bevolking te aanschouwen gaf, is wel het merkwaardigste dat deze volksbeweging, deze poging tot volksemancipatie, niet, gelijk de traditie zou medegebracht hebben, als een 'wijd vertakte samenzwering' of als een uiting van 'oplaaiend fanatisme' onderdrukt of doodgedrukt is geworden. Integendeel is de Indische Regeering, ingelicht door mannen als Hazeu en Rinkes, haar met sympathie te gemoet getreden. En hiermede is ook het opmerkelijk verschijnsel verklaard dat het Gouvernement tegenwoordig vrijwel tegen zijn eigen bestuursambtenaren strijd voert, in wie, altijd behoudens uitzonderingen, het starre conservatisme belichaamd schijnt.

Er is zelfs een soort bluf bij de Regeering op het ontstaan dezer beweging inzooverre deze als een opleving van den Inlander aan te merken is. Geruststellend verklaart zij aan de menigte dat het haar eigen werk is. Men hoort als het ware Tartarin, die aan het publiek, dat verbaasd en onthutst een kameel achter hem aan ziet loopen, geruststellend toeroept: 'c'est mon chameau!' Men heeft den Inlander altijd indolentie en gebrek aan zelfbewustzijn verweten. Thans staat het Hollandsch en Chineesch publiek verbaasd over zijn verhoogd gevoel van eigenwaarde en zijn fut gemanifesteerd in de Sarekat Islam. Maar de Regeering kalmeert hen die zich bezorgd maken en wantrouwen koesteren. In haar circulaire no. 2014[1)], de zoogenaamde hormat circulaire, het merkwaardigste staatsstuk dat wellicht ooit de landsdrukkerij verlaten heeft, verklaart zij: 'Deze ontwaking van het zelfbewustzijn bij den Inlander behoeft geen grond op te leveren voor wantrouwen en bezorgdheid; integendeel, zij moet worden beschouwd als het eerste resultaat van de sedert jaren gedane pogingen tot opheffing van den Inlander,

1) Gericht aan de Hoofden van gewestelijk Bestuur op Java en Madoera dd^{o} 22 Augustus 1913. Zie Jav. Courant van 26 Augustus 1913 no. 68.

als de onmisbare eerste stap in de richting der ontwikkeling.' En even te voren was gewaagd van de 'voortdurende verbetering en uitbreiding van het onderwijs' als de oorzaak van de opleving van den Inlander. C'est mon chameau!

Maar evenals Tartarin zijn kameel negeerde en met steenen wierp in oogenblikken dat hij last van het beest kreeg, zoo wapent zich de Indische Regeering voor het geval de Sarekat Islam een in haar oogen bedenkelijk karakter gaat aannemen.

'Alle buitensporigheden moeten worden tegengegaan en zoo noodig met kracht worden onderdrukt' - zegt de zooeven aangehaalde circulaire. En de Indische Regeering heeft een arsenaal te harer beschikking dat inderdaad geen kleinigheid bevat.

Men heeft den exorbitanten maatregel van art. 47 RRt., de verbanning, bij de toepassing waarvan men geen grenzen kent.

Tegen S.I. presidenten, die zich in de plaats van ambtenaren zouden willen stellen, heeft men de strafbedreiging van art. 190 Inl. Strafwetboek tegen het zich aanmatigen van bedieningen.

Tegen een rechtspersoonlijkheid bezittende vereeniging, die van hare statuten afwijkt, heeft men de vervallenverklaring bij rechterlijk vonnis overeenkomstig het Koninklijk besluit in Ind. Stbl. 1870 n°. 64. En men heeft op dit gebied iets buitengewoons er bij gekregen, te weten de ontbinding door de Regeering zelve, buiten de rechterlijke macht om, ingeval de Regeering van oordeel is dat een vereeniging, door de wijze waarop zij werkzaam is, de openbare orde en rust aantast of zelfs maar bedreigt, met als eenigen waarborg... overeenstemming met den Raad van Indië (Ind. Stbl. 1913 n°. 432).

Men heeft in het begin van dit jaar de artikelen 63 en 66 van de strafwetboeken voor Europeanen en Inlanders aangevuld met een strafbedreiging tegen het opwekken van rassenhaat[1)].

1) Indien het onverhoopt tot toepassing van deze artikelen mocht komen, dan mag men verwachten dat deze onpartijdig geschieden zal. M.a.w. dat niet ten opzichte van Inlandsche journalisten als opwekken van rassenhaat wordt aangemerkt, wat ten aanzien van Europeesche journalisten kritiek uitoefenen of waarschuwen in het algemeen belang genoemd wordt.

Men is doende om art. 284 van het Nederlandsch strafwetboek, waarbij straf bedreigd wordt tegen het door feitelijkheden iemand er toe brengen om iets te doen wat hij niet wil, voor Indië over te nemen, en dit klaarblijkelijk in verband met de werving van leden voor de Sarekat Islam. Men heeft de strafbedreiging tegen het niet voldoen aan de bevelen van het militair gezag in geval de staat van beleg is uitgesproken, uitgebreid.

Het Inlandsch strafwetboek (art. 343) bevat nog altijd het oeroude uit den Code Pénal overgenomen stakingsverbod en zelfs een strafbedreiging tegen samenspanning van werklieden, die enkel loonsverhooging beoogen, ook zonder den arbeid te staken, en in het nieuw ontworpen algemeen reglement op de spoor- en tramwegen is overeenkomstig de noodwet van 1903 een afzonderlijk stakingsverbod voor spoor-en trambeambten opgenomen.

Men ziet, indien de Sarekat Islam bokkesprongen maakt en aan de Indische Regeering gevraagd wordt: 'Est ce que ce chameau est à vous?' de Regeering klaar staat met haar antwoord: 'pas du tout' en in alle opzichten gereed is om er op los te gaan.

Aan meeningen die het karakter van de Sarekat Islam en haar toeloop trachten te verklaren, heeft het niet ontbroken. Het is een godsdienstige beweging, zeggen sommigen, een aaneensluiting van de Moslims als een terugslag op de wereldgebeurtenissen: de verovering van Tripoli, den aanval van de Balkanstaten op Turkije, de leuzen in de Europeesche pers als: de Turken moeten Europa uit! alles in verband met de kersteningspolitiek in Indië.

Natuurlijk heeft de verhoogde zendingsijver den verlevendigden Islamijver, onder de bevolking waar te nemen, in de hand gewerkt en in zoover zal die ijver het godsdienstig element in de Sarekat Islam wel hebben aangewakkerd. Maar afgescheiden van dit element had de vereeniging reden van bestaan en voor het oprichten van een bolwerk tegen den Christelijken godsdienst bestond geen aanleiding. Want aan niemand die Allah wil dienen, wordt op Java eenig beletsel in den weg gelegd.

Anderen zeggen: de groote massa sluit zich aan bij de

Sarekat Islam, omdat de rijstprijzen zoo gestegen zijn en ze daarom hooger loonen noodig hebben.

Inderdaad bewijzen de cijfers dat in de jaren 1910, 1911 en 1912 de Javaoogsten zeer slecht waren, zoodat er veel rijst uit Saigon en Rangoon ingevoerd is. In 1913 was daarentegen de desarijst zoo overvloedig, dat de bevolking het overtollige te Soerabaja aan de markt bracht. Maar de Sarekat Islam is er nog en ziet het aantal harer leden toenemen. Weer anderen zeggen: ze hebben geld noodig voor de bioscopen. Werkelijk oefent de bioscoop, deze democratische genotverschaffer, ook op Inlanders groote aantrekkingskracht uit, 'human nature is much the same all the world over'. Men ziet de bioscopen in de centra van verkeer gevuld met niet zelden op Europeesche wijze, behoudens fez of Mohammedaansch kalotje, gekleede Inlanders, die juichen, fluiten (bij hen een teeken van goedkeuring) als 'wah! Si Max! Si Linder!' op het doek verschijnt. Maar de invoerrechten zijn gestegen en dit bewijst dat de toestand voor velen stoffelijk in zoover verbeterd is, dat ze zich wel eenige uitgaven voor genoegens kunnen veroorlooven. Daarvoor was geen Sarekat Islam noodig.

Ernstiger motieven vinden wij in de reeds vermelde circulaire No. 2014 medegedeeld, die over grieven handelt welke de geheele groep der Inlanders betreffen, en die daarom het ontstaan eener massabeweging kunnen ophelderen.

In de eerste plaats constateert de Regeering, 'dat er telkens klachten vernomen worden, dat Europeesche bestuurders beschaafde Inlandsche ambtenaren niet behandelen met de wellevendheid en de tegemoetkoming, waarop deze laatsten krachtens hun positie en ontwikkeling aanspraak hebben; dat Inlandsche bestuursambtenaren zich een minachtende en krenkende houding veroorloven tegenover Inlandsche artsen, onderwijzers, irrigatie-ambtenaren enz. enz., hoewel dezen toch dikwijls voor genen in ontwikkeling niet behoeven onder te doen; dat ten slotte de behandeling welke het geheele niet tot den ambtenaarsstand behoorende Inlandsche publiek ondervindt van de zijde der ambtenaren (tot de laagste Inlandsche beambten toe) nog al te vaak zeer veel te wenschen overlaat. De ergernis en de ontevredenheid, door dit alles opgewekt, zullen zich dieper doen gevoelen,

naar mate het gevoel van eigenwaarde zich meer en meer onder de Inlandsche bevolking ontwikkelt en het ligt voor de hand, dat de in de laatste maanden op Java aan den dag gekomen beweging onder die bevolking, mede in deze richting werkt'.

In de tweede plaats constateert de Regeering dat het tegenwoordig geenszins meer uitsluitend de ambtenaren zijn onder wie gaandeweg een zekere emancipatie valt waar te nemen, onder wie zich een drang naar ontwikkeling in de richting der westersche beschaving openbaart. Toenemend is het aantal gewone Inlanders, die er zich van bewust worden, 'dat zij iets meer kunnen zijn en worden dan zij tot dusverre vermoed hadden, en dientengevolge aanspraak beginnen te maken op een eenigszins andere waardeering en behandeling dan hun tot dusverre ten deel viel. En dit niet alleen van de zijde der Europeanen, maar zeer bepaaldelijk ook van de zijde hunner eigen landgenooten, die als Hoofden over hen gesteld zijn.'

In de derde plaats constateert de Regeering, 'dat ook in economischen en politieken zin een zekere ontwaking onder de Inlanders niet te miskennen is. Grieven tegen de onder Europeesche leiding gedreven landbouwindustrie, tegen grootere of kleinere vexaties, tegen onwettig of onoordeelkundig optreden van bestuur en politie en tegen allerlei lasten en plichten, komen thans meer en meer tot uiting, worden thans dieper gevoeld, naar mate de bevolking over dergelijke zaken leert nadenken en naar mate de scherpe kanten, hetzij door de pers, hetzij door onderlinge gedachtenwisseling, meer naar voren gebracht worden'. Ernstig vermaant de Regeering om elke rechtmatige aanleiding tot ontevredenheid en ontstemming ten spoedigste weg te nemen, aan alle klachten en grieven, welke niet aanstonds ongegrond blijken, nauwlettend aandacht te schenken en zich, bij de uitoefening van het gezag, te laten beheerschen door de overtuiging dat de Inlander gelijke aanspraken op een humane, strikt rechtvaardige behandeling heeft als de Europeaan. En, alhoewel een niet tegen te spreken stelling bevattend, zijn toch merkwaardig in een Nederlandsch koloniaal staatstuk, bestemd om gepubliceerd te worden, de navolgende woorden: 'Inzonderheid zullen ook de Inland-

sche bestuurders tot het inzicht moeten komen, dat hunne traditioneele beschouwingswijze van al wat staat buiten den kring der Priaji's niet langer ongewijzigd zal kunnen blijven, dat zij er zijn ter wille van het volk, en niet omgekeerd.'

Wij zien hier de centrale Regeering zelve optreden als de verkondigster van grieven der bevolking. En waar zij zinspeelt op klachten die niet onderzocht, rechtmatige grieven die niet weggenomen worden en op ambtenaren die een verkeerde opvatting van hun roeping hebben, hooren wij de echo in geschriften en redevoeringen van Sarekat Islam leiders met schriller geluid weerklinken. Aldus Raden Achmad[1)]: 'De menschen hebben zich en masse aangesloten bij Sarekat Islam, omdat zij recht zoeken! Zij hebben het te vergeefs gezocht bij hun wettige Hoofden.' En elders: 'Het is het volk dat voortdurend zijn rechten bedreigd ziet, vandaar is één kreet voldoende om hen samen te binden, ten einde zich met meer veerkracht tegen de belagers van hun rechten te verdedigen of te verzetten'[2)].

De voorzichtige president van de Sarekat Islam te Semarang, Raden Soedjono, verkondigde op de groote meeting te Semarang het volgende[3)]: 'De Sarekat Islam bestond reeds in de harten van de Inlanders eer ze werd opgericht. Deze is niet alleen een beweging van economischen en zedelijken aard, maar beteekent ook dat de Inlanders recht zoeken, dat ze nergens nog vonden.' Hij zinspeelt op den band die tusschen Nederlanders en Javanen kan bestaan, indien 'de Nederlanders hun hooghartige houding tegenover den Javaan laten varen.' En hij wees er op, dat 'de Inlanders nog niet voldoende begrijpen waarom zij arm zijn en dat zij zich vereenigen moeten om de oorzaken te vinden.'

In laatstbedoelden geest hooren wij ook den hoofdleider Raden Tjokroaminoto spreken, die, steeds met applaus begroet als hij optreedt terwijl het geroep uit veler monden van 'pajongs weg!' getuigt van het verlangen om hem te zien, met sonore stem de duizenden beheerscht. 'De Sarekat Islam

1) In de Locomotief en overgenomen in het Nieuws van den Dag van 30 Januari 1914.
2) De Locomotief van 27 Maart 1914.
3) De Locomotief van 16 Maart 1914.

- aldus spreekt hij[1)] - stelt de Inlanders in staat elkander te helpen in den nood, in de desa's zijn velen arm en weten niet wat zij doen, die moeten worden geholpen; het lage volk, dat zeer laag wordt gehouden, moet tot het besef komen dat het slecht met hem is gesteld, moet het waarom daarvan leeren begrijpen, moet beschaving veroveren. De Sarekat Islam is er om hier de behulpzame hand mee te bieden.'

Het gevoel dat men achterstaat bij anderen en dat men vooruit moet, komt zelfs uit in een te Mekka gedrukte verhandeling over de Sarekat Islam, geschreven door een vroom Moslim, een Javaan, genaamd Moehamad Moechtar ibn Attarid, alias Natanegara, die de Sarekat Islam als een nuttige vereeniging verdedigt en aanprijst. Hij schrijft: 'Tot de doeleinden der Sarekat Islam behoort ook het ijveren voor den vooruitgang der Moslims, die de kinderen des lands zijn, in zaken van handel, landbouw en verder in de wetenschappen en kundigheden, die voeren tot hun rust en hun heil, opdat zij zich daardoor zullen opheffen uit hunne achterlijkheid bij de vreemdelingen'. De schrijver wijst verder op het nut van een vereeniging als de S. I 'in dezen moeilijken tijd waarin de vreemdelingen het overwicht hebben. Door haar hebben de Moslims verkregen aanzien en kracht.'

De Moslims, - dat zijn de kinderen des lands, de inheemsche bewoners van Java, de Inlanders, de thans onder den naam van Javanen vereenigde Soendaneezen, Javanen en Madoereezen. Dat de Sarekat Islam een vereeniging van Moslims is, wil dus niet zeggen dat zij een uitsluitend godsdienstige vereeniging is. Welke haar oorsprong ook geweest is, wat de eerste S.I. vereeniging, te Solo opgericht, beoogde, kan in het midden blijven. Op hare plotselinge reusachtige uitbreiding, op haar verspreiding over heel Java komt het aan. En dan kan men zeggen, dat zij een spontaan protest is tegen de achterlijkheid en de achterstelling van den Inlander; naast en tegenover de groepen der Europanen en der Chineezen wil zij opkomen voor de rechten en de belangen van de groep der Inlanders, opdat deze maatschappelijk en in rechtspositie niet onder, maar naast de overige groepen komt te staan. Zij is een reuzenvereeniging onder eigen leiders,

1) De Locomotief van 16 Maart 1914.

buiten de wettige Hoofden om, omdat die Hoofden, de officieële leiders van het volk krachtens artikel 67 van het regeeringsreglement, niet gewild of niet gekund hebben, in elk geval niet in staat zijn gebleken om den Inlander uit zijn staat van minderwaardigheid op te heffen.

De Sarekat Islam is het uitvloeisel van een groepsbeweging, vandaar dat zij de meest heterogene elementen bevat, de verschillende klassen der bevolking hare leden vormen, ontwikkelde Jong-Javanen, geestelijken, handelaren, landbouwers, koelies. Vandaar dat zij geen vreemdelingen als bestuurders duldt, geen Europeanen, zelfs geen Arabieren ofschoon Moslims.

Zij zou geen specifiek godsdienstige vereeniging zijn, - maar de Inlandsche Christenen dan? zal men tegenwerpen. Vraagt men: waarom laat gij volgens uw statuten alleen Inlanders toe die den Mohammedaanschen godsdienst belijden? waarom sluit gij Christen-Javanen uit die toch ook Inlanders zijn? dan antwoordt men u: 'Wij rekenen een Christen-Javaan niet minder, maar wij achten verandering van geloof niet noodig en wij keuren dat af. De Javanen zijn voor het overgroote deel Moslims, wij willen één godsdienst voor alle Javanen.'

Nu moet men, naar ik meen, hierbij in aanmerking nemen dat de Islam voor den Javaan niet alleen een punt van godsdienstige overtuiging, maar ook van nationaliteit uitmaakt. Want met betrekking tot den Islam heeft de overheerscher niet ingegrepen, de godsdienst is dientengevolge datgene, wat van de sluimerende, door den overheerscher teruggedrongen nationaliteit is overgebleven, het teeken waardoor men elkaar als nationalen kan onderkennen. Wie afvallig wordt van den Islam, schudt als het ware zijn nationaliteit af.

Inderdaad is het een feit dat ook de intellectueelen, al geven zij voor zich zelven weinig om den godsdienst, toch voor den Islam in de bres springen, waar hun dit noodig schijnt. Op een plaats waar de zending ijvert bezocht ik een school met den Koran en onderwijs in de Arabische taal, doch overigens met het leerplan van de 2e klasse Gouvernementsschool en daarom door het Gouvernement gesubsidieerd. Het leerplan was door den president en den secretaris van Boedi Oetomo (de intellectueelen) voor 'gezien' onder-

teekend en uit de kas van Boedi Oetomo ontvangt de school een maandelijksche toelage.

Vraagt men waarom de godsdienst op den voorgrond wordt gesteld, dan zullen intellectueelen u uitleggen, dat zij in den godsdienst een opvoedingsmiddel zien. Goed onderwijs voor het geheele volk achten zij, althans in de naaste toekomst, onmogelijk te bereiken, daarom wordt de godsdienst aangewend als middel tot zedelijke verheffing. De menschen hebben vertrouwen in den godsdienst, zeggen ze, maar zij betrachten dien alleen uitwendig. Handelen zij naar zijn werkelijke voorschriften, dan moeten zij zedelijk beter worden. Onder 'inachtneming der voorschriften van den Islam', welke de statuten der S.I. vereenigingen voorschrijven, verstaan zij dan ook de zedelijke voorschriften. Dit is werkelijk een verheven uitlegging, maar meer nuchter klinkt wat Raden Tjokroaminoto op de meeting te Semarang verklaarde: 'De Sarekat Islam gebruikt den godsdienst als een touw, als een bindmiddel en wat zij wil, alle vooruitgang, wordt door dien godsdienst niet tegengehouden.' Meer vertrouwelijk zal men u zeggen, - de Igama is een lokmiddel!

Zonder vereeniging geen onderlinge steun, geen samenwerking, geen kracht. De Igama[1)] brengt en houdt de menschen bij elkaar. Waarom? omdat de gewone Inlander als Moslim iets is, dat verheft hem, hij gevoelt zich lid van de broederschap der geloovigen. De geloovigen zijn broeders, omdat zij allen dienaren zijn van den eenigen God, die door zijn eenheid voor een ieder gemakkelijk te begrijpen is. De geloovigen, verheven boven de ongeloovigen, zijn nederig tegenover de geloovigen. De Islam assimileert. Allah is de Gelijkmaker: 'Igama Islam adalah satoe igama jang democratisch, artinja menjamakan sekalian manoesia' - de Islam is democratisch, omdat zij alle menschen gelijk maakt - beweerde een spreker op het congres te Djokja.[2)] Bovendien, ik merkte het reeds op, de Islam is de nationale godsdienst. Beroep op den Islam geldt als nationale kreet.

De belangrijke rol welke aan den godsdienst in de Sarekat

1) (= agama, godsdienst).
2) Oetoesan Hindia van 22 April 1914.

Islam is toegekend, heeft ongetwijfeld haar groote schaduwzijde. Wie twijfel koestert omtrent de gevoelens welke de Islam ten aanzien van ongeloovigen kan opwekken, herleze de voordrachten van dr. Snouck Hurgronje. De Verhevene heeft gezegd: 'Mohamad is de gezant van God en die met hem zijn, zijn onmeedoogend voor de ongeloovigen en meedoogend voor elkander.'

Dat klinkt geheel anders dan het: 'Hebt uw vijanden lief; zegent ze die u vervloeken; doet wel degenen die u haten.' Maar evenals de Christenheid juist andersom handelt dan haar leer voorschrijft, zoo loopen ook in den Islam - en hier is het een geluk - theorie en praktijk, stelsel en leven vaak uiteen, gelijk Snouck Hurgronje ons leert. En het schijnt dat op Java alleen dan godsdienstijver in fanatisme gaat ontaarden, indien grieven zich ophoopen zonder dat redres verleend wordt. Erkend moet worden dat de hoofdleiders van de Sarekat Islam tot dusverre getoond hebben bezield te zijn van een geest, welke wars is van uitspattingen.

Het naar voren brengen van den Islam heeft stellig een godsdienstige opleving tengevolge gehad, zich vooral openbarende in een drukker deelnemen aan het gemeenschappelijk Vrijdaggebed, waaraan door vele werkgevers is tegemoetgekomen, ingeval de wensch tot bijwoning van de gemeenschappelijke Vrijdagoefening door hun werklieden geuit werd. Maar het zijn juist de leiders en ontwikkelde elementen in de Sarekat Islam, die ontraden om in den maaltijd der fabrieken of in den drukken tijd der grondbewerking de fabrikanten met verlof voor het Vrijdaggebed lastig te vallen. Zij ook hebben overdreven wenschen, als bijv. het verlangen naar een 'vrijen Vrijdag', een verlangen dat bovendien geen steun vindt in de godsdienstige wet[1)], weten te onderdrukken.

Dat er een algemeene opleving van den godsdienst onder de Inlandsche bevolking heeft plaats kunnen vinden, zonder belangrijke storing van de openbare orde, dat deze zich tot dusverre beweegt langs een rustige baan is een succès voor de Regeering. Gehoorgevend aan de stemmen van hare

1) Vgl.: De Europeesche werkgever tegenover de godsdienstplichten der Mohammedaansche arbeiders door Mr. van Ophuijsen in de Ind. Mercuur van 27 Januari 1914.

bekende adviseurs is zij vrij gebleven van paniek, heeft zij in drukker bezoek van de moskeeën, in veelvuldiger deelneming aan het Vrijdaggebed, in godsdienstige bijeenkomsten, niet dadelijk uitingen van vijandschap gezien, heeft zij weerstand weten te bieden aan het allerwegen en dringend geuite verlangen om er tegen in te gaan, en is zij integendeel de bevolking tegemoet gekomen, heeft zij deze de gelegenheid gegeven om zich te vereenigen en zich te organiseeren, de gelegenheid gegeven om den weg te bewandelen dien het volk zelf voor zich den geschiksten acht. Ware het anders gegaan, dan hadden de gevolgen noodlottig kunnen zijn. Want de stemmingen van ontevredenheid, van achterlijk en achtergesteld te zijn, bestaan eenmaal. Indien bij die stemmingen onderdrukking en vervolging hadden plaats gegrepen, dan zou de bevolking gedreven zijn naar den Islam in zijn bitteren vorm, dan zou het beschavingswerk jaren teruggezet zijn.

Echter, het kan uit een ander oogpunt te betreuren zijn, dat de godsdienst de verzamelkreet is geworden en daardoor aan het godsdienstig element een belangrijke plaats moet worden ingeruimd.

Vooraf een enkele opmerking omtrent sommige bezwaren die, naar ik meen, meer denkbeeldig zijn dan werkelijk. Dat namelijk in de plaatselijke besturen der S.I. afdeelingen bekrompen goeroés (godsdienstleeraren) de overhand zullen krijgen, van wie niet de minste ontwikkelende invloed op het volk kan uitgaan, schijnt niet waarschijnlijk. Evenmin dat de Sarekat Islam zich vergenoegen zal met, en daardoor verloopen in een najagen van formaliteiten en uiterlijkheden als: het nauwgezet verrichten van de ritueele godsdienstoefeningen, het druk bezoeken van moskeeën, het dragen van een fez, het scheren van het hoofdhaar en dergelijke.

Zeer zeker zal ook telkens de vraag of moderne cultuur, of vooruitgang met den godsdienst te rijmen is, zich voordoen. Aldus bijv. dient de reeds vermelde verhandeling van Moehamad Moechtar om diegenen te weerleggen, die een vereeniging als de Sarekat Islam, welke een eed vordert van hen die tot haar toetreden, afkeuren als behoorende tot de verboden zaken, omdat geen eedgenootschap in de Islam zou zijn toegelaten. Zoo ook is de vraag of geld ren-

ten op kan brengen aan de orde moeten gebracht worden en dat in een vereeniging die den Javaan ook op handelsgebied wil vooruitbrengen! Maar de ontwikkelde elementen in de Sarekat Islam zullen ook dit wel te boven komen. Er is echter iets anders. Drang naar westersch onderwijs, naar westersche cultuur bestaat er zeker, terruggaan of stilstaan schijnt niet meer mogelijk. Maar indien het godsdienstig element op den voorgrond treedt en daarmee een streven om de belijdenis van den Islam te verdiepen en het godsdienstonderwijs uit te breiden, dan kan dit tot beoefening van de Arabische taal en van specifiek Mohamedaansche wetenschappen op overwegende schaal aanleiding geven. In de verhandeling van Moehamad Moechtar wordt den bestuurders van de Sarekat Islam de plicht opgelegd om ‘in elke groote stad en elk groot dorp iemand aan te stellen die onderricht geeft in alle Arabische vakken en wetenschappen aangaande de wet’, en verder om voor de vertalingen van nuttige boeken zorg te dragen en deze te verspreiden, ‘opdat het leeren gemakkelijk valt aan een ieder die de Arabische taal niet geleerd heeft’. Komt men op een constitutie-vergadering waarop de statuten van een plaatselijke afdeeling van de Sarekat Islam vastgesteld worden en wordt dan de vraag in behandeling gebracht, door welke middelen de ten doel gestelde geestelijke en maatschappelijke opheffing van de Inlanders bereikt kan worden, dan hoort men verscheidene stemmen roepen: ‘godsdienstscholen oprichten’, en men bedoelt dan daarmede scholen, wel op modernen voet ingericht, met onderwijs volgens den tijdgeest, maar waarop de godsdienst een hoofdvak vormt. Indien de te verkrijgen cultuur van dezen geest doortrokken wordt, dan zal zij een zoodanig panislamitisch karakter aannemen, dat de associatie verder terugwijkt dan ooit en vervreemding, afscheiding in de hand gewerkt wordt. Het van Gouvernementswege op groote schaal verstrekken van westersch onderwijs kan hoogstwaarschijnlijk de verlangde neutralisatie geven, mits dit onderwijs geheel vrij blijve van elke bijgedachte om Christelijke propaganda te maken. Men zal eens voor al tot de erkenning moeten komen van wat dr. Snouck Hurgronje jaren lang betoogd heeft, dat de Javaan Moslim is en Moslim wil blijven. Als zoodanig zal men hem moeten aanvaarden. De erkenning van deze grond-

stelling zal er ook toe kunnen leiden om den Inlander bij zijn behoefte aan godsdienstonderwijs op een of andere wijze te helpen in dier voege, dat het verlangen naar scholen met de Arabische taal als voertaal of naar gesubsidieerde Inlandsche scholen met godsdienstonderwijs als hoofdvak, op den achtergrond raakt.

De Sarekat Islam is een vereeniging van de kinderen des lands, de Inlanders. De daardoor in de Inlandsche wereld ontstane beweging kan als een nationaal-Javaansche beweging worden aangemerkt, doch alleen in een bepaalden zin. Vooralsnog bestaat er niet de minste reden om haar te beschouwen als tegen het Nederlandsch gezag gekeerd. Haar doel leeren wij kennen uit de statuten, gelijk het daarin omschreven is. De centrale vereeniging, de 'Centraal Sarekat Islam', beoogt: *a*) het bevorderen van de oprichting van vereenigingen, die ten doel hebben het verheffen van het geestelijk en maatschappelijk leven der Inlandsche bevolking; *b*) het geven van raad en bijstand aan zoodanige vereenigingen in haar streven tot bereiking van haar doel; *c*) het vormen en onderhouden van aanraking en samenwerking tusschen zoodanige vereenigingen.

De statuten der plaatselijke vereenigingen stemmen, wat de algemeene doelomschrijving betreft, in hoofdzaak overeen. In het algemeen beoogen zij om, met inachtneming der voorschriften van den Islam en uitsluitend door middelen niet strijdig met de wetten des Lands, de goede zeden en de openbare orde, *a*) de belangen der Inlandsche bevolking te bevorderen op het gebied van den landbouw, den handel en de nijverheid, de gezondheid, de opvoeding en het onderwijs; *b*) verkeerde begrippen omtrent den Mohammedaanschen godsdienst weg te nemen en het godsdienstig en godvruchtig leven onder de Inlandsche bevolking te bevorderen; *c*) een hartelijken band te onderhouden tusschen de leden en hen op te wekken tot onderling hulpbetoon.

Volgens de statuten is de Sarekat Islam derhalve een vereeniging die, behalve onderlinge steun en hulpverleening, de geestelijke en maatschappelijke opheffing van den Javaan beoogt op den grondslag van den Islam. De middelen om daartoe te geraken zijn alsnog in het midden gelaten, maar

het is duidelijk dat men het doel niet bereiken kan zonder strijd te voeren tegen wettelijke bepalingen, instellingen, maatschappelijke gebruiken en opvattingen, zoowel in eigen kring als in die der omringende vreemde groepen bestaande, voorzoover zij de opheffing van den Inlander in den weg staan. Onvermijdelijk is dus de Sarekat Islam een politieke vereeniging, reeds door de ruime omschrijving van haar doel. Maar van het aankweeken van een specifiek Javaansch nationalisme gewagen de statuten niet, noch minder dus van een Javaansch nationalisme dat een het Nederlandsche gezag vijandige houding zou kunnen aannemen. En tot dusverre is ook nog niet de minste aanleiding gegeven om bepaaldelijk aan de leiders van de Sarekat Islam het koesteren van wijder strekkende plannen toe te dichten dan de statuten omschrijven: het maatschappelijk en geestelijk opheffen van de groep der Inlanders. Wel schijnen er Javaansche intellectueelen te bestaan, die droomen van een Javaansch rijk, niet op de ouderwetsche manier van een herboren Modjopahit onder een op aarde teruggekeerden Browidjojo of van een herleefd Mataram met een despotischen Sultan, een Amangkoerat, aan het hoofd, maar van een modern Javaansch rijk op democratischen grondslag, waarin evenwel Europeanen, Chineezen en Arabieren, die thans den toon aangeven, als gewone vreemdelingen zullen worden beschouwd. Doch dit gaat geheel buiten de Sarekat Islam om.

De vereeniging uitsluitend van Javanen is daarom een nationale, omdat zij een vereeniging is van rasgenooten, die in hun streven om gelijkwaardig te worden aan andere bevolkingsgroepen, dezelfde belangen hebben. Nationalisme heeft hier in zeker opzicht de beteekenis, welke een hedendaagsch Chineesch philosoof en journalist daaraan hecht als namelijk uitdrukkende ‘a desire of the people to free themselves from all oppression that violates human nature, retards progress, and creates artificial inequalities.’[1)]

Er is ook geen spoor te ontdekken van de zucht om een bepaalde antithese tusschen Javanen en Nederlanders in het leven te roepen. Integendeel, hulp van het Gouvernement,

1) Chang Pin Lin, editor of ‘the People’, vermeld bij P.S. Reinsch, Intellectual and political currents in the Far East, bl. 149.

raad van welgezinde Europeanen wordt dankbaar aanvaard.

De beweging is een groepsbeweging, inzoover vormt zij een tegenstelling met andere groepen, die der niet-Inlanders, zelfs met de Arabieren, ofschoon Moslims, omdat ook deze vreemdelingen zijn en evenzeer tot de economisch sterkeren behooren, die, en nog erger dan Europeanen en Chineezen, van den Inlander profiteeren. Vandaar de bepaling in de statuten der plaatselijke vereenigingen, dat alleen 'de eigenlijk gezegde Inlanders' leden der vereeniging kunnen zijn en personen van anderen landaard alleen bij uitzondering als leden worden toegelaten, mits zij den Mohammedaanschen godsdienst belijden en ten genoege van het bestuur der vereeniging te hunnen aanzien is gebleken dat zij den Inlander een goed hart toedragen en van hen is te verwachten, dat zij tot diens vooruitgang op geestelijk en stoffelijk gebied zullen meewerken.

Hoort men op vergaderingen, tot het oprichten van een plaatselijke vereeniging bijeengeroepen, door een der door het Centraal Comité gezonden voormannen de statuten verklaren en uitleggen, dat de Sarekat Islam een vereeniging is van de Boemi Poetera en dus ook Arabieren, ofschoon Moslims, daar niet in tehuis behooren, dan kan men waarnemen, dat op de gezichten der tegenwoordig zijnde Arabieren verbazing en teleurstelling te lezen staat! Vandaar ook de bepaling in de statuten, dat het bestuur in handen van de eigenlijk gezegde Inlanders moet blijven, omdat men niet aan den leiband van vreemdelingen wenscht te loopen.

Een groepsbeweging, - vandaar de aangesloten massa. En men ontwaart een bewust streven bij de voormannen die de vergaderingen leiden om het grootst mogelijk aantal leden te krijgen, om de beweging toch een massabeweging te maken. Dit komt uit bij gelegenheid dat de bepaling van het bedrag der contributie in debat komt. Dan wil men zelfs tot vijf centen per maand afdalen om een ieder gelegenheid te geven lid te zijn. Wordt opgemerkt dat men aldus de paupers binnenhaalt aan wie men toch niets heeft, dan wordt gerepliceerd dat ook de armste nuttig kan zijn door zijn hulp in arbeid te verleenen, bijv. in gevallen, dat het huis van een medelid mocht afbranden of instorten en dit weder opgebouwd moet worden.

Het laat zich begrijpen dat de Regeering, die bezield is met gevoelens als in de circulaire No. 2014 zijn neergelegd, met welwillendheid de vereeniging Sarekat Islam tegemoet trad, toen deze om erkenning, om rechtspersoonlijkheid vroeg. Gelijk bekend is werd in het midden van het vorige jaar de rechtspersoonlijkheid wel geweigerd, maar dit geschiedde in een vorm die feitelijk erkenning inhield, door den weg aan te wijzen, waarlangs men tot een naar het oordeel der Regeering betere organisatie en daarna tot erkenning zou kunnen geraken. Gegeven de onbepaaldheid van de doelomschrijving, waardoor het inslaan van allerlei richtingen mogelijk is gemaakt, in verband met het feit dat de vereeniging een massaal karakter draagt, immers de geheele Inlandsche bevolking wil omvatten, alsmede over een uitgestrekt gebied verspreid is, achtte de Regeering geen waarborgen aanwezig, dat de centrale leiding krachtig genoeg zou zijn om de uitingen der vereeniging te beheerschen en binnen de bedoeling der statuten te doen blijven, en als gevolg daarvan zouden de centrale leiders, bij uitspattingen niet verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor hetgeen zij niet hadden kunnen overzien, in elk geval niet hadden kunnen verhinderen. Men zag in dit bezwaar een strijdigheid met het algemeen belang, waardoor de erkenning als rechtspersoon moest opgeschort blijven. De Regeering beval echter het oprichten van plaatselijke vereenigingen aan, die stellig op erkenning zouden kunnen rekenen, en voegde daaraan toe, dat de oprichting van plaatselijke vereenigingen het vormen van een algemeenen band niet in den weg behoeft te slaan, immers die vereenigingen zouden kunnen samenwerken door middel van een centraal vertegenwoordigend lichaam.

Deze laatste toevoeging werd in een deel der Indisch-Europeesche pers geheel uit het oog verloren toen men daarin juichte over de wijsheid der Indische Regeering, die de Sarekat Islam zou hebben gesplitst, die geen algemeenen bond doch alleen plaatselijke vereenigingen zou hebben toegelaten en aldus ‘beleidvol’ in letterlijken zin het verdeel en heersch zou hebben toegepast. Een dergelijke tactiek, die al te doorzichtig zou zijn geweest en dan ook door de betrokken personen onmiddellijk zou zijn doorzien, zou slechts

ergernis en minachting hebben gewekt. Integendeel heeft de Regeering door haar vingerwijzing dat de plaatselijke vereenigingen, eenmaal georganiseerd, zich zouden kunnen aansluiten bij een centraal vertegenwoordigend lichaam, gehandeld in den geest van het ontwikkeld element in de Sarekat Islam, dat de idee van de algemeene organisatie steeds heeft vastgehouden. Het Centraal Comité is doorloopend blijven fungeeren, onafhankelijk van het aanvragen of verkrijgen van rechtspersoonlijkheid; het heeft sprekers en propagandisten ter beschikking, die het uitzendt om propaganda en constitutie-vergaderingen te beleggen en te leiden. De leiders hebben inzicht genoeg om te beseffen, dat de kracht der Sarekat Islam gelegen is niet in verbrokkelde groepen, maar in een aaneengesloten massa, dat plaatselijke vereenigingen, die op zich zelven zijn aangewezen met niets achter zich, alle kans hebben om onder den invloed van het conservatief Inlandsch Bestuur te geraken en daardoor vleugellam te worden, terwijl juist om dien invloed tegen te gaan op een der eerste congressen, namelijk te Solo, besloten werd om zooveel mogelijk bestuursambtenaren uit de afdeelingsbesturen te weren.

Of de motieven, waarop de Regeering de weigering grondde om aan één groote vereeniging rechtspersoonlijkheid te verleenen, wel genoeg rekening hielden met de reeds bestaande organisatie der Sarekat Islam, die onder een centraal comité, hoofdbesturen van departementen, afdeelingsen kringsbesturen kent, behoeft niet nader te worden besproken bij de welwillende houding door de Regeering aangenomen. Want ten slotte werd de beslissing der Regeering door de betrokkenen zelven niet zonder instemming aanvaard. Althans de ‘Oetoesan Hindia’, het orgaan der Sarekat Islam, beaamde de voordeelen van een krachtige plaatselijke organisatie, daar anders een groot lichaam zou ontstaan met leemen voeten.

(Wordt voortgezet.)

P.H. FROMBERG.

Liederen van Isoude

I

Nu heeft de wereld afgeleid
Haar allerlaatsten schoonen-schijn -
O lief, als gij gebonden zijt,
Hoe zeer moet ik het zijn!

Ik die de vrijheid heb bemind
Zooals men mint wat men niet kent:
Uw vrijheid droeg mij als de wind
Die alle wolken ment.

O ware het om zoo klein verdriet
Waaraan een simpel hart vertreurt -
De felle smart verduur ik niet,
Die mij in u gebeurt.

De zon is heen, de late brand
Glimt nog den lagen einder ros -
Daar blijft geen schaduw van verband:
De heemlen laten de aarde los...

O enge nest voor 't hart dat weet
Hoe nimmermeer door 't donker schreit
De aloude roep, de helle kreet
Van uit de oneindigheid...

Nu heeft de wereld afgeleid
Den allerlaatsten schoonen-schijn -
O lief, als gij gebonden zijt,
Hoe zeer moet ik het zijn!

II

Voor wie zich geven
  Geheel aan smart,
Daar 't zoetst van 't leven
Tot wrangen weedom werd;

Die zonder klagen
  Den blinden druk
Glimlachend dragen,
Haar eenling bij geluk;

Voor wie geen weenen
  Van leed verpoost -:
O armste en éene,
O koele dronk van troost:

Dat al gebeuren
  Der dagen wordt
Als nauwlijksch geuren
Van bloem die knopt en dort;

Dat lachen en schreien
   En werelds praat
Veilig voorbij en
Over haar henen gaat;

Dat felste schoten,
   Beklag en nijd,
Machteloos stooten
Aan dees geborgenheid;

Dat geen beloven
   Haar meer verlokt;
Dat dit verdooven
Nooit meer in waken stokt;

Dat niets kan storen
   Van nu af aan
Haar toebehooren,
Haar innig lenen aan

Deze' onvermoeden
   Zaligen nood,
Dit ijl verbloeden,
Dees sluimerlichten dood.

III

Hoe wreed-doordacht belaagt verdriet:
Hij won voor zich al mijn beminden:
De vooglenstemmen en de winden
Temen zijn onveranderd lied.

De tijd is als een donkre dag
Van onverpoosden regen
Die suist alom mij tegen
Zijn wezenloos beklag.

En of mijn mond den glimlach vindt
Van onbewogen meerderheid,
Hij blijft mij trouw en wacht zijn tijd
Als wie niet zonder hoop bemint.

IV

Wat ik vroeger haatte,
  Bonte slavernij,
Draag ik nu gelaten
  En bijna blij:

Dit uitwendig leven
  Met zijn trouw gebeur,
Dat zijn tooi blijft weven
  Van schoone sleur

Rond het doelloos trachten
  Van mijn bleek geduld,
Om mijn schamel smachten
  Dat weggehuld

Uit de diepe mouwen
  Naar ontzegden lust
Handen rekt gevouwen
  In schijn van rust,

Wijl de dichte plooien
In haar rijk verzaam
Als een steun omglooien
't IJdel lichaam

Met het week behagen
Van vertrouwde kleed,
Kostlijker van dragen,
Kleurdof sameet.

V

Ontruste hart dat moet
    Waken en strijden
Zelfs voor zoo luttel goed,
    Te mogen lijden!

Hier waar uw helst gewin,
    Geluk en schoonheid,
Sporeloos doofden in
    Grauwe gewoonheid -

Scherm voor uw korten duur
    Met moede handen
De eenzame sprank van vuur,
    Al wat bleef branden;

Voed met uw laatste kracht
    Haar flauw geflonker,
Gij die niets méer veracht
    Dan 't lijdlijk donker:

Vlam die u-zelf verteert,
  Alleen kan geven
Wat gij nog steeds begeert,
  't Onverkort leven!

VI

Geen kondschap wacht ik van mijn lief,
Geen groet uit vreemden mond.
'k Wil geen gemeenschap met den dief
Die zijn vertrouwen schond...

Valsch is de groet, onecht het woord,
En armelijk vermomd:
Ik heb de waarheid lang gehoord
Vóordat de leugen komt...

Laat duistren voor elkanders oog,
Laat scheiden ons in twee
Al dalen diep, al bergen hoog
Met de ongepade zee -

Zoodra Gods groote stilte sluit,
Ligt de afstand overbrugd:
't Hart spreekt aan 't blinde hart zich uit,
En daar is geen gerucht:

Al wat mijn heer mij zenden wil,
Is welkom en verwacht:
Zijn felste vreugde kus ik stil,
Zijn leed ontmoet geen klacht.

VII

De tranen die 'k niet weenen zal,
Verduistren mijner oogen licht:
Hun schaduw dooft de kleur van 't dal
En droeft der hemelen gezicht...

Als in een doffen spiegel glijdt
Een traag en donker onweêr op,
Dat staêg-onmerkbaar overbreidt
De kim met vasten kop aan kop...

De blijde schal van 't leven slaat
Stil aan dien echoloozen wand
Die dag en nachts vervaald gelaat
In éene onweeslijke onrust bant...

'k Voel hoe de ziel van ieder ding
Achter zijn schijn in vreezen beidt
Naar bliksems eerste flikkering,
Naar donders eindelijk bescheid.

P.C. BOUTENS.

Roomsche schoonheid.

De eenzijdigheid van een titel is altijd het meest afdoende middel om een boek voor breede kringen van publiek gesloten te doen blijven; vooral als die eenzijdigheid tevens een confessie is.[1)] In dit geval echter is er voor den afschrik minder reden dan men oppervlakkig meenen zou. Een confessie is hier zeker, maar de rondborstigheid, waarmede zij wordt uitgesproken, mag eerder innemend heeten dan schrikwekkend. In het adjectief 'Roomsch' ligt zeer zeker een beperking, doch de schrijver haast zich die met de allereerste woorden van zijn inleiding te onderstrepen en - toe te geven. Men stelle zich gerust; hier wordt ook andere schoonheid dan de Roomsche erkend en zelfs meer gehuldigd dan men eigenlijk verwachten zou. Reeds bij het openslaan van het zeer zware deel valt het als een steen van het Kettersche hart.

Roomsche Schoonheid. Dús is er ook een andere niet Roomsche Schoonheid. - Met zijn verbijzondering van het schoonheidsbegrip erkent Pater Molkenboer niet alleen redelijkerwijs, maar hij erkent ook weldra metterdaad, dat er tevens andere Schoonheid bestaanbaar is en bestaat náást die, welke volgens zijn overtuiging meer onmiddellijk het beleden geloof toebehoort. Hij begint met te verklaren, dat bij iedere beschouwing een zeker gezichtspunt noodzakelijk is, maar dat dit *stellig* het geval moet worden geacht bij de beschou-

1) B.H. Molkenboer, O.P., S. Theol. lector, *Roomsche Schoonheid*. Verlucht met 83 illustraties. Uitgave van Paul Brand te Bussum, in het jaar 1913 (XXIV + 525 blz.) 4°.

wing van een stad en een land als Rome en Italië. Daarom zou hij het zijnerzijds een onfraaie zelfverloochening hebben gevonden, wanneer hij het in kunst, geschiedenis en natuur zoo eindeloos rijke schiereiland van een andere hoogte dan van Sint Pieter zou hebben willen zien: 'Van Sint Pieter af straalt het licht, dat mij Rome en met Rome de voornaamste steden van Italië leerde verstaan.'

Zie daar! Zoo weten we waar het op staat! De woorden getuigen van een categorisch gestelde *wijze van opvatting*, die inderdaad dit heele boek kenmerkt. Als de opvattingen minder *juist* zijn, ligt dit alleen aan het standpunt. De auteur is trouwhartig en weet wat hij wil. Een ander zou wellicht het standpunt met minder zuiverheid hebben ingenomen en bijv. *alleen* de op godsdienstig gebied zich uitende schoonheid hebben aanvaard; zooals dat ook van andere zijde wel is geschied, meestal met annexeering van het noodige, dat alevel bezijden dat gebied schoon is.

Annexeeren nu doet ook Pater Molkenboer en hij verbijzondert tot Roomsche Schoonheid veel, dat men gewend is als universeele schoonheid beschouwd te zien. Waarop hij misschien zal antwoorden, dat de Roomsch-Katholieke Schoonheid een deel is, een uitingswijze, van de algemeene Schoonheid. Hij wenschte de belijdenis op den titel, die een beperking is en waarmede hij zich willens wendde tot een beperkt publiek. Dit is vooral jammer! Het boek is zeer zeker geschikt niet alleen, maar hoogst leerzaam ook voor een veel grooter lezerskring dan waarvoor schrijver en uitgever het met vereende krachten als bestemd hebben. Doch dit bezwaar doet niet in de eerste plaats ter zake. Eerst over den inhoud.

De schrijver is niet alleen Roomsch, maar hij is ook zeer subjectief; lyricus alom. Lyrisch zijn de mooiste gedeelten van zijn werk en lyricus is hij zelfs in zijn veelvuldige citaten, die dikwijls meer oorspronkelijk gekozen zijn dan wetenschappelijk, een enkele maal zelfs zonderling. Hij is, wat men noemt, vatbaar voor indrukken en geeft die met groote levendigheid en onmiddellijkheid weer. Dit werkt niet zelden als een soort correctief op het dogma en men kan niet nalaten met een glimlach op te merken, dat

de natuur hier metterdaad soms sterker is dan de leer. 't Is te beschouwen als de meest kenmerkende eigenschap en als een verdienste van dit boek, dat de bedachtheid en afheid er vaak zoo vreemd aan zijn; die bedachtheid en afheid, die voor geleerde werken vereischte mogen wezen, maar die zoo heel gauw tot dorheid en vervelendheid leiden. ‘Dor’ is de geest van Pater Molkenboer allerminst en eer te vergelijken met een krachtige, schoon ietwat wild groeiende plant. Waar hij beproeft zich in te snoeien, gelukt dit maar ten deele en de met rapheid in het zonlicht opschietende looten dragen hier zoo al niet de beste vruchten dan toch de mooiste bloemen.

Als subjectief-lyrisch verrast ons bijv. de bewondering voor een schilder als Gaspar van Wittel, den Amersfoorter die in Italië gestorven is, wiens glad gepenseelde gezichtjes op Rome verschillende musea der Eeuwige Stad nog sieren. De stukjes moeten den schrijver eens om hun gave blankheid getroffen hebben en zij blijven bij hem voortaan, van wege dien indruk, trouw in eere. Dit is een kleinigheid, doch kenschetsend.

De ‘Inleiding’ handelt over Nederlanders, die in vroeger eeuwen Italië en Rome hebben bezocht en over land en stad hun meening hebben neergeschreven. Na een lezenswaardige uitwijding over Dirc Potter, den middeleeuwschen schrijver van ‘Der minnen loep’, die op een wandeling langs den Tiber beweert Vrouw Venus zelf ontmoet te hebben, komen de humanisten Rudolf Agricola en Erasmus aan de orde. Voorts de aartsgeus Marnix van St. Aldegonde met den auteurschilder Carel van Mander. Dan de dichters als Hooft en Stalpaert van der Wielen, de eerste libertijn, de tweede Roomsch priester. Over de, laat ons zeggen, ‘teleurstellende’ wijze, waarop Hooft Italië zag, wordt uitvoerig gesproken, naar aanleiding van zijn ‘Rijm-brief uit Fiorenza’ en van de ‘Reisheuchenis’. Hier ware ook Constantijn Huygens te noemen geweest, die in 1620, als gezantschaps-secretaris naar Venetië, Hooft volgde en wiens reisjournaal eveneens bewaard is. Na de dichters komen dan de studeerenden als Willem Vondel en Isaäc Vossius, en vervolgens nog eens twee dichters: de godvruchtige Reijer Anslo en zijn tijdgenoot de Heer van Clootwijck, voor wien een passend epitethon in het andere uiterste gezocht moet worden.

Dan verliest het letterkundig Nederland Italië uit het oog: uit de 18e eeuw valt er *niets* te vermelden. Uit de 19e niet veel en niet veel bijzonders (als van de poëzie van Schaepman en Potgieter wordt afgezien). Uit de 20e eeuw kan weder van een ontluikende litteratuur over Italië met voldoening gewag worden gemaakt.

Als wij ons over den lof, aan een Gaspar van Wittel toegebracht, een oogenblik verwonderen, dan is het nog veel zonderlinger in een boek, dat over ‘Roomsche Schoonheid’ handelt, de vreugdevolle herdenking te vinden van de Schildersbent en van het Hollandsche kunstenaarsleven in de 17e eeuw te Rome. Die heeren, ketters voor het meerendeel, hadden aan de Roomsche schoonheid een geduchten hekel, wat zij bewezen, niet alleen met hun door de Academici wegens 't realisme heftig gelaakte werken, maar als het te pas kwam ook met hun vuisten. Dit echter schijnt de schrijver, die er bij zijn museum-bezoek een heel rijtje opnoemt, niet te bevroeden. 't Stond dan ook, als men gewend is wat achter de schermen te kijken, met de ‘Roomsche schoonheid’ te Rome in de na-middeleeuwsche kunstperioden maar heel zoo-zoo. En dat niet alléén in de 17e eeuw, waarin kardinalen aan de officieele kunst der oppassende academici zich al heel weinig gelegen lieten liggen en aan de ‘ergerlijke’ producten der bentvogels openlijk de voorkeur gaven, maar óók en vooral in de 16e eeuw, de eeuw der Hoog-Renaissance. In dat tijdperk van de grootste sociale en staatkundige wanorde naast den grootsten cultuur-bloei kon het, wat vromigheid betreft, ook in de kringen der kunstenaars soms zonderling toegaan. De lectuur der gelijktijdige Italiaansche bronnen is hoogst leerzaam in dit opzicht! - De academie van St. Lucas werd dan door paus Gregorius XIII in 1593 gereorganiseerd en feitelijk opnieuw ingesteld, juist om in de bandeloosheid wat meer orde en kerkelijke tucht te brengen, in den geest van het Concilie van Trente. Doch het systeem, door Urbanus VIII met zijn privileges nader uitgewerkt en doorgevoerd, leidde alleen tot een algeheele verstarring van de kunst, en wat als levenwekkend bedoeld was voerde tot een zóó diepe levenloosheid, dat zélfs het stijf-stille classicisme van Canova hier nog een soort opwekking kon brengen.

Dit is zeer in 't kort het lot van de kerkelijke kunst ná 1500. Zoowel de 16e als de 17e en zelfs de 18e eeuw hebben te Rome aan groote kunst en schoonheid genoeg opgeleverd ('t kwam meestal van buiten af), maar weinig echte schoonheid, die bepaald 'Roomsch' is te noemen.

De bouwkunst, die in elken tijd vooral gewaardeerd wordt naarmate zij doelmatig is en beantwoordt aan de eischen van constructie en verhouding, blijve hier buiten beschouwing, maar in schilder- en beeldhouwkunst gaat het nu eenmaal minder om de voorstelling, of die Christelijk is of wat anders, maar om de *wijze* van voorstelling, of die mooi is of niet. Devotie mag dan als een vorm van het mooie begrepen worden, banaliteit echter en pralende hoogmoed zonder meer zijn voor ons vormen van het onmooie. Een leelijk schilderij met de mooiste, heiligste voorstelling is en blijft een leelijk schilderij. Men mag er zich aan stichten, maar die stichting nimmer verwisselen met kunstgenot.

In het tijdvak van de kerkelijke kunst, waarover wij onwilkeurig het eerst zijn komen te spreken, d.i. in het tijdvak van het barok en van de door pauselijke bullen gesanctioneerde kunst der Academie, geven eerst de nakomers van Raffael de lakens uit, maar dan weldra *niet* de Bologneezen en Napolitanen, - die enkel maar te hulp werden geroepen en wier werken te Rome eigenlijk op zich zelf staan, - maar de stoet van zeer bedenkelijke grootheden, wier verdiensten niet naar die van een Pietro da Cortona moeten afgemeten worden. Voor de tweede helft der 17e eeuw volgen dan de talenten, die zich, mede door invloed van buiten, minder bedenkelijk ontwikkelen en waarvan Carlo Maratta de allervoornaamste is. In de beeldhouwkunst overheerscht Lorenzo Bernini geheel, die, *als* het verhaaltje waar is, dat Pater Molkenboer naar aanleiding van den altaar-baldakijn in St. Pieter over hem opdischt, als kunstenaar-van-bravour onze bewondering mag verdienen, maar als mensch en als man de diepste verachting.

Dit is het merkwaardige tijdvak, dat in zijn kunst, als het om waardeering van opzet en allure aangaat (- de opzet vaak kloek en de allure fraai -) een respectabele hoogte bereikt van aanhoudend slagen. Wat die heeren bijv. konden teekenen is dikwijls verbijsterend. Maar de inhoud? Deze kunst is Roomsch - en *ledig*.

Echter is het juist niet déze Schoonheid van zijn Kerk, die Pater Molkenboer ons voor oogen voert. Van al die academisch-barokke doeken spreekt hij niet of nauwelijks. Hij heeft er ook blijkbaar niet veel van bekeken, anders zou hij er, met de openhartigheid die hem eigen is, zonder twijfel zijn meening wel over hebben uitgesproken; zooals hij ook onomwonden verklaart, dat hij het maar half prettig vindt, dat al dat luidruchtige en pronkerige moois van grafmonumenten en beelden zijn St. Pieter en de andere kerken van Rome siert: 'heiligen die door allerlei theatrale gebarentaal, door smachtende blikken en uitwapperende kleeren tegen [*lees*: "tot"] iederen prijs de bewonderende aandacht der kerkbezoekers willen trekken, winnen weinig ons devoot vertrouwen' (St. Pieter). Doch is deze Schoonheid dan niet Roomsch? Dat de schrijver er liever van heeft *af* gezien, valt in zijn persoon eer te loven dan te laken. Doch niettemin? -

Hier lag voor hem een 'Roomsche Schoonheid', voorzien van de kerkelijke goedkeuring nog wel. Maar hij wilde er als goed Nederlander niet aan, en dat kunnen wij ons levendig begrijpen.

Minder begrijpelijk is het evenwel, dat hij, afziende van deze meer moderne kunst der Kerk, tevens *voorbij* heeft gezien de waarlijk vrome en vaak zoo innige kunst der Roomsche middeleeuwen. En dit valt wel te misprijzen.

In een boek over 'Roomsche Schoonheid' zou men voorzeker een behandeling van die kunst verwachten én verlangen. Een behandeling niet alleen, maar ook een dieper gaande waardeering dan die in een paar woorden van bewondering wordt geuit. Als wij op een voorjaarsmorgen den pelgrimeerenden monnik gaarne volgen op zijn 'ouderwetsche, vrome voetreis naar de Zeven Kerken', die hem allereerst van St. Pieter voert naar St. Paulus buiten de muren, dan bekennen wij ons ietwat onthutst, het deerlijk gemoderniseerde interieur van dat Godshuis, meer balzaal dan kerk, met uitbundigheid te hooren roemen wegens 'een niet te verbeelden rijkdom van bouw en eindeloozen pronk', - welke voor *ons* godsdienstig gevoel niet anders dan ergerlijk is. Men leze en oordeele:

'Heel Rome bezit niet zoo'n hooge, breede, wijde hal,

met zóó veelkleurige marmers bekleed en omgeven door vier rijen van telkens twintig reuzenzuilen, monolithen, bekroond met fraai-uitschulpende korinthische kapiteelen en door een vlucht van rhythmische bogen verbonden. - Ga staan, waar ge wilt in een der vijf doorluchtige beuken en overal zal het wisselende perspektief uw oogen verbazen... Geen plek, waar 't marmer, porfier of oostersch albast uw blikken niet boeit, waar 't altaarkoper niet glanst tegen lapis lazuli en kostbaar malakiet, diep doorzegen donkerblauw, gevlamd groen en okergeel, bruin geaderd als een tijgerhuid. Zie naar 't fries boven de pilaren.... Zie naar triomfboog en tribune... Zelfs in St. Pieter is de weelde der bouwstoffen zoo kostbaar niet!.... Alles werkt samen: de figuren, de kleuren, de schittering, de ruimte en de stilte. Ja, San Paolo is inderdaad en bij uitstek een "domus basilica" (koninklijk huis)!'

Dit is een in schoone bewoordingen uitgelezen lofzang op de tot heel wat erger dan barok verwereldlijkte 'Roomsche Schoonheid.' Of doet het geen pijn den schrijver, zelf een gezalfde en een die zegt de 'stilte' van de schoonheid te kunnen gevoelen, over den van wijding weldadigen, eeuwenouden 'chiostro' in het voorbijgaan aldus te hooren spreken, letterlijk in één adem: - 'Als we voor de konfessie van 't middeleeuwsche hoogaltaar *gebeden*, de gelofte van St. Ignaas, stichter der societeit, voor 't Maria-beeld *herdacht* en den ouden fraaien kandelaber van Bassaletto nog eens *bewonderd* hebben, *betreden we rechts de stille dertiend'-Eeuwsche kloostergang*, die altijd met haar *fantastische zuilenkoppels* en *antieke fragmenten* een *onvergetelijke bekoring* blijft.' Volgt de vermelding van de 'speelzieke' Latijnsche inscriptie. Punt en vignet. Wáárin de 'onvergetelijke bekoring' bestaat, vernemen we niet. Wij nemen aan, dat de uitdrukking voor den schrijver geen frase was, maar voor den lezer is ze dat zeer zeker.

Zeide den geestelijke dat 'middeleeuwsche hoogaltaar' dan niets, hoegenaamd niets, - het werk, dat Arnolfo di Cambio in zijn tabernakel van St. Cecilia nauwelijks met dezelfde sublimiteit kon herhalen? En was hem die kandelaber van Nicola d'Angelo en diens gezel Petrus Bassallettus niets meer dan 'fraai'? Het gaat hier om het allereerste

beeldhouwwerk van Roomsche kunst, dat, - volle eeuw ouder nog dan het tabernakel -, op zich zelf een dageraad beteekent na eeuwen barbarisme en verval. Doch dit wordt hier niet begrepen.

Al die stille en van ware devotie getuigende kunstwerken, die te Rome door Hoog-Renaissance en barok, vooral door 't barok, overvleugeld en verdrongen worden, ze zijn verdrongen óók in het boek van Pater Molkenboer. En haast zou men geneigd zijn te zeggen - uit het Roomsche hart.

Want de ‘Roomsche Schoonheid’, zooals zij nu te Rome gevierd wordt, mag kerkelijk zijn, maar ze is verwereldlijkt tevens: in het barok en sedert tot erger dan barok. Keizer Constantijn was er al aardig mee begonnen, die na zijn bekeering de traditie van het weelderige Romeinsche Keizerdom in het officieel geworden Christendom terstond en zonder meer overplantte; daardoor meteen de pronk-traditie van de latere kerk stichtende. Tóen was het in de oogen van ons protestanten al ‘mis’!

Meer wereldsche en verdwaasde praalliefde, dan in die eerste eeuwen, sedert het Christendom in het teeken des Kruises begonnen was te ‘overwinnen’, is nauw denkbaar. Er viel voor Hunnen en Vandalen in die kerken inderdaad wat te plunderen en te rooven[1)]!

1) Voor de Kerk van St. Jan in Lateranen stichtte Constantijn een ciborium uit gedreven zilver van meer dan 2000 pond, waaraan de vrijstaande figuren van den tronenden Christus met zijn twaalf apostelen en de vier aartsengelen aangebracht waren, elke figuur 5 voet hoog, dus levensgroot, en 90-140 pond wegende. Van de vergulde zoldering hing een luchter van louter goud met 50 lampen, elk 50 pond wegende, hangende aan goud-kettingen van 25 pond. Vier kleinere luchters, elk met 20 lampen, hingen in de bogen. Rondom het altaar stonden zeven kandelaars van verguld zilver, 10 voet hoog en elk 300 pond zwaar. Toen al deze schatten door de horden van Alarik waren meegesleept, werden zij door Keizer Valentinianus door dergelijke vervangen. En evenzoo was de rijkdom van St. Pieter, St. Paulus en St. Agnes.... Vgl. Bergner, *Rom im Mittelalter* (1913), blz. 98. - ‘Onder Constantijn verrezen de christelijke Kerken in groot aantal als ware monumenten van schoonheid en pracht, vonkelend van goud en schitterend door glanzing van marmers en zuilen. De Kerk van het Lateraan heette, mede van wege het rijke ciborium, de “Basilica Aurea”, doch St. Pieter, eveneens door Constantijn gesticht, ging haar in luister nog te boven’. Mgr. G. Cascioli, *Fatti e Monumenti Constantiniani* (1913), blz. 82 vgg.

Deze ‘Roomsche Schoonheid’ zullen katholieken van nu misschien als naïeve verkwisting willen goedpraten. Waarop men twee dingen antwoorden kan: 1e Dat de latere Romeinsche keizertijd alles behalve ‘naïef’ was, ook niet in den geloove; getuige St. Jeroen. 2e Dat het toch niet goed kan zijn een verkwisting, zelfs als die naïef is, te bestendigen, zooals dat nog heden geschiedt, getuige San Paolo. En dat nog wel ter meerdere eere van Hem, die gezegd heeft, dat zijn Koninkrijk *niet* van deze aarde was.

We willen aannemen, dat Pater Molkenboer het niet betreuren zal, dat naast den rijkdom van het heden van den rijkdom van weleer niet veel meer over is dan de mozaïeken, die niet te stelen of om te smelten waren, en enkele zeldzame voorwerpen van kerkelijke kleinkunst.

De beeldhouwkunst, eerst vervallen, is na de 5e eeuw als afgestorven. Een verschijnsel, waarvan de oorzaken niet gezocht moeten worden in Italië, zooals gemeenlijk geschiedt, maar in de landen der Grieksche Wereld. Eerst met de 13e eeuw, aan welker ingang de figuren staan van St. Franciscus van Assisi en St. Dominicus, komt er weer een tijdperk van oprechte opleving der kerkelijke kunst en van bloei. Over dit tijdperk, dat niet lang heeft geduurd (in vergelijking met den duur van het verval waarop het volgde), maar dat *vele* werken van de edelste ‘Roomsche Schoonheid’ heeft opgeleverd, ware veel te zeggen geweest. - Dan dringt de Vroeg-Renaissance door en houdt de kunst óók in de kerken allengs op in de eerste plaats ‘kerkelijk’ te zijn.

Echter over de schilderkunst, van de in godsvrucht hoog- maar in artistieke verdienste laagstaande werken der Katacomben tenslotte klimmende tot de geestesgrootheid van Pietro Cavallini en Jacopo Torriti, tijdgenooten van Dante en dragers van eenzelfde idee, dáárover wordt ons nauwelijks gesproken. Giotto komt eerst aan de orde te Assisi en nog later te Padua, in een verkeerde volgorde, als Rome al ver en heel ver achter ons ligt.

Masolino wordt gansch vergeten en zijn merkwaardige fresco's in San Clemente, terloops genoemd, krijgt Massaccio toegewezen, misschien ten gevolge van een dier fatale ‘lapsus’, die zelfs Baedeker niet gansch vermijden kan. Fra Angelico, door André Pératé treffend ‘le plus chrétien des

peintres' genoemd, moet zich bij een bezoek aan de Kapel van Nicolaas V en aan de Vaticaansche Pinacotheek tweemaal met een paar regels tevreden stellen: éérst een algemeenheid, die wat op een gemeenplaats lijkt, en dán een paar opmerrkingen, die alleen bijzonderheden raken. Ook hij heeft te wachten tot Florence aan de beurt is en komt dan ten slotte, in den staart der 'Roomsche Schoonheid', als verwezen achteraan sukkelen, waar hij veeleer in het midden der processie schrijdend, de groote vaan, de blanke kruisvaan had behooren te dragen. *Hij*, en niet de grimmige heiden Michel Angelo, die nu, schamper om zich blikkend, zich met het ding ziet opgescheept.

Dan, de beeldhouwkunst, van de Christelijke sarcofagen in het Lateraan en Santa Maria Antica met een sprong op de Cosmaten, Arnolfo di Cambio en Paolo Romano, is er nog treuriger aan toe. Haast *al* deze kunst wordt in het voorbijgaan even genoemd en met een adjectief hoogstens gehuldigd. De schrijver schenkt er geen verdere aandacht aan, als gold het de kunst van een onbeduidende tusschenperiode. En toch *hier*, in *deze* kunst spiegelt zich de ware grootheid en de ware schoonheid van Rome; vooral in de eeuw, die met een heilige als St. Franciscus begint en met een paus als Bonifacius VIII afsluit. Deze twee persoonlijkheden beteekenen ieder voor zich een hoogtepunt van het Katholicisme op *hun* wijze; maar dit hoogtepunt ligt zeker niet in het tijdperk van paganistische Hoog-Renaissance en meer dan noodig geworden Reformatie. Julius II was zonder twijfel een heros, maar geen heilige.

Pater Molkenboer wendt zich echter, als hij pelgrimeerend de martelaarsgraven heeft bezocht, bij zijn bezoeken aan Vaticaan, Kerken en Musea juist *niet* tot de vrome kunst der 13e en 14e eeuw, doch voornamelijk en als bij voorkeur tot de Renaissance, waarvan het levenskrachtige hem kennelijk aantrekt en imponeert. Dan komt hij tot tegenspraken. Over den St. Pieter spreekt hij ons uitvoerig en met veel ergernis over de barokke kunstwerken, die hem daar ontstichtten; doch over de 'grotten', de 'onderkerk', waar nog de kunstwerken der oude basiliek rusten (- de grafmonumenten *zelve* bijgezet, als in een groote grafkelder -) over deze grotten rept hij met weinig regels, als waren die de

vermelding nauwelijks waard. En niettemin, de '*Roomsche* Schoonheid' vindt men in die grotten, *in* die onderkerk, in de krocht rondom het graf van den Apostel; wat daarboven onder de koepel en de van veel goud glanzende gewelven gevonden wordt, is de *heidensche* schoonheid van het barok.

Dit *is* nu eenmaal zoo en ook katholieken moeten het aanvaarden. Zij mogen in kerk en koepel, zooals Pater Molkenboer, de glorie van hun Kerk willen zien, maar zij moeten *weten*, dat deze Schoonheid een schoonheid van de wereld is: - van wereldsch vertoon en door wereldlijke trots van Petri stedehouders ontstaan. Want is deze Schoonheid metterdaad Roomsch, dan geeft men met die benaming toe, dat ook de Roomsche Kerk zich sedert de middeleeuwen meer en meer heeft verwereldlijkt. Niet het Dogma, dat, juist begrepen, slechts een poging is tot intellectueele formuleering van een geestelijk bezit, maar de Kerk, die naar onze overtuiging evenzeer geestelijk moet wezen, doch door verwereldlijking met den eigen Geest (den geest van het Evangelie) in lijnrecht conflict komt.

In de Hoog-Renaissance (waarin zich een andere, met dogma en Evangelie tegenstrijdige, althans een daartegen vijandig-optredende geest openbaart) vierde die verwereldlijking haar trotschen triomf en vond in het oorverdoovend barok haar meest menschelijke genoegdoening, - óók in de kerk. Het verstand, overleg plegend, wendde zich tot de zinnen, om deze eerst te streelen en dan te boeien. De Kerk zoekt door praal van schoonheid, als in de dagen van Constantijn, de wereld te onderwerpen en van zich afhankelijk te maken; en het loopt daarop uit, dat zij zelf, door de wereld in schoonheid te aanvaarden, dreigt van deze afhankelijk te worden. De schoonheid, in kerkgebouwen en heilige voorstellingen, dient niet meer het geloof, maar kerkgebouwen zoowel als heilige voorstellingen dienen straks om persoonlijke eerzucht en menschelijke praalliefde te bevredigen, van pausen en van gepurperden. Zoo is de glorie van de kunstgeschiedenis de inzinking van de kerk. Als deze haar heilige plichten verzaakt, maakt de menschelijke geest zich zelven in 'Wedergeboorte' vrij en komt in zijn kunstzin tot de hoogste mogelijkheden. 't Is niet toevallig, dat de veroveringen van het menschdom op het gebied

der Schoonheid gepaard gaan met ontkerstening wel eenerzijds maar met de Reformatie anderzijds. Als men, Michel Angelo huldigend, *zijn* grootheid met die der kerk vereenzelvigt en *zijn* Schoonheid 'Roomsch' noemt, dan moet men toegeven, dat in dien 'glorietijd' de kerk tot haar wezenlijk verval is geraakt, waaruit het Trentsche Concilie tot taak had het weer op te heffen; welk Concilie op zich zelf geen herstel was, maar een uiting van wil tot herstel, een poging, die niet zoo maar in eens slaagde. De Hervorming had zich toen al tegen de kerkelijke misstanden (die sociale geworden waren) en tegen het vieren der uiterlijkheid gekeerd; zooals in de 17e eeuw het Jansenisme zich verzetten zou tegen den geest van Jezuïetendom en Barok.

De bouw van den St. Pieter zelf, ten bate waarvan Tetzel zijn aflaatbrieven veilde, werd dan de aanleiding, dat het verzet in 't Noorden zich ontketende, doch in Rome bleven de zonden van priesterheerschappij en nepotisme ongehinderd voortwoekeren. 't Werd er zelfs op den duur erger op en 't jaar 1590, waarin de bouw van den Koepel naar het nagelaten plan van Michel Angelo werd voltooid, was in geen enkel opzicht een gloriejaar voor de Kerk. 't Is hetzelfde waarin Sixtus V overleed, die met al zijn hardheid tóch niet vermocht te volbrengen, wat onze, tusschen Medici ingelijste, Adriaan VI denkelijk heeft willen beproeven. En na 1600 komt er voorloopig weinig echte verandering ten goede.

In al die praal, in al dat uiterlijk, in al dat vertoon van persoonlijkheid en kracht, waartegen wij ópzien, wordt quasi nog de grootheid van God en zijn Zoon verheerlijkt, doch in werkelijkheid de grootheid en goddelijkheid van den menschelijken geest. Niet in filosofisch, of maar zeer ten deele in filosofisch besef, maar als 't ware in een vlaag van ongebreidelde intuïtie. Want dit alles is nimmer stelselmatig overlegd, bij wijze van een program, maar als met Leonardo en Michel Angelo de laatste boeien van den geest verbroken zijn, barst het los en stuwt zich op, van zelf, met een geweld dat niet te keeren is en dat de wereld doordavert; - de wereld, die nu nog natrilt, met eerbied de kunstwerken aanschouwend: kerkfacades, waarin de macht van den tijdgeest zich heeft versteend; doeken, die zich bij vadems laten meten.

Dit alles getuigt van een school, die, vrij zich wetend,

in de kunst *alles* heeft aangedurfd, omdat ze zich bewust was *alles* te kunnen. Hierin ligt voor het Noorden de beteekenis van een Rubens, den ongebreidelden, en voor Italië de grootheid van een Domenichino en een Guercino, mannen van méér bezadiging.

Doch ‘Roomsch’ is deze Schoonheid niet.

Integendeel! Dit is de kunst, die 't haast zoover hielp brengen, Gods eigen Kerk, gemeenschap van sublieme goddelijkheid (naar den geest), te maken tot haar tegendeel; organisatie van sublieme menschelijkheid. Of is Pater Molkenboer een dergenen, die in de ontwikkeling van de menschheid tot vrijmaking *op deze wijze* een vervulling zien?

Tegenover den katholieken schrijver, die Vondel-citaten uit beide zijn mouwen schudt, zou men een regeltje van Huygens willen aanvoeren, dat in zijn zouteloos woordspel toch wel eenigen zin heeft, en informeeren of hier geen ‘misverstand’ in het spel is?

De Preekheer, als hij Michel Angelo's ‘Laatste Oordeel’ voortreffelijk beschrijft, vindt in Dante zijn tekst tot een gansch sermoen; maar na zijn vijfhonderd bladzijden moge hij van een ketter leeren: 't is toch niet alzoo dat men de rechte boete en passie preekt. En, Eerwaarde, het barok, waartegen ge te keer gaat en dat ge aanvaardt tevens, is niet dood in uw Kerk, maar leeft nog allerwege. Zeg niet: ‘in Italië’, maar óók In Holland. Blijkens omvang en uiterlijk van uw eigen boek.

Hoe een Roomsche, de religieuze kunst der middeleeuwen meest terloops besprekende, zich met zooveel bewondering plaatsen kon tegenover de in haar wezen zoo ‘heidensche’ kunst der Renaissance, is bevreemdend en verdient wel een nader onderzoek. Hier toch is een Roomsch-Katholiek schrijver, die, na van de ‘wiegen’ zijner Kerk met vereering te hebben gesproken, alle historische draden tegelijk loslaat en met opgetogenheid (soms zelfs met opgewondenheid) zich keert niet *tegen*, maar *tot* een tijdperk, dat in zijn kunst door de grootste verwildering van het kerkelijk geloof wordt gekenmerkt. Men vraagt zich af, wat voor elementen het dan waren, die bij een rechtzinnige deze bewondering wekten. Voor een ander is hier immers niet in de eerste plaats ‘Roomsche Schoonheid’ en in de

tweede plaats niet dan met het strengste voorbehoud. En tòch mag men niet ontkennen, dat de schrijver, deze kunst van Stanzen en Sixtijnsche kapel besprekende, gerechtigd was van ‘Roomsche Schoonheid’ beide te gewagen en te getuigen: *van zijn ‘standpunt*’ (en wie zal hem beletten het in te nemen?) is hij zeer zeker gerechtigd. Doch dan komt de bedenkelijke zijde van dat standpunt meteen aan 't licht.

't Is hem toch, behalve om het vroom-innerlijke der kunstwerken, dat hij waardeert zoo vaak hij met zijn gemoed te rade gaat, tevens ook om de macht van het uiterlijke te doen. Hij heeft, staande tegenover de kunstwerken, die macht zelf als aan den lijve ondervonden en doet nu onwilkeurig zijn best het ontzag, dat hij gevoelde, ook aan anderen in te boezemen. Het wezen van de schoonheid bij inkeer gedurig proevende, huldigt hij tevens het standpunt, volgens 't welk de grootheid der Kerk wordt afgemeten óók wel naar de mate van intensiviteit en oprechtheid, waarmede dogma wordt beleden, maar meteen naar de mate van luister, waarmede het dogma naar het uiterlijk wordt gehuldigd. Gezien van dit standpunt mag een paus uit eigenliefde en een kunstenaar krachtens de souvereiniteit van zijn persoon kunstwerken scheppen: *beiden* worden zij door die werken gerechtvaardigd; mits daarmede slechts naar 't uiterlijk de Kerk wordt geëerd. Zoo verklaart zich de hooggestemde bewondering voor St. Pieter bij een schrijver, die met onverholen wrevel het barokke ‘gedoe’ zegt te verafschuwen. Zoo verklaart zich een vereeren der gestamelde kunstvormen in de Katacomben naast den kouden pronk, waarmede St. Paulus zijn kerk ontheiligd zag. En deze tegenspraak, die in het ingenomen standpunt haar oorzaak vindt, komt telkens aan den dag.

De schrijver verhaalt niet door wat machten deze dingen gedaan zijn en uit welke beweegredenen deze kunstwerken op deze plaatsen ontstonden, maar hij beschrijft wat zij *thans* voor de Roomsche ziel beteekenen. Hij ziet de kunstwerken op *zijn* Roomsch- geestdriftige wijze, meer rekening houdende met de eigen beschouwing van het oogenblik dan met terugdenken aan de tijden, waarin deze werken gemaakt werden. Om historisch inzicht en besef is het hem dan ook niet zoozeer te doen. Vandaar verschillende waardeeringen, welke op

het eerste gezicht zonderling lijken, maar die uit hun subjectiviteit eenerzijds en ‘Roomschheid’ anderzijds zoo al niet aannemelijk, dan toch verklaarbaar zijn. Pater Molkenboer vergist zich wel, juist ook tengevolge van wat als zijn innerlijke tweespalt kan opgevat worden; maar zijn mooi en met gloed geschreven boek telt opmerkelijk weinig gemeenplaatsen. Zelfs zijn rhetorica heeft iets persoonlijks. Hij is behalve ‘Roomsch’ zooals gezegd, lyrisch, bovenal lyrisch en zoo moet veel van zijn werk worden gelezen en verstaan. Hoe al die Schoonheid werd aanschouwd, dat kwam, bij nauwgezette handhaving van het ingenomen ‘standpunt’, toch rechtstreeks uit het hart; en de subjectiviteit van den schrijver, die zoo al niet onbevooroordeeld dan toch onbevangen zich tegenover zijn stof plaatste, krijgt een bijzondere beteekenis. Hij ziet en ziet goed, en als wij het niet met hem eens zijn in zien*swijze*, dan leeren wij onze eigene zienswijze, door die aan de zijne te toetsen, als in verzet des te beter bewust worden; en ook van onzen kant des te beter kijken. Er gaat van dit boek een geestdrift uit, die, óók als wij tegen de beschouwingen erin verkondigd beslist ‘neen’ zeggen, onze eigene beschouwingen onwillekeurig ook geestdriftig maakt.

Debatteeren in den zin van kibbelen is zeker verkeerd; al was het alleen maar hierom, dat het boek van Pater Molkenboer te hoog gestemd is, om na wat bekibbeld en bevit te zijn fluks in een hoekje te worden gedrongen. 't Gaat hier om ‘Schoonheid’, om schoone dingen, die alleen in schoonheid willen aanschouwd zijn en besproken. Pater Molkenboer ziet de dingen mooi - op zijn wijze; laat, een ander dan zijn eigene meening tegenover de zijne plaatsende, metterdaad toonen, dat die dingen ook op een andere betere manier ‘mooi’ te zien zijn. Niet van de hoogte van St. Pieter, maar van een andere hoogte, laat het zijn van een hoogte, vanwaar de blik wijder is en het verschiet minder blank van nevelen maar ruimer. Van die hoogte krijgen zekere dingen en personen misschien een andere beteekenis: een deel van de schoonheid blijft ‘Roomsch’, maar wordt ons tevens meer dan dat.

Laat ons hopen, dat Pater Molkenboer de laatste zal zijn om te zeggen dat wij 't helpen kunnen, maar sedert iemand te Wittenberg zijn stellingen heeft aangeslagen is en blijft

het *Roomsche* Rome, zooals hij dat ziet, voor niet-katholieken een verleden en is de 'Roomsche Schoonheid' daarom een historische schoonheid. De schoonheid van de Renaissance tóch nog 'Roomsch' zien en ondervinden kunnen wij waarlijk niet. Wij voelen ons deel hebben aan de Roomsche kunst der Middeleeuwen, omdat die ook tot óns verleden behoort, en met zijn verleden kan niemand breken zelfs al wilde hij dat. Maar voor hen, die ook aan den geest van Humanisme en Renaissance hun bescheiden deel hebben, krijgen zekere dingen nu eenmaal een andere beteekenis. Voor hen blijft 'St. Pieter binnentreden, daar dolen en denken, knielen en bidden' *niet* 'de groote attraktie van het Eeuwige Rome', en dat valt ook niet van hen te vergen.

Wij hebben de stad lief om haar historie, niet om wat zij in het heden voor ons is. Als het verleden niet daar was, zou het moderne Rome ondragelijk zijn. De 'Roomsche Schoonheid' is voor ons historische schoonheid, *zoo goed als de heidensch Grieksche of Romeinsche*, die wij alleen historisch kunnen benaderen en niet in de onmiddellijkheid van het mooie, dat heden en morgen om ons ontstaat. 't Is als natuur van vroeger eeuwen, welke wij uit schilderijen kennen: wij zien haar niet als de natuur *zelf* van bosch en bergen om ons heen; hoezeer wij de schoonheid *van het schilderij* nog in de onmiddellijkheid kunnen ondervinden. Zoo is het ook met de cultuur van elk tijdperk, dat een verleden is.

Dit is kenmerkend voor het boek van Pater Molkenboer, dat daarin de Renaissance als cultuur-beweging zoo goed als wordt uitgeschakeld. *Zij bestaat voor hem niet*. Hij ziet de dingen, die pausen en kunstenaars waarlijk niet uit godsvrucht en in de nederigheid van hun geloof hebben geschapen, krachtens *zijn* geloof tóch als Roomsche dingen. Het hindert hem slechts een oogenblik, dat op den gevel van St. Pieter de naam van den paus met geweldige koperletters prijkt en Christus er geheel, zijn Apostel er bijkans verdrongen wordt!

Het 'Zie den mensch' werd door deze in macht en weelde zwelgende geesten wèl anders opgevat dan in evangelischen zin! - Het hindert zoo ook den schrijver weinig, dat voor den bescheiden St. Franciscus groote overkoepelde en van goud pralende kerken zijn opgetrokken, om de wereld te overwinnen

op wél andere wijze dan de Heilige dat in zijn ‘navolging van Christus’ bedoelde, betrachtte en leerde.

Wij zeiden reeds vroeger: de schrijver is niet alleen Roomsch, maar ook subjectief. En hij is meer dan Roomsch en subjectief: hij is bij tijden een onverbeterlijk optimist. Niet alleen in de wijze, waarop hij zich stelt tegenover de door hem als ‘Moeder’ vereerde Kerk, maar zelfs als hij, langs Rome's straten gaande, op een zonnigen achtermiddag zijn wandeling uitstrekt over *het* park: den Pincio. Dan ziet hij met welgevallen en belangstelling het nutteloos lanterfanten, de branie van een modern-doende stad. En wij voelen ons als zwartgallige menschenhaters bij het lezen zijner fleurige beschrijving van al dat leeg gedoe. Het groote, patserige, witte monument, dat het Kapitool ontsiert en waaraan millioenen verspild zijn, ziet hij zeer goed, maar niet hoe het heele leven van het nieuwe Rome even patserig is en nutteloos: een stad die enkel hoofdstad is en waar verder hoegenaamd geen gang in zit; die in haast alle opzichten vloekt met haar verleden.

‘Rome is de stad der bontheid; alle kleuren gelden hier, maar de felste vooral; onder of boven de middelmaat gaat alles wat men ziet. De zoetste kunst naast den barsten wansmaak; ontstichting tusschen kinderlijke vroomheid; zuivere keur en onverklaarbaar bedrog; charme en plompheid vlak op elkaar. Ja, wat klinkt er niet in dit roezige koor van allerlei geluiden, welke tint wolkt niet op in de wenteling van dat overvolle kleurgedraai?’

- Dat is uit het eerste hoofdstuk over ‘de Stad’, die, ook zij, vooral gezien en beschreven wordt zooals ze *nu* is en zooals ze *nu* doet, niet hoe ze in het verleden was en werd. Van de ‘Urbs’ is niet zoo zeer sprake. Daardoor is de overgang tot de ‘Apostolische herinneringen’ des te plotselinger, hoewel de lezer bij dien overgang alles wint. Het boek komt terstond op een hoogte van subjectieve stemming, van waar de dingen in een bijzonder licht worden gezien. Die stemming kenmerkt het werk nog meer dan het ‘standpunt’ en als wij Pater Molkenboer's goed recht erkenden de dingen op zijn wijze te zien, dan was dit metterdaad meer een rechtvaardigen van de stemming dan van het standpunt. - Zoo worden ook door ons de

verzen van Vondel uit zijn katholieke periode en de poëzie van Guido Gezelle gewaardeerd: om hun schoonheid en stemming, niet omdat ze Roomsch zijn.

't Is uitgaande van Vondel's drama ‘Peter en Pauwels’ dat ons door den schrijver de marteldood der apostels wordt beschreven. Naar aanleiding van Petrus' graf bespreekt hij dan voorts zijn kerk, zooals hij die zag ‘in de stralende dagen van Italiaansch hemelblauw en Roomsch zonnelicht’. Het eerste lofwoord geldt den koepel: ‘die koepel van lichte lijnen en lichte tinten, die buiten de zon dof is en doodsch, zooals een edelsteen in donker’. Dan wordt bij het betreden van het ruime plein Bernini's kolonnade geroemd, ‘wier zuilenleger foutloos zich weer evenmatig nadert, om met een kalmen opgang onze geboeide blikken tot de façade der kerk te voeren.... Het herculische boombosch van gele, oude zuilen, zoo natuurlijk, alsof ze uit den grond waren opgegroeid.... Links en rechts spuiten de twee fonteinen hun witte waterprachten op met een eeuwige ruischmuziek van opschuiming en neerval in de overvloeiende bekkens. Eindelijk daartusschen, in het hart der piazza, de slanke obelisk van Sixtus IV, eenige getuige der eeuwenlange kerkgeschiedenis van Petrus' kruisiging tot dezen dag’.

Als dan over gevel en bouw van den St. Pieter gesproken is, wordt ons het inwendige beschreven als een ontgoocheling, die eerst allengs wordt opgeheven. Niet alleen dat ‘de afmetingen en verhoudingen inderdaad voor het diaphragma van ons oog té reusachtig zijn’, maar ook al het barokke rondom in dien wonder-tempel hindert het geloovig Roomsche hart. Het takernakel van Bernini wordt ons aangehaald als voorbeeld ‘tot hoe ver de dekadentie van het liturgisch begrip in de na-Renaissance der XVIIe eeuw kon gaan’. Bij de artistieke waardeering wordt dan echter uit het oog verloren, dat het gold in die machtige ruimte en onder dien koepel het altaar zoo te plaatsen, dat het zich *moest* doen gelden, en dat in verband met de opdracht de gevonden oplossing waarlijk geniaal was. Het werd Bernini nu eenmaal gezet Michel Angelo te overtroeven, en dat het hem gelukte beteekent heel wat.

Op dergelijke wijze is ook de later van de façade van San Giovanni in Laterano gegeven kenschetsing juist, doch aldaar is de waardeering beter: een ‘zware zelfbewuste

pronkbouw; het laatste woord van een gezwollen bravade - en toch, die sterke lijnen..., die zuilen en pilasters...., die machtige architraaf...: 't maakt indruk en eindigt met ons te boeien'.

Naar aanleiding van het hoofdstuk over het 'Heidensche Rome', dat in een boek over 'Roomsche Schoonheid' almee een verrassing is, nog enkele opmerkingen. Tegenover de Katacomben, waaraan de onmiddellijk voorafgaande bladzijden gewijd zijn, stelt de schrijver in dit kapittel de Keizerspaleizen, tegenover de wiegen van het vertrapte Christendom de graven van het pralende Paganisme. Hij voelt zich, staande tegenover de ruïnes van Forum, Palatijn en Thermen, door twee elementen geboeid: de schilderachtige wanorde van het heden en de schitterende pracht van het verleden. Maar gewichtiger is het derde element, dat de schrijver niet formuleert, maar dat in zijn beschouwingen te duidelijker zich doet gelden: de *vergelijking* van de vervallen, tenietgedane glorie van de *Romeinsche* 'Stad' met de pralende glorie van het tegenwoordige *Roomsche* Rome. Hij roemt evenzeer in den dood van het Heidendom als hij zegevierend gewaagt van de levende Kerk. - En toch is hij te eerlijk om niet ook de verwoeste schoonheid te bewonderen, beseffend 'dat nimmer Sint Pieters koepel zoo'n zinrijke kroon op 't Vatikaan zou wezen, als aan den voet van den Palatijn niet de scherven lagen van het Keizerrijk.'

Wat dan komt is meteen de erkenning van een schoonheid die van *Rome* is, zonder *Roomsch* te zijn. Dat ten slotte de grootheid der 'Roomsche Schoonheid' langs een zich slingerenden maar niettemin geleidelijken weg op de heidensche teruggaat en aan het Heidendom in zekeren zin die grootheid en in laatste instantie het aanzijn te danken heeft, wordt zooal niet beseft dan toch bevroed. 't Is nog eens de historie, die op den achtergrond raakte!

De beschrijving der heidensche schoonheid gloeit van geestdrift, niet te kort gedaan door een misvatting als zou 'het vernuftig netwerk van 't *opus reticulatum* uit vroegen republikeinschen, ja wellicht uit den monarchalen tijd dateeren'; 't geen een haast even sterk anachronisme is als het aanvoeren van den Utrechtschen domtoren als voorbeeld hoe hoog de Nederlandsche bouwkunst stond ten tijde der

Batavieren. Meer dan door zulke zwakke plekjes in het ijs, waar een argeloos lezer toch zonder schade overheen loopt, wordt men opgeschrikt door een bedenkelijk wak, wanneer de schrijver Caligula en Nero noemt onder de *opvolgers* van Titus, die in het Colosseum ‘de beesten- en menschenslachterij op altijd brutaler voet hebben *voortgezet*’. Daar hebben we een auteur te meer, die, tegen historisch weten in, het ‘Amphitheatrum *Flavium*’ tot iederen prijs (zelfs tot dien van een domheid) met den naam van Nero verbinden wil! Bij Nero's leven zwommen nog lustig de goudvisschen in den paleisvijver en de ‘wreedaard’, die met het Colosseum nooit van zijn leven iets te maken had, heeft al genoeg op zijn historischen kerfstok, dan dat ook de gruwelen van na hem komende Caesars op zijn zwart debet geboekt behoeven te worden! - Dat met de verwijdering in 1870 van het houten kruis, 't welk de bedevaartgangers gewoon waren te komen kussen, het Colosseum ‘aan de historie onttrokken werd’, lijkt op 't minst genomen wat sterk uitgedrukt.

De Via Sacra, Rostra en Basilica Julia worden mede vermeld; de laatste ‘eenmaal gonzend van mercantiele drukte, terwijl in zijvertrekken werd gekuipt en gekampt en zoogenaamd recht gesproken door de statige praetoren in hun witte met rood verzette toga's’. Het ‘zoogenaamd’ lijkt wel wat onverdiend kleineerend voor het ‘Romanum Jus’. - Doch we wilden niet vitten! -

Op den Palatijn omwandelend geeft de schrijver aan de oude mythen over het ontstaan van Rome een poëtische voorkeur boven de archaeologische resultaten van het moderne praehistorisch onderzoek. Wat een dichter zeer zeker vrij staat: halt te houden bij de ‘fabelen’, terwijl de zich ontwikkelende geschiedkunde haar weg gaat. Doch in proza heeft het zijn bedenkelijke zijde. De zin der mythen ontgaat dan ook den auteur, die in den waan verkeert, dat hij met het aanvaarden van zekere historische waarheden de legenden over boord zou moeten zetten; alsof het hier juist niet ging om de opheldering en om het recht verstaan dier legenden.

Een uitvoerig hoofdstuk van het boek handelt over de musea van Rome, waarbij Raffael's Stanzen en Loggia wor-

den inbegrepen. De Sixtijnsche kapel krijgt een lezenswaard hoofdstuk voor zich.

Bij zooveel en zoo velerlei schoonheid, van beelden, schilderijen en wat niet al, moet een keus worden gedaan, en Pater Molkenboer doet een goede keus, niet zich richtend naar de sterretjes in Baedeker. Dit geeft zijn boek voor de lezers, die in de dingen waarom het hier gaat belang stellen, een bijzondere waarde: Hier wordt niet opgedreund, maar de behandeling heeft veel oorspronkelijks. *Eens* behoeft men het niet altijd te wezen met een boek als dit, dat meeningen geeft. Er zijn in zekeren zin geen vervelender, neerdrukkender boeken dan die, waarmede men het altijd 'eens' is. Òf 't is vlak en dor van juistheid, òf men zou het gevoel hebben voortdurend voor den gek te worden gehouden. Men zou ten slotte *zich zelf* lezen en dat is even onuitstaanbaar als in een restauratie tegenover een spiegel, van aangezicht tot aangezicht met zich zelf, een menu te moeten doorwerken! Niets is ons zoo heilzaam als óók den ander te hooren.

Hoe dus over de 'Schoonheid van Rome' hier gesproken wordt heeft voor elkeen waarde, maar *dat* er hier met oordeel over gesproken wordt is voor het Nederlandsch publiek van de hoogste beteekenis. Ons onderwijs is er nu eenmaal op aangelegd, dat wij Raffael hoogstens van de prentjes kennen en de engeltjes van zijn Sixtijnsche Madonna het best van tandpoederdoosjes. Van Michel Angelo behoeft men alleen te hebben hooren spreken. Nederland is nog het eenige land in Europa, waar men best algemeen ontwikkeld kan wezen zonder van de kunst van Donatello of Bramante ('k noem de eerste namen die mij invallen) ook maar 't flauwste begrip te hebben. En als men een landgenoot ontmoet, die Goethe en Shelley heeft gelezen en óók nog weet door welke werken Ghirlandajo, Luca Signorelli of Giorgione zich beroemd hebben gemaakt, dan ziet men verrast op. Bij den Hollander in doorsneê moet men, als er van inzicht in zijn eigen kunstgeschiedenis sprake is, ook al niet heel veel verder gaan dan Rembrandt, Potter en Jan Steen, om voorbij Frans Hals en Ruysdael op een schemer van goedmoedige onkunde en op de allervermakelijkste misvattingen te stuiten. Wat zou hij dan nog van Velasquez en Ribera weten?

Hierom is het verschijnen van 't boek van Pater Molkenboer een heuchelijk feit, omdat daarmede de schoonheid van Italië en Rome althans aan een deel van het volk wordt nadergebracht. In de eerste plaats aan het Roomsche derdedeel der natie en voorts aan ieder, die zich door een titel niet laat afschrikken om een werkelijk verdienstelijk boek ter hand te nemen. Iedere leeszaal en elk leesmuseum zou een boek als dit moeten aanschaffen. (Een zinsmede, welke den uitgever geen aanvechting moge geven haar citeerende uit het verband te rukken!) Zoolang er geen ander boek van gelijke waarde in het Nederlandsch bestaat, moet men aan dit Roomsche werk eer en plaats gunnen.

't Lijdt ook geen twijfel, dat er inderdaad sommige dingen te Rome zijn, die door een Roomsch deskundige beter worden gezien dan door een ander. Zoo is het bekend genoeg, dat de naam 'Disputa', door Vasari indertijd aan Rafael's schoonste en meest vermaarde fresco gegeven, onjuist is: er *wordt* niet gedisputeerd. Doch men leze de treffende waardeering van de voorstelling door Pater Molkenboer, die als geestelijk complement geplaatst kan worden achter de aan inzichten zoo rijke bladzijden door Wölfflin aan dezen wand gewijd: 'De algemeene beteekenis van het schilderstuk schijnt deze, *dat in den Hemel gezien wordt wat we op aarde gelooven*' (...En wat er volgt: Blz. 188).

Het mooiste hoofdstuk in het boek is het 'Afscheid van Rome', welk afscheid wordt voorafgegaan door een tocht naar Subiaco, Olevano en Palestrina, de drie stadjes, bergnesten, in het Sabijnsche land. De episode deed ons wenschen, dat Pater Molkenboer over meer zulke toeren beschrijvingen mocht hebben opgesteld en, vereenigd in een afzonderlijk boekje, uitgegeven: liefst dunbladig en eenvoudig; énkel inhoud.

'.... Wij hadden bijna zooveel gidsen als het stadje inwoners telde en vonden door die goedige hulp na taai geklim het hooge bergkasteel, dat dorp en omtrek beheerscht: een verlaten, niet bizonder fraai kardinaalspaleis, waarvan een vrouw ons de verstofte, achter gesloten blinden versuffende kostbaarheden liet zien. - Door het eindelooze uitzicht op het stille panorama van bergen en bosschen, rivieren en

rotsen, waarboven de witte wolken dreven, werd onze moeilijke klimtocht ruim beloond. Wij onderkenden op de verre, wijkende bergtoppen kleine stadjes en kasteelen, zagen in het diep gezonken wijndal den Anio met wit gebruis zich wringen door ravijnen en struweelen, en doorleefden ten vòlle de zoete romantiek van dit landschap, toen we de eeuwenoude kloosters Santa Scolastica en Sacro Speco ontdekten, waarvoor wij in 't bizonder onze reis naar Subiaco hadden ondernomen...'

Hier zouden wij geneigd zijn een lang citaat in te lasschen, om van de soms groote letterkundige verdiensten van het werk een betere proeve te geven. Doch beter oordeelt men zelf. Men zal dan ook bespeuren, dat de tijden voorbij zijn, waarin een monnik tevens een goed ruiter was! - Hier volsta nog alleen het zesregelig slot der passage:

'De nevelen zakten in het dal. Wij zaten ergens buiten de kom van een heuvelvoet en zagen zwijgend hoe de nacht geluidloos nadersloop. In 't Westen blonk een blanke lucht, in koele zuchten stierf de dag en de fijne lijn der heuvelkammen duisterde weg in gegolfd silhouet. Ver schitterden lichtjes op de bergen, een enkel hutje op een rots. *Olevano scheen een zwarte smidse met hier en daar een rosse veeg van lampegloed*'.

Het verdere gedeelte van het boek, als Rome verlaten is, vormt een soort aanhangsel. Jammer! Het had een werk op zich zelf kunnen zijn. Een inleiding en tevens een aanvulling op de 'Schoonheid van Rome'. Een boek, dat men evengoed na als vóór het deel over de Eeuwige Stad had kunnen lezen. Nu is de belangstelling van elken lezer op blz. 293 al te zeer gedaald, om met gelijkblijvende toewijding ook van de volgende tweehonderd bladz. te kunnen genieten. En het gaat er druk toe in dat laatste gedeelte! Hier en daar is het een gehol als om een trein te halen. 't Land van Napels (Monte Cassino, de stad, Pompeji), door Umbrië (Assisi, Perugia, Orvieto), Toscane (Florence, Pisa, Siena) en dan nog van Ravenna over Padua naar Venetië.

Veel krijgt zijn beurt; Schoonheid, die heelemaal niet Roomsch meer is, komt aan de orde. Het boek vervluchtigt zich. Men bemerkt telkens: met het 'Afscheid van Rome'

behoorde het af te sluiten. Over het verder Italië had dan in een afzonderlijk deel met dieper ernst gehandeld kunnen worden.

Den inhoud van deze laatste hoofdstukken hier te bespreken of te ontleden gaat bezwaarlijk. Wij moeten ons tot enkele opmerkingen beperken.

In het klooster van Monte Cassino wordt het verleden verheerlijkt met blijmoedig voorbijzien van het barokke heden en met een wat plichtmatige vereering voor de dorheid van een willens primitief ingerichte en uit ontleeningen saamgestelde, *niet* uit zich zelf gegroeide moderne kunstwijze, die zich gaarne de Beuroner-*school* noemt. En dit bij het besef, dat het hier toch geen kwestie was van smaak maar een kwestie van beginsel.

De kenschetsing van Napels is terstond even levendig als juist: ‘Wat hem, die Rome eenigszins kent, dadelijk opvalt, is, dat Napels veel directer en vooral veel dieper bekoort. Het mag er in de trillende, blauwe morgenhitte zoo vermoeiend als onzindelijk zijn, we kunnen bij elke trapsteeg of breedere straat het hoofd schudden om de primitieve levenswijze der dicht opeengeklitte menschenmassa's - iedereen moet aanstonds erkennen, dat er in deze stad veel *natuur* is, dat wil zeggen, veel *echtheid*. Ik zou meenen, dat terwijl in 't tegenwoordige Rome de zoogenaamde kunst en elegantie, beter gezegd de uiterlijke schijn, triomfeert, - in Napels enkel, althans grootendeels de natuur... tot gelding komt.’

De verheerlijking van den waterkant, die, waar het de zonwarme boorden geldt der Middellandsche Zee, des te weldadiger is van koelte, teekent voorts den Hollander. Alleen, dat het aan den voet van zijn vulkaan zoo bijgeloovig Napels een stad zou zijn van innigste godsvrucht en vroomheid, dat maakt zelfs Pater Molkenboer ons niet wijs. Wie niet alleen de stad, maar ook het roezige, lichtgeraakte en lichtgeroerde volkje een beetje kent, weet wel beter! En we vragen ons in gemoede af, of Pater Molkenboer de vereering van het wonder van den St. Januarius in zijn Napelschen vorm bijv. naar 's Hertogenbosch zou willen overgebracht zien, en of hij in een processie ‘als dank aan de Madonna voor 't succes eener raadsverkiezing’ door de Kalverstraat zou willen meeloopen? Is dat het volk, dat ‘van nature’ hem katholiek lijkt? 't Is zoo door en door

heidensch, dat een lichtekooi er een kaarsje van een paar stuivers offert aan de Madonna voor het welslagen van haar schunnige praktijken, - alsof de Moeder Gods nog Venus ware in eigen persoon! Doch het Katholicisme heeft ook het bijgeloof in de Kerk weten onder te brengen. Misschien terecht, als dat kinderlijk ras voor 'geloof' werkelijk nog niet rijp en vatbaar is. Indien er tenminste te Napels geen priesters waren en gendarmen, zou de stad een hel zijn op aarde, terwijl zij nu voor de vreemdelingen in veel opzichten een paradijs is.

Van Pompeji op Assisi, van de verdwenen Grieksch-Romeinsche weelde op het ruigbruine boetekleed van den H. Franciscus, is weder een heftige overgang. Over Pompeji zegt de schrijver eigenlijk weinig, schoon hij ook hier mooi zijn indrukken beschrijft; maar een katholiek over Assisi uitvoerig en tóch in het voorbijgaan te hooren spreken valt tegen.

Perugia wordt enkel om het moderne plein (van waar men onder boomen wandelend de schitterendste vergezichten heeft) wel wat al te hard gevallen en dat eigenlijk alleen omdat het, getuigend van het leven en welvaren eener provinciehoofdstad, door de moderne Umbriërs, wier vaders nog onderdanen waren van den Kerkelijken Staat, 'Piazza Vittorio Emanuele' genoemd wordt. Het doodsche Orvieto wordt om zijn kathedraal meer verheerlijkt, wijl die kerk ter gedachtenis aan het Wonder van Bolsena door paus Urbanus IV (of zijn opvolger) gesticht werd. Het is te Orvieto dat het Sacraments-officie werd geboren en 'in de geschiedenis der St. Eucharistie is de Kathedraal een even zeldzaam als diepzinnig monument; - de "Heilige Stede" van Italië, wel niet meer tegen naasting beveiligd dan de Mirakel-Kapel van Amsterdam, maar toch als wonderoord van Roomsche kunst voor geen domineesmoker bereikbaar.'[1)]

De kathedraal als bouwwerk is zeker den lof waard en haar gevel voor menigeen de mooiste van heel Italië, maar een levend mensch, die al bij het vertoeven van één dag te

1) De kerk met haar kunstschatten, waaronder de beroemde fresco's van Signorelli, is tot nationaal-monument verklaard. Dit is de naasting waarop P. Molkenboer zinspeelt; doch als zij ook te Amsterdam had plaats gevonden, zou voor de Nederlandsche natie een monument niet verloren zijn gegaan....

Orvieto gevoelt, hoe het prachtbouwwerk zich verveelt op het uitgestorven plein, is toch liever te Perugia, met den vertrouwelijken rijkdom der Umbrische kunst om zich heen dan te Orvieto.

Florence, de stad der Renaissance bij uitnemendheid, raakt in een boek, dat over ‘Roomsche Schoonheid’ handelt, als van zelf in de verdrukking en min of meer in een onverdiende vernedering. Vooral hier zou men een nieuw begin wenschen en een nieuw geluid, en niet luttele bladzijden als een toegift, bij een zich ál meer bespoedigend tempo. Vooral Florence, het evenwichtige en in zich zelf zoo gave, eischt *rust* als van haar geschiedenis en kunst gesproken wordt.

Pater Molkenboer, zich beperkend tot wat hem 't naaste ligt, spreekt hoofdzakelijk van het Dominicaansche milieu in deze stad. Dit gedeelte is op zich zelf zeker een van de beste gedeelten van het boek; 't geen ons niet verwondert van een schrijver, die reeds vroeger over de Spaansche Kapel bij Santa Maria Novella een uitvoerige en uitste kende bijdrage heeft geleverd.[1)] Edoch de stad van Dante stelt meerdere en zwaardere eischen, en daaraan wordt hier niet voldaan. De dingen moeten áfgehandeld worden en dit geldt evenzeer of in meerdere mate voor Pisa en Siena, die dan aan de beurt zijn.

Trouwens iemand die zich te Rome zoozeer en op zulke wijze thuis voelde als Pater Molkenboer, kan onmogelijk in de Toscaansche steden of te Venetië *die* voldoening vinden. Hij staat hier tegenover zijden van schoonheid, waarmede hij geen vrede kan hebben. Zoo óóit ter wereld dan werd door de kunstenaars der Florentijnsche Renaissance de kerk (met haar voorstellingen) dienstbaar gemaakt aan de kunst; niet omgekeerd. Dit typeert zelfs al deze artiesten, en het typeert Pater Molkenboer, dat hij zich van vele hunner werken liefst wat haastig afwendt. Hij moet ze, volgens zijn zienswijze, ten deele wel ‘Roomsche Schoonheid’ noemen, maar in deze omgeving der Medici voelt hij meer dan te Rome, dat er wat aan hapert, zelfs al wil hij zich dat niet bekennen...

Het stille Ravenna wordt gezien ‘als een stad van

1) In *Van onzen Tijd*,’ 1911-'12.

weemoed en herinneringen, de pronkzaal van het doode Byzantinisme en de grafstee van den onsterfelijken Dante.' - Padua wordt bezocht wegens zijn 'Santo' en wegens Giotto; meer nog van wege Giotto dan wegens 'il Santo.' -

Van Venetië mag de schrijver alleen zijn 'diepste herinneringen laten spreken'. En toch zijn die herinneringen meer oppervlakkig dan diep. Het laatste hoofdstuk is een ietwat haastige uittocht uit het Beloofde Land: 'Het is zoo'n vreemde wereld...'. 'Het gaat niet aan....' En wat wij te lezen krijgen zijn wat algemeenheden, die als alle algemeenheden te weinig zeggen; althans weinig dat duurzaam is.

'Zoo zag ik Venetië, een marmerstad op de zee, een lichtstad in de nacht, een toover- een wonderoord, zooals de wereld er wel geen tweede hebben zal'. - En dat is het vertrek naar Triëst per S.S. 'Amissa'. Het slotwoord is een afscheidsroep met het bekende en (helaas) al te afgezaagde citaat uit Byron, dat vooral in den mond van een monnik al heel zonderling klinkt! Hier culmineert wel, 't geen we de 'subjectiviteit' in Pater Molkenboer's aanhalingen noemden en de lezer, niet wetend hoe hij 't heeft, schiet bij den mallen slotindruk in een lach, waarover hij zich zelf ergert.

Zoo ligt dit zeer zware boek voor ons: mooi, maar ongelijkmatig van bouw, uiteenvallend in zijn twee gedeelten. De tekortkomingen leveren nog eens het duidelijk bewijs, dat het nu eenmaal niet aangaat journalistieke reisheugenissen, saamgevoegd en *uit*gewerkt, als een 'boek' uit te geven. Want hier schuilt de fout! - Dat het met deze dagbladartikelen nog zoo wel lukte, toont aan dat ze in hun soort zeer goed moeten geweest zijn. *Te* goed: want anders zou de schrijver wel genoopt zijn geweest ze *om* te werken! Het boek zou met zulk een nieuwen vorm alles gewonnen hebben en allicht zou ook de omwerking geleid hebben tot een andere indeeling. Met wat aanvullende en meer stelselmatige lectuur had veel, dat nu losweg werd neergeschreven, beter belijnd kunnen worden. Het historisch verband, dat in en tusschen de losse bijdragen onwilkeurig zoek raakte, had met oordeel gelegd kunnen worden. Want de schrijver kent de dingen wel en heeft ze goed bezien ook. 't Ligt zeer zeker niet aan zijn kunnen als het boek in sommige

opzichten te kort schiet, maar in de eerste plaats aan zijn werkwijze. Die had hij éérst moeten herzien, en dan zijn manuscript.

Pater Molkenboer had van zijn goede artikelen een goed gebruik kunnen maken en met behulp daarvan twee nieuwe boeken kunnen schrijven: een getiteld ‘de schoonheid van Rome’ en het ander ‘de schoonheid van Italië’. Met plezier hadden we dan het jaartal 1914 op den eersten titel gezien, inplaats van 1913.

Zooals in den aanvang reeds werd gezegd is het zeer zwaarlijvige boek, gelijk het nu is, ook een boek voor te weinigen gebleven. Door zijn formaat is het dikke kwartodeel lomp en onhandig. Zóó onhandig, dat het eigenlijk onmogelijk is het boek ‘ter hand’ te nemen of met zich te voeren. Men is gedwongen het op een tafel te torsen en er zich dan schrap voor te zetten. De lectuur uitrustend in een armstoel te genieten wordt ons niet gegeven, en in de dikwijls fraai en altijd levendig gestileerde beschouwingen op een wandeling verpoozing te zoeken blijft ons ten eenenmale ontzegd. Menigeen mocht wenschen zich met dit ‘boeksken in een hoeksken’ te kunnen zetten; maar wat zal men er daar mee beginnen?

Deze kwartijn, die door zijn uitgever zeker met welbehagen ‘kloek’ zal worden genoemd, puilt letterlijk van omvang. Naar den inhoud is het werk bestemd voor een ontwikkeld, lezend en belangstellend publiek, dat gaarne wordt opgewekt en zijn geest geboeid wil zien. Naar het uiterlijk is het een pronkboek gebleven voor zekere tafeltjes van benepen salon-interieurs, meestal van menschen die de boeken *niet* lezen en in den inhoud *geen* werkelijk belang stellen. 't Is een geschenk-werk voor pastoors en jubileerende onderwijzers van R.K. scholen, geen boek dat deze of gene leesgrage jongeling met zich neemt onder de hanebalken, om daar van het beschreven zonne-land en van de Stad te droomen en te dwepen. Hij zal die twintig florijnen zeker niet kunnen spendeeren en wie zoo'n klinkenden post op zijn boekhandelaarsrekening dulden kan, zal zich wel tweemaal bedenken voor hij den besmettelijk lichtgrijzen prachtband zoo maar uitleent.

't Scheen een oogenblik, of de schrijver, tusschen de zes

laatste regels van de inleiding, zijn hart al vast hield, toen hij zijn boek tot zulk een ‘weelde-uitgave’ zag groeien. Met recht! Het formaat werd gekozen ‘voornamelijk om de klare platen’. Deze zijn er dan ook uitermate wel bij gevaren: mooi en flink en meestal goed gekozen. Van sommige zéér bekende beelden en schilderijen worden details afgebeeld. Zoo heeft men ter vergelijking naast elkaar: den kop van Michel Angelo's Madonna in St. Pieter (‘Pieta’) met zijn Adam in de Sixtijnsche Kapel, en het hoofd van een zinnelijke barok-engel van Bernini. Verder op één blad de drie David-koppen van Verrocchio, Donatello en Michel Angelo, te Florence enz. Van de gebouwen worden er velen afgebeeld en ook stadsgezichten ontbreken niet.

Dan, helaas, naar aanleiding van de uitdrukking ‘weeldeuitgave’ een laatste woord over den band. De Roomsche teekenkunst staat toch waarlijk hoog genoeg, dat ze hier iets beters tot stand had kunnen brengen. Wat doet dat kruis, dat in zijn armen niet afsluit, oversneden door een plat boogje, dat geen architectuur is? Een rondgeknipt, aan de einden opkrullend papiertje, goud nog wel, is er over heen geplakt, met den titel, en een grooter papiertje, niet van goud, eronder met naam van schrijver en uitgever. Er is geen stijl, geen lijn in het geheel en niets. Alleen wat krulletjes en zes licht-groene rondjes. De sierkunstenaar, die dit maakte, had zeker geen gelukkig oogenblik toen hij dezen ‘sprekenden’ band ontwierp, en zijn naam is met dit in zijn zinnebeeldigheid hoogst banale opus weinig gediend.

Rome, Winter 1914.

G.J. HOOGEWERFF.

Een nieuwe roman van Alfred de Vigny.[1)]

I.

Geruimen tijd zag Alfred de Vigny zijn roem verbleken voor die zijner mededingers. Wel hadden de tijdgenoten zijn eerste gedichten gunstig ontvangen, zijn historiese roman *Cinq-Mars* zelfs voor een meesterwerk gehouden en de opvoering van zijn drama *Chatterton* tot een schitterend sukses gemaakt. Maar toen de jonge, geniale officier, die *Moïse* en *Eloa* had geschreven, de eenzame, in zich zelf gekeerde denker van Maine-Giraud was geworden, toen hadden zij meer en meer de blikken van hem afgewend.

De dichter had zich echter getroost, overtuigd, dat het nageslacht de dode eens de hulde zou brengen, die men de levende onthield. Inderdaad bleken de komende geslachten hem beter te verstaan. Weldra eerden zij hem als een groot voorganger. Zelf had hij nog de voortekenen van die toekomstige roem kunnen waarnemen, zodat zijn laatste gedicht, *l'Esprit pur*, als een triomfzang mocht klinken.

Vijftig jaren zijn er sedert de dood van Alfred de Vigny verlopen. Die jaren hebben gesproken voor de dichter en zijn werken. Uit de rijk gedokumenteerde monografieën, hem door uitnemende kritici gewijd, lezen wij het gewijzigde oordeel der jongere generaties. De half-vergeten peinzer is

1) Alfred de Vigny, *Daphné* (Deuxième Consultation du Docteur Noir). OEuvre posthume, publiée d'après le Manuscrit original, avec une préface et des notes par *Fernand Gregh* (Paris, Delagrave).

een ereplaats toegekend in de geschiedenis van de Franse letterkunde. Immers, men telt hem mede onder de vier of vijf grote dichters, die Frankrijk in de vorige eeuw heeft voortgebracht.

Daarom alleen reeds mag in wijde kring de aandacht gevestigd worden op de publikatie van *Daphné*, zijn laatste roman, die door de zorgen van de dichter Gregh eerst in de *Revue de Paris* verscheen, en kort daarop - nu enige maanden geleden - ook in boekvorm het licht zag.

Aan deze uitgave zijn al de aantekeningen toegevoegd, welke de schrijver voor de samenstelling van *Daphné* bijeenvergaard had. Deze aantekeningen dateren grotendeels van 1837. Waarschijnlik zal de roman zelf niet veel later geschreven zijn. Nu had Vigny sedert 1835 geen prozageschrift van betekenis meer uitgegeven. *Daphné* vormt derhalve de schakel, die zijn laatste dichtbundel, *les Destinées*, verbindt met zijn vroegere werken. Wij mogen verwachten, dat nu eens een beschrijving ons er aan *Moïse* en *Eloa* zal herinneren, en dan weer een gedachte of een ontboezeming ons de dichter van *la Colère de Samson* en van *le Mont des Oliviers* zullen aankondigen. Anders gezegd, *Daphné* kan ons de ontwikkeling van het talent van Alfred de Vigny beter helpen volgen.

Aanvankelik had het in de bedoeling van de schrijver gelegen een groot werk te leveren, dat - wat aard, samenstelling en vorm betrof - zou overeenstemmen met *Stello*, zijn beste roman. Het moest een soort epos worden met drievoudige verwikkeling en drievoudige verdichting, maar met eenheid van gedachte.

Zo had hij in *Stello* de dood verteld van drie dichters, van wie de eerste, Gilbert, door gebrek tot waanzin gebracht, zelfmoord pleegde onder een absolute monarchie, terwijl de tweede, Chatterton, zich uit wanhoop vergiftigde onder een konstitutionele regering, en de derde, André Chénier, het schavot moest beklimmen onder een republikeins bewind. Gilbert, Chatterton en André Chénier, die drie jong-gestorvenen, zij waren, meende hij, ten ondergang gedoemd, omdat zij zich dichter wisten, als dichter moesten handelen en als dichter leven of... sterven. Onder iedere denkbare regeringsvorm zouden zij vernederd, verdrukt en tot vertwijfeling vervoerd zijn. Want hoe zou niet altijd de geestdriftige,

zelfbewuste zanger, drager van nieuwe ideeën, onbegrepen en miskend, een paria zijn in deze dorre, materialistiesdenkende wereld, waar vijandiger nog dan de overheid tegenover hem staat de menigte!

En - gaat onze dichter voort - niet tegenover hem alleen! Maar tegenover allen, die door hun genie of talent boven haar uitsteken. Allen, die zij niet kan begrijpen en volgen, allen, die niet middelmatig zijn als zij, heeft zij een onverzoenlike haat toegezegd. Zoveel doenlik bant zij elke zedelike, en geestelike grootheid uit haar midden. Nog steeds wordt door haar dat schervengericht uitgeoefend, waarmee eertijds de burgers van Athene hun grote mannen uit hun stad verjoegen.

Rampzalig als van de dichter was dan ook de eeuwen door het lot van de theosoof. Zo heette Vigny de vrome hervormer, die zich tot levenstaak stelt de volkeren te leiden op nieuwe wegen, voerend naar de gulden toekomst, het land van belofte, dat alleen nog voor het zienersoog in het verschiet opdoemt. Doch traag, onverschillig en slechts ten halve door hen gevolgd, moet ook hij ten slotte, ontgocheld, halverwege bezwijken, tenzij hij reuzesterk is en van gevoel ontbloot. Zo verging het de sociale hervormers, Julianus de Afvallige, Melanchton en Rousseau. Nodeloos hadden zij zich opgeofferd; te vergeefs moesten zij betreuren, wat zij gedaan hadden. Wat kon de dichter van *Moïse* derhalve beter doen dan in een vervolg op *Stello* het morele lijden uit te beelden van die drie mannen, de strijd te schetsen, die zij streden en hun eindelik sneven?

Van deze drie romans heeft hij alleen de eerste kunnen voltooien. Ook van een vierde, niet historiese roman, waarmee hij de drie overige als in een lijst wilde omvatten, zijn slechts geringe fragmenten tot ons gekomen. De hoofdstukken, die het ganse werk zouden inleiden, had hij echter meest alle geschreven. Deze hoofdstukken gaan aan de geschiedenis van Julianus vooraf. Samen vormen zij de *Deuxième Consultation du Docteur Noir*. Hiermee geeft Vigny duidelijk te kennen, dat hij dit werk bedoelde als een direkt vervolg op *Stello*. Het lag dus in zijn plan na de dichter de denker te verheerliken, na de gevoelsmens, die hij reeds was, de verstandsmens, die hij meer en meer werd.

Maar dat zijn, in één persoon verenigd, twee tegenstanders, die in het huis, dat zij samen moeten bewonen, elkaar voortdurend de voorrang betwisten. Het zijn twee aan een keten geklonken makkers, die haast altijd verschillende wegen wensen te bewandelen en die dan ook noodwendig gedurig met elkaar in konflikt geraken. Vigny trachtte die inwendige strijd symbolies voor te stellen in de gesprekken, die hij Stello en de Docteur Noir liet voeren.

Stello, dat was de incarnatie van zijn idealisties gevoel, dat hem in geestdrift deed ontvlammen voor het goede en het schone; het weke gevoel, dat hem liefde en medelijden inboezemde voor de lijdende mensheid; het dichterlike gevoel, dat over de wereld een stroom van poëzie uitstortte: Stello, dat was zijn dichtershart.

De Docteur Noir daarentegen verbeeldde zijn nuchter verstand, dat de dingen zag zoals zij waren en het liefst nog van de donkere zijde; het koel redenerende verstand, dat geen schoonheid wilde en geen liefde, maar waarheid; het gezonde verstand, dat het zieke gevoel wel met zijn voorschriften, zijn bittere drankjes, zou genezen: de Docteur Noir, dat was zijn denkershoofd.

Moest hier dan het gevoel wijken voor het verstand, de poëzie voor het proza, het ideële voor het reële, het goddelike voor het menselike? Zo'n ontknoping was van Alfred de Vigny, de mystieke dichter, nauweliks te verwachten. De zege van de Docteur Noir was dan ook slechts schijnbaar. Wel gelukte het hem steeds Stello in de eindbeslissing tot zwijgen te brengen. Maar dat zwijgen juist zou de beste kritiek zijn op het leven, waaruit hij zijn wijsheid putte. Maar wat wordt, aldus opgevat, de uitbeelding van de strijd tusschen Stello en de Docteur Noir anders dan een zeer originele en inderdaad geniale vertolking van Pascal's diepe gedachte: ‘Het hart heeft zijn redenen, die de rede niet kent’?

Herhaaldelik doet Alfred de Vigny ons denken aan Pascal en tegelijk ook aan Lucretius, wat te verklaren is door de nauwe geestesverwantschap, de affiniteit, die er tussen hen bestaat. Gevoelsmensen zijn het, hartstochtelik, diep, onversaagd; echte dichters, die, begiftigd met een ongemeen denkvermogen, hun verstand dienstbaar maken aan hun gevoel; dichters, die zich gaan verdiepen in de meest abstrakte filoso-

fiese en theologiese studieën, ten einde het logies beredeneerd bewijs te kunnen leveren van wat het hart hun al bij intuïtie doet geloven.

De wetenschap beoefenen zij dan ook niet met de onverstoorbare kalmte van de geleerde. Daarvoor staat er veel te veel voor hen op het spel. Het gaat immers om hun gemoedsrust, hun innerlike vrede. Daarom ook raden wij steeds achter het onderwerp, dat zij behandelen - en dat wetenschappelik, dor en droog kan zijn - de dichter met zijn angstig kloppend hart. Zo blijft het vers van Lucretius altijd lyries; zo worden de prozafragmenten van Pascal vaak brokken poëzie; en zo mogen we ook in *Daphné*, Vigny's meest wijsgerige roman, luisteren naar de zang, die er in trilt, het ganse boek door: *Daphné* is een poëem.

* * *

In het eerste gedeelte, de vier inleidende hoofdstukken, staan Stello en de Docteur Noir, de beide eeuwige tegenstanders, weer tegenover elkaar. Zij staarden, de een medelijdend, de ander minachtend, naar de doelloos heen en weer warrelende menigte. Stello gevoelde een nauw te bedwingen lust die arme, dwalende mensen toe te spreken en te onderwijzen. ‘Waar toch’, riep hij uit, ‘is de Onbekende, waar toch is de Meester, waar de Wetgever, waar de Halfgod, waar de Profeet?’ De Docteur Noir echter, die schamper opmerkte, dat niemand onderwijst, wijl niemand weet, duidde hem op het lot, dat zulk een leider van volkeren wel zou te beurt vallen.

Samen trokken zij door Parijs. Maar op die tocht bespeuren we de dichter voortdurend in hun nabijheid. In zijn verbeelding zag ook hij de plunderaars van het Archevêché met barbaarse vreugde stapels boeken en handschriften, verscheurd en bezoedeld, in de Seine gooien. Met weemoed dacht hij toen aan de groten van geest, die daar - en hoe! - een tweede maal omkwamen.

Zijn medelijden ging zelfs tot die eeuwenoude boeken en handschriften, treurige overblijfselen van het verleden, die in het donker, bij pakken of in losse bladen verspreid, tussen de hoge muren van de stroom naar zee rolden of langzaam,

een voor een, soms als met een wanhopig gebaar, in de golven verzonken.

Aldus worden voor Alfred de Vigny de dode dingen, symbolen zijner ideeën, als het ware bezielde wezens, welker lotgevallen hij in angstige spanning volgt. Men denke bijvoorbeeld aan zijn gedicht, *la Bouteille à la Mer*, waar hij een broze fles als een nauw merkbare stip op de oceaan laat rondzwalken, maanden en maanden, van zee tot zee,

> Tremblante voyageuse à flotter condamnée.

De beide niet te scheiden tegenstanders zetten intussen hun weg voort door dat gedeelte van de stad dat van oudsher de studenten behoorde, *le Pays latin*. Daar sprak alles tot de verbeelding van de dichter: de huizen, de muren, de straten. Daar hadden de stenen een geschiedenis. Was het hier niet, peinsde Stello, in een van deze nauwe straatjes, dat nu zevenhonderd jaar geleden, Abailard bij nacht rondsloop, zijn geestdriftige leerlingen ontvliedend? Dacht hij hier niet, het eerste hoofd der optimisten, aan de strijd, die hij te voeren had met Bernard van Clairvaux, zijn geduchte tegenstander? Doch Héloïse verbeidde hem. Haar beeld zweefde hem telkens voor de geest en telkens moest hij geleerde mijmeringen onderbreken. Stello, de dromer, geraakte in vervoering. Hun liefde, zo echt romanties, moest hij bezingen, al was het dan ook in proza.

En dan volgen hartstochtelike, mystieke ontboezemingen, die een gedicht vormen zoals alleen de schrijver van *Eloa* en van *la Colère de Samson* ons dat schenken kon.

De Docteur Noir bracht zijn makker spoedig tot de werkelikheid terug. Abailard was maar kort zó verliefd. Niet aan Héloïse en haar opofferende liefde dacht hij het meest, maar aan zijn theologiese twistgesprekken, zijn drie duizend leerlingen en zijn roem van groot redenaar.

Stello nam het nog eens voor hem op. Abailard, meende hij, die onvermoeide zoeker van de waarheid, was werkelik groot, te groot voor de monniken van Cluny, die hem uit afgunst wilden vergiftigen. In Héloïse echter had hij een vrouw gevonden, aan wie hij zijn zorgen en verdriet mocht toevertrouwen, ‘les grandes douleurs des combats de la pensée et les nobles peines du génie trahi.’ Want Héloïse is de vrouw, groot door het medelijden, dat opheft tot de

hoogte van het genie. Zij is de waardige geestelike zuster van *Eloa*, die de gevallen engel volgde en van Eva, de ideale vrouw, die, luisterend naar de doffe klachten der droeve mensheid, ons in *les Destinées* verschijnt als de Muze van het medelijden.[1)]

Al redetwistend bereikten zij de woning van een zieke, het doel van hun tocht. In het vertrek, waar men hen een ogenblik alleen liet, hing in deerniswaardige toestand een oud Christus-beeld. De dichter heeft ons, dit beeld beschrijvend, sober plasties de vergankelikheid en het verval van het gestorven menselik lichaam getekend, een doodsvisioen in somber kontrast met de schitterende liefdesepisode van Abailard en Héloïse. Hier toont hij zelfs een zijde van zijn talent, die hij ons in zijn overige werken slechts had laten vermoeden.

Ook Stello werd smartelik door dit beeld getroffen. Het deed hem de mens Jezus zien, ‘de mens van drieëndertig jaar, opgeofferd door de menigte der mensen, omdat hij in haar had geloofd, haar had liefgehad en haar had gesproken van elkaar lief te hebben, de mens redder en bemiddelaar der mensen, de eeuwige hogepriester der volkeren, door hen verpletterd.’

Dit is in proza vertolkt de eerste nog gebrekkige uitdrukking van een gedachte, waarvoor Vigny enige jaren later in het smartelike poëem, *le Mont des Oliviers*, de gepaste vorm heeft gevonden, deze klacht van de zoon des mensen tot zijn hemelse vader:

> ‘Hélas! je parle encor, que déjà ma parole
> Est tournée en poison dans chaque parabole;
> Eloigne ce calice impur et plus amer
> Que le fiel, ou l'absinthe, ou les eaux de la mer.
> Les verges qui viendront, la couronne d'épine,
> Les clous des mains, la lance au fond de ma poitrine,
> N'ont rien, mon Père! oh! rien qui m'épouvante autant!’

Het verdient opmerking, dat Alfred de Vigny en Leconte de Lisle, de beide verwoede atheïsten, die zich in hun ver-

1) C'est à toi qui'il convient d'ouir les grandes plaintes
Que l'humanité triste exhale sourdement.
La Maison du Berger.

zen met zoveel bitterheid uitlieten over de sombere godsdienst der Christenen, nimmer de stichter dier leer in hun haat begrepen hebben, maar dat zij veeleer met sympathie, met medelijden en eerbied, ja zelfs met liefde over hem spreken. Hun pessimistiese levensbeschouwing deed hen echter allicht bewonderend staren naar allen, die, gelijk Satan en Kaïn, de beide grote vervloekten, trots waren opgestaan tegen de godheid, die het kwaad en de dood schiep.

Uit medelijden voor de mensen, die hij lijdend en stervend zag voorbijgaan, keerde Vigny zich verontwaardigd af van God en Natuur, de eeuwige machten, die, immer zwijgend, dat lijden en sterven met koude onverschilligheid schenen gade te slaan. Daarom ook schreef hij in zijn dagboek: ‘Allen die streden tegen de onrechtvaardige hemel hebben de heimelike liefde en bewondering der mensen gehad.’

Tegenover het beeld van Christus plaatste hij dus dat van Julianus de Afvallige, een vijand van het Christendom, een Antichristus.

Stervende heeft hij hem uitgebeeld, dodelijk getroffen door een werpspiets, maar ferm, een Stoïcijn gelijk, de dood afwachtend - staande. Als een rusteloos denker zag hij hem daar staan, een veldheer en een wijze, ontembaar en tegelijk zachtzinnig, voor immer ontgocheld, doch ‘met het fiere bewustzijn ener verheven deugd’. Het scheen alsof van de lippen van Julianus woorden vloeiden ‘pleines d'une éloquence désespérée mais d'une sagesse durable’. Is dit niet in korte, bondige woorden samengevat, de indruk, die we van de dichter zelf ontvangen bij het lezen van *les Destineés*, *le Journal d'un poète* en *Daphné?* Terwijl hij het standbeeld van zijn held beschreef, heeft Alfred de Vigny ons onwillekeurig zijn eigen geïdealiseerd portret getekend.

Al vroeg, op zijn tochten door het verleden, was de dichter hem tegengekomen. Een zijner eerste treurspelen had hij hem gewijd. Dat treurspel heeft hij naderhand vernietigd, bewerend dat onder generlei bewind de opvoering er van gedoogd kon worden. Maar al verbrandde hij het werk zijner jeugd, het eens gevormde beeld van Julianus bleef hij met zich ronddragen. Steeds duideliker zag hij het voor zijn geestesoog verrijzen. En hoe nauwkeuriger hij het be-

schouwde, hoe meer hij er ook zijn eigen beeltenis in terugvond. Julianus werd zijn held bij uitnemendheid, een held en een martelaar van de gedachte. En zoo moest hij wel, door innerlike drang gedreven, zijn eigen leed uitzeggen in een geschiedenis van het morele leven van Julianus de Afvallige, zooals hij zich dat dacht - in *Daphné*.

* * *

Wij zijn aan het einde van de inleiding gekomen. Een direkt verband tussen dit gedeelte en het tweede, de eigenlike roman, bestaat er niet, daar de schrijver zijn verhaal plotseling afbreekt. Toch had de Docteur Noir in zijn gesprek met Stello al gezinspeeld op een oud handschrift, dat de zieke, die zij bezochten, tot zijn ongeluk gelezen had. De naam Daphné, dezelfde, die zij ook op het standbeeld van Julianus gegrift vonden, had zijn gedachten in de war gebracht. Ongetwijfeld wordt met dit handschrift het tweede gedeelte aangeduid; vier brieven, waarvan wij tans in hoofdzaak de inhoud en de beteekenis dienen na te gaan.

II.

Daphné, 'die naam van de geliefde van Apollo', *Daphné* voert ons terug naar de Ouden, die ook voor Alfred de Vigny een machtige bekoring bezaten. Herinnert hij ons niet met zichtbaar welgevallen, hoe hij in zijn jeugd Homerus in het Engels placht over te zetten, en dan zijn vertaling vergeleek met die van Pope? En hoe genoot hij niet de poëzie van André Chénier[1], die voorbeeldeloze navolger der Grieken, wiens voetspoor hij zocht te drukken in zijn *Poèmes Antiques*! In zijn prozawerken daarentegen had hij ons maar weinig van die omgang laten bespeuren. *Daphné* is zijn enige roman, waarin wij hem voortdurend aantreffen in de nabijheid van de oude Hellenen.

Echter niet naar het antieke Hellas verplaatst ons de dichter, maar naar het half heidense, half christelike Syrië

1) Schrijver van de *Bucoliques* (door mij besproken in *De Gids* van Junie 1913).

der vierde eeuw, naar de voorstad van het weelderige Antiochië met haar woud van palmen, ceders, cypressen en laurieren en haar wonderschone tempel van Apollo en Artemis - naar Daphne. Evenals Chateaubriand in zijn *Martyrs* tekent hij er ons het verval van het Romeinse keizerrijk. In de roman van Vigny zowel als in het epos van Chateaubriand wordt de worsteling geschetst van Hellenisme en Christendom. En als men *Daphné* ten einde gelezen heeft, zal men allicht de overtuiging hebben opgedaan, dat de titel, die Chateaubriand aan de *Martyrs* meende te moeten toevoegen, te weten *le Triomphe du Christianisme*, veel beter zou passen bij de roman van Vigny, hoe dan ook met andere bedoelingen geschreven. Chateaubriand had zich weliswaar opgeworpen als voorvechter van het na de Revolutie in Frankrijk weer opbloeiende Katholicisme. Doch dat nam niet weg, dat de poëtiese godsdienst van de oude Grieken, de godenwereld van de Olympus, het luidst tot zijn gevoel en verbeelding sprak. Vrij wat minder dan Vigny had hij zich van de poëzie laten doordringen, die er toch ook van de Bijbel kan uitgaan. Wat Vigny wel het meest in Chateaubriand moest aantrekken, dat was diens uitbeelding van antieke en oosterse landschappen en mensengroepen, en dat ook vinden wij in *Daphné* terug. Want nergens, zo niet in zijn eerste gedichten, is de invloed, die Chateaubriand op hem oefende, zo opvallend als juist in dit werk. Sommige bladzijden zou men haast door Chateaubriand geschreven kunnen denken, maar door Chateaubriand, die heeft leren denken en sober zijn.

Zo Vigny in vreemde landen en verre eeuwen vertoeft, dan doet hij dit niet enkel als een schilder, die grootse taferelen op doek wenst te brengen, maar bovenal als een idealisties denker, voor wie de feiten slechts de grove, materiële vertolking van de goddelike ideeën kunnen zijn. Vigny is een filosoof, aan wie het toeschijnt alsof de mensheid een eindeloze rede houdt, waarvan elk beroemd man een idee is[1)]. Zo denkend, moest hij wel historiese romans gaan schrijven, die, naarmate zijn talent rijpte, meer en meer

1) L'humanité fait un interminable discours dont chaque homme illustre est une idée. (*Journal d'un poète*).

begonnen te gelijken op wijsgerige verhandelingen, waarin aan de hoofdpersonen der geschiedenis een symboliese betekenis wordt toegekend. Als vertolkers zijner ideeën zou hij dan ook geen denkbeeldige personen kiezen zoals in de romans van Walter Scott, in welke men alleen van tijd tot tijd een grote historiese figuur aan de horizont ziet voorbijgaan. Neen, het moesten de helderste hoofden zijn, de diepzinnigste denkers, die in het behandelde tijdperk waren aan te wijzen en die hij zonder aan de waarschijnlikheid te kort te doen, onder één dak kon samenbrengen; mannen, die namen droegen, waarvan de glans op zijn ideeën afstralend, er het gewicht nog van scheen te verhogen.

En zo schaarde hij hier om Libanius, de grote heidense geleerde en schrijver, enige van diens leerlingen, en met name Basilius van Cesarea en Johannes Chrysostomus, een kleine uitgezochte groep van denkers, tot wie wij Julianus horen zeggen:

Nous nous sommes choisis entre tous, nous nous sommes devinés et rencontrés, nous ne pouvons jamais nous perdre et nous nous devons l'un à l'autre nos pensées entières, puisqu'il nous faut garder pour le reste des hommes un silence nécessaire.

Alvorens hem om de keuze zijner personen te laken en te beweren, dat dit noodwendig leidt tot verwringing van de historiese waarheid, diene men wel te beseffen, dat zijn genre nog niet dat van Walter Scott is, dat zo de schrijver van *Ivanhoe* geschiedkundige romans voortbracht, de schrijver van *Stello* en *Daphné* er veeleer wijsgerige leverde. En met verschil van genre gaat natuurlik gepaard verschil van inkleding. Om de waarde van dit werk te bepalen, neme men dus een andere maatstaf dan die van de gewone historiese roman.

Als filosofiese roman staat *Daphné* dichter bij het psychologiese treurspel der grote zeventiende-eeuwse klassieken. Hier zowel als daar wordt een hogere waarheid nagestreefd dan die van de oppervlakkige mens, de positivist. Maar omdat de denker tevens dichter was, deed Vigny evenzeer op het gevoel als op het verstand zijner lezers een beroep. Zijn verhaal werd tragies doordat hij het lijden, dat de hoogstaande mens tengevolge ener idee kan ondergaan, trachtte in beeld te brengen. *Daphné*, de morele geschiedenis van

Julianus de Afvallige, mag eerder nog dan zijn *Chatterton* een drama der gedachte genoemd worden.

Vrij gemakkelik kan men er het geraamte van een haast klassiek treurspel in terugvinden. Als in de tragedie van Corneille en Racine worden alle belangrijke gebeurtenissen ons er verteld door vier of vijf personen, zodat de gehele handeling, tot enkele uren samengedrongen, in een enkel vertrek beperkt zou kunnen blijven.

Vergelijken we nu deze roman met *Stello* en *Servitude et Grandeur militaires*, de beide werken, die er onmiddellik aan voorafgaan, dan kan zulk een vergelijking ons misschien helpen verklaren, waarom Vigny deze geschiedenis in brieven heeft geschreven. We merken aldus op, dat de schrijver zijn verhalen in de mond van ooggetuigen pleegt te leggen en het liefst nog van mensen, die ze hem zelf zó zouden hebben verteld. Maar in *Daphné*, waar het gebeurtenissen betrof, die eeuwen geleden hadden plaats gevonden, heeft hij dezelfde levendige verhaaltrant weten te behouden door een tijdgenoot van Julianus in brieven te laten mededelen, wat er destijds in Antiochië en Daphne voorviel. Deze rol heeft hij toegedacht aan een jonge Alexandrijnse jood, die hij veronderstelt te behoren tot de leerlingen van Libanius, Joseph Jechaïah.

Wel verre van gezocht schijnt mij hier de briefvorm voor Alfred de Vigny de meest voor de hand liggende te zijn geweest, de aangewezen vorm, daar deze hem dienen moest om een verhaaltrant te behouden, die zich geheel bevond in de ontwikkelingslijn van zijn talent. Want niet in boeken, maar door de woorden en gebaren van een ooggetuige heeft hij zijn eerste lessen in de geschiedenis ontvangen en de poëzie van het verleden leren verstaan. Zijn vader toch, de grijze invalide, die de zevenjarige oorlog had medegemaakt, de edelman, die het hof van Lodewijk XV met eigen ogen had aanschouwd, de vriend van Malesherbes, was volgens 's dichters beweren een geestig en onderhoudend verteller, op wiens lippen de gestorven achttiende-eeuwse wereld herleefde. In de gesprekken van deze zeer ontwikkelde grijsaard werden hem als knaap een maatschappij, zeden, gewoonten, toestanden, voor de geest geroepen, welke de Revolutie voor altijd had weggevaagd. Zo werd in hem de zin voor geschiedenis gewekt en aangekweekt lang voordat hij

de *Martyrs* van Chateaubriand en de romans van Walter Scott ter hand nam en er de invloed van onderging. En toen hij naderhand, zijn ware talent ontdekkend, meer zich zelf wilde zijn, toen was het niet meer dan natuurlik, dat hij voortbouwde op de grondslagen, die in zijn jeugd al in hem gelegd waren. Deze laatste zijner romans, die, gelijk wij zagen, ten dele epos is, ten dele drama, bestaat dan ook buitendien nog uit een wijsgerig gesprek, maar een gesprek, dat door diepte en oorspronkelikheid van gedachte zijn overige werken verre overtreft.

Wij onderscheiden dus in *Daphné* drie gedeelten, waarvan het eerste, het epiese, het werk is van een kunstenaar, die Chateaubriand tot zijn model koos, terwijl het tweede, het dramatiese, geschreven is door een psycholoog, die, reagerend tegen de invloed van Walter Scott, als een klassiek dichter het zo komplexe karakter van Julianus de Afvallige tracht te doorgronden, en het derde, het wijsgerige, door een zeer oorspronkelik idealisties denker, voor wie niet de geschiedenis hoofdzaak is, maar de filosofie der geschiedenis.

* * *

Het eerst komen we de epiese dichter tegen, een schilder, maar eer van historiese taferelen dan van landschappen. Want al was hij ook minder ongevoelig voor natuurschoon dan hij ons wel zou willen doen geloven, in zijn trotse, Lucretiese verzen, een groot natuurbeschrijver is Vigny toch nooit geweest. Landschappen vindt men dan ook nagenoeg niet in deze roman. Wel heeft de tropiese plantengroei in het woud van Daphne een ogenblik zijn aandacht geboeid en heeft hij geluisterd naar het ruisen van de talrijke heldere bronnen, die Joseph Jechaïah er aantrof, maar dat vormt niet meer dan een vluchtige schets. Het liefst, geloof ik, ziet hij een landschap van uit de verte en van een verheven standpunt. Zo zag hij in *Cinq-Mars* de vlakte van Roussillon en in *Moïse* het Beloofde Land. Karakteristiek voor Vigny schijnt mij daarom in *Daphné* de volgende beschrijving, waarvan ons tans, na de breedsprakigheid van zovele Romantiese en Naturalistiese auteurs, de elegante soberheid allicht ontgaan zal:

> Nous montâmes tous sur la terrasse d'où nous découvrîmes toute la ville couchée à nos pieds dans l'ombre; à l'orient, les sables, à l'occident la ligne bleue de la mer et, devant nous, se détachant sur la poudre de la plaine, comme une île chargée de palmes, de cèdres, de cyprès et de lauriers, la retraite de Daphné oú j'étais attendu.

Doch terwijl de dichter zijn blik laat gaan over het landschap, denkt hij reeds aan de mensen, die het eens bewoonden; lang-verdwenen volksmenigten, die hij straks, woelig en rumoerig, onze ogen zal laten voorbijtrekken. En hij toont ze ons, die merendeels christelike bevolking van Antiochië; luidruchtige, Julianus vijandig gezinde spotters, wier haat zich echter meer uit in woorden - grove schimp- en scheldwoorden meestal en flauwe aardigheden - dan in daden en die overhaast in hun huizen vlieden, zodra zij een legioen stoere Galliërs door de straten hunner stad zien marcheren. En hij toont ze ons die luchtig-mondaine bezoekers van de tot een kerk ingerichte tempel van Ceres-Dêo te Nicomedia; lauwe, onverschillige Christenen, te arm en te klein van geest om de verheven schoonheden hunner godsdienst te begrijpen. En hij toont ze ons, die geparfumeerde, in zijde gedoste Syriërs, wier hoogste genot het is spitsvondige, kunstig-gepolijste redevoeringen aan te horen: Christenen, onderling verdeeld in tal van elkaar fel-hatende sekten; mannen zonder geestdrift, zonder veerkracht en zonder durf; te slap en te zwak om de periodieke strooptochten van de dood en verderf brengende Hunnen af te weren; een verwekelikt, verwijfd volk, dat ten dode is opgeschreven.

Achter de kunstenaar bemerken we alrede de psycholoog, die de menigte bespiedt als ware zij een persoon, wiens karakter hij wil doorgronden. Wanneer hij haar uiterlik voorkomen nauwlettend gadeslaat, haar kleding, houding en gebaren, haar zeden en manieren en haar oog en oor treffende vertoningen, dan tracht hij door te dringen tot haar geest, en zijn beschrijvingen worden al handeling.

Niet als een rustig, objektief toeschouwer volgt hij haar. Met het hoofd van de Docteur Noir en met het hart van Stello leeft hij haar leven mede, zodat hij nu eens, hevig verontwaardigd, zijn ironie en zijn minachting over haar uitstort en dan weer, zich indenkend in haar treurig lot, met

een enkel woord blijk geeft van het medelijden, dat hij bij haar aanblik gevoelt.

Al ruimer wordt zijn blik. Het ganse oude Romeinse Rijk ziet hij tans na eeuwen van gestadige ondermijning op zijn grondvesten waggelen. Ook dat zou met deze arme bevolking te gronde gaan. De dichter zag het - gelijk hij het uitdrukt in een dier talrijke beelden die in dit werk de lezer een voortdurende bekoring zijn - dieper en dieper wegzinken als een grote overstroomde stad, waarvan het steeds wassende water, ogenschijnlik weinig geducht, stuk voor stuk wegslaat:

> ‘et, regardant cet ancien Empire s'écrouler, nous étions comme les habitants d'une grande ville inondée qui se réfugient sur une montagne voisine et regardent l'eau, en apparence peu redoutable, s'élever par degrés et emporter lentement et par débris épars, tantôt un pont utile, tantôt une statue héroïque, ici un aqueduc, là un théâtre, bientôt le toit d'une maison et peu après celui d'un temple’.

Zo krijgt door zijn gevoel en verbeelding dit tijdperk ook voor ons kleur en gloed. Toch blijven zijn beschrijvingen histories juist. Dit zijn inderdaad bladzijden geschiedenis geworden, geschreven door een denkend en dichtend kunstenaar.

* * *

Dat ook de denker hier niet afwezig is, bewijst wel de merkwaardige episode (*les Suppliants*), waarin hij het ontstaan van het feodale stelsel verklaart als een noodzakelik gevolg van de onzekere toestanden, die het steeds diepere verval van het Romeinse Rijk met zich medebracht. De zwakken waren wel genoodzaakt bescherming te zoeken bij de sterken, al was het dan ook ten koste hunner persoonlike vrijheid. ‘Een vrijwillige slavernij’, noemde Libanius het, ‘gelijk aan die van het kind op de armen van de vrouw en van de vrouw op de armen van de man’. Terwijl een oude maatschappij weer in het niet terugzonk, ontwikkelde zich reeds te midden van allerlei verwarring en wanorde een nieuwe wereldorde. Uit de ondergaande Oudheid zag de schrijver de Middeleeuwen geboren worden.

En de mensen moesten kiezen tussen het oude, dat zij

meer en meer voelden heengaan en het nieuwe, dat zich, voor hen zo vreemd en wonderbaar, onder nog uiterst vage vormen aankondigde. Doch velen deinsden voor zulk een keus terug. Bij al die verwarring hadden zij de heldere blik op de gang der dingen verloren. Zij begrepen de wereld niet meer, waar het recht zelfs de vormen van het onrecht aannam. En dat vervulde hen met wanhoop; dat brak hun wil; dat verlamde hen. Een vreemde onrust dreef hen de steden uit waarvan zij het gezicht niet langer konden verdragen, de woestijn in, om er zich in de eenzaamheid aan hun melancholiese mijmeringen over te geven. Weifelend en somber toonden zij zich als de Deense koningszoon in de tragedie van Shakespeare. Antieke Hamlets waren het geworden. Maar hun innerlike kwellingen, waarover de jonge Johannes Chrysostomus zo bitter klaagt, roepen nog eerder de namen van René en Obermann in onze herinnering. Op zijn beurt heeft Vigny ons die zielsziekte getekend, waaraan, van Chateaubriand tot Loti, nagenoeg geen Frans schrijver geheel ontkomen is: *le mal du siècle*.

Daar hij echter tegenover de gefingeerde personen van Chateaubriand en Sénancour historiese figuren plaatste, zoeken wij in *Daphné* iets anders nog dan in *René* en *Obermann*. Niet toch het morele leven van Alfred de Vigny willen wij er uit leren kennen, maar dat van Julianus de Afvallige. De dichter heeft zich dan ook niet met zijn held vereenzelvigd; hij heeft zich met hem vergeleken zoals hij ook zijn eigen tijd vergeleek met de tijden van het verval van het Romeinse Rijk. Want leefde ook hij niet in zulk een overgangstijdperk, waarin men als het ware aarzelend toeft op de grenzen van twee werelden? Achter hem lag immers het monarchale verleden en voor hem de nog onzekere demokratiese toekomst. Terugkeren tot het oude wilde men niet meer, en na al die utopieën, waarvan men teleurgesteld was teruggekomen, het nieuwe hoopvol tegemoet te gaan, ging al evenmin. Men was een oud volk geworden, dat leed aan overbeschaving; een vermoeid volk, dat voor alles naar rust verlangde.

En ook tans was het een overdreven individualisme - een gevolg van de plotselinge, geweldige ontbinding van de achttiende-eeuwse maatschappij - dat veler moreel even-

wicht geheel dreigde te verstoren. Doch juist de geschiedenis onttrok de mensen weer aan zich zelf; de geschiedenis, die hun leerde, dat voor hen andere mensen in andere landen en tijden gevoeld, gedacht en geleden hadden, wat zij nu voelden, dachten en leden. En was dat geen verruiming van de blik en een bevrijding van de geest? Niemand, die dit eerder en beter inzag dan Alfred de Vigny, de dichter van *la Maison du Berger*, die Eva uitnodigde met hem in zijn rollende woning over de landen der aarde te trekken en door de eeuwen der geschiedenis![1)]

Uit het persoonlike koos hij het onpersoonlike en uit het biezondere het algemene, zodat wij bijvoorbeeld in *Moïse* niet een profeet vinden, maar de profeet en in *Chatterton* niet een dichter, maar de dichter. Eveneens is zijn Julianus - die in *Daphné* alleen verschijnt om deel te nemen aan een filosofies gesprek en wiens leven hij er ons uitsluitend door denkers en geleerden laat vertellen - een ideale, abstrakte figuur geworden, ontdaan van alle zwakheden en gebreken, die de Julianus der geschiedenis mogen hebben aangekleefd. Julianus de Afvallige, die zich Marcus Aurelius ten voorbeeld stelde, de filosoof en keizer, die zijn ideeën in daden trachtte om te zetten, maar wiens pogingen faalden en wel moesten falen, omdat hij, door nagenoeg al zijn onderdanen misverstaan, al even vreemd stond tegenover de heidense als tegenover de Christelike bevolking van zijn Rijk, Julianus de Afvallige betekende voor Vigny de wijsgeer bij uitnemendheid, in wie hij een hem welbekende vorm van lijden voortreffelik kon uitbeelden: de morele eenzaamheid van de hoogstaande mens.[2)]

Moreel eenzaam! Julianus was het reeds, toen hij te Nicomedia met zijn broeder Gallus voor het eerst in het publiek optrad als voorlezer, een Christen weliswaar onder Christenen, maar toch ook een mysticus verdwaald te midden van verstandelik gelovenden. Maar in een leer, die niet

1) Viens du paisible seuil de la maison roulante
Voir ceux qui sont passés et ceux qui passeront.

2) Als in *Moïse;* zie Bourget, *Etudes et portraits*, I blz. 80 (artikel over Alfred de Vigny). Over deze vorm van ‘le mal du siècle’ schreef René Canat een uitvoerig en degelik werk: *Du sentiment de la solitude morale chez les Romantiques et les Parnassiens*.

sprak tot zijn hart, in een verstandsgodsdienst vond hij, mystiek aangelegd als hij was, wel allerminst bevrediging. Hoe hevig deed hem derhalve de Ariaanse bisschop Aetius ontstellen, toen deze zegevierend verkondigde, dat Jezus, in wie hij een godheid aanbad, voor Arius slechts gold als een gewoon mens en dat de overgrote meerderheid der Christenen hierover dacht als Arius!

En eenmaal ontgocheld zag hij van het Christendom alleen duidelik de zo donkere schaduwzijde. Door hun onderlinge verdeeldheden zouden de Christenen ten slotte nog het gehele Romeinse Rijk te gronde richten! Alleen wanneer het klassieke heidendom in zijn vroegere luister hersteld werd, meende hij, zou men de antieke deugden en wijsheid weer in het volk kunnen aankweken en het zo voor de dreigende ondergang behoeden.

Voortaan was hij een geestverwant van Libanius, toen ter tijde de waardigste vertegenwoordiger van het Hellenisme. Zijn leerling is hij nimmer geweest, maar hij liet zich geheel van zijn ideeën doordringen. Al voordat zij elkaar persoonlik hadden leren kennen, gevoelden zij zich tot elkaar aangetrokken. Er bestond reeds tussen hen beiden een hechte geestelike band. Dit heeft Vigny verpersoonlikt in de jonge Stoïcijn Paulus van Larissa die, door Libanius opgevoed en onderricht, Julianus vrijwillig volgde als zijn vertrouwde slaaf.

Lang duurde het, eer hij geheel voor het heidendom gewonnen was. Want al was hij gevoelig in zijn eerste geloof geschokt, het liet zich nog lang krachtig in hem gelden. Zelfs vele jaren later, toen hij, te Athene vertoevend, er een voorstelling van de *Prometheus* van Aeschylus bijwoonde, zocht hij nog, naar het voorbeeld van zijn medeleerling Gregorius van Nazianza, in de kreten van de overwonnen Titan een voorspelling van de komst van Christus. Toen was die strijd tussen zijn oude en zijn nieuwe geloof nog niet in hem beslist.

Deze krisis zou Julianus hebben doorgemaakt voordat hij als Caesar naar Gallië vertrok. Op deze wijze zou hij van het Christendom tot het heidendom zijn overgegaan. Daarbij zou hij, als Christen en als heiden, steeds volkomen oprecht zijn gebleven. Een geloof was voor hem te veel een levende werkelikheid, het greep te diep in zijn gemoeds-

leven in, dan dat het hem ooit zou hebben kunnen dienen als een masker, waarachter hij zijn ware aard verborg.

In hoofdzaak stemt dit overeen met wat wij bij historici en archeologen als Boissier en Allard kunnen lezen over de morele ontwikkeling van Julianus Apostata. Meteen zullen we ons herinneren, dat het uitgangspunt van Vigny eveneens dat van Ibsen is geweest. In *Keizer en Galileër* zowel als in *Daphné* wordt de jonge Julianus ons voorgesteld als een ijverig devoot Christen. Toch is het wel zo waarschijnlik, dat hij reeds als knaap een heimlike voorliefde had voor de goden van Homerus en Hesiodus en dat hij daarentegen de Christelike godsdienst eer oppervlakkig en slechts van de ongunstigste zijde leerde kennen.

Er bestond echter nog een ander Hellenisme, minder uitsluitend literair dan dat van Libanius: het neoplatonisme zoals dat zich vervormd had na Plotinus en diens opvolgers, Porphyrius en Iamblichus. Dit was een Griekse filosofie, maar waarin men allerlei aan oosterse godsdiensten ontleende elementen had opgenomen en die daardoor vaak ontaard was in een tovenaarsdienst en wonderdoenerij. Voor deze filosofie toonde Julianus zich zeer ontvankelik. De wijsgeer Maximus van Ephesus, die hem in de geheimen dezer leer inwijdde, heeft dan ook in zijn overgang tot het paganisme een even gewichtige rol gespeeld als Libanius de lofredenaar. Vigny laat dit onvermeld. Daardoor is zijn Julianus wel een idealer figuur geworden, maar het is ook een beeld, dat men slechts van één zijde ziet.

* * *

Julianus vroeg zich echter niet genoegzaam, toen de opperheerschappij hem in handen viel en hij terstond, met de hem eigene voortvarendheid aan het hervormen toog, of de oude, afgeleefde volken, die hij regeerde, wel in staat waren met hem op hun schreden terug te keren. In zijn dichterlike vervoering bemerkte hij niet, dat door hun algemene geestesgesteldheid hun ondergang reeds lang onafwendbaar was geworden. Zo gebeurde het, dat hij nog trachtte te redden, wat reeds reddeloos verloren was. Het onmogelike beproefde hij. Daarom mocht al zijn genie hem niet baten. Wel lag

er dus een bittere kritiek vervat in de als lof bedoelde uitroep van de jonge Joseph Jechaïah: ‘Gij hebt de zon twee jaar doen teruggaan, keizerlike Jozua!’

Vermoedelik is hij, tegen het einde zijner kortstondige regering, zelf nog tot het inzicht gekomen, dat hij een hopeloos verloren zaak voorstond. Hier is het niemand minder dan Libanius, de wijze van Daphne, die hem, kort voor zijn noodlottige tocht tegen de Perzen, van het nutteloze van zijn streven overtuigt.

Voorschriften, wetten en instellingen, die in stand zullen blijven, meende Libanius, moeten onder de beschutting staan van een godsdienstig dogma. Doch dàt ontbrak juist het meest aan de wetgeving van Julianus. Want die berustte immers niet op de aloude godenleer, maar op een door hem zelf uitgedachte, kunstig-uitgesponnen filosofie. Een godsdienstig poëem had hij geschreven, geheel voor zijn eigen genoegen en begrepen door hoogstens twee of drie wijsgeren. Maar een godsdienst, deugend voor een geheel volk, had hij niet gesticht. Hij had zich slechts bedwelmd met de wijn, die hij anderen had toebereid. Had hij dan niet opgemerkt, hoe aarzelend zijn eigen aanhangers hem gehoorzaamden?

De oude, nationale goden waren al dood, gestorven in de harten der mensen, die ze eens aanbaden als werkelik bestaande, levende wezens. En geen genie, dat ze er ooit zou kunnen doen herleven of vervangen door andere, jongere godheden! ‘De nieuwe sluier, waarmee Julianus en zijn vrienden de ideeën hadden omwikkeld, was al te doorzichtig; het weefsel was te sierlik en te fijn; van onderen zag men hun voeten van wijsgeren en geleerden.’ Ook bezaten deze volken niet de moed en de kracht ‘om de Godheid, de onsterfelikheid der ziel, de deugd en de schoonheid te begrijpen zonder de grove hulp der symbolen’. En dat kwam, omdat zij geestelik ziek waren. Hun gezondheid van geest was onherstelbaar verwoest. Volken van enkel sophisten waren het geworden, voor immer moreel verstijfd, de wanhoop zelfs der wijzen. Daarom konden zij noch degelike Christenen worden noch oprechte vereerders der goden. Daarom ook waren zij gedoemd met hun goden te verdwijnen, en met het grote Romeinse Rijk, dat alleen door hun schuld

ten onder ging. Het werd tijd, dat men zich van hen afkeerde en dat men ging denken aan het heil der mensheid.

Want ook de schat van Daphne was door hen in gevaar gekomen. En Julianus wist toch wel, dat dit de schat was, die al de heengegane geslachten bijeenvergaard hadden voor al de komende geslachten, dat dit de wijsheid der eeuwen was: de moraal? Welnu, besloot Libanius, die onwaardeerbare schat, 'de as der wereld', zou verloren gaan, zo men hem niet overdroeg in veiliger handen. Men moest hem wel toevertrouwen aan de Barbaren, die oprecht gelovige Christenen waren geworden.

Julianus week, verbaasd en ontsteld, terug. Moest hij dan zijn werken en zijn overwinningen betreuren? Bezaten zij dan nog niet steeds in de Romeinse wereld alle wetenschap? Moesten zij dan niet langer de Barbaren tot zich opheffen, maar zelf tot hen afdalen?

Toen wees Libanius hem een gebalsemde mummie, die onder het grote kristal, dat haar geheel overdekte, ongeschonden en in vrede, veilig de schat van oude tijden bewaarde. 'De godsdienstige dogma's met hun hemelse illusies waren aan dat kristal gelijk.' Want deze dogma's bewaarden zo ook de schat van wijze levensregelen, die eeuwenlang van het ene geslacht op het andere overging. 'Maar wanneer onder de druk der eeuwen of door de slagen van de revoluties der mensen een dier gewijde kristallen brak of wanneer de heilige tekenen, die er op gegrift stonden, uitgewist waren en geen vrees meer inboezemden, dan was ook de algemene schat in gevaar gekomen; dan was het nodig geworden, dat een nieuw kristal hem met zijn emblemen omsluierde.' Zo zou dan in hun tijd alleen het nieuwe dogma der Christenen, als namelik de Barbaren het zuiver bewaarden, de schat der wereld kunnen redden; dat zou dan het nieuwe kristal zijn, 'le cristal neuf orné de symboles nouveaux et préservateurs.'

De wijsgeer zweeg, en Julianus stelde geen vragen meer. Hij had hem zo goed begrepen, dat hij nu zelf zijn werk veroordeelde. Tans mocht de dichter hem waardig en gelaten het legendariese, hem toegeschreven woord laten uitspreken: 'Gij hebt overwonnen, Galileër!' Maar dan is hij inderdaad heroïes groot, ik zou zeggen een held van Cor-

neille. Zo lezen we hier dus, na het prachtige symbool van de mummie - een der mooiste die Vigny ooit heeft gevonden - deze zo eenvoudige en toch zo verheven schone regelen:

Libanius se tut tout à coup, et ce fut Julien qui à son tour se couvrit la tête de son manteau. Bientôt son pâle visage sortit de ses mains, et il prit le cotyle d'argent qui était placé devant lui; un doux sourire animait ses lèvres et son regard et, se levant avec nous en faisant une libation du côté de l'Orient, il dit:

'Au Dieu Préservateur, quel qu'il soit!' Ensuite il versa la coupe et ajouta d'une voix paisible, et en souriant avec tristesse:

'Tu l'emportes, Galiléen!'

De nieuwe godsdienst overwon. Julianus erkende het zelf, tot tweemaal toe. In zijn stervensuur herhaalde hij nog eens hetzelfde, voor hem zo tragiese woord: 'Gij hebt het gewonnen, Galileër!' Hij wist, toen hij stierf, dat zijn werk, dat geheel zijn leven was geweest, met hem zou vergaan; hij wist, dat hij zich tot martelaar had gemaakt ener verloren zaak.

Na zijn dood gebeurde het alles gelijk Libanius het voorzien had. Het Hellenisme werd terstond geheel door het Christendom verdrongen. De Barbaren stenigden het in de persoon van Paulus van Larissa en begroeven het met hem onder de puinhopen van de tempel van Daphne.

Cornjum.

C. KRAMER.

Meer vrijheid in de opleiding onzer jongelingschap.

Ontwerpen voor een middelbaar onderwijs-wet en een voorbereidend-hooger onderwijs-wet zijn nog altijd bij de Tweede Kamer aanhangig.[1)] Hun behandeling is al enkele malen uitgesteld; toch is het mogelijk, dat ze in deze zitting in behandeling komen. Tijd zal er wel voor zijn; en hunne neutraliteit zal stellig tot aanbeveling strekken.

Een bezwaar zal misschien de vrees voor meerdere uitgaven zijn. Maar wanneer de ontwerpen worden gewijzigd in den geest van wat hier zal worden voorgesteld, dan zullen de kosten niet hoog loopen en zal allicht op den duur bezuiniging het gevolg wezen.

Die wijzigingen zijn radicaal en worden ze aangebracht, dan blijft van het hart der wetsontwerpen, het *principium divisionis*, dat door Dr. Gunning zoo aardig en welverdiend is gehekeld, niets over. Maar doordat de ontwerpen vrij eenvoudig zijn en veel aan koninklijke besluiten willen overlaten, behoeft men slechts enkele bepalingen te wijzigen om er een geheel anderen geest in te blazen.[2)]

1) Vgl. in De Gids: H.F. Jonkman, De Staatscommissie voor de reorganisatie van het onderwijs en haar rapport (Jg. 1910, III, blz. 403); J. Vürtheim, Het Rapport onzer dagen, zijn geest, zijn strekking (Jg. 1911, I, blz. 75); A.S. van Oven, Reactie op onderwijsgebied (Jg. 1914, I, blz. 296).
2) Hoe eenvoudig dit kan geschieden is aangegeven in de bijlage van een adres tot de Tweede Kamer gericht door het bestuur der Vereeniging tot vereenvoudiging en verbetering van examens en onderwijs.

Die geest is de geest der vrijheid, die in de oorspronkelijke zetting ver te zoeken is.

Knoopen wij vast aan de volgende zinsnede van den jongsten schrijver over deze materie in de bladen van De Gids, den oud-directeur eener hoogere burgerschool, Dr. Van Oven:

'De een is meer vatbaar voor ontwikkeling door de studie der exacte wetenschappen, de ander door taalstudie, en er zou veel nutteloos verbruik van arbeidsvermogen en veel verdriet aan ouders en kinderen bespaard worden, als wij iederen jongeling vrijheid konden laten zijn aanleg te volgen en hem niet moesten dwingen zich aan een schoolprogramma te onderwerpen'.

Aan deze woorden heb ik eigenlijk voor mijn betoog al genoeg houvast, maar ik vraag verlof ook de onmiddellijk volgende aan te halen, omdat ze mij uit het hart gegrepen zijn:

'Hoevelen, die door en door dom leken op het gymnasium en door Rector en Conrector voor half idioot verklaard werden, leefden op toen zij, van Latijn en Grieksch verlost, zich mochten wijden aan de studie voor ingenieur of adelborst, en verrasten hun ouders en leeraars door een schitterend en snel verkregen succes! Omgekeerd zijn er ook voorbeelden van jongens, die op de hoogere burgerschool ontbloot schenen van allen aanleg en zich later onder voor hen gunstiger omstandigheden tot hoogst bekwame en zelfs beroemde mannen ontwikkelden.'

Helaas, hoe velen heb ik er, in een bijna twintigjarigen loopbaan aan het gymnasium, zien komen en na korter of langer tijd weer verdwijnen, van die 'half-idioten', die zoo verbluffend dom waren in het leeren van vijf grammatica's.

En zonderling genoeg, hoevelen waren daaronder, die bij de lessen in aardrijkskunde meer begrip toonden en veel meer zelf konden vinden dan de beste taalbolleboos. Erger nog, die geografen in den dop waren ook in de wiskunde lang niet altijd de eerste bazen.

Ik weet nog heel goed, hoe ik in de eerste jaren van mijn leeraarsambt deze gevallen aan eigen gebrekkig beoordeelingsvermogen toeschreef, of ook wel tot de meening neigde, dat inzicht in aardrijkskundige voorstellingen en begrippen een bizonder slechte maatstaf was voor iemands

verstand. Later ben ik deze dingen anders gaan inzien. En thans leert ook de psychologie dat er geesten zijn, wier belangstelling zich bijna uitsluitend richt op concrete dingen. Daaronder ook groote geesten. Zelfs Charles Darwin. Het loont de moeite even aan diens geval te herinneren. Hij schrijft in zijn autobiographie dat niets slechter had kunnen zijn voor de ontwikkeling van zijn geest dan de school die hij bezocht, omdat ze zuiver klassiek was. Er werd niets onderwezen dan Latijn en Grieksch en een beetje oude aardrijkskunde en geschiedenis. ‘De school was als opvoedingsmiddel voor mij eenvoudig een leege ruimte. Mijn geheele leven door ben ik zeldzaam onbekwaam geweest om eenige taal te leeren’.

En nu de wiskunde. ‘Ik leerde Euclides van een privaatleeraar en ik herinner mij duidelijk de innige voldoening, die de klare geometrische bewijzen mij gaven.’ Maar als hij te Cambridge de studie der wiskunde aanvat, dan blijkt hoe de aanleg voor meetkunde een uitzondering vormt, gelijk te verwachten is en geregeld voorkomt bij zulke op het concrete aangelegde geesten. Over die verdere studie schrijft hij: ‘Het werk stond mij tegen, vooral omdat ik niet in staat was eenige beteekenis te ontdekken in de eerste stappen in algebra. Dit ongeduld was heel dwaas en in later jaren heb ik diep betreurd dat ik niet ver genoeg doorging om tenminste iets te begrijpen van de groote leidende beginselen der wiskunde, want menschen die daarmee zijn toegerust schijnen een extra-zin te bezitten. Maar ik geloof niet dat ik het ooit verder gebracht zou hebben dan tot een heel lagen trap.’ Over de meetkunde echter weer: ‘Euclides gaf mij veel genoegen, evenals op school’[1].

Menschen als Darwin zijn zeldzaam en komen vanzelf terecht, maar hun geestverwanten zijn talrijk. Voor deze soort van geesten nu is op onze scholen van voortgezet onderwijs in 't geheel geen plaats. Wie aanleg voor taalstudie heeft, maar heel moeilijk wiskunde leert, die kan op het eindexamen van het gymnasium het diploma A wel verwerven, wanneer hij geen gecommitteerde-mathematicus treft, die van meening is dat iedere jongen zonder goed wiskundig begrip

1) The life and letters of Charles Darwin, 1e ed. Dl. I, blz. 29, 30, 40.

tot de dommen behoort, die niet moeten gaan studeeren. Zulke gecommitteerden komen nu en dan voor. Wie de *bosse* voor wiskunde bezit, maar niet voor talen, die kan nog wel door het eindexamen der hoogere burgerschool heenrollen. Maar met de aanstaande medici, biologen en geografen, om ons tot hen te bepalen, is het treurig gesteld. wanneer zij den geestesaanleg bezitten, die hen juist voor hun latere studie het meest geschikt maakt. Telkens had ik het verdriet een leerling die ongewone belangstelling in mijn vak toonde, te zien vertrekken omdat hij 'in de hoofdvakken niet mee kon' en dus tot elke studie onbekwaam moest worden verklaard[1].

Dr. Van Oven spreekt niet over deze derde-soort-geesten (zooals ik ze wil noemen naast exacten en taalkundigen) maar toch gevoelt hij het groote voordeel dat in meer vrijheid van opleiding gelegen zou zijn. Welk een zegen zou die vrijheid wezen voor hen allen die - en dat is met de groote meerderheid - zoo zich een geestelijke indigestie eten aan de veelheid van leervakken van het gymnasium en vooral van de hoogere burgerschool. Tegen de meesten hunner had de oude Wellington kunnen zeggen wat hij toevoegde aan een sollicitant, die zijn kennis voor hem uitgestald had: 'Jongmensch, het komt mij voor dat gij te veel geleerd hebt in verhouding tot uw verstand.' Men kan er in den regel bijvoegen: ook in verhouding tot werklust en werkkracht. Konden we maar, zegt Dr. van Oven, 'iederen jongeling vrijheid laten zijn aanleg te volgen!' Maar dat kunnen we immers! Dat kunnen we althans in zoo ruime mate dat die vrijheid zich verhoudt tot den tegenwoordigen dwang als de gewaarwording in een vliegtuig tot die in een gevangeniscel.

Niets wordt op onze gymnasiën en hoogere burgerscholen meer miskend dan de opvoedende kracht der vrijheid en dat lijkt te zonderlinger waar aan de Universiteiten de vrije studie gelukkig nog de regel blijft. Iedereen gevoelt het gevaar van den plotselingen overgang; op die scholen wordt aan de leerlingen der hoogste klassen nog al hun arbeid nauwkeurig voorgeschreven - uitzonderingen daarop zijn

1) In dezen geest spreekt ook H. Zwaardemaker, Opleidingsvragen, in Weekblad voor Gymn. en Midd. Ond., 10e jg., 1913-'14, blz. 1428.

klein van aantal en omvang -, ja op sommige worden ze weinig anders behandeld dan de kinderen der laagste klasse. Voor de leiders der scholen en voor de leeraren is dat gemakkelijk, maar het is er niet minder verderfelijk om. En daarop volgt dan het vrije kamerleven, het collegebezoek zonder dwang, het heerlijk student-zijn: is het wonder dat de overgang voor velen te sterk is? Voor eigen studie staat hun hoofd verkeerd; veel tijd gaat nutteloos verloren; en bij wie niet sterk in hun schoenen staan is de kans voor mislukking te groot.

* * *

Hoe kan meer vrijheid voor de oudere leerlingen worden verkregen? Ook hier kan ik bij het laatste Gidsartikel over ons onderwijsvraagstuk aansluiten. Dr. van Oven toont zich voorstander van de algemeene middelbare school met driejarigen cursus, voor leerlingen van twaalf tot vijftien jaar. Dat is een leefiijd waarop de kinderbeenen de vrijheid nog niet wel kunnen dragen. Op die school zou dus het onderwijs voor allen gelijk moeten zijn. Maar, vraagt men voor deze jongeren geen vrijheid, het *multum non multa* geldt ook voor hen. Ook op deze school dient het aantal der leervakken zooveel mogelijk beperkt en dienen die zoo gekozen en onderwezen te worden dat de eenheid in het menschelijk weten den leerlingen zooveel mogelijk als vanzelf wordt bijgebracht. Er kan verband zijn - behoeft het nog te worden gezegd? - tusschen het onderricht in de verschillende talen. Er kan verband zijn tusschen het onderwijs in de geschiedenis en dat in de aardrijkskunde, alsook tusschen het laatste en dat in de botanie. Het zal, om bij het laatste voorbeeld te blijven, niet altijd mogelijk zijn, de leerkrachten te vinden, die de plant- en dierkunde (voor deze jongere leerlingen moet dat geen biologie zijn), de aardrijkskunde en de geschiedenis willen onderwijzen. Men zal voor allerlei andere combinaties gelegenheid moeten laten, want op een school als de bedoelde - dit is, meen ik, *in confesso* - moet niet alleen het aantal leervakken, maar ook het aantal leeraren kleiner zijn dan thans gebruikelijk is. En verder kan, evenals voor de hoogere scholen, beperking worden verkregen doordat niet alle vakken in alle leerjaren aan de beurt komen.

De handenarbeid zal op deze school bij verschillende vakken te hulp kunnen komen.[1)]

Hoe lange jaren en van hoeveel verschillende zijden is nu niet reeds op deze algemeene middelbare school aangedrongen! Het krachtigst wel door de Vereeniging van Leeraren bij het Middelbaar Onderwijs. En nog eens afzonderlijk door een harer meest eminente leden, den vroegeren directeur der hoogere burgerschool te Leeuwarden, Prof. C.P. Burger, in het kortste adres, dat misschien ooit aan de Tweede Kamer is toegezonden - Burger was ook in zijn wetenschappelijken arbeid wars van woordenrijkheid - en waarin hij de instelling dier school voor de volksontwikkeling onontbeerlijk noemde[2)].

In het uitnemend boek van Dr. D. Bos, Onze Volksopleiding[3)], is herinnerd, dat in het plan van Thorbecke niet de hoogere burgerschool met vijfjarigen, maar die met driejarigen cursus de hoofdzaak was en de schrijver geeft den raad tot die grondgedachte van den wetgever terug te keeren. Hij zet dan op voortreffelijke wijze uiteen wat op die school geleerd worden moet. Het is bemoedigend dat dit Kamerlid op de aanstaande schoolhervorming grooten invloed zal kunnen oefenen.

Wordt het voortgezet onderwijs in tweeën gesplitst, dan kan de hoogere helft ervan te beter een ander, een eigen karakter dragen. Op de algemeene middelbare school is onderwezen wat voor ieder als grondslag zijner verdere vorming onontbeerlijk is. Nu volgt de leeftijd, waarop ‘iederen jongeling vrijheid moet gelaten worden zijn aanleg te volgen.’

De tegenwoordige school is daar ver van af. Zij heeft zich een ander doel gesteld: de algemeene ontwikkeling. Waarmee bedoeld wordt: verstandelijke ontwikkeling; op de oefening van het lichaam wordt minder gelet, op aesthetische vorming veel te weinig.

Deze algemeene verstandelijke ontwikkeling is een hersen-

1) J.H. Gunning Wzn., Verzamelde paedagogische opstellen, eerste bundel, 2e druk (1911), blz. 44.
2) Een goed pleidooi voor deze tusschenschool is dat van H. Enno van Gelder in de Vragen des Tijds van 1914.
3) Groningen, J.B. Wolters, 1898; blz. 137 vlg.

schim[1]. De school moet bij deze doelstelling trouwens sterk transigeeren. Zij bepaalt precies, in welk percent der vele vakken, die zij onderwijst, de leerling o n v o l d o e n d e vorderingen mag maken om toch een eindexamen-diploma te verwerven. De leerlingen, die met het onderwijs moeite hebben, of die zich niet graag moeite geven - men bedenke dat het hier gaat *à la guerre comme à la guerre!* - berekenen nauwkeurig welke vakken van zekere groepen ze zonder groot gevaar kunnen laten 'zwemmen'. Klachten van leeraren over te geringe belangstelling zijn dan ook talrijk; maar wat wil men, waar te veel belangstelling gevraagd wordt?

'Verbreiding van de aandacht over vele vakken kan niet gepaard gaan met eene diepe vorming van den geest'. Dr. D. Bos schreef deze woorden in zijn genoemd boek met betrekking tot de gymnasia; voor de hoogere burgerscholen gelden ze in sterke mate; op de lycea van het wetsontwerp zou de toestand nog erger zijn[2].

Velen, die wel gevoelen dat de school niet zoo velerlei aan alle leerlingen in gelijke porties moest voortzetten, plegen te zeggen dat de maatschappij nu eenmaal tegenwoordig hooge eischen stelt en de school zich daarnaar dient te richten. Een volkomen verkeerde voorstelling. Men kan eer zeggen dat de maatschappij weinig heeft aan menschen die zich op schoolsche wijze veelzijdig hebben ontwikkeld. De bekende Duitsche classicus-paedagoog P. Cauer zegt het geestig: 'Gereifte Menschen, die eine solche Vielseitigkeit der Bildung, wie man Primaneren zumutet, wirklich besitzen und weiter pflegen, gibt es überhaupt nicht; wo uns einer begegnet, würden wir ihn nicht mögen, weil er langweilig wäre'[3].

De maatschappij heeft juist aan éénzijdigheid behoefte. Veelzijdigheid gaat slechts bij weinige geesten met productiviteit gepaard. De meesten, die werk doen dat de maatschappij ten goede komt, zijn eenzijdig ontwikkeld en onder de origineele geesten, die de gemeenschap op nieuwe wegen leiden, is eenzijdigheid regel.

1) Vergelijk de hierachter opgenomen bijlage.
2) Hierover is goed geschreven door W.R. Nijenkamp in het Weekblad de Amsterdammer van 7 Juni 1914.
3) Neue Jahrbücher für Pädagogik, 1912, blz. 303.

Andere bezwaren tegen het stelsel der vele vakken zijn ontwikkeld in het adres aan de Tweede Kamer, dat hierachter is afgedrukt. Het schijnt overbodig, ze uitvoerig toe te lichten. De talrijke betuigingen van instemming met dit adres, die uit zeer verschillende kringen inkwamen, geven sterk den indruk van het bestaan eener algemeene overtuiging, dat de toestand niet langer blijven mag zooals ze is. Zeker wordt op de eene school veel meer gewaakt tegen geestelijke overlading en tegen verwaarloozing in lichaamsoefening dan op de andere, maar een wijziging van het stelsel wordt allerwege noodzakelijk geacht.

Dat die wijziging niet bestaan moet in het verlengen van den cursus der hoogere burgerscholen met een jaar, om daarvan gebruik te maken voor het toevoegen van nóg meer verplichte leervakken (onlangs is voor de kunst- en kultuurgeschiedenis en in 't bizonder de inleiding tot de kultuur der Oudheid toegang gevraagd), dat behoeft, naar ik meen te mogen aannemen, geen betoog voor wie de hoogere burgerschool kent.

Ik geloof dat een der redacteuren van dit tijdschrift de eerste was die aan Nederland verteld heeft van een andere schoolinrichting dan de onze voor jongelingen en jonge dochters: Tutein Nolthenius, in zijn aardig boek Nieuwe Wereld[1]. Op mijn reis door Amerika heb ik ongeveer dezelfde indrukken ontvangen als hij van het onderwijs aan de High schools, bezocht door jongens en meisjes van minstens 14 tot 18 jaar. Die scholen hebben naast groote deugden, hun gebreken en een daarvan is het tekort aan mannelijke leerkrachten; de echte Yankee gevoelt niet veel neiging voor het onderwijs en de betaling is niet ruim. Maar één trek hebben deze scholen, waarvan men niet licht weer afstand zal doen: de onderscheiding tusschen verplichte vakken en andere, uit welke de leerling een keuze doen kan.

Ik wil niet behandelen hoe dit beginsel in Amerika is uitgewerkt, overtuigd als ik ben dat wij hier te lande bij de toepassing onzen eigen weg zouden moeten gaan.

1) 2e Druk, Haarlem 1902. - Zie verder o.a.H. Leibner. Die Grundzüge des Unterrichts und Erziehungswesens in den Vereinigten Staaten von Nord-Amerika (Wien, 1907).

Ch.V. Langlois schreef in 1905 (er is sedert in de *high schools* echter veel verbeterd): ‘Le système des études électives peut être mal pratiquée; et il faut reconnaître que, dans l'état de confusion et d'enfance où sont les institutions américaines, il l'est souvent. Mais ce n'est pas encore une raison pour y renoncer au profit de la vieille idole européenne de la ‘culture générale’.... Hij stelt daartegenover de ‘véritable culture’, die door een rationeele combinatie van weinige vakken te bereiken valt[1)].

Een groote les is voor ons uit de *high schools* nog te leeren: zij stellen de geestelijke en lichamelijke gezondheid voorop. Een leerling mag als regel niet meer dan vier lessen per dag volgen. Elke les duurt drie kwartier. De schooltijd - veelal van half negen tot één uur - omvat zes lestijden. Wil een leerling boven de vier per dag gaan, dan moeten zijn vorderingen in de overige vakken voldoende zijn, en moet hij een attest van den dokter en een bewijs van instemming zijner ouders meebrengen. Gaan zijn gezondheid of zijn vorderingen achteruit, dan kan de directeur hem verplichten tijdelijk of voorgoed een of meer vakken te schrappen. Maar overigens moet hij volhouden in wat hij eenmaal gekozen heeft, tenzij de directeur hem vrijstelling verleent.

De lestijden, die een leerling niet in de klasse doorbrengt, kan hij gebruiken om in de studiezaal voor zichzelf te werken. Hij kan ook op enkele namiddagen, die hij niet voor lichaamsoefening, liefhebberijen en de beoefening der schoone kunsten gebruikt, in het schoolgebouw terugkomen, dat in den regel tot vier uur geopend blijft. Die namiddaguren worden meestal gebruikt voor de bijeenkomsten der clubs, waartoe elk gebouw eenige clubkamers heeft. Van deze gezelschappen tot gezamenlijke studie maken ook leeraren deel uit. Wie liever alleen werkt, blijft daarin vrij.

* * *

Enkele jaren na het verschijnen van Tutein Nolthenius'

1) L'éducation aux Etats-Unis in A. Croiset e.a., Enseignement et Démocratie (Bibliothéque générale des scierces sociales, Paris 1905, blz. 306.

boek verscheen het vraagstuk der facultatieve vakken op de agenda der vergadering van de leeraren bij het middelbaar onderwijs, waar het vooral door Engelsman en Quint werd uitgewerkt[1]. Tot een uitspraak voor of tegen kwam men niet.

In den laatsten tijd heeft de zaak in onderwijskringen gerust, zooals daar vele hervormingsplannen in stagnatie zijn gekomen, eerst in afwachting van het rapport der staatscommissie, daarna in afwachting van regeeringsvoorstellen. Maar buiten den kring der vakmannen is het denkbeeld thans van verschillende kanten aan de orde gesteld.

Zeer lezenswaarde bladzijden schreef S.J. Fockema Andreae over de voorbereiding tot de universiteit[2]. Ook hij verwacht meer resultaten van het onderwijs bij grooter vrijheid. Hij zou voor de toelating tot de academische examens voor juristen niets anders willen eischen dan 'kennis van de streng noodige vakken: Latijn, Nederlandsch, Fransch, Duitsch, Engelsch, de hoofdzaken in engen zin van de nieuwe geschiedenis en aardrijkskunde, de reken- en stelkunde.' Alle overige vakken zouden facultatief zijn en misschien niet op elk gymnasium dezelfde.

'En liefst zou ik nog verder gaan en voor toelating tot de academische examens geen eischen stellen.'

Ik heb in stilte gejuicht toen ik de laatste woorden las. Eindelijk eens een man, die, aan het einde van zijn loopbaan als academisch docent, nog den jeugdigen moed heeft ons onderwijs te willen verlossen van het eindexamen, en het toelatingsexamen tot de universiteit.

'Practisch - zoo licht hij zijn meening toe - zou dit voor de overgroote meerderheid geen verschil maken. Zij zouden toch, alvorens aan de universiteit te komen, eene opleiding ontvangen, ongeveer als die ik mij in het voorgaande dacht.... Dan zou de groote vrijheid van opleiding voeren tot groote verscheidenheid; er zouden wel eens methoden falen, waarmede men het beproefde, maar er zouden er ongetwijfeld ook te voorschijn komen, die beter resultaten leverden, dan de nu officiëel voorgeschrevene. Er zouden zich wel eens onbevoegden voor het examen aan-

1) Zie G. Bolkestein in Berichten en Mededeelingen van de Vereeniging tot vereenvoudiging van examens in onderwijs. No. 24, Febr. 1910.
2) De opleiding onzer juristen, in Rechtsgeleerd Magazijn, 1914.

melden, maar voor de werkelijk uitstekenden uit alle klassen zouden de deuren wijder openstaan.'

Ik veroorloof mij deze citaten om ze in dit algemeen tijdschrift onder de aandacht van andere kringen dan de juristen te brengen. Hier voelt men frissche lucht binnenstroomen in de wijd geopende poorten der academie. De buitenlucht wil de schrijver toelaten:

'Een der voordeelen van volkomen vrijheid op dit punt zou ik achten, dat, als zij gold, de opvoeding van den aanstaanden juridischen student - ik schroom bijna het te zeggen - op het platte land of in kleine plaatsen minder onmogelijk zou zijn dan thans. Mij schijnt het buitenleven op zich zelf - allermeest voor jongelieden op den leeftijd, waarop men voor indrukken het meest vatbaar is - moreel en intellectueel heilzamer, dan dat in de steden. Van de natuur valt voor wie wil opmerken, en opmerkzaam gemaakt wordt, oneindig veel te leeren. Zeker, lang niet aan alle buitenwonende ouders, die hunne kinderen naar de academie willen zenden, zal het mogelijk zijn, hen buiten daartoe behoorlijk voor te bereiden; daarvoor hebben niet allen de middelen en zijn niet overal geschikte krachten te krijgen. Maar menige ouder zal er wel iets voor over hebben, zijn kind in plaats van tot het 12e, tot het 18e jaar in huis en onder zijne hoede te kunnen houden. En zoo maar niet een afgepaste hoeveelheid kennis in een groot aantal vakken wordt vereischt, is eene opvoeding van den aanstaanden student buiten althans niet volstrekt onmogelijk. In elk geval zal dan ongetwijfeld de gelegenheid worden uitgebreid, om kinderen van buiten voor universitaire studie voor te bereiden, door enkele dagen in de week - en niet alle werkdagen - onderwijs te doen genieten in een nabij gelegen centrum.'

Ik vrees dat vele schoolmannen de ooren zullen dichtstoppen voor deze ketterijen. Maar toch, er is gelukkig ook onder de leeraren een zeer sterke strooming naar meer vrijheid.

Hoe weldadig is dit pleidooi voor de rechten en voordeelen van het platte land, dat altijd maar is achtergesteld bij de steden. Dat begint met de lagere school. Hoe dikwijls heb ik de buitenjongens beklaagd, die toelatingsexamen op het gymnasium kwamen doen; heldere koppen, goed les gehad,

maar ze - kenden niet genoeg Fransch! Daarin stond de dorpsschoolmeester achter bij zijn collega in de stad; of misschien wist hij niet zoo precies ‘de eischen’ als wie onder den rook van het gymnasium woont. Hoogstens dus: herexamen. De geheele vacantie geblokt, privaatles genomen, en soms was het dan nog niet in orde, en was een jaar verloren.

Krachtig is voor de invoering der facultatieve vakken gepleit door W.R. Nijenkamp in het vervolg op zijn genoemd opstel[1]; en juist enkele dagen te voren was het hierachter afgedrukt adres verzonden, waarmede o.a. meer dan zeventig ambtgenooten der onderteekenaars instemming hebben betuigd.

De toestand van vrijheid, door Fockema Andreae geschetst, zal voorloopig wel onbereikbaar zijn. Houden we ons dus aan een driejarigen ‘bovenbouw’ der middelbare school, die we gemakshalve lyceum willen noemen.

Laat ons aannemen dat op de algemeene middelbare school het onderwijs voor allen omvat heeft, wat de leervakken betreft: de moedertaal, de drie hoofdtalen, de beginselen der wiskunde, der plant- en dierkunde, iets van de natuurkunde en de hoofdzaak van geschiedenis en aardrijkskunde. Alle leerlingen van het lyceum zullen het Nederlandsch goed moeten leeren hanteeren en uit de mooiste stukken der litteratuur op school moeten lezen; vooral geen volledige geschiedenis der letterkunde, met de Stroomdichters, de Arcadia's, Rhijnvis Feith en van der Palm. Allen ook zullen eenig begrip moeten krijgen van den bouw der maatschappij en de inrichting van den staat; een burgerschapsleer is noodig, of zooals een Amerikaan het genoemd heeft: ‘a thorough grounding in citizenship,’ ter aankweeking van ‘a genuine civic sense’. Om dezen merkwaardigen burgerzin heb ik de Amerikanen benijd, vooral die van 't Westen.

En is niet ook voor ieder noodig eenige bekendheid met vreemde volken? Moet althans niet in één leerjaar met oudere leerlingen gesproken worden over de beschaving der Chineezen, over het leven der volken van den Archipel? In een ander jaar zou voor allen de gang der moderne geschiedenis in hoofdtrekken kunnen worden behandeld.

Toch komt het mij beter voor deze lessen in volkenkunde

1) Weekblad de Amsterdammer, 14 Juli 1914.

en historie facultatief te stellen. Men kan zich in deze dingen ook wel later zelf inwerken door lectuur. Ook zal het juist voor deze vakken niet altijd gemakkelijk zijn een leeraar te vinden, die de stof zoo beheerscht en zoo voordraagt, dat hij allen meeneemt. En is hem dat niet gegeven, dan is het beter dat hij geen ander gehoor heeft dan hen, die uit zichzelf komen, uit belangstelling voor de stof zelve. Hier glimlacht een Nederlandsch leeraar ongeloovig. Ik zal hem straks te woord staan.

Nederlandsch en 'Burgerkunde' dus voor allen. De overige vakken zijn dan daarmede te vereenigen tot eenig leergangen. Daaronder kan men zich denken: een klassieke, met Grieksch en Latijn; een klassiek-moderne, met Latijn naast moderne talen; een waarin de moderne talen in het centrum staan; een concrete, met aardrijkskunde en plant- en dierkunde als hoofdvakken; een wis- en natuurkundige. De leerling zal verder verplicht zijn zooveel facultatieve vakken te volgen, dat hij als regel vier lesuren per dag heeft. De directeur kan zorg dragen, dat de keuze niet heterogeen uitvalt.

Er zijn tegen de facultatiefstelling van vakken bezwaren ingebracht, die ernstige overweging verdienen. Allereerst de vrees voor verslapping der tucht en toeneming der laksheid. Men vreest de zwakheid der ouders, die zullen toegeven wanneer hun jongens trachten zich zooveel mogelijk van de onverplichte vakken af te maken. Men vreest ook bemoeilijking van de positie der leeraren, wanneer de leerlingen mee gaan praten.

Wanneer ik die vrees deelde, dan zou ik geen oogenblik langer meewerken aan deze beweging. Het ambt van leeraar is een zwaar en moeilijk ambt en een school zonder tucht is voor den leeraar een hel. In ons adres is dan ook op krachtige tucht aangedrongen. Welnu - die zal juist met veel minder moeite te handhaven zijn wanneer de vrijheid als opvoedingsmiddel wordt te baat genomen. Een normale jongen is niet gemakzuchtig, wil gaarne leeren, namelijk de dingen waarin hij belang stelt, die zoo met hen worden behandeld, dat die belangstelling niet wordt gedood. In de nieuwe school zullen de leerlingen meer zelf moeten werken. De verfoeilijke schoolmoraal, die men in Amerika niet kent, zal verdwijnen. Niet langer zal de leerling in de school iets

van een gevangenis zien, die hem te lang vasthoudt en dan nog op den avond beslag legt met haar huiswerk en haar repetities.

De verhouding tusschen leeraar en leerling moet beter en intiemer worden, wanneer beiden - want ook de docenten gaan thans onder overlading gebukt - met frisscher geest tegenover elkander staan dan nu, en zich dus meer kunnen geven. Voor mij was juist het verlammende van den huidigen toestand daarin gelegen dat ik een vermoeide en verveelde klasse wel tot 'aandachtsvertoon'[1] kon dwingen - althans wanneer ik zelf daardoor niet te vermoeid was -, maar dat niet wilde. Zes - elders zeven - lessen achtereen en denk eens dat ze alle goed waren. Dan ging de jeugd te gronde.

Voor een - gelukkig niet groote - categorie van leeraren zal, dat moet erkend, moeilijkheid ontstaan wanneer hun vak onverplicht wordt gesteld. Dat zijn zij die de geschiktheid missen tot hun ambt. In Amerika, waar het niet zoo moeilijk is als hier om een andere loopbaan te kiezen, komt men er eer toe een onbekwaam leeraar te ontslaan. Bij ons gebeurt dat bijna nooit, zeer tot schade der school. Daarom zal het zoo goed zijn wanneer zij, van wie men al bij het begin hunner werkzaamheid kan zeggen dat zij hoogstwaarschijnlijk nooit een goed docent zullen worden, dadelijk worden gewaarschuwd en geweerd.

Voor anderen, die slecht les geven, maar het beter kunnen - ze zijn evenmin talrijk - zal de nieuwe regeling een prikkel zijn tot inspanning.

Men heeft in Duitschland nog naar andere wegen gezocht om meer vrijheid van beweging voor de oudere leerlingen te verkrijgen[2]. Er is daarin zeker veel goeds, maar afdoende schijnen deze middelen niet; en vooral niet voor ons land, waar nu eenmaal drie moderne talen te leeren vallen.

Ten slotte dient nog gesproken van het verzet, dat zich

1) Het juiste woord is van den bekwamen oud H.B.S.-directeur G.J. Buys.
2) Een overzicht daarvan geeft F. Cramer, Die freiere Behandlung des Lehrplans auf der Oberstufe höheren Lehranstalten (Berlijn, 1907), met litteratuuropgaaf, waarin met name de geschriften van Paulsen, Matthias en Münch van belang zijn. Verder vooral de latere jaargangen der Monatsschrift für höhere Schulen.

reeds tegen de hier geschetste regeling heeft gericht, en wel wat betreft de verkorting van den leertijd der klassieke talen van zes jaren tot drie.

Op de jongste vergadering van gymnasiale leeraren, waar de classici de stemmingen geheel beheerschten, is de stelling aangenomen, dat voor goed onderwijs in de klassieke talen een zesjarige cursus noodig is. Deze meening blijkt echter niet zoo absoluut vast te staan als ze werd uitgedrukt, want ze werd dadelijk gevolgd door een andere stelling, die de voortzetting der proefnemingen met lycea (met vierjarigen klassieken cursus) wenschelijk noemde. Waarom zou men niet iets verder gaan en de proef met een driejarigen leergang nemen? Velen, die jongelieden van 17 jaar en ouder in de studie der oude talen hebben ingeleid, geven hoog op van de vlugge vorderingen, die deze leerlingen plegen te maken in vergelijking met de jeugdige gymnasiasten der lagere klassen. Is het niet inderdaad beter de dingen meer achter elkaar dan alle tegelijk te doen? Zal het niet mogelijk zijn in drie jaren tijds, bij een ruim aantal lesuren, de jongelieden iets te doen gevoelen van den geest van het classicisme? Voor eenige facultatieve vakken zal daarnaast zelfs nog wel tijd overblijven.

Bovendien, het geval dient andersom gesteld. Niets is dringender noodig dan de algemeene middelbare school; allereerst opdat eindelijk een einde kome aan de keuze: hoogere burgerschool of gymnasium op 12 jarigen leeftijd; en dan om te bereiken dat geen vijf talen tegelijk meer zullen worden geleerd, waardoor een verkeerde denkrichting wordt gekweekt en te veel jongens stranden. Vijf talen! Er is geen ander land ter wereld, waar men 13-14 jarige kinderen daarmee de hoofden vult, zoodat geen tijd overblijft voor al de dingen, waarin een kind op dien leeftijd belang stelt en die het dan behoort te kunnen genieten. Vijf talen - of wel, op de hoogere burgerschool, drie talen en een groote portie wiskunde - als ge een van beiden op dien jeugdigen leeftijd niet verduwen kunt, dan wordt alle kans op hooger ontwikkeling voor u afgesneden. Daaraan dient een einde te komen, en niet over een aantal jaren, maar zoo spoedig mogelijk, in een tempo niet veel langzamer dan waarin de oorlogsnoodwetten aangenomen zijn.

In dit verband moet nog aandacht gevraagd voor de verschijning der brochure van Dr. H. Cannegieter Tzn., leeraar aan het stedelijk gymnasium te 's-Gravenhage en curator van het Nederlandsch lyceum aldaar, getiteld: Het Lyceumontwerp in Denemarken, een waarschuwend voorbeeld[1]. Dr. Cannegieter is jaren lang een overtuigd voorstander geweest der richting van de Vereeniging tot vereenvoudiging en verbetering van examens en onderwijs, die als een hoofdpunt op haar program heeft: ‘wijziging van het leerplan der hoogere burgerscholen en gymnasiën, o.a. om uitstel der beroepskeuze mogelijk te maken’, wat toch wel niet anders mogelijk is dan met verschuiving van den aanvangsleertijd der klassieke talen.

De genoemde brochure lijkt mij een zwak betoog te bevatten. Te kort was, naar het mij voorkomt, de tijd van een week, door den schrijver in Denemarken doorgebracht, om daar door gesprekken en het bijwonen van lessen toegerust te worden tot partij kiezen in den strijd der meeningen, die daar over de nieuwe schoolregeling met overtuiging gestreden wordt. Maar vooral te kort schijnt mij het bestaan dier regeling zelve. Cannegieter schrijft: ‘Sedert eenige jaren heeft het nieuwe gymnasium zijn leerlingen afgeleverd, n.l. van 1910 af. Men is dus gerechtigd en in staat om over zijn werking te oordeelen - met voorbehoud natuurlijk - ten opzichte van de ontwikkeling der studenten en de geheele hoogere volksontwikkeling.’ (blz. 4).

De ontwikkeling der studenten - dat gaat al niet. Immers de schrijver zegt zelf (blz. 31): ‘Men behoeft nog niet dadelijk in alle scherpte aan te nemen dat de studenten in ontwikkeling, kennis en studielust en studiegeschiktheid gedaald zijn, zeker is het, dat de universiteit met vooropzettingen[2] komt, waaraan de jonge studenten niet kunnen voldoen’.

Neen, dat wil ik gaarne gelooven; nieuwerwets gevormde studenten tegenover ouderwetsche professoren - dat geeft moeilijkheid. ‘Vele professoren staan met hun leerlingen verlegen en weten niet hoe hen aan te vatten.’

Laten we hun nog een weinig tijd laten en over een

1) 's-Gravenhage, 1914.
2) De brochure bevat meer germanismen dan andere geschriften van dezen bekwamen leeraar.

tiental jaren, of liefst wat langer, eens terug komen. Misschien kunnen we dan langzamerhand een beteren kijk krijgen op de ontwikkeling der studenten, als ook de leeraren wat meer in de nieuwe schoolvormen zijn ingeleefd. En een later geslacht mag dan oordeelen over den invloed op 'de geheele hoogere volksontwikkeling.'

En verder - wij moeten een Nederlandsche school stichten en niet te veel naar het buitenland zien. In een geestigen passus van zijn *Grundriss der politischen Oeconomie* heeft de vermaarde Johannes Conrad een merkwaardigen raad gegeven, die te weinig bekend is geworden omdat ze staat waar men haar niet zoekt.

Zij mogen hier worden aangehaald, omdat onze classici wel eens wat te veel naar Duitschland het oog richten:

'Bei verhältnismässigem Mangel an Gedächtnis, bei langsamem Denken und Mangel an natürlicher Formgewandheit bedarf den Deutsche mehr als Angehörige anderer Nationalitäten einer gründlichen Schulung des Geistes, um das zu ersetzen was jenen in die Wiege gelegt ist. Für ihn ist die Gymnastik des Geistes durch Erlernung und Übung der alten Sprachen ungleich wichtiger als für Fransosen, Italiener und Russen. Jede Verminderung der Schulung nach dieser Richtung schliesst eine Minderung der Leistungsfähigkeit der Bevölkerung ein, zumal erfahrungsgemäss auch ein mittelmässiger Lehrerstand bei unseren Ausbildung des Grammatikalischen Unterrichts bei der Masse der Durchschnittsschüler dadurch mehr zu erreichen vermag als durch andere Lehrfächer.

Wie Deutschland bei dürftigeren Boden und Klima nur durch g r ö s s e r e A r b e i t wirtschaftlich dassselbe zu erreichen vermag als die mehr begünstigten Nachbarländer, so kann es auch nur durch scharfe Arbeit seine geistige Leistungsfähigkeit auf derselben Stufe erhalten.'

Zonder de vlugheid van geest van ons Nederlanders met die van Romanen en Slaven te willen gelijkstellen, meen ik toch dat hierin zeer wel eenig verschil met de Duitschers kan bestaan. Het is volstrekt niet zeker, dat wij dezelfde klassieke geestes-gymnastiek noodig hebben; en de schoonheid der litteratuur, waarom het méér te doen moet zijn, spreekt toch alleen tot ouderen. Bij één moderne taal meer, kunnen we voor de oude talen allicht met wat minder

volstaan, of ons hetzelfde in korter tijd eigen maken.

Aan laat beginnen met de oude talen schijnt mij nog een voordeel verbonden: dat de leerlingen te voren reeds eenig begrip van Nederlandsch schrijven kunnen gekregen hebben. Want terwijl het Duitsch onze taal bederft, bederft het Latijn onzen stijl. De Engelsche gevoelen hetzelfde. Over Darwin schrijft zijn zoon: 'He had the strongest disbelief in the common idea that a classical scholar must write good English; indeed he thought that the contrary was the case[1)].'

En Spencer, die hier meer recht van spreken heeft: 'It is notorious that commentators of the classics are among the most slovenly writers of English'[2)].

Daarom: de moedertaal voorop. Hoe voortreffelijk zij kan worden onderwezen, is onlangs gezegd door een der fijne geesten, die haar beoefenen[3)]. Uit zijn gedachten kies ik mijn slotwoord:

'Wat niet met liefde wordt opgenomen, dat is waardeloos.'

De school zal niet genezen voordat zij zich hiervan doordringt.

J.F. NIERMEYER.

1) l.c., I. blz. 131.
2) The study of sociology.
3) J.M. Acket, Uit mijn praktijk; in De Nieuwe Taalgids VII, 1914, blz. 273.

Bijlage.

Aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Geven met verschuldigden eerbied te kennen de ondergeteekenden. hoogleeraren aan de Universiteiten te Utrecht en te Amsterdam en aan de Technische Hoogeschool te Delft, dat bij hen ernstige bedenkingen bestaan tegen de onderwijsregeling, belichaamd in de wetsontwerpen op het Middelbaar en voorbereidend-Hooger Onderwijs, bij uwe Kamer aanhangig;

reden, waarom zij zich veroorloven het volgende onder Uwe aandacht te brengen.

De gebreken van ons Middelbaar en Gymnasiaal Onderwijs eischen zoo dringend voorziening, dat - al ware het meer rationeel een herziening van ons schoolstelsel te beginnen met den laagsten trap - een uitstel van de herziening van ons voortgezet onderwijs toch ongeraden schijnt. Doch die gebreken zullen alleen kunnen worden weggenomen bij een ingrijpende omwerking van de bedoelde wetsontwerpen.

De ondergeteekenden wenschen daarbij in het bijzonder uwe aandacht te vestigen op het feit, dat de meest ernstige fout van ons voortgezet onderwijs bij de voorgestelde regeling wordt bestendigd: het te groot aantal der leervakken. Op het lyceum zal deze fout nog worden verergerd, wanneer het leerplan, door de ‘Ineenschakelings-commissie’ ontworpen, wordt gevolgd.

Dit groot aantal vakken versnippert de aandacht. Het zoekt in de breedte wat veeleer in de diepte moet worden gezocht. Met name bij een school, die voorbereiding voor hooger onderwijs, dus voor wetenschappelijke vorming beoogt, verdient concentratie op betrekkelijk weinige vakken, die dan grondig kunnen worden beoefend, stellig de voorkeur boven verdeeling van de aandacht over vele vakken, welke grondige bestudeering buitensluit.

Dit groot aantal vakken brengt verder mede een groot aantal lesuren. Zes lessen zullen op de meeste dagen der week gegeven worden, terwijl vier stellig het grootst aantal is, waarin men aandacht van de leerlingen kan vergen.

Een gevolg van dit te-veel aan lesuren is de verwaarloozing der lichamelijke opvoeding. Het is zeer bevreemdend, dat de Staatscommissie niet in het minst rekening heeft gehouden met het algemeen verlangen

naar een opvoedingsstelsel, waardoor meer evenwicht in de ontwikkeling van geest en lichaam wordt gebracht. Een of twee uur gymnastiek per week is alles, wat de Staatscommissie noodig acht. Verder zal de school slechts twee vrije middagen per week kunnen geven, wat een achteruitgang zal zijn bij den toestand, die nu reeds aan veel scholen heerscht. Nog meer dan tot dusver zal alle heil verwacht worden van schoolschen dwang, van het zitten op de banken. Nog minder gelegenheid zal er zijn voor alle vrije ontwikkeling van den geest, door inleiding in de schoone kunsten, door het volgen van liefhebberijen; voor alle vrije ontwikkeling van het lichaam, door handenarbeid, door wandelingen en door sport.

De ondergeteekenden zijn van meening, dat alle leerlingen, die scholen van voortgezet onderwijs bezoeken, Fransch, Engelsch en Duitsch moeten leeren, maar zij achten het onnoodig, dat allen de lessen volgen in de letterkunde van elk dier talen. Ieder leerling dient een kort overzicht van de geschiedenis te ontvangen en de beginselen der wiskunde en der plant- en dierkunde te leeren, alles voor zoover dat in den ‘onderbouw’ van het lyceum kan worden bijgebracht. Maar het is een volkomen verkeerd stelsel, alle leerlingen te dwingen in den ‘bovenbouw’ onderwijs te ontvangen in: vier talen en hare letterkunden (de moedertaal inbegrepen), geschiedenis, staatsinrichting, aardrijkskunde, wiskunde, cosmographie, natuurkunde, scheikunde, plantkunde, dierkunde en handteekenen, waarbij dan voor sommigen nog komen zal mechanica en rechtlijnig teekenen, voor anderen de Latijnsche taal- en letterkunde, voor nog anderen bovendien de Grieksche taal- en letterkunde, terwijl deze laatsten op hun verlangen ook het Hebreeuwsch zullen mogen leeren.

De toestand zal bij dit stelsel nog veel erger worden dan ze nu is. Het gymnasiaal onderwijs omvat thans veel minder vakken dan het lyceum eischen zal. Bij de Gemeentelijke Hoogere Burgerschool is nu tenminste eenige vrijheid in het aantal lesuren, terwijl voor alle lycea de lesrooster gelijk zal zijn. Het nieuwe stelsel zou, met nog meer recht dan in Duitschland, waar het door velen als voor de volksontwikkeling noodlottig wordt gevoeld, eeu Procrustes-bed kunnen worden genoemd. Oppervlakkigheid en geestelijke overlading zullen toenemen onder de leus van algemeene ontwikkeling.

Ondergeteekenden achten de eenig mogelijke oplossing gelegen in een regeling, zooals die in verschillende landen bestaat, waarbij aan meergevorderde leerlingen vrijheid wordt gegeven een zeker aantal vakken uit te kiezen. Enkele vakken zijn voor allen verplicht; uit de overigen kan zoo worden gekozen, dat een harmonische ontwikkeling van lichaaam, verstand en gemoed naar ieders aanleg te bereiken valt.

Het wordt waarlijk hoog tijd, dat ons voortgezet onderwijs ophoude een groot aantal jongelieden vroegtijdig overwerkt, gejaagd en nerveus af te leveren. De school mag niet berekend zijn voor de enkele verstandelijk bevoorrechten, die alles even gemakkelijk in zich opnemen en verwerken. Ook zij, die voor het schoolsche leeren minder aanleg bezitten, hebben recht op ontwikkeling zonder daarbij physiek en geestelijk benadeeld te worden.

Weinig lesuren, krachtige tucht, onverdeelde aandacht, leeren werken - niet thuis door huiswerk maar op school -, meer tijd voor handenarbeid, muziek of andere kunsten, gymnastiek en sport - dat alles dient toch eindelijk te worden verkregen!

Met aandrang bevelen ondergeteekenden deze opmerkingen in uwe overweging aan.

(w.g.) W.L.P.A. MOLENGRAAFF.
J. PH. SUYLING.
C. WINKLER.
G.A.F. MOLENGRAAFF.
W.H.L. JANSSEN VAN RAAY.
D. VAN BLOM.
J.H. VALCKENIER KIPS.
H. TER MEULEN.
J.G. SLEESWIJK.
J.F. NIERMEYER.

Iets over de beteekenis der Hegelsche philosophie.

Kan men eigenlijk wel spreken over Hegelsche philosophie? Bestaat er iets wat dien naam mag hebben? De vraag kan, al naar men het beziet, in ontkennenden en bevestigenden zin worden beantwoord. Tegenover de tegenstanders der Hegelarij - en hun aantal is beangstigend groot - mag om te beginnen wel eens nadrukkelijk worden betoogd: er bestaat geen Hegelsche philosophie, die als afzonderlijk systeem naast, onder of boven andere systemen zou staan. De Hegelarij geeft geen stelsel, geen stel waarheden, die zij tot ‘de’ waarheid verklaart, met verwerping en uitsluiting van de waarheden en stellingen, die door andere - en dan, naar men meent, door haar geminachte - wijsgeeren zijn verkondigd. Zij heeft nooit gezegd: dit is waarheid en al het andere onwaarheid. Zóó beschouwd kan het bestaan van een Hegelsche wijsbegeerte ten stelligste worden ontkend. En toch: er is een Hegelsche philosophie, die te onderscheiden valt van elke anders genaamde philosophie, maar uitsluitend in dien zin, dat zooals het geheel, van een lichaam bijv., geen deel is naast zijn samenstellende deelen en het toch iets anders mag worden genoemd dan, en kan worden onderscheiden van zijn deelen, eenzelfde verhouding valt op te merken tusschen de Hegelarij als het geheel en de andere philosophieën, die men hare deelen zou kunnen noemen. De Hegelarij is het systeem der systemen; in haar verwoordt zich ‘het’ denken, het alzijdige, het alomtegenwoordige, het absolute denken, dat is het denken van het absolute, de

zelfoverdenking Gods; in de andere systemen openbaren zich de verschillende denk*richtingen* en juist, omdat zij éene richting vertegenwoordigen, blijken zij eenzijdig en beperkt of betrekkelijk waar d.w.z. betrekkelijk onwaar. Het is de ontzaggelijke verdienste van Hegel geweest, dat hij de redelijkheid der betrekkelijke waarde van ieder systeem heeft beseft, en alle waarheden dier systemen heeft vereenigd tot een encyclopaedisch geheel, waarvan die waarheden de onmisbare factoren zijn, waarin zij alle hun plaats vinden en waarin plaats blijft voor elke nog komende denkrichting of waarheid. Men kan zeggen, dat met Hegel de wijsbegeerte haar doel heeft bereikt, niet omdat er voor de wijsbegeerte geen werk meer zou zijn te verrichten - haar taak ten opzichte van het eindelooze weten is eindeloos groot - maar omdat voortaan elke wijsgeerige richting van uit eenzelfde centrale punt kan worden gewaardeerd en geoordeeld; omdat nu de hoogte is bereikt, vanwaaruit men het geheel kan overzien.

De Hegelaar ziet van *iedere* richting de *betrekkelijke waarde*. Het is een begrijpelijke maar daarom nog niet aangename gewoonte, vooral van minder-gevorderde Hegelaars, om bij het beoordeelen van een systeem veel meer op de betrekkelijkheid dan op de waarheid ervan te letten, waardoor zij in onverzoenlijke tegenspraak geraken met de aanhangers van het systeem, die alleen letten op de waarheid, voor hen ontwijfelbaar er in vastgelegd. Eigenlijk zou, practisch gesproken, de Hegelaar zich wel kunnen bepalen tot het aantoonen van de betrekkelijkheid, waar de voorstanders al hun best doen om de waarheid van hun systeem te bewijzen, maar deze houding zou op den duur toch te onbillijk en te eenzijdig zijn en alle eenzijdigheid is uit den booze. Maar ook zonder deze beperking van zijn taak, krijgt de Hegelaar, omdat hij zijn ‘vernietigende’ kritiek op alle systemen aanwendt, zoo achtereenvolgens vrijwel alle menschen tegen zich. En tegenover de partijgangers, de menschen met ‘idealen’, met gevestigde, muurvaste overtuigingen; tegenover de geloovigen, die niet willen weten en de vele weters, die niet meer aan geloof doen; tegenover hen, die zweren bij hun agnosticisme of nooit twijfelen aan de steeds geldende volstrekte waarde van hun twijfel - tegen-

over hen allen heet de Hegelaar een Mefisto, een allesontkenner, een waaghalzige hemelbestormer, een eigenwijze veelprater, voor wien iedere enthousiast, iedere geloovige, zich als voor een verlammend gif heeft te hoeden; heet hij een bespotter der Goden, voor wien niets en niemand heilig is, en een bederver der - academische en niet-academische - jeugd, tegen wiens optreden en leer met klem dient te worden gewaarschuwd.

Het is daarom noodzakelijk er steeds weer de aandacht op te vestigen, dat de ware Hegelaar, juist omdat hij Hegelaar is, zich in staat weet, de waarheid van ieder systeem te doorzien en die tegenover den tegenstander van het systeem te verdedigen. Niet, dat hij daarom ieder systeem *even* waar acht: de graden van zuiverheid, waarin het begrip zich uit, zijn zeer vele. Zoo zal hij, om een voorbeeld te noemen, het Christendom, waarin het zuivere begrip der religie vervat is, hooger achten dan het Boeddhisme, dat ternauwernood religie mag heeten en zal hij zich dus verzetten tegen een streven om het laatste ingang te doen vinden bij hen, die van het Christendom vervreemd - d.i. in de meeste gevallen: er beneden - zijn geraakt; maar evenzeer zal hij zich verzetten tegen Christelijke aanmatiging, die in het Boeddhisme niets dan doemwaardig bijgeloof ziet. Het is de eindelooze taak van den Hegelaar om de tegenstanders van een stelsel er mede te verzoenen en om de aanhangers te doen inzien, dat het streng volhouden van hunne meening evenals elke consequentie ‘zum Teufel’ voert. Het is een afmattende taak en dank zal men er al zeer weinig mee oogsten. Maar de Hegelaar vindt zijn belooning in het inzicht zelf, dat tot een bijkans onverstoorbare Meeresstille des Gemüths kan voeren.

De Hegelaar treedt dus tegelijk scheidend en verzoenend op: deze tegenstelling is een der vormen van ‘de’ tegenstelling, de tegenspraak, die het wezen der Hegelarij, het wezen der Schepping, uitmaakt. De Hegelaar is altijd naar zijn inzicht het één èn het ander, wat natuurlijk niet belet, dat hij door temperament, omstandigheden meestal gedrongen zal zijn het een òf het ander te zijn. Hij is monist èn dualist, individualist èn socialist, Protestant èn Katholiek, Theist èn pantheist, Spinozist en pragmatist, kortom èn voorstander èn tegen-

stander van alles wat zich laat denken en zeggen. Hij begint met de ervaring hoog en onmisbaar te achten - al wil men dat niet altijd van hem gelooven - wetende, dat zonder het gegevene der ervaring zijn denken tot een ijl gedachtenweefsel zou zijn teruggebracht; wetende, dat zonder de primaire ervaring der natuur, der geschiedenis, zonder het kunstgevoel eu zonder het religieuze gevoel, zijn wijsbegeerte zonder begin zou zijn. Hij zal dus ook de wetenschap naar behooren achten, die de ervaringen beschrijft, meet, telt en ze met proeven oproept, waar ze noodig zijn. Maar hij zal ook weten 'dat duizend feiten nog geen waarheid zijn', dat, om tot de waarheid, tot het ware, te komen, den feiten geweld moet worden aangedaan en hiervoor de macht en de kracht van zijn centraliseerend denken noodig zijn, wat feitelijk stilzwijgend door alle wetenschapsbeoefenaren wordt erkend, in zoover geen enkele hunner - (tenzij misschien de aardrijkskundige -) bij zijn feiten blijft, maar gaat zoeken naar den samenhang der dingen, om in dien samenhang een eenheid van het vele te vinden, een eenheid, die de ervaring der veelheid zoo onmiddellijk niet gegeven had. Is dan de 'minachting' die, naar men zegt, de Hegelarij voor het feitenmateriaal der wetenschap zou hebben, niet redelijk gerechtvaardigd? Is het niet goed als zij eens haar spottende stem laat hooren tegen hen, die zeggen: we kennen nu de waarheid nog niet, maar beloven, dat we later, later als nog honderd-, duizend-maal meer zal zijn geteld, gemeten en geweten, dat we dàn eindelijk wel eens de waarheid zullen hebben? We hebben *nu* en *hier* de waarheid, de waarheid in het gekende is geen andere dan de waarheid in het nog niet gekende en we voelen, beleven en kennen de waarheid in een vorm zóo eenvoudig, zóo vanzelfsprekend, dat men zich verbaast en vraagt, waarom er zooveel wordt gestreden om dien vorm voor nietig en nietswaardig te verklaren.

De Hegelaar vindt de waarheid 'vanzelfsprekend', zijn inzicht is hem, van één zijde genomen, openbaring en hij aanvaardt die openbaring, niet omdat zij absurd, onbegrijpelijk is, maar omdat hij haar begrijpt. Hij voelt zijn denken gedrongen in de banen der denkwetten, die onwrikbaar gelden voor hem en voor ieder ander. Hij voelt, dat 'het' in hem denkt, zooals hij zich ook gedrongen voelt in

de richting van een voor allen geldende ethiek, waaraan hij zich moet, en als hij het begrijpt, ook wil onderwerpen. De Hegelaar zegt: het algemeene, het absolute, het volmaakte, het volkomene, het ware, de werkelijkheid (als eenheid van wezen èn verschijning genomen) bepaalt zich zelf, houdt zich zelf in stand door zich zelf te scheppen en zich zelf te vernietigen, is volkomen zelfbewust, begrijpt zich zelf volkomen, welk zelfbegrip begin en eind is van zelfoverdenking. Dit zelfbegrip van het absolute, waarin dus het denken van het absolute en het zijn van het absolute één zijn geworden - de absolute eenheid van denken en zijn - is als 'hoogste' kategorie in alle deelen der werkelijkheid terug te vinden, dus ook in de natuur en ook in den eindigen (subjectieven) geest, waaruit weer volgt, dat de eindige geest in staat zal zijn - en het bestaan van objectieve wetenschap is de proef op de som - de natuur, zichzelf en het oneindige te begrijpen, met begrippen, die derhalve niet uitsluitend het gewrocht zijn van dien eindigen geest, maar die hem uit de werkelijkheid toevloeien. Met von Hartmann laat zich betoogen, dat het de werkelijkheid is, die ons bewustzijn bepaalt; de werkelijkheid openbaart zich aan en in ons.

Men kan de werkelijkheid herleiden tot een groot aantal kategorien, die ieder voor zich én betrekkelijk én absoluut gelden. De werkelijkheid kan zonder rest worden herleid tot: iets en iets anders, tot getal, tot maat, tot stof, tot kracht, tot mechanisme, tot chemisme, tot leven, tot ziel, tot zelfbewustzijn, tot zelfbegrip (= Idee). Iedere herleiding heft de andere herleidingen op, toont dus hunne betrekkelijkheid aan. De Hegelaar zal van al die herleidingen met begrijpende belangstelling kennis nemen en hun betrekkelijk recht erkennen. Hij zal bijv. vinden, dat het materialisme als moment van denken, als denkrichting, als kategorie waar is, zijn waarheid, zijn waarde heeft, zijn waarde houdt, zoodat hij zal glimlachen om de hedendaagsche uitspraak, dat het materialisme nu 'voor goed' overwonnen is. Maar geen enkele richting is 'het' ware en zoo zal de Hegelaar de tegenwoordige oplossing van het materialisme in energetica allerminst verwonderlijk achten, omdat het materialisme als alle betrekkelijkheden onhoudbaar moest blijken. Over het panpsychisme zal hij niet anders kunnen oordeelen, het heeft zijn absolute verdiensten en zijn absolute tekortkomingen.

De Hegelaar herleidt de werkelijkheid tot elke kategorie waarbij hij die, welke meer bepalingen aan zich heeft, de hoogere zal noemen. De hoogste is die, waarbij het absolute volstrekte zelfkennis blijkt te zijn. Het absolute, de werkelijkheid, God, is zelfkennis: is Idee. En nu bekent de Hegelaar zich op zijn wijze agnosticus: het hem in de verschillende vormen der ervaring gegevene absolute, dat hij tot de hoogste kategorie heeft leeren herleiden, dat hij dus totaal heeft leeren doorzien, is als totaliteit onafleidbaar. Men kan zeggen: het absolute blijkt Idee, maar tegelijk moet men zeggen, omdat het absolute niets 'anders' tegenover zich heeft: het absolute is onverklaarbaar, want verklaren is afleiden van iets anders, het is absoluut mysterie. Voor den Hegelaar laat zich de 'noodzakelijkheid' der werkelijkheid niet betoogen, veeleer is de werkelijkheid, als het van niets afgeleide, de absolute toevalligheid te noemen. Zij is zoo, omdat zij zoo is.

Zóo huldigt de Hegelaar het agnosticisme, al is van den anderen kant al zijn denken, al zijn betoogen gericht tegen de agnostici, die ergens in het gebied der werkelijkheid een onoverkomelijke grens van het menschelijk denken zetten, waarachter dan het onkenbare zou schuilen. Voorloopige grenzen van weten zijn er zeer zeker en zullen er altijd zijn, maar men bedenke wel, dat de grens niet alleen scheidt maar ook vereenigt; dat juist aan de grens het gekende en het ongekende zich vereenigen, hunne eenheid vinden en dat bovendien het stellen van de grens en het definieeren van het onkenbare voortbrengsels van het denken zijn en dus daarmee het onkenbare binnen de sfeer van het denken is getrokken.

De Hegelaar is skeptisch, niet in dien zin, dat hij de vertwijfeling ondergaat van hem, die zich door den twijfel den weg tot alle inzicht afgesloten, of in radeloosheid alle waarheden zichzelven ad absurdum ziet voeren, maar zóo, dat juist zijn volgehouden twijfel den sleutel tot het inzicht levert. Intusschen: er schuilt in die Hegeliaansche skeptische houding tegenover de vele waarheden niet alleen een groote, heerlijke macht, maar ook een gevaar: ze werkt dikwerf verlammend op het handelen. De Hegelaar zal zich steeds geneigd gevoelen tot het teruggetrokken beschouwende leven, want de rustige stilte daarvan is

de onmisbare voorwaarde voor de verbreeding en verdieping zijner persoonlijkheid, is de voorwaarde voor de mystieke vereeniging met de eeuwige stilte Gods, voor de mystieke ekstase, waarin het religieuze leven zijn hoogtepunt bereikt, het Pinksterfeest waarop de ziel het vuur van den Heiligen Geest in zich voelt nederdalen en zoo in waarheid enthousiast, van God vervuld, wordt. Maar gevaar treedt op, wanneer die neiging tot het teruggetrokken leven in verbinding met den twijfel den Hegelaar er toe zou brengen zich te bepalen tot die bijna uitsluitend lijdelijke houding, die men het dilettantisme heeft genoemd[1)], een levenshouding, waarin alle de vele waarheden met waardeerende belangstelling worden nagegaan, genoten en geoordeeld, waarin het ijveren voor een bepaalde richting al uiterst moeielijk en martelaar voor een bepaalde zaak te worden iets ondenkbaars lijkt, omdat ten slotte - juist ten slotte - de taak als elke andere door haar 'onwaarheid' zooveel opoffering niet waard blijkt. De dilettant is de belichaming van de onverstoorbare gelijkmoedigheid, een boeddhistische onaandoenlijkheid, die echter nog belangstelling voor de veelheid bewaard heeft. De dilettant kan niet haten, omdat hij niet krachtig kan liefhebben: voor hem is het teruggetrokken leven waarlijk, zooals Paul Sabatier het heeft genoemd: un égoisme déguisé. Zóo werkt de skepsis verlammend. Maar ziet, in die skepsis ligt ook het wereldbewegend moment: de groote Makers der menschheid zijn zij, die hebben getwijfeld aan de waarachtigheid van bestaande toestanden en heerschende meeningen en getoond hebben, dat in den twijfel niet alleen ligt een vernietigende, maar ook een scheppende kracht. Heeft niet de Christus door zijn heiligen twijfel de menschheid uit den ban der strenge Rechtvaardigheid in de vrijheid der Liefde gevoerd? Maar noodig is, dat de twijfel niet alleen voert tot ontkenning, maar daar doorheen - en zoo zichzelf opheffend, ook de twijfel is niet alles - tot bevestiging. En waar juist de Hegelsche skepsis aan deze voorwaarde voldoet, zal de ware Hegelaar, dat is hij, die onafgebroken streeft naar de volledigheid van zijn persoonlijkheid, de handeling niet kunnen laten

1) Men leze: Over het dilettantisme door André de Ridder en Gust. van Roosbroeck in de *N. Gids*, Nov. 1912, bldz. 616-630.

varen en zal hij op den duur uit de teruggetrokkenheid van zijn beschouwend leven in de volheid van den strijd worden gedreven, in den eindeloozen en bitteren strijd om waarheid, waarheden en 'idealen', een strijd, waarvan hij de noodzakelijkheid beseft, waarmee hij vrede heeft, waarin hij ten slotte ook weer bevrediging kan vinden.

De Hegelaar is idealist, maar niet zóó, als dat soms van hem wordt geeischt. Er is den jong-Hegelianen ten onzent een verwijt van gemaakt, dat zij zoo weinig 'idealist' zijn, 'dat zij wel de Idee, maar niet het Ideaal kennen', waarmee dan wordt bedoeld, dat zij maar niet willen gelooven, dat 'het betere' later zal komen, zich in de toekomst steeds meer zal verwerkelijken. Dit verwijt berust, dunkt mij, op misverstand: de Hegelarij heeft zich dit verwijt niet aan te trekken. De Hegelaar is wel degelijk idealist, in zooverre hij weet, dat het ware te beleven en te begrijpen is, zoodat hij vol idealisme staat tegenover nihilisten en agnosten. Het Ware, het Eeuwige Ware, is er nu, is altijd geweest en zal altoos zijn: het verleden, heden en toekomende van de dingen en van de menschen en van hun verhoudingen tot eindigheid en oneindigheid onderscheidt zich naar den vorm, maar niet naar den inhoud, die één is. Het toekomstige is niet méér het ware, het absolute, dan het tegenwoordige, het is het alleen maar in anderen vorm. Wie denkt, dat het ware (het oneindige) wel 'eens' zal komen geeft te kennen van het ware nog weinig begrip te hebben; de Hegelaar kan, wat aangaat de verwerkelijking van het ware, van de toekomst niet méer verwachten dan van het tegenwoordige.

Op deze overweging is het beruchte conservatisme van den Hegelaar gegrond: hij weet het tegenwoordige te waardeeren. 'Alles wat is, is redelijk,' heeft Hegel gezegd en men heeft er hem den zwartsten reactionair om gescholden. Zij, die hem deze uitspraak zoo geweldig kwalijk hebben genomen, verwarren daarbij gewoonlijk redelijkheid met wenschelijkheid. Onze tegenwoordige vorm van samenleving bijvoorbeeld, die toch maar weinigen bevredigt - en terecht - is redelijk omdat hij begrijpelijk, begrijpelijk omdat hij redelijk is. Is niet de sociologie gebaseerd op die begrijpelijkheid en leidt zij niet uit de redelijkheid der sociale misstanden de middelen af ter verandering en verbetering? Het is de groote

verdienste van Marx, een der allereersten te zijn geweest, die de redelijkheid der samenleving hebben ingezien en zoo ‘van Utopie tot Wetenschap’ zijn gekomen; verdienste, die niet, zooals men nu meent, wordt tenietgedaan door het onloochenbare feit, dat hij bij de toepassing van zijn inzicht heeft misgerekend. Maar de redelijkheid der samenleving is redelijkheid in bepaalden vorm, dus beperkte, betrekkelijke redelijkheid, die zich daarom juist weer als (beperkte) onredelijkheid aan ons doet gevoelen, zoodat we den gegeven vorm der samenleving anders, beter, wenschen en... altoos anders zullen blijven wenschen.

De Hegelaar is behoudend, maar hij is niet alleen dàt, hij is ook vurig revolutionnair, want is niet al wat bestaat (slechts) waard, dat het vergaat? Is het niet het onontkoombaar lot van alle waarheden, dat zij op grond van de immanente kritiek, d.i. krachtens hun eigen beginsel, blijken onwaarheden te zijn? We moeten verder, op straffe van ‘uit den tijd’ te geraken, we mogen niets vasthouden of vastspijkeren; aldoor en onvermijdelijk lost het heden zich op in verleden en toekomst. De oude waarheden heffen zich op tot andere, tot nieuwe waarheden; weliswaar weten wij die laatsten evenzeer ten ondergang gedoemd, maar voorloopig lijken zij, ten opzichte van de oude, die ons hare onhoudbaarheid zoo pijnlijk en onmeedoogend hebben getoond, meer aannemelijk, zóó aannemelijk, dat het moeielijk wordt voor de oude waarheid de verschuldigde waardeering te blijven koesteren. Zoo beleven wij tegenwoordig den niet tegen te houden overgang van het individualisme naar het socialisme, een overgang, die op alle terreinen des levens zoo duidelijk mogelijk valt waar te nemen voor ieder, die zijn oogen open heeft. En wie een klaar en pijnlijk besef heeft van de ellende waarin het streng toegepaste individualisme ons heeft gebracht, zal het komende socialisme met vreugde aanvaarden omdat dit om te beginnen ons van den druk dier toepassingen zal bevrijden. Maar hij heeft te bedenken, dat even onfeilbaar als het socialisme komt met zijn rijke zegeningen voor velen, het ons even stellig zijn beperktheid, bekrompenheid, onhoudbaarheid en onduldbaarheid zal doen voelen, zoodat het zal verworden tot een smaad en een last, die dan weer het

individualisme, als de bevrijder gepredikt en begroet, van ons zal hebben weg te nemen. Het individualisme, dat wij nu als ‘oude plunje’ van ons gaan werpen, het behoudt zijn waarde en verdient dus onze blijvende waardeering: de aanhangers van de komende richting mochten dit wel bedenken, de waardeering is hier meestal vèr te zoeken. We hebben het nieuwe te aanvaarden als ‘het ware’, maar ons en anderen er voor te behoeden, dat van het nieuwe te veel wordt verwacht; altijd weer zal de zegen zich verkeeren tot een vloek, zoolang er eindigheden zijn, zijn er verschillen, strijdigheden en strijd, botsingen en afstootingen, miskenning, wanbegrip, haat en lijden in een eindeloosheid waaruit geen ‘eindelijke’ verlossing te hopen valt. Dit is het pessimisme van den Hegelaar.

De Hegelaar zou het Ideaal niet kennen? Hij kent het! De Hegelaar weet zich heel goed de beste, de ideale, samenleving te denken als die, waarin zich egoisme en altruisme tot een volkomen evenwichtig ‘allen voor allen’ hebben vereenigd; waarin de moreele gezindheid van ieder met het voor allen geldende recht samenvalt; waarin ieder kunstenaar is en als zoodanig zijn ontroering uitdrukt in vormen, die de begrijpelijke kunstnormen voor allen blijken te zijn; waarin allen hun dan volkomen ontwikkeld religieus gevoel hebben leeren begrijpen en zoo zijn gekomen tot een alomvattend begrip omtrent het absolute, tot een credo, waarin het persoonlijke, subjectieve, inzicht en het objectieve dogma ongedwongen zijn vereend - maar hij weet óók, dat eindeloos het Evenwichtige zich openbaart in het onevenwichtige, dat de onveranderlijke rust der Oneindigheid zich verwerkelijkt in de onrustige veranderlijkheden der eindigheid, elk voor zich momenten der Oneindigheid, momenten, die ondanks - en juist dóór - hunne waarheid tot een last en een kwelling worden voor wie ze beleeft.

Men beroept zich op de evolutie en wijst er op, dat de geschiedenis - naar het woord van Hegel - is een voortschrijden in het bewustzijn der vrijheid. Maar bewustzijn der vrijheid is nog geen verwerkelijkte vrijheid; het hoogtepunt van het bewustzijn der vrijheid is al voor bijna twee duizend jaar in het Christendom bereikt en hoe hopeloos ver zijn we nog van de verwerkelijking! En al mag worden vast-

gesteld, dat in sommige deelen van West-Europa de vrijheid niet alleen beter wordt begrepen maar ook beter gehandhaafd en gewaarborgd dan in vroeger tijden het geval was, dan mag toch ook dikwijls ernstig worden betwijfeld of de meerdere vrijheid berust op zelfbeheersching der individuen - eerst dan is zij ware vrijheid - dan wel op een soort 'loslating' der individuen. Heeft men niet te erkennen, dat het liberalisme gevoerd heeft tot een verwilderende bandeloosheid, die juist het optreden van het socialisme met zijn bindend, normatief, karakter noodzakelijk en gewenscht maakt? Het lijkt mij toe, dat de gang der geschiedenis evenveel te vreezen als te hopen geeft.

En waaruit, uit welke gegevens, leidt men af, dat de evolutie ononderbroken zal voeren naar het meer volmaakte? Men bedenke het toch: op het oogenblik biedt de evolutieleer ons niet meer dan het inzicht, dat de tegenwoordige vormen der eindigheid in natuur en samenleving uit vroegere vormen zijn ontstaan en bij dat ontstaan een groot aantal factoren in werking zijn. Hun aantal is nog niet bepaald - zoo het ooit te bepalen is -; vaak heeft men de fout begaan om één factor als 'den' factor te nemen, waardoor de beteekenis van dien éénen veel te hoog werd aangeslagen. Historisch-materialisme en Darwinisme zijn van die éenzijdige verlichting van één moment zeer leerrijke voorbeelden. De synthese waarin al de factoren - ik noem: milieu, opvoeding, natuurlijke teeltkeus, economische verhoudingen, erfelijkheid, aanpassing, struggle for life, mutabiliteit, egoisme, wederzijdsch hulpbetoon e.t.q. - naar waarde worden gerangschikt, moet nog worden gegeven. En op zijn zachtst genomen voorbarig te noemen zijn alle pogingen om op dit weifelend inzicht een voorspelling omtrent verre toekomsten te doen steunen. Dan nog: voor een betere samenleving zullen betere menschen noodig zijn! Welke hoop kunnen ons hier de biologen geven, als zij ons wijzen op de onveranderlijkheid - en dus onverbeterlijkheid - der soort? Hebben we hier niet te doen met een overblijfsel der liberale opvatting, dat de mensch 'van nature' goed is maar dat de omstandigheden hem bederven, zoodat verbetering der omstandigheden het afdoend middel zou zijn? De hedendaagsche opleving van het zondebesef, van het besef,

dat de mensch juist ‘van nature’ het kwaad zelf is, opent toch nog andere en minder bemoedigende verschieten!

Maar al zou het waar zijn, dat de evolutie zich gestadig langs opwaartsche lijnen beweegt en al blijft de mogelijkheid, dat na eeuwen het Ideaal meer zal zijn benaderd dan nu - welke beteekenis heeft dit gebeuren in verre toekomst voor de talloos velen, die nu, nu, in nood en ellende ronddolen? Wie is op den duur te bevredigen met de hoop of zelfs met de stellige wetenschap, dat anderen, lang na hem, het beter zullen hebben, zijn nooden niet zullen kennen en zijn ellende niet zullen ondergaan? Men ontkent in vele kringen de waarde van het ‘*einmalige*’ Heilsfeit in een ver verleden als troostgrond en eischt terecht de erkentenis, dat een feit niets beteekent voor hem, die het niet als een gebeuren in het heden van eigen leven ervaart. En zal dan het toekomstige heilsfeit meer waarde hebben voor de ellendigen en verdrukten van heden? Immers neen! Men heeft hun het *tegenwoordige* heil te brengen! Houden niet de ‘idealisten’ veel te weinig rekening met het onvervreemdbaar recht op geluk van ieder individu? Het moge dan waar zijn, dat het individualisme dat recht vaak heeft opgeblazen tot recht op bandelooze genotjagerij, maar men moest nu niet eischen, dat de enkeling uitsluitend zijn geluk hebbe te vinden in het welzijn van anderen. Zou niet de (bedenkelijke) opgang, door het Boeddhisme in West-Europa gemaakt, daaruit zijn te verklaren, dat het Boeddhisme een geraffineerd egoisme predikt, met een leer die uitsluitend het geluk van den enkeling als einddoel heeft?

Hier vindt nu de Hegelaar zijn eigenlijke taak en zijn ‘ideaal’. Hij weet zich door zijn ervaring en zijn denken meester over schatten van onuitputtelijken rijkdom. Dit bezit drijft hem uit de eenzaamheid van het schouwend leven in de volheid van den strijd om van zijn bezit mede te deelen. Hij zal niet moede worden telkens te verkondigen: het ware is *hier* en *nu* te beleven en te bedenken. De machtige waarheden van het Christendom als absolute religie en van Hegelarij als absolute philosophie, ze liggen voor het grijpen voor wie maar grijpen wil. Hij predikt geen tevredenheid *mèt* het bestaande - de onduldbare beperktheid hiervan kàn niet, kan nooit bevredigen - maar tevredenheid te

midden van het bestaande, ondanks het bestaande. Tegenover het lijden door de onderlinge verschillen, de strijdigheden, de botsingen der eindigheden veroorzaakt; tegenover de radeloosheid van hem, die onder den overstelpenden drang der eindigheden, het hulpelooze gevoel heeft van alleen te staan in een omgeving van ‘anderen’, van vreemden; tegenover de diepste smart - de smart der besten - die van gescheiden te zijn van het Oneindige - daartegenover kan hij plaatsen zijn sterk bewustzijn der eenheid en wie dit bewustzijn heeft, die heeft naar het woord van Eckehart het allerbeste: de rust in de volheid der smart.

Die eenheid, die is eenheid van het vele, veeleenheid, volledige eenheid, waarin de veelheid, de scheiding dus blijft voorondersteld, die eenheid wordt op verschillende wijze beleefd en doordacht. Middellijk wordt de eenheid van het Ik en de Oneindigheid beleefd in de Kunst en in de Liefde, ònmiddellijk in de Religie. En Kunst en Liefde en Religie onttrekken het eindige Ik aan zijn eindigheid; ieder hunner stelt het Ik in staat zich te ontplooien tot de onmetelijke grootheid der Oneindigheid. Tegenover de Religie heeft de Kunst de betrekkelijke tekortkoming, dat zij bij haar verlossende werking uit de eindigheid zich aldoor van eindige middelen moet bedienen: de ervaring der Oneindigheid in de Religie is een ònmiddellijke. De verheffing, die de kunst kan bieden heeft daarom steeds - hoe sterk de ontroering ook kan zijn - zóozeer het merk van het voorwaardelijke, het tijdelijke en vluchtige, dat zij maar zeer weinigen op den duur kan bevredigen. Meer dan de Kunst is de Liefde in staat het leven der enkelingen tot een rijkdom te maken, maar ook hier wordt de rust van het éens zijn telkens pijnlijk onderbroken door het besef van het niet-eens zijn, de smart der verwijdering. En hoe groot is die smart als het voorwerp der Liefde voor goed wordt weggenomen! Boven de Kunst en boven de Liefde staat de Religie. De religieuze mensch zal ook ontvankelijk zijn voor de aandoening der kunst, zal de Liefde tot zijn bezit kunnen rekenen, hij heeft daarenboven nog de heerlijke ontroering, die de onmiddellijke ervaring der eenheid met het Oneindige te voorschijn roept. En op deze meerwaardigheid der religie te

wijzen lijkt mij juist in de naaste toekomst de taak van den Hegelaar, wat natuurlijk zijn ijveren in andere richtingen niet mag uitsluiten. Zoo zal hij ook moeten trachten door overdenking van de schoonheidservaring eigen en anderer kunstgevoel te verdiepen en te verfijnen en zal hij op grond van zijn overdenking het tegenwoordige, nog zoo sterk weifelende, streven naar nieuwe kunstnormen met begrijpende waardeering kunnen volgen en wellicht kunnen steunen. Maar meer dan le culte du beau is hem de Religie! Het achter ons liggend tijdperk van het individualisme heeft ons van de Oneindigheid vervreemd. Nu wendt zich weer de aandacht der leidende geesten van het individueele naar het niet-individueele, van de veelheid naar de eenheid, van de eindigheid naar de Oneindigheid, de Religie herleeft! Het gaat langzaam, maar het gaat. Het getal der tegenstanders, der verachters, der twijfelenden en onzekeren is nog groot, hen allen moet de Hegelaar trachten te bereiken. De ongeloovigen zal hij er niet toe willen brengen hun twijfel in eens tot zwijgen te brengen en aan te nemen wat ongerijmd lijkt. Weten op gezag, al is het het begin van alle wijsheid, is nog geen begrijpend weten, het gedachteloos ja zeggen is niet het hoogste. Maar aldoor ontkennen is ook al zeer weinig belangrijk, al zal tegenover de *vormen* waarin het religieuze gevoel zich uit de ontkenning steeds haar betrekkelijk recht hebben. De ongeloovigen moeten uit hun ontkenning van wat niet wordt begrepen worden gebracht tot het aannemen door het begrijpend inzicht. Ook tegenover de geloovigen zal dit begrijpend inzicht vaak moeten worden verdedigd, want maar al te dikwijls leven zij in de vreeze van het intellectualisme. Hier dient de vaan van het begrip te worden hooggehouden: religie is wel méer dan begrijpen, gaat niet in philosophie op, religieuze ervaring is altijd het éérste, zoodat wie deze mist, ook bij het helderste inzicht niet religieus kan worden genoemd - maar begrepen religie is méér dan onbegrepen religie. Schadelijk kan en zal het denken slechts zijn voor de vormen der religie, maar daar zijn het dan ook vormen voor, de inhoud blijft gerechtvaardigd. En waar de vormen voortgebracht zijn door het denken, zal aan het denken de keuze en de verdediging van den vorm waarin

de algemeene religieuze inhoud het zuiverst is begrepen, worden opgedragen. En zonder aarzelen dient hier het Christendom te worden gekozen! En niet op religieuze gronden maar op redelijke.

Al is het ontegenzeggelijk waar, dat meerder inzicht zal leiden tot verfijning van het gevoel, kwalitatief is het aan alle vormen van religie ten grondslag liggende gevoel van eenheid met het oneindige hetzelfde. De Christen bijv. is niet religieuzer dan de Jood, maar het Christendom staat daarom hooger omdat het zuiverder inzicht geeft, omdat het de Blijde Boodschap der Liefde heeft gesteld tegenover de strenge Boodschap der genadelooze Rechtvaardigheid. Zóó, naar zijn inzicht, staat ook het Christendom oneindig hooger dan het atheïstische Boeddhisme en daarom dient scherp te worden front gemaakt tegen hen, die dit Boeddhisme, al of niet Westersch gekleurd, aan de velen, die van het Christendom vervreemd zijn geraakt, als 'de' religie willen brengen. Dit wil niet zeggen, dat het Boeddhisme waardelooze onzin is, maar wèl, dat het als vervangmiddel voor het Christendom niet deugt. Hun, die van het Christendom zijn vervreemd, hebben wij het beste te bieden wat gegeven kan worden: het Christendom.

Inderdaad: *het beste wat gegeven kan worden*. Het Christendom is niet alleen beter dan andere vormen - dan zou nog de mogelijkheid bestaan, dat een vorm werd bedacht, die ook het Christendom overtrof - het is het beste, het is het eindpunt. In hoofdzaak wellicht langs den weg der dichterlijke intuitie, maar stellig ook langs dien van het redeneerend inzicht is het Christendom gekomen tot *het zuivere begrip* der religie, waar alle andere godsdiensten slechts *begrippen* omtrent religie hebben. Het Hegelsche inzicht aangaande het wereldgebeuren en het Christelijke vallen volkomen samen naar den inhoud. Hegelarij en Christelijke leer verschillen alleen in zoover, dat het Christendom als alle godsdiensten zijn begrip heeft geuit in de voor de menigte het best te begrijpen taal, die der gelijkenis, der allegorie, der dichterlijke beeldspraak. De woordenschat van beiden verschilt ook daarom nog, dat de godsdienst meer dan de wijsbegeerte het gevoelselement in woorden heeft om te zetten. Èn religie èn wijsbegeerte hebben als

inhoud het absolute; de wijsbegeerte bemoeit zich vrijwel uitsluitend met dien inhoud als het gegevene der ervaring, de religie bemoeit zich bovendien met de wijze, waarop die inhoud tot ons komt, met de religieuze ervaring en met haar gevoelstoon, de religieuze ontroering, die niet alleen positief maar ook zeer sterk negatief kan zijn. De wijsbegeerte vraagt: Wat is de beteekenis, het begrip van het oneindige? - de religie vraagt bovendien: Wat beteekent het oneindige en de ervaring van het oneindige voor iedere persoonlijkheid als kracht in diens leven? Voor den wijsgeer, die het Oneindige alleen voor zijn denken heeft, op de wijze, zooals de natuuronderzoeker de eindigheid beschouwt, zal dat oneindige bijv. het absolute, de werkelijkheid of de Idee heeten, voor den godsdienstige, die het oneindige met meer of minder ontroering ervaart, heet het: God, en hij verbindt aan dien naam onmiddellijk eene of andere gevoelvolle voorstelling, die op haar beurt in staat is de religieuze ontroering op te wekken. Juist met het oog op die ontroering gebruikt de religie andere termen dan de wijsbegeerte. Zoo zijn de zuivere begrippen van het Christendom geuit in de taal der gevoelvolle verbeelding, die daarom volstrekt niet redeloos is; integendeel herkent de wijsgeer in de klanken dier taal het redelijk inzicht, dat er mede aan ten grondslag heeft gelegen en hij zal die taal blijven gebruiken, omdat het gevoelselement, aan den godsdienst onverbrekelijk eigen, er beter in kan worden opgenomen, dan in de uiteraard koele en nuchtere woorden der philosophie. Zóó aanvaardt de Hegelaar het Christendom als de absolute religie, omdat hij in de Christelijke leer, in de bewoordingen der gevoelvolle beeldspraak en van de gelijkenis, zijn absolute philosophie herkent.

Het bijzondere en het algemeene zijn bij alle onderscheid één. Dit is eigenlijk het centrale leerstuk van Hegelarij en Christendom: al het andere kan hieruit worden afgeleid. Deze eenheid van wat toch verschillend blijft, deze identiteit, wordt gevoeld lang voor zij wordt begrepen. Hegel heeft aangetoond hoe in de verschillende godsdiensten het begrijpen steeds zuiverder wordt. In de zoogenaamde natuurgodsdiensten wordt nog te weinig aandacht geschonken aan het verschil, aan het gescheiden-zijn van Oneindigheid (Algemeen-

heid) en Eindigheid (Bijzonderheid). Het Oneindige (de Godheid of de Goden) wordt hier nog als aan de Eindigheid gebonden en verbonden gedacht. In de dualistische godsdiensten wordt daarentegen het gescheiden-zijn en het verschil sterk naar voren gebracht; deze richting culmineert in de zoo strenge Joodsche godsdienst, waar het absolute verschil van het Eéne Heilige Oneindige en het slechte, nietige en nietswaardige eindige diep wordt beseft en beleden. Ten slotte wordt in de Verzoeningsgodsdiensten weer de eenheid van het gescheidene geleerd, het Christendom als hoogste dier verzoeningsgodsdiensten heeft het wereldgebeuren volkomen doorzien, zóó volkomen, dat aan de Christelijke leer niets valt toe te voegen. Het gaat er slechts om de redelijke beteekenis der leerstukken te verdedigen tegenover hen, die de leer verwerpen, helaas ook maar al te vaak tegenover hen, die de leer aanvaarden. Het Christendom heeft om te beginnen zijn inzicht omgezet in 'de Gelijkenis van den Christus' en zoo de nooit begonnen en nooit eindigende tragedie van de eindigheid en van de menschheid vastgelegd in de 'voorbeeldige' tragedie van den Eénen Goddelijken Mensch Jezus, wiens leven, lijden en verheerlijking, het leven, lijden en verheerlijking der menschheid verbeeldt. En het is vooral de verlossing en de zaligheid, die er in worden beschreven en aanschouwelijk gemaakt, terwijl in het Paradijsverhaal meer in het bijzonder het gevoel en begrip van gescheiden-zijn van Oneindigheid en Eindigheid, het gevoel van onvolmaaktheid en schuld naar voren komen. Tegen de woorden der Evangeliën in, heeft men van die Gelijkenis van den Christus een verhaal omtrent een historische gebeurtenis gemaakt en zoo het 'heilsfeit' geponeerd, door welk feit het Paradijs-feit, de zondeval zou zijn uitgewischt. Maar juist tegenwoordig wordt opnieuw levendig het besef, dat de heilsleer als allegorie boven het feit uitgaat en dààrom alleen blijvende beteekenis heeft. Het gaat niet om het gebeurde maar om het gebeuren!

Het Algemeene en het Bijzondere zijn gescheiden maar toch één, het bijzondere blijkt óok het algemeene te zijn, waaruit het voortkomt om er in te worden opgenomen. Het Algemeene brengt het Bijzondere voort, het verschijnt als het bijzondere, wordt zelf het bijzondere, wordt verschijnsel

en kan dan van eigen verschijning worden onderscheiden als het wezen dier verschijning. Maar verschijning en wezen zijn één in de werkelijkheid. Verschijning, wezen en werkelijkheid zijn de drie aspecten van het Absolute, dat zoo onmiddellijk drieëenheid blijkt. Nader leert dan nog de Hegelarij, dat het drieëenige absolute is het zichzelf begrijpende absolute: Idee. Het Christendom, dat het Absolute God noemt, leert de Goddelijke Drieëenheid. Het Scheppende wezen is de Vader, het voortgebrachte, het gegenereerde is de Zoon, beider eenheid is de Heilige Geest, die het laatste en het eerste is. Maar evenals in de werkelijkheid wezen en verschijnsel onderscheiden blijven, zoo wordt ook nooit de Vader met den Zoon vereenzelvigd, er blijft onderscheid.

Het Bijzondere is ook het Algemeene. Het Christendom heeft geleerd: het eindige is niet alleen eindig, het is ook oneindig.

Vóor de Christelijke gedachte zijn intrede in de wereld deed, werd juist de eindigheid der wereld zeer diep beseft. Al het bestaande blijkt vergankelijke ijdelheid, het eindige is volslagen nietswaardig tegenover het Goddelijke, dat onbereikbaar ver boven die eindigheid troont. Den mensch betaamt slechts de deemoed. Waar in de eindigheid de bron van de smart ligt, is vasthouden aan die eindigheid, is iedere bewuste zelfbepaling dier eindigheid, d.i. het willen der eindigheid, verwerpelijk. Het zondebesef treedt hier sterk op den voorgrond. Slechts de onderwerping aan den Goddelijken wil, zooals die in de Wet is geopenbaard, kan de enkeling goed en gelukkig maken, alleen het leven naar dien strengrechtvaardigen wil is deugdzaam.

Nu komt het Christendom en leert, dat het eindige niet alleen maar is eindig, maar ook oneindig. De verhouding van den rechtvaardigen Heer tot den gehoorzamen knecht, wordt die van den liefdevollen Vader tot den Zoon, die één zijn. *Christus is de Wereld*, maar niet de Wereld als eindigheid zonder meer, maar de Wereld als oneindig gebleken eindigheid. Christus is de oneindige eindigheid, de Godmensch, wat om te beginnen reeds blijkt uit zijn wonderlijke geboorte. Hij is mensch, *de* mensch, de ideale mensch, in zich vereenigend al wat menschelijk is en die veelzijdigheid is in de Evangelien zoo meesterlijk geteekend, dat nog tegenwoordig allen, die strijden voor wat zij het ware noemen, in Jezus

hun volmaakt voorbeeld vinden. Hij is mensch en maakt daarom het lijden en de smart der menschheid door. Hij ondergaat lichamelijk lijden, hij ervaart de smart van gescheiden te zijn, van 'vreemd' te zijn voor andere menschen, de smart der miskenning, verloochening, der bespotting, en ten slotte de vreeselijkste smart, die van gescheiden te zijn van den oneindige, van God verlaten te zijn. Hij sterft, is één met de dooden (nederdaling ter helle) maar staat op en bewijst zóo, dat de eindigheid, de dood, overwonnen is. Maar ook de eindeloosheid is nog geen oneindigheid, de Goddelijk gebleken eindigheid moet zich met het oneindige vereenigen. Christus blijft daarom na de Opstanding niet op Aarde rondwandelen, hij vaart ten Hemel om daar ter Rechterhand Gods te zitten. Maar nu is weer niet het eindige van het Goddellijke verlaten: op het Pinksterfeest daalt het vuur van den Heiligen Geest neer op hen, die als Gemeente, tot de Gemeenschap in Christus zijn saamgekomen. Sedert dien Pinksterdag is de vereeniging van oneindigheid en eindigheid een volkomene. De Goddelijke Liefde heeft zich ten volle geopenbaard, het individu is verlost van eigen eindigheid en andere eindigheden. Het heeft geen 'ander' meer tegenover zich, het is vrij, in het Christendom is de hoogste individueele vrijheid bereikt. Deze bevrijding lijkt tegenover het zoo pijnigend-sterk besef van eindigheid, van gescheiden-zijn en van zonde zóó onverwacht en onverdiend, dat men in dankbaren ootmoed spreekt van de Goddelijke Genade.

Door de Goddelijke Genade wordt de mensch vrij, door Haar beleeft hij de Oneindigheid, de onsterfelijkheid van zijn sterfelijke persoonlijkheid. Met betrekking tot dit begrip zal de Hegelaar menigen droom moeten verstoren, geen godsdienstige voorstelling is minder doordacht, dan die der persoonlijke onsterfelijkheid. God is geen beperkte persoonlijkheid, die 'ergens' woont, van daaruit het wereldgebeuren bestuurt en na den dood kan worden aanschouwd. De Hemel is geen plaats, maar een toestand, die *hier* en *nu* te beleven valt te midden van de Hel van smart, scheiding, verlangen, zonde waarin wij hier en nu leven en lijden. Wie dien toestand leert kennen, die beleeft de persoonlijke onsterfelijkheid, dat is de onsterfelijkheid

ondanks zijn persoonlijkheid, zijn eindigheid en wie zich die onsterfelijkheid denkt of voorstelt als eindelooze eindigheid, verwart oneindigheid met eindeloosheid en beseft niet, dat er geen grooter smart te bedenken valt, dan eindeloos van het Oneindige gescheiden te blijven.

Juist omdat hij de redelijkheid der leer begrijpt en begrijpelijk maken kan, aanvaardt de Hegelaar die leer en dit is de ware verhouding. De Christelijke leer heeft als de leer waarin het zuivere begrip omtrent religie vervat is, volstrekte objectieve geldigheid. Het dogma dient in eere te worden hersteld. Ieder heeft het begrepen of onbegrepen, te aanvaarden. Maar het krijgt pas zijn ware beteekenis voor het individu, het wordt eerst een kracht in diens leven, als het individu zich vrijwillig, geleid door zijn inzicht, aan de leer onderwerpt. Dan is de eenheid van de Katholieke en Protestantsche opvatting der belijdenis bereikt, iedere opvatting heeft haar waarde, geen van beide is 'de ware', met uitsluiting van de andere. Ook hier ligt opbouwend en verzoenend werk voor den Hegelaar.

Door alle tijden heen is het religieus bewustzijn van invloed geweest op het ethisch bewustzijn, zij staan gewoonlijk op hetzelfde niveau. Ethiek, als het geobjectiveerde gevoel der menschelijke vrijheid ten opzichte van elkander, is geen religie en zoo is 'onafhankelijke moraal' althans denkbaar. Maar èn religie èn ethiek werken in het individueele bewustzijn en dit brengt hen steeds weer in onderling verband. De Christen zal daarom ook de ethiek willen kerstenen, boven de strenge rechtvaardigheid der zedelijkheid stelt hij de barmhartigheid der vergevensgezinde naastenliefde, de humaniteit.

Met het bovenstaande is de houding van den Hegelaar, waar hij zal trachten invloed uit te oefenen op de verhouding van zijn medemenschen onderling en tot het Oneindige, aangegeven. En zijn taak ten opzichte van het maatschappelijk gebeuren? Ik meen die het best te kunnen vergelijken met de taak van den medicus. Ook diens taak is, goed bezien, eindeloos en hopeloos. Ondanks zijn streven zal het ziek-zijn nooit verdwijnen, met al zijn zorg is het individu niet te bewaren voor den eindelijken dood. Zal hij er daarom bij gaan neerzitten? In den strijd in het organisme, dien wij

ziekte noemen, moet het zwakke worden gesteund en het sterke te hulp geroepen. Zoo ook in het maatschappelijk proces. De taak is eindeloos en hopeloos, verlies- en winstcijfer zullen elkander blijven dekken, teleurstelling blijft slechts bespaard aan hem, die zijn verwachtingen stelt naar wat te verwachten valt.

West-Graftdijk.
J. DE WIT.

Liefde.

I.

Blonde wolken drijven door den hemel,
Blonde droomen drijven door mijn ziel.
'k Hef de hande' of uit dat blond gewemel
Hemelgoud me in de open handen viel.

De aarde is waard te wezen Godes schemel,
Blond van loover, dat de boome' ontviel.
Blonde paden ijlen naar den hemel,
Blondë Englen zweve' om 't zonnewiel.

Blonde lief, die lijkt alom te wezen
Waar het licht van Godes schoonheid drong,
Blonde lief, die 't blonde lied zal lezen,
Zonder weten hoe 'k voor hem het zong,
Blonde lief kon 't wonde hart genezen,
't Weer doen juichen, blij en liefde-jong.

II.

Nu bloeit mijn hart gelijk die gouden-regen,
Die naar het herfstblauw gele twijgen heft,
Al ritselt neer de gele bladerregen,
Die, dor en droef, den laten bloesem treft.

O laat de blaadren vallen allerwegen,
Hart, hoe nabij gij najaar al beseft,
En draag uw bloei gelijk een hemelzegen,
Die ál uw droomen zalig overtreft.

O gouden-regen! 't geel van eigen loover
Vermengt zich manend met uw bloesemgeel,
Doch vroolijk beur in 't blauw uw bloeigetoover,
Benijd door alle om uw tweevoudig deel.
Geef Meieblij aan bloeiensweelde u over,
O hart! mijn hart! geen liefde bloeit te veel.

III.

't Is niet de zon, die àl nu komt vergulden,
't Is niet de wind, die àl melodisch maakt,
't Zijn bloemen niet, die blij mijn handen vulden,
Het is geen vrucht, die zóo naar vreugde smaakt.

Het is mijn liefde en alles kan ik dulden
En ál wordt mooi, zoo zij mij niet verzaakt,
Wier sluiers ál met blauw en goud omhulden,
Wier tooverroê verheerlijkt wat zij raakt.

Ik voel mijn liefde in lauwe najaarsluchten,
Ik zie mijn liefde in licht-en-lommerspel,
Ik proef mijn liefde in purpre' en gele vruchten,
Ik aêm mijn liefde in elke aromemwel,
Ik hoor mijn liefde in voogle- en loofgeruchten.
En zonder liefde wilde ik sterven wel.

IV.

Toen ik mijn oogen óphief tot uw oogen,
Versmolt mijn ziel in weelde, wijl ik zag
Den blauwen hemel van uw mededoogen,
De zonnestralen van uw liefdelach.

De donkre smarten, die zoo zwaar mij wogen,
Verzonken diep waar louter vrede lag.
Door zachten weemoed werd mijn hart bewogen,
Wijl wel ik weet dat ik niet lieven mag.

En toch - wie durft de sterren niet beminnen,
Wijl ze onbereikbaar aan den hemel gaan?

Mijn Liefde klopt - o Liefde! ik laat u binnen,
O lieve Liefde! ik kan u niet weerstaan.
Bezalig, martel hart me en ziel en zinnen,
Wees teer of wreed, maar zie mij zeegnende aan.

V.

Een kinderhand is vlug met vreugd gevuld.
Aanzie mijn handen! weet dat héel mijn leven,
Wijl God zoo wilde, ik ben een kind gebleven,
Een zingend kind, vol hoop en ongeduld.

O voel van liefde en van verlangen beven
Mijn handen, leeg gebleven zonder schuld,
Die 'k smeekende óphef tot uw zonverguld
Zacht droomblond hoofd! O zalig is het geven.

Zoo nu gij aarzelt, wijl u lijkt te zwaar
Uw groote liefde voor mijn kleine handen,
Vrees voor uw liefde, o liefste! geen gevaar.

O laat uw liefdë in mijn palmen branden!
Ik zal haar dragen door mijn avondlanden,
Een blanke vlam, die maakt mijn paden klaar.

VI.

Zie niet mij aan - 'k verlang dan naar uw handen.
Druk niet mijn hand - 'k verlang dan naar uw kussen.
Doch al uw koelheid kan toch niet meer blusschen
Het vuur van liefde, dat uw blik deed branden.

Laat, milde lief, mijn ziel maar zweven tusschen
Wanhoop en hoop, in liefde's droomwaranden.
Eén hemel welft zich boven álle landen,
Alom geeft de aarde een zelfde wiegekussen.

Hier is mijn hart - zoo liefde 't wil bespelen,
Zal 't zuivre en teedre melodieën zingen.
Veel snaren sprongen, liefde kan ze heelen,
Wees zacht en zorg dat zij niet weder springen.
Wil liefdevol de onaangeroerde streelen,
Wek niet de snaren van de erinneringen.

VII.

Zacht lei de grijze najaarsmorgenstond
Op donker bosch zijn nevelwazen bleek.
En tot mij kwam een kind, dat zóo mij keek
In de oogen of 't mijn liefdewee verstond.

De milde logen van mijn glimlach week
Voor de ernstvolle oogen van dat kindje blond.
't Was of mijn lief dien kindergroet mij zond,
Dat onder wanhoop niet ik héel bezweek.

O kind! wie zei u dat ik, héel den nacht,
Als één, die niets meer van den morgen wacht,
Doorwaakte in wanhoop, die geen traan verlicht?

O kleine bode! reik me uw reine hand,
Om mij te leiden naar het Eeuwig Land,
Waar eeuwge liefde leve in eeuwig licht.

VIII.

En Liefde kwam in 't najaarswoud en floot
Een loklied als een vogel in de Mei,
En 't bosch werd jong, in groene feestkleedij,
En lentebloemen sneeuwden me in den schoot.

Ik riep: - ‘O Liefde! October is voorbij
En zeer nabij de nacht, die alles doodt.
En heel de hemel vlamt vol morgenrood,
Heel de aarde bloeit weer - Liefde, is dat voor mij?’

Doch Liefde's lied werd droef gelijk de klacht
Van avondwind in bruin Novemberwoud.
En somber smolt de karmozijnen pracht
Der hemelzee in wolken grijs en koud.
De bloemen vielen als een doode vracht.
En Liefde liet me alleen. - Toen kwam de nacht.

IX.

Ik rukte wreed mijn schoone liefdeplant
Los uit mijn hart - zij werd mijn hart te groot.
In gouden bloei, de blanke wortels bloot,
Lag de arme plant te beven in mijn hand.
Toen heel de hemel laaide in avondrood,
Verplantte ik haar in ruigbruin heideland.
In 't goud en purper van den hemelbrand
Stond ze als het brandend braambosch. - ‘Doch de dood
Zal tot haar komen in den winternacht,’
Zoo peinsde ik droef en kuste haar vaarwel.
Neen - heel den winter praalt ze in volle pracht,
Een stralentuil, een bloeme' - en geurenwel.
O sterke struik! gaf God u zooveel kracht
En zijt ge onsterflijk? - Nu geloof ik 't wel.

X.

Blij zingend lei, in lommer van seringen,
Ik al de bloemen van mijn lentepad
Aan Liefde 's voeten. Met een lach vertrad
Hij wreed mijn gave. - Nooit zal 'k blij meer zingen.

Nu meng ik geel van linde- en berkeblad
Met rood van eikeloof, vol ritselingen.
En aarzlend om die schamele offeringen,
Leg 'k op uw drempel d' arme' Octoberschat.

Ik zocht alom, maar 't was te laat voor rozen.
Ik vond alleen nog zwarte scabiosen,
Fluweelen rouw in doode bladervracht.

Lief, wil ze nemen! 'k vraag u niet, te roemen
Mijn gele blaadren en mijn donkre bloemen.
Neem ze enkel aan, o lief! wijl ik ze u bracht.

HÉLÈNE SWARTH.

Het Parijsche Théâtre français gedurende den oorlog van 1870/71.

‘Wir würfeln wieder einmal um die grössten Einsätze. Noch vor vier Wochen ahnte niemand, dass Russland ein “Todfeind” sei. Jetzt... Vor Jahren wars England, vorher und zwischendurch Frankreich. Wie 's trifft. Aber wie 's trifft: unsre Bücher und Theater und Philosophen und all das - können wir, glaub' ich, bis auf weiteres einmotten.’[1)]

Zoo schreef, in een woord tot de lezers dat van weinig krijgsenthousiasme getuigt, Siegfried Jacobsohn, de hoofdredacteur van het tooneelweekblad ‘Die Schaubühne’, in het nummer van 6 Augustus.[2)]

De schouwburgen in Duitschland mogen nog hier en daar met de overgebleven krachten gelegenheidsvoorstellingen geven om den thuisblijvenden wat afleiding en den bij het tooneel betrokkenen eten te geven, het groote ‘Würfelspiel’ maakt dat voor ander spel de rechte zin ontbreekt en dat, in het algemeen, de schouwburgen gezegd kunnen worden tot nader order te zijn ‘eingemottet’.

1) Einmotten = tegen mot bewaren, hier dus: opbergen, zooals een Duitsche mij dit woord, dat in mijn woordenboek niet voorkomt, verklaart.
2) Het krijgsenthousiasme schijnt werkelijk niet groot genoeg geweest te zijn naar den smaak van de overheid, die over deze dingen te zeggen heeft. Jacobsohn werd in het oog gehouden, en toen hij voor het volgend nummer, van 27 Augustus, uit het Noordzeebad waar hij vertoefde, een ‘Kriegstagebuch’ begon, werd hem geen vergunning tot afdrukken gegeven dan nadat er 48 regels in geschrapt waren; bovendien moesten in de door hem geredigeerde rubriek ‘Antworte’ 39 regels vervallen.

In Frankrijk is het nog erger. In de tooneelstad bij uitnemendheid, in Parijs, zijn alle schouwburgen van begin Augustus af gesloten geweest. En dat men zoo spoedig tot sluiting overging, is vooral merkwaardig voor wie weet met hoeveel geestkracht in het oorlogsjaar 1870/71 de Parijsche schouwburgen, en in het bijzonder het Théâtre français, den strijd voor het bestaan hebben volgehouden.

Het stukje tooneelgeschiedenis, dat in die dagen door het Huis van Molière gemaakt werd, is belangrijk genoeg om nu nog te worden herdacht.

De Fransche Molieristen hebben, van 1854 af, een tijdlang de goede gewoonte gevolgd, op elken 15^{den} Januari Molière's geboortedag te Parijs te vieren met een 'banquet', waarop in toespraken, voordrachten en gedichten de groote tooneeldichter werd herdacht.

Een van de merkwaardigste van die 'banquets' was misschien wel dat van 15 Januari 1882, al ware het enkel om hetgeen de oud-administrateur van de Comédie française, Edouard Thierry, daar aan de verraste gasten ten beste gaf. Hij las er namelijk een bladzijde voor van wat hij noemde zijn 'Carnet d'Ambulance', een boek met aanteekeningen, gehouden van 15 Juli 1870 tot 31 Mei 1871, gedurende den oorlog met Pruisen, het daarop gevolgd beleg van Parijs en de dagen der Commune.

'Carnet d'Ambulance' noemde de oud-administrateur de door hem gehouden agenda's, omdat in de dagen van 'l'année terrible', door eenige vrouwelijke artisten van den schouwburg, in den foyer van het theater een kleine ambulance was ingericht, wier geschiedenis naast die van den door Thierry beheerden schouwburg hier van dag tot dag werd opgeteekend.

De voorgelezen aanteekening was die van den 15^{den} Januari 1871 en luidde in hoofdzaak aldus:

> *15 Janvier 1871*. Cette nuit, par intervalles, de terribles volées d'obus. Ce matin, la canonnade ne cesse pas au sud-

est. Dans le quartier du Palais Royal[1] comme dans celui de la Bastille[2], détonations d'artillerie sans interruption.

Ce matin, M. Méline (il était adjoint au Maire du Ier arrondissement) a écrit qu'il mettait en réserve un morceau de viande de cheval pour l'ambulance. Mme Madeleine Brohan a envoyé chercher le cadeau par Picard.

Affluence extraordinaire au bureau de location, malgré le bombardement...

Mlle Croizette demande si elle peut paraître en toilette de ville. - Cela ne fait pas question...

Sarcey, en uniforme de la garde nationale[3], était enchanté de voir la salle aussi pleine.

Spectacle: *Le Dépit amoureux* et *Amphitryon*, on a joué le *Dépit* dans un décor composé de la loggia d'*Amphitryon* et du rideau de fond qui sert au dernier acte du *Mariage de Figaro*. Le morceau de fromage a eu un succès de circonstance. Tout le monde a poussé une exclamation en voyant Gros René le jeter au milieu de la rue. On serait allé l'y ramasser.

Montré à Sarcey et à Felix le dessous d'escalier sous lequel la statue de Voltaire a été mise, autant que possible, à l'abri du bombardement ou d'un combat dans les rues...

Hier krijgt men al een kijkje van hetgeen er op een der hachelijkste oogenblikken van dien bangen tijd in het Huis van Molière omging.

Het incident van het stukje kaas is bijzonder karakteristiek. Men herinnert zich het tooneeltje uit *le Dépit* (Acte IV sc. 4), waarin Marinette en Gros René, aan het kijven, elkaar de wederzijdsche cadeautjes toesmijten:

M... pour te montrer que tu m'es à mépris,
Voilà ton demi-cent d'épingles de Paris,
Que tu me donnas hier avec tant de fanfare.
Gr. R. Tiens encor ton couteau. La pièce est riche et rare,
Il te coûta six blancs lorsque tu m'en fis don.
M. Tiens les ciseaux avec la chaîne de laiton.
Gr. R. J'oubliais d'avant-hier ton morceau de fromage.
Tiens...

1) De wijk van het Théâtre français.
2) De wijk waar Thierry woonde (Bibliothèque de l'Arsenal).
3) Het kleine maandschrift *Le Moliériste* van Februari 1882, waaraan ik dit ontleen, teekent hierbij aan: *Hilarité générale et applaudissements prolongés*.

...En dan gooit hij het weg.

Het Parijsche schouwburgpubliek van Januari 1871 zou geen Parijsch schouwburgpubliek geweest zijn, wanneer het dit verachtelijk weggooien van een stuk kaas niet terstond in verband had gebracht met den toestand van het oogenblik, de naderende schaarschte van levensmiddelen, en er, hoe ernstig de toekomst ook wezen mocht, een grap van gemaakt had.

Het standbeeld van Voltaire, dat met zooveel zorg in veiligheid werd gebracht, is het beroemde van Houdon, dat nog in den foyer te zien is.

Wat er in de tien maanden van verschrikking voorviel op het tooneel en in de ambulance van de Comédie française staat te lezen in de beide door de uitgevers Tresse en Stock tot een boekdeel vereenigde agenda's, in 1887 onder den titel ‘La Comédie française pendant les deux sièges (1870-1871)’ uitgegeven.

Van de geschiedenis van de rampen en wederwaardigheden, welke Parijs in dezen tijd getroffen hebben, is dat wat binnen de muren van het Huis van Molière voorviel, zeker een merkwaardig hoofdstuk, een dat tevens toont welk een plaats, in de dagen van haar hoogsten bloei, de Comédie française in het Parijsche leven innam, met welk een zorg deze kunstinstelling werd bewaakt en hoe de aloude stichting in moeielijke tijden haar grooten naam wist te handhaven.

Vijftien Juli 1870. Het wetgevend lichaam had met bijna algemeene stemmen tot den oorlog besloten. Het was de zitting waarin de, vorig jaar overleden, minister Emile Ollivier zich de hem tot zijn dood toe nagehouden uitdrukking liet ontvallen dat hij ‘de coeur léger’ voor den oorlog stemde. Thierry teekent terstond aan: ‘Il a dit un mot malheureux: “qu'il avait le coeur léger” au lieu de dire: “la conscience tranquille.”’

Al dadelijk doet zich de vraag voor, wat het Théâtre français in deze dagen mag vertoonen. Ponsard's *Le Lion amoureux* is in studie. Het stuk maakt sedert 1866 deel uit van het repertoire. Maar misschien zouden de republikeinsche

tirades welke Ponsard zijn held, het lid der conventie van 1792, Humbert, in den mond legt, in dezen tijd - de stemming tegen het keizerrijk en den keizer werd hoe langer hoe vijandiger - tot demonstraties aanleiding kunnen geven. En dan, hoe te doen met de *Marseillaise?* Het lied brandde velen op de lippen. Er was alle kans dat het parterre er om vragen zou, en men had aan alle café's-concerts toegestaan het te spelen. In het Theâtre français, dat toen nog een orkest rijk was, zou men het lied laten spelen, wanneer er om gevraagd werd, maar het niet laten zingen.

Maandag den 18^{en} Juli wordt *Le lion amoureux* vertoond voor een stampvol parterre. De republikeinsche tirade van Humbert wordt gebisseerd. Hetzelfde had plaats gehad bij de eerste voorstelling in 1866 en Sarcey had bij die gelegenheid opgemerkt: ‘C'était une erreur, car ce morceau de poésie n'est pas une cavatine d'opéra.’ Maar, had hij er bijgevoegd: ‘la passion du public excusait tout.’ En datzelfde excuus gold ook nu... Men vraagt de *Marseillaise*: het orkest speelt het lied. Maar dan roept men om Agar...

Agar, wier optreden in ons land de ouderen onder ons zich zeker zullen herinneren, was haar loopbaan begonnen als zangeres in een Parijsch café-chantant van lagen rang ‘Au cheval blanc’, van daar kwam zij aan het ‘Théâtre Baumarchais’, waar een leeraar van het Conservatoire, Ricourt, haar ontdekte en haar aanraadde, haar tragischen aanleg door studie te ontwikkelen. Haar fraai oostersch type, haar diepe spreekstem en haar voortreffelijke dictie bezorgden haar al spoedig een plaats aan den Odéon-schouwburg (waar zij o.a. met Sarah Bernhardt triomfen vierde in *Le passant* van Coppée) en kort daarna aan het Théâtre français. Later bleef zij een tijd lang van het tooneel verwijderd, totdat Emile Augier haar uit haar afzondering riep om haar de hoofdrol in *Les Fourchambault* toe te vertrouwen. Nog later zou ook deze Ster verdwijnen vóor haar tijd en, een schim van het hetgeen zij vroeger was, nog enkele jaren met een rondreizenden troep rondzwerven om, aan het eind der vorige eeuw, vergeten en in armoede te sterven. J.T. Grein, in zijn, ‘Premières of the year’ verhaalt dat een Engelsch letterkundige, criticus van talent, die haar eens bewonderd had, op het bericht van haar dood, zich harer

niet anders wist te herinneren dan als ‘Phèdre with the beautiful arms’.

‘Agar!’ riep het publiek, maar Agar verscheen niet. Later zou zij nog menigmaal gelegenheid vinden, het publiek door het zingen van het revolutionnaire lied in geestdrift te brengen. Wel had Coquelin, zijn naam eer aandoende altijd haantje de voorste, voor zich de eer opgeeischt de *Marseillaise* voor te dragen, maar die eer bleef Agar voorbehouden. En terecht. Had niet zelfs de intendant van de voorstellingen aan het keizerlijk hof aan zijn Meester verklaard, dat de *Marseillaise* in het Théâtre français beter gezongen werd en grooteren indruk maakte dan op elken anderen schouwburg.

De tijdsomstandigheden brachten weldra een ander gedicht naar voren: *Le Rhin allemand*, het vers met den aanhef:

> Nous l'avons eu votre Rhin allemand,

dat de Musset schreef als antwoord op Becker's

> Sie sollen ihn nicht haben
> Den freien Deutschen Rhein...

en dat door Delaunay onder geestdriftige toejuichingen werd voorgedragen.

Er kwamen echter dagen, waarin het raadzamer geoordeeld werd, dit uitdagend gedicht niet meer te doen hooren en waarin ook voor de voordracht van de *Marseillaise* voorzichtigheid werd aangeraden. Het was, toen er, omstreeks 7 Augustus, onheilspellende berichten kwamen van het Fransche leger, en er van ‘glorie’ geen sprake meer was. Doucet[1)] meende dat men beter zou doen, telkens te wachten tot het publiek om het lied vroeg en dan, in plaats van

> Le jour de *gloire* est arrivé,

te zingen:

> Le jour de *vaincre* est arrivé.

Eer men een maand verder was, zou helaas blijken, dat er noch op ‘gloire’ noch op ‘vaincre’ meer te hopen viel...

Den 11^{den} September verschenen de dagbladen in rouwrand, en berichtten zij de overgave van het leger van Mac Mahon en de gevangenneming van den Keizer. Denzelfden

1) Directeur général des théâtres.

dag werd de Republiek uitgeroepen. De insignes van het keizerrijk werden afgehaald van het Louvre en van andere openbare gebouwen. In het Théâtre français nam men het borstbeeld van den keizer uit den foyer en de keizerskroon van de keizerlijke loge, het aanplakbiljet van de avondvoorstelling verscheen zonder het gewone opschrift: 'Comédiens français ordinaires de l'Empereur'.

Het Parijsche volk - 'ondoyant et divers' als het steeds geweest is - was van rouw over het ontzettende dat daar te Sedan was voorgevallen, in uitbundige vreugde overgeslagen. Met het mooie weer van den herfstdag, een Zondag bovendien, was het alsof Parijs feest vierde.

Des avonds wordt *Le Lion amoureux* nog gespeeld. Maar men acht het toch gepaster, den Dinsdag daarop te sluiten. Op het aanplakbiljet kon men lezen: 'Relâche pour cause d'indispositon'. Er was voor dertig franken aan plaatsen besproken!

Reeds vroeger was het plan geopperd, in den foyer van het Théâtre français een ambulance in te richten. Dit denkbeeld wordt thans weer opgenomen en de actrices Madeleine Brohan, Favart, Jouassain verklaren zich bereid als patronessen er van op te treden; zij beginnen met vier bedden en de noodige lakens te leveren; al de sociétaires[1)] zullen 40 franken storten en eenige van haar nemen zich voor, te collecteeren voor de ambulance. Zij worden daarin bijgestaan door de pensionnaire, m^{lle} Agar, die zich met grooten ijver van dit liefdewerk kweet. De voorraad bedden met toebehooren groeit al spoedig tot een en twintig. Verschillende geneesheeren en chirurgen bieden hun diensten aan. Alles is gereed om de eerste gewonden te ontvangen.

Den 14^{den} September komen er twee; beiden gewond te Sedan; zij worden in den grooten foyer verpleegd door twee zusters van de Onbevlekte Ontvangenis; het kruis dat deze

1) *Sociétaires* zijn, gelijk men weet, die leden van den troep, welke als leden van de Société, die zij vormen, behalve hun jaarlijksche bezoldiging, recht hebben op een zeker, voor elk telkens te regelen, deel van de winsten, welke de exploitatie oplevert. *Pensionnaires* hebben enkel hun vast salaris en kunnen niet dan na een zeker aantal dienstjaren tot *Sociétaires* worden benoemd.

meebrachten, wordt vastgespijkerd op de houten kist, die tot bescherming dient van het standbeeld van Voltaire. ‘Dors-tu content, Voltaire?’ De foyer der artisten wordt voor operatiezaal ingericht.

Vol ijver wordt de administratie door de patronessen gevoerd, en ook de administrateur van het Théâtre français, Thierry zelf, is vol zorg voor zijn ambulance. Hij is er zóó van vervuld, dat een tooneelschrijver, die hem over een stuk komt spreken en daartoe geen gelegenheid vindt, boos weg loopt, zeggende: ‘On ne peut vous parler que de malades aujourd'hui.’

Thierry teekent hierbij aan: ‘Plus tard nous parlerons des pièces malades.’

In en buiten de ambulance ontwikkelt m^{lle} Agar den grootsten ijver. Niet alleen gelukt het haar heel wat geld op te halen, maar zij vormt het plan om zelf de gewonden op te zoeken in het bosch van Meudon, waar slag geleverd wordt. En wanneer zij er op het slagveld gevonden heeft, vervoert zij ze naar haar eigen woning, om, geholpen door haar dienstbode, ze daar te verplegen. Onder die gewonden is een jeugdige Turco, een zachtaardige jonge man, maar een verwoed Pruisenhater. Er wordt een Pruisische gewonde verwacht en Agar acht het raadzaam haar jongen gast te vermanen: ‘J'espère que tu seras bien sage, que tu le laisseras tranquille et que tu ne lui diras rien du tout.’ En de Turco: ‘Li dirai rien; mais, la nuit, irai li couper le cou’.

Intusschen zijn de Pruisen Parijs steeds dichter genaderd, het beleg staat voor de deur, en daarbinnen vangen de politieke twisten aan en steekt de Commune het hoofd op.

De gewone tooneelvoorstellingen hebben niet meer plaats; men denkt echter aan het inrichten van matinées, waar verzen zullen worden voorgedragen. Maar welke verzen? Men spreekt van de *Châtiments*, de reeks gedichten, waarmee Victor Hugo Napoleon III heeft bestookt. Legouvé wil er een matinée mee vullen, waar letterkundigen elk een gedicht zouden voordragen. Hugo stelt den geheelen bundel ter beschikking van het Théâtre français en op de opmerking van Thierry dat de tooneelspelers nog pas geleden den titel droegen van ‘Comédiens ordinaires de l'Empereur’, is zijn

antwoord, dat Sedan iedereen heeft vrij gemaakt tegenover den keizer en het keizerrijk. Frankrijk, zegt hij, heeft kanonnen noodig; hij geeft zijn *Châtiments* om uit de opbrengst van de matinée aan Frankrijk een geweldig kanon ten geschenke te geven. Minister Jules Simon zou, ter wille van Hugo, zich niet verzetten tegen het lezen van *Les Châtiments*. De administrateur blijft echter bezwaar maken: zal het publiek, zoo vraagt hij, het ons niet kwalijk nemen, dat wij zoo spoedig vergeten welk een persoonlijke dankbaarheid wij den keizer verschuldigd zijn?

De matinée heeft den 25^{en} October plaats. Het programma bestaat uit een openingswoord van Edouard Thierry, een lezing van Legouvé met den titel: *L'alimentation morale pendant le siège*, fragmenten uit *Horace* en *Le Misanthrope*, patriottische gedichten van Eugène Manuel en Bergerat, en de *Marseillaise*, gezongen door m^{lle} Agar, - maar *Les Châtiments* komen er niet op voor. Agar had twee van haar herstellenden meegebracht, die in de voormalige keizerlijke loge geplaatst worden; achter hen, een weinig verscholen, bevinden zich de twee geestelijke liefdezusters (religieuses).

Van een andere matinée vertelt Thierry dat, na het 3e bedrijf van *Le Mariage de Figaro*, de acteur, die Bazile gespeeld had, in den omtrek van den foyer met zijn grooten hoed op rondloopend, er de beide religieuses ontmoette - een tooneeltje, dat Théophile Gautier, die er juist op afkwam, bijzonder had getroffen.

De oorlogstoestand brengt den schouwburg en de ambulance herhaaldelijk in groote geldelijke moeilijkheid. Van avondvoorstellingen is nog vooreerst geen sprake: met het gas moet zuinig worden omgegaan en weldra zal de zaal enkel met petroleum-lampen verlicht worden. Got in zijn *Journal*[1)] vertelt dat hij den 15^{den} Januari den Sosie in *Amphitryon* speelde voor een volle zaal, maar zonder vuur en bij het flauwe schijnsel van olie en petroleum.

Gebrek aan brandstof, de duurte van alle levensmiddelen, gebrek aan vleesch en aan brood laten zich vooral ook in de ambulance gevoelen. En dan rijst de vraag: zal het

1) Journal de Edmond Got 1822-1901. Publié par son fils Médéric Got. Paris, Plon-Nourrit et Cie. 1910.

Théâtre français zijn subsidie uitgekeerd krijgen? In een bijeenkomst van het Comité van administratie, den laatsten November gehouden, was reeds gebleken, dat de geldelijke toestand zeer kritiek was en dat men weldra voor een leege kas zou komen te staan. Wat te doen? Moet men den schouwburg sluiten en de pensionnaires naar huis zenden? De beslissing wordt verdaagd en tot zoolang blijft de schouwburg gesloten.

In dien tusschentijd krijgt de ambulance een hoogen gast, met een kogel in den arm, den luitenant kolonel graaf de Vigneral. De kolonel is een bekende persoonlijkheid in de Parijsche *high life*, - een van de eerste bezoeken die hij ontvangt, is dat van de destijds beroemde Isabelle, de bloemenverkoopster van de Jockey-Club!

Den 5den December is er weer vergadering van het Comité van administratie van den schouwburg en men besluit, in het belang van hen, die van den schouwburg moeten leven, niet te sluiten en te trachten de droevige crisis door te komen. Er wordt een stelsel van verdeeling aangenomen, gegrond op het bestaande tractement van de artisten en beambten, welke uitkeeringen eerst zullen beginnen te loopen van het oogenblik dat de voorstellingen weer beginnen.

In de maand December valt weinig merkwaardigs voor. Er worden eenige stukken ingestudeerd en gerepeteerd en er wordt een enkele matinée gegeven. Aan het eind van de maand, den 28sten, roept de administrateur de sociétaires tot een algemeene vergadering bijeen, waarin hij mededeelt dat op dien dag de staat van de kas een schuld van 60,000 frcs. aanwijst tegen een saldo in kas van 11.823 frcs. 24 cent^{s}. Er zal dientengevolge aan het geheele personeel niet meer kunnen worden uitgekeerd dan een halve maand, berekend naar de proportioneele schaal, den 6den December vastgesteld.

Dit voorstel wordt zonder tegenspraak goedgekeurd. De sociétaires schikken zich in het onvermijdelijke.

Zoo gaat het jaar 1871 in. Schouwburg en ambulance raken elkander op steeds meer punten.

In het begin van Januari toont de administrateur aan Henri de Bornier, den schrijver van *La fille de Roland*, de voormalige keizersloge, herschapen in een ‘chambre mortuaire’.

De Bornier is er zóó door getroffen, dat hij er een gedicht op wil maken, door m^lle^ Favart voor te dragen. Thierry zal intusschen nazien op welken dag, tijdens de tentoonstelling van 1867, koning Wilhelm de voorstelling in het Théâtre français heeft bijgewoond. Dat zal dan zeker door de Bornier op vernuftige wijze in zijn gedicht moeten worden ingelascht.

Heel sympathiek lijkt mij dit alles niet. Of het ding tot stand is gekomen, staat niet vermeld.

Den 15^den^ Januari, op den Molière-dag, heeft de voorstelling plaats, waarvan het relaas op het 'banquet' door Thierry uit zijn agenda werd voorgelezen.[1)]

Het bombardement houdt steeds aan. En onder de voortdurende zorgen en angsten, die dit met zich brengt, blijft de Comédie, al keuren velen het af, zoo goed het haar mogelijk is, haar voorstellingen geven. Een ervan, die van 19 Januari, onder bijzonder treurige omstandigheden.

De Comédie telde onder haar pensionnaires een jong tooneelspeler, oud-leerling van het Conservatoire, van wien men goede verwachtingen had, Didier Seveste. In het dagboek van Thierry vind ik hem in November vermeld als opgetreden in de rol van Figaro in *Le mariage de Figaro*.

Later had hij dienst genomen bij de Carabiniers, met den rang van onder-officier; hij wilde, zoo had hij aan zijn moeder gezegd, zich onderscheiden als soldaat, ten einde als acteur des te meer gewaardeerd te worden. Nog den 18^den^ had de administrateur uit Courbevoie een brief van hem ontvangen, waarin hij zijn leedwezen uitspreekt, den 15^den^ niet aan de zoogenaamde Cérémonie, het gebruikelijde défilé van al de leden van den troep voor de buste van Moliére, te hebben kunnen deelnemen. En nu, den 19^den^, wordt hij, te Buzenval gewond, met een kogel in de dij daar binnen gedragen, kermende van de pijn welke hem zijn op vier plaatsen gebroken been bij elke beweging veroorzaakt. Eén ding troost hem: hij is nu in zijn schouwburg, temidden van zijn kameraden....

Onder dit alles, terwijl het gekerm van den gewonde, die de trap wordt opgedragen, tot in de zaal doordringt, gaat de voorstelling haar gang....

1) Zie blz. 161.

In de ambulance geniet de sympathieke vijf en twintigjarige, als een kind des huizes dat hij is, de meest zorgvolle verpleging. ‘Ik zal altijd nog wel La Flêche kunnen spelen,’ zegt hij met galgenhumor. Harpagon in *L'Avare* scheldt La Flêche immers uit voor ‘chien de boiteux’!

Maar hij zal de planken nooit meer kunnen betreden, zelfs niet als een kreupele. Nog één lichtstraal valt er op zijn ziekbed, wanneer, den 22sten Januari, Generaal Schmitz hem het eerekruis komt brengen. Den 31sten Januari, sterft hij...

Er sterven er veel in de ambulance van het Théâtre français, en dat is zeker niet te wijten aan de verpleging, die met de meeste toewijding plaats heeft. Maar een schouwburg-foyer kan moeielijk een ideaal-hospitaal zijn. De ventilatie laat er te wenschen over, de verwarming kan niet altijd goed geregeld worden en ook in andere opzichten geeft zij aanleiding tot de critiek, die haar niet wordt gespaard. Thierry antwoordt op die aanmerkingen in zijn dagboek: ‘Notre ambulance est ce qu'elle est, et ce que sont toutes les autres. Il faut l'accepter telle qu'elle est, ou ne pas y venir.’

Heeft men wellicht, om de kritiek in sommige dagbladen wat milder te stemmen, een bezoek van den aartsbisschop uitgelokt?

Dat bezoek, dat den 6en Februari plaats heeft, is een gewichtig oogenblik in de geschiedenis van de ambulance, en ook door de ‘mise en scène’ merkwaardig.

De aartsbisschop wordt boven aan de groote trap door den administrateur opgewacht. Daar bevinden zich, behalve mevrouw Thierry, Madeleine Brohan, mlle Favart, mme Lafontaine, mme Jouassain en nog eenige andere die alle voor hem buigen en over wie hij zijn hand ten zegen uitstrekt. Dan neemt Monseigneur Thierry's arm en zegt: ‘Geleid me, ik verlaat me op u: hier ben ik uw parochiaan’. De administrateur brengt hem naar de ambulance, waar hij elk van de convalescenten - er zijn geen eigenlijke zieken meer - vriendelijk en geestig toespreekt. Aan Thierry's dochtertje en aan de vrouw van den dokter had hij vroeger reeds een bidprentje beloofd. De pastoor van St. Roch, die den aartsbisschop vergezelt, heeft de prentjes bij zich en geeft ze hem, terwijl de dokter hem de pen aanreikt met verzoek ze te willen teekenen. Nu strekken al de aanwezigen de

hand uit om ook zoo'n geteekend bidprentje te mogen ontvangen en Monseigneur gaat gewillig voort met teekenen... Und Jeder geht beschenkt nach Haus.

De moeilijkheden, waarmede het Théâtre français heeft te kampen, zijn nog niet aan een eind. De vraag of er gespeeld zal worden komt telkens weer te berde. Gedurende den korten wapenstilstand, die met de Pruisen is aangegaan, moeten alle schouwburgen sluiten, maar voor het Théâtre français wordt een uitzondering gemaakt. Iets anders is het wanneer, den 27sten Februari, de Pruisen binnen Parijs gekomen zijn; dan sluit ook het Huis van Molière. Den 8sten Mei schrijft Thierry in zijn agenda: 'Het Théâtre français is niet gesloten, dat is alles wat men zeggen kan, maar een werkelijk open theater is het evenmin. Elken dag verliezen wij geld en ik sta er niet voor in, niet gedwongen te zullen zijn, zoo onzekere voorstellingen te moeten staken'.

Onder al die wederwaardigheden rijpt bij Thierry het besluit om af te treden en den sociétaires de zaken zelf te laten regelen. Hij dient zijn verzoek om ontslag in, waarop echter de beslissing nog vooreerst niet zal vallen.

De Commune staat voor de deur en wanneer deze de baas is geworden, komt de 'citoyen directeur' onder de bevelen te staan van een zonderlinge autoriteit in zake van kunst.

Bij het uitgaan van een voorstelling van een der blijspelen van Molière hoort men een kolonel van de Commune, wien de vertooning verveeld heeft, tot de dame die hem vergezelde zeggen: 'Eh bien! voilà donc ce que c'était que cette littérature corrompue de l'Empire! pas même amusante!'

De nieuwe militaire bevelhebber van het Palais Royal, waaronder het Théâtre français behoort, laat den administrateur weten dat wanneer hij niet den schijn wil wekken van de Commune niet te erkennen, hij een piket schutterij (garde nationale) heeft aan te vragen om als politie in en om den schouwburg dienst te doen. Een anderen keer komen twee officieren van diezelfde garde vragen, waarom er den vorigen dag niet gespeeld is. In het algemeen is de Commune zeer welwillend tegenover de Comédie, en haar leden maken van de door haar aangevraagde vrijplaatsen een druk gebruik. Klaagt Thierry dat het hem moeilijk valt te blijven spelen, omdat de Commune beslag legt op de mannelijke

leden van zijn troep tusschen 19 en 40 jaar, dan belooft de bevelhebber dat hij aan de acteurs een vrijgeleide zal geven; trouwens, zij hebben zich slechts in te schrijven in zijn regiment en hij zal hun geen enkelen dienst laten doen. Zekere kapitein Marigot deelt mede dat hij zijn rapport over het Théâtre français heeft uitgebracht: de Commune is tevreden, maar zij vindt - dat wil zeggen: kapitein Marigot vindt - dat de voorstellingen niet gevarieerd genoeg zijn. Hij vraagt om *Le Lion amoureux*, en als men hem zegt dat de daarvoor benoodigde acteurs ontbreken, dan betreurt hij dit, maar hij weet raad: hij zal Coquelin cadet, die jong is en tot de marschregimenten behoort, laten arresteeren. Zoo zal de Commune voor de aanvulling van den troep zorgen!

Dat de voorstellingen niet gevarieerd genoeg waren, gelijk de kapitein der Commune opmerkte, had zijn geldige reden. Ten einde de Vereeniging, het 'Théâtre français', te redden van den geldelijken ondergang, welken zij tegemoet dreigde te gaan, was de tooneelspeler Got, met goedvinden van den administrateur, met de eerste artisten van het gezelschap naar Londen vertrokken. Met de koppige doorzettingskracht, waarover hij als Bretagner te beschikken had, was het hem gelukt, tal van moeielijkheden te overwinnen, en, terwijl de schouwburg te Parijs met slecht of nauwelijks bezochte vertooningen, met een half geoefend troepje jonge tooneelspelers zoo goed als het ging ingestudeerd, gebrek leed, te Londen een reeks van voorstellingen te geven, waarvan de eerste, *Tartufe*, op 1 Mei, reeds een zuivere winst gaf van 3.608 francs. In den loop van Mei laat hij Thierry 5000 francs ter hand stellen. Den vorigen dag had men in het Théâtre te Parijs met *Phèdre* 54 francs ontvangen!

Daar Got en de zijnen tot 8 Juli in Londen bleven spelen en de aanteekeningen van Thierry slechts loopen tot 31 Mei, heb ik niet kunnen vinden hoeveel van de opbrengst der onderneming het Théâtre français ten goede is gekomen. In elk geval heeft het zijn bestaan kunnen rekken tot aan de Commune.[1)]

1) Het relaas van de twee bezoeken van den troep van het Théâtre français aan Londen, in 1871 en in 1879 - een dagboek van Got over het eerste, en een van Sarcey over het tweede bezoek - is, met een inleiding van Georges d'Heilli, onder den titel *La Comédie française à Londres*, in 1880 bij Ollendorf verschenen.

Al had het met groote tegenspoeden te worstelen gehad, het gebouw was gespaard gebleven in een tijd dat in zijn onmiddellijke nabijheid de Tuileriën en het Palais Royal, door de communards in brand gestoken, in vlammen opgingen en zelfs een gedeelte van het Louvre door het vuur werd aangetast.

Een middellijk slachtoffer van de Commune werd de voortreffelijke tragédienne Agar, die zich, zoowel door hare verpleging van gewonden als door de aangrijpende wijze waarop zij de *Marseillaise* zong, populair had gemaakt. Van alle kanten werd zij uitgenoodigd tot medewerking in concerten voor liefdadige en vaderlandslievende doeleinden. In het begin van Mei had zij hare medewerking toegezegd aan een concert in het Paleis der Tuileriën, waarvan het affiche vermeldde: 'Dans le palais des Tuileries, qui servira pour la première fois à une oeuvre patriotique'.

Maar de 'citoyens' die dit feest hadden op touw gezet bleken in zulk een vaderlandslievend werk nog maar dilettanten. Het ging er zoo wanordelijk toe, dat Agar, het gejoel en gebrul van het vaderlandslievend publiek niet kunnende overstemmen, het al spoedig moest opgeven. Bij een, enkele dagen later, beter georganiseerd concert in hetzelfde Paleis, werd zij, tenèinde den slechten indruk van het vorige weg te nemen, onder aan de groote trap ontvangen door een schitterend état-major. Een dubbele haag gardes nationaux presenteerde het geweer voor haar. Men vroeg haar, nu de zuil van de place Vendôme met het standbeeld van Napoleon I omvergehaald zou worden, als gelegenheidsgedicht *L'idole* van Auguste Barbier voor te dragen.

L'idole was een heftige aanval van den dichter der *Iambes* op Napoleon I, den 'Corse à cheveux plats', wiens beeld in 1814 van de Vendôme-zuil was neergehaald, maar later, onder de Restauratie, er weer op werd geplaatst. In het gedicht met zijn

> Je n'ai jamais chargé qu'un être de ma haine,
> Sois maudit, o Napoléon!

waren genoeg strofen van toepassing te maken op 'Napoléon le Petit' om, voorgedragen door een Agar, hevige demonstraties uit te lokken. Agar weigerde, zich daarvoor te leenen. Eveneens weigerde zij, de *Marseillaise* te zingen en, van het

orkest af zich tot het publiek wendende, zeide zij dat zij, voor den vijand, en, van heeler harte, tégen den vijand het lied had gezongen, maar dat, nu zij den vijand van Frankrijk niet meer tegenover zich had, zij het ‘aux armes!’ niet meer kende en niet meer wilde kennen. Diepe stilte. Het publiek wist niet hoe zich te houden. Het redde zich uit de moeielijkheid door een geweldig applaus.

Het was een mooie avond voor Agar. Maar, niettegenstaande haar flinke, zelfstandige houding, zou haar optreden voor de communards haar later nog herhaaldelijk verweten worden. De reactionnaire bladen, de *Figaro* vooraan, stookten het publiek tegen haar op. De arme kunstenares kon geen goed meer doen. Lang bleef zij van het Théâtre français verwijderd; slechts een enkele maal trad zij nog op in Augier's *Fourchambault*. Dat zij als reizende tooneelspeelster, lichamelijk en geestelijk gebroken, haar leven voortzette om het in armoede te eindigen, vermeldde ik reeds.[1)]

Edouard Thierry strekt het tot eeuwige eer, dat hij de kunstinstelling, waarover de zorg hem was toevertrouwd, gedurende het verschrikkingsjaar 1870/71 heeft weten overeind te houden.

Sarcey, die gedurende de jaren van Thierry's beheer, van 1859 tot 1871, het dikwijls met hem oneens was en hem vaak krachtiger had willen zien optreden, brengt in een feuilleton in de *Temps* van 20 Juli 1885[2)] hulde aan den zedelijken moed, de vastheid van karakter, welke de administrateur in de bange maanden van '70 en '71 aan den dag legde. Onwrikbaar op zijn post, de tooneelvoorstellingen zoo goed mogelijk in orde brengend, handig omspringend met de lieden van de Commune, wier belangstelling voor de zaken van de Comédie het hem gelukte te winnen, zoo doende de slagen afwendende die haar dreigden, wist hij, gesteund door Got in zijn Londensche campagne, de uitnemende kunstenaars en kunstenaressen, die zijn troep vormden, bijeen te houden, en het Huis van Molière voor ondergang te behoeden.

J.N. VAN HALL.

1) Blz. 164.
2) Te vinden in zijn *Quarante ans de théâtre*. I p. 246.

Een Amerikaansche schilder.

Europa houdt weinig rekening met Amerikaansche schilderkunst. Men weet, dat de verfijnde Whistler in Baltimore geboren was, en dat Sargent, die voor een rassiger Besnard of een bloedrijker Boldini zou kunnen gelden, uit Amerikaansche ouders gesproten is. Maar men rangschikt beiden, niet geheel ten onrechte, onder de Europeesche kunst. Van William Morris Hunt (1824-'79) kent men alleen de geschriften en van Mary Cassatt de droge-naald-etsen. Maar van den grooten tonalist George Inness ((1825-'94) en de groep van intiemer landschapschilders om hem heen, heeft men evenmin eenige voorstelling als van den bizonderen colorist Blakelock (geb. 1847). Ook nìet van Winslow Homer (1836-1910), den meest Amerikaanschen, naar het mij voorkomt, onder alle schilders van daar ginds.

Hoe zal ik, door vergelijking met eenig Europeesch werk, een denkbeeld geven van zijn stijl? Er is in het fiksche, op vlakke plans aansturende figuurteekenen van sommige zijner schilderijen iets, dat aan het vroegere illustratie-werk van Caton Woodville, den fameuzen Graphic-man herinnert. Maar een groot verschil ligt hierin, dat de Engelschman in alles toch wel vooral aan het fraaie van zijn uiterlijken trant schijnt te denken, terwijl Winslow Homer, aan elk virtuoos zelfbehagen vreemd, geheel vervuld is van en opgaat in de stoffe, welke hij uitbeeldt. Zijn stijl zit veel meer in zijn oog dan in zijn hand. Daarom is het ook, dat Homer, ofschoon hij zich in zijn jeugdwerk inderdaad niet altoos van het illustratieve vrijmaakt, in latere schilderijen daar royaal boven

uitkomt en bijwijlen aan een waarlijk epische kracht vermag te raken. Hij karakteriseert dan niet meer, doch laat zich gaan in wijder overgave. Over lyrischen zin heeft hij eigenlijk nooit beschikt, - en al ontsnapte hij in het pointeeren zijner onderwerpen een enkele maal niet geheel aan het sentimenteele, picturaal sentiment in den gangbaren zin heeft hij zoo weinig als een schilder bij uitstek van natuurmomenten maar vertoonen kan. Daar was in hem iets van de vrees voor weekheid en artificiëele verfijning, die Thoreau kenmerkte, en een vruchtbare drang naar het heroïsche kan hem niet ontzegd worden. Gaat er al geen geur van bloesem door zijn werk, hij kon er zich op beroemen, den adem der onmetelijke vlakte en het stormen van den Oceaan beter dan iemand te hebben weergegeven, zooals ik ook zeker geloof, dat het woeden van den wind door geen ander zoo zichtbaar vertolkt is geworden.

Veel minder volkomen en stellig ook niet zoo gespierd heeft een te zeer vergeten Hollander, die de wouden en wateren van Canada liefhad en er schilderijen van maakte, welke een epicurist den schrik op het lijf konden jagen, - heeft Alexander Wüst weleens dingen gemaakt, die van de ruigheid van Homers natuurgevoel niet al te ver verwijderd bleven. Maar de Amerikaan staat koninklijker tegenover alle aestheticisme. Komt men, voor een schilderij van hem staande, b.v. opeens aan Whistler te denken, zoo is het ons te moede, of wij bij hem binnen de zwoelte van de broeikas zouden treden. De broeikas dan van een fijnproevers-atelier, waar Japansche houtdrukken en lakwerk gekoesterd worden, waar het fraaiste porcelein gekeurd en kostbare orchideëen in sierlijke vazen geschikt worden. Homer brengt ons ver buiten zulk een atelier, midden in de wijde buitenlucht, waar weinig menschen wonen en de cultuur nog niet als ziekte gewoed heeft. Naar Bermuda, Bahama, de Adirondacks of Florida. Naar streken, waar het oor het naakte loeien hoort van den grooten orkaan en het onbeneveld oog de barheid volgt van looden en leien wolken, die dreigend hangen boven een bulderende zee, waar zij haar spokende golven tuimelhoog opzweept tegen zwarte rijen van scherpe klippen...

Met meer of minder recht is van den tegenwoordigen

Amerikaanschen schilder in doorsnêe gezegd, dat hij zich in zijn werk vooral onderscheidt door wat goede tafelmanieren genoemd zou kunnen worden. Hij heeft zijn métier meestal in Europa geleerd, en weet het met ingetogenheid te beheerschen. Bij Homer nu proeft men weinig de uiterlijke beschaving, herkent men nauwelijks de school, denkt men noch aan de tafel noch aan de keuken. Zóóver staat het wezenlijke van zijn kunst van het fashionable af, dat de menschen, die hij ons vertoont, minder dadelijk het begrip van cultuurwezens dan vooral dat van dappere en gezonde zoogdieren bij ons oproepen. De enkele groote figuren in zijn ruime landschappen zijn meestentijds ondernemende menschen, met de elementen strijdend zonder pose of emphase. Gemeenzame Vikingen zou men ze willen noemen.

Homer weet spierkracht uit te drukken zonder vertoon van muskels, vleesch en bloed zonder uitstalling daarvan, buitenlicht zonder prismatische effecten en buitenlucht zonder atmosfeer te geven. Karakteristiek voor hem is het, dat hij visschen met voorliefde en voortreffelijk geschilderd heeft. Koud en hard kijkt hij de natuur het liefst bij barsche momenten aan. En de bizondere gave om sterk getroffen te worden verdroogde bij hem niet bij het klimmen der jaren. Integendeel is het bij een overzicht van zijn kunst (zooals men er in 1911 een in het New-Yorksch museum gegeven heeft) alsof men hem eerst tegen het laatst van zijn leven ziet volgroeien tot den apostel van een frisscher kunst. Toen hij stierf, vond men in zijn werkplaats een onafgemaakt schilderij op den ezel staan: drie kerels, die in een kano tusschen hoog opkuivende golven stroomafwaarts schieten, en in kort bestek geeft dit werk misschien het beste van wat den koenen schilder bezield heeft.

Heeft Winslow Homer dan werkelijk een jonge, meer elementaire schoonheid gebracht? Het is maar de vraag, wat men onder schoonheid wil verstaan. De door-en-door Amerikaansche Walt Whitman schrijft ergens: The passionate tenacity of hunters, woodmen, early risers, cultivators of gardens and orchards and fields, the love of healthy women for the manly form, seafaring persons, drivers of horses, the passion for light and the open air, - all is an old unvaried sign of the unfailing perception of beauty, and of a residence

of the poetic in outdoor people. Aan diè schoonheid, de oude en eeuwig nieuwe schoonheid van het natuur-bestaan is het, dat Winslow Homer zijn schilderen gewijd heeft. Hij is helder, kunstloos, fel, dadelijk, vol adem - en terwijl hij, zooals Whitman den twijfel haat, de nuance vermijdt, ziet hij bij alle verschil met den nieuwe-werelddichter bij uitnemendheid, evenals deze, gelijk door een tooverglas, de gewone dagelijksche buitenwereld aan, alsof ze opeens nieuw-geschapen vóór hem lag.

JAN VETH.

Buitenlandsch overzicht.

Na de tweede maand.
25 Sept. 1914.

De tweede maand heeft deze gewichtige beslissing gebracht, dat er op het westelijk oorlogsterrein nog niets beslist is. Duitschland had het anders gehoopt; het had er op gerekend de Fransche krijgsmacht zeer spoedig haar Sedan te doen vinden, en eene maand geleden zag het er uit als zou deze verwachting worden vervuld. Frankrijk kwam te laat in België aan en werd er aanstonds uitgeworpen, en de geslagen troepen, krachtig vervolgd, weken onmiddellijk zeer ver terug. Van het begin af was de poging zichtbaar, door snelle vooruitschuiving van den Duitschen rechtervleugel het Fransche leger van Parijs af te dringen en tegen de eigen, nu van twee kanten onder vuur te nemen Maaslinie vast te doen loopen. Deze poging is niet gelukt. De Fransch-Engelsche legermassa's weken terug zonder hun onderling verband te verliezen, en hebben het oogenblik, dat de zwenkende Duitschers de poort Parijs-Verdun door moesten, weten te gebruiken tot een krachtigen aanval, die, dank zij de goede keuze van tijd en plaats, tegelijk de flank en het front benauwen kon. Van bij de Seine werd, over de Marne heen, de Duitsche rechtervleugel teruggeworpen tot de Oise; de naastbij marcheerende Duitsche legers, die de Marne bereikt hadden, moesten hierop eveneens terug, en de reeds zeer samengedrukte boog der Fransch-Engelsche legers kon zich ontspannen. Thans hebben, aan de Aisne, Duitschers en

bondgenooten zich tegenover elkander ingegraven; de tijdelijke versterkingen daar vormen een verlengstuk van de permanente naar de zijde van de Maas en van de Vogezen, en het gevecht neemt den vorm aan van eene kanonnade over een reusachtig front. De Duitschers zoeken den Franschen wal te breken tusschen Toul en Verdun; de Franschen den Duitschen rechtervleugel om te trekken door een marsch naar Péronne. Hoe de einduitkomst hier zijn zal valt nog in de verte niet te voorspellen; het groote feit evenwel is dat er van een herhaling van '70 geen sprake is, maar van een gevecht tusschen tegenstanders die vrijwel aan elkander gewaagd schijnen. Is Charleroi een groote overwinning voor de Duitschers geweest, aan de Marne was het voordeel niet minder beslist aan de zijde der bondgenooten. Aan beide zijden zijn enorme verliezen geleden. Het schijnt nu bovenal de vraag, wie van de twee op het westelijk oorlogsterrein zijne kracht nog het meest versterken kan. Staat al wat Frankrijk bijeenbrengen kan reeds van de Oise tot Belfort in de linie? Heeft Duitschland middelen over om zijn aanvalskracht in het Westen te verhoogen zonder die in het Oosten te verzwakken? Zal het niet veeleer krachten aan het westelijk terrein moeten onttrekken om de hoofdmacht der Russen te kunnen weerstaan? Want die komt eerst thans bijeen; wat in Oost-Pruisen plaats had was eene afleiding, niet het begin van den marsch naar Berlijn.

De gebeurtenissen in Oost-Pruisen stellen ons voor verscheidene vragen. De bedoeling van den aanvaller was duidelijk: Frankrijk lucht te geven op het oogenblik zijner grootste benauwing, op de eenige wijze waarop Rusland dit doen kon. Oost-Pruisen was het eenige Duitsche gebied, dat onmiddellijk door Rusland kon worden betreden, ook vóór de afrekening met de in Polen gevallen Oostenrijkers had plaats gehad. Zijn hiertoe nu, omdat spoed een eerste vereischte was, troepen gebruikt die nog niet voldoende tot hunne taak waren toegerust? Of waren zij dit, en zijn Hindenburg's overwinningen op troepen behaald van gelijk gehalte als de beste die in de aanstaande maand op de grenzen van Posen en Silezië mogen worden verwacht? Zoo ja, dan moet men altijd nog vragen of de Russische nederlagen inderdaad zoo verpletterend geweest zijn als zij in de Duitsche

bulletin's, op een oogenblik dat er van het westelijk oorlogsterrein niet veel heugelijks te melden viel, zijn voorgesteld. Waren die berichten in allen deele juist, dan hebben de Duitschers onder Hindenburg voorzeker bewezen dat zij tegen een overmacht van Russen meer dan opgewassen waren. Doch het feit dat althans Rennenkampf in goede orde de grens is overgegaan en op eenigen afstand daarvan de Duitschers in ontzag houdt, laat zich niet meer bemantelen, en doet ernstig twijfelen of er, althans bij zijn leger, wel ooit een paniek is ontstaan.

Hoe dit zij, voor de Russen was niet de afleiding in Oost-Pruisen, maar de zuivering van Polen en de verovering van Galicië de hoofdzaak; een hoofdzaak, thans reeds geheel in hun voordeel beslist. Over een zeer uitgestrekt front, van bij Lublin tot bij Lemberg, hebben de Russen dagen lang slag geleverd, en eene algeheele verstrooiing der Oostenrijksche troepen schijnt het gevolg te zijn geweest, zoodat Russisch Polen thans weer bijna geheel Russisch is,[1)] en Oostenrijksch Polen, op de vestingen Krakau en Przemysl na, niet Oostenrijksch meer. Eene kleine Duitsche afdeeling moet hier in de nederlaag der Oostenrijkers hebben gedeeld.

De Russen, mag men thans verwachten, zullen de beweging tegen Oost-Pruisen niet herhalen, maar zich aan die zijde tot de verdediging der toegangswegen tot de Oostzeeprovinciën beperken. In Galicië zal hun opmarsch wel niet tot staan komen eer de beide vestingen, en de uitvalspoorten naar Hongarije, in hunne handen zijn. Doch de hoofdbeweging is thans te verwachten in de richting op Berlijn. Daartoe zijn, aan gene zijde der grens van het gouvernement Polen, ongetwijfeld troepen geconcentreerd die wij in de komende maand zullen zien oprukken. Zeker wel tegen de provincie Posen, omdat daar het Russisch gebied Berlijn het dichtst nadert, en omdat men de Poolsche bevolking van dat gewest tot afval zal willen verlokken.

Zal nu, wanneer deze aanval begint, Frankrijk reeds afgestreden zijn? Het ziet er niet naar uit. Frankrijk blijkt in

1) Kalisch en Czenstochau, dadelijk bij het begin van den oorlog bezet, blijven in handen der Duitschers, die het tusschengelegen grensgebied zoo zwaar mogelijk hebben versterkt.

vrij wat betere conditie dan in 1870. Het begin was zeker niet fraai: hun hulp aan België is zelfs niet eerder komen opdagen dan die der Engelschen, welke al het oponthoud ondervonden van een vervoer over zee. De geschiedenis van den slag bij Charleroi is eigenlijk nog geheel onbekend; over geen der groote krijgsgebeurtenissen zijn wij zóó onvolledig ingelicht als juist over dit. Maar zeker is dat de Franschen de zware moreele proef van een snellen terugtocht na een verloren veldslag ditmaal goed doorstaan hebben. Is Joffre inderdaad de vertegenwoordiger van een nieuw Frankrijk, dat opgegroeid is onder noesten arbeid in studeervertrekken en werkplaatsen, terwijl Europa zich vergaapte aan boulevard en Palais Bourbon? Sedert hij en hij alleen aan het woord is, zijn de Fransche bulletins zoo sober geworden als de Duitsche het ooit geweest zijn.

De groote toeleg van den Duitschen generalen staf: Frankrijk neer te slaan eer Rusland beginnen kon, is mislukt. Een tweede fase van den oorlog vangt nu aan, een fase waarin het Duitsche volk aan zijne voortreffelijke eigenschappen niet te veel zal hebben om niet in het eind te vertwijfelen. Groote militaire en civiele deugden deed het verleden in dit volk erkennen: vaderlandsliefde, trouw, zin voor regelmaat, stipte gehoorzaamheid aan den meerdere; en de gebeurtenissen van het heden bewijzen genoeg dat die deugden niet zijn afgestorven. Maar daarnaast ontbreekt veel. Een imperiaal volk? Neen, waarlijk zij zijn het niet. Het is geen fijn verstand, dat hun groote kracht bestuurt. Duitschland heeft vijanden tegen zich gewapend die het voorzeker heeft onderschat: het Britsche wereldrijk; het Russische volk; twee zeer levende organismen, die nog reserves over kunnen hebben zelfs op het stellig nog ver verwijderde uur dat die van Duitschland zullen zijn uitgeput. Erger nog: door zijn wijze van oorlogvoeren, gevolgd op zóó schendig begin als zijn eigen eerste overval was, daagt het een vijandschap uit nog veel gevaarlijker dan de openlijke: namelijk de stille, van den grooten geheimbond die niet wil dat stof triumfeeren zal over geest. De wereld bereide zich op een langen en verbitterden strijd voor.

C.

Bibliographie.

G.F. Haspels, Wisselend Uitzicht. P.N. van Kampen & Zoon, Amsterdam.

Het kwam niet, geloof ik, door het zeeïg-zilte, ruig-stoere en hel-doorwaaide van Haspels' wijd-open geest, dat ik zoo vaak moest denken aan die stedekens rond de Zuiderzee, als ik zijn werk las, want mijn verbeelding meende immers hen dan juist zóó te zien, gelijk zij zijn zullen wanneer eens ons machtigste binnenwater zal zijn gedempt en over het nieuwe land nieuw en sterk leven hun doode pleinen en straten, hun oude huizen binnentrekken zal. En evenmin kwam het, gelijk menig lezer allicht zou denken, door de onderwerpen, welke onze schrijver bij voorkeur behandelt. Het onderwerp-an-sich pleegt mij niet zoo te obsedeeren, dat het boek mij aan iets frisch doet denken als het onderwerp frisch is of ik het bij iets bedompts zou vergelijken, wanneer het onderwerp bedompt is. Neen, mij althans doet dit alleen de behandeling... - Maar het werd veroorzaakt, dunkt mij, door de half-onbewuste overweging, dat ook de heer Haspels tegelijkertijd zóó ouwerwetsch èn modern is als zulk een stadje vermoedelijk in de toekomst zijn zal; het wemelt soms van moderne sentimenten en levensaanvoelingen bij hem en die wemeling trekt maar, zoo gewoon-weg als hoorde 't niet anders, door Potgieteriaansche straten - nou ja, natuurlijk: d'r zijn ook nieuwe buurtjes bijgebouwd! - en Hildebrandsche geveltjes voorbij. Niet dat hij de hoog-aristocratische zwier, de gesoigneerde wellevendheid of het onvergelijkelijk stijl-vermogen des eersten bezitten zou - vèrre van dien! Maar z'n dialogen vooral, natuurlijk niet in zijn schetsen van volks- en zeemansleven, doch in zijn meer novellistisch gecomponeerde verhalen der ‘betere’ standen - verreweg zijn slechtste werk: te zeer verstandelijk in elkaar gezet, met allerlei bedoelinkjes en toevallig-

heidjes, zooals het zéér nàre *Vriendschap* in dezen bundel - vertoonen van die Potgieteriaansche speelsche en andere wendinkjes. En zijn zij al meest van zulk een goedkoope gevatheid als dien Groote nooit uit de pen hadde gewild en missen zij immer diens hooge voornaamheid, toch laten zij niet den geringsten twijfel over de herkomst van den onbewust of bewust onderganen invloed, die in 't algemeen hun wording heeft beheerscht. En niet, dat hij de droog-fijne humor van Hildebrand zou bezitten, neen, daar is hij te robust, te sterk-, ja laat mij maar gerust zeggen, te groot-levend voor, maar vooral en vaak bij het beëindigen van zijn novellen en schetsen doet hij mij aan dien denken... dan heeft hij iets van zìjn manier, dan hoor ik zìjn geluid... Och ja, ik geloof eigenlijk, dat bijna héél dat oude Holland van de middenjaren der vorige eeuw weer in hem tot nieuw leven is gekomen, soms tot een ruimer natuurlijker leven, dan het wellicht ooit bezat; zich in en door hem aan het moderne heeft verbonden. Zijn hecht aan de ‘onbewuste’ natuur, het aarde-, water- en luchtleven verknochte aard, neen diè is allerminst van dièn tijd, noch specifiek van den onze; die, zijn kostbaarste kern, is iets van àlle tijden, waarin nog vrije en zuiver blijmoedige menschen kunnen bestaan, maar alles wat in engeren zin tot de litteraire uiting zijner ikheid behoort, dat is bijna immer beïnvloed door die periode en bijna nooit door die van '80 of de onze. Tot een visie - ge herinnert u *Onder den Brandaris?* - als die der ‘vier goudgehelmde, goudgepantserde reuzen’, die van Rembrandtiek licht omgloorde ‘wandstaanders’ kwam men niet in Hildebrand's tijd, nog veel minder tot een bijna sensitivistische aanvoeling als, terzelfder plaatse, van de ‘nacht, wind en zee (die) stonden daar met groote doode oogen verbaasd rond die lichtbron,’ op het ‘zwalkend, in eenzame duisternis verloren scheepje’. Dàt komt voort uit het moderne in Haspels, gelijk ook de zéér ontroerende, pràchtig zonder één kreukje in één stemming gehouden *Zaterdagavond-Herinnering*, in dèzen bundel. Maar wèl uit dien verleden tijd, wellicht uit iets van het beste daarvan, is het gedistingeerde, savant-samengestelde *In den Staringskoepel op Visite*, eene allerliefste causerie, vol van een luchtige, elegante eruditie; een gelukkige vervlechting van waarheid en droomen - godlof allerminst Jonathan'sche! - van natuurbeschrijving en mensch-typeering, fijntjeseffleureerende letterkundige appreciatie en prettig-aandoende zelfspot. Kom nou eens om zóó'n stuk bij den pur sang moderne!... Maar *De Medeplichtige*, dat toch ook een hartig en goed stukje is, laat dan weer het zwàk-ouderwetsche kantje zien. Hier als bij Augusta de Wit's *Nellis*, een strooper,

een boer, die der ‘wrekende gerechtigheid’ ontvlucht, door een dominee wordt geholpen en in veiligheid gebracht, maar hoeveel sterker is hier Augusta de Wit, omdat zij modern-koeler voor het geval staat, omdat zij in een speciaal moderne onverschilligheid voor het verhàál, geen behoefte heeft gevoeld, dit met ouwerwetsche toevalligheidjes op te sieren tot het van een schetsje, een tranche de vie, een complete, gecomponeerde novelle zou geworden zijn. Overigens is er niet véél meer van dezen bundel te zeggen. *De Gouverneur-Generaalsche*: een ààrdig stukje. *De Maas voor Rotterdam* en *Op Holland's Breede Wateren*, nou ja, dat zijn van die goeiige toast-achtige dingetjes, waarvan je, als je in dezelfde enthousiaste after-dinner-stemming bent als de spreker, méé-wijntraan-in-'t-oog-lacht, en anders maar 'n beetje verlegen je lip bebijt. Terwijl *Zwakke Kracht* en *Vriendschap*... over het laatste heb ik al even gesproken en welnu: zoo is het eerste ook: beide onbeteekenende, door geen enkele qualiteit den schrijver waardige verhaaltjes, al opent *Vriendschap* dan ook met de bijzonder fraaie en lieve beelding van een meesje, dat op een zwiependen tak een tuinkamer in en uitwiegt. Maar in *Een Mensch*, daar is de schrijver weer op zijn sympathiekst, zijn sterkst en zijn best; daar is hij weer de wijd-opene, zoowel voor het klein- als groot-menschlijke zoo diep-ontvankelijke begrijper, zoo heelemaal niets in elkaar knutselend, zoo gansch niet zich verheven voelend boven zijn klein-menschelijk onderwerp en daardoor juist zoo pràchtig erboven; zoo ontvangend en gevend het leven in éénen tocht.

Naar de taal in engeren zin, als kùnsttaal, als plastisch materiaal, als rijkdom van éénig-juist beeldende woorden, dáár moet ge bij dezen ouwerwetsch-moderne eigenlijk heelemaal niet naar kijken. Want o ho! dan ziet ge wel héél duidelijk dat toen ten jare '80 dat lustige stormzeetje van *De Nieuwe Gids* Holland zooveel nieuwen rijkdom binnenbracht, de stad Haspels aan een léélijk-verzànde haven moet hebben gelegen... -

M.H. VAN CAMPEN.

Maurice Donnay, de l'Académie française. Alfred de Musset. Cours professé à la société des Conférences 1914 (Paris). Hachette et Cie.

‘Celui-là au moins n'a jamais menti.’ De lofspraak geldt Alfred de Musset. Zij komt van niemand minder dan Taine, die haar neerschreef in het laatste hoofdstuk van zijn *Histoire de la littérature anglaise*. En een even scherp vernuft, Brunetiére, zegt, sprekende van de Musset's groote lyrische gedichten *(Les nuits*, *Souvenir*, *Lettre à Lamartine*): ‘c'est la sincérité, c'est

l'éloquence du cri qu'il a poussé, c'en est l'accent d'entiére vérité qui (en) assurent à jamais la durée'.[1)]

Zou dit 'accent d'entière vérité' niet de groote aantrekkelijkheid uitmaken van de Musset, en zou het niet die eigenschap zijn, welke wie eens onder zijn bekoring gekomen is telkens weer tot hem terug doet keeren en de hand doet uitstrekken naar elk nieuw boek dat zijn naam op den titel draagt, ook al brengt het, gelijk Donnay's geschrift, weinig meer dan een beredeneerd overzicht van 's dichters werk?

La confession d'un enfant du siècle noemde de Musset den roman, waarin hij het drama van zijn amours met George Sand uitvoerig en zonder eenige terughouding verteld heeft. Zijn geheele verder werk kon dien titel dragen. Van zijn groote gedichten, gelijk de Muze in haar troostwoord in *La nuit de Mai* zegt:

> Les plus désespérés sont les chants les plus beaux,
> Et j'en sais d'immortels qui sont de purs sanglots.

Zoo is het met elk van de tot zijn 'Théâtre' behoorende, aanvankelijk niet voor het tooneel bestemde stukken, welke hij schreef zonder te denken noch aan een publiek, dat ze zou kunnen meeleven, noch aan tooneeldirecteuren, die ze zouden kunnen weigeren of aannemen, noch aan een critiek, die ze zou verwerpen of in de hoogte steken. In elk van de mannelijke hoofdpersonen zijner comédies steekt iets van de Musset zelf: in Perdican van *On ne badine pas avec l'amour*, in Octave van *Les caprices de Marianne*, in Valentin van *Il ne faut jurer de rien* en in zoovele anderen. Overal ontmoeten wij de Musset met zijn voor liefde zoo licht ontvlambaar hart, als een vlinder van bloem tot bloem fladderend, en tintelend van dien geest, dien Donnay omschrijft als een 'esprit dans lequel il entre de la finesse, de la bouffonnerie, de l'humour, de la bonne humeur, du pince-sans-rire, de l'imprévu, de l'impertinence, de la gaieté, de la tristesse'...

Het is begrijpelijk dat de tooneelschrijver Donnay, de schrijver van *Amants*, bij voorkeur verwijlt bij de Musset's 'Théâtre', waarvan hij zegt: 'Tout le théâtre de Musset est un théâtre d'amour; c'est même le théâtre d'amour'. Met bewondering vestigt hij de aandacht op al de schakeeringen van het liefdeproces dat er zich in afwikkelt, op het, met al zijne onuitputtelijke fantasie, toch zoo eenvoudige en natuurlijke van dit liefdespel, in tegenstelling van het zoo gezochte, spitsvondige van

1) L'évolution de la poésie lyrique I.

dat spel bij Marivaux. En hoe geniet Donnay, zelf een meester in den tooneeldialoog, van de Musset's dialoog, die, schoon niet voor het tooneel geschreven, en al blijft het proza dat van een dichter, het op het tooneel zoo ‘doet’. ‘Le beau langage!’ - roept hij uit, na het aanhalen van een gedeelte uit *On ne badine pas* - en, voegt hij erbij: ‘Pour être composées avec des mots simples, comme ces phrases ont grand air.’

‘On rencontre encore aujourd'hui, des septuagénaires qui savent par coeur ses poésies légères ou douloureuses’. Zulke zeventigjarigen, en meer dan zeventig-jarigen, kan men ook nog in ons land ontmoeten. Maar hoe staat het met het jongere geslacht? Van Frankrijk zegt Donnay: ‘Aujourd'hui il (de Musset) revient en faveur, en admiration, parmi la jeunesse.’

En bij ons? Wordt hij gelezen door de achttien- tot drie-en-twintig-jarigen: op de hoogste klassen van Gymnasia, Hoogere Burgerscholen, Handelsscholen, op de colleges der hoogleeraren en lectoren in de Fransche taal en letterkunde?

Donnay's boek zou er een geschikte inleiding en handleiding bij kunnen zijn. En ook buiten de schoolbanken en de collegebanken zij het hun aanbevolen.

v.H.

Nationalisme.

De wind van 't nationalisme is plots fel opgestoken.

Ieder tijdvak wordt door éénen wil beheerscht, door één centrale gedachte, waar al de andere uit bestaan. Om ééne zon wentelen zich steeds de lichtende sterren-beelden onzer gemeenschapsideeën. En evenals in ons individueele leven een dag van groot geluk of groote smart de beteekenis van gansch een levens-periode krijgt, zoo ook schijnen in de evolutie der Europeesche cultuur deze booze oorlogs-maanden gelijk te zijn aan een tijdsverloop van vele jaren.

In zulk een tijd van ontreddering, nood en zelfzucht blijkt de oude vaderlandsliefde het laatste gevoels-begrip, dat ons, ongelukkigen, nog eenigszins verbindt. Zelfs zij, wier verlangens naar een wijd cosmopolitisme heen droomden, de socialisten, wenden zich tijdelijk terug tot 't beperkter wereldbegrip en vechten tegen hun geloofsgenooten voor zoover die geen landgenooten zijn. Want de soldaat is niet langer een denkend en willend wezen: hij wordt het automatisch werkend instrument van 't naijverig nationalisme.

Dit schijnt het voordeel van een bruten dwang-tijd als deze: dat alle idealistische tooisels rafelend uiteenscheuren; leuzen en wenschen verstommen; en de samenleving toont zich voor wat ze *waard* is. Want het kan zijn, het gebeurt immers zoo dikwijls, dat men een ideale gedachte zóó lang met zijn liefde omkoestert, tot men niet meer ziet wat *is*, doch wat men wenscht dat *zijn zou*.

De zweepslag der werkelijkheid heeft ons nu uit den zelf-

begoochelings-droom op doen schrikken. Laten we haar ten minste onder de oogen zien, die werkelijkheid! Slechts te klaarder zullen we dan weten wat we willen en willen moeten. Kracht en oprechtheid kunnen ons beter dienen, dan de troostende illusie.

En thans is dit wel de overdonderende werkelijkheid: dat de gedachte der volkeren-eenheid, juist toen 't er zoo zeer op áánkwam, zelfs geen mannelijk protest te voren heeft gebracht. Alles en ieder werd meegesleurd in den stormenden stroom van het nationalisme.

Het nationalisme behoort tot de groote, monumentale en mystische levens-concepties.

In den tijd, toen de aarde nog een wildernis was, toen onder de menschen elk breeder verband nog ontbrak en de volken elkanders natuurlijke belagers waren, toen alleen de kracht een deugd kon zijn, - in die donkere tijden der dierlijkheid vormden zich, hier en daar, verspreid in de warrelige menschen-woestijn, oasen van beschaving. Daar was de lichte Gedachte gerezen en de Verwondering was er ontbloeid in de hoofden der menschen. De mensch had zich over zich zelven heen gebogen. Hij had zijn wilde gevoelens en zijn vreemde bedenksels beschouwd als in een ander, in anderen had hij zich zelven herkend; en in de overmachtige natuurelementen had hij zijn eigen kracht als wonderbaarlijk teruggevonden. De groote vragen, de vergroot glorieus-vergeefsche vragen, die oud zijn als het denken zelf, had hij zich afgevraagd. En de wereld der materie begon hij te onderwerpen aan zijn wil, evenals hij zijn zinnen-leven aan zijn bewustzijn onderwierp. Hij verhief zich uit zijn stoffelijke gebondenheid; hij regelde en ordende de kleine wereld rondom, die hem zoo groot toescheen; hij zocht en vond, zij 't dat hij meest iets anders vond dan hij zocht. Hij wilde weten; en waar hij niet kon weten, klampte hij zich vast aan de illusie van 't gelooven, zoodat de leugen zelf, in zijn geniale brein, tot één verhulde waarheid zich omschiep.

De vrees voor het ontzaglijke der hem omringende werkelijkheid en de vereering van het mysterie, dat ons leven is, - de vrees en de vereering zijn de leidende geniï der

menschheid geweest. Elke cultuur berust op den godsdienst.

Onnoemelijk veel leed bracht de verrijzing van zijn geest, maar dat leed zelf was rijker aan geluk, dan het geluk van den ouden mensch, dien hij had overwonnen.

Omringd en bedreigd door het ruig geweld der stammen rondom, werd zulk een beschavings-volk vanzelf gedwongen zich steeds vaster te ordenen, opdat het sterk genoeg zou zijn om de aanslagen van buiten te weerstaan. En hoe onstuimiger het gevaar der vernieling aandrong, des te krachtiger en schooner werd de innerlijke organisatie, zoodat ze zich, onder dien verhoogden druk, allengs tot een hecht levens-systeem van monumentaal-opstuwende, streng-evenwichtige structuur vervormde; ze scheen gelijk aan de mathesis, die geen ruimte laat aan het toeval of de gril, doch scherplogisch haar eigen wetten formuleert. Maar schooner en vrijer dan de strikte mathesis was de formatie van den volksgeest. Aan de muziek scheen zij gelijk, die - bij aanvaarding der mathematische wettelijkheid - toch hoog-heerlijk uitrijst boven 't geen men weten, rekenen of begrijpen kan.

Gedragen door den vasten grond der materieele noodzakelijkheid, spitste zich de nationale levens-conceptie op tot in de ijle verhevenheden van het Onkenbare; en weerom, volgens de schoone wisselwerking die wij in alle dingen weer kunnen vinden, was 't van uit dat vervagend hoogtepunt, vanuit dat goddelijk Onkenbare, dat de volks-ziel haar troost en heerlijkheid terug ontving.

Zoo rijzen, in het schoone schemerlicht der vergane eeuwen, die machtige volkeren-eenheden voor ons op: die van Indië, van China, van Egypte.

Als omgloord door den luister hunner oudheid staren ons de steenen koningsbeelden der Egyptenaren aan.

Ziedaar een Pharao, een koning, neen een priester, een vreemde, hooge, onverzettelijke Godheid! - In zijn blik ligt het zwijgend geheim der Eeuwigheid; om zijn zachten en krachtigen mond verstart zich de glimlach van zijn eigen mysterie; het gebaar zijner handen, streng, onverbiddelijk, drukt de Macht uit en het Recht, het gezag en de heiligheid, die zich in hem verzoenen, daar zij in wezen onafscheidelijk zijn.

Elke lijn en elke vorm van het Egyptisch koningsbeeld, drukt het wezen uit dier roerlooze eeuwigheid. De onveranderlijkheid der natuur, der rots waaruit het beeld gehouwen werd, is tot delevende *idee der onveranderlijkheid* vergeestelijkt.

En zooals de onderste steenen der Pyramiden alle mee 'n noodzakelijk en innig deel vormen van 't gansche, hoogoppuntende gevaarte, zoo ook had elk Egyptenaar deel aan dat gezagvol monument zijner cultuur, waar de godsdienst, de kunst, de wetenschap, de techniek, de simpele levenspraktijk, niet meer afzonderlijke elementen vormden, maar één van wezen en strekking waren. De Pyramide, dat geometrisch wonder der woestijn, het werk der duizenden, opgericht ter eere van den Enkele, zij is het symbool van heel de Egyptische wereldgedachte.

Wie Egypte zegt, zegt Eeuwigheid.

Was het niet juist dat hoog nationalisme, dat van Egypte uit is neergestreken over de armelijker landen van Palestina? Heeft 't Joodsche volk zich niet fanatisch vastgeklemd aan die ééne gedachte van 't nationalisme?

Ook de Joden hebben hun volks-bestaan onder de bescherming der Godheid gesteld: maar Jahwe was een ‘naijverig God’, een harde en grillige heerscher, die de andere Goden tegelijk aanvaardde en verwierp, die geen koning onder zich duldde totdat 't volk hem een koning had afgesmeekt: en hoe Hij 't zich *berouwde!* want ach, wat jammerlijke schaar tyrannen en afvalligen zijn die gezalfden des Heeren geweest!

Tegenover de strenge en hooge rust, die uit de monumenten der Egyptenaren spreekt, geeft 't Joodsche gedenkteeken, hun Testament, een warreling te aanschouwen van zonde, opstand en haat. Een groot rumoer van juichen, schreeuwen, schreien, van smeeken en toornen klinkt op uit hun Boek. Hoor de zware daver-lach van hun snelle verrukking en hoor de wrokkende klacht van hun kleinmoedigheid! Hun voorgangers waren boet-profeten. Elke glorie verzonk in schande.

De bevrijding der cosmische gevoels-wijdheid heeft dit materialistische priester-volk nooit gekend. Zij waren hartstochtelijk mènsch - dat blijve hun roem - maar heel hun

wijsheid en vroomheid sloot zich op in het pantser der kleine praktijk. Geen rustige vrijheid, geen vreugde, geen wijde overzichtelijkheid van geest was hun mogelijk. En het schoone verzonk in het praalvolle.

In plaats van hun nationalisme hoog óp te stuwen naar het ideale heen, dat van zelf het universeele wordt, hebben zij het laag, log, materieel en barbaarsch gehouden en het slechts sterk kunnen maken door een haast waanzinnige onverdraagzaamheid. De on-joodsche God werd de *Duivel-God;* het on-joodsche volk werd 't slechte, vloekwaardige volk, dat met geweld moest worden uitgeroeid. En zooals Abraham met aartsvaderlijke waardigheid Hagar, zijn vrouw, en Ismaël, zijn zoon, van zich weg zond, een bijna zekeren dood te gemoet, zoo hebben later de Joden alle vreemde vrouwen, die hen gedurende de ballingschap getroost hadden, met al haar kinderen, *hun eigen* kinderen, gewelddadig verjaagd, - ja, heel hun geschiedenis is één ellendige en hopelooze verdelgings-strijd geweest tegen volken, die vaak hooger stonden dan zij. Veroveren beteekende uitmoorden. Koning Achab's doodzonde was, dat hij medelijden betoonde voor den verslagen vijand: terstond zond toen Jahwe een ‘leugen-geest’ uit om de profeten den *verkeerden* raad in den mond te leggen, die tot Achab's verderf moest leiden. - Iedere Jood werd, kort na de geboorte, gemerkt, zooals in oorlogstijd een boer 't zijn vee wel doet. De grootste glorie van 't Joodsche volk was zijn massaliteit; de grootste deugd der vrouw haar vruchtbaarheid. De broeder van een vroeggestorvene moest met diens vrouw gemeenschap hebben: de fontein der vruchtbaarheid mocht nimmer drogen. Want gezegend door God en uitverkoren was het volk der Joden: talrijk als het zand der zee zou het zijn.

Hun hoogste droom was een nationalistische: de verjoodsching der gansche wereld! Met ongeduld wachtten zij den Messias, die dat vrede-rijk, dat Joodsche wereld-rijk zou stichten...

Hun godsdienst was reactionair, hun wil vijandig aan cultuur en ontwikkeling, hun volks-trots steriel en tot in 't valsche toe exclusief, hun staats-conceptie-klein-politisch. Heil den jongen held, David, want in schijn sloot hij zich aan bij de Filistijnen om in werkelijkheid hen des te beter te

kunnen bedriegen! En trots hun diepe, warme menschelijkheid, hun stormende en droomende hartstocht, hun dramatisch levensgevoel, hun onbreekbaren wil, was 't hun toch nooit mogelijk hun verwoed nationalisme tot een monumentale, abstract-symbolische macht te verheffen. Zij leefden onder de benauwing van hun realisme. Hun Heilige Schriften zijn geschiedenis-boeken; hun helden blijken telkens armzalige knoeiers, tyrannen en slaven tegelijk.

Onder Salomo, eindelijk, schijnt 't rijk zich krachtiger te bevestigen. Saul, David, nog maar opperhoofden waren zij; maar Salomo, de Heerlijke! Zie hem zetelen in zijn ivoren troon met de koperen leeuwen-koppen, het kunstig werk der vreemdelingen, die gekomen zijn om Israëls macht den luister der schoonheid bij te brengen. Gouden banden omknellen zijn enkels en polsen. Zijn kleed flonkert van zeldzame gesteenten. Zijn vorstelijk aangezicht, donker-brons in den zwarten sluier der kunstig getreste haren, glanst van welriekenden balsem. Ranke slaven waaien koelte aan; de honderden vrouwen van zijn Huis omvleien hem met de weelde harer zachte schoonheid. En met een enkel orakel-woord, met een weidsch gebaar, beschikt hij over zijn volk. Zijn heerlijkheid omzweeft hem als een geur, die bedwelmt. - O, de godzalige vorst! Niet rijkdom, maar wijsheid had hij van den Almachtige begeerd; en hoe was hij beloond, hij, want hoe *rijk*, hoe heerlijk rijk had Jahwe hem gemaakt!

Het was toen, dat de Koningin van Saba, aan het hoofd van haar onmetelijken stoet, optrok naar Israël om Hem, den Eenige, haar hulde te brengen. En met eigen oogen zag zij heel die zware en grandioze praal, heel dien wellust van weelde, dien tempel van goud, die duizenden stallen vol kostbare paarden, die lange reeksen vertrekken, waar Salomo's slavinnen als bloemen in een park hare schoonheid ontbloeien deden. En zij zeide wèl veel gehoord te hebben van Salomo's macht, maar dat al wat men haar zeide nìets was tegenover deze werkelijkheid...

O, niet vergeefs dan toch had Israël zoo veel doen lijden en zooveel geleden!

En toch: wel wáárlijk vergeefs! Want tegelijk haast stortte weer heel dat glorie-gevaarte ineen: afgoderij en partijzucht verscheurden het rijk. Israëls droom lag vernietigd. Somber

donderden de klachten en vervloekingen der profeten over Jeruzalem. Een fata-morgana was David's stad. En Palestina bléef een Land der Belofte.

Het is de tragedie van 't Joodsche volk geweest vóór alle dingen zijn nationaliteit te eeren en toch die nationaliteit nooit tot een boom van kracht op te zien groeien. Het was de tragedie van hun materialisme, dat de Macht begreep, maar niet de Wijsheid, dat wèl weelde, maar géén schoonheid kon scheppen, geen andere schoonheid dan die der desillusie. - En zoo ook, als een monument der desillusie, brachten zij de wereld dat wonderlijk en tragisch boek van herderlijke majesteit en koninklijk verval, van profetische opstandigheid en priesterlijke oppermacht, van hartstochtelijke mènschelijkheid vooràl.

IJdelheid der ijdelheden, het is al ijdelheid.

Gezegend tenslotte het volk, dat deze wijsheid zoo grootsch doorleed, zoo koninklijk bekende!

Is het de wijsheid niet van Azië? Is 't deze klacht-toon niet, die opruischt uit de zoo oneindig wijder beschouwelijkheid der Indiërs, uit de fiere kwatrijnen van Omar Khayam, uit de verfijnde en verdroomde weemoeds-lyriek van 't oude China?

Het is de wijsheid van Europa nooit geweest.

Wat had de Griek, die gratievolle levensgenieter, die minnaar van 't zoete fluitspel en den dans, die edelmoedige bewonderaar van den schoonen vorm en van de wijsgeerige fantasieën en van de mythe die dichtkunst en van de dichtkunst die mythe werd, - wat had hij noodig met deze zware, of sloopende, of lachende klachten over 's menschen ontoereikendheid? Eeuwig was de ziel en heilig de daad; en de ontoereikendheid kwam niet uit òns, maar zij kwam van die booze Godheid, daarbuiten: zij was het Noodlot, dat dreigde en blindelings sloeg. - Kon het een reden zijn er de onsterfelijke illusie van den vrijen menschen-geest om prijs te geven?

En zelfs dat latere wereldvolk, dat de lichte intuïtie, de cosmische beschouwelijkheid, de hooge onbaatzuchtigheid van den Helleenschen geest missend, zooveel pompeuzer en barbaarscher bleef in zijn vreugden en wenschen, dat haast éven materieel en nationaal-politisch voelde als Israël - zelfs de Romeinen hebben de ontgoocheling van 't Aziatisch denken nooit aanvaard.

De idee der grootheid van hun land scheen hun genoeg. En met een niets-ontziende doorzettingskracht, met een systematiseerend organisatie-genie, dat al wat ongeordend was veroverde en hervormde, stichtten ze hun rijk, sterk eerst naar binnen, sterk door ordelijkheid, - dan allengs zich uitbreidend, naar Afrika, Azië, Griekenland, Europa.

Eng en strak als hun dorre plichts-moraal, was ook hun wereld-visie.

Buiten Rome géén geluk! Want Rome, dat was het hart van 't universum: al de andere landen hadden slechts de organen te zijn van dat eene levens-centrum; en al de overige volken, die barbaren der gansche aarde, ze waren de slaven van den Romeinschen imperator, die ziel van Rome, die gezant der Goden, die Godheid zelf!

En weer, evenals de Pharao's van Egypte, stichtte zich de Keizer een graf-monument, dat triomfeeren zou over aardsche vergankelijkheid; een monument ter vereeuwiging van zijn persoon. Doch het was een materieel gedachte, louter aardsche vereeuwiging; en de streng-abstracte Pyramidevorm verbreedde en vergrofde zich tot een gevaarte van stomme steenen-massaliteit. Het verhevene dijde uit tot het volumineuze. - En weer stichtte hij zich monumentale beelden, doch nu niet meer het strenge majesteits-symbool der Egyptenaren, doch het nuchter portret, een portret van realistisch schijn-idealisme.

Schoon slechts, en *waarachtig* dus, was 't Romeinsch barbarisme, schoon het imperators-gebaar dat de woelende zee van 't volk dwingend bedaarde, schoon de wreede grootschheid der volksfeesten, de spelende doods-verachting der gladiatoren, die stervend den koel neerblikkenden Keizer hun hulde brachten. Schoon de klare en zware rhetoriek der redenaars op Rome's marmeren Forum, schoon de geur van Rome's verfijnd epicurisme. - Wat had de Geest, de licht-vleugelige, met dit alles van doen? De materie zèlve immers was geest. Hoe méér van die materie, hoe meer van den geest. Het kolossale, dat alléén was het grootsche!

De aardsche macht en de aardsche roem waren de geloofselementen van den Romein. Hij hield er zich aan zonder spoor van weifeling. En het Recht, de Orde, de Heerschzucht, dat bleken van zijn geloof de sterkste wapenen. -

Alle Godheden waren welkom in Rome, want welke God kon machtiger zijn dan die van de Macht zelf: Rome's Keizer?

Het fel nationalisme der Joden, hoe armelijk, hoe onklaar was het gebleven in hun door Jahwe geterroriseerde brein! Dat nationalisme zèlf moest tot 't eenig Al verheven worden!

Als een rivier, zoo onweerstaanbaar, zoo rustig-aan en noodzakelijk, stroomden Caesar's legioenen van Rome uit, de rechte heirwegen langs, de bergen over, tot aan de verste grenzen der hun bekende wereld. Geen zelfstandige persoonlijkheden waren zij, die uniforme soldaten, geen verzameling van helden, maar de belichaamde Heldhaftigheid, de mensch geworden Gedachte van Rome, het levend en onschendbaar monument der bezonnen zelfverzekerdheid. Zij bewogen zich, zij leefden of stierven, naar den wil van dat verre, schoone Rome, 's wereld's hart. En Rome's glorie verspreidden zij over àl de grijze, woeste landen van het Germanendom.

De Romeinen hebben de idee van 't nationalisme vertegenwoordigd, zoo als dat nooit vroeger of later vertegenwoordigd worden kon. En de wijsheids-kern van dat nationalisme - de rechtsorde, de onpersoonlijke plicht, de onverbiddelijke gemeenschaps-moraal - die hebben zij blijvend gevestigd juist op het tijdstip, dat de menschheid deze elementen noodig had tot haar geestelijken groei. Een onvrije wijsheid is 't, betrekkelijk en aardsch, een hoon van die der Hellenen, maar zonder haar was heel onze Europeesche cultuur niet mogelijk geweest.

Toen de uiterste consequentie hunner waarheid was verwerkelijkt, verzwakte haar kracht door eigen mateloosheid, om langzaam overwonnen te worden door de nieuwe, vrije, universeel-menschelijke gedachte, die voortaan Europa zou bezielen en richten: die van het Christendom.

Elke God, zeiden wij, was welkom in Rome; want geen kon machtiger zijn dan die van de macht zelf. Eén God echter, de zwakste van allen, zegevierde over de macht, zegevierde dòòr zijn zwakheid! Intuïtief voelde de Romein, dat dèze God, de God der onredelijkheid, der nederigheid en der armoede, nooit gedoogd kon worden en dat die kleine kudde onevenwichtigen, deze Christenen, deze verdwaasde fanatici, deze schapen van lijdzaamheid, Rome onttakelen konden.

Alles wat den Romeinen heilig was, het gezag, de macht, de weelde, het verstand, de traditie: dat liet den Christen onverschillig; en alles wat de Christen verlangde en met heel zijn ziel aanbad, de menschen-liefde, de broederschap, de ziels-extase, de zelf-vernedering, de wereld-verzaking, dat scheen den Romeinen een ongerijmdheid en een ergernis. En 't ergerlijkst was, dat 't Romeinsche volk, als zot van zich zelf, in steeds grooter getale mee te dwepen begon met dien leelijken plebejers-god aan het kruis.

Gij zult niet *dwepen!* Desnoods begeeren zult ge en echtbreken en stelen, - maar tenminste nooit dwépen! Een Staat van dwepers is even onbestaanbaar als een menschenwereld zonder Staat. Uitgeroeid moesten ze worden, de bleeke dwepers!

Dat werd weerom een feest in groot Romeinschen stijl: een feest van heel het volk ter glorificatie van den Eenen, den Heerscher, die prachtig, pralend, lachend, het zotte schouwspel aanzag. Maar dèze arena-offers, de extatisch biddende en zingende, ze schenen onkwetsbaar van slaafsheid, ze schenen nog te danken voor hun dood... Ergerlijk en vervelend, vervélend werd dit spel. Grootscher moest de vernietiging zijn, veel grandiozer: de zwarte nacht zou worden verlicht door hun brandende lijven. Wat was verrukkender dan een nachtelijk vuurwerk? en wat fantastischer dan een vuurwerk van levende, gillende, kermende menschen?

Doch geen brandstapel ter wereld kan een nieuw geloof verteren! Elke brandstapel wordt een offer voor den nieuwen God, en elk slachtoffer een apostel van de nieuwe waarheid.

'Gaat en verkondigt het Evangelie aan alle creaturen,' had de Stem gezegd.

Niet Rome, niet Jeruzalem, niet Athene, - maar de geheele wereld! Niet de mechanische plicht, niet de verstarde orde, niet de pracht en de macht, niet het weten zelfs, maar de Liefde, die alle menschen vereent in God, die den Dood en de Stof overwint en de ziel heiligt.

Een koning is niet goddelijker dan een slaaf. Rijkdom is geen glorie, macht geen recht, vaderlandsliefde geen doel.

En toen die hooge, witte bloeseming der eerste geloofsvervoering te dorren begon - zooals al wat schoon is weer

dorren moet - toen de extase van 't gevaar en van den strijd was geluwd en die nieuwe levens-idee een wereld-macht begon te worden, die, als elke andere, zich wettelijk te ordenen had, - toen omvatte het Christendom als in een wijd gebaar heel de Romeinsche conceptie en stichtte het een *geestelijk* imperium, met den Paus als imperator, met Rome als hoofdstad in het grenzenloos rijk der geloovenden: het nationalistisch wereld-systeem had plaats gemaakt voor een meer universeele gedachte, het nationalistisch ideaal was in het wereld-ideaal verzwonden en het geloof in de absolute meerwaardigheid van het ééne volk boven alle andere, dàt geloof was onmogelijk geworden. - Te diep was het besef van de betrekkelijkheid der nationalistische gedachte doorgedrongen. Koningsschap en priesterlijkheid, macht en recht, die attributen die in God volkomen één zijn, waren thans in den mensch essentieel gescheiden.

De kwestie is niet, of het Christendom ‘twee aangezichten’ had en of heerschzucht, slavernij, geweld, geloofsverdeeldheid, volkerenhaat nog voortwoekerden; - de kwestie is uitsluitend deze: of sommige waarheden, de waarheden der geestelijke liefde, der broederschap, der universeele levens-mystiek, der materie-verachting zóó diep waren doorleefd, dat buiten den dwang der feiten en der praktijk om, het *ideaal* niet langer een nationalistisch ideaal kon zijn. De kwestie is: dat het monumentaal nationalisme niet langer de hoogste, breedste, meest bezielende waarheid kon zijn in de hoofden der menschen.

En toen later het Pauselijk imperialisme van Rome verscheurd werd door de bevrijdings-krachten der Renaissance, die zich in 't Humanisme en in de Hervorming verstelligden, - toen bleef de Europeesche gedachte te hoog boven het nationalistisch geloof heenvleugelen, dan dat een nieuw wereld-rijk zich vormen en vestigen kon. Langzaam aan bereidden wij ons voor op een individualistische wereldbeschouwing, die onverzoenlijk bleek met 't imperialistisch levensbesef. ‘Een Christenmensch is heer en meester over alle dingen en niemand onderdanig,’ had Luther gezegd.

Na de kerkelijke gebondenheid der middeleeuwen ontwaakte 't besef der persoonlijke vrijheid, dat echter ons eerst moest doen afdwalen naar de onvruchtbare velden der zelf-

zucht. Het werd een verheerlijking van het absolute Ik ten koste van allen. En toen dit Ikheids-geloof in plaats van de verwachte vrijheid een bruten dwang had gebracht van den maatschappelijk bevoorrechte over den misdeelde en 't een tirannie van concurrentie verwekt had wreeder dan men ooit nog kende, toen schikten zich weer de individuën naar de gemeenschap: het gemeenschapsgevoel zelf werd de leidende, bezielende idee. - Niet konden allen *gelijk* worden, maar wèl kon aan allen gelijke *kans* geboden worden. De grootst denkbare vrijheid toch zoude zijn: dat ieders ontwikkelingsvermogen door een ieder gewaarborgd wordt. Edoch: dit schijnt eer profetie, dan historie. En het profetenambt is te gemakkelijk en sinds de dagen van Jesaia niet zeer meer in tel.

De zelfstandige monarchieën en staten der Renaissance dan, zijn - tusschen 't hiërarchisch en 't democratisch wereldbegrip in - als de hoogste opbloeisels te beschouwen van het individualisme.

Onderwijl had 't Grieksch-Romeinsche rijk, ziek en grandioos, in Byzantium voortgedroomd, verchristelijkte het zich, vermengde 't zich met de diepe en donkere krachten van Azië, om weer op te doemen in 't vervaarlijke Tsaren-rijk, dat, barbaarsch en hiërarchisch, met 't van edelsteenen doorflitste goud zijner sombere koepel-kerken en met 't zware rotsen-graniet van Moskou's vesting-paleis - tot aan de dagen van Peter den Groote voortbestond.

Wat zijn dáártegenover die laatste pogingen, om hier katholicisme en imperialisme te hereenen: de sombere droom van Karel V, of de zichzelf vernietigende schepping van den fanatieken Philips II? En wàt, de trotsche tyrannieën van den Enkele, den Heerscher, die niet langer een volk, maar slechts zijn eigen machts-gevoel verpersoonlijkt: de roode verschrikking van een Cesare Borgia, of de schitterende effect-monarchie van den Zonnekoning, of, eindelijk, de grandioze hersenschim van een Napoleon, die legendarische wereld-avonturier, die Parijs tot een nieuwer Rome trachtte om te scheppen.

Schoone opgolvingen schijnen het in den langzamen, ruischenden stroom der Historie. Snel en tragisch heeft 't lot die droombeelden van 't heerschers-genie vernietigd. Mèt

hun persoon verzonk hun schepping. Niet op deze wijze mocht Europa meer zijn eenheid verwezenlijken.

Intusschen, door de onttakeling van het monumentaal nationalisme en door de vervlakking en versnippering van den godsdienst, scheen àlle gemeenschaps-idealisme verzwakt en uitgewischt.

Een nieuwe tijd echter brak aan: tijd van realisme, van geld-macht, van techniek en industrie, van groothandel en groot-bedrijf. Heilig alleen was de kracht. Al wat klein was en droomde had te verdwijnen. Moraal, Recht, Gedachte en Schoonheid: 't had zich àl te voegen naar de Kracht. En waar 't zich niet voegen kon, moest 't breken. Een nieuwe wereld verrees uit den chaos der individualistische stijlloosheid. En mèt die nieuwe wereld, allengs, een nieuw geloof.

Dezelfde geheime macht, welke de kleine, schilderachtige winkeltjes, die broeinesten van wangunst en zelfgenoegzaamheid, verdrong om er de hooge, breed-geconcipieerde warenhuizen voor in de plaats te zetten, en welke de millioenen afzonderlijk tobbende handwerkers vereenigde in de lichte, hoog-overkapte fabrieks-hallen, waar de arbeid niet meer zeurde en leuterde, maar ronkend gromde en gonsde, - die macht, waardoor de reizigers niet langer bij groepjes van tien of twaalf in stommelende koetsen werden vervoerd, maar bij honderden tegelijk, en elk uur van den dag stipt en snel van 't eene land naar 't andere werden overgebracht, - zij hervormde eveneens het nationale Staats-wezen.

De Staat werd de groothandelaar der gemeenschap. Was niet de modernste vorst der nieuwe tijden, Leopold, in de eerste plaats een geniale en cynische handels-geest?

Kleine landen dienden te verdwijnen, in zoover ze niet noodig waren als scheids-muur tusschen de concurreerende groot-machten. En plotseling kon het monumentale nationalisme in een geheel nieuwe gedaante herrijzen.

Het schijnt ondoenbaar deze nieuwe staats-conceptie zijn harteliefde te schenken: daartoe is ze immers te cynischrealistisch en mist ze te zeer alle ethische, wijsgeerige, religieuze stuwkracht, alle ‘idee’. Met haar vergeleken krijgt zelfs het materieel-pompeuze imperium van Rome een schijn van romantisch idealisme! Maar wèl *bewonderen* kan men

haar, om haar geduchtheid, haar mechanische macht, haar ijzeren organisatie!

Dit moderne groot-nationalisme zien wij het best verwezenlijkt in het nieuwe Duitsche Rijk, de schepping van den sterksten realist en organisator der 19de eeuw.

Wat er is omgegaan in de harten der Duitschers, toen hun troepen zegevierend terugkeerden uit Parijs, dat kunnen wij, buitenstaanders, nauwelijks vermoeden. En wat Bismarck voor de Duitschers beteekent, begrijpen wij nog veel minder. Th. Ziegler, de zelf-beheerschte, streng-objectieve toeschouwer van zijn tijd en land, schijnt alle maat-gevoel te verliezen, waar hij spreekt over dien Held van 't Staatkundig Verstand. Vier groote mannen, zegt hij ongeveer, hebben Duitschland gemaakt tot wat 't is: Luther, Frederik de Groote, Goethe en Bismarck. En 't klinkt klaar genoeg uit zijn woorden op, hoe hij, in zijn diepst gevoelen, Luther en Bismarck de heerlijkste van 't viertal vindt! Hij vergelijkt ze, die beide ‘daemonische’ mannen en, vergelijkend, ziet hij ze éven groot... Luther, die het Catholicisme hervormen wilde en naar algemeene, religieuze waarden en waarheden zocht, - en Bismarck, die het nieuwe Duitschland mogelijk maakte, die de krachten van 't Duitsche volk consolideerde, die daardoor een der bouwmeesters mag heeten der Europeesche Cultuur, ja! - maar die desniettemin louter een *staatsman* was, niets méér, iemand die slechts één ding voor oogen had: zìjn land, zìjn volk, zonder dat land en dat volk, als een waarde van universeele beteekenis te willen of te kunnen zien. - Wanneer een Duitscher begint te spreken van Bismarck, kijken wij verwonderd op: we begrijpen elkaar niet langer. Want wat wij voelen als iets betrekkelijks, is voor hem een absoluutheid.

Door dat onverwoestbaar idealisme, dat nooit iets *ziet*, maar 't altijd droomt en abstraheert, en door die onverschrokken energie, die alles dwingt naar haren wil, is 't den Duitschers gelukt zich een conceptie te fantaseeren van hun Staats-wezen, mystisch en monumentaal als die der Egyptenaren... maar dán - wel te verstaan - in Christelijken zin! - Dat kan niet? Neen, dat kan ook waarlijk niet. Doch wat niet kan, dat droomt men...

Deze wonderlijke veridealiseering van een gloed-nieuwen,

groot-kapitalistischen staat, zou men een meesterlijke imitatie kunnen noemen van de antieke conceptie. En juist de krachtigsten werkten het hardst mee, om deze nabootsing de illusie van echtheid te geven. Is er niet een titanenkracht noodig, om het ondenkbare niet alleen denkbaar, maar ook waardig van aanzien te maken? De meest universeele geesten - o, Houston Stewart Chamberlain! - dachten het beperktst: want in de eerste plaats was het 't *nationalisme*, dat ze universeel wilden zien... Roekeloos toonden ze aan, dat 't begrip Germaansch de begrippen Cultuur en Moraal geheel omvatte, - dat Europa de wereld en 't Germanendom Europa beteekende, - dat Christus geen Jood was geweest, maar een blonde Ariër, een Germaan, haast een Duitscher! - dat Dante, Da Vinci en wellicht (zoo mogelijk) ook Michel Angelo, ten slotte Germaansch moesten heeten, - dat 't Latijnsche ras geen enkelen universeelen geest had voortgebracht, - dat Spinoza een irreligieuze, Joodsch-materialistische ethica-ontkenner was, - dat Goethe zoomin van Spinoza als van Italië wezenlijk gehouden had, - dat Napoleon zich een slordige bravour-geest en een frazeur had betoond en dat Duitschland, Duitschland alleen, de waarachtige ziel bleek van heel 't Germanendom.

Hoe kan men ook een imposant nationalisme opbouwen zonder *absolutisme?* Om een moderne staats-organisatie ‘mooi’ te zien, moest ze 't symbool zijn van heel een gemeenschaps-ideaal. De Rijn-brug van Keulen, die stalen logica-schepping, met haar hollen sier van middeleeuwsche schijn-bastions en van heroïsch bedoelde ruiter-beelden: ziedaar het ideaal-imperialisme van Duitschland. Bismarck was de scherp- en koelberekenende ingenieur geweest, die het nuttigheids-gevaarte inéén zette; - zij, die na hem kwamen, trachtten de nuchtere constructie ‘architectonisch’ op te tooien.

De jonge keizer, doordrenkt van Duitsch idealisme, zocht op alle wijzen zijn protestantsch gods-enthousiasme te verzoenen met 't zuiver technische en economische wezen van den modernen staat. Hij voelde zich het lijfelijk symbool van zijn land en als zoodanig het symbool van den waren Godsdienst en van de ware Beschaving.

Men mag deze houding tragisch vinden, - dwaas, ongerijmd is ze niet. Krachtens zijn eigen wezen

moet een vorst van zijn troon een altaar maken en van het altaar zijn troon. Wat zou de Macht zijn zonder de illusie van het goddelijk Recht, d.i. van den Godsdienst? Toen Bismarck verklaarde: ‘Macht is Recht’, drukte hij met hondsche brutaliteit de gedachte uit der moderne, amoreele, staats-politiek; maar toen hij zijn provincialen koning den keizerskroon opzette, herschiep hij een religieus symbool, dat de ontkenning was van zijn eigen conceptie.

Wilhelm II, heerschend ‘bij de gratie Gods’ en den Heere Heere luide dankend voor elke victorie zijner troepen, huichelt niet: hij bezondigt zich slechts aan een noodwendig anachronisme. In het illusorisch keizersbrein is dat immense millioenen-leger, met zijn duizenden kanonnen, mortieren en houwitsers, zijn pantserforten, zijn schepen ter zee en ter lucht, een verjongd kruisvaarders-heir. En de duizenden, die vallen, vallen als martelaren.

Men heeft hier vaak gelachen om de vele bewijzen van keizerlijke welsprekendheid en men heeft hier edelmoediglijk meegetoornd tegen de keizerlijke bemoelingen in de dingen van wetenschap en kunst. Toorn niet! lach niet! slechts *medelijden* was hier geoorloofd geweest... Want een Keizer, die waarlijk het Hoofd zal zijn van een monumentaal imperium, vertegenwoordigt de hoogst-denkbare Wel-sprekendheid en moet het wezen van wetenschap en kunst in zijn allegorische persoonlijkheid omvatten. - De moderne wetenschap laat niet meer over zich richten; maar de kunst, de *monumentale* kunst, die althans zou de glorie verkonden van 't nieuwe wereld-rijk. Evenwel: *zelfs* de kunst laat zich ten slotte niet dwingen... en de beelden der Sieges-allee, de duizenden nationalistische monumenten, de zwierige triomfpoorten, de edele zuilen, de pathetische Ruhmeshallen, de massale Rijksgebouwen in den Gothischen, Romaanschen en Griekschromeinschen ‘smaak’, de ontèlbare Keizers-portretten...al die weeë gewrochten der karakterloosheid, al die doode allegorieën der kunstmatig herschapen traditie, al die vage anachronismen zonder kracht of bezieling, zij zeggen slechts één ding: dat 't moderne nationalisme, trots zijn ongekende kracht, heeft opgehouden een levens-conceptie van *den grooten stijl* te zijn.

Die standbeelden en allegorieën, die verstarde pracht-

paleizen, die materialistische monumentaliteit, die ridderordenstatie, die kanonnen-heroïek, die schreeuwerige krijgsmanseer, die gruwelijke doods-verachting, die nerveuze vijandshaat, die sentimenteele Gods-aanroepingen, - heel die ijlende opgewondenheid, die ons, goedmoedige democraten van Holland, zoo ergeren en prikkelen kan, het is alles een elementair bestand-deel van een groot, abstract wereldsysteem, dat thans geen redelijken grond meer heeft.

Een eeuw geleden reeds speelde zich een zelfde tragedie af. - Is het glorie-besef niet steeds de bezielende idee geweest om het strijdende Frankrijk? En was Napoleon niet de Glorie in levenden lijve? Stond hij zijn onderdanen niet als een haast mystisch wezen voor den geest? En toch, welk blijvend monument heeft hij zijn volk nagelaten? Welk ander, dan de ‘Madeleine’, de Tempel van den Roem, die louter imitatie is, en dus niets *wezenlijks* verkondigt; dan de karakterlooze Triomf-poort, die daar als een groote Domheid midden in Parijs staat te pronken; - dan de graftombe, door het nageslacht opgericht ter zijner eer en die met haar spookachtig ‘lichteffect’ van lijk-blauw en gloriegoud heel het Napoleontisme tot een theatraal spektakel schijnt te maken? En toen de grootste schilder van zijn land, een der allergrootsten van zijn tijd, het hoogste moment van 's Keizers glorie-bestaan vereeuwigde - ik spreek over David's ‘Sacre de Napoléon’ - ontstond er een koudrealistisch representatie-stuk, een parodie van 't nationalistisch levens-besef... De Napoleons-figuur althans heeft van dat besef niet meer het symbool kunnen zijn. - Lodewijk XIV, die dan toch Versailles schiep, deze steenen fraze der monarchie, zal, van uit de wolken-hoogte zijner historische onsterfelijkheid, met een lachje van hooghartig medelijden die moderne imitaties hebben aangezien!

De kunst is de onpartijdigste rechter over de innerlijke waarde van een tijds-ideaal.

Intusschen: het Duitschland van den nuchteren Bismarck leefde voort: het groeide aan, het breidde zich uit in grooteconomischen zin, tot ver buiten de grenzen der Rijks-gedachte. Duitschland, de sterke cultuur-staat, het land der breede volks-ontwikkeling, der industrie, der wetenschap,

der nieuwe, wézenlijk monumentale kunst, is niet in de eerste plaats Duitsch, maar Europeesch.

Ik schreef in den aanvang van dit opstel, dat wij een tijd beleven van hel ontwakend nationalisme. En daarbij dacht ik voornamelijk aan de algemeene volksstemming, door den oorlog te weeg gebracht. Maar had men deze gezindheid niet reeds lang te voren kunnen vaststellen? Men sprak er al herhaaldelijk van. - Een ander en intiemer geest van nationalisme schijnt dat te zijn: een sierlijke reactie-rimpeling tegen den grooten golf-stroom van ons moderne, meest nog zoo kille internationalisme in.

De kleine afzonderlijkheden, de afwijkingen van ras, taal en historie, werden voorzichtig van onder het nuchter gevaarte van 't cosmopolitisme te voorschijn gehaald. Men kan daarbij ten onzent denken aan de ‘Vlaamsche Beweging’, aan de moeitevolle herleving der Friesche letterkunde; men denke aan de folklore, aan de vergeefsche verteedering voor oude kleederdrachten en gebruiken, aan de zoo grappige antiquiteiten-manie. Men mag zich ook het schoone voorbeeld herinneren van dien grooten Provençaalschen dichter, die zich hield aan zijn oud dialect, terwijl hij, Fransch schrijvend, de gansche wereld had bereikt.

En juist de gloed-nieuwe, groot-kapitalistische, gruwelijk verstandige Amerikanen waren het, die zich het meest sentimenteel betoonden tegenover een koperen olie-pitje, een spinnewiel, een rustiek schilderijtje.

Indien wij nagaan, welke uitingen op wetenschappelijk, technisch en sociaal gebied wezenlijk *nieuw* mogen heeten en welke dus dezen tijd zijn bizonder karakter geven, dan zullen wij - vele ondergeschikte elementen weglatend - ongeveer de volgende te noemen hebben: de statistiek, die de bizondere eigenschappen tot algemeene herleidt, - het determinisme en de erfelijkheidsleer, die de gebondenheid aanwijzen van 't individu aan zijn omgeving en geslacht - het Darwinisme, dat den samenhang herstelt tusschen mensch en natuur, - het monisme en psychisch-monisme, dat de eenheid wil vinden van stof en geest, - de wetenschappelijke geschiedvorsching en in 't algemeen de zeer versterkte historie-eerbied, waardoor het eigene van dezen tijd wordt

vastgeschakeld aan dat van alle vorige, - het historisch materialisme, dat den zelfbewusten voorganger tot een passieven volger herschept, - de alles nivelleerende en populariseerende pers-macht, - de bevolkings-centralisatie der groote steden, - de samensmelting der standen, - het verdwijnen van nationale en maatschappelijke kleederdrachten, - het stoom- en electriciteits-wezen, - het groot-bedrijf, - het socialisme... Er waren er meer te noemen!

Ik zeg niet, dat ik al deze elementen schoon vind - ik heb niets te vinden - ik wil alleen vaststellen, dat ze typisch modern zijn en tegelijk typisch anti-individualistisch, *massaal*.

Ach, maar hoe koud, hoe koud-gezond, hoe ijzingwekkend practisch leek dat alles voor hem, die er de dieper-geestelijke stuwkracht niet van voelde! Wel waren er lieden genoeg, die zich om die stuwkracht niet bekommerden en toch dankbaar schenen om al dat flonkerende nieuws: de lustige egoïsten van 't kapitaal, de dorre techniek- en cijferenthousiasten, de hoera-roepende geluks-mathematici van een verpolitiseerd socialisme, - maar hoe zou die erbarmelijke vroolijkheid der positivisten bevredigen? Hebben deze bloedelooze helden dan nooit de vreemde koorts gevoeld, de donkere schoonheid, het daemonische en smartelijke en helle van wat wij noemen ‘het leven’? - Velen vluchtten weg in 't romantisch hoekje van een weemoeds-zoet provincialisme.

En 't ontbrak niet aan predikanten der aesthetica, die daarop de kunst zoowel als 't leven pardoes in tweeën deelden: het Realisme, dat een neiging is tot objectivisme, dat een terugkeer beteekent tot de natuur, dat alle dingen als gelijkwaardig ziet, dat alle persoonlijke verlangens dooft, dat alleen het negatieve doel beoogt ons van versleten idealen te bevrijden en dat de nationale kenmerken onderdrukt, dat in wezen *internationaal* is; - èn de Romantiek, dat is de opleving van 't ideaal, de bewuste keuze van het onderwerp, de verzaking van zintuigelijke indrukken, de verheerlijking van 't gemeenschapsgevoel, - de Romantiek, die vóór alles *nationaal* is.[1)]

Buiten die twee machten, realisme en romantiek, schijnt geen plaats te zijn in 't leven. - Maar de Egyptische, de

1) Zie o.a. Van Vriesland's opstel in de ‘Nieuwe Gids’ van Febr. 1914.

Oud-Grieksche, de Byzantijnsche kunst: is die realistisch? of romantisch?

De denk- en gevoels-fout der zóó sprekenden dunkt mij deze: dat ze gemeenschaps-zin en nationalisme als één van wezen zien, dat ze - op de wijze der Israëlieten - buiten dat nationalisme geen gemeenschaps-gevoel *erkennen*.

De Egyptenaren, Grieken, Bysantijnen hebben zeer schoon den eigensten geest van hun volk uitgedrukt; maar niet dat volk bezielde hen - ze wisten allicht niet eens dat uit hun werk de volksgeest spràk - maar de idee, die als een universeele waarheid in dat volk droomde en drong. En evenals het kleiner nationalisme een slechts beperkte waarheid is, zoo ook dunkt mij de romantiek, van uit de hoogte beschouwd, een beperkte, dat is een troebele, zwoele, onklare kunst.[1)]

Wij, menschen zijn zielige en heilige illusie-wezens. Zonder groot, onpersoonlijk ideeën-geloof is 't ons niet mogelijk te leven. Het is voor ons noodzakelijk ook de menschelijke samenleveng als iets goddelijks te begrijpen. Practische betrekkelijkheids-deugden zijn ons niet voldoende. Wij zijn dwepers bij God's genade. En moeilijk kunnen wij berusten in het feitelijk zijnde, zoolang wij niet de Godheid kennen, die 't offer der berusting van ons vraagt en aanvaardt.

Gelukkig, wie noch in het naakte of maskerade-achtig aangekleede imperialisme, noch in het poover provincialisme, noch in de kille geluks-utopie van een verburgelijkt socialisme zijn gemeenschapsideaal behoeft te zien!

Is voor hen, die de macht van een afzonderlijk volk niet meer als iets ideëels kunnen zien en die in den democratischen zelf-bevrijdings-groei der Westersche wereld het sterk internationale element waardeeren, is voor hen dan geen diep nationaliteits-gevoel meer mogelijk?

Dezer dagen bracht mij mijn wandeling in een rustig bosch. De late namiddag-zon begloeide de ruige eiken-stammen, waartusschen door, in gulden klaarte, de deinende silhouët-

1) Tenzij men het begrip ‘romantisch’ zoo wijd uitbreidt, dat het b.v. óók de Gothiek omvat. Doch juist de Gothiek is essentieel antinationaal, al heeft ook de nationaal-romantische gezindheid van dezen tijd zich bij voorkeur tot 't Gothische gewend.

lijn te onderscheiden was der duinen. Blauw fonkelde de lucht achter 't goud-geel der kruinen, waar een volle en zachte zeewind mildelijk doorheen woei. - En opeens klonken uit de ruischende rust lichte kinderstemmen op, gezang van kinderen. Dàt was het, waarop ik nog maar gewacht had, om mij uit de verdrietige gedachten te verlossen, welke me den dag lang ompantserd hielden.

Op een open mos-pleintje, tusschen de boomen, stonden een vijftig kinderen bij elkaar, de meisjes in hun witte, roze en bleek-blauwe jurkjes vooraan, de jongens, grijzer en donkerder, daarachter. Het waren leelijke kindertjes, zwak, flets, knokig, als kinderen uit de volks-wijken onzer groote steden zijn. En ze zongen in plat-Amsterdamsch. Maar ik vond ze mooì; ik vond hun leelijkheid zèlf zoo mooi. - Vóór hen stond een nog jonge man, die heel mager was en bleeke wangen had. Zijn hoofd, met de grijze dweep-oogen, den grooten schedel, den zwakken mond, dat bleeke, vreemde hoofd stak hoog óp boven de zwarte kolom van zijn jassen-lijf. Maar hoe bezielde hij die sjofele stads-kindertjes, hoe was hij wonderlijk één met hen! en hoe keken ze 'm áán! - Nu zongen ze wéér een liedje, toen wéér een. Zij vroegen om nóg een, om dàt, àlle versies van dàt...

Ik heb kinderen nooit zoo mooi hooren zingen. Het was mooier, dan ik 't ooit van koorknapen hoorde in de kerken der Katholieke landen; want 't was veel kinderlijker, het was veel meer *hun* geluid, *hun* rhythme, *hun* gevoel.

Eindelijk, voor 't laatst, zouden ze nog 't ‘Wilhelmus’ zingen. En ik wist waarlijk niet waarom, maar een wereld van heerlijkheid bloeide in me open. Het was een eindelooze melankolie en een eindelooze blijdschap! Het was een samensmelting van heel oude en heel nieuwe gevoelens. En al de moeilijke, verdrietige binnen-ervaringen, die wij, Nederlanders, deze dagen doorleven, ze vloeiden weg, ze stroomden op in de extase van het simpel oogenblik. Deze melodie van tot vromen ernst getemperde heldhaftigheid, deze mooie verzen aan den wijsten en besten onzer oude regeerders gewijd, woorden van smart, fierheid, vertrouwen en geloof, ze wekten oude, vergeten dingen in me op. Ik hervoelde den tijd, toen we als kinderen dat goede, vreemde

lied, dat we niet begrepen en toch zoo heerlijk vonden, meezongen aan de piano, - en den tijd, toen we juichten, schreeuwden, snikten, in een delirium van vaderlands-liefde, terwijl de gouden huzaren reden in het veld langs de twee vorstinnen heen: de moeder in 't zwart, die regeerde, regeerde voor het kind, daar naast haar, dat jonge, witte meisje met den grooten veder-hoed, het blonde kind, dat vooráán stond en wuifde, wuifde, lachte... Toen staken die vervaarlijke ruiters hun blinkende trompetten op en in de klare lucht klaterden de klanken van 't 'Wilhelmus'!

We hebben allen als kind die groote en wilde enthousiasmes gekend. Tranen van woede en wanhoop kwamen ons in de oogen, als iemand smaalde op Holland of de Hollanders en we hem, dien volwassen slimmerik, slechts bestrijden konden met dat ééne weten, dat alleen 'n wenschen scheen: dat 't niet zoo was, dat 't stellig nìet zoo *zijn* kon.... De heroïsche vaderlands-liefde: een schoone kinder-waan is ze. En wel allen hebben wij sedert heel ánders leeren denken en voelen. O God, wat zijn we verstandig geworden...

Maar neen, niets gaat verloren ten slotte. Wij winnen, winnen steeds, maar verliezen niets. Hoor, wat muziek, wat kinder-gezang, en al het oude leeft weer op, het komt, het is daar wéér! Kan het dan dood en weg zijn geweest? Dood was het niet; alleen blijkt 't sindsdien een beetje veranderd... getemperd, gezuiverd.

Doch ook dingen van dezen tijd, van nu en van straks, herwekten de kinder-stemmen.

Is Holland niet een heerlijk land? Wij weten 't nauwelijks zelf hoe we houden van dit land der groene vlakte en der grijze duinen en stranden aan de grijze zee onder de zilverige lucht.

'De liefde tot zijn land is ieder aangeboren.' Het wordt licht een soort ongerijmdheid, dit gevoel, en ik raad niet aan er u te zeer aan over te geven. Maar het is toch een levend en écht gevoel in ons en daarom mogen wij het niet ontkennen.

Daar is een ander nationaliteits-besef, dan het monunentale en antikiseerend-romantische, waarvan ik sprak. Weet

ge nog die schoone en gruwelijke dagen van den Transvaalschen oorlog? Engeland is een wijze stiefmoeder en de Boeren zijn een bitter-praktisch volk gebleken... Het kan vreemd verkeeren in deze vreemde wereld; en wèl is de vaderlands-liefde een ding van betrekkelijkheids-waarde... Maar wéét ge nog die dagen van Joubert en de Wet? Vergeet ze nooit! En zoo ge ze reeds vergeten mocht zijn, lees dan de verzen van een Leitpoldt, waaruit dezelfde toon klinkt, dien wij zoo goed verstaan in onze liederen van den ouden vrijheids-strijd.

Zulke gevoelens komen op, waar het eigenst wezen van ons volks-bestaan wordt aangerand. Meen echter niet, dat wij ze enkel ondergaan in een tijd van gevaar! Het is een macht, die in onze diepste onbewustheid leeft en leven blijft. De fijne liedjes van Adama van Scheltema, de licht-tintige schoonheden in Gorter's ‘Pan’, de diepe en menschelijkvrome verzen van mevrouw Roland Holst: hoe zijn ze als gedrenkt in de geestes-sfeer van Holland! En wel geen sterveling die juist *dit* dichters-drietal van enghartig patriottisme beschuldigen zal... Zooals onze Van Looy gehéél Hollandsch is, - op die wijze zal het steeds schoon, gehéél en zuiver schoon zijn, zich vaderlandsch te toonen.

Dit dieper nationalisme, men verkondigt het niet, men preekt 't niet, men wenscht het misschien niet eens: het openbaart zich van zelf en noodzakelijk.

Al gaan ook de groote tijds-elementen tegen 't individualisme in, toch kan dit feit nooit de *vernietiging* van individu en nationaliteits-gevoel beteekenen! Juist *integendeel*. Die harmoniseerende vereveningsmacht, waarvan Emerson spreekt, zij werkt ook hier. ‘De ware vrijheid luistert naar de wetten!’ En evenals het communisme niet de knechting, maar de *bevrijding* der menschen bedoelt, zoo ook zal een ideëel cosmopolitisme het nationale element verruimen, *juist door het beperkt te houden*.

Wanneer wij van geestelijke waarden spreken en ons die in haar schoonste absoluutheid en onderlinge evenwichtigheid willen denken, dan zullen wij steeds weer van zelf ons tot Hellas wenden.

In weerwil der politieke versnippering was toch voor elken

Helleen de heerlijkheid van zijn ras en land en geest een vaste zekerheid in zijn diepste voelen. Doch de gedachten dier menschen ging wijd uit buiten de grenzen van hun rijk. Niets beperkends en niets verarmends had voor hen het nationaliteits-gevoel. Want het was een vrij en vergeestelijkt nationalisme; het was door het eigene heen naar het algemeene uitgevleugeld.

De Griek praalde niet, noch frazeerde; noch richtte hij zich een troon van heerschzucht op om van daar uit den volke genadiglijk zichzelven te toonen. Hij verlangde niet een wereld-macht te zijn en een heerscher over alle volken. Zoo zijn geest schooner was dan die der andere rassen, had hij daarvan te genieten en niet de anderen nog te verpletteren met zijn meerderheid. Zijn innerlijke harmonie deed hem de universeele zien. Hij voelde den samenhang van het leven in al zijn verschijnselen en hij wilde er de schoonheid van bewonderen en bewaren. Hij was een edelmoedig genieter, een geestdriftige en een maatvolle. En Homerus had de ziel van zijn volk slechts uit te zingen, Phidias had de schoonheid van het Homerisch helden-dicht slechts te verbeelden, om de geheele wereld een ideaal te kunnen geven, dat eeuwig zou zijn!

Doch de vrije republiek der Grieken paste nog niet in het barbaarsche wereld-geheel. Ze zocht niet vóór alles naar macht - daar was ze... te Grieksch voor! - maar de volken rondom, de on-Grieksche, zochten die macht wel ter dege. En koning Alexander van Macedonië stichtte zijn wereld-rijk, dat de Oostersche en Grieksche cultuur vereenen zou. De Helleen had te zwichten. Hij zwichtte en arbeidde voort: mocht heerschen wie woû, als hij maar leven, scheppen kon! En zie: de Grieksche cultuur overvleugelde zegenend de Oostersche: zijns ondanks had Alexander een Groot-Hellas gesticht!

Maar wat vermag zelfs de Helleensche geest tegenover dat andere, zooveel straffer en beperkter wereld-begrip: het Romeinsche? Hoe kan de verbeeldings-volle invloed krijgen op den verbeeldingslóóze, hoe de be*s*chouwende en scheppende op hem, die slechts den Wil en de Materie begrijpt en die bij alles vraagt: wat is er het *nut* van?

Rome echter, de parvenu-staat, wenschte en zocht dien

invloed. En wat Rome wenschte, dat verwierf het, dat verwierf het althans op zijne wijs, naar zijn begrip...

O, de stugge kortzichtigheid van 't Romeinsch patriottisme! - O, de sierlooze praal van den Romeinschen veldheer, die kwam, die zag... niet om te leeren, of te bewonderen, of om geluk te brengen, maar om *te overwinnen*.

En wee het woord overwinnen in den mond der Romeinen, of der *Romeinsch denkenden!*

JUST HAVELAAR.

De Inlandsche beweging op Java.

II.

De belangstellende lezer zal zich uit het vorig artikel herinneren, dat de weigering der Regeering om de Sarekat Islam als rechtspersoon te erkennen in zoodanigen vorm gehuld was, dat die weigering slechts als een voorloopige kon worden aangemerkt totdat het door de Regeering aangegeven plan van organisatie zou zijn gevolgd. De Regeering heeft de daad bij het woord gevoegd en geheel in overeenstemming met den welwillenden toon waarin hare verklaring gesteld was, is zij bij het oprichten der plaatselijke vereenigingen helpend opgetreden. Zij heeft daardoor elken twijfel aan hare goede bedoelingen weggenomen. Zij verleende steun door haren adviseur voor Inlandsche Zaken, dr. Rinkes en zijn staf er op uit te zenden om bij het organiseeren der plaatselijke vereenigingen raad en bijstand te verleenen. Van dien staf vermeld ik in het bijzonder Ardiwinata, ambtenaar voor de ‘Volkslectuur’. Gij kunt Ardiwinata in S.I. vergaderingen, doch steeds op den achtergrond blijvend, op zijn bedaarde, beschaafde manier met gearticuleerde stem hooren uiteenzetten: dat bevordering van een godsdienstig leven zeer schoon is, doch dat de leden van de Sarekat Islam daarvoor zelven moeten zorgen; dat godsdienst niet voldoende is om in de maatschappij vooruit te komen, waarin de strijd om het bestaan zoo moeielijk is, doch daartoe noodig is kennis; dat het Gouvernement er naar streeft het verkrijgen van kennis onder de bevolking te bevorderen, onder de kinderen, door het oprichten van scholen, onder volwassenen, door verspreiding van goedkoope lectuur, waarna

hij dan den summieren inhoud weergeeft van sommige boekjes door ‘Volkslectuur’ uitgegeven, over de inrichting van het Bestuur, over hygiène, over landbouw enz., boekjes die onder de bevolking grif van de hand gaan. Hoort ge de goede bedoelingen van het Gouvernement door Ardiwinata direct aan het volk uitleggen, dan kunt gij een oogenblik den indruk nìet van u afzetten, dat het Gouvernement door dezen tengeren Inlander veel mooier vertegenwoordigd wordt dan door menigen ongenaakbaren gezagsvertegenwoordiger met vergulde distinctieven.

De Regeering heeft geen bijzondere voorwaarden gesteld voor de erkenning van Sarekat Islam-afdeelingen doch daaromtrent verwezen naar de algemeene voor ieder geldende bepalingen van het Koninklijk besluit in Ind. Stbl. 1870 No. 64 omtrent het verleenen van rechtspersoonlijkheid. Terecht werden de S.I. vereenigingen met alle andere vereenigingen op gelijke lijn geplaatst. Alleen werd de aandacht er op gevestigd, dat het vorderen bij de toetreding tot lid van een geheimen eed of wel van een eed, welke tot onbeperkte gehoorzaamheid aan de bestuurders zou binden, strijd zou opleveren met het algemeen belang. De statuten omschrijven dan ook thans den van de toetredende leden gevorderden eed als de belofte in te houden om, met inachtneming van de landswetten en de bevelen der overheid, 1° zich te houden aan het doel der vereeniging ingevolge hare statuten; 2° zich tot bereiking daarvan in te spannen; 3° zich stipt te gedragen naar de bepalingen der statuten en van het huishoudelijk reglement. En uit een bijlage bij de statuten gevoegd blijkt, dat, alvorens deze eed wordt afgelegd, aan den candidaat wordt afgevraagd of hij met zuivere bedoelingen tot de Sarekat Islam toetreedt, niet bijv. om met behulp van de S.I. een hangende zaak te beëindigen of om wraakgevoel te bevredigen. Heeft de candidaat verklaard dat zijn beweegredenen zuiver zijn, dan gaat aan de eedsaflegging een soort inaugureele rede vooraf, waarin uiteengezet wordt welke beginselen de S.I. aan hare leden voorschrijft, waaronder wij vinden: krachtig streven naar kennis; krachtig streven naar de volmaaktheid des wetens (een mystieke term); het betrachten van gehoorzaamheid

en eerbied jegens de ouders, het met achting behandelen van echtgenooten; goede vormen, gematigdheid betrachten en wederzijdschen steun jegens mede-schepselen, in de allereerste plaats jegens rasgenooten; zooveel mogelijk de minste willen zijn; absoluut geen boosdoenerij bedrijven, kwaadstokerij, brandstichting (suikerfabrikanten zullen er akte van nemen!), bedriegerij en dergelijke; absoluut geen afdwalingen bedrijven, die het verderf der vereeniging Sarekat Islam zouden kunnen teweegbrengen, en evenmin afdwalingen, die het verderf of de minachting van het Bestuur des Lands zouden veroorzaken.

De bovenvermelde belofte wordt daarna afgelegd vermoedelijk op den Koran en onder het drinken van water waarover Koranverzen zijn gereciteerd.

De Regeering stelde geen bijzondere voorwaarden. Wel had de Regentenvereeniging dit gewild. In die vereeniging werd namelijk in het midden van het vorige jaar de vraag behandeld, welk advies omtrent de S.I. aan de Regeering moest worden gegeven, ingeval de Regeering het oordeel der Regenten ter zake zou willen inwinnen. Men besliste dat tegenover de Sarekat Islam een welwillende houding ware aan te nemen en dat men de Regeering zou aanraden aan de vereeniging de verzochte rechtspersoonlijkheid te verleenen, maar onder voorwaarde, dat een bestuursambtenaar hare vergaderingen zou bijwonen en de contrôle der geldmiddelen door een ambtenaar zou geschieden.

Blijkbaar geprikkeld door de voorgestelde tegenwoordigheid van een bestuursambtenaar, door het traditioneele onder voogdij willen plaatsen, gaf de Oetoesan Hindia hierop een lang niet malsch bescheid. ‘En omgekeerd - antwoordt het blad - als de Regeering een Regent wil benoemen en dan aan de Sarekat Islam om advies zou mogen vragen, dan zullen wij dat met genoegen doen en een goed advies geven, opdat de benoemde later, bij het uitoefenen van zijn ambt, zijn rechten en plichten niet overschrijdt, als daar zijn: verzot zijn op eerbiedsbetoon, lastgeven aan zijn oppasser om lieden af te ranselen die netjes gekleed gaan, doch niet geheel zooals de ouderwetsche adat het voor den kleinen man meebrengt, toornig zijn op lagere ambtenaren, die verboden batikpatronen dragen, zoodat zij door dien toorn soms in

het ongeluk gestort worden, het misbruiken van schrijvers of den mantri kaboepaten als tuinjongens of hulp in de keuken, en meer van dat genre, al te gader uitingen die de kleineren plat drukken'.[1)] Dit antwoord is daarom van belang, omdat men daaruit de stemming leert kennen, welke ten aanzien van de hoogste Inlandsche ambtenaren onder een belangrijk deel van het volk bestaat.

Inmiddels is sedert Maart van dit jaar met het verleenen van rechtspersoonlijkheid aan verschillende afdeelingen van de Sarekat Islam een aanvang gemaakt, te beginnen met Kediri en Pekalongan. Groot was de vreugde over de verschijning van het eerste erkenningsbesluit. Den Gouverneur-Generaal werd dank gezegd in de Oetoesan Hindia. 'De datum van dat eerste gouvernementsbesluit - aldus schreef het blad in democratische vervoering - moet met gouden inkt in de geschiedenis van Java geschreven worden. Niet in de geschiedenis der vorsten Praboe Browidjojo, Soeltan Padjang, Soenan Mangkoerat e.a., maar in die van Kromo, Soeto en Pa Djan.'

Het blad was van oordeel dat door de erkenning van Regeeringswege in Pekalongan en Kediri 'een overwinning was behaald, niet in een strijd waarbij bloed vergoten is, maar in een strijd tegen conservatisme en egoïsme.'

Dit alles wordt duidelijk indien men zich goed weet voor te stellen welke groote beteekenis het verleenen van rechtspersoonlijkheid in deze heeft, hoe veel de Sarekat Islam-leden er aan gelegen is om rechtspersoonlijkheid te verkrijgen. In gewone omstandigheden is het verleenen van rechtspersoonlijkheid aan een vereeniging de nuchtere verklaring eener onzijdige Regeering dat de vereeniging, gelijk zij in hare statuten omschreven is, niet strijdt tegen het algemeeen belang en dus haar plaats als persoon in het maatschappelijk leven mag innemen. Maar in het geval van de Sarekat Islam heeft die verklaring een veel wijdere beteekenis. Men heeft een besluit, een soerat (geschrift), een boekti (bewijsstuk), dat, naar men meent, de Regeering met de vereeniging instemt. Men kan dit voorhouden aan de menschen, 'die nu eenmaal geen andere meening hebben, dan dat het Inlandsche volk laag staat en slecht is, maar die toch hun geld verdienen uit den

1) Oetoesan Hindia van 15 April. 1913.

oogst, den grond of het zweet van dat volk. Aan de menschen, die uitgeschreeuwd hebben dat de Sarekat Islam dient om het gezag omver te werpen en niet-Inlanders te vermoorden, aan de menschen, die beweerd hebben dat de Sarekat Islam een bolwerk is tegen de kersteningspolitiek, beschuldigingen die leugens zijn en het vergif, dat in het eten en drinken van de S.I. geworpen wordt, opdat de S.I. dood zou gaan.' (Oetoesan Hindia.)

Maar meer nog: men heeft tegenover ambtenaren in het erkenningsbesluit een vergunning om te vergaderen, een talisman die vrijwaart tegen vervolging en molest. Want men vergete niet dat nog altijd artikel 111 deel uitmaakt van het regeeringsreglement voor Indië, hetwelk vereenigingen en vergaderingen van staatkundigen aard onvoorwaardelijk verbiedt, een verbod dat door Thorbecke 'onredelijk' werd genoemd en dat Prof. Kleintjes niet aarzelt als een voor Nederland 'onwaardig verbod' te brandmerken.[1] Houdt daarbij in het oog, dat nergens verklaard is wat onder de uitdrukking 'staatkundige aard' is te verstaan en deze zeer rekbaar is, en verder dat het artikel bovendien verbiedt vereenigingen en vergaderingen waardoor de openbare orde niet alleen gestoord doch ook slechts bedreigd wordt, maar zonder dat ergens verklaard wordt wat onder de openbare orde is te begrijpen en wat slechts als een bedreiging is aan te merken. Alles hangt dus af van het oordeel of liever van de willekenr van de bestuursambtenaren, tevens politiehoofden, die elke niet als rechtspersoon erkende vereeniging, elke bijeenkomst kunnen verbieden, en die als rechters, rechtsprekende op de politierol, in Art. 3 n° 2 van het Inlandsch politiestrafreglement, straf bedreigende tegen het deelnemen aan vereenigingen en vergaderingen als in Art. 111 R.Rt. genoemd, een wapen vinden om hen die bijeenkomen op de politierol te roepen en met geldboete of met ten arbeidstelling aan de publieke werken te treffen.

Inderdaad schijnt de tegenwerking zoowel van de zijde van het Inlandsch als van het Europeesch Bestuur op vele plaatsen zeer sterk te zijn geweest en wellicht nog te zijn. Bij vele Inlandsche bestuursambtenaren schijnt door opvoe-

1) Het staatsrecht in Ned.-Indië, 2e ed. 1912 bl. 196.

ding en familietraditie de blik te zeer verduisterd, dan dat zij in een volksemancipatie, gelijk de Sarekat Islam bedoelt, iets anders kunnen zien dan een hun privilegiën aantastende beweging, en die zich daarom uit een soort van zelfbehoud tegenover haar partij stellen. En de Europeesche bestuursambtenaren schijnen te veel mee te gaan met de Inlandsche ambtenaren. Bovendien, de traditiën van het Europeesch Binnenlandsch Bestuur brengen niet mee om iets te gevoelen voor een volksbeweging, welke haar uitbreiding dankt aan een gevoel van ontevredenheid en die dit ook wil manifesteeren. Er zijn er die niet van ontwikkelde Inlanders houden. Er zijn ook zeer velen die met de beste bedoelingen bezield zijn, die zich beschouwen als de beschermers van ‘den kleinen man’ en die de illusie koesteren dat de ‘kleine man’ er evenzoo over denkt, maar die tegelijk van meening zijn, dat alle gezag van henzelven uitgaat, dat het volk, een verzameling van onmondigen, zelf niet kan beoordeelen wat in zijn belang is, die alles beter weten en van wie elk zich waant ‘a Moses on a mountain-top’. Voeg hierbij den invloed die ontegenzeggelijk uitgeoefend wordt door de publieke opinie onder de Europeesche gemeente ontstaan en die zich vrijwel tegen de Sarekat Islam gekant heeft, dan laat het zich verklaren, dat onder vele bestuursambtenaren, Europeesche zoowel als Inlandsche, de overtuiging heeft post gevat, dat de Sarekat Islam-beweging een te wantrouwen gevaarlijke beweging is, die zooveel mogelijk behoort te worden tegengegaan.

Wat nu die tegenwerking zelve aangaat, ik moet er mij toe bepalen om mede te deelen, wat ik dienaangaande vernomen heb. Er werd gewaagd van bijeenkomsten van drie à vier personen, van bijeenkomsten van vrienden, van gezamenlijke bidstonden, die als verboden vergaderingen werden aangemerkt. Voor kleine vergaderingen om de menschen in te lichten omtrent de bedoelingen van den Sarekat Islam, voor vergaderingen van kringleiders, voor vergaderingen om een afdeeling op te richten en concept-statuten te bespreken, werd de toestemming geweigerd. Hier zou men een S.I. afdeeling hebben willen dwingen om een candidaat van het Binnenlandsch Bestuur tot president te nemen, terwijl de candidaat, dien de Sarekat Islam-leden zelven verlangden, met verbanning zou zijn bedreigd. Goeroe's die voor het

gemeenschappelijk gebed hun langgars (bedehuisjes) afstonden, omdat deze meer plaats bieden, zouden hun licentie hebben ingetrokken gezien. Elders zou de Wedono of Assistent-Wodono met volgelingen 's nachts rondgegaan zijn om leden van de Sarekat Islam uit hun huizen te roepen en af te ranselen. Ook zouden S.I. leden door Inlandsche ambtenaren aangespoord zijn, onder bedreiging met de komst van soldaten, om uit de vereeniging te treden. Op vele plaatsen zouden S.I. leden voor geringe feiten op de rol gebracht en gestraft zijn, terwijl niet tot de S.I. toegetredenen voor dezelfde feiten ongemoeid werden gelaten. Soms werd overlegging van de ledenlijsten door bestuursambtenaren gevorderd, waartegen echter de S.I. bestuurders zich verzet hebben in de overtuiging dat dit zou leiden tot huiszoekingen en andere vexatiën. Ik kan hier nog bijvoegen dat men in vergaderingen waarin de statuten besproken worden, den tegenwoordig zijnden Europeeschen bestuursambtenaar, als iemand opstaat om nog iets te zeggen, bij anticipatie op vermeende onbehoorlijkheden, kan hooren interrumpeeren: ‘daar hebt u geen vergunning voor’, en als dan de aangesprokene zegt dat hij in de landstaal nog eens een verduidelijking van de statuten wil geven, dan krijgt hij als een schooljongen vergunning. Die tegenwerking heeft, zooals het altijd gaat, een averechtsche uitwerking gehad. Men heeft reeds waargenomen, dat in een afdeeling een bestuurder van de Sarekat Islam de politierol bijwoont en aanteekening houdt wanneer S.I. leden daar moeten verschijnen; dat bij ‘S.I. delicten’ (verboden vergaderingen) steeds het voornemen om gratie te vragen te kennen gegeven wordt waardoor de executie wordt opgeschort (Ind. Stbl. 1908 no. 644); dat de S.I. leden onderling geld bijeenbrengen om ten behoeve van veroordeelde medeleden de kosten van gratierekesten of wel om de opgelegde geldboeten te voldoen. Maar meer nog heeft die tegenwerking de massabeweging in de hand gewerkt, want zij heeft aan de plaatselijke vereenigingen duidelijk gemaakt, dat het noodig is, een steun in den rug te hebben door aansluiting bij de centrale vereeniging. De tegenwerking ten spijt heeft de Regeering reeds aan verschillende plaatselijke afdeelingen rechtspersoonlijkheid verleend en de vreugde in de Inlandsche pers over wat men

noemt ‘een overwinning op conservatisme en egoïsme’, dat wil zeggen van Europeesche en Inlandsche bestuursambtenaren, die met leede oogen de opkomende Inlandsche democratie aanstaren, wordt daardoor verklaard.

Niets ware gemakkelijker geweest dan de volksbeweging dood te drukken. Weigering der rechtspersoonlijkheid gepaard aan een wenk van boven af ware daartoe voldoende geweest. De wenk zou gevolgd zijn door het verbod van bijeenkomsten en vergaderingen, het interneeren van de leiders, het straffen op de politierol van de bezoekers der vergaderingen. En het Gouvernement beschikt over een groot aantal soldaten, over moderne wapenen, over snelle verkeersmiddelen, over geld, over een overweldigende macht waarmede elke tegen-actie van de zijde der bevolking vernietigd, elk protest gesmoord had kunnen worden. Maar dan zou tegelijk met dat zoogenaamd ‘krachtig beleid’, door zoovelen verlangd, tegelijk met het oogenblikkelijk succes een donkere schaduw aan den hemel zijn afgeteekend geworden, voor de geheele Inlandsche bevolking het sombere teeken, dat het Gouvernement de ontwikkeling van den Inlander niet wilde, dat de Inlander moet achterstaan bij Europeanen en Chineezen, dat hij de minderwaardige moet blijven. Dan zou, wat nu nog wantrouwen is, omgezet zijn in haat, in intensen haat, die alle samenwerking onmogelijk maakt, die elke kleine grief tot een rassenquaestie opblaast, in geheimen haat, die een man er toe brengt om zijn kleed te verkoopen, ten einde er een zwaard voor te koopen. Dan zouden bittere verrassingen bereid zijn geworden, niet als gevolg van ‘het verraderlijk Aziatisch karakter’, maar omdat de menschelijke natuur, die zich altijd en overal gelijk blijft, leert, dat vernederde, geslagen, vleugellam gemaakte menschen, die zich wreken willen, naar de middelen van de zwakken grijpen.

De rechtspersoonlijkheid werd verleend, velen ambtenaren en de Europeesche publieke opinie ten spijt. In de Regeering werd het gelaakt dat zij hare circulaire n°. 2014 gepubliceerd heeft in stede van die enkel voor hare ambtenaren bestemd te doen blijven. Maar vooral werden aanvallen gericht tegen den officiëelen vertegenwoordiger der Regeering, dr. Rinkes, die in groote meetings van de Sarekat Islam den inhoud van die circulaire aan het volk verklaard heeft.

Dr. Rinkes is een te krachtige en te goed gewapende figuur, dan dat hij een ander zou behoeven om voor hem in de bres te springen. En het kan voor den lezer weinig belang opleveren om uit te weiden over de beschouwingen van dagbladredacteuren in Holland en in Indië, die geheel buiten de Inlandsche wereld en de Inlandsche beweging staan en daarom òf voor zich zelven spreken, òf op zijn hoogst de publieke opinie der Europeesche gemeente kunnen weergeven. In het kort komen die beschouwingen altijd op hetzelfde neer, namelijk: dat Inlanders onontwikkeld zijn; dat het bedenkelijk is om hen wijs te maken, zelfs om hun de grondwaarheid uit te leggen, dat ambtenaren er zijn voor het volk en niet omgekeerd; dat het Gouvernement zich neutraal moet houden en dat het zelfs niet op den weg van het Gouvernement ligt om door tusschenkomst van zijn officiëelen vertegenwoordiger partij te kiezen tegen vernederende adats. Nog korter gezegd komt het neer op: dom houden of althans het betrachten van een armzalig laisser faire, laisser passer. Het is daarentegen van overwegend belang de stem te vernemen die namens honderdduizenden Inlanders weerklinkt en die de groote beteekenis verklaart van daden, welke aan Europeesche buitenstaanders ondoorgrondelijke dwaasheden toeschijnen. In de Oetoesan Hindia van 4 Februari van dit jaar komt onder den titel: Wat willen ze nu weer? een artikel voor, waarin de redactie er aan herinnert hoe dr. Rinkes met den hoofdredacteur van het blad, Raden Tjokroaminoto, een rondreis gemaakt heeft ten einde de vergaderingen tot oprichting van locale S.I. vereenigingen bij te wonen. Hoe verder op die vergaderingen dr. Rinkes het woord gevoerd heeft en vooral uiteengezet heeft de bedoeling der hormat-circulaire, die door de Hooge Regeering is uitgevaardigd, en die tot een verheugenis heeft gestrekt der landskinderen, welke thans in actie komen, aangezien de bedoeling dier circulaire een deel der verlangens, waarvoor die actie (nl. der Sarekat Islam) gevoerd wordt, vervult.

Deze daad van dr. Rinkes - aldus gaat het artikel voort - kan de goedkeuring niet wegdragen van enkele Europeesche kranten in Indië en ook niet van ‘een krant in Holland’ (de N. Rotterd. Courant) volgens wier opvatting

de uiteenzettingen van dr. Rinkes nopens de hormat-circulaire ten gehoore van onontwikkelde lieden zeer bedenkelijk zijn. Door hare opvatting geeft de N.R. Ct. blijk - aldus de redactie van de Oetoesan Hindia - 'dat zij hoegenaamd niet bekend is met de bedoeling en de richting der Javaansche beweging, niet weet wat er omgaat in de harten der Javanen. De N.R. Ct., die in de bovenvermelde zaak handelt als een blinde die voorgeeft te zien, als een doove die voorgeeft te hooren, weet niet dat het gesprokene door dr. Rinkes ten aanzien der hormatcirculaire op de vergaderingen der S.I. is geweest als een glinsterende fakkel voor de onwetendheid van vele der landskinderen, die te voren niet wisten hoe het Gouvernement werkt; ze hebben dat nu begrepen door de redevoeringen van dr. Rinkes. *Velen*, *die te voren meenden dat de voorschriften nopens neerhurken en sembah's maken door de Hooge Regeering verplicht waren gesteld*, *weten nu*, *dat zulks inderdaad niet het geval is*. In zijn redevoeringen heeft dr. Rinkes ook een bijdrage geleverd ten einde duidelijk te maken, dat de ambtenaren gesteld zijn voor het volk en niet het volk er is ten behoeve der ambtenaren. Om kort te zijn, wij durven hier stellig verklaren, dat de redevoeringen van dr. Rinkes op de vergaderingen der Sarekat Islam velerlei goeds hebben meegebracht, in overeenstemming met de bedoelingen der Hooge Regeering, terwijl zij geenszins bedenkelijke gevolgen zullen hebben, zooals de N.R. Ct. vertelt.'

Men moet in het oog houden dat de Inlandsche opvatting het Gouvernement vereenzelvigt met zijn ambtenaren. Dit is de sleutel om het artikel in de Oetoesan Hindia te begrijpen. En dan ontwaren wij dat in het artikel het feit wordt geconstateerd, *dat het Gouvernement uit de wolken is gedaald en zich aan het volk vertoond heeft om zelf aan het volk te verkondigen* dat het zijn wil niet is, dat het volk gekluisterd blijft aan verouderde adats en vernederend eerbetoon, doch dat het daarentegen zijn wil is dat de ambtenaren met het volk samenwerken om het op te heffen, omdat zij als ambtenaren aangesteld zijn ten behoeve van het volk en niet het volk bestaat voor de ambtenaren.

Het is inderdaad een ongehoord feit in de koloniale geschiedenis dat het Gouvernement zijn bedoelingen direct aan het volk zelf gaat uitleggen. Maar het was noodig. Immers

circulaires, ingeval zij met het heilige prestige verband houden, schijnen meer als gouvernementeele ontboezemingen van een of anderen sentimenteelen secretarie-heer beschouwd te worden dan als voorschriften, die men op te volgen heeft. Althans circulaire n°. 2014 is de zevende op het gebied van behandeling van het Inlandsch publiek en van hormat, men kan dit uit het stuk zelf ontwaren. Toch moet de Regeering bij de 7e circulaire nog vaststellen: ‘dat met de bekende inzichten der Regeering ten deze door een deel van het Europeesch en door een groot deel van het Inlandsch bestuur nog steeds niet voldoende rekening wordt gehouden.’

Het volk zelf moest dus bereikt worden en het Gouvernement kon en kan dit niet beter doen dan door middel van zijn adviseur voor Inlandsche zaken, die, vrij van vrees voor aanranding van prestige of gezag, los van elke neiging om voogdij uit te oefenen of om Inlanders als kinderen te behandelen, op de hoogte van wat er onder het volk en in de Inlandsche pers omgaat, het vertrouwen geniet van de zijde der Inlanders en aan den anderen kant weer ambtenaar is om op de gevolgen van verkeerde actie te kunnen wijzen. En het was hoog tijd dat het Gouvernement zich verklaarde al werden daardoor velen ontstemd, omdat het belang dat de goede bedoelingen van het Gouvernement gekend worden en de grieven die de bevolking tegen eigen Hoofden, tegen Europeesche ambtenaren en tegen particulieren van ander ras heeft, niet op het Gouvernement zelf overgebracht worden, overwegend is.

De volksbeweging is er eenmaal en daarom valt er rekening mee te houden. Een kenmerk der S.I. beweging is, dat zij voor een goed deel de misères van het volk aan de Inlandsche bestuurshoofden wijt, in hen een de emancipatie van het volk tegenwerkend element ziet. Men ziet de niet-Inlanders met de voordeelen van het land wegloopen, en men vindt in de Hoofden geen beschermers; men gevoelt zich beklemd en belemmerd door neerdrukkende adats, die elke poging om zich op te heffen verijdelen, en men ziet in de Hoofden de starre handhavers van die adats.

Nu kan men de kracht van de beweging wel ontkennen en met de gewone bewering aankomen, dat er slechts sprake is van enkele raddraaiers. Maar een feit is het dat om de

leiders zich honderdduizenden scharen, die naar hen luisteren en ook naar hen *willen* luisteren. En als Tjokroaminoto op een meeting uitroept: Wat waren we en wat zijn we nog? abdi dalem! - dienaren van den Regent! - dan hoort men in de inggih's, inggih's uit duizenden monden de bevestiging. Vraagt men: en de millioenen dan die onzijdig blijven? dan is het antwoord: uit alles blijkt dat de ontwikkelde voormannen vat op de massa gekregen hebben. Daardoor is de beweging geslaagd. Die vandaag nog onverschillig is, kan zich morgen aansluiten als het er op aankomt.

Inderdaad er moet wel iets zijn dat aan de volksuiting een grondslag geeft. In de laatste jaren is het Gouvernement met landbouwcredietbanken, met desaloemboengs, met verbetering der irrigatie, met nieuwe regelen omtrent de grondverhuring, met afschaffing van heerendiensten, van pachten, met verbetering van het Inlandsch onderwijs, met oprichting van desascholen, met bevordering van transmigratie en emigratie enz. de bevolking tegemoet gekomen, - doch het sociale peil van den Inlander is hetzelfde gebleven.

En de Hoofden zelven? aan wie de schuld? Het cultuurstelsel, dat onbeperkte beschikking over den grond en de werkkracht van de bevolking eischte, kon slechts slagen, indien de uit den Inlandschenadel gesproten Regenten hun medewerking verleenden. Om die reden werd hun aanzien bovenmate verhoogd, ten einde hen in de oogen van de bevolking te verheffen; de erfelijkheid van het ambt in hunne geslachten werd in het Regeeringsreglement vastgelegd; de Boepati werd tegenover zijn ondergeschikte ambtenaren en tegenover de bevolking tot een feodaal vorst verheven, die op zijn beurt evenwel den wil van den Resident had uit te voeren. Van de bevolking werd slaafsche gehoorzaamheid gevorderd en zelfs het dorpsbestuur, in zijn wezen één met de belangen van de dorpsgenooten, werd tot een werktuig gemaakt in de handen van Regenten en de hun ondergeschikte Districtshoofden. Onder den invloed van het stelsel en de tirannie welke het meebracht, is het Javaansche volkskarakter doortrokken van berusting en slaafschheid. Het cultuurstelsel is gevallen, maar de opvatting omtrent de positie van Hoofden en Adel is gebleven en de geheele bevolking daarbuiten is aangemerkt gebleven als ‘de kleine man’, die

slechts te gehoorzamen heeft en de adats op te volgen. Angstvallig is men het gezag van den Regent blijven hooghouden, de Kaboepaten als het centrum van gezag blijven beschouwen, heeft men elken volksinvloed geweerd. Tot in het belachelijke zijn adel en afkomst vooropgeschoven voor het bekleeden van betrekkingen en zelfs thans nog zijn zij feitelijk een vereischte om op de rechtsschool, de militaire school, de hoofdenscholen en op de Europeesche scholen te worden toegelaten.[1)]

Dit alles moet in de hand gewerkt hebben, dat de Regenten te ver van het volk af zijn komen te staan, dat zij zich boven het volk verheven konden wanen en onverschilligheid betrachten voor wat beneden ligt. Zeer zeker zal het Inlandsche volk zich zelf moeten herzien, maar te verwonderen is het niet, dat het zich tegen de Hoofden keert en de vraag opborrelt: Wij hebben u slaafs moeten gehoorzamen en wat zijn wij onder uw leiding geworden? Intellectueelen en opkomende handelaars komen in verzet tegen feodale Hoofden en verlangen in de plaats van hen ambtenaren volgens het westersche beginsel, die alleen aan geschiktheid en bekwaamheid, aan hart voor het volk hun positie kunnen, althans mogen ontleenen en behouden, en vooral in de vooropgestelde erfelijkheid van het ambt zien zij de oorzaak, dat de regentskeuze dikwijls een ongelukkige is geweest en op ellende voor het volk is uitgeloopen, en tevens de oorzaak van de handhaving van vernederende adats en feodale opvattingen.

Ook in dit opzicht is de Regeering tegemoetkomend opgetreden, heeft zij de traditie verlaten en aan den vooruitgang een concessie gedaan, door hare circulaire van 29 November 1913 no. 2744, waarbij thans de volle nadruk wordt gelegd op den eisch van geschiktheid en het beginsel van erfelijkheid op den achtergrond is geplaatst. Was het tot dusverre: de zonen en nabestaanden van overleden of afgetreden Regenten worden benoemd, tenzij ze ongeschikt zijn, thans zal het zijn,

1) Zie bijv. het jaarverslag 1912-1913 van de Inlandsche rechtsschool. We vernemen daaruit dat de 40 leerlingen allen een adellijk praedicaat voeren. Nauwkeurig, alsof het heil van de Inlandsche rechtspraak daarvan afhangt, wordt in een staatje vermeld, hoevelen den titel van Raden Mas of Raden Pandji, van Raden en van Mas voeren, alsmede hoevelen bloedverwanten zijn in den 2en tot den 4en graad ingesloten van Inlandsche Vorsten, Prinsen of Regenten.

dat zonen en nabestaanden voornoemd niet benoemd worden, tenzij omtrent hun volle geschiktheid voldoende zekerheid bestaat. Ik laat in het midden of de praktijk aan de theorie zal beantwoorden, maar wel wensch ik vast te stellen dat deze regeeringsdaad te Soerabaja, feitelijk het hoofdkwartier van de S.I., aanleiding gaf tot uitbundige vreugde. Nu kan men wel weer zeggen, dat het eigenbelang van enkele eerzuchtigen die aspiratiën koesteren hier de drijfkracht zal zijn geweest, maar de 18000 Inlanders, die op een zondagavond in December van het vorig jaar met banieren in geregelden optocht door de stad Soerabaja trokken om hulde te betuigen aan de Regeering voor haar daad, zullen zich wel niet druk gemaakt hebben voor de aspiratiën van enkele eerzuchtigen, veeleer zullen zij, en terecht, in de regeeringsdaad een overwinning van de democratie gezien hebben, die zij wilden vieren.

Het feit werd reeds door wijlen mr. Paets tot Gansoyen geconstateerd,[1)] dat de Inlander niet langer het blinde vertrouwen in zijn Hoofden heeft van vroeger en dat hij zich in de Sarekat Islam beweging anderen gekozen heeft om hem te leiden en voor zijn belangen op te komen. De volksbeweging heeft haar eigen vertrouwensmannen buiten de officieele Hoofden om. De voorname grondzuil van regeeringsbeleid, te weten: het regeeren over de Inlandsche bevolking door middel van haar eigen Hoofden, in wie het Regeeringsreglement (art. 67) de leiders en vertegenwoordigers van het volk ziet, is vermolmd geraakt. Voorloopig zal het historische, traditioneele element dat den Regenten omzweeft, en waaraan zij naast de benoeming door het staatsgezag hun invloed ontleenen, voor een groot deel van het volk nog wel bewaard blijven, maar de vermolming is er en is niet tegen te houden. Zij zal doorwerken, misschien sneller dan men denkt, in dien zin, dat de Hoofden langzamerhand tot gewone ambtenaren zullen afdalen, die in geenen deele als vertegenwoordigers van het volk kunnen aangemerkt worden. En daarmede nadert de tijd om aan den wassenden volksinvloed gelegenheid te geven om zich te doen gelden door het vinden van een of anderen vorm van vertegenwoordiging.

1) N. Rott. Ct. van 2 Juli 1913.

Er valt nog een andere gevolgtrekking vast te stellen, welke uit den loop der gebeurtenissen te trekken valt, namelijk deze, dat de stelling: men kan volstaan met de Hoofden te ontwikkelen, die dan wel de bevolking zullen voorlichten, verouderd is.

Doet men navraag naar de middelen, welke men wil aanwenden om de beoogde maatschappelijke en geestelijke verheffing van de bevolking te bereiken, dan blijft men u het antwoord schuldig. Arto Arti - kapitaal en kennis - ziedaar onze leus, zal men u zeggen. En dit beteekent niet dat men de millioenen koelies allen een voor een tot kapitalisten en professoren wil maken, maar de leus wordt weer duidelijk als men de Sarekat Islam als groepsbeweging opvat. Zij houdt dan de erkenning in, dat in tegenstelling met de groepen der Europeanen en der Chineezen, het in de groep der Inlanders aan kennis en kapitaal ontbreekt, waardoor zij bij de andere achterstaat, zoodat het streven op het verkrijgen van beide in de groep gericht moet zijn. Wij hebben nog geen program van actie, zal men u zeggen, alleen wij richten coöperatieve toko's op en hebben plan om ons in de richting van den handel te bewegen.

Een enkel woord naar aanleiding van de toko's. Er zijn menschen, die zich wijs maken dat de S.I. een zuiver economisch karakter draagt en het streven der bevolking openbaart, om zich te ontworstelen aan den economischen druk der Chineezen en hun minder nauwgezette praktijken, zooals zij het smalend noemen. Voor hen die zoo denken is de S.I. een idylle. Hun Chineezenhaat vindt bevrediging en tegelijkertijd zijn zij gerustgesteld omtrent het vredelievend karakter der reuzenvereeniging, die slechts het oprichten van Inlandsche toko's zou beoogen, ten einde onafhankelijk te worden van den tusschenhandel der Chineezen.

Niets is onnoozeler. Gaat men na wat de naaste aanleiding is geweest tot het oprichten van coöperatieve Inlandsche toko's, dan komt men terug tot den tijd, dat te Soerabaja de bekende Chineesche opstootjes plaats hadden nadat in China de republiek was uitgeroepen. De Chineesche handelaren hebben toen als teeken van ontevredenheid over het optreden van de plaatselijke autoriteiten tegenover hun nationaliteit, het

specifiek Chineesche strijdmiddel aangewend van hun toko's te sluiten. Dientengevolge werd het verkeer stop gezet en geraakte de Inlandsche bevolking door gebrek aan rijst, visch en andere levensbenoodigdheden in groote moeielijkheden. Glashelder werd toen aan de Inlandsche bevolking bewezen, en het werd ook beseft, hoe afhankelijk zij is van den tusschenhandel der Chineezen. Maar dit is niet de schuld der Chineezen en nog minder werpt het een smet op hun handel; in het geconstateerde feit ligt alleen een zelfverwijt voor den Inlander. Men wordt in een Chineesche toko niet afgezet, ook een Inlander niet. Het moge waar zijn dat in het allereerste begin der beweging concurrentie-nijd tusschen Inlanders en Chineezen een rol gespeeld heeft en kort na het uitroepen der Chineesche Republiek moge hier en daar een zoogenaamde Tjina sombong (verwaande Chinees) de bevolking geprikkeld hebben, in de laatste tijden is men zoo weinig er tegen gekant om met den Chinees als zoodanig zaken te doen, dat gij, als gij de toko's der Sarekat Islam rondgaat en de vraag stelt, bij wien doet gij uw inkoopen? lachend ten antwoord krijgt... bij een Chinees. Trouwens de Indische Regeering zelve, waar zij in haar circulaire no. 2014 op de ontwaking ook in economischen en politieken zin der Inlandsche bevolking de aandacht vestigt, maakt geen bijzondere vermelding van Chineezen bij de opsomming van grieven dier bevolking, doch gewaagt van ‘grieven tegen de onder Europeesche leiding gedreven landbouw-industrie, tegen grootere of kleinere vexaties, tegen onwettig of onoordeelkundig optreden van bestuur en polilie, en tegen allerlei lasten en plichten.’

De Inlandsche toko's, in den vorm van verbruiks-coöperaties, zijn een zwakke poging om den tusschenhandel uit te schakelen en daardoor besparing te verkrijgen, welke aan de deelhebbers in de coöperatie ten goede kan komen. Op groote schaal ingericht, met bekwame bedrijfsleiders aan het hoofd, ware wellicht dit doel te bereiken, maar zoover is men nog niet.

In elk geval kunnen die verbruikscoöperaties niet dienen, - als juist beoogend om den tusschenhandel te dooden en waarbij de deelhebbers, die niet anders doen dan een aandeeltje nemen en in de toko koopen, lijdelijk blijven, - om

den Javaan op handelsgebied vooruit te brengen. Veeleer zouden in dien geest ontwikkelend werken productieve coöperaties, bijv. het voor gemeenschappelijke rekening verkoopen van eigen producten, waarbij elke deelhebber actief is, of wel het vormen van kleine combinaties van personen om voor gezamenlijke rekening in te koopen en te verkoopen, waarbij elk lid van de combinatie actief optreedt, des noods onder een gekozen leider, en voor welke combinaties men wenschen mocht dat de gelegenheid geopend werd om, bijv. bij de afdeelingsbanken, tegen matige rente en onder hoofdelijke aansprakelijkheid, op langen termijn kapitaal te verkrijgen.

Bovendien, wil men op handelsgebied vooruitkomen, dan moeten allerlei tegenwerkende omstandigheden overwonnen worden. Aldus conservatisme, dat belet om gebruik te maken van de telegraaf, zoodat prijsnoteeringen van de enkele Inlandsche groothandelaren die er zijn, ten achter zijn bij die van Europeesche en Chineesche concurrenten; dat verder belet om kennis op te doen buiten de plaats van vestiging; dat weerhoudt om de gewonnen kapitaaltjes opnieuw in de zaak uit te zetten, die integendeel belegd worden in huizen. Zoo ook moet men zich eigen maken: zuinig overleg, de kracht om door te zetten en zich doordringen van den eisch, dat de klanten beleefd behandeld moeten worden, ze bijv. niet op de stoep laten staan of zelfs laten hurken, zooals voorgekomen schijnt. Moet men leeren zich schrap te zetten tegen een zwerm familieleden die den gegoeden bloedverwant willen plukken, of tegen Hoofden die van den welvarenden handelaar willen profiteeren. Moet men de kracht weten te bezitten om slametans te weigeren. Moet men gebruik gaan maken van het testament als middel om het op verdeeling van het vermogen gericht erfrecht zooveel mogelijk te neutraliseeren en zoo te voorkomen, dat bij den dood van den handelaar het vermogen versnipperd wordt of althans moet men leeren om de zaak in een naamlooze vennootschap om te zetten, zoodat bij overlijden van den stichter der zaak deze kan blijven voortbestaan, indien althans voor geschikte opvolgers, voor geschikte bedrijfsleiders gezorgd is. Maar voor alles moet men zijn verregaande onkunde overwinnen, onkunde die teweegbrengt dat een man, die een relatie zoekt om

zijn product voor hem te verkoopen, niet uitrekenen kan wat hem zijn product franco de leveringsplaats kost; onkunde omtrent wat een wissel, een orderbiljet, een naamlooze vennootschap, een vennootschap onder firma is, wat een betalingstermijn, wat rente beteekent, onkunde omtrent de beteekenis en de verbindbaarheid van een contract, dit alles in de hand gewerkt door de meest schreeuwende rechtsonzekerheid, omdat uit machteloosheid op wetgevend gebied het maatschappelijk en zaken-leven van den Javaan nog steeds beheerscht wordt door een phrase, 'de godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken', wier inhoud niemand kent, een toestand die de leiders van de Sarekat Islam nopen moet om, indien het in het Staatsblad slapend Koninklijk besluit omtrent de onderwerping aan de Europeesche wetgeving (Ind. Stbl. 1913, no. 515) in werking mocht treden, aan de leden hunner vereeniging voor te schrijven, zich aan het Europeesche burgerlijk (except familierecht) en handelsrecht te onderwerpen, ten einde in dit opzicht niet achter te staan bij Chineezen en Arabieren, doch vooral ten einde aan de alle ontwikkeling op economisch en handelsgebied tegenhoudende rechtsonzekerheid te ontkomen. Een wijd veld ligt hier open voor 'Volkslectuur', om door het verspreiden van populaire lectuur over onderwerpen als hiergenoemd, Javaansche handelaren en hun zoons in te leiden in het universeele zakenleven en hun een meer practischen kijk daarop te geven.

Om nog eens op de coöperatieve toko's terug te komen, - bedrieg ik mij niet, dan zien de voormannen van de Sarekat Islam in de oprichting daarvan meer een middel om de aaneensluiting, de solidariteit onder de Inlanders te bevorderen, dan wel een middel tot economische opheffing of om bepaalde voordeelen van beteekenis te behalen. In elk geval is ter wille van die kleine verbruiks-coöperaties de groote volksbeweging niet ontstaan en is haar hoofdbedoeling daarop ook niet gericht. Men moet bij de beoordeeling van de tokobeweging en in het algemeen bij de reeds gemaakte opmerking dat de S.I. geen bepaald program van actie heeft, één overwegend punt in het oog houden dat alles verklaart. En dit is: dat men erg voorzichtig is en ook moet zijn met het oog op het reeds besproken art. 111

RRt., dat vereenigingen en vergaderingen van staatkundigen aard absoluut verbiedt. Dientengevolge is slechts ruimte gelaten voor particuliere werkzaamheid om het beoogde doel in vage omschrijvingen als bevordering van landbouw, handel, nijverheid, onderwijs enz. neergelegd, te bereiken. Maar daardoor tevens is de vereeniging op practisch terrein in menig opzicht op kleindoenerij aangewezen, omdat de vereeniging of, laat men beter zeggen, de Inlandergroep voor het overgroote deel bestaat uit menschen die geen kapitaal bezitten. Zij kan haar bemoeienis niet uitstrekken tot het behandelen van vragen als wat de Staat behoort te doen in het belang van de Inlandsche bevolking op het gebied van politie, rechtspleging, wetgeving, onderwijs, irrigatie, bescherming van den arbeid, van het grondbezit enz., omdat zij daarmede op verboden terrein zou komen. Toch kan een vereeniging wier doel oneindig verder reikt dan het in een of ander bepaald opzicht behartigen van de particuliere belangen harer leden, een vereeniging die eigenlijk geen vereeniging is maar een beweging - gelijk Raden Tjokroaminoto opmerkte - waaraan meer dan 500,000 menschen deelnemen, terwijl de Sarekat Islam slechts een naam is voor de eendracht onder de inheemsche bevolking van Java - onmogelijk buiten het terrein der politiek blijven. Wanneer men zich op meetings beklaagt over willekeur van ambtenaren in zaken van politie en rechtspleging, wanneer men in verband daarmede instellingen en wetsbepalingen critiseert, dan is men reeds op het terrein van de politiek in ruimen zin opgevat, en dit is evenzeer het geval met de Regeering zelve, wanneer zij in hare circulaire aan het volk de plichten van ambtenaren uitlegt en verkondigt dat de ambtenaren er zijn voor het volk en niet het volk voor de ambtenaren. Ik acht dan ook niet onmogelijk dat van wege de Sarekat Islam een actie zal uitgaan om artikel 111 RRt. gewijzigd te krijgen in den zin van art. 9 der Grondwet, zooals reeds is voorgesteld bij een wetsontwerp dat op 28 December 1911 aan de Tweede Kamer werd ingediend, maar tot dusverre onafgedaan is gebleven. Eerst wanneer het recht van vereeniging en vergadering erkend zal zijn en daarmede ook aan de Inlandsche bevolking gelegenheid wordt gegeven om hare belangen en wat daarmede in verband staat in den ruimsten zin te bespreken,

zal de Sarekat Islam zich nader kunnen verklaren en zal het mogelijk worden haar karakter duidelijk te bepalen. Voorloopig blijft zij een protestbeweging namens de Inlandergroep, die getuigt van de aanwezigheid dezer laatste, met de waarschuwing om met hare belangen rekening te houden en met den bewusten wil om naast de andere groepen te staan te komen. Men zou bezijden de waarheid zijn indien men in haar slechts een zeepbel ziet, bestemd om een oogenblik door de lucht te zweven en daarna uiteen te spatten. Daarvoor is haar invloed reeds te sterk geweest, heeft zij te krachtig geopenbaard wat zij niet wil, waarin voorloopig haar program gelegen is en dat kort samengevat neerkomt op: geen behandeling meer in het sociale leven als minderwaardigen, geen feodale Hoofden met de noodwendig daarmede gepaard gaande willekeur, geen willekeur van Europeesche administratieve ambtenaren die de individueele vrijheid niet ontzien.

Erkend moet worden dat de Regeering in de Inlandsche beweging geheel anders opgetreden is dan in de Chineesche beweging waarin zij, onkundig gebleven van wat er onder de Chineezen omging, werd verrast en met alles achteraan kwam, zoodat zij in elk geval den schijn niet heeft kunnen ontloopen van gehandeld te hebben onder invloed van politieke agitatie. Doordien de Regeering thans niet meer alleen drijft op rapporten van Inlandsche en Europeesche bestuursambtenaren, maar direct voeling houdt met de Inlandsche bevolking en met de publieke opinie, welke onder de ontwikkelden van die bevolking ontstaat, heeft zij met hare circulaires aangaande hormat en erfelijkheid van het regentenambt in het volk levende wenschen kunnen voorkomen. Er heeft wisselwerking plaats gevonden, maar ontegenzeggelijk heeft de Inlandsche beweging haar invloed uitgeoefend op de uitvaardiging van de bedoelde circulaires, welke geenszins te beschouwen zijn als doode in het Bijblad opgeborgen voorschriften, maar als allerwegen bekend geworden staatsstukken welke het Bestuur over de Inlandsche bevolking op Java voor de toekomst binden aan een regeeringsprogram in democratischen geest.

Onder den invloed van de beweging ziet men de sociale behandeling van den Inlander groote wijziging ondergaan. Ik wijs er slechts terloops op dat in meetings de menigte aan-

gesproken wordt met toewan[2] (mijneheeren), tot verbazing en hilariteit van vele Europeanen, die er nog aan gewennen moeten dat de Inlanders zich menschen gaan gevoelen en als menschen willen behandeld worden, en tot ergernis van nog veel meer andere Europeanen, die het altijd over handhaving van tucht hebben en die zich geen ander standpunt tegenover den Inlander kunnen denken, dan dat van een sergeantmajoor met een berenmuts op. Martial law and no damned nonsense. Met meer nadruk wijs ik op het feit, dat een enkel Regent, die den tijdgeest begrijpt, de pendoppo van zijn regentswoning voor vergaderingen, waar tot oprichting van een S.I. afdeeling besloten zal worden, openstelt. Dan kan men daar een vijftig kringleiders bijeen zien, fatsoenlijke, goed gekleede Inlanders, die allen op stoelen zitten, discussie voeren over de statuten en soms opmerkingen maken die ad rem zijn. Als bijv. art. 6 omtrent de bevoegdheid van het bestuur om aan een lid wegens onwaardigheid het lidmaatschap op te zeggen, in behandeling komt, dan kan men stemmen uit het publiek hooren vragen: 'Is er geen beroep?' waarop de leider antwoordt: 'Já, op het Centraal comité!'

En ziehier nu de groote verandering die over Java komt, als men bedenkt dat deze menschen dezelfde zijn, die, steeds tot 'den kleinen man' gerekend, tot dusverre verplicht waren als kodoks (kikvorschen) op den grond te hurken wanneer zij in tegenwoordigheid van een meerdere waren en te zwijgen, zoolang hun niets gevraagd werd.

Ik wijs op het feit dat men stoelen en banken gaat aanschaffen voor getuigen en beklaagden op de terechtzittingen van de landraden. Verstandige particulieren houden rekening met de beweging. Ik wijs bijv. op het beteekenisvolle feit dat de administrateur van een groote suikerfabriek op Java in Mei van het vorige jaar een circulaire richtte tot zijn machinisten, scheikundigen, electriciens en goedanggeemployeerden, waaraan de volgende woorden zijn ontleend:

'Ingevolge de heerschende beweging onder de Javanen is het noodig dat met beleid en kalmte door de Europeanen wordt opgetreden. Daar er verscheidenen onder u zijn die weinig of niets van de Inlandsche taal kennen, nog te korten tijd in Indië zijn om het doen en laten van een Javaan te begrijpen, zoodat dikwijls een order verkeerd wordt begrepen

en uitgevoerd terwijl gij daar zelf de aanleidende oorzaak van zijt door uw gebrek aan taalkennis, zoo is het onrechtvaardig u boos te maken op het werkvolk, dat zooveel minder ontwikkeld is dan u.

Tegenover het werkvolk moet flink maar kalm worden opgetreden, *er mag in het geheel niet worden geslagen*; wanneer dat gebeurt zal de Europeaan steeds door mij in het ongelijk worden gesteld en bij herhaling, worden ontslagen'.

De beweging werkt verder uit dat de Inlander zijn houding van stilzwijgen, van doffe berusting, zijn standpunt van 'klagen geeft toch niets', gaat verlaten en in publiciteit een middel van contrôle op ambtenaren, Inlanders zoowel als Europeesche, gaat vinden. Terecht schreef de hoofdredacteur van de Locomotief:[1] 'Het is de groote kracht van de Inlandsche beweging, dat de bevolking in de S.I. leiders hare vertrouwensmannen ziet tegenover wie zij het zwijgen verbreekt en dat deze den weg naar de openbaarheid hebben gevonden'.

Door protesten van Inlandsche zijde en onder invloed van de beweging is de regel van regeeringsbeleid ontstaan, die thans vrijwel als een axioma geldt, dat namelijk Chineezen niets mogen krijgen boven Inlanders, een regel van vèrdragende strekking. Immers tegenover dringende vertoogen van Chineeschen kant om de ongelijkheid in den rechtstoestand der Chineezen, bij dien van Europeanen vergeleken, op te heffen, kunnen wij niets anders stellen dan in het Oosten ten eenemale verouderde redeneeringen. Hervorming is dus urgent. Maar Inlanders kunnen niet meer buitengesloten worden en zoo zullen ook zij in de hervorming deelen. Op deze wijze zijn wij naar de unificatie van de rechtspraak geduwd, een beginsel dat met den thans ingestelden landrechter als rechter voor allen zonder onderscheid van ras is ingezet. En ik herinner er aan dat de Chineesche beweging aanleiding gaf tot de oprichting van Hollandsch-Chineesche scholen, waarop thans de Hollandsch-Inlandsche scholen volgen.

Of de Sarekat Islam zal blijken een blijvende vereeniging te zijn, valt moeilijk te voorspellen. Komt art. 111 RRt. gewijzigd te worden en gelukt het den voormannen in de

1) 27 Maart 1914.

vereeniging om het godsdienstig element binnen de perken te houden, dan laat het zich aanzien dat de vereeniging een overwegend staatkundig karakter verkrijgt en periodiek Javanen-congressen zal organiseeren, waarop de wenschen van de Inlandergroep in resolutiën zullen worden neergelegd.

Maar welk ook het lot der vereeniging zal zijn, de geest waaruit zij geboren werd blijft, en deze zal, zoo noodig, tot nieuwe organisaties aanleiding geven. Bekendheid met dien geest moet leiden tot de erkenning, dat bij het besturen van Java op den duur botsingen met de Inlandsche bevolking alleen dan kunnen vermeden worden, indien het bestuur gevoerd wordt volgens democratische beginselen.

Den Haag, 20 Juli 1914.

MR. P.H. FROMBERG.

Mijnheer de rector.

Op een Zondagmorgen werd ik voor de eerste maal wakker in het huis van de kinderen Cathelijn.

Een zwak gelig schijnsel van buiten drong door het lancastergordijn in de kamer.

Een vale onwezenlijke klaarte was het, waarin de dingen nog onkenbaar stonden.

Ik keek er naar met half gesloten oogen. De loome bedwarmte hield me lui gevangen en stremde mijn begeerte naar begrijpend zien.

Straks, als het daglicht kwam, dan zou de kamer daar immers klaar-uit staan met al de dingen in hun nuchtere wezenlijkheid.

Nu, in deze mystieke schemering, was het goed ze te laten in de onbegrijpelijke verdoezeling hunner vormen: nu was het geen gewone huurkamer, waarin ik te bed lag: het was een zaal met groote vreemde meubelen en vele vensters en wonderlijke draperieën.

Die vele vensters nochtans intrigeerden mij. Hoe zat dat?

Ik herinnerde er mij slechts één.

Een heel gewoon venster met een bank erin had 's avonds tevoren mijn aandacht getrokken en ik had daarbij ook even langer verwijld, omdat ik het vernuftigheidje niet dadelijk bevatte, waardoor een veerend koperen dingetje het trektouw van het gordijn voor doorschieten moest behoeden.

Dat venster zag ik; zeker.

De niet losgehaakte overgordijnen plooiden voor het transparanten lancaster en dekten er een lichten driehoek op af met gebogen zijden.

Maar die andere vensters, daar rechts en ook vlak er neven.

Hoe stonden die in godsnaam in den gevel?

Het werd een puzzle van aangename belangrijkheid: vooral aangenaam, wijl de oplossing geen haast had en ook zonder zoeken onbeletbaar met het daglicht komen moest.

Het daglicht.

Hoe laat of het zou wezen?

Was het nog nacht... of was het reeds morgen?

Ook die vraag stelde ik zonder drang naar weten.

Ergens, dicht bij mijn hoofd, tikte mijn horloge, heel haastig en onder me, in een gang of een kamer, ging de bedaarde zware tik van een klok.

Toen sloeg het buiten van den toren.

Ik telde en sloot mijn oogen bij het behagelijk bepeinzen, dat mijn weetgierigheid naar het uur zoo moeiteloos bevredigd werd. Ik telde.

Maar eensklaps ging het kalme slaan verrassend over in een dringend luiden.

De kerkklok?

Dan moest het morgen zijn!

Het luidde lang en het trof me, hoe duidelijk hier die metalen klank een roepstem geleek, een harde bevelende stem, die kort gelastte: 'Kom... kom... kom!...'

En toen die stem eindelijk zweeg, hoorde ik de eerste voetstappen gaan daarbuiten. Dat sliffend geluid werd weldra sterker, zóó sterk, dat ik mij verwonderd oprichtte in het bed en aandachtig luisterde.

Het kwam van verre... het groeide aan tot onder mijn venster... het vulde de gansche straat.

Maar ik hoorde geen stemmen, geen uitroepen, geen gefluister zelfs.

Niets, niets, dan het gaan van honderden voeten.

Waren het dan geen menschen, die daar gingen?

Wat huiverend wierp ik de dekens terug en op mijn bloote voeten, die killig plakten aan het zeil, liep ik naar het venster, schoof het gordijn wat weg en keek naar buiten.

Aan de overzijde van de straat kwijnde de vlam van de petroleumlamp in de lantaarn, maar wierp toch nog een rossen lichtkring rondom.

En in dien flauw verlichten cirkel zag ik gestalten op-

doemen en verdwijnen, mannen, vrouwen en kinderen; de meesten in licht gebogen houding, het hoofd wat kleumend gezonken tusschen de opgetrokken schouders; met tweeën en met drieën schreden ze voort; haastig.

En allen zwegen ze.

Beneden me, in het onderhuis, sloeg een deur; een hond blafte ergens.

Was het de buitendeur geweest?

Ik trachtte omlaag te kijken en zag nog even een rijzige donkere gestalte, en een kleiner figuurtje daarachter, wat sneller dan de anderen voortschrijden in de duisternis.

Een man en een meisje blijkbaar; twee huisgenooten van de kinderen Cathelijn, die gehoorzaamden aan het bevelend luiden.

Nu dunde daar in den lichtkring de menschenstroom, even snel als ze straks aanwies.

Nog een enkele gestalte kwam haastig na....

Ik liet het gordijn terug vallen en wendde mij om.

In de kamer was nòg de mystieke duisternis met haar bedriegelijke verdoezeling der kontoeren.

Maar nu wilde ik toch weten, wat die vreemde vensters waren, die licht moesten brengen in deze kamer van het groote huis.

Mijn scheerspiegel en een matte glansveeg op 't glimmend politoersel van een kast!

Hoe huiverig makend was het hier.. en daarginder: ik rilde.

Nog wist ik niet hoe laat het was.

Maar 't was immers nog duister overal, dus het was nog nacht.

In het bed terug doorgloeide me weer de behagelijkheid van mijn eigen warme levensbloed.

En mijn oogen sluitend voor spiegelbeelden en verfglanzen, verzonk ik in een nieuwen slaap.

Als ik terugdenk aan dat huis, zie ik vooral zoo heel duidelijk de straatdeur voor me, de zware donkergroen geverfde deur met een koperen klopper; terzijde in de lijst: de bel, een koperen ring in grijnzenden leeuwenbek.

En de klank van die bel hoor ik weer en dadelijk daarop het blaffend aanslaan van den hond in het achterhuis.

Dien eersten dag, dien Zondag, toen ik van een wandeling in en om het kleine fabrieksstadje thuis kwam, deed Elvira mij open.

Ze maakte een dienaresse.

‘Ah, menheer, u zijt het.. Malvine is naar de soeurs, handwerkles nemen... 'sprak ze met een lachje ‘'t is daarveur, dat ik menheer zelf opendoe.’

En dan dadelijk haar lichte verlegenheid rap overpratend: ‘Heeft menheer het plaatsje 'n keer bekeken? Och, 't is maar klein en gauw afgezien, maar 't is proper, dat zeggen alle vreemdelingen, die hier zoo es komen, 't is effectief proper.’

Ik praatte iets terug, zei een vriendelijkheid over het stadje en liep voor haar uit de gang in.

Er was een deftige burgerlijkheid in de entrée van dit huis.

Een ruime vestibule was het, met in een nis, een ingemetselden barometer.

Een groote klok stond er met een glimlachende maan boven de geciseleerde wijzerplaat en twee bazuinblazende engelen naast een vergulden atlas op den donkerbruinen kap.

Opzij tegen den muur stond een mahoniehouten klaptafeltje: het halve blad was omlaag geslagen; op het rechte vaste stuk stonden, onder glazen stolpen, twee bouquetten van wassen bloemen en vruchten en daar tusschenin, eveneens onder een stolp, een crucifix met een bleekgelen Christus aan een glanzend zwart kruis.

Achter de vestibule begon de vrij breede gang en aan het einde daarvan waren twee glazen deuren, boven een trapje van drie treden.

Die deuren gaven toegang tot de huiskamer van de kinderen Cathelijn.

Aan de binnenzijde dier deuren waren vitrage gordijnen gespannen; overdag bleven die ondoorzichtig van uit de gang, maar 's avonds kon ik er doorheen zien in het hooge lamplichte vertrek.

Blijkbaar, omdat ik, nog niet recht thuis in deze woning, aarzelde, of ik om de trap naar boven te bereiken, linksaf moest of rechts, vroeg Elvira of ik even binnen wilde komen, om kennis te maken met haar zusters.

En al noodigend opende ze een der glazen deuren en liet me voorgaan.

Er waren drie personen in de kamer.

In een leuníngstoel bij de tafel zat een oude vrouw met een mager bleek gezicht; ze droeg een zwart wollen mutsje en had een dikke doek om haar schouders en borst geslagen.

Alleen haar handen kwamen daar onder uit; groote beenige handen met bultig misvormde vingers.

‘Menheer komt 'n keer kennis maken,’ zei Elvira achter me. ‘Dat is zuster Pharaïlde menheer, de oudste van ons drieën’ en dan meewarig en zachter, ‘ach ja,... 't is maar 'n duts... ze kan niet meer loopen van 't rimmetiek... ja dat 's wat te zeggen... afijn, as 'n mensch twee en tachtig is... en die daar, dat is me zuster Justine, die scheelt net drij jaar met mij en ik ben vijf en zestig... azeu drij ouwe zusjes bij mekaar...’ Ze lachte.

Justine leek wel op Elvira; datzelfde breede gezicht en dezelfde grijze oogen als deze, doch in plaats van drie, scheen ze eer tien jaar ouder; Elvira was gezet en stevig en die stevigheid was ook kenmerkend voor haar gansche wijze van doen; iets resoluuts had ze en vaak zelfs iets ongemakkelijks; doch bij Justine was dit alles verslapt en verweekelijkt; ze was loom en traag in haar bewegingen, de oogen stonden dof onder de zware oogleden en haar stem was zachter en lijziger.

Ik trad op de oude Pharaïlde toe en legde mijn hand even tegen de misvormde vingers.

Ze zag me aan met een paar verstandige donkere oogen, zei dan zacht met een hoofdknik: ‘Ik ben maar gebrekkig menheer: altijd een lastpost in huis voor de meisjes...’

‘O, dat's nikske!’ zei Elvira ‘we zijn in de wereld om mekaar te helpen, wat u menheer?’ en als ik terzijde trad om de slappe Justine, die op was gestaan met een haakwerkje in de hand, te begroeten, hoorde ik Elvira fluisteren: ‘Is je stoof nog warm?... D'r zijn nog briketten genoeg hoor...’

Justine neeg wat plechtig.

‘Menheer, aangenaam uw kennis te maken, kan menheer nog al wennen?’

Ik gaf een bevestigend antwoord, wendde me dan tot den derden persoon.

Een klein oud mannetje was het.

Hij droeg een grauw-zwart pak, een colbert van een wat kinderachtig snit en een wit liggend boordje met een zwart

colletje; in zijn vleezig baardeloos gezicht stonden de flauwe blauwe oogen wat onnoozel: wat slordige vlijen wit haar streepten over den kalen rozen schedel.

Toen ik binnentrad zat hij aan een tafeltje, dat tegen den muur geschoven stond, juist onder een groot vergeeld vrouwenportret in een zwarte lijst, waaronder een bidprentje hing, eveneens in een zwarte lijst, en een kralen rozenkrans, die als een guirlande over dat prentje boogde. Op het tafeltje stond een dambord met schijven er op, waarmede hij doende was.

Zoodra hij me zag, was hij opgestaan en zoo, wat gebogen en sufferig kijkend uit de fletse oogen, wachte hij op mijn begroeting.

‘Dat is broer Alouys,’ zei Elvira, ‘'t is eigenlijk wel geen broer, maar alla, 't had dan toch zoo geworden...’

Ik drukte broeder Alouys de slappe hand.

‘We hebben nog een zuster gehad, ziet u,’ verklaarde ze even daarna, toen ik had plaats genomen in een bijgeschoven fauteuil, ‘maar die is gestorven; dat wordt met Allerzielen al twee en dertig jaar. Ja, de tijd gaat snel... dat was ze,’ vervolgde ze, met den vinger wijzend op het vergeelde portret en dan, wat starend bij die herinnering, ‘ze stond precies op trouwen met hem... waren al bij menheer pastoor geweest, alles klaar... d'r goed... de meubels, en toen in eene...’

Ze zuchtte en er viel een stilte in de kamer.

Alouys vcrschoof een damschijf.

‘Afijn,’ ging ze wat opgeruimder voort, ‘maar sedert is dat dan zoo gebleven en komt Alouys net over huis of 't onze broer toch is... 't Is een dammer; houd menheer ook van dammen?’

Ik antwoordde wat aarzelend, dat het wel erg lang geleden was, dat ik eens gedamd had.

‘Alouys damt altijd met mijnheer de rector,’ zei Justine.

‘O, meneer de rector, die de benedenkamers heeft?’ vroeg ik.

Elvira knikte.

Ik herinnerde me, dat Elvira me verteld had, dat er ook een geestelijke bij haar op kamers woonde, die rector was van een nonnenklooster in de onmiddellijke nabijheid van het stadje.

‘Menheer de rector komt dikwijls bij ons praten,’ zei ze nu, ‘en 's Zondagsmiddags is het altijd een vast dampartijtje met Alouys... u zult mijnheer de rector ook wel eens ontmoeten,’ voegde ze er met een vriendelijk knikje bij.

Ik zei dat dit mij aangenaam zou zijn en dat ik mij voorstelde meneer de rector een visite te maken.

‘O ja...’ sprak Justine, ‘dat zal menheer de rector genoegen doen; doet mijnheer ook aan muziek?’

Ik antwoordde ontkennend.

‘Menheer de rector wel,’ zei Justine, wat vlugger sprekend en met wat meer betoning ‘piano... o, menheer de rector kan schoon spelen, schoon... niet waar Vira?’

Elvira knikte.

‘En menheer de rector leert Malvine nu ook piano spelen...’ ging Justine voort, ‘twee uur in de week en als menheer de rector uit is, dan mag ze op de piano studeeren... o, dat is een schoon stuk, die piano...’

Pharaïlde's handen bewogen, ze verschoof in haar stoel.

‘Is t'er wat?’ vroeg Elvira op haar toetredend.

‘Nee... nee...’ antwoordde de zachte stem, ‘m'n doek schoot wat los.’

Elvira stopte hem beter vast, en dan tot mij, nadat ze weer gezeten was:

‘Malvine is ons nichtje, weet u... ze is een wees en toen hebben wij haar maar bij ons genomen; maar natuurlijk moet ze leeren werken, in de huishouding en zoo...’

‘'t Is een lief gedienstig meisje’ prees ik.

‘Ja...’ zei Justine weer lijziger, ‘en een heel braaf meiske.’

‘Dàt is ze,’ bevestigde Elvira ‘en ze is nog zoo jonk; achter Paschen wordt ze eerst zeventien jaar... maar rap is ze en goed geleerd... ah menheer moest 'n keer zien hoe ze schrijft...’

‘Ja, dat is schoon,’ zei Justine.

Er viel weer een zwijgen.

‘U heeft nog een flinke tuin hierachter,’ sprak ik na een oogenblik, een blik werpend door de glazen tuindeuren. Alouys wendde zijn hoofd om op die woorden en Justine en Elvira keken ook beiden naar buiten.

Het was inderdaad een vrij groot, maar hopeloos stijf aangelegd tuintje waar ik op keek.

In een ovaal gazon, precies in het midden, stond een witgekalkt engeltje op een zuil van in stopverf gedrukte scherven.

Daaromheen waren zuiver symmetrisch vier halvemaanvormige perkjes uitgestoken, die nu bedekt waren met blad en stroo.

Een kiezelpaadje liep om het gazon heen; aan de buitenzijde daarvan rezen wat heesters, nu bladerloos en doorzichtig voor de schuttingen der buren; een rechte haag met een witgeverfd hekje sloot het tuintje af; daarachter was de moestuin.

‘Dat is allemaal het werk van Alouys,’ zei Elvira met een knikje naar het oude mannetje, dat even grijnsde.

‘Het ziet er keurig uit,’ sprak ik bewonderend.

‘Maar de blommen, de blommen zijn weg, met de winter,’ zei Alouys met een stootende heesche stem.

‘Jawel, maar 't ligt er allemaal zoo netjes bij, zoo precies gelijk en dat beeldje is zoo aardig en het gras is zoo prachtig geschoren.’

‘Ja, dat is zoo, dat is zoo,’ viel Elvira me bij.

‘Menheer de rector, die vindt dat gras zoo niet mooi,’ zei Justine.

‘Niet?’ vroeg ik verwonderd.

‘Nee, och dat is de nieuwe tijd,’ vergoelijkte Elvira; ‘vroeger moest het allemaal precies recht en glad af en langs een liniaaltje getrokken worden, dat weet menheer ook wel, en zoo vinden wij het ook mooi, en Alouys ook, maar menheer de rector zegt, dat er eigenlijk geen perken moeten zijn en dat de bloemen zoo ineens uit het gras moeten opkomen, net als in de natuur.’

Alouys was weer stil aan het dammen gegaan.

‘Dat is weer eens een nieuwe richting,’ sprak ik, om maar wat te zeggen.

‘Dat is het... een nieuwe richting,’ herhaalde Elvira en dan glimlachend: ‘Kijk, midden in het gras, daar heeft menheer de rector zelf bloemen in gezet.’

‘'t Moeten schoone bloemen worden,’ sprak Justine.

‘Ja, schoone groote bloemen,’ bevestigde Elvira. ‘Hoe zei menheer de rector ook weer, dat ze heeten, Alouys?’

Alouys keek even vragend op; stak dan een hand in zijn borstzak, haalde er een papiertje uit, kreeg langzaam een

bril uit een zakje in zijn vest, zette die op, las dan met vreemden klemtoon, heel moeilijk:

'Papaver-Orientalis.'

'Sjuust,' knikte Elvira.

'O ja, dat zijn prachtige bloemen,' sprak ik, 'en dat zal ook wel heel mooi staan.'

Tegelijkertijd stond ik op.

'Gaat menheer al heen?' vroeg Elvira eveneens oprijzend, welk voorbeeld Alouys en Justine langzaam volgden. 'Dadelijk zal menheer de rector komen.'

'Menheer kan gerust blijven, dat geeft niks,' verzekerde Justine weer lijziger. Maar ik excuseerde me, zei, dat ik nog een paar brieven moest schrijven en dat ik zeker nog menigmaal gelegenheid zou hebben met meneer den rector samen te zijn.

Toen ik mijn hand uitstak naar de oude Pharaïlde, voelde ik de misvormde vingers even wat krachtiger aandrukken, maar er was een lichte siddering in dien druk.

Ze zag me aan met diep-ernstige oogen. 'Meneer de rector is nog heel jong,' sprak ze dan zacht.

Toen ik voor de trap stond om naar boven te gaan, werd de deur van de voorkamer juist geopend, en trad een geestelijke de gang in; hij had een lange goudsche pijp in de hand en een priestermutsje op het hoofd; de zwarte soutane golfde om zijn rijzige krachtige gestalte.

Maar het oogenblik was te kort, om hem goed op te kunnen nemen.

We bogen voor elkaar.

Toen steeg ik de trap op.

Eenige dagen later, op een avond, toen ik op mijn kamer thee had gedronken, belde ik.

Malvine kwam boven.

'Heeft menheer gebeld?'

Ze bleef bij de deur staan in de eerbiedig onderworpen houding van eene, die gewoon is bevelen te ontvangen.

Ik had haar nog alleen maar gezien, overdag, in haar werkkleedje met gladde witte schort, maar nu droeg ze een japonnetje van donkerblauwe stof, en het trof me, hoe goed haar dit kleedde.

Er was geen enkele versiering aan dat kleedje, geen kantje,

geen strikje, geen plooitje was er te veel, het was van het smakelooze snit der vrouwenkleeren in deze streek, dat alle schoone vormen verheimelijkt en vervlakt.

Maar hier spotte de natuur met die verkrachtingspoging der valsche kuischheid. Geen luxe-toilet was in staat geweest de mollige blankheid van dit rijzige halsje beter uit te doen komen dan dit warme blauw: geen modieus corset had de zachte zwelling van den jongen boezem meer kunnen verraden, dan het plooilooze bovenstuk van dit jakje, welks gladde mouwen de ronde schouders en gevulde bovenarmen in soepele spanning omkleedden.

Heur blonde haar was zuiver in het midden gescheiden, terzijde glad weggestreken en vanachter, even boven den hals saamgebonden in een dikke wrong. Het gezichtje had den zuiveren ovaalvorm en het teere blank en roze der engelenkopjes van Lippo Memmi; zoo waren ook de oogen van een stralend blauw met lange zijige wimpers; achter de helderroode lippen glansden de zuiver witte tandjes.

De uitdrukking van het geheel was lief en zacht, maar onbeduidend als de madonna's der primitieven; het mooi was te conventioneel om lang te kunnen boeien en met een lichten wrevel bedacht ik, hoe de natuur hier een wonder zou geschapen hebben, als slechts die oogen donkerbruin geweest waren of de gelaatskleur valig geel.

Nochtans, het was harmonisch, hier in dit huis, in deze omgeving, dit vleesch-en-bloed geworden bidprentje.

‘Malvine, is meneer de rector thuis?’

Ze boog.

‘Jawel menheer.’

‘Gaat dan even naar meneer de rector toe en vraag of meneer me kan ontvangen, ik wil eens kennis komen maken.’

‘Zeer goed menheer.’

Ik glimlachte over de plichtmatige correctheid harer antwoorden: van de zusters Cathelijn had ze het aanspreken in den derden persoon overgenomen en met een soms irriteerende nadrukkelijkheid deed ze dat.

Nooit vergat ze ook met twee woorden te spreken; nooit ontsnapte aan dit kind een uitroep van verbazing, een kreet van verrassing en ook nooit juichte uit dien mond een heldere jonge lach.

Ze gaf antwoord op mijn vragen met juist zooveel woorden als haar onderworpenheid gebood.

Ze lachte even uit zichtbaar plichtbesef, indien ze meende, dat mijn woorden dien lach eischten.

Op mijn vraag naar haar leeftijd, had ze geantwoord:

'Ik ben zestien jaar oud menheer, op den vierden Mei hoop ik, als 't God blieft, zeventien jaar te worden.'

Zeventien jaar.

Dit kinderzieltje scheen even als het lichaam geperst in een vorm, die al het schoons ervan verheimelijken moest. Maar hier verried geen natuur den waren aard der dingen.

En toch....

Zou ook haar gedachtenleven gehoorzaam blijven binnen den nauwen cirkel harer kleine wereld?

Zou nooit dat teere rood en wit eens verdonkeren door een fellen bloedgolf van begeestering of passie?

Zou nooit dat heldere licht der oogen eens verdoffen in droomerige extaze?

Daar was ze terug.

'Meneer de rector laat zeggen, dat menheer de rector menheer met veel genoegen zal ontvangen.'

'Best Malvine... jij kunt prachtig je boodschappen doen, hoor!' prees ik.

'Is het toch waar, menheer?'

Er klonk duidelijk een plichtmatige vreugde in haar stem om mijn prijsje en in de blauwe oogen glom een soort hemelsche blijdschap over het geval.

'En je spreekt altijd zoo prachtig met twee woorden,' prees ik verder, een beetje op een plaagtoon.

Maar dit begreep ze niet: ze zag me volmaakt onbewogen aan en vroeg:

'Wat blieft menheer?'

Een oogenblik plaagde me de lust om haar verlegen te maken en eens plompweg te vragen: 'Malvine, heb je nog geen vrijer?'

Maar ik voelde tevens, dat die vraag een lafheid zou zijn; erger, een laagheid. En de overtuiging van dit laatste voerde me tot een medelijden, dat me vriendelijk deed knikken en zeggen: 'Niets hoor, ik dank je voor je boodschap; ga maar naar beneden.'

Toen ging ze, na een stille buiging.

De rector had me blijkbaar hooren aankomen en stond reeds in de deuropening van zijn kamer om mij te ontvangen. Ik keek in een paar donkere levendige oogen en voelde een koele krachtige hand de mijne even omsluiten.

'Het is zeer beleefd van u, dat u mij het eerst een bezoek brengt,' sprak hij met een opvallend zware stem, die wat heesch klonk door de poging om hem te verzachten, 'ik was anders stellig van plan geweest, ù een visite te maken. Neemt u plaats.'

Hij wees op een der twee moderne clubstoelen, die terzijde van een open haardje stonden, waarin lustig knetterend houtblokken lagen te branden, en ging zelf tegenover mij zitten.

'De etiquette-eischen op dat stuk zijn plaatselijk zeer verschillend,' antwoordde ik met een glimlach 'maar bovendien ontleent u aan uw ambt wel eenige prerogatieven.'

Hij ontkende niet, boog even het hoofd met een fijnen glimlach.

'Bevalt het u hier nog al?'

We vroegen over en weer met conventioneele belangstelling naar de dingen van ons dagelijksch leven.

Hij sprak gemakkelijk: een enkele maal, als de moeilijk in toom gehouden zware stem eens uitschoot, was er een vreemde galming, die onnatuurlijk aandeed, maar hetgeen hij zei was ongekunsteld en eenvoudig, soms zelfs wat jongensachtig overmoedig.

Zijn donkere oogen keken onafgebroken recht in de mijnen; maar het hinderde mij niet, wijl er geen oogenblik een hapering in ons gesprek kwam.

Wij rookten en zooals hij tegenover me zat, wat makkelijk onderuit, de beenen, met de korte broek, over elkaar geslagen, de rechtervoet met de lage gespschoen in even wiegelende beweging, de soepele stof zijner soutane mooi dofzwart tegen het glanzende leer van den stoel, de witte goed verzorgde hand, tusschen welker vingers hij de sigaar hield, soms even ongeduldig trillend, als het gezochte woord in zijn betoog wat traag kwam, de levendige donkere oogen in het wat bleeke gezicht met de opmerkelijk forsche, even in het midden gegroefde kin, het wild kroezende, donkerbruine haar, - zoo hem ziende, kreeg ik den indruk tegen-

over een man te zitten, die stammen moest uit fijn beschaafden kring, een aristocraat van geboorte en geest.

Hij had onmiskenbaar het zelfbewuste der Fransche abbé's van goeden huize, dezelfde élégance ook in zijne bewegingen.

De inrichting van zijn kamer trok eveneens mijn aandacht.

Het groote traditioneele kruisbeeld boven zijn schrijftafel ontbrak niet, maar verder versierden ook heel wat photogravures en etsen en enkele schilderijen de wanden.

Meest reproductiën waren het uit de Vlaamsche en Florentijnsche school en tot de Italianen scheen zijn geneigdheid opvallend sterk.

Wat mij het meest trof was een kleine copie in olieverf van het bekende paneeltje van Lippo Memmi in de oude Pinacotheek, met de fijne miniaturige vrouwenkopjes.

En wel hierom, wijl ik immers kort te voren bij mezelf nog de opmerking gemaakt had, dat Malvine's hoofdje als model voor een dier kopjes had kunnen staan; datzelfde roze en wit en blauw en blond; ook diezelfde uitdrukking van onschuld, die de onnoozelheid nadert.

Op de piano stond een buste van Beethoven, op een tafeltje daarnaast lag de Peters partituur van de Johannespassion en een bundel Chopinsche muziek.

Ik begon over schilderijen te spreken en het bleek me, dat de rector inderdaad veel gezien had; hij was in Dresden geweest, in München, in Rome en ook de Vlaamsche musea kende hij goed, sprak enthousiast over l'Hôpital St. Jean in Brugge, over Gent, over Antwerpen. Toen vestigde ik zijn aandacht op die kleine wondermooie copie naar Lippo Memmi en hij vertelde me, dat hij die gekocht had bij een joodschen antikwaar in München, die hem er schreeuwend voor had afgezet.

‘Ik had hem zeker goedkooper gekregen,’ sprak hij lachend, ‘als ik mijn soutane even verwisseld had tegen een gewone demisaison.’

‘Het valt me zoo op, dat het dienstmeisje hier, Malvine, zoo sprekend op dat eene kopje gelijkt,’ sprak ik.

De rector sprong dadelijk overeind uit zijne gemakkelijke houding.

‘Is u dat ook opgevallen?’ vroeg hij verrast en dan wijzend, terwijl hij op het schilderijtje toetrad: ‘Dit...’

Ik knikte en zei:

'Juist... ik ben dus niet de eenige, die de gelijkenis ziet.'

'Volstrekt niet,' antwoordde hij levendig, en wat sterker 'is, niet alleen Lippo Memmi heeft haar geschilderd, maar ook van Eyck,...' Hij was toegetreden op een tafeltje, had er een groot album afgenomen en sloeg dit voor mij open, terwijl hij naast me bleef staan... 'Kijk...' vervolgde hij dan, 'deze zingende engel in het rechter zijluik van de Aanbidding van het Lam, dat is eveneens Malvine en sterker nog,' ging hij sneller voort, terwijl hij vlug wat bladen omsloeg, 'hier... Memeling heeft haar gebruikt als model voor zijn Heilige Ursula... hier Ghirlandajo als de Heilige Maagd... kijk, kijk... diezelfde uitdrukking in de oogen, diezelfde vorm van gezicht... van hals... en hier van Fra Giovanni da Fiesole, de predicatie van de Heilige Stephanus,... die vrouw, die hem aanziet met de hand onder het hoofd, zoo vol stille aandacht en devote toewijding... dat is Malvine, dat is Malvine geheel en al...'

Hij was luider gaan spreken dan straks, nu ineens zweeg hij en deed het album dicht, legde het terug op de tafel, hernam dan zijn plaats tegenover me.

Maar in zijn gemakkelijke houding van zooeven viel hij niet meer terug.

'Het is opmerkelijk,' sprak ik, na een oogenblik van stilte, het eerste in ons samenzijn dien avond.

'Eigenlijk niet,' antwoordde hij weer zachter, terwijl hij zijn sigaar, die uit was gegaan, opnieuw aanstak. 'Eigenlijk niet. In Malvine is eindelijk het type levend geworden, waarin, althans in de middeleeuwen, de kunstenaar de belichaming zag van die ideale vrouwelijkheid, die het heilige nadert door haar absolute kuischheid.'

'Het nadert naar mijn gevoelens meer het onnoozele dan het heilige,' merkte ik op.

De rector glimlachte. 'Daar heb ik niets tegen als u onnoozel synoniem neemt met onschuldig.'

'Onschuldig is te piquant,' weersprak ik.

'Dat weet ik niet,' antwoordde hij wat kortaf, 'maar het is oprechter.'

'Zeer zeker,' gaf ik toe 'maar juist de primitieven hebben de oprechtheid niet aangedurfd...'

Hij onderbrak me wat plotseling.

'Pardon... zoo geloof ik niet, dat het gegaan is... ze hebben wel gezocht naar een model dat beantwoordde aan het vooropgezette ideaal, maar dit natuurlijk niet kunnen vinden.'

'Vindt u dat natuurlijk?'

De vraag ontviel me.

Hij zweeg een oogenblik, zei dan rustig: 'Ik geloof niet aan absolute kuischheíd in den meest volstrekten zin; maar,' ging hij levendiger voort, 'door de onvindbaarheid van het ideale model zijn ze er toe gekomen poppen te schilderen met edele schoone trekken... de trekken van de Malvine van thans, begrijpt u. En die poppen beantwoorden nu eerst werkelijk aan het ideaal van absolute kuischheid... omdat ze absoluut dood zijn.'

'Maar Malvine leeft...,' wilde ik zeggen, doch om de een of andere reden sprak ik die woorden niet uit en zoo geraakten we van dit onderwerp af, vergleden naar meer allerdaagsche dingen, die ons beiden matig boeiden.

Hij begon nog even over muziek, maar stuitte op mijn onwetendheid: toen raakte ik wat onhandig de politiek van den dag aan: hij repliceerde beleefd met den glimlach van iemand, die zich volkomen veilig weet op rotsvaste principes....

Toen na een stilte van vele seconden, die we beide pijnlijk voelden tikken uit de groote gouden pendule, stond ik op met een wrange banaliteit in mijn mond over het late uur.

Met een handdruk namen we afscheid en ik verliet hem met den indruk, dat mijn bezoek hem vermoeid had.

Ik doorliep de gang.

Aan het einde zag ik door de vitrage in de lamplichte kamer der kinderen Cathelijn.

Ze waren allemaal nog op.

De oude Pharaïlde scheen wel te dutten in haar stoel: Justine en Elvira zaten aan de tafel te naaien; het gele licht viel op hun bezige handen; tusschen de zusters in zag ik het blonde hoofdje van Malvine; ze las voor uit een boek dat op de tafel lag, ik hoorde den zachten dreuntoon van haar hooge meisjesstem.

Ter zijde onder het vergeelde portret, het bidprentje en de rozenkrans zat broer Alouys voor zijn dambord.

Toen ik passeerde en mijn voetstappen klonken, richtte

Malvine plotseling het hoofdje op, tuurde even scherp door de vitrage, de stem haperde een heel kort oogenblik, dan las ze weer voort.

De anderen hadden niet opgezíen.

Wat me altijd trof in den rector, dat was zijn jeugd, zijn stralende, levensblije jeugd, ondanks zijn oud-mannige maniertjes, die hij vaak gebaarde als een aankomend acteurtje, nog te jong voor zijn rol van waardigen ouderling, en wiens jonkheid toch komt gluren en lachen bij alles wat hij doet of zegt.

Zooals hij binnen kon komen, 's avonds bij de zusters in hun stil devoten kring, het zwarte priesterkapje op, de lange gouwenaar in den mond, met zachte schreden van zijn viltpantoffels onder de soutane. Dan zei zijn stem wat zachte woorden van begroeting en trad hij altijd 't eerst op de oude Pharaïlde toe, vroeg hoe het al ging met de jicht.

En altijd kwam er dan een schertsend woord tot de anderen, tot Elvira en Justine en het blonde Malvientje en ook tot broeder Alouys, die staan bleef, zoolang de rector ook niet zat.

En zij allen lachten dan genoeglijk om dat schertswoord, doch op dien lach bleef de eerbied altijd bovendrijven.

De eerbied voor den priester, dien ze in hun eenvoud niet te scheiden wisten van den man.

Maar 't zwarte priesterkapje, dat grijze lokken of een kalen schedel zoo waardiglijk bedekt, dat danste schier op het welig bruine haar; dat haar, dat kroesde en wrong en dartelde er onder uit; de gouwenaar, in stee van vastgezogen tusschen dorre lippen van een mummelenden mond met brokkelig gebit, werd telkens fel bebeten door sterke witte tanden, die achter de vol-roode lippen glansden; de zachte schreden waren als een zwevend dansen en de soutane golfde sierlijk als een sluier.

Op een avond, toen ik de kamer binnentrad der kinderen Cathelijn, was de rector reeds daar.

Hij zat aan het tafeltje bij broeder Alouys en speelde met dezen een partij dam. Achter hem, op het kastje, stond een lamp te branden, die een warm geel licht over de spelers

goot en over het geruite bord met de bruine en witte schijven.

Pharaïlde zat op haar gewone plaats in den grooten stoel aan de tafel, warm in haar doek; de misvormde vingers treuzelden wat aan een haakwerk.

Justine, Elvira en Malvine hadden haar stoelen verschoven in wijden halven kring.

Om te vermijden blijkbaar dat een harer den rector de rug zou toewenden.

Want nu zaten ze alle drie met 't gelaat den spelers toegekeerd.

't Was nochtans vreemd-onhuiselijk, dat zitten, ver van de tafel, midden in de kamer.

Justine borduurde iets met gouddraad en glinsterende kraaltjes; Elvira verstelde ondergoed en het blonde Malvientje tikkelde vlijtig met breipennen aan een zwarte kous.

Na de begroeting kreeg ik een stoel, vlak naast de dammers.

Ik zat er wat hulpeloos en vreemd, met tegenover me, op grooten afstand, die drie handwerkende vrouwen, die slechts tersluiks en nu en dan opzagen.

‘U veroorlooft ons even de partij uit te spelen?’ vroeg de rector, ‘het zal niet lang meer duren.’

‘Natuurlijk,’ antwoordde ik, belangstelling veinzend in het verloop van den kampstrijd.

De oude Alouys had zijn stalen bril op, maar ik zag zijn oogen zelfs achter de glazen, zenuwachtig knippen van het felle turen en slikkend van nerveuze aandacht bestaarde hij na elken zet des rectors witte handen.

Mooie fijne handen had de rector; er was een sierlijkheid in elke beweging van de vingers en dan glansden mat de roze, zuiver toegespitste nagels.

Alouys' handen waren de handen van den ouden werkman; ze beefden staag en in de rimpelingen en vouwen en onder de misvormde nagels scheen het vuil vastgevreten van den ruwsten arbeid.

‘Wie is de sterkste van u tweeën?’ vroeg ik. Dadelijk, nog vóor de rector kon antwoorden, zag Justine op en sprak:

‘Oho... menheer de rector natuurlijk!... daar kan Alouys niet tegen op... nee... nee... dat scheelt te veel!’

En ze lachte wat medelijdend, terwijl ze een schaar reikte van de tafel om een gouddraadje af te knippen.

Ook Elvira had opgekeken en knikte naar me met een knipoogje op Alouys, en Malvine's hoofdje had zich ook even opgericht en de blauwe oogen hadden gekeken naar den rector en naar Alouys en toen even naar mij.

‘Nu... nu...’ suste de rector, ‘ik heb dikwijls genoeg héél veel moeite om het te winnen, nietwaar Alouys?’

Alouys grinnikte en schudde het hoofd.

‘Och, dat zegt menheer de rector maar,’ teemde Justine opnieuw en Elvira bevestigde dit met een hoofdknik en Malvine zag wederom op naar de beide mannen aan het tafeltje.

‘'t Is ook een moeilijk spel,’ klonk eensklaps zacht de stem der oude Pharaïlde, ‘en Alouys is oud... lijk ik... en oude menschen kunnen het niet meer winnen van de jonge... al wilden ze dat ook geern... bedenkt dat wel, menheer de rector...’

Ze sprak heel zacht, maar toch heel duidelijk, doch Alouys scheen het niet te hooren.

De rector echter had eensklaps opgezien van zijn spel, een vluchtig rood kleurde even zijn bleek gezicht; zijn blik ging naar den stoel van Pharaïlde, die met haar rug naar hem toezat. wijl het licht van die tweede lamp te fel was voor haar oude oogen.

Ik dacht, dat de rector iets ging zeggen, zoo levendig keek hij, maar eensklaps sloot hij zijn mond, klemde de lippen opeen; zijn blik rustte even op Alouys, dan zag hij weer voor zich op de damschijven.

Na Pharaïlde's woorden was er een stilte gevallen; de vrouwen keken zwijgend op haar werk en arbeidden ijverig voort.

De rector en Alouys waren opnieuw verdiept in hun spel.

Ik keek naar den rector.

Aan de uitdrukking van zijn oogen zag ik, dat hij nu scherp nadacht.

Langzaam, met zijn pink, schoof hij een schijf vooruit.

Alouys zat als loerend.

Toen, plotseling, maakte hij een ongewone beweging, iets als een kort lachje kraaide uit zijn mond.

Dan greep zijn bevende hand een dubbele zwarte dam en daarmee begon hij te slaan over de witte schijven van den

rector... klak... klak... klak... en de begeerige hand graaide de veroverde stukken weg.

De rector scheen onthutst en staarde Alouys in het blij lachend gezicht.

‘Nog net... één dam... één dam... één dam houdt u over!’ juichte Alouys, die tegelijk beefde en lachte van vreugde en trots.

‘'t Is zoo... 't is wezenlijk zoo... niets aan te doen... ik ben weg,’ sprak de rector hoofdschuddend en dan weer luider ‘juffrouw Pharaïlde... Alouys heeft me leelijk klop gegeven, hoor... ik heb 't verloren!’

‘U heeft het verloren?’ vroeg de oude vrouw, zich half omwendend en haar stem klonk krachtiger dan straks, ‘zoo... zoo... dat is heel goed,’ sprak ze dan ernstig en ze zette zich weer recht.

‘Och, maar dat heeft menheer de rector er toch maar om gedaan,’ teemde Justine.

‘Nee... nee...’ weersprak deze, een tikje ongeduldig, ‘ik heb een heel domme fout gemaakt... nietwaar Alouys? En, hier meneer heeft het ook gezien.’

‘Ja, u was een oogenblik onoplettend,’ bevestigde ik, ‘en daar maakte Alouys handig gebruik van.’

Alouys lachte nu voluit met een hoog grinnikend geluid.

‘Zoo... zoo... stond het...’ begon hij, de schijven opnieuw schikkend in de stelling vóor 't fatale oogenblik, en verward en zenuwachtig, begon hij na te spelen met vreemde uitroepen van plezier en verbazing over zijn eigen handigheid en de onverwachtte fout van zijn partner.

De pijp van den rector was uitgegaan. Hij smakte er even aan, stond dan op, keek rond naar lucifers.

Doch Malvine was geluidloos opgevlogen en kwam al aandragen met de aschbak en het doosje.

Heel slank en jong en krachtig stond de rector bij het blonde meisje, dat hem de begeerde voorwerpen aanbood, met een fluisterend: ‘Alstublieft, menheer de rector,’ en hem dan even aanzag.

‘O, die Malvine,’ sprak hij, de vlam aanzuigend, ‘...altijd even gedienstig, hé?’

‘Daar is ze jong voor,’ teemde Justine.

Malvine ging weer zitten, breide voort en zag niet op.

Ik toonde belangstelling in Justine's arbeid.

‘Dat zal iets prachtigs worden... met dat gouddraad en die kralen...’

Ze knikte, scheen een oogenblik verlegen, vroeg dan aan den rector, die behagelijk rookend wat op en neer stapte in de ruimte tusschen Malvine's stoel en de tuindeuren:

‘Mag menheer het 'n keer zien, menheer de rector?’

‘Wat?... Wel natuurlijk... zeker!’ antwoordde hij lachend.

‘Malvine,’ zei Justine zacht.

Het kind vloog weer dadelijk op van haar stoel, trad toe op de oude chifonnière, trok een la open en kwam terug met een doos, die ze voor Justine op de tafel zette.

Dan nam ze weer plaats op haar stoel en breide ijverig verder.

Justine was opgestaan en nam het deksel van de doos.

Ik bespeurde daarin iets van witte zijde en goudborduursel en zilveren loovertjes, zorgvuldig in vloeipapier en watten verpakt.

‘'t Is een nieuw kleedje, menheer, voor 't beeld van Onze Lieve Vrouw in de Kapel van 't klooster... 't klooster van menheer de rector,’ zei Justine, voorzichtig, met eerbiedige vingertoppen het kostbare gewaad uit het karton lichtend, ‘en wat ik nu maak, dat is de muts...’ voegde ze er bij.

De zijde en het goud en de loovertjes blonken en flonkerden in het lamplicht.

‘Is het niet schoon?’ fluisterde de oude Pharaïlde, die zich gansch had omgewend.

‘Het is prachtig,’ antwoordde ik met een bewonderend gebaar.

Ook de rector kwam er bij staan en blies voorzichtig den rook heel hoog over alles heen, en ook Elvira kwam in den kring bij de tafel en lachte vreugdig.

‘Hier op den rug... dit kruiske... met al die kleine steekskes... dat is een werk geweest!’ sprak ze.

‘En hier die kraaltjes allemaal...’ wees de rector.

Justine knikte.

‘Ja... elk kraaltje moest afzonderlijk aan een naald geregen... en zoo een fijne naald... nietwaar Elvira...?

ge kond ze hier amper krijgen van die fijnte... als een haar was ze...'

De aandacht in den kring rond de tafel om het nieuwe kleedje bleef nog even; Justine draaide het om en om, liet telkens weer het goud flonkeren en de zijde glanzen.

Over haar schouder heen zag ik in den spiegel boven den schouw den ouden Alouys aan zijn tafeltje zitten, stil soezend voor zijn dambord, en het ging snel door mijn hoofd, dat hij nu wellicht zat te denken aan haar, wier relieken vlak boven hem de herinnering voor hem levendig hielden van zijn vroegere liefde. En meer naar voren zag ik ook Malvine zitten; ze was daar plichtmatig gebleven, het blonde kind, ook toen de aandacht de anderen naar het kleedje had gelokt, voor het beeld van Onze Lieve Vrouw.

Maar ze breide nu niet.

Ze hield het hoofd omhoog gericht en de blauwe oogen zagen op naar de slanke donkere gestalte, die met zijn rug naar haar toegewend, bij de tafel stond.

'Als het klaar is, moet menheer het 'n keer gaan zien, in de kerk' sprak Justine, toen de doos weer stil door Malvine was teruggebracht op haar plaats in de lade.

'Dat wil ik heel graag,' antwoordde ik.

'Dan moet u eens met mij meegaan,' sprak de rector; 'het klooster zelf kan ik u niet laten zien, maar de kerk is voor u ook het interessantste; we hebben op het altaar een mooi drieluik met enkele figuren die sterk herinneren aan sommige dingen van Quinten Matsys.'

We stonden zoo wel wat onhuiselijk bijeen, ook door die vreemde schikking der stoelen. Elvira voelde dit merkbaar, maar ze begreep toch niet recht de oorzaak ervan en noodde ons toch te gaan zitten, wat we deden.

Alouys was opgestaan en liep door de kamer.

Het was eigenlijk de eerste maal, dat ik hem loopen zag en het trof me nu, hem te zien gaan uit de richting zijner relieken, het oude armhuis-achtige mannetje in zijn kort buis van stugge blauwe stof.

'Schaakt u niet?' vroeg ik aan den rector. Hij schudde ontkennend het hoofd.

‘Daarvoor heb ik te weinig tijd en toch ook te weinig belangstelling.’

‘Schaakt menheer?’ vroeg Elvira en als ik bevestigend antwoordde: ‘Dat is een moeilijk spel, nietwaar? We hebben hier vroeger een kapelaan gehad, die het kon, maar die zei het was heel moeilijk!’

‘Ja,’ bevestigde de rector, ‘veel ingewikkelder dan dammen.’

‘Dat zouden vrouwen niet kunnen leeren,’ meende Justine.

‘Oho!’ lachte ik ‘er zijn genoeg dames, die goed schaken.’

‘Welzeker,’ sprak de rector, ‘die goed kan dammen, kan ook het schaken leeren!’

‘Ah Malvine!’ lachte Elvira ‘hoort ge wat menheer de rector zegt? Die goed kan dammen, kan ook het schaken leeren!’

Malvine zag Elvira aan, ze glimlachte even, zei dan zacht:

‘Als menheer de rector het zegt, zal het zoo wezen.’

‘Kan Malvine dammen?’ vroeg ik belangstellend.

‘Ja zeker,’ sprak Justine, ‘menheer de rector heeft het haar geleerd.’

‘Ze doet het heel goed,’ zei de rector.

‘Toe, speelt u eens met haar,’ stelde ik voor, in de meening dat deze aanmoediging allen partijen welkom zou zijn.

Justine en Elvira keken lachend in verwachting; Malvine's kleur steeg zichtbaar; de rector nam zijn pijp uit den mond.

‘Wel Malvine, durf je nog?’ vroeg hij dan.

Ze stond al op.

‘Jawel, menheer de rector, ik durf wel.’

Ze rolde haar breiwerk ineen en trad toe op het tafeltje.

Pharaïlde wendde zich om.

Ik zag haar bleeke, scherpe trekken met de donkere verstandige oogen eensklaps in het volle licht van de lamp.

‘Gaan ze dammen?’ vroeg ze, terwijl ze Elvira wat onrustig aanzag.

Deze knikte.

‘Ja Pharaïlde, Malvine met menheer de rector.’

De oude vrouw wendde zich weer om. Die beweging had haar blijkbaar vermoeid. Ik hoorde haar zuchten.

Alouys was nu ongewoon druk en bewegelijk geworden na zijn overwinning. Dit zegevierende gevoel greep hem blijkbaar sterk aan; hij liep al op en neer in de kamer en

telkens spitste hij zijn lippen, of hij een deuntje wilde fluiten.

Maar in zijn herinnering zong er blijkbaar niets meer en zoo bleef het bij een uiterlijk pogen.

Een oogenblik ging hij voor Pharaïlde staan, begon haar uit te leggen hoe het gegaan was... hoeveel schijven hij nog had... en hoeveel menheer de rector... en hoe menheer de rector toen in eene...

Maar Pharaïlde scheen zeer vermoeid, knikte vaag en mompelde iets onverstaanbaars.

Aan het tafeltje, onder de relieken van Alouys' liefde, zat nu het blonde Malvientje tegenover den donkeren priester.

Het gouden licht van de lamp terzijde omving hen met zijn warm schijnsel. Het was in deze kamer een plekje van gansch bizondere intimiteit; er was daar om en tusschen die twee menschen iets als een wondere atmosfeer, die zacht ontroerde.

Ze spraken niet, ze waren beiden ernstig, te ernstig voor dit simpele spel. De rector had zijn pijp weggezet; een van zijn mooie handen steunde zijn kin, terwijl zijn donkere oogen keken op het bord met de schijven en op het kleine rechterhandje van Malvine; het linker had ze in haar schoot gelegd.

Malvine zag ook niet op; het spel scheen haar gansche aandacht te vragen.

Toch zag ik aan het sneller rijzen en dalen van haar teeren boezem onder 't stemmig blauwe kleedje, dat ze nerveus was en soms trok even iets als een siddering door de kleine hand.

Justine en Elvira en ik, wij keken naar het tweetal en naar het spel en de twee zusters glimlachten.

Alouys, wiens opgewondenheid bedaard was, geraakte nu in een staat van ongedurigheid, omdat zijn plaats, daar, aan het tafeltje, was ingenomen; hij drentelde al besluiteloos, stond even met knippende oogen te kijken op het spel, schudde zijn hoofd, trad dan weer terug, ging eindelijk zitten op een stoel tegen den muur en gaapte daar, een lange, luide, diepe geeuw.

Ineens ging de bel over in de gang.

Malvine zag op, maakte een beweging. Maar Elvira knipte met haar oogen, stond op en ging zelf zacht de kamer uit.

Ik volgde niet den loop van het spel, maar het scheen me

niettemin toe, dat de rector noch Malvine 't zich bijster zwaar maakten met ingewikkelde problemen.

Des rectors hand schoof steeds meer naar het handje van Malvine en dit meisjeshandje kwam stillekens aan ook naderbij.

Malvine en de rector zagen elkaar geen oogenblik aan, doch naar elkaars handen keken ze en het scheen me bijwijlen toe, of die handen zachtjes praatten.

Ineens rees Justine van haar stoel op, wendde zich naar de deur en eer ik de oorzaak van dat rijzen had begrepen zag ik plotseling in de kamer een Capucijner-monnik staan, een korten dikken man met een blozend gezicht en een vollen bruinen baard; een kleinr ond kalotje dekte de tonsuur in het kort geknipte haar van zijn rond hoofd; twee kleine bruine oogen gluurden scherp met een lachje uit hun nauwe kassen.

Zoo snel en onhoorbaar op zijn sandalen was hij voortgeschreden, dat hij tusschen mij en den rector stond, voor ik tijd had om ter begroeting op te rijzen.

Meteen hoorde ik hem lachen, een kort grinnikend lachje.

‘Ah ja... daar zit ie... hi hi... goeien avond!’

De rector rees eensklaps op en het scheen me toe, dat hij even ontdaan was, geschrokken blijkbaar door dit plotselinge spreken van den monnik, maar hij herstelde zich dadelijk en drukte hem de hand.

‘He...! U hier...? Dat is ook een plotseling bezoek...’ sprak hij.

‘'k Stoor toch niet?’ vroeg de pater met zijn zelfde lachje.

‘Volstrekt niet,’ antwoordde de rector ernstig en dan even besluiteloos: ‘Laat ik u... even voorstellen,’ en mijn naam noemend, liet hij er op volgen: ‘Pater Seraphinus... de pater-gardiaan van 't Capucijner klooster.’

Ik boog, de pater stak zijn hand uit en ik beroerde wat vochtige vleezige vingers.

‘Aangenaam, meneer..’ sprak hij en dan ineens toestappend op Pharaïlde: ‘Ha, Pharaïlde, ik zou je haast vergeten.. en dat's toch mijn gewoonte niet bij jonge meisjes!’

Justine en Elvira lachten luid.

‘Och.. die pater toch altijd!’ giechelde Justine.

Pharaïlde beantwoordde zijn groet met zachte stem, maar ik geloof niet, dat ze ook lachte.

Ze leek me wat gedrukt, dezen avond.

Ineens miste ik Malvine voor het dambord; ik keek terzijde; ze was weer op haar oude plaats gaan zitten en breide opnieuw met grooten ijver aan de zwarte kous.

‘En Alouys.. waar zit die?’ vroeg pater Seraphinus, rondziende.

Toen zag ik, dat de oude man, op den stoel tegen den muur gezeten, met een open mond in slaap was gevallen.

De pater trok een komiek gezicht tegen ons, stak dan een vleezige vinger in den mond van den ouden Alouys.

‘Hij lust 'm geeneens,’ fluisterde hij dan, grinnikend in onze richting.

‘O, die pater is toch altijd zoo ondeugend!’ giechelde Justine opnieuw.

De rector had zijn pijp weer van den grond genomen, drukte de tabak in den kop wat steviger aan.

Malvine wilde opstaan, maar een korte wenk van den rector scheen haar te weerhouden; hij trad nu zelf naar het kastje, waarop de aschbak stond en de lucifers, en bediende zich.

Het scheen me toe dat het ditmaal lang duurde eer de pijp behoorlijk aan was.

Pater Seraphinus weigerde met een grapje den stoel, dien Elvira hem aanbood, en zoo noodzaakte hij ons, den rector en mij, om eveneens te blijven staan en staande wat woorden te wisselen.

Hij praatte voortdurend op een schertstoon, onderbroken door zijn eigendommelijk lachje en zoowel het een als het ander werkte irriteerend op den rector en mij en deed ons pijnlijk merkbaar verstrakken.

Justine kon het niet zwijgen van het schoone nieuwe kleedje voor 't beeld van Onze Lieve Vrouw, en daarom haalde Malvine weer de doos en werd het kleinood den pater getoond.

‘'t Lijkent persies een baljapon,’ grinnikte hij.

‘O... o...!’ zei Elvira verschrikt.

De pater zag mij aan; er flikkerde iets in zijne kleine oogen als een aanmoedigend lachje van verstandhouding.

‘Ja... wat zegt u?’

‘Voor een baljapon lijkt het me niet geschikt,’ antwoordde ik nogal droog.

Hij lachte.

‘Of 'n ochendjapon voor Pharaïlde!’ sprak hij dan rechtstreeks grappig.

Nu durfden Justine en Elvira weer hoofdschuddend te lachen.

‘Die pater toch altijd!...’

Pharaïlde scheen niets te hooren.

‘Nou... 't is mooi... pakt 'm maar weer in,’ sprak de pater en terwijl Malvine de doos wegzette, zei hij: ‘Rector... als je een oogenblikje voor me hebt...’

‘O zeker’ antwoordde deze en dan beleefd tot mij: ‘U neemt me niet kwalijk...?’

‘Stellig niet...’

Ik boog.

‘Zaken gaan voor 't meisie,’ grinnikte pater Seraphinus.

Justine en Elvira reikten hem lachend de hand; Malvine rees op, maakte een dienaresse; de oude Pharaïlde legde haar misvormde vingers even op zijn toegestoken dikke vuist; nog maakte hij een kapriool voor den slapenden Alouys en verliet dan met den rector de kamer van de kinderen Cathelijn.

Ik zag ze door de vitrage der glazen deuren gaan in de gang, de pater in zijn ruige wijde pij met het witte geeselkoord, wat waggelend, een paar schreden voor de hooge slanke gestalte van den rector in zijn golvende soutane.

Ik hoorde ook nog even het korte grinnikende lachje, toen hij, voor den rector, diens kamer binnentrad.

De dagen vergingen stil in het huis der kinderen Cathelijn.

Nooit joelden daar luidruchtige stemmen, nooit was er rumoerig gepraat.

De zusters en Malvine deden stil haar werk en als zij kuischten in kamers of gang, dan ging dat rustig, zonder veel gerinkel van emmers en vaatwerk en gepraat aan open deuren en ook zonder het gedurig roepen van vrouwenstemmen naar elkaar toe, van boven naar beneden of van voren naar 't achterhuis.

Ook was er nooit merkbare oneenigheid tusschen de huisgenooten, zoomin als fel verdriet of groote vreugde.

Heel zacht en gelijkmatig was in het huis de loop der dagelijksche dingen. Zooals het in een pastorie kan zijn of in een klooster, waar de uren en dagen vergaan in geruchte-

looze vredigheid, zonder schokken en zonder vreemd gebeuren.

Zelfs 't blaffen van den hond in 't achterhuis, als echo op de voordeurbel, klonk immer gedempt en stoorde nooit.

Slechts één geluid kon soms wat schril de stemming scheuren.

Dat was het geklimper van Malvine op de piano van den rector.

Ze was zeer zeker niet muzikaal dit kind, en het stomperige gehakkel deed me nauwelijks gelooven aan de mogelijkheid van een dragelijk resultaat in een afzienbare toekomst.

Het moest wel alleen de plichtmatige ijver zijn, die haar deed volharden in het voortbrengen van deze onschoone geluiden; zeker zou die ijver nimmer verflauwen, zoolang de rector zijn tijd en moeite wilde offeren voor haar studie, gelijk ze ook gelaten zou worden gebluscht, zoo de meester zeide, dat het nu genoeg was.

En dit overdenkend, herinnerde ik me wat de rector zeide op den eersten avond van onze kennismaking, toen we spraken over de gelijkenis van Malvine met zoovele vrouwenfiguren der Florentijnsche en Vlaamsche primitieven.

'De predicatie van den Heiligen Stephanus,... die vrouw, die hem aanziet met de hand onder het hoofd, zoo vol stille aandacht en devote toewijding... dat is Malvine.... dat is Malvine geheel en al...!'

Ja, zoo... zoo inderdaad moest Malvine ook luisteren naar den rector.

Vol stille aandacht en devote toewijding....!

Niet dikwijls hoorde ik de piano; een enkele maal gebeurde het slechts, dat Malvine, wat bedeesder nog dan anders, in de deuropening verscheen met de boodschap:

'Juffrouw Elvira laat vragen of het menheer niet zou hinderen, als ik een uurke piano ging zitten spelen, want menheer de rector is uitgegaan.'

En als ik dan zei: 'Welnee Malvine, ga jij maar studeeren,' dan boog ze even.

'Dan moest ik menheer bedanken voor zijn vriendelijkheid,' en ze verliet de kamer.

Op een middag kwam ik vroeger thuis dan gewoonlijk.

Er hing een zachte luwte in de lucht van vroegen lentetijd; de hazelaars en wilgen bloeiden alree met hun groen-bruine

trossen en strooiden het stofgoud in de krozige slooten; een perzikboompje had ik zacht rood zien bloesemen tegen een zonnig muurtje, ribestrosjes kwamen al gebuiteld uit de teer groene okseltjes, speenkruid stond goud te stralen tusschen het jonge gras.

De musschen kwetterden in de kale boomen en ergens op een dak had ik het zoete deuntje gehoord van den merel. Zoo was het buiten geweest, buiten het stadje, langs de kleine hoeven, langs de stille groenende akkers en langs de vlakke weiden, waarachter aan de verre, verre horizonnen wat boomrijen en een enkel torentje verdoezeld stonden in een teeren blauwen nevel.

Mijn wandeling had me gevoerd op ongewone wegen en zoo kwam ik tot eigen verwondering eensklaps in de straat, waar ik woonde, want nog nimmer was ik in die richting zoover voorbij het huis der kinderen Cathelijn geloopen. Nu zag ik haar in een vreemd licht, wonderlijk bekend en toch onwezenlijk als de herinnering aan een droom, dien ik lang geleden eens had.

Ik zag de pui van den kruidenierswinkel, met een reclamehand boven de deur waar ik altijd op keek vanuit mijn kamer, de lantaarn op het trottoir daarvoor, welzeker... en aan deze zijde in de verte tegen het huis der kinderen Cathelijn de roode brievenbus.

Mijn kalme belangstelling ging naar de huizen, die ik nu passeerde; stil-nette burgerwoningen met pijnlijk dicht gehouden gordijntjes voor de ramen; glimmend gepoetste belknoppen en naamplaatjes op zware deuren; naar een enkelen winkel, waar kleverige donkerpaarse pruimedanten en bleeke gedroogde appelschijfjes waren uitgestald, met gouden stukken boter op witte borden en een aangesneden roodbolletje onder een glazen stolp.

Zoo gleed mijn blik al voortschrijdend langs die puien, de ramen, de deuren, de roode brievenbus.

En toen zag ik eensklaps door een wijde spleet in het gordijn, in de kamer van den rector, en ik zag den rector bij de piano zitten en voor de piano zat Malvine.

Een zonnestraal van dien teeren lentedag viel juist op haar blonde hoofdje en sprankelde er iets over, dat op een stralenkransje leek.

Elvira deed juist de deur open, toen ik wilde bellen; ze had een mandje onder den arm, moest een boodschap doen.

We wisselden wat vriendelijke woorden over het fraaie weder.

‘Malvine kreegt les van menheer den rector,’ zei ze daarna zacht, ‘het zal menheer toch niet hinderen?’

‘Zeker niet.’

Ze knikte verheugd en verlucht.

Toen deed ik de deur voor haar dicht en liep de gang door, naar boven.

Een broeie kachelwarmte sloeg me tegen, toen ik binnentrad; de pot stond rood. Dat ontstemde en prikkelde me eensklaps tot wrevelig wordens toe.

Hoe dacht Malvine of Elvira, of wie 't geweest was, in Godsnaam, dat ik zou kunnen ademen in deze dompige atmosfeer!

En buiten de komende Lente!

Ik wierp de ramen open, zoo wijd ze maar konden, en zette me in de vensterbank.

De koele buitenlucht verfrischte dadelijk mijn hoofd en mijn geest en verjoeg den wrevel.

Van beneden klonk het piano-getjingel, onsamenhangende toontjes, niet direct storend of onwelluidend, nu de klank versmolt met het zachte straatrumoer beneden me; vaak was het gansch onhoorbaar.

De broeie kamerhitte ontsnapte in warme golven en de lentegeur kwam alles vullen.

Ik snoof ze op en dronk ze in met lange teugen en dacht aan het komende, aan de natuur, die weer wakker werd, aan de zwellende knoppen, vol blije beloften van jeugd en van heerlijken levensjubel en ook aan het zoete verlangen, dat kweelde in het deuntje van den merel.

In de straat, beneden me, gingen wat menschen, een werkman, een dienstmeid, een man achter een kar met briquetten; hij ventte daarmee, herhaalde telkens een onduidelijken roep, die vrouwen uit de deuren lokte.

Gedurig moest hij stilhouden om te verkoopen.

Ik trachtte een inzicht in dien handel te krijgen, berekende hoeveel briquetten er lagen en probeerde na te gaan hoeveel iedere vrouw er ongeveer kocht en hoeveel vrouwen er kochten.

Maar eer ik een resultaat had, was de afstand te groot geworden en de handel werd onnaspeurlijk.

Toen zag ik van verre een glimmend bruine chais aankomen met een dik boerenpaard er voor, welks hoeven luid klakten op de steenen.

Een paar huizen voor dat der kinderen Cathelijn trok de voerman de teugels in; het paard stond stil.

Uit het binnenste van de chais kwam een bruine pij uit het half donker in het licht; een naakte voet op een sandaal zocht tastend naar het ijzeren treedje, dan hoorde ik een grinnekend lachje en ik zag, dat het Pater Seraphinus was, die blijkbaar zoover had mogen meerijden en er nu uitklauterde, waarbij het rijtuigje schommelde en zwiepte op zijn slappe veeren.

In de chais neigde een ontbloot manshoofd eerbiedig ten afscheid; wat woorden klonken over en weer, dan ineens schoot het paard driftig door, reed voorbij mijn ramen en verdween om den hoek.

Pater Seraphinus kwam glimlachend van de straat op het troittoir; in zijn hand hield hij een paraplu en een paar brieven.

Hij trad toe op de brievenbus, strekte een hand uit om de brieven in de gleuf te duwen.

Op dat oogenblik scheen het, of er plotseling iets was, dat zijn aandacht afleidde van deze simpele handeling; hij bleef staan, met de hand, waarin hij de brieven hield, hoog bij de gleuf.

Het hoofd, wat naar rechts gewend, boog even voorover.

Kort duurde dit; dan trok hij de brieven weer terug, scheen de addressen over te lezen, maar zijn blik loerde opzij uit, naar het raam van den rector.

Zoo stond hij onbeweegelijk, vele seconden. Eindelijk wierp hij de brieven in de bus, wendde zich om, liep, zonder in te kijken, langs de ramen en belde aan de voordeur. Glimlachend stond hij te wachten.

Toen de deur openging, hoorde ik zijn stem.

Justine's stem antwoordde en beiden lachten luid.

Even daarna hoorde ik het geluid van de piano niet meer.

Het was vroeg zomer dat jaar.

In het tuintje waren de seringen en de gouden regen al uitgebloeid; roomwit geurden nu de jasmijnen.

Alouys werkte den ganschen dag in den hof.

Ik zag dikwijls toe bij zijn arbeid in den moestuin en bewonderde de feillooze rechtheid van zijn paden tusschen de bedden en de zuiver langwerpige rechthoeken der bedden zelve en het prachtige kiemen der sjalotten en erwtjes en peulen in ononderbroken evenwijdigheid met al die rechte lijnen.

Dat hoorde hij gaarne en mijn loftuitingen stemden hem tot mededeelzaamheid, die zich uitte in onduidelijke zinnen, zwaar van dialect en niet altijd begrijpelijk. Ook het voortuintje had zijn gansche toewijding.

Het gras, dat groeide met dien regen!

Elke week moest Alouys het maaien met zijn oude halfsleetsche zeis, die scherping behoefde na iedere drie sneden.

Dat sissend-flitsende van dien slijpsteen langs het kromme lemmet hoorde ik vaak tot boven in mijn kamer.

‘Dat kan niet iedereen, met de zeis omgaan... is 't wel Alouys?’ vroeg ik hem.

Hij kneep zijn dorre lippen samen, schudde wijs het hoofd.

‘O nee... da moe geleerd... van de jeugd af an en... 't anzette... dat 's de hoofdzaak...’ verzekerde hij met nadruk.

Ik knikte en geloofde hem gaarne.

Het ovale grasperkje vroeg een ganschen middag voor 't aanzetten en maaien.

‘Vroeger...’ zei Alouys, ‘vroeger gong 't vlugger... toen kost ik deurwerke... maar nou, met die blommen van meneer de rector d'r zoo maar middenin... datte daar... ge zoudt zeggen, 't is onkruid... dat mot gespaard... en nou, nou mot ik daar... al om hene... al om hene... dak ze nie raak...’

De Papaver Orientalis was ook wel een vreemde wilde plant in dit vlakke veldje.

Hij deed het anders wel op die stille zonneplek.

Forsch had hij zich ontwikkeld en vier groote groene knoppen stonden recht op ranke stengels.

Alouys schudde zijn hoofd.

‘Dat most toch niet zijn... dat most toch niet zijn...’

Maar hij was nu met zijn zeiswerk toch gereed gekomen, had op zijn knieën gekropen, rond de wilde plant en met een schaar de hooge grassprietjes daar omheen gekort, nu was hij aan 't harken van de paden, omdat 't Zaterdag was

en 's Zondags, dan moest het immers alles proper er bij liggen.

Ik keek naar Alouys, wilde nog weer wat woorden met hem wisselen, toen Malvine's stem zacht zei: ‘Menheer!’

Ik zag om.

Ze stond op eenige passen van mij af, was blijkbaar stil uit de kamer gekomen, waarvan de deuren openstonden.

‘Wel, Malvine?’

‘Menheer de rector is op menheer's kamer en zou menheer graag even gesproken hebben.’

‘Zoo? Is meneer de rector bij me? Dat is goed, ik ga naar boven,’ antwoordde ik opgeruimd.

Malvine zei niets meer, wendde zich om, ze ging voor mij uit door de kamer en liet mij niet voorgaan.

En eensklaps hoorde ik den klank van haar stem nu na en ik merkte daarin op een lichte heeschheid en een zachte trilling, alsof haar lippen even gebeefd hadden.

Ik zag haar haastig door de gang loopen en verdwijnen in de kamer van den rector.

Boven, op mijn kamer zat de rector op een stoel, goed bedoeld door Malvine, dwars voor de tafel aangeschoven.

Hij stond dadelijk op, toen ik binnentrad en drukte me de hand.

Zijn trekken waren wat strak, maar hij sprak opgewekt over het mooie zomerweder en over de dagelijksche dingen en de kleine nieuwtjes van het stadje.

Ik geloofde dan ook aan een gewoon bezoek, toen hij eensklaps, met een glimlach zei:

‘En nu zal ik u eens wat vertellen... ik kom afscheid van u nemen.’

Hij zag me aan, lachend bij voorbaat om mijn verwondering, maar naast zijn oog rimpelde even het vel, of die lach hem pijn deed.

‘Gaat u verhuizen?’ vroeg ik, inderdaad verbaasd.

Hij knikte, werd nu eensklaps ernstiger en rustiger.

‘Ik ga op retraite.’

‘Op retraite?’

Ik voelde de verwondering in mijn toon zelf dadelijk als iets pijnlijks, liet er onhandig luchtig op volgen.

‘Och kom... zoo zoo... en dat voor langen tijd?’

Hij haalde even de schouders op, sprak zacht.

‘Dat is moeilijk vooruit te zeggen... als we ons door de afzondering daar genoeg gesterkt voelen... om terug te keeren dan...’

‘Komt u dan hier toch weer terug?’ vroeg ik, verlucht.

‘Nee, nee,...’ antwoordde hij haastig, terwijl een levendig rood zijn gelaat kleurde.

Ik stond op, teneinde te vermijden, dat hij me aan moest zien, kreeg sigaren en presenteerde. Hij stak op, ik gaf hem vuur, nam zelf ook een sigaar en toen ik weer tegenover hem zat, sprak hij op eenvoudigen toon.

‘Hier is mijn werk geëindigd.’

Er viel een stilte.

‘Het spijt me... het spijt me zeer,’ sprak ik dan oprecht.

‘Ik dank u...’ antwoordde hij, ‘ik heb ook altijd met veel genoegen... 't spijt me ook voor de menschen hier... finantiëel is het voor hen een groote schade,’ liet hij er zacht op volgen.

‘Maar uw opvolger?’

‘Die komt hier niet wonen.’

‘Zoo...’

We voelden dit beiden als iets droevigs dat ons geruimen tijd deed zwijgen.

‘'t Zijn brave menschen,’ sprak hij dan.

‘En ze zijn zoo op u gesteld... zoo trotsch op u, om het woord maar eens te noemen!’

Hij knikte zwijgend.

‘De oude Alouys zal zijn dampartijtje missen,’ sprak hij even later met een weemoedig glimlachje om zijn mooien sterken mond.

‘En Malvine haar pianolessen.’

De opmerking ontviel me.

Hij antwoordde niet, zijn donkere oogen zagen mij aan, een héél kort oogenblik, maar zij dwongen mij nochtans de mijnen neer te slaan.

Toen, met groote inspanning van al mijn krachten, wrong ik de vraag uit mijn keel of hij al spoedig dacht te vertrekken en ik hoorde mijn eigen stem, wonderlijk heesch en onnatuurlijk.

‘Maandagmorgen...’ antwoordde hij; tegelijkertijd stond hij op en voegde er glimlachend en luchtig bij.

‘Ja, wij geestelijken denken nooit lang over die dingen. Wij handelen... zoodra het tijd is.’

‘Misschien zien we elkaar in ons latere leven nog wel eens terug, meneer de rector,’ sprak ik.

‘Dat hoop ik van ganscher harte,’ antwoordde hij.

Toen drukten we elkaar de hand ten afscheid.

Dien Maandagmiddag, toen ik tegen vier uur thuis kwam, zag ik, dat de ramen van de kamer aan de straat wijd open stonden.

Voor de deur stond een kar, waarop meubels werden geladen.

Een drietal mannen liepen af en aan en reikten elkaar door de ramen de voorwerpen toe, de bureaulamp, de papiermand, het groote kruisbeeld...

In de gang stond de piano, er was een wit laken omheen geslagen en sterke singelbanden voor het vertillen.

Pater Seraphinus stond er bij met Justine. Hij lachte, reikte mij de hand, die ik met lichte aarzeling beroerde.

‘We zijn aan 't verhuizen,’ sprak hij dan met een grinnik, ‘de piano gaat met mij mee naar 't klooster, hè Justine?’

‘Och Pater...’ antwoordde Justine, wat bedremmeld, ‘dat schoone stuk...’

‘Mag 't er niet in, omdat het 'n schoon stuk is?’ vroeg hij grappig barsch, terwijl hij mij een knipoogje gaf.

Justine werd verlegen.

‘'t Is dus waarlijk zoo, pater... ik dacht, dat ge schertste.’

‘We zetten hem in 't refter,’ sprak hij, ‘dan kunnen de paters erbij dansen op hooge dagen.... hè Justine?’ en hij lachte luidkeels om zijn grappigheid.

Een lach, die iets verscheurde in het stille huis der kinderen Cathelijn.

Ik wierp nog een blik in de leeggehaalde kamer van den rector, vergat den pater te groeten, liep door.

Aan het einde van de gang gekomen, was er iets, wat me dwong om de kamer binnen te treden.

Ik had zoo gaarne even willen spreken met Elvira.

Maar ik trof haar niet, zoomin als de oude Alouys.

Pharaïlde was er in haar gewonen stoel; de oude vrouw zat met het hoofd gebogen en hief het niet op, toen ik binnentrad, ze zag doodsbleek, de oude lippen mummelden stil, door de misvormde handen gleden de kralen van een rozenkrans.

Op Alouys' plaats, onder diens relieken van zijn gestorven liefde, zat Malvine; voorover lag ze met de beide armen om het dambord geslagen en op die armen rustte het blonde hoofdje.

De deuren stonden open.

Van buiten drong de milde zomerlucht de kamer in.

De zon had geschenen op de knoppen der papavers van den rector.

En een bloem was ontloken.

Ze laaide als een vreemde bloedroode vlam in het bijgeharkte tuintje van den ouden Alouys.

Ik wist niets te zeggen tegen Pharaïlde en niets tegen Malvine.

Er was een beklemmende stilte in de kamer, een stilte, of er een doode lag.

Heel zacht en heel eerbiedig voor die stilte, sloop ik heen.

S. Jan.-Febr. 1914.

A.H. VAN DER FEEN.

Martialis en zijne epigrammen, een provinciaal in de wereldstad Rome.

Noem den naam van den Romein Martialis en ieder, die in de wereldlitteratuur niet geheel onkundig is, zal dezen naam onmiddellijk verbinden met het begrip: epigram. En dit laatste woord zal weer terstond met puntdicht vereenzelvigd worden.

En toch.... we dienen ons af te vragen, of het woord epigram wel eigenlijk aangeeft wat *wij* er vaak onder verstaan.

In zijn oorspronkelijke beteekenis is epigram niets dan: *op*schrift, *in*schrift. Men duidt er mede aan: inschriften op triumfbogen, op wijgeschenken, regels ter opdracht van een boek, aankondigingen bij wijdingen op tempelfronten, aanteekeningen op kunstvoorwerpen, ja, zelfs krabbels op muren en wanden.

Wanneer wij op een muur te Pompeii door een verliefden jongen man de woorden gekrast vinden:

> 'Odero si potero, sinon, invitus amabo'

(Ik zal ze haten als ik kàn; zoo niet, dan zal ik van haar houden, ook tegen mijn wil), dan is dat in den zin der oudheid een epigram.

Al dergelijke, dikwijls tweeregelige versjes komen ook bij Martialis voor. Soms als grafschrift, soms als anecdote; lyrisch, satyrisch, maar steeds: *pointeerend*.

Soms de 'pointe' in één letter leggend.

Wanneer Martialis een herbergier, die wijn met water aangelengd verkoopt, wil terecht wijzen, dan zegt hij: (I. 56)[1)]

1) Continuis vexata madet vindemia nimbis:
Non potes, ut cupias, vendere, copo, merum.

Uit den hemel stort de regen in den wijnkuip met geklater,
Ook *al woudt* ge, neen! dan zoudt ge wijn niet schenken zonder water.

Dáár schuilt in de ééne letter *a* van den subjunctivus (ut cupi*a*s) de scherpe terechtwijzing.

Of ook, in dit fijne epigram op een bijtje in barnsteen opgesloten:

Het barnsteen bergt en toont een fraaie honingbij.
't Heeft veel er van als ware zij bedekt met honing.
Zij kan geen schooner graf ooit krijgen tot een woning:
Zóó'n zoeten dood vermoedlijk *wenschte* zij.

Wat heeft men thans, nu men de beteekenis, die men er in de oudheid aan hechtte, heeft laten varen, te verstaan onder een epigram?

Batteux, de fransche aestheticus (1713-1780), zegt: Een epigram is een interessante gedachte op gelukkige wijze in enkele woorden voorgedragen.

Boileau zegt:

l'épigramme
N'est souvent qu'un *bon mot* de deux rimes orné.

En Lessing geeft deze bepaling: het epigram is een gedicht, waarin onze opmerkzaamheid en nieuwsgierigheid op één enkel punt gericht en meer of minder gevestigd blijft, om die aandacht te bevredigen; terwijl Lessing er verder op wijst dat de kleine gedichten, zooals ze op gedenkteekenen e.d. stonden, wel epigrammen kunnen geheeten hebben, maar dat daarom nog niet alles wat op monumenten te lezen staat, een epigram mag genoemd worden.

Doch noodig is in elk geval: bij een korte samenvatting een *pointe*. De inhoud kan zijn van de grootste verscheidenheid, zooals men die ook reeds bij de Grieken vindt, een inhoud van de hoogste teederheid, den grofsten spot, de meest hinderlijke vuilheid zelfs.

Ook later is het epigram een voertuig geworden van spot, vooral bij de latijn-schrijvende humanisten, en terwijl in het latijn (bij de Romeinsche schrijvers) het epigram overging in de satire, ging het in de Italiaansche letterkunde over in het madrigaal, ja zelfs in het statige sonnet.

Ook de politiek maakt zich van het epigram meester en

in Frankrijk werd van Richelieu's tijd af tot aan de Revolutie toe, het epigram gebruikt door de staatkundige oppositie.

In Duitschland had men in de zoogenaamde Präambeln of Priameln der 13e en 14e eeuw meer algemeene zedespreuken. Eerst in de 17e eeuw ging men de ouden op dit gebied navolgen. Lagau in de 17e, Kästner in de 18e eeuw waren vóórloopers van Schiller en Goethe, die in hunne Xenien de scherpte der epigrammen op de spits dreven. Lessing trachtte, maar slaagde niet. Hij is wel in staat zijne gedachten in een lang, logisch, gedegen betoog te ordenen, maar niet om rustig, kalm en klaar zijne ideeën in enkele woorden vast te leggen en samen te persen.

Toen Martialis zich aan de epigrammenkunst wijdde, was men het er in Rome niet juist over eens, wàt het epigram-genre eigenlijk was. Plinius zegt bijv. in één zijner brieven (Ep. IV. 14): 'Noem mijn prulletjes epigrammen of idyllen of eclogae of noem ze dichtstukjes, zooals je wilt. *Ik* zou ze liever hendecasyllabi (elfvoeters) noemen.'

Het blijkt dus, dat men bij de ouden onder epigram méér heeft verstaan dan wij, méér dan het puntdicht alleen. Men bedoelde er mede alle mogelijke luchtige en vluchtige dichtkunst.

Al wat Martialis schreef heeft hèt kenmerk. In de twaalf boeken met gedichtjes, elk van meer dan honderd verzen, houdt hij aan *het* kenmerk vast. Hij handhaaft den roem van *de* eerste epigrammatist te zijn. Niemand is er ooit geweest, die zóóveel, zóó goed, zóó raak geschreven heeft als hij, door alle eeuwen heen. Hij maakte den grootsten indruk op fijne, scherp ontwikkelde geesten. Vertaalde niet een Scaliger Martialis in het Grieksch? Scaliger deed dit (met epigrammen die hij uit zijn hoofd kende) in het donker, in zijn bed, in slapelooze uren, zonder boeken of papier of schrijfmateriaal bij zich. Het was een voortreffelijke taalkundige hersengymnastiek.

Men mag gerust zeggen: de geheele epigrammatiek der renaissance gaat op Martialis terug. En tot goed begrip van den Latijnschen dichter is het noodig, dat wij hem beschouwen in de lijst van zijn tijd.

Marcus Valerius Martialis komt naar Rome in den somberen

tijd van Nero's schrikbewind (67/68 n. Chr.) kort na den grooten brand in de wereldstad, die ruimte en lucht verschafte in het spinneweb van nauwe straatjes. Wat hij in die eerste jaren deed is onbekend; zijn jeugdwerk is verloren. Eerst onder keizer Domitianus begint men iets van hem te bespeuren.

Deze keizer volgt in 81 n. Chr. zijn broeder Titus op in de regeering. Hun vader, Vespasianus, was steeds wantrouwend jegens hem geweest, had hem van staatszaken altijd verwijderd gehouden, al eerde hij hem ook in schijn.

De aanmatigende uiting van Domitianus bij de aanvaarding van de regeering: 'de macht wordt mij niet *gegeven*, maar *teruggegeven*', teekent hem. De grootheid steeg hem naar het hoofd. Hij liet zich aanspreken als 'Heer en God'. Hij verlangde, dat men hem in plaats van den gewonen groet den voetkus zou geven. Hij at alleen aan een tafel, terwijl de gasten aan andere tafels aanlagen. Hij eischte slaafsche gehoorzaamheid, onderworpen dienstbetoon. In hoogmoedige bescheidenheid deed hij zich jaar in, jaar uit tot consul benoemen, terwijl de jaartelling naar zijn ambtelijke werkzaamheid werd gerekend.

Hij was quasi-kuisch, zoodat hij, als oom, zijne nicht niet wilde huwen (waartegen het Romeinsche gevoel van betamelijkheid zich kantte), maar geen bezwaren weerhielden hem, haar te verleiden en haren dood te veroorzaken door abortus. En dezelfde man liet een Vestaalsche priesteres, valschelijk van onkuischheid beticht, als straf voor hare vermeende dwaling in een ondergrondsgewelf inmetselen![1] Een vorst, die gaarne des avonds in het duister zijn paleis verliet, om op straat zich te verlustigen in den omgang met deernen van het gemeenste allooi! Van zijn vrouw Domitia liet hij zich

1) De gewone straf, die men doorgaans verkeerdelijk levend *begraven* noemt, voor Vestaalsche maagden, welke overtuigd waren van ontucht. Voor haar was reinheid en kuischheid een eerste eisch. Kenmerkend voor het Romeinsche bijgeloof is de omstandigheid, dat bij dit zoogen. levend-begraven de priesteres werd ingemetseld in een gewelf, maar voorzien werd van eenige spijs en drank. Men kon dan toch nimmer zeggen, dat men de geheiligde persoonlijkheid eener priesteres had laten verhongeren of verdorsten; men bracht haar toch eigenlijk niet ter dood!

scheiden wegens haren dartelen levenswandel, maar huwde haar toch opnieuw, omdat hij haar niet kon vergeten.

Wat wonder, dat Rome in de jaren zijner regeering onder een druk verkeerde en dat het leven in de hoogere, ontwikkelde klassen verstikte? Er heerschte een tegenzin tegen den *mensch*, evengoed als tegen den *vorst*, den *heerscher*. Deze algemeen gevoelde, zoo al niet geuite stemming maakt een rechtvaardige beoordeeling van keizer Domitianus onmogelijk, althans bezwaarlijk. Want de goede eigenschappen, die de leden van zijn huis kenmerkten: spaarzaamheid, zorg voor het welzijn van het rijk, ontbraken hem niet.

Echter speelt de zucht om groot te doen hem parten evenals zijn ijverzucht, die zich niet ontzag goede krachten terzijde te schuiven. Toen, om een enkel voorbeeld te noemen, Agricola in Britannië naam begon te maken als generaal, werd hij teruggeroepen. Hij begon na zijn terugkeer te kwijnen en stierf, onder vermoedens van vergiftigd te zijn. Een knap man, die geluk had, was in 's Keizers oogen een kroonpretendent of kón dit ten minste worden. Uit deze overweging ontwikkelde zich van zelf de wreedheid van Domitianus.

Zijne aanmatiging deed hem voor zijne behuizing verblijven en woningen eischen, die hem, als God, pasten, maar die zijne finantiëele krachten te boven gingen. Zijn paleis op den Palatijnschen heuvel eischte alléén aan goud voor het dak en voor de bronzen deuren een som van 1200 talenten (± *f* 3 millioen). Een uitvloeisel van die verkwisting waren processen om aan geld te komen. Vandaar ook vervolgingen tegen allen, die eenigszins op den voorgrond kwamen, hetzij door hun gaven van geest, hetzij door rijkdom.

Tal van tempels werden gesticht: een Vredestempel, heiligdommen voor de vergode Keizers (zijne voorgangers), voor goden van buitenlandschen oorsprong, Isis en Serapis, uit Egypte ingevoerd. Een Odeum (concertgebouw) verrees, een Stadion werd ingericht; een lustslot in het Albaansche gebergte, met terrassen in de verte uitzicht gevende op Rome, met een theater en een amphitheater in het omringend park. Dit alles verslond schatten.

Om de soldaten te paaien en gunstig te stemmen werd de soldij van het leger met één vierde verhoogd: een

uitgaaf, die de schatkist uitputte en tot nieuwe dwangmiddelen dreef.

Gelijk zoovele heerschers van vroegeren en lateren tijd is Domitianus almede door den angst voor zijn leven tot een zoo gruwzaam tyran geworden, als wij hem uit de geschiedenis kennen.

Géén geestelijk hoogstaand man is veilig. De aanhangers der Stoa, die de vroegere martelaars verheerlijken, moeten vallen. Herennius Senecio schrijft een lofrede op Thrasea Paetus, die onder Nero gedood werd; hij moet sterven. Rusticus, die Helvidius Priscus eert, welke onder Vespasianus viel, eveneens. Beiden worden onthoofd tot afschrikkend voorbeeld voor de senatoren, bij de terechtstelling uitgenoodigd, die door hun bloed worden bespat.

Anderen volgden. Neven, broeders worden niet gespaard; zelfs een arme idiote broeder, Flavius Clemens, wordt uit den weg geruimd.

De vrees van den Keizer wordt doodsangst. Hij recipiëerde in een spiegelzaal, om ook achter zich en ter zijde te kunnen spieden. Bij het verhoor van sommige gevaarlijke gevangenen hield Domitianus zelf de ketenen vast.

Ook zijne vrouw was ten doode opgeschreven. Toen dit door haar was gemerkt, smeedde zij een samenzwering, waardoor Domitianus in het jaar 96 n. Chr. viel.

Nerva volgt op. Kort, maar veelzeggend uit zich Tacitus in zijne Annales: ‘nunc demum redit animus’: men herademt. De looden druk, die de wereld belast had, was weggenomen.

Naar Rome gekomen in het laatst van Nero's regeeringstijd (67,68) doorleefde Martialis dus de periode van Vespasianus, van Titus en daarna de sombere, zooeven geteekende jaren van Domitianus.

Voor schrijvers was die tijd in het algemeen een slechte en onvruchtbare. Men deed het best te zwijgen. Die niets zegt heeft niets te verantwoorden. Van daar dan ook, dat de epische poëzie en de geschiedschrijving in het bijzonder in die jaren van den domper zoo goed als niet beoefend worden.

Maar wij zeiden het reeds: Martialis is epigrammendichter. Dit kan minder gevaarlijk zijn. Men is in staat er de politiek

buiten te laten. Epigrammen zijn versjes bij de eene of andere *gelegenheid* gedicht: bij een nieuwjaars- of geboortedaggeschenk, bij een opdracht van het een of ander cadeau geschreven. 't Is dus onschuldige gelegenheidspoëzie en deze is het dagelijksch brood van arme dichters, die er van moeten eten. Deze wijze van kostwinning kwam in den keizertijd te Rome meer en meer in zwang. Het leven in de hoofdstad was duur, men moest wel iemands cliënt worden ten einde daarmee de 'sportula' (het maal eten of het daarvoor in de plaats geschonken bedrag in geld) te verdienen[1]. De meest doeltreffende wijze was wel: door een vleiend stuk poëzie de aandacht, zoo het kon van den Keizer of van den een of anderen Maecenas, tot zich te trekken.

Dichters van het slag van Martialis zijn er dus meer. Om er één te noemen: Publius Papinius Statius. Deze zwijgt zijn mededinger Martialis minachtend dood. Statius wordt daarentegen door Martialis, waar deze het maar kàn doen, geprikkeld. Statius maakt van de kleinste, onbeteekenendste voorvalletjes bijkans een epos. Martialis daarentegen vindt, wanneer hij eenigszins dien kant uitgaat, geen bijval. Het publiek wil liever zijn gepeperden kost. Had het epische element aan Martialis voordeel opgeleverd, hij zou wellicht die richting gekozen hebben, want de lust om episch te zijn ontbrak hem niet. Zijn Pegasus voelde zich echter niet in den regelmatigen draf van het epos thuis, wèl bij de dollere sprongen van het epigram, de capriolen van het dartele springpaard.

En bij dit laatste, in den kleineren miniatuur-vorm, komt zijne levensbeschouwing tot haar recht. In enkele regels legt Martialis een vleierij, een verzoek, een bedankje, een boosaardigheid, een guitigheid; in een paar regels soms geeft hij over iemand of iets een indruk weer, geeft hij een schildering van zeden of van karakter. In *die* kunst is Martialis een onovertroffen meester. En hij bedoelt zijn schrijverij ook voor een beperkten kring (II. 86):

1) Oorspronkelijk werd de cliënt aan tafel genood. Men vond dit lastig en liet door den cliënt de portie spijs in een mandje afhalen. Ook dit werd te omslachtig en men legde een geldstuk gereed, dat in plaats van het eten in ontvangst genomen werd. Zoo krijgt het woord 'sportula', dat eigenlijk 'mandje' beduidt, de beteekenis van 'fooi.'

Palaemon schrijve werk, bestemd voor groote kringen:
Ik wil voor enklen slechts mijn kleine liedjes zingen.

Martialis is daarbij vrij, eenvoudig, substantiëel. Hij is zoo verstandig zich niet door hooge, letterkundige eerzucht te laten leiden of verleiden. Hij kent zijn genre en houdt zich daaraan. Hij zegt (IV. 49):

Wat epigrammen zijn, weet *hij* niet, Flaccus, geloof me,
Die hen als speelwerk beschouwt en hen slechts kortswijl noemt.
Veeleer schrijft schertsend *hij*, die Daedalus' vliegkunst behandelt,
Of die van Polypheem, den Cycloop de wandaden roemt.
Alle gezwollene taal is ver van onze gedichten,
En onze Muze praalt niet, ijdel, in pronkziek gewaad.
'Ja! maar die àndere dáár, wordt toch maar bewonderd, geprezen.'
'Ja, *bewonderd* misschien, maar *lézen*, dàt doet men hem niet.'

Dat men *zijn* werk wèl las: het is te begrijpen. Zijn werk is lectuur voor een after-dinner-stemming. Men neemt het boekje, sierlijk gebonden in klein formaat, mede op de wandeling, zet er zich mee neer op een bank in een park. Men leest de versjes in verloren oogenblikken. Men verkneutert zich in de scherpe prikken aan dezen of genen bekenden stadgenoot toegebracht. 't Zijn aardigheidjes, die aan de uitgaande wereld belangstelling inboezemen: hoe de sneeuw neerdwarrelde tijdens een tooneel- of circusvoorstelling en noch de Keizer, noch het publiek opstond of heenging. Hoe de acteur, die de rol van Mucius Scaevola speelde, onverstoord zijn hand in het gloeiend komfoor hield; hoe de leeuw, die in de arena zijn ter dood veroordeelden geleider verslonden had, vriendelijk met het haasje ging spelen, dat tusschen zijn pooten was komen vluchten. Verder: bonmots, galante anecdoten, ook wel gewaagde toespelingen, waarnaar hij de dames beleefd verzoekt niet te luisteren, terwijl hij er zeker van is, dat ze juist hare ooren zullen spitsen om naar zijne ondeugendheden te hooren. Maar bij dat alles bespeurt men steeds: Martialis past op, wil zich niet in opspraak, in ongelegenheid brengen; hij voelt zich niet geheel vrij, is bang zich te branden aan het politieke vuur vooral. Hij heeft gezond verstand en blijft daardoor

er voor gevrijwaard om zijn vernuft te plaatsen op een verkeerde kaart. Hij behield zijn originaliteit te midden van het bederf der maatschappij, waarin hij leefde, een bederf, dat ook de dichtkunst, voor zoover zij er was, meesleepte.

Zijn werk geeft uitleg van zijn leven, zijn leven verklaart zijn werk. Gaf men een levensbeschrijving van Martialis, kòn men het, men zou haar kunnen betitelen: ‘een provinciaal in een wereldstad’.

Martialis is een Spanjaard. Hij is geboren ongeveer in het jaar 42 n. Chr. te Bilbilis in Hispania Tarraconensis, in het Ebro-gebied.

Wat van Griekenland, het overwonnene, gezegd werd: dat het zijn overwinnaar onderwierp (victa Graecia Romam victorem vicit)[1] kan, litterarisch gesproken, ook van Spanje gezegd worden; van Spanje, dat in de eerste eeuw van de Romeinsche keizers tal van letterkundigen aan Rome leverde, die de litteratuur van dien tijd beheerschten: Seneca, Lucanus, Quintilianus, Maternus, Licinianus - het waren allen Spanjaarden. Het vreemde land speelde toen op het tooneel der letterkunde een eerste rol, gelijk dit later op dezelfde wijze geschiedde door de provincie Afrika, waar een Fronto, een Apuleius, de kerkvaders Tertullianus, Augustinus en Cyprianus Rome's letterkundigen naam hoog hielden en werken leverden, nòg getuigend van schitterende ontwikkeling. Spanjes onderwerping heeft Rome veel moeite en strijd, geld en bloed gekost en nam twee eeuwen in beslag. Maar toen het eenmaal onderworpen was, paste zich Spanje ook geheel bij Rome aan. Zelfs in taal. De nationaliteit schijnt er niet diep geworteld te zijn geweest. De bevolking bestond er uit kleine stammen, die onderling door naijver vijandig tegen elkander gezind waren en zich daardoor bezwaarlijk tegenover den veroveraar wisten te verdedigen.

Het waren de door Romeinen gestichte rhetorenscholen, die er eenheid brachten:

‘De conducendo loquitur iam rhetore Thule’, ‘zelfs in het vergelegen land spreekt men over het huren van een leeraar in de welsprekendheid’, zegt Juvenalis; zóóveel enthousiasme

1) Graecia capta ferum victorem cepit (Horat. Epist. II. 1. 154).

voor de Romeinsche beschaving heerschte in het eindelijk ten onder gebrachte land.

Uit die omgeving, doortrokken van dien zuurdeesem, komt onze Martialis op 25 jarigen leeftijd naar Rome. In den somberen tijd van den grooten brand onder Nero, in het woelige jaar van de drie keizerlijke mededingers: Otho, Galba en Vitellius, valt het begin van zijn verblijf in de wereldstad.

Wat hij in de eerste vijftien, zestien jaren van zijn leven te Rome deed is onbekend. Zijn jeugdwerk is verloren.

Enkele uitingen over zijne jonge jaren resten ons. Als hij het bijv. betreurt, dat hij geen geld verdient, laat hij een jammerklacht hooren, dat zijne ouders hem zoo'n goede opvoeding hebben gegeven. Hij is allesbehalve verrukt van datgene wat met studie bereikt wordt (IX. 73):

> Mijn ouders lieten, dwaaslijk, mij rhetorica studeeren.
> Wat geeft mij nu de rhetoriek met haar grammairekennis!
> Verniel de schrijfpen en verscheur, Thalia, al uw boeken,
> Wanneer de bruine 't trekken kan en g'aan den kost kunt komen.

Ook in het volgende epigram blijkt die onzekerheid en ontevredenheid (V. 55):

> Aan welken meester gij uw zoon, mijn vriend, zult toevertrouwen,
> Daarover tobt ge langen tijd in aarzelend beschouwen?
> Ik raad u: houd u van het lijf grammatici, rhetoren,
> Laat u 't geschrijf van Cicero, Vergilius niet bekoren.
> Als hij talent voor dichten heeft doe afstand van dat streven,
> Maar wil hij kennen wat hem geld en voordeel veel kan geven?
> Laat hij muziek en citherspel, fluit en gezang gaan leeren:
> Dàt brengt hem duiten in de tasch en zal zijn geld vermeêren.
> Maar.... is de jongen hard van hoofd en zijn verstand niet sterk,
> Maak dàn van hem een architekt, omroeper of een klerk.

Deze en dergelijke neerslachtige uitingen vindt men dikwijls, vooral in zijne latere gedichten, terug, niet het minst toen het hem in Rome niet geheel was gegaan zooals hij wel had gewenscht.

Hij kwam naar Rome met vele illuzies. Niet als die ééne Spanjaard, van wien verteld wordt dat hij er heen ging enkel en alleen om den geschiedschrijver Livius te zien en die, toen hem dit gelukt was, onmiddellijk weer vertrok. Martialis kwam er om carrière te maken.

De hoofdstad van het wereldrijk had betooverende aantrek-

kingskracht. In de Consolatio ad Helviam[1)] wordt dit door Seneca zoo meesterlijk geschilderd. ‘Zie die menigte voor welke ternauwernood de woningen van een reuzenstad voldoende zijn. Ze is bijkans geheel samengesteld uit lieden, van wie Rome het vaderland niet is. Van hunne woonplaatsen, hunne coloniën, van de heele wereld storten zij zich hier uit als een stroom. Sommigen zijn hierheen gevoerd door hun eerzucht, anderen komen hierheen om openbare functiën te verrichten. De losbandigen zoeken er een geschikte plaats waar alle ondeugden in vrijheid verzadiging kunnen vinden, anderen willen aan hun smaak voor letteren en kunst voldoen, weer anderen aan hun begeerte naar schouwspelen. Men begeeft zich hierheen om vrienden te volgen, om zijn talenten op een wijder tooneel ten toon te spreiden. Ook zijn er, die hier hunne schoonheid komen verkoopen, anderen hunne welsprekendheid. Kortom: het heele menschdom geeft zich bescheid in een stad, waar men duurder dan elders deugden en gebreken koopt.’

Vele Spanjaarden hadden reeds in hun vaderland succes gehad en dat succes steeg hun zóó bedwelmend naar het hoofd, dat ze hoopten ook in Rome te zullen slagen. Dáár verdienden de advocaten schatten: in den keizertijd tenminste, want onder de republiek belette de wet van Cincius aan pleitbezorgers salaris aan te nemen. Doch een Vibius Crispus, een Eprius Marcellus wonnen, naar Tacitus' mededeeling, twintig à dertig millioen gulden.

Maar het is niet de rechtspraktijk, die Martialis naar Rome lokt. Hij komt er als Bohémien en geeft wat hij heeft, de luchtige, lichte poëzie, waarin hij ook soms het ernstige en deftige bespot (X. 4):

> Wat kan het ijdele spel van sombere bladzij'n u geven?
> Leest wat het leven met recht u als het zijne verschaft.
> Hier in mijn werk vindt ge niet: Centauren, Gorgonen, Harpijen,
> Hier vindt ge slechts van den *mensch* in mijn gedichten een beeld.
> Maar, waarde vriend, wilt gij niet uw karakter liefst zien geschilderd?
> Lees dàn Callimachus' boek, 't boek met den titel: *de Schuld*.

1) Seneca. Consolatio ad Helviam VI.

Martialis wil hier, wijzend op een geheel onbegrijpelijk boek van Callimachus, dat den lezer duister moet blijven, een speldeprik geven vooreerst aan zijn vriend Mamurra, tot wien hij dit epigram richt, en in de tweede plaats het onleesbare en ongenietbare geschrift van Callimachus bespotten. Want Martialis heeft het land aan die altijddoor behandelde mythologische onderwerpen. Voor hém zijn de onderwerpen zijner dichtkunst: homo, vita; de mensch, het leven. Dàt zijn de woorden, die hij gaarne gebruikt, die zijn werk kenmerken, er schering en inslag in zijn.

Martialis zal zich bij zijn komst te Rome wel gevoegd hebben bij geslaagde landslui, bij ‘les arrivés’, bijv. de Seneca's. Ook bij gezeten Romeinsche burgers, bij kunstbeschermers wordt hij ontvangen, bij de Pisones bijvoorbeeld (IV. 40).

Vroeger was zoo'n aansluiting niet vernederend. In den keizertijd was dit wel eenigszins veranderd. Martialis zelf wijst op de lasten van het cliëntschap, om in toga (het deftige, typisch romeinsche kleedingstuk) te gaan ‘salutare’, d.i. den morgengroet te gaan brengen en de ‘sportula’ in ontvangst te gaan nemen. De winst met die lastige plichtplegingen gemaakt was niet eens zoo groot. De Maecenaten, die vroeger de beoefenaars der letterkunde beschermden, ze waren zoo goed als uitgestorven, zoodat zij, die van anderen moesten leven, dit niet royaal konden doen. Martialis woonde dan ook maar bekrompen, ‘drie hoog’. Later betrok hij een klein huisje, waarvoor hij den Keizer om een waterleiding bedelt. Naar dit huisje reed hij eerst in een huurwagentje, later met twee eigen paardjes.

Maar... gelukkig schijnt hij daardoor niet geweest te zijn (X. 9):

> De door zijn verzen en zijn geestigheden
> Alom bekende dichter Martialis,
> Vrij van brutale, stekelige grappen,
> Ach! menschen wilt hem liever niet benijden.
> Hij mag bekend zijn - maar niet in die mate
> Gelijk Andraemon, het beroemde renpaard.

Een groote mate van weemoed en teleurstelling spreekt

uit deze regels - men komt als renpaard verder in de wereld dan als veelgelezen dichter!

Martialis leert in Rome, waar hij in de geblaseerde maatschappij binnenvalt, al de gebreken van die wereld kennen. Behalve armoede of ten minste bekrompen omstandigheden ontmoet hij er evenwel ook succes. En merkwaardig genoeg, de benepen omstandigheden benamen hem zijn goed humeur, zijn opgewektheid niet. Ingewijd in tal van schandalen, in tal van genoegens en genietingen van verheven en van lagen aard, in grootheid en ellende, had hij kennis aan menschen op de hoogste en laagste sporten van de maatschappelijke ladder. Hij leidde een echt 'vie de Bohème'. Hij werd de 'vir urbanus', de Boulevardier, doch bleef in zijn hart de provinciaal.

Als hij de maatschappij raakt en prikt, doet hij dat *de* menschen, niet telkens één bepaald mensch. Hij raakt de niets-doeners en de te-veel-doeners; den rijke, die doet alsof hij arm is, maar ook den arme, die voorgeeft rijk te zijn, die 's avonds, om de uitgaven van den dag te dekken, zijn ring in de bank van leening brengt; den parvenu, die altijd op zijn geld en zijn mooi huis en zijn prachtmeubels, op zijn paarden en zijn honden bluft; den testamentenjager, den tafelschuimer, die loert op een lekker maal, den dichter, die de menschen verveelt met zijn verzen.

Hij teekent zijn personen niet zoo schril als de satyricus Juvenalis ze in overdrijving schildert. Vooral niet de vrouwen. Toch zijn ze in den grond bij hem, den epigrammendichter, net zoo als bij den hekeldichter. Hij beschrijft de vrouwen als geëmancipeerd; de dames hebben haar zaakwaarnemer, die voor haar speculeert en hare particuliere finantiëele belangen behartigt, en de zaakwaarnemer van mevrouw is vaak tevens de zaakwaarnemer van mijnheer - in anderen zin.

Hij spot met de vrouwen, die bang moeten zijn voor den regen, omdat ze zich blanketten en die de zon moeten schuwen, omdat ze zich verven. Ook spot hij met de mannen, die fatjes zijn, met den *bellus homo*, den 'mooien jongen', een blijkbaar veel voorkomend type; met den 'crispulus', den gefriseerden krullebol, die een nieuwe verschijning in de Romeinsche wereld schijnt geweest te zijn, in tegenstelling

met den ‘barbatus’, den ongeschorene van vroegere perioden, met den langen, golvenden baard (III 63):

> Dat gij een fatje zijt, Cótilus, dat zeggen velen,
> 'k Hoor het, maar zeg m' als je blieft, wàt is toch eig'lijk een fat?
> ‘Fattig is hij die zijn haren in kunstige lokken laat krullen,
> Die zich gestaag parfumeert, altijd odeur van zich geeft.
> Zangwijsjes steeds uit Egypte en liedjes uit Spanje steeds neuriet,
> Steeds met zijn hand in cadans maat van muziekdeunen slaat.
> Die bij den leunstoel der dames gezeten den dag bij haar doorbrengt
> En die in ieders oor steeds wat te fluisteren heeft.
> Die altijd briefjes schrijft en leest die andren hem zenden,
> Die voor een aanraking van 's buurmans elleboog vreest,
> Die d'amouretten kent van een ieder; die maaltijden afloopt,
> Die van een adellijk heer stipt juist den stamboom kent.’
> ‘Wèl, wèl,! wat zeg je mijn vriend! Is dàt, wat je dáár noemt, een fatje?
> Dan is een fatje, dunkt mij, zeker een wonderlijk ding.’

Een meesterlijk geteekend portret, waarin zeker menig ‘bellus homo’ te Rome zich zelven zal hebben erkend, menig jonker uit de ‘upper ten’ in onze maatschappij zich ook geteekend zal zien. De wereld verandert zoo weinig!

Wanneer begon Martialis te dichten en bekend te worden?

In het jaar 80 n. Chr. werd het Colosseum (later aldus genoemd naar Nero's kolossaal-standbeeld in de nabijheid) ingewijd. Door den bouw van dit amphitheatrum Flavium wilde men de herinnering aan Nero doen vergeten: want nog steeds leefde de vereering voort van dien oorspronkelijk zoo geliefden, later eerst recht verfoeiden vorst. Van Nero's beeld werd het hoofd afgenomen en vervangen door dat van den Zonnegod. Het Colosseum kwam op de plaats van den grooten vijver van Nero's Gouden Huis: al wat deed denken aan Nero's prachtlievendheid moest uit den weg worden geruimd.

Het schijnt, dat Martialis is aangezocht o n *bij* of vlak nà de inwijdingsfeesten eenige gedichten te maken, wellicht van hooger hand, misschien wel van den kant van het hof zelf, daartoe uitgenoodigd. Deze gedichten gaf hij uit (Liber II. De spectaculis):

Hier, waar de zonnekolos het starrenheir dicht nabij komt,
En waar in 't midden der straat 't kunsttooneel[1)] zich verheft,
Straalde het hatelijk huis van den wreeden tyran in zijn goudglans,
En één huis vormde slechts *in* de stad *de* gansche stad.
Dáár waar majestueus de bouw van het amphitheater
Hoog zich welft, was voorheen Nero's verblijfplaats gebouwd;
Waar wij bewondrend zien het snel verrezene badhuis,
Dáár sloopte eens Nero's trots van vele burgers het huis.
En waar Claudius' hal haar heerlijke schaduw wil leenen,
Daar stond het uiterste deel van 't nu gesloopte gebouw.
Rome kreeg Rome terug en 't geen aan den heerscher behoorde.
Is thans dóór uwe gunst, Keizer, haar eigendom weer.

Aan dit gedicht knoopen zich de andere verzen vast, handelend over de schouwspelen in de arena. En het zijn juist deze gedichten, die hem in betrekking stelden met Keizer Vespasianus. Deze was echter nog al schriel en op de penning. Men kent de anecdote, hoe hij werd bespot in hofkringen, toen hij een belasting legde op de openbare latrines. Maar wanneer na een jaar bij een plechtige receptie zakken met goud worden binnengebracht als opbrengst van de gesmade belasting, houdt hij een hoveling een handvol goudstukken onder den neus met de vraag: 'Nu, riekt dat?' Van zulk een vorst was voor een dichter niet veel heil, d.w.z. voordeel in geld, te wachten. Bij Vespasianus' opvolger Titus ging het al *iets* voorspoediger; doch bij diens broeder Domitianus braken betere tijden, althans in financiëelen zin, aan. Een Keizer, van wien de professor in de rhetoriek Quintilianus zegt, dat hij vroeger wel verzen maakte, maar dat hij er mee ophield, 'omdat de goden het voor hem geen passenden roem vonden de grootste van alle dichters te zijn', zóó'n litterair aangelegd keizer moest wel een gewenscht beschermer wezen voor een dichter als Martialis.

Op hem had dus de Spanjaard, die nu al niet meer jong was (hij was ongeveer 40 jaar), zijn hoop gevestigd; tot hem

1) Het 'pegma'. Een tooneelmachine in het theater of amphitheater, die snel uit den grond opkwam en weer neerdaalde, waarop men gladiatoren of ook wel de goden liet verschijnen en strijden. Een soort van lift.

gaat hij zich richten en tot de vóórmannen van de romeinsche maatschappij, tot de vrijgelatenen des Keizers, die veel te zeggen hadden en eigenlijk het rijk bestuurden.

Vroeg was Martialis begonnen met dichten en uitgeven. Hij spreekt van ‘geknutsel en grappen uit zijn jeugd’ (I. 113):

> Wat ik als knaap en jonkman eenmaal dichtte,
> Al mijn geknutsel, dat 'k zelf mij niet herinner,
> Dat vindt gij, lezer, wanneer gij kostbre uren
> Slecht wilt besteden, een vijand zijt van niets-doen,
> Veil in den winkel van Quintus Valerianus,
> Die er voor zorg draagt die grappen te bewaren.

Maar - dàt was uit zijn jeugd! Nú wordt hij beroemd! De uiting, die wij reeds vernamen dat hij was ‘toto in orbe notus’, beroemd over de heele wereld (X. 9), komt eenige malen in zijn werken voor en is niet van die bescheidenheid, welke hij elders toont, wanneer hij bijv. spreekt over zijn bundel (I. 16):

> Daar is hierin wat goeds, maar óók veel middelmatigs.
> Verkeerds is er veel méér. Zóó schrijft men steeds een boek.

De vraag rijst dan: waarom heeft hij al niet vroeger gebundeld en is hij daarmee eerst na het jaar 80 begonnen? Denkelijk hechtte Martialis zelf aan die gelegenheidsgedichtjes niet zoo héél veel meer waarde, dan als aan spierinkjes om den kabeljauw te vangen. En bovendien: het waren giften geweest zijnerzijds aan personen, tot wie hij iets te zeggen had of van wie hij iets wilde afbedelen. Dat hij aan die gedichtjes wel zorg besteedde, blijkt uit een epigram op den schrijver Demetrius, die de gedichten met mooie hand copiëerde om ze te zenden aan hen voor wie ze bestemd waren (I. 101):

> Trouw was de hand die mij hielp bij 't schrijven van mijn gedichten,
> Zij bracht zijn meester geluk, was zelfs den Keizer bekend.
> Dat hij als slaaf niet zou gaan naar de wereld der droevige schimmen,
> Dáárvoor heb ik gezorgd, toen op het ziekbed hij lag.
> Toen hij van tering verkwijnde gaf 'k hem de rechten der vrijheid,
> Hem die het waard was dat hij van mij die vrijheid verwierf.
> Stervende had hij besef van het loon door ons hem geschonken,
> Sprak met ‘patronus’ mij aan, reeds op den weg naar den Styx.

Zoo vond Martialis het wellicht niet behoorlijk hetgeen hij eenmaal cadeau had gezonden weer terug te nemen en aan het publiek te koop aan te bieden. Maar waarschijnlijk werd hem de vlieg voor den neus weggevangen. Een ondernemend uitgever, 's dichters werk en ook den smaak van het publiek kennende, ging aan het bundelen en deed zijn voordeel met de omstandigheid, dat auteursrechten bij de Romeinen niet bekend waren. Doch Martialis was wellicht toch gevleid door den ‘nadruk’ en schreef de inleidende aanbeveling (I. 113), waarover wij hierboven spraken. Merkwaardigerwijze schijnt vooral in de provincie veel plagiaat te zijn gepleegd. Er heerschte ook buiten Rome een opgewekt litterair leven. In Zuid-Frankrijk vond men veel boekverkoopers en Ovidius en Horatius werden dáár, waar men vele Romeinen in de koloniën vond, ook zeer druk gelezen. Gansche bezendingen van die en andere latijnsche dichters gingen, tot tijdverdrijf en ontwikkeling voor de daar wonenden, naar deze geestelijk dus niet misdeelde streken.

En zoo heeft men jaarlijks van Martialis een bundel epigrammen ontvangen, elk ruim honderd stuks gedichten bevatrend. Ruim honderd stuks. En als Martialis (I. 118) zegt:

> Wien het nog niet voldeed één honderd gedichten te lezen,
> Caecidianus, die heeft nooit van het slechte genoeg,

dan behoeft daaruit nog niet te worden afgeleid, dat, wanneer er bóven de honderd zijn, daarom het òvertal vervalscht en bijgevoegd moet wezen. ‘Een honderdtal gedichten’ mag wel iets meer zijn dan juist op den kop af honderd.

Hij richt zich in die gedichten, zooals we zagen, tot veel wat voornaam is, tot het hof en zijn aanhang, tot generaals, senatoren, kunstbeschermers, letterkundigen, personen op elk gebied uitnemend, ja, ook tot de toongevers op het modegebied, de petits-maîtres en minnaars van mooie en excentrieke kleeren. Tot onze verbazing zullen wij den grooten geschiedschrijver Cornelius Tacitus niet op de lijst der door Martialis bevoorrechten vinden. Was deze wellicht te deftig, te gewichtig? Maar wèl ontmoeten wij Plinius Jr., die hem aan den strengen, eerbiedwaardigen Cato doet denken, dien hij hoogacht en die ook hem wederkeerig eert en hem, zooals wij later zullen zien, metterdaad helpt.

Tusschen den satyricus Juvenalis (die een geestverwant is van Martialis) en dezen laatste bestaat een nauwe betrekking: merkwaardigerwijze zijn vaak de personen, die Martialis prijzend toespreekt juist die, welke Juvenalis laakt.

Juvenalis vindt de eeuw, waarin hij leeft en die hij (op satyrendichters-manier overdrijvend) verfoeit, een ellendigen tijd. Martialis vindt zijn eeuw nog al redelijk goed. Alleen *dit:* hij persoonlijk wordt niet genoeg beloond, men betaalt de dichters te karig, terwijl ze toch, juist als gewone stervelingen, moeten eten, geld noodig hebben voor kleeren, onderhoud, huur, schuldeischers (V. 36):

> Zeker iemand is geprezen in mijn vers, - maar hij doet net,
> Of er niets van hem gezegd is en.... ik word apart gezet.

Overigens, vraagt hij (V. 19):

> Wanneer was het vergund verheev'ner triumfen t' aanschouwen?
> Wanneer heeft schooner gemaakt één vorst het Rome van Mars?
> Wanneer heeft grooter vrijheid één vorst aan zijn land ooit geschonken?

Ja, zóó heerlijk vindt hij den tegenwoordigen tijd (XI. 5), dat hij beweert:

> Kon nog een Cato op nieuw terug op deez' aardbodem eens komen,
> Zekerlijk had hij partij voor 't keizerrijk heden genomen.

Maar - al wordt hij slecht, althans niet naar zijn zin betaald, gelezen wòrdt hij (XIV. 194):

> Sommigen zeggen van mij: ‘Martialis?... Neen, dat 's geen dichter!’
> Hij echter die mij verkoopt, zegt dat ik 't werkelijk ben.

Dat is dus zijn uitgever. Deze spint er zijde bij. De werken van Martialis werden, méér dan eens, in verschillende edities uitgegeven. We zien dit uit I. 2:

> Gij die verlangend zijt mijn werk steeds mee te dragen,
> En op een lange reis het gaarne met u neemt,
> Koop gij een uitgaaf waar de band in kleine bladen
> In 't handigste formaat het boekje samenhoudt.
> Koop 't grootere formaat dan voor uw boekenkasten,
> Het kleinere formaat past juist voor menschenhand.
> Opdat een ieder weet waar hij mijn werk kan koopen
> En gij niet dwalen moogt verlegen door de stad,
> Zoo wil ik u tot gids, betrouwbaar, gaarne wezen:
> Bezoek den winkel van Secundus den Lucerner,
> Bij 't tempelhuis van Pax en 't Forum van Minerva.

Doch hij had méér uitgevers, er waren méér boekverkoopers, bij wie men zijne dichtbundels in de uitstalkast vond staan. Men leert van hem ook den naam van een boekhandelaar Tryphon kennen, van wien Martialis vindt dat hij te groote winst maakt (XIII. 3):

> 't Geheele boekje, kant en klaar, met al mijn epigrammen,
> Kost u, wanneer ge 't koopen wilt, slechts luttle veertig centen.
> Dat 's u te veel? 'k Geloof het graag, men kon de helft ook reeknen,
> Nòg zou dan Tryphon bij verkoop geen slechte zaken maken.

Een tweede, mooiere, meer royale editie was weer bij een anderen boekverkooper te krijgen voor vier denariën, (ongeveer *f* 1.80).

Wij zagen, dat Martialis, zoo hij al geen schatten vergaarde, dan toch waardeering vond. Maar ook afkeuring viel hem ten deel. Soms doet zijn valsch vernuft hem schade. Maar grooter nadeel berokkent hem af en toe de ontuchtige inhoud zijner verzen. En juist uit zijne verdediging op dit punt blijkt, zoowel als uit de aanmerkingen op hem gemaakt door tijdgenooten, dat de eeuw der eerste keizers in Rome nog niet zóó verdorven, zóó slecht, zóó diepgezonken was, als men hem wel heeft willen afschilderen. Er bestond gevoel van schaamte. Men wilde niet alles slikken, men kòn zich nog ergeren.

'Lasciva est nobis pagina?' vraagt hij. Doch vergoelijkend voegt hij er aan toe:

> 'Vita proba est.'
> 'Is ons geschrift gemeen? Ons leven is het niet.'

In een kleine voorrede, vóór de uitgave zijner epigrammen geplaatst, zegt Martialis, dat zijne gedichten geschreven zijn voor hen, die de Floralia bezoeken, d.w.z. voor personen, 'die in de wol geverfd zijn', die het zoo nauw niet nemen met de zedelijkheid. Zij, die de Floralia bezochten wisten wat hun te wachten stond: dat het publiek aan het slot van de voorstelling van de tooneelspeelsters eischte, dat ze hare naakte lichaamsvormen zouden toonen. Toen Cato eens bij zulk een voorstelling tegenwoordig was, schaamde zich het publiek tegenover hem, den strengen medeburger, en durfde den gewonen eisch niet te laten hooren. Een naast hem zittende vriend maakte er Cato opmerkzaam op en deze, die het

volk niet van het genot waaraan het gewend was en waarop het hoogen prijs stelde wilde berooven, stond op en ging heen.

Dat voor zulk een publiek, op die wijze geprikkeld, de gedichten niet kuisch en rein behoefden te zijn, eischt geen betoog. Maar Martialis' verontschuldiging: ‘in mijn eigen levenswandel ga ik mij niet te buiten’ voldoet ons daarom toch niet. Het *is* een feit, dat Martialis nooit of nergens de verkeerdheden aanprijst. Integendeel: hij berispt en bespot ze, bejegent ze vaak met uitingen van verachting en hoon. Dit neemt echter het stuitende en hinderlijke feit niet weg, dat Martialis zich nergens ontziet om, méér dan wij noodig en oorbaar vinden, de dingen bij hun naam te noemen en woorden te gebruiken, die men in gezelschap nimmer zal kunnen bezigen. Voor schoollectuur op de gymnasia is Martialis dan ook geheel ongeschikt, tenzij men een gekuischte uitgave, een bloemlezing wilde samenstellen.

Een ander soort van epigrammen is er, dat grooten aanstoot heeft gegeven en aan vele beoordeelaars den neus heeft doen optrekken voor ‘zóó'n dichter’. Het zijn die epigrammen, waarin hij voor zichzelven vraagt, bedelt of wenschen uit. Wenschen zelfs voor de meest gewone dingen, bijv. voor een warmen mantel op zijn mooie toga. Martialis bedankt in een gedichtje Parthenius, den kamerheer van Keizer Domitianus, voor een mooie toga van hem ontvangen ‘blanker dan een lelie.’ Doch daar komt een gemoedsbezwaar bij hem op, dat hij den goedgunstigen gever niet wil verhelen: ‘zal die sierlijke toga door zijn ouden mantel niet worden ontsierd?’ Een brutale wenk ten einde ook nog een nieuwen mantel op den koop toe te mogen ontvangen.

Een andere manier: hij vertelt hoe hij eens bij de godin Minerva in haar tempel zijn beklag uitte, dat de keizer hem eenige luttele duizenden sestertiën had geweigerd. De godin zou hem toen gezegd hebben: ‘Ben je mal, kerel? Zeg niet, dat hij ze je weigert: hij heeft ze je alleen *nòg* maar niet gegeven.’

Zulke vragen op den man af mogen succes gehad hebben, hoogen dunk van 's vragers eergevoel geven ze niet.

Men heeft wel eens als verontschuldiging aangevoerd, dat een epigrammendichter, wanneer hij den eersten persoon gebruikt, niet altijd zich zelven bedoelt. Een voorbeeld daar-

van is I. 5, waar hij keizer Domitianus sprekend inleidt, die hem dreigt te verdrinken:

> *Ik* bied een zeegevecht *u*, *gij* ruilt daarvoor uw gedichten.
> Marcus, 'k geloof dat gij wilt zwemmen te zaam met uw boek.

Wat hij *hier* deed kan hij dus ook elders gedaan hebben.

Verder zien wij, dat Martialis zich onderwerpen liet opgeven voor zijne gedichten. Men bestelde werk bij hem, want hij beklaagt zich tegenover zekeren Caecilianus, dat deze hem een ongeschikt onderwerp heeft opgegeven. (II, 42):

> Caecilianus, gij vraagt mij recht frissche, opgewekte epigrammen!
> Droog en dor is de stof die gij mij daarvoor verschaft.
> Hoe is een bij toch in staat haar zoete honig te garen,
> Als die op bittere wei samen moet worden gepeurd?

Zulke bestellingen werden wel aan twee dichters tegelijk opgedragen, èn aan Martialis èn aan Statius. Men vond het blijkbaar pikant om te zien, wat de beide ‘poètes à la mode’ van dezelfde onderwerpen zouden maken. Een proeve later meermalen herhaald, o.a. toen de hertogin van Orléans de twee dichters Corneille en Racine neven elkander Bérénice liet behandelen.

Wij vinden, evenals in het zooeven aangehaalde gedichtje (I. 5), bij Martialis tal van epigrammen, die de dichter niet als zelf-sprekend schrijft, maar waar hij anderen de woorden doet zeggen en die dus niet *zijn* idee weergeven, maar dat van den persoon, aan wien hij de woorden in den mond legt.

Doch al is het mogelijk, dat men Martialis daarmede van een deel der schuld ontlast en iets wegcijfert van het immoreele, dat den dichter persoonlijk kan schaden: het boek wordt daarmee niet moreel, de vuile taal, de obscene uitingen en onderwerpen blijven toch door hem, zij het ook in opdracht, behandeld. Maar de dichters konden bezwaarlijk geheel vrij van hun pen leven. Het theater gaf geen geld. Men vertoonde slechts bij uitzondering nog treur- en blijspelen. De in woord en daad onzedelijke mimen vielen meer in den smaak van het groote publiek. Schreef men gedichten: het voordeel was, zooals wij reeds zagen, grootendeels voor den boekverkooper. De dichters konden, ja! voorlezingen houden en hunne gedichten voordragen. Doch deze bijeenkomsten

vielen hoe langer hoe minder in den geest van het publiek. We lezen in een brief van Plinius[1)], hoe men er heen ging, nu ja, omdat men het tegenover den dichter, die vrienden uitnoodigde, niet laten kon. Het was een gedwongen plichtpleging. En bovendien: die voorlezingen, ze kostten geld aan zaalhuur, aan invitaties, aan claqueurs, die betaald moesten worden om bij vooraf aangegeven passages hunne toejuichingen te laten hooren. Statius bijv. droeg zijne Thebaïs voor, werd volop toegejuicht, 'maar', zoo zegt Juvenalis, 'toen hij thuis kwam had hij geen eten.'

Doch - Martialis' Muze moge een lichtvaardige dame zijn, 'décolletée et court-vêtue', zijne gedichten hebben voor ons bijzondere waarde omdat ze ons een blik gunnen op een *deel* van de maatschappij in den keizertijd met al zijn eigenaardigheden en verdorvenheden. Martialis teekent ons het platte, het alledaagsche, het gewone, dat in die tijden even goed gevonden werd als thans. Hij schildert ons typen uit alle klassen. Hij flaneert met ons door Rome, wijst ons wat hij op straat ziet: den zoutevisch- en den zwavelstokkenkoopman, het bloemenmeisje, de warm-eten-venters, den saucyzen- en sinaasappel-verkooper, het bedeljongetje door zijn moeder uitgestuurd, den armen schipbreukeling, die een droevig verhaal van zijn wedervaren opdischt en een geschilderde voorstelling daarvan op een groot tableau vertoont. Het zijn tal van pikante straattypes en straatscènes, die hij ons teekent. Hij is een echt Chroniqueur. Hij zou de fortuin zijn in onze dagen van een blad als La vie Parisienne. Vele van zijn gedichtjes zijn schilderijtjes, boeren-Breughels, Jan Steens, vol van plat réalisme, die wel niet *de* Romeinsche keizer-maatschappij schilderen, doch gedeelten er uit illustreeren, vooral den zelfkant schetsen.

Of hij zich steeds hield aan hetgeen hij beloofde: 'parcere personis, dicere de rebus', meen ik te mogen betwijfelen. Hij spaart *niet* steeds personen, spreekt *niet* alléén over *dingen*. Zijne medeburgers krijgen soms vinnige steken en rake slagen en striemen. Hij wroet dikwijls in het zéér-particuliere leven. Trouwens, in de oudheid was men daaraan gewend. Advocaten in hunne pleidooien ontzagen ook zelden

1) Plinius Minor. Epist. I. 13.

persoonlijke gevoeligheden en spaarden het bijzondere leven hunner tegenstanders volstrekt niet.

Als buitenman in zijn hart voelt en uit Martialis dikwerf een afkeer van het leven in de groote stad. Buitenman in zijn hart, stadsmensch door gewoonte, uit noodzaak, is hij geschikt om de beide levenswijzen te beschrijven. Maar: vóór alles is hij *mensch* (zooals Faguet zegt van Labruyère), ‘een mensch die rondloopt, die ziet, die goed waarneemt en dit waargenomene levendig weet te schilderen.’

Dat hij in zijn hart Rome niet liefheeft, maar er slechts blijft vertoeven, omdat hij er van bestaan moet, blijkt uit het volgende gedicht (III. 38):

> Sextus, verklaar wat het is dat uw hart zoo doet hangen aan Rome?
> Zeg er eens op wat gij hoopt, zeg wat gij daar toch begeert?
> ‘'k Wil er pleidooien gaan houden, nog mooier dan Cicero pleitte,’
> Zegt ge, ‘geen één doet zoo mooi mij op het forum dit na,’
> ‘Kent ge hem niet, d'advocaat, die prachtige zaken bepleitte?
> 't Bracht hem niet eens geld genoeg op voor de huur van één jaar!’
> ‘Nu, heb ik zóó geen succes, dan wil ik gedichten gaan schrijven,
> Verzen, zoo mooi, die gij houdt zelfs voor Vergilius' werk.’
> ‘Malligheid! Zie je die lui, die daar loopen in lompen van mantels?
> Dichters zijn het allemaal, dichters van 't beste allooi.’
> ‘Grooten der aarden wil 'k dienen.’ ‘Och, nauwlijks een drieof een viertal,
> Eten zich hieraan zat; al d'andren crepeeren van honger.’
> ‘Geef nu toch raad! Wat moet 'k doen? 'k Besloot tóch in Rome te blijven.’
> ‘Toeval slechts zal het zijn, zoo ge dit *eerlijk* kunt doen.’

Intusschen vond Martialis belangstelling, van heinde en ver, uit meer verwijderde streken dan hij verwachtte (XI. 3):

> Ook Britannia zingt, zoo zegt men, mijne gedichten.
> Geeft mij dit iets? Mijn beurs heeft er geen voordeel van.

Toch waardeert hij het (VII. 88):

> ‘Nonnihil ergo sumus’

‘wij beteekenen dan toch iets’, roept hij uit, toen hij vernam, dat zijne werken én in Britannia èn aan den Rijn verkocht werden.

Zijn geest, zijn spot, zijn fantasie maakten, dat zijn werk gewild was bij hoog en laag, die hij beiden in den kring van zijne waarnemingen trok. Dat men hem eerde, bewijst wel de omstandigheid, dat een zeker voornaam heer in zijn bibliotheek het borstbeeld van Martialis deed plaatsen, een eer, die anders doorgaans slechts aan overledenen te beurt viel.

Onder de hem verleende voordeelen en eerbewijzen ontving hij o.a. van den Keizer het zoogenaamde *driekinderrecht*, dat aan hen, die geen kinderen hadden, dezelfde rechten schonk als aan iemand, die ze wèl bezat. Het was een instelling, die premiën stelde op het bezit van kroost, die den vader van twee kinderen rechten gaf boven hem, die slechts één kind had, hem die één kind bezat boven den kinderlooze. Het was een poging om het sluiten van huwelijken te bevorderen, het uitsterven van families tegen te gaan (II. 92):

> Toen ik het driekinderrecht vroeg,
> Schonk *hij*, die 't alléén kon doen,
> Mij dit recht als loon voor 't dichten!
> Echtgenoote, vrouw, gegroet!
> 's Keizers gave doet mij goed!

Dat hij dit recht, door hem zoo vurig begeerd en ten slotte verkregen, niet voor een ieder geschikt achtte, bewijst een gedichtje met een hatelijkheid tegen een ons verder geheel onbekenden, misschien wel gefingeerden Dento (IX 31):

> Iets niet heel moois van u zelven bekent gij, Dento, dáárdoor
> Dat 'g *als getrouwde man* vraagt het driekinderrecht.
> Och, plaag nu toch den Keizer niet meer met uw bidden en smeeken,
> Keer dan toch eindlijk terug naar uw dorp en verlaat deze stad!
> Want terwijl gij zoo lang en zoover van uw echtgenoot, wegblijft,
> Vindt gij, die *drie* kindren wenscht, thuis nog een *vierde* er bij.

Moet men uit het vóórlaatste epigram (II 92) opmaken dat Martialis gehuwd was? Ik geloof het niet.

Echtgenoote, vrouw, gegroet: ‘Uxor valebis!’ dat zal wel moeten beteekenen, zooals Lessing vermoedt: ‘vaarwel huwlijksplannen, vaarwel voorgoed de gedachte aan een echtgenoote: ik behoef nu niet meer aan trouwen te denken daar ik het driekinderrecht bezit.’ Dit te méér in verband met de gecursiveerde drie woorden uit het laatste epigram (IX. 31):

‘schaam u, Dento dat gij als *getrouwd* man het recht vraagt; *ik* die het óók vroeg, was ten minste òngehuwd.’ Dat de woorden: ‘uxor valebis’ zouden beteekenen een scheiding: ‘Vrouw, ik groet je, ik had je genomen om nakroost te krijgen[1)] en daarmede de voorrechten, die het bezit van kinderen schenkt. Nu heb ik die voorrechten van den Keizer ontvangen. Ik heb dus uw hulp niet meer noodig. Gij kunt gaan. Wij scheiden derhalve.’ - dit lijkt ons, zelfs bij de gemakkelijke ontbinding van het huwelijk bij de Romeinen, wel wat al *te* stuitend.

Bovendien, wanneer wij aannemen, dat Martialis gehuwd is geweest, hetgeen kan worden opgemaakt uit gedichten in de twee laatste boeken zijner epigrammen, geschreven toen hij reeds weer naar Hispania was teruggekeerd, wanneer wij als zijne echtgenoote aannemen de ons bekende Marcella uit Bilbilis, dan zijn de verzen, die hij vóór dien tijd over dit onderwerp schrijft, gesteld dat ze op hem zelven en niet op anderen slaan, ook slechts van veronderstellenden aard. Het zijn bijv. deze uitingen: hoe hij wel zijne vrouw zou wenschen àls hij eens huwde, en hoe hij, wannéér hij eens trouwde, steeds aan het woord van Cato den Ouden zou denken, dat op den dag waarop de vrouwen de gelijken worden van den man, *wij* hare slaven, *zij* onze meesteressen zullen wezen (VIII 12):

> Gij vraagt me, waarom 'k liever niet een rijke vrouw zou trouwen?
> Wel Priscus, 'k wil in geen geval mijn vrouw haar ‘gemalin’ zijn.
> Een vrouw, getrouwd, moet van haar man de mindre altijd wezen,
> Zoo niet, dan zouden man en vrouw in 't huwlijk niet gelijk zijn.

Gesteld dat Martialis in Rome wèl gehuwd geweest is, dàn zouden we uit sommige gedichten moeten opmaken (wanneer die ten minste op hemzelven mochten slaan en niet op bestelling voor anderen zijn geschreven), dat de verhouding tusschen de beide echtelieden alles behalve aangenaam is geweest, zooals uit een paar epigrammen zou kunnen blijken (III. 92 en XI. 104):

> Dat ik één huisvriend zal dulden, o Gallus, dàt vraagt mijn vrouw mij!
> Krab ik zoo'n vrouw niet, mijn vriend, beide haar oogen uit 't hoofd?

1) Volgens de Romeinsche formule: liberorum quaerendorum causa.

Het was zeker een hoogst bescheidene eisch van een vrouw aan haren echtgenoot; een vraag, die echter verwondering wekt, wanneer wij het volgend epigram op hetzelfde echtpaar moeten toepassen (XI 104):

Vrouw je gaat mijn deur uit[1)].... òf... je schikt je naar mijn wenschen!
Ik ben geen strenge Curius, geen Tatius, geen Numa!
Ik houd er van een avond lang met drinken door te brengen,
Gij maakt steeds spoed om op te staan en drinkt slechts sober water.
Gij houdt van 't duister, *ik* bij 't licht der lampen lang te dobblen.
Ik houd van 't vroolijk minnespel en dat liefst niet in 't donker
Een somber kleed, een zwarte huik, omhullen uw gestalte,
Voor *mij* kan nooit een meisje, jong, *te* luchtigjes gekleed gaan.
Een kus, zooals de duiven dien elkander geven, wil ik.
Dien gij mij schenkt, het is een zoen zooals die van een moeder.
Gij gunt mij niet d'aantreklijkheid die mannen kan bekoren,
Die zelfs Cornelia verleend' aan Gracchus, haren echtvriend,
Ja, vóór dat Ganymeed den wijn aan Jupiter ging reiken,
Schonk Juno dikwijls aan haar man de blijken harer liefde.
Wilt g' ingetogen zijn? 't Is goed. Lucretia bij daglicht,
Maar in het nachtlijk uur verlang 'k een vroolijk dartle Laïs![2)]

Heel anders zou deze ontboezeming zijn (gold ze zijne echtgenoote) dan die andere uiting uit lateren tijd, hemelsbreed er van verschillend (XII. 21):

Noch een bewoonster der wulpsche Subura te Rome[3)],
Noch ééne van 't Kapitool zou zich met u kunnen meten,
Gij zijt de reden dat 't heimwee in mij naar de heerlijke hoofdstad
Eénigermate zich tempert, door *U* slechts wordt Rome vergoed mij.

Hij was in Rome in redelijk goeden doen. De vleierijen tegenover den Keizer brachten hem voordeel aan, tegenover een vorst die ze niet eigenlijk in onze oogen verdiende (VIII. 11):

Dat ge in uw stad terug zijt gekeerd, de Rijn zelfs weet het!
Want het gejuich van het volk, Keizer, hij hoorde het óok.

1) Volgens de Romeinsche formule voor de meest eenvoudige echtscheiding: Exi foras, reticulas tibi habeto: ‘ga de deur uit, pak je boeltje bij elkander.’
2) Een bekende hetaere uit Athene.
3) Een slecht bekend staande wijk te Rome.

Ook het Sarmatische volk en de Isterstroom[1] en ook de Geten
Hieven een jubeltoon aan nimmer te voren gehoord.
En onderwijl bij den ren oneindig gejuich u begroette,
Heeft niemand dáár iets gezien; rennen zijn vier al voorbij.
Zóó werd nog nimmer een vorst te Rome bemind. Ook gij zèlf niet:
Grootere liefde wint nooit ergens één vorst op deez' aard.

Een dichter, die na de besliste nederlagen, door een aanmatigend vorst in de Donaulanden geleden zóó iets van dezen kan zeggen, heeft wèl den laffen vleitoon te pakken, niet minder in 't volgend epigram geuit (VIII. 15):

En terwijl men den roem van den nieuwen Penninischen oorlog
Rondom verkondt, op 't altáár Jupiter Redux[2] vereert,
Brengen de ridders en 't volk en ook de Senaat hunnen wierook,
En toont zich Latium blij, blij met dit heerlijk geschenk.
Maar ook al houdt g' u ter zijde en wilt geen triumftochten vieren,
Niet minder waard zal ons zijn 't roemvolle vredesgenot,
Daar gij vertrouwen betoont in de liefde en den steun van de uwen.
Heil dan den vorstlijken heer, dat hij de zijnen zóó kent.

Ook andere beschermers had hij, velen die hem meer of minder begiftigden met grootere of kleinere gaven, waarvan hij nu eens ruim, dan weer minder royaal kon leven. Hij was tot ridder gemaakt, wat, zooal geen directe voordeelen, dan toch onmiddellijke: aanzien, eer opleverde. Martialis voelde zich dan ook niet weinig (V. 13):

Arm ben *ik* steeds geweest, dat wil ik wel bekennen,
Maar heel de wereld leest mijn werk: dat is óók iets!
Gij bulkt van 't geld, fokt paarden voor de rennen,
Maar verder zijt gij, vriend, toch eigenlijk maar niets.
Zoo zijn wij beiden. Wat *ik* ben kunt gij niet wezen,
Maar wat *gij* zijt, dàt kan gemaklijk ieder zijn.

Onder de geschenken, die hij had ontvangen, behoorde ook een klein landgoed, een woning op den Quirinaalschen heuvel, en in de nabijheid van de stad Rome een villatje. Het kleine landgoed bij Nomentum, zijn ‘Nomentanum’ in het Sabijnsche, had hij ten geschenke gekregen. *Erg* dankbaar toont hij zich doorvoor niet (XI 18). Hij vindt het nietig: zóó gering, dat hij door de raamopening van eenig huis een ruimeren blik heeft dan zijn geheele landgoed beslaat. ‘Dat

1) De Donau.
2) Den teruggekeerden God.

kun je toch geen landgoed noemen, waarin een beetje wijnruit een boschje voorstelt en dat de vleugel van een krekel geheel bedekt, dat één miertje in één dag afvreet? Je hebt je, mijn vriend, één lettertje vergist! Toen je meendet mij een landgoed (praedium) te geven, had ik liever gehad dat je mij een lekkeren lunch (prandium) hadt aangeboden.'

Het buitentje lag hem te dicht onder den rook van Rome. Hij laat dit merken in een epigram, waarin hij een ontmoeting met een vriend schildert. Dicht bij de Capeensche poort komt hij zijn vriend Bassus tegen, gezeten op een klein karretje, beladen met allerlei voortbrengselen van het land: malsche slâ, eieren in stroo verpakt, vruchten, appels en peren, kool en wortels. Nu zul-je denken, die komt van het land in de stad en brengt daarheen zijn oogst! Mis! Hij komt *uit* de stad en gaat náár het land. Alles moet men in de stad inkoopen, wanneer men in de buurt van Rome op het land woont.

Dàt is de geschiedenis van Martialis' Nomentanum, waarom hem dit maar half kan behagen: 't is nàmaak van het buitenleven.

Is het wonder, dat hem nu en dan heimwee bekruipt naar het land zijner geboorte, naar Spanje, naar zijn vaderstad Bilbilis?

Voeg daarbij, dat hij langzamerhand minder gemakkelijk de lasten gaat dragen van het Romeinsche cliëntschap. Hoe ouder hij wordt des te zwaarder valt het hem die taak naar behooren te vervullen.

Hem staat dat opstaan vóór dag en dauw tegen; die begroeting van zijne beschermers in den vroegen morgen, ze hindert hem, evenals de beleefdheid, die de verplichtingen jegens zijne patroni hem opleggen.

Een reisje naar Noord-Italië ondernomen doet hem het leven dáár kennen. Hij wil zich in Ravenna of elders, mits maar buiten Rome, vestigen. Zag hij er misschien tegen op om in Rome te blijven en zich te schikken onder het nieuwe régime van Nerva, die in 96 Domitianus was opgevolgd? Zou men hem wellicht kwalijk nemen, dat hij de regeering en het beleid van Nerva's voorganger zoo uitbundig had geprezen? Merkwaardig is het ongetwijfeld wèl, dat hij, na den dood van Domitianus het tiende boek zijner epigrammen in de tweede uitgave in het licht zendende, de lofdichten op dien gehaten vorst wegliet.

Zijn heimwee wordt hoe langer hoe sterker. Hoe spreekt de weemoed uit dit gedichtje, dat ter begeleiding moest dienen voor een uitgave van zijn boek, die hij naar Spanje zond (X. 104):

Boekje ga; verzel mijn Flavus
Over zee! Het ga u wèl!
Moge 't zeeweer u beschermen
En gij veilig Tarraco
In mijn Spaansche land bereiken.
En van daar zult g' in een wagen
Snel mijn Bilbilis aanschouwen,
En het hooggelegen Salo,
Na een tocht van vijf, zes dagen.
Wat 'k u opdraag, zult ge vragen?
Breng aan enkle oude vrienden
(Reeds voor vier en dertig jaren
Vrienden van me in 't land van Spanje)
Daadlijk na de reis mijn groeten.
En herinner vaak mijn Flavus,
Dat hij voor een matig prijsje
Mij een prettig aardig huisje
Huren moet, waar 'k in kan wonen.
Dat is al. De scheepskaptein roept,
Boos om 't talmen. Wind waait gunstig.
Boek vaarwel! 't Is niet geraden
Dat *wie* ook, een schip laat wachten.

Men ziet het: hij heeft plannen, plannen van vertrek. Spanje wenkt hem. Hij heeft genoeg van Rome.

Niets hield hem terug, zooals zijnen mededinger Statius, die ook verlangde te vertrekken en wel naar Napels, maar niet kón, omdat zijn vrouw niet weg wilde uit Rome.

Toen hij eindelijk, ziek naar lichaam en geknakt naar geest, bijkans zestig jaren oud, had toegegeven aan den drang van zijn hart om na een vierendertig jarig verblijf in de wereldstad, na het vervliegen van de beste jaren zijns levens uit het gedruischvolle Rome heen te gaan en naar zijn geboorteland terug te reizen, vond hij dáár, in Bilbilis aangekomen, aanvankelijk oogenschijnlijk al wat zijn hart begeerde.

Te meer verlangde hij naar de verhuizing, omdat hij het in den laatsten tijd in Rome blijkbaar niet al te ruim heeft gehad: zijn overtocht kon hij zelf niet bekostigen, het reisgeld

moest hem door vriendenhand worden geschonken. Plinius Minor verschafte het hem.

In Spanje was het een bevriende dame, een vereerster, die hem weer te paard hielp, Marcella, die hem waarschijnlijk kort daarna ook huwde (XII 31):

> Deez' hof, deez' bron, deez' dichtbegroeide wijnstok
> Vol schaduw, en deez' beek zoo heerlijk afgeleid,
> Die weiden hier, en ook een rozentuin, die bloemen
> Zóó rijklijk draagt, als in Itaalje Paestum[1] schenkt;
> Die kool, die niet bevriest, zelfs niet in Januari,
> De paling die daar zwemt in 't afgepaald bassin;
> De mooie duiventil, zoo helder wit geschilderd,
> Die duiven bergt zoo blank als 't hok van buiten is;
> 't Zijn al geschenken die een vrouw mij wou vereeren,
> Toen 'k na afwezigheid van vijf en dertig jaar,
> Terugkwam in mijn land. Marcella wilde 't schenken,
> Al kwam Nausicaä, bood mij haar vaders schatten,
> Ik zeid': 'Alcinoüs, 'k houd liever wat ik heb.'

Hij is tevreden, voldaan. Hij heeft rust gevonden na al de politieke en maatschappelijke beslommeringen, die Rome hem gaf, na al de speldesteken van het zenuwprikkelende grootestadsleven.

Hoe onomwonden getuigt hij zijn vriend Juvenalis van zijne voldoening, dat hij Rome den rug mocht toekeeren, dat hij van zijn nachtmerrie is bevrijd (XII 18):

> Terwijl gij, Juvenalis,
> In 't drukste deel van Rome
> In 't morgenuur reeds rondloopt,
> Terwijl gij aan de deuren
> Van machtige beschermers
> Uw toga uit laat waaien,
> Woon *ik* heel kalm en lekker
> In Bilbilis, zoo goudrijk.
> 'k Geniet van 't heerlijk slapen
> Tot 's morgens negen uren.
> En 'k haal de schâ aan slaap in
> Van vier en dertig jaren.
> Een toga[2], onbekend hier.

1) Paestum, *het* rozenoord van Italië: rosiferum Paestum.
2) De typisch Romeinsche dracht. Een statige kleedij, maar zeer duur, wilde men de toga netjes en rein dragen.

'k Neem van mijn naasten stoel maar
Het eerste 't best' stuk kleeren.
Sta 'k op, dan warmt een blokvuur
Mij in de morgenkoude.
Zóó leef ik recht genoeglijk,
Zóó hoop ik ook te sterven.

Maar - Martialis moet leven en blijven leven. Hij moet, even goed als elk prozamensch, eten en, als hij de middelen daartoe zelf niet heeft, ze van anderen ontvangen. Marcella, zijne patrones (denkelijk kort daarna zijne echtgenoote), helpt hem; van een ander krijgt hij een panier met een hit. Doch dit alles bindt hem en hij voelt die gebondenheid, helaas! weer spoedig. Hij voelt ze schrijnen als een keten. Hij klaagt weer over gebrek aan slaap, gaat als een echt hypochonder over alles en nog wat tobben en klagen. Zal hij weer moeten ‘terere linima potentium’, de drempels der voornamen moeten platloopen? ‘Ik houd van rust, ik kan den slaap niet vatten en kan er niet buiten, als ik dit in Bilbilis niet kan, keer ik terug naar Rome.’ Zijne klachten worden zóó dat het blijkt hoe hij bij de verandering meer verloren dan gewonnen heeft. Het verzenmaken gaat hem niet meer zoo, vlot af. Kan het anders? Zijne epigrammen waren de weerspiegeling van het Romeinsche leven. Hij mist de theaters, de bibliotheken, de badhuizen met hun gezellige societeitspraatjes, de lezingen. Hij ontbeert het straatleven, de schandaaltjes, de rechtsgedingen, die hem in Rome stof voor zijne opmerkingen verschaften, hem boeiden, vermaakten en opwekten.

Hij merkt, dat er iets onaangenaams, een bromtoon in zijn werk sluipt en verklaart: ‘als er iets kregels in mijn gedichten is gekomen, dan hebben de menschen er dat ingebracht.’ Hetzelfde dus wat Labruyère later verklaarde: ‘Je rends au public ce qu' il m'a donné’.

Toch voelt hij zich nòg. Bij het zenden van het 12e boek zijner epigrammen naar Rome (het zou het laatste zijn) laat hij een klank van weemoed hooren die tevens van trotsch zelfgevoel getuigt:

Boekje, wat vraagt g'om mijn naam? Zijn twee, drie verzen gelezen,
Iedereen roept dan terstond, ‘'k weet wie het was die dit schreef!’

Hierna sluit zich het gordijn van zijn levenstooneel. Wij hooren niets meer ván hem, nog enkel iets òver hem. Over

hem en zijn dood een waardeerend schrijven van Plinius Minor van zijn vriend Cornelius Priscus (Plin. Ep. III. 21):

‘Ik hoor daar, dat Martialis gestorven is en ik hoor het met leedwezen. Hij was een man van vernuft, een scherpe, levendige kop, een man, die als schrijver groote geestigheid bezat en óók gal, maar toch ook niet minder rein van hart was. Ik had hem bij zijn vertrek reisgeld meegegeven. Dat was een gave aan zijne vriendschap, aan de gedichten, die hij op mij had gemaakt. Het was in den goeden ouden tijd gewoonte, dat zij, die op enkele personen of ter eere van gemeenten gedichten hadden geschreven, òf met eerbetuigingen, òf met geschenken werden bedacht. In onzen tijd is dit echter met zoovele andere kostelijke en uitstekende dingen in onbruik geraakt. Want sedert wij hebben opgehouden lofwaardige bedrijven te verrichten, sedert dien houden wij het óók voor ongepast ons te laten prijzen. Ge vraagt me welke verzen het dan geweest zijn, waarvoor ik mijn dankbaarheid heb betoond? Ik zou u naar den bundel verwijzen, als ik niet eenige versregels uit het hoofd kende. Als deze u bevallen, dan kunt gij de andere in het boek naslaan. Hij spreekt de Muze aan en zegt haar mijn huis op den Esquilijnschen heuvel te gaan opzoeken en het met eerbied te naderen:

Zorg op geen ongelegen tijd
Aan Plinius' deur te kloppen.
Hij schenkt Minerva en haar werk
Heel dikwijls gansche dagen,
Daar voor 't gehoor der Honderdman[1)]
Hij veel moet voorbereiden.
't Is werk, dat de nakoomlingschap
Hierna zal vergelijken
Met meesterwerk van Cicero.
Daarom: - ga laat op d'avond,
Dàt is de meest geschikte tijd,
Als Bacchus vrijer spel geeft,
Wanneer de rozekrans er geurt,
De wijn 't verstand benevelt.
Dát is de tijd voor mijn lectuur,
Zelfs Cato wil dán lezen.

1) Een rechtbank of jury.

Had ik geen gelijk toen ik hem, die dat over mij schreef, indertijd hoogst vriendschappelijk van mij liet gaan en thans als een lieven vriend betreur? Hij toch gaf mij het beste wat hij kon geven en zou mij meer gegeven hebben, als hij dit had kunnen doen. En toch? Kan den mensch iets beters gegeven worden dan roem en lof voor de eeuwigheid? Maar, zoo zult ge zeggen: wat hij schreef was niet voor de eeuwigheid bestemd. Mogelijk, dat zijne gedichten dit *niet* zijn. *Hij* schreef ze toch in de hoop, dat ze het wèl zouden wezen. Vaarwel!'

Martialis' hoop, aan welke Plinius uiting geeft, kwam in vervulling. Hij schreef althans voor lange tijden. Nòg is Martialis' naam voor goed aan het genre 'epigram' verbonden. Hij is *de* voorman van die dichtsoort gebleven. Het model voor al zijne navolgers.

Het kon wel niet anders dan dat hij bleef leven. Hij is zoo typisch voor zijn tijd en zijn eeuw. Hij doet sommige onderdeelen, sommige kanten, haast zou ik zeggen den zelfkant van de maatschappij waarin hij leefde, zoo goed zien, met al hare feilen en eigenaardigheden. Dat wij juist *die* zijden der maatschappij in de eerste eeuw der Romeinsche keizers zoo goed kennen, danken wij aan hem. Het doet ons des te meer betreuren, dat het slechts *die* zijden zijn welke hij schilderde, en óók niet den goeden kant, die toch ongetwijfeld ook waard geweest zou zijn een teekenaar te vinden van het talent van Martialis.

Utrecht.

N.J. SINGELS.

Langs den ouden weg in nieuwe landen. Beschouwingen over de maatschappelijke positie der beeldende kunstenaars en over de taak hunner vereenigingen.

I. Ter Inleiding.

Het is niet alléén de onmiskenbaar anti-artistieke zin, die de meesten onzer tijdgenooten afkeerig maakt van de beroepskeuze der beeldende kunsten! Zij zien en vreezen er, meer dan in eenig ander bedrijf, de levensonzekerheid, den dreigenden nood. De kunstenaars zelve kennen de gevaren en zijn in het algemeen wel het minst geneigd een waarschuwing onnoodig te achten, indien door jeugdigen ijver en illusie de beoefening der kunsten als levenstaak zou worden begeerd. Reeds de oude van Hoogstraten gaf in zijn 'Inleidinge tot de Hoogeschoole der Schilderkonst' den ongemakkelijken raad: Wil een jongen schilder worden - geef hem een pak slaag. Hij gevoelt zelfs zoo weinig twijfel in de toepassing der kuur, dat hij eerst na de driemaal herhaalde strafoefening van toegeven wil weten. En hoe menigmaal hoorde ik van de besten mijner tijdgenooten raadgevingen, die wellicht in den vorm, geenszins echter in den geest van de 17de eeuwsche opvatting afweken!

Wij zijn allicht geneigd nood-toestanden van zoo ouden datum als iets natuurlijks en onvermijdelijks te beschouwen.

Zeker is dit hier het geval, waar onder de direct belanghebbenden er zoovele zijn, die nood en zorg voor de karakter-vorming der jeugdige 'rapins' en ter afwering van de lieden zonder roeping, onmisbaar achten. Alle kunstenaars leven daarbij in een zoo gestadige hartstocht en vereering voor hun werk, dat de ongunst der situatie daarbij ter nauwernood mag genoemd worden.

Maar nog bijzonder wordt tot een goedmoedig aanvaarden van den toestand bijgedragen door de moderne kunstwetenschap, die een zoo veelzijdige werkzaamheid ontwikkelt, en alle lagen van het publiek door kostbare boeken, populaire geschriften en rustelooze journalistiek weet te bereiken.

Het mag wel onnoodig heeten, nog waardeering en lof voor vele dezer zoo bijzonder moderne werken uit te spreken. Met hun steeds onberispelijke afbeeldingen, en een gewetensvol onderzoek dat nauwelijks te overtreffen schijnt, trachten ze al wat leest en zich voor geestelijke aangelegenheden interresseert nader te brengen tot de schoonste werken door de beeldende kunstenaars in den loop der eeuwen vervaardigd. En niet alleen de oude kunst wordt naar chronologie en aesthetiek gerangschikt, maar ook de levende kunstenaars zien zich besproken, gewogen en geoordeeld.

Voor de maatschappelijke positie der werkers, die zoo groote onderscheiding te beurt valt, voor de taak hunner zoo talrijke vereenigingen, die toch ook de behartiging dezer belangen bedoelen, is echter in de moderne kunstwetenschap zoo goed als geen aandacht te vinden. Wel worden er in menig geschrift talrijke en zeer wetenswaardige bijzonderheden vermeld over de meer materieele levenscondities der oude kunstenaars en over de inrichting der oude kunstenaarsgenootschappen; maar juist de weinigen onder de kunstenaars, die geneigd zijn deze publicaties te waardeeren, juist zij zullen het waarschijnlijk moeten betreuren, dat dit alles niet meer in verband gebracht is tot het volle leven der kunst van onzen tijd.

Wellicht dreigt hier bij de onmiskenbare ontwikkeling der laatste tientallen van jaren, naar het gevoelen der beoefenaars van kunstwetenschap en kritiek zelve, een ernstig gevaar. Men zou immers mogen betwijfelen of het groote verschijnsel der kunst ooit in zijn diepte en breedte kan worden door-

schouwd, indien men niet het verleden met het heden en de eischen der toekomst, den geest met de materie op het innigst weet te verbinden. En althans schijnt het dat, naar de thans gevolgde neiging, de belangstelling meer op handels- en collectionneurs-overwegingen gericht blijft, dan voor hooger inzichten wenschelijk is.

Maar, hoe dit ook zij, voor de beeldende kunstenaars, wier eigen werk en zware bestaans-strijd reeds zooveel van hun ten uiterste geconcentreerde krachten vraagt, is deze eenzijdige strekking der publicaties over hun vak niet anders dan verblindend; kunstmatig en met al de macht der wetenschappelijke en kritische achtbaarheid wordt daardoor hun belangstelling gedrukt en nimmer wordt aldus ten volle voor hen ontsloten dat deel van wetenschap en kritiek dat voor het inzicht hunner eigen maatschappelijke positie en voor de organisatie hunner vereenigingen van zoo overwegend belang is.

En ook op hen, die de schoone kunsten goed gezind zijn, kan een te eenzijdige aesthetiek of kritiek toch niet anders dan ongunstig werken. Met verbazing zien zij hoe toestanden, die in elk ander beroep onrust wekken zouden, hier zonder merkbaar verzet aanvaard worden, en komen allicht tot het besluit, dat in de wereld der kunsten gevoel voor maatschappelijk overleg en voorzorg gerust kunnen worden gemist. De nog steeds populaire beeldspraak van ‘Jan Steen's huishouden’ wordt daardoor opnieuw bevestigd en de kunst zelve ongetwijfeld in grooter gevaar van schade gebracht.

Wel verdient het dus onze opmerkzaamheid, indien eens openlijk de materieele bezwaren en moeilijkheden van het artiestenleven, met de pogingen tot verbetering ter sprake komen, zooals onlangs in Duitschland geschiedde in een geding, dat aanleiding gaf tot meerdere merkwaardige uitingen.

Onder de Duitsche kunstenaars waren er, die met toenemend misnoegen de propaganda volgden in hun land gemaakt voor moderne uitheemsche kunst door schrijvers en theoristen, niet minder echter door energiesche kooplieden. De kunstenaars lieten het niet bij gevoelens. In 1911 publiceerden zij, onder leiding van den kunstschilder Carl Vinnen, bij den uitgever Dietrich te Jena een brochure getiteld ‘Ein protest deutscher Künstler’. De verschillende bijdragen, die er in

werden saamgevat, bedoelden alle te betoogen, dat het geenszins onverschillig is hoe de smaak des publieks geleid wordt, of hoe het beschikbare kapitaal ten bate der kunst wordt gebruikt. En in de voorkeur, bij sommige der jongste aankoopen, door particulieren en Musea aan den dag gelegd, zagen zij het bewijs, dat er inderdaad een groot gevaar dreigde van ‘een overmachtige Interessentengroep (de kunsthandelaars) en hun bondgenooten: de z.g. Aestheten en de Snobs’.

Op zich zelf was dit als bewijs eener waakzame belangstelling reeds merkwaardig; de gevolgde gedachtenwisseling was het niet minder. Nog hetzelfde jaar verscheen er een gepeperd antwoord op het protest, onder den titel ‘Im Kampf um die Kunst’. Het was het verzet van een bonte groep, Kunstenaars en Directeuren, Handelaars en Theoristen, die zich over de gewekte onrust ten zeerste ontstemd toonde. De aangekochte nieuwere werken vonden zij in elk opzicht verblijdende winsten, de Museum-Directeuren verdienen volgens hen lof en dank zonder voorbehoud. Zij zien in den angst voor buitenlandsche concurrentie slechts teeken van kleinzieligheid, den kunsthandel weten zij van genoegzame zakelijke beteekenis om bezorgdheid voor het deugdzame en solide zijner speculaties min of meer belachelijk te doen schijnen en zelfs het verwijt wordt vernomen, dat de klagers de hoogheid der kunst hebben vergeten voor broodzorg van lagere orde.

Het deert ons weinig dat een bepaald resultaat van den strijd niet direct en gemakkelijk vast te stellen is, zooals dat bij heftige disputen wel meer voorkomt. Wat ‘en passant’ in beide brochures wordt uitgesproken, heeft voor ons grooter waarde en bewijst, dat men van weerskanten geneigd is de oorzaken van de moeilijkheden op breeder wegen te zoeken. Het leert ons, wat bij de scherpe verdeeldheid zeker merkwaardig is, dat in beide kampen over één punt gelijkheid van meening te vinden is, n.l. over het gevaar van een klaarblijkelijke onverschilligheid en onkunde der kunstenaars in zake hunner materieele belangen en positie.

Trouwens, in de eerste Protest-brochure was reeds met ingenomenheid op een boek gewezen, dat wel bestemd scheen de belangstelling in deze op bijzondere wijze wakker te roepen. Het draagt den schrikwekkenden en - voor de hier bedoelde onderzoekingen althans - tegelijk verlokkenden

titel: ‘Die wirthschaftlichen Grundlagen der Malkunst - ein Versuch zur Betrachtung der wirthschaftlichen Fragen der Kunst von Dr. Paul Drey’. Ook Dr. Drey begint met er op te wijzen, hoezeer door de wetenschap deze belangen worden vergeten. Maar laat ik dit, en nog velerlei met zooveel zorg ten bate van kunst en kunstenaren bijeengebracht, voorloopig voorbij zien om aanstonds over te nemen die passage, waarin den artiesten een bepaalde tekortkoming nadrukkelijk wordt ten laste gelegd.

De moeilijkheden van het kunstenaarsbestaan besprekende beweert Dr. Drey: ‘Een laatste psychologisch interressant moment is het ten slotte, dat de schilder trotsch is op zijn on-maatschappelijkheid, waarin hij een eigenaardige verdienste van zijn beroep ziet; een soort van stands-privilegie, dat hem elken corporatieven maatschappelijken steun gemakkelijk doet versmaden. Het is de grootheid en tevens de tragiek van het kunstenaarschap, dat het te zeer in de problemen van de kunst op- en ondergaat. Slechts voor de meest klemmende levens- en geldzorgen verdwijnt een oogenblik zijn onverschilligheid, als vreesde hij de gedachte, dat in de hooge kunst iets van bedrijf of gewin besloten zou liggen, als achtte hij elke maatschappelijke voorzorg een profanatie van zijn kunst en van zijn talent.’

Zoo komt het volgens den schrijver dat niettegenstaande het groot aantal beeldende kunstenaars en de talrijke kunstenaarsvereenigingen elke ‘beroepsgenoot in den strijd om het bestaan een machteloos deel is zonder vasten ruggesteun en voor zich en op zich alleen staat.’

Laten wij bij het lezen dezer zoo weinig verbloemde beschuldiging niet al te zeer ontstellen en het veel eer verklaarbaar noemen, dat de welmeenende schrijver de beeldende kunstenaars ten slotte kenmerkt als behept met ‘ingewortelde vooroordeelen en grenzelooze maatschappelijke kortzichtigheid en onverschilligheid,’ - want de voortgezette lezing der documenten zal voor nog merkwaardiger opmerkingen onze aandacht vragen.

Dat het boek van Dr. Drey, waarin zulk verwijt en zulke opwekking tevens voorkomt, met ingenomenheid wordt aangehaald door den leider der protestbeweging tegen de ‘Interessenten, Aestheten en Snobs’ kan ons nauwelijks

verwonderen. Het brengt waardevol strijdmateriaal en prikkelt de lauwen en besluiteloozen. Maar merkwaardig en onverwacht mag het wel heeten, dat uit het andere kamp een gelijkluidend oordeel vernomen wordt. Daar klaagt Paul Cassirer over de onkunde en de onverschilligheid der schilders ten opzichte hunner materieele belangen. En Paul Cassirer, hij moge zelf dan geen schilder zijn, is een man van smaak en kennis, hij is een der meest energiesche Berlijnsche kunsthandelaars; een belanghebbende dus, die veel met kunstenaars, en wel met de meest markante omgaat; iemand van wien de wantrouwenden zouden verwachten, dat hij de kunstenaars niet zoo erg nauwlettend zou willen zien; en die met dat al zoozeer het vertrouwen der kunstenaars genoot, dat hij een tijdlang Voorzitter der Secession te Berlijn was. Welnu, Paul Cassirer schrijft in de brochure 'Im Kampf um die Kunst' aldus:

'De romantische ideën van den kunstenaar, die toch een mensch is zooals andere, met behoefte aan luxe en welvaart, aan zorgeloosheid en al het schoone, dat door het bezit van geld kan worden verkregen, - die romantische ideën zijn er wel de oorzaak van dat de kunstenaars over alle mogelijke dingen denken en over alle mogelijke dingen ook spreken - maar nooit over hun economische en sociale positie. Er zijn teekenen dat er een verandering op handen is. De Letterkundigen en de Toonkunstenaars hebben reeds economische vereenigingen gesticht; de Tooneelspelers streven naar een versterking hunner sociale positie; maar bij de Beeldende Kunstenaars is nog geenerlei beweging. Nu en dan een zucht over overproductie, over de onzekerheid der inkomsten, over vervreemding van kooper en kunstenaar. Maar nergens een voorstel tot verbetering, erger nog, zelfs nergens eene poging om de materieele positie eens te onderzoeken. De Beeldende Kunstenaars leven in een buitengewone onwetendheid omtrent hun eigen toestand; ze weten niet op welke wijze ze hun producten verkoopen zullen en missen alle kennis van den handel in kunstwerken. In de koppen der meesten spoken allerlei zonderlinge ideën. Zij winden zich op voor instellingen, die hun schadelijk zijn en bestrijden andere, die bestemd zijn om hen te helpen. Ik geloof dat er geen stand is, die zich zoo weinig bekommert om zijn

positie, als die van de schilders. Zij stellen zich er mede tevreden te schelden, in plaats van naar de kwaal te zoeken, indien er een kwaal aanwezig is. Het zou van het grootste belang zijn, ook voor de kunst, indien een juiste voorstelling van de materieele verhoudingen der kunstenaars kon worden verkregen. Kunst kan men niet met frazes in het leven houden, en zelfs geniën worden van tijdschriftartikelen alleen niet welvarend. Maar waar geen kunstbeschermers zijn, of iets dat daarvoor in de plaats treedt, daar kan ook geen kunst bloeien. En het lot van de miskende kunstenaars is wel aantrekkelijk voor schrijvers over kunst, omdat men nu eenmaal triestige verhalen gemakkelijker stileeren kan dan vrolijke; maar zelfs voor den meest onbaatzuchtige en tot opoffering geneigde is het hongeren nog nooit een pretje geweest.

Het zou van het grootste belang kunnen zijn (men schaamt zich om het te schrijven zoo van zelf sprekend is het) voor den kunstenaar zelf, wanneer hij wist welken weg de handel met schilderijen neemt, hoe hij helpt en hoe hij schaadt.'

Men moet, om de bijzondere waarde van deze boet-predicatie te gevoelen, zich wel herinneren, dat zij vernomen wordt uit het kamp van hen, die tegenover de protestbeweging zekere teruggetrokkenheid in materieele belangen zouden willen pleiten! En zelfs indien wij nu, de bezwaren van den bekwamen kunsthandelaar nauwlettend beschouwende, allicht den te onverbloemden en zelfs eenigzins exclusieven handelsgeest willen afwijzen, die hier aan het woord is; - indien wij voor de onbaatzuchtigheid der schilders, die volmondig erkend wordt, hartelijker waardeering vragen; - en de gewraakte onmaatschappelijkheid zeker niet in de laatste plaats veroorzaakt achten door het fiere bewustzijn der kunstenaars, dat er welstand en genieting is, die niet door geld verworven kan worden, en die niettemin voor hen het meest begeerlijke goed uitmaken; - zelfs dan nog blijft er overvloedige aanleiding tot ernstige overweging, ook voor ons.

Want ook voor ons hebben de onomwonden bedenkingen beteekenis. Wij mogen onze krachten met hartstocht richten naar het werk, wij mogen de beproevingen noodzakelijk blijven achten voor jongeren en ouderen en de wetenschap de bedenking voor blijven houden, dat zij hare werkzaamheid,

tot aller schade, te zeer buiten het volle leven der kunst zoekt; maar de erkenning kan daarbij niet worden gemist, dat wij zelven in de eerste plaats tot onderzoek en maatregel verplicht zijn.

In ons kleine land is het al zeer onwaarschijnlijk dat de nood zelve, of de daardoor gewekte onrust in zoo opzienbarende disputen de algemeene aandacht eischen komt. Elk conflict behoudt bij ons allicht iets kleins en persoonlijks en moet dan de wijdere benuttiging en leering ontberen, die bij openlijker behandeling gereedelijk verkregen kan worden.

Maar wij kunnen intiemer opwekking, en gegevens van bijzondere beteekenis toch vinden, in meerdere uitingen onzer kunstenaars, zelfs der kunstenaars van onzen tijd, indien wij de opmerkzaamheid slechts rustig voor deze belangen willen inspannen.

Hoe merkwaardig zijn in dit opzicht reeds de ‘Brieven en het Dagboek’ van den in 1865 op jeugdigen leeftijd gestorven kunstschilder A.G. Bilders. Ongetwijfeld kan men, gevangen door den beminnelijken geest dezer notities, wellicht te groote waarde hechten aan de schoone en treffende gedachten over de armoede, zooals hij die aan het einde van zijn leven opschreef; maar de volle beteekenis mag toch wel gehecht worden aan dit getuigenis:

‘Niemand moest schilder worden zonder een water en vuurzaak, een schaftkelder, een garen en bandwinkel of iets nederigs van dien aard tot broodwinning er bij. 't Is een levenslange worsteling; levenslang zeg ik, want mijn vader voert haar reeds sedert dertig jaren en is niets verder dan ik nu. Men leeft, maar in welke angstige zorgen.’

Over de financieele onmacht van zijn vader, den zeer verdienstelijken kunstenaar J.W. Bilders, had hij reeds vroeger geschreven, twijfelende of deze hem zou kunnen steunen. ‘Niet omdat hij niet zou willen, doch eenvoudig omdat hij niet *kan*. Wij schilders.... zijn, op enkele uitzonderingen na, menschen, die bij den dag leven en nooit weten of ze over acht dagen iets of niets zullen bezitten.’

Dit is geen redelooze of ijdele klacht, het is wel degelijk een poging om zich van den toestand ernstig rekenschap te geven; de in zorg gerezen vragen lieten hem geen rust. Over de Tentoonstelling van 1857 schreef hij: ‘Alleen in den Haag zijn

er 95 schilders die ingezonden hebben. Ik heb al eens uitgerekend waar die werkelijk schrikbarende menigte van schilderijen toch blijft. Maar dit is een onderwerp om eene *idée fixe* van op te doen of zich wanhopig over te denken.' En hoe redelijk hij over al deze dingen dacht blijkt uit de volgende beschouwingen, die hij opschreef toen er sprake was van een stad, een 'middenpunt der kunstwereld', waar hij voor zijn werk en studie den besten steun en de meest geeigende atmofeer zou vinden. In de eerste plaats dacht hij daarbij natuurlijk aan die steden waar 'de fakkel vlamt der moderne kunst'. Maar, zoo gaat hij voort als iemand, die niet gewoon is de zorgen des levens licht te achten, 'ik denk ook aan het stoffelijke.... Betrekkingen zijn een voornaam punt. Kunstkoopers zijn nu eenmaal in staat een schilder bekend te maken, reputatie te bezorgen, maar tevens hem zedelijk te dooden, te vernietigen. Zij komen overal, praten overal, hebben dikwijls veel kennis, een goeden smaak en hebben zich op die wijze een sterke stelling verzekerd tegenover de kunstenaars, die dikwijls hunne slagtoffers zijn, maar even dikwijls hunne opkomst aan hen te danken hebben. Neen, zelfs de groote liefhebbers te Amsterdam en elders koopen het belangrijkste gedeelte hunner kabinetten van kunstkoopers, vooreerst omdat zij steunen op hun smaak in het kiezen van kunstwerken, vervolgens omdat zij ten hunnen huize vele schilderijen te gelijk zien, vergelijkingen kunnen maken, aanmerkingen uiten, welke dikwijls moeilijk zijn tegenover den schilder zelven. Zij kunnen daar spreken, ruilen, handelen enz., verbeelden zich dat de schilders hen zouden bedriegen, dat ateliers *guêts-apens* zijn en het onmogelijk is er een te bezoeken zonder verplicht te zijn tot koopen, een ingeworteld vooroordeel.'

Ook de Tentoonstellingen vergeet hij niet. Zij zijn, in hun opdringend aantal, zijn dagelijksche schrik en het is, naar zijn ervaring, 'duidelijk dat de kansen op verkoop aldaar weinig zijn, als men het aantal der verkochte met dat der onverkochte stukken vergelijkt.' En ten slotte resumeert hij zijn gedachten over de materieele eischen eener ware kunststad aldus: 'Oude Meesters als grondwaarheden, moderne schilders in leven en bezig de eerste door hun

werken en tegenwoordigheid te verklaren, juiste richtingen te geven en anderen te bezielen en te ontvlammen, vervolgens vele kunstkoopers, handelaars, smousen, verkoopingen als middelen om te kunnen bestaan en geexploiteerd te worden.'

Al zulke overwegingen zijn bij den jongen kunstenaar zeker meer dan een persoonlijke meening alleen. Bilders kwam uit een kunstenaarsgezin, ging om met de beste zijner tijdgenooten en beklaagde zich als hun gesprekken niet genoeg inhoud hadden. Hij zal zeker zijn meening menigmaal getoetst hebben aan die van anderen, waartoe hij zoo volop in de gelegenheid was.

Het moet ons dus wel bijzonder opvallen, dat er in de vrij volledige uiteenzetting geen sprake is van kunstenaars-vereenigingen of van den dienst, die zij kunst en kunstenaars zouden kunnen bewijzen. Er scheen zich in dit opzicht, tusschen de jaren 60 en 70, een verslapping aan te kondigen, wel afwijkend van de geestdrift, waarmede een kwart eeuw vroeger de Maatschappij Arti et Amicitiae gesticht was. Maar juist in dit opzicht zouden zijn meeningen een merkwaardige aanvulling krijgen in de brieven van den zoo gansch anderen man, die in zijn robust en revolutionair werk een der directe aanleidingen was tot het conflict der Duitsche kunstenaars, waarvan ik melding maakte: Vincent van Gogh. Trouwens - ook hij zal doorgaand het bewijs leveren, dat kunstenaars den nood der tijden zoo dapper dragende, geenszins onverschillig zijn voor 'den gang van zaken' die dezen nood eenigszins zou kunnen leenigen. '...Je kunt niet denken,' zoo schreef hij in de eerste harde jaren aan zijn broer, 'wat een gevoel van verlossing ik begin te gevoelen als ik denk aan dingen die Mauve me gezegd heeft omtrent het verdienen.'

Maar over de vereenigingen schrijft van Gogh dan aan zijn vriend van Rappard als volgt:

'Gij werkt voor exposities - best - ik voor mij hecht gedecideerd zeer weinig aan exposities.

Ik hechtte er vroeger meer aan dan nu - ik weet niet hoe dat komt - vroeger bezag ik de expositie van een anderen kant dan nu - misschien heb ik vroeger nogal gelegenheid gehad om achter de schermen te zien van zekere zaken in verband met exposities etc. - en misschien

is het niet maar een nonchalance van mij, ik meen dat menigeen zich vergist met betrekking van de resultaten eener expositie. Ik wil er ook nu niet verder over door redeneeren dan dit eene nog: ik voor mij zoude meer heil zien in een vereeniging der schilders door onderlinge sympathie en eenswillendheid en warme vriendschap en trouw, dan in een vereeniging hunner werken door middel der exposities. Daarom, dat ik schilderijen bijeen zie hangen in een zelfde zaal durf ik nog niet te besluiten dat er een geest van eendracht en een respect voor elkaar en een zekere heilzame zamenwerking besta onder hen die voornoemde schilderijen etc. maakten. Dat laatste - het zijn of niet zijn ervan - acht ik van zoo groot gewicht, dat weinig anders er bij in aanmerking komt, als kunnende belangrijk zijn anders dan in verband met deze spiritueele eendracht; en wat er ook zij van belangrijke zaken daarbuiten op zichzelf beschouwd, - geen surrogaat kan het gemis van die eendracht goed maken en 't gemis daarvan is een gemis aan vasten grond onder de voeten.

Ik heb in 't minst geen verlangen dat de exposities etc. zouden ophouden, doch ik heb wel verlangen naar een hervorming of liever vernieuwing en versterking van de Vereenigingen en het Zamenwerken der schilders, welke zaken zeer zeker een zoodanigen invloed zouden hebben dat ook zelfs de exposities er heilzaam door zouden worden.'

Het is waarlijk als sprak hier in dezen zoo modernen kunstenaar de oude voorkeur der kunstenaars van vroeger tijden voor Gilde en Confrerie. Toch zou men onbillijk handelen door van den schrijver ook de historiesche overwegingen en onderzoekingen te vragen, die zijn meening een zoo merkwaardigen steun zouden geven. Voor dit historiesch gevoel moet men veel eer den grooten voorganger raadplegen, die in klassieke en bijbelsche tradities den eersten steun voor zijn lateren realistischen arbeid gevonden had. De schilder van zoo menig teeder en poetisch onderwerp, Jozef Israëls, was tevens de welbewuste zoeker naar het verband tusschen de kunst en maatschappelijk leven; de kostbare passage in zijn boek over Spanje is er het bijna aandoenlijk bewijs van, waar hij den invloed van Velasquez' omgeving prijzend, peinzend den druk van eigen omstandig-

heden overziet. Hij wil dat wij ten volle begrijpen zullen ‘hoe zulk een man in zulk een omgeving zich gevoeld moet hebben, wij schilders zonder durf, zonder modellen, zonder hof, Koning of Keizer om ons breed te gevoelen. Een schilderijtje van nauwelijks een paar meter beangstigt ons en de Koning lacht er wat om, om wat wij hem op een tentoonstelling van levende meesters laten zien, en wij kruipen in onze schulp en zijn schilders van den twijfeltijd en der vreugdelooze handelingen.’

Omdat hij dit alles zoo wijs en zoo diep zag, daarom liet den scherpzinnigen modernen Meester het verlangen geen rust om toch eens precies te weten hoe het *leven* der oude kunstenaars was opgebouwd, waarin geheel de omgeving hunner prachtige werkzaamheid bestond - in handel en wandel, in treilen en zeilen. Zoo was hij de zorgende als Maarten van Heemskerk, naar van Mander's verhaal, bij het werk van Aelbert van Ouwater.

Wanneer Maarten zeker schoon werk van den ouderen Meester steeds en steeds weer kwam bezichtigen, en zijn bewondering geen einde nemen wou, dan placht hij als in wanhoop wel tot den eigenaar, die een leerling van hem was, te zeggen: ‘Soon, wat moghen desen Menschen gh'eten hebben.’ Men kan deze woorden, naar het mij voorkomt, veilig wijder strekking toekennen dan van Mander het doen wil, en er de treffende erkenning in zien dat zoowel de oude als de moderne kunstenaar, zelfs bij de hoogste kunstwerken, de aandacht blijft vragen voor de omstandigheden waaronder ze gemaakt zijn, voor de materieele gegevens, die den Meester bij zijn arbeid ten dienste stonden.

Het is een probleem dat de aandacht der kunstenaars zou blijven vragen en dat bij nieuwe pogingen tot verrijking der moderne kunst, den waakzamen en ruimhartigen schilder Jan Veth er toe dreef Crane's boek ‘Kunst en Samenleving’ bij ons publiek in te leiden, overtuigd als hij was, dat ook practische en materieele regelingen behooren tot de ‘grondslagen waarover het beter is te overleggen, dan te strijden over losse fraaiigheid.’

Hebben wij dus al geen uitvoerige en openbare gedachtenwisselingen bij treffende conflicten, zooals in grooter cultuurlanden gemakkelijker voorkomen, - wij hebben den prikkel

der realiteit niet minder dan anderen, de opwekking tevens die ons uit oude en vertrouwde stemmen tegenklinkt; en ik moet vreezen, dat ook ons onthouding en onverschilligheid als een bedroevend en onverantwoordelijk verzuim zou kunnen worden aangerekend.

Het vormen van overtuiging en van het daarbij passend besluit, zal aller beraad zeker noodzakelijk maken; hier volge dus een poging tot verdere bespreking. Zij werd niet ondernomen met de bedoeling dat hoogere verlangens hierdoor ook maar een oogenblik zouden worden vergeten; ook niet om onze reeds zoo rijk gevulde Bibliotheken een nieuw wetenschappelijk werk aan te bieden, waarvan ik van te voren de tekortkomingen zou wenschen te erkennen. Zij kwam veeleer voort uit de begeerte om vragen van zoo groot belang midden in de levende kunst te brengen en de aandacht te winnen der kunstenaars, voor wie mijn bescheiden studie in de eerste plaats geschreven werd. En toch mag ik daarbij niet verhelen dat het, naar het mij voorkomt, slechts ten bate der kunst zou kunnen strekken, indien ook in den kring der Regenten, Kunstminnaars en Kunstgeleerden de belangstelling gesterkt werd in gegevens, die bij pogingen tot beoordeeling of bevordering van kunst niet mogen worden voorbij gezien.

II. De Beeldende Kunstenaars als Meesters in de Ambachts-Gilden.

Busken Huet begint zijn beschouwingen over onze Vaderlandsche Beschavings-geschiedenis omstreeks 1200, wanneer wij ‘onze vlegeljaren achter den rug hebben en, om zoo te zeggen, onze intrede in de wereld doen’.

Ook voor ons heeft deze tijdsindeeling waarde; zij markeert het begin onzer Nederlandsche beeldende kunsten.

Men zoekt dan echter te vergeefs naar kunstwerken, zoo als ze thans bij voorkeur gezocht en gekend worden. Maar welk een geheel andere maatschappij moet men zich in den aanvang ook voorstellen, dan die waarin wij thans leven.

Land en volk, geestelijke en maatschappelijke regelingen, het was alles anders dan thans. Wij gevoelen er de grootere verhoudingen, en ademen er de luchten van een ruimer natuur-leven. Er waren niet die ontzaglijke opeenhoopingen van menschen, niet die enorme industrieele bedrijven, niet dat rustelooze verkeer, alles noodzakelijk door de steeds stijgende behoeften der voortdurend aangroeiende menschenmassa. De schaarsche bevolking was er zoo goed als uitsluitend een van landbouwers en had althans in ontwikkeling en neigingen het rurale karakter, waarin wij ook thans nog eenvoud en degelijkheid, bij eene schoone natuurlijke kracht gaarne waardeeren. Aan het gebruik van vele dingen des dagelijkschen levens, die thans onmisbaar geacht worden, kon noch behoefde te worden gedacht; wat men noodig had was primitief, en werd in eigen handenarbeid bij den huiselijken haard gemaakt voor eigen gebruik, zooals het ook in onzen tijd nog eenigszins gezien kan worden in die streken waar de menschen, ongerept van moderne evoluties, de oude levenswijze konden blijven volgen. Het is steeds werk van deugdelijke kwaliteiten, geheel geeigend voor den dienst waarvoor het bestemd is en bijna steeds bezield door een ongezochte en natuurlijke schoonheid.

De aanleiding voor een ruimere ontwikkeling ontbrak echter niet. Zij werkte al aanstonds in die kleine centra, waar de hoofdmannen, de groote adel, de vorsten verkeerden en waar een bijzondere groep van menschen zijn vereenigingspunt vond. Daar gevoelde men weldra tot dan ongekende behoeften van woning en meubelen, van kleeding en uitrusting, en het verlangen werd wakker naar nieuwe en vreemde producten. Niet steeds kon daaraan worden voldaan door den reizenden man, die uit verre en oudere beschavingslanden de voorwerpen eener meer verfijnde cultuur bracht. Hooger eischen moesten dus gesteld worden aan het werkvermogen van bijwonenden en onderhoorigen. Zij konden zich voortaan niet uitsluitend bepalen tot het maken der eenvoudige dingen, noodig voor hun eigen leven. Zij mòesten werken wat door de gemeenschap en hare leiders werd geëischt, en verschaffen wat tot verfraaiing hunner woningen en vermeerdering van hun aanzien bij gasten, bij vriend en vijand noodzakelijk was.

In hooger mate nog moest de stijging der behoeften gevoeld

worden in kerken en kloosters, bij de religieuze broederschappen waar dienst en leven beide kunstwerken van zeer bijzonderen aard noodzakelijk maakten. Priesters en monniken waren de schatbewaarders der schoonste tradities, door opleiding en levenswijze tevens bestemd de eerste kunstenaars van een nieuwen rijken tijd te zijn. Zij bouwden, schilderden, waren uitmuntende steenbewerkers en stichtten in hunne kerken en gebouwen een harmonie, die in doel en vorm hoog verheven was boven de dagelijksche levenseischen der bevolking. Al deze arbeid geschiedde echter steeds geheel, of althans overwegend, voor de kleine gemeenschap (het moge dan hof en huis of kerk en klooster zijn) in wier midden zij ontstonden, waar van overproductie of concurrentie geen sprake was, waar dus ook geen behoefte bestond aan een organisatie, die zich tegen de booze gevolgen hiervan zouden hebben te verweren.

Maar gansch andere condities zouden deze vroegste artiesten en artisans leeren kennen zoodra ze zich gingen vestigen in de zich vormende steden. Zij brachten er al wat zij in den schoonsten dienst van huis en hof, van kerk en klooster hadden geleerd. Doch er kwamen vele arbeiders, goede en minder goede! Allen zochten er winst, een bestaan en een werkkring; allen vonden er wat ze tot dien nimmer hadden ontmoet: het gevaar van den onderlingen na-ijver, van het zoeken en dringen om eigen bestaan te verdedigen tegen de eischen der anderen, het gevaar ook de deugd van den arbeid te moeten offeren aan de mogelijkheid van winst, in één woord, het gevaar der ongebonden concurrentie.

Ook in de idyllische omgeving van vrome stichtingen of bij prachtlievende vorsten was zeker na-ijver niet onbekend en ook daar zal elke economische strijd wel niet geheel uitgesloten zijn geweest. Doch dit alles bleef binnen zeer vaste grenzen. Er waren tallooze middelen - de organisatie zelve waarin men werkte, het gebrek aan gemakkelijke verkeersmiddelen, de enge kring van afnemers evenals de beperkte toevloed van nieuwe werkkrachten, - waardoor werd voorkomen, dat de een den ander zou verdringen, of dat de verschillende soorten van producten in onevenredige mate zouden worden aangeboden.

In de Stad was dat iets geheel anders! Daar kwam men

uit een geestelijk en aristocratisch welverzorgd milieu in den democratischen strijd om het bestaan, die onmiddellijk den concurrentie-strijd zou ontketenen. De zich organiseerende stad vond echter zelf in haar eigen wetten en gebruiken het middel om het euvel, zoo niet te vernietigen, dan toch in beginsel te keeren.

Maar er was groot verschil tusschen een Midden-eeuwsche stad en een moderne, die langzaam in het omringende land, met wijken en voorsteden vervloeit en veeleer een verzameling van ongelijksoortigheden dan een duidelijke eenheid is. Een stad, dat was toen een vast verbonden en begrensd geheel, wel besloten tusschen muren en poorten, de torenspitsen als symbolen in het midden eener noodzakelijke eenheid, die bij machte was zich tegen den vijand van buiten te verweren. Ook de bewoners moet men zich in andere verhouding denken dan thans, nu zoo weinig hen bindt, dat de naaste buren elkander soms niet kennen. Wie deel uit maakte van de stad als Poorter, die had met zijn mede-Poorters één gemeenschappelijken plicht: om, als in een familie-woning, de algemeene welvaart te behouden en te vermeerderen.

Het gevaar van ongeregelde concurrentie werd dus terdege ingezien, en van een vrijen handel, waar allen tegen allen konden concurreeren zooals wij dat kennen, was nauwelijks sprake. Integendeel: ‘de stad’ dat was een besloten geheel, dat zich zelf onderhield, zijn eigen productie beschermde en vreemde zooveel mogelijk weerde. Was er eenige behoefte aan arbeids-producten, dan begreep men daaraan het best te kunnen voldoen door het beschikbaar houden van een groep uitmuntende arbeiders waarvan het aantal evenredig was aan de behoefte. Daardoor immers voorkwam men, bij den voortdurenden aanwas der steden, dat een onbegrensde toevoer van niet allen evenwaardige concurrenten, bij andere bedreiging, de behoorlijke beoefening der vakken en de deugdzaamheid van het werk in gevaar zou brengen.

Uit dit inzicht groeide de kracht onzer stedelijke Ambachts-Gilden, door het gezag erkende vereenigingen van Meesters, wier taak het was, de arbeidsorde der verschillende vakken door bindende voorschriften te regelen, en een behoorlijke plaats in het maatschappelijke leven te verzekeren.

Men heeft over die Gilden zeer uiteenloopende meeningen verkondigd. In de eerste plaats natuurlijk over hun oorsprong, waarover zeer belangrijke wetenschappelijke beschouwingen geleverd zijn, die ik echter hier wel onbesproken mag laten. Maar men heeft ze, vooral in de meer algemeene waardeering, ook zeer verschillend naar hun verdiensten beoordeeld. Door sommigen zijn ze voorgesteld als instellingen van een uiterst egoïsme, dat door privilegie en monopolie de vrije ontwikkeling der bedrijven redeloos trachtte te belemmeren. Anderen daarentegen hebben de meening willen vestigen, als waren het bij voorkeur ethische genootschappen, wier grootste eigenaardigheid in hun kleurrijke deelneming aan processie en kerkdienst gezocht moet worden. Ongetwijfeld, de Gilden zorgden door hun wetten en gebruiken ook voor de goede zeden en voor de vervulling der godsdienstige verplichtingen. Ze verwaarloosden het eigen belang geenszins. Maar onmiskenbaar is daarbij, dat de uitmuntende beoefening der vakken, het behoud der edele werkwijze mede op den voorgrond stond en dat de voornaamste bepalingen hunner statuten inderdaad berekend waren om dit resultaat zooveel mogelijk te verzekeren. Het waren corporaties, die naast de religieuse, en de economische, ook de artistieke belangen van het vak behartigden.

Aan een zoo volledig arbeids-plan kon slechts gedacht worden in een tijd, toen de krachtige godsdienstige eenheid de taak der organisatie in menig opzicht verlichtte. Maar ook wanneer wij de bepalingen nagaan, die niet direct het godsdienstig leven betreffen, dan treft het ons hoezeer zij aan de deugdzame beoefening der vakken bevorderlijk moesten zijn. Daar was vooreerst het voorschrift waardoor het aantal Meesters beperkt werd. Al is de toelating tot het meesterschap niet reeds in den aanvang gelijkelijk geregeld, en al zou deze toelating in later tijden tot eenvoudige ‘aankooping’ ontaarden, weldra is in alle voorschriften het duidelijk uitgesproken verlangen te erkennen, dat slechts als Meester zou mogen optreden, wie inderdaad zijn kunst uitnemend verstond en een ‘meesterstuk’ wist te leveren. Maar voor deze Meesters werd dan ook gezorgd! De inwoners der Stad waren verplicht bij hen hun dagelijksche inkoopen te doen en de toegelaten Meesters, die alleen verkoopen mochten,

wat zij ‘met eigen hand’ vervaardigen konden, zagen zich aldus een geregelden afzet van hun werk zooveel mogelijk verzekerd.

Nu zou echter in een onbegrensde activiteit der meesterwerkplaatsen nog groot gevaar voor de levens-condities der verschillende Meesters, en ook voor de degelijkheid van het werk, gelegen kunnen zijn. Ook aan dezen vorm van een te duchten concurrentie was door de Gilde-bepalingen gedacht. Slechts een zeer beperkt aantal gezellen of knechts, meermalen niet meer dan twee, mochten de Meesters in dienst hebben. Door middel van leerlingen of jeugdige werkkrachten was deze strenge bepaling niet te ontduiken, want het werd den Meester verboden meer dan enkele leerlingen aan te nemen.

Hoe men nu ook over al zulke maatregelen oordeelen moge - zij liggen in hun uiterste consequentie zoo ver van onze maatschappelijke regelingen verwijderd - men mag het wel zeker achten, dat allerlei voor rustigen en deugdzamen arbeid ongewenschte belemmering, dat het jagen en dwingen van den een tegen den ander om den voorrang te bekomen en zich in elk opzicht de grootste winsten te verzekeren, er zoo al niet onmogelijk, dan toch in beginsel ten uiterste door bemoeilijkt werd.

Dat alles was dwang, ongetwijfeld, en niet te tellen zijn de pogingen, telkens gewaagd, om aan den dwang der Gildewetten te ontkomen, pogingen, die eerst ontbinding en verval, later algeheele opheffing ten gevolge gehad hebben. Maar zelfs de strengste beoordeelaars zouden toch, naar ik meen, slechts ongaarne de groote voordeelen prijs geven, die er door worden verzekerd. Dat zoovele oude werkstukken van allerlei aard zoo groote deugd en bekoring hebben, danken wij juist aan die bepalingen, die de vrijheid beperkten, en den Meester bijv. verplichtten, zelf deel te blijven nemen aan den handen-arbeid en hem verhinderden tot een administratief beheerder van minderwaardige hulpkrachten te worden. En vele andere voorschriften der Gilde-brieven omtrent arbeids-duur, zuiverheid van materialen, steun bij ziekte en overlijden, onderwijs en leerlingwezen, kwamen de deugd der organisatie nog bevestigen. Het voerde alles naar gelijksoortige regelingen voor alle handwerk en deed ook een gelijkmatige belooning als een der gevolgen aan-

wijzen. Voor iederen Meester afzonderlijk was het zeker een belemmering om ooit de weelde van het huidige groot-bedrijf te bereiken; maar speculatieve kans-strevingen werden er door gebroken en het opende allen Meesters een waardig en verzekerd bestaan.

In deze organisatie behoorden ook de beeldende kunstenaars, zij het met eenige onderscheiding. Maar, al miste men ook nimmer het gevoel voor hoogere en nederiger arbeid, de afstand tusschen gewone ambachtslieden en kunstenaars verminderde aanmerkelijk in een maatschappelijk millieu waar alle handwerkers hun arbeid als kunst behandelden! Schilders en zadelmakers, beeldhouwers en metselaars, zij waren met timmerlieden en goudsmeden en zelfs met de tegenwoordig nog veel minder geachte ambachtsmeesters, als stoelemakers en ververs, in één gild vereenigd. Zij onderhielden dezelfde algemeene regelen der ambachtsbeoefening en moesten dus in stand en levenswijze wel een zekere gelijkheid erkennen, die thans bijna ondenkbaar is. Ook de jongen, die later wellicht een beroemd Meester in de kunst zou worden, ging dus op zijn 12de jaar reeds in de leer en in het ambacht. Dan hield het school-onderwijs op, dan begon het onderricht der werkplaats, dat direct een verbinding op het groote leven opende. Hij kwam immers daar zooals een tegenwoordige leerjongen er nog komt, dus als helper in al die kleinere bezigheden, die ook bij den grootsten en belangrijksten arbeid voorkomen. De werkplaats schoonhouden, bezoekers ontvangen en aandienen, voor het gereedschap zorgen, en meester en gezellen in alles van dienst zijn, dat was zijn taak. Waarlijk, hij werd er naar frissche werkmans-manieren ‘ontgroend’ - deugdelijker wellicht dan het thans in de studentenwereld wel gebruikelijk is en (naar de oude volksboeken en verhalen het ons leeren) zeker met niet minder geestig ceremonieel.

Alleen - hij had op onze moderne leerjongens ontzaglijk veel voor, want de Gilde-wet waarborgde hem dat hij iets *leeren* zou en niet alleen als loopjongen zijn schoone jeugd zou moeten doorbrengen. Hij werd bij een Meester gewoonlijk op contract uitbesteed en de Meester verplichtte zich dan hem alles van het vak te leeren, wat hij hem leeren kon en wat een goed gezel weten moest. Was de een of

de ander met de bestaande verhouding niet tevreden, dan kon men zich beklagen bij de overheden van het Gild, wier plicht het was te waken, dat het contract eerlijk werd nagekomen. Ook werd de leerling gewoonlijk bij den Meester in den kost gedaan, wat opnieuw de inniger verhouding tusschen beide bevestigen kon, en zelfs de Meesters-vrouw een gewichtige stem in het kapittel gaf.

Had de leerling in twee of drie jaren zijn leertijd volbracht, dan kreeg hij een Leerling-brief, waarbij de Meester verklaarde, dat de leerling behoorlijk zijn plicht gedaan had en waardoor hem de gelegenheid geopend werd om als gezel bij een der Meesters in dienst te treden. En zoo streng werd op dit alles gelet, dat het den weggeloopen leerling niet mogelijk was, zonder Leerling-brief bij een ander Meester opname te vinden.

Waren zijn werkzaamheden als leerling van den eenvoudigsten aard geweest en bepaalden zij zich, behalve de noodige technische voorbereidingen, tot het maken van inscripties, cartouches en banderollen, allerlei eenvoudig sieraad dus dat niettemin in het volledige kunstwerk zijn eigen plaats innam, - als gezel werd zijn aandeel in het bedrijf der werkplaats belangrijker. Hij mocht naar 's meesters schetsen sommige werken beginnen en ‘aanleggen’, hij mocht ook copieën maken van die werken welke bijzonder in den smaak vielen en dus in den winkel verkocht konden worden of besteld waren. Ook maakte men met behulp van prenten - de artistieke journalistiek dier dagen - nieuwe ordonnanties, hetwelk alles dan later door den Meester al of niet geretoucheerd werd. Zoo is het verklaarbaar, al is het misschien niet zonder bedenking, dat het atelier van Lucas Cranach nog jaren na zijn dood verdienstelijk werk in zijn geest bleef leveren.

Hoe geleidelijk konden in deze verhouding de goede gezellen zich weldra als de toekomstige kunstenaars openbaren en welke waarde hadden ze tevens voor den arbeid des Meesters, die zich ongestoord aan het allervoornaamste wijden kon. Treffend wordt dit in het licht gesteld door van Mander, waar hij, het leven van Jan van Scorel verhalend, aanteekent:

‘Synen dry-jaerschen tijdt voldaen wesende, nam oorlof en quam woone t' Amsterdam by een fraey en vermaert

Meester Jacop Cornelisz. ghenoemt, die goet Teyckenaer, Schilder, en suyver in zijn verwen was. Van desen Meester was Schoorel in grooter weerden en als zyn eyghen soon ghehouden, en gaf hem om zyn gheestigh en veerdigh wercken jaerlijcks een seecker somme gheldts toe, hem toe latende buiten tijdt oft anders eenighe stucken voor hem selfs te maecken, soodat hy hier moy gheldt veroverde...'

Was de jonge man aldus goed geschoold en gevormd, niet alleen van hand en geest, maar ook in karakter en levenskennis, dan nog werd bevestiging en uitbreiding van het verkregene gezocht: de meest frissche knapen, in het bezit der getuigschriften van volbrachten leerling- en gezellen-tijd, gingen op reis. Zij trokken door de wijde landen en trotsche steden, zoo vol menigmaal van kostbare kunstwerken, waarvan wij nu nog de ontluisterde schoonheid bewonderen, en verwijlden in de werkplaatsen dier meesters, waar iets vreemds te zien en te leeren viel, en waar tevens de noodige verdiensten te vinden waren. Gildebepalingen en gebruiken waren er op berekend de reizenden in elk opzicht behulpzaam te zijn.

Kwam nu de tijd van terugkeer en vestiging, dan was een prachtige oefeningstijd doorloopen. Aangenomen als Meester (al of niet op het nog eens afleggen eener Meesterproeve) was hij van zelf lid van het gilde. Hij had zijn werkplaats, een vast afzetgebied, waarvoor de stedelijke en corporatieve voorschriften waakten, en hield op zijn beurt gezellen en leerlingen, waarvoor hij nu weer aan het Gild verantwoordelijk was.

Zijn werkplaats was inderdaad een winkel, waar de burgerij haar inkoopen doen kwam naar gelang der behoeften. Daar werden, indien de Meester een schilder was, schilderijen besteld en gekocht, zeker, maar ook ander werk kwam er voor, waar gezellen en jongens deugdelijk mede konden worden bezig gehouden, wanneer de Meester zich niet met hen moeien kon. Allerlei werk van heraldieschen aard, bij begrafenissen van edelen en andere plechtigheden, werd ondernomen; ook opschriften en vaandels werden verzorgd, beelden in kerken en raadhuizen werden gepolychromeerd, en de groote muurvlakten dezer gebouwen in hun geheel geschilderd, met tafreelen en ornamenten; zelfs de buitenarchitectuur straalde in gloed van kleuren, door bekwame schilders aangebracht.

Was de Meester een beeldhouwer, dan was niet slechts het maken van beelden of enkele portretbusten zijn taak, maar het verschaffen van die veelsoortige sculpturale versieringen, die zoowel in de Kerkelijke als in de Burgerlijke Architectuur onmisbaar geacht werden. Altaren en grafsteenen, Heiligen- en Heldenbeelden, droleries en gevelsteenen, pinakels en kruisbloemen, het waren alle opdrachten voor den beeldhouwer, die mèt zijn gezellen werkte en steen hakte en in hout sneed, om aan alle aanvragen te kunnen voldoen.

Van den Meester-houtsnijder, die prenten maakte en nog zoozeer aan de jeugdige drukkunst verbonden was, vroegen dagelijksche devotie en dagelijksche zaken een evenzeer veelzijdigen arbeid. Hij bracht ‘het leven van Christus en zijner lieve Heiligen’ in duizenden afbeeldingen onder de menschen, maar vergat ook niet de voorstellingen der merkwaardige gebeurtenissen zijns tijds, versieringen voor wetenschappelijke boeken, ja zelfs voor de eenvoudigste publicaties, die ons thans nog zoo schoon aandoen en ons modern werk zoozeer overtreffen.

Maar het meeste verschil met de huidige arbeidswijze toonde wel de Bouwmeester, die steeds meester-timmerman of meester-metselaar was en als zoodanig zijn huizen bouwde. Al die fraaie huizen onzer oude Steden, met hun edele verhoudingen en wel-aangebrachte versieringen zijn gebouwd door de Ambachtsmeesters des tijds. Voor grootere bouwwerken, de plechtige kerken en raadhuizen, waarbij gehouwen steen een zoo belangrijk element is, werd zelfs van den Bouwmeester geeischt, dat hij Meester in het Steenhouwersgilde zijn zou. De weidsche inrichting der Bouwhutten, die ik in den eenvoudiger opzet dezer verhandeling niet meen te mogen betrekken, zou dit zeker op vele wijzen bevestigen en toelichten. Maar ook de geschiedenis onzer eigen monumenten laat ons niet zonder treffende voorbeelden. Van de belangrijke St. Victors-kerk te Xanten wordt vermeld, dat de ‘Meester van het werk’ des winters met zijn gezellen de steenen bewerkte, die hij des zomers met hen ter plaatse stellen zou.

Zoo werkten de meesters der kunst onder het regiem der Ambachtsgilden, en het mag toch zeker wel ernstig de aandacht vragen, hoe aldus menige zorg van onzen tijd was voorkomen en aan menig verlangen redelijk voldaan.

De Werkplaats was de school voor allen, de school, die den leerling ook dadelijk in betrekking tot het vakleven bracht en waardoor expresselijk opgerichte scholen geheel onnoodig waren. Het moeilijk vraagstuk der vakonderwijzers was al even afdoende opgelost: de meesters der ambachten en kunsten, dat waren de onderwijzers. En de aard van hun werk maakte dit alles ook mogelijk. Het maakte medewerking van leerlingen en gezellen niet alleen wenschelijk, maar in zijn strenge en consequente techniek soms ook door zijn saamgesteldheid en omvang, noodzakelijk. Was dit de grondslag van het practische onderricht, het theoretisch onderricht voor leerlingen, meesters en publiek werd gevoed uit de groote godsdienstige en wetenschappelijke stelsels, die algemeen heerschende waren en allen verbond in één gemeenschappelijke belangstelling en vereering.

Een Museum - zorgvol en kostbaar troetelkind van onzen tijd! - behoefde toen waarlijk niet begeerd te worden. De openbare gebouwen waren bewaarplaatsen van kunst van vrij wat gezonder artistieke beteekenis, dan onze voor een deel door het toeval bijeen gebrachte verzamelingen.

Bij kerkelijke en burgerlijke feesten werd al de pracht van kunstwerken, arbeid van de eigen zonen deslands, voor den dag gehaald, ter vereering uitgestald en in Processies en optochten rondgedragen. En geheel het volk genoot bij muziek en mysteriespel van de in eigen arbeid en noeste vlijt gewonnen, van de uit het eigen geestesleven voortgekomen kunstschatten.

Maar ook tentoonstellingen en een daaraan verbonden kunsthandel zou men vergeefs gezocht hebben, tenzij men de welvoorziene kramen op de Markt waar van alles te koop was, ook schilderijen en andere producten, die wij thans meer bijzonder kunstwerken noemen, - tenzij men die als tentoonstellingslokalen wilde aanmerken. De meesters werkten immers grootendeels in opdracht, voor een bestaande behoefte. En de meer losse werken, door hen of hun werkplaats gemaakt, vond de beste verkoopplaats in den eigen ‘winkel’. Oorspronkelijk zal deze eenvoudige vorm van handel wel in hoofdzaak aan de behoeften voldaan hebben. Een overschot van werken echter, dat bij steeds toenemende productie, door erflatingen en andere invloeden, langzamerhand onvermijdelijk

was, vond op verkoopingen, maar vooral op de vrije marktdagen een plaats, en de beste kunstenaars brachten er hun werk met hetzelfde gevoel van gepastheid, als waarmede thans de kunstwerken bij de kunsthandelaars of exposities gebracht worden.

Dit alles is thans verdwenen en men zou zelfs de vraag kunnen stellen of al de uitnemende bedoelingen, die hier werden aangeduid, wel immer volle werkelijkheid geworden zijn. Dit bewijst echter geenszins dat ze niet ten voordeele van kunst en ambacht de grootste beteekenis hadden. Zelfs in onze dagen kan men in het werkplan eener machtige vakvereeniging - de A.N.D.B. - die zeker in ander opzicht weinig gemeenschap vertoont met middeleeuwsche stelsels, punten aanwijzen, die aan de oude Gilde-voorschriften herinneren.

De kunst werd er niet door geschaad, want hoe schoone werken zijn er onder de Gilde-wetten niet tot stand gekomen! Al de oude monumenten met hun kostbaar meubilair zijn er het bewijs van. En mochten meer bijzonder schilders en beeldhouwers zich bezorgd maken, bij het denken aan de zoo zeer beperkte vrijheid, dan mag men hen herinneren aan de verrassende tentoonstelling in 1913 te Utrecht gehouden en gewijd aan de vroegste meesters der Nederlandsche Kunst. Zij toonde in het werk van den grootschen Meester der Virgo inter Virginis, den aandoenlijken Geertgen van St. Jans, den gracielijken Aertgen van Leyden, den romantischen Maarten van Heemskerk en den scherpzinnigen Jan van Scoorel, tot welke hoogten de kunst onder het regiem der gilden stijgen kon.

De grootste kunstenaars onderhielden mede den scherpen eisch van organisatie en overeenkomsten. Is het geoorloofd met voorbijzien van eigen materiaal, nog een oogenblik te verwijlen in het klassieke Italië, dan zou ik hier willen herinneren aan de merkwaardige contracten (uit de jaren 1285 en 1308) waarbij de groote Florentijn Duccio di Boninsegna zich verbond tot het maken zijner meesterwerken. Zij geven ons een kostbaar en getrouw bewijs van de ambachtsarbeidswijze des meesters; zij bepalen niet alleen *wat* hij maken zal, maar ook *hoe* hij het maken zal, hoe lang hij zal werken en hoe zijn loon zal wezen; zelfs wordt niet

vergeten vast te stellen, dat hij zijn loon derven zal (naar de wijze, waarop men thans met een eenvoudig industrieel stukwerker overeenkomt) op dagen en uren waarop hij om eenige reden niet werken zal.

Zij doen ons zakelijk en helder zien, hoe de kunst onder de Gilde-voorschriften beoefend werd, en voltooien het zuiver begrip der toenmalige situatien.

Onzen modernen Kunstenaars zijn zulke werkwijzen geheel onbekend en onder de geleerden zijn er geweest die uit zulke strengheid tot minder eerbiedige gevoelens ten opzichte van Kunst en Kunstenaars besloten. Bij alle achting voor deze gevoelens zou ik toch durven betwijfelen of hier Kunst en tijd beide wel recht gedaan wordt.

Het werk der Meesters, - niet zooals thans het geval is, begeerd op een wijde, vreemde kunstmarkt, waar het betwist of vergeten wordt door onbekende belangstellenden -, bracht geen overdadig loon, geen directen wereldroem, geen ridderorden en fortuinen. Maar in de verzekerdheid van zijn bestaan bracht het meestal in opdracht vervaardigde werk, eenmaal voltooid, den meester de volledigste voldoening en de schoonste belooning, die de kunstenaar begeeren kan. Toen in 1312 Duccio's Madonna de haar toegedachte plaats in de schoone Kathedraal van Sienna zou krijgen, toonde de geheele stad vreugde en dankbaarheid, toen nam geheel de bevolking in een schitterende processie aan de plechtigheid deel, en toonde hoe men tegelijk de kunst en den meester waardig eeren kan, en hoe men die oude contracten en oude toestanden begrijpen moet.

***

Wij zouden zeker het beste onzer overtuigingen prijs geven indien wij de ziel en de eerste oorzaak van de grootsche middeneeuwsche kunst ergens anders zochten, dan in de geestelijke verheffing des tijds. Maar daarnaast passe de erkenning, dat deze werken in hun grandeur en in hun verfijning, in hun technische volmaaktheid en in hun verbazenden overvloed, niet denkbaar zouden zijn zonder de stoere, simpele materiëele verhoudingen en regelingen, zooals ze door kunstenaars zelven in hun organisatie werden voorgeschreven en onderhouden.

III. Van Confrerien en Akademies.

In Shakespeare's onsterfelijk tooneelspel ‘Een Midzomernachtsdroom’ komt in den feeërieken tuimel van velerlei bekoorlijk bedrijf, ook een eerzame handwerkersgroep zijn kunsten vertoonen - lieden

> ‘gewend aan 't werken voor den kost, een narren bent.....
> Mannen, hard van hand
> Handwerkers van Athene, die nog nooit
> Hun brein met arbeid plaagden.’

Helaas! hoe zijn ze ten spot, zelfs in de oogen van den milden en humanen vorst, die nimmer verkeerd of ongepast wil heeten, ‘wat eenvoud in oprechten ijver biedt’.

Hier is de kritiek der Renaissance kunstenaars aan het woord en voegt, bij het toch reeds zoo rijke spel, een nieuwe vondst! Het is, teer en edel, het kunstenaarsverzet tegen ambacht en ambachtsorganisatie, een schitterende klucht van de afscheiding der kunstenaars uit een milieu, dat hen niet meer voegde, en die in alle landen, waar de Renaissance een nieuwe kunst beloofde - ook bij ons - verstaan zou worden.

Maar het verzet had even saamgestelde oorzaken als gevolgen; en zou het schitterend optreden van vrije en zelfstandige kunstenaars een nieuwen bloei van schoone werken ten gunste zijn - wij begrijpen de gebeurtenis niet compleet indien wij ze alleen van uit de geestdrift en de fantaisie der Renaissancisten zien.

Omstreeks 1600 had het ‘Ambacht’ al zijn schoonen glans en beteekenis verloren en het Ambachts-verband, de Gilden, werden innerlijk aangetast. De oorzaken waren vele en daaronder kwam de gestadige toeneming der bevolking, de daarmede verband houdende stijging der behoeften, en de enorme uitbreiding van het wereldverkeer, den strijd van het nut tegen de schoonheid ontketenen, waarvan wij nog steeds de voortzetting meenen te beleven, en waarvan het einde wellicht nog verre is.

Er moest steeds meer worden geproduceerd voor steeds wijder kringen van afnemers. De geest der Gilde-bepalingen,

die op het enkele kunstwerk en zijn schoonheid gericht was, en deze steeds tegen de verwording eener massa-productie bleef beschermen, kwam aan dezen nieuwen levens-eisch niet tegemoet en wekte een verzet van groeiende kracht. De maatschappelijke evolutie zelve ging knagen aan de innerlijke kracht der Gilden! Zij eischte verzachting der strenge wetten in dien zin, dat grooter productie mogelijk werd, zelfs al moest daarvoor de steeds dreigende concurrentie-zucht de vrije deur geopend worden. Meer knechts, dus grooter administratieve verplichtingen en minder daadwerkelijke deelneming van den meester, die zich tot patroon vervormen gaat, minder eerbied voor het eenmaal zoo 'eerbare Handwerk', geen te scherpe contrôle op te gebruiken materialen, in het algemeen een concessie aan he 'snel en goedkoop' werken waarvan later tijden zulke beschamende stalen vertoonen zouden, dat waren de resultaten die door de nieuwe stroomingen niet konden worden vermeden.

Het is opmerkelijk hoezeer de ommekeer geleid werd door een gansch veranderden smaak. De oude vreugde van veelkleurigheid, eigen aan al de tijden die vooraf gegaan waren, scheen weldra geheel te verdwijnen: witte muren, kleurlooze glazen, en zedig geverfd houtwerk, noodigden de beeldhouwers tot stucwerkers en 'plaesteraars', de glasschilders tot glazenmakers, de schilders tot ververs te worden en brachten de architecten tot een vormenspraak, waarin de 'schijn' noodwendig grooter aandeel hebben moest dan het wezen. Te dringender werkte dit alles, wijl de verbreking der godsdienstige eenheid de kunst een menigte van allerschoonste opdrachten onthouden ging. Niet de Kathedraal zou voortaan de arbeidskrachten eener geheele landstreek harmonisch te samen brengen, maar de behoeften des gewonen levens voor iedereen ging ontelbare en steeds grooter eischen stellen.

In het groote en kleurige rijk der kunst, de erfenis der middeneeuwen, waarin zoo tal van vaardigheden konden schitteren, waren de gevolgen weldra merkbaar. De zwakke broeders, in de zoo bont saamgestelde Gilden, wien de winst boven de kunst ging, omdat hun zinnen de grootschheid der oude ideën niet meer bereiken konden, hadden bij de nieuwe levensvragen hun keuze spoedig gemaakt. Zij scharrelden, nu tal van werkzaamheden uitgeschakeld werden, in schil-

derijtjes, bezorgden clandestiene verkoopingen en loterijen, waren van daag fijn- en morgen grofschilder en schenen inderdaad tot devies gekozen te hebben het rijmpje, dat de overigens ook niet kieskeurige Campo Weyerman nog zooveel later in verontwaardiging aanhaalde:

'k Belach de schilderkonst en Lukas lijftrawanten;
Mijn zinspreuk is een rekening
Ter groote van een kabelring;
En tegens 't nieuw getal een geldkist vol kontanten.

Of die geldkist nu werkelijk zoo vol contanten geworden is, het is moeilijk te zeggen. Maar zeker annonceerde zich een scheiding tusschen hen die de oude idealen en de oude werkwijze der kunst niet voor stoffelijk voordeel wilden prijs geven, die de fierheid van den edelen Renaissance-kunstenaar tegenover den gewin zoekenden ambachtsman stelden, en de anderen, die genegen waren zich willig naar de mindere voorwaarden van den nieuwen tijd te voegen. Want konden de laatsten op velerlei wijzen voor hun verdiensten zorgen, zij die de kunst getrouw blijven wilden, gingen een zwaren en moeilijken tijd tegemoet. Bij het steeds duidelijker verval zagen zij geen andere redding dan die door het vrije kunstwerk, dat in winkelverkoop of handel een plaats zou kunnen vinden. Wel kende ook de 16de en 17de eeuw nog menige opdracht voor kunstrijken, dagelijkschen arbeid, als Gildeborden en heraldische begrafenis-schilden voor de schilders, bouwkundige ornamenten en penningen voor de beeldhouwers en edelsmeden! Maar hoezeer de geesten voor ruimere kunstbeoefening steeds meer onverschillig werden blijkt wel het treffendst uit de bouwgeschiedenis der z.g. Zuiderkerk te Amsterdam, die men in den aanvang der 17de eeuw nog ging sieren met geschilderde glazen, door de verschillende Gilden aangebracht, maar die nog vóór het einde dier eeuw van al deze schoonheid gezuiverd werd en voorzien werd van wit glas, waarbij men goed lezen kon.

Wie dus niet tot minderwaardigen arbeid wilde afdalen, en de illusies der kunst wilde trouw blijven, die maakte vrije kunstwerken, in het gevaar van niets te verdienen en een avonturier te blijven, maar in de hoop er een liefhebber voor te zullen vinden. Men maakte vóór alles schilderijen! Want, geheel afgescheiden van de begaafdheid der Neder-

landers voor de Schilderkunst - hoe geschikt waren schilderijen om te worden verhandeld en zich een plaats op de wedereldmarkt te veroveren! Gemakkelijk verzendbaar, de mogelijkheid openend voor belangrijke winsten waardoor talrijke belangstellenden gekweekt werden, bood het schilderij inderdaad welhaast de eenige uitkomst voor wie zich geroepen voelde buiten het dagelijksch noodzakelijke iets schoons te maken. Er kwamen tallooze schilders en een groote overproductie van schilderijen. Een Engelsch staatsman en schrijver, die in 1641 een reis door de vereenigde Provinciën maakte, John Evelyn, noteerde toen hij in Augustus van dat jaar in Rotterdam kwam:

'Er was een jaarlijksche markt of kermis, zoozeer voorzien van schilderijen, meest landschappen en grappige voorstellingen, dat ik er verbaasd van was. Eenige er van kocht ik en zond ze naar Engeland. De reden van deze menigte schilderijen en haar lagen prijs ligt in hun gebrek aan land om hun kapitaal te gebruiken, zoodat het veel voorkomt dat een gewone boer 2000 of 3000 pond aan deze waar besteedt. Hunne huizen zijn er vol van en zij verkoopen ze op hunne kermissen met groote winst.'

Daar is over deze interressante notitie heel wat gekibbeld en ook voor ons is zij een nauwlettende overweging ten volle waard. Wij moeten dan echter, zoo komt het mij voor, tot geheel andere conclusies komen, dan de groote geleerde die bij ons het eerst op de belangrijke passage van Sir Evelyns Dagboek de aandacht vestigde. Professor Fruin wil n.l. den plotselingen en voorbeeldigen bloei van de schilderkunst in ons land door deze mededeeling verklaard hebben. Het is echter niet de bloei, het is de ondergang der Hollandsche schilderkunst die hier wordt aangekondigd; het was de armoede en het gebrek, die hier hun intrede deden in het leven der kunstenaars. De talrijke schilderijen moesten aan den man gebracht worden en alle markt was overvoerd. De groote steden, waar een koopkrachtig publiek woonde, werden overstroomd van handelaars die de kunstwerken ook buiten de gestelde tijden der jaarmarkten, zochten te plaatsen. Veilingen werden aangericht, loterijen werden door extra premiën, zelfs door vrolijke maaltijden aantrekkelijk gemaakt en langs de deuren werd gevent met den overvloed van

schilderijen, die geen plaats vinden konden, zoodat de Gilden hun onmacht, en waakzaamheid tevens, toonen moesten in een telkens herhaald protest.

Maar het meest afdoende bleek de nood uit de levensomstandigheden der Kunstenaars zelve, die een zoo roemrijke bladzijde onzer historie vullen. Zij waren van de gezeten burgers der middeneeuwen inderdaad tot avonturiers geworden, waarvan het enkelen goed gaan kon, maar waarvan het grootste gedeelte in armoede werkte. Zij leefden, zooals Busken Huet het zoo treffend aangeeft, ‘aan den zelfkant der samenleving’, en de groote Rembrandt, wiens inboedel voor schuld verkocht werd, hij moge ten deele het slachtoffer zijn geweest van minder deugdelijk koopmans-beleid, hij is tevens en wellicht het allermeest een treffend voorbeeld van de hopelooze verwijdering der artiesten van de maatschappelijke orde. Eenigen stierven doodarm, anderen weerden de armoede slechts door bijwerkjes van allerlei aard. Zij waren wijnroeier, steenhandelaar, tapper, krankentrooster, muzikant, huisknecht, schipper, en wat niet al meer.

Waarlijk, wij mogen, behalve de schoone werken, ook de geest- en levenskracht onzer kunstenaars wel hartelijk bewonderen. De ongunst des tijds had hen vele werkzaamheden ontnomen, die de middeneeuwsche werkplaatsen zoo krachtig maakten, maar moedig aanvaardden zij de bijster on-artistieke baantjes, die hen nog mogelijk bleven, opdat ten minste de behoudbare kern hunner kunst ongeschonden mocht worden bewaard.

Maar zij deden meer; zij waren er bovendien op bedacht ook door gemeenschappelijke maatregelen den strijd tegen de moeilijkheden des levens te ondernemen. Zij behoorden nog steeds in het oude gildeverband, dat eenmaal zoo schoone beteekenis had, maar tegen den nieuwen nood machteloos was, omdat de gemengde leden-vergaderingen zelve het gevaar inhielden en er weinig kracht van te verwachten was ter bestrijding van een euvel, dat voor velen nog een ‘geldkist vol kontanten’ beloofde.

De eenige hulp kon gevonden worden door een afscheiding van de oude Gilden en de stichting eener nieuwe organisatie. Dat ging echter niet zoo gemakkelijk, want de statuten der Gilden berustten op stedelijke wetten en rechten, dat was

steeds hun kracht geweest en ook in den vollen bloei der 17de eeuw konden deze niet gewijzigd worden zonder medewerking en goedkeuring van het Stadsbestuur.

In alle grootere steden nu, waar van eenig kunstleven sprake was, broeide het dan ook omstreeks 1650 onder de beeldende kunstenaars der oude St. Lucas-Gilden. In den Haag, te Utrecht, Dordt, Haarlem, Leiden, Rotterdam en ook in de bekende Lucasfeesten in 1653 te Amsterdam, werd plechtig tot de afscheiding der kunstenaars van de oude Gilden besloten. Nieuwe vereenigingen, veelal confreriën van Sint-Lucas genoemd, werden gesticht en na soms moeizame besprekingen door de Stedelijke Regeeringen erkend. De vrijheid, de adel en daardoor het behoud der Kunst, dat was de leuze waaronder de strijd gevoerd was, en voor allen symboliseert het zolderstuk, door Willem Doudyns in de Haagsche Confreriekamer geschilderd, wat men gezocht en bereikt had: grofschilders met ladder en klapdot, boekbinders met schroef en pers, stoelenmakers met al hun hebben en houden, zij worden door de Stedemaagd den Kunsthemel ‘uitgebonst’.

De nieuwe Bond kon moeilijk nog berusten op de oude geloofs-eenheid. Maar met ruimhartigheid en traditioneelen zin bleef men St. Lucas als patroon erkennen, en de stichtingsdagen der Confreriën in de verschillende steden waren aan den dag zijner kerkelijke herdenking verbonden.

De oude monumentale kunst echter, de kunst der opdrachten, de vaste werken aan kerken en stadhuizen, kon er niet mede worden behouden. De statuten der nieuwe Confrerie zouden wel haast uitsluitend de aandacht vragen voor wat het losse, het vrije werk ter hulpe komen kon, voor den Handel.

De zorg daarvoor blijkt wel in de eerste plaats uit de inrichting van kunst- of toonkamers, waar de leden der Confrerie verplicht waren eenig werk te deponeeren (besloten Tentoonstellingen dus), dat dan kon worden verhandeld en door een nieuw moest worden vervangen. Men leest die zorg ook uit de bepalingen, die de oude ambachtsmeesters uit den kring bannen om de deur wijd open te zetten voor de ‘Heeren’ en ‘Kunstliefhebbers’. Maar ten duidelijkste komt de bedoeling aan het licht, waar naar het oude Gilde-

voorbeeld ook door de Confrerie wordt voorgeschreven, dat niemand in een stad de kunst beoefenen mocht, dan de burgers alleen, en niemand er eenig schilderij mocht maken of (let wel) verkoopen, tenzij hij lid was der nieuwe Confrerie.

Ook aan vreemde kunsthandelaars werd het werken bemoeilijkt; zij moesten in elk geval bewijzen twee jaar in de stad gewoond te hebben. En onder geen ‘pretext te wereld’ mocht iemand van buiten ‘schilderyen, beeldhouwerye, konst van plaetsnyderyen en de glasschryverye’ in de stad brengen om te verkoopen. Op de vrije jaarmarkt mocht alle kunst ingevoerd en verkocht worden; maar zelfs op boel- en sterfhuisverkoopingen, en op het werken van vreemde kunstenaars binnenshuis zou door de Confreriën streng worden gelet.

Men mag zich niet verbazen, dat dit alles weinig te rijmen is met de leuze van ‘vrijheid’, waaronder de strijd tot verkrijging der zelfstandigheid voor een niet gering deel gevoerd was. Zoo was echter de oude opvatting! Men wilde vrij zijn van het Gilde en vroeg dus om ‘Vrijheid’. Maar men wilde geenszins iedereen toestaan om nu de nieuwe positie vrijelijk te bestoken. De oude bedrijven, ook de oude kunsten, leefden bij ‘beschermende rechten’, zooals men dit noemt, en de Renaissance-artiesten waren nog geenszins geneigd hiermede geheel te breken.

Integendeel, hierin lag hun kracht en zelfbehoud. Nog steeds moesten de kunstenaars hoofdzakelijk in het enge terrein hunner stad en naaste omgeving hunne afnemers vinden. Dat terrein werd dus, na gezuiverd te zijn van den onwaardigen concurrent van binnen, verdedigd tegen den indringer van buiten, en de schilders van Haarlem verweerden zich tegen die van den Haag en omgekeerd. In den loop der tijden, met de verandering der toestanden, zou ook hierin een wijziging komen, maar zoo sterk werkten toch de bepalingen door, dat nog in 1768 den portretschilder Ziesenis, wien het schilderen van het protret van Prins Willem V was opgedragen, geen rust werd gelaten vóór hij daartoe ‘vrijheid’ van de Haagsche Confrerie had verkregen, die hem na herhaalde aanmaning de som van 18 gulden deed betalen.

Natuurlijk kwamen zulke bepalingen hoofdzakelijk de schilders ten goede, die dan ook de grootste macht in het

nieuwe verbond werden. Zij waren in aantal het talrijkst, in arbeid het meest belovend. De bestaanskansen van alle kunsten verminderden, en daarmede verminderde ook hun beoefening. Wel kreeg de graveerkunst door de ontwikkeling van het publicatiewezen, boeken, landkaarten, plakkaten enz. een nieuw arbeidsveld, maar juist door de hier noodige samenwerking bleef zij een plaatselijk karakter behouden, aan plaatselijke wetten ook onderworpen, en kon zij nimmer in staat zijn, zoo wijde kansen van verkoop en winst te bereiken als de zooveel meer afhankelijke en in hare werken aan geen plaats gebonden schilderkunst.

De beeldhouwers, bewerkers van zwaar materiaal, kwamen wel het minst in aanmerking voor het produceeren van handels-voorwerpen. Zij vonden soms nog hun heil in de spaarzame grafmonumenten; de sculpturale versiering der huizen gaf langen tijd aan de minderen onder hen belangrijken arbeid - maar ook dit zou door het verloop der oude stijl-schoonheden onherroepelijk verdwijnen.

Want het meest ondergingen de Bouwkunst, en de Architecten, wier medewerking voor de Beeldhouwers zoo noodzakelijk is, den invloed der nieuwe tijden.

Een proces, dat in 1517 te Antwerpen gevoerd werd, en waarin verschillende Meesters gehoord werden, deed reeds zien, dat er een aanmerkelijke wijziging van inzichten komende was. Toonde de oudere deskundige, die werd verhoord, zich niet onbekend met den regel, dat slechts zij als Architect mochten optreden die tot het Gilde der Steenhouders behoorden; en waren meesters van dit Ambacht nog geneigd dit voorrecht voor het Gilde op te eischen, - de timmerlieden en metselaars tapten uit een geheel ander vaatje, beriepen er zich op, dat het ontwerpen van gebouwen ‘een conste is op haer selven’, die door ieder mocht worden beoefend, en haalden voorbeelden aan van schilders en goudsmeden, die voortreffelijke bouwwerken hadden ontworpen. Het was het einde der groote Bouwkunst als een edel Handwerk, het begin van administratieve en theoretische overmacht. Een deftig citaat uit Vitruvius ‘den grootsten architect’ en een van Leon Bapt. Albertus moeten ons overtuigen, dat hier geen sprake kan zijn van eenen ‘ghemeen fabrum (dat is werckman, tsy van steen, houdt ofte yser) ...om dien te gelycken

bij groote geleerde mannen van den diverschen consten' maar van de Architectura als 'een meystersche' van alle 'andere consten' ...alsoo dat architectura dat ambacht van enigen van deser 'niet aen en gaet; mer dese ambachten, die syn onder die architectura dienende.'

Renaissance-vernuft en weidsche zin kwamen dus den algemeenen aanval op de arbeidswijze der Gilden steunen. Naar zulke beginselen kon iedereen, die maar zekere theoretische kennis bezat, Architect zijn. Tot een bepaald kunsthandwerk behoefde hij niet meer te behooren. Voor kleinere gebouwen moge de stadstimmerman of stadsmetselaar de aangewezen leider nog wezen, voor de groote monumentaalarchitectuur kwamen de kunstenaars van vrijer fantasie en vorming, de schilders en de beeldhouwers de leiding nemen, steeds naar den geest, menigmaal indien zij ook genoegzaam theoretisch geschoold waren, metterdaad. Jacob van Campen, dien wij als schilder ongeveer niet kennen, werd toch op zijn portret 'Kunstschilder' genoemd. De Bouwkunst was de mindere in den bouw geworden, en met haar zoo menige kunst, die in en door de bouwkunst leven moet.

In landen waar de centralisatie van het gezag en het behoud van schoone traditiën den kunstenaar, voor het verloren verband op het rijke volksleven, althans den steun schonk van Vorsten en Prelaten, daar kon, niettegenstaande den algemeenen ongunst des tijds, menige kunst in grootsche opdrachten schitterend beoefend blijven.

In onze Republiek leefden de kunstenaars hoofdzakelijk op eigen kracht en de weinig zekere belangstelling der Burgerij.

De Meester-schilder, teruggetrokken in zijn atelier, uitsluitend werkend voor den particulieren smaak van enkele lastgevers (waardoor de bloei der portretkunst en van bepaalde genreschilderijen bevorderd werd) en ter voldoening aan zijn eigen, van den geest des tijds meermalen afkeerigen smaak en lust - dit werd het type van den Rennaissancekunstenaar.

Nog steeds kwam de leerling vroeg ter werkplaats. Maar bij den Meester die niet in den smaak van het publiek viel, was voor hem geen werk en de gelegenheid al spoedig afgesloten; de Meesters, wier kunst gezocht was, hadden er tallooze, en brachten er (zelfs van Rembrandt's werkplaats

wordt dit verhaald) naar het oude, maar ontwrichtte beginsel nog belangrijke verdiensten.

Men kreeg nu de roemruchtige ateliers met tallooze leerlingen, al te zeer verbonden aan den roem des Meesters, en daarnevens menige eenzame stede, waar de teruggetrokken kunstenaar zonder hulp en medewerking zijn meesterstukken in stilte en ontbering voltooide. En hoe streng de bedoelingen der eerste Confreristen ook geweest mogen zijn, van een afdoende regeling van leerlingen-tal en meesterschap kon op den duur geen sprake blijven.

Het reizen der gezellen verviel; nergens immers zouden zij nog leerzaam werk in de werkplaatsen vinden. Slechts Rome bleef hun, Rome met zijn kunstzinnige prelaten en - zijn vrije markt, waar geen lastige bepalingen den verkoop van het vrije werk bemoeilijkten.

Het meesterschap werd hoe langer hoe meer een zaak van eigen keuze en verantwoordelijkheid, en werd ten slotte alleen door ‘aankoop’ met al zijn voorrechten verkregen. Allerwege en in alle vakken vertoonden zich de teekenen eener verzwakking van elk genootschappelijk verband, die door de afscheiding der kunstenaars zoo openlijk aan den dag was gekomen, en allerwege begon meer en meer de vrije concurrentie een open weg te vinden.

Weldra zou het daarbij blijken dat de Handel, waarop men aanvankelijk zoo zeer gerekend had, niet geheel bij machte zou zijn de nooden weg te nemen, die bij zoo ongunstige omstandigheden onvermijdelijk volgen moesten. Er waren ongetwijfeld betrouwbare handelaars maar er waren er van allerlei slag en telkens zien wij melding gemaakt van liefhebbers, groote en kleine, die de kunstwerken alleen kochten om ze met meer of minder winst te kunnen verkoopen. Ook kunstbroeders, die met hun werk zelf, niet gelukkig waren kwamen er licht toe in den handel van kunstwerken hun geluk te beproeven. De Vorsten en groote Heeren hadden in kunstrijke steden menigmaal hun vertegenwoordigers, en zoo kon dus door verkoop op de werkplaats of de jaarmarken, naar ouden trant nog menig werk geplaatst worden. Het was, alles tezamen genomen, een bedrijf, dat geheel aan de contrôle der kunstenaars ontsnapte, en waarvan de allerbesten soms de minste voordeelen genoten. Een kunsthandel

zooals wij die kennen, zoo ruim en grootscheeps als internationalen handel bedreven, daarvoor was de tijd nog niet rijp en waren de Confrerie-bepalingen zelf immers weinig gunstig gestemd.

Het is dus verre van onbegrijpelijk, dat na korten tijd reeds menig meester van de kunst zich weer wendde tot de oude Ambachten, wier meesters nog steeds allerlei decoratieve opdrachten ontvingen. Hoe verlokkend was nog dat 17de-eeuwsche werk, dat de naturalistische neigingen destijds een zoo smaakvolle plaats wist te verzekeren bij de vastere architectonische eischen, die ook door de nieuwere opvattingen, zij het in mindere mate, erkend werden.

Maar nu beriepen de Ambachts-meesters zich, en waarlijk niet zonder reden, op hun oude wetten, waarbuiten de Confrerie-meesters en de lieden der kunst zich zelven geplaatst hadden. Soms kwam dan de stedelijke Magistraat er bij te pas en volgde een procedure, die het allerduidelijkste bewijs geeft van den nood der tijden. Het zijn natuurlijk weer de schilders die ons de belangrijkste documenten verschaffen. Te Dordrecht leidde het in het einde der 17de eeuw tot een vormelijk proces, dat eindigde met een besluit waarbij aan elk bedrijf zijn eigen belangensfeer duidelijk werd toegewezen. Er werd bepaald dat ‘de Respt. Fynschilders vermogen zullen Loofwerken aan ofte op Zolders van kamers of anderzins te schilderen, wanneer vier Beelde of meerder op zoodanige Zolders 't zij in de hoeken in 't midden of op andere plaatsen van dezelve komen te schilderen. Edogh geen vier of minder beelden daarop geordonneert zijnde te schilderen zal de gemelde Fijnschilders niet Gepermiteert zijn eenige Loofwerken op de voorsz. Zolders in de hoeken of anderzins te maken, maar zullen dergelijke Loofwerken in het toekomende Prievatelijk ende alleen gemaakt en geschildert moeten worden van die van de Confrarie van de Grofschilders waarmede derzelver voorsz. Differenten doot en te niet zullen zijn met Compensatie van koste. Reserverende aan ons de interpretatie van alle duysterheden die in dit verhaal gevonden zouden mogen worden.’

Men kan niet ontkennen dat dit een triestig débacle voor onze kunstschilders beteekent en menige schoone decoratieve opdracht werd hun hierdoor onmogelijk gemaakt. Interessant

is het te zien hoe weinig dit ten slotte met het verlangen der kunst- of fijnschilders zelven strookte. Want zij bleven, en toch wel niet geheel alleen uit broodnood, den arbeid verlangen, die nu eenmaal aan de grofschilders was toegewezen. Bij het einde van het jaar 1698 zien wij immers de twistende concurrenten, bezorgd voor hun bedreigde belangen, nogmaals voor de Heeren. De scheiding der bevoegdheden wordt nu nog scherper gesteld en den fijnschilders wordt verboden 'Gelyk als dezelve geinterdiceert ende verboden word by deze, eenig Verguldt of Zilver te leggen, alsmede ook Rouwbort, Wapen en Vaandels, Banderolle ende al wat daaraan dependeert te schilderen, maar word alle het zelve alleen gepermiteert en gelaten aan de Grofschilders, en zullen....' (de eerste besluiten waren ongetwijfeld niet genoeg geacht geworden).... 'tot beter observatiën van dien der zelver Keuren met deze Resolutie geamplieert, mitsgaders Extract van dezelve, de respective Fynschilders, ter hande worden gesteld, om haar naar inhoude van dien presiesselyk ende puntelyk te reguleeren.'

Dat verbod van 'verguldt of zilver leggen' beduidt het verlies van alle schoone heraldiesche opdracht; en de zorgvuldige opsomming van vaandels en banderollen en 'al wat daarvan dependeert' doet vermoeden, dat de kunstenaars voortaan ook van de medewerking aan openbare feesten en plechtigheden, zooals die nog voorkwamen, zouden zijn uitgesloten.

Niet steeds was het dus blijkbaar vrije wil en keuze der schilders, die hun werk zoo uitsluitend tot het schilderij bepaalde; het was mede door het gevolg van den strijd dat zij tot deze beperking gedreven werden. Van schilderijen alleen echter (wat nu ook overigens het geestelijk verlies zijn mocht) kon men moeilijk leven. De prijs ervan werd te zeer beinvloed door de overladen plaatselijke markt. De traditioneele ambachtsprijs der Gilden kon moeilijk gehandhaafd blijven bij den voortdurenden toevloed. Maar hij had bovendien geen zin meer nu van een verzekerden afzet geen sprake meer zijn kon. Over het algemeen waren de prijzen, die zelfs voor uitnemend werk besteed werden, ter nauwernood voor een klein-burgerbestaan voldoende, en de gelukkigen die daar boven uitkwamen waren zeldzaam.

De schilders konden zich er mede troosten, dat de verlokkende opdrachten waarvan zij voortaan zouden zijn uitgesloten hoe langer hoe meer verdwenen, ook voor de schijnbaar bevoorrechte Grofschilders. Met en in de Bouwkunst schrompelden onze sierende kunsten weg tot het koele en leeg-deftige klassicisme. Gelukkig wees hetzelfde 'Vredestractaat van Dordt' de teleurgestelde kunstenaars op de mogelijkheid om in vaste opdrachten voor bouwwerken te kunnen blijven werken. Waren er maar figuren bij.... dan was het den Grofschilders onttrokken. En met voldoening zien wij bij het einde der 17de en het begin der 18de eeuw zoo menige fraaie kamerbeschildering aan wanden en zolders waardoor onze kunstenaars niet alleen de gelegenheid kregen om verdienstelijke en zeer gewaardeerde werken te maken, maar ook om, den Grofschilders ten spijt, hun brood te verdienen. Maar geheel zuivere winst was het aanbrengen van zulke groote doeken, die geheele wanden bedekten, niet voor de Kunst; want het opende in letterlijken zin de deur voor een nieuwe bedreiging.

Johan van Gool weet er van te verhalen in zijn 'nieuwe Schouwburg der Nederlandsche kunstschilders en schilderessen', waar hij Leblon's kleurendrukken herdenkt, die waarlijk eenigszins de plaats der schilderijen hadden kunnen innemen. Het dreigende gevaar van zulke pogingen verschrikt hem echter weinig, de zaak was waarschijnlijk al te falikant uitgeloopen; in dit opzicht konden de schilders gerust zijn. Maar belangrijker acht hij het dat 'sedert 40 jaren' (dat is dus van af den aanvang der 18de eeuw) 'omtrent het meubileeren der huizen eene ongemeene verandering is ingevoert, met opzicht tot de Schilderkunst; waer van de hoofdzaeken zyn het sterk in zwang gaen van allerlei zoort van behangsels en het Italiaensch plakwerk: waer door de kunst zodanig is verarmt, dat men de Schilderijen neulijks onder de meubelen meer telt, vermits men tans het behangen van Kamers met allerlei vodden, zelfs met papier, algemeen ziet doorgaen, en het plakwerk al van de groote tot de middelzoort van huizen is overgebracht, ja, al bij de Burgers begint ingevoerd te worden: zo dat men in huizen van allerlei rang, daer voor dezen een menigte Schilderijen in vereischt wierden, om Zolders, Wanden, Deuren en

Schoorsteenen te sieren, neulijks een Deur- of Schoorsteenstuk meer vint; ja bij veelen niet meer als het vervolg van het behangsel, en dus met een lap eene vlakte bedekt, daer men in vroeger tyt ten minsten een dozijn Schilderijen toe nodig had, en aenleiding tot Liefhebberij gaf, zowel in het bezitten, als in het krijgen van Kunstkennis, ieder na zijn staet en vermogen. Ja in dien tyt was allerlei zoort van Schilderkunst even nootzakelijk; jonge en oude Meesters quamen er aan te pas: dus hadden Leerlingen en jonge Meesters gelegenheit hunne Stukken, 't zij eige vinding of copyën voor een prijsje te verkopen; daer tans niets voor te doen is.'

Na het geschilderde behang, dat toch nog kunstwerk was, - het behangselpapier!.... de nieuwe vijand der Beeldende Kunsten! Maar van Gool voert zijn klacht van het eene naar het andere punt en de kunstliefhebbers, noch de kunsthandelaren worden door hem vergeten. Het is soms waarlijk of men de klachten van den dag hoort. Van de kunstliefhebbers heet het in de eerste plaats dat zij door den bril der handelaars kijken; die hen alleen dat doet aankoopen wat de handelaar het best en met het meeste voordeel verhandelen kan. Maar hun wordt bovendien verweten, dat zij niet geleid worden door zuivere kunstliefde. De meeste liefhebbers, zoo beweert hij, verzamelen hun aanzienlijke Kabinetten alleen met de bedoeling om groote winsten te maken.

Het ergst komen er altijd de kunstkoopers af, voor wie de grofste benamingen reeds van ouds werden uitgezocht; 'de eigenbaetzuchtige stokregel van deze kunstkopers, (die men met meer vrij van recht den naem van Kunstslopers zou mogen geven) is de levende Meesters en met hen de levende Kunst, geheel buiten de Kunsthandel te houden, om met hunne Kunstkraem des te meer trek te doen hebben.'

Hoe dit zij, men mag het wel voor zeker houden dat de toestanden voor de kunstenaars steeds ongunstiger werden. Al het werk, dat in directe opdracht, als een dagelijksche en werkelijke behoefte eenmaal gevraagd werd en ook de kunst tot een vast bedrijf maakte, verdween. Het schilderij bleef voor de oude Meester-schilders het eenige product, dat verdiensten beloofde, en deze verdienste werd in hooge mate

onzeker gemaakt door den Kunsthandel, die steeds meer aan zijn toezicht en beheer ontsnapte. En dit laatste was toch ook niet anders dan natuurlijk! Eenmaal in de organisatie der kunstenaars erkend, opgenomen en bevorderd, sprak het van zelf, dat zooals alle handel ook deze zich uitbreiden en ontwikkelen moest. Europa was overvuld van de kostelijkste werken, die nu eenmaal (van Gool ten spijt) buitengewoon veel schooner waren dan het werk dat door de Meesters van de laatste helft der 18de eeuw ging geleverd worden, en het was waarlijk niet te misprijzen dat er velen waren die dit begrepen.

Men bleef zoo lang mogelijk goede gebruiken en regelingen in eere houden. De waarde-bepaling der kunstwerken trachtte men niet geheel aan den invloed van den handel over te geven. Afmeting, onderwerp, voor portretstukken het aantal der aangebrachte koppen, bleven ook onder de Confrerien der Renaissance nog een maatstaf waarvoor de waarde werd bepaald en waardoor dus de directe verhouding tusschen kunstenaars en publiek werd gesteund.

En waar persoonlijk verweer te kort schoot, daar bleef men versterking van het vereenigingsleven zoeken, door Vorsten en Regenten aan de Confrerie nauwer te verbinden. Was men hiermede op een gevaarlijken weg, die hoe langer hoe verder van een goede organisatie zou afvoeren, men bevestigde ongetwijfeld de beste tradities door de voortdurende zorg voor het onderwijs.

Door de verzwakkingen van het leerlingenwezen immers, en van al de voorschriften die men eenmaal ter bescherming hiervan had vastgesteld, was het onderwijs zelve in groot gevaar van geheele verwaarloozing. In de bedrijven, die minder in de artistieke verwikkelingen betrokken waren, werd dit minder gevoeld; in de beeldende kunsten zelve moest hulp gebracht worden. De ateliers der Meesters vormden nog slechts bij uitzondering de aankomende kunstenaars; er was voor hen noch voldoende arbeid, noch voldoende leering te vinden. Er kwam behoefte aan oefening, die het op de werkplaats geleerde zou kunnen aanvullen, eerst alleen in enkele avonduren, maar steeds aan meer. De Kunstenaars der Confreriën brachten hulp. Zij stichtten de Academie.

Men moet hierbij niet te zeer of uitsluitend denken aan de stichtingen van dien naam zooals oorspronkelijk het oude Italië, daarna Frankrijk ze gekend heeft. Daar waren het vereenigingen van 'Schöngeister', van humanisten en kunstenaars, in het algemeen samenkomsten met ruime intellectueele bedoelingen. Toen in Parijs in 1648 de beeldende kunstenaars zich op dezelfde wijze als bij ons zich van de Gilden afscheidden, toen stichtten zij, daarin gesteund door den Koning en het Hof, een 'Academie' die de belangen der kunst tegen de eischen der ambachtsmeesters verdedigen zou. Deze 'Academie' stichtte een school - de 'Ecole des Beaux Arts'.

Bij ons waren de zaken eenvoudiger. Een Academie, naar den Latijnschen zin, zou in de zeven Provinciën al zeer weinig op haar plaats geweest zijn! Maar de school was ook bij ons onmisbaar en zij ontving den naam die in Frankrijk en Italië de ruimere instelling eigen was.

Overal waar eenig artistiek leven was (en dat vond men nog in elke provinciestad) werden Academies gesticht, en hierbij bleven, in ijver en geschiktheid, de graveurs, de beeldhouwers, eindelijk ook de architecten, niet ten achter bij de schilders. Van hoe groote beteekenis dit onderwijs was is het best te zien uit de werkstukken dier dagen. Mogen ze ook niet op de hoogte staan van die uit vroeger eeuwen, ze toonen steeds een kunstvaardigheid en smaak, die wij hun van harte benijden mogen. En alle kunsten en ambachten toonden hunne waardeering door het toevoeren van een groeiend leerlingen-aantal.

Het merkwaardigst mag het zeker genoemd worden, dat de Confrerie-broeders hun onderwijs geheel gratis gaven; wij vinden het als een ware bijzonderheid vermeld, dat aan de Rotterdamsche Academie de leeraren eindelijk, bij wijze van gunst, van het *betalen* hunner Confrerie-gelden werden vrijgesteld, en eerst aan het einde der periode werd dit algemeener en was er sprake van een geringe geldelijke belooning. Waarlijk, indien de groote belangstelling die thans voor vak- en ambachtsonderwijs groeiende is, eens het geheele terrein der actie gaat overzien, dan zal men ongetwijfeld de hartelijkste hulde moeten brengen aan de eerste vak- en ambachtsleeraren, bekwaam en belangloos, die onze kunstenaars in de 17de en 18de eeuw waren.

Maar de geest des tijds en de evolutie der maatschappelijke inrichtingen was de actie der kunstenaars niet gunstig, en veeleer neigde de algemeene belangstelling zich naar de Industrie, waardoor in groote algemeene materieele behoeften massaal zou kunnen worden voorzien, dan naar de kunst, die nog altijd in al hare illusies en in hare werkwijze de herinnering bewaarde aan het edele handwerk, dat van elk voorwerp een schoonheid op zich zelf zoekt te maken.

In den enormen schok der groote omwenteling, toen de staats-orde naar geheel nieuwe inzichten en behoeften werd herzien, en dus vele oude instellingen hun plaats in het maatschappelijk leven verloren, toen was in de oude Ambacht-Gilden nog eenige wederstand te vinden. Zij bewaarden nog steeds de traditie, dat niet iedereen het vak mocht beoefenen, dat zekere werkwijze en werkvoorwaarden moesten worden beschermd en dat men dus geen Meester in het vak mocht worden alleen omdat men over zekere energie, middelen en ruimheid.... van geweten beschikte. De opheffing der Gilden ondervond dus ook eenige moeilijkheden.

Maar de kunstgenootschappen zoowel als de kunstenaars zelven, zij stonden in zekeren zin buiten de heftige actie. Voor hen was alle plaatselijke bevoorrechting vernietigd, alle handel en bedrijf vrij en open gesteld, maar niemand scheen er aan te denken, dat de beeldende kunsten onmogelijk zich voegen konden in den algemeenen wedloop en wedstrijd, die nu werd ontketend. Plaats te maken voor nieuwe impulsies, dàt scheen de leuze, en het eenige verband op het maatschappelijke leven dat nog restte, was het academische onderwijs, dat ten einde toe de toewijding der Confrerien bleef ondervinden.

Zoo redden, zelfs in zoo zware tijden, de kunstenaars een onmisbare instelling en kern van nieuwere cultuurpogingen voor ondergang. Al het andere was bij de geheel veranderde maatschappelijke verhoudingen niet te hernieuwen noch in oude kracht te herstellen. Het welbewuste behoud van het zoo noodzakelijke: het georganiseerde onderwijs, behouden in volkomen belangeloosheid, bewijst dat, zelfs bij de meest zware ongunst des tijds, onverschilligheid den kunstenaars niet verweten kan worden en dat zij zelfs toen voor kunst en organisatie bleven doen wat mogelijk was.

Voor men nieuwe daden van hen verwachten mocht, moesten zij de nieuwe voorwaarden en opwekking van veranderde tijden afwachten.

***

De maatschappelijke werkzaamheid der beeldende kunstenaars in het roemrijke tijdperk der Renaissance overziende, kan ook deze niet de allereerste oorzaak van den schoonen en nog vollen arbeid geacht worden. Maar de schitterende werken der beeldende kunstenaars, de pitoreske monumenten, het openbaar kunst-onderwijs, het voortleven van schoone tradities in tallooze voortbrengsels der z.g. 'Kleine-Kunsten' - ook deze bloei is niet mogelijk geweest zonder de maatschappelijke waakzaamheid der kunstenaars zelven die, waar zoo veel steun hun ontviel, de restende krachten naar hun vermogen beschermden tegen het van alle kanten opdringend gevaar en ten bate van wat als het meest noodige moest blijven gelden.

A.J. DER KINDEREN.

(*Slot volgt*.)

De financiëele crisis.

De tijd om de geschiedenis van de financiëele crisis, die in de laatste dagen van Juli l.l. uitbrak, te schrijven, is nog niet aangebroken. De crisis is nog niet geeindigd; haar verdere loop en de gevolgen, die zij zal medebrengen, zijn nog af te wachten. Maar de feiten, die reeds plaats vonden, zijn zoo gewichtig en de maatregelen, die genomen zijn om haar omvang te beperken, zijn van zulk een verre strekking en raken zoo velerlei belangen, dat de begeerte groot is om, nu de rust is teruggekeerd en men wederom tot bezinning is gekomen, zich rekenschap te geven van de voorgevallen gebeurtenissen en van de middelen, die tot afwending van dreigende onheilen zijn toegepast.

Een schets te geven van de paniek, die in de laatste dagen van Juli hier te lande ontstond, vermag ik niet. Nauwelijks te beschrijven is de ontsteltenis, die te weeg gebracht werd door de verschillende politieke berichten omtrent den nasleep, dien het ultimatum door Oostenrijk tot Servië gericht, deed vreezen. Vrijdag 23 Juli werd het ultimatum verzonden, en vijf dagen later werd de effectenbeurs te Amsterdam reeds gesloten. Duitschland, Frankrijk en Engeland hadden destijds nog niet gemobiliseerd; alleen in Oostenrijk en Rusland had eene gedeeltelijke mobilisatie plaats gevonden. Het bestuur van de Vereeniging voor den Effectenhandel vleide zich, dat het mogelijk zou zijn den volgenden dag de beurs weder te openen en besloot daartoe ook; maar talrijke leden, bevreesd dat bij eene opening vervallende prolongatiën niet zouden worden verlengd en eene koersdaling zou plaatsvinden,

waardoor zij verplicht zouden worden op loopende prolongatiën belangrijk surplus te fourneeren, waaraan zij niet onmiddellijk zouden kunnen voldoen, dwongen het Bestuur aan dit besluit geen uitvoering te geven. En buiten de Beurs was de angst niet minder heftig. Een algemeene vrees had bijna een ieder bevangen. In lange rijen stond het publiek voor de kantoren der Nederlandsche Bank om bankpapier tegen zilvergeld in te wisselen, en bij de banken en spaarbanken werden door velen, bezorgd voor hetgeen de dag van morgen kon brengen, gelden opgevraagd. Menigeen vroeg zich af hoe hij betalingen, die opgevorderd konden worden of tot voortzetting van zaken onvermijdelijk waren, zou kunnen doen, indien zijne schuldenaren jegens hem in gebreke mochten blijven en hij op zijne goederen geen crediet kon verkrijgen.

Van verschillende zijden werd bij de Regeering aangedrongen op een moratorium voor alle of eenige bijzondere schulden, als wisselschulden, deposito's en rekening-courant saldo's. De heer Fokker verklaarde in de Eerste Kamer der Staten Generaal, dat dit middel volstrekt noodig was, om een financiëel débacle, als nooit in ons land was gezien, te voorkomen. En het Bestuur van den Bond voor den Geld- en Effectenhandel in de Provincie drong er, waarschijnlijk in afwachting van eene daartoe strekkende wet, bij de leden dezer Vereeniging ‘met den meesten nadruk op aan, dat de leden zich bij het doen van uitbetalingen beperken tot hetgeen noodig is voor levensonderhoud, werkloonen en onafwijsbare verplichtingen’.

De Regeering heeft op advies van de groote geldinstellingen te Amsterdam en Rotterdam wijselijk aan dien aandrang geen gevolg gegeven. Een moratorium is een narcotisch middel; het doet het gansche verkeer stilstaan. Zij, die verplichtingen moeten vervullen, mogen daarmede tijdelijk zijn gebaat, zij het ook vaak ten nadeele van de belangen van de schuldeischers, het gansche economisch verkeer ondervindt daarvan de nadeelige gevolgen. De Provinciale Bond had de welwillendheid te veroorlooven, dat deposito's werden terugbetaald, voorzooverre het opgevraagde bedrag noodig was voor de betaling van loonen, doch heeft zelf later ingezien dat een ondernemer niet kan volstaan met de

uitbetaling van loonen; hij moet ook grondstoffen kunnen koopen, vrachten en wat dies meer zij voldoen. En wordt hij door een moratorium verhinderd over deposito's of rekeningcourant saldo's te beschikken of betaling van andere gelden, die hem verschuldigd zijn, te vragen, dan zal hij zijne zaken niet kunnen voortzetten en zijne arbeiders naar huis moeten zenden met het gevolg, dat zij werkeloos worden en dat behalve zij al degenen, die met hen in economische betrekking staan, de lijdende partij zullen zijn. Ook voor menige koloniale onderneming, die dikwerf groote bedragen in het moederland heeft uitstaan, zou een moratorium noodlottig werken. Hadden de Amsterdamsche en Rotterdamsche banken en bankiers dan ook niet, zelfs in de donkerste dagen der crisis, elk verschuldigd bedrag op de eerste aanvraag terugbetaald, dan had de toestand zonder twijfel een nog veel ernstiger karakter verkregen.

Een moratorium was te minder noodig, omdat de voornaamste Amsterdamsche en Rotterdamsche crediet-instellingen en kooplieden zich bij het uitbreken der crisis in een syndicaat vereenigd hadden met het doel om handel en nijverheid den noodigen steun te verleenen. Onmiddellijk nadat de beurs gesloten was kwamen zij te zamen en brachten zij *f* 25 millioen bijeen om voornamelijk den effectenhandel te hulp te komen. Zij stelden daarbij de voorwaarde dat de beurs wederom geopend zou worden. Toen daaraan den volgenden dag niet werd voldaan, meenden zij dat krachtiger maatregelen noodig waren. Zij vormden daartoe een nieuw syndicaat, dat zich van de medewerking van een reeds vroeger opgerichte *Vereeniging voor den Geldhandel* verzekerde, en verschaften haar bij de Nederlandsche Bank een crediet van *f* 200 millioen, waarvoor zij zich tot een bedrag van 20 percent van de opgenomen voorschotten borg stelden. Dit syndicaat heeft zeer velen geholpen, handelaren, industriëelen, ondernemingen van allerlei aard, particulieren, spaarbanken en andere instellingen. Zij moesten zakelijke zekerheid geven, doch als zoodanig werden allerlei rechten en zaken beschouwd, die onder normale omstandigheden niet als zakelijke waarborg zouden zijn aangenomen. Het waren dan ook slechts weinige credietzoekenden, die ongetroost naar huis moesten worden gezonden. Daarbij is de

Nederlandsche Bank voortgegaan op den bestaanden voet crediet te verleenen, en is met medewerking van het syndicaat, in het bijzonder van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, de Amsterdamsche Bank, de Rotterdamsche Bankvereeniging en de Twentsche Bankvereeniging, eene algemeene Nederlandsche centrale middenstandscredietbank opgericht, om den middenstander te steunen.

En ten gevolge van een en ander is de crisis wel is waar nog niet tot een einde gebracht, doch het ernstigste voorloopig bezworen.

I.

De Nederlandsche Bank is niet bevoegd hare credietoperatiën onbeperkt uit te breiden. Het bankoctrooi bepaalt, dat het gezamenlijk bedrag der bankbilletten, bankassignatiën en rekeningcourant-saldo's, te zamen de opeischbare schuld uitmakende, voor een deel, bij Koninklijk besluit vast te stellen, door munt of muntmateriaal moet zijn gedekt. En bij Koninklijk besluit van 16 April 1864 (Stbl. No. 18) is dit deel op twee vijfden van het bedrag der opeischbare schuld bepaald.

Op den 25sten Juli bezat de Bank aan munt en muntmateriaal *f* 170,341,686.85^{5}, terwijl de opeischbare schuld *f* 316,635.042,60^{5} beliep De Bank was dus nog gerechtigd haar circulatie met ruim *f* 100 millioen te verhoogen.

Om aan de Vereeniging voor den Geldhandel een crediet van *f* 200 millioen te kunnen openen, was het dus noodig, dat door eene wijziging van het Koninklijk Besluit de verhouding, waarin de opeischbare schuld der Bank gedekt moet zijn, op een lager percentage werd bepaald. Het banksyndicaat, dat bij de Nederlandsche Handel-Maatschappij vergaderde, stelde per telefoon de Regeering van hare onderhandelingen met de Nederlandsche Bank in kennis, met verzoek, dat één of meer der ministers ter vergadering wilden komen om hun den toestand uiteen te zetten. Aan dit verzoek werd bereidwillig voldaan. In den namiddag kwamen de ministers van Financiën en van Landbouw, Handel en Nijverheid en de directie der Nederlandsche Bank met de leiders van het Banksyndicaat te Amsterdam

te zamen. De vergadering kwam tot de conclusie dat het noodzakelijk zou zijn het percentage, tot hetwelk de opeischbare schuld der Nederlandsche Bank door munt of muntmaterieel gedekt moet zijn, tot 20 pCt. te verlagen. De Nederlandsche Bank was bereid een daartoe strekkend verzoek tot de Regeering te richten. Tevens werd, wanneer de Regeering dit verzoek zou inwilligen, haar in overweging gegeven den uitvoer van goud te verbieden, opdat de goudvoorraad der Bank niet, hetgeen bij uitbreiding van de ongedekte circulatie licht kon gebeuren, zou worden uitgevoerd.

De voorstellen vielen bij de heeren ministers in goede aarde. Zij verklaarden zich bereid beide denkbeelden bij hunne ambtgenooten te ondersteunen. Zij zagen in dat zulks noodzakelijk was, en vleiden zich dat de Regeering de verantwoordelijkheid ook van het verbod van goud-uitvoer op zich zou nemen, totdat een bij de Volksvertegenwoordiging aanhangig wetsvoorstel, waarbij machtiging wordt verleend in geval van oorlog of oorlogsgevaar den uitvoer van bepaalde goederen te verbieden, tot wet zou zijn verheven[1)]. Het zou hun echter aangenaam zijn, dat de directie van de Nederlandsche Bank en de leiders van het Syndicaat in de vergadering van den Ministerraad, die dien avond zou worden gehouden, den staat van zaken zouden willen uiteenzetten en de voorstellen toelichten.

Aan deze uitnoodiging werd gevolg gegeven, en den volgenden dag werden twee Koninklijke besluiten afgekondigd, waarbij beide maatregelen werden genomen. De overeenkomst tusschen de Nederlandsche Bank, de Vereeniging voor den Geldhandel en de verschillende banken en firma's, die zich tot borg stelden, werd daarop gesloten, en den 1 Augustus daaraanvolgende kon openbare mededeeling worden gedaan, dat bij de Vereeniging voor den Geldhandel voorschotten waren te verkrijgen tegen fondsen, goederen, hypotheken en andere waarden, die de Nederlandsche Bank niet beleent.

De weekstaten van de Nederlandsche Bank van den 1sten en 8sten Augustus gaven een duidelijk beeld van de eischen,

1) Dit voorstel werd de wet van 3 Augustus 1914, Stbl. no. 344., houdende verbod tot uit- en vervoer van sommige artikelen.

die in de eerste dagen der crisis aan de Nederlandsch Bank waren gesteld. De binnenlandsche portefeuille, die den 25sten Juli minder dan *f* 68 millioen bedroeg, beliep den 1sten Augustus *f* 144 millioen, den 8sten Augustus *f* 175 millioen. De beleeningen waren van *f* 61½ millioen binnen eene week tot *f* 124 millioen en van 1 tot 8 Augustus tot *f* 140 millioen gestegen.

De schatkist nam in de beide weken *f* 22 millioen tegen promessen op, die waarschijnlijk door de Nederlandsche Bank zijn in disconto genomen. Door anderen dan de Staat werd dus *f* 85 millioen in disconto gegeven.

De voorschotten, die de Vereeniging voor den Geldhandel verleende, hadden op deze cijfers weinig invloed. Hoezeer het aantal personen en maatschappijen, aan wie zij een crediet opende, groot was, was het gezamenlijk bedrag der opgenomen gelden betrekkelijk niet belangrijk.

Wanneer het opereerend kapitaal der Bank desniettemin buitengewoon sterk vermeerderde als nooit was gezien, dan geschiedde zulks, de schatkist buiten aanmerking gelaten, ten gevolge van aanvragen van haar gewone clientèle, die zich, terwijl de angstige huismoeders levensvoorraad insloegen, voor gebeurtenissen, die komen konden, op uitgebreide schaal van geldmiddelen voorzagen. De kassen werden bij een ieder, die daartoe bij machte was, versterkt.

Door een en ander is de ongedekte circulatie zeer toegenomen en deze toename is niet zonder gevaar. De Regeering heeft de verplichting van de Nederlandsche Bank tot betaling harer billetten niet opgeschort. Volgens de wet van 3 Aug. 1914 (Stbl. No. 345) kan daartoe bij algemeenen maatregel van bestuur worden besloten, doch tot dusverre bestond daartoe geene noodzakelijkheid. Het verbod van gouduitvoer heeft reeds de werking als had het bankbillet een gedwongen koers. Het bankbillet is sinds de intrekking der muntbilletten wettig betaalmiddel, behalve voor de Bank. Deze is verplicht het op vertoon in te wisselen, doch aangezien de gouduitvoer verboden is, zal niemand het in groote bedragen ter inwisseling aanbieden, en de inwisseling zich beperken tot die van groot bankpapier tegen kleine bankbilletten, zilvergeld of de zilverbons, die, toen bij de groote vraag naar zilvergeld de kas der Bank uitgeput raakte, door de Regeering zijn uitgegeven,

totdat het noodige zilvergeld, dat aangemunt wordt, in omloop kan worden gebracht.

Onder deze omstandigheden kunnen de wisselkoersen op het buitenland boven de bestaande grenspunten stijgen. De koers op Londen kan b.v. boven tot *f* 12.15 rijzen, en werkelijk heeft dit in Augustus plaats gevonden, toen hij eenmaal tot *f* 12.40 steeg. Daaruit zou voor den handel, die voor transactiën met het buitenland op vaste wisselkoersen moet kunnen rekenen, nadeel kunnen ontstaan. Voorloopig is de wisselkoers wederom gevallen, zelfs tot *f* 11.70, een vroeger bijna ongekend peil,[1)] en zijn de koersen op Berlijn en New-York nog sterker gedaald, de eerste tot *f* 53.50, de laatste tot *f* 2.34. De Nederlandsche Bank heeft een bedrag van meer dan *f* 16 millioen van haar buitenlandsche wisselportefeuille verzilverd. En wat van meer gewicht was, er was groote vraag voor het buitenland naar vee, landbouw-artikelen alsmede suiker en andere koloniale producten, en de invoer van buitenlandsche grondstoffen, levensmiddelen en andere goederen woog daartegen niet op. In dezen toestand zou echter een kentering kunnen komen, wanneer de belemmeringen, die thans den invoer op laag peil houden, zullen zijn opgeheven en de vraag naar onze voortbrengselen vermindert. Zoolang de oorlog duurt, zal een en ander, althans het eerste, waarschijnlijk niet plaats vinden, en voorshands schijnt er dus geen groot gevaar voor depreciatie van den gulden, doch het gevaar zou na den oorlog, zij het ook tijdelijk, kunnen intreden, zoo de bankbilletten, die thans door angstige houders zijn weggesloten, in het verkeer worden gebracht tot het doen van nieuwe zaken. Raadzaam zal het zijn deze mogelijkheid in het oog te houden en tijdig voorzieningen te beramen, die tot herstel van de oude verhouding van den specievoorraad tot de opeischbare schuld en tot de opheffing van het verbod van gouduitvoer kunnen leiden, zoodra normale omstandigheden wederom zullen zijn ingetreden. Twee maatregelen zullen daartoe krachtig kunnen helpen, de opening van de effectenbeurs,

1) Den 5den Maart 1875, toen de munt gesloten was en de Nederlandsche Bank, in afwachting van de invoering van den gouden standaard, haar aankoopen van metaal gestaakt had, noteerde de wisselkoers op Londen *f* 11.66.

die de gelegenheid geeft fondsen naar het buitenland te doen afvloeien, en plaatsing van een deel der vlottende schuld buiten de Nederlandsche Bank, opdat de ongedekte circulatie wordt verminderd, althans niet te sterk wordt uitgebreid.

De Nederlandsche Bank heeft in de groote credietvraag, die tot haar kwam, aanleiding gevonden haar rentetarief te verhoogen, o.a. het wisseldisconto tot 6½%. Het Bestuur van de Vereeniging voor den Effectenhandel bepaalde dat de rente, verschuldigd voor op 29 Juli loopende prolongatiën en gelden on call, van den vervaldag af zou bedragen twee percent boven de door de Nederlandsche Bank voor voorschotten in rekening-courant berekende rente, die in de eerste dagen van Augustus op 7% was vastgesteld. De Vereeniging voor den Geldhandel vroeg voor haar voorschotten 1% boven de rente, die de Nederlandsche Bank berekende.

Deze tarieven gaven aanleiding tot klachten. Men oordeelde, dat waar de gouduitvoer verboden was, er geen aanleiding voor een hoog rentetarief bestond. De uitbreiding van het opereerend kapitaal der Bank kon wel is waar onder de tegenwoordige omstandigheden meerder risico medebrengen, maar de verliezen, die de Bank zou kunnen lijden, zouden, naar men meende, ruimschoots gedekt blijken door de niet geringe rentewinsten, die de verhooging van haar opereerend kapitaal zou afwerpen.

De Nederlandsche Bank is aan de klachten reeds spoedig tegemoet gekomen. Zij verlaagde haar rentetax den 14^{den} Augustus tot 6 percent en drie dagen later tot 5 percent. Het bestuur van de Vereeniging voor den Effectenhandel volgde het voorbeeld door de prolongatierente op 1 percent boven den rentetax der Bank te bepalen en de Vereeniging voor den Geldhandel stelde de rente op een half percent boven dien rentetax.

Dat de Nederlandsche Bank bij het uitbreken der crisis haar rentetarief aanmerkelijk verhoogde en ook thans dit tarief betrekkelijk hoog houdt, laat zich gereedelijk verklaren. Een hoog rentetarief is het eenige middel, dat haar ten dienste staat tegen een te sterke uitbreiding van de ongedekte circulatie. Deze is, vooral ten gevolge von de eischen der schatkist, nog hoog. De metaaldekking van de opeischbare schuld bedraagt nauwelijks 33 percent.

II.

Bijna alle prolongatiën zijn gesloten volgens de bepalingen van het Reglement voor den Effectenhandel van de Vereeniging voor den Effectenhandel. Daarbij is o.a. bepaald dat, wanneer bij daling van beursprijzen de waarde van het onderpand tot beneden het vereischte bedrag mocht verminderen, dit uiterlijk den volgenden dag tot dat bedrag moet worden aangevuld, en dat de geldnemer, die eene prolongatie niet wenscht te verlengen, den geldschieter op den laatsten dag vóór den vervaldag en, zoo deze geen beursdag is, één dag te voren daarvan kennis moet geven.

De sluiting van de Beurs had dus tweeërlei gevolg: dat afloopende prolongatiën niet konden worden opgezegd en dat er geen beursprijzen werden vastgesteld, en de waarde van het onderpand dus volgens den koers van 28 Juli l.l. moest worden berekend. Tot aanvulling van het surplus ontstond dus geen verplichting.

De sluiting van de Beurs was eene daad van eigen richting, om te verhinderen dat crediteuren van hunne rechten om surplus of aflossing te vorderen, zouden gebruik maken. Die daad was op zich zelve beschouwd onverantwoordelijk, maar onder de bestaande omstandigheden te vergeven. Zij voorkwam uitgebreide executiën. Deze zouden in die dagen niet kunnen plaats gevonden hebben, dan met aanzienlijke koersdalingen, waarvan het gevolg zou zijn geweest, dat tal van personen op en buiten de Beurs groote verliezen zouden lijden en op eenmaal vóór de nakoming van verplichtingen zouden staan, die zij niet bij machte waren te vervullen. De sluiting der Beurs heeft hun uitstel verleend en hiermede is een groote financiëele ramp voorkomen, althans voorloopig, doch tijd gewonnen is voor menigeen veel gewonnen. Al is het ook niet waarschijnlijk, dat de werkelijke koersen bij de wederopening der Beurs over het algemeen hooger zullen zijn, dan zij op den dag der sluiting geweest zouden zijn, er is den geldnemer althans tijd gelaten om voorzieningen te treffen, die hem in staat stellen zijne verplichtingen na te komen, en hiermede zullen velen geholpen zijn.

Het bedrag, dat op prolongatie is uitgezet is niet bekend. Men schat het op *f* 350 millioen. De president der Neder-

andsche Bank heeft dezer dagen aan de leden der Vereeniging voor den Effectenhandel opgaaf gevraagd van de door hen ter leen gegeven en genomen bedragen, doch het resultaat dezer enquête is niet gepubliceerd. Geschiedde dit, dan zou het kunnen blijken, dat het evengenoemd bedrag te hoog was gegrepen, maar het verschil zal wel niet groot zijn.

De plaatsing der ter leen aangeboden gelden geschiedt in den regel niet door den geldgever zelven, maar door een commissionair in effecten, die door den geldgever daarmede wordt belast. Daar deze meestal den geldnemer niet kan beoordeelen en het risico, dat de geldnemer in gebreke mocht blijven zijne verplichtingen na te komen, niet wil loopen, neemt de commissionair den post vaak op zijn eigen naam. Hij neemt dus zelf het bedrag ter leen en leent dit op zijne beurt aan den geldnemer weder uit, met het gevolg, dat hij tegenover den client, wiens geld hij plaatste, voor de terugbetaling aansprakelijk is. Op deze wijze heeft menigeen engagementen aanvaard, die vroeger door hem gering werden geacht, doch hem thans veel zorg baren.

Bij de geldnemers vindt men algemeen dezelfde verhoudingen. De persoon, die ter beurze geld opneemt, is meestal niet de credietzoekende. Hij doet dit vaak voor een lastgever, die hem opdracht gaf prolongatie te sluiten, doch doet dit op eigen naam, omdat hij zijn lastgever, uit vrees dat concurrenten hem dezen zullen afhandig maken, niet wenscht te noemen, en ook omdat de geldschieter wel hem maar niet aan een ter beurze onbekende crediet wil geven.

Deze staat van zaken is oorzaak, dat de beurscrisis groote afmeting heeft. De commissionair-geldgever en commissionairgeldnemer zouden, naar zich laat begrijpen, bij eene belangrijke koersdaling in het gedrang kunnen komen, en aanzienlijke bedragen uit eigen middelen moeten suppleeren, zoo hunne geldnemers hen in den steek lieten. Door de herbeleening der prolongatieposten is de kring der bij de prolongatiemarkt betrokken personen zeer uitgebreid.

De crisis zal waarschijnlijk ten gevolge hebben, dat de commissionnairs niet nogmaals het gevaar zullen willen loopen zich te branden en huiverig zullen zijn als voorheen posten op eigen naam te nemen; ook dat het surplus van 10 percent, dat thans in vele gevallen te laag zal blijken te zijn, zal

worden verhoogd en de geldgever niet bereid zal zijn alle genoteerde fondsen in onderpand te nemen, maar zich het recht zal voorbehouden fondsen, die hem niet convenieeren, te weigeren. Het systeem zal echter overigens wel gehandhaafd blijven. Vergeleken met de voorwaarden, waarop aan andere beurzen gelden worden uitgezet, verdienen de bij ons gebruikelijke dan ook ongetwijfeld de voorkeur. Aldaar geschieden die geldleeningen meestal in den vorm van verkoop en wederinkoop op lateren datum, op veertien dagen of eene maand. Hier te lande is de geldnemer althans verplicht surplus te geven. Hij moet ten minste eenige middelen bezitten; het onderpand moet een surplus aanwijzen. Bij de zoogen. reports wordt in den regel een en ander niet gevorderd. De geldnemer kan dientengevolge weliswaar niet plotseling worden besprongen, hem wordt de tijd gelaten tot den vastgestelden datum, doch de termijn is zoo kort, dat het verschil of dit al of niet geschiedt, in een geval als thans voorkwam, van geene beteekenis is. Alle beurzen, zonder onderscheid, hebben dan ook hare deuren moeten sluiten. Zelfs de Londensche!

De sluiting heeft de oplossing van een zeer moeilijk vraagstuk aan de orde gesteld: hoe de deur weder te openen zal zijn. In het buitenland peinst men nog over deze vraag en is de oplossing, voorzooverre mij op dit oogenblik bekend, nog niet gevonden. Wij zijn in dit opzicht het buitenland vooruit, indien men althans mag aannemen dat de Beurswet eene bevredigende oplossing zal brengen.

Voorloopig blijft dit nog te bezien. Zij is breed opgezet. Zij regelt niet alleen de afwikkeling der op 29 Juli ll. loopende prolongatiën en verstrekte voorschotten in rekening-courant, maar stelt de gansche beurs onder toezicht van den minister van Landbouw, Handel en Nijverheid, die bijgestaan wordt door drie regeeringscommissarissen en voorgelicht door eene commissie van advies van zeven leden en dertien plaatsvervangers, uit verschillende groepen van belanghebbenden, meerendeels geldnemers gekozen. Waarom men zich niet tot het eerste had kunnen bepalen, is mij niet duidelijk. Zeker is die afwikkeling het eenige noodige, en dat de door de wet aangewezen weg daartoe leiden zal, staat m.i. nog niet vast.

De wet vergunt de executie van een onderpand, mits de

pandhouder zich verplicht de door den minister vast te stellen regelen in acht te nemen en bij den verkoop een bod doet niet lager dan door den minister is bepaald. Deze koers zal, naar de minister heeft medegedeeld, aanvankelijk niet of weinig verschillen van den op 29 Juli ll. geldenden en zoo noodig slechts geleidelijk worden verlaagd.

De bedoeling dezer regeling is te prijzen. Zij wil den pandhouder nopen niet te executeeren, zoolang de ministeriëele koersen niet zullen zijn bereikt. Indien de daadwerkelijke koersen na de opening der beurs blijken weinig gedaald te zijn of zich snel herstellen, dan zal deze regeling het gewenschte resultaat hebben. Doch ik durf dit niet hopen, en ingeval de koersen vallen en vooreerst niet wederom stijgen, hetgeen mij waarschijnlijk lijkt, dan kan de regeling ten gevolge hebben dat de liquidatie lang kan aanhouden en hetgeen de wet thans wenscht te voorkomen, over korteren of langeren tijd toch geschiedt. Zij bevordert niet de geleidelijke afwikkeling. De geldnemer heeft geen haast te maken. Ook wanneer de post volgens de regeeringskoersen een te gering surplus mocht bevatten, is hij vrijwel gevrijwaard tegen executie, want bij executie zal de geldgever verplicht zijn een bod te doen tot de door den minister vast te stellen koersen, die althans in den aanvang hooger zullen zijn dan de werkelijke. De pandhouder zal dus bij executie een verlies voor lief moeten nemen, dat hij ontloopen kan door de uitwinning op te schorten totdat de ministeriëele koersen tot het werkelijke peil zullen zijn gedaald of de beurs wederom van de ministeriëele voogdij zal zijn ontslagen.

De minister zal daartegen weinig kunnen uitrichten. Het ligt niet in de bedoeling der wet den geldgever tot executie te dwingen, eer hem daarvan af te houden, en het zou in hooge mate onbillijk zijn hem door een of anderen maatregel, als de minister in de Eerste Kamer der Staten Generaal mogelijk scheen te achten, te nopen tot eene executie over te gaan tot voor hem verlies gevende koersen, die bepaald zijn met een tegenovergesteld doel, om hem te bewegen niet te executeeren.

Er zijn in de dagbladen en in eene brochure van den heer E. Edersheim Bz.: *De heropening van de Amsterdamsche beurs en de prolongatie*, allerlei andere plannen ontwikkeld

en de wet laat vrijheid die te onderzoeken en uit te voeren. Zij bewegen zich in tweeërlei richting.

Er zijn er, die een fonds willen bijeen brengen, dat de loopende posten zal overnemen en liquideeren. Hiertegen is het groote bezwaar, dat de liquidatie verlies en aanzienlijk verlies kan laten, en wie zal dit moeten dragen? Ik vrees, dat er zich weinig liefhebbers tot deelneming zullen aanmelden. De sterken zullen niet voor de zwakken willen bloeden. Zooveel gemeenschapszin bestaat er niet tusschen de onderscheidene geldnemers, dat zij bereid zouden zijn elkanders lasten te dragen. En van den Staat is ook niet te vergen, dat de schatkist met het verlies wordt belast. De Staat is daartoe niet geroepen. Het verlies is voor dengeen, wien het treft, zeer treurig, maar als kon worden nagegaan tot welke doeleinden de op prolongatie opgenomen gelden zijn gebezigd, dan kon het licht blijken, dat velen de schade aan zich zelven hebben te wijten en op eene bijdrage uit de algemeene kas geen aanspraak kunnen maken.

Andere plannen zoeken de oplossing in een soort moratorium, dat aan den geldnemer zou worden verleend. De heer Mr. D. van Houten heeft in dien geest eene brochure geschreven, waarin hij voor den geldnemer voorrechten verlangt als bij de tegelijkertijd met de Beurswet afgekondigde: *wet houdende bepalingen strekkende om den rechter de gelegenheid te geven dadelijke uitwinning te voorkomen naar aanleiding van geldelijke moeielijkheden ten gevolge van de tegenwoordige buitengewone omstandigheden*, - de titel zondigt door lengte, - aan andere schuldenaren wordt toegekend. Het denkbeeld heeft het bezwaar, dat het de moeielijkheid verschuift, eene geleidelijke liquidatie niet bevordert.

Eer zou mij toelachen eene regeling in den geest als door den heer R.D. Ferares in het *Algemeen Handelsblad* van 20 Augustus aanbevolen. Daarin wordt het denkbeeld geopperd om de prolongatiën, voorzoover deze naar de laatste noteering met 10 percent waren gedekt, zonder aanzuivering van verder surplus te doen doorloopen tot een nader te bepalen tijd, en liefst naar eene rente van ten hoogste 6 percent, en den geldnemer te verplichten maandelijks 5 of 10 percent in geld af te lossen tegen

teruggave van een evenredig deel van het onderpand.

Indien echter, wat zeer licht mogelijk is, bij de opening der beurs geld tegen lageren koers wordt aangeboden, dan die, welke voor de op 28 Juli l.l. loopende prolongatien moet worden betaald, dan zal dit verschil velen geldnemers, die bij machte zijn het surplus behoorlijk aan te vullen, aanleiding geven, eene nieuwe prolongatie te sluiten om de oude af te lossen. En al zal dit middel door de zwakken ook niet kunnen worden aangewend, het zal althans door de overigen worden toegepast en aan de liquidatie zeer bevorderlijk zijn.

De Beurswet heeft ook de herbeleening geregeld. Zij bepaalt dat fondsen, welke op den dag van het in werking treden van de wet in onderpand waren gegeven en door den pandhouder reeds waren herbeleend, geacht zullen worden aldus te zijn herbeleend met goedvinden van den pandgever. Eene amnestie dus voor gepleegde handelingen, die, zoo de pandhouder niet aan zijne verplichtingen kon voldoen, strafbaar zijn. En voorts wordt den pandhouder de bevoegdheid verleend om in onderpand ontvangen fondsen, met uitzondering van loten en obligatiën van premieleeningen, hetzij geheel hetzij gedeeltelijk, op zijne beurt bij derden te beleenen.

De Regeering heeft terecht begrepen, dat den pandhouder, waar hem het recht wordt ontzegd de prolongatie of het voorschot op te zeggen, gelegenheid moet worden gegeven zich het geleende bedrag, dat hij zelf noodig kan hebben, door herbeleening van het hem verstrekte onderpand te verschaffen. Zonder deze bepaling zou het moratorium, dat den geldnemer bij de Beurswet wordt verleend, den pandhouder in groote ongelegenheid kunnen brengen en de Beurswet dezen laatsten grof onrecht aandoen.

Merkwaardig is het, dat deze bijkomstige regeling van de herbeleening in en buiten de Volksvertegenwoordiging meer bezwaren heeft uitgelokt dan de overige bepalingen der Beurswet.

De heer Rethaan Macaré, die reeds het ontwerp uit dien hoofde bestreed, heeft nogmaals dezer dagen in eene brochure: *Art. 16 der Beurswet 1914. Herbeleening*, *her-prolongatie en oversluiting*, *De dwaling*, *waarin men is vervallen en*

de middelen tot herstel, betoogd, dat de wetgever eerlijk schuld behoort te bekennen, art. 6, dat ons Staatsblad zoozeer ontsiert, onmiddellijk behoort in te trekken, en dat de geldschieter zich, in plaats van door herbeleening door oversluiting zou kunnen helpen.

Het ligt niet binnen het bestek van dit opstel de herbeleening van een juridisch standpunt te beschouwen.[1)] Ik begrijp de bedenking dat, waar het onderpand subsidiair verpand is voor andere tusschen partijen loopende prolongatiën, het onderpand van den geldnemer bij herbeleening verbonden wordt voor schulden van den pandhouder, die aan de prolongatie geheel vreemd zijn en het bedrag daarvan belangrijk kunnen te boven gaan.

Doch ik zie geen middel om dit bezwaar te ontgaan. Wie geld op prolongatie opneemt, behoort na te gaan, of hij den geldschieter goed mag achten voor het onderpand. Is deze dit, dan loopt de geldnemer geen gevaar, want de pandhouder is aansprakelijk voor de teruggaaf daarvan. En mocht deze in gebreke blijven, dan zal het verlies dat de geldnemer lijdt, in elk geval beperkt zijn tot het bedrag dat de waarde van het onderpand meer beloopt dan de ter leen ontvangen som.

De heer Rethaan Macaré gaat m.i. te ver, waar hij herbeleening met toestemming van den pandgever als nietig wil beschouwen, wijl zij lijnrecht zou indruischen tegen den aard der overeenkomst. Waar voor aanzienlijke bedragen herbeleeningen zijn gesloten, is het niet twijfelachtig dat het verkeer er behoefte aan heeft. De rechtsgeleerde mag hiervoor niet blind zijn. Oversluiting kan in die behoefte niet voorzien. Zij is voor de beurs niet bruikbaar, omdat de pandhouder bij oversluiting zijne relatie zou bekend maken.

III.

De Rijkspostspaarbank heeft in de crisis de vuurproef doorstaan.

Den 30sten kwamen 2871 opvragen van meer dan *f* 25 in, voor een bedrag van ruim *f* 1 millioen, den daaropvolgenden dag 6874 van ruim *f* 2½ millioen, den 1sten Augustus 13771

1) Zie hierover het Weekblad van het Recht van 14 October 1914.

van te zamen *f* 4,821,379. - en den 3den Augustus 11228 van *f* 3,718,405. -.

Dienzelfden dag werd bij Kon. besluit bepaald, dat de termijn van veertien dagen binnen welken aan opvragen van verschuldigde gelden wordt voldaan, ingevolge de bij de wet voorbehouden bevoegdheid verlengd was tot zes maanden, met dien verstande dat binnen dezen termijn op elk spaarbankboekje desverlangd terugbetalingen zullen geschieden tot een gezamenlijk bedrag van ten hoogste *f* 25 in zeven dagen. Indien de inlegger de opgevraagde gelden tot een bepaald doel behoefde, werd hem ook wel een hooger bedrag uitbetaald.

Den 4den Augustus daalde het aantal der opvragen tot 1607 van een gezamenlijk bedrag van ruim *f* 500,000. -, en vier dagen later tot 506, ten gezamenlijken bedrage van *f* 131,539. -.

In de maand Augustus werd *f* 3,240,743. - meer terugbetaald dan ingelegd. In Augustus 1913 overschreden de inlagen de terugbetalingen met *f* 666,508. -.

In September l.l. bedroegen de terugbetalingen *f* 568,219. - meer dan de inlagen.

Aan verschillende houders van staatsschuldboekjes is, tegen inpandgeving daarvan tot een bedrag van ten hoogste 70 percent van de waarde volgens den laatsten beurskoers, een voorschot verleend tegen de rente, die de Nederlandsche Bank voor beleening op binnenlandsche fondsen in rekening brengt.

In het algemeen mag deze staat van zaken bevredigend heeten. Het spreekt van zelf dat bij een algemeene mobilisatie gelden bij de Spaarbank werden opgevraagd, om als zakgeld mede te nemen of aan het achterblijvend huisgezin ter voorziening in diens behoefte te dienen, maar het bedrag, dat aan de Spaarbank werd onttrokken, was betrekkelijk niet groot. Hare inlagen bedragen meer dan *f* 180 millioen. En al heeft ook de beperking van de terugbetalingen daartoe medegewerkt, het was toch een verblijdend verschijnsel dat deze maatregel bij den inlegger weinig of geen bezwaar heeft ontmoet.

Een en ander verdient de aandacht, nu bij de Eerste Kamer der Staten-Generaal een ontwerp tot wijziging van

de wet op de Rijkspostspaarbank aanhangig is, dat in hoofdzaak strekt tot verruiming van haar beleggingsveld om haar liquiditeit te verhoogen. Daartoe zou haar vergund worden wissels op het buitenland en buitenlandsche fondsen aan te koopen, ten einde een en ander in tijden van crisis te verzilveren of te beleenen.

Dit voorstel heeft mij nooit kunnen behagen. De Rijkspostspaarbank loopt weinig gevaar voor een run op haar kas. Alle crisissen zijn haar ongemerkt voorbijgegaan en in den hoogst ernstigen tijd, dien wij thans doormaken, is het middel, dat de wet aan de hand doet, gebleken afdoende te wezen om de opvragen tot een betrekkelijk gering bedrag terug te brengen.

Daarbij is het principiëel niet of nauwelijks verdedigbaar dat de Staat nationaal kapitaal naar het buitenland brengt. De Staat zelf heeft daaraan nog te dikwerf behoefte en ook de Nederlandsche nijverheid kan dit best gebruiken. Het ligt zeker niet op den weg van den Staat den uittocht van Nederlandsch kapitaal, waarover reeds vaak geklaagd wordt, te bevorderen. Er is dan ook geen buitenlandsche rijkspostspaarbank, die gelden in buitenlandsche fondsen belegt.

De crisis heeft thans luce clarius bewezen, dat de maatregelen, die het ontwerp voorstelt, ook niet zouden baten. De Spaarbank zou, ware het ontwerp wet geworden, waarschijnlijk lange wissels op Londen en Parijs in portefeuille hebben gehad, en zij had dan ervaren dat zij ook tengevolge van de aldaar geldende moratoria, die niet gereedelijk had kunnen disconteeren of innen. En de buitenlandsche fondsen, die zij aangekocht zou hebben, om in tijden van crisis te verzilveren of te beleenen, had zij rustig in de kelders der Nederlandsche Bank kunnen laten liggen, want bij de gesloten beurzen was het een noch het ander uitvoerbaar geweest.

Hadden wij het ongeluk, zelf in den oorlog te zijn betrokken, dan zouden wij er nog erger aan toe zijn en zelfs niet de coupons kunnen innen, want de verschillende Staten hebben in de laatste dagen aan onderdanen van Staten, waarmede zij in oorlog zijn, geweigerd rente te betalen.

Men mag verwachten, dat het ontwerp thans wel niet tot wet zal worden verheven. A quelque chose malheur est bon.

IV.

Last not least de Nederlandsche schatkist. Ook deze verdient de aandacht. De vlottende schuld, die tengevolge van aan Nederlandsch Indië verleende voorschotten bij den aanvang van den oorlog *f* 55 millioen bedroeg, is ten gevolge van de mobilisatie, met inbegrip van ongeveer *f* 17 millioen zilverbons, tot bijna *f* 140 millioen opgeloopen en zal, zoo de oorlog aanhoudt, dagelijks hooger stijgen.

De schatkist kan zich door disconteering van schatkistbilletten bij de Nederlandsche Bank nog eenigen tijd helpen, doch het is niet geraden de Bank te sterk in beslag te nemen, en de Regeering zal dus de vraag moeten overwegen op welke wijze zij zich van de middelen, die zij verder zal behoeven, kan voorzien.

Er doen zich stemmen hooren, die de kosten der mobilisatie zouden willen delgen door een buitengewone belasting, die, als de Einmaliger ausserordentlicher Wehrbeitrag, laatstleden jaar in Duitschland uitgeschreven, slechts éénmaal wordt geheven. De heer Dr. Bos uitte zich in dien geest in de September-aflevering van de *Vragen des Tijds*. Dat 's lands financiën hierdoor zouden worden gebaat, behoeft wel geen betoog. De toestand van onze geldmiddelen was reeds vóór den oorlog verre van fraai. De ontwerpbegrooting van den gewonen dienst voor 1915 sluit met een tekort van bijna *f* 19 millioen, en al behoudt de Regeering zich voor op de uitgaven te bezuinigen, dat de inperking van uitgaven zal opwegen tegen de mindere opbrengst der middelen, schijnt mij niet aannemelijk. Komen nu bij het tekort de kosten van den dienst der nieuwe schuld, dan wordt de toestand van 's lands financiën zeer ernstig en zou de uitvoering van de plannen der Regeering op sociaal gebied en van andere zeer gewenschte maatregelen door bezwaren van financiëelen aard bemoeielijkt worden. Het denkbeeld van door ééne buitengewone heffing schoone lei te maken, biedt dus veel aanlokkelijks. Of het mogelijk zal zijn het geheele bedrag der uitgegeven gelden op deze wijze te liquideeren, zal echter onderzocht moeten worden. Ik denk hieromtrent minder optimistisch dan de heer Bos, die van oordeel is, dat ‘geenszins eene bovenmatige heffing in eens van de vermogens en inkomsten noodig zal zijn om

den geheelen invloed van oorlog en crisis in de jaren 1914 en 1915 op de Staatsfinanciën te doen verdwijnen.' Door eene heffing als in Duitschland werd uitgeschreven zou, naar ik meen, hier te lande niet meer dan *f* 50 à *f* 60 millioen worden verkregen.[1)]

En daarbij is niet in aanmerking genomen dat de tijdsomstandigheden groote wijziging hebben ondergaan. In Duitschland geschiedde de heffing in een tijdperk van groote welvaart; hier zou zij plaats vinden in een tijdvak, waarin ons inkomen is verminderd en vele vermogens in waarde zijn gedaald. De vraag tot welk bedrag het mogelijk zal zijn de nieuwe schuld in eenmaal te delgen, waaraan zich eene andere vastknoopt: binnen welken tijd het resteerende bedrag zal moeten worden geamortiseerd, is niet zoo eenvoudig als zij velen toeschijnt. Men zal zich rekenschap moeten geven van het bedrag der te dekken uitgaven en van het percentage van het vermogen en het inkomen, dat tot delging daarvan geheven zal kunnen worden. Vragen: welken invloed de crisis op onze welvaart zal hebben, en tot welk bedrag de belastingen zullen kunnen worden opgevoerd, zonder dat zij de welvaartvermeerdering ernstig belemmeren, zullen daarbij ook in aanmerking komen.

Het is goed gezien het vraagstuk: of eene buitengewone heffing aanbeveling verdient, reeds thans aanhangig te maken en voorzoover doenlijk het onderzoek aan te vangen, doch eene beslissing kan niet genomen worden, zoolang de naaste toekomst nog zoo vele verrassingen kan brengen, het bedrag, dat vereischt zal worden, niet bepaald, zelfs niet geraamd kan worden.

Voorloopig zal men zich dus door tijdelijke maatregelen moeten helpen, die eene definitieve regeling niet praejudicieeren.

1) De Wehrbeitrag beloopt van 0.15% tot 1½% van vermogens van meer dan M. 10.000 en 1% tot 8% van inkomens boven M. 5000.
De opbrengst werd geraamd op ongeveer M. 1 milliard. Het totaal der vermogens werd in de memorie van toelichting, die het ontwerp vergezelde, op ca. M. 191 milliard geschat.
De bevolking van Duitschland bedraagt 66 millioen zielen.
Het vermogen in Nederland bedroeg in 1912/13 naar de aanslagen in de vermogensbelasting *f* 7½ milliard.
De bevolking telde destijds ruim 6 millioen zielen.

Als zoodanig beschouw ik eene leening op korten tijd, de uitgifte van schatkistbilletten met een looptijd van bijv. ten hoogste zestien jaren, met recht van vervroegde aflossing. Ik noem dien termijn, omdat Pruisen en Oostenrijk vóór den oorlog dergelijke schuldbrieven hebben uitgegeven, zonder juist aan dien duur te hechten, doch de looptijd mag niet te kort zijn, opdat de amortisatie niet te zwaar op de begrooting der eerstvolgende jaren drukke. Bij een niet te korten looptijd behoudt men ook de kans, dat bij daling van den rentestand, die na eenige jaren licht kan intreden, een conversie mogelijk zal zijn.

De termijn mag ook wegens eene andere reden niet te kort wezen, niet op enkele jaren bepaald worden. Zou de uitgifte na afloop daarvan niet ten volle uit de gewone staatsinkomsten of uit eene buitengewone heffing gedelgd zijn, dan zou binnen korten tijd de Staat het restant door uitgifte eener nieuwe leening moeten vinden. Zoo mogelijk moet vermeden worden, dat de schatkist spoedig wederom eene leening van een aanmerkelijk bedrag zou moeten sluiten. Bedragen van beteekenis zijn hier te lande moeielijk op eenmaal te plaatsen, en of wij dan op medewerking van het buitenland zullen kunnen rekenen, is twijfelachtig. Het zal aan de buitenlandsche markten nog langen tijd groote inspanning kosten om in de behoefte van de huishouding van den staat, waartoe zij behooren, te voorzien.

Het bedrag, dat heden geplaatst zou kunnen worden, hetzij in eens of geleidelijk, kan niemand onder de bestaande omstandigheden met eenige zekerheid bepalen. De sluiting van de beurzen en het embargo, dat de Beurswet op de prolongatiën heeft gelegd, zullen voor menigeen een beletsel zijn om groote bedragen voor eene deelneming in eene leening beschikbaar te maken. In dit alles ligt echter vooralsnog geene reden voor de toepassing van dwangmiddelen, waarvan, naar het gerucht wil, sprake zou zijn. Waar de oorlogvoerende Staten zich tot dusverre geholpen hebben door vrijwillige leeningen van korter of langer duur, zou het alom een treurigen indruk maken, zoo Nederland, het rijke Nederland, de noodige gelden slechts door dwang zou kunnen bijeen brengen. Een gedwongen leening is een ultimum remedium, een uiterste redmiddel, dat slechts mag worden

toegepast, wanneer alle andere middelen falen. Daarvan is nog niets gebleken. Indien de voorwaarden van inschrijving aantrekkelijk zijn, de inschrijving door de Regeering overal in het land bij hare kantoren wordt opengesteld en door verdere maatregelen tot deelneming wordt opgewekt, dan zullen er velen zijn, die zich gedrongen gevoelen het ministerie in zijn zware taak bij te staan. De Regeering mag wel, wegens de vooortreffelijke wijze waarop zij 's lands belangen behartigt, niet alleen op hulde en erkentelijkheid, maar ook op medewerking rekenen. En waar men ongetwijfeld algemeen beseft, welk een onschatbare zegen het is, dat Nederland niet in den oorlog is betrokken en van de daaraan verbonden ellende gespaard is gebleven, moet de vaderlandsliefde een drangreden zijn, die het welslagen eener uitgifte van den Staat krachtig zal bevorderen.

Amsterdam, 20 October 1914.

F.S. VAN NIEROP.

Drie verzen.

O nacht, o wonderzoete nacht.

O nacht, o wonderzoete nacht,
ik heb u heel den dag verwacht,
den heelen langen, droeven, bangen,
met ongeduld en met verlangen.
Ik heb staâg om uw rust geschreid
in de uren van verlatenheid
en met verwachting mij getroost
toen de avondstond kwam aangebloosd.

Nu zult gij om mijn leden zijn
met tintelwarmen vreugdeschijn;
nu zult gij zijn tot aan den morgen
vol moeder-teederlijke zorgen.
Nu zult gij mijn droef-starend oog,
waarop een last van weemoed woog,
aanschouwen doen in milde rust
der droomen smartelooze lust.

En heel de schat dien 'k heb gegaard
aan weemoed en aan smart van de aard
zal waardeloos mijn hart ontzinken
als ik uw zoete vreugd mag drinken.
O nacht, o wonderzoete nacht,
ik heb u heel den dag verwacht;
nu zult gij om mijn leden zijn
met tintelwarmen vreugdeschijn.

Van de stille nachten.

Van de stille nachten weet ik
hooge, heimelijke vreugd,
meer dan alles wat aan leed ik
gaarde tot een zoet geneugt'...

Van de stille nachten gaat er
met een avondvreugdgeluid
waans verlokkend zoet geklater,
drooms verfijnde weelde uit.

Van de stille nachten stroomt er
heilige vergetelheid
door mijn moede ziel en droomt er
zacht wat reeds te sterven leit...

Mijn vreemde ziel.

Nu is een groot en eenzaam huis
mijn vreemde ziel, waarin geruisch
van winden door de lange gangen,
de leege kaam'ren van verlangen,
een wonder lied, een vraaglied is
naar 't schoon van dat geheimenis,
van al die onbegrepen dingen,
waarnaar mijn vragelied'ren zingen.

'k Heb in den gloed der middagzon,
dien 'k niet zoo fel verdragen kon,
de blinden van mijn huis gesloten
en overgroeid met wingerdloten.
En in de doodschheid van mijn huis
kwam vreemd-beklemmend windgesuis
door vele nauwe murespleten
waarvan mijn huis is òpgereten.

En sedert vaart er door mijn ziel,
waarin geen zonnestraal meer viel,
dat droeve lied der duisterheden
wier smart ik eens heb aangebeden.
Het is van jaren dwaze strijd
de bitter-wrange heerlijkheid,
van jaren dwaaslijk ernstig leven
het eenige wat is gebleven.

JOHAN VAN WAGENINGEN.

Dirck Bouts in Leuven.

'Karel van Mander weet uit overlevering te vertellen, 'hoe vroegh te Haerlem de Schilder-const van Oly-verwe is gheweest in ghebruyck'. En iets verder schrijft hij: 'Dat te Haerlem in Hollant van outs oft seer vroeghen tijdt zijn geweest seer goede, oft de beste Schilders van het gantsche Nederlandt, is een oudt gherucht, dat niet loghenachtigh is te schelden oft te bestraffen: maer veeleer, en beter waer te maecken met de.....oude Meesters, Ouwater, en Geertgen te S. Jans, daer toe oock met Dierick van Haerlem, welcken een uytghenomen goet Meester in soo vroeghe Jaeren is gheweest.'

Van dezen Dierick weet van Mander den leermeester niet te noemen en van hem zelf kan hij niet anders mededeelen, dan dat hij in de Cruysstraet gewoond had en dat er een 'stuck met twee deuren' van hem bestond, dat, blijkens het onderschrift, in 1462 door Dirck te Leuven geschilderd was. Dit onderschrift doet ons den obscuren Haarlemmer te Leuven in de belangwekkende persoon van Dirck Bouts terugvinden.

Bouts moet dan ongeveer in 1410 of 1420 te Haarlem geboren zijn, maar kwam vóór 1447 naar Leuven, waar hij in dat jaar trouwde. In 1468 wordt hij als 'pourtraicteur' der stad genoemd. Toen had hij het Avondmaals-tryptiek voor de Sacramentskapel in de Leuvensche Pieterskerk reeds voltooid. In datzelfde jaar kreeg hij van de Stad de opdracht om een Laatste Oordeel en vier groote, op de rechtspraak betrekking hebbende, stukken uit het leven van Keizer Otto te schilderen. Het eerste, dat in 1543 nog genoemd wordt,

ging verloren. Van de vier andere zijn er vóór zijn in 1475 vallenden dood slechts twee gereed gekomen. Zij bleven tot 1827 in het Stadhuis, doch in dat jaar verkocht de Stadsregeering de kapitale schilderijen door den kunsthandelaar Nieuwenhuis aan Koning Willem I, die ze aan den Prins van Oranje ten geschenke gaf. Na den dood van Willem II bleven zij nog eenige jaren in het bezit van Anna Paulowna. In 1856 kwamen zij echter weder in handen van Nieuwenhuis, door wien zij in 1861 verkocht werden aan het Museum te Brussel, waar zij thans nog prijken.

De kerkelijke overheid te Leuven heeft de kunst van Bouts meer op prijs gesteld dan dit de stedelijke deed. Want wel werden, evenals trouwens van het Lam Gods te Gent, van het Avondmaal-tryptiek in verloop van tijd de vleugels verkocht (thans in de musea te Berlijn en München), maar het middenstuk bleef de eeuwen door in de Sacramentskapel, terwijl in de kapel daarnaast nog een ander belangrijk werk van Bouts, het tryptiek van Sint Erasmus bewaard bleef.

Toen onlangs het ontzettende feit bekend werd, dat de Leuvensche Pieterskerk voor een deel verwoest was, zal zeker ook bij velen het schrikbeeld gerezen zijn, dat daarbij de kostelijke werken van Dirck Bouts, welke zij sinds vier en een halve eeuw veilig herbergde, konden zijn ondergegaan. Gelukkig is dit gebleken niet het geval te zijn. Een Oberleutnant, Thelemann geheeten, en een niet met name genoemde onderofficier, die kunsthistoricus is, hebben de schilderijen nog bijtijds uit de brandende kerk weten te redden. Bij zooveel gruwbare ruwheid, die hier te betreuren valt, past het zeker, dankbaar te zijn voor den dienst, door deze twee wakkere mannen aan de beschaving bewezen.

De beide, gelukkig dus behouden, werken van Bouts behooren tot het ongemeenste wat de gothieke schilderijkunst heeft voortgebracht.

Bij het aanvaarden van de opdracht tot het schilderen van het Sacraments-altaar verplichtte de schilder zich, zijn beste krachten aan de uitvoering er van te wijden en geen ander werk te verrichten alvorens dit, d.w.z. het te Leuven gebleven middelstuk èn de naar elders verdwaalde zijluiken, voltooid zou zijn. Inderdaad heeft de kunstenaar het geheel

in de volste verdieptheid uitgevoerd, en wordt het middelstuk thans als zijn meesterwerk beschouwd.

Men ziet den Zaligmaker en zijn twaalf apostelen om een gedekte tafel gezeten in een fraai versierd gothiesch vertrek, waarvan de teekening allerzuiverst getrokken is. Door een gangetje ziet men achteruit in een hoog om-muurden tuin. Links door de fijn-geprofileerde vensters een kijkje op een straat. Maar bij dien rijkdom van verfiind bijwerk blijven de toch zoo zedige figuren ten eenenmale overheerschend.

Midden in het tafereel, recht tegenover ons: Christus, en ter weerszijden twee apostelen. Aan elken kant van de tafel drie en met de ruggen naar ons toe weder twee apostelen. In de figuren uit den achtergrond meent men den schilder en zijn beide zoons te mogen aanwijzen.

De voorstelling is huiselijk en aan heel de sfeer van het interieur is de nauwlettendste zorg besteed. De schildering van den tegelvloer, van de balken zoldering en vooral van den fijnen lichtval is den zorgvuldigsten zeventiende-eeuwschen Hollander geenszins onwaardig. Het diep en harmonisch genuanceerde van den klaren kleurengloed geeft aan het tafereel warmte en luister. Maar door de waardige reserve in de gespannen houdingen, door den adel der gemoedsuitdrukking in de aangezichten, ligt er over het geheel een stille plechtigheid. Bouts heeft aan het kunstelooze en innig gemeenzame een adem van heiligheid ingeblazen.

Nog wonderlijker komt dat uit bij het andere stuk in de Leuvensche Pieterskerk. Op de Marteling van Sint-Erasmus ziet men op den voorgrond den bisschop, geheel ontkleed aan een podium gebonden, achterover liggen, onder een windas met aan de uiteinden beugels, waarmêe de beul en beulsknecht de darmen uit het lichaam van den gefolterde aan de spil opdraaien. Iets naar achteren staan de meewarig toekijkende rechter met een raadsheer en twee jongere mannen. Het ontstellende van de handeling wordt voor een deel getemperd door de strakke, bijna rechtlijnige soberheid der voorstelling. Wel is het doordringend realisme verbazingwekkend, en weergaloos kras zijn de uitdrukking van den driftigen mageren beulsknecht met de opgestroopte mouwen, die zoo fel bij zijn ignobel werk is, en die van den beul, die bij het omdraaien van de spil, naar den martelaar

ziend, zich op de lippen bijtend zijn deernis schijnt terug te persen. Maar niettegenstaande die pijnlijke nauwkeurigheid ligt er, en dat niet enkel in het prachtig gelatene, het wachtend afwezige van den gemartelde, of in de zedige rechtstandigheid van den rechter en zijn sluike bijfiguren, of in de op het dorre af kantige strakheid van het zacht oploopende landschap daarachter, maar vooral in den ingetogen stijl van het gansche schilderstuk een onuitsprekelijke waardigheid, die aan dit tooneel van de wreedste kwelling de waarlijk vrome wijding van een heilig gebeuren verleent.

JAN VETH.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Charles Péguy †.

- Toen een criticus, die aanzien heeft, althans in het officieele Frankrijk der literatuur, over het werk van Verhaeren dorst schrijven: ‘het is zóó mooi, dat het beslist zou verdienen vertaald te worden’, heb ik aan Charles Péguy gedacht. Bij alle ontzag voor Faguet's bevoegdheid om in de taal van een Belgisch genie on-Fransche elementen te speuren, vroeg ik mij af: is daar nie tnog wat anders, dat onder anderen ook is bij den Franschman Péguy? Wellicht kan men zeggen: spontaneïteit. Zij is het tegendeel der terughoudendheid bij den akademischen, den officieelen, den uiterst verfijnden schrijver van gemoedskalmte en taalzuiverheid. Zij kan doen denken aan rhetoriek en aan improvisatie. Zij doet, het tegendeel van essence of samenvatting, niet aan het einde van een gesprek of van een literatuur denken; maar aan het levendige, het onvoorzichtige, ongeordende, onstuimige begin. Aan iemand die aanspreekt, niet aan iemand die afwacht. Men kan profeet zeggen, of bemoeial. Rousseau was zoo, voor onzen tijd Whitman. Wij Hollanders hadden Multatuli. En Vincent van Gogh heeft aldus willen zijn.

In een Fransch salon deugt een dergelijk mensch even weinig als een bezoeker met vetlaarzen. Of de overspannen gastvrouw moet het genoegen der griezeling aan hem vinden, gelijk Wilde's Salome aan Johannes den Dooper. De poëzie en het proza van Fransche arrivés zijn altijd voor salongebruik. Hoe komt nu heel de Fransche pers den veertigjarigen gesneuvelde uit te luiden met loftuitingen als

dezen *Temps*-zin: ‘C'est une perte cruelle pour notre littérature et pour l'esprit français’?

Charles Péguy hoorde tot een groep, een groep van geestkrachtige mannen der daad. Zijn doen bleef niet tot veel-schrijven beperkt. Hij noemde zich werkman, winkelier, en had inderdaad een lokaal als een winkel, waar hij de uitgaaf zijner *Cahiers de la Quinzaine* beredderde. 't Was in de rue de la Sorbonne, vlak tegenover het starre wetenschapspaleis, welks machthebbers hij o.a. in *L'Argent* zoo oneerbiedig te lijf dorst. Op de *Cahiers* heeft Professor Van Hamel indertijd de aandacht van Nederland gevestigd.[1)] Péguy vond om zich heen Romain Rolland, André Suarès, de gebroeders Tharaud, Daniel Halévy e. a. Geen ‘kunstenaars’ wilden die zijn, maar ‘menschen’. Predikers en boetgezanten. Toornend tegen Frankrijk's verval. Geen schoonheid verlangend vóór zedelijkheid. Goedheid, liefde - vroomheid, geestkracht. Veel ouds herstellend, doch nieuw in kracht.

Die kracht was bij Péguy boersche ruigheid. Het laatste ‘cahier’, door hem uitgegeven, is een bundel verzen (*Nous*) van François Porché geweest, in het eerste gedicht waarvan de schrijver zijn voorzaat gedenkt, die, hoeder van *porcs*, den familienaam uitvond. Ook Péguy ging prat op zijne afkomst. Hij verklaarde, aan zijn grootmoeder, al wat hij was, te danken te hebben. ‘Je lui dois tout, car si elle ne savait pas lire, elle savait conter. Elle aimait à conter la belle histoire.’ Daar aan de Loire was 't nog het oude Frankrijk! Het krachtige! En wanneer daar ‘une bonne femme disait un mot, c'était sa race même, son être, son peuple qui parlait.’ Ik geloof wel, dat *Le Mystère de la Charité de Jeanne d'Arc*, den 16en Januari 1910 in de *Cahiers* verschenen, Péguy's belangrijkste arbeid is. Zou daarbij niet een fier gevoel van verwantschap met Jeanne de boeredeern gewerkt hebben? Want fier was hij, de wijnbouwerszoon! ‘Je n'ai jamais su m'asseoir dans un fauteuil, non par crainte des voluptés, mais parceque je ne sais pas.’ Hij haatte de heeren, de professors met vesten ‘chastes mais voluptueux.’ Hij dacht aan zijn vader en grootvader, die, gebogen gaande, de wijngaarden snoeiden. ‘Puissé-je écrire comme ils accolaient la vigne.’ Hetzelfde gevoel van zwoe-

1) De Gids van Mei 1906. blz. 350.

gen-als-daglooners, waar ook Vincent van Gogh de fierheid in vond.

Vaak is Péguy bij Rousseau vergeleken. Juist als deze wist hij zich ‘ombrageux’ tegenover de machtigen, tegenover al de mooie heeren, tegenover heel zijn verworden tijd. Ook tegenover zichzelven gestreng! Was hij niet de ‘indigne petit-fils’ der ‘patients aïeux qui, sur les arbres et les buissons de la forêt d'Orléans et sur les sables de la Loire, conquirent tants d'arpents de bonne vigne’?...

Tegenover de versteedschten, voor wie de Parijsche verfijning het ideaal was, heeft, na de ouderen van burgerlijke landelijkheid in den geest van Feuillet, een jonger geslacht, uit landbouwersbloed voortgekomen, het woord genomen. Landbouwers- en werkliedenbloed. Mannen (enkele vrouwen zelfs) die louter eigen-doorleefds verhalen, wanneer zij van gebrek vertellen. Dat geschiedt overal, dat gebeurt ook in Frankrijk. Er is daar decentralisatie. En hieraan heeft Péguy meegewerkt. Hij versteedschte in niets, bracht het boersche Parijs in. Dichter was hij en pamflettist, en in al zijn hekelgeschriften is dichterlijks en in al zijne verzen schotschrijverij. En het was alles even oprecht. Eerlijk en hartstochtelijk.

Hoorde hij thuis in dezen tijd? Over zijn groote gedicht *Eve* heeft iemand in het orgaan der ‘professeurs catholiques de l'Université’ verklaard, dat het de belangrijkste arbeid is, *Polyeucte* uitgezonderd, ‘qui ait été produite en catholicité depuis le quatorzième siècle.’ De inhoud van dit zeegroene boek met 395 bladzijden, waarop telkens vijf strofen van vier alexandrijnen, zou goeddeels zes eeuwen kùnnen oud zijn. Aan dit archaïsme is niets kunstmatigs, zoomin als aan de taal van Péguy's *Jeanne d'Arc*. Ook de gestadige herhalingen van woorden, van brokken zin, van versregels, versterken den indruk van improvisatie, van de hamerende taal eens predikers.

Apostel voelde, wist zich Péguy. En hij werkte rusteloos. En volgens de *Figaro* heeft hij van het slagveld aan de dochter van Jules Favre geschreven: ‘Si je ne devais pas revenir, conservez-moi un souvenir sans deuil. Ce que je vais faire *vaut trente ans de travail*’.

Het leven zal wel iets gelukkigs zijn, wanneer de dood zóó wordt afgewacht.

J.D.M.

Bibliographie.

Jeugdherinneringen van Jan Ligthart. Groningen J.B. Wolters, U.M. 1914. Tweede druk.

Nòg ligt de eerste druk van dit boek ter aankondiging op mijn tafel. En zie hier reeds de tweede! Zóó logenstraft het nederlandsche publiek Gerard-Jan Ligthart's pessimistische uitlating: dat alleen boeken gekocht en gretig gelezen worden over slappelingen, die in 't leven ondergaan. ‘Wij schrijven geen boeken over helden en heldinnen, die op 't leven zegevieren. Stel je voor (zegt hij tegen zijn Moeder) dat ik eens een boek over U schreef. Ze zouden zeggen: dat is maar een bedacht vertelsel. Zoo is het leven niet.’

Eene heldin, die Moeder! En misschien 't mooiste hoofdstuk van dit boek, zoo rijk aan mooie hoofdstukken, is dat waarin, na mislukking van het hengeltochtje (omdat vader een toeval krijgt), moeder in 't kleine keukentje haar hart uitstort aan de op kruk en bankje doodstil luisterende kinderen.

Het boek is voor volwassenen geschreven, doch voor volwassenen, die kinderen hebben op te voeden. Paedagogische beschouwingen zijn overal door het verhaal gevlochten. Het is een verhaal dus met een doel; doch Ligthart is zóózeer kunstenaar, dat de moraal niet schaadt aan den fabel. Slechts één gevolgtrekking, die de schrijver maakt, is onjuist: ‘Verbetering van de arbeiderswoningen, ieder gezin in een eigen huisje met een tuintje er bij’, zou jongensbaldadigheid doen verdwijnen, ‘barbaarsch’ Nederland tot een rijk der Engelen maken? Och, kom! Men proeft hieruit dat Lighart enkel steden kent, en niet het platteland. Hier is voldoende ruimte aanwezig, en toch zijn de toestanden er geen zier beter. Misschien nog erger!

Baldadigheid is - grootendeels althans - overvloed van

levenskracht, levenskracht zonder bestemming. En daarvan blijft (gelukkig) bij de meesten nog wat over, zelfs na tuinwerk of hoepelspel. Het eenige middel dat hier hulp kan schaffen is: *opvoeding van den wil*, *ontwikkeling van het eergevoel*.

> ‘Pray God each be a gentleman,
> A gentleman in words and deed’,

laat Thackeray Dr. Birch zeggen tegen zijne jonge vrienden. Daarom geloof ik dan ook dat het Padvinden ons eerder op den goeden weg zal brengen, dan eenig advies der Tuchtunie.

Nog een wensch: ik hoop dat Gerard-Jan gestand zal doen zijne gelofte om ook te verhalen van zijne jongelingsjaren. Alleen in één geval ontbind ik hem gaarne van die belofte: als hij 't al te volhandig krijgt, zoodat de *daad* hem geen tijd laat voor het *woord*. Als hij bijv. op zich neemt het directeurschap eener Tuchtschool. Want het is dood-jammer dat al die levenservaring, die onpaedagogische paedagogiek, dat ingeboren schoolmeesterstalent, (want niet slechts de koopman, ook de opvoeder wordt als zoodanig geboren!) enkel en alleen *gewone* jongens ten goede komt. Mag ik den schrijver herinneren aan het woord van ons aller Wegwijzer: dat niet gezonden, maar *zieken* den Medicijnmeester van noode hebben?

R.T.N.

Typen en curiositeiten.[1)]

I.
De oom van Sili.

Iederen morgen tegen tienen, met een trouwhartige regelmaat, - wij waren er op gaan letten - kwam hij het park binnengewandeld, Sili aan zijn zij.

Sili was misschien zeven jaar; zij had tot in den nek geknipt, zwart wapperhaar onder een klokhoedje met roode kersen, en zij droeg een zwart-en-wit geruit jurkje, waaruit heel lang en bruin en mager de kort-gekouste beenen zich bewogen.

'Zio,' (oom) zei ze tegen het meneertje.

Zij praatte veel en rad, zoo maar om te praten, niet om een antwoord te krijgen, als zeer levendige en goedgezinde kinderen vaak doen; de groote, clownige mond in het bewegelijke gezichtje maakte honderd grimassen en haar potsierlijke lenigheid gaf altijd weer wat anders te zien.

'Zio' wandelde welgemoed naast haar en zweeg met welwillendheid.

Hij had het gemoedelijk-deftige van een klein ambtenaar aan een ministerie of aan den burgelijken stand; maar hij kon noch het een zijn noch het ander. Op welk uur van den morgen wij, tot verpoozing tusschen onze werktijden, het park doorwandelden, altijd zat hij er.

1) Uit een nog onuitgegeven bundel van dien naam.

Het moest wel een renteniertje zijn, een burgerlijk-deftig renteniertje... Toch leek hij pas vóór in de veertig.

Hij droeg een wit-strooien matelot, juist zoover op zijn niet te hooge voorhoofd naar achter gezet als met zijn waardigheid strookte, en een grijs kamgaren pakje, dat keurig van snit was. Hij droeg ook altijd, mèt een toegevouwen courant, een rood- of blauwgeband boekdeeltje onder den arm.

Het was in waarheid zoo maar een bedaard meneertje en een koddig kind, die op een bepaald uur des morgens naar hun parktuin gingen... Waarom zouden zij niet? en wat was daar voor bizonders aan?

Het meneertje scheen veel goede kennissen te hebben onder de geregelde bezoeksters van den tuin, onder de bonne-achtige bezoeksters vooral, met wie alle hij op een gelijkelijk gemeenzamen voet leek te staan.

Op een morgen zagen wij hem zitten naast een jonge Duitsche, die twee miniatuur-matroosjes begeleidde. Zij zaten vertrouwelijk bijeen geschoven en keken tezamen in het rood-gebande boekje, dat dien morgen was meegenomen.

Wij zaten op de bank naast aan.

Het meneertje probeerde Duitsch te leeren, en voor een Italiaansch meneertje bracht hij het er al heel aardig af.

‘Ach, wie schön Sie das alles schon herausbringen,’ zei het bonne'tje soms met een groote geestdrift, en haar hoekig, hoog-blozend gezichtje was vol welmeenenden ijver.

Sili speelde met de twee matroosjes.

Wij hoorden hem ook vragen, hoe dàt zich wel op zijn vriendelijkst liet uitdrukken, en hoe de zeer beleefde vorm luidde voor dat. 't Meeste belang scheen hij te stellen in zinsneden en wendingen, die op reis van nut zouden kunnen zijn.

- Juist!... dachten wij, een Toscaansch renteniertje, dat naar het Noorden ook eens zijn toertje wil maken en dan een goed figuur slaan met zijn taalkennis...

Sili's kluchtige gebaren en nog kluchtiger gezichtsmimiek bedilden de twee matroosjes, waar ze overigens groote maten mee scheen.

‘Zio!’ riep ze telkens achterom, en ze boog door of ze geen ruggegraat had, ‘de trein derailleert!’... of: ‘de wissel wil niet werken!’

Ze speelde spoortje met de jongens.

- Natuurlijk, dachten wij, die hoort nu thuis van reizen en niets anders...

Enkele dagen later belandden wij in zijn buurt, terwijl hij arm-aan-arm zat met een spichtig Engelsch meisje uit het pension boven het onze, en dat wij, na enkele woordelooze ontmoetingen op de trap, het Uiltje hadden bijgenaamd.

Zij keken tezamen in het blauw-gebande boekje, en na de inspanning van een aantal haperend uitgebrachte klankvormen, vroeg hij weifelend: ‘is it right?’

Het spichtige Engelsche meisje knikte vaag-goedkeurend van dat het: ‘all right’ was, en het meneertje, moeizaam weer, las verder.

Maar onze veronderstelling der Duitsche reisplannen was plots onhoudbaar geworden; welk Toscaansch renteniertje zou zijne snoepreizen of zelfs zijn omzwervingen uitstrekken tot het verre overzeesche?

Was het dan soms een talen-maniak?

Sili, met een troepje kinders aan een bank verderop, speelde ‘aankomst’ en ‘vertrek’, en ‘deraillement’ dat het een lust was. Zij stak er zoo'n vuur in, dat tot tweemaal toe de oom moest roepen: ‘Stil toch, kinderen, stil toch!’ voor hij kon doorlezen.

Daar het meneertje alle vaste bezoekers van den tuin zoo ongeveer scheen te kennen, was het een zeer natuurlijke zaak, dat hij, op een goeden morgen, een ledige plaats op onze bank bemerkend, die kwam innemen en een gesprekje aanknoopte...; hij deed dat op een aangenaam bescheiden en toch vlotten trant.

Wij, bij wijze van kleinen valstrik, beantwoordden zijn hupschheid in het Fransch. Doch het meneertje leek daar volstrekt niet door uit het veld geslagen, en stapte aanstonds in ons schuitje. Hij kénde zijn Fransch!... Hij kende er niet zoo héél veel van, maar hij redde er zich toch mee. Hij leek zelfs een beetje teleurgesteld, toen wij, wat later, blijk gaven zijn schoone taal misschien nog een ziertje gemakkelijker te kunnen radbraken dan hij die, waarin wij hem zoo bedriegelijk hadden binnengelokt. Doch hij veranderde er zijn gespreksvorm niet om en bleef bij zijn verhaspelde zinnetjes.

‘Pour m'exercer,’ zei hij met een allervriendelijkste gemoedskalmte.

Sili, die zich met ieder scheen thuis te voelen, knikte ons uit de verte een koddig goedendag toe en speelde door.

- Jammer maar dat Hollandsch zoo weinig van nut was, bekende het meneertje wat later, toen hij onze ware nationaliteit vernomen had.

- Hoe, van nut was -? vraagden wij verwonderd.

- Ja, zoo in een werkkring... zei hij losjes, met een nonchalanten hoofdknik, die eigenlijk geen verdere navraag meer toeliet.

En als wij onze plotselinge nieuwsgierigheid toch nog in een aarzelende vraag verstaken, zei hij vaag en uit de hoogte, ‘administratie’, en praatte over iets anders.

Hij was overigens van een beminnelijke wellevendheid en volstrekt niet karig met zijn verhalen, integendeel; doch zij betroffen alle het kind, waar hij dol op scheen.

- O, nee... geen nichtje zoo maar... een aangenomen kind... een zusterskind van zijn vrouw... de ouders woonden boven Turijn, in de bergen... zeven spruiten... en zijzelf geen een. Toen hadden zij het tweede meisje aangenomen; Tersilia heette zij eigenlijk. 't Was een heele gezelligheid voor zijn vrouw.... En een malligheden, dat die snoeshaan altijd uithaalde! Hij wist er een heel risje van achter elkaar te vertellen.

- Kwam zijn vrouw zoo nooit eens mee naar het park...? informeerde ik.

- Nee, zei het meneertje eenvoudig, zijn vrouw hield er meer van, thuis alles op orde te houden.

‘Tante gaat alleen 's avonds uit,’ riep plots, uit haar spel zich omwendend, het kind. De handen op den rug, de buik vooruit boven de wijd-uitstaande plooistrook van haar geruite jurkje, keek ze ons, van onder haar klokhoedje met de roode kersen, frank en spottend aan.

‘En ik 's avonds en 's morgens allebei... 's avonds vooral! nou! en wat laat!’ lachte ze, maakte een zot buiginkje en wou weer gaan spelen.

‘Waar ga je dan naar toe? vroegen wij, plots opgeschrikt.

‘Naar 't station,’ zei het kind, met een nog zotter tierelantijn van 'r rappe vingers, die ons in een volkomen

onzekerheid liet, of ze ons voor den gek wilde houden, dan wel haar inwendige pret vertolken.

De oom zat goedig vermaakt te lachen om het malle buiginkje en het malle handgebaar; - maar had hij daareven niet, bijna onmerkbaar, een waarschuwenden wenk gegeven aan de kleine praatster?

Wij waren verbluft, en verontrust tegelijk. Wat ter wereld deden iederen avond dat deftig-bedaarde meneertje, zijn vrouw en dat kind aan een station? Wij hadden wel eens gehoord, hoe het in Holland in sommige burger-huishoudens een genoegen schijnt te wezen, naar de aankomst van een grooten sneltrein te gaan kijken...; wij hadden tot dusver een Toscaansch gezin voor een dergelijke uitspanning te zachtzinnig van smaak en zeden gehouden. En terwijl de oom nog maar goedig te lachen zat, en, zijn Italiaansch door zijn Fransch gooiend, ‘Qué enfant!... qué enfant!’ zei, vroegen wij, op het vaderlandsch-onbescheidene af:

‘En 's middags, ga je dan ook uit?’

‘'s Middags slapen wij allemaal, van twee tot vijven,’ zei Sili bondig. Dan - had het meneertje daar niet wéér zijn waarschuwend teeken gemaakt? - knikte ze en wendde zich resoluut af naar haar spel.

‘Een lange siësta....!’

Het meneertje gebaarde instemmend, met een wereldwijze berusting, en begon, heel vriendelijk, over iets anders te praten.

Na een poosje zei hij: kom, ze gingen nu eens kijken wie er verder in den tuin waren.... Hij had het roodgebande boekje en zijn courant bij zich, en met huppelende Sili aan zijn zij, wandelde hij verder.

Zoo wij nu al een oogenblik mochten gemeend hebben, dat onze belangstelling, of onbescheidenheid, het deftig renteniertje hadden verbolgen of afgeschrikt, dit bleek in het vervolg geenszins het geval te zijn. Iedere maal dat wij sindsdien het park tot onze morgenwandeling kozen, kwam hij trouw zoo een kwartiertje met het kind bij ons aanleggen en zijn hupsche zinnetjes ten beste geven.

Hij bleef zich bij ons ‘oefenen’.

Voor een korte wijl, als een wellevende tegen-attentie, ging

hij wel in op den van onzen kant insgelijks bestaanden lust, ons óók nog zoo gebrekkig Italiaansch aan zijn Toscaansche zuiverheid op te halen; - maar een volgend oogenblik bracht een spreuk of een stadhuiswoord hem al weer op zijn Franschen dreef, en daar bleef hij dan bij.

Doch, zoo wij hem al graag zouden gevraagd hebben, wat hij toch voor 'administratieve' betrekking bekleedde, die hem altijd scheen vrij te laten, wat hij iederen avond met zijn vrouw en zijn kind aan het station van noode had, en waarom hij meende zulk een omvangrijken middagslaap niet te kunnen ontberen, - onder zijn gemoedelijke vriendelijkheid was, bij alles wat maar even dien kant op zweemde te gaan, een zóó koele afwering voelbaar, dat wij, zonder de meest on-Toscaansche bruuskheid, hem die vragen niet stellen konden.

Eens - vernederende bekentenis - was onze nieuwsgierigheid zoover gegaan, dat wij op een schemerwandeling tegen elkander zeiden: indien wij het station eens opliepen....? Wij liépen het station op. Wij wandelden er een half uur rond, gingen alle wachtkamers door, keken op alle perrons, wij dronken een koffie aan het buffet, kochten briefkaarten aan de couranten-kraam; wij neusden in het lokaal van den 'deposito' en in het lokaal van de post; wij gluurden alle schemerige en duistere beambten-vertrekken binnen, - van Sili noch van haar oom hadden wij een spoor ontdekt.

't Werd Juli; de morgens, tegen tienen, half elf, waren al zeer heet. Wij hadden het uur onzer wandeling vervroegd, en wij bemerkten tot onze verbazing, dat Sili en haar oom later kwamen, al naar de zomer vorderde.

'Ja,' zei hij op een keer, 'het is jammer, maar het gaat nu eenmaal niet anders in dezen tijd.'

En met dezefde wereldwijze berusting, waarmede hij eens de te lange siësta had aanvaard, aanvaardde hij nu zijn verlate komst.

Eens hield hij een aller-innemendst vertoogje over het oom- en geen vader-zeggen van zijn aangenomen kind; een andermaal vermaakte hij ons met zijn politieke grapjes, die niet zonder een origineel inzicht waren; soms kon hij ook wel een beetje saai zijn, en wel een beetje eigenwijs boven-

dien, zooals dat trouwens bij een ambtenaartje aan een ministerie of aan den burgerlijken stand, of bij een bezadigd renteniertje volkomen zou hebben gepast.

Maar het kind maakte alles goed. Sili, iederen dag dat wij haar weer zagen, leek ons grappiger en goedhartiger tegelijk. Onder haar klokhoedje keken de klare oogen als van een ondeugenden vogel, die wel guitenstreken doch nooit kwaad zou kunnen uithalen. Tot het nimmer eindigend beweeg van haar ongeloofelijk rappe handen en voeten had iets uitbundigs en welgezinds, dat aardig was om naar te kijken.

De Augustushitte had ons uit de stad gedreven, de late Septembermaand bracht ons er weer. En in het park vonden wij het meneertje en het kind terug, of wij ze gisteren pas verlaten hadden. Alleen het klokhoedje was wat geler geworden en de kersen wat valer van kleur; ook de rood- en blauw-gebande boekjes zagen er uit, of ze trouw hadden dienst gedaan. Maar de vriendschappelijke gezindheid over en weer was dezelfde gebleven, - de nieuwsgierigheid onzerzijds nog altijd ongeleschт.

't Was op een dier avonden in het begin van October, dat wij een zeer welkomen gast, die met den trein van negenen uit Rome zich aangekondigd had, zouden gaan afhalen. De gast was zeer welkom, doch de gang ter ontmoeting leek ons dit minder, want het was óók in die maanden, dat over half Italië de treinen zich niet, als gewoonlijk, een kwartier of daaromtrent, maar twee uur en drie uur en langer wachten lieten. Wij wisten zeer wel, dat wij in goeden moede zelfs ná den opgegeven tijd-van-aankomst van huis konden gaan, om nog zeker te zijn van veel te vroeg ter plaatse te komen; doch wie zou de kans willen loopen van éénmaal door een gelukkige uitzondering bedrogen te worden, als hij een verreisden vriend aan een hem vreemd station heeft welkom te heeten?

Het loon voor onze nauwgezetheid lag dan ook al aanstonds in het bijna sarcastisch medelijden, waarmede de portier, zonder een woord, met een enkel gebaar slechts, de algeheele onmogelijkheid uitte, om ook maar met eenige zekerheid te kunnen zeggen, wanneer de express-trein uit Rome dien avond zou binnenstoomen....

En zoo zetten we ons te wachten.

Onder de hooge perron-kap en over de wijde vlakte der schaars bezette rails lag een ongewone en drukkende rust.

Het was toen kwart over negen; hier en daar wachtte er een enkele met ons.

Tegen kwart voor tienen was er wat doffe drukte aan een der zij-perrons: een buurt-trein kwam aan. Haastig, in dien hoek, gleden een paar neerslachtige reizigers langs, lichten doofden, en de stilte viel te zonderlinger weer over de verlaten ruimten.

Na een nieuw half uur was er plots, als een bevrijding uit een droom, belangrijker drukte: portiers aan de wachtkamerdeuren kondigden met grooten ophef voor over tien minuten de express uit Milaan aan.

'En de express uit Rome?' polsten wij nog eens.

'Aa...h...!' zei de man, met een vaag-wijd gebaar en een fatale stem-rekking, die den verwachten trein in al neveliger verschieten voor ons wegdeinzen deed.

Beambten, die als beschaamd zich tot dusver hadden schuil gehouden, vertoonden zich buiten; wij hielden er een staande. Wie zal zeggen, hoe vaak dienzelfden avond een zelfde vraag tot dezen man was gericht, en wie zou het hem dan ook in gemoede euvel duiden, dat hij van zich afbeet: 'Weet u het niet? - ik evenmin'.

Een ander zei moedeloos: 'chi lo sa!' (wie zal het zeggen?) Toen, in arren moede, klampten wij den chef aan die, uit zijn bureau geschoten, het telegraafkantoor wou binnenglippen. Met een weloverwogen list hadden wij thands onze vraag opgesteld: waar of de express uit Milaan en die uit Rome elkaar kruisen moesten...?

De chef keek even overrompeld, dan zéér donker; hij doorgrondde de kunstgreep en zei kortaf: 'Waar het kan'. Toen verdween hij in de kantoor-ruimte, tusschen het koortsig-druk gerikketik, dat daar aan alle toestellen heerschte.

Na nog een tweede tien minuten kwam met groot geraas de sneltrein uit Milaan binnengestoomd. Menschen, die van 't lange wachten nog bijna te laat zouden komen, renden uit alle hoeken naderbij; beambten schreeuwden hun longen droog: 'il diretto da Milano... il diretto da Milano...!' met een zóó bezeten vreugde, of het de heugelijkste zaak

ter wereld was dat de diretto uit Milaan nog werkelijk dien avond was aangekomen. Zwermen facchino's braken los, couranten-venters rumoerden, een ‘wagon-lits’-man in zijn bruin livrei draafde zenuwachtig, met onder iederen arm een pak kussens, langs de open portieren... zijn karretje vol witheid kruide men achter hem aan; en veel reizigers, over-vermoeid van een rit, die uren langer duurde dan zij gedacht hadden, verzekerden zich de rust der linnen blankheid voor de vele nachtelijke uren, die zij nog tegemoet gingen.

Na een kwartier spande de stationskap weder haar hooge stilte boven de verlaten reepen der vale perrons en der schemer-glinsterende rail-vlakten.

't Was kwart voor elven; wij wachtten weder, wachtensverdoft, in de nu volle restauratiezaal.

Plots stond een bruin-gelivreid mannetje voor ons, gedienstig de hand aan zijn petklep van ‘wagon-lits’.

‘'t Laatste bericht’, fluisterde hij, aan ons oor bijna, of hij een strikt geheim aan òns alleen verraden wilde, ‘'t laatste bericht is, dat ze de express uit Rome om 11.45 verwachten.’

Wij schrokken. Nog een uur voor den boeg! Wij dankten ook voor het zoo vriendelijk uit eigen beweging gebracht bericht.. Het bruin-gelivreide mannetje bleef voor ons staan, sloeg nogmaals aan; vaag ging er iets onbehaaglijks door ons hoofd, van dat het toch om een fooitje te doen was geweest...

‘Herkent u mij niet?’ vroeg hij.

We keken toe.

‘De oom van Sili!’

Het was de oom van Sili.

Wij moeten wel niet alleen verrast, maar ook verheugd hebben gekeken, want over de eerst aarzelende trekken van het mannetje kwam plots een groote hartelijkheid getogen.

‘Ik heb u daar straks zien voorbijkomen... een portier vertelde, dat u al van negen uur af wachtte,’ zei hij goedig, en knikte ons meewarig en opbeurend toe.

‘Even kijken, of mijn vrouw en 't kind er nog zijn!’ kwam hij dan vol ijver.

Hij liep het perron op, gaf een jongmaatje dat daar omhing, een order, kwam terug.

‘Ze zullen weg zijn,’ betreurde hij, ‘wat jammer!’

Hij wou niet gaan zitten, zooals wij hem uitnoodigden te doen, stond voor ons in een bijna onderdanige houding; zijn ‘wagon-lits’-pet stond hem heel kwiek.

‘Er is geen aardigheid meer aan, tegenwoordig,’ klaagde hij; ‘geen trein komt er op tijd. Vroeger gingen we samen om negen uur van huis, ze hielden mij een uurtje gezelschap, om half twee kwam ik zelf... Gister was 't bij vijven voor ik in bed lag... Dat gaat nu al twee maanden zoo... Alle reizigers zijn uit hun humeur; geen een is er voor een praatje te vinden... Alleen de compagnie - en hij wees naar zijn pet - maakt goede zaken.’

En met dat hij daar nog zoo stond te mopperen, kwam er een wat boersche, gezellig-bolronde vrouw de wachtkamer binnen en sprong Sili, als een uitgelaten hondje, haar oom en ons om de voeten.

De heele zaal had pret in de ontmoeting. De vrouw kende ons, of zij iederen morgen zelf met ons in het park had gezeten. - O, 'r man en Sili vertelden altijd over iedereen, die ze er spraken... En hoe wij 't in de bergen hadden gehad, met de warme weken?... Mooi weer daarboven?... Zij zelf kwam ook uit de bergen, maar van ver weg, bij Turijn...

't Was een rondborstige hartelijkheid, als wij maar zelden in Italië bijwoonden. Sili riep uitgelaten: ‘Wij blijven nog een kwartiertje... nog een lekker kwartiertje...!’

‘Heb jij geen slaap, zoo laat al?’ vroegen wij.

‘Welnee’, zei het kind met 'r koddige grimassen: ‘wij dutten immers een gat in den middag, om 's avonds uit te kunnen?’

‘'t Is zoo'n gezelligheid voor hem,’ lei de vrouw uit, met een goedmeenenden hoofdknik naar de ‘wagon-lits’-pet...; en 't mag ook alleen maar in de vacantie; als eind October de school weer begint, is 't uit... dan moet de springer vroeger in de veeren...’

‘En wij doen schoone sloopen om de kussens, en naaien de knoopjes eraan!’ riep Sili, als uitermate verheugd, dat ze eindelijk zoo vrij-uit mocht praten; ‘zóóveel knoopjes, als er altijd van die sloopen zijn!... 'k geloof, dat de menschen ze 's nachts in den trein opeten! En zoo'n pak vuile als wij iederen avond mee naar huis nemen!’

De vrouw gebaarde vermanend van: wat een drukte voor

zoo'n klein ding! De oom, geringer van postuur nog lijkend dan gewoonlijk, naast de struische vrouw, en met Sili's handje in de zijne, stond er maar goedmoedig bij te monkelen.

- Kom, zei de tante, 't werd nu haar tijd.

Sili huppelde nog een oogenblik rond als een vogeltje, dat zich niet wou laten pakken, maar ze druilde noch dwong.

'Buona notte!' - 'Buona notte!'

Daar gingen ze.

Een half uur later kwam de 'wagon-lits'-pet nog even om den hoek van de wachtkamerdeur gepiept:

'Hij komt niet op de gewone plaats aan... op het vierde perron... past u op!'

En na nòg een half uur zagen wij zijn kleine, bruine figuur weer jachtig draven, voor zijn karretje witheid uit, langs den juist binnengestoomden trein.

Den volgenden morgen was het wel bij elven, voor de oom en Sili eindelijk het park kwamen binnengewandeld. Hij zag er een beetje pipscher uit dan gewoonlijk; het kind was zoo frisch als een uitgeslapen vinkje. Daar wij een vreemde bij ons hadden, groette hij, wellevend als hij altijd was, in het voorbijgaan. Bedaard-deftig, als een deftig-burger-renteniertje, stapte hij de groote platanen-laan in, zijn matelot wat achter op het voorhoofd, zijn keurig gesneden, grijs kamgaren pak zonder één kreukje of verkeerde vouw; Sili met honderd sprongetjes en grappen, bleef hem op zij.

En den eersten morgen, dat hij ons weer alleen zag, kwam hij, als naar gewoonte, tot een kort morgenpraatje neerstrijken op onze bank.

'Wat was dat een late geschiedenis, verleden Maandag!' zoo knoopten wij onwillekeurig deze ontmoeting aan de laatste vast.

Hij lachte witjes, maakte een bijna afwerend gebaar.

'Ja... laat, nietwaar?' vroeg hij terug, wat koel en in het Fransch.

En als wij nog een beklag-woordje zeiden over zulk een inbreuk-makenden nachtdienst, hij, vaag, en met de wereldwijze berusting, die wij van hem kenden: 'Ja, dat gaat soms zoo, in den zomer...'

Hij tuurde even dwalend voor zich heen, en sprak over iets anders.

En daar bleef het bij. Daar bleef het heel de Octobermaand bij, dat wij ons verblijf in Toscane nog rekten.

Hij kwam met zijn rood- en blauw-gebande boekjes het park ingewandeld; wij zagen hem zitten, arm-aan-arm met zijn talrijke kennissen onder de buitenlandsche bonne's, die hem geduldig of voorkomend zijn lesje lieten lezen; hij kwam zich ‘oefenen’ bij ons; hij was de bedaard-vriendelijke oom van het potsierlijke kind, en het gemoedelijk-deftig renteniertje, dat zeker wel een dikken duit op zijn spaarboek moest hebben...

Niets was er in zijn doening, dat ook maar eenigszins geleek op het zenuwachtig langs den trein dravend en roepend mannetje met zijn pakken kussens onder den arm, noch op het gedienstig monkelaartje naast zijn boersch-gezellige vrouw.

Nooit sprak hij meer over onze ontmoeting aan het nachtstation, noch over zijn werk daar, en het kind evenmin. Die had alleen maar een dankbaren blik van verstandhouding als wij, losjes, eens zinspeelden op haar pretjes van den avond, of de groeten meegaven voor de tante... Het meneertje nam die plechtstatig in ontvangst, als was hij er ook lichtelijk verlegen mee, en bracht nooit een groet terug.

Zoo is het altijd gebleven.

Ik denk, dat hij overdag nog als een deftig renteniertje in het park zit, en 's avonds met zijn kussens langs den trein sjort; maar Sili, onderwijl, is al een paar jaartjes ouder geworden.

M. SCHARTEN-ANTINK.

II.
Quintino, of de geleerde veteraan.

'O, hij is héél knap!' zei de marchesa, terwijl zij met een fijn gebaar van haar knokige, ongewasschen handen naar het doffe rouwcollier voelde, dat zij altijd fluks omhing, wanneer er geklopt werd, om daarmee de versletenheid van haar huisjapon te verhelen: - 'hij is heel knap; op alle torens is hij zelf geklommen, voor zijn opmetingen, en hij heeft alles onderzocht en op papier gesteld...'

Zij keek zeer ernstig; haar lange, gele gelaat, met de gezwollen-omwalde, troebele oogen, den langen neus en den vaal-rooden mond, een gelaat geheel klam als ware het van was, zag bijna bedroefd van zorg over de geleerdheid van haar neef. Zij haalde een smoezelig kanten zakdoekje uit het split van haar rok en veegde zich de tranende morgen-oogen en den neus, want uit de bleek-roode neusgaten morste wat zwart van snuif.

'Over den voorgevel alleen, van de Madonna al Monte, heeft hij tien groote vellen vol; hij merkt duchtig op, hij vorscht alles uit... hij is uitmuntend ter pen. Als u wilt, zal ik u met hem in kennis brengen, hij zal zeker graag...'

- Of hij wel eens wat uitgegeven had?

'O ja...! verscheidene boekjes, - maar hij doet het niet voor geld, volstrekt niet voor geld! Hij is rijk! Het is alles liefhebberij... Ik zal hem zeggen, dat hij er u eenige zendt...'

- En of hij zich ook met oude kunst ophield? (De marchesa wilde haastig reeds bijvallen.) - Of hij ons zou kunnen zeggen... want, er waren in de Madonna al Monte

enkele merkwaardige muurschilderingen en paneelen van twijfelachtige herkomst... De reisboeken vermeldden daaromtrent weinig... En wij meenden in de eerste beslist de hand van Gaudenzio Ferrari te herkennen; bij een stuk in de zijkapel dachten wij zelfs aan Luini....

'O, weest u gerust, mijn neef is geschiedkundige, hij bestudeerde dat alles in bizonderheden; sinds jaren wijdt hij er zijn leven aan; verlaat u op hem...'

Wij zouden dan, zoo spraken wij af, te zamen met Signor Quintino en hare dochter Paola naar de Madonna al Monte rijden, den volgenden morgen; de marchesa zou hem waarschuwen.

Even stonden wij nog, met minzame meesmuilingen; zij was nog niet zoo héél oud, een slanke gestalte, al boog zij wat voorover; haar gelaat versmolt in innemende plooien, en in haar bruine oogen hield zij een vermoeid lachje fonkelende.

Een handdruk met hoofsche buiging dan; en door de lage loggia, onder het dak, verwijderde zich deze gedistingeerde vrouw met haar grauwe, warrige nacht-haren; haar sleepje verdween om den hoek van een deur.

Ik daalde terug naar mijn monumentale studeerkamer, waar door de hooge zeventiende-eeuwsche vensters het uitzicht op meer-blauw en roodbruine bergen gloeide, zilverig bekringd en bekrast weerkaatst in een verweerden Venetiaanschen spiegel. Die hing als een veege luxe op het rijkrood verkleurde 'Fransch papier' - en behangsel, dat heeft in Italië nog steeds een bizondere deftigheid. Maar bij een der vensters, boven een antieke muurtafel met haar kleur-glanzend blad van ingelegd marmer, keek uit een ovale gouden lijst een doodsbleeke jonge vrouw de zonnige zaal in. Haar zwarte haren lagen in gladde golven gescheiden; in de fijn-kneukelige vingers, beflonkerd van ringen, hield zij een teeder-kanten zakdoekje bij den tip; doch zelfs haar décolleté scheen haar niet op te kunnen fleuren; treurig staarden de zwarte oogen, als voorzagen zij deze toekomst, waarin het palazzo harer vaderen, aan de gemeente verkocht, voor raadhuis zou dienen, en voor dorpsschool, en voor belasting-kantoor, en voor vereenigings-lokalen van een werklieden-bond, - terwijl zij-

zelf er wonen zou onder het dak en van daaruit de met moeite gehuurde tweede-verdieping zou pogen weêr te verhuren... La poveretta!

Ik herinnerde mij, hoe, bij onze komst, (waar nu die twee wondere Bellini's hingen) haar boven deze marmertafel twee photo's gezelschap hielden: ter eenre zijde een cavalerieofficier, een Italiaansche mooie-man: en aan de andere zijde, een oud heerschap met witte snorrebaarden, een koddig wit kuifje, dat zegevierde over het niet al te snuggere voorhoofd, en een paar heldhaftige, naïve oogen. Met zijn hevigen adamsappel boven het ongegeneerde lage-boord had hij bijna iets artistieks gehad...

Wij wisten toen nog niet, dat onze hoffelijke hospita markiezin was, noch dat zijzélve daar treurde, boven den antieken toog; doch zielig met de twee afgekeurde portretten in den arm vertelde zij ons, bij de al geopende deur, het weemoedig verhaal van het brillante leven vroeger met haar man, in Napels, en van dezen ouden neef, die nog gediend had onder Garibaldi, later sindaco was geweest van dit dorp, nu sinds jaren levend tusschen zijn boeken. - Haar twee glorie's... La poveretta!

Dat was dus dezelfde neef van dezen morgen. Zou hij werkelijk...? Wij begeerden nog van allerlei op de hoogte te komen aangaande de geschiedenis van deze streek... Wie weet wat er van zoo'n man uit een oud, inheemsch geslacht, een man van studie, die in de oorlogen van zijn jeugd heel wat beleefd moest hebben, te hooren en te leeren viel! Dat kon morgen een aardige dag worden...

Ik ging op het balkon en zag uit over de zoel-blauwe verten van het water.

Opeens, van het volgend balkon, riep iemand fluisterend mijn naam. De Signorina Paola; zij kreeg een kleur, groette, lachte verlegen, en fluisterde: ‘daar is ie!’ - en zij wees verstolen naar een langen jongeling in een grijs pakje, met roode, slingerende handen, en een grijs zijden petje op, waaronder witte knevels uitwaaiden... Hij verdween beneden ons in de paleis-poort.

Het was Signor Quintino, of de geleerde veteraan.

***

- Per carità! *hij* vooruitrijden naast Mevrouw? een oudmilitair in de kussens? Nee, nee, geen denken aan! dat was voor de dames... En terwijl de achttienjarige Paola de oogen neêrsloeg en zuinig zich zette - zij was, pupil van een instituut voor arme officiers-kinderen, de zedigheid zelve, en zelfs het hart niet, slechts den zédig-zwoegenden boezem droeg zij hoog -, kwam vief die wat boersche jeugdigegrijsaard met zijn witte wapper-snorren naast mij op het klapbankje der victoria.

Wij reden de blinde steengeulen der dorpsstraten door, waar alleen in de hoogte, aan de lange balkonnen onder de daken, wat kleur was en vertier. Toen wij een pleintje overkwamen, waar een oude kapel voor koestal diende en aldus aan 't kindje Jezus en zijn Moeder eerst recht waardig geworden scheen, haalde Signor Quintino een langwerpigdubbelgevouwen pak foliovellen uit zijn binnenzak en zette een knijpbrilletje op.

'Och, laat ook maar,' zei hij, stak de foliovellen weer bij zich en vouwde zijn knijpbrilletje saam: 'Dat krijgen we nog wel op den terugweg. Er zijn in Santo Spirito nog een marmeren altaar en vier zuilen van hardsteen, die...'

Het rijtuig hotste juist zoodanig òp over de ruwe rotshompen, dat wij werk hadden, niet van ons zondaarsbankje af te geraken. Wij zaten inderdaad zeer ongeriefelijk... Kort daarop verlieten wij het dorp, en het rijtuig piepte zachtjes voort op den langzaam stijgenden bergweg. Het was een mooie voorjaarsdag; het jonge koren der akker-repen gloeide groen aan het teêr verschiet van meer-blauw en nog rosse bergen, en daartegen sprenkelde nu en dan het helle ròze van een bloeienden perzik.

'Weet u waarom deze berg "il Pelegrino" heet?' vroeg Signor Quintino op een zegevierenden toon, omdat hij wel dacht, dat wij het niet weten zouden. Zijn roode hand tastte reeds onder zijn jasje, doch hij bezon zich en zei goedhartig: 'ik kan het ook zóó wel zeggen: méér dan een eeuw geleden woonde daar op den top jarenlang een pelgrim; in een kerkje zoo hoog als een hondenhok; en toen is hij plotseling verdwenen; en zoo is die naam toen in den volksmond gekomen... begrijpt u?'

Het was als zette hij zich heen over een lichte teleurstelling, maar besloot voldaan: ‘Nu komt de pestzuil.’

De pestzuil?

‘Koetsier,’ riep Signor Quintino achterom, ‘even voorbij de hoeve van Torri ophouden, na den draai.’

‘Dat is iets heel interessants, mevrouw,’ richtte hij zich nu eerbiediglijk tot zijn overbuur; ‘daar kunnen ook de dames belang in stellen.’

‘Neef Quintino heeft al zooveel ontdekt!’ meende met een zoeten glimlach de stemmige Paola.

Het rijtuig hield weldra stil bij een lap bouwland, waar de weg zich terugwond langs den berg omhoog. En werkelijk, een eindje vandaar, tusschen de nog kale wingerds, stond een groenig-grijze kolom. Signor Quintino had zijn lias te voorschijn gehaald, vouwde haar open, hield ze tusschen ons in, dat ik meê zou lezen, en wijzend met den vinger bij, reciteerde hij, en zonnig klonk zijn stem: ‘2 K.M. 340 meter: - 5 meter 30 van den provincialen straatweg, midden in het land, zuil van grijs graniet op vierkant voetstuk, zonder kapiteel. Voetstuk hoog 90 c.M., de schacht 2 M. 76. Hier werden begraven de slachtoffers van de pest in het jaar 1768, *naar blijkt* (met verheffing van stem) *uit het begrafenisregister ten gemeentehuize*, kast C. No. XXVII folio 42 verso. De zuil draagt helaas geen opschrift’.

Over zijn knijpbrilletje keken de verrukt-blauwe oogen ons beurtelings aan: ‘Nu? dat haalt men dan toch maar uit die oude folianten! Een zuil zonder opschrift... En ziedaar!’

Grif moesten wij hem de aardigheid toegeven van deze vondst.

‘En ziet u,’ vervolgde hij blijmoedig-onderrichtend, ‘- koetsier, je kunt doorrijden - ik beschrijf zulke dingen wetenschappelijk, met methode. Hebt u wel eens opgelet, hoe, in de officieele catalogi, de schilderijen worden beschreven? Men geeft altijd nauwkeurig alle afmetingen, en alle details, die er op te merken vallen...’

Het uitzicht, al stijgend, werd schooner en schooner. Hooger en hooger rezen de bergen boven het fijner-blauwe meer, en tusschen hun zonnig-bruine zwellingen en violet-grijze rotsgevaarten, van schaduwravijnen doorblauwd, verscheen

als een sublieme lafenis van goudige ijs-koelheid, een verre sneeuwberg-keten.

Doch Signor Quintino werd onrustig. Hij kon onze bewondering voor zijn landschap niet anders dan goedkeuren; zij moest hem, voelde hij wel, zelfs verheugen; maar hij had nu den drang zijner ijverige gedachten elders. Wij spraken dus weldra over de Madonna al Monte, het doel onzer tocht. Doch ook wat wij daaromtrent opmerkten maakte hem ongedurig, wijl hem dat alles voorbarig scheen. En toen ik de fresco's aanroerde van het koor, en de vraag opwierp, van wien zij wel mochten zijn, werd hij bijna onwellevend en zei: ‘wij krijgen dat alles te zijner tijd’.

Door kreupelhout, dat zonneglinsterend het uitzicht benam, voerden geruimen tijd de grintweg-windingen. Dan reden wij opeens langs de wijde, gazonnige vlakte van den top.

Hoe lief was ons dat zuiver oord, met zijn gras geurigfijn als ware 't immer versch geschoren, een hemelwei, boven de aarde uitgeheven in den verren, wazigen kring der door elkander golvende gebergten. En daar in het midden, tusschen rijzig geboomte, de kerk met zijn pastorie en knekelhuis en boerderij, een stil-kleurig gehucht van wat zon-beschenen muren, een stalpoortje en fluweelig bemoste daken, bekroond door den blanken arcaden-omdroomden koepel, die van Bramante heet te zijn; de verweerde toren staat terzijde.

Wij stegen uit, een boerenvrouw kwam toeloopen en handelde met den koetsier, die zijn paard ontspande; op een ladder voor zijn woning stond de pastoor en snoeide zijn wingerd... Wij rekten onze leden en knipperden onze oogen aan de fijne koelheid, hier in de blauwe zonne-hoogten, en ademden diep het ijle in.

Maar Signor Quintino werd nu zeer bedrijvig; langbeenig schreed hij ons vóór, tot hij postvatte tegenover den gevel, als een gids. Zijn knijpbrilletje halfweg den neus, bladerde hij een oogenblik, en daar had hij den heugelijken titel: ‘La Madonna al Monte!’ Hij belikte zijn vinger en telkens naar ons ziende sloeg hij de bladen om: ‘zeven, àcht’ - zijn stem zwol hooger - ‘nègen, tien! enkel over den gevel...’ En meteen ving hij de voorlezing aan.

De vruchten zijner studie waren zoet: tot in centimeters nauwkeurig werden ons de vele afmetingen van dezen simpelen

gevel voor oogen gesteld: ‘De wonderbaarlijk-schoone portiek’, zoo las hij, met een buiging naar het aldus geprezen kunstwerk, ‘zes kolommetjes van zwart marmer, drie aan iedere zijde, metende elk drie meter zes-en-twintig, de kapiteelen inbegrepen, en rustende op twee grijs-granieten voetstukken, vijf-en-negentig centimeter hoog; waarnaast twee vlakke pilaren, metende (met een knipoogje van verstandhouding: telt u zelf maar op!) vier meter één en twintig, en verdeeld in caissons, metende deze...’

Aldus kregen de ‘dwarsbalk van ouderen datum’, die de zuiltjes dekte en welks beeldhouwwerk ‘in het jaar 1877 door een ijzeren hor was beschut geworden’, en de rondboog bóven dien balk, en het vergane fresco binnen dien rondboog, en de twee langwerpige zijvensters te weerskanten en het groote ronde vensteroog bóven de poort, en de versieringen van de daklijst, jà het ijzeren kruisje in top, een iegelijk zijn geduldige beurt. En waren alle deze bevindingen - zooals ik reeds zeide - zoet, zoeter nog waren zijn historische vondsten. Wist hij ons niet te verhalen, hoe saam met òns dorp twee naburige stadjes aan den bouw dezer basilica hadden bijgedragen, er drie eeuwen om twistten, tot eindelijk, *den 20sten November 1822*, WIJ de overwinning hadden behaald, - met deze concessies evenwel, dat Lavena (ik moest goed onderscheiden: nièt de *città*, maar de zoogenoemde *villa*, de parochie van San Stefano) het recht zou hebben, op den Heiligen Donderdag eene processie naar de Madonna te maken; en dat Massagno eene processie zou mogen houden op San Marco, den 25sten April.

Is het niet belangwekkend? - onderbrak zich de geschiedvorscher.

Dan, die toren daar terzijde, behoorde eigenlijk niet tot

deze, maar tot eene twee eeuwen oudere kerk, die dwars door het emplacement der tegenwoordige basiliek had heengestaan. De kapel van de Madonna al Monte, aan den anderen zijkant, was er het koor van geweest...

Dat interesseerde ons inderdaad, want die toren was blijkbaar een Romaansch bouwwerk; de gevel echter... was de gevel niet eerder...? of wel...

‘Vervolgens,’ antwoordde Signor Quintino ongeduldig: ‘het bordes...’ Hij fronste moeilijk, of hij den draad was

kwijtgeraakt, wachtte even, zette dan matig in, als een nieuwe strophe van een gedicht: ‘bordes van breede steenplaten, zes meter zes-en-dertig diep, en achttien meter twee-en-negentig lang, waarvan drie treden, breed vijf-en-tachtig centimeter elk, omlaag voeren. In het midden is een steen ingemetseld met een opschrift in het latijn.’

Dit opschrift had al eenigen tijd mijn aandacht getrokken, doch Signor Quintino gedoogde geenerlei persoonlijk onderzoek: ‘Het knekelhuis’, overstemde hij gebiedend mijn ontcijferings-pogingen. En vroom-aandachtig wederom stonden wij bij het knekelhuis geschaard...

Toen zijn onderricht nog een geruimen tijd had voortgeduurd, werd onze leerzaamheid beloond door het wakkerschuddende tooverwoord: ‘*Bramante's meesterstuk*, *de Koepel*’. En met innigheid lachend, liefkoosde zijn stem het poëem van zijn ijver -: ‘acht-kantige koepel, omgeven door een gaanderij van overboogde granieten zuilen, voorzien van wit marmeren kapiteelen (met een blik over zijn knijpbrilletje: “ik heb mij daarvan persoonlijk overtuigd!”). Er zijn vier en twintig zuilen, metende 4 Meter 53 bij 62 cM. middellijn, en acht hoek-pilaren met een halve zuil aan weerszijden. Die hoek-pilaren - let wel Mevrouw! - zijn gehouwen uit één stuk graniet! Deze galerij rust op een ommegang van twee-en-dertig granieten kwadraten, metende aan de buitenzijde...’

Hoe belangwekkend wij dit alles, op zijne aansporing, ook achtten, - ons kwelde nog altijd, toen onze leidsman welvoldaan zijn vellen dicht vouwde, de architectuur van den gevel. Zuiver romaansch leek die niet meer; toch was het ook geen renaissance; gothiek nog minder. En evenwel leken ons de verhoudingen zeer fraai en door een kunstenaarshand ontworpen. Was hier ook sprake van dien Lombardischen stijl, waarvan ons het rechte was ontgaan?

‘Lombardije heet zoo naar de Longobarden,’ zei Signor Quintino vriendelijk; ‘toen werd het veroverd door Karel den Groote; daarna waren er de Visconti's, de Sforza's, de Spanjaarden, ten leste... Oostenrijk! En toen (een bronzen klok ging luiden in zijn stem) en toen zijn *wij* gekomen... Ja, Signora mia, als ik dààrvan wou gaan vertellen! Maar laat ons eerst stelselmatig ons onderwerp afhandelen (hij

nam een katerntje beloftevol samen) kijk eens...! Dat moeten wij alles nog hebben!' En waarlijk, boven-aan het nieuwe blad stond daar het onheil-zware woord: 'Het inwendige.'

Wij gingen binnen in die kerk van ernstige vreugde, een schemerige zuilen-hal, met aan het eind de gedempte zonnigheid, de dof-blauwe en goud-gele, zacht-warrelende blijdschap der fresco's van de apsis. En terwijl ik daarin wegsoesde, ging het relaas opnieuw aan: 'acht zuilen van rood sarizzo, staande op zestienkante voetstukken van gepolijst marmer, de zuilen metende...' Hij wendde zich ook niet langer tot mij, doch tot iemand anders, die voor zijn werkstuk een vrouwelijkgrootmoedig onthaal overhad en vriendelijk luisterde en veel toegaf: en hij, met een trotsch knipoogje telkens: 'goed beschreven of niet?'

Dan voer hij weer voort en gaf een nauwgezette descriptie van den vloer: 'om beurten tegels van geel-dooraderden zwarten portoro, metende 83 c.M. in het vierkant, en wijnkleurige leisteen van dezelfde afmetingen; in het midden een rozet van 4 meter 68 middellijn, en in het midden daarvan...'

Waar terzijde omhoog het orgel was weggebroken, zag echter opeens de vrouwelijke speurzin iets dat mij te voren niet opgevallen was. Daar was het moderne pleister afgebrokkeld van twee kapiteelen, die nu zich vertoonden in hun oorspronkelijk beeldwerk van strakke romaansche diervormen. Toen onze gids een oogenblik in zijn handschrift zocht, liet zij te kwader uur zich de opmerking ontvallen.

'Dat wordt hersteld!' riep wanhopig de brave Quintino, die meende er een kritiek in te hooren op de volledigheid van zijn arbeid: 'dat wordt weer in orde gebracht, zoodra het nieuwe orgel er is! Dan worden die twee kapiteelen weer precies als de andere!'

Ach, ik zal het niet verder verhalen, hoe Signor Quintino de 'Madonna al Monte' becijferde en geen bank, geen traptrede, geen deur, geen boogvenster, geen altaarboeket, geen kandelaar, geen zilveren bisschop, geen kroonluchter, geen crucifix en geen biechtstoel oversloeg. De zilveren harten uit de ex-voto-kasten had hij geteld gelijk de Hemelsche Vader de haren van zijn kuifje, en geen hoekje, geen reepje

schilderwerk was hem ontgaan. Maar zooals die Hemelsche Vader geen onderscheid maakt tusschen koningen en bedelaars, zóó had ook Signor Quintino in ééne gelijkelijke aandacht àl wat geschilderd stond beschreven, of een der Procaccini's, Lanino of Ferrari-zelf, dan wel een schildersbaasje uit het jaar 1850 er deel aan had.

Na ruim anderhalf uur kunstbeschouwing bestegen wij weer de victoria, te vermoeid om te spreken. Alleen de Signorina Paola was nog frisch als een kwispelend gansje. Zij plukte zich drie of vier berg-crocussen, roze, vlos-zijden bekertjes, die er bij honderden staken in het kruidig gras, en dat wiegend ruikertje begeleidde, op de terugreize, haar zedigen ademtocht...

***

En den volgenden dag bezochten wij onzen overheerlijken vriend in zijn hooge huis. Boven de donkere inrijpoort hing het steenen wapen der Trebiano's, de griffioen met het zwaard; doch op de binnenplaats vonden wij niet dan purperen kelders en den moergeur van een wijnmakerij. Er was nergens iemand. Wij zagen om naar de woning van den markies.

Dan, waar een steenen buitentrap steil langs den hoogsten muur stond gebouwd, bij een bemoste bron, proefden wij Signor Quintino's kinderlijken geest: - er was een houten bordje boven aangebracht, en daarop stond in zwarte letters geschilderd:

Chiare, fresche
E dolci acque
Heldere, frissche
En zoete wateren
Metastasio.

Wij bestegen de steilte der steenen treden, duwden een kleine, zware deur open, en, door een duister portaal, betraden wij een ruim en laag vertrek. Daar zat onze geleerde veteraan in den schemer zijner studiën.

Hoe verheugd en trotsch was hij, ons hier te ontvangen in zijn heiligdom, te midden zijner rijkdommen, blozende langs de wanden in het kleurig licht, dat gloorde door het neergelaten dundoek der gordijnen, waarop bonte tafereelen uit Garibaldi's oorlogen zijn dagen overschenen. Hij bood ons geen

zetel, want wij moesten aanstonds zien, en meegaan langs de wanden, en bewonderen: zijn kapellen in doozen achter glas, zijn herbarium achter glas, zijn muur met vorstenportretten, zijn muur met portretten van dichters en schrijvers, en dan: zijn lakken verzameling van familie-wapens, zijn complete verzameling van àlle Italiaansche postzegels, zijn munten-verzameling, zijn penningen en medailles, zijn oorlogsherinneringen, zijn wapenrekken.

En eindelijk en ten leste kregen wij zijn kostbaarste, zijn hartstochtlijkst-geliefde collectie te zien, 'schoon hij die geenszins een collectie noemde; zijn wetenschappelijk standaardwerk, zijn historisch wonderkind: een lijvig folioboek, waarin - *alle* stamboomen van *alle* vorstenhuizen van Europa!

'Ja, Holland staat er óók in!' stelde Signor Quintino ons bij voorbaat gerust: 'Holland staat er ook in! wacht maar...' En al noemende de gewichtige kapittels, wier betreurde ondienstigheid op dit oogenblik, hem de bladen langzamer om deed slaan, zocht hij en vond de verbluffende bladzij: *Olanda*, met zijn kort rijtje stadhouders en koningen... Hij tuurde scherp onder de saamgetrokken-studeerende wenkbrauwen uit, terwijl hij met grooten nadruk de namen als een reeks overwinningen zijner wetenschap voorlas.

Opnieuw bladerde hij...: 'En hier heb ik alle Pausen, van San Pietro af!' - Er kwam iets plechtigs over zijn oud-jong gezicht, en tusschen oudere rimpels hadden zijn hel-blauwe oogen jeugdiger vonken. '*Alle* Pausen! - Gelukkig, er is er geen één bij uit ons geslacht, geen één, óók geen kardinalen! - kijk eens wat een lijst, kijk eens, en kijk eens... Soms om het jaar een andere, want nergens is meer gemoord en vergiftigd dan in het Pauselijke Rome! En hier (zijn stem minachtte spottend) hier zijn de laatsten: Pius VII, Leo XII, Pius VIII, Gregorius XVI... *Pius de Negende*, de éérste (herhaaldelijk tikten zijn stramme, roode vingers op die plek, en als een ver trompet-geschal zong door zijn stem, toen die oude Garibaldiaan de volgende woorden zei, - vizioenen trokken voorbij zijn blik:) de eerste.... *zònder wereldlijke macht!* - Ah, dat is het mooiste van heel de nieuwe geschiedenis: Rome òns, en Italië één!'

Tranen sprongen hem in de oogen. ‘Ah!’ zei hij nog eens, als voor zichzelf, ‘la bella cosa...’

Heldere, frissche en zoete wateren, dacht ik, Quintino, gij zuivere bron!

Hij sloeg het boek dicht. Hij ging het wegbergen.

‘Kom, gaat u zitten,’ zei hij.

Maart, 1914.

CAREL SCHARTEN.

Een boek van donkere tijden.

Thoukudides' Navorschingen. Vertaald uit het Grieksch door Mej. H.M. Boissevain en Dr. H.J. Boeken, Boek I en II. Haarlem, J.W. Boissevain & Co. - 1914.

I.

Twee Hollanders durfden Thucydides aan met de pen; een uitgever waagde zich eveneens, en een brok, twee achtsten van 't geweldig geheel, is thans de wereld in.

Maar niet als een gaaf voor den leek. Grieksch links, Hollandsch rechts, zóó is het boek te krijg: de uitgever vreesde zeker een afzet, al te gering, zoo hij den buitenstaander-enkel aanriep, en niet hèm vooral, die met de vertaling 't Grieksch zelf eerder hoopt te doorgronden.

En de uitgever, zoo hij vreesde, vreesde terecht, want Thucydides was een zeer groot man, en zijn werk een stichting voor eeuwen, maar van den aanvang tot heden bleef het een geschenk aan enklen, en niet eenmaal wilde de schrijver de schare bereiken. Anders dan zijn voorganger Herodotos, anders ook dan zijn volger Xenophon, was Thucydides gansch niet innemend, en zoo ook zijn beeld een krans draagt, zeer ver niettemin staat het van de menigte: alleen die veel voor hem over heeft, dien geeft ook hij, en dan zeer veel.

O zeker, ook de Vader der Historie heeft zijn ernst, en de Tocht der Tienduizend is een schat, die brokken uit de Helleensche geschiedenis naast zich verdragen kan, maar terwijl Herodotos' voordracht het weldadige heeft van een landschap, bont van bergen en dalen en vlakten en alles begroeid, en er boven is een wijde lucht met zon en schuivende

wolken; - waar Xenophon's gemoed, al hebben zijn avonturen niets van kinderspel, toch aan een streek doet denken, die vooral een vreedzame vlakte is, door weinig steilten en kloven verstoord en met laag gewas gelijkelijk bedekt, - is er geen gelijkenis door Thucydides zoo snel opgeroepen, als die van een rotsgevaarte, steil en kaal, grimmig en stug, maar weinig paden toonend en dan nog slechts zulke, die moeilijk omhoog gaan, en den wandelaar zonder telkens vóór en om zich zien 't voortschrijden niet gunnen, - en wie dat niet wagen wil, hij wende zich af.

Zoo weinig een lieflijk gemoed heeft deze stichter, dien men den Tweeden Vader der Geschiedenis, zoo niet liever de Geschiedenis zelve moet noemen, - hoe zou hem de menigte zoeken!

Het is dan ook goed dat de vertalers den barschen naam in onverzachte spelling gaven.

De menigte, - Thoukudides veracht ze, haar, die in geschiedverhalen genoeglijk tijdverdrijf, en niet alléén, zelfs niet vooral, zaaklijke waarheid zoekt; hoe zou die menigte ooit wijs worden; hoe zou een schrijver, die opgaat in helder en onpartijdig voorstellen der feiten, hoe zou hij háár kunnen dienen en leeren met lessen voor de toekomst van nut, als wéér zich een oorlog voordoet en een leider vraagt: wat begon ik en wat durfde ik?[1)]

Hij veracht de schare, die de werkelijkheid zooals ze is, niet eenmaal meer aanzien durft, maar in sprookjes en bijgeloof méér waarheid zoekt dan in nuchtere záák, ja zelfs door die verzinsels de feiten niet eenmaal meer goed verstaan kàn[2)]. Hij veracht de schare, die den loop der menschelijke dingen uit iets anders dan aardsche en menschelijke krachten verklaren wil, en hij veracht ze nog eens, daar zij zelfs, zoo alleen van nuchterheid sprake is, niet eenmaal

1) Zie het woord-vooraf van Boek I, en I. 22, slot.
2) Men proeft Th's knorrigheid over den invloed der fabels, waar hij (II. 29) te verhalen heeft over Koning Teres van Thrakië, en dan er bij zeggen moet, dat deze koning niets te maken heeft met den Tereus uit de nachtegaal-fabel.
Toch zie men niet voorbij, dat Th. in II. 102 zelf een fabeltje opdischt, al draagt het niets aan tot beter historisch begrip.

nauwkeurigheid verlangt, doch maar dadelijk een vertelsel aanneemt[1].

Hoe zou zulk een verachter de menigte pakken! Maar ook, wie zulke verachtingen het eerst zoo hevig voelde, hoe zou hij niet dien grooten steun voor een stichter, een sterke overtuiging hebben? Want wat hij schold, was wat ook zijn voorgangers - en onder hen Herodotos - deden, en wat hij verlangde, niemand vóór hem had het gedaan.

Althans met zooveel wil en strengheid. Want ook bij Herodotos ontbreekt de nuchtere geschiedenis niet; ook hij gelooft niet alle vertelsels, en ook hij schift en beoordeelt de berichten; ja, vroom, bijgeloovig zelfs als hij zijn moge, àlles wat wondervol klinkt neemt ook hij niet aan. En als Thoukudides ook hem brengt tot de sagenschrijvers, die men liever niet gelooven moet,[2] is hij zeker in zijn verachting zeer onrechtvaardig.

Maar stichters zijn nu eenmaal meest mannen van felheid, en men kan begrijpen dat Thoukudides in zijn grooten voorganger niet alleen om tal van eigenaardigheden, maar zelfs in zijn diepste wijsheid vaak een vijand moest zien.

Want Herodotos' grondgedachte: de wisselvalligheid van het bestaande, de vergankelijkheid van aardsche grootheid -, hoe schoon en wijs ook, staat hem vaak in den weg voor het oorzakelijk begrijpen der dingen, en meer nog, wijl hij ze niet enkel als een wijsgeerig beginsel doch ook als een goddelijk besluit opvatte. Immers, waar dat besluit er nu eenmaal is, en het groote vallen mòet, is een kleine aanleiding voor den val genoeg, en de grootere natuurlijke oorzaken, Herodotos zoekt er vaak niet naar, waar zij toch allen nietig zijn naast de eene al-beheerschende: den wil der hoogere macht.[3]

Maar zoo leert men het aardsche gebeuren uit aardsche oorzaken nooit goed verstaan, en het zoo verstaan, dat is juist wat Thoukudides wou[4]: bezwaarlijk dus kon hij

1) I. 20, 21.
2) I. 21.
3) Vergelijk: uitgave v. Stein, voorrede XXXVII-XXXVIII.
4) Teekenend is I. 9, waarin Th. Agamemnon de vorsten mee naar Troje laat voeren, niet om een zekeren, door een aardig verhaal vermelden romantischen eed, maar omdat Ag. de meeste macht van allen had.

zijn voorganger genoeg waardeeren en meer dan een voorlooper in hem zien.

En dan nog: Herodotos schreef niet de geschiedenis van zijn eigen dagen en berichtte dus over niets uit eigen medeleven, terwijl Thoukudides - al kon hij het niet geheel ontgaan om ook aan het verledene woorden te geven en in het begin van zijn werk zelf vele - terwijl Thoukudides aan zijn tijd zich hield, en wat hij zelf zien en hooren kon en bij andere ooggetuigen uitvorschen, dàt onderzocht, schiftte en neerschreef.

En hij schreef dan ook inderdaad niet de gebeurtenissen, zooals de verbeelding der geslachten ze versierd en verwrongen had, doch zooals zij versch en rauw waren gezien en versch en rauw waren vastgelegd. En die verdichtingen, welke den gewonen man bekoren, zij moesten bij hem ontbreken, en hij achtte zijn werk er méér om, doch veel vrienden won hij er niet mee: hij wist het.[1)]

Zoo dan was het zijn onwrikbaar opzet de nuchtere beschrijver van den grooten oorlog te zijn, en door dit opzet alleen reeds hield hij velen van zich. En méér nog, wijl hij den oorlog, en niets anders dan dat, in 't oog nam. Schoon levend in Athene, toen deze stad in het hoogste van haar schoonheidsroes was; hoewel hem kennend, dien roes, en waardeerend - wij weten het uit uit zijn eigen boek[2)] - schrijft hij over de kunsten niet, doch alleen over den oorlog, vechten en staatkunde, en zoo wij hem beroemde bladzijden over de gruwelijke pest danken, het zal wel zijn wijl deze ramp de Atheners in hun krijgvoeren benadeelde. En het deerde hem niet, dat hij zijn boek niet met kunst samenbouwen kon, daar hij het schreef, den oorlog in zijn voortgang volgend, en, aldus gedwongen tot het dorre raam van den jaarboek-schrijver, telkens wéér zeggen moest: zóó eindigde het zooveelste jaar van den oorlog dien Thoukudides beschreef.

Misschien echter mag men zelfs bij hem van zwakke oogenblikken spreken. Het zeer uitvoerige bericht over het beleg van Plataia[3)] verraadt een bijzonder behagen in leven-

1) Reeds een antiek epigram noemt Th.'s boek ‘niet voor allen toegankelijk, en weinigen aangenaam.’
2) II, 40, 41.
3) II, 75-78.

dige en aanschouwelijke beschrijving en tot een enkel fabeltje liet ook hij zich wel verleiden; doch, blijft men bij groote trekken, er is er maar één, die het Atheensche bloed zelfs in dezen ijzeren man zéér merkbaar toont, en den stoeren oorlogsbeschrijver als een werker, die wel degelijk en met helder opzet de kunst zocht.

Want zoo men in zijn verhalend en betoogend proza ook al kunstenaarsneigingen kan aanwijzen, wellicht voelde hij ze zelf enkel als een zekeren lust tot voornaamheid in zegging, maar dat hij zoo veelvuldig en met zooveel nadruk redevoeringen geeft, en wel redevoeringen door hem zelf in eigen trant gestyleerd[1)], zonder zijn eigen liefde voor de kunst te merken, dat kan men bezwaarlijk gelooven. Hoezeer men hem ook den slaaf mag achten van den Helleenschen hartstocht voor de redevoering, hoezeer men in zijn redevoeringen rijke zaaklijkheid erkent, het blijft zonderling aandoen om bij dezen woordvoerder van de onopgesierde mededeeling zooveel zorg besteed te vinden aan de welsprekendheid en zoo groot een aandeel toegekend aan een eigen bewerking van de gegevens.

Maar alweer: ook deze ontrouw aan de gelofte zal hem de schare niet toevoeren. Thoukudides' redenaarskunst kan men groot noemen en indrukwekkend, - meesleepend, innemend, aangenaam is zij allerminst; noch de bevalligheid van Lysias, noch zelfs de golving van Isokrates, noch het vurige van Demosthenes voelt men er in.[2)] Ook hier het zware van rotsgevaarten en het onbuigzame van kantige lijnen, ook hier de onwil om voor den gewonen man toeganklijk te zijn.

En nog een andere omstandigheid ontnam Thoukudides de kans op een groote schare van lezers, zoo hij die gezocht had. Wat hij in zijn oorlogsverhaal over de menschen te zeggen heeft, strekt geenszins tot grooter eere van ons geslacht, en naar de zaak die het vertelt, is het boek er een van weinig troost en hoop te noemen. Het tweede der thans

1) Zelfs de redevoeringen van Perikles zijn, wat de voordracht aangaat, als werk van Th. te beschouwen.
2) Als uitzonderiag kan man I. 68-71 aanhalen, en daarin vooral C. 70, met het felle en toch zoo juist geziene oordeel over de Atheners.

uitgegeven deelen is wellicht nog het meest verheugende, daar het als het ware aan Perikles gewijd werd, en door aan dien uitnemende te geven wat hem toekwam, wat licht brengt in het rampzalige krijgstafereel, maar overigens hoeft men het werk niet te lezen om verheffing te vinden. Men wordt er een wijzer, niet een beter man van, is gezegd[1]. Thoukudides was de laatste ter wereld om de drijfveeren der handelingen op te sieren, - en de gewone man, die gaarne heldenaanbidding en aanleiding tot bewondering in een boek vindt, alweer dus wordt hij afgestooten.

Zoo kan men Thoukudides van vele kanten bezien, zonder een stand te vinden voor de schare aantreklijk.

II.

Iedere gymnasiast zal een nog veel betere reden noemen om Thoukudides te ontloopen: hij is zoo *moeilijk*.

Inderdaad, Thoukudides' proza is geweldig moeilijk en waarschijnlijk was het dat voor zijn tijdgenooten en eerste naneven óók al. En zoo men verneemt, dat Cicero er over klaagt, en niet veel tijd na dezen Romein een Griek het aantal gering noemde van hen, die Thoukudides goed konden verstaan (en dan nog alleen met toelichtingen), dan zal men wel den mond der gymnasiasten voor de spreekbuis der waarheid willen houden. Met een ruwe vergelijking kan men Thoukudides tot den Aischylos der Attische prozaschrijvers verklaren, tenzij men hem liever noemt naar den norschen van Efesos, Herakleitos, door de oudheid al, om gemoedsaard en om den moeilijk te grijpenen zin zijner uitspraken beiden, *de duistere* geheeten.

Men kan in meer dan één omstandigheid verklaring zoeken van deze moeilijkheid in taal.

Vooreerst, Thoukudides was een der eersten, die in het taaleigen van zijn land een groot boek schreef. Ervaring over geschreven proza stond hem dus maar in geringe mate ten dienste, en voor de middelen van uitdrukken was hij vooral aangewezen op het gewone spreken, de redenaars en de tooneeldichters. Nu was spreken en schrijven ook toen

1) Door prof. H. Polak.

niet hetzelfde. Wie spreekt heeft allerlei om zich te doen begrijpen, dat de schrijver mist: gebaar van hand, toon van stem, blik van oog, trek van mond, en dezelfde woorden behoeven, gezegd en geschreven, niet even duidelijk te zijn. Ook is het des dichters recht nu eenmaal om veel van den hoorder te eischen, zoodat wie schrijft zooals gesproken en gedicht wordt, en niet tracht door aanvullende woorden of andere middelen zijn bedoeling beter te doen beseffen, allicht zwaar te volgen zal zijn.

Maar ook hier is het de ervaring, die het gewenschte van bijzondere voorzorgen eerst leert gevoelen, en bij beginners derhalve zal men onduidelijkheid hebben te vreezen: Thoukudides nu was een beginner.

Doch hiermee is niet alles gezegd. Thoukudides was bovendien door eigen aard zwaar ter tale: in geen enkel tijdperk eener letterkunde zou iemand van zijn natuur niet lastig hebben geschreven. En dan nog: hij stelde maar niet zoo voor het vaderland weg, doch erkende wel degelijk in het schrijven een vak, en trachtte uit leer en daad der redenaars voor zijn proza winst te behalen. En eindelijk, een groot deel van zijn leven bleef hij buiten Athene, buiten de wrijving en beweging, die ook op het proza van invloed was.

In Thoukudides hebben wij de vereeniging van een beginner en een verfijnde. Niemand beweert dat de vormenrijkdom van het Attische taaleigen hem zelf zuchten deed; hij gelijkt méér een op dien rijkdom verliefde, die met die vormen en liever met niets anders het verband van zekere onmisbare woorden en hun verhouding uitdrukt, en - en hier heeft men den beginner - verduidelijkende toevoegsels vermijdt. Het zal wel niet alleen de gymnasiast zijn, die daaronder zwoegt, en als de Hollandsche vertalers spreken van ‘de velen, die wel Grieksch hebben geleerd, maar voor wie het lezen van Thoukudides in het oorspronkelijke onoverkomenlijke bezwaren heeft’, zijn zij volstrekt niet beleedigend[1]. En om

1) Een staaltje van Th's neiging om het met een woordvorm af te doen, geeft de eerste zin van zijn boek met het *arxamenos euthus kathistamenou*. De vertalers, hiervoor schrijvend: *aanvangend bij het begin*, begingen een dubbelzinnigheid, waaraan Th. onschuldig is, die meent en zegt: ‘aanvangend (met schrijven), zoodra (de oorlog) begon’.

méér dan die taalvormen alleen. Van een verfijnde is het om te raden te willen geven, van een beginner ‘om er maar een gooi naar te doen’. Bij Thoukudides kan men meermalen beide invloeden bespeuren. Niet een ieder althans zal het, in Perikles' troostwoord aan de weduwen der gesneuvelden, anders dan door grof raden gelukken den zin te vinden door de vertalers er in gelegd[1)], en dit zal dan aan eigen minderheid liggen; aan Thoukudides' onbeholpenheid echter zal men het wel mogen wijten, dat niettegenstaande de vertaling, nòg duister blijft, wat over het verstand der Skythen bedoeld wordt.[2)]

Het sterkste wel komt zijn beginnerschap dáár uit, waar hij *beschouwend* proza geeft; waar hij niet verhaalt of beschrijft, doch verklaart, betoogt, bespiegelt. Het moet ons verbazen, want helder betoogen was toch ook voor een redenaar zeer veel waard, - en hoeveel jaren van openbare welsprekendheid waren reeds niet aan hem voorafgegaan, - toch kunnen wij niet anders denken, dan dat de kunst van uiteenzetten zelfs bij Thoukudides nog in de opkomst is en hem zeer eenvoudige regels over helderheid van voorstelling onbekend bleven.

Slechts een enkel voorbeeld, doch een zéér groot, dat tevens den tegenzin in verduidelijkende toevoegsels toont.

Tot de meest beroemde bladzijden uit zijn geschiedverhaal brengt men - en terecht - die, waarin hij Perikles' beleid en inzicht prijst[3)]. Het oordeel is van den eersten rang om de grootheid van blik en ook, voor zoover wij het kunnen nagaan, ook om de juistheid. Te merkwaardiger dan de onbeholpenheid in den bouw van een beschouwing, die klaarblijkelijk ook door den schrijver zelf van zooveel belang werd geacht.

Laat ons dit brok nagaan.

Het begint aldus:

‘Hij beleefde den oorlog twee jaar en zes maanden, en nadat hij gestorven was, werd de juistheid van zijn blik op den oorlog nog veel meer erkend.’

Zoo dit zinnetje er zoo duister niet uitziet, het is ten deele door de hand der vertalers, die met een duidelijke, schoon

1) II. 45. slot.
2) II. 97.
3) II. 65. p. 105.

nieuwerwets aanvoelende uitdrukking het Grieksche *pronoia* vertolken; ten deele en vooral echter, wijl de moeilijkheid vooral bestaat in de betrekking tusschen dezen aanvang en het volgende.

Want wat komt nu? Eerst een korte omschrijving van Perikles' inzicht, maar terstond daarop allerlei ten blijke dat dit inzicht *niet* erkend werd. Het is moeilijk om het te gelooven, maar waarlijk, zoo handelt deze beroemde schrijver uit de oudheid. Was hij dan bijwijlen *suf*? Dàt hoeft men niet aan te nemen, maar wel moet men zijn beginnerschap in rekening brengen en daarbij zijn tegenzin in toevoegsels en zijn neiging om den lezer zelf te laten aanvullen. En dat kan de lezer dan ook zeer goed, doch eerst aan het eind der bladzijde, als hem duidelijk wordt, hoe Thoukudides met zijn: 'nadat hij gestorven was, werd erkend', - eigenlijk bedoelde: '*eerst vele jaren* nadat hij gestorven was, werd erkend'.

Zóó toch alleen is er zin in het brok te brengen. Perikles had Athene sterk genoeg genoemd, om in den oorlog het van den Peloponnesischen bond te winnen op den duur, als de stad maar geen uitbreiding van gebied zocht, noch zich in onnoodige avonturen begaf. En hoewel de volksleiders na hem toch telkens en telkens weer tegen dezen raad in gingen, hield Athene het nòg ruim vijf en twintig jaar uit na Perikles' dood, en het ging ten slotte enkel onder, wijl de vijand hulp van Perzië kreeg. Terecht dus had Perikles de middelen zijner stad ruimschoots voldoende geacht om haar de overwinning over den Spartaanschen bond alleen te bezorgen, zoo zijn landgenooten maar geen dwaasheden begingen.[1)]

Dat zoo de bedoeling is, leert echter eerst het eind der bladzij, en tot aan het einde is men in de war, ja zelfs in den waan dat de schrijver ons voor den gek hield, en dat alles wijl hij 't onnoodig vond de verduidelijkende woorden '*vele jaren eerst*' in te lasschen.

Maar dit is het eenige niet. Het betoog - want van een

1) Ten onrechte lieten de vertalers in het slot van II. 65 achter het woord *Peloponnesiërs* het woord *zelf* of *alleen* weg. Het *autoon* van den tekst is geen overtolligheid, evenmin als het *zelfs (kai)* wat vroeger.

betoog moet men spreken, waar de schrijver een zekere uitspraak toelicht - het betoog wordt saamgewerkt met een beschouwing over Perikles' hoogheid van gemoed en leiding; maar deze beschouwing, hoe prachtig zij zijn moge, staat als een nieuwe zaak *naast* het ingezette betoog, en waar zij geschreven is als een deel ervan, is de draad der gedachte al heel lastig te volgen, vóór men geheel aan het einde is en dan eerst alles kan uitpluizen en tot een regelmatigen bouw ineenzetten.

Bedenkt men nu nog, dat het proza èn door woordenkeus, èn door zinbouw toch al zeer zwaar is, dan begrijpt men welk een taak niet enkel den gymnasiast, doch ook den ouderen lezer wacht, die Thoukudides verstaan wil, en met hoeveel recht Allard Pierson jaren geleden zei: de antieke schrijvers willen niet gelezen, zij willen bestudeerd worden.

Ziehier dan bij een zeer beroemd schrijver een brok, dat reden in overvloed geeft om den jongeren te raden (zoo dat noodig mocht zijn) zich dien held niet tot voorbeeld te kiezen. Fouten worden eerder gevolgd dan deugden, en de onvolkomenheden van Thoukudides zouden in nieuw proza het grootste onheil kunnen stichten.

En nu kan men wel gissen en beredeneeren, dat de hier besproken bladzijde een inschuifsel is, vele jaren na Perikles' dood geschreven, maar ook door deze gissing neemt men het bezwaar niet weg, want het brok blijft lijden aan de gebreken zooeven genoemd.

III.

Als men Herodotos beminlijk, gemoedelijk, trouwhartig, kinderlijk, noemt, en Xenophon kalm, eenvoudig, vriendelijk, heeft men het enkel over een zekeren trek van hun aard, en mag men om dien trek het zwaar-ernstige van hun werk niet vergeten, want waarlijk, de *Muzen* noch de *Terugtocht* geven een idylle. Oorlog is bij beiden het hoofdwoord, en wel was Hellas' groote strijd tegen Perzië verheffend en de flinkheid van de Tienduizend bewonderenswaard, maar het is dan toch vooral een wereld van bloed en ijzer, waarin die boeken ons doen leven.

Bij Thoukudides is de tijd niet blijder voorwaar, en wat

men verheffend noemen kan (het werd reeds gezegd), het tweede boek heeft in Perikles nog het meeste er van. Want wat een gruwzaam verhaal, van bloed en ijzer niet alleen, maar van stamverwanten en eertijds wapenbroeders, thans in vernietigingslust tegen elkaar opstaande, - en dat alles uit heerschzucht. Vergeten wij niet, dat ook Athene groot werd door de ijzeren vuist der dwingelandij. Haar hegemonie, in den vrijheidskrijg tegen Perzië ontstaan en toen een zegen, en ook daarna, zuiver opgevat, nog een weldadige maatregel te noemen, werd al spoedig een dwingelandij, en ieder vergrijp van een *bondgenoot* aangevat om hem tot een *onderhoorige* te maken van dien eenen sterke, die de macht had om zijn lust en nut tot recht te verheffen.[1)] Vergeten wij niet, dat Perikles zelf het onrecht in Athene's heerschappij niet ontkent, doch het dwaasheid acht ze te laten varen.[2)]. De Helleensche wereldopvatting was niet minder dan de Europeesche van nu deze, dat ieder deel der stamverwanten, zoo het niet al te zwak is, slechts dan zichzelf achten mag, zoo het over de andere kan heerschen. De rampzalige roes der hegemonie heeft het schoone Hellas verdelgd, en Thoukudides' werk is het kronieken-epos van den Helleenschen wereldbrand, die niets goeds opbracht dan deze kronieken zelf.

Alweer een reden om dit geschrift van de lijst der verheffende, verheugende, innemende, aantrekkelijke boeken te schrappen. Of men moet het woord verheffend gelijkstellen met *indrukwekkend*, want dan voorzeker raakt men de deugd, waardoor dit oude geschiedverhaal méér is dan de schrijver zelf er mee aanbood, meer dan een feitenverslag. Den stroeven aard des schrijvers gaat men als den aangewezene beschouwen voor hem, die dat droeve tijdperk naar zijn beteekenis in beeld brengen wou, en zoo men van gemoedskleur spreken kan, de gemoedskleur van Thoukudides als de eenige, welke bij dat tragische schouwspel past.

Wel is er geen bladzij of halve bladzij in dit toch niet zoo kleine boek, die een jammerklacht heeten kan over het leed en de schande door de Helleensche heerschzucht en tweedracht

1) Verg. I. 98 vlgg.
2) II. 63.

over het gemeenschappelijke stamland gebracht. 't Is waar, er wordt gewezen op de verwildering, de vergroving en verharding van zeden[1)], maar voor dezen tijdgenoot van den grooten oorlog was de noodlottige krijg wellicht tè zeer een natuurlijke zaak dan dat hij hem veel betreuren zou; meer dan de oorlog zelf hindert hem de domheid der Atheners en hun overmoed; hun nederlaag schijnt hem wel een verdiende straf voor hun ontrouw aan de wijsheid en de waardigheid van den grooten Perikles, en de pathos van den ondergang der Atheensche grootheid ontgaat hem niet. Maar zoo de oorlog hem een natuurlijke zaak leek, toch ontbrak het hem niet aan menschelijke gevoelens, en als hij de menschheid niet voordeelig doet uitkomen, men noeme hem niet onverschillig voor wat als schoon en goed wordt erkend. Integendeel. De somberheid van zijn verhaal dankt veel aan zijn gevoel voor recht, want het is voor hem een meldenswaard feit, zoo het recht geschonden wordt, en vele malen heeft hij zulk een feit te berichten.

Inderdaad, men kan den aard eens geschiedschrijvers ook lezen uit den aard der *feiten* door hem vermeld, vooral wanneer hij, gelijk Thoukudides, enkel zääklijk zijn wil. Een geschiedschrijver toch *kiest* voortdurend: uit het onnoemelijke vele, dat gebeurt, kan hij maar enkele deelen aanteekenen; en wàt hij aanteekent behoort voor hem tot de uitspringende feiten. Thoukudides nu is rijk in berichten over schending van volkenrecht, en achtte die schending dus belangrijk, en zoo hij al voortdurend moet boekstaven, hoe weinig men er om geeft, dàt men er zoo weinig om geeft, is voor hem een zeer gewichtig iets, en een zaak, te vermelden door hem, die enkel zääk geven wil.

En onder zijn schaarsche lezers zal een groot deel hierin mèt hem voelen, en juist dáárom gaarne zijn werk *een bezit voor altijd* noemen.

Het tweede boek bevat al in zijn eerste bladzijden een onvergankelijke les.

De oorlog is nog niet verklaard; in naam heerscht er

1) Zie III. 81-83.-I. 23 noemt de rampen van den krijg, doch om de belangrijkheid van dezen oorlog te bewijzen. Een oogenblik van groote smart kan men voelen in het slot van VII. 29.

vrede, maar een brok der eene partij, het volk der Thebanen, wil, vóór het te laat is, een ouden wrok voldoen, een voorsprong winnen en een stad der andere overrompelen.

De aanslag heeft voorspoed inderdaad, doch voor enkele uren slechts. De overrompelde Plataiers vatten weer moed en de aanvallers worden gevangen. Een leger trekt hun te hulp, doch de Plataiers weten de helpers door dreigen en beloven tot aftocht te bewegen, en terstond daarna dooden zij de gevangenen.

Was er recht in deze daad? Een laagheid noemen de Thebanen ze, want de invrijheidstelling was volgens afspraak en eed de prijs voor den terugtocht. Géén laagheid, zeggen de Plataiers: een eed was er gansch niet gedaan, en de onderhandeling niet eenmaal afgeloopen, toen de Thebanen al terugtrokken.[1)]

Men ziet het, het volkenrecht werd met den mond erkend, maar de daad knoeide er meê, en wie ongelijk had, men leert het niet.

Hetzelfde Plataia wordt later door het Spartaansche leger bedreigd. Terstond beroepen de inwoners zich op het volkerenrecht: stad en land waren vijftig jaar vroeger door een Spartaanschen koning voor onschendbaar verklaard. De aanvaller erkent feit en recht, doch er is een *maar*, en zelfs een zeer ernstig *maar*. Een staat, wiens vrijheid op zulk een wijze gewaarborgd is, moet de slavernij van andere staten niet dulden, of op zijn minst onzijdig blijven. Plataia echter is met Athene in bondgenootschap.

Deze Spartaansche koning begaat geen laagheid en handelt tegenover de Plataiers zelfs met groot geduld. Maar wat baat het? Op een of andere wijze is het volkerenrecht maar een leus; òf de sterkste lacht er mee zonder gepraat; òf hij heeft wel een reden om den zwakkere in 't ongelijk te stellen; in allen geval, het recht komt in het gedrang, en de macht maakt zich zelf tot wet,[2)] liefst met aanroeping van de goden.

En niet alleen woord en eed worden geschonden, maar ook de niet bezworen gewoonten van menschelijk verkeer houden geen stand waar het geweld meespreekt, en breuk

1) II. 2-5.
2) II. 71-75.

aan de eene baart breuk aan de andere zij. De Spartanen dooden non-combattante Atheners, en de Atheners vinden terstond, dat zij mogen straffen met dezelfde daad, die de Spartanen het eerst deden.[1)]

En als hetzelfde Plataia zich eindelijk moet overgeven, is de overwinnaar wel zoo braaf zijn eigen landgenooten te laten oordeelen over de schuld der overwonnenen - want recht-doen was toegezegd - maar de gelofte van een halve eeuw geleden wordt als verjaard beschouwd; het vonnis is: vermoording van alle gevangenen;[2)] en wij moeten maar hopen dat de Spartaansche aanvoerder van vroeger daaraan niet medeplichtig was.[3)]

Zou niet waarlijk Thoukudides' werk onvergankelijk zijn juist door een gevoeligheid voor het geschonden recht, welke een zeer cynisch beoordeelaar allicht kinderlijk of onnoozel noemen zal? Of zou zijn naam eer schitteren door zijn berichten over den veldtocht der Odrusiërs tegen Makedonia, of den zeeslag bij Naupaktos of zelfs het beleg van Plataia, berichten, waarschijnlijk volkomen juist en voor de feitengeschiedenis dus veel waard?

Er is geen sprake van. Thoukudides is onsterfelijk vooral door de belangstelling, die men ook bij een zedeprediker en een schoolmeester kan verwachten, en welke hem verkrachting van rede en menschelijkheid voor een *zaak* doet aanzien, stof voor den waren geschiedschrijver. Voorzeker behoedde zijn stugge hooghartigheid hem voor het gevaar om in goedkoope beoordeelingen te vervallen, en zijn gedrongen en gewrongen stijl doet zijn vonnissen zwaar wegen en dreigen. Maar zonder zijn gevoel voor trouw aan 't woord en haar schending, voor menschlijkheid en haar moord, voor bedachtzaamheid en haar verwaarloozing, ware zijn boek vooral een verslag van tochten en slagen gebleven, een goed alleen voor de dorre geschiedbeschrijving, terwijl het nu inderdaad een *bezit voor altijd* mag heeten der menschheid in haar andere dan nuchtere verlangens, en dat wijl de sombere schrijver nog andere dingen ‘een gebeurtenis’ achtte dan brand en doodslag.

1) II. 67.
2) III. 52-68.
3) Wellicht was Archidamos reeds gestorven, ofschoon Th. het niet uitdrukkelijk vermeldt.

IV.

Zoo Thoukudides een man voor weinigen is, men mag het een ieder aanraden te onderzoeken of hij tot die enkelen behoort, en dus de nieuwe vertaling met blijdschap begroeten.

De vertalers, - de lezer heeft dit wel al begrepen -, namen een geweldige taak op zich. Misschien went men zelfs aan Thoukudides' zegging, maar anders is hem overbrengen een dubbele zware worsteling: één om den zin op te diepen, een andre om er Hollandsch van te maken, dat te begrijpen en niet al te zeer verslapt is.

Zij verbeeldden zich niet hem te evenaren[1]; zelfs, zie ik wel, wilden zij vooral geven, wat men noemt ‘een doorloopend commentaar’. Werkend tot hulp van hem allereerst, die met het Hollandsch het Grieksch wil verstaan, onthielden zij zich van vertalen in stijl: wie Thoukudides ontcijferd heeft, - zoo dachten zij blijkbaar - kan uit eigen middelen wel zijn schrijftrant gevoelen, en zelfs genieten van zooveel kracht naast zooveel beginners-ongemakkelijkheid; van zooveel voornaamheid naast stugheid in uitdrukking, en van zooveel stroeven ernst, die wel de grondtrek heeten mag van dezen cyclopischen prozaïst.

Over de vertaling als stijlwerk zij dan ook enkel opgemerkt, dat zij meer dan gewenscht is gemeenzame en nieuwe woorden koos, bij Thoukudides zeker niet op hun plaats[2]. Ook is het hier niet plicht om over de juistheid van zin veel te zeggen. Bij weinig schrijvers zal wel zoo dikwijls verschil van meening kunnen bestaan over de duiding van woord en wending als bij dezen, en aan een lang opstel van een vakman in een vakblad alleen betaamt een oordeel. Van déze bespreking gelieven de vertalers enkel aan te hooren, dat zij met aanteekeningen - die zij immers niet verbieden - wat milder kunnen zijn[3]; dat zij de enkele

1) Zie het woord vooraf.
2) Bijv.: bluffen, mooi, resultaat, fatsoen, profiteeren, apart, isoleeren.
3) De vertaling ‘de nieuwe maanmaand’ voor: ‘de nieuwe maand volgens de maan’ (II. 28) doet volstrekt niet voelen dat het met den kalender in Th.'s tijd slecht gesteld was. Een aanteekening ware hier zeer gewenscht geweest.

dichtregels wel in maat mogen brengen, en eindelijk moeten trachten zich te hoeden tegen oogenblikken van sufheid, die ofschoon volkomen verklaarbaar bij zulk zwaar werk, niettemin den lezer zeer storen[1].

Maar al heet de stijl de mensch, ook voor den lezer, die zich aan 't Hollandsch enkel houdt, is deze vertaling geen daad zonder dienst, als hij van den mensch Thoukudides wat wil voelen. Want het zal wel niet licht mogelijk zijn om zijn boek met aandacht over te zetten - ook al maakt men geen Thoukudideïsche zegging - zonder van zijn aard veel te toonen: ernst, onbevangenheid, zaaklijkheid, zwaarmoedigheid, - ook een enkel verklarende vertaling leert ze, zooals zij ook het gevoel voor recht en den hartstocht voor de redevoering niet verbergt.

Ook die lezer zal onder den indruk komen van dezen geweldigen willer en kunner, die toonen wou hoe men geschiedenis schrijven moet, en dat kon en deed met zooveel kracht, dat dit eerste boek van zuivere geschiedenis nog altijd een der machtigsten is van allen, in meer dan één opzicht onovertroffen, en in de schoonste eigenschap, de onpartijdigheid, niet geëvenaard[2]. Laat ook voor hem het lezen een studeeren zijn; laat hij zich ingraven in die weinig onderhoudende bladzijden, en ook de vertaling alleen zal hem wel doen beseffen, dat onder de vele berichten over gevechten de oude geschiedschrijver de hoogheid van beschouwing niet verloor, en hij, waar hij kon, bladzijden gaf, rijker dan eenige andere wellicht aan historische grootheid. Ook hem zal de zware en zwarte stemming wel omvangen van den man, die zijn wereld zag opgaan in den storm van

1) Enkele voorbeelden:
In I. 29 heeft de vertaling 65 en 50000 voor 75 en 2000.
I. 98 geeft Korinthiërs in plaats van Karystiërs.
In II. 92 spreekt de vertaling - in strijd met den tekst en met het vorige hoofdstuk - van ‘het Leukadische schip, dat door de botsing met het koopvaardijschip zonk.’ Er had moeten staan: ‘het L. schip, dat *bij* (of *naast*) het vrachtschip zonk.’
In II. 103 is blijkbaar een kantteekening in de vertaling verdwaald, en laat deze Thoukudides spreken van Maart 428!

2) Zie hierover I.M.J. Valeton, in *Mnemosyne*, Nova Series. Vol. XXXVII. pars IV (1909), pag. 349.

haat en geweld, zijn vaderland verteerd in den brand der dwaasheid door baatzucht aangeblazen, en maar zeer enkelen vond van deugd en bedachtzaamheid. En ook hem zal de smart over de geschonden menschlijkheid niet ontgaan, noch over het verraad aan rede en recht bij dezen strengen beoordeelaar, al scheen die dan ook den oorlog op zich zelf niet als iets afschuwlijks te gevoelen.

Ook voor dezen lezer is het dus te hopen, dat de vertalers hun werk voortzetten. Te hópen, - wie zal er op durven rekenen? Moet men niet vreezen dat de huidige grootste van alle beroeringen schâ doet aan de verspreiding van 't verhaal over dien anderen grootsten oorlog, beschreven door Thoukudides den Athener?

Sept. '14.

CHARLES M.V. DEVENTER.

Een zielsbelijdenis.

Willem Mertens' Levensspiegel, door J. van Oudshoorn. W.L. en J. Brusse's Uitgevers-Mij., Rotterdam. 1914.

Dezen lof kan men dit boek om te beginnen alreeds niet onthouden, dat het een der eigenaardigste en persoonlijkste werken is, die den laatsten tijd hier zijn verschenen. De heer J. van Oudshoorn is totnogtoe een onbekende geweest in onze litteratuur. Maar een debutant in den gewonen zin des woords, in den zin van aarzelend en tastend richtingzoeken, blijkt hij voorzeker niet te zijn. Daartoe is de klank van deze stem te fel, en in zijn stout en mannelijk cynisme, te rijp. Daartoe paalt ook de schrijver te zeker het eigenaardige gebied af dat hij beheerschen en doorspeuren wil.

En welk een gebied! Een gebied waar debutanten doorgaans slechts een schemerig vermoeden van hebben. Er is in Holland zelden een boek geschreven, dat zich zoozeer onderkennen doet door den zoo beslisten wil, om alle overbodige zachtheid en alle formeele schoonheid van te voren buiten te sluiten. De relazen van uiterlijke grauwheid, die het Hollandsche naturalisme ons gegeven heeft, worden bij deze innerlijke grauwheid nog glanzende idyllen. Het zijn de duisterste en diepverscholen moerassen der ziel, waar ons de schrijver toe nederleidt, moerassen waar alles woekert wat afschuwwekkend en wat hopeloos is: zelfzucht en misdadigheid, hysterie en ontucht, eenzaamheid, hoogmoed en waanzin. En in dit alles niets, dat de kracht heeft om zich met een groot gebaar in het licht van den dag omhoog te worstelen. Integendeel: dit alles blijft in de diepten krioelen, en het

hopelooste in dit hopelooze landschap eener ziel is nog de verstikkende damp van onmacht die erover hangt.

Een verhaal heeft ons de schrijver niet gegeven. De gebeurtenissen van dit werk zijn enkel innerlijk. Slechts één figuur treedt erin op, en van deze figuur beleven wij slechts de laatste levensdagen, de dagen van zijn ondergang, of liever van de komst van den barmhartigen waanzin. Uiterlijk, naar het algemeen type, is deze figuur snel te herkennen, hoe weinig uiterlijke beschrijving de auteur zich ook veroorlooft. De waanzinnige hoogmoed van zijn blik, het stempel der onkuischheid op de verwischte trekken, de armzaligheid die niet hier of daar is, doch die hem als een atmosfeer omgeeft: met slechts weinig door den auteur gegeven trekken is het beeld te voltooien. Zelfs al had de auteur zich het wreede genoegen niet gegund, om voor zijn held een afschuwwekkenden stamboom op te maken: ook dan nog had men in Willem Mertens het type herkend van den tot in den grond ontaarden mensch, een wangewas van menschelijkheid in zekeren zin, het product van een geslachtenlange ontaarding. Maar deze ontaarding gaat vergezeld, volgens de wonderlijke wet der degeneratie, van een zekere, een fijnere gevoeligheid, een fijnere fantasie en een fijner geest, die niet, als bij den grooteren mensch, vanzelve voortkomen uit de volledigmenschelijke eigenschappen, doch veeleer ten koste dier volledigmenschelijke eigenschappen woekeren. Naarmate deze fijnere gevoeligheid, die weliswaar voor het grootste deel de zenuwen en voor het kleinste deel het hart betreft, ontbreekt, nadert de mensch van zulk een aanleg den absoluten booze, - voor zoover die mogelijk en te denken is - naarmate zij overheerscht, nadert hij een grillige en in zichzelf verwarde menschelijkheid, zelfzuchtig en zelfverloochenend bij vlagen, zonder evenwicht en zonder durende liefde, en nadert hij zelfs verschillende graden van kunstenaarschap en virtuositeit. Want virtuositeit juist is de overheersching van fijner geest en fijner fantasie ten koste van den ganschen mensch. En naarmate deze ook fijnere gevoeligheid zich sterker gelden laat, moet in zulk een mensch noodwendig het conflict ontstaan tusschen dit vermoeden van menschelijkheid en zijn eigen, altijd meer bewustwordend tekort aan deze menschelijkheid. Soms, na zwaren strijd en

de pijnvolste discipline, leidt dit conflict tot een overwinning op zichzelven, dat wat men een *regeneratie* noemen kan, - soms echter en meestentijds doet het hem in vruchtelooze smartelijke pogingen zich verteren en des te dieper zinken.

In Willem Mertens nu is deze fijnere gevoeligheid zeker aanwezig, in den aanvang zelfs in sterke mate. Het conflict dezer gevoeligheid met zulk een aanleg kan men het grondconflict van dit boek noemen. Inderdaad: al wordt daardoor niet alles in dit raadselachtig boek verklaard, men kan als eerste zekerheid aannemen, dat de tragedie, die zich hier onder den dichtgeweven sluier van sensaties afspeelt, de tragedie is van de onkuische en ontaarde ziel, die machteloos en troosteloos reikt naar het leven, naar liefde en zuiverheid en gemeenzaamheid, en die dat alles nimmer vinden kan. Telkens weder, van Willem Mertens' jeugd tot in de uren van den waanzin toe, herhaalt zich in zijn binnenste deze wilde poging om zich in te voegen in het leven, in het levende verband der menschen, in de wereld der groote en volle en zuivere gevoelens, en telkens weder treedt de innerlijke machteloosheid bij hem in. Deze machteloosheid stijgt tot een geweldig optisch bedrog, tot het gevoel van een overmachtige samenzwering van het leven tegen hem alleen; zijn eenzaamheid, de eenzaamheid zijner onmenschelijkheid, verwijdt zich tot een ijle eeuwigheid, waar tenslotte het ondermijnde bewustzijn in verzinkt.

Het had anders met dezen mensch kunnen loopen. Er was voor hem een redding mogelijk geweest. De schrijver toont het aan. Hij heeft zijn boek verdeeld in twee deelen. Het eerste deel, dat over de hoofdstukken: Voorboden, Herinnering, Jeugd, Innerlijk, en Ethische Verkwijning loopt, schildert breed en donker de verdorring, de absolute ontmenschelijking als 't ware eener ziel en de verstomping van een geest, dat is het afsterven van alle levensprikkels; het tweede deel, bestaande uit de hoofdstukken ‘Op Voorposten’ en ‘Voltrekking’ ontleedt en beschrijft den waanzin die uit deze verdorring langzaam en onweerhoudbaar opstijgt.

In zekeren zin geeft de schrijver zijn held, in zijne waanzinnige fantasie over de samenzwering des levens tegen hem alleen, gelijk. Dit leven toch is van den aanvang af aan dezen fijnen doch gevaarlijken aanleg zoo vijandig mogelijk. Wel wijst de schrijver, met onmeedoogende helderziendheid,

aan den wortel, op den bodem van dit leven reeds de ontucht aan, - maar daartegenover staat een hevig en fijn schaamtegevoel, dat het kind, en wellicht den mensch mede, op een hooger plan had kunnen brengen, waar de onvermijdelijke strijd minder hopeloos ware geworden. Doch juist ditzelfde schaamtegevoel sluit het kind van de omgeving af, die grauw en benepen burgerlijk is, en waarin het voor zijn betere verlangens geen weerklank vinden kan.

'Het zwarte schuldbesef', zoo zegt de schrijver, 'dat de klare stijging van het leven zou belemmeren, was loodzwaar in de borst al toen de loutere beweging amper was aangevangen. *Het gruwbaarste geheim scheidde hem als weerloos kind*[1)] reeds onoverkomelijk en voor immer van degenen, naar wie zijn eenzaam verlangen hopeloos reikte en toen reeds was hun spreken en gebaren als aan de overzijde van een doodstil water. Zijn innigste gevoelens leken kil afgestorven nog voor de eerste levenszoelte hen kon wekken en eenmaal, na het onwetend schuw misdrevene, tot vertwijfeld inzicht gekomen, was dat in de diepste zelfverachting en het vernietigend besef, dat nog voor den aanvang al het lieflijke door een wreed-plompe hand vernield was.

Reeds het kind tracht zich echter aan dien ban te ontrukken. Doch dit schaamtegevoel maakt dit slechts mogelijk in een omgeving, waar geen enkele herinnering meer hangt aan wat het misdreef. In een zuivere plattelandsomgeving, waar het kind voor zijn gezondheid heengezonden wordt, schijnt dit te zullen geschieden. '...toen hij, wegens zwakte, uit de stadslucht weg moest en bij een hoefsmid op het platteland werd in de kost gegeven, vergat hij bijkans, *in de hunkerende overgave aan een nooit vermoed eenvoudig en gelukkig gezinsleven*, arglistig om zijn heil gebracht te zijn'. De bladzijde die de schrijver aan dit kinderleven wijdt, is bijkans de eenige in dit boek, waar een schoone teederheid onbelemmerd overheerscht. - Doch de ouders halen hem al te spoedig terug en werpen hem daarmede onwetend aan het oude kwaad ten prooi. Niets in zichzelf en niets in zijn omgeving tot steun vindend, is dit leven al reeds innerlijk verloren. De grondslag dezer tragedie heeft de schrijver

1) Cursiv. van mij C.

reeds in de jeugd zijner figuur vastgelegd. Reeds het kind ondergaat de werking van zijn noodlottigen aanleg, en tracht zich te redden naar het leven, doch wordt teruggestooten. ‘Sinds was zijn leven een hopeloos, dof verzet tegen den overweldigenden vijand, die aan een prooi zoo zwak ternauwernood aandacht schonk’. - Het relaas van dit verdere leven echter is dan door den schrijver geheel in de schaduw gehouden. Het reeds bedorven kind schijnt op te groeien tot een mensch met verdorven geest en verbeelding. Wat de eerste jongelingsjaren voor schoons brengen, is hem daardoor ontzegd. Hij schijnt te studeeren, en in deze studie schipbreuk te lijden. Hij schijnt later een bandeloos ontuchtig leven te leiden, en de geesel der natuur niet te ontgaan. Na een sloopende ziekte weder in de maatschappij terugtredend, vindt hij zich eenzaam, innerlijk vervallen, uiterlijk door iedereen verlaten. Hier, in deze beslissende perioden, blijft de schrijver betreurenswaardig vaag. Zijn zekerheid herneemt hij eerst, in zijne karakteristiek van het laatste conflict, waardoor dit leven als 't ware wordt afgesloten: zijne verhouding tot een kellnerin van een verdacht huis, die hem, door misdaad henen, tot waanzin drijft. Want ook deze verhouding is, voor dezen van zichzelf en het leven afgesloten mensch, aanvankelijk tragischerwijze een reiken tot het leven geweest, naar zuivere ‘vertrouwelijkheid’ en liefde, vanuit het moeras zijner verdorvenheid. De auteur toont zich daarvan helder bewust: ‘want al zijn nieuw behagen was in de loutering dezer diepe vertrouwelijkheid.’ Beiden, uit de donkerste gebieden tot elkander komend, zoeken in elkander onbewusterwijze iets beters, den droom van hun beter zelf. De vrouw had, met hare gave voor de innerlijke werkelijkheid in de meest bezoedelde omstandigheden, deze zuivere kern, deze ‘diepe vertrouwelijkheid’ intuïtief kunnen bewaren. Wonderlijk en tragisch is het om te bemerken, hoe velen van de diepst verworpen vrouwen met hun laatste krachten nog worstelen, om voor zichzelf een schijn van innerlijke zuiverheid en kuischheid te bewaren. Willem Mertens echter kan dit niet. Hij mist den innerlijken steun in elk verval, de kracht om te verlaten wat reeds verloren is, het aanpassingsvermogen kortom, om zich aan deze kern althans te louteren. Hij wil op zuiver mannelijke wijze, dit alles *uitdenken* en dit denken stuit natuurlijk overal op uiterlijke valschheid en ellende. En de

wanhoop overweldigt hem: ‘maar nog afgrijselijker omgekeerd, als een hatelijke dwerg balanceerende op zijn waterhoofd, verscheen hem thans hetgeen hij zich in ruil voor liefde op liet dringen. Het was het laatste wat hem aan de menschheid bond, het eenige stuk, dat de boedelbeschrijving ten slotte opgeleverd had en hij merkte nu eerst, hoe het zijn haast volstrekte eenzaamheid belemmerde en ontsierde. Plots was hij overtuigd dat, indien het hem gelukken mocht dien laatsten band te slaken, zijn leven in plaats van zware stremming klare stijging worden zou’. Hevige jaloezie, uitputtende twisten en bandeloosheid jagen hen uit elkander.

Deze z.g. ‘klare stijging’ ontstaat plotseling, wanneer de laatste levensinteressen, die Willem Mertens nog aan het leven binden, de verhouding tot deze vrouw en zijn kantoorarbeid, plotseling doorbroken worden. Wanneer deze er niet meer zijn, kantelt als 't ware dit door dronkenschap en ontucht ondermijnde bewustzijn om in de oneindige leegte. Het proces van dezen waanzin, het geweldige onderdompelen in de leegte en het weder tot de werklijkheid komen, de krampachtige pogingen om haar vast te houden en de matelooze angsten die dit vergezellen: dit alles is met hartbeklemmende subtiliteit en met waarlijk duizelingwekkende eentonigheid beschreven. Het is hier niet mogelijk, deze beschrijvingen dezelfde maatstaf aan te leggen, als aan algemeen menschelijke verschijnselen: men moet zich door den klank van waarheid laten overtuigen. Slechts kan men nog bemerken, dat in het proces van dezen waanzin het moreele proces van Willem Mertens' leven zich op het pathologische gebied herhaalt. De verschrikking van dezen waanzin is de, tot het uiterste gekomen verschrikking der eenzaamheid, en de tragiek ervan is het reiken naar het leven, een reiken dat ten slotte enkel nog maar bedoelt, het menschelijke bewustzijn te redden, te mogen hooren met ooren en te zien met oogen. Doch deze uitrukking uit de werkelijke wereld is voor den schrijver niet louter zinsverbijstering geweest. Zij is voor hem de benadering eener *andere werkelijkheid*, dat wat Willem Mertens ‘het Andere’ noemt, ofwel ‘de klare stijging’. Dat dit niet alleen warzin is, die de schrijver streng objectief meent te moeten geven, daarvoor bestaan enkele aanwijzingen. Men vindt zulk een aanwijzing in het slotwoord van het boek:

'en *de doel-bewuste zweving* naar het Andere begon',[1] en deze passage is een andere: 'Het begon verleidelijk, alsof een nieuwe vastheid, een levend verband met het Andere in die leegte mogelijk was. Men gaf eraan toe en bijna aan het einddoel uitte zich die helsche vrees. *Zonder dien angst en wanneer zijn geest niet zoo deerlijk ondermijnd ware, wie weet of daar niet wezenlijk een geheel nieuw uitzicht werd geboden. Wanneer alles anders geloopen en zijn verblijf tusschen de menschen hem tot een sterke en zedelijk levende had gemaakt, hij zou het misschien hebben aangedurfd*.'[1] Er is dus, door den schrijver, in dezen waanzin een sterk metaphysisch, een mystisch element gedacht. Zij is in zekeren zin, volgens deze aanduiding, de mystische extase, schrikwekkend voor wie haar ongeordend ingaat, de zaligheid voor wie haar na de moreele loutering bereikt. Zij is een uittreden uit zich zelf en de tijdelijke verschijnselen in het tijdelooze.

Tot zoover dit boek. Men kan zich wellicht reeds door dit korte overzicht overtuigen, dat hier een schrijver is verschenen, met groote vermoedens zoowel van sommige diepten als van enkele hoogten van den mensch, een schrijver daarbij van meedoogenlooze scherpte en waarachtigheid. Juist deze scherpte en bijna roekelooze openhartigheid maken dit boek belangrijk voor onze litteratuur, omdat deze, na den oogst van formeele schoonheid en de verscherping van uitdrukkingsvermogen, thans alles te verwachten heeft van een rechtstreekscher en dieper zielsdoordringing, van de psychologie in den schoonsten zin des woords. Een andere vraag evenwel is, of de schrijver deze vermoedens en dit materiaal heeft kunnen verwerken op een wijze, die er voldoende recht aan doet.

Wanneer men zich van dit boek aandachtig rekenschap geeft, zoo blijkt het toch niet den indruk van tragische en worstelende menschelijkheid te geven, dien men met dit gegeven, en met deze aangeslagen tonen, met de factoren die door den auteur in het spel gebracht zijn, verwachten zou. En wanneer men zich de mogelijke oorzaak daarvan afvraagt, zoo ziet men spoedig, dat de schrijver al zijn aandacht en zijn

1) Cursiv. van mij C.

1) Cursiv. van mij C.

kracht heeft tesamen getrokken op het pathologische van zijn figuur, en dit wel ten koste van het moreele conflict dat reeds dadelijk aan deze figuur de tragische aantrekkelijkheid heeft gegeven. Wij zien daardoor veeleer het bijzondere geval, het ziektegeval, dan wel den algemeen menschelijken strijd, den strijd die aan dit ziektegeval is voorafgegaan. Tusschen deze jeugd en deze absolute verdorring lag het gebied van vallen en weer opstaan, waar gehoopt en gewanhoopt werd, en juist daarvan wordt niets vernomen. Als synthese gedacht van een leven, is dit niet bevredigend. Het is zeker zeer belangrijk, te zien hoe met aannemelijke waarschijnlijkheid de graadsgewijze verstoring van een bewustzijn wordt beschreven, en onwillekeurig dringt zich de gedachte op, welk een voorraadschuur dit boek moet zijn, voor hen die het wezen van den waanzin bestudeeren willen. Maar het is zeker nog belangrijker, te zien hoe een ziel en een geest in strijd met het leven zijn. Het een is enkel gevolg, het andere is kern en oorzaak van dit proces geweest. Wellicht is deze verwaarloozing van de kostbare moreele kern van dit gegeven een gevolg van wat we hier reeds vroeger ‘den dwang van het procédé’ noemden. De heer J. van Oudshoorn toont, ondanks de neiging tot intellectueele scherpte in zijn stijl, volgens de Hollandsche tradities gewerkt te hebben. Dit boek is weder zwaar, topzwaar zelfs van sensaties. En nu is het een eigenaardig feit, dat de schrijver, die de zielsbewegingen voornamelijk door middel der gewaarwordingen vertolkt, onwillekeurig en dikwerf recht tegen zijn eigen bedoeling in, naar de zijde van het pathologische wordt gedreven. Hoe kort de sensatie slechts reikt als vertolking en verklaring der bewegingen van ziel en geest, hoe vaag en omslachtig zij is als litteraire uiting, werd hier reeds meermalen aangeduid. Eerst door een voortdurende tesamenstemming van gedachten en gewaarwordingen wordt het geestesleven van den mensch volledig weerspiegeld, de mensch die *gewaarwordt* en *denkt*. Door de gewaarwordingen den voorrang te geven, laat een schrijver zijn figuren als 't ware slechts voor de helft functioneeren. Daardoor schept hij onwillekeurig halve menschen, dat zijn zieken of wilsverlamden. Want het kenmerk der zieken en wilsverlamden (en dat der animaalgezonden, die men vanuit een oogpunt van hoogere menschelijkheid even-

zeer pathologisch noemen kan) is juist, dat de gewaarwordingsorganen in hen werken ten koste van hun levensvermogen, dat zij met andere woorden het leven ondergaan, zonder de macht dit leven tot ernstige gedachten en daden om te zetten. De dwang en de gewoonte van een litterair procédé is niet te onderschatten. Het is wel merkwaardig dat sommige werken in Holland, die op een hooger psychologisch plan trachtten te komen, telkens weder naar de uitersten oversloegen: òf naar de zijde van louter sensaties, als Van Oordt en in mindere mate, Van Oudshoorn, of wel naar de zijde der ijle gedachten, als bij Carry van Bruggen, waardoor de nog bedenklijker indruk ontstond, alsof de personen slechts gedachtenafscheidende werktuigen waren, zonder voorafgaand leven, zonder door dat leven eerst *aangedaan* te zijn. Vanuit het, in een gansche litteratuur bijna tot natuur geworden, litteraire procédé, door te breken tot de klare fonkelende definities, die alle groote schrijvers eigen zijn, en deze klare formulen van zielen en geesten weder te laten ontbloeien uit de schoonst waargenomen wereld en de levendste ontroering, deze eenheid schijnt nog steeds voor Holland de volle waarde van het Ideaal te hebben. Ook de heer Van Oudshoorn heeft den ban niet doorbroken, hoe dicht zijn vlijmend talent er soms toe nadert. Maar spoedig weder wordt deze vlijmende doordringing omhuld door de te zwaarwichtige registratie van iedere seconde-aandoening en iederen kinematografischen gezichtsindruk zijner figuur, en het is wellicht een niet te gewaagde onderstelling, dat dit hem onwillekeurig naar de pathologische zijden in het karakter van zijn held heeft gedreven. Want aan deze zelfkanten der menschelijke natuur vond dit procédé der sensaties vrijer spel en zijn aangewezen gebied. De sensatie terug te brengen tot haar uiterste noodzakelijkheid, één enkele te geven voor tien soortgelijke, is evenwel gebiedende noodzakelijkheid, voor wie vrijheid en plaats wil vinden voor de ontwikkeling der zielsbewegingen en de veelvuldige moreele botsingen in het binnenste zijner figuren. Hadde de heer Van Oudshoorn het waanzinnigworden van zijn held in enkele schoone en felle trekken samengevat, zoo ware de indruk daarvan minder neerdrukkend doch tragischer geworden, en het grootere moreele conflict, het centrale conflict van dit

werk, hadde zich vrijer en machtiger kunnen ontwikkelen.

Want ook de eigenaardige aanduidingen, het eigenaardige vermoeden van een zeer geestelijke waarde, die de schrijver in dit waanzinnig-worden schijnt te willen vinden, kan dit gemis aan het algemeen-menschelijke niet vergoeden. Want men kan zich ernstig afvragen, of de schrijver niet verkeerd vermoedt, en of de apperceptie der eeuwigheid, die Willem Mertens en met hem de schrijver, in den waanzin zoeken, niet veeleer de valsche eeuwigheid en de valsche extase is. Wat wij ons onder het woord 'eeuwigheid' denken durven, of veeleer droomen durven, is geen gewelddadig ontslag uit den tijd en diens verhoudingen, veeleer een innerlijke gevoelsgebeurtenis, een gevoelsgebeurtenis waarvan de grondslag moreel is, een loutering en ontheffing van alle natuurlijke en zelfzuchtige drijfveeren, een rusten in de bovensfeeren van de ziel. Wij kunnen de groote mystici niet volgen in hun vlucht naar de sfeeren, waar 'alle goed en alle kwaad en alle geschapens zwijgt', slechts kunnen wij vermoeden, dat deze vlucht in organisch verband staat met deze voorafgaande moreele loutering, met de voorafgegane volkomen overwinning van zichzelven. 'Klare stijging' boven het leven en den tijd kunnen wij ons slechts denken na zulk een overwinning, na de zuivering en beproeving van zichzelven. Een in zijn eigen natuurlijkheid gedompelde, een door het leven jammerlijk verstrikte ziel, die desniettemin bij wijze van vergoeding de eeuwigheid in bezit zou nemen, is voor onze menschelijke logiek een monstrum. Dit schijnt vanzelf te spreken, en toch zijn er in dezen tijd vele denkers, die den moreelen zin en den metaphysischen zin streng willen scheiden, en zich zelfs vermeten smalend te spreken over de schrijvers en litteraturen, die te lang verwikkeld blijven in hunne moreele bekommering en die de gave der bliksemsnelle metaphysische zelfoverstijging missen.[1)] Deze kwestie is uiterst gevaarlijk en zij is reeds eeuwenoud. Want het is merkwaardig om te zien,

1) In Frankrijk Maeterlinck, in Duitschland H.S. Chamberlain. De Duitsche litteratuur trouwens is vol van deze schijn-metaphysiek en schijnmystiek, ontstaande, omdat de technische verfijning van het karakter der taal het gemakkelijker maakt om met metaphysische begrippen te spelen, dan één enkel positief-moreel aperçu op te stellen. In Holland is Van Deyssels 'Leven van Frank Rozelaar' een kenmerkende uiting van deze mystiek, die de apperceptie der eeuwigheid wil bezitten zonder voorafgaande strijd en loutering. Ook Frans Erens, in 'Gangen en Wegen' verkondigt de meening, dat voor de mystische stijging de liefde niet noodzakelijk is. Wij geven deze meening over toestanden, die ons uit ervaring niet bekend zijn, gaarne voor een diepere: doch ook zonder deze ervaring lijkt ons *zulk* een mystiek een van te voren reeds veroordeelde poging, om door een achterdeurtje het Koninkrijk Gods binnen te sluipen.

met welk een zorg alle groote mystici van het verleden, bij het ontwerpen van hun systeem, den grondslag der deugden legden, dat is de voorafgaande loutering als voorwaarde tot iedere stijging, en met welk een hartstocht zij zich daarbij keerden tegen alle vormen van schijnmystiek, tegen den cultus van het 'enkel leege', tegen de loutere zinsverbijstering, tegen datgene, wat wij thans de extase der zenuwen zouden kunnen noemen in tegenstelling tot de waarachtige verrukking van het hart. En dat zij deze het bedriegelijk schijnbeeld geheeten hebben van de zaligheid die zij niet vermochten uit te spreken.[1)]

Zulk een bedriegelijk schijnbeeld nu is wellicfit ook deze 'klare stijging' en deze 'doel-bewuste zweving naar het Andere', waarvan hier wordt gesproken. De vreemde gedachtespinsels, de grillige sprongen der fantasie, die hier voorkomen, hebben voor ons slechts waarde als teekenen van een ontbindend bewustzijn, en als zoodanig ware ook hier een spaarzame aanduiding voldoende geweest ter typeering. Een dieper zin, een verborgen wijsheid vermag men er niet in te vinden. Wat beteekent bijvoorbeeld een phrase als deze: 'deze leegte was volstrekt. De wereldleegte uit onstoffelijke gedachtenweefsels ragfijn om het vergeten innerlijk'? Wat beteekent het gesprek met den 'dubbelganger' in het concerthuis, waarin gedachten als deze: 'Wees blij dat je eenzaam ben gebleven, want een verkeer met hen was toch onmogelijk. Je hadt er je overtuiging voor prijs moeten geven. Je overtuiging, dat dit leven niet werkelijk en slechts het andere is. Daarmede kan niet gezegd worden dat het leven onwerkelijk is, want het leven is werkelijk niet'.

Heel dit uitputtend spel tusschen werkelijkheid en onwer-

1) Zie b.v. ook in Nederland Johannes Ruusbroec, in zijn nooit aflatende polemiek jegens de 'zusters des geestelijken levens' en andere vormen van schijn-mystiek.

kelijkheid moge pathologisch waar en zuiver zijn: men voelt slechts angstige leegte waar de schrijver wellicht een buitentijdsche werkelijkheid en tijdelooze ruimte heeft bedoeld.

***

Men kan ten slotte vragen, waaraan wij het recht ontleenen, om, nu de schrijver zijn gegeven naar de pathologische zijde heeft uitgewerkt, hem dit in zekeren zin tot verwijt te maken, en hem naar elders te verwijzen. Toch is dit geen critische tyrannie. Wij ontleenen dit recht aan het werk zelf. Want niet alleen heeft de schrijver in zijn werk factoren opgenomen, die vervolgens *niet* voldoende zijn uitgewerkt, maar zelfs deze onvoldoende uitwerking is toch nog het waardevolste van dit werk. Overal waar dit moreele, dit smartelijk-menschelijke conflict op den voorgrond komt, stijgt de toon en wordt de ontroering vol en verwonderlijk rijp en rustig. Deze plaatsen: de kindertijd in 't bijzonder, enkele scènen tusschen de kellnerin en Willem Mertens e.a. zijn oasen in de woestijn van wel merkwaardige, doch neerdrukkende sensaties van verdorring en waanzin. De schrijver toont er zich op zijn geëigendste gebied. Zelfs temidden van het proces van den waanzin, is een der beste bladzijden van het boek die, waarin zich deze moreele strijd, het smartelijke reiken naar het leven, nog eenmaal en voor 't laatst herhaalt.

'Wat zou dit wijde landschap met de ruischend-brekende zee hem thans wezen zonder de kleine, donkere menschfiguur? Hij verhaastte zijn stap en naderkomend aan de zoo vertrouwde groep van den man in bukkende houding bij de plompe kar, waarvoor in vage omtrekken het groezelig paard en het mat-belichte opspetten van een te wilde golf, *voelde hij zich in een lichte verrukking bijna gelukkig. Hoe aanlokkelijk verscheen de hem wachtende taak thans bij de aanschouwing van den eenvoudigen mensch in rustige overgave aan den arbeid te midden van gods wonderlijke natuur*. Met een diepe opademing herkreeg hij, voor het laatst, denzelfden twijfelloozen aanblik van de wereld, waarmede de zwoeger tijdens een rustpooze over zee tuurde.

Het lag alles slechts aan hem zelf. Hoe had hij het kunnen vergeten? Hem wachtte een nieuwe betrekking met goede

vooruitzichten. Men had hem de hand gereikt en het zou dwaasheid zijn in onverzoenlijkheid te blijven volharden. Vóór alles hier van daan, want tusschen de menschen en het liefde-warme leven lag de toekomst.

In de tram op weg naar huis merkte hij zijn enthousiasme danig minderen. Hij was de jaren te lang van hen gescheiden geweest om zich zoo op eenmaal vertrouwd met hen te voelen. Toch trachtte hij slechts hun beste eigenschappen, hun degelijk-, hun gemakkelijkheid in den omgang, voor alles hun nuchtere rust, tot hun recht te doen komen. Hij gaf zich moeite om echt ongedwongen te lachen tegen een juffrouw die naast hem met haar kindje bezig was. Het baatte alles niet. Hem bemachtigde een steeds grootere afkeer van hun wezen, zoodat hij ten slotte vanuit zijn eenzamen hoek toch weder stug en verachtelijk op hun doen en laten neer zag.'

En verder, na een stijging in de stemming: 'Hier en daar waren de lantarens reeds ontstoken en er steeg iets uit de herfstatmosfeer der avondstraten van beloftevolle jeugd. De overtuiging met hen allen eendrachtig denzelfden weg te gaan, verbond zijn blik met den hunne plots tot een innigheid zonder eenig voorbehoud.

Zij waren allen één. Hij haalde de schouders op bij de herinnering aan zijn angst om gek te worden. Belachelijk. Zelfs de gedachte straks eenzaam in zijn stille kamer te moeten eten, verontrustte hem niet. Integendeel, zoo behoorde het, wilde hij zich naar zijn deken strekken. Hij werd ongeduldig nog zoo ver van het einddoel te zijn verwijderd en *betrapte zich op het oude*, *oude gevoel op weg* "*naar huis*" *te zijn*.'[1)]

Of anders nog: de verhouding van Willem Mertens en deze vrouw. Een twist en een verzoening, die beide even jammerlijk zijn. Doch te midden van deze duisternis het opstralen van de eenvoudigst menschelijke schoonheid:

'Tot, blind van woede en zich niet bekommerend om de aanwezigheid der vreemden, hij, weer terug in het zaaltje, ruw op tafel om betaling sloeg en haar verhit en heesch: "mij zie je godv. nooit meer, slet", toesnauwde. *Toen fonkelde in de warmte van haar diep-donkeren oogenschijn op*

1) Cursiv. van mij C.

eenmaal en als in krankzinnig-wilde overgave opnieuw het zuiverst diamant-zijn harer reine aanhankelijkheid. En terwijl hij in een woesthartstochtelijke vloed van immer grievender vernederingen haar verfoeide, *bleef zij stil-innig gelukkig en als meisjesachtig lachen*. Toen schoof zij zijn geld terug en zei: "Je blijft, die heeren hebben al betaald." "Schooiers" schold hij nog, maar ging niet heen.'[1)]

Wie zoo met licht en duister werken kan, vermag meer. Een klaarder teekening dier verhouding, een sterker rekenschap van den geest en het intellect van den hoofdpersoon mag men zulk een schrijver vragen. Men mag hem vragen, de ijle zelfkanten des levens te verlaten en zich te concentreeren in de diepe, eenvoudige menschelijkheid, die hij even diep, zoo niet dieper blijkt te verstaan. Zij is in het gegeven aanwezig geweest. En dat is het wat wij boven alles noodig hebben; de grillige uiteinden der menschelijke natuur zijn in onze letteren thans genoeg, en zonder duurzame vrucht, ontgonnen. Deze Willem Mertens heeft een jeugd, een studententijd achter zich, vol 'warme hoop op het leven'. Er waren tijden, dat hij zich met geestdrift met een boek in zijn kamer opsloot, wat volgens Pascal, een der moeilijkste daden ter wereld is! In deze zuiverder geestelijke streken nogmaals, lag de eigenlijke menschelijke waarde van deze figuur. Niets ware natuurlijker, dan dat de schrijver daaraan vóór alles recht hadde gedaan.

Wellicht dat de schrijver met dit boek opeens de volle mate van zijn kracht gegeven heeft. Ook dan nog zal als persoonlijke zielsbelijdenis dit boek zijne waarde behouden. Doch zoo niet: dan is het aanvang, die grootere dingen kan verwachten doen. Want middelmatigheid schijnt bij een zoo oorspronkelijke, en bijna roekeloos scherpe persoonlijkheid niet denkbaar.

DIRK COSTER.

1) Cursiv. van mij C.

Siegfried Lipiner.

De dichter, op wien wij de lezers van dit Tijdschrift gaarne opmerkzaam wilden maken, had een zeer ongewonen levensloop. In zijn jeugd scheen hij door drie snel op elkaar volgende dichtwerken (Prometheus, Renatus en een bundel lyriek, Buch der Freude) zich stormenderhand een plaats onder de eerste duitsche dichters te zullen veroveren. Wagner en Nietzsche erkenden zijn groote beteekenis en namen hem als gelijke in hun kring op. Door beroemde theologen en politici werd hij met geestdrift begroet. Daarna, dertig jaar lang, heeft men niets meer van hem vernomen en nu is hij zoo totaal vergeten, dat in geen litteratuurgeschiedenis, geen bloemlezing, ook maar zijn naam voorkomt. Eerst in den laatsten tijd, twee jaar na zijn dood, nu vrienden en vereerders een begin maken met het uitgeven der talrijke in zijn nalatenschap gevonden werken, zijn er teekenen, dat de dichter in zijn volle waarde zal worden erkend.

De oorzaak van zijn langdurig zwijgen was geenszins het afnemen van zijn scheppingsdrang en scheppingsvermogen, maar is eensdeels gelegen in een volkomen ontbreken van alle eerzucht en ijdelheid, van alle behoefte om gekend en gelezen te worden, waardoor hij ook, geheel in zijn kunst opgaande, alle middelen versmaadde om de aandacht van publiek en kritiek op zich gevestigd te houden; andersdeels ligt zij in de geweldige eischen, die hij aan zichzelf stelde, zoodat hij herhaaldelijk reeds voltooide werken heeft vernietigd. Daarbij kwam dan nog ten slotte een lang en hevig lichamelijk lijden, dat hem in den laatsten tijd van zijn leven

alle inspanning en eindelijk zelfs het spreken onmogelijk maakte.

Siegfried Lipiner (de klemtoon valt op de eerste lettergreep) werd in 1856 te Jaroslaw in de buurt van Lemberg uit Joodsche ouders geboren. Hij bezocht het gymnasium te Weenen en legde daar in 1875 het eindexamen af. Als Primaner was hij eigenlijk al aan de school ontgroeid en werd hem, tegen alle gewoonte, vergund alvast eenige colleges aan de universiteit te volgen. Genoodzaakt om zijn onderhoud door les geven grootendeels zelf te verdienen, gebruikte hij de vaak lange afstanden van den eenen leerling tot den anderen, en verder zeker wel de halve nachten, voor een onverzadelijk lezen en studeeren. Men staat verbaasd, waarvan de vroegrijpe jongen niet alleen kennis genomen, maar wat hij in volle diepte gepeild heeft. Reeds in dezen tijd - eerst veel later, in 1871, liet hij zich in de christelijke kerk opnemen - was hij geheel vervuld van het probleem der menschelijke schuld en verlossing en hij heeft daarmede geworsteld zooals weinig anderen. Als achttienjarig jongeling schreef hij zijn gedicht ‘der entfesselte Prometheus’ (1876 bij Breitkopf & Härtel verschenen). Tot motto nam hij: 1 Corinthe 15. 36: ‘Das du sähest, wird nicht lebendig, es sterbe denn.’ In vijf gezangen (an die Promethiden, die Befreiung, Götterlos, die Entfesselten, die Schicksalsschwestern, Erlösung) worden dan 's menschen ellende, schuld en verlossing behandeld.

Wij willen van den inhoud een kort overzicht geven.

De dichter spreekt Prometheus aan, die met gesloten oogen, samengeperste lippen en gebalde vuisten aan de rots geklonken is, en smeekt hem de oogen te openen en te ontwaken. Daar klinkt boven het hoofd van den Titan het sombere gezang van de drie noodlotzusters (Klotho, Lachesis en Atropos). Zij verheerlijken hun eigen eeuwigheid, de onderworpenheid van het (door den twist geworden) heelal aan hun wil, en uiten hun haat tegen Prometheus, die vrij zijn zal en dan lijdend te gronde gaan. Daar ziet de dichter een stroom van licht op de aarde vallen. Prometheus ontwaakt en is van zijn boeien bevrijd. Maar eerst is hij nog geheel verstijfd en heft zijn oogen niet op. Eindelijk vraagt hij, of werkelijk de schikgodinnen hun lied gezongen hebben, of hij werkelijk verlost is en niet meer droomt. De

dichter bezweert hem mede af te dalen en tot zijne onzalige kinderen te komen om hen tot het heil te voeren. Maar Prometheus verhaalt hem het vreeselijke wat hij gezien heeft in den slaap, die na het verdwijnen van den knagenden adelaar op hem viel: een hoog kruis, waaraan een menschelijk wezen was geslagen, goddelijk van aangezicht. Diep geschokt door het naamlooze lijden van dezen broeder had hij hem vermaand, niet dien God aan te roepen, die door het vernietigen der andere goden niet machtiger geworden was, die maar steeds schept en het edelste van het geschapene in den hem tegengapenden afgrond stort.

> O ruf ihn nicht! Ha, da er dich geopfert, -
> Ein edler Opfer schafft er nimmermehr.

Nog een korte hoop had Prometheus gehad, toen hij zag, hoe de levenden zich om het kruis schaarden en door den heiligen band der liefde zich steeds nader aaneensloten. Maar ook deze hoop viel in puin. Uit de bron der liefde stroomde de haat. Hij had gezien hoe de menschen raasden tegen elkaar en hun bloedige handen in verbitterden strijd ophieven. Toen hij in hun wilde aangezicht zijn eigen trekken herkende, ‘nur schaudervoll verzerrt und leichenhaft’, had hij in hoogste smart met zijn slaap geworsteld, alle spieren ingespannen, een schrille toon drong in zijn ooren, en hij was ontwaakt. - De dichter roept hem toe, te hopen en hem te volgen in het dal des levens om zijn eigen schepselen te redden en te herscheppen. En de Titan volgt, maar met zwaarbedrukt hart. Hij zou voor hen nog duizendmaal meer willen lijden en voor hen willen strijden.

> Allein wo ist der Feind, mit dem ich ringe?
> Es is kein Gott! Und üb'rall ruft es: Freiheit!
> O furchtbar Wort! Mir graut vor deinem Klang.
> Als ich noch kämpfte, fasst' ich nicht das Ziel!
> Nun ist's errungen, und ich schaud're drob.

Als zij dan de landen der menschen doorgaan, ontmoeten zij de meest verschillende typen. Eerst een in zijn eigen Ik zich opsluitenden, diens heerlijkheid prijzenden en toch doodmoeden wijsgeer. Als zij hem toeroepen met hen mede te gaan, daar de nacht invalt, antwoordt hij:

‘Die Nacht ist gut. Ihr dürft sie mir nicht schmähen.
Am Tage rauscht das Nicht-Ich gar so laut,
Wisst ihr, das Nicht-Ich, jener dunkle Nebel,
Der um das Sonnenlicht des Ich sich breitet.
Allein die Nacht! - Da steht ihr frei und rein,
Ein reines Ich. Ich kann's beweisen, Herr. -
Nichts ist, als Ich. Das ist die ganze Wahrheit.
Das Ich, das ist die Welt. Das Ich ist Gott.
Und andere Götter sind nicht. Ihr versteht mich.’

PROM.
Mann, ihr seid elend - euer Auge sagt's.

DE DENKER.
‘Ich elend, Herr? Das Ich ist niemals elend.
Das Ich ist glücklich. Ich beweis es euch.
Ha, elend, elend! Ja, das war ich sonst,
Als noch mein Ich zum nicht-Ich sagte: Du!
Allein das Du hat nicht erwidert: Du -
Es sprach nur: Ich. - Da hab' ich's denn gefasst.
Er ist nur Ich. - Ich bin sehr müde, Herr’.
Ein Thränenstrom brach aus des Gottes Auge.
‘O komm mit mir! Komm mit mir, o du Armer!
Mir ist's, als fasst' ich dich. O höre, höre!
Ich sag dir: Du! Komm mit!’

Maar de denker wil niet naar hen luisteren. Daarna komen zij bij den ‘man der zuivere wetenschap’, die van het beschouwen en kennen der dingen alle heil verwacht.

Das ist wahres Leben.
Denn der Betrachtung, Herr, ist alles gut.

‘Maar,’ zegt Prometheus, ‘als de nood al te geweldig dringt en de gebonden geest naar verlossing smacht?’

‘Herr, kennt ihr nicht den Standpunkt?
Geschichtlich müsst ihr alles Dies betrachten.
Dann seid ihr ruhig und verschiebt die That,
Bis selbst die Frucht gereift am Baum des Lebens.
Da seht ihr nämlich, das die Dinge *werden*...
Lasst nur die Dinge werden. Alles *wird*.
Nur braucht es Zeit. Doch die Geschichte eilt nicht;
Wozu auch? Ihr versteht! Das kühlt sehr ab.
Ihr lehrt die Jugend *wissenschaftlich* sein;
Ihr lehrt sie schau'n in die Vergangenheit,
Auch in die Zukunft, das ist nicht gefährlich.

Nur muss es stets die *letzte* Zukunft sein,
Das letzte Ziel, die endliche Versöhnung,....
Dann wendet sie sich von der Gegenwart
Und schweigt im Doppel-Einst des Früh'r und Später
Und geht bedächtig, spähend rechts und links
Mit klugem Blick, zufrieden und gesund...
Doch hier ist meine Wohnstatt. Gute Nacht!
Verzeiht! Ich gehe pünktlich stets zu Bette.'

Voortgaande door den nacht komt Prometheus bij een huis, waaruit muziek en feestelijk geroep weerklinkt. Een vader, zijn zoon volgend in den stillen tuin, verwijt dezen, dat hij zich minachtend van de vroolijke gasten afwendt en de kunst, die het leven opluistert, miskent. De jongeling antwoordt:

'Ich trage dieser Künstler Anblick nicht,
O dass ich so dies heilge Wort geschändet!
Fürwahr, das Feuer glüht in ihnen nicht,
Das mächtig drängt zur schöpferischen That!
Nein, nein, in ihren Augen leuchtet nicht
Der hehren Götterwelt Verkündigung.
Handwerker sind sie, die um schnöden Lohn,
Die grossen Väter affend, Kunst erkünsteln.
Sie glauben nicht an ihre eigne Sache,
Darum wird ihnen nimmermehr geglaubt!
Sie können nicht ergreifen, denn sie selbst
Sind nicht ergriffen!....
Nein, niemals hat die hohe Göttin ihnen
Ihr unverwelklich Angesicht entschleiert!
Denn keine Memme tritt in ihren Tempel,
Und keiner, die den leichten Frohsinn liebt!
Wohl steht sie selbst in sanfter Hoheit da,
In waffenloser, schmelzender Gewalt -
Doch ihre Priester will sie stark und streitbar
In heller Rüstung, mit gefasster Seele!
Denn das Gewaltige, das sie enthüllt,
Wer mag es ohne Heldenkraft ertragen?'

Een nieuw tooneel: de samenspraak van twee jonge mannen. Victor tracht zijn vriend Wolmar er van af te brengen, de wereld te ernstig op te vatten en zich met de raadsels des levens te kwellen.

Zerreisse nicht die Blume des Genusses
In Blättchen, Fädchen, Stäubchen fort und fort!
Und suche nicht in ihr nach gift'gen Säften!
Wenn du sie suchen willst - du findest sie!
Nein! Brich sie, eh' der Farben Pracht verbleicht,
Brich sie in ihrer vollen Jugendfrische
Berausche dich an ihrem süssen Duft
Und ist sie welk, so wirf sie weg! - die Flur
Ist reich genug und spendet immer wieder. -
Wolmar, komm mit!'

Maar Wolmar, door Prometheus stil gevolgd, begeeft zich naar een vergadering, waar Kornelius met vlammende welsprekendheid de revolutie predikt, het verderf van alle machthebbers en bezittenden. Het gelukt dezen, den opstand te doen uitbreken. En nu wordt in het derde deel 'die Entfesselten' beschreven, hoe deze Kornelius door een zijner aanhangers, Marcel, op het schavot wordt gebracht. De stad wordt in brand gestoken, een bloedbad gevolgd door de uitspattendste orgiën aangericht, die worden afgebroken door de tijding dat de rest van de verslagen partij, tot een groote overmacht aangegroeid, voor de poorten staat. Alles eindigt met de bloedige wraak der eerst teruggedrongen partij en een vreeslijken broedermoord.

Prometheus, die dit alles mede heeft aangezien, ligt uitgeput en ten doode toe bedroefd op een hoogte. Terwijl het hem is, alsof hij in een duisteren afgrond verzinkt, scheuren plotseling de schaduwen en een vlammenzee golft voor zijn verblinde oogen, waaruit zich langzaam het groote bleeke hoofd van Christus verheft. Een aangrijpende weeklacht komt van diens lippen, over het geslacht der menschen dat zich niet wilde laten verlossen. Huiverend valt Prometheus ter aarde. Daar hoort hij de stem van den lijder: 'Sta op'. Hij staat op, en ziet nu geen lijder meer, maar een heerscher met een diadeem om het voorhoofd, hem toeroepende: 'Ich will dich richten'.

Maar nòch terwijl Christus zich voor zijn rechterambt op zijn liefde, nòch terwijl hij zich op zijn lijden en scheppen beroept, geeft Prometheus zich gewonnen. Want hij voelt zich in dit alles niet den mindere. Ten slotte bij het woord: 'Richten will dich, der sich gebeugt,' wordt hij wel ten

diepste geroerd, maar roept nog met vaste stem: ‘Richten wird mich niemand. Denn ich beuge mich’. Maar dan valt hij toch door smart verscheurd op de knieën en smeekt:

‘Enthülle dich! Ich will dich schau'n -
Und beugen will ich meinen stolzen Nacken
Und furchtbar sühnen meine schwere Schuld,
Wenn du grösser bist, als ich!’

Christus heft hem op en geeft hem de troostende belofte, dat Hij, dien hij zoekt, zich zal openbaren. Maar de vermoeide aarde omvangt nog de starheid des grafs, nog lang duurt de heerschappij des doods. De menschen zijn doof en blind. ‘Betet um den Schmerz, - Dann ist die Zeit erfüllt.’ En ten slotte:

‘Willst du als sühnendes
Opfer fallen?
Willst du das neue Leben
Und den Tod?’

Als daarop Prometheus zegt: ‘ich will’, omarmt hem Christus, een stormwind draagt hen omhoog, die dan overgaat in een zacht suizelende koelte. Eenzaam gewaart Prometheus' oog boven zich en onder zich de oneindigheid,

Und, aufgewacht
Sah er in 's lächelnde Antlitz des Tages.

De dichter is intusschen nog in vertwijfeling over den toestand der menschen, die niet bemerken hoe dood zij zijn, hoe krachteloos en onvrij.

Ihr habt gerungen - was habt Ihr errungen?
Den Sieg gewannt ihr - was gewann der Sieg?

Des Alten spottet ihr, das Neue schreckt euch,
Matt seid ihr in der Lust und feig im Leid,
So streckt euch hin und schlafet! Niemand weckt euch;
Und euer Athem kündet, dass ihr seid.

Nog eenmaal verheffen de noodlot-zusters hun juichend gezang, de menschen hooren het rustig aan. In hen is de gedachte:

> Es ist nur Schicksal - es ist keine Gottheit!
> Es ist nur Schicksal - es ist keine That.
> Es ist nur Schicksal - es ist keine Schuld.

Zij zien niet de dingen, zij zien slechts den sluier over de dingen. Maar ook dezen nog zien zij verkeerd.

> Was blickst du zu den Sternen?
> Wo du ihn suchst, wirst du ihn nimmer finden;
> Denn wisse: dieser Schleier, das bist Du!

Maar Prometheus, op het punt van den dichter te scheiden, troost hem. ‘Es ist kein Schicksal mehr, es ist nur Gottheit.’

> Das letzte Schicksalslied hat ausgeklungen!
> Vorbei, ihr seid gewesen, grosse Parzen!
> Die Welt erwacht! Doch nicht wie ihr's gedacht,
> Nicht aus des Lebens Schlaf zum ew'gen Tod,
> Nein, aus des Lebens Schlaf zum wachen Leben!
> So sinkt denn hin in's Nichts, denn ihr seid nichtig!

Klagend verdwijnen de schikgodinnen. Prometheus wordt opgenomen in de wolken en de dichter, in verrukking, belooft zijn woorden te zullen verkondigen.

> O du grenzenlose Bühne! Du unendlich Schauspiel: Welt,
> Du bist nicht bloss Bühn' und Schauspiel, bist ein allgewalt'ger Held!
> Bist ein Geist, ein Einzig-Einer, schauend, schaffend, liebereich, -
> Unergründlich, unermessen und kein Name kommt dir gleich!
>
> Und du bist im winz'gen Wurme, wie du bist im ew'gen All,
> Bist das Lied und bist der Sänger, bist die Saite und der Schall,
> Bist das Ringen und der Friede, bist der Herzschlag und das Herz,
> Bist die flammendste der Freuden und du bist der höchste Schmerz.

Und ihr fordert Wort und Namen: Nennet denn, was namenlos!
Nennt's wie es die Sehnsucht nannte; auch ein heil'ges Wort ist gross.
Ja, was in den Staub gezerrt hat eures Wahnes roher Spott,
Ruft's aus den gepressten Herzen, - fallet hin und rufet: Gott!

Poëtisch is dit werk zonder twijfel nog niet voldoende rijp. Naast vele heerlijke schoonheden van allerlei aard heeft het toch ook menigmaal iets opgeschroefds en breedsprakigs. Maar wijsgeerig is het diep doordacht en het is een ongewoon psychologisch verschijnsel, dat iemand op zoo jeugdigen leeftijd een zoo grandioos gedicht, van deze diepte van filosofisch begrip en levensintuitie schrijven kon. Een grooten kring van lezers heeft Lipiner er niet mede veroverd. Maar geweldig was de indruk dien het op een beperkt getal der uitgelezenste geesten maakte. Malvida von Meysenbug schrijft: ‘Dit gedicht moest eigenlijk het goddelijke heeten; want het omvat de goddelijke komedie van den nieuweren tijd, zooals Dante's Divina Commedia die van de middeneeuwen omvat. En de jonge dichter gelijkt op den ouden, in diepte van gevoel, in de lavastroomen van heiligen toorn, in de verrukkingen eener verre, zalige hoop en in de wonderbare schoonheid van den vorm.’ Nietzsche laat zich in een brief aan Erwin Rohde aldus uit: ‘Ganz neuerdings erlebte ich durch den entfesselten Prometheus einen wahren Weihetag. Wenn der Dichter nicht ein veritables Genie ist, so weiss ich nicht mehr, was eins ist: alles ist wunderbar, und mir ist, alsob ich meinem erhöhten und verhimmlischten Selbst darin begegnete. Ich beuge mich tief vor einem der so etwas in sich erleben und herausstellen kann.’ De theoloog Karl Hase in Jena las met zijn studenten in het seminarium den Prometheus. Ook Richard Wagner werd door het werk geweldig aangegrepen. Hij noodigde den jongen dichter uit tot een bezoek in Bayreuth, waar Lipiner ook een tijdlang vertoefde. Wagner zeide later van hem, dat hij den indruk maakte van een Paulus, zoo vurig, zoo krachtig en intens de waarheid willend.

Geen wonder, dat iemand die met zulk een aanleg, zulk een belezenheid en reeds volbrachte studie, aan de akademie kwam, daar spoedig uitblonk. Reeds als student legde Lipiner

een diepgaande kennis aan den dag van litteratuur, filosofie, geschiedenis en sociale wetenschappen, zoodat hij door het radicale aanpakken der problemen, een zeldzame gave van uiteenzetting en verrassende nieuwe opvattingen niet zelden de vakgeleerden beschaamde en ontwapende. Daarbij hield hij zich bezig met onderzoekingen aangaande den bijbel, en de dogmatiek, christelijke en oostersche mystiek. Van de latere grootere schrijvers was het vooral Dostoievsky, tot wien hij zich aangetrokken gevoelde.

Niet meer dan vier semesters heeft hij aan de universiteiten van Weenen en Leipzig gestudeerd. Met Erwin Rohde en Johannes Volkert knoopte Lipiner in dezen tijd vriendschapsbetrekkingen aan, en de grijze Fechner betoonde hem de hartelijkste genegenheid. Ook Gustav Mahler was innig aan hem gehecht. Mahler's vrienden in Weenen opnoemend, zegt Paul Stefan in zijn werk over den genialen componist en dirigent: ‘Hier muss noch einer genannt sein, den ich bei Lebzeiten nie zu nennen gewagt hätte; so gross war seine Scheu und seine Einsamkeit nach wunderbaren Anfängen. Siegfried Lipiner ist jedem, der Nietzsche's Briefe gelesen hat, bekannt.’ Hij citeert dan de zooeven aangehaalde passage uit den brief aan Rohde, en, na zich beklaagd te hebben over de onverschilligheid der couranten bij het overlijden des dichters, besluit hij: ‘Hier soll an den Toten wenigstens erinnert werden; denn Mahler hat Siegfried Lipiner sehr lieb gehabt und ist immer wieder zu dieser Jugendfreundschaft zurückgekehrt.’ Ook als dichter stelde Mahler hem zeer hoog. Van zijn ‘Adam’ schreef hij: ‘diese Dichtung gehört zu den schönsten Besitzthümern der Welt, auch wenn sonst nichts dazu käme.’

Al spoedig na het verlaten der universiteit kreeg Lipiner een goede betrekking aan de bibliotheek van den Rijksraad te Weenen, waardoor hij in het huwelijk kon treden. Dertig jaar lang heeft hij deze bibliotheek bestuurd en zij dankt het aan hem, dat zij door deskundigen als een van de best ingerichte der wereld geprezen wordt. Want ook aan praktischen aanleg ontbrak het Lipiner geenszins. In het openbare leven echter bewoog hij zich weinig. Ook de gave van een wegsleepende welsprekendheid verlokte hem niet tot een optreden als redenaar. Hij gaf niet om een voorbijgaand succes; hij wilde

dat zijn woord ‘nicht *auf* die Seele, sondern *in* die Seele’ dringen zou. Veel gewicht daarentegen hechtte hij aan het inwerken op afzonderlijke personen, en velen erkennen dankbaar, voor hun geestelijk leven aan hem het hoogste verschuldigd te zijn. Als dichter is hij sedert dien bijna geheel verstomd. Wel publiceerde hij in de eerste jaren nog vertalingen van twee groote werken van den poolschen dichter Mickiewicz: ‘Herr Thaddäus’ en het treurspel ‘Totenfeier,’ waarop veel later (1905) het gedicht ‘Faris’ volgde, - vertalingen, die door kenners als meesterstukken geroemd worden. Ook schreef hij nog het tekstboek voor Goldmark's opera ‘Merlin’. Maar zelfstandige, afgesloten eigen werken heeft hij niet meer doen verschijnen.

Vóór alles weerhield één ding niet zijn produceeren maar zijn publiceeren: het Christus-gedicht, waarvoor alles op den achtergrond trad en waarvan hij zelf zeide: ‘ich fordere, was Niemand von sich noch von Anderen fordert, beinahe das Unmögliche’. Tweemaal was het monumentale werk voltooid, en tweemaal had hij de geestkracht het geheel om te stooten om weer van voren te beginnen, daar de Idee van het geheel zich intusschen wederom nieuw en grooter aan zijn geest had geopenbaard. Het zou bestaan uit een Voorspel ‘Adam’ en drie groote tragedies: Maria Magdalena, Judas Iskarioth en Paulus te Rome. Alleen het voorspel ‘Adam’ is volgens het laatste plan voltooid geworden. Het is in het vorig jaar samen met de tragedie Hippolytos door Paul Natorp (Stuttgart, W. Spemann) uitgegeven. Vooraf gaat een Inleiding, waarin kortelijk de levensloop van den dichter verhaald en liefdevol zijn persoonlijkheid geteekend wordt. Daaraan hebben wij ook voor het grootste deel bovenstaande mededeelingen ontleend.

De juiste titel van Lipiner's ‘Adam’ zou wezen: de tragedie der menschheid. Hier wordt behandeld: het eeuwige mysterie van ons persoonlijkheids-leven, het alle denkend begrijpen te boven gaande feit van de tegenstelling in ons van natuur en geest, van de werkelijkheid van zonde en ellende.

Van het paradijsverhaal, dat dit probleem met wonderbare diepzinnigheid aanduidt - zonde is een daad van vrijheid, niet bloot gevolg van onze zinnelijke en eindige natuur, zij is ongeloof en ongehoorzaamheid - maakt Lipiner geen

gebruik. Op het eten van den boom der kennis, waardoor de mensch zich in hoogmoedige zelfverheffing en bewusten wereldlust van God los rukt, zinspeelt hij slechts, en in het drama zelf wijkt hij van de bijbelsche voorstelling meermalen aanmerkelijk af. -

In het eerste der drie bedrijven ligt de oorspronkelijke toestand al ver achter ons. Wij zijn daar bij Adam's hut, omgeven door akkers en weilanden. In de verte is de wildernis, waar de dieren huizen - het symbool van het argelooze natuurleven, waarmee de vroegere gemeenschap door Gods wil is afgebroken. Een verschillende stelling daartegenover wordt ingenomen door Adam, zijn vrouw en beide zonen. Die wildernis heeft over Adam nog een geweldige macht. Als slaapwandelend brengt hij daar vaak 's nachts heimelijke bezoeken aan zijne broeders, maar dan in het daglicht teruggekeerd, zou hij door offers en gebed die schuld weer willen uitdelgen. Onophoudelijk kwelt hem de twijfel: zijn wij ontkomen? Dan weer vervult hem het besef zijner hooge roeping: ‘Weg vom Ohr mir diese Klage! Mir ist das Licht, ich bin dem Licht erkoren, Und in die Sonne wird dies Aug' sich bohren, und füllen sich mit ihrem Tage, Bis es erblindet oder ihn ertrage!’ Eindelijk wordt hij, in heftigen strijd met Kain na diens daad, aan den rand eener kloof door een vandaar komend geweldig roofdier gegrepen en weggesleurd.

Evenmin als Adam is Eva zich nog ten volle bewust van de gevolgen van den nieuwen toestand. Zij heeft de noodlottige vrucht ‘mit den Lippen kaum berührt, und nur ein leises Weh ist ihr in's Herz geflossen’. Eerst in de lotgevallen harer geliefden komt zij tot de ernstige ervaring van de beteekenis der schuld. Maar zij denkt en redeneert er niet meer over. Zij gelooft, omdat zij leven moet. Groot is haar vertrouwen op God. Als zij den door allen zielestrijd uitgeputten slapenden Adam beschouwt, bidt zij:

> Unsichtbarer! O, einen Saum nur lüfte
> Der Hülle um dein golden Angesicht, -
> Es rühre seine Stirn ein Streifen Licht
> Und lächle weg das Traumgesicht der Pein!
> Viel weiss er, aber Eines weiss er nicht,

Ich aber weiss es und ich bin's gewiss:
Wie du mein Innerstes bewegest,
Nicht ist ein Kind der Finsterniss
Das Leben, das du heimlich in mir pflegest.

Is Eva nog meer aan gene zijde van het conflict, Abel anticipeert de oplossing er van. Ook hij voelt wel diep de scheiding van God. Roerend is zijn Nachtgesang (aan het einde van het eerste bedrijf).

Tritt aus dem Dunkel, - sag' dass du hier bist,
Dass nicht so einsam das Herz in mir weine;
Lass mich dich schauen, wenn du bei mir bist,
Nimm meine Hand, Herr, - reich' mir die deine.

Denn alle Lichter des Himmels entschwinden,
Schauerlich schweigt die schlafende Herde.
Fernes Gestöhn in den schwellenden Winden,
Fliegendes Laub weht über die Erde.

Lass deine Stimme, lass Antwort mich hören:
Siehe, das Leben gabst du uns Allen,
Musst du denn Alle wieder zerstören?
Ist denn nicht Einer dir zu Gefallen?

Ach, und ist Jedem sein Ende beschieden,
Magst doch mit eigener Hand sie verderben!
Kann es nicht sein, dass sie blühen in Frieden,
Sage, muss Eins durchs Andere sterben?

Hast du dem Vogel den Atem gegeben,
Ihn zu ersticken im Rachen der Schlange,
Nimm meinen Atem, o nimm mein Leben!
Bang ist mir, Herr, o traurig und bange! -

Oder ist Thorheit vor dir mein Grämen, -
Der du so hoch über Sternen ragest,
Weisst du mir Trost, mich ganz zu beschämen:
Sag' ihn! dir glaub ich, was du auch sagest!

Wolken zertheilst du, Windeshauch stillst du,
Pochen des Herzen kündet dein Kommen, -
Hast mich vernommen - und reden willst du:
Rede! rede! - wenn du vernommen!

Aber du schweigst, - und es wölket sich wieder;
Nimmer wohl sprichst du zu Meinesgleichen, -
Nicht auf die Erde steigst du hernieder,
Und in den Himmel kann ich nicht reichen.

Maar toch heeft Abel in het diepst van zijn wezen het conflict reeds overwonnen; hij leeft reeds vooruit in het licht der vrijheid, in het troostende besef, een kind Gods te zijn. Zijn vroege dood is een genade, die hem voor veel leed bewaart.

In Kain, wiens zielelijden aangrijpend door Lipiner geschilderd is, wordt het wezen der zonde als hoogmoedige zelfverheffing, eigenliefde en nijd, eerst ten volle openbaar. Hij beroemt zich er op, dat hij, gehoorzaam aan Gods gebod, alle betrekking met de wildernis heeft afgebroken, er vijandig tegenover staat. Daarbij voelt hij zich achteruitgezet door zijn ouders en door God, bij Abel, wiens zonnige natuur hem tegenstaat.

Met haat en afkeer in het hart hoort hij het aan, als Abel verrukt het leven der dieren beschrijft.

Da raschelt's, da schwirrt's; über mich, neben mich
Wend ich den Blick; was guckt von der Seite?
Ein Fuchs im Gebüsch, ein Vogel da droben,
Weih' oder Falk -; und fort in die Weite!
Und lange nicht währt's: von unten, von oben
Schwärmen sie an, umhüpfen, umschweben mich, -
Scharenweis naht's, mehr, immer mehr,
Hoch aus den Lüften stürzt es daher,
Und vom untersten Wald und vom höchsten Schnee
Mit Hörnern und Hauern und Zackengeweih'n, -
Und ringelnd und zünglend aus Kluft und Gestein, -
Und seltsam gurgelt's weit auf dem See,
Es plätschern die Fische und tauchen zur Höh',
Und stürzen zum Strand. -

Het is voor Kain een genot daartegenover de wreedheid der dieren, hun vernietigen van elkaar te doen uitkomen. Hij verhaalt, hoe een beer zijn buit bemachtigt en verslindt.

So war der Gesell und dies seine Lust.
Ich aber, - wo er vorübermusst',

Grab' eine Grube; Reisig und Gras
Deckt sie, und deckt auch den Pfahl im Grund,
Gespitzt nach oben, sonst glatt und rund.
Auf's tückische Dach kommt lockendes Aas.
Er naht, riecht, springt - und ist schon hinab,
Schon festgespiesst! Unsinnig vor Pein
Zerrt er den Leib um den schrecklichen Stab,
Nur tiefer und tiefer bohrt er sich ein.
Lang' in der Nacht noch hört ich ihn schrei'n,
Grauenvoll schrie er in seinem Grab.
(Abel steht mit abgewandtem Antlitz).
Du wendest dich weg, - o Wesen, zo zart!
Waffen zu führen, listig zu spüren
Gruben zu graben ist nicht deine Art;
Blut seh'n - wie widrig! Blut von Thieren -
Dich lockt nur etwa Kains Blut.
Nun sag', wie willst du die Heerde schützen?
Sie, unser bestes Hab' und Gut?
Magst träumend auf dem Hügel sitzen,
Da grasen die Lämmer, die Böcklein springen, -
Und droben hängt schon mit rüttelnden Schwingen
Der Adler, - und aus der Wolke steil
Aufs Zicklein fällt er, wie ein Pfeil;
Und schon auf den Felsen hat er's getragen,
Den rechten Fang um den Kopf ihm geschlagen,
Dass sich der Atem im Herzen klemmt, -
Den linken gräbt er ihm in die Seite,
Dass es mit Blut ihn überschwemmt,
Und mit dem Schnabel zerhackt er die Beute. -

Hij beloofde zijn vader Abel te zullen liefhebben, als zichzelf. Maar zijn haat is te sterk.

Du sollst ihn lieben, sollst! sollst lieben!
Ein neu Gebot, - ich aber will nicht! nein!
Ihn lieben wie mich selbst -: Ich aber hasse
Mich selbst, - und wie mich selbst, so hass' ich ihn!
Hasst' ihn von je! fürwahr, und hab' es nicht gewusst.

Hassen ist Schmerz! Ihn lieben! Könnt' ich's nicht?
Sein Aug' so hell, seine Stirn so licht!
Und mich überschlich es ja zu Zeiten,
Als könnt' ich - Und ich soll! es ist Gebot,
Des Herrn Gebot: willst du dem Herrn entflieh'n?

Het is de bevrijding van een ondraaglijke spanning, als hij de knods op Abel's hoofd neerzwaait. Maar dan die ontzetting, als hem de beteekenis van zijn daad duidelijk wordt! Geen lichtstraal valt meer in zijn leven. Wanneer hij, na Abel's dood met Eva alleen overgebleven, smeekt haar te mogen beschermen en nederig te mogen dienen, wijst zij hem af en gaat hij een eenzaam leven vol gewetenswroeging te gemoet, een leven zonder gemeenschap met God.

Er lacht vielleicht seit Ewigkeit!
Ob Allem! - Nicht der Liebe, noch des Zornes wert
Ist ihm die Welt; als ihm das Nichts missfiel
Erschuf er sie, zum Spiel -
Und lässig liess er sie aus seinen Händen:
Nun geh' sie ihres Wegs.
Und jetzt: wohin mich wenden?
Ich denk': ich geh', wie sie, auf's Ungefähr.
Zusehn will ich mir selbst, wie ich nun leben werde, -
Leben! mit diesem Brand, der nie verglimmt,
Dem Wurm, der nie entschläft -
Schwer trägt sich's, schwer.
(Er hat einige schritte gemacht und bleibt nun stehen, in Verzweiflung ausbrechend:)

Und keine Hand, die's von mir nimmt?
Niemand im Himmel? Niemand auf der Erde?
Niemand - Niemand. -
(Er verschwindet im Geklüft.)

Met deze woorden eindigt het stuk. Het zou, zooals wij zeiden, een voorspel zijn voor een Christus-trilogie. De tegenstelling tusschen Adam en Christus was door Paulus aangegeven in zijn brief aan de Romeinen, V. 12, vlgd.: door één mensch is de zonde in de wereld gekomen, en dan door de zonde: de dood. Christus moest verschijnen om de wereld van zonde en dood te verlossen. Zeer te betreuren is het, dat van deze Christus-trilogie maar weinig fragmenten zijn overgebleven.

In zijn Hippolytos heeft Lipiner dezelfde stof behandeld als Euripides in zijn gelijknamig drama, en Seneca en Racine in hun Phaedra. De duitsche dichter toont hier, hoe diep hij in het wezen der religiositeit is doorgedrongen. Mooi is in

zijn werk de tegenstelling tusschen Aphrodite, de verpersoonlijking van den liefde-hartstocht, den levensdrang waaruit alle kracht van worden en scheppen ontspringt; en Artemis, wier eigenschap is: de rust in het eeuwige, niet als strakke bewegingloosheid, maar de innerlijke zielestilte (galene), de beheerschte beweging. Onder de macht der eerste staat Phaedra; aan de laatste heeft Hippolytos zich met zijn geheele hart toegewijd.

In Lipiner's nalatenschap moet nog allerlei belangrijks voorhanden zijn: lyrische gedichten, drie grootere werken uit vroegeren tijd (Arnold von Brescia, Echo, der neue Don Juan) en dan zijn 'Homunculus, eine Studie über Faust und die Philosophie Goethe's', waartoe hij gebracht werd door de studies voor zijn promotie. Daarin wordt Goethe's wijsbegeerte tot hare historische grondslagen teruggebracht en in haar logischen samenhang voor oogen gesteld. 'In haar spreekt niet alleen de denker over den denker, maar ook de dichter over den dichter.'

Besluiten wij met de woorden, waarin Natorp, die met Lipiner in zijn studententijd bevriend was, diens persoonlijkheid schildert. 'Unvergesslich ist der Eindruck, der von der Persönlichkeit Lipiner's mir geblieben ist. Von intensivstem Leben, von Kämpfen auch und Schmerzen zeugten die früh schon sehr durchgearbeiteten Züge; aber wie triumphierte darüber das leuchtende Auge, die mächtige Stirne! Es lag in seinem Blick etwas Erhabenes, nicht Kampf nur, sondern Sieg; eine Klarheit, die in alle Dunkelheiten des Menschendaseins unerbittlich hineinleuchtete, um sie niederzuzwingen; und eine alles überwindende, durch nichts überwindliche Menschengüte und Liebe. So ist das Bild des Zweiundzwanzigjährigen mir fest im Sinn geblieben, und so haben bis zuletzt auch jene ihn gekannt, die im Leben ihm die Nächsten sein durften.'

Utrecht.

B.J.H. OVINK.

Volksverzekering.

‘In alle gevallen, waar een voorziening getroffen moet worden, is aansluiting bij anderen de goedkoopste weg; dan wordt door een kleine opoffering van allen, ieder voor groot verlies behoed. Degenen die door het lot gespaard blijven, krijgen hun geld niet terug; evenmin ontvangen zij eenig tastbaar of zichtbaar voordeel. Doch zij hebben zichzelven voor ondergang behoed en zijn dientengevolge gerust van harte. Zij, die wel door het lot getroffen worden, krijgen alles wat de nietgetroffenen hebben afgestaan en worden daardoor in staat gesteld het hoofd te bieden aan rampen, die hen anders overstelpt zouden hebben.’

Zelden is met grooter juistheid het beginsel van verzekering met levenslange premie-betaling tegen overlijden, ongevallen, ziekte, invaliditeit, enz. weergegeven dan in de aangehaalde regels uit een rapport van een commissie uit het Lagerhuis in 1825.

Dit rapport gaat dan verder met het verkieselijke van verzekeren boven sparen aldus weer te geven:

‘De op zich zelf staande spaarder, niet hij die bijdraagt in een gemeenschappelijk fonds, is inderdaad de speculant. Blijft hij door ziekte gespaard in de jaren van kracht en werkzaamheid en sterft hij vóór de ongeschiktheid tot werken intreedt, dan is zijn speculatie gelukt. Maar wordt hij invalide op jeugdigen leeftijd of bereikt hij hoogen ouderdom, dan is zijn positie hoogst ongunstig. Immers zijn spaarpenningen zullen bij langdurige ziekte slechts voor korten tijd toereikend zijn, en mocht hij al iets overgehouden hebben

voor den ouden dag, dan zal een lijfrente die hij hiervoor kan koopen verre achterstaan bij het aandeel, dat hij zich had kunnen verzekeren in de gezamenlijke bijdragen van al diegenen die na vele jaren gecontribueerd te hebben tot een pensioenfonds nooit den leeftijd bereikten om er van te profiteeren.'

In Engeland wordt dus reeds in 1825 van regeeringswege aan degenen, die van een weekloon moeten leven, de wenschelijkheid voorgehouden om zich bij de zoogenaamde Friendly Society Movement aan te sluiten, terwijl de Regeering van haar kant op velerlei wijzen ze wenscht te steunen.

Het is niet zoo eenvoudig om in enkele woorden weer te geven, wat men onder Friendly Societies verstaan moet.

Wanneer men ze omschrijven wil, komt als van zelf de gedachte op aan dien Franschman, die, toen hij een maand in Engeland was, zoo verrukt was over de Friendly Societies, dat hij er een boek over wou schrijven, maar toen hij er een jaar was, er van af moest zien, want steeds had hij gevonden dat hun werkkringsfeer grooter geworden was.

Bij het lezen van 'A century of Odd Fellowship' door R.W. Moffrey uitgegeven bij het honderdjarig bestaan van 'the Manchester Unity', beseft men, met hoe groote moeilijkheid de man, die van zijn arbeid bestaan moet, in het leven te kampen heeft, en hoe daarbij aansluiting bij een gemeenschap finantieel en moreel helpen kan. Toch maakt men zich een verkeerde voorstelling als men meent, dat de Friendly Societies in de 19de eeuw zich steeds naar alle richtingen uitgebreid hebben.

Om bij de Manchester Unity te blijven: in de periode 1895-'99 was er een gemiddelde jaarlijksche toeneming van het aantal leden van 22840, in de volgende van 12520 en in de daarop volgende maar van 3744. Bij bijna alle andere werden soortgelijke verschijnselen waargenomen. De geldelijke toestand van bijna alle Friendly Societies laat te wenschen over. De strijd er over duurt reeds zeer lang. Zoo werden b.v. al in 1845 verschillende afdeelingen van the Manchester Unity met een leden-aantal van 16000, die weigerden een beredeneerd jaarverslag in te zenden, eenvoudig de Unity uitgezet. Sinds dien tijd heeft deze de leidende positie onder de andere steeds weten te handhaven,

niet het minst door het voorbeeld, dat ze gaf in de vaststelling van de vijfjaarlijksche wetenschappelijke balans en de achtereenvolgende publicaties van ziektetafels.

Een ander, the Rechabites, had in 1896 een reserve tekort van £ 592.736, in 1906 van £ 734.805. Men schrijft dit groote tekort daaraan toe, dat de oudere leden sinds de oprichting te weinig contributie betaald hebben. Zooals men intusschen uit dit voorbeeld ziet, schromen de Engelsche Actuarissen niet om openbaarheid te geven aan bestaande misstanden.

Dat de voormannen in deze beweging de verzekeringswetenschap behoorlijk beheerschen, bleek o.m. in het debat op de vergadering van hun afgevaardigden van 29 Juni 1911, waarin Lloyd George gekomen was om persoonlijk allerlei vragen, die men hem stelde, te beantwoorden en zijn gehoor overtuigd heeft. Maar daar bleek ook, dat als men ziekteverzekering wil, de eenige weg is staatsverzekering.

Wanneer ik nu verder tracht een uiteenzetting van de gunstige werking hiervan in het licht te stellen, dan doe ik dit in de verwachting, dat we ook in Holland, evenals in België de voordeelen van dit allernieuwste product van Britsche wetgevingskunst zullen genieten.

Er is aan het departement van Landbouw, Handel en Nijverheid door de Ministers Kuyper, Veegens en Talma ontzaglijk veel voorarbeid gedaan, zooals Minister Treub op 24 Dec. 1913 in de Kamer heeft meegedeeld. Maar met dat al stel ik me voor, dat als de wijzigingen in de Ziekteen Invaliditeitswetten van Minister Talma in openbare behandeling komen, zich toch nog geen publieke opinie omtrent het gewenschte van verplichte verzekering gevormd zal hebben, zooals in Engeland. Hoewel herhaaldelijk aangetoond is dat sociale verzekering een eminent staatsbelang is, blijven nog Kamerleden bij ons over de vraag, of voor verplichte verzekering een rechtsgrond aanwezig is, debatteeren. Als men om iemand te overtuigen een afschildering geeft van het lot van een krachtig werkman die door omstandigheden buiten zijn schuld, als ziekte en invaliditeit nu eenmaal zijn, geheel buiten verdiensten is, zijn netten inboedel naar den lommerd ziet verhuizen, en wiens vrouw als werkvrouw alleen het allernoodigste verdienen kan, en uiteenzet hoe deze namelooze

ellende voorkomen had kunnen worden als de man in zijn ziekte een wekelijksche uitkeering gedurende korten tijd gekregen had, dan krijgt men ten antwoord, dat ‘in den tegenwoordigen tijd’ alles voor den werkman gedaan moet worden, enz. enz.

Iedereen moet toegeven, dat met bespiegelingen over academische strijdvragen de werkman als zoodanig niet geholpen wordt, en men zich liever op practisch standpunt stellen moet en vragen: Hoe is het te bereiken dat de verzekerde voor een billijke bijdrage een toereikende uitkeering krijgt?

De werkman betaalt zoo goed als geen belasting en als hij oud is, meent hij een ‘claim’ te hebben, dat zijn vroegere werkgever of de Staat hem onderhouden zal. Wat is er nu tegen, dat hij gedwongen wordt, als hij in goede verdiensten is, in den vorm van bijdrage van zijn verzekeringspremie als het ware een soort van belasting te betalen? De behoefte aan verzekering tegen ziekte en invaliditeit - zelfs niet voor pensioen - is in ons land nooit heel sterk gevoeld. Enkele particuliere ziekteverzekeringsmaatschappijen, met het doel: uitkeering van ziektegeld in dagen van ziekte, zijn bezig te liquideeren. Als een werkgever bij een Hollandsche maatschappij zijn personeel zou willen verzekeren, dan zal hij waarschijnlijk niet veel keus hebben. Men zegt, deze verzekering is te duur en levert weinig of geen winst. Daartegenover staat dat ‘de bussen met vrij dokter en apotheker’ zeer prospereeren. Ook de begrafenisfondsen worden meer en meer levensverzekeringsmaatschappijen. Daarnaast breekt in ons land langzamerhand de erkenning van het vele goede, dat de ongevallenverzekering doet, door.

Als ik de toezeggingen van Minister Treub goed begrepen heb, dan wil hij bij de wet ziektebehandeling en ziekte- en invaliditeitsverzekering onder de organisatie van de Rijksverzekeringsbank brengen. Het land wordt hiertoe in kleine verzekeringsdistricten, b.v. een wijk van de stad, verdeeld. Heel het stelsel zal zich aansluiten bij de practijk van het dagelijksch leven.
In navolging van Engeland heeft de Belgische Regeering niet zonder succes de vorming van kleine verzekeringsmaatschappijen, overeenkomende met de Engelsche Friendly

Societies, aangemoedigd zooals blijkt uit de toeneming van het aantal leden in 't volgende tabelletje:

jaar	aantal leden.
1895	87.312
1900	196.487
1911	449.979

Voor me ligt: ‘The Guide Book of the Friendly Societies' Registry Office’, een boekje van ruim 300 pagina's, dat door de Engelsche Regeering voor den luttelen prijs van 30 cent verkrijgbaar gesteld is. Hierin is alles wat een op te richten ziekte-kas noodig heeft te weten medegedeeld. Dit leert b.v. dat men met een aantal van vijftig personen voor ziekteverzekering beginnen kan, hoe hoog de premies zijn moeten voor verschillende leeftijden, voor bepaalde uitkeeringen. In het algemeen kan men wel vooropstellen, dat bij de oprichting een streven bestaat om voor de laagst mogelijke premie de hoogst mogelijke uitkeeringen te willen geven en ontvangen. De grootste moeilijkheid is nu evenwicht tusschen de uitgaven en inkomsten te brengen ook voor de toekomst. Deze moeilijkheid is voor ziekteverzekering zooveel omvangrijker dan voor levensverzekering: men heeft hier zoowel met ziektekansen als sterftekansen te doen. Nu zijn de ziektekansen niet alleen verschillend naar den ouderdom maar ook naar het beroep, dat men uitoefent.

Beide wil ik nog iets toelichten. Men rekent dat men op 45-jarigen leeftijd anderhalf maal meer premie te betalen heeft dan op den leeftijd 16-20, met 55-jarigen leeftijd is de premie verdubbeld, en na 65-jarigen leeftijd kan men niet meer opgenomen worden; men is voortdurend invalide.

Het beroep van machinist op den trein brengt zoo'n groote verantwoordelijkheid mede, dat de geneesheer den patiënt niet eerder dan voor hij geheel hersteld is, verlof zal geven, weer op z'n machine te gaan staan.

Nu is het een opmerkelijk feit, dat de sterftetafels een voortdurenden vooruitgang in levensduur van het menschelijk geslacht constateeren en de ziektetafels daarentegen een voortdurende toeneming van het aantal ziektegevallen aantoonen. Men heeft dat zoo willen verklaren, dat door de

verzekering tegen ziekte het simuleeren en het aggraveeren in de hand worden gewerkt. Bovendien, wanneer men de massa verzekert, doet zich een ander verschijnsel voor, dan wanneer men alleen met de ‘pioniers’ te doen heeft. Onder deze treft men heel dikwijls menschen aan die zich in de kracht van hun leven verzekerd hebben, maar wanneer zij ouder geworden zijn, zijn ze dikwijls in zoo'n goeden doen gekomen, dat ze de uitkeeringen niet aanraken.

Met grooten nadruk moet ik er op wijzen, dat het niet redelijk is, de premie voor alle leeftijden gelijk te stellen. Heeft b.v. een fabriek of een werkliedenorganisatie een verzekering, waarbij de verzekerde een dubbeltje per week betaalt, en een uitkeering van een gulden ontvangt voor elken ziektedag, dan is deze uitkeering daardoor alleen mogelijk gemaakt, dat de fabriekseigenaar of de kas van de werkliedenvereeniging bijspringt.

Hoewel uit een oogpunt van zuivere verzekering niet redelijk is het natuurlijk ook mogelijk, bij de wet een premie te bepalen, die voor alle leeftijden dezelfde blijft, een gemiddelde premie of een premie voor de jongst toetredenden, b.v. de premie van den 16 jarigen leeftijd, een zoogenaamde minimumpremie of een premie als zeker percentage van het loon, zooals de wet Talma formuleert: de premiën worden vastgesteld in honderdsten van de gemiddelden der loonklassen. De premiën zelf worden niet in de wet vastgesteld, alleen zegt deze dat ze alle vijf jaren herzien zullen worden.

Minister Treub heeft hierin geen verandering aangekondigd. Bij de behandeling van het wetsontwerp is er bovendien herhaaldelijk op gewezen dat de in uitzicht gestelde minimum uitkeering van *f* 1.50 per week onvoldoende is. Onnoodig te zeggen, dat dit zeker het technisch moeilijkste gedeelte van de wet is: vaststelling van premie en de daarmede evenredige uitkeering. Nu wij in ons land tot nog toe niet over voldoende ervaring beschikken, om de gegevens voor invaliditeits- en ziekteverzekering op grond van waarschijnlijkheidskansen uit Hollandsch materiaal afgeleid vast te stellen, ligt het voor de hand dat wij ons naar buitenlandsch voorbeeld richten. Zoo wordt b.v. in 't ‘nader verslag van Prof. J.C. Kluyver 1913’ voor het vaststellen der invaliditeitskansen en voor de vermoedelijke verdeeling

der verzekerden over de loonklassen gebruik gemaakt van de ondervinding in Duitschland verkregen. Onze wetgeving op dit gebied en dientengevolge ook de litteratuur erover waaruit men de bedoeling van de wet leert kennen, staat tot nog toe bijna geheel in 't teeken van 't Duitsch-Oostenrijksche model. Hierdoor is het misschien ook te verklaren dat bij een eerste kennismaking met Britsche verzekeringsvoorwaarden ze ons vreemd voorkomen, maar bij langere overweging blijkt, dat ze meer sociaal effect hebben. In Groot Brittannië beschikt men over een honderd jarige ervaring, die van onderop is opgekomen en door de Regeering geleid. In Duitschland werd voor dertig jaar het volk de verzekering door de wet voor het eerst opgelegd. De eerste ziektetafel ontstond in Engeland al in 1835, de laatste van Watson is van 1903, herzien in 1913. In ons land is de eenige die van Dr. Janse in 1898.

Laat mij door een voorbeeld het verschil in practische opvatting aantoonen. Onze ongevallen-verzekering spreekt van een zeker percentage invaliditeit. Welnu, een jongen van 13 jaar, die in 't begin van zijn fabrieksleven uit speelschheid een pink komt te missen krijgt nu zijn leven lang een som van anderhalve cent per dag. Menigmaal is dit voor hem in zijn verder leven een bezwaar om weer aan den slag te komen, omdat zijn staat van ongevallen niet meer blank is. In Engeland heeft al vrijwel burgerrecht verkregen, dat de volle uitkeering alleen gedurende een periode van 26 weken plaats heeft (zoogenaamd ‘sick pay’), en daarna de halve uitkeering tot 70 jarigen leeftijd (zgn. ‘disablement pay’). Uit een verzekeringsprinciep is het op geen enkelen logischen grond te verdedigen, dat de door ziekte getroffene na een half jaar zijn uitkeering tot op de helft ziet verminderd. Maar men redeneert eenvoudig, dat het anders niet te betalen zou zijn. In arbeiderskringen wordt declasseering niet zoo sterk gevoeld als in hoogere standen. Zooals uit het voorgaande blijkt, maakt de National Health Insurance Act geen scheiding tusschen ziekte en invaliditeit en kent men geen invaliditeitsrente toe voor het leven, daar de contante waarde van dit levenslange invaliditeitspensioen groot is en betrekkelijk weinig waarde voor den rentetrekker heeft. Men kent daar niet de begrippen als 70 pCt. invaliede, kwart invaliede enz.

Ik wil nu trachten in een bescheiden verslag een uiteenzetting te geven van de beginselen, den inhoud en de resultaten der wet, die bekend staat als Part I of the National Health Insurance Acts 1911 to 1913. Buiten beschouwing laat ik de andere sociale wetten: ongevallenverzekering (Workmans Compensation Act 1898 & 1906), ouderdomsverzekering (Old Age Pension Act 1908) en de verzekering tegen werkloosheid (Part II van de aangehaalde wet).

Bij Koninklijke boodschap van 4 Mei 1911 werd het ontwerp aan het Lagerhuis aangeboden en op 16 December van hetzelfde jaar werd het als wet aangenomen om op 15 Juni 1912 in werking te treden. In Augustus 1913 werden eenige technische veranderingen aangebracht. De uitvoering van de wet in haar geheel is opgedragen aan de Joint Committee (voluit National Health Insurance Joint Committee of Commissioners). Ze heeft op 30 Juni 1913 haar eerste verslag aan het Parlement uitgebracht. Dit loopt tot 30 Maart. Met behulp hiervan wordt het mogelijk zich bij benadering een denkbeeld te vormen van de onbegrijpelijk groote energie, die alle personen, welke er voor werkzaam zijn geweest, hebben moeten ontwikkelen om in den betrekkelijk korten tijd van 1 Januari tot 15 Juli deze reuzenorganisatie tot stand te brengen. Tien bladzijden van dit verslag bevatten titels van de publicaties, die door de Joint Committee zijn uitgegeven. Het is misschien niet overbodig er aan toe te voegen, dat dit eerste verslag van 660 bladzijden bijzonder lang geworden is door het uitvoerig mededeelen en bespreken van de vele moeilijkheden, die aan het invoeren van de wet verbonden waren, De publicaties zijn dikwijls dezelfde, alleen onder anderen vorm.

De Joint Committee is er voor het Vereenigd Koninkrijk; daarnaast zijn er vier nationale commissies voor Engeland, Schotland, Wales en Ierland, met haar zetels te Londen, Edinburgh, Cardiff en Dublin.

Het eerste werk van de Joint Committee was andere commissies te benoemen: o.a. een finantieele commissie, die in 't Insurance Fund op 30 Maart al bijna twintig millioen pond had te beheeren, een groote Algemeene Commissie van Advies, bestaande uit 159 personen, zoowel dames als heeren, gekozen uit en door werkgevers en

werknemers, verzekerden, doctoren, enz. enz. Een speciale commissie van vijf bekende actuarissen, alleen voor drie jaren benoemd om op hun gebied advies te geven, kleinere commissies om bepaalde punten te onderzoeken, b.v. de vrijstellingen. Behalve dat waren er voortdurend vergaderingen met personen, die niet in bovengenoemde commissies zitting hebben, om inlichtingen te geven of te verspreiden. Een van de meest bewonderenswaardige zaken van de Joint Committee is wel de wijze geweest, waarop ze propagandalezingen wist te organiseeren en populaire brochures, om de wet toe te lichten, wist te verspreiden. Toen de wet 15 Juli in werking trad, hadden 900.000 personen de lezingen bijgewoond, en waren er niet minder dan 33 millioen brochures verspreid. De briefwissellng was enorm geweest: het hoogste aantal ingekomen brieven op één dag bedroeg, behalve de gewone correspondentie, 7000.

Zoo schetsmatig mogelijk tracht ik nu verder den hoofdinhoud van de wet weer te geven.

Ieder persoon, die op 15 Juli 1912 tusschen 16 en 70 jaar oud is, wordt gedwongen zich te verzekeren, mits zijn loon niet hooger dan £ 160 per jaar is. Vrijstelling wordt door de wet geregeld. Iedereen, die niet verzekeringsplichtig is, kan zich onder bepaalde omstandigheden verzekeren. Het aantal personen op deze wijze verzekerd, bedraagt veertien millioen, en omdat de wet haar invloed doet gevoelen ook op de omgeving der verzekerden, kan men aannemen, dat bijna drie kwart van de geheele bevolking met haar middellijk of onmiddellijk in aanraking komt.

De werknemer ontvangt elke dertien weken een kaart waarop de Health Insurance postzegels geplakt moeten worden, ter voldoening van de bijdrage in de premie. Deze is voor mannen 7 pence en voor vrouwen 6 pence. Hiervan betaalt de werkgever in beide gevallen 3 pence. Met uitzondering van eenige in de wet genoemde categorieën, b.v. de zeesoldaten en dergelijke, ontvangen de verzekerde personen:

1 in geval van ziek zijn, geneeskundige behandeling in den ruimsten zin;
2 in geval van sleepende ziekte, b.v. tering: opneming in een sanatorium of behandeling in huis;

3 uitkeering van 10 shillings voor mannen en 7 shillings 6 pence voor vrouwen gedurende 26 weken, beginnende met den vierden dag van een ziekte, die ze ongeschikt tot werken maakt;
4 een uitkeering van 5 shillings als ze na afloop van deze 26 weken ongeschikt blijven om te arbeiden;
5 30 shillings bij bevalling van verzekerde vrouwen of van vrouwen van verzekerde mannen.

Geneeskundige hulp en sanatoriumverpleging worden geadministreerd door lichamen, die men Insurance Committees noemt, de eigenlijke uitkeeringen door Approved Societies, d.z. bestaande groote friendly societies, trade unions, volksverzekeringsmaatschappijen, kleinere friendly societies en bestaande fondsen bij groote ondernemingen, die zich verbonden hebben om volgens een voorgeschreven model deze werkzaamheden ten behoeve van den Staat te doen. Men onderscheidt deze als hun ‘State Side’ tegenover hun ‘Private Side’. Deze laatste blijft even zelfstandig als te voren.

Langzamerhand kan nu bekend gemaakt worden hoeveel leden de groote volksverzekeringen op hun State Side hebben, b.v. the Prudential 3 millioen, National Amalgamated 1½ millioen, Hearts of Oaks 400,000, Liverpool Victoria 350,000 enz. Voor verzekerden die om de een of andere reden geen lid van een ‘Approved Society’ zijn geworden, geldt een geheel andere regeling. De wet noemt hen ‘deposit contributors’. Terwijl de leden van de ‘approved societies’, behoudens een bepaalden wachttijd, door de wet aangegeven, in het volle genot van hunne uitkeering gesteld worden, ontvangen deze door bemiddeling van de Insurance Committees hun uitkeeringen. Deze uitkeeringen zijn beperkt tot het bedrag dat zij gestort hebben, vermeerderd met de bijdrage van den Staat. De bepalingen van de wet, die op deze ‘deposit contributors’ betrekking hebben, gelden maar tot het einde van 1914. Deze ‘deposit contributors’ zijn dus alleen ‘spaarverzekerden’ en zijn slechts bij wijze van overgangsmaatregel opgenomen. Men hoopt dan, dat de ‘approved societies’ ze als verzekerden willen opnemen.

De wet noemt eenige gevallen waarin de uitkeeringen verminderd worden of niet plaats hebben.

De rapporteurs voor de Britsche regeering schatten de

Staatsbijdrage op niet minder dan 87 millioen pond. Nu doet zich de vraag voor, hoe groot wordt dit bedrag voor ons land?

Bij behandeling van de wet-Talma is in de Tweede Kamer veel gesproken over den rechtsgrond, maar de geldquaestie is ‘hartaangrijpend’ dood gezwegen.

Toch is er in Holland een berekening voorafgegaan op de volgende verzekeringsvoorwaarden: alle valide arbeiders tusschen 16 en 70 jaar worden gedwongen zich te verzekeren, mits hun loon niet hooger is dan *f* 1200. - per jaar. De weekpremie varieert van 20-48 cent, al naar gelang 't jaarloon is.

In geval van blijvende invaliditeit ontvangen de verzekerden een minimum-rente met een grondslag van *f* 78 - *f* 187.20, die verhoogd kan worden met een bedrag van 145.6 cent tot 349.4 cent voor elk jaar, dat de verzekerde meer dan 13 jaar premie betaald heeft. Verder genieten de weezen beneden 13 jaar een overeenkomende rente.

Het berekende reservetekort bedraagt hiervoor *f* 207,490,000. Uitdrukkelijk wordt in het rapport van dit tekort gezegd, dat deze de ‘kosten zijn, gemoeid met een verzekering geregeld als in het ontwerp, met dien verstande evenwel dat de ouderdomsrente vervalt en uitsluitend invaliditeit recht op renteuitkeering geeft’.

Terwijl de Engelsche rapporteurs voorstellen in 18 jaren het reservetekort te delgen met een voor elk jaar verschillende Staatsbijdrage, geeft het Hollandsche rapport aan: ‘het reserve-tekort zou in 75 jaren kunnen gedelgd worden, indien het Rijk een bijdrage van *f* 7,600,000 jaarlijks beschikbaar stelde’.

Er kan verschil van zienswijze bestaan over dit verlengen van den termijn. Maakt men den aflossingstermijn steeds langer, dan wordt het jaarlijksch bedrag steeds kleiner. Maar bij een zoo lange periode als 75 jaar is, doet zich toch het ongewenschte verschijnsel voor dat burgers nog belasting moeten opbrengen, die reeds opgebruikt is door hun voorgeslacht. Het is als of je kleinzoon nog je bakkersrekening betalen moet. Maar uitdrukkelijk moet er op gewezen worden dat een reserve-tekort *voor ziekteverzekering* bij de wet van Talma niet berekend is. Bovendien is in

de Hollandsche premie geen rekening met de administratie gehouden en in de Engelsche wel. Een schatting hoe groot het reserve-tekort wel zijn zal is ook niet te maken.

In 't algemeen moet de adviseur van de regeering hierbij een zoodanig stelsel voorstaan, hetwelk bij de geringste kosten voor den Staat het hoogste sociaal effect heeft. Als eersten socialen eisch zou ik willen stellen: vrij dokter en apotheker. In ziektegevallen gaat het niet aan, dat men van medische hulp verstoken blijft. De kosten hiervan bedragen in Holland 10-13 cent per persoon en per week. De Engelsche wet dient niet alleen om ziekte te genezen maar ook wil ze ziekte voorkomen: an Act to provide for insurance against loss of health and for the prevention and cure of sickness.

In het algemeen moet de wet trachten te bereiken, dat de arbeidskrachten, tijdelijk door ziekte buiten verdiensten, zoo spoedig mogelijk weer hun normale functie verrichten, en het is aan twijfel onderhevig, of men dat kan bereiken door een blijvende invaliditeitsrente.

Een van de grootste verdiensten van de wet Lloyd George schijnt mij te zijn, dat de verhouding van den dokter tot de Friendly Society er in verbeterd wordt. Als men zelf geen medicus is, blijft het altijd zeer moeilijk in zijn eigen land te oordeelen over medische quaesties, als vrije artsenkeuze, controleerende geneesheeren, het zitting nemen van doktoren in besturen, het beslissen van quaesties tusschen patient en geneesheer enz. Maar nog moeilijker wordt dat in andere landen. Apotheken, bij de wet geregeld, zooals bij ons, bestaan b.v. in Groot Britannië niet. De vereeniging had wel een dokter, dien de leden konden consulteeren, maar in de meeste gevallen hadden ze een ander tot huisdokter, en het ligt dus voor de hand dat de vereenigingsdokter naar evenredigheid er voor betaald werd. In het oorspronkelijk ontwerp ontvingen de doktoren 6 shilling per hoofd en per jaar, waaronder medicijnen enz. begrepen zijn. De doktoren volgden het voorbeeld van de arbeiders, om zich te organiseeren en zich omtrent hun minimum-eischen solidair te verklaren. Maar het bleek, dat ze nog niet bijzonder goed geschoold waren. Hoewel men geneigd is te zeggen, dat het recht van billijkheid aan de zijde van de doktoren was, valt het te betreuren, dat de broodstrijd zoo hevig

werd, dat alle onderhandelingen een tijd lang geheel afgebroken geweest zijn. Ten slotte heeft men er op gevonden, iemand naar Duitschland te zenden, om te rapporteeren hoe daar de toestanden waren. De Regeering heeft toen aan de billijke eischen der geneeskundigen toegegeven. Ze ontvangen nu 7 shilling en 3 pence per lid en 1 shilling 3 pence voor medicijnen, samen 8 shilling en 6 pence, dat is volgens ons geld een dubbeltje per week.

Toch heeft de strijd zich nog laten nagevoelen, want in afwachting van deze regeling was al aan de wet een begin van uitvoering gegeven, en zoo kwam het in den aanvang van 't jaar 1913 wel voor, dat de patienten niet wisten, welken dokter ze hadden, en de dokters niet wisten welke patienten ze hadden.

Op 15 Jan. 1913 hadden zich 17796 doktoren aan de Insurance Committees opgegeven. De verzekerden deelen haar eveneens mede, welke artsen zij gekozen hebben. De Committees regelen dan deze quaestie verder en de verzekerde komt op de lijst, ‘the panel’ van den dokter. Eerst na het verstrijken van een kwartaal kan hij op ‘the panel’ van een anderen dokter komen, zoo hij wil. Op 14 April hadden zich al 18584 doktoren bij de Insurance Committees opgegeven. Men schat dit op 80 à 90 pCt. van het geheel aantal doktoren met arbeiderspraktijk. De geheele doktersquaestie heeft er niet toe bijgedragen, om de wet van den aanvang af populair te maken.

Een andere oorzaak, waardoor de wet niet populair is, is wel het Healthassurance postzegel-stelsel. De wet schrijft uitvoerig voor, hoe de werkgever en de werknemer moeten handelen. Engelsche huisvrouwen vinden het hinderlijk om voor iedere dienstbode iedere week 3 pence te moeten betalen volgens de nieuwe wet. De directies van de groote fabrieken moeten ook postzegels laten koopen. Te hunnen behoeve zijn er dan postzegels duurder dan 7 pence verkrijgbaar gesteld. De secretarissen van de Approved Societies zenden de kaarten voor hun leden, de Insurance Committees voor de deposit contributors iedere drie maanden na degelijke contrôle naar de Health Insurance Commissioners, waar ze nogmaals gecontroleerd worden.

Het wetsontwerp gaf als omschrijving van ziek zijn aan:

‘unable to provide his own maintenance’. Bij de behandeling in 't Parlement is dit veranderd in: ‘incapable of work’. Is de verzekerde in 't genot van een uitkeering, dan is hij verplicht, en dit is overgenomen van de praktijk der Friendly Societies, op bepaalde uren thuis te zijn. Natuurlijk ontbreekt het voorschrift niet, dat hij den raad van zijn dokter moet opvolgen, om in 't genot van de uitkeering te blijven. Nog altijd is dit een punt van discussie gebleven. De bedoeling er van ligt voor de hand: het moet duidelijk blijken, dat hij niet in staat is werk te verrichten, en de ziekenbezoeker moet weten, dat de patient op bepaalde uren thuis is.

Ik meen in 't voorgaande uiteengezet te hebben, hoe de onderlinge ziekteverzekeringmaatschappijen voor en door het volk, kortweg Friendly Societies, gedurende de 19de eeuw, een voortdurende zorg van de Regeering geweest zijn, en hoe, toen de aandrang tot verzekeren minder scheen te worden, Lloyd George ingreep om de Friendly Societies tot nieuwen bloei te brengen niet alleen, door de verplichting om lid te worden, maar tevens om de Friendly Societies tot modelinrichtingen te maken.

De wet beoogt verder ziekte te voorkomen. Zoo had reeds in 1911 't Parlement £ 1.500.000 gevoteerd voor oprichting van sanatoria. De taak van de nieuw opgerichte Insurance Committees is niet anders dan in dit opzicht krachtdadig voor de volkswelvaart zorg te dragen. Men stelt zich voor, dat ook het aantal armen daardoor zal verminderen. Daar de bijdrage van den Staat groot is, en daarnaast de wet aan de industrie een nieuwe belasting oplegt, om in de verzekering van de werknemers bij te dragen, meende de wetgever ook het volste recht te hebben, om de fondsen van de State Side van alle Friendly Societies zelf te beheeren. De vergoeding van de Approved Societies voor de administratie bedraagt voor ieder lid vier shilling per jaar en per lid. Dit is voor kleine maatschappijen te weinig en voor groote waarschijnlijk voldoende. Vermoedelijk wordt bij de eerste zeer veel werk zonder betaling gedaan.

In België wordt het aantal verzekerden op 1.800.000 geschat. De verzekering werkt er op soortgelijke wijze als door de Approved Societies en de Insurance Committees.

De betaling geschiedt tot den 65jarigen leeftijd. De uitkeering per ziektedag is 1 franc. Na 65 jaar ontvangt men een pensioen, waarvan het minimum wisselt. Hierbij kan men door bemiddeling van de ziektekas, waarbij de verzekerde is aangesloten, met behulp van staatssubsidie een verhooging koopen. Inwonende personen, als huis- en winkelbedienden, zijn geheel vrijgesteld.

Maar men heeft er zooveel mogelijk een stelsel van vrijwilligheid aanvaard en de staatsbijdragen zijn er vrij willekeurig. Daar hier bij de verzekerings-maatschappijen niet de zuiver wetenschappelijke opzet, maar de politieke of godsdienstige grondslag de hoofdzaak is en de maatschappijen, behoudens hoogere goedkeuring, het recht hebben, een toeslag op de uitkeering te geven, valt te vreezen dat de onderlinge mededinging in vele gevallen voor de schatkist niet voordeelig zal zijn.

Wanneer ik nu samenvat, wat m.i. de buitenlandsche wetgeving ons leert, dan komt het mij voor, dat de Staat de verzekering regelen moet en het een overwonnen standpunt is, nog de vraag te stellen of daarvoor een rechtsgrond bestaat. De wet moet onderscheid maken tusschen invaliditeit die een overblijfsel is van een ongeval, en invaliditeit tengevolge van een sleepende ziekte. De eerste is bij de ongevallenwet geregeld, bij de laatste moet de wekelijksche uitkeering voortdurend opnieuw vastgesteld worden, en dezelfde uitkeering dus nooit blijvend gemaakt worden.

Wanneer ziekte- en invaliditeitsverzekering verplicht gesteld worden, kan alleen een minimum premie geeischt worden: de Staat is dan verplicht het reserve-tekort bij te passen. De betaling der premie moet zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt worden. De Regeering moet de premie en de uitkeeringen voor den werkman verzekeren en zorg dragen, dat de wetenschappelijke balans op inderdaad streng wetenschappelijke wijze wordt vastgesteld.

De administratie van de inning der premiën en het doen der uitkeeringen moet de Staat zooveel mogelijk aan particulierekassen overlaten. Vrijgesteld moeten worden alle klassen van menschen, als inwonende huis- en winkelbedienden, leden van ziekenfondsen, van wie zekerheid bestaat, bijvoorbeeld krachtens een andere wet, dat voor hen voldoende

gezorgd is. De Staat make zooveel mogelijk propaganda voor vrijwillige verzekering, zoodat ieder, die van een week-, maand- of jaarloon leven moet, door eigen krachten in moeilijke omstandigheden geholpen is in den strijd om het bestaan. Zij hebben dan zichzelf voor ondergang behoed en zijn dientengevolge gerust van harte.

Juni 1914.
J.C. BOLT.

Een verlies.

Het meisje van den student Van Tol had een ongeluk gekregen en was aan de gevolgen overleden. Geen van zijn vrinden had hem nadien gesproken, want hij was onmiddellijk naar Leeuwarden vertrokken.

Het nieuws deed de ronde in verscheidene Amsterdamsche koffiehuizen en drong zelfs door tot het corps, hoewel Van Tol daar niet toe behoord had. Onwillekeurig sprak men telkens over hem in den verleden tijd; men verwachtte, dat hij in een of ander opzicht veranderd zou blijken te zijn, wanneer hij terugkwam; indien hij terugkwam. Het scheen dat niet het droevige feit, maar de vraag hoe goed of vooral hoe kwaad Van Tol zijn ellende dragen zou, het belangwekkendste was. De nieuwsgierigheid werd dagelijks hongeriger. Maar Van Tol bleef weg, ofschoon de begrafenis al achter den rug moest zijn. Er werd een gerucht verspreid, met alle voorbehoud, dat hij een eind aan zijn leven gemaakt had. Zijn beste kennissen zaten 's avonds in een van hun café's het geval te bepraten, in een sfeer, zwoel en overzat van ernst. Toen er nog laat op den avond een van de vrinden binnenviel, verwachtte men nieuws; sommige waren werkelijk boos, toen ze weer teleurgesteld werden.

'Waarom kom je dan met een vaart binnen, alsof je een engel van onze lieve Heer bent?' mopperde Dirk Doeker, de komiek.

Men lachte even, en maakte plaats in den kring. De nieuwaangekomene bestelde geeuwend een advocaatje.

'Als je bedenkt,' begon er weer een, 'hoe doodelijk verliefd hij van haar was....'

‘Hou daar over op,’ zei geprikkeld een ander, die zooeven iets dergelijks op zijn lippen had, als door Doeker ten beste was gegeven, en den komiek wel gaarne zou zijn voor geweest, ‘Huug van Tol werd in 't laatst onuitstaanbaar van verliefdheid.’ Men keek naar een langen, blonden jongen, die zich onlangs verloofd had, en begon zich den tijd te korten met dubbelzinnige plagerijen.

‘Ik heb idee dat er meer achter steekt,’ zei evenwel Doeker tegen zijn buurman, ‘'k weet 't niet, hoor, maar 'k heb wel eens gedacht... enfin, een ongeluk gekregen, hm.’

De eene zinspeling volgde de andere. Het overige gezelschap ging door op zijn eigen onbezield onderwerp; men schaamde zich er voor in een algemeen gesprek een schandaaltje te scheppen, waarvan Hugo de held was, maar men luisterde met graagte naar de twee buurlui. Men hield zijn eigen gedachten voor zich, maar hoopte ze toch door de anderen te hooren uitspreken.

Tenslotte, dienzelfden avond nog begon het geval Van Tol te vervelen. Men werd langzamerhand vroolijk. Sommigen zorgden zoo nu en dan voor een ernstig gezicht, of een kort ‘ja’ met een zucht. Men zou verder maar afwachten.

Hugo van Tol studeerde in de plant- en dierkunde. Hij was een ouderlooze jongen, pupil van een welgesteld voogd, die mildelijk zijn studie bekostigde, maar van wien hij verder niets te verwachten had.

Spoedig na zijn komst aan de academie begon hij bekend te staan als iemand die lang niet met een ieder om kon gaan, die door dik en dun zijn zin doordrijven wilde. Toch, een krachtige persoonlijkheid bleek hij niet te zijn; het was hem niet te doen om heerschen, maar om genieten. Hugo was zelden in staat zichzelf eenig genoegen te weigeren, en kon niet velen, dat iemand anders met of zonder opzet zijn pleizier bedierf. Hij zocht omgang met jongelui, die zijn behoefte aan gezelligheid, aan veel uitgaan en nachtbraken, altijd bereid waren te bevredigen, en zijn initiatief eerbiedigden; hij was de organisator en doorloopende ceremoniemeester van hun onderlinge feestelijkheden, en voelde zich gaarne als zoodanig onmisbaar onder hen. Zij lieten hem begaan: hij zorgde voor alles, voor bestellingen, voor

rijtuigen, voor plaatskaarten; hij had er veel slag van met veldwachters en politieagenten te onderhandelen, en deed dat met ongeveinsde opgewondenheid. Menschen echter als middernachtzendelingen kon hij afsnauwen, terwijl anderen hen voor den mal hielden. Geestig was hij niet.

Door degelijker jongelui werd hem in het begin wel voorgehouden dat hij niet thuishoorde in den kring, waar men hem altijd zag verkeeren; hij voelde er zich integendeel heel goed thuis en had volstrekt geen lust zich te voegen naar dien anderen, waar men ‘aardig, prettig en gezellig’ bijeenkwam, en hem trachtte te paaien, zoo meende hij, door een enkelen keer ‘verdomd’ te zeggen.

Hij gaf zich over 't algemeen graag over aan korte, voorbijgaande genoegens, die snel op elkaar kunnen volgen, en waarvoor alleen korte, voorbijgaande teleurstellingen in de plaats kunnen komen. Maar behalve die genoegens had hij zijn studie. Soms kwam hem midden in een vroolijke caféscène een of ander zonnig plekje voor den geest, van de Bussumsche Meent of de duinen. Daarmee begon dan dikwijls een bui van verhoogden ijver in zijn studie. Meestal echter stelde hij studie- en excursie-genoegens nog een dag of wat uit, om eerst zooveel mogelijk te genieten van hetgeen hem op dat oogenblik nog boeide.

Nauwelijks een enkele van zijn vrienden had eenige belangstelling voor het onderwerp en hij verzweeg zijn geestdrift dan ook zorgvuldig. Het genot, dat de studie hem leverde, was alleen van hemzelf afhankelijk. Hij had nu eenmaal de belangstelling, had een goed hoofd en een uitstekende gezondheid; hier waren de boeken, daar de planten en dieren om op te experimenteeren: teleurstelling en tegenspoeden kon men hier als buitengesloten beschouwen.

Toen leerde hij Willy kennen. Zij logeerde maar een week of wat in de stad, en er was dus eenige haast bij, wilde hij haar vragen. Doch hij durfde het voor zichzelf niet recht aan. Wat kan er niet gebeuren met zoo'n meisje voor men goed en wel getrouwd is, en daarna! Het blijft nooit koek en ei; er komen kibbelarijen voor, en ziektetjes en allerlei onaangename kleinigheden. En ten slotte, ze woonde heel in Leeuwarden; je zou elkaar een paar keer in het jaar zien, en dan telkens weer een vervelend afscheid moeten nemen;

hij voelde zich nu van te voren al pruttelig, alleen op het denkbeeld. Maar uit het bezwaar zelf begreep hij te beter, hoe lief het meisje hem al was en hoe onmisbaar. De vrees, dat zij bij een volgende ontmoeting niet meer vrij zou zijn, gaf eindelijk den doorslag.

Voortaan liet hij, zoodra Willy in de stad was, zijn vrinden links liggen. Wanneer zij toevallig in zijn weg kwamen, was hij stug; ze verveelden hem dan dadelijk en het scheen hem toe, dat hij hen in 't vervolg missen kon. Maar wanneer zijn meisje weer vertrokken en de eerste ondragelijke lusteloosheid voorbij was, zocht hij hen getrouw weer op. Dan begon weer hetzelfde leven van vroeger; alleen plaagde hem nu dikwijls het verlangen naar haar. In pruttelige stemmingen voelde hij spijt. Wat had men nu aan zulk een verloving! Dat heimwee letterlijk was een pijn. Brief na brief spiegelde hem haar lief persoontje voor, en maakte, dat hij zich voor een oogenblik gelukkig voelde; maar spoedig keerde het verlangen naar haar tegenwoordigheid des te heftiger terug.

Menigmaal kwam hij in de verleiding naar haar toe te reizen, haar te verrassen. Maar hij was bang, hij wist eigenlijk wel, dat zooiets bij haar niet in den smaak zou vallen. Zij beheerschte zich altijd zoo in alles. En wanneer zij zelf het misschien in den grond der zaak niet goedkeurde, dat hij gekomen was, zou het genoegen voor hem toch half bedorven zijn. Op deze manier voelde hij zich langzamerhand slaafsch worden. Waren zij samen dan maakte hij zich overdreven bang en bezorgd voor haar, zoo zelfs dat zij eens beweerd had, dat het aanstellerij, of anders verregaande lafheid van hem was. Hij had haar eens op een drukken weg plotseling op zij gerukt, terwijl het volstrekt niet behoefde. Ze was toen boos gaan huilen, zoo maar op straat; hij had zich akelig geschaamd en het was hem te moede geweest alsof zijn karakter met al de fouten, die het had, die hij kende of niet eens kende, voor alle voorbijgangers open lag. Op een anderen keer had Willy gezegd, dat ze er bijna tegen op zou zien kinderen van hem te krijgen, omdat hij, Hugo, er enkel en alleen pleizier van zou willen hebben. Hij mopperde wel eens even tegen, maar gaf altijd heel gauw toe, dat ze gelijk had; hij vond alles goed en best, als zij

maar bij hem was. Eens, toen hij haar naar den trein bracht, schoot hem bij het plaatsen van haar koffertje in het bagagerek, een splinter onder den nagel. Zij liet hem beloven, dat hij er die straks uit zou halen; maar hij kon er niet toe komen zichzelf te pijnigen en trachtte liever den splinter, waarvan hij niets voelde, te vergeten.

In de ontevreden stemming na haar vertrek, leken hem die sermoentjes vrij onnoozel en kinderachtig. Begon het verlangen naar Willy weer zoo hevig te worden, dat hij, hulpeloos, onbeschermd, er onder gebukt ging, dan beproefde hij wel dien ganschen last van zijn liefde af te schudden. Was hij het maar nooit begonnen, en het moest maar uit zijn. Pleizier maken met vrinden ging niet meer van harte. Men plaagde hem met zijn afgetrokkenheid; hij liet merken dat hij er niet naar luisterde. Zoo ontstond er eenige verwijdering; maar een tweede uit den kring verloofde zich, en dat gaf hem weer een gevoel van verwantschap met het oude clubje.

Van studeeren kwam in dezen tijd weinig in. Hij leefde in een aanhoudende ongedurigheid, zooals hij, nog een kind zijnde, reeds dagen voor Sinterklaas of verjaardag uit zijn humeur was en zichzelf een last werd van ongeduld en verlangen.

Nu, als geëngageerd student, kreeg hij in een dergelijke stemming het bericht dat zijn meisje dood was. Dadelijk sneed hij alle herinnering af, en als door een snellen handgreep wendde hij zijn aandacht van Willy weg. Waarom zou hij nu niet tot den toestand van voor zijn verloving terug kunnen keeren? Hij liet het niet tot een onderzoek komen, maar hield er zich van overtuigd dat het mogelijk was. Wat een rust eigenlijk!

Het was een uitkomst, dat hij zich de volgende dagen te suf voelde om na te denken of scherp te voelen. Na de begrafenis echter kreeg hij er opeens een afkeer van naar Amsterdam terug te keeren. Het denkbeeld, dat hij toch misschien zijn oude leven niet weer zou kunnen beginnen, maakte hem angstig. Allerlei kinderachtige overwegingen kwamen in 't spel: het woei dien dag nogal hard; hij zou heel zeker ziek worden op zee, en nu in deze omstandigheden ook nog zeeziek zijn, dat was niet om uit te houden; maar hij kon

ook over land gaan: ja maar dat was toch wel een heel end om.... In de vestibule stond hij nog steeds te weifelen. Intusschen, hij had al lang een plannetje in reserve voor het geval hij inderdaad besluiten zou niet terug te gaan: een kennis van hem was sinds een maand of wat dominee in de buurt van Bolsward; hij behoorde wel niet tot Hugo's kring, maar was toch volstrekt geen stijve, bekrompen kerel. Die Theo had er vroeger een handje van om je op straat bijvoorbeeld zoo hartelijk voor iets te inviteeren, dat je er niet af kon komen; daartegenover stond, dat hij zich verder ook niet meer met je bemoeide, totdat je elkaar weer eens toevallig tegenkwam. Hem dan besloot hij tenslotte op te zoeken.

Het was een gure avond tusschen Sinterklaas en Kerstmis. De trein scheen nauwelijks verwarmd te worden; maar in de friesche stoomtram was het overwarm. Midden op den langen vloer stond een klein, gietijzeren kacheltje, met een kolenbak ernaast; het centrum van den wagen trilde van hitte. Een van de boersche pasagiers, die in gesprek was met den conducteur, stookte zoo nu en dan op; de conducteur zweeg dan even en scheen door zijn blik aan de bewegingen van den ander richting te moeten geven.

Er was gruis gemorst. Hugo voelde een rilling over zijn rug gaan bij de gedachte dat straks iemand achteloos zijn voet over dit scherpe, zwarte gruis zou laten schuiven. Maar wat een atmosfeer! Hij had geen lust met deze menschen om een deur of raam te kibbelen, en wat kon het hem ook schelen. Alles went. Zat hij hier niet goed, gemakkelijk in een hoek? Het onverstaanbaar gepraat maakte hem slaperig; hij sloot de oogen.

In de roode schemering doken gezichten op, die hij vanmiddag bij de begrafenis gezien had; hij hoorde zijn naam uitspreken door de familieleden van zijn meisje, onbekende, half bekende menschen spraken hem meewarig en zacht aan. Bah, wat had hij het land aan zijn naam. Dag Hugo, zoo Huug, wel Huug, Huug, Huug, Huug-spuug, rijmde het in zijn hoofd; onafwendbaar kwam het weer. - Het drong tot hem door dat hij nu die familie van Willy weer uit het oog zou verliezen. Uit, punt! Hij schrok van het verdriet, dat

zich in hem wilde losmaken; om zich af te leiden begon hij de aandacht van zijn medereizigers op zich te vestigen: hij ging luidruchtig verzitten, hoestte, gaapte, en wachtte intusschen met heimelijken angst af of de smart zou wegblijven; hij bracht zichzelf in een toestand van verzet, koppig onberedeneerd verzet, en voelde dat hij inderdaad bezig was te vergeten. Zijn meisje was gestorven en vanmiddag begraven. Hij wist dat die dingen gebeurd waren, maar het was, alsof hij verder ook niets meer van haar wist; haar beeld stond niet voor zijn geest, haar naam drong maar een enkelen keer, en dan klankloos, tot zijn bewustzijn door.

Hugo moest op een eenzame plek uitstappen. In den zoom van het schijnsel der tram begon een smalle weg; die moest je maar volgen. Hij ving dadelijk aan te loopen, als was de aanwijzing van den conducteur een bevel. De lichte wagens schoven weg, het ijvrige gehijg van de kleine locomotief verzwakte snel, en verstomde plotseling geheel; de twee roode lichten verdwenen. Hugo vertraagde den pas; hij was al over een grasrand gestruikeld; het geëffende deel van den weg was nauwelijks zichtbaar. Aan weerszijden scheen iets op hem toe te kruipen; zijn voetstappen begonnen te weerklinken. Hij vermoedde struikgewas, maar niet in staat zich gerust te stellen ging hij tastend zoo ver op zij tot zijn hand de twijgen ontmoette. Hij wreef langs de knoppen heen en weer; hoewel niet heel zeker dat het zoo was, zei hij in zichzelf: o, elzen. Maar opeens werd het hem te moede, alsof hij hier als een daklooze aan het zwerven was, iemand waarmee men meelijden moet hebben. Hij maakte zich om die dwaze gedachten boos en liep nu weer sneller door.

Na een poosje toevallig opkijkend zag hij lichten voor zich. Het struikgewas hield weer op. Vijf minuten later stond hij voor een graspleintje; aan den overkant brandde een olielantaarn voor den ingang van een steeg. Er stond daar een huis, dat er aanzienlijker uitzag dan de andere. Dichterbij gekomen onderscheidde hij verderop een kerkmuur.

Toen ging hij door het zware houten hekje van de pastorie en schelde aan; in de gang was geen licht, alleen boven achter een enkel raam. Onder het wachten op de stoep

begon hij zich Theo voor te stellen, en maakte zich toen opeens ongerust, dat deze het doodsbericht niet ontvangen zou hebben.

Het bleef stil binnen. Maar op straat kwam iemand aan. Toen het een jong meisje bleek te zijn schrok hij even; dit was voor het eerst sinds het gebeurde, dat hij weer met een jonge vrouw alleen was in een wijde eenzaamheid. Zij weifelde een oogenblik op den hoek van het steegje en ging er toen vlug binnen.

Hugo belde nog eens; meteen week de deur. De stem van Theo vroeg wantrouwend wie daar was.

‘Ik ben het’, zei Hugo, ‘van Tol’.

‘Jij daar?’, riep de ander onnoozel verward, ‘zoo, zoo, och. Kom binnen’. Hugo merkte met geruststelling den meewarigen klank op. Ze stommelden door de gang. Theo stak een lucifer aan, maar het rookerig vlammetje ging weer uit. Hij kuchte gemaakt. ‘Zoo, zoo’, zei hij nog eens in donker, grabbelend in het doosje; en een nieuw lichtje ontstekend: ‘hier is de kapstok. Ik brand geen lamp in de gang, er komt nooit een mensch 's avonds; kerel, je begrijpt hoe ik met je te doen heb, 'k was juist bezig aan je te schrijven’; plotseling brak het vlotte praten af. Hugo meende iets te hooren bij de achterdeur, maar zijn gastheer vervolgde: ‘'t is goed dat je gekomen bent, wat mij zelf betreft, ik heb ook wel behoefte aan wat gezelschap; het valt me niet mee op zoo'n stil dorp,’ en hij lachte weer wat gemaakt, ‘de meid is uit, dus ik kan 't gerust hardop zeggen.’

Theo ging voor naar boven, naar zijn studeerkamer. Bij het binnengaan zag Hugo een half voltooiden brief op een felrood vloeiblad liggen. Twee open boeken lagen er bij; hij herkende den Bijbel en de Concordantie van Trommius, en begon toen een lichten spotlust te voelen, een prikkel, die zijn vermoeid hoofd weldadig aandeed. Theo nam den brief op, flapperde er even mee heen en weer en verscheurde hem toen met een zucht.

‘Wou je me met een paar teksten troosten?’ vroeg Hugo, terwijl hij zich vooroverboog om te gaan zitten.

‘Als je iemand bij zulk werk overvalt,’ zei Theo langzaam, na een oogenblik zwijgens, ‘lijkt het je altijd geknutsel, maar 't was toch werkelijk geen dooie brief, hoor!’

‘Nee, hoor, ik begrijp het best,’ haastte zich Hugo te zeggen.

‘Wil je wel gelooven,’ ging de ander voort, ‘dat me soms de beste gedachten voor mijn preeken te binnen schieten, laten we zeggen, als ik aan het Zaterdagavond houden ben.’

Beiden lachten. Hugo voelde eenige vertrouwelijkheid groeien en was dankbaar voor de afleiding.

‘Intusschen,’ zei zijn vriend, gezeten buiten den lichtkring der studeerlamp, ‘je weet niet hoe ellendig ik het voor je vind, jongen.’

‘Laten we er maar niet langer over praten,’ viel Hugo hem in de rede, ‘ik ben er zoowat overheen, of te minste...’, en hij verwarde zich in duistere definities.

‘Nou, dat is flink, dat is flink,’ zei Theo, verwonderd en met onderdrukte ongeloovigheid, en toen, zich oprichtend, ‘werd daar gebeld?’

‘Dat weet ik niet. Hoe zoo?’ vroeg Hugo, bijna brutaal, maar er kwam geen antwoord. Misschien een galant avontuurtje, dacht hij.

De stilte suisde. Hugo begon onrustig te worden; zijn gastheer was niet welbespraakt, maar des te drukker werd hij nu zelf. Hij praatte over honderd dingen, en zoo zei hij ook ten slotte, uit louter ongedurigheid, dat hij wel wat vroeg naar bed wilde. Samen gingen zij de logeerkamer in orde brengen.

Maar eenmaal alleen, had hij spijt. Hij kon niet tot rust komen, woelde in de ruime bedstee heen en weer en meende telkens geluiden te hooren: gefluister, gekreun, dan weer duidelijk kussen. Een ondraaglijke nieuwsgierigheid vermoeide zijn hoofd. Zou Theo nu misschien dat meisje van daarstraks bij zich hebben? Hij stond eindelijk op en deed de deur voorzichtig op een kier. De studeerkamer aan den overkant was open. Theo zat met hooge schouders aan zijn schrijftafel, een donkere figuur tegen het lamplicht. Hugo haalde diep, onhoorbaar adem; de deurknop tikte even en toen sprong hij trillend van angstige opgewondenheid terug. Tenslotte sliep hij in, onrustig, bang dat hij van Willy zou droomen, dat ze bij hem zat of zoo iets, en alles weer als van ouds was.

Den volgenden morgen werd hij doodmoe en met een gloeiend hoofd wakker. Hij behoefde niet, zooals de vorige

dagen op zijn hoede te zijn voor den schok, dien het terugkeeren van de herinnering hem zou kunnen geven. Zijn gedachten waren verward en heet en zinneloos druk; onder het gejaagde aankleeden neuriede hij door den neus en verheugde zich intusschen op een goeden kop thee. Dezen dag bracht hij in een luidruchtige, overmoedige stemming door. Dan had hij dit bij de hand, dan dat. Hij bladerde in allerlei boeken, zonder iets op te nemen. Theo droeg hem tusschenbeiden kleine werkjes op, die hij schijnbaar achteloos, maar inderdaad met dankbaarheid aanvaardde. 's Avonds stelde zijn gastheer een spel schaak voor, maar hij was er niet toe te bewegen, en wilde liever kaarten. Theo bezat wel speelkaarten, maar weigerde ze voor den dag te halen, omdat zijn gemeente aanstoot aan zulke dingen nam. Tenslotte deden zij een-en-twintig met dominosteenen; dat ging even goed. Hugo verloor, werd stil en knorrig, en kon zijn booze jaloerschheid niet verbergen. Er kwam even een lachje van leedvermaak om Theo's mond; maar dadelijk keek hij weer vriendelijk, en daarna behield zijn gezicht een uitdrukking van zelfbestraffende ernst. Hugo grinnikte schamper. Maar er zat een brok in zijn keel; hij voelde dat er een afstand ontstaan was tusschen hen beiden. Hij kreeg weer meelijden met zichzelf, en onderdrukte met moeite de tranen, die komen wilden. Theo begon met een zucht de dominosteenen op te bergen.

Hugo stond toen op en ging de kamer rond loopen. Achter den stoel van zijn gastheer sloot hij vermoeid de oogen. Een dreigende gedruktheid kwam opzetten. Rustelooze beweging leek hem een uitkomst.

‘'k Ga nog een luchtje scheppen,’ zei hij. Theo volgde hem, hij wilde ook nog wel even.

‘'k Ga liever alleen,’ bekende Hugo, ‘wees maar niet benauwd; ik zal geen dolle dingen doen.’

Toen de deur achter hem dicht was, vergat hij Theo, en begon hij aan zichzelf te denken. De dag leek hem eindeloos lang geduurd te hebben; hoe was het tenslotte nog avond geworden. Het bewustzijn van toekomst drukte hem.

Hij liep haastig voort, zonder recht te weten hoever; werktuigelijk liep hij langs den rechten weg, beneveld door zorg. Een verwarde, algemeene smart knaagde en maalde

in zijn hoofd; hij zocht naar dat andere duidelijke, bijzondere verdriet; dit scheen hem nu toe verkieslijker te zijn. Wat was er ook weer? Hij stond stil om zich goed te bedenken, drentelde toen heen en weer, bemerkte het hek van een weiland en liet zich daartegen leunen. Dat hij er hoegenaamd niets van voelde, dat Willy dood was! Het was griezelig, angstig, om krankzinnig te worden. God, hij was ook zoo moe. Het kon hem niet meer schelen, wat er gebeurde of niet. - Hij stond een poosje naar de stilte te luisteren; het was of men hem tot aandacht dwong; en toch zoo moe!

Het was volkomen stil, levenloos stil en stom. Aan de horizon aaide telkens het licht van een vuurtoren langs de lucht. Er pinkten enkele sterren recht voor hem uit.

Na een poosje hoorde hij voetstappen in de verte. Dat bracht hem tot bezinning. Maar hij was vergeten aan welken kant het dorp lag; het heen en weer weifelen zijner verbeelding maakte hem duizelig en zijn hart begon zwaar en onregelmatig te kloppen. Hij sloeg zich angstig op de linkerborst.

De voetstappen kwamen nader en nu merkte hij dat ze uit het open land klonken, achter hem lag de donkere massa van het dorp, met de schemering van een lantaarn erin. Hij luisterde; het was alsof die voetstappen een bijzondere beteekenis voor hem hadden; er kwam tenminste iemand aan, gezelschap. Och hemel, wat deed hij hier ook in de eenzaamheid!

Een hevig verlangen naar menschen en naar wat liefde maakte zich in hem los. Als Willy daar eens aankwam, dacht hij, als het eens kon. Hij bleef hopen op iets buitengewoons. Zijn verlangen naar Willy werd na het ontberen van gedachtenis opeens zoo sterk en dringend, dat bevrediging hem noodzakelijk leek. - Het werd licht in zijn hoofd; Willy's levend, zonnig beeld bewoog in zijn nabijheid. Hij liep er op af, maar met de beweging begon al de ontgoocheling. Ik móet wat hebben om me te troosten, dacht hij; als er niets in de plaats is, als er niets is...! Er was natuurlijk niets, hier tenminste niet; maar waar dan?

De stappen hielden op, en hij hoorde drie, vier maal hard tikken van een wandelstok. Er was ook geroepen, al meer dan eens.

‘Wie is daar?’, hoorde hij dichtbij gebiedend vragen. Het begrip van wat behoorde en niet behoorde drong tot hem door.

‘Een logé van de dominee!’, zei hij tam.

‘Dan toch niet van mij,’ lachte de ander boos, ‘ik ben hier anders ook predikant.’

Er volgde een nadere verklaring beiderzijds.

‘Neem me niet kwalijk, dat ik u geen hand kan geven,’ zei Theo's collega; hij droeg onder iederen arm een groot pak. Hugo nam er beleefd een over. Nu vertelde de dominee een paar voorvallen uit de omgeving, die zijn bangheid van zooeven rechtvaardigden, en vervolgens, dat hij naar de stad geweest was om inkoopen te doen voor het Kerstfeest.

‘In dat pak, dat u daar voor me draagt,’ zei hij, ‘zitten gekleurde kaarsen en transparantjes, en - o nee, ik wou zeggen, maar dat is niet zoo: de sneeuw zit hier in, precies echte sneeuw. 't Glinstert! Precies!’ Hij had een mondvol aan het woord.

Hugo luisterde niet verder. Zijn gedachten gingen naar Willy terug; hij werd zich bewust van het verlies. O, het was ontzettend; het was vervloekt, vervloekt - er waren geen woorden voor. Tranen sprongen hem in de oogen, en hij liep achter zijn opeengebeten tanden te vloeken en te huilen. Hij balde zijn vuisten. In het pak dat hij droeg knapte iets.

‘Breekt daar iets?’ vroeg de dominee ongerust, om Hugo heen kijkend naar het pak. ‘Nee,’ zei hij hard, ‘dat kan niet.’

De dominee zweeg even, en ging toen eenigszins lusteloos door met van de zondagsschool te vertellen. Maar hij raakte spoedig weer in vuur. Hugo merkte het wel, maar verstond niets.

Hij dacht met een oneindigen afschuw aan Willy's verminkte leden. Men had hem verzwegen, waar ze verwond was; zijn verbeelding had vrij spel. Hij zag haar gezicht vol bloed, haar fijne neus gebroken, haar lieve wangen gescheurd. Wat was er met haar beenen gebeurd, die zich zoo rond konden afdrukken in haar rok. Hij zag haar op straat liggen, haar wegdragen.

Als achter een dunnen wand hoorde hij den dominee vragen, wat hem scheelde. ‘Niets,’ zei hij, ‘ik ben wat raar.’

De dominee geleidde hem naar huis, en praatte met Theo in de gang. Hijzelf ging naar zijn kamer, en lag daar een poosje op bed te woelen, zonder veel te kunnen huilen. Toen Theo zachtjes binnenkwam, schrok hij overeind.

‘O, ben jij daar; 'k ben blij dat je komt,’ zei hij met een zucht, ‘steek maar licht op, of nee, ik ga wel met je mee naar je studeerkamer, naar je study, kom...’; maar in de deur van Theo's kamer weifelde hij, ‘'k blijf toch misschien liever bij mij; ik weet waarachtig niet waar 'k 't zoeken moet.’

Theo duwde hem echter al naar binnen en schoof een stoel aan bij de kachel. Het was een vulkachel; Hugo wilde oppoken, maar hij was niet geheel met de inrichting op de hoogte; in plaats van aan een knop te trekken, draaide hij er aan: een groot stuk vuur viel in de aschbak. Hij sprong op en wilde water halen.

‘Ben je mal!’ riep Theo knorrig, ‘koud laten worden, is het eenige middel. Kerel, wat doe je er an met je vingers; hou toch je gemak. Kom, vooruit.’

Hugo liet zich weer in de wijde bergère zakken. Hij voelde zich gebroken en ziek.

‘Ik ben gewoon kapot,’ zuchtte hij, zenuwachtig beginnende te snikken.

‘Goed zoo,’ zei Theo, een weinig te bruusk, ‘huil maar eens uit; dat is veel natuurlijker.’ Het snikken hield spoedig op. Theo had een sigaar opgestoken en begon snel te rooken. Hij was onrustig en deed als een dandy; hij draaide de lamp wat op en weer neer. Hugo begon opeens snel en slordig te praten.

‘Wat kan me nou de heele boel nog schelen. Willy maakte het nog dragelijk tenminste, maar nu - wat kan me nu nog schelen. Al ging ik zoo dood...’

‘Kom, kom,’ protesteerde zijn gastheer, ‘toon nou dat je een man bent.’

‘De boeken ook,’ bromde Hugo, ‘de studie en alles, niks kan me meer schelen.’

‘Jij met je “niet schelen”,’ zei de ander hartelijk, ‘wacht nu maar es af. 't Is op 't oogenblik natuurlijk verschrikkelijk, daar gaat niets van af, maar...’

‘Jawel, schei maar uit,’ viel Hugo hem in de rede, ‘kom, ik ga naar bed; ik heb slaap... Slapen is tenminste

een goed ding; allemachtig wat zal ik slapen vannacht.'

'Doe dat,' zei Theo, 'ik ga ook. 't Wordt hier koud ook; 't is wat moois met die kachel.'

Hugo lag nog lang te woelen, voor hij den slaap kon vatten. Den volgenden morgen kwam hij laat beneden, al heel gauw begon hij over zichzelf te spreken. ''k Moet maar weer aan 't werk,' zei hij met een lachje van leedvermaak, ''k heb tenminste geen zin om later armoe te lijden.'

'Gelukkig dan maar dat je niet rijk bent,' merkte Theo op, 'maar zonder gekheid; je hebt toch geen haast; blijf nog maar wat bij me.' Hugo ging er niet op in.

'Zoo zal 't nou wel blijven,' zei hij spotachtig, 'altijd negatief. Eten en drinken en die dingen, dat is misschien het eenige dat ik doe, omdat ik er bepaald lust in heb.'

'Ah jakkes,' zei Theo teleurgesteld. Ze zwegen een poosje en ontweken elkaars blik. Jawel, dacht Hugo, hij zou wel willen dat ik berustte; dankje. Nee, hij wilde de nare dingen trachten te vergeten; trouwens, het diende gezegd te worden: hij kon niet anders. Hij wilde nu welbewust zijn best doen te vergeten; langzaam aan, in eens gaat niet. Vroeger trachtte hij zijn pogingen om te vergeten ook te vergeten. Dat was inderdaad vrij laf geweest.

Dien morgen begon hij in de buurt te botaniseeren. Het was of hij de allergewoonste veldbloemen voor het eerst zag; met genot bekeek en ontleedde hij ze. Tenslotte verraste hem de vondst van het dwergvarentje Asplenium Ruta muraria, dat in overvloed op den ouden kerkmuur groeide. Theo had het er niet opgemerkt. Het gaf een oogenblik van enthousiasme. Hugo keerde meermalen naar dat plekje terug om de donkere, leerachtige blaadjes te bekijken en te betasten.

's Avonds echter, toen alles in huis en buurt in rust was, - Theo zat te werken, hijzelf had elk aanbod om hem bezig te houden afgeslagen -, kwam de smart terug. Verschillende gelukkige oogenblikken uit zijn verlovingstijd gingen langs zijn geest. Hij zag zich staan op een van de perrons van het Centraalstation. Haar trein rolde binnen, een trein, die slechts om Willy reden van bestaan voor hem had; hij kon zich haar reeds niet anders meer voorstellen dan in zijn nabijheid aanwezig, maar was intusschen toch bang, dat ze dezen trein gemist zou hebben.

Dien nacht sliep hij zeer onrustig. Telkens was Willy bij hem. - Eens, toen hij wakker werd, was het hem niet mogelijk zich te herinneren waar hij zich bevond; of het nauwelijks te onderscheiden raam groot en ver weg, of klein en dichtbij was, hij wist het op dat oogenblik niet. - Dan weer meende hij te hooren dat Theo hem riep, met een stem vol belofte; hij gooide het dek open, riep luid ‘ja,’ en hield zich gereed om op den grond te stappen. Niemand antwoordde. Dan weer lag er een onbekend beest voor zijn bedstee; hij sprong er voorzichtig over heen om het electrisch lantaarntje dat Theo hem gegeven had te zoeken.

‘'k Heb een gevoel,’ zei hij 's morgens daarop, ‘alsof het mijn schuld is dat ze dat ongeluk heeft gekregen.’

‘Haal je zulke dingen niet in 't hoofd,’ raadde Theo vaderlijk rustig.

‘Ja maar, misschien liep zij er over te denken en te piekeren, hoe dat op den duur moest met ons; wie weet. Ze vond me nooit flink genoeg, altijd kleinzeerig en zoo.’

‘Och ja,’ zei Theo, ‘als het er op aan komt zijn we geen van allen, wie we wezen moeten.’

Later op den dag begon Hugo zichzelf te beklagen: ‘mijn vader en moeder verloren, nauwelijks gekend, en nu mijn meisje. Mij schijnt niet veel geluk gegund te worden 'k Had nooit gedacht dat er zoo iets gebeuren zou. 't Lag zoo voor de hand, dat we bij elkaar zouden blijven en later trouwen. Nee, ik kom er niet overheen, ik kon niet buiten haar. Ze kon alles van me gedaan krijgen, als ze wou...’

De volgende dag was een Zondag. Hugo ging mee naar de kerk; hij had geen lust om alleen te blijven, in een bijna uitgestorven dorp; alles ging naar de kerken. Er woonden ongeveer vierhonderd menschen; de eene helft was Nederduitsch Hervormd, de andere was meegegaan met de doleantie.

Hugo mocht heel alleen zitten in de bank van ‘dominee en die,’ op zij van den preekstoel. De koster hield het deurtje open en stak zijn hand uit, die Hugo daarop onhandig drukte, half er naast grijpend. Hij voelde zich eerst niet op zijn gemak, maar toen Theo ‘op stoel’ was en het zingen begon, ging het beter. Hij bekeek met een zekere vroolijke nieuwsgierigheid al die menschen, wier wijze zelfs van bestaan hij niet kende. De meesten zagen er beslist en tevreden

uit. Hij vroeg zich met verwondering af, hoe die menschen hun leven dragelijk maakten, en gaf zichzelf ten antwoord, dat ook zij iemand of iets lief hadden en niet missen konden. Jedes Tierchen hat sein Pläsirchen. Opeens sprongen zijn gedachten ergens overheen, en deed hij de ontdekking, dat het voor hem, in de toekomst, mogelijk zou zijn een ander meisje lief te hebben. Het was een groote verlichting. Het verwonderde hem eenigszins dat hij er niet nog eerder aan gedacht had. Intusschen schaamde hij zich een weinig. Misschien was het met Willy ten slotte niet gegaan, dacht hij, en in ieder geval, het is de eenige uitkomst. 'Hemel ja, een lief vrouwtje. Er zijn aardige meisjes genoeg. Men mag zeggen wat men wil: ik ben niet anders.'

'... alwaar uwe Christelijke aandacht aldus leest,' hoorde hij Theo zeggen: 'en nu blijft geloof, hoop en liefde, deze drie: doch de meeste van deze is de liefde.'

Er kwamen in de preek enkele zinspelingen op Hugo's omstandigheden voor, die hij in een gedweeë stemming aanhoorde.

In Amsterdam teruggekeerd, verscheen hij nog wel onder de oude vrinden, maar langzamerhand trok hij zich terug. Er was een melancholie in zijn manier van doen gekomen, die bij hen niet paste. Hij was kalmer geworden; een groot deel van de gunst, waarin hij vroeger stond, was te danken geweest aan de voortvarendheid en de grappige ernst waarmee hij toentertijd genot zocht. Er waren nu maar twee dingen, die hem blijvend konden boeien, de studie en het zoeken van een vrouw. Over het een noch het ander kon hij spreken.

Twee jaar later verloofde hij zich opnieuw en kort daarop stelde een benoeming tot leeraar hem in staat te trouwen.

GERARD VAN DEN HOEK.

Het eerste Nederlandsche muziekfeest[1]. (Rotterdam 1830.)

Den 19den April 1829 vond in het gebouw ‘Tecum Habita’ op de Heerengracht te Amsterdam de oprichtingsvergadering plaats van de ‘Maatschappij tot bevordering der Toonkunst.’ Het initiatief daartoe was uitgegaan van den praeceptor van het Erasmiaansche Gymnasium te Rotterdam, A.C.G. Vermeulen, die dato 29 November 1828 een rondschrijven richtte tot een aantal aanzienlijke dilettantmusici in verschillende steden van Noord-Nederland, waarin de wenschelijkheid werd betoogd der oprichting van een algemeen Nederlandsch Muziekgenootschap. Weliswaar was een poging tot bereiking van ditzelfde doel, in 1821/23 aangewend door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, onder leiding van den Groninger componist-klavierspeler N.W. Schroeder Steinmetz, op niets uitgeloopen, maar Vermeulen vatte niettemin de oude plannen weder op, en daar hij aan een groot organisatie-talent rustige geestkracht en doorzettingsvermogen paarde, faalde hij niet in zijn pogen, maar wist ondanks bezwaren en tegenkanting de Maatschappij tot stand te brengen.

Na dit eerste succes echter werd hij gesteld voor het overwinnen van nieuwe bezwaren, want sommige mannen

1) Naar brieven en bescheiden in handschrift uit het Archief der ‘Maatschappij tot bevordering der Toonkunst’.

van gewicht en invloed, wier belangstelling hij met politiek beleid voor zijn plannen gewonnen had, met name de Amsterdammers Professor C.A. den Tex en J. de Vos Wzn, leden der 4e klasse van het Koninklijk Instituut, waren met zijn wenschen en meeningen in voortdurend conflict, niet vijandig of hatelijk, maar zelfbewust en nimmer overtuigd.

De jonge organisator (hij was in 1829 nog pas 31 jaar) vertegenwoordigde het artistieke element in de vereeniging, en zag in het volbrengen van een schitterend feit, waarvan Nederland gewagen zou, het beste propaganda-middel om aanhangers te winnen voor de goede zaak. Op zijn werkprogramma stond daarom vooraan het organiseeren van Nederlandsche Muziekfeesten, in navolging der 'Nieder-Rheinische', welke hij tevoren had bijgewoond, en die hem, volgens zijn eigen mededeeling, hadden geïnspireerd bij de oprichtingspogingen der Maatschappij.

De beide Amsterdammers evenwel, voedden de, min of meer huisbakken, Hollandsche meening, dat de 'ware kunst door min-schitterende daden wil gediend worden'. Hun richting was nuchter (practisch schijnbaar), en ze verwachtten voor de bevordering van het muzikale leven in Nederland alles van de verbetering van het muzikale onderwijs, waaraan, naar zij meenden, de zorgen der jonge Maatschappij vooreerst uitsluitend gewijd moesten zijn.

De Amsterdammers zullen voorzeker menigmaal in hun kring van vrienden en aanhangers bedenkelijk het hoofd hebben geschud over den idealist Vermeulen, die Keulen en Aken op één dag wilde bouwen. De Rotterdamsche bouwmeester echter zag de structuur zijner toekomstplannen in vaste lijnen voor zich, en liet zich door geen schrifturen vol zwaartillendheid en geen bedenkelijk schouderophalen uit het veld slaan. Er moest muziek in de vereeniging zijn, meende hij, er moest een schitterend feest gevierd worden, hoe eer hoe beter, en terwijl men elders met gefronst voorhoofd en deftige gebaren gewichtigde over de muzikale opvoedingskwestie, werkte *hij* zonder ophouden aan de plannen voor een propagandafeest.

De oudste wetten der Maatschappij huldigden de zeer merkwaardige instelling van een ambulant Hoofdbestuur, dat volgens keuze op de jaarlijksche algemeene vergadering,

beurtelings moest gevestigd zijn in Amsterdam, Rotterdam, 's Gravenhage en Utrecht.

Gedurende het eerste vereenigingsjaar was aan de afdeeling Rotterdam de primeur gegeven der Hoofdbestuursfuncties, en deze gelukkige omstandigheid schiep voor Vermeulen, die thans in zijn qualiteit van Secretaris der Rotterdamsche Afdeeling tevens Secretaris van het Hoofdbestuur was, de schoone gelegenheid, om zijn meening en zijn plannen te pousseeren, en hij was er de man niet naar, om zich de gunstige kans te laten ontglippen.

Toen bepaald was, dat de eerste Algemeene Vergadering ter definitieve vaststelling van de wetten der Maatschappij, den 7^{den} September 1829 zou plaats hebben in de Concertzaal in de Bierstraat te Rotterdam, begon hij onmiddellijk voorbereidingen te maken voor zijn propaganda van de daad: hij wilde aan de vergadering een inwijdingsfeest der jonge vereeniging verbinden.

De stad Rotterdam eigende zich bizonder voor een dergelijke onderneming: ze was in dien tijd (in verhouding tot de andere Nederlandsche steden) een muziekcentrum van den eersten rang. Een geboren Hollander, Cornelis Anton Steger, talentvol violist, had hier reeds vóór het begin der 19de eeuw een verdienstelijk dilettanten-orkest gevormd, dat zich tijdens de zoogenaamde ‘Zaterdags-concerten’ onder zijn leiding in de Concertzaal in de Bierstraat deed hooren. In 1803 getuigde een Duitsch reiziger van zulk een concert, dat hij bijwoonde: ‘Ehe wir von Rotterdam scheiden, müssen wir noch eines hübschen Liebhaberconzerts gedenken, welches wir in einem artigen, durch Subscription dazu erbauten, sehr schön erleuchtetem Saale beiwohnten. Fast alle Instrumenten waren durch Liebhaber besetzt, von welchen einige sich durch Vortrag und Fertigkeit bedeutend auszeichneten. Besonders gefielen mir einige Sänger und Sängerinnen, wie man sie wohl selten unter Dilettanten findet. Ein grosser eleganter Zirkel von Zuhörern war dort versammelt, und sowohl die stille Theilname der Passiven als die Kunstfertigkeit der thätigen Mitglieder der Gesellschaft, dienten uns zum Beweise dass diese erheiterende Kunst hier mit wahrer Liebe getrieben wird’. Na 1819 werd dit orkest aangevoerd door den Duitschen pianistviolist Carl. Mühlenfeldt, van wien een niet minder goeden

roep uitging, en die in 1829 met den uitnemenden violist Bartholomeus Tours en den talentvollen cello-virtuoos Simon Ganz de vereeniging Eruditio Musica stichtte. De grondslagen voor een muzikale feestviering waren dus in Rotterdam ruimschoots aanwezig: er was ambitie en talent tot beoefening der toonkunst, men had er een goed orkest en goede zangers.

Maar dit was Vermeulen niet voldoende. Zijn feest moest grootsch van opzet, moest schitterend zijn, moest een gebeurtenis worden waar men den mond vol van zou hebben. Niet Rotterdam 'dus moest een feestconcert geven, maar Nederland moest een muzikaal feest organiseeren binnen Rotterdam, en onmiddellijk begon hij deze meening bij de besturen der grootere Afdeelingen te propageeren.

In de tweede helft van Juni 1829 (de Maatschappij was toen nog weinig meer dan twee maanden oud) deelde hij zijn voorloopig plan mede aan de secretarissen van Utrecht, 's-Gravenhage en Amsterdam. Hij verwachtte uit deze grootste steden van den muziekbond dappere hulptroepen voor zijn massa-aanval op het hart van muzikaal Nederland.

Het bleek hem evenwel al spoedig, dat het vuur der geestdrift voor zijn ideaal in de kringen van muzikaal leven buiten Rotterdam nog niet hoog opvlamde.

Wèl antwoordde hem Utrecht met welwillende maar kalme overgave, wèl was hij ervan overtuigd, dat hij op de hulp zijner vrienden E.G. Lagemans en Helvetius van den Bergh te 's-Gravenhage rekenen kon, wèl begroette Amsterdam zijn mededeelingen met een lijdelijk verzet, dat halve toestemming was, maar hij kreeg tevens de overtuiging, dat steun en bijval hem van buiten af allerminst zouden toestroomen. Utrecht maakte nog pas de toebereidselen voor het stichten eener zangvereeniging, 's-Gravenhage was evenmin op een actief optreden voorbereid, en Amsterdam deed zelfs geen vage belofte van werkelijken steun, maar klaagde en mopperde (misschien een weinig tendentieus en meer dan noodig was) over den geringen steun en de weinige sympathie, welke de nieuw-gestichte Maatschappij in de muzikale gezelschappen der Hoofdstad ontmoette. De goede zaak kwam *hier* voornamelijk in de verdrukking door den schroom der deftigen en voornamen (onder welke bovenal het dilettantisme bloeide) om zich te mengen met de burgerklasse: men hield hier het vormen van eng-gesloten

kringetjes voor de hoogste wijsheid op maatschappelijk gebied.

Vermeulen, die dit alles uit de briefwisseling vernam, zag weldra in, dat geestdrift noch organisatietalent voor het oogenblik bij machte zouden zijn, deze ongunstige omstandigheden ten goede te keeren, en met verstandige berusting legde hij aan zichzelf de bekentenis af, dat zijn voortvarendheid hem tot voorbarigheid verleid had.

Blijkbaar weet hij het mislukken zijner plannen voor een groot gedeelte aan Amsterdam, dat met zijn antwoord talmde. Hij meldde dit aan den Utrechtschen afdeelings-secretaris J. Hora Siccama, die een antwoord-schrijven aan zijn adres, gedateerd 30 Juni 1829, besloot met: ‘de hoop, dat eerlang Amsterdam een voldoend antwoord aangaande het inwijdingsfeest zal hebben gegeven’.

Dit antwoord, dat den 3^{den} Juli arriveerde, nadat Vermeulen zijn Amsterdammers nogeens opnieuw had aangespoord iets van zich te laten hooren, bleek echter geheel onvoldoende. De heer J de Vos Wzn., voorloopig-voorzitter der op voorloopigen voet geconstitueerde Afdeeling, meldde, niet begrepen te hebben, dat op Vermeulen's eerste schrijven een spoedig antwoord noodig was. Hij had willen wachten met bericht, ‘tot men den uitslag der pogingen wist’. ‘De heer den Tex buiten zijnde,’ schrijft hij verder, ‘had mij opgedragen, ook uit zijn naam de onderscheidene besturen der Muzijkgezelschappen, aan wie wij van de oprichting der Maatschappij kennis gegeven hadden, uit te noodigen tot opgave van die leden hunner societeiten, welke deel wilden nemen. Ik heb dit gedaan en de termijn van antwoord bepaald op den 8sten dezer’. Of dit ‘definitieve antwoord’ ‘na den 8sten dezer’ ooit naar Rotterdam is gereisd, is mij niet gebleken, maar in het brievendossier komt het niet voor, en we zullen dus nimmer weten, hoeveel Amsterdamsche muziekliefhebbers in het gedenkwaardige jaar 1829 zich bereid getoond hebben, om Rotterdam bij te staan in het vieren van een schitterend muziekfeest.

Dat het er bitter weinig zijn geweest, kunnen wij echter gissen uit het slot van den brief des heeren J. de Vos, die zelf een uiterst zwak geloof toonde, en dus een slecht gekozen apostel bleek, om voor de goede zaak aanhangers te winnen. Hij schreef: ‘Overigens, daar onze Kommissie eigentlijk is

afgeloopen, laten wij geheel aan UEd. beschikking over, de inwijding enz., zooals die door het Rott. Departement is voorgenomen: hartelijk wenschend, dat dit alles de beste gevolgen moge hebben, ofschoon (gelijk UEd. bekend is) wij voor ons nog steeds van gevoelen zijn, dat dit het eigenlijk doel der Maatschappij niet moet zijn, maar dat de ware kunst door min-schitterende en groote uitvoerigen kan en moet bevorderd worden'.

Den 8sten Juli meende de afdeeling Utrecht intusschen nog, dat het festijn zou plaats hebben, want de secretaris schreef: 'Aangaande het inwijdingsfeest, verzocht het bestuur, zoo de viering reeds bepaald zij, en anders, zoodra die zulks mogt wezen, van de uit te voeren stukken, wat het koorgezang betreft, voor iedere partij een afschrift van U te mogen ontvangen, als wanneer hetzelve de bezorging van het verder benoodigd aantal afschriften op zich kan nemen', enz. Hier althans was ijver, en ging men op de zaak in. Toch waren het ook in dezen kring blijkbaar meer goede wil en voorkomendheid, die de gedragslijn bepaalden, dan geestdrift, want toen twee dagen daarna, een schrijven van Vermeulen zich aanmeldde, waarin hij mededeelde, zijn feestplan voorloopig te hebben opgegeven, antwoordde de heer Hora Siccama: 'Bestuurders dragen mij nog op, in antwoord op het schrijven van 7 dezer, bij deze gelegenheid te betuigen, dat hun de terugtrekking van het ontworpen plan tot een inwijdingsfeest, vooral wat de medewerking dezer afdeeling aangaat, geenszins heeft mishaagd, en dat zij zich van een dergelijk plan na grooter tijdsverloop ook nog gunstiger denkbeelden vormen'. Weinig meer dan veertien dagen had de illusie van Vermeulen geduurd, dat hij zijn stichting als wikkelkind van zes maanden in September 1829 te Rotterdam een schitterende apotheose kon bereiden, en toen was het gedaan met deze inleidende poging, om een Nederlandsch Muziekfeest tot stand te hrengen. De omstandigheden dwongen er onzen organisator toe, geduld te oefenen. Hij was echter een man waar vaart in zat: de eenmaal opgelegde taak legde hij niet weder neer, hinderpalen prikkelden hem tot energiek doorzetten, en toen hij bemerkte dat hij er niet in slagen zou, de Maatschappij als lichaam tot het vieren van een propagandafeest te brengen, zon hij op middelen, om in eigen kring en met eigen krachten het

muzikaal festijn, dat zijn muziekhonger zich wenschte, aan te rechten, en weldra begon hij nu de voorbereidingen te treffen voor een Afdeelings-muziekfeest ter viering van den eersten verjaardag der Maatschappij, waarbij hij evenwel een beroep wilde doen op den steun van andere Afdeelingen. Amsterdam streepte hij thans op zijn rekening door, maar krachtigen bijstand verwachtte hij van Utrecht en 's-Gravenhage, die zich ijverig en tegemoetkomend hadden getoond.

Den 7^{den} Januari schreef hij aan den secretaris der Utrechtsche afdeeling: ‘Onze afdeeling der Maatschappij heeft thans stellig besloten, om in het begin of midden der maand April aanstaande een oratorium te doen uitvoeren. Daar onze zangvereeniging echter te zwak is om deze taak alleen te ondernemen, hebben wij gemeend, de hulp van naburige afdeelingen te moeten inroepen, om in deze gelukkig te slagen. Wij wenschen derhalve van UEd. te vernemen, welke dames en heeren ten uwent het talent en de liberale denkbeelden omtrent zulk een tochtje bezitten, om ons hierin van dienst te zijn, en wat de dames betreft, aan wien, hetzij ouders of echtgenooten, wij ons ten aanzien van haar zouden moeten adresseeren; het spreekt van zelfs, dat de heeren leden der Maatschappij moeten zijn, en dat, zoo wij dames inviteeren, met iemand, hetzij echtgenoot of vader of broeder, om haar te begeleiden, ook deze leden moeten zijn. UEd. zult ons verplichten ons hierop ten spoedigste te antwoorden, terwijl wij alle discretie bij het ontvangen van UEd. rescriptie op den voorgrond zetten.’

Men ziet uit dit schrijven reeds dadelijk, dat de inrichting van zulk een feest in onzen overgrootvaderlijken tijd met bezwaren te kampen had, waarvan we ons ten huidigen dage nauwelijks meer een begrip kunnen vormen. Het trage verkeer per trekschuit en diligence, maakte afstanden, die ons thans onbeteekenend schijnen, onoverkomelijk groot, en de reizen, ook door het tijdverlies, onmatig duur. Rotterdam moest het dus zijn gasten, die stoutmoedig genoeg waren om zich aan de expeditie te wagen, zoo goedkoop en zoo prettig maken als eenigszins mogelijk was. Dames-zangeressen vooral had men noodig, om het koor te versterken, maar een jong meisje of zelfs een getrouwde vrouw wipten in die dagen maar niet zoo eens eventjes over van Utrecht naar Rotterdam,

om daar aan een concert mede te werken. Zulk een tocht was een gebeurtenis en een onderneming, waarvoor uitgebreide maatregelen getroffen moesten worden. En de jufferschap, gevangen nog in een net van vooroordeelen, was bovendien afhankelijk van den goeden wil van broeder, echtgenoot of vader, om haar te begeleiden, want zonder chaperon kon zij op straffe van ernstige schade aan haar goeden naam (en dat stond voor een jong meisje gelijk met het verlies van goede huwelijkskansen) de reis niet ondernemen. Wanneer ze het stoute feit had bestaan, aan de ongeschreven wetten der samenleving het hoofd te bieden, door alleen te gaan logeeren in een hôtel, zou ze zich daarmee onherroepelijk hebben gecompromitteerd: zooiets deed een fatsoenlijke jonge dame niet in overgrootmoeders tijd... Ze ging zelfs, wanneer het maar eenigszins mogelijk was, in het geheel niet in een hôtel, maar liet zich in een ‘nette familie’ te logeeren vragen. Dit begrip ‘nette familie’ was ook op zichzelf nog een puzzle, waarmee rekening gehouden moest worden. Men was (ten gevolge van het trage verkeer) minder cosmopoliet, minder breed van inzicht dan thans, en de bevolking der Hollandsche steden deelde zich scherp af in coteriën, wier grenzen men niet straffeloos overschreed. Als postcriptum bij den reeds geciteerden brief van 7 Jan 1830 teekende Vermeulen aan: ‘Onze aanvraag geldt dames en H.H. in dien zin als waaruit de zangvereenigingen hier, te 's Gravenhage en Dordt zijn zamengesteld: de Dames vooral dienen zoowat uit dezelfde coterie te zijn. Zoo er R. Catholijken onder zijn, verzoeken wij dit er bij te weten, om deze bij R. Cath. te inviteeren.’

‘Toonkunst’ was van den beginne af aan op sjieken leest geschoeid. Het bezit van adellijke titels was geen vereischte bij de toetreding tot het lidmaatschap, maar strekte tot warme aanbeveling, en Vermeulen heeft er een onnoemelijk aantal pennestreken voor over gehad, om door de opgetrokken neuzen der nufjes van het zangkoor de harmonie van zijn Muziekfeest niet verstoord te zien.

In Utrecht (wat mij min of meer verbaast) zag men de zaken wat ruimer in, want de secretaris J. Hora Siccama deed in zijn antwoord eenigszins railleerend over deze voornaamheids-pruderie, maar het lijstje van gegadigden voor de

medewerking, dat hij opgaf, bewijst, dat hij met de wenschen van den organisator rekening had gehouden.

En nu begon er voor den onvermoeiden werker Vermeulen een zonderlinge jacht. Hij had opgave gevraagd van de relaties, welke zijn genoodigden te Rotterdam hadden, en wilde hun de minder aangename verplichting besparen, om bij deze families belet te vragen. Daarom ging hij persoonlijk op stap, en legde bezoeken af bij de voorname Rotterdammers, om hen te bewegen, de dames en heeren een uitnoodiging te zenden voor eenige dagen logies. Hij stuitte daarbij soms op zonderlinge bezwaren. Een der families, bij welke hij een medewerkster, mevrouw van Utenhove, wilde onderbrengen, geeft hem uitdrukkelijk in opdracht te informeeren: ‘hoe de geboortenaam van mevrouw van Utenhove is, en wat HEd. man doet; zoo dit zoo uitkomt als wij hoopen, dan zullen die vrienden geïnviteerd worden.’ Men was blijkbaar in duizend angsten een verkeerde mevrouw van Utenhove te ontvangen, die misschien door haar geboorte een tiende graadje onder den vereischten voornaamheidstax stond.

Niet minder vreemdsoortig waren sommige bezwaren, welke de koorschikking meebracht. Er was besloten het oratorium ‘Christus am Oelberge’ van L. van Beethoven uit te voeren, en in dit werk zijn op sommige plaatsen de mannenstemmen gedeeld. Vermeulen schreef ettelijke brieven, om aan de Utrechtsche heeren te betoogen, dat ze hem een juiste opgave moesten verstrekken, wie van hen eerste tenor of bas, en wie tweede zingen zou.

De zangers waren blijkbaar nog zeer groen op het gebied van den koorzang, en bleven op Vermeulens gewetensvraag het antwoord bij voortduring schuldig. Hij is ten slotte nimmer te weten gekomen, wie zich bij de hooge en wie zich bij de lage fractie van elke partij rekende.

De geheele collectie Utrechtsche hulptroepen bestond ten leste uit 10 dames en 12 heeren, en dit koortje studeerde onder den Stads-muziekdirecteur J.H. Kufferath, die sedert kort uit Duitschland was gekomen, de koorwerken in... naar ik vermoed, geenszins tot 's mans persoonlijk genoegen, want er werd voordurend geklaagd over het slechte bezoek der repetities.

Bij de organisatie van grootere concerten, waren in dien

tijd echter ook nog bezwaren te overwinnen van meer omvang. Er bestond namelijk in Rotterdam (evenmin als in eenige andere Nederlandsche stad) geen groote, ruime concertzaal. Vermeulen, gedachtig aan het artikel in de wetten der Maatschappij tot bevordering der Toonkunst, 't welk de bepaling bevatte, dat een uitvoering van een der Afdeelingen voor alle leden der vereeniging toegankelijk moest zijn, verwachtte een zeer talrijk bezoek, en trachtte nu een kerklokaal te veroveren voor het vieren van zijn feest.

Het geval (hoe vrijzinnig het er ook voor die dagen uitziet) had precedenten, want reeds in 1801 voerde J.C. Schmitt te Amsterdam in de Nieuwe Kerk Haydn's ‘Jahreszeiten’ en ‘Schöpfung’ uit, en in 1827 vierde men de inwijding der gasverlichting in de Domkerk te Utrecht met een feestconcert.

In Rotterdam evenwel mislukte de toeleg, en Vermeulen kreeg nul op zijn request. Er bleef hem dus niet anders over, dan gebruik te maken van de grootste der beide concertzalen, n.l. de ‘Nutszaal’, waar sedert 1824 Wouter Hutschenruyter zijn Donderdagsche concerten dirigeerde. Maar het plaatsgebrek deed zich ook hier geducht gevoelen, zoowel op het podium als in het parterre. Orkest en koor bleken te groot voor de ruimte. Er werden twee koorwerken uitgevoerd, namelijk het reeds genoemde oratorium van Beethoven en Psalm 103 van Fesca. En om van de eenmaal geinviteerde gasten niemand voor het hoofd te stooten, werd nu ‘een minnelijke schikking’ getroffen, waardoor een gedeelte der heeren alléén in Beethoven en een ander gedeelte alleen in den Psalm medewerkte.

Hoe comisch lijkt ons thans dit gescharrel, maar was het niet dubbel te loven, dat men ondanks dergelijke dwaze tobberijen en bezwaren iets lofwaardigs tot stand bracht?

Ook de plaatsing van het publiek kostte het organiseerend comité veel vruchteloos hoofdbreken. Velen in Rotterdam en daarbuiten wilden dit eerste Nederlandsche Muziekfeest bijwonen; maar vermoedelijk was er nog voor geen 400 menschen plaats in de muziekzaal, en (gelijk we reeds zeiden) volgens de wetten der Maatschappij hadden de leden van alle Afdeelingen (totaal 884) recht van toegang tot het feest.

Onder deze omstandigheden moet het Rotterdamsche

Bestuur de schrik om het hart geslagen zijn, toen het vernam, dat zich plotseling in het naburige Schiedam een Afdeeling had geconstitueerd van 44 leden, met vooraan op haar werkprogramma de schitterende bedoeling, te parasiteeren op de Rotterdamsche glorie, en gezamentlijk op te gaan naar het Muziekfeest. Dit incident was vermoedelijk het sein, om afdoende maatregelen te treffen: er werd bekend gemaakt, dat het aantal plaatsen zeer beperkt was, dat de Afdeeling Rotterdam, ofschoon ze van haar leden tot dekking der kosten een verdubbeling der contributie moest vergen, zich niettemin verplicht had gezien, door het plaatsgebrek een aantal personen, die zich voor het lidmaatschap kwamen aanmelden, af te wijzen. Dit dwong haar om ook slechts op beperkte wijze te voldoen aan de verplichtingen der wet, en aan elk der Afdeelingen een klein aantal toegangsbewijzen op naam te verstrekken, om deze onder haar leden te verdeelen.

De Afdeeling Utrecht ontving 12 stuks, en wist niet beter te doen, dan ze Zaterdag den 24sten April 1830 des avonds te half zes ure in de 'Stads-Muzijkzaal' (ik heb de convocatie hier vóór mij) onder de leden.... te verloten. De teleurstelling viel hier nogal mee, want er lootten slechts 14 personen, en er gingen er dus maar twee ongetroost naar huis.

Minder gemoedelijk gedroeg zich de kunstminnende Schiedamsche schare. Toen deze Afdeeling-in-windselen vernam, dat ze slechts enkele toegangsbewijzen zou ontvangen, besloot men op een bliksemsnel belegde Algemeene vergadering, de nog niet betaalde contributiën in den zak te houden en.... op staanden voet werd dit phenomeen onder de Toonkunstdepartementen ontbonden: den 19den Februari was het geboren, den 22sten April overleed het. Dit was het comische intermezzo van het feest.

Inmiddels naderde de gewichtige dag, en toen, gelijk het nòg wel gaat, deden zich plotseling allerlei kleine incidenten voor, die in vliegende haast moesten worden afgedaan. Er was opeens behoefte aan een tweeden oboist, een tweeden hoornist, een zangeres werd ziek, er was gebrek aan tweede violen.... Nieuwe zorgen en lasten voor Vermeulen, die geen vlijt spaarde, om alle moeielijkheden te overwinnen. Maar bij de nadering van dien fameusen 30sten April 1830

voelde de organisator zich het hart luider kloppen, want zijn liefste ideaal zou in vervulling gaan, en een schitterend programma zou op dit *eerste Nederlandsche Muziekfeest* tot uitvoering komen. Het was samengesteld als volgt:

Ouverture Euryanthe	C.M. von Weber.
Psalm 103	F.E. Fesca.
Symphonie No. 5	L.v. Beethoven.
Christus am Oelberge	L.v. Beethoven.

Wat deerden hem onder deze omstandigheden kleine onaangenaamheden en lasten!.. hij verdroeg ze met onverstoorbaar goed humeur. Hij maakte zich zelfs niet ernstig boos om dien 2den oböist, een winkelier-dilettant uit Utrecht, die behalve zijn reis- en verblijfkosten *f* 60 wilde ontvangen, omdat hij voor de 'Musizirerei' zijn zaak alleen moest laten. Slechts éénmaal slaakte hij een wanhoopskreet, om het uitblijven der stemmenopgave van de Utrechtsche groep medewerkers... Later moest hij steken onder water verduren over zijn *Nederlandsch* feest met een geheel *Duitsch* pogramma... maar daarvan was hij voor 't oogenblik nog onbewust, evenals van nog enkele andere kleine onheilen, welke hem boven het hoofd hingen... Voor het oogenblik voelde hij zich gelukkig in het zoete bewustzijn, dat hij gezwoegd had en gestreden, maar verzekerd kon zijn van de overwinning. De door den voortreffelijken Carl. Mühlenfeldt aangevoerde schare zou over alle vooroordeel zegevieren, daarvan was hij bij voorbaat overtuigd. Achteraf intusschen kunnen we de vitters niet geheel ongelijk geven, en moeten erkennen dat bij deze uitvoering met uitsluitend Duitsche muziek door een Duitschen dirigent, al was deze ook reeds geruimen tijd in Rotterdam gevestigd, weinig van het Hollandsche element overbleef. N.W. Schroeder Steinmetz, de redacteur van het eerste Nederlandsche muziektijdschrift 'Amphion', had er echter enkele jaren vroeger over geklaagd, dat de Fransche muziek hier overheerschte en op Duitschland gewezen als de leerschool waarin de Nederlandsche toonkunst zich behoorde te vormen. Deze leer had ingang gevonden, en Vermeulen zag dus in dit naar voren brengen van het Duitsche element (gelijk hij later herhaaldelijk bewees) een opvoedende kracht voor het Nederlandsche volk.

Onder de genoodigden op het muziekfeest van wie men veel goeds verwachtte, waren verscheidene Duitschers en onder

deze ook de Utrechtsche muziekdirecteur Johann Kufferath, kersversch uit Duitschland gëimporteerd, en zijn echtgenoote Elisabeth Kufferath-Reintjes, *hij* degelijk onderlegd muzikant en gerenommeerd violist, *zij* zangeres van naam.

Met fraaie woorden had de Rotterdamsche Secretaris den jongen Directeur van het Collegium Musicum, ofschoon hem naar Vermeulens eigen getuigenis om zijn talent een eerste plaats bij de eerste violen toekwam, overgehaald, de leiding der tweede violen op zich te nemen, terwijl zijn vrouw zich bereid toonde het koor te steunen. Hun werd echter uitdrukkelijk medewerking verzocht, *niet als toonkunstenaars* maar als *muziekliefhebbers*, en de *f* 50. - vergoeding voor reis en verblijfkosten, die elk hunner ontving, mocht volstrekt niet den naam dragen van honorarium, want de muzikantenstand was nog zeer in minachting in Nederland, en de damesmedewerksters in het koor zouden zich diep 'gechoqueerd' hebben gevoeld, indien ze wisten, dat zij nevens een beroepsmusicienne op het podium stonden.

Voor de beide Duitschers moest deze opvatting natuurlijk iets onbegrijpelijks en onzinnigs zijn, en men liet hen er in werkelijkheid onkundig van. Mevrouw Kufferath, die solozanglessen gaf, wenschte echter wel gaarne een gelegenheid te vinden, om meer de aandacht op zich te vestigen, en informeerde dus bij den heer Vermeulen of zij geen solopartij vervullen kon.

Hij antwoordde daarop: 'Ten opzigte der solo's meenen wij hier nog bij te voegen, dat wij bepaald hebben, die door onze stadgenooten te doen uitvoeren, om alle jalousie te vermijden, zoodat wij daarom toch gaarne bekennen, dat zij mogelijk of zeker beter konden vervuld worden.' Misschien was de dilettant Vermeulen niet geheel vrij van den toeleg, om dit feest te maken tot een apotheose van het muzikale dilettantisme, want enkele regels te voren in den; zelfden brief zeide hij ronduit: 'op genoemd feest beschouwen wij alle de genoodigden als liefhebbers, die zich vereenigen, om in het belang der kunst hier te lande gezamenlijk werkzaam te zijn.'

Weldra echter glipte er een schakel uit de keten dezer dilettanten-glorie. De sopraan-partij in den 'Christus' en den Psalm van Fesca zou vervuld zijn door mejuffrouw van

Alphen: maar deze bleek ‘zoo wankelend van gezondheid, dat zij besloten had deze partijen te cedeeren’.

Dit meldde Vermeulen aan Kufferath den 8sten April 1830, als inleiding voor een blijde boodschap aan diens vrouw, want er volgde: ‘Wij haasten ons dus, om Mevrouw uwe Echtgenote ten vriendelijksten uit te noodigen, om ons feest te vereeren met de solo's, zoo in den Psalm als Christus op zich te nemen, daar wij ons herinneren met hoeveel genoegen wij de Seraph van H.Ed. in Aken gehoord hebben.

Dan, u begrijpt, dat het allernoodzakelijkst is, dat Mevrouw alle de repetitiën bijwone, en althans stellig die met orkest, ten einde de directeur na zou kunnen gaan, hoe sterk het koor moet accompagneren. Wij verzoeken UEd. ten vriendelijkste ons ten spoedigste te melden, of wij zoo gelukkig zijn de sopraan-solo door Mevrouw vervuld te zien.’

De bedoelde repetities hadden plaats, Maandag en Dinsdag 26 en 27 April, des middags, in de concertzaal in de Bierstraat met piano en Woensdag, Donderdag en Vrijdag 28, 29 en 30 April in de Nutszaal, des middags te 12 uren met orkest.

Wij kunnen hier Vermeulen het verwijt niet besparen, dat hij op minder behoorlijke wijze gebruik maakte van gunstige omstandigheden, om de kunstenares Elisabeth Kufferath, die reclame wenschte te maken voor hare praestaties als zangeres, vijf dagen hard te laten werken (qua dilettante) tegen een onkosten-vergoeding van *f* 50. - en vrij verblijf.

Er is niet de minste twijfel, of dit lag in zijn bedoeling, hoewel het echtpaar Kufferath door de min of meer politieke wijze, waarop de zaak werd voorgesteld, er dat niet in zag.

In den grond was ook dit een gevolg van des organisators hoog gestemd idealisme, dat patriottischen weerklank vond in het gemoed der Nederlandsche muzikanten, want met goed recht kon hij er zich later op verheffen, dat de Nederlandsche beroemdheden bij uitnemendheid uit die dagen, de directeur van het feest, Carl Mühlenfeldt, de violist Bartholomeus Tours, de cellist S. Ganz (uit Rotterdam), de violisten Hein Kleine, L. Pruvost, J.B. van Bree en J.T. Bunte (uit Amsterdam), de directeur van de Koninklijke Muziekschool te 's-Gravenhage J.H. Lübeck, de later wereldberoemde clarinettist David Eduard de Groot en de cellist Isaäk van Gelder (uit 's-Gravenhage) het zich tot een eer

hadden gerekend in het feestconcert te mogen medewerken, zonder zelfs de hun geboden vergoeding voor reis- en verblijfkosten te aanvaarden.

Door de vriendelijke hulp van al deze goede krachten liep het feest, voortreffelijk van stapel. De sopraan Elisabeth Kufferath - Reintjes stelde bij dit eerste optreden in Nederland de verwachtingen niet te leur in ‘eene partij die HEd. talent zoo heerlijk deed uitkomen’. De organisatie van het feest was in de puntjes in orde, er was een 'commissie gevormd voor de ontvangst der vreemdelingen, en men zorgde ervoor, dat het den hulptroepen uit andere steden aan niets ontbrak. Ook enkele buitenlanders, onder welke ‘de Heer Thomae met dochter en zoon uit Kleef namen aan de uitvoering van bepaalde stukken deel’.

Er was misschien heel wat nederige hoogmoed in de verklaring van Vermeulen ‘dat men de Nieder-Rheinische Musikfeste’ niet ‘met ons daarbij vergeleken nietig proefje’ kon gelijk stellen. In zijn hart was hij ervan overtuigd, dat de geboortefeest-viering zijner stichting op den 30sten April 1830 schitterend was geweest, en men deelde in wijden kring zijn meening. Een eigenlijke muzikale dagblad-kritiek bestond er in dien tijd nog niet, maar de ‘Rotterdammer Courant’ gaf niettemin een verslag vol van lof over het gehoorde en genotene op ‘het eerste Nederlandsche Muzijkfeest’. De Handelingen der Maatschappij van het jaar 1829/30 brachten het wèlgeslaagde feest aldus in herinnering: ‘Bescheidenheid verbiedt ons, de namen van zoovele voortreffelijke toonkunstenaars te noemen, die van elders zijn opgekomen, om onder aanvoering van den verdienstelijken Directeur, den Heer C. Mühlenfeldt, door hunne talenten een meer dan gewonen luister aan dit feest bij te zetten, en, met terzijdestelling van alle eigenbelang, hun offer op het altaar der kunst te brengen. Bescheidenheid verbiedt hun, over den lof uit te weiden zoo wel verdiend door een aanzienlijke mannen en vrouwenschaar, die, door rang noch stand terug gehouden, ter eere der kunst is opgetreden. Kieschheid eindelijk verbiedt hun, van den gunstigen uitslag hunner bemoeijingen in deze te gewagen. Zij beroepen zich dienaangaande op het oordeel van alle onpartijdige kunstkenners, die dit feest hebben bijgewoond, en niet minder op dat van eenige kunst-

lievende vreemdelingen, die gewoon zijn aan de Muzijkfeesten in de Rhijnprovincien een werkzaam deel te nemen, en ook deze uitvoering met hunne tegenwoordighetd hebben vereerd.'

En het blijde slotakkoord van dit verslag was bovendien, dat Rotterdam, dank zij de schitterende propaganda, de andere Afdeelingen ver vooruit was: het telde 257 leden, terwijl de overige departementen daarbij ver in 't verschiet bleven, want Amsterdam had er 91, 's Gravenhage 139, Utrecht 108, Haarlem 54 en Arnhem 28.

Vermeulen had het krachtige bewijs geleverd, dat zijn theorie steekhoudend was, en dat men door schitterende daden sneller en beter de belangstelling kon winnen voor de toonkunst, dan door stil overleggen en voorzichtig voorbereiden. Men liet hem intusschen niet lang tijd, om zich in de handen te wrijven en zich te verkneuteren om 't verworven succes. De naweeën, welke onafscheidelijk zijn van nagenoeg elk feest, kwamen hem weldra uit zijn zoete droomen van Nederlandsche toonkunstweelde wakker schudden.

Verschillende Afdeelingen verkeerden in de meening, dat dit feest ter viering van den eersten verjaardag der Maatschappij, door de Maatschappij zelf was ingericht, en Vermeulen ontving booze epistels van de secretarissen, omdat men alleen de afdeelingen 's-Gravenhage en Utrecht tot medewerking had aangezocht, terwijl de wet toch voorschreef, dat alle leden der Maatschappij bij dergelijke feesten gelijke rechten hadden. Tot bevestiging van dit misverstand werkte natuurlijk de omstandigheid mede, dat het Rotterdamsche Afdeelingsbestuur tevens zitting had als Hoofdbestuur der Maatschappij, en het kostte den organisator heel wat moeite zijn proselieten uit het hoofd te praten, dat zij diep verongelijkt waren.

Maar.... een heviger onweersbui nog hing Vermeulen boven het hoofd.

Het bleek al zeer spoedig, dat de heer en mevrouw Kufferath alle behalve duidelijk hun verhouding ten opzichte van het Muziekfeest begrepen hadden. Als vreemdelingen waren zij midden in dit Hollandsche milieu komen vallen, welks bekrompen opvattingen en begrippen zij niet kenden en niet deelden. Toen Elisabeth Kufferath - Reintjes gevraagd werd in de

plaats der ziek geworden mejuffrouw Van Alphen de sopraanpartij op zich te nemen, had zij, die als Duitsche in de uitoefening der muziek als beroep volstrekt geen schande zag, er geen oogenblik aan getwijfeld, of men zou deze praestatie op behoorlijke wijze honoreeren, hoewel men daaromtrent geen afspraken had gemaakt.

Bij haar vertrek uit Rotterdam wachtte zij echter te vergeefs op het materieele blijk van waardeering van haar arbeid. De president bedankte na afloop van het feest haar, tegelijk met de overige medewerkenden, in een schitterende speech, verzuimde echter om haar bij de familie Van Claes, waar zij logeerde, persoonlijk zijn opwachting te gaan maken en.... boos ging het echtpaar naar huis toe. Het lijkt tamelijk onnoozel van Vermeulen, dat hij dit alles niet voorzien had, maar in zijn qualiteit van aarts-idealist verbeeldde hij zich, dat iedereen het een weelde en verrukking moest vinden, om aan de totstandbrenging van iets goeds en schoons mede te werken, en hij verplaatste zich niet voldoende in de opvatting der beide Duitschers, voor wie het iets doodgewoons en natuurlijks was, om zonder gevaar voor hun waarde en ernst als artiesten, ook materieel hun kunstpraestaties gewaardeerd te zien. Kufferath had zich bovendien bizonder verdienstelijk gemaakt, door met achterstelling van persoonlijke ijdelheid de leiding der tweede violen op zich te nemen, en toen nu 't verwachtte honorarium niet kwam, en men hem zelfs een brief schreef, om te bewijzen, dat zijn vrouw daar geen recht op had, steeg zijn ergernis tot woede.

In dezen brief werd onder anderen gezegd, dat ‘geen honoraria werden aangeboden, omdat tot ons leedwezen de kunst nog niet op die hoogte is, dat wij op de medewerking der Dames zouden kunnen rekenen, indien zij wisten, dat er betalingen geschiedden, en wel voornamelijk aan iemand, die tot haar partij behoorde’.

Kufferath, die gebrekkig Hollandsch kende, werd door deze argumentatie, waaraan de verzekering was toegevoegd, dat mevrouw K. krijgen kon, wat zij meende dat haar toekwam, alles behalve gekalmeerd, maar zag daarin integendeel een grove beleediging aan zijn vrouw, ook wat de wijze van aanbieding van het geld betrof, en het effect van dit alles was een

opgewonden epistel, waarin de Duitscher grof uitpakte tegen het Rotterdamsche bestuur.

In krom Hollandsch schreef hij: ‘dat in Duitschland de kunstenaars zulke strapatzen niet voor hun plaisir doen’.

De uitdrukkingen ‘strapatzen’ en ‘niet voor hun plaisir’ hielden een geringschattende kritiek in, die Vermeulen regelrecht in zijn point d'honneur, *zijn* Muziekfeest, trof.

Kufferath fulmineerde blijkbaar ook geducht in zijn schrijven tegen de kleinzieligheid der Hollandsche dames, want Vermeulen schreef daarover: ‘De replique van den Heer K. op onze bijgebragte aanmerking nopens de medewerking der dames, is vol waarheid, het is inderdaad te betreuren dat de kunst zoo laag gewaardeerd wordt, maar het is niettemin waar, dat de geest onder de lieve sekse zoo is en dat wij derhalve met de grootste omzigtigheid te werk moeten gaan, om haar langzamerhand uit dien geest te brengen.’

Onze Hollandsche organisator meende intusschen, dat de waardigheid van het Bestuur niet gedoogde, op het beleedigende schrijven van Kufferath te antwoorden. Nochtans wilde hij de zaak in der minne schikken, en riep de hulp in van het Bestuur der Afdeeling Utrecht, daarbij tevens alle bescheiden overleggende. Genoemd Bestuur behartigde deze taak met ernst, en kon den 26sten October 1830 aan Vermeulen een uitvoerig schrijven richten, dat het misverstand was uit den weg geruimd, en de vrede hersteld. Mevrouw K. ontving *geen* honorarium, en de Utrechtsche vrederechters verbeeldden zich, dat hun succes volkomen was... Maar drie jaar later bleek het tegendeel. Vermeulen had toen het plan gevormd, door de Rotterdamsche afdeeling de Jessonda van Louis Spohr te doen uitvoeren. Den 2^{den} April 1833 echter moest hij aan den secretaris van het hoofdbestuur (thans te Utrecht gevestigd) melden: ‘Door de weigering van Mevrouw Kufferath, om ons te komen helpen in de uitvoering der Jessonda, zijn wij buiten staat in onze Afdeeling iets te doen, daar wij een solo-sopraan missen, en onze Dames niet met eene Actrice willen zingen. De toon waarop de heer Kuff. zijn antwoord had ingerigt aan den allerbeleefdsten brief van onzen Secretaris, heeft mij doen zien, dat er nog een wrok zit van vroeger dagen, terwijl wij meenden, dat deze geheele historie afgedaan was, en wèl

naar genoegen van beide partijen. Het is ongelukkig, dat er in de kunst zoo vaak haatdragende personen gevonden worden, die allen voortgang en medewerking tegen houden, maar allerminst hadden wij dat van den Heer en Mevr. K. gedacht.'

Dit was de druppel bitterheid, die zich in Vermeulens vreugdebeker mengde, maar wat hij bereikt had (de nakomelingschap moge dit erkennen!) was niettemin waardevol. Door zijn *eerste Nederlandsche Muziekfeest* had hij voor de ernstige en groote toon kunstbeoefening in Nederland nieuwe wegen geopend, en van Rotterdam begon de victorie.

J.D.C. VAN DOKKUM.

Langs den ouden weg in nieuwe landen. Beschouwingen over de maatschappelijke positie der beeldende kunstenaars en over de taak hunner vereenigingen.

IV. In het genot der vrijheid.

Bij vlaggentooi en klokgebeier hebben wij in 1913 de honderdjarige periode van ons hersteld volksbestaan feestelijk besloten; en volop vonden wij aldus gelegenheid te overwegen hoe groot verschil er is tusschen wat eertijds werd ontvangen en wat thans door ons als verworven beschouwd wordt.

Er is echter, bij alle verschil tusschen begin en einde, in algemeen karakter en richting een doorgaande verwantschap zeer duidelijk te erkennen. De zoolang begeerde vrijheid beheerscht, ook in arbeid en bedrijf, het gansche tijdperk en blijft gedurende honderd jaren een steeds toenemende energie leiden en steunen.

Indien men echter bij den aanvang den arbeid der Kunsten met aandacht volgt, dan zou men tot het hopelooze besluit geneigd kunnen zijn, dat de zegeningen dezer vrijheid slechts denkbeeldige, of althans slechts zeer betrekkelijke waarde hadden.

Niets was er over gebleven van de beperkende bepalingen, die tot den tijd der omwenteling in meerdere of mindere mate de kunsten en den handel in kunstvoorwerpen hadden beheerscht en die de kunstenaars onderling of deze en de

meer simpele ambachtslieden zoo menigmaal tot vijandelijkheden vermochten te drijven. Thans mocht ieder maken wat hij wilde en er was geen macht of organisatie ter wereld die de keuze van den arbeid of de plaats van den handel te beperken dacht.

Maar nu men alles mocht doen, nu verlangde in den aanvang blijkbaar niemand door nieuwe mogelijkheden geplaagd te worden. Er was, tegen over den rijkdom der velerlei productie van vroeger, een armoede van initiatief en van beeldende kracht, die slechts voor de beoefening van enkele kunsten plaats liet; en elke poging ontbrak, waaruit de begeerte zou kunnen blijken om den verloren rijkdom te herwinnen.

Wel werden er in de centra der oude Europeesche cultuur stemmen vernomen van vreemde verlangens, die de aandacht vroegen voor de grootheid van weleer, die de liefde trachtten aan te blazen voor oude schoonheid, en tevens de levenskrachten wilden richten naar nieuwe activiteit; de Romantiek ontbloeide bij de oude Romaansche en Germaansche volken. Maar in ons land werd van zulke verlangens weinig vernomen. Wij droomden niet van romantische reconstructies; rustig werkten wij in het beperkte terrein, dat van het oude kunstleven was overgebleven, en werd er van kunst gesproken, van iets dat bòven het dagelijksche werk stond, dan dacht men slechts aan de vier kunsten, die ten slotte waren overgebleven: de Bouwkunst, de Beeldhouwkunst, de Schilder- en de Graveerkunst.

Hoe verbleekt moest, in zoo ongunstige omgeving, ook hun verschijning wezen! De tijd voor grootsche en verheven opgaven scheen voor de Bouwkunst wel voor goed geëindigd; aller aandacht was in hoofdzaak gericht op den utiliteits-bouw, waarbij de decoratieve kunsten, en daarmede zooveler handenarbeid het eerst kon worden gemist. De zuinigheid eischte het, de verzwakte ideën vroegen niet anders. Daarbij kwam een administratieve maatregel van verre strekking elke deugdzame werkwijze op het ernstigst bedreigen. Het was het stelsel van openbare aanbesteding en aanneming dat reeds in het einde der 18de eeuw toegelaten, bij de geheele opheffing der Gilden meer en meer in zwang zou komen; al moesten telkens de booze gevolgen waar-

schuwend blijken. Nu werd, bij de verkregen vrije concurrentie onomwonden op den voorgrond gebracht de vraag: wie werkt het goedkoopst? En al zou aanvankelijk de traditie van den eenmaal zoo streng bewaakten arbeid het al te groote gevaar nog keeren, weldra, het was te voorzien, zou de drang der bedenkelijke vraag dezen wederstand niet meer vinden. De eer en zelfstandigheid der oude ambachten, aan de kunsten zoo nauw verwant, werden daardoor haast roekeloos miskend, en aan den leider van het werk moest grooter administratieve taak opgelegd worden dan ooit het geval was, omdat men den speculatieven aannemer steeds gestrengelijk bewaken moest. De Architect, eertijds door eigen arbeid en den geest des tijds nog verwant aan de zwierige en sappige manieren van schilders en beeldhouwers-fantasie werd nu de ijverige bewerker van uitvoerige bestekken, vastgeklonken aan bureau- en teekentafel, en de vervaardiger dier tamme, zij het ook met zorg en soms zelfs met smaak gewasschen teekeningen, waardoor de Architectuur en hare werken nog tientallen van jaren zou worden beheerscht.

De Beeldende Kunsten, wier directe medewerking in de Bouwkunst toch reeds zoo zeer verzwakt was, werden door deze nieuwe regeling wel geheel voorbij gezien en dus buiten den arbeid der bouwwerken gedreven. Vooral voor de Beeldhouwkunst was dit een onherstelbaar verlies. Steeds spaarzamer prijken aan de kroonlijsten der gebouwen uit de eerste helft der 19de eeuw de herinneringen aan de eenmaal in ons land zoo rijke gevel-sculptuur. Het inwendige van den bouw verarmde met het uitwendige; zelfs de ‘stuccatori’ die in de 18de eeuw nog zoo menig huis zinrijk hadden versierd, met allegorische voorstellingen en smaakvolle ornamenten, zagen zich vernederd tot het trekwerk van saaie lijsten en zouden weldra door het aanbrengen van gegoten, pasklare versieringsstukkken op het droevigst aan hunnen aantrekkelijken arbeid van weleer herinneren. Ook de scheepsbouw, die zoo langen tijd den ornamentalen houtsnijder menige opdracht brengen kon, kon de beeldhouwkunst niet langer een arbeidsveld blijven bieden, toen ijzeren constructies grootere en andere samenstellingen mogelijk maakten.

Voor den Beeldhouwer, teruggedrongen uit zoo menigen gemeenschappelijken arbeid, restte in hoofdzaak slechts het

vrije beeld en - een armelijk leven. Hij werd voor alles ‘boetseerder’ en was gedwongen de scheiding tusschen kunst en ambacht steeds verder door te voeren; zijn helpers, de menschen, geneigd en bekwaam om in de eigen materialen, in steen of hout te werken, zij werden een afzonderlijke groep, bij de weinige opdrachten, van een onzekere en zeer afhankelijke positie. Zelfs de bekwame en beminnelijke, ook algemeen geachte beeldhouwer Gabriël, dien men niet zonder schoone belofte naar de Amsterdamsche Academie gelokt had, stierf in 1833 in waarlijk nijpende omstandigheden.

De Graveurs kregen bij groote of schokkende gebeurtenissen, die de aandacht der menschen bijzonder bezig hielden, nog wel eens gelegenheid een prent te maken. Maar geheel het drukkersbedrijf, dat toch van de gravure onafscheidelijk is, zou steeds meer den invloed ondergaan der journalistieke werkzaamheden, waar de eisch van snelle en groote productie de introductie zou voorbereiden van nog nimmer geziene machines.

In de uitvinding der Lithografie, met hare verzwakte, doch nog steeds veel belovende techniek, werd inderdaad de strijd tegen de klassieke gravure geopend; zij weerde zelfs uit het kunstonderwijs, tot zijn niet geringe schade, het gebruik der edele oude prentenkunst! De herleving der houtsnede, door hare verfijning tot houtgravure, kon daarbij ten deele de voortzetting eener traditie geacht worden; de opkomst der geïllustreerde bladen tegen het midden der 19de eeuw beloofde haar inderdaad een zekere toekomst, zoodat men zelfs in den Haag een houtgraveerschool stichten ging. Maar de fotografie en de werkelijk verrassende chemische uitvindingen zouden weldra gansch andere middelen ten dienste eener snelle en goedkoope reproductie stellen. De graveerkunst, eenmaal een zoo schoon deel der volksbeschaving, begon haren arbeid in de 19de eeuw onder de meest ongunstige teekenen.

Vooral in ons kleine land kon dit moeilijk worden gedragen en het was slechts door bijzondere tegemoetkoming dat men den in zijn tijd gunstig bekenden graveur Taurel wist te bewegen zijn werkzaamheid naar Amsterdam over te brengen en als Directeur voor de graveerkunst aan de Academie op te treden.

Maar ook voor de Schilderkunst was de nieuwe toestand niet geheel gunstig. De verarmde bouwkunst verjoeg de laatste der behangselschilders, bij een waarvan de oude Pieneman nog opleiding vinden kon. Het behangselpapier regeerde algemeen, de vele vormen van heraldiesche- en versierings-kunsten waren zoo goed als volkomen in onbruik geraakt en niemand vroeg er meer naar. De oude grofschilders, die eenmaal in uitnemend decoratief werk toonden, hoe hoog de vakbeoefening stond, moesten ten slote wel tot ververs van geestelooze vlakken en tinten worden, waarbij letterzetten en marmerschilderen weldra het eenige bewijs van bekwaamheid zijn zou.

Men kon echter op het groote geluk wijzen, dat het nieuwe geslacht in zijn doorgaand burgerlijke intérieurs toch nog altijd het schilderij begeerde, het schilderij dat bij uitstek geëigend was het intieme leven te verfraaien en dat tevens ook thans nog, bij de vrijheid van alle bedrijf, als handelsartikel kans op ontwikkeling en bloei scheen te beloven.

Wel was het werken voor Stads-besturen en Regentenkamers steeds zeldzamer geworden, en de grootere werken, die een meer compleet atelier eischten, zoozeer ongekend, dat voor het leerlingenstelsel op de werkplaats thans geheel geen plaats meer was en de school meer dan ooit noodzakelijk. Maar toch bleven leven en ontwikkeling vooral mogelijk in deze kunst, die met geringe middelen onafhankelijk in het stille atelier kon worden beoefend.

Alle kunstbeoefening moest aldus tot geheel persoonlijk en geisoleerd bedrijf worden, waarbij de behoefte tot aaneensluiting en organisatie weinig voedsel vond. Toch had ook hier de verworven vrijheid alle belemmering opgeheven. Maar de oude confrerien bestonden nog en leidden in de verschillende Provincie-steden het verbleekte leven, waaraan de steden zelve slechts moeilijk ontgroeien konden. De stedelijke hierarchie echter, die zoo lang hun kwijnend bestaan had gestut, was grootendeels opgegaan in de grootere lands-organisatie. Het oude maatschappelijk verband der kunsten in het maatschappelijke leven was daarmede vernietigd, en een nieuwe grondslag voor vereeniging der kunstenaars scheen slechts moeilijk gevonden te kunnen worden. Een enkele poging tot organisatie in 1816 te 's Gravenhage

beproefd, voldeed zoo weinig aan de verlangens, dat men er nog na jaren als voorbeeld van mislukken over sprak.

Een gunstig verschijnsel bij zooveel ongunstigs was het, dat de centrale Lands-regeering onmiddellijk geneigd bleek een nieuw verband ernstig te zoeken en toenadering tot de zoozeer benarde kunsten zeer gunstig gezind was. Gefatsoeneerd naar Fransch model kon door haar onmogelijk voorbij gezien worden, dat in Frankrijk de Staatszorg en het Staatsbeleid nimmer de behartiging der Beeldende Kunsten geheel hadden nagelaten. Reeds in 1806 was door Koning Lodewijk een Commissie benoemd die moest nagaan, wat er in Frankrijk voor wetenschappen en schoone kunsten door de Regeering werd gedaan. Twee jaren later werd het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten gesticht, waarvan de vierde klasse bijzonder voor deze Kunsten was aangewezen. En de nieuwe Regeering, die na vele droevige ervaringen, de zaken weer regelen moest naar de nieuwe beginselen, die allerwege werden aanvaard, beijverde zich het voorbeeld van Koning Lodewijk te volgen. Toen in 1817 de eerste openbare vergadering van de vierde klasse gehouden werd, zag men bevestigd, dat het hare plicht was ‘met een oplettend oog alles gade te slaan wat tot het vak der Beeldende Kunsten, der Bouwkunst, en der Toonkunst betrekkelijk is, alles aan te wenden, wat tot bevordering dier kunsten dienstig zijn kan; en inzonderheid, om aan het Hoog Bestuur des Lands die middelen voor te dragen, die kunnen strekken niet alleen de ontluiking dier kunsten, dáár, waar zij zich eerst als in de geboorte vertoonen, aan te kweeken; maar om den verderen aanwas, ook dáár, waar zij reeds toenemende zijn, door alle mogelijke middelen te bevorderen; en eindelijk om alles aan te wenden, opdat zij, zoo hier als elders waar zij reeds met luister bloeien, zoowel van het Hoog Bestuur als van het Publiek die aanmoediging ondervinden, die zij zoo bij uitnemendheid verdienen.’

Maar het groote voorbeeld, door de zuidelijke Nederlanden reeds vroeger in meer dan een opzicht begrepen, prikkelde de Regeering in haren ijver nog tot andere maatregelen. Ook het ontwrichte onderwijs eischte verzorging. Het Koninklijk Besluit van 13 April 1817 bracht een nog steeds lofwaardige

regeling, waarbij in navolging van het groote Parijsche Instituut, zoowel voor de noordelijke als voor de zuidelijke Nederlanden een Koninklijke Academie van Beeldende kunsten werd gesticht en tevens een middelbaar en lager onderwijs werd ingesteld.

De Academie zou het volledig onderwijs geven in de vier beeldende kunsten, en kreeg dus geheel de taak te vervullen van het vroegere werkplaats-onderricht, waarop ten algemeenen dienste niet genoegzaam meer kon worden gerekend. Het Leeraars-ambt kon nu niet langer als iets geheel bijkomstigs worden beschouwd; het werd een vaste betrekking met een zij het ook zeer karige bezoldiging. En zelfs de Fransche 'Prix de Rome' werd ingevoerd. Het reizen bleef men voor jonge kunstenaars als nuttig erkennen; maar aangezien nu zelfs de groote vrije kunstmarkt, die men in Rome eenmaal gevonden had, wel grootendeels verdwenen was, en voor opdrachten ten dienste des Lands de tijd allerminst gunstig scheen, moest een jaargeld hen in staat stellen de studie-reis te maken.

Nam aldus de Regeering verschillende zorgen over, welke in vroeger tijden door de eigen organisatie der Kunstenaars behartigd waren, ook voor geheel nieuwe eischen toonde zij hare aandacht.

De omwenteling had uit de Stadhouderlijke Paleizen een menigte van Kunstvoorwerpen saamgebracht, vooral een keurcollectie schilderijen, en reeds in 1799 kon hiervan in de Oranje zaal van het Huis ten Bosch een blijvende tentoonstelling geopend worden. Er werd een entrée van 5½ stuiver geheven en de toeloop was zoo groot dat men na een jaar het entreegeld verdubbelen kon, waardoor een vrij belangrijke inkomst verkregen werd. Zoo was het eerste Nederlandsche Rijks-Museum gesticht, dat na weinige jaren naar Amsterdam zou worden overgebracht en eenmaal de onschatbare verzameling zou worden, die wij er thans bewonderen.

De belangstelling in de oude kunst was zeker bestemd om in menig opzicht den groei eener nieuwe ten goede te komen. Maar ook maatschappelijk was er zekere beteekenis aan verbonden, want de kunstenaars, en zij die met hen in nauwe relatie gestaan hadden, waren de eerste beambten

van hooger en lager rang die door den pas ingestelden dienst gevraagd werden.

Maar van veel grooter en directer belang voor de beeldende kunstenaars zouden de Tentoonstellingen worden, die door de Regeering gesteund en aangemoedigd, niet minder als geheel nieuwe pogingen ten bate der kunst zijn te noemen. Grootere landen en steden kenden ze reeds lang; maar in 1808 werd de eerste Tentoonstelling van Werken door levende Meesters vervaardigd, in het oude Raadhuis van Amsterdam geopend. Het Koninklijk Instituut bezorgde in overleg met het Stadsbestuur de goede regeling, die als een bijna volledig succes geprezen werd.

Er was door filosofen en theoristen een belangstelling voor de beeldende kunsten gewekt, die van den nieuwen maatregel alle heil verwachtte en die ook bij de verandering van Regeering geen wijziging onderging. In de eerste openbare vergadering der vierde klasse van het Koninklijk Instituut in 1817 gehouden, kon men geen woorden vinden om genoegzaam te zeggen hoe groot en schoon ‘de invloed der openbare Tentoonstellingen van de voortbrengselen der schilderkunst, zoowel op den kunstenaar als op den aanschouwer’ zijn moet.

Toch zou het niet dan natuurlijk zijn, indien men reeds onmiddellijk iets bedenkelijks in de geheel nieuwe onderneming gevoeld had. Het samenbrengen van zoo vele verschillende kunstwerken, van allerlei afmetingen en opvattingen, met de meest uiteenloopende onderwerpen, in zalen die voor zulke bestemming nimmer waren gedacht, moest wel aanstonds teleurstelling wekken, indien men zich de harmonische schoonheid herinnerde, die de monumenten van vroeger tijden zoo bijzonder eigen geweest was. De gravures, waarin ons een beeld der oudste tentoonstellingen bewaard wordt, toonen ons de wanden van boven tot onder, zooveel mogelijk symmetrisch behangen met al de werken die waren ingezonden, en doen inderdaad meer denken aan een zonderlinge winkeluitstalling, dan aan een schoonheids-manifestatie. Te vergeefs trachtte men de ideele strekking der onderneming te sterken door het uitloven van belangrijke prijzen in geld. Reeds spoedig zag men in, dat dit positiever gevolgen had in het wekken van ontevredenheid en afgunst, dan in het oproepen eener waarlijk erkende voorbeeldige kunst; en niet onverklaarbaar

schijnt het, dat Hildebrand zoo weinig jaren later van zijn vriend Baculus vertelt, dat hij ‘geweldig tegen de Tentoonstellingen ijvert’.

Maar de onderneming was er ook niet een van aesthetischen aard - integendeel, zij was bij uitstek een van handel, een bedrijfsmaatregel.

En als winkel-uitstalling en zakelijke onderneming kon ze niet anders dan geprezen worden en was een goede toekomst allerminst twijfelachtig. Niet alleen, werd er door bereikt dat het nieuwe publiek, door de gewijzigde orde van zaken ontstaan en zoozeer aan de kunst ontvreemd, er gemakkelijk naderde tot de nieuwe werken; ook andere voordeelen werden op deze wijze verkregen. De belangrijkste koopkracht en de wakkerste belangstelling werd er door saamgetrokken in de groote steden, waar zich weldra een meer actieve kunsthandel ontwikkelde, die weer de daar saamgekomen artiesten tot steun was. En vooral werd er een gestadige belangstelling der groeiende dagbladpers door gewekt, die wel verplicht was van de telkens terugkeerende exposities een geregeld verslag te brengen en in hare kolommen een rubriek voor schoone kunsten te openen, die ten bate der kunstenaars de algemeene belangstelling zeer versterken zou.

Door Instituut en Academie, Museum en Tentoonstelling werkte het initiatief der Regeering inderdaad op meer dan eene wijze ten bate van de, bij den ongunst der tijden, zoozeer benarde beeldende kunsten. Het Koninklijke Huis deed belangrijke, officieele opdrachten (Pienemans Slag bij Waterloo is er een voorbeeld van), en toonde aldus ook iets in de plaats te willen stellen van den verloren arbeid in dienst van Kerk, Raadhuis of Regentenkamer, waaraan vroeger tijden zoo rijk waren.

Het kan niet ontkend worden dat aldus het ontstaan eener ‘officieele kunst’ bevorderd werd, en dat tevens aan de theoristen, aesthetici, en zelfs dilettanten, die in beide officieele Lichamen, Instituut en Academie ruim vertegenwoordigd waren, grooter aandeel in menigen maatregel werd gegeven, dan de Kunstenaars immer wenschelijk hadden geoordeeld.

Wat het eerste bezwaar aangaat - we kennen ze allen de Pienemannen, Krusemannen, Royer en anderen, die de officieele opdrachten uitvoerden en een positie wisten in te

nemen wel geheel afwijkend van de zorgelijke avonturierslevenswijze der zeventiende eeuwers; de vergelijking is niet geëigend in elk opzicht tot tevredenheid te stemmen. Maar men zou toch onjuist oordeelen, indien men aldus hier alleen stof tot kritiek meende te vinden. De officieele steun der beeldende kunsten was noodzakelijk geworden en was slechts een andere vorm van die toch ook officieele opdrachten, die den kunstenaars in vroeger tijden zoo ruimschoots gewerden. Waren de werken, die op deze wijze tot stand kwamen, van ander en wel eens te vaardig veroordeeld gehalte, dan die der 17de eeuwsche kunst, de kunstenaars waren niettemin persoonlijkheden en karakters, waarvan zelfs Jozef Israels zijn leven lang met eerbied bleef spreken en waarvan hij de treffendste annecdoten wist te verhalen.

Evenwel - hier, zooals elders, zou de moeizame arbeid ter vernieuwing van het kunstleven, bij de volledige vrijheid, waarin men zich mocht verheugen, ook de schoone en meer vereenzaamde pogingen wekken, die inniglijk verbonden aan 'la vie de Bohème' ook in ons land de stoffe voor menig kleurrijk verhaal had kunnen leveren. Ook onze 'rapins' die zich om het midden der eeuw gingen aankondigen, waren geroepen de Vaderlandsche Kunst schitterender diensten te bewijzen dan de aan het Hof toegelaten kunstenaars, wier positie men bijzonder eeren wilde door hun opname in de Nederlandsche Ridderorden, een onderscheiding die J.W. Pieneman reeds in 1818 te beurt viel.

Maar door beide groepen, door officieelen en Bohémiens, werd vóór alles prijs gesteld op die wijde vrijheid, waarmede de nieuwere tijd ook de kunstenaars beschonken had. Zij wilden afwijzen, wat niet tot de hooge eischen hunner roeping behoorde en een zuivere artistenstand bevestigen, zooals dit steeds het streven geweest was. Zij dachten er niet aan, gelijk hun 17de eeuwsche voorgangers het dagelijksch onderhoud te verdienen met allerlei nederigen arbeid. Restaureeren en vernieuwen van oude schilderijen, onderwijs geven en museumdienst verrichten, dat alles kon er mee door en werd meermalen met graagte ondernomen. Maar overigens wenschten allen een vrijen kunstenaarsstand, waarin zelfs de minste nog recht meende te hebben op zekere allures van fierheid en onafhankelijkheid.

En zoo zou dan wel niet uit de kringen der kunstenaars, van welke kleur ook, het genoegzame verzet gekomen zijn dat een einde stellen moest aan de bemoeiingen der Regeering, waarvan het zoo ernstig de bedoeling was het aanzien der kunst te verhoogen. Maar nog leefde de mercantiele afkeer der achttiende eeuw van die zonderlinge vrije mannen die zich sterk genoeg rekenden om, buiten de handelszaken om, aan de Glorie des Lands te werken! Toen in 1819 Mr. J. Scheltema ter prijsuitdeeling aan de Haagsche Academie een goed woord wilde doen voor een toenadering van kunstenaars en meer geposeerde kringen, toen verzekerde hij goedmoedig: ‘Geen van de redenen, welke voorheen bestonden om den omgang met de schilders te vermijden bestaat thans; de lichtzinnigheid, voorheen aan hun toegeschreven, houdt op en ook hier is onder de voorname schilders niemand of hij zet door zijn zedelijk gedrag aan zijn kunst eere bij.’

Omstreeks 1850 - was het mede tengevolge van kwalijk begrepen democratische leuzen van 1848, of door het verlies der Zuidelijke Nederlanden? - gingen de gevoelens waartegen hier zoo braaf gewaarschuwd werd, nieuwen steun ontvangen. De opheffing der vierde klasse van het Koninklijk Instituut, die geen plaats meer vond in een koninklijke Academie van Wetenschappen, opende op markante wijze de benepen periode, die volgen ging. Ook de Koninklijke Academie van B.K. zou weldra een verder bestaan onmogelijk gemaakt worden. Minister Thorbecke, de geniale leider der beweging, kende de beeldende kunsten slechts als object van handel, waarbij dan maatregelen, die den kunstenaar zouden kunnen verrijken, als het grootste gevaar moeten worden gevreesd. Het klassieke inzicht, dat de Regeering als deel der schoonheid harer daden de kunst noodzakelijk behoeft, scheen wel geheel verloren.

Geen poging werd dus gedaan tot reorganisatie; maar de band die de Regeering verbond met een georganiseerde vertegenwoordiging der Beeldende kunsten werd eenvoudig doorgesneden. Het Lands-Bestuur was voortaan zonder orgaan, waardoor de relatie met een zoo belangrijk deel van den volksarbeid kon worden onderhouden.

Wat de kunstenaars aangaat, zij zagen niet zonder leed-

wezen ongedaan maken, wat met zooveel goede bedoeling was tot stand gebracht; zij protesteerden. Maar wat beter is, zij hadden er tijdig voor gezorgd zich bij voorbaat en op eigen wijze schadeloos te stellen. Zij hadden in de officieele lichamen de waarde van organisatie leeren kennen en er de oefening doorloopen, die voor het stichten van een nieuwe eigen vereeniging noodzakelijk is. Direct uit het Koninklijke Instituut en uit de Koninklijke Academie - en het is bij al wat ten hunnen nadeele moge worden gezegd zeker als een niet geringe deugd te boeken - is de eerste onafhankelijke kunstenaarsorganisatie voortgekomen.

Het waren in 1839 de vijf Directeuren der Kon. Academie, allen leden van Academie en Instituut en vertegenwoordigende de Schilderkunst, Beeldhouwkunst, Graveerkunst en Bouwkunst, die de nieuwe en eigen kunstenaars-maatschappij stichtten, die wij thans nog onder den naam Arti et Amicitiae kennen. Zij ontleenden aan de Regeeringsmaatregelen niet alleen het initiatief en de ervaring, zij hadden daarin ook het middel leeren waardeeren, dat bij uitstek geschikt scheen hun pogingen voldoende kracht te schenken.

Dit middel was: de Tentoonstelling.

Het kon den Kunstenaars niet ontgaan, dat de eertijds ongekende Tentoonstellingen ondernemingen bleken te zijn, die bij goede inrichting een niet onbelangrijke inkomst verzekerden. Reeds toen Pieneman zijn ‘Slag bij Waterloo’ in en buiten Nederland ten toon ging stellen, zou deze onderneming hem, naar beweerd werd, honderd duizend gulden opgebracht hebben. Entreé's, verkoop van Catalogi, percenten bij verkoop geheven, het waren alle middelen, die meermalen de ontvangsten boven de uitgaven konden doen stijgen.

De Directie der Tentoonstellingen, die oorspronkelijk door de Regeering toevertrouwd was aan Instituut en Academie, moest echter aanleiding geven tot ontevredenheid naarmate de kunstenaars onder deze leiding hun eigen krachten leerden kennen. Want beide officieele instellingen gaven door hun gemengde samenstelling, steeds aan meer of minder bevoegde amateurs in de zaken een machtige stem en invloed. En het was uit verzet hiertegen dat Arti geboren werd. ‘Tijdens mijn optreden in de kunst,’ zoo verhaalde in lateren tijd Joh. Bosboom, ‘liet de zelfstandige positie harer beoefenaars nogal

te wenschen over. Er ontbrak toen die noodige band tot onderling overleg om te kunnen optreden waar het gemeenschappelijke rechten of belangen gold. Er ontbrak zelfbestuur en door het initiatief, het actief optreden van enkelen, kon slechts nu en dan in dit gemis worden voorzien. Als onmondigen toch stonden zij doorgaans onder zekere voogdijschap van mannen, die hoewel door de beste bedoelingen gedreven dáárom nog niet op het beste oordeel, noch op uitsluitende bevoegdheid aanspraak mochten maken, gelijk zij meenden te mogen doen. Door de oprichting van Arti et Amicitiae 1840 (1839) en van Pulchri Studio in 1848, en nog meer sedert de exposanten gerechtigd waren, bij Stedelijke Tentoonstellingen de Jury der bekroningen te kiezen, werd verbetering in deze toestanden verkregen.'

De nieuwe Vereeniging noemde zich Gild noch Confrerie, maar noemde zich in overeenstemming met andere vereenigingen van wijdere maatschappelijke strekking, zooals er zoovele werden opgericht, een 'Maatschappij' en mag wel het type geacht worden, waarnaar in den loop der jaren verschillende Kunstenaarsvereenigingen zich allen vormen en richten zouden.

Van Sint-Lucas behield men slechts de emblemen; in de plaats van de vereering voor den legendarischen schilder der Heilige Maagd zou men een meer positieve huldiging van eigen tijdgenooten gaan zoeken. Van menige zorg en belangstelling uit vroeger tijden, was geen sprake meer. De scheiding tusschen kunsten en ambachten was zoo compleet en vanzelf sprekend, dat verwarring van belangen niet meer behoefde te worden gevreesd; het was juist deze volkomen scheiding die de harmonie der vier groote kunsten tegenover den anderen gezamenlijken arbeid stelde en Arti tot het Genootschap van Bouwkunst, Schilderkunst, Beeldhouwkunst en Gravure maakte. Ook op maatregelen ter beperking van den handel, ten bate der Kunsten, behoefden men niet meer bedacht te zijn; de vrijheid had dit alles uit den tijd gesteld, de vrije handel was aller terrein en toekomst. Maar wat ook verloren werd, binnen deze grenzen restte der nieuwe vereeniging nog een achtbare taak, waaraan men zich vol ijver wijden ging. Binnen korten tijd was een eigen gebouw verkregen, de grondslag gelegd voor een fonds ten bate van Weduwen en

Weezen, een Bibliotheek gesticht, een Societeitszaal geopend, en gezorgd voor een ingenieus ingerichte Vereeniging tot bevordering der Beeldende kunsten, die de noodige fondsen verschafte waaruit Kunstwerken konden worden aangekocht en prentwerken konden worden gepubliceerd. En de Tentoonstelling, door de kunstenaars zelf ingericht, werd vóór alles het groote maatschappelijk middel, de kern en kracht van hun vereenigingsleven.

Die Tentoonstellingen - ze namen weldra toe ‘in tal en... last.’ In de volle vrijheid des tijds konden ze zich zonder belemmering ontwikkelen en vermenigvuldigen. Reeds in 1847 rekende de vierde klasse van het Koninklijk Instituut zich verplicht tot een poging om dezen overvloed redelijk te beperken. Wat zouden de bezorgden na vijftig jaren gezegd hebben! Het aantal Tentoonstellingen en ook hun omvang is nog steeds vermeerderd. In 1862 gevoelde men onder de kunstenaars nog eenige verplichting aan elke tentoonstelling deel te nemen en Bilders verzuchtte in zijn Dagboek: ‘Al weer een tentoonstelling.... men walgt er van.’ Thans kan van zoo iets bijna geen sprake meer wezen en wij zijn aan de overgroote gelegenheid tot exposeeren zoo zeer gewend, dat gevoelens van wrevel nauwelijks meer vernomen worden.

Maar met het aantal Tentoonstellingen steeg ook het aantal nieuwe vereenigingen, die daarin op hun beurt een steun en kracht vonden. Overtuigend was de levensvatbaarheid der Exposities, door de kunstenaars ingericht, bewezen. Ze werden meer dan kern en stut, ze werden het wezen der vereenigingen zelf. Toen bijna veertig jaar na de stichting van Arti de Hollandsche Teekenmaatschappij werd opgericht door een groep kunstenaars, die wel een der Gloriën der Hollandsche kunst zullen blijven uitmaken, toen was er geen sprake meer van eenige wijdere maatschappelijke zorg. De notulen der eerste vijf en twintig jaren, door een lofwaardig initiatief van het tegenwoordige Bestuur in het licht gegeven, vermelden alléén de handelingen en besprekingen ten bate van expositie-gelegenheid en verkoop van teekeningen. In die vijf en twintig jaren, van 1876-1901, was er in ons land werkelijk menig feit in de ontwikkeling onzer kunst op te merken en te noteeren, ook voor de maatschappelijke positie

der kunstenaars van groot belang. In de notulen der Hollandsche Teekenmaatschappij vindt men daarvan geenerlei terugslag. Er wordt met zorg in vermeld hoe groot de inkomsten zijn, die door entrée en catalogus-verkoop verkregen werden, en vooral hoe de verkoop van Teekeningen, in prijs en aantal, rees of daalde. Maar verder ging de bedoeling der actie blijkbaar niet.

Het resultaat bleek, dat moet worden erkend, in de eerste jaren werkelijk buitengewoon. Ze kwamen vooral en rechtmatig ten goede aan de jongere meesters, die menigmaal gevreesd, een eigen kring zochten, waarin hun meesterschap richting en maat bepalen zou. Maar was het daardoor verkregen voordeel van groote beteekenis te achten, vergeleken bij de oudere Vereeniging, blijkt toch aldus de omvang der bedoelingen aanmerkelijk verminderd en ingekrompen. Wel kon bij de stichting der Hollandsche Teekenmaatschappij de gedachte voorzitten, dat voor menig niet te vergeten belang door de oudere vereenigingen reeds voldoende gezorgd was. Merkwaardig echter is het, dat ook die oude vereenigingen steeds meer van de breede basis hunner oorspronkelijke bedoelingen gingen verliezen. Ook bij hen verdrongen de Tentoonstellingen de overige zorgen.

De Tentoonstellingen, die door hun gemeenschappelijke actie, door hun verkoopkansen, en de bijna zeker te maken winsten zulke groote kracht voor de vereenigingen waren, leefden immers bijna uitsluitend voor en door schilders. Niet voor de schilders, zooals die in vroeger tijden bijzonder in eere werden gehouden, kunstenaars, die maakten wat door het rijke leven dier dagen werd gevraagd, die kerken, paleizen en huizen met vaste kunstwerken sierden! Behalve dat zulke werken niet meer ontstaan konden, zouden ze in de gebondenheid van hun wezen ook nimmer voor den ambulanten dienst der Tentoonstellingen te benutten zijn geweest. Maar wanneer de Tentoonstellingen uitsluitend ten voordeele der schilders worden aangewezen, dan zijn daarmede bedoeld de makers van ligt verplaatsbare en verhandelbare schilderijen.

Zij toch waren alleen in staat voor de Tentoonstellingen een voldoend aantal genietbare werken in te zenden. Een schilderij is het minst ver van zijn roeping verwijderd wanneer het in een goed ingerichte zaal geexposeerd hangt; alle

andere kunst is er, min of meer, misplaatst. Zelfs is dit met teekening en prent het geval, die men toch liefst op de hand ziet en die eerst door het Tentoonstellingswezen tot een kamerversiering zijn gemaakt.

De Vereenigingen waren dus geheel afhankelijk van de Tentoonstellingen, waarvan de inkomsten niet konden worden gemist; maar de Tentoonstellingen bestonden weer bijna uitsluitend door de schilders. De schilders regelden dus meer en meer het Vereenigingsbedrijf naar hun behoefte en werkzaamheid en gingen voort het aantal Tentoonstellingen te vermeerderen. Dankbaar moet worden erkend, dat zij tevens zorgden voor steeds betere inrichting.

Dit was vooral mogelijk doordat de kunstenaars-genootschappen, bij al wat ze van de organisaties zouden loslaten, aan één voornaam punt met lofwaardige nauwgezetheid bleven vasthouden: aan het Meesterschap. Er is geen kunstenaarsvereeniging in de 19de eeuw gesticht of ze had in dit opzicht hare eischen; zelfs werd het de eenige eisch, die hen dan ook positief onderscheiden zou van moderne vak-vereenigingen, die uitsluitend een maatschappelijke actie bedoelen. Toch moest in de laatste tientallen van jaren ook dit beginsel aan beteekenis verliezen. De vrijheid, die een onbelemmerde vorming van verschillende vereenigingen toeliet, moest ook dulden dat er verschillende opvatting van meesterschap gehuldigd werd. Had men vroeger, bij de strenge voorschriften, slechts één groep meesters, niets belette thans dat er vele zich vormden, niet ongeneigd elkanders bevoegdheid in twijfel te trekken. Bij de verdeeldheid der inzichten, en het ontbreken van een leidend gezag kon het wel niet uitblijven of de eindelooze klachten over het exclusivisme van Jury's en Tentoonstellingsbesturen (waarvan inderdaad gebleken was, dat zij zich vergissen konden) moest gevolgd worden door het besluit tot een poging, waarbij de vrijheid ten volle zou worden gehuldigd en dus niemand zou worden uitgesloten. De weg werd geopend voor de allernieuwste Tentoonstellings-actie, die der ‘onafhankelijken’, waar ook de twijfelachtige eisch van Meesterschap wordt losgelaten en van het oude streven niets behouden is, dan de zoo noodzakelijk gemeenschappelijk georganiseerde verkoopgelegenheid.

Scherp echter worden daardoor de eigenaardigheden van het geheele stelsel belicht en ernstige bedenkingen rijzen, niettegenstaande de belangrijke diensten door de openbare Tentoonstellingen aan de Beeldende Kunsten bewezen.

Een zoo onbelemmerde kans op publiciteit en succes, een zoo telkens geprikkelde belangstelling, zij kan wel niet anders dan de toch zoo vrije productie beinvloeden, en moet voeren tot overlading van het arbeidsveld, bijna uitsluitend in de Tentoonstellingsactie betrokken: dat der Schilderkunst.

Het is niet twijfelachtig dat deze overlading in hooge mate aanwezig is. Toen Arti zijn eerste Tentoonstelling hield waren er veertig meesters vertegenwoordigd; thans kan men elk jaar in Amsterdam honderden schilders met duizend doeken op de Tentoonstellingen leeren kennen; de kunsthandelaars voegen daaraan nog een belangrijk getal toe.

De ongeevenredigde toeneming van het aantal schilders bestaat niet alleen bij ons; zij wordt ook in grooter landen met zorg besproken. Het boek van Dr. Drey rekent ons voor, dat in geen beroep het aantal beoefenaars zoo vermeerderd is als in dat der schilders; vooral de toeneming van het aantal schilderessen mag in sommige landen, in Beieren b.v., bedenkelijk genoemd worden. Een notitie in de 'Chronique des Arts' vestigde er onlangs de aandacht op dat men in de 18de eeuw een 100-tal werken voor den jaarlijkschen salon niet te gering vond, terwijl thans het aantal tot de negen duizend stijgt. Werd het alles verkocht, wie zou niet tevreden zijn? Maar het verontrustende is, dat het allergrootste gedeelte niet verkocht wordt. Reeds sedert tientallen van jaren kwamen bekwame en energiesche kunsthandelaars, soms nog gesteund door groote kapitalen, aan de productie der schilders te gemoet en wisten hun werken in alle deelen der wereld ingang te doen vinden. Maar toch zijn schilders-ateliers en kunsthandel overvuld van werken, die nog geen plaats vonden en waarvan het grootste deel wellicht nimmer een plaats vinden zal. Waarlijk, wij staan voor een nieuwe overvoering der markt, zooals Sir Evelyn die in 1641 te Rotterdam opmerkte, en die het begin van onvermijdelijk verval beteekende.

Maar ook het gehalte der werken zelf loopt bij het stelsel der onbegrensde Tentoonstellingsactie gevaar. Toen Fromentin

schreef: ‘ik ga mijn werkwijze veranderen, want zij houdt zich niet op de Tentoonstelling’, toen was er in een ernstig kunstenaar een overweging aan het woord, waarvan men veel goeds, geenerlei kwaad te duchten had. De groote Tentoonstellingsruimten, het ongesluierde licht, deden eischen kennen, die in het stille atelier wel eens verborgen waren gebleven. Maar het zoo verklaarbare verlangen, om in die geweldige massa's van onzinnig bijeen gedreven kunstwerken toch maar op te vallen en gezien te worden, deed ook andere rechten gelden, en tot minder gewenschte middelen een toevlucht nemen.

Zoowel de smaak van het publiek als die der artiesten, die het kunstwerk ten slotte nimmer, al was het ook nog zoo goed geëxposeerd, in de natuurlijke omgeving zagen van kamer of zaal, werd er door overspannen. Omvangrijke en leege historische doeken, smakelooze naaktschilderingen, eindelijk criarde, grove techniek en volkomen verwildering, zij zijn voor een niet gering deel een gevolg te achten der Tentoonstellingen, die als willige verkoopsgelegenheden niet ontsnappen konden aan de consequentie van elke handelsontwikkeling: de reclame.

Nu handel en handelsmanieren een zoo groot aandeel kregen in het moderne kunstleven, nu moest dit op de waardebepaling der kunstwerken wel van grooten invloed zijn. In grondstof en bewerking, bij elk ander product van zoo groote beteekenis, is voor de waarde van een schilderij geen maatstaf te vinden. Al de oude gegevens, waarnaar in vroeger tijden een prijs kon worden vastgesteld, zijn bij het onbelemmerd handelsverkeer onbruikbaar geworden. De waarde van een kunstwerk is thans uitsluitend dàt, wat te gelegener tijd de geheel vrije handel er voor weet te bedingen.

Voor de ontstemmende verhoudingen onder de beoefenaars der kunst, waarop in den aanvang dezer beschouwingen reeds is gewezen, vinden wij hier den grondslag gelegd. Naast de enkele, wier inkomen op tienduizenden gesteld kan worden, zijn er inderdaad meerdere met kleine ambtenaarstractementen en leeft moeizaam de groote massa, die den treurigsten bestaansstrijd voeren moet. En onder de enkelen zijn er dikwijls aan te wijzen wier werk voor de kunst zonder waarde is, terwijl er onder de stumpers soms kunstenaars

worden gevonden, wier naam voor altijd in de kunsthistorie beteekenis behouden zal.

In een gedocumenteerd artikel der Revue (Revue des Revues Febr. 1914), 'Comment sauver le Prolétariat intellectuel' vertelt Jean Finot: 'Alleen in Parijs zijn 25 à 30.000 schilders en beeldhouwers, van wie er ternauwernood een duizend behoorlijk hun brood verdienen.

Wie een blik wil slaan in de ellende in de Parijsche kunstenaarswereld, ga naar Hotel Drouot, het bekende verkooplokaal. In de kleine benedenzaal vindt men een heele verzameling doeken in lijst, waarvan de prijzen varieeren tusschen 10 en 20 francs. De schilders die dit werk leveren, ontvangen in den regel niet meer dan fr. 1,50 à 5 francs. Natuurlijk zijn de meeste van deze schilderijen haastig en slordig, hoogstens met wat technische vaardigheid op het doek geworpen, maar er is ook vaak werk onder, dat van frisch en oorspronkelijk talent getuigt.

En als men nu nagaat, wat er nog af moet van het schandelijke loon dat deze artiesten ontvangen, dan kan men wel zeggen, dat van al de arbeidersgroepen die wij noemden, zij er het slechtst aan toe zijn. Een gootschepper verdient meer!'

De bevoorrechte positie, die de Schilderkunst in Vereeniging en Tentoonstelling kon innemen, werd haar waarlijk niet uitsluitend ten voordeel! Zij moest ook het allermeest de gevaren ondervinden, welke van het genot der vrijheid onafscheidelijk bleken.

* *

De overige Beeldende Kunsten ondergingen door hunne andere verhouding tot het maatschappelijke leven geheel andere toestanden. De grafische kunsten zagen zich door de voortdurende ontwikkeling der mechanische reproductietechniek steeds meer tot een pijnlijk isolement teruggedrongen, waarbij slechts àl te spaarzame officieele opdrachten, voor geldswaardig papier bijv., eenigen steun brachten. Ets en Litho, in trouw verbond met de schoone Haagsche school, wisten zich als kamerversiering een ruimere belangstelling te veroveren, maar een waarlijk gezonde relatie op de kunst van het boek zou moeilijk aan te wijzen zijn.

Geheel buiten de hier aangewezen evolutie echter stonden Architectuur en Beeldhouwkunst. Wat toch beteekende de vrije handel voor den beeldhouwer, wiens werk, behalve dat het een nationaal karakter miste, noodig voor een gereeder introductie op de wereld-markt, tevens practisch in de meeste huizen onbruikbaar was? Hoe gering voordeel waren voor hen de Tentoonstellingen! Een geheel vrije beeldhouwkunst was steeds iets onbestaanbaars gebleken en in alle landen en tijden bereikte zij haar grootste glorie alleen in dienst van algemeene ideen en architecturale opgaven.

De Architectuur kon voor den handel niets, voor Tentoonstellingen slechts geringe bijdragen leveren. De werken der Architectuur, zij staan langs wegen en pleinen en vragen daar de belangstelling. Voor de exposities leveren zij slechts de ontwerp-teekeningen, die, zelfs indien zij aan het begrip van het publiek tegemoet komen, door een zekere aquarellebehandeling, toch slechts van een abstract belang kunnen zijn.

Toen in 1892 de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst haar vijftigjarig bestaan met een welgeslaagd Congres vierde, toen was er onder de afdeelingen dezer bijeenkomst ééne, die zich met sociale aangelegenheden zou bezig houden. Er werd gesproken over arbeiderswoningen en regeling van arbeids-tijd voor werklieden; wat zeker van groot belang was. Hadden de leiders echter een sociaal onderwerp op het Programma willen hebben, dat voor henzelf van de grootste beteekenis was, dan had deze stelling daarvoor wel in aanmerking kunnen komen: ‘De vrijheid van bedrijf heeft voor de Architecten al de gevaren gebracht eener bandelooze concurrentie’.

Er was - het Congres zelf kon in deze ten bewijze strekken - ook in de Bouwkunst een merkwaardige herleving aan te wijzen. Ongetwijfeld was deze voor een groot deel te danken aan de in vrijheid gegroeide welvaart, die vooral voor de architecten, aan huis en honk gebonden, groote waarde heeft. Maar het was toch ook de hernieuwde energie van het door Thorbecke bestreden beginsel, de wedererkenning der kunst als deel van den maatschappelijken arbeid, der ‘kunst als Regeeringszaak’ die vooral de Bouwkunst ten goede komen moest. Ook de emancipatie der Katholieken in 1853, die in het geheele land behoefte hadden

aan nieuwe kerkgebouwen, was voor de Bouwkunst van groote beteekenis. Hier spraken, anders dan bij Schilder en Graveerkunst, reëele eischen, waaraan moest worden voldaan.

Er begon een sedert jaren ongekende ontwikkeling van het bouwbedrijf en hierbij opende de vrijheid des tijds mogelijkheden, waarvan vorige geslachten zich bijzonder afkeerig getoond hadden. Nu kon iedereen architect zijn en den bouw van kleinere of zelfs grootere werken leiden. En met voorbijzien van de inzichten der beeldende kunstenaars, die immers buiten bestek en aanneming stonden, kon de Architect zijn gebouw formeeren geheel zooals hij alleen het verkoos. Maar ten slotte, de Architect kon zijn werk-capaciteit een onbegrensde uitbreiding geven door de inrichting van zijn Bureau, waarvan het aantal teekenaars willekeurig kon worden vergroot of ingekrompen.

Had de eerste mogelijkheid ten gevolge, dat het leger der beunhazen uitermate moest toenemen, het tweede kon althans geacht worden den onredelijken druk der vijf-orders te hebben opgeheven en den weg geopend te hebben tot wijder initiatief en leering. Maar de derde? Het was een gelukkig verschijnsel, dat aan goede architecten de meeste opdrachten ten deel vallen konden, en ware alles, naar oude arbeidsbegrippen, ‘hunner eigen handen werk’ geweest, welke onverdeelde reden tot verheuging zouden wij gehad hebben! Aanbesteding en verval der ambachten, de eisch van snellen arbeid en de onverschilligheid of onkunde des publieks waren het echter, die tallooze teekeningen en voorschriften noodzakelijk maakten en daarmede een Bureau-inrichting, waarin de artistieke persoonlijkheid des Bouwmeesters slechts schade vinden kon. De Architect werd ‘man van zaken’.

Zooal niet in de afdeeling sociale aangelegenheden, waar het had tehuis behoord, dan toch in die der kunst werd het hier aangewezen gevaar door den heer J.R. de Kruyff op gemoedelijke wijze ter sprake gebracht. ‘Aan ieders werkkring,’ zoo sprak hij, ‘is een *grens*. Zoo ook aan dien van den bouwmeester. - Als hij die grens wil overschrijden.....als hij wat tot (de) volledige inrichting (eener woning) behoort ook zelf wil composeeren en teekenen, dan zal hij daarmee een slechten dienst bewijzen aan de *bewoners* niet alleen, maar tevens aan het

Kunstambacht in het *algemeen*, aan zijn gezonde ontwikkeling en zijn bloed. - Aan de bewoners, omdat zij dan zoo goed als niets meer in te brengen hebben, haast al hun wenschen aan andermans inzicht moeten opofferen en eindelijk een woning betrekken, waar niet *zij* op hun plaats zijn en zich thuis zullen gevoelen, maar veeleer de *architect* behoorde huis te houden: de man die alles naar zijn persoonlijk welbehagen heeft ingericht en gedétailleerd. - En een slechten dienst zal hij bewijzen aan zijn medewerkers, den fabrieks- en ambachtsnijveren, en aan de zelfstandige beoefening van hun vak.'

Aan het te pas gesproken woord kan men tegenover stellen, dat bij ruimere gegevens, dan de verzorging van het woninginterieur gewoonlijk aanbiedt, nieuwe behoeften de Architecten tot uitbreiding hunner taak werkelijk drongen. Het groote aantal Kerken, alle in den stijl der middeneeuwen opgetrokken, vroegen om passend meubilair en niemand was in staat hier hulp te bieden, dan de wel geschoolde en wijd schouwende architect, wiens veelzijdig initiatief in die dagen gulweg mag worden geprezen.

Toch was ook hier een vergissing - al mocht zij in het jeugdig enthousiasme ook verontschuldigd worden - zeer duidelijk aanwijsbaar. Een 'bouwlootse der XIX^{de} Eeuw' zoo noemt de zeer verdienstelijke dichter en denker, aan wien onze Architectuur zoo groote verplichtingen heeft, J.A. Alberdingk Thym, in de Dietsche Warande van 1855 een pas gestichte werkplaats. Daar zouden de vele en zinrijke voorwerpen, bij den Eeredienst naar den geest der middeneeuwen in gebruik, worden vervaardigd; en een buitengemeen begaafd Bouwmeester zou er, naar zijn woord, het 'kunstgilde' bestieren.

Ongetwijfeld hier, waar kerkwet en liturgie zoo schoonen steun boden, was eenige aanleiding om terug te denken aan die kleurrijke, maar zoo vast en streng georganiseerde tijden, waarin de Gilden een plaats hadden. Bij de vrije moderne werkorde echter was de naam niet-passend; en sterker nog dan bij de pogingen der romantische periode moet deze bedenking gelden tegenover de werkplaatsen die door de latere Bouwmeesters zouden worden opgericht, hoe groot hun verdiensten overigens wezen mogen. Daar wordt immers,

niettegenstaande de waarschuwing van voor 25 jaren, het meubelwerk van allerlei soort ‘naar het uitsluitend welbehagen van den architect gemaakt’. In zulke arbeidsverhoudingen kent onze tijd Gilde noch Bouwlootse; wij kennen er alleen fabrieken.

Protest daartegen geeft weinig baat. De onbelemmerde concurrentie, die vooral in de architecten-wereld zulke bedenkelijke vormen kan aannemen, dat een Eere-code er tegen dient te waken, maken bij de volledige bedrijfsvrijheid den werkkring der Bouwmeesters wel tot een der moeilijkste, die men zich denken kan. Tegen de onzekerheid en den steeds dreigenden nood moeten zij zich weren door het vermeerderen hunner arbeidskansen. Naast hun voor elke uitbreiding vatbaar bureau, stellen zij de onbegrensde activiteit der daaraan verbonden werkplaats. De werkkring der architecten kent thans geen grenzen meer. Terwijl de schilders hun arbeidsveld steeds meer zagen inkrimpen en zich beroemen op hun vrijheid om niets te maken dan wat er op dit beperkte terrein nog te doen is, verwijden de Bouwmeesters voortdurend het terrein hunner acties en doen steeds meer, wat niet direct tot hun werk behoort.

Hier ligt de oorzaak van een conflict, dat wel een maatschappelijk èn artistiek verschijnsel van bijzondere beteekenis genoemd mag worden. Het is de verwijdering der Bouwkunst van de andere Beeldende Kunsten, die, naar het scherpe woord van den bekenden Weener architect Otto Wagner, niet genoeg vervloekt kan worden.

Deze verwijdering vindt men ook bevestigd door de vereenigingen der beide groepen. Toen Arti gesticht werd, was er onder het vijftal der oprichters ook een Architect, steeds kon men tot de verschillende vereenigingen van beeldende kunst ook als Architect toetreden. Maar aan de werkelijkheid beantwoordt dit niet meer. Met lofwaardige activiteit hebben de Bouwmeesters eigen organisaties gesticht, wier maatschappelijk streven geenszins mag worden onderschat en dien men evenals alle andere genootschappen slechts de bedenking zou kunnen toevoeren dat zij niets gedaan hebben om de verwijdering der Bouwmeesters van de andere kunstenaars tegen te gaan. Een toenadering, voor de beide groepen van zoo groot belang, werd dus door de vereeni-

gingen weinig bevorderd; en toen in het laatste vierde der 19de eeuw het Rijks Museum gesticht werd, bleek het ten duidelijkste hoe groot de onderlinge verwijdering geworden was.

Voor het eerst werd hier weer in Nederland sedert lange tijden een gebouw opgetrokken, waarbij de medewerking noodzakelijk was van alle Kunsten, in de velerlei vormen, die in vroegere tijden zoo groote schoonheid gevestigd hadden. Een lange strijd was er noodig geweest tegen de armelijke inzichten, welke omstreeks het jaar 1850 de overhand hadden gekregen, om dit te kunnen mogelijk maken en de Kunst in wijder zin inderdaad weer als Regeeringszaak te doen erkennen. Het was een strijd met voor- en tegenspoeden. De stichting eener Afdeeling voor Kunsten en Wetenschappen aan het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, in 1876, ter tegemoetkoming aan de scherpe actie van Jhr. Mr. Victor de Stuers, werd gevolgd door de samenroeping eener Commissie van Rijks-Adviseurs, welke echter slechts een kort bestaan verzekerd kon worden. Een poging in 1905 onder minister Kuyper gedaan om de vierde klasse van het Kon. Instituut te doen herleven, door de kunstenaars blijkbaar met hartelijke instemming gesteund, vond nog het ouderwetsche verzet. Maar het Rijks-Museum - dat was althans een positieve winst in den strijd, waarvoor nu echter onze kunstenaars zoo weinig gunstig gestemd bleken, dat alle medewerkers in het buitenland gezocht moesten worden en alle schoone opdrachten dus aan buitenlanders ten goede kwamen.

Ten deele werd dit zeer zeker veroorzaakt door het zoo uitsluitend werken voor den handel, waartoe onze kunstenaars gedrongen geweest waren. Zij kenden slechts het vrije werk en de daarmede verband houdende technieken: het olieverfschilderen. De velerlei eischen van opdracht en verbindtenis, van nieuwe materialen en arbeidswijze vond hen geheel onvoorbereid. Maar behalve dit moest toch het gevoel voor den directen arbeid met de hand, dat zij zoo trouw als kunstenaars bewaard hadden, hen bevreesd maken voor de werkwijze, die zich door de vrijheid van het Architecten-bedrijf in de moderne Bouwkunst had kunnen vestigen.

In het algemeen waren de moderne kunstenaars van een uitzetting hunner werkzaamheid geenszins afkeerig te

noemen. In Frankrijk, waar voor onze kunstenaars zoo menige opwekking gevonden werd, was onder de schilders zelfs een zoo sterke neiging tot muurschilderkunst, dat ze gevaar liep in onrechtvaardige beoordeeling van het schilderij als kunstwerk te vervallen. Omstreeks 1840 schreef Ingres: 'De schilderkunst moet dienen. De Gerechtigheid, de Geschiedenis, de Godsdienst, dat zijn de onderwerpen, dat zijn de grondslagen der kunst.... Het versieren van kerken, van publieke gebouwen, van gerechtszalen, dat is de taak waaraan de kunst zich wijden moet; dat is haar waarachtig en eenig doel.' En Delacroix zocht met niet minder ijver naar monumentale opdrachten, dan hij. Er was onder de eerste meesters een sterke strooming ten gunste der muurschilderkunst - al was men zich bewust dat grooter winst hier zeker niet te vinden was.

Ook bij ons bleef men voor zulke neigingen niet geheel ongevoelig. De secretaris der maatschappij Arti et Amicitiae, de schilder Alex. Oltmans, begon, hoewel niet zoo bevoegd als zijn fransche geestverwanten, ongeveer ter zelfder tijd een propaganda voor de monumentale schilderkunst, en twintig jaren later meende Alb. Thijm in de decoratie der Arti-zalen van 1863 de vrucht te zien van Oltmans' vroegtijdigen ijver. Zelfs had het Bestuur der Maatschappij er bij de Regeering in 1853 op aangedrongen, dat de opgeheven vierde klasse van het Kon. Instituut mocht worden hersteld, almede opdat de Evangelie- en Historie-schildering, in Duitschland zoo merkwaardig beoefend, en waarmede wel de monumentale schilderwerken van Cornelius en zijn volgelingen bedoeld zijn, ook ten onzent aanmoediging zou kunnen vinden.

Maar de diepe klove tusschen Architecten en Beeldende Kunstenaars was aldus niet te overbruggen. De eersten ontvingen voor hunne inzichten den steun van alle bewindsorganisaties, die in deze kunstlooze tijden een dirigent, wiens capaciteiten onbegrensd zijn, zoo zeer te stade komt; de laatsten kregen hem van den handel, die alleen bij het vrije kunstwerk kon leven en in de monumentale kunst geenerlei toekomst zag.

Een nieuw geslacht van jonge kunstenaars moest opstaan om de problemen, door de Bouwkunst gesteld en door de Schilders aanvankelijk afgewezen, een nieuwe en hartelijke

aandacht toe te voeren, en reeds een kwart eeuw na den Museumbouw was het juist uit de rijen der schilders, dat verschillende proeven van oplossing werden aangeboden, waarin echter een blijvend verband niet kon worden bereikt.

Meer indirect resultaat zou schijnbaar geboden worden door een geheel nieuwe samenwerking in: de Kunstnijverheid. Een product, naar de verlangens der kunst en de eischen der industrie tevens gemaakt - het was wel waarlijk iets nieuws dat onze tijd, in zorgen over het geleden verlies, hier gevonden had! De aantrekkelijkheid der vele illusies, die door dit denkbeeld gewekt en gedragen werden, kan volmondig worden erkend! Maar de oude zorg voor een deugdelijk en artistiek arbeidsverband was hier toch wel geheel en al uit het oog verloren; de combinatie van kunst en nijverheid, bij de volkomen vrijheid van arbeidswijze, kan niet dan zeer bedenkelijk blijken. De producten zullen wel steeds òf tot de kunst òf tot de nijverheid behooren; en het eerste zal ongetwijfeld het zeldzaamst zich voordoen. Voor de maatschappelijke positie der beeldende kunstenaars is het bovendien merkwaardig wat Finot in het reeds aangehaalde artikel omtrent de kunstnijveraars in Frankrijk mededeelt:

'Wat de bestaans-strijd der intellectueele proletariers in de beeldende kunsten nog meer bemoeilijkt, dat is de jammerlijke uitwerking onzer kunstnijverheidsscholen... In stede van de jongelieden in te voeren in de practische kunstbeoefening die een der gloriën van het oude Frankrijk uitmaakte, leert men hen de vrije beeldende kunsten zoeken, prikkelt hun ambitie door Prix de Rome en sterkt hunne illusies eener verzekerde toekomst, die zij wel nimmer zullen bereiken.'

Er is zeker eenig verschil tusschen Fransche en Hollandsche toestanden. Maar ook bij ons is wel niet door de kunstnijverheid de verbetering in de positie van kunst en kunstenaars gebracht, die men er voor enkele tientallen van jaren met zoo beminnelijk optimisme van verwachtte.

* * *

Wij staan, aan het einde der periode, waarvan wij de herdenking zoo opgewekt gevierd hebben, wel tegenover zeer gecompliceerde gegevens. Moet het dankbaar worden gewaardeerd, dat de vrijheid onze Schilderkunst tot nieuwen bloei ontluiken liet, dat zij de Bouwkunst gelegenheid schonk tot schoone werken en dat de jongeren zich naar hartelust mochten oefenen in velerlei vormen van kunst, - daar staat tegenover, dat in veelheid van stijl en opvatting een bedenkelijke anarchie niet ontkend kan worden, dat een verstoring van onmisbare goede verhoudingen moet worden betreurd en dat de onzekerheid der positie, dreigende nood der beeldende kunstenaars, zeker is toegenomen; terwijl de kunstenaarsvereenigingen er niet voldoende op ingericht schijnen om het euvel metterdaad te bestrijden.

V. Het behoud der kunst bij de overmacht der industrie.

Dus moeten wij - naar het toch wel barsche vermaan van Van Hoogstraten - de jongelieden nog steeds een pak slaag blijven aanbieden, wanneer ze de loopbaan der kunst volgen willen?

Laat ons verstandig zijn en erkennen, dat het middel gefaald heeft. Toegepast is het, zooal niet letterlijk, dan toch naar den geest in vele vormen.

Wie kent niet den verstoorden familie-vrede, waar de zoon den wensch uitsprak.... schilder te willen worden! En er zijn er geen of ze hebben in ontgoocheling, of tegenspoed en ontbering de harde leering opgedaan, dat het in menig opzicht beter is de artistieke loopbaan niet te kiezen. Ze doen het toch, en er zijn tallooze redenen, waarom ze het doen, behalve dat velerlei publiciteit maar al te zeer geeigend is de kunst (en vooral de schilderkunst) als een levenstaak van romantische beloften aan te kondigen.

Hier dreigen geen zware en telkens herhaalde examens, geen hoofdbrekerijen van theoretische studieën! Een zekere

vaardigheid mag men welhaast gemeen goed noemen; de perspectievische verschijnselen, die in het begin der Renaissance nog moeilijkheden voor de grootste artiesten inhielden, zijn thans door elken jongen in teekening te brengen, en hij weet ze nog te verklaren bovendien!

En het schijnt ook gemakkelijk kunstwerken te verkoopen, nu er tallooze tentoonstellingen en kunsthandels zijn. Komt er, noodwendig, in den aanvang een tijd van armoede, dan troost men zich met de gedachte, dat immers de allergrootste hieraan niet ontsnappen konden; ook komt er niet zelden eenige steun bij de beproeving, die de illusie en de verwachting van schoonere tijden levendig houdt.

Maar - al zou het bij zooveel verleidingen, nog enkele malen gelukken door bedreiging of straf een gemaakte keuze te doen keeren, wie kan verzekeren, dat hier niet juist een van die geroepenen werd uitgesloten, die eenmaal de glorie van zijn tijd mede zou uitmaken? Zelfs de grootsten zijn slechts kunstenaars kunnen worden, omdat zij zich van den pessimistischen raad niets aantrokken, en aldus het bewijs leverden, dat deze in zijn algemeenheid geen waarde heeft.

Het is dus beter, zoo komt het mij voor, de opgeheven hand rustig te laten zinken en ons te zetten tot gemoedelijk en ernstig beraad. Want de zoo straffe afweer is immers niet het eenige, wat wij langs den ouden weg te zien kregen! Integendeel, wij waardeerden er een rustelooze inspanning van alle krachten en een steeds wakker inzicht, dat gemeenschappelijke steun niet ontbeerd kan worden bij de nooden des tijds.

Wel zie ik, bij de simpele gedachte aan beraad, zooveel verdeeldheid van groepen en figuren, en tallooze theoriën schijnen den weg hopeloos te willen versperren. Maar gelukkig, wij kunnen een smetteloos witte vredesvlag tegenover dit krijgsgerucht in het veld sturen. De gedachtenwisseling behoeft niet te raken aan den hartstocht van ieder voor de moeizaam gevormde eigen kunstenaarsinzichten, voor eigen, in zooveel levensstrijd verdedigde, liefde en toewijding! Wij moeten wat ons in dit opzicht zou kunnen verdeelen laten rusten - laten rusten den strijd tusschen werken in stijl en modern bouwen, tusschen Haagsche school en Césanne-vereerders, tusschen bruinen en blauwen. Want

allen voor zich eischen toch een zeker, zij het dan ook nog zoo bescheiden levensonderhoud, en wij moeten goedmoedig de lichte ironie aanvaarden, waarmede de heer Van der Goes (zeker van onze gevoeligheid in zulke zaken) den kunstenaars toevoegde: Ongetwijfeld, Rembrandt schilderde niet om te eten, maar het is toch wel geen profanatie te veronderstellen dat hij... moest eten om te schilderen! Wij bepalen ons dus tot die groote vraag, voor allen gelijkelijk van belang: hoe zal onze materieele positie zijn, hoe zullen wij verdienen, naar het woord van Van Gogh, hoe zullen wij ons een redelijk bestaan verzekeren, naar de zorg van Maarten van Heemskerk, hoe zullen wij ons, naar de schoone gedachte van Jozef Israels, gevoelen in dezen tijd, in deze omgeving, en wat zullen onze vereenigingen doen?

De overlading keeren door de toeneming van artiesten met wettelijke middelen te stuiten, zooals dat eertijds geschiedde, is in onze maatschappij onmogelijk. Maar hetzelfde resultaat kan immers bereikt worden door uitbreiding van het arbeidsgebied! Welnu - nimmer was het gebied der kunsten meer ingekrompen dan thans, en nimmer vonden de tot kunst geroepenen een beperkter levenskans. Wie werkelijk kunstenaar worden wil, die heeft ternauwernood de keuze tusschen de vier groote kunsten, en ten slotte moet die keuze bijna steeds tot de schilderkunst voeren. Daar vond men tot heden nog iets van de levenskansen, de arbeidsgegevens, de materialen zelfs, zoo zeer eigen aan den schoonen arbeid, dien men de Beeldende Kunst noemt.

Maar daar ook bijna alléén; alle andere arbeid staat onder den invloed of in de volledige macht der Industrie.

Wanneer ik hier voor het eerst bijzonder de aandacht vraag voor een zoo ernorm verschijnsel als de moderne industrie, die reeds zoo vele jaren zich aankondigde, dan is dit geenszins in een waan van geringschatting. Neen, het is niet denkbaar de waarlijk ontzaglijke beteekenis der industrieele ontwikkeling voor de menschheid te ontkennen; integendeel, dankbaar en met bewondering dient ze gewaardeerd. Zij zorgt voor tallooze levensbehoeften, waarvan de ontbering het einde der samenleving beduiden zou. Het zijn de industrieelen die er voor zorgden dat, bij het steeds toenemen der menschenmassa, producten en communicatie-middelen, aan de

stijgende behoeften kon worden beantwoord. Geen vraag werd door hen als onoplosbaar afgewezen, en elk artikel dat zij maken kunnen, dat kunnen ze leveren in overvloedige hoeveelheid, alles gelijk en van dezelfde verdiensten, en alles onmiddellijk of binnen den kortsten tijd. Zij zoeken te voldoen aan alle behoeften van heel de wereld en egaliseeren tevens het algemeen verlangen. De diensten der Industrie zijn zoo enorm, dat zelfs de gedachte aan een bemoeilijking van hare voortdurende ontwikkeling een beangstiging zijn moet.

Maar al deze voordeelen kunnen ons niet doen vergeten, dat de Industrie een beginsel en werkwijze vooropstelt waarbij de arbeid der Beeldende Kunsten onmogelijk is, en waartegen deze zich steeds met alle kracht hebben geweerd.

Een speld, een vliegmachine, een doos lucifers en een automobiel, dat zijn alle producten en onmisbare, uitnemende producten van de industrie. Er één gemaakt te hebben wil zeggen er duizend of duizend maal duizend te willen maken, en alle van dezelfde of steeds grootere volmaaktheid, onmisbaarheid en uitnemendheid. Want de industrie kent geen persoonlijke behoeften, zij kent vóór alles algemeene. Daarom is hare werkwijze er op ingericht veel te produceeren en een groot aantal gelijke producten in minimum van tijd tegen geringen prijs beschikbaar te stellen; dat te bereiken is de triomf waarnaar de industrie steeds streven moet. Daarvoor vraagt ze en verschaft de steeds nieuwe machines van toenemend grooter capaciteit; daarvoor voert ze een eindelooze verdeeling van den arbeid in, zoodat geen stuk meer afhankelijk is van één werker, daarvoor onderhoudt ze groote fabrieken en tallooze werklieden.

Men denkt hierbij met schuchterheid aan de Kunst die zoo geheel iets anders zoekt. Alle kunstenaars - ze mogen dan ook nog zoo zeer in beginsel verschillen, allen toonen zich dit bewust - zij willen één ding maken, en dat ééne als de uitdrukking van bepaalde verlangens op een bepaalde plaats. De gouden reliekenschrijn der H.H. Drie Koningen te Keulen, dat is een kunstwerk; de Staalmeesters is het ook; de koperen plaat, waarvan een afdruk de oude boeken siert is het niet minder. Zulke werken eischen de gansch andere arbeidswijze, die de kunstenaars van Gilde en Confrerie zoo dapper en in zoo langdurigen strijd beschermd

hebben: het kleine bedrijf, zonder of met zeer beperkte hulp, waardoor een product verzekerd wordt, dat geheel of althans voor het belangrijkste gedeelte des meesters eigen-handenwerk is. Het is in dezen strijd tusschen Kunst en Industrie, die over het geheele arbeidsterrein gevoerd wordt en zelfs in het gruwelijk oorlogsbedrijf zich gevoelen doet, dat de kunst immer de verliezen geleden heeft, zoodat hare werkwijze slechts voor enkele beroepen kon worden behouden.

En, wel bezien, hoezeer worden ook deze ook bij voortduring bedreigd; bedreigd door de zuiver industrieele invloeden die steeds verdere verwijdering van drukker en graveur, van boetseerder en 'practicien' bracht en die ook door het indringen der mechanische technieken den schilder zoo menige taak kwam ontnemen.

Maar het verst vinden wij de industrieele overheersching binnen gedrongen in de kunst der Bouwmeesters. Zij vinden geen hoekje waar de volle greep van industriealisme hen niet bedreigt. Waren zij, in de klassieke tijden der bouwkunst, wijze en grootsche steenhouwers, echte leden der groote kunstgilden, bleven ze in de Renaissance nog schilders en beeldhouwers, die van de architectuur fantastische plastiek en pittoresque praal maakten, daalden ze bij den aanvang der nieuwe tijden tot zorgzame en traditioneele teekenaars... het waren en bleven steeds kùnstenaars. Maar het teekenwerk en de administratieve zorg der aanneming, maakte hen min of meer tot industrieele artiesten, ten deele vervuld van zaken, ten deele van schoonheids-aspiraties. En welke macht zal hen bij den moeizamen arbeid in de eenmaal zoo groote kunst behoeden voor dien verderen stap, die voert naar den werkkring der artistieke industrieelen?

Midden in de branding der fabrieks-concurrentie, van den onweerstaanbaren drang der nieuwe technische vondsten, van de uitsluitend practische eischen van den modernen tijd, niet anders levende dan bij opdrachten, die de tijd hen brengen zal, worden zij gedwongen mede te werken om de bouwkunst te vervormen tot een Bouwindustrie, en aldus den zegetocht der Industrie een haast tragische figuur toe te voeren.

Het is bijzonder merkwaardig, dat zelfs de wettelijke regelingen, voor zoover zij het hoogere onderricht der Bouw-

kunst betreffen, een officieele bevestiging brengen van de hier aangewezen verwording.

Het reeds genoemde Kon. Besluit van 13 April 1817 dat het onderwijs der Beeldende Kunsten vaststelde, rekende daartoe nog in haar geheel de Bouwkunst. De Wet van 26 Mei 1870, eveneens volgens haren titel bestemd het onderwijs der Beeldende Kunsten te regelen, geeft daarin nog slechts de aesthetiek der Bouwkunst een plaats. De gewijzigde Hooger-onderwijswet van 1905 en een volkomen voorbijzien van wat door de Wet van 1870 bepaald werd, bracht het geheele onderwijs der Bouwkunst uitsluitend aan de Technische Hoogeschool te Delft, gescheiden dus van de beoefening der Beeldende Kunsten en verbonden aan de studie der vakken die toch wel vóór alles den bloei der industrie bedoelen.

En de oude Beeldende Kunsten vinden wij in grooter verlies en moeilijker toestand dan ooit gekend werd. Het gevolg kan geen ander zijn, dan dat de kunstzinnige karakters thans ook meer en meer van de Bouwkunst vervreemden en heil en troost zoeken bij de andere kunsten. Maar ook deze lijden onder dit verlies. Voortdurend zien wij hun medewerking aan bouwwerken verminderen. Vooral moet dit schrijnend gevoeld worden onder de Beeldhouwers.

In den tijd toen de navolgers van Gothiek en Renaissance elkander de bouwwerken betwistten, toen was nog bij beiden de overtuiging te vinden, dat de Beeldhouwkunst voor het aspect hunner werken en zelfs als deel der constructie onmisbaar was. Het gewapend beton en de toenemende industrieele invloed hebben daaraan een einde gemaakt. De Architecten worden bij de haast algemeene ontwrichting der artistieke werkorde tot de administratieve leiders van het gansche bouwwerk gemaakt, als ware het een fabriek, die onder de leiding van een machtig Directeur staat. Is de bouwsom meer dan toereikend, dan toont het ongelimiteerde gebruik van natuursteen hoe lichtelijk de bouwmeesters bij het volgen van eigen inzicht, thans de waardevolle medewerking van den beeldhouwer voorbij zien. Wat soms nog aan bescheiden arbeid bij de natuursteen te verrichten zou zijn, dat wordt meermalen, nu het vervoer zoo gemakkelijk en weinig kostbaar is, aan de groeve in het buitenland vervaardigd, en verraadt dan al te dikwijls in

compositie en bewerking de directie der stalen trekpen.

Waarlijk, hier worden wij immers opgeroepen voor een actie als die der Dordtsche fijnschilders in de 17de eeuw, die zoo ijverig getracht hebben hun oud terrein van werkzaamheden althans te *behouden*. Voor ons echter, die zooveel meer dan zij zagen verloren gaan, die in den uitersten hoek in grooten getale zijn saâmgedrongen, voor ons is behoud niet voldoende; voor ons kan slechts de leuze zijn, dat wij zooveel mogelijk terrein moeten herwinnen - herwinnen op de industrie, die ons te ver heeft teruggedrongen.

Te ver. Want evenals de Dordtsche kunstenaars der Renaissance naar menige schoone decoratieve opdracht, zoo zien wij naar menige schoone arbeid en taak, die wij zouden begeeren, maar waarvan de ongunst der tijden ons bijna geheel en al vervreemd heeft. Ook wij hebben weer leeren zien hoe veelsoortige schoonheid door kleuren en vormen in het leven te roepen is, en hoe er persoonlijk en maatschappelijk behoefte is aan velerlei kunst. Het is niet meer een antiquarisch genoegen, dat ons verlangen doet naar dingen die voorbij zijn, het is veeleer een ruim inzicht in den eisch van het volle maatschappelijk leven, dat ons naast het schoone schilderij verlangen doet naar de kunst van den schilder op muren en glazen, op meubels en schrifturen, dat ons doet denken aan beeldhouwkunst in hout en steen en bronzen, gekleurd naar den eisch der architecturale omgeving, naar het subtiele werk in edele metalen en steenen, naar de veelvoudig verspreide prent in zorgzamen arbeid der hand vervaardigd.

Maar dat alles moet herwonnen worden; en het heeft in het pas gesloten tijdperk inderdaad ook niet ontbroken aan dapper verweer door Romantici van allerlei gading, door Nazareners en Prae-Rafaelieten, door bewonderaars van Middeneeuwers en van Grieken. Zij waren de pioniers, die den weg hebben hersteld, waarlangs niet alleen der wereld hernieuwde schoonheid kan worden toegevoerd, maar die tevens den kunstenaar leiden kan tot sterker maatschappelijke positie, de vereenigingen tot nieuwe taak.

Het is merkwaardig, dat de verlangens en de geestdrift, die aldus gewekt werden, den zoo natuurlijken bloei der schilderijkunst geenszins schaadden. Integendeel, met het streven naar

een vernieuwing der monumentale kunsten en naar uitbreiding van de werkzaamheid der kunstenaars, groeide de edelste schilderijkunst, die aan de gloriën van vroeger tijden denken deed. En indien er iets te betreuren valt, dan moet het wel dit zijn, dat het pioniers-werk niet straffer voortzetting vinden kon, dat er niet definitiever de uitbreiding van het arbeidsveld door verkregen werd, waaraan zoozeer behoefte is.

Toch is dit niet onverklaarbaar. Deze pogingen immers zijn het, die allereerst het verzet van den ontzaglijken vijand: de industrie, ondervinden moesten. De kracht van zulke daad kan niet liggen in vereenzaming, maar moet noodzakelijk gevonden worden in samenwerking. En in alle richtingen dreigen de industrieele, der kunst vijandige arbeids-manieren en verhoudingen. Hoe zal dit de kunstenaar moeten ondervinden, die bijv. de glasschilderkunst zou willen beoefenen, waaraan in de laatste jaren door de groote officieele werken in Nieuwe kerk, Vredespaleis en Groningsche Universiteit zoozeer de aandacht werd geschonken.

Reeds bij het eerste voornemen zal hij de moeilijkheden gevoelen. Er is een opdracht noodig, althans een van te voren aangewezen en vaste plaats. Wie een schilderij wil maken heeft daarvoor geen zorgen; hij maakt wat hij wil, en ook zonder plaats is het iets. Niet alzoo met het glas. Indien het in stukken voltooid op het atelier staat, dan kan het niet eens zonder de grootste moeite vertoond worden. Een opdracht en een plaats zijn dus noodig. Hoe komt hij eraan? Hij is hier geheel afhankelijk van den met velerlei zorgen overladen Bouwmeester, die hem zeer zeker welwillend tegemoet kan komen, maar hem ook, zelfs indien hij hem een opdracht geeft, op alle wijze den druk zijner overmacht kan doen gevoelen. Laten wij echter het beste veronderstellen! Er is een ruimhartig Architect en het verkeer met hem geeft geen aanleiding tot complicaties. Nu komen echter geheel andere zorgen! Een schilderij maakt men in een kamer waar behoorlijk licht is, soms in een heel kleine kamer. Maar voor een geschilderd glasraam is zulke ruimte onvoldoende. Er moet niet alleen een ontwerp gemaakt worden, maar ook een groote werkteekening, die den weg wijst voor de te knippen patronen, welke bij het snijden der stukken glas dienst moeten doen. En er moet ook plaats

zijn voor een collectie glas, lood, een oven om te branden, een machine om het lood te draaien, en enkele helpers moeten er gelegenheid tot werken kunnen vinden. Indien wij ons aan de oude Gilde-regeling houden en ons een samenwerking denken van een meester en twee gezellen en twee jongens, dan is dat een klein bedrijf, zooals het bij de kunst past; maar toch, welk een enorme inrichting vergeleken bij den zolder waar men desnoods de schoonste schilderijen kan maken,... en ook wel gemaakt heeft. Hoe moeilijk is dit voor de meesten te bereiken! Er behoort - om eens niet te spreken van ervaring en het noodzakelijke optimisme - een vrij belangrijk kapitaal toe!

Maar wie zijn weg van deze bezwaren kan vrij maken, hij ziet weldra nieuwe oprijzen. Indien hij zijn werkplaats heeft ingericht, dan moet hij ze ook aan den gang houden. Hij kan zijn helpers niet maar zoo ontslaan; al zou hij er niet tegenop zien uit maatschappelijke overwegingen, hij moet het doen uit artistieke. Hij moet de helpers op prijs stellen. Waar vindt hij voor een volgend werk weer nieuwe, indien de oude, geschoolde weggingen?

Er moet dus gedacht worden aan voortdurend geregelden arbeid. Maar daarvan is hij allerminst zeker. Bepalingen naar den ouden trant, die de toewijding en kennis des meesters loont door hem de noodzakelijke opdrachten te verzekeren, zijn wel geheel uit den tijd. De persoonlijke relatie met den Bouwmeester beslist eigenlijk alles. En is deze zijn beschermheer zonder werk, dan is hij het ook, en wordt zijne schoone werkplaats een oorzaak van klemmende zorg. Want wekelijks moet het loon worden uitbetaald, en de materialen vragen er om, in werk te worden omgezet, de werklieden om bezig te blijven; komt er geen opdracht, dan is opheffing der schoone onderneming onvermijdelijk, zelfs al zou het aan kapitaal niet ontbreken.

Men kan in dezen vrijen en industrieelen tijd al deze bezwaren gemakkelijk ontwijken en toch met de Glasschilderkunst in nauwe verbinding komen. Voor den man met vindingskracht en constructief begrip is het wel het eenvoudigst, ontwerpen te leveren, die dan door een ander - meestal een groote inrichting - worden uitgevoerd. Inderdaad, daar is men gevrijwaard voor veel getob en behoudt men

een ongebondenheid van beweging, waarvan de aantrekkelijkheid door niemand zal worden ontkend.

Maar wat wordt er op deze wijze verloren! De industrieele verdeeling van arbeid, door Morris reeds zoo prachtig bestreden, wordt aldus op bedenkelijke wijze bevestigd. Terwijl de ‘inventeur’ zijn handenwerk bij papier en houtskool deed eindigen, wordt de schoone techniek zelve aan de artisans overgelaten, die in uurloon voor den fabrikant bezig zijn. En het karakter van het fabriekswerk zal bij de beste inventie uit het eindresultaat niet te weren zijn.

Men kan ook dit gevaar trachten te ontloopen, de rechte techniek en materiaalbewerking blijven zoeken en een plaats vragen op een dier grootere inrichtingen, waar de practische arbeid, door beschikbaar kapitaal en de administratieve talenten van een directeur, steeds aanwezig is. Steeds grooter echter wordt daarbij het verlies. Want het zijn juist deze voordeelen, die hem tevens onder de meest scherpe industrieele meesters stellen. Zoo'n groote werkplaats werkt met een ongelimiteerd aantal werklieden, waar de steeds verder doorgevoerde verdeeling van arbeid, ook voor artistieke taak, onvermijdelijk is; zij werkt onder een leider, die practisch menigmaal buiten het vak staat, en dus alle zorg aan de maatschappelijke actie kan geven. Hij reist, knoopt relaties aan en handelt menigmaal met een groot kapitaal van anderen, wier belangstelling dus in de onderneming van zeer positieven aard is. Hier wordt het zaken doen, omdat het een zaak is die gedreven wordt, en die de moderne middelen om een zaak in stand te houden niet mag versmaden.

Niet de artistieke arbeid van den leider is dus oppermachtig, maar de commercieele vraag van den dag komt hier al te licht voor in de plaats treden. En er is niets; geen wet, geen voorschrift, geen kracht of actie van vakvereeniging die het individu, den kunstenaar beschermen kan tegen den dwang van den handel en de nooden der concurrentie.

De werklieden in deze samenwerking arbeiden, zelfs bij zeer goede bedoelingen, in onder de kunst vijandige voorwaarden, en gaan bijna zeker, als gewone fabrieksmenschen levend, als kunstenaars ten onder.

Rest dan den kunstenaar niets anders dan zelf een groot

bedrijf in te richten en door grooter productiviteit de moeilijkheden te bezweren?

Maar dan komen eerst recht de bezwaren, die de kleine werkplaats dreigend omgaven, in volle kracht den kunstenaar bestormen. Belangrijk kapitaal ter verzekering van frissche ruimten en het houden van talrijke gezellen met voldoende materiaal, voortdurende opdrachten, waarvoor men verplicht is allerlei relaties te onderhouden, en al de beslommeringen van een bedrijf, dat alleen als industrie, niet als kunst in dezen vorm te onderhouden is.

Terugkeeren en opgeven, dit schijnt wel het eenige besluit, dat in zijn ontmoedigende beteekenis niet slechts voor de glasschilderkunst geldt. Het zijn de bezwaren, die alle kunstbeoefening bedreigen, waarbij sprake is van opdracht en atelier-samenwerking, het is het vijandelijk leger der Industrie, waarvan men hier de aanvallen gevoelt, en waartegen persoonlijk en individueel verweer op den duur machteloos is. Machteloos staat de eenling tegenover de eischen van den architect, tegenover de moeilijkheden der concurrentie, tegenover al de vormen van bestrijding, die de machtige en vrije moderne industrie op hem afzendt.

Het zijn zulke, voor den stillen vervaardiger van schoone schilderijen ongekende moeilijkheden, die de uitbreiding van het arbeidsterrein der kunstenaars bijna onmogelijk maken en dus verhinderd hebben, dat de wakkere pogingen der voorgangers wijder resultaten verwerven mochten.

Slechts een weerkrachtige organisatie zou in dezen ongelijken strijd hulp gebracht kunnen hebben.

De Industrie gaf in dit opzicht een zeer manend voorbeeld. Op het krachtigst georganiseerd in hare hoogste en hare nederigste arbeiders, heeft hare macht die uitbreiding gekregen, welke voor de kunst een belangrijk verlies beteekent. Men zou haast tot het besluit komen, dat Industrie en Organisatie onafscheidelijk bijeen behooren. Maar aan de beeldende kunsten, zoowel in grootere als in zwakkere tijden, was dit inzicht immers evenzeer eigen! Niet alleen dat de kunstenaars zich organiseerden, leeren zij ons, maar ook dat zij hunne organisaties naar de eischen des tijds wisten te wijzigen.

Het kan niet gezegd worden dat de kunstenaars-genootschappen van onzen tijd - het moge vrijmoedig ter verdere

bespreking worden aangeboden - in dit opzicht het treffende voorbeeld hunner groote voorgangers hebben gevolgd en hun plaats erkend hebben in dien grootschen strijd, waarbij het behoud der beeldende kunsten zoozeer betrokken is. Integendeel, er is een aarzeling of onthouding, die veeleer er op wijzen, dat, voor vele kleinere geschillen, het diepere gevaar niet gezien wordt.

Toen voor enkele jaren een kunstopdracht voor een Nationaal geschenk aan het Vredespaleis openlijk in onze Volksvertegenwoordiging ter sprake kwam, - toen kwam het conflict tusschen Kunst en Industrie in een werkelijk groot artistiek belang aan den dag. En het was niet de eerste maal dat dit geschiedde! Ook is er in het openbaar op de beteekenis van zulke conflicten gewezen, maar van een actie onzer kunstenaars-genootschappen heeft men niets vernomen. Wellicht, met reden! Een protest dat niet gevolgd wordt door consequente daden, loopt steeds gevaar tot de nuttelooze woordenschermutselingen gerekend te worden. En op daden in deze richting schenen onze vereenigingen wel allerminst berekend.

Indien de onthouding ontwikkeling en bloei ten goede kwam, er zou geen reden zijn tot ongerustheid. Maar dit is geenszins het geval, zelfs niet met die vereenigingen die zich in zeker bezit en zekere positie mogen verheugen. We hebben twee soorten vereenigingen voor de beeldende kunsten: die waarbij de Schilderkunst het hoofdbestandeel uitmaakt, en de andere waarbij dit van de Bouwkunst kan worden gezegd. De eerste zijn zoo goed als uitsluitend gericht op het tentoonstellingswezen. Zij steunen op een maatschappelijke onderneming, waarvan reeds in de afgesloten periode werd ingezien, dat zij onze kunstenaars-genootschappen geen voldoende kracht meer kunnen verzekeren. Dr. Jan Veth schreef in de Gids van Juni 1912:

‘Er wordt waarlijk te groot gewicht gehecht aan het Tentoonstellingswezen in verband met het eigenlijke leven der kunst. Ik wil mij beperken en nu alleen van schilderijkunst spreken. Zeker staat ook deze thans in het teeken van het expositie-bedrijf. Maar innerlijk voordeel brengt dit haar niet.... Het beste leven der schilderkunst lag en ligt buiten het wel en wee der groote bazaars.’

De kunsthandel, met zijn machtige ontwikkeling, relaties, en expositiezalen, moest zich onvermijdelijk van de Tentoonstellingen voor een groot gedeelte meester maken. Daar vond men, bij beperkte Keuze-Tentoonstellingen en actieve handels-relaties, grooter verkoopkansen, dan in de Vereenigings-lokalen mogelijk waren. Maar daarmede had ook de kracht der Vereenigingen, die vóór alles door de Tentoonstellingen gesterkt werd, een onherstelbaar verlies geleden en moesten de meesters van den nieuweren tijd de vereenigingen, zooals ze thans werken, wel onverschillig gezind zijn.

Anders dan die van een vorige periode toonen ze herhaaldelijk op een directe deelneming aan het vereenigingsleven geen prijs te stellen, en verhelen ze niet dat ze bij den tegenwoordigen stand van zaken de vereenigingen en hun Tentoonstellingen zeer goed missen kunnen. De verzwakking en het verval van de kunstenaars-organisatie bij haren huidigen stand is daarmede inderdaad bewezen.

Hoe anders was het bij de stichting van Arti toen de beste jongeren en ouderen vol verwachting zich bij de nieuwe maatschappij aansloten! Door zich alléén tot de Tentoonstellingen te beperken hebben de kunstenaars-organisaties zich zelf den teruggang bereid, in het kleine hoekje, dat de industrieele geest des tijds hun gelaten had.

De Vereenigingen van Architecten vertoonen een gansch ander aspect. Ongetwijfeld zou er aanleiding gevonden kunnen worden hier van toenemenden bloei te spreken. Zij ontwikkelen een meermalen lofwaardige maatschappelijke activiteit in velerlei maatregelen, waarvan het nut niet kan worden ontkend. Zij steunen hun vereenigingsleven met minstens een half dozijn periodieken, die men slechts behoeft in te zien om de overtuiging te erlangen, dat de Bouwmeesters met welwillendheid de technische evolutie des tijds trachten te volgen. Ook zij hebben wel eens aan het artistiek tentoonstellingsdenkbeeld geofferd, maar meer lieten zij zich verlokken, naar die andere bedrijfs-actie, die hen met zooveel niet af te weren middelen naderde, naar de handelwijze der Industrie. In de vereenigingen der Beeldende Kunsten bleven de Architecten steeds een zij het bescheidene, plaats behouden; van die der Bouwmeesters kan men iets dergelijks niet zeggen. In hun gebouwen kregen de technici grooter plaats

dan de Beeldende Kunstenaars, in hun vereenigingen vond men meer industrieelen dan Schilders of Beeldhouwers.

Ten opzichte van geen der beide groepen kan men van een openlijk en bewust partij kiezen in den strijd spreken en veeleer zou er reden zijn tot de meening, dat de kunstenaars-genootschappen in afwijking van de groote voorbeelden der oude Meesters de beteekenis van het groote conflict des tijds, het fatale verdringen van den arbeid der Kunst door dien der Industerie, niet hebben begrepen. En voor het eerst zien wij in een werkings-volle periode der geschiedenis de Kunstenaarsbonden zich onttrekken aan de taak die de vorige geslachten met grooten ijver niet alleen, maar ook met wijs inzicht gezocht hebben.

Dit te erkennen, openlijk en duidelijk, is wel het minste wat we doen kunnen en althans een onzer eerste verplichtingen; zelfs, naar het mij voorkomt, voor de enkele uitverkorenen, die bij dezen tegenwoordigen staat van zaken voor hunnen persoonlijken arbeid en hun persoonlijk succes aan eenige organisatie geenszins behoefte hebben. Want het euvel treft het enorme aantal minder gelukkigen, die ruimer wegen gesloten vinden, het treft inzonderheid de dapperen, die steeds naar voren zullen komen, en steeds voor de overmacht zullen moeten wijken, omdat zij den natuurlijken steun hunner organisatie ontberen tegenover de sterk georganiseerde actie hunner tegenstanders; maar het schaadt boven alles het kunstleven in die mate dat zelfs de sterksten en meest onafhankelijken den verzwakkenden terugslag niet ontgaan kunnen.

Is de erkenning er, dan zullen de kunstenaars, wier energie herhaaldelijk gebleken is, niet aarzelen tot de noodige maatregelen te besluiten. Een halve eeuw vóór dat de zeventiende eeuwsche schilders den nieuwen vorm hunner organisatie vonden, had reeds Van Mander de actie aangekondigd en voorbereid. Zijn toornen tegen de lieden, die de Kunst ook een ‘ambacht’ noemen willen, doet ons de leuze kennen waaronder de noodzakelijke strijd toen moest worden gestreden. Zij voerde de kunstenaars buiten de arbeids-sfeer, waar de industrieele eischen haast onmerkbaar maar zeker hun intrede gingen, doen om er vervolgens alle rijpe schoonheid langzaam uit te verdringen en te vernietigen.

Ook thans klinken reeds sedert jaren de stemmen, die een nieuwere kunstenaars-organisatie wekken en voorbereiden. Maar de cirkelgang der ideeën, zoo zou men haast zeggen, heeft ons in menig opzicht teruggevoerd naar het punt, dat de Renaissancisten verlaten moesten. Wij zien de Ambachten in den volledigen nood, die toen werd voorgevoeld; maar bij de industrieele ontwikkeling die niemand stuiten kon, rijst thans het verlangen om het beste deel dier oude Ambachten weer voor de Kunst te herwinnen, De tijd wijst niet langer meer naar behoud alléén, hij wijst ook naar herovering. En de ervaring, op den langen en schoonen weg opgedaan, zij leert ons het afbakenen onzer verlangens en het wel richten van onze taktiek, zij leert ons ook te wachten, zoo noodig, tot op de erkenning een daad zal kunnen volgen.

Zal het zaak zijn de oude vereenigingen te hervormen? Of geheel nieuwe te stichten? Zoowel 1650 als 1840 schijnt ons te leeren, dat afscheiding te verkiezen is boven innerlijken strijd, die groote offers vraagt en trage resultaten belooft. Maar hoe dit ook zij, of men de voordeelen van hervorming, die het benuttigen van oude relaties toelaat, zal verkiezen of die der geheele vernieuwing, waardoor direct zuiverheid van opzet verkregen kan worden, - steeds zullen dezelfde overwegingen aandeel vragen in de te nemen besluiten.

Een geheel nieuwe grondslag behoeft niet te worden gelegd; het is een groot en tevens zeer merkwaardig voordeel, dat het hoofddoel van elk genootschappelijk streven reeds duidelijk aangegeven wordt in Art. I der Wet van de Maatschappij Arti et Amicitiae. Het zegt dat de Maatschappij zich in de eeste plaats ten doel stelt: den bloei der beeldende kunsten te bevorderen en den zin daarvoor in 't algemeen te ontwikkelen.

Onder dien bloei dier beeldende kunsten kan niet anders verstaan worden, dan de schoone beoefening der vele arbeidsvormen, die daartoe gerekend moeten worden, onder de voorwaarden, die daaraan eigen zijn. De kunst van het schilderij kan veilig als een der voornaamste erkend blijven, omdat zij den kunstenaar de gelegenheid gelaten heeft de grondslagen der kunst het zuiverst te bewaren. De andere

kunsten behooren gelijkelijk te worden behartigd, omdat zij de gelegenheid openen de beteekenis der beeldende kunsten de ruimste en hoogste ontwikkeling te geven.

Een organisatie, aldus naar den eisch der beeldende kunsten werkende, zal Tentoonstellingen, en in het bijzonder zulke waarvan schilderijen het hoofdbestandeel uitmaken, in de eerste plaats als een harer werkzaamheden moeten zoeken. Ook kunstbeschouwingen en circuleerende portefeuilles kunnen zich daarbij aansluiten.

Zij zal echter nimmer tot deze ondernemingen alléén hare actie kunnen beperken, zonder gevaar te loopen aan haar eigen grondbeginsel ontrouw te worden.

Maar een verruiming van opvattingen zal ook de Tentoonstellingen in meerder opzicht ten goede kunnen komen. Er kan worden onderzocht op welke wijze een nieuw en breeder publiek te bereiken is, opdat de kunst ook in tentoonstellingswerk het hart des volks vinde; ook of, en zoo ja, welke kunstvoorwerpen naast de schilderijen kunnen worden toegelaten; en zeker of er niet naar redelijker prijs-bepaling moet worden gezocht, zoodat het bedenkelijke overvragen en afdingen binnen gewenschte grenzen worde terug gebracht, hetwelk alles de zoo ongunstige verhouding tusschen het aantal geëxposeerde werken en het aantal verkochte zou kunnen verbeteren.

De Kunsthandel en zijn ontwikkeling (waarmede de Tentoonstelling zoo rechtstreeks verband houdt) zal door de organisatie met zorg moeten worden bestudeerd; hoe hij kan worden bevorderd en - wellicht geregeld. Er zijn kunstenaars, die contracten met de handelaars sluiten. De letterkundigen verkeeren in een soortgelijk geval en zorgen voor model-contracten met hun uitgevers. Ook de oude kunstenaars wisten wat een contract waard was; er is geen reden, waarom de organisatie zich hiervoor niet zou interesseeren. De ‘gecontracteerden’ komen wellicht in een andere verhouding tot het vereenigingsleven, dan de kunstenaars die buiten elk contract staan. Men kan er aan denken en de maatregelen nemen, die geëigend zijn hieraan tegemoet te komen.

Na den *handel* kome wat daar zoo tegen over staat, maar niettemin voor de kunst van het grootste gewicht is: de kunst in *opdracht*, die eertijds tot zoo schoone werken en

tot zoo uitmuntende levensconditie aanleiding gaf, doch thans zoo zeer verwaarloosd is. Zij vindt hare groote kracht nog steeds in de maatregelen der Regeering.

Het V^{de} Hoofdstuk der Staatsbegrooting voor elk jaar vermeldt in de VI^{de} Afdeeling, wat door de Regeering ten bate der Kunsten en van Wetenschappen wordt uitgegeven.

Het verdient de uiterste belangstelling der organisatie, al was het slechts uit waardeering voor den steun, die aldus aan de beeldende kunsten geboden wordt, hoe (door welk Lichaam) de Regeering zich voor de samenstelling dezer Begrooting laat voorlichten, en hoe de daarvoor benoodigde sommen zich verhouden tot die voor andere doeleinden onder andere afdeelingen vermeld.

In die Staatsbegrooting worden eveneens opgenomen de uitgaven voor zoo menig kostbaar Bouwwerk, dat voor de ontwikkeling der beeldende kunsten van overwegend belang geacht mag worden. Het Rijk heeft voor zijn Bouwwerken Rijksbouwmeesters. De positie dezer Rijks-Kunstenaars verdient de volle aandacht; ook omdat zij onverdeeld de leiding hebben in alle kunstwerken, die aan of in deze bouwwerken worden aangebracht.

Deze aangelegenheid is niet te behartigen zonder een principieel onderzoek naar de positie der Beeldende Kunstenaars bij moderne bouwwerken. Redelijk medezeggingschap behoort hun te worden verzekerd en arbitrage bij geschillen onverwijld ingevoerd.

Wat titel en werkzaamheid der Bouwmeesters in het algemeen betreft, een officieel erkend Diploma zou aan de oude, wettige Meester-bevoegdheid hier althans passend kunnen herinneren.

Niet steeds is voor elk belangrijk bouwwerk de Architect, en daarmede de dirigent der Beeldende Kunsten van zelf aangewezen, soms wordt een wedstrijd uitgeschreven; ook geschiedt dit niet zelden voor zuivere werken van Beeldende Kunsten. Terwijl de Bouwmeesters hunnerzijds op lofwaardige wijze gezorgd hebben voor een regeling is er voor de Beeldende Kunsten *niets*. Algemeene voorschriften moeten dus worden vastgesteld, waaraan Kunstenaars en zij die den wedstrijd uitschrijven, zich houden moeten.

Hoe men den maatregel der Architecten ten bate eener

betere prijsvraag-regeling moge waardeeren, de Beeldende Kunstenaars zullen het zoo goed als uitsluitend gezag dat hierdoor aan de Architecten wordt toegekend, niet mogen aanvaarden. Bij elken monumentalen bouw zijn hunne belangen in hooge mate betrokken; zij moeten overwegend bijdragen tot het aspect van het bouwwerk; hun mag dus een vertegenwoordiging in de Jury, een stem in het eindoordeel niet worden onthouden.

De Staats-begrooting vestigt niet alleen de aandacht op de kunst in het algemeen of op nieuwe gebouwen. Een belangrijk gedeelte der aangevraagde sommen betreft de verzameling van oude kunstvoorwerpen en de restauratie van oude monumenten. Het is niet onverschillig hoe de verhouding van deze bedragen is tot die, welke voor moderne kunst besteed worden.

Het mag weinig natuurlijk genoemd worden, dat juist de kunstenaars geheel buiten de maatregelen ten behoeve der oude kunst staan, zooals inderdaad het geval is. Ik denk hier aan alle restauratie-werken. Een kostbaar veld van oefening wordt hier voor hen afgesloten gehouden en menigmaal zal men de practische voorlichting der mannen van het vak noodeloos voorbij zien. Inzonderheid de restauratie van oude gebouwen mag de medewerking der Beeldhouwers niet ontbeeren.

Ook het Onderwijs komt voor op de Begrooting. Alle eeuwen door was dit een zaak, die de kunstenaars ernstig ter harte ging, en er is reden te over, waarom zij thans in ijver niet verslappen mogen. De nieuwe terreinen zullen nimmer herwonnen worden, indien er in het algemeen niet grooter opgewektheid komt, of indien den kunstenaars de gelegenheid onthouden wordt, zich de noodzakelijke technische bekwaamheid te verwerven. Het onderwijs eischt hunne aandacht.

Maar langs haast alle wegen der nieuwe actie zal men, menigmaal op verrassende wijze, in aanraking komen met het uiterst moderne verschijnsel: ‘firma's’ in de beeldende kunsten, de houders van groote inrichtingen waar verschillende voorwerpen van kunst gemaakt worden. Het mag een herinnering aan de werkplaatsen van vroegere tijden genoemd worden, iets anders is het zeer zeker en de aandacht der Beeldende Kunstenaars overwaardig; niet alleen

omdat ze soms in de plaats treden van geheel zelfstandige kunstenaars, maar ook ter wille van de verdrongen kunstbroeders, waarvan er wellicht meerderen in deze werkplaatsen hunnen arbeid verrichten, en wier arbeidsvoorwaarden door den invloed der organisatie te verbeteren zijn.

En ten slotte. Indien de Beeldende Kunstenaars een gezonde organisatie hebben herwonnen, dan zal opnieuw en van beide zijden de noodzakelijkheid worden gevoeld van een Regeeringslichaam ten bate der Beeldende Kunsten. Het zal de organisatie van den werkgever tegenover die van den werknemer zijn en ongetwijfeld aan kunst en kunstenaars direct gewin brengen. Men zou zelfs kunnen betoogen dat door het ontbreken van dit Lichaam aan de kunstenaarsvereenigingen een zeer noodige prikkel tot waakzaamheid en activiteit onthouden werd.

Dan kan ook gedacht worden aan een eigen orgaan voor de Beeldende Kunstenaars, waaraan trouwens de behoefte reeds meermalen werd gevoeld en besproken. De mogelijkheid tot instandhouding zal ongetwijfeld stijgen, indien de aandacht niet in hoofdzaak bepaald behoeft te blijven bij de altijd min of meer netelige Tentoonstellings-besprekingen. Integendeel het zou door breede vermelding van feiten de ruimere belangstelling moeten wekken, die zoozeer noodzakelijk is, en het strijdmateriaal tot behoud der kunst bij de overmacht der Industrie moeten completeeren met een der moderne middelen, die onmisbaar geworden zijn.

* * *

Nu, zoo min als vroeger, zal het begeerde resultaat verkregen kunnen worden, en de Kunst zelve den breederen grondslag erlangen, die niet alleen voor hare ontwikkeling, maar ook voor haar behoud noodzakelijk is, zonder een groot geloof en een voortdurende toewijding; en het is als hoor ik de verzuchting, dat het werk, waaraan de kunstenaar alleen denken moet, schade lijden zal. Vrijmoedig zou ik daartegenover de bedenking willen plaatsen, dat men zelfs hier bedacht moet zijn op de booze invloeden des tijds. Niet alléén hun begeerte, maar ook de onbelemmerde handel heeft onze kunstenaars gejaagd in een rustelooze productie. Men zou,

bij allen eerbied, zelfs het beperkte werken als verschijnsel nauw verbonden kunnen achten aan al de nooden, die het mercantilisme den kunstenaars gebracht heeft, en die zeer verscheiden zijn van de welvaart en veelzijdigheid der oude Meesters, wier grandiose werken het beste bewijs gegeven hebben voor de groote kracht hunner wijde idealen.

Nog altijd voert de oude weg, ook in nieuwe landen, veilig naar het schoonste doel.

A.J. DER KINDEREN.

Winteravond

Aan Mevr. C. Bastiaanse
Gooiland, Vorstmaand 1914.

Vanavond zijn wij samen uitgeweest.

De maan stond vol en blank aan den hemel, eene rijpe vrucht in het teedre violet.

Over den nok van het huis vielen hare stralen op den bevrozen weg, die in een amberbleek licht als eene kalme rivier voorbij gaat. In de stille schemering na den winterhelderen dag hebben wij het koude licht al voller en breeder gezien. Langzaam dreven de vroege avonduren voorbij, en in eenvoud heb ik aan het verleden gedacht. Hoogopen zwierden de metalen slagen door de sereene lucht, ijlzwak herhaald uit een vèr dorp...

Samen zijn wij uitgegaan. De joelende Oostenwind knitterde prikkelend langs onze hoofden; hóóg, sloeg hij een' helderen toon aan in de twijgen en dan, onverwacht tot breeder kracht aanzwellend, dreunde hij in voller klank door hen heen, langzaam in een harmonisch accoord verstervend...

Buiten het dorp, waar onze jeugd-krachtige stappen niet meer op den forschen weg klonken, ruizelde hij suizelend door de hooge beukenhagen.

Een licht-vermiljoenen gloed lag over de rustige velden en eindeloos, onbegrensd lag de weemoedig vlakke heide.

De maan dreef omkransd door een schaar sneeuwig blanke wolken in den ultramarijnen-hemel. Als een enkele lichte plek straalde zij daar in het wak der vlokkige wolken, even roodbruin gloeiend waar zij vervloeiden in het diepe blauw.

En altijd verder liep het pad over knappende, dood-bevrozen blaadren naar het donkergroen-zilvren pijnbosch. Verloren in teedre mijmering traden wij het lokkende verre gemoet. Even woei de wind de geur van heur haar, van heur vrouwelijk leven mij in 't gelaat, geur die als herinnering is van een' verdroomden zomernacht. Vertrouwd-warm lag haar arm op de mijne en de fijn-vingrige hand rustte vreemdeigen in mijn tintlende.

Zwaar zongen de pijnboomen het lied van den Oostenwind met hunne pyramidale gekroonten. Een bleek licht glinsterde grillig, als gebroken door prisma-scherpkantig kristal door de aleeuwige naalden. En zwijgend gingen wij beiden al verder en verder.

Keerend het bosch uit, laat in den avond, veerden de wolken hun weefsel àl over. Sterk dreef Orion zijn goudlicht van boven, en diep in den nacht, bij het ochtendbleek gloren, keerden wij langzaam naar 't dorpje terug.

JAN J. ZELDENTHUIS.

Conservatieve gedichten.

I.
Het gericht der goden.

Zalig is zeventigmaal, ja zevenmaal zeventig 't volk te
Prijzen, dat, oordeelloos, de oude vooroordeelen mint:
Hij toch betoomt in zijn geest den toomloozen drift van des menschen
Vrijheidswaanzin, die, kind, 't vaderlijk voetspoor betreedt.
Let hoe het borrelt en gist door de duizendmaal duizend elkaâr om-
Strenglende lusten, die, blind, steden en dorpen omvaân;
Let met hoe kleine voldoening de mensch zijns naasten geringheid
Opkweekt, aanblaast en uit-buit tot een zielloos vermaak;
Hij, die met heimlijken drang zijn blinden tochten den toom viert,
Vinde, door menig geslacht, opwaart de paden gebaand!
Eeuwen verrijzen, vergaan; wee, géén die onwankelbaar stand houdt;
Wee, nog woedt hij, de god, goden en menschen ten spijt;
D' eigen nazaat verslindt hij, verslindt hij rechtvaardig; en Kronos
Spreke ook òns, daar hij de aard zuiverend richte, zijn recht!

II.
Op een maartschen zomer.

Koud zij als deze zomer mijn hart! En de striemende vlagen,
'T onweêr, 't flitsende licht, klaatren en vlammen rondom!
Zou ook dit schrale geslacht als de vele zijn vruchten doen rijpen,
Die, voor zich niet alleen, hemelwijd hebben gebloeid?
Nog kunt gij, en uw zoon, en uw naneef trouw hun ten gast zijn.
Gij - breng' gij, wat dees eeuw 't leven u voeden kan, voort?

III.
Epigrammen.

Zie met hoe sierlijken gang de zwaluw zwenkt door den blauwe:
Rusteloos reikt zij, en géén vliegjen ontgaat aan heur greep.
Zóo de vluchtige geest van uw dichter, speelsche epigrammen!
Feitjes, woordjes en daân, géén ding ontsnappe zijn blik.

IV.
Arnulphus.

Als ons Basilus noodde, in 't land der Keerlen,
Ons, het eêlste geslacht van noord- en zuidkust,
Bande, sluiks, hij zijn liefje uit gang en voorhuis,
Schonk cognac toen en thee en Bols' elixir.
Diep in d' oerouden leunstoel dook Arnulphus,
Hij, ons fijnst intellect, dat 's lands historie
Huishoudkundig en naar den geest studeerde.

Nu deed, helder en klaar, ons Baldwijn op, wat
Dicht en proze onderscheidt, maar Rochus pleitte
Scherp 't oorspronkelijk heerscherschap van 't rythme;
Geestrijk voerde ons Erasmus' luim intusschen
D' aardkloot om, en ontvouwde ons 't kloek beleid, dat,
Ver, ons vaderland voert. Een glimlach dwaalde
Steels om 't doodelijk masker, dat Arnulphus'
Fijnspits aangezicht dekt; tot vreugd ontloken,
Zoog, met dorstigen blik, hij 't zindrend leven
D' eedle' Erasmus, die meer dan iemand onzer
Tiert bij 't sprankelend woord, van 't geestrijk aanschijn.
Geurig kringde de damp van 't Turksche mondkruid;
Vriend spanseerde met vriend door 't enge gastruim,
Hield bij doek in en brons, en prees 't of laakte 't.
Diep in d' oerouden leunstoel, volgde Arnulphus,
Nauw zich roerend, het spel; toen boog hij zijlings
'T asschig aanschijn te mijwaart heen, en zeide:
‘Ai, hoe rijk is het volk, dat zulk een kroost teelt!’
Ik nu wendde den blik, en smartlijk voelde ik
't Hart om 't volk, dat Arnulphus droeg, verkrimpen.

V.
Sneller, koetsier!

- Berg u, een automobiel! - Ik dank u. - Een tram! - o Mijn leven!
  - Let, zóo suizelt en ronkt de aëro boven uw hoofd!
- Ai mij, hoe duizelt dit volk, hoe vlecht, met maatloos begeeren,
  'T duizend, tienduizendvoud, lust en belangen dooreen;
Wien zij zijn leven, zijn goed, zijn hart, zijn schuldloosheid veilig?
  Holla, chauffeur! Dat het kraak'! Annemie wacht me geen stond!

VI.
op een Homerusvertaling.

Kent ge de taaltrant? Zij hinkt tusschen proze en deinenden zesvoet.
Kent ge den dichter? Hij meet zes voet van hiel tot op heup.
Kent ge des dichtaders bron? Zie dit werkje: Reinaert de schoolfrik
Koppelt er, regel na woord, 't Frankisch aan 't helder Helleensch.

VII.
Helios herschapen.

Met rozenvingren opent Dageraad de poort;
Maar ijlings doet zij 't wapperwuivend lichtgewaad
Verbaasd ter diepte deizen: 't goudomgeluwd hoofd
Heeft, afschrikwekkend, Helios met nacht omhuld,
Door dampverdofte glazen blikt zijn schaûwrijk oog,
En, donderbrakend, knettert langs 't gewelfd azuur
De paardontspannen wagen: stank- en giftbelaân
Welt wasemwolk op wolk hem uit zijn bronzen schoot;
En sneller vaart hij, sneller ploft hij weg in 't meer:
Nog nauw vermoên we een goudglans om zijn lokkig hoofd,
Of vruchtloos heft zich 't rouwomneveld hart omhoog.

VIII.
De metamorphose van Ikaros.

Hen teelde Boreas, wolkomneveld, sneeuwverkild;
Maar Ikaros, de Athener, (want in 't ijsrijk meer
Werd, duizlingdiep, hij vleugellam terneêrgestort!)

Deed de eerste gulden glimlach om 't verweerd gelaat
Zijn volk en gastvriend varen; en als honigzeem
Vloot wetenschap en dichtkunst van zijn rooden mond.
Toch ontwelde een schamel schoon hun d' ongeploegden geest!
Slechts één wil dreef hen... En eensklaps welde een jubelkreet
Ten hemel, dankontheven: Helios tartend, hief
Het onverwoestbre, blinkendwitte vleuglenpaar,
Door de eigen hand vervaardigd, zonwaart, Ikaros!

IX.
De naaister.

Weken na weken, jaren na jaar, met een duldenden glimlach,
Minzaam, bescheiden en oud, komt zij en zet zich aan 't raam.
Kraaloogend volgde, uit mijn wieg, ik het bezig geheim van heur handen;
Morgen... Wie weet het hoe snel zij ook mijn doodslaken naait?
Wàt verzilvert heur taak, wàt doet haar, van 't deemstren des morgens,
IJvrend tot Helios daalt, 't zonnegoud zaamle' in heur oog?
Dieper dan 't staamrend verstand van den zinnenden dichter, den wijsgeer,
Weet zij hoe de eeuwigheid bloeit, bloeit uit een mensch en zijn taak.

X.
Keerend getij.

Wisselt ook gij, mijn hart, als een zwerk onder noordsche climaten?
Zie, 't gevedert verstuift! Ai mij, hoe blikkert dit blauw!
Kwam u niet gistren uw volk nog nauw als een murglooze bent voor?
'T kleinste blijkt u nu groot, eeuwig dat nauwlijks u naârt.

XI.
Het renteniertje.

Parkwaart stiert hij den tred: hij kiest, onder 't loof der platanen,
'T plekje dat, vroolijk en wijd, uitzicht en lommer hem biedt;
Volgt, met de baby, het meisje, en let hoe de wieletjes glijden; -
Krachtig stort de muziek volkwaart uit schaduw en tent.
Doet, in 't grauw van zijn baard, u zijn blik geen monkellach raden?
Heimelijk loert hij, en lonkt, pinkoogt en monkellacht weêr...
De ure verstilt; de kilte doorhuivert zijn leden... Zoo keert hij
Schoorvoetend weder, en steels pinkt hij uit d' ooghoek een traan.

XII.
Fluistersprekend.

IJlings dooft ge, té grondig onderwezen,
Snoode schoone, den blik, die nauwlijks meer dan
'T preutschen kwezeltjes voegt, den àl te dartlen
Grond uws harten voor 't oog uws dichters bloot leit?
Tracht niet, lieve, met schuldloos lichtende oogen,
Open, zonnig en wijd, den zin diergenen,
Die, helaas, bij het foltrend vuur der steden,
De eerste liefde en heur speelschen glimlach speurden,
Onverzaadlijk in 't net, dat twintig minnaars
Lokte als vogeltjes fijn, ten buit te vangen!
Zal hij, kleine, zijn blik in ùw blik schroevend,
Scherp en traag hem in 's harten bodem borend,
Fluistersprekende u àl die zaalge zonden,
Die, zoo vurig en zoet, uw lijf doorknagen,
Sommen, de eene na de aâr, met naam bij toenaam?
Zwijg, ik kèn uw geslacht, en 't geestrijk antwoord,
Dat, door 't hèlblinkend tandwit steelswijs sluipend,
Phorkys zelf tot den blonden god des lichts maakt.
Stil, zwijg stil, en ik zal dees schampre dichtwijs
Fluistersprekende slechts mijn volk doen hooren.

XIII.
Eenerlei roeping, tweëerlei werking.

God- zei: ‘Spreek tot de rots.’ Maar Mozes sloeg, - en het water
  Stortte, klagend en koel, 't juichende volk voor den voet.
God zegt: ‘Heb in den strijd van dees samenleving uw loon weg.’
  'K voeg mij, arbeid, - en werk (duivelsche spotlach...) een vers!

XIV.
Nimis.

'T werkvolk metst: in dit huis moet Nimis wonen;
Schuurt en schaaft: in dit bed moet Nimis slapen;
Vloert en veegt: op dees baan moet Nimis loopen;
Knipt en keert: in dit kleed moet Nimis blinken;
Spoelt en wrijft: van dit bord moet Nimis eten;
Nimis slaaft: van dit geld moet Nimis teren;
Och! wie biedt (zie te zwaar drukt Nimis 't lijden)
Liefde en troost: want van àl dees duizend zorgen
Erft zijn erf, wat hijzelf van duizend erfde.

XV.
De schipbreuk.

'T schip, dat duizend man droeg, verzonk. Maar de deinende plecht, die
Hoog ten hemel zich hief, hief op een vlammenrijk blauw
Eensklaps, duister en klaar, die zijn stem langs de bulderende waatren
Voortstiet: ‘Redt u, ik waak! Redde die redden zich kan!’
Zóó de dichter. Hij ziet hoe zijns Neêrlands kofschip, geteisterd,
Zinkensreê stokt, en hij roept daverend: ‘Redt u, ik waak!’

FRANK GERICKE.

Oorlogs-economie.

I.

Een verstandig man - en die in deze dagen belangrijken invloed uitoefent, wat hem ten volle is toevertrouwd, - zeide mij, niet lang geleden, dat tegenwoordig de theoretische economisten hun mond hebben te houden: nu is de praktische economie aan het woord!

De diagnose ligt voor het grijpen: deze zonderlinge uitlating teekende een geval van ‘oorlogspsychose’.

‘Theorie is begrip, praktijk doen. Theorie kan zonder praktijk, praktijk niet zonder theorie bestaan. Zoodra men in de praktijk een regel volgt, is er theorie. En wat is praktijk zonder regel?’

Alleen in abnormale en verbijsterende tijden kan het gebeuren, dat schrandere lieden de eenvoudige waarheid, waaraan Thorbecke zoo puntigen vorm gaf, tijdelijk niet indachtig zijn.

De theorie heeft tegenover de praktijk, ook en niet het minst in tijden als deze, de rol van wegwijzer, van waarschuwer, van beoordeelaar.

Een taak, die, nu vooral, zonder aanmatiging worde ververvuld. Het is niets moeilijk en dus ook volstrekt niet verdienstelijk en knap, hier en daar iets te vinden dat beter anders ware gedaan of zelfs volstrekt fout is.

Als het vóór alles aankomt op rapheid van handelen, blijven misgrepen nooit uit. Deze regeering moet noodzakelijk fouten begaan, erkende in de Kamer uitdrukkelijk een der leden (en zeker niet het minst actieve) van het Kabinet.

Het is ook niet erg. Want vooral in de eerste oorlogsmaand - geleidelijk loopt natuurlijk zoo een vrijbrief voor

blunders af - kwam het niet in de eerste plaats erop aan *hoe*, maar wèl *dat* er geregeerd werd. Wij allen hadden noodig, den greep te voelen van een sterke vuist, die ons stuur gaf en stevigheid. Enkel daardoor was dat vertrouwen te vestigen, hetwelk panieken bezweert en voorkomt. En niets was zóó dringend noodig als dit.

Andere lieden dan de fanatieke practicus van daareven, en minder beslagen dan hij in de volkshuishoudkunde, vragen dezer dagen wel, of niet alle economische wetten nu tijdelijk zijn opgeheven en of niet om deze reden de economie het recht van meespreken heeft verbeurd.

Dit is misverstand. Zoo min als de natuurwetten zijn afgeschaft in land, dat in normale omstandigheden droog maar thans geïnundeerd ligt, even weinig is dit in economisch abnormale omstandigheden met de economische wetten het geval, al kan natuurlijk licht hare werking, onder invloed van ongewone factoren, een van het gebruikelijke afwijkend beeld geven.

Broodzetting bv. heet: afschaffing van de wet van vraag en aanbod. Wat zeer onjuist is: het is afschaffing van de gedragslijn der overheid om zich niet te bemoeien met de prijsvorming. Wil men nu die gedragslijn een ‘wet’ noemen, dan is dit toch een wet in geheel andere beteekenis dan die van waargenomen regelmaat bij bepaalde verschijnselen, zooals bijvoorbeeld het waargenomen feit dat prijsvorming het gevolg is van de gezamenlijke werking eenerzijds van de prijsschaal van het aanbod, anderzijds van die van de vraag, de zgn. wet van vraag en aanbod. En deze laatste ‘wet’ wordt door een gemeentelijke broodzetting niet opgeheven; slechts wordt daardoor aan de oorzaken, die samen de prijsschaal van het aanbod bepalen, er eene toegevoegd: het overheidsgebod om voor een bepaalde hoeveelheid niet meer te vragen dan een bepaalde som. Ja, zóó weinig is de prijszetting bij machte, die wet van vraag en aanbod af te schaffen, dat zij zelve angstvallig zich voor overdrijving, naar boven of naar onder, heeft te hoeden, wil zijn iet zelve zich door ditzelfde vraag-en-aanbod-spel machteloos zien geslagen: een te hoog maximum wordt niet als bestaande gevoeld, de marktprijs blijft rustig erbeneden, terwijl een te laag maximum òf ontdoken wordt òf alle ‘aanbod’

stremt, wat de ‘vraag’ in de grootste ongelegenheid brengt en doet roepen om verhooging van den maximum-prijs.

Economische wetten gelden dus, nu als voorheen. En theoretische economisten mogen dus, nu als voorheen, hun deel vorderen in de taak van voorlichting en van beoordeeling. Hun *deel*. Want met hen wordt die taak door anderen gedragen. Zijzelven weten het opperbest, dat de menschelijke samenleving, op voet van vrede zoo goed als op voet van oorlog, nog naar anderen dan naar economisten luistert en luisteren moet. Die anderen: de militairen (nu in het eerste gelid), de staatslieden, de geschiedvorschers, de moralisten, de rechtsleeraars, hebben geen van allen tot zwijgen zich verbonden. Voor economisten is er geen reden, bescheidener te zijn dan zij.

Aanleiding en oorzaken.

Tot rechtvaardiging allerminst, en tot verklaring maar ten deele, van den europeeschen oorlog strekke wat volgt.

Want rechtvaardigen en verklaren zijn twee.

Hij, die rechtvaardigt, ontlast van schuld. Dit onderstelt een persoon, die, al dan niet, de schuld draagt.

Hij, die verklaren wil - en dit tracht te doen met behulp van economische gegevens - ziet personen slechts als dragers van (of: gedragenen door) economische stroomingen. Of die personen er goed aan deden, hun rol te spelen als zij deden, is een vraag, van uitnemend gewicht voor den moralist, en ook niet zonder beteekenis voor den lateren geschiedschrijver, maar raakt de economische verklaring van het gebeurde niet.

De economische verklaring van den oorlog kan slechts een gedeeltelijke verklaring zijn.

Het is goed, deze betuiging te laten vooropgaan. Want onwillekeurig zou de lezer, als het betoog, hoe economische invloeden naar dezen oorlog hebben gedreven, niet al te gebrekkig slaagt, den indruk krijgen dat hier uit economische oorzaken een volledige verklaring te putten is. En die indruk zou, op zijn minst genomen, voorbarig zijn. Het jaar 1914 oorzakelijk ten volle te duiden, is aan niemand in het jaar 1914 gegeven.

In welke richting het een tijdgenoot voorkomt, dat de nazaat oorzaken van dezen wereldgeesel zal kunnen aantreffen (naast andere oorzaken vermoedelijk, weer tot een andere orde van zaken behoorende), de volgende bladzijden beoogen niets anders aan te wijzen dan dit.

De aanleiding dan, het servisch-oostenrijksch conflict, enger nog: de moord van Serajewo.

Op het eerste gezicht is niets zoo weinig 'economisch' als deze uiting van nationalistische verbittering.

Maar het geheel van feiten, in welker verband deze manslag thuisbehoort, draagt een sterk economisch karakter.

'Die ganze Balkanfrage materialisiert zich in dem serbischen Schwein'[1]. Als elke samenvatting zal ook deze gebrekkig zijn, maar welke waarheid wil zij, door alle licht erop te doen samenvallen, zoo scherp mogelijk doen uitkomen?

Servië fokt varkens. Het veetelende land moet een uitweg hebben voor zijn producten, maar het heeft geen andere uitwegen dan die zijn uitvoer even hard belemmeren als mogelijk maken. Het kan exporteeren langs den Donau naar de Zwarte Zee, door vreemd gebied, of over land naar Saloniki, eveneens door land van een buurstaat, omwegen beide die de kosten van uitvoer verzwaren. Liefst zou het zijn teveel aan beesten leveren aan wie het gaarne als zijn natuurlijken afnemer beschouwt, zijn overbuurman aan den noordelijken Donau-oever. Maar daar juist stuit het op de hongaarsche grootgrondbezitters, varkenfokkers zelf, wier politieke invloed voldoende is om de grenzen voor servischen aanvoer gesloten te houden.

Vandaar de drang naar een eigen haven. Pas als het deze bezit, zal het wat nu nog sluimert aan mogelijkheden van economische ontplooiing, vrij kunnen ontwikkelen.

Een eigen haven echter maakt niemand aan Servië cadeau. Het moet ze veroveren en hiertoe behoeft het politieke en militaire kracht.

In dit licht nu bezie men de groot-servische propaganda. Die weet, hoe benard het landje gelegen is, hoe zijn veeteelt door die benarde ligging wordt gedrukt. Maar die ook weet,

1) Hermann Wendel in 'die Neue Zeit' van 11 October 1912.

hoe buiten Servië, met name in gebieden die in politieken zin oostenrijksch zijn, tweemaal meer Serviërs wonen dan in Servië zelf. Een aan inwonertal verdriedubbeld Servië, ziedaar de politieke macht die in staat zal zijn alle beletsel tegen economischen groei met sterken arm neer te slaan.

Ten nadeele evenwel der hongaarsche agrariërs. En ten nadeele in het algemeen van den politieken invloed der Donau-monarchie op den Balkan.

Deze teekening van zaken, die men ook bij anderen dan den geciteerden Wendel vinden kan, is misschien wat eenzijdig economisch gekleurd. Welnu, wie wil versterke haar met enkele streken van nationalisme, meer idealistisch, minder materialistisch dan dat hetwelk in de eerste plaats op het telen van biggen uit is.

In een beweging als de groot-servische vloeien natuurlijk idealistische en materialistische trekken in- en dooreen.

Maar het is al heel onwaarschijnlijk, dat men haar, en dit wil dus zeggen: dat men den moord op Frans Ferdinand, die het voorspel was van de nu in gang zijnde wereldtragedie, ooit ten volle begrijpen zal zonder acht te slaan op Servië's economische behoefte aan een eigen uitvoerhaven en inzonderheid op den zuiver economischen belangenstrijd tusschen de hongaarsche en de servische varkenfokkers.

* * *

Met den aanslag op Oostenrijk's troonopvolger in herinnering te brengen, heeft men natuurlijk - hier is tegenspraak niet te vreezen - niet *de oorzaken* van den oorlog aangegeven. Die liggen dieper. En onder deze oorzaken is ongetwijfeld van ver-reikende beteekenis het verschijnsel, dat als ‘imperialisme’ pleegt te worden aangeduid.

Men kan, om dit verschijnsel te begrijpen, nog steeds met vrucht in de leer gaan bij den franschen economist van een eeuw geleden Jean Baptiste Say, wiens ‘loi des débouchés’ wel niet de volledige verklaring van het verschijnsel maar wel tot die verklaring den sleutel geeft.

Elk bedrijf, redeneerde Say, vindt te beter afzet voor zijn voortbrengselen, naarmate alle andere bedrijven bloeien; hoe meer *ik* voortbreng, des te meer kan ik van het mijne bieden

aan anderen in ruil voor *hun* producten, en hoe meer die anderen voortbrengen, des te grooter is hun ruilkracht jegens mij.

Het maatschappelijk ideaal is dus: een zoo ruim mogelijke voortbrenging over heel de linie van het bedrijfsleven. Over heel de linie. Dit wil zeggen: gelijkmatig verdeeld.

En juist hier, in dezen eisch van gelijkmatige verdeeling, steekt de groote moeilijkheid.

Juist aan dezen eisch voldoet onze maatschappij, trots al haar schitterende techniek, niet dan hoogst onvolkomen.

Waarom het juist op dezen eisch zoozeer aankomt, is, meen ik, uiteen te zetten in betrekkelijk kort bestek.

Elk bedrijf heeft aan twee dingen vóór alles behoefte: aan voeding en aan afzet.

Aan voeding in dubbele beteekenis: voedsel voor zijn arbeiders en grondstof voor zijn werktuigen. Hapert het aan een van beide, m.a.w.: wordt een van beide schaarsch en duur, het bedrijf gaat kwijnen.

En evenzeer moet het bedrijf gaan kwijnen, zoodra het zijn voortbrengselen niet met winst verkoopen kan, zoodra het met den afzet hokt.

Past men nu deze eenvoudige waarheden op onze moderne, industrieel ontwikkelde staten toe, dan ziet men, dat de nijverheid van deze landen voor haar bloei volstrekt afhankelijk is van anderer bloei; er moet een landbouw zijn, welks voortbrengende kracht toeneemt in dezelfde verhouding als de behoefte aan zijn voortbrengselen (voedingsmiddelen of grondstoffen) toeneemt bij de nijverheid; er moet een mijnbouw zijn die grondstof kan leveren in die hoeveelheid, welke de nijverheid eischt; en er moet aan den kant van hen, die de voortbrengselen der nijverheid koopen, zijn een koopkrachtige vraag, voldoende om alles, wat de nijverheid aan de markt brengt, te nemen tegen een prijs, die den verkooper winst laat, een vraag die zal uitgaan van de nijverheid zelve, - de eene tak koopt van de andere, - van scheeps- en spoorwegbouwers bijvoorbeeld die verre land- en mijnbouwstreken willen ontsluiten en nader brengen, van den mijnbouw die machines noodig heeft, van den landbouw ook die evenzeer werktuigen behoeft,

Een ingewikkeld samenstel van internationale onderlinge

behoeftenbevrediging, waarin één mankement storend kan inwerken op het geheel. Hapert er iets aan die wederzijdsche geneigdheid, of aan die wederzijdsche mogelijkheid, om in elkanders nooden te voorzien, het verschijnsel van de ‘crisis’ is geboren.

Men zal vragen, of nu de nijverheid niet wat voorzichtig kan zijn. Als zij zich uitbreidt, heeft zij noodig: meer voedsel, meer grondstof, meer afzet. En als nu de ervaring leert, dat aan die stijgende behoeften niet altoos op zoo korten termijn als de nijverheid wel zou wenschen kan worden voldaan, waarom betracht zij dan in haar tempo van uitzetting niet wat meer bedachtzaamheid?

Het antwoord moet luiden: dit komt doordien er krachten zijn, welke de nijverheid zelve niet in hare macht heeft, die vertragen den gang der productie van datgene wat zij behoeft (voedsel en grondstof), naast andere krachten, werkzaam in de nijverheid zelve maar niet onder hare zeggenschap, die haar eigen voortbrenging opzweepen tot een hoogte waarop loonende afzet niet meer te vinden is.

Eén tweeledig verschijnsel, deze fataliteit van het moderne bedrijfsleven. Eén verschijnsel, niet twee. Want nauwelijks werkt de eerstgenoemde groep van krachten, bijvoorbeeld op het gebied van den landbouw, die achterblijft met het scheppen van graan dan wel een tekort aanwijst in de katoenproductie, of tegelijkertijd treedt in werking de tweede groep: aan dien achtergebleven korenbouwenden boerenstand, of aan die tekortschietende katoenplanters, of aan meer industrieele bedrijven als spoorwegen, welker groei van die der agrarische voortbrenging afhankelijk is, kan, juist doordat zij achterbleven in productie en dus ook achterop geraakten in koopkracht, de nijverheid haar nijverheidsproducten niet langer slijten in voldoende mate.

Van welken aard zijn nu die twee groepen van fatale krachten?

Waardoor, in de eerste plaats, is een tekort aan voedingsmiddelen en grondstoffen een altoos dreigend gevaar?

Waardoor, in de tweede plaats, dreigt aanhoudend de nijverheid meer voort te brengen dan zij met winst verkoopen kan?

Een belangrijke bijdrage tot het antwoord op deze vragen

werd voor een paar maanden geleverd door het wetenschappelijk kopstuk der marxisten, Karl Kautsky, in een vóór het uitbreken van den oorlog geschreven maar daarna gepubliceerd en met het oog op den oorlog ietwat aangevuld rapport over het imperialisme, dat oorspronkelijk voor het nu afgelaste internationale socialisten-congres was bestemd[1].

Dat juist bij schrijvers uit dien hoek hier scherp inzicht is aan te treffen, kan niet bevreemden. Elke poging tot verklaring van een wereldramp uit maatschappelijke oorzaken moet bestaan in het aanwijzen van gebreken in de bestaande maatschappij. In dit werk nu zijn de socialistische schrijvers moeilijk te evenaren; van hun natuurlijke taak is dit de eene helft; de andere, voor hen even belangrijke, bestaat in den opbouw van hun socialistische theorie. Nauwe samenhang is er uiteraard tusschen beide helften, maar zóó nauw is deze niet of men kan, met critische schifting, met verwerping ook van de socialistische slotsom, die zij uit dit alles trekken, een goed stuk van hun ontleding van bestaande toestanden als juist aanvaarden. Het is nu eenmaal een bittere waarheid, dat hij, die een oorlog maatschappelijk verklaart, voor de maatschappij, gelijk zij is, waarlijk geen reclame maakt.

De eerste vraag dan: hoe komt het, dat met name de landbouw bij de behoefte aan zijn voortbrengselen aldoor dreigt achter te blijven?

De mogelijkheid van nieuwe beleggingen is in den landbouw kleiner dan in de nijverheid, doordat het gemakkelijker is bij een bestaande fabriek een vleugel aantebouwen of een verdieping erop te zetten dan een agrarisch bedrijf uittebreiden, wat de beschikking eischt over méér grond en dus licht alleen doenlijk is ten koste van andere bedrijven, zoodat wel één bedrijf vergroot wordt doch niet het landbouwbedrijf in het algemeen.

Dit verschijnsel hangt weer samen met de al vrij oude vondst van ‘burgerlijke’ economisten, dat in het algemeen het aanwenden van een gegeven extra-hoeveelheid kapitaal of arbeid op den grond wèl meerdere opbrengst levert maar

1) ‘Der Imperialismus’ in ‘die Neue Zeit’ van 11 Sept. l.l.

niet in evenredigheid aan de meerdere kosten (de zoogenaamde wet der verminderende bodemopbrengst), terwijl, binnen zekere grenzen, bijvoorbeeld het steken van dubbel kapitaal in een fabriek de opbrengst verdubbelen kan of meer dan dat.

Hiermede - ik stip hier slechts de hoofdpunten aan - is tegelijkertijd reeds de in de tweede plaats genoemde verschijnselen-groep (die van het overmatig vooruitsnellen van de nijverheid) in de verklaring betrokken.

Over deze is echter nòg iets te zeggen. Tusschen de nijveren onderling heerscht felle mededinging, te feller naargelang de moeilijkheden, voortkomend uit agrarischen achterstand, ernstiger zijn. Tegen die moeilijkheden is, gelijk tegen alle bedrijfsbezwaren, het best opgewassen het bedrijf, dat arbeidt met de, in verhouding tot zijn productie, kleinste voortbrengingskosten.

Welnu, zie hier die automatisch werkende fatale kracht: dat best opgewassen bedrijf is tegenover het klein- het middelgroot bedrijf, tegenover het middelgroot- het grootbedrijf, tegenover het grootbedrijf het reuzebedrijf.

Zoo wordt uit de mededinging, verscherpt door bezwaren van voeding en afzet, het steeds grootere bedrijf geboren, dat steeds grootere massaas produkten werpt op de markt, maar hiermede zijn eigen afzet bemoeilijkt in nog sterkere mate tenzelfden tijde als het, hongerend naar méér voedsel voor zijn arbeiders en méér grondstof voor zijn machines, verhoogde eischen stelt aan land- en mijnbouw, die ook zonder deze verscherpte eischen reeds moeite hadden om bijteblijven.

Verstoring dus van de evenredigheid in het bedrijfsleven over zijn gansche lijn.

Af en toe wordt zulk een stoornis acuut; dan spreekt men van een crisis. Soms blijft zij sleepende, jaren aaneen; dan spreekt men van een depressie.

* * *

Doch waarom - zal men vragen - bergen nu deze jammerlijke onvolledigheden onzer maatschappij in zich het oorlogsgevaar? Het zijn toch niet de boeren en de fabri-

kanten, die oorlog verklaren uit wrevel over productie- en afzetstoornissen!

Neen, maar die boeren en die fabrikanten weten wèl bij hunne regeeringen hun bedrijfsbelangen te bepleiten, en deze regeeringen ervan te doordringen, dat het hier ten slotte om meer dan particuliere, dat het om algemeene landsbelangen gaat.

Zoodra nu de regeering dáárvan is doordrongen en dáárnaar zich gedraagt, zoodra zij mitsdien de bevordering van deze bedrijfsbelangen als algemeen landsbelang zich ter harte neemt, op dit oogenblik wordt geboren het imperialistisch gevaar: het streven van landen met sterk zich uitzettende industrie om, ten behoeve van deze industrie, zich de beschikking te verzekeren over voedings- en afzetgebieden.

Het imperialisme, verstaan in dezen zin, is een gevaar voor den wereldvrede. Want er zijn *vele* industrieel sterk ontwikkelde landen, in elk van welke de nijverheid moeite heeft met haar voeding en haar afzet, en de agrarische gebieden die voedsel en grondstof moeten leveren en van welke daarenboven nog wordt verwacht dat zij een deel van den afzet voor hun rekening zullen nemen, die landen zijn *beperkt* in aantal, in omvang, in productievermogen, in koopkracht, in veel sterkere mate beperkt dan de nijverheidslanden het zijn in hunne mogelijkheden van voortbrenging en dus in hunne eischen van voeding en afzet.

Scherpe wedijver dus tusschen de nijveren der verschillende landen. Pogingen allerwegen om voor hun belangen, gezien als belangen van welvaart en grootheid des lands, de regeeringen te brengen in het geweer, en dit niet bloot in figuurlijken zin: want van politieke macht en aanzien kan het afhangen of een voedings- en afzetmarkt ter beschikking komt en militaire macht is werktuig in dienst der politiek.

Economische behoeften derhalve drijven naar het bouwen van vloten en het vormen van legers.

Economische belangentegenstellingen nemen, zoodra de regeeringen zich de belangen harer onderdanen aantrekken, maar al te gemakkelijk den vorm aan van een politiek conflict, dat op zijn beurt, staan een sterke vloot en een goed leger ten dienste, bij de minste aanleiding den vorm kan aannemen van een botsing met wapengeweld.

In dezen zin is de stelling te verstaan, dat onevenredigheden in de ontwikkeling der stoffelijke voortbrenging beteekenen oorlogsgevaar.

Nauwkeurig onderzoek, in hoeverre de oorlog van 1914 uit economische oorzaken, te weten uit economische belangentegenstellingen tusschen de oorlogvoerende groepen, te verklaren is - uiteraard zullen ook andere factoren hebben medegewerkt, welker aanwijzing aan anderen zij overgelaten - zou thans voorbarig zijn.

Doch dat de latere geschiedschrijver onvolledig werk zal doen, indien hij die belangentegenstellingen, indien hij Duitschland's streven naar koloniaal bezit, den strijd om Marokko, om den Congo, om de Bagdadspoor, niet betrekt in zijn onderzoek, dit staat reeds nu wel vast.

Eén belangrijk punt eischt in dit verband nog bespreking.

Kan een land, dat een teveel aan nijverheidsvoortbrengselen te verkoopen en groeiende behoefte heeft aan leeftocht en grondstof, niet tevreden zijn zoo het elders aantreft de open deur, zoo het niet stuit op hinderpalen in den vorm bijvoorbeeld van beschermende invoertarieven?

Tot zekere hoogte, ja. Maar tot volle hoogte niet.

Het stelsel van bescherming heeft zonder eenigen twijfel de economische belangentegenstellingen verscherpt.

In dubbel opzicht.

In de eerste plaats, doordien het voor andere landen de moeilijkheden, waarmede voeding en afzet daar toch reeds te worstelen hebben, aanmerkelijk heeft vergroot.

En verder ook door kunstmatig nijverheid aantefokken en hierdoor de reeds bestaande mededinging nog te vermeerderen.

Ware de vrijhandel internationaal aanvaard, het oorlogsgevaar zou heel wat kleiner geweest zijn.

De protectionistische praktijk van haast alle staten en ook de beweging der tariff-reformers in Engeland naar een tolverbond tusschen Groot-Brittanje en zijn koloniën dragen zeker een zwaar stuk verantwoordelijkheid.

De mooie leus van de Cobden-club: free trade, peace, good will among nations, is allerminst een vergissing. De

vrijhandelaren der verschillende landen wacht, als het vrede zal zijn, een grootsche plicht.

Maar ook hier is er reden, van overdreven verwachtingen zich te onthouden.

De belangentegenstellingen der mogendheden zijn door haast aller politiek van beschermende rechten *verscherpt*. Maar erdoor *geschapen* zijn zij niet.

Wordt internationaal de vrijhandelsvlag ontplooid, het oorlogsgevaar zal zijn geslonken. Een reeds begeerlijke winst, waarnaar te streven zal zijn met alle krachten. Maar verdwenen zijn, zal ook dan het gevaar voor oorlog niet.

Om minstens twee redenen niet.

De noodlottige strekking van alle nijverheid om te groeien boven de maat, die aanwijst beschikbaarheid van voedsel en grondstof en mogelijkheid van loonenden afzet, kan door internationalen vrijhandel helaas niet worden gedood. *Die* bron van botsing van belangen, van staten, van legers, zij blijft ook dan, al is te wachten dat zij trager vloeien zal en moeilijker bloed zal spuiten.

En wat inzonderheid de vrije toegankelijkheid van halfbeschaafde oorden betreft, lokkend als vindplaats van delfstof, of als kweekplaats van graan, de open deur zal hier een niet te onderschatten vooruitgang beduiden, maar op den eerenaam van afdoend middel tegen oorlogsgevaar heeft ook zij geen recht.

Want juist in dit soort streken, waar vreemd kapitaal toegang zoekt en zoo noodig afdwingt, om mijnen te ontginnen of plantages aan te leggen of spoorwegen te bouwen of rivieren te normaliseeren, teneinde daarmee winst te maken en bovendien teneinde daar ter plaatse nieuwe koopkracht te scheppen ter bevrediging van de afzetbehoefte in het verre moederland, juist daar is dit vreemde kapitaal met enkel vrije binnenkomst niet tevreden gesteld.

En het heeft inderdaad daaraan ook niet genoeg.

Het heeft noodig als brood een sterk staatsgezag, tot waarborg van rechtszekerheid en veiligheid, een eisch, welks vervulling in den regel boven het vermogen, welks redelijkheid zelfs dikwijls boven de bevatting van den potentaat zal gaan, die er den heerschersstaf zwaait.

Dan roept dit vreemde kapitaal de hulp van zijn natuur-

lijken beschermer, van zijn eigen regeering in, dat die dit land trekke in haar invloedsfeer, of, als dit niet helpt, het inpalme kort en goed.

Welnu, hier behoeven maar twee kapitalisten, mits elk uit een ander land, beiden binnen gekomen door dezelfde open deur, elkaar te ontmoeten, of het is naar *twee* vreemde hoofdsteden dat om politieke inmenging wordt verzocht. En de deur naar het slagveld en den zeeslag gaat open.

* **

Men zal zeggen, dat economische bespiegelingen als deze voor de toekomst van ons menschengeslacht weinig troostrijk zijn.

Als troostgrond echter zijn zij ook niet bedoeld. Alleen als poging tot gedeeltelijk doen begrijpen, tot aanwijzing althans van de richting waarin een stuk verklaring kan gevonden worden. En daarmede dient toch ook te beginnen wie voor de toekomst voorkomen wil wat thans de wereld ontzet en ontwricht. Met wegdoezeling van onaangename waarheden is niemand gediend.

Een verklaring trouwens, die zichzelve uitdrukkelijk als onvolledig meldt, laat ruimte voor aanvulling.

Wanneer nu de economie mag zeggen: met middelen, liggende op mijn gebied, den oorlogsduivel uitbannen, daartoe zie ik geen kans, maar wèl zie ik de mogelijkheid om hem voortaan heel wat steviger te knevelen dan hij totnutoe gebonden lag, ziehier mijn middel: de vrije handel;

dan komt zij althans den roepers om vrede niet tegemoet met leege handen;

maar dan is, tot aanvulling van wat haar middel tekortschiet - en het schiet tekort om den vijand te dooden, doch om hem te wonden ver genoeg - het woord aan andere takken van menschelijk weten en kunnen.

D. VAN BLOM.

Aanteekeningen en opmerkingen.

De drie deelen.

- Nu de drie deelen der *Brieven van Vincent van Gogh aan zijn Broeder* in betrekkelijk korten tijd zijn verschenen, moge ik voorloopig met enkele aanteekeningen volstaan, tot aanvulling van de algemeener opmerkingen, na de lezing van het eerste deel gemaakt.

Uit brief 312, in het tweede deel, zijn de volgende zinnen, geschreven na een verklaring van des schrijvers 'betrekkelijke koelheid' tegenover zijn vader, die naar hij meende zich over hem schaamde.

'Tegenover de hand grijpen als iemand ons den vinger slechts reikt, en zich indringen, staat: de hand loslaten welke niet ten volle en gulweg ons zoude worden gereikt, of vrijwillig weggaan geheel, daar waar men slechts geduld wordt.'

'Of ik me vergist heb al dan niet qu'en sais-je?'

'Tusschen U en mij is een band welke bij volgehouden werk de tijd slechts versterken kan, en dat is de kunst, en heb ik wel hoop we après tout elkaar zullen blijven verstaan.'

Uit brief 313 schrijf ik deze alinea over:

'Ieder moet beslissen voor zichzelf. Als ik andere kansen, andere gegevens had en er geen dingen gebeurd waren van beslissenden aard, natuurlijk ik zoude er door geïnfluenceerd zijn geworden in mijn doen en laten. Nu echter - en à plus forte raison - wegens ik als er maar eenigszins kwestie zou kunnen zijn van het te beschouwen als mij iets aanmatigen waarop ik geen recht had, zelfs al had ik après tout het recht maar wegens het opperen der kwestie alleen, ik vanzelf me retireer van omgang met menschen, die een

zekeren stand ophouden, zelfs van mijn familie. Zoo staan wij voor deze daadzaak. Mijn vast voornemen om dood te zijn voor alles behalve voor mijn werk.'

Men leest de drie dikke deelen met brieven, die geenszins geschreven zijn om te worden gedrukt, niet om van mooie taal te genieten. Hier, en erger nog in het Fransch, is de uitdrukkingswijze vaak zéér gebrekkig. Men leest om van een ziel te genieten.

Daarbij heeft ons besef het gemak van *het verkregen resultaat*. Hadden we de brieven gelezen, kort nadat zij werden geschreven, ze zouden waarschijnlijk zelden den indruk hebben gemaakt als we er nu van krijgen, nu we weten, wat met het 'vast voornemen' is bereikt.

Ik gebruik het laatste woord, zonder den lezer mijn bewondering voor Vincent's schilderijen en teekeningen te willen opdringen. Het is mogelijk, geen geestdrift daarvoor te gevoelen en niettemin den diepsten eerbied voor dit leven, dit streven, deze kunstliefde. Háár kunnen wij nu ten volle op prijs stellen - wie dat toentertijd vermochten, verdienen bewondering op hun beurt.

Men doet aan Vincent niets te kort, wanneer men de bezorgdheid en teleurstelling van den vader begrijpt. Doch hoe gemakkelijk, en hoe innig dan, voelen we nù tevens mede met Vincent, die de hand loslaat, welke niet gulweg gereikt wordt, die van 'vrijwillig weggaan' schrijft - en dit aan den broêr, die altijd hem trouw bleef. Hij *wil* leven, *alleen* voor het werk, en om dit werk, door dit werk, durft hij rekenen op Theo. Hij zelf is dienaar slechts vàn het werk. In het vervuld-zijn met het werk knoopt hij banden, en ontknoopt die (als met Van Rappard) bij oneenigheid over het werk.

Tusschen de lectuur van deel II en deel III in, heb ik *L'OEuvre* herlezen en al mijn oude liefde voor Zola, al mijn teederheid en mijn geestdrift voor dezen roman hervoeld. Daar is 'het werk' als de oppermachtige, daar is eveneens de onvolkomenheid in een voorgangers-begaafdheid. Toch was Vincent - ik mag niet beslissen: als schilder-en-teekenaar, doch zeker als geest meer dan Claude Lantier en noch de omgang van dezen met zijn vrienden, noch de

verhouding tot Christine - hoeveel fijns en hevig-tragisch' hierin weze - kunnen halen bij de geestelijke belangrijkheid, de diepte, de standvastigheid, de kracht en de hoogheid van die, toch tevens zoo eenvoudige, genegenheid tusschen Vincent en Theo. In de bladzijden XLVIII-L der Inleiding heeft Theo's weduwe de zelfopoffering van haar man èn diens belooning, daar hij ten slotte, na Vincent's vertrek getuigen kon: ‘hij was den laatsten tijd zoo veel voor mij’, prachtig samengevat.

Theo heeft het mogen beseffen, zijn broeder den weg te hebben bereid tot die geniale productiviteit uit Arles, welke hem in verrukking deed schrijven: ‘la vie est tout de même enchantée’. Hoe kort zou het duren! Gauguin zou komen en, in het twistleven met dezen, de eerste daad van krankzinnigheid volgen. De zóó prikkelbare, die zóóveel leed, zóó hevig zich aldoor op de proef stelde, zóó schrikkelijk zich folterde - en in wien het dubbel-ik was: met dat ééne, dat immers louter tragiek was...

Merkwaardig is, dat zoowel te Arles als te Auvers zijn verzorgers van hem hielden. Dr. Gachet te Auvers heeft volkomen hem doorgrond; hij is één der eersten geweest. Geneesheer met kunstenaarsziel, heeft hij deze juiste kenschets gegeven van wat er leefde in zijn belangrijksten patient: ‘le mot amour de l'art n'est pas juste, c'est croyance qu'il faut dire, croyance jusqu'au martyre’.

Een martelaar had Vincent ook al in de Borinage willen zijn. Daar heeft hij misschien wat misdeelden getroost met een bijbelwoord; met zijn martelaarsliefde voor kunst is de zonderling een Wijze voor velen geworden. Een, van wien velen den weg vernemen.

J.D.M.

Buitenlandsch overzicht.

24 Nov. 1914.

Overzien wij de oorlogsgebeurtenissen der afgeloopen twee maanden, dan blijft het volgende als wezenlijk in de herinnering. De Fransche pogingen tot omvatting, begonnen met den marsch naar Péronne, waarvan ons vorig overzicht gewaagde, zijn door de Duitschers aanhoudend verijdeld, en hebben slechts geleid tot gedurige verlenging van het front, dat nu niet meer verlengd worden kan, daar het de zee bereikt heeft. Toen de verlenging gevorderd was tot de streek van Albert en Bapaume, deed zich eene vraag van groot gewicht op. Zou het mogelijk zijn, via Kamerijk-Valenciennes-Doornik-Ninove-Dendermonde, de verbinding tot stand te brengen met Antwerpen? Het feit dat daar het nog aanzienlijke Belgische leger was blijven staan, kreeg dan op eenmaal zijn volle waarde. De Duitsche rechtervleugel moest zoo bekneld raken, dat zelfs de terugtocht naar het eigen grondgebied buitengemeen kon worden bemoeilijkt. De Duitsche troepenmassa's konden misschien, voor een deel, tegen de Nederlandsche grens worden gedrongen; - in ieder geval ware eene positie gewonnen, waarin de goede kans tot een beslissenden aanval veilig had kunnen zijn afgewacht. De Belgen bezaten nog Dendermonde en vertoonden zich te Ninove; de Franschen werkten op naar

Kamerijk en Rijsel; bijna hadden zij elkaar de hand gereikt. Doornik is een oogenblik door Franschen bezet, en naar Valenciennes is een Engelsche krijgsmacht, van de kust af, in opmarsch geweest.

Op Engeland ware tot volvoering van het stoute maar gansch niet onredelijke plan zeer veel aangekomen. De streek die in zoo kort mogelijken tijd zwaar van troepen en geschut moest worden voorzien, lag op zeer geringen afstand van Oostende en Duinkerken. Frankrijk had blijkbaar voor de frontverlenging naar Antwerpen op dat oogenblik maar weinig troepen meer beschikbaar; het behielp zich met mariniers. Ondanks de mijl of wat zeewater in de route, was vermoedelijk Dover dichterbij dan de in aanmerking komende Fransche dépôts.

Maar het schijnt dat de Engelsche voorbereiding, hoewel door Kitchener met ijver en geluk geleid, nog alleen in staat was met regelmaat de Engelsche verliezen aan het bestaande front te herstellen, ook wel de Engelsche krijgsmacht in actie geleidelijk uit te breiden, maar niet, een belangrijk aantal troepen op éénmaal naar een punt te werpen waar (en op het oogenblik dat er) de beslissing lag. De Duitsche middelen bleken van betere qualiteit dan die der bondgenooten, en met die betere middelen hebben de Duitschers de betere strategie gemaakt. Zij hebben wèl op de beslissende punten alle macht weten te verzamelen die op een gegeven oogenblik noodig was; zij hebben eerst zulke overmacht tegenover de Franschen weten te stellen, dat dezen hun front, in plaats van het naar Valenciennes - Doornik om te buigen, niet anders hebben kunnen verlengen dan in de richting naar Armentières; - en vervolgens hebben zij in zeer weinig tijd Antwerpen vermeesterd en de beide Vlaanderen's bezet; niet zóó snel evenwel, of een groot gedeelte der Belgische strijdkrachten, die zich in de stelling van Antwerpen hadden bevonden, hebben zich met de Franschen kunnen vereenigen, wier front zij nu verlengen kwamen tot de zee bij Nieuwpoort. En daar houden thans, week na week, Belgen, Engelschen, Franschen, Algerijnen, Britsch-Indiërs stand, in een graafen delf-oorlog van een omvang waarvan de krijgsgeschiedenis nog geen voorbeelden oplevert. Het zware geschut

der Duitschers, zoo onweerstaanbaar gebleken voor Luik, voor Namen, voor Maubeuge, voor Antwerpen, schijnt onbruikbaar tegenover de tijdelijke versterkingen der Yserlinie. Over het algemeen kan het prestige van permanente vestingwerken door de lessen van dezen oorlog zeker niet zijn vergroot. Vestingwerken zijn, op het oogenblik dat zij gebruikt moeten worden, licht twintig jaar oud; - kanonnen kunnen het twintig weken zijn, of twintig dagen. Men kan ze gieten naar de vestingwerken waarop zij gericht moeten worden: juist van zóóveel uitwerking dat zij deze zeker vernielen. Vestingwerken wijzen den vijand aan waar zijn vuur het schadelijkst zal zijn; zij immobiliseeren levende strijdkrachten die, eenmaal in het versterkte kamp opgesloten, slechts bij uitzondering nog actief kunnen worden gemaakt.

Buitengewoon hevig moeten de aanvallen zijn geweest die het front van Nieuwpoort tot Armentières van Duitsche zijde te verduren heeft gehad. Aan het bezit van Calais scheen den Duitschen staf veel gelegen. Zonder de Nederlandsche onzijdigheid te schenden (hetgeen Duitschland blijkbaar nog steeds vermijden wil) kan van Antwerpen niet tot maritieme aanvalsdoeleinden tegen Engeland worden gebruik gemaakt, maar Duinkerken, Calais, Boulogne kunnen voorzeker uitloophavens worden voor Duitsche onderzeeërs, terwijl te Calais geplant geschut wel niet (gelijk beweerd is) Dover plat kan schieten, maar wel de Engelsche oorlogs- en handelsvloot in het gebruik van het Nauw zeer wezenlijk kan belemmeren. Dat voor de Duitsche slagvloot het bezit van Calais in dezen oorlog van groot belang zou zijn, is daarentegen nauwelijks aan te nemen. Immers zij zal er niet komen eer zij de Engelsche vloot geheel en al heeft verslagen, en in dat geval wordt eene landing uit Oostende bijna even gemakkelijk bewerkstelligd als uit Calais.

Gelijk in September het Duitsche leger zijn eerste doel, het blootleggen van Parijs door vernietiging der van de hoofdstad afgedrongen Fransche strijdkrachten, heeft moeten opgeven, ziet het er nu wel naar uit of ook aan de onderneming tegen Calais gewanhoopt wordt. Daarmede is de oorlog op het westerfront tot staan

gebracht. Ondanks de omstandigheid dat zij de numerieke meerderheid behooren te hebben (immers alleen het Fransche leger moet in getalsterkte reeds ver die helft van het Duitsche, welke van Bazel tot Nieuwpoort staat, overtreffen), blijken de bondgenooten tot dusver onmachtig den vijand over zijn eigen grenzen terug te werpen. Een ernstige poging daartoe schijnt te worden uitgesteld tot de vijand zijne bezetting van het Westerfront zal hebben verzwakt, en dit zal hij alleen doen wanneer het misloopt in het Oosten.

De gebeurtenissen in het Oosten zijn vol afwisseling geweest. Toen ons vorig overzicht werd geschreven, was Oost-Pruisen door Hindenburg bevrijd en drong diens leger in het gouvernement Soewalki door, doch hadden tevens de Oostenrijkers in Polen de geweldige nederlaag geleden die Rusland tot aan de grenzen van Silezië bracht. De verwachting, toen uitgesproken, dat versche Russische troepen spoedig tot den inval in de provincie Posen zouden overgaan, is niet bewaarheid geworden.

De Duitschers hebben op de grens van Silezië eene zeer imposante macht weten bijeen te brengen en zijn daarmede, in de richting op Warschau, de Russen tegemoet gegaan; op hun rechtervleugel sloten zich bij deze beweging de Oostenrijkers aan, zoodat Krakau weldra buiten gevaar was en zelfs Przemysl werd ontzet. Het doel van dit Duitsche offensief is kwalijk een ander geweest, dan het gebied links van de Weichsel voor den Russischen opmarsch zoo onbruikbaar mogelijk te maken; dit doel is tot een aanmerkelijke hoogte bereikt. Toen de Russische hoofdmacht, nu eindelijk bijeengekomen, aan de Weichsel verscheen, weken de Duitschers en Oostenrijkers terug, alle bruggen, wegen en spoorwegen tusschen Warschau en de Duitsche grens zooveel mogelijk vernielend. Desondanks kwam het Russische leger hun na, echter niet zóó vlug of de linie Krakau-Czenstochau-Kalisch was in den tusschentijd door de Duitschers zeer aanzienlijk versterkt. Terwijl nu iederen dag de aanval op deze linie verwacht werd, heeft Hindenburg door een snel uitgevoerde beweging de leiding van den veldtocht nogmaals, althans voor een oogenblik, voor de Duitschers teruggewonnen.

Daar de kaarten van het oostelijk oorlogsterrein, welke

wij raadplegen, veelal op kleiner schaal zijn dan die van België of Frankrijk, stellen wij ons meestal niet voor dat het front waarop in het Oosten gestreden wordt, van Memel tot de Boekowina, bijna viermaal zoo lang is als het front van Bazel tot Nieuwpoort. Noch van de Russische, noch van de Duitsch-Oostenrijksche zijde, is dit reusachtig front op ieder punt met een afdeeling manschappen bezet; daartoe is het al te groot. In het Noorden hadden de Russen hun vijand uit het gouvernement Soewalki teruggedreven, waren opnieuw tegenover Wirballen de Duitsche grens overgegaan, en bij Soldau en Neidenburg eveneens; maar tegenover Thorn bleef aan weerszijden der Weichsel het vage, verwaarloosde gebied open, dat zich tusschen de Duitsche grens en den bekenden vestinggordel in Russisch Polen uitstrekt. Hun voortreffelijk aangelegd, even voortreffelijk bediend spoorwegnet heeft den Duitschers gelegenheid gegeven in zeer korten tijd zoowel achter hun frontlijn een aanmerkelijk getal troepen naar Thorn over te brengen, als daarheen nieuwe formaties uit het binnenland te dirigeeren, en eensklaps werden de Russen door een inval op beide Weichseloevers van Thorn uit verrast. Op den rechterover werd voortgerukt tot Plozk, op den linkeroever tot een eind voorbij Kutno, zoodat de Russische macht die zich tegen het front Czenstochau - Kalisch bewoog, gevaar liep van drie zijden (immers Krakau en omgeving zijn nog steeds in handen der Oostenrijkers) te worden aangevallen. Een paniek is evenwel onder de Russen in Polen blijkbaar niet ontstaan; de berichten van weerskanten zeggen dat de beslissing op zich wachten laat. Wordt de groote slag, die zich hier ontwikkelt, door de Russen gewonnen, dan is er kans dat zij ook in Posen of Silezië doorbreken kunnen, gelijk zij het nu wederom gedaan hebben in Oost-Pruisen; winnen de Duitschers, dan is men dit gevaar tijdelijk, maar niet voor goed, te boven, want achter de Russen die nu in Polen staan komen er nog weer andere. Blijken de legers tegen elkander opgewassen, dan zal zich wellicht herhalen wat op het westelijk oorlogsterrein wordt vertoond: zij leggen zich tegen elkander en knabbelen af. De gesteldheid van terrein en winterklimaat is echter hier zóó anders en het front zooveel grooter, dat men zich de troepen kwalijk in een aaneensluitende reeks loopgraven ingedolven denkt. Er zullen talrijke open plekken

blijven, en daarmede de mogelijkheid van verrassingen en veldslagen in den ouden stijl.

Van eenige onttrekking van strijdkrachten door de Russen aan het front in Polen, teneinde de Turken te kunnen weerstaan in Kaukasië, is tot dusver niets te bespeuren. De Turksche aanval is voor de Russen niet zeer onverwacht gekomen, en zij hadden van den aanvang af troepen opgesteld ook naar die zijde. Gevaarlijker kan worden de Turksche aanval op het Suezkanaal, wijl reeds bij een tijdelijk succes der Turken de scheepvaart kan worden gestremd; eene belemmering is spoediger aangebracht dan opgeruimd. Op den duur evenwel zit Engeland daar vrij veilig: het heeft zijn Indische krijgsmacht dicht in de buurt, en dat de Mohamedaansche krijgers niet tegen Turken zouden vechten moet nog worden gezien. Bovendien kan Engeland Turkije aantasten aan de Perzische Golf (het is daarmede reeds begonnen), en kan het zijn voordeel doen met den naijver der Arabieren op de Turken. Waarom zou de beheerscher der geloovigen juist altijd een Turk moeten blijven? Het kon wel eens blijken dat de Sultan een leelijke snede gegeven heeft in den vinger van den Khalief.

Buitengewone aandrang wordt stellig vanwege de Triple Entente thans te Sofia uitgeoefend om Bulgarije te bewegen het Balkanverbond te herstellen. Tot dusver blijft het vasthouden aan den eisch van voorafgaande uitlevering, door Servië en Griekenland, van alle Macedonisch gebied waarop Bulgarije ooit het oog vallen liet, Saloniki dan uitgezonderd. Griekenland kan tegemoetkomend zijn: het heeft Noord-Epirus mogen bezetten en heeft dus zijne compensatie reeds in handen. Servië is niet in dit geval. Het kan moeilijk Macedonië ontruimen op het gevaar af dat Bulgarije toch nog een ontrouwe bondgenoot blijkt. Veel zal voor Bulgarije afhangen van de houding van Roemenië, en dit wacht blijkbaar, evenals Italië, de beslissing op de groote fronten in Oost- en West-Europa af. De Turken (alias: Duitschers) hebben intusschen Italië willen ontzien, door te bepalen dat de ‘heilige oorlog’ voor de Christenhonden in Tripoli heeft halt te maken. Het is niet onvermakelijk te bedenken dat vermoedelijk de eenige plaats waar (buiten het Turksche rijk) aanvallen van Muzelmannen op Europeanen plaats

zullen hebben, juist Tripoli wezen zal, omdat dergelijke aanvallen er nog aan de orde van den dag waren, vóór de heilige oorlog werd afgekondigd, en de Arabieren van het binnenland hunne roofindustrie, die zij niet op bevel van den Sultan zijn gaan uitoefenen, ook wel niet op diens wenk zullen staken.

C.

Bibliographie.

De Bevrijders, door P.H. van Moerkerken. P.N. van Kampen & Zoon, Amsterdam, 1914.

Wij hebben voorzeker allen eerbied voor de vele groote compilatiewerken, waarmede door uitstekende geleerden, de herdenking onzer wedergewonnen onafhankelijkheid in 1913 is opgeluisterd. Maar dit neemt niet weg, dat er geen beter feestgave te bedenken valt, dan een oorspronkelijk kunstwerk. Dr. P.H. van Moerkerken heeft het Nederland gegeven, in 'de Gids' van de eerste maanden van 1914. Op zijn beurt heeft hij het Nederland van 1813, dat het middelpunt van veel geleerde aandacht was, in zijn verbeelding opgeroepen, en ondanks den uiterlijken schijn van gelegenheidswerk, heeft hij daarmede het beste en zuiverste werk gegeven, dat wij van dezen schrijver kennen. Dat deze meest levende der feestgaven, dit verhaal onzer bevrijding, onwillekeurig een zachte en bekoorlijke satyre is geworden, het was niet bemoedigend voor onze geestdrift, doch het getuigde van de glimlachende eerlijkheid des schrijvers.

Deze satyre ondertusschen is niet zonder liefde. Integendeel: zij is vol heimelijke genegenheid en zachte droomen. Vanwaar de eigenaardige aantrekking, die altijd het naaste verleden op ons uitoefent? Het is moeilijk te zeggen, de schrijver zal het wellicht zelve ook niet vermogen. Het ligt wellicht daarin, dat dit alles nog zoo zéér nabij schijnt, en toch reeds verleden, onherroepelijk verleden is, dat men het nog meent te kunnen tasten en dikwijls al reeds mistast in den grooten nacht. Onze grootouders zijn in dezen tijd nog kind geweest, en soms kan het nog gebeuren, dat het toeval ons een kamer in doet treden, die door de langgestorven bewoners zooeven pas verlaten schijnt, zóó vol nog van de oude voorwerpen in de nog ongeschonden, oude atmosfeer. Alle groote tijden van het verleden oefenen

hun diepe fascinatie op den mensch uit, doch hoe dichterbij het is gebleven, des te meer mengt zich in deze fascinatie een gevoel van teederder en zachter aanhankelijkheid en van weemoediger verwantschap, van als 't ware haast persoonlijke herinnering.

Wellicht dat de heer Van Moerkerken het zoo gevoeld heeft. En deze nog bijna bekende omgeving was, meer dan de grootere tijden die hij in vroegere verhalen heeft getracht op te roepen, geëigend aan het zachte talent van dezen schrijver. Doet Ary Prins verleden ons aan als een reeks barsche, strakke en zeer vroege primitieven, zien wij in Van Schendel's verhalen schoone en welige schilderijen uit de Italiaansche Renaissance telkens opleven, het boek van Van Moerkerken verschijnt ons als een verbleekte, kunstelooze doch diepbekorende gravure uit den tijd dien hij beschrijft. Ook zijn boek is levend door ‘locale’ atmosfeer, voor zoover men zich deze kan voorstellen, uit alles wat die tijd ons overliet. Vanaf het begin, waar de schrijver - een fijne en edele vondst - vertelt, hoe een boedelbeschrijvende notaris in een Geldersch kasteel met onverschillige vingers een paar voorwerpen opneemt (nadat de hoogbejaarde slotvrouw gestorven is) tot aan het einde, wanneer hij het eenvoudige verhaal ontwikkeld heeft, waar deze voorwerpjes hun stomme rol in speelden, blijft deze stemming van stillen eenvoud en klaren weemoed bewaard. De schrijver heeft zich ongetwijfeld met innerlijke nieuwsgierigheid afgevraagd: hoe stond dat Holland van 1810-1815, het kleine en burgerlijke Holland tegenover het groote wereldleven en de groote wereldgedachten, die overal in 't rond woelden en leefden. Wat ondergingen zij, wat verstonden zij van dit alles, deze menschen, die Bilderdijk en Helmers tot tolken hadden van hun gevoelens, welke schokken gaf het hun, en wat voor stemming aan hun leven. Zoo zal voorzeker de mensch van 2014 hetzelfde zich afvragen omtrent den Hollander van nu, van 1914, die te midden van de echo's leeft van een nieuwe, wellicht nog grooter wereldwoeling. De heer Van Moerkerken heeft zich op deze vraag een eenvoudig en eerlijk antwoord gegeven. Zij ondergingen namelijk - niets, zij bleven dezelfde die zij waren, grootsprakig, waanwijs en zelfvoldaan; zij stuurden hun zonen naar Rusland en beweenden hen naar behooren, zij zagen den Grooten Keizer van aangezicht tot aangezicht en hun leven werd er niet ernstiger en dieper door. Een waarheid die vernederend is en eenvoudig. De gewone mensch blijft altijd de gewone mensch, de mensch *is* wat hij ziet, of liever hij aanschouwt zelfs van de grontste dingen niet meer dan zijn ziel in staat is in zich op te nemen.

En nog een andere vraag heeft den heer Van Moerkerken

beziggehouden: was er dan in dat Holland niets en niemand, die groot genoeg van ziel was, om de echo van deze grootsche tijden, waarin wij ons thans verdroomen, ongebroken in zich op te vangen. Was er dan niemand die in deze grootsche stemming van strijd en levensdronkenschap groots vermocht te leven? Geen dichter, geen schilder, geen musicus in Holland heeft er een waarachtig woord van gesproken. Slechts Bilderdijk en Helmers - en de heer Van Moerkerken is niet zachtmoedig voor hen! - bulderden er rond henen. Waren dezen dan de werkelijke vertolkers van heel een volksziel zonder diepte? Het antwoord is hier geweest, dat ze er wèl waren! Doch deze grooteren wendden zich ongetwijfeld dadelijk naar dit groote leven, 't zij in den geest, 't zij met de daad, en trokken zich dit hopeloos-kleine land maar weinig meer aan, of wel berustten erin, er de rol van onopgemerkte of wel ietwat bespotte vreemdelingen te vervullen.

De groepeering van Van Moerkerken's verhaal is striktelijk een antwoord op deze beide vragen, een antwoord op de wijze des kunstenaars weliswaar, een antwoord in beelden. Aan de ééne zijde verschijnt de Hollander, zooals hij zich in vers en spotprent heeft doen kennen: hier David van Wijck geheeten, een rijke tabaksverkooper, met zijn traditioneele buitentje en zijn winkel in de Kalverstraat, grootspreker, aanroeper van den God van Nederland en vijand van Napoleon, en ondertusschen een gewetenloos en behendig speculant, die zich ten koste van zijn verarmde landgenooten verrijkt, met zijn onbeduidenden zoon en zijn kostelijken lijfdichter, Tobias Soelens.

Met een overal doorstralend innig behagen heeft tegenover hen de schrijver zich de figuren gedroomd van de onbekend geblevenen, die in dit kleine Holland op de hoogte van het wereldleven leefden, figuren van waarachtige menschelijkheid en wijder geest: een officier van Napoleon's leger, schoonbroeder van dienzelfden Van Wijck, een avonturier en geletterde, een droomer en een krijgsman, en een adellijke jonkvrouw, die op haar Geldersch landgoed, ver van alle Hollandsche politiek en geestdrift, zich verdiept in het zuivere leven der natuur en haar geest veredelt door den omgang met de schoone schrifturen van de middeleeuwen. Tusschen hen beiden ontstaat een zachte, niet uitgesproken liefde, die een tragisch einde neemt op het slagveld van Waterloo, waar zij, te laat van haar liefde bewust geworden, hem nog slechts terug vindt om hem te zien sterven. Wellicht zelfs is deze aantrekkelijke tegenstelling àl te symmetrisch door den schrijver doorgevoerd! Niet alleen speelt dit verhaal afwisselend in de Hollandsche

huiskamer en op de slagvelden van Rusland en België, doch de schrijver heeft zich zelfs het genoegen niet weten te ontzeggen, om ook de wederzijdsche litteratuur te confronteeren: Wordsworth tegenover Bilderdijk, om de Hollanders voor Bilderdijk te doen, kiezen en zijn betere helden voor Wordsworth. Toch zou men zich vergissen, door te onderstellen, dat de schrijver de ééne groep zijn liefde toedeelde en de andere al zijn afkeer. De schrijver geeft zijn liefde aan het verleden, enkel omdat het verleden is, en het één, de genoegelijke dwaasheid, is hem als kunstenaar evenzeer dierbaar geweest als het andere. Het geeft hem gelegenheid, de zuiver gekleurde en fijn geschikte tafereelen van oud-Hollandsch leven te ontwerpen, die voor den lezer de vreugde van zijn werk uitmaken, en de glimlach die deze tafereelen als een licht omgeeft, is vol weemoedige genegenheid. Zij zijn alle even waardevol: de Amsterdamsche grachten in kermisdrukte in den vallenden avond, het diner op het buitentje, de avondbijeenkomst ten huize van Van Wijck, en de dichter die landelijke lust geniet voor de herberg buiten de stad, en bij de lange pijp over Antonides van der Goes oreert.

Wat aan de andere zijde niet wegneemt, dat in het onderwerp van den schrijver gegevens waren, die dieper uitgewerkt hadden kunnen worden Waar de zachte en bijna onbemerkbaar fijne satyre ophoudt, en een dieper toon wordt aangeslagen, bij voorbeeld bij het melancholische denken van Jacob ter Wisch, den officier, of de stille vroomheid en schoone waarachtigheid van freule Fabian, vergenoegt de schrijver zich met een vluchtige aanduiding. Hij verdiept zulk een contrast niet. Doch deze aanduiding blijft zuiver van klank, en tegenover de kortzichtige dwaasheid is zulk een aanduiding van waarachtiger leven voldoende en zuiver. Een bepaald tekort echter toont het talent van den schrijver, waar hij iets van de verschrikkingen van Rusland of de geweldige episoden van den slag van Waterloo wil geven Deze onderwerpen vallen, begrijpelijkerwijze, buiten het vermogen van den schrijver. Zij blijven àl te mat, en de schrijver neemt zijn toevlucht tot wel zeer doorzichtige toevallen, om zijn verhaal gaande te houden en af te sluiten. Men ziet het getimmerte en het vooruit bedachte effect. En het is merkwaardig ook, dat juist in deze passages de droomerige toon van dit boek aan Van Schendel begint te herinneren, niet meer bij wijze van verwantschap ditmaal, maar als hulpmiddel en vreemd element.

Doch dit is het eenige en geringe voorbehoud dat wij zouden kunnen maken. De schrijver doet zich althans geen geweld, om voor groote dingen een valschen grooten toon te vinden. Hij geeft

ze naar zijn vermogen. Het ietwat weemoedige en glimlachend geziene historische levensbeeld wordt er niet door verstoord. Juist als bij de beste gravuren van dien tijd, mengt zich een kleine mate van gekunsteldheid, van fijne bezinning en te duidelijk blijkend overleg, met een onmiskenbare mate van eigen, zachtaardig leven. En zoo is ook de geest van dezen schrijver: gecultiveerd, doch niet zonder echtheid, meer geestvol dan bloedrijk, meer bezonnen dan hartstochtelijk, ironisch zonder eenige hardheid of scherpte, en ten slotte bij dit alles van de uitnemendste gevoeligheid: het type van den fijn-bewerktuigden letterkundige in den besten zin van dit veel misbruikte woord.

DIRK COSTER.

Ons Tooneel. Onder hoofdredactie van H. de Boer. Den Haag, M.M. Couvée (1914).

Que j'en ai vu mourir de jeunes... tooneeltijdschriften, almanakken en jaarboeken. En ik ben er nog altijd niet achter kunnen komen wat de menschen beweegt, telkens weer nieuwe geschriften van dien aard de wereld in te zenden.

Aan tooneeltijdschriften schijnt, sedert het orgaan van het Tooneelverbond zijn lezers met loffelijken ijver inlicht omtrent hetgeen in de groote steden vertoond wordt, geen behoefte meer te bestaan. Het ‘Maandelijksch Tijdschrift voor het Toneel’ onder redactie van Royaards en Ternooy Apel, dat 1 Januari 1904 voor het eerst het licht zag maar dat, als de bekende Jacoba, na hare intrede in ‘de snoode wereld’, ‘al gauw weer henen’ ging, is het laatste specimen van een tooneeltijdschrift buiten dat van het Tooneelverbond, dat mij onder de oogen kwam.

Voor het samenstellen van een Jaarboek schijnt de moed echter nog niet opgegeven. Het lot van het grootsch aangelegde ‘Dramatisch Jaarboek’ onder redactie van Frank Luns, waarvan de eerste jaargang in 1910 verscheen, maar dat het niet verder dan tot een tweeden jaargang brengen konde, heeft anderen niet afgeschrikt.

Trouwens, groote geestelijke inspanning wordt er, naar mij voorkomt, voor de samenstelling van een dergelijk, niet zoo grootsch aangelegd, boek niet vereischt. Met een aantal reproducties van de aangezichten van tooneelspelers en tooneelspeelsters, in tooneel- en burgercostuum, en van enkele tooneelen der best geslaagde, in den loop van het jaar vertoonde, stukken

komt men al een heel eind ver. En in dit opzicht geeft het jaarboek ‘Ons Tooneel’, onder hoofdredactie van H. de Boer, werkelijk veel dat voortreffelijk geslaagd is. Het boek werd een tooneel-album, dat, als men het doorbladert, de herinneringen verlevendigt aan menigen avond van grooter of kleiner kunstgenot.

Met den tekst echter was de redactie minder gelukkig. Zij die op zich namen over het tooneel in de groote steden gedurende het seizoen 1913/14 te schrijven, wisten daarover weinig belangrijks te vertellen. Kritiek wilden zij, misschien terecht, zoo weinig mogelijk geven, en zoo werd hetgeen zij ten beste gaven weinig meer dan een kroniek, die haar doel evengoed bereikt zou hebben in den vorm van een statistisch overzicht: lijst van vertoonde stukken, aantal opvoeringen, enz. enz.

De beschouwingen van Dr J.L. Walch, onder den titel ‘Noord en Zuid’ geleverd ter aanprijzing van een ‘entente théâtrale’ tusschen Noord- en Zuid-Nederland, bestaande in een geregelde uitwisseling van tooneelstukken en tooneelspelers tusschen de twee landen, waarbij de grootere levendigheid van de Vlaamsche tooneelspelers en de fijnere geest en diepere opvatting, die uit Noord-Nederlandsche tooneelstukken spreken, op elkander inwerkend, beide landen ten goede zouden kunnen komen, verdienen overwogen en besproken te worden. Zoo mogelijk zouden op eenigszins ruime schaal proefnemingen met zulk eene uitwisseling genomen kunnen worden, al zullen daarbij heel wat moeielijkheden van allerlei aard te overwinnen zijn. Tot nu toe toch hebben Zuid-Nederlandsche tooneelspelers in Noord-Nederland slechts bij uitzondering kunnen aarden en hebben van de Hollandsche stukken, die hier tot de beste gerekend worden, slechts enkele een plaats op het repertoire der Vlaamsche schouwburgen gevonden.

Weet een jaarboek voor de behandeling van dergelijke onderwerpen de geschikte personen te vinden, dan zal het zeker aan belangrijkheid kunnen winnen.

Voor een volgenden jaargang zou ik den hoofdredacteur in overweging geven, den medewerker, die, onder het hoofd ‘Schrijvers en Spelers’, een reeks onbeteekenende, geestelooze en slecht vertelde, bovendien door tal van drukfouten in de namen ontsierd (Soume*l* voor Soume*t*, Scri*t*e voor Scri*b*e enz.), door een ander te vervangen.

Ik laat in het midden of een Jaarboek als dit in een bepaalde behoefte voorziet, en of de verschijning ervan van zóó groot overwegend belang is als de Redactie zich voorstelt, maar dat er, bij rustiger voorbereiding van de illustraties en zorgvuldiger

keus van de medewerkers en van de door hen te behandelen onderwerpen, een zeer aantrekkelijk boek van te maken is, geloof ik vast.

V.H.

Gids voor Padvinders, Prikkel-Idyllen VI, door Cornelis Veth. C.A.J. van Disthoek, Bussum, 1914.

De heer Veth heeft door het schrijven zijner *Prikkel-Idyllen* onze litteratuur met een bezit verrijkt, waarmede deze deftigernstige, dunkt mij, wel nimmer zal gedroomd hebben nog eens in haar rechtlijnige, streng-gebeeldhouwde hollandsche-kast te mogen pronken. - Zeker, wij hebben meer goedlachsche spotters gehad, maar hoe vaak was, in den nieuweren tijd, dan niet alleen het genre, maar ook de geest geïmporteerd! De heer Veth deed beter: het uitheemsche genre ter verrijking van eigen litteratuurschat aanvaardend, begreep hij, dat er van eenige werkelijke en blijvende winste geen sprake zou kunnen zijn, zoo hij het niet herschiep door en in eigen geest. Het geluk begunstigt vaak den moedige. Zou het hemzelf niet meegevallen zijn, dat die geest, eens aan het werk getogen, zóó kostelijk ònhollandsch bleek in zijn schaterend-mal fantastisch doorslaan, zoo gelukkig ìn-hollandsch bleek in zijn niet aandikken van de geestigheid, in zijn telkens als kleine fonkellichtjes de écrituur èven overschijnenden en dan weer bescheiden plots henen glim. lach? Zoo ik u een bewijs moest geven van de aanwezigheid dier uitbundige fantasie, ik zou mij allicht verplicht achten u dezen geheelen ‘Gids voor Padvinders’ af te schrijven, want zij komt uitteraard slechts bij het beschouwen van het geheel tot haar volle recht en is in een klein citaat niet dan zwak en verminkt te geven; maar zoo ge dien stillen, nauwelijks merkbaren glimlach mocht wenschen te zien, dat èven trekken der mondhoeken van den verteller, dat èven schalk-schuin kijken zijner oogen, dan is daaraan gemakkelijk te voldoen. Ziehier: ‘Jammer, dat wij niet kunnen genieten van het prachtige uitzicht, dat door gindsche dichte haag pijnboomen aan ons oog wordt onttrokken... Maar hoe wisselvallig hier het climaat is, bewijst de ontzettende cycloon die daar plotseling opkomt en op enkele meters afstand van ons alles vernielt, eeuwenoude eiken met wortel en al uit den grond rukt, de planten mijlen ver wegslingert... Ons uitzicht is nu meteen vrij gekomen en wij vervolgen dankbaar en vol natuurgenot onzen weg.’

Zelden, nietwaar, zal dat vermaarde ‘droge’ van ons overigens zoo natte Holland, zich als tegelijkertijd zóó sappig en frisch hebben geopenbaard. En toch zijn deze prikkel-idyllen van onzen begaafden spotter, in al hun heuglijke deugdelijkheid nog slechts een begin; een begin, dat dan ook inderdaad noch het verrassende, noch het min of meer jeugdig-kleine van bijna elken aanvang van iets zeer beteekenisvol-nieuws mist. Dat beteekenisvolle, en voor ons land nagenoeg nieuwe, is: de ontwikkeling van den artiest-criticus in *diens eigen lijn* tot scheppend kunstenaar: den schrijver van den *Conte en marge* - men kent immers de buitengemeen-fraaie, soms zelfs grootsche kunstwerkjes van een Lemaitre in dit genre?- die het air heeft van je zou zoo zeggen géén critiek te zijn en dit toch, o zoo fijntjes, o zoo stimuleerend en verheuglijk is. - Toen ik indertijd, de aandacht mijner Het Jonge Leven-lezers op de *Prikkel-Idyllen* vestigend, de parodie, om hun haar wezen duidelijk te maken, vergeleek bij de sluipwesp, die, haar eitjes in de rups leggend, ìn het lichaam van deze èn door vernietiging daarvan, eigen geslacht doet geboren worden en gedijen, was, zoo dunkt mij nog altijd, dit beeld niet onjuist, zelfs ook indien meer in 't bijzonder in betrekking tot 's heeren Veth's werk beschouwd, voor zoover dit er inderdaad nu en dan in slagen mocht, het schadelijk broedsel der Schundlektur te knauwen, maar hoe onjuist daarentegen was 't in zijn toepassing op dat werk, wanneer men er op let, hoe geheel zonder boosheid en venijn het is, hoe gul de lach er in klinkt, hoe open en luidruchtig het leeft. En juist nu de coïncidentie dezer feiten: dat de parodie op een boek toch in zekeren zin een *Conte en marge* van dat boek kan worden genoemd; dat de *Prikkel-Idyllen* wel ongetwijfeld zeer geprononceerde parodieën zijn maar ook even zeker kiem-elementen van de nietparodiëerende *Conte en marge* in zich hebben, èn dat de heer Veth criticus is, doet mij hopen en verwachten, dat 't hem gegeven moge zijn, ook dezen schoonen uitlooper van den critischen geest in Holland te stekken. Zulk een *Conte* kan van alles in zich bevatten: fijne ironie, diep levensinzicht - wie zou er zich van kostbaarder gehalte wenschen, dan er bijvoorbeeld in Lemaitre's *En marge des fables de Fénelon (Le journal du duc de Bourgogne*) is -; sublieme verbeelding en liefdevolfijne critiek - als in dat prachtige *En marge de Don Quichotte* (*Dulcinée*), om nu maar een paar te noemen. En het genre dezer verhalen lijkt mij des te edeler, omdat zij bijna immer een moedigen wedkamp om den prijs der hoogste schoonheid, met het ‘bekantteekende’, meestal wereldberoemde, werk bedoelen! Dat ook de verovering dezer litteratuursoort al evenzeer een diep

ingrijpende veredeling van Veth's werk als een uiterst beteekenisvolle aanwinst voor onze litteratuur zou zijn, lijdt geen twijfel. Maar hetzij deze verwachting al dan niet in vervulling moge gaan, reeds nu past het ons, hem voor deze zijne kunst, al lijkt die slechts een aanvang vergeleken bij gene, den lof te brengen, die zoo min den talentvollen kunstenaar als den schepper van een nieuw genre in onze letterkunde vergeet.

M.H. VAN CAMPEN.

De theorie van het geld en het nederlandsche geldwezen, door mr. dr. H. Frijda. Haarlem, de Erven F. Bohn, 1914.

Dat het muntvraagstuk meer menschen krankzinnig heeft gemaakt dan zelfs de liefde, is een uitspraak van Disraeli, die den heer Frijda tot motto dient. Om van den criticus het compliment uit te lokken, dat hij het er dan toch maar zonder geestelijk kleerscheuren heeft weten af te brengen? Zoo ja, het boek is zeker deze loftuiting (en meer nog) waard. Of om den lezer te waarschuwen, niet dan met zeer gezonde zinnen en niet dan vooraf behoorlijk geschoold de lectuur te beginnen? In het laatste geval beteekent de waarschuwing dan toch minstens dit, dat dit boek voor de mannen van het vak, niet voor den ontwikkelden leek, is bestemd. En daaruit volgt dan weder, dat toezending van een recensie-exemplaar aan *de Gids* achterwege had kunnen blijven.

Iets als dit laatste komt een enkele maal meer voor. En dan gebeurt het wel, dat de bespreking uitblijft.

In dit geval zouden daartoe zeker termen zijn. Geen vakman zal ontkennen, dat niet ten onrechte mr. Frijda zijn boek, na te Leiden in de staatswetenschappen erop te zijn gepromoveerd, in den handel heeft doen brengen. Want het is meer dan een eerste ‘proeve’ van wetenschappelijk werk en zal tegen het licht eener ruime openbaarheid wèl bestand blijken. Het heeft ook reden, die openbaarheid opzettelijk te zoeken, want het beweert, nieuw licht te ontsteken. Maar... een licht, waarvan de nieuwheid en de waarde enkel door vakmannen (en dit woord in niet te ruimen zin genomen) kunnen beoordeeld worden.

Of één beschaafd niet-deskundige dit boek zal doorlezen? Dan dient hij belang te stellen in vragen als deze: of metaalgeld zijn waarde ontleent aan het metaal waaruit het bestaat, of eenvoudig aan den staatswil die ook andere stof dan metaal

in bepaalden vorm tot geld verklaren kan, of aan het vertrouwen der geldgebruikers dat wat als geld zich aandient ‘goed’ geld is. Stelt hij daarin belang, de medicus, de ingenieur, de literator? De economisten zouden dankbaar zijn voor zooveel belangstelling van buiten-af, doch deze belangstellenden zelf waren dan al meer dan eerstbeginnende dilettanten in het vak hunner liefhebberij.

Om kort te gaan, *de Gids* kan voor geschriften als dit desnoods een lovend woord overhebben, maar ze bespreken naar verdienste kan ze niet. De redactie is erkentelijk voor ontvangst van zoodanige boeken uit aparte hoeken der wetenschap als op *algemeene* belangstelling aanspraak hebben, doch al zulke boeken die bij den lezer een bizondere vakontwikkeling vooronderstellen, hoe knap, hoe oorspronkelijk zij mogen zijn, zullen in den regel het lot hebben te deelen van veel minwaardigs wat de redactie bereikt en, zij het met waardeering, ter zijde worden gelegd. Un éditeur averti en vaut deux.

v.B.

W. de Veer, Battle Royal. A Western drama in an Eastern land. London. John Lane 1914.

Het lukt nog niet erg met de nederlandsch-indische letterkunde. Multatuli, Augusta de Wit, Carry van Bruggen, zij zijn wel de eenigen die, ieder naar eigen temperament, door hun verblijf in onze Oost, tot waarlijk schoon werk zijn geïnspireerd. Zondert men dan nog ‘Maurits’ uit, den vroeger veel gelezene, maar wiens boeken thans slechts weinig meer dan historisch belang hebben, dan zijn de overige ‘indische’ schrijvers en schrijfsters, van de dames Melati van Java en Thérèse Hoven af tot de heeren Jasper en Neumann toe, niet veel anders dan tweedenrangsromanciers, zich van de hollandsche species slechts onderscheidend door het veelvuldig gebruik van maleische woorden, terwijl Pietje en Mietje elkaar al of niet krijgen in Batavia in plaats van te Amsterdam...

Waarom - vraagt men zich na lezing van 's heeren de Veer's boek af - waarom heeft deze oud-indische ambtenaar *zijn* bijdrage tot de nederlandsch-indische letterkunde in 't Engelsch geschreven? Wilde hij onzen koloniseerenden nabuur eens laten zien hoe wij ons Indië besturen? Of voelde zijn kunstenaarsgeest zich te zeer beperkt door de nauwe grenzen van ons taalgebied?

‘Battle Royal’ is een roman van de zeer gewone soort.

De ‘battle royal’ wordt gevoerd tusschen de internationale typen van den minnaar en den bedrogen echtgenoot. Het bizondere van het geval is alleen, dat niet de minnaar getroffen wordt, die het op dit oogenblik het meest verdiende - èn dat de inrichting van de indische huizen het geval ietwat ingewikkelder maakt.

De heer de Veer heeft verder in zijn roman de gelegenheid gehad om, op overigens geheel kunstlooze wijze, eigenaardigheden van de levenswijze in onze tropen te beschrijven, die Justus van Maurik misschien niet zoo waarachtig maar stellig grappiger beschreven heeft.

Wij mogen den Engelschman dezen roman van harte gunnen. Hij kan er uit leeren dat het leven in ons Indië ‘quite different’ is van dat in Engelsch-Indië, en wellicht zal de lexicograaf zich verwonderen over de handigheid waarmee de schrijver engelsche aequivalenten heeft gevonden voor nederlandsch-indische woorden en zegswijzen.

Tenslotte nog deze opmerking. In hoofdstuk X geeft de schrijver een niet onverdienstelijke beschrijving van het nachtverblijf in Maos, dit oord der verschrikking, - maar waar bleef de noot, die vermelden moest, dat men Maos thans met een glimlach voorbijsnelt?

Z. STOKVIS.